

ILΛYPIKH (Ilirike)

SALMEDIN MESIHOVIĆ

Sarajevo, 2014. god.

Salmedin Mesihović

ИЛЛЫПІКН
(Ilirike)

Izdanje:

Prvo

Autorsko izdanje :

Sarajevo, 2014

Elektronsko I. izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

904(497=291.6)

MESİHOVIĆ, Salmedin
Ilirike [Elektronski izvor] / Salmedin
Mesihović. - Sarajevo : autor, 2014. - 1
elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slike ;
12 cm

Nasl. s naslovnog ekrana.

ISBN 978-9958-0311-0-6

COBISS.BH-ID 21090054

Salmedin Mesihović

ИЛЛЫРІКН
(Ilirike)

Sarajevo, 2014.

AUTARIJATI

Doc. dr. sc. Salmedin Mesihović

Djelo «Autarijati» predstavlja dopunjeni magistarski rad koji je pod nazivom «Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata» odbranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 7. VI. 2004. god. pred Komisijom; prof. dr. sc. Mirjana Sanader prof. dr. sc. Aleksandar Stipčević i prof. dr. sc. Marin Zaninović.

S V M M A R I V M

UVOD

I. DIO

- Odrednice
- Identifikacija povijesnih Autarijata sa
nosiocima glasilačke kulture starijeg željeznog doba
- Povijest istraživanja
- Izvorna građa
- Određenje Autarijata
- Prilozi

II. DIO

- Porijeklo
- Matična teritorija
- Društveno-politički razvitak
- Ekspanzija
- Nestanak

III. DIO

- Naselja
- Nekropole
- Pokretni materijal
- Rezultati antropoloških istraživanja

IV. DIO

- Religija
- Umjetnost
- Gospodarski i društveni izgled Autarijatske zajednice
- Brak i porodični odnosi, ishrana, odjeća

KARTE

SLIKE I ILUSTRACIJE

ZAKLJUČAK

DODATAK-*HRESTOMATIJA PISANIH VRELA*

PORIJEKLO SLIKA I ILUSTRACIJA

BIBLIOGRAFIJA

- Kratice
- Izdanja izvora
- Natpisi
- Literatura
- Neobjavljena građa
- Web sites
- SAŽETAK/SUMMARY

UVOD

Balkanski poluotok smješten na jugoistoku Europe bio je, još od najranijih vremena egzistencije ljudske vrste, spona koja je povezivala kulturne i etničke, narodnosne, društveno-političke, duhovne i gospodarske komplekse Europe, Male Azije i Bliskog Istoka. Preko zapadnog i središnjeg Balkana prolazile su dvije bitne komunikacione linije koje su spajale srednje-europsku unutrašnjost sa svijetom Mediterana. Na tim komunikacija sretale su se i uzajamno prožimale tekovine mnogih kulturnih grupa, preslojavale etničke skupine, ukrštali i međusobno prožimali religije i različiti stilovi života. Jedna komunikacija, koja je išla od Egejskog i Mramornog mora uz doline Strumice i Vardara i nastavljajući se dolinom Morave izbijala na Dunav, povezivala je Malu Aziju, Bliski Istok i uopće istočni Mediteran sa Podunavljem i srednje-europskim bazenom. Druga komunikacija je počinjala na istočnoj obali Jadrana pa se pružala uz doline rijeka jadranskog i crnomorskog sliva (Neretve, Krke, Bosne, Vrbasa) sve do Panonske nizije. Jadransko-panonskom komunikacijom povezivan je svijet zapadno-mediteranskih kultura sa onima u Podunavlju. Između ove dvije drevne komunikacije u starijem željeznodopskom razdoblju razvila se kulturna i narodnosna zajednica jedinstvenog i osebujnog sadržaja. Proučavanje postojanja spomenute narodnosne i kulturne zajednice, posvjedočene u povijesnim vrelima pod nazivom Autarijati, na svom putu od prapovijesnog preko protohistorijskog do povijesnog razdoblja, odnosno ukratko rečeno *problem njihove egzistencije*, je tematika rada.

Obrazloženje teme

Ilirski narod Autarijati spada u grupu najbitnijih predrimskih domorodačkih zajednica koje su naseljavale dijelove teritorija današnje Bosne i Hercegovine. Značaj Autarijata se još više povećava, ako se ima u vidu da arheološka i povijesna građa koja donosi informacije o glasinačkoj kulturi starijeg željeznog doba i Autarijatima koji su bili njen nosilac spada u najvažniji element izučavanja starijeg željeznog doba i protohistorije na tlu Bosne i Hercegovine. glasinačka kultura starijeg željeznog doba je razvijala svoje karakteristične osobine, ne samo u materijalnoj kulturi, nego i u sferama gospodarskog i društvenog života Ilira koji su bili njeni nosioci.

S druge strane Autarijati su zbog obimne produkcije svoje materijalne kulture bili i jedan od najbitnijih razloga da se nakon 22 stoljeća od gašenja cjeline njihove narodnosne i kulturne zajednice, pokrene istraživanje prapovijesnog i protohistorijskog nasljeđa na tlu Bosne i Hercegovine. Glasinačka kultura je zajedno sa butmirskom kulturom na «*velika vrata uvela*

*Bosnu i Hercegovinu u evropsku praistorijsku nauku».*¹ Otada pa do danas još uvijek pitanja koja proizlaze iz postojanja ovog ilirskog naroda zaokupljaju pažnju i stalno traže nove odgovore ili bar pojašnjenja, objašnjenja i reviziju ranije donesenih zaključaka, jer bez stalnih novih otkrivanja aspekata života Autarijata teško se može i zamisliti bilo kakvo izučavanje protohistorije na tlu Bosne i Hercegovine, pa i željeznog doba u cjelini. Uostalom glasinačka kultura i Autarijati svojim značajem daleko prevazilaze i regionalni karakter i predstavljaju jednu od osnovica ilirologije i uopće izučavanja problema ilirskog etničkog kompleksa ne samo po užem nego i po širem shvatanju onoga što se sadržava pod izrazom *ilirski etnički kompleks*, jer su oni jedna od najznačajnijih prapovijesnih i protohistorijskih narodnosnih i kulturnih pojava ne samo na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine, nego i zapadnog i centralnog Balkana. Glasinačka željeznodopska kultura svojim postojanjem i ostavljenim tragovima sopstvene materijalne produkcije samim tim svjedoči i o prapovijesti i protohistorije čitave BiH i susjednih zemalja. Autarijati su postali i najbitniji faktor u širenju ilirskog elementa na Balkanu tijekom starijeg željeznog doba. Istočno od teritorije na kojoj se razvila autarijatska narodnosna zajednica pruža se srednjbalkansko područje koje je bilo pozornica dodira u prapovijesnom, protohistorijskom i antičkom razdoblju svih balkanskih raznolikosti, i etničkih, i narodnosnih i jezičnih i kulturnih,² Tijekom svoje ekspanzije u to čvorno područje jugoistočne Europe infiltrirali su se i Autarijati doprinijevši ujedno i znatnom povećanju upliva ilirskog činioca u međusobnim odnosima naroda vanhelenskog Balkana. Znači da bi se rješavanjem pitanja koja proizlaze iz fenomena postojanja glasinačke kulture starijeg željeznog doba i povijesnog naroda Autarijata, dobili i dobri temelji u daljem razvitku ilirologije i daljem putu *rješavanja* nedoumice u vezi Ilira.

Egzistencija autarijatske željeznodopske kulture korespondirala je sa erom kada je na samom jugu poluotoka cvjetala, doživjela svoj klasični vrhunac i raširila se velikim dijelom svijeta grčka civilizacija. Živjeti u dovoljnoj blizini, ali ipak i dovoljno izolirano, možda bolje rečeno zanemareno od pažnje civilizovanih nešto daljih susjeda na jugu, moglo je doprinijeti tome da kulturna dostignuća Autarijata ostanu zasjenjena i bačena duboko u sjenu pred onim što su bili, što vidimo, što znamo i što je ostalo od civilizacija antike koje se baziraju na urbanoj kulturi.

Iz svega izloženog proizlazi i motivacija da se ponovo otvori poglavlje izučavanja pojedinih ilirskih naroda, u prvom redu Autarijata za koje znamo, preko grčkih pisanih vrela, da

¹ Spomenica, 1988, 76

² Papazoglu, 1969, 5

su u razdoblju protohistorije bili "*najveći i najmoćniji ilirski narod*" (μέγιστον καὶ ὄριστον τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνος), makar ta izučavanja u svojoj početnoj fazi morala biti i sintetičkog i revizionog karaktera, a sve nastojeći i pokušavajući odgovoriti na sva ona pitanja koja proizlaze iz problematike Autarijata, a koja su u dosadašnjim istraživanjima bila otvorena ali ne i riješena.

Metodologija rada

Izučavanje prošlosti i kulture, i uopće načina života jedne narodnosne zajednice koja je egzistirala u prapovijesnom i protohistorijskom dobu, i nestala u samom osvitlu pisane povijesti u našim zemljama, predstavlja delikatan zadatak. Iz problematike autarijatskog postojanja tako proizlazi mnogo više pitanja nego što je moguće dati preciznih odgovora. Nijedan ilirski narod, a napose zbog značaja koji su Autarijati imali u opće etnogenetskom i kulturnom razvitku vanhelenskog Balkana, ne izaziva više nedoumica nego spomenuta narodnosna zajednica. Kod njih je najviše ostalo nejasno upravo ono što proizlazi iz za njih najbitnijih pitanja (porijeklo, teritorija, ekspanzija, nestanak). U vezi problema Autarijata općenito ili samo pojedinih segmenata njihovog postojanja je postavljeno više najrazličitijih teza (o tome će biti više govora u samom radu uz odgovarajuća poglavlja), ali činjenica ostaje da do danas još uvijek nije dato u cjelini rješenje problema autarijatske narodnosne i kulturne zajednice od njenog nastanka pa do nestanka.

Primarni cilj istraživanja je dovesti Autarijate kao narodnosnu i političku zajednicu i kulturu čiji su oni bili nosilac u kontekst prapovijesnog i protohistorijskog razvitka na području Balkanskog poluotoka. Zatim, slijedi rješavanje nedoumica pa i proturječnosti koje su sve do sada proizlazile iz izučavanja autarijatsko-«glasinačkog» fenomena. Zbog specifičnosti teme, iako arheologija i njeni rezultati imaju najveći značaj, metodološki pristup ima multidisciplinarni karakter, gdje i povijesna i filološka (a u znatno manjoj mjeri i sociološka i etnološka) istraživanja snose dobar dio odgovornosti za uspjeh projekta. Želja je bila da se kroz arheološki materijal, pisana vrela, filološke survivale i rezultate dosadašnjih istraživanja što je u moguće većoj mjeri rekonstruira povijesni razvitak Autarijata. Pošto se izučavanje problema postojanja jednog naroda često pretvori u jedan prilično obiman posao, odlučili smo da se zadržimo samo na najkarakterističnijim problemima njegovog razvitka koji se još uvijek pred nama postavljaju kao nedoumice, a ne na rekonstrukciju čitavog kontinuiranog tijeka povijesnog i kulturnog razvitka. Znači najviše smo se zadržali na rješavanju onih problema koji su do sada u naučnom svijetu izazivali najviše pitanja, nedoumica, proizvodili najrazličitije teorije, kao, samo da navedemo, na primjeru problema *nestanka* koje po Čoviću «*još nije*

dovoljno razjašnjeno». ³Bar približnim odgonetanjem tajni ovih segmentiranih problema i njihovim slaganjem u jednu protohistorijsku cjelinu stvorili bismo bar «grubi» okvir za pretpostavljenu «sliku» koja bi predstavljala postojanje jednog ilirskog naroda, čime bismo se približili i konačnom rješavanju *problema kulturne i narodnosne zajednice Autarijata*. Istovremeno smo nastojali da izvršimo i reviziju dosadašnjih, postavljenih teza o Autarijatima i glasilačkoj kulturi starijeg željeznog doba, bilo da je riječ o odbacivanju, doradi ili samo daljem oblikovanju stavova koji su se do sada pojavljivali u znanstvenoj javnosti po spomenutim pitanjima.

Problem Autarijata, odnosno čitav spektar manjih problema koji bi iz njega proizlazili, se morao promatrati i kroz prizmu *općeilirskog* pitanja, bez kojeg bar sažetog prikaza ne bi bilo moguće pokušati ni približno kvalitetno odgovoriti ni na jedna od spomenutih problema. Zbog navedene činjenice smo smatrali svrsishodnim da u sam kontekst teksta ubacimo i kraći ekskurs o općem ilirskom pitanju.

Zahtjevnost rješavanja problem uvjetovala je još jednu neminovnost, koje se odgleda u tehničkom aspektu rada, tj. u njegovoj relativnoj opširnosti. Jednostavno rečeno nije bilo moguće da se autarijatska «slagalica» kako-tako dovede u smislenu cjelinu, bez objašnjavanja i najmanjih njenih sastavnih dijelova. Iako bi se i neki dijelovi teksta mogli učiniti suvišnim na prvi pogled, (npr. *pokretni materijal*), kada se uđe u taj mali segment uviditi će se da je bez cjelovitog njegovog prikaza nemoguće predstaviti i nove pristupe, objašnjenja, zaključke i pretpostavke koji su stalno proizlazili prilikom obrade spomenutog problema. Posebno se to primijetilo u prilogima koji su opširni (sa ilustracijama i fotografijama materijala) najviše iz razloga što se time na najbolji način želio pokazati kontinuirani razvitak autarijatske materijalne kulture, i u okviru nje posebno na segment originalne produkcije. I tako će se kroz ilustracije i fotografije moći pratiti evolucija jednog objekta kroz različite faze razvitka (npr. objekti izrađeni od metalnog lima su najilustrativniji primjer toga evolutivnog procesa).

A pošto Autarijati predstavljaju, kako se tijekom rada ispostavilo, jednu narodnosnu i kulturnu zajednicu sa čvrsto međusobno povezanim sastavnim dijelovima, nije se mogao namjerno izbjeći ili smatrati manje vrijednim nijedan aspekt njihovog postojanja, jer se u pravom smislu može reći da ti aspekti proizlaze jedan iz drugog. Naravno iz objektivnih razloga najviše se pažnje usmjerilo na izučavanje kulturne baštine Autarijata, njihov političko-društveni, gospodarski i duhovni život, tih specifičnih osobenosti Autarijatskog kulturnog, etničkog, narodnosnog i političkog bića.

³ Čović, 1984, 138

Uže područje rada se fokusira vremenski na period starijeg željeznog doba i protohistorije, sve do prvih godina III. stoljeća prije nove ere, zemljopisno najvećim dijelom na prostor jugoistočne Bosne, a manjim dijelom na prostore Sandžaka, i jugozapadne Srbije.

I. DIO

Odrednice

Terminološke odrednice

Autarijati, odnosno zajednice iz kojih su se formirali i sastojali, su prošli kroz dugotrajni svestrani razvitak. Zbog toga je potrebno da se sa nivoima i fazama toga razvitka usklade i terminološke odrednice kako bi se i preko njih na najpravilniji način objašnjavao stupanj razvitka u kome su se Autarijati nalazili u određenim periodima.

Terminološko određenje koje se odnosi na identifikaciju stanovništva koje je učestvovalo u pojedinim fazama etnogeneze, narodnosne geneze i politijogeneze Autarijata precizirali smo na sljedeći način;

- a) Za kasno brončano doba, upotrebljavamo izraz *nosioči glasinačke kulturne grupe kasnog brončanog doba*
- b) Za zajednice koje su ostale na matičnom prostoru nakon smirivanja migracija nastalih seobom nosilaca «žarnih polja (period prelaska iz brončanodopske kulture u željeznodopsku X. i IX. st. p. n. e.) upotrebljavamo izraz *proto-autarijatske zajednice*
- c) Za populaciju koja učestvuje u naglom kulturnom, gospodarskom i društvenom uspona u periodu VIII - kraj VI. st. p. n. e. upotrebljavamo izraz *autarijatske zajednice*
- d) Tek kada dolazi do ujedinjena autarijatskih zajednica, i za kasniji period možemo upotrebljavati termin *Autarijati*. (kraj VI - kraj IV. st. p. n. e.).
- e) Za ilirske zajednice iz razdoblja nakon urušavanja Autarijatske zajednice na kraju IV. st. p. n. e. naseljene na prostoru koji su naseljavali Autarijati ili direktno proizašle iz njih, upotrebljavati ćemo termin *postautarijatske zajednice*
- f) Zbog ove velike terminološke raznolikosti, kao zbirni termin, u slučajevima kada je to neophodno, koristićemo se izrazom *Autarijatska narodnosna zajednica*.

Posebna teškoća u pojmovnim određenjima vezana je za problematiku društvenog i političkog razvitka. Sa zanemarljivim podacima iz pisanih vrela vezanim za ovu problematiku a koji jedini mogu pružiti pojmove sa kojima bi se služili u objašnjavanju ovog segmenta autarijatskog života prisiljeni smo da se poslužimo određenim pojmovima već ustaljenim u literaturi ili prvi put prezentiranim, ali samo kao «*terminus technicus*», kako bismo pokušali da bar u grubim crtama prikazemo društveno-politički razvitak Autarijatske narodnosne zajednice. Dva su pojma kojima ćemo se najviše služiti u opisivanju društvenog i političkog života; *kneževina* i *politički entitet*. Prvi pojam odnositi će se na političko organizovanje autarijatskih zajednica od VIII. do kraja VI. st.

p. n. e. kada su one živjele razdvojene u više samostalnih političkih okvira. O postojanju tih kneževina svjedoči i veliki broj kneževskih grobova. Drugi pojam se odnosi na onu fazu političkog i društvenog razvitka Autarijatske narodnosne zajednice od kraja VI. st. do kraja IV. st. p. n. e. kada ona na povijesnu pozornicu izbija kao ujedinjen politički faktor, ali koji nije uspio i da preraste u takav strukturiran društveni i politički organizam da bismo ga mogli nazvati državom. Za nosioce vlasti i u kneževinama upotrebljavati ćemo već ustaljeni pojam «knezovi», a u Autarijatskom političkom entitetu «vladari», kako bismo i time odražavali izvjesnu distinkciju u ostvarenom stupnju društveno-političkog razvitka. Sukladno tome i dinastije koje u njima vladaju nazivati ćemo bilo «kneževske» bilo «vladarske».

Kao nazive za tipove i oblike arheoloških nalaza, posebno s obzirom na pokretni materijal, upotrebljavati ćemo terminologiju koju su koristili Alojz Benac i Borivoje Čović u svojim radovima vezanim za glasinačku kulturu.

Zemljopisne odrednice

Šira zemljopisna pozadina događaja u kojima su učestvovali Autarijati obuhvaća veći dio zapadnog i centralnog Balkana. Geološko-morfološke karakteristike ovoga područja se nisu mnogo promijenile u odnosu na stanje od prije 2500 godina. Zbog planinskog karaktera zemlje, nije dolazilo do nekih širih aluvijalnih ni tektonskih poremećaja. Jedino je pokrivenost šumom bila znatno izražajnija. I klimatski uvjeti pokazuju određeni stupanj stabilnosti i ne bi trebalo da smatramo da je bilo nekih većih, radikalnih temperaturnih i ostalih klimatskih oscilacija u zadnjih 3000 godina

Sama Glasinačka visoravan je bila zapadna periferija cjelokupnog kulturno-povijesnog kruga kojem je dala ime. Visoravan, nekih 40-ak km istočno do Sarajeva predstavlja samo mali teritorijalni odsječak glasinačke kulture starijeg željeznog doba. To je jedno oveće polje, kroz koje teče rječica Rešetnica, a okolo se nalazi nekoliko manjih polja i dolina, isprijesecanih i opkoljenih brdima i brežuljcima.

Samu zemljopisnu os područja glasinačke kulture činio je tok rijeke Drine, od sastava Pive i Tare do zavoja koji Drina pravi u svome srednjem toku, a onda se ta os pružala na istok i zapad obuhvaćajući planine, riječne kotline i visoravni u sjevernoj Crnoj Gori, jugoistočnoj Bosni i u jugozapadnoj Srbiji. Autarijatsko-«glasinačko» područje pruža se od planine Romanije, duž platoa Glasinca i okolice Rogatice do Drine. Istočno od Drine ono se pruža preko planina Tare i Zlatibora do zap.Morave, a od Štrbaca taj pojas ide preko Drine uzvodno duž Lima i Uvca, a od Ščepan polja dalje prema vrelima Pive i Tare. Znači pored jugoistočne Bosne i dijelova Sandžaka, matično područje glasinačke kulture starijeg željeznog doba obuhvaća i niz lokaliteta u jugozapadnoj Srbiji, u

okolici Užica¹, I u sjevernoj Crnoj Gori se prostire zona rasprostiranja glasinačke kulture (okolica Plevlja, Gotovuša, Barakovac i Kalušić), a na krajnjem zapadu zahvata i dijelove bjelašničkog masiva. Preko zapadne Morave ovaj predio se nadovezuje na Moravu i komunikaciju Egejsko more-Dunav, dok se Drinom veže za Panonski bazen, Pračom sa sarajevskom kotlinom odnosno središnjom Bosnom, a rijekama Moračom i Zetom sa Jadranom i Mediteranom. Autarijati se tijekom svoje ekspanzije šire duboko u srednje i donje Pomoravlje, preko Peštera u Metohiju i isturene dijelove Kosova, na jugoistoku se autarijatski pojas širi skoro do Skadarskog jezera, a na jugozapadu, preko Bjelašničkog masiva do planinskog lanca Lelija-Zelengora-Maglić.

Osnovna karakteristika područja koji su Autarijati naseljavali je njegov planinsko-brdski karakter. On predstavlja istočni završetak prostiranja Dinarida koji se nadovezuju na Šarske, Rodopske i Balkanske planinske pojaseve. Istočni Dinarski pojas (Bjelašnički masiv i Durmitor) ujedno predstavlja i najviše dinarske planine. To je planinski kraj, nadmorska visina je uglavnom preko 900 metara nadmorske visine, izrazito šumovit, bogat pašnjacima i livadama. Pojedini dijelovi, posebnu oni u kanjonima Tare, Drine i Sutjeske te na najvišim masivima planina su teško dostupni. Tu se nalaze vrela i gornji tokovi rijeka Drine, Neretve, Zap.Morave, Ibra, Morače, Bijelog Drima, donji tok Ibra, te tokovi, Prače, Tare, Pive, Čehotine, Lima. Jedino se tijekom ljeta, zbog presušivanja vrela, na Glasinačkoj visoravni zna pojaviti oskudica u vodi. Regija je bogata i raznovrsnim životinjskim svijetom. Jedinu pravu veću teškoću za stanovništvo mogu predstavljati oštre zime sa velikim snježnim padavinama i nanosima koji dostižu veliku visinu.

¹

Vasić, 1973, 77

Identifikacija povijesnih Autarijata sa nosiocima
Glasinačke kulture starijeg željeznog doba

S obzirom na slabu i fragmentarnu obaviještenost koju o Autarijatima pruža pisana izvorna građa, prisiljeni smo da veću pažnju obratimo na ostatke materijalne kulture Autarijatske narodnosne zajednice. Naravno to otvara novo pitanje; koju vrstu i tip materijalne kulture koja je egzistirala na širem zapadno i središnje balkanskom području možemo sa sigurnošću ili bar sa većom vjerojatnošću pripisati Autarijatima. Iz povijesnih vrela jasno je da je egzistencija Autarijatske narodnosne zajednice i političkog entiteta čiji je ona bila tvorac prestala krajem IV. st. p. n. e.² To sugerira da je i kontinuirana produkcija materijalne kulture Autarijata na zapadnom i centralnom Balkanu morala prestati prije ili oko 310. god. p. n. e. jer ih te godine nalazimo u masovnom pokretu prema jugu. Na osnovu ovih podataka možemo tvrditi da je i materijalna kultura Autarijata kao jedinstvene narodnosne i kulturne zajednice pripadala prvenstveno starijem željeznom dobu. U ovom razdoblju materijalna kultura je trebala da dijeli u potpunosti sudbinu svojih tvoraca, njihov nastanak, prostornu podudarnost, razvitak, dostizanje vrhunca ne samo na lokalnom nego i na širem prostoru i na kraju opadanje i kraj.³ Jedina kulturna pojava na zapadnom

² *Diod.* XV, 19, 1; *Ael.* 17 c 41; *App. Ill.* Ill, 4; *Just.* XV, 2,1; *Oros.* III, 23, 36

³ Kulturna područja, a pogotovu pokretni materijal kao najbrojniji segment jednog kulturnog područja, se samo u iznimnim slučajevima mogu pripisati određenom iz pisanih vrela poznatom narodu ili zajednici sa nekim drugim (u odnosu na sadržinu pojma narod) društvenim ustrojem ili etničkim određenjem. Arheološka građa je djelo ljudi, a pošto je čovjek društveno biće logično slijedi da je ona produkt zajednice kojoj je njen tvorac, korisnik ili vlasnik pripadao. Ta zajednica je morala imati određeno porijeklo, specifičan način života, određeno stanje svijesti, teritoriju na kojoj je živjela, i sopstveni ritam razvitka. Veći broj istovrsnih tipoloških karakteristika nalaza koji pripadaju određenoj lokalnoj ravni i imaju istu ili bližu dataciju i dovedeni su u teritorijalni i kronološki sklad sa određenim narodom i zajednicom, mogu sugerirati pripisivanje materijalne građe, odnosno kulturne grupe ili čitave «kulture», tome narodu ili zajednici. Tek tada se određene karakteristike koje proizlaze iz materijalne građe, a odgovaraju gore spomenutim premisama mogu smatrati specifičnostima svojstvenim samo jednom narodu ili zajednici kao njegov originalni produkt. Gore spomenuti aksiom trebao bi biti ishodišna točka sa koje bi se išlo u pravcu identifikacije određene narodnosne zajednice sa određenom kulturom, s tim što je potrebno naglasiti da se sadržina pojma etnički kompleks (u smislu obuhvata niza srodnih naroda i zajednica bez političke i društvene veze) ne mora poklapati sa određenom kulturom ili kulturnom grupom.

Inače o teorijskim pristupima razrade identifikacije narodnosne ili plemenske zajednice posvjedočene u povijesnim vrelima sa određenom materijalnom kulturom v. Čović, 1967,110; Garašanin M, 1974, fus. 87; Benac 1987

i centralnom Balkanu koja se paralelno razvijala sa onim što, preko povijesnih vrela, znamo o Autarijatima bila je **glasinačka kultura starijeg željeznog doba**.⁴

O etničkoj i narodnosnoj identifikaciji nosilaca glasinačke kulture raspravljalo se još od početnih istraživanja. Prvi koji je predložio narodnosnu pripadnost tvorca glasinačkih gradina i nekropola, bio je Čiro Truhelka. Po njemu su na, a osnovi nesumnjive originalnosti produkcije materijalne kulture i njenom jedinstvu na širem prostranstvu, pronađenim stranim predmetima koji dolaze pretežito sa juga te trajanju i vremenu gašenja glasinačke kulture starijeg željeznog doba, Autarijati bili njeni nosioci.⁵ Međutim, kasnije se pod uticajem izučavanja problematike rimskog osvajanja i pacifikacije zapadnog Balkana pojavilo i drugo mišljenje o Dezitijatima kao narodu koji je bio nosilac glasinačke kulture. Pošto su Autarijati kao bitan politički i narodnosni faktor na zapadnom i centralnom Balkanu iščezli decenijama prije prve pojave Rimljana na istočnojadranskoj obali a tri stoljeća prije konačnog rimskog pokoravanja naroda koji su pripadali šire shvaćenom ilirskom kompleksu, razumljivo je bilo da se prostor istočne Bosne morao narodnosno popuniti sa Dezitijatima. Ovu tezu je prvi spomenuo Carl Patsch, a prihvatili su je i dalje razvijali M.Mandić, A.Mayer, H. Kiepert, W.Tomaschek.⁶ I u katalogu Glasinac II Čović i Benac kao nosioce glasinačke kulture starijeg željeznog doba navode Dezitijate.⁷

I pored višedecenijske prisutnosti u znanstvenoj literaturi, teza o Dezitijatima kao nosiocima glasinačke kulture starijeg željeznog doba mora se odbaciti iz više razloga. Da bi se uopće mogla povezati određena kulturna grupa, u našem slučaju glasinačka kultura, sa izvjesnim narodom ili zajednicom drugačijeg tipa, poznatim iz pisanih vrela potrebno je zadovoljiti teritorijalne i vremenske odrednice među dva spomenuta činioca. I kulturna grupa i po imenu poznata zajednica moraju se podudarati po svome teritorijalnom rasprostriranju, bar u osnovnim

⁴ O kronologiji i sinhronizaciji glasinačke kulture starijeg željeznog doba v. Prilog 1. i 1a

Spisak prapovijesnih i protohistorijskih lokaliteta na teritoriju BiH za koje bi se moglo pretpostaviti da su autarijatsko-«glasinačkog» porijekla ili su samo situirani na bosanskohercegovačkom dijelu autarijatske matične teritorije v. Prilog 4.

⁵ Truhelka, 1893, 115-116

⁶ Patsch, *Daesitiates*, P.W.R.L bd IV (VIII) 1901. Kada se govori o ovome problemu mora se navesti da je Patsch po svojoj osnovnoj vokaciji bio povjesničar antičkog, rimskog perioda i odličan epigrafičar ali ne i arheolog, za razliku od Truhelke, koji je i pored svoga svestranog angažmana ipak u prvom redu bio specijalista za prapovijesna i protohistorijska razdoblja.

Mandić, 1942, 118-119 i 122; Mayer, 1957, Tomaschek, 1896, 2593; I u *Historiji naroda Jugoslavije* (1959, 17-18) Dezitijati se lokaliziraju u srednjoj i istočnoj Bosni, a Autarijati (prilično nelogično) i u sjevernu Hercegovinu i u jugozapadnu Srbiju.

⁷ Benac- Čović, 1957, 26; I Stipčević (1974, 219), smatra da su se u tumule na Glasincu «...pokapali pripadnici plemena Dezitijata »

crtama, u istome vremenskom razdoblju. I upravo tu se nailazi na kontradikciju u razvitcima Dezitijata i željeznodopske glasinačke kulture, I dok se svi pisani podaci, i u povijesnim djelima antičkih pisaca i na epigrafskim spomenicima,⁸ a koji govore o Dezitijatima odnose na prijelaz iz stare u novu eru, glasinačka kultura nestaje tri stoljeća ranije. Realno bi bilo očekivati, ako su Dezitijati bili nosioci glasinačke kulture starijeg željeznog doba, i njene kulturne egzistencije, da je i tijekom ta tri stoljeća glasinačka kultura cvjetala ili bar egzistirala u pojedinim svojim segmentima možda i više ili manje transformirana, što nije slučaj. Uostalom kada Plinije Stariji govori o domorodačkim narodima na tlu naronitanskog konventa, na kraju pasusa nabroja (koristeći i sadašnje-za *one sa brojem dekurija*- i prošlo vrijeme-za *one bez broja dekurija*-) veliki broj malih ilirskih naroda, kao što su Sikuloti, Deremisti, Melkumani, Naresi, Dindari, Dokleati, Partheni, Glindicioni, Kerauni, Ozuaei, Hemasi, Arhithi, Armisti, Scirtari (kod Klaudija Ptolemeja *Skirtones*).⁹ Sve ove domorodačke zajednice egzistiraju više-manje u istom vremenskom okviru kao i Dezitijati, a na osnovu konteksta Plinijevog teksta, i poznavanja bar okvirnog rasprostriranja ranije spomenutih većih domorodačkih naroda u njegovom tekstu, mogli bismo dio tih naroda jedino smjestiti na prostor istoka provincije Dalmacije, odnosno u jugoistočnu Bosnu, Podrinje i zapadni dio Sandžaka, i samim tim isključiti Dezitijate kao populaciju koja je naseljavala spomenuto područje. Zanimljivo je, kada se sagleda raspored domorodačkih naroda u I. st. n. e., da što idemo dalje prema istočnoj granici Dalmacije, da se primjećuje sve veća usitnjenost domorodačkih zajednica. Za razliku od zapada i središnjeg dijela provincije Dalmacije, te područja provincije Panonije južno od Save gdje egzistiraju, prema rimskim vrelima, velike, kompaktne i brojne narodnosne zajednice (Japoda, Mezeja, Delmata, Dezitijata i dr.) na istoku provincije Dalmacije prebiva veoma veliki broj malih naroda. Ta izražena usitnjenost zajednica u I. st. n. e. na istoku Provincije vjerojatno je rezultat dezintegracije jedne veće narodnosne i kulturne zajednice koja se dogodila u prethodnim stoljećima. Postojanje ovako velikog broja minijturnih plemenskih zajednica može se tumačiti jedino kao posljedica velikog tektonskog poremećaja koji je zahvatio jednu znatno veću narodnosnu zajednicu rezultirajući urušavanjem jedinstva te i narodnosne

⁸ Vell. II, 115, 4; Cass. Dio LV, 29; Strab. Geo. VII, 5, 3; App. Ill. 17; Plin. NH III, 143; CIL III 3201=10159+3198, b=10156, b (Solinski natpis) i natpis iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa

⁹ Plin. NH III, 143; Ptol. Geo. II, 16 (u vezi navođenja Ptolemeja Klaudija potrebno je navesti da se u korištenim tekstovima i prijevodima nalazi na različito navođenje pa tako kod Mate Suića, 1976 A, dijelovi koji govore o zapadnom Balkanu pripadaju poglavlju 16 druge knjige, za razliku od izdanja http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/Texts/Ptolemy/2/15*.html, gdje navedeni opis pripada poglavlju 15 druge knjige, dok Luka Jelić, 1898 u svome iscrpnom radu o Ptolemejevom opisu zapadnog Balkana upotrebljava opet neko sasvim drugačije navođenje.)

zajednice i političkog entiteta koji je ona formirala, u neko znatno ranije vrijeme. Stanovništvo prostora gdje su nekada egzistirale glasinačka kultura starijeg željeznog doba i Autarijatska narodnosna zajednica je Rimljane dočekalo izdijeljeno u čitav konglomerat malih narodnosno-političkih zajednica, koje su sigurno bile i suviše slabe da bi ne samo pružile ne samo adekvatan otpor Rimljanima, nego da bi se, u pojedinim slučajevima, uopće usudile i da se suprotstave rimskim legijama i njihovim saveznicima u vrijeme Oktavijanovog pohoda.

Poznat sa solinskih natpisa, lokalitet **He(dum?) castellum Daesitiatum** je sudeći po čitavom nizu nalaza, posebno epigrafskog karaktera, gotovo sigurno bio situiran u području Gornje Bosne.¹⁰ Ova oblast je ulazila u sklop rasprostriranja srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba, što bi samim tim podrazumijevalo da su (i) Dezitijati bili narod, koji je bio nosilac srednjobosanske kulturne grupe.¹¹ Tako bi se nosiocima srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba, čija je jedna od bitnih karakteristika za razliku od susjedne glasinačke kulture bilo sahranjivanje u ravne grobove sa inhumacijom (do III. st. p. n. e. kada se prelazi na incineraciju), mogli smatrati (i) Dezitijati, odnosno zajednice iz kojih su se formirali i sastojali.¹² Na osnovu do danas iskopane «glasinačke» arheološke građe, može se reći da ne postoje ni najmanji tragovi na tlu jugoistočne Bosne, prisustva materijalne kulture provenijencije srednjobosanske kulture, čak ni u periodu od nestanka glasinačke kulture i Autarijatske narodnosne zajednice kao narodnosnog i političkog faktora pa do dolaska Rimljana. Jednostavno nije pronađeno ništa, što bi ukazivalo da su se osobnosti srednjobosanske kulture u bilo koje vrijeme proširile i na prostor koji su zauzimali glasinačka kultura i Autarijati, čak ni u oblast rijeke Prače koja im je bila komunikacijski najbliža i najpristupačnija.¹³

¹⁰ *CIL* III 3201=10159+3198, b=10156,b (Solinski natpis), natpis iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa i natpis na spomeniku iz Župče koji je pripadao obitelji Batona, jasno svjedoče da je Gornja Bosna u povijesno doba pripadala Dezitijatima. Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-142; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Paškvalin, 1996, 95-97; Isto, 2000, 193-194

¹¹ Čović, 1976, 187-188; Benac, 1987, 797; O Dezitijatima i uopće srednjobosanskoj kulturnoj grupi željeznog doba v. Čović, 1976, 188-237; Isto, 1987 A, 481-528; Paškvalin, 1996, 93-116

¹² Čović, 1987 A, 528; Paškvalin, 1996, 94; 97

¹³ Naravno ne bi trebalo isključivati ni mogućnost manjih sporadičnih naseljavanja na nekadašnjoj autarijatskoj matičnoj teritoriji pojedinih srednjobosanskih skupina od III. st. p. n. e. i naročito tijekom rimske vladavine, koje bi više-manje učestvovala u daljnjem razvitku (ali ne presudno) postautarijatskih ilirskih naroda i plemena na istoku buduće provincije Dalmacije, što bi moglo objasniti miješani srednodalmatinsko-jugoistočni imenski karakter ovog prostora u rimsko doba. (Katičić, 1964, 15-21). Opet sa druge strane, mogli bismo pretpostaviti, s više razloga za nego protiv, da su između jezika Ilira nosilaca glasinačke kulture i nosilaca srednjobosanske kulturne grupe, pa i onih zajednica koje se nazivaju panonskim postojale najviše dijalektalne razlike, i usljed toga mnoga imena su morala biti

Jedino što bi moglo govoriti u prilog dezitijatske teze je, ali sa velikom dozom rezerve, je prisustvo toponima «Batovo» na Glasinačkoj visoravni, na potezu prema dolini rijeke Prače. Ali samo pojavljivanje toponima izvedenog iz imena Bato(n), a koji se sačuvao sve do kraja XIX. st. ne znači da je ono bilo posljedica dezitijatskog prisustva na tome prostoru. Mi ne znamo ništa o jeziku Autarijata, izuzev tri preživjela ostatka niti o njihovoj nomenklaturi osobnih imena, i zbog toga se ne može odgovoriti na pitanje da li su njihova imena i jezični sistem bili slični ili isti sa dezitijatskim ili ne. Tek kada bi se dokazalo da su Dezitijati i Autarijati imali i koristili različita imena, mogao bi se toponim Batovo uzeti u obzir. Uostalom sam toponim je mogao nastati u bilo koje vrijeme sve do vremena kada je proces romanizacije već bio u završnoj fazi, jer o tome toponimu ne znamo ništa više nego što je štura Truhelkina vijest.¹⁴ S druge strane ime Baton nije nikakav dezitijatski specifikum, i drugi narodi, kao Breuci i Dardanci¹⁵, su ga koristili i izgleda da je ono bilo općeprisutno među narodima i zajednicama koji su pripadali komponentama ilirskog etničkog kompleksa, pa samim tim možda i u Autarijatskoj narodnosnoj zajednici.

Nasuprot Dezitijatima, povijesni i arheološki podaci i očuvani tragovi u toponimiji i hidronimiji na prostoru rasprostiranja glasinačke kulture u slučaju Autarijata se podudaraju. Pošto glasinačka kultura predstavlja jedan od velikih i pri tome kompaktni arheološki kompleks koji se pružao od sarajevskog polja do Zapadne Morave, jedini ilirski narod koji bi se mogao nalaziti u tome prostoru u razdoblju od VIII. do IV. st. p. n. e. bili bi Autarijati. Kako ćemo kasnije pokazati i povijesna vrela potvrđuju lokalizaciju Autarijata na ovim prostorima. U prilog autarijatskoj tezi govore i dva jezična survivala, jer rijeka Tara i planina Tara, koji su nesumnjivi survival jezika Autarijata, ulaze u teritorijalni sklop rasprostiranja glasinačke kulture. «Autarijatska teza» se još više pojačava, kada se ima u vidu da se ne podudaraju samo vremenska i teritorijalna odrednica, nego i tokovi razvitka Autarijatske narodnosne zajednice i glasinačke kulture starijeg željeznog doba, Autarijatska narodnosna i politička zajednica je u usponu, upravo kada cvjeta i materijalna

zajednička i specifična samo njima, o čemu svjedoči čitav niz zajedničkih imena. Inače držimo da bilo kakvo granično odvajanje pojedinih "onomastičkih oblasti" unutar etničkog kompleksa Ilira, samo iz razloga vjerojatne jezičke sličnosti njenih sastavnica, treba prihvatiti prilično relativno.

¹⁴ Truhelka, 1890 B, 393. Po Truhelki ilirski "bato" je oznaka vladarskog položaja, politička titula u društvenoj hijerarhiji ilirskih naroda, kneževskog ranga. Međutim veliki broj pisanih podataka i natpisa na kojima se spominje Bato(n) ipak sugerira da je ipak riječ o osobnom imenu, u pojedinim slučajevima i o nazivu određene porodice (natpis na sepulkralnom spomeniku iz Župče obitelji «Batona»). Inače širom BiH ima dosta toponima čiji bi se nastanak mogao povezati sa riječi Bato(n) kao što su: Batovo, Batotići, Batuša, Batići i sl., (Čorović, 1925)

¹⁵ Oko 200. god. p. n. e. po Liviju (XXXI, 28,1-2) Dardancima je vladala osoba po imenu Bato(n). Ime Bato se javlja i na rimskom natpisu u Fatnici (istočna Hercegovina) *CIL* III, 12 800

kultura glasinačke kulture, a kada ona naglo nestaje, u istom razdoblju nestaju sa povijesne pozornice i Autarijati.

Odlučnu prekretnicu da se u znanstvenoj javnosti odbaci «dezitijatska teza», i prihvate Autarijati kao nosioci željeznodopske glasinačke kulture donijela su intenzivnija arheološka istraživanja u zapadnoj Srbiji. Rezultati tih istraživanja potvrdili su činjenicu o srodnosti i kompaktnosti materijalne kulture u jugoistočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji. Dezitijati nisu mogli biti narod koji je naseljavao i ove zapadnosrbijanske prostore jer, iako teritorijalno rasprostriranje Dezitijata nije ni do danas precizirano, teško bismo mogli tvrditi da su se oni mogli pružati u istočnom pravcu čak do Pomoravlja, a na južnom do Drima i Skadarskog jezera. Sa velikom rezervom bi se moglo prihvatiti i stanovište da su se pružali i do same rijeke Drine i za razdoblje tri stoljeća nakon nestanka autarijatske narodnosne zajednice, za vrijeme Oktavijanovog pohoda na Ilire 35 - 33. god. p. n. e. i ustanka Batona 6 - 9. god. n. e.¹⁶

I tako se od sredine 60-tih godina ponovo aktueliziraju Autarijati kao narod koji je bio nosilac glasinačke kulture. Čović u radu o „O izvorima za istoriju Autarijata“ iz 1967. god. potpuno napušta «dezitijatsku tezu» (što je već nagovijestio u diskusiji vođenoj na Simpozijumu iz 1964) i prihvata tezu o Autarijatima koju je još 80 godina ranije postavio Truhelka.¹⁷ Nešto kasnije Čović „autarijatsku tezu“ dodatno razrađuje i potvrđuje u knjizi „Od Butmira do Ilira“.¹⁸ I Fanula Papazoglu u svome obimnom djelu o predrimskim srednjobalkanskim plemenima, prihvata tezu da su Autarijati nosioci glasinačke kulture, s tim da Papazoglu cijeli glasinački kulturni kompleks pripisuje Autarijatima.¹⁹ Sve je to vodilo tome da je konačno autarijatska teza potpuno znanstveno prihvaćena (posebno je došla do izražaja u radovima na skupu „Sahranjivanje kod Ilira“)²⁰ i samim tim uvrštena u sintetička djela „Prahistorija Jugoslavenskih zemalja-željezno doba Tom V“,²¹ i „Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine“. «Autarijatska teza» je, kao potpuno prihvaćena bez

¹⁶ Na karti rasporeda "epihorskih plemenskih zajednica početkom carskog doba" u Arheološkom leksikonu BiH, Tom I, oblast rijeke Prače, ucrtana je kao granično područje između Dezitijata i Sikulota, Razgraničenje između dvije narodnosne zajednice je postavljeno, po Leksikonu, na takav način da je područje sjeverno od Prače, početkom nove ere bilo prostor pružanja Dezitijata, a južno od rijeke Sikulota. (Arheološki leksikon BiH, 1988, Tom I, 28). Smatramo da je iz već objašnjenih razloga riječ paušalnoj lokalizaciji, bez oslonca ni na povijesna vrela ni na arheološkim materijal.

¹⁷ Čović 1967, 114

¹⁸ Čović, 1976, 284-290

¹⁹ Papazoglu, 1963, 75; 79, prim.36; Isto, 1969, 84.

²⁰ Garašanin M, 1979 A, 9; Benac, 1979, 26

²¹ Čović, 1987, 642; Benac 1987, 785

ikakvih nedoumica, korištena i u radovima sa Ilirio-Tračkog Simpozijuma održanog sredinom 1989, i u udbeniku Arheologija iz 1997, a prihvata je i Wilkes, iako s izvjesnom manjom rezervom.²²

U periodu svoje najveće rasprostranjenosti, glasinačka kultura starijeg željeznog doba je pored jugoistočne Bosne, jugozapadne Srbije i Sandžaka obuhvaćala i istočnu Hercegovinu (najizraženiji lokaliteti Mosko i Plana kod Bileće, Radimlja i Vidoštak kod Stoca, Mazlumi kod Gacka-materijal neobjavljen, Gubavica kod Mostara, Ljubomir kod Trebinja-materijal sa iskopavanja 1968/69 neobjavljen), veliki dio današnje Crne Gore (Glogovik kod Herceg novog, Petrovići i Kličevo kod Nikšića), Metohiju, i na kraju sjevernu i srednju Albaniju gdje je njen ogranak poznat pod nazivom **Mati kultura**. Imajući u vidu veliku rasprostranjenost ove ilirske kulture starijeg željeznog doba, nameće se novo pitanje; da li su Autarijati i zajednice koje iz njih proizilaze, bili jedini narod, nosilac i originalni tvorac cjelokupne glasinačke kulture, odnosno **kulture Glasinac-Mati**, kada se uzme i sjeverna Albanija u obzir.²³ Sa sigurnošću se jedino može govoriti samo o tome da je kompletna glasinačka kultura bila originalna tvorevina ilirske zajednice naroda. Određene podvarijante, uglavnom slabo primjetljive razlike tipološkog i ornamentalnog karaktera koje se primjećuju na materijalu sa prostora koje obuhvaća istočnu Hercegovinu, dubrovačko primorje i Crnu Goru, ali i sjevernu Albaniju kao da nagovještavaju i eventualne razlike u narodnosnom smislu nosilaca određenih varijanti razvitka koji se odvijaju posebno na sjeveru i posebno na jugu cjelokupnog „glasinačkog“ kulturnog prostora.²⁴ Čitav niz nekropola tumula „glasinačkog“ tipa razasutih po južnoj Hercegovini, kao što je na primjer ona u Gubavici kod Mostara, najbolje oslikavaju narodnosne i kulturne zajednice koje su bile nosioci južne varijante glasinačke kulture starijeg željeznog doba.²⁵ Grubo gledano, granica između sjeverne i južne varijante bi prolazila

²² Garašanin M, 1991, 11; Osim Garašanina (koji je i ranije prihvatio autarijatsku tezu, 1973, 505-508) Autarijate kao jednu od bitnijih narodnosnih zajednica koja je bila nosilac glasinačke kulture starijeg željeznog doba prihvatili su i Vasić 1972; Jovanović, 1979 A i Srećević, 1994; Arheologija, Vasić, 1997, 286; Wilkes, 2001, 154-155

²³ O jedinstvenoj kulturi Glasinac-Mati, konačno formiranoj u starije željezno doba vidi (s posebnom pažnjom na drugi segment spomenutog kompleksa) v. : Prendi, 1975, 103-130; Isto, 1985, 70-76; 88-90; Kurti, 1976, 237-248; Kilian, 1976, 192; Čović, 1987, 642-643; Isto, 1987 B, 289; Isto, 1991, 67; Garašanin M, 1988, 124-127; Isto, 1991, 25-26; Vasić, 1991, 75; Wilkes, 2001, 55-61

²⁴ Čović, 1976, 321; Isto, 1987, 575 fus. 1; Boško Marijan smatra da se kulturni razvitak istočne Hercegovine i južne Dalmacije, izuzev gatačko-nevesinjskog područja, ne može smatrati dijelom glasinačke kulture u starijem željeznom dobu, te da navedeni prostori pokazuju „stanovitu neodvisnost“. (Boško Marijan, 2001, 8). Međutim na osnovu osnovnih formi i oblika na kojima se zasniva i nepokretna i pokretna građe (i njene tipološke kvantitativnosti) sa ovog područja koja se datira u period željeznog doba prije helenizacije, spomenuta „ stanovita neodvisnost „ bi se prije mogla tumačiti ipak kao posebna varijanta razvitka glasinačke kulture starijeg željeznog doba

²⁵ O južnoj varijanti v. Čović, 1976, 290; Isto, 1987, 633-634

razmeđu gornjeg sliva Neretve i gornjeg sliva Drine, što bi značilo da je crnomorski sliv cjelovitog „glasinačkog“ kulturnog prostora pripadao sjevernoj, a jadranski sliv južnoj varijanti. Sa druge strane u sjevernoj Albaniji se oko rijeke Mati u kasnom brončanom dobu stvorio još jedan razvojni centar koji je postao osnovicom još jednog etnokulturnog procesa razvitka nosilaca glasinačke kulture starijeg željeznog doba, čime bi i Mati-segment u Albaniji predstavljao posebnu grupu.²⁶

Na osnovu svega prezentiranog mogli bismo govoriti da su nosioci sjeverne varijante glasinačke kulture starijeg željeznog doba, odnosno „nukleusa glasinačke kulture“, kako bi to nazvao R.Vasić Autarijatske zajednice²⁷, a južne Ardijejci, Plereji, Dokleati, Labeati i Daorsi, ovi posljednji u svojoj prethelenističkoj fazi,²⁸ dok bi nosioci Mati-segmenta možda bili Taulanti.²⁹ Nasuprot svim spomenutim mišljenjima u monografiji o Romaji, Đurić, Glišić i Todorović su Autarijate identifikovali sa nosiocima Mati ogranka i onim zajednicama koje su prodirale uz Drim u prizrensku kotlinu.³⁰ Ovu tezu je nemoguće prihvatiti, jer nema oslonca ni u pisanoj, ni u arheološkoj građi, a pogotovu ne u filološkim reliktima koji su jedino sačuvani na sjeveru. Za prisutnost Autarijata, odnosno zajednica iz kojih je ovaj ilirski narod potekao, na sjeveru postoji veliki broj argumenata,³¹ ne samo u toponimiji i hidronimiji, nego i u odlikama materijalne kulture, odnosno njenog razvitka na sjeveru koji se potpuno poklapa sa odlikama razvoja Autarijata koje su poznate iz pisane građe.

Podjela između sjeverne i južne varijante, ali za samo kasnija razdoblja (druga polovina VI. st.-sredina IV. st. p. n. e.), može se izvući i na osnovu rasprostriranja dva tipa ornamentalnog ukrašavanja objekata izrađenih od metalnog lima (narukvice, pojasevi, naušnice, ukosnice, prstenovi), o čemu će biti više govora u poglavljima posvećenim pokretnom materijalu i umjetnosti. I tek bi nova istraživanja, koja bi na svjetlo dana iznijela nove količine materijala mogla da preciznije izdvoje i definiraju ove podgrupe.

Nosioci južne i Mati varijante glasinačke kulture su oni elementi koji su napustili matično područje nastanka glasinačke kulture tijekom i neposredno nakon završetka velikih migracionih poremećaja uzrokovanih seobom nosilaca „**žarnih polja**“. Te iseljene skupine nosilaca glasinačke kulturne grupe kasnog brončanog doba, tijekom starijeg željeznog doba, iako su se i dalje kretale u okviru općeg kulturnog kontinuiranog razvitka glasinačke kulture, ipak su na novim područjima

²⁶ Prendi, 1978, 38-40; Wilkes, 2001, 59-61

²⁷ Arheološki leksikon BiH Tom I, 1988, 24; 79; Vasić, 1991, 78

²⁸ Čović, 1987, 575 fus. 1; Benac 1987, 788; Vasić, 1991, 78-79

²⁹ Vasić, 1991, 79;

³⁰ Đurić-Glišić- Todorović 1975, 132-138.

³¹ Čović, 1987, 643

razvili i neke svoje osobitosti u odnosu na zajednice koje nisu učestvovala u seobama. To je i razumljivo kada se ima u vidu da su, iako su imale i dalje izvjesne veze sa matičnim teritorijem, iseljene zajednice ipak tijekom starijeg željeznog doba kada je njihov etnokulturni razvitak bio u načelu odvojen od razvitka na sjeveru morale formirati i neke svoje specifičnosti u materijalnoj kulturi, imajući u vidu i ranije i zatečene kulturne elemente koje su uticale na razvitak različitih varijanti razvitka glasinačke kulture. Te specifičnosti su, iz razloga postojanja snažnih temelja i zakonitosti na kojima je tekao dalji kulturni i etnički i narodnosni i politički razvitak naroda i plemena poteklih iz zajedničke jezgre glasinačke kulture, ipak ostale slabo primjetljive. Naravno ne bi trebalo isključiti ni vrlo vjerojatnu mogućnost da su se tijekom starijeg željeznog doba pojedine manje skupine (dijelovi plemena, pojedina bratstva i rodovi) kretale širom prostora naseljenog međusobno srodnim zajednicama nosilaca glasinačke kulture, gdje bi te skupine, iz raznoraznih razloga, prelazile iz jedne narodnosne zajednice u drugu, a u tome pogledu je možda najilustrativniji primjer Parthena, o kojima će u samom radu više biti govora. Ova unutarnja kretanja sigurno su doprinosila sa svoje strane smanjivanju razlika između sjevera i juga, ali ona ipak nisu uspjela da potpuno izbrišu stanovite razlike u materijalnoj kulturi jer je u osnovi riječ o manjim pokretima sporadičnog tipa.

Povijest istraživanja

Halštatska kultura čiji je tvorac bila ilirsko-autarijatska populacija jugoistočne Bosne, bila je i prva prapovijesna i protohistorijska kultura u Bosni koja se počela znanstveno istraživati. Zbog konfiguracije terena karakterističnog za planinsku visoravan (nepregledni pašnjaci i prohodnost terena) i naročito zbog kronične slabe naseljenosti ovog područja u povijesnim razdobljima, tragovi koje je autarijatska materijalna kultura ostavila iza sebe, su bili najvidljiviji i to u iznimno velikom broju, na prostoru Glasinačke visoravni. Još i par decenija prije sistematskih arheoloških istraživanja raspolažemo sa podacima o vrlo vrijednim nalazima iz predrimskog doba koji su slučajno otkriveni. Tako je u okolici mjesta Prače 1852 godine otkrivena velika ostava grčkog novca, čiji se nastanak može datirati na kraj IV. st. p. n. e.³²

U ljeto 1879 godine, Moritz Hörnes je u članku objavljenom u *Wiener Zeitung* ukazao na značaj prapovijesne materijalne kulture sa Glasinca.³³ To je dovelo do toga da već prve godine po uspostavi okupacione uprave Austro-Ugarske Glasinačka visoravan postane predmet slučajnih nalaza i amaterskih istraživanja pojedinaca. Sljedeće godine poručnik J.Lexa, je, prilikom izgradnje puta Han Podromanija-Rogatica, otvorio prve tumule na visoravni (lokalitet Glasinačko polje-Bjelosavljevići) i tom prilikom je u jednom tumulu iz grupe kraj rijeke Rešetnice naišao među ostalim nalazima i na čuvena brončana *glasinačka kulna kolica* koje «vuku» dvije ptice. Nalaze pronađene u tom prvom nepredviđenom iskopavanju objavio je 1881. god. Ferdinand von Hochstätter u *Saopćenjima Bečkog antropološkog društva*.³⁴ Moglo bi se reći da je upravo slučajnost da je Lexa prilikom prvog evidentiranog otvaranja jednog glasinačkog tumula, naišao na tako reprezentativan i jedinstven nalaz kao što su *glasinačka kulna kolica*, bila razlogom da Glasinačka visoravan uđe u orbitu interesovanja i amatera istraživača a manje od deceniju kasnije i tek osnovanih naučnih institucija u Bosni i Hercegovini. Od amaterskih istraživanja vrijedi izdvojiti i rad austro-ugarskih oficira³⁵ J.Glossauera i F.Brundla koji su 1886. god. izvršili iskopavanje jednog broja tumula (lokaliteti Crvena Lokva-Čitluci i Bandin Odžak), a čije je

³² Mikanec, 1906, 109

³³ Hörnes, 1889, 135-149; Benac-Čović, 1956, 5; Čović, 1976, 169; 269-270

³⁴ Hochstätter 1881, 289-298; Pronađeni materijal se nalazi u Bečkom Muzeju.

³⁵ Upadljivo prisustvo austro-ugarskih oficira koji su prvi učestvovali u iskopavanjima glasinačkih tumula, je razumljivo ako se ima u vidu da su se na strateški bitnoj, ali i nesigurnoj (zbog izražene hajdučije) visoravni nalazili stacionirani jak garnizon austro-ugarske armije i više žandarmerijskih postaja.

izvještaje objavio Hörnes.³⁶ Već nakon prvih nalaza, postalo je jasno da je riječ o jednom od najvažnijih i najvećih prapovijesnih i protohistorijskih kulturnih kompleksa na prostoru zapadnog i centralnog Balkana.

Kako su prvi nalazi s Glasinačke visoravni bili poznati već na samom početku priprema za osnivanje Zemaljskog Muzeja, već sa prvom godinom rada Muzeja 1888. god., u prvi plan njegovih aktivnosti došlo je sistematsko iskopavanje i istraživanje visoravni. Te godine je otpočela i **Prva kampanja arheoloških iskopavanja i istraživanja** koja je trajala sve do zaključno sa 1897. god.³⁷ Prva sistematska istraživanja u organizaciji Zemaljskog Muzeja otpočeo je Čiro Truhelka, koji ih je i vodio tijekom tri kampanje (1888., 1889. i 1890. godine). Truhelka se u svome radu uglavnom skoncentrisao na iskopavanje tumula sa užeg područja Glasinačke visoravni, i ukupan broj iskopanih tumula za vrijeme Truhelkinih kampanja iznosi više od 100 tumula. Iz te prve tri godine iskopavanja posebno su bili vrijedni nalazi iz kneževskih grobova iz tumula sa Kusača i Ararevih gromila. Truhelka je prvi počeo pored tumula obrađivati i glasinačke gradine, gdje se njegov angažman uglavnom bazirao na opisivanju gradina, povremeno uz detaljan opis tehnike građenja fortifikacija (gradinskog nasipa) na pojedinim gradinama.³⁸ Nakon Truhelke, vodstvo iskopavanja materijalne kulture na Glasinačkoj visoravni privremeno je 1891. godine preuzeo Đorđe Stratimirović.³⁹ Stratimirović je rezultate svoga iskopavanja objavio samo u vidu sumarnog izvještaja, dajući samo opće podatke, tako da je najveći dio materijala koji je 1891. god. pronađen ostao neobjavljen.⁴⁰

³⁶ Hörnes, 1889, 149; Truhelka, 1889; 23-35; Isto, 1890 B, 386-401; Isto, 1891, 306-315; Benac-Čović, 1956, 5; Čović 1963, 41-61; Isto, 1965, 57-59; Spomenica, 1988, 74

³⁷ Zemaljski Muzej je, nakon više godine priprema, svečano otvoren 1. II 1888 godine. Spomenica, 1988, 13

³⁸ O iskopavanjima koje je vodio Truhelka v. : Truhelka, 1889, 23-35; Isto, 1889 A, 26-44; Isto, 1890, 68-95; Isto, 1890 B, 386-401; Isto, 1891, 306-315; Istovremeno sa gore navedenim Truhelkinim izvještajima, u Glasniku Zemaljskog Muzeja su objavljeni i drugi kraći, sažeti i nepotpisani izvještaji o iskopavanjima na visoravni. Vjerojatno je i njihov autor bio Truhelka. Anonim, 1889, 93; Isto, 1889A, 99; Uredništvo, 1890, 238

³⁹ Najvjerojatnije su neki metodološki propusti, koje je u Truhelkinom radu na terenu zapazio M. Hörnes, bili povod da se Truhelka zamijeni sa Stratimirovićem, odnosno Fialom. Spomenica 1988, 40-41; Truhelka je vodio dnevnik iskopavanja s dosta precizno upisanim grobovima, grobnim nalazima i drugim relevantnim podacima, ali su izuzev u slučaju Ararevih gromila, njegovi izvještaji sasvim sumarni, a u inventarne knjige je bio uveo sistem da se kao cjeline upisuje materijal po tumulima, a ne po grobovima. Tako se nalazi iz njegovih iskopavanja mogu koristiti najviše tipološki. Posebnu teškoću pričinjava činjenica da su se za vrijeme I kampanje iskopavanja dnevnicu smatrali privatnim vlasništvom istraživača, a ne institucije. O iskopavanju koje je vodio Stratimirović v. : Stratimirović, 1891, 338-349

⁴⁰ Činjenicu da materijal pronađen 1891. god. nije publikovan, djelimično ublažava pedatno vođeni dnevnik iskopavanja sa potrebnim tehničkim i stratigrafskim podacima.

Već od naredne 1892. godine, vodstvo projekta Zemaljskog Muzeja vezanog za istraživanje glasinačke kulture preuzeo je František-Franjo Fiala, koji je njime rukovodio sve do završetka I kampanje arheoloških istraživanja.⁴¹ Najveća zasluga Fialinog petogodišnjeg rada leži u činjenici da je on pored iskopavanja na samoj visoravni, istraživanja proširio i na susjedna područja, i to u južnom pravcu prema porječju Prače i na istoku ka Rogatici i Gornjem Podrinju, zahvaćajući prostor omeđen planinama Romanijom i Devetakom i rijekama Pračom i Drinom. Tako je 1893. god. u porječju Prače djelomično istražen i Ilijak, najveće gradinsko naselje koje pripada glasinačkoj kulturi, i nekropole tumula koje su nalazile u neposrednoj blizini Ilijaka, u kojima se nalazilo više kneževskih grobova.⁴² Posljednje godine I kampanje Fiala je u sklopu svojih istraživanja, koja je 1892. god. započeo na Glasinačkoj visoravni, čak prešao i na desnu obalu Drine, gdje je u Štrpcima kod Rudog istražio nekropolu sa tumulima.⁴³ Tako se zahvaljujući rezultatima iskopavanja koja je vodio Fiala, došlo do zaključka da je na prostoru jugoistočne Bosne u starijem željeznom dobu egzistirala originalna, jedinstvena, snažna i bogata kulturna i narodnosna zajednica.⁴⁴ Fiala je na navedenom području istražio ukupno 870 tumula u kojima je otkopao 1292 groba (od kojih 224 sa incineracijom) i obišao i opisao 16 gradina.⁴⁵ Ali kako je glasinačka visoravan, bilo prvo i najznačajnije područje odakle je došao najveći dio do sada pronađenog arheološkog materijala, koji se pripisuje jednoj originalnoj kulturi iz epohe starijeg željeznog doba, čitava ta kultura nosi naziv «*glasinačka kultura*», koji je i pored svih nedostataka, zbog svoje *uvriježenosti* potrebno smatrati prije svega kao *terminus technicus*.

Iste godina kada je završavala I kampanja iskopavanja 1897. god. Vejsil Čurčić je izvršio iskopavanja ravnih grobova sa urnama, što je jedini do danas poznati primjer takvog načina sahranjivanja u jugoistočnoj Bosni do III. st. p. n. e. koji se datiraju u eneolit na lokalitetu

Spomenica, 1988, 76; I veći dio materijala sa iskopavanja koje je vodio Truhelka 1890. god. ostao je nepublikovan. Benac-Čović, 1956, 5

⁴¹ Spomenica, 1988, 40; O iskopavanjima koje je vodio Fiala v. : Fiala, 1892, 389-444; Isto, 1893 A, 717-763; Isto, 1894, 721-764; Isto, 1895, 533-565; Isto, 1896, 429-461; Isto, 1897, 585-619

Fiala je za razliku od Truhelke imao drugi pristup, jasniji i sistematičniji, i njegovi su izvještaji prilično pouzdani. U Fialinim izvještajima daje se uz tipološke karakteristike materijala i opis tumula i opis svakog pojedinog groba, navodeći i sve priloge.

⁴² Fiala, 1893, 717-730; Fiala, 1894, 750-751

⁴³ Fiala, 1897, 610-618

⁴⁴ Fiala je bio i prvi koji je takvu misao postavio izrazivši je u zaključku svoga izvještaja o iskopavanjima iz 1893 godine na sljedeći način; «*Ujedno se izvijestitelju čini veoma vjerovatno, da Glasinac predstavlja samo malen dio ilirske naseobine u zemlji, koja je obuhvatala svu srednju i južnu Bosnu i Hercegovinu.*» . Fiala, 1893, 717

⁴⁵ Benac, 1979, 25; Spomenica, 1988, 51

Tatinica kod Višegrada. Nažalost rezultati iskopavanja koje je tada vodio Čurčić ostali su još uvijek većim dijelom neobjavljeni.

Fialina iznenadna smrt 28. I. 1898. god. prekinula je i Prvu kampanju arheoloških istraživanja na nalazištima koja pripadaju glasinačkoj kulturi.⁴⁶ Ukupno je u periodu od 1886 – 1897. iskopano oko 1220 tumula, sa preko 2000 grobova.⁴⁷ Prva kampanja ima neprocjenjiv značaj za istraživanje glasinačke kulture. Njoj pripada najveći broj otkopanih tumula, pronađenih nalaza i registrovanih i opisanih gradina. Sva kasnija istraživanja (uključujući i ona kasnija u zapadnoj Srbiji) sveukupno nisu uspjela da nadmaše ono što su postigli Truhelka i posebno Fiala. Značaj glasinačke kulture i bogatstvo prvih nalaza su bili u tolikoj mjeri veliki i bitni za razvitak bh. arheologije, da je već u prvoj godini nakon osnivanja Zemaljskog muzeja, na izložbi koju je u Beču 1889. god. priredilo Društvo njemačkih i bečkih antropologa Zemaljski muzej učestvovao sa izložbom dijela glasinačkih nalaza.⁴⁸

I nakon završetka I. kampanje, bilo je nakon 1897. godine pa u naredne dvije decenije, sporadičnih istraživanja na području jugoistočne Bosne, kao što je bilo Truhelkino iskopavanje grobnice iz mlađeg željeznog doba u Mahrevićima kod Čajnića 1909. god. i istraživanje tri groba na planini Gosinji 1909. i 1912. god..⁴⁹

U periodu između dva svjetska rata, arheološka istraživanja željeznodopske kulture u jugoistočnoj Bosni su doživjela duboku stagnaciju u odnosu na prethodni period. I praktično tijekom 23 godine postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije, nema skoro nikakvih istraživanja, čak ni sintetskih radova, temeljenih na bogatom arheološkom materijalu pronađenom za vrijeme Prve kampanje. Jedino se u tom općem bljedilu izdvaja Mihovil Mandić koji je 1937 vršio manja istraživanja u okolini Rogatice na lokalitetu Kosovo.⁵⁰ Međutim i materijal i rezultati do kojih je Mandić došao prilikom ovog iskopavanja ostali su sve do danas neobjavljeni.

Nakon završetka II svjetskog rata, završava se period stagnacije, i započinje nagli polet i u arheološkim istraživanjima Bosne i Hercegovine. Ali to je prije svega značilo bacanje većeg

⁴⁶ Spomenica, 1988, 49; Fiala je izgleda, imao i dugoročnu namjeru da napiše i jednu monografiju posvećenu glasinačkoj kulturi, što je najavio i u svome izvještaju sa iskopavanja iz 1893. godine. Fiala, 1893, 717-718

⁴⁷ Govedarica, 1979, 171

⁴⁸ Spomenica, 1988, 237/238

⁴⁹ Truhelka, 1909, 425-441; Rezultati Truhelkinog iskopavanja iz 1909 i 1912 na Gosinji (izuzev eneolitskih nalaza koje je objavio Čović u PJZ IV) su ostali neobjavljeni što je velika šteta jer nalazi, a posebno pronađena eneolitska keramika pokazuje neke tipološki zanimljive detalje koji dopunjavaju naše znanje o porijeklu glasinačke kulture.

⁵⁰ Mandić, 1937, 5-9

interesa za istraživanje lokaliteta i perioda (na primjer eneolit) koji do tada nisu bili istraživani, tako da je istraživanje problema glasinačke kulture u prvim godinama nakon oslobođenja bilo zanemareno. Tek se sredinom 6. decenije prošlog stoljeća pažnja ponovo počela okretati prema materijalnoj kulturi ilirske populacije koja je naseljavala jugoistočnu Bosnu u halštatskom razdoblju. Pristupilo se preispitivanju i sređivanju dotadašnjeg cjelokupnog fonda nalaza i dokumentacije istraživanja iz vremena I. kampanje. U tom pogledu dva sintetska monografska djela koautora Alojza Benca i Borivoja Čovića (*Glasinac I-Bronzano doba* i *Glasinac II-željezno doba*) objavljena 1956 i 1957 čine veoma važan aspekt toga rada. U ovom periodu, točnije 1957 godine izvršena su i reviziona iskopavanja, koja su donijela vrijedne podatke o postojanju tipa rodovskog tumula.⁵¹

Čović se glasinačkoj kulturi i etničkoj i narodnosnoj genezi njenih nosilaca vraćao i tijekom narednih decenija, u vidu više studija i separata.⁵² U njima je Čović dao i novu obradu nalaza, dopunivši i kronologiju i sinhronizaciju postavljenu u monografijama Glasinac I i II.

Inače tijekom druge polovine osme decenije i tijekom devete decenije prošlog stoljeća istraživanja na glasinačkom području i uopće prapovijesne i protohistorijske baštine jugoistočne Bosne preuzeo je Centar za balkanološka ispitivanja ANU BiH sa ciljem da prikupi što više novih podataka i utvrdi stanje istraženosti nekropola, zatim prikupljanja antropološke građe, te da se upotpuni znanje o strukturi, obliku i vrstama grobnih humki i posebno posvećivanju veće pažnje do tada slabo istraženim gradinama.⁵³ Od 1974. godine u više navrata su, pod organizacijom CBI, obavljana i manja dopunska ili reviziona iskopavanja, kao na primjer ono koje je obavljeno tijekom 1974-1975. god na lokalitetima Kusače, Podilijak kod Sjeverskog i na brdu Zmijnici kod Gučeva.⁵⁴ V.Leković i B. Govedarica su 1978. god. izveli sondažno istraživanje na Gradini Vrlazje, a iduće godine i na gradini Loznik. Jedino sistematsko istraživanje gradina u ovom periodu V.Leković i B. Govedarica su izveli 1979. i 1981. god. na gradini Ilijak, ali samo uz njen istočni bedem, dok je najveći dio gradine ostao neistražen, dok je 1980. god. izvršeno i sondažno

⁵¹ Čović, 1959, 53-85

⁵² Čović, 1963, 41-61; Isto, 1964, 95-134; Isto, 1965, 57-82; Isto, 1965 A, 27-145, Isto, 1967, 103-122; Čović-Mikić, 1973, 29-92; Čović, 1976, 269-319; Isto, 1979, 143-169; Isto, 1981, 99-140; Isto, 1983, 413-432; Isto, 1984, 101-190; Isto, 1987, 575-643; Arheološki leksikon Tom I, 1988, 76-81

⁵³ Ovo se obavljalo u okviru šire zasnovanog i planiranog projekta sistematskog istraživanja ilirskih utvrđenih naselja i postaja pokrenutog 1972. god. Čitav istraživački projekat odvijao bi se u tri faze; 1-identifikacija, opis i prikupljanje površinskog materijala, 2-geodetsko snimanje i sondažno iskopavanje, 3-sistematsko iskopavanje određenih gradinskih lokaliteta. Na širem glasinačkom području u sklopu 1. faze obrađena su 54 gradinska lokaliteta.

⁵⁴ Govedarica, 1978; Isto, 1979

istraživanje gradine Ketenović-Kadića Brdo.⁵⁵ Sistematsko iskopavanje ponovo je započelo 1984 godine pod vodstvom Blagoja Govedarice. Tom prilikom su nastavljena revizionna iskopavanja i tumula Kusače i Podilijak i otpočela sistematska iskopavanja pojedinih gradina.⁵⁶ Tijekom 80-tih godina prošlog stoljeća istražena je (istina djelomično i površno) i gradina Bukovik kod Sokoca. Pored Govedarice, I Milica Kosorić je tijekom 80-tih godina povremeno istraživala pojedine lokalitete u jugoistočnoj Bosni, srednjem i gornjem Podrinju. Tako su sondirane i djelomično istraživane gradine Savići kod Šekovića, Kreča kod Foče i Borak Brdo kod Goražda,⁵⁷ a iskopan je i jedan tumul na lokalitetu Jezero-Sase kod Višegrada, koji je dao vrijedne nalaze keltsko-latenskog tipa. M.Kosorić je 1983. i 1984. god. vodila istraživanja i na nekropoli Ždrijelo, koja se nalazila ispod gradine Kremenje (Goražde). Nažalost najveći dio rezultata sa iskopavanja koje je Kosorić vodila na lokalitetima koji su pripadali glasinačkoj kulturi starijeg željeznog doba nije objavljen.

Ne samo u Bosni, nego i u području između Drine i Morave postoje grupirani u veće ili manje nekropole na stotine i tisuće tumula većinom skeletnih grobova sa istom ili sličnom tehnikom i običajima sahranjivanja u kontinuitetu od rane bronce do razvijenog halštata.⁵⁸ I nalazi starijeg željeznog doba sa ovog prostora su na osnovu svojih karakteristika usko povezani sa kulturom starijeg željeznog doba koja je cvjetala u jugoistočnoj Bosni i čine neodvojivi dio glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Nedvojbeno riječ je o jednoj kulturnoj i narodnosnoj cjelini, koju je rijeka Drina u svome gornjem i dijelom srednjem toku sjekla po samoj sredini. Sve do kraja II svjetskog rata istraživanja starijeg željeznog doba u jugozapadnoj Srbiji nisu ni blizu bila stupnju istraživanja u jugoistočnoj Bosni. Tek od kraja 40-tih godina prošlog stoljeća, otpočinju sistematska istraživanja željeznodopskih lokaliteta u zapadnoj Srbiji. Kao i slučaju Glasinca i jugoistočne Bosne, gdje je nalaz *kultnih kolica* inicirao istraživanje, tako su i nalazi iz Mramorca, koje je Milutin Garašanin obradio 1949, inicirali ne samo istraživanje prekodrinske glasinačke kulture starijeg željeznog doba, nego i otvorili pitanje prisustva Ilira na tlu Srbije i

⁵⁵ Govedarica, 1985, 15-27

⁵⁶ Nažalost najveći dio pronađenog i neobrađenog i nepublikovanog materijala iz vremena ovih istraživačkih kampanja je propao tijekom i neposredno nakon posljednjeg rata (nalazio se u prostorijama CBI ANU BiH).

⁵⁷ Iskopavanja na Kreči vođena su u dvije etape. Tijekom 1982. i 1983. god. ona su vođena u okviru projekta «*Arheološka istraživanja praistorijskih nekropola i naselja u periodu nastanka i upotrebe metala na području Podrinja i ist. Bosne*». Druga etapa istraživanja izvođena je u periodu 1988 - 1989. u okviru projekta «*Kulture Podrinja u bronzano doba*». Oba projekta je vodila Milica Kosorić za Zemaljski muzej u Sarajevu. Obilni materijal i dokumentacija sa iskopavanja se nalazi u Zemaljskom muzeju i, izuzev manjeg dijela rezultata iz druge etape, nisu objavljeni. Za djelimične rezultate istraživanja na Savićima i Borak Brdo v. : Kosorić, 1983, 73-94; Isto, 1989;

⁵⁸ Garašanin M.-Garašanin D, 1956, 11 i d.; Garašanin M, 1949, 126 i d; 1957, ; 1973, 470-481; Garašanin, D 1954/5, 90 i d.; Zotović 1967;1972; 1985, 68-100

uopće središnjeg Balkana.⁵⁹ Iznenadujuće djeluje činjenica da je do otkrića dva srebrna pojasa i jedne zlatne grivne, kao nalaza koji po svojim karakteristikama pripadaju krugu glasinačke kulture starijeg željeznog doba, iz sela Mramorca u jasiničkom kraju, došlo još 1887 god.⁶⁰ Kao što vidimo ovo otkriće vremenski korensponira sa počecima istraživanja na glasinačkom području, ali se moralo ipak čekati skoro 60 godina da ovaj reprezentativni nalaz bude obrađen i kronološki i kulturno određen.

Milutin i Draga Garašanin su sredinom šeste decenije prošlog stoljeća vršili istraživanja u Ražanima i Krivoj Reci.⁶¹ Kasnija otkrića monumentalnih grobova u Atenici, Pilatovićima i Novom Pazaru i obrada materijala pronađenog u njima samo su dodatno potvrdila prisustvo ilirsko-autarijatske komponente, i osvijetlila njen kulturni i narodnosni razvitak duboko na području istočno od Drine.⁶² Istraživanjima na ovom prostoru pored Milutina Garašanina i Drage Garašanin u zadnjih par decenija bavili su se i Aleksandar Palavestra, koji se više fokusirao na istraživanje kneževskih grobova, i M. Zotović koji je nastojao utvrditi vezu između ilirskih Autarijata i materijalne kulture starijeg željeznog doba u jugozapadnoj Srbiji.⁶³ Monumentalni tumuli u Novom Pazaru i Atenici su istraženi u nizu kampanja od 1957. do 1962. god.⁶⁴ Posebno vrijedne nalaze dala je kampanja tijekom prve polovine 70-tih godina na lokalitetu Pilatovićima.⁶⁵

Istraživanja u Metohiji, koja su otpočela od druge polovine šeste decenije XX. st. su vodili Jovan Glišić, Jovan Todorović, Dragoslav Srećević, Nikola Tasić, Lj. Dašić, Natalija Đurić, i ona su najviše bila orijentirana na iskopavanja na lokalitetima Romaja (vršena u periodu 1970-1973) i Pečka Banja, iako ni drugi susjedni kosovsko-metohijski lokaliteti nisu bili zanemareni.⁶⁶ Istraživanja na lokalitetima Sandžaka i sj. Crne Gore otpočeo je Fiala, da bi tek bila obnovljena sedam decenija kasnije. Okolicu Pljevalja (kojom se i Fiala bavio) i Pešter istraživali su Č. Marković i Z. Letica, a monumentalnim grobom Lisje polje kod Ivangrada bavio se pored Markovića, i V. Leković.⁶⁷ Istraživanja u Sandžaku, sj. Crnoj Gori i Metohiji, imaju posebnu

⁵⁹ Garašanin M 1949, 126-135

⁶⁰ Valtrović, 1887, 30

⁶¹ Garašanin M i D, 1956; Garašanin M. 1957; Isto, 1973, 470-481; Garašanin D. 1967

Najveći dio nalaza iz jugozapadne Srbije karakterističnih za «glasinačku kulturu» čuva se u Narodnom muzeju u Užicu. Nalazi iz Novog Pazara nalaze se u Narodnom muzeju u Beogradu, a iz Atenice u Narodnom muzeju u Čačku.

⁶² Palavestra, 1984

⁶³ Zotović 1967; Isto, 1972; Isto, 1985, 68-100; Palavestra, 1984

⁶⁴ Općenito o tim istraživanjima v. Palavestra, 1984, 21-27

⁶⁵ Zotović, 1979, 31

⁶⁶ Dašić, 1957; Đurić, 1964; Srećević, 1973; Đurić -Glišić -Todorović, 1975; Tasić, 1979; Todorović, 1979,

⁶⁷ Marković, 1966; Isto, 1984; Leković, 1980; Letica, 1982;

vrijednost jer omogućavaju uvid u jugoistočni pravac rasprostiranja Autarijata, odnosno sjeverne varijante glasinačke kulture starijeg željeznog doba.

Za razliku od arheološke građe iz jugoistočne Bosne, građa iz jugozapadne Srbije, sj. Crne Gore i Sandžaka, nije sistematizirana u sintetskom obliku, i poznata je iz niza pojedinačnih rasprava, monografskih tekstova i sintetskih djela koja se općenito bave prapovijesti i protohistoriji prostora istočno i jugoistočno od Drine, a čiji su autori već spomenuti istraživači.⁶⁸

Međutim, i pored svega navedenog ipak je potrebno istaći da ni u periodu 1945-1991. arheoloških kampanja ni približno onakvog obima i tipa kakve su vodili Truhelka i Fiala sa ciljem istraživanja halštatske autarijatsko-ilirske kulture jugoistočne Bosne, više nije bilo. Kao što vidimo sve su se kasnija istraživanja bazirala još uvijek najvećim dijelom na tekovinama radova istraživača iz perioda 1886-1897. Jedino je u nešto većoj mjeri došlo do otkrivanja novog materijala sa onog pravca rasprostiranja Autarijata istočno od Drine.

Kada je riječ o arheološkim iskopavanjima koja su se desila na samoj visoravni, potrebno je naglasiti da su neka od njih obavljanja nestručno. Posebno se ta činjenica odnosi na iskopavanja izvršena prije 1888 godine. I prilikom tih prekopavanja, obavljanih bez vođenja dnevnika iskopavanja, dolazilo je ne samo do razaranja stratigrafskih slojeva, nego i do razaranja nereprezentativnog materijala. Upravo zbog toga za neke nalaze, kao što su na primjer *glasinačka kulna kolica*, a bez kojih bi naša vizija čitave glasinačke kulture bila nezamisliva, moramo konstatovati da im je vrlo teško odrediti i preciznu dataciju i mjesto u općem aspektu autarijatskog pitanja. Potrebno je spomenuti da su i građevinski radovi izvođeni na ovom području, isto kao i u slučaju pronalaska *kultnih kolica*, doprinosili pronalasku arheološkog materijala kao na primjer u slučaju Kusača, Kosova i Sokoca.

Kada je o stupnju istraženosti riječ, potrebno je podvući činjenicu da je on prilično nesrazmjeran u odnosu na pojedine oblasti. Najbolje je obrađeno (rekognisticirano, sondirano, istraženo) glasinačko područje sjeverno od Prače (južno od ove rijeke skoro da nije ni bilo istraživanja) i šire područje oko Užica. U odnosu na spomenute oblasti slabije su obrađene Metohija i drugi dijelovi jugozapadne Srbije, dok su velika područja jugoistočne Bosne (oko Foče, uz Taru, prema srednjem Podrinju), Sandžaka i sjeverne Crne Gore ostala skoro neistražena čak i ako se na tome području nalazi i relativno veliki broj registriranih lokaliteta na kojima bi se sigurno nalazio materijal autarijatsko-«glasinačke» provenijencije.

Usporedo sa istraživanjima materijalne građe tekla su i povijesna i lingvistička izučavanja autarijatske problematike. Fokus povjesničara se uglavnom usmjeravao na tri vrste podataka iz

⁶⁸ Garašanin M, 1973, 505-507

autarijatske povijesti, a koja spominju slana vrela, veliko jezero i seobu izazvanu «najezdom žaba i miševa». Na rasprave o slanim vrelima i velikim jezerom uvijek su se nadovezivala i pitanja rješavanja teritorije na kojoj su Autarijati živjeli i odnosa sa susjednim narodima, dok su se sa seobom Autarijati uvodili u koloplet dijadiških ratova i bili bi posmatrani sa pozicija povjesničara koji su se bavili helenizmom. čime bi izučavanje Autarijata dobivalo i svoj povijesni smisao.

Već su Tallócsy i Rücker u prvom broju Glasnika Zemaljskog muzeja u svojoj argumentaciji kojom su ime Bosna povezivali sa solju, koristili i povijesne podatke o slanim vrelima koje su iskorištavali Autarijati i Ardijejci.⁶⁹ Pored spomenute dvojice traženjem slanih vrela bavio se i Carl Patsch.⁷⁰ Problemom Velikog jezera bavio se i Vjenceslav Radimsky, koji se njime pozabavio u izdanju *GZM* na njemačkom jeziku (*WMBH*),⁷¹ Patsch je bio i među prvima koji su zakoračili u pokušaj odgonetanja tajne 24. poglavlja Pseudo-Skilaksovog Peripla, u kome se spominje veliko jezero, iza kojeg se pružaju Autarijati. Pseudo-Skilaksovom jezeru Patsch je inače posvetio više radova u prvoj i drugoj deceniji XX. st.⁷² Pitanje velikog jezera, koje je prilično dugo izazivalo velike nedoumice uopće u istraživanju Ilira, konačno je na zadovoljavajući način riješio Mate Suić u radu «*Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla*»⁷³

Pored spomenutih autora vrijedi istaći i radove Zippela, Tomascheka i Polascheka⁷⁴. Zippel je dao i najstariju povijesnu rekonstrukciju koja je obuhvaćala samo zadnje razdoblje autarijatske egzistencije, ali je zbog nekritičkog korištenja Apijanovog izvještaja, ova povijesna rekonstrukcija teško prihvatljiva.⁷⁵

Kao što vidimo nitko se sve do Fanule Papazoglu nije specijalno pozabavio, sa pozicije izučavanja povijesnih podataka, u cjelini ovim narodom, već se o Autarijatima pisalo uzgred u kontekstu drugih povijesnih procesa, različite problematike te izvjesnih arheoloških ili

⁶⁹ Tallócsy, 1889, 7-10; Isto, 1893; Rücker, 1889, 11-12; Inače o soli u antičkom razdoblju na istočnom Jadranu v. Zaninović, 1996, 394-401

⁷⁰ Tallócsy, 1893, 335; Patsch, 1904, 241

⁷¹ Radimsky, 1896, 129-134

⁷² Patsch, 1906, 367-390; Isto, 1912, ; Isto, 1922, 43, pr. 4

⁷³ Suić, 1953, 111-129

⁷⁴ Tomaschek, 1880, ; Isto, 1896, 2 593; Polaschek, 1937, 2 395

⁷⁵ Zippel, 1877, 140 i d. Apijan je u stvari nabacao niz povijesnih činjenica u vrlo čudnu i nespojivu vezu. U njegovom opisu ilirske povijesti tako nalazimo keltski napad na Delfe i vjerojatno učestvovanje onih postautarijatskih zajednica koje su priznale vlast Kelta u tome pohod, pohod Cimbri i Teutona s kraja II. st. p. n. e., najezdu žaba, razornu epidemiju kuge koja je harala kod Ilira a najviše kod Autarijata i autarijatsku seobu i nestanak povezane u jednu uzročno-posljedičnu cjelinu, čiji se proces odvijanja dešavao veoma brzo.

lingvističkih pitanja.⁷⁶ Tek je F.Papazoglu u okviru svoje knjige *«Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba»* napravila jednu sintetičku povijesnu rekonstrukciju Autarijatske prošlosti, ali primarno promatranu iz vizure povjesničara vremena Aleksandra Velikog i helenističkog razdoblja.⁷⁷ Samim tim je ona nastojala da što je moguće veći dio autarijatske povijesti uklopi u okvir vremena Aleksandra Velikog i prvih decenija helenističkog razdoblja, čime je prilično suzila razdoblje «povijesnog» postojanja Autarijata (skoro na samo par decenija!). U kontekstu te helenističke pozicije potrebno je sagledati i druge radove F.Papazoglu o Autarijatima, u prvom redu njen rad «Autarijati i Lizimah».⁷⁸ Odnosu Autarijata sa Tribalima sa aspekta i pisanih vrela bavio se i Rastko Vasić.⁷⁹ Izvjesnu pažnju rekonstruiranju autarijatske povijesti je posvetio i John Wilkes, za razliku od npr. autora jedne druge sinteze o Ilirima Cabanesa čije je spominanje Autarijata fragmentarno.⁸⁰

Izučavanja autarijatske jezične baštine obavljala su se jedino u sklopu općeg istraživanja ilirske i paleobalkanske lingvistike, i to najviše promatranjem *autarijatskog* imena i hidronima *Tara*. Tako su se tumačenjima ova dva lingvistička traga autarijatskog postojanja bavili već spomenuti Tomaschek, zatim Kretschmer, Krahe, Schwyzer, Budimir, Mayer i Russu.⁸¹ Lingvistička istraživanja nisu vodila računa da postoji još jedan toponim *Tara*, koji se odnosi na ime planine, Zanemarivanje jače obrade izraza *Tara* koji se odnosi na planinu, u odnosu na pažnju koja je posvećivana hidronimu, prilično je doprinio tome da lingvistička istraživanja ostanu nedovršena.

I kao posljednji važniji rad koji se bavi Autarijatima i koji nastoji povezati tri segmenta njihovog izučavanja (arheološki, povijesni i lingvistički) potrebno je istaći separat A.Benca u V tomu *Praistorije Jugoslavenskih naroda*, ali on je imao prilično općenit odnos i nije se zadržavao mnogo na detaljnijoj razradi autarijatskog problema.⁸²

Kao što vidimo o autarijatsko-«glasinačkom» pitanju, postoji do danas objavljena mnogobrojna literatura i sa arheološkog i povijesnog i filološkog stajališta, ali parcijalnog karaktera bez jasnog pregleda kompletnog autarijatsko-«glasinačkog» fenomena koje bi u sebi

⁷⁶ Papazoglu, 1969, 70

⁷⁷ Papazoglu, 1969, 69-100

⁷⁸ Papazoglu, 1970

⁷⁹ Vasić, 1972, 117-133

⁸⁰ Wilkes, 2001, 151-159

⁸¹ Kretschmer, 1925, 88, fus. 3; Krahe, 1925, 81; Isto, 1929, Isto, 1960, 113-123; Schwyzer, 1939, 66; Budimir, 1953, 3 i d.; Mayer, 1957, 70.; Russu, 1958, 107

⁸² Benac 1987, 737-802

sadržavalo rezultate istraživanja sva tri segmenta (povijesnu građu, materijalnu zaostavštinu i jezične survivale).

Izvorna građa

Pisana vrela

Autarijati, kao i ostali ilirski narodi nisu imali svoju autohtonu književnost niti su uopće poznavali umijeće pismenosti na svome materinjem jeziku.⁸³ Oni zbog toga nisu ostavili pisana originalna svjedočanstva o svome načinu života, svojim sjećanjima, iskustvima i predanima. I samo zahvaljujući svome značaju i mjestu koje su zauzimali u općebalkanskom kontekstu, Autarijati su mogli da budu primijećeni od naroda na većem kulturnom i civilizacijskom nivou, i tako se utisnu u njihovo kolektivno sjećanje, i posrednim putem dođu i do nas. Time su i ime Autarijata i njihova povijest ostali sačuvani od zaborava i anonimnosti.⁸⁴

Autarijate nisu spominjali samo antički povjesničari, nego i zemljopisci, putopisci, hroničari i duhovnici. To pruža širok spektar uvida u pisanu izvornu građu o Autarijatima. Međutim zbog relativne udaljenosti i kontinentalne izoliranosti u unutrašnjosti Balkana, te vrlo bitne činjenice da iščezavaju upravo onda kada unutar i zapadni Balkan ulaze u horizont interesovanja mediteranskih naroda, njihov ulazak u sferu interesovanja grčkih, a kasnije i rimskih pisaca bio je fragmentarne prirode. Podaci o Autarijatima su malobrojni i sadržajno

⁸³ Do sada na autarijatskom narodnosnom, političkom i kulturnom prostoru nisu pronađeni niti se mogu primijetiti bilo kakvi tragovi pismenosti, čak ni na jezicima i pismima civilizovanih mediteranskih naroda u vremenu kada su Autarijati živjeli na ovom području. Za razliku od glasinačke kulture, na području rasprostriranja srednjobosanske kulturne grupe, u proto-urbanom naselju Pod pronađena je sloju koji se datira na kraj VII. st. p. n. e. čitava vaza sa natpisom, ispisanim umbroetrurskim alfabetom. Pored ove vaze, pronađeno je u mlađim slojevima nalazišta Pod, još jedan manji pehar i pršljenak sa po nekoliko slovnih znakova, te fragment vaze s dijelom natpisa. Čović, 1964 A; Isto, 1976, 207-208; Isto, 1987 A, 504; 523; Isto, 1991 A; Šalabalić, 1967, 35-45; Arheološki leksikon, Tom II, 1988, 137; 164; Stipčević, 1989, 191;

Ali pitanje pismenosti na tlu današnje Bosne i Hercegovine je mnogo složenije pitanje, nego što bismo to mogli i da zamislamo. Čak ni urednici Arheološkog leksikona BiH, do danas najreprezentativnijeg izvora informacija za BH arheologiju, antičku i srednjovjekovnu povijest nisu mogli da decidirano odgovore koji su to najstariji tragovi pismenosti na tlu BiH, nego su prešutno ostavili mogućnost da su i znakovi urezani na keramici vinčanske kulture pronađenoj na lokalitetu Gornja Tuzla, čije porijeklo i značenje još uvijek nije utvrđeno, najstariji znakovi pisane komunikacije na tlu BiH. (Arheološki Leksikon BiH, Tom I, 1988, 137; natuknica B.Čovića)

⁸⁴ Unutrašnjost Balkana je Grcima bila interesantna i iz praktičnih razloga. Barbarski svijet jugoistočne Europe je bio jedan od glavnih rezervoara sirovina i robova, kojima se snabdijevalo razvijeno robovlasničko društvo stare Grčke. Tako na primjer u Ateni krajem V. st. i početkom IV. st. p. n. e. među robovima nalazimo evidentirane i Tračane, Dačane, Tribale, Gete. (Epigrafski spomenik IG II-2 Na, 1951 b, 23). Sve je to neminovno vodilo tome da i grčki pisci obrate pažnju na barbarske narode unutrašnjosti.

oskudni i govore uglavnom o ratu, pohodima, nekim neobičnim i fantastičnim događajima ili za Grke i Rimljane specifičnim i interesantnim vidovima života. Kada bismo bukvalno i na prvi pogled život Autarijata rekonstruirali samo na osnovu dostupne pisane građe, stekli bismo uvjerenje da su Autarijati, narod u stalnom stanju rata, čak i onda kada su "najneratoborniji" narod, da žive u krajevima gdje i pravo na vlasništvo grumena soli može da izazove dugotrajne sukobe, da bi na kraju završili svoje postojanje zbog fantastične prirodne katastrofe. Izloženi "represiji" takvog karaktera izvornih historijskih informacija, pored nas nezapaženo i neprimjećeno mogu, skoro nečujno proći drugi segmenti života i periodi mira, stabilnosti i stvaralaštva narodnosnih zajednica zapadnog i centralnog Balkana. Vrela sa kojima raspolažemo su svi grčko-rimske provincije i produkt pojedinaca koji su pripadali višim intelektualnim krugovima grčko-rimskog svijeta. Tako bi u kritici izvora koji spominju Autarijate i njihove običaje trebalo računati s tim da njihovi pisci nisu bili skloni nepristrasnom prikazivanju naroda na nižem kulturnom nivou.

Kada se govori o pisanoj građi, riječ je uglavnom o djelima antičkih pisaca koja su se primarno odnosili na povijest i opise grčkog, helenističkog i rimskog svijeta. Poznajemo samo jedan epigrafski spomenik na grčkom jeziku, pronađen u selu Oliveni kod Bitolja, uzidan u crkvu sv.Ane, a za koji postoji mogućnost da se na njemu spominju Autarijati.⁸⁵ Grčki natpis na spomeniku govori o pohodu makedonskog kralja Filipa V. protiv Dardanaca u proljeće i rano ljeto 206. god. p. n. e. Nažalost spomenik je veoma oštećen i izlizan, tako da se sadržaj može samo djelomično rekonstruirati. Po Vulićevoj transkripciji, u trećem retku stuba, može se pročitati riječ Αὐτα(ριᾶται), ali zbog velike nečitljivosti redova koji prethode trećem redu i dolaze neposredno poslije njega, teško bismo mogli da zaključimo u kojem se to kontekstu spominju Αὐτα(ριᾶται), ako je uostalom Vulićeva transkripcija Αὐτα(ριᾶται), uopće točna. F.Papazoglu na osnovi kopije dr.sc. I.Mikulčića daje transkripciju natpisa u kojoj se ne nalazi ni najmanji nagovještaj eventualnog prisustva autarijatskog imena u bilo kom obliku.⁸⁶

Antička svjedočanstva o unutrašnjosti Balkana, uključujući i Autarijate ako nisu bila direktno vezana za Grke ili Rimljane, bila su pabirčenje ili naprosto samo nabacivanje informacija bez suvislog reda ili prosto sažimanje čitavih dekada i stoljeća u vrlo male pisane odjeljke. Svi podaci su fragmentarne prirode a na par mjesta spomen Autarijata i nije baš toliko siguran. Autarijati se direktno i sigurno spominju u 25 podatka kod 15 grčkih i rimskih autora. Jedan od

⁸⁵ Epigrafski spomenik čuva se u Arheološkom muzeju u Skoplju. Vulić, Spomenik SANU 98, 1948, br. 53; .Papazoglu, 1969, 118; 430/431

⁸⁶ Papazoglu, 1969, 430-431

podataka i to onaj od Agatarhida nalazimo u Focijevom ekscerptu, a drugi od Kurcija Rufa predstavlja fragment njegove izgubljene I knjige o Povijesti Aleksandra Makedonskog. U Strabonovoj Geografiji imamo 5 podataka, Apijanovoj Ilirike 4 podatka, u Diodorovoj Biblioteci nalazimo 3, a u Polijenovoj Strategamati dva podatka, a po jednom Autarijate spominju Pseudo-Aristotel, Pseudo-Skilaks, Arijan, Agatarhid, Elijan, Justin, Nikola Damašćanin, Kurcije Ruf, Plinije Stariji, Orozije i Stjepan Bizantinac. Eventualno spominjanje Autarijata u " *Naturalis Historia* " Plinija Starijeg na osnovi «... *Tariotarum*...» i kod Propercija je nesigurno i po našem mišljenju neodrživo.⁸⁷ Pored ovih izričitih spominjanja Autarijata postoje još četiri podatka (kod Herodota, Strabona, i dva podatka kod Ateneja), u kojima se autarijatsko ime ne spominje ali se može naslutiti autarijatsko prisustvo bilo pod općim ilirskim etničkim imenom bilo da je riječ da su neki događaji koji se evidentno odnose na Autarijate pripisani drugim narodima.⁸⁸ Od 15 pisaca za koje možemo sa sigurnošću možemo tvrditi da su spominjali Autarijate, 11 ih se služilo grčkim jezikom a četiri latinskim (Kurcije Ruf, Plinije Stariji, Justin, Orozije). Upadljiv je veliki nesrazmjer između tekstova na grčkom i latinskom jeziku. To ujedno govori da se u dobu kada zapadni Balkan ulazi u orbitu interesovanja imperijalnog Rima i postane sastavni dio jedinstvene Mediteranske grčko-rimske civilizacije, Autarijata više neće biti i sve što će tadašnji autori pisati o njima su samo reminiscencije na njihovu daleku nekdašnju moć i slavu i pozivanje na starije autore koji su nesumnjivo koristili samo grčki jezik.

Od svih ovih podataka kojima raspolažemo samo se osam može sa velikim stupnjem preciznosti datirati (*Arr. Anab.* V, 1-3; *Ruf. fr.* I, 12; *Plin. NH* IV, 35; *Just.* XV, 2; *Diod.* III, 30, 3; XX, 19, 1; *Pol.* IV, 12, 1; *Oros.* III, 23, 36). Za Apijanov podatak (*Ill.* 4), iako navodi neke pokazatelje koji bi mogli odrediti njegovu dataciju, zbog opće konfuzije koja vlada u samom podatku, smatramo da njegova datacija ne može biti odgovarajuća i točna. Nažalost svih osam podataka se odnose na zadnje decenije autarijatske egzistencije. Zbog toga bi se moglo pretpostaviti da se najveći dio podataka koji se ne mogu datirati odnosi na ranija razdoblja povijesti Autarijata i može im se samo na osnovu nekih indirektnih indicija ili pretpostavki odrediti tek približna datacija. Tako se na primjer Pseudo-Skilakov podatak vjerojatno odnosi zbog spominjanja Kelta na sjeveru Jadranskog mora na prvu polovinu i sredinu IV. st. p. n. e.

Najveći dio pisanih podataka o Autarijatima sa kojima raspolažemo potiče od autora koji nisu bili suvremenici sa događajima koje opisuju i pripadali su razdobljima kada Autarijati kao

⁸⁷ *Plin. NH* III, 141; Propercije, I,8, 25-26

⁸⁸ *Herod.* IV, 49; *Strab. Geo.* VII, 3, 13; *Athen.* (na osnovu Teopompa fr.39,40 kod Jacoby) , X p.443; *Athen.* (na osnovu Heraklida sa Lemba) VIII c 333.

narodnosna zajednica više nisu ni postojali, u pojedinim slučajevima udaljenim i duže od pola milenijuma, a kod Orozija i Stjepana Bizantinca skoro čitav milenijum od događaja koje opisuju. Od 15 pisaca trojica su živjela i radila u predrimsko doba od IV. do početka I. st. p. n. e. (Pseudo-Skilaks, Pseudo-Aristotel, Agatarhid). Ostatak autora je djelovao u vremenu rimske vladavine Mediteranom. Petorica (Diodor, Strabon, Nikola Damaščanski, Kurcije Ruf, Plinije Stariji) pripadaju razdoblju Julija Cezara, i dinastija Julijevaca-Klaudijevaca i Flavijevaca od sredine I. st. p. n. e. do kraja I. st. n. e, u vremenu "dinastije" Antonina (II. st. n. e) živjela su i radila isto trojica autora (Arijan, Apijan, Polijen). Elijan se rodio za vrijeme Antonina, ali njegov rad pripada vremenu dinastije Severa (prve tri decenije III. st. n. e). Na prijelazu II. u III. stoljeće živio je i djelovao još Justin, od koga je ostao najstariji podatak o Autarijatima na latinskom jeziku. Poznom, i već kršćanskom rimskom carstvu pripadao je Orozije (V. st. n. e) a istočnorimskom (*romejskom, ranobizantskom*) vremenu pripada Stjepan Bizantinac.

Antički autori čijim se podacima služimo morali su znači koristiti vrela starije provenijencije koji bi spominjali te događaje. To dokazuje postojanje pisane građe povijesnog, zemljopisnog ili putopisnog karaktera koja je morala biti suvremena sa događajima o kojima znamo i koja bi bila primarni izvor za pisana vrela koja su dostupna. Nažalost možemo konstatirati da je veliki dio te građe nestao i da je ono što mi danas posjedujemo samo mali dio antičke pisane tradicije koja je postojala o Autarijatima. O velikom broju pisanih povijesti iz starijih razdoblja svjedoči i sljedeći citat Dionizija Halikaršanina kada kaže "*da je starih pisaca povijesti bilo mnogo i u mnogo krajeva prije Peloponeskog rata*".⁸⁹ Vjerojatno su podatke o Autarijatima, davale i opće povijesti Filista, koji je jedno vrijeme nakon što ga je iz rodne Sirakuze prognao Dionizije Stariji boravio u Adriji i Efora, te Teopompovih *Povijesti Filipovih djela* i *Helenske povijesti*, djela Hijeronima iz Kardijske i *Povijesti Durisa* sa Samosa. Nažalost od ovih djela ostali su sačuvani vrlo oskudni fragmenti. Informacije su se možda mogle dobiti i iz grčkih i italjskih kronika, kao što su Atide. Za Herodota se može tvrditi da se za opis Podunavlja i pritoka Dunava, znači za onaj dio koji nas najviše interesuje služio Hekatejom iz Mileta (zadnja polovina VI. st., i prijelaz u V. st. p. n. e.) kao vrelom.⁹⁰ Da su stari Grci još od VI. st. p. n. e. relativno dobro poznavali unutarne i sjeverne dijelove Balkana mogli bi svjedočiti i zemljopisni izvještaji Hesioda (kraj VI. i početak V. st. p. n. e.), Timageta (sredina IV. st. p. n. e.). Prvi odjeljci Arijanove *Anabaze* zasnovani su na prikazu Aleksandrovih ratova njegovog generala, kasnije dijadoha, državnika i

⁸⁹ *Diony. Halic. V.*

⁹⁰ Papazoglu, 1969, 48.

kralja (*faraona*) Egipta Ptolemeja Lagida.⁹¹ s tim da je Arijan prilično sažeo originalni, na veliku žalost izgubljeni, Ptolemejev tekst.⁹² Djelo Ptolemeja Lagida je, sudeći po tome što mu je prikaz opisanog događaja u kojem su Autarijati bili sudionici po svojoj suštini identičan sa odjeljkom iz Arijanove Anabaze (I, 5, 1-5), koji je naš osnovni izvor za Dunavsku kampanju Aleksandra Velikog, bilo korišteno i od Kurcija Rufa. Stjepan Bizantinac je spomenuo i Haraksa, Favorina i Erastotena kao antičke pisce koji su spominjali Autarijate, dok je Justin podatke o Autarijatima dobio iz izvornog djela Pompeja Troga. Plinije Stariji se, najvjerojatnije, kada je govorio o svojim Audaristenses oslanjao i na statičke podatke i državne popise i dokumente koji su se odnosili na provinciju Makedoniju.

Kada se govori o pisanoj izvornoj građi mora se računati s tim da je ona nastajala u rasponu od 2500 do 1500 godina od vremena u kojem živimo. Prvo treba imati skoro milenijumsko trajanje u kojem je ona nastajala, što je prilično veliki vremenski period. Zbog toga raspona pisana svjedočanstva mogu odražavati različita razdoblja, uslove i odnose života, pa i teritoriju koju su Autarijati naseljavali. Još jedan problem treba imati u vidu prilikom pretresanja izvorne pisane građe. Zbog fragmentarnog i uzgrednog karaktera te same siromašnosti i oskudnosti podataka koji se odnose na Autarijate, u samo par rečenica koje se nadovezuju jedna na drugu, često su dovedene u neposrednu vezu, informacije koje se odnose na različita razdoblja, duga i više decenija i koja između ostalog odražavaju različite prilike. Time čitav tekst može izgledati kao da se nalazi u nekoj logičko-uzročnoj vezi i tako može zavesti čitaoca da on smatra da je riječ o nekim vremenski srodnim događajima i uvezanim povijesnim procesima.

Ostaci materijalne kulture

Ako bismo prihvatili da su Autarijati bili jedni od nosilaca **glasinačke kulture starijeg željeznog doba**, nedostaci pisane građe mogli bi se nadoknaditi obiljem ostataka materijalne kulture Autarijata. U nizu sistematskih arheoloških kampanja počev od 1888, koje su se

⁹¹ Ptolemej, sin Laga je bio jedan od najvažnijih Aleksandrovih generala, i kasnijih dijadoha. Rodonačelnik je skoro tristoljetne, posljednje XXX dinastije egipatskih faraona. v. .Papazoglu, 1995, 163-245

⁹² To potvrđuju i Arijan (I, 2, 7) i Strabon (VII, 3, 8). Za razliku od Arijana koji za Jadransko more upotrebljava stariji termin 'Ιονίω, Strabon (koji u odnosu na Arijana pripada jedno i po stoljeće ranijem razdoblju) koristi mlađi termin 'Αδρία. Na osnovu terminološkog nesuglasja, može se tvrditi da je Arijan, koji je živio skoro dva stoljeća nakon Strabona crpio informacije direktno iz Ptolemejevog djela, dok Strabon nije direktno citirao Ptolemeja, nego se služio posrednikom, vjerojatno Posejdonijem. Od literature v. Kornemann. 1935. 43-46. Schwartz, 1238. Beloch, 1924-1927; 352; Papazoglu, 1969, 82. Sam Arijan kaže u uvodu svoga djela da se najviše koristio Ptolemejem i Aristobulom, u koje ima najviše povjerenja, te u znatno manjoj mjeri drugim autorima (vjerojatno Eratostena, Megastena, Nearha, Arista, Asklepijada, Aleksandrova pisma i kraljevske dnevnike)

nastavljale, sa dužim i kraćim prekidima, sve do posljednjeg rata, iskopan je veliki dio materijalne autarijatske kulture, daleko najvećim dijelom iz nekropola i tumula. Zanimljivo je da je to samo mali dio već evidentirane, a neistražene materijalne baštine glasinačke kulture. I samo možemo zamisliti kakvo se ogromno bogatstvo krije u tim još uvijek neistraženim lokalitetima razasutim širom prostora koje su naseljavali Autarijati. Pored izražene kvantitativne razlike, u prilog materijalne građe dodatno govore još dva faktora koji povećaju njenu kvalitativnu vrijednost u odnosu na pisanu građu. Dok se u svezi sa pisanom građom, moramo zadovoljiti konstatacijom da ćemo teško pronaći neki novi povijesni pisani trag o Autarijatima, dotle s svakom novom kampanjom arheoloških iskopavanja na svjetlo dana izlazi materijal koji je bio dio autarijatske kulture. Već spomenuti veliki nesklad između otkrivene, iskopane, prezentirane i pretpostavljenog velikog broja neotkrivene građe krije u sebi šansu da će se u narednom vremenu desiti nova otkrića koja će još više približiti Autarijate i možda unijeti u naučni svijet i neke nove, iznenađujuće zaključke. Drugi element koji povećava kvalitativnu vrijednost materijalne građe je činjenica da su pisani podaci proizašli iz neautohtone sredine, da su proizvod stranih pisaca, koji su i etnički i kulturno a i vremenski bili znatno udaljeni od Autarijata. Pisana vrela su tako odražavala ono što su o strani narodi mislili, osjećali i kako su se sjećali Autarijata. Nasuprot tome, velika većina do sada otkrivene materijalne građe je autohtonog porijekla i odražava originalnost Autarijatske kulture. Preko arheološke građe, možemo izdiferencirati i osjetiti individualnost jedne od balkanskih narodnosnih i kulturnih zajednice.

Nepokretni materijal

U kontinuiranom razvitku Autarijata i njihove materijalne kulture od IX. st. do kraja IV. st. p. n. e. i dalje u aspektu nepokretnog materijala, kao i brončanom dobu, dominiraju gradine kao jedini vid naselja i grobovi pod tumulima, kao jedini vid sahranjivanja.

Gradine su rekognisticirane širom prostora kojim su se pružali Autarijati tijekom starijeg željeznog doba, ali su ostale do danas najneispitaniji dio autarijatske baštine. O monumentalnosti kompleksa nekropola tumula koje su zaostavština Autarijata i to samo na bosanskom prostoru, dovoljno svjedočanstvo pružaju procjene dr. Truhelke o broju tumula. Po prvom mišljenju Čire Truhelke, po čijim su vodstvom izvršena prva sistematska naučna istraživanja ovog velikog kulturnog kompleksa, iznesenom 1889, broj «glasinačkih» tumula samo u jugoistočnoj Bosni procjenjuje se na oko 20 000. Ali već iduće 1890, godine, nakon jasnijeg rekognisciranja terena, Truhelka daje tri puta veću procjenu samo broja tumula, sa opaskom da se ni tada «*još neće primaknuti istini*», tj spoznaji o ukupnom broju tumula u jugoistočnoj Bosni.⁹³ Do sada je

⁹³ Truhelka, 1890, 68

istraženo samo preko 1200 tumula, što je malo više od 5 % od prve, minimalne Truhelkine procjene. Sve to dovoljno pokazuje da teren jugoistočne Bosne, na kojem je cvjetala glasinačka kultura, uostalom kao i cijela BiH pruža i danas skoro neograničene mogućnosti za naučna arheološka i povijesna istraživanja i obilje objekata kulturno-povijesnog i prirodnog nasljeđa. Područje istočno od Drine isto pruža velike mogućnosti za istraživanje, što posebno pojačava činjenica da su samo tamo do sada nađeni bogati grobovi autarijatskih vladara (Atenica, Novi Pazar, Pilatovići, Pečka Banja) iz doba ekspanzije i hegemonije ovog ilirskog naroda.

Pokretni materijal

Najstariji tragovi upotrebe i obrade željeza na tlu Bosne i Hercegovine nalaze se upravo na prostoru koji je zauzimala glasinačka kultura. Ti najstariji nalazi nakita i oružja izrađenog od željeza pronađeni su u tumulima koji se datiraju u fazu III c (X. i IX. st. p. n. e.)⁹⁴, znači u posljednju fazu koja pripada brončanom dobu na ovom prostoru. U Talinama, tum. XIX,4 i tum. XX, 2 pronađene su željezne spiralne narukvice (*slika 1*), u Vrlazju, IV, 2 mali željezni nožić, a u Lozniku II mali prsten od željeza (*slika 2*).⁹⁵ Ovo prvenstvo u upotrebi željeza, dovoljno govori da je područje jugoistočne Bosne u prvo vrijeme nakon smirivanja migracionih poremećaja uzrokovanim najezdom nosilaca «žarnih polja», prednjačilo u kulturnom, gospodarskom, i političkom razvitku. U VIII. st. p. n. e. počinje i upotreba željeza u izradi oružja, i tijekom ovog razdoblja željezo sve više ulazi u život zajednica jugoistočne Bosne. U sljedećem, VII stoljeću započinje veliki zamah domaće produkcije i željeznog oružja i brončanog nakita, i nastaje veliki broj autohtonih tipova i varijanti oružja, nakita i insignija sa specifičnim samo za autarijatsko područje tehničkim i umjetničko-stilskim karakteristikama. Potrebno je posebno podvući činjenicu da i pored tipološke raznovrsnosti pokretnog materijala, glasinačka kultura starijeg željeznog doba ipak pokazuje visoki stupanj ujednačenosti, bar u svojim osnovama.

Pokretni materijal (nakit, oružje, oruđe, keramika i posuđe) starijeg željeznog doba pokazuje i jasan kontinuitet sa kasnim brončanim dobom. Jedine dvije razlike pokretnog

Vladimir Čorović je dao mnogo skromniju procjenu jer on smatra da se u širokom polukrugu od Drine do Bosne, nalazi oko 5000 tumula. (Čorović, 1925). Za razliku od Truhelke, Čorović nije nikada učestvovao u arheološkim istraživanjima jugoistočne Bosne niti se ikada bavio specijalno problemom Ilira ili prapovijesne i protohistorijske baštine BiH. Pola stoljeća kasnije, još manju procjenu dao je B.Govedarica koji je 1975. god. procijenio da je na glasinačkom području neistraženo ostalo još oko 2000 tumula. (Govedarica 1979, 177), ali izgleda da je Govedarica svoju procjenu dao samo za visoravan i porječje Prače, a da se nije odnosila na cjelokupni prostor jugoistočne Bosne.

⁹⁴ Čović, 1976, 272; Isto, 1984, 133

O počecima upotrebe željeza u BiH v. Čović, 1984, 133-134

⁹⁵ Benac-Čović, 1956, 35

materijala iz grobova starijeg željeznog doba u odnosu na grobne priloge iz prethodne bronzanodopske faze su znatno veća zastupljenost željeznog oružja i tipološka raznovrsnost nakita. U grobovima se nailazi na raznovrstan nakit, naročito bogat u ženskim, ali zastupljen i u muškim grobovima. U starijem željeznom dobu za izradu nakita se uglavnom koristi bronca, a mjestimice nailazi se i na kositar. Nakit od srebra je rijedak, a od zlata izuzetan. Nakit od ova dva plemenita metala postaje češći među nalazima tek sa intenziviranjem kontakata sa grčko-mediteranskim svijetom. I tek od početka V. st. p. n. e. nailazi se na sve veći broj predmeta izrađenih od srebra i od zlata (posebno značajno nalazište u Novom Pazaru). Željezo se jedino zadržava u izradi pojedinih tipova fibula i to samo u ranim fazama, a i postupno se i ova rijetka upotreba željeza za izradu nakita gubi. Bronca se, pored svoje primarne upotrebe za izradu nakita, upotrebljava još i u izradi metalnih dijelova odjeće, konjske orme, te sitnog oruđa i pribora svakodnevne upotrebe. Dok u načelu prilično izostaje upotreba željeza u izradi nakita, dotle se ono upotrebljava za proizvodnju ofenzivnog oružja (koplja, mačevi, bojne sjekire i noževi), i djelomično za izradu oruđa (sjekire i noževi). U naoružanju bronca se koristi samo za izradu defanzivnog oružja (knemida i obloga štita). Defanzivno oružje (šljem, knemide, oklop i štit) nalazi se najčešće u bogatim ratničkim ili kneževskim grobovima. Pored nakita, oružja i oruđa, u tumulima nailazi se i na znatno prisustvo fragmenata keramike, a u pojedinim slučajevima i na dijelove konjske opreme. Pošto glasinačka kultura starijeg željeznog doba prolazi kroz kontinuirani razvitak ne samo kroz svoje faze nego je i sama produkt kontinuiranog razvitka još iz kasnobrončanog doba, često se zna desiti da grobovi koji se svrstavaju u jednu fazu sadrže i materijal koji se tipološki veže za druge faze. To sa svoje strane otežava određivanje materijala po fazama, a samim tim se i kronološka podjela materijala ne može shvatiti u apsolutno preciznom smislu nego samo uopćeno radi lakšeg izučavanja opće problematike glasinačke kulture i Autarijata.

Najveći dio nalaza trenutno je pohranjen u depoima Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, manji dio (porijeklom sa prostora istočno od Drine) u nizu zavičajnih muzeja Srbije, a jedan dio (i to sa dosta vrijednim nalazima) nalazi se pohranjen u Naturhistorisches Museum u Beču, te u nizu privatnih zbirki i kolekcija.

Filološko-lingvistički aspekt

Jezični materijal, za koji sa sigurnošću možemo tvrditi da je vezan za autarijatsku egzistenciju svodi se na samo tri oblika. Iz topografije raspolažemo samo sa po jednim hidronimom i jednim toponimom, a iz i onomastike samo sa njihovim narodnosnim imenom. Moguće da se neki dodatni oblici jezične zaostavštine autarijatskog prisustva još uvijek prisutni na području njihovog naseljavanja, ali ne mogu se prepoznati, i identificirati kao dokazi

autarijatskog prisustva. Govor Autarijata ne bi trebao da pokazuje velika odstupanja od ostalih ilirskih dijalekata, a sigurno je imao i znatnih dodirnih tačaka sa drugim indoeuropskim jezicima i dijalektima jugoistočne Europe i Male Azije.

Tragovi Autarijata u toponomastici i hidronimiji

Autarijatska jezična zaostavština u vezi topografije svodi se na ime jedne rijeke i na ime jedne planine. Ne samo da su istog korijena, nego i oba imena imaju isti oblik- *Tara*. Rijeka Tara protiče kroz sjevernu Crnu Goru i na ulazu u Bosnu kod Ščepan polja prima Pivu, odakle teče kao jedinstvena rijeka Drina. Nešto sjevernije, sa istočne strane srednjeg toka Drine počinje se dizati planina Tara (vis. 1544m). Već iz priloženog se vidi da su oba topografska podatka smještena na autarijatskom području i prostoru rasprostiranja sjeverne varijante glasinačke kulture starijeg željeznog doba, ali na njihovim krajnjim sjevernim i južnim granicama. Identifikacija i dovođenje u vezu rijeke Tare sa Autarijatima je postavljena još u prvim godinama modernog bavljenja autarijatskim pitanjem.⁹⁶

Najstariji do nas sačuvani povijesni podatak u kome se spominje rijeka Tara potiče iz sredine XII. st. i odnosi se na rat romejskog cara Manojla Komnina sa balkanskim Slavenima i Ugrima.⁹⁷ Oblik koji romejski povjesničar Kinam i pjesnik Teodor Prodrom upotrebljavaju za Taru je Ταρα, i on je potpuno identičan sa savremenim oblikom, što nas navodi na pomisao da ime rijeke Tare kroz veoma dugo vremensko razdoblje nije doživljavalo neke veće jezične metamorfoze. Ta konzervativnost jednog balkanskog hidronima, vjerojatno proizilazi iz činjenice da je njegovo porijeklo veoma staro, i da datira još iz prapovijesnog i protohistorijskog razdoblja.

Međutim kada se govori o rijeci Tari, potrebno je imati na umu još jednu mogućnost. Tara je od Pive znatno veća, i ustvari Piva se uliva u Taru, čineći na Ščepan polju rijeku Drinu, i može se smatrati da rijeka Drina predstavlja prirodni produžetak Tare. Na osnovu ovoga moguće je da se u vrijeme kada su Autarijati postojali, pod terminom *Tara* podrazumijevala ne samo rijeka koju mi danas poznajemo pod terminom Tara, nego i rijeka Drina, ako ne u čitavom svom toku, ono

⁹⁶ Tomaschek, 1896, 2593; O svim tim tumačenjima vidi .Papazoglu 1969,99

Jedini koji ne prihvata identifikaciju Autarijatskog imena sa Tarom i odbacuje bilo kakve filološke kombinacije u vezi sa tim je Rusu (1950, 107), koji smatra da je originalni naziv za Autarijate bio *Audariatai*. Rusua je na takav zaključak sigurno navelo korištenje prije svega kodeksa na latinskom jeziku koji su spominjali Autarijate.

⁹⁷ Jovan Kinam, Epitome, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Tom IV, Vizantološki institut SANU, Posebna izdanja 12, Beograd 1971, str. 29. r 103. 23-113.7. Bici na Tari i pobjedi romejskog cara nad Srbima i Bosancima posvećena je i pjesma Teodora Prodroma, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Tom IV, Vizantološki institut SANU, Posebna izdanja 12, Beograd 1971 str. 179

Po Jovanu Kinamu i Teodoru Prodromu na rijeci Tari u jesen 1150. god. se odigrala jedna od presudnih bitaka između udruženih srpskih i bosanskih snaga i Romeja, a koja se završila velikom pobjedom romejskog cara.

bar u svom gornjem i srednjem toku.⁹⁸ Ali ako je i postojalo ovo terminološko jedinstvo za naša današnja dva hidronima, ono je moralo biti znatno starijeg datuma, jer već u rimsko doba, (kod Klaudija Ptolemeja) postoji hidronim *Dreinos* koji se odnosi na današnji tok rijeke Drine, na Pojtingerovoj karti (*Tabula Peutingeriana*) se nailazi na izraz *Drinum fl(umen)*, a i Ravenjanin spominje *Drinum*.⁹⁹

Zanimljivo je da je veza Autarijata i imena planine Tare primijećena relativno kasno u odnosu na već višedecenijski dobro obradjen odnos hidronima i spomenutog naroda.¹⁰⁰ Uvođenje planine Tare u autarijatsku problematiku, može baciti novo svjetlo na rješavanje zagonetki vezanih za ime Autarijata, jer bi dosadašnja tumačenja korijena TAR- koja su se uglavnom vezivala za vodu, mogla preusmjeriti u novom pravcu.¹⁰¹

Ime

U grčkim tekstovima najuobičajeniji je oblik Αὐταριᾶται, i to sa svim oblicima koji iz ovog nominativa u množini proizlaze prilikom padežnih promjena, od kojih se u tekstovima najčešće pojavljuju oblici akuzativa množine Αὐταριᾶτας i genitiva množine Αὐταριᾶτων. Izraz Αὐταριᾶται, sa njegovim izvedenicama koriste Pseudo-Skilaks, Pseudo-Aristotel, Agatarhid, a preko njega i njegov ekscerptor Fotije, Nikola Damaščanski, Diodor, Strabon, Arijan, Polijen, Elijan i Stjepan Bizantinac.¹⁰² Iz općeg jednodušja grčkih pisaca u nominiranju Autarijata jedino odudara Apijan. Kod njega nalazimo oblike Αὐταριέα (u smislu imena «pojedince», eponima Autarijatskog naroda), Αὐταριεῖς (navodeći ime naroda u nominativu množine), Αὐταριέων i Αὐταριέας.¹⁰³

Kod latinskih pisaca ne postoji tolika podudarnost kao kod grčkih pisaca. Justin¹⁰⁴ upotrebljava izraz *Audariatas*, dok u sačuvanim kodeksima postoje i varijacije *Auderiates*,

⁹⁸ Čović, 1967, 106

⁹⁹ *Ptol. Geo.* II, 16; Pojtingerova karta V, 4; Ravenjanin IV, 19; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158

¹⁰⁰ Papazoglu, 1969, 83

¹⁰¹ Zanimljivo je navesti da se zahvaljujući planini Tari, autarijatsko ime sačuvalo i u jednom porodičnom imenu. Riječ je o čuvenoj porodici Tarabić iz sela Kremna, koja je prebivala ispod i imala posjede na planini Tari, po kojoj su i dobili porodično ime.

¹⁰² *Ps. Scyl.* 24; *Ps. Aristot.* 138; Agatarhid, eksc. od Fotija fr 59; *Nic. Dam.* fr 115; *Diod.* III, 30, 3, XX, 19; XX 113, 3; *Strab. Geo.* VII, 5, 1; VII, 5, 6; VII, 5, 7; VII, 5, 11; VII, 5, 12; *Pol.* IV, 12, 1; VII, 42; *Arr. Anab.* I, 5, 1-4; *Ael.* 17 c 41; *Steph.*, s. v 1 V

¹⁰³ *App. Ill.* 2-5; Papazoglu, 1969, 97-98

¹⁰⁴ *Just.* XV, 2, 1

*Aureriatas, Abderitas.*¹⁰⁵ I kao kod Justina, i u sačuvanim kodeksima koji sadrže tekst Orozijevo djela «Adversos paganos» nailazi se na više latinskih varijacija *Auienitas, Auienitatas, Auieniatos, Auienitas.*¹⁰⁶ I kod još jednog latinskog pisca, Plinija Starijeg, izgleda da se nailazi na korumpiranost autarijatskog imena, koji on donosi u obliku *Audaristenses.*¹⁰⁷ Zanimljivo je da je i kod Plinija Starijeg, kao i kod jedne varijacije koju nalazimo kod Justina došlo do zamjenjivanja glasa «t» sa glasom «d», koji su inače po svojoj glasovnoj vrijednosti i zvučnosti dosta slični. Jedino kod Kurcija Rufa, koji je isto pisao na latinskom jeziku, nailazi se na pravilniji oblik autarijatskog imena, najvjerojatnije iz razloga što se on potpuno i direktno oslanjao na vrlo vrijedno i precizno djelo Ptolomeja Lagida.¹⁰⁸ Kod Propercija se pojavljuje latinski oblik *Autarii*, kao ime određenog dijela jadranske ili jonske obale. Zbog sličnosti imena dolazilo je do identifikacije Propercijevih *Autarii* sa Autarijatima, ali je detaljnom analizom utvrđeno da se Propercijevi stihovi ne mogu odnositi na Autarijate.¹⁰⁹ Ovaj latinski oblik se ne poklapa ni sa jednom varijacijom autarijatskog imena kod Justina i Orozija. Slično kao i u slučaju Propercijevih stihova i oblik «...*Autariatarum*...» koji se pojavljuje u nekim izdanjima Plinijeve «*Historia Naturalis*» ne bi se mogao odnositi na Autarijatsko ime. Uostalom on se nalazi u samo jednom kodeksu, dok svi ostali upotrebljavaju termin *Tariotarum.*¹¹⁰ I u Weidmann izdanju Plinijeve «*Historia naturalis*» iz 1866, koji sam konsultirao upotrebljava se pravilni oblik «*Tariotarum*».¹¹¹

¹⁰⁵ Kod izdavača je emendacija Audariatas, cf. Ruhl, Praefatio, p XXXII, ad 1 c

¹⁰⁶ *Oros.* III, 23, 36

¹⁰⁷ *Plin. NH* IV, 35

¹⁰⁸ *Ruf. fr.* I, 12

¹⁰⁹ Detaljniju raspravu o Propercijevim *Autarii* v. Papazoglu, 1969, 98

¹¹⁰ U Plinijevom tekstu (III, 141) na «...*Tariotarum antiqua regio*...» se direktno nadovezuje «*et castellum Tariona*...», u kojem se isto nazire korijen Tar- u nazivu jednog kastela koji se nalazio u toj oblasti koja je nosila naziva Tariota, stara regija i nalazila se negdje u srednjoj Dalmaciji. Kastel je nesumnjivo nosio takvo ime sa korijenom Tar-, najviše poradi toga što se nalazio na području spomenute oblasti i što ju je on svojim položajem i karakterizirao te je samim tim njegovo ime izvedenica iz imena regije i ne može se smatrati posebnim imenom sa korijenom Tar-.

¹¹¹ Nesuglasje prvo između samih latinskih naziva a onda u odnosu na grčke oblike je teško shvatiti. Prvo pitanje koje se u ovom pogledu postavlja je zašto nije došlo do pravilne transkripcije najčešćeg grčkog oblika Αὐταριᾶται u latinski oblik *Autariatai*. Moguće je da je u nekim djelima iz rimsko-latinske književne baštine i došlo do pravilne transkripcije iz grčkog u latinski, ali koja nažalost do nas nisu sačuvana. Uostalom trebalo bi računati i sa tim da srednjovjekovni prepisivači na latinskom zapadu nisu bili baš toliko pažljivi sa imenom jednog naroda koji se tek uzgred pojavljuje u tekstovima koji su oni prepisivali, o čemu živo svjedoči čitav niz varijacija na autarijatsko ime u kodeksima koji su nastali u toku srednjeg vijeka. Nasuprot njima grčko-bizantski prepisivači su se pažljivije držali originalnog oblika, pogotovu jer su raspolagali sa znatno brojnijim rukopisima u kojima su se pojavljivali Autarijati. U

Iako mi ne raspoložemo ni sa jednim podatkom autohtone provenijencije koji bi spominjao autarijatsko ime, možemo sa velikom dozom sigurnosti smatrati da izvorno ime koje su Autarijati upotrebljavali sami za sebe nije puno glasovno odstupalo od verzija koje su predstavili grčki i latinski pisci (odstupanja su bila jedino u nastavcima koji se upotrebljavaju u grčkom i latinskom jeziku). Razlog za to treba tražiti u postojanju jasne osnove TAR u imenu toponima i hidronima na matičnom području, a i prefiks *Au* je domaćeg porijekla.

Najčešće se ime Autarijati tumači kao "*stanovnici oko rijeke Tare*".¹¹² Ako bi se prihvatilo ovo tumačenje onda bi se u imenu Autarijata morao sadržavati autarijatski naziv za pojam rijeke, a njega teško da možemo otkriti. Kada bi izbacili imenicu "rijeka" iz gore navedenog tumačenja imena Autarijata, onda bi se mogla odbaciti teza po kojoj se autarijatsko ime direktno dovodi u vezu samo sa rijekom Tarom. Iz svih primjera se vidi da je autarijatsko ime kovanica od prefiksa *au* i imeničkog oblika *Tario*, koji su kao složenica dobili jedinstveni odgovarajući gramatički oblik koji bi se odnosio na specifičnu narodnosnu zajednicu .

prefiks;

ovoj problematici je potrebno imati u vidu još jednu činjenicu. Područje prostiranja Autarijata ulazilo je manje ili više u sferu interesovanja Bizanta, dok je za latinski srednjovjekovni zapad to područje bilo daleka, krajnja njegova granica na kojoj su po njima živjeli heretici, šizmatici i nevjernici, te se nije ni posvećivala neka posebna pažnja prošlosti date oblasti, izuzev u svrhu trenutnih političkih interesa. S druge strane sasvim je realno pretpostaviti da i pisci na latinskom jeziku, sami nisu bili baš puno zainteresirani za pažljivije i preciznije promatranje jednog naroda sa kojim Rimljani nikada nisu došli u dodir, i koji je je kao narodnosno-politička cjelina nestao davno prije rimskog dolaska na Balkan.

¹¹² Tomaschek je ime Autarijati protumačio kao "stanovnici oko rijeke Tare". (1880); Isto, 1896, 2593 s. v.; Kretschmer, 1925, 88, fus. 3; Krahe, 1925, 81; Isto, 1960, 113-123; Schwyzer 1939, 66; Mayer, 1957, 70., Ne bi trebalo biti ništa sporno u tome da se etničko ili narodnosno ime veže za hidronime i toponomime. Za sjeverne Parthene (osvjedočene kod Plinija III, 143; *App. Ill.* 16; CIL III 8353, CIL III.14613) se tako povezuje hidronim Prača u jugoistočnoj Bosni, iako je to prilično diskutabilno pitanje. I narod Timahi (*Timancenses*), koji je živio u današnjoj istočnoj Srbiji nosio je ime koje je bilo vezano za naziv rijeke Timok (*Timachus*), koja je tekla kroz njihovu teritoriju. I Arnistii (*Arinistae*) u naronitanskom konventu su svoje narodnosno ime izvodili iz hidronima Arion (*Plin. NH* III, 143; Bojanovski, 1988, fus. 54), a slične primjere imamo i kod Kolapijana čije ime je vezano za Colapis (Kupa) te Arabiates koji su vezani za Arabo, (Raba, njemački Raab). Čak bi se možda i ime ilirskog naroda ili plemena Batijata - *Bathiatai* (*App. Ill.* 16; *Steph.*) moglo dovesti u neku vezu, bar u vidu korijenske sličnosti, sa hidronimom Bathinus, odnosno rijekom Bosnom (Alfoldy, 1965, 35, 38). Mayer (1957,75) povezuje ih sa naseljem Bantia, spomenuto kod Polibija, V, 108, 8, i lokalizira ih u zemlji Dasareta oko Lihnidskog jezera, što je slabo vjerojatno jer se Batijati jasno spominju u kontekstu ilirskih kampanja koje je poduzimao Oktavijan August. Sve navedeno govori o prisutnom običaju kod pojedinih balkanskih zajednice da nose imena koja su u neposrednoj vezi sa rijekom koja je okosnica njihovog teritorijalnog razmještaja.

Prefiks *au* se uglavnom prevodi našim prijedlozima, kod, pri, od, iz, u. Iz toga bi se moglo zaključiti da je *au* bila neka vrsta ilirskog prijedloga koji je pojmovno bio vezan za mjesto. Ako prihvatimo ovako predloženo tumačenje prefiksa *au* i povežemo ga sa korijenom onda bismo mogli da dođemo do konstrukcije *iz Tare, od Tare, oko Tare*.

Korijen Tar

U proučavanje korijena TAR- iz koga je nesumnjivo izvedeno autarijatsko ime posebnu zanimljivost unose dva podatka, oba vezana za nazive dva grada situirana u neposrednoj blizini Balkanskog poluotoka.

U prvom slučaju u hetitskim (nesijskim) dokumentima, po Manfredu Korfmanu, vođi internacionalnog tima arheologa, koji istražuje širi kompleks Troje, se nailazi na ime jednog maloazijskog grada **Taruisa**.¹¹³ Hetitska Taruisa se identifikuje sa legendarnom Trojom. Izraz «*Tara*» koji je nesumnjivo korijen i za naziv grada Taruisa, bi mogla biti luvijska riječ koja odgovara našem pridjevu «drveni, a, o».¹¹⁴ Taruisa (odnosno u korumpiranoj, mnogo poznatijoj, verziji-Troja), bi znači tako dobila ime na osnovu drvenih kuća **donjeg grada**, koji je bio smješten ispod citadele koju je Šliman iskopavao. Donji Grad je bio skoro deset puta veći od Šlimanove citadele i zajedno sa njom je sačinjavao jedinstveno urbano jezgro Taruise (Troje).¹¹⁵

¹¹³ Krajem XX st, iskopavanja na širem području Troje, obavljao je internacionalni tim arheologa, pod vođstvom Manfreda Korfmana sa Univerziteta Tübingen i u partnerstvu sa Univerzitetom iz Cincinnati-a. Alexander, 1999, 72
Ime *Taruisa* za jednu zemlju na sjeverozapadu Male Azije konkretno se spominje u dokumentu koji govori o sukobu Hetita sa nizom malih maloazijskih državnica; "...*ove zemlje postale su neprijateljske prema meni* (odnosi se na hetitskog vladara op.a.): *Unalija... Dura, Halluwa, Huwallusija... Karakisa, Dunta, Adadura, Parista...Warsija, Kuruppija... Lussa, Alatra, zemlja Pahurina planine Pasuhalta... Wilusa* (koji se identifikuje sa Ilionom), *Taruisa...*". Tablica hetitskog vladara Tudhalias-a (cc 1440-1410 p. n. e.) odnosi se na pokoravanje zemlje Assuwa (Azija?). Gradovi koji su bili saveznici Assuwa bili su i Taruisa i Wilusija. Izgleda da su ovi gradovi tada bili teško poraženi (ako se može vjerovati prilično hvalisavom izvještaju hetitskog vladara) od strane Hetita (Nesija) i da su priznali njihovo sizerenstvo koje bi (možda sa prekidima) trajalo još skoro dva stoljeća. I nekoliko pisama iz diplomatske korespondencije Hetita spominje imena Willusa i Taruisa; a u pojedinim tablicama pronađenim u hetitskim arhivama u Hatuši (Boğazköy) opisuje se i rat na Egeji, u kome se pored nekih imena osoba i zemalja, učesnika u ratu, koje imaju upadljive sličnosti sa onima spominjanim u Ilijadi, opet nailazi i na imena Wilusa i Taruisa. Moguće je da su Ahejci iskoristili krizu koja je od 1220. god. zahvatila Hetitsku državu i da su napali neke hetitske saveznike i vazale na zapadu Male Azije, što će Homer i drugi grčki mitografi stoljećima kasnije ovjekovječiti u Ilijadi i trojanskom ciklusu.

¹¹⁴ ... "Hittite documents refer to Taruisa" Korfman told me. Taruisa has been identified by scholars with Troy. "*Tara* may be Luvian for "wooden"-the city's name is perhaps a reference to the wooden houses of the lower town.... Alexander, 1999, 74

¹¹⁵ Alexander, 1999, 74

Iako su po mitološkoj tradiciji Trojanci potomci Teukara koji je bio porijeklom sa Krete, u kasnom brončanom dobu pred veliku egejsku seobu stanovnici Troade bili su Luvijci, indoeuropski maloazijski narod, vazal isto indoeuropskog Hetitskog (Nesijskog) carstva.¹¹⁶ Filološke veze Autarijata, kao sastavnog dijela ilirske zajednice sa Malom Azijom ne bi trebalo da izgledaju čudne i nemoguće. Veze balkanskih i maloazijskih indoeuropskih skupina predstavljaju posebno poglavlje u izučavanju situiranosti Indoeuroljana na tlu Balkana.¹¹⁷

Na osnovu primjera sa Taruisom mogli bismo smatrati da je TAR- arhaizovani indoeuropski korijen koji bi se vezao za drvo i šumu i ime Autarijati bi se moglo tumačiti «*oni iz šuma*» «*narod iz šuma*». Sa ovako predloženim zaključkom, pitanje povezanosti planine Tare i Autarijata dobiva više logike. Matična domovina Autarijata inače spada i danas u jednu od najšumovitih oblasti Balkana, a možemo samo zamisliti kako je bila još šumovitija u prapovijesno i protohistorijsko doba.¹¹⁸ Da je ovo područje bilo upečatljivo bogato šumama imamo potvrdu i u povijesnim vrelima, kao što to ističu Strabon i Flor.¹¹⁹ Zanimljivo je da se oblast sa druge strane Drine, u koju su tijekom svoje ekspanzije prodrli i većim dijelom je zaposjeli Autarijati, i danas naziva Šumadijom.

U drugom slučaju, dosta veliku filološku podudarnost ima i grčki grad u južnoj Italiji Ταρας, αντος, latinski *Tarentum*, (u transkripciji na naš jezik Tarent, današnji Tarento), koji je ime dobio po istoimenoj rijeci. U slučaju Tarentuma, korijen TAR-je povezan opet sa vodom. U slučaju Tarenta ponovo se pojavljuje vezanost spomenutog korijena sa hidronimima. Pored rijeke

¹¹⁶ Alexander, 1999, 72; Moguće je da su prvi stanovnici Troade, odnosno prvih naselja na mjestu gdje se nalazila Troja, bili minojski (kretske) kolonisti, o čemu se sačuvala reminiscencija u mitovima. U prilog tome govori i sam smještaj Troje, situirane na vrlo važnoj komunikacijskoj točki, koja je bila od velike važnosti za trgovačke aktivnosti Minojaca. Kasnije su ta prvobitna naselja Minojaca i ostalih egejskih neindoeuroljana naselili i preselili, promijenivši im osnovnu etničku, jezičnu i kulturnu fizionomiju Indoeuroljani, vjerojatno doseljeni sa Balkana, među kojima na prvom mjestu treba računati sa Luvijcima. Za vrijeme posljednjeg hetitskog (nesijskog) vladara Arnuvanda IV (1220 - 1190. god. p. n. e.) u sjeverozapadnom dijelu Male Azije, nekoliko različitih naroda ujedinilo se i podiglo ustanak protiv Hetitske države. Među pobunjenim narodima spominju se i Turuša, kao i njihov grad Turuja. Chadwick, 1980, 11 (predgovor Petra Hr. Ilievskog, fus. 3).

¹¹⁷ O vezama indoeuropskih naroda Male Azije i Balkana v. Homer, Ilijada XIII, 1-9; Helanik fr. 74; *Diod.* V, 48; Solin II, 5; *SHA* XXV, 11,9; *Strab. Geo.* I, 1, 10; VII, 3, 2; XII, 3, 3; XII, 8, 1 XIII; *Cass. Dio* V, 48, *Plin. NH* V, 145; V, 125; IV, 41; IV, 3; III, 149; *Arr. Bithyn.* fr 19 R. Burchner, 1901, 2157sq. s.v Dardanoi; Thramer, 1901, s.v Dardanos, Nr 3, 2177 ; Budimir, 1950/51, 7 i d.; Papazoglu, 1969, 101, 103; Stipčević, 1989, 22-23 (s posebnim osvrtom na učešće protoilirskog elementa na povijesni razvitak Male Azije)

¹¹⁸ Na prostoru koji su Autarijati zauzimali nalazi se i Peručica (općina Foča), koja danas spada u najgušću i najveću šumsku cjelinu ne samo na tlu BiH.

¹¹⁹ *Strab. Geo.* VII, 5; *Flor.* I, 39

po kojoj je grad Tarentum dobio ime, postoji još dosta hidronima širom Europe, koji u svome korijenu imaju TAR-, kao što su Tara pritoka Oaze u Francuskoj, Thare, rječica u Saksoniji, Taranta vrelo u južnoj Francuskoj. Jedna od Tara se spominje i na Kreti, gdje je po grčkoj mitologiji kralj Karmanor priređivao svečanosti i u koju je doplovio Apolon nakon što je u Egijalaju očišćen od grijeha ubistva Pitona.¹²⁰ Kretska Tara izgleda samo još više komplikuje određivanje pojma „Tara“, jer ona definitivno sa ilirskom jezičnom osnovom povezuje sada ne samo indoeuropske maloazijske dijalekte II milenijuma, nego i grčke dijalekte, pa možda i pelaški i minojski supstrat. Zanimljiv toponim Tara koji je u povijesti jedne zemlje igrao veliku ulogu nalazimo u Irskoj. Sjedište Uí Néill, linije velikih kraljeva Irske u prvim stoljećima srednjeg vijeka nalazilo se na brežuljku **Tara** u pokrajini Meath (na irskom *Središnje kraljevstvo*), lokalitetu koji ima veoma dugu arheološku i povijesnu tradiciju. Irska Tara je bila inače tradicionalno sjedište velikih kraljeva Irske (*árd rí Éireann*). Po Enciklopediji Britannica 2003, na irskom Tara znači **„mjesto skupštine.“**

Iz svega predloženog, uviđamo povezanost korijena TAR- sa određenim praindoeuropskim oblikom.¹²¹ Da li se taj oblik povezuje primarno sa pojmovima koji se odnose na drvo i šumu ili na vodu ili na neki drugi pojam, ostaje pitanje koje će moći riješiti tek nova istraživanja iz oblasti indoeuropeustike.

¹²⁰ Graves, 1999, 64

¹²¹ Jedan od trojice vođa pobunjenih kartaginskih najamnika nakon I. Panskog rata bio je Gal po imenu Autarit. Mirković, 2002, 132

Određenje

Kako odrediti Autarijate, kao pleme, narod, narodnosnu zajednicu, plemensku zajednicu, privremeni ili stalni plemenski savez? Po F.Papazoglu Autarijati se definiraju kao skup "*neodređenog broja nepoznatih plemena, svih onih plemena koja su živjela u zaleđu Ardijejaca i Dardanaca*" i za koje se ne bi smio upotrijebiti termin narod. Po ovoj tezi za Autarijate bi bilo najprihvatljivije određenje pod terminom "*autarijatska plemena*".¹²² Drugi stav određuje Autarijate kao pleme,¹²³ koje je prvobitno bilo samo jedno od plemena koje je ulazilo u glasinački kulturni kompleks i koje se kasnije nametnulo ostalim srodnim ilirskim plemenima u svome susjedstvu, proširivši i svoje ime kao oznaku za cjelokupni savez plemena kojem su stajali na čelu.¹²⁴

Po prvom mišljenju B.Čovića, Autarijati su pleme koje se nalazilo na čelu «*saveza plemena*» koji se pružao od Romanije do zap. Morave, dok u PJZ V Čović korigira svoj raniji stav i po tom novom ispravljenom mišljenju definiše Autarijate kao «*...savez plemena ...koji je u jednom momentu...mogao obuhvatiti i neka druga plemena*».¹²⁵ Jasno se primjećuje evolucija Čovićevog stava od prvobitnog vezivanja autarijatskog imena samo za jedno pleme do kasnijeg njegovog vezivanja za čitav Savez, znači za nadplemensku organizaciju. I M. Garašaninu kao najprihvatljivije rješenje o pitanju određenja Autarijata čini se ideja da je riječ o jednoj velikoj konfederaciji naroda.¹²⁶ Borislav Jovanović drži da naziv Autarijati najvjerojatnije pokriva «*plemenski savez koji nije ni imao tačnu ograničenu teritoriju, ili čvrstu unutrašnju povezanost*».¹²⁷ I po Palavestri Autarijati su plemenski savez «*koji je pod zajedničkim imenom okupljao različita plemena*».¹²⁸ Alojz Benac još više relativizira određenje Autarijata predstavljajući ih kao «*nestalan savez plemena*».¹²⁹ Po Bencu Autarijati, kao i Ardijejci i Pirusti ne opravdavaju naziv naroda ni u najopćijem smislu te riječi, već da se u njihovom slučaju radi o

¹²² Papazoglu, 1969, 85 – 86; 97; 396/397; Iako ostavlja mogućnost da je postojao "plemenski savez ili nadplemenska organizacija" u vremenu ekspanzije.

¹²³ Čović, 1967, 103

¹²⁴ Čović, 1967, 116; Vasić 1991, 78

¹²⁵ Čović, 1976, 284-285; Isto, 1984, 136; Isto, 1987, 643;

¹²⁶ Garašanin M, 1979 A, 9; Isto, 1991, 11

¹²⁷ Jovanović, 1979 B, 68

¹²⁸ Palavestra, 1984, 76

¹²⁹ Benac, 1987, 744

labilnom, pa i privremenom savezu plemena u koji su se pojedina plemena u jednom momentu ulazila, a u drugom izlazila!?.¹³⁰ I Wilkes relativizira unutarnju koheziju Autarijata kada kaže da je autarijatsko ime „...*vjerojatno opće ime za cijelu grupu malih naroda.*”¹³¹

Svi ovi spomenuti stavovi koji relativiziraju unutarnju fizionomiju Autarijata, i svode ih na neku amorfnu masu, skup plemena bez jače povezanosti, izgledaju suviše smjelo prezentirani a bez pozivanja na izvornu (i pisanu i materijalnu) građu. Kao najvažniji argument za ove teze uzima se stočarski način života, preciznije rečeno nomadsko stočarstvo koje je kao bilo svojstveno pojedinim ilirskim narodima. Ali zar i kod Delmata, Japoda, Histra i Liburna nije bilo svojstveno stočarstvo kao primarna gospodarska grana, a njima se pripisuje postojanje jače strukture kojoj već odgovara termin →narod.¹³² Osim toga, da li je uopće na prostorima zapadnog i centralnog Balkana, zbog njegovih zemljopisnih i geoloških karakteristika, moguće govoriti o postojanju nomadskog stočarstva. Na prostorima brdsko-planinskog karaktera u obzir jedino dolazi polunomadsko stočarstvo sezonskog tipa, koje ne zahtijeva radikalno narušavanje teritorijalnog okvira u kojem određena zajednica živi.

Možda bi se stajalište po kome su Autarijati skup srodnih plemena koja povremeno ulaze u međusobne saveze moglo jedino primijeniti za brončano doba i prva stoljeća posljednjeg tisućljeća stare ere, ali nipošto za razdoblje od VI. do IV. st. p. n. e.

Međutim nasuprot mišljenjima iznesenim u literaturi, pisana vrela kada govore o Autarijatima su nedvosmislena i uvijek ih određuju kao narod. Autarijate u smislu etnosa (naroda) izričito definira Pseudo-Skilaks kada kaže da su Αὐταριάτας ἔθνος Ἰλλυρικόν.¹³³ Strabon na dva mjesta naziva Autarijate narodom ἔθνος.¹³⁴ Apijan identično sa već spomenutim autorima kada govori o Autarijatima upotrebljava izraz ἔθνος za njihovo određenje.¹³⁵ I Langar kada opisuje Aleksandru Makedonskom Autarijate govori o njima kao jednom narodu sa izgrađenom fizionomijom.¹³⁶ Kada se u latinskim vrelima spominju Autarijati upotrebljava se za njihovo određenje latinski ekvivalent **gens** za grčki izraz ἔθνος.¹³⁷ I materijalni ostaci svjedoče o visokom stupnju uniformnosti nosilaca sjeverne varijante glasinačke kulture, čak se može reći da

¹³⁰ Benac, 1987, 782; 801

¹³¹ Wilkes, 2001, 154

¹³² Benac, 1987, 781-782

¹³³ *Ps. Scyl.* 24

¹³⁴ *Strab. Geo.* VII, 5, 7; VII, 5, 11

¹³⁵ *App. Ill.* 2

¹³⁶ *Arr. Anab.* I, 5, 1-5

¹³⁷ *Oros.* III, 23, 36

autarijatska kultura pokazuje (bar na osnovu do sada pronađenih nalaza) veće jedinstvo tipova, oblika i ornamenta, pa i načina života nego ijedna druga, sa njima suvremena, susjedna kulturna, etnička, narodnosna i politička zajednica. Sve to može biti rezultat samo egzistencije jake unutarnje kohezije, između autarijatskih zajednica zahvaljujući kojoj su i postali «*najmoćniji ilirski narod*», a nipošto ne međusobno labavih veza.

Naš termin *narod* za Autarijate možemo upotrebljavati posebno za period od kraja VI. st. do kraja IV. st. p. n. e. kada oni istupaju na povijesnoj pozornici jugoistočne Europe kao prepoznatljiva i jedinstvena cjelina sa izvjesnim stupnjem razvijene političke svijesti o općeaularijatskoj zajednici kojoj pripadaju.

Prilozi I dijela

Prilog 1 :

Kronologija i sinhronizacija materijalne kulture Autarijata

Prvu kronologiju i sinhronizaciju, i to na osnovu nalaza iz jugoistočne Bosne dali su 1956 i 1957 godine A. Benac i B. Čović (Benac-Čović, 1956, 37-38; Isto, 1957, 56-59).¹³⁸ Kasnije je ova kronologija, u skladu sa kasnijim otkrićima u zap. Srbiji, sj. Crnoj Gori, sj. i srednjoj Albaniji, više puta revidirana. I krajem 80-tih godina Borivoj Čović je predložio novu relativnu i apsolutnu kronologiju prapovijesnih i protohistorijskih nalaza u jugoistočnoj Bosni (Borivoj Čović, PJZ, IV, 1983 i PJZ, V, 1987, Arheološki leksikon BiH Tom I, 1988, 76, 78, 79). Međutim predložena kronologija pokazuje izvjesne nedostatke, uglavnom kada je riječ o posljednje tri faze razvitka glasinacke kulture željeznog doba, gdje su vremenske odrednice date uopćeno i neprecizno, iako se na osnovu podataka iz pisanih vrela, one mogu znatno preciznije izvesti. U kronološkoj tabeli, prezentirati ćemo uz Čovićevu kronologiju i nove revidirane vremenske odrednice.¹³⁹

Kronologija:

eneolit

*Brončano doba*¹⁴⁰

Glasinac I = rano brončano doba

¹³⁸ Benac i Čović su apsolutnu kronološku (najviše za brončano doba) definirali na osnovu sličnosti sa srednjom Europom. Za oslonac im je poslužila pojava Peschiera fibule. Pošto se njihova pojava datira u XIII. st. p. n. e. (na Siciliji i Grčkoj), a iščezavaju krajem XII. st. p. n. e. pronađene Peschiera fibule iz jugoistočne Bosne ne mogu biti mlađe. (Benac-Čović, 1956, 37-38)

¹³⁹ *označava prijedloge novih vremenskih odrednica u kronološkoj tabeli. U samom radu upotrebljavati će se nove vremenske odrednice

¹⁴⁰ O kronologiji i sinhronizaciji brončanog doba jugoistočne Bosne v. Benac-Čović, 1956, 37-38; Čović, 1983, 415-416, 418

Glasinac II a i II b=srednje brončano doba

Glasinac III=kasno brončano doba=XIII. st. do IX. st. p. n. e.

-faza III a=XIII. st. p. n. e.

-faza III b-1=kraj XIII. i XII. st. p. n. e.

-faza III b-2=XI. st. p. n. e.

-faza III c=X. i IX. st. p. n. e.

Željezno doba

Glasinac IV=800. god. do 500/475. god. p. n. e. (*450 god. p. n. e.)

-faza IV a=800. god. do 725. god. p. n. e. (*faza oblikovanja*)

-faza IV b=725. god. do 625. god. p. n. e. (*faza uspona*)

-faza IV c-1=625. god. do 550. god. p. n. e. (*faza objedinjavanja*)

-faza IV c-2=550. god. do 500/475. god. p. n. e. (*450. god. p. n. e.)

*na osnovu povijesnih podataka i materijala iz vladarskih grobova Atenica, Novi Pazar i Pilatovići donju granicu trajanja faze IVc-2, kada je Autarijatska narodnosna zajednica doživjela svoj najveći vrhunac, trebalo bi pomjeriti ne ranije od 450. god. p. n. e. (*faza ekspanzije*)

Glasinac V=500/475. god. p. n. e. (*450. god. p. n. e.) do 300. god. p. n. e. (*310. god. p. n. e.)

-faza V a=500/475. god. p. n. e. (*450. god. p. n. e.) do 350. god. p. n. e. (*335. god. p. n. e.)

*Kao godinu kada završava faza Va, najbolje je uzeti 335. god., p. n. e. kada je autarijatska zemlja bila izložena pustošenju Aleksandrovog saveznika, kralja peonskih Agrijana, Langara. S tom godinom se definitivno završava razdoblje u kome su Autarijati i njihova materijalna kultura stagnirali u razvitku. (*faza stagnacije*)

-faza V b=350. god. p. n. e. (*335. god. p. n. e.) do 300. god. p. n. e. (*310. god. p. n. e.)

*Na osnovu niza pokazatelja, a najviše oslanjajući se na brojna pisana vrela, stojimo na stajalištu da je moguće 310. god. p. n. e. odrediti kao datum kada završava svoju egzistenciju kao koherentna zajednica glasinačka kultura starijeg željeznog doba. (*faza nestanka*)

Prilog 1a.

Benac i Čović su u svome katalogu Glasinac II (1957, 56-60) dali i sinkronizaciju nalaza iz jugoistočne Bosne sa pojedinim drugim kulturnim zonama starijeg željeznog doba. Po njima se faza IV a, pošto je malo starija od materijala iz Vače I, može sinkronizirati sa Pred-Vače i početkom Vače I u Sloveniji. U sjevernoj Italiji ova faza odgovara početnom dijelu Benacci II, a u odnosu na Reineckeovu periodizaciju prijelazu ka punom Halštatu. Faza IV b se vezuje za starije željezno doba lužičke grupe, Vačom I, Halšatom C u Srbiji i III halštatskim periodom za Austriju i južnu Njemačku, dok za srednju Italiju odgovara krajem faze II/2 i fazom III željeznog doba. U sjevernoj i srednjoj Italiji Glasinac IV b odgovara dijelu faze Benacci II i fazi Benacci III. Glasinačka faza IV c se može u odnosu na druge zemlje postaviti na sljedeći način; odgovarala bi kraju Vače I i Vače II, a u Italiji periodima Vilanova kulture Faza V a odgovarala bi i starijem Latenu za srednje-europsku i zapadnoeuropsku oblast, dok bi se faza V b vezala za kraj starijeg i početak srednjeg Latena za srednju Europu.

Tabelarni pregled sinkronizacije glasinacke kulture starijeg željeznog doba

Jugoistočna Bosna	Sjeverna i srednja Italija	Slovenija	Srednja Europa i Podunavlje	Srbija
faza IV a	Početni dio Benacci II	Pred –Vače i početak Vače I	Najstarija faza Halštata C	
faza IV b	Dio Benacci II i Benacci III Željezno doba II/2 i III za srednju Italiju	Vače I	Halštat III C Starije željezno doba Lužica	Halštat C
faza IV c	Arnoaldi period Vilanova kulture Este II	Kraj Vače I i Vača II		Halštat D
faza V a			Stariji Laten	
faza V b			Kraj starijeg i početak srednjeg latena	

U raspravi o periodizaciji, apsolutnoj kronologiji i sinhronizaciji predložene su bile i druge varijante, različite ili djelomično modificirane u odnosu na Benac-Čović prijedlog. Uglavnom se sa tim novim varijantama nastojao uskladiti pronađeni materijal i razvitak glasilačke kulture na potpunom njenom području (i zapadno i istočno od Drine). U raspravi su učestvovali Milutin Garašanin koji je podijelio razvitak glasilačke kulture tijekom željeznog doba u tri faze (Ia, Ib, II), Rastko Vasić koji je prihvatio Garašaninovo mišljenje, Lucentini, Kilian, Parović-Pešikan i Gabrovec.¹⁴¹

Kad veće spominjemo aeljeznodopske faze potrebno je istaći da je teško pronaći neku prelomnu točku koja bi ih razdvajala međusobno. One se sve naslanjaju i prelaze jedna u drugu u neprekinutom razvojnog putu autarijatske materijalne kulture i nema ni naglih i trenutnih skokova ni padova a ni odstupanja u materijalnoj kulturi između pojedinih faza. I samim tim one se najviše moraju promatrati kao kronološke etape kontinuiranog razvitka materijalne kulture (naravno odražavajući u sebi i specifičnosti društvenog, gospodarskog i političkog razvitka), a ne kao neke zasebne periode oivičene međusobno jasno vidljivim linijama razlikovanja tipova, oblika i vrsta materijala. Pojedini tipovi pokretnog materijala (npr. dvopetljaste i kolutaste fibule) nalaze se u više faza, poprimajući samo manje izmjene u pojedinim detaljima)

Prilog 2:

Spisak autohtonih zajednica u provinciji Dalmaciji koje su sredinom I. st. n. e. vjerojatno naseljavale prostore na kojima su se rasprostirale glasilačka kultura starijeg željeznog doba i Autarijatska narodnosna zajednica

Domorodački narodi nabrojani kod Plinija Starijeg, a koje su naseljavale područja istoka provincije Dalmacije i	broj dekurijske
---	-----------------

¹⁴¹ Parović-Pešikan, 1960; Gabrovec, 1964-65; Isto, 1966; Isto, 1970; Isto, 1973; Garašanin M, 1973, 479-480; ; Kilian, 1975, 59; Vasić, 1977, 20,26; Isti, 1979, 259-261; Lucentini, 1981; Čović, 1987, 581

¹⁴² Plinije Stariji (III, 144) u poglavlju gdje opisuje pojedine oblasti naronitanskog konventa spominje još (u prošlom vremenu) i čitav niz naroda kao što su: Labeatae, Senedi, Rudini, Sasaei, Grabaei; proprieque dicti Illyri, Taulanti i Pyraei. Međutim ovi narodi su sudeći po kontekstu Plinijevog teksta, bez obzira da li su

naronitanskog konventa ¹⁴²	
Sikuloti	XXIV
Deremisti	XXX
Melkumani	XXIV
Naresi	CII
Dindari	XXXIII
Dokleati	XXXIII
Partheni	Ne navodi broj dekurija
Glindicioni	XLIV
Kerauni	XXIV
Ozuaei	Ne navodi broj dekurija
Hemasi	Ne navodi broj dekurija
Asthitae ¹⁴³	Ne navodi broj dekurija
Arinisti	Ne navodi broj dekurija
Kavi	Ne navodi broj dekurija
Scirtari	LXXII

Napomena;

Od ukupno 15 naroda, Plinije broj dekurija navodi za 9 naroda, i zbir svih dekurija iznosi 386 dekurija. Vjerojatno je veličina naroda koje je spomenuo bez navođenja broja dekurija, bila toliko mala da je Plinije smatrao da nije potrebno da i za svaki takav mali narod ponaosob navodi broj dekurija, nego ih je samo poimenično poredao u jednoj rečenici i to koristeći prošlo vrijeme. Međutim bez obzira da li su ti mali narodi stvarno postojali sredinom I. st. n. e. što je vjerojatnije (što potvrđuju sjeverni Partheni sa svojim natpisima), ili ne oni su nesumnjivo postojali u vremenu neposredno prije rimskog zaposjedanja (što potvrđuju Ozuaei i sjeverni Partheni) i naseljavali su spomenute oblasti vremenski paralelno sa Dezitijatima u Gornjoj Bosni. Neke od ovih autohtonih narodnosnih zajednica su vjerojatno bili direktni izdanak autarijatsko-ilirske narodnosne zajednice koja je postojala prije 310. god p. n. e. Za Dindare (Srednje Podrinje-Skelani u

stvarno ulazili u sastav naronitanskog konventa ipak bili orijentirani znatno više prema jugu i primorju tako da nisu pripadali prostorima na kojima se rasprostirala autarijatska narodnosna i politička zajednica.

¹⁴³ U nekim rukopisima i izdanjima Masthitae; ed. C.Mayhoff (Teubner) Leipzig, 1906

pravcu prema planini Tari), Sikulote (Gornje Podrinje) i Parthene (okolica Užica) smo sigurno da su bili potomci ove zajednice, dok za druge zajednice (rimске *civitates peregrinae*), iako pretpostavljamo da su bile ilirske pripadnosti i da su njihovi preci bili nosioci glasilačke kulture željeznog doba, nismo sigurni da su direktno potekli od Autarijatske narodnosne zajednice.

Ako bismo ipak pretpostavili veličine i onih naroda za koje Plinije ne navodi broj dekurija ukupno na oko 15 dekurija, onda bismo mogli reći da je na istoku provincije Dalmacije živjela populacija u brojnom stanju nešto većem od 400 dekurija, što je prilično više nego što na primjer iznosi brojno stanje Dezitijata (103 dekurije), Delmata (342 dekurije), Diciona (229 dekurija) i Mezeja (269 dekurije).

Ako bismo brojno stanje jedne dekurije mogli procjenjivati na oko 150-200 ljudi,¹⁴⁴ mogli bismo pretpostaviti da je na istoku naronitanskog konventa sredinom I. st. n. e. živjelo između 60 000 do 80 000 ljudi autohtonog porijekla, što je jedna relativno iznimna populacija za jedan još uvijek neurbaniziran prostor. Ako je jedna ovakvo brojno populacija prebivala i u prvom polustoljeću rimske vlasti, možemo li onda predočiti koliko je bila brojna populacija koja je na spomenutim prostorima živjela tijekom najvećeg vrhunca autarijatske političke i gospodarske moći i zenita razvitka glasilačke kulture starijeg željeznog doba, znači prije nasilnog kraha i disolucije autarijatske narodnosne i kulturne zajednice. Ona je sigurno bila najveća ilirska narodnosna zajednica, pa i uopće autohtona zajednica što je ikada prebivala na prostorima zapadnog i središnjeg Balkana u željeznom dobu i rimskom dobu do romanizacije autohtonih zajednica, jer ako su postautarijatske

¹⁴⁴ Stipčević, 1989, 129

Brojno stanje rodova nije moralo biti isto ili približno isto, i veličina (u smislu brojnosti njihovih članova) rodova je mogla varirati od vrlo malih do izrazito brojnih rodova što je sve zavisilo od niza faktora (zemljopisnih osobitosti područja koje naseljava, položaja i statusa roda u društveno-političkoj hijerarhiji zajednice kojoj pripada, imovinskog bogatstva roda, stupnja i snage unutarnje međusobne povezanosti članova roda, nivoa samostalnosti koji rod uživa unutar zajednice kojoj pripada). Čak se unutar jedne zajednice mogu primijetiti velike oscilacije u brojnosti pojedinih rodova npr. za ranorepublikansko rimsko razdoblje tradicija navodi da je rod Fabija mogao podići do 300 naoružanih svojih članova, a veličinu roda Kornelija, zajedno sa klijentima procjenjuje na 5000 ljudi. Ako bismo dekurije ilirskih naroda smatrali za presliku njihovih rodova (što je prilično diskutabilno) onda i veličinu dekurija od 150-200 ljudi ne bismo smjeli apsolutizirati, pogotovu ako se ima u vidu sva raznolikost ilirskih naroda u provinciji Dalmaciji u prvoj polovini I. st. n. e. U pojedinim regijama (u primorju, u ravničarsko-plodnim oblastima, urbanizovanim ili poluurbanizovanim zonama, rudonosnim bazenima, u kojima egzistiraju politički jače formacije) dekurije su morale imati brojnije članstvo.

zajednice skupno sa brojem dekurija nadmašivale velike domicilne narodnosne zajednice iz I. st. n. e. možemo samo zamisliti koliko je onda «dekurija» obuhvaćala jedinstvena autarijatska zajednica na svome najvećem vrhuncu.

Vrlo delikatno pitanje u topografiji indigenih narodnosnih i političkih zajednica u predrimskom i ranocarskom razdoblju predstavlja pitanje Pirusta, jedne prepoznatljive narodnosno-političke zajednice koja je postojala za vrijeme ustanka 6-9. god. n. e. i kojoj je uz Dezitijate, navodeći je po imenu, priznat status najgorčnijeg protivnika protu-ustaničkim snagama koje su od ljeta 9. god. n. e. nastupale u posljednoj fazi rata. Navedeni ilirski narod je sudeći po pisanim vrelima nesumnjivo igrao iznimnu ulogu u narodnosnim i političkim odnosima na jugoistoku područja na kojem se rasprostirala provincija Dalmacija (Velej Paterkul II, 115; Cezar, *De Bello Gallico*, V,1; *Liv.* XLV, 26; *Strab. Geo.*, VII,5,3; Klaudije Ptolomej II, 15) a posebno tijekom ustanka 6-9. god. n. e.¹⁴⁵

Indikativan je spisak «panonskih naroda» koje Strabon spominje u podatku VII, 5, 3; «*Breuci, Andiseti, Dicioni, Pirusti, Mezeji i Dezitijati čiji vođa je Baton*».¹⁴⁶ Pošto

¹⁴⁵ Veliko pitanje je njihovo eventualno navođenje kod Apijana, Pomponija Mele i Plinija Starijeg, jer ako su Pirusti i navedeni u njihovim djelima njihovo ime je prezentirano u prilično korumpiranom obliku i to kod Apijana (u transkripciji na latinicu) kao *Pyrissaioi*, kod Pomponija Mele kao *Piraei* i kod Plinija Starijeg kao *Pyraei*. *App. Ill.* 16; Pomponije Mela, II, 49-50; *Plin. NH* III, 144 (i Bojanovski 1988, 32 sa priličnom rezervom iznosi ovu mogućnost). S druge strane, da ova imena ne odražavaju Piruste, sasvim logično bi se postavilo pitanje zašto i Apijan i Pomponije Mela, a posebno Plinije Stariji na prostorima istoka i jugoistoka Provincije spominju (bez obzira na vrijeme koje koriste) čitav niz naroda, od kojih su neki vrlo mali, ali ne i Piruste. Pirusti su upravo sudeći po drugim vrelima, kao jak činilac postojali i par decenija pred Oktavijanovu kampanju opisanu u Apijanovoj Ilirike, ali i stoljeće nakon rata 6 - 9. god. n. e., i bar pola stoljeća nakon nastanka popisa ilirskih provincija, čije je rezultate kao jedno od vrela za opis zapadnog Balkana koristio Plinije Stariji. Njihovo postojanje je evidentirano u svezi sa preseljavanjem rudara u Dakiju. U zapadnu Transilvaniju i njena nalazišta zlata otišle su raditi čitave zajednice Ilira, pa je tako zabilježeno nekoliko zajednica, uključujući i *vicus* Pirusta (Wilkes, 2001, 237). Uz sve izneseno Apijanovi *Pyrissaioi*, Plinijevi *Pyraei* i Melini *Piraei* se u kontekstu teksta pojavljuju upravo na onim mjestima gdje se navode ili opisuju narodi i zemlje koje se mogu locirati na istok Illyricuma (kod Apijana i Pomponija Mele) ili koje se situiraju na njegovom jugoistoku (kod Plinija Starijeg), a to su upravo prostori gdje se traže i lociraju Pirusti.

¹⁴⁶ Pitanje etničke determinacije Dezitijata i Pirusta je mnogo složenije nego što bi se to moglo suditi na osnovu spomenutog Strabonovog uvrštavanja Dezitijata i Pirusta među «panonske narode». Kao što se jasno da primijetiti Strabon na početku nove ere prostire «panonske narode» skoro sve do Bjelašničkog masiva pa ako imamo u vidu i Piruste još i znatno dalje pema jugu skoro sve do jugoistoka provincije Dalmacije, što je samim tim prilično pretjerano. Ali kako se to može vidjeti u kontekstu čitavog njegovog izlaganja u VII knjizi

vezano za zapadni Balkan i panonski bazen južno od Dunava Strabon "*panonsko*" ne doživljava i ne shvata kao zasebni etnički kompleks, nego samo kao podskup šire shvaćenog "*ilirskog*". Samim tim se postavlja pitanje kakvu je to sadržinu Strabon podrazumijevao pod terminom «Panoni», pa je onda pod njim obuhvatio spomenute narode. Prvo što se mora imati na umu jeste činjenica da je Strabon odjeljke u kojima se spominje većina zapadno-balkanskih naroda završio prije podjele jedinstvene provincije Illyricum na Dalmaciju i Panoniju, što znači da Strabonova eventualna determinacija nije uvjetovana postojanjem nekih zasebnih upravno-političkih jedinica. I pripadnost panonskoj komponenti stoji na labavim nogama, jer dok se za Breuke može tvrditi da su stvarno pripadali panonskoj komponenti ilirskog kompleksa, Dezitijati (na osnovu svoje materijalne kulture, etnogeneze i filoloških ostataka) i Pirusti, koji žive prilično južnije od panonskog bazena, su ipak pokazivali nešto drugačije odlike u odnosu na panonsku komponentu. Potrebno je istaći i da su i Mezeji i Dicioni, koje isto Strabon spominje kao panonske narode, sa svojim *civitates*-ima ulazili u okvir provincije Dalmacije. Kada se raspravlja o pripadnosti Dezitijata određenoj ilirskoj komponenti vrijedi istaći da Apijan u svojoj Ilirike (*III*. 17) Dezitijate (on ih navodi u obliku Δαίσιοι) odjeljuje od Panona.

Velej, koji finalizira svoje djelo u vrijeme kada je već ustaljeno postojanje odvojenih provincija i Piruste i Dezitijate ubraja u dalmatinske, a ne panonske narode (*II*, 115, 4), Ali u samom opisu ustanka on pokazuje i neke naznake konfuznosti u određivanju šta se to podrazumijeva pod Panonijom, a šta pod Dalmacijom. To je posebno vidljivo u sljedećim primjerima:

(*II*, 110, 2)→Kada govori da je ustanak prvo izbio u «cijeloj» Panoniji, kojoj se pridružuje Dalmacija.

(*II*, 110, 4-5)→Kada spominje vođe ustanka (Pinesa i Batona Breučkog i Batona Dezitijatskog), pa se odmah nadovezuje sa pričom kako su "Panoni" poznavali rimski (latinski) jezik i rimsku disciplinu (način života), a mnogi i literalne vještine.

(*II*, 114, 4)→Kada govori o predaji Breuka jasno naglašava da «Panonija traži mir» i da se rat nastavlja u Dalmaciji (znači sa Dezitijatima i drugim njima savezničkim narodima). Ovaj podatak je u potpunosti u skladu sa njegovim izričajem da su Dezitijati iz Dalmacije. Ali je sve to, gledano sa druge strane, opet u neskladu sa stavom da su Dezitijati pokrenuli ustanak, jer Velej tvrdi da se pobunila prvo Panonija. Postoji čitavo jedno mnoštvo teorija i stavova o pitanju početka ustanka, njegovih prvobitnih nositelja i nesklada u opisu početka ustanka kod Veleja Paterkula i Kasija Diona. Možda bi se ova izvjesna konfuznost kod Veleja mogla protumačiti činjenicom da je u trenutku kada je Velej bio neposredni učesnik u ratu 6-9 n. e. još uvijek postojala jedinstvena provincija sa nedefiniranim određenjima o Dalmaciji i Panoniji, za razliku od vremena kada je on finalizirao svoje djelo, kada su provincije Dalmacija i Panonija teritorijalno i upravno-politički definirane. Zabilješke o ratu (svoje i bratove koji je isto učestvovao u ratu) i sjećanje o ratu (i svoje i bratovo) u brzini kojom je finalizirao svoju «Rimsku Povijest» (koja je u načelu ostala u nekoj vrsti nacrtu) sigurno nije mogao uspjeti u potpunosti u svakom detalju uskladiti sa trenutnim stanjem na terenu.

Uostalom, Dezitijati su u djelima onih antičkih pisaca koji su pisali pod utiskom postojanja provincije Dalmacije, bili jasno narod *Dalmacije* (*Plin. NH* III, 143; *Cass. Dio* LV, 29). Zato nas ne bi trebalo ni da čudi da za Kasija Diona (koji je bio namjesnik Dalmacije dva stoljeća nakon smrti Strabona i Veleja, ali sigurno u vrijeme kada je sjećanje na dezitijatsku *civitas* još uvijek bilo živo) ustanak započinju «Dalmatinci»

možemo pretpostaviti da je zbog spominjanja Batona kao dezitijatskog vojvode, Strabon svoga 5. poglavlja VII knjige, većim dijelom finalizirao tijekom ustanka 6-9. god. n. e. samim tim možemo pretpostaviti da je i navođenje spomenutih naroda bilo motivirano i pod utiscima vijesti o ratu koji se vodio u panonskom bazenu i zapadnom Balkanu. U konkretnom poglavlju Strabon opisuje uglavnom ono što on sadržava pod terminom Ἰλλυρικὰ (uz sporadično spominjanje i Skordiska i drugih neilirskih naroda), Odnosno Strabon je samim tim kada je govorio o dijelovima Balkana na kojima su se odvijale teške borbe, u prvi plan isticao one narode koji su imali bitnu ulogu u pružanju otpora Rimljanima za vrijeme ustanka, tj. imena naroda koja je tada mogao najčešće čuti. Uostalom za Piruste kao i za Dezitijate, Mezeje i Breuke imamo i u drugim vrelima potvrdu učešća u ustanku, a i vođe čitavog pokreta su dolazile iz Dezitijata i Breuka.

jer za njega su, za razliku od Strabona, Dezitijati prevashodno narod Dalmacije. Svetonije je mnogo općenitiji i samo kaže da je ustanak izbio u Iliriji (*Svet. Tib.* 16).

Nakon kraha ustanka rimska državna politika je radi osiguravanja trajne pacifikacije pristupila novoj upravno-administrativnoj reorganizaciji bivše jedinstvene Provincije. Ta reorganizacija se odnosila na formiranje dvije provincije i na novi unutarnji raspored autohtonih *civitates*, i narodi sa svojim središtima u Dinarskoj oblasti bi ušli u sastav Dalmacije, a oni sa središtima u Savsko-Dunavskom prostoru Panoniji. Možda je i ranija predaja Breuka i drugih naroda u panonskom bazenu, dok su se narodi dinarskog pojasa još borili, doprinijela formiranju provincije Panonije tj. odvajanju oblasti koje su zauzimali narodi koji su se predali i kreiranjem od njih nove provincije što bi značilo da bi zasebna provincija Panonija mogla biti osnovana najranije u drugoj polovini 8. god. n. e. , što i ne mora biti slučaj, odnosno moguće je isto tako da je do disolucije, bar onog formalnog tipa, Ilirika na dvije priznate zasebne provincije došlo i nakon završetka ustanka u IX. mjesecu 9. god. n. e.

Prilog 3:

*Spisak prapovijesnih i protohistorijskih lokaliteta na tlu današnje Bosne i Hercegovine za koje bi se moglo pretpostaviti da su autarijatsko-«glasinačkog» porijekla ili su samo situirani na bosanskohercegovačkom dijelu autarijatske matične teritorije.*¹⁴⁷

Napomene;

Nažalost, iz objektivnih okolnosti, bili smo u mogućnosti da spisak autarijatsko-«glasinačkih» nalazišta prezentiramo samo za područje BiH jer samo za njega možemo dati koliko-toliko potpun spisak. Prezentiranje lokaliteta, sa sadašnjim nivoom raspoloživih podataka, na teritoriji Srbije (sa Kosovom i Metohijom) i Crne Gore nosilo bi u sebi karakter parcijalnosti, što bi moglo da (imajući u vidu kompletnost BH listinga) da stvori određeni stupanj pogrešnog uvjerenja o značaju autarijatsko-«glasinačkog» prisustva na tlu Srbije i Crne Gore. Zbog toga smo se odlučili da u samom tekstu rada, kada govorimo o autarijatsko-«glasinačkom» postojanju i kulturi i u spomenutim zemljama, više pažnje posvetimo nabranju lokaliteta, nastojeći time da kompenziramo nedostatak jedinstvenog listinga.

Zbog velike neistraženosti gradina, spisak gradinskih naselja treba prihvatiti samo uvjetno kao osnovu za buduća istraživanja. Posebno je problematično odrediti pripadnost gradina na konjičkom i opće gornjo-neretvanskom području te na potezu Maglić-Zelengora na kojem su se susretale autarijatske i ardijejske zajednice, zbog čega jedan broj gradina i pojedine nekropole sa ovog područja nismo ubacili u spiskove gradina. S obzirom da je teško povući jasnu kulturnu granicu između Autarijata i njima općekulturno srodnih zajednica na južnom pravcu, za pojedine nekropole tumula koji se prostiru na ovom pravcu nismo u potpunosti sigurni kojoj uistinu varijanti razvitka Glasinačke kulture pripadaju, tako da smo se opredijeli da razgraničenje budu markantne (gornji tok Neretve-i sjeverni planinski masivi Treskavice, Zelengore-Maglića) zemljopisne odrednice.

¹⁴⁷

Izvor : Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 30-228+ Mapa 3 i 4 (krt. 15; 16; 17; 18; 21;-praistorijsko doba)

Listing je dat na osnovu dosadašnjih istraživanja (u najvećem broju slučajeva riječ je o samo rekognisticiranju)

Gradine;

1. Loznik; Pale¹⁴⁸
2. Miošići; Pale
3. Ilijak-Gornja Vinča-Vinograd; Pale
4. Strane; Pale
5. Gradina-Prače; Pale
6. Vitez; Pale
7. Gradina Pale; Pale
8. Delijaš; Trnovo
9. Šišići; Trnovo
10. Bašačka gradina; Trnovo
11. Brutusi; Trnovo
12. Miljanović; Trnovo
13. Prečani; Trnovo
14. Bistrić; Stari Grad-Sarajevo
15. Obhoda; Stari Grad-Sarajevo
16. Čavljak; Stari Grad-Sarajevo
17. Hodidjed; Stari Grad-Sarajevo
18. Rogoušići; Pale
19. Velika Gradina-Kadino Selo; Pale
20. Velika Gradina-Faletići; Stari Grad-Sarajevo
21. Donje Biosko; Stari Grad-Sarajevo
22. Fortica-Ravne Bakije; Stari Grad-Sarajevo
23. Mrković; Centar-Sarajevo
24. Vidotina; Ilijaš
25. Ivančići; Ilijaš
26. Kamenica; Ilijaš
27. Umoljani; Trnovo
28. Olovac; Olovo
29. Velika Gradina-Rupovo Brdo; Vlasenica
30. Kopljevići; Rogatica
31. Gulije; Rogatica
32. Gradac 2-Osovo; Rogatica
33. Gradina Kik-Osovo; Rogatica
34. Grad na Rujniku; Rogatica
35. Grad Sjeversko; Rogatica
36. Grad pod Loznicom; Rogatica
37. Gradac Dumanjići; Rogatica
38. Mali Gradac-Golubovići; Rogatica
39. Gradac Jarevići; Rogatica
40. Veliki Grad-Golubovići; Rogatica
41. Grad Kovanj; Rogatica
42. Gradina Vrlazje; Rogatica
43. Gradina Vrhbarje; Sokolac
44. Gradac Kramer Selo; Rogatica
46. Loznik 1-Nepravdići; Sokolac
47. Grad Vitanj; Sokolac
48. Gradina Buljukovina; Sokolac
49. Gradina Mlad-Parževići; Sokolac
50. Hreljin Grad; Sokolac
51. Gradina Komina; Sokolac
52. Grad Šenkovići; Sokolac
53. Gradina Šenkovići; Sokolac
54. Amovića Gradina; Sokolac
55. Gujin Gradac-Kusače; Sokolac
56. Mali Gradac-Kusače; Sokolac
57. Gradac-Sokolac; Sokolac
58. Mala Gradina-Kusače; Sokolac
59. Velika Gradina-Staro Selo; Sokolac
60. Gradina Dolovi; Sokolac
61. Gradina Marinkov Grad-Košutica; Sokolac
62. Gradina Košutica; Sokolac
63. Gradina Kotorište-Košutica; Sokolac
64. Mala Gradina Margetići; Sokolac
65. Grad Prisoje; Sokolac
66. Gradić Prisoje; Sokolac
67. Gradina Preljubovići; Sokolac
68. Gradić Berkovići; Sokolac
69. Mala Gradina Bjelosavljevići; Sokolac
70. Velika Gradina-Bjelosavljevići; Sokolac
71. Gradina Pliješ; Sokolac
72. Pohovac-Baltići; Sokolac
73. Gradina Pediše; Sokolac
74. Gradić Bijeje Vode; Sokolac
75. Veliki Vrh; Sokolac
76. Gradina Nenadgrad; Sokolac
77. Grad Bukovik; Sokolac
78. Gradina Zagrađe; Sokolac
79. Grad Ilijak, Zagrađe; Sokolac
80. Gradina Klisura, Ketanović-Kadića Brdo; Sokolac
81. Gradac Kruševci; Sokolac
82. Borovac; Sokolac
83. Girski Grad; Sokolac
84. Gradina Luke; Čajniče
85. Raskršće Konjevići; Foča
86. Gradina Dragočava; Foča
87. Gradina na Kozlogradskim stijenama-Kunovo; Foča

¹⁴⁸

Administrativno-teritorijalna podjela je urađena na osnovu situacije iz 1990. god.

45. Gradac-Gučevo; Rogatica

Gradine;

88. Kremenje-Borak Brdo; Goražde
89. Gradina Skravnik; Foča
90. Gradina Previla; Foča
91. Gradina Kreča; Foča
92. Gradac Zakmur; Foča
93. Gradac-Budoš; Foča
94. Gradac-Prijeđelo; Foča
95. Mala Gradina-Doljani; Konjic
96. Humci-Doljani; Konjic
97. Gradina Odžaci; Konjic
98. Gradac Glavatičevo; Konjic
99. Lonac Razići; Konjic
100. Vijenac Razići; Konjic
101. Šibenik, Kažići; Konjic
102. Kom, Kažići; Konjic
103. Gradina Krupac, Kvanj-Konjic
104. Gradina Kulina, Vrdolje, Konjic
105. Gradina-Trešnjevica; Konjic
106. Glavica Repovci; Konjic
107. Humac Repovci; Konjic
108. Crijep Barmiš; Konjic
109. Gradina Homolje; Konjic
110. Gradina Galjevo; Konjic
111. Trlinov Kuk-Ovčari; Konjic
112. Dragić; Konjic
113. Gradina Spiljani; Konjic
114. Budimov Greb-Vrdolje; Konjic

Ostala nalazišta;

1. Prača (ostava novca);Pale
2. Ruda Glavica- pećinsko nalazište; Tnovo
3. Marinkova pećina- pećinsko nalazište;Pale
4. Bijambare- pećinsko nalazište;Ilijaš
5. Olovac-pojedinačni nalaz; Olovo
6. Štrpci 2 (ostava); Rudo
7. Stijena pod Pismom, Žlijeb (crteži na stijeni); Višegrad
8. Kozlogradske stijene (crteži na stijeni i pećinsko nalazište); Foča
9. Ledenjača (crteži na stijeni i pećinsko nalazište); Foča
10. Tatinica (nekropola ravnih grobova); Višegrad
11. Lug-Zupčići (naselje na otvorenom); Goražde
12. Sopotnica (naselje na otvorenom); Goražde
13. Popov Do (naselje na otvorenom); Goražde

Gradine koje nisu primarno bile autaijatske, a nalazile su se na samom autarijatsko-dezitijskom graničnom pojasu

I Debelo Brdo-Soukbunar-Zlatište; Centar Sarajevo

II Gradac Nahorevo; Centar Sarajevo

III Kokorevac Nahorevo; Centar Sarajevo

Tumuli (nekropole ili samostalni tumuli)

1. Ilijak-Gornja Vinča-Vinograd; Pale	49. Borci-Vrlazje; Rogatica
2. Rajino brdo; Pale	50. Konogovo; Rogatica
3. Podstrane; Pale	51. Mejdan-Brezje; Rogatica
4. Krčevine; Stari Grad-Sarajevo	52. Brezje; Rogatica
5. Močila; Stari Grad-Sarajevo	53. Rusanovići; Rogatica
6. Orlovac; Stari Grad-Sarajevo	54. Planje; Rogatica
7. Gromile-Govedovići; Trnovo	55. Vrtanjak; Rogatica
8. Gromile-Ostojići; Trnovo	56. Maravići; Rogatica
9. Rahovići; Trnovo	57. Jakšin Do; Sokolac
10. Grkarica; Trnovo	

11. Miošići; Pale
12. Crvena Njiva; Srebrenica
13. Humka-Liješće; Srebrenica
14. Crkveni Gaj; Srebrenica
15. Cigle-Štrpci; Rudo
16. Štrpci 1-Štrpci; Rudo
17. Mangalin Han; Višegrad
18. Jezero-Sase; Višegrad
19. Mramorje-Kamenica; Višegrad
20. Jevrejsko groblje-Crni Vrh; Višegrad
21. Vlasulje; Rogatica
22. Kosovo-Rogatica; Rogatica
23. Ovlagija; Rogatica
24. Plješevica; Rogatica
25. Mramorje-Okruglo; Rogatica
26. Okruglo; Rogatica
27. Osovo; Rogatica
28. Han Osovo; Rogatica
29. Papratnice-Osovo; Rogatica
30. Brankovići; Rogatica
31. Oprašići; Rogatica
32. Mandra; Rogatica
33. Županovići; Rogatica
34. Razdolje; Rogatica
35. Živaljevići; Rogatica
36. Crkvina-Sjeversko; Rogatica
37. Čavke-Sjeversko; Rogatica
38. Sjeversko 1; Rogatica
39. Podiljak-Sjeversko; Rogatica
40. Godomilje; Rogatica
41. Gornji Mesići; Rogatica
42. Raskršće-Dolovi; Rogatica
43. Gosinja planina; Rogatica
44. Jarevići; Rogatica
45. Golubovići; Rogatica
46. Brdo-Lađevine; Rogatica
47. Navsan; Rogatica
48. Rudine-Rusanovići; Rogatica
58. Bradva-Kramer Selo; Rogatica
59. Gučevo; Rogatica
60. Loznik 2; Sokolac
61. Djedovci-Sokolac; Sokolac
62. Borovsko; Rogatica
63. Rudine-Ivanpolje; Sokolac
64. Duboki Do; Sokolac
65. Vitanj; Sokolac
66. Hrastovača; Sokolac
67. Previja; Sokolac
68. Kovačev Do; Sokolac
69. Mlađ-Parževići; Sokolac
70. Komina-Parževići; Sokolac
71. Šenkovići; Sokolac
72. Čitluci-Sokolac; Sokolac
73. Čardak-Čitluci; Sokolac
74. Crvena Lokva-Čitluci; Sokolac
75. Čavarine; Sokolac
76. Bandin Odžak; Sokolac
77. Arareva Gromila; Sokolac
78. Šarenčeve vrtače; Sokolac
79. Vratnica-Radava; Sokolac
80. Glasinačko polje-Bjelosavljevići; Sokolac
81. Podgradac; Sokolac
82. Potpećine; Sokolac
83. Maći; Sokolac
84. Kusače; Sokolac
85. Kusače-Šuke; Sokolac
86. Mehagin Do; Sokolac
87. Ovrčje; Sokolac
88. Podomar; Sokolac
89. Hočimeri; Sokolac
90. Luburić polje 1-Košutica; Sokolac
91. Luburić polje 3-Košutica; Sokolac
92. Taline; Sokolac
93. Gradac-Sokolac; Sokolac
94. Smreke; Sokolac
95. Laze; Sokolac
96. Crkvina-Podromanija

97. Vražići; Sokolac	144. Zakmur; Foča
98. Rasovača; Sokolac	145. Vrbnica; Foča
99. Sokolačko polje; Sokolac	146. Zavojnica-Prijeđelo; Foča
100. Borovac; Sokolac	147. Kaldrma-Prijeđelo; Foča
101. Križevac; Sokolac	148. Lovnica; Konjic
102. Zagrađe; Sokolac	149. Petrovo brdo-Lokvice; Konjic
103. Rudine-Sokolac; Sokolac	150. Banića Glavica; Konjic
104. Dobroš; Čajniče	151. Kremenita Glavica; Konjic
105. Gajevi Borajna; Čajniče	152. Vuč Kamen; Konjic
106. Mahrevići (latenska nekropola) ; Čajniče	153. Đevena Gomila; Konjic
107. Selište; Čajniče	154. Rudinice-Bjelimići; Konjic
108. Gradac Cvilin; Foča	155. Griža-Bjelimići; Konjic
109. Barakovac; Foča	156. Harem-Mokro; Konjic
110. Previja; Foča	157. Šćavna Poljana; Konjic
111. Kadijina Gromila, Zavait; Foča	158. Galat, Spiljani; Konjic
112. Krš-Toholj; Foča	159. Kremešine; Konjic
113. Gradina Pjelovac; Foča	160. Gromile-Razići; Konjic
114. Gromile Ječmišta-Pobrnjice; Foča	
115. Gromile Ječmišta- Glušći; Foča	
116. Gromile Kunovo; Foča	
117. Laništa Kunovo; Foča	
118. Rudine Šadići; Foča	
119. Viševina; Foča	
120. Glavica Čelebići; Foča	
121. Glavica Čelebići; Foča	
122. Gromile Šadići; Foča	
123. Jarčina; Foča	
124. Gromile Mrkalje; Foča	
125. Zborna Gromila-Šadići; Foča	
126. Gromile Suha; Foča	
127. Jabuka-Goražde; Goražde	
128. Ždrijelo; Goražde	
129. Treštenica; Goražde	
130. Surduk; Goražde; Goražde	
131. Livade Petrovice; Goražde	
132. Križevac; Goražde	
133. Krčevine-Ilovača; Goražde	
134. Tinjak; Foča	
135. Gromile Stolac; Foča	
136. Kreča; Foča	
137. Šehitluci Ustikolina; Foča	
138. Crkvina Modro Polje; Foča	
139. Barakovac; Foča	
140. Vlahinja; Kalinovik	
141. Gromile Dabižovići; Foča	
142. Krš- Donji Budanj; Foča	
143. Jasik-Donji Budanj; Foča	

II. DIO

Porijeklo

Postoji samo jedno pisano vrelo, mitološkog karaktera, koje govori o porijeklu Autarijata. Na početku svoje **Ilirske knjige** Apijan, prije nego što počne govoriti o glavnoj tematici ilirske knjige *-rimsko-ilirskim ratovima*, izlaže genealogiju ilirskih naroda. Po ovoj genealogiji sin Ilira, eponima ilirskih naroda, je bio i Autarij (Αὐταριέα), koji je imao sina Panonija, a ovaj sinove Tribala i Skordiska. Stavljanje Autarija u prvu generaciju Ilirovih potomaka, i to na drugo mjesto, odmah iza Enheleja, dokazuje da su za stare Grke Autarijati jedan od starijih ilirskih naroda, koji se rano izdiferencirao kao zaseban narod. I Enheleji se dosta rano susreću u povijesti i zato ne bi trebalo da nas čudi da se samo njihov eponim navodi ispred Autarija iza kojeg tek onda dolaze eponimi drugih ilirskih naroda. To dovoljno govori da su se Grci vjerojatno dosta rano upoznali sa Autarijatima i prepoznali ih kao jedan od samosvojnih ilirskih naroda.

Ova genealogija je i klasičan primjer grčko-antičkog načina poimanja porijekla pojedinih naroda, koji se uvijek zaogrće mitološkim plaštem, i na bilo koji način pokušava uklopiti u grčku mitologiju i kulturu i tako se posredno uvući u grčki svijet. U ovom slučaju se preko Apijanove genealogije, koju on nije izmislio nego je preuzeo iz grčke mitološke tradicije, koja je inače čitav tadašnji poznati svijet pokušavala objasniti preko razrađenog sistema grčke mitologije, Autarijati i svi ilirski narodi uklapaju u grčku mitološku prošlost.

Za razliku od pisane građe, materijalna kultura je iza sebe ostavila znatno više tragova, preko kojih bi mogli bar ugrubo da rekonstruiramo porijeklo zajednice koja je bila tvorac glasinačke kulture starijeg željeznog doba.

Podaci i nalazi koji bi mogli govoriti o prebivanju ljudi iz kamenog doba na prostorima koja je zahvaćala matična teritorija Autarijata, su vrlo oskudni i čini se da je veći dio ovog prostora u kamenom dobu bio nenaseljen. Vjerojatno uzrok tome leži u njegovom izrazito brdsko-planinskom karakteru, koje je bilo neprivlačno za stalnije prebivanje u kamenom dobu.

Na par lokaliteta sa teritorije na kojoj će se razviti Autarijatska narodnosna zajednica, pronađen je paleolitski materijal. Na lokalitetima pripečak Ruda Glavica kod Trnova¹⁴⁹ i pećina Bijambare kod Ilijaša¹⁵⁰, pronađeni su kremen artefakti koji se datiraju u mlađi paleolit. Dok se oba spomenuta lokaliteta nalaze na periferijama buduće autarijatske matične teritorije, u pripečku kod

¹⁴⁹ Basler, 1981, 8-9; Mulaomerović, 1984, 1-10

¹⁵⁰ Malez, 1968, 159-191

gradine Ketenović-Kadića Brdo kod Sokoca, znači unutar buduće autarijatske željeznodopske kulture, pronađeni su isto nalazi koji se mogu datirati u mlađi paleolit, uključujući i pećinski crtež, koji je nešto mlađi u odnosu na crtež iz pećine Badanj.¹⁵¹ Neolitski preporod Balkana kao da je zaobišao ovo područje. Ono se nalazilo na periferiji tri glavna neolitska kompleksa (butmirskog, vinčanskog i hvarsko-lisičićkog), i zbog karakteristika zemljišta nije bilo privlačno za neolitske poljodjelce. Do danas su sa sigurnošću evidentirana manja naselja neolitskih ljudi samo na dva lokaliteta situirana u gornjem toku Drine u blizini Goražda. Nekih 500 metara udaljen od obale Drine, na lijevoj strani, situiran je lokalitet Lug. Prema tipološkim i ornamentalnim karakteristikama sačuvanog keramičkog materijala i pronađenoj ženskoj figurici sa ovog nalazišta, neolitsko naselje Lug pripada kraju vinčansko-tordoške faze vinčanske kulture.¹⁵² Mlađoj fazi neolita pripadalo je drugo naselje, sa druge strane rijeke, na lokalitetu Popov Do, koje se na osnovu odlika keramičkog materijala kulturno veže za naselje u Lisičićima-Konjic.¹⁵³ Za razliku od spomenutih lokaliteta, za lokalitet Sopotnica kod Goražda postoje samo indicije da je i tu u mlađem neolitu postojalo naselje, međutim uslijed velike destrukcije izazvane naknadnim gradnjama iz rimskog doba i srednjeg vijeka, za sada ne raspolažemo sa čvršćim dokazima koji bi tu indiciju i potvrdili. Sudeći po položaju neolitskih lokaliteta i njihovoj kulturnoj pripadnosti, izgleda da je Gornje Podrinje bilo krajnja periferija rasprostiranja nosilaca vinčanske kulture, a kasnije i novodoseljenih nosilaca hvarsko-lisičićke kulture, a da je rijeka Drina predstavljala, «ugrubo», granicu između spomenutih neolitskih kulturnih (i etničkih?) kompleksa.¹⁵⁴ O eventualnim dodirima, odnosima i interakciji između nosilaca ove dvije kulture na ovom prostoru za sada se ne može ništa preciznije reći. Pored naselja na otvorenom u blizini rijeke, prebivanje neolitičara je potvrđeno i u Marinkovoj pećini Mokro-Pale. Fiala je tamo otkrio više ulomaka grube keramike i kremenog oruđa i odbitaka.¹⁵⁵ Radi velike oštećenosti, kulturnu pripadnost materijala iz Marinkove pećine je teško odrediti. Posebno pitanje kada je riječ o neolitskom razdoblju čine nalazi neolitskih kremenih strelica i kamenih satirača iz nasipa tumula u Osovu, Razdolju i Rudinama.¹⁵⁶ Prvo uopće nije sigurno da li su kremene strelice bile sastavni dio grobnih priloga ili su one bile dio

¹⁵¹ Spomenuto nalazište je do sada bilo samo površno istraživano i kako se pretpostavlja ono u sebi sadrži brojne i važne nalaze paleolitske provenijencije.

¹⁵² Benac, 1959, 55-61, Tbl I, Sl.1-4

¹⁵³ Benac 1959, 61-64, Tbl. II; Isto, 1964 B, 59; Isto, 1975, 38

¹⁵⁴ Naselje "Vinčanaca" evidentirano je u i sjevernoj Crnoj Gori, u Beran kršu kod Ivangrada, isto na području kuda će se u starijem željeznom dobu rasprostreti glasinaka kultura. Garašanin M, 1979, 146; Čović, 1983 D, 104

¹⁵⁵ Fiala 1892 A, 237-240;

¹⁵⁶ Benac-Čović, 1956, 25

nabačenog materijala na grobove i samim tim se ne smatrati sastavnim dijelom tumula. Drugo je pitanje kako su se one i našle na užem glasinačkom području.

Slaba naseljenost ovog područja u neolitsko doba se mijenja dolaskom sa istoka novih stočarskih populacija, vjerojatno nosilaca indoeuropskih jezika i dijalekata, koji neće zaobići ni prostor jugoistočne Bosne.¹⁵⁷ Planinske visoravni i bogatstvo u pašnjacima jugoistočne Bosne i Sandžaka, bili su privlačni za nove populacije čije je gospodarstvo bilo primarno orijentirano na stočarstvo. Iako je Hvarsko-Lisičićka grupa, za koju možemo sa sigurnošću dokumentirati prisustvo na periferiji jugoistočne Bosne, pokazivala više žilavosti, i osjećaja za biološko preživljavanje u odnosu na susjedne neolitske kulturne (i vjerojatno etničke) komplekse suočene sa naježdama Indoeuropskih doseljenika, na osnovu materijalnih ostataka iz najranijih perioda, teško bi se moglo govoriti o bilo kakvom učešću neolitskih, neindoeuropskih zajednica u etnogenezi stanovništva jugoistočne Bosne, niti o bilo kakvom doprinosu neolitičara nastanku i razvitku glasinačke kulture.¹⁵⁸ Možda bi tek nove istraživačke kampanje, poglavito usmjerene na oblast gornjeg toka Drine gdje je evidentirano, kao što je već rečeno, prisustvo naselja Vinčanske grupe u srednjem neolitu i Hvarsko-Lisičićke grupe u mlađem neolitu, moglo otkriti nove detalje o neolitu na budućem autarijatskom prostoru i baciti novo svjetlo na eventualnu simbiozu i korelaciju odnosa između Indoeuroljana i neolitičara na prostoru jugoistočne Bosne.

Iz izloženog je jasno da je osnovni etnički supstrat nastanka narodnosne i kulturne zajednice poznate pod nazivom glasinačka kultura željeznog doba i povijesno posvjedočenim imenom Autarijati nastao kao rezultat velike populacione smjene i migracionih kretanja koja su se odigrala tijekom eneolita i ranog brončanog doba.

¹⁵⁷ O ranim Indoeuroljanima v. Garašanin M, 1961, 5-26; Gimbutas, 1970, Jovanović, 1979 A, 397-416; Benac, 1981, 15-31; Gindin, 1991, 119-124; Čović, 1983 A, 162; Isto 1983 D, 106; O dolasku Indoeuroljana na zapadni Balkan, v. Čović, 1976, 72-76. Uopće o etnogenetskim procesima koji će na kraju rezultirati oblikovanjem ilirskog etničkog kompleksa kakav se prepoznaje u željeznom i antičkom dobu, v. Benac, 1964 A; 59-73; Isto, 1973, 93-108; Isto, 1979, 20

¹⁵⁸ Ova nemogućnost dovođenja u bilo kakvu vezu starijeg lokalnog neindoeuropskog stanovništva i razvitka glasinačke kulture, tako je različita u odnosu na stanje koje je vladalo u sjevernijim oblastima, gdje je tijekom ranog eneolita evidentirano uporedno egzistiranje lasinske kulture koja je bila derivat lokalnog razvitka, rane badenske kulture i stočarsko-nomadske Retz-Gajary kulture, od kojih su posljednje dvije spomenute kulture nesumnjivo došljakog karaktera. Sve tri kulturne pojave su u istom vremenskom okviru dijelile zajednički prostor s međusobnim razgraničenjem koje je dosta fleksibilno i teško odredivo. (Tasić-Dimitrijević, 1979,21)

To dokazuje da je u susjednim krajevima, ali ne i u jugoistočnoj Bosni (bar još uvijek nemamo nikakvih dokaza o tome) došlo do simbiotskog etnokulturnog procesa između Indoeuroljana i starosjedilaca koji će na kraju rezultirati stvaranjem niza novih etničkih i kulturnih pojava na dijelovima Balkana i Karpatskog bazena.

Najstariji tragovi prisustva tih novodoseljenih populacija na navedenom prostoru mogu se, na sadašnjem nivou istraživanja, datirati još u kasne faze eneolita.¹⁵⁹ Tako možemo tvrditi pouzdano da su gradine Ketenović-Kadića Brdo i Loznik¹⁶⁰ nastale u eneolitu, a i pojedine tumule i grobove u Rudinama kod Rusanovića (tumuli I, IV i VII)¹⁶¹, Vrlazju, Kovačevom dolu, Godomilji, i Gosinji planini možemo datirati u eneolit. Ovom razdoblju pripada i nalaz ravnih grobova s urnama iz Tatinice kod Višegrada. Nalazi eneolitske provenijencije (grobni nalazi i naseobinska keramika) se uglavnom sastoje od keramičkih posuda, kamenih buzdovana, kremenih nožića i koštanih igala i perli. U najstarijim grobovima su pronađeni i kremen vrhovi za strijele i kamene bojne sjekire stepskog tipa, te polovica jednog sfernog buzdovana.¹⁶² U najstarijem sloju gradine Ketenović-Kadića Brdo pronađeni su i elementi **Cernavoda III** kulture,¹⁶³ što je jedan od najvažnijih nalaza koji direktno govore o procesu indoeuropeizacije teritorija današnje BiH.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Nove istraživačke kampanje na prostoru jugoistočne Bosne i zapadnog Sandžaka bazirane primarno na izučavanje brončanodopskih lokaliteta će sigurno svojim rezultatima doprinijeti bacanju novog svijetla na genezu narodnosne i kulturne zajednice Autarijata.

¹⁶⁰ Čović 1983 A, 187

¹⁶¹ Fiala, 1894, 752-754; Benac-Čović, 1956, 10-25; Čović, 1983 A, 186, Isto, 1987

¹⁶² Benac-Čović, 1956, 8-9; Benac, 1964 A, 64

Ovaj posljednje spomenuti tip oružja (pronađen u Vrlazju, tumul XVIII) je konstatovan u neolitu centralne Bosne (na Butmiru i Obrima), ali i u eneolitu istočnog Balkana, gdje je upravo ovakav tip buzdovana karakterističan za materijalnu kulturu "pontsko-stepskog" kompleksa (Garašanin M, 1961, 6; 9; 11; Čović, 1983 A, 184). Vjerojatnije je pretpostaviti da je ovaj primjerak iz Vrlazja nastao više kao rezultat uticaja etničkih i kulturnih strujanja sa istočnog Balkana i donjeg Podunavlja tijekom eneolita nego da je riječ o nekom ostatku autohtone neolitske tradicije.

¹⁶³ Govedarica, 1985, 21

¹⁶⁴ Inače kada se govori o procesu indoeuropeizacije BiH indikativno je i prisustvo nalaza vrpčaste-*schnur* keramike na teritoriji BiH. Nalazi vrpčaste keramike pronađeni su u stratumu I Zelene pećine, u tumulu br. 11 sa Ljeskove glavice u mjestu Ljubomir kod Trebinja (Jovanović, 1979, 383-384; Čović, 1980 A, 35-38; Isto, 1983 D, 106) i u pećini Lazaruša u Dabrci kod Stoca. Kao što se može vidjeti svi dosadašnji nalazi vrpčaste keramike potiču sa područja istočne Hercegovine na potezu Trebinje-Buna i datiraju se u završni eneolitski horizont Hercegovine. Jedini prostor preko kojeg su nosioci vrpčaste *schnur* keramike, (prevashodno stočarski element) mogli sa sjeveroistoka prodrijeti u istočnu Hercegovinu je jugoistočna Bosna (preko Glasinačke visoravni i uz doline Drine i Prače) i Kalinovački plato. Karakteristično je i da se "vrpčasta" keramika na tlu BiH pojavljuje u kontekstu najstarijih sahrana pod tumulima. Usamljeni fragment vrpčaste keramike pronađen je i na sjeveru, u Gornjoj Tuzli. (Čović, 1961, 123; Isto, 1980 A, 35-38; Benac, 1964, 155; Jovanović 1979, 383; Tasić, 1991, 47

Fragmenti kermike ukrašene vrpčastim motivima, kronološki paralelni starijoj fazi iz Ljeskove glavice, pronađeni su i izvan granica BiH, a u blizini spomenutog hercegovačkog horizonta, na lokalitetima Rumin-Bitelića u Dalmaciji i u pećini Odmut (stratum VI) u Crnoj Gori. Odmut se inače nalazi blizu samog ušća Pive i Tare i u kasnijim razdobljima

Kako sugerira raspored mjesta gdje su pronađeni eneolitski nalazi (na sadašnjem nivou znanja) izgleda da je središnje porječje Prače bilo najviše interesantno za prve eneolitske indoeuropske skupine koje su se naseljavale ili kretale po dotada slabo naseljenom prostoru jugoistočne Bosne.

Brončano doba

Iako brončano doba spada u jedno od najneispitanijih razdoblja bosanskohercegovačke prapovijesti, trenutno raspoložemo sa relativno dosta nalaza materijalne kulture sa prostora jugoistočne Bosne nastalim u brončanom dobu, koji omogućavaju da imamo bar uopćeni uvid u karakteristike etnokulturnog razvitka u spomenutom razdoblju. I za brončano doba su karakteristična dva osnovna vida nepokretne materijalne kulture-gradine i tumuli.

Gradine i naseobinska keramika

Do sada je sa sigurnošću utvrđeno egzistiranje sljedećih gradina u ranom brončanom dobu i to na samoj visoravni na lokalitetima Košutica i Kusače¹⁶⁵, u blizini Višegrada na lokalitetu Kreča a moguće je da i Veliki Gradac-Osovo egzistira još i u rano brončano doba. Naseobinska keramika sa Kusača i Košutice pokazuje veliku sličnost sa pronađenom keramikom iz ranobrončanodopskih slojeva iz Varvare, Debelog Brda i Poda, a jedan od primjera te sličnosti je izražen u zdjelama s proširenim obodom i trokutastim produžecima na obodu, od kojih je jedan ulomak pronađen u Kusačama.¹⁶⁶ Iako je teško pratiti kontinuitet naseljenosti u gradinama jugoistočne Bosne tijekom srednjeg brončanog doba, uslijed nedostatka pouzdano potvrđenih naseobinskih slojeva, moguće je da su neke od registriranih gradina, posebno one za koje je utvrđeno postojanje i tijekom ranog brončanog doba, bile naseljene i u srednjem brončanom dobu.

Kasno brončano doba (po Čovićevoj kronologiji XIII-IX. st. p. n. e.)¹⁶⁷ sa sobom donosi nagli prelom u općekulturnom i etničkom razvitku u odnosu na ranija razdoblja. I dok se na ranije naseljenim gradinama nastavlja kontinuirani život, dolazi i do osnivanja velikog broja novih gradina. Od gradina koje doživljavaju znatan razvitak u ovom periodu potrebno je istaći Kusavče (Gujin Gradac) i Košutica-Marinkov grad, koje su postojale još u ranobrončano doba.¹⁶⁸ A za Kusače,

ovo područje će ući u teritoriju rasprostriranja autarijatske narodnosne zajednice (Marković, 1974; Jovanović, 1979, 384, Čović, 1983 A, 162; Isto, 1983 D, 104; 106)

¹⁶⁵ PJZ IV, 1983, karta 5, *Nalazišta ranog bronzanog doba u jadransko-zapadnobalkanskoj regiji*, str. 113; Čović, 1984, 110

¹⁶⁶ Stratimirović, 1891, 342-344; Čović, 1965, 74-75

¹⁶⁷ Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 78

¹⁶⁸ Stratimirović, 1891; Höernes, 1891

možemo tvrditi sa sigurnošću da su u kasno brončano doba već služila kao stalna naselja i središta određenih zajednica.

Fragmenti pronađene naseobinske keramike u prvo vrijeme pokazuju neke osobnosti koje su dijelom srodne keramici sa naseobinskih kompleksa Zlatište-Soukbunar-Debelo Brdo i Varvare (stratum C), Pod kod Bugojna i Alihođe kod Travnika. Naročito se ova sličnost keramičkog materijala ogleda na primjerima bikoničnih pehara s istaknutim ramenom i visokom drškom srodnih sa nalazima u Varvari i Debelom Brdu.¹⁶⁹ Sličnost sa keramikom sa nalazišta Varvara i Pod očituje se i na primjeru tipa pehara sa dvije drške pronađenom u tumulu II, grob 1. sa lokaliteta Bliznik-Županovići. Nalazi iz ovog groba pokazuju izvjesne analogije i sa oblicima iz faze Bubanj-Hum III.¹⁷⁰ Brončanodopske posude iz tumula Rudine-Rusanovići isto na osnovu fature i tehnike izvođenja ukrasa mogu se uspoređivati sa istovremeno ukrašenom keramikom nađenom na Debelom Brdu, Varvari i Odmutu.¹⁷¹ Od fragmenata keramičkih posuda koji se datiraju u brončano doba vrijedi istaći i one koji su pripadali bikoničnim amforama i amforicama s drškom na ramenu, zdjelama sa uvučenim obodom, sa proširenim obodom i posudama poluloptastog oblika.¹⁷² I u mlađim fazama kasnog brončanog doba nastavlja se sličan razvitak gradinskih naselja i naseobinske keramike ali se on zbog slabe istraženosti može pratiti samo u općim crtama. Tek se u u fazi III c (X i IX. st. p. n. e.) mogu opaziti izvjesne promjene u tipologiji i formi korištene keramike. Tada se pojavljuju pehari s drškama tipa «ansa bifora».

Tumuli i grobni nalazi

Osnovna karakteristika populacija koje u eneolitu i ranom brončanom dobu, prodiru i naseljavaju se u jugoistočnoj Bosni je sahranjivanje pod grobnim humkama-*tumulima*. Nalazi rano brončanodopske provenijencije pronađeni su u iskopanum tumulima iz Kusača, Kovačeva dola, Vrlazja (*slika* 4), Rusanovića, Rudina, Vrtanjak, Županovića, Barakovac i Gosinja planina.¹⁷³ Tumuli sa Gosinje planine (ukupno je iskopano oko 100 grobova), posebno oni sa južnog kraka imaju posebnu važnost za kronologiju glasinake kulture, jer se među njima nalaze i grobovi iz eneolita, brončanog doba i većinom iz željeznog doba. Oni ujedno dokazuju određeni i kontinuitet u dugotrajnom razdoblju od početaka II. tisućljeća do IV. st. p. n. e.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Čović, 1983, 422

¹⁷⁰ Čović, 1983 A, 188

¹⁷¹ Čović, 1983 A, 186

¹⁷² Čović, 1983, 422-423

¹⁷³ Truhelka, 1890 B, 389; Fiala, 1892, 393-394; Isto: 1894, 723-725; 728; 736; 752; 754; Isto, 1895, 533; 1896, 445-446; Isto 1897, 602-602; čović, 1970, 15-16

¹⁷⁴ Fiala, 1895, 553-564; Benac-Čović, 1957, 7-10, 23; Čović, 1963, 42-43

Za ovo razdoblje je karakteristično da se tumuli nalaze grupirani ili u male grupe ili se nalaze samostalni, izolirani od pripadnosti nekoj nekropoli. Takav način stvaranja tumula sugerira da zaključimo da se zajednice koje su u ranom brončanom dobu živjele ili prolazile ovim prostorima još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri adaptirale na nova staništa. Odnosno one nisu imale izgrađenu svijest o pripadnosti određenom teritoriju, već su se još uvijek nalazile u nekoj vrsti nomadskog ili polunomadskog načina života. Prilozi u ovim grobovima su dosta rijetki i sastoje se poglavito od keramike (najčešće se nailazi na pehare sa dvije trakaste drške), kamenih bojnih sjekira-čekića (*slika 5*) i kratkih brončanih bodeža¹⁷⁵, (posebne karakteristike ima primjerak sa polukružnim dijelom i rupicama za pričvršćivanje iz Kovačeva Dola VI, 2 *slika 6*)¹⁷⁶; narukvica ukrašenih šrafiranim trokutom, motivom ribljeg mjehura i tekućim spiralama. U dva groba iz Rusanovića i Rusanovići-Rudine pronađeni su sljepoočni koluti od udvostručene brončane žice (tipološki analogni nalazu iz groba 25, iz Dolića, Ljubomirsko polje kod Trebinja.)¹⁷⁷ U ranobrončanodopskim grobovima često se nailazi i na najrazličitije tipove brončane dugmadi. U nasipu tumula česti su nalazi ulomaka keramike, što je vjerojatno bio rezultat obavljanja određenih magijskih radnji prilikom sahranjivanja (daće) Za ovaj period je evidentirano samo skeletno sahranjivanje.

Za razliku o gradina, u srednje brončano doba možemo datirati nastanak nešto više od dvadeset tumula, sa ukupno tridesetak grobova.¹⁷⁸ Tako raspolažemo sa nalazima pronađenim na lokalitetima Gučevo, Osovo, Han Osovo, Rusanovići,¹⁷⁹ Parževići, Štrpci, Planje,¹⁸⁰ Jarevići, Županovići, Maravići, Živaljevići, Očimeri, Rudine-Ivanpolje, Taline, Kusače, Košutica, Čitluci, Sjeversko, Taline, Planje, Smreke kod Sokoca i Glasinačko polje itd. I tijekom srednjeg brončanog doba i dalje izrazito dominira inhumacija kao način sahranjivanja pokojnika, ali se već mogu primijetiti, iako samo sporadično, i primjeri incineracije (dva slučaja). Na evidentiranim lokalitetima je u većini slučajeva pronađen po jedan tumul koji bi se mogao datirati u srednje

¹⁷⁵ Benac-Čović, 1956, 25 i T, III, 1; TIV, 1a i 1b; T, II, 18 i T, III, 2

¹⁷⁶ Benac-Čović, 1956, 25

¹⁷⁷ Čović, 1976, 79; Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 111

¹⁷⁸ O nalazima koji pripadaju srednjem brončanom dobu Benac-Čović, 1956, 26-28; Naravno u ovim tumulima nalaze se i kasnobrončanodopski i najviše željeznodopski grobovi.

¹⁷⁹ Fiala, 1892, 437-438; Isto, 1894, 729-743; Isto, 1895, 533-538; Isto, 1896, 426-435; Benac-Čović, 1956, 12; Isto, 1957, 7,7; Čović, 1983, 187; Drechsler-Brižić 1983, 261-264; Čović, 1987

¹⁸⁰ Fiala, 1895, 535-565.

brončano doba, i jedino su na tri lokaliteta konstantirana po dva tumula.¹⁸¹ Time se može zaključiti da tip veće nekropole još uvijek nije bio formiran na prostorima jugoistočne Bosne.

Grobni nalazi se uglavnom sastoje iz nakita. Otvorene brončane narukvice sa zadebljalim krajevima i ukrasom u obliku girlanda i ribljeg mjehura (*slika 7*) su najizrazitiji predstavnici faze srednjeg brončanog doba u Jugoistočnoj Bosni. Narukvice istog oblika kao one nađene na glasinačkom području su raširene u Europi, posebno u srednjoj Europi, od zapadne Poljske do Glasinca. One su najkarakterističnija pojava češko-bavarske kulture tumula, (u svim dijelovima Češke one se nalaze u prilično velikom broju), a najbliže sličnosti sa našim primjercima nalaze se u Austriji¹⁸². Srednjem brončanom dobu pripadaju i kupasta dugmad sa iskucanim rubom, napravljena od tankog brončanog lima i brončana dugmad u obliku malog šešira sa širokim rubom. Posebno mjesto zauzima dugme sa zvjezdanim ukrasom (*slika 8*), Nakitu ove faze pripadaju i ukrasne pločice sa šiljkom, rebraste narukvice sa zaobljenim krajevima, prsten sa spiralnim završecima, brončane ukrasne igle i spiralne cjevčice od brončane žice. Kako se ide ka kraju srednjeg brončanog doba, motiv girlanda i ribljeg mjehura iščezava sa otvorenih narukvica sa zadebljalim narukvicama, umjesto kojih se pojavljuju pravolinijski motivi, a i širina narukvica se postupno sužava (*slika 9*). Tada se u nakitu pojavljuju i rebraste dijademe sa spiralnim završecima kupastog oblika (*slika 10*), prstenovi od rebrastog lima, a već počinje da se nailazi i na narukvice od udvostručene žice (*slika 11*) i naočaraste privjeske sa cilindričnim zavojem. U srednjem brončanom dobu su karakteristični i kupasti tutuli, dvospiralni privjesci, poneki prsten, privjesci u obliku polumjeseca i toke, igle raznih varijanti i tipova, spiralne brončane cjevčice, dijademe u obliku uske trake sa krajevima savijenim u spiralu. Po Drechsler-Brižić, nakit tipološki pripada podunavskim radionicama odakle se kao gotov i skup proizvod dopremao u jugoistočnu Bosnu.¹⁸³ Za razliku od nje, istraživači koji su direktno radili na lokalitetima glasinačke kulture smatraju suprotno i drže da *«velika većina brončana nakita (nastalog i u brončano i u željeznom dobu) predstavlja niz oblika, skroz lokalnog, autohtonog karaktera, koji su dosele nađeni samo u ovim gomilama i dokazuju da su to proizvodi jedne domaće, samonikle, tehnički i umjetnički napredne kulture»*.¹⁸⁴

Tragovi keramike su vrlo rijetki, i nalaze se samo u fragmentima, van grobova. Od umjetničkih stilova iz ovog perioda vrijedi izdvojiti anornamentalni stil, osvjedočen na jednoj posudi (*slika 12*). Ako je suditi po ovim siromašnim fragmentima, keramika jugoistočne Bosne

¹⁸¹ Drechsler-Brižić, 1983, 258; 260

¹⁸² Benac-Čović, 1956, 26

¹⁸³ Drechsler-Brižić, 1983, 269

¹⁸⁴ Čorović, 1925; Po Čoviću (1984, 120) brončanodopski nakit jugoistočne Bosne je „bar jednim dijelom rad domaćih zanatlija, mada su njihovi uzori uglavnom podunavski“

pokazuje veliku sličnost i po tipu i po ornamentu sa onom pronađenom na Debelom Brdu i Varvari.¹⁸⁵

Oružje u prilizima potpuno nedostaje,¹⁸⁶ što ukazuje da je u ovom razdoblju jugoistočna Bosna doživljavala mirniji period svoga razvitka, bez izrazitijih spoljašnjih poremećaja ili unutarnjih turbulencija. Ovo mirnije doba bilo je adekvatna podloga za konsolidaciju različitih etničkih i kulturnih tekovina koje su se javljale na ovom području i njihovo miješanje i postupno srastanje u jednu novu originalnu i autohtonu cjelinu koja će se pojaviti u sljedećem razdoblju.

Kasno brončano doba sa sobom donosi i odlučni prijelom u općekulturnom razvitku. Znatan progres u naseljenosti, etnokulturnom i društvenom razvitku najočitije se ogleda na primjeru tumula i grobnih nalaza, i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu.¹⁸⁷ Iz kasnog brončanog doba potiču 32 tumula sa oko 40 grobova. Tumuli iskopani na lokalitetima Kusače, Košutica, Gradac-Sokolac, Živaljevići, Luburić polje, Mlađ, Bandin Odžak, Crvena Lokva, Kosovo, Taline, Maravići, Podlaze, Brezje, Planje,¹⁸⁸ Jarevići, Borovsko, Sjeversko, Vrlazje, Plješivica, Vrlazje, Osovo, Okruglo, Kosovo, Štrpci, Loznik, i dr.,¹⁸⁹ pokazuju snažan i kontinuiran razvoj jedne kulturne cjeline u intervalu od XIII. st. do kraja IX. st. p. n. e. U prvo vrijeme tijekom kasnog brončanog doba može se već primijetiti određena koncentracija od 2 do 3 tumula na istom lokalitetu (npr. Mlađ, Maravići, Borovsko, Živaljevići),¹⁹⁰ što ukazuje na začetke procesa stabilizacije i teritorijalizacije pojedinih zajednica na određenom području. Kako vrijeme bude odmicalo ovaj broj tumula koncentriranih samo na jednom području i grobova u jednom tumulu će se sve više povećavati, da bi na kraju kasnog brončanog doba, već bili evidentirani (Taline XIX i XX) i veći porodični tumuli. Tehnika sahranjivanja ne pokazuje neke promjene, te i u kasnom brončanom dobu dominira skeletno sahranjivanje, i samo izuzetno se nailazi na slučajeve spaljivanja pokojnika. U slučaju inhumacije pokojnici su uvijek sahranjivani u ispruženom položaju. Kao i u prethodnom razdoblju, u grobovima kasnog brončanog doba još uvijek se ne nailazi na oružje, nego samo na veliki broj primjeraka najrazličitijeg nakita, a u par grobova se pronašlo i keramičko posuđe. Pojava Peschiera fibule (*slika 13*) odvaja srednje brončano doba od kasnijih razdoblja, preciznije ona je karakteristika materijalne kulture prvih faza kasnog brončanog doba u jugoistočnoj Bosni, gdje su dosad nađena

¹⁸⁵ Benac-Čović, 1956, 28

¹⁸⁶ Benac-Čović, 1956, 37

¹⁸⁷ O materijalu koji pripada iz kasnom brončanom dobu Benac-Čović, 1956, 29-35

¹⁸⁸ Fiala, 1895, 535-565.

¹⁸⁹ Čović, 1983 C, 391, karta 10, "Nalazišta u unutrašnjosti jadransko-zapadnobalkanske regije"

¹⁹⁰ Čović, 1983, 419

tri primjerka ove fibule (iz tumula u Talinama i Štrbcima).¹⁹¹ U ranoj fazi III a (XIII. st. p. n. e.) u tipologiji nakita većinom dominiraju forme naslijeđene iz ranijeg perioda, a tipični nakit za ovu fazu predstavljaju igle sa glavom u obliku makove čahure (*slika 14*), igle sa stepenasto profiliranom glavom, i široke brončane ogrlice od masivne glatke žice (*slika 15*). U nizu grobova koji pripadaju prvoj fazi kasnog brončanog doba nađene su i narukvice od udvostručene, djelomično uvijene brončane žice koje su se pojavile još u prethodnoj fazi (*slika 16*). Ova vrsta narukvica predstavlja jednu od mnogih varijanti nakita iz brončanog doba, uglavnom u obliku narukvica i prstenja, od udvostručene žice. Mada su slične, narukvice iz jugoistočne Bosne se u izradi razlikuju od onih u srednjoj Europi. Razlika je i u metalu koji je upotrebljavan za izradu, dok je najveći dio nakita ovog tipa van zapadnog Balkana od zlata, za izradu naših narukvica je isključivo upotrebljavana bronca.¹⁹² Čest oblik nakita u ovoj fazi predstavljaju i široke rebraste brončane narukvice (*slika 17*), otvorene narukvice sa zadebljanim krajevima i bez ornamenta (*slika 18*) široke brončane ogrlice s ušicama čiju egzistenciju možemo pratiti kroz cijelo kasno brončano doba, brončana dugmad s ušicom, ukrasi za kosu izrađeni od dijelova polomljenog nakita drugog tipa i naočarasti privjesci sa cilindričnim zavojem (*slika 19*). U nekropoli Podlaze nađena je i rebrasta brončana dijadema. Ona je veoma bliska dijadema iz prethodnog perioda, ali njeni završeci nisu kupastog, već pljosnatog oblika. Brončane ogrlice nisu česta pojava na Glasincu, par primjeraka je pronađeno u Štrpcima i Borovskom.

U sljedećoj fazi IIb-1 (kraj XIII. i XII. st. p. n. e.) među grobnim nalazima od autohtonih tipova nalaza najčešće se nailazi na brončanu dugmad od kojih najizrazitiju novu tipološku pojavu predstavlja malo stepenasto profilirano dugme. igle sa zadebljalim vratom ili sa loptastom glavom, tipološki modificirane narukvice s krajevima u obliku pečata i sljepoočne kolutove od tordirane brončane žice. Široke pljosnate brončane ogrlice (*slika 20*) predstavljaju karakteristiku glasinačke kulture kasnog brončanog doba. Ovaj tip nema analogija ni u jednoj drugoj oblasti.¹⁹³ One se u jugoistočnoj Bosni samostalno razvijaju iz jednostavnijih ogrlica od glatke brončane žice. Za ovu fazu razvitka potrebno je istaknuti i druge prisutne tipove nakita kao što su sljepoočni kolutovi od udvostručene djelomično tordirane žice i raznovrsne tipove brončanih dugmadi. Pored naslijeđenih i novih autohtonih formi, prisutni su i oblici preuzeti iz kulture «žarnih polja», kao što su na primjer fibule s lukom u obliku violinskog gudala, igle s kuglastom glavicom i topuzaste igle. Svi ovi tipovi nakita se u grobovima najčešće javljaju zajedno. U fazi IIb-2 (XI. st. p. n. e.), opaža se

¹⁹¹ Benac-Čović, 1956, 29

¹⁹² Benac-Čović, 1956, 29

¹⁹³ Benac-Čović, 1956, 31

naglo smanjivanje broja tumula. i samim tim iz ovog perioda raspolažemo sa manjim brojem pronađenih grobnih nalaza.

Ova stagnacija se ipak brzo završava i već u narednoj fazi razvitka, tijekom X. i IX. st. p. n. e. nailazi se na sve veći broj i tumula i grobnih nalaza. Za Glasinac III c se mogu istaknuti dva tipa nakita; okrugle ukrasne ploče i lučne fibule. Dimenzije ploča se kreću od 5,3 do 15,5 cm. (*slika 21*). I ove ploče predstavljaju karakteristiku glasinačke kulture kasnog brončanog doba, ali za razliku od širokih pljosnatih ogrlica, ipak se sa njima mogu odrediti izvjesne analogije u drugim oblastima. Za ovu fazu karakteristična je i fibula Golinjevo tipa, odnosno njene «glasinačke varijante» sa trokutnom nogom (*slika 22*). Izuzev jednog primjerka, naočarasti privjesci sa cilindričnim zavojem se u fazi IIIc više ne pojavljuju i umjesto njih se nailazi na naočaraste privjeske sa niskim i visokim lukom(*slika 23*). Pored gore navedenog nakita, u ovoj fazi se pojavljuju i narukvice od brončane žice zaobljenog presjeka, tordirane brončane ogrlice, masivne brončane narukvice (nožne grivne) , krstasto probijena brončana ploča ukrašena motivima girlande, a javlja se i čitav niz elemenata koji ovaj period vežu za Glasinac IV. (masivne narukvice čiji krajevi prelaze jedan preko drugog (*slika 24*), pojasna kopča, naočarasti privjesci sa visokim lukom). Na samom kraju ove faze u pojedinim grobovima sporadično se uz brončani nakit po prvi put može naići i na predmete izrađene od željeza. Riječ je o jednoj željeznoj narukvici i dva mala željezna prstena.

Za kronologiju brončanog doba glasinačke kulture i njeno rasprostiranje u kasnom brončanom dobu, najvažniji indikator je nekropola u Štrpcima (posebno grob iz tumula I).

U umjetnosti tijekom trajanja kasnog brončanog doba nastaje na metalnim proizvodima dominira i dalje se razvija zapadnobalkanski geometrijski stil.¹⁹⁴ On se ograničava na ukrašavanje metalnih izrađevina kao što su široke ogrlice i falere. Već spomenute široke brončane ogrlice s ušicama, a čiji se nastanak datira u XIII. st. p. n. e. su obilato ukrašene urezanim geometrijskim ornamentom i predstavljaju do sada najstarije pronađene primjerke zapadnobalkanskog geometrijskog stila izvedenog na objektima od metala, a i inače. Na keramici se primjećuje i dalje dominacija anornamentalnog stila.

Kulturno-etničke osobnosti brončanodopskih zajednica u jugoistočnoj Bosni

Kada se govori o kulturnim odlikama područja jugoistočne Bosne u eneolitu, ranom i srednjem brončanom dobu potrebno je istaći da ovo područje ipak ima dosta heterogene naseobinske i grobne nalaze. Tako je na primjer za eneolit i rano brončano doba konstatirano i

¹⁹⁴ O porijeklu geometrijskog stila ukrašavanja v. Benac, 1964 A, 66-68; Izgleda da je dekorativna umjetnost vitenberške kulture (zapadna Rumunija) odigrala veliku ulogu u njegovom nastajanju (Čović, 1984, 123).

O zapadno-balkanskom stilu v. Čović, 1976, 212-215; Isto, 1980, 118-120; 122-126; 148-150

prisustvo nosilaca grube keramike.¹⁹⁵ Za kulturu Shnur-keramike veže nas i oblik kamenih sjekira-čekića koje uz keramiku predstavljaju njen tipski oblik.¹⁹⁶ Gradina Ketenović-Kadića Brdo, u kojoj je sondažnim istraživanjem otkriven izrazito bogat kulturni sloj od 2,80 m, i konstatiran dugi kontinuitet egzistencije od eneolita do IV. st. p. n. e. pokazuje u prvom i drugom stratumu (2,80-1,70 m) nalaze koji pored kulture Cernavoda III pripadaju i kulturama Ezero, Kostolac i Vučedol.¹⁹⁷ U kasnom eneolitu i ranom brončanom dobu sigurno su se preko ovog područja pružali i uticaji **južnobosanskog tipa vučedolske kulture**, čije se prisustvo snažno osjeća u neposrednoj blizini jugoistočne Bosne.¹⁹⁸ Nalazi vučedolske kulture su pronađeni i na užem glasinačkom području, i to na gradini Loznik, na kojoj su pronađeni i nalazi Boleraz kulturne grupe. U tumulima Borci-Vrlazje (tumuli II i IV), i Rusanovići (tumul XXXVI) pronađena je i keramika cetinske kulture, a u tumulu iz Vrtanjaka mali pehar koji samo u nekim detaljima odstupa od klasičnih cetinskih pehara.¹⁹⁹ I ranobrončanodopski bodeži, kao oni pronađeni u tumulu VI, grob 2 iz Kovačeva Dola, pokazuju visok stupanj analogije sa onima koji pripadaju klasičnom tipu cetinske kulture (upor. nalaze iz Obrovca, Živalji, tumul 2 i Jukića gomile u Biteliću). Nesumnjivo je jedna skupina nosilaca cetinske kulture u ranobrončano doba prodrila u jugoistočnu Bosnu, orijentirajući svoju situiranost poglavito u dolinu rijeke Prače.²⁰⁰ U grobu sa kremacijom, ali bez urne pronađenom u jednom od tumula sa Gosinje, jedan sud odgovara tipičnim oblicima sa jednom drškom iz grupe Belotić-Bela Crkva (Bela

¹⁹⁵ Enciklopedija, 1983, 77

¹⁹⁶ Benac-Čović, 1956, 25

¹⁹⁷ Govedarica, 1985, 15-27

¹⁹⁸ Južnobosanski tip vučedolske kulture oličen je najviše u gradinskim naseljima Debelo Brdo (Spomenica, 1988, 19), Homolje, Kotorac, Toplica, Gradac u Lepenici, i možda Fortica u okolini Sarajeva i na Velikoj Gradini kod Užica u zap.Srbiji. Dimitrijević, 1979, 273 (karta 6); 278; 309; O prodoru "Vučedolaca" u Bosnu (Čović, 1976, 189, Isto, 1983 D, 110). Južnobosanski tip vučedolske kulture se kretao iz Slavonije dolinom Bosne (Dimitrijević, 1979, 310) i u manjoj mjeri Drine. Inače vučedolska kultura, ili po Stojanu Dimitrijeviću nova kultura nastala miješanjem bosansko-vučedolske komponente sa vučedolsko-zvonastopeharskom kulturom (tj. "ljubljskom kulturom u njenoj primarnoj verziji") se spušta s bosanskog prostora na obalu najkasnije na prelomu eneolita u ranobrončano doba. Izgleda da ovaj modifikovani tip Vučedolske kutlure slijede zajednice nosilaca cetinske kulture koji će na kraju migracionih procesa u principu zauzeti široko kontinentalno zaleđe od Dalmatinske zagore do istočne Bosne.

Dimitrijević, 1979, 313; 317; 327-328; 337; Čović, 1983 D, 104, 111-112

¹⁹⁹ Fiala, 1892, 437-438; Isto, 1894, 723-724; 736; sl.5-7; Isto, 1895, 533-538; Benac-Čović, 1956, 10; Čović, 1970, 18-19; sl. 28,29; Isto, 1976, 241; Isto, 1983 A, -187; Arheološki leksikon Tom I, 1988, 79; Keramika karakteristična za cetinsku kulturu pronađena je i na gradini Gradac-Kotorac kod Sarajeva. (iskopavanja vršio Vladislav Skarić 1912 i 1926) Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963

²⁰⁰ O cetinskoj kulturi v. Čović, 1976, 91-93; Marović-Čović, 1983, 191-231

Crkva-Bandera, tumul 1).²⁰¹ Ranobrončanodopsku jugoistočnu Bosnu sa grupom Belotić-Bela Crkva povezuje i keramika nađena u tumulima Vrtanjak I, Rusanovići XXVI, Vrlazje, II, čije analogije nalazimo u keramici nađenoj na spalištu ranobrončanodopskog tumula I nekropole Ražani. Sa druge strane ova keramika se vezuje i za keramiku priobalskog dalmatinskog područja i njegovog zaleđa koje je opet povezano sa vučedolskom kulturom.²⁰² Grobni nalazi otkriveni u tumulima sa Gosinje otkrivaju još jedan kulturni uticaj koji je vjerojatno i sam imao nekog udjela u formiranju glasilačke kulture. Jedna od pronađenih keramički posuda pokazuje određene tipološke srodnosti s keramikom Tiszapolgar- Bodrogkeresztúr kulture.²⁰³ I sa druge strane Drine na lokalitetu Kremenilo, Višesava kod Bajine Bašte se nailazi na keramičke elemente tipa Bodrogkeresztúr kulture.²⁰⁴ Tipovi brončanog nakita (tutuli i brončana dugmad) iz groba 2, tumul II, iz Bliznika-Županovića, pojavljuju se još i u velikom broju od po nekoliko stotina primjeraka i u grobnicama Kisapostag-kulture.²⁰⁵ U srednje brončano doba u jugoistočnoj Bosni se osjećaju snažni uticaji iz Erdelja i uopće srednjeg Podunavlja što se posebno osjeća u aspektu umjetničkog ukrašavanja objekata geometrijskim prikazima.²⁰⁶

Sve to govori da je jugoistočna Bosna, a u našem slučaju primarno dolina rijeke Prače, bila u eneolitsko i posebno u ranobrončano doba vrlo živa prometnica više-manje srodnih stočarskih skupina. Ipak se na osnovu tipoloških karakteristika većine nalaza, brončanodopska kultura jugoistočne Bosne u rano i srednje brončano doba ipak može uklopiti u kulturu ranog brončanog doba središnjeg Balkana, u koju bi trebalo ubrojiti i grupe Belotić-Bela Crkva u zapadnoj Srbiji²⁰⁷ i Bubanj-Hum III u Podunavlju. Materijalna kultura jugoistočne Bosne u ovom razdoblju može se šire povezati, a na osnovu niza karakterističnih elemenata (otvorene narukvice sa zadebljalim krajevima), i sa kulturnim grupama u srednjoj Europi, češko-bavarskom kulturom tumula, i kulturnim grupama u Austriji.²⁰⁸ Na osnovu svega iznesenog se može govoriti da su sve zajednice, iako heterogenog sastava, koje su naseljavale ili prolazile kroz jugoistočnu Bosnu u eneolitu, ranom

²⁰¹ Garašanin M, 1983 D, 706

²⁰² Garašanin M, 1979 A, 5

²⁰³ Fiala 1895, 553; Isto, 1896, 352-353; Isto 1896, 459

²⁰⁴ Čović, 1983 A, 170; Zotović, 1963, 18

²⁰⁵ Čović, 1983 A, 188

²⁰⁶ Benac, 1964 A, 66

²⁰⁷ O grupi Belotić-Bela Crkva, v. Garašanin M, 1983 D, 705-718 i uporediti sličnost keramike koja pripada grupi „Belotić- Bela Crkva sa „glasinačkom“ i uopće „južnobosanskom“ T XCIX, PJZ IV-bronzano doba, 1983

²⁰⁸ Benac-Čović, 1956, 26

i srednjem brončanom dobu bile srodne, pored zajedničkog indoeuropskog podrijetla, bar u još nekim etničkim elementima.

I sve te brončanodopske zajednice čija je sudbina bila vezana za prostor jugoistočne Bosne i Gornjeg Podrinja, i inače sa sličnim porijeklom, miješale su se i preslojavale među sobom tijekom eneolita, ranog i srednjeg brončanog doba, stvarajući solidnu podlogu za razvitak jedne kasnije narodnosne i kulturne cjeline. I zemljopisni i gospodarski uvjeti djelovali su u pravcu takvog razvitka ispreplićući sudbine svih tih brončanodopskih zajednica. Živjeti u istoj eposi, sa srodnim porijeklom, srodnim ili identičnim gospodarstvom, pod istim uvjetima, i na istom tlu neminovno vodi ka procesu ujednačavanja i objedinjavanja tih zajednica, ujedno doprinoseći i razvitku svijesti o zajedničkoj pripadnosti, sa svim onim posljedicama koji je taj razvitak sa sobom donosio, a napose u kulturnom ujednačavanju i bogatijoj produkciji materijala. I pošto za kasno brončano doba raspoložemo sa većim broja nalaza, za to razdoblje možemo govoriti o već potpuno formiranoj fizionomiji **jednog** kulturnog, pa možda i etničkog kompleksa koji egzistira na prostoru jugoistočne Bosne i sliva Gornjeg Podrinja, a koji je bio rezultat kontinuiranog razvitka tijekom ranog i srednjeg brončanog doba etnokulturnih formacija na navedenom području. Pošto nalazi to omogućavaju, razumljivo je da za nominiranje te kulturne pojave u kasnom brončanom dobu Borivoj Čović upotrebljava izraz **«glasinačka kultura kasnog brončanog doba»**,²⁰⁹ koja opet pripada jednoj već formiranoj široj kulturnoj grupi, koja bi se s obzirom na zemljopisni položaj nalazišta mogla označiti kao **"južnobosanska kulturna grupa brončanog doba"**.²¹⁰ Ova južnobosanska zona bi obuhvaćala pored glasinačke kulture i prelaznu zonu koja je zemljopisno zahvaćala sarajevsku regiju i dolinu Lepenice. Prelazna zona bi bila oličena u naseobinskom kompleksu Zlatište-Soukbunar-Debelo Brdo, i gradinama Ilinjača-Kotorac, Zenik, Fortica, Grajselići, Čelina i Mrakovo. Iako se na ovim lokalitetima nailazi i na kulturne uticaji i srednje Bosne i «žarnih polja» ipak u materijalnoj kulturi populacije koja je prebivala na ovim lokalitetima prevladavaju tipološki elementi koji su isti ili srodni sa onim iz materijalne kulture jugoistočne Bosne (posebno se to ogleda na fragmentima pronađene gradinske keramike).²¹¹

Kada se govori o etničkoj sadržini nosilaca ove još uvijek prilično za nas, neizdiferencirane i uopćeno predstavljene «južnobosanske kulturne grupe», sa velikom dozom vjerojatnoće bi se i ona mogla odrediti kao protoilirski.²¹² Upadljiva je i velika kulturna sličnost ovog južnobosanskog kulturnog kompleksa sa zapadnom Srbijom i sjeveroistočnom Bosnom (koja je prisutna i ranije u

²⁰⁹ Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 78-79

²¹⁰ Čović, 1965, 82; Isto, 1976, 189; Isto, 1983 C

²¹¹ Čović, 1983, 431; Isto, 1983 C, 404

²¹² Benac, 1957, 25-26; Benac - Brodar, 1958, 30-32; Čović, 1965, 82-83

ranom i srednjem brončanom dobu) što se poglavito uočava u grobovima i nalazima. Na ovim prostorima u kasnom brončanom dobu egzistira Podrinjska grupa (*zapadnosrpska grupa vatinske kulture* po Garašaninu), preko koje je glasinačka kultura kasnog brončanog doba povezana i sa srednjim Podunavljem.²¹³ Južnobosanska kulturna grupa na osnovu gore rečenog sigurno je sa spomenutim kulturnim grupama činila jedinstveni protoilirski etnokulturni kompleks koji je zahvaćao dobar dio zapadnog i središnjeg Balkana i Podunavlje, stvarajući tako kulturni kompleks koji je egzistirao sve do pojave nosilaca «žarnih polja». Bez obzira na kulturni partikularizam pojedinih oblasti ovog brončanodopskog kompleksa, on ipak pokazuje neke karakteristike opće povezanosti,²¹⁴ što će se zadržati sve do pojave nosilaca «žarnih polja» kada će doći do naglog i radikalnog preobražaja kulturnog razvitka pa možda i do djelimične promjene etničke sadržine stanovništva u Podunavlju i Pomoravlju.

Bitniji migracioni, kulturni i etnički poremećaji dolaze tek u XIII. st. p. n. e. (vjerojatnije u njegovoj drugoj polovini) i prijelazu u XII. st. p. n. e. vezano sa pokretima velike mase srednjoeuropskog stanovništva poznatog pod imenom naroda «žarnih polja». Nosioći kulture «žarnih polja» u širem prostoru srednjeg Podunavlja zamjenjuju, potiskuju ili se nameću i miješaju sa nosiocima kulture grobnih humaka (tumula), koja bi se mogla sa sigurnošću označiti kao proto-ilirska.²¹⁵ U ovom razdoblju srodna "podrinjska kulturna grupa", koja se prostirala sjeverno od prostora brončanodopske glasinačke kulture naglo iščezava, sigurno kao posljedica najezde "žarnih polja". Time se teritorij koji zauzima proto-pki element sužava i a proto-ilirske zajednice jače se koncentriraju u zaštićenijim dijelovima dinarskog pojasa. Posljedice seobe «žarnih polja» najviše su se osjetile u dolinama Dunava, Save i Morave, kuda su najviše i prolazili migracioni valovi i gdje se dogodio najveći nivo općekulturnih i etničkih promjena. To na najbolji način dokazuje i činjenica da u ovim oblastima od kraja kasnog brončanog doba dominira incineracija i sahranjivanje u urnama ostataka spaljenog pokojnika.²¹⁶

²¹³ Garašani M. i D., 1958, 3 i d; Garašani M, 1964, 141-143; Isto, 1983, 736-753;

O sličnosti materijalne kulture podrinjske grupe sa "glasinačkom" i uopće "južnobosanskom" v. T CII I T CIII PJZ IV-bronzano doba, 1983

Podrinjska grupa je vjerojatno predstavljala „genetskog“ nasljednika grupe Belotić-Bela Crkva

²¹⁴ Garašani M. 1979 A, 5

²¹⁵ O kulturi "žarnih polja" na prostorima Podunavlja i sjeverne Bosne; Benac, 1964 A, 68; Garašani M, 1964, 144-145; Marić, 1964, 178-180; Čović, 1976, 105; Vinski-Gasparini, 1983, 547-646; Isto, 1983 A, 647-667; Garašani M, 1983 A, 668-684; Isto, 1983 B, 685-699; 1983 C, 779-785.

O narodnosnim i kulturnim zajednicama na tlu BiH na prelazu iz II u I tisućljeća p. n. e. v. Čović, 1984, 131

²¹⁶ Srejić, 1979, 81 (karta)

Tijekom svojih pokreta doseljenici iz prekosavskih prostora su uspjeli naseliti i sjevernu Bosnu preslojavajući starosjedilačke kulturne grupe. Međutim njihov daljnji prodor dublje u unutrašnjost Bosne, posebno prema jugoistoku gdje su živjele zajednice nosilaca glasinačke kulture kasnog brončanog doba je zaustavljen.²¹⁷ Etnokulturne zajednice jugoistočne Bosne pokazale su izdržljivim i otpornijim, i ispoljili su više smisla za opstanak tijekom ovog velikog migracionog pokreta nego mnogi njihovi protoilirski srodnici i civilizovani savremenici, koji su podlegli pred direktnim ili lančanim posljedicama koje su izazvali nosioci žarnih polja. Autohtona kulturno-etnička fizionomija stanovništva jugoistočne Bosne, područja, nije nimalo bitnije narušena, već ju je i nadalje nastavljala što potvrđuje pronađeni materijal koji pokazuje jasan kontinuitet razvitka i prelaska faze III c u fazu IV a.²¹⁸ Najbolji primjer dugotrajnog razvitka pruža gradina na Kreči kod Foče, na kojoj se jasno može primijetiti na osnovu pronađenog materijala neprekinuti autohtoni kontinuitet razvitka od srednjeg brončanog doba pa do prvih godina latena.²¹⁹ Populacija koja je naseljavala u ovom periodu spomenutu gradinu pripadala je kroz čitavo to tisućljetno razdoblje istom kulturnom i etničkom biću, i nigdje ne možemo ni naslutiti da je došlo do nekog radikalnog i brzog njenog preobražaja u kulturnom i etničkom smislu. Međutim da su sukobi i razaranja u ovom nemirnom periodu zahvatili i dijelove jugoistočne Bosne (poglavito one okrenute prema sjeveru) dokazuje i sloj paljevine koji odvaja treći stratum iz gradine Ketenović-Kadića Brdo sa nalazima koji pripadaju brončanodopskom Glasincu, od četvrtog stratuma koji sadrži nalaze koji pripadaju glasinačkoj kulturi starijeg željeznog doba. Na osnovu većeg dijela do sada pronađenog materijala koji pokazuje jasan postupni i kontinuirani razvitak iz kasnog brončanog doba u starije željezno doba može se tvrditi da paljevina nije značila i populacionu smjenu stanovništva gradine i njene okolice, jer pronađeni materijal ipak pokazuje jasan kontinuirani razvitak. Moguće je da je u slučaju spomenute gradine do paljevine došlo, ako ne uslijed neke nesreće nevezane sa ratnim sukobima, a ono bar sporadičnim i uspješnim ali i kratkotrajnim eksurzom sjevernih invazora.

Naravno to prije svega znači, ne da se impulsi kulture «žarnih polja» nisu osjećali i na ovom području, nego da je uticaj etnokulturnih strujanja iz Panonije bio iznimno mali u sklopu općeg

²¹⁷ Čović, 1976, 108-109

²¹⁸ Benac-Čović, 1957, 26

²¹⁹ Naselje na Kreči je nesumnjivo postojalo još u srednjem brončanom dobu, i ako je suditi na osnovu naseobinske keramike nastale u brončano doba (i koja pokazuje sličnost sa keramikom sa Debelog brda i Varvare) i ova gradina je pripadala velikom kulturnom kompleksu nazvanom "južnobosanska kulturna grupa bronzanog doba". Kosorić, 1995, 11-12

etnokulturnog razvitka jugoistočne Bosne.²²⁰ Tako i na gradini Kreča neki oblici zdjela sa vertikalnim kanelurama ispod oboda ukazuju i na prisustvo kulturnih elemenata «žarnih polja».²²¹ Uticaj kulture došljaka iz panonskog bazena se najviše ogleda u tipologiji sitnog nakita (igle, kopče, fibule i naušnice), koji je prije svega izraz modnog trenda, ali ne i u načinu sahranjivanja, gradinskim naseljima i keramici koje u sebi više baštine specifične izraze određenog etničkog, narodnosnog, duhovnog i kulturnog bića, a koje u slučaju jugoistočne Bosne nastavljaju da održavaju, bez i najmanjeg primjećivanja nekih promjena ili stranih uticaja, svoj raniji stil. Uostalom sitni nakit, i njegove tipološke karakteristike su lakše prenosive i ne moraju biti primarna oznaka izvjesne etnokulturne zajednice, za razliku od npr. načina sahranjivanja koji u sebi, zbog svoje duhovne važnosti, mora sadržavati i neku osobnost populacije koja primjenjuje iz samo njima valjanih razloga izvjesnu vrstu sahranjivanja.

Pritisak iz Panonije, je ipak izazvao izvjesne posljedice interne prirode na centralno i južnobosansko područje. Izgleda da je došlo do određenog premještanja zajednica koje su bile nosilac **srednjobosanske kulturne grupe brončanog doba** (oličene u gradinama Pod i Alihodže) prema jugoistoku, ka području koje je do tada bilo pod kulturnim uticajem južnobosanske kulturne grupe.²²² To pomjeranje je zahvatilo Prelaznu zonu (sarajevsko područje i doline Lepenice i Rame zauzimajući i gradinska naselja Debelo Brdo i Varvaru) i tek se zaustavilo na padinama današnjeg Starog Grada-Sarajevo.²²³

Moguće je i da je jedan od uzroka povećanja stanovništva u jugoistočnoj Bosni i Gornjem Podrinju u fazi III b-1, bio dolazak drugih protoilirskih skupina koje su izbjegle sa susjednih područja, posebice sa sjevera i zapada. Jugoistočna Bosna je i po svome zemljopisnom karakteru i položaju je u tim nesigurnim vremenima bila najpodesnija kao pribežište za mnoge izbjeglice, koje su svojom koncentracijom i uvezivanjem sa starosjediocima sa kojima su bili općekulturno i etnički srodni automatski povećavali i otpornu snagu etničkog i kulturnog bića koje je kontroliralo jugoistočnu Bosnu u odnosu na najezde i time sačuvavši njen originalni protoilirski karakter.

²²⁰ O odnosu između glasilačke kulture kasnog brončanog doba i kulture "žarnih polja" v. Čović, 1983, 431-432; Arheološki Leksikon BiH, Tom I, 1988, 78

²²¹ Kosorić, 1995, 12

²²² Čović, 1964, 109-110; Isto, 1976, 194; Isto, 1983 B, 455; Isto, 1983 C, 412; Isto, 1987 A, 526

²²³ Uostalom činjenica je da se tu na prvim obroncima Trebevića i starogradskim «sunčanim» padinama završavala zemljopisna sličnost središnje Bosne sa sarajevskom regijom. Dalje na istok se pružao prilično neprohodan kanjon Miljacke, i sve višocije brdsko-planinsko područje. I gospodarstvo je dalje prema istoku bilo bazirano primarno na stočarstvu, dok su kod srednjobosanskih populacija pored stočarstva veliku ulogu igrali i zemljoradnja i rudarstvo. Izgleda da su tako padine Starog Grada u starijem željeznom dobu bile granica i između dva istina ne u tolikoj mjeri različita, ali ipak drugačija načina života, kulturnog, narodnosnog i političkog razvitka.

Etnokulturne zajednice jugoistočne Bosne nisu samo uspjeli osigurati svoju egzistenciju nego su i same otpočele ekspanziju prema jugu i jugoistoku. Možda je i ovaj pokret dijela nosilaca glasinačke kulture u kasnom brončanom dobu bio motiviran općim migracionim poremećajima kasnog brončanog doba i podsticajima iz Panonije i središnje Bosne. Prodiranje nosilaca glasinačke kulture u istočnu Hercegovinu, je svoje izvorno polazište imalo u oblasti oko rijeke Prače, odakle su preko preko Jahorine i gornjeg Podrinja prodirali prema drugim stočarstvom pogodnim arealima kao što je, na primjer, Kalinovački plato, Novonaseljene zajednice na tome području su u starijem željeznom dobu učestvovala su procesu formiranja nove narodnosne zajednice nosilaca glasinačke kulture, koja je obuhvaćala sjeveroistočnu Hercegovinu i zapadnu Crnu Goru i poznate pod povijesnim nazivom Ardijejci. Druge zajednice nosilaca glasinačke kulture, spustile su se još južnije prema donjoj Neretvi i Primorju, gdje su stupile u etnogenetski proces formiranja povijesno poznatih naroda Daorsa,²²⁴ Plereja i drugih ilirskih naroda na spomenutom području Hercegovine. Stanovništvo koje su te doseljene zajednice zatekle u istočnoj Hercegovini pripadalo je srodnom etničkom i kulturnom miljeu, što potvrđuju i rijetki nalazi sa ovog područja koji bi pripadali kasnom brončanom dobu,²²⁵ i možda bi preciznija formulacija glasila da su lokalne seobe iz jugoistočne Bosne u ist. Hercegovinu i dijelove Crne Gore donijeli jači impuls kulturnog i etničkog razvitka već prisutnim autohtonim populacijama. Na istoku, zajednice nosilaca glasinačke kulture rane faze kasnog brončanog doba prodiru preko Polimlja sve do Pešterske visoravni (vjerojatno u XIII. st. p. n. e.). Ipak izgleda da je ovaj jugoistočni pravac rasprostiranja, prema Pešteru, bio kratkog trajanja, jer na lokalitetu Latinsko groblje (Pešterska visoravan) glasinačkoj kulturi kasnog brončanog doba pripada samo najstariji stratum sahranjivanja, dok sljedeći stratumi pripadaju kulturnoj grupi Donja Brnjica. To bi govorilo da su na protoilirske zajednice porijeklom iz jugoistočne Bosne možda od kraja XII. st. i u XI. st. p. n. e. bile potisnute sa Pešterske visoravni ili kulturno preslojene i apsorbovane od strane nosilaca kulturne grupe Donja Brnjica. Od onih zajednica nosilaca glasinačke kulture naseljenih na prijelazu iz II u I tisućljeće p. n. e. u Crnoj Gori i sjevernoj i srednjoj Albaniji razvili su se vjerojatno u željeznom dobu i narodnosne zajednice Dokleata, Labeata i Taulanata. Moguće je da su i neke protoilirske grupe porijeklom sa prostora rasprostiranja glasinačke kulturne grupe kasnog brončanog doba učestvovala i u seobi u znatno udaljenije zemlje, uklopivši se u šire etničke pokrete, poznate kao «egejska seoba».

²²⁴ Prije prihvatanja helenističke kulture, Daorsi su nesumnjivo bili jedan od nosilaca južne varijante željeznodopske glasinačke kulture.

²²⁵ Boško Marijan, 2001, 40

Ovaj migracioni pokret sa centrom u jugoistočnoj Bosni sigurno objašnjava činjenicu da se u XI. st. p. n. e. smanjuje broj tumula na ovom području.²²⁶ Depopulacija izazvana etnokulturnom ekspanzijom u okolna područja ipak nije izazvala dugoročne posljedice koje bi mogle ugroziti kontinuiranu kulturnu egzistenciju na prostoru jugoistočne Bosne.²²⁷ Jedan dio autohtonog stanovništva je vjerojatno bez radikalnih poremećaja unutarnje društvene strukture svojih zajednica nastavio kontinuirano živjeti na matičnom teritoriju. Odlazak viška ili dijela stanovništva ne mora za sobom uvijek kao posljedicu vući i nagli preobražaj strukture zajednica iz kojih to stanovništvo potiče, Uostalom već za X. st. p. n. e. a posebno za IX. st. p. n. e. a na osnovu ponovnog povećanja broja tumula, može se primijetiti demografska obnova populacije koja je ostala živjela na terenu jugoistočne Bosne.

I na kraju svih migracionih procesa, etnokulturne zajednice, nosioci glasinačke kulture kasnog brončanog doba a koje su ostale na svome matičnom teritoriju uz zadržavanje svoje izgrađene kulturno-etničke fizionomije (naselja, i način sahranjivanja, keramičke forme, nakit, i umjetnički stil koji je proizlazio iz šireg zapadnobalkanskog geometrijskog stila.), i bez ikakvih naglih promjena prelaze u željezno doba.²²⁸ I u starijem željeznom dobu iz spomenute fizionomije postepeno će se razviti «klasični» oblik glasinačke kulture i, iz povijesnih vrela poznata, narodnosna zajednica Autarijata.

Neke pojave kao što su postojanje dobro utvrđenih gradinskih naselja i pojedinih bogatijihi bolje opremljenih tumula ukazuju da se o brončanodopskim zajednicama sa područja Ist. Bosne i Hercegovine ne može govoriti kao o malobrojnim skupinama sa autarhičnom unutarnjom strukturom, zasnovanom prevashodno na osnovama katunskog stočarstva. Nalazi brončanih bodeža, koji su u ranom brončanom dobu bili izrazito vrijedan objekat i fino poliranih bojnih sjekira od kamena na koje se nailazi još u pojedinim ranobrončanodopskim grobovima grobovima iz jugoistočne Bosne, sigurno odražavaju i izvjesni viši društveni izgled i položaj pojedinca u čijem su grobu nađeni. To indirektno ukazuje i na postojanje određene hijerarhije i strukturiranosti još u rano brončanom dobu kada su se prve indoeuropske zajednice naseljavale u jugoistočnoj Bosni.²²⁹

²²⁶ Čović, 1983, 416, 418, 432

²²⁷ Čović 1983, 430; 432; Arheološki Leksikon BiH, Tom I, 1988, 78

²²⁸ Čović, 1983, 432

²²⁹ Čović, 1976, 271

Ilustraciju postojanja određenog društvenog u ranim periodima prestiža kod pojedinaca možemo primijetiti i na osnovu pronađenih kamenih skiptara, koji zauzimaju tako istaknuto mjesto među elementima stepskog eneolita koji prodiru u jugoistočnu Europu. Jovanović, 1979, 390; 392; Isto, 1979 A, 405

Na ovakvoj već oblikovanoj društvenoj formi u ranom brončanom dobu vjerojatno je već u srednjem brončanom dobu započeo proces uobličavanja većih plemenskih organizama, da bi se kasnom brončanom dobu taj proces i dodatno ubrzao.

Etnička i ilirska pripadnost

Odrediti etničku pripadnost Autarijata ne predstavlja veću poteškoću. Po većini pisanih vrela, Autarijati pripadaju Ilirima. Po Pseudo-Skilaksu Autarijati su ilirski narod (ἔθνος Ἰλλυρικόν).²³⁰ Strabon zemlju Autarijata (Αὐταριατῶν χώρα) zajedno sa Dardanijom ubraja u ilirske zemlje (Ἰλλυρικὰ),²³¹ a na više mjesta Strabon jasno Autarijate navodi kao ilirski narod (Ἰλλυριῶν ἔθνος).²³² Kada govori o potiskivanju i podčinjavanju Tribala, Strabon na jednom mjestu govori o Ilirima, a na drugom o Autarijatima kao uzročniku.²³³ Jasno se vidi da su za Strabona Autarijati i Iliri jedno, odnosno da Autarijati predstavljaju jedan od ilirskih naroda. I za Apijana su Autarijati Iliri, on eponima Autarijata stavlja u svojoj ilirskoj genealogiji u prvu generaciju Ilirovih potomaka.²³⁴ I u kasnijim poglavljima Apijan govori o Autarijatima kao dijelu ilirske zajednice.²³⁵ Herodot iako ne spominje Autarijate, teritoriju za koju znamo da su je naseljavali Autarijati, naziva Ilirskom zemljom.²³⁶ Jedino Stjepan Bizantinac za Autarijate navodi da su ἔθνος θεσπρωτικόν.²³⁷ Ovaj podatak ne bi trebalo uzimati mnogo u obzir jer je Stjepan Bizantinac koji je živio u ranobizantskom dobu, pogrešno etnički određivao mnoge narode. Tako je i Tribale odredio kao ilirski narod, a Daorse, nesumnjivo ilirskog porijekla kao trački etnos. Postoji i mogućnost da je pogrešno etničko određivanje Autarijata u djelu Stjepana Bizantinca posljedica kasnijih prepisivača.²³⁸

Materijalna zaostavština Autarijata ne samo da pokazuje osobitosti općeilirskе kulture, nego je i bitni reprezent te kulture. Glasinačka kultura starijeg željeznog doba je jedina kultura koju možemo bez ikakvih nedoumica smatrati nedvosmisleno ilirskom, i sa punim pravom se može reći da ona predstavlja klasično razdoblje ilirske materijalne produkcije.

²³⁰ *Ps. Scyl.* 24

²³¹ *Strab. Geo.* VII, 5, 1

²³² *Strab. Geo.* VII, 5, 6; VII, 5, 11; VII, 5, 12

²³³ *Strab. Geo.* VII, 3, 13; VII, 5 11;

²³⁴ *App. Ill.* 2

²³⁵ *App. Ill.* 4 - 5

²³⁶ *Herod.* IV, 49

²³⁷ *Steph.* s. v

²³⁸ Papazoglu, 1969, 97

Ilirska pripadnost

Grčka mitologija porijeklo Ilira daje u dvije verzije. Po prvoj, koju donosi Apolodor, znatno raširenijoj verziji porijeklo Ilira se veže za mit o Zeusovoj otmici Europe²³⁹. Kadmo, sin feničanskog kralja i brat Europin je neuspjevši naći sestru, oženio se sa Harmonijom, kćerkom Aresa i Afrodite. Njihov sin Illyrios je rodonačelnik Ilira. U ovoj verziji navodi se ime ilirskih Enheleja, dok se sami Iliri dovode u vezu sa Feničanima a po majčinoj liniji se daje i božanski supstrat njihovoj etnogenezi i to od boga rata Aresa i boginje ljubavi i ljepote Afrodite. U "Kadmovoj" verziji pojavljuju se i zmijske, u koje se pretvaraju Kadmo i Harmonija. Zmija je inače bila totemski znak većine ilirskih naroda i kult zmijske se jako dugo sačuvao u vjerovanjima naroda zapadnog i dijela centralnog Balkana preživjevši, u različitim oblicima sujevjerja i narodnih praznovjerica sve do danas. Iako je nesumnjivo prisustvo Feničana i u Jonskom i u Jadranskom moru, njihovo izričito povezivanje sa porijeklom Ilira bi bilo teško shvatljivo.

U drugoj verziji, koju je u svojoj Ilirskoj knjizi predstavio Apijan, Ilir je sin kiklopa Polifema i Galatije.²⁴⁰ Za razliku od prve verzije u njega su ubačena i objašnjena porijekla ne samo ilirskih naroda, nego i svih onih naroda koja su kasnije došla u vezu sa Ilirima ili su ulazila pod teritoriju koju su Rimljani zvali *Illyricum*. Dok se u prvoj generaciji Apijanove verzije nalaze eponimi nedvojbeno ilirskih naroda, već u sljedećoj generaciji imamo ubacivanje Panonija²⁴¹, a u trećoj generaciji Ilirovih potomaka imamo Tribala i Skordiska. Tako je Apijan u svoju ilirsku genealogiju uključio većinu predrimskih balkanskih naroda. Mitološko-genealošku vezu Ilira sa Keltima ne čini samo pojavljivanje Skordiska u trećoj generaciji, nego možda i bitnije navođenje Galatije kao Ilirove majke. U "Kadmovoj" verziji nigdje se ne spominju Gali ili Kelti. Zbog toga smatramo da je verzija postanka Ilira koju donosi Apijan, znatno kasnijeg vremena nastanka u odnosu na prvu "Kadmovu" verziju, da održava stanje u povijesnom razdoblju ilirske prošlosti, i sigurno nije dobila svoju konačnu fizionomiju prije dolaska i etabliranja Kelta na Balkanu.

Šta se podrazumijevalo pod terminima „Iliri” i „ilirski” je jedno od najdiskutabilnijih pitanja u znanosti koja se bavila prapovijesti, protohistorijom i antičkom povijesti Jugoistočne Europe. Pod teminom Iliri i svim njegovim izvedenicama koji se pojavljuju u različitim razdobljima znala su se

²³⁹ *Apollod.* III, 4,2; III, 5,4; Apolonije sa Rodosa, IV, 517; Euripid, Bakhatkinje 43 i 1350; Higini; Fabula 6; 184; 249; Ovidije, Metamorfoze IV, 562-602

²⁴⁰ *App.* III, 2,

²⁴¹ Postoje izvjesne nesuglasice da li se pod imenom Παυόνιον nalazi Panonije, eponim Panona ili Peonije, eponim Peonaca. Mišljenja smo da je pravilnije koristiti Panonije, jer se kao njegovi sinovi navode Skordisk i Tribal. Kelti su na Balkan došli upravo iz pravca Panonske nizije, a i njihovi potomci Skordisci su djelimično bili naseljeni na južnim obodima Panonskog bazena. Tribali su opet sa jedne svoje strane gravitirali i prema Podunavlju.

kriti i različita pojmovna sadržina, nekada odražavajući u istom vremenu dva pojma. Najbolji moderni odgovor na pitanje *Ko su bili Iliri?* bio bi da su oni bili jedan iznimno složeni etnički kompleks, istog onakvog tipa kao što su to bili Tračani, Kelti, Germani, Slaveni, itd. Osnovni sadržioc koji karakteriziraju takve složene etničke komplekse su:

- a) zajednička jezična osnova sa najvišim stepenom međusobnog (naroda i plemena) razlikovanja jedino na nivou narječja ili dijalekta, ili bar preko međusobne jezičke razumljivosti proizašle iz zajedničkog bliskog porijekla govornih jezika.
- b) zajedničko porijeklo izvedeno iz etnogenetskog procesa koji je otpočela (kao „incijalna kapisla“) i činila osnovno njegovo jezgro jedna etnička zajednica.
- c) jasna prepoznatljivost od strane susjeda kao zasebnog etničkog (ili samo istovrsnog ili bliskog jezičnog) kompleksa koji baštini neke osobenosti specifične samo za njega, a ne i za druge etničke i općekulturne komplekse.
- d) Ista, slična ili samo srodna po porijeklu općekulturna osnovica razvitka

O Ilirima je dosada stvoren čitav spektar teorija, teza i hipoteza, pozivalo se na pisanu građu, rezultate arheoloških istraživanja, filološko-lingvističke konstrukcije itd. Jedno vrijeme je naročito atraktivna bila panilirska "teorija" (temeljena na rezultatima lingvističkih istraživanja), koja je Ilirima prepuštala ogromna prostranstva srednje Europe.²⁴² Od sredine 60-tih godina prošlog stoljeća Zdravko Marić je afirmirao novu teoriju (zasnovanu na rezultatima njegovih arheoloških istraživanja) koja je u odnosu na «panilirsku» teoriju zauzimala suprotnu krajnost. Po ovoj teoriji Iliri su svedeni na vrlo malo zemljopisno područje, dok se najveći dio zap. Balkana pripisivao nekom panonskom etničkom kompleksu. Tako bi na osnovu ove «mikroilirske» ili «panpanonske», a koja se temelji na teoriji o navodnom postojanju zasebne i kao takvog prepoznatljivog panonskog etničkog kompleksa koji bi bio odvojen od ilirskog etničkog kompleksa na isti način kao i od npr. Kelta ili Tračana, Iliri na teritoriju BiH u željeznom dobu primarno bili naseljeni samo u jugoistočnoj Bosni i ist. Hercegovini!?.²⁴³ Iz čitave mase izvorne građe i njihove analize, sintetičkih

²⁴² O panilirskoj teoriji v. Čović, 1976, 111-116; Benac, 1987, 754-755; Stipčević, 1989, 16-18, a v. i radove sa Simpozijuma o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijskom dobu, CBI ANU BiH, Sarajevo 1964 i Simpozijuma o Ilirima u antičko doba, CBI ANU BiH, Sarajevo 1967

²⁴³ Uostalom smatramo pretjeranim minimiziranjem Ilirima pripisivati samo kulturni fenomen željeznodopske kulture Glasinac-Mati. Zar bi u slučaju da je neki zasebni i kao takav prepoznatljiv od strane drugih naroda panonski etnički kompleks zajednica naseljavao veći dio zap. Balkana Rimljani područje od Grčke do Dunava oficijelno nazvali *Illyricum*; a čak i pošto su Rimljani podijelili *Illyricum* nakon ugušenja Batonovog ustanka, dvije novoosnovane provincije zvanično su se (u prvo vrijeme) zvale *Illyricum Superior* i *Illyricum Inferior*.

radova i različitih mišljenja mogu se iskristalisati i sa izvjesnom dozom sigurnosti donijeti sljedeći zaključci;

- Etnogenetski proces nastanka šire shvaćenog ilirskog etničkog kompleksa otpočeo je sa onim Indoeuropskim talasom koji je krajem III i početkom II tisućljeća p. n. e. prodro na zapadni i središnji Balkan i srednje Podunavlje.²⁴⁴ On je, uništavajući ili u sebe apsorbirajući druge starosjedilačke neolitske i eneolitske etnokulturne forme formirao jedan kompleks kulturno, etnički i po porijeklu srodnih zajednica koji se pružao od Jadranskog mora do srednjeg Podunavlja a koji je na ovom području, u brončanom dobu, održavao dominaciju čitav milenijum dugu. Protoilirski stratum je definitivno u srednjem brončanom dobu bio kulturno (možda i etnički ?) vezan ne samo za zapadni Balkan nego i za Podunavlje. To dokazuje prije svega činjenica da „glasinački“ materijal (a koji je nesumnjivo pripadao protoilirskom kulturnom i etničkom elementu) iz srednjeg brončanog i starije faze kasnog brončanog doba pokazuje ne samo sličnosti nego i podudarnosti sa onim pronađenim u srednjem pa i dijelu gornjeg Podunavlja. Sve navedeno potvrđuje bliske veze između populacija srednje i jugoistočne Bosne sa onim naseljenim na Dunavu u navedenom razdoblju.²⁴⁵ Naravno unutar ovog kompleksa će se tijekom toga dugog razdoblja (iz raznoraznih faktora) razviti određeni općekulturni specifikumi i podvarijante, kao što su to na primjer bili "južnobosanska kulturna grupa brončanog doba" i "srednjobosanska kulturna grupa brončanog doba".²⁴⁶ Ovaj proto-ilirski stratum će biti pogođen seobom nosilaca „žarnih polja“, od druge polovine XIII. i u XII. st. p. n. e. koja je bila izazivač širokog etničkog i kulturnog pomjeranja i preslojavanja u Podunavlju, jugoistočnoj Europi i na cijelom

Moguće je ipak da su prilikom cijepanja nekada jedinstvene provincije Rimljani kao praktičari vodili računa i o nekom jasnijem predlošku na kojem bi počivale dvije nove provincije, tako da bi Dalmacija poglavito obuhvaćala one narode sa zapadno i istočnom ilirskom pripadnošću, a Panonija one sa panonskom (sjevernoilirskom) pripadnošću. Slično su uradili npr. sa Galijom koju su pocijepali na tri dijela (Belgiku Galiju; Keltiku-*Lugdunensis*, i Akvitaniju)

²⁴⁴ Benac, 1964 A, 61-65; Isto, 1977

²⁴⁵ Benac-Čović, 1956, 26-30; 36:38; Isto, 1957, 55

Naravno sve ovo se tvrdi na osnovu do sada pronađenog materijala i možda bi nove istraživačke kampanje proizvele i neke nove zaključke.

²⁴⁶ Inače kada se govori o etnogenezi balkanskih naroda i u antičko i u kasnijim vremenima, potrebno je imati u vidu da su Balkansko poluostrvo i Podunavlje bilo i ostalo mjesto snažnih i narazličitijih etničkih prožimanja. U svijetu ne postoje "čisti" etnički kompleksi ili narodnosne zajednice ili područja sa "čistom" etničkom slikom jer je to u suprotnosti sa prirodnim zakonima, a jugoistočna Europa je najbolji primjer područja koji su naseljavali tzv. "miješani narodi". Tu su se preslojavale starosjedilačke i došljačke skupine, stvarajući najrazličitije etničke, narodnosne ili političko-društvene kombinacije.

prostoru Istočnog Mediterana.²⁴⁷ Ova seoba je prilično suzila teritorijalni obujam na kojem je imao dominaciju općekulturno i etnički «čisti» protoilirski element; dijelom ga preslojivši, dijelom prisilivši na daljne seobe, dok je ostatak bio sabijen u dinarske zone i albanske planine. Kako se čini jugoistočna Bosna je u srednjem brončanom dobu predstavljala periferiju kulturnog i etničkog razvitka protoilirskog elementa. Od najezde nosilaca „žarnih” polja i od kraja kasnog brončanog doba, jer je za razliku od mnogih susjednih zemalja uspjela sačuvati svoj izvorni «čisti» protoilirski općekulturni i etnički identitet, ova „periferija” postaje centar daljeg razvitka protoilirskog stratuma, odnosno u starijem željeznom dobu njegovog prerastanja u pojedine komponente ilirskog etničkog kompleksa željeznog doba, odnosno u povijesno prepoznatljive ilirske narode. Onaj protoilirski dio, sačuvan od naseljavanja nosioca «žarnih polja» i preslojavanja od strane njih i koji je ostao skučen na područje od sj. Bosne i srednje Dalmacije do Epira se na prijelazu iz II u I tisućljeće p. n. e. uspješno konsolidirao na spomenutom prostoru. Taj konsolidirani fenomen je igrao ključnu ulogu u procesu konačnog oblikovanja i prepoznavanja šireg ilirskog etničkog kompleksa, a koji nije zahvatao samo njegovu navedenu zonu naseljavanja nego i dijelove panonskog prostora (na kojem su se protoilirske zajednice izmiješale sa nosiocima kulture «žarnih polja»), a koji će u željeznom dobu biti poznat pod izrazima „Iliri”, «ilirski», «Ilirija», «Illyricum».²⁴⁸ Ilirski etnički kompleks će nakon svoga konačnog oblikovanja postati jezgrom snažnog kulturnog, etničkog, političkog i društveno-gospodarskog halštatskog razvitka, čije će se tekovine osjetiti i u pojedinim okolnim neilirskim područjima.²⁴⁹ Pod ovim etničkim

²⁴⁷ Benac, 1973

Na ovom mjestu je potrebno postaviti pitanje i koja se to etnička sadržina podrazumijeva pod nosiocima kulture „žarnih polja”, jesu li oni bili slični brončanodopskom stanovništvu dijela srednjeg Podunavlja po čijim područjima se ta kultura širi (što bi na nove osnove postavilo rješavanje zagonetke vezane za šire shvaćen ilirski etnički kompleks) ili su pripadali nekom drugom etničkom kompleksu koji se u toku željeznog doba rastočio u okvirima drugih etničkih kompleksa.

²⁴⁸ Na konačno formiranje željeznodopskih Ilira su pored proto-ilirskog stratuma i uticaja nosilaca „žarnih polja” izvjesne uticaje (ali u znatno manjoj mjeri) imali i drugi etnički i kulturni impulsi.

²⁴⁹ Na osnovu tipoloških karakteristika pronađenog materijala i posebno rezultata filoloških istraživanja mogla bi se možda predložiti i nešto modificirana (u odnosu na onu navedenu u glavnom tekstu) rekonstrukcija rasprostriranja i razvitka protoilirskog elementa. Možda su znači, Protoiliri stvarno prije 1250. god. p. n. e. naseljavali ne samo dijelove zapadnog Balkana nego i šire područje Podunavlja. Ali za razliku od osnovnog načela «panilirske» teze, ti Protoiliri ne bi bili nosioci «žarnih» polja, nego bi bili zasebna balkansko-podunavska etnokulturna zajednica, i oni bi bili ti koji bi se prvi suočili sa najezdom ovog drugog (*nosilaca žarnih polja*) srednjoeuropskog etničkog i kulturnog elementa. Nosioci «žarnih» polja su djelomično preslojili, izmiješali se sa njima, asimilirali se sa njima ili potisnuli Protoilire na

kompleksom su se obuhvatili i nosioci Glasinac-Mati kulture i središnje-bosansko-dalmatinskog kulturnog kompleksa (koje su vodile direktno porijeklo iz adekvatnih brončanodopskih kulturnih pojava na spomenutim prostorima) kao vjerojatno i neke druge kulturne pojave dinarsko-albanskog i panonskog pojasa. Opet iz svake od ovih cjelina će se izdiferencirati i pojedine narodnosne zajednice od kojih je jedna i *autarijatska*.

- Znači najčešće se u predrimsko doba termin "Iliri" sa izvedenicama koristio za određivanje izvjesne etničke srodnosti koja je vladala među više naroda smještenih na jednom dijelu Balkana. Koji su sve narodi ulazili u kompleks ilirskog etnikuma i preko kojih se zemalja prostirao, ne može se potpuno odrediti. Za Pseudo-Skilaksa i Livija Iliri žive južno od Liburna,²⁵⁰ dok Herodot, odnosno Hekatej smještaju ilirsku zemlju na zapadnu Moravu,

prostorima kojim su se oni se raširili. Jedini teritorij koji je ostao ne zahvaćen i ne preslojen seobom nosilaca «žarnih polja» ovom nekada raširenom protilirskom elementu bio bi zaštićeni dinarski pojas, odakle bi i oni sami «zahvaljujući» dejstvu lančane reakcije, upustili u širenje na područja dalje na jugu i jugoistoku (gdje bi se konačno indoeuropeizirali preostali «otoci» neindoeuroljana) ili bi se otisnuli i na znatno dalje pokrete učestvovavši i u seobama «pomorskih» naroda. Ipak i proto-ilirski element koji je bio izložen naletu i kulturnom preslojavanju nosilaca «žarnih polja» na dijelovima panonskog bazena nije iščezao, nego je nastavio ali u novim kulturološkim uvjetima, etnički izmješani pa možda i društveno potčinjeniji, da i dalje živi i da na narodnosne fenomene željeznog doba panonskog bazena unese i svoje osobenosti, u prvom redu (sudeći po onomastici, toponimiji i hidronimiji) jezičku osnovu, što je kao posljedicu imalo da i «Panoni» postanu jedan od činilaca oblikovanja i prepoznavanja šire shvaćenog ilirskog etničkog kompleksa.

Na ovom mjestu je potrebno postaviti pitanje i koja se to etnička sadržina podrazumijeva pod nosiocima kulture "žarnih polja", jesu li oni bili slični brončanodopskom stanovništvu dijela srednjeg Podunavlja po čijim područjima se ta kultura širi (što bi na nove osnove postavilo rješavanje zagonetke vezane za šire shvaćeni ilirski etnički kompleks) ili su pripadali nekom drugom etničkom kompleksu koji se u toku željeznog doba rastočio u okvirima drugih etničkih kompleksa. Ako bi se Panoni smatrali samo jednom od varijanti kompleksa koji definiramo i nazivamo "ilirskim", onda bi nepreslojeni od starosjedilaca potomci nosilaca kulture žarnih polja koji su u kasnom brončanom dobu prodrli u panonski i širi dunavski bazen možda mogli biti pretkeltski stanovnici Norika i gornjeg Dunava i dobrog dijela Panonije sjeverno od Drave i u tom slučaju bi oni bili pokoreni, preslojeni i asimilirani od strane Kelta. U drugom slučaju možda su i sami pokretači te velike seobe koja se razvijala lančanim putem i koja će svoje završne krake imati na dalekim obalama Egipta i Gaze bili i sami etnički bliski proto-ilirskom kompleksu pa i njegov sastavni dio koji su dalje potiskivali druge proto-ilirske zajednice. U oba slučaja nije nemoguće pretpostaviti da je došlo i do pomjeranja proto-ilirske granice dublje prema jugu na uštrb drugih etno-kulturnih fenomena koje bi tako bile prisiljene na lančano pomjeranje prema egejskom svijetu i Mediteranu. (o eventualnom pokretanju ilirskih zajednica prema jugu v. Wilkes, 2001, 105). Analogiju možda možemo povući sa Dorcima koji su nesumnjivo bili etnički bliski Ahejcima i Jonanima i Eolcima pa su i oni kao jedan od segmenata te velike seobe sa kraja brončanog doba potiskivali i preslojavale ostale helenske zajednice i rušili njihovu razvijenu kulturu. Dorci su bili prilično kulturno različiti od starosjedilaca na čije su prostore prodirali, ali su ipak pripadali istom etničkom kompleksu.

²⁵⁰

Liv. X, 2, 5

znači duboko u kontinentalnu unutrašnjost Balkana.²⁵¹ Iz Herodotovog podatka možemo zaključiti da je za Grke sa kraja VI. u V. i IV. st. p. n. e. ilirska zajednica naroda već prepoznatljiva i definirana, pod nekim nama danas nepoznatim zajedničkim sadržiocem/ima, kao zasebna balkanska etno-zajednica pod „ilirskim” imenom. Kao što iz navedenog vidimo grčki rani pisci, predhelenističkog razdoblja prepoznavali su srodnost među nizom naroda i jasno je terminološki označavali.

- Sudeći po podacima spomenutih grčkih pisaca Iliri su se pružali od sjeverno-zapadnih granica grčkog svijeta sve do središnje Dalmacije, zahvatajući područja Albanije, Crne Gore, većeg dijela Bosne, Hercegovinu, jugozapadne Srbije i Kosova i Metohije. Naknadno će se termin Iliri proširiti i na neke granične narode kao što su Liburni, bez obzira, da li je riječ o samo terminološkom širenju ili stvarnom djelovanju procesa ilirizacije tih naroda.²⁵² Na ovom mjestu potrebno je naglasiti, ako isključimo podatke mitološke naravi, da je nejasno da li se i svijet Panona, toliko udaljen od Mediterana, podrazumijevao za Grke u spomenutom razdoblju kao na neki način ilirski. Tek je kasnije, što indirektno sugerira Apijan u prvoj rečenici svoje Ilirske knjige, i kod grčkih pisaca svijet «Panona» obuhvaćen općim ilirskim imenom. To se sigurno desilo kako se u grčkom svijetu širila etnografska spoznaja o dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti.
- Nedoumice u vezi definiranja Ilira unosila je činjenica da se u pisanim vrelima pod pridjevom "ilirski" nalazila i oznaka za neki(e) politički entitet ili političke entitete.²⁵³ Grci

²⁵¹ Herod. IV, 49

Za pitanje pružanja ilirskog prostora kod antičkih pisaca v. Cabanes, 2002, 7-10

²⁵² Za Liburne se smatra da su dugo vremena sačuvali mediteranski, paleoeuropski karakter i da su se indoeuropeizirali dosta kasno. Stipčević, 1989, 19; 131

Kada se govori o procesu indoeuropeizacije Liburna postavlja se problem da li se taj proces odvijao kroz ilirizaciju Liburna ili su oni dočekali uspostavu rimske vlasti još uvijek čuvajući autohtone mediteranski karakter, da bi tek kroz proces romanizacije poprimili indoeuropski karakter.

²⁵³ U povijesnim vrelima i to onim koji se odnose na povijest Makedoniju jasno se može izdiferencirati politički entitet na granicama Makedonije koji striktno nosi naziv Ilirski. Negdje na početku III. st. p. n. e. u spomenutim vrelima se gubi spominjanje ovog političkog entiteta. Pojava Rimljana na Balkanu u prvom redu se veže za ponovno spominjanje kod čitavog niza antičkih pisaca političkog entiteta koji isto nosi pridjev ilirski i koji traje od polovine III. st. p. n. e. sve do 167. god. p. n. e. Da li je između ilirskog političkog entiteta koji se spominje u vrelima koji se odnose na Makedoniju i onog koji egzistira u vrijeme ekspanzije Rimske Republike na Balkanu postojala genetska veza i oni činili jedan te isti politički entitet ili je riječ o dva različita politička organizma ne bi se za sada moglo preciznije ništa reći. v. Papazoglu, 1965; Isto, 1967, 123-144. Fanula Papazoglu je smatrala da je riječ o jednom političkom entitetu u kojem postoji kontinuitet. Međutim sudeći po čitavom kontekstu zbivanja, opisanim u povijesnim vrelima i vezanim za spomenute političke entitete koje grčko-rimska vrela nazivaju "ilirskim" vjerojatnije je da je riječ o dvije odvojene

su vjerojatno ilirskim nazivali onaj politički entitet koji se sastojao od više drugih ilirskih naroda udruženih u neku vrstu plemenskog saveza ili političkog entiteta za koju bi terminološki bilo nepojmljivo da se označi imenom samo jednog od tih naroda. Ne bi trebalo ni isključiti mogućnost da je i postojao neki manji narod ili pleme koje je originalno nosilo ime Iliri, i koje je živjelo u neposrednoj blizini Grka. Njegovo ime se proširilo na sve srodne narode, odnosno na čitav jedan srodni, jedinstveni i prepoznatljivi etnički i kulturni kompleks, po istom onom principu kao što su koristeći ime jednog opskurnog sjevernoepirskog plemena Grekoi, Rimljani sve Helene nazivali *Grci*. Pogotovu ova teorija dobiva na značaju, ako se ima u vidu da mi neznamo kako su Iliri, u općem smislu, sebe originalno nazivali, ako su uopće imali sami za sebe svoje originalno zajedničko ime kao osnovni simbol prisustva zajedničke svijesti i identifikacije sa širim ilirskim kompleksom. Ime Iliri posvjedočeno je samo u vrelima grčke i kasnije rimske provenijencije. O postojanju ovog jednog naroda čije je ime možda bilo iskorišteno kao skupni naziv za cijeli kulturni kompleks možda bi svjedočili i podaci Plinija Starijeg i Pomponija Mele koji spominju poseban narod imenujući ga kao *Ilire u pravom smislu riječi* "...proprieque dicti Illyri...".²⁵⁴ S druge, naravno ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da je naziv „Iliri” bio stvarno opći naziv za kompleks srodnih etničkih i kulturnih zajednica zapadnog i jugozapadnog Balkana i dijela panonskog bazena, i da je on kao takav bio prihvaćen i od svih pripadnika te zajednice kao oznaka zajedničkog identiteta ili porijekla, kojeg su oni bili itekako svjesni. Analogiju ovoj pretpostavci imamo u slučaju Kelta (Gala), gdje je keltsko ime bilo korišteno kao zajedničko kod većine keltskih naroda i plemena. U prilog ove teze o prihvaćenosti oznake ilirski za identifikaciju *onog zajedničkog* kod pripadnika srodnog kulturnog i etničkog kompleksa na zapadnom i jugozapadnom Balkanu govorile bi i već spomenute

političke cjeline i dvije zasebne dinastije koje nemaju genetsku vezu. Agronidi (ili Pleuratidi) su uostalom ardijejska dinastija i nisu mogli biti povezani sa zbivanjima na makedonskoj granici u IV. st. p. n. e.

Prilično detaljno razmatranje o tim političkim jedinicama koje antička vrela navode pod ilirskim imenom, nudi Cabanes u svojoj studiji "Iliri od Bardileja do Gencija", Zagreb, 2002, koja, pored nesumnjive autorove dobre analitičke sposobnosti i pronicljivosti, vrijedi i jer daje i osvrt i na do sad donesene zaključke po ovom pitanju. Cabanes (2002, 71-73; 88-89) tako oslovljavanje pojedinih vladara od strane antičkih pisaca kao "ilirskih" smatra kao "*terminus technicus*" bez striktno veze sa stvarnim kraljevskim naslovom koje te osobe kao npr., Bardilis i Agron nose. Njegova tvrdnja prilično relativizira postojanje nekog političkog entiteta u ilirskim zemljama koji stvarno ima ekskluzivnu odrednicu "ilirski", već bi u tom slučaju riječ bila o nizu različitih ilirskih naroda sa svojim imenima i njihovih vladara koje antički pisci iz niza razloga nazivaju ilirski.

²⁵⁴

Plin. NH III, 144 ; Pomponije Mela, II, 49

mitološke teorije o postanku ilirskog etnosa,²⁵⁵ određene indikacije vezane za totem zmije, raširenost uporabe riječi sa korijenom *ilir-* na širokom balkanskom i maloazijskom prostoru ali i vrlo rana identifikacija (bar od strane grčkog svijeta) Ilira u općem smislu (kod Herodota, tj. njegovog vrela Hekateja) sa nazivom *Iliri*.²⁵⁶

- I konačno u rimsko doba pod terminom Iliri i ilirski označavao se administrativno-političko-teritorijalni subjekt rimske države ⇒ *Illyricum* koji je tada dobio i najširi teritorijalni okvir. Taj politički i upravno-administrativno teritorijalni fenomen je vjerojatno u svojim osnovama možda imao i sadržilac izražen u nekoj vrsti šire međusobne etničke srodnosti koja je vladala kod većine autohtonog stanovništva (izuzev onog sa izvorno keltskom, skitsko-sarmatskom i drugom etničkom pripadnošću) prostora koji je zahvatala provincija *Illyricum*, i radi kojeg je ona i dobila ona i nosila svoje ime. Po Apijanau koji živi i djeluje u vrijeme Antonina Iliri žive od Makedonije i Trakije na istoku do Jadranskog mora i Alpa na zapadu i od Haonaca i Tesporočana na jugu do Dunava na sjeveru. U kasnom Carstvu jedna od četiri prefektore koje je ustanovio Konstantin nosila je naziv *Illyricum*. Prefektura *Illyricum* je obuhvaćala središnji Balkan i Grčku, a od provincije *Illyricum* koja je postojala na prijelazu iz stare u novu ere u spomenutu prefekturu je ulazila samo provincija Prevalis, koju je Dioklecijan formirao odijelivši istočne i južne oblasti provincije Dalmacije. U tom periodu izraz «ilirski» nalazio se sadržan i u složenom imenom druge prefektore, koja je obuhvatala stare ilirske zemlje zap. Balkana i Panonije, i kojom je upravljao činovnik koji je službeno nosio naziv *Praefectus Praetorio Illyrici, Italiae, Africae*.

²⁵⁵ Pojava eponima Ilira u Apijanovoj, pa i u Kadmovej verziji porijekla Ilira odbacuje mogućnost da je ilirsko ime prvobitno označavalo samo jednu lokalnu narodnosnu zajednicu, a da se kasnije proširilo kao odrednica za čitavu jedan veliki i srodni etnički kompleks čiji je sastavni dio činila i ta mala, uža narodnosna zajednica. To jasno ukazuje na drevnost korištenja ilirskog imena kao zajedničke odrednice koja povezuje čitav niz srodnih naroda i zajednica. Ali s druge strane u Kadmovej verziji se pored eponima Ilira, koji se naziva i Polydorus, pojavljuje pored Enheleja i narod sa striktno ilirskim imenom. (sažetke Kadmove verzije v. Stipčević, 1974, 19; Graves, 1999, 161-162; Wilkes, 2001, 110-111).

²⁵⁶ Da ne postoji neko opće pravilo u definiranju puta kojim nastaje ime ni za širi etnički kompleks niti za svaku pojedinačnu narodnosnu zajednicu primjere pružaju germansko ime koje je po Tacitu (*Ger.* 2) proizašlo iz imena germanskog naroda koji je prvi prešao Rajnu i slavensko ime koje nije bilo vezano ni za jedan konkretni narod.

Matična teritorija

U vezi sa teritorijalnim razmještajem Autarijata, mora se računati sa činjenicom da u dugom razdoblju njihov teritorijalni okvir nije uvijek bio isti, kao uostalom i kod svake druge narodnosne zajednice u bilo kojoj epohi.²⁵⁷ On se vremenom, uvjetovan političkim, društvenim, gospodarskim i ekološko-klimatskim prilikama mijenjao ili samo mjestimično korigirao. Inače na vanhelenskom Balkanu staništa ilirskih, tračkih i ostalih paleobalkanskih narodnosnih zajednica su se često mijenjala sve do rimske pacifikacije.²⁵⁸

Uopćeno gledajući postojala su tri glavna teritorijalna okvira koji je zauzimala autarijatska narodnosna zajednica; matični teritorij prije ekspanzije, zemlju koju su zauzimali nakon ekspanzije i tijekom hegemonije i teritorijalni razmještaj Autarijata nakon katastrofe i seobe jednog dijela autarijatskog stanovništva daleko van svojih ranijih staništa. Na ovom mjestu pokušati ćemo rekonstruirati matični teritorij Autarijata, onaj na kojem su oni bili formirani i sa kojeg je potekla njihova kultura. Ostala dva teritorijalna okvira ćemo obraditi u odgovarajućim poglavljima koja govore o ekspanziji i nestanku Autarijata.

Pisana vrela i rasprostiranje nalaza glasilačke kulture starijeg željeznog doba omogućavaju da bar okvirno odredimo matičnu teritoriju Autarijata. Antička književnost daje vrlo skroman doprinos rekonstruiranju ranih autarijatskih granica, uglavnom u kontekstu dodira sa drugim narodima. Međutim i ovako ograničeni pisani podaci omogućavaju određivanje južne granice, koju

²⁵⁷ Matična domovina Autarijata locirana je na različitim mjestima još od prvih dana sistematskog izučavanja prapovijesne i antičke prošlosti zapadnog i centralnog Balkana. Tako su Autarijati smješteni na gornjem i srednjem toku Neretve, više orijentirani prema Pomoravlju ili uz Skadarsko jezero. Pripisivao bi im se čitav prostor od gornjeg toka Neretve do donjeg toka Drima, a postoji i teza po kojoj su se Autarijati protezali sve do Dardanaca i Agrijana. I jugozapadna Bosna, sjeverna Hercegovina i zapadni Sandžak su ulazile u obzir kao autarijatska matična staništa. Pozivanjem na filološke survivale "zemljopisno jezgro" Autarijata se smještalo između rijeke Tare i planine Tare pružajući se uz sam gornji i srednji tok Drine. (O različitoj teritorijalnoj lokalizaciji Autarijata v. Zippel, 1877, 37; Tallócsy, 1889, 7-10; Tomaschek, 1896, 2593; Patsch, 1912, 79-80; Suić, 1953; Čović, 1967, 105, 111; Papazoglu, 1969, 71-78) Postoji i jedno zanimljivo stajalište, koje se poziva na dokazano korumpirani Plinijev podatak, a po kojem su Autarijati porijeklom iz područja jugoistočno od rijeke Cetine, iz kojeg su kasnije bili potisnuti na istok (Suić, 1957, 118-119). Grga Novak je 15 godina prije Suića isto imao jedno zanimljivo rješenje za autarijatsku matičnu teritoriju. Po njemu su Kelti potisnuli Ardijske, koji su onda prešli na lijevu obalu Neretve odakle su sistemom lančane reakcije potisnuli Autarijate!, koji su se i sami nedugo potom našli i na udaru Kelta, i tek tada bi se, prisiljeni keltskim pritiskom, smjestili između rijeka Tare i južne Morave. (Novak, 1944, 23-24)

²⁵⁸ Ne samo da su čitave narodnosne i plemenske zajednice mijenjale svoja staništa, nego su i njihovi dijelovi, pojedine porodice, rodovi i bratstva napuštale jednu teritoriju i naseljavale se na drugoj, koja je čak pripadala i drugoj narodnosnoj i kulturnoj zajednici

je zbog okrenutosti prema narodima istoga kulturnog kruga, veoma teško odrediti samo na osnovu arheološke građe. Istočnu granicu, okrenutu prema neilirskim narodima različitog kulturnog miljea, možemo odrediti kombinacijom pisanih vrela i nalaza materijalne kulture, ali opet s prevagom prvoga činioca jer, kao što ćemo kasnije pokazati, Autarijati su najdublje korigirali svoj teritorijalni okvir upravo na istočnom pravcu. Samim tim je vrlo teško odrediti koji to nalazi materijalne kulture pripadaju vremenu prije, a koji poslije ekspanzije. Kada je riječ o sjevernoj i zapadnoj graničnoj crti, tu se jedino možemo osloniti samo arheološku građu, kako bismo pojedinim oblastima mogli odrediti kulturnu, a preko nje eventualnu pripadnost nekoj od ilirskih komponenata ili i narodnosnu pripadnost.

Najčešće Autarijate antički pisci spominju, za ta starija vremena, kao susjede Ardijejaca i Tribala. Herodotov podatak u kome se nabrajaju pritoke Dunava i, koji eksciplite ne spominje Autarijata, može zbog svoje relativne starosti pokazati istočni smjer pružanja Autarijata. Pošto se Herodot u svome opisu unutrašnjosti Balkana oslanjao na Hekateja iz Mileta, teritorijalizaciju Autarijata iz ovog podatke mogli bismo smjestiti na početak V. st. p. n. e.²⁵⁹ Herodotov podatak glasi:

*"...Iz Ilirske zemlje teče prema sjeveru rijeka Angro i utiče u tribalsku ravnicu i u rijeku Brongo, a Brongo se uliva u Istar..."*²⁶⁰

Brongo je nesumnjivo Velika Morava, dok bi Angros bila zapadna Morava, jer se ona u Moravu ulijeva prvo tekući prema sjeveru, a onda praveći zavoj prema zapadu prilikom koga prima Ibar.²⁶¹ Jedini ilirski narod iz čije zemlje teče zap. Morava a koji bismo mogli uzeti u obzir mogu biti Autarijati.²⁶² Dardanci, jedini još ilirski narod koji bi mogao doći u obzir kao narod iz čije zemlje teče Angro, su bili smješteni južnije, na Kosovu, zapadnoj i sjevernoj Makedoniji, a i njihovo jače prisustvo na geopolitičkoj karti Balkana pripada znatno kasnijim razdobljima jer se povijesni Dardanci javljaju u vrelima prvi put tek od druge polovine IV. st. p. n. e., a tek III. st. p. n. e. predstavlja vrijeme njihove prave pojave na političkoj sceni Balkana. Osim toga glasinačka kultura starijeg željeznog doba je na području gornjeg toka zap. Morave u punom cvatu u navedenom

²⁵⁹ Hekatej je mnogo putovao i sigurno je do svojih podataka dolazio i na svojim putovanjima, ali i služeći se i vijestima trgovaca koji su zalazili u unutrašnjosti Balkana. Zbog jonskog ustanka i svega onoga što se dešavalo nakon njega, a u što je i Hekatej bio uvučen, sigurno je da nijedan Hekatejev zemljopisni opis nije mlađi od početka V. st. p. n. e. August Musić, 1900. 12

²⁶⁰ Herod. IV, 49

²⁶¹ Papazoglu, 1969; 48.; Benac, 1987, 793; Po Čoviću Brongos je Ibar, (1976,113)

²⁶² Papazoglu, 1969, 167 i Vulić, 1925, 75, pripisuju uže etničko određenje Herodotovih Ilira kao dardansko. Za razliku od njih po P. Cabanes (2002, 9) Iliri iz područja rijeke Angro se nalaze u zemlji Autarijata

periodu na koji se Herodotov podatak odnosi, pa bi jedini Iliri koji bi živjeli u zemlji iz koje teče Angro mogli biti Autarijati.

U području neposredno prije i u na samom uticanju zap. Morave u veliku Moravu nalazi se tribalska ravnica, koju bi mogli identificirati sa Pomoravljem. Dolina i Južne i Zapadne i Velike Morave usijecaju uski i dugi ravničarski pojas u brdsko balkansko područje i za putnika mogu predstavljati važnu zemljopisnu činjenicu, dovoljno važnu da se zabilježi i imenuje, ponajviše po imenu naroda koji je naseljava i koji joj gravitira sa okolnih prostora. Herodot, odnosno njegovo vrelo, jasno podvlači i granicu između Ilirske zemlje (Ἰλλυριῶν) i tribalske ravnice (πεδῖον τὸ τριβαλλικόν) koja bi trebalo da se na osnovu navedenog da se nalazi negdje na donjem toku zap. Morave. Tribali se tek znatno kasnije spominju u povijesnim vrelima i to istočnije i južnije od ušća zap. Morave u Veliku Moravu. Na lokalitetu Stapari kod Užica pronađeni su ravni grobovi koji su sadržavali materijal koji pokazuje izrazite «basarabi» karakteristike.²⁶³ Ovo potvrđuje Herodotov podatak i smještaj Tribala u zapadnijim predjelima prije posljednjih decenija VI. st. p. n. e. Vjerojatno je užičko područje predstavljalo graničnu zonu između autarijatskih i tribalskih zajednica, s tim da su se prve zajednice pružale zapadno i južno, a druge istočno i sjeverno od njega. Zbog određivanja položaja Tribala zapadnije i sjevernije od oblasti koje su naseljavali u vremenu kada o njima postoji obilje pisanih podataka možemo zaključiti da Herodotov podatak održava stanje teritorijalnog razmještaja Autarijata prije ekspanzije.

Južna granica predstavlja u vrelima najosvjedočeniju liniju rasprostiranja Autarijata. Pseudo-Aristotel, Strabon i Apijan, ovaj zadnji posredno, spominju Autarijate kao susjede Ardijejaca.²⁶⁴ Pseudo-Aristotel spominje "**veliku planinu**" (ὄρος μέγα) kao granicu Ardijejaca i Autarijata, stijenu iz koje izbija u proljeće obilna voda, iz koje se dobiva sol, i da Ardijejci žive daleko od mora. Prilično sličan opis daje i Strabon. I on spominje sol koja se dobivala iz vode koja je na proljeće izvirala iz neke stijene, i da je to granično područje Autarijata i Ardijejaca. Apijan samo navodi da su Autarijati ratovali sa Ardijejcima, što znači da su naseljavali susjedne zemlje i da su bili najbolji, najdoličniji na kopnu, što indicira da su bili prevashodno narod vezan za kontinentalnu unutrašnjost. Uočljiva je i velika podudarnost u Strabonovim i Pseudo-Aristotelovim podacima. Inače kada se govori o Strabonovim podacima koji se odnose na Autarijate možemo razlučiti da kada Strabon spominje Autarijate i njihova staništa onda ima u vidu Autarijate u različitim vremenima na različitim staništima. Tako se kod Strabona primjećuju tri teritorijalna okvira, jedan za prostor prije ekspanzije, drugi nakon ekspanzije i prije seobe Autarijata i treći koji se odnosi na stanje poslije

²⁶³ Zotović, 1985, 65-67

²⁶⁴ *Ps. Aristot.* 138; *Strab. Geo.* VII, 5, 11; *App. Ill.* 3

seobe Autarijata na kraju IV. st. p. n. e. Kada govori o Autarijatima u prvom teritorijalnom okviru. Strabon upotrebljava prošlo vrijeme ili posebno naglašava da je riječ o događajima koji su se desili znatno ranije²⁶⁵.

Iz konteksta Strabonovog i Apijanovog podataka koji se odnose na rat Autarijata sa Ardijejcima iz koga su Autarijati izašli kao pobjednici, jasno proizlazi da događaji koji se opisuju pripadaju ili neposredno pred ili za samo razdoblje ekspanzije Autarijata prema jugu i jugozapadu.²⁶⁶ Samim tim i Pseudo-Aristotelov i Strabonov i Apijanov podaci kada imaju u vidu teritorijalnu odrednicu za Autarijate, misle na njihov matični teritorij. U prilog starijoj dataciji tri navedena podatka o autarijatsko-ardijejskim odnosima, govori i Pseudo-Aristotelov podatak da Ardijejci žive daleko od mora, a ne na jadranskoj obali gdje su u vrelima posvjedočeni za III. i II. st. p. n. e.²⁶⁷ Ardijejci se i prepoznaju u povijesnim vrelima kao narod vrstan na moru, i nenavikao na život u unutrašnjosti²⁶⁸ i zbog toga Strabon i Apijan koji pišu svoja djela stoljećima kasnije u odnosu na Pseudo-Aristotela i za koje su Ardijejci poglavito povezani za more, izostavljaju navod o kontinentalnom smještaju Ardijejaca. Svi ovi podaci se odnose na Ardijejce od sredine III. st. p. n. e. pa nadalje. Naprotiv, Pseudo-Aristotelov izvještaj, koji ne može biti mlađi od sredine IV. p. n. e. jasno za Ardijejce kaže da žive daleko od mora, čime indicira njihov dublji kontinentalni smještaj za starija razdoblja. Kontinentalno rano stanište Ardijejaca dokazuje i toliko izražena potreba za solju, jer da su živjeli u priobalju, ne bi imali toliko izraženu potrebu da uđu u riskantni i ogorčeni rat radi proljetnih planinskih slanih vrela.²⁶⁹

Jedina oblast koja bi dolazila u obzir za smještaj Ardijejaca u tim starijim razdobljima jeste Kalinovački plato i gornji tok rijeke Neretve. Ovaj prostor je po svojim geomorfološkim karakteristikama i gospodarskim mogućnostima sličan glasinackom područje, samo se nalazi od njega južnije nekih 70-tak kilometara. Na ovom području je evidentirana egzistencija dosta brojne i snažne željeznodopske kulture, u svojim osnovnim postavkama dosta srodnoj sjevernoj varijanti

²⁶⁵ *Strab. Geo.* VII, 5,6; VII, 5, 11

²⁶⁶ Rat između Autarijata i Ardijejaca i veliku pobjedu prvih ne spominje Pseudo-Aristotel. To je razumljivo, jer fragment potiče iz prirodoslovne zbirke, u kojoj su se željeli prikazati prirodne osobitosti, tehnička umijeća a ne ratna i politička povijesna.

²⁶⁷ Izraz "*daleko od mora*" ne bi trebalo shvatiti kao da je riječ o dubokoj unutrašnjosti, jer za Grke, narod koji "*živi oko mora kao žabe oko bare*" (Platon; Phaedro, 109), daleko od mora je moglo značiti samo neizravni izlazak na morsku obalu, i relativnu udaljenost od mora u pravcu unutrašnjosti.

²⁶⁸ *Polyb.* II, 11,10; 12,2; *Plin. NH* III, 142; *Liv.* XXVII, 3; *Strab. Geo.* VII, 5,6; *Ptol. Geo.* II, 16; *App. Ill.* III, 10; *Cass. Dio* fr. XLIX, 2,3

²⁶⁹ O kontinentalnoj fazi Ardijejskog razvitka v. Lučić, 1966, 254, Papazoglu, 1963, 79; Garašanin M, 1967,92; Isto, 1974, 13; Benac, 1987, 782-784

glasinačke kulturne grupe. Ardijejci su nesumnjivo kao i Autarijati pripadali ilirskoj etničkoj osnovi i bili su nosioci južne varijante glasinačke kulture. Samo na platou Kalinovika, danas skoro nenaseljenom, do danas je evidentirano preko 16 većih gradina, 1 pećinsko naselje, 1 naselje na otvorenom i 40 nekropola, dok ukupan broj tumula prelazi brojku 1000. Nažalost izuzev rekognisciranja dijela terena, ovo područje stoji potpuno arheološki neistraženo. Da je Kalinovački plato, a sa njim kompletan gornji tok Neretve, bio centar jedne jače i politički uvezanije i organizovanije narodnosne zajednice, svjedoči i postojanje monumentalnih tumula, koji bi se mogli ubrojiti u kategoriju kneževskih grobova. Najbolji primjer je velika **Vučja gromila**, na nekropoli Česte Gromile, koja je vjerojatno grob nekog istaknutog člana zajednice koja je imala centar na Kalinoviku. Nažalost ni ova gromila nije otkopana, niti postoje mogućnosti da u dogledno vrijeme bude istražena. Sve to jasno govori da je Kalinovački plato mogao biti centar ardijejske narodnosne zajednice.²⁷⁰ Osim toga na osnovi Pseudo-Aristotela, mogli bismo čak držati da su slana vrela više gravitirala ardijejskom teritorijalno-političkom rasprostriranju nego autarijatskom, čime bi onda i okolina Konjica nalazila pod kontrolom Ardijejaca. Na osnovu toga bi se granica između autarijatskih i ardijejskih zajednica mogla povući preko slabo naseljene međuzone, prolazeći rijekom Bistricom i Govzom, i zatim se pela na planine Treskavicu i Visočicu. Istočno i sjeverno područje bi pripadalo autarijatskim, a južno i zapadno, uključujući i planinu Prenj, ardijejskim zajednicama.

Velika Planina, koju direktno spominje Pseudo-Aristotel, a kod Strabona se može naslutiti njeno prisustvo, bi se mogla nalaziti negdje na planinskom lancu koji povezuje najvišojie planine dinarskog pojasa, Prenj (2155), Treskavicu (1943m.), Visočicu (1974 m.), Bjelašnicu (2067 m.), Leliju (2032m.), Zelengoru (2015m), Maglić (2386m), Goliju (1945m) i Durmitor (2532m). Navedenoj pretpostavci odgovaraju i ostale zemljopisne odrednice kod sva tri autora. Planinski lanac se nalazi u kontinentalnom dijelu i praktično odvaja mediteranski jadranski pojas koji se pruža od Neretve do Skadarskog jezera od unutrašnjosti. Istovremeno on nije ni suviše daleko izoliran u unutrašnjosti Balkana da bi ostalo nepoznato Grcima u primorju što se dešava na njegovim padinama i masivima. Osim toga slana vrela su evidentirana 9 kilometara sjeverozapadno od

²⁷⁰ Za više o Kalinovačkom platou : Basler, 1956, 247-252; Bešlić Kalinovik, 1962, 108.; Isto, 1971, 495+Krt 1-5+(2); Vego 1964, 173-211; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 113-132+Krt. 18-praistorijsko doba

Bešlić i Vego su Kalinovik posmatrali i istraživali iz percepcije primarnog proučavanja srednjeg vijeka, ali pošto se jedan dio bogate srednjovjekovne baštine Kalinovačkog platoa, nalazi na slojevima prapovijesnih gradina i tumula, neizbježno je bilo da se oni u svojim radovima ne osvrnu i na prapovijesno i protohistorijsko razdoblje Kalinovačkog platoa.

Konjica, na "Slanim vodama" kod Orahovice, istina već prilično iscrpljeni.²⁷¹ Još jedan detalj, koji promiče nezapaženo može pomoći u teritorijalizaciji podataka kod Pseudo-Aristotela i Strabona. Oba pisca spominju vrelo vode koje se pojavljuje samo u proljeće, što indicira da do toga dolazi uslijed otapanja snijega u tolikoj mjeri da izazove periodičnu akumulaciju vode na jednom malom mjestu. Samo otapanje snijega na masivima spomenutih planina koje su zimi bukvalno prekrivene snijegom u proljeće može izazvati naglo izbijanje vode na pojedinim mjestima. I najvažniji detalj, sve spomenute planine, i područje koja se neposredno nalaze uz njih su i dan danas, kao i vremenu kada su Autarijati i Ardijejci ratovali zbog kontrole nad slanim vrelima, izrazito stočarski areali.

Za određivanje sjevernog i zapadnog pravca rasprostiranja Autarijata oslonjeni smo jedino na arheološku građu. Za iscrtavanje granične linije na ovim pravcima posao je utoliko lakši što je riječ o granici sa različitim kulturnim zonama, koje u vrijeme ekspanzije ili seobe nisu korigovane u takvoj mjeri kao one na istoku.

Na osnovu arheološkog materijala, granicu prema zapadu bi predstavljalo sarajevsko polje i istočne pritoke gornjeg toka rijeke Bosne.²⁷² Središnja Bosna je tijekom čitavog prapovijesnog i protohistorijskog razdoblja imala i održavala zasebnu kulturu, nazvanu *srednjobosanska kulturna grupa*, za čije nosioce Čović smatra dezitijatske zajednice.²⁷³ I u starijem željeznom dobu, starogradske padine na kojima su se zaustavili pokreti iz srednje Bosne u vrijeme velikih migracija, ostale su granična crta između srednjobosanske kulture, odnosno dezitijatskih zajednica i glasinačke kulture starijeg željeznog doba, odnosno autarijatskih zajednica. Više registriranih nekropola sa ovog područja i gradinskih naselja odaju više karakter glasinačke kulture, nego srednjobosanske.²⁷⁴ Od Starog grada proteže se jedna uža «prelazna zona» u kojima se susreću uticaji i impulsi i glasinačke kulture starijeg željeznog doba i srednjobosanske kulturne grupe, istina sa primjetljivom dominacijom odlika drugospomenute kulturne grupe. Ova dominacija postaje sve izraženija kako se sve više krećemo prema zapadu, da bi zapadu sarajevskog polja i

²⁷¹ Rücker, 1889: 11-12, Tallócsy, 1893, Patsch, 1904, 241; Isto 1912, 79., Isto 1922, 43, pr. 4;

Nasuprot lokalizaciji slanih izvora kod Konjica Dobiaš, 21, pr. 16; pa kasnije i sam Rücker, 1893, 336. lokaliziraju ih kod Gornjeg Vakufa. Uopće o bosanskim solanama, v. Truhelka, 1900, 575-580

²⁷² Čović, 1967., 114

²⁷³ O srednjobosanskoj kulturnoj grupi v. Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 163-164; Vasić, 1973, 71-76; Čović, 1976, 187-237; Isto, 1983 B, Isto 1986; Isto, 1987 A

²⁷⁴ za više o prapovijesti i protohistoriji na prostoru Starog Grada-Sarajevo vidi: Fiala, 1889; Isto 1890; Isto, 1891, Isto, 1894 B, Isto, 1895 A; Isto, 1896 A; Ćurčić, 1908; Mandić, 1927; Skarić, 1937; Mazalić, 1939; Benac, 1954; Čović, 1965 A; i neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz rujna 1981 god. na lokalitetu Gradac-Hodidjed, registar Arheologija-Stari Grad, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa Kantona Sarajevo.

potpuno nestalo nalaza za koje bismo mogli tvrditi da su «glasinačke» provenijencije.²⁷⁵ U ovu «prelaznu zonu» u prvom redu bi ulazili naseobeni kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, te gradine Kokorevac i Gradac-Nahorevo.²⁷⁶ Pošto, kao što je već rečeno, materijal sa ovih naselja i gradina pokazuje više odlika srednjobosanske kulturne grupe, držimo da je njihova narodnosna i kulturna osnova u željeznom dobu bila dezitijatsko-srednjobosanska, dok je autarijatsko-«glasinački» uticaj prevashodno došao trgovačkim i drugim kontaktima.

Sjeverna granica autarijatsko-«glasinačkog» područja kretala bi se uz zavoj koji rijeka Drina pravi u svome srednjem toku. Na osnovu toga bi nekropole tumula Crvena Njiva, Humka-Liješće i Crkveni Gaj, koje se nalaze uz samu obalu rijeke Drine, nasuprot planine Tare, predstavljale krajnju sjevernu zonu pružanja matične teritorije. Velika Gradina (Rupovo brdo kod Vlasenice) predstavljala bi najsjevernije gradinsko naselje na matičnom teritoriju. U brončano doba u još sjevernijim zonama pružala se Podrinjska grupa, koja je za vrijeme migracija nosilaca žarnih polja i egejske seobe bila zbrisana.²⁷⁷ Na lokalitetu Gornji Zalukovik kod Vlasenice pronađena je kasnobrončanodopska ostava brončanih predmeta zakopana u zemlju na dubini od 1,4 m.²⁷⁸ Uz Gornji Zalukovik, ostave brončanih predmeta čiji se nastanak datira u isto vremensko razdoblje pronađene su na vlaseničko-šekovičkom prostoru još na dva lokaliteta: Perinom Gradu kod Šekovića i Kiku kod Vlasenice.²⁷⁹ Sve tri ostave su vjerojatno nastale zbog toga što su njihovi vlasnici smatrali potrebnim da sakriju sve što su mislili da predstavlja vrijednost, najvjerojatnije uslijed neke velike opasnosti (i koja je iza sebe ostavila takve posljedice da se vlasnik nije mogao ili htio vratiti po svoju imovinu), te bi ovaj nalaz predstavljao najbolje, dramatično, svjedočanstvo o pritisku kojem su starosjedićke zajednice Donjeg i Srednjeg Podrinja bile izložene iz Panonije u vremenu migracija nosilaca žarnih polja. Umjesto Podrinjske grupe, na ovom prostoru u starijem

²⁷⁵ Sporadično uz tok Lepenice pa sve do Kiseljaka može se naići na tumule (Karinjača, Krivača, Kiseljak), ali materijal iz njih pokazuje da su nastali u brončanom dobu (posebno za tumule kod Kiseljaka)

²⁷⁶ Za Kokorevac i Nahorevo v. Ćurčić, 1908, 367-368

²⁷⁷ O podrinjskoj kulturnoj grupi v. Čović, 1965 A, 81, T XIX, 16; Kosorić, 1976, 90-Tbl I-XXV; Isto, 1978, 25; Isto, 1979, 173-199+Tbl. I-VIII; Isto, 1980, 35-41; Isto, 1982, 41-46+Tbl. I+VI; Isto, 1983, 73-94; Isto, 1983 A, 31-40+1 sl.3, Garašanin M, 1983, 736-753+Tbl. CII-CIII; Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 138-139

²⁷⁸ Kosorić, 1978 A, 19-21+Tbl.

²⁷⁹ Fiala, 1894 C, 329-332; Čović, 1975 A, 11-14, Vinski-Gasparini, 1983 A, 662

Inače kada se govori o ostavama brončanih predmeta čiji se nastanak datira u faze brončanog doba kada su se pojavile nosioci kulture žarnih polja u slavonskom i posavskom području potrebno je spomenuti da se više njih nalazili upravo na prostoru sjeveroistočne Bosne. Tako su kasnobrončanodopske ostave pronađene na sljedećim lokalitetima: Drenov Do-Lopare, Lukavac, Pašalići-Gračanica, Monj –Gračanica i Boljanić-Gračanica (Truhelka 1906, 265-275, Čović, 1955, 91-92; Isto, 1957, 244-251; Isto, 1971, 322; Jovanović R., 1958, 23-35; Vinski-Gasparini, 1983 A, 662

željeznom dobu formirale su se kulturne zajednice koje su bile izdanak «panonskih» kulturnih grupa.

Na sjeverozapadnom pravcu nalazi se gradina Olovac, koja je zbog blizine rudnika olova bila od velikog značaja za ilirske zajednice u susjednim područjima.²⁸⁰ Poseban problem u izučavanju sjeverozapadnog područja rasprostiranja predstavlja Nišička (Crnoriječka) visoravan, koja se pruža sjeverno od Sarajeva. Ovaj areal po prirodnim mogućnostima izrazito stočarskog karaktera predstavlja, uz sarajevsko polje, još jedan «most» između srednje Bosne i glasinačko-romanijskog područja. Kao što znamo na njemu su evidentirani i najraniji do sada poznati tragovi prebivanja ljudi na širem području, međutim opsežnijih istraživanja na ovom području još uvijek nije bilo. Za sada su na Nišičkoj visoravni evidentirane gradine Kamenica-Nanići²⁸¹ i Ivančići.²⁸²

Na osnovu svega iznesenog u vezi pitanja određivanja matične domovine autarijatske narodnosne zajednice možemo izvesti sljedeće zaključke; Na istočnom pravcu, Ako bismo se pouzdali u Herodotov odnosno Hekatejev podatak, a nemamo razloga to ne učiniti, mogli bismo zaključiti da su prema istoku Autarijati u drugoj polovini VI. st. p. n. e. zauzimali teritoriju današnje jugozapadne Srbije i Sandžaka. Istočna autarijatska granica bi ujedno odražavala i granicu ilirskog svijeta Balkana sa onim neilirskim. Na osnovu Pseudo-Aristotela, Strabona i u manjoj mjeri Apijana, lanac planina Treskavica-južne padine Bjelašnice-Visočica-Lelija- Zelengora -Maglić-Golija-Durmitor bi mogao predstavljati južnu i jugozapadnu graničnu liniju autarijatske matične teritorije, onu okrenutu prema Ardijejcima, i drugim južnijim ilirskim narodima. Time bi jugoistočnu Bosnu uključujući i gornje Podrinje, doline Pive, Tare, Čehotine i Lima i pojas jugozapadne Srbije, do gornjeg toka zapadne Morave mogli uključiti unutar teritorijalnog okvira matične domovine Autarijata. Povezujući sve to sa Pseudo-Skilaksovim podatkom, matični teritorij Autarijata bi mogli produžiti uz tokove Tare i Pive sve do Morače. Na zapadu bi se autarijatski teritorij, na osnovu rasprostiranja materijalne kulture završavao na krajnjem istoku sarajevskog područja, a na sjevernom pravcu negdje u srednjem Podrinju.

²⁸⁰ Hörmann, 1889, 63-74

²⁸¹ Malez, 1968, 179-180

²⁸² Na osnovi dosadašnjeg stupnja istraženosti, moglo bi se pretpostaviti da je oblast u trouglu Čemerska planina—sarajevski Ozren- do u blizinu donjeg toka rijeke Bioštica bila neka vrsta graničnog područja, "ničije zemlje" između zajednica nosilaca SBKG željeznog doba, odnosno proto-dezitijatskih zajednica i autarijatskih zajednica, te je samim tim i ostala slabo posjećena i naseljena od ovih potonjih. Ali je područje istočno od same crnoriječke (nišičke) visoravni, preciznije rečeno tok rijeke Bioštica moguće bilo važno za stočarske skupine nosilaca sjeverne varijante glasinačke kulture prije kraja VI. st. p. n. e., jer su se preko te linije autarijatsko-"glasinačke" zajednice vezivale za rijeku Krivaju, i odatle na srednji tok rijeke Bosne i dalje prema sjeverozapadnoj Bosni.

Srednjobosanska kulturna grupa i ilirske etničke komponente

Kada je riječ o srednjobosanskoj kulturnoj grupi željeznog doba, koja predstavlja zapadno susjeda nedvojbeno ilirsko-autarijatske sjeverne varijante glasinačke kulture, potrebno je obratiti pažnju na više činjenica (posebno sa aspekta porijekla i šire etničke i kulturne pripadnosti) koje će biti sada u općim crtama izložene. Od kasnog brončanog doba, preciznije od vremena seoba nosilaca Kulture žarnih polja, počinje da se između sjeverne Bosne preko središnje Bosne pa do zapadnobosanskih polja i sjeverozapadne Hercegovine sve jasnije ocrtava jedan zaseban općekulturni kompleks. Taj kompleks će na prelazu iz II u I tisućljeće p. n. e. već imati izgrađene i prepoznatljive općekulturne karakteristike u odnosu na susjedna područja Kulture žarnih polja (u daljnjem tekstu KŽP) i glasinačke kulture; u prvom redu riječ je o specifičnostima načina sahranjivanja. Za razliku od KŽP, u ovoj središnjoj zoni sahranjivanje se ne obavlja pokapanjem urni sa ostacima, ali opet s druge strane za razliku od glasinačke kulture ostaci pokojnika se ne sahranjuju pod tumulima nego u nekropolama ravnih grobova. Porijeklo ovog kompleksa treba tražiti u u simbiotskim procesima koji su trajali od eneolita pa do srednjeg brončanog doba na prostorima središnje i dijela zapadne Bosne, odnosno kulturnim i etničkim preslojavanjem autohtonih neolitskih zajednica od strane doseljenih Indoeuropskih elemenata koji su bili isti ili u većoj mjeri srodni sa onima koji su naselili jugoistočnu Bosnu. Definitivno je u formiranju "srednjobosanske kulturne grupe brončanog doba" bio veći bio udio neolitskog supstrata (u ljudima i kulturnim i duhovnim tekovinama) nego što je to bio slučaj sa nastankom glasinačke kulture.²⁸³ Naravno pošto su ipak osnovne karaktere objema zajednicama dale istovrsne Indoeuropske zajednice, možemo smatrati da su one predstavljale dosta srodne zajednice (možda sa istim ili sličnim jezikom). U kasnobrončano doba središnjebosanski pojas bi primio i apsorbirao u sebe i određene uticaje (a možda i migracione skupine) koji su dolazili iz pojasa KŽP. Pod pritiskom nosilaca KŽP, "*Srednjobosanci*" se pokreću prema jugu (o čemu je bilo više govora u poglavlju o porijeklu), a u narednim stoljećima ove zajednice se spuštaju se još dalje prema prostranim poljima zap. Bosne i zap. Hercegovine, da bi u u razdoblju protohistorije prodrli i do jadranske obale, formirajući tako jedan široki kulturni kompleks. Držimo da ovaj kompleks od sj. Bosne do Jadrana održava tijekom željeznog doba izvjesnu općekulturnu osobenost u odnosu na ilirske populacije na istoku i jugu, i na panonske, sjevernoilirski zajednice na sjeveru. Za razdoblje protohistorije i mlađeg željeznog doba za sigurnošću ovaj kulturni kompleks možemo nazvati "*središnje bosansko-dalmatinski*". Postojanje ovog kompleksa je uočio i Borivoj Čović u separatima PJZ V posvećenim srednjodalmatinskoj i srednjobosanskoj kulturnim grupama. Po B. Čoviću kulturne pojave i

²⁸³

O eventualnim udjelima neolitskih kultura u etnogenezi metalnodopskih zajednica v. Benac, 1991

manifestacije vezane za postojanje željeznodobnih kulturnih grupa 1. Donja Dolina-Sanski Most 2. srednjobosanska i 3. srednjobosanska daju da se nasluti "...*postojanje jedne kulturne koinè na prostoru od srednjeg Jadrana pa do Sane i Save*".²⁸⁴ Stojimo ipak na stajalištu da je "*središnje bosansko-dalmatinski*" kompleks ipak pokazivao mnogo više zajedničkih dodirnih tačaka sa ilirskim narodima na jugu i istoku, nego i sa sjevernoilirskim Panonima, i pored Strabonovog uvrštavanja Dezitijata u Panonske narode. Na osnovu toga bi i narodnosne zajednice proizašle iz ovog kompleksa mogli odrediti kao Ilire shvaćene u širem kontekstu, ali ipak odijeljene nekim svojim osobenostima (porijeklo, različiti pravci razvitka, dijalektalne razlike i sl.) od Ilira na jugu i istoku. Iz ovog velikog kompleksa općekulturno srodnih i bliskih zajednica u starijeme željeznom dobu će se diferencirati više kulturnih grupa od kojih su najbitnije srednjobosanska kulturna grupa i srednjobosanska kulturna grupa. Njih su u protohistorijskom razdoblju vjerojatno karakterizirale narodnosne i političke zajednice Dezitijata i Delmata.

Tako bi i pored niza nedoumica i središnje bosansko-dalmatinski kompleks je nesumnjivo predstavljao dio šire shvaćene ilirske etnokulturne zajednice. Ovaj kompleks je baštiniio određene specifičnosti i zato bi ga mogli terminološki odrediti kao *zapadnu ilirsku komponentu*, u prvom redu kako bi se označila izvjesna njegova općekulturološka distinkcija u odnosu na drugi veliki, nedvosmisleno ilirski kompleks Glasinac-Mati te neke druge kulturne fenomene sa prostora današnje Albanije koje bismo u tom slučaju skupa mogli terminološki odrediti kao *istočnu ilirsku varijantu*. Središnje bosansko-dalmatinski kompleks i glasinačka kultura željeznog doba gledane zajedno bi se mogle obuhvatiti i pod terminom "*Centralno ilirsko područje*" koji je upotrijebio B.Čović u radu "*Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području*" iz 1964. god.²⁸⁵ S tom razlikom da bi se sjeverne granice "centralnog ilirskog područja" koje je Čović predstavio na kartama 1,2 i 3 morale povući nešto sjevernije na srednje tokove rijeka Bosne i Vrbasa i na obale Sane, a za V. st. p. n. e. i istočnije prema Velikoj Moravi.

U ovaj šire shvaćeni kompleks nazvan *ilirskim* (koji obuhvata njegovu zapadnu i istočnu komponentu, bi se mogao sudeći po nekim stupnjevima eventualne srodnosti, povijesnim podacima i onomastici između svijeta Panona sa dinarsko-albanskim prostorom i to ne samo sa njegovom zapadnom komponentom sa kojom je imao izraženiju vezu nego i sa istočnom komponentom (koja je u svim znanstvenim postavkama nedvosmisleno ilirska), mogli uvrstiti i svijet Panona koji bi onda mogao biti pojmovno određen (što smo već ranije u tekstu upotrebljavali) kao *sjeverna ilirska komponenta*. Tako bi se ilirski svijet mogao promatrati kao veliki etnički

²⁸⁴ Čović, 1987 A, 526-527; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 25

²⁸⁵ Čović, 1964, 95-135

kompleks (sa nizom samo njima svojstvenih osobenosti koje ih kao takve određuju) i koji je kao takav bio prepoznat od strane antičkog grčko-rimskog svijeta, jer „on“ upotrebljava ilirsko ime, odnosno njegove izvedenice kao skupno ime za autohtone narode i zemlje koji se preko zapadnog i dijela središnjeg Balkana pružaju sve do pojedinih oblasti srednjeg Dunava, a sigurno preko Save, pa i Drave. Naravno i u okviru ovog šire shvaćenog ilirskog područja su se znači morale na osnovi niza karakteristika i specifičnosti tisuljetnog razvitka, diferencirati određene sub-etnokulturne zajednice i to do sada prepoznate tri komponente: *istočna* koja je nedvosmisleno ilirska, *zapadna* ili *središnja bosansko-dalmatinski kompleks* koja je prelazna prema panonskom bazenu i *sjeverna* ili *panonska* koja je bila preslojena i prilično modificirana (posebno u kulturnom pogledu) od strane nosilaca kulture „žarnih polja“. I pored međusobnih razlika između ove tri komponente, moralo je u prapovijesnom, protohistorijskom i antičkom razdoblju postojati nešto zajedničko što bi sve ove tri komponente u sebi sadržavale kao nešto samo njima specifično i jasno prepoznatljivo kako bi ih antički pisci i uopće grčko-rimski svijet uopće mogli prepoznavati i predstavljati pod jedinstvenim imenom. Na prepoznavanje jedinstva toga šire shvaćenog ilirskog kompleksa najviše je uticalo postojanje *zapadne ilirske komponente*, odnosno *središnja bosansko-dalmatinskog kompleksa* koje bilo i neka vrsta spojnice koja je povezivala istočnu i sjevernu iliske komponente., i preko materijalne kulture povijesnih podataka i posebno sačuvane onomastike npr. u upotrebi imena Baton, Plator, Teuta itd koje su koristili i Dezitijati.

Pored ovih komponenti šire shvaćenom ilirskom kompleksu pripadali su i narodi i zajednice ilirsko-balkanskog porijekla koji su bili situirani na zapadnoj (italijanskoj) jadranskoj obali te Japodi, čije je ilirstvo neprijeporno, ali koji su uslijed niza okolnosti, sudeći po podacima iz povijesnih vrela i arheološke građe, formirali neku vrstu ilirskog *corpus separatum*-a, posebno u odnosu na susjedne zapadnu i sjevernu (panonsku) ilirske komponente. Posebno pitanje predstavlja eventualna ilirska pripadnost nosilaca starije željeznodopske dolenske kulturne grupe, i uopće zajednica u dijelovima današnje Slovenije, a diskutabilno je i ilirstvo Liburna, Histra, Veneta pa i nekih zajednica na istočnoj granici.²⁸⁶

²⁸⁶ O granici ilirskog svijeta prema jugu, Makedoniji i Trakiji v. analizu Cabanes, 2002, 11-28

Uopće o pitanju teritorijalnog definiranja Ilira s osvrtom i na spomenuta diskutabilna pitanja v. sinteze Stipčevića (1974, 1989, 1991), Wilkesa (2001) i Cabanesa (2002) te članak Benac, 1988, 43-67

Društveno-politički razvitak

Privreda željeznog doba bila je nesumnjivo snažnija i raznovrsnija nego ona u prethodnom razdoblju. Nakon stabilizacije društveno-političkih i etničkih prilika na širem prostoru sjevernog, zapadnog i centralnog Balkana, i završetka svih turbulencija izazvanih pokretima naroda "žarnih polja", proto-autarijatske zajednice su se mogle više posvetiti privrednoj aktivnosti i složenijoj izgradnji svoje društvene strukture. Željezno doba je nosiocima glasinačke kulture donijelo toliki kulturni razvitak da već možemo govoriti o postojanju posebne *glasinačke kulture starijeg željeznog doba*. Primjećuje se, a na osnovu broja tumula i gradinskih naselja koji potiču iz ovog perioda izražajnije povećanje stanovništva. Evidentan je i porast bogatstva i raznovrsnosti metalnih nalaza u grobovima. Ovo područje se sa starijim željeznim dobom u pravom smislu izdvaja od ostalih ilirskih zemalja po stupnju razvitka, i možemo sa velikim stupnjem sigurnosti tvrditi da se u prva dva stoljeća I milenijuma p. n. e. kristališe buduća autarijatska narodnosna zajednica. Novi nivo složenije i jače društvene organizacije je nesumnjivo bio posljedica upotrebe željeza, i to primarno u izradi oružja, jer je ono neminovno moralo voditi transformaciji vojne a onda preko nje i političke strukture.

Iako se nalazilo u dubokoj kontinentalnoj unutrašnjosti, na području teritorijalnog rasprostiranja proto-autarijatskih zajednica, uvozna grčka i italska luksuzna roba se javlja ranije nego u drugim krajevima gdje bismo to prije očekivali, što jasno svjedoči o razvijanju trgovine sa mediteranskim svijetom. Prosperitet se posebno produbljuje tijekom VIII. st. p. n. e. i razvija se u narednim stoljećima.²⁸⁷ Prosperitet je izazvao čitav niz posljedica po društveno ustrojstvo autarijatskih zajednica, direktno uvjetujući politijogenezu populacije koja je bila nosilac sjeverne varijante glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Prva posljedica je bila socijalna diferencijacija.²⁸⁸ Predstavnicima jačih i bogatijih rodova nastoje da učvrste svoju ličnu vlast, na račun

²⁸⁷ Parović-Pešikan, 1960; Čović, 1967, 115

²⁸⁸ Izgled gospodarstva, društva i načina života vladajućeg sloja na samom početku starijeg željeznog doba kod zajednica kontinentalnog Balkana nalazimo u Herodotovom opisu nastanka Makedonskog kraljevstva Argeada (VIII, 137-139). Herodot u svome opisu boravka braće Gauana, Aeropa i Perdike, utemeljitelja dinastije Argeada kao sluga kod kralja «grada» Lebeje ubacuje i napomenu da je to bilo «...*vrijeme kada su i kraljevi, a ne samo narod bili siromašni i nisu imali novaca.*» dodajući i to da je i sama kraljica mesila i pekla te i posluživala kruh za svoje slugu (VIII, 137). Društveni i gospodarski izgled domaćinstava predvodnika najranijih željeznodopskih ilirskih zajednica sigurno se nije puno razlikovao od opisanog autarhičnog domaćinstva kralja «grada» Lebeje sa niskim, samozadovoljavajućim nivoom gospodarstva, prostog i jednostavnog načina života ukućana, i sa malim stupnjem odvajanja poglavara od ostatka zajednice, uključujući i slugu. Tek sa ubrzavanjem gospodarskog razvitka tijekom starijeg željeznog doba dolazi i do

starih institucija –plemenskih savjeta i skupština. U početku ovog procesa društvene diferencijacije prednjačile su zapadne oblasti, preciznije glasilačka visoravan, dolina rijeke Prače i njihova neposredna okolica.²⁸⁹

Sam proces usložnjavanja društvene strukture kod ovih zajednica naglo je započeo u kasnom brončanom dobu. Na osnovu bogatstva nalaza iz grobova kasno brončanodopske provenijencije te dimenzija tumula koji potiču iz toga perioda, u ovom razdoblju se već uspio izdvojiti snažan sloj rane rodovsko-plemenske aristokracije.²⁹⁰ Posebno su reprezentativni nalazi iz Maravića, tumul I, grob 1, koji nedvosmisleno govore u prilog tvrdnji da je tu sahranjen istaknuti pojedinac.²⁹¹ A i tumul II sa istog lokaliteta otkrio je veliko bogatstvo u materijalu.²⁹² Lokalitet Maravići gravitira više prema srednjem toku rijeke Prače nego prema visoravni i direktno je «naslonjen» na nekropole Vrtanjak, Rusanovići i Rudine-Rusanovići u kojima je pronađeno dosta grobova iz eneolita, ranog i srednjeg brončanog doba.²⁹³ Ovo područje je, ako je suditi po broju pronađenih grobova, bilo prilično naseljeno. Na širem prostoru Rusanovića locirano je više grupa tumula, koje je Fiala istraživao u više kampanja od 1892 do 1896, istraživši tom prilikom preko 176 tumula sa više od 300 grobova. Vjerojatno su i zajednice koje su ga naseljavale bile društveno slojevitije, složenije i strukturiranje u odnosu na susjedna područja od eneolita do početka kasnog brončanog doba. Zbog svega navedenog, Maravići predstavljaju i jedan od najvažnijih dokaza da je u srednjem porječju Prače u kasnobrončano doba postojala kakva-takva društvena organizacija, koja je vjerojatno svoje porijeklo vukla još iz ranijih perioda. Možda je upravo postojanje jačih centralizovanih protopolitičkih organizacija, kao što je bila ona koja je egzistirala u srednjem porječju Prače, u kasno brončano bilo razlogom opstanka glasilačke kulture u vrijeme migracija nosilaca «žarnih polja», i njenog širenja prema jugu i istoku. Uostalom čak bismo mogli tvrditi da je, a na osnovu, kao što je već rečeno, pronađenih bojnih sjekira i bodeža među grobnim priložima u tumulima Vrlazje IV i Kovačev do VI i VII i u ranom i srednjem brončanom evidentirano sahranjivanje

lomljenja ovako ustrojenih autarhičnih odnosa. Vrijeme na koje se odnosi Herodotov podatak ne može se datirati (a zbog spiska kraljeva iz dinastije Argeada poredanih po sistemu sin-otac) naj vjerojatnije se odnosi na VIII. st. p. n. e.

²⁸⁹ Ovo treba prihvatiti samo uvjetno, jer mnogi tumuli iz centralnog dijela glasilačkog područja i duž Drine nisu još uvijek u dovoljnoj mjeri istraženi.

Čović, 1976, 274.

²⁹⁰ Čović 1967, 105

²⁹¹ Truhelka, 1890 B, 389; Benac-Čović, 1956, 21; Čović, 1981, 111-117; Isto, 1983, 418, 423-424; Drechsler-Bižić, 1983, 261

²⁹² Benac-Čović, 1956, 33

²⁹³ Truhelka, 1890 B, 389, Fiala, 1892, 437-438; Isto, 1894, 729-743, 752-754; Isto, 1895, 533-538; Isto, 1896, 426-435; Benac-Čović, 1956, 10-25; Isto, 1957, 7,7; Čović, 1983, 186-187; Drechsler-Brižić 1983, 261-264; Čović, 1987

uglednika, koji su zauzimali izražajniji društveni položaj i ugled, a samim tim i određeni stupanj autoriteta. Riječ je vjerojatno, u tim razdobljima koja su prethodila burnim stoljećima kasnog brončanog doba, o sahranjivanju pojedinaca koji su bili poglavari, starješine manjih stočarskih polunomadskih skupina. Ali je i ova pojava nesumnjiv nukleus iz kojeg će se razviti i proto-kneževi iz kasnog brončanog doba te autarijatski kneževi i vladari iz željeznog doba. Pored Maravića, iz perioda kasnog brončanog doba potiču još neki grobovi koji se ističu u prvom redu po bogatim priložima (Borovsko tumul II, grob 1; Mlađ X, 5; Podlaze LXXXX,; Štrpci i,1; Kosovo, Planje I, Taline XIX, 4; Plješivica I). I pored činjenice da i u svim nabrojanim grobovima iz kasnog brončanog doba nedostaju među grobnim priložima oružje i primjetljivi statusni simboli i insignije, nedvosmisleno i ovi grobovi pokazuju izdvajanje određenog broja pojedinaca u odnosu na većinu svojih suplemenika kako po bogatstvu tako i po položaju koji zauzimaju i ugledu koji uživaju u svojoj zajednici. Kao što vidimo razvitak društvene svijesti (sa naznakama i političkog osjećaja) i društvene strukture kod stanovnika jugoistočne Bosne je prolazilo kroz kontinuirani i potrebno je posebno navesti, autohtoni razvitak, da bi krajem starijeg željeznog doba doživjela i svoju kulminaciju. Uostalom i za gradinu Ilijak, koja je u starijem željeznom dobu odigrala veliku ulogu kao jedan od najvećih centara oko kojih se odvijao ubrzani društveno-politički razvitak autarijatskih zajednica, možemo sa sigurnošću tvrditi da je postojala već u kasnom brončanom dobu.²⁹⁴

Sa željeznim dobom ovaj proces se ubrzava i postaje sadržajniji. Rodovska aristokracija čiju prvu pojavu već imamo u zadnjim fazama brončanog doba, sada se izražajnije izdvaja od ostalog stanovništva. Usložnjavanje i podjela rada usljed gospodarskog i tehničkog poleta, i promjene u društvenoj strukturi autarijatskih zajednica koje su se manifestovale kroz socijalno raslojavanje, izdvajanje vladajućih rodova zahtijevali su i usložnjavanje društvene strukture autarijatskih zajednica. Sada se sve više osjećala potreba za centralizacijom i objedinjavanjem autarijatskih zajednica. Pojedini moćni rodovi su sve više težili da se pored svoga plemena nametnu i drugim autarijatskim bratstvima i plemenima. Proces postupnog objedinjavanja autarijatske narodnosne zajednice je bio normalna povijesna progresija i na kraju će se završiti stvaranjem jedinstvenog političkog entiteta kod Autarijata. Naročito je proces unifikacije bio izraženiji na sjeverozapadu

²⁹⁴ U karti koju je Drechsler-Brižić priredila za raspored najvažnijih nalazišta na kojima je pronađen materijal srednjeg brončanog doba ona ucrtava na području jugoistočne Bosne i Ilijak. Drechsler-Brižić, 1983, karta 7, "*Srednje brončano doba zapadnobalkanske regije*" Precizni podaci i nalazi da je gradinsko naselje Ilijak počelo svoju egzistenciju još u srednje brončano doba još uvijek nisu pronađeni, tako da za sada jedino možemo tvrditi o njegovoj egzistenciji tek u kasno brončano doba. Pretpostavlja se da jedan grob sa Ilijačke nekropole (tumul XII, grob 1) pripada srednjem brončanom dobu

Benac-Čović, 1956, 28

uključujući i porječje Prače, i u nešto manjoj mjeri na južnom dijelu autarijatsko-glasinačkog narodnosno-kulturnog kompleksa. Time bismo mogli zaključiti da je upravo sa sjevera potekao proces objedinjavanja autarijatskih zajednica.

Autarijatske zajednice odlikovale su se tijekom cjelokupnog svoga razvitka u starijem željeznom dobu sa jačom društvenom i političkom kohezijom. Neke pojave, kao što je postojanje utvrđenih gradina sa dvostrukim suhozidom i dodatnim pojačanim suhozidom na autarijatskom prostoru ukazuju na postojanje izvjesnog stupnja discipline i hijerarhije u društvenoj strukturi. O postojanju organiziranih i brojnih zajednica jasno svjedoči i činjenica da su tumuli uglavnom koncentrirani u nekropole sa vrlo velikim brojem tumula, situirane na «specijalno» za to određenim lokalitetima, uglavnom u blizini većih gradina. Vjerojatno je svaka lokalna zajednica raspolagala sa svojim posebnim mjesto za «smiraj» svojih umrlih članova. Sve to sugerira postojanje jasno izražene svijesti kod nosilaca starije željeznodopske kulture u jugoistočnoj Bosni i dijelovima zap. Srbije o pripadnosti određenim zajednicama (lokalnog ili šireg karaktera) sa jasno organiziranom i složenom društvenom strukturom.

Brzi društveni razvitak autarijatskih zajednica tijekom VIII. i posebno u VII. st. p. n. e. ogleda se prvenstveno u jačanju moći i stabilizaciji položaja i autoriteta pojedinih lokalnih, kneževskih «dinastija», koje nameću svoj autoritet na pojedinim područjima. O tom procesu najbolje svjedočanstvo pružaju kneževski grobovi, bogati i raznovrsni materijal pronađen u njima i veličina pojedinih gradina kojima gravitiraju veće nekropole tumula i one sa kneževskim grobovima. Ti lokalni knezovi su mogli biti vojni, svjetovni, i duhovni upravljači lokalnih bratstava i plemena. U jugoistočnoj Bosni je do sada poznato egzistiranje više kneževskih grobova čiji se nastanak datira u VII. i VI. st. p. n. e. u nekropolama tumula na lokalitetima Ilijak, Rajino Brdo, Mejdan-Brezje, Arareve gromile, Čitluci, Osovo-Papratnica. U njima su se sigurno sahranjivali predstavnici onih dinastija koje su vladale u spomenutom periodu nad autarijatskim zajednicama u jugoistočnoj Bosni. Postojanje kneževskih grobova dokazuje da je tijekom starijeg željeznog doba došlo do dublje socijalne diferencijacije. Kneževski grobovi nisu bili karakteristika samo autarijatskog kulturnog područja, nego skoro čitavog euroazijskog područja, od Kelta preko Skita do altajskih plemena²⁹⁵.

²⁹⁵ Palavestra 1984, 8

Najranije primjere kneževskih grobova nalazimo već u znatno ranijim vremenima. Na lokalitetu Mala Gruda u Tivatskom polju otkopan je tumul koji je prvi „pravi” primjer kneževskog grobana zapadnom Balkanu. Ovaj grob je među ostalim priložima sadržavao i srebrnu bojnu sjekiru i zlatni bodež.

Parović-Pešikan-Trbuhović, 1971.; Čović, 1976, 322; Isto, 1983 A, 16; Dimitrijević, 1979, 272; 322-323; 333; 339; Čović, 1976, 322; Isto, 1983 A, 162; Arheologija, Vasić, 1997, 245

To je bilo i vrijeme kada se završava proces teritorijalizacije i pojedine oblasti se zadržavaju u posjedu pojedinih zajednica tijekom života bar nekoliko generacija. Iako su ove zajednice i dalje prvenstveno bile stočarske, nomadsko stočarstvo i laka pokretljivost malih zajednica postepeno su se transformirali u zajednice koje su se sve više zadržavale na određenom zatvorenom teritorijalnom okviru. Sve veće ustaljivanje jednog stanovništva i njegovog potomstva na određenim područjima u periodu od više generacija, dovodilo je do toga da su te zajednice u sebi razvile i izvjestan stupanj privrženosti i pripadnosti teritoriji koju su naseljavali, počevši je osjećati kao ekskluzivno svoju. To je neminovno vodilo teritorijalizaciji jedne zajednice i njenog prelaska na viši stupanj društvene organizacije. Sa željeznim dobom je i konačno nestalo pokretljivosti, i nastupilo je vrijeme relativnog teritorijalnog određenja većine zajednica jugoistočne Bosne, i one su sada čvrsto u svojoj svijesti formirale pojam «svoje teritorije, svoje zemlje». Zahvaljujući procesu teritorijalizacije od kraja VIII. st. a sigurno na VII. st. p. n. e. možemo računati na autarijatskom prostoru i na postojanje kneževina, koje ustvari odražavaju teritorijalizaciju autarijatskih plemenskih zajednica, koje su tijekom prvih stoljeća starijeg željeznog doba prošle kroz brzi društveni i gospodarski razvitak.

Kada se na karti gleda raspored do sada registriranih nekropola i gradina na matičnoj teritoriji jasno se može primijetiti da su one koncentrirane u, i da gravitiraju, određenim oblastima. U svakoj od tih oblasti matične teritorije gradine su situirane veoma blizu jedna drugoj i razmještene na takvim lokacijama da se čini kao da se one nalaze u nekoj međusobnoj vezi. Ova mreža naselja i strateških položaja je najvjerojatnije stvorena radi osiguranja i utvrđivanja naseljenosti i pripadnosti oblasti koju je specifična plemenska zajednica (kneževina) naseljavala (zauzimala). U drugom krugu svakoj od pojedinih većih gradina iz tako uređenog sistema situiranosti gradina odgovara i gravitacija i koncentracija većih željeznodopskih nekropola tumula. A i položaj do sada otkrivenih kneževina grobova samo potvrđuje postojanje tih lokalnih kneževina.

I tako na osnovu koncentracije i položaja većih gradina, nekropola tumula koje im gravitiraju te položaja pronađenih kneževskih grobova na prostoru između planine Romanije i Drine, mogu se uočiti bar tri zone za koje možemo sa većom sigurnošću tvrditi da se tu dogodio i završio proces teritorijalizacije određenih plemena tj. stvaranja kneževina. Prva zona bi obuhvaćala porječje Prače, druga glasinačku visoravan, a treća prostor između rijeka Rešetnice i Drine. U svakoj od ovih zoni nalaze se i kneževski grobovi. U porječju Prače su otkopani kneževski grobovi u nekropolama na Ilijaku, Rajinu Brdu (međusobno udaljeni 1 km) i Mejdan-Brezju koje je od Ilijaka udaljeno 6 km. Na visoravni su otkopani kneževski grobovi u nekropoli Čitluci, tumul I, grob 5 (sredina VI. st. p. n.

e.)²⁹⁶ i Ararevoj gromili (datira se između 550. i 500. god. p. n. e.)²⁹⁷, koje su međusobno udaljene oko 2, 5 km. Nešto sjevernije od Arareve gromile nalaze se ostaci dugovječne gradine Kusače, koja je bila naseljena i u ranom brončanom dobu i u kontinuitetu kasno brončano doba-starije željezno doba.²⁹⁸ Moguće je da su gradine Kusače i, nešto sjevernija, Ketenović-Kadiča Brdo imale isti značaj za dinastiju koja je kontrolirala visoravan i zajednicu koja ju je naseljavala, kao Ilijak za porječje Prače. I po svemu sudeći nije samo «Ilijačka dinastija» iz doline Prače vukla za sobom duži kontinuirani razvoj, nego i druge autarijatske «dinastije», kao što je na primjer i ona koja je vladala visoravni. To dodatno pokrepljuju i tumuli na navedenom prostoru, od kojih su neki u neposrednoj blizini Arareve gromile, kao što je Bandin Odžak²⁹⁹, gdje su pronađeni i grobovi čiji se nastanak datira u brončano doba. Porodični tumul, u kojem su uz centralni grob pronađeni i čuvena *kultna kolica*, nakit i pehar grčkog porijekla, nalazi se na lokalitetu Glasinačko polje-Bjelosavljevići, (4 km jugozapadno od Arareve gromile i 2 km zapadno od Čitluka) i pripada južnom dijelu (sastavljenom od četiri tumula) nekropole tumula pretežno većih dimenzija sa ovog polja. U spomenutom grobu je na osnovu nalaza i svoga položaja u trenutku sahranjivanja, pokopana muška osoba koja je uživala visok društveni položaj i ugled u zajednici kojoj je pripadala. Pokojnik je pored svoga društvenog svjetovnog prestiža održavao i znatan religiozno-magijski primat u zajednici u kojoj je živio, o čemu slikovito svjedoče već spomenuta *kultna kolica*, koja su upotrebljavana u nekom ritualu toliko bitnom i za zajednicu i za pojedinca da se smatralo shodnim da u njegov grob kao prilog budu ostavljena i *kultna kolica*. U ličnosti pokojnika su sigurno bile objedinjene i funkcije svjetovnog, lokalnog starješine i religioznog poglavara i predvodnika bitnog magijskog rituala.

Nesumnjivo je da su pokojnici sahranjeni u tumulima situiranim na Glasinačkom polju-Bjelosavljevićima pripadali istoj onoj zajednici kojom su upravljali knezovi sahranjeni u Ararevoj gromili i Čitlucima. Ali za razliku od Arareve gromile i istovrsno kao u Čitlucima, pokojnik iz groba sa Bjelosavljevića o kojem govorimo, je sahranjen skeletno. Nastanak ovog groba stariji je i od kneževskog groba u Čitlucima, i izgleda da odražava ranije faze egzistiranja «dinastije sa visoravni», kada se ona nalazila u zasjenku Ilijačke dinastije. Kao što izgleda u nekropoli Glasinačko-polje-Bjelosavljevići su bili sahranjivani oni pojedinci koji su igrali istaknutu društvenu ulogu u «zajednici sa visoravni» u istom periodu kada su živjeli knezovi sahranjeni u pronađenim kneževskim grobovima na Ilijaku i Rajinom Brdu. Nažalost veći dio tumula sa lokaliteta Glasinačko polje-

²⁹⁶ O kneževskom grobu Čitluci v. Čović, 1979, 156-158

²⁹⁷ O kneževskom grobu Arareva gromila v. Čović, 1979, 159-163

²⁹⁸ Stratimirović, 1891, 338-349; Govedarica, 1985, 15-27

²⁹⁹ Hörnes, 1889, 135-149; Fiala, 1882, 425-429; Benac-Čović, 1956, 14; 17; Čović, 1981, 101, 105-106, 120-121; Čović, 1983 418-425.

Bjelosavljevići, čije bi istraživanje sigurno omogućilo bolji uvid u društveni razvitak autarijatskih zajednica je uništen prilikom gradnje ceste 1879-1880.³⁰⁰

Na osnovi spomenutih grobova (Bjelosavljevići-Čitluci-Arareva gromila) se može primijetiti linija razvitka načina sahranjivanja istaknutih pojedinaca iz «zajednice sa visoravni» koja tijekom posljednjih decenija VI. st. prelazi sa inhumacije na incineraciju. A možda su se i pokojnici sahranjeni u ovim grobovima nalazili i u nekoj vrsti povezanog kontinuiteta (nasljednog, titularnog ili nekog drugog tipa).

U trećoj zoni, nalazi se samo jedna nekropola sa kneževskim grobom Osovo-Papratnica tumul II, grob 1 (prva polovina VI. st. p. n. e.).³⁰¹ Osoba sahranjena u ovom grobu uživala je iznimno veliki značaj, jer su među grobnim priložima pronađeni oružje, žezlo, brončano posuđe strane provenijencije i posebno značajno, bogata oprema jahaćeg konja. Na istom lokalitetu su otkriveni i grobovi iz srednjeg i kasnog brončanog doba, što ukazuje i na ovom mjestu na mogući kontinuirani društveni razvitak.³⁰² U ovom području se nalazi i gradina Sjeversko-Ilijak³⁰³, ispod koje se nalazi nekropola Podilijak, u koju su sahranjivani stanovnici spomenute gradine. Riječ je o tipu rodovskih tumula, (poglavito iz VII. st. p. n. e.), u kojima pojedini grobovi sadrže izrazito bogate priloge domaće ili strane proizvodnje.³⁰⁴ To sugerira da iako u njima nema simboličkih oznaka društvenog dostojanstva karakterističnih za Autarijate (žezla, «mramorački» pojas, bojne sjekire) da su u njima sahranjeni istaknuti pojedinci u društvenim strukturama zajednice koja je živjela između rijeka Rešetnice i Drine.

Raspored u spomenute tri zone u kojima je bila izražajna koncentracija gradina i tumula, a i u kojima su pronađeni i kneževski grobovi, sugerira možda i raspored društvenog i političkog organiziranja autarijatskih zajednica u periodu VII. st.-kraj VI. st. p. n. e. odnosno postojanje tri *kneževine*. Uostalom može se primijetiti i da mnogi centri, na području naseljavanja autarijatskih zajednica, kao što su Ilijak, Kusače, Prisoje, ujedno i privredna i politička središta određenih plemensko-teritorijalnih zajednica, reflektiraju svaki za sebe određene osobitosti, što se odražava i u lokalnim, teško primjetljivim "plemenski" obojenim tipovima nakita, koji još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri definirani i razrađeni.

³⁰⁰ Hochstätter, 1881, 289-298; Hörnes, 1889, 135-149; Fiala, 1896, 437; Benac-Čović, 1956, 15; Čović, 1984, 154-155

³⁰¹ O kneževskom grobu Osovo-Papratnica v. Čović, 1979, 155-156

³⁰² Fiala, 1897, 592-598; Benac-Čović, 1956, 10-11; Isto, 1957, 14-15; Čović, 1979, 154-156;

³⁰³ Čović, 1959, 54; Govedarica, 15-27

Ne bi je trebalo miješati sa «Ilijakom» iz porječja Prače o kojem će biti nešto kasnije detaljnijeg govora. Ova dva u znanstvenoj literaturi zabilježena istoimena lokaliteta međusobno su udaljena nešto više od 30 km).

³⁰⁴ Čović, 1959, 53-85; Govedarica, 1978, 21-28

Na prostoru jugoistočne Bosne i Bjelašničkog masiva mogu se uočiti, a na osnovu sadašnjeg stupnja istraženosti, još tri oblasti sa jačom koncentracijom gradina i nekropola sa tumulima, ali i bez registriranih kneževskih grobova (što je rezultat ponajviše slabe istraženosti). Jedna zona bi obuhvaćala gornji tok rijeke Lima zahvaćajući Štrpce, druga gornje Podrinje uključujući i gornje i srednje tokove rijeka Tare, Pive i Čehotine (ovoj zajednici bi time pripadale i nekropole tumula u okolini Pljevalja i u sjeverozapadnoj Crnoj Gori), a treća Bjelašničko-trnovsko područje. Možda su i ove zone, iako u njima nisu pronađeni grobovi koje bismo mogli nazvati kneževskim, odražavale izvjesnu teritorijalnu i društveno-političku izdiferenciranost između pojedinih autarijatskih zajednica, i postojanje za sada pretpostavljenih «kneževina». Posebno se to može reći za zonu gornje Podrinje, gdje se u području između rijeka Čehotine i Tare nalazilo i kultno središte *Kozlogradske stijene*. U okolini Štrpaca evidentirano je oko 30 tumula, većinom iz starijeg željeznog doba, ali i iz brončanodopskih razdoblja. Sve to dokazuje da je i gornji tok rijeke Lima bio teritorija koju je zauzimala određena ilirsko-autarijatska zajednica u kontinuitetu kroz duži vremenski raspon, sa početkom u kasnobrončano doba.³⁰⁵ Prirodna sjeverna granica «štrbačke» zajednice bi bila rijeka Rzav.

Posebnu priču predstavlja bjelašničko-trnovski prostor, gdje je uz gornje tokove Željeznice, Crne i Bijele Rijeke evidentirano više gradina (Delijaš, Šišići, Bašačka gradina, Gradac-Brutusi, gradina Miljanovići, gradina Prečani). U ovaj trnovsko-bjelašnički gradinski kompleks može se ubrojiti i nešto izoliranija u pravcu Konjica, gradina Umoljani koja dominira nad desnom obalom Rakitnice.³⁰⁶ Pored gradina na ovom području je registrirano i više nekropola tumula; Govedovići, Ostojići, Rakovići, Grkarica, a po dva tumula na Rakovićima i Prečanima su iznimnih dimenzija, i moglo bi se pretpostaviti da se i u njima kriju kneževski grobovi slični onima u dolini Prače ili sa glasinacke visoravni. Sve to dokazuje da je i u ovom području egzistirala jedna društvena cjelina, koja je kontrolirala prostor između Crne rijeke, Bijele rijeke, Rakitnice i gornjeg toka Željeznice i bila most između Ilijačkog područja i Gornje Neretve. Međutim zbog potpune neistraženosti gradina i tumula sa ovog područja, o ovoj šestoj zoni koncentracije tumula i gradina jugoistočne Bosne od svih drugih zona se najmanje može nešto reći.

Pored ovih šest zona sa svojim jezgrama smještenim na tlu jugoistočne Bosne, vjerovatno je još jedna autarijatska (plemenska?) zajednica egzistirala neposredno uz desnu obalu srednjeg toka Drine. Ova sedma zona je zahvaćala područje od Drine do Užica, i od planine Tare na sjeveru do

³⁰⁵ Fiala, 1897, 610-618; Hörnes, 1901, 527-536; Benac-Čović, 1956, 11,16; 37-38; Čović, 1981, 111-112; 117-124; Isto, 1983, 418; 424-425; Drechsler-Bižić, 1983, 261-264

³⁰⁶ Patsch, 1902, 331

rijeka Uvac i Rzav na jugu. Na ovom području je registrirano, sondirano ili istraženo više lokaliteta na kojima je pronađen materijal autarijatsko-«glasinačke» provenijencije. Da se na ovom prostoru nalazila sredinom VI. st. p. n. e. određena teritorijalna zajednica sa izgrađenom političko-društvenom hijerarhijom dokazuje i nalaz bojne sjekire sa dvije paralelne oštrice (istog tipa kao one pronađene u Čitlucima i Ararevoj gromili) u tum. VI iz Ražana.³⁰⁷ O snazi (prevashodno vojnoj i gospodarskoj) u istom periodu ove «sjeveroistočne» zajednice dodatno svjedočanstvo pružaju i nalazi šljemova iliro-grčkog tipa pronađenih u Ražanima i Trsteniku. Zajednica koja je kontrolirala «sedmu» oblast u VII. i VI. st. p. n. e. bila je najisturenija autarijatska, pa i ilirska zajednica okrenuta prema Pomoravlju i Podunavlju, i najvjerojatnije se na teritoriju koju je naseljavala spomenuta autarijatsko-ilirska zajednica odnosi Herodotova (tj. Hekatejeva) «*ilirska zemlja*». Ova zajednica je bila najvažniji ne samo autarijatski, nego i općeilirski bastion, jer je u prvo vrijeme zadržavala i odbijala napade koji su dolazili sa istoka (učesnika «tračko-kimerske» seobe, Skita, i drugih naroda) omogućavajući neometan od vanjskih poremećaja unutarnji razvitak autarijatskih zajednica, kako bi on mogao kulminirati sa posljednjim godinama VI. st. p. n. e. sa stvaranjem jedinstvenog entiteta i kao posljedicom toga otpočinjanjem ekspanzije, i to najviše sa autarijatskog područja istočno od Drine kao polazišne točke. Granično područje ove sedme zajednice može se dokazati upravo i postojanjem toponima za planinu Taru. Slično kao što je to bio slučaj sa južnijom zajednicom oko Foče i gornjih tokova Pive i rijeke Tare, ova zajednica oko gornjeg toka zap. Morave je za strance predstavljala prvi dodir sa autarijatskom narodnosnom zajednicom. Za njih je autarijatska zemlja počinjala na gornjem toku zap. Moravi i gornjim tokovima Tare, Pive, i oko njihovih sastavaka i zato se u govoru prapovijesnih i protohistorijskih stanovnika centralnog Balkana, zbog jasne distinkcije koja je postojala između autarijatskog svijeta i stranih naroda (posebno onih neilirskog porijekla) koja je prolazila spomenutim prostorom, upravo za to granično područje najviše i uvriježilo upotrebljavati autarijatsko narodnosno ime. I zbog potrebnog isticanja razlikovanja između graničnih zona koje su pripadale različitim narodnosnim, kulturnim i političkim cjelinama se na ove autarijatske granične oblasti primarno i najviše odnosilo autarijatsko ime i zato nas ne bi trebalo čuditi da su se tu najviše sačuvali kakvi-takvi tragovi autarijatskog imena.³⁰⁸ Nakon skoro 2-

³⁰⁷ Jovanović, 1979 B, 67

○ sjekirama kao simbolima društveno-političkog položaja, v. poglavlje *insignije*

³⁰⁸ Analogiju možemo naći u slučaju italijanske pokrajine Romanje (Romagna) koja je predstavljala krajnju oblast Romejskog Carstva (Bizantije) okrenutu prema Langobardima i bosanske planine (i regije) Romanije na kojoj je u ranom srednjem vijeku bila sigurno veća koncentracija skupina rimsko-provincijalnog porijekla. Sličnih primjera možemo naći širom Balkana, npr. veliki broj gradova uz bosansku sjevernu i zapadnu granicu redovno ima u svome imenu i pridjev «bosanski», baš poradi distinkcije na prekogranična naselja i područja (time se ustvari označavala

milenijuma imena za spomenute oblasti su se iz mnogih nama još uvijek nepoznatih razloga svele samo na nominiranje jedne planine (u čijem podnožju se nalaze i nekropole Višesava i Kremna) i jedne rijeke.

Specifičnosti u načinu sahranjivanja u nekropoli Pilatovići (estetski i pažljivije oblikovanje grobnih cjelina) vjerojatno su posljedica činjenice da je skupina koja je živjela u Pilatovićima tijekom VII. i VI. st. p. n. e. predstavljala krajnju graničnu točku ilirsko-autarijatskog svijeta prema neilirskom Pomoravlju, a ne kao što to misli M.Zotović da je riječ o posebnoj ilirskoj plemenskoj grupi koja je imala malo zajedničkog sa okolnim ilirsko- autarijatskim skupinama jugozapadne Srbije i jugoistočne Bosne.³⁰⁹ Skupina u Pilatovićima je kao «posljednja predstraža» samim tim i više, brže i lakše primala strane uticaje u odnosu na ostale autarijatske skupine što se sigurno možda odrazilo i na većoj sklonosti ka estetizmu u sahranjivanju. Izuzev spomenutog estetskog doživljaja, ostala čitava materijalna kultura Pilatovića je u potpunosti autarijatsko-«glasinačka», što i sam Zotović potvrđuje. Teško je uostalom i pretpostaviti da je na tako malom prostoru egzistiralo jedna zasebna ilirska narodnosna i kulturna zajednica, dok bi ostatak ilirskog stanovništva istočno od Drine činili Autarijati.

Svih sedam zona, pored što odražavaju određene unutar autarijatske zajednice, predstavljaju i zasebne zemljopisne oblasti, tako da se čini da se teritorijalizacija svake od plemenskih zajednica, odnosno njeno prerastanje u kneževinu odvijala u okvirima postojećih zemljopisnih oblasti.

«Ilijačka dinastija knezova»

Najreprezentativniji i najbolje vidljiv primjer za proces društveno-političkog razvitka na autarijatskom području u VII. i VI. st. p. n. e. je «dinastija» kneževa čiji se centar nalazio u gradinskom naselju Ilijak.³¹⁰ za koji smo potpuno sigurni da je bio naseljen neprekinuto tijekom

teritorijalna pripadnost tih graničnih gradova), dok sličnih slučajeva u unutrašnjosti ne nalazimo, pa i u slučaju vrlo malih naselja (npr. naselja sa pridjevom islam u Dalmaciji) koji se nalazio na samoj granici Osmanskog Carstva, odnosno „*zemlji islama*” prema Mletačkoj Republici. I ime Fruške gore je nastalo na ovaj način, jer je Fruška (franačka) gora bila krajnji domet franačke države na istoku (Brujić, 2005, 34-35).

³⁰⁹ Zotović, 1979, 43

³¹⁰ Istine radi potrebno je naglasiti da je naziv Ilijak za spomenuti lokalitet potpuno nepoznat kod malobrojne lokalne populacije koja još uvijek živi u porječju Prače, a koja za njega upotrebljava isključivo naziv Vinograd (ili Vinogradine)-Gornja Vinča. Ali zbog ukorijenjenosti naziva Ilijak u znanstvenoj literaturi, taj termin, nastaviti ćemo i dalje koristiti u samom radu. Inače porječje Prače je kao i šire područje doživjelo tijekom zadnjeg rata visok stupanj depopulacije (oko 80 %) od kojeg se nije uspjelo oporaviti, a i zaseoci u području Gornje Vinče su i danas potpuno prazni, tako da je vrlo teško provjeriti da li se i ako jeste kada, zbog čega i za koji prostor upotrebljavao termin Ilijak. Vinograd-Gornja Vinča se nalaze nekih 2,5 do 3 km udaljeni sjeverno od stare željezničke stanice u Hrenovici. Da je Ilijak bio samo termin upotrebljen od strane prvog istraživača, u našem slučaju F.Fiale, a bez konsultacija sa lokalnim

više generacija. Tijekom 1893. i 1894. god. Fiala je u okolici Ilijaka i na Rajinom Brdu, istražio 36 tumula, od kojih su neki bili monumentalniji sa grobovima koji su sadržavali izrazito bogat materijal.³¹¹ Najviše nalaza je dala grupa od pet tumula, smještenih veoma blizu ulaza u gradinu. U toj grupi su iskopana dva kneževska groba (Ilijak II, 1 i III, 9) čiji nastanak se datira u drugu polovinu VII. st. p. n. e. U II, 1,³¹² koji se nalazi u najvećem od svih tumula na nekropolama Ilijak i Rajino Brdo, je pronađen veliki broj brončanih toka, brončane knemide, dvosjekli željezni mač s brončanim lijepo ukrašenim balčakom (*slika* 158), mnogobrojni šiljci željeznih koplja, žezlo, jantarska ogrlica, narukvice, pojasne kopče i 4 brončane posude uvezene iz južne Italije od kojih je posebno zanimljiva rebrasta zdjela koja je vjerojatno korištena u svrhu kulta, kao posuda za izlivanje tečnih žrtava.³¹³ U drugom grobu III, 9 sahranjen je pojedinac koji se sigurno nalazio u veoma bliskim vezama sa pokojnikom iz groba II, 1. U ovom grobu umjesto žezla pronađene su dvije bojne sjekire, a od ostalog oružja se nailazi na dva dvosjekla željezna mača i na čuvene brončane knemide sa prikazima brodova. Pored bojne opreme u III, 9 se nailazi i na kopču za pojas, 2 mala zemljana pehara za piće, i na vrlo malo nakita (dijadema i narukvice), međutim u njemu izostaje uvezeno brončano posuđe.³¹⁴ U istom tumulu je sahranjeno još osam osoba, od kojih 2 žene s dosta bogatim grobnim priložima sastavljenim od nakita i 1 djeteta. Pored spomenutih kneževskih grobova, u istoj nekropoli se nalazi i veći broj tumula sa ratničkim grobovima i nekoliko dobro opremljenih ženskih i dječjih grobova. Na Rajinom Brdu kneževski grob je pronađen u tumulu koji je Fiala označio kao *Ilijak* XIII,1 i njegov nastanak se datira na prijelaz VII. u VI. st. p. n. e.³¹⁵ I ovaj kneževski grob je pored bogatih priloga nakita, ofenzivnog oružja (dvosjekli mač, dugačko koplje i više fragmenata od koplja i jednog noža), defanzivnog oružja (brončane knemide sa prikazima jelena) i brončanih posuda sadržavao i žezlo, sličnog oblika kao i u ona pronađena u nekropoli Ilijak (II,1).³¹⁶ Žezlo sadrži i grob u Brezju (lokalitet Mejdan tumul II, grob 1 - datira se u posljednje decenije VII. st. p. n. e.), koji je isto veoma dobro opremljen nakitom, ali u kojem za razliku od

stanovništvom za navedeno područje je vrlo moguće, jer sličan primjer nalazimo i u slučaju istraživanja 1891. god. na pojedinim glasilačkim gradinama, kada je Đ.Stratimirović (1891, 338-349) sam dao naziv za gradinu Kusače → *Gujin Gradac* (i do danas je ovaj naziv za spomenutu gradinu poznat samo u znanstvenoj literaturi, dok lokalno stanovništvo (i upravni organi) i dalje koristi naziv gradina Kusače.

³¹¹ Fiala, 1893, 718-730; Isto, 1894, 750-751; Benac-Čović, 1957, 7-18; Čović, 1979, 143-169, Govedarica, 1985, 15-27

³¹² O kneževskom grobu Ilijak, II,1 v. Čović, 1979, 148-149

³¹³ Čović, 1976, 280-281

³¹⁴ O kneževskom grobu Ilijak, III, 9 v. Čović, 1979, 147-148

³¹⁵ O kneževskom grobu Rajino Brdo v. Čović, 1979, 149-152

³¹⁶ Fiala, 1893, 730-736; Čović, 1979, 146-152

ostalih kneževskih grobova nedostaje oružje.³¹⁷ Na osnovu činjenica da je na dvije nekropole tumula (Ilijak i Rajino Brdo) pronađeno više kneževskih grobova nastalih u kontinuiranom vremenskom slijedu a da im gravitira i nešto udaljeniji usamljeni kneževski grob u Mejdan- Brezju možemo zaključiti da je «Ilijačka dinastija» dominirala jednim širim prostorom sigurno od sredine VII. st. i tijekom prve polovine VI. st. p. n. e. a vjerojatno i dužim periodom. Naravno ni nakon toga perioda ovo područje nije postalo periferija, nego je nastavilo svoj kontinuirani razvitak i u vrijeme najvećeg zenita autarijatske moći (kraj VI. i poč. V. st. p. n. e.) što dokazuju i tumuli sa nekropole Konogovo-Brezje.³¹⁸

Članovi ilijačkog vladajućeg roda se sahranjuju uz posebne počasti i uz bogatu potupninu, i to ne samo muškarci, nego i djeca i žene, što jasno odražava da se jedan rod ili možda samo jedna porodica odvojila od ostatka stanovništva i pretenduje da vlast smatra svojim monopolom. Sada je evidentno postojanje roda koji u svojim rukama drži pravo na vlast i ima uvjerenje da se samo iz njegovih redova mogu regrutirati vođe, čiji se simbolički pokazatelj vlasti izražavaju i pronađena žezla i bojne sjekire.

Na pitanje da li je «Ilijačka dinastija» bila nasljednog karaktera po sistemu primogeniture, na osnovu starješinstva ili je knez bio biran na «demokratski» način na vojničkim skupštinama, precizan odgovor mogu dati samo istraživanja DNA skeletnih ostataka pronađenim u kneževskim grobovima na Ilijaku, Rajinom Brdu i Brezju. Jedino se tako može utvrditi da li je između pokojnika sahranjenih u spomenutim grobovima postojala krvno-genetičko srodstvo, i ako jeste, kakvog je bila karaktera. Dok se ta istraživanja ne obave, mišljenja smo a na osnovu veličine tumula u kojem su nađeni «kneževski» grobovi, te položaja i sadržine grobova i njihove međuzavisnosti da je evidentno postojala neka vrsta nasljeđivanja, ako ne direktno sa oca na najstarijeg sina, onda bar na najuglednijeg člana jedne porodice kojoj je pripadalo pravo i dostojanstvo da iz svojih redova daje kneževe lokalnih zajednica.

Uz kneževske grobove «Ilijačke dinastije» pronađen je i veći broj ratničkih grobova, što dokumentuje i postojanje i sloja ratnika koji se nalazio uz samoga kneza, a ujedno ukazuje i na visoki nivo razvitka društvene strukture i egzistiranje određene hijerarhije unutar «Ilijačke kneževine».

Značaj ove «dinastije» za razvitak društvene i političke svijesti kod autarijatskih zajednica je od velike važnosti. «Ilijačka dinastija» je bila prva koja je intenzivnije pokrenula proces međusobnog objedinjavanja autarijatskih zajednica. Pronađeno žezlo samo potvrđuje visoki

³¹⁷ O kneževskom grobu Mejdan-Brezje v. Čović, 1979, 152-154

³¹⁸ Fiala, 1892, 414-417; Benac-Čović, 1957, 23

autoritet koji je ova dinastija uživala između 650. i 550. god. p. n. e. a vjerojatno i decenijama kasnije na prostoru jugoistočne Bosne. Nije slučajno da je upravo srednji tok rijeke Prače, gdje se nalazi Ilijak, bilo mjesto koje je postalo prvobitni centar okupljanja autarijatskih zajednica. Ova oblast spada u jednu od najplodnijih oblasti u jugoistočnoj Bosni, i pored stočarstva podesna je i za intenzivnu zemljoradnju i sjedilački način života, pa je i intenzitet populacije oko Ilijaka i u Hrenovačkom polju morao biti izrazit. Sve su to bili uvjeti koji su omogućili da se tu razvije snažniji društveni organizam. Dolina Prače je ujedno bila i baza odakle su 4-5 stoljeća ranije zajednice glasinačke kulturne grupe kasnog brončanog doba migrirale prema jugu i dalje prema jugoistoku. I nekropola Maravići se nalazi na području koje je ulazilo u doseg vlasti «Ilijačke dinastije». Moguće je i pretpostaviti i da je između osvjedočenog društvenog organizma koji je postojao u kasnobrončanom dobu u srednjem porječju Prače i one kneževine kojom je upravljala Ilijačka dinastija postojala nekakva vrsta kontinuiteta, ali za sada ne raspolažemo sa preciznim dokazima koji bi ovu pretpostavku pretvorili u tvrdnju. Iz svega rečenog mogli bi da zaključimo da su željeznodopski knezovi iz doline Prače upravljali onom oblašću koja se danas naziva Podromanija, odnosno zahvaćajući ne samo zemljišta uz rijeku Praču nego i ona okrenuta prema Rogatici i gornjem toku Rešetnice.

«Ilijačka kneževina» je bila i najistureniji autarijatski položaj prema sarajevskom području, odnosno srednjobosanskoj kulturi i dezitijatskim zajednicama. Gradine Loznik, Miošići i Vitez, smještene na bitnim strateškim mjestima i sa svojim dominantnim fortifikacijama vjerojatno su ovičavale doseg vlasti ilijačkih knezova prema zapadu. Kada se sagleda i kvantitet i kvalitet kompletne pronađene materijalne kulture koja potiče iz razdoblja VIII. - kraj VI. st. p. n. e. sa autarijatskog prostora, čini se da je «Ilijačka dinastija» odražavala najveći nivo razvitka u odnosu na ostale «kneževine».

Kada se razmatra pitanje Ilijačke kneževske dinastije uvijek je potrebno imati na umu da se njena vlast prostirala na područje koje je gravitiralo rijeci Prači, i samim tim ulazimo u novu problematiku. Pojedina filološka istraživanja dovode u vezu hidronim Prača i imenski oblik Partheni osvjedočen kod niza grčko-rimskih pisaca i u epigrafskim spomenicima.³¹⁹ Ako bi se dokazala veza između Prače i spomenutog naroda ili plemena, onda bi se ne samo na polju izučavanja Autarijatske problematike, nego i uopće iliologije stvorio prostor za mnogobrojne nove konstrukcije, od kojih jednu predstavljamo na sljedeći način,

³¹⁹ Pavlović, 1941, 171-187; Isto, 1969, 43; Vujičić, 1982, 83;

Pošto je poznato da su Partheni živjeli u rimsko doba u jugozapadnoj Srbiji (oko Užica),³²⁰ znači na prostoru koji je u starijem željeznom dobu pripadao Autarijatima, mogli bi pretpostaviti da su oni prije IV. st. p. n. e. ulazili u sastav Autarijatske narodnosne zajednice, odnosno da su predstavljali jedno od autarijatskih plemena. Vjerojatno je dolina rijeke Prače, znači Ilijačka kneževina predstavljala matično područje Parthena, odakle se jedan njihov dio u vrijeme ekspanzije pomjerio istočno od Drine. Iz ove konstrukcije bi onda mogao proizaći zaključak po kome je autarijatsko pleme Partheni, odnosno njegov vladalački rod, bilo tvorac i Ilijačke kneževine.³²¹

³²⁰ CIL III, 8353 iz Mačkata i CIL III, 14613 iz Bioske. Parthene (i sjeverne i južne) spominju i *Plin. NH* III, 143; III, 145; Pomponije Mela II, 49; *Polyb.* VII, 9,13; XVIII, 47, 12; *App. Ill.* 2; 16; *App. de bell. civ.* IV, 88; V, 75; *Cass. Dio* XLI, 49, 2; XLVIII, 41, 7; *Liv.* XXIX, 12; XXXIII, 34, XLIII,21; XLIV, 30; Cezar, *Commentarii belli civilis*, III, 41, 1; *Strab. Geo.* VII; 7, 8, a možda i *Svet. Aug.* 19

O Parthenima v. i Patsch, 1935, 439-443; Swoboda, 1937, 290-305; Čorović, 1940, 53; Josifović, 1956, 150; Ceka, 1970, 421-427; Bojanovski, 1988, 105; Stipčević, 1989, 27; 42; 48; Cabanes, 2002, 34-36; 47; 53; 79; 83; 125; 129; 148-149; 153; 155; 159-162; 165; 172; 174; 179; 180-181;

³²¹ Uopćeno gledajući, odnos Autarijati-Partheni bi se mogao svesti na dva pitanja:

1. Da li su Partheni bili zasebna narodnosna zajednica bez bilo kakvog odnosa sa Autarijatima
2. Ili su se naprotiv nalazili u organskoj vezi sa Autarijatima, bilo po porijeklu, bilo da su bili plemenska zajednica, sastavni dio autarijatske narodnosne zajednice, ili su samo bili preživjeli preostatak, jedan od mnogih epigona autarijatske narodnosne zajednice i političkog entiteta, proizašao u novonastalim uvjetima nakon njene nasilne destrukcije kao samostalan narodnosni i politički činilac.

Pretpostavku da Partheni nemaju sa Autarijatima zajedničku vezu ni u kontinuitetu ni po bližem srodstvu, nego da su oni bili zasebna ilirska narodnosna zajednica koja je samo naslijedila prostor sa kojeg su se Autarijati povukli, je vrlo teško podržati. Prvo što bi ona indicirala postojanje jakog novodošlog elementa u dolinu Prače ili u jugozapadnu Srbiju, oličenog u njenoj materijalnoj kulturi, što bi značilo da je došlo i do prekida kontinuiteta sa starijim željeznim dobom i početkom novog kulturnog razvitka na drugačijim osnovama. Sa današnjim nivoom poznavanja kontinuiteta razvitka materijalne kulture mi ne možemo tvrditi da je došlo do nagle promjene etničkog sastava stanovništva. Jedino je evidentno da dolazi do znatne depopulacije područja, opadanja materijale kulture, i to u jednom vrlo kratkom periodu, djelujući skoro kao kulturni i populacijski šok za područje ne samo Prače nego kompletnu regiju jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije. Stoljeća nakon nestanka autarijatske narodnosne i političke zajednice djeluju kao prazna u odnosu na stoljeća prije njenog sloma, i nigdje ne možemo evidentirati da je došlo do unosa novog populacijskog i kulturnog elementa. Sve odaje dojam nastavka kontinuiteta sa ranijim periodima, ali sada u fazama prilične dekadencije i posvemašnjeg kulturnog osiromašenja, što svjedoči da je stanovništvo, odnosno njegova etnička supstanca, ostalo isto kao i u periodu prije sloma jedinstvene zajednice i da je vodilo direktno porijeklo od stanovnika starijeg željeznog doba, istinskih nosilaca glasinačke kulture, ali sada je ono bilo znatno malobrojnije, na nižem stupnju i kulturnog i društveno-ekonomskog razvitka. Sjeverni Partheni su nesumnjivo jedan dosta mali narod, okružen isto tako malim narodima (v. Prilog I, 2). Postojanje etnikuma sa istim imenom u provinciji Makedoniji (*Plin. NH* III, 145); dodatno potvrđuje tezu o autarijatskom podrijetlu Parthena, jer upravo negdje na području spomenute provincije Strabon i Diodor spominju da u njihovo vrijeme još uvijek žive Autarijati (o tome više v. u poglavlju

Da je postojao ilirski narod pod nazivom Partheni koji je prebivao u nekim dijelovima jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije dokazuje i Apijanova Ilirike, gdje se Partheni (kod Apijana u formi Παρθενῶται) navode kao narod pokoren od strane Oktavijana u istom dijelu sa Ozuaeima (kod Apijana u formi Ὀζυαῖοι) koji su isto vjerojatno bili naseljeni na istoku buduće provincije Dalmacije.³²²

«Vrijeme ratova»

Sve veći broj primjeraka oružja koji se ostavljaju uz pokojnika, svjedoči da je VII. i VI. st. p. n. e. bilo vrijeme ne samo naglog društvenog razvitka, nego i doba sve češćih sukoba među «dinastijama», odnosno «kneževinama» koje su one predstavljale. Tako da ovo razdoblje možemo nazvati i «*vrijeme unutarnjih ratova*», koje vode različiti kneževski rodovi sa šireg autarijatskog područja sa ciljem nametanja hegemonije čitavoj narodnosnoj zajednici. Stalni ratovi su neminovno vodili i ka određenoj modifikaciji društvene strukture, što se manifestira u stvaranju sloja ratnika, koji je kako je vrijeme prolazilo sve više dobivao na značaju.

Nestanač), potomci onih skupina koje su u vrijeme seobe sa kraja IV. st. p. n. e. napustile svoju matičnu domovinu. I u rimsko doba (sredina I. st. n. e.) se nailazi tako i na Parthene u provinciji Dalmaciji, naronitanski konvent (*Plin. NH* III, 143) i na Parthene u provinciji Makedoniji (*Plin. NH* III, 145). Postojanje dvije istoimene narodnosne skupine, u našem slučaju Parthena, na različitim staništima međusobno odvojenim širokim pojasevima teritorija koja su pripadala drugim narodnosnim zajednicama, sigurno je bilo rezultat cijepanja jedinstvene plemenske zajednice iz raznoraznih razloga, i odlaska jednog njenog dijela u potragu za novim staništima. Južni Partheni su u vrijeme rimskog osvajanja Ilirije od druge polovine III. st. p. n. e. igrali značajnu ulogu. Spomenuti Partheni su bili naseljeni uz i sjeverno od rijeke Škumbi (Cabanes, 2002, 34; 79; 149;), na području koje je zahvaćao kulturni kompleks Glasinac-Mati, što bi podrazumijevalo da su i južni Partheni do svoje helenizacije bili jedni od njegovih nosilaca.

Razdvajanje naroda i plemena koji se nalaze na nižem stupnju kulturnog, političkog i uopće društveno-ekonomskog razvitku, s tim da razdvojeni dijelovi zadrže i svoje ime, odnosno na taj ga način rašire na više teritorija je vrlo česta pojava. Najbolji primjer ovih podjela unutar jednog naroda nastalih seobama pojedinih njegovih dijelova, i to baš za period koji odgovara kasnijim periodima autarijatske egzistencije, nalazimo u slučaju Kelta prilikom njihovog doseljavanja u Donju Panoniju i Balkan. Tako unutar te keltske mase možemo prepoznati i dijelove Belga, Insubra, Tektosaga, Tauriska, Boja, koji su se u nekom ranijem razdoblju otkinuli od svojih matica. I u ranom srednjem vijeku imamo Saksonce i u Britaniji i u Njemačkoj, i Srbe i Hrvate i u srednjoj Europi i na Balkanu, pa zašto to, kada sagledamo sve usporedne podatke, onda ne bi mogao biti slučaj i sa Parthenima, odnosno jednim od autarijatskih plemena. A uz to, i kod Ilira se nailazi na još jedan sličan slučaj odnosno istoimnosti dvije zajednice, pa tako imamo Amantine u istočnoj Slavoniji i prilično južno skoro na granicama ilirskog svijeta i Epira.

Na kraju je ipak potrebno ukazati i na činjenicu da se u Apijanovoj (aleksandrijskoj) verziji o postanku Ilira, Παρθῶν, kćerka Ilira dovodi u sestrinsku vezu sa Autarijem, a ne kao jedan od njegovih potomaka.

³²² *App. Ill.* 16

Naravno autarijatske «kneževine» ne vode ratove između sebe, nego i protiv vanjskih faktora, u prvom redu, susjednih i srodnih Ardijejaca, koji su jugozapadnim i južnim autarijatskim zajednicama predstavljali dugotrajnu konkurenciju na pašnjacima Bjelašničkog masiva. Možda se i vijesti koje Pseudo-Aristotel i Apijan donose o složenoj korelaciji odnosa među ova dva srodna ilirska naroda, odnose upravo na ovo razdoblje, jer se iz njihovih podataka može naslutiti da je njihova kohabitacija na graničnom području trajala prilično dugo i da je sukobljavanje imalo kroničan karakter.³²³ Imajući u vidu tako dugotrajnije sukobljavanje na granici, mogli bi sa visokim stupnjem vjerojatnoće pretpostaviti da je ovo kronično sukobljavanje započelo dosta rano i da je trajalo sve do konačnog ujedinjena autarijatskih zajednica u jedinstveni politički entitet. Problem odnosa Autarijata i Ardijejaca ležao je u samoj osnovici njihovog gospodarstva, u stočarstvu. Iako srodne po porijeklu i kulturi, ova dva ilirska naroda su predstavljala ljute konkurente u borbama za bogata ispašista Bjelašničkog masiva i slana vrela neophodne za brigu o stoci. Na osnovu ostataka materijalne produkcije, očigledno je vrijeme radilo za Autarijate. Oni su ubrzanije razvijali svoju društvenu, političku i gospodarsku strukturu, dok su Ardijejske zajednice iako su bile bliže primorju, zastajkivale u razvoju. I onoga trenutka kada se stvori jedinstveni autarijatski politički organizam, sudbina stalnog graničnog ratovanja dva konkurentna stočarska naroda biti će brzo odlučena. U VII. i VI. st. p. n. e. uslijed sve dinamičnijeg razvitka na matičnom području, a unutarnji ratovi su samo jedna od manifestacija toga, započinje i postupni prodor autarijatskih zajednica prema jugoistoku, i na Pešteru se ponovo javljaju tragovi nosilaca glasinačke kulture (Latinsko groblje, tumulus I, treći horizont sahrana).

Nalazi brončanih vrhova za strijele skitskog tipa u nekoliko grobova u istočnoj Bosni, sugeriraju da je pored niza unutarnjih faktora (kulturni, ekonomski razvitak i povećanje populacije) na proces ukрупnjivanja autarijatskih zajednica u teritorijalno veće kneževine i plemenske saveze tijekom VII. i VI. st. p. n. e. uticao i jedan vanjski faktor. Pritisak Skita, a možda upada i naroda iz istočnog Balkana koje su potiskivali Skiti,³²⁴ uticao je na autarijatske zajednice da se radi bolje i

³²³ *Ps. Aristot.* 138; *Strab. Geo.* VII, 5, 11; *App. Ill.* 3

³²⁴ Skiti su svojim prodorom na prostore današnje Ukrajine i istočnog i srednjeg Podunavlja izazvali čitav niz etničkih i narodnosnih poremećaja, i pomjeranja poznatih u znanstvenoj literaturi pod nazivom «tračko-kimerska» seoba. (o tračko-kimerskim i skitskim nalazima v. Garašanin M, 1973, 456-464; Gabrovec 1987, 18-19. Vasić, 1987 C, 559-567) Spomenuta seoba, a i kasniji konstantni pritisci Skita moguće je da su uticali i na povlačenje autohtonih skupina prema jugozapadu (u današnje Pomoravlje i područje uže Srbije) , gdje potiskuju ili preslojavaju zatečene etnokulturne zajednice potekle od nekadašnjih nosilaca «žarnih polja» koji su se kretali moravskom saobraćajnicom, izuzev grupe Donja Brnjica-Gornja Stražava. Ako bismo se mogli pouzdati u Herodotove podatke (IV, 11-12), u «tračko-kimerskoj» seobi koja je zahvatila prostore jugoistočne Europe, Kimerci uopće nisu ni učestvovali. Po Herodotu,

efikasnije zaštite uzajamno bolje povezuju istovremeno izgrađujući čvršću i stabilniju društvenu organizaciju. Kartiranje nalaza skitskih strelica potvrđuje moguće upade skitskih ratničkih grupa sa sjevera ka jugu, kroz Srijem, zapadnu i jugozapadnu Srbiju³²⁵, gdje bi se vjerojatno ove skupine sukobile sa autarijatskim zajednicama. Konstantni upadi skitskih i drugih njima srodnih naroda sa donjeg Dunava na Balkan, sigurno su prestali sa uspostavom perzijske vlasti na istočnom Balkanu, odnosno sa Darijevim pohodom na Skite. Uticaj Skita je vjerojatno imao izvjesne impulsa i na unutarnji politički razvitak autarijatskih zajednica, posebno se odražavajući na simboliku hijerarhijske sheme. Sjekire s dvije paralelne oštrice kao one pronađene iz Čitluka, Ražana i Arareve gromile predstavljaju i karakterističan inventar skitskih nekropola u Transilvaniji i Potisju.³²⁶ Ovo direktno potvrđuje da je skitska društveno-politička organizacija i struktura sigurno bar djelomično u nekim elementima (za sada potvrđeno samo u tipologiji simbolizma) uticala na politički razvitak strukture i institucija kod autarijatskih zajednica. Skitska politička organizacija se u VII. i prvoj polovini VI. st. p. n. e. sigurno nalazila na većem nivou razvitka nego ona kod autarijatskih zajednica. Zato nas i ne treba čuditi da nalaze ovih sjekira upravo nalazimo na sjeveroistoku matičnog teritorija jer su autarijatske zajednice koje su ga naseljavale i prve dolazile u kontakt (kako se čini najviše *neprijateljski*) sa Skitima, od kojih su i preuzele novi tipski oblik za već prisutni simbolizam bojne sjekire. Da je bio primjetan skitski uticaj na na način života viših slojeva društva u autarijatskim zajednicama na sjeveru i istoku potvrđuje i nalaz uzda iz konjske opreme iz Osova-Papratnica koja je tipično istočnopanonska.³²⁷

Ujedinjene;

Proces društvenog usložnjavanja i unifikacije autarijatskih zajednica, naročito jača ukoliko se približavamo kraju VI. st. p. n. e. Unifikacija, odnosno ujedinjavanje zajednica koje će tvoriti autarijatski narod manifestira se ne samo u novim elementima materijalne kulture nego i u nekim elementima duhovnog sažimanja. Postoji i mišljenje da je proces objedinjavanja srodnih zajednica na glasinačkom kulturnom području vodilo pleme koje je nosilo naziv Autarijati, da bi se nakon procesa ujedinjavanja taj termin proširio na čitavu narodnosnu zajednicu.³²⁸ Ovo je dosta diskutabilno pitanje, jer bi pretpostavljalo nepostojanje bilo kakve svijesti o kulturnom, etničkom i

Kimerci, ili bar njihova glavnina, su u Malu Aziju prodrli krećući se preko Kavkaza, a ne preko Balkanskog poluotoka. Vjerojatno su učesnici «tračko-kimerske» seobe bile zajednice istočnog Podunavlja i Ukrajine koje bi više-manje bile srodne i sa glavninom Kimerske narodnosne zajednice.

³²⁵ Vasić, 1987 C, 565

³²⁶ Jovanović, 1979 B, 67

³²⁷ Benac-Ćović, 1957,14; Jovanović, 1979 B, 67

³²⁸ Ćović 1967, 114 i .Papazoglu, 1969,

narodnosnom srodstvu i pripadnosti zajedničkoj kulturnoj sferi među zajednicama koje su naseljavale prostor rasprostiranja sjeverne varijante glasinačke kulture starijeg željeznog doba unutar koje primjećujemo tako veliku srodnost i koheziju i prije samo ujedinjavanja i stvaranja jedinstvenog političkog entiteta. Zajednička svijesti i izvedeno iz nje zajedničko ime nisu morali zavisiti samo o postojanju nekog političkoga entiteta ili bilo kakve druge društvene zajednice, oni su mogli egzistirati i u sredinama i skupinama koje se nisu nalazile politički ujedinjene zaviseći i bazirajući se na nekim drugim faktorima a ne samo političkim, kao što su zajednička kultura, porijeklo, prostor življenja, jezik, religija, način života, ideologija i sl. Heleni su klasični primjer, jer iako nije bio prisutan faktor političkog jedinstva, oni su imali dosta razvijenu i istaknutu svijest o zajedništvu, uključujući i zajedničko ime koje nije bilo monopol samo jednog polisa ili samo nekog helenskog plemena i polisa.³²⁹ Uostalom imamo i zemljopisno bliži primjer u slučaju Liburna, čije ime imamo osvjedočeno da postoji još u VIII. st. p. n. e. (734. god. p. n. e.) i kao tako egzistira sve do rimske pacifikacije zapadnog Balkana.³³⁰ Zašto to onda ne bi mogao biti slučaj i kod drugih zapadnobalkanskih autohtonih narodnosnih zajednica, npr. kod Autarijata i Dezitijata. Ime zajedničkog političkog entiteta ni u protohistorijskom ni u antičkom svijetu nije moralo automatski značiti da je došlo i do terminološke prevlasti imena plemena koje je izvršilo ujedinjene. Najbolji primjer je egzistencija Ilirske kraljevine iz III. i II. st. p. n. e. Nijedan antički pisac taj politički entitet koji je već imao i neke karakteristike državnosti, ne naziva po narodu ili plemenu iz kojeg je potekao vladajući rod (npr. ardijejski) i koje je izvršilo ujedinjene, nego uvijek upotrebljava skupni pridjev *ilirski*.

I u slučaju zajednica koje su bili nosioci sjeverne varijante glasinačke kulture starijeg željeznog doba mogli bismo pretpostaviti da je i prije njihovog političkog ujedinjenja postojala među njima svijest o zajedništvu i nominirana oznaka za to «zajedničko». U prilog ovoj konstataciji govorila bi nam, jedinstveni prostor življenja, jedinstvo materijalne kulture te istovremenost razvitka i ekonomskog poleta na čitavom kulturnom području u starijem željeznom dobu, isti ili dosta sličan obrazac društvenog i duhovnog života i napose njegovog izražavanja. I naravno nigdje ne raspoložemo sa činjenicama na osnovu kojih bismo mogli tvrditi da je do političkog objedinjavanja došlo odjednom. Sve ukazuje na to da je i proces političkog objedinjavanja, kao

³²⁹ Iako je samo porijeklo helenskog imena vjerojatno izvedeno prema Hellas u Tesaliji.

³³⁰ I Daorse spominju pod njihovim imenom i Hekatej (Bojanovski, 1988, 32) i Plinije Stariji, pa i Klaudije Ptolemej u prvoj polovini II. st. n. e., znači i da na njihovom primjeru nalazimo ime jednog narodnosnog i političkog fenomena na prostorima Ilirije osvjedočeno u kontinuiranom postojanju od skoro 650 godina. A i to što ih spominje i prepoznaje pod daorskim imenom još Hekatej znači da su oni do kraja VI. st. p. n. e. već bili formirani kao narodnosna i politička zajednica.

uostalom i čitav kulturni razvitak glasinačke grupe tekao postepenim evolutivnim putem. U sklopu toga bismo mogli i pretpostaviti i da je i u starijem željeznom dobu, u fazama koje su neposredno prethodile nastanku jedinstvenog političkog entiteta postojalo i ime kojim se izražavala zajednička svijest i zašto to ne bi moglo biti ime Autarijati.³³¹

Od druge polovine VI. st. p. n. e. ovaj proces političkog objedinjavanja primjećuje se i u jednoj vidljivoj pojavi u izrazu materijalne kulture, jer se broj kneževskih dinastija počinje da smanjuje, što će u posljednjim decenijama stoljeća rezultirati i postupni nestankom kneževskih grobova u jugoistočnoj Bosni. Sve rjeđe nailaženje na kneževske grobove u jugoistočnoj Bosni jasno sugerira da dolazi do opadanja snage lokalnih dinasta i rodovske aristokracije. Nasuprot smanjivanju kneževskih grobova, kako se ide ka kraju stoljeća sve se više povećava broj ratničkih grobova, što ukazuje na porast broja ratnika koji su sada vjerojatno podčinjeni samo jednom knezu. Nesumnjivo se u tim decenijama odigravaju posljednji činovi «*unutarnjih ratova*». Jedna od dinastija je sigurno uspijevala da se nametne za hegemonu čitavoj Autarijatskoj narodnosnoj zajednici. Svoju povećanu moć i autoritet, veći teritorij i brojniju populaciju koju je kontrolirala «dinastija-hegemon» morala je da potvrđuje i povećanjem broja ratnika. Povećanje broja ratničkih grobova ilustrira ujedno i jako utisnutu ratničku tradiciju u kulturu autarijatskih zajednica, koja je nakon završetka «*unutarnjih ratova*», morala svoj daljnji smisao pronaći okretanjem prema drugim prostorima, odnosno otpočinjanjem ekspanzije na neautarijatske zemlje.

Na ubrzanje procesa ujedinjena autarijatskih zajednica u jedan politički entitet, posebno će uticati pojava jednog stranog faktora koji se datira na sami kraj VI. st. p. n. e. stavljajući točku na političku unifikaciju Autarijata. Ovaj faktor je odigrao veliku ulogu u preorientiranju i preobražaju sporog evolutivnog razvitka većine nehelenskih balkanskih naroda koji je tako bio naglo ubrzan sa promjenama na istoku i jugu poluotoka. Perzijskim zaposjedanjem Male Azije i nametanjem vlasti nad maloazijskim Grcima, mijenja se geo-politička i privredna situacija na širem Istočnomediteranskom području. Perzijanci sa Feničanima zatvaraju istočna tržišta Grcima, presijecajući tako tradicionalne trgovačke puteve. Europski Grci sada težište svoje pažnje i trgovine prebacuju na Zapad, tražeći nova tržišta i među barbarskim narodima Balkana, otvarajući unutrašnjost poluotoka. Istovremeno se i etrurska trgovina, sve više sa pomorske, preorijentira na

³³¹ Za razliku od Autarijata, proces političkog objedinjavanja Makedonaca koji je vodio rod Argeada može se dobro pratiti u pisanim vrelima. U slučaju Makedonaca raspoložemo i sa vijestima koje govore o otporu pojedinih plemena procesu unifikacije. Tako je poznat i slučaj sjeverozapadnog makedonskog plemena Linkesta koje se dugo odupiralo objedinjavanju makedonskih plemena, pokušavajući da zadrži svoju nezavisnost.

Thucyd. IV, 124-128; *Aristot. Politica* V, p, 1311 b; *Strab. Geo.* VII, c 326
Cabanes, 2002, 60-63

kontinentalnu.³³² Naznake povećanog interesovanja etrurskih trgovaca za područje Bosne i Hercegovine u ovom periodu se nailazi u nalazima umbro-etrurskog pisma, i većeg broja nalaza etrurske i uopće italske provenijencije u Podu kod Bugojna,³³³

Situacija na Balkanu se dodatno dramatizira kada Perzijska osvajanja zahvaćaju i ovaj poluotok. Perzijanci stavljaju pod svoju kontrolu dobar dio istočnih oblasti Balkana Trakiju i Makedoniju. Darije koristi zaposjednute oblasti poluotoka kao bazu za svoj neuspješni skitski pohod, a njegov sin Kserksov pohod na Grke. Prisustvo stranog faktora na Balkanu, jonska buna i perzijski pohodi na europske Grke i grčko-perzijski rat poremetili su ustaljeni ritam života i to ne samo onih naroda koji su se našli u najtješnjem kontaktu sa novonastalim prilikama. Procesi koji su nastupili kao posljedica Perzijske pojave u blizini, na granicama i unutar samog poluotoka, najveći intenzitet su imali na istočnim i južnim krajevima poluotoka. Udaljavajući se od ovih balkanskih oblasti opadao je i intenzitet i kvalitet procesa pokrenutih perzijskom pojavom. Sve je to kao posljedicu imalo pojavu sve jače kohezije unutar narodnosnih zajednica na Balkanu. Samo u tome kontekstu treba promatrati i nastanak takvih zajednica kakav je bio Delski pomorski savez koji se kasnije transformirao u Atensku pomorsku državu (arhe), Odriska kraljevina (od kraljeva Teresa i njegovog sina Sitalka), pa u neku ruku i Makedonija. Sve to govori da na kraj VI. st. i prve godine V. st. p. n. e. možemo datirati stvaranje i jedinstvenog autarijatskog političkog entiteta.³³⁴ Postojanje jedinstvenog autarijatskog političkog entiteta u vrijeme i poslije ekspanzije potvrđuju i pisana vrela u kojima se spominju autarijatske granice. Pseudo-Aristotel i Strabon tako spominju **zajedničku** granicu Autarijata i Ardijejaca.³³⁵ U Arijanovoj Anabazi nalazimo i spomen "svojim granicama" koji se odnosi na Autarijate.³³⁶ Nije potreban potpuniji dokaz da su Autarijati za Pseudo-Aristotela, Strabona i Arijana, odnosno njihova vrela predstavljali jedinstven politički entitet.³³⁷

³³² Palavestra. 1984, 3

³³³ Čović, 48-65, 1965 A; Isto, 121-129, 1975; Isto, 170-181, 1983 A; Isto, 433-457, 1983 C; Šalabalić, 35-45, 1967;

³³⁴ Čović, 1967, 110

³³⁵ *Ps. Aristot.* 138; *Strab. Geo.* VII, 5, 11

³³⁶ *Arr. Anab.* I, 5, 1-4

³³⁷ Izraz «plemenski savez» držimo neprimjerenom terminološkom oznakom za političko-društveni okvir u kojem su živjeli Autarijati u periodu od kraja VI. st. do kraja IV. st. p. n. e. Spomenuti izraz implicira da je riječ o nekoj labavoj, privremenoj društveno-političkoj organizaciji sa provizornim i ad-hoc zajedničkim institucijama, savezu više manjih nezavisnih jedinica primarno rodovsko-plemenske organizacije (sa krvno-genetskim dosta izraženim vezama). koje bi po potrebi stvarali takav savez. 2-stoljetno postojanje Autarijatske političke cjeline, njena unutarnja kohezija i snaga, ali ne u državotvorno obliku i smislu zahtijevaju za svoje terminološko određenje neki adekvatniji termin nego što su to izrazi «plemenski savez», «savez plemena» i sl. Zbog toga smatramo najprimjerenijim da iz čitavog spektra terminoloških izraza koji se upotrebljavaju za označavanje i definiranje političke organizacije, u slučaju Autarijata iz

perioda kraj VI. st.- kraj IV. st. p. n. e. upotrebljavamo izraz → *politički entitet*. Sa ovim izrazom bi se na najlakši način mogla premostiti praznina između stupnjeva političkog razvitka koje je i u stvarnom smislu plemenski savez i države. Tako bi se pod izrazom politički entitet mogla definirati nadplemenska organizacija bez duboko ugrađenih i prepoznatljivih formi i institucija državotvornosti u svoje biće ali koja ipak ima trajniji karakter i koju karakteriziraju;

- a) jasna svijest o neophodnosti njene stalne i kontinuirane a ne ad-hoc egzistencije
- b) svijest o pripadnosti više-manje jednoj određenoj teritoriji, koju smatra ekskluzivno samo svojom.
(Kod onih narodnosnih i političkih zajednica koje su se nalazile u pokretu, ova svijest je mogla biti kompenzirana sa postojanjem svijesti o potrebi pripadnosti jednoj teritoriji, o čemu će biti detaljnijeg govora niže)
- c) svijest o neophodnosti postojanja izvjesnih stalnih institucija i unutarnje organiziranosti
- d) izgrađeni i funkcionalan sustav i "osjećaji" pripadnosti ili lojalnosti jednom političkom tijelu.

Znači politički entitet je onaj dostignuti stupanj političke organiziranosti jedne narodnosne, društveno-gospodarske i kulturne zajednice i kojeg zbog njegovih gore spomenutih karakteristika ne možemo nazvati ni plemenski savez ni država i koji je od strane drugih političko-narodnosnih zajednica prepoznat i priznat kao jedna zasebna politička cjelina. Da protohistorijskom razdoblju, i to željeznom dobu, upravo najviše odgovara onaj stupanj društveno-političke organizacije koji bismo mogli nazvati → *politički entitet* dokazuju pored Autarijata i druge bliže narodnosne i političke zajednice kao npr. Dezitijati za koje se isto zahvaljujući pisanim vrelima može sa velikim stupnjem vjerovatnoće pretpostaviti da su (na prijelazu iz stare u novu eru) imali jedinstveni politički entitet, zatim Dardanci, Tribali, Delmati, Odrizi, Skordisci, i Dakija za vladavine Bojrebiste pa i "Ilirska država", Makedonija i Epir (Mološani) su po svojoj unutarnjoj političkoj organiziranosti prvobitno više nalikovale političkim entitetima gore spomenutih naroda nego uređenim državama antičkog Mediterana. Pa i mnogobrojni galski narodi koje spominje Cezar su prilikom rimskog zaposjedanja transalpinske Galije su imali onaj dostignuti stupanj društveno-političke organiziranosti koji bismo mogli nazvati *politički entitet*. (npr. Heduanci, Helveti, Arverni, Belgi, itd.), kao uostalom i pojedini italjski narodi u svojoj protohistorijskoj fazi (Samniti, Lukanci, Umbri, Marsi). Može se slobodno tvrditi i da su i Grci i Rimljani prošli kroz fazu *političkog entiteta* (koja je iz raznoraznih razloga definitivno vremenski trajala kraće nego kod svih gore spomenutih naroda, izuzev Makedonaca).

Specifičan oblik je imala politička organizacija npr. Cimbra i Teutona koji su se nalazili u pokretu i koja je sadržavala u sebi sve gore karakteristike *političkog entiteta*, izuzev svijesti o pripadnosti više-manje jednoj određenoj teritoriji, koju smatra ekskluzivno samo svojom. Umjesto nje oni su imali svijest o *potrebi* pripadnosti jednoj teritoriji, što se dokazuje njihovim zahtjevima da im se dodijeli određeno zemljište za nastanjivanje. Ova *potreba* je u stvari predstavljala surogat svijesti o pripadnosti više-manje jednoj određenoj teritoriji, odnosno ona bi se razvila u onim okolnostima kada bi određeni politički entitet bio prisiljen uslijed raznoraznih okolnosti (od kojih je najčešće bio prisutan faktor vanjskog pritiska) da napusti svoja dotadašnja zemljišta. Ovakav surogat doživjeti će i sami Autarijati i to na kraju svoje egzistencije kada su bili prisiljeni da se pokrenu iz svojih prebivališta, ali kojom prilikom će uspjeti da sačuvaju svoju političku organizaciju. Čak su i one zajednice koje su u tijeku razvitka svoju političku organizaciju preobrazile u dobro organiziranu i stabilnu državu dopuštale mogućnost da promijene svoj teritorijalni okvir. Pa je tako Temistokle zaprijetio svojim saveznicima da ako ne stupe u bitku kod Salamine 480. god. p. n. e. da će Atenjani (koji su se u tom momentu nalazili izbjegli iz Atike) na svojim brodovima napustiti Grčku i ostaviti saveznike same na milost i nemilost Perzijske vojske i mornarice i da će se naseliti na jugu Italije. Zanimljivo je u tom pogledu Temistoklova rečenica "...*Naša domovina (država) ona je ovdje na 200 brodova...*", koja predstavlja klasičan primjer postojanja

Zanimljivo je spomenuti da su se u principu na gotovo sličan način i samnitska plemena organizirana u formacije **touto-a** tijekom V. st. p. n. e. ujedinila u Samnitsku Ligu (samnitski politički entitet) da bi se onda uslijed intenzivnog društvenog razvitka i prelaska na nove forme gospodarskog uređenja i taj entitet pokrenuo u ekspanziju.

Ako bi se sudilo samo po dostignutom stupnju i veličini produkcije dostupne materijalne kulture koju je područje svake od kneževskih «dinastija» zauzimalo, mogli bismo smatrati da je «Ilijačka dinastija» bila najbitniji faktor u procesu koji će se završiti ujedinjenjem Autarijata. Arheološka građa, a posebno oružje i oruđe (najizrazitiji primjeri; tip bojnih sjekira s dva paralelna sječiva i krampe) pronađena u kneževskim grobovima koji pripadaju «dinastiji sa visoravni» pokazuju veliku sličnost, skoro podudarnost, sa istovrsnim oblicima nađenim u Ražanima i u grobovima iz Romaje.³³⁸ Materijal iz Ararevih gromila prilično podsjeća i na materijal pronađen u Atenici. Male fibule sa trapezastom nožnom pločom (*slika* 25) su pronađene i u Ararevoj gromili i u Godljevu i Krivoj Reci. Između Arareve gromile i Atenice sličnost se ogleda i u izvođenju konstrukcije na oba mjesta, kada je tumul bio zasut do izvjesne visine, pa se tek onda pristupilo izvršavanju pogrebnih običaja.³³⁹ I nalazi trolisnih skitskih strelica «skitskog» tipa iz Čitluka možda i

svijesti o pripadnosti određenom prostoru (kao začetku principa eksteritorijalnosti određenih objekata) ne samo u smislu zemljišta.

Inače i Cimbri i Teutoni i oni ostali etnički i narodnosni elementi koji su se sa njima kretali, kretali su se u velikoj masi (procjene se kreću od više stotina hiljada ljudi) 13 godina od Dunava do Ebra i od Sene do rijeke Po. Slično kao i Cimbri i Teutone možemo promatrati i rani politički razvitak Gota, Burgunda i Vandala. Svi spomenuti narodi u načelu u svome biću nisu bili nomadski, stočarski narodi onoga tipa kao što su to bili npr. Huni, nego zemljoradničke zajednice.

Naravno ne bi trebalo isključivati ni mogućnost da je u prehistorijskoj fazi dolazilo do stvaranja privremenih saveza među pojedinim autarijatskim plemenima ili kneževinama radi ostvarivanja nekih zajedničkih ciljeva i interesa (vojnih-npr. u svrhu ratova sa Ardiječima ili obrane od Skitskih upada, gospodarskih ili nekih drugih). A moguće je da je iz jednog ovakvog saveza koji je postojao tijekom druge polovine VI. st. p. n. e. proizašao i autarijatski politički entitet.

Jedan sličan društveno-politički razvitak, istina duboko u povijesnom razdoblju, možemo pratiti u procesu nastanka crnogorske države. Savez crnogorskih i brdskih plemena okupljen oko cetinjskog vladike (znači okupljen na čisto religioznoj osnovi) je prvo prerastao od početka XVIII. st. u politički entitet, znači čvršću političku jedinicu kojoj su njeni sastavni dijelovi bili subordinirani, a među njima samim postojala su pravila međusobnih odnosa koja su proizilazila uslovno rečeno iz činjenice postojanja političkog entiteta, odnosno iz njega samog a ne na osnovu nekog ad-hoc dogovaranja plemena, tj. njihovih predstavnika. Taj entitet je tek sredinom XIX. st. prerastao u crnogorsku državu.

³³⁸ v. poglavlje o *Pokretnom materijalu*.

³³⁹ Na običaj razbacivanja priloga na široj površini primijenjen u Atenici se nailazi i na primjeru tumula VII u Sjeverskom,

na svoj način potvrđuju moguću usmjerenost predstavnika spomenute dinastije prema istoku. Ipak najzanimljiviji dokaz za predstavljaju primjerci narukvica od brončanog lima ukrašenih geometrijskim motivima izvedenim ukucavanjem nađenim u Ararevoj grobnici, koje po svome tipološkom karakteru predstavljaju direktnu preteču «mramoračkim» pojasevima. I lokalitet Potpećine gdje je do sada pronađeno najviše primjeraka narukvica od brončanog lima udaljen je samo 1,5 km od Arareve gromile, i nesumnjivo su i pokojnici koji su (u istom periodu) sahranjeni i u Potpećinama i u Ararevoj gromili, pripadali istoj zajednici. Međutim Konogovo, gdje je nađena srebrna naušnica koja je opet ne samo po tipu nego i po vrsti metala podudarna sa objektima od metalnog lima pronađenim u vladarskim grobovima se nalazi u «Ilijačkoj» zoni, a i lokalitet Miošići (kod Pala) gdje su također pronađene narukvice istog tipa kao u Ararevoj gromili i Potpećinama se nalazi na krajnjem zapadu autarijatsko-«glasinačkog» područja, na glavnom putu ka sarajevskom polju, što podrazumijeva da je bio orijentiran prema dolini Prače.

U Ararevoj gromili su pronađeni i astragalni pojasevi koji su isto rasprostranjeni u zapadnoj Srbiji, a vjerojatno su ih preko ilirske populacije kojoj su se nametnuli primili Kelti, tj. Skordiski naseljeni u Donjoj Panoniji. I ovo kao da na neki daleki i indirektni način pokazuje da je visoravan bila izvoriste objedinjavanja Autarijata. U Ararevoj³⁴⁰ grobnici prilozi su uostalom i nešto bogatiji u odnosu na druge, ranije kneževske grobove iz jugoistočne Bosne (Ilijak, Osovo, Čitluk). Ovdje se odstupilo i od ustaljenog skeletnog sahranjivanja i primijenilo se spaljivanje beživotnog tijela kneza, ali je zajedno sa njim sahranjen inhumacijom i njegov sluga ili rob (koji je vjerojatno bio žrtvovan). I način sahrane incineracijom uglednog pokojnika obavljen u Ararevim gromilama je identičan sa načinima sahrane spaljivanjem u Atenici i vladarskom grobu u Pilatovićima.³⁴¹ U Pilatovićima su slično kao u Ararevoj gromili, otkriveni centralni grob sa spaljenim pokojnikom i periferni skeletni grob.³⁴² To bi sa svoje strane govorilo u prilog povezanosti kneževske «dinastije sa visoravni» sa autarijatskom «vladarskom dinastijom», čiji su predstavnici tijekom perioda kraj VI-prva polovina V. st. p. n. e. sahranjeni u Atenici, Pilatovićima i Novom Pazaru.

Uostalom potrebno je istaći još jednu dodatnu činjenicu koja bi govorila u prilog većeg značaja «dinastije sa visoravni» u razvitku vrhovnog vladarskog sloja u autarijatskom političkom

³⁴⁰ Ime Arareva gromila na Glasnicu izvodi se od reči *arar*, koja se očuvala u albanskom i još uvijek označava humku. Čorović, 1925;

³⁴¹ Palavestra, 1984, 23; 64

Materijal iz vladarskog tumula iz Pilatovića je neobjavljen. Palavestra 1984, 56-57; Spomenuti tumul iz Pilatovića je za razliku od vladarskih tumula iz Atenice, Novog Pazara i Pečke Banje uklopljen unutar nekropole; međutim po svim ostalim karakteristikama on može zasluživati naziv vladarskog tumula.

³⁴² Palavestra, 1984, 81

entitetu-kneževski grobovi koji pripadaju «dinastiji sa visoravni» i Čitluk i Arareva gromila najmlađe, (posebno ovaj drugi čiji se nastanak datira na sami kraj VI. st. p. n. e.) i vremenski najbliže vladarskim grobovima u odnosu na ostale kneževske grobove u jugoistočnoj Bosni. Sjeveroistok matične teritorije inače pokazuje tijekom VI. st. p. n. e. ubrzaniji politički razvitak, što je sigurno bila posljedica skitskog pritiska kojem su autarijatsko-ilirske zajednice na sjeveru i istoku od Drine bile najizloženije. To je primoralo ove zajednice da se «pregrupiraju», učvrste unutarnju strukturu i možda se i međusobno počnu uvezivati, tako pokrećući prvi korak ka stvaranju politički jedinstvene autarijatske zajednice. Tek nakon uvezivanja sjevernih zajednica proces ujedinjena bi zahvatio i zajednice na jugu. Možda bi se upravo činjenicom da je okrupnjavanje počelo na sjeveru mogle objasniti podudarnosti i sličnosti u materijalnoj kulturi među lokalitetima na «visoravni» i onima istočno od Drine.

Upada u oči u slučaju Arareve gromile, i to da ovaj kneževski grob, iako je okružen sa nizom nekropola nije bio sastavni dio ni jedne od njih, za razliku od ostalih kneževskih grobova iz jugoistočne Bosne koji su bili sastavni dijelovi većih nekropola tumula. Kneževski grob u Čitlucima koji je od Arareve gromile stariji par decenija se nalazi unutar veće nekropole tumula i čini njen sastavni dio. Znači da se u vremenu između nastanka kneževskog groba u Čitlucima i onog u Ararevoj gromili dogodila korjenita kvalitativna promjena poimanja kneževske/vladarske institucije, ako ne na čitavom autarijatskom području, a ono bar na prostoru koji je zauzimala «zajednica sa visoravni». Kao da se u slučaju Arareve gromile već počinje da očitava ona glavna distinkcija između kneževskih i vladarskih tumula/grobova. Dok se lokalni knezovi sahranjuju u okviru iste nekropole, nekada i u istim tumulima kao i ostali njihovi suplemenici, vladari se sahranjuju izdvojeno od nekropola na posebnom samo za tu priliku izabranom zemljištu i sa posebno kompliciranim ritusom, čime i na taj način ističu svoju posebnost u odnosu na obične «smrtnike». Ustvari ta izdvojenost vladarskih tumula/grobova u odnosu na tumule i nekropole u kojima se sahranjuju «obični» sunarodnici, te je i jedna od bitnijih vidljivih razlika između institucija lokalnih knezova i vladara, odnosno njihovo iznimno bogatstvo pokazuje da se dogodila kvalitativna izdvojenost određenih porodica i rodova u odnosu na ostatak stanovništva kojem je u narodnosnom smislu pripadala.³⁴³

To jasno pokazuje da je i u svijesti Autarijata postojala određena distinkcija u odnosu na nekadašnji status lokalnih, plemenskih prvaka i općeutarijatskih, narodnih prvaka, makar i

³⁴³ Slična pojmovna distinkcija primjenjuje se i u slučaju I Avarskog Kaganata, u kojem se isto razlikuju kaganski (tj.vladarski) i kneževski grobovi. (Arheologija, Gavela, 1997, 197-198). I u ovom slučaju grobovi avarskih vođa su situirani van klanske nekropole.

općeutarijatska dinastija proizašla iz jedne od lokalnih dinastija. Za razliku od kneza, vladar je uživao znatno veći ugled, moć a možda, kao što pokazuju «mramorački» pojasevi i religiozni oreol. Njegov položaj je bio na neusporedivo većem stupnju nego što je to bio stupanj njegovih predaka. Samim tim je pozicija vladarske institucije, odnosno pojedinaca koji su je obnašali i sa kojom su se u očima Autarijata identificirali, bila nešto drugo od lokalnih knezova. Zbog spomenute činjenice smo i smatrali neophodnim da uvedemo terminološku distinkciju *knez-vladar*, kako bi na najlakši način objasnili sadržinsku razliku između dvije institucije. Nova, *vladarska*, institucija se odlikovala i u novim estetskim shvaćanjima njenih nosilaca; oni sada nose odijela protkana zlatnim i srebrnim aplikacijama i zlatne ili srebrne pojaseve sa magijsko-religijskim simbolima, narukvice većih dimenzija, kape i ogrtače iskićene zlatnim dugmadima i privjescima, šljemove i oklope obogaćene zlatnim i srebrnim aplikacijama, a upotreba grčko-italske fine keramike, uvoznog brončanog posuđa i običnog luksuznog nakita je prelazila sve granice. Vladar je znači i svojom svakodnevnom pojavom, koja je «zračila» sa raskošju i luksuzom, u svijesti Autarijata zasjenjivao nekadašnje «skromne» lokalne knezove.

Ekspanzija

Kontinuirani gospodarski i društveni razvitak Autarijata tijekom više stoljeća, i napose stvaranje jedinstvenog političkog entiteta rezultirali su posljedicama ne samo po Autarijate nego i na njihovo susjedstvo. Vjerojatno je, usljed razvoja, došlo i do znatnog porasta stanovništva a i do akumuliranja takve energije na uskom autarijatskom i glasilačkom kulturnom arealu da se ona neminovno morala disperzirati na okolne zemlje. I želja za kontrolom trgovačkih puteva kojima se kretala razmjena sa mediteranskim kulturama je ležala u motivaciji za ekspanzijom. Porast potražnje i ponude na autarijatskom matičnom teritoriju zahtijevao je da se radi bolje i bogatije trgovine uspostavi kontrola i nad trgovačkim komunikacijama. O tome dovoljno govori veliki broj nađenih uvoznih luksuznih i praktičnih predmeta u razdoblju Halštata D (po Garašaninovoju kronologiji).³⁴⁴

Stvaranje jedinstvenog, stabilnog i moćnog političkog entiteta je bio jedan od najvažnijih preduvjeta za ekspanziju širokog obujma. Da nije postojao autarijatski politički entitet teško da bi autarijatska ekspanzija uopće bila moguća. Političko jedinstvo narodnosne cjeline i smanjivanje lokalnih partikularizama neminovno ima kao posljedicu i stvaranje jake vojne snage. Porast značaja i jačanja vojne snage ilustrira veliki broj ratničkih grobova. Sve su to preduvjeti za otpočinjanje i preduzimanje ratničkih pohoda. Oni neće imati samo karakter pljačkaških upada, nego i razgranatih osvajačkih i hegemonističkih pohoda prema susjednim narodima, kako na one sa kojima imaju zajedničko ilirsko porijeklo tako i na neilirske narode.

Ranije konstantno ratovanje za vrela i slane i slatke vode, pašnjake, plodne riječne doline bilo da su se sukobljavali čitavi narodi ili samo pojedina njihova bratstva, klanovi ili plemena, sada se pretvorilo u znatno ozbiljniji rat sa karakterima ekspanzije na susjedna područja, težeći i uspostavi kontrole nad tim područjima.

Tijek i vrijeme ekspanzije

Jedino što sa sigurnošću možemo tvrditi u vezi autarijatske ekspanzije jeste da je ona nepobitna činjenica i da se desila u jednom određenom vremenskom periodu na određenom balkanskom prostoru. Sve ostalo je predmet tumačenja pisanih vrela i ostataka materijalne kulture.

Prvo ćemo se osvrnuti na pisani materijal. Strabon na dva mjesta spominje autarijatsku moć. Prvo ih navodi zajedno sa Ardijejcima i Dardancima kao narodima koji su ranije bili najmoćniji među Ilirima.³⁴⁵ Na drugom mjestu Autarijatima se posvećuje cjelokupno poglavlje i u uvodu se

³⁴⁴ Garašani M, 1957, 46 i d.

³⁴⁵ *Strab. Geo.* VII, 5, 6

navodi da su oni nekada bili "najveći i najmoćniji" (μέγιστον καὶ ἄριστον) ilirski narod.³⁴⁶ Apijan opet samo uzgred navodi da su Autarijati bili najbolji na kopnu.³⁴⁷ Iako se njegov podatak odnosi na prilično kasnije razdoblje, i kod Orozija saznajemo da je i Kasander poznavao snagu i veličinu (*virtutem et multitudinem*) autarijatskog naroda, iako je taj podatak vjerojatno bio reminiscencija na Autarijate starijih vremena, a ne one iz Kasandrovog doba.³⁴⁸ Pisana građa potvrđuje i pravce autarijatske ekspanzije u samo dva smjera; istočni prema Ibru i Pomoravlju, u pravcu teritorije Tribala³⁴⁹ i južni na planinskom području i prema istočnoj Hercegovini, odnosno na područje Ardijejaca.³⁵⁰ To nipošto ne znači da se ekspanzija i uvjetovana sa tim hegemonija Autarijata desila samo na istočnom i južnom pravcu. Zbog Pseudo-Skilaksovog smještaja Autarijata u blizinu Skadarskog jezera, ne bi trebalo iz ovog određivanja smjerova autarijatske ekspanzije na osnovu vrela isključiti i jugoistočni pravac, uz doline Tare i Pive prema dolini Morače i Drimu te Skadarskom jezeru.³⁵¹ Zbog toga što nijedno vrelo, pa i kada govori o prodorima i pobjedama Autarijata, izričito ne navodi autarijatsku ekspanziju prema ovom području, mogli bismo sa prilično velikim stepenom obazrivosti tvrditi da se ova faza ekspanzije desila prije već spomenutih pravca ekspanzije. Strabon opet spominje da su Autarijati zavladali i drugim Tračanima i Ilirima,³⁵² međutim on se zadovoljava samo spomenutom konstatacijom i ne pojašnjava kojim su to drugim ilirskim i tračkim narodima Autarijati pored Tribala zagospodarili, ostavljajući to pitanje u sferama naših špekulacija i dokazivanja.

Kada se obrađuje autarijatska ekspanzija trebalo bi isključiti mogućnost da je ona bila motivirana nekim imperijalnim motivima, ili željom za regionalnim gospodstvom ili za stvaranje nekog imperijalnog državnog organizma na Balkanu. Autarijati su bili na takvom stupnju unutarnjeg društvenog i gospodarskog razvitka da oni kada su i krenuli u ekspanziju, nisu bili sposobni da stvore državno-politički okvir, i cjelokupna ekspanzija Autarijata imala je praktični karakter radi zadovoljavanja egzistencijalnih potreba.

Istočni pravac

Ekspanzija na teritoriju Tribala imala je upravo praktičnu motivaciju, kako bi se planinci spustili u riječne doline Morave i time zagospodarili i moravskom komunikacijom. U svome naumu

³⁴⁶ *Strab. Geo.* VII, 5 11

³⁴⁷ *App. Ill.* 3

³⁴⁸ *Oros.* III, 23, 26

³⁴⁹ *Strab. Geo.* VII, 5, 11 i *App. Ill.* 2 (riječ je o podatku mitološkog karaktera)

³⁵⁰ *App. Ill.* 3; *Strab. Geo.* VII, 5, 11

³⁵¹ *Ps. Scyl.* 24.

³⁵² *Strab. Geo.* VII, 5 11

Autarijatski vladajući sloj koji je primarno i bio zainteresiran za trgovinu sa grčkim i italjskim svijetom, je potpuno i uspio. Autarijatski prodor na teritoriju i podjarmljivanje Tribala je najbolje u izvornoj građi posvjedočen, ali je i pitanje kada se on desio proizvelo najviše nedoumica, polemika i postavljanja raznovrsnih teza. Upravo su se na pitanju vremena autarijatske ekspanzije na tribalsko narodnosno područje najviše razišli povijesna nauka i arheologija.³⁵³

³⁵³ Zippel, Niese, Patsch i Schütt ekspanziju Autarijata dovode u vezu sa keltskom najezdom i datiraju je izuzev Niese u početak druge polovine IV. st. p. n. e. dok Niese kada govori o ekspanziji Autarijata ima u vidu autarijatsku seobu iz 310. god. p. n. e. (Zippel, 1877, 38-39; Niese, 1893-1903, 304 i 11, 13; Patsch, 1922, 47 i d.; Schütt, 1910, 57). Po Polaschek-u Autarijati su početkom IV. st. p. n. e. pokorili Tribale. Približnu dataciju onoj koju je dao Polaschek na prijelaz iz V. u IV. st. p. n. e. dao je i Milutin Garašanin (Polaschek, 1937, 2395; Garašanin M, 1949, 135). Izgleda da je u slučaju Garašanina riječ o pokušaju kompromisnog usklađivanja rezultata do kojih je došao arheološkim istraživanjima i dotadašnjih povijesnih sinteza u kojima se raspravljalo o Autarijatima. Papazoglu, koja se najviše do sada bavila problematikom Autarijata, prvenstveno na osnovu pisanih vrela tvrdila je da se ekspanzija na tribalsku teritoriju dogodila, nakon smrti Aleksandra Velikog 323. god. p. n. e., kada su navodno Autarijati iskoristili dijadiške ratove i kaos koji je nastupio i pregazili Tribale i preplavili Pomoravlje. Papazoglu, 1969, 43,45,69,83,86

Inače postoji u historiografiji jedna tendencija, počev od Zippel-a da se cjelokupna povijest Autarijata sažme u samo jedno, četvrto stoljeće p. n. e. svodeći sve što se desilo sa Autarijatima u kontekst pojave i najezde Kelta na Balkan. Keltski pritisak kao uzrok autarijatske ekspanzije navodi se i u Historiji jugoslavenskih naroda. U stavu iznijetom u spomenutoj sintezi Kelti nisu potisnuli samo Autarijate i to na južnu Moravu, nego i sve ostale ilirske narode, uključujući i Ardijejce! (tom I, 1959, 21-22.). Međutim kada se malo bolje izanalizira povijesna građa, može se jasno vidjeti da teza po kojoj se ekspanzija i hegemonija smještaju u IV. st. p. n. e. ustvari nema nikakvo uporište u pisanim vrelima. Niti se eksplisitno spominje a niti se može naslutiti u vrelima da se autarijatska ekspanzija desila u tom periodu. Riječ je o najobičnijoj konstrukciji kako bi se autarijska ekspanzija i njihova povijest uopće uklopili u kontekst zbivanja na srednjem Balkanu između uzdizanja Makedonije i najezde Kelta.

Nasuprot mišljenja F.Papazoglu stoji mišljenje nastalo na osnovu arheoloških istraživanja, počev od B. Čovića i njegovih radova «*Izvori za istoriju Autarijata*» (Čović, 1967, 107) i «*Od Butmira do Ilira*» (Čović, 1976, 285-286), a podržano i od drugih istraživača (kao na primjer B.Jovanovića, 1979 B, 69) do velikih sintetičkih radova u PJZ V i Arheološkom leksikonu BiH, (Čović, 1987, 626-627; Benac 1987, 786; 793; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 60), a po kojem se ekspanzija desila krajem VI. i početkom V. st. p. n. e. I Rastko Vasić, smatra da se kulminacija razvitka glasinacke kulture starijeg željeznog doba, autarijatske moći i ekspanzije desila u VI. i V. st. p. n. e. i da su Tribali poraženi od strane Autarijata nekad u periodu od početka V. st. p. n. e. pa do posljednje trećine istog stoljeća (Vasić, 1991, 75; 78-79; 81). S druge strane Wilkes (2001, 155) drži da se ekspanzija kulture tumula glasinacke kulture krajem V. st. p. n. e. proširila u istočnu Srbiju, a sukladno s tim da se tada i desila autarijatska ekspanzija na Tribale.

Suočena sa obiljem arheoloških dokaza koju ekspanziju glasinacke kulture datiraju u znatno ranije radoblje, i očitom protivrječnosti svoje teorije o autarijatskoj ekspanziji na tribalsko područje između 323. i 310. god. p. n. e. Papazoglu unosi novu teoriju o ekspanziji "*nosilaca halštatske kulture bosanskog tipa*" na zapadnom i centralnom Balkanu stoljećima prije po Papazoglu pretpostavljene autarijatske ekspanzije (1969, 207). Evidentno je da Papazoglu pretpostavlja postojanje dvije balkanske ekspanzije čiji bi se centar nalazio negdje u istočnoj Bosni. Ovako postavljenom

Za početak potrebno je iznalazirati sam podatak gdje se govori o autarijatskom podjarmljivanju Tribala. U zadnjim rečenicama poglavlja u kojem govori o Autarijatima, Strabon navodi da su Autarijati podjarmili (καταστρεψόμενοι) Tribale čija se teritorija proteže od zemlje Agrijana do Istra u dužini od 15 dana, zavladao drugim Tračanima i Ilirima, da bi zatim podlegli Skordiscima, a na kraju Rimljanima.³⁵⁴ Postoji još jedan podatak iz Strabonove Geografije koji eksplite ne spominje Autarijate³⁵⁵, ali bi se lako moglo zaključiti da se pod Ilirima pred čijim pritiskom Tribali prelaze i na drugu stranu Dunava kriju Autarijati.³⁵⁶

Tukidid donosi dva veoma bitna podatka koja prilično pomažu u rješavanju zagonetke vezane za vrijeme autarijatske ekspanzije. Opisujući zemlju Odriskog kralja Sitalka, Tukidid na krajnjoj zapadnoj granici Sitalkovog kraljevstva spominje Tribale "*i to slobodne (nezavisne)*" (καὶ τοὺτους αὐτονόμους) na rijeci Isker (Ἰσκιού).³⁵⁷ Navedeni fragment se direktno nadovezuje na Tukididov opis Sitalkovog pohoda na Makedoniju 429. god. p. n. e. U drugom podatku, spominjući bitku kod Delija 424. god. p. n. e. između Beočana i Atenjana Tukidid uzgred napominje da je gotovo istovremeno sa bitkom kod Delija, poginuo i kralj Sitalko, napavši Tribale koji ga pobijediše.³⁵⁸ Iz navedenih podataka evidentno je da su Tribali između 430. god. p. n. e., (vjerojatno

konstrukcijom nastojalo se da se dovedu u sklad i rezultati arheoloških istraživanja, a da se istovremeno ne naruši osnovna misao o dataciji autarijatske ekspanzije na istočnom pravcu.

³⁵⁴ Kad bi se bukvalno analizirao Strabonov tekst mogao bi se steći utisak da se sve odvijalo jako brzo. Ali Strabonovo djelo je zemljopisne prirode i povijesni podaci imaju tek uzgredni karakter, kojima se dopunjuju opisi pojedinih zemalja. Kod Strabona je primjetna tendencija da mnoštvo povijesnih podataka uklopi u relativno male odjeljke, nadovezujući ih jedne na druge, bez obzira da li oni imaju uzročno-posljedičnu i smislenu vezu. U našem slučaju Strabon je skoro polumilenijumsku povijest sažeo u samo dvije rečenice. Time bi trebalo razlučiti prvu rečenicu na tri različite smislene cjeline, -prvu gdje se spominje podjarmljivanje Tribala, drugu o rasprostranjenosti Tribala i treću o vladavini nad drugim Ilirima i Tračanima. Prvu i treću cjelinu bi mogli dovesti u vezu, dok bi se podatak o tribalskom prostiranju odnosio na neko drugo vrijeme, pogotovu jer samo na tom mjestu Strabon upotrebljava sadašnje vrijeme, za razliku od prve i treće cjeline u kojoj upotrebljava prošla vremena. (*Strab. Geo.* VII, 5, 11)

³⁵⁵ *Strab. Geo.* VII, 3, 15

³⁵⁶ Ovaj Strabonov podatak se jedino može odnositi na Autarijate jer Dardanci, jedini koji se još uzimaju u obzir kao eventualni uzročnici potiskivanja Tribala, nikada nisu prodrli tako daleko na sjever. Zatim, Dardansko izbacivanje u prvi plan izbija tek nakon autarijatskog sloma, a ako se i dardansko potiskivanje i desilo to se moralo desiti poslije sloma Autarijata, znači u III. i II. st. p. n. e. jer su prije toga razdoblja Autarijati živjeli sjevernije od Dardanije. Ali u III. i II. st. p. n. e. na tom prostoru su živjeli Skordisci koji su bili i previše moćni i sigurno ne bi dozvolili Dardancima da prodiru na sjever sve do Dunava. I na kraju najvažniji detalj; ne postoji ni jedno pisano vrelo kojim se potvrđuje da su se Dardanci sukobljavali sa Tribalima, dok u slučaju Autarijata postoji.

³⁵⁷ *Thucyd.* II, 96

³⁵⁸ *Thucyd.* IV 101

i nešto ranije), i 420. god. p. n. e. već bili nastanjeni na Iskeru. Za našu studiju bitno je Tukididovo spominjanje slobodnih (αὐτόνομους) Tribala u smislu kao da postoje i oni koji nisu slobodni.³⁵⁹

Kada se spominju Tribali u IV. st. p. n. e. nigdje se ne može primijetiti ni eventualna mogućnost da postoje različite grupe Tribala, naprotiv Izokrat u svojoj Panatejskoj besjedi koja se datira između 342. i 339. god. p. n. e. spominje kao općepoznatu činjenicu da su Tribali "složni kao nijedan drugi narod".³⁶⁰ Razumljivo je zašto u IV. st. p. n. e. ne postoje svjedočanstva o statusno različitim skupinama Tribala. Sjećanje na nekada slobodne i diferencirane Tribale je već izbljedinilo i savremenici pred svojim očima jedino imaju složne i ujedinjene Tribale, koji uznemiravaju svoje susjede, pobjeđuju grčke kolonije, ratuju sa Makedonijom i čak ranjavaju Filipa II.

Nasuprot u odnosu na IV. st. p. n. e. već za drugu polovinu V. st. p. n. e. primjećujemo skoro neprimjetno diferenciranje Tribala. To nas evidentno dovodi do zaključka, da ako pretpostavimo da postoje i Tribali koji nisu slobodni, da se oni nalaze pod hegemonijom Autarijata. Pošto raspoložemo sa izvornom potvrdom da su Autarijati podjarmili Tribale jedino Autarijati i dolaze u obzir da budu gospodari nad onim dijelovima Tribala koji su zavisni.

Da bi se dobila potpuna slika sudbine Tribala u V. st. p. n. e. potrebno je Tukididove vijesti dovesti u vezu sa već ranije spominjanim Herodotovim podatkom. U njemu imamo za početak V. st. p. n. e. lokalizaciju Tribala u području Pomoravlja, da bi ih onda, i to one slobodne, oko 430. god. p. n. e. našli posvjedočene jugoistočno, na rijeci Isker. Znači da se između ova dva podatka desilo nešto što je poremetilo teritorijalnu rasprostranjenost srednjobalkanskih naroda. Jedino što dolazi u obzir je autarijatska ekspanzija. Time bi Herodotov podatak predstavljao *terminus post quem*, a Tukididovi podaci *terminus ante quem* autarijatske ekspanzije u istočnom pravcu.³⁶¹

³⁵⁹ Smisao takvog razumijevanja Tukididovog spominjana "slobodnih Tribala" potvrđuje i sam Tukidid. Na početku istog odjeljka gdje spominje slobodne Tribale Tukidid govori o peonskim plemenima Agrijana i Lelejaca koja se nalaze u okviru Sitalkovog kraljevstva, da bi odmah zatim spomenuo da je kraljevstvo graničilo i sa slobodnim Peoncima. Jasno se uviđa Tukididova distinkcija kada govori o dijelovima jednog naroda koji imaju različiti politički status. Interesantno je to uporediti i sa brojnim spominjanima u izvorima slobodnih Tračana gdje se pridjev "slobodnih" upotrebljava kao distinkcija u odnosu na one Tračane koji su bili u okvirima Odriske kraljevine, njenih epigona u drugoj polovini IV. st. p. n. e. ili neke druge hegemonije. Znači da u Tukididovom vremenu pored Tribala o kojima on govori i koji su slobodni postoje i oni koji se nalaze podčinjeni hegemoniji nekog drugog naroda, čije ime Tukidid ne navodi.

³⁶⁰ Izokrat, 227-228

³⁶¹ U slučaju da Herodotov podatak nije bio pozajmica od Hekateja i da odražava činjenično stanje na središnjem Balkanu tijekom putovanja na kojem je Herodot saznao informaciju (za nas nepoznatim kanalima), onda se pitanje datacije dobivanja podatka o «tribalskoj ravnici» stavlja u prvi plan. Herodot ju je najvjerojatnije morao dobiti prilikom svoga boravka na crnomorskoj obali. August Musić (1900,19), smatra da se Herodotovo skitsko-crnomorsko desilo prije

Logičkim zaključivanjem i pažljivijim posmatranjem Tukididovog podatka o slobodnim Tribalima mogli bismo još preciznije datirati autarijatsku ekspanziju u pravcu istoka. Iz smisla teksta u kojem se spominju nezavisni Tribali, primjećuje se da se pridjev "slobodni (nezavisni)" pojavljuje kao već ustaljeni termin, nigdje se i ne nagovještava da su Tribali došljaci na obale Iskera ili bilo kakvo njihovo kretanje. Iako bi se možda na osnovu Sitalkovog ratovanja sa Tribalima, po Tukididu ono je bilo ofanzivnog karaktera od strane odriskog kralja, moglo naslućivati da su Tribali vršili konstantni pritisak na zapadne granice Odriske kraljevine. Sve ovo implicira da su ekspanzija i posljedice vezane za nju već svršen čin, i da je hegemonija Autarijata na istočnom pravcu već ustaljena. Time vrijeme ekspanzije ne bi trebalo naslanjati baš za 430. god. p. n. e. i mogli bi je datirati u par decenija ranije, najvjerojatnije u prvu polovinu V. st. p. n. e. Potvrdu tome daju i autarijatski vladarski grobovi u Atenici i Pilatovićima, koji su nastali u prvim decenijama V. st. p. n. e., što podrazumijeva da se ekspanzija na zapadno tribalsko područje morala desiti prije nastanka spomenutih grobova.

Postoji još nekoliko dokaza na osnovu kojih bi mogli potvrditi izvjesnu starost autarijatske ekspanzije i hegemonije na srednjobalkanskom području. Strabonovovo nabranje nekada najmoćnijih ilirskih naroda ima povijesnu vrijednost. U njemu se Autarijati stavljaju na prvo mjesto ispred Ardijejaca i na kraju Dardanaca.³⁶² Upadljivo je da Strabonov redoslijed odgovara stvarnom kronološkom rasporedu uspona nabrojanih naroda. Ardijejski uspon se datira u III. st. p. n. e., dardanski još kasnije, a autarijatski bi bio znatno stariji od svih njih. I na primjeru Kelta on se pridržava istoga principa, jer prvo spominje Boje a tek zatim Skordiske, koji se pojavljuju kasnije nego Boji. I ovdje primjećujemo Strabonovu sklonost ka sažimanju povijesti Balkana, jer umjesto da se zadržava na potankostima opisa vremena moći tih naroda, on ih jednostavno samo nabroji u nekom smislenu kronološkom slijedu.

Sljedeći podatak je mitološke naravi. Na početku svoje Ilirske knjige, Apijan donosi genealogiju ilirskih naroda, zasnovanu na grčkim mitovima i legendama. Po njoj Autarij, eponim Autarijata pripada prvoj generaciji Ilirovih potomaka. Autarijev sin je Panonije koji opet ima sinove Skordiska i Tribala, rodonačelnike odgovarajućih naroda. Tribali se znači dovode u vezu sa Ilirskim etnosom preko Autarijata. Kao prvo vidljivo je dosta rano uvrštavanje Autarijata, odmah iza Enheleja, u red Ilira, što nedvosmisleno potvrđuje drevnost njihovog postojanja. A s druge strane

njegovih putovanja po Aziji i Egiptu, a da je u Egiptu boravio poslije 448 - 447. god. p. n. e. a pošto se azijsko putovanje desilo prije egipatskog, onda bismo njegovo crnomorsko putovanje datirali u šestu deceniju V. st. p. n. e. Na osnovu iznesenog *terminus ante quem* autarijatskog prodiranja na tribalsko područje bi se više pomjerio prema sredini V. st. p. n. e.

³⁶² Strab. Geo. VII, 5, 6

dovođenjem Tribala u vezu sa Autarijem u svojstvu unuka po muškoj liniji (*agnati*), on se stavlja u status osobe koja se nalazi pod očinskom vlašću (*pater potestas*).³⁶³ Zadnji zaključak sugerira da se potčinjenost Tribala Autarijatima desila u vremenu kada je svijest mitološkog stvaranja još bila živa bar za grčke opise barbarskih naroda. Sa druge strane opet prisustvo jasnih povijesnih podataka o autarijatskoj ekspanziji navodi nas na pomisao da ekspanziju Autarijata postavimo u ne baš u tako drevna mitološka vremena, nego u doba kada se već očitovala diferencijacija između povijesne i mitološke svijesti, u kojoj je potonja već bila na "izdisaju".

I arheologija je dala dokaze o autarijatskoj ekspanziji na istok.³⁶⁴ Istraživanja potvrđuju da se tijekom V. st. p. n. e. desila ekspanzija glasinačke kulture starijeg željeznog doba koja je zahvatila šire područje Pomoravlja, i tako zaposjedajući plodnu i pitomu teritoriju koju su naseljavale zajednice bosutske kulture koje su živjele južno od Save i Dunava³⁶⁵ i posebno moravsko-zlotske kulturne grupe, čiji su nosioci najvjerojatnije bili Tribali³⁶⁶, i na koju su Autarijati bili ustremili fokus svoje ekspanzije prema istoku. Grobovi «glasinačkog» tipa iz središnjeg dijela zapadne Srbije (lokaliteti Ražane, Višesava, Kremna ispod planine Tare, Godiljevo, Krive Reke, Srednja Dobrinja, Glumoč, Uzići, Vrane kod Arilja, Bajina Bašta, nevladarskih grobova iz Pilatovića i drugih lokaliteta), koja je bila ili autarijatsko područje («sedma» autarijatska oblast) ili granično područje ili je bila pod kontrolom tribalskih zajednica u vrijeme prije ekspanzije, sadrže autarijatski («glasinački») materijal koji najvećim dijelom pripada upravo razdoblju prijelaza VI. u V. st. p. n. e. i prvoj polovini V. st. p. n. e. Kako izgleda, autarijatska ekspanzija bi se kretala iz pravca gornjeg toka zap. Morave prema istoku. Na tome putu nalaziti će se situirana i Atenica odakle su se pravci ekspanzije odvajali prema jugu (ka novopazarskoj oblasti) i dalje ka istoku i sjeveroistoku (u srednje i donje Pomoravlje).³⁶⁷ Kao osnovni pokazatelj autarijatske ekspanzije navodi se rasprostranjenost nalaza luksuznih

³⁶³ Apijan je bio rimski građanin i pored grčko-egipatskog porijekla potpadao je pod rimsko zakonodavstvo i kao javni službenik dobro je znao šta znači *pater potestas*.

³⁶⁴ Potrebno je navesti i da Rastko Vasić relativizira autarijatsku ekspanziju (uključujući i stepen infiltracije i njen značaj po politički, etnički, narodnosni i kulturni razvitak) prema istoku, posebno u zonu Pomoravlja, (1987 G, 672) i pored toga što je potvrđena i u povijesnim izvorima i u bogatoj arheološkoj građi, dok nasuprot ističe tezu o "glasinačko"-autarijatskom prodoru u Panoniju, preciznije rečeno u Srijem i istočnoj Slavoniji.

³⁶⁵ Srejović, 1994

³⁶⁶ Vasić, 1973, 101-102; Palavestra, 1984, 75, Vasić, 1987 G, 671-672; Benac, 1987, 793; Isto, 1991, 79

³⁶⁷ Palavestra, iako u načelu ne negira autarijatsku ekspanziju, smatra da su još u VII. st. p. n. e. Dardanci na Goliji zaustavili autarijatska «ratnička» plemena, a da je njihov prodor na tribalsku teritoriju zaustavljen početkom VI. st. p. n. e. na Moravici i Maljenu (nedaleko od Užičke Požege), Palavestra, 1984, 76. Palavestra izgleda da nije u dovoljnoj mjeri uskladio povijesne i arheološke podatke tako da je autarijatsku ekspanziju datirao u znatno kasnije razdoblje, a i ograničio na relativno uzak pojas.

metalnih pojaseva "mramoračkog" tipa. Rasprostiranje mramoračkih pojaseva, ujedno i pokazatelj dokle je autarijatska ekspanzija, ili samo njeni krakovi izraženi u privremenim upadima, je išlo prema istoku, jugoistoku i sjeveroistoku. Ti pojasevi su rađeni većinom od srebra, i pripadaju širokoj grupi srodnih oblika nakita rađenog od lima i ukrašavanog tehnikom ukucavanja. Taj nakit je po svojim tipološkim karakteristikama specifikum autarijatske kulture i nalazi se na autarijatskom području u grobovima koji potiču od kraja VI do kraja V. st p. n. e., a za ovo razdoblje veže se i veći broj nalaza «mramoračkih» pojaseva na moravskom području.³⁶⁸ U kronološkom smislu mramorački pojasevi se mogu smjestiti u šire shvaćeno razdoblje od samog kraja VI. st. do kraja V. st. i vjerojatno u IV. st. p. n. e. i tipološki su vezani za istovremene tipove brončanih narukvica i dijadema pronađenim u jugoistočnoj Bosni iz kojih su se razvili.³⁶⁹ Ako je suditi po nalazu iz Mramorca, i sličnim primjercima pronađenim u okolici, Autarijati su bili prodrli i u donji tok Velike Morave. Predmeti otkriveni u Mramorcu uveliko podsjećaju na nalaze iz Novog Pazara, Pečke Banje (zlatne narukvice izrađene u sličnom maniru kao i «mramorački» pojasevi) Pilatovića, Atenice, i jugoistočne Bosne. Srebrni pojasevi su pored Mramorca nađeni i na drugim lokalitetima u oblastima Donje Morave (Umčari, Kolarima, Miloševac), a u gornjem toku Velike Morave, pojas je pronađen i na lokalitetu Batinac. Nalaz iz Batinca je karakterističan na sve ostale do sada pronađene pojaseve i druge nalaze «mramoračkog» tipa i po tome što je kao jedini do sada pronađen na lokalitetu koji se nalazi istočno od Morave.

Veze srednjeg i donjeg Pomoravlja sa jugozapadnom Srbijom i Bosnom tj. uopće autarijatskim prostorom, ako je suditi po nalazima materijala, tijekom V. st. p. n. e. su veoma izražene.³⁷⁰ Tako se tamo nailazi na krčage sa trolisnom osnovom i kosim obodom, dvojne igle sa «M» glavom i fibule sa četvrtastom nogom.³⁷¹ Na lokalitetu Ljuljaci kod Kragujevca su otkrivena dva tumula većih dimenzija okružena kamenim vijencem, sa tri odnosno četiri groba unutar svakog od

³⁶⁸ Garašanin M, 1949; Čović, 1967, 117

³⁶⁹ Benac, 1987, 786

³⁷⁰ Tako veliko teritorijalno rasprostriranje Autarijatskog političkog entiteta onda kada je on bio u zenitu svoje snage ne bi trebalo da se dovodi u sumnju samo zbog svoje veličine, jer znamo da je u protohistorijskom razdoblju postojalo više političkih entiteta (čiji su tvorci bile zajednice na istom ili sličnom nivou društvenog razvitka kao i Autarijati u periodu kraj VI - kraj IV. st. p. n. e.) a koji su svojom teritorijalnom veličinom, u pojedinim slučajevima i znatno, nadmašivali onaj autarijatski kao što su na primjer bili politički entitet Kraljevskih Skita, Odriska kraljevina, Samnitska konfederacija, Skordički entitet, i Dačka kraljevina koju je izgradio Bojrebista. I Ardijejski entitet i Makedonija, su i nakon što su se razvili u državne cjeline bili teritorijalno veliki, a i entitet koji će kasnije stvoriti Delmati zahvatao je priličnu teritoriju. A po Cezaru (*De Bello Gallico*, I, 2), teritorija Helveta se prostirala na 240 rimskih milja dužine (cc 359 km), a 180 rimskih milja širine (cc 269 km).

³⁷¹ Vasić, 1987 G

tumula. Izuzev jednog slučaja svi grobovi su bili skeletni, a pokojnici su bili položeni na pravokutnu kamenu konstrukciju i pokriveni kamenjem.³⁷² Kao što vidimo sahranjivanje je i na ovom lokalitetu izvršeno više-manje u «glasinačkom» stilu.

Ne samo tip i oblik objekta (razlika se nalazi samo u dimenzijama) nego i ornamentalni sustav (čak i motivi) na «mramoračkim» pojasevima je dosta sličan, u nekim segmentima čak i u najmanjem detalju podudaran, sa onim izvedenim na brončanim narukvicama, naušnicama i prstenovima izrađenim od metalnog lima a koje nalazimo širom autarijatske matične teritorije. To jasno pokazuje da su i tipološke karakteristike i ornamentalni sustav na objektima izrađenim od metalnog lima proizvod istog kulturnog i narodnosnog bića (više o tome vidjeti u poglavlju o *pokretnom materijalu*).³⁷³ Potrebno je posebno istaći i da narukvice, naušnice i drugi objekti od metalnog lima egzistiraju usporedo sa svojim znatno razvijenim oblikom koji se već transformirao u pojas-statusni simbol. To se najbolje odgleda na primjerima narukvica pronađenih u tumulima na Potpećinama (IX, 2; IV,1; XI,1). Ta činjenica i sličnost između spomenutog tipa narukvica i mramoračkih pojaseva jasno dokazuju da je porijeklo «mramoračkih» pojaseva nedvosmisleno autarijatsko-«glasinačko». Jedino se na primjerku iz Umčara «umeče» u taj jedinstveni autarijatsko-«glasinački» ornamentalni šablon vješto ukomponovana grčka palmeta.³⁷⁴

Uostalom primjećuje se da se tijekom V. st. i IV. st. p. n. e. odvija proces premještanja centara razvitka Zlotske grupe iz Pomoravlja i zapadne Srbije u sjevernu Bugarsku, tj na prostor oko rijeke Isker.³⁷⁵ Na ovom mjestu podaci dobiveni iz arheološke građe potpuno korespondiraju sa podacima dobijenim iz pisane građe i dokazuju da je tijekom V. st. p. n. e., najvjerojatnije u drugoj polovini istog stoljeća došlo do premještanja središta razvitka tribalske narodnosne zajednice na prostore van zahvata ilirskih Autarijata. Da su u kasnijim razdobljima Tribali živjeli istočno i južno od prostora na kojima su ih smjestili Herodot, odnosno Hekatej potvrdu pružaju i Strabon po kojem se se Tribali protežu od Agrijana do Dunava i Klaudije Ptolomej koji kaže da su zapadni dio

³⁷² Vasić, 1987 G, 658

³⁷³ Garašanin M. koji se najviše bavio pojasevima «mramoračkog» tipa, smatra da se oni trebaju tretirati kao «ilirski» (1964, 148), odnosno autarijatski (1979 A, 9) nalazi. I Benac i Čović stoje na stajalištu da između «glasinačkih» objekata od metalnog lima i pojaseva iz Mramorca i Umčara postoji srodnost (1957, 49). I za Vasića (1973, 77-78) nalazi iz Mramorca i Umčara pripadaju glasinačkoj kulturi. Za razliku od njih Palavestra je ove pojaseve doveo u vezu sa Tribalima (1984,26)

³⁷⁴ Čović, 1976, 319

³⁷⁵ Vasić, 1973, 118; Isto, 1987 G, 671- 672

provincije Donje Mezije zauzimali Tribali i ujedno spominje grad pod nazivom ...Οἷσκος Τριβαλλῶν..., koji se nalazio na ušću rijeke Isker u Dunav.³⁷⁶

Da se u periodu od kraja VI. do sredine V. st. p. n. e. desio vrhunac Autarijatske moći, samim tim i ekspanzije posebno u plodne i trgovačko-komunikacijski važne oblasti na kojima su ranije primat imale tribalske zajednice, potvrđuje i velika koncentracija predmeta od zlata i srebra i grčkog i italiskog importa među nalazima sa lokaliteta u jugoistočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji sa datacijom u fazu IV c-2 (posebno njenu drugu polovinu).³⁷⁷ I prisustvo robova tribalskog porijekla u Ateni V. st. p. n. e. čiji je broj bio toliko veliki da su neke karakteristike njihovog ponašanja ušle u poslovični rječnik Atenjana kao opća oznaka za primitivnost, grubost i zaostalost, možda je upravo rezultat autarijatske trgovine (razmjene «ljudske» sirovine za luksuznu grčku robu), odnosno posljedica autarijatske pobjede nad Tribalima.³⁷⁸

Na koji način se odvijala ekspanzija na istočnom pravcu? Po Strabonu Tribali su podjarmljeni (καταστρεψάμενοι).³⁷⁹ Ovakav podatak se zbog općenite sklonosti antičkih pisaca da preuveličavaju, a i već zbog pomenutog Strabonovog uopćavanja povijesnih procesa, ne bi mogao prihvatiti bez doze rezerve. Iz činjenice o postojanju slobodnih Tribala, velikom njihovom značaju u IV. st. p. n. e. vjerojatno je autarijatska ekspanzija bila samo djelimično zahvatila tribalsko područje, odnosno ona tribalska plemena koja su im bila najbliža, dijelom ih stvarno porobljavajući a dijelom ih potiskujući. Planince i stočare kakvi su bili Autarijati nije u tolikoj mjeri privlačila mogućnost da iz doline Morave nastave ekspanziju u Podunavlje i tako se spuste u ravnice. Njihov osnovni cilj je bilo samo preuzimanje kontrole nad važnim trgovačkim rutama i saobraćajnicama na istoku i trgovačka ruta je tako bar jednim svojim dijelom bila pod kontrolom Autarijata. Istine radi njima bi trebalo i znatno vremena da se aklimatiziraju u drugačijoj sredini. Zbog toga se okreću prema jugu i svojim starim neprijateljima i konkurentima kako bi konačno stekli kontrolu nad vjekovnom granicom i planinskim stočarskim masivima.

³⁷⁶ Tribali su se izgleda prilično dugo održali, i ako je suditi po izvornoj građi postojali su stoljećima nakon Aleksandrove pobjede nad njima. I njihov primjer, kao i kod ilirskih Dardanaca te Liburna pokazuje fenomen izrazite dugovječnosti domorodačkih balkanskih narodnosnih i političkih zajednica. *Plin. NH* III, 149; IV, 3; *Ptol. Geo.* III, 10; *Cass. Dio* LI, 22, 7; 27, 3; Eutropije, IV, 27; *Civitas* Tribala spominje i natpis CIL V 1838; v. i *Codex Iust.*, VIII, 47, 5; Patsch, 1896, 135; Papazoglu, 1969, 43-54

³⁷⁷ Vasić, 1991, 78

³⁷⁸ IG II, 2 Nr. 1951 b 23; IG II, 2 Nr.12822; Aristofan, Ptice, 1520-31; 1567-73; Papazoglu, 1969, 64-68

³⁷⁹ *Strab. Geo.* VII, 5 11

Južni pravac

Južni smjer, prema Ardijejcima, posvjedočen je sa jednim Apijanovim i jednim Strabonovim podatkom. Po Apijanu Autarijati su ne bez teškoća pobijedili Ardijejce. Strabon samo spominje u istom poglavlju gdje govori o Autarijatskom podjarmljivanju Tribala, da su Autarijati stalno ratovali sa Ardijejcima zbog proljetnih vrela slane vode, ali Strabon ne spominje pobjedu ili uspjeh jedne od strana. Iz nastavka Strabonovog teksta se ipak da naslutiti autarijatska nadmoć, jer kaže da su Autarijati "*zavladali i drugim Tračanima i Ilirima*". Ako bismo uspoređivali ova dva podatka mogli bismo zaključiti da je autarijatski prodor na istok ranijeg datuma nego na jug, jer Ardijejci se još bore dok su Tribali već podjarmljeni, ali da su sukobi Ardijejaca i Autarijata započeli prije, a završili nakon što se desio prodor na istok. Autarijatski pritisak na ardijejsko područje tekao je iz tri pravca, iz porječja Prače, gornjeg Podrinja duž rijeka Bistrice i Sutjeske, i preko Bjelašničkog masiva.

Iako je povod za rat sa Ardijejcima možda moglo biti vrelo slane vode uzroci sukoba su dublji i sadržajniji, oni leže prvenstveno u već pomenutom Autarijatskom napretku, želji da se nastala moć iskoristi kako bi se konačno slomio južni susjed i zagospodarilo ne samo slanim vrelom koji se nalazio (po Pseudo-Aristotelu) na ardijejskoj strani granice, nego i zonama ispaša i prije svega zadovoljili apetiti ojačale i obogaćene autarijatske kneževske i ratničke "aristokratije". Pohod na jug je u sebi krio i motiv da se izbije u neposredan kontakt sa mediteranskim svijetom. Iako smo ranije spomenuli da je Autarijatska pobjeda (ali ne i početak sukobljavanja) nad Ardijejcima kasnije datacije nego ona nad Tribalima, to nipošto ne znači da je autarijatska pažnja primarno bila usmjerena na Pomoravlje. Naprotiv izgleda da su sukobi i ratovi Autarijata i njihovih ilirskih srodnika na jugu počeli ranije,³⁸⁰ ali se i završili kasnije nego sukobi i borbe sa Tribalima. Ardijejci, koji su inače u općekulturnom smislu bili vrlo srodni Autarijatima, vodili su žestoke okršaje sa svojim sjevernim susjedima. Žestok otpor potvrđuju i Strabon i Apijan, prvi kada kaže da su Autarijati "*stalno ratovali sa Ardijejcima*" a drugi kada spominje autarijatsku pobjedu dodaje da su i Ardijejci njima nanijeli mnogo štete. U svom drugom podatku kada nabraja najjače keltske, ilirske i tračke narode, Strabon navodi da su se oni "*istrebljivali u međusobnim ratovima*".³⁸¹ Na kraju su ipak Autarijati bili ti koji su izašli kao pobjednici, uzroci tome leže u boljoj organizovanosti, jačoj

³⁸⁰ Da su sukobi, koji su jedno vrijeme vjerojatno imali kontinuirani karakter, između Autarijata i Ardijejaca započeli prije autarijatske pobjede možda indirektno potvrđuje i smisao Strabonovog odjeljka posvećenog Autarijatima (VII, 5, 11) koji bi se mogao tumačiti i tako da su Autarijati **prije** (πρότερον) nego što su postali najveći i najmoćniji ilirski narod stalno ratovali sa Ardijejcima zbog slanih vrela. Strabon u stvari za razliku od Apijana uopće ne govori da su Ardijejci u tim sukobima bili poraženi, i sigurno su ovi kronični sukobi trajali jedan određen duži period i da su Autarijati uložili iznimne napore da pobijede svoje srodne i goršačke južne susjede.

³⁸¹ *Strab. Geo.* VII, 5, 6

unutarnjoj koheziji i iskustvu koje su stekli osvajanjima Pomoravlja. Ipak i pored nesumnjive autarijatske pobjede, Apijanov navod da su Ardijejci uništeni u ratu od strane Autarijata nipošto ne možemo prihvatiti.³⁸² I Ardijejci se slično kao i Tribali u kasnijim stoljećima pojavljuju kao bitan narodnosni i politički faktor, naravno na drugoj zemljopisnoj lokaciji, nego gdje su se nalazili prije autarijatske ekspanzije, i tek su Rimljani slomili njihovu narodnosnu snagu, uništivši ih kao bitan politički i vojni faktor na istočnojadranskoj obali. Pa i tada nisu potpuno nestali nego i u I. st. n. e. se nailazi na 15 ardijejskih dekurija.³⁸³ Ako odbacimo Apijanovo predimenzioniranje Autarijatske pobjede nad Ardijejcima, ostaje da zaključimo da je Apijanovo spominjanje uništavanja Ardijejaca podrazumijevalo ne istrebljivanje kompletnog naroda nego poraz u dugotrajnom ratu ili ratovima što je rezultiralo potiskivanjem Ardijejaca sa njihove dotadašnje teritorije prema obali, odnosno njihovo "uništenje" i nestanak sa prostora koji su dotada naseljavali.

Kada se govori o korelaciji odnosa Ardijejaca sa Autarijatima, indikativno je da Pseudo-Skilaks ne spominje u svome *Periplusu* Ardijejce. On na prostoru od Krke do Drima nalazi samo Hylle, Buline, Manijce, Autarijate i Enheleje. Gdje su onda Ardijejci,? jer znamo, a na osnovu Pseudo-Aristotela, Strabona i Apijana da su oni bili prvi južni autarijatski susjedi. Moguće je i pretpostaviti da ih Pseudo-Skilaks ne spominje jer su se oni kada je on pisao svoj *Periplus* nalazili podčinjeni Autarijatima, u sklopu njihovog Saveza ili čak političkog entiteta, i tek bi sa rušenjem autarijatskog političkog entiteta, Ardijejci otpočeli voditi samostalnu politiku. Isto je tako moguće da se, u vrijeme nastanka podataka o jadranskoj obali koji se nalaze u *Periplusu*-u, Ardijejci još uvijek nisu nalazili na jadranskom primorju. U tom slučaju bi se oni sredinom IV. st. p. n. e. nalazili pozicionirani još uvijek u unutrašnjosti (ali ne suviše udaljenoj od mora), navjerojatnije upravo na Gatačkom polju i okolnim prostorima, prostoru koji je predstavljao njihovu prelaznu naseobinsku fazu od kontinentalne situiranosti, koju su napustili pod pritiskom Autarijata, prema primorskoj koju su zaposjeli nakon urušavanja političko-narodnosne strukture sjevernog susjeda. Ali sve ove pretpostavke, sve dok se ne nađu čvršći dokazi ostaju i nadalje u sferi špekulacija.

³⁸² *App. III. 3*

³⁸³ *Plin. NH III, 142*

*Ardijejsko povlačenje na jug prema primorju*³⁸⁴

Poslije dugotrajnih ratova sa svojim sjevernim susjedima, Ardijejci su bili prisiljeni da napuste granične planine Bjelašničkog masiva, Kalinovački plato, oblasti oko gornjeg toka Neretve i da se pomaknu južno od masiva Prenja, Zelengore i Maglića, i formiraju novi centar isto u jednoj priličnoj kompaktnoj poziciji na Gatačkom polju. Iz novog centra Ardijejci su se našli u boljoj manevarskoj poziciji, i otada su, a naročito od kraja IV. st. p. n. e. mogli presudno uticati na razvoj etničkih, narodnosnih i geopolitičkih procesa koji su se odvijali na prostoru između Neretve, Bokotorskog zaliva i sve do Skadarskog jezera. Poraz koji su doživjeli od Autarijata nesumnjivo je odigrao veliku ulogu u preorijentaciji Ardijejaca sa vođenja kontinentalne na primorsku politiku, te je i nova lokacija na Gatačkom polju postala jezgrom odakle su se Ardijejci dalje (i narodnosno i politički) raširili sve do mora. I tako Ardijejci svoj geostrateški interes postepeno sve više okreću prema moru, postajući sve više primorski narod. Vjerojatno je neposredni izlaz Ardijejaca (kao narodnosne mase) na more bilo negdje između ušća Neretve i Skadarskog jezera, najvjerojatnije područje Konavala i dijela Boke Kotorske.³⁸⁵ Kasnije će, nakon urušavanja Autarijatskog političkog

³⁸⁴ O Ardijejcima v. : *Polyb.* II, 11, 10; 12, 2; *Liv.* XXVII, 30; epitome, 56; *Strab. Geo.* VII, 5, 3; 5-7; 10-12; Ciceron, *ad.fam.* V, 9; 10; 11; XIII, 77 ; *Plin. NH* III, 143; *Ptol. Geo.* II, 16; *App. Ill.* 10; *Cass. Dio* fr. knjige XII, odnosno Zonara VIII, 19, 1-2; 20, 11; lit. Papazoglu 1963, 71-86; Isto, 1964; Isto, 1967, 123-144; Isto, 1969, 69-73; 75-78; 81-83; Isto, 1988, 145-172; Isto, 1992-1997, 97-104; Garašanin, M. 1974, 1-32; Suić, 1976, 176-196; Pajakowski, 1978, 109-122; Isto, 1980, 91-162+krt 1-2 ;Bojanovski, 1988, 25-31

³⁸⁵ Ardijejci se nisu kretali dolinom Neretve ka jugu, jer bi tada morali proći kroz visoke visove Prenja i neprohodni kanjon Drežnice, Gornji tok Neretve, a posebno potez između Jablanice do mostarske kotline je izrazito negostoljubiv i nepristupačan, sa uskim i strmim kanjonima, kamenim i bezvodnim vrhovima i padinama i u ranijim periodima da bi se došlo u Bosnu, bilo je potrebno zaobići zavoj koji Neretva pravi južno od Jablanice. Kroz ovaj potez toka Neretve u protohistorijsko doba jednostavno nisu mogle proći veće narodnosne i kulturne zajednice. Da su se i pored svih teškoća ipak Ardijejci kretali duž Neretve sigurno bi poremetili ustrojstvo uz Neretvu ranije naseljenim ilirskim narodima kao što su bili Naresi (koji su relativno brojna zajednica i u rimsko doba od otprilike 52 dekurijske) i Daorsi, što se nije desilo, i tek onda bi se na kraju naselili u močvarama donje Neretve!? Jedan stočarski i kontinentalni narod kao što su bili Ardijejci nisu se mogli tek tako brzo preorijentirati na način života koji su vodili primorski narodi, i proces pretvaranja Ardijejaca u primorski narod je morao proći kroz etapni razvoj, a jednu od glavnih etepa na ardijejskom putu prema primorskim staništima sigurno je predstavljalo i Gatačko polje. Uostalom put prema moru iz južne Bosne sve do XX. st. nije vodio duž Neretve, nego preko Nevesinjskog, Gatačkog i Popovog polja, preko kojih su prolazili i rimski i osmanski putevi. To sugerira da je tradicionalna teza po koja je smatrala da je kompletan tok Neretve bio spojnica jadranskog primorja i kontinentalne unutrašnjosti crnomorskog sliva, ipak neodrživa. Od daleke prapovijesti, pa sve do modernog doba i XX. st. uticaji (etnički, kulturni, religijski itd.) iz sredozemnog bazena u Podunavlje i obratno, ipak nisu strujali pravolinijski duž Neretve, nego su se negdje u području mostarske kotline odvajali i u velikom luku zaobilazili Drežnicu, i nepristupačni zavoj koji pravi Neretva, da bi se preko krajnjeg istoka masiva Prenja spustili u krajnji gornji tok Neretve (kod Konjica, u blizini gdje se nalazilo neolitsko naselje Lisičići).

Ardijejci kao narodnosna masa nisu mogli da budu naseljeni u dolini donje Neretve ili sjeverno od Neretve i iz sljedećih razloga:

- a) Jer bi u tom slučaju bili uklinjeni između Dalmata i Daorsa, a iz povijesnih vrela znamo da su ova dva naroda bili neposredni neprijateljski susjedi sa graničnom linijom na Neretvi od prve polovine II do građanskog rata između Cezara i Pompeja. U ranijim periodima, Daorsi su vjerojatno kontrolirali i dijelove desne obale Neretve u pravcu zap.Hercegovine, o čemu svjedoči gradina Zvonigrad u Gornjem Pologu kod Mostara (Marić, 1975, 103-111) i čitav niz gomila na prostoru općina Široki Brijeg i Mostar od kojih je najreprezentativnija neistražena Maruškina gomila u Dobriću kod Širokog Brijega.

Jedno stoljetno sukobljavanje, koje će završiti razaranjem Daorsona i interakcija između ova dva naroda na prostorima srednjeg i donjeg toka Neretve isključuje prisustvo još jednog velikog naroda, kao što su na primjer bili Ardijejci. Ni pisana vrela, u prvom redu Polibije (XXXII, 18.1) koji spominje Delmatski pritisak na Daorse kada govore o sukobima Delmata sa Daorsima i njihovim rimskim saveznicima nigdje ne spominju Ardijejce niti se može indirektno naslutiti njihovo prisustvo, što bi u slučaju da su oni živjeli između ova dva konfrontirajuća naroda morao biti slučaj.

- b) Daorsi su morali imati neposredni izlaz na more južno od Neretve, jer su Delmati držali desnu obalu Neretve, što indirektno potvrđuje i činjenica da rimske vojskovođe Gaj Marcije Figul 156. i 155. god. p. n. e. Kornelije Scipion Nazika 154. god. p. n. e. i Publije Vatinije 45. god. p. n. e. svoje pohode protiv Delmata pokreću iz Narone. Da su kojim slučajem Ardijejci živjeli u dolini donje Neretve ili sjeverno od Neretve, Figul bi morao poći ili proći preko njihove teritorije, što bi značilo da su Rimljani pacifizirali Ardijejce na duži period, što je nemoguće imajući da je tek rimska ekspedicija iz 135. god. p. n. e. zbrisala Ardijejce kao bitan narodnosni i politički faktor. I Delmatski rat izgleda da nije imao neke velike posljedice za Plereje i Ardijejce za koje se iz konteksta vijesti koje govore o pohodu iz 135. god. p. n. e. može zaključiti da su bili susjedi. (*App. III. 10*)
- c) Rimljani su nakon 135. god. p. n. e. morali raseliti Ardijejce jedino (ponovo) u unutrašnjost istočne Hercegovine i Crne Gore, jer je njihovo premještanje sjeverno od Neretve, a posebno na Cetinu nezamislivo jer bi to značilo da se oni smještaju u samo srce Delmatske teritorije, koju Rimljani nisu potpuno zaposjeli sve do Oktavijanovog pohoda 35 - 33. god. p. n. e. Osim toga raseljeni Ardijejci (*Vardaei*) u rimsko doba ulaze u sastav naronitanskog konventa. (*Plin. NH III, 143*)
- d) Smjestiti Ardijejce na usko i vrlo malo područje na samom ušću Neretve, koje je močvarno, smatramo nategnutim. Svaki veliki domorodački narod (ilirskog i neilirskog porijekla) na istočnojadranskoj obali imao je svoju duboko kontinentalno zaleđe, kao npr. Delmati, Daorsi, Japodi, pa zašto onda i Ardijejce, za koje u vrelima znamo da su živjeli i u unutrašnjosti, ne bi imali tijekom primorske faze, svoje kontinentalno zaleđe u dijelovima istočne Hercegovine i Crne Gore, na kojem bi se nalazili posjedi sa masama prospelatata u ardijejskom vlasništvu. Da su Ardijejci bili gospodari šireg područja, govori i Teopompov podatak (fr. 39.40 Jacoby), prenesen od Ateneja (X p.443) da su oni pod svojom vlašću držali 300 000 prospelata, u položaju sličnom lakonskim i mesenskim helotima, tesalskim penestima i dardanskim *doulima*. Bez obzira na Teopompovo pretjerivanje u broji, ipak ostaje činjenica da su Ardijejci bili gospodari velikoj masi stanovništva, što neminovno vodi do zaključka da je prostor koji su držali pod svojom kontrolom bio iznimne veličine, a jedini prostori gdje kako-tako ima zemlje pogodnije za obradu na kojoj bi bili naseljeni prospelati jesu istočnohercegovačka polja.

entiteta, Ardijejci, ali u smislu političke hegemonije, obuhvatiti znatno veću istočnojadransku obalnu crtu, namećući svoju hegemoniju mnogim obalnim ili duž donjeg toka Neretve naseljenim ilirskim narodima. Taj razvitak političke moći Ardijejca je podrazumijevao i izvjesno povlačenje osnovne ardijejske mase prema jugu, na primorje, dok bi narodnosni primat na poljima krajnjeg istoka Hercegovine dobile ili (ponovo zadobile) populacije koje su Ardijejci zatekli na tom području³⁸⁶ ili novodoseljene ilirske zajednice, i koje su u povijesnom dobu možda bile podrazumijevane pod imenima Naresi,³⁸⁷ Melkumani ili Deraemistini.

Potvrdu jače naseljenosti Gatačkog polja, koje je manje i uže od Kalinovačkog platoa, imamo u evidentirane 32 lokacije na kojima se nalaze nekropole ili izolirani tumuli, i u 11 gradina, a velika većina tih lokaliteta je nastala u željeznom dobu.³⁸⁸ Pojedini tumuli imaju i velike dimenzije, pa se tako na lokalitetu Marina gomila nalazi neistraženi veliki kameni tumul, a na Zbornoj Gomili kod Avtovca, isto neistražen, veliki tumul impozantnih dimenzija (promjera 40 X 40 m, a visine 3 m) na kojem je situirana nekropola stečaka.³⁸⁹ Na osnovu pronađenih više bronzanih toka i fibula, iz uništenog tumula u Mazlumima (Galešine), kulturna pripadnost ovog područja može se uvrstiti u

-
- e) Naravno sudeći po Ciceronovom podatku u kome se govori kako se Ciceronov prijatelj Publije Vatinije (koji se tada nalazio u Naroni), trudio da uhvati Ciceronovog roba Dionizija koji je pobjegao Ardijejcima (Ciceron, *ad.fam.* V, 9; 10; 11; XIII, 77 – Ciceron je ovo pismo uputio P. Sulpiciju Rufu koji je bio Vatinijev prethodnik u zapovjedništvu u Iliriku. O ovome v. Šašel Kos, 2005, 357 – 358; 360), Ardijejci raseljeni nakon 135. god. p. n. e. nisu bili baš previše udaljeni od Narone ali samo na istočnom pravcu od Neretve (znači bili su situirani u istočnoj Hercegovini), jer su se zapadno od Neretve tada vodile teške borbe sa Delmatima.

³⁸⁶ Gatačko polje i prije pretpostavljenog dolaska Ardijejca nije bilo «tabula rasa» u populacionom smislu, već je i na njemu egzistirao život populacije vrlo, u općekulturnom smislu, srodne Autarijatima i Ardijejcima, što dokazuje pronađeni arheološki materijal koji bi se mogao povezati sa «glasinačkim» ranim fazama željeznog doba. Boško Marijan, 2001, 52-53; 62-64; Ardijejci bi dolaskom ne samo na Gatačkom polju, nego i na susjednim područjima (u prvom redu u obzir dolaze Bilečko i Popovo polje) zatečeno stanovništvo vjerojatno pretvorili u prospelate.

³⁸⁷ Na lokalitetu Biljevska glavica, na samom jugu Gatačkog polja pronađen je fragment sepulkralnog spomenika, s natpisom na kome se spominje ime ilirskog naroda Naresa. Mandić-Studo N., 1985, 151

³⁸⁸ Radimsky, 1893, 485-486; Slijepčević, 1928, 62; 68; Bešlagić, 1971, 359-362; 364-366; Bojanovski, 1976, 21-27; 43; Kraljević, 1978, 155-158; Mandić-Studo N, 1985, 2-5; 7-9; 11-14; 116; 173; 177; 187; 191; 219-221; 231; 245; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 135-154 + Krt. 19-praistorijsko doba. Prapovijesna i protohistorijska nalazišta na Gatačkom polju su vrlo slabo istraživana. Uglavnom se radilo o rekognosciranju terena, i povremenim manjim iskopavanjima tumula, koja su opet uglavnom bila primarno vezana za istraživanje rimske i srednjovjekovne baštine. Problem sa istraživanjem tumula Gatačkog polja upravo leži u činjenici da se na skoro svakom tumulu nalaze srednjovjekovni stečci, a u pojedinim slučajevima su evidentirani i ukopi iz rimskog doba, što je za razliku od glasinačkog područja, prilično zamagljilo prapovijesnu i protohistorijsku baštinu.

³⁸⁹ Mandić-Studo N, 1985, 219

okvir šireg kruga glasinačke kulture. Materijal sa Mazluma je još uvijek neobjavljen i čuva se u depou Zemaljskog muzeja, i tek bi njegova detaljnija obrada mogla mnogo pomoći u daljem definiranju kulturnog i narodnosnog razvitka Gatačkog polja od V. st. p. n. e. pa do Rimljana. Posebno vrijedne nalaze, koji mogu pomoći u određivanju narodnosne pripadnosti stanovništva Gatačkog polja u mlađe željezno doba predstavljaju nalazi ilirskog novca. Na lokalitetu Gradac-Klinje, na obali rječice Mušnice, pronađena su tri novčića sa imenom ilirskog vladara Baleja (167-cc135 p. n. e.). Ostava sa 9 novčića sa imenom istog ilirskog vladara pronađena je i nešto istočnije u Berušici.³⁹⁰ Na osnovi ovih nalaza možemo pretpostaviti da je ovo područje ulazilo u sastav marionetske «državice» kralja Baleja, što podrazumijeva da se Gatačko polje nalazilo i u okviru «Ilirske države».³⁹¹ Sjeverna granica «Ilirske države» znači bila je duboko usječena u unutrašnjosti. Vjerojatno su Ardijejci na jugu kao Autarijati na sjeveru samo dva stoljeća kasnije, uklopivši u svoju Ilirsku kraljevinu južnu varijantu glasinačke kulture starijeg željeznog doba.

Da je Gatačko polje bilo bitno populaciono središte u vrijeme i nakon «Ilirske države» potvrđuju i u okolici Gacka pronađen i novci Apolonije (period 229-100. god. p. n. e.) i rimski

³⁹⁰ Kraljević, 1978, 156; 158; "Ilirska država" se prostirala i preko desne strane Neretve te samim tim i ta rijeka koja nije bila njena sjeverna granica, što dokazuje i to da su se Delmati nalazili u podložištvu prema Agronidima za vrijeme Pleurata, koje su se oslobodili ubrzo po dolasku Gencija na vlast. (*Polyb.* XXXII, 18, 2; Wilkes, 2001, 185; 202). Nakon pobjede 167. god. p. n. e. Rimljani su one narode i gradove (Daorsi, Pirusti, Taulanti, Rizon i Olcinium) koji su prešli na njihovu stranu prije pada Gencija proglasili slobodnim, dok su ostatak ilirskog kraljevstva podijelili u 3 dijela koje su imale karakter i sadržinu pupit-državica, kojima su pod rimskim pokroviteljstvom upravljali lokalni ilirski vladari. Jedan od njih bio je i Balej. *Liv.* XLV, 26; Stipčević, 1974, 60-61; 97; 160; 1989, 44; 74; 124; Wilkes, 2001, 188-189; 190-191; Cabanes, 2002, 174-175;

³⁹¹ Ako bi se pouzdali u podatke Kasija Diona (fr. knjige XII), odnosno Zonare (VIII 19, 1-2; 20, 11;) da su nosioci «Ilirske države» bili Ardijejci, onda je logično pretpostaviti da su Ardijejci kontrolirali i vladali nad Gatačkim poljem. Nakon Gencijevog poraza, Rimljani nisu proglasili «slobodnim» (tj. politički nezavisnim po rimskim, republikanskim načelima i shvatanjima) i potpuno oslobodili od danka, odnosno podijelili na tri autonomne oblasti, samo ona područja, zajednice i narode koji im se nisu pridružili, prebjegli ili ugovorno predali tijekom rata, što znači da je stanovništvo ili bolje rečeno i vladajući sloj Gatačkog, Bilečkog i Popova polja polja bilo jače vezano za "Ilirsku državu" i vladajuću, (ardijejsku) dinastiju. A najbolja veza je pripadnost zajedničkom narodu ili plemenu. Potvrdu toga da se Ilirska kraljevina prostirala i duboko u unutrašnjost nalazimo i u podatku Livija (XL, 42), koji govori da Gencije nije mogao primiti izaslanstvo rimskog pretora Duroniusa, jer je ležao bolestan u najudaljenijem kraju kraljevine. Ovaj podatak nagovještava mogućnost da su ilirski (ardijejski) vladari imali i uporišta i rezidencije i u unutrašnjosti, a ne samo na obali. Da je kojim slučajem Gencije bio bolestan bilo gdje na obali, rimski izaslanici bi ga brzo i lako pronašli, ali tražiti kralja dublje po istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori i sj. Albaniji je već problem.

republikanski denarius (Baebia 144. god. p. n. e.), u Zagradcima drahma Dirahija (229-110. god. p. n. e.), u Kazancima rimski republikanski denarius i veliki broj ilirskih novaca na gradini Jasenik.³⁹²

Za razliku od istočnog pravca, pobjeda nad Ardijejcima i njihovo istjerivanje sa Kalinovačkog platoa, oblasti gornjeg toka rijeke Neretve i Bjelašničkog masiva nije podrazumijevalo i populacionu smjenu. Autarijati su se izgleda zadovoljili samo time da eliminiraju ardijejsku prijetnju na svojim južnim granicama i konkurenciju nad pašnjacima jadransko-crnomorskog razvođa te osiguraju punu kontrolu nad esencijalnim slanim vrelima na nekadašnjoj zajedničkoj granici, ali nisu imali i namjeru da se nasele u većim masama na prostoru koji su napustili Ardijejci niti da dublje prodiru prema jugu. Jedan od osnovnih razloga leži u činjenici da se veliki dio autarijatske populacije već nalazio u pomjeranju prema istoku, naseljavajući za njih znatno privlačnije plodne i pitomije krajeve Pomoravlja. Eliminacija ardijejskog susjeda, tog stoljetnog autarijatskog suparnika i konkurenta imalo je još jedan bitan efekat. Time su Autarijati stvorili preduvjete za olakšavanje ostvarivanja ciljeva svoje «istočne politike», to jest da prilikom pomicanja svoga populacionog i političkog jezgra ka istoku ne bude istovremeno iz južnog pravca ugrožena matična teritorija. Ardijejskim napuštanjem svojih kontinentalno dubljih staništa stvorio se široki pojas sporadično naseljenog prostora, koji su Autarijati držali pod svojom kontrolom (zone ispašista i strateške točke) ali koji nisu kolonizirali.

Jugoistočni pravac

Pseudo-Skilaksov Periplus koji se zbog spominjanja Kelta na krajnjem sjeveru Jadranskog Mora može datirati u sredinu IV. st. p. n. e. ili par decenija ranije, spominje Autarijate u zaleđu Skadarskog jezera.³⁹³ Ako se, zahvaljujući greškama prepisivača, pod «velikim jezerom» krije

³⁹² Kraljević, 1978, 155-158; Mandić-Studo N, 1985, 322

Gradina Jasenik se nalazi u blizini oba lokaliteta gdje su nađeni novčići Baleja, i smještena je na dominantnom visu, i kasnije je korištena i kao rimska utvrda. Vjerojatno je u periodu mlađeg željeznog doba ova gradina predstavljala vrlo bitno nasebinsko, upravno i strateško mjesto na Gatačkom polju.

Gradina Gat, na krajnjem jugu Gatačke općine je ne samo nastavila kontinuitet postojanja u rimsko doba (u vidu utvrde) nego i na samom početku srednjeg vijeka. Mandić-Studo N. 1985, 2-4; 9; Ilirsko-grčki novci iz grada Dyrrhachium-a nađeni su i sjevernije kod Bjelimića (drahma) i u Konjicu (tri drahme). Patsch, 1902, 330-331

³⁹³ Kada se već govori o 24. Poglavlju Pseudo-Skilaksovog Periplusa potrebno je istaći da je on unio zbrku u kompletnu problematiku Autarijata, pogotovu njihovu teritorijalnu rasprostranjenost. Pseudo-Skilaksov Periplus, je uostalom bio jedan od izvora koji su unijeli najviše zbrke u lokaliziranje ne samo Autarijata, nego i kompletnog pojasa između rijeke Neretve i Drima. Tek sa studijom prof. dr. Mate Suića i uklanjanjem mnogih nejasnoća u samom tekstu Periplusa, stekli su se uvjeti za pravilno sagledavanje položaja Autarijata u odnosu na podatke iz Pseudo-Skilaksovog Periplusa. Mate Suić, 1953, 111-129; Papazoglu, 1969, 74

Skadarsko jezero, koje se pruža do ilirskog naroda Autarijata, onda bi mogli smjestiti najjužniju granicu rasprostiranja autarijatske narodnosne zajednice sve do u dolinu Morače, s tim da bi bilo pretenciozno bukvalno shvatiti Periplus i smjestiti Autarijate uz samo Skadarsko jezero, jer i po Pseudo-Skilaksu, jezero se samo pruža prema Autarijatima. Čim je jedan ilirski narod kao što su Autarijati zavredio dovoljno pažnje da se spomene u Periplusu, sugerira se na indirektan način, nedvosmisleno značaj ovog naroda, pogotovu jer je Periplus imao čisto praktični karakter, kao pomoć trgovcima i pomorcima. Dolina rijeka Morače i Zete su, ako je suditi po Periplusu, bili vjerojatno najbliža točka kontakta Grka sa Autarijatima. Na putu iz Bosne prema Skadarskom jezeru, na lokalitetu Lisje polje kod Ivangrada (sjeverna Crna Gora) pronađen je monumentalni grob sa materijalom autarijatske provenijencije. Vjerojatno je i na tome mjestu sahranjen jedan od visokih autarijatskih dostojanstvenika, kneževskog ili vladarskog ranga.³⁹⁴

Arheološki materijal potvrđuje prodor autarijatskih elemenata i dalje na jugoistok, prema današnjem istočnom Sandžaku, Metohiji i dijelu Kosova, i to kako izgleda primarno (u ranijim razdobljima) krećući se sa zapada preko Peštera ili (u kasnijim razdobljima) spuštajući se niz Ibar. Početkom V. st. p. n. e. dolazi na ovom prostoru do pojave halštatskog kulturnog stila karakterističnog za glasinačku kulturu starijeg željeznog doba, koji smjenjuje dotadašnju kulturnu grupu polja sa urnama donjo-brničkog tipa.³⁹⁵ Za kulturu donjo-brničkog tipa mogli bismo pretpostaviti da je predstavljala zakašnjeli izdanak kulture žarnih polja, odnosno preostatak invazora na poluotok sa kraja II milenijuma p. n. e. Kao potvrda spomenutoj tvrdnji može poslužiti i teritorijalni smještaj donjo-brničke kulturne grupe koja je bila situirana na putu iz Podunavlja ka Egeji. Moguće je da je jedna od tih skupina i ostala, formirajući osobeni kulturni stil koji će postojati sve do naleta halštatskih ilirskih invazora. Na visokim zatravnjenim površinama Peštera³⁹⁶, koje su ranije pripadale zajednicama kulturne grupe Donja Brnjica-Gornja Stražava, niču gradinska naselja nosilaca glasinačke kulture starijeg željeznog doba, a na više mjesta otkrivene su

Grga Novak je nastanak Periplus-a datirao između 338. i 335. god. p. n. e. (Novak, 1944, 22), a po Cabanesu konačni opis Pseudo-Skilaksovog smješta se oko sredine IV. st. p. n. e. (Cabanes, 2002, 9). Isto mišljenje o sredini IV. st. p. n. e. imaju i Stipčević (1974, 27) i Wilkes (2001, 106). Po mišljenju Todorovića (1974, 154) Pseudo-Skilaksovi Kelti naseljeni u zaleđu sjevernih obala Jadrana se datiraju u 365. god. p. n. e. Po Bojanovskom (1988, 32), sačuvani tekst Pseudo-Skilaksa (Skilaks je bio putnik i geograf iz VI. st. p. n. e.) se konačno formirao (u obliku i sadržini koju poznajemo) oko 330. god. p. n. e.

³⁹⁴ Marković, 1984, 81-87

³⁹⁵ Papazoglu, 1969, 206-207 i Srejski, 1994; O donjo-brničkoj kulturnoj grupi v. Vasić, 1973, 103; Garašanin M, 1983 E, 773-778; Mirdita, 1991, 106

³⁹⁶ O Pešteru u brončano i željezno doba v. Letica, 1982, 9-17

(Glogovik i Delimeđe) i nekropole tumula «glasinačkog» tipa.³⁹⁷ Pred dobro naoružanim i organiziranim Autarijatima, starosjedioci se povlače sa Peštera i Golije, u niže predjele doline rijeke Raške.³⁹⁸ Tako su nosioci glasinačke kulture ponovo ovladali Peštorskom visoravni odakle su stoljećima ranije bili preslojeni nosiocima Donjo-brničke grupe.³⁹⁹ Vasić je nastanak vladarskog groba u Novom Pazaru datirao u period između 470 – 460. god. p. n. e., dok Srejić, Palavestra, Kilian njegov nastanak datiraju par decenija ranije. Čović opet smješta Novi Pazar u mlađe razdoblje (deceniju-dvije) u odnosu na Atenicu, što bi značilo da se horizont nastanka Novog Pazara više pomjera prema sredini V. st. p. n. e. ⁴⁰⁰ Na osnovu svega navedenog, bez obzira na nastanak vladarskog groba u Novom Pazaru, možemo tvrditi da su već u prvoj četvrtini V. st. p. n. e. Autarijati kontrolirali i područje istočnog Sandžaka okrenutog prema Metohiji i Kosovu, dok se sama ekspanzija desila nešto (deceniju-dvije) ranije.

Autarijati su tijekom prve polovine V. st. p. n. e. prodrli i na sjeverni rub Kosova polja i dalje krećući se uz Ibar u Metohiju. Na Kosovu i Metohiji je evidentiran i veliki broj gradina koje su po vanjskom izgledu dosta slične gradinama glasinačkog tipa. To svjedoči o prisutnosti dosta jakog ilirskog elementa, možda porijeklom sa zapada, u zapadnim dijelovima kasnije povijesne Dardanije.⁴⁰¹

U ovom periodu najveći broj nalaza pripada kulturnoj grupi Romaja-Prčevo, raširenoj na jugu Kosova i u Metohiji i nazvanoj po nekropolama pod tumulima u Romaji kod Prizrena i Prčevu kod Kline koja pored ove dve nekropole obuhvaća i nalazišta Dubičak kod Suve Reke, Rogovo kod Đakovice i Donja Bitinja kod Uroševca.⁴⁰² Pronađeni materijal (u najvećem broju slučajeva riječ je samo o oružju i keramici, dok nakit izostaje) iz kompleksa nekropole Romaja-Prčevo u Metohiji, pokazuje mnoge sličnosti i paralele sa materijalom iz nekropola tumula iz okolice Kukes-a i u sjeveroistočnoj Albaniji, koje su evidentno ulazile u «glasinački» kulturni kompleks.⁴⁰³ Ali ovaj materijal i pored niza velikih sličnosti ipak pokazuje i izvjesne materijalne različitosti u odnosu na

³⁹⁷ Srejić, 1994

³⁹⁸ Srejić, 1994

³⁹⁹ Letica, 1982, 12-15

⁴⁰⁰ Kilian 1975, taf 102; Vasić 1977, 22; 23; 35; Palavestra 1984, 22; 87-88; Čović 1987, 626; Srejić 1994, 61-63

Sa autarijatskim vladarskim grobovima u Atenici, Novom Pazaru i Pečkoj Banji bi više manje korensopdiraju i bogati nalazi iz Trebeništa kod Ohridskog jezera (datiraju se na kraj VI. st. p. n. e.) i koji vjerovatno pripadaju nekoj moćnoj lokalnoj dinastiji koja je upravljala prostorom oko Ohridskog jezera i jugozapadnom Makedonijom. Arheologija, Vasić, 1997, 283-284.

⁴⁰¹ Papazoglu, 1969, 206; Vasić, 1987 L, 686-687

⁴⁰² Đurić, 1964, 539; Garašanin M, 1966, 40; Tasić, 1979, 89; Cerović, 1991, 62

⁴⁰³ Đurić-Glišić-Todorović, 1975; Vasić, 1991, 75; Srejić, 1994

standardni «glasinački» materijal (npr. nedostatak fibula i narukvica tako često nalaženih na matičnom autarijatskom području). To bi moglo sugerirati da je u Metohiji došlo do miješanja Autarijatsko-ilirskih došljaka i starosjedilačkih elemenata, što je na kraju rezultiralo i formiranjem i posebnog narodnosnog i kulturnog identiteta.⁴⁰⁴ I u grupaciji Karagač-Belaćevac ogledaju se i pored jakog domaćeg starosjedilačkog elementa i prisutni uticaji, istina manji nego u grupi Romaja-Prčevo, glasinačke kulture starijeg željeznog doba.⁴⁰⁵

U kontekstu razmatranja ovog pitanja, indikativna je činjenica da se među grobnim nalazima «glasinačkog tipa» iz Romaja-Prčevo najčešće nailazi na oružje; da li to podrazumijeva da je ilirsko-autarijatski udio u grupi Romaja-Prčevo bio sadržan najvećim dijelom u ratnicima, koji bi u periodu vrhunca autarijatske moći bili stacionirani u «postajama» na krajnjim jugoistočnim točkama obuhvata autarijatske vlasti.⁴⁰⁶ Možda bi neki od ratnika i ostajali na plodnom kosovsko-metohijskom platou miješajući se sa podčinjenim starosjediocima (izraženim u kulturnom kompleksu Vlastice-Lapotince).⁴⁰⁷ Materijal sa naselja na gradinama u Gornjem Gradimlju kod Lipjlana, Cernici kod Gnjlana i na Hisaru kod Suve Reke, još nepublikovan, sadrži keramiku koja se u velikoj mjeri podudara u starijoj fazi sa keramičkim materijalom kompleksa Vlastice-Lapotince, dok u kasnijoj fazi, od V. st. p. n. e. pokazuju znake jake helenizacije u keramici i nakitu.⁴⁰⁸ Iz svega izloženog jasno je da se autarijatski prodor osjetio i na zapadnim dijelovima Kosova, a posebno Metohije, ali i da do neke masovne kolonizacije autarijatskim elementom na ovom prostoru koji bi potpuno zamijenio starosjedilački element nije došlo.

Importirani primjerci keramike- jedna antička chytra i skifos s početka V. st. p. n. e. mnogo koriste ne samo u određivanju datacije egzistencije grupe Romaja-Prčevo, nego i u određivanju datacije autarijatske ekspanzije u pravcu jugoistoka. Na osnovu toga bismo mogli tvrditi da je *terminus ante quem* autarijatske ekspanzije na Metohiju i dijelove Kosova prva četvrtina V. st. p. n. e. S druge strane ni u sj. Albaniji (srednji tok Drima i regija Kukës) ni u Metohiji se ne nailazi na autarijatsko-«glasinački» materijal koji odgovara fazama IV a, IV b pa i IV c-1., jer materijal iz njih odgovara pretežno fazama IVc-2 i Va. To bi sugeriralo da *terminus post quem* autarijatskog prodora na spomenuta područja tražimo u fazi IV c-2, najvjerovatnije na sam kraj VI. st. ili prve godine V. st.

⁴⁰⁴ Vasić, 1991, 76

⁴⁰⁵ Đurić, 1970, 281; Srejović, 1973, 39;

⁴⁰⁶ J.Glišić i N.Tasić stoje na stajalištu da bi kompletnu grupu Romaja-Prčevo trebalo identifikovati sa Autarijatima (Đurić-Glišić-Todorović, 1975, 132; Tasić, 1999, 190)

⁴⁰⁷ Vasić, 1987 B, 673; Tasić, 1999, 148

⁴⁰⁸ Materijal je bio djelimično izložen na Izložbi «Arheološko blago Kosova i Metohije od Neolita do ranog srednjeg veka,» v. Katalog izložbe, Beograd 1999

p. n. e.⁴⁰⁹Spomenuta činjenica direktno potvrđuje tezu po kojoj se ekspanzija na istočni Sandžak, Metohiju i dijelove Kosova desila u istom zamahu, u roku od možda par godina, dok bi se od prve četvrtine V. st. p. n. e. već ulazilo u fazu konsolidacije autarijatske vlasti.

U Metohiji je pronađen i jedan od monumentalnih tumula autarijatsko-«glasinačkog» tipa. Bogati kneževski grobovi u Pečkoj Banji s kraja VI i početka V stoljeća, publikovani parcijalno, imaju neke sličnosti sa grupom Romaja-Prčevo, ali ima i razlika, jer sadrže dosta srebra koga nema u Romaji i neke forme u keramici i nakitu koje su nesumnjivo „glasinačkog” tipa.⁴¹⁰ I u Pečkoj Banji je sigurno sahranjen visoki autarijatski dostojanstvenik ili član vladarske porodice, čiji je zadatak bio da nadzire jugoistočni pravac vlasti svoga naroda. I u Pečkoj Banji je pronađena grčka keramika koja se datira na kraj VI. i poč. V. st. p. n. e. što je još jedan dokaz o vremenu kada se mogla desiti ekspanzija na jugoistok.

Kad se govori o jugoistočnom pravcu autarijatske ekspanzije neizostavno se postavlja pitanje njihovih odnosa sa Dardancima i eventualnom autarijatskom učešću u etnogenezi povijesnih Dardanaca. Mi ustvari ne raspolažemo sa povijesnim podacima o Dardancima za razdoblje kada se odvijala autarijatska ekspanzija na okolne zemlje. Najstarija vijest koja spominje povijesne Dardance datira se poslije 348. ili 346. god. p. n. e., ali je i to dosta izoliran podatak, jer se tek od III. st. p. n. e. o njima kod grčkih pisaca pojavljuje sve više vijesti.⁴¹¹

Moguće je da se pod Strabonovim "drugim ilirskim narodima" kojima su Autarijati zagospodarili kriju i Dardanci ili samo neke dardanske skupine. U naučnoj literaturi prvi koji je doveo Autarijate u vezu sa Dardancima bio je Tomaschek istupajući sa tezom da je ilirski doprinos dardanskoj etnogenezi bio autarijatski.⁴¹² Sa izvjesnom dozom rezervi i F.Papazoglu ostavlja mogućnost izvjesnog udjela autarijatsko-ilirskog elementa u formiranju dardanske narodnosne zajednice.⁴¹³ Autarijatski udio u Dardanskom narodu vidi se tako u vladajućim slojevima dardanskog etnosa. Inače Dardanci se u načelu prihvataju kao ilirski narod, ali u kojem su bili prisutni i jaki trački elementi koji se posebno osjećaju u dolinama južne Morave i Nišave.⁴¹⁴ I Z.Mirdita stoji na stajalištu o primarnosti ilirskog etničkog, kulturnog i jezičnog elementa u

⁴⁰⁹ Jubani, 1971; Isto, 1972, 207-212; Isto, 1982; Isto, 1983; Hoti, 1981; Isto, 1982

⁴¹¹ *Just.* VIII, 6, 2

⁴¹² Tomaschek, *Autariati* 2593.

⁴¹³ Papazoglu, 1969, 85

⁴¹⁴ Papazoglu, 1969, 204-205

O različitim teorijama o široj etničkoj i kulturnoj pripadnosti Dardanaca v. Papazoglu, 1969, 101-208; Garašanin M, 1979 A, 10-11; Mirdita, 1979; Benac, 1987, 790-792; Isto, 1991, 101-150; Wilkes, 2001, 159-169; Cabanes, 2002, 8; 27-28;

egzistenciji Dardanaca i u sklopu toga smatra da i Dardance treba uključiti u široki etnokulturni krug koji se prostirao od Bosne do sj. Albanije u kojem su jednu od glavnih uloga igrali Autarijati.⁴¹⁵ Ako bismo ovakvo stajalište prihvatili onda bismo morali autarijatsku ekspanziju da pomjerimo duboko prema jugoistoku. Ali kako pokazuje arheološki materijal autarijatsko-«glasinačke» provenijencije u Metohiji i Kosovu, Autarijati su nesumnjivo igrali jednu od bitnijih uloga u etnogenezi Dardanaca, i to pogotovu onih dardanskih zajednica koje su živjele sjevernije i zapadnije, unoseći u njih i ilirski segment, možda upravo u doseljenom ratničkom sloju. Uostalom i sačuvana onomastika iz rimskog doba potvrđuje ilirski karakter zapada i sjevera povijesne Dardanijske. Najveći broj ilirskih imena je konstatiran zapadno od linije Kosovska Mitrovica-Prizren, znači upravo na području zahvata grupe Romaja-Prčevo, čiji bi nosioci možda bili autarijatsko-ilirski ratnici.⁴¹⁶

Ranija datacija autarijatske ekspanzije prema jugoistoku, koja bi se završila na ovom pravcu početkom V. st. p. n. e. bi se mogla objasniti činjenicom da je prostor istočnog Sandžaka, sjeveroistočne Crne Gore i sjeverne Albanije po zemljopisnim karakteristikama sličan matičnoj domovini Autarijata. To je prostor dodira dinarskog i šarskog planinskog masiva, a tamo se nalazi i Pešterska visoravan koja je izuzetno pogodna za stočarstvo sezonskog tipa. Ekspanziji je vjerojatno doprinijelo i nepostojanje jačih i stabilnijih narodnosnih i političkih skupina na jugoistočnom pravcu koje bi mogle usporavati ekspanziju Autarijata.

Glasinačka kultura je inače još znatno ranije na ovim pravcima, samo više južnije i istočnije uspostavila svoja uporišta. Tako se najveći dio starijih nalaza «glasinačkog» željeznodopskog tipa pronađenih u dolini rijeke Mati okvirno datira u VIII-VII. st. p. n. e. Inače iako dolina Mati ima kontinuitet kulturnog razvitka od kasnog brončanog doba do u razvijeno željezno doba primjetljiv je hijatus u pronađenom materijalu koji bi kronološki odgovarao fazi IV a .⁴¹⁷

Sjeverni i zapadni pravac

Za sjeverni i zapadni pravac prodiranja Autarijata ne raspolažemo pisanim podacima. Eventualno bi se Apijanova genealogija u kojoj se Panonije spominje kao Autarijev sin mogla dovesti u vezu sa nekim reminiscencijama da se desila u neko davno doba i autarijatska ekspanzija prema Savi i Dunavu, području naseljenom zajednicama koje uvrštavamo u panonsku, sjevernoilirsku komponentu. U prilog sjevernom pravcu autarijatske ekspanzije govorila bi i činjenica da su se Autarijati prvi našli na udaru Kelta kada su oni prešli Dunav i Savu. O

⁴¹⁵ Mirdita, 1991, 107

⁴¹⁶ Papazoglu, 1969, 143 i d. (slika 3); 183-185; Vasić, 1987 L, 688

⁴¹⁷ Kilian 1975, 46-47; Prendi, 1975, 119-122; Kurti, 1978; Isto, 1983; Islami, 1981;

autarijatskoj ekspanziji daleko prema sjeveroistoku veže nas nerazjašnjena sličnost materijalne kulture izražene u oblicima nakita, oružja, oblika grobnica i pogrebnog ritusa koje postoje između Oltenije i autarijatske matične teritorije u periodu VII-VI. st. p. n. e.⁴¹⁸ U nekropolama Gogos i Balta Verde oblici grobova pokazuju karakterističnu sličnost sa nekropolama glasinačko-autarijatskog tipa. Tu se primjećuje i nagli prekid starijeg ritusa incineracije (i sahranjivanja ostataka u zemljane urne) i pojava skeletnog sahranjivanja pod tumulima. sa polaganjem mrtvaca na izduženi ovalni odar od kamena, upravo na identičan način, koji se primjenjivao i u jugoistočnoj Bosni u istom periodu.⁴¹⁹ U nekropoli Podiljak, na Borikama, Sokolac, u jednom ratničkom grobu (tumul B, grob, 7)⁴²⁰ pronađeni su željezni mač i aplike specifičnih formi koji imaju upadljivu sličnost sa velikim brojem pronađenih predmeta u Olteniji.⁴²¹ Inače metalni predmeti svojstveni materijalnoj kulturi autarijatskih zajednica pronađeni u Olteniji iskopani su daleko najvećim dijelom u tumulima koji pripadaju tipu ratničkih grobova. U tim grobovima pronađeni su i željezni mačevi istog onog tipa kakvi su pronađeni i u kneževskim grobovima na Ilijaku. što bi sugeriralo i postojanje određene veze između zajednice koja je bila nosilac «Ilijačke» kneževine i onih Ilira koji su bili sahranjeni u ratničkim grobovima u Olteniji.

Ovdje se postavlja pitanje da li je novi sloj koji se pojavljuje u Olteniji posljedica ekspanzije čije bi žarište bilo u Podrinju i čiji bi nosioci bili Autarijati. Po Rastku Vasiću, na području Bosutske, i daljske kulturne grupe sjeverno od Save, u fazi njihove degeneracije i procesa dezintegracije koje se dešava sredinom I milenijuma p. n. e. (preciznije od kraja VI. st. p. n. e.) znači upravo u vrijeme autarijatske ekspanzije, javljaju se novi elementi u materijalnoj kulturi, u znatnoj mjeri prožeti odlikama glasinačke kulture starijeg željeznog doba. U slučaju Daljske grupe o tome bi govorio nalaz šarnirske fibule sa dva prstenasta zadebljanja na luku. Po Vasiću, pojava «glasinačkih» elemenata je posljedica "*mogućih penetracija manjih etničkih skupina*" od VI. st. p. n. e. sa areala rasprostiranja glasinačke kulture, što je opet sa svoje strane uvjetovalo simbiozu domaćih i stranih elemenata, naročito u Srijemu i istočnoj Slavoniji. Vasić čak tvrdi da je i Srijemska grupa bila samo jedan od produkata iznjedrenih iz glasinačke kulture starijeg željeznog doba, ili preciznije rečeno rezultat simbioze doseljenih «glasinačko»-autarijatskih elemenata (koji bi na osnovu ovako postavljenog

⁴¹⁸ Garašanin M, 1964, 146; Čović, 1967, 118; Isto, 1976, 290-291

Možda Apijanovo spominjanje seobe Autarijata na Donji Dunav (iako je on smješta u stoljećima kasnije razdoblje) u sebi nosi i reminiscenciju na dolazak određenih autarijatskih skupina u navedeno područje u vrijeme kada su Autarijati dostigli zenit svoje moći.

⁴¹⁹ Čović, 1976, 290

⁴²⁰ Čović, 1959, 53-85

⁴²¹ Čović, 1967, 118

mišljenja, dominirali na prostoru Srijema i istočne Slavonije od kraja VI. st. i tijekom V. st. p. n. e.) i domaćeg stanovništva i njegovih kulturnih tradicija.⁴²² Tako se u srijemskoj grupi primjećuju od «glasinačkog materijala» fibule sa kvadratnom nogom i dugmetom na kraju, dvojne igle sa dvopetljastom glavom, astragalni pojasevi, a i nalaze certosa-fibula i ilirskih šljemova u okviru ove grupe treba po Vasićevom mišljenju pripisati uticaju glasinačke kulture. Iz simbioze novodoseljenih «glasinačko»-autarijatskih elemenata, sa starosjedilačkim panonskim elementom, proizašli bi "*kvalitetno novi oblici i zajednice*", izraženi u narodnosnim zajednicama Amantina i Breuka.⁴²³ Međutim po A.Bencu ovo Vasićevo stajalište po kojem su na prostor Srijema i Istočne Slavonije krajem VI. i početkom V. st. p. n. e. prodrle veće ili manje grupe sa glasinačkog područja i da su tamo postale dominantan "etnički element" je jako teško prihvatiti. Materijalni oblici kulture srijemskih i istočnoslavonskih narodnosnih zajednica Amantina i Breuka⁴²⁴, a koji se pripisuju glasinačkoj kulturi su, po Bencu, vjerojatno dospjeli na sjever razmjenom dobara ili prenošenjem određenih kulturnih uticaja sa dijelova Balkana koji su se nalazili u njenom okviru,⁴²⁵ i to onih koji su najvjerojatnije pripadali Autarijatskoj narodnosnoj zajednici, kao najsjevernijem fenomenu sastavnici glasinačke kulture. Iako je stajalište A.Benca o neekspanziji nosilaca glasinačke kulture točnije u odnosu na postavku koje je iznio R.Vasić smatramo da određeno prisustvo manjih skupina ili grupa koje bi se na ovo područje infiltrirali upravo sa prostora rasprostiranja glasinačke kulture u sklopu općeg kulturogenetskog razvitka zajednica južnih pojaseva Donje Panonije ne bi trebalo apriori isključivati.

Organizirano prodiranje Autarijata u Srijem i istočnu Slavoniju za vrijeme ekspanzije i rasprostiranje njihove hegemonije sjeverno od Save pretpostavljalo bi da su oni morali kontrolirati i teritorijalni kontinuitet sa spomenutim prostorima, znači sjeveroistočnu Bosnu (tuzlanski bazen, srednje Podrinje i Semberiju). Za sada ne raspolazemo sa arheološkom građom sa kojom bismo mogli potvrditi da su Autarijati tijekom V. i IV. st. p. n. e. kontrolirali i sjeveroistočnu Bosnu. Nekropole tumula najdalje u pravcu sjeveroistočne Bosne se nalaze na sjeveru zvrničke općine i to na lokalitetima Hamzinovača, Krčevine-Trnovica (jedna grob sa spaljenim pokojnikom se datira u V. st. p. n. e.), Karavlaške kuće, Jezero (koja je i najveća nekropola sa 107 evidentiranih tumula), Šundinovača.⁴²⁶ A i ovi grobovi uz par halštatskih iznimaka uglavnom su pripadali Podrinskoj grupi

⁴²² Vasić, 1987 F, 557-558

⁴²³ Vasić, 1987, 532; Isto, 1987 D, 533

⁴²⁴ O Amantinima i Breucima v. Todorović, 1974, 16

⁴²⁵ Benac, 1987, 795-796

⁴²⁶ Kosorić-Krstić, 1970, 23; Isto 1972, 9; Kosorić, 1975, 15; Isto, 1975 A, 5-9; Isto, 1976; Isto, 1978 B, 23; Isto, 1979; Isto, 1980, 35; Isto, 1982, 41; Isto, 1983, 31

i srednjem i kasnom brončanom dobu. I gradinska naselja su na ovom području dosta rijetka i na potezu od zavoja Drine do njenog ušća u Savu se nailazi samo na šest prapovijesnih i protohistorijskih gradina (istina do danas evidentiranim): Gradac Trnovica, Gradačac-Liješanj, Gradina Šetići, Gradina Pađine, Kuline-Šepak Zvornik i Kosica-Hajdarevići. Sve spomenute nekropole tumula i gradine se nalaze na južnim dijelovima sjeveroistočne Bosne, dok u Semberiji i Majevici uopće se ne nailazi ni na kakve tumule, niti na gradinska naselja (izuzev ranosrednjovjekovnih slavenskih gradina). Na ovom prostoru dominiraju naselja na otvorenom i nekropole ravnih grobova. Ni u dolinama rijeka Spreče i Jale koje pokrivaju tuzlanski bazen uopće se ne nailazi na tumule. Naravno iako je sve navedeno rezultat dosadašnjeg nivoa istraženosti, ipak ostaje činjenica da sjeveroistočna Bosna pokazuje kulturnu različitost u odnosu na jugoistočnu Bosnu tijekom starijeg željeznog doba. Duž srednjeg toka Drine (bratunačko-srebrenički zavoj) tek sporadično se nailazi na nekropole tumula (Krčevine Zelinje, Podrid, Kratina, Lug, Krčevine-Bratunac, Ledine, Međa, centar Bratunac, Gaj, Lug-Konjević polje, Vaganj-Srebrenica, Sač-Vlasenica)⁴²⁷ od kojih slično kao i sa sjevernijom oblašću većina ne pripada željeznom dobu. Kao što se vidi iz izloženog, teritorijalnog kontinuiteta glasinačke kulture starijeg željeznog doba preko sjeveroistočne Bosne sa Srijemom i istočnom Slavonijom nema. Fokus ekspanzije autarijatskog političkog entiteta je ipak više bio orijentiran prema daljnjem prodoru u pravcu Pomoravlja, nego ka sjeveroistočnoj Bosni.

Što se tiče zapada, odnosno prodora Autarijata prema području srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba, izgleda a na osnovu materijalne kulture, da do penetracije autarijatskih elemenata prema navedenom pravcu nije došlo, bar u onoj mjeri kao na istoku i jugu. Zapadnije od područja Starog Grada nemamo željeznodopskih tumula karakterističnih za glasinačku kulturu, nemamo ni nalaza pokretnog materijala autarijatske provenijencije u onoj mjeri koja bi sugerirala kontinuirano prisustvo autarijatskih zajednica ili bar njihovih ratničkih skupina. Zapadno područje sarajevske regije ostaje tijekom cijelog željeznog doba područje srednjobosanske kulturne grupe. Jedino bi padine Starog Grada, a na osnovu prisustva glasinačkih tumula na nekropolama Močile, Orlovac i Krčevine bile naseljene autarijatskim skupinama sa njima svojstvenom glasinačkom kulturom. Ne bismo mogli tvrditi da je razlog izostanka autarijatske penetracije prema srednjobosanskoj kulturnoj grupi neka efikasnija obrana dezitijatskih zajednica ili njihova žilavost. Vjerojatno je riječ da Autarijati za vrijeme svoje ekspanzije nakon formiranja svoga političkog entiteta uopće nisu bili zainteresirani za prodor u području sarajevskog polja i dalje prema središnjoj Bosni. Njihovi interesi za ekspanziju su bili motivirani prije svega zauzimanjem

⁴²⁷ Kosorić, 1972, 33-36; Isto, 1972 A, 75-78; Isto, 1975 A, 5-9; Isto, 1976; Isto, 1979, 173; 183-187

stočarskih areala, što sarajevsko-zenička kotlina sigurno nije ili zaposjedanjem trgovačkih čvorišta i ruta kako bi se neposredno mogla odvijati razmjena sa grčkim i italiskim trgovcima, a ne trošenje ratničkih potencijala na, za njih, trgovački nezanimljivom području središnje Bosne.

Međutim, nešto zapadnije pa i dalje na jugozapadu, na prostoru koji izlazi iz zone rasprostiranja dezitijatskih zajednica se nailazi na nalaze autarijatske provenijencije. Neki tipovi pokretne materijalne kulture (naročito u tipu nakita) svojstvene glasinačkoj kulturi starijeg željeznog doba primjećuju se na nekim (istina izoliranim i međusobno nepovezanim) točkama zapadne i sjeverne Bosne i srednje Dalmacije.⁴²⁸

Na lokalitetima kulturne grupe Donja Dolina-Sanski Most,⁴²⁹ pronađen je priličan broj nalaza koji su nesumnjivo autarijatsko-«glasinačke» provenijencije.⁴³⁰ Najčešće se radi o sljedećim tipovima nakita: dvopetljaste fibule s nogom u obliku beotskog štita; male brončane naočaraste fibule bez osmice, dugmetaste fibule, okrugle glasinačke pojasne kopče s laticama (*slika* 26)—primjerak iz kneževskog groba u Brezju (tumul I, grob 2) je potpuno identičan s primjerkom iz Donje Doline—, kalotna pojasna kopča s perlama na obodu, masivne brončane narukvice s ukrštenim krajevima (*slika* 27), kolutaste fibule, jednostruke ili dvostruke toke «glasinačkog» tipa, pseudokiparske igle i mnogi drugi tipovi nakita. Zajednički element između ove dvije kulturne zajednice su i velike luksuzne višeglave igle (*slika* 28), a veliku analogiju donjodolinskim primjercima pruža i igla pronađena u kneževskom grobu u Osovu (*slika* 29).⁴³¹ Velika većina tih nalaza pripada fazama IV b i IV c-1 razvitka glasinačke kulture starijeg željeznog doba (znači okvirno obuhvaća razdoblje od kraja VIII. st. do sredine VI. st. p. n. e.). Posebno zanimljivi nalazi koji potvrđuju postojanje veza (za sada potvrđeno jedino kulturnih) ovog područja sa autarijatskom populacijom primjećuju se u grobnim priložima *Groba 3 iz Sanskog Mosta*.⁴³² Na osnovu bogatstva nalaza i njihove tipologije možemo smatrati da je u ovom grobu sahranjen lokalni velikodostojnik ili ličnost sa izvjesnim stupnjem društvenog prestiža. Da li je on bio autarijatskog porijekla ili su nalazi samo odraz kulturnog i

⁴²⁸ Čović, 1976, 290

⁴²⁹ Nosioći ove kulturne grupe koja je egzistirala tijekom čitavog posljednjeg tisućljeća prije ere sve do dolaska Rimljana, bile su autohtone zajednice panonskog bazena, direktni izdanak nosilaca kulture «žarnih polja». U povijesnim vrelima se nailazi i na dva narodna imena autohtonih zajednica koja bi možda bile nosioći razvitka kulturne grupe Donja Dolina-Sanski Most: Oserijate, koji bi se držali obala Save i Mezeje, koji bi se pružali uz rijeku Sanu i srednji tok Vrbasa. O grupi Donja Dolina-Sanski Most v. Čović, 1976, 169-185; Isto, 1987 C, 252-286; Wilkes, 2001, 65-69

⁴³⁰ Benac-Čović, 1957, 49; Čović, 1987 C, 234, 243; 250; 253; 281-282

⁴³¹ Čović, 1987 C, 243; 244; 250

⁴³² O iskopavanju na prapovijesnom i protohistorijskom lokalitetu Sanski Most v. Fiala, 1896 B 219-270; Isto, 1897 A 281-307

političkog uticaja koji je «najmoćniji» ilirski narod odašiljao na širem prostoru zapadnog Balkana je pitanje na koje ćemo u dogledno vrijeme teško dobiti precizan odgovor. Ako sahranjeni velikodostojnik nije autarijatskog porijekla ili na neki drugi način vezan sa narodnosnim bićem Autarijata, onda su ovi nalazi više nego nedvosmislen dokaz da su se i lokalni kneževi i uglednici čak i na ovako udaljenom prostoru od matične teritorije, nadahnjivali kulturom i načinom života naroda koji je bio najbitniji politički faktor na zapadnom i središnjem Balkanu, pokušavajući i da podražavaju autarijatske vladare, kneževe i uglednike u tipu oružja i nakita. Uostalom u periodu VII-V. st. p. n. e. autarijatske zajednice produciraju originalnu materijalnu kulturu u velikim razmjerima i jedan dio te produkcije se sigurno exportovao i u nešto udaljenija područja. Sanski bazen je nosiocima glasinačke kulture vjerojatno bio bitan i radi trgovinske razmjene jer se u njemu nalaze bogati majdani željezne rude (Ljubija, dolina Japre), odnosno kao jedna od sirovinskih baza za autarijatsku proizvodnju željeznog oružja. Ali ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da se ovi nalazi autarijatske provenijencije objasne time da su pojedine skupine nosilaca glasinačke kulture starijeg željeznog doba u vrijeme ubrzanog njenog razvitka otpočeli emigraciju u razne bliže i dalje zemlje⁴³³, bez nametanja političke vlasti nad tim zemljama. Tragove ekspanzije autarijatske materijalne kulture, nalazimo i znatno dalje na zapadu, u Dolenjskoj u Sloveniji⁴³⁴, gdje se isto primjećuje promjena u sahranjivanju i prijelaz na inhumaciju te pojava rodovsko-porodičnog tumula sa kružnim pokopima jedino usporedivog sa «glasinačkim» tipom porodičnog groba, te neki tipovi nakita autarijatsko-«glasinačke» provenijencije.⁴³⁵ Da li je i ovdje riječ o etničkom, narodnosnom pomjeranju, manjoj emigraciji pojedinih skupina, političkoj ekspanziji ili samo kulturnim uticanjima i prožimanjima, za sada će, kao i u slučaju Oltenije, Srijema, istočne Slavonije i zapadne Bosne ostati nerazjašnjeno. Ali je u slučaju Dolenjske potrebno istaći i činjenicu da je uz porodične tumule «glasinačkog» tipa vrlo malo pronađeno dokaza o prisustvu pokretnog materijala (izuzev lučne dvopetljaste fibule «glasinačkog tipa» gotovo više ništa, a posebno ne keramike) svojstvenog glasinačkoj kulturi starijeg željeznog doba.⁴³⁶

Kada se govori o odnosima Autarijata prema zemljama zapadno od njih upada u oči prilična neravnomjernost u broju pronađenih nalaza autarijatsko-«glasinačke» provenijencije između srednje Bosne i Sansko-savskog područja u zapadnoj Bosni. Čini se, bar na osnovu do sada pronađenog materijala iz srednje Bosne, da veze između autarijatskih i dezitijatskih zajednica ne

⁴³³ Čović, 1976., 290-291.

⁴³⁴ O Dolenjskoj grupi v. Gabrovec, 1964, 227; Isto, 1964/1965, 26-28; 43-44; Isto, 1987 A.; Benac 1987, 773; 799; Wilkes, 2001, 72-75

⁴³⁵ Gabrovec, 1964, 227-228; Isto, 1987 A, 88-89; 118; Čović, 1976, 290-291; Benac, 1987, 749

⁴³⁶ Gabrovec 1987 A, 119

samo da nisu bile dominantne nego ni da nisu bile izražene, izuzev u ranijim fazama željeznog doba,⁴³⁷ koje odgovaraju fazama 2 i 3 razvitka srednjobosanske kulturne grupe (sredina VIII -sredina VI. st. p. n. e.).⁴³⁸ Da li ta činjenica posredno govori o izraženim neprijateljskim odnosima koji su bili u nekoj mjeri izraženi između autarijatskih i dezitijatskih zajednica, što bi prisililo Autarijate da robnu razmjenu i dobavljanje željezne rude prije obavljaju zaobilaznim putem sa udaljenijim mezejskim i oserijatskim zajednicama, nego sa dezitijatskim zajednicama koje su im bile prvi susjed na zapadu, a koje su isto kontrolirale bogate rudnike željeza. Uticaj autarijatsko-«glasinačke» materijalne kulture na proto-dezitijatskom prostoru vidljiv je, izuzev kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, samo na još par lokaliteta na području koje je najbliže zapadnim graničnim autarijatsko-«glasinačkim» oblastima, kao na primjer u Gračanici u Maloj Čajni kod Visokog i Semizovcu (Grad u selu Svrake), gdje su uz domaći «dezitijatski» materijal pronađene i dvopetljaste fibule s trokutnom nogom, uske dijademe s iskucanim ornamentom, kalotne pojasne kopče s laticama na obodu (pronađene i u Podu kod Bugojna), rebraste fibule i narukvice od brončanog lima s iskucanim ornamentom, koje su karakteristične za glasinačku kulturu.⁴³⁹ Ti nalazi «glasinačke provincije» iz Gračanice i Semizovca pa i Poda, izuzev rebraste fibule i narukvice od brončanog lima, većinom odgovaraju ranijim «glasinačkim» fazama, znači najstarijim razdobljima narodnosnog i kulturnog i političkog razvitka jugoistočne Bosne u željeznom dobu,⁴⁴⁰ kada vjerojatno suparništvo dvije, još uvijek ne u potpunosti iskristalisane, susjedne «bosanske» narodnosne i kulturne zajednice nije bilo toliko izraženo.⁴⁴¹ Pored spomenutih tipova potrebno je

⁴³⁷ Čović, 1987 A, 526

⁴³⁸ Arheološki Leksikon BiH, Tom I, 1988, 164

⁴³⁹ Da nalazi u Gračanici i Semizovcu pripadaju srednjobosanskoj kulturnoj grupi i pored sličnosti u pokretnom materijalu sa ranijim fazama razvitka glasinačke kulture starijeg željeznog doba, dokazuje to što je riječ o nekropolama ravnih (skeletalnih) grobova. Sa glasinačkom kulturom postoji i očigledna stilaska veza između urezanog ornamenta na finoj keramici 2. faze razvitka srednjobosanske kulturne grupe i graviranog ukrasa na "glasinačkom" brončanom nakitu faze IV b. Za spomenute narukvice od brončanog lima iz Gračanice, B.Čović smatra da su i pored preuzimanja oblika iz "glasinačkog" kulturnog areala ipak "...*proizvod domaćih majstora*", što on dokazuje specifičnim ukrasima na njima. O nalazima koji su nađeni na području srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba, a slični su nalazima ili su "glasinačke" provincije v. : Čović, 1987 A, 484-490; 499; 503-504; 522; 526;

⁴⁴⁰ Čović, 1987 A, 488; 492; Riječ je o fazama razvitka 2 (750/725. - 625/600. god. p. n. e.)-Gračanica i Semizovac- i 3 (625/600. – 550. god. p. n. e.)-kalotna pojasna kopča s laticama na obodu iz Poda kod Bugojna- razvitka srednjobosanske kulturne grupe

⁴⁴¹ Naravno, moguće je da taj vidljivi nedostatak većih veza između (pokretne) materijalne kulture jugoistočne Bosne i središnje Bosne rezultat slabe istraženosti grobnih cjelina koje pripadaju srednjobosanskoj kulturi pa i nesređenosti i neobjavljenosti već pronađenog materijala. Nesrazmjera u broju otkopanih grobova među spomenuta dva bosanska regiona može se objasniti činjenicom da je mnogo lakše uočiti tumule nego ravne grobove.

navesti još i sljedeće oblike nakita «glasinačkog» tipa koje sporadično susrećemo na prostoru obuhvata srednjobosanske kulturne grupe (krajnja datacija do sredine VI. st. p. n. e.) kao što su masivne narukvice s prebačenim krajevima i fibule s nogom u obliku beotskog štita.⁴⁴² Jedino bi se već spomenute rebraste fibule i narukvice od brončanog lima, odnosno njihove dostignute razvojne forme mogle sinkronizirati sa razvijenom «glasinačkom» Va fazom. Rebraste fibule i narukvice od brončanog lima ustvari pripadaju mlađim grobovima ili grobu iz Gračanice.⁴⁴³

Zanimljiv prikaz rasprostranjenosti Autarijata, i to posebno u odnosu na sjeverni i zapadne pravce, nudi Todorović i to upravo za V. i IV. st. p. n. e., znači za razdoblje nakon završetka ekspanzije. Smatramo predloženi raspored smještaj Autarijata u ova dva pravca, za razliku od predloženog istočnog pravca, neodgovarajućim, Autarijatima se definitivno ne može pripisati posjed središnje Bosne niti zajednička granica sa Japodima otprilike uz srednji tok rijeke Bosne.⁴⁴⁴

Tragovi Autarijata na jugozapadu?

Kada i odbacimo termin «*Autariatarum*», kao originalno Plinijev i svedemo ga na grešku kasnijeg prepisivača, ostaje ipak oblik «...*Tariotarum*...», kao najvjerojatniji na pretpostavljenu stvarnu misao Plinija Starijeg jer se nalazi u većini kodeksa. A koji nesumnjivo u svome korijenu pokazuje izvjestan stupanj srodnosti sa imenom Autarijata. U obzir dolaze mnoge mogućnosti kada se govori o "... *Tariotarum antiqua regio*..."⁴⁴⁵. Moguće je da je riječ o ogranku autarijatske narodnosne cjeline koji se u području srednje Dalmacije naselio za vrijeme autarijatske ekspanzije, u vrijeme seobe nakon urušavanja entiteta ili u periodima prije nego su se odigrale autarijatska

Materijal pronađen iskopavanjima velike dezitijatske nekropole ravnih grobova u Kamenjači kod Breze, i koji je još uvijek većim dijelom neobjavljen, datira se u mlađe željezno doba i rimsko doba, od početaka III. st. p. n. e. do zaključno sa II. st. n. e. tj. do završetka procesa romanizacije Dezitijata (Paškvalin 1996,101, Isto, 2000), te samim tim nije upotrebljiv za analiziranje kulturnih veza središnje Bosne sa glasinačkom kulturom starijeg željeznog doba.

⁴⁴² Čović, 1987 A, 492

⁴⁴³ Čović, 1987 A, 484-485; 502-503

Riječ je o fazi 5 (450-350. god. p. n. e.) razvitka srednjobosanske kulturne grupe, najvjerojatnije je riječ o drugoj polovini V. st. p. n. e.

⁴⁴⁴ Todorović, 1974, karta 2.; *Orijentaciona karta rasprostranjenosti plemena u Podunavlju i Posavlju tokom V i IV veka p. n. e.* (v. karta E)

Izgleda da u svojoj monografiji o Skordiscima, Todorović potpuno zanemaruje povijesne i arheološke činjenice koje se odnose posebno na ilirske narode, makar oni dolazili i u intenzivan kontakt sa Keltima. Čini se kao da Todorović nastoji da prazan prostor na svojoj karti ispuni tako što će ga pripisati jednoj od većih i poznatih zapadno-balkanskih narodnosnih i kulturnih zajednica. Todorović čak potpuno zanemaruje egzistenciju srednjobosanske kulturne grupe i Dezitijata na svojoj karti.

⁴⁴⁵ *Plin. NH* III, 141

ekspanzija i seoba. Inače na prostoru rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne grupe, koja se pripisuje Delmatima kao nosiocima,⁴⁴⁶ do sada je pronađeno nešto materijala i «glasinačke» provenijencije u prvom redu; pojasne kopče «glasinačkog» tipa s probijenim ukrasom, «glasinački» privjesci u obliku praporca s prorezima i nožicom i itd. Ovi nalazi su kompatibilni sa razvitkom faza IV b i IV c-1, što bi moglo posredno sugerirati vrijeme doticaja kulturnih tekovina (možda i susreta skupina nosilaca) srednjodalmatinske grupe i glasinačke kulture.⁴⁴⁷ Uostalom u fazama 2 i 3 razvitka Srednjodalmatinske grupe (VIII- VI. st. p. n. e.) uticaj glasinačke kulture se osjeća na čitavom delmatskom području (osobito na lokalitetima Kopačina, Livno, Gorica).⁴⁴⁸ Od sredine VI. st. do IV. st. p. n. e. (faza 4 razvitka Srednjodalmatinske grupe) slabi «glasinački» uticaj koji je ograničen uglavnom na jugoistočnu periferiju delmatskog prostora (Grude, Gorica).⁴⁴⁹ Međutim na delmatskom području se nailazi i na fibulu tipa Novi Pazar iz faze V a, ali ona je mogla doći prvenstveno kao uticaj autarijatsko-«glasinačke» kulture koja se tada nalazi u svome zenitu.⁴⁵⁰

Naše je mišljenje da ako je i došlo do nekih izvjesnih pomjeranja autarijatskih skupina u ovo područje da je ono moralo biti manjeg obima, bez izazivanja bitnijih narodnosnih i kulturnih poremećaja na datom prostoru i da se nije obavilo u okviru Autarijatske ekspanzije koju obrađujemo, nego da je bio neki izdvojeni nezavisni poduhvat koji se desio neovisno o autarijatskom političkom entitetu, prije ekspanzije koju je on poduzeo u okolna područja. U korist

⁴⁴⁶ Delmati su, odnosno zajednice iz kojih su se formirali, imali mnogo bliže veze sa srednjobosanskom zonom i dezitijatskim zajednicama, nego sa jugoistočnom Bosnom. Supstrat iz kojeg će se Delmati formirati kao prepoznatljiva narodnosna zajednica je u vrijeme egejske seobe doselio iz središnje Bosne (preciznije rečeno najvjerojatnije iz pravca Uskopljanske udoline), na područja zapadnobosanskih polja (Kupreško, Duvanjsko, Livanjsko), odakle su se dalje širili prema obali. (Čović, 1976, 242; Isto, 1983 B, 455; 1987 D, 479; Govedarica, 1982, 182) Moguće je da on bio dio on šireg pokreta koji se pokrenuo prema prostoru zahvata «južnobosanske kulturne grupe». U protohistorijskom razdoblju Delmati će se proširiti i duž središnje dalmatinske obale, gdje su zatekli i potčinili niz ilirskih naroda i plemena. To pokazuje i način sahranjivanja koji zahvata prostor sjeverno i zapadno do Neretve u VI. i V. st. p. n. e. kada se datira nastanak na spomenutom prostoru nekropola «ravnih grobova» (Gubavica kod Mostara, Ruda Kosa kod Posušja, nekropola kod Velikog Stona, Petrovići kod Rakitnog, Grude, Duvno, Crvenici kod Duvna, Postanje kod Imotskog i sl.) (Čović, 1964, 100 i krt.II)

I arheološki materijal pronađen na nizu lokaliteta na području zapadnobosanskih polja i zap. Hercegovine, a koji je pripadao nesumnjivo proto-delmatskim ili već potpuno formiranim delmatskim zajednicama pokazuje visok nivo sličnosti sa pojedinim tipovima iz središnje Bosne. Posebno upečatljivu sličnost pokazuje (željeznodobni) prapovijesni i protohistorijski materijal koji se čuva u Franjevačkoj zbirci na Humcu kod Ljubuškog.

⁴⁴⁷ Čović, 1987 D, 453, 455

⁴⁴⁸ Čović, 1987 D, 479

⁴⁴⁹ Čović, 1987 D, 480

⁴⁵⁰ Čović, 1987 D, 455

eventualne starine dolaska nekih «glasinačko»-autarijatsko elemenata u ovu regiju govori i atribut **antiqua regio**, kojim Plinije pobliže određuje «... *Tariotarum*...». I arheološki nalazi govore u prilog ove starije teze eventualnog prisustva nekih autarijatsko-«glasinačkih» elemenata u srednjoj Dalmaciji i zap Hercegovini, jer njihov uticaj, bar koliko se do sada može vidjeti na dostupnom materijalu, slabi upravo u periodu njihove najveće političke i kulturne moći, što se definitivno ne bi moglo događati da je u tome periodu u srednju Dalmaciju prodro onaj osnovni autarijatsko-«glasinački» impuls. Isto tako kada se govori o "... *Tariotarum antiqua regio*..." moguće je da je samo riječ o jezičnoj sličnosti sa autarijatskim narodnosnim imenom, jer je korijen TAR- nesumnjivo zajednički mnogim indoeuropskim jezicima na Balkanu, pa bi bilo sasvim razumljivo da su ga koristili i drugi neautarijatski elementi, uključujući i one naseljene na dijelu današnje dalmatinske obale južno od Krke.

Zaključak o prisustvu autarijatskih elemenata na sjeveru, zapadu i jugozapadu

Prisustvo elemenata materijalne kulture karakterističnih za Autarijate na svim spomenutim mjestima sjeverno, zapadno i jugozapadno od njene matične teritorije, nesumnjivo unosi novo pitanje u problem autarijatske ekspanzije. Ekspanzija autarijatskog političkog entiteta na istok, jug i jugoistok koja je posvjedočena u povijesnim vrelima, kao svoju posljedicu je imala kontinuirano teritorijalno širenje i dominaciju u tim pravcima i materijalne kulture čiji su nosioci bili Autarijati. U ovom slučaju ne postoji teritorijalni hijatus između nalaza materijalne kulture matične teritorije i novozauzetih područja, što sve govori da je ekspanzija prema istoku, jugoistoku i jugu, izvedena organizirano i da ju pratilo i veće pomjeranje i naseljavanje autarijatskog elementa na novo zauzetim prostorima. Nasuprot istočnog i jugoistočnog pravca, između lokaliteta u Olteniji, Dolenjskoj, Zap. Bosni, srednjoj Dalmaciji i Srijemu i istočnoj Slavoniji prostiru se široki prostori na kojima nisu pronađeni nikakvi tragovi prisustva materijalne kulture svojstvene Autarijatima. To dokazuje da «autarijatski» nalazi nisu na ova područja došli kao rezultat ekspanzije izvedene na prijelazu VI. u V. st. p. n. e. i vođene kao organizirana kampanja autarijatskog političkog entiteta, a o kojoj svjedoče i pisana vrela. Uostalom i tipologija pronađenih nalaza kao da sugerira neko ranije vrijeme svoje pojave na sjeveru i zapadu, u odnosu na vrijeme ekspanzije, možda u razdoblje kada još uvijek nije završeno konačno objedinjavanje u jedna politički entitet. U slučaju zapadne Bosne to je moguće i potpuno dokazati, jer u vremenu *perioda 3* razvoja grupe Donja Dolina-Sanski Most, koji odgovara razdoblju od kraja VI. st. do prve četvrti III. st. p. n. e.⁴⁵¹ na njenom području se uticaji autarijatske populacije i glasinačke kulture starijeg željeznog doba više ne osjećaju.⁴⁵² I čini se kao

⁴⁵¹ Čović, 1987 C, 266

⁴⁵² Čović, 1987 C, 264

da je formiranje autarijatskog političkog entiteta zaustavilo daljnje odašiljanje kulturnih elemenata i tekovina glasilačke kulture prema zapadnoj Bosni. I u slučaju Dolenjske se nešto slično dešavalo, jer tamo se nailazi na rodovsko-porodični tip tumula koji je karakterističan za autarijatsko-«glasinačko» područje do druge polovine VI. st. p. n. e., što znači da se eventualni dolazak skupine Ilira, nosilaca sjeverne varijante glasilačke kulture u Dolenjsku može datirati samo najkasnije u prvu polovinu VI. st. p. n. e. A kao što je već rečeno i na jugozapadnom pravcu slabi u znatnoj mjeri odašiljanje «glasinačkih» kulturnih tekovina od sredine VI. st. p. n. e. Slično se dešava i sa kontaktima koje su Autarijati ostvarivali sa nosiocima srednjobosanske kulturne grupe jer opadanje tipoloških identičnosti i sličnosti pokretnog materijala od druge polovine VI. st. p. n. e. sigurno potvrđuje i proporcionalno zamiranje i ionako ne baš izraženih, veza između ove dvije narodnosne i kulturne zone u istom periodu.

Sve već navedeno nas navodi na pomisao da je i u *fazama uspona i objedinjavanja* (od zadnje četvrti VIII. st. do sredine VI. st. p. n. e.) dolazilo do izvjesnog pomjeranja pojedinih skupina iz autarijatskih zajednica ne samo van matične teritorije nego i van prostora rasprostiranja cjelokupne glasilačke kulture. Znači da bi morali računati i sa činjenicom i da je prije nastanka entiteta, dolazilo do više pomjeranja koja su svoja izvorišta imali na prostorima matične teritorije. Međutim ova pomjeranja su bila međusobno nepovezana, nisu bila vođena iz jednog centra, u sebi su obuhvaćale manje skupine autarijatskog stanovništva i nisu sigurno imala karakter nekog ekspanzivnog pokreta. Riječ je vjerojatno o sporadičnim ekskursima pojedinih, nezavisno vođenih, «glasinačko»-autarijatskih skupina koje su prelazile velika rastojanja sve dok ne bi naišle na pogodno zemljište za svoje naseljavanje. Vjerojatno su te nezavisne skupine bile ogranci onih zajednica koje su tvorile plemenske kneževine na sjevernom dijelu autarijatske matične teritorije, i da je glavna motivacija za njihovo preseljavanje ležala u prenaseljenosti u okvirima kneževina koje su prolazile kroz period ubrzanog razvitka. Kada bi se uočio nedostatak resursa, odredila bi se skupina koja bi svoju daljnju egzistenciju trebala potražiti na drugom, udaljenijem mjestu gdje bi vodila nezavisan život u odnosu na svoju maticu. Na takav način bi se ostvarivala svojevrsna «kolonizacija» i prenošenje karakteristika materijalne kulture svojstvene Autarijatima. Možda su ova pomjeranja pokretljivih autarijatskih skupina imala slične karakteristike kao «sveto proljeće» koje su primjenjivala italska plemena.

Na novo naseljenim prostorima te izolirane autarijatske skupine bi izazivale veće ili manje posljedice u odnosu na svoju bližu okolicu. Negdje bi bili okruženi neprijateljstvom (kao u Olteniji) o čemu nedvosmisleno svjedočanstvo pružaju ratnički grobovi, negdje bi kao u slučaju Dolenjske ulazili u mirnu simbiozu sa domaćim elementima, a negdje bi (kao u slučaju Srijema i istočne

Slavonije) u kulturnu genezu starosjedilačkih populacija unosili i izvjesni balkanski udio. Ali opće gledajući, ako je suditi po daljnjem razvitku zajednica koje su naseljavale spomenute regije, prisustvo ovih malih «glasinačko»-autarijatskih skupina nije imalo neki presudni i dugoročni uticaj na etnogenetske, politijogenetske i kulturogenetske procese na sjevernom, zapadnom i jugozapadnom pravcima u odnosu na matičnu teritoriju.

Analogiju ovih pomjeranjima možemo naći i u ponašanju Autarijata nakon slamanja njihovog političkog entiteta, kada su pojedine skupine prelazile veoma velika rastojanja dok se ne bi bar privremeno zaustavile. Uostalom ovakve nezavisne seobe pokretljivih stočarskih skupina otrgnutih od matičnih zajednica bile su karakteristika jugoistočne Europe sve do modernih vremena.

Prestanak ovakvih eskursa pojedinih skupina, mogao bi se protumačiti formiranjem entiteta i preciznijim usmjeravanjem svih autarijatskih potencijala i snaga, sada pod centraliziranim rukovođenjem, samo prema onim ciljevima koje bi određivali opći interesi cjelokupne Autarijatske zajednice ili samo njene rukovodeće elite, dok bi se partikularni interesi pojedini skupina zanemarivali. Osnovni cilj ekspanzije entiteta bilo je primarno okretanje prema jugu, jugoistoku i posebno istoku iz već objašnjenih razloga. Tijekom ekspanzije i odmah nakon nje, Autarijatske skupine više nisu imale potrebe da se odvažuju i pokreću u poduhvate nezavisnih premještanja (a možda im nije bilo ni dozvoljeno?) van teritorijalnog opsega entiteta i njegove ekspanzije. One su sada zahvaljujući jedinstvenom i ciljanom djelovanju entiteta mogle da se naseljavaju u velikim masama i to bez teritorijalnog prekida sa maticom na prostranim novozauzetim područjima na kojima bi one bile dominirajući faktor. Samim tim je opao i interes Autarijata da se naseljavaju u udaljenijim krajevima, i da budu odsječene velikim teritorijalnim hijatusom od matice i da budu okružene dominantnim autohtonim narodnosnim i kulturnim elementom.

Posljedice ekspanzije

Ekspanzija je kao jednu od svojih glavnih posljedica imala formiranje novog teritorijalnog okvira autarijatske narodnosne zajednice. Antički pisci tu autarijatsku teritoriju identificiraju pod različitim nazivima. Diodor je naziva πατρίδας, dok Justin upotrebljava izraz *patrio solo*⁴⁵³, a Orozije *antiquis habitaculis*.⁴⁵⁴ Elijan Klaudije u djelu "O prirodi životinja" naziva je vlastita zemlja (ἰδίων....χωρὸν).

U odnosu na matičnu autarijatsku domovinu postoji još manje pisanih podataka na osnovu kojih bismo mogli da odredimo granice autarijatskog teritorija nakon ekspanzije. Jedino pisano

⁴⁵³ Just. XV, 21

⁴⁵⁴ Oros. III, 23, 26

vrelo na osnovu kojeg bismo mogli da barem regnosticiramo dio, i to istočni, teritorije pod autarijatskom kontrolom je Arijanova Anabaza. Međutim i ovaj podatak se odnosi na teritoriju koju su Autarijati kontrolirali duže od jednog stoljeća daleko od autarijatske ekspanzije. Ipak pretpostavljamo da u tom periodu nije došlo do nekih krupnijih teritorijalnih promjena na tome području jer ne postoje ni pisane a ni arheološke potvrde da se između sredine V. st. i sredine IV. st. p. n. e. na srednje-balkanskom području desilo tako nešto što bi radikalno izmijenilo narodnosne i kulturološke granice na navedenom području.

Ako je suditi na osnovu ovog Arijanovog podatka (odnosno Ptolomejevog od kojeg ga je Arijan preuzeo), a čijoj ćemo se analizi detaljnije posvetiti u sljedećem poglavlju Autarijati bi kontrolirali i područja u pravcu Južne Morave. Tome odgovara i sljedeći podatak⇒ na početku pete glave svoje sedme knjige Strabon zemlju Autarijata (Αὐταριατῶν χώρα) smješta na sjever od Peonskih planina, nasuprot, kada se gleda iz Peonije, od Trakije i Rodopa. Besumnje ovdje se iako govori o vremenu kada Strabon živi, pod autarijatskom zemljom podrazumijeva autarijatska teritorija prije seobe.⁴⁵⁵ Da Strabon vidi autarijatsku teritoriju prije seobe, vidi se i po tome što on upotrebljava izraz *zemlja Autarijata*, dok u druga dva podatka gdje lokalizira Autarijate, navodi ih kao narodnosni entitet. Tako Strabonov izraz *zemlja Autarijata* služi samo kao zemljopisni pojam za područje na kojem u njegovo vrijeme prebivaju drugi narodnosni entiteti, dok je pojam "autarijatska zemlja" samo reminiscencija na starije razdoblje.

Iz ovoga se zaključuje da su Autarijati na istok bili prodrli prilično duboko, ne zahvaćajući samo dolinu zapadne Morave i srednje i donje Pomoravlje, nego i zapadne dijelove južnomoravske oblasti⁴⁵⁶ ujedno se pružajući i prema jugu, čime su se uklještili između Dardanaca i Trakije. Time bi se Autarijati približili Agrijanima i Peoncima, naravno to ne bi trebalo značiti da su oni postali i neposredni susjedi. Na jugoistoku granica teritorija Autarijata se pružala sve do dardanskih granica.⁴⁵⁷ Ako bismo se povelili za zaključkom da su Autarijati i Dardanci baštinili dugu granicu, jugoistočnu crtu autarijatskog teritorija bi mogli tražiti na ili u blizini rijeka Bijeli Drim i Drim, da bi se ona nastavila pružati kroz kosovsko-metohijsko područje.⁴⁵⁸ Autarijati bi kontrolirali i doline rijeka Zete i Morače, kao i kompletan bjelašnički masiv.

Autarijatska ekspanzija je imala i određene posljedice po samo autarijatsko društvo, odnosno njegovu unutarnju strukturu. Izražena socijalna diferencijacija i imovinsko raslojavanje

⁴⁵⁵ Strab. Geo. VII, 5, 1

⁴⁵⁶ Čović 1967, 105

⁴⁵⁷ Strab. Geo. VII, 5, 1; VII, 5, 12

⁴⁵⁸ Čović, 1967, 105

još će se više produbiti ekspanzionističkim pohodima Autarijata od početka V. st. p. n. e. Veći dio ratnog plijena otetog od Tribala, Ardijejaca i drugih ilirskih i neilirskih naroda koji su se našli na putu autarijatske ekspanzije je završavao u rukama vladajućeg sloja. Bogati grobni nalazi iz Lisja polja, Novog Pazara, Atenice, Pilatovića, Kruševica i Pečke Banje, datirani u period kraj VI. - prva polovina V. st. p. n. e.,⁴⁵⁹ pokazuju dvije činjenice; prvo da se iz nekadašnjih «kneževskih dinastija» razvila jedna «vladarska dinastija», koja je upravljala čitavom autarijatskom narodnosnom zajednicom i političkim entitetom i drugo da se centar Autarijata pomjera iz Bosne prilično dalje na istok. To jasno pokazuje činjenica da na prostoru jugoistočne Bosne (bar još uvijek nisu pronađeni) nema kneževskih grobova koje bismo mogli datirati u razdoblje nakon kraja VI. st. p. n. e., ali da se zato dalje na istoku, prema kojem je bio usmjeren fokus ekspanzije, pojavljuju još znatno bogatiji i monumentalniji grobovi u odnosu na one iz jugoistočne Bosne, a čiji su tvorci iste narodnosne i kulturne pripadnosti, a koji se mogu datirati u V. st. p. n. e.

Pripadnost tumula u Atenici Autarijatima kod pojedinih autora se dovodi u pitanje, pozivanjem na činjenicu da dio pokretnog materijala pronađenog u Atenici nije srodan «glasinačkom». Tako se Atenica pripisuje Tribalima, ili nekom drugom narodu koji bi u prvoj polovini V. st. p. n. e. naseljavao područje oko zap.Morave. Međutim Atenica definitivno pripada Autarijatima ne samo zbog zemljopisnog položaja, odnosno ulaska u autarijatski teritorij ostvaren nakon ekspanzije, nego i iz činjenice da je riječ o sahranjivanju pod tumule, koje je na prostoru središnjeg dijela zapadne Srbije bilo karakteristično samo za ilirsko-autarijatske zajednice.⁴⁶⁰ Za Tribale znamo da svoje pokojnike uopće nisu sahranjivali u tumule, a teško bi bilo i pretpostaviti da su prvaci bilo kojeg drugog naroda, izuzev autarijatskog mogli biti na tako raskošan način sahranjeni u prvoj polovini V. st. p. n. e. na prostorima središnjeg dijela zapadne Srbije, upravo u vrijeme kada su zavladaali i infiltrirali se na ovaj prostor Autarijati.⁴⁶¹ Neautarijatski narodi ovog prostora su u vremenu neposredno pred nastanak Atenice bili poraženi od strane autarijatskih gorštaka, i prisiljeni na iseljavanje ili podčinjeni. Zar bi u takvim okolnostima uopće postojali preduvjeti da se bilo koji od prvaka neautarijatskih naroda sa ovog prostora sahrani u onom stilu kao u slučaju ateničkih tumula. Osim toga znamo da se i politički centar Autarijata preselio na istok i to upravo na novoosvojena područja, pristupačnija komunikacijama i plodnijim dolinama, kao što je npr. i okolica Čačka. A to što **dio** pokretnog materijala u Atenici nije svojstven Autarijatskoj

⁴⁵⁹ Đuknić- Jovanović, 1965; Isto, 1966.; Isto, 1966 A; Jurišić, 1969; Mano-Popović, 1969; Isto, 1969 A; Garašanin M, 1973, 497-505; Popović, 1975, 44-45; Vasić, 1977, 62; 1987A, 644-651; Isto, 1991, 78; Marković, 1984, 81-87; Palavestra, 1984, 22-27; Zotović, 1984, 189-196

⁴⁶⁰ O sličnosti lokaliteta sa matičnog autarijatskog područja sa Atenicom v. poglavlje *Društveno-politički razvitak*

⁴⁶¹ Atenica je inače načelno datirana na kraj VI. i poč V. st. p. n. e. Palavestra, 1984, 22

kulturi, može se objasniti jednostavno činjenicom da je nakon ekspanzije autarijatski vladajući sloj došao u posjed velikog ratnog plijena. Uostalom drugi dio ateničkog pokretnog materijala je primarno rezultat autarijatskog stvaralačkog genija. Po Vasiću i Čoviću atenički tumuli pripadaju glasilačkoj kulturi⁴⁶² Rastko Vasić i u svome separatu u udžbeniku «Arheologija», smatra da i vladarski grobovi iz Atenice, Novog Pazara i Pečke Banje pripadaju «glasilačkom kompleksu» sa početka V. st. p. n. e.⁴⁶³ I Wilkes u svojim «Ilirima» stoji na stajalištu da je Atenica možda pripadala ilirskim Autarijatima.⁴⁶⁴

Koliko je ekspanzija imala udjela u migracionim kretanjima u brojčano-procentualnom odnosu na kompletnu autarijatsku populaciju, za sada se ne može ništa preciznije reći. Izgleda da se ne samo autarijatski politički centar pomjerio prema istoku, nego i značajan dio autarijatske populacije, koji se naseljava u plodnijim dolinama na istoku i jugoistoku gdje se od početka V. st. p. n. e. podižu u velikom broju tumuli «glasilačkog» tipa. Ali to pomicanje određenog dijela stanovništva nije ugrozilo u velikoj mjeri biološku sposobnost i masu populacije koja je i dalje nastavljala živjeti na matičnoj teritoriji na kojoj još uvijek možemo pratiti kontinuitet pokapanja u tumule i života na gradinskim naseljima, uključujući i Ilijak. Tako i u fazi Va na nekadašnjoj matičnoj teritoriji se nailazi na dosta veliki broj grobova, od kojih ističemo samo primjere reprezentativnih u Potpećinama, Brankovićima (tumul III, grob 1), Rusanovićima, (III, 3), Osovu (III, 8), Brezje-Konogovu (VI, 1), Čitlucima V, Čavarinama IV, Vražićima (III, 5), Taline II i Zagrađu (II, 2).

Prodiranje prema istoku dovelo je Autarijate u još bliži kontakt i sa Skitima i sa njihovom kulturnom tradicijom i baštinom, od koje su vjerojatno i preuzeli neke odlike, što se najbolje ogleda na primjeru Atenice gdje se uz nekoliko trolisnih brončanih strelica skitskog tipa javljaju i primjerci psalija tipa Vekerzug i ostaci kola sa 2 i 4 točka koja su iz vremena nastanka nekropole u Atenici otkrivene još jedino u grupi Vekerzug. Tordirane trolisne strelice su pored Atenice otkrivene još i u Pilatovićima, Pečkoj Banji i Čitlucima na Glasincu.⁴⁶⁵ Kao što vidimo, izgleda da su odnosi Ilirskih naroda, u prvom redu Autarijata, i Skita i drugih njima sličnih naroda sa Donjeg Dunava, koji su u ranijim razdobljima bili zasnovani samo na sukobima Ilira sa pljačkaškim dubokim upadima nomadskih skitskih skupina zamijenjeni mnogo miroljubivijim korelacijama i međusobnim kulturnim prožimanjima.

⁴⁶² Čović, 1987, 639; Vasić, 1987A, 648-649

⁴⁶³ Arheologija, Vasić, 1997, 270

⁴⁶⁴ Wilkes, 2001, 155

⁴⁶⁵ Vasić, 1987 C, 565

Ekspanzija sa prijelaza VI. u V. st. p. n. e. proizvela je i na udaljenijim područjima, do kojih Autarijati nisu ni dopirali dalekosežne posljedice, pošto je ona ustvari pokrenula lančanu reakciju pokreta niza različitih naroda i plemena ne samo na prostoru Balkana. Tribali su pomjereni na rijeku Isker, gdje je njihovo prisustvo samo još više doprinijelo novim etničkim, narodnosnim, političkim i kulturnim turbulencijama na širokom prostoru sve do sjevernoegejske obale. Izgleda da je i autarijatski pritisak u pravcu juga izazvao sličnu lančanu reakciju koja je zahvatila jadransko područje uključujući i obje njegove obale, što je do sada ostalo neprimjećeno u znanstvenim promatranjima. Potiskivanje Ardijejaca dalje prema jugu, sigurno je izazvalo sa svoje strane i ardijejski pritisak na obalna ilirska plemena, od kojih su neka suočena sa novom situacijom i prijetnjama koje su dolazile sa sjevera odlučila prijeći na susjednu jadransku obalu. Inače talasi ilirskog zapljuskivanja italijanske obale su bili prilično konstantni i trajali su sve do momenta kada je Rimska Republika uspostavila punu kontrolu nad Italijom i kasnije Jadranskim morem. Prisustvo novih ilirskih skupina na središnjo-južnoj strani jadranske obale Italije u prvoj polovini V. st. p. n. e. koje su tražile nova staništa, izazvalo je nova etnička, narodnosna i politička pomjeranja i preslojavanja što je vjerojatno bilo još jedan od činilaca koji su doveli do ekspanzije sabelsko-samnitskih zajednica sa planinskih područja Apenina u vidu mnogostrukih i nezaustavljivih valova poglavito prema plodnoj i bogatoj Kampaniji, zatim ka južnim etrurskim gradovima i oblastima Lukanije i Velike Grčke.⁴⁶⁶ Možda bi samnitsko spuštanje u plodne doline prema zapadu mogli objasniti i prisustvom naroda Daunija na istočnim granicama Samnija koji su priječili Samnitima pokret prema jadranskoj obali.⁴⁶⁷ Ekspanzija Samnita u pravcu Kampanije i vremenski potpuno odgovara predloženoj rekonstrukciji događaja, jer Samniti 423. god. p. n. e. zauzimaju grad Kapuu koja je do tada bila pod etrurskom kontrolom, 421. god. p. n. e. i grčki grad Kuma (Kima).⁴⁶⁸ Na osnovu rečenog, možemo pretpostaviti i da postoji uzročno-posljedična veza koja nizom karika spaja autarijatsku ekspanziju na Balkanu sa onom samnitskom, koja se desila nekoliko decenija kasnije u Italiji. Uostalom Samniti su se u V. st. p. n. e. nalazili na istom nivou razvitku i pokazivali su mnoge zajedničke odlike u načinu života kao i njihov balkanski autarijatski gorštački pandan.

⁴⁶⁶ Pallotino, 1970, 286; 291; 298

⁴⁶⁷ Tomić, 1884, 144

⁴⁶⁸ Jedini grad na kampanskoj obali koji je nakon samnitske ekspanzije ostao pod grčkom kontrolom bio je Neapolis, ali ni on nije izbjegao postupnu infiltraciju elemenata sa brdovitog i planinskog Samnija, Tomić, 1884, 144; Crawford, 1993, 17; O Ilirima u Italiji v. Bojanovski, 1988, 23-25; Stipčević, 1989, 24-26

Nestanak

Od sredine V. st. p. n. e. (faza V a) do oko 335. god. p. n. e. Autarijati završavaju i svoju teritorijalnu ekspanziju i svoj daljnji društveno-politički, ekonomski i kulturni razvitak. U prvo vrijeme nastaje stabiliziranje dostignutih tekovina, a zatim duga stagnacija i na završetku ove faze, početak kraja. Takvo stanje se najbolje manifestira u ostacima materijalne kulture koju su Autarijati koristili u navedenom periodu, a koja ne pokazuje neki radikalni razvitak kao u ranijim periodima, kada je autarijatski duh pokazivao veliku preduzimljivost, pokretljivost i originalnost u produkciji materijalne kulture. Sada postupno nastupa vrijeme prvo izivljavanja starih originalnih oblika materijalne kulture, zatim njene učmalosti, onda degeneracije i na kraju destrukcije cjelokupne materijalne kulture.⁴⁶⁹ Istovremeno je sve veći priliv stranih objekata i formi ili se samo preuzimaju tipološke osobine i prikazi drugih kultura. Najbolji primjer koji govori o počecima toga procesa uklapanja importiranih oblika i formi u kulturu Autarijata jeste primjerak «mramoračkog» pojasa iz Umčara. Umetnuta palmeta prvo, sugerira da je ovaj primjerak najmlađi od do sada pronađenih primjeraka autarijatskih izrađevina na metalnom limu, jer je sigurno trebalo vremena kako bi se prihvatilo uklapanje određenog stranog ornamenta u jedan od najoriginalnijih tipova i ornamentalnih sustava koji su imali izrazit značaj za autarijatsko-«glasinačku» kulturu u njenom općem smislu. Kao drugo umetnuta palmeta govori da je autarijatska svijest o potrebi čuvanja i svojih najtradicionalnijih kulturnih pojava, a da ne govorimo i o daljnjem svestranijem razvijanju originalne materijalne produkcije prilično oslabila. I strani element (posebno onaj širokog areala rasprostiranja) u ranijim fazama u velikoj mjeri podređen autohtonoj proizvodnji i kulturi i njihovim tipovima i formama sada postupno preuzima primat da bi na kraju postao i dominantan.⁴⁷⁰ I na kraju nastupa i sam nestanak autarijatske narodnosne i kulturne zajednice koji se čini kao nagli, nenadani prekid bez presedana u povijesti.

Uostalom najočitiije svjedočanstvo o dekadansu određene narodnosne i kulturne zajednice je iščezavanje originalne produkcije koja odaje njenu karakterističnu individualnost i njenu zamjenu sa elementima produkcije drugih etničkih, narodnosnih i kulturnih zajednica ili sa osobinama svojstvenim širokom arealu rasprostiranja. Gubljenje sopstvene produkcije tako označava onaj ključni prelom koji vodi ka konačnom urušavanju određene narodnosne i kulturne zajednice.

Proces nestanka Autarijata se najbolje može pratiti u pisanim vrelima u odnosu na ostatak autarijatske egzistencije na Balkanu. Trenutak koji možemo uzeti kao početak samog kraja

⁴⁶⁹ Benac-Čović, 1957, 58-59

⁴⁷⁰ Benac-Čović, 1957, 48

Autarijatske narodnosne zajednice je dolazak na makedonski prijestol mladoga Aleksandra III Argeada, odnosno njegov prvi značajniji pohod kao kralja.

Na pobune naroda srednjeg Balkana Makedonski kralj je brzo reagirao i 336/5. god. p. n. e. uputio se na sjever sa znatnom vojskom kako bi konačno prije svoga planiranog prelaska u Aziju umirio pobune i pacificirao sjeverne oblasti svoga kraljevstva.⁴⁷¹ Nakon što je porazio tzv. autonomne Tračane, Tribale, i Gete, izbio i prešao na drugu stranu Dunava, Aleksandar je primio poslanstva drugih naroda sa obala Istra uključujući i narod koji će biti glavnim krivcem za uništenje Autarijata.⁴⁷² Na povratku, dok se kretao prema zemlji Agrijana i Peonaca (znači dok se sa svojim trupama nalazio sjevernije od spomenutih zemalja), glasnici ga obavijeste o pobuni Klita, sina Bardilisa (možda je riječ o onom iz antičkih vrela poznatom «ilirskom» kralju iz vremena Filipa II) kojeg je podupirao Glaukija, taulantski kralj, te da se i Autarijati spremaju da napadnu makedonsku i savezničku vojsku na putu. Langar, kralj naroda Agrijana, koji se nalazio u pratnji makedonskog kralja, preuzeo je na sebe rješavanje autarijatskog problema. Agrijanski kralj je provalio u autarijatsku zemlju, opustošio je i opljačkao, preduprijedivši na taj način autarijatsko presretanje, i omogućivši Aleksandru da bez problema nastavi put prema pobunjenim i neprijateljskim ilirskim narodima.

Autarijatsko presretanje Aleksandrove vojske je vjerojatno bilo samo dio široko uvezane akcije sa ciljem rušenja makedonske hegemonije na Balkanu između niza faktora na poluotoku (antimakedonskih stranaka u nizu grčkih država, ilirskih naroda, tračkih naroda, Tribala). Međutim zbog brzine reakcije Aleksandra III i ubojite snage makedonske vojske, ali i zbog lojalnosti nekih poglavara naroda, kao na primjer Langara antimakedonska akcija se nije mogla ostvariti.⁴⁷³

⁴⁷¹ *Plut. Alex.; Strab. Geo.* VII, 3, 8; *Diod.* XVII, 8, 1; *Arr. Anab.* I, 1, 4-4-7; *Ruf. fr.* I, 12; *Just.* XI, 2, 8; Demad 17; Parska hronika, za Euaniteovog arhonata.

⁴⁷² *Strab. Geo.* VII, 3, 8

⁴⁷³ Što je to uopće navelo Autarijate da se pokušaju suprotstaviti Aleksandrovoj pobjedničkoj vojsci. Makedonska vojska je krećući se sa Dunava prema jugu predstavljala respektabilan i snažan faktor, tako da izvoditi zaključak da su Autarijati sami od sebe željeli da okušaju ratnu sreću sa Aleksandrom je besmisleno. Autarijatska akcija je sigurno predstavljala samo jedan dio široko zasnovane i uvezane akcije sa ciljem rušenja makedonske hegemonije na Balkanu. Ta akcija je pokušala da iskoristi smrt Filipa II, mladost novoga vladara i činjenicu da ako svi faktori na Balkanu neprijateljski raspoloženi prema Makedoniji istupe brzo da će se cilj uspješnije obaviti. Tribali, Iliri kojima je pripadao Klit, Taulanti, grčki polisi istupali su u različitim vremenima, a i namjeravani autarijatski prepad na makedonsku vojsku je došao poslije odlučne dunavske kampanje. Moguće je možda primijetiti samo jaču uvezanost između Klita, Glaukije i Autarijata jer je bliska vremenska povezanost između pretpostavljenog prepada i pobune na ilirskom jugu.

Dodatni motiv koji je mogao izazvati Autarijate na akciju presretanja Aleksandra je bilo kretanje Aleksandrove vojske u blizini autarijatskih granica. Takvo kretanje je opravdano moglo izazvati kod Autarijata sumnju u stvarne

Autarijatski zadatak je bio da na nekom zemljopisno i strateški pogodnom mjestu ("prolazu") sačekaju Aleksandrovu vojsku i ako je ne zaustave a ono bar uspore napredovanje prema pobunjenom ilirskom području.

Namjeravano autarijatsko presretanje Aleksandrove vojske trebalo se desiti izvan autarijatske teritorije. To dokazuje Langarova izjava da će spriječiti autarijatsko presretanje, upavši u njihovu zemlju i zadavši im tamo posla, i Arijanov navod da su poslije uspješnog Langarovog pohoda u autarijatsku zemlju, oni *"ostali u svojim granicama"*. Iz smisla teksta se opet ne može zaključiti, zbog čestog spominjana autarijatske zemlje, da je ona bila nešto suviše udaljena od mjesta presretanja, i moglo bi se pretpostaviti da se autarijatsko namjeravano mjesto presretanja nalazilo u blizini, ali ne i unutar njihovih granica. U izvornoj građi mjesto presretanja nije precizno zemljopisno određeno i Arijan samo spominje «prolaz» gdje su ga Autarijati trebali napasti. Iz smisla teksta je jasno da se "prolaz" morao nalaziti negdje na putu kojim se kretao Aleksandar, i da je predstavljao stratešku zemljopisnu točku. Sigurno je da je riječ o klancu, prevoju ili drugom

namjere Aleksandra, pogotovu ako se ima u vidu kompletna njegova dunavska kampanja. Na sjeveru od Makedonije je porazio skoro sve narode i nametnuo im vrhovnu vlast, primio na obalama Dunava izaslanstva od mnogih naroda, bio je neprikosnoveni gospodar dobrog dijela poluotoka. Jedini narod koji je živio dovoljno blizu da bude zahvaćen Aleksandrovom kampanjom, a da se nije pokorio, a niti poslao svoje izaslanstvo bili su Autarijati. Odviše približavanje Aleksandra njihovoj teritoriji u očima prvaka autarijatskog naroda moguće da je izgledalo kao ugrožavanje sigurnosti naroda i političkog entiteta na čijem su se čelu nalazili. Niko od njih nije mogao biti siguran da makedonski kralj ne namjerava proširiti obujam svojih operacija na sjevernom i centralnom Balkanu i na Autarijate. Tako bi se namjeravani autarijatski prepad na makedonsku vojsku mogao promatrati i kao pokušaj preventivnog preduprijeđenja eventualnog upada Makedonaca na njihov teritorij. Nama je danas jasno da Aleksandar nije namjeravao da svoju dunavsku kampanju proširi i na zapadni i one dijelove središnjeg Balkana koji su bili van granica makedonske hegemonije. On je i suviše žurio da utvrdi svoju vlast u Grčkoj, pređe u Aziju, i započne rat stoljetni cilj mnogih Helena da bi mogao gubiti vrijeme na balkanskom slabo poznatom, siromašnom i nebitnom za makedonske i grčke interese, području. I Aleksandrovo slabo poznavanje Autarijata i raspitivanje o njima kada je dobio vijest da oni pripremaju presretanje njegove vojske, jasno govori da Aleksandar nije namjeravao da proдре na autarijatsku zemlju. Da je to bio njegov cilj, on bi sigurno raspolagao sa dovoljnim brojem relevantnih informacija i ne bi mu bilo potrebno dodatno informiranje.

Aleksandrovo povjeravanje upada u autarijatsku zemlju jednom od svojih saveznika, a da sam ne učestvuje u napadu sa jedne strane potvrđuje da se makedonski kralj nalazio u velikoj žurbi i da nije želio lično gubiti vrijeme sa Autarijatima, a smatrao je i da Autarijati ne predstavljaju neku veliku opasnost da bi se lično on morao posvetiti tome problemu. Ali to ne znači da je u potpunosti točna Langarova tvrdnja da su od svih tamošnjih naroda Autarijati najneratoborniji. Točno je da su Autarijati u doba Aleksandra Makedonskog oslabili u odnosu na one iz prethodnog stoljeća, ali ne toliko da bi bili najslabiji od svih balkanskih naroda. Osim toga i sama autarijatska namjera da se usude suprostaviti vojsci koja je bila pobjednik nad tolikim balkanskim narodima govori i o tome da u prvim decenijama druge polovine IV. st. p. n. e. Autarijati nisu bili baš tako neratoborni i slabi kako tvrdi Langar, ali ipak su bili dovoljno oslabili da ih pobijedi samo jedan od Aleksandrovih saveznika.

mjestu koje je bilo pogodno za namjeravano presretanje makedonske vojske, i u kome se ona ne bi mogla razviti u svoj formacijski raspored-falangu, koja je zahtijevala širok i relativno ravan prostor. Aleksandar se morao nalaziti sjeverno od mjesta pretpostavljenog napada jer je iz smisla teksta jasno da se kretao prema jugu. Time otpada mogućnost da se nalazio na teritoriji "pravih" Peonaca, jer da se nalazio u Peoniji ne bi postojala mogućnost da bude izložen autarijatskom presretanju.⁴⁷⁴ Prolaz se mora tražiti sjeverno od Peonije, negdje između Agrijana i Autarijata. Možda bi se ono moglo smjestiti u klance porječja Južne Morave.⁴⁷⁵

U kolikoj je mjeri bio stupanj Langarovog pustošenja, ne bismo mogli tvrditi jer ne raspolazemo sa pisanim materijalom na osnovu koga bismo mogli utvrditi stupanj razaranja. Ostaci materijalne kulture koji se datiraju u fazu V b, indirektno mogu da pruže neke pokazatelje o stupnju i prostoru Langarovog pustošenja. Iako je u ovoj fazi evidentno uočljivo smanjivanje grobova i uopće dekadencija materijala, ovaj proces nije se ravnomjerno odvijao na cjelokupnom autarijatskom području. U istočnim dijelovima, posebno u Pomoravlju, vrlo je malo do sada pronađeno nalaza koji bi se mogli pripisati fazi V b, i čini se da je ovaj prostor još prije keltskog udara doživio razaranja i depopulaciju širih razmjera. A to je činjenica koja se posebno mora imati u vidu jer su autarijatske zajednice koje su živjele na ovom prostoru u vremenu nakon ekspanzije i premještanja dijela autarijatske populacije sa zapada činile i održavale osnovnu biološku masu, političku strukturu i kulturnu snagu Autarijata. Zapadni dijelovi kao da su bili pošteđeni, iako se i tamo evidentno odvija proces ubrzanog slabljenja. Ova razlika u materijalnoj kulturi V b dokazuje da su istočni dijelovi i to Pomoravlje bili najviše izloženi Langarovom pustošenju, i da se poslije njegovog upada život na opustošenim relativno sporo obnavljao.

Nedvojbeno je tako Langarovo pustošenje imalo određene i dalekosežne negativne efekte na ukupnu snagu i otpornost Autarijata i da ih je znatno oslabilo, i stvorilo preduvjeti za konačno urušavanje njihove narodnosne i kulturne zajednice i političkog entiteta. Oporavak nije bio moguć jer je zahtijevao vremena kojeg Autarijati jednostavno nisu imali na raspolaganju, jer ubrzo se dešava najezda Kelta, i samo dvije decenije nakon Langarovog pustošenja Autarijate nalazimo u velikom pokretu. Samim tim možemo smatrati da se sa fazom V a završava život glasinacke kulture kao koherentne cjeline. Ipak i u te dvije decenije između upada Langara i Kelta, koje formiraju

⁴⁷⁴ O Peoncima v. Garašanin M, 1964, 139; Vasić, 1991, 79-80; Garašanin D. 1991, 83-90

⁴⁷⁵ *Arr. Anab.* I, 5, 1-5; *Ruf. fr.* I, 12

Prilikom ovog razmatranja potrebno je imati u vidu da se Aleksandar prilikom svoga prodiranja prema pobunjenim Ilirima, nakon što je eliminirana autarijatska opasnost prvo ustrijemio na grad Pelij koji se po Polibiju (V, 108) nalazio u zemlji Dasareta (Cabanes, 2002, 35) a u kojem se nalazio Klit. Ovo bi bilo u skladu sa Strabonovim podacima VII, 5, 7 i VII, 5, 12, u kojima se Autarijati dovode u neku vezu sa spominjanjima Dasareta.

posljednju fazu autarijatske i njihove sjeverne varijante glasinačke kulture Vb. Autarijati su još uvijek mogli da ostanu u samostalnosti. Autarijatska zemlja je 335. god. p. n. e. samo opustošena, ali ne i pripojena Carstvu koje je mladi Makedonac započeo stvarati. Oni se nigdje ne spominju kao jedan od pokorenih naroda i Autarijati su i poslije Langarovog napada nastavili živjeti izvan granica Aleksandrovog svjetskog carstva. Nezavisnost Autarijata u odnosu na Aleksandra Makedonskog se vidi i po tome što se oni ne spominju među vojskom koju je Aleksandar predvodio u pohodu na istok, kao što su to bili obavezni učiniti drugi zavisni balkanski narodi, Odrizi, Tribali, Iliri propie dictu, Agrijani, Grci itd.⁴⁷⁶ Autarijati se i ne nalaze među narodima koje Aleksandar navodi da je pokorio, po Kurciju Rufu, u svojim govorima makedonskim vojnicima na Hifazisu i Opisu.⁴⁷⁷

Kao što smo već naveli faza Vb u kojoj postaju evidentne sve posljedice procesa depopulacije i destrukcije autarijatske narodnosne i kulturne zajednice, je neravnomjerno teritorijalno raspoređena. I faza Vb je uočljivija samo na užem području nekadašnje matične teritorije, što možda na svoj način ukazuje na kakav-takav kontinuitet autarijatskog kulturnog života i tijekom ove faze. Sadržaj malobrojnih grobova čiji se nastanak datira u Vb fazu, je dosta siromašan i čine ga samo kasni tipovi unutarbalkanskog ili helenističkog porijekla zajedno sa onim tipovima koji dolaze sa sjeverozapada.

Na osnovu materijala iz posljednjih decenija IV. st. p. n. e. možemo zaključiti da je od vremena Langarovog pustošenja nastupilo vrijeme brzog propadanja. Krajem IV. st. p. n. e. prostor na kojem su egzistirali autarijatska narodnosna zajednica i sjeverna varijanta glasinačke kulture, ulazi u populacioni i kulturni hijatus. U tom periodu zamire čitav kulturni život, i domaća produkcija materijala konačno prestaje. Više se ne nailazi na tumule i nalaze koje bismo mogli datirati u razdoblje poslije IV. st. p. n. e., a izgleda da tada prestaje i život mnogobrojnih gradinskih naselja.⁴⁷⁸ To iščezavanje jedne narodnosne i kulturne zajednice sa milenijumskom egzistencijom

⁴⁷⁶ *Diod.* XVII, 17, 3-4; Grčki natpis u Abu Simbelu, REG 1957, p. 30; Berve, 1926, I, 172; *Ruf.* VI, 3,2; IX, 6, 20

Potčinjenost Makedoniji centralnobalkanskih naroda se izražavala u priznavanju vrhovne vlasti, i preuzimanju niza obaveza prema hegemonu koje su se manifestovale u slanju vojnih kontigenanta i učestvovanju u ratnim pohodima hegemonu, plaćanju danka, možda i održavanju makedonskih garnizona na svojoj teritoriji, i davanju talaca iz uglednijih porodica i rodova i nisu smjeli voditi samostalnu vanjsku i odbrambenu politiku posebno ako bi ona bila uperena protiv interesa hegemonu. Ukoliko su ostajali vjerni Makedoniji i ispunjavali svoje obaveze potčinjeni narodi su mogli zadržati svoju unutarnju društvenu i ekonomsku strukturu, i svoje kraljeve. Papazoglu, 1969, 36

⁴⁷⁷ *Ruf.* IX, 6, 20

⁴⁷⁸ Čović, 1976, 288

se desilo tako brzo i naglo da se čini kao da se odigralo u trenutku, a najbolje objašnjene za to može se naći u djelovanju nekog vanjskog faktora.⁴⁷⁹

Keltska invazija

Kelti se prvi put, po sačuvanim povijesnim svjedočanstvima, susreću sa balkanskim narodima na Dunavu, kada je na njega izbio Aleksandar.⁴⁸⁰ Tu je on primio poslanstva i od po Arijanu "*Kelta koji žive oko Jonskog* (Jadranskog mora)". I Strabon spominje keltsko poslanstvo, ali ne i Jonsko (Jadransko) more.⁴⁸¹ Kelti koji su poslali poslanstvo Aleksandru nisu prebivali na obalama Jadrana, nego su se nalazili na Dunavu, jer bi jedino u tom slučaju dolazilo u obzir da su mogli poslati izaslanstvo. Pridjevom "jonski (jadranski)", koji upotrebljava Arijan, vjerojatno preuzeto od Ptolomeja, se željelo istaći da su Kelti novodoseljeni etnički element na obale Dunava

⁴⁷⁹ Već spomenuta Aleksandrova kampanja na Dunavu, njegova nezajažljiva ambicija i želja za osvajanjem, talent, umijeće, sreća i nestrpljivost da uradi zacrtano, doveli su do kampanje na Dunavu. Pokazalo se da je Aleksandrov pohod u pravcu sjevera imao ogromne posljedice za sudbinu cjelokupnog Balkana. Njegove direktne posljedice desetljećima kasnije će osjetiti svi balkanski narodi i biti će potpuno promijenjeni politički, narodnosni i etnički odnosi na Balkanu. Uništavanje snage autonomnih Tračana, Tribala i Geta, posredno pustošenje autarijatske zemlje, te nanošenje teških poraza mnogim srednjo- i sjeverno-balkanskim narodima, nepovratno je narušilo ravnotežu odnosa na sjeveru Balkana, a poglavito na njegovoj dunavskoj barijeri koja je štitila poluotok od upada izvanjskih invazora. Ustaljeni sistem međudnosa koji je na Balkanu bio izgrađivan i egzistirao od vremena egejske seobe srušen je, a da nije bio adekvatno zamijenjen ili se nije imalo vremena da se izgradi novi sistem. Nakon Zopirionove smrti najbolji način se pokazala sva nepripremljenost Makedonije da osigura sjeverno balkansku granicu. Tu se provlači povijesna zakonitost da sve što se sruši mora biti zamijenjeno u adekvatnoj mjeri ili boljem sistemu.

Rat je u znatnoj mjeri oslabio najjače balkanske narode na koje je bio usmjeren Aleksandrov pohod. Najbolju zaštitu balkanskom poluotoku, predstavljao je pojas narodnosnih zajednica na sjeveru Balkana i samo pod uvjetom postojanja sigurnosnog balkanskog kišobrana mogla se nesmetano razviti grčka kultura na krajnjem jugu, neometana od divljih invazora preko Dunava. Aleksandar je, zahvaljujući svim svojim nesumnjivim vrlinama a najviše vojsci i organizaciji makedonske države koju je naslijedio od oca Filipa II, u kratkom roku skršio njihovu moć, dok istovremeno nije uspostavio adekvatan sistem odnosa na tome prostoru, a još je manje dao dostojnu zaštitu sjevernim granicama, ne zamjenjujući ga sustavom makedonskih i grčkih garnizona (kao što će to kasnije uraditi Rimljani) značaj koji su ti narodi imali za Balkan. Aleksandar je prekinuo i povijesni i kulturni razvitak koji je možda kod tih naroda mogao na kraju rezultirati i pojavom urbanih kultura (civilizacija) a možda i same države.

Krajnja posljedica je ipak najkatastrofalnija. jer je eliminiravši autohtonu, domorodačku snagu sa obala Dunava, Save i Morave i uklanjajući sigurnosnu barijeru, Aleksandar otvorio naširoko vrata jugoistoka Europe invazorskim narodima, od kojih se jedan, sa snažnom unutarnjom organizacijom, sposobnom oružanom silom i jakim kulturnim tekovinama, nedugo ranije već bio naselio na sjevernim obalama Dunava i Save.

⁴⁸⁰ Kelti su od kraja V. st. p. n. e. presli u Italiju i u istočnoalpske oblasti, odakle su se raširili po Podunavlju
Za Keltski prodor u Italiju; Plutarh, životopis Fabija Kamila

⁴⁸¹ *Arr. Anab.* I, 4, 6-8; *Strab. Geo.* VII, 3, 8

i to sa sjevernojadranskih obala.⁴⁸² Svojim dolaskom u Donju Panoniju Kelti su podčinili Sinde, Sigine, Graukene i Agatirse⁴⁸³, te panonske (sjevernoilirke) narode, posebno one u istočnoj Slavoniji i Srijemu. Ostava iz Čuruga iz Bačke je možda najbolje materijalno svjedočanstvo ovog keltskog upada na prijelomu iz prve polovine u drugu polovinu IV. st. p. n. e. u Donju Panoniju.⁴⁸⁴

Pošto su, svjesni snage Aleksandrove vojske, odustali od udara na granice teritorija naroda koji su se nalazili u zavisnosti prema Makedoniji, Kelti se u sklopu svoje ekspanzije okreću prema onim teritorijima koje su nalazile van granica carstva. Prvi na udaru njihove ekspanzije našli su se Autarijati, nedavno poraženi od Langara.⁴⁸⁵ Da Kelti nisu uznemirivali makedonske granice i njihovu sferu uticaja za vrijeme Aleksandrovog života i da su uglavnom imali miroljubive odnose sa namjesnikom Antipatrom dokazuje i drugo keltsko poslanstvo koje su poslali Aleksandru u Babilon.⁴⁸⁶

Međutim postojanje dva podatka koji govore o istom događaju uniјelo je priličnu kontroverzu u pitanje keltskih ratova sa pojedinim ilirskim narodima. U svojoj Strategamati Polijen opisuje ratno lukavstvo kojim su Kelti, zatrovavši hranu i piće, porazili Autarijate. Kod Ateneja nalazimo spomen istoga keltskog lukavstva ali koje se često dovodi u vezu sa Ardijejcima. Ovo na prvi pogled neslaganje između dva antička pisca izazvalo je čitav niz različitih špekulacija. Ali da li uopće i postoji neslaganje između dva prezentirana podatka.

Polijenov tekst je jasan i evidentno je da su Autarijati ti koje su porazili Kelti. Sa Atenejevim podatkom stvari stoje drugačije. Atenejev fragment je dio općeg izlaganja o neobuzdanosti u jelu i piću, i u kome se kao eklatantni primjeri takvog ponašanja uzimaju oni iz koje su počinili «barbari» Tračani i Iliri. Atenejev podatak, (*Gozba sofista* X, p. 443 e) koji se do sada uzimao i promatrao kao jedna cjelina preuzeta od Teopompa, kada se malo dublje analizira može se razlučiti na tri dijela među sobom povezana samo Atenejevom namjerom da dokaže navodnu općeilirsku sklonost nekontroliranosti u piću, hrani i ostalim zadovoljstvima. U svrhu toga dokazivanja je uzimao samo

⁴⁸² O Keltima više, Marić 1963, 63-83; Todorović 1968; Isto, 1974; Jovanović 1987, 805-814; 1987 A 815-854; 1987 B, 898/899; Božić, 1987, 855-897, a o dolasku Kelta u Donju Panoniju v. Todorović, 1974, 22-23

⁴⁸³ Po Herodotu (IV, 48; 100;102; 119; 125) Agatirsi su bili situirani uz dolinu rijeke Mureš i bili su više sa svojom naseobenim položajem orijentirani prema Erdelju.

⁴⁸⁴ Zbog prisustva ranolatenske brončane fibule ova bogata ostava nije mogla nastati prije 350. god. p. n. e. (Todorović, 1974, 17). U Ovoj ostavi su pronađeni i objekti koji su sigurno nastali i na prostorima južno od Save i Dunava, uključujući i autarijatski teritorij. To dokazuje da i pored očitog procesa spore dekadanse, i u vremenu neposredno pred dolazak Kelta u Donju Panoniju, autarijatska materijalna produkcija ima još uvijek snage da i dalje izvozi svoje proizvode, istina slabijeg kvaliteta i u znatno manjoj kvantitativnoj mjeri..

⁴⁸⁵ *Pol.* VII, 42

⁴⁸⁶ *Arr. Anab.* VII, 4, 15; *Diod.* XVII, 13; Ranović, 1962, 62

najizraženije primjere iz općeilirske povijesti. Samo prvi dio se izričito može pripisati porijeklu iz Teopompovih Filipika, a on upravo spominje Ilire (u smislu etničkog kompleksa) opisujući ilirske zabave i ponašanje na njima. Poslije prvog dijela dolazi drugi dio u kome se govori da su Ardijejci držali pod svojom vlašću 300 000 prospelata (zavisnih seljaka), dok su se oni sami prepuštali gozbama i pijankama.⁴⁸⁷ Zbog riječi φησί=*on spominje, drži, govori i sl.*, kojom Atenej započinje ovaj drugi dio smatramo da i njegovo porijeklo možemo pripisati Teopompu. Ali sa trećim dijelom u kome slijedi priča o keltskom lukavstvu i koja bi trebala da još više potkrijepi tvrdnju o ilirskoj neobuzdanosti, stvari stoje nešto drugačije. On se ni po čemu ne nadovezuje (uzročno-posljedično) na drugi dio gdje se govori o Ardijejcima i prospelatima i čini cjelinu potpuno zasebnu od njega. U njemu se ne spominju Ardijejci, čije ime je kod Ateneja jedino povezano sa prospelatima⁴⁸⁸ a ne o ratnom lukavstvu, i on se po kontekstu teksta može direktno povezati sa prvim dijelom, u kome se spominju Iliri u općem smislu, to jest kao još jedan (uz onaj ardijejski) primjer koji bi potkrijepio tvrdnju iznesenu u prvom dijelu. Znači da i drugi i treći dio služe samo u svrhu osnovne Atenejeve misli iznesene u prvom dijelu. Atenej u trećem dijelu spomenutog podatka, ne navodi direktno ime onog ilirskog naroda koji je bio žrtva keltske varke, nego se samo zadovoljava time da ga povezivanjem na prvi dio predstavi kao dio ilirske povijesti, pa onda u prenesenom smislu i kao dio općeilirske kulture i njihovog načina života.⁴⁸⁹ Za ovaj (treći) dio Atenej ne navodi niti izričito niti indirektno tko mu je bio vrelo. Da nije riječ o Teopompu kao vrelu za Atenejev opis keltskog

⁴⁸⁷ Athen. X, p. 443b (Teopomp fr. 39.40)

⁴⁸⁸ Papazoglu, 1969, 82, fus. 41. Atenej spominje na još jednom mjestu u svojoj *Gozbi sofista* Ardijejce, ali i ovaj put vezano sa prospelatima. (VI, p. 271e) što direktno podrazumijeva da su za Ateneja Ardijejci najviše ostali upamćeni po držanju velikog broja zavisnih seljaka. Po mišljenju Bojanovskog, kod Ateneja je riječ o zamjeni ardijejskog imena sa autarijatskim, odnosno da je "*zbog njihove planinske izoliranosti i udaljenosti od mora, mediteranski svijet o tim 'brađanima' priča...iskrivljene i različito varirane, a stoga i kotradikrotne priče...*" i da je ponekad dolazilo do miješanja Autarijata s njihovim zapadnim susjedima Ardijejcima. Iz toga Bojanovski u kontekstu svoga teksta izvodi zaključak da je kod Ateneja upravo došlo do zamjene autarijatskog sa ardijejskim imenom. (Bojanovski, 1988, 112-113, fus.56). Spomenuto stanovište Bojanovskog bi bilo teško prihvatljivo jer je spominanje Ardijejaca kod Ateneja (dva puta VI, p. 271 e; X, p. 443 e), odnosno korumpiranih oblika ardijejskog imena vezano uvijek sa institucijom zavisnog seljaštva-prospelatima, a ne s keltskim ratnim lukavstvom. O različitom čitanju ardijejskog imena u dotičnim Atenejevim podacima i različitim stajalištima vezanim za dotične podatke v. Papazoglu, 1969, 82, fus. 41-42; Isto, 1992-1997, 98-103

⁴⁸⁹ Slično mišljenje da kod Ateneja spojeni citati o ardijejskim prospelatima i keltskom lukavstvu nemaju direktne veze ima i Fanula Papazoglu koja smatra sljedeće: "On (misli se na Ateneja op.a.) je spojio dva citata koja nemaju direktne veze. Priča o lukavstvu Kelta ne spominje izričito napadnuto pleme, već se tekst nadovezuje na podatak o prospelatima, s kojim nema nikakve veze, pa se tako dobija pogrešan utisak da je riječ o Ardijejcima. Ova dva fragmenta treba odvojiti". Papazoglu, 1992-1997, 101

lukavstva, potvrđuju i sljedeće činjenice: Podatak o ardijejskim prospelatima, na koji se poziva Atenej potiče iz Teopompovih Filipika, u kojima se govori o ratovima Filipa II. Znači da se odnosi na sredinu IV. st. p. n. e.⁴⁹⁰ Za ovaj period ne postoje nagovještaji da je došlo do keltske najezde tako duboko na Balkan prema obali gdje su se tada nalazili Ardijejci. Zatim nejasno je zašto bi Teopomp prvo govorio o zavisnom stanovništvu kod Ardijejaca, a zatim odmah spomenuo keltsko lukavstvo bez bilo kakve uzročne povezanosti između ta dva podatka.

Na kraju krajeva, tematika o ilirskoj neobuzdanosti u jelu i piću nije ni bila Teopompova nego tema navodnog razgovora na simpozijumu (večeri) kojeg opisuje Atenej. Iz svega ovoga proizlazi da je citat o keltskom lukavstvu, a za koji se smatralo da se odnosi na Ardijejce Atenejev dodatak koji je do njega mogao doći iz bilo kog drugog vrela i mogao se odnositi na bilo koji drugi ilirski narod. Za Atenejevu temu je bilo potpuno nebitno da podrobnije obrazlaže o kojem je to ilirskom narodu riječ. Da nije riječ o Ardijejcima kao narodu na koji se odnosi ovaj dio Atenejevog izlaganja govori i jedan mali detalj zemljopisne naravi u tekstu trećeg dijela. Atenej spominje da su se oni koji su se zatrovali, zbog neizdržljivih bolova bacali u rijeke. Jasno se vidi da je Atenej upotrijebio množinu (ποταμούς). Teško je pretpostaviti da se ovo odnosi na teritoriju koju su Ardijejci zauzimali tijekom sredine IV. st. p. n. e. do kraja istog stoljeća (dijelovi istočne Hercegovine i zap. Crne Gore), a koja je siromašna u vodi, posebno u većim tekućicama. Za razliku od ardijejske teritorije, Autarijati su u IV. st. p. n. e. živjeli u oblasti bogatoj širokim i dubokim rijekama (Velika i Zap. Morava, Ibar, Lim, Drina, Čehotina, Tara, Piva) koje se sve nalaze u neposrednoj blizini.

Za razliku od Ardijejaca, njihovi sjeverni susjedi se dovode u vezu sa Keltima i u Apijanovom opisu Keltskog pohoda na Delfe, gdje se Autarijati spominju kao (podčinjeni?) suputnici Kelta u invaziji na Grčku.⁴⁹¹ Uostalom, znamo da su Ardijejci živjeli južnije od Autarijati, i da bi Kelti uopće došli u kontakt sa Ardijejcima morali su preći preko autarijatske teritorije i nikakav drugi,

⁴⁹⁰ Međutim ni sa detekcijom da su i ovi podaci o ardijejskim prospelatima stvarno proizašli iz Teopompovog djela i da se odnose na sredinu IV. st. p. n. e. i nešto kasnije razdoblje ne stoje stvari baš sasvim jasno. Prva nejasnoća proizilazi iz činjenice da se vrhunac ardijejske moći se desio tek nakon sloma Autarijata, i obuhvatao je period sredine III. st. p. n. e. kada se "Ilirska država" Agronida nalazila na vrhuncu snage i u najvećem teritorijalnom opsegu. I tek tada su Ardijejci sigurno imali pod svojom vlašću najveći broj zavisnog stanovništva, te se i podatak o 300 000 prospelata možda najrealnije mogao odnositi na to razdoblje. Druga nejasnoća leži u činjenici da Pseudo-Skilaks uopće ne spominje Ardijejce, što bi da su oni sredinom IV. st. p. n. e. bili snažan i bitan geo-politički činilac na jadranskoj obali i njenom neposrednom zaleđu on morao učiniti. Zanimljivo je u ovom kontekstu spomenuti da se Atenej (VI, 103, p. 272 d) u slučaju govora o dardanskim δοῦλους, poziva na Agatarhida iz Knida (II. st. p. n. e.).

⁴⁹¹ *App. III. 4*

zaobilazni put za pretpostavljeni ardijejski pohod sa Dunava u hercegovačko-crnogorsko područje jednostavno iz same logike ne dolazi u obzir. Da su kojim slučajem Kelti došli u IV. st. p. n. e. u dodir sa Ardijejcima, prodirući duž istočne obale Jadrana, oni su morali proći pojas od Istre do Neretve i sigurno se sukobljavajući sa nizom domorodačkih naroda koji bi živjeli u tome pojasu. To bi podrazumijevalo da su Kelti morali preduzeti brojčano veliki i snažan pohod kroz nepristupačni dinarski pojas u samo jednom zamahu i sa izrazito brzim pripremama samo kako bi se sukobili sa Ardijejcima koji su živjeli u srcu toga pojasa. Nasuprot jadranskog pravca, koji Keltima kvalitativno nije donosio neko veliko bogatstvo, a mogao ih je uvući samo u teške borbe na teško prohodljivom terenu, Keltima doseljenim na obale sjevernog Jadrana i njihovo zaleđe se pružao bolji pravac za dalje pohode i naredna sukcesivna naseljavanja duž Save i Krke prema pristupačnijem i bogatijem Podunavlju. Nasuprot položaju Ardijejaca, položaj Autarijata je bio mnogo primamljivija meta za Kelte doseljene na obale Dunava i Save. Od vremena ekspanzije sjeverne granice Autarijata su bile okrenute prema Savi i Dunavu, što znači da su oni predstavljali prvu ozbiljniju autohtonu prepreku u budućem keltskom pohodu na Balkan. Osim toga Autarijati su od početka V. st. p. n. e. kontrolirali i pojaseve plodne i pitome zemlje koji su sigurno Keltima željnim nove zemlje izgledali veoma privlačnim. I posljednji argument kojim bi se opovrgao pretpostavljeni sukob Ardijejaca i Kelta, leži u činjenici da bi u slučaju keltske pobjede nad njima bilo teško očekivati da Ardijejci uspiju u relativno kratkom roku da ne samo regeneriraju svoju snagu, nego i izgrade teritorijalno velik i moćan politički entitet sa naznakama i neke proto-državnosti. Keltski prodori i ratovi nisu imali karakter nekih nomadskih pustošenja nego i naseljavanja i prenošenja tekovina svoje latenske kulture. I Kelti sigurno ne bi propustili da se nakon pobjede nad Ardijejcima utabore i održe svoje prisustvo na pojedinim dijelovima novozaposjednute teritorije u nešto dužem vremenskom razdoblju, kao što su uobičavali da učine u mnogim zemljama koje su uspjeli podvlastiti.⁴⁹²

⁴⁹² Iz svega što je do danas poznato o keltskim migracijama, jasno je da Keltsko širenje nije bilo motivirano samo željom za pljačkom i uništavanjem, nego primarno obezbjeđivanjem staništa za nove generacije, i sve brojniju populaciju što je bila posljedica ubrzanog društvenog, kulturnog, a pogotovu gospodarskog razvitka (latenska kultura). Samim tim se i uzrok pohoda i oružanih sukoba koje su vodili Kelti prije svega treba tražiti u njihovoj potrebi za novim staništima (životnim prostorima). Kelti su izgleda često vodili i svoje žene i djecu tijekom svojih pohoda. Ustvari najveći dio keltskih pohoda je kao posljedicu imao naseljavanje na određenom prostoru (dijelovi Hispanije, sj. Italija, Cispadanija, Podunavlje, utok Save u Dunav, Tilis u Trakiji, Galatija u Maloj Aziji, itd.). Od pobijeđenog i pokorenog stanovništva su sigurno izuzimali dio zemljišta i na njega se naseljavali. Znači ako su se i sukobili sa Ardijejcima, svojom pobjedom Kelti bi se sigurno naselili na nekom dijelu njihove teritorije. A Kelti su bili primarno zemljoradnici, a ne stočari tako da je teško pretpostaviti da su imali neki poseban interes za one krajeve koji su mnogo više pogodni za stočarstvo nego za zemljoradnju. Uostalom kada pobijede Autarijate i druge ilirske narode krećući se sa Dunava, Kelti će

Ni arheološki materijal ne potvrđuje prisustvo bilo kakvo prisustvo Kelta iz sredine IV. st. p. n. e. duž istočne obale Jadrana a pogotovu ne na prostoru koji je zauzimala ardijejska narodnosna zajednica, što je više nego dovoljan razlog da se ozbiljno dovede u pitanje bilo kakva mogućnost nekog sukoba Ardijecima i Kelta sredinom IV. st. p. n. e.⁴⁹³ Na prostorima istočne Hercegovine i zap. Crne Gore i tijekom IV. i III. st. p. n. e. egzistira i dalje potpuno neometano južna varijanta glasinačke kulture, a keltsko-latenska kultura uopće ne utiče na taj razvitak ni u jednom segmentu, i jedini strani faktor koji utiče na ove prostore je helenizacija.⁴⁹⁴

Da su upravo Autarijati bili ti koji su došli u sukob sa Keltima, govori posredno i Apijanova genealogija.⁴⁹⁵ U njoj se Skordisk, eponim Skordiska, naroda čiju su osnovu sačinjavali potomci upravo onih Kelta koji su prešli Dunav i krstarili Balkanom pojavljuje kao unuk Autarija. Simboličko povezivanje u genealogiju Autarijata i Skordiska, naroda u čijem su plemenskom savezu i etnogenezi sigurno učestvovali i neke autarijatske skupine, nedvojbeno govori u korist teze da su Autarijati, a ne Ardijeci bili ti koji su osjetili posljedice Keltskog prisustva i udara.

O prisustvu ili uticaju keltskog elementa u jugoistočnoj Bosni i sjevernoj Hercegovini svjedočanstvo pruža i materijal keltsko-latenskog tipa pronađen u nekropoli Jezero-Sase i gradini Kulina-Vrdolje. Sjeverno od Višegrada na desnoj obali Drine, na lokalitetu Jezero-Sase smještena je nekropola od osam tumula, prečnika 15 do 20 m i visine 0,80 do 1,5 m. Sahranjivanje je skeletno. Samo je jedan tumul iskopan i u njemu je pronađena keramika keltsko-latenskog tipa. I na gradini Kreča, i to na njenoj donjoj zapadnoj terasi pronađena su tri keramička fragmenta koji po stilskim i tipološkim karakteristikama upućuju na bliskost sa materijalom iz latenskog perioda, možda keltske provenijencije.⁴⁹⁶ Bolje svjedočanstvo i to o prisustvu Kelta pruža gradina Kulina-Vrdolje, situirana 7 km istočno od Konjica na uskom prostoru jedne isturene kose. Već na samoj površini nalazi se na veliku količinu keramike keltsko-latenskog tipa. Sama gradina nalazi se na jugozapadnom graničnom području autarijatskog rasprostiranja i zbog svoga položaja i oblika služila je kao strateška utvrda okrenuta prema gornjoj Neretvi. Brojnost pronađene keltske keramike na ovoj još uvijek neistraženoj gradini, govori u prilog tezi da su u njoj u vremenu neposredno nakon urušavanja autarijatske zajednice, boravili Kelti koji su je koristili kao strateški objekta keltske

se naseliti samo u plodnim i za zemljoradnju kako-tako pogodnijim oblastima, dok će planinske oblasti i visoravni (npr. glasinačka visoravan) ostati nezaposjednute od keltskih zemljoradničkih sela.

⁴⁹³ Obično se kao vrijeme eventualnog sukoba Kelta sa Ardijecima uzima 359 - 358. god. p. n. e. (Todorović, 1974, 154)

⁴⁹⁴ I po Bencu (1987, 784) nije poznat masovni keltski prodor na srednji Jadran.

⁴⁹⁵ *App. III. 2*

⁴⁹⁶ Kosorić, 1995, 12:19

hegemonije uspostavljen na nekadašnjem autarijatskom prostoru. Po Čoroviću keltski uticaj se jasno primjećuje u okolici Konjica gdje se među zabilježenim imenima (u obliku kognomena) iz antičkog razdoblja nalaze i ona čisto keltskog porijekla kao što su *Boio, Iacus, Laiscus, Posaulio i Mascelio*, ali i u keltskom načinu oblačenja prikazanim na reljefnim nadgrobnim spomenicima.⁴⁹⁷ Da li svi ti tragovi keltskog prisustva u okolici Konjica daju možda mogućnost da pretpostavimo da je krajem IV. i poč III. st. p. n. e. na ovom graničnom prostoru bila smještena manja keltska kolonija, koja je u prvo vrijeme služila vjerojatno kao «garnizonsko» osiguranje jugozapadne granice keltske hegemonije, i koja bi se vremenom utopila među brojnije ilirsko autohtono stanovništvo, ali ipak ostaviši i neke tragove svoga prisustva i tradicije. I u jugozapadnoj Srbiji na lokalitetu Krajčinovićima kod Priboja, pronađeni su nalazi keltsko-latenske provenijencije.⁴⁹⁸ Iako Vasić smatra da Kelti nisu uopće stigli u područje Priboja,⁴⁹⁹ smatramo da je teško vjerovati da Kelti, koji su prodrli do Delfa, Etolije i Kapadokije nisu mogli doći i u Polimlje. Uostalom i na obali Skadarskog jezera na lokalitetu Gostilj postoji keltsko-latenska nekropola. Kada se govori o keltskom prisustvu u zap. Srbiji vrlo je zanimljiv nalaz kamenog spomenika iz rimskog doba u okolici Užica na kome se može pročitati sljedeći dio natpisa «...MVNICIPIUM CAP....». Patsch, a kasnije i Vasić, koji je prihvatio stajalište Patscha, ovaj municipium povezuju sa imenom keltsko-skordiskog «grada» Capedunum-a, kojeg spominje Strabon.⁵⁰⁰ Međutim lociranje municipija Cap.... odnosno Capedunuma u okolicu Užica dolazi u kontradikciju ako se ima u vidu i postojanje u I. st. n. e. na istom prostoru i zajednice Parthena. Naravno iako bi teško bilo pretpostaviti da su u okolici Užica u rimsko doba istovremeno egzistirale dvije upravne jedinice, tj. da su u predrimsko doba taj kraj nastanjivale dvije različite etničke skupine (keltsko-skordička sa svojim «gradom» i ilirsko-parthenska), ne bi možda trebalo odbaciti ni mogućnost da je kroz užički kraj prolazila i granična linija između dvije upravne i narodnosne zajednice koje bi u sebi sadržavale i dijelove susjednih oblasti.⁵⁰¹ bez obzira je li Capedunum bio lociran u blizini Užica ili u daljem njegovom okruženju,

⁴⁹⁷ Čorović, 1925; Bojanovski 1988, 137 i fus. 28; Wilkes, 2001, 88

⁴⁹⁸ Zotović, 1985, 100-108

⁴⁹⁹ Vasić, 1991, 80

⁵⁰⁰ *Strab. Geo.* VII,5,11-12; Vulić, 1907, 26-27; Todorović, 1974, 31-33

⁵⁰¹ Rimsko regulisanje odnosa među provincijalnim indogenim zajednicama (na ostatku zemljišta na kojem nisu formirane kolonije, municipiji, ili pretvoreni u ager publicus) nastojalo je da što više upravne jedinice u okviru Provincije uklopi u okvire zatečenih etničkih, političkih, narodnosnih kompleksa i zajednica i nije uobičavalo da graničnom linijom dijeli teritorijalni okvir koji je određena politička i narodnosna zajednica zauzimala (naravno nakon izuzimanja dijela zemljišta u korist rimskog naroda). To je podrazumijevalo da granična provincijalna linija nije mogla sijeći nijedan narod niti pleme (u smislu prepoznatljive i priznate političke jedinice), tako da dio toga političkog naroda živi u jednoj Provinciji, a drugi u susjednoj (za razliku od europske kolonijalne prakse XIX. st u kojem je razdvajanje

ostaje činjenica da su Podunavski Kelti, odnosno njihovi potomci Skordisci prodirali u jugozapadnu Srbiju, možda i sa mjestimičnim manjim naseljavanjima. Ali ipak glavno jezgro keltsko-skordičkog elementa je bilo situirano više na sjeveru, oko rijeka Save i Dunava i donjeg toka Drine. I nalazi keltske sive keramike pronađeni u okolini Kragujevca, potvrđuju prisustvo keltskih skupina u moravskom bazenu.⁵⁰² I onomastički dokazi, potvrđeni također i sa nadgrobnim spomenicima s prikazanim keltskim simbolima i načinima oblačenja navješćuju značajan keltski element među stanovništvom oko srednje Drine i zapadne Morave.⁵⁰³ Čak se keltska imena nalaze u izvjesnom broju i u dubljim južnijim oblastima kao u predjelima sj. Crne Gore i Sandžaka (okolica Pljevalja i Prijepolja).⁵⁰⁴

Time definitivno raspoložemo sa dokazima da su Kelti ne samo prelazili preko i istočne i zapadne polovine autarijatskog područja, nego i da su se zadržavali duže vrijeme na pojedinim strateškim točkama. Prisustvo ili samo izražajniiji uticaj Kelta na tlu BiH, ali van autarijatskog područja, potvrđuju i nalazi keltsko-latenske provenijencije pronađeni u okolini današnjeg Teslića. U maloj latenskoj nekropoli u Vrućici, koja se datira u drugu polovinu IV. st. p. n. e. pronađene su tipične keltsko-latenske fibule i koplja izrađena pod uticajem keltskih formi.⁵⁰⁵ Kelti su ostvarivali i veliki uticaj na razvitak grupe Donja Dolina-Sanski Most.⁵⁰⁶

O širokom zahvatu Keltske hegemonije na centralnom i zapadnom Balkanu odnose se i Strabonove riječi o prostiranju Skordiska do ilirskih, peonskih i tračkih planina.⁵⁰⁷ Nesigurnost koja je vladala u vremenima keltskih pustošenja dokazuju i pronađene bogate ostave nakita čiji nastanka možemo datirati u posljednje decenije IV. st. p. n. e. U Štrpcima je tako pronađena ostava koja se sastoji od luksuznog srebrnog nakita sakrivenog u brončanoj zdjeli. Objekti su vjerojatno importiranog karaktera i bili su proizvod neke makedonske ili sjevernogrčke radionice u drugoj

jednog naroda graničnom linijom bila uobičajena i široko primjenjivana praksa.). Zbog ovog postulata formiranja i funkcionisanja rimske provincijske uprave, razumljivim se čini i činjenica da granica između Dalmacije i Panonije nije prolazila rijekom Savom, nego znatno južnije od rijeke, prateći ne prirodne granice nego granice peregrinskih *civitates*-a. U suprotnom da se slijedila prirodna međa, npr. *civitas* Oserijata bi bila prepolovljena među Dalmacijom i Panonijom, što bi za rimsko shvatanje uređenja provincijskih odnosa bilo neshvatljivo i besmisleno. Pored Oserijata, sigurno su se i panonski *civitates* Breuka i Amantima prostirale i južno od Save na bosansko-posavskom i semberskom području.

⁵⁰² Todorović, 1974, 185

⁵⁰³ Wilkes, 2001, 95

⁵⁰⁴ Wilkes, 2001, 97

⁵⁰⁵ Truhelka, 1901, 1-29

⁵⁰⁶ Čović, 1987 C, 284-285

⁵⁰⁷ *Strab. Geo.* VII, 5, 12

polovini IV. st. p. n. e.⁵⁰⁸ Vlasnik ovog srebrnog nakita mogao je doći na ideju da zakopa svoje bogatstvo jedino u slučaju velike i bliske opasnosti, te i ovaj nalaz potvrđuje keltski prodor u jugoistočnu Bosnu konkretno u dolinu gornjeg Lima koji je tim područjem sigurno prošao donoseći velika razaranja i izazivajući populacione poremećaje, jer vlasnik se nije vratio da iskopa svoje bogatstvo. Slično se sigurno dogodilo i vlasniku velike ostave grčkog novca koju je negdje zadnjih godina IV. st. p. n. e. zakopao u blizini današnjeg mjesta Prače,⁵⁰⁹ Samo veliki strah mogao je natjerati vlasnika da svoje bogatstvo zakopa u zemlju, i nadajući se da će jednog dana biti u stanju da ponovo bude u njegovom posjedu. Na kraju se ipak ispostavilo da su kaos i nesigurnost koju je izazvala keltska invazija ostavili mnogo značajnije posljedice nego što su se to vlasnici spomenutih ostava nadali.⁵¹⁰

I bosutska kulturna grupa, sjeverni autarijatski susjed, čija je egzistencija započela oko X. st. p. n. e. završava svoju egzistenciju tijekom (najvjerojatnije sredinom) IV. st. p. n. e.⁵¹¹ što neminovno isto navodi na pomisao da je razlog prestanka daljnjeg razvitka i Glasinačke i Bosutske kulture bio isti; dolazak novog, agresivnog latenskog etnokulturnog elementa. Osnovna prednost Kelta u odnosu na autohtone zajednice ležala je u njihovom konjaništvu i ubojitim širokim i dugačkim dvosjeklim mačevima (koji su dostizali i 1 m dužine) sa zaobljenim vrhom.⁵¹² To je Keltima uvijek omogućavalo da imaju bolju početnu stratešku prednost u svakom sukobu sa Ilirima, koji su bili poglavito pješaci naoružani za borbu izbliza kratkim mačevima ili bodežima.⁵¹³

Pitanje kojim su se pravcem spustili Kelti na autarijatsku teritoriju ne bi trebalo da izaziva neke nedoumice. Najvjerojatniji je onaj pravac koji je vodio uz rijeke Moravu i Drinu. Možda su Semberija i Mačva imale ulogu polaznih područja za keltsko prodiranje na autarijatsko područje.⁵¹⁴

I pored snage naroda koji je protresao europski kontinent ne bismo sebi smjeli dopustiti da keltsku najezdu na Autarijate zamišljamo kao brzu i učinkovitu kampanju. I pored evidentnog slabljenja i još uvijek prisutnih posljedica Langarovog upada, Autarijati su ipak posjedovali dovoljno

⁵⁰⁸ Hörmes, 1901, 527-536; Vasić, 1985, 121-155

⁵⁰⁹ . Mikanec, 1906, 109

⁵¹⁰ Vjerojatno je i ostava damastionskog novca (oko 100 primjeraka) iz Kutine blizu Leskovca, čiji se nastanak datira na kraj IV. st. i prve decenije III. st. p. n. e. nastala kao posljedica straha od Kelta. Saria, 1924-1925, 97 i d. O Damastionu , kovnici novca u ovom gradu i nalazima damastionskog novca v. Papazoglu, 1969 355-356, fus. 97; Stipčević, 1989, 115; 124; Cabanes, 2002, 115;122

⁵¹¹ Vasić, 1991, 76

⁵¹² Papazoglu, 1969, 344; Figura keltsko-skordičkog konjanika pronađena je u Kladovu kod Negotina (izvor Todorović, 1974, T XXVII)

⁵¹³ Papazoglu, 1969, 347

⁵¹⁴ Jovanović, 1987 A, 828

unutarnje snage da se suprotstave Keltima i pružaju višegodišnji otpor, koji je mogao da bude i dosta oštar. To dokazuje i Polijen jer kada govori o keltsko-autarijatskom ratu jasno naglašava njegovu dugotrajnost i da bi došli do pobjede Kelti su na kraju morali da pribjegniju lukavstvu.⁵¹⁵ Otpor, iako na kraju neuspješan, Autarijata prema Keltima dokazuju pored Polijenove vijesti i činjenica da se velika masa Autarijata, našla u pokretu. Da su kojim slučajem brzo poraženi i pregaženi, Autarijati se ne bi mogli u velikim masama i to organizirano kretati, tražeći novu postojbinu, niti bi njihovi ratnici uživali toliko ugleda da bi mogli da budu najamnici u tolikom broju tijekom dijadoških ratova. Uostalom, ne spominjući izričito Autarijate, i Justin, pozivajući se na Pompeja Tropa, navodi da su Kelti doseljeni u Donju Panoniju, Semberiju, Mačvu i utok Save u Dunav, dugo ratovali sa svojim susjedima. Pretpostavljamo da bi se i ovaj Justinov podatak najviše mogao dovesti u vezu sa Autarijatima, koji su južno od Save, i pored toga što su bili samo sjenka nekadašnje moći, predstavljali još uvijek bitan narodnosni i politički faktor. Početak sukoba Kelta sa ilirskim Autarijatima nije mogao započeti prije 334. god. p. n. e., a sigurno ne i prije pohoda makedonskog namjesnika Trakije Zopiriona (koji je urađen možda po sugestiji samog Aleksandra) preko Dunava, koji se desio istovremeno sa indijskom kampanjom Aleksandra Velikog (ljetu 327 – 325. god. p. n. e.). Zopirion je uspio prodrijeti do ušća Dnjepra, ali je nedugo zatim vojska koju je predvodio bila potpuno uništena a on sam ubijen od strane Skita.⁵¹⁶ Trački namjesnik se sigurno ne bi usudio da pokrene kampanju u Donje Podunavlje i crnomorsko primorje, da su se kojim slučajem Kelti sjurili na narode koji su se nalazili na zapadnim granicama njegove pokrajine. Znači da je sigurnosna situacija južno od Save i Dunava u periodu do 325. god. p. n. e. još uvijek bila zadovoljavajuća sa stanovišta makedonskih interesa, a što je sigurno podrazumijevalo neofenzivno prisustvo novog stranog faktora južno od Save i Dunava.⁵¹⁷ Tek su se uništenjem makedonske vojske stacionirane na sjeveru Balkana što je izazvalo opći ustanak u Trakiji, stekli uvjeti da se Kelti počnu infiltrirati na prostor istočno od Drine a južno od Save i Dunava. Antipater je, istina uz velike muke i žrtve, uspio da uguši ustanak, ali je ubrzo izbio još teži ustanak i rat u Grčkoj (Lamijski rat 323 – 322. god. p. n. e.), a zatim su nastupili i dijadoški ratovi. Dešavanja na sjevernoj granici više nisu zanimali ni jednog od makedonskih generala-dijadoha. Ako bismo se mogli pouzdati u podatak da je keltsko izaslanstvo posjetilo Aleksandra u Babilonu u svibnju i lipnju 323. god. p. n. e. može se pretpostaviti da su prije te godine Kelti još uvijek bili mirni. I kao

⁵¹⁵ Pol. VII 42

⁵¹⁶ Beloch, 1925, 44; Ranović, 1962, 60; O pohodu Zopiriona v. *Arr. Anab.* IV, 15

⁵¹⁷ Izgleda da je zbog Antipaterovih obaveza u Grčkoj, Zopirionova dužnost bila ne samo da održava red u Trakiji nego i da štiti makedonske interese na sjeveru Balkana i Dunavskoj granici.

najvjerojatniji *terminus post quem* kada su Kelti počeli napadati autarijatsku teritoriju nameće se kraj treće decenije i početak druge decenije IV. st. p. n. e. Uostalom to vrijeme savršeno odgovara i sazrijevanju nove keltske generacije što je proizvelo i populacioni višak kojem su bila potrebna nova zemljišta. Vjerojatno bi dekada sukobljavanja Autarijata i Kelta odgovarala pojmu «dugotrajnosti» koju spominju i Polijen i Justin.

Nivo razaranja, pustošenja, nasilja i svireposti koje su izazvali keltski napadi tijekom te dekade (devete decenija IV. st. p. n. e.), mogli su prijeći svaki pojmjljivi nivo za Autarijate. Kelti su općenito poznati kao surovi osvajači koji su kod svih onih naroda koji su na sebi osjetili njihove napade izazivali strah velikih razmjera (ο απο Γαλατῶν φόβος). Dovoljno je samo pogledati svjedočanstva o zločinima koja su počinili Skordisci, potomci upravo onih Kelta koji su udarili na Autarijate da bi se shvatile razmjere toga straha. Svojim bogovima su žrtvovali zarobljenike i ljudsku krv, pili su iz još krvavih i kosom pokrivenih i sa preostalim ostacima mozga ispunjenih, ljudskih lubanja, palili su zarobljenike, iz trudnih žena su kopljima čupali nerođenu djecu, vršili masovna ubojstva.⁵¹⁸ Galima nije bio tuđ ni klasični kanibalizam. Trideset godina nakon što su srušili Autarijatsku zajednicu, tijekom svoga velikog pohoda na Grčku, evidentirani su slučajevi da su Kelti u Etoliji jeli bolje popunjenu novorođenčad.⁵¹⁹ Keltsko užasavajuće uništavanje etolskog grada Kalija, (ako je vjerovati Pauzanijevom opisu) spada u red najvećih i najsvirepijih zločina učinjenih u cjelokupnoj povijesti čovječanstva.⁵²⁰ Tradicija o divljaštvu, svireposti i surovosti balkanskih Gala sačuvala se jako dugo sve do gotskog povjesničara Jordanesa na samom osvit srednjeg vijeka, tisuću godina poslije dolaska Kelta na Balkan.⁵²¹ Iako ne bi trebalo isključivati određena pretjerivanja autora svi spomenuti podaci su ipak bili zasnovani na stvarnim činjenicama o zločinima koje su počinile keltske zajednice naseljene na Balkanu od kraja IV. st. p. n. e.

U očima Autarijata keltska najezda je tako mogla izgledati kao prava apokalipsa, kao kazna bogova za njihove "grijehe". Taj slom tisućljetne kontinuirane egzistencije mogao je kasnije u svijesti ne samo preživjelih Autarijata nego i kod naroda koji su ih stoljećima poznavali i za koje je nagli prekid postojanja nečega što je egzistiralo čitavo tisućljeće bilo teško shvatljivo mogao dobiti predstavu nečeg neobjašnjivog realnim i ovozemaljskim razlozima. Uslijed toga uzroci sloma, seobe i nestanka autarijatske kulture tako su poprimali fantastične opise. Tako se lako mogla i keltska najezda preobraziti u najezdu žaba i miševa, napasnika koji su prisilili Autarijate na seobu. Zato nas

⁵¹⁸ *Ruf. Fest.* IX; *Amm. Marcel.* XVII, 4, 4; 4, 10; *Flor.* I, 39; *Oros.* V, 23, 17

⁵¹⁹ *Paus.* X, 22, 34; *Strab. Geo.* IV, 5, 5; *Cass. Dio* V, 32, 3-4

⁵²⁰ *Paus.* X, 22

⁵²¹ Jordanes, 219

i ne bi trebalo da čudi očajnička želja Autarijata, nakon što je bila slomljena njihova obrambena sposobnost, da pobjegnu pred bijesom Kelta.⁵²²

Postojanje sedam antičkih izvještaja koji spominju najezdu «žaba» koja se dogodio negdje na periferiji grčko-makedonskog svijeta je više nego indikativno. Činjenica o izraženoj brojnosti vrela, iz različitih perioda, od različitih autora, i napisanih u različitim zemljama koji spominju fenomen kiše "žaba", je ipak dovoljan argument da ne smijemo apriori odbaciti tezu po kojoj je ova "kiša" žaba samo plod mašte, fikcija protohistorijskih stanovnika središnjeg i zapadnog Balkana. I možda bismo mogli postaviti prilično smjelu tvrdnju da se ovaj fenomen ipak dogodio, negdje sjeverno od grčko-makedonskog svijeta u zadnjim decenijama IV. st. p. n. e.⁵²³ Upadljivo navođenje žaba, koje

⁵²² Međutim imajući u vidu i sagledavajući neke klimatske činjenice, kada se već spominje "kiša" i "najeza" žaba i miševa na autarijatsku zemlju, mora se reći da je, koliko god to fantastično zvučalo, "kiša" žaba i riba koje iz vedra neba padaju po ljudskim naseljima, ipak moguća. U prvoj polovini decembra 2002 godine, sjevernogrčko planinsko selo Korona bilo je zasuto "kišom" stotina malih riba, koje su iz neba padale na selo. Ovaj fenomen za ovo selo nije neočekivana pojava, jer su i ranije u nekoliko navrata, Korona i okolna naselja bila zasipana ne samo "kišama" riba nego i **žaba**, što bi moglo potvrđivati vijesti da ovaj fenomen nije bio nepoznat antičkom društvu, tako da su ga i istaknuti pisci i kroničari toga perioda povijesti čovječanstva smatrali vrijednim da zabilježe.

Istovremeno sa kišom riba koje su padale na selo Koronu, je u oblasti oko grčko-makedonske granice, bjesnila snažna oluja. Meteorolog Hristos Malafutis sa Univerziteta u Solunu izjavio je da je najvjerojatnije mini-tornado bukvalno isisao ribe iz Dojranskog jezera ili nekog drugog obližnjeg jezera, i da ih je tako prenio na relativno udaljenija područja. Po Malafutisu je to dosta rijetka pojava, ali je viđana i ranije; Oslobođenje, Dnevni Avaz, 13. XII. 2002. god. Po ovoj teoriji potrebno je samo da postoje određeni klimatski uvjeti, veliko nevrijeme sa olujama, grmljavinama (prilično slično uvjetima koje opisuje Apijan, u rečenici ... *kiše, oluje i munja koje su se sručile na njih*» (*App. III. 4*), dali to možda govori da je izvor(i) kojim(a) se poslužio Apijan, reflektovali stvarne klimatske prilike koje su zahvatile zemlju Autarijata, pa možda i dobar dio središnjeg Balkana, u po Autarijate najkritičnijem trenutku kada su se suočili sa Keltima, pa da se jave mogućnosti dešavanja fenomena koje opisuju Elijan (17 c 41), Agatarhid (excerpt Fotija fr. 59), Diodor (III, 30, 3). Apijan (*III. 4*), *Athen.* (pozivajući se na Heraklida sa Lemba VIII c 343.) Justin (XV, 2,1), Orozije (III, 23, 36).

⁵²³ Drugi preduvjet da bi se ovaj fenomen mogao desiti je postojanje vodene površine stajaćeg karaktera (jezera, močvare, veće bare), iz koje bi ili sa njene površine ili sa njene obale, mini-tornado i oluja mogli "isisati" njen ekosistem, u prvom redu žabe i ribe, i prebaciti ga na nešto dalja područja. Tekuće ne mogu biti uzete u obzir jer, po svome karakteru, ne mogu zbog stalnog kretanja, da posluže oluji kao "baza" isisavanja živog svijeta iz nje. E sada se može postaviti pitanje koja to stajaća vodena površina može doći u obzir, kada je riječ o Autarijatima. Prvo moramo pretpostaviti, da iako su velikim dijelom današnji geomorfološki sastav, klimatski uvjeti i zemljopisne karakteristike Balkanskog poluostrva bili slični sa onima koje su vladale prije 2300 godina, oni nisu bili isti, i određene razlike su sigurno postojale. Nažalost neka preciznija geološka istraživanja usmjerena u ovom pravcu, nisu nikada bila poduzeta. Na osnovu gore postavljene premise, možemo pretpostaviti da je tri stoljeća prije početka nove ere, geološki izgled Balkanskog poluostrva sadržavao i neke detalje koje danas nema, pa možda i neka jezera, koja su već iščezla. Već na početku istraživanja glasinačke visoravni svestrani Čiro Truhelka je zabilježio narodno predanje o navodnom "velikom

padaju sa neba po Autarijatima, a po Heraklidu i na neke druge balkanske narode, možda bi moglo sugerirati i doba godine kada se dogodio fenomen. To bi bilo vrijeme ljeta kada su žabe najbrojnije u vodama i na obalama.

Justin i Orozije žabama pridodaju i miševe (*ranarum muriumgue*),⁵²⁴ dok Apijan uzrok seobi i uništenju Autarijata vidi u skrnavljenju Apolonovog hrama, što je izazvalo božansko prokletstvo na Autarijate koje se manifestiralo kroz prvo klimatske i geološke promjene, zatim najezdu žaba i miševa i na kraju velikom smrtonosnom epidemijom⁵²⁵ kuge. U neko starije razdoblje izbila je znači smrtonosna epidemija kuge, čije su razmjere i posljedice bile tako značajne da reminiscencije na nju nalazimo stoljećima kasnije. Zbog očitog povezivanja sa seobom Autarijata sa kraja IV. st. p. n. e. trebali bi tu epidemiju kuge datirati u isto ili nešto ranije vrijeme. Epidemija nije bila zahvatila samo Autarijate, nego i druge ilirske narode, harajući i ostavljajući za sobom pravi pomor. Međutim izgleda da su zbog posebnog navođenja Autarijata njene posljedice bile najizraženije kod ovog ilirskog naroda.

Ali i pored toga što ne poričemo da su se fenomen kiše "žaba" i izbijanje epidemije zaista dogodili i bili povezani sa autarijatskim teritorijem ne bismo mogli prihvatiti tvrdnju da je on bio razlog propasti autarijatskog društva i kulture. Ako se i dogodio, ovaj fenomen je mogao biti samo izrazito lokalnog karaktera, sa posljedicama koje bi se brzo mogle prevazići. Ipak su antički pisci mogli taj nesvakidašnji i za njih neobjašnjivi događaj koji se vremenski poklopio sa destrukcijom autarijatske zajednice, povezati sa božanskim bijesom, nestankom jedne kulture i urušavanjem jedne velike i značajne balkanske narodnosne zajednice, dok bi pravi razlozi (keltska invazija) bili bačeni u zasjenak. Naravno sve to ne znači da bi trebalo automatski isključiti mogućnost i neke ekološke katastrofe i izbijanje smrtonosne epidemije koje je usljed teškog rata bilo vrlo prijemčivo. Svi ti faktori, djelujući zajedno ili u razdvojeni kratkim vremenskim intervalima su poremetili ekosistem i gustinu naseljenosti na širem području autarijatske teritorije, koje od tada, od početka

jezeru" koje se nalazilo na glasinačkoj visoravni, uz koje su čak pristajali i brodovi.!? (Truhelka, 1889, 24). Ako i odbacimo tradiciju o brodovima i veličini jezera po kojem su ti brodovi mogli ploviti, kao siguran plod narodne mašte i njene sklonosti ka preuveličavanju, ipak ostaje konstatacija da je narodno kolektivno sjećanje ipak sačuvalo trag o postojanju neke stajače vodene površine u jugoistočnoj Bosni, koja je iščezla tijekom stoljeća. U prilog ovoj tvrdnji govore i geološka promatranja tla glasinačke visoravni, istina dosta površno urađena u periodu austro-ugarske okupacije BiH koja su na pojedinim dijelovima glasinačkog tla otkrila slojeve gustog mulja koji mjestimice dostižu debljinu i do 1,5 metra. Postojanje ovih slojeva mulja na visoravni, je vjerojatno zaostatak planiskog, glečerskog jezera koje se tamo nalazila. Voda je nestala možda kroz podzemne rupe i pukotine, kojih inače ima dosta na samoj visoravni (Truhelka 1889, 24).

⁵²⁴ Just. XV, 2, 1; Oros. III, 23, 36

⁵²⁵ App. III, 4 - 5

III. st. p. n. e. pa do danas spada u područja sa rjeđom gustinom naseljenosti u odnosu na okolna područja.

Autarijatska seoba

Pisana vrela potvrđuju da su se negdje oko 311/310. god. p. n. e. Autarijati nalazili u masovnoj seobi.⁵²⁶ Najviše podataka o samom tijeku seobe nude Diodor, Justin i Orozije.⁵²⁷ Justin i Orozije govoreći o dijadohu Kasanderu i njegovim ratovima na Balkanu, spominju Autarijate koji se nalaze u pokretu i na koje nailazi Kasander na svome kretanju *iz* (po Justinu) ili *u* (po Oroziju) Apoloniju. Tekst o samom opisu susreta između Kasandera i Autarijata kod njih Justina i Orozija se malo razlikuje i moguće je da su se služili istim vrelom koji je govorio o Kasandrovim kampanjama na jonskim i jadranskim obalama, ili da je u slučaju Justina riječ o jakom ekscerptiranju Pompeja Troga.⁵²⁸ Diodor ne spominje da je Kasander naišao na Autarijate prilikom povratka iz Apolonije, nego samo konstatira da je on pritekao u pomoć peonskom kralju Audoleontu, koji je ratovao sa Autarijatima, što Justin i Orozije uopće ne spominju. Tom prilikom Kasander je spasio Peoniju kojom je vladao Audoleont od vjerojatno autarijatske najezde masovnog karaktera, što potvrđuje činjenica da autarijatske ratnike prate djeca i žena, odnosno riječ je pokretu cjelokupnog stanovništva. Taj događaj datira se u 310. god. p. n. e.⁵²⁹ Justin i Orozije spominju da je Kasander sa Autarijatim stvorio savezništvo (...*societatem*...) i vjerojatno na čijoj su osnovi oni naseljeni na makedonskom prostoru, što bi impliciralo da je Kasander ustvari sklopio neku vrstu ugovora sa Autarijatima koji su se nalazili u pokretu prema jugu, odnosno njihovim predstavnicima. Diodor tu vrstu sklapanja savezništva ne spominje u svome podatku, ali se iz smisla njegovog teksta može naslutiti da je njihovo naseljavanje na graničnom makedonskom području isto rezultat nekog postignutog sporazuma, a ne prisilnog raseljavanja.⁵³⁰ Na osnovu ugovora koji je Kasander

⁵²⁶ Diod. III, 30, 3; XX, 19, 1; App. Ill. 4; Just. XV, 2, 1; Ael. 17 c 41; Oros. III, 23, 36; Agatarhid, ekscerptiran od Fotija, fr. 59

⁵²⁷ Diod. XX, 19, 1; Just. XV, 2, 1; Oros. III, 23, 36

⁵²⁸ Papazoglu, 1969, 89-90.

Inače o pitanju datiranja Justinovog i Orozijeovog podataka v. Papazoglu, 1969, 88-90

⁵²⁹ Cabanes (2002, 80) pozivajući se na Papazoglu (1969, 88-90) odbacuje vezu Kasanderovog susreta sa Autarijatim vezano za njegov povratak iz ili u Apoloniju, i pretpostavlja da je Kasander došao u dodir sa Autarijatima tek nakon što ga je Audoleont 310. god. p. n. e. pozvao u pomoć

⁵³⁰ Teško bi bilo pretpostaviti, ako ih je vojnički porazio Kasander, da su Autarijati od strane makedonskog dijadoha naseljeni kompaktno i u velikoj masi na jednom užem području na samom graničnom makedonskom području i to kao posebna, slobodna masa, što bi nesumnjivo predstavljalo veliku opasnost. Tako i Diodorov podatak posredno implicira da je Kasander problem sa autarijatskom najezdom na Peoniju Audoleonta riješio

vjerojatno postigao sa njima, Autarijati su po Diodoru naseljeni kraj planine Orbel, a po Justinu i Oroziju na najdaljim granicama Makedonije. Iz činjenice da ih Kasander susreće na putu *iz* ili *u* Apoloniju (u oba slučaja pravcem vezano za Makedoniju) ili na granicama Peonije, mogli bismo pokušati rekonstruirati pravac kretanja ove autarijatske skupine. Ova skupina je na granice Peonije izbila najvjerojatnije sa područja između srednjeg toka Drima i gornjeg toka Južne Morave (znači polazno područje autarijatske seobe ka Peoniji zahvata kao primarnu zonu širu okolicu današnjeg Novog Pazara i gornjeg toka Ibra).⁵³¹ A direktni pritisak na Peoniju, u trenutku kontakta sa Kasanderom, najvjerojatnije je vršen iz područja između Crnog Drima i Vardara. Emigraciona zona ove skupine bila bi široki pojas južne autarijatske zemlje, iako bi mogli pretpostaviti da su i skupine sa sjevernog areala, koji je prvi i vjerojatno najteže bio pogođen keltskom najezdom, učestvovala u seobenom pokretu na koji je naišao Kasander. Da li je onda moguće zaključiti da su autarijatske zajednice u pokretu prema jugu, provalile u razvođe između Crnog Drima i Vardara spuštajući se dolinom Južne Morave. Da je ova autarijatska skupina bježala, odnosno da je nešto prije ili tijekom 310. god. p. n. e. srušen autarijatski entitet, uslijed naleta keltskih invazora potvrđuje i podatak u kome se navodi da je Kasander 310. ili 309. god. p. n. e. imao oružani sukob sa Keltima na planini Hemus.⁵³² Znači ovo prvo sučeljavanje (bar koliko je poznato iz dostupnih pisanih vrela) grčko-makedonskog oružja sa Keltima desilo se neposredno nakon Kasandrovog sklapanja sporazuma sa izbjeglim Autarijatima i teško je ne pretpostaviti da je keltski upad dalje prema jugu, koji je uspješno suzbio Kasander, pokrenut nakon što su potukli Autarijate čije su pojedine skupine bježale na sve strane. Očigledno je i da su, čim su prodrli toliko duboko u odnosu na razvođe Save i Dunava, 309. god. p. n. e. Kelti kontrolirali teritoriju Autarijata, koja je sada poslužila kao novo polazište za dalje pokrete, između ostalog odatle je i pokrenut upad koji je zaustavio Kasander na Hemusu. Nešto manje od godine dana razlike između Kasandrovog sporazuma sa autarijatskom skupinom koja se kretala prema jugu i njegove pobjede nad Keltima, dovoljan su razlog da se

sporazumjevanjem sa Autarijatima, odnosno dajući im zemlju za neke protuusluge, možda vojničku službu koja je svim dijasomama u tim stalnim ratnim vremenima bila i više nego neophodna.

⁵³¹ Nijedna druga oblast na središnjem Balkanu zbog zemljopisnih, saobraćajnih i drugih karakteristika ne dolazi u obzir kao polazna točka sa koje se pokrenula autarijatska seoba na Peoniju koja bi rezultirala susretom sa Kasanderom koji se vraćao sa Jadranske obale.

Spomenuta činjenica je samo dodatni argument koji govori u prilog tvrdnji o autarijatskom porijeklu vladarskih grobova iz Novog Pazara i Pečke Banje, i o autarijatskoj provenijenciji autohtonog dijela materijala (uključujući u prvom redu objekte izrađene od metalnog lima kao što su npr. mramorački pojasevi i naušnice) koji je u njima pronađen.

⁵³² Papazoglu, 1969, 90; 210; Todorović, 1974, 23

pretpostavi da su Kelti sa kojima se Kasander sukobio isti oni koji su učestvovali nedugo ranije u odlučnoj pobjedi nad Autarijatima.

Druga skupina Autarijata preduzela je mnogo veći put i izbjegla u područje Donjeg Dunava. U slučaju autarijatske seobe prema sjeveroistoku, jedino se možemo osloniti na onaj kaotični izvještaj Apijana, o tome kako je bog Apolon, zbog svetogrđa kaznio Autarijate. Po Apijanu Autarijati su bježeći «*iz svojih domova, su sa sobom raznosili bolest i niko nije htio da ih prihvati iz straha od zaraze. Tako se desilo da su oni prevalili put od od dvadeset tri dana hoda i nastanili se u močvarnim i nenastanjenim getskim krajevima, u susjedstvu naroda Bastarna*»⁵³³. Jedino u šta se možemo pouzdati u slučaju Apijanovog podatka jeste indicija da je došlo do pomjeranja autarijatskih zajednica ne samo prema jugu, nego i dalje prema sjeveroistoku. Emigraciona zona ove skupine bila bi najvećim dijelom usredotočena na istočne, moravske oblasti autarijatskog teritorija. Njihovo dugačko putovanje sigurno govori da možda ima neke istine u konstataciji Apijana «*da ih niko nije želio da prihvati*». Ali da li je tome razlog stvarno zaraza kojom su bili pogođeni, ili neki prozaičniji razlozi, kao što bi bilo sigurno, u slučaju primanja Autarijata u svoju zemlju, dovođenje sopstvenog naroda pod udar Kelta. Autarijatske zajednice, koje su se kretale u sjeveroistočnom pravcu su svoj smiraj tako mogle naći tek na dalekom donjem Dunavu, skoro na samom ušću Dunava u Crno More, u susjedstvu Bastarna.

Autarijate je seoba i lutanje po Balkanu dovelo i do poluotoka Hersonez, gdje ih nalazimo kao Lizimahove najamnike.⁵³⁴ Zlo koje je pogodilo Autarijatski narod u zadnjim decenijama IV. st. p. n. e. doživjelo je na obalama Galipolja još jednu tragičnu epizodu. Zadnje godine IV. st. p. n. e. i u Maloj Aziji se nailazi na autarijatske najamnike.⁵³⁵

O masovnosti seobe, najbolje svjedoče brojke koje donose već spomenuti pisci. Tako Diodor brojno stanje skupine na koju je Kasander naišao procjenjuje na oko 20 000 ljudi.⁵³⁶ A i brojevi autarijatskih najamnika u službi dijadoha dovoljno mogu reprezentirati masovnost seobe. Ako uzmemo da se najmanje 5000 autarijatskih najamnika nalazilo u Lizimahovoj službi, a riječ o muškarcima sposobnim za ratničku službu, onda bi ukupna populacija koja bi se nalazila uz ove Lizimahove najamnike mogla iznositi ne manje od 20 000-25 000 ljudi.

Različiti pravci u kojima se kreću autarijatske zajednice, sa željom samo da pobjegnu što dalje od Kelta, možda i ekološke katastrofe i zaraze, brojnost masa koje učestvuju u pokretima, i

⁵³³ App. III, 4

⁵³⁴ Pol. IV, 12, 1

⁵³⁵ Diod. XX, 113, 3

⁵³⁶ Diod. XX, 19, 1

nadasve spremnost autarijatskih ratnika da se u velikom broju stave na raspolaganje potrebama i interesima dijadoha, jasno govori da je prestao postojati jedinstveni autarijatski politički entitet, odnosno da je u pretposljednjoj i posljednjoj deceniji IV. st. p. n. e. došlo do posvemašnjeg i nepovratnog urušavanja autarijatskog političkog entiteta. Vrijeme za Autarijate je neumitno isteklo i njihova povijesna misija je bila završena.

Stanje poslije seobe

Bez domovine i sigurne budućnosti prva generacija Autarijata van starih zemalja bila je prisiljena da svoju egzistenciju osigurava postajući najamnici dijadoha i krećući se tako od bojišta do bojišta helenističkog svijeta. Jedan brojan dio Autarijata, ne samo ratnika nego i čitavih porodica se stavio u službu Lizimaha. Kod Lampsaka, Demetrije, sin Antigona Jednookog je zarobio pratnju, znači i sve one pojedince koji su pratili ratnike, i njihove porodice i prtljagu autarijatskih ratnika. Plašeći se da ne dođe do pobune očajnih Autarijata, zbog toga što su izgubili sve što su imali, izvede ih izvan jarka tobože radi dijeljenja žita i na dati znak ih sve pobije. Po Polijenu ubijeno je oko pet tisuća Autarijata.⁵³⁷ Diodor daje podatak koji možemo povezati sa Polijenovom viješću o pokolju pet tisuća autarijatskih najamnika.⁵³⁸ Negdje neposredno pred bitku kod Ipsa na prostoru Male Azije, zbog Lizimahovih dugovanja prema njima, druga skupina autarijatskih najamnika u službi Lizimaha, njih oko dvije tisuće sa oko osam stotina Likijaca i Pamfilijaca, iz zimskog tabora prebjegoše Antigonu, stupivši u njegovu službu.⁵³⁹ Vjerojatno su Autarijati sa Likijcima i Pamfilijcima pobjegli iz Lizimahove vojske dok su dvije protivničke vojske bile ulogorene, jedna nasuprot druge, u oblasti Dorileje u Maloj Aziji.⁵⁴⁰

Oni Autarijati koje je naselio Kasander, imali su položaj Kasanderovih saveznika. Kakva je bila njihova sudbina, neposredno po naseljavanju i da li su se možda iz ove autarijatske grupacije, regrutirali najamnici za Lizimahove ratove, na to pitanje bismo teško mogli sa preciznošću odgovoriti.

⁵³⁷ *Pol.* IV, 12, 1

⁵³⁸ *Diod.* XX, 113, 3

⁵³⁹ Antigon Jednooki, rodonačelnik kasnije dinastije Antigonida koja je vladala Makedonijom do 167. god. p. n. e. v. .Papazoglu, 1995, 163-245

⁵⁴⁰ *Diod.* XX, 109; Papazoglu, 1970, 342.

Lizimah je stupivši u savez sa Seleukom i Ptolemejem prešao u Malu Aziju, ali je nastojao da izbjegne sukob sa Antigonom, prije nego što stignu Seleukove trupe, pa se uvijek povlačio pred Antigonom. Najbliže odstojanje na kome su se nalazile dvije dijadoške vojske, a prije bitke kod Ipsa, bilo je upravo u oblasti Dorileje, pa je moguće da su tu blizinu iskoristili nezadovoljni Lizimahovi plaćenici da prebjegnu Antigonu.

Teško stanje u koje su Autarijati zapali potvrđuje i Apijan, iz njegovog dosta zbrkanog opisa propasti Autarijata mogu se ipak izvući i neki zanimljivi podaci. Zbog spominjana Autarijata zajedno sa Keltima u napadu na Delfe, mogli bismo zaključiti da se nisu svi Autarijati iselili sa svoje teritorije nego da je jedan dio ostao, podloživši se Keltima i time učestvovavši u keltskim pohodima na Balkanu.⁵⁴¹ Iz konteksta Pauzanijevog opisa keltskih pohoda na jug i istok Balkanskog poluotoka 280/279. god. p. n. e. jasno je da se centar keltskog pohoda nalazio južno od Save i Dunava i možemo naslutiti da je dio toga teritorija nekada bio autarijatski. Osvojena autarijatska teritorija je postala polazna točka za daljnja uništavanja Balkana, i prema Makedoniji i Grčkoj i prema Tribalima i Skitima, sve do keltskog poraza kod Delfa.⁵⁴² Vjerojatno je među onih, po Pauzaniji, 152 000 pješaka koji su se sakupili radi pohoda na Grčku i Delfe bilo i potomaka i pripadnika postautarijatskih zajednica, odnosno moguće je prepostaviti da su jedan dobar dio ovog pješaštva dale Keltima potčinjene ilirske i druge zajednice.

Na dijelu nekadašnje autarijatske teritorije, nakon povratka keltskih napadača na Grčku 279. god. p. n. e. formirala se nova narodnosna zajednica – Skordiska, u čijim temeljima je ležala keltska biološka masa. U formiranju te narodnosne zajednice su sigurno učestvovali, pored vjerojatno pojedinih tribalskih zajednica i trački i neki "*ilirski narodi*".⁵⁴³ Ova politijogeneza i etnogeneza je započela još u prvim decenijama III. st. p. n. e. o čemu na najbolji način svjedoči nekropola u Pećinama koja dokazuje da su starosjedioci iz užeg Podunavlja i Pomoravlja već bili prihvaćeni kao keltski saveznici na samom početku priprema za pohod na Grčku.⁵⁴⁴ Nesumnjivo se među tim Ilirima koji žive izmiješano sa Keltima, mogu prepoznati neke zajednice koje su ranije ulazile u narodnosnu zajednicu i politički entitet Autarijata. Vjerojatno su možda neke zajednice mogle očuvati i svoju samostalnost. Nezavisnost pojedinih autarijatskih plemena i bratstava se mogla očuvati samo u dalekim izoliranim planinskim područjima, ali to znači da se više ne može govoriti o nekoj autarijatskoj samostalnosti.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Od 310. god. p. n. e. pa u narednih cc 230 godina, sjeverno i središnje-balkanski narodi su više puta napadali na Delfe, nekada i uspješno, a i sam Apijan u svojoj knjizi o Ilirima spominje dva napada na Delfe, od kojih je onaj prvi u kojem po Apijanu učestvuju i Autarijati vjerojatno onaj veliki keltski pohod 279. god. p. n. e., a drugi o pohodu iz druge decenije I. st. p. n. e. (o tome v. Papazoglu, 1969, 241-244 fus. 136)

⁵⁴² O pohodu iz 279. god. p. n. e. i napadu na Delfe v. *Just.* XXIV, 9-11; XXV, 2-3; XXXII, 3,6-8; *Paus.* X, 19-23

⁵⁴³ *Strab. Geo.* VII, 3,11; Isto, VII, 5,2; Garašanin, M, 1964, 149; Todorović, 1974, 23-24; 31-32; 38-40; 45-46; 116; 150; Jovanović, 1987, 812; Isto 1987 A, 815; 844; Wilkes, 2001, 95-97

O etnogenezi Skordiska, Todorović, 1974, 37-41

⁵⁴⁴ Jovanović, 1987 A, 844

⁵⁴⁵ Nasuprot svim podacima koje nude povijesna i arheološka vrela i građa, Todorović u svojoj monografiji o Skordiscima, iznosi vrlo nategnutu rekonstrukciju međusobne interakcije Kelta tj. Skordiska i Autarijata. Po njemu

I pored činjenice da su neke ilirsko-autarijatske skupine ostale na svojoj zemlji, istina u stanju zavisnosti prema Keltima, ili se nalazeći izolirano u planinama Dinarskog pojasa, ipak se većina Autarijata opredijelila za napuštanje svoje domovine. Kraj IV. st. p. n. e. je vrijeme očite i velike depopulacije oblasti kuda se prostirala autarijatska narodnosna zajednica i politički entitet koji je tvorila. To dokazuju arheološka istraživanja koja potvrđuju nagli prekid kontinuiteta milenijumskog postojanja glasinačke kulture. Na glasinačkom području (i na visoravni i u dolini rijeke Prače), u jugoistočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji primjećuje se nestanak materijalne kulture koja je karakterizirala željeznodopsko razdoblje ovog prostora, a na preživjelim oblicima jasno se primjećuje dekadencija. Na prostoru jugoistočne Bosne tek se krajem mlađeg željeznog doba ponovo pojavljuju grobni nalazi (na osnovi dosadašnjih istraživanja) i to na lokalitetu Mahrevići kod Čajnića, ali nalazi sa ovog lokaliteta ne pokazuju nikakav kontinuitet sa glasinačkom kulturom.⁵⁴⁶

Autarijatska staništa poslije sloma narodnosne, političke i kulturne zajednice

među njima «nisu zabilježeni nikakvi konflikti»!?, već se naprotiv razvijaju dobri i bliski međusobni odnosi (trgovačke i kulturne prirode), a Autarijati kao «čvrst plemenski savez» postoje i tijekom posljednja tri stoljeća stare ere. Todorović stoji na stajalištu da je tek s vremenom i to mirnim putem tijekom II. st. p. n. e. pod uticajem Skordiska došlo do latenizacije istočnih dijelova «autarijatske zemlje».(Todorović, 1974, 135-136). Smatramo da je na ovaj način preložena rekonstrukcija neodrživa jer :

- Iz povijesnih vrela pouzdano znamo da je stati autarijatski politički entitet prestao da postoji oko 310. god. p. n. e.
- Glasinačka kultura starijeg željeznog doba nestaje krajem IV. st. p. n. e. i to najviše zahvaljujući dejstvu vanjskog faktora, a u tome periodu samo jedan strani element može imati toliku snagu kako bi mogao biti uzrokom nestanka čitave jedne kulture
- O nekim mirnim odnosima između Skordiska i Autarijata je izlišno i govoriti, ako se ima u vidu samo jedna činjenica da se o Skordiscima kao formiranoj političkoj i narodnosnoj zajednici može govoriti tek za razdoblje od povratka keltskih invazora sa neuspjelog pohoda Grčku 279. god. p. n. e. Znači da između dokumentovanog raspada Autarijatskog entiteta i formiranja Skordiskog entiteta se pruža vremenski interval dug 3-4 decenije.

Teza koju iznosi Todorović da su latenizaciju zapadnih krajeva Autarijatskog teritorija izvršili Japodi i Panoni je bespredmetno i komentirati. (Todorović, 1974, 138)

Todorović i u odnose između Autarijata i Dardanaca unosi neke nelogičnosti. Po njemu su Skordisci naseljavanjem okolice Užica, stvorili jednu vrstu «tampon zone» između Autarijata i Dardanaca, čiji odnosi po njemu nisu bili prijateljski. (Todorović, 1974, 33)

Istina u samom tekstu Todorović, na jednom mjestu relativizira svoj stav o međusobnim odnosima ilirskih Autarijata i Dardanaca sa Skordiscima sljedećim dodatkom «njihovi međusobni odnosi u posljednja tri veka stare ere, nisu uvek bili prijateljski»(Todorović, 1974, 32)

⁵⁴⁶

Truhelka, 1909, 425-441

Keltska invazija i epidemija skršivši Autarijate ne samo kao moćnu zajednicu, nego je skoro u potpunosti uništivši, izazvali su i promjenu staništa onoga što je ostalo od Autarijata. O novim staništima Autarijata nakon seobe precizne informacije daju u onom dijelu gdje govore o susretu Autarijata sa Kasanderom Diodor, Justin i Orozije. Diodor još dodatno informiše da Autarijati u njegovo vrijeme još žive na mjestu (τόπον) gdje su se doselili poslije seobe.⁵⁴⁷ Elijan samo uzgred spominje drugi kraj u koji su se Autarijati doselili.⁵⁴⁸ Strabonovi podaci su unijeli zbrku u definiranje te teritorije. Strabon se koristio različitim vrelima grčke, helenističke i rimske provenijencije koji su se odnosili na različita povijesna razdoblja. Kombinirajući masu podataka kojima je raspolagao Strabon je u svoje djelo koje je primarno zemljopisne prirode unio mnogo šarolikosti.⁵⁴⁹

Na osnovu podataka iz povijesnih vrela, moglo bi se reći da su Autarijati nakon seobe bili naseljeni širom Balkana u manjim grupama i nisu više činili kompaktnu masu. Od kraja IV. st. i početaka III. st. p. n. e. Autarijati su jednim dijelom raspršeni širom Balkana i dijelu Male Azije, a dijelom rascjepkani na niz manjih bezopasnih plemena potčinjenih Keltima. Nakon velikih keltskih pohoda i seobe iz 279. god. p. n. e. postautarijatske zajednice koje 310. god. p. n. e. nisu izbjegle ušle su ili u sastav skordiske narodnosne zajednice ili su bile uklopljene u druge ilirske narodnosne zajednice, na primjer dardansku, ili su formirale vremenom više novih malih nezavisnih narodnosnih zajednica-*epigona Autarijatske narodnosne zajednice*. Tako Strabon, na potezu na kojem se nekada prostirala i autarijatska cjelina, spominje pored Dasareta i Agrijana i «*druge manje značajne narode* (ἑθνη)» koji su bili izloženi skordičkim pustošenjima.⁵⁵⁰ Vjerojatno je pod tim «malim narodima» Strabon podrazumijevao između ostalih i ostatke razbijenih Autarijata.⁵⁵¹ Isto po Strabonu su i zemlje tih neimenovanih «*drugih manje značajnih naroda*» između naroda Besa i

⁵⁴⁷ Diod. III, 30, 3

⁵⁴⁸ Ael. 17 c 41

⁵⁴⁹ Strab. Geo. VII, 5, 1; VII, 5, 7; Isto, VII, 5, 12

⁵⁵⁰ Strab. Geo. VII, 5, 12, skordička pustošenja spominje ilirskih, tračkih, tribalskih i drugih oblasti spominje i Athen. VI, 25 (pozivajući se na Posejdonija fr.48 J). O pustošenjima Balkana od strane Skordiska v. Todorović, 1974, 127-131; 135; 156

⁵⁵¹ Iako bi se bukvalnim čitanjem čitavog konkretnog Strabonovog podatka mogao izvući zaključak da u vrijeme na koje se odnosi pasus o „*manje značajnim narodima*“ još uvijek postoje Autarijati kao jedinstvena narodnosna zajednica, ipak je prilikom njegove analize imati u vidu Strabonovu kronološku slojevitost koja se nesumnjivo odražava i u ovom podatku, koji tako odražava u par rečenica više stoljeća razvitka jednog manjeg dijela jugoistočne Europe. Najbolji primjer za točnost spomenute konstatacije pruža činjenica da se direktno uzročno-posljedično povezano sa tim „*manje značajnim narodima*“ navode i Skordisci, koji se formiraju i počinju aktivno da djeluju više par decenija nakon sloma autarijatske narodnosne zajednice i političke jedinice.

Ardijejaca, znači na prostoru gdje su živjeli i Autarijati, napadi i pustošenja Skordiska toliko depopulirali da su stvorili od njih «*mnoštvo šuma u kojima nema puteva na udaljenostima od nekoliko dana puta*».⁵⁵² Skordisci su navodno prodirali i do obala Jadranskog mora.⁵⁵³

Jasno je da je nestanak velike zajednice samo štetio i kompletnom narodu, ali i njenim sastavnim dijelovima, plemenima. Puno malih nasljednika su ne samo bili u nemogućnosti da povrate sjaj ranijeg kulturnog razvitka, nego i nesposobni da zaustave daljnju degradaciju i destrukciju, postajući vjerojatno uložili u igri većih i moćnijih etničkih kompleksa i narodnosnih zajednica i političkih entiteta u svome okruženju. Pošto su istočna područja, pa i Polimlje bila najviše izložena Langarovim pustošenjima, Keltskom osvajačkom pohodu i skordičkim kontinuiranim upadima, sigurno je da su ilirske postautarijatske zajednice sa ovog područja bile najviše naglo i bespovratno unazađene i oštećene u svome daljem etničkom, narodnosnom, političkom i kulturnom razvitku.

Prisustvo Kelta, tj. Skordičke «države» je bilo destabilizirajući faktor po autohtone zajednice zapadno-centralnog Balkana, skoro sve do pobjede rimske republikanske armije pod zapovjedništvom Lucija Kornelija Scipiona 85. god. p. n. e. Skordisci su tijekom toga 2-stoljetnog razdoblja snagom svoje narodnosne zajednice, političkom i vojnom organizacijom i posebno svojim kulturnim potencijalom sprečavali i gušili svaki dublji politički i svestraniji kulturniji razvitak autohtonog stanovništva na prostoru koji je nekada zauzimala i kontrolirala autarijatska zajednica. Te lokalne «preživjele» zajednice su suočene sa razaranjem i pljačkom imovine i konstantnim ugrožavanjem sigurnosti, pa i fizičke egzistencije prelazile su na autarhični način života što je bilo povezano i sa gubljenjem kulturnog identiteta i osjećaja za originalno kulturno stvaralaštvo. Materijalna kultura iz III - I. st. p. n. e. je vrlo slabo poznata i čini se kao da ilirske kulture na pojedinim oblastima koje je zauzimala nekadašnja autarijatska narodnosna i kulturna zajednica uopće nema. Općekulturni život autohtone ilirske populacije je znači u odnosu na starije željezno doba bio u nemjerljivom padu i postautarijatske zajednice su se tako nalazile na znatno nižem nivou razvitka nego njihovi preci i tek će sa rimskom pacifikacijom doći do stabilizacije prilika. Stalni ratovi i pustošenja Skordiska, a kasnije i pokreti rimskih republikanskih i savezničkih armija preko ovog područja rušili su bilo kakvu mogućnost za ponovno obnavljanje jedinstva ilirskog bića sjeverno do Dardanije. Ovaj prostor je zbog svega navedenog ostao sa slabim intenzitetom naseljenosti (što se najbolje ogleda upravo na primjeru nedostatka nekropola tumula koje bismo

⁵⁵² *Strab. Geo.* VII, 5, 12;

⁵⁵³ *Flor.* I, 38; Papazoglu, 1969, 390

mogli datirati u ovo razdoblje), razbijen na više manjih plemenskih i političkih jedinica koja su jezgra svoje egzistencije smještala u nepristupačnije i lakše branjive krajeve.

Intenzitet neprijateljskog djelovanja i sistematskog uništavanja sjeverne varijante glasinačke kulture je krećući se prema zapadu sve više opadao tako da je na krajnjem zapadu matičnog teritorija, preživljavao u nekim malim, zaštićenim i izoliranim enklavama kakav-takav pokušaj kontinuiranog razvitka Vb faze, bar još neko vrijeme nakon 310. god. p. n. e. Zapad je sa svojim brdsko-planinskim karakterom pružao i više mogućnosti za smještaj izbjeglica, što nije bio slučaj sa istokom. Naravno glavna komunikacijska područja (kao dolina Prače), strateški lokaliteti i naseobine koje su bile središta života ni na zapadu nisu izbjegla kretanje osvajačke keltske vojske, ali izgleda da nisu imale interes da dublje zalaze i da se dulje zadržavaju u planinskim zabitima krajnjeg zapada. Tako da na visoravni i drugim dijelovima zapadnog dijela autarijatskog rasprostiranja se nailazi u par slučajeva i na sahranjivanje u tumulima na «glasinački» način, ali sa izrazito siromašnim priložima koje se može datirati u vrijeme nakon 310. god. p. n. e. Ali i pored ovog iznimnog, može se reći očajničkog, nastojanja da se spasi bar nešto od autarijatske baštine, surovi trenutak nestanka jedne narodnosne i kulturne zajednice je nastupio. Autarijatska plemena i bratstva, koja su ostala na matičnoj teritoriji nakon završetka seobenih pokreta uzrokovanih prodorom Kelta i izgradila samostalne narodnosne i političke zajednice, moguće je i u I. st. n. e. prepoznati pod nazivima npr. Sikulota, Dindara i sjevernih Parthena. Od izbjeglih Autarijata, koliko je poznato preko pisanih vrela, jedna skupina je bila naseljena na istočnim granicama Makedonije, dok se druga naselila čak u dalekim dunavskim oblastima.

Sve ove raštrkane autarijatske grupe (i izbjegle i one koje su ostale) nisu više mogle predstavljati bilo kakav bitan faktor na Balkanu i ušle su u dva odvojena procesa ili utapanja u okolne veće (ilirske, tračke, keltske i getske) narodnosne i kulturne zajednice ili na pepelu raspadnute narodnosne autarijatske zajednice nastanku novih plemenskih zajednica. Naravno ovaj proces se odvijao na različitim prostorima različitom brzinom i ako je suditi po pisanim vrelima u pojedinim dijelovima Balkana su se i nakon tri stoljeća od razbijanja cjeline Autarijata, sačuvale zajednice koje su se još uvijek nazivale i koje su nazivali *autarijatskim*. Ako bismo se pouzdali u Diodorov podatak o Autarijatima u njegovom vremenu, onda bismo mogli tvrditi da je ona autarijatska skupina koju je Kasander naselio, još uvijek u I. st. p. n. e. egzistirala pod svojim starim imenom, jer Diodor kaže "... *takozvane Autarijate* (Αὐταριάτας) *primorale su žabe koje su se izlegle u oblacima i padale mjesto obične kiše da napuste domovinu* (πατρίδας) *i da bježe u onaj mjesto* (τόπον) *u kome i danas (?) žive*" U svome prvom podatku u kome spominje Autarijate Diodor ne navodi ime Kasandera, ali zbog kasnijeg spominjanja Kasandrove epizode sa

Autarijatima, nesumnjivo je riječ o istoj autarijatskoj skupini.⁵⁵⁴ I Strabonovo spominjanje Autarijata u sadašnjem vremenu kao jednog od dva ilirska naroda (drugi su Dardanci) koja na planini Rodopi graniče sa Besima⁵⁵⁵, podupire Diodorov podatak, da je na prijelazu iz stare u novu eru još uvijek egzistiralo autarijatsko ime za jednu određenu skupinu. I Strabonova posljednja rečenica u odjeljku VII, 5, 11, kao da na neki način indicira da su Rimljani bili ti kojima su na kraju Autarijati podlegli, što bi značilo da je autarijatsko ime još uvijek na neki način bilo prisutno u «zemljopisu» epihorskih zajednica Balkana i kada su Rimljani prodirali dublje u unutrašnjost Balkana.

Podatak Plinija Starijeg, u kojem on opisujući provinciju Makedoniju i u okviru nje spominje zajednicu *Audaristenses*, svojom sadržinom pruža mogućnost za konačno potvrđivanje zaključka o egzistenciji zajednice koju je Kasander 310. god. p. n. e. naselio u blizini planine Orbel. Sudbina tih Kasanderovih Autarijata se do sad mogla posredno naslućivati preko navedenih Diodorovih i Strabonovih podataka te eventualno, i to samo ako je točna Vulićeva a ne i transkripcija Papazoglu, natpisa na grčkom jeziku koji je pronađen uzidan u crkvu sv. Ane, u selu Oliveni kod Bitolja, a za koji postoji mogućnost da se na njemu spominju Autarijati.⁵⁵⁶ Sada se postavlja pitanje da li je moguće dovesti u vezu *Audaristenses* i Autarijate, ili je riječ o samo jezičkoj sličnosti. Kada se već govori o obliku autarijatskog imena u izvornim tekstovima na latinskom jeziku, potrebno je navesti da on pokazuje iznimnu raznolikost, što je različito u odnosu na stanje koje vlada u tekstovima na grčkom jeziku, gdje je oblik autarijatskog imena skoro identičan u većini izvornih tekstova, o čemu smo detaljnije govorili u dijelu u kojem smo razmatrali autarijatsko ime i gdje se nalazi kod Justina i na oblik *Audariatas*. Iz izloženog se jasno vidi da je moguće dovesti u leksičku vezu Plinijeve *Audaristenses* sa Autarijatima, pogotovu ako ga potvrđuju i epigrafski i povijesni podaci.

Znači *Audaristenses* iz I. st. n. e. predstavljaju direktne potomke one autarijatske skupine koju je Kasander naselio u blizinu planine Orbel, i koji bi tako predstavljali jednu post-autarijatsku zajednicu koja je uspjela sačuvati autarijatsko ime i nakon četiri stoljeća. Istina oni su sigurno vrlo rano bili izgubili svoje ilirske odlike i bili su helenizirani i utopljeni u makedonsku narodnosnu i političku cjelinu, i bili su teritorijalizirani. Sudeći po tome što ovi *Audaristenses* i u okviru Rimske Države čine jednu lokalnu teritorijalno-upravnu jedinicu u okviru provincije Makedonije, može se s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da su Autarijati po ugovoru sa Kasanderom, prilikom svoga naseljavanja na makedonskom području zadržali određeni stepen samouprave (uostalom bili su saveznici naravno u kontekstu antičkih shvatanja toga pojma), ali ipak sa političkom

⁵⁵⁴ *Diod.* III, 30, 3; XX, 19, 1

⁵⁵⁵ *Strab. Geo.* VII, 5, 12

⁵⁵⁶ *Plin. NH* IV, 35

subordiniranosti Makedonskoj državi, odnosno nakon rimskog osvajanja provinciji. Ako bismo sa ovim Plinijevim podatkom možda povezali natpis iz sela Oliveni, onda bismo mogli pokušati i izvršiti preciznije lokaliziranje ove post-autarijatske zajednice koja, bar po imenu postoji još i u I. st. n. e., u okolinu današnjeg Bitolja i planine Orbel, koju bismo u tom slučaju mogli identificirati sa planinom Pelister.⁵⁵⁷

Za razliku od glasinačke kulture čiji su nosioci bili Autarijati, njen daljnji razvitak na jugu se nastavio bez ikakvog prekida.⁵⁵⁸ Ilirski narodi istočne Hercegovine, nosioci južne varijante glasinačke kulture, nisu krajem IV. st. p. n. e. doživjeli poremećaje u svome ustaljenom narodnosnom i kulturnom razvitku onakvog obima kao njihovi sjeverni srodnici. Međutim i njihov razvitak će postepeno padati pod sve veći uticaj helenizacije, posebno u onom dijelu gdje su živjeli Daorsi, pa i Labeati i Taulanti koji su se već ranije za vrijeme kralja Glaukije našli direktno, interaktivno i intenzivno uvučeni u grčko-makedonska zbivanja i još neke druge južnoilirске zajednice. Inače već u Va fazi razvitka u južnoj neautarijatskoj zoni rasprostiranja glasinačke kulture (Hercegovina, sjever Albanije) sporadično se javlja tendencija prelaska sa sahranjivanja u tumulima na sahranjivanje u ravnim grobovima, ali ona nije tijekom IV. i III. st. p. n. e. poprimila veće razmjere.⁵⁵⁹

Oslobođeni prisustva moćnog "ilirskog brata" na svojim sjevernim granicama, dva naroda čija je sudbina tako tijesno bila povezana sa autarijatskom egzistencijom, Ardijejci i Dardanci, ovi prvospomenuti ranije, ali i kratkotrajnije zamjenjuju Autarijate i izbijaju kao novi ilirski faktor na pozornicu balkanske geopolitike. Ardijejci su preuzeli na sebe sličnu ulogu kao Autarijati u slučaju sjeverne varijante, objedinjavajući Ilire južne varijante glasinačke kulture u jedan politički entitet koji će od sredine III. st. p. n. e. steći i neke odlike državotvornosti, ostajući poznat u povijesnim vrelima i znanstvenoj literaturi kao «Ilirska država».⁵⁶⁰ U Pomoravlju, ali više orijentirano prema Južnoj Moravi, Autarijate zamjenjuju Dardanci, čije će se prisustvo i ime osjećati na središnjem Balkanu sve do konačnog prestanka antičkog načina života.

⁵⁵⁷ Ni jedan od vrela koji govore o autarijatskom naseljavanju na području koje pripada Kasanderu, ne daje preciznije naznake gdje se danas nalaze te oblasti. Cabanes (2002, 80; 108) planinu Orbel smješta na granici Makedonije i Trakije, istočno od Strimona.

⁵⁵⁸ Čović, 1987, 633-634

⁵⁵⁹ Čović, 1964, 100; Benac 1984, 135

⁵⁶⁰ Termin «Ilirska država» potrebno je promatrati čisto kao *terminus technicus*, jer je prilično diskutabilno koliko je ova politička tvorevina uspjela ostvariti prelazak na državotvorni nivo iz pozicije političkog entiteta.

III. DIO

Naselja

Oblici stanovanja i način života u naseljima primarno zavise od privrednog života. Kod stočara, i skupina sa polunomadskim načinom života teže se može razviti tip naselja koji će kasnije prerasti u urbano središte. Tek sa trgovinom, metalurgijom i zanatstvom stvaraju se uvjeti obrazovanje proto-urbanih cjelina. Za «Panone» na primjer Apijan striktno navodi da nisu živjeli u gradovima, nego rastureni po poljima, selima.⁵⁶¹

Gradine predstavljaju jedini prisutni, do sad evidentirani, tip naselja na cjelokupnom autarijatskom prostoru.⁵⁶² Iako nisu poznavali urbani način života u onom smislu što on podrazumijeva u mediteranskom grčko-rimskom stilu, Autarijati su ipak poznavali trajniji tip naseobina, o čemu svjedoči znatan broj rekognosticiranih gradina na širem prostoru autarijatskog prostiranja.⁵⁶³ Gradine (oppidum, dunum kod Kelta, castell, τεῖχος καρτερόν), i u slučaju Autarijata su mogli biti refugiji za stanovništvo sa okolnih područja, središta određenog roda, bratstva, plemena pa i kompletnog naroda i stalna naseljena mjesta u kojima se trgovalo, iz kojih se upravljalo i u kojima se bavilo metalurgijom i zanatstvom. Ona su mogla biti ne samo stalnija naselja, nego i fortifikacijski objekti (u tom slučaju u obzir mogu doći samo gradine manjih dimenzija, na nepristupačnijim mjestima sa što je moguće više prirodnih objekata) i katunske stanice za stočarsko stanovništvo. Dio gradina imao je karakter trajnih utvrđenih naselja, dok se za

⁵⁶¹ App. III. 23

Ipak je ova Apijanova konstatacija malo preoštra i udaljena od istine, ako se ima npr. u vidu postojanje velikog naselja u Donjoj Dolini, koje je u toku svoga postojanja pripadalo panonskom elementu. Izgleda da je ustvari Apijanova konstatacija nastala uslijed površnog promatranja naseobene kulture ilirskih Panona od strane njegovog vrela. Apijanovu tvrdnju relativizira i postojanje Segestike.

⁵⁶² O gradinama na ilirskom području, v. Benac, 1985

⁵⁶³ Fanula Papazoglu odriče Autarijatima da su uopće imali utvrđenih i trajnijih naselja, čak navodeći da ne postoje ni gradine na autarijatskom području. Oni su po njoj bili nomadi koji su sa sobom nosili sav svoj imetak. Što se tiče ovog stava F.Papazoglu, koji uostalom prilično umanjuje sposobnost i ostalih nehelenskih naroda Balkana za stvaranje trajnih naselja (Papazoglu, 1969, 364-368) smatramo da ga možemo a na osnovu materijalne zaostavštine Autarijata, odbaciti. Mnogobrojne evidentirane željeznodopske gradine ne samo na autarijatskom području nego i širom zapadnog i centralnog Balkana potvrđuje tezu da su narodi i vanhelenskog Balkana poznavali trajniji tip naselja u formi središta određene zajednice, od kojih su neki imali i višestoljetnu egzistenciju (kao Pod, Ilijak itd.). Uostalom, trajnija naselja su postojala i u ranijim periodima (neolit i bronzano doba), pa zašto ne bi bila moguća i u željezno doba.

O jugoistočno-bosanskim (autarijatskim) gradinama v. i Čović, 1975 B; Wilkes, 2001, 218

samo manji broj može reći da su imale strateški, odnosno refugijalni karakter, a u jednom slučaju, po mišljenju B.Govedarice, se vjerojatno radi o kulturnom objektu.⁵⁶⁴ Potrebno je istaći da je i Glasinačka visoravan sama od prirode utvrđena i predstavlja izvrsno sklonište,

Za razliku od tumula, gradine nisu bile temeljitije ispitane i uglavnom su samo evidentirane, u manjem broju slučajeva sondažno istraživane, a samo pojedine su povremeno podvrgavane sistematskom istraživanju, a i ona su u tim rijetkim slučajevima ostajala nedovršena. Stoga možemo tvrditi da je gradinski, odnosno autarijatski naseobinski kompleks jedan od najneispitanijih segmenata autarijatske materijalne kulture. Posebno se to može tvrditi za istočni pravac autarijatskog rasprostiranja u zap. Srbiji i Sandžaku. Od 54 registrirane gradine samo na užem glasinačkom području, samo je 14 gradina sondirano, od kojih je većina bila u funkciji tijekom željeznog doba. Na desetine drugih gradina širom jugoistočne Bosne, krajnjeg sjevera Hercegovine i krajnjeg istoka (izuzev gradine Fortica) i juga sarajevskog područja, za koje bismo mogli pretpostaviti da su ih koristile autarijatske zajednice, ostale su ni ne sondirane. Gradina na Kusačama, je jedna od rijetkih koja je temeljno istraжена.⁵⁶⁵ Manja iskopavanja su izvršena još na gradinama Ilijak, Kreča, Luburić-polje, Košutica, Gradini-Klisura, Kadića Brdo, Savići, Bukovik i Osovo, i tom prilikom su otkriveni brojni kameni i metalni predmeti, nakit, oružje, keramički fragmenti.

Arhitektura gradina je vrlo jednostavna. Po pravilu nalaze se na vrhu brijega ili na rubu terase, ponekad na dosta strmoj kosi iznad polja, nastojeći ujedno da se oblik gradine što je moguće više prilagodi konfiguraciji terena. Tako se na autarijatskom području, bar na njegovom zapadnom dijelu, pojavljuju gradine kružnog ili polukružnog i eliptičnog tipa te one smještene na lingulama s fortifikacijom koncentriranoj na najpristupačnijoj strani.⁵⁶⁶ Uvijek se nastojalo da bar jedna strana gradine bude stjenovita strmina čime bi se olakšavala obrana. Opasane su kamenim bedemima koji su zapremali manji ili veći prostor. Na pojedinim gradinama umjesto kamenog nasipa, susrećemo i zemljani nasip kao u slučaju gradine Umoljani, gdje su istočna i južna strana zaštićene nasipom od zemlje, a prilaz na zapadu i zemljanim nasipom i suhozidnim bedemom. Za gradinu na Kusačama Truhelka smatra da je prvobitni bedem bio širok 2, 5 metara. Osim prostog nasipa, bedem je na nekim gradinama bio i od krupna kamena. Na primjer gradinu kod Novoseoca opasivala su dva velika zida, i bila je građena pravilno od krupnog kamena. Temelj zidovima je bio dubok oko 40

⁵⁶⁴ Čović, 1976, 298.; Isto, 1987, 636; Govedarica, 1984, 84-95

⁵⁶⁵ Benac-Čović 1956, 6; Benac, 1985; Arheološki Leksikon BiH, Tom I, 1988, 76

⁵⁶⁶ Garašanin, 1973, 470-471; Čović, 1976, 297-298; Zotović, 1985, 59-60

cm.⁵⁶⁷ Najjednostavnije gradine su one u obliku pravilnog kruga ili elipse, dok su neke gradine, među kojima Mala Gradina u Bjelosavljevićima ili Gradina u Kuli, imale nešto kompliciraniji fortifikacijski sistem sa dvostrukim bedemom, a naziru se i kule (*slika 30*). Na nasipima su se vjerojatno uzdizale i drvene palisade, ali o tome na osnovu dosadašnjih rezultata istraživanja ništa preciznije za sada ne možemo reći.

Od materijala na osnovu kojeg bismo mogli rekonstruirati oblik i tip kuća na autarijatskom prostoru, ostalo je vrlo malo. Zbog toga se naš pokušaj rekonstrukcije može završiti jedino sa općim crticama. O obliku stambenih objekata najviše podataka su pružila istraživanja na istočnoj strani platoa gradine Kreča, koja je izvodila M.Kosorić. Tu su otkriveni građevinski ostaci od tri kuće. Po svome položaju i tipu gradnje može se zaključiti da su one bile građene kao samostalni objekti i da nisu imale više prostorija. Kuće su ležale u jednom redu, građene su od kamena i zemlje uz upotrebu stupova, greda i lijepa. Bile su pravokutnog oblika. Dvije kuće su bile veće i skoro jednakih dimenzija (dužina 5 m, a širina 4 m), Treća kuća je bila manja sa dimenzijama 3 X 2 m.⁵⁶⁸ Ognjišta su pronađena u dvije kuće i nalazila su se u središnjem dijelu kuće i bila su prosječne veličine 120 X 80 cm. U većoj kući ognjište je bilo ograđeno velikim kamenjem postavljenim u razmacima. U drugoj, manjoj kući, ognjište je bilo izgrađeno od sitnog pločastog kamena i zemlje.⁵⁶⁹ Može se pretpostaviti da je za izgradnju kuća korišteno drvo kao osnovni materijal.

Upravo zbog slabe istraženosti gradina naseobinska keramika je ostala slabo poznata, a i u vezi naselja upućeni smo samo na opće podatke. Za jedan dio gradinskih naselja koja su postojala u željeznom dobu, može se tvrditi da su svoju egzistenciju započela još u kasno brončano doba. Na osnovu do sada pronađene naseobinske keramike koja uglavnom potiče iz srednjeg i kasnog brončanog doba bilo je moguće da se brončanodopska naselja na Glasincu uvrste u "južnobosansku kulturnu grupu" kasnog brončanog doba.

U starijem željeznom dobu zbog usložnjavanja privrednih i kulturnih aktivnosti i socijalne strukture bilo je potrebno imati veći centar, po mogućnosti što dugovječniji i stalniji oko koga bi se zajednice mogle okupiti, te i gradine dobivaju veće dimenzije i karakter stalnijih naseobina u kojima teče kontinuirani život stoljećima. Najveće gradine nalazile su se na Prisoju, Pahovcu i Ilijaku⁵⁷⁰. Gradina na Ilijaku je od svih dosada evidentiranih, najveća gradina na prostoru koji su

⁵⁶⁷ Truhelka, 1891, 386

⁵⁶⁸ Po M.Kosorić (1995,13) je ova treća kuća služila kao kultno mjesto. Zaključak za takvu tvrdnju izvodi na osnovu ognjišta sa izrazito glatkom površinom gorele zemlje i sa dva vertikalno postavljena izdužena kamenja te na osnovu keramičkog objekta koji po, Kosorić, pokazuje veze sa objektima za libaciju (izlivanje tečnih žrtava).

⁵⁶⁹ Kosorić, 1995, 7-8

⁵⁷⁰ Truhelka, 1891, 388; Čović, 1976, 288

naseljavale autarijatske zajednice i zauzimala je ukupnu površinu od 16000m². Ilijak je smješten na prostranom zaobljenom vrhu brda. Tako situiran Ilijak dominira nad prostranom okolicom, koja je prilično pitoma, i udolinskog karaktera, pogotovu što se nalazi u neposrednoj blizini rijeke. Plato na kojem se nalazilo gradinsko naselje, je bio nepravilnog oblika, blago zaobljen i najvećim dijelom stjenovit. Dok je sa zapadne i jugozapadne strane bio zaštićen prirodnim položajem, sjevernu, istočnu i južnu stranu gradinskog naselja štitio je bedem koji je ukupno bio dug blizu 356 metara. Utvrđeno naselje na Ilijaku je bilo centar jednog velikog naseobinskog kompleksa. Ilijak ima veoma dug kontinuitet naseljavanja, a svoj vrhunac je doživio u starijem željeznom dobu i jedna je od najvažnijih gradina ne samo u porječju Prače, nego i do sada istraženih svih gradina na glasinačkom području, i uopće obuhvatu glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Njegovo postojanje i nalazi koji su otkriveni i iz samog gradinskog naselja, i njegove najbliže okolice, su do danas najvažniji izvorni materijal na osnovu kojeg se pokušava rekonstruirati društvena struktura populacije koja je tvorac glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Vjerojatno je ova gradina bila sjedište jednog od snažnijih rodova na Glasincu, o čijem postojanju nalazimo dokaze i u neposrednoj blizini na kneževskim nekropolama Ilijak i Rajino-brdo.⁵⁷¹ Na osnovu veličine gradine, ali posebno na osnovu nalaza iz iskopanih tumula, Ilijak, je bio dominantni centar cijelog jugozapadnog dijela glasinačkog područja, i srednjeg toka Prače, ako ne i šire.

Na sjeverozapadnom kraju zone koju su vjerojatno kontrolirali Ilijački knezovi, nalazila se i gradina Loznik. Ona je bila smještena na dominantnom vrhu izdvojenog ogranka Romanije. Zauzima prostor nepravilnog oblika veličine 90 X 60 m, dok se na jugozapadnom kraju uzdižu niske stijene. Gradina je zaštićena kamenim bedemom sa svih strana, osim sa južne, gdje je oštra prirodna strmina. Na sjeveroistočnim padinama i na nižim terasama nalaze se fragmenti keramike, te je na tom prostoru vjerojatno bilo podgrađe. Ulaz u gradinu je formiran u vidu ispusta na istočnoj strani, a štitile su ga dvije gradine, čiji su tragovi dobro vidljivi. Iz podgrađa do platoa vodi put djelomično usječen u stijenu. Ova gradina je imala izrazito dug kontinuitet, i moguće je da je u ranijim periodima predstavljala važnije gradinsko naselje, da bi u vremenu uzdizanja Ilijačkih knezova, njen značaj opao u odnosu na južniji Ilijak, dobivši prevashodno ulogu strateškog, graničnog objekta.⁵⁷²

U prostoru srednjeg porječja Prače, nalazio se i jedan zanimljiv naseobinski kompleks sačinjen od tri uzajamno povezane gradine, udaljene od Ilijaka nekih 10 km istočno i 5 km južno od

⁵⁷¹ Fiala, 1893, 718-730; Isto, 1894, 750-751; Isto, 1895, 546-547; Benac -Čović. 1957, 7-18; Čović, 1979, 143-169; Govedarica, 1985, 15-27;

⁵⁷² Fiala, 1893, 736-737; Govedarica, 1985, 15-27

Rusanovića i 3, 5 km jugoistočno od kneževskog groba u Mejdan-Brezju. Gradine Mali Gradac-Golubovići, Veliki Grad-Golubovići i Gradac-Jarevići, su bile udaljene jedna od druge samo par stotina metara. Taj skup tri gradine nalazi se, u odnosu na sve druge poznate gradine u porječju Prače, najbliže rijeci, Mali Gradac je podignut na niskom brijegu i osim sjeverne strane gdje je strana brijega dosta strma, gradina je zaštićena kamenim bedemom. Ukupan prostor gradine unutar kamenog bedema iznosi, 57 X 54 m, Ulaz se nalazi u jugoistočnom uglu, u obliku dugačkog koridora. Veliki Grad-Golubovići je druga od spomenute tri gradine. Kameni bedem zatvara ovalni prostor veličine oko 120 X 90m Ulaz je u obliku koridora na sjeverozapadnom rubu i okrenut je prema Malom Gradcu, odnosno ulazu u njega. Gradac-Jarevići je posljednja od tri gradine, i ona je nešto udaljenija prema jugozapadu od gradina Mali Gradac i Veliki Grad, ali je bila isto većih dimenzija, (120 X 40 m.) i elipsoidnog oblika, Smještena je na jednom od obronaka brežuljka Rudinice, a bedem je izrađen od krupnog kamena.⁵⁷³ Trostruka gradina je jedan od najinteresantnijih naseobinskih kompleksa, i služi kao još jedan od dokaza o značaju srednjeg porječja Prače u egzistenciji Autarijata.

Zanimljivu situiranost je imala dugovječna gradina Ketenović-Kadića Brdo. Ona je bila smještena na isturenoj stijeni koja se prema jugoistoku polako «ruši» dominirajući dolinom Knežine, slično kao u slučaju Ilijaka i Hrenovačkog polja. Sa sjeverozapadne strane nalazi se bedem koji u polukrugu štiti gradinski plato dimenzija 73 X 25 m. Ulaz u gradinu se nalazio na južnoj strani, a bio je zaštićen i kulom.⁵⁷⁴

Najočigledniji primjeri gradina koje su imale samo svrhu strateško-fortifikacijskog objekta su Miošići, Strane i Kamenica-Nanići. Miošići su bili smješteni na lingulastom završetku brda u jugozapadnom dijelu glasinačkog područja. Stjenoviti plato gradine je nepravilnog oblika, veličine 50x 50 m. Zbog konfiguracije terena gradini Miošići nije bila potrebna vještačka zaštita.⁵⁷⁵ Još je bolji strateški značaj imala gradina Strane, koja je svojim položajem na jednoj izdvojenoj stijeni planine Gosinje dominirala Hrenovačkim polje, putem koji se iz njega pružao prema Mesićima i gornjem Podrinju i Prosjekom, jedinim putem kojim se iz doline Prače dolazilo na plato Gosinje, odnosno na glasinačku visoravan. Kamenica-Nanići su sa svoje strane najizoliranija gradina, koju bismo jedino na osnovu zemljopisnog položaja i gravitacije prema glasinačkom području (jer je ostala neispitana)

⁵⁷³ Fiala, 1892, 437; Isto, 1894, 729

⁵⁷⁴ Govedarica, 1985, 15-27

⁵⁷⁵ Fiala, 1893, 737

mogli smatrati autarijatskom, Imala je prečnik 50 m, i svojim položajem je štitila Nišićku visoravan, odnosno kontrolirala puteve kojima su prolazile stočarske skupine sa susjedne visoravni.⁵⁷⁶

Gradina na Kreči, koja predstavlja posljednji do danas istraženi lokalitet u jugoistočnoj Bosni se nalazi na visini od oko 1000 m. Istočnu pristupačniju padinu štiti bedem. Sa zapada plato se spušta do manje terase sa čije se zapadne strane pruža bedem. Sjevernu i južnu strana su sačinjavale teško pristupačne stjenovite padine, ali je i pored toga južna strana bila zaštićena suhozidom od kamenja i zemlje.⁵⁷⁷ Oko Novoga Pazara i prema zap.Moravi, ima dosta gradina koje pored akropole, imaju i prostor za stanovanje ograđen suhozidom ili zemljanim zidom koji je bio pojačan palisadom.⁵⁷⁸

Autarijati, iako su nesumnjivo raspolagali sa velikim brojem gradinskih naselja, izgleda da nisu uspjeli da svoja središta razviju u veće centre, kao što se to na primjer desilo u susjednoj srednjobosanskoj kulturnoj grupi, gdje su naselje Pod (kod Bugojna), i naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo- Soukbunar postali važni trgovinski i zanatski centar, ovaj prvi sa čak nekim elementima protourbanog razvitka⁵⁷⁹, a još uvijek neistražene gradine Oštrik u Kuliješu kod Kiseljaka i Gradac u Mokronogama kod Visokog su imale izrazito velike dimenzije (svaka pojedinačno zauzima ograđeni prostor koji je par puta veći od onog koji zauzima Ilijak). Ali iako je većina do sada registriranih gradina bila malih dimenzija i vjerojatno služila samo kao strategijska utvrda, refugij ili konačište polunomadskih skupina, ipak bi se za neke moglo reći da su predstavljale i središta (trgovačke, zanatske, pa zašto ne reći i upravne) u okviru neke od lokalnih zajednica koje su ulazile u autarijatsku narodnosnu zajednicu. U red tih većih gradina koje imaju karakter stalnijeg naselja ulaze u prvom redu gradine na Ilijaku, Prisoju, Kusačama, Ketenović-Kadića Brdo.

⁵⁷⁶ Malez, 1968, 179-180

⁵⁷⁷ Kosorić, 1995, 5

⁵⁷⁸ Papazoglu, 1969, 368;

⁵⁷⁹ Čović, 1976, 208/209; Čović, 1984, 140; Isto, 1987 A, 496

Nekropole

Najviše ostataka materijalne kulture sa kojima trenutno raspolažemo pronađeno je u grobovima. Osnovni oblik sahranjivanja na prostoru glasinačke kulture su grobne humke-tumuli⁵⁸⁰, Skoro svi tumuli (i neistraženi i istraženi) su grupirani u više nekropola. Samo u rijetkim slučajevima se nailazi na pojedinačne, izolirane tumule. Tumuli su najvećim dijelom kameno-zemljani, i samo se u rijetkim slučajevima primjećuje upotreba samo kamena ili samo zemlje.

Ovakav način sahranjivanja je svojstven doseljenicima iz stepa koji pristižu u našu zemlju početkom brončanog doba. Običaj sahranjivanja u tumule se vrlo brzo proširio i u jugoistočnoj Bosni se javio istovremeno kad i u drugim krajevima sjeverozapadnog Balkana, približno oko 1800-1700. god. p. n. e.⁵⁸¹ Prve nomadske zajednice koje su boravile na spomenutom prostoru, svoje mrtve su sahranjivale rasijsane pojedinačno ili u malim nekropolama na brežuljcima, terasama ili na istaknutim mjestima. Način sahranjivanja u ranijim razdobljima je raznovrstan. Većinom se primjenjivalo skeletno sahranjivanje (inhumacija), ali se u manjoj mjeri primjenjivalo i spaljivanje mrtvaca. Konstatirani su i nešto drugačiji oblici sahranjivanja. Tako na primjer, u ranom brončanom dobu kod sela Tatinice na Drini boravila je zajednica koja je spaljivala svoje mrtve i njihov pepeo zakopavala u zemljanim urnama, bez tumula. Tek sa srastanjem stanovništva u jednu kulturnu, eventualno i etničku cjelinu, došlo je i do ujednačavanja postupka sahrane.

Svoj način sahranjivanja zajednice nosilaca glasinačke kulture ne napuštaju ni onda kada na prijelomu II u I tisućljeće p. n. e. na širem području zapadnog Balkana (prostori na kojima će stoljećima kasnije biti na osnovu povijesnih vrela osvjedočeno prisustvo Delmata, Japoda, Liburna, Dezitijata, itd.) uslijed najrazličitijih preslojavanja ili promjene religiozne svijesti dolazi do

⁵⁸⁰ Tumul je opći naziv za nadgobni spomenik izgrađen nasipanjem zemlje ili kamena iznad grobnice, tako da se dobije humka okrugle, rjeđe ovalne osnovice, oblika kupe ili kalote. Visina tumula može biti različita i može se kretati od malih tumula, prečnika od 2-3 metra i visine do $\frac{1}{2}$ metra, pa do velikih, sa prečnikom od oko 100 metara i visinom do 30 metara. U našim krajevima tumuli su pretežno manjih i srednjih dimenzija, iako postoje i tumuli prečnika preko 50 metara, a visine 6-7 metara. Sama grobnica može biti različitog oblika, prost odar na zemlji, sanduk od dasaka ili kamenih ploča, čak i čitava mala kuća, ponekad jama ukopana u zemlju. Čović, 1976, 78.; Wilkes, 2001, 254

Jedno od pisanih svjedočanstava o sahranjivanju pod tumule nalazimo kod Plutarha u njegovom životopisu Aleksandra Velikog gdje se nailazi na opis sahrane Demarata iz Korinta koji je sahranjen pod tumulom visokim «*osamdeset lakata*» (*Plut. Alex. 56*).

⁵⁸¹ Čović, 1976, 79.

napuštanja sahranjivanja u tumule.⁵⁸² Ta promjena se uopće ne osjeti u jugoistočnoj Bosni, što na dovoljno slikovit način pokazuje da na ovom području nije došlo do suštinskih etničkih i kulturnih preslojavanja i da se vrši neometani kontinuirani prelazak iz kasnog brončanog doba u starije željezno doba.

Za razliku od zapadne BiH, Crne Gore i Dalmacije, gdje se vrši pokapanje u kovčezima od kamenih ploča, na autarijatskom prostoru sahranjivanje je jednostavnije.⁵⁸³ Sam način polaganja pokojnika u grob nije unificiran, jer su oni mogli biti postavljeni i na pravokutnom postolju izgrađenom od sitnog kamenja ili nasute zemlje ili su (u većini slučajeva) mogli biti položeni na sam nivo zemlje. Konstrukcija od kamenih ploča ili kameni odar se javlja samo u bogatijim grobovima. U slučaju kneževskog groba Ilijak II, 1 se nailazi unutar njega i na izgrađenu kamenu platformu u visini od oko 70 cm., na koju je bio položen pokojnik u punoj ratnoj opremi. Zanimljiv primjer sahranjivanja pruža kneževski grob na Rajinom Brdu, u kojem se čini kao da su oni koji su sahranjivali kneza nastojali da položaj njegovog groba prikriju unutar tumula, po Čoviću možda kako bi spriječili eventualno njegovo pljačkanje.⁵⁸⁴ Izgleda da ne postoji neko pravilo ni u polaganju pokojnika u određeni položaj, jer čak i u istom tumulu se nailazi na grobove (npr. tumul V nekropole Kreča) u kojima su skeleti i ispruženi i blago povijeni na desnom boku sa rukama savijenim prema glavi i nogama u koljenima (zgrčeni položaj).⁵⁸⁵ Ipak potrebno je reći da u slučaju inhumacije ipak češće se nailazi na ispružene skelete, posebno za razdoblje starijeg željeznog doba. U vrijeme vrhunca svoje moći Autarijati, naseljeni na Peštorskoj visoravni, su svoje pokojnike sahranjivali u opruženom stavu, i to muškarce sa skupocjenim oružjem, a žene u odjeći iskićenoj jantarskim perlama.⁵⁸⁶ A samo u nekim slučajevima se nailazi i na kameni kovčeg kao u Ražanima X.⁵⁸⁷ Najveći broj grobova nastao je zasipanjem zemljom i kamenjem na već ostavljene/položene pokojnikove ostatke, ali se nailazi i na izuzetke, kao u slučaju tumula III u Pilatovićima, u kojem su, nakon nivelacije kružnog prostora, sukcesivno u više navrata vršena prvo zasipanja zemlje pa onda sahranjivanja pokojnika u pravilnim krugovima.⁵⁸⁸ U slučaju kada se primjenjivalo spaljivanje, ono se obavljalo na posebnom mjestu i vrlo je rijetko sahranjivanje vršeno preko samog spališta.⁵⁸⁹ Ostaci spaljenog pokojnika su

⁵⁸² Čović, 1976, 249

⁵⁸³ Benac, 1979, 24; Wilkes, 2001, 55;58

⁵⁸⁴ Čović, 1976, 279

⁵⁸⁵ Kosorić, 1995, 15; 16; 18

⁵⁸⁶ Srejović, 1994, Arheološki nalazi sa Peštera su izloženi u Zavičajnom Muzeju u Novom Pazaru

⁵⁸⁷ Garašanin M, 1979 A, 8

⁵⁸⁸ Zotović, 1979,34-36

⁵⁸⁹ Čović, 1976. 79

zatim prenošeni na mjesto sahrane, pa bi se poslije odlaganja priloga pristupilo nasipanju tumula. U slučaju kad je ipak došlo do sahranjivanja na istom mjestu gdje je izvršeno spaljivanje, iznad lomače bi se podizala grobna humka od zemlje, ponekad ograđivana kamenim vijencem⁵⁹⁰. Na lokalitetu Pilatovići otkriveno je inače nekoliko humki sa preko 80 grobova. U najvećem od njih nađena je bogata grobnica /vladarskog tipa/ sa centralnim grobom i dva periferna. I vladarski tumul u Pilatovićima bio je npr. okružen masivnim kamenim prstenom,⁵⁹¹ a u jednom perifernom, ženskom grobu pronađen je i skelet. Nausprot tome perifernom grobu, u centralnom grobu u Pilatovićima su isto kao i u Atenici pronađeni ostaci lomače, što bi sugeriralo da je pokojnik iz centralnog groba spaljen.⁵⁹²

Čest je slučaj da se u istom tumulu nailazi i na spaljene i na skeletne grobove i teško je izdvojiti tumule samo sa spaljenim pokojnicima od tumula sa skeletnim sadržajem.⁵⁹³ Na autarijatskom području vlada velika raznolikost i u orijentaciji grobova prema stranama svijeta. Najčešći su oni grobovi koji su okrenuti u smjeru istok-zapad, i oni predstavljaju nešto iznad polovine svih do sada otkopanih grobova.⁵⁹⁴ Orijentacija pokojnika, odnosno usmjerenost njegove glave u grobu se određivala prema religijskom shvatanju u kome pravcu se nalazi drugi svijet.

U ranijim fazama starijeg (period od 800. god. do oko sredine VI. st. p. n. e.), i dalje je kao i u brončano doba izrazito dominantna inhumacija. Tek u fazi IVc-2 (550. god. do 450. god. p. n. e.), spaljivanje pokojnika postaje sve češće da bi tijekom te faze i steklo prevagu u odnosu na skeletno sahranjivanje.⁵⁹⁵ tako da od broja pronađenih grobova koji potiču iz tog razdoblja, spaljenim procentualno pripada 64 %, a skeletnim 36 % grobova.⁵⁹⁶ Ali incineracija nikada nije uspjela potpuno prevladati i nametnuti se u pogrebnom ritusu Autarijata. Potrebno je spomenuti da se i u slučaju spaljivanja pepeo pokojnika uvijek sahranjuje ispod tumula, a nikada u urni, što na svoj način dovoljno ukazuje da nije riječ o nekom radikalno suštinskom mijenjanju ustaljenog pogrebnog ritusa, nego samo o njenoj određenoj modifikaciji uslijed nekih trenutnih okolnosti i potreba.⁵⁹⁷ Već je upstalom ranije rečeno da se čak u istom tumulu susreću izmiješani grobovi u

⁵⁹⁰ Čović, 1976 79

⁵⁹¹ Stipčević, 1989, 180

⁵⁹² Palavestra, 1984, 23

⁵⁹³ Benac-Čović, 1956, 6

⁵⁹⁴ Čović, 1963, 44; 47; 49; 52; 55; Stipčević, 1981, 84

⁵⁹⁵ Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 79

⁵⁹⁶ Vasić, 1973, 79.

⁵⁹⁷ Miješanje incineracije i inhumacije u okviru jedne narodnosne i političke zajednice, a da to nije bilo rezultat različitih religijskih postavki nije u starom vijeku bilo neobično. Npr. Rimljani republikanskog doba su se sahranjivali

kojima je sahranjivanje obavljeno i incineracijom i inhumacijom i to relativno bliskom vremenskom razmaku. Postoji mogućnost da je uslijed ekspanzije jedan dio autarijatskih ratnika, koji je poginuo, bio na licu mjesta spaljen, a zatim bi se njihov pepeo prenio na zemljište roda kojem je pripadao, gdje bi bio dostojno i po pravilima autarijatskog magijskog pogrebnog rituala sahranjen. Možda su u općem kovitlacu zbivanja na Balkanu sa kraja VI. st. i početka V. st. p. n. e. Autarijati došli i pod uticaj drugačijih tehnika sahranjivanja, odnosno da su djelomično podlegli stranim uticajima, bilo od strane naroda kojima su se nametnuli bilo iz daljih zemalja. Povećanje broja slučajeva spaljivanja bi u tom slučaju bilo i razumljivo, jer su u vrijeme ekspanzije Autarijati najviše prodirali na istok, na područja gdje je incineracija bila uobičajena još od seobe nosilaca «žarnih» polja. Sa završetkom ekspanzije broj spaljenih spaljenih grobova ponovo opada.

Tumuli glasilačkog područja uglavnom sadrže više pokojnika-po nekoliko grobova-, u nekima čak i sa desetak i više i vrlo su rijetki tumuli sa samo jednim grobom. Ali tu se ne radi o vremenski ujednačenim grobovima, nego o više naknadno vršenih sahranjivanja u kronološki različite stratume (čak iz različitih stoljeća i epoha) u istom tumulu.⁵⁹⁸ U nekim od tumula evidentirani su grobovi iz dva ili tri kronološka stratuma. U jednom tumulu se mogao nalaziti (istina u dosta rijetkim slučajevima) iznimno veliki broj grobova, kao u slučaju tumula III u Pilatovićima gdje su registrirane čak 24 sahrane (Za prikaze tumula III i V na nekropoli Pilatovići v. *slika* 31-34).⁵⁹⁹ U tumulima pa i onim monumentalnim su sahranjivani ne samo muškarci, nego se u njima nailazi i na ženske i dječje skelete, kao što to na najbolji način pokazuju nekropole na Ilijaku, Rajinom brdu. i Pilatovićima.

U vladarskim tumulima, konstrukcija je, iako je zasnovana na općim autarijatsko-«glasinačkim» šablonima (tumul, polaganje ostataka-u slučaju incineracije- ne u urne) je bila složenija, kao što to pokazuju primjeri iz Novog Pazara i Atenice. Tumul iz Novog Pazara je zahvaćao prečnik od gotovo 55 m, sa perifernim kamenim prstenom, centralnom kupastom kamenom konstrukcijom i spalištem u međuprostoru.⁶⁰⁰ Interesantno je da je u većini vladarskih tumula, sahranjivanje uključivalo još nekog člana porodice ili neke osobe koja je bila bliska pokojniku, kao što se već desilo u Ararevoj gromili. Po nekom (običajnom, religijskom, političkom) pravilu drugi sekundarni grob je bio rezerviran za ženu. Primjere takvog sahranjivanja imamo u

spaljivanjem, izuzev pripadnika patricijskog roda Kornelija koji su imali običaj da se sahranjuju skeletno. Jedino je Lucije Kornelije Sula, usprkos svojoj želji, kako bi se izbjeglo eventualno sknavljenje njegovog leša sahranjen incineracijom.

⁵⁹⁸ Benac-Čović, 1956, 6

⁵⁹⁹ Zotović, 1979, 32; 41;

⁶⁰⁰ Palavestra, 1984, 21-22; 31-32; 46-56

Atenici, Pilatovićima i Pečkoj Banji. Dva velika tumula u Atenici nasute su vjerojatno nad grobovima autarijatskog vladara i njegove najuže porodice (sina i žene?) (*slike* 35 i 36).⁶⁰¹ Njihova tijela, u odjeći iskićenoj zlatnim i srebrnim aplikama, donijeta su na lomače na kolima, koja su također spaljena.⁶⁰² U Atenici su nađena dva tumula, ispod kojih su se nalazili bogati prilozi. Nalazi su bili od zlata, srebra, jantara, obrađene kosti, staklene paste, bronce, željeza, keramike, kao i ostaci kola i kolske opreme. Oba atenička tumula su kupastog oblika, od kojih je prvi imao prečnik oko 35 m i visinu 1,5 m, a drugi prečnik do 70 m i visinu do 1,5. Visina od oba tumula je u trenutku njihovog nastanka morala biti znatno viša, ali se uslijed slijeganja zemlje spustila na sadašnji nivo. Konstrukcija je jednostavna; osnova tumula je nivelirana, zatim su obloženi osnova centralnog groba i periferni dio kamenog kružnog zida. Nakon spaljivanja, redanjem niveliranog lomljenog i tesanog kamena izvedena je do kraja konstrukcija. Tumul I se sastojao od dva groba, centralnog (u kome je pokopana ženska osoba) i perifernog (u koji je sahranjeno dijete) koji je izgleda bio rezultat naknadnog sahranjivanja. Periferni potporni prsten širine oko 6 m nalazio se 8 metara udaljenosti od centralnog groba. Veći,umul II je sadržavao samo jedan (muški) grob i imao je složeniju konstrukciju, jer se u njemu javljaju novi elementi; spalište unutar potpornog kružnog zida, manja kamena konstrukcija lučnog oblika (5,10 X 1,20 m) po obliku slična perifernom grobu iz tumula I i neobičnu žrtvenu konstrukciju sa jugozapadne strane prstena. I u ovom tumulu se pojavljuje potporni kameni prsten, a na centralnu konstrukciju od kamena i zemlje su položeni ostaci pokojnika i prilozi sa lomače. Kao što vidimo sahranjivanje u vladarske grobove je bilo izvršeno tehnikom incineracije, što je bilo u skladu sa tendencijom koja je u tome periodu (faza IVc-2) vladala na autarijatsko-«glasinačkom» prostoru davanja većeg primata spaljivanju, što je već zapaženo i u kneževskom grobu u Ararevoj gromili.

U prvim stoljećima starijeg željeznog doba još uvijek su karakteristične male nekropole od 10 do 20 tumula. Najčešći su oni tumuli srednjih dimenzija oko 10 metara prečnika, ali ih ima i manjih, a rjeđe i većih. Ni tumuli sa kneževskim grobovima nisu iznimno velikih dimenzija, pa tako npr.umul Ilijak II je imao u prečniku 15 m a u visinu se dizao 2 m. Tumuli i grobovi u jugoistočnoj Bosni su mogli biti različitih dimenzija čak i u istoj nekropoli. Npr. dimenzije tumula na nekropoli Kreča kreću se od 6 X 6 m (tumuli II i IV) do 12 X 12 (umul V). Dimenzije grobova su uglavnom pratile dimenzije pokojnika (u slučaju inhumacije) i više grobova u istom tumulu su mogli biti različitih veličina. Na spomenutoj nekropoli unutarnje dimenzije se tako kreću do 1,60 X 0,50 m (grob koji je pripadao djetetu) do grobova odraslih koji su bili veličine između 1,90 X 0,84 m

⁶⁰¹ O konstrukciji atenačkih tumula v. Palavestra, 1984, 21-23; 29-31; 34-41; Wilkes, 2001, 155-158

⁶⁰² Srejić stoji na stajalištu da je Atenica pripadala Tribalima, Srejić, 1994

i 2,80 X 0,80 m.⁶⁰³ Broj grobova u jednom tumulu je različit, mada se najčešće nailazi na tumule sa dva do četiri groba.

Nešto kasnije u nekropolama se pojavljuju i grobne humke sa jednim centralnim grobom i većim brojem sukcesivnih sahrana u koncentričnim nizovima. moguće članova iste porodice, koji su tako postavljeni u određeni odnos prema centralnom grobu (rodovski-porodični tip tumula).⁶⁰⁴ Često nailaženje na rodovsko-porodični tip tumula direktno ukazuje na snagu i značaj krvno i bračno vezane zajednice koju je igrala unutar autarijatskog društva, te da postoji i veoma čvrsta međusobna ovisnost članova unutar rodovske zajednice. Rod je kako izgleda bio čvrsta i stabilna ćelija autarijatskog naroda, bar za prva stoljeća željeznog doba koja prethode stvaranju zajedničkog entiteta i ekspanziji. I tumul u kojem se nalazi kneževski grob Ilijak III, 9, predstavlja klasični primjer tumula rodovsko-porodičnog tipa, a i sam kneževski grob je u skupu svih grobova u njemu zauzimao sekundaran položaj u odnosu na neki drugi grob,⁶⁰⁵ (možda njegovog oca, djeda ili drugog starješine genetske («krvne») zajednice kojoj je i «knez» pripadao, a koji je preminuo prije njega). Primjer Ilijaka III je više nego dovoljan dokaz o snazi rodovskih i porodičnih veza tijekom VII. st. p. n. e. koje u svijesti Autarijata toga stoljeća svojom unutarnjom «snagom» nadilaze čak i političku hijerarhiju. Ovo pokazuje i da se u VII. st. p. n. e. politička svijest još uvijek nije uspjela nametnuti kao primarna veza u odnosima unutar autarijatskog društva i da se još uvijek nalazila subordinirana rodovsko-porodičnoj vezi. To će se tek radikalno promijeniti sa narednim stoljećem, kada se politička svijest i odgovornost u autarijatskom društvu razvila do toga stupnja da je prevazišla u odnosima unutar autarijatskog društva rodovsko-porodičnu (genetsku) vezu.

U drugoj polovini VI. st. p. n. e. iščezava i tip porodičnog ili rodovskog tumula, a stvaraju se velike nekropole sa po nekoliko desetina, pa na nekim mjestima i stotina tumula. Čini se, baš zbog ove pojave, kao da se u ovom razdoblju, pored povećanja stanovništva, i ubrzava proces individualizacije pojedinca unutar autarijatskog društva na uštrb rodovskih veza, a na korist snažnijeg povezivanja pojedinca sa narodnom cjelinom. Moguće je da je upravo političko jačanje autarijatskih zajednica i stvaranje zajedničkog entiteta, a zbog općeaularijatskih interesa indirektno doprinijelo «razbijanju» rodovsko-porodičnog tipa tumula. I tako se u VI. st. p. n. e. politička svijest uspjela nametnuti nad rodovskim vezama, a najviše zahvaljujući jačoj povezanosti prvo unutar pojedinih autarijatskih zajednica, a zatim i cjelokupne Autarijatske narodnosne zajednice a što je opet sa svoje strane bilo uzrokovano nizom vanjskih i unutarnjih razloga i potreba (stalno

⁶⁰³ Kosorić, 1995, 15-17

⁶⁰⁴ Čović, 1959; 1963; Jubani, 1972; Zotović, 1979, Govedarica B, 1978, 15; Benac, 1984,

⁶⁰⁵ Čović, 1979, 148

unapređivanje gospodarskog i kulturnog razvitka što se izražavalo i u sve većoj specijalizaciji poslova, pojavi da se u «posjedu» pojedinca nalazi sve veće imovina, pritisak Skita, ratovi sa Ardijejcima, ahemenidsko-perzijski faktor, ujedinjene, otpočinjane ekspanzije, jačanje ratničkog staleža, seoba u novoosvojene, a možda i zbog želje vladajućeg sloja da smanji unutarnje autarijatske partikularizme).

Prilozi u grobovima starijeg željeznog doba su dosta brojni i raznovrsni, sadrže nakit, oružje, konjsku opremu i rijetko keramiku. Najvažnije nekropole sa materijalom iz starijeg željeznog doba, za koji bi se moglo tvrditi da je bio korišten od strane Autarijata nalaze se na sljedećim lokalitetima: Arareva gromila, Brankovići, Brezje, Bandin Odžak, Čitluci, Sokolačko polje, Taline, Vražići, Kusače, Gradac-Sokolac, Crvena lokva, Hrastovača, Mlađ, Osovo, Križevac, Potpećine, Zagrađe, Ilijak, Gosinja Planina, Rusanovići, Kosovo-Rogatica, Borajna, Štrpci, Ždrijelo, Latinsko groblje,

Od 335. god. p. n. e. broj tumula i grobova se radikalno smanjuje, a posebno od 310. god. p. n. e. kada nakon više od 1500 godina skoro u momentu prestaje podizanje novih tumula glasinacke kulture.

Tumuli čiji su tvorci bili Autarijati, pokazali su se vrlo pogodnim i za naknadna sahranjivanja i u povijesnim razdobljima, kada je sjećanje na Autarijate na prostoru na kojem su živjeli ostalo sačuvano samo u dva toponima i dalekim reminiscencijama. Blizina rimske kolonije *R/s...* je vjerojatno bila razlogom da se ovi istaknuti grobni objekti (lokaliteti Planje, Bradva, Borovsko, Hrastovača, Čitluci) iskoriste i za sahranjivanje u doba rimske vladavine, poglavito u III. i IV. st. n. e. Međutim ovi rimski grobovi ne pokazuju bilo kakav kontinuitet sa prapovijesnim i protohistorijskim grobovima, nego su rezultat kasnijeg naseljavanja u doba rimske uprave, od strane populacije koja je bila i neautohtonog porijekla. Zabilježeni su slučajevi sahranjivanja u tumulima čak u i srednjem vijeku, a jedan dio nekropola stečaka je i situiran na mjestima gdje su se pružale nekropole autarijatskih tumula. Na primjer na prapovijesnu nekropolu Rajino Brdo je bila naslonjena i srednjovjekovna nekropola stečaka, tako da od 20 otkrivenih grobova nekoliko pripada srednjem vijeku.

Pokretni materijal ⁶⁰⁶

Nakit

Prvu fazu starijeg željeznog doba (800-725. god. p. n. e.), reprezentiraju jednopetljaste (*slika* 37) i najstarije vrste lučne dvopetljaste fibule. Ova posljednja vrsta fibula se tipološki naslanja na lučne fibule iz prethodnih razvojnih faza samo su u odnosu na njih manjih dimenzija⁶⁰⁷ što bi ukazivalo na određeni stupanj napretka u tehnici njihove proizvodnje. Mala dvopetljasta brončana lučna fibula sa tordiranim lukom i nešto izduženom trokutnom nogom (*slike* 38 i 39) je klasični tip faze IV a. Uostalom dvopetljaste fibule ujedno predstavljaju i individualnost starijeg željeznog doba jugoistočne Bosne.⁶⁰⁸ Za VIII. st. p. n. e. karakteristična je i jednopetljasta fibula Golinjevo-tipa koja je egzistirala već u ranijoj fazi. Pored ovih vrsta fibula sporadično se javljaju i brončane i željezne naočaraste fibule (*slika* 40). Izgleda da su naočaraste fibule, inače dosta raširene u srednjoj i južnoj Europi, na autarijatskom području dosta kasno prihvaćene⁶⁰⁹, gdje su zamijenile naočaraste privjeske sa lukom iz faze III c.⁶¹⁰ U ovoj fazi se pojavljuju i prvi primjerci kolutastih fibula (*slika* 41). Pored spomenutih tipova fibula, za ovu fazu su od nakita, tipične i narukvice s priljubljenim krajevima (*slika* 42). U ovom razdoblju postepeno nestaju spiralne narukvice od brončane žice sa malim brojem zavoja (*slika* 43). Umjesto njih javljaju se nove dvije vrste narukvica, male brončane spiralne narukvice sa limenim zavojem u sredini (*slike* 44 i 45) i masivne, punolivene uglavnom eliptične grivne s priljubljenim ili neznatno rastavljenim krajevima. Pored fibula i narukvica, nakitu prve faze starijeg željeznog doba pripadaju i dvopetljasta brončana ukosnica (*slika* 46), brončane igle, brončana zrna sa širokim otvorom, cjevčice od brončane žice i okrugle kopče s udubljenjem, odnosno otvorom u sredini. Iz prethodne, brončanodopske, faze se u materijalu IV a primjećuju i sljedeći naslijeđeni oblici: probijene ukrasne ploče s krstastim srednjim dijelom, naočarasti privjesci, tordirane ogrlice. Od tipova užeg areala rasprostiranja koji se prvi put pojavljuju u ovoj

⁶⁰⁶ O pokretnom materijalu v. Benac-Čović, 1957; Čović, 1987; Vasić, 1987 G; Arheološki leksikon, Tom I, 79-81

Iz objektivnih razloga najveći dio prezentiranih tipova i oblika pokretnog materijala je porijeklom iz jugoistočne Bosne.

⁶⁰⁷ Benac-Čović, 1957, 26

⁶⁰⁸ O pojavi i razvitku lučnih fibula v. Benac-Čović, 1957, 27

⁶⁰⁹ Merhart je željezne naočaraste fibule u Tesaliji datirao u X. st. p. n. e., a one iz istočnoalpskih i sjevernobalkanskih oblasti u X. i XI. st. p. n. e. Na Glasincu se one pojavljuju tek dva stoljeća kasnije. Benac-Čović, 1957, 28.

⁶¹⁰ Benac-Čović, 1957, 27

fazi, da bi tek u narednoj fazi došli do punog izražaja, vrijedi istaći masivne narukvice s prebačenim krajevima (*slika 47*).

U narednoj fazi IVb koja završava do 625. god. p. n. e. prisutni su različiti tipovi dvopetljastih fibula (sa sitno tordiranim lukom i malom trokutnom nogom, s lukom okruglog presjeka i sa horizontalno proširenom nogom, manjih dimenzija s lukom okruglog presjeka i s malom trokutnom nogom ili s nožnom pločicom u obliku pješčanog sata), te male bronzane naočaraste fibule bez osmice (*slika 48*) koje se u jugoistočnoj Bosni javljaju u samo jednom bogatom grobu. Sve pronađene fibule spomenutih tipova su malih dimenzija i nisu previše raširene u grobovima ove faze, uglavnom od po 2 do 4 primjerka svakog od nabrojanih tipova. Znatno se češće susreću; željezne naočaraste fibule većih dimenzija, bez osmice i pričvršćene na željezni nosač i iglom i nožicom, te željezne lučne fibule s trokutnom nogom (*slika 49*) i kolutaste (pločaste) fibule (*slika 50*), slične onima izrađivanim u Grčkoj.⁶¹¹

Ova faza je i vrijeme najpotpunijeg razvitka malih spiralnih bronzanih narukvica sa srednjim zavojem u obliku limene trake i tordiranim vanjskim navojima (*slike 51- 52*). I za njihov nastanak su kao uzor najvjerojatnije poslužile grčke bronzane narukvice kasnog bronzanog doba.⁶¹² Također se javljaju i bronzane masivne ili gracilne narukvice s ukrštenim krajevima obično ukrašene urezanim i punktiranim motivima (*slika 53*) i spiralne narukvice od meke bronzane trake sa većim brojem zavoja izrađivane ili od uske trake bronzanog lima ili od bronzane žice; oba tipa narukvica egzistiraju i u sljedećem razdoblju IV c. Pored fibula i narukvica, nakitu ovoga perioda treba pridodati i dijademe i naramenice od tankog bronzanog lima s urezanim geometrijskim motivima koji se kreću u kombinacijama šrafiranih rombova, traka, križeva i kružića sa točkom (*slike 54 i 55*). Ogrlice su izrađivane od sitnih perli jantara ili staklene paste. Dok su u fazi III c dominirale ukrasne ploče, one su u Glasincu IV b zamijenjene okruglim ukrašenim pojasnim kopčama s laticama (*slika 56*). U ovoj fazi se izrađuju ukosnice koje su sada jednostavnog oblika i pincete koje bez obzira od kojeg su metala izrađivane su istog oblika dok igle nisu stilski istovjetne u oba metala. Igle inače u ovoj fazi pokazuju iznimno veliku tipološku raznolikost i tako se nailazi na igle s glavicom u obliku posude, s malom kuglastom glavicom i vratom ukrašenim malim diskom i kosim urezima, s kuglastom glavicom s pločicama i izraštajima, s bikoničnom glavicom, velike željezne igle s kuglastom glavom i dvojne igle (željezne većih dimenzija, bronzane od glatke žice i bronzane s tordiranom glavicom). Od privjesaka se nailazi na duguljaste privjeske u obliku praporca, šuplje lijevane, obično bez nožice (*slika 57*), dok se sasvim rijetko javljaju privjesci u

⁶¹¹ Čović, 1976, 294-296

⁶¹² Čović, 1976, 296-297

obliku stilizirane životinjske figure, većinom konja i kolutovi sa prikazom konja u pokretu (Gradac u Sokocu, III,1) (*slike* 58 i 59). Od tipova dugmadi primjećuju se mala brončana dugmad sa ušicom i velika prorezana kalotasta dugmad-toke izrađivana u više varijanti i veličina (kao jednostruka, dvostruka ili trostruka) (*slike* 60-62). Pored ovog tipa toka, nailazi se i na toke koje sa donje strane imaju ušicu za prišivanje (*slika* 63). Po Fiali, u kneževskom grobu Ilijak II, 1, tokama su bila prekrivena čitava prsa sahranjenog kneza.⁶¹³ Od ostalih vrsta nakita u IV b često nalazimo i okrugle pojasne ploče a i počinje se nailaziti i na veliki broj najrazličitijih tipova privjesaka i perli u obliku nekog ploda ili bačvice,⁶¹⁴ a koji će svoj puni izražaj doživjeti tijekom sljedećih IV c faza (*slike* 64-68). Sljepoočni kolutovi, obično spiralni, sa 2 do 4 navoja, ponekad i sa ušicama na krajevima izrađivani su od bronce i od kositra.

U razdoblju IV c željezni nakit, i pored sporadičnog javljanja u početku faze IV c-1 i to samo na naslijeđenim oblicima, potpuno iščezava i zamijenjen je praktičnijom, lakšom za obradu i dekorativnijom broncom, koja nije rđala i kvarila odjeću i brončani nakit je ponovo u punom planu. Željezo se samo ponekad upotrebljava i to samo pri popravci nakita ili pojedinih manjih dijelova objekta.⁶¹⁵ Uostalom, u ovim nemirnim vremenima stalnih sukoba, željezo je bilo potrebnije za izradu oružja. Ali i ova kratkotrajna upotreba željeznog nakita tijekom VIII. i prve polovine VII. st. p. n. e. pokazuje da su se zanatlije sa autarijatskog prostora ogledali u izradi finijih, sitnijih predmeta od željeza.

U fazi IV c-1 pored preživljavanja starih tipova nakita (dvopetljaste fibule s trokutnom nogom i sitno tordiranim lukom (*slika* 69), željezne naočaraste fibule i željezne dvopetljaste lučne fibule) pojavljuju se i novi tipovi, među kojima je najvažnija dvopetljasta fibula s nogom u obliku beotskog štita (*slike* 70-71) koja se javlja u posljednjoj četvrti VII. st. p. n. e. dok je glavno vrijeme njene upotrebe prva polovina VI. st. p. n. e. Fibule inače predstavljaju značajan dio nakita faze IV c. Među različitim tipovima fibula treba istaći dugovječne kolutaste brončane fibule (*slike* 72-73) koje postaju sve kitnjastije i raznovrsnijih oblika, kolutaste fibule izrađene u obliku 6 spojenih kolutova (*slika* 74), dvopetljaste brončane fibule sa konkavno izrezanom nogom (*slike* 75-76). U ovoj fazi, ali relativno u kasnijim njenim periodima, javlja se u znatno većem broju ponovo i brončana naočarasta fibula ali sad kao varijanta s pločicom na zadnjoj strani. Tijekom razdoblja IV c javlja se i kalotna pojasna kopča s perlom na obodu koja potiskuje iz upotrebe starije tipove pojasnih kopči. Dijademe od brončanog lima predstavljaju oblik koji tijekom ove faze izlazi iz upotrebe, isto kao

⁶¹³ Fiala, 1893, 721-722

⁶¹⁴ Čović, 1976, 291-292

⁶¹⁵ Benac-Čović, 1957, 31; 40

sljepoočni kolutovi izrađeni od kositra. Pored naslijeđenih tipova narukvica iz prethodne faze, u ovoj fazi se javljaju i narukvice od brončane žice s većim brojem gustih navoja. Ogrlice su bile izrađivane od jantarskih perli, a u Osovu, I, 1 pronađena su jantarska zrna u obliku stilizirane ljudske figure.⁶¹⁶

Za fazu IV c-1 karakteristične su i luksuzne višeglave igle velikih dimenzija sa štitnikom za vrh. Igle inače predstavljaju i u ovoj fazi veliki dio pronađenog materijala i dalje se pojavljuju u raznovrsnim oblicima kao igle s malom kuglastom glavicom i debljim poprečnim urezima na vratu, ta sa štitnikom za vrh sličnog oblika ili samo s kuglastom glavicom (*slike* 77-78), dvojne igle jednostavnog oblika od glatke žice ili dvopetljastog tipa, igle s tordiranom glavom i pseudokiparska igla, i to srebrni primjerak, koja je pronađena u sklopu ove faze u Čitlucima, II, 6 (*slika* 79). Inače širom područja rasprostiranja kulture Glasinac-Mati i to u grobovima čiji se nastanak može datirati od sredine pa do kraja druge polovine VI. st. p. n. e. pronađene su i igle od srebrne žice pseudokiparskog tipa.

Od dugmadi i toka ističu se prorezana kalotna dugmad-toke, aplike u obliku krsta s polumjesečastim završecima krakova (*slika* 80). Pojasne kopče su zastupljene sa tipovima s laticama na obodu, poznatim još iz prethodne faze i bez latica (*slike* 81-82). Privjesci su uglavnom u obliku praporca bez nožice i oni sa nožicama.

Od sredine VI. st. do sredine V. st. p. n. e. (faza IV c-2), znači u periodu kada su Autarijatska narodnosna zajednica i politički entitet koji je tvorila doživjeli najveći vrhunac,⁶¹⁷ karakteristični su pored naslijeđenih tipova (kolutaste, naočaraste (*slika* 83) i dvopetljaste fibule u obliku beotskog štita i novi oblici nakita; male dvopetljaste glasinačke fibule (između 3-5 cm) s dva otvora na četvrtastoj nožnoj ploči (*slike* 84-86). glasinačke varijante čunaste fibule (*slike* 87-88), krestaste fibule koje se i javljaju i doživljavaju svoj vrhunac i svoj kraj tijekom ove faze (*slike* 89-90), male fibule s izduženom trokutnom nogom različitih varijanti (bez dugmeta na kraju, s običnim lukom ili s lukom ukrašenim s tri dugmeta (*slika* 91). U fazu IV c-2 se datiraju i prvi primjerci rebrastih fibula koje mogu biti bez dugmeta na kraju nožne ploče i s nježno narebrenim lukom i dugmetastih fibula. Na ovaj tip se nailazi i među nalazima grupe Donja Dolina-Sanski Most, da bi se na prijelomu u fazu V a iz njega razvila klasična «glasinačka» rebrasta fibula. U Ararevoj gromili i Rusanovićima, LXXII, 2, pronađene su rebraste fibule koje imaju trapezastu nožnu ploču i snažno narebren luk (*slika* 92). Fibule sa trapezastom nožnom pločom, dugmetaste i rebraste fibule su ovoj fazi malih dimenzija, i tek će sa narednom fazom one dobiti povećanje dimenzija. Brojno je

⁶¹⁶ Fiala, 1897, 592-593

⁶¹⁷ Čović, 1987, 613-614

zastupljen i tip čunaste fibule (s poprečno-uzdužnom podjelom graviranog ili plastičnog ukrasa na luku i s izduženom trokutnom nogom koja se završava alkicom za vješanje drugih ukrasa. U Rudine –Rusanovići, I, 1, pronađen je jedan primjerak čunaste fibule s malim dugmetima na najširem dijelu luka. Čunasta fibula je na ilirsko područje došla relativno brzo, ali je daljnja njena ekspanzija bila dosta spora. Na prijelazu iz VI. u V. st. p. n. e. pojavljuje se fibula s dugmetom na vrhu nožne ploče, koje su za razliku od svih dosadašnjih fibula rađene ili od zlata ili od srebra. Iako ih nalazimo širom autarijatskog područja (Atenica I, Kaćanj, Crvene Lokve CIII), najviše primjeraka je pronađeno u vladarskom grobu u Novom Pazaru, zbog čega ove fibule i nose naziv «fibule Novi Pazar» (*slika* 93). Slične ovom tipu su brončane jednopetljaste fibule s relativno visokom, četvrtastom, sedlasto ugnutom nožnom pločom bez dugmeta na vrhu.

Narukvice s prebačenim krajevima, najdugotrajnija manifestacije željeznodopske glasilačke kulture, traju i dalje. Izuzetno teške masivne narukvice ovog tipa nađene su u kneževskim grobovima u Čitlucima(*slika* 94-95) i Ararevoj gromili (*slika* 96), mada je V. st. p. n. e. vrijeme njihove najveće upotrebe. Pored spomenutog tipa narukvice pojavljuju se na autarijatskom području i spiralne narukvice od brončane žice.

Novi tip su «glasilačke» narukvice od brončanog lima⁶¹⁸ ukrašene geometrijskim motivima izvedenim iskucavanjem. Narukvica, inače izrađivana od jednog ili dva komada lima, ima jedan kraj veoma proširen, a drugi sužen u usku traku, a spiralno je uvijena u 1,1/3 do 1,2/3 navoja. Za izradu predmeta ovakvog oblika nije upotrebljavana samo bronca, nego i drugi metali što potvrđuje tipološki sličan nalaz srebrne naušnice iz Konogova, VI,1 s jednim proširenim krajem u vidu lima ukrašenim tremoliranim ornamentom i drugim krajem suženim u tanku žicu (*slika* 97). Više puta uvećani ovi spomenuti objekti izrađeni od metalnog lima daju poznate luksuzne pojaseve «mramoračkog» tipa izrađivane od srebra ili zlata. Najreprezentativniji primjerci ovih narukvica jesu oni iz Arareve gromile (*slika* 98), Miošići III (*slika* 99-100)⁶¹⁹ i Potpećine, XXIV (*slika* 101-102) IX, 2 (*slika* 103-104); XXI,1 (*slika* 105-106.);⁶²⁰ XI,1 (*slika* 107-108; 107a-108a; dvije narukvice su prilično fragmentirane); IV, 1 (*slika* 109), II, 1 (*slika* 110); što dodatno samo potvrđuje značaj «dinastije sa visoravnju» i njenih pojedinih predstavnika u procesu uobličavanja fizionomije, strukture pa možda i vladarskog sloja autarijatskog političkog entiteta. Na osnovu veličine narukvica one su se nosile na različitim mjestima na ruci; one *manje* odmah iznad zgloba (npr. one iz Potpećine IX,2), dok su *veći* primjerci kao npr. iz Potpećina, XXI,1; XXIV i Miošića III nošene (vjerojatnije) kao nadlaktice ili

⁶¹⁸ O objektima izrađenim od metalnog lima i ukrašenim iskucanim ornamentom v. Benac-Čović, 1957, 48-49

⁶¹⁹ Fiala, 1893, 739

⁶²⁰ Fiala, 1893, 756

podlaktice. Kako se čini a na osnovu njihove veličine izgleda da je najveći dio ovih narukvica koje su pronađene u jugoistočnoj Bosni nošen ipak kao nadlaktica (možda izražavajući i neku proto-statusnu posebnost pojedinaca koji su ih nosili). Potreban je bio samo mali korak pa da nadlaktice prerastu u pojase. Pored narukvica od brončanog lima su izrađivani istom tehnikom i ukrašavane istim stilom i naušnice, uvojci za kosu ili pletenice (*slika* 111), prstenje (*slika* 112) i neki veći primjerci vjerovatno korišteni kao dijademe. Jedna od osnovnih karakteristika u nakitu sjeverne varijante glasinacke kulture u odnosu na susjedne narodnosne i kulturne pojave je i upotreba poramenica izrađenih od brončanog lima.

Kao što izgleda, ovaj stil nakita od lima postao je dominirajući element «mode» u razdoblju kada su Autarijati dostigli zenit svoje moći. Sa narukvicama izrađenim od metalnog lima, nekih tipoloških, teško vidljivih sličnosti ima i narukvica od kalaja (Plješivica IV,1) izrađena u obliku trake sa jednim proširenim ukrašenim krajem (*slika* 113).

Objekti od metalnog lima imaju veoma dugu tradiciju razvitka na tlu jugoistočne Bosne još od prve željeznodobne faze, izražavajući se kroz spiralne narukvice sa srednjim limenim zavojem⁶²¹ i mnogobrojne dijademe. Spomenute spiralne narukvice, koje se u na glasinackom području pojavljuju još u IV a fazi, pa se i dalje razvijaju kroz IV b i IV c-1 faze, su najvjerovatnije bile i direktni predač narukvica od metalnog lima iz IV c-2 faze. A da bi se onda na kraju i ove narukvice od metalnog lima transformirale u pojaseve i naušnice «mramorackog» tipa. I ornamentalni sustav je paralelno pratio transformaciju oblika. Upadljivo je da su se svi ovi spomenuti objekti od metalnog lima koji se kontinuirano razvijaju, uglavnom do sada nalazili u bogatijim i kneževskim grobovima i tumulima, što bi možda sugeriralo da je njihovo posjedovanje bila neka vrsta privilegije bogatijih i društveno istaknutijih pojedinaca i slojeva.

Za ovu fazu su karakteristični i astragalni pojasevi s našivenim štapićima i posebnim tipom privjesaka na kraju. Najbolje primjerke ovog pojasa koji je nesumnjivo imao religiozni ili magijski karakter dali su Arareva gromila (*slika* 114),⁶²² Crvena Lokva tumul X i Kriva Reka. Drugi tip i to širih pojaseva izrađenih od brončanog lima i ukrašeni iskucavanjem pronađeni su u Ražanima i Prčevu.

Posebnu pažnju su Autarijatske zajednice posvetili nakitu za prsa, za koji se pretežno (kao i u srednjodalmatinskoj kulturnoj grupi) upotrebljavaju brončane toke (*slike* 115-118). Dok pojasne kopče starijih tipova nestaju iz upotrebe, osnovni tip je kalotna ploča, koja se javlja u 2 glavna oblika-s ravnim neukrašenim obodom i s obodom ukrašenim laticama, tj. štapićastim dodacima s

⁶²¹ O porijeklu spomenutih narukvica v. Benac-Čović, 1957, 29; 33

⁶²² Truhelka, 1890, 74

glavicom ili s dodacima u obliku niza perli. Pojasne kopče su inače tijekom cijele IV c faze zastupljene sa najrazličitijim oblicima (*slike* 119-122). Tijekom IVc-2 ili u Va fazi pojavljuju se i srebrni i zlatni primjerci pojasnih kopči trapezoidnog oblika. Te zlatne ili srebrne kopče, kao još jedno svjedočanstvo o novom povećanom bogatstvu autarijatskog vladajućeg sloja stečenom u vrijeme ekspanzije, javljaju se pod uticajem grčke umjetnosti na autarijatskom području. Spomenute luksuzne kopče ukrašene su motivima trokuta, palmeta i svastika izrađenim tehnikom iskucavanja, a najljepši primjerci su pronađeni u Novom Pazaru, Mramorcu i Umčarima.⁶²³ Inače kada je riječ o ukrasnim kopčama, vrijedi istaći okrugle «glasinačke» ukrašene pojasne kopče (*slike* 123-124) koje spadaju u najdekorativniji tip kopči na cijelom prostoru BiH.

Iako su izgubile svoj značaj igle još uvijek predstavljaju česte grobne priloge. Pored naslijeđenih oblika (igle s malom kuglastom glavicom i vratom ukrašenim poprečnim zarezima, sa štitnikom za umetanje vrha istog oblika, zatim igle istog tipa ali s raščlanjenijom glavicom također sa štitnikom za vrh, dvojne igle s tordiranom glavicom ili s glavicom od glatke žice, dvopetljaste dvojne igle (*slike* 125) koje su se pojavile još u prethodnoj fazi sada se nalaze znatno češće, dvojne igle s krstastom glavom (*slike* 126) i velike igle sa željeznim jezgrom i vrhom te dugim prstenasto ukrašenim gornjim dijelom (*slike* 127-128). Potpuno novu pojavu predstavljaju igle livene u kalupu koje se pojavljuju u tri varijante (s prstenastom glavom i horizontalnom prečkom, s lunulastom glavom, ažuriranom, a ponekad ukrašenom i laticama po obodu i s glavom u obliku ljestvica.

Sitni nakit je posebno bio omiljen u ovoj fazi. Tako se nailazi često i na privjeske u obliku ptice (*slike* 129-130), dvojne sjekire (*slike* 131-134) ili nekog drugog objekta koji podražavaju keramiku, metalno posuđe (*slike* 135-139), neke tipove oruđa ili su bile bez analogija sa realnim predmetima (*slike* 140-141). Veliki dio spomenutih tipova privjesaka predstavljaju nasljeđe iz faze IV b, a posebno se to odnosi na privjesak u obliku praporca s nožicom i privjesak komponiran od jednog trokutnog dijela štapićastih članova i alkica. Ovi privjesci su možda služili i kao neke vrste amuleta,⁶²⁴ i zadržati će se u upotrebi (posebno oni u obliku ptica) i tijekom faze V a.⁶²⁵ Izgleda da ažurirani privjesci u obliku praporca, bačvaste ili bikonične brončane perle i spiralne cjevčice od brončane žice (nađeni u Krivoj Reci i Uzićima) čine neku vrstu kompozitnog pojasa. Od pinceta je nađen tip sa proširenim hvataljkama i obično su bile ukrašene jednostavnijim motivima.

Od ostalog nakita treba istaći zrna raznih oblika izrađivanih od bronce, jantara i stakla, od kojih se izrađuju ogrlice. U nekim od najmlađih tumula ove faze (Sjeversko, VII) javljaju se i

⁶²³ Garašanin D, 1960, 86-92; Stipčević, 1989, 98

⁶²⁴ Stipčević, 1981, 141-142

⁶²⁵ Benac-Čović, 1957, 45

jantarska zrna (dinjastog, štapićastog ili srolikog oblika) visoke zanatske obrade te jantarske pločice s likovnim predstavama visoke umjetničke vrijednosti.

U ovu fazu se datira i pronalazak u jednom od 5 tumula koje je Fiala istražio 1897 na nekropoli Zagrađu, više fragmenata importiranih grčkih ili italjskih posuda i srebrne pločice s predstavom vepra izvedenog tehnikom iskucavanja i graviranja, inače izvanredan i prilično realističan grčki rad iz druge polovine VI. st. p. n. e. (*slika* 142).⁶²⁶ To dokazuje da je import grčke i italjske robe zahvatio u velikoj mjeri čitavo autarijatsko područje, a sve veći standard dozvolio je Autarijatima VI. st. p. n. e. da ne uvoze samo potrebnu robu nego i luksuzne i estetske proizvode mediteranskih radionica, kao što je upravo lik divljeg vepra, životinje koja je inače u ishrani autarijatskih zajednica morala igrati veliku ulogu. Na sličan prikaz vepra nailazi se i u Atenici (*slika* 143).

Grupa Romaja-Prčevo, kao što je već rečeno, prilično je siromašna sa nalazima nakita. Tu se jedino nailazi na ogrlice od ćilibarskih i staklenih perli. U najbogatijem grobu u Karagaču, pronađeno je 12 brončanih fibula „glasinačkog” tipa zajedno sa drugim dijelovima nakita koji nije „glasinački”.⁶²⁷ Uticaj Autarijata na materijalnu kulturu Kosova u V. st. p. n. e. dokazuje i jedna nedavno nađena glasinačka fibula, istog tipa kao one u Karagaču, u Cernici kod Gnjilana. U tumulu iz Pečke Banje, grobni prilozi (*slika* 143 a) odlikuju se bogatim i vrijednim nalazima nakita. U muškom grobu iz Pečke Banje, pored mramoračkog srebrnog pojasa i oružja pronađeni su od nakita ogrlice od bezobličnih jantarskih zrna, staklenih zrna i spiralnih školjki, tri brončane fibule, 12 velikih brončanih dugmadi, od kojih su 4 uklopljena u srebrnu podlogu. U ženskom grobu nađena je skupina srebrnog nakita koju je koristila veoma otmjena odrasla ili mlada žena, a koji se sastoji o para narukvica «mramoračkog» tipa, para fibula sa pravokutnom nogom, para narukvica sa zmijskim glavama, srebrnog prstena i mnogo ukosnice. Pored srebrnog nakita pronađene su i velike količine bezobličnih jantarskih zrna,

Nakit iz Novog Pazara pokazuje veće bogatstvo. Tako se nailazi na jantarske perle obrađene u obliku ljudskih, životinjskih i ptičjih figura i glava (*slike* 143 b-149) i različitih biljnih i geometrijskih oblika, te na jantarske pločice s ugraviranim crtežima grifona, hoplita i konjanika (*slika* 150) i lavlje protome. U Novom Pazaru su od objekata izrađenih od zlata nađeni zlatna igla sa 2 petlje i spiralnim uvojem na glavi, naušnice istog tipa i oblika (samo u znatno manjim dimenzijama) kao i dva «mramoračka» pojasa nađena u Novom Pazaru (*slike* 151-152), perle ukrašene filigranom i granulacijom, cjevčice od zlatnog lima, prstenovi (*slika* 153), zlatne iskucane i

⁶²⁶ Fiala, 1897, 607-609; Čović, 1983 A, 150-151

⁶²⁷ Srejović, 1973, T. I-II

ukrašene geometrijske aplikacije za odijelo; 3 para kružnih pektoralala (*slika* 154), 3 polukružne ploče (*slika* 155) i na stotina drugih malih aplikacija.⁶²⁸ Od srebrnih objekata se ističu 4 srebrne dvojne igle sa «M» glavom (*slika* 156) i narukvice sa udvojenom zmijskom glavom na kraju. U slučaju Novog Pazara nailazi se i na lučne fibule sa četvrtastom nogom i kupastim dugmetom na vrhu(na nekim sa ornamentom na nozi u vidu vrhova strelica i znaka «X») izrađenim i od zlata i od srebra. (*fibula tipa Novi Pazar-slika* 157). Od brončanog nakita susrećemo fibule sa zadebljalim, na nekim primjercima rebrastim, lukom i nepravilnom trapezastom nogom, fibule kolustastog oblika, Među bogatim grobnim priložima iz Novog Pazara nailazi se i na ogrlice od plavo-zelenih staklenih zrna,

Po kvantitetu i kvalitetu pronađenog pokretnog materijala Atenica je nešto siromašnija u odnosu na Novi Pazar. Tu se nailazi na zlatne ogrlice od bikoničnih perli i šipki, veći broj romboidnih, trapezoidnih i strelastih aplikacija, zatim na kružnu, glatku i iskucanu dugmad i mnoge aplikacije u obliku životinja, te srebrne geometrijske aplikacije, cjevčice i fibule sa četvrtastom nogom i dugmetom na vrhu. I u tumulima Atenice su nađene staklene i jantarske perle-privjesci i perle od ogrlica obrađenih u vidu ptičjih figura (sličnog tipa kao one pronađene u Novom Pazaru i grobovima iz jugoistočne Bosne), ovnujskih i lavljih glava i jedne ljudske maske. Od nakita od kosti pronađena je kutija sa pločicom ukrašenom predstavom borbe lava i jelena, ležeća figura lava, drške mačeva i noževa sa glavom grifona na vrhu. U centralnom grobu vladarskog tumula u Pilatovićima nađen jedinstven nalaz, skarabej vjerojatnog egipatskog porijekla.⁶²⁹

Fazu V a odlikuju uglavnom naslijeđeni tipovi, koje sada dolaze do izražaja kao što su; dugmetaste fibule (*slika* 158), fibule Novi Pazar, zatim «glasinačke» čunaste fibule, dvopetljaste fibule s dva otvora na nožnoj ploči i rebraste fibule. Za ovu fazu su inače karakteristične rebraste fibule većih dimenzija (koje su među grobnim priložima nalaze kao veoma važan i čest tip nakita) s izrazito velikom trapezastom nožnom pločom. U ovoj fazi se pojavljuju i jednopetljaste fibule s četvrtastom sedlasto ugnutom nožnom pločom, ali sada bez dugmeta na vrhu i s drugačije ukrašenim lukom i koji je tijekom V a faze u punoj upotrebi. Od novih tipova karakteristične su mlađe varijante Certosa-fibule (*slika* 159). Certosa fibule se nisu mogle na autarijatskom području pojaviti prije kraja V. st. p. n. e. a egzistiraju i tijekom IV. st. p. n. e.⁶³⁰ Jednopetljasta fibula s četvrtastom nožnom pločom iz Vražića (*slika* 160) su bili degenerirani izdanak «glasinačke» dvopetljaste fibule s dva otvora na nožnoj ploči, a nailazi se i na male lučne fibule s posve dugom,

⁶²⁸ Vasić 1987 A, 645

Brončane falere pronađene u tumulima Planje I i Taline XIX, pokazuju izvjesne manje sličnosti sa pektoralima iz Novog Pazara. O spomenutim brončanim falerama v. Fiala, 1895, 542-543; 549-550

⁶²⁹ Palavestra, 1984, 23

⁶³⁰ Benac-Čović, 1957, 50

uskom nogom. Za Va su karakteristične i dvojna igla i dvojne ukosnice omega tipa (*slika 161*) koje su daleko najbrojnije. Pored njih nailazi se i na krestaste dvojne igle, livene igle i to naročito tip s ljestvičastom glavom. Dugmad se ne pojavljuju često i sporadično se nailazi na zaobljenu dugmad s ušicom, primjerke kalotne dugmadi-toka s prorezom i manju dugmad kubetastog oblika ukrašenu radijalnim zarezima.

Ogrlice su i u ovoj fazi izrađivane od jantarskih i staklenih zrna, ali se pojavljuju i srebrne perle, što dokazuje visok standard i luksuzni način života (ali koji će se nažalost postupno preobraziti u osjećaj samozadovoljstva i dekadenciju) potomaka oni autarijatskih generacija koje su stvarale jednu od najvećih balkanskih narodnosnih i kulturnih zajednica.

U V a tip narukvice od brončanog lima ukrašenih iskucanim ornamentom dolazi do vrhunca svoga razvoja na cjelokupnom prostoru rasprostiranja glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Uostalom i svi drugi tipovi objekata izrađivanih od metalnog lima, uključujući i pojaseve «mramoračkog» tipa bili su u upotrebi ne samo kroz čitavo V. st. p. n. e. nego i u IV. st. p. n. e.⁶³¹ Na autarijatskom području se nailazi, istina znatno rjeđe nego u odnosu na prethodni, i na drugi tip narukvica luksuznog i masivnog izgleda izrađenih od zlata ili srebra, a koje se završavaju zmijskim glavama. U i ovoj fazi se pojavljuju i tipovi nakita koji potiču iz radionica grčkog svijeta; a) male srebrne kutije ukrašene tehnikom filigrana b) sljepoočni kolutovi od tordirane srebrne žice c) valovita srebrna žica sa zmijskim glavama na oba kraja d) brončano «pečatno» prstenje s ugraviranim negativima jednostavnih predstava životinjskih, rjeđe ljudskih likova.⁶³²

Kada je riječ o nakitu V a faze potrebno je, na kraju, konstatirati da su, izuzev naslijeđenih tipova u koje spadaju i narukvice izrađene od brončanog lima, novi tipovi nakita iako su možda i nastali u autarijatskim radionicama u većini slučajeva više pokazivali da su nastali kao posljedica stranog, prvenstveno grčkog i u manjoj mjeri italiskog uticaja, nego originalnog stvaralaštva Autarijata, a na samom kraju ove faze primjećuje se i pojava keltsko-latenskih elemenata. Tako je kraj V a faze označen je pojavom šarnirskih fibula mlađe varijante sa zvjezdicama na luku štrbačkog tipa kao i fibula kasnolatenske provenijencije. To nedvosmisleno govori da u materijalnoj kulturi i autohtonoj produkciji Autarijata nastupa vrijeme prestanka do tada snažno prisutnog domaćeg uticaja.

U posljednjoj fazi V b, očigledna je destrukcija autarijatske varijante glasinačke kulture. To se ogleda i u prestanku autohtone produkcije nakita i preuzimanju tipova širokog areala rasprostiranja kao što su fibule «štrbačkog» tipa, granulirane srebrne perle, ranolatenske fibule (*slika 162*),

⁶³¹ Benac-Čović, 1957, 49

⁶³² Čović, 1987, 632

srednjelatenske i slično. Fibule «štrbačkog» tipa se izrađuju od srebra, bronce (a nađen je i jedan primjerak od željeza) i nastale su pod izravnim uticajem grčkih fibula istog tipa (*slika* 163).⁶³³ Još jedan strani element koji egzistira u ovoj fazi, a pojavio se na kraju prethodne Va su prstenovi sa ovalnom pločicom na kojoj su ugravirane figuralne predstave (*slike* 164-165), a importirane su i male filigranske srebrne naušnice (*slika* 166) i kalotna «dugmad» sa dugom krivom ušicom. Sve to svjedoči o gubicima autohtonog identiteta i originalnosti u produkciji metalnih predmeta u okvirima autarijatske materijalne kulture, i još uvijek prisutne želje za luksuznim i raskošnim materijalom stranih radionica što su sve bili vidljivi odrazi posvemašnje dekadanse jednog naroda. Uticaj keltskih pridošlica i latenske kulture koju donose sa sobom postaje sve očitiji. Najbolji nalaz koji svjedoči o materijalnoj kulturi zadnjih decenija IV. st. p. n. e. je štrbačka ostava luksuznog srebrnog nakita u brončanoj zdjeli: osam fibula, dvadesetak bolje i slabije očuvanih aplika u obliku rozete, jedne aplike u obliku ženskog poprsja, jedne male perle i nešto fragmenata drugog srebrnog nakita. Objekti su vjerojatno importiranog karaktera i bili su proizvod neke makedonske ili sjevernogrčke radionice iz sredine IV. st. p. n. e.⁶³⁴

Oružje

Pojava željeznog oružja je glavna razlika koja dijeli Glasinac IV a od prethodnih brončanodobnih perioda.⁶³⁵ Za razliku od perioda brončanog doba u kome oružja nema u grobovima, ono u starijem željeznom dobu postaje redovna pojava, istina u prvo vrijeme su nalazi oružja rijetki. Tijekom ove protoautarijatske faze javljaju se samo željezna listolika koplja i povijeni noževi, a poznata je i jedna strelica romboidnog oblika iz Ilijaka XX, 1 (*slika* 167).

Tek od kraja VIII. st. pa tijekom VII. st. p. n. e. se nailazi na sve veći broj primjeraka različitih vrsta oružja; željezna koplja, mačevi, noževi, sjekire i brončane knemide). Od koplja susrećemo –duga, dosta uska koplja s jakim središnjim rebrom i -kraća sa širim listom. Koplja su inače najčešći i najvažniji oblik ofenzivnog oružja tijekom starijeg željeznog doba. U grobovima iz ovog perioda se nailazi i na kraće krive ili ravne bojne noževe koji mogu imati trn na prijelomu iz drške u sječivo, zatim na male krive noževe koji su zastupljeni i u ženskim grobovima. U Podilijaku tum B, centralni grob pronađen je nož ravnog sječiva s dekorativnom drškom, izrađenom kombinacijom željeza, bronce i vjerojatno kositra. Od sjekira susrećemo pljosnatu željeznu bojnu sjekiru sa krstolikim gornjim dijelom (*slika* 168) koja se nalazi u samo jednom grobu (Ilijak III,9) i

⁶³³ Stipčević, 1989, 92

O fibulama "štrbačkog" tipa v. Benac-Čović, 1957, 52-53

⁶³⁴ Hörmes, 1901, 527-536; Vasić, 1985, 121-155

⁶³⁵ Benac-Čović, 1957, 26

šuplju željeznu sjekiru-kelt (*slika* 169). Kada se govori o sjekirama potrebno je naglasiti da su nalazi bojnih sjekira kao grobnih priloga iz starijeg željeznog doba rijetki na prostoru BiH, i uz nalaz iz Sanskog Mosta bojne sjekire su jedino još pronađene u kneževskim grobovima jugoistočne Bosne; one su vjerojatno služile i kao statusni simbol u svojstvu ranga *vojvode*, predvodnika oružane sile.

O novom odnosu prema oružju u svijesti autarijatskih zajednica najbolje govori činjenica da se u grobovima VII. i VI. st. p. n. e. nailazi na sve više različitih tipova i vrsta oružja, tj. pojavi novih i daljnjim usavršavanjem starijih tipova oružja. To je bilo rezultat činjenice da oružje kako vrijeme napreduje dobiva na značaju u kulturi i načinu života Autarijatskih zajednica, odnosno pokazuje sve veću militarizaciju autarijatskog društva, da bi u narednoj fazi ovaj proces doživio svoj vrhunac. U ovom razdoblju će mačevi zauzeti prvo mjesto među vrstama oružja upotrebljavanim na prostorima koje zauzimaju autarijatske zajednice. Tako se nailazi na dugi, dvosjekli željezni mač «glasinačkog tipa». Željezni dvosjekli mač glasinačkog tipa karakterističan je samo za autarijatske zajednice iz VII. i VI. st. p. n. e. (faze IV b i IV c-1, a sporadično se nalazi i u grobovima i iz kasnijih faza), a najviše primjeraka je nađeno na prostorima koji je vjerojatno kontrolirala «Ilijačka dinastija» (*slike* 170-171).⁶³⁶ Posebno je lijepo oblikovan i ukrašen držak dvosjeklog mača pronađenog u Ilijaku, II, 1 (*slika* 172), a na nešto slabije oblikovan (i već prilično zahvaćen korozijom) držak dvosjeklog mača se nailazi i u Ilijaku III, 1 (*slika* 172a). Ovom periodu pripada i dvosjekli željezni mač pronađen u Previji kod Sokoca, s jezičastom drškom i trnom na vrhu. «Glasinačkom» tipu dvosjeklog mača pripada i mač iz željeznodopskog groba 3 u Sanskom Mostu.⁶³⁷

Brončane knemide⁶³⁸ nađene su i u kneževskim grobovima na Ilijaku. Jedan par knemida sa Ilijaka, III, 9 (*slike* 173, 173a, 174, 174a) je nastao prepravkom dvaju oklopa za prsa, uvezenih sa južnog Jadrana, za čije porijeklo nije nemoguće smatrati da su importirani iz južne Italije⁶³⁹. Isto nalazište, ali u drugom tumulu i grobu (tum. II, grob 1) je dalo još dvije knemide istog tipa (*slike* 175-176).⁶⁴⁰ Obje knemide su bogato ukrašene ornamentom i geometrijskom figuracijom.⁶⁴¹ Iz ove

⁶³⁶ O mačevima dvosjeklog tipa v. Benac-Čović, 1957, 38

⁶³⁷ Grob 3 iz Sanskog Mosta je bio počivalište nekog lokalnog uglednijeg moćnika jer je u njemu pronađena i bojna sjekira, inače za željezno doba na tlu BiH dosta rijedak nalaz. Vjerojatno je ova sjekira-grobni prilog i u slučaju pokojnika iz groba 3 služila kao statusni simbol.

Benac-Čović, 1957, 39

⁶³⁸ O knemidama v. Benac-Čović, 1957, 36-38; Čović, 1976, 236-236

⁶³⁹ Vasić 1973, 82.

⁶⁴⁰ Istom tipu knemida pripada i par knemida sa lokaliteta Ščepan Krsta kod Stoca.

⁶⁴¹ O knemidama pronađenim na Ilijaku prikazima na njima v. Čović, 1976, 236

faze, i to sa Rajinog Brda (*po Fialinoj nominaciji* Ilijak XIII,1; *slike* 177, 177a-b) potiču i knemide autohtonog, «glasinačkog» tipa.

U fazi (IVc-2) u kojoj Autarijati doživljaju apologiju svoje egzistencije, oružje i dalje igra veliku ulogu među grobnim nalazima, i to veću nego i u prethodnoj fazi što dokazuje naglo povećanje ratnika.⁶⁴² Od vrsta oružja najčešće se nailazi na koplja (u pojedinim slučajevima nalazimo i po više primjeraka u grobu), krive mačeve i bojne sjekire, te na defanzivno oružje (šljemovi i knemide), grčkog ili južnoitalskog porijekla.

U VI. st. p. n. e. pored dvosjeklog mača glasinačkog tipa, počinje se upotrebljavati i krivi jednosjekli mač (sa ukrašenim balčakom i sa koničnim završetkom), koji sve više potiskuje iz upotrebe dvosjekli mač.⁶⁴³ Naravno ta zamjena teče postepeno, tako da i na kraju faze IV c-2 mjestimično se nailazi na primjerke dvosjeklog mača, kao npr. u Križevcima tum. I, grob 1 i Romaji I, 5 s krsnicom i možda tipološki pripada grupi uvezenih grčkih mačeva-ksifosa.⁶⁴⁴ Ipak od sredine VI. st. p. n. e. jednosjekli mač je standardno oružje za borbu prsa u prsa. Pored vjerojatno importiranog primjerka jednosjeklog mača s drškom u obliku slova «T» iz Podilijaka tum. B, grob 7 (*slika* 178), pronađeni su širom autarijatskog područja i drugi brojni primjerci krivog jednosjeklog mača sa jednostavnijim balčakom domaće proizvodnje. Kasniji oblici jednosjeklog mača su kraći i bliski grčkim ksifosima. Razvojnoj fazi kada jednosjekli mač zamjenjuje dvosjekli pripadaju i duga relativno uska koplja sa snažnim središnjim rebrom trokutnog presjeka (*slike* 179-180), listom izduženo rombičnog presjeka i kratka koplja šireg lista od kojih su reprezentativniji danas ostaci primjeraka pronađenih u Potpećinama (*slika* 181-181a). U čestim sukobima tijekom trajanja IVc-2 faze u sklopu ratničke opreme izvjesnu ulogu su imali i kraći noževi. Uostalom i noževi i mačevi se javljaju u dvije varijante-kao krivi (i kao ravni, i između sebe se razlikuju samo u veličini).

Povlačenje dvosjeklog mača iz upotrebe i njegova zamjena sa kratkim jednosjeklim mačevima i noževima je vjerojatno bilo rezultat promjene koncepcije i doktrine vođenja borbi i pojavi nove taktike,⁶⁴⁵ ali i novim ustrojem i borbenim poretom autarijatskih «vojski». Činjenica da se duži dvosjekli mač, inače oružja koje naglašava individualnost ratnika-posjednika mača, povlači pred kraćim jednosjeklim mačevima i noževima te kopljima kojih je u ovoj fazi pronađen veoma veliki broj i to u svim ratničkim grobovima, jasno govori da je došlo do jače strukturiranosti autarijatskih vojnih formacija. Sada se znači više ne naglašava uloga jednog

⁶⁴² Čović, 1987, 614

⁶⁴³ Benac-Čović, 1957, 51; Papazoglu, 1969, 350

⁶⁴⁴ Vasić, 1982; Čović, 1987, 617

⁶⁴⁵ Benac-Čović, 1957, 46

istaknutog ratnika u borbi (kao što bi bili neposredni dvoboji pojedinaca, nesinkronizirani juriši i povlačenja) nego, primarno, uloga čitave cjeline-formacije sa specificiranim rasporedom i dužnostima svakog učesnika u borbi i jasnim poretком snaga, jer kratki mač može pokazati sve svoje ubojne kvalitete i prednosti nad dužim mačem samo u bliskoj borbi i u zgusnutom rasporedu i kojem je ratnik-pojedinac samo čavao u okviru čitave cjeline, a dugo koplje i sulica samo u sinkroniziranim napadima, zasipanjem neprijatelja «kišom» sulica ili zbijenom obranom sa dugim kopljima.⁶⁴⁶

Iz sredine VI. st. potiče i primjerak knemida grčkog tipa pronađen u kneževskom grobu u Čitlucima I,5.⁶⁴⁷ Spomenute knemide, su u odnosu na ranije knemide «ravne forme» i ukrašene iskucavanjem, imale i modelirani prostor za mišiće lista, ali su bile i bez modeliranog dijela za koljeno i bez ornamenta (*slike* 182-182a). Na istom lokalitetu je pronađen i brončani umbo štita (*slika* 183), koji je vjerojatno bio import sa sjeverozapadnog Peloponeza.⁶⁴⁸ U ovom razdoblju kako izgleda štitovi su u prvo vrijeme, importirani iz Grčke, a kasnije su bili kopirani od domorodaca u bronci i željezu. Tipovima okruglih štitova koji su se upotrebljavali u ovom razdoblju pripadaju i okovi za štit s umbom u sredini i s koncentričnim rebrima na vanjskom dijelu pronađeni u Vrlazju VII,1, Pilatovićima, Atenici i Romaji. Štitovi na osnovu do sada pronađenog materijala su vjerojatno većinom bili drveno-kožne konstrukcije, jer je nađeno malo brončanih umba (koji je mogao biti ili od čiste bronce ili samo imati brončanu, odnosno željeznu oplatu).⁶⁴⁹ U kneževskom grobu iz Arareve gromile nađen je šljem korinskog tipa (*slika* 184). Šljemovi, ali «iliro-grčkog» tipa, pronađeni su i u Ražanima, V, 1 i Trsteniku na zap. Moravi (*slika* 185).⁶⁵⁰ Fragmenti šljema «iliro-grčkog» tipa pronađeni su i u Talinama tumul II. Članovima «dinastije sa visoravni» sahranjenim u Čitluku I, 5, (*slike* 186-187) i Arareve gromile pripadale su i bojne sjekire sa paralelnim sječivima. Isti tip sjekira je pronađen i u Ražanima tum. VI i u Romaji I, 17. Od tri sjekire spomenutog tipa pronađenih u Čitluku, jedna je bila iznimno malih dimenzija i sigurno nije mogla služiti u praktičnoj upotrebi. Iz Arareve gromile potiče i krampa s unakrst postavljenim sječivima a iz Romaje I, 5 slična krampa s jednim sječivom i s čekičastom udarnom stranom (*slika* 188). Nejasno je da li su krampe u autarijatskom svijetu bile upotrebljavane samo kao oruđe, što im je inače primarna uloga ili su imale izvjesnu ulogu i kao oružje i ratnička oprema.

⁶⁴⁶ Naravno to ne znači da su Autarijati ikada uspjeli da završe ovaj proces prilagodbe svojih «vojski» onom utrojstvu koje su imali grčki hopliti, makedonske falange i rimske republikanske legije.

⁶⁴⁷ Primjerci grčkih knemida iz Sanskog Mosta i Donje Doline su mlađi i datiraju se u V. i IV. st. p. n. e.

⁶⁴⁸ Čović, 1987, 618

⁶⁴⁹ Benac-Čović, 1957, 47, fus. 152

⁶⁵⁰ Garašanin M, 1957, 37-51; Isto, 1973, 509; 511

I u grupi Romaja-Prčevo, u kojoj je udio ratnika bio najvjerojatnije autarijatskog porijekla, a koja se može datirati ili u fazu IVc-2 ili u prve decenije faze Va, se nailazi među grobnim priložima na veliki broj oružja, od čega nešto uvezenog-najzanimljiviji primjerci takvog importiranog oružja su grčka koplja i mačevi.⁶⁵¹ U Pečkoj Banji u muškom grobu pronađena su tri brončana šljema grčko-ilirskog tipa, željezna koplja i dvosjekli krstasti mačevi koji stoje pod grčkim uticajem. Zanimljivi su u istom tumulu i nalazi vrhova strijela skitskog tipa.

Zanimljivo je spomenuti i karakteristično ujednačavanje tipova oružja sa krajem VI. st. i tijekom V. st. p. n. e. *«koje se ogleda u većem broju zajedničkih tipova»*, a koje se dešava ne samo na autarijatskom nego na širem bosanskohercegovačkom i ilirskom području.⁶⁵² Možda je i to pokazatelj pojačane vojničke (ratničke) aktivnosti na zapadno-centralnom Balkanu u ovom razdoblju uslijed čega je dolazilo do bržeg upoznavanja najrazličitijih tipova oružja i kao neumitna posljedica toga i do odabiranja onih boljih tipova, a postupnog odbacivanja lošijih tipova.

Od kraja V. st. pa do kraja IV. st. p. n. e. od tipova oružja najbrojnija su koplja, od kojih se kao nova forma javljaju laka koplja uskog lista koja su služila za bacanje (sulica), dok uloga mačeva sve više opada. Ostali raniji tipovi ofenzivnog oružja se završavaju bez unošenja novih tipova.

Što se tiče predmeta za koje bismo striktno mogli reći da su bili upotrebljavani samo kao oruđa, njih je pronađen veoma mali broj. U prvi red tu, pored spomenutih krampi, dolaze u obzir brusevi nađeni u kneževskim grobovima kao npr. onaj pronađen na Ilijaku, XX, 1, (*slika* 189).⁶⁵³ Kao materijal za izradu oruđa i alata koristile su se i životinjske kosti, što dokazuje i pronađeni fragment koštane alatke iz Talina, XI,⁶⁵⁴

⁶⁵¹ Pronađeni u grobovima I, V, VIII, XVII iz Romaje.

⁶⁵² Čović, 1964, 104-105

⁶⁵³ Benac-Čović, 1957, 35

⁶⁵⁴ Benac-Čović, 1957, 15

Insignije

Najljepši primjerak kneževskih žezla⁶⁵⁵ pronađen je u nekropoli Ilijak, tumul II, grob 1. (*slika* 190). Pronađeni primjerak, izrađen od bronce, pokazuje iznimno visok nivo zanatske i umjetničke umješnosti zanatlija sa Ilijaka. Žezla pronađena u kneževskim grobovima Rajino Brdo XIII,1, Osovo-Papratnica, II, 1 (*slika* 191) tipološki se naslanjaju na prvo spomenuto žezlo.⁶⁵⁶ S druge strane žezlo iz Mejdan Brezje II, 1, se po obliku nešto razlikuje od ostalih objekata za koje možemo smatrati da

⁶⁵⁵ Upotreba skiptara-žezla različitih oblika kao simbola određene vlasti i političkog statusa bila je prisutna još u znatno ranijim periodima, pa se tako nailazi i na paralele upotrebi insignija i u mikenskom svijetu. Graves, 1999, (Mit o Atreju i Tijestu), 321; I u Ilijadi se isto tako spominje (zlatni) skiptar-žezlo kao simbol vrhovne vlasti Agamemnona koji on drži u svojim rukama dok se obraća skupštini vojnika pred Trojom, Homer, Ilijada, II, 101; 109; Kun, 1990, 312-314. Upravo spomenuta scena koju Homer na briljantan način ocrtava, kada Agamemnon iskušava iscrpljene i moralno posustale obične vojnike kojima je bio vrhovni kralj i zapovjednik, na najbolji način pokazuje i značaj koji je skiptar zauzimao u političkoj svijesti mikenskih i "homerskih" Grka. On je bio ta prva oznaka vrhovne političke vlasti (da li samo vrhovne?), a ne ličnost pojedinca, koji je ako sudimo po opisanim dešavanjima u spomenutoj sceni bio samo uživatelj metafizičkog pojma vlasti, tj. ideje o vrhovnoj vlasti materijaliziranoj u obliku skiptara-žezla. U suprotnom, da je ličnost pojedinca bila ta koja sama po sebi predstavlja vrhovnu vlast (kao u slučaju istočnih despotija) ne bi bilo nikakvih razloga da Homer spominje detalj u kojem Odisej uzima skiptar iz ruku Agamemnona (Homer, Ilijada, II, 186) krenuvši da zaustavlja ostale starješine i obične vojnike koji su se povlačili na svoje brodove. Odiseju i ostalim učesnicima te homerovske scene je bilo jasno da autoritet vrhovne vlasti proizilazi prije svega iz skiptra koji je predstavljao materijaliziranu ideju o vlasti. I zahvaljujući korištenju skiptra-žezla, Odisej je i uspio u svome naumu. Istine radi Odisej je u nekim slučajevima upotrebljavao skiptar ne samo kao simbol metafizičkog autoriteta nego i praktičnije, udarajući njime vojnike koji su naročito stvarali pometnju (Homer, Ilijada, II, 199) i Tersita koji se otvoreno suprostavljao Agamemnonu. Po Homeru, skiptar-žezlo koji pripada Agamemnonu nosi oko sebe i božansku areolu, jer je izrađeno od ruku bogova i predano od vrhovnog božanstva određenom čovjeku u smislu simboličkog davanja prava vladavine nad određenim zemljama i narodima (Homer, Ilijada II, 101-104), čime svjetovna vladavina pojedinca postaje "volja" i "milost" božanstava. U Ilijadi (II, 85) se spominju i "žezlonoše knezovi drugi", što znači da su i drugi ahajski knezovi i kraljevi subordinirani Agamemnonu kao oznake svoje časti i stupnja vlasti imali žezla. Svijest o značaju skiptra-žezla kod brončanodopskih i željeznodopskih ljudi, najbolje upravo odražavaju riječi Odiseja upućene ahejskim vojnicima "neka jedan bude gospodar. Neke kraljuje jedan, što skeptar i suđenje dobi. Od sina lukavca Krona nek upravlja po njima druge" (Homer, Ilijada, 204-206). Po Aristotelu kraljeva zakletva se sastojala i u postupku dizanja skiptara (žezla) u zrak, a i statusa Zeusa u Olimpiji je kao znak svoje vladarske moći držala zlatni skiptar (Arheologija, Gavela, 1997, 87).

Vjerojatno je običaj upotrebe skiptara-žezla kao simbola ideje o političkoj vlasti bio raširen kod mnogih naroda i plemena u jugoistočnoj Europi te pronalasci skiptara ili žezla ne bi trebali da budu ništa neobično ni kod željeznodopskih autarijatskih zajednica, pogotovu ako znamo da su i oni posjedovali izvjestan stupanj političke svijesti, koju su neminovno morali materijalizirati u određenim objektima kako bi bila vidljiva i sunarodnicima i strancima. I u rimskoj političkoj tradiciji prisutno je postojanje skiptra (s orlom) kao metafizičkog simbola vlasti.

⁶⁵⁶ O žezlima iz jugoistočne Bosne v. Benac-Čović 1957, 35; 47

su bili oznaka društvenog statusa, što bi moglo sugerirati da je on možda imao drugu namjenu a ne kao statusni simbol. Ipak je teško pretpostaviti da se u jednom grobu kao što je onaj u Brezju, u kojem se nalazi veliki broj nakita, a nedostaje oružje i za koji postoje pretpostavke da je bio "ženski" grob⁶⁵⁷ nađemo neku vrstu oruđa npr. brus ; a uostalom na primjerku iz Mejdan-Brezja, kao ni na ostalim žezlima, se ne nailazi ni na kakve tragove upotrebe kao oruđa, jer na izlizanost površine objekata, koja bi sugerirala da je on korišten kao brus, uopće se ne nailazi.⁶⁵⁸ Zbog toga stojimo na stajalištu da su objekti od valjkastog, glačanog kamena sa bogato izrađenim brončanim usadnikom ili sa specifično oblikovanim brončanim gornjim dijelom (u slučaju primjerka iz Mejdan-Brezja) ipak u prvom redu označavali društveni položaj.

U insignije bi se mogli ubrojiti i «mramorački» tipovi pojaseva, koji su svoje ime dobili po najstarije pronađenom primjerku iz Mramorca (*slika* 192). Ovi pojasevi, koji su izgleda karakterističan element autarijatske kulture⁶⁵⁹ za razdoblja ekspanzije i hegemonije, su izrađeni od velikih izduženih komada lima pravokutnog oblika i suženi simetrično na jednoj strani i ukrašeni skoro u svim primjercima identičnim ili vrlo sličnim načinom iskucavanja. Njima bi se možda izražavala određena pozicija u hijerarhiji autarijatskog političkog entiteta (vjerojatnije političkog ili religioznog karaktera). Metalni pojasevi "mramoračkog" tipa rađeni su uglavnom od srebra. Ilustrativne primjere srebrnog pojasa nalazimo i u Pečkoj Banji i u Umčarima (*slika* 193). Jedino su u slučaju vladarskog groba iz Novog Pazara, dva tamo pronađena «mramoračka» pojasa izrađena od zlata (*slika* 193a). Ovi pojasevi se svrstavaju u dosta široku seriju tipološki odlika nakita rađenih od lima, koji su karakteristika glasinačke kulture starijeg željeznog doba, preciznije rečeno njenih kasnijih faza.⁶⁶⁰

Pored žezla i «mramoračkih» pojaseva u insignije bi se mogli uvrstiti i bojne sjekire, o kojima je više govora bilo u poglavlju o «oružju», a koje u slučaju kneževskih grobova u Ilijak, III,9 , Ražanima, Čitlucima i Ararevoj gromili zamjenjuju žezla.

Iz svega navedenog čini se da su i statusni simboli vlasti na autarijatskom području doživljavali uslijed društveno-političkog i gospodarskog razvitka promjene. U prvo vrijeme uspostave, stabilizacije i vrhunca lokalne kneževske vlasti o čemu je najbolji pokazatelj «Ilijačka dinastija», statusni simboli su bila žezla. Izgleda da su ona u svijesti predstavljala simbol vlasti nad jednom određenom teritorijalnom i plemenskom organizacijom, koja se držala više-manje svojih

⁶⁵⁷ O nalazima u spomenutom grobu v. Benac-Čović, 1957, 47

⁶⁵⁸ Istine radi primjerak iz Mejdan-Brezje je u manjoj mjeri oštećen, ali stupanj, raspored i oblik tih neznatnih oštećenja jasno ukazuju da su nastala ne kao posljedica upotrebe, nego usljed nekih drugih faktora.

⁶⁵⁹ Benac, 1987, 786

⁶⁶⁰ Čović, 1967, 117.

teritorijalnih okvira. Žezlo je primarno moralo označavati društveni autoritet što je podrazumijevalo i zakonodavno-sudsku vlast i upravljanje zajednicom i njenim unutarnjim poslovima koja je u razdobljima prije sve češćih vanjskih i unutarnjih ratova (vrijeme od prve polovine VI. st. p. n. e.) i posebno vremena ekspanzije (prijelaz VI. na V. st. p. n. e.) bila značajnija od vojne vlasti (vojvodske) koja se predstavljala u vidu bojnih sjekira. Naravno to ne znači da je njihova uloga kao vojnih starješina bila minorna, nego samo da ona nije imala toliki značaj koji će dobiti sa VI. st. p. n. e. Od druge polovine VI. st. p. n. e. kada nastupa vrijeme ujedinjena i ekspanzije, statusni simbol postaje primarno bojna sjekira, iako se ona javlja ranije i to u kneževskom grobu Ilijak III, 9. Upravo nalaz sjekire u Ražanima, na teritoriji koja je predstavljala najistureniji autarijatsko-ilirski položaj, gdje je značaj kneza kao vojvode nesumnjivo morao biti veći nego kao sudca i mirnodopskog upravljača, dokazuje da je bojna sjekira prevashodno imala simboličku vezu sa vojvodskom službom. Zato u vrijeme ekspanzije kada je uloga kneza kao vojnog starješine i predvodnika osvajačke vojske više dobivala na značaju nego kao sudca, mirotvorca i upravljača koji se brine za dobro i zaštitu svoje zajednice, bojne sjekire počinju da dobivaju statusni primat, dok se na žezla više i ne nailazi. Kada su osvajanja završena a njegove tekovine stabilizirane, a u ruke Autarijata, posebno njihovog vladajućeg sloja pao obilan plijen a trgovina sa mediteranskim civilizacijama dostigla svoj zenit, ponovo je promijenjen statusni simbol. On sada više nije mogao biti simbol osvajanja i uništavanja, nego nešto što će ostaviti utisak moći, pa i religiozne potvrde vlasti ne samo na predstavnike pokorenih i okolnih naroda, nego i na grčke i italske trgovce i putnike. Zbog toga će se već na samom početku autarijatske hegemonije iz «glasinačkih» narukvica od brončanog lima razviti tip koji poznajemo pod imenom «mramorački» pojas. Njegova izrada od zlata ili srebra upravo dokazuje tu novu želju autarijatskih prvaka za pokazivanjem svoga vladarskog luksuza, što je u njihovoj svijesti podrazumijevalo i tek stečenu moć. A postojanje religioznih motiva koji su vidljivo istaknuti na pojasevima, sugerira da je svijest autarijatskih vladara nakon okončanja ekspanzije težila da svojoj vlasti da religiozno opravdanje svoje vladavine, a znači samim tim i tekovina osvajanja.

Moguće je pretpostaviti i da su pojedini tipovi dijadema, posebno oni pronađeni u kneževskim grobovima, mogli služiti kao simbol vlasti.⁶⁶¹ U prvom redu tu bi ulazio tip dijademe izrađene od brončanog lima s urezanim ornamentom (*slika* 194), koja je i pronađena u kneževskom

⁶⁶¹ Dijademe su u helenističko doba služile kao primarna oznaka vlasti (u prvom redu kraljevske) o čemu simbolično na najbolji način govori anegdota, koju je po Plutarhu Seleuk često govorio; "*Kad bi većina ljudi znala koliko truda zahtijeva samo to da se pročita i napiše ovoliko pisama, dijademe* (u smislu simbola kraljevske vlasti) *bi se valjale svuda po zemlji i niko se ne bi sageo da ih podigne*", *Plut. Moralia, An seni sit gerenda respublica*, XI.

grobu Ilijak III, 9, U istom tumulu, ali u drugim grobovima pronađeno je još primjeraka sličnih dijadema kao u III, 3 (*slika* 195) i III, 2 (*slika* 196). Možda bi se i između ovih dijadema pronađenih u tumulu Ilijak III, koji je sadržavao jedan kneževski i čitav niz drugih bogatih grobova i pojaseva «mramoračkog» tipa mogla utvrditi i organska veza razvitka jednog tipa simbola vlasti u autarijatskim zajednicama. Uostalom dijademe ovog tipa su pronađene i u Ilijaku IV, 1 (*slika* 197) i Rusanovićima XXXV,2 (*slika* 198).

Konjska oprema

Na visoravni je u dva kneževska groba Osovo-Papratnica II, 1 i Čitluci II, 5, nađena i konjska oprema. Ali su samo u nasipu tumula u Čitluku nađene konjske kosti (kao i kosti psa). Konjska oprema iz Osova-Papratnice sastoji se od željeznih žvalja s pritegom, brončanih dijelova uzde, više brončanih razvođača remenja u obliku krstastog tutula, krsta sa šupljim cjevastim kracima, te istog takvog krsta s lunulastim ukrasnim dodatkom. Oprema pronađena u kneževskom grobu iz Čitluka (u istom tumulu su nađene i kosti konja), koji je mlađi grob u odnosu na Osovo-Papratnica, sastoji se od znatno slabije očuvanih željeznih žvalja, te od brončanih razvođača-remenja istog tipa kao i iz Osovo-Papratnica. Ova tipološka sličnost ukazuje na određeni standard koji je vladao u izradi konjske opreme na autarijatskom području. Inače u grobovima nastalim u periodu od kraja VI. st. do sredine V. st. p. n. e. nailazi se inače sporadično na još neke elemente koji bi se mogli vezati za konjsku opremu; na primjer brončani ukras, pronađen u Pečkoj Banji je vjerojatno bio sastavni dio konjske opreme. Na nekropoli Boka (tumul X) su pronađeni dijelovi konjske opreme.⁶⁶²

Ostaci kola pronađeni su tumulima Atenice, i to šina, palaca i čivija od točkova, kao i pralijske i žvalje od konjske opreme. U slučaju muškog, većeg tumula riječ je o kolima sa četiri točka koju su vukla dva konja, u ženskom grobu o dvokolici sa jednim konjem.⁶⁶³

Keramika i metalno posuđe

Keramika je slabo poznata i ne pruža veliku raznovrsnost, iz razloga što su zbog neistraženosti gradina poznati samo oni fragmenti keramičkih posuda koji su pronađeni u grobovima ili u nasipima tumula. A i autarijatsko-«glasinački» grobovi su i sami siromašni sa keramičkim ostacima jer samo 10 % od ukupnog broja otkopanih grobova sadrži priloge u vidu zemljanih posuda ili njihovih fragmenata.⁶⁶⁴ Autarijati su ipak mnogo više voljeli da kao grobne priloge stavljaju skupocjenije i čvršće objekte izrađene od metala. Iz navedenog razloga o keramici

⁶⁶² Tasić, 1979, 92

⁶⁶³ O stavljanju kola, sahranjivanju konja i konjske opreme u grobove, što je sigurno bilo povezano sa izvjesnim religioznim shvatanjima v. Benac-Čović, 1957, 46

⁶⁶⁴ Čović, 1964, 101

koju su upotrebljavali Autarijati može se govoriti samo uvjetno, imajući prije svega u vidu da je naseobinska keramika, znači njen gro potpuno neistražena. Jedino su istraživanja na gradini Kreča iznijela na svjetlo dana iznimno veliki broj fragmenata naseobinske keramike. Brojni nalazi keramike koji potiču od stanovnika ove gradine nesumnjivo pokazuju dosta razvijenu keramičarsku djelatnost u kontinuitetu od srednjeg brončanog doba do posljednje faze starijeg željeznog doba. Na Kreči je nađen i dio pokretne keramičke peći.⁶⁶⁵ Veliko bogatstvo naseobinske keramike pruža i gradina Gradac-Hodidjed u Starom Gradu-Sarajevo Sarajeva. Ali za razliku od Kreče, ova gradina se nalazi na krajnjoj zapadnoj periferiji autarijatskog rasprostiranja.⁶⁶⁶

Uopćeno gledajući, najčešći prisutni keramički oblici su pehari sa dvije drške koje prelaze obod i pehari sa jednom drškom i koso zasječenim obodom u više varijanti, zatim zdjele i pehari na šupljnoj nozi i čitav nit šolja. Metalno posuđe je u dosta slučajeva bilo standardno kao grobni prilog, tako da je njegovo izučavanje lakše nego u slučaju keramike. Pošto je jednim dijelom uvezeno, metalno posuđe sa svoje strane pruža uvid i u gospodarske odnose autarijatskog svijeta sa inostranstvom, njegov intenzitet i razvitak posebno sa grčko-italskim svijetom iz kojeg potiče daleko najveći dio importiranog posuđa. Količina metalnog posuđa, posebno ako je kvalitetno izvedena njegova obrada i ako pripada uvoznom, luksuznom karakteru, pronađena u jednom grobu indirektno ukazuje i na društveni položaj pokojnika, odnosno na svoj način omogućava i kakvu-takvu rekonstrukciju društvenog života.

U fazi IV b najbrojnije zatupljen oblik je trbušasti pehar s kraćim ili dužim vratom i koso zasječenim obodom, te s jednom visokom drškom. Pored ovog oblika među robnim priložima pronađeni su i sljedeći keramički tipovi: pehari ravnog oboda s jednom drškom i bez ukrasa, šolje sa dvije drške, pehari s dvije drške vezane za jezičaste nastavke na obodu, zdjele s uvučenim obodom, glatkim ili ukrašenim širokim kosim kanelurama i kupe koje su na nozi ukrašene na isti način. Najveći dio keramičkih fragmenata pronađenih u grbovima IVc-1 faze pripada peharima s jednom ili dvije drške, i to sljedećim tipovima: bikonični pehar s jednom drškom i bradavicama simetrično raspoređenim na trbuhu, trbušasti pehar s jednom drškom, pehar ukrašen vertikalnim kanelurama na ramenu. Naravno i pojedini raniji oblici nastavljaju život i u ovoj fazi. I u IV c-2 keramika pokazuje sklonost ka čuvanju starih oblika, a dijelom i ukrasa. Zastupljeni su u ovoj fazi sljedeći oblici: zdjele s uvučenim obodom, pehari s dvije drške i ravnim obodom i posebno često

⁶⁶⁵ Kosorić, 1995, 9-13

⁶⁶⁶ Sondažna istraživanja na ovoj gradini vršena su pod vođstvom mr. Lidije Fekeže, i rezultati još uvijek nisu objavljeni. Za više informacija o gradini Gradac-Hodidjed pogledati terenski dnevnik iskopavanja iz septembra 1981 god. Gradac-Hodidjed, registar Arheologija-Stari Grad, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa Kantona Sarajevo.

pehari s koso zasječenim obodom i jednom drškom. Od keramike se rjeđe nailazi i na kupu sa šupljom koničnoj nogom koja može imati na obodu po četiri simetrično raspoređena vertikalna rebra što strče iznad oboda. U ovoj fazi su zastupljeni i pehari slični kantarusu, s dvije drške koje se oslanjaju na duge, jezičaste izraštaje postavljene ukoso na obodu. Ono što je bitno za ovu fazu to je činjenica da se u njoj prvi put javlja na autarijatsko-«glasinačkom» području keramika izrađena na lončarskom kolu, kao što su fragmenti veće posude, vjerojatno jonske produkcije (Sjeversko tum. VII), oinohoe iz Lisja polja i keramički fragmenti iz Pilatovića. U Va fazi su ostali u upotrebi keramički oblici koji su bili karakteristični za prethodne faze; zdjele s uvučenim obodom, pehari s dvije ili jednom drškom.

U fazi IV b se prvi put u okviru glasinačke kulture starijeg željeznog doba javlja i metalno posuđe, koje je sve do kraja egzistencije glasinačke kulture, na osnovu svojih tipoloških karakteristika, uvoženo najviše iz južne ili srednje Italije i balkanske Grčke.⁶⁶⁷ Tako su i primjerci brončanog posuđa pronađeni u kneževskom grobu na Ilijaku datirani u fazu IVc-1 porijeklom iz južne ili srednje Italije. Tako se nailazi na pehar s jednom drškom i kljunom za izlivanje oinohoe. Ovaj primjerak je nađen u istom onom grobu u kojem su pronađena i čuvena glasinačka *kultna kolica*. U kneževskom grobu Ilijak II, 1, pronađeni su brončani skifos (*slika* 199) na kojem se još uvijek mogu primijetiti tragovi željeznih drški,⁶⁶⁸ bazen s izvraćenim obodom ukrašenim ispupčenjima izvedenim tehnikom iskucavanja (*slika* 200), zdjela s kratkim vratom, ukrašena kratkim ispupčenjima-rebrima na trbuhu (*slika* 201) i mala omfalos-fiale iz istog groba. Jedna brončana posudica je pronađena i u kneževskom grobu na Rajinom brdu. Brončano posuđe je najvećim dijelom pronađeno i u kneževskim grobovima Rajino Brdo (Ilijak XIII), Osovo i Brezje, i to jedna fiale s visokim posebno profiliranim omfalosom, tri fiale s omfalosom uobičajenog oblika, lotos fiale i bazen većih dimenzija s izvraćenim obodom ukrašenim iskucanim ispupčenjima (*slika* 202). Iz Osova, II,1 potiče jedna mala, plitka zdjela s ispupčenjima na dnu (*slika* 203). Iz grobova u Čitluku i Pilatovićima koji pripadaju fazi IVc-2 iskopano je brončano posuđe već standardnog tipa bazena i rebraste zdjele (*slika* 204). U ovoj fazi se inače brončano posuđe javlja i u grobovima koji ne pripadaju kneževsko-vladarskoj kategoriji kao npr. u Brankovićima, tum V, 1; Potpećinama, XVIII, 1-2; Zagrađe i, 3; i Podgradac-Kusaće, II. Primjerci iz Brankovića i Potpećina pripadaju vrsti s figuralnim predstavama-grifona. Posudi iz Zagrađa vjerojatno pripada i ukras u obliku dviju stiliziranih glava ptica ili grifona koji je potpuno isti kao onaj pronađeni u Atenici. Spomenute posude su vjerojatno došle na autarijatski prostor importom iz kontinentalne Grčke. Grobne nalaze

⁶⁶⁷ Benac-Čović, 1957, 35-36

⁶⁶⁸ Benac-Čović, 1957, 35

iz grupe Romaja-Prčevo odlikuje dosta keramike, od čega samo pojedini importirani komadi – jedna antička chytra i skifos s početka V. st. p. n. e. U tumulu I, grob 15 iz Romaje pronađen je i pehar s jednom drškom.

U monumentalnom grobu u Novom Pazaru su od keramike i posuđa nađene olpe sa Dionisom i satirima i kiliks sa predstavom psa, 2 crnofiguralne vaze iz posljednje decenije VI. st. p. n. e. brončana posuda-hidrija sa drškom u obliku nage muške figure, minijatura oinohoe sa kljunastim izlivnikom, dva suda na tronošcima, *cista a cordoni*, cjediljka sa životinjskom figurom na poklopcu i dugačkom drškom koja se završava glavom ovna i srebrna fiala mesomfalos sa pozlaćenim aplikacijama na unutrašnjoj strani. U Atenici su nađeni fragmenti krčaga, rađenog na vitlu, sa kljunastim izlivkom i horizontalnim mrkocrvenim trakama na vratu i trbuhu,

Uvozno brončano posuđe grčko-italskog porijekla i u fazi Va zauzima značajno mjesto. Posebno je potrebno istaći grob u Čitlucima V, koji je uz ostalo brončano posuđe sadržavao i jedan skifos s figuralnim ukrasom, i dva posrebrna vrča s jednom drškom antičkog tipa.

Rezultati antropoloških istraživanja

Biološko stanje autarijatskog stanovništva

Vrlo je teško dobiti bar približne podatke o brojnosti autarijatske populacije i naseljenosti područja sjeverne varijante glasilačke kulture starijeg željeznog doba, bilo gledano u cjelini bilo samo po pojedinim oblastima ovog autarijatskog kompleksa. Antički pisci mogu dati samo one podatke koji su uzeti paušalno ili na osnovu procjene. Tako Strabon daje neodređeni podatak da su Autarijati nekada, vjerojatno u fazi svoje ekspanzije i hegemonije, bili najveći ilirski narod (μέγιστον..... Ἰλλυριῶν ἔθνος).⁶⁶⁹ Za vrijeme seobe Diodor spominje cifru od 20 000 (δισμυρίους) Autarijata, muškaraca, žena i djeca koju je brojala samo jedna od izbjeglih autarijatskih skupina i koja je naseljena u blizini planine Orbel.⁶⁷⁰ Kada govori o istoj skupini, Orozije ne navodi nikakvu cifru, ali zato ističe veličinu (*multitudinem*) autarijatskog naroda, koja bi se mogla u smislu teksta tumačiti bilo samo kao isticanje mnoštva ove skupine ili autarijatskog naroda u cjelini.⁶⁷¹ Sve prezentirani cifre i podaci jasno sugeriraju da su Autarijati predstavljali jednu brojnu narodnosnu zajednicu ilirske unutrašnjosti koja po svojoj brojnosti nije zaostajala za razvijenim zajednicama Mediterana.

I poslije seobe Autarijati se ističu svojim brojnim ljudstvom. Na azijskoj strani Helesponta, kod grada Lampsaka nalazila se najamnička skupina sastavljena od Autarijata u brojnom stanju od pet tisuća (πεντακισχίλιοι) ratnika.⁶⁷² Ako bismo svakom od ovih 5 000 ratnika dodali i njegovu porodicu, uključujući žene, djecu i starce na koje bismo mogli odbiti 4/5 populacije, onda bi broj pratnje autarijatskih najamnika u Lizimahovoj službi iznosio oko 20 000 osoba. Zajedno sa ratnicima populaciono stanje skupine iz koje je Lizimah vrbovao najamnike iznosilo bi oko 25 000 osoba. I poslije masakra nad najamničkom skupinom koju spominje Polijen, poznato je da je preostalo još dvije tisuće (δισχίλιοι) autarijatskih najamnika, koji su prebjegli Antigonu.⁶⁷³ Ako bismo i na njih primijenili spomenutu formulu procjene populacionog stanja, onda bi i populaciona baza te najamničke skupine iznosila 10 000 osoba. Znači u periodu 302. i 301. god. p. n. e. u Lizimahovoj službi se nalazilo ukupno oko 7 000 autarijatskih najamnika, što bi onda moglo značiti da je ukupna populaciona masa iz koje su poticali najamnici brojala između 35 000 i 40 000

⁶⁶⁹ Strab. Geo. VII, 5, 11

⁶⁷⁰ Diod. XX, 19, 1

⁶⁷¹ Oros. III, 23, 36

⁶⁷² Pol. IV, 12, 1

⁶⁷³ Diod. XX, 113, 3

ljudi. Drugo je pitanje odakle je ovih 7 000 najamnika regrutirano; do sada je ponuđeno više različitih mišljenja, ali precizni ili bar zadovoljavajući odgovor još uvijek nije ponuđen. Po Tarnu, Autarijati u Lizimahovoj službi su pripadali onoj skupini koju je Kasander naselio u oblastima pod svojom kontrolom. Po Tarnu, kada je stvorena koalicija između većine dijadoha uključujući i Kasandera i Lizimaha protiv Antigona i Demetrija 302. god. p. n. e., Kasander je dozvolio Lizimahu da na njegovoj teritoriji regrutira Autarijate, koje je naselio oko Orbela. Slično mišljenje, samo s tim da o Autarijatima govori kao o Tračanima imaju i Griffith i Parke. Na istoj liniji, sa spomenutom trojicom nalazi se i Launey.⁶⁷⁴ Nasuprot njima stoji teza F. Papazoglu, koja u svome radu "Autarijati i Lizimah" tvrdi da je 7 000 autarijatskih najamnika regrutirano prilikom Lizimahovog I Getskog pohoda, koji se odigrao između 310. i 303. god. p. n. e.⁶⁷⁵ kada je uz Dunav naišao na one Autarijate koje spominje Apijan⁶⁷⁶ koji su se tek doselili u te oblasti ili su se još uvijek nalazili u pokretu.⁶⁷⁷

Posredno zbog ovako velikih cifara koje se odnose na doba seobe, i na Autarijate u postseobenoj epohi, možemo da zaključimo da su prije sredine IV. st. p. n. e. i katastrofe koja ih je zahvatila Autarijati predstavljali izvjesno dosta brojnan narod, kada su već u najkritičnijim trenucima svoje povijesti i sumraka svoje egzistencije raspolagali sa tako brojnom populacijom.

Na osnovu broja grobova, dužine perioda u kojem je vršeno sahranjivanje i moguće stope mortaliteta Fiala je došao do zaključka da je uže glasinačko područje (visoravan i porječje Prače) u prapovijesnom razdoblju moglo imati oko 10 000 stanovnika.⁶⁷⁸ Naše je mišljenje da je biološka masa Autarijata na glasinačkom području u zenitu njihove moći odgovarala procjeni koju je dao Fiala, ali da je kada se, ima u vidu, kompletna jugoistočna Bosna ona morala biti znatno veća. Razloge za to nalazimo u velikom broju gradina, od kojih su neke bile iznimnih dimenzija i služile su kao stalna naseobina većem broju ljudi, kao što su Ilijak.

Svi ovi podaci ukazuju da su Autarijati predstavljali brojnan narod, koji je nažalost imao tu nesreću da krajem IV. st. p. n. e. doživi više katastrofalnih događaja, uključujući porobljivački rat od strane Kelta, smrtonosne epidemije, fizičku ekstreminaciju velikih razmjera, i istrebljivanje u dijadoškim ratovima. To je u tolikoj mjeri oslabilo biološku supstancu autarijatskog naroda da je njegova nekadašnja brojnost postala samo daleka reminiscencija na "najveći ilirski narod".

Rezultati antropoloških istraživanja

⁶⁷⁴ Tarn, 1927, 502; Griffith, 1936, 54; Parke, 1933, 216 i Launey 1949, 370

⁶⁷⁵ *Diod.* XXI, 11, (u excerptu Konstantina Porfirogenita 2, 253)

⁶⁷⁶ *App.* III. 4

⁶⁷⁷ Papazoglu, 1970, 343-345

⁶⁷⁸ Fiala, 1894 A, 757-760

Na temelju arheoloških nalaza i zaključaka koji bi proizašli iz proučavanja antropologije prapovijesnih stanovnika Glasinca, može se bar djelomično i uopćeno dati odgovor na pitanja o njihovom porijeklu, zemljopisnoj rasprostranjenosti i rasnoj pripadnosti. U tom pogledu je akcent istraživanja bio usmjeren na lubanje, kao dijelove iskopanih skeleta.

Prvi koji se tim pozabavio bio je Weisbach. On je u dva navrata objavio rezultate svojih istraživanja.⁶⁷⁹ Ukupno je obradio 63 lubanje, ali je on cjelokupni osteološki materijal tretirao jedinstvenim, iako u tumulima jugoistočne Bosne, pored prapovijesnih grobova ima i grobova iz rimskog doba i iz srednjeg vijeka.

Naknadno je Živko Mišić je izvršio reviziona istraživanja i došao do sljedećih zaključaka:

- Samo se 18 lubanja može sa sigurnošću pripisati nosiocima glasinačke kulture, od čega se ovoj kulturi mogu pripisati još tri lubanje.⁶⁸⁰

Od toga broja 16 se datira u željezno doba, to 11 u VI. st. p. n. e., dvije između VI. i V. st. p. n. e., dok se tri mogu šire datirati u željezno doba. Kasnom brončanom dobu X – IX. st. p. n. e. pripada jedna lubanja, a za jednu se ne može reći da li pripada brončanom ili željeznom dobu.

U stvari samo sa jedne lubanje je bilo moguće uzeti potpune facijalne mjere.

- Od 18 lubanja, 9 pripada ženskom polu, 8 muškom, dok se za jednu sa sigurnošću ne može odrediti pol, iako vjerojatno pripada ženskoj osobi.⁶⁸¹
- Preliminarni zaključak ovih istraživanja predočava da su :

17 % lubanja dolihoidne, 47,2 % su mezodolifalne, 29,2 su branihefalne, a samo jedna je hiperbranihefalna (*slika* 205). Ovo govori da je autarijatsko-«glasinačko» stanovništvo bilo prilično genetski izmiješano,⁶⁸² ali da ipak prednjači tip mediteransko-dinarske podrase. Potrebno je naglasiti da je Mikić najviše svoj rad bazirao na antropološkim nalazima iz nekropole iz Čitluka, tako da se i njegovi zaključci primarno mogu najviše odnositi na «zajednicu sa visoravni».

I sačuvani skeleti prikazuju bar okvirno fizički izgled kod Autarijata. Skeleti pokazuju uglavnom niži prosječni rast kod populacije koja je bila nosilac glasinačke kulture. Pokojnik

⁶⁷⁹ Weisbach, 1895, 105 i dalje, i Weisbach-Glück, 1901, 351 i dalje.

⁶⁸⁰ Od 63 lubanje koje obradio Weisbach, pored onih koje se mogu pripisati glasinačkoj kulturi, može se smatrati da je jedna iz rimskog vremena, dvije sigurno, a pet vjerojatno iz srednjeg vijeka. Ostali primjerci se ne mogu hronološki datirati.

Čović-Mikić, 1973 29 i d.

⁶⁸¹ Naučni metod za izračunavanje pola obuhvaća 12 elemenata na lobanji, ali u glasinačkom slučaju bilo je moguće da se osloni samo na 6. Čović-Mikić, 1973, 43 i d.

⁶⁸² Ovo se dobilo na osnovu izračunavanja index-a 8/1 (index dužine i širine lobanje) Čović-Mikić 1973, 51.

(muškarac) iz Pilatovića III, 6 koji je u trenutku smrti bio star oko 50 godina, bio je visok *in situ* približno 170 cm.⁶⁸³ Skeleti 14 odraslih individua oba pola pronađenih u tumulu Podilijak-Sjeversko (nastao u VII. ili VI. st. p. n. e.) bili su *in situ* dugački između 160 i 170 cm.⁶⁸⁴ Znači da bi osnovna antropološka karakteristika ove populacije bila srednji i niži rast.

Osteološki materijal može svjedočiti i o medicinskom znanju stanovnika glasinackog područja. Na dvije mandibule su konstatirani primjeri zubnih oboljenja, zbog kojih su izvršene kirurške intervencije. U prvom slučaju, na individui koja je u trenutku smrti bila stara između 30-40 godina, je na lijevoj strani mandibule došlo do gangrene, te je na spoljnoj strani mandibule izvršen kirurški zahvat metalnim predmetom. Ovom intervencijom odstranjen je dio oboljelog koštanog tkiva. U ovom slučaju može se smatrati da je zahvat imao pozitivan ishod. U drugom slučaju riječ je o muškoj osobi, koja je u trenutku smrti imala između 40-50 godina i koja je na vilici imala neinfektivnu cistu, te je i ovdje moralo doći do intervencije radi odstranjivanja oboljelog dijela sa zubom.⁶⁸⁵ Nije poznato da li su ovakvi zahvati bili obavljani uz pomoć nekog narkotika, ili je "ljekar", odnosno vrač uspijevao da uz pomoć svoje duhovne moći utiče na bolesnika i smiri bol, a moguće je da su se kirurški zahvati obavljali bez ikakve narkoze.

⁶⁸³ Zotović, 1979, 36

⁶⁸⁴ Mikić, 1979, 198

⁶⁸⁵ Mikić, 1978, 37-51; Stipčević, 1989, 68-69

IV. DIO

DUHOVNA KULTURA

Vrela za saznanje o duhovnom životu Autarijata, zastupljena su isključivo u pronađenim ostacima njihove materijalne kulture. Kada se govori o vrelima za rekonstrukciju religioznog života Autarijata u prvom redu tu dolaze u obzir mnogobrojne nekropole grobove, te pojedini grobni prilozi koje bismo mogli povezati sa postojanjem određenih kultova a postoji i jedan pisani podatak kod Stjepana Bizantinca. Istraživanje umjetničkog senzibiliteta kod Autarijata uglavnom je orijentirano na izučavanje estetskog izražaja na nizu predmetima koji su bili u funkciji grobnih priloga. Slikarstvo na stijenama, isto evidentirano na autarijatskom području, dosada uopće nije bilo dublje i sadržajnije izučavano, iako upravo ono predstavlja najoriginalniji vid izražaja autarijatskog estetskog duha, bar u ranim fazama razvoja autarijatske narodnosne i kulturne zajednice.

Inače kada se govori o duhovnom životu Autarijata (i u religioznom i u umjetničkom aspektu) mora se naglasiti jedna osnovna njegova karakteristika-izraženi *konzervativizam* i sklonost što je moguće dužem zadržavanju starih formi, ili bar njihovom prilagođavanju, bez narušavanja temeljnih načela na kojima počivaju, novim strujanjima. Ta crta njihovog načina života (ali samo u duhovnom aspektu) lako se može objasniti mentalitetom dinarskih, gorštackih i stočarskih zajednica koje upravo na polju duhovnosti pokazuju visok nivo nepovjerenja prema novinama, te sklonost zadržavanju starih duhovnih obrazaca bez obzira koliko oni već bili anakroni.

Religija

Religiozno-duhovni život Autarijata, odnosno zajednica iz kojih su oni potekli, i pored konzervativnosti duha, ne bi smjeli zamisliti kao jedan posve autarhični i nepromjenljivi aspekt njihovog života. I doživljaji religioznosti ne samo kod Autarijata, nego i u slučaju drugih zajednica nalaze se u stalnom procesu razvitka. Čak i ako religijska osnova i dogma ostaju isti, njihovi doživljaji kod različitih generacija, u skladu sa društveno-političkim, gospodarskim i drugim prilikama i njihovim preobražajima, su drugačiji. I u sklopu gore spomenutih aksioma potrebno je promatrati i religioznu svijest Autarijata, koja je nesumnjivo i sama prolazila kroz različite stupnjeve razvitka, da bi na kraju dostigla takav stupanj da je bila kadra da vrši i poistovjećenje svog

religioznog sistema (ili samo njegovog dijela) sa religioznim sistemima mediteranskih naroda. Religiozni život je igrao bitnu ulogu ne samo u životu pojedinca, nego su na njemu sigurno počivala i načela na kojima je funkcionirao i javni život, jer je vjerovanje u ista božanstva, isti religiozni ritus odnosno upražnjavanje istog religioznog sistema bio je još samo jedan, i to vrlo bitan, element autarijatskog jedinstva, odnosno i na njemu se izgrađivala zajednička svijest.

Imajući u vidu zajedničko ilirsko i šire indoeuropsko podrijetlo, balkansko zajedničko zemljopisno okruženje, i sličan nivo razvitka i načina života, osnovni elementi religijskih shvaćanja i prakse Autarijata morali su biti zajednički ili bar slični sa okolnim narodima. Sklonost Autarijatske narodnosne zajednice prema konzervativizmu najviše dolazi do izražaja, više nego i u umjetničko-estetskom izrazu, upravo na religijskom segmentu duhovne kulture, jer su Autarijati starijeg željeznog doba svoju religijsku svijest baštinili na jednom dugom kontinuiranom duhovnom razvitku bez naglih promjena, koji je otpočeo još u eneolitu.

Indoeuropske populacije koje u eneolitu i u ranom brončanom dobu prelaze preko ili ostaju na prostoru Bosne i Hercegovine, novo gospodarstvo, upotreba metala i sve češće ratovanje donose sa sobom i promjenu u religioznoj svijesti koja se manifestira u zamijeni vrhovnog ženskog božanstva sa muškim božanstvom i u novom odnosu prema pokojnicima. Odnos prema pokojnicima, predstavljen u vidu kulta predaka, na prostoru obuhvata glasinačke kulture je bio vrlo izražen, i čini se kao da je imao i primarnu ulogu u religioznoj i uopće duhovnoj svijesti nosilaca glasinačke kulture.⁶⁸⁶ Još u prvo vrijeme istraživanja glasinačkog područja su M. Hørnes (koji ju je

⁶⁸⁶ To je tako različito od nosilaca BH neolitskih kulturnih grupa, od kojih nije pronađena do sada, nijedna nekropola. Samo su mjestimično pronađeni skeleti odraslih individua i djece u Zelenoj Pećini, Lisičićima, Ravlića pećini, te tragovi ritualnog žrtvovanja i sahranjivanja djece u Obrima I i II. Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 18

Neolitske kulture ni u fizičkom ni u duhovnom pogledu nisu mogle da izdrže pritisak sa istoka. Odsustvo nekropola ili bar nekih elemenata ritusa sahranjivanja kod neolitičara BiH, miroljubivih zemljoradničkih zajednica, sugerira da su oni bili etnokulturne zajednice čiji su kolektivna svijest i način života prevashodno bili okrenuti životu, dok je smrt bila jedna oblast o kojoj su oni željeli da razmišljaju što je moguće manje. Njihova primarna okrenutost u duhovnom svijetu ležala je ka odgonetanju pitanja plodnosti i rađanja života, a ne njegovog nestanka. Rađanje života su možda doživljavali i kao ponovno rađanje (reinkarnaciju), čime bi i pridavanje velikog značaja sahranjivanju i kultu smrti postalo izlišno, jer bi se onda čitavo postojanje promatralo kroz prizmu stalnog ovozemaljskog života, podijeljenog u više ciklusa rađanja tj. obnavljanja života. A da bi se život ponovo obnovio bilo je potrebno da se umilostive sile plodnosti. Rijetki sukobi među neolitskim zajednicama, i njihova miroljubiva koegzistencija doprinijeli su tome da se osjećaj sigurnost za život pojedinca povećava. Zbog svega navedenog ne treba da nas čudi da nismo naišli na komplekse neolitskih nekropola na tlu BiH. Ali izbjegavanje da se posveti u većoj mjeri i pitanju nestanka i smrti u duhovno-religioznom smislu je imalo i jednu svoju negativnu posljedicu, jer je u svijesti neolitičara stvorilo dojam bezbrižnosti, iluziju sigurnosti i duhovnu, a samim tim i fizičku neotpornost, što će se sve osjetiti u vrijeme indoeuropske seobe.

prvi iznio) i S.Reinach (koji ju je detaljnije razradio) zastupali teoriju po kojoj je Glasinačka visoravan bila općeilirski "*campus sacer*", svetište gdje su donošeni mrtvi kako bi se pod zaštitom "božjeg mira" sahranili, stvarajući tako od visoravni neku vrstu panilirskog svetišta, posvećenog prostora za mrtve.⁶⁸⁷ Nedosljednost i neodrživost teorije po kojoj je Glasinačka visoravan bila neka vrsta panilirskog obitavališta mrtvih dokazao je Franjo Fiala. Po Fiali, veliki broj tumula je rezultat «*brojnije naseljenosti pojedinih oblasti...*» što je posljedica podesnosti tih krajeva za bavljenje stočarstvom, a ne postojanja panilirskog «*campus sacer*».⁶⁸⁸

Umrli članovi zajednice, sahranjuju se u grobnim humkama (**tumulima**) različitih dimenzija, zavisno od statusa koji je pokojnik uživao.⁶⁸⁹ Ovakav odnos prema pokojnicima, u životu narodnosnih i kulturnih zajednica na prostoru gdje je živjela autarijatska narodnosna zajednica ne iskazuje se samo kao novi tip sahranjivanja, nego prije svega kao jedan bitan aspekt njihovog

S druge strane indoeuropske zajednice, kojima je pripitomljavanje konja i upotreba metala kao oružja, potpuno izmijenilo stil života, imale su sasvim drugačiji odnos prema smrti. Stalni ratovi, osvajачki pohodi i mnogo brži, suroviji i agresivniji način života doprinijeli su da se pojedinac sa smrću suočava mnogo češće nego balkanski neolitičar, na čije su se zemlje pokrenule indoeuropske mase. Za njega je smrt postala redovna pojava i kako bi se održavao stalni ratnički duh i smanjio strah o neizvjesnosti smrti s kojim se ratnik stalno susreće, bilo je potrebno da i duhovna svijest slijedi novi pravac, u kojem smrt dobiva posebno mjesto i njenom pitanju se posvećuje znatno više pažnje, jer je pokojnika, posebno ako je on napustio zajednicu nasilnim pute, trebalo zadržati u okruženju svoga roda. Sve je to vodilo pojavi da kult predaka stekne prevagu u odnosu na ostale kultove, ali i da poveća duhovnu snagu, agresivnost i smanji strah od smrti kod ratničkih zajednica koje su dolazile iz crnomorskih stepa.

Naravno to apriori ne podrazumijeva da su matrijarhalne zajednice, kojima su većinom pripadali neolitičari, same po sebi (jer su zasnovane na prvenstvu žena u društvenoj hijerarhiji) neotporne i neratoborne. Primjer ratoborne i žilave Irokeške konfederacije, koja je u svojoj osnovi bila matrijarhalno društvo, na najbolji način demantuje da su patrijarhalne zajednice samim tim što u njima muškarac ima glavnu društvenu ulogu jače i izdržljivije i predodređene na pobjedu u sukobu sa matrijarhalnim zajednicama. Irokezi su bili superiorni u odnosu na okolne narode sličnog društveno i ekonomskog stupnja razvitka i tek su bili poraženi od tehnološki znatno jače i brojnije zajednice a i to nakon skoro dvostoljetnog sukobljavanja. U slučaju balkanskih matrijarhalno-neolitskih zajednica, one su nestale jer su se suočile sa bolje organiziranim, duhovno odlučnijim i smjelijim, tehnički usavršenijim i bolje naoružanim zajednicama, a ne zato što su bile matrijarhalne.

⁶⁸⁷ Hörnes, 1889, 134-149; Benac-Čović, 1956, 36

⁶⁸⁸ v. dijalog Fialin sa Salomonom Reinachom vođen u augustu 1894 god; (Fiala, 1894 A)
Fiala, 1894 ,A, 757-760

Spomenica, 1988, 50

⁶⁸⁹ O sahranjivanju u tumule, v. Čović, 1976, 78-82; uopće o ilirskom pokapanju i religioznim manifestacijama Stipčević, 1974, 180-191; 218-228; Wilkes, 2001, 254-260

sveukupnog religijskoj sistema. *Kult predaka*⁶⁹⁰ ostaje tako jedan od najbitnijih aspekata duhovnog života nosilaca kulturnog, etničkog i narodnosnog razvitka tijekom brončanog i starijeg željeznog doba na širokom prostoru koje je u protohistorijsko doba bilo vezano za Autarijatsku narodnosnu zajednicu. Čak i kada veći dio prostora BiH napusti praksu sahranjivanja pod tumulima, vjerojatno zbog određene promjene u općem kulturološkom pogledu i pređe na sahranjivanje u nekropolama ravnih grobova, autarijatske zajednice ostaju vjerne sahranjivanju pod tumulima.

Tumuli su dali obilje podataka o manifestacijama kulta predaka. Tako možemo konstatirati da se sam obred sahranjivanja sastojao od sljedećih faza; Prvo bi se prostor na kome će biti podignut tumul obredno «očistio» vatrom (purifikacija), zatim bi se obavljale žrtve paljenice u blizini ili nad grobom. U većini kneževskih tumula pronađeni su žrtvenici, koji dokazuju postojanje ritualnog žrtvovanja. Pošto je pokojnik bio pokriven slojem zemlje, vršili bi se obredi magijske prirode. Predmeti, od kojih možda neki nisu direktno korišteni u magijskom obredu, bi bili razbijeni ili samo oštećeni nad grobom, a njihovi ostaci razbacani po grobu ili položeni uz mrtvaca. Naročito je bila uobičajena praksa lomljenja mačeva na više dijelova; u kneževskim grobnicama mačevi su redovno polomljeni na više dijelova.⁶⁹¹ A na praksu lomljenja mačeva i koplja, koji su sigurno bili vlasništvo pokojnika, se nailazi veoma često i u ratničkim grobovima.⁶⁹²

⁶⁹⁰ Kult predaka (mrtvih) je već u eneolitu zamijenio stari kult plodnosti kao dominirajući aspekt religiozne svijesti. Ali to nije značilo i potpuno išezavanje ovog mediteranskog kulta, I on je iako je izgubio prvenstvo, ipak našao svoje mjesto u novoizgrađenim religijskim sistemima etničkih, narodnosnih i kulturnih kompleksa i zajednica metalnog doba.

⁶⁹¹ Benac-Čović, 1957, 38

⁶⁹² I u starogermanskom epskom ciklusu o rajnskom blagu, Nibelunzima, Sigurdu i Valkiri ispričanom u Edama nailazi se na detalj o čarobnom maču Gramu, koji je bog Votan poklonio Sigurdovom ocu Sigmundu. Na svojoj samrti Sigmund je Gram ostavio svojoj ženi, ali prepolovljen napolu. I u "Pjesmi o Rolanu", nalazimo na sličan detalj. U momentu kada je Rolan shvatio da mu se bliži kraj, pokušao je da slomi svoj začarani mač Dirandal kako on ne bi pao u ruke neprijatelja. Analogije između spomenutih slučajeva zabilježeni zahvaljujući narodnoj tradiciji sa običajem lomljenja oružja poglavito mačeva u kneževskim grobovima i većini ratničkih grobova su očigledne. Znači osnova ideje o lomljenju mačeva koji su pripadali velikašima i istaknutim ratnicima leži u "želji" posjednika mača ili njegovih nasljednika i prijatelja da mačeve niko više ne može koristiti. Mačevi su predstavljali najindividualniju vrstu oružja usko povezanu sa njegovim vlasnikom. I samim tim je bilo i razumljivo da su oni nosili u sebi i neku specifičnu magijsku posvećenost, čak i određenu osobnost što se najbolje izražava upravo kroz činjenicu da mačevi nose, kao i ličnosti, imena. Iz ovoga je proizilazilo i vjerovanje po kojem je metafizička posvećenost i osobnost mača sa istinskim posjednikom mača (i tijelom i duhom) sudbinski i neraskidivo vezana. Lomljenjem bi se pokušavalo spriječiti i da neko ko nije dostojan toga ili neprijatelj dođe u posjed mača i tako iskoristi i njegovu "magičnu" moć koja je proslavljala stvarnog vlasnika i ujedno bila i dio i njega samoga. Znači vjerovalo se da bi otuđenjem mača istaknutog vlasnika, preko

Na postupak sličan spomenutom autarijatskom običaju se nailazi i u slučaju grobnih priloga u ratničkim grobovima Skordiska uz koje su prilikom ukopa polagana savijena ili slomljena ili samo djelomično oštećena koplja.⁶⁹³ Pojava da se polomljeni željezni mačevi polažu u grobnice uvijeni u tkanine,⁶⁹⁴ osvjedočeno u kneževskim grobovima Ilijak III,9 i Ilijak II, 1, možda ukazuje i na neko ritualno posvećenje oružja koje je pripadalo istaknutom pokojniku tijekom samo kulnog izvođenja prilikom sahranjivanja. Na kraju bi se nad grobom obavila žrtvena gozba prisutnih (daća), koja je imala simboliku magijskog opštenja učesnika gozbe i božanstava, odnosno pretpostavljene nadnaravne svijesti. Svjedočanstvo o postojanju daće pružaju nalazi životinjskih kostiju, fragmenti keramičkih posuda u kojima su hrana i piće donošeni na grob, sve pronađeno u nasipima tumula.

Podizanje kamenog vijenca oko tumula, sigurno ima simboličko-magijsku vrijednost želje živih da svoj svijet koncentričnim krugovima odvoje od svijeta mrtvih. Sličan primjer imamo u «*Odiseji*» (pjevanje XI), u slučaju kada Odisej silazi u podzemni svijet i u njemu se iscrtavanjem kruga izdvaja (ili štiti?) od sjeni pokojnika koje su došle da piju krv Odisejevih žrtvi.

Znatno je teže objasniti odnos između prisutnih načina sahranjivanja inhumacijom i incineracijom, a posebno pojavu da od kraja VI. st. p. n. e. postepeno sve više jača incineracija, da bi krajem V st. p. n. e. postala i vodeći ritus. Različiti načini sahranjivanja (skeletalno i spaljivanjem) su vjerojatno proizvodi različitih shvaćanja o odnosu života i smrti, zagrobnom životu i duhu predaka, ali možda i želje da se ostaci ratnika stradalog u udaljenijim zemljama, sahrane na matičnoj nekropoli po svim pravilima autarijatskog pogrebnog ritusa. Time bi se duh pokojnika zadržao u kraju iz kojeg potiče, a ne bi bio ostavljen da besciljno «luta» po nepoznatim zemljama tražeći svoj smiraj. Položaj humki u neposrednoj blizini naselja upravo ukazuje da se fizičkom smrću u svijesti nosilaca glasinačke kulture ne prekida veza između živih srodnika i pokojnika, čiji duh «posmrtno» još boravi u blizini zajednice i indirektno može da utiče na život zajednice ili svakog njenog ponaosob člana.

Pažnja koja je prilikom sahranjivanja, poklanjana istaknutim pokojnicima ukazuje i na postojanje kulta herosa (χερωσα), odnosno postupnom pretvaranju istaknutih predaka u mitske heroje, polubožanstva.

magijskog posvećenja mača i dio vlasnikovog duha bio otuđen i iskorišten u druge svrhe možda i protiv sopstvenog naroda.

⁶⁹³ Todorović, 1968, 28-35; Papazoglu, 1969, 346, fus. 48; 390

Skoridisci su, sigurno iz ritualnih razloga, kada su stigli u jednom od svojih pohoda do Jadrana u more bacali savijena koplja.

⁶⁹⁴ Čović, 1979, 148-149; Na maču iz Ilijaka, III,1 su se sačuvali i ostaci drvenih korica,

U fazu IV b, odnosno VII. st. p. n. e. datiraju se i *kulna kolica sa Glasinca* (slika 206). Predstava vodenih barskih ptica na *kutnim kolicima*, povezuje se sa kultom sunca, odnosno božanstvom sunca.⁶⁹⁵ Funkcija ptica je da vuku kola, koja su modifikacija sunčeve barke, ne na zemlji, nego na nebeskom svodu.⁶⁹⁶ Vjerojatno su tijekom praktičnog izvođenja rituala kulna kolica služila i kao posuda (odnosno jedna od ptica ustvari je predstavljala posudu) za materiju korištenu u ritualu,⁶⁹⁷ a onda bi bile ostavljane sa tom materijom ili ne sa pokojnikom kao njegov grobni prilog. Predstave barskih ptica-selica uvijek se vezuju sa sunčevim kultom, tj. vjerovanjima vezanim za godišnje cikluse, cikličnim slabljenjima i jačanjima sunca. U vezu sa solarnim kultom mogli bi biti povezani i crteži na stijeni u Žlijebu kod Višegrada (*Stijena pod pismom*); geometrijski ljudski likovi u položaju koji najvjerojatnije prikazuje kultni ples i svastike koje su također sunčev simbol. Za crteže sa ostala dva lokaliteta gdje su isto pronađene slikarije na stijenama, ne bismo mogli na osnovu njihovog sadržaja sa sigurnošću da govorimo da su i one bile isključivo u službi solarnog kulta.⁶⁹⁸

Pored barskih ptica-selica i predstave svastike simboliziraju Sunce koje se nalazi u pokretu, a njihovi prikazi se dosta često nalaze u okvirima autarijatsko-«glasinačke» ekumene. Najbolje primjere izrazito naglašenog predstavljanja svastika imamo na nalazima narukvica od metalnog lima, kao na primjerima iz Miošića III, Potpećina XXIV, i pojaseva «mramoračkog» tipa iz samog Mramorca, iz Umčara te zlatnih pojasa i naušnica iz vladarskog groba u Novom Pazaru.⁶⁹⁹ U slučaju

⁶⁹⁵ O barskim pticama-selicama kao solarnim simbolima u prapovijesnoj i protohistorijskoj Europi v. Stipčević, 1981, 23-29; Čović, 1984, 127-128; Kukoč, 2003

⁶⁹⁶ Čović, 1976, 303

⁶⁹⁷ O detaljnijem prikazu (s tehničkog i umjetničkog aspekta) *Kultnih kolica sa Glasinca* v. Čović, 1976, 302-303; Čović, 1984, 154-155

Oblik kultnih kolica je izgleda bio prilično prisutan u opće-kulturnom razvitku u halštatskom razdoblju, o čemu svjedoči i nalaz kultnih kolica iz Strettweg-a u Štajerskoj (Torbrügge, 1969, 122; 147-148; Arheologija, Gavela, 1997, 53-54), ali koji je izgleda za razliku od *glasinačkih kultnih kolica* bio primarno posvećen nekom ženskom božanstvu. Lijep primjer kultnih kolica posvećenih sunčevom kultu imamo i u brončanim *Sunčevim kolima iz Trundholma* iz Danske sa konjem i okruglom pločom na čijim je objema stranama apliciran sunčev kolut od iskucana zlatnog lima (o tome i uopće sunčevim kolicima v. Torbrügge, 1969, 120-122; 146-148).

⁶⁹⁸ Stratimirović, 1891, 285-286; Stipčević, 1981, 18

⁶⁹⁹ Vrlo izražen motiv svastike, sličan onim ilirsko-«glasinačkim» tipovima nalazi se na nožnoj ploči zlatne jednopetljaste fibule grčke arhajske provincijencije koja se datira oko 700. god. p. n. e. i nalazi se u British Museum u Londonu (v. fotografiju u Hafner, 1969, 72), što ukazuje na veze ilirsko-«glasinačkog području» sa grčkim svijetom, koje u sebi nose ne samo materijalnu, nego i neke elemente duhovne kulture.

Na ilirskom području, motiv svastike i to vrlo zanimljiv je pronađen u Donjoj Dolini i to na glinenom ognjištu. (Wilkes, 2001, 255). Prikazi svastike na ilirskom području sreću se i u kasnoj antici, i to na reljefu sa nadgrobnog

pojasa iz Mramorca imamo stilizirane prikaze koji se sastoje od četiri svastike međusobno veoma spretno uvezane u jednu svastiku, čime se izgleda ovalopećuju sunce i njegove zrake u punoj svojoj snazi. Podudarni prikazi se nalaze i na primjerku iz Umčara te na novopazarskom pojasu. U slučaju narukvice iz Potpećina i zlatnih naušnica iz Novog Pazara svastika se prikazuje u svom klasičnom obliku. Prikaz iz Miošića opet sa svoje strane je nešto veći i «elastičniji» od klasičnih prikaza svastike. I na materijalu iz Atenice se nalaze prikazi svastike.⁷⁰⁰ Na tragove solarnog simbolizma se nailazi i u prikazima trikvetruma (koji ima tri kukasta kraka), ali sa krakovima u vidu spirala, a ne izlomljenih pod pravim uglom, na dvije potkoljenice iz groba Ilijak, III, 9.⁷⁰¹ Na spomenutim knemidama, pored trikvetruma, se nailazi i na obilje drugih solarnih simbola, obilježenih kružnicama koje se i same sastoje od niza paralelnih kružnica u okviru i preko kojih se nalaze križevi različitih oblika sa u većini slučajeva ispupčenjima u sredini.⁷⁰² Čini se da je vlasnik knemida iz Ilijaka III, 9, ili oklopa iz kojih su prepravljene i na ovaj simboličko-ornamentalni način izražavao veliki stupanj religiozne pripadnosti kultu sunca, odnosno odgovarajućem božanstvu, a možda je i sam bio, u odnosu na ostale svoje suplemenike, više upućen i posvećen u rituale kulta. I knemide sa Rajinog Brda i Ilijaka II,1 su na sebi imale veliki broj simetričnih kružnica sastavljenim od dvije kružnice i jednog okruglog ispupčenja u sredini, ali su spomenuti parovi knemida ipak siromašniji i po broju i po raznovrsnosti tipova kružnica i drugih solarnih simbola u odnosu na par iz Ilijaka, III, 9. Potrebno je podsjetiti da se «ilijački» simbolički prikaz sunca u vidu trikvetruma datira u stoljeće-dva prije svih do sada spomenutih prikaza svastika u klasičnom obliku koje izgleda da karakteriziraju autarijatsko-«glasinačku» kulturu tek od kraja VI. st. p. n. e. Po mišljenju A.Stipčevića pojava klasičnog oblika svastike na objektima koji potiču iz BiH i Srbije rezultat je prodora «*grčkih kulturnih i uopće duhovnih elemenata u unutrašnjost ilirskih zemalja*».⁷⁰³ Sve navedeno na najbolji način dokazuje da je autarijatska populacija poštovala Sunce kao jedno od najbitnijih božanstava.⁷⁰⁴

spomenika iz Zenice datiranog u kasnu antiku, u vrijeme prodora kršćanstva, gdje se vide predstave svastike na odjeći predstavljenih muškaraca.

⁷⁰⁰ Stipčević, 1981, 19

⁷⁰¹ Stipčević, 1981, 18; Stipčević, 1989, 138

⁷⁰² Ornamentalni oblici ovih kružnica i križeva su potpuni podudarni sa prikazima kružnica i križeva na pojedinim primjercima pojasnih kopči iz IV c-1 v. npr. *sluke* 81-82; što bi bio najbolji pokazatelj da se nastanak Ilijak III, 9 ne može datirati u periode ranije od prvog dijela razvitka faze IVc-1, kao što je to na primjer učinjeno u katalogu Glasinac II, gdje je ovaj kneževski grob uvršten u fazu IV b. (Benac-Čović, 1957, 31-39)

⁷⁰³ Stipčević, 1981, 19-20

⁷⁰⁴ O solarnim, lunarnim i simbolima vatre kod Ilira v. više Stipčević, 1981, 16-47; Isto, 1989, 145-149

Prikazi svastike sa pojasa iz Novog Pazara, Mramorca i Umčara su ljepši i dekorativniji, sačinjeni su od više redova sitnijih ispupčenja u odnosu na «klasične» prikaze iz Potpećina, XXIV i sa naušnica iz Novog Pazara. Ali izuzev ovih zanemarljivih razlika pojasevi iz Mramorca, Umčara i Novog Pazara pokazuju visoki nivo sličnosti, kako u samoj izradi tako i u dekorativnim elementima, što bi sugeriralo da su ovi pojasevi sigurno služili za neku određenu namjenu. Prisustvo svastika-simbola «vječnog sunca» na svim spomenutim objektima od metalnog lima navodi nas na pomisao da je njihova upotreba ujedno pored vladarskih insignija označavala i određeni položaj u okvirima religijske hijerarhije Autarijata. Sami pojasevi «mramoračkog tipa» su potpuno neadekvatni zbog svoje metalne krutosti i težine da služe kao obični odjevni predmet. Oni su nesumnjivo svrhu svoga postojanja morali imati u drugačijoj upotrebi, znači bili su nošeni samo u specijalnim prilikama najvjerovatnije ceremonijalnog religijsko-magijskog karaktera.

Moguće je tako pretpostaviti da je u ličnosti autarijatskog vladara bila objedinjena i institucija vrhovnog svećenika,⁷⁰⁵ što ne bi trebalo biti nimalo strano nivou društvenog razvitka na kojem su se nalazili Autarijati u protohistorijskom razdoblju,⁷⁰⁶ i tako bi ovi pojasevi činili i dio svećeničke odežde, u onim trenucima kada bi vladar u sklopu obnašanja svoje funkcije vrhovnog svećenika učestvovao u religioznom ritusu. Dio svećeničke odežde vjerovatno su činile i naušnice

⁷⁰⁵ Sa svakom religioznom sviješću su neizostavno povezani i pojedinci koji je tumače, brinu o kultu i magijskim ritisima. Nekada to ostane samo u sferi posebnog duhovnog autoriteta jednog ili više pojedinaca, ili se institucionalizira čime nastaje posebni svećenički stalež ili sloj, bez obzira da li je potpuno posvećen samo u religijske misterije ili je imao jedino on monopol na obavljanje određenih religijskih rituala i tumačenje religije. Da li je i među Autarijatima postojao izvjesni sloj stanovništva koji je bio specijaliziran samo za obavljanje religioznih obreda i da li je bio insitucionaliziran, na osnovu raspoložive izvorne građe (i pisane i materijalne) za sada ne možemo govoriti. Za razliku od Autarijata za Meze, Tračane i Gete imamo posvjedočeno postojanje jednog sloja stanovništva koji se posvetio pobožnosti, ispunjavanju dužnosti religije, obavljanju magijskih rituala, čak i uzdržavanju od nekih životnih potreba i od nekih vrsta hrane. Ti svećenici ili samo religijski posvećenici spominju se u izvorima pod različitim nazivima θεοσεβείς, καρποῦται, κτίσται, *sacerdos*, *pri*. (Strabon, pozivajući se na Posejdonija; Jordanes, Gethica, X, 53 pozivajući se na Kasija Diona)

⁷⁰⁶ I grčki basileusi homerskog doba i rimski kraljevi su bili vrhovni svećenici u zajednicama kojima su vladali, i nakon svrgavanja kraljevske vlasti u nekim grčkim gradovima i Rimu tragovi kraljevskog vrhovništva nad svećeničkim sistemom sačuvali su se u nazivima vezanim za sami vrh svećeničke hijerarhije. Npr. *arhont basileus* u Ateni ili Regia (od latinskog *rex*-kralj), zgrada u kojoj je boravio *pontifex maximus*—vrhovni svećenik starorimske religije. Ovo na neki način tvrdoglavo preživljavanje kraljevskih naziva za u sistemima svećeničke hijerarhije, i to stoljećima nakon prelaska na ne-monarhijske sisteme političkog organiziranja ukazuje na duboku povezanost protohistorijske institucije vrhovnog svećenika i religije, odnosno njenog održavanja i brige o njoj, koja je izgleda bila najjača u donosu na ostale funkcije i institucije koje je obnašao kralj, knez ili vladar homerske Grčke, predrepublikanskog Rima i ostatka protohistorijske Europe.

istog oblika i ukrašenih na isti način kao «mramorački» pojasevi, o čemu svjedoče primjerci (par zlatnih naušnica) pronađeni u Novom Pazaru, a koji su nesumnjivo pripadali istoj osobi u čijem su vlasništvu bili i novopazarski zlatni pojasevi. Da je u ličnosti kneza/vladara bila objedinjena i vrhovna svećenička institucija dokazuje i nalaz astragalnog pojasa u Ararevoj gromili, koji je najvjerojatnije služio osobi čiji su spaljeni ostaci sahranjeni u ovom tumulu kao bitan detalj u životu ili u službi koju je obavljao, čim se uostalom našlo za shodno da se i on ostavi u grobu.

Ako je ova pretpostavka točna, onda bismo mogli tvrditi da je, a upravo zbog izraženog prisustva svastika, vrhovno božanstvo kod Autarijata moralo na neki način biti povezano sa suncem, a što ima smisla kada se ima u vidu koliki je značaj, a na osnovu potvrda iz drugih nalaza, sunce igralo u duhovno-religioznom sistemu Autarijata.⁷⁰⁷ Patrijarhalna sredina kao što je bila autarijatska teško bi mogla zamišljati svoje vrhovno božanstvo kao ženu, tako da bismo mogli zaključiti da je autarijatsko vrhovno božanstvo ili bar božanstvo koje je bilo najviše poštovano u autarijatskoj sredini bilo muško božanstvo koje je na neki način bilo povezano sa vjerovanjem u sunce i svjetlost koja budi život (moguće je da su Autarijati identificirali to božanstvo i sa samim suncem ili je ono samo bilo njegov atribut).

Sunčev kult je bio izrazito prisutan i u srednjobosanskoj kulturi, gdje njegove predstave nalazimo u plastici.⁷⁰⁸ Na jednom od čuvenih stubastih idola iz Poda, ljudski lik je zamijenjen predstavom sunčeva diska.⁷⁰⁹ Na izraženu prisutnost kulta sunca nailazi se i na području narodnosnih i kulturnih zajednica Mezeja i Oserijata u sjeverozapadnoj Bosni, gdje se manifestirao u vidu čestih prikazivanjem sunca i njegovih atributa u vidu ovalnog diska, točka, svastike i predstavama vodenih ptica.⁷¹⁰ I u Lukavcu kod Tuzle nađeni su dijelovi jedne brončane posude koja je, ako je suditi po sačuvanim fragmentima, bila ukrašena stiliziranim predstavama sunčevih kola

⁷⁰⁷ Naslikani ili u plastici predstavljani motivi i prikazi nekada mogu imati i primarnu narativnu funkciju, a tek onda i estetsku ili samo simboličku, znači oni mogu biti i neka vrsta izrađene ili naslikane poruke koju je njen tvorac ili naručilac želio ostaviti. Zato je potrebno pronaći "ključ" za dešifriranje te narativne umjetnosti koja slikana nešto pripovjeda ili samo želi da neku informaciju ili posvećenost preko tih simbola, a čije značenje i pojmovna sadržina je naručiocima, tvorcima i nositeljima predmeta sa tim "porukama u motivima" je jasna i poznata, iskaže i istakne. Nepoznavanje kulture pismenosti je samo dodatno doprinosilo razvitku takve narativne umjetnosti, jer se preko nje izražavala ona ljudska želja da se nešto iskaže i prenese u trajnijem obliku, i da svoje i kolektivno sjećanje ili svoje želje, posvećenosti i stavove na neki način materijaliziraju u obliku i formi.

⁷⁰⁸ Čović, 1976, 210

⁷⁰⁹ Sličan prikaz imamo i kod Peonaca koji su simbolički predstavljali Sunce, tj. božanstvo koje on simbolizuje u obliku malog diska pričvršćenog na visoku motku. Stipčević, 1981, 17

⁷¹⁰ Čović, 1976, 173-174

sa vodenim pticama i sunčevim diskom.⁷¹¹ Imajući u vidu nalaze figura ptica koji su pripadali vučedolskoj kulturi, a koje su isto nedvosmisleno bile posvećene kultu sunca koji je egzistirao u okvirima spomenute kulture,⁷¹² možda bismo mogli postaviti smjelu pretpostavku po kojoj možda «autarijatski» kult sunca vuče svoje porijeklo iz onog oblika solarnog kulta čiji su nosioci bile zajednice koje su pripadale širem «vučedolskom kulturnom krugu». Sunčev kult je u jugoistočnoj Bosni, ako je suditi po nalazu kupastog dugmeta sa zvjezdanim ukrasom, bio osvjedočen još u srednjem brončanom dobu.⁷¹³ Inače kult sunca, iako je prisutan od najranijih vremena kao jedna od općih religioznih tendencija, svoj vrhunac doživljava tijekom brončanog doba, da bi u slučaju Egipta doživio i brzu i suštinsku transformaciju u monoteističku religiju, što na najbolji način pokazuje slučaj kratkotrajnog eksperimenta faraona Aknatona IV.

Astragalni prikazi na pojasevima pokazuju da nije samo sunce od nebeskih tijela bilo predmetom religiozne svijesti. Astragalni pojasevi iz jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije su stariji i nešto složenijih oblika od onih pronađenih u Donjoj Panoniji, koji na osnovu toga sigurno predstavljaju izdanak ne samo materijalne nego i duhovne kulture Autarijata koja se širila i preko krajnjih granica koje je zahvatila ekspanzija ovog ilirskog naroda, u ovom slučaju i na prostore sjeverno od Save. Na jednom dugmetu iz Talina primjećuje se dodatak u vidu polumjeseca (zajedno sa još dva simbola-koncentričnim kružnicama i dvostrukom sjekirom), što bi ukazivalo i na eventualnu prisutnost lunarnog kulta.⁷¹⁴

Izvjestan putokaz ka rasvjetljavanju religijskog života, mogu pružiti i dokazi o kontaktima sa grčkim svetišlima i proročistima. Sigurno je oživljavanje trgovinskih i drugih kontakata sa grčkim svijetom, a posebno dodir sa njegovim razvijenim religijskim sistemom imalo velikih posljedica i na religioznu svijest Autarijata. U Delfima, Dodoni, Olimpiji, Herinom hramu na Korintskoj prevlaci i u svetištu Artemide Ortije u Sparti su pronađeni i mnogobrojni nalazi votivnih darova «glasinačkog» tipa, veoma slični ili čak identični sa onim elementima koji su karakteristični za matično autarijatsko područje⁷¹⁵. Na primjer, jedan željezni mač «glasinačkog» tipa pronađen je u Delfima. Ono što je zanimljivo jeste da oružje predstavlja samo mali dio toga materijala. Bilo je daleko više igala, fibula, perli, privjesaka, narukvica i ostalog nakita. Na osnovu toga se može postaviti teza da se kod stanovnika autarijatskog narodnosnog i kulturnog područja, u kasnijim razdobljima razvijao religijski sistem sličan onim sistemima koji su postojali kod većine

⁷¹¹ Čović, 1976, 174

⁷¹² Dimitrijević, 1979, 295; Isto, 1984, 122

⁷¹³ Benac-Čović, 1956, 27

⁷¹⁴ Truhelka, 1890, 78; Stipčević, 1981, 30

⁷¹⁵ Čović, 1976, 293; Isto, 1984, 175; Isto, 1987, 638

mediteranskih naroda, i da je i kod Autarijata došlo do interpretacije njihovih božanstava po modelu *Intrepetatio Graeca*, jer bi jedino u tom slučaju bilo moguće da se božanstvima u grčkim hramovima od strane autarijatskih i drugih ilirskih posjetilaca prinose darovi. *Intrepetatio Graeca* je sigurno najviše zahvatila i preoblikovala samo onaj « oficijelni » vid autarijatske religije predstavljen u sistemu glavnih božanstava i svetišta, dok je mnogo manji uticaj imala na pučka svakodnevna vjerovanja.

Ako bismo pretpostavili, kako je već rečeno ranije, da je autarijatsko vrhovno božanstvo bilo povezano sa kultom suncem, ne bi trebalo da nas čudi da je u Apolonovom hramu u Delfima pronađeno dosta zavjetnih darova «autarijatske» provenijencije. Apolon kao jedno od najvažnijih grčkih božanstava je bio povezan sa čitavim nizom atributa i kultova, od kojih u prvom redu dolazi u obzir *kult sunca*,⁷¹⁶ Od VI. st. p. n. e. Apolon se poistovjećuje s Helijem i postaje i božanstvo Sunca. On je i prije VI. st. p. n. e. bio božanstvo svjetlosti i sjaja, ali one duhovnih a ne elementarnih, zbog čega je i nosio uz svoje ime i epitet *Sjajni* (Φοῖβος). U ovom kontekstu ne bi trebalo zanemariti ni Apijanov podatak u kojem se kao božanstvo koje kažnjava Autarijate zbog počinjenih grijeha (istina indirektno) spominje upravo Apolon.⁷¹⁷ Izgleda da je *Intrepetatio Graeca*⁷¹⁸ u ovom slučaju u periodu od kraja VI. st. pa do kraja IV. st. p. n. e. odigrala ulogu identifikacije autarijatskog vrhovnog božanstva sa Apolonom, što su izgleda prihvatili i sami Autarijati, bar oni koji su dolazili u dodir sa Grcima.⁷¹⁹ Barske ptice se u grčkoj mitologiji upravo najčešće nalaze u mitovima vezanim za Apolona, a veze između Apolona i solarnog/solarnih božanstva/božanstava kod zapadnobalkanskih naroda su vrlo prisutne i raznovrsne.⁷²⁰ Na Balkanu i Podunavlju je i u protoilirskom brončanodopskom razdoblju solarno božanstvo igralo veliku ulogu, a njegovi prikazi kao na primjer onom iz Dupljaje (dubovačko-žutobrdska kultura) gdje se susreće kako stoji na glinenim kolicima koje vuku barske ptice vrlo je sličan predstavi Apolona koji vozeći kolica koja vuku barske ptice odlazi u vrijeme zime u zemlju Hiperbojaca, da bi se tek na proljeće vratio donoseći svjetlost i toplinu.⁷²¹ Vjerojatno su ilirska i grčka božanstva koja predstavljaju sunce i njegovu snagu imala zajedničko neko indoeuropsko proto-solarno božanstvo koje je nakon

⁷¹⁶ Apolon je izgleda identifikovan i sa egipatskim Horusom, Graves, 1999, 68; Srejšević-Cermanović, 1989, 40

O Apolonu v. Graves, 1999, 64-69; Srejšević-Cermanović, 1989, 38-42

⁷¹⁷ *App. Ill. 4*

⁷¹⁸ O *intrepetatio Graeca i Romana* epihorskih zapadnobalkanskih božanstava v. Čović, 1976, 210

⁷¹⁹ U rimsko doba, Partheni naseljeni oko današnjeg Užica su jedno od svojih božanstava identifikovali sa Jupiterom. *CIL* III, 8353; *CIL* III, 14 613; Patsch, 1938, 439-443

⁷²⁰ Stipčević, 1981, 23;26

⁷²¹ Torbrügge, 1969, 146-148; Stipčević, 1981, 23-25

razdvajanja proto-grčkih i proto-ilirskih zajednica u svakoj od njoj slijedilo različite razvojne faze i simbiozirajući se više-manje sa autohtonim kultovima i javivši se u željeznom dobu pod različitim imenima. Ali od VI. st. p. n. e. uslijed ekspanzije grčke materijalne i duhovne kulture, dolazi pod «krovom» *Intrepetatio Graeca* do «sjedinjena» ovih balkanskih solarnih božanstava koje se otada smatralo kao jedno te isto božanstvo.

Uostalom nalazi stubastih idola iz Poda čiji se nastanak datira u VI. ili V. st. p. n. e. dokazuju da je kod nosilaca srednjobosanske kulturne grupe bio već razvijen onaj stupanj religijske svijesti koji je antropomorfizirao i zamišljao božanstva u ljudskom liku, u našem slučaju arheološki dokumentirano upravo za božanstvo vezano za kult sunca.⁷²² Pa ako je to potvrđeno kod zajednica koje su bile susjedi i nalazile se na sličnom nivou razvitka sa Autarijatima, i to za vrijeme zenita autarijatske egzistencije, mogli bismo našu već spomenutu pretpostavku o antropomorfnom vrhovnom božanstvu kod Autarijata postaviti na nešto čvršće temelje.

Iz pisane građe raspoložemo samo sa jednim podatkom koji bismo mogli dovesti u vezu sa autarijatskim religioznim životom. Po Nikoli iz Damaska Autarijati, kada su u pokretu, vjerojatno misleći na ratnički pohod ili povlačenje, ubijaju svoje onemoćale vojnike ili teško ranjene ratnike kako ne bi pali u ruke neprijatelju. Ubijanjem svojih teških ranjenika i onih koji su bili nesposobni da slijede glavninu snaga istim tempom, i uopće svih onih koji nisu bili u stanju da nastave put, Autarijati su sprečavali da njihovi sunarodnici živi padnu u ruke neprijatelja, budu izloženi mučenju i izživljavanju što je kod primitivnih naroda uvijek povezano uz neki religijski ritual i misteriju, ili budu žrtvovani neprijateljskim bogovima čime bi, smatralo se, povećala moć protivnika.⁷²³ Doktrina o ubijanju svojih onemoćalih vojnika, onda kada se Autarijatske snage nalaze u brzom pokretu, imala je razloge svoga postojanja i u općem interesu da još uvijek živ, ali potpuno nemoćan pojedinac svojim stanjem ne uspori sam pokret čitave vojske i ugrozi njenu manevarsku sposobnost i time dovede u opasnost planiranu koncepciju pokreta, živote većine vojnika i uspjeh poduhvata. Sa slabljenjem vojne sposobnosti i sigurnost čitave zajednice, uključujući i neboračko stanovništvo dolazi u pitanje. Ova doktrina je, i pored mogućih opravdavanja za nju a koja se mogu izvesti sa stanovišta realne i date situacije, ipak sa moralnog stanovišta vrlo upitna u svim periodima ljudske egzistencije. Zbog prevazilaženja ove moralne

⁷²² Čović, 1976, 210-211

⁷²³ *Nic. Dam.* 115, J. Ovaj tip žrtvovanja i samožrtvovanja registriran je i kod Gala koji su ubijali svoje ranjenike koji nisu bili u stanju da ih slijede. *Paus.* X, 23, 6. Masovno žrtvovanje je bilo naročito izraženo za vrijeme Judejskog ustanka 66 - 73. god. n. e. kada su zeloti uvijek kada bi bili suočeni sa porazom, vršili masovno samoubistvo. Josip Flavije, Judejski rat

nedoumice a i da bi doktrina mogla biti provođena uz što manje protivljenja pa i otvorenog suprotstavljanja, i Autarijati su kao uostalom i svi drugi narodi i pojedinci tijekom čitave povijesti, morali da ovakve čisto svjetovne potrebe objašnjavaju nekim magijskim zahtjevima i nadzemaljskim interesima koje su po svojoj suštini iznad bilo kakvih ovozemaljskih potreba, shvaćanja i dilema. Kao takve, te magijske, nadzemaljske potrebe se moraju bespogovorno izvršavati, bez postavljanja pitanja ili dovođenja u sumnju, jer one se same po sebi ne mogu objasniti bilo kakvim razumnim rješenjima niti su podložna svjesnom i logičkom shvaćanju, jer ona su takva kakva su i moraju se izvršiti. Kao što vidimo jedna čisto svjetovna potreba traži da bi mogla biti primijenjena stvaranje nadzemaljskog, nekog drugog svijeta u kome vladaju neke druge zakonitosti, koje čovjek ne može i neće nikada moći spoznati niti mu je uopće određeno da ih u potpunosti shvati i spozna. Taj novi izmišljeni svijet postoji u stvari samo u religijskoj svijesti određene zajednice i služi samo kao opravdanje za neke postupke ili za neke pojave u stvarnom svijetu i dogma o njegovom postojanju nalazi se u samim osnovama na kojima počiva velika većina religija. Ovo spomenuto agnostičko shvaćanje religije, tj. vjere je u slučaju Autarijata ležalo upravo u suštini autarijatskog opravdanja za izvršavanje dogme o ubijanju svojih drugova koji su potpuno onemoćali. I baš u slučaju Autarijata možemo naići na primjer kako zbog jednog bezosjećajnog, ali u određenim momentima neophodnog čina, nastaje religiozna dogma koja bi trebalo da učini lakšom izvršenje toga čina. Tako se i sam čin ubijanja svojih sunarodnika i ratnih drugova, možda i članova sopstvenog roda ili porodice, mogao amnestirati u smislu da su izvršavane viši, nadzemaljski interesi. Time bi se ujedno spriječilo i postavljanje nekih vrlo neugodnih pitanja ali bi sigurno olakšavalo i savjest onih koji bi taj čin žrtvovanja izvršavali ili ga podsticali i odobraval. U suprotnom, krajnja konzekvenca bi moglo biti potresanje ustaljene strukture (na kojoj počiva autarijatska zajednica) i važećeg poretka.

S druge strane ovaj podatak govori da je kod Autarijata ipak bilo prisutno žrtvovanje ljudi. Jer ako su bili u stanju da ubijaju svoje nemoćne vojnike kako bi se obezbijedila sigurna egzistencija ostatka zajednice i spriječilo njihovo korištenje u magijskim i religijskim obredima suparničke strane, onda bi oni bili u stanju i da u svojim obredima u ime religioznih vjerovanja (a na osnovu gore spomenutih postavki o neobjašnjivosti nadzemaljskih interesa) u sile koje osiguravaju opstanak njihove zajednice žrtvuju ljude. O nekoj vrsti žrtvovanja ljudi ukazuje i kneževski tumult u Ararevoj gromili te vladarski tumuli iz Atenice, Pilatovića i Pečke Banje, gdje su u sekundarne tumule ili grobnice bili namijenjene za sahranjivane sluge (u slučaju Arareve gromile)⁷²⁴ i žena, koji su sahranjeni u istom vremenu kad i pokojnik u glavnom tumulu/grobu.

⁷²⁴ Čović, 1979, 161

Samim tim je moguće pretpostaviti da u periodu faze IVc-2 imamo potvrđene slučajeve žrtvovanja ljudi, u našim slučajevima žena (supruge ili robinje-priležnice), sluge ili neke druge osobe koja bi trebala da nastavi svoje daljnje «postojanje» uz, prati i služi, kneza/vladara na njegovom «putu» ka i daljnjem «postojanju» u zagrobnom životu.⁷²⁵ Žrtvovanje ljudi bogovima kako bi se oni umilostivili i zadovoljili te time osigurali uspješnost određene akcije, je jedan od najstarijih obrednih ritusa. Za razdoblje istovremeno sa egzistencijom Autarijata žrtvovanje ljudi je bilo prisutno kod Geta, gdje se njihovom božanstvu Zamolkisu žrtvovao jedan čovjek svake pete godine, kako bi svome bogu prenio želje, molbe i nade svoga naroda.⁷²⁶ Stjepan Bizantinac dodaje ovome da je kod Geta postojao običaj i da se na grobu umrlog muškarca zakolje njegova najdraža žena.⁷²⁷ Skordisci su svojim bogovima prinosili na žrtvu ratne zarobljenike.⁷²⁸ Lukijanov sholijast, komentirajući stihove iz Farsalijske, spominje da se ljudska žrtva keltskom božanstvu Teutatesu bacala naglavačke u kazan pun vode da se tamo udavi.⁷²⁹ Na kotlu iz Gundestrupa, za koji se pretpostavlja da potiče iz Skordičko-keltske sredine, prikazuje ritualno žrtvovanje čovjeka na način koji opisuje Lukijanov sholijast, pred polazak vojske u ratni pohod (*slika 207*).⁷³⁰

Uz tumul II u Atenici otkriveni su sigurni tragovi ritualnog žrtvovanja prije samog čina sahranjivanja, jednog broja životinja (pas, dvije divlje svinje, tri tura)⁷³¹. Žrtvena konstrukcija iz Atenice sa jugozapadne strane nepravilnog četverokutnog oblika, sastavljena je od 4 pravokutna

⁷²⁵ Da je žrtvovanje ljudi, u ovom slučaju žene (supruge ili priležnice) bilo prakticirano na zapadnom Balkanu i u znatno ranijim periodima kada su se Indoeuropske zajednice tek ustalile na spomenutom prostoru, možda dokazuje i otkopani protokneževski grob (nazvan «*Grobnica bračnog para*») sa «Gradca na Vučedolu», u kome se uz muški skelet, nalazi i ženski. Vjerojatno su obje ličnosti sahranjene u isto vrijeme, što bi sugeriralo da je nad ženom izvršeno ritualno žrtvovanje, kako bi svome suprugu bila «suputnik» i na putu u zagrobni svijet.

Dimitrijević, 1979, 284- 285; Garašanin D, 1970, 132-136

⁷²⁶ *Herod.* IV, 94; Ovidije, ex. Ponto, 9, 84

⁷²⁷ *Steph.* s.v Γετία

⁷²⁸ Papazoglu, 1969, 385; 390

⁷²⁹ *Ruf. Fest.* IX; *Flor.* I, 39; *Amm. Marcel.* XXVI, 4,4; *Just.* XXVI; 2,2 I; Lucani *Commenta Bernensia*, ad Phars I 445, sq. Za druge Keltske narode imamo svjedočanstvo o žrtvovanju ljudi, Cezar, *De Bello Gallico*, VI, 16-17; VI, 19, 4; *Tac. Ann.* XIII, 57, 3; Pomponije Mela, III, 2. Germani su poslije Teutoburške bitke žrtvovali rimske zarobljenike (poglavito visoko rangirane oficire-vojne tribune i više centurione). Pojedini germanski narodi, kao Semnoni, sudeći po Tacitu (*Ger.* 39) su prinosili redovitu ljudsku žrtvu. Prinošenje ljudskih žrtava i to germanskoj boginji Nerti, Tacit (*Ger.* 40) spominje i za neke druge germanske narode i zajednice. I ubijanje zarobljenih neprijateljskih vođa poslije trijumfa u Rimu je ostatak drevnog ritusa žrtvovanja bogu Marsu ratnih zarobljenika.

⁷³⁰ Drexel, 1915, 30; Papazoglu, 1968, 47 i d.; Isto, 1969, 346; 357; 387- 388;

⁷³¹ Jovanović, 1979 B, 64

prostora obilježena trakama od slojeva bjelutka.⁷³² Istureni i srednji prostor nisu imali oznake, dok su istočni i zapadni sadržavali 13, odnosno 9 simetrično raspoređenih žrtvenika obilježenih jamama, tj. sa po jedan žrtvenik u sredini i 12, odnosno 8 žrtvenika oko pravokutnika. Kao što vidimo u slučaju ateničkog žrtvenika primjećuje se i izvjesna simbolika brojeva, koja je mogla imati kulturnu ulogu u smislu htoničkog karaktera.⁷³³ Žrtvenici razmjera između 0,70 m do 1 m nađeni su i na nekropoli Romaja, a žrtvena konstrukcija je nađena i u Pilatovićima.⁷³⁴

Objekti koji bi na simbolički način sugerirali prisustvo kulta zmija, raširenog i karakterističnog za ilirsko područje, na autarijatskom prostoru se ne nalaze u velikom broju.⁷³⁵ Tako samo se nailazi na narukvice iz zap. Srbije i Bosne sa završecima u obliku zmijskih glava. Najreprezentativniji primjerak je narukvica iz Mramorca napravljena od zlata i ukrašena s 5 uzdužnih rebara (*slika* 208).⁷³⁶ Sličan primjerak reprezentativne narukvice samo sa spojenim zmijskim krajevima nađen je i u Pečkoj Banji (*slika* 208). Zanimljivo je spomenuti da su ova dva primjerka pronađena na krajnjim točkama autarijatske ekspanzije na istok, i to prvospomenuta narukvica na sjeveroistočnom pravcu, a drugospomenuta na jugoistočnom pravcu. Narukvice sa krajevima u obliku zmijskih glava pronađene su i u Novom Pazaru i Mramorcu.

Moguće je da su i prikazi jelena na knemidama iz kneževskog groba na Rajinom brdu možda isto imali neko simboličko značenje vezano za religiozni život Autarijata, i za kult jelena.⁷³⁷ U Atenici su pronađena i 32 privjeska od zlatnog lima u obliku pčele (koja u sebi nosi simboličko značenje seksualne čistoće).⁷³⁸ Ali simbolizam pčela u ovom slučaju ne možemo smatrati izrazom duhovnog stanja Autarijata, jer su one bile grčki import, kao i pločice i jantarske i koštane figurice lava.

Za patrijarhalnu sredinu kakav je bila ona autarijatska, teško bismo mogli očekivati da nađemo na objekte koji bi svojim simbolizmom ukazivali na veći značaj kulta plodnosti i Velike Majke. Jedino bi različite kombinacije romba (koji simbolizira vulvu) sa nizom drugih prikaza (svastike, trokuta koji isto predstavlja šematiziranu vulvu i dvostrukom sjekirom koja također u sebi sadrži i neke karakteristike simbolike kulta plodnosti)⁷³⁹ na dijelu materijala pronađenog u Atenici i Novom Pazaru pokazivale neke naznake eventualne prisutnosti i poštivanja kulta

⁷³² Vasić, 1987 A, 647;

⁷³³ Stipčević, 1981, 150-152; Palavestra, 1984, 35

⁷³⁴ Todorović, 1979, 104; Palavestra, 1984, 81

⁷³⁵ O kultu zmije v. Stipčević, 1981, 47-59

⁷³⁶ Stipčević, 1981, 51

⁷³⁷ O simbolizmu jelena u duhovnoj kulturi Ilira v. Stipčević, 1981, 21-23

⁷³⁸ Stipčević, 1981, 100; Palavestra, 1984, 35-36

⁷³⁹ Stipčević, 1981, 95

plodnosti. Mnogobrojni privjesci (u obliku dvojne sjekire, keramičkim i metalnih posuda i itd) i životinjski zubi, korišteni i nošeni od strane Autarijata, a koje nalazimo širom njihovog teritorija vjerojatno su uz ukrasnu imali i izvjesnu antropojetsku ili neku drugu magijsku funkciju.

I crvena boja je izgleda, ako je suditi po tome što je upotrebljena za oslikavanje crteža na Kozlogradskim stijenama, koji su očigledno imala magijsku svrhu uživajući neku vrstu duhovne posvećenosti.

Kulturna mjesta i svetišta javljaju se u nekoliko oblika. Velike kamene ili zemljane humke koje u sebi nisu sadržavale ostatke pokojnika, bilo kao samostalne konstrukcije, bilo kao dijelovi gradinske arhitekture služile su u nekim slučajevima kao kulturna mjesta. Ulomci keramike i rjeđe životinjskih zubi, nađeni po površini ili podnožju tih objekata ostaci su mističkih radnji. Kao kulturna mjesta su služile i mnogobrojne manje pećine, pripećci i stijene. Na tri mjesta u gornjem Podrinju (Stijena pod Pismom, Kozlogradske stijene i Ledenjača) pronađene su crteži urezani u stijenu. Nastanak ovih nalaza se datira na kraj brončanog i početak starijeg željeznog doba. Stijena pod Pismom se nalazi na prilično nepristupačnom mjestu sjeveroistočno od Višegrada i potrebna je izuzetna motivacija (možda duhovno-religiozna) da se crteži urade. Pod skupnim nazivom Kozlogradske stijene obuhvaća se desetak pećina i pripećaka smještenih između rijeka Tare i Čehotine, na skoro samoj granici sa Crnom Gorom, a Ledenjača je pećina zapadno od Foče, u blizini rječice Bistrice. Iako su Kozlogradske stijene i Ledenjača nepodesne za smještaj naselja, na ulazima u pećine, uz i u blizini slikarija otkriveni su ulomci keramike, što dokazuje da su ljudi tu iz nekog razloga dolazili, ali sigurno ne iz svakodnevno-praktičnih potreba jer su ova područja neadekvatna za život ljudi. I vjerojatno se ova keramika na tim mjestima našla zahvaljujući duhovno-religioznim potrebama tj. kulturnim radnjama izvršavanim na spomenutim mjestima.⁷⁴⁰

⁷⁴⁰ Stratimirović, 1891 A, 285-286; Izuzev dosta šturog Stratimirovićevog izvještaja o crtežima na Stijeni pod Pismom, naučna javnost nije mnogo pažnje poklanjala ovim izuzetnim produktima duha prapovijesnih stanovnika jugoistočne Bosne. Jedino je 1978. god. Borivoje Čović izvršio manja probna sondažna istraživanja pred ulazom u pećinu Ledenjaču, Kozlogradske stijene, iako najosebujnije od sva tri lokaliteta ostale su samo evidentirane i potpuno neistražene. Na vrhu Kozlogradske stijene nalazi se gradina, te se može pretpostaviti da su stanovnici te gradine primarno bili tvorci i crteža. Inače područje Kunova, na kojem su situirane Kozlogradske stijene, zavučeno u gusto šumsko područje, ispresijecano brzim potocima i teško pristupačno zbog konfiguracije stijena, odaje samo od sebe izvjesnu mističnost, pa nas ne treba čuditi da se upravo tu nailazi na mnoge tragove i relikte duhovno-magijske baštine stanovnika Bosne i Hercegovine. Posebno je, u tom smislu, vrijedan nalaz čuvenog „kunovskog zapisa“, jednog magijskog spisa, koji je prije 500 godina napravio *krstjanin*, svećenik "nestajuće" Crkve Bosanske za svoje bivše vjernike, a nove konvertite na islam.

Po Jasminu Mulaomeroviću, u Kozlogradskim pripećcima prebivali su pripadnici hijerarhije ili isposnici Crkve Bosanske (Mulaomerović, 2000), te bi po njemu i crteži nastali tek u kasnom srednjem vijeku. Međutim u blizini

Veliki broj crteža koji se nalaze na stijenama ili u blizini pećina nedvosmisleno sugerira da su to bila kulturna mjesta. Crteže na stijeni i to šematiziranih jelena u trku, nalazimo i na stijeni u Lipcima kod Risna u Boki, samo što je njihov nastanak Čović datirao u srednje brončano doba.⁷⁴¹ U Lipcima se inače uz jelene nalaze i geometrijski motivi izvedeni svjetlom, gotovo bijelom bojom sa primjesom okera u obliku zamršenih pravolinijskih kombinacija svastike, meandra i pravokutnika.

slikarija nađena je keramika koja je po svojim karakteristikama nesumnjivo prapovijesna, te se s toga mora odbaciti Mulaomerovićeva tvrdnja o Kozlogradskim stijenama kao hiži isposnika Crkve Bosanske, i crtežima kao njihovim djelima.

Kult pećina, stijena i klisura- usjeka je i danas veoma živ u Bosni, i to uglavnom među muslimanskim elementom (sinkretiziran u nekim slučajevima sa islamskim kultom vode) i koji se izražava kroz jednogodišnja okupljanja i molitve (dovišta) npr. na lokalitetima Ajvatovica (Ajvaz Dedina stijena), Brateljevića pećina, Kuhija, Ratajska pećina, itd. Pored kulta pećina, i kult planinskih vrhova (usp. starogrčki kult vezan za Olimp) je i danas prisutan kod muslimana BiH. Izvorno svi ovi dosta rašireni (u pojedinim slučajevima sa karakterom masovnosti) obredi su ne samo neislamski nego i nekršćanski, i sigurno su nasljeđe iz mnogo ranijih perioda i prapovijesne i antičke duhovne i magijske tradicije koja je odolila sukcesivnim kršćansko-islamskim naletima. Istinu govoreći i danas osnovicu i najveći dio pučkog vjerovanja kod većine BH stanovništva čine upravo ti magijski rituali, obredi i vjerovanja, koja su u svome temelju nesumnjivi recidivi prapovijesnog, protohistorijskog i antičkog duhovnog života, a ne oficijelne judejsko-kršćansko-islamske dogme.

⁷⁴¹ Pušić, 1966; Čović, 1976, 100-103

Umjetnost glasinačke kulture starijeg željeznog doba je svoju glavnu pažnju usmjerila na objekte praktične upotrebe. Ukrašavanje posuda i metalnih predmeta ne karakterizira samo tijesna isprepletenost sa magijskim sistemom, već i tendencija za dekoracijom i estetikom. U razvoju umjetnosti dominiraju tri pravca. Svaki pravac ima sopstvena izražajna sredstva i tehniku rada, ali nisu strogo odvojeni i ponekad se isprepliću i pojavljuju istovremeno na jednom objektu⁷⁴².

Prvi pravac je u stvari ogranak zapadnobalkanskog geometrijskog stila⁷⁴³, i uglavnom pripada razdoblju kasnog brončanog doba, kada ovaj konzervativni apstraktno-geometrijski stil dominira.⁷⁴⁴ Uostalom glasinačka kultura kasnog brončanog doba, zajedno sa srednjobosanskim područjem, predstavlja i jedan od značajnih centara razvitka zapadnobalkanskog geometrijskog stila. Ovaj strogi, apstraktno-geometrijski stil se u početku javlja na metalnim proizvodima, a kasnije i na keramici i dominira na ovom prostoru od XIII. st. pa sve do VIII. st. p. n. e. Zapadnobalkanski stil teži skladu i simetričnosti ornamenata i samog oblika objekta koji se ukrašava, ali i izbjegavanju jednoličnosti i omogućavanju samostalne organizacije ornamentalnih motiva. Tipični motivi ovog stila su; nizovi šrafiranih trokuta, uske trake šrafirane poprečnim linijama, polukrugovi i krugovi, i spiraloidni ornamenti, a glavni objekti-*njegovi nosioci* su dijademe, naramenice od brončanog lima i narukvice. Na autarijatskom području ovaj umjetnički izraz je vidljiv i u željeznom dobu, posebno u VIII. i VII. st. p. n. e. kada doživljava jednu kratkotrajnu renesansu, ali su tada i primjeri njegovog povlačenja postajali sve očitiji. Iako zadržava tehničke kvalitete, on gubi na kompoziciji i raznovrsnosti i sveden je samo na ukrašavanje malih i uskih površina na brončanim dijademama, naramenicama i sličnim objektima. U tom periodu njega karakteriziraju precizno izvedeni motivi koji su naslijeđeni iz ranijih razdoblja (motiv šahovskog polja, romb sa trokutnim nastavcima), fini urez, ali i pojava novih motiva i kompozicija (uske šrafirane trake, šrafirani trokuti, kompozicije u obliku rama).⁷⁴⁵ U VII. st. p. n. e. gravirane geometrijske ukrase najčešće još susrećemo na poramenicama od brončanog lima. To preživljavanje elemenata zapadnobalkanskog geometrijskog stila tijekom VII. i VI. st. p. n. e. se najviše karakterizira u pojavi novih motiva, od kojih je najizrazitija figuracija, gravirana na

⁷⁴² Čović, 1976, 304

⁷⁴³ Čović, 1976, 213; 229; 235-236

uopće o tendencijama umjetnosti kod Ilira, Stipčević, 1974, 191-218; Wilkes, 2001, 260-264

⁷⁴⁴ Čović, 1976, 304;

⁷⁴⁵ Arheološki leksikon BiH, Tom, I, 1988, 176

brončanom limu kao na primjeru prikaza brodova i jelena na knemidama iz Ilijaka. U VI. st. p. n. e. završava se konačno vijek trajanja ovoga umjetničkog izraza kao koherentne i prepoznatljive cjeline⁷⁴⁶, iako pojedini njegovi dekorativni elementi u konzervativnoj autarijatskoj sredini preživljavaju (posebno na nekim manjim objektima kao što su pincete)⁷⁴⁷ i traju sve do kraja protohistorijskog doba na tlu Bosne i Hercegovine.

Svi spomenuti geometrijski oblici su možda izražavali i određeni simbolizam, odnosno crtanu presliku i prenošenje određenih misli, vjerovanja, ideja, shvaćanja i informacija prapovijesnih i protohistorijskih Ilira.⁷⁴⁸

Kao što je već rečeno u umjetnosti autarijatskog narodnosnog i kulturnog kompleksa bila je prisutna i likovna figuracija, kao što to pokazuju prikazi jelena i brodova sa oklopa za prsa, prerađenim u knemide (Ilijak III, 9). Brodovi su dati u geometrijskom stiliziranom obliku, a na njima se u istom geometriziranom maniru mogu primijetiti i likovi krmaraša i posade (predstavljenih u vidu trokuta) i prikazi drugih realnih objekata na brodu isto predstavljenih geometriziranim simbolikom.⁷⁴⁹ Oklopi slični onima od kojih su prepravljanjem nastale knemide iz spomenutog ilijačkog groba pronađene su i u sjevernoj Albaniji. Predstave u figuralnoj likovnoj umjetnosti su izvedene šematiziranjem i u autarijatsko-«glasinačkom» slučaju ostale su većim dijelom okovane duhom geometrizma. U jedan od najspecifičnijih primjera likovne umjetnosti nosilaca glasinačke kulture spadaju i crteži na stijenama. Ovi crteži u vidu geometriziranih ili stiliziranih prikaza ljudi, životinja, biljaka, svastika, i drugih simbola predstavljaju originalni izraz duha proto-autarijatskih zajednica iz vremena prijelaza iz kasnog brončanog doba u starije željezno doba, kada se ne samo izgrađivala njihova i društvena i etnička i narodnosna nego i religiozno-duhovna svijest. Na Kozlogradskim stijenama pored spomenutih prikaza, stijene su na nekoliko mjesta oslikane terakota bojom, a zanimljiv je i stilizirani prikaz ljudskog lica. Jedino crteži sa ulaza u pećinu Ledenjača su još uvijek neidentificirani.

Za željezno doba karakterističan je i drugi pravac kome je forma osnovno izražajno sredstvo. Uzrok svoga postojanja ovaj pravac vezao je za napredak metalurgije i on je karakterističan za period od VII. do V. st. p. n. e. Vizualni efekt postiže se plasticitetom, raščlanjivanjem osnovnih oblika, variranjem detalja i primjenom tehnike ažura. Oblik, a

⁷⁴⁶ Čović, 1976, 305

⁷⁴⁷ Benac-Čović, 1957, 45

⁷⁴⁸ Više o simboličkom značenju geometrizma v. Stipčević, 1981, 9-16

⁷⁴⁹ Čović, 1976, 212-236; Isto, 1984, 150-151; Stipčević, 1989, 138; 142;

djelomično i ornament objekta nastajali su već u kalupu⁷⁵⁰. Geometrijski motivi izgledaju kao da su izvedeni šestarom.

Treći pravac je vezan za dekoriranje objekata izrađenih od tankog metalnog lima, na kojima je ukras izvođen iskucavanjem.⁷⁵¹ Uglavnom su se kombinirala sitna (0,5-2 cm), i krupnija (do 2 cm.) ispupčenja, koja bi se spajala u veće ili manje motive i kompozicije. Ovaj dekorativni stil se javlja još u brončanom dobu, ali je tek krajem VI. st. i u V. st. p. n. e. zauzeo vodeću poziciju na autarijatskom području.⁷⁵² Tada je stvoren tip metalnih predmeta koji se svi svode na jedan prototip iz koga će se kasnije razviti i ostali objekti. Najilustrativniji je primjer brončanih narukvica od brončanog lima iz kojih se razvijaju «mramorački» pojasevi i drugi objekti (npr. kao prstenje, naušnice i uvojci za kosu) izrađeni od zlatnog ili srebrnog lima.

Osnovni oblik čini ploča od brončanog, zlatnog ili srebrnog lima koja je na jednoj strani široko razvijena dok se na drugo strani sužava u usku traku uvijenu u spiralu. Ivice na ovakav način oblikovanog objekta su ukrašene nizovima ispupčenja kojima se izvodila bordura, a unutar njost dekorirana motivima rombova, traka, svastike i "pješčanog sata" i sl. A na naramenici od brončanog lima iz Kosova (Rogatica), stratum III, se nailazi i na prikaz malteškog križa (*slika* 209), te na možda i simboličko prikazivanje ljudi (koji se nalaze u koloni ili redu? *slika* 210). Prema ornamentu ovi objekti od lima mogu se podijeliti na dvije osnovne varijante; sjevernu-«glasinačku» koju karakterizira pravolinijski ukras i južnu-«hercegovačko-sjevernoalbansku» koja poznaje motive tekuće spirale. Pojava ove ornamentalne distinkcije je jedan od najvažnijih pokazatelja egzistiranja određenih varijanti razvitka unutar jedinstvene glasinačke kulture, a samim tim i posebnih narodnosnih i kulturnih zajednica. Nesumnjivo su nosioci sjevernog ornamenta Autarijati, a južnog Daorsi, Ardijejci, Plereji, Dokleati, Labeati, Taulanti, Pirusti itd., a granica rasprostiranja ova dva ornamentalna stila može poslužiti, ali samo za kasnija razdoblja i za određivanje granične linije između sjeverne i južne varijante, odnosno između narodnosnih zajednica koje su im bili nosioci. I «mramorački» pojasevi na sebi sadržavaju pravolinijski ornament, što dokazuje da se on razvio iz sjeverne varijante, što je samo još jedna potvrda da ovaj tip materijala nedvosmisleno pripada Autarijatima. Iz svega navedenog možemo da zaključimo da je treći pravac razvitka, sa svojom varijantom ukrašavanja pravolinijskim motivom osnovica i karakteristika umjetničkog doživljaja autarijatskog naroda za vrijeme najvećeg vrhunca njegove moći u fazi IVc-2.

⁷⁵⁰ Čović, 1976, 305

⁷⁵¹ Čović, 1976, 305-306; Čović, 1984, 157-158

⁷⁵² Čović, 1976, 312

Pored ovih stilskih pravaca, u bogatijim grobnicama pronađeni su objekti koji na sebi imaju posebnu dekoraciju, koja odaje viši društveni položaj njihovih vlasnika. Ovaj "dvorski stil" je ustvari mješavina originalnih i importiranih stilskih elemenata, uglavnom iz Grčke, umjetničkih pravaca⁷⁵³. Zanimljiv primjer ukrštanja domaćih motiva i onih odnesenih iz Grčke može se vidjeti na primjerku srebrnog pojasa «mramoračkog» tipa iz Umčara, gdje su tipični autarijatski pravolinijski motivi prekinuti vješto unesenom grčkom palmetom.⁷⁵⁴ I polukružne zlatne ploče pokazuju miješanje grčkih i autohtonih ornamentalnih motiva. «Dvorska» umjetnost se uglavnom bazirala na objektima izrađenim od zlata i srebra, ali je ona trajala samo jedan kratak period, koji zahvata vrijeme najvećeg zenita autarijatske moći sredinom V. st. p. n. e. iako traje još neko vrijeme i tijekom Va faze.

Svi ovi stilski pravci pripadaju zajedničkim centralnobalkanskim, zapadnobalkanskim ili podunavskim širim umjetničkim stilovima, ali zapažaju se i istočnoalpski i predklasični grčki uticaji.

Dok produkcija autohtone antropomorfne plastike koliko je do sada poznato, nije bila zastupljena i predstava ljudi uopće nema, druga plastika je bila zastupljenija. Za razliku od figuralne likovne umjetnosti, sitna brončana plastika prikazuje se u realnijem i životnijem vidu i nalazi primjenu u izradi samostalnih figurica, koje su služile kao privjesci, a možda i kao igračke i ukrasi. Ove figurica imitiraju objekte iz realnog života, kao što su dvojne i obične sjekire (vjerojatno nastale u VI. st. p. n. e.), posude za vidu, kotliče te sitne stilizirane ptice. Privjesci u obliku ptica pronađeni su na više lokaliteta. Sitna plastika ptica je u svojim osnovnim konturama realistično prikazana i data je plošno (ptice imaju samo jednu nogu). Ovaj vid umjetničkog izražaja ogleda se i u pojavljivanju dijelova životinjskog tijela, najčešće glave, kao ukrasa na različitim brončanim predmetima (igle).⁷⁵⁵ U red ovih izrađevina ne bismo mogli ubrojiti i čuvena *kultna kolica sa Glasinca*, jer je ona evidentno spadala u sferu kulta i religijskog sistema,⁷⁵⁶ dok je upotreba malih figurica ptica ulazile prije svega u sferu estetike i trenutnog «modnog stila». Ali i pored toga što *kultna kolica sa Glasinca* imaju prevashodno kultni, a ne estetski karakter, potrebno je istaknuti izvanredan rad vrsnog majstora, s realističkim prikazom točkova, drugih tehničkih detalja i nadasve lijepo i umješno izrađenom posudom u obliku ptice kojoj kao poklopac služi druga manja figura ptice, te sa još dvije manje ptice pričvršćene na prednjoj i stražnjoj osi kolica.

⁷⁵³ O "dvorskom" stilu više v. Garašanin M, 1971; Čović, 1976, 317-319

⁷⁵⁴ Čović, 1976, 319

⁷⁵⁵ Na slične privjeske u obliku ptica se nailazi i u kulturi Japoda, Čović, 1976, 151

⁷⁵⁶ O simboličkom značenju kulturnih kolica v. Stipčević, 1981, 27-28; 67

Posebno vrijedan nalaz antropomorfne figuracije je nakit iz kovčega pronađenog u nalazu vladarskog groba u Novom Pazaru koji se sastoji od velikog broja jantarskih perli obrađenih u obliku ljudskih figura i glava. U spomenutom vladarskom grobu je i životinjska figuracija prisutna u većem broju. I drugi vladarski grob iz Atenice je sadržavao veliki broj staklenih i jantarskih perli privjesaka obrađenih u vidu ptičjih figura, ovnujskih i lavljih glava, a pronađena je i jedna ljudska maska.⁷⁵⁷ Ali sva ova figuracija iz Novog Pazara i Atenice je najvjerojatnije neautohtonog porijekla, i izrađena je u grčkim i italjskim radionicama.⁷⁵⁸ Jedino se za jantarsku perlu u predstavi stilizirane glave patke može smatrati da je bila domaći rad.

Kako izgleda autarijatska svijest nije bila sklona, za razliku od Kelta, apstraktnim, fantastičnim i natprirodnim predstavama što je vjerojatno rezultat konzervativnog duha i stočarskog mentaliteta koje se zasniva na «sirovoj mudrosti» i izbjegavanju upuštanja u špekulacije i koji sam po sebi ne doprinosi razvitku maštovitosti. I umjetnost u vidu kamene plastike i reljefa na prostoru gdje se rasprostirala autarijatska narodnosna zajednica, ako je suditi po dosadašnjem nivou znanja, nije postojala.

Na autarijatskom području primjećuju se u smislu tehničkog izvođenja dekoracije dvije vodeće tendencije-tehnika graviranja i tehnika iskucavanja. Graviranje potiče još iz kasnog brončanog doba, ali se posebno razvilo tek tijekom IV b faze kada se uglavnom izražava na dijademama, poramenicama i narukvicama. Na objektima od brončanog lima čije ukrašavanje «zahtijeva» tehniku graviranja dominiraju šrafirani trokuti, rombovi, tangencijalno vezani kružići i motiv malteškog krsta. Graviranje inače pokazuje i neke karakteristike razvitka figuracije npr. na primjerima gravura brodova i jelena na Ilijačkim knemidama. Graviranje svoj zenit dostiže u VII. st. p. n. e., a onda se tijekom sljedećeg stoljeća polako gasi, da bi je sve više zamjenjivala tehnika iskucavanja.

Iskucavanje se zasniva na kombinaciji krupnih i sitnih ispupčenja, i ova tehnika dolazi do izražaja u fazi IV b. U početku je ova tehnika više odgovarala ukrašavanju defanzivnog oružja, da bi se tek od druge polovine VI. st. p. n. e. počela naglo razvijati, naročito ukrašavajući narukvice i druge objekte od brončanog lima iz kojih su se razvili pojasevi «mramoračkog» tipa. Svoj vrhunac iskucavanje dostiže i u estetskom i u tehničkom pogledu u V. st. p. n. e., kao što pokazuju primjerci zlatnih i srebrnih pojaseva iz Novog Pazara i Mramorca.

I ukrašavanje keramike kanelurama je bilo prisutno. Pehari iz faze IV b su obično bili ukrašeni vertikalnim kanelurama na ramenu, širokim kosim te poprečnim ili uzdužnim kanelurama na dršci. Kaneluralno ukrašavanje keramike je prisutno i tijekom IV c razdoblja i

⁷⁵⁷ Vasić, 1987 A, 645

⁷⁵⁸ Vasić, 1987 A, 645

Mesihović, Autarijati, 2007

najvećim dijelom se pojavljuje na obodima zdjela formirajući tzv. «turbanski obod», zatim na kose kanelure i poprečne kanelure obično na dijelu drške bliže obodu. Na nekim šoljama i peharima sa jednom ili dvije drške, umjesto kanelura na ramenu pojavljuju se snopovi vertikalnih linija urezanih ili udubljenih.

Prisutan je i udubljeni ukras, ponekad dopunjen bijelom inkrustacijom. U toj vrsti ukrašavanja dominiraju geometrijski motivi kao što je horizontalna traka ispunjena zarezima ili ubodima, uz šrafirane rombove i trokute različitim kombinacijama. Profilirani ukrasi se javljaju na dijelovima konjske opreme iz kneževskog groba u Osovu.

Kada se sagleda umjetnost autarijatskih zajednica, ipak se i pored bogatstava materijalnih oblika, nameće zaključak da su Autarijati u smislu umjetničkih osjećaja ostali zatvorena, konzervativna zajednica, koja je uporna nastojala da zadrži starije oblike, čak ako bi se i oni evidentno nalazili u poodmakloj fazi izumiranja.

Gospodarski i društveni izgled Autarijatske zajednice

Gospodarstvo

Početak II milenijuma sa indoeuropskom seobom, dolaskom novih skupina stanovništva iz područja stepa i sve većom upotrebom metala, donio je i promjene u gospodarstvu u odnosu na ranija razdoblja. Dotadašnja veća orijentiranost nosilaca neolitskih kultura na zemljoradnju sada se preusmjerila prema drugoj poljoprivrednoj aktivnosti-stočarstvu. To ne znači potpuno napuštanje i zanemarivanje zemljoradnje ili njeno stavljanje u duboki zasjenak. Obrada zemlje tih prvih doseljeničkih skupina u najranijim metalnodopskim razdobljima je u tehničkom smislu bila čak i savršenija od načina obrade zemlje u neolitsko doba, jer su oni koristili ralo i za oranje se služili zapregom volova⁷⁵⁹. Zemljoradnja je samo izgubila onu primarnu gospodarsku važnost kakvu je imala u životima nosilaca neolitskih kultura, jer je jedino stočarstvo bila ta gospodarska grana koja je mogla da zadovolji sve potrebe koje su proizlazile iz načina života doseljenih indoeuropskih zajednica.

Tijekom čitave milenijumske egzistencije glasinačke kulture stočarstvo je zadržalo svoj dominantni položaj i predstavljalo je privrednu granu na kojoj je počivala gospodarska snaga ovog područja. Stočarstvo je moralo biti u tolikoj mjeri razvijeno, da bude u mogućnosti da, kao primarna privredna grana, osigura egzistenciju brojne populacije, i održava preduvjete razvitka kulture čiji je nosilac bilo to brojno stanovništvo. Uzgajanje stoke je moralo ne samo da pridonese potrebama autarijatskih zajednica, nego i da stvori viškove, sa kojima bi dolazili do potrebne a deficitarne robe (metala, žitarica, luksuznih predmeta) na svome matičnom području. Ono je praktično bilo jedina privredna grana koja je na brdsko-planinskom prostoru jugoistočne Bosne, u novoj konstelaciji gospodarskih odnosa nastalih masovnijom upotrebom metala, mogla dati značajnije viškove proizvoda koji bi bili nužni za razmjenu dobara, u prvo vrijeme za pribavljanje preko potrebnih metala, a kasnije i luksuznih produkata grčko-italskih radionica.

Da bi se bavilo stočarstvom, potrebno je ispuniti i određene preduvjete. Stočarstvo zahtijeva veću teritoriju i prostrane travnate zone ispaše, izražen salinitet tla, stalna sezonska promjena staništa, ali i raspolaganje sa dovoljno vode. Prostor gdje je egzistirala glasinačka kultura sa svojim visoravnima, planinskim masivima i vodenim tokovima i planinskim jezerima pružalo se kao idealan prostor za bavljenje stočarstvom polunomadskog tipa. Tu se mogla

⁷⁵⁹

Čović, 1976, 73

ostvariti puna učinkovitost sezonskih pomjeranja stada stoke na ljetna i zimska ispašista. Tijekom ljeta ispašista su se nalazila na planinskim obroncima, a zimi se spuštalo na niže oblasti, polja i visoravni. Te sezonske migracije stočara ostale su karakteristika ovog područja sve do danas. Svojim izvanrednim prirodnim uvjetima navedeno područje je omogućilo brzi razvoj stočarstva. Da bi se mogla držati velika stada stoke, potrebno je bilo raspolagati sa velikim količinama soli. Kontrolirati mjesta i vrela dobivanja soli spadalo je tako u nabitnije segmente života stanovnika ovog područja, jer je to značilo obezbjeđivanje funkcionisanja njihovog gospodarstva. S druge strane sol, kao ključna stavka u ishrani stanovništva i stoke, bila je i vrijedan artikal koji se mogao bogato iskoristiti u trgovini sa onim narodima koji nisu raspolagali sa vrelima soli, u prvom redu radi nabavke preko potrebnih metala.

Veliku važnost stočarstva i upotrebu soli baš za tu namjenu u životu Autarijata i njihovih prvih susjeda Ardijejaca potvrđuju i pisana vrela. Pseudo-Aristotel i Strabon podrobno opisuju značaj stočarstva i soli za Autarijate i Ardijejce.⁷⁶⁰ Činjenica da se i Autarijati i Ardijejci ne libe upotrebe oružja i ulaska u međusobni dug i težak rat kako bi osigurali sol za svoju stoku direktno govori o tome da je stočarstvo bilo osnovica egzistencije spomenutih naroda.⁷⁶¹

Pseudo-Aristotel govoreći o stoci koja je koristila spomenuto vrelo slane vode, upotrebljava izraz Βόσκημα u formi genitiva plurala βοσκημάτων, koji pojmovno u prvom redu označava krupnu rogatu stoku, goveda. Iako ne bi trebalo isključiti i zastupljenost goveda, potrebno je naglasiti da je prostor rasprostriranja glasinačke kulture poglavito znatno pogodniji za uzgoj ovaca, nego goveda.⁷⁶² I zbog navedenog razloga smatramo da se Pseudo-Aristotelov izraz Βόσκημα pojmovno odnosio na skupni naziv za stoku bez ulaženja u neko specifičnije određenje vrste stoke za koju su Autarijati i Ardijejci koristili slana vrela.

Autarijati su se radi poboljšanja standarda svoga života bavili i pljačkom susjednih područja i lovom po nepreglednim šumama koje su bile bogate s divljači. I ribolov riječne ribe je sigurno igrao izvjesnu ulogu u gospodarstvu Autarijata.

⁷⁶⁰ Ps. Aristot. 138; Strab. Geo. VII, 5 11

⁷⁶¹ Stada stoke su i kod ostalih stanovnika vengrčkog Balkana predstavljale osnovicu za koju se živjelo, borilo i umiralo. To dokazuju i riječi Aleksandra Makedonskog upućene svojim vojnicima na Hifazisu, kada govoreći o onome što je njegov otac učinio za Makedonce spominje da su oni prije Filipa II po planinama pasli svoja stada ovaca i bez mnogo uspjeha borili se da ih zaštite od okolnih naroda. (Arr. Anab. VII, 9, 2-3)

⁷⁶² I danas bjelašnička sela, koja su najduže zadržala fizionimiju ranijeg načina života, svoju bogatstvo zasnivaju na brojnim stadima ovaca. I u porječju Prače odnos zastupljenosti ovaca i goveda je 30: 1 u korist ovaca.

Trgovina

Razmjena dobara između grupa koje su živjele na autarijatskom prostoru, sa susjednim područjima ili sa udaljenijim zemljama bila je prisutna od samog početka. Međutim mi za ta najranija razdoblja ne možemo govoriti o trgovini kao specifičnoj privrednoj djelatnosti nosilaca glasilačke kulture. Riječ je poglavito bilo o razmjeni kojom se osiguravalo nabavljanje onih sredstava za život koje određene zajednice nisu mogle sami proizvesti i imati. Ta proto-trgovina je bila dosta primitivnih oblika. O nerazvijenosti trgovine u tim starijim razdobljima govori i Pseudo-Aristotel kada kaže da se Ardijejci oslanjaju na vrelo slane vode jer ne uvoze sol.

Trgovina se kod autarijatskih zajednica počinje jače izražavati i diferencirati kao posebna privredna grana tek kada dolazi do gospodarskog jačanja centara Egejskog bazena i Italije i do posvemašnje grčke kolonizacije jonskih i jadranskih obala. Sve to izražajnije dovodi i do otvaranja i autarijatskih zajednica produktima razvijene mediteranske civilizacije. Tako se na autarijatskom području još u fazama razvitka koje prethode ujedinjenu Autarijata, pored nalaza koji potvrđuju lokalnu trgovinu između pojedinih krajeva današnje Bosne i Hercegovine i najbližeg susjedstva, nailazi i na mnogobrojne nalaze (brončane posude, dokoljenice i šljemove) izrađene u radionicama širom grčkog svijeta.⁷⁶³ Najreprezentativniji primjerci doneseni trgovinom sa grčkim svijetom na prostor prebivanja autarijatskih zajednica u VII. i VI. st. p. n. e. su knemide sa Čitluci-Sokolac, iliro-grčki šljemovi iz Ražana i Trstenika i korintski šljem iz Arareve gromile.

U svrhu trgovine sa Autarijatima i drugim kontinentalnim ilirskim narodima, koja se naročito intenzivira nakon perzijskog zatvaranja istočnih tržišta, krajem VI. i početkom V. st. p. n. e.⁷⁶⁴ Grci osnivaju na jadranskoj obali ili negdje u blizini obale na riječnim tokovima, trgovačke emporije. Upravo zbog navođenja Autarijata u zaleđu Skadarskog jezera, jer su oni bili jedini veći ilirski narod u zaleđu jezera, moglo bi se pretpostaviti da su oni i bili i najveći konzumenti grčke i italiske robe od svih naroda u balkanskoj unutrašnjosti u periodu od VI – IV. st. p. n. e. Vjerojatno je još u V. st. p. n. e. i na ušću Neretve postojao trgovački emporij preko kojeg je grčka i italaska roba ulazila u unutrašnjost.⁷⁶⁵ Iz grčkog svijeta i Italije uvozi se brončano posuđe, finija keramika, ofenzivno i defanzivno oružje, brončani i srebrni nakit, i predmeti svakodnevne upotrebe.

Kao najsnažniji ilirski narod u drugoj polovini VI. st. i tijekom V. st. p. n. e. Autarijati su bili najeksponiraniji grčki trgovački partner na središnje-ilirskom području. Autarijati su grčkim i

⁷⁶³ Parović-Pešikan, 1960

⁷⁶⁴ Suočeni sa otežavanjem trgovine sa istočnim tržištima usljed perzijske okupacije i višedecenijskog rata, grčko sve razvijenije gospodarstvo bilo je prisiljeno da nove sirovinske baze i tržište za svoje gotove proizvode potraži na zapadu i unutrašnjosti "barbarskog" Balkana.

⁷⁶⁵ Novak, 1944, 23

italskim trgovcima mogli pored proizvoda od stoke ponuditi, posebno u vremenu ekspanzije i hegemonije i robove. Kada su stavili pod kontrolu moravsku «magistralu», Autarijati su pomjerili centar svoje jezgre istočnije prema Ibru i Zap. Moravi. U vladarskim grobovima, posebno onom u Novom Pazaru, nađen je velik broj predmeta grčko-italske provenijencije koji se mogu datirati ugrubo u prvu polovinu i sredinu VI. st. p. n. e. To dovoljno govori da su autarijatski vladari, i uopće njihov vladajući sloj, postali, nakon završetka ekspanzije i tijekom hegemonije, jedan od većih, a na središnjem Balkanu i najveći, konzument grčke i italske luksuzne robe u širokom dijapazonu od keramike do zlatnog i srebrnog nakita.⁷⁶⁶ Import je bio toliko velik u tome razdoblju i kasnije da su se objekti autohtone proizvodnje, ako je suditi po grobnim nalazima poglavito iz vladarskih tumula, našli u manjini u odnosu na grčko-italsku robu. Naravno ovo je još jedan dokaz da su autarijatske političke i vojne starješine u ekspanziji primarno vidjeli cilj da zagospodare trgovačkim rutama na središnjem Balkanu kako bi mogli lakše da dolaze u vlasništvo robe proizvedene u ili pod uticajem radionica grčkog svijeta, u čemu su i uspjeli. Ali velika konzumacija importirane luksuzne i robe, što je bila neminovna posljedica uspješnog završetka ekspanzije proizvela je po autarijatsko autarhično gospodarstvo, okovano okoštanim konzervativizmom, a indirektno preko toga i na cjelokupno njihovo društvo i način života tri glavne negativne posljedice;

- a) Pod pritiskom importa kvalitetnije robe, koja se usto izrađivala u velikim količinama u manufakturama gospodarski razvijenog Mediterana, domaća do tada bogata i raznovrsna proizvodnja se tijekom faze V a suočila sa iznimno jakom konkurencijom, koja će domaću proizvodnju prvo potisnuti sa mjesta zadovoljavanja potreba vladajućeg sloja, da bi vremenom sve više nadopunjavala i

⁷⁶⁶ Sve većem povećavanju obima trgovine sa razvijenim robno-novčanim centrima Grčke nesumnjivo je doprijelo i ustanovljavanje i održavanje vlasti Delskog pomorskog saveza tj. Atenske pomorske države na Halkidiku i tračkim obalama Egejskog mora. Atenjani su pod zapovjedništvom Kimona između 476. i 463. god. p. n. e. uspostavili i stabilizirali na navedenom području svoju hegemoniju, a na području oko ušća Strimona su naselili veći broj svojih kleruha, formirajući na tom području snažnu naseobinu i bazu. (Duruy, 1881, 190-192)

Uspostava atenske kontrole nad ovim područjem je sigurno donijela izvjesne posljedice gospodarske naravi na stanovništvo središnjeg Balkana, izražene u pojačanoj trgovinskoj razmjeni i importu gotovih proizvoda egejskih radionica. Halkidik i obližnje egejske obale Trakije su uz vojno-politički imale i gospodarsko-trgovačko značenje za Atensku državu, pa tako i njena razvijena robna proizvodnja dolazi u bliži kontakt sa "barbarskim" tržištem središnjeg Balkana, uključujući u iznimnoj mjeri i autarijatsko područje. Zbog svega navedenog i datumi početka atenske hegemonije na spomenutom prostoru mogu biti jedan od pokazatelja termina autarijatske ekspanzije na prostoru središnjeg Balkana.

mjesto koje je ona držala i među ostatkom stanovništva. Naravno ovo je bio postepen proces, ali koji je u krajnjoj svojoj konzekvenci nedvosmisleno uticao na zaustavljanje daljnjeg tipološkog razvitka domaće materijalne kulture, zatim i na njenu apatiju i na kraju i dekadansu.

- b) Druga posljedica je imala još teže efekte. Kako bi se došlo do grčke i italске robe, bez koje nove autarijatske generacije, posebno one koje su zauzimale više društvene krugove, nisu više mogle da zamisle svoj način života bilo je potrebno u zamjenu nešto i ponuditi. A luksuzna roba, pogotovu ako je izrađena sa velikom preciznošću i izražajnošću od zlata i srebra bila je veoma skupa. To je neminovno moralo dovesti do toga da se sa autarijatskog područja konstanto izlijevaju preko trgovačkih posrednika u pravcu juga i to u velikim količinama interna bogatstva, esencijalno potrebna za daljnji razvitak autarijatskog društva, gospodarstva i uopće kulture. Ponuda se sigurno sastojala i od ratnog plijena (ljudskog i materijalnog).
- c) Došlo je do dosta izraženog socijalnog raslojavanja, koje je sada bilo prilično vidljivo upravo zahvaljujući novom «blještavom i snobovskom» načinu života naglo obogaćene manjine. To je definitivno doprinijelo destruiranju društvene strukture autarijatskih zajednica koja se evolutivno razvijala skoro čitav milenijum bez nekih naglih i radikalnih preobražaja i samim tim nije bila u stanju da brzo razvije mehanizme koji bi joj omogućili da se prilagodi novim društvenim okolnostima. Sigurno je raslojeni vladajući sloj, kako bi došao do sredstava neophodnih za razmjenu sa grčkim svijetom sve više vršio pritisak u vidu nameta i danka na ostatak populacije (i Autarijate i podčinjene neautarijatske zajednice). To je neminovno vodilo oslabljivanju obrambene sposobnosti, unutarnje kohezije i stabilnosti autarijatskog entiteta.

Pošto uvozno oružje u ovoj fazi razvitka zauzima izrazito mali procent u odnosu na druge tipove importiranog materijala a posebno zlatni i srebrni nakit, čini se da se autarijatski vladajući sloj u novim pitomijim i komunikacijama otvorenijim zaposjednutim oblastima aklimatizirao izgubivši neke od svojih gorštačkih ratničkih navika, sve više se privikavajući na ležerniji, mirniji i luksurniji način života. Sigurno su svojim ponašanjem i izgledom viši slojevi autarijatskog društva od druge polovine V. st. pa do sredine IV. st. p. n. e. kod stranaca koji bi stupali sa njima u kontakt više izazivali predubjeđenje o svom bezbrižnom, luksuznom životu nego o svojim ratničkim tradicijama i sposobnostima. A možda upravo u tome kontekstu se može tumačiti Langarova kvalifikacija o «neratobornosti» Autarijata. Zapanjujuće izgleda da i nakon Langarovog pustošenja i početaka keltskog pritiska, autarijatski viši slojevi još uvijek uvoze strani luksuzni

nakit, kao da se nikako nisu uspijevali suočiti sa realnošću i dalje se prepuštajući lagodnijem i raskošnijem ritmu života

Tek sa propašću autarijatske zajednice ugasile su se i izraženije trgovačke veze između kontinentalne ilirske unutrašnjosti Balkana i Grčke. Tako je primjetno vidnije odsustvo grčke kulture u prvim vremenima Dardanske povijesti koji su na dijelu Pomoravlja zamijenili Autarijate.⁷⁶⁷ Pored intenzivne i raznovrsne trgovinske razmjene sa grčkim svijetom, trgovina je bila orijentirana i ka istočnoalpskim i sjevernoitalijanskim centrima, pa i jantarskim Baltikom, o čemu svjedoči i veliki broj nalaza jantarskih zrna među grobnim priložima.

Metalurgija, zanatstvo, rudarstvo, keramičarska i tkalačka djelatnost

Cijelo starije željezno doba, koje obuhvaća period od VIII. st. do V. st. p. n. e., bilo je na području glasilačke kulture vrijeme snažnog gospodarskog, kulturnog i političkog poleta, čija je jedna od manifestacija bila i iznimna metalurška i zanatska produkcija. U VIII. st. p. n. e. u okviru glasilačke kulture pojavljuje se dosta novih oblika metalnih proizvoda koji su izrađivani u preciznim kalupima, dosta kompliciranim postupkom. Ovaj procvat produkcije rezultat je jačanja domaćeg elementa, a ne dolaska «izvjesnog broja» stranih zanatlija koji su se na autarijatsko područje sklonili pred najezdom Kimeraca i Skita kako to sugerira Čović.⁷⁶⁸

Obilje autohtonih oblika i motiva koji egzistiraju u starijem željeznom dobu a svojstvenih samo autarijatsko-«glasilačkom» području (posebno u ofenzivnom oružju) dokazuje da je domaći element bio primarno taj koji je bio nosilac toga poleta. Osim toga, željeznodopski polet metalurgije i zanatstva nije nastao ni iz čega, i u ranijim razdobljima (u kasno brončano doba i prijelaz na željezno doba) jugoistočna Bosna ima značajnu autohtonu produkciju koja je sa svojim i kvalitativnim i kvantitativnim karakteristikama bila solidna osnova za spomenuti polet. U ovim ranijim periodima se razvijaju oni tipološki oblici iz kojih će se razviti i oni oblici koji su startali sa željeznodopskim poletom, što znači da je i taj polet rezultat kontinuiranog razvitka koji je u jednom momentu uslijed nekih okolnosti doživio svoj brzi uspon i preobražaj i u kvantitetu i u kvalitetu. O postojanju dugotrajne kontinuirane domaće prerade metala najbolji dokaz pruža nalaz peći za topljenje metala pronađen na gradini Kreči. Peć je izgrađena od slaganog većeg kamenja i zemlje u kojoj se, na osnovu sačuvane šljake, topila ruda željeza. Prerada metala u Kreči se izvodila izvan središta gradine, na njenoj donjoj zapadnoj terasi.⁷⁶⁹ Na lokalitetu Jarmovci kod Priboja pronađeni su i kameni maljevi koji su služili za usitnjavanje grumenja rude.⁷⁷⁰

⁷⁶⁷ Maja Parović-Pešikan, 1965, 61-81; Papazoglu, 1969, 205

⁷⁶⁸ Čović, 1976 292.

⁷⁶⁹ Kosorić, 1995, 8, 14

⁷⁷⁰ Davies, 1937, 1-3; Mikolji, 1969, 3; Stipčević, 1989, 112

Naravno sve navedeno, ne isključuje mogućnost da je u vrijeme skitskog pritiska ili nevezano sa njim na autarijatsko područje dolazile, pa eventualno i ostajale lutajuće strane zanatlije, bilo kao pojedinci ili u grupama doprinoseći i svojim idejama, znanjem i radom tome poletu, ali samo kao usputna pojava poleta koja je samo dodatno pojačavala i obogaćivala njegov kvalitet, ali nije bila i njegov uzrok nastanka. I uticaj doseljenih i putujućih zanatlija na tipološki i ornamentalni sustav, a na osnovu do sada pronađenog materijala, izgleda nije bio veći od istovremenih uticaja pretklasične Grčke koji su do autarijatskih zajednica dolazili zahvaljujući kontaktima, izgleda ne samo u materijalno-trgovačkom smislu nego i u duhovnom koji su u tome periodu (VIII. i VII. st. p. n. e.) postojali između zapadno-središnjeg Balkana i kontinentalne i otočne Grčke.⁷⁷¹

I tako autarijatske zajednice doživljaju i određeni gospodarski preobražaj, stvarajući i nove ponude za izvoz. Dolazi do velikog zamaha obrade metala i zanatstva u kojima su autarijatski majstori ostvarivali visok nivo i produkcije ali i kvalitete proizvoda.

Zanatstvo je bilo direktno povezano sa metalurgijom, i u vrijeme najvećeg uspona Autarijata i njihove kulture razvilo se u jednu od bitnijih aktivnosti. Iako domaći umjetnici i zanatlije nikada nisu uspjeli u kvaliteti proizvoda da se izjednače sa mediteranskim proizvodima i stilovima, ipak su domaće radionice svjedočile o postojanju jedne autohtone zanatske proizvodnje i ornamentalnog ukrašavanja. Kvantitet, relativan kvalitet i raznovrsna tipologija na domaćem tlu proizvedenog oružja, oruđa i nakita dovoljno govori o izrazitoj raznovrsnosti kovačkog, ljevačkog i kujundžijskog zanata. Sporadična upotreba željeza u izradi nakita (što zahtijeva drugačiju i složeniju tehniku u odnosu na izradu od bronce) u ranim željeznodobnim fazama dokazuje veliku umješnost zanatlija iz jugoistočne Bosne već u prvim stoljećima I tisućljeća p. n. e. koji su se okušavali i u izradi nakita od skupljeg željeza.⁷⁷²

Iznimna razvijenost ovih zanata zahtijeva postojanje određenog središta sa karakterom stalnijih naseobina gdje bi oni mogli egzistirati. Vjerojatno je svako veće naselje imalo i određeni broj zanatlija (u prvom redu livaca i kovača), što dokazuje velika produkcija i rafiniranost pokretnog materijala. Mnogi centri, na području naseljavanja autarijatskih zajednica, kao Ilijak, Kusače, Prisoje na primjer, postaju i bitna središta razvitka zanatske i keramičarske aktivnosti.

O tome kako je funkcionirao kovački zanat i uopće kakva je bila organizacije metalurške djelatnost na autarijatskom području ne raspolažemo ni sa jednim podatkom. Da li su kovači, odnosno svi oni koji su radili sa metalom, imali slobodu u proizvodnji, tehnici izrade, prodaji ili

⁷⁷¹ Čović, 1976, 292-297

⁷⁷² Čović, 1984, 64

razmjeni i kvaliteti proizvoda od metala ili su bili udruženi u «korporacije» pod kontrolom i upravom političke vlasti.⁷⁷³ Moguće je da je organizacija sa ograničenom ili bar kontroliranom preduzimljivošću zanatlija-kovača od strane viših upravnih instanci (vojvoda, kneževa, vladara) postojala i unutar autarijatskih zajednica. Razlog bi najviše ležao u činjenici da je autarijatska produkcija metalnih proizvoda bila veća nego što je teritorija na kojoj su prebivali i koju su kontrolirali mogla ponuditi sirovog materijala. Da bi se mogla uz te ograničene izvore sirovine, a bez velikog oslanjanja na uvoz, održati iznimno velika produkcija gotovih predmeta bilo je potrebno racionalnije i promišljenije korištenje sirovina. To je neminovno moralo i to u ranim fazama razvitka voditi ka formiranju sistema organizacije metaloprerađivačkih zanata u kojoj je neka viša struktura (političko-svjetovnog ili duhovnog karaktera) vodila računa o raspodjeli sirovina, određivala namjenu njene prerade, i rukovođila sakupljanjem većine ili dijela proizvoda.⁷⁷⁴ «Uprava» autarijatskih zajednica je posebno u vrijeme ratova i ekspanzije morala voditi računa o proizvodnji oružja. Možda razlog dosta rijetke upotrebe željeza u proizvodnji nakita leži i u interesu zajednice da se željezna sirovina štedi i ekskluzivno koristi samo u proizvodnji oružja. Interesantno je da se količina željeznog nakita u grobnim priložima sve više smanjuje kako se povećava količina željeznog oružja, da bi u vrijeme stalnih ratova i ekspanzije skoro nestao željezni nakit sa autarijatskog područja. Ratni ili samo pljačkaški pohodi uvjetovali su da se metalurgija željeza najviše orijentiše ka proizvodnji oružja, što je kao posljedicu imalo, opet sa svoje strane, stalno ratovanje i izazivanje novih sukoba, čime se stvarao uzročno-posljedični krug sukoba i ratova iz kojeg se jednostavno nije moglo izaći.

Vjerojatno je egzistiralo i načelo nasljednosti zanatlijskog zanimanja, jer bi samo to moglo objasniti izraženu konzervativnost objekata, jer je time, iako je omogućavana opstojnost zanatske proizvodnje, ipak gušena individualnost proizvođača koji su se držali ustaljenih kanona koji su se prenosili sa generacije na generaciju i čije bi narušavanje, kako je vrijeme prolazilo, bilo sve teže izvesti.

Za neke oblike nakita pronađene u grobovima koji su nastali u vrijeme najveće političke i gospodarske moći Autarijata (zlatni ukrasi na odjeći koji su izvedeni sa velikom preciznošću, zlatni pojasevi i naušnice, pa i zlatne i srebrne fibule) možemo pretpostaviti da su nastali na

⁷⁷³ Npr. U "državici" mikenskog Pilosa, zahvaljujući glinenim pločicama ispisanim Linearnim pismom B, znamo da su kovači bili organizovani u čvrste „zajednice” pod kontrolom političke vlasti i svećenstva. U Piloskoj "državici" kovači su od dvora dobivali izvjesnu količinu bronce za obradu, a zauzvrat su ispunjavali zahtjeve dvora. Petruševski Dušica i Mihailo D., 1965, 24-25.

⁷⁷⁴ Postojanje ovakve organizacije ne isključuje da je postojao i sloj zanatlija koji je neposredno i samo radio za vladara i njegovu porodicu i bratstvo.

domaćem tlu, ali uz manju ili veću asistenciju stranih zanatlija porijeklom iz grčko-italskog svijeta. Domaće zanatlije, nisu imale značajnu tradiciju u izradi ovakvog luksuznog nakita od zlata i srebra, i samim tim je teško zamisliti da se domaći zanatlijski sloj mogao u kratkom roku (skoro u samo par decenija od početka V. st. pa do sredine istog stoljeća p. n. e.) sam od sebe bez vanjskih uticaja i prožimanja preobraziti da bi mogao izrađivati spomenuti luksuzni nakit. Vjerojatno je u vrijeme svoje najveće moći autarijatski entitet bio posebno atraktivan za dolazak i naseljavanje putujućih zanatlija koji su se mogli nadati da će njihove usluge biti potrebne autarijatskoj vladajućoj eliti. Naravno ovo pretpostavljeno doseljavanje nikada nije postalo masovno i ne može biti govora ni o kakvoj kolonizaciji jer se uglavnom radilo o inicijativi i preduzimljivosti, pa i avanturizmu pojedinaca.

Ne bismo smjeli pretpostaviti, a zbog slabe obrađenosti autarijatskih gradinskih naselja i znatno manje pronađene keramike, da je keramička djelatnost bila u zasjenku zanatstva. Do sad pronađeni keramički fragmenti, ipak u dovoljnoj mjeri ukazuju i da ovaj vid stvaralačkog genija kod Autarijata nije ostao zanemaren. Na osnovu nalaza modela kola i konjske opreme znamo sa sigurnošću da su Autarijati poznavali i kolski i zanat za konjsku opremu. Vjerojatno je postojala i tkalačka proizvodnja tkanina, i razvijena kućna radinost, o čemu bi možda potvrdu mogli naći i u nalazima keramičkih pršljenova sa platoa gradine Kreče koji su služili u predenju i tkanju,⁷⁷⁵

Samo autarijatsko-«glasinačko» područje nije bilo toliko bogato metalnim sirovinama, tako da se ono moralo za svoju produkciju metalnih proizvoda moralo snabdijevati i uvozom. Radi toga se sirovine za metalnu proizvodnju, pored dobivanja iz domaćih resursa, odnosno iz rudišta na autarijatsko-«glasinačkom» području dijelom nabavljaju i iz srednjobosanske i sjeverozapadno-bosanske rudonosnih zona. Od domaćih sirovinskih izvora potrebno je istaći zone istočno od Drine, gdje postoje značajna ležišta željezne rude u podnožju planine Jelice, nalazi željezne troske (uslijed predrimske aktivnosti) su pronađeni i u Jabuci, sjeverno do Foče.⁷⁷⁶ A ni manja nalazišta oko Lima i Čehotine, i u okolini Nikšića nisu bila zaobiđena od prapovijesnih i protohistorijskih rudara.⁷⁷⁷ Izvori željeza su bili i na planini Guči, a i rudišta na Kopaoniku i Rudniku te prema sjevernom Kosovu su Autarijatima, kada su oni bili na vrhuncu moći, bila na dohvat. Na samoj sjevernoj granici u okolini Srebrenici nalazile su se velike naslage srebra, koje će tijekom rimske uprave i srednjeg vijeka biti intenzivno eksploatirane (rimska Domavija). Ne bi trebalo sumnjati da su ove naslage srebra bile poznate i protohistorijskim rudarima, i da je dio srebra koji je

⁷⁷⁵ Kosorić, 1995, 13

⁷⁷⁶ Mikolji, 1969, 4

⁷⁷⁷ Čović 1976, 273-274; 1980, 75-76; 1987, 637

upotrebljavan i u zanatstvu Autarijata dolazio i sa područja koje će u rimsko doba biti poznato kao kompleks Argentaria i kolonija Domavija.

U rimsko doba bila je razvijena i snažna rudarska djelatnost u okolici Foče i Pljevalja. Sa ovoga područja je u prvim decenijama II. st. n. e. došlo i do velikog preseljavanja rudara u Dakiju. Srednjovjekovna prisutnost Sasa, evidentirana je pored okoline Foče (lokalitet Saš) i Pljevalja (Sasin Polje) i u okolini Višegrada (selo Sase u kojem se sve do XV. st. nalazio rudnik željeza),⁷⁷⁸ kod Prijepolja i u okolini Brskova. Veliki broj toponima sasko-njemačke provinijencije u dolini Ibra, isto govore o vjerojatnom iskorištavanju ruda na više lokaliteta u ovoj oblasti.⁷⁷⁹ Na eventualnu eksploataciju željeza na prostoru koji je u protohistoriji ulazio u okvire autarijatskog rasprostriranja govorio bi i gvožđevit kultni izvor u selu Orahovu u predjelu Deževi kod Novog Pazara.⁷⁸⁰ Sve to ukazuje da je na nekadašnjem autarijatskom teritoriju morala postojati rudarska tradicija, koju su samo Rimljani naslijedili i na koju su naslanjali svoju rudarsku djelatnost,⁷⁸¹ da bi se ona kasnije samo kontinuirano produžila do u srednji vijek, naravno na drugoj etničkoj osnovi rudara. U prapovijesnom razdoblju bakar je eksploatiran na lokalitetu Jarmovcu na Limu,⁷⁸² a u rimsko doba iskorištavan je i južno od Foče,⁷⁸³ što bi impliciralo da je ta eksploatacija bila vršena možda i u predrimsko doba. Olovo se eksploatiralo na krajnjem sjeverozapadu autarijatskog područja, na području današnje olovske općine, gdje je sigurno eksploatacija olova uvjetovala i nastanak gradinskog naselja Olovac.⁷⁸⁴

Putevi i komunikacije

Putevi i komunikacije su stoljećima ostajali nepromijenjeni. Još u kameno doba utabane staze koje su povezivale ljude raznih zemalja ostajale su na centralnom i zapadnom Balkanu zadugo nepromijenjene. Već smo u predgovoru napomenuli da je područje gdje je nikla i razvijala se glasinačka kultura i ponikla autarijatska narodnosna zajednica bilo situirano između dviju bitnih drevnih komunikacija. Duž Vardara i Morave je prolazila komunikacija koja je povezivala Egejski bazen i Istočni Mediteran sa Dunavom, a od Neretve pa uz Bosnu povezivano je jadransko primorje i svijet Mediterana sa Podunavljem. Iz prve komunikacije odvajao se sporedni krak koji

⁷⁷⁸ Filipović S. Miljenko, 2000, 21

⁷⁷⁹ Filipović S. Miljenko, 2000, 20; 31

⁷⁸⁰ Filipović S. Miljenko, 2000, 20

⁷⁸¹ O rimskoj eksploataciji srebra i drugih ruda (npr. olova) na prostoru nekadašnjeg rasprostriranja Autarijata v. Škegro, 1998, 89; 94-95; 105-106;

⁷⁸² Davies, 1937, 1-3; Mikolji, 1969, 3; Stipčević, 1989, 112

⁷⁸³ Mikolji, 1969, 3

⁷⁸⁴ Hörmann, 1889, 63-74

se pružao dolinama Drima, Ibra, Drine i Zapadne Morave. Upravo su se na ovoj komunikaciji nalazili Pilatovići i Atenica, dvije velike kneževske nekropole, koje se datiraju u prvu polovinu V.st p. n. e. i u kojima su sahranjeni pripadnici autarijatskog vladajućeg sloja.⁷⁸⁵ Iz Pseudo-Skilaksovog izvještaja mogli bismo primijetiti još jednu za Autarijate bitnu komunikacionu liniju koja je počinjala na ušću Drima, pa se od Skadarskog jezera pružala na Moraču i Zetu sve do planinskog pojasa koji su naseljavali Autarijati.⁷⁸⁶ Izgleda da je ova komunikacija bila za Autarijate i najkraća na putu prema moru i samim tim veoma bitna. Pored komunikacija preko Jadrana i Vardarsko-Moravske magistrale, bio je intenzivan tranzitni put koji je išao od jonskih crnomorskih kolonija duž Dunava i Save i njihovih pritoka. Ovim uobičajenim putevima najvjerojatnije je na glasinačko područje prispjela čuvena kaciga grčko-korintske provenijencije, pronađena u Ararevoj grobnici.⁷⁸⁷

Unutar teritorije koju su naseljavale i kontrolirale autarijatske zajednice, najvažnije komunikacije su pratile riječne tokove, Tare, Pive, Čehotine, Drine, Lima, Ibra i Zap. Morave. Najveća gradina na glasinačkom području Ilijak se nalazila u dolini rijeke Prače, kroz koju je prolazila komunikacija koja je povezivala Podrinje i Sandžak sa sarajevskim poljem, dolinom Bosne i središnjom Bosnom. Ilijak je bio ne samo najveće gradinsko naselje na kompletnom autarijatskom području tijekom cijele njihove egzistencije, nego i gospodarski centar i trgovačko čvorište, što na najbolji način ilustriraju mnogobrojni predmeti porijeklom iz mediteranskih radionica pronađeni u iskopenim tumulima iz nekropola Ilijak i Rajino Brdo. Buduća sistematska iskopavanja same gradine vjerojatno će samo produbiti našu spoznaju o saobraćajnoj, gospodarskoj i trgovačkoj važnosti Ilijaka za cjelokupnu Autarijatsku narodnosnu zajednicu.

Pojedina naselja na krajnjim točkama autarijatskog područja vjerojatno su imala posredničku ulogu, i bila su stjecište trgovaca i putnika. Takvu ulogu je imao na primjer veliki i dugovječni nasebinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, (krajnji obronak planine Trebević koji se lagano spušta u sarajevsko polje) koje se nalazilo na završetku puta koji je iz Panonije vodio duž rijeke Bosne i u neposrednoj blizini dva stočarska areala u svojoj zaleđini na koja se naslanjao, Glasinca i Kalinovika, i jednog velikog kulturnog kompleksa srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba, čiji su nosioci bile (i) dezitijatske zajednice.⁷⁸⁸

⁷⁸⁵ Palavestra, 1984, 73

⁷⁸⁶ *Ps. Scyl.* 24

⁷⁸⁷ Truhelka, 1890, 68-95; G. Novak, 1944, 23

⁷⁸⁸ Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894 B, 107-140; Isto, 1895 A, 123-137; Isto, 1896 A, 97-107; Ćurčić, 1908, 364-365; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193; 194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983 A, 170-182; Isto, 1983 B; Isto, 1983 C, 390-412; Isto, 1987 A; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 42

Nekadašnje autarijatsko-«glasinačko» područje je u rimsko doba, a na osnovi dosadašnjih istraživanja bilo premeženo izgrađenim putevima, ne samo tranzitnog tipa,⁷⁸⁹ pa je moguće pretpostaviti da su se neki od tih rimskih puteva djelimično naslanjali i na prapovijesne i protohistorijske komunikacije.

Postoji relativno malo pisanih vrela koji daju i to samo uzgredne, fragmentarne i nesigurne podatke o udaljenosti i vremenu potrebnom da se one pređu. Apijan tako tvrdi da je Autarijatima koji su bili u bijegu bilo potrebno 23 dana hoda da prevale udaljenost od njihove zemlje do novih staništa u "*močvarnim i nenastanjenim getskim krajevima, u susjedstvu naroda Bastarna*".⁷⁹⁰ Ako bismo se pouzdavali u Apijanov podatak mogli bismo da tvrdimo da je jednoj većoj grupi bilo potrebno da put od drinsko-moravskog razvođa do Donjeg Dunava, prevale za tri sedmice, dok bi se manja grupa ili pojedinac sigurno kretali brže. Strabon opet teritoriju Tribala koja se pruža od Agrijana (sjeverna Makedonija) do Dunava određuje na 15 dana hoda.⁷⁹¹ A Strabon donosi i informaciju, pozivajući se na Artemidora da odstojanje od Malejskog rta do Dunava po pravoj liniji iznosi 6500 stadija (oko 1160 km). Polibijeva računica je iznosila 10 000 stadija, ali on je svoju računicu zasnivao na kretanjima pojedinih vojskovođa.⁷⁹² Prema Tukididu, najbliži suhozemni put od Abdere do Dunava trajao je 11 dana a od Bizanta do Lagala i Strimona 13 dana.⁷⁹³ Kao što možemo vidjeti, udaljenosti i vrijeme potrebno da se one pređu među pojedinim balkanskim oblastima i narodima u protohistorijskom razdoblju nisu bile prevelike što je sigurno olakšavalo međusobne kontakte.

Pretpostavljamo da su veliku ulogu u saobraćaju imali konji i zaprežna kola koja su vukli volovi. Realistički prikaz konstrukcije kola, koji odaje brončani model kulnih kolica koje vuku barske ptice, pokazuje ne samo visok tehnički nivo već i tip kolica, koji se možda najčešće upotrebljavao među autarijatskim zajednicama. To su dvoosovinska kola s četiri visoka osmopaočna točka.⁷⁹⁴

U srednje brončano doba sa ovog naseobinskog kompleksa se datira i vrlo interesantan nalaz čiji nastanak i Z.Marić pripisuje mikensko-egejskog kulturi. .Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156;

Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar će svoj dugotrajniji kontinuitet naseljenosti zadržati i u antičko doba, sve do dolaska Slavena, s tim da će u tom periodu veću važnost steći ravničarsko područje uz Miljacku (današnji centar Sarajeva). Sergejevski, 1947, 39-40

⁷⁸⁹ Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 154-156

⁷⁹⁰ *App. Ill. 4*

⁷⁹¹ *Strab. Geo. VII, 5 11*

⁷⁹² *Strab. Geo. VIII, 8, 5*

⁷⁹³ *Thucyd. II, 97*

⁷⁹⁴ Čović, 1976, 302

Zahvaljujući nalazu iz ranobrončanog groba iz Pustopolja na Kupresu, znamo da je upotreba saonica bila odomaćena na prostoru Bosne i Hercegovine još u prvim razdobljima metalnog doba. Brdsko-planinsko područje sa visoravnima na kojima tijekom zime nanosi snijega dostižu veliku visinu, a na kojem je prebivalo jezgro autarijatske narodnosne zajednice je vrlo pogodno za ovu vrstu prevoznog sredstva, i iako do sada nisu pronađeni tragovi saonica možemo na osnovu deduktivne metode pretpostaviti da su se saonice koristile i na autarijatskom matičnom teritoriju.

Novac

Nije poznato da li su se Autarijati služili novcem, niti da je postojalo išta što bi moglo biti korišteno kao mjerilo vrijednosti u procesu razmjere. Pošto nije ni zabilježeno ni pronađeno ništa što bi nas moglo asocirati na neki domaći novac, Autarijati nisu imali svoj novac. Autarijati su ipak morali poznavati neki oblik prednovčane razmjene, jer prosta naturalna razmjena nije mogla biti zadovoljavajuća za široku i razgranatu trgovačku aktivnost Autarijata sa mediteranskim svijetom koji je raspolagao sa već izgrađenom robno-novčanom privredom. Vjerojatno su neki predmeti ili stoka pored svoje primarne funkcije, dobivali i značaj mjerila za različite vrijednosti.

Od sredine V. st. p. n. e. zbog sve pojačanije vanjske trgovine, Autarijati su se u svrhe vanjske trgovine počeli služiti grčkim i italiskim novcima. Najbolji nalaz koji potvrđuje upotrebu stranog novca, istina on se datira u posljednje godine autarijatske egzistencije je velika ostava, grčkog i makedonskog novca, sa kraja IV stoljeća p. n. e. pronađena u okolini mjesta Prače.⁷⁹⁵ Procjenjuje se da se 1852. god. u slučajno otkrivenoj ostavi nalazilo oko 2 000 novčića kovanih u kovnicama Neapolisa, Krotona, Agrigentuma, Thasosa, Abdere i Istrosa. Nažalost od ove velike zbirke ostao je do danas sačuvan samo mali dio novčića. Ako je suditi po nekim sačuvanim primjercima na kojima se nalaze imena Filipa II i Aleksandra III Velikog moglo bi se zaključiti da nastanak ostave nije mlađi od kraja IV. st. p. n. e.

Tehničke inovacije

Iako je život Autarijata bio na znatno nižem stupnju razvitka nego Grka i Italika, oni nisu bili baš u tolikoj mjeri zaostao narod. Uspjeli su da razviju izvjesne tehničke metode kojima su olakšavali svoj život ili bar pomagali svome gospodarstvu. Jedna od tih tehnika koja je osiguravala egzistenciju njihovog gospodarstva dobro je opisana u pisanim vrelima. Po Pseudo-Aristotelu i Strabonu,⁷⁹⁶ iz slanih vrela na zajedničkoj granici i Autarijati i Ardijejci su odvajali vodu i ostavljali je na posebno određenim prostorima. Po danu je izdvojena slana voda bila nadstreta krovom, a

⁷⁹⁵ Makanec, 1906, 109

⁷⁹⁶ *Ps. Aristot.* 138; *Strab. Geo.* VII, 5 11

noću je bila otkrivena.!? Čuvanje pod krovom posredno otkriva i neku tehniku koja je bila poznata Ilirima u vezi isušivanja vode, a koja se nije samo oslanjala samo na puko ostavljanje suncu da isuši vodu, jer brzina, kvalitet i efekt isušivanja vode u tom slučaju ne bi toliko zavisio od klimatsko-meteoroloških uvjeta. Ako je vjerovati Pseudo-Aristotelovom i Strabonovom podacima onda bi se u roku od pet do šest dana voda isušila ostavljajući odličnu sol.

Na jedno određenom prostoru trebalo je znači, više dana da bi proces dobivanja soli iz izvjesne količine sakupljene vode, u potpunosti završio, i da bi se zamijenila novom vodom. Ali u nezimskom periodu voda je stalno izvirala i nije se smjelo dogoditi da voda beskorisno teče, i tako propada dragocjena sol, i vjerovatno su oni koji su iskorištavali slano vrelo pronašli način kontinuiranog izvlačenja i spremanja slane vode. Zato možemo pretpostaviti da je postojalo više mjesta u neposrednoj okolini vrela u koje se voda stalno odlagala kako bi se svaka kap iskoristila. To je dovelo do usložnjavanja i podjele rada i mjesto oko samog vrela moramo zamisliti kao jednu izdvojenu manufakturu. I zato smatramo potpuno opravdanu tvrdnju Strabona koji prostor oko slanog vrela naziva solanom.⁷⁹⁷

Društvo

Pod uvjetom pažljive analize izvorne građe, bilo pisanog bilo materijalno karaktera, može se dati bar okvirni pregled i te baciti malo više svjetla na ulogu i mjesto koju su Autarijati zauzimali u geo-političkoj i društvenoj sferi života stanovnika jugoistoka Europe. To što Autarijati nisu imali "**političku povijest**" u pravom smislu te riječi ne znači da oni nisu uspjeli da stvore unutarnju društvenu strukturu i trajniji, stabilniji i kohezivniji politički entitet. Već samo 2-stoljetno postojanje jedinstvenog autarijatskog političkog entiteta dokazuje postojanje jake unutarne kohezije koje je kao svoju podlogu moralo imati narodnosno i kulturno jedinstvo izraženo i sa prisutnošću svijesti o tome jedinstvu.

Unutarnja struktura Autarijatskog političkog entiteta ne bi se trebala mnogo razlikovati od drugih narodnosnih zajednica izvan grčko-makedonskog Balkana. Do početka IV. st. p. n. e. većina vangričkih balkanskih naroda nalazila se na sličnom stupnju društvenog, ekonomskog i kulturnog razvitka.⁷⁹⁸ Pošto nigdje na svijetu ne postoje dvije potpuno podudarne povijesne ili

⁷⁹⁷ Sol je inače igrala veliku ulogu kod ne samo prapovijesnih i protohistorijskih stanovnika BiH. Ima mišljenje da je i samo ime Bosna došlo od soli. U albanskom jeziku reč *bos, boss* znači „slanik” ili „mjesto gde se isparava slana voda da ostavi so”. Rücker, 1889; 1893; Tallócsy, 1889; 1893; Čorović, 1925

⁷⁹⁸ Ni Makedonija do Filipa II nije mnogo odudarala od ilirskih, tračkih i peonskih naroda Balkana i Makedonci su prije Filipa II funkcionirali kao neka vrsta političkog entiteta, istina sa znatno čvršćom i stabilnijom strukturom. I kasnija Ilirska kraljevina bila je sastavljena od više plemena, te je više odražavala protohistorijski politički entitet

kulturne pojave, tako su i među balkanskim narodima morale postojati izvjesne varijacije u kulturno-povijesnom razvitku. I Autarijati pokazuju određene modifikacije u unutarnjoj strukturi. Plemenske zajednice i bratstva koja su ulazila u sastav autarijatskog entiteta, imala su isto porijeklo, živjela su na istom teritoriju sa dosta sličnim zemljopisnim karakteristikama sličnim načinom životom stoljećima. To je uvjetovalo veliku isprepletenost u odnosima između raznih autarijatskih bratstava, i doprinijelo većoj koheziji unutar autarijatske zajednice nego kod drugih balkanskih zajednica. I izvjesni konzervativizam koji je izgleda bio sklon autarijatskom kulturnom i narodnosnom biću doprinosio je većem očuvanju unutarnje kohezije.

Veću koheziju unutar autarijatske zajednice (i narodnosne i političke) i relativnu ujednačenost njenih sastavnih dijelova dokazuju i sljedeće činjenice. Pisana vrela kada govore o Autarijatima nikako drugačije ih ne navode nego kao jedinstven organizam, ne postoji kao na primjer kod Dardanaca spominjanje različitih plemena koja sačinjavaju Dardansku narodnosnu zajednicu,⁷⁹⁹ niti se može primijetiti u grčko-rimskim tekstovima bilo kakav nagovještaj postojanja izraženih diferencijacija unutar autarijatske zajednice. I arheološki materijal, pokazuje pored već spomenute sklonosti ka konzervativizmu, zadržavanju starijih formi ili bar njihovim prilagođavanju novim okolnostima, jedinstvo formi.⁸⁰⁰ Kada promatramo karakteristike materijala sa bilo kog nalazišta koji se datira u starije željezno doba, pred nama se ukazuje velika

nego državotvornu strukturu (*Polyb.* II, 6,6; *Liv.* XLV, 26, 13-15). Autarijatski politički entitet se ne bi trebao nešto u većoj mjeri razlikovati od ovako strukturiranog političkog organizma protodržavnog karaktera.

U slučaju Dardanaca raspoložemo povijesnim podacima da su bili sastavljeni od više plemena, od kojih dva plemena Galabriji i Thurnati, poznajemo i poimenično (*Strab. Geo.* VII, 5, 7). I Taulanti, narod koji je isto kao i Autarijati bio nosilac glasinačke kulture, su po Stipčeviću (1974, 38) koji se poziva na E. Swobodu (1937, 290-305) i N. Ceku (1970, 421-427) i Bencu (1987, 775) bili sastavljeni od više plemena-Helidonci, Sesareti, Abri i Partheni. Ako je ovakva konstatacija točna, ovi posljednji su možda bili dio onih Parthena sa matične teritorije, o kojima je ranije bilo govora, koji se od svoje cjeline odvojio premjestivši se u sj. i srednju Albaniju (prije ili za vrijeme ekspanzije), gdje su ušli u sklop druge narodnosne zajednice-Taulanata, koja se tijekom starijeg željeznog doba formirala na prostoru rasprostiranja Mati-kulture. Ovo bi ujedno dokazivalo i pomjeranja plemena ili samo njihovih manjih dijelova iz jedne narodnosne zajednice nosilaca glasinačke kulture u drugu (v. poglavlje- *ekspanzija*, dio *Zaključak o prisustvu autarijatskih elemenata na sjeveru, zapadu i jugozapadu*). Međutim, s druge strane stajalište spomenutih autora o južnim Parthenima kao sastavnom dijelu Taulanata dolazi u nesuglasje sa opisom Plinija Starijeg (III, 144-145) prostora današnje Albanije zasebno spominju i Taulanti i južni Partheni. Moguće je da je i naseljenost Parthena u na spomenutim prostorima rezultat i dešavanja vezanih za keltsku najezdu. Tada se i dio Parthena možda odlučio da se sa drugim dijelovima Autarijatske narodnosne zajednice pokrene prema jugu, gdje su našli nova staništa. U prilog konstatacije da su južni Partheni govorila bi i činjenica da se podaci iz pisanih vrela u kojima se spominju južni Partheni odnose na period od sredine III. st. p. n. e., odnosno na vrijeme rimskog osvajanja Ilirije.

⁸⁰⁰ Benac-Čović, 1957, 28; 33; 57-58

ujednačenost u osnovnim oblicima, stilovima i tehnikama izrade, sa vrlo slabo primjetljivim razlikama i to samo na pokretnom materijalu. U obliku i tehnici izgradnje gradina i tumula ne primjećuju se uopće bilo kakve razlike. I sasvim slobodno možemo reći da sjeverna varijanta glasilačke kulture starijeg željeznog doba pokazuje najveći stupanj ujednačenosti i homogenosti u odnosu na susjedne kulturne pojave u istome razdoblju.

Naravno to ne znači da treba misliti da Autarijatska narodnosna zajednica nije bila sastavljena od plemena, nego to samo podrazumijeva da je unutarnja kohezija između autarijatskih plemena bila relativno snažnije strukturirana.⁸⁰¹ I dugotrajni kontinuitet egzistencije političkog entiteta potvrđuje da je osnova njegovog postojanja morala ležati u njegovom ujednačenijem sastavu. Ne raspolazemo ni sa kakvim podacima koji bi govorili o nekim poremećajima unutar toga političkog entiteta. I najvažniji dokaz postojanja jače izražene svijesti o zajedničkoj pripadnosti jednom narodnosnom i političkom entitetu kod Autarijata; nikada pa ni u vrijeme sloma jedinstvenog političkog entiteta, seobe i raseljavanja autarijatske skupine nisu se odricale autarijatskog imena. Za sve ove skupine, i u matičnoj domovini, i na granici Makedonije, i u getskim močvarama, i na Hersonezu i u Maloj Aziji jedino se upotrebljava autarijatsko ime.

I prije svoga konačnog ujedinjenja, autarijatske plemenske zajednice koje su se već oblikovale u određene teritorijalne kneževine tijekom VIII. i VII. st. p. n. e. su vjerojatno, koristeći postojanje zajedničke svijesti o pripadnosti jedinstvenom autarijatskom biću, s vremena na vrijeme stvarali međusobne trajnije ili ad-hoc «konfederacije». Koji su to bili činioci koji su održavali zajedničku svijest kroz dugi niz stoljeća. U prvom redu tu dolazi u red zajednički jezik i porijeklo (genetska veza), ista teritorija i isti način života. I religija je nesumnjivo imala veliku ulogu, u tom kontekstu ne bi trebalo isključiti ni mogućnost postojanja nekog centralnog svetišta oko kojeg se vrši identifikacija i okuplja kompletna autarijatska narodnosna zajednica ili samo neki njeni dijelovi, slično kao na primjeru grčkih amfiktionija, općegrčkih (Delfi) ili samo općejonskih (Delos) svetišta. Zajednička društveno-politička zajednica je samo dodatno doprinosila pojačavanju toga psihološkog okvira u kome je egzistirala zajednička svijest. Istovrsnost materijalne kulture i umjetnosti samo proizlazi iz spomenutih aspekata, ali nisu bili i jedan od prevashodnih činioca koji su doprinosili formiranju i održavanju zajedničke svijesti.

Kada se autarijatski politički entitet našao u fazi ekspanzije, u njega su uključene ne samo Autarijatima srodne druge ilirske zajednice nego i tribalske i druge tračke zajednice, i možda bi se

⁸⁰¹ I Samniti, koji su se u VI. i V. st. p. n. e. nalazili na istom nivou razvitka i imali sličan način života kao Autarijati, su bili podijeljeni u četiri plemena.

upravo na ovo razdoblje mogla odnositi Strabonova reminiscencija o Autarijatima koji su nekoć bili najveći ilirski narod. Sada autarijatski politički entitet nema onu narodnosnu uniformnost i prestaje da bude potpuno jednak samo autarijatskom narodu. Autarijatski politički entitet bi se mogao u vremenu nakon ekspanzije definirati kao područje prevlasti autarijatske narodnosne zajednice. Jedan takav istovremeni (sa autarijatskim entitetom) primjer uređenja područja prevlasti jednog naroda i njegove unutarnje strukture predstavio je Tukidid u svome opisu Odriskog kraljevstva Sitalka.⁸⁰² Postavlja se i pitanje da li je moguće da je autarijatski politički entitet imao u odnosu na Sitalkovo kraljevstvo i njegovo više monarhističko uređenje možda više „demokratičniju“ organizaciju sličnu onoj kod Samnita koji su po svojim osobenostima razvitka tijekom VI – V. st. p. n. e. bili najbliži Autarijatima, odnosno njihovim institucijama *Touto* i *Samnitske lige* koje su odražavale osobitosti federalističkog uređenja.⁸⁰³ Sudeći po postojanju prvo kneževskih grobova sa pokojnicima koji su sahranjeni zajedno sa insignijama, što bi bilo u proturječju da su upravljači bili izabirani na izvjesno vrijeme i za određeno zaduženje, zatim po postojanju posvećenih, monumentalnih iznimno bogatih vladarskih grobova možemo biti uvjereni da je autarijatski entitet ipak primarno pokazivao monarhijske odlike. Ipak bez obzira kakva je bila unutarnja forma autarijatskog političkog entiteta moramo na kraju zaključiti da se kroz stoljeća razvitka autarijatska narodnosna zajednica uspješno preobrazila od skupa srodnih stočarskih plemena do najveće i najmoćnije, dobro organizovane i strukturirane zajednice na zapadnom i središnjem Balkanu u prvoj polovini V. st. p. n. e.

Politički entitet je imao pored primarno vojne i vrhovnu religioznu ingerencije, odnosno pošto je religija direktno bila povezana sa običajnim pravom, onda je on bio i vrhovna sudska

⁸⁰² Ova politička tvorevina iz druge polovine V. st. p. n. e. (znači u razdoblju kada se Autarijati nalaze u razdoblju nakon ostvarene ekspanzije) je bila savez naroda i plemena sa različitim etničkim i narodnosnom pripadnošću pod političkom supermacijom tračkog naroda Odriza. Tukidid prikazuje strukturu Odriskog kraljevstva Sitalka na sljedeći način. Narodi i plemena, a od vremena Sitalkova sinovca i nasljednika Seuta I i neki grčki gradovi na tračkoj obali, koji su ulazili u sastav Odriske "kraljevine" pored danka u zlatu i srebru koji je dostizao i 400 talenata srebra godišnje bili su obavezni i na "darovanje" i kralja i drugih odriskih velikaša. Onoga trenutka kada je nestalo ličnosti čijom se snagom autoriteta održavala Odriska "kraljevina", ta politička tvorevina koja je objedinjavala čitav niz balkanskih različitosti se raspala.

O Odrisko-tračkom kraljevstvu v. Cabanes, 2002, 63-67

⁸⁰³ I maloazijski Galati su predstavljali neku vrstu konfederacije tri galska plemena (Tektosaga, Trokma i Tolostoboga) kojoj su na čelu prvo stajali tri, zatim dva i na kraju samo jedan hegemon. Svako od ovih plemena je bilo podijeljeno na po četiri zajednice. Kao instituciju-upravljača na nižim stupnjevima Strabon spominje tetrarhe (XII, c 566-567)

Papazoglu, 1969, 340, fus. 191

instanca. U slučaju Samnita i drugih njima srodnih Italika upravo riječ *meddix* ili (*mediss* u tekstovima na oskom) kojom se označavala institucija vrhovnog poglavara zajednice je najbliža po smislu bila latinskom *iudex*, što dokazuje veliki značaj koje su sudačke ingerencije imale u sklopu vrhovne političke institucije u neurbanim političkim entitetima željeznog doba.

Da bi egzistirao bilo kakav politički entitet, makar on bio strukturiran i u takvoj formi kao što su to bili politički entiteti Samnita, Peonaca, Tračana, Makedonaca ili grčkih polisa morale su da unutar njega postoje i institucije zajedničke za čitav entitet. Institucija suverena-vladara, odnosno kralja (βασιλεὺς, δυνάστης, ἄρχων, *rex*, *princeps*, *regulis*) kod Autarijata nije posvjedočena u pisanim vrelima. Sa druge strane raspoložemo sa mnogobrojnim pisanim svjedočanstvima o postojanju institucije vladara kao poglavara čitave narodnosne zajednice kod niza Autarijatima susjednih, pa i nešto udaljenijih naroda. Tako je postojanje institucije vladara koji pripadaju jednoj porodici ili rodu koje posjeduje ekskluzivno pravo na suverensko vladanje (ali ne u apsolutističkom smislu) samo npr., posvjedočeno kod Tribala od kojih znamo i za imena dva njihova kralja,⁸⁰⁴ Peonaca⁸⁰⁵, Agrijana⁸⁰⁶, Enheleja,⁸⁰⁷ Odriza⁸⁰⁸, Ardijejaca, odnosno u «Ilirskoj državi» III. i II. st. p. n. e., Taulanata⁸⁰⁹, Atamana,⁸¹⁰, dunavskih Skita⁸¹¹, Getskih naroda,⁸¹² Denteleta,⁸¹³ Dardanaca,⁸¹⁴ Dačana,⁸¹⁵ Daorsa,⁸¹⁶ Skordiska,⁸¹⁷ Bastarna⁸¹⁸ i pojedinih germanskih

⁸⁰⁴ Riječ je o kralju Sirmu iz vremena Aleksandrove dunavske kampanje kojeg spominju *Arr. Anab.* I, 2; I 4, 6; *Strab. Geo.* VII, 3, 8 i; *Plut. Alex.* 2 i kralja Halesa kojeg spominju Sholije panathenske, I, 72, 2

⁸⁰⁵ *Diod.* XVI, 4, 2; XX, 19, 1; *Polyb.* IV, 12, 3; IG II/III2, 1, 127

⁸⁰⁶ *Arr. Anab.* I, 5, 5-6

⁸⁰⁷ Cabanes, 2002, 51

⁸⁰⁸ Odrizima je nešto duže od jednog stoljeća vladala dinastija koju su utemeljili Teres i njegov sin Sitalko, a nastavio njegov sinovac Seut I. Cabanes, 2002, 63-67

⁸⁰⁹ *Pol.* IV, 1; *Arr. Anab.* I, 5, 1

I Iliri (vrela ne preciziraju o kojem je konkretno narodu ili narodima riječ) koji su ratovali sa Filipom II i koji su se pobunili protiv Aleksandra i kojima je pomoć pružio Glaukija, taulantski kralj, su imali svoje kraljeve Bardilisa i Klita (*Polyb.* XXXVIII, 6, 4; *Arr. Anab.* I, 5, 1-5)

⁸¹⁰ *Liv.* XXXI, 28, 1-2

⁸¹¹ *Pol.* VII, 44, 1 *Frontin.* II, 4, 20; *Just.* IX, 2; IX, 3, 1-3;

⁸¹² *Polyb.* XXIX, 13, 5; *Liv.* XXXI, 28, 1-2; Isto, XLIV, 30, 4; *Just.* XXIV, 4, 9-11; *Cass. Dio* LI, 24, 6-7; 26, 1—riječ je o kraljevima Rolesu i Dapiksu; Jordanes, *Gethica*, X, 65; Todorović, 1974, 135;

⁸¹³ Riječ je o kralju Sitasu, *Cass. Dio* LI, 23, 4

⁸¹⁴ *Polyb.* XXIX, 13; *Liv.* XXXI, 28, 1-2; XLIV, 30, 4; *Just.* XXIV, 4, 11;

⁸¹⁵ Riječ je o kraljevima Bojrebisti i Decebalu

⁸¹⁶ Arheološki leksikon BiH, 1988, Tom I, 28

⁸¹⁷ Todorović, 1974, 117; 119-120

naroda od kojih su najupečatljiviji primjeri Markomana i Kvada kojima su vladali kraljevi iz porodica Marobodua i Tudra.⁸¹⁹ Instituciju kralja i vladara-suverena su imale i zajednice gornje Makedonije (kao npr. Linkesti)⁸²⁰, prije svoga apsorpiranja u argeadsku ujedinjenu Makedoniju, Pelagonija, kao i Mološani sa dinastijom Eakida.⁸²¹ Na kraju krajeva i Makedonci su imali instituciju kralja koja je sve do Filipa II bila slična institucijama kakve su imali nabrojani narodi.

Iako antički pisci u pravilu ne prave razliku između različitih termina, ipak se izvjesna «instinktivna» distinkcija može osjetiti u upotrebi terminološkog određenja za vladare različitih naroda. Dok se za južnoilirke i peonske vladare uvijek upotrebljava samo termin kralj (βασιλεὺς, *rex*), čije su zemlje već u helenističko doba dobili neke oblike državotvornosti, za vladare sjevernijih balkanskih naroda upotrebljavaju se svi gore napomenuti termini. Inače pod tim terminom kralj se u različitim epohama podrazumijevalo različito pojmovno određenje, ali se može smatrati da se narod ili zemlja čiji vladar se određuje striktno i precizno samo (na grčkom i latinskom jeziku) terminom kralj i u antičkom periodu nalazi na posljednjim stepenicama na putu prerastanja političkog entiteta u državu.

Kada je riječ o ovim sjevernijim narodima, antički pisci nisu se previše trudili kada su govorili o vladarima tih naroda, da uđu u preciznije određenje što se podrazumijevalo pod institucijom tih vladara i koji termin da upotrijebe. I u slučajevima kada antički pisci vladare tih naroda nazivaju kraljevima, ne treba podrazumijevati pod izrazom kralj, u onom smislu u kojem ga upotrebljavaju antički pisci kada tako tituliraju vladare barbarskih naroda, ono što karakterizira kraljeve helenističkog tipa, neograničenih despota ili srednjovjekovnih kraljeva po "milosti božjoj" sa izgrađenim sustavom nasljeđivanja. Ti vladari-kraljevi su bili više nasljedne starješine svoje zajednice, sličniji «homerskim» kraljevima nego apsolutni upravljači. Oni nisu imali neograničenu vlast, nego su je zasnivali više na snazi autoriteta i ugleda ličnosti i «dinastičke» porodice ili roda iz koje je ta osoba dolazila i kojem je pripadala. Iako izgrađeni, jasan i normativiran sustav nasljeđivanja na osnovu primogeniture još uvijek nije bio apsolutan i u potpunosti razvijen kao u zajednicama koje su dostigle nivo državotvornog razvitka, ipak je sigurno postojao rod ili porodica iz dominantnog bratstva i plemena koja je polagala pravo na kraljevsko dostojanstvo i iz koje bi se birali kraljevi-suvereni tih protohistorijskih zajednica. Iz svega izloženog vladari sjevernih naroda više bi po svojoj stvarnoj suštini odgovarali grčkim

⁸¹⁸ Riječ je o kralju Deldonu, *Cass. Dio* LI, 24, 4

⁸¹⁹ *Tac. Ger.* 42-43

⁸²⁰ *Thucyd.* IV, 124-128; *Aristot. Politica* V, p. 1311 b; *Strab. Geo.* VII, c 326

⁸²¹ Cabanes, 2002, 25-27; 60-63; 67-70

kraljevima iz mitova, legendi i homerskih epova, nego njima suvremenim vladarima-kraljevima helenskih država, Makedonije i kasnijih helenističkih monarhija.⁸²²

Na osnovu analogije Autarijata sa nabrojanim narodima koji su se manje-više nalazili na jednakom stupnju društvenog razvitka sa Autarijatima mogli bismo sa veliko dozom sigurnosti tvrditi da je i kod Autarijata postojala institucija vladara kao poglavara čitave narodnosne zajednice. Postojanje vladara i drugih istaknutih pojedinaca koji su uživali društveni ugled i moć potvrđuje postojanje izrazitih reprezentativnih grbova sa bogatim arheološkim materijalom. Pored već spomenutih žezla nađenih u velikom broju kneževskih grobova, i "mramorački" tip pojaseva je pripadao vladajućem sloju. Vjerojatno su «mramorački» tipovi pojaseva služili i kao vanjski izraz njihovog društvenog možda i političkog položaja. Arheološki podaci koji govore o autarijatskim vladarima koji su sahranjeni u monumentalnim, izrazito bogatim grobovima, nekada i sa članovima svoje porodice u istom ili susjednom tumulu (bilo da je riječ o istovremenim ili naknadnim sahranama), sa specifičnim pogrebnim ritualom i na izdvojenim, samo njima posvećenim, mjestima dokazuju da su oni ipak bili predstavnici jedne «posvećene» dinastije koja je imala «pravo» da daje poglavare čitave autarijatske zajednice, a ne da su bili izabrani na nekoj «općenarodnoj» skupštini ili na nekom međuplemenskom savjetu. Znači da je institucija vladara u slučaju Autarijata bila sličnija po svome karakteru kraljevima Makedonije prije Filipa II, Ilirske i Odriske kraljevine. Na primjeru vjerojatnog postojanja institucije doživotnog vladara-«kralja» za razliku od Samnita, Etruraca ili Irokeške konfederacije kod Autarijata se isključuje mogućnost egzistiranja institucije izabranog predstavnika cjelokupne zajednice na određen period, kao što su to bila samnitske institucije *Meddix Tuticus* i savjet *meddix tuticus-a*. Samim tim Autarijatski politički entitet prije možemo zamišljati kao neku vrstu monarhije, a ne kao neku vrstu «federacije ili konfederacije» plemena sa kakvim takvim «republikanskim» ustrojstvom. Naravno to ne podrazumijeva neku despotsku vladavinu «istočnjačkog» tipa, jer brojani sloj ratnika, osvjedočen u grobovima, morao je i sam imati određen uticaj na vlast, možda preko svojih skupština. A pošto kod Autarijata nije postojala profesionalna vojska, ova skupština se može vidjeti i kao skupština punoljetnih muških autarijatskih «građana».⁸²³ Despotska monarhija nije bila moguća iz jednog prostog razloga jer Autarijati nisu uspjeli izgraditi državu.

⁸²² Naravno pored monarhijskih načela u izgradnji svojih političkih sustava, protohistorijske (i balkanske i podunavske) zajednice su mogle primjenjivati i oligarhijska i demokratska načela, tako da su pojedini ilirski narodi, ako su bili i neposredni susjedi mogli imati različita uređenja.

⁸²³ Institucija narodne skupštine, bez obzira kojeg bila tipa funkcionisanja, obima masovnosti i opsega ingerencija je bila poznata kod mnogih naroda poglavito indoeuropskog porijekla, bez obzira da li su se oni još uvijek

Kod nekih naroda na sličnom nivou društvenog razvitka, a sa kojima su Autarijati dolazili u neposredan kontakt, iz pisanih vrela imamo potvrdu postojanja institucije vojvode (*dux*, ἡγεμὼν, herzog) zapovjednika vojske, odvojene od institucije vladara. Takav slučaj na primjer imamo kod balkanskih Kelta gdje je Brenos bio izabran za vrhovnog vojnog starješinu cjelokupne keltske vojske koja je 279. god. p. n. e. krenula u pohod na jug poluotoka, kod Tacitovih Germana⁸²⁴ i kod Breuka (istina u znatno kasnijem razdoblju) koji su za vrijeme ustanka 6 – 9. god. n. e. imali odvojene institucije vojskovođe i kralja.⁸²⁵ Vladar je u sklopu svojih ingerencija zadržavao vrhovnu političku i vjerojatno i vrhovnu religijsku službu, dok bi vojvoda bio vojni starješina. Analogiju nalazimo u primjeru Skerdilaide, koji je bio vrhovni zapovjednik ilirske vojske u pohodima na grčke polise, dok je stvarnu funkciju vladara obavljala Teuta u svojstvu regenta formalnom kralju, maloljetnom Pinesu. Kao što vidimo Iliri su poznavali institucionalnu razgraničenost među funkcijama vojnih starješina i vladara-kraljeva.

Međutim u slučaju autarijatskih zajednica, situacija je bila nešto drugačija, i iako i u njihovom slučaju moramo istaći da je bojna sjekira predstavljala prevashodno simboličko obilježje institucije predvodnika oružane sile. Na osnovu arheološkog materijala, preciznije rečeno njegovog položaja u trenutku pronalaženja ne možemo tvrditi da su u isto vrijeme različiti pojedinci tijekom cjelokupnog razvitka autarijatske narodnosne zajednice obnašali institucije upravljača zajednice i vojnog starješine. Kako pokazuju statusni simboli pronađeni u kneževskim i vladarskim grobovima, u različitim periodima razvitka dominirali su različiti tipovi insignija, i nigdje usporedo u istoj fazi se ne nailazi na grobove sa žezlima ili sa bojnim sjekirama ili sa pojasevima «mramoračkog» tipa bilo u jednom grobu ili u različitim grobovima, što potvrđuje da se ovi statusni simboli međusobno isključuju. Zbog svega toga čini se da su u prvo vrijeme institucije i upravljača zajednice i vojnog starješine bile objedinjene u jednoj ličnosti, s primatom na ovoj prvoj instituciji, kao što na pokazuju grobovi Ilijak II,1; Rajino Brdo, XIII,1 i Mejdan-Brezje, II, 1 (nastanak svih se datira u drugu polovinu VII. st. i možda na prijelaz u VI. st. p. n. e.). Ali se

nalazili u predrzavnoj fazi organizovanja (kao u slučaju Autarijata) ili su se razvili u pravcu državne organizacije, tako da bismo i metodom analogije mogli pretpostaviti postojanje narodne skupštine kod Autarijata.

Izvorište institucije antičkih narodnih skupština moguće je tražiti u esencijalnom indoeuropskom konceptu sastajanja svih odraslih muškaraca-*saplemenika*, *sunarodnika* (u ratničkoj dobi i onih koji su je prešli) radi odlučivanja o zajedničkim društvenim pitanjima-u prvo vrijeme najviše ratnim. Autarijatska eventualna skupština bi se nalazila po svome karakteru između ove prvobitne esencijalne "skupštine" i već političkih izgrađenih institucija *narodnih skupština* u antičkim državama.

⁸²⁴ Tac. Ger. 7

⁸²⁵ Vojskovođa je bio Baton Breučki, a kralj Pines.

Stipčević, 1989, 49-51

već u drugoj polovini VII. st. p. n. e., kao što pokazuju Ilijak, III, 9 u kojem su pronađene dvije bojne sjekire⁸²⁶, počelo prelaziti i na novu evolutivnu fazu razvitka u kojoj «vojvodska» funkcija vladara postaje primarnom. A ta se faza upravo poklapa sa razdobljem sve češćih ratova i ekspanzije. Naravno ovaj prijelaz vladarskog simbolizma ne odigrava se u istom momentu u svim autarijatskim «kneževinama», pa na primjer je u kneževskom grobu u Osovo-Papratnica II 1 čiji se nastanak datira u prvu polovinu VI. st. p. n. e. još uvijek se nailazi na žezlo, a ne na bojne sjekire. Potpuno je razumljivo da se ovaj proces postupne simboličke transformacije počinje najranije odvijati na prostorima «Ilijačke kneževine» jer se ona nalazila na najisturenijem jugozapadnom položaju okrenutom prema ardijejskim konkurentima i dezitijatsko-«srednjobosanskim» susjedima sa kojima izgleda odnosi nisu bili najsrdačniji, a i Ilijačka dinastija je možda tijekom druge polovine VII. st. p. n. e. i prijelaza u naredno stoljeće, održavala i izvjesnu hegemoniju među drugim autarijatskim zajednicama u jugoistočnoj Bosni. Sve je to vjerojatno uvjetovalo potrebu pridavanja većeg značenja militarnom elementu, što bi se do sredine VI. st. p. n. e. izrazilo i simbolički kroz konačnu zamjenu žezla sa bojnim sjekirama. U Ražanima, Čitlucima i Ararevoj gromili (druga polovina VI. st. p. n. e.) se nalaze samo bojne sjekire koje su sada definitivno afirmirane kao primarni simbol vlasti. Kao što je već rečeno simbolizam sjekira sa dvije paralelne oštrice koje susrećemo u spomenuta dva lokaliteta je vjerojatno stranog (skitskog) porijekla, ali on je sigurno morao imati neku autohtonu podlogu u već prisutnom simbolizmu sjekire kao oznake militarnog statusa, što uostalom potvrđuje i Ilijak III, 9. Samo bi se pod

⁸²⁶ Dataciju ovog čuvenog ilijačkog kneževskog groba je teško precizno izvršiti. Po Čoviću (1976, 275-277; 1979, 147-148) on je nastariji od svih kneževskih grobova na glasinačkom području (glavni njegov argument za takav stav je nedostatak uvoznog brončanog posuđa). Ta činjenica ne mora biti kontradiktorna sa našim iznesenim stavom, jer se može objasniti činjenicom da institucije mirnodopskog upravljača-sudije i ratnog starješine (zajedno sa njihovim simbolističkim oblježjima) nisu automatski isključivale postojanje jedne sa drugom. Naprotiv one su u istom vremenu postojale naporedo, samo objedinjene u jednoj ličnosti, s tim da je nekada prednost više bila davana i izražavana jednoj službi, a nekada drugoj. I u ranijim periodima se sigurno javljala nekada veća potreba za ratnim strajšešinom nego za običnim upravljačem i sudijom, što bi se onda izražavalo i simbolizmom bojnih sjekira (slučaj upravo Ilijaka, III, 9). Ipak u prvo vrijeme kada sukobi nisu bili tako prisutni, sjekire se javljaju rijetko a dominiraju žezla, o čemu govori ostatak „ilijačkih“ kneževskih grobova. Naravno, kako je vrijeme prolazilo, sve su više jačale potrebe za ingerencijama vojvode, pa se tako postupno sve više u simbolizmu autarijatske političke „elite“ počela nametati sjekira, da bi sa otpočinjanem ekspanzije ona u potpunosti potisnula žezla.

Da sjekira ima neko prevashodno simboličko značenje dokazuje i nalaz krstolike sjekire iz Velikog Stona koja je nađena zajedno sa brončanim knemidama u istom grobu (slično kao u Ilijaku, III, 9), u koji je sigurno bio sahranjen neki pojedinac koji je zauzimao viši statusni položaj u društvenoj i političkoj hijerarhiji zajednice kojoj je pripadao. Benac-Čović, 1957, 39

uticajem Skita usvojio oblik sjekire sa dvije paralelne oštrice, dok bi se raniji oblici, u prvom redu tip sjekire sa krstolikim gornjim dijelom pronađen u Ilijaku III, 9, potisnuli.

I konačno u završnoj fazi evolutivnog razvitka kneževsko-vladarske institucije kod Autarijata ova institucija je doživjela svoj statusni zenit, sažimajući u sebe pored spomenutih funkcija upravljača i vojnog starješine i odlike božanskog određenja vlasti, izražavajući to kroz pojas «mramoračkog» tipa. To je i razumljivo kada se ima u vidu da su nakon svršetka ekspanzije, autarijatski vladari i uopće sloj stanovništva koji se na vladarsku instituciju iz svojih interesa direktno naslanjao težili da utvrde pa i na neki način «ozakone» ostvarene političke, teritorijalne i imovinske dobiti i tekovine.

Moguće je da su u autarijatskom entitetu postojali i niži organi uprave, izraženi u plemenskim prvacima, tj. u nastavku postojanja institucije lokalnih knezova. Međutim arheološka građa, bar ona do sada poznata, ne daje nikakvu potvrdu da su i u V. st. p. n. e. postojali lokalni knezovi, sa većom ili manjom autonomijom, koji bi bili podređeni općeaularijskom vladaru. Izgleda da je sa uspostavom političkog entiteta došlo do niveliranja lokalnih nivoa uprave, odnosno najvjerojatnije da su lokalne kneževske dinastije izgubile onaj status, makar sada i u podređenom položaju u odnosu na vladara, drugim riječima one su nestale. Njihovi pripadnici ili su uključeni u vladarsku elitu, ili su premješteni na obnašanje drugih institucija, unutar autarijatskog entiteta i sada jedinstvenog naroda. Lokalni prvaci su tijekom postojanja entiteta sigurno bili izabirani i na nekom drugom principu a ne samo na načelu nasljednosti.

O eventualnom postojanju vijeća uglednih prvaka, starješina i predstavnika rodova i plemena koji bi se nalazio uz kneza/vladara i koji bi vršio funkciju «pomoćne» upravne institucije ne raspolazemo ni u povijesnim vrelima, ni u arheološkoj građi ne samo sa direktnim nagovještajima nego ni sa posrednim tragovima. Jedino bi na osnovu analogije sa drugim narodima koji su se nalazili na sličnom nivou razvitku kao i Autarijati mogli pretpostaviti da je postojao bar neki ad-hoc savjet najuglednijih i najistaknutijih predstavnika autarijatske narodnosne zajednice koji bi pomagao knezu/vladaru u upravi.

Kod naroda koji su se nalazili na sličnom nivou razvitka kao i Autarijati, ne postoji pravo vlasništva zemlje, odnosno privatnog posjedovanja zemlje. Ona je *res nullius* kao i vazduh i voda. Postoji samo pravo iskorištavanja, uživanja i korištenja plodova sa zemlje. Ratovi i sukobi bi izbijali ne zbog zemlje, nego zbog paše, odnosno travnatih oblasti. Međutim u slučaju Autarijata, ne bismo smjeli da tvrditi da nije bila, bar djelimično, razvijena svijest o privatnom vlasništvu. Grobni prilozi od oružja, nakita, luksuznog posuđa, a koji su sigurno bili vlasništvo pokojnika, jasno pokazuju da se u svijesti Autarijata veoma rano razvio pojam *privatnog vlasništva*, i to do

onog nivoa kada se njim obuhvaćaju prenosivi objekti koji su djelo ljudske aktivnosti. Veliko bogatstvo u vladarskim grobovima još više potkrepljuje našu tezu da su Autarijati pojam privatnog vlasništva razvili do te mjere da su se pod njim mogli obuhvaćati pokretni objekti. I nalazi novca, koje po samoj svojoj funkciji zahtijeva postojanje određenog vida vlasništva nad sobom (primarno pojedinca) potvrđuju da je privatno vlasništvo kod Autarijata bilo rašireno. Drugo je pitanje da li su i neprenosivi objekti (kao npr. kuće) a koji su djelo ljudskog rada, a ne samo oni prenosivi mogli da budu u vlasništvu. Stojimo na stajalištu, pošto ostaci pronađenih kuća na gradini Kreči ukazuju da određenu podvojenost domaćinstava, da su i one smatrane nečijim vlasništvom. U prilog „privatnosti“ pojedinih stambenih objekata na gradini Kreči govorila bi i činjenica o njihovim malim dimenzijama koje su mogle kvalitetno stambeno zadovoljiti u načelu samo porodice.⁸²⁷ Iz svega izrečenog slijedi, ako je suditi po arheološkoj građi, da su protohistorijski Autarijati prihvatili postojanje privatnog vlasništva samo do onog stupnja kada se podrazumijevalo da su objekti (i prenosivi i neprenosivi) izrađeni djelovanjem ljudskog faktora. Stada su sigurno tretirana kao vlasništvo određenog roda ili bratstva (odnosno određene zadruge), što je podrazumijevalo da je vrhovnu riječ po pitanju stada imao čelnik roda ili bratstva. Ne bi trebalo isključivati ni mogućnost da su knez a kasnije vladar imali a na osnovu obnašanja svoje institucije posebna „vladarska“ stada stoke.⁸²⁸

⁸²⁷ Pripadnost određenih stambenih objekata određenim porodicama ne podrazumijeva da su samim tim takve porodice morale biti i inokosne. Postojanje privatnog vlasništva nad kućama ne isključuje da su stoka i pravo korištenja zemlje, pa i samo vlasništvo nad zemljom zajedničko u jednom rodu. Postojanje patrijahalnih zadruga (koje su se u pojedinim dijelovima Balkana održalo skoro sve do završetka II sv.rata) upravo potvrđuje konstataciju spomenutu u prethodnoj rečenici. Iako su pojedini članovi zadruge (koja je uglavnom bila ekvivalent patrijahalnog roda) u svome privatnom vlasništvu mogli posjedovati i prenosive objekte i pojedine kuće, zemlja i stoka se tretirala kao vlasništvo zadruge, odnosno roda kojem su pripadali. Osnovica postojanja zadruge, (jedinstva roda) bilo je zajedničko ognjište i zajednička prostorija u kojoj su se vršili zajednički objedi što je sigurno bio neki ritualni atavizam, čiji se pravi smisao postojanja izgubio u nekoj drevnoj prošlosti), što je značilo da su mogle postojati zasebne kuće u kojima su prebivale pojedine porodice, ali **ne i zasebna ognjišta**. Postojanje zajedničkog ognjišta i pored postojanja zasebnih stambenih objekata je razumljivo ako se ima u vidu da je ognjište bilo središte porodičnog kulta, i da je predstavljalo materijalizirano (metafizičko) duhovno postojanje i jedinstvo porodice, odnosno sam duh (dušu) porodice.

⁸²⁸ Kada se vrši objašnjavanje fenomena postojanja privatnog vlasništva, odnosno njegovog razvitka u protohistorijskim zajednicama, kakva je na primjer bila autarijatska neophodno je navesti da uspostava privatnog vlasništva ne nastupa nigdje naglo i u jednom trenutku, nego i sama prolazi kroz dugotrajni razvitak koji se odvija u vidu više faza. Taj razvitak ustvari skoro paralelno prati društveno-politički i gospodarski preobražaj zajednice i njeno kretanje u pravcu nastanka države. Prvom razvojnom fazom može se smatrati onaj trenutak kada se prenosivi objekti (koji su proizvod ljudskog faktora) već smatraju u načelu ekskluzivno nečijim vlasništvom, drugoj fazi bi

Sve već rečeno sugerira postojanje prilično razvijene unutarnje društvene strukture, koja u sebi sažima i staleška slojevitost i hijerarhijsko ustrojstvo, te postojanje svijesti o neophodnosti takvog uređenja. Sada se postavlja pitanje do koje mjere je išla ta unutarnja staleška i imovinska diferencijacija autarijatskog naroda i političkog entiteta u kojem je on bio hegemon. Za Dardance⁸²⁹ i Ardiječce⁸³⁰ imamo vijesti o postojanju zavisnog stanovništva, u statusu sličnom tesalskim penestima i lakonskim helotima koje je imalo položaj radne klase. Kod Ardiječaca imamo potvrdu da je riječ o neardijejskom pokorenim stanovništvu. I Varon potvrđuje postojanje zavisnog seljaštva u Iliriji (uz Aziju-misli se na rimsku provinciju- i Egipat) koje Rimljani nazivaju *obaerati* i naglašavajući da ih je bilo mnogo.⁸³¹ Uostalom, primitivno i plemenski-strukturirano društvo nije nespojivo sa postojanjem sloja obespravljenog stanovništva, kao što pokazuje primjer Hotentota koji su se nalazili na znatno nižem nivou razvitka, koji bi odgovarao mlađem kamenom dobu, od onog koji su ostvarili Autarijati i drugi Iliri.⁸³²

Pisana vrela, a još manje materijalna građa ne daju ni naslutiti da je i kod Autarijata postojala institucija slična ardiječkim prospelatima ili dardanskim doulima. Veliki procent ratničkih grobova, sa skromnim i ujednačenim priložima, na matičnom prostoru opovrgava mogućnost da je na njemu egzistirala neka posebna podčinjena radnička kasta, odvojena od vojne službe. Domaće autarijatsko stanovništvo je u V. i IV. st. p. n. e., kako se čini, ako nije direktno bilo povezano sa vladajućim slojem (rodom ili porodicom), bilo više-manje među sobom ravnopravno u staleškom, pa i u imovinskom pogledu. Daleko najveći dio ratničkih grobova ima skoro identičan nivo «bogatstva» grobnih nalaza, što potvrđuje konstataciju spomenutu u

odgovaralo uvrštavanje i neprenosivih objekata koji su isto djelo ljudskog rada. Izgleda da su Autarijati u razvitku privatne svojine uspjeli dostići tek ovu drugu razvojnu fazu. Trećoj fazi bi odgovaralo protezanje vlasništva nad zemljom (ne samo prava njenog korištenja, nego zemlje kao takve). Sa trećom fazom bi se konačno zaokružio proces teritorijalizacije određene zajednice, i ona bi preko pojedinaca koji je sačinjavaju, a koji su vlasnici zemlje stvorila u svojoj svijesti trajnu vezu za određeno područje na kome je određena buduća njena egzistencija. Sa završetkom treće tako bi bili stvoreni svi preduvjeti za nastanak države.

Npr. privatna imovina u rimskoj državi u svom punom sadržajnom smislu razvila se u toku kraljevstva (sigurno prije servijanskih reformi). Uspostava timokratske Republike je i bila jedino moguća ako je već bila ustanovljena i zagarantirana privatna imovina u punom svom izražaju, tj. ako su načela njenog postojanja bila duboko utisnuta u rimsko društveno i gospodarsko biće.

⁸²⁹ *Athen.* VI, p. 272 d. po Agatarhidu sa Knida fr. 17 J. Iako se kod Dardanaca ovo stanovništvo naziva robovima (δοῦλούς), ne bi trebalo misliti da je riječ o masama pravog robovskog stanovništva

⁸³⁰ *Athen.* VI p. 271 e; X p. 443 b, zavisno stanovništvo kod Ardiječaca naziva se prospelati (προσπελάτων).

⁸³¹ *Varon, Re rustica* I, 17, 2

⁸³² Schaper, 1963, 133, 205

prethodnoj rečenici. Autarijatski muškarci su bili ujedno i vojnici i radnici, i nisu se nalazili ni u kakvom «helotskom položaju». A izgleda da su i podčinjeno stanovništvo iz vremena ekspanzije Autarijati, ako ga već nisu protjerali, više voljeli uklopljavati u okvir svoga političkog entiteta u formi cjeline koja je obavezna prema hegemonu, da bi se vremenom i sama asimilirala u okvir Autarijatske narodnosne zajednice, čime se ujedno povećavala i autarijatska biološka masa, nego pretvaranja u neku vrstu polu-ropske radne kaste. Autarijati kao stočarska zajednica veći su imali interes da direktno posjeduju teritoriju i prostor, a ne preko nekih posrednika makar oni bili i u statusu sličnom helotiji. S druge strane i zajednice koje su bile pobijedene od Autarijata, bile su uglavnom stočarske, a institucija zavisnog seljaštva u formi helotije teško je primjenjiva na zajednice koje se poglavito bave stočarstvom. Uostalom i institucije prospelata i douloa se kod Ardijejaca i Dardanaca spominju za razdoblja kada su oni dostigli još viši nivo društvenog razvitka (sa nekim elementima i državnog karaktera) i na prostor na kome je i zemljoradnja igrala veliku ulogu, Autarijati nikada nisu uspjeli da dostignu takav stupanj društvenog razvitka u kojem bi se stekli uvjeti nastanka i institucije polu-ropskog stanovništva unutar autarijatskog entiteta. Da bi se kontrolirale mase polu-ropskog stanovništva bili su potrebni i elementi prisile i unutarnje uređenje koje bi jedino mogle osigurati strukture sa već nekim elementima državnog (u slučaju Sparte) ili bar proto-državnog karaktera (u slučaju Ardijejaca i Dardanaca u III. i II. st. p. n. e.), a to Autarijati nisu imali. Ropstvo je sigurno postojalo, ali ono je imalo karakter patrijarhalnog kućnog ropstva i nikada se nije razvilo u bitniju društvenu kategoriju, nego je ostalo efemerna društvena pojava. U slučaju Autarijata robovi su gotovo sigurno najviše služili kao «sirovina» za njihovu trgovinu sa Grcima i Italicima, a ne kao neka bitnija gospodarska potreba.

Keltskom najezdom, katastrofom i slomom autarijatskog političkog entiteta, i one autarijatske skupine koje su krenule u traženje novih sigurnijih staništa sačuvala su kakvu takvu društvenu strukturu i svijest. Nakon sloma političkog entiteta i raseljavanja naroda, pojedini ogranci autarijatskog naroda kretali su se organizirano, čak i u znatno brojnim skupinama. Te grupacije morale su biti predvođene. Vjerojatno su tu ulogu preuzeli ljudi od ugleda i uticaja u autarijatskoj zajednici i nekadašnjem političkom entitetu. Moguće je pretpostaviti da su te vođe Autarijatskih grupacija u pokretu i sami poticali iz vladajućeg autarijatskog roda. Jedna od izbjeglih skupina, i to dosta brojna, sa Kasandrom 310. god. p. n. e. sklapa, kao što je već istaknuto, saveznički ugovor sa Kasanderom.⁸³³ Postojanje sporazuma potvrđuje da je i kod tih očajnih Autarijata postojalo još uvijek dovoljno društvene svijesti, hijerarhijske odgovornosti i strukturiranosti jer se u suprotnom ne bi uopće mogao sklopiti primjenljivi ugovor sa

⁸³³ *Oros.* III, 23, 36; *Just.* XV, 2, 1

Kasanderom koji bi se i uspješno sproveo. Time i ovu izbjeglu skupinu trebamo zamisliti kao neki *surogat*-politički entitet proizašao iz nekadašnjeg jedinstvenog autarijatskog političkog entiteta, naravno u smislu zamjene karakteristike *svijesti o pripadnosti određenoj teritoriji* sa svijesti o *potrebi pripadnosti novoj teritoriji* (detaljno objašnjeno u fusnoti br. 328). I sama opisana seoba ima organizirani karakter i sigurno u sebi sadržava i one grupe ili pojedince ili strukture koje su proizlazile iz starih autarijatskih institucija. Seoba je bila precizno vođena i nikada nije zapala u stanje anarhije, o čemu ubjedljivo svjedoči i dugovječnost teritorijalno-upravne jedinice *Audaristenses*, koja postoji i u toku I. st. n. e. jer da se ova skupina nije organizirano naselila u blizini Orbela sačuvavši i svoju cjelinu i organizaciju, teško bi moglo biti govora uopće o njenom postojanju.⁸³⁴ Izvjesnu razvijenost unutarne strukture autarijatskog i društva i političkog entiteta u starijim razdobljima, pa i stupnja društvene i političke svijesti Autarijata potvrđuje i postizanje sporazuma sa Ardijejcima o zajedničkom korištenju slanih vrela. Da kojim slučajem nije postojala jedinstvena i stabilna struktura, unutar autarijatskog društva teško bi bilo zamisliti uopće mogućnost postizanja bilo kakvog sporazuma, a posebno ne o tako esencijalnom pitanju kakvo je korištenje slanih vrela.

I kod autarijatskih najamnika u službi dijadoha se nalaze naznake organizacije. Oni nastupaju i djeluju zajedno.⁸³⁵ Istina to je bio znatno slabiji i manji politički entitet nego onaj iz koga je proizašao. Znakovito je uočiti da ni ova zajednica ni one druge koje su, odmah po slomu proizašle iz nekada jedinstvene autarijatske narodnosne zajednice i zajedničkog političkog entiteta nisu se odrekle autarijatskog imena, i time i autarijatske tradicije i vjerojatno su se sve smatrale, u prvo vrijeme po nestanku zajedničke zajednice i entiteta ,Autarijatima. Tek kasnije su ušavši u simbiozu sa okolnim tračkim, ilirskim, keltskim i getskim skupinama postepeno nestajali i posljednji tragovi nekadašnjem autarijatskom političkom entitetu.

Vojska

Nezaobilazan faktor autarijatske ekspanzije pa i vremena seoba, je vojna i obrambena snaga ovoga ilirskog naroda. Iako Nikola iz Damaska upotrebljava izraz στρατιώτης u obliku genitiva množine στρατιωτών prilikom označavanja autarijatske oružane sile,⁸³⁶ veliko je pitanje da li se uopće može i govoriti o postojanju autarijatske vojske kao zasebne institucije. Antički pisci inače u većini slučajeva pogotovu kada je riječ o ovako uzgrednim i fragmentarnim podacima ne prave distinkcije u slučaju strukturirane, organizacione ili terminološke prirode

⁸³⁴ *Plin. NH* IV, 35

⁸³⁵ *Pol.* IV, 12, 1; *Diod.* XX, 113, 3

⁸³⁶ *Nic. Dam.* fr.115 J

vojnih sila bilo barbarskih bilo civiliziranih zajednica. O postojanju organizirane vojske grčkog, makedonskog i helenističkog ili rimsko-republikanskog tipa (sa izgrađenim sistemom hijerarhije, obaveza i odgovornosti te jasnim i preciznim borbenim poretom, i na kraju sa prepoznatljivim zajedničkim oznakama) teško može biti govora jer da bi ona postojala bila je potrebna država, a autarijatski politički entitet, nikada nije dobio obrise uređene države. Autarijatska oružana sila je bila organizirana na rodovsko-plemenskom načelu. Sastojala se od svih za rat sposobnih muških članova autarijatskog naroda i skupljala bi se po potrebi i autarijatska vojna sila bi najviše nalikovala na neku vrstu plemenske milicije. O postojanju neke stajaće oružane sile teško bi moglo biti govora. Eventualno bi postojala neka proto-stajaća organizacija koju bi sačinjavala ratnička družina okupljena oko samoga kneza ili vladara. Iz svega viđenog, autarijatska vojna sila bi najviše nalikovala na neku vrstu milicije. Svaki ratnik se sam brinuo za svoje naoružanje i opremu. Nije postojalo neko tijelo koje bi osiguravalo oružje, hranu.

I arheološka istraživanja potvrđuju važnost ratnika-«milicionara» u autarijatskom društvu. Tako je u razdoblju supremacije ilijačkih knezova na glasilačkom području, oružje sadržavalo blizu 20 % otkopanih grobova koji su se mogli datirati u ovo razdoblje. Broj ratnika je u ovo doba sigurno još bio manji nego što pokazuje procentualni udio u ukupnom broju otkopanih grobova. Tijekom VI. st. p. n. e. se situacija radikalno mijenja i procent ratničkih grobova raste na skoro 40 %. Na prijelazu iz VI. u V. st. p. n. e. ovaj proces se ubrzava, pa se procent ratničkih grobova penje preko 50 %. Veliki dio ovih ratničkih grobova spada u kategoriju siromašnih grobova, gdje osim ostataka oružja nije ili je u slaboj mjeri pronađen i drugi pokretni materijal (nakit, posuđe). Upadljivo je da na «ratničke» grobove u ovom vremenu otpada tako visok procent u udjelu otkopanih grobova koji se mogu datirati, i iz takve činjenice bi se moglo zaključiti da je procent ratnika bio izrazito visok u odnosu na ukupno stanovništvo, podudarajući se skoro sa kompletnim dijelom muške populacije stasale za oružanu službu. To potvrđuje da autarijatsko društvo nije poznavalo postojanje ratničkog sloja kao neke posebne kaste obavezne jedino da bude stalni ratnički oslonac i odvojene od većine ostalog stanovništva, posebno za vrijeme ekspanzije. Prije bismo mogli pretpostaviti da je autarijatska oružana sila bila neodvojivi dio obaveza cjelokupne zajednice.

Oprema koju je glasilački ratnik nosio može se rekonstruirati pomoću arheološkog materijala pronađenog iz nekropola. Tako je Autarijat, pored zaštite koju su činile grivne, knemide i štit, bio opremljen i mačem (u početku dvosjeklim, a kasnije krivim jednosjeklim) koji se nosio preko ramena, nožem i dugim željeznim kopljem. «Vojvode» su nosile sa sobom i bojnu sjekiru, više kao simbol svoga hijerarhijskog položaja. Naravno potpunu ovakvu opremu mogli su imati samo najistaknutije ličnosti-lokalni knezovi, dok se većina autarijatskih ratnika

zadovoljavala znatno skromnijom opremom. Vjerojatno je da su upravo samo sukobi (dvoboji) ovih knezova često rješavali i bitku. Ovo pruža analogiju sa herojima iz Homerskih epova i drugih grčkih mitova.⁸³⁷ Od VI. st. p. n. e. ova ratnička oprema je dopunjena sa brončanim šljemom uvezenim iz Grčke ili južnijih ilirskih krajeva koji su proizvodili šljemove tzv. grčko-ilirskog tipa.

Autarijati su se pretežno borili kao pješaci, jer izraz στρατιώτης koji je upotrijebio Nikola iz Damaska, pored određenja općeg pojma vojnika kao takvog, ima i i preciznije značenje vojnika-pješaka. Konjanički grobovi su na glasináčkom području vrlo rijetki. Samo je u pojedinim kneževskim grobovima, kao u Osovo-Papratnica pronađena bogata konjska oprema, a u nasipu tumula u kome se nalazio kneževski grob u Čitlucima, pored konjske opreme pronađene su i konjske kosti. U prilog prevazi pješaštva u autarijatskoj vojsci govori i veliki broj autarijatskih najamnika kod dijadoških vojskovođa, koji sigurno nije mogao podrazumijevati konjanike. Da konjaništvo nije bilo onaj vojni rod koji je imao bitan značaj dokazuje i odsustvo, a na osnovu do sada pronađenog materijala, objekata koje bismo mogli povezati sa kultom konja. Iz pisanih vrela mogli bismo čak da saznamo i neke vojne doktrine autarijatske oružane sile. Po jednoj takvoj doktrini, Autarijati nikada kada su u pokretu ne ostavljaju žive svoje onemoćale ratnike, odnosno kada bježe onda ubijaju one koji bi mogli pasti u neprijateljske ruke.⁸³⁸

Međutim zbog toga što nije bila vojska u pravom smislu ne bi trebalo smatrati da je autarijatska ratnička «milicija» nalikovala na buljuk i čopor divljih ratnika koji su bili bez ikakve organizacije i vodstva. Neki elementi unutarne strukture autarijatske oružane sile su nesumnjivo postojali. Indicije o nekoj organizaciji mogu se osjetiti i u vijesti Nikole Damašćanina kada spominje autarijatsku vojsku u pokretu. I drugi narodi na istom ili sličnom stupnju društvenog razvitka poznavali su kakvo-takvo organizaciono ustrojstvo svoje oružane sile. Nikola Damašćanin i dosta uopćeno prikazuje organizaciono ustrojstvo tribalske oružane sile. Tribali su se po njemu postrojavali u četiri reda, koje Nikola Damašćanin zove falangama (φάλαγγας)⁸³⁹. Prvi red bi činili najslabiji ratnici, sljedeći najjači, zatim konjanici i posljednji red bi sačinjavale žene koje bi trebale da imaju, proklinjanima, grdnjama i kuknjavom, neku ulogu sprečavanja bjekstva tribalskih

⁸³⁷ I u rimskim legendama koje govore o ratovima u vrijeme kraljevstva i u prvim godinama Republike, znači u vrijeme koje korenspodira sa postojanjem iliro-autarijatskih zajednica, susrećemo opise čitavog niza dvoboja vođa i istaknutih ratnika koji su nerijetko odlučivali bitke pa i ratove (npr. Horaciji i Kurijaciji, Lucije Junije Brut i Aruns Tarkvinije, bitka kod jezera Regila, dvoboji Tita Manlija, (kasnije poznatijeg pod nadimnkom Torquat) 361. god. p. n. e. i Marka Valerija 350. god. p. n. e. sa predstavnicima Gala, itd. Tek su u Latinskom ratu 340-337. god. p. n. e. rimski zapovjednici zabranili individualne dvoboje i borbe samo pojedinaca.

⁸³⁸ *Nic. Dam. fr. 115 J*

⁸³⁹ *Nic. Dam. fr 116 J*

ratnika. Za Dardance Livije donosi podatak da su tijekom II makedonskog rata bili teško oboružani i da nisu imali lako-oružanu pješadiju.⁸⁴⁰ Ni taktičke zamisli i trikovi nisu bili strani tim narodima i samo odlika vojski civiliziranih naroda. Ilustrativni su primjeri Skitskog lukavstva kojim su zavarali Tribale.⁸⁴¹ Sigurno je da su i Autarijati, kao i pobrojani «barbarski narodi» imali neku sličnu organizaciju svoje oružane sile, pogotovu ako se ima u vidu da su oni pobijedili Tribale početkom V. st. p. n. e. i da su sigurno imali izvjesnog političkog i vojnog uticaja na razvitak Dardanaca.

Na kraju krajeva bez organizacionog i strukturiranog sistema u koji bi bile uklopljene ratničke družine, teško da bi Autarijati mogli vojnički pobijediti mnoge okolne ilirske i tračke narode a nekima od njih i zagospodariti. I onda kada je bila vidljiva dekadansa autarijatske zajednice u drugoj polovini IV. st. p. n. e. autarijatska oružana sila se pokazala dovoljno djelotvornom da pruži dugotrajan otpor Keltima, pred čijim su oružjem toliki narodi bili prosto nemoćni. Ako bismo vjerovali Polijenu, taktičkim lukavstvom, a ne umijećem, snagom i organizacijom svoje ratničke sile Kelti su uspjeli da pobijede Autarijate.⁸⁴² Ali iako su Autarijati zahvaljujući i sposobnostima svojih vojskovođa, ratnika i cjelokupne vojne sile ostvarili ekspanziju i hegemoniju nad okolnim narodima njihova oružana sila je uvijek ostajala ustrojena na primitivnijim obrascima nego ona kod kulturnijih naroda Mediterana. Zato nas ne bi trebalo ni da čudi ni Langarovo pustošenje autarijatske zemlje.

Tek nakon seobe Autarijati su se našli suočeni da se uključe u najamničke helenističke vojske dijadoha. Na osnovu literarnih podataka možemo bar za ovaj postseobeni period dati neke prezicnije podatke o Autarijatima kao vojnicima. Diodor Autarijatske najamnike naziva στρατιώται odnosno u obliku genitiva množine στρατιωτων⁸⁴³ Ratničke kvalitete Autarijata su sigurno bile dovoljno poznate i dijadosima pa da ih u tako velikom broju primaju za svoje saveznike ili unajmljuju kao svoje najamnike.⁸⁴⁴ Mislimo da bi u ovom slučaju taj naziv bio već prikladniji i da bi više odgovarao stvarnom položaju autarijatskih najamnika u okviru jedne helenističke vojske. Autarijatski najamnici primaju platu i nalaze se u profesionalnom odnosu prema dijadosima. Međutim izgleda da nisu pokazivali neku sklonost disciplini i vjernosti prema svojim poslodavcima i bili su podložni izražavanju nezadovoljstva i bijesu, tako da je Lizimah

⁸⁴⁰ Liv. XXXI, 43, 1

⁸⁴¹ Pol. VII, 44; Frontin. II, 4, 20

⁸⁴² Pol., VII, 42

⁸⁴³ Diod. XX 113, 3

⁸⁴⁴ Diod. XX, 19, 1; XX 113, 3; Pol. IV, 12, 1; Just. XV, 2, 1; Oros. III, 23, 36

primjenjivao i vrlo okrutne mjere vršeci masakre kao bi predupredio eventualne pobune autarijatskih najamnika.

Brak i porodični odnosi, ishrana, odjeća,

Brak i porodični odnosi

Osnovica porodičnog života autarijatskih zajednica bila je bazirana na patrijarhalnom uređenju. Sigurno, iako o tome nemamo nikakvih podataka, ni porodični život Autarijata nije bio mnogo različit od života njihovih ilirskih srodnika, i neilirskih susjeda, pa i nešto udaljenijih naroda koji su se nalazili na sličnom nivou razvitka, a o kojima raspoložemo sa kakvim takvim podacima. Na osnovu analogije sa drugim narodima vanhelenskog Balkana mogli bismo pretpostaviti da je i kod Autarijata bila prisutna poligamija.⁸⁴⁵ Po Ateneju ilirske žene su imale veliki stupanj slobode, što se izražavalo time što su muževi vodili svoje supruge na zabave i zajedničke večeri (što se vjerovatno izrođavalo u najvećem broju slučajeva u obične pijanke), da su ilirske žene znale na tim zabavama nazdravljati (držati zdravicu) gostu, bez obzira tko on bio i da su vodili svoje pijane muževe kući sa mjesta pijančenja a sve je to patrijarhalnog Grka kao što je bio Atenej sablažnjavalo,⁸⁴⁶ Položaj žene u autarijatskom društvu, ako je suditi po drugim ilirskim narodima, je bio bolji nego na primjer u Grčkoj klasičnog razdoblja, što indirektno dokazuju i grobovi u koje su sahranjene žene sa bogatim priložima, i to u istim tumulima gdje su pronađeni i kneževski i ratnički grobovi, kao npr. na Ilijačkoj kneževskoj nekropoli. Ženski skeletni grobovi sa izrazito bogatim priložima pronađeni su i na velikoj nekropoli u Pilatovićima (V, 9; VII, 6), a pretpostavlja se i da je u kneževski grob iz Majdan-Brezje sahranjena žena istaknutog položaja u hijerarhiji autarijatske zajednice koja je živjela u području koje je gravitiralo porječju Prače.⁸⁴⁷ Ako je

⁸⁴⁵ Za muškarce iz getskih i tračkih naroda Strabon navodi da su imali po nekoliko, pa i više žena. (*Strab. Geo.* VII, 3, 4-5; *Steph.* s.v Γετία). Prisustvo poligamije potvrđeno je i u vladarskoj kući kralja Agrona, koji je uz ženu Teutu, koja je vjerovatno bila njegova prva i najuticajnija supruga, imao i ženu Triteutu, majku Pinesa. Moguće je da je Agron uzeo Triteutu za ženu, jer sa Teutom nije imao muškog potomka. Zanimljivo je navesti da je Teuta, a ne biološka majka Triteuta ili Skerdilaida, bila ta koja je bila skrbnik nasljednika ilirskog prijestolja nakon smrti Agrona. Time vidimo da poligamija ne samo da nije bila rijetka među ilirskim narodima, nego da je bila i izražena, sigurno više kod rodovskih velikaša, predvodnika bratstva i kraljevske porodice.

Po Wilkes-u ime ilirske Teute je izvedenica iz riječi «*Teutana*» što znači kraljica. Wilkes, 1992, 72; 2001, 85; S druge strane kod Kelta i Germana imenica «*teuta*» u izvornom smislu odgovara pojmu «naroda» u našem jeziku, i bila je sastavni dio imena kod jednog broja keltskih i germanskih naroda. I oznaka «*deutsch*» je izvedenica iz ovog termina. I ime Teutoburške šume bi se možda moglo razdvojiti na dijelove teuta+burg, pa bi mogla u sebi sadržavati i tu odrednicu za narod.

⁸⁴⁶ *Athen.* X, p. 443 b

⁸⁴⁷ Benac-Čović, 1957, 47; Zotović, 1979, 32; 37-39; Jovanović, 1979 B, 67

u spomenutom kneževskom grobu stvarno sahranjena žena, onda bi to definitivno potvrdilo veliki značaj koji je žena mogla postići ne samo u opće-društvenoj, nego i u političkoj hijerarhiji ilirsko-autarijatskih zajednica. Vladarski tumuli u Novom Pazaru, Atenici i Pečkoj Banji (ženski bogati grob je neobjavljen) sa sahranama i žena sa izrazito bogatim priložima u njima dodatno potvrđuju značajan položaj žene, ako ne uopće u autarijatskom društvu, onda bar u okviru njegove vladajuće dinastije u vrijeme zenita autarijatskog postojanja. Ali primjeri mogućeg žrtvovanja supruge ili prilježnice (npr. u Atenici i Pilatovićima) ipak pokazuju da žena nije mogla samostalno rukovoditi cijelim svojim životom, već je sputavana najrazličitijim običajnim i religijskim normama koje su, u načelu, više odgovarale muškom dijelu populacije, i određujući joj u izvjesnim slučajevima i vrijeme smrti.

Ishrana

O ishrani Autarijata znamo vrlo malo. Na osnovu gospodarstva koje je bilo primarno, mogli bismo zaključiti da se najveći dio ishrane sastojao od namirnica koje su se mogle dobiti od stoke, kao što su meso i mlijeko. Mada je stočarstvo i zemljoradnja primarni izvor privrede, lov je i u željeznom dobu imao važnu ulogu u ishrani, te sekundarno kao izvor sirovina za preradu (koža, krzno, kosti.). Autarijatske zajednice nastanjene u gustim šumama jugoistočne Bosne, Sandžaka i jugozapadne Srbije nisu oskudijevale ni sa bogatim lovištima, koje su tadašnjim ljudima izgledala kao neiscrpni izvor divljači. Nalazi zuba divljih životinja (vepra i vuka) pronađeni u grobovima iz ranog brončanog doba upravo ukazuju i na veliku prisutnost lova, posebno u razdobljima prije gospodarskog razvitka iz starijeg željeznog doba. Izgleda da je sa gospodarskim jačanjem autarijatskih zajednica važnost lova u ishrani sve više opadala, ali nije nikada i nestala. Najbolje svjedočanstvo o prehranbenim navikama, pruža gradina Kreča gdje su identificirane 173 životinjske kosti, koje pripadaju 9 različitih vrsta domaćih i divljih životinja od kojih su 7 (goveče, ovca, koza, svinja, jelen, srna i divlja svinja) primarno učestvovala u ishrani stanovnika naselja Kreča dok je konj u njihovom načinu života imao drugu ulogu i korišten je u ishrani izuzetno.⁸⁴⁸ Na jednom broju kostiju ustanovljeni su i tragovi ljudske djelatnosti u vidu tragova sječenja.⁸⁴⁹ Na platou gradine i u tumulima su pronađeni i ugljenisani plodovi divlje kruške.

O konzumiranju priča na autarijatskom teritoriju, raspoložemo sa pisanim podatkom iz Polijenove Strategemate.⁸⁵⁰ Po Polijenu kada su ušli u napušteni keltski tabor, Autarijati su pored hrane zatekli i piće οἶνω. U grčkom jeziku izraz οἶνω označava vino. Da li to znači da se

⁸⁴⁸ Deveta vrsta bila je pas, za kojeg bismo teško mogli pretpostaviti da je bio korišten za ishranu u normalnim okolnostima

⁸⁴⁹ Kosorić, 1995, 13-14

⁸⁵⁰ *Pol.* IV, 12, 1; VII, 42

poznavanje kulture vinove loze i masovnije konzumiranje vina poznavalo i bilo odomaćeno u dubokoj unutrašnjosti Balkana, tri stoljeća prije rimske pacifikacije, jer bi jedino u tom slučaju bilo razumljivo da su Autarijati u keltskom taboru između ostalog zatekli i velike količine vina. Moguće je da se pod Polijenovim oṽw krije neko drugo alkoholno piće. Za Polijena je bilo potpuno nebitno koju su vrstu alkoholnog pića Autarijati zatekli u keltskom taboru, i vrlo lako je mogao da pod pojmom oṽw obuhvati bilo koje drugo "barbarsko" alkoholno piće ili pića. Na kraju krajeva Polijen piše o keltskom ratnom lukavstvu skoro 500 godina nakon što se keltsko-autarijatski sukob i desio.

Osim ovog samo jednog pisanog podatka, mi ne raspolažemo ni sa jednim arheološkim nalazom koji bi mogao odgovoriti na pitanje da li je i na prostoru rasprostiranja autarijatske narodnosne zajednice u predrimsko doba bilo poznato uzgajanje kulture vinove loze, kao što je to na primjer osvjedočeno u nalazištima u Ripču i Donjoj Dolini. Mnogobrojni pronađeni brončani pehari za vino grčko-italskog porijekla dokumentiraju da su Autarijati koristili vino, ali to ne znači da su Autarijati i uzgajali vinovu lozu. Mnogo je vjerojatnije da su ne samo posude nego i vino uvozili iz južnijih krajeva.⁸⁵¹

Već za rimsko doba, postoji jedan nedvosmislen dokaz o egzistenciji vinove loze na navedenom prostoru, i to u samom srcu nekadašnje autarijatske teritorije. Na reljefima sa dva rimska cipusa (približna datacija III. st. n. e.) pronađenim na lokalitetu Stari Brod, u okolici Rogatice, prikazan je Ampelus, koji predstavlja grčki mit o postanku vinove loze.⁸⁵² Uostalom i sam narodni naziv za lokalitet gradine «Ilijak» → *Vinograd (Vinogradine)*, govori u prilog činjenici da su se tu nekada nalazili vinogradi, što na svoj način potvrđuje još uvijek prisutna narodna tradicija. Danas na ovom prostoru nema vinograda, ali ima nešto dalje u dolini Drine. Iako je iz grožđa sa ovog područja moguće dobiti vino, mora se posebno naglasiti da je ono izrazito lošeg kvaliteta.

I zato možemo pretpostaviti da se i u okviru Autarijatske narodnosne zajednice, bar u bogatijim i moćnijim autarijatskim porodicama, konzumiralo skupocjeno uvozno vino, dok se velika većina naroda vjerojatno zadovoljavala sa alkoholnim pićima dobijenim iz voća koje je uspijevalo na navedenom području (različite vrste rakije), i iz meda (medovina), koja su u odnosu na vino ipak bila dominantna alkoholna pića na autarijatskom području a i mogu biti izrazito dobrog kvaliteta.

Odjeća⁸⁵³

⁸⁵¹ Zanimović, 1976, 261-272; Isto, 385-393

⁸⁵² Sergejevski, 1934, 21-23.

⁸⁵³ O rekonstrukciji odjeće autarijatskog kneza i žene v. Čović, 1963 A; Isto, 1984, 163-164.

Metalni dijelovi (kopče, fibule, igle) odjeće i njihov raspored na skeletima i skromni ostaci tekstila na željeznom oružju i nakitu iz grobova sa autarijatskog područja omogućavaju samo djelomičnu rekonstrukciju za izgled odjeće. Za odjeću je služilo više vrsta tkanine od vune ili lana, a kao materijal od kojeg se izrađivala odjeća koristili su se i koža i krzno.

Glavni dio odjeće činila je kraća ili duža košulja, potpasana pojasom od tekstila ili kože s brončanom pojasnom kopčom (koja je u najrazličitijim tipovima vrlo čest nalaz u grobovima) a ponekad i s bogatim metalnim aplikacijama, zatim čakšire, jeleci i ogrtači. Jeleci s gusto opšivenim metalnim tokama karakteristični su za ratničke grobove, a najbolji primjer pruža nalaz iz Ilijaka II, 1. Moguće je da su nošeni i neki ogrtači na ramenima pričvršćeni iglama i fibulama. Bogati nakit je samo dopunjavao odjeću, i u vidu dopune nošnje korištene su i dijademe, ukrašene urezanim geometrijskim motivima i poramenice. Izgleda da se uobičajena odjeća Ilira iz protohistorijskog razdoblja nije mnogo razlikovala od narodne nošnje karakteristične i danas za bjelašnička sela. Naravno odjeća kneza i vladara je bila mnogo reprezentativnija posebno u trenucima ceremonija ili vojnih pohoda. Žene bar one iz bogatijih staleža, su nosile i ogrlice od sitnih zrna stakla ili jantara, a uvojke kose oko sljepoočnica i ušiju su ukrašavali spiralnim ukrasima od bronce.

Primjeri ljudskih figurica pronađeni u Novom Pazaru, pokazuju možda i antropološki tip, ali i nošnju koja se izgleda sastojala od jednog ogrtača ukrašenog geometrijskim motivima koji se prebacivao preko desnog ramena, međutim pošto se pretpostavlja da je ova figuracija djelo neautarijatske produkcije, ne bismo mogli da tvrdimo da su i nošnja i antropološki tip mikroimitacija Ilira s početka V. st. p. n. e. Jedino bi se moglo za vladajuć i bogatiji sloj iz V. i IV. st. p. n. e. pretpostaviti da su koristili odjeću sličnu onoj koja se nosila na urbanom Mediteranu, a i to samo u izuzetnim prilikama.

Na osnovu pronađenih kratkih veoma zašiljenih brončanih igli u nekim od željeznodopskih grobova jugoistočne Bosne, mogli bismo pretpostaviti da je među Autarijatima bila prisutna i praksa tetoviranja tijela ili samo udova, možda sa motivima sličnim kao u slučaju ukrašavanja predmeta od metala i keramike u glasinackoj kulturi.⁸⁵⁴

⁸⁵⁴

Stipčević, 1989, 66-67

**Šematski prikaz društvene osnove i
razvitka prapovijesne/protohistorijske zajednice**

a) Rod (gens)→bratstvo (klan)→pleme→narod (entitet)→država

narodi i zajednice sa drugačijom unutarnjom strukturom, koji baštine
određene srodne sfecifičnosti

(poglavito u vidu porijekla i jezičke bliskosti)

oblikuju prepoznatljive (gledano sa strane) etničke komplekse čiji sastavni dijelovi
ne moraju imati političke i društvene veze pa čak ni posjedovati zajedničku svijest
o svome zajedništvu.

b) udruživanje rodova u bratstvo

udruživanje bratstava u pleme

prerastanje plemena u teritorijalne zajednice (kneževine) ⇔povremena udruživanja u «plemenske saveze»

entitet sa ⇒ 1. jednim vladarom («monarhijsko» načelo)

2. sa izbornim obnašateljima izvršne vlasti

(«demokratsko- federalističko» načelo)

3. sa vladajućim izdiferenciranim slojem («oligarhijsko» načelo)

država⇒tip države «građana»⇒1. monarhija

2. oligarhija

tip despocije

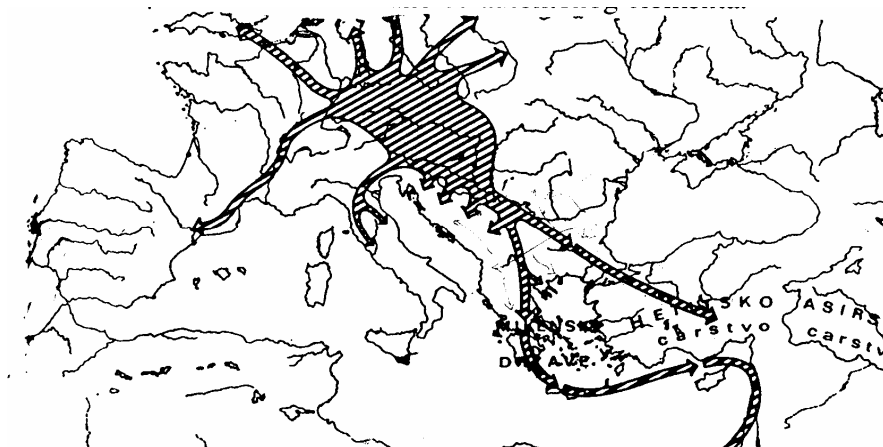
3. demokracija (u antičkom smislu)

KARTE

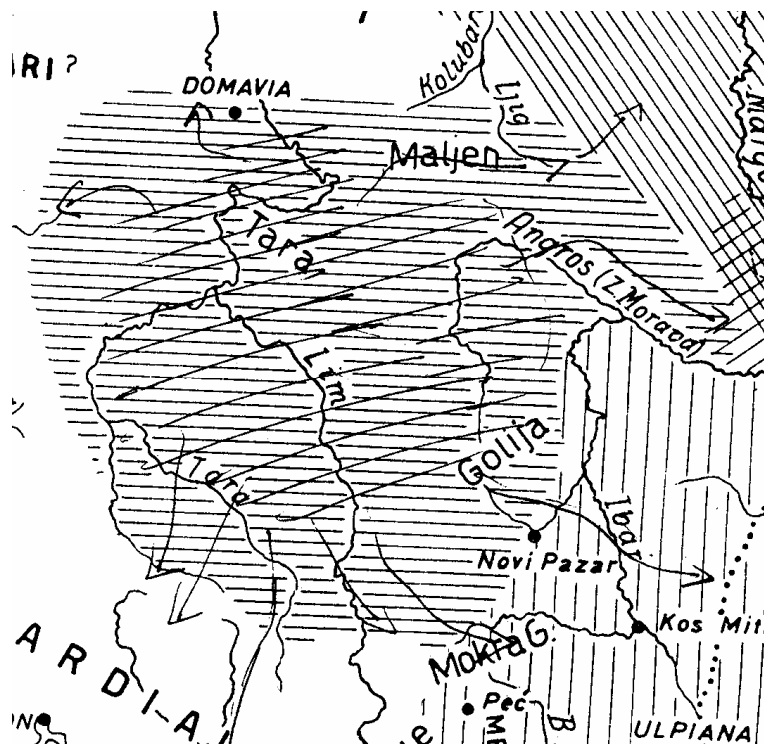
Zemljopisna pozadina povijesnih zbivanja u željeznom dobu

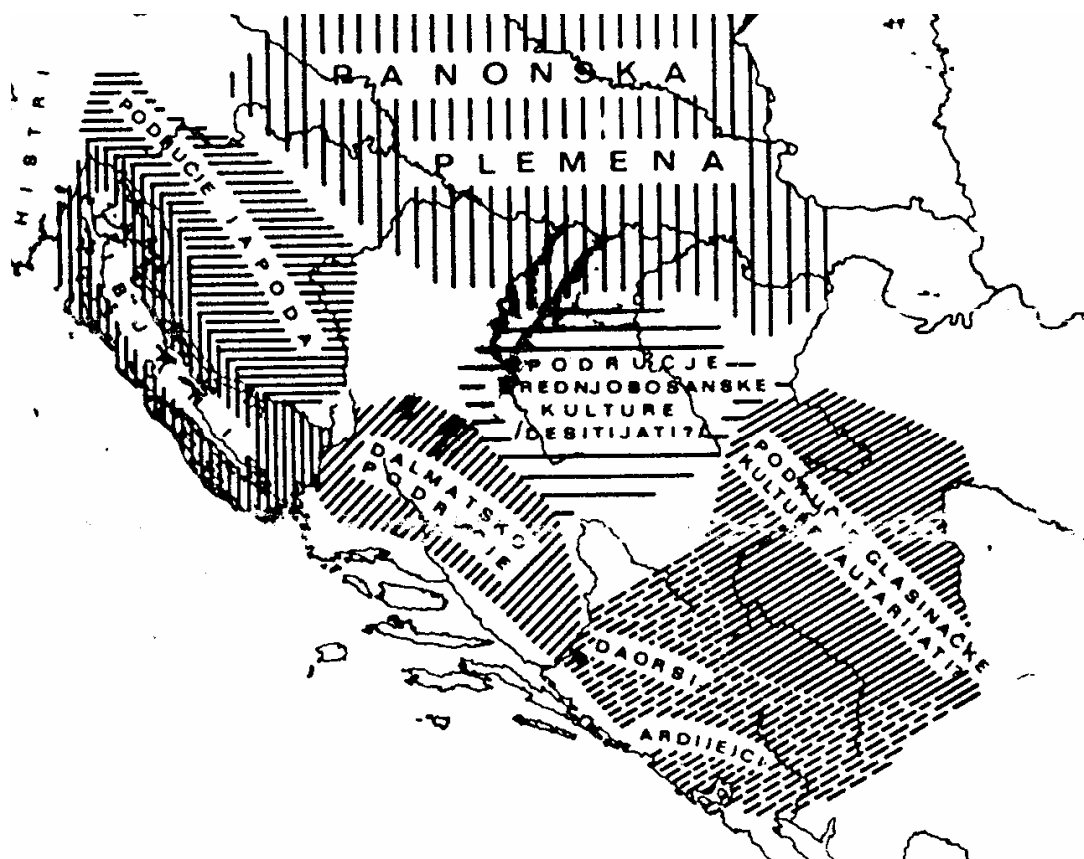
Karta širenja nosilaca kulture žarnih polja i pravci migracija za vrijeme egejske seobe
po Borivoj Čović, Od Butmira do Ilira 1976, 106

Karta rasprostranjenosti Autarijata i drugih srednjobalkanskih naroda u predrimsko doba po
Fanuli Papazoglu (1969)

Karta rasprostiranja Autarijata i drugih domorodačkih zajednica po Borivoju Čoviću
(1976, 118)

Karta Ilirije na osnovu Apijana

Karta rasprostranjenosti plemena u Podunavlju i Posavlju tijekom V i IV veka p. n. e. po Jovanu Todoroviću (1974, 13)

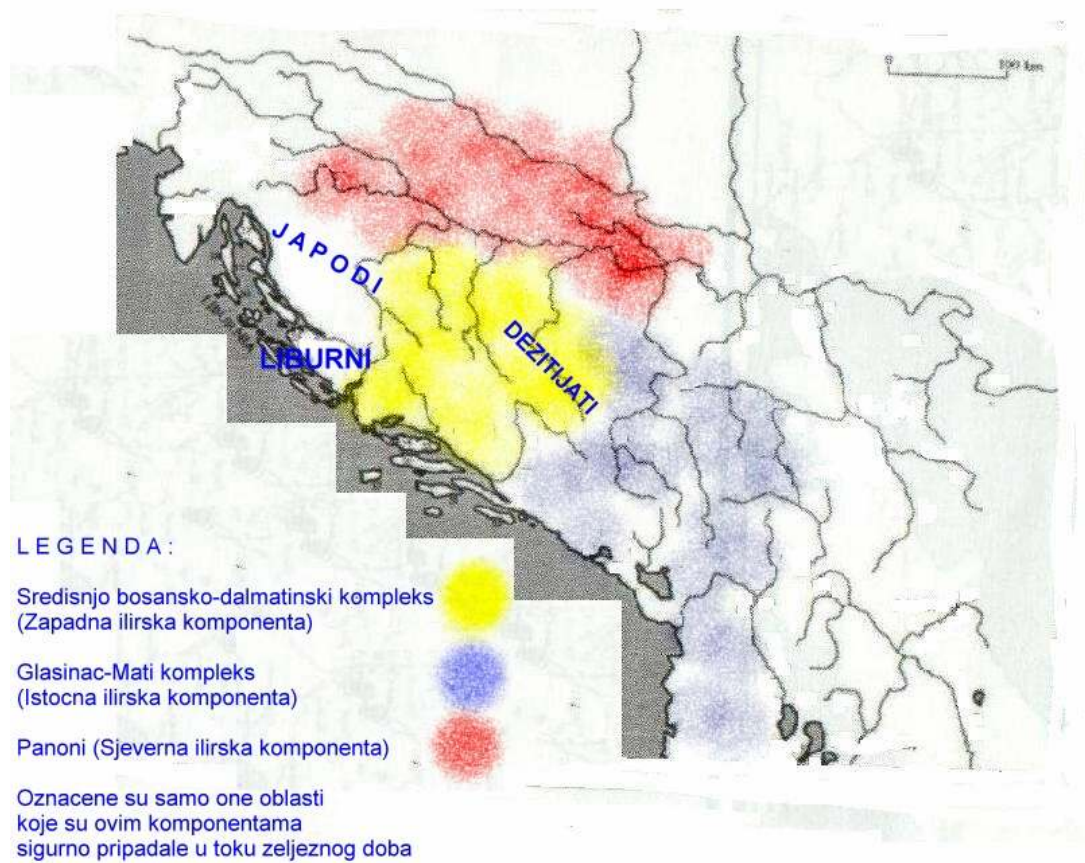
Položaj Autarijata u odnosu na narode južne Ilirije na osnovu Pierre Cabanes (2002, 225)

Položaj Autarijata po Stipčeviću (1974, 37)

Karta kulturnih kompleksa
(kartu izradio S.Mesihović)

Karta približnog zahvata autarijatske matične teritorije (do druge polovine VI st. p. n. e.)
(kartu izradio S.Mesihović)

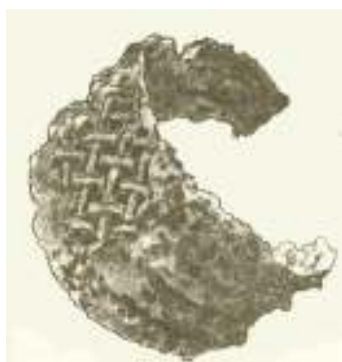

Karta autarijatske ekspanzije (kraj VI st. - prva polovina V st. p. n. e.)

(kartu izradio S.Mesihović)

(kartu izradio S.Mesihović)

SLIKE I ILUSTRACIJE

Slika 1.

Slika 2.

slika 3

Učesnici kongresa arheologa i antropologa u Sarajevu 1894 god.

I red; na zemlji prvi s lijeve strane Čiro Truhelka

III red; prvi s lijeva Carl Patsch, posljednji František-Franjo Fiala

slika 4

slika 5

slika 6

slika 7.

slika 8

slika 9

slika 10

slika 11

slika 12

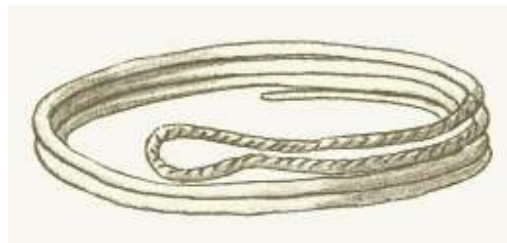
slika 13

slika 14

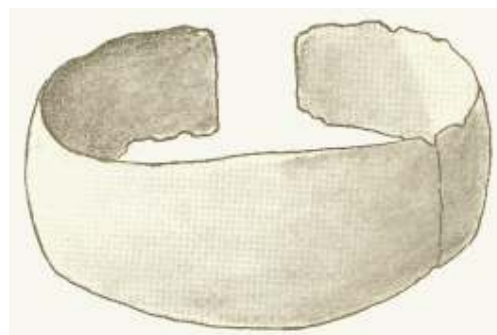
slika 15

slika 16

slika 17

slika 18

slika 19

slika 20

slika 21

slika 22

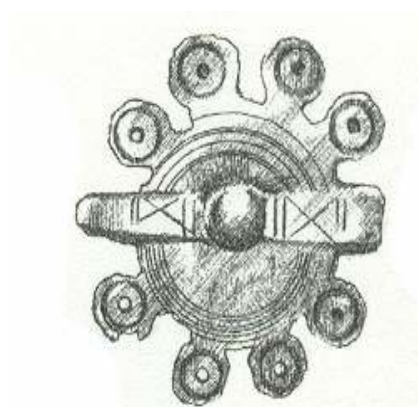
slika 23

slika 24

slika 25

slika 26

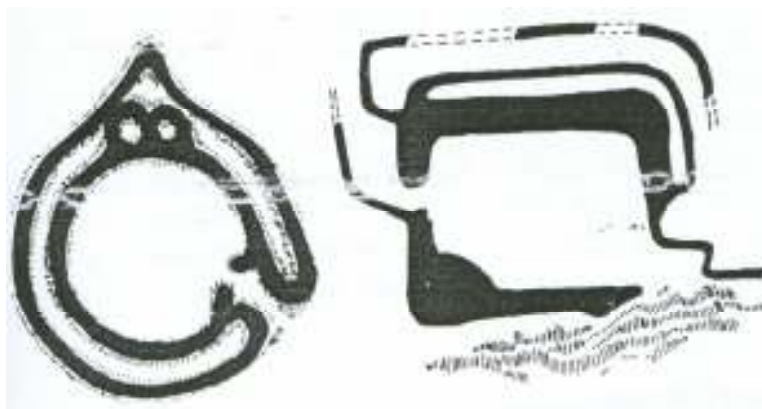
slika 27

slika 28

slika 29

slika 30

Pilatovići tumul III

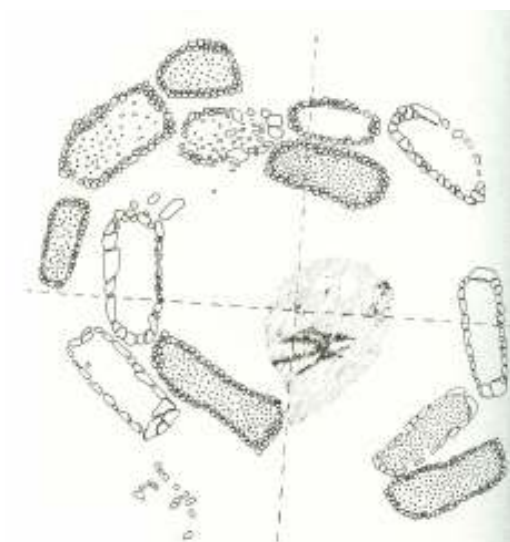

slika 31; Sjeverni profil kraka istok-zapad

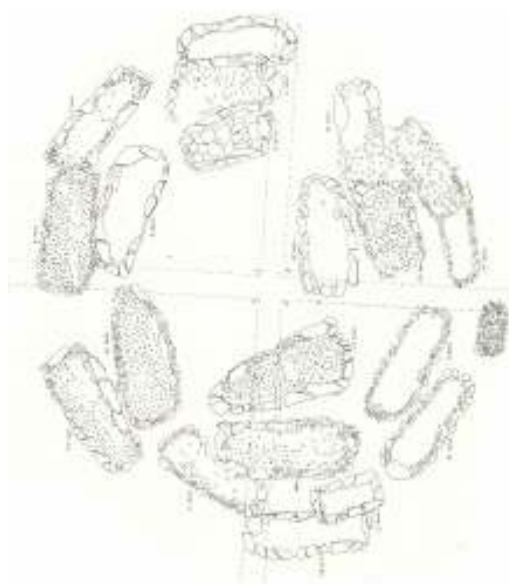
slika 32; Zapadni profil kraka sjever-jug

Pilatovići tumul V

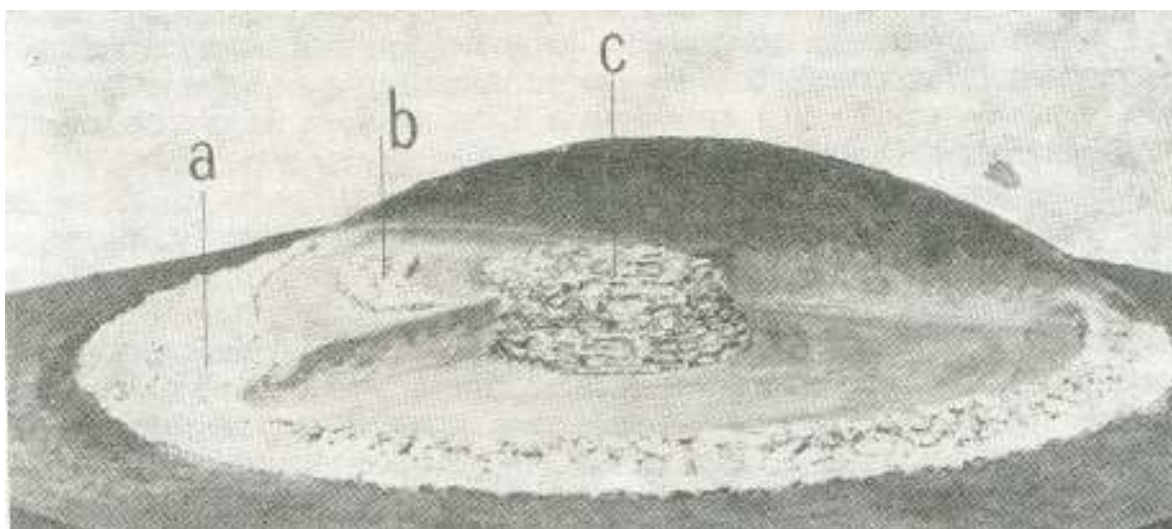
slika 33

Pilatovići tumul III

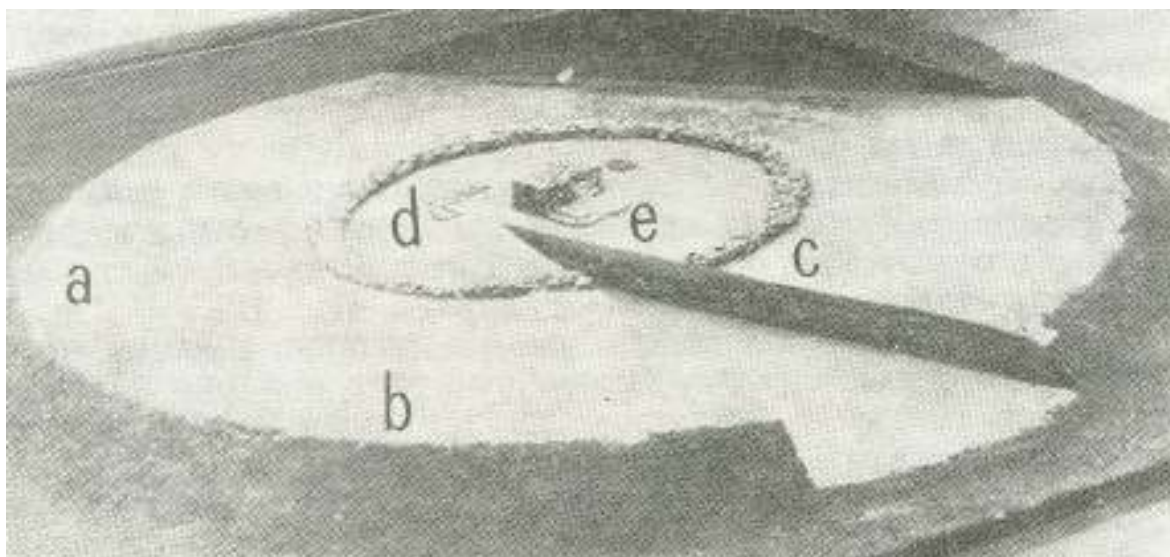

slika 34

Atenički tumuli

slika 35; Tumul (manji) I, a) potporni zid b) periferni grob c) centralni grob

slika 36; Tumul (veći) II, a) platforma tumula, b) žrtvena konstrukcija c) potporni zid d) spalište e) centralni grob

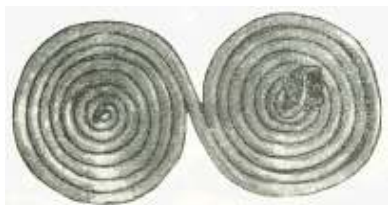
slika 37

slika 38

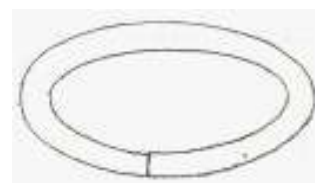
slika 39

slika 40

slika 41

slika 42

slika 43

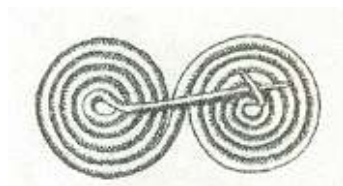
slike 44-45

slika 46

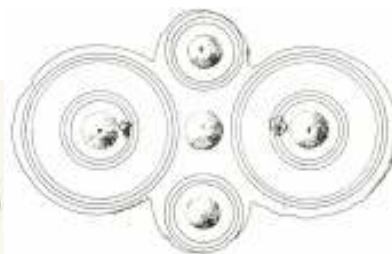
slika 47

slika 48

slika 49

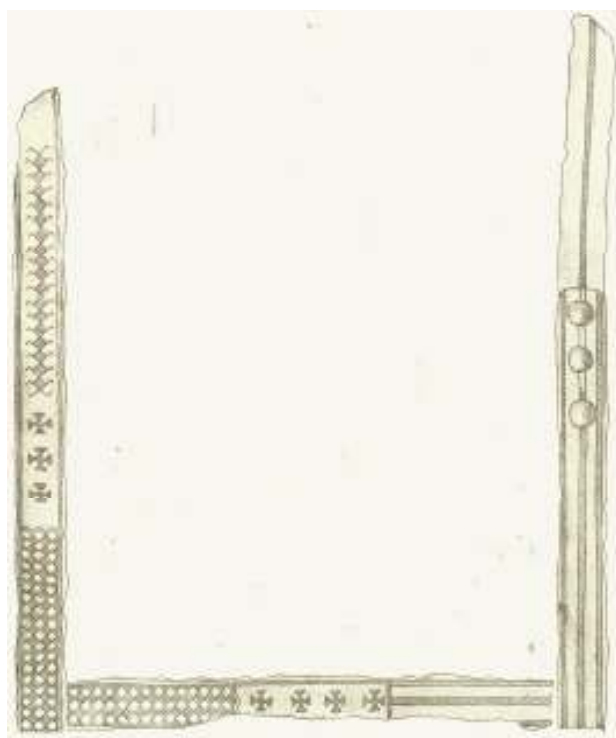
slika 50

slike 51-52

slika 53

slike 54 i 55

slika 56

slika 57

slike 58 i 59

slike 60-62

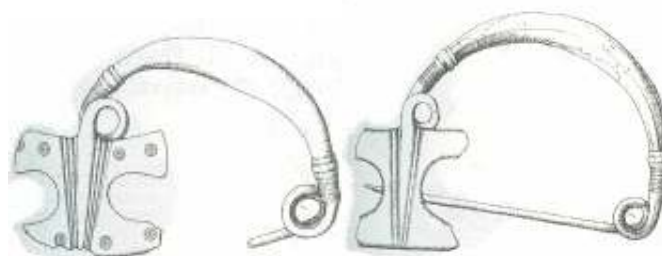
slika 63

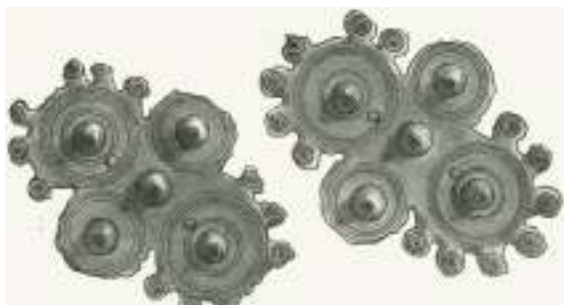
slike 64-68

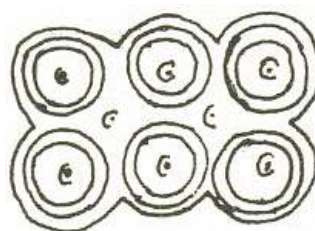
slika 69

slika 70- 71

slike 72-73

slika 74

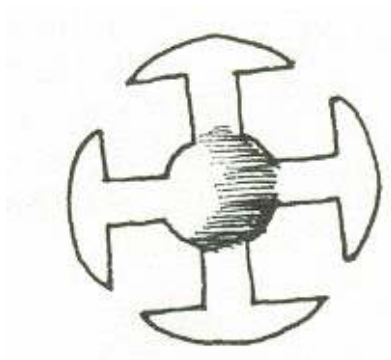
slike 75-76

slike 77-78

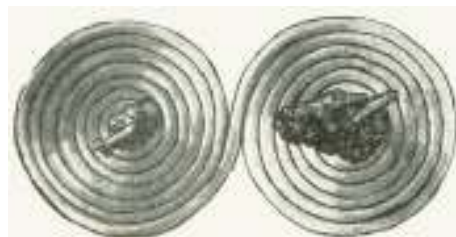
slika 79

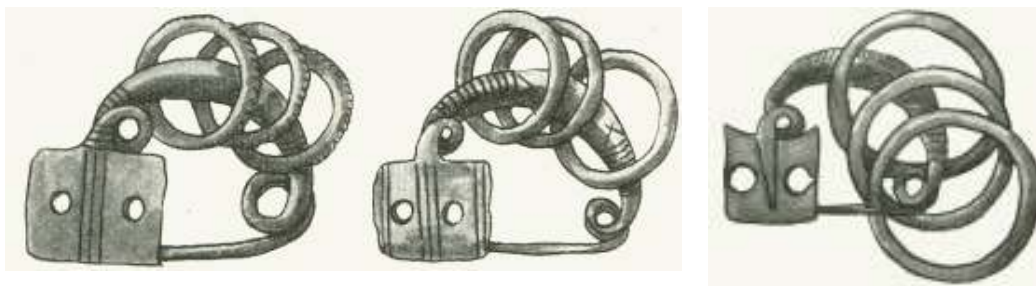
slika 80

slike 81-82

slika 83

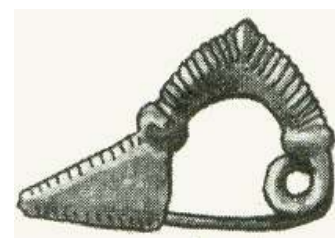
slike 84-86

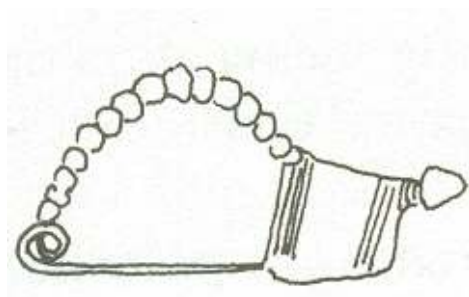
slike 87-88

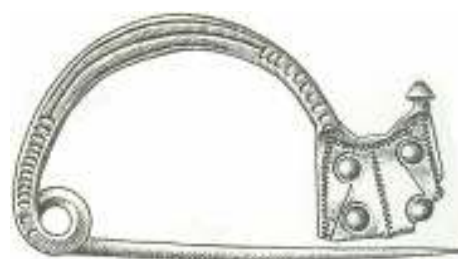
slike 89-90

slika 91

slika 92

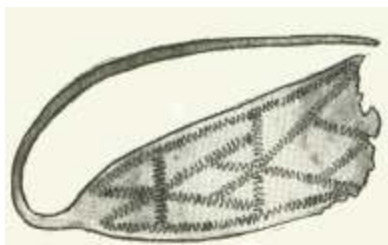
slika 93

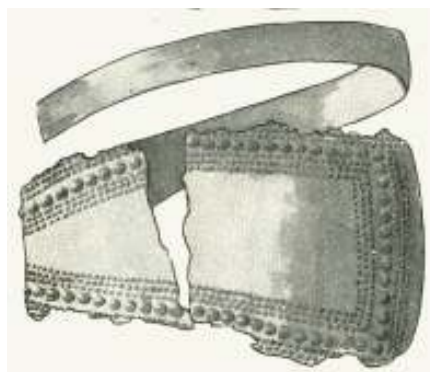
slike 94-95

slika 96

slika 97

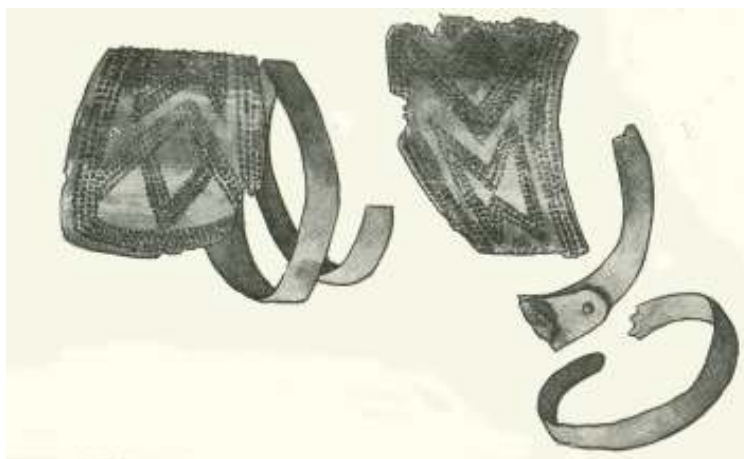
slika 98

slike 99-100

slike 101-102

slike 103-104

slike 105-106

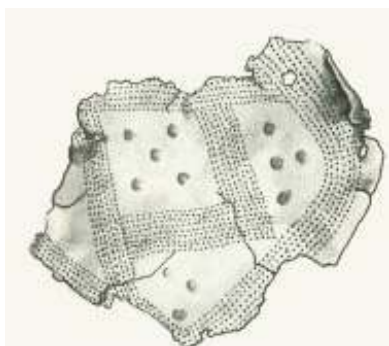

slike 107a-108a

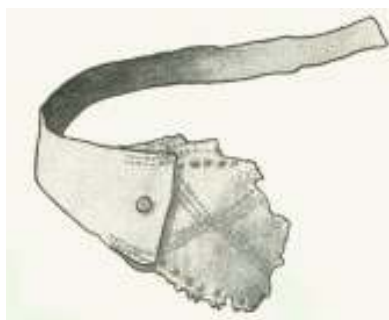
(fotografije fragmenata narukvica iz
Potpećina XI,1)

slike 107-108

(Ilustracije fragmenata narukvica iz Potpećina XI, 1)

slika 109

slika 110

slika 111

slika 112

slika 113

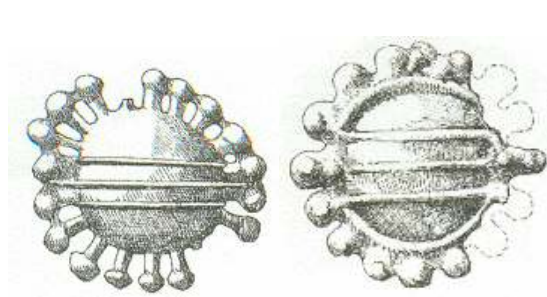
slika 114

slike 115-118

slike 119-122

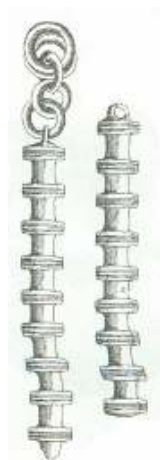
slika 123-124

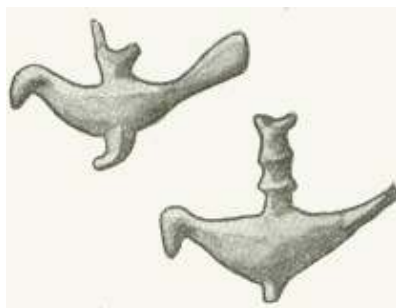
slika 125

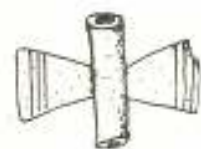
slika 126

slika 127-128

slika 129-130

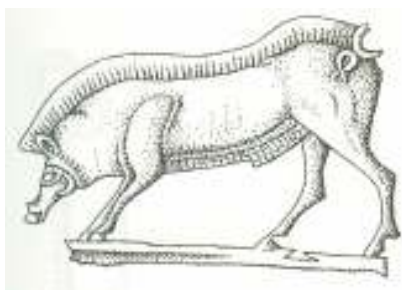
slika 131-134

slika 135- 139

slika 140-141

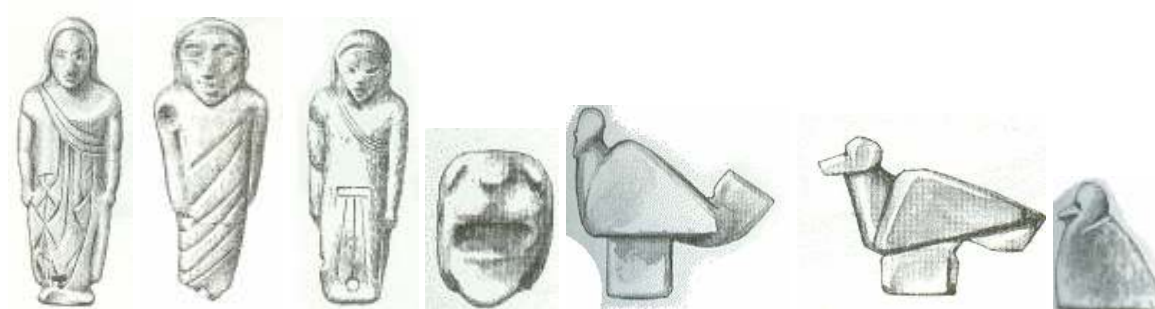
slika 142

slika 143

slika 143 a

slike 143 b-149

slika 150

slike 151-152

slika 153

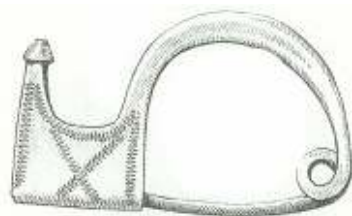
slika 154

slika 155

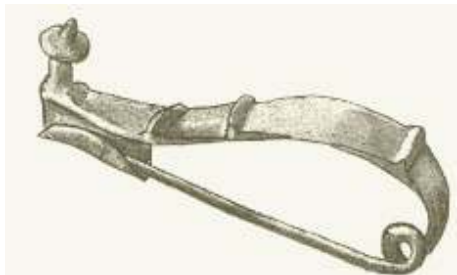
slika 156

slika 157

slika 158

slika 159

slika 160

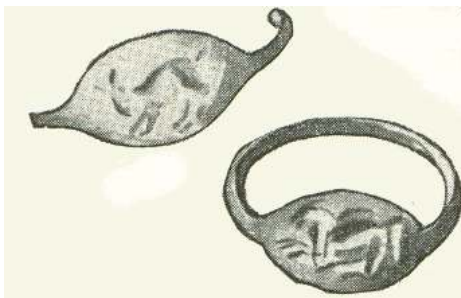
slika 161

slika 162

slika 163

slike 164-165

slika 166

slika 167

slika 168

slika 169

slike 170-171

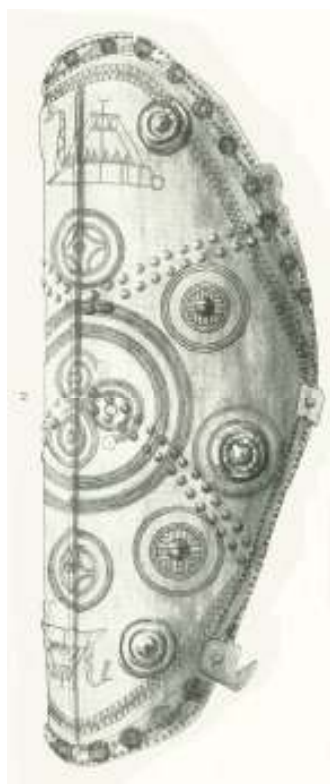

slika 172

slika 172a

slika 173

(ilustracija desne
potkoljenice)

slika 173a

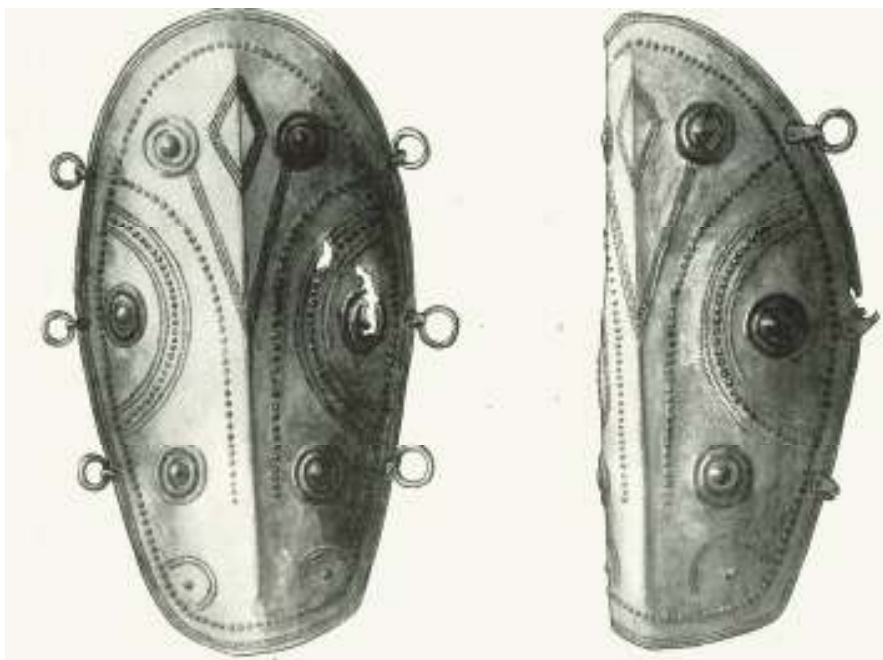
(fotografija desne potkoljenice)

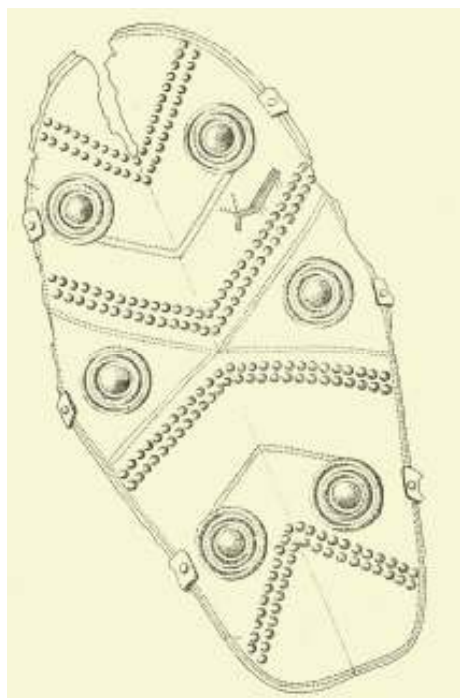
slika 174
(ilustracija lijeve
potkoljenice)

slika 174a
(fotografija lijeve
potkoljenice)

slike 175-176

slika 177

(ilustracija jedne od knemida)

slike 177a-b

(fotografija knemida)

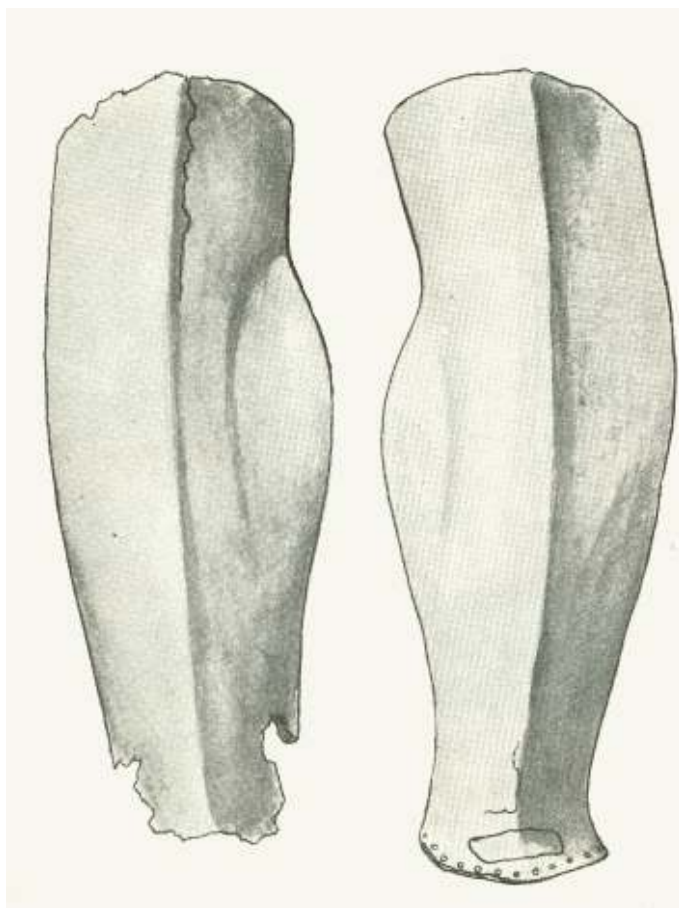
slika 178

slike 179-180

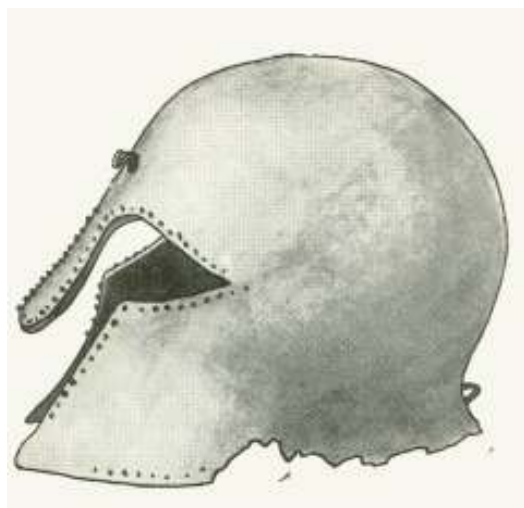
slike 181-181a

slike 182-182a

slika 183

slika 184

(Ilustracija rekonstruiranog šljema iz Arareve gromile)

slika 185

slika 186

slika 187

slika 188

slika 189

slika 190

slika 191

slika 192

slika 193

slika 193a

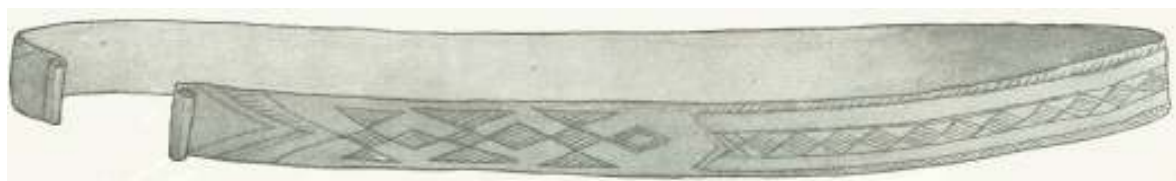
slika 194

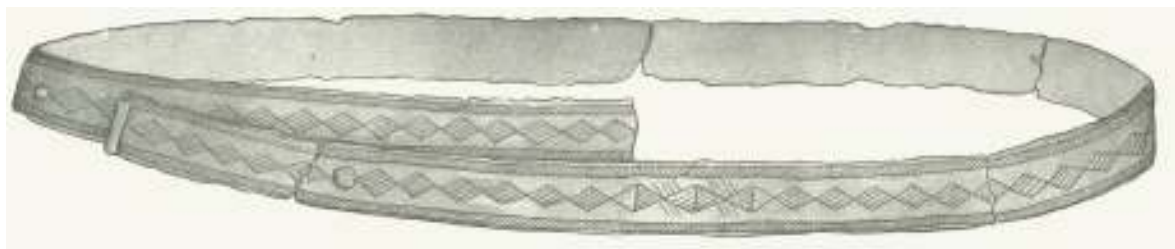
slika 195

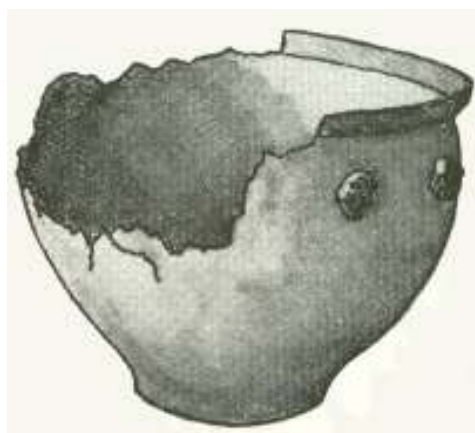
slika 196

slika 197

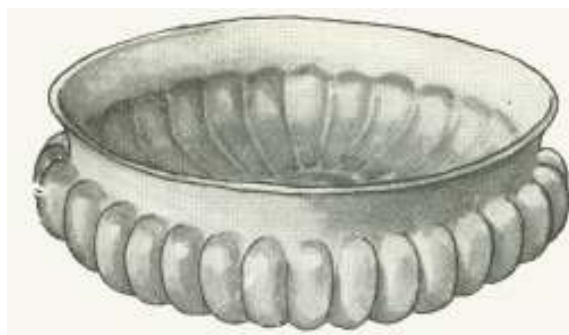
slika 198

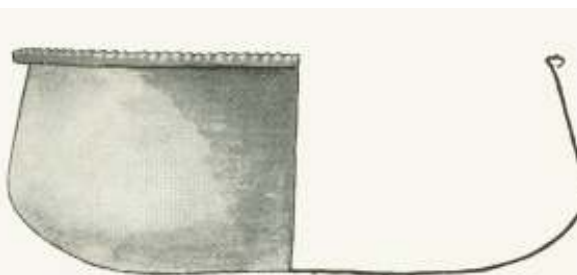
slika 199

slika 200

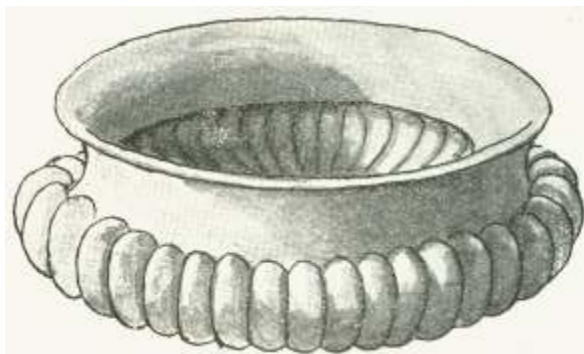
slika 201

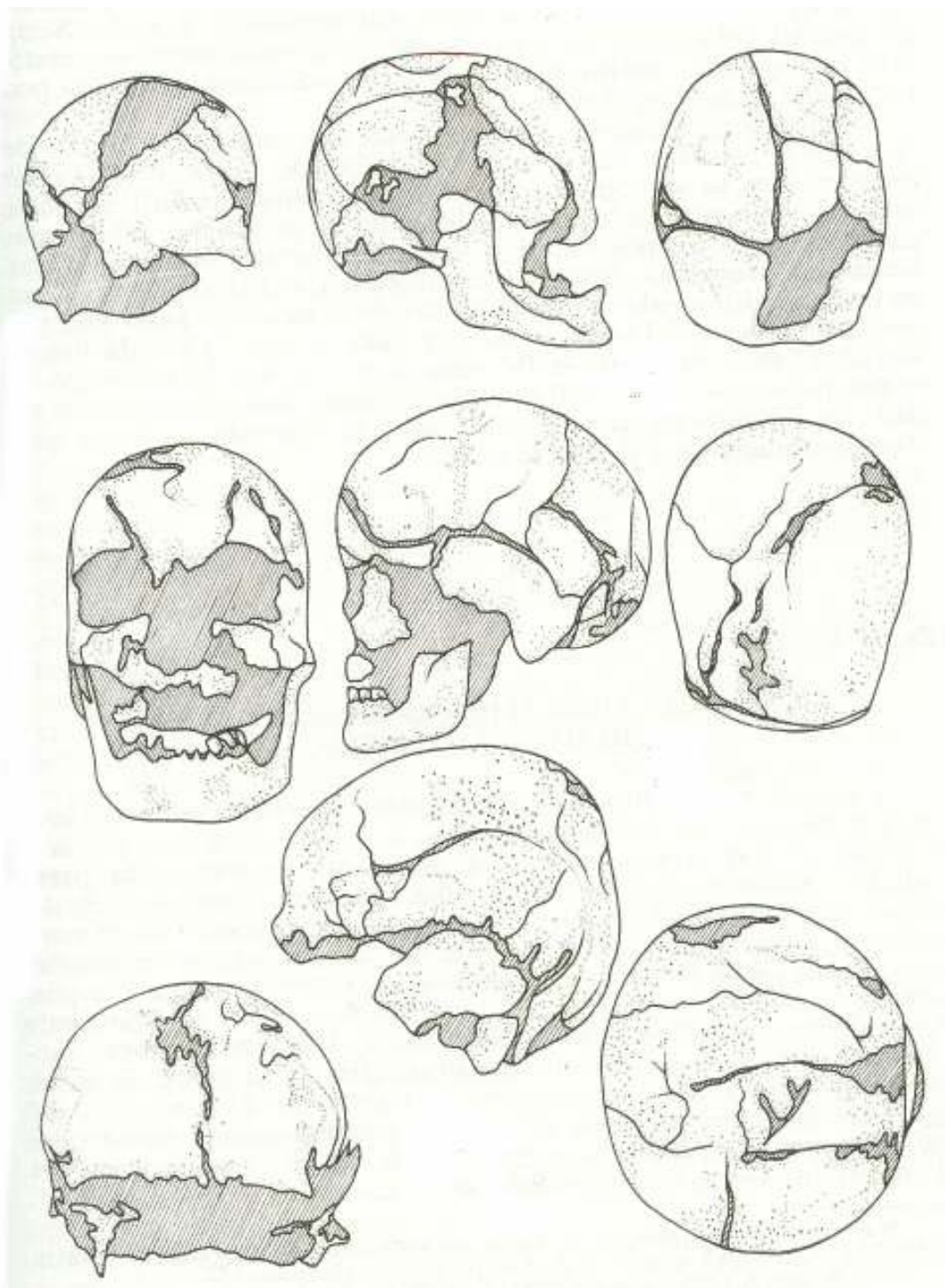
slika 202

slika 203

slika 204

Slika 205

slika 206

slika 207

slika 208

slika 208 a

slika 209

slika 210

EPILOG

Zaključak

Autarijati, odnosno zajednice iz kojih su potekli, ako je suditi na osnovu onoga što je o njihovoj egzistenciji poznato do sada, imali su na širem prostoru zapadnog i središnjeg Balkana skoro 1000 godina značajnu ulogu u cjelini etnokulturnog razvitka na ovim prostorima. A u protohistorijskom razdoblju i u osvitu povijesti Autarijati su odigrali i ključnu ulogu u razvitku ilirskog etnokulturnog kompleksa i time ostvarujući svrhu svoga postojanja, svoju povijesnu ulogu.

Još prije ekspanzije snaga gospodarskog, društveno-političkog i kulturnog razvitka kod Autarijata je dostizala takve razmjere da je svojim silnicama uticala i na razvitak i drugih kulturnih pojava na zapadnom Balkanu. Njihovo postojanje (najviše izraženo kroz njihovu materijalnu kulturu) osjeća se čak i među panonskim, sjevernoilirskim zajednicama. Svojom ekspanzijom Autarijati su prevashodno ponovo doveli ilirsku komponentu na prostore središnjeg Balkana, a hegemonijom otvorili put ka daljnjem političkom razvitku drugih ilirskih naroda Ardijejaca i Dardanaca, koji su uz Tribale, bili narodnosne zajednice koje su sa Autarijatima imali dosta isprepletene i sadržajno bogate veze. Kako se čini Autarijati su ponudili neki obrazac na osnovu kojeg su dva spomenuta naroda izgrađivali svoje političke entitete. Znači Autarijati su u tome protohistorijskom razdoblju bili inicijator i pokretač procesa kod nekih balkanskih etničkih, narodnosnih, političkih i kulturnih kompleksa i zajednica, sa kojima su Autarijati ulazili u bliske interakcije najrazličitijih tipova, a koji će u prvim stoljećima povijesnog razdoblja izbiti na pozornicu svijeta jugoistočne Europe punom snagom.

Svrha postojanja Autarijata izražavala se i kroz činjenicu da su oni, odnosno prostor koji su naseljavali bili centar jedne široke kulturne ekumene i to kroz jedno prilično dugo vremensko razdoblje od par stoljeća. S druge strane ostvarivanje autarijatske svrhe u vidu ekspanzije i hegemonije, paralelno se odvijalo, vjerojatno motivirano i od njih, sa većim i sadržajnim povijesnim procesima koji su imali značaj tektonskog poremećaja u razvitku svih balkanskih etničkih, narodnosnih, političkih i kulturnih kompleksa i zajednica. Uostalom, u kontekstu spomenutog potrebno je istaći da su se ne samo navedeni detalji nego i svi povijesni procesi, etnički, narodnosni, politički i kulturni tektonski potresi koji su zahvatali širi prostor jugoistočne Europe u starijem željeznom dobu osjećali i na autarijatskom području, proizvodeći svojim djelovanjem i neke više–manje analogne posljedice. Zanimljivo je u tom pogledu istaći da je

trajanje i postojanje autarijatskog političkog entiteta korespondiralo sa postojanjem dva atenska pomorska saveza.

Autarijati su tako tijekom starijeg željeznog doba predstavljali jedan od najviše autohtonih narodnosnih i kulturnih «produkata» zapadnog i središnjeg Balkana. Oni su ostvarili iznimnu originalnu materijalnu produkciju po kojoj je upravo i najviše poznato i prepoznatljivo njihovo postojanje i 2300 godina nakon njihovog sloma kao jedinstvene narodnosne, političke i kulturne zajednice. Oni svoju originalnost, kako izgleda nisu izražavali samo materijalnom produkcijom, nego i svojom političkom i narodnosnom organizacijom, ali i «grčevitim» nastojanjem da se što je moguće duže zadrže stare tekovine posebno u duhovnoj kulturi.

I pored iznimne originalne produkcije, društvene organizacije zasnovane na autohtonim temeljima i njima svojstvenog i izraženog «gorštačkog» tipa konzervativnosti, Autarijati nisu bili neka zatvorena zajednica za strane impulse. Naprotiv, upravo Autarijati pokazuju od svih drugih naroda u dubokoj kontinentalnoj unutrašnjosti Balkana tijekom starijeg željeznog doba najviše otvorenosti za trgovinu sa razvijenim grčko-italskim svijetom. Zbog te činjenice gospodarski značaj Autarijata za grčke i italske trgovce na Balkanu do sredine IV. st. p. n. e. je bio veoma visok. Autarijatske zajednice inače svoju otvorenost produktima radionica iz urbanog svijeta Mediterana pokazuju veoma rano, još u razdoblju arhajske Grčke.

Nakon odigrane svoje povijesne uloge, Autarijatsko narodnosno i kulturno biće će se početi povlačiti uslijed novih povijesnih okolnosti, i pred novim etničkim, narodnosnim, političkim i kulturnim pojavama da bi na kraju i iznenadno nestalo. Nesumnjivo su autarijatska hegemonija, a posebno njihovo širenje iz njihovog narodnosnog jezgra proizveli i jednu negativnu posljedicu po same Autarijate. To je dovelo do razvlačenja biološke i kulturne osnove Autarijata širom centralnog Balkana, čime se polako, ali neumitno slabila njihova unutarnja kohezija tako karakteristična za nosioce glasinačke kulture, a srž njihove snage i centralno područje iz kojeg su crpili moć sve se više iscrpljivalo i razgrađivalo. Pokušaj da sačuvaju svoj stari konzervativni stil života u novim okolnostima intenziviranja odnosa sa drugim zajednicama i nemogućnost da se promjenama svoje suštine prilagode okolnosti da su jedno vrijeme bili najsnažniji ilirski narod, hegemon nad znatnim prostranstvima zapadnog i centralnog Balkana, a posebno ne pozitivno-stvaralačko prilagođavanje silnicama i zakonitostima povijesnog razvitka imali su pogubno dejstvo za ovaj gorštački ilirski narod.

Međutim tragovi i posljedice koje je autarijatsko postojanje ostavilo na tlu zapadnog i središnjeg Balkana su ipak bile velike i bez njih bilo skoro nezamislivo zamisliti izučavanje ilirskog etničkog kompleksa.

Antički pisci koji govore o zapadnom Balkanu u vremenima ustaljene rimske vlasti od I. st. p. n. e. više ih ne spominju. Dok Plinije Stariji u svome nabranju balkanskih naroda spominje i Tribale i Dardance i Meze i Skite, autarijatsko ime koje bi se odnosilo na jednu narodnosnu zajednicu kao da je zauvijek iščezlo.¹ Ali tisućljetna tradicija života na prostoru nastanka Autarijatskog narodnosnog i kulturnog bića nije mogla biti tek tako izbrisana. Za vrijeme rimske vlasti, upravo će se u tom jezgru, na mjestu današnje Rogatice, osnovati rimska kolonija *Colonia Ris.....*,²

Na prijelomu koji pravi Drina, na mjestu današnjih Skelana, nešto južnije od rimske kolonije Domavije, nasuprot planini Tari, postojao je u rimsko doba municipium Malvesiatium.³ Ovaj municipium italjskih naseljenika i veterana nastao je na teritoriji dindarske *civitas*, domorodačkog naroda koji bi se na ovom području mogao smatrati i nasljednikom Autarijatske narodnosne zajednice.⁴ U okolini Pljevalja, u Kominama, nađen je natpis na kome se čita *mun S...*,⁵ što bi možda potvrđivalo postojanje neke rimske upravno-administrativne jedinice u prostoru Čehotina-srednji tok Lima. Možda bi se i Partheni, koji se na osnovu rimskih epigrafskih spomenika iz Mačkata i Bioske, locira na prostoru Užica i jugozapadne Srbije isto mogli smatrati nekim rudimentom autarijatske narodnosne zajednice.⁶ U dijelovima jugoistočne Bosne živjeli su i Sikuloti, više prema Hercegovini Glindicioni, Rimski nalazi su uostalom pronađeni širom jugoistočne Bosne, a u okolici Trnova i nekropola ravnih grobova koja pripada rimskom dobu (zbog nalaza novca datira se u II. st. n. e.)

Postojanje dvije rimske kolonije u blizini nekadašnjeg autarijatskog područja, i jedne kolonije i jednog municipijuma na samoj teritoriji koja je pripadala Autarijata, svjedoči da je u antičko doba došlo do ponovne konsolidacije naseljenosti jugoistočne Bosne. Neki od tumula, posebno oni više orijentirani prema Koloniji i na samoj visoravni poslužili su i za naknadne sahrane u rimskom dobu. Na lokalitetu Čitluci na kojem je pronađen kneževski grob iskopana su i tri groba koja su nastala u rimsko doba. Srednji vijek, (i to posebno njegova kasnija razdoblja) je ipak bio onaj period kada ponovo oživljava jugoistočna Bosna, posebno porječje Prače i visoravan,

¹ *Plin. NH* III, 140; IV, 3

² *CIL* III 12748=8369=2766 b; *CIL* III, 8366, 8368; Patsch, 1907, 468; Bojanovski, 1987, 134-135; Isto, 1988

³ Patsch, 1907, 431-470; Mayer, 1957. Papazoglu, 1957, 114-122; Bojanovski, 1968, 241-262+1 sl 2.; Šašel A-J, 1978, 242+Krt.1, ,

⁴ v. Truhelka, 1891 A, 239-245; Patsch, 1907, 431-436; Sergejevski, 1934, 11-41; Isto, 1938, 112; Isto, 1940, 147; Isto, 1951, 307-308; Bojanovski, 1967, 44-46; Isto, 1968, 241; Paškvalin 1983, 103-106

⁵ Arheološki Leksikon BiH, Tom I, 1988, 156

⁶ *CIL* III 8353; *CIL* III 14613

Na stotine nekropola stečaka i desetine srednjovjekovnih utvrda i «gradova» prekriva ovo područje i čini se kao da su se vremena moći vratila. U ovom periodu na njemu se nalazi i središte jedne od najčuvenijih feudalnih oblasti srednjovjekovne bosanske države-*baštine Pavlovića*.

Dodatak-hrestomatija pisanih vrela'

I dio

Pisana građa koja izričito spominje Autarijate:

Vrelo 1.

Pseudo-Skilaks, Periplus 24

"Poslije Nesta dolazi rijeka Naron, ulaz u (rijeku op.a.) Naronu nije uzak, u njega mogu uploviti i trijere i ratne lađe sve do gornjeg emporija, koji je udaljen od mora 80 stadija. Tamo su Manijci, ilirski narod. U zaleđu emporija nalazi se veliko jezero (po Suiću, 1953, riječ je o Skadarskom jezeru op.a.), i to jezero se pruža do Autarijata, ilirskog naroda. Na jezeru ima otok od 120 stadija. Taj otok je veoma plodan. Od toga jezera ističe rijeka Naron"

Napomena;

Nastanak Pseudo-Skilaksovog Periplusa bi se mogao datirati, u sredinu IV. st. p. n. e., neposredno prije keltske invazije na Panoniju i Balkan. Grga Novak je nastanak Periplusa datirao između 338 - 335. god. p. n. e. ⁸

Vrelo 2.

Pseudo-Aristotel, O čudnovatim vijestima, 138

"Kažu da kod Ilira koji se zovu Ardijejci, na granici njihovoj prema Autarijatima (Αὐταριάτων)⁹, postoji velika planina, i kraj nje stijena iz koje izbija voda, ne uvijek, u proljeće, i to vrlo obilna. Tu vodu hvataju i čuvaju je tijekom dana pod krovom, a noću pod vedrim nebom. To rade pet do šest dana i voda se isuši i dobiva se odlična sol, koju čuvaju za stoku. Kod njih se naime sol ne uvozi pošto žive daleko od mora, i ne miješaju se sa drugim narodima. Najviše se koriste tom solju, za stoku, jer tijekom godine ovu dvaput nahrane solju. kada to ne učine događa se da im uquine sva stoka."

Napomena;

Ovaj spis je nađen u okviru Aristotelovih prirodno-znanstvenih spisa. Teško mu je odrediti preciznu dataciju nastanka iako nije mlađi od sredine IV. st. p. n. e. Podatak u kome se spominju Autarijati bi se najkasnije odnosio na razdoblje prve polovine IV. st. p. n. e, i starija razdoblja.

⁷ Kao osnova jednog dijela prevedenih podataka poslužili su prevodi Fanule Papazoglu (1969.) na naš jezik, i edicije The Loeb classical library sa tekstovima na engleskom jeziku.

⁸ Novak, 1944, 22

⁹ Var.lect. αὐθαριάδων, αὐταριάτων.

Vrelo 3

Agatarhid, eksceptiran od Fotija, fr. 59

"...žabe (βάραχοι) kao što se dogodilo kod Autarijata...."

Napomena;

fragment se nastavlja na Agatarhidovo (II. st. p. n. e.) izlaganje o štetnim životinjama zbog kojih se ljudi moraju seliti iz svoje zemlje. U nizu primjera spomenut je i slučaj Autarijata.

Vrelo 4

Nikola Damašćanin, Čudnovati običaji, fr.115 J

"Autarijati nikad ne napuštaju žive svoje nemoćne vojnike kad su u pokretu".

Napomena;

Nikola Damašćanin (druga polovina I. st. p. n. e. i prijelaz u novu eru) je ovaj fragment iz njegove zbirke čudnovatih običaji. Najveći dio svoga života (period 37 - 4. god. p. n. e.) Nikola je proveo na dvoru kralja Heroda.

Vrelo 5

Diodor Sikulski, Biblioteke

Podatak 1. III, 30, 3

"... a takozvane Autarijate primorale su žabe koje su se izlegle u oblacima i padale mjesto obične kiše da napuste domovinu i da bježe u onaj mjesto u kome i danas (? op.a.) žive"

Podatak 2. XX, 19, 1

"U Makedoniji je Kasander pritekao u pomoć peonskom kralju Audoleontu, koji je ratovao sa Autarijatima. Spasio ga je opasnosti (od autarijatske najezde op.a.), a Autarijate sa djecom i ženom koji su ih pratili, a bilo ih je oko dvadeset tisuća, naselio je kraj planine Orbel."¹⁰

Podatak 3. XX, 113, 3

"...neki Lizimahovi¹¹ vojnici, dvije tisuće Autarijata i oko osam stotina Likijaca i Pamfilijaca, iz zimskog tabora prebjegoše Antigonu.¹² Antigon se pokazao vrlo ljubazan prema njima, dao im je plate koje im je kako su oni govorili Lizimah dugovao i počastvovao ih darovima"¹³

Napomena;

¹⁰ Po Diodorovoj kronologiji, ovaj događaj smješten u 3 godinu 117. olimpijade, odnosno, 310. god. p. n. e.

¹¹ Jedan od generala Aleksandra Velikog i njegovih nasljednika (dijadoha).

¹² Antigon Jednooki, rodonačelnik kasnije dinastije Antigonida koja je vladala Makedonijom do 167. god. p. n. e.

¹³ Prebjeg Lizimahovih vojnika na suprotnu stranu desio se uoči bitke kod Ipsa, u zimu 302/301. god. p. n. e.

Diodorovi (I. st. p. n. e.), podaci o Autarijatima se nalaze u onim Diodorovim knjigama koje su u cijelosti sačuvane. Diodor se služio kao vrelima Eforom (i upotrebljava ga kao vrelo za razdoblje 480 – 340. god. p. n. e.), Hijeronimusa sa Kardije (za razdoblje 323 - 302. god. p. n. e.) i Timejom. Za krononologiju se služio Apolodorom i Kastorom sa Rodosa, za zemljopis Megastenom, Agatarhidom i Artemidorom.¹⁴

Vrelo 6.

Strabon, "Geografija"

Podatak 1. VII, 5, 1

"S druge strane skoro cijela Adria je blizu Jadranskom moru. Ali između njih (ne odnosi se na raniju rečenicu op.a.) se nalazi Peonija, koja je i sama veoma visoka.¹⁵ S jedne strane njenu granicu prema Trakiji čine Rodopi, koji su najviša planina poslije Hema, s druge strane prema sjeveru, *zemlje Ilira*, zemlja Autarijata (Αὐταριατῶν χώρα) i Dardanija"¹⁶

Podatak 2. VII, 5, 6

"Među onima koji su bili najmoćniji u ranijim vremenima a (sada) su sasvim smireni ili bili uništeni, na primjer imamo među Galima Boje i Skordiske, među Ilirima Autarijate (Αὐταριάται), Ardijejce, i Dardance, i među Tračanima Tribale. Oni su se u početku istrebljivali u međusobnim ratovima, a kasnije pokoreni od Makedonaca i Rimljana."¹⁷

Podatak 3. VII, 5, 7

"Ova zemlja (odnosi se na Dardaniju) graniči sa Makedonijom i Peonskim narodom na jugu, kao također sa Autarijatima, i Desearatima, različitim narodima, na različitim stranama koji se nadovezuju jedan na drugi i na Autarijate."¹⁸

¹⁴ Encyclopedia Britannica, Volume 7 str. 462

Musić, 1900, 287-288

¹⁵ Da bi se pravilno shvatio ovaj fragmenat, potrebno ga je posmatrati u općem kontekstu Strabonovog odjeljka. Na početku svoje VII knjige Strabon daje opću zemljopisnu projekciju Balkana izuzev južnog, grčkog dijela poluostrva, dijeleći Balkan na dva dijela odvojena lancima, ilirskih, peonskih i tračkih planina. Peonske planine se nalaze znači između ilirskih i tračkih.

¹⁶ Iz smisla originalnog grčkog teksta posljednju rečenicu fragmenta trebalo bi shvatiti izraz τὰ Ἰλλυρικά, koji se nalazi u akuzativu množine, kao *zemlje Ilira*, u sklopu kojih su i zemlje Autarijata i Dardanija.

¹⁷ Podatak se nadovezuje na Strabonovo izlaganje o Ardijejcima koji su zbog svoga piratstva bili od strane Rimljana premješteni u kontinentalnu unutrašnjost, gdje su usljed neaklimatizacije na neplodnom tlu, izumirali.

¹⁸ Sam kraj citata je veoma teško i smisleno prevesti, to nije uspjela ni Fanula Papazoglu, (1969,77) a niti je engleski prijevod uspio da riješi ovu Strabonovu jezičnu začkoljicu. Inače citat je diskurs izveden iz konteksta cijelog poglavlja koji u početku počinje sa opisom Jadranske obale od Boke Kotorske, i Dardanije da bi na kraju nastavio govoriti o običajima Dardanaca.

Podatak 4, VII, 5, 11

"Autarijati bijahu nekoć najveći i najmoćniji ilirski narod. U ranijim vremenima su stalno ratovali sa Ardijecima, zbog soli koja se dobivala negdje na zajedničkoj granici. Iz vode koja je u proljeće tekla ispod neke planinske stijene, grabili su tu vodu i ostavljali je da stoji pet dana, iz nje se iskristalisala sol. Bili su se sporazumjeli da se naizmjenično koriste ovom solanom, pa bi ratovali kad god bi se desilo da prekrše dogovor. U jedno vrijeme, Autarijati su podjarmili Tribale čija se teritorija proteže od Agrijana do Istra u dužini od 15 dana hoda, zavladao i drugim Tračanima i Ilirima. Ali oni su podlegli Skordiscima, a zatim Rimljanima"¹⁹

Podatak 5, VII, 5, 12

" Njihova zemlja (odnosi se na trački narod Bessi) graniči na planini Rodopi sa zemljom Peonaca, i sa Ilirima²⁰, Autarijatima (Αὐταριάταις) i Dardancima, između ovih i Ardijejaca su Dasareti, Hibrijani i drugi beznačajni narodi, koje su Skordisci pustošili dok oni (misli se na te narode) nisu napustili zemlju napravivši od nje mnoštvo šuma u kojima nema puteva na udaljenostima od nekoliko dana puta."

Napomena;

Strabon (cc 64. god. p. n. e. – cc 23. god. n. e) jedino izričito po imenu spominje Autarijate u sklopu 5 poglavlja VII knjige svoje Geografije, kojeg je u većem dijelu sadržaja uglavnom finiširao zbog spominjanja Batona kao vođe Dezitijata u vrijeme dubokog razvitka ustanka u ilirskim zemljama, vjerojatno 7 – 9. god. n. e²¹.

Što se tiče vrela svojih podataka, sam Strabon kaže da je za zemlje koje nije vidio, uzimao informacije od onih koji su ih vidjeli i o njima pisali, i njegova izvorna građa je nesumnjivo bila iznimno bogata i obimna. Znamo da se služio Eratostenom i Artemidorom (koji je napisao zemljopis oko 100. god. p. n. e.), povjesničarima Polibijem, Posejdonijem, kronografom Apolodorom.²²

Vrelo 7

Kurcije Ruf, Povijest Aleksandra Velikog Makedonskog, fr. I, 12

¹⁹ Kompletan jedan anesti odjeljak VII knjige je posvećen Autarijatima.

²⁰ Slično kao u fusnoti 10, i u kontekstu ovog fragmenta izraz Iliri (Ἰλλυρίων) treba shvatiti kao „ilirski narodi“ kojima pripadaju i Autarijati i Dardanci. To se može lako dokazati jer se Ἰλλυρίων nalazi u genitivu množine kojima se izražava prisvojnost imenica Αὐταριάταις i Δαρδανίοις koje stoje u dativu množine.

²¹ *Strab. Geo.* VII, 5, 3

²² Encyclopedia Britannica, Volume 21 str. 446

Musić, 1900, 304-305

Podatak o Autarijatima kod Kurcija Rufa se nalazi jedino u fragmentu izgubljene I knjige Povijesti Aleksandra Velikog Makedonskog. On je po svojoj sadržini vrlo sličan sa podacima koje iznosi Arijan u svojoj Anabazi, kada govori o namjeravanom autarijatskom presretanju makedonske vojske i Langarovom osujećivanju.

Napomena;

Kurcije Ruf je napisao, vjerojatno za vrijeme vladavine cara Klaudija, Povijest Aleksandra Makedonskog u 10 knjiga, od kojih prve dvije nisu sačuvane.

Vrelo 8

Plinije Stariji, Historija prirode, IV, 35

«Od planina Rodopi, Skopius i Orbel, po prostranstvu (makedonske op.a) zemlje (smješteni su op.a.) Arethusii, Antiochienses, Idomenenses, Doberi, Aestrienses, Allantenses, **Audaristenses**, Morylli, Garresci, Lyncestae, Othryonei i slobodni²³ Amantini²⁴ i Orestae, kolonije Bullidenses i Dienses, Xylopolitae, slobodni Scotusaei, Heraclea Sintica, Tymphaei, Toronaei.»

Napomena;

Plinije Stariji (23/24. god. n. e. - 24. VIII. 79. god. n. e.) je jedan od najvećih antičkih enciklopedista, koristio se čitavim spektrom izvorne građe od oficijelnih državnih dokumenata do velikog mnoštva djela antičkih pisaca i sopstvenih zapažanja i rezultata istraživanja.

Vrelo 9

Apijan, Rimska historija, ΙΑΛΥΠΙΚΗ

Podatak 1. Ill, 2

"Sinovi Ilira²⁵ bili su Enhelej, Autarij, Dardan, Med, Taulant, i Pereb, a kćerke Parto, Daorto, Dasaro, i druge i od njih potiču Taulanti, Perebi, Enheleji, Autarijati, Dardani, Partheni, Dasareti i Daorsi. Autarij je imao sina Panonija, a Panonije sinove Skordiska i Tribala, po kojima su odgovarajući narodi dobili ime"

Podatak 2. Ill, 3

"...Na isti način su i Ardijejci, ljudi vješti na moru, na kraju bili uništeni od strane Autarijata, koji su bili najbolji na kopnu, iako su i oni njima nanijeli mnogo štete."

Podatak 3. Ill, 4

²³ Termin *liberi*-slobodni u ovom kontekstu treba shvatiti u smislu određenih privilegija (npr. oslobođenje od plaćanja poreza) koje je određena lokalna teritorijalno-upravna jedinica uživala u okviru Rimske države.

²⁴ Iako su imena terminološki potpuno podudarna, ove makedonske Amantine ne treba miješati sa panonskim Amantima (*Plin. NH* III, 148), iako postoje možda neke veze u porijeklu, slične kao i u slučaju Plinijevih Audaristenses i Autarijata i sjevernih i južnih Parthena.

²⁵ Eponima Ilirskih naroda, po Apijanovoj genealogiji sina kiklopa Polifema i Galatije

"Zbog svetogrđa Apolona, Autarijate su snašle krajnje nevolje. Naime, oni su sa Molistomom i Keltima koji se zovu Cimbri,²⁶ zaratili na Delfe pa je većina njih nastradala odmah, prije nego što su uopće uspjeli da izvedu svoj poduhvat, od kiša, oluje i munja koje su se sručile na njih. Dok je na one koji su se vratili napadalo mnoštvo žaba, koje su crkavajući zagadile sve vode. I Iz tla su izbijali neki čudni gasovi tako da su kuga i pomor harali kod Ilira, a naročito kod Autarijata. Bježeći iz svojih domova, oni su sa sobom raznosili bolest i nitko nije htio da ih prihvati iz straha od zaraze. Tako se desilo da su oni prevalili put od dvadeset tri dana hoda i nastanili se u močvarnim i nenastanjenim getskim krajevima, u susjedstvu naroda Bastarna."²⁷

Podatak 4. III 5

"...i nitko od susjeda nije htio da ratuje na strani sknavitelja svetinja (Delfijskog svetišta op.a.), već su ih (Skordiske op.a.) rado bez pomoći prepuštali Scipionu, jer su pamtili nesreću koja je zbog Autarijata zadesila sve Ilire"²⁸

Napomena;

Apijan iz Aleksandrije (II. st. n. e) je posebnu knjigu ΙΑΛΥΠΙΚΗ iz svoje Rimske povijesti posvetio ratovima i odnosima Rimljana sa Ilirskim i drugim balkanskim narodima.

Mnogi njegovi podaci moraju se uzeti sa priličnim oprezom.

Vrelo 10.

Flavije Arijan iz Bitinije, Anabaza (vojna) Aleksandrova, I, 5, 1-5

" (Aleksandar Veliki) nastavio je put prema zemlji Agrijana i Peonaca. Tamo mu stignu glasnici i jave da se Klit, sin Bardilisov, pobunio i da mu je prišao i Glaukija, taulantski kralj. Oni (glasnici op.a.) saopće i to da će ga Autarijati napasti na prolazu. Zbog toga on odluči da brzo krene dalje. Međutim, Langar, kralj Agrijana, koji je još za života Filipova bio poznat po svojoj privrženosti Aleksandru i njemu osobno dolazio, nalazio se tada u njegovoj pratnji sa najboljim i najbolje naoružanim svojim gardistima. Kada je čuo da se Aleksandar raspituje o Autarijatima, tko su oni i koliko ih je, on mu saopći da ne vrijedi da se brine zbog njih, jer su od svih tamošnjih naroda Autarijati najneratoborniji, a on će sam upasti u njihovu zemlju da bi im tamo zadao

²⁶ Cimbri, koji su bili germanskog, a ne keltskog porijekla, vezuju se za ratove koje su zajedno sa Teutonima vodili protiv Rimljana krajem II. st. p. n. e. Delfski hram su ugrozili Kelti u svojim pohodima na Makedoniju i Grčku 280/279. god. p. n. e. Inače antički pisci često miješaju Cimbri s Kelitima.

²⁷ Apijanov podatak 3. održava dosta stvarnih činjenica, ali u kronološkom i općem slaganju tih činjenica, učinjeno je dosta propusta čime je tekst kao cjelina dosta neprecizan, posebno njegovo kronološko slaganje.

²⁸ Citirani pasus je diskurs unutar Apijanovog izlaganja o pohodu Lucija Scipiona na Skordiske. Skordisci nisu pripadali Ilirima, nego su najviše u sebi sadržavali keltskih elemenata.

posla. I zaista, kada mu je Aleksandar to naložio, on je udario na njih prodrevši u njihovu zemlju, opljačka je i opustoši. Tako su Autarijati ostali u svojim granicama. A Langaru Aleksandar ukaza velike časti, obdarivši ga svim što jedan makedonski kralj smatra najvrjednijim. I Aleksandrovu sestru Kinu i nju Aleksandar obeća da će mu je dati kada dođe u Pelu.²⁹ Ali Langar, vrativši se kući, umre od bolesti."³⁰

Napomena;

Arijan iz Bitinije (cc 96. - cc 180. god. n. e), bio je vrlo plodan pisac. Za Anabazu je koristio Ptolomeja Lagida, koji mu je glavno vrelo za prvu knjigu Anabaze i Aristobulom. Obojica su bili učesnici Aleksandrova pohoda. Pored Anabaze, o razdoblju Aleksandra Velikog i dijadoha napisao je i djelo "Aleksandrovi nasljednici", koje je izuzev sačuvanih par prvih strana, uglavnom eksceptirano od Fotija.³¹

Vrelo 11.

Polijen, Ratne vještine (Strategamata)

Podatak 1. IV, 12, 1

"Kada su Autarijati u bici kod kod Lampsaka³² protiv Demetrija izgubili svu svoju pratnju i prtljagu, bojeći se da se barbari (βάρβαροι) ne pobune zbog toga što su izgubili sve što su imali, izvede ih izvan jarka tobože radi dijeljenja žita i na dati znak ih sve pobije. Bilo ih je pet tisuća."

Podatak 2. VII, 42

" Kada Kelti (Κελτοὶ) povedoše vojsku protiv Autarijata i rat (πολεμός) bijaše dugotrajan (μακρός). Zbog toga Kelti zatruju namirnice i vino otrovnim biljkama i ostavivši ih u šatorima, noću se povuku (iz svoga tabora op. a.). Misleći da su oni (Kelti op.a.) od straha pobjegli, Autarijati zauzmu šatore i ne sluteći ništa navale na hranu i vino i odmah iznemognu od nezadrživog proliva. Kelti se tada vrate i pobiju (φονεύουσιν) ih dok su ležali nemoćni"

Napomena;

²⁹ Glavni grad antičkog makedonskog kraljevstva.

³⁰ Arijanov podatak se nastavlja na izlaganje o Aleksandrovom pobjedonosnom pohodu na autonomne Tračane, Tribale i Gete.

³¹ Encyclopedia Britannica, Volume 2 str.475/6
Musić, 1900, 300-301

³² Grčki grad na azijskoj strani Helesponta., nasuprot poluotoka Hersoneza (današnje Galipolje). Bitka između Lisimaha i Demetrija, sina Antigona Jednookog kod Lampsaka desila se po Drojzenu 302. god. p. n. e. (Drojzen, 1877/8, II, 2, 212.)

Polijen (II. st. n. e) rodom iz Makedonije napisao je djelo iz vojne vještine od 8 knjiga koje se sastojalo od cc 900 anegdota nepovezanog slijeda. Služio se starijim zbirkama opće povijesti, Eforom, Nikolom Damašćaninom.³³

Vrelo 12.

Justin, epitome historije Pompeja Troga XV, 2, 1

"...Dok ovoga tjeraše (misli se na Demetrija), Kasander je vraćajući se iz Apolonije naišao (*incidit*)³⁴ na Autarijate (Audariatas)³⁵, koji napustivši domovinsko tlo (*patrio solo*) zbog mnoštva žaba i miševa (*ranarum muriumgue*), traže staništa (sedes); plašeći se da ovi ne zaposjednu Makedoniju, on s njima sklopi ugovor i primi ih za saveznike, dodijelivši im najdalje zemlje Makedonije."³⁶

Napomena;

Justinovo djelo je izvod iz Opće povijesti koju je u I. st. p. n. e. napisao Pompej Trog. Pretpostavlja se da je Trog preradio djelo grčkog povjesničara Timagena.

Vrelo 13

Elijan Klaudije "O prirodi životinja" 17 c 41

"Nedorasle žabe, padavši iz zraka na zemlju, preselile su Autarijate (Αὐταριᾶτας) iz vlastite zemlje u drugi kraj"

Napomena;

Elijan Klaudije, sofista (cc 170. - cc 235. god. n. e) je u svojoj prirodnoznanstvenoj zbirci "O prirodi životinja" spomenuo i Autarijate. Ne bi ga trebalo miješati sa Elijanom koji je živio za Trajana i pisac je "Teorije o taktici"³⁷

Vrelo 14.

Orozije, protiv pagana III, 23, 36

³³ Dijelovi VI i VII knjige Polijenovog djela su izgubljeni. Encyclopedia Britannica, Volume 18 str.180

August Musić, 1900, 344

³⁴ Glagol *incido, cidi, cado* 3 može značiti i provaliti, navaliti, namjeriti se, zaplesti. Iz samog sadržaja tekstu, u kome se jasno vidi da Kasander nije imao oružani sukob sa Autarijatima jedino dolazi u obzir upotrijebiti za prijevod **incidit** izraze naići ili namjeriti. Držimo da je leksički prikladnije uzeti prvi izraz.

³⁵ Sačuvani kodeksi upotrebljavaju Auderiatas, Aureriatas, Abderitas Kod izdavača je emendacija Audariatas, cf. Ruhl, Praefatio, p XXXII, ad 1 c

³⁶ Prije se govori o pobjedi Ptolemeja Lagida nad Demetrijem Antiginitidom kod Gaze, južna Palestina, 312. god. p. n. e.

³⁷ August Musić 1900, 318 i 344

"Kada se Kasander, pošto ga je Ptolomej učinio učesnikom u pobjedi,³⁸ vraćao u Apoloniju, naišao je na Autarijate (*Auienitas*)³⁹. Napustivši svoje domovinsko tlo i iselivši se iz svojih starih prebivališta (*antiquis habitaculis*) zbog nepodnošljivog mnoštva žaba i miševa, oni su tražili za sada u miru nova sjedišta (*novas sedes*). Ali, znajući snagu⁴⁰ i veličinu (*virtutem et multitudinem*) ovog naroda (*gentis*), da se ne bi desilo da pritjerani nevoljom, oni ratom uznemire Makedoniju i provale u nju, Kasander ih primi za saveznike i naseli ih na najdaljim granicama Makedonije."

Napomena;

Orozije (prva polovina V. st. n. e) se služio kao vrelima, pored judejskih i kršćanskih spisa, i djelima ranokršćanskih pisaca i djelima nekršćanske provenijencije, Cezarom, Livijem, Tacitom, Euzebijem, Florom.⁴¹

Vrelo 15.

Stjepan Bizantinac, s. v 1 V

"Autarijati, narod Tesporočanski, Haraks u sedmoj kronici i Favorin (u originalu ime glasi Φαβορίνος op.a.) na razne načine i Eratosten"

Napomena;

Stjepan Bizantinac je živio i radio u VI. st. u okruženju i duhovnom miljeu koje je potpuno odudaralo od okruženja drugih u ovom radu spomenutih antičkih pisaca.

II dio

Pisana građa u kojoj se ne spominju Autarijati, ali se može naslutiti njihovo prisustvo.

Vrelo 1.

³⁸ Od 315. god. p. n. e. Antigon Jednooki je bio strateg Azije i kraljevski namjesnik malodobnog Aleksandra IV, sina Aleksandra Velikog i Roksane. Protiv premoćnog Antigona stvorena je koalicija između Lizimaha, Kasandra (sin Antipatra), Ptolemeja i Seleuka. To je bio samo jedan od onih mnogih saveza koje su među sobom stvarali dijadosi. Nakon teškog poraza Antigonovog sina Demetrija kod Gaze, ugovoren je 311. god. p. n. e. mirovni sporazum, privremen kao uostalom i svi dijadoški sporazumi, kojim je okončana borba. Odredbe i način sklapanja sporazuma može se rekonstruirati na osnovu Antigonovog manifesta, sačuvanog u obliku epigrafskog natpisa upućenog gradu Skepsisu, OGIS 5= RC 1. Antigon je bio lišen jednog dijela svoje ranije moći. Između ostalog morao je Kasanderu da ustupi starateljstvo nad sinom Aleksandra Velikog, a s tim i upravljanje nad Makedonijom. Dvije godine kasnije Kasander je umorio kraljevića o kome se trebao starati i njegovu majku.

³⁹ U sačuvanim kodeksima postoje i varijante Auienitatas, Auieniatos, Auienitas.

⁴⁰ Imenica *virtus, utis. f* može označavati, hrabrost, postojanost, odvažnost, u pluralu junačka djela, snagu, vrlinu, zaslužnost i savršenost.

⁴¹ Encyclopedia Britannica, Volume 16

Herodot, Historija, IV, 49

"Iz ilirske zemlje (Ἰλλυριῶν) teče prema sjeveru rijeka Angro (Ἄγγρος) i utiče u tribalsku ravninu (πεδῖον τὸ Τριβαλλικόν) i u rijeku Brongo (Βρόγγον), a Brongo se uliva u Istar (Ἰστρον), tako Istar prima obje ove rijeke."

Napomena,

Herodot (V. st. p. n. e.) u u opisu unutrašnjosti Balkana služio se kao vrelom Hekatejom (prijelaz VI. na V. st. p. n. e.)

Vrelo 2.

Strabon, Geografija, VII, 3, 13

" Također i trački narod Tribala, je imao slično iskustvo, primajući druge narode u ovu zemlju zato što su susjedni narodi prisiljavali njih da migriraju u zemlje onih koji su slabiji. Oni sa druge strane rijeke, radili su to (prelazili rijeku op.a.) jer su Skiti, Bastarni i Sarmati često bili tako snažni da su i sami prelazili rijeku. zajedno sa potisnutim stanovništvom pa su se neki od njih i nastanili u Trakiji i otocima (dunavskim adama op.a.). S ove strane strane rijeke (desne obale Dunava op.a.) narodi su prelazili (Dunav op.a.) pred silnom moći Ilira."

Vrelo 3

Atenej, Gozba sofista (na osnovu Teopompa fr. 39,40)

Podatak 1.

Atenej, Gozba sofista=X .443 (na osnovu Teopompa fr. 39,40 kod Jacoby)

(prije ovog dijela podatka koji treba da dokaže ilirsku sklonost nekontroliranom uživanju u hrani, piću i drugim zadovoljstvima, slijede dva druga dijela; prvi u kome se izriče osnovna misao i daju neki opći primjeri i drugi u kome se govori o ardijejskim zavisnim seljacima prospelatima i ardijejskom odavanju zabavama)

«Kada su Kelti zaratili sa njima (misli na Ilire u općem smislu, znači na neki, ne precizirani ilirski narod op.a.), znajući za njihov nedostatak samokontrole, pripremili su večeru u svojim šatorima sa svim mogućim sjajem, ali su u hranu stavili izvjesnu otrovnu biljku koja je izazivala efekt proljeva. Kad se sve ovo desilo, neki od njih bili su svladani od Kelta, dok su se drugi, jer su bili nesposobni za ublaže bol u svojim stomacima, bacali u rijeke»

Podatak 2.

Atenej, Gozba sofista =VIII, c.333 A (na osnovu Heraklida sa Lemba)

«U Peoniji i Dardaniji padale su s neba kao kiša žabe i bilo ih je tako mnogo da su se kuće i ulice njih napunile. Prvih dana ljudi su nekako izdržali tamaneći ih i zatvarajući svoje kuće. Ali pošto nisu time ništa postigli, već im se posuđe punilo žabama pa su ove kuhane i pečene sa

hranom, niti su mogli da se posluže vodom, ni nogom da kroče na zemlju zbog njihovog mnoštva, a smetao im je i zadržavanje od leševa, oni napustiše svoju domovinu.»

Napomena;

Atenejevo (Aleksandrija, III. st. n. e.) djelo obiluje citatima iz mnogih djela koja su izgubljena.⁴² Samo Atenejevo djelo proizlazi iz opisa jedne večere (simpozijuma), kojoj je prisustvovao i Atenej. Tom prilikom su se navodili i prepričavali sadržaji iz mnogobrojnih djela iz Aleksandrijske biblioteke koja su danas izgubljena.

Podatak o najezdi žaba na Dardaniju i Peoniju potiče iz XXI. knjige Povijesti Heraklida sa Lemba (II. st. p. n. e.)

III dio

Pisana građa u kojoj je spominjanje Autarijata prilično nesigurno

Vrelo I

Propertije I, 8, 25-26

"... i govoriću, neka bude i na autarijskoj (*Autariis*), neka bude i na hilejskoj, ona će biti moja"⁴³

Vrelo 2.

Plinije Stariji, Historija prirode, III 141

"Grad Scardona (Skradin op.a.) na toj rijeci, koji je od mora udaljen 12 milja, predstavlja granicu Liburnije i početak područja Dalmacije. Zatim slijedi stari kraj Tariota i utvrda/kastel Tariona (*Tariotarum antiqua regio et castellum Tariona*), rt Diomeda..."⁴⁴

⁴² Musić, 1900, 313

⁴³ Propertije u svojoj ljubavnoj čežnji za Cintijom, u stihovima traži svoju dragu koja je sa Propertijeve suparnikom otišla u Iliriju, i pita mornare koja ilirska luka drži "zatočenu" njegovu dragu. Autarijska obala se ne može odnositi na Autarijate, Papazoglu, 1969 98.

⁴⁴ I ovdje je je dokazano nepostojanje spominjanja Autarijata (v. Papazoglu, 1969, 76 i 396), iako se apriori ne bi trebala ni isključiti mogućnost da se u zaleđu Jadranskog mora naselila neka manja skupina Autarijata ili prije ili poslije napuštanja pradomovine. Jer ako su bili raspršeni širom istočnog i centralnog Balkana zašto neke autarijske skupine ne bi bježale i na jugozapad. A možda se i u vrijeme svoje hegemonije u zaleđu Jadrana ustalila jedna kolonija Autarijata. Ali zanimljiva teorija Mate Suića o rasprostriranju Autarijata, koja se zasniva upravo na Plinijevom podatku i koja je izložena u radu "O granicama Autarijata" (Suić 1957, 117-122) može se smatrati suviše rastegnutom. Po prevodiocu i priređivaču bilješki djela Plinija Starijeg u izdanju «Zemljopis starog svijeta» (2004, 48 fus. 163) Urošu Pasiniju, „*područje Tariota s kastelom Tarionom bilo je po svoj prilici u obalnom pojasu između Skradina i rta Ploče. Brdo Trtar istočno od Šibenika govori u prilog tome.*”

Porijeklo slika i ilustracija

- Sl. 1, Benac-Čović, 1956, Tabla XXXIX, slika 1
Sl. 2, Benac-Čović, 1956, Tabla XXXXVIII, slika 4
Sl. 3, Iz fotodokumentacije Zemaljskog muzeja
Sl. 4, Arheološki Leksikon BiH, Tom III, Tabla IV, slika 2
Sl. 5, Benac-Čović, 1956, Tabla IV, slika 1a
Sl. 6, Benac-Čović, 1956, Tabla III, slika 2
Sl. 7, Benac-Čović, 1956, Tabla V, slika 1
Sl. 8, Benac-Čović, 1956, Tabla VII, slika 10
Sl. 9, Benac-Čović, 1956, Tabla XIV, slika 6
Sl. 10, Benac-Čović, 1956, Tabla XIII, slika 9
Sl. 11, Benac-Čović, 1956, Tabla IX, slika 9
Sl. 12, Arheološki Leksikon BiH, Tom I, Tabla XVII, slika 6
Sl. 13, Benac-Čović, 1956, Tabla XVII, slika 1
Sl. 14, Benac-Čović, 1956, Tabla XXI, slika 12
Sl. 15, Benac-Čović, 1956, Tabla XVIII, slika 1
Sl. 16, Benac-Čović, 1956, Tabla XVIII, slika 6
Sl. 17, Benac-Čović, 1956, Tabla XXVIII, slika 24
Sl. 18, Benac-Čović, 1956, Tabla XVII, slika 4
Sl. 19, Benac-Čović, 1956, Tabla XXII, slika 4
Sl. 20, Benac-Čović, 1956, Tabla XXX, slika 11
Sl. 21, Benac-Čović, 1956, Tabla XXXIV, slika 5
Sl. 22, Benac-Čović, 1956, Tabla XXXXVI, slika 2
Sl. 23, Benac-Čović, 1956, Tabla XXXIX, slika 15
Sl. 24, Benac-Čović, 1956, Tabla XXXXVIII, slika 1
Sl. 25, PJZ V, Tabla LXIV, slika 11
Sl. 26, PJZ V, Tabla, XXVI, slika 10
Sl. 27, PJZ V, Tabla XXIV, slika 16
Sl. 28, PJZ V, Tabla XXV, slika 7
Sl. 29, PJZ V, Tabla LXII, slika 1
Sl. 30, Čović, 1976, sl. 170 a.-170 b, str. 298
Sl. 31, Zotović, 1979, str. 35

- Sl. 32, Zotović, 1979, str. 35
- Sl. 33, Zotović, 1979, str. 38
- Sl. 34, Zotović, 1979, str. 33
- Sl. 35, Jovanović, 1979 B, str. 65
- Sl. 36, Jovanović, 1979 B, str. 65
- Sl. 37, Benac-Čović, 1957, Tabla II, slika 5
- Sl. 38, PJZ V, Tabla LX, slika 6
- Sl. 39, Benac-Čović, 1957, Tabla II, slika 14
- Sl. 40, Benac-Čović, 1957, Tabla II, slika 15
- Sl. 41, Benac-Čović, 1957, Tabla V, slika 5
- Sl. 42, Arheološki Leksikon BiH, Tom I, str. 80, slika 2
- Sl. 43, PJZ V, Tabla LX, slika 7
- Slike 44-45 Benac-Čović, 1957, Tabla III, slike 7-8
- Sl. 46, Benac-Čović, 1957, Tabla II, slika 16
- Sl. 47, (autorova fotografija)
- Sl. 48, PJZ V, Tabla LX, slika 21
- Sl. 49, Benac-Čović, 1957, Tabla XII, slika 18
- Sl. 50, Čović, 1976, sl. 159 b, str. 294
- Slike 51-52 Benac-Čović, 1957, Tabla XII, slike 1-2
- Sl. 53, Benac-Čović, 1957, Tabla XX, slika 2
- Sl. 54, Benac-Čović, 1956, Tabla XXIX, slika 4
- Sl. 55, Benac-Čović, 1956, Tabla XI, slika 8
- Sl. 56, VI, slika 7
- Sl. 57, PJZ V, Tabla LXI, slika 5
- Sl. 58, PJZ V, Tabla, LX, slika 19
- Sl. 59, PJZ V, Tabla, LX, slika 20
- Slike 60-61, Benac-Čović, 1957, Tabla XX, slike 3-4
- Sl. 62, Čović, 1976, sl. 179, str. 309
- Sl. 63, PJZ V, Tabla, LXI, slika 11
- Slike 64-68, Čović, 1976, slika 181, str. 311
- Sl. 69 Benac-Čović, 1957, Tabla XXXVII, slika 7
- Sl. 70, PJZ V, Tabla, LXI, slika 13
- Sl. 71, PJZ V, Tabla, LXI, slika 16
- Slike 72-73, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXV, slike 12-13

- Sl. 74, PJZ V, slika 35 (34)
- Slike 75-76, Benac-Čović. 1957, Tabla XXII, slike 2-3
- Sl. 77, PJZ V, Tabla LXII, slika 10
- Sl. 78, PJZ V, slika 34 (19)
- Sl. 79, Benac-Čović, 1957, Tabla XXIX, slika 8
- Sl. 80, PJZ, V, slika 35 (36)
- Sl. 81, PJZ V, Tabla LXI, slika 7
- Sl. 82, PJZ V, Tabla LXI, slika 8
- Sl. 83, Benac-Čović 1957, Tabla XXX, slika 8
- Slike 84-85, Benac-Čović 1957, Tabla XXVIII, slika 10-11
- Sl. 86, Benac-Čović 1957, Tabla XXXX, slika 8
- Slike 87-88, Benac-Čović 1957, Tabla XXXV, slike 1-2
- Sl. 89, Benac-Čović 1957, Tabla XXXVII, slika 4;
- Sl. 90, Benac-Čović 1957, Tabla XXXXII, slika 9
- Sl. 91, Benac-Čović 1957, Tabla XXVIII, slika 16
- Sl. 92, PJZ V, slika 36 (18)
- Sl. 93, PJZ V, Tabla LXIV, slika 4
- Slike 94-95, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXI, slike 1-2
- Sl. 96, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXI, slika 1
- Sl. 97, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXVII, slika 1
- Sl. 98, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXI, slika 2
- Sl. 99, Fiala, 1893, slika 49
- Sl. 100, Fiala, 1893, slika 50
- Sl. 101, Fiala, 1893, slika 69
- Sl. 102, Fiala, 1893, slika 70
- Slike 103-104, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXIII, slike 3-4
- Slike 105-106, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXIV, slike 13-14
- Slike 107-108, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXIV, slike 8-9
- Slike 107a-108a (autorova fotografija)
- Sl. 109, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXVI, slika 1
- Sl. 110, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXVIII, slika 10
- Sl. 111, Čović, 1976, slika 183, str. 312
- Sl. 112, Čović, 1976, slika 182, str. 312
- Sl. 113, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXII, slika 16

Sl. 114, (autorova fotografija)

Slike 115-118, Benac-Čović, 1957, Tabela XXV slike 8-11

Slike 119-122, Benac-Čović, 1957, Tabela XXIII, slike 2-3, 16-17

Sl. 123, PJZ V, Tabla LXII, slika 8

Sl. 124, PJZ V, Tabla LXII, slika 29

Sl. 125, PJZ V, Tabla LXII, slika 34

Sl. 126, PJZ V, Tabla LXII, slika 35

Sl. 127, PJZ V, Tabla LXII, slika 6

Sl. 128, PJZ V, Tabla LXII, slika 7

Slike 129-130, Benac-Čović, 1957, Tabla XI, slike 12-13

Sl. 131, Stipčević, 1981, Tabla TXXVIII, slika 6

Sl. 132, Stipčević, 1981, Tabla TXXVIII, slika 7

Sl. 133, Stipčević, 1981, Tabla TXXVIII, slika 8

Sl. 134, Stipčević, 1981, Tabla TXXVIII, slika 9

Slike 135-139, Benac-Čović, 1957, Table XXXI, slika 5; XXXIII, slike 17-20;

Slike 140-141, Benac-Čović, 1957, Tabla XXV, slike 15; 17

Sl. 142, PJZ V, Tabla LXIV, slika 1

Sl. 143, Stipčević, 1981, Tabla TXXXI, slika 2

Sl. 143 a, Internet prezentacija preuzeta sa

<http://www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/sanu/IronAge.html> (inventarni brojevi prezentiranih objekata 211-216, 228)

Slike 143 b-149, PJZ V, Tabla LVIII, slike 4-10

Sl. 150, Čović, 1976, slika 187, str. 316

Sl. 151, PJZ V, Tabla LIX, slika 14

Sl. 152, PJZ V, Tabla LIX, slika 15

Sl. 153, PJZ V, Tabla LIX, slika 15

Sl. 154, Garašanin M, 1973, Tabla VI

Sl. 155, Čović, 1976, slika 189, str. 317

Sl. 156, PJZ V, Tabla LIX, slika 13

Sl. 157, PJZ V, Tabla LIX, slika 3

Sl. 158, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXVIII, slika 5

Sl. 159, Benac-Čović, 1956, Tabla VI, slika 20

Sl. 160, PJZ V, Tabla LXIV, slika 8

Sl. 161, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXVI, slika 7

- Sl. 162, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXVIII, slika 1
- Sl. 163, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXIX, slika 9
- Slike 164-165, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXV, slike 10-11
- Sl. 166, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXXIX, slika 18
- Sl. 167, Benac-Čović, 1957, Tabla II, slika 18
- Sl. 168, Benac-Čović, 1957, Tabla XVII, slika 2
- Sl. 169, Benac-Čović, 1957, Tabla XVII, slika 3
- Sl. 170, Benac-Čović, 1957, Tabla XIII, slika 9
- Sl. 171, Benac-Čović, 1957, Tabla XX, slika 10
- Sl. 172, Benac-Čović, 1957, Tabla XX, slika 8
- Sl. 172a (autorova fotografija)
- Sl. 173, Benac-Čović, 1957, Tabla XVI, slika 2
- Sl. 173a (autorova fotografija)
- Sl. 174, Benac-Čović, 1957, Tabla XVI, slika 3
- Sl. 174a (autorova fotografija)
- Slike 175-176, Benac-Čović, 1957, Tabla XIX, slike 1-2
- Sl. 177, Benac-Čović, 1957, slika 1
- Slike 177a-b, (autorova fotografija)
- Sl. 178, PJZ V, slika 34, (8)
- Slike 179-180, Benac-Čović, 1957, Tabla XXVII, slike 1-2
- Slike 181-181a (autorova fotografija)
- Slike 182-182a, Benac-Čović, 1957, Tabla XXX, slika 6
- Sl. 183, (autorova fotografija)
- Sl. 184, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXX, slika 1
- Sl. 185, Garašanin M, 1973, Tabla 111
- Sl. 186, Benac-Čović, 1957, Tabla XXXI, slika 11
- Sl. 187, (autorova fotografija)
- Sl. 188, PJZ V. Tabla LXIII, slika 12
- Sl. 189, Benac-Čović, 1957, Tabla II, slika 17
- Sl. 190, (autorova fotografija)
- Sl. 191, Benac-Čović, 1957, Tabla XXVII, slika 3
- Sl. 192, PJZ V. Tabla LXVI, slika 1
- Sl. 193, Garašanin M, 1973, Tabla VII
- Sl. 193a, Čović, 1976, slika 185, str. 314

- Sl. 194, Benac-Čović, 1957, Tabla XV, slika 14
Sl. 195, Benac-Čović, 1957, Tabla XIV, slika 13
Sl. 196, Benac-Čović, 1957, Tabla XIII, slika 7
Sl. 197, Benac-Čović, 1957, Tabla VI, slika 12
Sl. 198, Benac-Čović, 1957, Tabla X, slika 11
Sl. 199, Benac-Čović, 1957, Tabla XVIII, slika 4
Sl. 200, Benac-Čović, 1957, Tabla XVIII, slika 1
Sl. 201, Benac-Čović, 1957, Tabla XVIII, slika 2
Sl. 202, Benac-Čović, 1957, Tabla XXVIII, slika 1
Sl. 203, Benac-Čović, 1957, Tabla XXVIII, slika 2
Sl. 204, Benac-Čović, 1957, Tabla XXX, slika 5
Sl. 205, Mikić, 1979, str. 201
Sl. 206, Arheološki Leksikon BiH, Tom I, Tabla XIX, slika 6
Sl. 207, Papazoglu, 1969, slika 19, str. 387
Sl. 208, Stipčević, 1981, Tabla XVII, slika 1
Sl. 208 a, Stipčević, 1981, Tabla XVII, slika 4
Sl. 209, Benac-Čović, 1956, Tabla XI, slika 8
Sl. 210, Benac-Čović, 1956, Tabla XI, slika 8

Bibliografija

Kratice

Acta Archaeologica Carpatica- Acta Archaeologica Carpatica, Krakow,
AI-Archaeologia Iugoslavica, Beograd
ANU BiH-Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AP-Arheološki pregled, Beograd
Arch, Jug.-Archaeologia Iugoslavica, Beograd
ARR-Arheološki radovi i rasprave, Zagreb
AV-Arheološki vestnik, Ljubljana
Balcanica-Godišnjak Balkanološkog instituta SANU, Beograd
BRGK-Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen archäologischen Instituts, Frankfurt-Berlin
CAH-Cambridge ancient history
CBI-Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CIL-Corpus Inscriptiones Latinarum
ČGT-Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla
DissMon SADJ- Dissertationes et Monographiae Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Beograd,
GZM-Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo
IG-Inscriptiones Graecae
Iliria-Études et matériaux archéologiques, Tirana
LCL - The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press
MAGW- Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft Wien, (Saopćenja Bečkog antropološkog društva)
MH - Matica Hrvatska, Zagreb.
MS - Matica Srpska, Novi Sad
Mitt, Geogr. Ges-Mitteilungen der Geografischen in Wien, Wien
N.S. - Nova serija GZM od 1945 sv. I - VIII; od sv. IX (1954 god.) naziva se N.S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo

- N.S. Prirodne nauke- Nova serija prirodne nauke (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno prirodnim naukama), Sarajevo
- OGIS-Dittenberger, W., *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*
- Op. Arch. -- OPVSKVLA ARCHÆOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb
- PJZ-Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo
- PrSar-Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Sarajevo
- PZ- Prähistorische Zeitschhft, Berlin
- PWRE - Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie der klassischen altertumswissenschaft, Stuttgart
- SADJ-Savez arheoloških društava Jugoslavije
- SANU-Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd
- SKA-Srpska kraljevska akademija, Beograd
- Spomenica- Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, Sarajevo
- Starinar- organ Arheološkog Instituta SANU, Beograd
- VAHD-Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmacije, Split
- WMBH - Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien
- WMBHL - Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina Landesmuseums, izdanje Glasnika Zemaljskog Muzeja na njemačkom, francuskom ili engleskom jeziku. Wien-Sarajevo
- Zbornik FF-Zbornik Filozofskog fakulteta Beograd
- ZRNM-Zbornik radova Narodnog muzeja u Beogradu
- ŽA - Živa antika, Skoplje

Izdanja izvora

- Agatarhid, eksc. od Fotija fr 59
- Amijan Marcellin, latinski tekst na Amijan Marcellin 1935; 1939-1940.: *Ammianus Marcellinus, Roman History*, J. C. Rolfe, LCL
- Apijan 1863.: *Apijan, Ilirike*, Ante Starčević, Zagreb; Danica Ilirska
- Apijan 1899.: Appian, *The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.

- Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri
- Apijan 1967.: *Apijan, Građanski ratovi*, Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura
- Apolodor.: Apollodorus, *The Library*, J. G. Frazer, LCL
- Apolonije.: *Apollonius Rhodius, Argonautica*, R. C. Seaton, LCL
- Arijan 1952.: *Arijan, Anabaza*, Milan Stahuljak, Zagreb: MH.
- Arijan, Povijest Bitinije fr.
- Aristofan.: Aristophanes, *Volume III. Birds. Lysistrata. Women at the Thesmophoria*, Jeffrey Henderson, LCL
- Aristotel.: *Aristotle, Politics*, H. Rackham, LCL
- Atenej 1961.: *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL
- Cezar, De Bello Gallico, 1988.: *Gaj Julije Cezar, Galski rat*, Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS
- Cezar, Commentarii belli civilis, 1988.: *Gaj Julije Cezar, Građanski rat*, Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS
- Ciceron 1998 -1999.: *Cicero, Letters*, D. R. Shackleton Bailey, LCL
- Codex Iust., Justinijanov kodeks
- Demad.: *Demades, Minor Attic Orators, II*, K. J. Maidment, LCL
- Didimi, O komentariima Demostena, korišten ed. Diehl-Schubart, Leipzig, 1904
- Diodor 1946-1954.: *Diodorus of Sicily in ten (twelve) Volumes*, C.H. Oldfather-CH. L. Sherman-R.M.Geer, LCL
- Dionizije Halikaršanin, *Dionysius of Halicarnassus, Critical Essays*, Stephen Usher, LCL
- Elijan Klaudije 1958-1959, : *Aelian, On the Characteristics of Animals*, A. F. Scholfield, LCL
- Euripid. : *Euripides, Volume VI. Bacchae. Iphigenia at Aulis. Rhesus*, David Kovacs, LCL
- Eutropije 1993.: *Eutropius, Breviarium*, H.W. Bird, Liverpool : Liverpool University Press.
- Rufije Fest 1967: *Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani in: The Breviarium of Festus*, London: ed. J.W. Eadie.
- Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History*, Edward Seymour Forster, LCL
- Frontin1950.: *Frontinus, The Stratagems*, Charles E. Bennett, LCL
- Hekatej Miletski fr.
- Helanik Lezbljanin fr.
- Herodot 1980.: *Herodot, Historije*, Milan Arsenić, Novi Sad: MS
- Higin, Fabula
- Historia Augusta 1953.: *The Scriptores Historiae Augustae*, David Magie, LCL
- Homer, Ilijada 1965.: *Homer, Ilijada*, Tomo Maretić, Zagreb: MH

- Ilirët dhe Iliria te autorët antikë 2002.: *Ilirët dhe Iliria te autorët antikë*, Tiranë :Akademia e Shkencave e Shqipërisë instituti i arkeologjisë
- Избори за историята на Тракия и траките 1981.: *Избори за историята на Тракия и траките, том I-II*, сставили Белизар Беликоб, Златозара Го?еба, Басилка Т?пкоба-Заимова, София: Б?лгарска академия на науките, Институт по тракологија,
- Izvoare privind istoria Rominiei I 1964.: *Izvoare privind istoria Rominiei I*, Comitetul de redacție, Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ștefan, București: Academia Republicii Populare Romine, Institutul de Arheologie
- Isokrat, Panatejski govor.: *Isocrates, Volume II. On the Peace. Areopagiticus. Against the Sophists. Antidosis. Panathenaicus*, George Norlin, LCL
- Jordanes.: *Iordanes, De Origine Actibusque Getarum*, www.thelatinlibrary.com
- Jordanes 1882.: *Jordanis romana et Getica*, Theodorus Mommsen, Berolini:
- Josip Flavije, Judejski rat, 1967.: *Josip Flavije, Judejski rat*, Dušan Glumac, Beograd: Prosveta
- Jovan Kinam, Epitome, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Tom IV, Vizantološki institut SANU, Posebna izdanja 12, Beograd 1971, 29. r 103. 23-113.7.
- Justin, ekscerpt Historiae Phillipicae Pompeja Troga,
- Kasije Dion 1954-1955.: *Dio Cassius, Roman History in nine Volumes*, Earnest Cary, LCL (2)
- Kasije Dion 1986.: Marjeta Šašel Kos Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 50-273
- Kurcije Ruf 1908.: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis* qui supersunt iterum recensuit Edmundus Heidicke, editio maior, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri 1908
- Kurcije Ruf 1950.: Quintus Curtius, History of Alexander, John C. Rolfe, LCL
- Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York,
- Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL
- Lucani Commenta Bernensia
- Nikola Damašćanin, Zbirka čudnovatih običaja
- Orozije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori
- Ovidije 1924.: *Ovid, Tristia. Ex Ponto*, A. L. Wheeler, LCL
- Ovidije 1977; 1984.: *Ovid, Metamorphoses*, Frank J. Miller, LCL

- Pauzanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos
- Parska Kronika, za Euaniteovog arhonata
- Platon 1915.: *Platon, Phaedro*, Koloman Rac, Matica Hrvatska, Zagreb : MH
- Platon .: *Plato, Volume I. Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus*, H. N. Fowler, LCL
- Plinije Mlađi 1969.: *Pliny the Younger, Letters*, Betty Radice, LCL
- Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos
- Plinije Stariji 1976.: prijevod Mate Suića u dodatku «Antički pisci» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*» str. 297, Zagreb,
- Plinije Stariji 2003.: prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku «Izvori» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*» (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje) str. 421, Zagreb,
- Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»*, Uroš Pasini, Split: Književni krug,
- Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N.Đurić, Novi Sad: MS.
- Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi, (Aleksandar; Cezar; Pir; Tiberije Grakh)*, Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.
- Pojtingerova karta 1974.: *Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Gavro A. Škrivanić, Beograd : Istorijski institut
- Polibije 1988.: *Polibije, Istorije*, Marijana Ricl, Novi Sad: MS
- Polijen 1994.: *Polyaenus: Stratagems of War, Books I-V*, Peter Krentz - Everett L. Wheeler, Ares Publishers
- Polijen 2009.: *Polyaenus's Stratagems Of War (1793)*, Richard Shepherd, Kessinger Publishing, LLC
- Pomponije Mela 1997.: *Pomponius Mela, De Chorographia*, Paul Berry, Lewiston : Edwin Mellen Press
- Propertije 1990.: *Propertius, Elegies*, G. P. Goold, LCL
- Pseudo-Aristotel, O čudnovatim običajima
- Pseudo-Skilak 2001.: *Pseudo-Skilak, Periplus*, korišten prijevod iz Wilkes, Iliri, 2001, 106-108
- Ptolemej Klaudije.: *Ptolemej Klaudije, Geografija*, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom «Geography of Claudius Ptolemy».

- Ptolemej Klaudije 1974.: Ptolemejeva karta, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović - Kuzmanović, Beograd : Istorijski institut
- Ravenjanin⁴⁵ 1995.: Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina*. Zadar: Arheološki muzej Zadar,
- Ravenjanin 1860.: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, G. Parthey-M. Pinder, Berlin: F. Nicolai.
- Sholije panathenske
- Solin Julije
- Strabon 1954.: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL
- Stjepan Bizantinac, 1849.: *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt I*, A. Meineke, Berlin: G Reimer
- Svetonije 1978.: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.
- Tacit, Anali, 1970.: *Tacit, Anali*, Jakov Kostović, Zagreb: MH
- Tacit, Germanija 2002.: *Tacit, Germanija*, Veselin Čajkanović, Beograd: Poligraf
- Teodor Prodrom, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Tom IV, Vizantološki institut SANU, Posebna izdanja 12, Beograd 1971
- Tukidid, 1957.: *Tukidid, Povijest Peloponeskog rata*, Stjepan Telar, Zagreb.
- Varon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture*, W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL
- Velej Paterkul 1955.: *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL.
- Velej Paterkul 2006.: *Gaj Velej Paterkul, rimska povijest*, Josip Miklič, Zagreb : Latina & Graeca

Natpisi

1. CIL III 3201=10159+3198, b=10156, b (Solinski natpis)
2. CIL III 3198, a=10156, a+3200 (Solinski natpis)

⁴⁵ Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII. st.) uveliko se slaže sa Ravenjaninovom "Kozmografijom", pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjiige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače, 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*).

3. natpis iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa
4. natpis na sepulkralnom spomeniku iz Župče obitelji «Batona»
5. CIL III 12748=8369=2766 b;
6. CIL III, 8366, 8368
7. CIL III 8353 iz Mačkata
8. CIL III, 14613 iz Bioske
9. CIL V 1838
10. epigrafski natpis kod Oliveni kod Bitolja (G), Vulić, Spomenik SANU 98, 1948, br. 53;
11. IG II-2 Na, 1951 b, 23
12. IG II/III2, 1, 127
13. Grčki natpis u Abu Simbelu, REG 1957, p. 30
14. OGIS 5= RC 1

Literatura

- ALEXANDER 1999.: Alexander Caroline, Echoes of the heroic age, Ancient Greece, part I, Washington D.C. : National Geographic
- ALFÖLDY 1965 A.: Géza Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. *Mit einem Beitrag von András Mócsy. Akadémiai kiadó*, Budapest,
- ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom (broj toma), 1988.: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I- III; Mape 1-4; Sarajevo : Zemaljski muzej
- BASLER 1956, : Đuro Basler, Kalinovik i okolina, *GZM N.S. Arheologija*, XI, 247-252, Sarajevo
- BASLER 1981, : Đuro Basler, Ruda Glavica, Trnovo, SO Sarajevo-paleolitska stanica, *AP* 22, Beograd
- BELOCH 1925-1927.: Beloch, K.J., Griechische Geschichte, Berlin-Leipzig, I-IV,
- BENAC 1954.: Alojz Benac, Sarajevo kroz arheološke spomenike, U: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas. I*, Sarajevo. 1 – 42
- BENAC 1957.: Alojz Benac, Crvena stijena-1955, *GZM N.S. Arheologija*, XII, 45-50,
- BENAC 1959.: Alojz Benac, Dvije neolitske stanice kod Goražda, *ČGT III*, 55-65+Tbl. 2
- BENAC 1963.: Alojz Benac, Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I*, Sarajevo. 25 - 31

- BENAC 1964.: Alojz Benac, Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni, *GZM, N.S. Arheologija, XIX*, 129 - 149
- BENAC 1964 A.: Alojz Benac, Preiliri, Protoiliri i Prailiri. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja, IX, CBI 1*, 59 - 73,
- BENAC 1964 B.: Alojz Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo.
- BENAC 1965.: Alojz Benac, Prilozi za proučavanje neolita u dolini rijeke Bosne, *GZM, N.S. Arheologija, XX*, 261 - 275+Sl. 1
- BENAC 1967.: Alojz Benac, Kameni kalupi sa Pivnice, *GZM, N.S. Arheologija, XXI-XXII*, 150 - 160+tbl. I – III
- BENAC 1973.: Alojz Benac, O identifikaciji ilirskog etnosa, *ANU BiH, CBI 8*, 93-108
- BENAC 1975.: Alojz Benac, La Méditerranée et les balkans du Nord-ouest à l'époque préhistorique (énéolithique et l'âge du bronze) *CBI 12*,
- BENAC 1977.: Alojz Benac, Prediliri, Protoiliri, Prailiri, neki novi aspekti, *Balkanika 8*, Beograd
- BENAC 1979.: Alojz Benac, Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj. 1976*, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 15-29
- BENAC 1981.: Alojz Benac, Some problems of the Western Balkans: The beginning of Indo-europeanizations in the Coastal zone of Yugoslavia and Albania, *The Journal of Indo-European Studies, Vol. 9 Nos 1-2*, 15-31, Los Angeles,
- BENAC 1984.: Alojz Benac, Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijsko doba, Simpozijum «Duhovna kultura Ilira», *ANU BiH, Posebna izdanja, LXVII, CBI 11*,
- BENAC 1985.: Alojz Benac, Utvrđena ilirska naselja (I), *ANU BiH, Djela, LX, CBI 4*,
- BENAC 1987.: Alojz Benac, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, *PJZ V-željezno doba*, 737 – 802
- BENAC 1988.: Alojz Benac, Iliri u Apuliji, *ANU BiH, CBI 24*, 43-67, Sarajevo
- BENAC 1991.: Alojz Benac, Cultures néolithiques en Yougoslavie dans les régions illyriennes et dans les régions avoisinantes; Neolitske kulture u Jugoslaviji na ilirskom i susjednim područjima, Iliro-Trački Simpozijum, *ANU BiH, Posebna izdanja, XCIV, CBI, 14; SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, 44*, 33-41
- BENAC –BRODAR 1958.: Crvena Stijena-1956, *GZM, N.S. Arheologija, XIII*, 21-42,
- BENAC –ČOVIĆ 1956.: Alojz Benac – Čović Borivoje, Glasinac I-Bronzano doba, Sarajevo,

- BENAC – ČOVIĆ 1957.: Alojz Benac – Čović Borivoje, Glasinac II-Željezno doba, Sarajevo
- BERVE 1926.: Berve H., Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage, I, München
- BEŠLAGIĆ 1962.: Šefik Bešlagić, *Kalinovik*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture
- BEŠLAGIĆ 1971.: Šefik Bešlagić, *Stečci, Kataloško topografski pregled*, Sarajevo.
- BOJANOVSKI 1967.: Ivo Bojanovski, Arheološko-epigrafska bilješka sa Drine, *ČGT VII*, 41-53
- BOJANOVSKI 1968.: Ivo Bojanovski, Municipium Malvesiatum, *ARR VI*, 241-262+L sl.2 Zagreb
- BOJANOVSKI 1976.: Ivo Bojanovski, Gatačko polje u antici, *Tribunia 2*, 17-44, Trebinje
- BOJANOVSKI 1987.: Ivo Bojanovski, Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija, *ANU BiH, XXV, CBI 23*, 71-182+Tbl.I-III+Pril.2, Sarajevo 1987
- BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANU BiH, Djela, LXVI, CBI 6*.
- BOŠKO 2001.: Boško Marijan, Željezno doba na južnojadranskom području, *VAHD 93*, Split, 2001
- BOŽIĆ 1987.: Božić Dragan, Zapadna grupa, Izvori za istoriju Tauriska, *PJZ V-željezno doba*
- BRUJIĆ 2005.: Dragan Brujić, *Vodič kroz svet antike, Grčka-Rim-Persija*, Dereta, Beograd
- BUDIMIR 1950/51.: Milan Budimir, Iliri i Prailiri, *Vjesnik dalmatinski, LIII*, 1950/51
- BUDIMIR 1953.: Milan Budimir, Ilirski problem i leksička grupa teuta, *VAHD LV*.
- BURCHNER 1901.: Burchner, Dardania, *PWRE IV*, 2157
- CABANES 2002.: Pierre Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Zagreb.
- CEKA 1970.: Neritan Ceka, La place et la role des Parthins dans l'illyrie méridionale dans les siècles III-I avant notre ère, *Deuxième conférence des études albanologiques, Vol. II*, Tirana.
- CEROVIĆ 1991.: Cerović I., Nalazi iz praiistorijskih tumula u Donjoj Bitinji kod Uroševca, *Glasnik srpskog arheološkog društva, 7*,
- CHADWICK 1980.: Chadwick John, *Mikenski svet*, Beograd : Izdavačka radna organizacija "Rad"
- CRAWFORD 1993.: Michael Crawford, *The Roman Republic*, Cambridge, Massachusetts.
- ĆURČIĆ 1908.: Vejsil Ćurčić, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, *GZM, god. XX, sv. 3*. 363 – 381+Tbl. I - II
- ČOROVIĆ 1925.: Vladimir Čorović, *Bosna i Hercegovina* (monografija objavljena 1925, elektronsko izdanje na www.rastko.org.yu)
- ČOROVIĆ 1940.: Vladimir Čorović, Istorija Bosne, I, *SKA, knj. CXXXIX*, Beograd

- ČOVIĆ 1955.: Borivoj Čović, Preistorijski depo iz Lukavca, *GZM, N.S. Arheologija X*, 91 – 102+Tbl. I – II
- ČOVIĆ 1957.: Borivoj Čović, Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija XII*, 241 – 255+Tbl. I - II
- ČOVIĆ 1959.: Borivoj Čović, Glasinac 1957-Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa. *GZM, N. S. Arheologija, XIV*, 53-85+tbl. I-XIV
- ČOVIĆ 1961.: Borivoj Čović, Rezultati sondiranja na preistoriskom naselju u Gornjoj Tuzli, *GZM, N.S. Arheologija, XV-XVI*
- ČOVIĆ 1963.: Borivoj Čović, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja, *GZM. N.S. Arheologija*, 41-61
- ČOVIĆ 1963 A.: Borivoj Čović, Ilirski ratnik starijeg željeznog doba, *Vesnik Vojnog muzeja*, 8-9, Beograd
- ČOVIĆ 1964.: Borivoj Čović, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja, IX, CBI I*, 95-134+Krt.I-IV+Tbl.I-VI
- ČOVIĆ 1964 A.: Borivoj Čović, Die inschrift von Bugojno und ihre Chronologie. *Archaeologia Iugoslavica V*, Beograd. 25 – 32+Tbl. I – VIII+Prl. 1
- ČOVIĆ 1965.: Borivoj Čović, Novi nalazi sa nekropole «Gradac» u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije, *ČGT VI*, 57-82
- ČOVIĆ 1965 A.: Borivoj Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM N.S. Arheologija XX*, 27 – 145+Prl. 2
- ČOVIĆ 1967.: Borivoj Čović, O izvorima za istoriju Autarijata, *ANU BiH, V, CBI 3*, 103-122
- ČOVIĆ 1970.: Borivoj Čović, Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne, *ČGT VIII*
- ČOVIĆ 1971.: Borivoj Čović, Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule, *GZM, N.S. Arheologija XXVI*, 313 – 331+Krt. 1
- ČOVIĆ 1975.: Borivoj Čović, Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronzeund Eisenzeit in Zentral-Bosnien. *ANU BiH, Posebna Izdanja, XXIV, CBI 6*, 121 – 129+Pl. 1
- ČOVIĆ 1975 A.: Borivoj Čović, Ostava iz Nove Kasabe, *ČGT XI*, 11-14
- ČOVIĆ 1975 B.: Borivoj Čović, Die Befestigungen und befegstigte Siedlungen des Glasinacer Gebietes», u: Agglomérations fortifiées illyriennes: colloque international, *ANU BiH, Posebna izdanja, XXIV, CBI 6*, 93-101
- ČOVIĆ 1976.: Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo.

- ČOVIĆ 1976 A.: Borivoj Čović, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni, *ANU BiH, XIII, CBI 11*, 105 – 115+Tbl. I – III
- ČOVIĆ 1979.: Borivoj Čović, Kneževski grobovi glasinačkog područja, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira», Zlatibor 10-12 maj. 1976*, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 143-169
- ČOVIĆ 1980.: Borivoj Čović, Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu, *ANU BiH, XVIII, CBI 16*, 63-79
- ČOVIĆ 1980 A.: Borivoj Čović, «Schnur» i «Litzen» keramika na području Neretve, *Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva*, 35-43
- ČOVIĆ 1981.: Borivoj Čović, Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja, *GZM, N.S. Arheologija, XXXV/XXXVI*, 99-140
- ČOVIĆ 1983.: Borivoj Čović, Glasinačka kulturna grupa, *PJZ IV-brončano doba*, 413-432+Tbl. LXII-LXIV
- ČOVIĆ 1983 A.: Borivoj Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, *PJZ IV-bronzano doba*, 114 - 190
- ČOVIĆ 1983 B.: Borivoj Čović, Srednjobosanska kulturna grupa, *PJZ IV-bronzano doba*, 433 - 457
- ČOVIĆ 1983 C.: Borivoj Čović, Prelazna zona, *PJZ IV-bronzano doba*, 390 – 412
- ČOVIĆ 1983 D.: Borivoj Čović, Eneolitski supstrat, *PJZ IV-brončano doba*, 103-112
- ČOVIĆ 1984.: Borivoj Čović, Bronzano i željezno doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 101 - 190
- ČOVIĆ 1986.: Borivoj Čović, Neki primjeri razvoja fortifikacija na praistorijskim gradinama Bosne i Hercegovine, U: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije Novi Sad 1984, Materijali SADJ XXII*, Novi Sad, 55 – 64+Tbl. XXIX – XXXII
- ČOVIĆ 1987.: Borivoj Čović, Glasinačka kultura, *PJZ V-željezno doba*, 575-643+Tbl. LX-LXV,
- ČOVIĆ 1987 A.: Borivoj Čović, Srednjobosanska grupa, *PJZ V-željezno doba*, 481 – 528+Tbl. LI – LIII
- ČOVIĆ 1987 B.: Borivoj Čović, Uvod u Jadransko-zapadnobalkansku regiju, *PJZ V-željezno doba*
- ČOVIĆ 1987 C.: Borivoj Čović, Grupa Donja Dolina-Sanski Most, *PJZ-željezno doba*, 232 - 286
- ČOVIĆ 1987 D.: Borivoj Čović, Srednodalmatinska grupa, *PJZ V-željezno doba*, 442 – 480

- ČOVIĆ 1991.: Borivoj Čović, Die Bronzezeit in «Illyrischer» raum und das problem der ethnischer Zuschreibung archäologischer funde, Paleobalkanska plemena između Jadranskog i crnog mora od eneolita do helenističkog doba, *Ilirio-Trački Simpozijum, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIV, CBI, 14; SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 44*, 57-71, Sarajevo-Beograd, 1991
- ČOVIĆ 1991 A.: Borivoj Čović, *Pod kod Bugojna* (monografija), Zemaljski muzej, Sarajevo.
- ČOVIĆ – MIKIĆ 1973.: Borivoj Čović -Mikić Živko, Praistorijske lubanje iz grobova glasinačkog područja. *ANU BiH, XI, CBI 9*, 29-92+Pril.2
- ČREMOŠNIK-SERGEJEVSKI 1930.: Gregor Čremošnik-- Dimitrije Sergejevski, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, *Novitates Musei Sarajevoensis*, Sarajevo, 9+Tbl. I - III
- DAŠIĆ 1957.: Dašić Lj, Praistorijsko naselje na Širokom, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II*, Priština
- DAVIES 1937.: Davies Oliver, Prehistoric copper-mine near Priboj na Limu, *GZM XLIX, 1* (za historiju i etnografiju) Sarajevo, 1-3.
- DIMITRIJEVIĆ 1979. A: Stojan Dimitrijević, Vučedolska kultura i Vučedolski kulturni kompleks, *PJZ III-eneolit*. 267 – 341
- DOBIAŠ 1929.: *Studie k Appianove knize illyrské*, Prag
- DRECHSLER-BRIŽIĆ 1983.: Drechsler-Brižić Ružica, Srednje brončano doba u Lici i Bosni, *PJZ IV –željezno doba*, 242-270+Tbl. XXXVI-XLI
- DREXEL 1915.: Drexel Fr., Über den Silber kessel von Gundestrup, *Jahrbuch des deutschen archaologischen Instituts*, 30
- DURUY 1881.: Victor Duruy, *Poviest Grčka*, Matica Hrvatska, Zagreb
- ĐUKNIĆ –JOVANOVIĆ 1965.: Đuknić Milena.-Jovanović Borislav, Illyrian Princely Necropolis at Atenica, *AI VI*
- ĐUKNIĆ –JOVANOVIĆ 1966.: Đuknić Milena.-Jovanović Borislav, Ilirska kneževska nekropola u Atenici, Čačak
- ĐUKNIĆ –JOVANOVIĆ 1966 A.: Đuknić Milena.-Jovanović Borislav, Illyrian Princely Tombs in Western Serbia, *Archaeology 19*, Boston/Massachussets
- ĐURIĆ 1964.: Đurić Natalija, Ilirski tumuli kod Suve Reke, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, IX*, Priština
- ĐURIĆ 1970.: Đurić Natalija, Gradina kod Belačevca, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, X*, Priština
- ĐURIĆ – GLIŠIĆ – TODOROVIĆ 1975.: Đurić Nataša -Glišić Jovan-Todorović Jovan. Praistorijska Romaja, *DissMon SAdj XVII*, Beograd-Priština

- FIALA 1889.: František-Franjo Fiala, Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva, *GZM, god. I, sv. 2*, 92 - 93
- FIALA 1890.: František-Franjo Fiala, Prehistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva, *GZM, god. II, sv. 2*, 212 - 220
- FIALA 1891.: František-Franjo Fiala, Prehistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u godini 1891, *GZM, god. III, sv. 4*, 424 - 431
- FIALA 1892.: František-Franjo Fiala, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, *GZM, sv. 4, god. IV*, 389-444
- FIALA 1892 A.: František-Franjo Fiala, Pretraživanje pećina u Bosni, *GZM, sv. 3, god. IV*, 237-243
- FIALA 1893.: František-Franjo Fiala, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, *GZM, sv.4, god. V*, 717-763
- FIALA 1894.: František-Franjo Fiala, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894, *GZM, sv. 4, god. VI*, 721-764
- FIALA 1894 A.: František-Franjo Fiala, Le congrès de Sarajevo, Extrait de l'antropologie, 757-760, *WMBH*
- FIALA 1894 B.: František-Franjo Fiala, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva, *GZM, god. VI, sv. 1*, 107 – 140
- FIALA 1894 C.: František-Franjo Fiala, Prehistoričke bilješke, *GZM, sv. 2 god. VI*, 325-332
- FIALA 1895.: František-Franjo Fiala, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *GZM, sv. 4, god. VII*, 533-565
- FIALA 1895 A.: František-Franjo Fiala, Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva god. 1894, *GZM, god. VII, sv. 2*, 123 – 137
- FIALA 1896.: František-Franjo Fiala, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, *GZM, sv. 2, god. VIII*, 429-461
- FIALA 1896 A.: František-Franjo Fiala, Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, *GZM, god. VIII, sv. 1*, 97 – 107
- FIALA 1896 B.: František-Franjo Fiala, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta, *GZM, sv. 2, god. VIII*, 219-270
- FIALA 1897.: František-Franjo Fiala, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897, *GZM, sv. 4, god. IX*, 585-619
- FIALA 1897 A.: František-Franjo Fiala, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta (II izvještaj), *GZM, sv. 2, god. IX*, 281-307

- FILIPOVIĆ 2000.: Miljenko S. Filipović, Baština srednjevjekovnih rudara Sasa u južnoslovenskim zemljama, *ANU BiH, XXXI, CBI 29*, 5 - 36
- GABROVEC 1964.: Stane Gabrovec, Problem severozahodnega področja Ilirov, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1*
- GABROVEC 1964 -1965.: Stane Gabrovec, Najstarejša grobna celota z upodobitvijo v situlskem stilu, *AV 15-16*, Ljubljana
- GABROVEC 1966.: Stane Gabrovec, Zur Hallstattzeit in Slowenien, *Germania 44*, Bonn
- GABROVEC 1970.: Stane Gabrovec, Dvozankaste ločne fibule. Doprinos k problematiki početka železne dobe na Balkanu in v jugovzhodnih Alpah, *ANU BiH, IX, CBI 8*
- GABROVEC 1973.: Stane Gabrovec, Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji, *AV 24*
- GABROVEC 1987.: Stane Gabrovec, Uvod, *PJZ V-železno doba*, 15-21
- GABROVEC 1987 A.: Stane Gabrovec, Dolenjska grupa, *PJZ V-železno doba*, 29 - 119
- GARAŠANIN M 1949.: Milutin Garašanin, Nalaz prvog gvozdenog doba iz Mramorca i problem Ilira u Srbiji, *Muzeji 2*
- GARAŠANIN M 1957.: Milutin Garašanin, Ilirsko-grčki šljem iz Ražana, *Vesnik Vojnog Muzeja, 4*,
- GARAŠANIN M 1961.: Milutin Garašanin, Pontski i stepski uticaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba, *GZM N.S. Arheologija XV-XVI*, 5-26
- GARAŠANIN M 1964.: Milutin Garašanin, Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima; Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1*, 135-177
- GARAŠANIN M 1966.: Milutin Garašanin, Rogovo, "Fuše", Đakovica, Praistorijska nekropola pod humkama, *AP 8*
- GARAŠANIN M 1967.: Milutin Garašanin, Crna Gora u osvit pisane istorije, *Istorija Crne Gore*, Podgorica
- GARAŠANIN M 1971.: Milutin Garašanin, Praistorijska umetnost u Jugoslaviji; u knjizi *Umetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas*, Beograd-Sarajevo
- GARAŠANIN M 1973.: Milutin Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije, Tom II*, 400-700+ Tbl.1-127, Beograd
- GARAŠANIN M 1974.: Milutin Garašanin, Istoriska i arheološka razmatranja o ilirskoj državi, *Glas CCLX, SANU, odjelenje istoriskih nauka, knjiga 1, 1*, 1-32
- GARAŠANIN M 1979.: Milutin Garašanin, Vinčanska grupa, *PJZ II-neolit*

- GARAŠANIN M 1979 A.: Milutin Garašanin, Ka istorijskoj i etničkoj intrepetaciji sahranjivanja pod tumulima na ilirskom području, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira»*, Zlatibor 10-12 maj 1976, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 1-14
- GARAŠANIN M 1983.: Milutin Garašanin, Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe, *PJZ IV-bronzano doba*, 736-753+tbl. CII-CIII
- GARAŠANIN M 1983 A.: Milutin Garašanin, Period polja sa urnama Vojvodine, *PJZ IV-bronzano doba*, 668-684
- GARAŠANIN M 1983 B.: Milutin Garašanin, Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji, *PJZ IV-bronzano doba*, 685-699
- GARAŠANIN M 1983 C.: Milutin Garašanin, Period polja sa urnama u zapadnoj Srbiji, *PJZ IV-bronzano doba*, 779-785
- GARAŠANIN M 1983 D.: Milutin Garašanin, Grupa Belotić-Bela Crkva, *PJZ IV-bronzano doba*, 705-718
- GARAŠANIN M 1983 E.: Milutin Garašanin, Grupa Donja Brnjica-Gornja Stražava, *PJZ IV-bronzano doba*, 773-778
- GARAŠANIN M 1988.: Milutin Garašanin, Nastanak i porijeklo Ilira, u: Iliri i Albanci, SANU, *Naučni skupovi, knjiga XXXIX, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 10*, 81-144
- GARAŠANIN M 1991.: Milutin Garašanin, Problemes de l'ethnogenese des peuples paleobalkaniques, Paleobalkanska plemena između Jadranskog i crnog mora od eneolita do helenističkog doba, *Iliro-Trački Simpozijum, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIV, CBI 14; SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 44*, 9-32, Sarajevo-Beograd
- GARAŠANIN D. 1954/5.: Draga Garašanin, Studije iz metalnog doba Srbije I-V, *Starinar 5/6*
- GARAŠANIN D. 1960.: Draga Garašanin, Studije iz metalnog doba Srbije VII. Srebrni ilirski nakit iz Umčara, *Starinar. n.s. 11*
- GARAŠANIN D. 1967.: Draga Garašanin, Ražana, Kriva Reka i glasinački kompleks, *ZRNM V*
- GARAŠANIN D. 1970.: Draga Garašanin, Ka dvojnim i višestrukim sahranama u Vučedolu, *Adriatica praehistorica et antiqua* (Novakov zbornik), Zagreb
- GARAŠANIN D. 1991.: Draga Garašanin, Zum Problem der Päonier, Paleobalkanska plemena između Jadranskog i crnog mora od eneolita do helenističkog doba, *Iliro-Trački Simpozijum, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIV, CBI 14; SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 44*, 83-90
- GARAŠANIN M-GARAŠANIN D 1956.: Milutin Garašanin - Draga Garašanin, Neue Hugelgraberforschung in Westserbien. *Arch.Jug 2*

- GARAŠANIN M-GARAŠANIN D 1958.: Milutin Garašanin - Draga Garašanin, Iskopavanje tumula u Belotiću i Beloj Crkvi, *ZRNM I*, Beograd
- GIMBUTAS 1970.: Gimbutas Marija, *Proto-Indo-European Culture, The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and third millenium B.C. Indo-European and Indo-Europeans*, Philadelphia
- GINDIN 1991.: Gindin A. Leonid, A propos d'un des originels Foyers de la langue et de la culture Indo-Europeennes dans la mediterranee de l'est et les donnees paleobalkaniques et Anatoliennes; Paleobalkanska plemena između Jadranskog i crnog mora od eneolita do helenističkog doba, *Iliro-Trački Simpozijum, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIV, CBI 14; SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 44*, 119-124; Sarajevo-Beograd
- GOVEDARICA 1978.: Blagoje Govedarica, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području, *ANU BiH, XVII, CBI 15*, 15-35+Tbl.I-VII+Pril.1
- GOVEDARICA 1979.: Blagoje Govedarica, Neki rezultati revizionih istraživanja glasinačkih tumula 1974 i 1975 god. *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira», Zlatibor 10-12 maj 1976*, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 171-180
- GOVEDARICA 1982.: Blagoje Govedarica, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *ANU BiH, XX, CBI 18*, 111-188+Tbl. I-XXI
- GOVEDARICA 1984.: Blagoje Govedarica, Neue Aspekte zur Erforschung von Fundplätzen des Typs «Gradina» im Nord-westen balkans. *Acta Archaeologica Carpathica XXIII*, 79-97, Krakow, 79-97
- GOVEDARICA 1985.: Blagoje Govedarica, O istraživanju glasinačkih gradina, *Materijali XX*, Savez arheoloških društava-Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, 15-27
- GRAVES 1999.: Robert Graves, *Grčki mitovi*, Beograd
- GRIFFITH 1936.: Griffith G.T, *The Mercenaries of the Hellenistic World*, Cambridge
- GERMAN 1969.: Hafner German, *Kreta i Helada*, Rijeka
- HOCHSTÄTTER 1881.: Hochstätter von Ferninand. Über einem Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien. *MAGW X, 1880-1881, Nr. 10-12*, 289-298+Tfl. 3, Wien
- HÖRMANN 1889.: Kosta Hörmann, Olovo, *GZM, god. I, sv. 3*, 63 - 74
- HÖRNES 1889.: Moritz Hörnes, Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien, *MAGW XIX N.P.IX* 135-149, Wien
- HÖRNES 1891.: Moritz Hörnes, Arheološke studije u Bosni, *GZM sv. IV, god. III*, 350-368

- HÖRNES 1901.: Moritz Höernes, Srebrni pokladni nalazak iz Štrbaca u Bosni, *GZM sv. 4. god. XIII*, 527-536
- HOTI 1981.: Hoti A, Tumat e fshatit Kënëte, *Iliria 1*, Tirana
- HOTI 1982.: Hoti A, Varreza tumulare e Bardhocit në rrethin e Kukësit, *Iliria XII, 1* Tirana
- ISLAMI 1981.: Islami Selim, Mbi parzmoren ilire, *Iliria 2*, Tirana
- JELIĆ 1898.: Luka Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *GZM, god. X, sv. 4*, 531 - 559
- JOSIFOVIĆ 1956.: S. Josifović, *Oktavijanovo ratovanje u Iliriku (Der illyrische Feldzug Octavians)*, *ŽA 6*, 138 – 165
- JOVANOVIĆ 1979.: Borislav Jovanović, Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije, *PJZ III-eneolit*, 381-395
- JOVANOVIĆ 1979 A.: Borislav Jovanović, Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije, *PJZ III-eneolit*, 397-416
- JOVANOVIĆ 1979 B.: Borislav Jovanović, Atenica i kneževski grobovi na Glasincu, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira»*, Zlatibor 10-12 maj 1976, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 63-72
- JOVANOVIĆ 1987.: Borislav Jovanović, Uvod u poglavlje o Keltima, *PJZ V-željezno doba*, 805-814
- JOVANOVIĆ 1987 A.: Borislav Jovanović, Istočna grupa, Izvori za istoriju Skordiska, *PJZ V-željezno doba*
- JOVANOVIĆ 1987 B.: Borislav Jovanović, Zaključna razmatranja o Keltskoj kulturi u Jugoslaviji, *PJZ V-željezno doba*
- JOVANOVIĆ R 1958.: R. Jovanović, Dve preistorijske ostave iz severoistočne Bosne, *ČGT II*, 23 – 35+Pril. 10+Tbl. 4
- JUBANI 1971.: Bep Jubani, Varreza tumulare e cinamakut (Kuks), *Buletin arkeologjiki*, Tirana
- JUBANI 1972.: Bep Jubani, Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est, *Studia Albanica 9*, Tirana
- JUBANI 1982.: Bep Jubani, Tumat e Krumës (Rrethi i Kukësit), *Iliria 2*, Tirana
- JUBANI 1971.: Bep Jubani, Tumati ilire të Kënetës, *Iliria 1983/2*, Tirana
- JURIŠIĆ 1969.: Jurišić A, Praistorijski sloj Petrove crkve kod Novog Pazara, *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture VIII*, Beograd

- KATIČIĆ 1964.: Radoslav Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1*, 9 - 30
- KILIAN 1975.: Klaus Kilian, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, *PZ 50*, Berlin
- KILIAN 1976.: Klaus Kilian, Zur Früheisenzeit in Albanien, *Iliria IV*
- KORNEMANN 1935.: Kornemann A, *Die Alexandergeschichte des Königs Ptolomaios I von Aegypten*
- KOROŠEC 1940.: Josip Korošec, Bericht über die bisher unveröffentlichten vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina „Gradac“ bei Kotorac, *GZM sv. 1 god. LII*, 77 - 81
- KOSORIĆ 1972.: Milica Kosorić, Iskopavanje humki na lokalitetu Međa u Podčaušu, *ČGT IX*, 33-36
- KOSORIĆ 1972 A.: Milica Kosorić, Istraživanje humke u Bratuncu, *ČGT IX*, 75-78
- KOSORIĆ 1975.: Milica Kosorić, Istraživanje praistorijskih humki na području Pađina-Trnovice, *ČGT XI*, 15-20
- KOSORIĆ 1975 A.: Milica Kosorić, Istraživanje praistorijskih humki na području srednjeg Podrinja, *ČGT XI*, 5-9
- KOSORIĆ 1976.: Milica Kosorić, Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja, (*Dissertationes et monographiae XVIII*), Muzej istočne Bosne, 90+Tbl. I-XXV.
- KOSORIĆ 1978.: Milica Kosorić, Gradina kod Savića, Šekovići-gradinsko naselje, *AP 20*, 25-26
- KOSORIĆ 1978 A.: Milica Kosorić, Nalaz bronzanih objekata iz Gornjeg Zalukovika kod Vlasenice, *ČGT XII*, 19-21+Tbl.
- KOSORIĆ 1978 B.: Milica Kosorić, Rezultati istraživanja humki na području Ročevića 1977 godine, *ČGT XII*, 23-29
- KOSORIĆ 1979.: Milica Kosorić, Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području Podrinja 1977-1978 (1979), 173-199+Tbl. I-VIII, Beograd
- KOSORIĆ 1980.: Milica Kosorić, Rezultati istraživanja na nekropoli Karavlaške kuće u Pađinama 1979, *GZM N.S. Arheologija XXXIV*, 35-42
- KOSORIĆ 1982.: Milica Kosorić, Rezultati iskopavanja na nekropoli Šume u Ročeviću, *Starinar n.s. XXXIII 1981 (1982)*, 41-46+Tbl. I-VI
- KOSORIĆ 1983.: Milica Kosorić, Praistorijsko naselje Gradina u Savićima kod Šekovića, *GZM N.S. Arheologija XXXVIII*, 73-94

- KOSORIĆ 1983 A.: Milica Kosorić, Rezultati istraživanja praistorijske humke na nekropoli Krčevine 1979 godine, *Zbornik Narodnog Muzeja XI*, 31-40+1. sl. 3
- KOSORIĆ 1989.: Milica Kosorić, Naselje i humke na Borak Brdu kod Goražda, *GZM N.S. Arheologija XLIV*
- KOSORIĆ 1995.: Milica Kosorić, Naselje i humke na lokalitetu Gradina u Kreči-Gornje Podrinje, *Zbornik za istoriju BiH*, SANU
- KOSORIĆ –KRSTIĆ 1970.: Milica Kosorić –Krstić D, Iskopavanje praistorijskih humki u Pađinama i Roćeviću, *ČGT VIII*, 23-36
- KOSORIĆ –KRSTIĆ 1972.: Milica Kosorić –Krstić D, Iskopavanje praistorijskih humki u Pađinama i Roćeviću 1970-1971, *ČGT IX*, 9-27+Pril. I+Tbl. I-VII
- KRAHE 1925.: Hans Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen namen*, Hajdelberg,
- KRAHE 1929.: Hans Krahe, *Die illyrischen Personennamen*, Hajdelberg,
- KRAHE 1955.: Hans Krahe, *Die Sprache der Illyrier I*, Wiesbaden.
- KRAHE 1960.: Hans Krahe, Beiträge zur illyrischen Wort-und Namenforschung, 34. *Der Stammesname Autariatae, Indogermanische Forschungen*, 65,
- KRALJEVIĆ 1978.: Gojko Kraljević, Antički novci u Zemaljskom muzeju, pronađeni na području Gacka, Bileće i Trebinja. *Tribunia 4*, 155-159+Pril.1, Trebinje
- KRETSCHMER 1925.: Paul Kretschmer., Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, ili Glotta, 14
- KUKOČ 2003.: Sineva Kukoč, Ptica i konj u solarnoj dinamici svijeta, *Op. Arch. 19*, 217-250
- KURTI 1976.: Kurti Dilaver, Nouveaux éléments sur la civilisation illyrienne des tumuli de Mati, *Iliria IV*, 237-248, Tirana
- KURTI 1978.: Kurti Dilaver, Tumat e Burelit, *Iliria VII-VIII*, Tirana
- KURTI 1983.: Kurti Dilaver, Tumat ilire të Burrelit (Tuma III), *Iliria 1*, Tirana
- KUN 1990.: Kun N.S., *Legende i mitovi stare Grčke*, Beograd
- LAUNEY 1949.: Launey M., *Rescherces sur les armées hellenistiques*, Paris
- LEKOVIĆ 1980.: Leković V, Prilog proučavanju kulture gvozdenog doba u Crnoj Gori, *ANU BiH, XVIII, CBI 16*
- LETICA 1982.: Letica Zagorka, Pešter u bronzano i gvozdeno doba, *Starinar, n.s XXXII, 1981*, 9-17, Beograd
- LUCENTINI 1981.: Lucentini N. Sulla cronologia della necropoli di Glasinac nell'eta del ferro. *Studi di protostoria adriatica 1, Quaderni di cultura materiale 2*, Roma
- LUČIĆ 1966.: Lučić J, O migracijama ilirskog plemena Ardijejaca, *ŽA XVI*

- MAKANEC 1906.: Alfred Makanec, Nekoliko numizmatških nalaza iz Bosne, *GZM, god. XVIII, sv. 1*, 109 - 111
- MALEZ 1968.: Mirko Malez, Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni, *GZM, N.S. prirodne nauke, sv. VII*, 159 - 191
- MANDIĆ 1927.: Mihovil Mandić, Arheološke crtice iz Bosne, *Starinar SKA, III, ser IV, 1926-1927*, 9 – 13
- MANDIĆ 1937.: Mihovil Mandić, Skeletne grobnice halštatskog doba u okolini Livna i Rogatice, *GZM, sv. 1, god. XLIX, 5*, 5-9+tbl, I-IV
- MANDIĆ 1942.: Mihovil Mandić, *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* (separat o prapovijesti i antici)
- MANDIĆ – STUDO 1985.: Mandić-Studo N., *Gacko kroz vijekove*, Skupština opštine Gacko, Gacko
- MANO –PETROVIĆ 1969.: Mano-Zisi Đorđe-Popović Ljubiša, Novi Pazar, Ilirsko-grčki nalaz, Narodni muzej, Beograd
- MANO –PETROVIĆ 1969 A.: Mano-Zisi Đorđe-Popović Ljubiša, Der Fund von Novi Pazar (Serbien). *50 BRGK*, Frankfurt-Berlin, 1969 A
- MARIĆ 1963.: Zdravko Marić, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija, sv. VIII*, 63 – 83
- MARIĆ 1964.: Zdravko Marić, Problem sjevernog graničnog područja Ilira, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1*, 177-213+krt 1-2+ Tbl. I-II
- MARIĆ 1975.: Zdravko Marić, Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa. U: Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja, Mostar 24-26 oktobra 1974. Sarajevo, *ANU BiH, Posebna izdanja XXIV, CBI 6*, 103-111
- MARKOVIĆ 1966.: Čedomir Marković, Ilirska humka u Gotovuši, *Starine Crne Gore, III-IV*, Cetinje
- MARKOVIĆ 1974.: Čedomir Marković, The stratigraphy and Chronology of the Odmut Cave, *AI XV*, Beograd
- MARKOVIĆ 1984.: Čedomir Marković, Ilirski predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisje polje kod Ivangrada, *Simpozijum «Duhovna kultura Ilira», ANUBiH, Posebna izdanja LXVII, CBI 11*, 81-87
- MAROVIĆ – ČOVIĆ 1983.: Ivan Marović - Borivoje Čović, Cetinska kultura, *PJZ IV-bronzano doba*, 191-321

- MAZALIĆ 1939.: Đoko Mazalić, Starine po okolini Sarajeva, *GZM, god. LI, sv. 1 (za historiju i etnografiju)*, 15 – 35
- MAYER 1957.: Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1: Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste*, (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč,
- MAYER 1959.: Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 2: Etymologisches Wörterbuch des Illyrischen Grammatik der Illyrischen Sprache XVI*), Beč.
- MIKIĆ 1978.: Živko Mikić, Novi antropološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području, *ANU BiH, XVII, CBI 15*, 37-51
- MIKIĆ 1979.: Živko Mikić, O antropološkoj istraženosti ilrskog stanovništva, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira»*, Zlatibor 10-12 maj 1976, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 187-204
- MIKOLJI 1969.: Vinko Mikolji, *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica
- MIRDITA 1979.: Zef Mirdita, Studime dardane (Dardanische Studien), Priština
- MIRDITA 1991.: Zef Mirdita, Encore une fois sur le probleme d'ethnogenese des Dardaniens, Paleobalkanska plemena između Jadranskog i crnog mora od eneolita do helenističkog doba, *Ilirio-Trački Simpozijum, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIV, CBI 14, SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 44*, 101-110
- MIRKOVIĆ 2002.: Miroslava Mirković, *Rimska država pod kraljevima i u doba Republike (753.- 27 pre Hr.)*, *Historija i institucije*, Beograd: Dosije
- MULAOMEROVIĆ 1984.: Jasmin Mulaomerović, Paleolitsko nalazište pećina u Rudoj glavici kod Trnova, *GZM N. S. Arheologija XXXIX*
- MULAOMEROVIĆ 2000.: Jasmin Mulaomerović, Sveta mjesta za osamljivanje u Bosni i Hercegovini, *Znakovi vremena-Ibn Sina, br. 7-8*,
- MUSIĆ 1900.: August Musić, *Povjest grčke književnosti, dio II, povjest grčke proze u klasično vrijeme i povjest grčke književnosti u poklasično vrijeme*, Zagreb.
- NIESE 1892-1903.: Niese B, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der schlacht bei Chäronea, Gotha, 1893-1903
- NOVAK 2004.: Grga Novak, *Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata*, Zagreb 1944 i novo izd. Slobodne Dalmacije, 2004, Split.
- PAJAKOWSKI 1978.: Wlodzimierz Pajakowski, Die Ardiäer-ihre Wohnsitze und ihre historische Rolle, *ANU BiH, XVI, CBI, 14*, 109 - 122

- PAJAKOWSKI 1980.: Włodzimierz Pajkowski, Wer ware Illyrii proprie dicti und wo siedelte mansie an?-Ko su bili Illyrii proprie dicti i gdje su bili nastanjeni, *ANU BiH, XVIII, CBI 16*, 91 – 162+Krt. 1 - 2
- PALAVESTRA 1984.: Aleksandar Palavestra, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu*, Beograd
- PALLOTINO 1970.: Massimo Pallotino, Una mostra dell´Abruzzo arcaico e i problemi della civiltà Italica medio-adriatica, *Adriatica, Praehistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, 285-299, Zagreb
- PAPAZOGLU 1957.: Fanula Papazoglu, Le municipium Malvestatium et son teritorie, *ŽA 1*, 114-122,
- PAPAZOGLU 1963.: Fanula Papazoglu, O teritoriji ilirskog plemena Ardieja, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu VII-1*, 71-86, Beograd
- PAPAZOGLU 1965.: Fanula Papazoglu, Les origines et la destinee de l`Eutat Illyrien: Illyrii proprie dicti, *Historia*, 14.
- PAPAZOGLU 1967.: Fanula Papazoglu, Porijeklo i razvoj ilirske države, *ANU BiH, CBI 3*, 123 – 144
- PAPAZOGLU 1968.: Fanula Papazoglu, Ljudske žrtve i tragovi kanibalizma, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu X*,
- PAPAZOGLU 1969.: Fanula Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *ANU BiH, Djela, XXX, CBI 1*
- PAPAZOGLU 1970.: Fanula Papazoglu, Autarijati i Lizimah, *Adriatica, Praehistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb
- PAPAZOGLU 1988.: Fanula Papazoglu, Ilirska i Dardanska kraljevina, porijeklo i razvoj, struktura, helenizacija i romanizacija, *Iliri i Albanci, SANU, Naučni skupovi, knjiga XXXIX, Odelenje istoriskih nauka, knjiga 10*, 145-172, Beograd
- PAPAZOGLU 1995.: Fanula Papazoglu, *Istorija helenizma, Vladavina Aleksandra Velikog-Doba dijadoha*, Beograd
- PAPAZOGLU 1992-1997.: Fanula Papazoglu, O zavisnom seljaštvu kod Ardijejaca i Dardanaca, *ANU BiH, XXX, CBI 28*, 97 – 104
- PAROVIĆ-PEŠIKAN 1960.: Maja Parović-Pešikan, O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja, *Starinar N.S. XI*, Beograd
- PAROVIĆ-PEŠIKAN 1965.: Maja Parović-Pešikan, Les Illyriens au contact des Grecs, *Arch, Jug, V*

- PAROVIĆ-PEŠIKAN – TRBUHOVIĆ 1971.: Maja Parović-Pešikan - Trbuhović Vojislav, Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, *Starinar n. s. XXII*, Beograd
- PARKE 1933.: Parke H.W, *Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus*, Oxford
- PAŠKVALIN 1983.: Veljko Paškvalin, Nekoliko epigrafskih spomenika rimskog doba iz Bosne i Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija XXXVIII*, 95-108
- PAŠKVALIN 1996.: Veljko Paškvalin, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, *GZM, N.S. Arheologija XXXXVII*, 93 - 116
- PAŠKVALIN 2000.: Veljko Paškvalin, Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, *ANU BiH, XXXI, CBI 29*, 191 - 241
- PATSCH 1896.: Carl Patsch, Iapodi, *GZM, god VIII, sv. 1*, 113 - 140
- PATSCH 1901.: Carl Patsch, Daesitiates, *PWRE, col. 1982-1983*.
- PATSCH 1902 .: Carl Patsch, Rimska mjesta u konjičkom kotaru, *GZM, god. XIV, sv. 3-4*, 303 - 333
- PATSCH 1904.: Carl Patsch, Arch-epigr.Untersuchungen zur Geschichte der romisch en Provinz Dalmatien *WMBH IX*,
- PATSCH 1906.: Carl Patsch, Pseudo-Sxylaxovo jezero. Prinos povijesti donjeg porijekla Neretve, *GZM, god. XVIII, sv. 4*, 367 - 390
- PATSCH 1907.: Carl Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, *GZM, god. XIX, sv. 4*, 431 – 470
- PATSCH 1912.: Carl Patsch, Die Narentasse des Pseudo-Scylax, *WMBH XII*
- PATSCH 1922.: Carl Patsch, Historische Wanderungen im Karst und an der Adria. I. Teil. Die Herzegovina einst und jetzt. Wien. Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 169 (Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel N.F. 1. Teil)
- PATSCH 1938.: Carl Patsch, Der Jupiter Parthinus, *Klio 31*, Leipzig
- PAVLOVIĆ 1941.: Milivoje Pavlović, La metatesi slava PART-PRAČA come criterio per la localizzazione dei Partini, stirpe illirica della epoca Octaviana, *Archivum Romanicum XXV*,
- PAVLOVIĆ 1969.: Milivoje Pavlović, Onomastica Illyrica, *Onomastica Iugoslavica 1*, Ljubljana
- .PETRUŠEVSKI DUŠICA I MIHAILO D. 1965.: Petruševski Dušica i Mihailo D., Najstariji pisani podaci o zanatstvu na Balkanu, *Godišnjak knj. III, Naučno društvo BiH, CBI 1*,
- PRENDI 1975.: Frendi Prendi, Un aperçu sur la civilisation de la première période du Fer en Albanie, *Iliria III*, 103-130, Tirana

- PRENDI 1978.: Frendi Prendi, Epoka e bronzit në Shqipëri, *Iliria VII-VIII*, Tirana
- PRENDI 1985.: Frendi Prendi, Unitet dhe vecori në kulturë ilire të epokës së hekurit në territorin e Shqipërisë, *Iliria XV*, 87-92, Tirana
- POLASCHEK 1937.: Erih Polaschek, Triballi, *PWRE VI A*, 2 395
- POPOVIĆ 1975.: Ljubiša Popović, *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu*, Beograd
- PUŠIĆ 1966.: Ilija Pušić, Preistorijski crteži na stijeni u Lipcima, *ANU BiH, CBI 4*,
- RADIMSKY 1893 A.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *GZM god. V, sv. 3*. 479 – 497
- RADIMSKY 1896.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Der Narenta-See des Skylax, *WMBH VI*, 129-134, Wien
- RANOVIĆ 1962.: Ranović A. B., *Helenizam i njegova istorijska uloga*, Sarajevo
- RÜCKER 1889.: Anton Rücker, Dodatak članku o imenu „Bosna“-Slana vrela u BiH, *GZM, sv. 1, god. I*. 11 - 12
- RÜCKER 1893.: Anton Rücker, Salzquellen in Bosnien und Herzegovina, *WMBH, I* .336 - 337
- RUSSU 1958.: Russu, I. Ion, Etudes illyriennes II, *Studia in honorem acad. D. Dečev*, Sofija
- SARIA 1924 –1925.: Balduin Saria, Damastionske tetradrahme iz Kuline blizu Leskovca, *Starinar III*, Beograd
- SAKELLARAKIS-MARIĆ 1975.: J.A. Sakellarakis- Z. Marić, Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo, *Germania*, 153 – 156, Berlin
- SCHAPER 1963.: Schaper I, *Government and Politics in tribal societies*, London
- SCHÜTT 1910.: Schütt C, Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier, Breslau
- SCHWARTZ.: Schwartz, *PWRE II*, 1238.
- SCHWYZER 1939.: Schwyzer, Griechische Grammatik I,
- SERGEJEVSKI 1934.: Dimitrije Sergejevski, Rimska groblja na Drini (neizdati spomenici), *GZM XLVI, sv.2*, 11-41+Tbl. I-IX
- SERGEJEVSKI 1938.: Dimitrije Sergejevski, I Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne. *Spomenik SKA LXXXVIII*, Beograd. 95 - 131
- SERGEJEVSKI 1940.: Dimitrije Sergejevski, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, *Spomenik SKA XCIII*. 133 - 160
- SERGEJEVSKI 1947.: Dimitrije Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *GZM, N.S. Društvene nauke, sv. II*. 13 - 50
- SERGEJEVSKI 1951.: Dimitrije Sergejevski, Novi i revidirani rimski natpisi, *GZM, N.S. VI*. 301 - 310+Tbl. I - II

- SKARIĆ 1937.: Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od nastarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Izdanje opštine grada Sarajeva.
- SPOMENICA 1988.: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988*, Sarajevo
- SLIJEPEČEVIĆ 1928.: Slijepčević P, Staro groblje po Gacku, *GZM sv. 2 god. XL*, 57-68, Sarajevo,
- SREJOVIĆ 1973.: Dragoslav Srejović, Karagač and the problem of the ethnogenesis of the Dardanians, *Balkanica IV*
- SREJOVIĆ 1979.: Dragoslav Srejović, Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira», Zlatibor 10-12 maj 1976*, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 79-87
- SREJOVIĆ 1994.: Dragoslav Srejović, Kulture gvozdenog doba u Srbiji, *Istorija srpskog naroda I*, Srpska književna zadruga, Beograd (prvo izdanje 1981) korišten reprint iz 1994
- SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ 1989.: Dragoslav Srejović - Aleksandrina Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd
- STIPČEVIĆ 1981.: Aleksandar Stipčević, Kultni simboli kod Ilira, *ANU BiH, Posebna izdanja, XIV, CBI 10*
- STIPČEVIĆ 1989.: Aleksandar Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura*, I (1974) i II dopunjeno izdanje (1989), Zagreb
- STRATIMIROVIĆ 1891.: Đorđe Stratimirović, Sa Glasinca, izvještaj o ljetošnjem otkopavanju, *GZM sv. 4, god. III*, 338-349
- STRATIMIROVIĆ 1891 A.: Đorđe Stratimirović, *Arheološki prilozi*, *GZM sv. 3 god. III*, 283-293
- SUIĆ 1953.: Mate Suić, Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla, *GZM, N.S. sv. VIII*, 111-129
- SUIĆ 1957.: Mate Suić, O granicama Autarijata, Istorijski zapisi XIII, 1-2, 118-119, Cetinje
- SUIĆ 1976.: Mate Suić, Illyrii proprie dicti, *ANU BiH, XIII, CBI 11*, 179 - 196
- SUIĆ 1976 A.: Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- SWOBODA 1937.: Erich Swoboda, Das Parthiner-Problem, *Klio 30, H.3*, Leipzig.
- ŠALABALIĆ 1967.: Radmila Šalabalić, Eine umrisch-etruskische Inschrift aus Bosnien (Pod bei Bugojno), *Archaeologica Jugoslavica. VIII*, Beograd, 35 – 45+Pril. 1
- ŠAŠEL A-J 1978.: Šašel Ana- Šašel Jaroslav, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. *Situla 19*, 242+Krt.1,

- ŠAŠEL KOS 2005.: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum, Situla 43*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- ŠKEGRO 1998.: Ante Škegro, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Op. Arch.* 22, Zagreb, 89 - 117
- TALLÓCSY 1889.: Ljudevit Tallócsy, O značaju imena Bosna, *GZM, sv.1, god. I*, 5 - 11
- TALLÓCSY 1893.: Ljudevit Tallócsy, Über die Bedeutung des Namens Bosna *WMBH, I*, 333 - 336
- TASIĆ 1979.: Nikola Tasić, Sahranjivanje na nekropoli Boka u Prčevu kod Kline (Kosovo), *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira»*, Zlatibor 10-12 maj 1976, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 89-98
- TASIĆ 1991.: Nikola Tasić, Änelithische kulturen zwischen dem adriatischer meer und dem Morava-Vardar Tal; Paleobalkanska plemena između Jadranskog i crnog mora od eneolita do helenističkog doba, *Iliro-Trački Simpozijum, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIV, CBI 14; SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 44*, 43-55
- TASIĆ 1999.: Nikola Tasić, Gvozdeno doba, *Arheološko blago Kosova i Metohije od Neolita do ranog srednjeg veka*, Katalog izložbe, Beograd
- TASIĆ – DIMITRIJEVIĆ 1979.: Nikola Tasić - Stojan Dimitrijević, Uvod u Praistoriju jugoslavenskih zemalja, *PJZ, III-Eneolit*, 11-25
- TARN 1927.: Tarn W.W, CAH, VI
- THRAMER 1901.: Thramer, Dardanos, Nr. 3, *PWRE IV*, 2177
- TODOROVIĆ 1968.: Jovan Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd.
- TODOROVIĆ 1974.: Jovan Todorović, *Skordisci*, Novi Sad-Beograd.
- TODOROVIĆ 1979.: Jovan Todorović, Neke specifičnosti grobnih i žrtvenih konstrukcija na Romajskoj nekropoli, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira»*, Zlatibor 10-12 maj 1976, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 101-105
- TOMASCHEK 1880.: Wilhelm Tomaschek, Die vor-slavishe Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete. *Mittheilungen der k.k. geographischer Gesellschaft in Wien*, 23, Wien, 497 – 528; 545 – 567
- TOMASCHEK 1896.: Wilhelm Tomaschek, Autariatai, *PWRE II*, 2 593
- TOMIĆ 1884.: Petar Tomić, *Poviest rimska do careva, I dio, Od osnutka Rima do obiju Graccha*, Matica Hrvatska, Zagreb.

- TOMIĆ 1885.: Petar Tomić, *Poviest rimska do careva, II dio, Od obiju Graccha do cara Augusta*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- TORBRÜGGE 1969.: Walter Torbrügge, Pradavna Evropa, Rijeka
- TRUHELKA 1889.: Čiro Truhelka, Gromile na Glasincu. Izvješće o iskopinama zem.muzeja prigijenim pod jesen godine 1888, *GZM, sv. 1, god. I*, 23-35
- TRUHELKA 1889 A.: Čiro Truhelka, Predhistorijski predmeti sa Glasinca, *GZM, sv. 3, god. I*, 26-44
- TRUHELKA 1890.: Čiro Truhelka, Kopanje starina na Glasincu u godini 1889, *GZM, sv. 1, god. II*, 68-95
- TRUHELKA 1890 B.: Čiro Truhelka, Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890, *GZM, sv. 4, god. II*, 386 – 401
- TRUHELKA 1891.: Čiro Truhelka, Prehistoričke gradine na Glasincu, *GZM, sv. 3, god. III*, 306-315
- TRUHELKA 1891 A.: Čiro Truhelka, Rimska cesta u kotaru srebreničkom, *GZM sv. 3, god. III*, 239-245
- TRUHELKA 1893.: Čiro Truhelka, Poblize odregjivanje prehistoričkih nahogjaja u BiH iz željeznog doba, *GZM sv.1 god. V*, 111-116
- TRUHELKA 1900.: Čiro Truhelka, Nešto o bosanskim solanama, *GZM, sv. 3-4, god. XII*, 575-580
- TRUHELKA 1901.: Čiro Truhelka, Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni i Hercegovini (tečajem godine 1900), *GZM, sv. 1, god. XIII*, 1-29+ Tbl. III-VI,
- TRUHELKA 1906.: Čiro Truhelka, Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini, *GZM, sv. 3, god. XVIII*, 265-275
- TRUHELKA 1909.: Čiro Truhelka, Gromila latenske dobe u Mahrevićima, kotar Čajniće, *GZM, sv. 3, god. XXI*, 425-441 + tbl I-II
- VALTROVIĆ 1887.: Mihajlo Valtrović, Starine iz Mramorca, *Starinar IV, 1*, Beograd
- VASIĆ 1972.: Rastko Vasić, Notes on the Autariatae and Triballi, *Balkanica III*, Beograd
- VASIĆ 1973.: Rastko Vasić, *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd.
- VASIĆ 1977.: Rastko Vasić, The chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia, *British Archaeological Reports S 31*, Oxford
- VASIĆ 1979.: Rastko Vasić, O hronologiji starijeg gvozdenog doba u Srbiji, *Starinar N.S. XXVIII-XXIX*, Beograd
- VASIĆ 1982.: Rastko Vasić, Ein Beitrag zu den Doppelnadeln in Balkanraum, *PZ 57*, Berlin

- VASIĆ 1985.: Rastko Vasić, Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji, *ANU BiH, XXIII, CBI 21*, 121-155,
- VASIĆ 1987.: Rastko Vasić, Uvod u Srednjopodunavsku regiju, *PJZ V-željezno doba*, 531 – 532
- VASIĆ 1987 A.: Rastko Vasić, Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice, *PJZ V-željezno doba*, 644-650
- VASIĆ 1987 B.: Rastko Vasić, Oblast južne Srbije, Kosova i severne Makedonije, *PJZ V-željezno doba*
- VASIĆ 1987 C.: Rastko Vasić, Trakokimerski, Skitski i tračko-getske uticaji u jugoslovenskom Podunavlju, *PJZ V-željezno doba*, 559-567
- VASIĆ 1987 D.: Rastko Vasić, Daljska grupa, *PJZ V-željezno doba*, 533 – 535
- VASIĆ 1987 E.: Rastko Vasić, Bosutska grupa, *PJZ V-željezno doba*, 536-554
- VASIĆ 1987 F.: Rastko Vasić, Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa, *PJZ V-željezno doba*, 555 – 558
- VASIĆ 1987 G.: Rastko Vasić, Moravsko-timočka oblast, *PJZ V-željezno doba*, 651-672
- VASIĆ 1987 L.: Rastko Vasić, Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i sjeverne Makedonije, *PJZ V-željezno doba*, 673-689
- VASIĆ 1991.: Rastko Vasić, Cultural groups of the early iron age in the west and Central Balkans and the possibilities of their ethnical identifications, Paleobalkanska plemena između Jadranskog i crnog mora od eneolita do helenističkog doba, *Ilirio-Trački Simpozijum, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIV, CBI 14*; SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 44, 73-82
- VEGO 1964.: Marko Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija XIX*
- VINSKI-GASPARINI 1983.: Ksenija Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, *PJZ IV-Bronzano doba*, 547-646
- VINSKI-GASPARINI 1983 A.: Ksenija Vinski-Gasparini, Ostave s područja kulture polja sa žarama, *PJZ IV-bronzano doba*, 647 - 667
- VUJIČIĆ 1982.: Vujičić, D. Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine, *ANUBiH, XXXIII*
- VULIĆ 1907.: Nikola Vulić, Oktavijanov ilirski rat i izgnanje Skordiska iz Gornje Mezije, *Glas SKA, LXXII*, 26 – 36
- VULIĆ 1925.: Nikola Vulić, Dardanci, Glas Srpske kraljevske akademije, *CXIV, 1925 i Glas CLV*,
- VULIĆ 1948.: Nikola Vulić, Spomenik SANU 98, br. 53;

- ZANINOVIĆ 1976.: Marin Zaninović, Iliri i vinova loza, *ANU BiH, CBI 11, (SEXAGENARIO DICATVM)*, 261-272
- ZANINOVIĆ 1996.: Marin Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb.
- ZIPPEL 1877.: Gustav Zippel, *Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig.
- ZOTOVIĆ 1963.: Mihajlo Zotović, Kremenilo, Višesava, Bajina Bašta-višeslojno nalazište, APS, Beograd
- ZOTOVIĆ 1967.: Mihajlo Zotović, Ilirski grobni nalazi iz Godljeva, *ZRNM V*,
- ZOTOVIĆ 1972.: Mihajlo Zotović, Nekropola u Kremnama i potreba daljeg istraživanja teritorije Autarijata, *Zbornik Narodnog muzeja III*, Čačak
- ZOTOVIĆ 1979.: Mihajlo Zotović, Nekropola u Pilatovićima kod Požege i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira»*, Zlatibor 10-12 maj 1976, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 31-43
- ZOTOVIĆ 1984.: Mihajlo Zotović, Kneževska humka u Pilatovićima kod Požege, *Simpozijum «Duhovna kultura Ilira»*, ANU BiH, Posebna izdanja, LXVII, CBI 11
- ZOTOVIĆ 1985.: Mihajlo Zotović, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, *DissMon SADJ, XXVI*, 57-133, Beograd
- WEISBACH 1895.: Augustin Weisbach, Prehistorične lubanje sa Glasinca, *GZM, sv. 1 god. VII*, 105-119
- WEISBACH-GLÜCK 1901.: Weisbach A. - Leopold Glück, Crania Bosniaca, *GZM, sv. 2-3 god. XIII*, 351-403
- WILKES 1992.: J.J., Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell Publishers, Oxford, UK, and Cambridge, MA.
- WILKES 2001.: J.J., Wilkes, *Iliri*, Split.

Radovi nepoznatih autora;

1. U Glasniku Zemaljskog Muzeja;
 - a) Anonim, Iskapanje predhistorijskih grobova u Bosni i Hercegovini u god. 1888, GZM, sv. 1, god. I, str. 93, Sarajevo 1889
 - b) Anonim, Ljetošnja iskapanja na Glasincu, GZM, sv. 3, god. I, str. 99, Sarajevo 1889,A
 - c) Uredništvo, Iskapanje na Glasincu, GZM, sv. 2, god. II, str. 238, Sarajevo, 1890

Posebna izdanja;

1. Historija naroda Jugoslavije, Zagreb 1959 (separat; Naša zemlja u doba prvobitnog društva, str. 1-28)
2. Encyclopedia Britannica 2002 (elektronsko izdanje)
3. Arheologija, Grupa autora (Branko Gavela, Jovan Kovačević, Rastko Vasić, Vojislav Jovanović), izd. Univerziteta u Beogradu, 1997
4. Enciklopedija; Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Jugoslavenski Leksikografski zavod, Zagreb 1983

Korištena neobjavljena građa;

1. Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed, registar Arheologija-Stari Grad, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa Kantona Sarajevo
2. Dokumentacija i materijal projekta *«Arheološka istraživanja praistorijskih nekropola i naselja u periodu nastanka i upotrebe metala na području Podrinja i ist. Bosne»*, izvođenog 1982-1983, Zemaljski muzej Sarajevo
3. Dokumentacija i materijal projekta *«Kulture Podrinja u bronzano doba»*, izvođenog 1988-1989, Zemaljski muzej Sarajevo

Web sites

(zaključno sa 1. VI 2007 god.)

- <http://www.perseus.tufts.edu/>
- <http://www.cyberplato.org/plato/>
- <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook07.html>
- <http://etext.lib.virginia.edu/uvaonline.html>
- <http://www.thelatinlibrary.com>
- <http://users.pandora.be/herman.lauvrys/authors.htm>
- <http://etext.lib.virginia.edu/uvaonline.html>
- <http://www.ukans.edu/history/indeks/europe/ancient-rome/E/Roman/home.html>
- <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html>

Sažetak

Autarijati su predstavljali najmoćniji i najbrojniji ilirski narod u periodu koji je predstavljao prekretnicu u povijesnom razvitku čitavog Balkanskog poluotoka (VI – IV. st. p. n. e.) i autarijatski uspon i pad korenspodirali su sa klasičnim razdobljem grčke povijesti. Njihovo prisustvo na zapadnom i centralnom Balkanu osvjedočeno je nizom povijesnih podataka, filološkim reliktima i obiljem do sada pronađene materijalne građe. Istraživanje Autarijata i glasinačke kulture starijeg željeznog doba započelo je krajem XIX. st. i nastavljeno je uz prekide sve do kraja XX. st., ali i pored intenzivnog istraživanja do danas još uvijek nije prezentirana cjelovita studija o Autarijatima.

Porijeklo ovog ilirskog naroda treba tražiti u kontinuiranom razvitku proto-ilirskih populacija koje su naseljavale jugoistočnu Bosnu i gornje Podrinje u brončano doba. Seoba «nosilaca žarnih polja» koja je u velikoj mjeri izmijenila etničku i kulturnu sliku Podunavlja i jednog dijela Balkana nije u tolikoj mjeri zahvatila prostor rasprostiranja glasinačke kulture kasnog brončanog doba. Nakon stabilizacije prilika, prelaskom u starije željezno doba započinje i nagli narodnosni, kulturni i politički razvitak autarijatskih zajednica. Taj proces je rezultirao i usložnjavanjem društveno-političke strukture autarijatskih zajednica, i prerastanjem rodovsko-plemenske organizacije u prve začetke teritorijalno omeđenih kneževina od kraja VIII. st. p. n. e. U više tumula koji se datiraju u VII. i VI. st. p. n. e. pronađeni su iznimno bogati grobovi u koje su bili sahranjeni članovi lokalnih kneževskih dinastija.

Međutim, uslijed više razloga izazvanih vanjskim političkim i ekonomskim uticajima, krajem VI. st. p. n. e. dolazi do ujedinjenja autarijatskih zajednica u jedinstveni politički entitet. Zahvaljujući ujedinjenu Autarijati započinju ekspanziju najvećim dijelom usmjerenu prema istoku i zemlji Tribala, te prema jugu gdje su pobijedili Ardijejce svoje stare suparnike u borbi za zone ispaše i slana vrela. Svojom aktivnošću na prijelazu iz VI. u V. st. p. n. e. Autarijati su proizveli za narode koji su direktno osjetili njihovu ekspanziju velike posljedice. Ardijejci su pomjereni prema primorju a Tribali dalje prema istoku, na prostore na kojima su oba naroda odigrala svoju povijesnu ulogu. Svojom ekspanzijom Autarijati su ostvarili hegemoniju na jednom dijelu unutrašnjosti Balkanskog poluotoka. I autarijatski vladajući sloj je sada dostigao zenit svoga imovinskog i političkog razvitka, što se na najbolji način pokazuje u nizu bogatih vladarskih tumula i grobova nastalih tijekom V. st. p. n. e. Na ovo vrijeme se sigurno odnose i Strabonove riječi o Autarijatima kao «nekoć najvećem i najmoćnijem ilirskom narodu». Nakon dostignutog zenita započinje lagani pad Autarijata koji se završava 310. god. p. n. e. naglim prestankom

egzistencije Autarijatske narodnosne zajednice i glasilačke kulture starijeg željeznog doba uslijed keltske invazije.

Autarijati su iza sebe ostavili materijalno bogatstvo. Do sada je evidentirano više od 100 gradina koje su sigurno naseljavali Autarijati, odnosno zajednice iz kojih su oni nastali i na tisuće tumula u koje su oni bili sahranjivani. Pokretni materijal (poglavito nakit i oružje) pokazuje na sebi sve specifičnosti autarijatskog narodnosnog i kulturnog bića i svu originalnost autarijatskog duha. Sva višestoljetna produkcija metalnih proizvoda i keramike se odvija u kontinuiranom slijedu i jedan tipski oblik u velikom broju slučajeva postupno prelazi u novi tip. Najbolji primjer spomenutog tipskog kontinuiranog razvitka nalazimo na objektima izrađenim od metalnog lima koji kao završni tip svoje evolucije imaju luksuzne zlatne i srebrne pojaseve «mramoračkog tipa».

Autarijati kao klasičan primjer gorštačkog naroda pokazuju i sve osobnosti gorštačkog mentaliteta, koji u najviše izražava u sklonosti ka konzervativnosti i što je moguće dužem zadržavanju starih formi i vjerovanja. U navedenoj činjenici nalaze se i razlozi zbog kojih Autarijati uporno zadržavaju sahranjivanje u tumul na načine koji se u načelima nije mnogo mijenjao sve do konačnog kraja glasilačke kulture. Sudeći po nalazima izgleda da je pored kulta predaka veliku ulogu u religioznom životu Autarijata imao i kult solarnog božanstva. Na tragove solarnog kulta se nailazi u iznimnom broju širom autarijatskog teritorija.

Gospodarstvo Autarijata se zasnivalo na stočarstvu kao primarnoj grani te na metalurgiji, zanatstvu i trgovini. Ovaj ilirski narod zbog svoga značaja i velike potražnje za grčke i italske robe je bio i najveći trgovački partner na zapadnom i centralnom Balkanu grčkim i italskim trgovcima između VII. i IV. st. p. n. e.

SUMMARY

The Autariates were the most powerful and numerous Illyrian people in the period that constituted the turning point in the historical development of the entire Balkan peninsula (6th – 4th century B.C.) and the decline and the rise of the Autariates corresponded to the classical period of Greek history. Their presence in the western and central Balkans has been proved by a range of historical data, philological relicts and the abundance of identified material evidence. The research on the Autariates and Glasinac culture of the Old Iron Age started in the late 19th century and was resumed, though with some interruptions, until the end of the 20th century. However, in spite of intensive research, a comprehensive study of the Autariates has not been produced to the present day.

The origin of this Illyrian people should be traced in the continuous development of proto-Illyrian populations which used to inhabit the southeastern Bosnia and the Upper Podrinje in the Bronze Age. The movement of the "urnfield people" that considerably changed the ethnical and cultural makeup of Podunavlje and one part of the Balkans did not significantly affect the area of Glasinac culture of the late Bronze Age. The overall stabilization that ensued upon embarking on the Old Iron Age triggered rapid ethnical, cultural and political development of the Autariate community. As a result of that process social and political structures of the Autariate community became more complex and started developing from tribal organization into first principalities with marked out territories from the end of the 8th century B.C. Immensely rich graves in which members of local dynasties had been buried were found in a number of tumula dating from 7th and 6th century B.C.

However, due to numerous external political and economic influences, late 6th century B.C. witnessed the unification of Autariate communities into a single political entity. Once united, the Autariates started expanding mostly to the east and the land of Triball, as well as to the south where they defeated the Ardiates – their old rivals in the struggle for pastures and salty springs. Activities of the Autariates at the turn of the 6th and the 5th centuries B.C. profoundly influenced the peoples who were directly affected by their expansion. The Ardiates were moved toward the coast land and Triballs to the east - that is to the areas where these peoples came to play their historical role. The expansion of the Autariates enabled them to achieve hegemonic control over one part of the interior of the Balkan Peninsula. The leading class of the Autariate society reached the peak of its political and economic development, the best example of which are great many luxurious royal tumula and graves created during the 5th century B.C. Strabon's comment on the Autariates as "the once greatest and most powerful

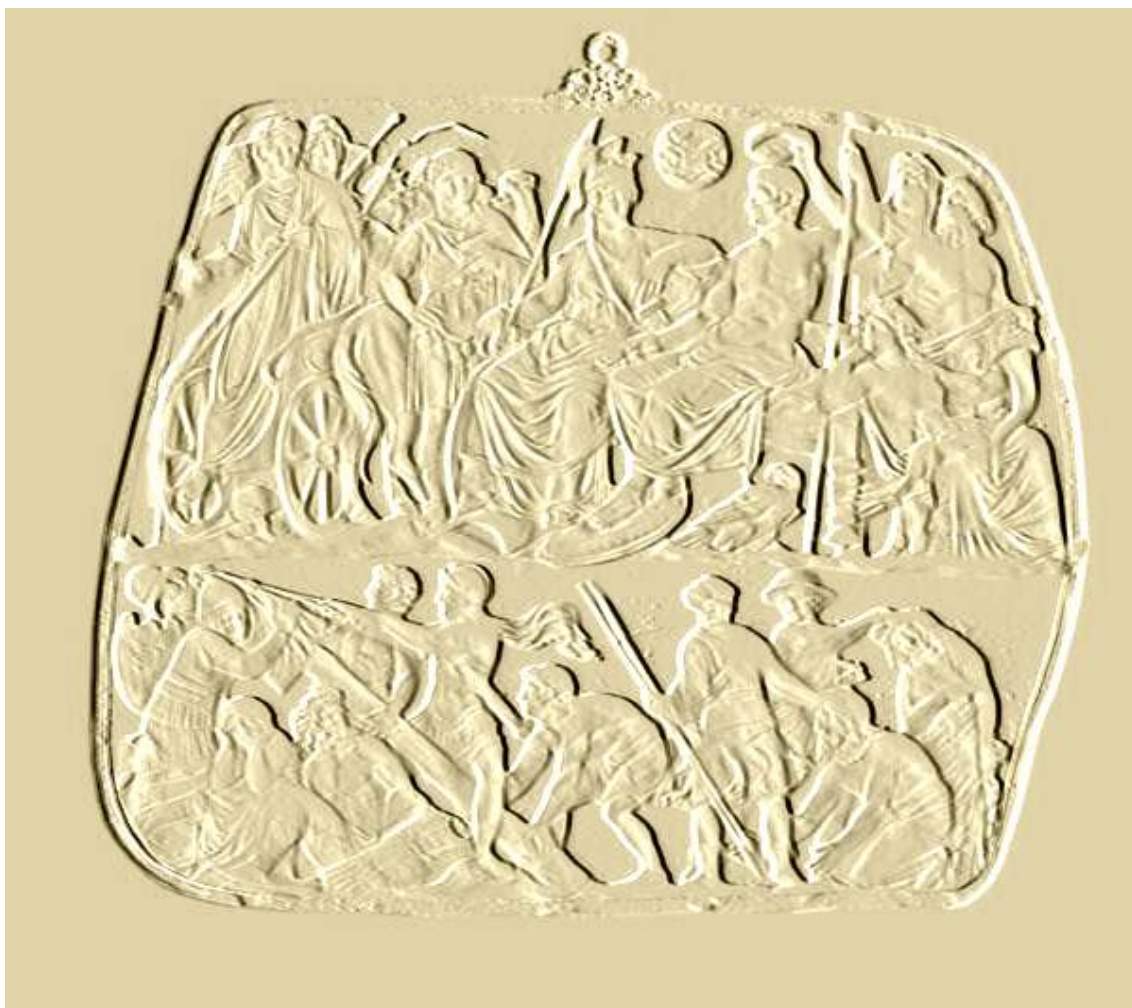
Illyrian people" most likely refers to this period. The peak of development was followed by the gradual decline of the Autariates ending in 310 B.C. with the sudden disappearance of the Autariate community and Glasinac culture of the Old Iron Age due to Celtic invasion.

The Autariates left a legacy of material wealth. We have so far identified more than 100 ruins of castles that had certainly been inhabited by the Autariates or the communities from which they had developed as well as thousands of tumula in which they had been buried. Movable material (mostly jewelry and weapons) reveal all the specific features of ethnical and cultural being and the originality of the Autariate spirit. There was a continuous development of many centuries long tradition of manufacturing metal and ceramic products, which in great many cases caused the transformation of a typical form into a completely new type. The best example of the said continuous development of typical forms are the artifacts made of metal sheet with luxurious golden and silver belts of Mramorac type as the final form of their evolution.

The Autariates as classical example of "highland" people also show all the characteristics of the highland mentality, which is mostly reflected in the tendency of conservatism i.e., long term keeping of the old forms and beliefs. In the aforementioned fact, there are also reasons for which the Autariates are strongly remaining the burial customs of burying the dead in the tumulus in the ways which were not so much changed until the end of the Glasinac culture. The remains give evidence to the conclusion that besides the cult of the ancestors the cult of solar god played an important role in the religious life of the Autariates. One can find the numerous evidences of the solar cult throughout the Autariates territory.

The economy of the Autariates was based on the cattle breeding, metalwork, handicraft and trade. Because of its significance and need for Greek and Italic goods, this Illyrian people was the biggest trade partner of the Western and Central Balkans to the Greek and Italic traders between VII and IV c.B.C.

DEZITIJATI

Doc. dr. sc. Salmedin Mesihović

Djelo «Dezitijski» predstavlja dopunjeni doktorski rad koji je pod nazivom «Dezitijski: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba» odbranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 30. I. 2007. god. pred Komisijom; prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić, doc. dr. Boris Olujić i prof. dr. sc. Marin Zaninović

S V M M A R I V M

UVOD

I TOM ORIGINES\I TOM

Terminoloske i zemljopisne odrednice
Identifikacija povijesnih Dežitijata sa nositeljima srednjobosanske grupe
Povijest istraživanja
Izvori
Odredjenje Dežitijata u okviru ilirskog etnickog kompleksa
Podrijetlo
Teritorijalni okvir
Politički ustroj i struktura u prapovijesti i protohistoriji
Društveno-politički razvitak do 33. god. p. n. e.
Prvo razdoblje rimske vladavine do početka ustanka 6. god. n. e.
Prilog SVPPLEMENTVM

II TOM PAX AVGUSTA ET REBELLIVM IN ILLYRICVM\II TOM

Povijesna pozadina
REBELLIVM

III TOM ILLYRIA ROMANIA SCLAVINIA\III TOM

Civitas Daesitiatum u drugom razdoblju rimske vladavine
Romanizacija
Povijest i razvitak municipalnog ustroja u Gornjoj Bosni i lasvanskom porječju
Kasna antika
Brojnost populacije i rezultati antropoloških istraživanja
Naselja
Nekropole i način pokopavanja
Pokretni materijal
Kultovi i vjerovanja
Umjetnost
Društvena, socijalna i profesionalna struktura
Gospodarstvo
Način života
Hrestomatija literarnih vrela i natpisa
Imenik Dežitijata i Toponimi iz izvora koji se mogu dovesti u vezu s Dežitijatima
Suvremeni lokaliteti
Kronološka tablica
HE ASTEL DAESITIATIVM
Prilog SVPPLEMENTVM

KARTE

SLIKE I ILUSTRACIJE

ZAKLJUCAK

PODRIJETLO SLIKA I ILUSTRACIJA

BIBLIOGRAFIJA

SUMMARY

U V O D

Imenom Dezitijati antički pisci¹ označavaju narodnosnu pojavu koja se postupno razvila u Gornjoj Bosni i lašvanskom porječju u toku željeznog doba. Ova autohtona i originalna narodnosna pojava je imala i osobeni i jasno prepoznatljiv kulturni razvitak. Društveno i politički je napredovala toliko da je izgradila vlastitu političku jedinicu s dezitijatskim imenom. Ta je politička tvorevina nesumnjivo postojala stoljećima, ali nije postigla punu državotvornu preobrazbu i uklopljena je u rimski državni okvir koji ju je na kraju i apsorbirao.

Dezitijati su situirani na sirovinski iznimno bogatom prostoru. Kroz njega su prolazili putovi koji su još od neolitika povezivali jadranski i mediteranski svijet sa Podunavljem i srednjom Europom. Dezitijatske zajednice su ostvarile i zavidan gospodarski napredak i višu razinu općeg kulturnog razvitka i standarda života koji je mjestimično dosegao i protourbani stupanj razvitka. Za nas su Dezitijati važni i zbog toga što njihova zajednica traje i tijekom prijelaza iz protohistorijskog razdoblja nezavisnosti u povijesni, antički period rimske vladavine. Taj bitni preobražaj Dezitijati su i pored golemog vlastitog zaloga koji su u svojoj krvi podnijeli, uspjeli preživjeti i u narednim stoljećima dati i svoj doprinos antičkom kulturnom razvitku, prvenstveno na lokalnoj i regionalnoj razini. Upravo najviše i radi ove vlastite žrtve podnesene na pijedestal bolnog svršetka prapovijesnog i protohistorijskog perioda i nezavisnosti u kontinentalnoj unutrašnjosti dinarskog pojasa, Dezitijati su ostali zapamćeni u povijesti, a sjećanje o njima i o ulozi koju su imali prenošeno je generacijama. Svojom egzistencijom Dezitijati pokrivaju dva kulturno, društveno-gospodarski i politički u osnovnim načelima funkcioniranja različita razvojna perioda i dva sustava i načina života koja su ponekad bila i suprotstavljena. Dezitijati su kao narodnosni i politički fenomen postojali na jednom od najsudbonosnijih kulturoloških i civilizacijskih prijeloma iz kojeg je proizašao i budući povijesni razvitak bosanske unutrašnjosti.

Taj sudbonosan prijelom, ne samo po sudbinu dezitijatske zajednice, nego i po većinu sastavnica ilirskog etničkog kompleksa, poglavito zajednica u dubljem kontinentalnom zaleđu, događa se u periodu i konačnog oficijelnog kraja republikanskog sustava (koji je ustvari praktično prestao biti funkcionalan desetljeće ranije), i vladavine prvog rimskog princepsa. Završno osvajanje područja koje će Rimljani poznavati pod imenom Ilirik (*Illyricum*) koje poduzima Oktavijan te kasniji veliki ustanak 6-9. god. n. e., u posljednjoj dekadi Augustova života i

¹ Za oblike dezitijatskog imena kod antičkih pisaca v. poglavlje «Hrestomatija literarnih vrela i natpisa»

vladavine označavaju osnovne koordinate toga prijelomnog razdoblja. U izvornoj građi, posebice onoj pisanoj koja se odnosi na taj period, očitava se skoro najveći dio onoga što znamo o Dezitijatima koji u tim desetljećima, u toku života jedne generacije, doživljavaju radikalno transformiranje čitavog svijeta u kojem su živjeli, a koji se kontinuirano i postupno razvijao u toku željeznog doba.

Značenje Dezitijata po ukupni razvitak ilirskog prostora ogleda se najviše u činjenici da su po Pliniju Starijem (*NH* III, 143) Dezitijati u okvirima naronitanskog konventa autohtoni narod, odnosno peregrinska *civitas* najbrojnija po broju dekurija a samim tim, vjerojatno i po populacijskoj masi. To značenje se posebno povećava kada se ima u vidu da je riječ o podatku koji se datira u razdoblje nakon ustanka 6-9. god. n. e., u kojem su Dezitijati podnijeli iznimno visoke gubitke u vlastitoj biološkoj masi, sustavno razaranje naselja i dotadašnjeg društveno-gospodarskog sustava te u kojem su bili dovedeni, po Veleju Paterkulu (II, 115, 4), skoro do fizičkog istrebljenja. Iz svega izloženog, jasno se razabire značenje dezitijatske narodnosne zajednice i njenog razvitka, Dezitijati su i najstariji narod Gornje Bosne čije ime poznajemo i prvi čiju povijest možemo pratiti.

Pristupanje realizaciji jednog projekta koji bi kao svoj cilj imao izučavanje fenomena postojanja Dezitijata u okviru cjelokupnog njihovog postojanja i to u svim fazama i segmentima, zbog opsežnosti je bio pretjerano ambiciozan poduhvat, ako se uopće želi dobiti ozbiljan rad. Radi toga ograničavajućeg činioca, središte pozornosti i glavni predmet istraživanja u povijesti Dezitijata sveli su se na ključno razdoblje u kojem Dezitijati prelaze iz svoje protohistorijske faze razvitka u antičko doba, odnosno srastaju i postaju sastavni dio mediteranske antičke civilizacije. Uže područje rada je bilo usmjereno na razdoblje u kojem Dezitijati i politička jedinica koja ih predstavlja vjerojatno postoje kao funkcionalna i prepoznatljiva pojava u kontinentalnoj unutrašnjosti dinarskog pojasa. Taj period zahvata period mlađeg željeznog doba, od kraja IV. st. p. n.e., do zaključno sa III. st. n. e., tj. i u periodu mlađeg željeznog doba i za vrijeme rimske vladavine. U tom skoro polutisućetnom razdoblju dezitijatsko postojanje ostvaruje svoju glavnu povijesnu ulogu, koja svoj izraz nalazi u svim sferama života, od društveno-gospodarskog, političkog preko duhovnog do materijalne produkcije. Sve te sfere života koje na najbolji način reprezentiraju fenomen postojanja Dezitijata predstavljaju osnovni predmet istraživanja.

Nije ostalo zanemareno ni posvećivanje pažnje i nekim drugim prapovijesnim, protohistorijskim i antičkim povijesnim pojavama i pitanjima koja su uzročno-posljedičnom vezom bila uvezana sa osnovnim predmetom istraživanja. Uostalom, bez npr. sagledavanja aspekta prapovijesnog razvitka koji je doveo do dezitijatske prapovijesti i povijesti, odnosa i

interakcije sa susjednim narodnosnim, kulturnim i etničkim pojavama te kasnoantičkog razvitka na prostorima Gornje Bosne, nije se moglo ni potpuno ni pravilno pristupiti razradi temeljnog zadatka, koji jednostavno ne može biti «istrgnut» iz konteksta općeg razvitka. Uostalom da bi se uopće mogla dobiti zadovoljavajuća sinteza o Dezitijatima u ovom razdoblju, morala su se riješiti i neka pitanja vezana za opći fenomen dezitijatskog postojanja, koja još uvijek nisu riješena na zadovoljavajući način. Preduvjet izučavanju iziskivao je i rješavanje pitanja kao što su etnička pripadnost Dezitijata, podrijetlo, teritorijalni okvir, identificiranje sa određenom materijalnom kulturom, pa i proces romanizacije i nestanka. U okviru tih «pomoćnih istraživanja» obratila se i izvjesna pažnja sagledavanju nekih fenomena koji su sa Dezitijatima bili na neki način povezani u ovom periodu, kao što je pitanje Pirusta i Batijata, ali i problema vezanog za ime «Bosna».

Povrh iznesenog, i unutar postavljenog temeljnog zadatka, bio je potreban sveobuhvatniji, detaljniji i analitičniji osvrt dati na poziciju i djelovanje koje su Dezitijati imali u vrijeme Oktavijana Augusta, u jednom ključnom razdoblju u kome se prelomio povijesni i opći kulturni razvoj a koji su tadašnje generacije stanovnika zapadnog Balkana morale da na svome i fizičkom i duhovnom biću izdržati. Pisana izvorna građa koja spominje Dezitijate većim dijelom pripada opisivanju ovog razdoblja, i to posebice rata od 6. od 9. god. n. e. , kojem su oni dali nemjerljiv doprinos. Značenje ustanka 6. i 9. god. n. e., je toliko veliko ne samo za Dezitijate, nego i uopće za ilirski etnički kompleks da se ovom periodu mora proporcionalno tome posvetiti odgovarajuća istraživačka pažnja. Ovaj rat je zbog toga bio razmatran u iznimno velikom opsegu, jer iz izvorne građe posvećene njemu praktično proizlazi i veći dio znanja koje imamo o Dezitijatima.

Izučavanje i prezentiranje zadate problematike imalo je tri cilja :

1. Prvi je sagledavanje fenomena dezitijatskog postojanja u dugom razvojnom periodu od prapovijesti, preko protohistorije do zaključno sa antičkom poviješću i to u njegoj cijelosti te rješavanje čitavog niza neriješenih i diskutabilnih pitanja, te otkrivanja novih činjenica, a posebno na temeljni zadatak.
2. Dovođenja toga cjelovitog prikaza o Dezitijatima u kontekste općeg kulturnog razvitka ilirskog etničkog kompleksa, odnosa sa drugim etničkim, kulturnim i narodnosnim pojavama u bližem i daljem susjedstvu, i rimskog provincijalnog ustroja.
3. Stvaranje jedne sublimirane sinteze o Dezitijatima koja bi bila i relativno solidna osnovu za buduća istraživanja fenomena postojanja dezitijatske narodnosne i političke zajednice u svim njenim segmentima. Tim bi se i «otvorila vrata» i ujedno olakšali budućim istraživačima rad i izučavanje dezitijatske zajednice.

Čitava koncepcija rada zasnovana je na interdisciplinarnom pristupu i sagledavanju pojedinih pitanja iz svih raspoloživih i dostupnih kutova promatranja, uz korištenje i metoda analogije i komparativnosti. Pored metoda povijesnog, arheološkog i filološkog istraživanja koje su se većinom koristile, nisu se zaobišle ni metode i rezultati drugih znanosti kao što su antropologija, sociologija, gospodarstvo, zemljopis, rudarstvo i metalurgija i drugo. To je podrazumijevalo pored analize djela antičkih pisaca u kojima se spominju Dezitijati ili prostor Gornje Bosne i lašvanskog porječja ili uopće središnje Bosne, i reviziju odgovarajućih epigrafskih nalaza i objavljenog arheološkog materijala i rad na još uvijek nepubliciranom materijalu. U okviru arheoloških istraživanja obavljen je i namjenski boravak na terenu («sunčane padine Sarajeva», Ilidža, Putovići kod Zenice, bjelašnički masiv, brezansko, vareško i kakanjsko područje). Između djela antičkih pisaca i prividno nijeme materijalne građe nalazi se epigrafska građa, koja u velikoj mjeri, iako to nije bila osnovna namjera njenog nastanka, može pomoći u rekonstruiranju dezitijatskog fenomena, većinom u rimsko doba, ali u pojedinim slučajevima i u onog autohtonog, ilirskog i predrimskog nasljeđa. Pored primarnog rada koji se zasniva na istraživanju i analizi dostupne izvorne građe, nije se mogla izbjeći ni revizija rezultata i ustaljenih zaključaka donesenih dosadašnjim znanstvenim istraživanjima.

U radu se primijenio i vrlo složen i svestran metodološki postupak, koji se zasniva ne samo na klasičnoj obradi podataka (poglavito iz pisane građe), nego i na otkrivanju potisnutih, skrivenih značenja unutar svakog od prezentiranih podataka i izvorne građe koju su koristili tvorci nama poznate izvorne građe (bez obzira kakvog karaktera ona bila) za njeno kreiranje. Tako bi se došlo do informacijskog niza koji je proizveo naše izvore i samim tim se bolje osvijetlile i shvatile značajke pojedinih povijesnih i općih kulturnih procesa. Dobar dio metodološkog postupka je bio posvećen detaljnoj analizi svakog pojedinačnog segmenta izvorne građe, posebnog onog iz djela antičkih pisaca, čime se nastojalo odgovoriti na pitanje zašto, na koji način i uslijed čega se određeni podatak ili izvorna činjenica spominje, navodi ili pojavljuje u izvornoj građi. Uslijed toga je određena pažnja bila posvećena i izučavanju izvorne pojave ne samo kao prezentirane slike, nego i uzroka zašto se ona pojavljuje kao takva prezentirana slika. Ustvari nastojalo se što je u moguće većoj mjeri rekonstruirati uzročno-posljedičnu vezu koja je bila temelj i protohistorijskog i antičkog razvitka populacija Gornje Bosne i lašvanskog porječja. U okviru ovih složenih i «dubinskih» istraživačkih postupaka nastojao se i razumjeti način mišljenja i shvaćanja tvoraca izvorne građe, njihovih motiva, ideja, intencija, potreba i ciljeva koje su ih vodile ka kreiranju izvorne građe ali i sagledati proces njenog nastanka i korištenja kroz razdoblja u kojima je ona postojala. U analizi izvorne građe je pokušavano i da se riješi pitanje njene

naknadne korumpiranosti, oštećenosti i izlizanosti kako bi se rekonstruirao njen originalni oblik i funkcija. Samo na ovakav način je bilo moguće je razlučiti i pročitati izvornu građu i dobiti što je moguće točniju rekonstrukciju određenog povijesnog procesa.

Dostupni podaci iz izvorne građe su se promatrali u svojoj cijelosti, u potpunosti uklopljeni ne samo u kontekst i smisao cjelokupnog teksta i povijesnog i kulturnog procesa čiji sastavni dio čine, nego ujedno i u opći povijesni i kulturni proces i tok razvitka koji je poznat iz druge izvorne građe. Poseban metodološki postupak u radu, predstavlja utvrđivanje i rekonstruiranje samoga smisla i konteksta teksta pisane izvorne građe, ali i konteksta pronalaska i položaja materijalne građe (i unutra nje međusobnog odnosa različitih materijalnih elemenata). To je podrazumijevalo i odgonetanje načina razmišljanja i piščevog shvaćanja tematike koju je prezentirao, a tvorca materijalne građe ideje vodilje u stvaranju. Uostalom sva izvorna građa je primarno djelo ljudskog stvaranja, djelovanja i korištenja pa se kao takva mora i promatrati, uz sve slabosti i kvalitete koje kao takav rezultat ljudskog djelovanja sadrži i prezentira. I upravo na primjeru odnosa prema ratu od 6. do 9. god. n. e. , koji predstavlja gravitacionu os čitavog djela se jasno moglo vidjeti kako moderna situacija utiče na iskrivljavanja u rekonstruiranju povijesnog procesa u kontekstu njegovog općeg sagledavanja, o čemu će u dijelu teksta posvećenom ustanku 6-9 god. n. e., biti znatno više riječi. Uostalom rekonstruiranje ljudske prošlosti je kod svakog istraživača uvijek determinirano sa dvije koordinate;

- a) stanje građe, odnosno uvjetima u kojima je djelovao tvorac građe
- b) mogućnosti samoga istraživača, koje su osim njegovom osobom uvjetovane i okolnostima u kojima djeluje.

Struktura i unutarnja podjela rada zasnovana je primarno na tematskom, pa tek onda na kronološkom načelu;

1. U prvom dijelu se nalaze poglavlja koja daju okvir koji uobličuje čitavu tematiku i koja bi pored prezentiranja povijesti dosadašnjih istraživanja i pregleda izvorne građe definirala i zemljopisnu, kronološku, kulturnu, etničku i narodnosnu poziciju Dezitijata.
2. Drugi dio je glavni, najopsežniji, najsadržajniji dio čitavog rada U glavnom dijelu rada se predstavlja podrijetlo Dezitijata, njihov društveni i politički razvitak u protohistorijskom razdoblju, ulazak u okvire Rimske države, učešće i uloga Dezitijata u ustanku od 6 do 9 god. n. e., status dezitijatske *civitas*, romanizacija i razvitak municipalnog ustroja do svršetka antičkog perioda.
3. U trećem dijelu se pored antropoloških istraživanja analizira i materijalna kultura čiji su tvorci Dezitijati u toku i protohistorije i antike.

4. U četvrtom dijelu se razmatra duhovna kultura i društveni i gospodarski sustav Gornje Bosne dok su njom dominirali Dežitijati.
5. U petom djelu su izloženi hrestomatija, dežitijatski imenik, lista toponima, lista arheoloških lokaliteta, kronološka tablica i dva supplementuma.

DEZITIJATI
TOM PRVI

DAESITIATES
VOLVMEN PRIMVM

O R I G I N E S

Terminološke i zemljopisne odrednice

«...cijela zemlja je još puna barbarskih plemena, čija divlja samostalnost nepravilno obilježava nesigurnu granicu između kršćanske i muhamedanske vlasti»

Edvard Gibon o zemljama nekadašnjeg Ilirika, 1996, 8

Terminološke odrednice

Zajednice iz kojih su se Dezitijati kao narodnosni fenomen formirali i sastojali i politička jedinica koja ga je reprezentirala prošle su kroz dugotrajni svestrani razvitak. Kao specifična pojava na dijelu središnje Bosne, Dezitijati su bili produkt nesumnjivo dugačkog procesa etno-¹ i politijogeneze², koji se odvijao kroz čitav niz različitih faza i dostignutih razina razvitka. Zbog toga je s njima potrebno uskladiti i terminološke odrednice kojima će se one jednoznačno imenovati kad se bude objašnjavao stupanj razvitka u kome su se Dezitijati, tj. njihovi neposredni prethodnici i njihovi nasljednici nalazili u određenim periodima.

Termine kojima identificiramo stanovništvo koje je sudjelovalo u pojedinim fazama etno- i politijogeneze Dezitijata precizirali smo i sistematizirali ovako :

I. Nositelji srednjobosanske kulturne grupe (SBKG)

Za prva razdoblja starijeg razvojnog perioda, odnosno 1. fazu srednjobosanske kulturne grupe, kad su se odvijali pokreti nositelja žarnih polja, Egejska seoba i njima izazvane naknadne unutarnje ili vanjske migracije (XII-X. st. p. n. e.),

II. Protodezitijatske zajednice.

¹ Etnogenetski proces svake zajednice na zapadnom Balkanu se može pratiti i preko već definiranih načela koja je donio Alojz Benac (1964 B). O etnogenetskim pitanjima zapadnog Balkana u predslavensko doba v. Suić, 1958; Isto, 1965; Isto, 1966; i članak Suić, 1995 koji se odnosi i na neke opće elemente procesa etnogeneze na ovom prostoru.

² Izrazom politija (Πολιτεία) se u radu se podrazumijeva zajednica koja je izgradila vlastiti sustav upravljanja samom sobom (s funkcionalnim institucijama). Politijogeneza je proces nastajanja takve zajednice. Miroslava Mirković (2002, 21) upotrebljava za isto izraz → „и заједница, оних који су организовани као политеје, тј. имају државу и организовано политичко деловање.”

Za kasnija stoljeća starijeg razvojnog perioda SBKG (X-VIII. st. p. n. e.), kad nastupa vrijeme stabilizacije i teritorijalizacije na prostorima Gornje i većeg dijela središnje Bosne, i kad se jasnije ocrtava populacija koja se veže i identificira s određenim prostorom, «svijetom» i specifičnim načinom življenja za nju se koristi termin protodezitijatske zajednice

III. Dezitijatske zajednice i Pradezitijati

Od početka mlađeg razvojnog perioda SBKG, odnosno 2. faze i tijekom 3-6. faze gornjobosanske zajednice su produbljivanjem svoga razvitka prešle na napredniju razinu unutarnjeg strukturiranja koji je vodio ka izgradnji politije. Iz takvog sustava kulturno i narodnosno srodnih dezitijatskih zajednica oblikuje se i osnova iz koje će u narednom protohistorijskom periodu proisteći narod i politička jedinica na čije dezitijatsko ime nailazimo u povijesnim vrelima. Možda bi se faza 6 (350-300. god. p. n. e.), odnosno bar njen razvitak na prostorima Gornje Bosne, mogao smatrati i pradezitijatskim.

IV. Dezitijati

Termin Dezitijati koristimo samo kada se govori o cjelovitom narodu sa političkom jedinicom koja se može nalaziti u formi ustroja autohtonog političkog entiteta i peregrinske *civitas* unutar Rimskog imperija. Jedino se u periodu postojanja ovog protohistorijskog i povijesnog fenomena koji teče od kraja IV. st. p. n. e., i početaka III. st. p. n. e. do kraja II. i početka III. st. n. e., pod samim pojmom Dezitijati može adekvatno određivati unutarnji narodnosni i politički sadržaj prostora Gornje Bosne.³

V. Provincijalno stanovništvo

Nakon opće dodjele rimskog građanstva svome slobodnom stanovništvu, i u Gornjoj Bosni može se primjenjivati naziv «rimsko provincijalno stanovništvo», za razliku od stranih elemenata koji pristižu seobom naroda. Pojam «rimsko provincijalno stanovništvo» koristi se za period od početka III. do početka VII st. n. e.

Zbog velike terminološke raznolikosti, kao zbirni termin, u slučajevima kada je to neophodno, koristiti ćemo se izrazom «dezitijatska narodnosna zajednica».

Posebna teškoća u pojmovnim određenjima vezana je za problematiku društvenog i političkog razvitka. Sa zanemarljivim i fragmentiranim literarnim i epigrafskim podacima iz pisanih vrela koji bi jedini mogli pružiti pojmove kojima bismo se služili u objašnjavanju ovog

³ Proces nastanka dezitijatskog naroda i njegovog političkog entiteta bit će detaljnije analiziran i objašnjen (uključujući i razloge za predloženo datiranje) u odgovarajućem poglavlju.

segmenta dezitijatskog života, prisiljeni smo se kao tehničkim terminom poslužiti određenim pojmovima već ustaljenim u literaturi ili prvi put prezentiranim.

Definiranje terminologije i njenu upotrebu u konkretnim situacijama prilično otežava i izvorna građa, posebno literarna. Najizrazitije se to očituje na primjeru delmatskog imena u literarnim vrelima. Teško je razlučivati kad se ovaj izraz odnosi na konkretni narod, kad je riječ o stanovništvu provincije, a kad je u neki drugačiji sadržaj.⁴ Drugi bitan činilac koji je otežavao rekonstrukciju u izvornim oblicima bio je sam naš jezik, jer su se u njemu već prilično ustalili neki nazivi koji nisu odgovarali originalima. Ne upotrijebiti ih, vjerojatno bi dodatno doprinosilo zabuni. Najbolji primjer je upravo dezitijatsko ime, koje je izvorno zvučalo približno kao «Dajsitiates»

Kad spominjemo zaseban ilirski narod koristimo se oblikom Delmati, dok se za stanovnike provincije upotrebljavamo izraz Dalmatinci. Panonci su pripadnici autohtonog pučanstva u panonskoj ravnici ali i stanovnici dijela panonskog bazena pod rimskom vlašću bez obzira na njihovu etničku pripadnost. Uz prilagođene oblike antičkih vlastitih imena nastojimo prezentirati i njihov izvorni oblik bar na jednome mjestu u tekstu. Grčke termine donosimo u latiničkoj transkripciji.

Zemljopisne odrednice

Danas na zapadnom Balkanu, u oblastima kuda se prostirao ustanak postoji više malih vrlo srodnih, skoro do stupnja identičnosti, zajednica i naroda, međusobno suprotstavljenih i zaplašenih jedni drugima. I situacija nije nimalo drugačija u odnosu na vrijeme kada je svoje kapitalno djelo pisao Edvard Gibon. Previše straha, previše podjela, previše granica, a premalo povjerenja, saradnje i sloge, a neprijatelja suviše, ... kakav neodoljiv podsjetnik na stanje prije dva tisućljeća.

U životima ljudi neraskidivo je isprepletena i izdaja i čast, nasilje i milost, prezir i poštovanje, razum i glupost, afekt i proračunatost, poštenje i prijevara, inat i popustljivost, prkos i poniženje, dosljednost i konvertirstvo. Tako je bilo i prije 2000 godina, tako je i danas. Od ljudi koji žive po šumama i gorama nešto drugo se i ne može očekivati.

⁴ Raspravu o ovom pitanju v. kod Bojanovski, 1988, 37; Zaninović, 1994, 45; Isto, 1999 215; Da Plinije Stariji nije u opisu naroda zapadnog Balkana izričito spomenuo Delmate i odvojio ovo ime od drugih naroda, isto sastavnica provincije Dalmacije, konfuzija u svezi s tim etnonimom i njegovim korištenjem kod antičkih pisaca bi bila još veća.

Znači geomorfološki uvjeti imaju veliki utjecaj na povijesni proces te na razvitak mentaliteta i osobnosti konkretnog pučanstva,⁵ te su se pod tim okolnostima nužno morale oblikovati i dezitijatske zajednice protohistorije i antike.

Središte povijesnog i kulturnog pulsiranja dezitijatske narodnosne zajednice obuhvaćalo je one dijelove središnje Bosne i sarajevskog područja čija se težišnica nalazila na širem prostoru gornjeg toka rijeka Bosne.⁶ Radi distinkcije prema drugim dijelovima Bosne, posebno zemljopisno šire shvaćenom pojmu središnja Bosna i ostatku sarajevsko-romanijske regije, ovaj pojas se u povijesnoj znanosti, zbog iznimne uloge koju je imao u razvitku srednjovjekovne bosanske države, naziva Gornjom Bosnom.⁷ Srednjobosanska kulturna grupa se protezala Gornjom Bosnom i područjem prave središnje Bosne i to lašvanskim porječjem (pod kojim se u ovom radu primarno smatra travničko područje) i Skopljanskom udolinom.

Gornjobosanski prostor se lepezasto i simetrično pruža duž pritoka gornjeg toka rijeke Bosne sa desne strane; Ljubinje, Misoče, Stavnje, Trstionice i Ribnice prema istoku, dok preko Miljacke i dijela toka Željeznice, rijeka koje su i prve veće pritoke Bosne, ulazi u sarajevsko područje. Sa lijeve strane u Bosnu se ulijevaju dvije vrlo značajne rijeke: Lepenica sa Fojničkom rijekom, i nešto južnije od Zenice, rijeka Lašva. U ovako definiranim zemljopisnim uvjetima cijela sarajevsko-zenička kotlina je sastavni dio Gornje Bosne. Lašva je sa svojim porječjem opet posebna oblast preko koje se Gornja Bosna povezuje sa sjeverozapadnim i zapadnim pravcima. Najvažnija pritoka Lašve je rijeka Bila koja u Lašvu utječe sa sjevera iz pravca istočnih padina Vlašića. Pored rijeka, ovo područje je prepuno rječica, malih potoka, vrela, tako da uopće ne oskudijeva u vodi.

Na istoku se Gornja Bosna pruža do prvih obronaka Romanijskog platoa, dok je sa sjeveroistoka omeđuje šumovita planina Zvijezda (1349 m.). Između Romanije i Zvijezde nalazi se planinski pojas koji čine Crni Vrh (1498 m.), Bukovik (1534 m.), sarajevski Ozren (1453 m.) i Čemerska planina. Protežući se sjeverno od Sarajeva, u njegovoj neposrednoj blizini, ovaj planinski pojas ustvari odvaja sarajevsko područje od porječja Krivaje. Dvije rijeke uokviruju ovo područje sa sjeveroistoka, donji tok Bioštica i cijeli tok Krivaje, desne pritoke Bosne. Južno od donjeg i srednjeg toka Krivaje pa prema rijeci Bosni pružaju se planina

⁵ O geomorfološkim i zemljopisnim karakteristikama ilirskih zemalja, v. Wilkes, 2001, 27-41

⁶ O definiranju dezitijatskog prostora v. poglavlje «Teritorijalni okvir».

⁷ Gornja Bosna zauzima prostor (stanje iz 1990. god.) područja općina grada Sarajeva (bez Pala), Ilijaš, Hadžići, Breza, Vareš, Kakanj, Visoko, Kiseljak, Fojnica, Kreševo te Zenica, i dijelove općina Busovača, Trnovo, Olovo. Sa zeničkim područjem (koje obuhvaća zeničku kotlinu i dijelove Busovače koji naginju prema rijeci Bosni) Gornja Bosna obuhvaća i zonu gornjeg toka Lašve, odnosno njeno ušće u rijeku Bosnu.

Greben (1290 m.), Ravan planina (1367 m.) i Tvrtkovac (1305 m.), Sarajevsko područje je na jugu omeđeno visokim Bjelašničkim masivom (Trebević 1629 m.; Igman 1647 m.; Bjelašnica 2067 m.; i ako su udaljenije, i Visočicom 1974 m., Jahorinom 1910 m. i Treskavicom 2086 m.). Između Bjelašničkog masiva i Bitovnje se nalazi planina Ivan s svojim prijevojem Ivan-Sedlo, jednim od glavnih prolaza koji povezuje jadransko-mediteransko područje s bosanskom unutrašnjošću, i u nastavku srednjim Podunavljem. Sa zapada Gornja Bosna je obrubljena sa planinom Bitovnjom (1700 m.) i Vranicom (2110 m.), a lašvansko porječje prijevojem i planinom Komar (1510 m.). Sjeverno i sjeverozapadno lašvansko porječje omeđuje veliki masiv Vlašića, iznimno stočarsko područje koje je po toj djelatnosti poznato i danas. Sve spomenute planine su izrazito snježne, hladne, izrazito šumovite ili sa obilnim pašnjacima. Na pojedinim planinama snijeg se zna zadržati i preko cijele godine, zbog čega je npr., Bjelašnica i dobila svoje ime. Kroz Bjelašnički masiv se protežu i kotline i prolazi kao što su Šabička udolina i doline rijeka Željeznice i Rakitnice. Čak i ravnije oblasti Gornje Bosne i lašvanskog porječja su duže prekrivene snježnim pokrivačem, a zime znaju biti prilično hladne. Ide li se u jesen dolinom rijeke Bosne od sjevera prema jugu, na prvi snijeg se i danas nailazi tek na Vranduku i na masivima koji sa sjevera obrubljaju prostor Gornje Bosne. Drugi prolaz prema sjeveru (konkretno ka širem tuzlanskom području), onaj preko Karaule pokriven je snijegom i ledom još ranije, tako da je dobar dio godine teško prohodan. Pored toga i magle u dolinama, kotlinama, usjecima, na poljima i drugim ravnijim platoima su u hladnome razdoblju vrlo česte i otežavaju kretanje i komunikaciju, pa se može reći da na neki način djeluju i na mentalitet i psihičko stanje stanovništva.

Sljedeća središnjebosanska oblast je Skopljanska udolina, ustvari sliv gornjeg toka rijeke Vrbasa od Makljena i Gornje Rame sve do jajačkog područja. Uokvirena je sa zapada planinom Raduša (1956 m.) i Kupreškim platoom, a sa istoka planinom Vranicom i prijevojem Komar.

Iako su Gornja Bosna i lašvansko porječje i danas relativno bogati šumom, posebno njihovi planinski predjeli, ipak je završetkom stare i početkom nove ere šume bilo znatno više. Ostale geomorfološke odlike su više-manje nepromijenjene. Središnjebosanske oblasti pružaju u odnosu na druge bosanske dinarske oblasti i veće mogućnosti za bavljenje zemljoradnjom u dolinama rijeka i na širim plodnim poljima, kao što su npr. sarajevsko i visočko polje, zenička kotlina, porječje Lašve i posebno Skopljanska udolina. Stoga bi populacije koje su naseljavale ove prostore morale iskazivati i više sjedilačkih osobina nego druge bosanske zajednice, što je karakteristika koja je primjetna još od neolitičke butmirske kulture. Spomenute oblasti osim izrazitog šumskog bogatstva obiluju i rudama (željezo,

ugljen, cink, olovo, barit, krom, zlato i srebro, dva posljednja već su iscrpljena), kao i mineralnim vrelima. Samo u blizini današnjeg Kaknja postoje i danas topla vrela, koja protohistorijski i antički stanovnici sigurno nisu previdjeli. Ispod planina izvire i druga mineralna vrela, od kojih je najpoznatije ono u Kiseljaku, dok se u sarajevskom naselju Ilidža nalazi sumporno vrelo, iskorištavano još u najranijim vremenima.

U odnosu na današnje stanje, fauna je nešto izmijenjena pa su tako nestali tur, jelen, kozorog, dabar, ne samo u Gornjoj Bosni, nego i na cjelokupnom prostoru današnje Bosne i Hercegovine. I tada, kao i danas su vukovi i medvjedi davali osnovni pečat svijetu faune iz reda zvijeri, i oni su vjerojatno nanosili štetu stočarstvu domorodačkih zajednica. Rijeke su bile bogate ribom, kao što su i danas pojedine čiste rijeke poput Rakitnice. Životinjski svijet je bio vrlo bogat, tako da su dežitijatske zajednice mogle i u lovu naći dovoljno hrane.

U porječju gornje Bosne, zemljište danas pripada uglavnom tipu pepeljuše i smeđeg degradiranog dubokog tla, te se samo na zapadnim dijelovima nalaze i smeđa kisela/smeđa degradirana/ smeđa beskarbonatna tla na krečnjacima i dolomitima te na istočnim dijelovima smeđa kisela/degradirana tla/ planinske crnice na krečnjacima. Vjerojatno je slična situacija po tipu zemljišta bila i prije dva do tri tisućljeća. Ovakva kvaliteta i plodnost zemljišta je omogućavala relativno razvijenu zemljoradnju i vrtlarstvo koja je omogućavala dobivanje dovoljno sredstava za dostojno življenje, ali ne i za izvoz, posebno imajući u vidu tehnološke mogućnosti prapovijesnih, protohistorijskih i antičkih stanovnika Gornje Bosne. Karakteristike zemljišta su pružale mogućnost da stočarstvo bude ta grana koja je mogla ostvarivati prehrambene viškove.

Identifikacija povijesnih Dezitijata sa nosiocima srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba

Sudbina Dezitijata je u ostacima materijalne kulture, odnosno sačuvanoj arheološkoj građi, nesumnjivo vezana sa onim autohtonim željeznodobnim kulturnim razvitkom koji je poznat pod nazivom srednjobosanska kulturna grupa. Jedno vrijeme, skoro sve do sredine 60.-tih godina prošlog stoljeća, pojedini istraživači su nastupali sa tezom da su Dezitijati, a ne Autarijati bili nositelji glasinačke kulture.¹ Ipak su pronalasci natpisa, na kojima se nalazi spomenuto dezitijatsko ime ili se može naslutiti jasna prisutnost dezitijatskog narodnosnog elementa, u okolici današnje Breze, te sustavna arheološka istraživanja na prostorima zapadnih dijelova Srbije, sjeverne Crne Gore i dijelova Kosova konačno utvrdili autarijatsku pripadnost glasinačkoj kulturi (i to njenoj sjevernoj varijanti) a Dezitijate više pomjerali ka zapadnom pravcu uključivši ih u okvire razvitka srednjobosanske kulturne grupe.² Stajalište o pripadnosti Dezitijatske narodnosne zajednice srednjobosanskoj kulturnoj grupi zastupaju i promoviraju i kapitalno djelo B. Čovića „Od Butmira do Ilira“, te sintetička djela „Prahistorija Jugoslavenskih zemalja-željezno doba Tom V“, i „Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine“.³ Jedino se kod I.Bojanovskog (1988, 143), nalazi teza da su «...Desitijati kao civitas naslanjali, pa čak i

¹ O tome v. Mesihović, Autarijati, 2007, poglavlje «Identifikacija povijesnih Autarijata sa nosiocima glasinačke kulture starijeg željeznog doba».

Općenito o pitanju identificiranja kulturnih grupa sa određenim etničkim kompleksom, narodom, jezikom ili politijom vid. Jones, 1998; Mallory, 2006, 211 - 218

² Za detaljniju raspravu o pitanju detekcije određenih željeznodobnih materijalnih kultura na ilirskom području sa narodnosnim zajednicama Autarijata i Dezitijata v. Mesihović, Autarijati, 2007, 11-16

Najbitniji elementi arheološkog materijala na osnovi koji se može najpreciznije vršiti izvjesna etnička, narodnosna, politička i religiozna determinacija nosilaca određenog općeg kulturnog stvaranja su: a) Način ili tip sahranjivanja, b) Statusni simboli, c) Umjetnički izraz, d) Komunikacije, putovi, e) Zatvorenost ili otvorenost određene zajednice u odnosu na zemljopisne uvjete.

³ Čović, 1976, 187-188; 193; Čović, 1987, 528; Benac, 1987, 797-798; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 164; Inače o srednjobosanskoj kulturnoj grupi v. Čović, 1976; Isto, 1987; A; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 24-25; 153-164; podatke o prapovijesnim i protohistorijskim nalazištima koji pripadaju spomenutom kulturnom fenomenu v. Čović, 1965,

nastavljali na Autarijate... ».⁴ Stajalište I. Bojanovskog potpuno zanemaruje postojanje dviju različitih kulturnih fenomena, srednjobosanske kulturne grupe i glasinačke kulture željeznog doba, koje postoje i razvijaju se paralelno sve do kraja IV i početka III st. p. n. e., sa jasnim razgraničenjem na istoku sarajevskog područja. To znači da su u starijem željeznom dobu postojale dvije različite narodnosne i kulturne zajednice koje su bile susjedi stoljećima, a ne da su nositelji glasinačke kulture bili Autarijati a onda da bi se u mlađem željeznom dobu pojavili njihovi nasljednici Dezitijati.⁵ Željeznodobni materijal i opći kulturni život između ove dvije grupe jasno pokazuju njihov paralelni razvitak za vrijeme starijeg željeznog doba. I iako znatno manje brojan u odnosu na «glasinački», i materijal «srednjobosanske» provenijencije pokazuje samobitnost koja proističe iz razvitka zajednica koje su imale kontinuirani razvitak od kasnog brončanog doba pa sve do pojave Rimljana na skoro istom prostoru, uključujući i Gornju Bosnu, središnju i nedvosmisleno dezitijatsku oblast.⁶

Iako je moguće da se određena ilirska željeznodobna kulturna grupa primarno veže i za jednu narodnosno-političku cjelinu, isto tako je i moguće da su istovrsna kulturna grupa i njen kontinuirani protohistorijski razvitak sadržavali u sebi i više narodnosno-političkih jedinica. Tako je npr. u okviru glasinačke kulture dokazano istovremeno postojanje više narodnosno-političkih zajednica. Samim tim se ne bi smjelo apriori, bez detaljnije i studioznije analize i kompleksnog metodološkog i istraživačkog pristupa kompletno područje na kome se razvija srednjobosanska kulturna grupa pripisivati samo dezitijatskoj narodnosnoj zajednici, odnosno njenim sastavnicama prije njihovog

⁴ Po njemu su se Dezitijati kao «...etnos formirali nakon seobe Autarijata na istok...»

⁵ Na ilirskom području latensko doba započinje tek sa drugom polovinom IV. st. p. n. e., i ono je direktno vezano sa pojavom i prodorom Kelta i sve dotad uz utjecaje grčke kulture održavale su se tradicije starije halštatske epohe na pojedinim prostorima sve do početka III. st. p. n. e.

⁶ Potrebno je naglasiti i da veze između nosilaca glasinačke kulture starijeg željeznog doba i srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba, iako su bili neposredni susjedi, izuzev u ranim željeznodobnim razdobljima nisu bile baš intenzivne i u onom obliku kao npr. sa drugim kulturnim grupama i narodnosnim zajednicama (srednjodalmatinskom i grupom Donja Dolina-Sanski Most). O tim vezama v. Mesihović, Autarijati, 2007, 99 - 101; I pored niza nedoumica i Središnje bosansko-dalmatinski kompleks je nesumnjivo predstavljao dio šire ilirske etnokulturne zajednice. Ovaj kompleks je baštiniio određene specifičnosti i zato bi ga mogli terminološki odrediti kao «zapadnu ilirsku komponentu», u prvom redu kako bi se označila njegova distinkcija u odnosu na drugi veliki ilirski kompleks Glasinac-Mati, koji bismo u tom slučaju mogli terminološki odrediti kao «istočnu ilirsku varijantu (komponentu)», i na Panone koji bi predstavljali «sjevernoilirsku varijantu (komponentu)».

ujedinjena u dezitijatsku narodnosnu i političku jedinicu. Iako ne bi trebalo ni isključiti mogućnost potpune identifikacije Dezitijata sa kulturnim razvitkom ne samo Gornje Bosne, nego i kompletne središnje Bosne (uključujući i -vjerojatno- lašvansko porječje i – manje vjerojatno-Skopljansku udolinu). Po Čovićевой pretpostavci «...pretežan dio plemena koja su bila nosioci srednjobosanske grupe željeznog doba ušao (je op. a.) u tu (dezitijatsku op. a.) zajednicu, dok su se neki drugi, periferni dijelovi mogli konstituisati u druge, manje, Desitijatima susjedne zajednice».⁷ Po Z. Mariću⇒ «S Desitiatima bi se mogla dovesti u vezu srednjobosanska kulturna skupina koja se tijekom kasnog brončanog doba i željeznog doba prostirala u krajevima oko gornjih (djelimično i srednjih) tokova rijeka Vrbasa i Bosne, te u porječju Lašve, mada bi nositelji te kulturne skupine, uz Desitiate, mogla biti i neka druga susjedna plemena».⁸

Problem Parthena

U pitanje topografije epihorskih predrimskih naroda na teritoriju zapadnog i središnjeg Balkana posebno mjesto zauzima problem Parthena, odnosno područja njihovog rasprostiranja. Posebno on dolazi do izražaja kada se ima u vidu da na širem zapadno i središnje balkanskom prostoru nailazimo na dvije zajednice koje nose isto «parthensko» ime. U «*NH*» Plinija Starijeg se tako sreću dvije zajednice Parthena, jedna u naronitanskom konventu provincije Dalmacije (III, 143) i druga južno od Lissusa na teritoriji provincije Makedonije (III, 145).⁹ Južni¹⁰ Partheni su u povijesti za razliku od svojih sjevernih imenjaka ostali prisutniji, najviše zahvaljujući ulozi koju su igrali u svezi svih događanja koja su pratila Ilirsku državu dinastije Agronida u drugoj polovini III st. p. n. e., i u prvoj polovini II st. p. n. e., ali njihova povijesna uloga nikada nije u bitnijoj mjeri imala utjecaja na središnje- i istočno bosansko područje u mlađem željeznom dobu i neposredno pred rimsku konačnu pacifikaciju navedenih prostora. Suprotno od južnih, sjeverni Partheni su sudeći po pisanim vrelima i epigrafskim spomenicima¹¹ ali i eventualnim lingvističkim reliktima koji su ostali sačuvani u toponimiji i hidronimiji jugoistočne Bosne imali znatnije

⁷ Čović, 1987, 528

⁸ Marić, 2000, 120

⁹ O eventualnim vezama sjevernih i južnih Parthena, njihovom podrijetlu i daljem prapovijesnom i protohistorijskom razvitku i posebno odnosu prema v. Mesihović, Autarijati, 2007

¹⁰ Radi boljeg snalaženja u radu se koristi distinkcija južni i sjeverni Partheni (koja u izvornoj građi nije osvjedočena) samo kao *terminus tehnicus*.

¹¹ *CIL* III, 8353 iz Mačkata i *CIL* III, 14613 iz Bioske (okolina Užica)

veze sa bosanskim prostorom.¹² Na osnovu konteksta teksta Plinija Starijeg moglo bi se pretpostaviti da sjeverni Partheni naseljavaju krajnji istok ne samo provincije Dalmacije, nego i naronitanskog konventa. Potvrdu smještaja sjevernih Parthena na istočnu granicu pruža i Apijanova Ilirika¹³ jer se Partheni (kod Apijana u formi Περθηνηῶται) navode kao narod pokoren od strane Oktavijana u istom dijelu sa Ozuaeima (kod Apijana u formi Ὀζυαῖοι) koje slučajno ili ne i Plinije Starije spominje neposredno pred sjevernim Parthenima kada nabraja epihorske narode za koje ne navodi broj dekurija.¹⁴ Ako se ovim podacima dodaju i već navedeni epigrafski spomenici onda bismo mogli da za kraj I. st. p. n. e. i I. st. n. e. (posebno njegovu prvu polovinu) sjeverne Parthene okvirno lociramo u najistočniji dio provincije Dalmacije i to onaj koji je iz pravca gornjeg i srednjeg Podrinja i Polimlja gravitirao prema zapadnoj Moravi. Po tome bi sjeverni Partheni naseljavali dijelove prostora koje je nekada zahvaćala autarijatska matična teritorija. Pošto i za sjeverne i za južne Parthene pouzdano znamo da su po svojoj etničkoj pripadnosti bili Iliri, mogli bismo pretpostaviti da su u formiranju sjevernih Parthena na koje nailazimo u periodu sredina I st. p. n. e.-sredina I st. n. e. presudno učestvovala u toku mlađeg željeznog doba (preciznije od 310. god. p. n. e., kada je srušen autarijatski politički entitet, a jedan, i to brojčano značajan, dio Autarijata raspršen), i postautarijatske zajednice. Odnosno one autarijatske skupine nosilaca glasilačke kulture starijeg željeznog doba (možda u obliku određenih plemena ili «plemena», bratstava ili bratstva, roda ili rodova ili samostalnih izoliranih skupina) koje su ostale na svojoj teritoriji nakon sloma iz 310 god. p. n. e. Tako bi sjeverni Partheni predstavljali jedan od mlađe-željeznodobnih surogata nekadašnje autarijatske narodnosne zajednice. Na osnovi Apijana,¹⁵ sjeverni Partheni bi bili upokoreni od strane Rimljana za vrijeme Oktavijana (najvjerojatnije za kampanje 35-33 god. p. n. e.), a konačno pacificirani (iako za takvu tvrdnju nedostaju pisani podaci) tek sa svršetkom ustanka 6-9. god. n. e. Nakon svršetka ustanka sjeverni Partheni su se prvo bespovratno našli uklopljeni u rimsku provincijalnu političku strukturu zasnovanu na ustroju peregrinskih *civitates*, zatim postupno (i sa svojim tradicionalnim nasljeđem) apsorbirani u širu ekumenu antičke kulture i na kraju asimilirani u složeni organizam Rimskog naroda, uostalom kao i ostali njima susjedni autohtoni narodi.

¹² O tome v. Mesihović, Autarijati, 2007, 114

¹³ *App. Ill.* 16

¹⁴ *Plin. NH* III, 143

¹⁵ *App. Ill.* 16

Po svemu sudeći istočna granica provincije Dalmacije je slijedila i neke zatečene crte «etničkog» razgraničenja koje su postojale na središnje-balkanskom prostoru među ilirskim i tračkim narodima i keltskim Skordiscima i Mezima. Pošto je rimska politička praksa uspostave uprave i administrativno-teritorijalnog uređenja u provincijama više-manje slijedila određene šablone i zatečene, bar u osnovnim crtama, konture predrimskog ustroja normalno bi bilo očekivati da su isti princip primijenili i na razgraničenje provincija na etnički šarolikom središnjem Balkanu na kojem su živjeli sjeverni Partheni.¹⁶ U tom slučaju bi u provinciju Dalmaciju ušle one peregrinske *civitates* koje su pokazivale (ili imale) određene veze sa zapadnobalkanskim prostorom, tj. najvjerojatnije u najvećem broju slučajeva *civitates* koje su po svojim osobnostima gravitirale dinarskom pojasu, odnosno istočnoj i zapadnoj ilirskim komponentama.

Problem Pirusta

Vrlo delikatno pitanje u topografiji autohtonih naroda i političkih zajednica u predrimsko i ranocarsko razdoblju predstavlja pitanje Pirusta, jedne prepoznatljive narodnosno-političke zajednice koja je postojala za vrijeme ustanka 6-9. god. n. e., i kojoj je uz Dezitijate bio poimenično priznat status najgorčnijeg protivnika protu-ustaničkim snagama koje su od ljeta 9. god. n. e., nastupale u posljednjoj fazi rata.

U djelima antičkih pisaca Pirusti se spominju kod Cezara (...*Pirustae*...), Livija (...*Dassaretiorum Pirustas*...), Strabona (...*Πειροῦστοι*...), Veleja Paterkula (...*Perustae et Desidiates Delmatae*...) i Klaudija Ptolemeja (...*Piroustai*...)¹⁷ Kao što se može primijetiti ime Pirusta se u ovim vrelima pojavljuje u dva oblika, odnosno sa samoglasnicima *i* (znatno češće) ili *e* u prvom slogu. Veliko pitanje je njihovo eventualno navođenje kod Apijana, Plinija Starijeg i Pomponija Mele, jer ako su i navedeni u njihovim djelima njihova imena su prezentirana u prilično korumpiranom obliku i to kod Apijana (u transkripciji na latinicu) kao *Pyrissaioi*, kod Plinija Starijeg kao *Pyraei*,¹⁸ i kod Pomponija Mele kao *Piraei*.¹⁹

¹⁶ v. Mesihović, Autarijati, 2007, 175 – 176 i fus. 501

¹⁷ *Caes. de bell. gall.* V, 1; *Liv.* XLV, 26, 13; *Strab. Geo.* VII, 5, 3; *Vell.* II, CXV, 4; *Ptol. Geo.* II, 16

¹⁸ *App. Ill.* 16; *Plin. NH* III, 144

I Bojanovski (1988, 32) sa priličnom rezervom iznosi ovu mogućnost.

¹⁹ *Pomp. Mela*, II, 49-50

Upadljivo je da oblik koji iznosi Pomponije Mela prilično sličan onome kod Plinija Starijeg, što bi navodilo na misao o mogućem korištenju iste ili slične izvorne građe i kod Plinija Starijeg i od Pomponija Mele za opis ilirskih zemalja (kod *Pomp. Mela*, II, 48-50), posebno jer su i drugi oblici narodnosnih imena i gradova koje spominju oba ova pisci isti (npr. Partheni, Taulanti), kao i spominjanje Ilira *proprie dictu*, koji se nalaze samo

S druge strane, ako ova navedena imena ne bi odražavala Piruste, postavlja se jasno pitanje zašto i Apijan, a posebno Plinije Stariji na prostorima krajnjeg jugoistoka Provincije spominje (bez obzira na vrijeme koje koristi) čitav niz naroda, od kojih su neki vrlo mali, ali ne i Piruste.²⁰ Pirusti su upravo sudeći po drugim vrelima, kao jak činilac postojali i par desetljeća i pred Oktavijanovu kampanju opisanu u Apijanovoj Ilirike, ali i stoljeće nakon rata 6-9. god. n. e., i bar pola stoljeća nakon nastanka popisa ilirskih provincija, čije je rezultate kao izvornu građu koristio Plinije Stariji.²¹ Uz sve izneseno Apijanovi *Pyrisaioi*, Melini *Piraei* i Plinijevi *Pyraei* se u kontekstu teksta pojavljuju upravo na onim mjestima gdje se navode ili opisuju narodi i zemlje koje se mogu locirati na istok Ilirika (kod Apijana i Pomponija Mele) ili koje se situiraju na njegovom jugoistoku (kod Plinija Starijeg), a to su upravo prostori gdje se traže i lociraju Pirusti.

Sudeći po podatku u Cezarovim «Galskim ratovima», po kojem su Pirusti napadali krajnje granične oblasti *provincije* Ilirik nad kojom je Cezar imao mandat, može se pretpostaviti da Pirusti nisu bili suviše udaljeni od obale i njenog neposrednog zaleđa u istočnoj Hercegovini i dijelovima Crne Gore i Albanije, na kojima se prostirala rimska vlast i Cezarov mandat.²² Da li je to značilo da Pirusti nisu bili naseljeni u današnjem zapadnom Sandžaku (Pljevlja i okolina), kako to sugerira natuknica u Arheološkom leksikonu BiH,²³ ili

u popisima ova dva pisca. Pošto je opis ilirskih zemalja koji nudi Pomponije Mela, mnogo sadržajno siromašniji u odnosu na Plinija Starijeg, moguće su dvije opcije, a to su da su njih dvojica koristila istu ili sličnu izvornu građu (što je vjerojatnije) ili da je Pomponije Mela koristio Plinija Starijeg.

²⁰ *Plin. NH* III, 144

²¹ Bojanovski, 1988, 92; 205; 211, fus. 50

Njihovo postojanje je evidentirano i u svezi sa preseljavanjem rudara u Dakiju. U zapadnu Transilvaniju i njena nalazišta zlata otišle su raditi čitave zajednice Ilira, pa je tako zabilježeno nekoliko zajednica, uključujući i *vicus Pirustarum* u okolici Alburnus Maior (Pašalić, 1975, 412; Zaninović, 1995, 113; Wilkes, 2001, 237).

²² *Caes. de bell. gall.* V, 1; Cezar je za vrijeme svoga prokonzulata u ilirskim oblastima boravio dva puta (*Caes. de bell. gall.* III, 7; V, 1), a drugi put on je boravio u Iliriji 54 god. p. n. e. poradi reguliranja prilika nastalih upadima Pirusta (po svjedočenju, ili bolje reći opravdavanju, samih Pirusta ti upadi su izvedeni bez zvaničnog odobrenja) u zone rimske uprave vladavine i protektorata u ilirskim područjima. Granice tog Cezarovog mandata nisu ulazile duboko u ilirsku kontinentalnu unutrašnjost i Pirusti su vjerojatno ugrožavali područje koje se nalazilo u priobalju i njegovom neposrednom zaleđu u istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji.

²³ Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 137; Po Alföldy (1965 A, 56-59) Pirusti se situiraju sjeverno od albanskih planina, u brdovitom području sjeverne Crne Gore. Inače o pitanju Pirusta sažet osvrt (sa predstavljanjem zaključaka po pitanju njihove lokalizacije u znanstvenoj literaturi) daju I. Bojanovski (1988,

su oni slično Skordiscima prodirali do rimskih posjeda na granici. Da su Pirusti bili naseljeni bliže obali govorilo bi i ime grada Perasta. Pirusti su držali u svome posjedu i rudnike srebra kod Lissusa (današnji Lješ).²⁴ Znači njihovi rudari bi odatle išli u Dakiju, a ne iz okoline Pljevalja. Sve ovo ukazuje da su Pirusti naseljavali dio današnje crnogorske i sjeverno-albanske obale, južno i istočno od Dokleata.

Po Veleju i Pirusti su, uz Dezitijate poimenično navedeni kao jedan od naroda koji su u ustanku 6-9 god. n. e., dovedeni do istrebljenja, ali njegovo izlaganje ne daje direktno nikakvu specifikaciju gdje su to Pirusti živjeli. Sudeći po Velejevom opisu zemlje Pirusta, oni su živjeli u od prirode u prilično teško pristupačnim planinskim i dolinskim područjima,²⁵ a to ne mora biti samo područje sjeverne Crne Gore i Sandžaka, nego i oblasti sjeverne Albanije (područje Prokletija), a koje s jedne strane nije tako daleko od primorja, Skadarskog jezera, i Lisosa, a s druge ni previše daleko od središnjeg ustaničkog područja. Velejevu atributizaciju Pirusta kao delmatskog (naroda) bi trebalo shvatiti u smislu njihove pripadnosti Dalmaciji a ne Delmatima, odnosno njihovoj uključenosti u dinarski tj. dalmatinski segment ustanka. Ako bi se Plinijevi *Pyraei* mogli identificirati kao Pirusti, to bi bio dodatni podsticaj da Piruste lociramo u zaleđe Lissusa, a ne u oblasti sjeverne Crne Gore i Gornjeg Podrinja i dijelova Polimlja. U Plinijevom opisu *Pyraei* se spominju uz čitav

91) koji isto stoji na stajalištu o njihovoj situiranosti u «rudarsku oblast oko Pljevalja» (v. još i Bojanovski, 1988, 176; 204-205 i d.), te M.Zaninović (1995, 113-114) koji daje jedan sažet prikaz o Pirustima i Škegro (1998, 94-95) koji isto lokaliziraju Piruste oko Pljevalja i odgovarajućeg dijela Sandžaka i Crne Gore, pa i prema jugu. Međutim, po Škegri (1999, 34) «ove prostore (misli se na područje sjeverne Albanije op. a.) najvjerojatnije u antici nastanjivali ilirski Pirusti, koji su kao osobito vješti rudari početkom 2.st. dijelom preseljavani u novootvorene rudnike zlata u Daciji. » Zanimljivo je da u istom djelu (1999, 66-67) A.Škegro ponavlja ipak i tezu o Pirustima u Sandžaku, samo npr.,⇒Među njima su i rudnici na području Čadinja kod Prijepolja, koje su najprije eksploatirali Pirusti. Inače analiza i tumačenje izvornih podataka u kojima se spominju Pirusti može se reći da je u nekim pojedinostima diskutabilno. Najbolji primjer pruža sljedeća činjenica⇒ Alföldy (1965 A, 57) smatra da su se, nakon završetka ustanka, od Pirusta razvile tri nove peregrinske *civitates* i to Scirtari, Kerauni i Sikuloti. Jasno je da kao osnova za ovakav Alföldyev zaključak poslužilo Plinijevo nabranje domorodačkih naroda u naronitanskom konventu (III, 143), jer navodno u tome popisu nema Pirusta. Međutim, izgleda da je Alföldy ipak predvidio Plinijeve *Pyraei*, kao i postojanje Pirusta kao jedinstvene zajednice, i kao takve poznate i priznate i od strane Rimljana, a koje su svjesni i sami njeni pripadnici u vremenu koloniziranja Dakije u II st. n. e. Nesumnjivo je i početkom II st. n. e., postojala «nacija Pirusta», shvaćena u tadašnjem smislu kao i mezejska i breučka koje se spominju na natpisima, o čemu će biti kasnije detaljnijeg govora.

²⁴ Patsch, 1996, 97, fus. 2; Novak, 2005, 75

²⁵ *Vell.* II, CXV, 4

niz malih naroda, *proprieque dicti Illyri* i Taulante, što ih smješta u taj pojas koji više-manje gravitira Lissusu i uopće sjevernoj Albaniji.

U Plinijevom etnografskom opisu makedonske «Ilirije», odnosno područja od Lissusa, spominju se i Dasareti i to ne kako se iz smisla teksta može zaključiti previše udaljeno od Lissusa, južnih Parthena i Dirahija,²⁶ pa bi i Livijeva konstatacija o Dasaretskim Pirustima, na neki način isto odgovarala ovom podatku. Livije spominje Piruste kao dasaretski narod, koji nakon poraza Gencija na saboru u Skodri postaju slobodni.²⁷ Ako je čitanje Pirusta u konkretnom Livijevom podatku točno, što Cabanes relativizira,²⁸ onda bi se moglo smatrati da su Pirusti bili sastavni dio «Ilirske države», do njene podjele, i kasnije bi postali samostalni. Bez obzira na čitanje Pirusta kod Livija, ipak se na osnovi svih navedenih podataka može izvući zaključak da su Pirusti ipak bili situirani nešto južnije i više okrenuti prema primorju, što bi ih neminovno moralo dovesti u neku vezu sa «Ilirskom državom», koja se u toku jednog stoljeća (sredina III.-prva polovina II. st. p. n. e.) pružala tim pravcima ilirskog svijeta i čiji su sastavni dio činili i Pirusti. A nije nemoguće pretpostaviti i da su oni poticali iz neke veće narodnosne zajednice. I podatak Klaudija Ptolemeja u kojem se spominju Pirusti, svojim smislom jasno ukazuje da se oni nalaze relativno blizu obale između Dokleata i Scirtones (za koje Ptolemej navodi da su blizu provincije Makedonije, vjerojatno je riječ o Plinijevim Scirtarima), znači upravo na prostoru

²⁶ *Plin. NH* III, 145

Lokaliziranje Dasareta kod Cabanesa (2002, Sl.1 i 2) prilično južno prema Epiru smatramo pretjeranim, jer su se oni sudeći ne samo po Pliniju Starijem morali pružati nešto sjevernije, pogotovu jer je Lihnid (na Ohridskom jezeru) po Ptolemeju pripadao Dasaretima.

²⁷ *Liv. XLV*, 26, 13

²⁸ Cabanes, 2002, 35

Različito mišljenje o čitanju konkretnog Livijevog podatka pozivajući se na zaključke D. i M. Garašanin ima i Bojanovski (1988, 90). Po njihovom mišljenju ...*Dassaretiorum*... u Livijevom tekstu se odnosi na Taulante a ne na Piruste, čije čitanje u Livijevom tekstu je samim tim pravilno, ali ne i pravilno protumačeno u odnosu na Dasarete. Ako bi se prihvatilo spomenuto mišljenje, pojavile bi se određene nedoumice jer zašto bi se Taulanti kod Livija za 167 god. p. n. e., i ranije doba pojavljivali kao dasaretski, što bi impliciralo da su tek od sabora u Skodri postali nezavisno, kada su već ne samo dovoljno afirmirani kao posebni narod nego i stoljećima ranije bili snažan narodnosni i politički činilac na južnoilirskom području kao npr. za vrijeme kralja Glaukije (zadnjeg desetljeća IV st. p. n. e.) kada su bili aktivni sudionici svih zbivanja u grčko-makedonsko-epirskim zbivanjima. Za razliku od Taulanata, Pirusti se pojavljuju tek u razdoblju upravo nakon sabora u Skodri, ustvari njihovo i najstarije kronološko pojavljivanje pisanoj građi pod svojim imenom se nalazi u Livijevom podatku koji govori o saboru u Skodri i odlukama koje su Rimljani prezentirali na spomenutom skupu.

na potezu Prokletije-šire zaleđe Lissusa.²⁹ Samim tim bi se moglo i na osnovi Ptolemeja zaključiti da je situiranost Pirusta bila više okrenuta južnije prema makedonskoj provincijskoj granici.³⁰

Ako su u II. i I. st. p. n. e., i I. i prijelazu na II. st. n. e., tj. vremenima u kojima se spominju u vrelima, Pirusti prebivali u dijelovima Podrinja i zapadnog Sandžaka, onda su oni predstavljali neki surogat-nastavak autarijatske narodnosne zajednice, što je teško pretpostaviti kada se ima u vidu da na te prostore smisao teksta Plinija Starijeg smješta neke druge, male narode.³¹ U slučaju da su prebivali na južnijem pravcem na potezu između Prokletija i Lissusa, što je vjerojatnije, Pirusti su u vremenu održavanja svoje domorodačke kulture izvorno pripadali južnoj varijanti glasinačke kulture željeznog doba, tj. bili bi vrlo srodni i drugim ilirskim narodima u okruženju (Ardijejci, Plereji, Labeati, Taulanti itd.), pa bi na osnovi materijalne kulture pronađene na jugoistoku prostora koji je zahvaćala provincija Dalmacija vrlo teško bilo izdvojiti neku posebnu narodnosnu zajednicu, koja bi se mogla identificirati sa Pirustima.

Iz svega iznesenog je jasna još jedna činjenica da Pirusti, tako usko i neraskidivo uvučeni i upleteni u splet povijesnog razvitka južnoilirskog područja jednostavno ne mogu biti smatrani narodom koji pripada nekoj panonskoj etničkoj zajednici niti čak i panonskoj komponenti ilirskog kompleksa. Strabonov podatak o Pirustima kao panonskom narodu potrebno je promatrati kao jednu od posljedica fenomena rata 6-9 god. n. e., i njegovog odražavanja u tadašnjoj javnosti mediteranskog svijeta kojoj je pripadao i Strabon o čemu će biti više govora u poglavlju o etničkoj pripadnosti Dezitijata, odnosno analizi Strabonovog determiniranja Dezitijata kao panonskog naroda.

²⁹ *Ptol. Geo.* II, 16

³⁰ *Ptol. Geo.* II, 16

³¹ *Plin. NH* III, 143

Povijest istraživanja

«Predanje nam ostavlja samo ruševine. U koliko ih izbliže ispituje i proveravamo, u toliko nam je jasnije da jesu ruševine, a iz ruševina se ne može sagraditi celina. Predanje je umrlo; naš zadatak je da oživimo život koji je prestao. Znamo da aveti ne mogu da govore dok se ne napiju naše krvi, a duhovi koje dozivamo traže krv naših srca. Rado im je dajemo, i ako onda odgovore na naše pitanje, nešto je od nas prešlo u njih.»

John Buchan, *Imperator Avgust*, 1969, 6-7

Sadašnje znanje o fenomenu dezitijatskog postojanja nije sustavno sistematizirano. Riječ je prije svega o parcijalnom promatranju i izučavanju arheoloških pojava i povijesnih procesa ili samo pojedinih perioda kroz koje se prožimalo i dezitijatsko postojanje. Puna sintetička istraživanja, posebno ona koja bi bila izvođena i prezentirana sublimiranjem više segmenata izvorne građe u vezi Dezitijata u doba i protohistorijskog i antičkog razvitka Gornje Bosne i lašvanskog porječja nisu postojala. I istraživanja onog posebnog i ključnog dijela dezitijatskog petstoljetnog postojanja koje je sadržano u periodu vladavine Augusta Oktavijana makar samo na osnovi povijesne izvorne građe su još slabija, jer ne postoji ni jedna sinteza, makar i kraćeg opsega koja bi dala neku cjelovitu sliku o Dezitijatima u ovom periodu. Prvu, najstariju poznatu sintezu o Dezitijatima, ali isto vrlo sažetu, daje natuknica C. Patscha o Dezitijatima u Paulyss-Wissowa Real-Encyclopädie, a u istoj ediciji nalazi se i natuknica o Batonu Dezitijatskom («Bato der Dalmatier»)¹. Studije Esada Pašalića o ilirskom ustanku 6-9. god. n. e. («*Questiones de bello dalmatico pannonique*») i Veljka Paškvalina («Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja»)² iako do danas predstavljaju jedine

¹ Patsch, 1901; PWRE, 1899, 142-143. Natuknicu o Batonu daje i William Smith (1867, 474-475). Natuknica Williama Smitha se uglavnom doslovno bazira na prijevodu teksta Kasija Diona, a kao korištena vrela su navedeni i Velej Paterkul, Svetonije i Ovidije. Međutim, sama rekonstrukcija je prilikom opisa druge polovice 8 god. n. e. konfuzna i neodgovarajuća, jer je W. Smith nesumnjivo pomiješao Dionove podatke. Zanimljivo je ipak da ovaj britanski leksikograf daje pravilnu ocjenu značenja Ilirskog ustanka za rimski tadašnji svijet i Augustovu vladavinu (1867, 474)⇒»...one of the most formidable insurrections in the reign of Augustus.».

² Nešto ranije, Veljko Paškvalin je objavio još jedan rad posvećen Dezitijatima (1996, 93-116), koji je 4 godine kasnije objavljen i u prijevodu na engleski jezik i u izdanju Zemaljskog muzeja na engleskom jeziku (WMBH, 2000 A, 63-81). Osnovni nedostatak Paškvalinove studije o Dezitijatima iz 2000 god., predstavlja to što se ona zadržava samo na obradi Dezitijata u rimsko, antičko doba a i to samo na općim i okvirnim objašnjenjima, bez ulaska u suštinsku i detaljniju analizu. Tako je ostao potpuno neobrađen segment protohistorijskih Dezitijata i njihovog razvitka u predrimsko vrijeme nezavisnosti, čime je znanstvena javnost ostala uskraćena cjelovite slike. U

sintetičke radove, nastale prevashodno na osnovi povijesne i epigrafske građe koje su posvetile najviše pažnje Dezitijatima, njihovo postojanje predočavaju samo u segmentiranom obliku, kako i sama imena spomenutih studija sugeriraju. Novije osvrtanje na Dezitijate u nešto izrazitijoj mjeri, iako promatrano iz perspektive jedne monografije o Ilidži, dali su i Z.Marić, sa aspekta predrimskog razdoblja, te H.M. Ćeman, sa aspekta rimske vladavine, romanizacije i urbanizacije sarajevskog polja te postojanja *Aquae S...* Posljednji nešto sadržajniji osvrt na Dezitijate dao je ponovo V.Paškvalin (posebno u odjeljku posvećenom Sarajevu u rimsko doba, 2003, 202-229), koji je uostalom u svojoj knjizi «Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone», od svih domorodačkih naroda najviše prostora i pažnje posvetio upravo Dezitijatima, te u posebnom radu o kulturnoj umjetnosti Dezitijata u rimsko doba.³

Historiografija se na Dezitijate uglavnom osvrta i kroz promatranja povijesnih događaja i procesa u kojima su učestvovali Dezitijati, u prvom redu kroz ustanak 6-9. god. n. e. Nešto više pažnje ratu 6-9. god. n. e. posvećuju i sva tri izdanja knjige Aleksandra Stipčevića «Iliri» (1974, 1989, 1991), dok se druge dvije opće sinteze o Ilirima znatno slabije odnose na ovaj rat. Ona od Cabanesa, koja se istina odnosi samo na razdoblje od Bardileja do Gencija i na južnoilirsku oblast ga uopće i ne spominje, dok ga Wilkes u svojim «Ilirima» prikazuje samo na pola stranice (2001, 220), a i samim Dezitijatima on posvećuje zanemarljiv, gotovo fragmentaran prostor. Za razliku od «Ilira» opsežna monografija Wilkesa o provinciji Dalmaciji ipak izvjestan prostor sa nešto detaljnijim prikazom posvećuje ratu 6-9 god. n. e., (1969, 69-77; 92-93). Izvjesna pažnja je posvećena Dezitijatima i municipijima središnje i Gornje Bosne i u djelima Ive Bojanovskog «Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji...» (1978, 1981 A), «Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji» i «Bosna i Hercegovina u antičko doba». U ovom posljednjem djelu ustanku 6-9 god. n. e., posvećen je u odnosu na čitavo djelo nesrazmjerno mali dio (1988, 50-54; 355), a *civitates* u središnjoj i Gornjoj Bosni jedno opsežnije poglavlje (1988, 143-175). I u monografiji o Visokom, Bojanovski (1984) se nešto šire osvrnuo na ustanak 6-9. god. n. e. Posebno je potrebno istaći vrlo vrijedan rad I.Bojanovskog o rimskoj cesti dolinom Bosne i njezinoj tipografiji iz 1973, koja pruža vrlo vrijedna zapažanja ne samo pružanja rimskih komunikacija u Gornjoj Bosni, nego i o antičkoj topografiji i antičkim nalazištima sa toga prostora.

Paškvalinovo studiji, iako nesumnjivo predstavlja jedno vrijedno djelo, nema ni podataka o ustanku 6-9 god. n. e., gospodarskom, duhovnom, društvenom i političkom životu i razvitku, niti su riješena pitanja dezitijatske etničke pripadnosti i njihovog podrijetla, niti predstavljena i izvršena sustavna analiza izvorne građe.

³ Paškvalin, 2005.

Veliki ilirski ustanak od 6. do 9. god. n. e., iako među najistaknutijim, nije imao sudbinu drugih sličnih događaja iz rimske povijesti da se sustavno obradi i prezentira u svojoj cjelini. Ni znanstvena ni pučka javnosti nisu se u dovoljnoj mjeri obratile pažnju niti bile informirane o ovom velikom pokretu udruženih ilirskih naroda koji je proizveo prelomne posljedice po povijesni razvitak čitavog tadašnjeg rimskog svijeta. Veću pažnju povijesnom fenomenu ustanku 6-9. god. n. e. pružaju djela Buchana (1969, 310 - 314) i Köstermanna (1953, 345 i d.), i to u prilično dobroj ali ipak sažetoj rekonstrukciji. Izvjesnu pažnju ovom ustanku posvećuju i Maškin (1949; 1951) i Syme (1952, 369 - 373). Od ranijih istraživača koji su pažnju posvetili ratu 6-9. god. n. e., potrebno je navesti A. Abrahama (što je i prvi poseban znanstveni rad o ovom ratu zasnovan na detaljnijem ispitivanju izvornih vijesti), Hirschfelda, Bauera, Gardthausena, Vulića, Raua, Swobode, i dr.⁴ I Momzen i njegova «Römische Geschichte», Duruy i njegovo isto tako epohalno djelo «Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'invasion des Barbares» (koje je Petar Tomić djelomično ekscerptirao i na naš jezik) su se osvrtni na ustanak. Vrijedne radove o ratu 6-9. god. n. e., pružili su i S. Anamali (1987— s tim da je potrebno ukazati na moment modernizatorskog pristupa ovom povijesnom problemu s jasno vidljivim prizvukom «modernog albanskog patriotizma») i M. Suić (1991-1992). Međutim, u kontekstu ovog razmatranja, zanimljivo je napomenuti da Oksfordska istorija rimskog svijeta (prijevod objavljen u Beogradu 1999) uopće ne spominje rat 6-9. god. n. e. Ipak i pored ovih brojnih djela, još uvijek ne postoji niti jedna opća sinteza koja bi obuhvatila ustanak od 6. do 9. god. n. e. u njegovoj cjelini i punoj analizi, gledano iz perspektive Dezitijata i njihove uloge u tome povijesnom procesu. Jedan kraći prikaz ustanka nalazi se i kod Miroslave Mirković (2003, 38–39).

U arheološkom pogledu, sagledavanje dezitijatskog postojanja u predrimsko doba je vršeno kroz izučavanje manifestacija srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba. Spomenuta kulturna grupa spada u red onih kulturnih željeznodobnih fenomena sa današnjeg bosansko-hercegovačkog područja, iako se nalazi u samom njegovom središtu, koji su slabije sustavno i intenzivno istraživani, posebno npr., u odnosu na istočnog «glasinačko»-autarijskog susjeda. Arheološki rad na željeznodobnom nasljeđu Gornje Bosne, lašvanskog porječja, Skopljske udoline i Gornje Rame (koja ustvari zemljopisno pripada sjevernoj Hercegovini) se uglavnom zadovoljavao rekognosticiranjem, sa nešto sondažnih ispitivanja i vrlo malo sustavnih istraživanja, pogotovu gradinskih naselja. Tako su vršena istraživanja na

⁴ Abraham, 1875; Hirschfeld, 1890; Bauer, 1894; Gardthausen, 1904; Vulić, 1911; 1926; Rau, 1925; Swoboda, 1932; o njima više; Pašalić, 1975, 382-383; 388-389; 393-394; 396

naseobinskom kompleksu Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar u Sarajevu,⁵ te gradinskih naselja Pod kod Bugojna, Alihodže kod Travnika, Kopilo kod Zenice,⁶ Grad u Svrakama kod Semizovca (u daljem tekstu samo Semizovac)⁷, U sferi istraživanja nekropola i grobova obrađivani su lokaliteti Putičevo i Nević-polje kod Travnika,⁸ Grbavica kod Viteza,⁹ Podastinje kod Kiseljaka,¹⁰ Gračanica u Malom Čajnu kod Visokog¹¹ i Vratnica kod Visokog koju je 1966 god. istražila (i to pretežan dio objekta) Lj. Tomičić.¹² Posebnu važnost za izučavanje dezitijatskog fenomena sa stajališta materijalne građe ima nekropola Kamenjača kod Breze, ali rezultati njenog istraživanja, koje je vodio V. Paškvalin, nisu publicirani, izuzev nekih manjih dijelova i nalaza, bez sustavnog i analitičkog pregleda. Istraživanja (riječ je o zaštitnim arheološkim iskopavanjima) na Kamenjači su obavljena u dva navrata, 1975 god., i u periodu 1978-1980.¹³ Istraživanju, ili bar obraćanju izvjesne pažnje, prapovijesnog i protohistorijskog željeznodobnog razvitka, pored spomenutih Tomičić i Paškvalina, posvetili su se i Č. Truhelka, F. Fiala, V. Radimsky (koji je izvršio i manja probna iskopavanja na gradini Rogoš), V. Čurčić, J. Petrović, J. Korošec, S. Sielski, M. Mandić, P. Anđelić i posebno B. Čović. O tim istraživanjima B. Čović je pored njegovih neprevaziđenih i nezaobilaznih radova o Podu kod Bugojna, ostavio i dvije, kraće, sublimirane sinteze i to prvo u separatu «Zemlja Desitijata» koji se nalazi u njegovom kapitalnom djelu «Od Butmira do Ilira» (Sarajevo, 1976, 187-237) koje dobar dio teksta posvećuje i željeznom dobu današnje BiH, a zatim i u separatu «Srednjobosanska grupa» u

⁵ Vrlo vrijedna istraživanja F. Fiale vezana za naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar izvođena su u periodu 1888-1896 god.

⁶ Alihodže i Kopila su važne samo za početnu fazu željeznog doba; Trajković Č, 1971; Čović, 1980, 74; Isto, 1987, 482-483. Gradinu Kopilo su sondažno iskopavali D. i Č. Trajković 1971 god., a 1978 sistematski B. Čović i D. Šljivar.

⁷ Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Perić, 2002, 188

⁸ Fiala, 1897, 661; Petrović, 1926, 19; 21; Korošec, 1950; Čović, 1987, 483-484; Perić, 2002, 188

⁹ Sielski, 1931, 9; Perić, 2002, 188

¹⁰ Mandić, 1925, 62; Anđelić, 1963, 156, sl. 1

¹¹ Čović, 1984 A, 31-37; Perić, 2002, 187

¹² Čović, 1984 A, 37-48; Isto, 1987, 485; 504-505; 511-512; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 28 (natuknica B. Čovića i I. Čremošnik); Perić, 2002, 189-191

Riječ je bila o zaštitnom iskopavanju.

¹³ Čremošnik-Sergejevski, 1930, 8-9; Sergejevski, 1943, 14-19; Paškvalin, 1975, 57-62 + Tbl. XXX-XXXIII; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 21 (natuknica V. Paškvalina); Paškvalin, 2000, 192; Perić, 2002, 191-193.

«Praistoriji jugoslavenskih zemalja», tom V-željezno doba (Sarajevo, 1987, 481-528).¹⁴ Srednjobosanskoj kulturnoj grupi željeznog doba i Dezitijatima posvećena je izvjesna manja pažnja i u Arheološkom leksikonu BiH (kao do sada temeljnoj sintezi i sublimaciji znanja o arheologiji BiH).¹⁵ U svojim sintetičkim radovima Čović je pružio sažeto i prezentirano u jednoj vrlo uspješnoj formi znanje o razvitku srednjobosanske kulturne grupe iz koje su i potekli i koje su bili nositelji i Dezitijati. Posljednji koji se osvrnuo na prapovijesno razdoblje ovih krajeva je Slaviša Perić sa jednim člankom o fenomenu sahranjivanja u Gornjoj Bosni za brončanog i željeznog doba.¹⁶

Otežavajuću okolnost za rezimiranje rezultata istraživanja vezanih za srednjobosansku kulturnu grupu predstavlja činjenica da ubjedljivo velika većina tih nalaza pripada i odnosi se na željeznodobno razdoblje razvitka do kraja IV. st. p. n. e., i početka narednog III. st. p. n. e. Najmlađa istražena i objavljena cjelina je jedinstvena velika grobnica iz Vratnice kod Visokog, koja pripada fazi 6. razvitka srednjobosanske kulturne grupe, odnosno periodu druge polovine (moguće posljednje četvrtine) IV. st. p. n. e.,¹⁷ i od svih nalaza i nalazišta (sustavno istraženih, analiziranih i objavljenih) je najbliža dezitijatskom povijesnom postojanju. Ovaj izraziti nedostatak nalaza koji pripadaju periodu III do zaključno prvim razdobljem rimske vladavine (uključujući i razdoblje rata 6-9 god. n. e.), nije rezultat neke depopuliranosti ovih oblasti u navedenom vremenu, nego prije svega slabe i površne istraženosti, ali i ne analiziranja i objavljivanja nalaza i rezultata nekih od bitnijih istraživanja, npr., u slučaju velike nekropole Kamenjača kod Breze čiji nalazi pripadaju upravo ovom razdoblju i teritorijalno se odnose samo na brezansko područje.¹⁸ Sustavna i temeljita analiza nalaza sa spomenute nekropole, i to u

¹⁴ Ipak je potrebno istaći da u svome poglavlju «Zemlja Desitijata», Čović ubjedljivo najveći dio prostora posvećuje raspravi i zapadnobalkanskom geometrijskom stilu, a ne o Dezitijatima kao takvima i njihovoj materijalnoj kulturi i povijesti, i vrlo se slabo, skoro samo uzgredno, osvrćući na period nakon V st. p. n. e.

¹⁵ Arheološki leksikon BiH. Tom I, 1988, 163-164; Međutim rezultati iz ovih skromnih sustavnih istraživanja još su slabiji i manje relevantniji za našu tematiku ako se ima u vidu da se oni uglavnom odnose na višedesetljetno istraživanje naselja Pod kod Bugojna (1959-1983) koje se nalazi na području Skopljanske udoline, što znači da su rezultati koji se odnose na Gornju Bosnu (nedvosmisleno dezitijatsko područje) i lašvansko područje još oskudniji. Rezultati proizašli iz istraživanja naselja Pod, poslužili su B. Čoviću i kao osnovica za izradu stratigrafije i kronologije srednjobosanske kulturne grupe, što dovoljno govori o nesrazmjeri pronađenog materijala u odnosu na pojedine oblasti s posebnim manjkom za Gornju Bosnu, što još više otežava rekonstruiranje prapovijesnog i protohistorijskog razvitka dezitijatske narodnosne i političke zajednice sa stajališta materijalne izvorne građe.

¹⁶ Perić, 2002

¹⁷ Čović, 1984 A, 48

¹⁸ Riječ je o periodu dugom sada skoro 30 godina, kako taj materijal nije objavljen.

svim njihovim segmentima i vezama, bi bar na djelomičan način osvijetlila željeznodobni razvitak dezitijatske narodnosne i političke zajednice. A i sticajem okolnosti i najmlađi slojevi Poda koji bi pripadali razdoblju od III. st. p. n. e.-nova era, su uništeni djelovanjem erozije, te samo sporadični nalazi u jamama ili u najmlađem sloju bedema potvrđuju postojanje naselja i u tome dobu.¹⁹ Upravo na primjeru najmlađih slojeva Poda, vidi se još jedna nevolja koja proizlazi iz materijalne baštine srednjobosanske kulturne grupe, jer je dosta nalaza otkriveno pod nedovoljno jasnim okolnostima kao npr., u slučaju Nević-polja kod Travnika i Grbavice kod Viteza, pa im je teško odrediti i dataciju, pa i sam karakter nalazišta.²⁰ Dio nalaza je i izgubljen kao npr. u slučaju skeletnih grobova sa različitim metalnim priložima koji su otkriveni u Travniku, a u jednom od njih je navodno nađen i jedan šljem grčko-ilirskog tipa.²¹

Vidljiva nesrazmjera u razini istraženosti željeznodobnog razdoblja između jugoistočne Bosne na jednoj strani i Gornje Bosne i ostalih oblasti koje sigurno pripadaju Dezitijatima se može objasniti i jednom vrlo prostom činjenicom. Glavna razlika proizlazi iz istraženosti grobova, (u čemu izrazito nesrazmjerno prednjači autarijatsko-«glasinačko» područje) a ne gradina čija je razina istraženosti ista i u jugoistočnoj Bosni i u Gornjoj Bosni, znači vrlo niska. Ustvari to je rezultat samog oblika grobova i njihove vidljivosti na terenu, o čemu će biti više riječi u poglavlju o nekropolama. Uslijed toga je i razumljivo da su i do sada pronađene, istražene i publicirane nekropole i grobovi npr., one u Gračanici, Semizovcu i Vratnici pronađene prilikom slučajnih drugih vrsta radova,²² a i Kamenjača je slučajno a ne namjenski otkrivena. Za razliku od starijeg željeznodobnog razdoblja, razina istraženosti ova dva područja u antičkom razdoblju je obrnuta, odnosno bolje su poznati i istraženi lokaliteti antičke baštine u Gornjoj Bosni i lašvanskom području (iako i oni u još uvijek nedovoljnom opsegu) nego oni u jugoistočnoj Bosni.

Prvi koji su obratili pažnju na antičke starine Gornje Bosne bili su A.Evans i M. Höernes.²³ Od istraživanja gornjobosanskog i lašvanskog prostora u ovom periodu vrijedi spomenuti ona iz okoline Zenice, u dolini Lašve u Malom Mošunju, šireg sarajevskog područja i drugim zonama koje su izvodili Č. Truhelka (bazilike u 1. Zenici i 2. Varošluku, Turbe, Travnik), Patsch, I Kujundžić (koji je 1913 otkrio i dijelove ranokršćanske crkve u Malom Mošunju), V.Radimsky i skoro amaterski Hoffer A.P. Od većih istraživanja ovog područja vrijedi istaći fokusiranje na

¹⁹ Čović, 1987, 483

²⁰ Čović, 1987, 483-484; Perić, 2002, 187-188

²¹ Fiala, 1897, T II; Korošec, 1950, 266; Čović, 1987, 511

²² O tome v. Perić, 2002, 187-189

²³ Höernes, 1880, 43-44; Evans, 1883-1885

lokalitet *Aquae S...* (sarajevsko naselje Ilidža), pod rukovođenjem I. Kellnera.²⁴ Fiala je izvjesnu pažnju posvetio i lokalitetu Naklo u Vojkovićima kod Ilidže.²⁵ Na lokalitetu Dabravine prva iskopavanja je obavio K. Fitzinger 1891, a analizi i istraživanju ovog gradinskog naselja i antičke aglomeracije posvetio je pažnje i V. Radimsky. I pored iznesenog, ipak su istraživanja antičke baštine ovih prostora bila u relativnom zasjenku velikih i sustavnih arheoloških kampanja.²⁶ Tome nekom relativnom zasjenjivanju istraživanja antike, na neki način je doprinosila i teorija koju je iznio Patsch da su Dezitijati, narod vrlo osvjedočen u pisanim vrelima bili nositelji glasinačke kulture. Ipak ostaje i dalje kao nepobitna činjenica da je znanstveni i istraživački rad u ovom periodu, posebno od strane spomenutih autora predstavljao temelj na kojem su bila zasnovana sva buduća istraživanja.

Period između dva svjetska rata, obilježen je zastojem u arheološkim i epigrafskim istraživanjima na tlu današnje BiH. Ipak su i u ovom razdoblju zabilježeni vrijedni nalazi i analitički rad sa prostora Gornje i središnje Bosne kao ona koja su izvodili G.Čremošnik, D.Sergejevski, V.Skarić, J.Petrović (koji je još 1915 god., otkopao ranorimske grobove u Crkvinama, Gornje Turbe, Travnik, a 1924 god., prekopao sedam gromila na lokalitetu Gradina, Velika Bukovica, Travnik) i K.Misilo. Najistaknutiji predstavnik međuratnog razdoblja bio je D.Sergejevski čiji je rad posebno izrazit na reviziji dotadašnje i definiranja nove epigrafske građe, te istraživanju novih materijalnih ostataka sa području Gornje Bosne i lašvanskog područja. Skarić se opet posvetio istraživanju lepeničko-kiseljačkog područja i to iskopavanju pojedinih lokaliteta 1931-1932 (Homolj) te istraživanju (period 1926-1928 god.) Ilinjače kod Gornjeg Kotorca, što je već 1912 god. započeo V.Čurčić. Za ovo razdoblje vrijedi istaći i rad M.Mandića (probna istraživanja 1927 god., na lokalitetu Palačište (Polačište), Rankovići, Novi Travnik, a vršio je i manja istraživanja na lokalitetu Trojan, Pazarić 1937 i 1938 god.). Od nalaza i rezultata istraživanja vezanih za Dezitijate i njihovu baštinu, za međuratni period, u prvom redu je potrebno navesti i posebno istaći izučavanje bazilike u Brezi, koje i danas predstavlja temelj na kome se baziraju sva istraživanja okoline Breze,²⁷ te pronalascima tri vrlo vrijedna natpisa⇒posvetni natpis *R.P. Aquae S...* (pronađen 1936 u ruševinama starog mosta iz

²⁴ Kellner, 1895, 161-197+tbl.I-X

²⁵ Fiala, 1889, 92; Isto, 1892, 212-214,

²⁶ O ranom istraživanju prapovijesnih i antičkih nalazišta u BiH v. Spomenicu Zemaljskog muzeja, 1988 (odgovarajuća poglavlja), Bojanovski, 1988, 15-21

²⁷ Čremošnik G - Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1936

osmanskog doba na Željeznici na Ilidži),²⁸ natpisa *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» u Župči (1933)²⁹ i natpisa *ILJug* III, 1582 princepsa T.F.Valensa iz Breze u sekundarnoj upotrebi u arealu brezanske bazilike. S druge strane vrijedne natpise iz Višnjice obradili su Nikola Vulić i Krunoslav Misilo.³⁰

Poslije II sv.rata ponovo se otvaraju intenzivna istraživanja i kampanje, a svoj rad u velikoj mjeri nastavlja i D.Sergejevski sa I.Čremošnik npr. 1948 god., iskopavanjem lokaliteta Crkvina (Grčko groblje), Donja Zgošća, Kakanj (Sergejevski vrši i reviziona istraživanja lokaliteta Dabravine 1954).³¹ I.Čremošnik je vršila istraživanja na Crkvinama, Rogačići kod Ilidže 1950 i 1951 god., a sistematski je istraživala i lokalitet Palačište (Polačišće), Rankovići, Novi Travnik. Intenzivna i sustavna istraživanja na Ilidži nastavili su N.Andrijašević (1949-1950) i E.Pašalić (u periodu 1955-1958), te drugi istraživači krajem osamdesetih godina XX st.³² Zaštitna iskopavanja na lokalitetu Varošište, (Mihaljevići, Sarajevo-Novu Grad) obavila je N.Miletić u periodu 1954-1956 i 1958 god. Topografijom dijelova Gornje Bosne bavio se i Đ.Basler koji je ponovo vršio i istraživanja brezanske bazilike,³³ dok je A.Benac opisivao Sarajevo i njegovu okolinu u prapovijesno i rimsko doba.³⁴ P.Anđelić, koji se uglavnom bavio istraživanjem kasnog srednjeg vijeka, dao je i sam prilog istraživanju prapovijesti, protohistorije i antike u dolini Lepenice.³⁵ Izučavanjem fenomena tračkog konjanika iz Sarajeva bavio se B.Gabričević.³⁶ Iskopavanjima oko Zenice bavili su se D. i Č. Trajković i Veljko Paškvalin (gradina Kopilo, Putovići, Mlinčići)³⁷ a istraživanjima u fojničko-lepeničkom dijelu bavio se i E.Imamović koji je pažnju posvetio i nekim epigrafskim, topografskim, religioznim, povijesnim i filoškim

²⁸ O tome v. Sergejevski, 1936; Isto, 1941, 15; Pašalić, 1975 A, 190; Isto, 1975 B, 203; Ćeman, 2000, 137; po ovom autoru natpis je «sačuvan na kamenoj bazi koja je pronađena 1936. g. u konstrukciji mosta podignutog na rijeci Željeznici u Ilidži u vrijeme osmanske vlasti. Ta baza je znatno je oštećena direktnim pogotkom u agresiji i ratu 1992-1995. g.».

²⁹ O nalazu spomenutog natpisa v. Paškvalin, 1996, 97, fus. 9

³⁰ Vulić, 1933 A, 69-71; Misilo, 1936, 18-21

³¹ Zanimljivo je da su neka istraživanja vršena i za vrijeme II sv. rata, pa su tako D.Sergejevski (kasnoantički mauzolej) i J. Korošec (prapovijesno naselje) istraživali lokalitet Crkvine, Gornje Turbe, Travnik.

³² Pašalić, 1959; Isto, 1959 A

Inače o istraživanju rimske Ilidže v. : Pašalić, 1959 A, 115-121; Ćeman, 2000, 160-162

³³ Basler, 1975

³⁴ Benac, 1954

³⁵ Anđelić, 1963

³⁶ Gabričević, 1954

³⁷ Paškvalin, 1990; Isto, 1996, 94 i fus. 8

problemima vezanima za prostore Gornje Bosne, a u svojoj knjizi o kulturnim i votivnim spomenicima osvrnuo se i na antičko religiozno nasljeđe spomenutog područja.³⁸ Posebno vrijedan rad na dezitijatskoj baštini bilo je istraživanje nekropole u Kamenjači kod Breze, koje je izvodio V.Paškvalin.³⁹ Topografiji i pružanju cesta i razmještaju naroda veliku pažnju je posvetio i I.Bojanovski u većem broju radova, uključujući i dvije već spomenute sinteze. U zadnjoj fazi istraživanja (sondažna, zaštitna-V.Paškvalin) su usmjerena i na Gromile i gradinu Karaula kod Kaknja, Katićima kod Busovače, Begovićima u Gornjoj Višnjici kod Kiseljaka, kao i lokalitet Vina u Župči kod Breze.⁴⁰ Manja reviziona iskopavanja na Debelom Brdu su 1983 god., izveli L.Fekeža i B.Govedarica, a u periodu 1984-1986 izvodili su i istraživanja na Ilinjači u Gornjem Kotorcu. L.Fekeža je istraživala u periodu 1981-1983 i Gradac kod Hadžića, te lokalitet Gradac-Hodidjed. Istraživanju predrimskog metalnodobnog i rimskog nasljeđa prostora koji je pripadao Dezitijatima posvećivali su se i I.Bajo (zaštitna iskopavanja na Kamenjači kod Vogošće), M. Malez, M.Smole Gavrilović (zaštitni radovi na Marin Dvoru 1971 god.).

I područje sliva Lepenice i okolice Kiseljaka, vrlo značajna prapovijesna, protohistorijska i antička aglomeracija Gornje Bosne se vrlo rano počelo ispitivati i to od prvih godina austro-ugarske uprave pa u narednim desetljećima (V.Handel, A.J. Evans, Patsch),⁴¹ a kasnije i M.Mandić, N.Vulić, K.Misilo, D.Sergejevski, E.Pašalić, P.Anđelić, I. Bojanovski, V.Skarić je 1931 i 1932 god., izvršio jedino sustavno arheološko iskopavanje u ovoj oblasti, koje je na Gracu kod Homolja otkrilo ruševine kasnoantičke bazilike sa bogato ornamentiranim kamenim namještajem.⁴² Na ovu oblast obratio je pažnju i u rukopisu Arheološke topografije BiH i W.Radimski (rukopis se čuva—bar se čuvao do 1992 god.,—u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, Sarajevo), i u topografskim bilješkama Đ.Baslera.⁴³ Posebno važna arheološka istraživanja u kiseljačkom području obavljena su u periodu 1987-1990 god., pod vodstvom E.Imamovića.⁴⁴

³⁸ Trajković D i Č, 1969; Imamović, 1972; 1974; 1977; 1978; 1978 A; 1979; 1987

³⁹ Paškvalin, 1975

⁴⁰ Paškvalin, 1983; Isto, 1991; Isto, 1996, 94 i fus. 8; Isto, 2000, 219-223

⁴¹ Prvi nalaz na Podastinju je evidentiran 1882 god., kada je natporučnik Dumičić pronašao rimski nadgrobni spomenik oslobođenika Honesimusa. Imamović, 1992-1995, 64

⁴² Skarić, 1932

⁴³ Basler, 1954, 299-306

O istraživanju Lepenice i Kiseljaka v. Anđelić, 1963, 152-153

⁴⁴ Imamović, 1992-1995

Veliku teškoću za istraživanje materijalnih ostataka u Gornjoj Bosni i lašvanskom porječju predstavlja i činjenica da je riječ o zonama sa brojnijom populacijom i središtima šireg bosanskog i hercegovačkog okružja još od srednjeg vijeka i izrazitim urbanim aglomeracijama. Uslijed toga dosta materijala je podleglo tim faktorima razvitka, za razliku od npr., romanijsko-glasinačkog područja sa manjom populacijom i znatno slabijim intenzitetom urbanizacije na kojem je dosta sačuvanog predrimskog materijala. Prapovijesno, protohistorijsko i antičko materijalno nasljeđe je u tim kasnijim razdobljima korišteno u dosta slučajeva, bez ikakvog povijesnog osjećaja i svijesti, i u sekundarnoj upotrebi i to kao već obrađeni materijal. Tako se materijalna zaostavština protohistorijskih i antičkih stanovnika Gornje Bosne, nalazi direktno ugrađena u izgradnju materijalne kulture kasnijih povijesnih razdoblja. To bogato gornjobosansko nasljeđe već se u sekundarnoj upotrebi počelo koristiti u kasnoj antici, što pokazuje primjer epigrafskog spomenika sa natpisom *ILJug* III, 1582 princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa, da bi se kao građevni materijal počeo intenzivnije koristiti i u toku srednjeg vijeka. Ilustrativan je u tome pogledu i pronalazak natpisa *ILJug* III, 1591 porodice «Batona», isto u uvjetima njegove sekundarne ili možda čak i tercijarne upotrebe još u ranom srednjem vijeku. Samo na osnovi načina otkrića ova dva spomenuta primjera, koja osvjedočuju postojanje Dezitijata, može se postaviti pitanje koliko se još tragova dezitijatske egzistencije krije u okvirima sekundarne ili tercijarne upotrebe širom gornjobosanskog pojasa. Posebno je toj razgradnji, raznošenju i sekundarnoj pa i tercijarnoj upotrebi ostataka iz protohistorije i posebno antike bilo izložen lokalitet *Aquae S...* i njegovo okolno područje, koji su prvo korišteni kao izvrsno vrelo za izgradnju srednjovjekovnih građevina u sarajevskom polju, a zatim u urbanizaciji i izgradnji Sarajeva od druge polovine XV st., i posebno u prvoj polovini XVI st. Vjerojatno je veliki broj antičkih spomenika koji su se nalazili unutar agera *R.P. Aquae S...* ugrađen u čitav niz zgrada, npr. džamija koje još uvijek postoje, što bi potvrđivali nalazi kao što su epigrafski spomenik sa natpisom Katija i nadgrobni cipus sa natpisom Ulpije Paule koji su pronađeni u temeljima Kemaludinove džamije, srušene u jesen 1940 god.⁴⁵ Zanimljivo je napomenuti da je natpis Katija se ugradnjom u temelje Kemaludinove džamije sagrađene 1539 god. u samom srcu današnjeg Sarajeva, nalazio ustvari u tercijarnoj upotrebi, jer je već prije bio upotrijebljen u gradnji nekog kršćanskog objekta, vjerojatno crkve, o čemu svjedoči to što je na donjoj strani spomenika ispisan, već prilično izlizan kršćanski tekst. U dvorištu džamije Ferhadija je sve do neposredno nakon II. svjetskog rata bio izložen i jedan rimski kapitel sa astragalom, a 1947 god. u ruševinama još jedne džamije, Ćijidžik-džamije. pronađen je jedan

⁴⁵ Sergejevski, 1941, 15-19; Sergejevski, 1947, 45-46

veliki kameni blok, podrijetlom iz neke antičke građevine.⁴⁶ Vjerojatno su svi ovi nalazi korišteni kao građevinski materijal za vrijeme nagle urbanizacije Sarajeva u prvoj polovini XVI. st., podrijetlom bili sa sarajevskom polja, odnosno sa agera *R.P. Aquae S....*, i to ne samo sa njenog urbanog dijela.

Filološka istraživanja dezitijatskog fenomena postojanja uglavnom su se zasnivala na izučavanju onomastike (poznate sa natpisa *ILJug* III, 1591 porodice «Batona») i imena rijeke Bosne. U tom pogledu nezaobilazni su radovi o jeziku ilirskog etničkog kompleksa Krahea (1925; 1929; 1955), Mayera (1957; 1959) Alföldya (1969), Duje Rendić-Miočevića (1948), Radoslava Katičića (1962; 1963; 1964; 1965; 1976) i Balduina Sarie (1929; 1930; 1933).

Na kraju ovog poglavlja vrijedi spomenuti da ni beletristika povijesnog žanra nije ostala bez svoga predstavnika koji bi na literarni način predstavio svoje viđenje ustanka 6-9 god. n. e., i samim tim i jedan segment dezitijatske povijesti. Robert Graves je velikom ilirskom ustanku posvetio relativno opširan odjeljak u svome čuvenom djelu «Ja, Klaudije», koji i pored nesumnjive literarnosti i slobode prikaza nije ostao bez činjenične vrijednosti u svom najvećem dijelu. Sam opis je u velikoj mjeri potkrijepljen povijesnim podacima iz pisanih vrela i ne sadržava preveliku fikciju i nerealna pretjerivanja.

I kao što se iz navedenog vidi ne postoji jedna znanstvena sveobuhvatna, analitička i sintetička obrada dezitijatskog fenomena u svim njegovim segmentima i detaljima i koja bi nastojala da što je u moguće manjoj mjeri ostane nedorečena. Pored činjenice da su sve navedene sinteze prilično sažete i segmentirane, potrebno je ukazati i na činjenicu da ni jedna od njih ne donosi zaključke koji su doneseni korištenjem i međusobnim prožimanjem i analiziranjem svih aspekata izvorne građe (i arheološke i pisane i filološke, pa i još uvijek prisutnih rudimenata tradicije). I sami prezentirani zaključci ne daju jedinstveno mišljenje o više problema koji proizlaze iz fenomena postojanja dezitijatske narodnosne, političke i kulturne zajednice, nego se još uvijek zasnivaju na donošenju različitih postavki i teorija, npr. na pitanjima podrijetla, njihove etničke pripadnosti, učešća i doprinosa u ratu 6-9. god. n. e., itd. Upravo iz razloga ove fragmentarne istraženosti ni pojedini postignuti rezultati nisu dovedeni u međusobni sklad, i u pojedinim slučajevima su i prilično fragmentirani pa i kontradiktorni.

⁴⁶ Sergejevski, 1947, 29; 33

Iz v o r i

Pisani podaci o Dezitijatima (bilo da se oni izričito spominju, bilo da se naslućuje njihova prisutnost, bilo da se spominje teritorija koju naseljavaju ili koju su naseljavali) došli su do nas na tri načina.; a) u djelima grčkih i rimskih pisaca¹b) u itinerarijima i zemljopisnim kartama nastalim u antici i ranom srednjem vijeku c) preko natpisa

Literarna vrela

Najveći dio informacija o Dezitijatima koje dobivamo od antičkih pisaca odnosi se na sukobe sa Rimskom državom, tj. Veliki ilirski ustanak 6-9. god. n. e. i dezitijatsko učešće u njemu,

¹ Pitanje predrimске pismenosti kod epihorskog stanovništva zap.Balkana predstavlja jednu od najvećih enigmi u pokušajima rekonstruiranja toka i načina njihove egzistencije. Umijeće pismenosti, odnosno upotrebu smislenog sustava prijenosa informacija u pisanom obliku u kontinentalnoj unutrašnjosti zapadnog i središnjeg Balkana sigurno ne treba vezati samo za uspostavu rimske vlasti. Ne ulazeći u fenomen tzv. «vinčanskog pisma» i bez želje za špekuliranje po tom pitanju (o pojavi ovog fenomena na teritoriju današnje BiH v. viš. Arheološki Leksikon BiH, 1988, 137; natuknica B.Čovića i Mesihović, Autarijati, 2007, 30, fus. 83) potrebno je naglasiti da je epihorsko stanovništvo sigurno poznavalo i koristilo umijeće pismenosti i stoljećima prije konačne uspostave rimske vlasti. Naravno ono je egzistiralo u vrlo uskom krugu i bilo je temeljeno na korištenju stranih pisama (grčkog, umbro-etruskog i latinskog). O tome rječito govori i izvorna građa, jer uz nalaze natpisa na posudama iz naselja Pod i u literarnim vrelima nailazi se na nagovještaje ne samo poznavanja pismenosti nego i samostalnog pismenog izražavanja u vrijeme samostalnosti zapadno i središnjoj-balkanskih naroda. U tom kontekstu je potrebno promatrati i Polibijev podatak (II, VI, 4) da Teuta šalje pismo (γραμματόν), što znači da su i Teuta i Skerdilaida (ili bar njihovi lični sekretari) kojem ona šalje pismo morali znači i čitati i pisati, a i da je pismena korespondencija unutar dvora Agronida i između njegovih dužnosnika (na terenu) bila uobičajena i razvijena. Drugo je naravno pitanje kojim su se oni jezikom služili u toj službenoj korespondenciji, da li svojim materinjim (prilagodivši grčko pismo) ili grčkim.

Pismenost je mjestimično prodirala u protohistorijsku kontinentalnu unutrašnjost Europe i preko dolazaka iz mediteranskog svijeta trgovaca, putujućih zanatlija ili pukih avanturista, da bi nalazila neko svoje mjesto u općoj kulturi tih još uvijek protohistorijskih zajednica. Po Tacitu (*Ger.* 3), iako sa zadržkom rezerve, na granici Recije i Germanije se «...i sada (prijelaz I u II st. n. e.) još uvijek nalaze neki spomenici i grobovi sa grčkim natpisima». Preko Cezarovih izvještaja o galskim ratovima, znamo da su se grčkim pismom služili i Helveti (*Caes. de bell. gall.* I, 29). I keltski i ilirski novci sa natpisima (pronađeni i u dubokoj balkanskoj unutrašnjosti), makar oni u pojedinim slučajevima bili imitacije grčkog novca (Papazoglu, 1969, 297-298; Stipčević, 1974, 60; 158-162 sa odgovarajućim slikama; 232-233) isto ukazuju na korištenje mediteranske pismenosti kao prijenosnika i arhivara informacija i u europskim protohistorijskim zajednicama, iako rijetko i to samo u specijalnim slučajevima. Međutim od sve te pismenosti u europskim ilirskim, tračkim, keltskim i germanskim zemljama prije rimskog osvajanja, do izuzev nekih manjih, zanemarljivih tragova, zbog činjenično male produkcije pisanog materijala i razloga čestih ratovanja i uništavanja, skoro nije ništa ostalo.

ili su se u slučaju Strabona koji ne spominje izričito ustanak 6-9. god. n. e. pojedine informacije o Dezitijatima u tekstu ipak pojavile pod utjecajem događanja na zapadnom Balkanu iz perioda od 6 do 9 god. n. e. Pojava da se povijest i postojanje epihorskih naroda kod grčkih i rimskih pisaca većinom evidentira samo kroz prizmu ratova, pohoda, nekih neobičnih i fantastičnih događaja ili za Grke i Rimljane specifičnih i interesantnih vidova života je prisutna kod svih epihorskih naroda zapadnog Balkana i panonskog bazena. Izloženi "represiji" takvog karaktera izvornih povijesnih informacija, pored nas nezapaženo i neprimijećeno mogu, skoro nečujno, proći drugi segmenti života i periodi mira, stabilnosti i stvaralaštva narodnosnih zajednica zapadnog i centralnog Balkana, njihove međusobne interakcije i kulturnog, gospodarskog pa možda i etničkog prožimanja sa civiliziranim mediteranskim svijetom. Na osnovu tih «filtriranih» informacija možemo steći sasvim iskrivljenju sliku o predrimskim epihorskim narodima i njihovom načinu života. Autarijati, Dezitijati, Delmati, Ardijejci, Japodi, Breuci, Skordisci, i drugi narodi zapadnog i središnjeg Balkana i Panonskog bazena nisu ni manje ni više ratovali niti bili krvoločniji nego drugi narodi u tom razdoblju, uključujući i one na mnogo većoj kulturnoj i civilizacijskoj razini. Oni nisu bili nikakvi divljaci nego zajednice koje su za sobom do danas ostavile iznimnu kulturnu tradiciju izraženu u svom materijalnom aspektu, a koja pokazuje i iznimnu tehničku kvalitetu izrade i estetsku profinjenost, a u pojedinim slučajevima autohtona materijalna kultura otkriva i tragove proto-urbanog načina života u predrimskom razdoblju.

Kada se govori o pisanoj izvornoj građi mora se računati s tim da se između njenog nastanka i suvremenog doba nalazio period ljudske povijesti koji se uobičajeno naziva srednji vijek, sa svim onim što je on donosio. Sve do sredine XV st., odnosno do masovnije upotrebe štamparskog stroja, cirkulirao je veoma maleni broj primjeraka, a uslijed stalnog prepisivanja mogla se javiti korumpiranost izvornog teksta. I znači, kada se već obrađuju pisani literarni izvorni podaci potrebno je imati na umu da su oni sačuvani, odnosno došli do nas u stanju koji možda u pojedinim svojim dijelovima ne odgovara baš originalu. Sve to povećava složenost pisane izvorne građe i primorava nas na metodološke postupke vanjske i unutrašnje kritike, leksičko-filološke analize i otkrivanja eventualne korumpiranosti teksta. I kada se sve to riješi, rekonstrukcija na osnovu pisane građe, upravo zbog oskudnosti i fragmentarnosti izvora više se čini kao pabirčenje i nabacivanje svih mogućih informacija dobivenih različitim putem i logičkim razmišljanjem. Svaki od izvornih podataka se pretresa više puta zavisno od konteksta, i mjesta u kome će se upotrijebiti i podliježe samim tim i različitim metodološkim postupcima. U djelima grčkih i rimskih pisaca treba računati i sa činjenicom da autori (na osnovu svoga kompleksa «civilizacijske više vrijednosti», ali i opravdavanja akcija političko-državne i gospodarske prirode koje poduzimaju njihovi sunarodnici prema epihorskim narodima zapadnog Balkana) često

omalovažavaju i podcjenjuju ilirske narode, posebno njihove vođe i običaje i tako ih predstavljaju u krivom svjetlu. Antički pisci koji spominju Dezitijate, događaje u kojima su ovi učestvovali uglavnom promatraju sa rimskih pozicija i vidokruga, što se posebno može reći za Veleja Paterkula koji ustanak 6-9. god. n. e., tumači i promatra ne samo sa vidika rimskih javnih interesa, nego i svojih osobnih i povlađivačkih potreba.

Prilikom proučavanja podataka o Dezitijatima i Gornjoj Bosni i lašvanskom porječju u protohistoriji i antici podrijetlom iz djela antičkih pisaca potrebno je imati u vidu i da su njihovi izvještaji i podaci o Dezitijatima do trenutka kada su se našli u rukama i djelima antičkih pisaca u većini slučajeva već jednom bili prošli kroz rimski filter, znači da su podaci sa kojima raspolažemo u stvari najmanje druga ruka.² Isto tako postoji i velika kvantitativna razlika kod većine pisaca u odnosu podataka koji govore o povijesti domorodačkih naroda unutrašnjosti zapadnobalkanskih i panonskih zemalja kroz opise rimske povijesti kao što je to slučaj sa Velejem Paterkulom i Kasijem Dionom i onih podataka koji su direktno i namjenski usmjereni samo na objašnjavanje autohtonih naroda i njih samim bez obzira na učešće Rimljana u tim opisima. U prvom slučaju koji apsolutno kvantitativno prednjači, informacije koje govore o autohtonoj populaciji prvenstveno imaju sporednu ulogu u svrhu objašnjavanja nekih aspekata opće rimske povijesti i podređeni su podacima o rimskoj strani u tim događanjima. Tako ustvari većinu podataka o Dezitijatima koji potiču iz radova antičkih pisaca mi imamo u tim djelima samo zahvaljujući tome što su se oni na neki način našli povezani sa rimskom poviješću. Jednostavno rečeno njih nije zanimalo ništa u vezi tih naroda a što nije bilo povezano sa rimskom poviješću, zbog čega smo ostali uskraćeni za čitav niz podataka o Dezitijatima koje su oni sigurno posjedovali, posebno Kasije Dion, Uostalom i djela i Veleja Paterkula i Kasija Diona su opće rimske povijesti, samo napisane na dva jezika. Zanimljivo je u tome pogledu kao najbolju potvrdu gore iznesenog stava navesti to da Kasije Dion, iako je službeno boravio i u Dalmaciji i u Panoniji duži period i sigurno ostvarivao, na osnovi svojih službenih odgovornosti, komunikaciju sa Dezitijatima ili njihovim romaniziranim potomcima iz područja Gornje Bosne i lašvanskog porječja i bio znatno detaljnije upoznat sa dezitijatskom poviješću i tradicijama, što je mogao doznati i preko provincijalnog arhiva, povijesti i tradicije (u kojima je posebno mjesto vjerojatno

² Čak je to i slučaj sa Velejom, jer je on sigurno informacije o borbama 9. god. n. e., u kontekstu kojih spominje Dezitijate dobio od nekog drugog, a ne kao neposredni očevidac tih zbivanja. Jedino bi njegovo spominjanje Batona (uključujući i onog dezitijatskog), vođa ustanka možda bila rezultat njegovog boravka na zapadnom Balkanu i učešća u ratu, što bi implicira da je riječ o kakvom takvom neposrednom očevidu.

zauzimao ustanak 6-9. god. n. e., i mjesto Dezitijata u njemu)³, u odnosu na ono što je predstavio u svome djelu, ipak nije smatrao za shodno i potrebno da sve te svoje informacije podijeli i sa svojim čitaocima i slušaocima. Za njih su sve one informacije o Dezitijatima koje nisu imale neku ključnu ulogu za objašnjavanje bitnih trenutaka opće rimske povijesti bile suvišne i opterećujuće za djela koja su stvarali. A pošto su Dezitijati, kako izgleda samo u jednom povijesnom procesu, ustanku 6-9. god. n. e., znatno utjecali na opći razvitak rimske povijesti, normalno je da je njihovo dalje spominjanje u bilo kakvom drugom kontekstu bilo izlišno i nepotrebno, bar po njihovom načinu razmišljanja i zadatim smjernicama za izradu njihovih povijesti. Jedino bi mogli u neku ruku izdvojiti Plinija Starijeg, koji nije spomenuo Dezitijate u smislu njihove povezanosti u određenom slučaju sa rimskom poviješću, nego kao realnu činjenicu koja egzistira, što uostalom u potpunosti odgovara koncepciji «Naturalis historia», djela koje nije posvećeno samo i specijalno ni jednom narodu niti jednoj političkoj ili nekoj drugoj zajednici, ili određenim povijesnim događajima, pojavama i procesima. Strabonovo spominjanje Dezitijata na prvi pogled može izgledati nepovezano sa rimskim dodirom sa njima, ali dubljom analizom konkretnog podatka vjerojatno se i on može dovesti u vezu sa događajem u koji su bili upetljani i Rimljani.

Kao što je već rečeno i Velej i Kasije Dion su većinu svojih podataka o ustanku 6-9. god. n. e., u kojima se spominju Dezitijati i njihova aktivnost bazirali u većini slučajeva na već jednom obrađenim rimskim podacima. Ali u njihovom slučaju se ne može isključiti, iz razloga činjenice da su oni službeno boravili u provincijama Dalmaciji i Panoniji, da su dolazili u neposredni kontakt sa Dezitijatima, njihovim već romaniziranim potomcima ili samo stvarima (materijalna i pisana kultura) koje su oni ostavili iza sebe, a preko kojih bi oni oblikovali neke svoje podatke o Dezitijatima i njihovom djelovanju koje su ostavili u djelima koja su stvorili. Za razliku od Veleja Paterkula i Kasija Diona, Plinije Stariji i Strabon vjerojatno nikada nisu imali direktni kontakt sa dezitijatskim narodom ili sa potomcima Dezitijata, što naravno ne znači da su njihovi podaci i manje kvalitetniji, što se posebno odnosi na podatak Plinija Starijeg jer se on izgleda bazirao na jednom vrlo dobrom neposrednom izvještaju- očevidu o Dezitijatima. Slično Pliniju Starijem Svetonije, Flor i Apijan su isto svoje podatke dobili posrednim putem, ali za razliku od njega to nije bio neki zvanični, precizni dokument nego izgleda isto neka vrsta literarne građe.

Pisana vrela koja govore o Dezitijatima u sebi nose i jednu posebnu vrijednost koja im daje veću kvalitetu od npr. povijesnih podataka koji spominju Autarijate. U većini slučajeva literarni pisani podaci o Dezitijatima pripadaju zaokruženim cjelinama, u kojima je izložen, makar i u

³ Dezitijati su zauimali posebno mjesto u provincijalnom ustroju, što pruža i činjenica da se njihovo ime nalazi zapisano i na solinskim natpisima.

nacrtom obliku, cjelokupni izvjesni povijesni proces (kao što su npr. Oktavijanova zapadno-balkanska kampanja 35-33. god. p. n. e., ustanak 6-9. god. n. e.,⁴ popis stanovništva) u kojem su Dezitijati i njihovi predstavnici bili aktivni sudionici, bez obzira da li je on opširnije ili šturo prezentiran. Iz toga razloga olakšano je utvrđivanje i praćenje uzročno-posljedične veze i donošenje čitavog niza zaključaka koji se odnose na egzistenciju Dezitijata. Za razliku od podataka o Dezitijatima, podaci iz djela antičkih pisaca koji govore o Autarijatima prilično su u većini slučajeva fragmentarnog karaktera, često van konteksta glavnog izlaganja. To se može objasniti izrazitom vremenskom distinkcijom (od više stoljeća) u odnosu na razdoblje na koje se odnose podaci o Autarijatima i ono na koje se odnose podaci o Dezitijatima i činjenicom da Autarijati za vrijeme svoga postojanja sa antičkim svijetom uglavnom imaju posredan i periferan odnos (izuzev posljednje faze svoje egzistencije kao jedinstvene i prepoznatljive narodnosne zajednice i političke jedinice), dok Dezitijati, ne svojom voljom, ulaze u neposrednu interakciju sa antičkim svijetom. Međutim sačuvana i dostupna pisana izvorna građa iz djela antičkih pisaca u sebi nosi i jedan nedostatak u odnosu na onu koja govori o Autarijatima, jer se ona sva odnosi na jedan vrlo mali dio dezitijatskog postojanja, tj. na razdoblje od nešto manje od jednog stoljeća, i to opet sa gro informacija koje se odnose na samo tri godine. Tako bi istraživanje dezitijatskog postojanja, ako bi se oslonilo samo na podatke dobivene iz djela antičkih pisaca, ostalo uskraćeno za poznavanje velikog dijela života Dezitijata iz vremena nezavisnosti i dobrog dijela njihove antičke povijesti. Iz literarnih vrela Apijanov podatak predstavlja njihovo najranije smještanje a to se najvjerojatnije odnosilo na 33. god. p. n. e., dok podatak Plinija Starijeg predstavlja najkasnije vremensko smještanje. Apijanov podatak je ustvari jedini preostali podatak iz ovog segmenta izvorne građe koji se djelimično odnosi na vrijeme dezitijatske nezavisnosti, što ne znači da Dezitijati nisu postojali i prije 33. god. p. n. e. Iako je Strabon bio pisac koji je pripadao najstarijem razdoblju u odnosu na ostale pisce koji su spominjali Dezitijate ili bar povijesne događaje i procese za koje znamo da su oni bili direktno i vrlo aktivno upleteni, i njegov podatak se odnosi na vrijeme ustanka 6-9. god. n. e. Ta izvorna građa nije ni ujednačena, nego je po

⁴ Definirati šta je to izvorna građa ne samo u slučaju rekonstruiranja povijesne pojave, činjenica i procesa Velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. n. e., nije jednostavno. Od onog do danas poznatog što se u znanosti smatra da je izvorna građa za Veliki ustanak ništa nije neposredno nastalo u ovom trogodišnjem periodu. Ali to ne umanjuje njenu vrijednost, pošto je njena sadržina manje-više direktno uvjetovana zbivanjima u toku ove tri i po godine teškog ratovanja na zapadnom Balkanu. A sudeći po smislu i podacima koje daje ta preživjela izvorna građa, gotovo je sigurno postojala i obilna izvorna građa koja je nastala u toku ovog perioda i koja je bila uzrokovana Velikom ustankom. Dio «naše izvorne građe» je koristio ovu primarnu građu, koja je mogla nastati i u zapadnobalkanskim zemljama.

podacima i pojedinim opisima rata 6-9. god. n. e., čak i kontradiktorna, u pojedinim slučajevima fragmentarna (Svetonije), vrlo «mršava» (Plinije Stariji), nacrtnog karaktera pa i prilično tendenciozna (Velej Paterkul) pa je potrebno uložiti dosta analitičkog rada kako bi se došlo do prihvatljive rekonstrukcije događanja samo za te tri ključne godine čitavog ilirskog svijeta, a posebno za Dezitijate.

I pored svih nedostataka koje u sebi sadrže, antička literarna građa ipak predstavlja jedan od osnovnih alata u procesu rekonstruiranja povijesne egzistencije Dezitijata. Dubljim promatranjem izvornih informacija može se iz njih izvući dovoljno dosta podataka o životu zajednica koji su tematika našeg rada. Iako se one mogu otkriti samo "skidanjem" naslage glavnog razloga prezentacije vijesti, iz pisane građe tako procure i informacije o gospodarstvu, društvenoj strukturi, zemljopisnom razmještaju, etničkom sastavu, religiji i drugim segmentima koji čine sastavni dio postojanja jedne narodnosne zajednice.

Strabon(cc 64/3. p. n. e – cc 23/4. g. n. e)⁵ je iza sebe ostavio jedno od najvećih pisanih djela antičkog svijeta u kome se sadržava i obilje podataka vezanih za ilirske zemlje,⁶ i to ne samo u zemljopisu nego i povijesti i etnografiji ovog područja.⁷ Strabon podatke o Dezitijatima i uopće području Ilirika daje u sklopu 5. poglavlja svoje VII. knjige, koju je finalizirao, u onoj redakciji u kojoj je mi danas poznajemo, zbog spominjanja Batona kao vođe⁸ Dezitijata u vrijeme razvitka ilirskog ustanka, ili neposredno po Batonovoj predaji.⁹ Istina, postoje određene nedoumice da li je Strabon kada je spominjao Batona kao vođu Dezitijata upotrebljavao prošlo ili sadašnje vrijeme. Potvrdu da je Strabon u konkretnom slučaju mislio u sadašnjem vremenu daju i sljedeće činjenice;

⁵ O Strabonu v. Đurić, 2003, 766

⁶ O Strabonu i njegovom pogledu na ilirske-dalmatinske zemlje v. Čače, 1995 A

⁷ U ovom kontekstu zanimljivo je osvrnuti se i na njegove podatke o Autarijatima (*Strab. Geo.* VII, 5,1; 5, 6; 5,7; 5,11; 5,12), ilirskom narodu koji je oko tri stoljeća prije nastanka Strabonov djela prebivao na prostorima zapadnog i središnjeg Balkana. Kako izgleda tradicija o Autarijatima je bila veoma prisutna i na prostorima kasnijeg Ilirika, čim Strabon o njima daje relativno dosta podataka, više npr. nego o Dezitijatima i Ardijejcima koji su još uvijek postojali kao zasebni i prepoznatljivi narodi u periodu kada je Strabon živio. Snaga, veličina i vjerojatno opće značenje koje je egzistencija Autarijata i njihove kulture imalo na razvitak ostalih okolnih i neilirskih naroda, i shodno tome sjećanje na njih koje je još uvijek bilo prisutno (ne samo u grčkoj literaturi nego i u tradiciji Strabonu suvremenih epihorskih naroda) da on Autarijatima koji su bili «nekoć najveći i najmoćniji ilirski narod» (μέγιστον καὶ ἄριστον τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνος) posveti dovoljno pažnje.

⁸ Možda bi pravilnije bilo Batona u spomenutom Strabonovom pasusu navesti uz titulu vojvode jer se u grčkom originalu upotrebljava riječ «hegemon» (ἡγεμών)

⁹ *Strab. Geo.* 5, 3;

- U 5. poglavlju VII. knjige u kojoj se govori o ilirskim zemljama, nailazimo na veliki niz imena domorodačkih (ilirskih, panonskih i keltskih) naroda koji su postojali i koji i u Strabonovo vrijeme još uvijek postoje, ali samo u slučaju Dezitijata Strabon spominje i ime njihovog vojvode, i ni kod jednog drugog. To jasno ukazuje da je u vrijeme kada Strabon stvara konkretno poglavlje, to ime itekako poznato i prisutno u rimskoj javnosti i da je Strabon smatrao za shodno da ga uvrsti u svoje djelo. U suprotnom ne vidimo nikakav razumljiv razlog da se npr. spomene ime jednog od vođa i predstavnika samo jednog naroda, i to situiranog u dubokoj kontinentalnoj unutrašnjosti dinarskog pojasa, a ne i imena drugih ilirskih narodnosnih dužnosnika, vođa, kneževa, kraljeva.
- Osim toga i u načinu Strabonovog prezentiranja Batonovog imena kao da se osjeća da je Baton šire poznat i suvremen sa vremenom kada Strabon stvara, i kao da Strabon samo daje svome čitateljstvu dodatnu informaciju koju o njemu on posjeduje, a koja baš nije u tolikoj mjeri prisutna u samoj toj javnosti.¹⁰ Tako on rimskoj i grčkoj javnosti podastire i

¹⁰ Međutim u dijelu VII, 1, 4, Strabon ne samo da spominje poraz Kvintilija Vara iz 9 god. n. e., nego i Germanikov trijumf od 26. svibnja 17 god. n. e., (uspo. *Tac. Ann.* II, 41), što može izgledati prilično kontradiktorno sa upotrebom prezenta kada govori o Batonu Dezitijatskom kao vojvodi Dezitijata. Uostalom pojedini detalji spomenuti u njegovoj Geografiji, kao smrt kralja Jube mogu se datirati u 23. god. n. e. Kako se čini iz čitavog niza podataka, Strabonovo djelo je doživjelo više redakcija izvršenih od samoga autora u različitim razdobljima i to u određenim dijelovima svoga djela. Prilikom tih redakcija Strabon je ubacivao nove podatke, pa i čitave pasuse kao npr. onaj o Germanikovom trijumfu kojem je izgleda Strabon osobno prisustvovao, pa je smatrao za shodno da ga ubaci u svoje djelo, tako su se i podaci o Arminiju i Kvintiliju Varu našli vremenski ugrađeni tek nakon podatka koji je spominjao Batona. Znači Strabonovo djelo je, sasvim prirodno jer je takve naravi, doživjelo čitav niz redakcija i dopunskih retuširanja prvobitnog teksta i kompozicije djela. Ali prilikom tih redakcija Strabon izgleda da nije vodio računa o ispravljanju podataka koji su zastarjeli kao što je to upravo primjer Batona Dezitijatskog koji prilikom Germanikovog trijumfa nije sigurno bio vojvoda Dezitijata. Razlog takvog Strabonovog odnosa je ležao vjerojatno u želji da što je moguće brže ugradi nove podatke u svoje ionako preglomazno djelo. Sasvim je razumljivo da je Strabon upravo iz razloga iznimne opširnosti svoga djela sa golemim brojem detalja (i to ne samo za uvjete antičkog svijeta) morao praviti određene previde kada je vršio naknadne redakcije pojedinih poglavlja svoje Geografije. Prilikom tih čestih redakcija Strabon vjerojatno nije ponovo prelazio čitav tekst kako bi ga (i činjenično i gramatički) uskladio sa novim saznanjima i trenutnim vladajućim uvjetima. On je samo mijenjao i dopunjavao prilikom tih svojih redakcija samo ona poglavlja u kojima je smatrao za potrebno da ubaci nova saznanja, dok su ostala poglavlja načelno ostajala «nedirana». Osim toga teško bi bilo očekivati da je Strabon svoje djelo pisao i izdao samo jednom i to neposredno pred svoju smrt, prije izgleda da je ono doživljavalo više izdanja, sa stalnim redakcijama, što je sasvim razumljivo ako se ima u vidu da je njegova «Geografija» (u 17 knjiga) neka vrsta opće zemljopisne enciklopedije u kojoj se sadržava i čitav niz povijesnih i drugih podataka, čak i anegdotskog, mitološkog i svakidašnjeg karaktera. Samim tim dopune te enciklopedije su se stalno događale, a i sam Strabon je i znatno prije 23. god. n. e. (u koju se datira njegov najkasniji podatak, koji kao takav možemo rekognisticirati) bio poznat u tadašnjoj rimskoj i antičkoj javnosti kao dobar i

podatak o specifičnoj narodnosnoj pripadnosti osobe čije je ime nesumnjivo u toj istoj javnosti u toku tri godine živo cirkuliralo i bilo poznato. Vjerojatno se Batonovo ime u toj istoj javnosti u toku te tri godine uglavnom javljalo povezano sa terminima «ilirski», «panonski», «dalmatinski», a ne sa njegovom stvarnom narodnosnom dezitijatskom pripadnošću, pa je smatrao za shodno i potrebno da svome čitateljstvu ili slušateljstvu ubaci i neke podatke, koje je on znao, a koji bi se na neki način detaljnije odnosili na tadašnje stanje u Državi, koje je u određenoj mjeri zaokupljalo javnost.

- Nijedno djelo, ne samo povijesnog karaktera, bez obzira koliko se trudilo da izbjegne njegove impulse i bez obzira koliko drevna razdoblja obuhvaćalo, nije u potpunosti oslobođeno utjecaja svoga vremena, njegovih shvaćanja, načina života i svakodnevnice.¹¹

cijenjen znanstvenik, što bi bilo u nesumnjivo u koliziji da je kojim slučajem on izdao Geografiju tek 23 ili 24 god. n. e., u svojoj već prilično poodmakloj starosti. Zatim sam Strabon u Geografiji citira i svoju, izgublenu, Historiju/Historijske bilješke (koja je nesumnjivo bila ranije napisana – u 43 knjige) što je isto još jedan pokazatelj koji govori da je njegova Geografija bila djelo izloženo stalnim dopunama. Zatim sasvim je logično pretpostaviti da se nastanak konačne redakcije poglavlja VII, 5, koje govori o ilirskim zemljama može datirati u vrijeme rata 6 -9. god. n. e., kada je u Rim i druge urbane centre antičke civilizacije dolazilo dosta vijesti iz ovih zemalja. S druge strane, iz sličnih razloga kao što je to bio slučaj sa ilirskim zemljama, informacije i vijesti o germanskim zemljama su prošle kroz filter naknadne Strabonove redakcije, koja je izgleda i bila najviše motivirana upravo germanskim ratovima nakon 9. god. n. e. Uostalom kada se i sogleđa kompletno 1. poglavlje VII. knjige, jasno se može uočiti da njegov četvrti odjeljak, u kojem se govori o Varovom porazu i Germanikovom trijumfu, ne pripada izvornoj kompoziciji toga poglavlja, nego da je naknadno dotjeran sa novim podacima koji su nastali uslijed događaja iz rujna 9. god. n. e. Tom odjeljku neposredno prethodi odjeljak u kojem se u zadnjim rečenicama spominje ratovanje Druza u germanskim zemljama i njegova smrt 9 god. p. n. e., a u sljedećem petom odjeljku Strabon spominje Tiberijevo ratovanje sa Vindelicima. Pojedini antički pisci su uostalom uobičavali izdavati svoja velika, životna djela po dijelovima, sukcesivno, što je moglo trajati desetljećima. O datiranju Strabonove «Geografije» v. i Introduction u The Geography of Strabo, H. L. Jones, LCL, gdje se isto pretpostavlja da je «Geografija» doživljavala više revidiranih izdanja.

Iz svega izloženog se jasno može zaključiti da je Strabonova Geografija, djelo izrazito kompleksne prirode, koje je doživjelo više redakcija, a pošto je ono prevashodno zemljopisne naravi, pojedini povijesni podaci su dati u šturim cjelinama, većinom samo kao uzgredna dopuna zemljopisnom opisu odgovarajućeg prostora. Tako se može desiti da je on pojedine narode i zajednice iako ih spominje na jednom relativno uskom dijelu teksta gledao i opisivao u različitim, često i prilično vremenskim udaljenim razdobljima, čemu je dodatno doprinosilo obilje izvorne građe kojom se služio (o tome više v. Mesihović, Autarijati, 2007, 93 - 94).

U Loeb izdanju je upotrijebljen prezent (sa dodatnom napomenom⇒ «Certainly «is» is more natural»), iako i ono ostavlja otvorenim i moguću upotrebu engleskog prošlog svršenog vremena u prijevodu. Strabon 1954, V. III, str. 256, nap. 1 i str. 257.

¹¹ Na znanstveni rad, pogotovu onaj iz društvene sfere, izvjesni utjecaj ima i stanje duha, ideja, ideologija i uopće javnog mnjenja u vremenu u kojem znanstvenik radi i istražuje. Nijedan istraživač prošlosti, i u najslobodnijim

Tako su se i pojedini Strabonovi podaci vjerojatno nalazili u njegovom djelu i prilagođavali prema potrebama javnosti kojoj se ono prezentiralo. U tom kontekstu se sigurno našlo u njegovom djelu i Batonovo ime prikačeno uz jedan od naroda o kojima u dotičnom poglavlju Strabon govori, jer je ono dok je rat trajao, a pogotovu kada je Baton Dezitijatski ostao kao jedini ustanički vrhovni vojvoda, nesumnjivo pobuđivalo interesiranje te javnosti. O Batonu su tada sigurno ne samo željeli znati oni koji su bili direktno povezani i involvirani na neki način sa zbivanjima koje je producirao ustanak 6-9. god. n. e., nego sigurno i obična javnost, te je u tom smislu, kada je već znao tako zanimljiv podatak kao što je Batonova specifična narodnosna pripadnost, i Strabon smatrao potrebnim da u svoje djelo, onako uzgred i u sekundarnom obliku, uklopi i tu informaciju.

- Taj podatak nije mogao nastati prije 6. god. n. e., jer je prije te godine toj javnosti u kojoj se Strabon kretao i živio Baton Dezitijatski bio sigurno nepoznat, a možda nije ni bio vojvoda Dezitijata. Podatak nije mogao nastati ni poslije 12. god. n. e., kada je Baton poslije Tiberijevog trijumfa interniran u Ravenu, a fokus te javnosti se potpuno usmjerio na nove zemlje, događaje, povijesne i političko-vojne procese koji su se odvijali u njenom okruženju, i naravno na osobe koje su u tim zbivanjima učestvovali. Nakon IX. mjeseca 9. god. n. e., u toj javnosti je u prvi plan izbilo novo ime, predvoditelja germanskog ustanka, pobjednika u Teutoburškoj šumi i osloboditelja Germanije Arminija i sigurno su značenje i prisutnost Batona bili prilično zasjenjeni u Strabonovoj «javnosti» od strane novog neprijatelja Države. Samim tim se i promijenilo i interesiranje Strabonove «javnosti», te se uslijed toga i sam Strabon morao prilagođavati, pa bi uzgredno uklapanje Batonovog imena u «Geografiju» izgledalo kao *demode*. Strabon inače u svoje djelo ubacuje i Arminija, i Germanikov trijumf što je jasan pokazatelj da se on u komponiranju svoga opusa, često orijentira prema fokusu pažnje tadašnje javnosti.
- Osim toga ne postoje baš neki posebni razlozi zašto bi Strabon, u svome zemljopisnom radu, spominjao Batonovo ime u prošlom vremenu, koje inače u smislu općeg poglavlja u kojem se nalazi zauzima potpuno sporedni, uzgredni karakter i kao da je stavljeno samo kao neka trenutna i još uvijek postojeća zanimljivost.
- Baton Dezitijatski je u neku ruku bio i suvremenik Strabona, tako da on za njega nije predstavljao ni neku povijesnu kategoriju i vrijednost kao što su to bili Demetrije Hvarski

društvima, ne može tvrditi da je potpuno oslobođen i pošteđen u svome radu od djelovanja trenutnih ideoloških postulata, mišljenja i percepcije javnosti., bez obzira kakvog oni karaktera bili.

i neki epihorski narodi koje isto spominje u konkretnom poglavlje, da bi ga predstavljao u prošlom vremenu.

Ta etabliranost Batonovog imena u rimskoj javnosti nije mogla nastati odjednom i moralo je proći neko vrijeme da ono zauzme svoje mjesto u njoj. Isto tako u prve dvije godine postojalo je kolegijalno vodstvo ustanka između dva Batona, Dezitijatskog i Breučkog, ali Strabon ne spominje Batona Breučkog. Sve bi to sugeriralo da je nastanak dotične Strabonove pisane informacije nastao u vrijeme dubokog razvitka ustanka, od 7. god. n. e. do zaključno sa periodom do rujna 9. god. n. e. Moguće je da se na rat 6-9. god. n. e., odnosi još jedan Strabonov podatak (VII, 3, 13) u kojem on kaže da se Rimljani služe srednjim tokom rijeke Dunav za prenošenje opreme za rat. Strabon ne precizira koji je rat u pitanju, ali jedino dugogodišnje aktivno ratište u vrijeme stvaranja njegove VII. knjige je bilo ilirsko ratište. Što se tiče vrela svojih podataka, sam Strabon kaže da je za zemlje koje nije vidio, uzimao informacije od onih koji su ih vidjeli i o njima pisali. Znamo da se služio Eratostenom i Artemidorom (koji je napisao zemljopis oko 100. pr.n.e.), povjesničarima Polibijem, Posejdonijem, kronografom Apolodorom.¹²

Velej Paterkul (cc 20. god. p. n. e.-cc 31. god. n. e.) je Dezitijate spomenuo u kontekstu svoga izlaganja o ratu 6-9. god. n. e. koje se nalazi uklopljeno u njegovu II. knjigu «Rimske historije», i to od II, CX, 1 do II, CXVI, 3 (sa izvjesnim podsjećanjima na rat u podacima CXXIII, 1; II, CXXV, 5). Sam Velej Paterkul je bio učesnik rata i neposredni svjedok bar dijela zbivanja na ratištima panonskog bazena i dinarskog pojasa.¹³ Rimska historija Veleja Paterkula izgleda da je najvjerojatnije bila samo skica za planirani veći rad, i koja je finalizirana (u osnovnom obliku u kojem je danas poznata) nekih 20-tak godina nakon kraja ustanka.¹⁴ Svoje djelo Velej je posvetio prijatelju Marku Viniciju, sinu svoga prvoga zapovjednika. Sudeći po Velejevom (II, CXXVII-CXXVIII) načinu spominjanja L.Elija Sejana (*L.Aelius Seianus*) njegova nacrtana povijest i njen panegirički ton nisu bili posljedica pada Sejana i obračuna sa svima onima koji su sa Sejanom sarađivali i bili njegove pristalice.¹⁵ Po tome je Velej Paterkul nevezano sa pokušajem spašavanja

¹² Encyclopedia Britannica, Volume 21 str. 446

Musić, 1900, 304-305

¹³ O Veleju Paterkulu kao vrelu za rat 6-9 god. n. e. v. Pašalić, 1975, 380-385

¹⁴ Velej na više mjesta, govoreći o nekom događaju, navodi koliko se to godina desilo ranije (valjda od trenutka kada je pisao o konkretnom događaju) i to : podatak II, C, 2 je pisao 28. god. n. e.; II, CXXX, 4;

¹⁵ O Sejanovoj «zavjeri» v. *Cass. Dio* LVIII, 5,1-16,7 i podatke iz djelimično sačuvane V i početka VI knjige Tacitovih Anala.

svoga života bio povlađivački raspoložen prema Tiberiju Cezaru Augustu¹⁶, ali je i ujedno bio i pristalica tada svemoćnog Sejanu. Upravo to što nije došlo do nastanka planirane knjige govorilo bi u prilog toga da je i Velej Paterkul nastradao uslijed pada Sejana. On je vjerojatno bio likvidiran, sa svim onim drugim pojedincima za koje se osnovano ili neosnovano smatralo da su bili involvirani u Sejanovu «zavjeru».¹⁷

Velej činjenicu da ne daje detaljniji opis mnogih događaja iz rimske povijesti (uključujući i posebno zbivanja na ilirskom području 6-9. god. n. e.) u trenutnom nacrtu i da ga ostavlja za svoju planirano veliko djelo opravdava time što njegovo trenutno djelo (tj. nacrt) mora služiti svojim (zacrtanim) formama (*hoc opus servet formam suam*).¹⁸ Da je Velejev rad zadržao prilične karakteristike opširnog nacрта, bolje rečeno neke vrste excerpta budućeg planiranog rad i u opisu ustanka 6-9. god. n. e. dokazuju i sljedeće činjenice:

- Velej Paterkul kao učesnik rata u kome je «glavni lik» njegovog čitavog rada odnio istinski veliku pobjedu, morao je, po samoj prirodi stvari, da da veći, detaljniji i precizniji izvještaj o samom ustanku od onoga što je ostavio. Znači Velejevi dati podaci i opis imaju samo karakter opširnog podsjetnika, lišenog detalja i opisa koji bi bili neophodni u stvarnom radu. Na osnovi takvog nacрта on bi tek kasnije izgrađivao svoje buduće djelo uključujući i detaljnije planirano opisivanje ustanka 6-9. god. n. e.
- Velej vrlo rijetko spominje izričito imena naroda učesnika u ratu. Ustvari u njegovom opisu ustanka, jedino nailazimo na imena Pirusta i Dezitijata, i to samo po jednom spomenuto,¹⁹ dok Breuke izričito po njihovom imenu nigdje ne spominje. Za Veleja kao da ne postoji zajednički nazivnik za čitav ustanak, i on uglavnom koristi opće nazive Panonija i panonski rat, Dalmacija i dalmatinski rat za predstavljanje ustanika, njihovih pokreta,

¹⁶ Njegovo ime stečeno rođenjem Tiberije Klaudije Neron, činom usinovljenja od strane cara Augusta 4 god. n. e., i samim tim ulaskom u rod Julijevaca, ogranak Cezar, promijenjeno je u Tiberije Julije Cezar, da bi nakon Augustove smrti i preuzimanja carske vlasti 14. god. n. e. dobio ime Tiberije August Cezar., koje je po Svetoniju upotrebljavao samo u oficijelnoj komunikaciji.

¹⁷ Pojedinci optuženi za suradnju sa Sejanom su bili pritvoreni i naknadno pogubljeni. (*Tac. Ann.* VI, 19). Sam način izlaganja o Sejanu kod Veleja daje naslutiti da je on bio povlađivački raspoložen i prema Sejanu i da ga je podržavao. Ali to ne znači da je Velej Paterkul bio direktno uvučen u Sejanove planove i akcije. On je najvjerojatnije povlađivao i podržavao Sejana iz jednostavnog razloga što je ovaj bio iznimno moćan i što je važio kao Tiberijev stub i glavni oslonac. Tako se i Velej Paterkul poradi svoga općenitog dodvoračkog djelovanja prema Tiberiju jednostavno dodvoravao i podržavao Sejana. Ali kada se situacija naglo izokrenula, ta njegova dodvoračka sklonost ga je vjerojatno stajala i glave.

¹⁸ *Vell.* II, XCVI, 3

¹⁹ *Vell.* II, CXV, 4

akcija i uopće njihovog djelovanja u toku ustanka. Ali on opet upotrebljava termin Ilirik kada govori o nekoj oficijelnoj činjenici kakva je npr. provincija (usp. *exercitum, qui in Illyrico merebat...; Messalinus...praepositus Illyrico*), Sam termin Ilirik/Illyricum Velej upotrebljava u svome djelu sedam puta (II, LXXVIII, 2; II, CIX, 5; II, CXII, 2; II, CXVI, 3; II, CXXIII, 1; II, CXXV, 1; II, CXXV, 5) i to skoro uvijek u smislu koji kao da otkriva njegovu oficijelnu upotrebu za određenu sadržinu koja za spominjanja Ilirika vezano za ustanak 6-9. god. n. e., u sebi podrazumijeva kao posebne segmente i panonski i dalmatinski.

- U njegovom opisu ni na jednom mjestu se ne daje preciznija narodnosna identifikacija predvodnika ustanka. Jedina pripadnost koju Velej daje o njima jeste šira etnička ili zemljopisna identifikacija, pa tako za možemo pretpostaviti da su jedan od Batona i Pines vođe Panona, dok o drugom Batonu ne nailazimo ni na bilo kakav nagovještaj bilo kakve (narodnosne, etničke, zemljopisne) pripadnosti.
- Da nema izvještaja Kasija Diona, i da se oslanja prvenstveno ili samo na Velejeve podatke, predstava o ustanku i njegovim osobenostima i ukupnom razvitku ne samo da bi bila suštinski nepotpuna, nego bi u svojim bitnim dijelovima bila i prilično iskrivljena u odnosu na stvarno stanje. Tako bi se teško mogao povezati jedan od Batona sa Dezitijatima (a i njihova uloga općenito gledajući bi bila prilično minimizirana), iako se preko natpisa *ILJug* III, 1591 «Batona» iz Župče kod Breze zna da je ime Baton bilo vrlo odomaćeno i u dezitijatskoj sredini.²⁰ Sa Breucima bi stajalo još gore, njih možda uopće ne bi ni bilo u radovima koji bi se bavili ustankom. A bez Dionovog izvještaja, stekla bi se i pogrešna predstava o Batonima, pa bi u njoj, a zahvaljujući Svetoniju, panonski Baton bio taj koji se bori do kraja i ostaje u životu.

Razlozi svemu gore navedenom ne leže u Velejevoj slaboj obaviještenosti, namjernom zamaglivanju i prešutkivanju činjenica, i općenito njegovoj površnosti i nezainteresiranosti za ustanak, nego samo i zbog nacrtnog karaktera njegovog djela. Velejev opis ustanka treba zbog toga promatrati, analizirati ga i uzimati njegove podatke i uopće pristupati mu samo sa jasnom i stalno prisutnom sviješću da je riječ o nacrtnom opisu, a ne konačno dovršenom radu. Upravo iz toga razloga u Velejevom radu na mnogim mjestima nedostaje detaljniji i precizniji opis ili se daju samo sumarni i opći podaci.

Velej Paterkul je po svojoj osnovnoj vokaciji bio prije svega vojnik, i nešto prije nove ere je učestvovao u tračkim ratovima u kojima mu je zapovjednik bio Publije Vinicije (*Publius Vinicius*), namjesnik Makedonije. On je bio i konjanički zapovjednik (*praefectus equitum*) u Tiberijevoj

²⁰ Natpis na sepulkralnom spomeniku iz Župče obitelji «Batona»

kampanji u Germaniji 4. i 5. god. n. e.²¹ U toku 6. god. n. e. Velej Paterkul je izabran za kvestora i tako je ušao u senatorski stalež. U toku rata Velej je jedno vrijeme boravio kao štabni oficir u Tiberijevom zapovjedništvu. Sam Velej kaže da je kontinuirano proveo (od 4. god. n. e.) devet godina, u činovima konjaničkog prefekta i legata, kao promatrač «nadljudskih dostignuća» Tiberija.²² Nakon rata Velej je nastavio sa usponom u karijeri i bio je prisutan u političkom životu Rima.

Značajno mjesto u svome nacrtu Velej Paterkul je posvetio panonskim i dalmatinskim narodima i nacijama, najviše iz razloga što su oni u jednom određenom razdoblju direktno bili povezani sa sudbinom i ratovanjem Tiberija, kome se Velej dok je ovaj bio car nastojao dodvoriti. U tu svrhu je Velej namjeravao, što i ističe na jednom mjestu, da kasnije u planiranom većem radu da detaljniji i precizniji opis Panonije i Dalmacije²³. Prava je šteta da Velej nije uspio da ostvari svoj naum u potpunosti,²⁴ jer njegove informacije kao suvremenika i sudionika ustanka, i

²¹ *Vell.* II, CIV, 3-CVII, 3

²² *Vell.* II, CIV, 3; Možda bi ovaj podatak ukazivao i na to da je Velej Paterkul bio u jednom periodu i zapovjednik i jedne legije. I ako je ova konstatacija točna ona bi se onda najvjerojatnije odnosila na razdoblje ustanka 6-9 god. n. e. i to preciznije na prijelaz 7. na 8. god. n. e.

²³ *Vell.* II, XCVI, 2-3

²⁴ Posebno pitanje u Velejevom životopisu zauzima natpis *CIL* VIII. 10311 iz El Arroucha u Alžiru, koji spominje izvjesnog Gaja Veleja Paterkula kao legata III. Augusta (njen zimski logor se nalazio u numidskom mjestu Theveste),. Ako je *praenomen* našeg Veleja stvarno bio *Caius*, to bi onda impliciralo da je on bio i prokonzul provincije Afrike (III. Augusta se nalazila stacionirana u ovoj provinciji), odnosno konzul. Po Dionu (LIII, 14, 2) August je provincije Afriku i Aziju namijenio samo bivšim konzulima. Međutim u konzulskim listama se uopće ne nailazi na Velejevo ime, što znači da on uopće nije bio rimski konzul (najviša dužnost koju je obnašao je pretorska i to zajedno sa svojim bratom Magijem za 15 god. n. e. II, CXXIV, 4), pa se postavlja pitanje na koji se način uopće neko sa *nomen Velleius* našao kao zapovjednik III. Augusta i to sa titulom *legatus Augusti*. Tek je za vrijeme Kaligule došlo do odvajanja provincije na dva dijela, čime su afričke vojne snage dodijeljene drugom dužnosniku (*Cass. Dio* LIX, 20, 7). Kao rješenje ove zagonetke nudi se čitav niz različitih opcija, ali bez dovoljne i zadovoljavajuće argumentacije;

1. Potrebno je ukazati da natpis ne daje nikakve indikacije da je legat III Augusta Gaj Velej Paterkul bio i namjesnik neke provincije, sam natpis ga nedvosmisleno bez aluzija, potisnutih i skrivenih značenja determinira samo kao legijskog zapovjednika. To bi opet moglo ukazivati da su jedno vrijeme namjesništvo afričkih provincija i zapovjedništvo III. Auguste bile odvojene institucije, i da je moguće da je Velej bio zapovjednik ove legije, bez veze sa obnašanjem institucija provincijskih namjesnika u afričkoj provinciji. Ovom stavu daje određenu utemeljenost i to da su Kaligula i Klaudije, procjenjujući opasnim činjenicu da se senator nalazi i kao namjesnik bitne Afrike i na čelu jake vojne jedinice, za zapovjednika legije imenovali svoje ljude. Ali prije Kaligule, odnosno prije 39. god. n. e., i izbora Lucija Pizona (sina Gneja Pizona i Plancine) za namjesnika Afrike, legijski zapovjednik je izgleda bio i namjesnik provincije.

osobe koja je boravila u tim krajevima bi bile iznimno vrijedne. Međutim s druge strane, zbog osnovne dodvoračke intencije Velejevog djela, njegovi podaci o ovim prostorima, a posebno ustanku, u nacrtu pokazuju izvjesnu dozu korumpiranosti stvarnog stanja stvari. Taj panegirički ton djela Veleja Paterkula u odnosu prema Tiberiju se i u njegovom opisu ustanka najviše ogleda kada;

- umanjuje ulogu Augusta, prikazujući ga kao i paničara, dok Tiberije zadržava hladnokrvnost i promišljenost u tim teškim danima, što se može otkriti kada se čita «*između redova*»,
- umanjuje zasluge i djelovanje Germanika u toku ustanka dok suprotno od toga prešućuje nesumnjive greške Tiberija, ne samo na vojnom planu.

-
2. III Augusta je u periodu 17-24. god. n .e., sa promjenljivom srećom aktivno bila uključena u težak rat sa Takfarinatom, koji je okupio u protu-rimski savez pojedine numidske i mauritanske narode i plemena. Velej Paterkul nije učestvovao u ovom ratu, što bi značilo da ako je on bio zapovjednik III Augusta, to je moralo biti najvjerojatnije prije 17. god. n. e. Protiv Takfarinata su rimske trupe predvodili Furije Kamil (*Tac. Ann.* II, 52), Lucije Apronije (*Tac. Ann.* III, 21), Junije Blez (*Tac. Ann.* III, 73) i Publije Kornelije Dolabela (*Tac. Ann.* IV, 23). O ovom ratu v. Mirković, 2003, 66
 3. Velej Paterkul u svojoj povijesti samo na jednom mjestu spominje (II, CXXIX, 4) i to uzgred ratna zbivanja u Africi i u vezi sa Takfarinatom (njega osobno po imenu ne navodi), i to opet u kontekstu već neumjesnih panegirika Tiberiju što bi podrazumijevalo da on uopće nije bio tamo, odnosno da uopće nije učestvovao u *bellum Africum*. A pošto u ostatku njegove povijesti (točnije rečeno u preostala dva poglavlja CXXX i CXXXI) uopće ne nailazimo na dalje crtice vezane za rat u Africi, naš Velej ne samo da tamo nije boravio, nego je bio i vrlo slabo upoznat sa zbivanjima i u afričkim provincijama, ali i u Galiji u kojoj je 21. god. n. e. izbio ustanak, o kojem Velej isto daje samo jednu, istine radi nešto opširniju crticu (II, CXXIX, 3-4) u odnosu na onu afričku. Za razliku od Veleja, Tacitov opis Takfarinativog rata je znatno veći (*Tac. Ann.* II, 52; III, 21; 73-74; IV, 23-24). Indirektno se na Afrički rat Velej osvrnuo još jednom kada je govorio o Juniju Blezu (II, CXXV, 5).
 4. A pošto Velej prilično detaljiše u vezi sa političkim zbivanjima nakon 9. god. n. e., pa do kraja svoga nacrtnog opisa (poglavlja CXVII-CXXXI) tj. sa godinom izbora njegovog prijatelja Marka Vinicija za konzula (30 god. n. e.) on se tada nalazio u većim dijelom u Rimu i Italiji, a ne u afričkim gradovima i taborima. To bi značilo da naš Velej Paterkul nije bio onaj Gaj Velej Paterkul koji je bio *legatus Augusti* III. legije Augusta, iako su se oni nesumnjivo nalazili u nekoj bližoj ili daljoj rodbinskoj vezi.
 5. Kršćanski pisac Priskilijan navodi da je praenomen našeg Veleja bio *Marcus*, a ne *Caius*, što sugerira da je tvrdnja iznesena pod točkom 4. ipak najrelevantnija.
- Uostalom, za 20. god. n. e. u Tacitovim Analima (III, 39) se spominje izvjesni P. Vellaeus (vjerojatno *Velleius*) i to vezano za zbivanja na istočnom Balkanu. Inače o Veleju Paterkulu v. Introduction u *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL.

- povećava snagu i brojnost ustanika i uopće predimenzionira opasnost koju su oni predstavljali, sve s ciljem da pokaže sa kakvom se velikom opasnošću od strane Dalmatinaca i Panona bila suočila Rimska Država, a sa kojom je na kraju Tiberije uspio da uspješno izađe na kraj.

Velej je u sklopu toga uzdizao i karakterne osobine naroda koji su naseljavali jedinstvenu provinciju Ilirik, pa na istom mjestu gdje obznanjuje svoju namjeru o detaljnijem prikazu, kaže za stanovnike Dalmacije i Panonije «...*virium excelsissimasque...*», upotrijebivši vrlo zanimljivu konstrukciju koja se sastoji od superlativa pridjeva *excelsus*, koji se može prevesti kao uzvišen, visok, odličan. I na drugom mjestu nešto dalje u tekstu i to direktno vezano za posljednju fazu ustanka, Velej ističe ratobornost i ratničko umijeće i to eksplicite na Piruste i Dezitijate. Iako su Dezitijati i Pirusti, kao i drugi ilirski narodi nesumnjivo u svome temperamentu održavali i određene doze borbenosti, beskompromisnosti (zašto ne i tvrdoglavosti) i umijeća ratovanja koje su kod njih bile nešto izražajnije, svako Velejevo prenaplaćavanje njihovih kvaliteta te njihovo stalno ponavljanje potrebno je promatrati u kontekstu povlađivanja Tiberiju, koji je «eto uspio da pobijedi tako moćnog, snažnog i plemenitog višestoljetnog rimskog neprijatelja i u to u njegovoj nepristupačnoj i teško osvojivoj zemlji». A u stvarnosti radilo se o narodima koji su se nalazili na razini društveno-političkog, gospodarskog i općeg kulturnog razvitka koja je bila nešto ispod generalnog prosjeka sračunatog za sve narode sa kojima su Rimljani u toku svoje povijesti dolazili u intenzivni kontakt i međusobnu interakciju. Ilirski narodi uključujući i Dezitijate i Piruste samo su branili svoja prava i svoju zemlju, u pojedinim momentima sa očajničkim žarom. S druge strane dok je značaj i uloga-po rimske imperijalne interese- Tiberija preuveličavana, a Germanika umanjivana u toku rata na zapadnom Balkanu i južnoj Panoniji u periodu od 6. do 9. god. n. e., sam opći tok operacija u toku ustanka, posebno onih koje su izvodile rimske i savezničke jedinice je u Velejevom djelu u načelu vjerodostojan. Korumpiranje povijesne činjenice vođenja općeg toka vojnih operacija prezentiranog u glavnim crtama nije u svojoj bitnosti moglo da bude dobar objekt na kome bi se primijenilo dalje Velejevo pretjerano dodvoravanja. Uostalom on sam je kao iskusni i aktivni viši oficir u ovom pogledu morao biti pažljiviji i vjerodostojniji.

Kada je riječ o prikazu ili bar nagovještaju prikaza unutarnje konstitucije čitavog ustanka u Velejevom nacrtanom opisu, moramo istaći da je ono vrlo mršavo predstavljeno, pa i na momente kontradiktorno (a i to je rezultat kao što ćemo pokazati u tekstu našeg rada i nacrtanog karaktera njegovog opisa rata i nekih drugih činilaca). Osnovna kontradikcija ne samo sa drugim vrelima, nego i sa samim sobom ogleda se u tome što Velej često i to u kasnijim dijelovima opisa promatra i opisuje ustanak gledajući ga ne u njegovoj cjelini nego odvojeno na njegove (panonski i dalmatinski) segmente. U tom slučaju (a bez današnjeg poznavanja i analiziranja nama dostupne

druge izvorne pisane građe o ratu 6-9. god. n. e.) mogli bismo steći vrlo pogrešan utisak kao da je riječ o dva paralelna pokreta sa malo dodirnih točaka i sa dosta labavom vezom. Naravno taj njegov opis je u koliziji sa podacima koje prezentira na početku svoga opisa gdje govori o zajedničkom nastupu ilirskih naroda, i stvaranju jedinstvenog Saveza i zajedničkim vrhovnim vojvodama. Ta različitost prezentiranja je rezultat i činjenice da je Velej rat promatrao iz svoje perspektive, sa ratišta na kojima je boravio i na koja se prebacivao. Nesumnjivo je njegov prevashodni boravak na dijelu ratišta koji se nalazio u panonskom bazenu, i kasnije prebacivanje glavnog toka rata na dinarski masiv (u čemu on ne učestvuje), odigrali veliku ulogu u tom načinu prikazivanja i kroničnom kod njega prisutnom davanju prvenstva u stvarima koja se tiču pokretanja ustanka, stvaranja Saveza i daljeg razvitka rata Panoniji u odnosu na Dalmaciju. Tako je i činjenica da je on bio neposredni učesnik i svjedok dijela ratnih događaja koje opisuje uz već navedeni i objašnjeni nacrti karakter opisa imala izvjesnu ulogu u iskrivljenosti nekih podataka. To je sasvim razumljivo ako se ima u vidu da je kao aktivni učesnik na terenima bojišnica rata, Velej imao sasvim drugu perspektivu na kojoj je temeljio svoj nacrti opis nego što je to bio slučaj sa npr. Kasijem Dionom. Velejev vidik je zbog boravka na ratištu bio sužen, primarno orijentiran samo na područje na kome se nalazio i na kome je imao odgovornost i teško je mogao u cjelini sintetizirati sva događanja u ustanku na ravnopravan i kritički način. To upravo dokazuje već navedena unutarnja kontradikcija jer posebice navođenje panonske i dalmatinske kampanje odvija se upravo u onim dijelovima nacrtnog opisa koji odgovaraju periodu Velejevog dolaska na ratište i boravka na njemu, dok na sam početak opisa rata, za koji on nije neposredni očevidac, stavlja podatke koji potvrđuju ipak zajednički nastup. Osim toga Velej je kao učesnik rata, prilikom oblikovanja nacrtnog opisa sigurno patio i od «sindroma sudioničke pristranosti» koji je inače kronično prisutan kod većine autora koji opisuju rat, ili samo neke njegove aspekte čiji su bili aktivni učesnici i sudionici. Temelj toga sindroma leži u tome što pisac smatra da više može vjerovati svojim očima, svojim ušima, svome sjećanju, svome načinu na koji je doživio određeni događaj, svojim shvaćanjima o tome ratu i uopće svemu onome što je proživio, a što zna čovjeka prilično zavesti i prevariti u ocjeni, nego podacima i informacijama koje je dobio preko drugih vrela, makar oni bili i znatno realniji, točniji, prizemljeniji i jasniji. Pogotovu se utjecaj toga sindroma pojačava ako pisac kao temelj toga opisa koristi dnevnik koji je vodio, ili neke druge zapise, napomene i zabilješke sličnog karaktera. U tom slučaju pisac u većini slučajeva daje prednost onoj predstavi nekog događaja na način kako ju je on doživio, i samo potpuno postojan pisac sa razvijenim osjećajem za povijesnu metodologiju a i to nakon poticanja određenog vremenskog perioda može relativizirati negativni utjecaj sindroma, ali ga i ne potpuno odstraniti jer je on nepovratno kao aktivni učesnik ratnih zbivanja «korumpiran» onim što je doživio. Istine

radi potrebno je naglasiti da gore opisana vrsta pristranosti ne podrazumijeva da je autor namjerno iskrivljavao podatke i procese i predstavljao ih pogrešnim ili ih zamagljivao i prešutkavao, jer pisac-sudionik događaja koji opisuje, je pod utjecajem toga sindroma stvarno vjerovao u točnost svojih pretpostavki i onoga što je napisao. Velej Paterkul je osim toga bio i vojnik od zanata, tako da je njegovu predstavu o ustanku potrebno analizirati imajući na pameti i ovu činjenicu. On je bio i narator, a ne i stvarni povjesničar. Njegov opis ratnih zbivanja je pored toga što je opterećen pretjeranom apologijom Tiberiju koja se sreće skoro u svakom dijelu i odjeljku Velejevog izvještaja, je u odnosu na koncizan i «zanatski» i metodološki urađeni Dionov izvještaj slikovit i živopisan. Opisi pojedinih zbivanja sadrže u sebi prilično izrazito ovu slikovitost i Velejeve «duboke opservacije» i zaključke koji kao po pravilu sadrže i pohvalu Tiberiju ili ukazanje na njegove vrline i mudrost.

Publije Ovidije Nazon (43. god. p. n. e. – 17. god. n. e.) je bio još jedan suvremenik ustanka 6 – 9 god. n. e. U *Epistulae ex Ponto* koje je pisao u izgnanstvu na crnomorskoj obali, Ovidije je ostavio spomen Batona Dezitijatskog i slikovit opis Tiberijevog trijumfa. Ovidije trijumf opisuje u svome stihovanom pismu Germaniku. U njemu, skoro jednim patetičnim tonom, opisuje trijumf, a pismo ima osnovni cilj⇒da se preko njega Germanik podstakne da učini nešto kako bi se prema Ovidiju postupilo milostivo i omogućio mu se povratak u Rim i Italiju. I ako pređemo preko «ulizivačkog» stila Ovidija, ostaju činjenice o izgledu trijumfa koje su vjerojatno vjerodostojne. On sigurno nije osobno prisustvovao trijumfu, ali je sudeći po podacima koje navodi bio dobro informiran o trijumfu i njegovom toku, kao i o sudbini zarobljenih ustaničkih vrhovnika (uključujući i Batona Dezitijatskog kojeg i imenuje).²⁵

²⁵ *Ovid. Ex Ponto*, II, I (*Germanico*), 1 – 68; Ovidije zahvaljuje slavi (ili javnom mnjenju ili javnom glasu ili priči) da je iako zatvoren među Getima ipak vidio veličanstveni trijumf. Ovo je dokaz da su vijesti iz Rima, i to prilično detaljne, dolazile i u najudaljenije dijelove Imperije i da je ustanak i ono što se zbivalo u vezi njega bilo više-manje poznato. Moguće je da je Ovidije dobio pismo nekog svog prijatelja/prijateljice koji je bio očevidac trijumfa jer je opis ipak i previše detaljan da bi se mogao dobiti samo zahvaljujući usputnoj vijesti ili raspitivanjima kod pojedinaca koji bi došli do Ponta. Ovidijeva pisma sa Ponta su u kontekstu znanstvenih istraživanja ustanka 6 – 9 god. n. e. ostala potpuno zanemarena i do danas ih nije niko obrađivao po pitanju odnosa prema ustanku, osim spominjanja u natuknici Williama Smitha (1867, 475). Inače u djelima *Tristia* (II, 225) i *Ex Ponto* (II, II, 75 - 80) Ovidije ima još podataka koji se odnose na zbivanja na zapadnom Balkanu od 6. do 9. g. p. n. e. To ne bi trebalo čuditi kada se zna da je on suvremenik ustanka i da su se najtraumatičnija zbivanja vezana za njega odvijala u istom vremenu kada i ustanak. O Ovidijevom progonstvu i boravku na Pontu (u gradu Tomis u današnjoj Dobruđi) te o *Tristia* i *Ex Ponto* v. Introduction u Loeb izdanje Ovidijevih *Tristia* i *Ex Ponto*.

Plinije Stariji (*Caius Plinius Secundus Maior* 23/24. god. n. e.-24.VIII 79. god. n. e.)²⁶ je bio jedan od najvećih enciklopedista antičkog svijeta, svestrana i obrazovana osoba koja je za «*NH*» koristila djela nadasve velikog (i za moderne uvjete) broja autora, te službene državne, provincijske, lokalne dokumente. Iz razloga prirode samih podataka, koji su matematički precizni u slučaju etnografskog opisa provincije Dalmacije, Plinije Stariji se primarno oslanjao na statističke podatke rimske državne administracije²⁷ i u manjoj mjeri na djela M. Varona²⁸ i vjerojatno i drugih autora čija imena izričito ne navodi u spomenutom odjeljku. Varonov podatak kod Plinija Starijeg ima usputni karakter, i jedino pokazuje šarolikost političkih tvorevina kod epihorskih naroda na kasnijem području obuhvaća naronitanskog konventa (*M. Varro LXXXVIII civitates eo ventitasse auctor est*).²⁹ Za brojeve dekurijske i neke druge podatke statističke ili opisne naravi Plinije Stariji se oslanjao u potpunosti na podatke iz zvaničnih popisa, te se u tom smislu

²⁶ Wells, 1995, 287

²⁷ O popisima stanovništva u Rimskoj državi više v. Historija čovječanstva, 1967, 210-213

²⁸ Marko Terencije Varon (*Marcus Terentius Varro* 116-27. god. p. n. e.), poznat je i kao *Varro Reatinus*. On je bio vrlo plodan i svestran pisac, i smatra se da je napisao nekih 74 djela različite sadržine u 620 knjiga od kojih je najpoznatije djelo «Starine ljudskih i božanskih djela» (*Antiquatum rerum humanarum et divinarum libri XLI*). Varon je bio i aktivan i u političkom životu, podražavao je Pompeja, bio je narodni tribun, edil, kvestor i pretor. Varon je boravio i u ilirskim zemljama (bio je Koskonijev legat 77. god. p. n. e. Mirković, 2003, 51), konkretno na istočno-jadranskoj obali te je nesumnjivo bio neposredno upoznat sa stanjem i nekim činjenicama bar na dijelu ilirskih zemalja (Domić Kunić, 2004, 131 i fus. 48). U vrijeme Pompejevog rata sa gusarima, Terencije Varon je bio postavljen za zapovjednika Jonskog i Egejskog mora—istovremeno su za Jadransko more bili zaduženi Pompejevi sinovi—(*Flor.* I, 41). Svi navedeni podaci ukazuju da Varon ima dodira sa balkanskim svijetom, uključujući i onaj ilirski. Iako je za vrijeme građanskih ratova Varon, kao uvjereni konzervativac bio na strani Pompeja, kasnije je od strane Cezara bio postavljen za upravitelja javne knjižnice u Rimu. U vrijeme nakon Cezarovog umorstva bio je proskribiran od Marka Antonija, kojom prilikom je izgubio veći dio imovine i knjižnicu, ali je kasnije našao zaštitu i patronstvo od Oktavijana. *App. de bell. civ.* IV, 47; Tomić, 1885, 245-246; Maškin, 1951, 11, Budmir-Flašar, 1963, 193-206; Pareti – Brezzi – Petech 1967 A, 341; 357-358; Domić Kunić, 2004, 131-132; 153-154; i *web-site* <http://en.wikipedia.org/wiki/Varro>. Varon se npr. mnogo služio djelom (koje je imalo i putopisni karakter) Lucija Manlija. Tomić, 1885, 247. Iako kognomen Varro pripada ilirskoj onomastici (ime je evidentirano i na dezitijatskom području), on nije ilirskog podrijetla, nego je to postao naziv jednog od ogranaka roda Terencija, nakon što je jedan njegov član u dvoboju ubio ilirskog neprijatelja po imenu Varro, za vrijeme I. ilirskog rata 229-228. god. p. n. e. Ne bi ga trebalo miješati sa Markom Terencijem Varonom Lukulom (*Marcus Terentius Varro Lucullus* oko 116.- poslije 56. g. p. n. e.), mlađim bratom Lucija Licinija Lukula (konzul za 74. god. p. n. e. i pobjednika nad Mitridatom). On je nakon obnašanja svoga konzulata (73. god. p. n. e., godinu nakon svoga biološkog brata) bio i namjesnik Makedonije (o njemu kao namjesniku Makedonije i ratovima koje je vodio v. Papazoglu, 1969, 313-314; Šašel Kos, 2005 A, 495 - 498).

²⁹ *Plin. NH* III, 142

moгу smatrati prilično vjerodostojnim.³⁰ Međutim postavlja se pitanje na koje bi se doba mogli odnositi Plinijevi podaci, odnosno na koje godine se odnose statistički podaci.³¹ *Terminus post quem* teksta u kome se daje etnografski opis Gornjeg Ilirika, odnosno nastanka statističkih podataka Plinije Stariji zbog označavanja cara Klaudija božanskim (*divus*), tj. već pokojnim je 54. god. n. e. Tada je Plinije Stariji imao oko 30 godina, i sigurno mu je trebalo još dosta da «nauči, sazna i proživi» da bi u stanju da napiše jedno takvo opsežno i svestrano enciklopedijsko djelo kao što je «*NH*». Pored spomenutog enciklopedijskog djela u kojem se i nalazi etnografski opis Gornjeg Ilirika, Plinije Stariji je sastavio i druga djela (koja su na veliku žalost nestala u vihoru povijesti) kao što su Povijest germanskih ratova³² (ispisanu u narativnom stilu), koja je obuhvaćala događaje od 47. god. n. e. do 70. god. n. e. i biografiju Pomponija Sekunda.³³ Sva spomenuta djela Plinije Stariji je završio i izdao prije finaliziranja i izdavanja «*NH*». Posvećivanje «*NH*» Titu Flaviju 77. god. n. e.³⁴ predstavljalo bi ujedno i završetak rada na ovom velikom enciklopedijskom djelu, ali i *terminus ante quem* vremena nastanka statističkih i drugih podataka o Iliriku koje je mogao dobiti iz službenog popisa i drugih oficijelnih dokumenata slične sadržine (u našem slučaju posebno onih koji se tiču peregrinskih *civitates* i dekurija). Sa početkom Vespazijanove vladavine Plinije Stariji je napustio Rim i Italiju, služeći kao prokurator u provincijama *Gallia Narbonensis* (70. god. n. e.) i *Hispania Tarraconensis* (73. god. n. e.), zatim je boravio i u provinciji Belgica i Africi, i na kraju je bio postavljen za zapovjednika flote u Misenumu.³⁵ U tome periodu on je sintetizirao građu o zapadnom Balkanu koju je u njenom najvećem dijelu (posebno onu sa aspekta statističkih i popisnih podataka) skupio u ranijem

³⁰ O tim službenim dokumentima v. Domić Kunić, 2004, 159-164, posebno imajući u vidu provincijalne formule (*formulae provinciarum*).

³¹ O nekim zaključcima vezanim za izvornu građu za Plinijeve podatke v. Bojanovski, 1988, 63, fus. 45 i 48; Čače, 2001; i posebno Domić Kunić, 2004;

³² Povijest ratova sa Germanima, Plinije Stariji je počeo pisati nakon sna u kojem mu se ukazao Klaudije, Druz, pobjeditelj Germana, mlađi brat cara Tiberija i otac cara Klaudija. Plinije Mlađi, Pisma, III, 5, 4 i http://en.wikipedia.org/wiki/Gaius_Plinius_Secundus.

Plinijevo djelo je kasnije koristio i Tacit za svoju «Germaniju» i za prve knjige Anala.

³³ Wells, 1995, 34; Oksfordska historija rimskog sveta, 1999, 291

³⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Gaius_Plinius_Secundus

³⁵ Plinijev duh željan saznanja se nije mogao obuzdati da 24. VIII 79. god. n. e., lično ne predvodi spasilačku misiju za vrijeme erupcije Vezuva (koja je «balzamirala» Pompeje i Herkulanum), na što ga nije pokretalo samo (rimski) osjećaj dužnosti kao zapovjednika flote u Misenumu, nego i unutarnja strast da izbliza promatra erupciju, osjeti njene posljedice i dođe do bilo kakvih zaključaka o fenomenu vulkana. Plinije Mlađi, Pisma, VIII, 66; Wells, 1995, 187-189; Oksfordska istorija rimskog sveta, 1999, 291

periodu, Držimo s toga da bi se najvjerojatnije moglo smatrati da je te statističke podatke (koji su i uopćeni i ukratko prezentirani) Plinije Stariji dobio najvjerojatnije iz nekog službenog popisa ili nekog drugog službenog dokumenta slične prirode koji je učinjen za vrijeme Neronove vladavine (54 - 68. god. n. e), jer je linije Stariji za vrijeme Neronove vladavine boravio u Rimu, gdje je dolazio u kontakt sa službenim administrativnim dokumentima, kao npr. sa kartom Armenije i okružja Kaspijskog mora koja je iz Korbulovog štaba bila poslana u Rim 58. god. n. e. Da je on za opis zapadnog Balkana upravo koristio taj službeni popis dokazuje to što on kaže da je kod nekih ilirskih naroda ...ljudstvo popisano (*discriptis*) po dekurijama..., jer upravo riječ *discriptis* jasno ukazuje da je izvršen popis i da postoje popisni dokumenti u kojima se nalaze podaci koje je preuzimao i Plinije Stariji.

Plinije Stariji je radi opsega zadatka koji je prihvatio da uradi i sa ciljem da u svome djelu objedini što je moguće više enciklopedijskih stavki i aspekata onoga što mu je bilo poznato, je u oblikovanju «*NH*» često pribjegavao i nekoj vrsti sažetog izlaganja u vidu «lakonskog» stila, tj. davanja čitaocima u obliku najobičnijeg nabiranja i navođenja najosnovnijih informacija a koje inače ulaze u prilično opširni krug saznanja. To se lako da objasniti time što je Plinije Stariji raspolagao sa golemim brojem znanstvenih i općeinformativnih podataka. Da bi njihov unos uskladio sa prostorom i vremenom kojim je raspolagao, i kako mu djelo ne bi bilo preglomazno, sa puno diskursa (kao što je to npr. bio Pauzanijev opis Grčke koji je nastao desetljećima kasnije) a nastojeći da u njega ipak ugradi što je moguće više korisnih, i za njegovo shvaćanje potrebnih informacija, on je vjerojatno sa podataka koje je unosio u tekst «skidao» po njemu nepotrebni balast dodatnih informacija i pojašnjena. Ta njegova tendencija i literarni izraz se upravo osjeti i na primjeru etnografskog opisa zapadnog Balkana, gdje je obilje podataka sa kojima je nesumnjivo raspolagao, a koji su govorili o ovom prostoru, pokušao sažeti i predstaviti u svom koncentriranom maniru. Plinije Stariji je nastojao da što je u moguće većoj mjeri da podataka o Iliriku koji bi ga na najbolji način opisali i predstavili čitaocu, ali i da ujedno izbjegne opširna objašnjenja i po njega nepotrebna skretanja i tako etnografski opis Ilirika uklopi u za njega predviđeni prostor u «*NH*». U tu svrhu je Plinije Stariji koristio u svome opisu uglavnom kratke, koncizne rečenice i izraze. Zbog toga u njegovom etnografskom opisu nema objašnjenja za pojedine podatke, npr. šta je to dekurija?, zašto u njegovo vrijeme u naronitanskom konventu više ne postoji skoro 70 *civitates* ?, što se to uopće podrazumijeva pod izrazima Liburnija i Dalmacija?, i sl. Plinije Stariji se samo zadovoljava time da konstatira činjenično stanje i ništa više.

I Plinije Stariji u svojoj «*NH*» daje, u svom skoro «telegrafskom» maniru (koja se izražava i kroz zbijenost teksta i podataka te škrtost u izražavanju i taksativno izlaganje), u biografiji

Oktavijana Augusta³⁶ dosta oskudne ali vrijedne podatke o ustanku, posebno one koji se odnose na opće stanje Rimske države i carske porodice u tome vremenu.³⁷ Iz činjenice da on kaže da je Iliriku izbila pobuna (*rebellio Illyrica*), on se iz razloga što upotrebljava službeni naziv koji se tada odnosio na zapadni Balkan i panonski bazen za ovu informaciju služio najvjerojatnije nekim zvaničnim dokumentima koji su izdati u tom periodu.

Svetonije (*Caius Suetonius Tranquillus* cc 71-cc 135. god. n. e.) nije direktno spomenuo Dezitijate, ali se na više mjesta u svojim životopisima Augusta i Tiberija osvrnuo na događaje i događanja vezana za ustanak i situaciju u tadašnjem Iliriku.³⁸ Od tih sporadičnih podataka, najveći opseg ima onaj eksurz u Tiberijevom životopisu u kojem on gledano kroz vizuru djela i načina života Tiberija daje nešto ipak sadržajniji prikaz sa zanimljivim podacima o ustanku i o sudbini ustaničkog vojvode Batona Dezitijatskog, kojeg on naziva panonskim.

Zahvaljujući natpisu otkrivenom 1952. god. u Svetonijevom rodnom mjestu Hippo Regius, znamo da je Svetonije obnašao čitav niz važnih službi u državnoj službi kao što su *a bybliothecis*, *a studiis* i *ab epistulis*, koje su mu omogućavale svestran uvid u državne arhive i biblioteke.³⁹

Na ustanak Svetonije se osvrće iz perspektive njegovog istraživanja cara Tiberija, koji je bio vrhovni zapovjednik protu-ustaničkih trupa. To je uvjetovalo da on samom ustanku nije posvetio dovoljno pažnje i da mu je prikaz dosta štur, ali je zato u pojedinim detaljima konkretan i na pojedinim mjestima koncizan. On u svezi ustanka daje informacije općeg karaktera te one koje bi najbolje koristile u oslikavanju Tiberija kao državnika i vojnika, njegov karakter i druge osobine. Sve ostalo je smatrano nepotrebnim balastom, te se nije posvećivala dodatna pažnja istraživanju pojedinih tih sporednih stvari kao što je npr. tzv. panonska pripadnost Batona Dezitijatskog, te

³⁶ Prije usinovljavanja od strane Gaja Julija Cezara zvao se Gaj Oktavije (*Caius Octavius*). Nakon usinovljavanja Gaj Julije Cezar Oktavijan (*Caius Iulius Caesar Augustus Octavianus*), a od prvog sporazuma sa Senatom 27. god. p. n. e. dodao je svome imenu i počasni naziv August (*Augustus*) = uzvišeni. Koristio je i naziv Imperator Cezar božanskog (deificiranog Cezara) sin, August (*Imperator Caesar divi filius Augustus*).

³⁷ *Plin. NH* VII, 149

³⁸ *Svet. Aug.* 25; *Tib.* 16-21

³⁹ Služba *a bybliothecis*, je značila da je Svetonije bio odgovoran za sve gradske biblioteke grada Rima, *a studiis* je bila služba koja bi najprikladnije odgovarala nekoj vrsti arhivskog radnika koji je odgovoran za brigu, uvid i korištenje državne dokumentacije. Posebno je kancelarija *ab epistulis* davala Svetoniju (posebno u periodu Hadrijanove vladavine i to u razdoblju 117-122. god. n. e.) veliku moć i značaj unutar hijerarhije carske birokratske šeme, uključujući i pristup svim državnim dokumentima. Svetonije je možda jedno vrijeme bio i član *consilium principis*. Svetoniju je inače mnogo u karijeri, dodatnom obrazovanju i uopće životu u prijestolnici i Italiji pomoglo i prijateljstvo sa Plinijem Mlađim, koji mu je u neku ruku bio i zaštitnik i pokrovitelj, a kasnije i Septiciusa Clarusa, pretorijanskog prefekta (Plinije Mlađi, Pisma, 1, 24, 3; 5, 10, 3).

nazivanju ustanika samo Panonima, što može bez detaljnijeg uvida u spomenutu problematiku da izazove donošenje pogrešnih zaključaka. Svetonije je nastojao i da realno predstavi mjesto koje je Tiberije zauzimao u svim događanjima između 6. i 9. god. n. e., i ta njegova slika je za razliku od Velejeve sa jedne strane i kritičara Tiberija sa druge strane mnogo uravnoteženija i prihvatljivija. Svetonije je nastojao da čitav niz različitih mišljenja koja su postojala o Tiberiju, većinski negativno intoniranih, dodatno provjeri, o čemu i sam svjedoči.⁴⁰ Tako da iako njegovo djelo sadrži i dosta glasina i klasičnog trača, Svetonije ne ignorira niti (namjerno) pogrešno i tendenciozno interpretira informacije iz svojih vrela. Samim tim se nameće zaključak da su podaci koje on donosi u svome djelu točno takvi kakvi jesu postojali u vrelima koje je on koristio i da su nisu prošli neku Svetonijevu prilagodbu. I te šture podatke Svetonije je crpio iz djela drugih pisaca i u arhivskoj građi koja mu je bila dostupna. Sudeći po čestoj upotrebi termina Ilirik koji je bio službena kategorija Rimske Države za prostor zapadnog Balkana i panonskog bazena i u periodu ustanka, izvorna građa iz kojih je izvlačio podatke vezane za razdoblje od 6. do 9. god. n. e., sadržavala je i službene državne dokumente.

Svetonije se za podatke koje donosi o ustanku., služio i pismima koja su predstavljala korespondenciju Augusta sa Tiberijem dok se ovaj nalazio na ratištima.⁴¹ Sam Svetonije nije naveo na koje ratove se odnose odabrani odlomci iz Augustovih pisama upućenih Tiberiju, ali se vjerojatno po stilu i samom sadržaju odnose na razdoblje nakon usinovljavanja Tiberija 4. god. n. e. I iz same činjenice da on spominje ta pisma jasno je da je bio u mogućnosti da neposredno ima uvid i u ona pisma koja su služila kao korespondencija između Augusta i zapovjednika rimskih trupa na ilirskom ratištu 6-9. god. n. e, a koja su nesumnjivo postojala i bila arhivirana. Ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da se od strane Svetonija izabrani odlomci upravo odnose na vrijeme spomenutog rata i da oslikavaju iz prve ruke stanje duha rimskog političkog i vojnog vrhovništva. To se posebno odnosi na drugi i četvrti fragment izvoda iz primjera Augustove korespondencija sa Tiberijem koje donosi Svetonije u Tiberijevom životopisu. Iz samoga konteksta tih odlomaka i tona i načina obraćanja Augusta Tiberiju kao spasiocu Države i rimskog naroda, te činjenice da ih piše već ostarjeli August, mogli bismo pretpostaviti sa velikom vjerojatnošću da se bar neki od navedenih odlomaka odnose na korespondenciju Augusta sa rimskim vrhovnim zapovjedništvom na balkansko-panonskim ratištem. Uostalom ovi odlomci se u Svetonijevom tekstu nalaze u blizini podataka u kojima se govori o Tiberijevom ratovanju u Iliriku u periodu 6-9. god. n. e., i na Rajni i germanskim zemljama u periodu 10-12. god. n. e.

⁴⁰ *Svet. Tib.* 21

⁴¹ *Svet. Tib.* 21

Flor (ili *Julius Florus* ili *Lucius Anneus Florus* ili samo *Annaeus Florus* ili *Publius Annus Florus*), živio je za vrijeme Trajana i Hadrijana (ili možda i kasnije za vrijeme Marka Aurelija) i uradio je jedan vrlo, vrlo sažeti prikaz Livijevog djela, ali koristeći i druge izvore.⁴² U Florovim epitomama (II, 25) gdje se govori o *Bellum Delmaticum* se nalazi i jedan zanimljiv i iznimno vrijedan podatak koji se najvjerojatnije odnosi na sami kraj rata 9. god. n. e., i neposredno vrijeme nakon njega jer se spominju i August i izvjesni Vibije, kome se povjerava zadatak konačnog i kompletnog pokoravanja i koji upravlja pobijeđenim «divljim narodom» koji je usto jedan i od najglupljih naroda. Ovaj podatak ukazuje da je možda u Livijevom (59. god. p. n. e.-17. god. n. e.) djelu određena pažnja bila posvećena i ustanku 6-9. god. n. e. Samo se ne zna u kojem obliku i kojim dijelovima ratišta je bila posvećena pažnja, jer ono što je kod Florova sačuvano odnosi se na dinarski aspekt i to onaj u dubljoj unutrašnjosti i to samo za sami kraj rata i prvo poslijeratno stanje u dinarskom pojasu, novoj provinciji Gornji Ilirik ili Dalmacija. Isto tako se ne zna da li su one vrlo oštre konstatacije o divljem i glupom narodu protiv kojih djeluje i kojima upravlja Vibije Postumije bile iz Livijevog djela, što ne bi trebalo apriori isključiti, ili su Florova zamisao (možda i rezultat njegovih vlastitih arhivskih istraživanja) ili su izvučene iz nekog drugog izvora. Livije je uostalom živio za vrijeme ustanka i kao starac je bio svjedokom svega onoga što je sa sobom donio ustanak, jedno od najvećih iskušenja Augustove vladavine od 31. god. p. n. e., pa je moguće da su kod starog povjesničara dok je pisao o ratu 6-9. god. n. e., proradile i emocije, bolje reći mržnja prema surovom neprijatelju, a poslije prezir prema pobijeđenom stanovništvu.⁴³ Ustvari najteže riječi prema nekom stranom narodu u Florovim epitomama su upravo posvećene Dalmatincima.

Livije je u svojoj povijesti vjerojatno spominjao i Oktavijanovu zapadno-balkansku kampanju, Agripine i Tiberijeve panonske ratove, događaje u kojima se on morao osvrnuti i na etnografsku sliku dinarsko-panonskog prostor i na neke aspekta postojanja Dezitijata, njihove

⁴² Iako je Floru bio glavni izvor, Livije nije bio i jedini izvor koji je koristio, pa su izvjesno upotrijebljeni i radovi Salustija i Cezara, a možda i Historije starijeg Seneke. v. Introduction u Loeb izdanju Florova, x-xi. Tako je moguće i da podaci o Vibiju nisu morali doći iz Livijevog djela, nego iz nekog drugog vrela.

⁴³ Trideset Livijevih knjiga, nažalost danas izgubljenih, je pokrivalo razdoblje od 44. god. p. n. e. do 9. god. n. e. Buchan, 1969, 6-7. O Liviju v. Budmir – Flašar, 1963, 397 - 405. Ako je Livije spominjao ustanak 6. – 9. god. n. e. onda se to nalazilo u knjigama u kojima se opisivala vladavina Oktavijana Augusta nakon Akcija (134. – 142. knjiga) i koje su možda publicirane do 17. god. n. e. Dosta sažet uvid u sadržaj tih knjiga se može dobiti preko excerpta iz IV. st. n. e. (*Periochae*). U *periochae* nedostaju sažeci za 136. i 137. knjigu, iako postoji mogućnost da su oni integrirani u 141. knjigu.

narodnosne zajednice i političke jedinice. Naravno s druge strane ne bi trebalo ni odbaciti mogućnost da je podatke o Postumiju i Dalmatincima Flor uzeo iz nekog drugog vrela.⁴⁴

Apijan (cc 95. god. n. e-165. god. n. e.)⁴⁵, je Dezitijate spomenuo na samo jednom mjestu i to onom koji se odnosi na Oktavijanovu zapadno-balkansku kampanju i taj njegov podatak predstavlja jedini pisani trag u vrelima antičkih pisaca o Dezitijatima u periodu nezavisnosti. Sam Apijan je nakon odlaska iz rodne Aleksandrije u prijestolnicu Imperije bio i pravni zastupnik i vjerojatno nakon 147. god. n. e. i prokurator, a njegova Rimska povijest se pojavila prije 162. god. n. e. Spominanje Dezitijata, i to u prilično korumpiranoj jezičnoj formi, nalazilo se u IX. knjizi Rimske povijesti, koja je posvećena makedonskim i ilirskim ratovima i koja je nažalost ostala sačuvana samo djelimično i u bizantskim excerptima.⁴⁶ Apijan rijetko spominje svoje izvore iz sličnog razloga kao i Kasije Dion, jer ne slijedi samo jedan izvor za određenu problematiku nego koristi više starijih tekstova koje je onda uspoređivao. On nije koristio samo djela pisaca, nego vjerojatno i čitav niz službenih dokumenata do kojih je mogao doći zahvaljujući svome upravnom položaju. Iako je Apijan nesumnjivo, općenito gledajući na njegov rad, bio pronicljiv i analitičan povjesničar, što na najbolji način pokazuje činjenica da je on jasno i precizno prepoznao i prezentirao socijalne uzroke rimskih građanskih ratova,⁴⁷ on u slučaju ratova koji su se vodili za

⁴⁴ Po Pareti – Brezzi – Petech 1967 A, 360-361 Livijeva *Ab urbe condita libri CXXXXII* se završavala do 9. god. p. n. e., vjerojatno zbog sadržaja periohe Livijeve CXLII knjige koja govori o 9. god. p. n. e. i sudbini Druza i njegovoj smrti i pogrebu. To bi značilo da u ovoj Livijevoj povijesti nije bilo spomena o ilirskom ustanku iz 6. god. n. e., pa bi samim tim Flor podatke o Postumiju i Dalmatincima morao uzeti iz nekog drugog vrela.

⁴⁵ O Apijanu v. Mirković, 2002, 25 – 26; Đurić, 2003, 740 – 741;

⁴⁶ Apijanove razloge za to što je «ilirске događaje» uvrstio zajedno sa makedonskom povijesti v. *App. de bell. civ.* V, 145. Apijanova Ilirska knjiga je ustvari dodatak njegovoj Makedonskoj povijesti. Šašel Kos, 2005, 433; Ilirski dio IX. knjige je, za razliku od makedonskog fragmentarno sačuvanog, u svojoj cjelini sa izvjesnim lakunama. Šašel Kos, 2005 A, 29; 52

⁴⁷ Apijan je pravilno ocijenio da je temeljni uzrok izbijanja građanskih ratova u agrarnoj krizi koja je kulminirala od sredine II st. p. n. e., i zapečatila sudbinu Republike i njenih političkih institucija (*App. de bell. civ.* I, 10-11). Pored Apijana i Plutarh je (ali sa slabijim kvalitetom i dosta površno) u svome životopisu Tiberija Grakha, sa čijom tribunskom djelatnošću i zakonima stvarno i započinje vrijeme građanskih ratova, posvetio pažnju socijalnim uzrocima, te Salustije, ali skoro uzgred, u svome «Jugurtinom ratu» (41, 8-9)

O Apijanu kao povjesničaru prilično dobru analizu nudi F.Papazoglu u predgovoru (str. V-XX) izdanju prijevoda (prijevod Bogdan M.Stevanović, Kultura, Beograd, 1967) Apijanovih Rimskih građanskih ratova. Po tome mišljenju Apijan je dobar ekscerptor, tako da je njegovo pravilno shvaćanje uzroka građanskih ratova, oličeno u agrarnoj i općoj moralnoj krizi rezultat njegovog ekscerptiranja i korištenja drugih vrela. Tako da i to nije njegov originalni stav, nego da je rezultat promatranja, analiziranja i shvaćanja tvorca njegove izvorne građe, odnosno one

njega slabo poznatim zemljama, sa za Apijana «neinteresantnim» barbarskim narodima kao što su Iliri, njegova preciznost i pronicljivost je bila razmjerno manja. Pogotovu se ta njegova nepreciznost povećava poradi toga što je i u slučaju ilirskih ratova, i to onih iz vremena prije Oktavijana Augusta, koristio čitav niz vrela, koji su mogli imati prilične kontradiktornosti, posebno za starija razdoblja ilirske povijesti, ona mitološka i u kojima se još uvijek u «životu» ilirskih naroda ne pojavljuje sila Rimske Republike. Tako za ta razdoblja, kod Apijana vlada velika konfuznost i miješanje čitavog niza činjenica (najbolji primjer u tom kontekstu je njegovo spominjane Autarijata). Uostalom njegova knjiga o makedonskim i ilirskim ratovima nije ni sačuvana u cijelosti, nego samo u dijelovima i prepričanim excerptima, što dodatno oduzima izvornosti Apijanovog teksta i njegovoj «*informacionoj misiji*» koju je želio izraziti u svojoj 10. knjizi. Ali s druge strane, njegova preciznost i vjerodostojnost se povećava kako se približava razdobljima vladavine Oktavijana, tako da je njegov opis događanja vezanih za kampanju Oktavijana 35-33. god. p. n. e., pouzdan, pogotovu što taj njegov izvještaj predstavlja glavno (sačuvano) vrelo za opis svih događanja vezanih za Oktavijanovu kampanju 35-33. god. p. n. e., jer su podaci Kasija Diona koji govore o ovoj kampanji znatno siromašniji i kvantitativno i kvalitativno. Ta pouzdanost Apijanove «Ilirske knjige» za opis konkretno kampanje 35-33. god. p. n. e., (izuzev čitavog niza imena domorodačkih naroda prezentiranih u vrlo korumpiranom obliku) je vjerojatno rezultat njegovog korištenja Augustovih memoara (po samom Apijanovom tekstu «komentara»), koje je kako izgleda u slučaju ratova sa Ilirima u određenoj mjeri excerptirao.⁴⁸ A i ti izvodi iz memoara su ustvari predstavljali pretočene izvještaj Senatu koji je Oktavijan podnio.⁴⁹ Zanimljivo je da Apijan uopće ne spominje ustanak 6-9. god. n. e., osim ako se njegova odrednica na samom kraju Ilirike o Panonskom ratu koji je vodio August ne odnosi na veliki ustanak.⁵⁰ Međutim to je slabo vjerojatno, jer sam Apijan izgleda da ima na umu ratove u periodu 16-9. god. p. n. e., koji su zahvatili široke prostore gornjeg i sliva srednjeg Dunava. Razlog tome što Apijan uopće ne govori o jednom od najvećih ilirskih ratova, možda se nalazi u činjenici da o njemu nema spomena u Augustovim memoarima. Uostalom August uopće ni jednog trenutka nije neposredno učestvovao u borbama na ilirskom ratištu u periodu od 6. do 9. god. n. e.

građe koja je nastajala u prvoj ruci (Apijan je dio informacija za svoje građanske ratove nesumnjivo crpio i iz građe koja bi bila druga pa i treća ruka korištenja).

⁴⁸ App. III. 14; Šašel Kos, 1999; Isto, 2005, 434-435

⁴⁹ Šašel Kos, 1999, 261

⁵⁰ App. III. 29

I kod Kasija Diona Kokejana (cc 155. god. n. e. Nikeja u Bitiniji - cc 235. god. n. e.)⁵¹ se kao i u slučaju Veleja Paterkula, podaci o Dezitijatima nalaze uklopljeni u izvještaj o velikom ilirskom ustanku.⁵² Ustvari okosnicu čitave pisane izvorne građe o ustanku danas predstavljaju upravo ova dva izvještaja, od Veleja Paterkula i dva-stoljeća kasniji od Kasija Diona. Izvještaj Kasija Diona o ustanku 6-9. god. n. e., uklopljen je u njegove LV. i LVI. knjige i to od LV, 29, 1 do LVI, 17, 2 i prilično je opširan. Sudeći po sadržaju i koncepciji svoga izvještaja o zbivanjima iz 6-9. god. n. e., Kasije Dion se nije služio izvještajem i podacima koje je prezentirao Velej Paterkul, koji je bio suvremenik i svjedok ratovanja na zapadnobalkanskom i panonskom prostoru. On je znatno opširniji i njegov prikaz je općenito gledajući sadržajniji i zatvoreniji cjelina u odnosu na ono što pruža Velej. Izvještaj Kasija Diona upravo najviše iz razloga da je dovršen i predstavljen u finalnoj verziji, ima prvenstvo, pa i samim tim i veću vrijednost u odnosu na nacrtani opis koji nudi Velej Paterkul, koji ipak nije predstavljen u svojoj završnoj verziji. Uslijed toga Dion raspolaže sa znatno više detalja i podataka odnosne naravi, npr. da nema Dionovog podatka LV, 29, 2 u kome se naglašava da je Baton «Dezitijat» mi ne bismo znali koja je bila narodnosna pripadnost, i vjerojatno bi ga proglasili «čistim» Panoncem, jer ga uostalom takvim označava sam Svetonije.⁵³ Bez Dionovih podataka ne bi se ni znalo ni koji se to Baton od njih dvojice predao Tiberiju, jer Velej u opisu događanja kod rijeke Bathinus i pada Panonije kaže samo da se Baton, ne precizirajući koji, predao.⁵⁴ I samo vršeći usporednu analizu ovog Velejevog podatka sa odgovarajućim Dionovim podatkom, može se doći do pravilnog shvaćanja i događanja vezanih za predaju i kasniji pad Panonije i uloga koje su u svemu tome imale pojedini ustaničke vrhovne vojvode. U izvještaju Diona, mi nalazimo čitav niz podataka kojih nema ni kod Veleja a pogotovu ne kod Svetonija, dok s druge strane ni Dion ne spominje neke detalje koji su kod Veleja slikovito prikazani, kao npr. događanja na rijeci *Bathinus*, što se može objasniti i time što Dion u načelu i

⁵¹ O Kasiju Dionu v. Đurić, 2003, 742

⁵² O Kasiju Dionu kao vrelu za rat 6-9. god. n. e., v. Pašalić, 1975, 385-394; Međutim potrebno je naglasiti da u toku čitave svoje studije Pašalić, ne uzima u razmatranje činjenicu da su Kasije Dion i njegov otac bili namjesnici Dalmacije, što je činilac bez kojeg se ne može dati potpuna slika o Dionu kao osnovnom vrelu za izučavanje ustanka 6-9 god. n. e. Dobar prikaz podataka koje donosi Kasije Dion o zapadnom Balkanu i o njihovoj relevantnosti v. Gračanin, 2005

⁵³ *Svet. Tib.* 20

Iako bismo iz činjenice da Velej Paterkul kada opisuje kraj rata u kome je preostao kao vrhovni vojvoda samo još jedan Baton, govori da su se među posljednjim narodima koji su se predali bili Dezitijati i Pirusti (II, CXV, 4), možda mogli na neki način logički povezati Batona sa spomenutim narodima, pa prema tome i špekulativno determinirati njegovu narodnosnu pripadnost.

⁵⁴ *Vell.* II, CXIV, 4

po temeljnoj intenciji svoga djela, za razliku od Veleja, ne pati od dodvoračke slikovitosti ni prema kome.⁵⁵ Ali Kasije Dion ne daje, za razliku od Svetonije ni statističke podatke u vezi angažmana trupa, a od Veleja o brojnosti ustanika i učešću pojedinih legija.

Velika pažnja (najveća u odnosu na sve ostale rimske pisce čija su djela sačuvana) koju je Dion posvetio ustanku da se objasni njegovim boravkom kao provincijskog namjesnika u Dalmaciji i Gornjoj Panoniji,⁵⁶ gdje je on mogao raspolagati sa provincijskim arhivima i dokumentima, dolazio u dodir sa povijesnim djelima lokalnog karaktera, natpisima iz toga perioda, pa i sjećanjima i tradicijama na te događaje koja su još uvijek bila prisutna. Uostalom Kasije Dion, koji je bio i vrsni intelektualac i povjesničar, sigurno je smatrao neophodnim da se dobro upozna sa poviješću i tradicijama provincija koje je dobivao u namjesništvo i naroda koji su u njima prebivali.⁵⁷ Kasije Dion je bio namjesnik Dalmacije 224 - 226. god. n. e. (prije je bio

⁵⁵ Posebno zabrinjava činjenica da bi bilo kakva rekonstrukcija ustanka 6-9. god. n. e., bez Dionovog opisa bila potpuno pogrešna u odnosu na ono što se stvarno događalo, jer bi bila zasnovana na okvirnim, nacrtanim, fragmentarnim i tendencioznim podacima. Samo konfrontiranje Velejevih, Plinijevih i Svetonijevih podataka sa opisom koji donosi Kasije Dion može dovesti do pravilnijeg sagledavanja povijesnog fenomena ustanka. Ovo ukazuje na svu relativnost literarne građe, koja bi mogla da zavede istraživača i odvede ga u pogrešnom pravcu, što bi se neminovno desilo i u slučaju ustanka, da se srećom ne raspolaže sa Dionovim opisom. A sada na ovom mjestu povijesna kritičnost mora postaviti još jedno pitanje→koliko je i sam Kasije Dion relevantan po opisu ratu i da li i on odstupa od stvarne istine, odnosno stvarnih događaja i dešavanja koje prikazuje, i ako da u kojoj mjeri i u kojim podacima i radi čega. Ali bez dodatne pisane ili bar nekih elemenata materijalne izvorne građe na to pitanje će se teško moći sa apsolutnom i decidnom sigurnosti odgovoriti. Ipak na osnovi sagledavanja čitavog Dionovog opisa može se ipak najvjerojatnije smatrati, da je Dionov opis od sve one pisane izvorne građe sa kojem se sada raspolaže ipak najpribližniji onome što se stvarno događalo u Iliriku u periodu od 6. do 9. god. n. e. Samo možemo žaliti za time što je nestala sva ostala pisana izvorna građa o ustanku, a koja je nesumnjivo postojala jer su Svetonije, Plinije Stariji i Kasije Dion koji nisu bili suvremenici rata, morali raspolagati sa nečim na osnovi čega su u svoja djela ugrađivale bilo pojedine podatke bilo čitave opise u svoja djela. Kao što je rečeno ni jedan od sva tri spomenuta pisca nije koristio drugoga, a niti Veleja Paterkula, jer njihovi podaci i opisi razlikuju čak i u primjenjivanoj terminologiji npr. indikativan je slučaj sa odnosom upotrebe izraza «*Illyricum*», «*Pannonia*», «*Delmatia*».

⁵⁶ *Cass. Dio* XLIX, 36, 4

⁵⁷ Potrebno je kada se razmatra poznavanje zapadno-balkanskog i panonskog pojasa od strane Kasija Diona imati na umu da je i njegov otac M. Kasije Apronijan (*M. Cassius Apronianus*) bio namjesnik Dalmacije vjerojatno 185. god. n. e. (*Cass. Dio* XLIX, 36, 4), te je vrlo vjerojatno i Kasije Dion još kao dječak boravio i živio određeni period u Dalmaciji, te je tako on za tu ilirsku provinciju bio vezan čitavim spletom veza još od najranijih razdoblja svoga života, što je neminovno moralo imati utjecaja na njegovo poznavanje lokalne dalmatinske povijesti. A sudeći po tome što on ustanku daje u svome djelu prilično dosta prostora za razliku od čitavog niza drugih antičkih povjesničara u Dalmaciji je još u II. pa i na samom početku III. st. n. e. vjerojatno još uvijek bilo živo povijesno sjećanje i tradicija na veliki ustanak iz posljednje dekade života prvog princepsa. Sam Kasije Dion se samim tim

namjesnik Afrike), a Gornje Panonije 226 - 228. god. n. e.⁵⁸ Znači Dion je djelo konačno napisao nakon što je obnašao te funkcije, jer i sam kaže, kada opisuje Panone, njihov način života, ali i karakter, kvalitet ali i teškoće i vrijednost življenja u toj zemlji čije su osobnosti prilično strane jednom mediterancu kakav je bio Kasije Dion, da to zna ne samo iz onoga što je čuo od drugih ili pročitao, nego i iz iskustva koje je o njima stekao dok je bio namjesnik Gornje Panonije.⁵⁹ Radi toga je razumljivo je da je on u sebi prirodno morao akumulirati znatno više znanja o Dalmaciji i ilirskim zemljama uopće, nego npr., Tacit, Svetonije i Flor. Uostalom i drugi glavni izvjestitelj o ustanku Velej Paterkul je bar najmanje jednu godinu u kontinuitetu boravio u ilirskim zemljama, tako da možemo sa sigurnošću tvrditi da bi naša sadašnja i raspoloživa izvorna građa o ustanku 6-9. god. n. e., bili znatno siromašnija da Velej Paterkul i Kasije Dion nisu boravili u ilirskim zemljama jedan duži period, obnašajući oficijelne dužnosti.

Kasije Dion je koristio za opis ustanka izvornu građu koja je nastala sigurno u I. st. n. e., a vjerojatno do početka njegove druge polovine. Tako se on u slučaju opisa ustanka najviše služio građom koja je kada je nastajala nije bila suviše vremenski udaljena od događaja koji je opisivala, a dijelom možemo pretpostaviti da mu je bila i suvremena. Ali to ne isključuje da je on bio u prilici da podatke o ustanku, crpi i iz djela koja su nastajala iz kasnijih perioda, ali koja su se po konkretnom pitanju ipak bazirala na onome što je napisano u tim prvim desetljećima nakon ustanka. Pošto je živio skoro dva stoljeća kasnije, Dion je u kompilaciji dijela svoje Rimske povijesti gdje nas izvještava o događanjima vezanim za ustanak (i samim tim i o Dezitijatima) morao koristiti izvornu građu koja je vjerojatno bila i dosta sadržajna i raznolikog karaktera kao što su ranija povijesna djela, memoari i biografije učesnika u ratu, državna i provincijska arhiva, izvještaji i zapisnici sa ratišta, a možda narodna tradicija i natpisi.⁶⁰ Međutim Kasije Dion je tu izvornu građu u svoju sintezu unio sažimajući je, što može objasniti činjenicu da se kod njega

mogao naći pod utjecajem toga «dalmatinskog», pa je smatrao za shodno da u svome djelu posveti i obradi povijesni proces ustanka ilirskih naroda 6. god. n. e.

⁵⁸ *Cass. Dio* XLIX, 36, 4; Bojanovski, 1988, 50

⁵⁹ *Cass. Dio* XLIX, 36

⁶⁰ Za fazu Oktavijanove kampanje 35-33. god. p. n. e., moglo bi se smatrati da je Dion koristio kao izvornu građu Augustove memoare, historije Azinija Poliona i Kremucija Korda. Šašel Kos, 1999, 261; Čini se na osnovi uspoređivanja opisa kampanje 35-33. god. p. n. e., i ustanka 6-9. god. n. e., kod Kasija Diona da je njegov opis ustanka precizniji, detaljniji i opsežniji što je činjenica koja bi govorila u prilog toga da je Dion imao na raspolaganju bolje i jasnije izvore, bar u vidu nuđenja konkretnih a ne samo uopćenih podataka, za ustanak nego za kampanju 35-33. god. p. n. e. Zanimljivo je da je u slučaju opisa kampanje, kod Diona obrnuta situacija u odnosu na ustanak, u još jednom pogledu a to je da je znatno veća pažnja posvećena zbivanjima u japodskim i panonskim oblastima nego u onim «dalmatinskim», što je rezultat njegove izvorne građe za to konkretno razdoblje te načina njenog korištenja.

nailazi na veliki broj podataka povezanih više-manje, za razliku od Veleja Paterkula, u jednu smislenu cjelinu zasnovanu na uzročno-posljedičnoj vezi, ali bez detaljisanja i dubljeg promišljanja u vezi tih podataka, čime pojedini događaji koje on prezentira izgledaju nedorečeni.

Iz činjenice da Kasije Dion u većem dijelu svoga opisa ustanka promatra zbivanja vezana rat iz vizure rimske strane fronta, on je u većini slučajeva koristio rimska vrela, ali sudeći po nekim podacima koji su nesumnjivo nastali na ustaničkoj strani, on nije u određenoj mjeri zanemario ni upotrebu domaće, ilirske građe, do koje je mogao doći kao namjesnik Dalmacije. Možda bi upravo odnos promatranja bilo sa rimske bilo sa domaće strane fronta odražavao i procentualni udio rimske i ilirske građe u Dionovom kreiranju opisa ustanka. Znači slučaju izvještaja Kasija Diona, tvorci i učesnici realnih situacija iz vremena ustanka transformiranih u informacije sadržane u izvornoj građi koju je on koristio bili su u većini slučajeva Rimljani, i u manjem dijelu samoga izvještaja i domorodci. Te realne situacije čiji su tvorci, a koje su transformirane u informacije koje nalazimo kod Kasija Diona, bili ilirski ustanici predstavljene su npr. u opisima samog pokretanja ustanka, nastanka zajedničkog ustaničkog Saveza, zatim posebno u načinu zarobljavanja i suđenja Batonu Breučkom, i onim koji su vezani za događanja unutar Andetrija i Ardube.⁶¹ Informacije koje kreiraju opise spomenutih događaja i procesa takvog su karaktera i opsega da su one neminovno morale nastati promatranjem sa ustaničke, ilirske strane, a ne rimske strane. Njihovi učesnici su samo domorodci, i sav razvoj tih situacija se odvija unutar toga ilirskog, domorodačkog, ustaničkog kruga. Opseg i preciznost detalja predstavljenih u tim informacijama mogli su dati samo aktivni i neposredni učesnici tih događaja, koji su u njih bili veoma upućeni. Nije nemoguće pretpostaviti i postojanje domaćih, «dalmatinskih» povijesti, nastalih neposredno nakon kraja rata pa sve do Dionovog namjesništva Provincijom.⁶² Naravno s druge strane, moguće je pretpostaviti i da su rimsko-grčki pisci, čija je djela koristio Kasije Dion, dolazili do tih podataka korištenjem zvaničnih dokumenata i djela memoarskog tipa u kojima bi bila zabilježena saslušavanja zarobljenika ili skupljanja svjedočenja preživjelih ustanika. Tako je moguće pretpostaviti i da je Dion samo koristio samo rimska vrela, ali onda su i ona morala na neki način biti upoznata sa informacijama koje su nastale promatranjem sa ustaničke strane, a što bi onda Dion samo jednostavno kompilirao ili ekscerptirao. I u tom slučaju bi Kasije Dion

⁶¹ Kada Velej govori o npr. početku ustanka i padu Panonije kao uostalom i o skoro svim drugim podacima iz rata 6-9. god. n. e., vidi se da su oni nastali promatranjem sa rimske strane.

⁶² Možda bi ta činjenica objašnjavala da kod Diona postoji nesrazmjer u opisima borbi i aktivnosti koje izvode «dinarski», tj. «dalmatinski» ustanici u odnosu na njihov panonski pandan, što je opet različito od Velejevog pristupa.

koristio informacije nastale promatranjem sa domorodačke strane, samo posredno. Ipak bez obzira da li su realni tvorci pojedinih informacija koje su se nalazile u izvornoj građi korištenoj od Kasija Diona bili i samo ustanici, ta građa je oblikovana ipak vjerojatno prolazeći kroz rimsko-antički filter, ako ni zbog čega drugog (kao npr. da su te informacije nekako došle do rimskih pisaca koji bi ih iz raznoraznih razloga zapisali i tako utisnuli u kolektivno pamćenje) a ono činjenice da nije napisana na domaćem jeziku.⁶³

Kasije Dion je bio veoma oprezan u upotrebi vrela koja je koristio i birao ih je veoma pažljivo i kompilirao ili ekscerptirao, zavisno od potrebe i zahtjeva koje je postavljao (*prostorni*) okvir njegovog rada, isto tako pažljivo nastojeći da ne naruši osnovni koncept informacije koju pruža i idejnu poruku koju je slalo njegovo vrelo. Sam Dion je pročitao i koristio veoma mnogo izvorne građe poradi čega je morao da vrši sustavno ekscerptiranje čitavog niza djela čije je podatke koristio. I u tom procesu sažimanja on je bio prilično pedantan i pažljiv u nastojanju da ne odstupa od izvornog teksta i uređenog informacionog sustava koji je on prenosio svojim čitaocima. I zato su Dionovi tekstovi, u ovom smislu, prilično pouzdani jer se u njima kriju sažeti prikazi opširnih opisa koji nisu, uslijed Dionovog ekscerptiranja, izgubili svoj informacioni kod i izvornost niti podlegli filteru subjektivizma samoga ekscerptora, koji bi ih modernizirao i prilagođavao svojim shvaćanjima. Najbolji primjer za iznesenu tvrdnju pruža primjer Dionovog opisa Cezarovih ratova u Galiji, ustvari njegov excerpt Cezarovih Komentara o Galskom ratova, a koji je prilično kompatibilan u svojoj «*informacionoj misiji*» sa onim što pruža sam original, tj. Cezarovi Komentari. Pa ako je ovakav slučaj bio sa opisom Cezarovih osvajanja u Galiji, zašto isti princip Kasije Dion ne bi primijenio i prilikom svoga opisa ustanka i uloge i djelovanja Batona Dezitijatskog u njemu. Kasije Dion je za pojedine periode (npr. vladavina Augusta i II st. n. e.) najvažnije povijesne vrelo, a njegovo djelo sadrži i vrlo vrijedne dijelove opisa pokreta Julija Vindeksa u proljeće 68. god. n. e., (LXIII, 22, 1-6; 23, 1 - 24, 4).⁶⁴ Zanimljivo je da u svome opisu ustanka Kasije Dion za razliku od Veleja Paterkula i Svetonija nigdje ne daje ni jedan statistički

⁶³ Postojanje lokalnih, domaćih povijesti, kronika i ljetopisa na dalmatinskom i ilirskom području ne bi trebalo biti ništa čudno. Najbolji primjer pruža Gildas koji je u mnogo težim uvjetima prve polovice VI. st. n. e. napisao *De Excidio Britanniae* (Ruševine Britanije). Ipak, zbog činjenice da je otpor Romano-Brita/Britanaca, odnosno Velšana germanskim invazorima i kolonizatorima bio znatno duži, trajniji, žilaviji i organiziraniji nego što je to bio slučaj sa Iliroromanima prema avarsko-slavenskoj najezdi britanske tradicije, kronike i povijesti su ostale sačuvane, dok su iliroromanske nestale.

⁶⁴ I u slučaju pokreta Julija Vindexa, kao i kod opisa ustanka 6-9. god. n. e., Kasije Dion je najvrijednije vrelo.

podatak, što je ili rezultat karaktera korištene izvorne građe ili Dionovog okvirnog prezentiranja podataka.⁶⁵

Za razliku od vremena kojeg su simbolizirali niz progona i stradanja predstavnika senatorskog i viteškog staleža, stalno prisutna atmosfera stvarnih, lažnih ili samo umišljenih zavjera, strah od naglih obrta sudbine a sve pod plaštem jednog već ostarjelog i pomalo poremećenog cara,⁶⁶ i u kojem je Velej Paterkul stvarao svoj nacrti opis, Kasije Dion je uglavnom stvarao pod mnogo snošljivijim okolnostima, posebno za vladavine cara Aleksandra Severa koje su primarno karakterizirali relativna stabilnost u odnosima carske vlasti i Senata koja nije bila tako poremećena kao u vrijeme pojedinih careva iz prve I st. n. e. Za vrijeme Septimija Severa 204 god. n. e., izabran je prvi put za konzula, a potom je bio namjesnik Afrike, Dalmacije i Gornje Panonije, a svoju karijeru je 229. god. n. e., za vrijeme vladavine Aleksandra Severa zaključio ponovnim izborom za konzula. Samu svoju Rimsku povijest Kasije Dion je napisao između 211. i 233. god. n. e. Suprotno od Veleja Paterkula, jer je živio u znatno kasnijem razdoblju, Kasije Dion nije bio opterećen ni «sindromom sudioničke pristranosti» i mogao je svoje djelo da oblikuje i dovrši služeći se podacima i izvještajima koji bi iz različitih aspekata, vizura i perspektiva promatrali i prikazivali ustanak. Za razliku od Veleja Paterkula, koji je bio suvremenik pa i u određenim periodima i učesnik povijesnog procesa ustanka 6-9. god. n. e., Kasije Dion se u koncipiranju svoga izvještaja o spomenutom ratu nije mogao oslanjati na svoja osobna sjećanja i iskustva, nego je morao da koristi znatno rašireniju izvornu građu.⁶⁷ Tako je i izvještaj o ustanku, kod Kasija Diona predstavljao ustvari sintezu jednog značajnog dijela izvorne građe koja je sadržavala podatke o zbivanjima od 6 do 9. god. n. e, a koja je nastajala u toku dva stoljeća, a koju je ili on sam prikupio i obradio ili je to neko drugi uradio, pa se onda Dion služio samo njegovim djelom kao svojim osnovnim vrelom za kreiranje svoga izvještaja o ustanku. Ova potonja mogućnost je slabo vjerojatna, jer sam karakter Dionovog izvještaja, njegova unutarnja strukturiranost, opsežnost, raznovrsnost podataka, sagledavanje rata i njegovih pojedinih etapa i

⁶⁵ Kasije Dion tako ne spominje ni na jednom mjestu ni broj legija niti legije pojedinačno koje učestvuju u borbi, niti uopće spominje neke cifre.

⁶⁶ v. *Svet. Tib.*

⁶⁷ To što neko koristi i svoje osobno sjećanje i iskustvo u koncipiranju određenog povijesnog izvještaja, ne mora automatski označavati prednost. Naprotiv iz niza razloga od kojih smo neke detaljnije naveli, takav vid «vrela», ne mora, ali može donijeti i određene probleme i kontradikcije i to posebno ako se koristi samo, bez druge izvorne građe, i ukoliko u samoj glavi pisca, koji usto nije povjesničar po svojoj osnovnoj vokaciji, nije raščišćeno sa predrasudama, predbuđenjima, ideološkim zastranjivanjima i pretjerivanjima pa i pogrešnim percepcijama i lažnim sjećanjima o događaju koji se želi opisati.

dogadaja iz različitih pozicija i točaka promatranja, ali i različitost posvećivanja pažnje i obrađivanja pojedinih poglavlja, odjeljaka i perioda ustanka (u smislu njihovih opsega) odaju da se, u našem konkretnom slučaju, Kasije Dion ipak služio sa više vrela, a ne samo sa jednim koji je kompilirao ili ekscerptirao. Ono što možemo tvrditi jeste da u Dionovu izvornu građu za izvještaj o ustanku., nije ulazio i izvještaj o istom povijesnom procesu koji je sastavio Velej Paterkul. Čak s decidnom sigurnošću možemo tvrditi da se Kasije Dion uopće nije služio Velejevim izvještajem prilikom koncipiranja svoga opisa, a kako izgleda ni sa Svetonijevim podacima o ustanku 6-9. god. n. e., jer u suprotnom on vjerojatno ne bi propustio da spomene bar neke zanimljive detalje koje se nalaze kod Svetonija. Razlike u dva osnovna izvještaja su prevelike, kut i gravitiranje promatranja i opisa su različite, jer dok kod Veleja izrazito dominira panonski segment, kod Diona je nešto uravnoteženiji prikaz ali sa ipak relativnom dominacijom dinarskog (dalmatinskog) segmenta ustanka.⁶⁸ Upravo oni dijelovi koji su kod Diona prilično detaljno i precizno opisani kod Veleja su ili vrlo slabo, šturo i okvirno predstavljeni ili ih on uopće ne spominje. Sve izneseno sugerira da se Kasije Dion služio i drugom izvornom građom i drugim metodološkim načinom rada i da je imao drugačije shvaćanja onoga što je obrađivao u odnosu na Veleja Paterkula. Uz to, izgleda da je bar dio Dionove izvorne građe bio naklonjeniji Germaniku, i ne baš toliko sklon Tiberiju i njegovom djelovanju (oklijevanje, prepuštanje ustanku da zahvati nove teritorije, bezidejnost, ali i navod da August sumnja u njegove stvarne namjere),⁶⁹ što se može osjetiti kroz neke podatke, iako je taj duh iskusni povjesničar Kasije Dion izgleda uspio da dovede na podnošljivu mjeru.

Dodatnu vrijednost Dionov izvještaj dobiva ako se ima u vidu da on pripada onom dijelu njegovog ukupnog djela koji je ostao sačuvan u verziji kakva je ostavljena od samog autora, a ne preko ekscerpta i djela bizantskih (romejskih) pisaca Ivana Xiphilinusa (XI. st.) – izvod od XXXVI

⁶⁸ Međutim, s druge strane dok u njegovom opisu rata 6-9. god. n. e., dominira u određenoj mjeri taj «dalmatinskii» segment Ilirika, u opisu događanja u periodu Oktavijanove kampanje 35-33. god. p. n. e., prevaga je na opisu zbivanja sa Japodima, Panonima, tj., Segestanima (riječ je najvjerojatnije o Kolapijanima, Bojanovski, 1988, fus. 40) a ne sa Delmatima i Dalmatincima uopće. Tako on borbi sa Japodima posvećuje kompletan odjeljak XLIX, 35, u kojem je sažeto prikazao istu onu sadržinu koju već nalazimo kod Apijana, što je dokaz o korištenju iste izvorne građe o konkretnom pitanju, tj. Augustove memoare. Borbi sa Panonima i opisu Panonije, te unutar toga poglavito borbi sa Segestanima on posvećuje odjeljke XLIX, 36-37, a teškom ratu sa Delmatima i onome dalje u unutrašnjosti zapadnog Balkana samo podatak 4, koji je usto i završni dio unutar odjeljka XLIX, 38. Do ove disproporcije je došlo samo uslijed korištenja različite izvorne građe i to za Oktavijanovu kampanju i ustanak. Dok je najvjerojatnije kao izvornu građu za kampanju koristio i Augustove memoare, za ustanak je imao na raspolaganju sasvim drugu građu u koju sigurno ne ulaze Augustovi memoari, niti njegove *Res Gestae*.

⁶⁹ Pašalić, 1975, 387

knjige pa dalje--- i Zonare (XII. st.) – svjetska kronika ---, ili nekih drugih kasnoantičkih i bizantskih pisaca kao što je inače slučaj sa većim dijelom povijesnog djela Kasija Diona. Taj sačuvani dio od XXXVI do LX knjige pokriva i za našu tematiku upravo ono ključno razdoblje od 68. god. p. n. e do 46/47. god. n. e.⁷⁰ Međutim i ta direktna izvornost tih poglavlja, na jednom mjestu se ipak prekida i prelazi u lakunu i to upravo u dijelu gdje se opisuju neka od događanja vezana za ustanak, konkretno spremnost jednog od ustaničkih zapovjednika Skenobarda da dezertira. Zbog lakune ovaj opis je ostao nedorečen i mi ne znamo šta se dalje desilo u vezi Skenobarda.⁷¹

Osim relativno opširnijih prikaza ustanka 6-9. god. n. e. kod Veleja Paterkula i Kasija Diona, te manjih detalja kod Svetonija, Flora i Plinija Starijeg, neke aspekte koji su vezani za pobunu zapadnobalkanskog i panonskog stanovništva spominju i drugi autori koji su pisali na latinskom i grčkom jeziku. Tako i Makrobije (*Ambrosius Theodosius Macrobius* kraj IV-prva polovina V. st. n. e.) u «Saturnelijama», spominje neka događanja koja, ako se usporede sa komplementarnim podacima iz drugih vrela, pripadaju povijesnom procesu ustanka 6-9. god. n. e.⁷² Makrobijevo spominjanje je čisto fragmentarne prirode i sa konkretnim podatkom u kojem spominje dobrovoljačke kohorte on je sigurno upoznat preko nekog zvaničnog dokumenta ili nama nepoznatog povijesnog djela o Augustovom životu u kojem se pobuna 6-9. god. n. e., terminološki događa u Iliriku. I neki detalji spomenuti u Augustovim *Res Gestae*, odnosno na *Monumentum Ancyranum*, možda se odnose na zbivanja vezana za veliki ustanak 6-9. god. n. e.,

⁷⁰ Musić, 1900, 302-303

Sačuvano je 11 manuskripta koji sadržavaju najveći dio ovih sačuvanih knjiga. LV. i LVI. knjiga u kojima se nalazi opis ustanka nalaze se u manuskriptima : Marcianus (ili Venetus) 395, Parisinus 1689, Laurentianus (or Mediceus) 70, 10. Loeb izdanje je za dijelove teksta koji govori o periodu 6-9 god. n. e. u velikoj većini koristilo manuskript Marcianus (ili Venetus) 395 iz XI st. v. Introduction u Loeb izdanje Kasija Diona.

⁷¹ U Loeb izdanju Rimske povijesti Kasija Diona, vol. VI., u knjizi LV., dijelu 33, 2 (str. 476) prekida se tekst Kasija Diona koji govori o nekim događanjima u ustanku 6 - 9 god. n. e. Po izdavaču između tog prekida i poglavlja 34 u kojem se nastavlja izvorno Dionovo pripovijedanje u manuskriptu Marcianus (ili Venetus) 395 (u kojem između grčkih riječi *προπάθη* i *μύντοι* nedostaju četiri lista) nalazi se prazan prostor, koji je sam izdavač popunio sa jednim Jordanesovim fragmentom-Gethica, 29, 150 (u Loeb izdanju Kasija Diona, LV, 33, 3), i manjim excerptom Ivana Xiphilina, 114, 15-30 (u Loeb izdanju Kasija Diona LV, 33, 4-5). Nastavak izvornog teksta Kasija Diona u poglavlju 34 govori o događanjima u Rimu istovremenim u ustanku, o čemu govori i, kao popuna lakune, ubačeni excerpt Ivana Xiphilina, dok Jordanesov fragment daje opis ušća rijeke Po i luke grada Ravene, uslijed čega je nažalost potpuno ostao nejasan kraj afere vezane za Skenobarda. Od dijela LV, 34, 4 u Loeb izdanju se nastavlja Dionov opis rata u Dalmaciji i Panoniji. U manuskriptu Marcianus se isto nailazi i na više većih lakuna u onom dijelu Dionove LV knjige koji se odnosi na period od 6. god. p. n. e. do 4. god. n. e.

⁷² *Macro. Satur.* I, XI, 32

konkretno u poglavlju V, 30. Jordanes (sredina VI. st. n. e.) u svojim «*De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*» daje podatak o Vibiju i Dalmatincima koji je skoro potpuno podudaran sa Florovim podatkom, pa je najvjerojatnije prepisan iz Florovog podatka II, 25.⁷³

Kao što se iz priloženog može vidjeti, svi antički pisci izuzev Strabona, koji su spominjali Dezitijate i ustanak su pripadali utjecajnim slojevima rimskog političkog života, obnašajući najviše državne, provincijske i vojničke institucije i službe ili su se nalazili u neposrednijem odnosu sa carskim dvorom, u prvom redu to se odnosi na Veleja Paterkula, Svetonija i Kasija Diona. To definitivno nisu bile osobe sa umanjenim ili sumnjivim kredibilitetom. Pored nabrojanih pisaca, o Dezitijatima su vjerojatno pisali, bez obzira da li su ih izričito po imenu spominjali ili su opisivali događanja i prostore sa kojima su Dezitijati bili na neki način uključeni i povezani, i drugi antički pisci čija su djela nažalost ostala izgubljena.⁷⁴ Primjenom metode «pretpostavljene istine», koja se izvodi povezivanjem čitavog niza logičkih i već definiranih činjenica, može se i sa velikom vjerojatnošću pretpostaviti i postojanje djela koja su govorila o ustanku 6-9. god. n. e., a čiji su autori jednim svojim dijelom bili više-manje suvremenici sa samim ratom, sličnog tipa kao što su to bile razne i mnogobrojne povijesti judejskog rata koje spominje Josip Flavije.⁷⁵ Kao što su i te povijesti nestale, tako su u povijesnim vrtlozima nestale i povijesti o ilirskom ustanku koji je poremetio planirani razvitak i time presudno predodredio dalju sudbinu Imperije. Značaj ovog ustanka je sigurno imao utjecaja i na antičke pisce iz kasnijih razdoblja, koji su isto više ili manje opisivali i davali podatke o ustanku. A ne bi trebalo ni odbacivati mogućnost postojanja «domaćih» djela, možda i čitavih povijesti, u kojoj su se davali podaci iz povijesti velikog ilirskog rata, a u kojima bi se zbivanja vezana za ustanak, za razliku od prethodnih djela, primarno promatrala i sa druge strane ratišta.⁷⁶ O postojanju takvih djela

⁷³ *Iord. De summa...* 244. O Jordanesovom prepisaivanju Flora v. Introduction u Loeb izdanju Flora, xiv

⁷⁴ Svetonije (*Svet. Cal. 7*) spominje pisce koji su pisali Augustovu povijest i koji su pisali da je Germanik bio poslan u Galiju poslije svoga konzulata (12. god. n. e.). Gotovo je sigurno da su ti pisci govorili i opisivali i ustanak od 6. do 9. god. n. e.

⁷⁵ *Josephus*, I, 1-5. Sačuvanost djela Josipa Flavija i to u svojoj cijelosti najviše zahvaljuje činjenici da su njegova djela koja obrađuju povijesna zbivanja u Judeji na prijelomima dvije ere i uopće hebrejsku povijesnu tradiciju, mogla dograditi na osnovnu religioznu ideološku platformu srednjeg vijeka koja je izgrađena od dogmi proizašlih iz abrahamske religiozne misli (jevrejsko-kršćansko-islamske). Samim tim srednjovjekovni pisci su imali razloga da prepisuju povijesti Josipa Flavija, za razliku od mnogih drugih «paganskih» antičkih djela koja su propadala, nestajala ili čiji su tekstovi bili brisani, a materijal korišten za pisanje drugih, uglavnom religioznih tekstova (palimpsest).

⁷⁶ Povijesti o Ilirskom ratu 6-9. god. n. e., su imale i dodatnu nepogodnost jer su govorile o zbivanjima na prostorima na kojima se dogodila radikalna destrukcija antičkog načina života uslijed avarsko-slavenske najezde i

direktno svjedočanstvo, kao što je već izloženo, pruža Kasije Dion, jer se njegov izvještaj (koji je i najopširniji i najvjerodostojniji) o ustanku, morao oslanjati i na djela koja su izgubljena. I Svetonijevi podaci o ustanku, pored državne arhive, morali su se oslanjati i na neka djela koja su postojala, s tim da sudeći po podacima koje daje sam Svetonije nije koristio Veleja Paterkula. Dezitijati ulaze u okvire pažnje razvijenog mediteranskog svijeta sa Oktavijanovim ilirskim kampanjama, a u periodu od 6. do 9. god. n. e., ostvaruju i izvjesni utjecaj na zbivanja i procese koji se odražavaju na cjelokupnu državnu strukturu, tako da je realno očekivati da su ih i pisci iz grčko-latinskog govornog područja koji su djelovali i stvarali svoja djela od početaka vladavine Oktavijana mogli spomenuti ili njih direktno ili posredno u okviru opisa određenog povijesnog procesa. Vjerojatno je i dobar dio povjesničara iz Augustovog doba a čija djela nisu u cijelosti sačuvana, spominjao na neki način Dezitijate ili zbivanja i povijesne i opće kulturne procese u koje su ovi bili uključeni.⁷⁷ Sasvim je moguće pretpostaviti da su se i Azinije Polion, Nikola Damašćanin, Seneka Stariji u svojim Historijama, Agripa u svojim memoarima, Mesala Korvin, u svome djelu o građanskim ratovima nakon smrti Cezara, osvrnuli ako ne na Dezitijate direktno onda bar na neke događaje i procese u kome su oni aktivno učestvovali kao npr. Oktavijanova kampanja i ustanak. Azinije Polion (76. god. p. n. e. – 4. god. n. e.) je 39. god. p. n. e., vodio jednu zamašnu operaciju na zapadno-balkanskom području, i možda se u njegovom djelu nalazilo i podataka o ilirskom svijetu, i to ne samo onom u priobalju, nego i u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti zapadnog Balkana.⁷⁸ Nepoznato je da li su u svojim povijestima ustanak spominjali Deksip i Zosim, a Dezitijate Perijegeza od Dionizija iz Aleksandrije. Sekst Aurelije Viktor u svojim «*Epitome de caesaribus*» kada govori o Augustu i Tiberiju ne spominje direktno ustanak 6-9. god. n. e., nego samo ovlaš spominje da su oni ratovali protiv Dalmata (vjerojatno u smislu Dalmatinaca) i Panona. Možda je ustanak od 6. do 9. god. n. e. bio obrađivan ili bar spomenut u Apijanovoj, nažalost potpuno izgubljenoj, XXII. knjizi (Stogodišnja povijest - *Hekatonataetia*) u kojoj je izgleda Apijan opisivao akcije Augusta i Tiberija.

Na Pojtingerovoj karti se daju podaci o lokalitetima i naseljima na prostoru koji je pripadao Dezitijatima. Ujedno Pojtingerova karta predstavlja i najstariji kartografski prikaz

naseljavanja. Tako nitko nije imao nekog posebnog interesa da prepisivanjem čuva sjećanje na taj povijesni događaj, pa su se sasvim razumljivo podaci o ustanku uspjeli sačuvati samo uklopljeni kao pojedinačni podaci ili separati unutar većih djela.

⁷⁷ Za Augustovo doba registrirano je djelovanje čitavog niza povjesničara. Budimir – Flašar, 1963, 395 - 397

⁷⁸ Zanimljivo je da je od plijena koji je sakupio na tome pohodu dao sagraditi prvu javnu knjižnicu u Rimu, a da je i Oktavijan isto od plijena koji je donio sa svoje zapadno-balkanske kampanje 35-33. god. p. n. e., dao sagraditi drugu veliku javnu knjižnicu u Rimu, koju je u čast svoje sestre nazvao «*Octaviana*». Cass. Dio XLIX, 43, 8

područja i Gornje Bosne, ma koliko on bio loše i šematski prikazan sa spomenutim naseljima. Iako se ona odnosi na stanje kasne antike, naselja spomenuta na Pojtingerovoj karti su sigurno postojala i u ranijim periodima, možda neka i za vrijeme ustanka. Po Ravenjaninu⁷⁹ (IV, 16) Dalmaciju su opisivali mnogi «filozofi»⁸⁰ od kojih on spominje Provina, Marcela i Maksima, koji su vjerojatno djelovali u VI. st. n. e.,⁸¹ i čija su djela danas izgubljena, i koji su se možda osvrtni na topografiju i opise i kontinentalnijih oblasti. Za opis Panonije, koja je po Ravenjaninu (IV, 19) bila vrlo proširena prema jugu služio je kao vrelo gotski «filozof» Markumir. U okviru opisa Panonije, Ravenjanin vjerojatno se pozivajući na Markumira opisuje i prostor koji su Dezitijati naseljavali dajući izvjesne podatke o topografiji kasne antike na navedenom prostoru.

Natpisi

Natpisi (epigrafski spomenici) su za razliku od djela antičkih pisaca sadržavali u sebi u određenoj mjeri i domaći (autohtoni) karakter, istina pod znatno većim prisutnim antičkim utjecajem prvenstveno izraženim kroz korišteni jezik i pismo (na današnjoj teritoriji Bosne i Hercegovine poglavito latinski ili vulgarno latinski i u znatno manjoj mjeri grčki), zatim oblik spomenika i sl. Tako bismo u slučaju velikog broja natpisa mogli tvrditi da je spoljašnji, materijalni izgled i izražaj natpisa stranog (rimskog) karaktera a duh natpisa, njegov unutarnji izražaj domaćeg karaktera. A u slučaju da se na spomeniku nalazi i slika ili neki ornamentalni i drugi za grčko-rimski svijet ne svojstveni oblik/ci mogli bismo i u njima u većoj ili manjoj mjeri tražiti tragove autohtonog «genija». Tako su Dezitijati za razliku od Autarijata za sobom uspjeli da ostave i pisanu građu, izraženu kroz natpise, koje su oni sami direktno ili indirektno (kao naručioci natpisa) bili tvorci. Preko ovih natpisa mi možemo ostvariti «neposredni kontakt» bez grčko-rimskog filtera sa sudbinama pojedinih Dezitijata a preko njih i sa fenomenom dezitijatske povijesti. I opet za razliku od Autarijata, možemo zahvaljujući ovim natpisima da osjetimo i pojedine individualnosti sa njihovim imenima, koje su u određenom vremenskom periodu činile sastavni dio dezitijatske narodnosne i političke jedinice. Iako direktno ne spominju dezitijatsko ime, niti se nalaze na područjima koja su pripadala Dezitijatima pojedini natpisi na kojima se

⁷⁹ Za detaljniju analizu Ravenjaninove «Kosmografije» v. Čače, 1995; Ravenjanin inače nije sastavio klasični itinerarij kakav je npr., Antoninov ili itinerarijsku kartu kao što Pojtingerova karta. (Čače, 1995, 9; 12-13; 22)

⁸⁰ Ravenjanin «filozofima» (*philosophi*) naziva zemljopisce koje on citira u svome djelu; Čače, 1995, 9

⁸¹ Čače, 1995, 19

spominje ustanak 6-9. god. n. e., (*bello*)? *Batoniano, bello Delmatico*)⁸², isto izgleda održavaju neko svjedočanstvo o dezitijatskom postojanju.

Na teritoriju koji je zauzimala dezitijatska narodnosna zajednica pronađen je i evidentiran značajan broj epigrafskih spomenika, nastalih u antičkom periodu. Za jedan dio mi sa velikim stupnjem izvjesnosti možemo smatrati da su posvećeni ljudima koji su ili pripadali dezitijatskom narodu i njegovom političkom biću ili su bili dezitijatskog podrijetla. Tako pored imena rimsko-latinske i uopće italske provenijencije nailazimo i na natpise na kojima čitamo i domaća imena. A gotovo sigurno se i pod rimskim imenima kriju većinom romanizirani domaći ljudi, a ne samo italski i drugi doseljenici.

Tradicija

Epihorski narodi dinarskog pojasa su slično Keltima sigurno njegovali i umjetnost usmenog izlaganja i žive riječi koje bi se prenosilo sa generacije na generaciju izraženo u vidu epskog izlaganja, lirske poezije, pjesama, legendarnog ili povijesno-realnog pripovijedanja i usmene tradicije, što je možda u pojedinim slučajevima pratila i muzika. Nažalost od te baštine do danas nije ostalo apsolutno ništa, iako je ona možda posredno utjecala na neke aspekte pisane izvorne građe (i literarne i epigrafske) koja govori o zapadnom Balkanu, ali i materijalnog nasljeđa.

Materijalna izvorna građa

Dezitijatska materijalna kultura izražena u kontinuiranom razvitku srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba predstavlja jedan od osnovnih elemenata arheološke izvorne građe. Ona se zadržava prilično dugo, ulazeći i u duboko rimsko i antičko razdoblje povijesti na prostorima Gornje Bosne, i aspekti protohistorijskog nasljeđa se, na osnovi nekropole Kamenjača, zadržavaju i u toku I. pa i II. st. n. e. Ali kako vrijeme bude odmicalo, proporcionalno napredovanju procesa romanizacije slabila je i domaća materijalna kultura i do kraja II. st. n. e., njeni osnovni aspekti i njena prepoznatljivost i cjelovitost su iščezli. Do danas pronađeni

⁸² CIL V 3346 (Verona); CIL III 3158. Da se *bello Delmatico* sa ovog potonjeg natpisa odnosilo na ustanak 6-9 god. n. e., jasno ukazuje činjenica da se na njemu pojavljuje i Tiberije kao usvojeni sin Augusta (*Ti. Caes. Aug. F. Augusto*), a jedini rat koji se desio na zapadnom-balkanskom prostoru nakon Tiberijevog oficijelnog priznavanja za člana porodice Julija Cezara, odnosno Augustovog usinovljavanja bio je «naš» ustanak. Termin ...*bello Delmatico*... (*Bellum Delmaticum*) sa ovog natpisa samo ukazuje da je izvjesni Gaj Julije Etor. kojem je posvećen natpis učestvovao primarno na ratištu prema dinarskom segmentu ustanka. (o natpisu više v. Patsch, 1896, 134, fus. 2; Suić, 1991-1992, 57 i fus. 6)

protohistorijski i antički materijal, ovaj posljednji u većoj mjeri, sa prostora Gornje Bosne i lašvanskog porječja se čuva poglavito u Zemaljskom muzeju.

Filoško-lingvistički tragovi dezitijatskog postojanja

Sve ono što je ostalo od jezika kojim su govorili Dezitijati sadržano je u njihovom narodnosnom imenu, i u onome što je ostalo sačuvano od njihove toponimije, hidronimije i onomastike. Jezik svake zajednice je neotuđivo povezan sa općom kulturnom baštinom te zajednice. Govor ne ostaje isti, nego se evolutivno modificira uslijed čitavog niza okolnosti koje prate opći kulturni razvitak određene zajednice. Za razliku od Autarijata i grčkog oblika njihovog imena u nominativu množine Ἀὐταριᾶται i izvedenica koji proizlaze iz padežnih promjena u akuzativu množine Ἀὐταριᾶτας i genitivu množine Ἀὐταριᾶτων koji se pojavljuju u tekstovima (tj. rukopisima i izdanjima) većine pisaca na grčkom jeziku koji su spominjali Autarijate⁸³ u slučaju pisanog prezentiranja imena Dezitijata vlada veća raznolikost. Posebnu teškoću u odgonetanju originalnog oblika ne samo za dezitijatsko, nego i za bilo koje drugo ilirsko narodnosno, plemensko i zemljopisno ime predstavlja činjenica da je antičkim piscima originalni izgovor tih naziva bio težak. Sam Plinije Stariji tako kaže govoreći o skardonitanskom konventu da imena naroda sa ovog područja nisu laka, misleći na njihov izgovor.⁸⁴ To ukazuje da su oni, zbog tih teškoća, mogli prilagođavati svome izgovoru originalni i stvarni oblik domorodačkih imena, čime ih mogu i korumpirati, tako da je potrebno obratiti priličnu pažnju kako bi se prvo utvrdila da li postoji ta korumpiranost i zatim ako egzistira da se pokuša ukloniti.

Držimo da je najpravičniji oblik ili bar najbliži oblik originalnom izgovoru i pisanju onaj oblik dezitijatskog imena koji nalazimo na epigrafskim spomenicima, iz razloga koji su već navedeni u dijelu rada u kome se obrađuje izvorna građa koja se pojavljuje na natpisima. Međutim, ni na do sada pronađenim natpisima na kojima se nalazi dezitijatsko ime, njegov oblik nije isti. Na solinskom natpisu (*CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263) sreće se oblik «DAESITIATIVM» koji pored osnove «*Daesitiat*», koja je izvorno domaćeg podrijetla, u sebi sadržava i latinske nastavke genitiva množine, dodane uslijed tvorbe treće deklinacije *i*-osnove. Na latinskom jeziku oblik sa solinskog natpisa bi u nominativu množine glasio «DAESITIATES» (slično kao kod Plinija Starijeg, samo sa a između d i e), a ako bi se držalo strogih

⁸³ Autarijati se u mnogo većoj mjeri susreću u tekstovima pisaca na grčkom, nego na latinskom jeziku v. Mesihović, Autarijati, 2007, 32

⁸⁴ *Plin. NH* III, 139

gramatičkih pravila nominativ jednine solinskog oblika dezitijatskog imena bi glasio «DAESITIAS» (Dezitijat).

U slučaju solinskog natpisa, iz više razloga⁸⁵ možemo pretpostaviti da je osoba koja ga je pisala nije bila ni dezitijatskog podrijetla niti bliska po nekoj drugoj osnovi ovoj narodnosnoj zajednici. Naravno to ne mora apriori značiti da oblik dezitijatskog imena na solinskom natpisu odnosno odgovarajući njegov izgovor odudara više-manje od originalnog naziva i izgovora. Naprotiv pošto je natpis urađen po osnovi odluke javnih vlasti i u svrhu oficijelne politike i interesa, moglo bi se pretpostaviti da su njegovi naručioci i sastavljači bili prilično obazrivi i pažljivi i da su se potrudili da dezitijatsko ime na natpisu bude što je moguće više u skladu sa oblikom dezitijatskog imena koji je bio upotrebljavan od strane rimske državne i provincijske administracije.

Suprotno solinskom natpisu naručioci i tvorci (bilo zajedno bilo odvojeno) ostalih spomenutih natpisa na kojima čitamo dezitijatsko ime su bili mnogo bliži dezitijatskom narodnosnom, etničkom i političkom biću. Čak i ako nisu bili izvorno Dezitijati, pisci natpisa su morali imati intenzivnije kontakte sa dezitijatskom zajednicom ili bar sa nekim njenim članovima (ova druga konstatacija se više odnosi na nastanak natpisa u Gardunu i Herculaneumu). Na natpisima iz Garduna i Herculaneuma⁸⁶ srećemo dezitijatsko ime (podvrgnuto tvorbi treće deklinacije latinskog nominativa jednine) u oblicima *[Da]esítias* i *Desidiati*.⁸⁷ Za natpise posvećene dezitijatskom vojniku (u Gardunu) i mornaru i legionaru (u Herculaneumu) mogli bismo pretpostaviti da su nastali ili od samih osoba koje su pripadale

⁸⁵ 1. sačinjen je daleko od Dezitijatske teritorije; 2. izrađen je po službenom nalogu; 3. spominjane Dezitijata ima čisto tehnički karakter.

⁸⁶ U svezi ovoga natpisa vlada prilična konfuzija, i u njegovom navođenju, i prezentiranju izvornog teksta ali i rekonstrukciji teksta. U Arheološkom leksikonu BiH, Tom I, 1988, 33, ovaj natpis je naveden kao *CIL* III D. VI iz Herculaneuma, a isto se nalazi i u natuknici o Dezitijatima u PWRE (Patsch, 1901, 1983⇒*CIL* III D. VI=VII2=X 1402 Herculaneum), dok se kod Bojanovskog (1988, 147 i fus. 20) natpis navodi kao *CIL* II D. VI=C.XVI 11. U PWRE natpis se i rekonstruira i na sljedeći način; *Nervae Laidi f. Desidiati vet. leg. II ad.*, a kod Bojanovskog (1988, 147) kao; *Nerva Laidi f. Daesitias, vet(eranus) leg(ionis) II Ad(iutricis)*. Kao što se iz priloženog može vidjeti, neslaganja nisu samo u navođenju natpisa, nego i u njegovom samom tekstu, od kojih se to najizrazitije može vidjeti na primjeru navođenja dezitijatskog imena *Desidiati*= *Daesítias*. Patsch u PWRE navodi i datum podizanja natpisa od 7. III 70 god.n.e. U *CIL* XVI, 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X, 1402 = D 1989 zabilježeni oblik dezitijatskog imena je *Desidiati*. U našem radu će se za herkulanski dezitijatski oblik koristiti ova posljednje spomenuta verzija *Desidiati*.

⁸⁷ *CIL* XVI, 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X, 1402 = D 1989 Herculaneum i *CIL* III 9739 iz Garduna (o pitanjima rekonstruiranja dezitijatskog imena na spomenutom natpisu v. Patsch, 1910, 178-179; Bojanovski, 1988, 147, fus. 20 i poglavlje «Hrestomatija pisanih vrela i natpisa»).

dezitijatskom narodu, ili pod njihovim utjecajem ili od osoba koje su bile bliske Dezitijatima ili bar na neki način poznavale ili bile povezane sa nekim od Dezitijata. U slučaju natpisa iz Garduna zanimljivo je da je jedan Dezitijat ustvari bio pripadnik I. Belgijske konjičke kohorte, što je dokaz da je ova kohorta popunjavana za vrijeme svoga dugotrajnog boravka u Dalmaciji, domaćim ljudima iz provincije Dalmacije, dok je samo ime ostalo kao reminiscencija na galsko-belgijsko podrijetlo ove jedinice.⁸⁸ Samim tim je u slučaju natpisa Temansa Platorova Dezitijata, izvjesnije da su njegovi tvorci bili sami Iliri i Dezitijati, vjerojatno Temansovi suborci i prijatelji koji su ga pored imena uobičavali nazivati i njegovom narodnosnom pripadnošću. Sam Temans je izgleda bio pripadnik turme Valerija Prokula (Proculus ili Procula su vrlo česta imena u ilirskom svijetu, uključujući posebno i Gornju Bosnu). Za natpis iz Herculaneuma manja je vjerojatnoća (iako nije nemoguće) da su njegovi tvorci bili izvorni Dezitijati ili bar neki drugi po podrijetlu Iliri. Nerva sin Laide, je bio prvo mornar, najvjerojatnije sa bazom u Raveni u kojoj je inače služio veliki broj Ilira, i to ne samo iz primorskih oblasti, nego i iz panonskih oblasti.⁸⁹ Iliri su, po Tacitu, inače bili dosta brojni u rimskoj mornarici i to u obje flote i u onoj sa središtem u Raveni i onoj (u manjoj mjeri) sa središtem u Misenumu.⁹⁰ U službu su znači uzimani ili su dobrovoljno odlazili ne samo oni iz obalnih zajednica, nego i oni koji su živjeli u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti kao što su bili Mezeji i Dezitijati. Tako je i Dezitijat Nerva sin Laide služeći u mornarici, koja je u I. st. n. e., u odnosu na kopnenu vojsku bila prilično besposlena, mogao u mornaričkim posadama naći dosta drugih Ilira.⁹¹ Dezitijati kao kontinentalni narod, smješten u dubokoj unutrašnjosti nisu baš prijemčiv element za službu u mornarici, ali eto našao se i jedan od njih koji je bio u ravenškoj

⁸⁸ *Cohors I Belgarum equitata* je garnizonirala i na Gardunu i na Humcu, i njeni pripadnici su ostavili čitav niz natpisa širom Provincije, prvenstveno njenog primorskog i jadranskog zaleđa. Sudeći po imenima koja se pojavljuju na tim natpisima (npr. *CIL* III 8762 Salona; *CIL* III 8437 Naron; Natpis Mezeja pripadnika I Belg.kohorte), njeni pripadnici su bili domaćeg, ilirskog podrijetla, što jasno pokazuje da su domaći ljudi bili ti koji su novačeni u sastav ove kohorte, koja je nakon «izumiranja prve generacije» svojih vojnika «belgijska» ostala samo po imenu. Ova kohorta je sigurno boravila u Provinciji u II. i III. st. n. e., Patsch, 1910, 178-180; Bojanovski, 1988, 356-358; Zaninović, 1996, 216; 226-227; Škegro, 1999, 255; 261

⁸⁹ *Tac. Hist.* III, 12; 50; (Po Tacitu je mnogo mornara i uopće pripadnika Ravenske flote dolazilo iz provincija Dalmacije i Panonije); Jireček, 1952, 20; Stipčević, 1974, 72; Bojanovski, 1988, 358; Wilkes, 2001, 268

⁹⁰ Zaninović, 1999, 221 «Nella classe Ravennate faceva il servizio quasi una metà dei Delmati e Pannoni e in quella Misenata il 10%».Bojanovski, 1988, 358; pozivajući se na Jünemann (1894, 26)⇒u *classis praetoria Ravennas* je bilo 39% iz Dalmacije, 10, 9 % iz Panonije, a u *classis praetoria Misenensis* je bilo 5,5 % iz Dalmacije i 3,5 % iz Panonije mornara. (Zaninović, 1967, 74 i dd).

⁹¹ Od mornara ratne flotile stacionirane u Raveni, a koji su u sukobu Vitelija i Vespazijana podržali potonjeg u jesen 69. god. n. e., je obrazovana legio II. *Adiutrix*, što je na neki način predstavljalo nagradu, odnosno njihovo unapređenje iz statusa mornara u status legionara.

flotili.⁹² Za vrijeme građanskog rata 69. god. n. e., ova flotila je stala na stranu Vespazijana pa su mornari nešto kasnije, dobili rimsko građanstvo i uvršteni u novu flavijevsku II. legiju *Adiutrix*.⁹³ Zanimljiva sudbina jednog Dezitijata. Koji su bili razlozi koji su ga odveli iz kontinentalnih balkanskih šuma u mornaricu stacioniranu u Raveni ostati će nepoznati. Oblici *Desidiati* i *Daesitias* na koji se nailazi na natpisima posvećenim Nerva Laidi f. i Temansu Platorovu kao da zauzimaju mjesto kognomena, nadimka kojim su ovi pojedinci u nedezitijatskoj sredini možda bili kolokvijalno nazivani, a koji je bio izveden iz njihove matične narodnosne i političke pripadnosti.⁹⁴ Pa se onda taj nadimak zbog česte upotrebe transformirao i uklopio u puni oblik imena spomenutih osoba.⁹⁵

⁹² U Ravenskoj mornarici, u isto vrijeme kada je u njoj boravio i naš Nerva Dezitijat, boravio je i jedan Mezej ...*Platori Veneti f.*...koji se spominje na natpisu *CIL* III D. VII=VIII2 sa datacijom od 5. IV 71. god. n. e., (Patsch, 1910, 180). Ovaj podatak o prisutnosti Mezeja u Ravenskoj mornarici, potvrđuje da su i kontinentalni ilirski narodi davali mornare za ratnu mornaricu sredinom I st.n.e. Sada se postavlja pitanje da li su ti kontinentalci, kao što su bili naš Dezitijat i Mezej unovačeni prisilno, tj. „po sili zakona” ili je riječ dobrovoljnom priključivanju. U mizenskoj floti je u isto vrijeme boravio još jedan Ilir, pripadnik Breuka, naroda koji se nalazio u još dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti u odnosu na Dezitijate, i to Likaj, sin Birsov (Miškov, 2005). Po Patschu (1915, 54 - 55) : „U jednom grobnom kamenu nađenom kod Travnika, koji se sad čuva u travničkoj gimnaziji, nalazi se odulji metrični natpis, koji tuguje za jednim umrlim vojnikom iste (ravenske op.a.) mornarice.” Znači još je jedan kontinentalac iz središnje Bosne bio u mornarici. O ovom natpisu iz Runjića *CIL* 8385 v. Patsch, 1893 A, 707; Hoffer, 1895, 46

⁹³ Po Tacitu (*Hist.* III, 12; 50) flota u Raveni se pobunila protiv Vitelija u (ranu) jesen 69. god. n. e., i pridružila se Vespaziju, čije su pristalice već kontrolirale matične provincije dobrog dijela, ako ne i većine mornara Ravenske flote. Inače Dalmacija je u znatnoj mjeri doprinijela pobjedi Vespazijanove stranke u ratu 69. god. n. e., jer je 6000 unovačenih mladića iz Dalmacije bilo pridodano XI. legiji prilikom prodora vespazijanovaca u Italiju. Elitni dio mornara Ravenske flote, čije su po Tacitu, posade bile sastavljane od Dalmatinaca, tražio ili zahtijevao je, možda kao uvjet ili nagradu za svoje prilaženje Vespazijanovoj stranci, dozvolu da služe u legijama, što se i desilo. Među onih 6000 unovačenih Dalmatinaca sigurno je bilo u određenom broju i Dezitijata, posebno ako se ima u vidu da su neki Dezitijati već služili u Ravenskoj floti, kao što je bio Nerva, sin Laide. Naravno nije nemoguća ni druga solucija, a to je da je Nerva, Laidin sin bio među onih 6000 unovačenih ljudi i da se nije nalazio u Ravenskoj floti.

⁹⁴ Njih dvojica su se možda nalazili u vojnim jedinicama u kojima je bilo malo Dezitijata, ali puno drugih Ilira koji su dobro znali šta znači pojam «Dezitijat» pa su onda oni za nazivanje rijetkih Dezitijata među sobom upotrebljavali i dezitijatsku atributizaciju. Da su se kojim slučajem ovi Dezitijati nalazili u pretežito ili totalno neilirskom okruženju u svojim jedinicama onda bi se možda realnije upotrebljavao nadimak Ilir ili čak i Delmata (jer su dolazili iz Dalmacije⇒»Dalmatinac«).

⁹⁵ To što oni koji podižu natpis Temansu i Nervi Laide sinu, znaju imena njihovih očeva, pokazuje da su se ta imena često upotrebljavala uz osobna imena i detektiranje spomenute dvojice, pogotovu jer su obojica sahranjeni daleko od svoje matične teritorije i može se reći izoliranije od svojih rodbinskih veza (pogotovu Nerva).

Na natpisu iz Breze Sergejevski je rekonstruirao oblik *Desitiati(um)*.⁹⁶ Za natpis u Brezi sa potpunom sigurnošću, možemo tvrditi da je naručen od strane Dezitijata, dok za njegovog pisca to ne bi mogli tako deciderano tvrditi. Pisac je bio obrazovanija osoba koja je dobro poznavala latinski jezik i možda bismo mogli, jer je natpis posvećen istaknutom dezitijatskom prvaku, pretpostaviti da je i on sam bio Dezitijat ili bar dezitijatskog podrijetla. Tako da za oblik sa natpisa iz Breze, možemo tvrditi da je od svih spomenutih oblika po osnovi stvaranja bio najbliži dezitijatskom narodnosnom biću, odnosno možemo s pravom pretpostaviti da su njegovi ne samo naručioc, nego i neposredni stvaraoci, tj. pisci natpisa bili ljudi koji su pripadali dezitijatskom ili bar gornjobosanskom miljeu. Natpis je nastao u vremenu kada je latinska pismenost prilično prodrla u dezitijatsko-gornjobosansko područje i bila se već udomaćila. Osim toga na obliku iz Breze primjećuje se jedna zanimljivost, jer poslije suglasnika |D|, ne dolazi |ae|, nego samo |e|, različito od solinskog natpisa. Izgleda kao da pisac natpisa nije poznao onaj oblik dezitijatskog imena (na latinskom jeziku i pismu) koji je korišten na solinskom natpisu. Za njega, a i za naručioce je ovakva pravopisna upotreba dezitijatskog imena prirodna i razumljiva. Jednostavno su ti romanizirani Dezitijati, u nekoj svojoj doradi latinskog pravopisa, kojim su ga prilagođavali prema svome usvojenom latinskom jeziku, ispustili znak *a*, i svoje narodnosno ime bukvalno izgovarali fonetski. Ovo je više nego jasan dokaz da je i neposredni pisac natpisa Dezitijat.

Na još jednom natpisu se pretpostavlja da se može pročitati dezitijatsko ime. Riječ je o natpisu izvjesnog Marcela (*Marcellus*), legionara i centuriona XI. legije (od 42. god. n. e. sa dodatkom *Claudia pia fidelis* C.P.F, koji je imala i VII. legija), stacionirane u Dalmaciji do 69. god. n. e., pronađenom u Bovianum Undecimanorum-Samnum.⁹⁷ Sam natpis je ustvari prilično oštećen i nedostaju mu čitavi dijelovi teksta. Ono što se može iz sačuvanog dijela teksta sigurno odgonetnuti je da je natpis datiran po Vespazijanu (najvjerojatnije oko 75. god. n. e.), i da je Marcel, kao centurion XI. legije bio prefekt *civitas* Mezeja i još jedne *civitas*, od čijeg imena je

⁹⁶ Natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa; v. Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (natuknica Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194; Međutim, oblik *Desitiati(um)*, se ustvari ne čita na samom natpisu, nego se jasno može pročitati samo dio dezitijatskog imena u obliku DESITIA.... Iza slova A može se uočiti početak jedne prave vertikalne crtice, tako da se može pretpostaviti da se nalazi i slovo I ili T. Pošto je riječ o genitivu množine može se vrlo lako pretpostaviti nastavak riječi u vidu --- TIVM. U slučaju točnosti rekonstrukcije Sergejevskog, može se i u ovom slučaju smatrati da se raspolaže sa dokazom o dekliniranju dezitijatskog imena na latinskom jeziku sa III. deklinacijom i-osnove.

⁹⁷ U Arheološkom leksikonu BiH, Tom I, 1988, 33 se potpuno pogrešno navodi da je *Marcellus centurio* bio pripadnik VII. legije C.P.F.

ostao očuvan i jasno čitljiv samo zadnji dio-IATIVM. I tako se to narodnosno ime uvriježeno rekonstruira kao DAESITIATIVM, znači u obliku koji je identičan onim koji se nalazi na solinskom natpisu. Odmah zatim se spominje ponovo upravljanje u svojstvu prefekta kohortom III. *Alpinorum* i još jednom zajednicom od koje je isto tako ostao sačuvan samo zadnji dio imena-MANORVM, što se isto rekonstruira u oblik MELCOMANORVM.⁹⁸ Nesumnjivo je da je riječ o dva ilirska naroda koja su pripadala provinciji Dalmaciji, jer su i XI. legija i cohors III. *Alpinorum equitata* bili sastavni dio provincijske vojske Gornjeg Ilirika.⁹⁹ Popunu prednjeg dijela imena IATIVM i rekonstruiranje dezitijatskog imena izvršio je Momsen, s čim se slaže i Patsch...»Ime Daesitiates pravo je doduše popunjeno, pošto se nikoje drugo ime poznatih dalmatinskih plemena tako ne da priudeliti očuvanim pismenima».¹⁰⁰ Ovaj narod se nalazio negdje u blizini Mezeja, znači negdje u bosansko-hercegovačkom području i stvarno od naroda pobrojanih u popisu Plinija Starijeg za salonitanski i naronitanski konvent malo njih dolazi u obzir da oblikom svoga imena mogu popuniti ovo narodnosno ime.¹⁰¹ Pored Dezitijata, u nominativu množine III deklinacije kojoj pripada dio IATIVM, kod Plinija Starijeg se nalaze i Dicioni (*Ditiones*) koji su isto kao Mezeji pripadali salonitanskom konventu i bili vrlo brojni sa 239 dekurija (Dezitijati imaju 103 dekurije) te Glindicioni (*Glinditiones*) sa 44 dekurije. Međutim za razliku od ovih naroda, oblik IATIVM zahtijeva deklinaciju i-osnove, koju od svih plinijevskih naroda jedino imaju Dezitijati.¹⁰² Da to što Mezeji pripadaju salonitanskom, a Dezitijati naronitanskom konventu nema veze u vezi Marcelove prefektore dokazuje i to što je on bio prefekt i Melkumanima (nastavak MANORVM se jedino na njih može odnositi od svih plinijevskih peregrinskih naroda Gornjeg Ilirika), a i to što je Marcel bio prefekt (neka vrsta nadzornika i kontrolora) auksilijarne

⁹⁸ O natpisu *CIL* IX 2564 Bovianum Undecimanorum v. Patsch, 1896, 134-135; Isto, 1898, 362-364; Bojanovski, 1988, 61, fus. 31; 147, fus. 18; Međutim i u slučaju ovog natpisa postoji izvjesna konfuzija jer se kod Patscha na jednom mjestu (1896, 133, fus. 6; 134) on navodi kao *CIL* IX 2864, a na drugom (1898, 363) kao *CIL* IX 2564, čega se drži i Bojanovski (1988, 61, fus. 31) i Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 33.

⁹⁹ III. Alpska konjička kohorta je bila od vremena Augusta, pa do kraja II st. n. e., stacionirana na području Gornjeg Ilirika-Dalmacije (Humac, Salona, Gardun, Halapić) Bojanovski, 1988, 356

¹⁰⁰ Patsch, 1898, 363, fus. 2)

¹⁰¹ *Plin. NH* III, 142-143

Sam tekst natpisa se upravo više-manje odnosi na razdoblje na koje se odnosi i Plinijevo nabranje tih domorodačkih naroda salonitanskog i naronitanskog konventa.

¹⁰² Dezitijatsko ime se na latinskom jeziku sudeći po natpisima iz Salone i možda Breze i možda isto po podatku Plinija Starijeg (III, 143) dekliniralo po III deklinaciji i-osnove.

III. Alpske konjičke kohorte, koja je možda bila stacionirana na Humcu.¹⁰³ U slučaju natpisa iz Bovianuma mi možemo sa velikom sigurnošću smatrati da njegovi i tvorac i naručilac nisu bili ni etnički ni narodnosno ni jezični (u smislu maternjeg govora) povezani sa Dezitijatima.

Pored pet natpisa, dezitijatsko ime sadrži i pet djela antičke književnosti i to sa tri oblika na grčkom jeziku (Strabon-Δαισιτιᾶται; Apijan-Δαίσιτοι; Kasije Dion-Δησιδιάτου) i dva na latinskom (Velej Paterkul-*Desidiates*; Plinije Stariji-*Desitiates*).¹⁰⁴ Kao što se vidi iz predstavljenog najkorumpiraniji je onaj oblik koji se nalazi kod Apijana, ali i ostali oblici pokazuju priličnu raznolikost i praktično se ni jedan ne podudara. To je rezultat i stalnog procesa prepisivanja kojima su bila podvrgnuta ova djela, posebno za prepisivače kojima je dezitijatsko ime u uvjetima srednjeg vijeka bilo potpuno nepoznato i zanemarljivo pa se moglo lako korumpirati, ali i činjenice da su i autorima ovih djela ova imena teško izgovorljiva, kako se tuži i sam Plinije Starije. Zanimljivo je da se izgleda Strabonov oblik, transkribiran u latinsko pismo⇒*Daisitiatai*, najviše približava obliku sa solinskog natpisa. Sudeći po vrelima, najpravičniji oblik za dezitijatsko ime sadržavao je ipak primarno glas |s| a ne |z|, ali u duhu našeg jezika u radu smo upotrebljavali zvučni suglasnik |z|. Poradi svega izloženog, u radu je primjenjivan transkribirani na naš jezik oblik dezitijatskog imena (sa zvučnim suglasnikom |z|) sa solinskog natpisa «*Daesitiates*» (Dezitijati), jer je to izgleda bio oblik koji se upotrebljavao u službenoj administraciji Provincije neposredno nakon kraja rata 9. god. n. e. Uostalom, kako je već rečeno i Plinijev oblik *Desitiates*, je vrlo sličan solinskom obliku i moguće je da je naknadnim prepisivanjem došlo do gubljenja slova |a|, što je za Ilire u kontinentalnoj unutrašnjosti imalo malo značenje, jer i |ae| i |e| se izgovaraju |e|. ¹⁰⁵

¹⁰³ Ova bi sugeriralo na to da kontrolu nad auxilijarnim trupama Rimljani nisu prepuštali slučaju i samo oslanjanju na lojalnost domaćih ljudi (što im se uostalom više puta i «obilo od glavu» kao npr., prilikom izbijanja ustanka 6 god.n.e., kada su pobunu izazvali skupljeni auxilijari). Spomenuta činjenica je potpuno u skladu i sa podatkom sa *CIL* V 3346 iz Verone, u kojem se kaže da je Japode i Liburne (odnosno njihove pomoćne jedinice) u *bello Batoniano* predvodio Rimljanin moguće upravo sa titulom prefekta. Znači prefekti su načelno smatrani za upravljače provincijskih peregrinskih zajednica i njihovih vojnih jedinica, odnosno osobe kojima je povjeren precizirani mandat.

¹⁰⁴ *Strab. Geo.* VII, 5,3; *App. Ill.* 17; *Cass. Dio* LV, 29, 2; *Plin. NH* III, 143; *Vell.* II, CXV, 4

¹⁰⁵ Uostalom i Plinijev oblik *Desitiates* bi po ovome zaključku bio sličan solinskom obliku, što bi isto mogao biti dokaz da je Plinije Stariji za svoj etnografski opis zapadnog Balkana koristio službene popise, pa samim tim i njihov jezik. Uostalom i sam način i stil izlaganja (nabrajanje naroda sa brojem dekurija i njihovim konventskim rasporedom) ukazuju na kruti i precizni službeni i oficijelni rječnik.

Pitanje podrijetla dezitijatskog imena, odnosno njegove korijenske analize je još uvijek otvoreno.¹⁰⁶ Čim postoji bar neki zajednički sadržilac (npr. jezik ili bar jezična razumljivost, teritorija, politički okvir, podrijetlo) morala postojati i neka razina zajedničke svijesti o pripadnosti «nečemu zajedničkom». Što ima više zajedničkih sadržilaca, i što je njihovo prožimanje izražajnije i razina zajedničke svijesti je veća, snažnija, sadržajnija i čvršća. A iz zajedničke svijesti u domaćoj sredini se može razviti i zajedničko ime, samo je pitanje na koji način i u kojem obliku. Za strane promatrače, čest je slučaj da se ime neke manje sastavnice te zajednice proširi na čitavu tu zajednicu, npr. slučaj grčkog imena, ali je prisutna i mogućnost postojanja stvarnog zajedničkog imena npr. slučaj latinskog imena. Pošto su Dezitijati sami bili sastavnica jednog širog, ilirskog kompleksa, podrijetlo njihovog imena potrebno je tražiti u ilirsko-balkanskoj filologiji, ali i osobnostima društvenog i političkog razvitka zajednica koje su tvorile ovaj narodnosni i politički fenomen. I zemljopisne odlike prostora koje dati fenomen naseljava i ekskluzivno veže za svoje postojanje mogu imati određenu ulogu u etabliranju zajedničkog imena. I zatečene i stare tradicije koje izvorno ne pripadaju konkretnom fenomenu, isto mogu utjecati na ovaj proces.

Lingvistički aspekt ilirske i antičke toponimije, hidronimije i onomastike dezitijatskog područja

Flumen Bathinus, rijeka Bosna-podrijetlo imena Bosna

Sa vremenom dezitijatske egzistencije je povezano i ime Bosna, odnosno prvobitni oblik iz kojeg se ovaj sadašnji oblik razvio i to posebno u periodu koji je tema našeg rada jer izvorna građa potvrđuje postojanje hidronima i etnonima čija se imena mogu dovesti u vezu sa riječju Bosna, kao njen protohistorijski i antički oblik. Sudeći po literarnim i epigrafskim podacima ime iz kojeg se direktno razvilo, i to evolutivnim putem, moderno ime Bosna postojalo je i bilo je korišteno i od Rimljana i od domorodaca upravo u vrijeme egzistencije Dezitijata, što znači da su oni aktivno upotrebljavali tu imenicu u svome rječniku. Pošto rijeka Bosna svojim gornjim tokom pokriva i služi kao glavna «kičmena» os pružanja dezitijatskog teritorija, logički je očekivati da je

¹⁰⁶ Imena ilirskih naroda su često bila izgleda totemskog podrijetla, kao npr. Enhelejci⇒narod jegulja („zmija” – u antičkoj zoologiji jegulje spadaju u zmije), Delmati⇒ovce, Helidonci⇒puževa ili jegulja („zmija”), Dardanci⇒kruške, Taulanti⇒lastavice, (Stipčević, 1989, 157 – 158; Wilkes, 2001, 110; 257), pa zašto i dezitijatsko ime ne bi možda sadržavalo neku totemsku odrednicu. Možda bi se albanska riječ „dash” (u pluralu „desh”), u značenju ovan, mogla etimološki dovesti u vezu sa dezitijatskim imenom, pa bi u tom slučaju totemska životinja kod Dezitijata bio ovan.

prabosansko ime pripadalo na neki način i dezitijatskim zajednicama. Ustvari Dezitijati bi tako predstavljali najstariji po imenu poznati populacijski element iz Gornje Bosne koji je upotrebljavao kao svoju riječ taj jezični oblik iz kojeg je nastalo ime Bosna. Samo ozbiljno moderno znanstveno izučavanje imena rijeke i zemlje, njegovog nastanka, etimološke sadržine i razvitka počelo je skoro usporedo sa periodom i razvitka arheologije u BiH.¹⁰⁷ Ime se različito izvodilo, pa je tako npr. Tallócsy smatrao da je "starodrevno značenje imena Bosne jest dakle solna zemlja,"¹⁰⁸ dok ju je Tomaschek prvi povezao sa terminima Basante, Basinus i Ad Basante. Tri su osnovna izvorna podatka koja se više-manje dovode u vezu s terminom Bosna i sva odnose na period između 35. god. p. n. e., i 20. god. n. e., i to su:

- Apijanovo spominjanje u Ilirskoj knjizi jedne određene zajednice pod imenom Bathiatai, u kontekstu Oktavijanovih ratova 35-33. god. p. n. e.¹⁰⁹
- Podatak Veleja Paterkula u okviru njegovog opisa Velikog ustanka 6-9. god. n. e., u kome se govori o predaji panonskih snaga u ljeto 8. god. n. e., kod rijeke pod imenom Bathinus (*...apud flumen nomine Bathinum...*).¹¹⁰
- Solinski natpis namjesnika Dalmacije Publija Kornelija Dolabele u kome se kaže⇒ AD BATH?[.... ?]MEN QVOD DIVIDIT B[.] E[.... ..] IBVS, što se uobičajeno i opće prihvaćeno rekonstruira kao *ad Bath[inum? flu]men quod dividit B[r]e[ucos Oseriat?]/ibus*. Nastanak spomenutog natpisa i drugog natpisa sa kojim je usko povezan i na kojem se spominje *He(dum) castellum Daesitiatum* datira se u 19/20. god. n. e.¹¹¹

Sudeći po posljednja dva podatka ime zemlje je nesumnjivo izvedeno iz imena rijeke. Ta konstatacija se može dokazati time što je ono posvjedočeno sa dva primjera i to za prve dvije dekade I st. n. e., dok se ime za zemlju javlja tek kod Konstantina Porfirogenita u X. st. Uz to područje gornjeg toka rijeke je sudeći po izvornoj građi nedvosmisleno pripadalo narodnosnoj zajednici i političkoj jedinici sa dezitijatskim imenom, pa bi bilo logičnije pretpostaviti da se i prostor Gornje Bosne prije zvao po Dezitijatima nego po rijeci koja je tuda prolazila, odnosno sijekla njihovo područje.

¹⁰⁷ O tome v. : Tomaschek , 1880, 499; Sax, 1889; Tallócsy, 1889; Isto, 1893; Rücker, 1889; Isto, 1893;

¹⁰⁸ Tallócsy, 1889, 11

¹⁰⁹ *App. Ill.* 16

¹¹⁰ *Vell.* II, CXIV, 4

¹¹¹ *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 153

Problem Bathiatai

Za razliku od jasnog preciziranja podataka koji se odnose na rijeku Bathinus,¹¹² veći problem postoji kada se razmatra pitanje zajednice *Bathiatai*, odnosno transkribirano na naš jezik Batijati. Samo ime te narodnosne zajednice u sebi nosi prizvuk eventualne povezanosti sa hidronimom *Bathinus*, odnosno rijekom Bosnom. Batijati se rijetko spominju u cjelokupnom do sada sačuvanoj antičkoj izvornoj građi, i to kod Apijana i Stjepana Bizantinca koji ne daju uopće njihovu preciznu lokalizaciju, što na neki način može relativizirati njihovu eventualnu vezu sa *Bathinus*, jer kao što smo već govorili ti Batijati se onda po istoj logici, sličnosti imena i njegove korijenske jednakosti dovesti u vezu i sa rijekom Bosut. Sam izvorno ilirski korijen *bos-*, odnosno transkribiran u latinski *bath-* je prisutan ma ilirskom prostoru, posebno od gornjobosanskog do istočnoslavenskog, i to ne samo u hidronimiji nego i u onomastici, pa zašto onda ne bi bio prisutan i u etnonimiji. Sukladno s tako postavljenim zaključkom Batijati mogu, ali i ne moraju biti dovedeni u direktnu vezu sa *Bathinus flumen*.¹¹³ Kod Apijana Batijati se spominju u nizu naroda koje je u toku svoje kampanje u ilirskim zemljama pokorio Oktavijan i to bez nekih većih problema. Uz Batijate u neposrednom nizu sa njima nailazimo tako i na Parthene, Ozuae, Taulante za koje znamo, zahvaljujući Pliniju Starijem, da su bili situirani u istočnom dijelu Dalmacije,¹¹⁴ te bi na osnovi toga mogli da izvedemo zaključak da su i Batijati bili situirani negdje na području Dalmacije više orijentirano prema njenim središnjim i istočnim dijelovima. Batijati se ne spominju u Plinijevom popisu naroda naronitanskog konventa, što bi oni da su postojali

¹¹² Ranije se ova rijeka identificirala sa s Bednjom u Hrvatskom zagorju, ali ju je kasnije potisnula ona ipak mnogo prihvatljivija teorija o povezanosti sa današnjom rijekom Bosnom, v. Saria, 1929; Isto, 1930; Isto, 1933; Vulić, 1933 A; Isto, 1935; Mayer, 1940; Isto, 1957; Budimir, 1959; Alföldy, 1965 A--Bathinus-Bosinus-Bosina-Bosna; Bojanovski, 1974, 192-202; Isto, 1988, 51, i fus. 66; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157; Zaninović, 2003, 445. A. Mócsy (1959) je identificira sa Bosnom, ali omogućava «također identificiranje sa Bacuntius», tj. s rijekom Bosutom.

Šašel Kos (1999, 261) povezuje Batijate sa toponimom Bantia kod jezera Ohrid⇒»The existence of hypothetical Banthiatae, related to the toponym of Bantia, by lake Ohrid and identified with, elsewhere unattested, Appian's Bathiatae, was postulated by Mayer ». Ali to bi bilo malo nelogično s obzirom na činjenicu da se područje oko Ohridskog jezera prvo nalazilo vjerojatno već od ranije pod rimskom kontrolom pa nije bilo potrebe za poduzimanje aktivnosti za pokoravanje ovih oblasti, a i to je bila dubina «antonijevske» zone. Nešto kasnije Šašel Kos (2005 A, 408) se ispravlja ⇒ «It would perhaps not be entirely impossible to connect the Bathiatae with the Bathinus river (the present –day Bosna) which divided the Oseriates (?) from the Breuci; in this case they would have been settled in the area of Zenica, ...».

¹¹³ v. i Mesihović, Autarijati, 2007, 41, fus. 112

¹¹⁴ *Plin. NH* III, 134-144

kao zasebna i prepoznatljiva, i od Rimske države priznata kao politička jedinica, narodnosna zajednica situirana u gornjem i srednjem toku rijeke Bosne morali biti navedeni.¹¹⁵ Novi detalj u razmatranje ovog pitanja unosi čitav niz natpisa na kojima se naslućuje ime municipija *Bistuensium*, odnosno lokacije Bistue Nova čije je ime možda slično obliku *Bathinus*, a koji se sigurno prostirao i kroz oblasti kuda je tekla rijeka Bosna (Zenica), ali izgleda samo jednim manjim dijelom. Ali i mnoga druga pitanja vezana za spomenuti municipij (lokalizacija urbanog jezgra; oblast zahvata i narodnosna i politička zajednice na čijoj teritoriji se rasprostire ovaj municipij, odnos sa Bistue Vetus) još uvijek ostaju otvorena. Zatim ako bismo Batijate locirali u zeničku kotlinu,¹¹⁶ onda bi zeničko područje, dio municipija *Bistuensium* ustvari bilo prostor na kome su živjeli Batijati. Ali s druge strane, ako je njima pripadalo zeničko područje, uključujući i zonu utoka Lašve u Bosnu, time bi bila presječena eventualna veza Dezitijata iz južnog i srednjeg dijela Gornje Bosne sa lašvanskom udolinom i kompletnim prostorom na zapadom. Tako bi oni bili svedeni na jedno uže područje koje je sigurno bilo sredinom I. st. n. e. malo da primi 103 dekurije, a realno je pretpostaviti i da je prije ustanka 6-9. god. n. e., dezitijatska populacija bila znatno brojnija.¹¹⁷ U Plinijevoj «*NH*» nailazimo na jedan vrlo vrijedan podatak vezan za ovu problematiku. Kada opisuje V. italsku regiju-*Picenum*, Plinije Stariji spominje i *flumen Batinum*, (danas rijeka Tordino), i to odmah uz navođenje Truentuma, i istoimene rijeke, za koje Plinije Stariji kaže da su jedini ostatak Liburna u Italiji (*Truentum cum amne, quod solum Liburnorum in Italia relicum est*).¹¹⁸ Upadljiva je sličnost ove italske rijeke, koja se nalazi uostalom na prostoru koji je bio izložen i kolonizaciji sa istočno-jadranskih obala, i naših hidronima pa i jednog narodnosnog imena i pitanje je kako je on nastao. Možda je riječ o nekom zajedničkom indoeuropskom korijenu svojstvenom i Italicima na neki način, ili su i njega donijeli istočnojadranski kolonisti, što bi onda moglo indicirati i pretpostavku o ilirskom karakteru jezika Liburna.

Kada se već izučava lingvistički i povijesni fenomen imena Bosna, potrebno je ukazati i na istočno-slavonsku rijeku Bosut. Vjerojatno obje rijeke imaju isti filološki korijen. U vrelima Bosna

¹¹⁵ Batijati se uostalom u Plinijevom popisu autohtonih naroda i zajednica uopće ne spominju, što bi indiciralo da su oni bili uklopljeni u neki od većih narodnosnih kompleksa.

¹¹⁶ O tome da se Batijati dovode u vezu sa rijekom Bosnom, odnosno da se situiraju sa centrom u zeničkoj kotlini v. Alföldy (1965 A, 35; 38-39) te Bojanovski (1973, 394) koji se poziva na Alföldya; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 61;

¹¹⁷ Prostor sjeverno od Vranduka, odnosno od utoka Krivaje u Bosnu pa do Doboj je relativno prostraniji, pa bi se možda i tu mogli locirati Batijati, ali to je samo pretpostavka.

¹¹⁸ *Plin. NH* III, 110

se spominje u varijantama *Bathinus*, a Bosut kao *Basante* (*mansio* Pojtingerova karta), *Bassantis* (Ravenjanin 215, 1), *Bacunitus* kod Plinija Starijeg (III, 148).¹¹⁹ Sličnost između antičkih naziva Bosne i Bosuta je evidentna. Da li bi to onda ukazivalo i na neku vrstu jezičnog jedinstva središnje Bosne i istočne Slavonije koje je postojalo u određenom prapovijesnom, povijesnom, pa možda i antičkom periodu. Zanimljivo je ukazati i na činjenicu da je rijeka Bosna svojim gornjim tokom sjekla područje Dezitijata, a Bosut tekao i kroz područje Breuka (čija je uostalom zapadna granica južno od Save, bar jednim svojim dijelom, bila rijeka Bosna), dva naroda koji su bili okosnica ustanka 6-9. god. n. e., i zajedničkog ustaničkog Saveza a koje su predvodila dva imenjaka *Batona*. Inače ilirski prostor prosto obiluje riječima sa korijenom *bas-*, slično kao i sa korijenom *tar-*, koji čini osnovicu imena jednog velikog ilirskog naroda. Pa tako nailazimo na *Bassania*, ilirski grad kod rijeke Mati i *Bassiana* (Donji Petrovci u Panoniji na teritoriji Skordiska, istočno od Sremske Mitrovice).¹²⁰

Autohtona (dezitijatska) onomastika

Najveći dio dezitijatskog filološko-lingvističkog sačuvanog materijala odnosi se na onomastiku. I pored činjenice da sav do danas poznati onomastički materijal datira iz rimskog vremena ova građa u sebi sadržava najvrijednije tragove dezitijatskog postojanja, jer nesumnjivo vodi svoje podrijetlo iz perioda nezavisnog političkog i kulturnog razvitka Dezitijata. I u okviru rimske političke i antičke mediteranske kulture supremacije autohtona (dezitijatska) onomastika pokazuje relativno dugo postojanje. I kako izgleda nije u potpunosti iščezla sve do kraja antike na tlu Gornje Bosne i lašvanskog porječja. Sudeći po natpisu iz Župče Dezitijati nisu bili baš maštoviti što se tiče vlastite onomastike jer su raspolagali sa relativno malo osobnih imena, dok kako izgleda gentilna i možda porodična, ako su ona uopće postojala, imena nisu koristili uz svoje osobno ime kao sastavni dio čitavog, složenog imena.

Najvažnije mjesto u domaćoj, ne samo dezitijatskoj onomastici, zauzima ime *Baton* (latinski oblik nominativa singulara *Bato*, grčki nominativ singulara ὁ Βάτων¹²¹), koje se sreće na raznim stranama ilirskog prostora i to kroz jedan dugi povijesni ciklus.¹²² Ovo ime je jedno od najčešćih domaćih imena na koje se nailazi u povijesnim vrelima i natpisima i izgleda da je bilo vrlo rašireno među ilirskim zajednicama, uključujući i Dezitijate i Breuke i Dardance i dr. Samim tim ovo ime nije bilo dezitijatski specifikum, iako je činjenica da je na dezitijatskom prostoru do

¹¹⁹ Bojanovski, 1974, 192, fus. 2

¹²⁰ Wilkes, 2001, 187; 270

¹²¹ Za grčki oblik imena *Baton* v. *Strab. Geo.* VII, 5, 3; *Cass. Dio* LV, 29, 2; 32, 3; 34, 4; 6; LVI, 12, 2-3; 13, 2; 16, 1;

¹²² O tome kraći, ali vrlo koristan i nezaobilazan (u kontekstu izučavanja ovog pitanja), pregled v. u PWRE, 1899, col. 141-144 (spomenutu natuknicu je uredilo više autora—a dio o Batonu Dezitijatskom je uradio Henze).

danas otkriven veliki broj domaćih ljudi koji su nosili ime Baton i da spomenuti prostor u odnosu na ostale ilirske oblasti po pitanju brojnosti nalaza osoba sa tim imenom zauzima prvo mjesto. Pored vrhovnih vojvoda ustanka, dvojice Batona koji su dolazili iz dezitijatske i breučke sredine, ime Baton nose još i sin dardanskog vladara Longara,¹²³ te niz osoba širom ilirskih zemalja, kod Diciona, Delmata, te u čitavom nizu mjesta, uključujući i Dakiju (riječ je o kolonistima iz ilirskih oblasti).¹²⁴ Ime Bato se javlja i na rimskom natpisu u Fatnici (istočna Hercegovina).¹²⁵ Konkretno kod Dezitijata ime Baton srećemo, pored vrhovnog dezitijatskog vojvode i na natpisu iz Župče, te na natpisima pronađenim u Trijuši kod Zenice i u malom Mošunju kod Travnika, ali samo pod uvjetom da je lašvanska dolina pripadala Dezitijatima.¹²⁶ Ta izrazitost upotrebe imena Baton kod Dezitijata posebno dolazi do izražaja ako se ima u vidu relativna siromašnost u pronađenim domaćim imenima sa dezitijatskog područja.

Oblik Baton često se u znanstvenoj literaturi navodi kao «Bato», npr. u engleskim prijevodima Loeb izdanja (Velej Paterkul, Svetonije, Strabon, Ovidije, Kasije Dion) upotrebljava se u jednini oblik «Bato». Sudeći po latinskim tekstovima Veleja i Svetonija ime Baton se na latinskom jeziku dekliniralo po trećoj deklinaciji suglasničke osnove –o, -onis, što bi značilo da se ono u latinskom jeziku u jednini nominativa navodilo kao *Bato*. I Livije spominje u nominativu iste deklinacije dardanskog Batona kao «Bato».¹²⁷ Na tekstovima na latinskom jeziku (Velej Paterkul, Ovidije, Svetonije) u kojima se spominju dvojica Batona, vrhovnih vojvoda ustanka, nailazi se na oblik ⇒*Bato*, *Batonis* sa svim odgovarajućim oblicima III deklinacije (*Batonem*, *Batonibus*).¹²⁸ Ista deklinacija se upotrebljava i na natpisu, čije je stvaranje u sebi za razliku od djela antičkih pisaca moralo sadržavati i crtu dezitijatske autohtonosti, iz Župče (i to genitiv i dativ jednine). Ovaj epigrafski spomenik iz Župče podižu domaći ljudi što dovoljno govori da je izgovor imena Baton na domaćem jeziku bio ili isti ili prilično sličan obliku koji upotrebljava i latinski jezik, te se samim tim i današnji izgovor imena Baton nije puno u fonetskom pogledu razlikovao od originalnog izgovara, naravno uz uvažavanje akcentualnih razlika, koje su ostale

¹²³ *Liv.* XXXI, 28, 1-3; Oko 200 god.pr.n.e. Dardancima je vladala osoba po imenu Bato(n)

¹²⁴ O rasprostranjenosti imena Baton v. : Patcsh, 1899, 107, posebno fus.2; Paškvalin, 2000, 201 i odgovarajuće fusnote. O ilirskim imenima u Dakiji, uključujući i Baton (*Andueia Batonis...quae est Alb[urno] Maiori vico Pirustar[um]*) v. Protase, 1979, 129; Zaninović, 1995, 113;

¹²⁵ *CIL* III 12 800

¹²⁶ *CIL* 12772; *CIL* III, 12 779; Truhelka, 1890 B, 188; Isto, 1892, 349; Patsch, 1893 A, 702; Sergejevski, 1932 A.

¹²⁷ *Liv.* XXXI, 28, 1

¹²⁸ *Vell.* II, CX, 4; II, CXIV, 4; *Ovid. Ex Ponto*, II, I (*Germanico*), 46; *Svet. Tib.* 20; *Ruf. Fest.* . VII, 5 koristi oblik *Bathone*

nepoznate.¹²⁹ Slično je stanje u vezi nominativnog oblika jednine i sa natpisima iz Trijuše i Malog Mošunja. Sve bi to govorilo da su antički pisci na latinskom jeziku prilično točno i u neiskvarenom obliku u odnosu na njegov izvorni oblik (i u pisanom obliku i u izgovoru) preuzeli ime Baton, i to u obliku nominativa jednine oblik *Bato*.

Ime Baton, spominje se i u grčkoj mitologiji i to u okviru tebanskog ciklusa, koji se smatra i jednim od starijih slojeva grčke mitologije.¹³⁰ Međutim ovo pojavljivanje imena Baton u grčkoj onomastici najvjerojatnije je rezultat slučajnosti i određene jezičke sličnosti u imenicama. Grčka imenica ὁ Βάτοϛ, u prijevodu znači kupina, a širom Europe je u prapovijesnom i protohistorijskom vremenu bio rasprostranjen tabu kupine koji se vezuje za htonične kultove i smrt uopće.¹³¹ Ipak, i pored transkribiranja grčkog ὁ Βάτοϛ, na latinicu kao Bato ili Baton koje se pojavljuje u nekim knjigama,¹³² smatramo da je ovakva transkripcija neodrživa. U tekstovima na grčkom koji spominju ilirsko ime Baton, a čiji su autori Strabon (koji je bio suvremenik sa Batonom Dezitijatskim) i Kasije Dion, se ono izričito navodi u obliku ὁ Βάτων i iz njega proizašlim izvedenicama oblikovanim na osnovu gramatičkih (deklinacija) pravila grčkog jezika. Iz

¹²⁹ Nejasno je da li je govor Dezitijata imao deklinacije imenica, i sukladno tome odgovarajuću njihovu morfološku promjenu, i ako je imao kakva je ona bila i koliko je bila slična ili različita u odnosu na latinsku i grčku prema kojima se deklinira ime Baton, u nama poznatim djelima antičkih pisaca i natpisima. Jedino se može pretpostaviti da je nominativ singulara imena Baton bio isti ili dosta sličan sa onim odgovarajućim oblikom koji se upotrebljava u latinskom i grčkom jeziku.

¹³⁰ Zamarovský, 1978

Na ime Baton nailazimo u onom dijelu tebanskog ciklusa koji govori o pohodu sedmorice protiv Tebe. Kočijaš jednog od učesnika pohoda sedmorice Amfijaraja zvao se Baton. Graves, 1999, 299. Potrebno je napomenuti da mitologija koja govori o Tebi u sebi sadržava u odnosu na ostale grčke mitološke cikluse i najviše podataka koji govori o Ilirima, koji vjerojatno na svoj način predstavljaju iskrivljenu «povijest» odnosa između stanovnika grčkog potkontinenta i Ilira u brončanom i mikenskom periodu. Indikativna je činjenica da tebanski ciklus (mitovi o Kadmu i Harmoniji) započinje upravo sa uvođenjem u ciklus, preko Ilirija i pitanja i objašnjavanja postanka Ilira. Sve to govori da su veze proto-Ilira i mikenskih Helena bile ne samo prisutne nego i sadržajne i prije seobe nosilaca «žarnih polja» i Dorana.

Battos (ὁ Βάττοϛ) je bio i legendarni vođa kolonizacije i osnivanja kolonije Kirene u VII st. p. n. e. Po Herodotu (IV, 150-158), taj Battos je dobio ime, jer to na «libijskom» (valjda berberskom ili nekom drugom hamitskom jeziku ili dijalektu) znači kralj. Murray, 1993, 117-121. Njegovi nasljednici se zovu οἱ Βαττιάδαι.

¹³¹ Graves, 1999, 301. U okviru toga je potrebno promatrati i pojavu kočijaša Batona, koji zajedno sa svojim gospodarom iščezava u svijet mrtvih. Tako se u grčkom mitu «Sedmorica protiv Tebe», kočijaš Baton čini kao personificirani u ljudskom obliku pratilac ili simbol smrti, koji prati (bolje reći odvodi) Amfijara, koji je po mitu još uvijek zvanično živ, u svijet mrtvih.

¹³² Graves, 1999, 299 i fus. 5; 301

gore jasno primjetne pravopisne i tome odgovarajuće fonetske razlike, jasno je da se grčki Batoni ne mogu po svojoj sadržini potpuno izjednačiti sa ilirskim Batonima. Korijen oba oblika je možda bio zajednički (iz razloga rasprostranjenosti htoničnog kulta kupina širom Europe), ali koji se jezičnim, kulturnim i povijesnim procesima dalje fonetski pa i sadržajno razvijao različitim pravcima. Inače tradicija na ime Baton je još uvijek prisutna na tlu današnje BiH i ogleda se u toponimiji niza mjesta čije ime bi se možda, korijenski, moglo povezati sa ovim čestim ilirskim imenom. Tako imamo, od Truhelke evidentirana prisutnost toponima *Batovo* na Glasinačkoj visoravni, na potezu prema dolini rijeke Prače, te niz mjesta, naselja i lokaliteta sa nazivima Batuni, Batingrad, Batotići, Batuša, Batići i sl.¹³³ Svi navedeni primjeri, kao i oni koji se navode u PWRE (1899, 141-144) i kod Williama Smitha (1867, 474-475) a koji potiču iz svijeta grčkog jezika, uz dodatne natuknice za *Batonius* i *Batora*, svjedoče o razgrananoj upotrebi imenica (najviše u formi osobnog imena) sa korijenom *bat-*; *bato-*; na indoeuropskom prostoru, a posebno onom balkanskom.

Prvi koji je pokušao, znanstvenom analizom, odgonetnuti eventualnu pojamovnu sadržinu i korijen imena Baton bio je Čiro Truhelka, kojem je ilirski "bato" bio oznaka vladarskog položaja, politička titula u društvenoj hijerarhiji ilirskih naroda, kneževskog ranga.¹³⁴ Truhelkinu tezu, koja je bila zasnovana na jednom loše prevedenom i shvaćenom odjeljku iz djela Kasija Diona koji opisuje predaju Pinesa i Batonovo preuzimanje vladarske časti kod Breuka, a koja se u slučaju Truhelke manifestirala u zamjeni Pinesa i Batona Breučkog je odbacio Carl Patsch u svome kraćem osvrtu na ovo pitanje i Truhelkinu tezu.¹³⁵ Uostalom da je neodrživo smatrati ime Baton

¹³³ Truhelka, 1890, 393; Isto, 1900, 12; Čorović, 1925

¹³⁴ Truhelka, 1890, 393

¹³⁵ Patsch, 1899, 107; Zanimljivo je po ovom pitanju da Truhelka i nakon uvjerljive argumentacije Patscha, ostaje na svojim stajalištima koje ponavlja i u članku «Les restes Illyriens en Bosnie» - Ilirski ostaci u Bosni (Truhelka, 1900, 12) kada kaže da je «*Bato* était le nom de la dignité princière», istina sa izvjesnom ogradom po kojoj se Bato koristilo i kao osobno ime, a koju je izrazio u već sljedećoj rečenici «Ce mot était usité aussi comme nom propre». Inače, kada se razmatra znanstveni i drugi rad i doprinos istraživača iz austro-ugarskog perioda, potrebno je imati u vidu zategnute odnose Patscha i Truhelke, i osobni karakter ovog potonjeg. Česta razmimoilaženja u donošenju i zastupanju znanstvenih zaključaka bila su i rezultat spomenute međusobne surevnjivosti.

I jedno stoljeće kasnije, ime Baton izaziva čitav niz kontroverzi, dilema i kontradikcija od kojih je potrebno navesti onu kod Veljka Paškvalina koji u istom djelu u istom poglavlju (2000, 201) na jednom mjestu kaže (pozivajući se na Katičića, 1964, 9-30) da «ime Bato mnogo je češće u izvornom materijalu u srednjodalmatinskom i u Panoniji nego u jugoistočnoj onomastičkoj skupini», da bi samo par redaka niže u tekstu dao drugu (pozivajući se na Alföldy, 1969, 185) i to kontradiktornu tvrdnju za ime Baton «koje je potvrđeno u sjevernoj Dalmaciji, ali je nešto češće u južnoj».

odnosno «bato» za neku titulu ili oznaku na hijerarhijskoj ljestvici političkog ustroja zapadnobalkanskih i panonskih naroda, a ne kao obično osobno ime, dokazuje upravo nalaženje na ovo ime širom ilirskog prostora shvaćenog u širem smislu, na natpisima i u djelima antičkih pisaca, od kojih je najilustrativniji primjer upravo natpis *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» na Vini iz Župče. Na tom natpisu nalazimo ime Baton izmiješano sa drugim imenima i potpuno se nalazi u funkciji osobnog imena, a ne neke titule što je nedvosmislen dokaz da je riječ o osobnim imenima uobičajenim u toj porodici, a ne tituliranju.¹³⁶

Dezitijatska nerimska imena, koja su dosada poznata, se u velikoj svojoj većini sreću i kod drugih ilirskih naroda i zajednica i to na praktično svim prostorima koji je zauzimao ilirski etnički kompleks, odnosno unutar različitih «onomastičkih» provincija koje su odredili Alföldy i Katičić.¹³⁷ Tako su i pored u načelu različitih imenskih standarda koje su upotrebljavali pojedine ilirske subkomponente i narodi, velika većina imena koja su upotrebljavali Dezitijati bila svojstvena i drugim ilirskim komponentama, narodima i zajednicama. To bi možda na neki način govorilo o središnjem položaju Dezitijata u ilirskom svijetu, a Dezitijati onda izgledaju kao neka vrsta miješane zone, prelazne ne samo imenske oblasti. Jedino imena Kalo (odnosno njegov oblik sa natpisa u Župči *Callo*) i Vieto nalazimo samo na Dezitijatskom području, dok se sva ostala imena nalaze i na ostalim ilirskim prostorima.¹³⁸ S druge strane ne samo zbog ove činjenice potrebno je odvajanja pojedinih "onomastičkih" oblasti unutar etničkog kompleksa Ilira koja predlažu Alföldy i Katičić uzeti relativno, jer znatan broj imena, i to nekih koja se često koriste, pripada svim ilirskim «onomastičkim oblastima».¹³⁹ U prvom redu kao dezitijatsko, ali i opće ilirsko ime dolazi ime Baton, koje kako je već istaknuto, nalazimo ne samo kao osobno ime kod Dezitijata, Breuka i Dardanaca, nego i u delmatskom području, u ist. Hercegovini i u južnoj Iliriji.¹⁴⁰ Pored ovoga imena i sljedeća nerimska osobna dezitijatska imena nalazimo na drugim oblastima širom samo ilirskog svijeta; Teuta, Likaj, Plator, Varro, Skenobar...? (ili bar ona sa korijenom na Ske..., Skeu... ili Skev...), Dasius (*Dassius*) i druga.¹⁴¹ Za razliku od ovoga šire

¹³⁶ Osim toga ni na jednom mjestu se ime Baton ne sreće u nominativnom obliku «Bato», nego uvijek sa suglasnikom |n| na kraju.

¹³⁷ O imenskim područjima kod Ilira v. Katičić, 1962; Isto, 1963; Isto, 1964; Isto, 1965; Alföldy, 1964; Isto, 1969; Wilkes, 2001, 82-83; 87-100; O onomastici na ilirskom području v. Rendić-Miočević, 1960; Isto, 1967

¹³⁸ Paškvalin, 2000, 201-202

¹³⁹ A i inače je istraživanje onomastičkih odnosa na određenom prostoru iznimno složen zadatak, jer je i sama onomastika i sustav njenog postojanja i razvitka iznimno složena sociološka kategorija koja zavisi od niza činilaca.

¹⁴⁰ Wilkes, 2001, 88; Cabanes, 2002, 115; 120

¹⁴¹ Za ova dezitijatska osobna imena pogledati dodatak ovom poglavlju i poglavlje «Imenik Dezitijata».

shvaćenog ilirskog etničkog kompleksa imena Baton, Teuta, Plator ni ona sa korijenom Ske... uopće nisu koristili ni Tračani, ni Dačani, ni Skiti, ni Italici, ni Grci, ni Kelti ni Etrurci ni Germani. Jednostavno rečeno na ova imena jedino nailazimo kod ilirskih zajednica koje su prebivale (u smislu matične teritorije) na prostorima između Jadrana i Dunava i od srednje Dalmacije do Pomoravlja, uključujući i dezitijatsko područje i njihovu narodnosno-političku jedinicu. To bi jasno sugeriralo da su ova imena specifična samo za jedan širi etnički kompleks naseljen na dotičnom prostoru, odnosno za jedan niz naroda, plemena i drugih društvenih zajednica koja su međusobno srodna ili slična po nekim osobenostima i koje prepoznamo po skupnim ilirskim imenom. I ta specifičnost upotrebe pojedinih imena ukazuje na postojanje jednog, istina dosta široko shvaćenog, ilirskog etničkog kompleksa. I njene komponente-sastavnice ma koliko bile različite (posebno u kulturološkom pogledu, različitim povijesnim tradicijama i iskustvima, duhovnoj sadržini njihovog postojanja te razinama dostignutog općeg kulturnog razvitka) među sobom, ipak moraju u sebi posjedovati toliku količinu zajedničkog i srodnog kako bi mogle uopće prihvatiti ta imena kao svoja, i tako na jedan način prevladati svoju predrimsku međusobnu diferencijaciju.¹⁴²

O izloženom v. Natpis na sepulkralnom spomeniku iz Župče obitelji «Batona», *CIL* III 9739 iz Garduna, *Cic. Pison*, XXXIV, 16; *De Harus*, XXXV; *Pol.* IV, 55, 2; *Liv.* XLIV, 30, 2-4; frag. Polibijeve knjige²⁹ nalazi se kod *Athen.* X, 440 a, *Cass. Dio* LV, 33, 2; Truhelka, 1890 B, 188; Isto, 1892, 349; Patsch, 1893 A, 702; Isto, 1895 B, 289; Isto, 1898, 364; Isto, 1899, 108; Isto, 1910, 179-181; Patsch, 1915, 12; Sergejevski, 1924, 114; Sergejevski, 1938, 109; Katičić, 1964; Alföldy, 1969; Stipčević, 1974, 44; Čović, 1976, 172; Imamović, 1977, 316; Bojanovski, 1988, 43, fus. 34; 68; 358; 364-366; Zaninović, 1994, 47; Paškvalin, 2000, 200-202; Wilkes, 2001, 84; 85; 88-94; 97-98; 127; 284; Cabanes, 2002, 115; 120; Buzov, 2005, 129; O ilirskoj onomastici v i Skok, 1920;

¹⁴² Sličnu analogiju možemo izvući i iz modernog razdoblja, i to upravo na južnoslavenskom prostoru koji djelomično zahvata i nekadašnji ilirski etnički kompleks. Pojedina imena kao što su npr. Bisera, Damir, Jasna, Jasmina, Zlata, Zlatko, Zlatan, Srebren, Vesna su zajednička južnoslavenskim narodima Hrvatima, Bošnjacima, Srbima, Crnogorcima (koji imaju istu jezičnu osnovu), pa i Slovencima (čija osnova je vrlo bliska spomenutim narodima) i pored načelno različitih imenskih standarda koje upotrebljavaju spomenuti narodi (posebno izraženo kod Bošnjaka muslimana) te različitih religija, prošlosti, povijesnih iskustava (pa i trauma), i vlastite kulturne tradicije. Čak i Makedonci, pa i Bugari čija jezična osnova pripada istočnoj južnoslavenskoj komponenti upotrebljavaju imena Zlatko i Zlatan. Ta imena se ne sreću ni kod Italijana, Nijemaca, Mađara, Rumuna, Grka, Turaka i Albanaca, sve naroda koji okružuju spomenuto južnoslavensko područje, i pored toga što su pojedini od tih naroda ostvarivali interaktivne veze u skoro svim aspektima života sa pojedinim južnoslavenskim narodima koji čak dijele, sticajem povijesnih okolnosti, i neke opće kulturne karakteristike (ne samo u religiji) više sa nekim od tih nejužnoslavenskih naroda nego sa drugim južnoslavenskim komponentama i narodima. Čak je i podrijetlo pojedinih od tih naroda, poglavito zbog različite razine udjela vlaško-romanskog i arbanaškog i drugog neslavenskog elementa u njihovim genezama, neidentično. Ali i pored svih tih različitosti najviše zahvaljujući jezičnoj bliskosti, koja svoj izraz ima i u onomastici, toponimiji i hidronimiji gore spomenuti narodi sačinjavaju jedinstven šire shvaćeni

Ipak kada se razmatra ilirska, odnosno dezitijatska onomastika potrebno je imati u vidu da je ona do nas došla primarno preko tekstova na latinskom i grčkom jeziku, odnosno da je podlegala gramatičkim pravilima tih jezika. Tako su sva ta imena poznata tako što su već «korumpirana» poglavito latinskim i grčkim deklinacijama, tako da ustvari mi ni jedno od tih imena ne poznajemo u punoj originalnoj formi. Ustvari veliki broj pokušaja otklanjanja tih korumpiranosti, odnosno transkribovanja u originalni oblik predstavlja prilično složen zadatak, i dok se neka imena mogu prilično dobro rekonstruirati kao što je Baton ili Teuta, za druge je to znatno teže učiniti npr. u slučaju imena sa natpisa *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, kao što su Sken, Prorad, Skenokalus, Skeva, Kalo. U ovim onomastičkim istraživanjima primarno je riješiti oblik ovih imena u nominativu jednine, a time bi se riješili svih latinskih i grčkih sufiksa, i lakše bi mogli bazirati dalja rekonstruktivna istraživanja. Na osnovi dosadašnjih pokazatelja, izgleda da se ženski rod imena u nominativu jednine ipak završavao na glasu |a|, kao uostalom kod većine indoeuropskih govora. Kod muških imena ovo je prilično znatno složenije pitanje.¹⁴³

«južnoslavenski etnički kompleks». Tako da kojim slučajem od tog kompleksa ostane samo onoliko koliko je ostalo od ilirskog etničkog kompleksa, na osnovi njihove sačuvane onomastike, hidronimije i toponimije kao i povijesnih podataka (u onoj mjeri i kvaliteti koju imamo o Ilirima) te djelomično sačuvane materijalne kulture, mogli bismo isto izvući zaključak o njenom jedinstvenom postojanju i razvitku. Inače zapadna komponenta «južnoslavenskog etničkog kompleksa» zauzima prostor koji je dobrim dijelom podudaran sa nekadašnjim prostorom ilirskog etničkog kompleksa, koji je inače procesima etnogeneze i politijogeneze južnoslavenskih naroda, pored slavenske, doprinio sa najvećim udjelom u odnosu na ostale etničke komplekse. I slično kako su se odvijali procesi unutar južnoslavenskog etničkog kompleksa, sa čitavim nizom međusobnih prožimanja, preslojavanja i miješanja događalo se to i unutar ilirskog etničkog kompleksa u predrimsko doba. Sličnu onomastičku osobnost ima i trački etnički kompleks npr. u imenu Kotis koje se sreće i početkom IV. st. p. n. e., i za vrijeme III. makedonskog rata, i u pretposljednjoj dekadi I. st. p. n. e., i u prvoj polovini I st. n. e., znači u razmaku od skoro pola tisućljeća i to što je zanimljivo uvijek u okviru tračkih (pa i dačkih, Šašel Kos, 1999, 263) kraljevskih porodica. Dok su imena Kotis, Remetalk, Raskiporis svojstvena tračkom etničkom kompleksu, dotle su imena Baton, Teuta, Plator svojstvena ilirskom etničkom kompleksu.

¹⁴³ U razmatranju pitanja jezičke zaostavštine ne samo Dezitijata, nego i uopće ilirskih naroda zanimljivo je obratiti pažnju na jedan zanimljiv lingvistički fenomen koji se kod južnoslavenskih naroda sačuvao sve do danas, a koji je možda mogao biti ilirskog podrijetla. Na južnoslavenskim prostorima je raširen običaj da se muška imena (i narodnog i stranog podrijetla) skraćuju u nadimke koji većinom imaju četiri glasa i uvijek završavaju sa vokalom |o|, što je slično autohtonom ilirskom nazivlju za muška imena u nominativu usp. npr. neka registrirana imena koja pripadaju samo dezitijatskom miljeu a koja su se mogla rekonstruirati u originalnom obliku kao Bato. Međutim moguće je da se ovaj jezično onomastički fenomen kod muških imena, bolje reći nadimaka kod većine južnih Slavena bez obzira na strano podrijetlo izvornog i kompletnog imena (usp. Mujo, Pero, Meho, Jovo, Jozo, Ivo, itd.), ustvari

Kako se iz izloženog vidi autohtona imena koja se sreću kod Dezitijata, prisutna su i uobičajena širom ilirskog prostora, bez obzira koja ga ilirska komponenta zauzimala. Uz to još jedna okolnost ukazuje na neko jezično jedinstvo, govornu razumljivost ili bar zajedničko jezično podrijetlo. Čitav niz gradova na jadranskoj obali pa sve do Epira ima na kraju svoga imena sufiks -ona, kao što su Narona, Scardona, Promona, Dodona, te naselja (po Pliniju Starijem oppida) ¹⁴⁴ skardonitanskog konventa Alvona, Flanona, Enona, što ukazuje na neko jezično jedinstvo većeg dijela istočno-jadranske i jonske obale, što bi samim tim isključivalo da su npr. Delmati govorili nekim potpuno različitim jezikom u odnosu na Ilire južno od Neretve i sjeverne i srednje Albanije. Zanimljivo je u kontekstu razmatranja ovog vjerojatno ilirske jezičke specifičnosti spomenuti i to da Emona isto ima završetak kao i mnoga druga naselja na širem zapadno-balkanskom području. Ovaj primjer sa domorodačkim sufiksom -ona ukazuje i na točnost pretpostavke da su se u ilirskim govorima ženska imena u nominativu jednine završavala na |a|. ¹⁴⁵

Dodatak poglavlju

Pored Teute iz prvog rimsko-ilirskog rata i Teutaie sa juga, na ovo ime se na dezitijatskom prostoru nailazi i na natpisu na sepulkralnom spomeniku *ILJug* III, 1591 iz Župče obitelji «Batona». ¹⁴⁶ I ime Likaj koje se nalazi osvjedočeno na dezitijatskom natpisu iz Župče je bilo korišteno i u drugim ilirskim skupinama uključujući i panonske zajednice, zatim na delmatskom području (*Liccaius*, *Licei*, *Liccai*), pa i na liburnskom području i na ilirskom jugoistoku. Ime *Liccaius* se sreće i na natpisu posvećenom jednom Mezeju (*CIL* VIII 9384), a na natpisu posvećenom jednom breučkom vojniku se čita *Liccaius Liccai f. Breucus*. U Karnuntumu se nalazi i natpis pripadnika Coh. V Breucor. c. R. na kojem se nalazi izraz *Venemo Licei f.*, a na drugom natpisu (*CIL* XIII 8313) isto iz okrilja breučkih kohorti, spominje se *Sassaius Liccai f.* Breuci su

ostao sačuvan možda preko romanske, tj. romanizirane zapadnobalkanske baštine jer se u italijanskom jeziku muška imena završavaju glasom |o|.

¹⁴⁴ *Plin. NH* III, 139

¹⁴⁵ Možda nešto slično imamo vezano za nastavke *-uba* ili *-uva* i u imenima naselja *Arduba*, *Pardua*, *Buthua* i dr. «Neki misle da taj element ima značenje naselje, mjesto». Suić, 2003, 75.

¹⁴⁶ O korijenu imena Teuta v. Budimir, 1953; Mesihović, Autarijati, 2007, 286, fus. 845; Mallory, 2006, 159 - 160

dali još jednog Likaja, o kome svjedoči vojnička diploma iz Slavonskog Broda izdana 7. II. 71. god. n. e., i koju je dobio Likaj, Birsov sin (*Liccaius Birsi f. Marsunnia*), inače veteran mizenske flote.¹⁴⁷

Pored Platora, oca vojnika Temansa, u Gornjoj Bosni ime Plator se sreće i u okolici Zenice. Inače ovo ime je vrlo rašireno širom ilirskog svijeta i kod Mezeja, Delmata i Panona, u Dirahiju-*Dyrrhachion* (gdje se na jednom nadgrobnom spomeniku, čiji se nastanak datira između III i I st. p. n. e., nalazi grčkim slovima zapisano ime Plator) i u južnoj Iliriji. Inače je kod Dirahija ukupno pronađeno čak pet primjera imena Plator, i jedan sa oblikom ovog imena u femininum *Platoura*. Ime Plator je nosio i jedan član dinastije Agronida, brat kralja Gencija. Sličan oblik *Plaetorius* se sreće i na venetsko-liburnskom imenskom području. U okolini današnje Ljubljane se opet sreće oblik *Pletor*, a kod Japoda *Platorius*. Zanimljiv nalaz imena Plator nalazi se na delmatskom području, gdje se spominje izvjesni *Plator Carvius Batonis*, znači Plator sin Batona, slično kao i na natpisu iz Trijuše između Zenice i Janjića. Pored ovog Platora, isto kod Delmata nailazi se i na spomen (Prispa kod Livna) još jednog Platora ⇒ *Prevo Masiopiae Platori filio*.¹⁴⁸ Izvjesni *Plaetor* je bio pripadnik i *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* stacionirane u Dalmaciji i popunjavane u kasnijim periodima i od njenih stanovnika. Ime Plator je osvjedočeno i kod Mezeja.¹⁴⁹

Ime Varro posvjedočeno na natpisu *ILJug* III, 1582 princepsa T.F.Valensa se koristilo i na delmatskom području,¹⁵⁰ a posvjedočeno je i na južnoiliskom području gdje se spominje i u periodu 229-228. god.p. n. e. Imena sa korijenom Ske..., (Skenobar..., Sken, Skenokalus, Skeuas, Skeva) koja su vrlo široko primjenjivana na dezitijatskom području se često sreću i u drugim ilirskim oblastima. Imena Skerdilaida, Σκενόβαρδος, *Scenobarbus*, *Scenus* (Sken) se sreću u ardijejskoj vladajućoj dinastiji Agronida, na pravcu prema Sisciji, na delmatskom području, kod panonskih Iasa, na natpisima *CIL* III 8437 Narona ...*Victori Scenobarbi*..., *CIL* III 1266...*Bisius Scenob(arbi?)*... kod Sardeata,¹⁵¹ oblik Scenus kod Mezeja (*CIL* VIII 9377 kao oca pripadnika 6. dalmatinske turme).

¹⁴⁷ O imenu Likaj i drugim primjerima njegovog spominjanja među drugim ilirskim zemljama i narodima (Pirusti, Peonija) v. detaljnu analizu Miškiv, 2005.

¹⁴⁸ Na Livanjskom području sa kojeg potiče natpis delmatskog Platora, sina Batona, nalazi se spomen na još jednog Batona, oca izvjesnog Elija Tita (*Aelius Titus Batonis*).

¹⁴⁹ *CIL* III D. VII=VIII2 sa datacijom od 5. IV 71 god.n. e., Patsch, 1910, 180.

¹⁵⁰ Zaninović, 1994, 47 primjeri sa Livanjskog područja ⇒ *Varr Iato Nepotis; Aelius Varro Loisci* i Bojanovski, 1988, 369 iz Busije u Glamoču ⇒ *Au[relius] Plautius Var[roni]s*),

¹⁵¹ Patsch, 1910, 179; Zaninović, 1995, 113

Ime *Dasius* se isto javlja na dezitijatskom području, u južnijim predjelima koji pripadaju delmatskom području (*Dasas/Dasaz, Dasius Gemelli* iz Gradca kod Halapića-Glamoč), južnoj Iliriji (pored *Dasius* i oblik *Dazas*). Ovo ime je izgleda vrlo drevno i može se možda datirati i sa ranim indoeuropskim periodima. Slične imenske oblike nalazimo i u Panoniji (kod Breuka *Dasmenus, Dasi, Dasius*) i u južnoj Italiji,¹⁵² a zanimljivo je da oblike imena *Dasas* i *Dasyus* nalazimo i u vedskim himnama. Oblik *Dasas* se sreće na pravcu prema Sirmijumu, u Dardaniji čak četiri primjera *Dasius* i sedam primjera *Dassius*. Ilirsko ime *Dazus* sreće se i na natpisu sa Isse, koji se datira u III. st. p. n. e. Izvjesni *Dassius* je bio pripadnik i *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* stacionirane u Dalmaciji i popunjavane u kasnijim periodima i od njenih stanovnika, a možda je neki *Dassius ...[Das]sius Bastarni...*¹⁵³ bio vojnik 1. belgijske kohorte stacionirane i popunjavane u Dalmaciji. Da su ime *Dassius* i slični oblik *Dazas* bili odomaćeni i česti kod Mezeja svjedoče i natpisi *CIL XIII 7581 (...Dassius Daetoris fil...)* i *CIL VIII 9377 (...Dazas Sceni f...)*. Ime *Dasius* se spominje i na natpisu iz Bioske kod Užica. *CIL III, 14613*. Oblik *Dasantis* se sreće i na delmatskom (livanjskom) području *Aelina Titus Dasantis* i to u Suhaći. Moguća varijacija ili izvedenica ovog imena javlja se i na nekadašnjem skordičkom području, konkretno kod Kornakata iz istočne Slavonije, pa je tako evidentiran izvjesni *Dasentis, Dasmeni f.*, koji opet ima kćer sa keltskim imenom Turuna.¹⁵⁴ I na natpisu pripadnika jedne od breučkih kohorti se čita *Dasmenus Dasi f.* (*CIL XII 7801-7802*), a još jedan natpis (*CIL III p.940, VII*) iz okrilja breučkih kohorti spominje *Dasius Breucus*. Ime *Dasa Suttinis* se sreće na natpisu *CIL III 1262 Alburnus Maior (Rosia Montana)* i riječ je o osobi podrijetlom iz delmatskog ili dalmatinskog područja.¹⁵⁵ Kod Wilkesa (2001, 92-93), se nalazi podatak da ime *Laidus*, kao i *Temans* potiču ili od *Delmata* ili od južnih *Ilira*.

Zanimljivo je da se u i u dubokoj unutrašnjosti prekodravske Panonije (u kojoj dobrim dijelom dominiraju imena keltske provenijencije), na sjeverozapadu oko Brigetija sreću neka ilirska imena koja u identičnom ili sličnom obliku imamo i kod Dezitijata kao *Bato, Dases, Licco, Liccaius*. U Dakiji se nakon Trajanovog osvajanja sreće čitav niz ilirskih imena kao što su *Baton, Das(s)ius, Epicadus, Plator (Plaetoria), Scenobarbus*.¹⁵⁶ Zanimljivo je da se iskrivljeni oblici imena

¹⁵² Wilkes, 2001, 84

¹⁵³ Natpis Mezeja pripadnika I Belg.kohorte; Patsch, 1910, 180-181

¹⁵⁴ *CIL XVI, 2: Bijela Crkva Papazoglu, 1969, 265*---isti natpis kod Bojanovskog, 1988, 358 se čita *Dases Dasmeni f. Cornac(ac) ex equitate coh. II Hispan(or)um in Illyrico*.

¹⁵⁵ Po Zaninoviću (1995, 112), koji se poziva na vrlo respektabilnu i referentnu literaturu ⇒ «*Dasas è uno dei più frequenti nomi illirici e specialmente nella tribù dei Delmati*».

¹⁵⁶ Protase, 1979, 129; Zaninović, 1984, 65

Bato, Plator i Liccaius možda sreću i u srednjovjekovnim dokumentima.¹⁵⁷ A i ime Likaj postoji i danas među Albancima, znači na nekadašnjem južnoilirskom području, što uz već dobro poznatu etimologiju delmatskog imena sa albanskim *délme* ili *déle* u značenju ovca dokazuje jezično jedinstvo (sa naravno mogućim i vjerojatnim razlikama u narječju i dijalektu) jednog golemog prostora na zapadnom, dijelu središnjeg Balkanu i u panonskom bazenu, posebno onom južno od Drave. I imena Prorad i Skeva (poznata sa natpisa u Župči) se sreću na nedezitijatskom području, a i ime Sken sa istog natpisa je potvrđeno i na području Kolapijana i Iasa.

¹⁵⁷ Wilkes, 2001, 284; Miškiv, 2005, 388-389 kao *Licca, Batoca, Pletto*.

Određenje Dezitijata u okviru Ilirskog kompleksa

Osnovni sadržioc i koji karakteriziraju složene etničke komplekse, kao što su ilirski, keltski, trački itd. su:

- a) zajednička jezična osnova sa najvišim stepenom međusobnog (naroda i plemena) razlikovanja na razini narječja ili dijalekta, ili čak i međusobno razumljivih ali već različito izdiferenciranih jezika koji imaju prepoznatljivo i jasno zajedničko blisko podrijetlo.¹
- b) zajedničko podrijetlo izvedeno iz etnogenetskog procesa koji je otpočela (kao „incijalna kapisla“) jedna etnička zajednica.
- c) jasna prepoznatljivost od strane susjeda kao zasebnog etničkog (ili samo istovrsnog jezičkog) kompleksa
- d) Izvjesni stupanj kulturnog jedinstva ili bar proizilaženje (podrijetlo) originalnih kulturnih tekovina iz zajedničkog kulturnog jezgra,

Svi ovakvi etnički kompleksi (primarno govorimo samo o razdoblju željeznog doba) moraju baštiniti najmanje spomenute osobenosti da bismo ih uopće mogli definirati kao jedinstvene etničke komplekse. Složeni kompleksi se sami po sebi sastoje od manjih sastavnih dijelova, od kojih oni osnovni predstavljaju zajednice kojemo možemo nazvati «narodom». ² Da bismo mogli na spomenuti način definirati određene zajednice potrebno je da posjeduju zajedničku svijest o pripadnosti jednom narodu i njegovim interesima i razvitku. Pored ove neophodnog uslova, narod ne mora ali može baštiniti i sljedeće karakteristike:

- a) cjelovitu političku strukturu
- b) pripadnost određenom prostoru

¹ Po Strabonu jedan od bitnijih etničkih sadržilaca i odrednica je i jezik, odnosno jezička bliskost zajednica. *Strab. Geo.* VII, 3, 10; 13

² U pojedinim slučajevima, uvjetovano određenim specifičnostima povijesnog i općenitog razvitka narodi su mogli unutar složenog etničkog kompleksa kojem su pripadali biti uklopljeni u prelazne etnokulturne komplekse koji bi unutar zajedničkih osnovnih osobnosti ipak razvili određene karakteristike svojstvene samo jednoj grupi naroda. a te distinkcije bi uglavnom bile sadržane u dijalektu ili u baštinjenu pojedinih izraženih kulturnih formi, odlikama duhovnog života i u običajima. Tako bi Dezitijati zajedno sa Delmatima i drugim narodima formirali središnje bosansko-dalmatinski kompleks tj. «zapadnu ilirsku komponentu.».

Navedene dvije osobenosti uglavnom su posjedovali narodi koji su se nalazili na višem stupnju društvenog i gospodarskog razvitka, odnosno one zajednice koje su se ili nalazile na putu prerastanja njihove društvene strukture u državnu strukturu ili koje su se već transformirale u državu. Dezitijati kao narod sa razvijenim gospodarstvom koje se nije samo zasnivalo na poljoprivredi i dugom tradicijom razvitka svojih društvenih struktura, te zavidnim stupnjem kulturnog razvoja nesumnjivo su pored osnovnog uvjeta, baštinili i druge dvije osobnosti, što u velikoj mjeri potvrđuje izvorna građa. Dezitijatska narodnosna zajednica je u toku cjelokupnog svoga postojanja više-manje bila vezana samo za prostor (sigurno) Gornje Bosne i (vjerovatno) lašvanskog porječja. Oni su u toku svoje egzistencije kao prepoznatljivog narodnosnog, političkog, gospodarskog i kulturnog faktora (i u protohistorijsko doba i za vrijeme rimske vlasti) možda mijenjali svoj/e centar/centre, ali nikada ga nisu pomjerali izvan teritorijalnog okvira Gornje Bosne. Za razliku od npr. Autarijata koji su nakon završetka svoje ekspanzije pomjerali svoj centar iz jugoistočne Bosne i gornjeg Podrinja dalje prema istoku, prvenstveno ka srednjem Pomoravlju i dolinama rijeka Ibra i Raške, a nakon 310. god. p. n. e. uslijed keltske invazije raspršivši se od Makedonije, Male Azije i Gornjeg Podunavlja.³ Kada je riječ o postojanju političke cjeline, tu su pisana vrela jasna i nedvosmislena, i Dezitijati su, ako je suditi po vrelima, na prijelazu iz stare ere u novu posjedovali jedinstvenu političku cjelinu (istina pod vrhovnim rimskim suverenitetom i u periodu ustanka, u okvirima ustaničkog Saveza), a koju su nesumnjivo morali razviti još u periodu nezavisnosti.

Etnička pripadnost

Jedno od najdiskutabilnijih i najnejasnijih pitanja u vezi dezitijatske egzistencije predstavlja njihova šira etnička pripadnost. Na tom primjeru sačuvana povijesna pisana građa, pa u nekoj mjeri i onomastička građa sa jedne strane i do sada pronađeni arheološki materijal pokazuju različite pozicije.⁴ Antički pisci u dva slučaja determiniraju Dezitijate u

³ Potrebno je ipak naglasiti da su Autarijati vrhunac svoga razvitka, za razliku od Dezitijata dostigli stotinama godina ranije, u starije željezno doba.

⁴ V. Paškvalin (1996, 105 i posebno fus. 59-107; 2000, 200; 212-213; 231) iznosi stav o većoj povezanosti Dezitijata sa Panonijom. Međutim držimo da su po ovom pitanju njegove konstatacije ipak preoštre, jer neki nalazi iz Ograje kod Zenice, jedna olovna pločica iz Han-Kumpanije kod Viteza, medaljon sa prikazom tračkog konjanika iz Sarajeva, način pokrivanja glave i nošenje ogrtača na likovnim prikazima sa antičkih spomenika, i to na onim koji se datiraju ne ranije od kraja II st. n. e., ne mogu dokazivati neku „panonsku” etničku

svijet Panona, od kojih Strabon uz Breuke, Andizete, Dicine, Piruste, Mezeje direktno spominje i Dezitijate kao panonski narod (Ἐθνὴ δ' ἐστὶ τῶν Παννονίων...καὶ Δαισιτιάται...), a u drugom Svetonije naziva Batona Dezitijatskog panonskim vojvodom (*Batonem Pannonium ducem*).⁵ Zanimljivo je da se oba spomenuta povijesna podatka u kojima se sugerira veza Dezitijata sa panonskim etnosom nalaze uvijek zajedno u jednoj smisljenoj cjelini s spominjanjem Batona Dezitijatskog i vjerojatno se odnose na vrijeme ustanka 6-9. god. n. e. Dok za Strabona s velikom vjerojatnošću možemo tvrditi da je pisao svoje dotično poglavlje i za vrijeme ustaničkog vojvode Batona Dezitijatskog, u slučaju Svetonija moramo konstatirati da su bili korišteni već obrađeni podaci nastali najvjerojatnije za vrijeme samoga ustanka ili neposredno nakon njegovog završetka (službena arhivska građa, povijesna i druga djela), a u kojima je glavna pažnja bila koncentrirana na djelatnost Tiberija Klaudija. Vezanost Dezitijata sa «panonskim» je u oba povijesna podatka bila uvjetovana fenomenom ustanka, i procesima i događanjima vezanim za njega. Upravo radi ove činjenice može se s pravom postaviti pitanje⇒ da li je onda uzrok povezivanja Dezitijata sa Panonijom i njenom osnovnom etničkom sadržinom bilo nešto drugo, a ne neka stvarna i prepoznatljiva srodnost?. Suprotno Strabonu Velej opet Dezitijate naziva dalmatinskim (...*et Desidiates Delmatae*).⁶ i tako unosi u nove momente u istraživanje ovog osjetljivog pitanja.

Strabonov podatak, na osnovi kojeg su se izgrađivale teze o «panonskoj» etničkoj pripadnosti Dezitijata, mogao bi takvo stajalište da potvrdi samo u slučaju ako se promatra izvučen iz konteksta teksta čitavog Strabonovog poglavlja 5., knjige VII., i to samostalno bez bilo kakve smislene veze sa ostalim podacima iz navedenog poglavlja ili bez opće analize stanja i tendencija koje su vladale u rimskom društvu i državi u periodu kada je Strabon kreirao ovo poglavlje. Ako se ima u vidu čitavo Strabonovo poglavlje, onda bi postavljena

bliskost. Po istoj logici, zbog orijentalizirajućeg stila na sepulkralnim spomenicima iz IV. st. n. e., i primjerima orijentalne nošnje, kao i orijentalnih elemenata u gradnji bazilika iz prve polovice VI. st. n. e. moglo bi se govoriti i o orijentalnom podrijetlu gornjobosanskog stanovništva. Pod isto zaključivanje bi onda dolazili i nalazi helenističke keramike na Kamenjači. I po Z.Mariću (2000, 120) Dezitijati su Panoni, onako kako ih on vidi, kao zasebni etnički kompleks.

⁵ *Strab. Geo.* VII, 5, 3; *Svet. Tib.* 20

Posebno pitanje predstavlja zadovoljavajući prijevod Strabonove konkretne sentence. Izraz τῶν Παννονίων se nalazi u genitivu množine i mogao bi se prevesti i kao „od Panona“, tako da bi bi onda dobili sljedeći smisao⇒narodi od Panona su

⁶ *Vell.* II, CXV, 4

teza o navodnoj «panonskoj» etničkoj pripadnosti Dezitijata došla u tešku koliziju sa drugim podacima koje on donosi kada govori o zemljama između Dunava i Jadrana.⁷ Strabon na samom početku poglavlja 5., knjige VII., daje uopćenu etničku sliku «ostatka Europe» (odnosno prostora koji se danas ugrubo terminološki determinira kao *Jugoistočna Europa*) kojem je namjeravao posvetiti naredna poglavlja i koji se nalazi između (unutar) Istra i okružujućeg mora (λοιπὴ δ' ἐστὶ τῆς Εὐρώπης ἡ ἐντὸς Ἰστροῦ καὶ τῆς κύκλῳ θαλάττης).⁸ Po Strabonu na ovom prostoru su Grčka i narodi (ἔθνη) Makedonci i Epiroti, te svi oni (*narodi*) iznad (sam Strabon upotrebljava izraz ὑπὲρ– *iznad*, ali po smislu je jasno da se to odnosi na sjever od *njih* tj. Makedonaca i Epirota).⁹ Ti narodi sjeverno od Makedonaca i Epirota, po Strabonu pružaju se od Istra do Jadranskog i Crnog mora. Odmah zatim u istoj smislenoj, pa može se reći i složenoj rečeničnoj cjelini, sa prethodnim dijelom on navodi da je onaj dio (od rijeke Dunava) do Jadrana Ἰλλυρικά, termin koji se na osnovi konteksta cijelog teksta ovog odjeljka može prevesti kao ilirski «narodi» (...πρὸς μὲν τὴν Ἀδριατικὴν τὰ Ἰλλυρικά ...),¹⁰ Po Strabonu drugi dio ovoga prostora sjeverno od Makedonaca i Epirota zauzima Θράκια, dok su skitski i keltski narodi (Σκυθικὰ ἢ Κελτικὰ) sporadično izmiješani sa Ilirima i Tračanima. Znači po Strabonu

⁷ Inače je vrlo uobičajena praksa u znanstvenim istraživanjima da se pojedini podaci ne samo iz pisane izvorne građe, promatraju, analiziraju i tumače izolirano od općeg konteksta ne samo čitavog djela, nego i u odnosu na šire poglavlje u kojem se nalazi, što može doprinijeti pojavi i donošenju ishitrenih zaključaka. Svaki podatak je potrebno obraditi u skladu sa općim smislom teksta i pojmovnih sadržanja i djela i poglavlja, kako bi se prilikom njegove obrade točno naznačilo mjesto koje mu u čitavom autorovom opusu i pripada.

⁸ *Strab. Geo.* VII, 5, 1

⁹ Iako se u grčkom tekstu izraz ἔθνη konkretno ne nalazi u okviru rečeničnog dijela u kojoj se govori o onima iznad Makedonaca i Epirota, jasno je iz samoga konteksta čitave navedene smislene cjeline da se dio u kome se govori o „onima iznad“ može potpuno točno sadržinski slobodno prevesti kao „narodi sjeverno od Makedonaca i Epirota.....“

O grčkom identitetu Epirana v. Wilkes, 2001; Cabanes, 2002; Isto, 2005; I to što su ime jednog sjevernoepirskog plemena Grekoi, Rimljani uzeli za identifikaciju čitavog etničkog i kulturnog kompleksa, potvrđuje helenstvo Epirana, jer da su oni bili Iliri, onda bi i Grekoi bili Iliri pa bi samim tim bilo besmisleno da se to ime protegne kao latinsko-rimska jezična oznaka za Helene.

¹⁰ τὰ Ἰλλυρικά, izraz koji se nalazi u akuzativu množine se može prevesti i kao „zemlje Ilira“, ili samo pridjevom „ilirski“, sve zavisno od konteksta rečenice i smislene i sadržajne cjeline u kojoj se nalazi kao sastavni dio, te misli koje želi izraziti. U konkretnom slučaju smatramo da je spomenuti grčki izraz najbolje i najpribližnije onoj sadržini koju je Strabon imao na umu i nastojao izraziti prevesti kao „ilirski narodi ...“

područje sjeverno od Grka i Makedonaca pa do dunavske granice naseljeno je sa četiri etnička kompleksa (ilirskim, tračkim, keltskim i skitskim), od kojih ilirski etnički kompleks u načelu dominira zapadnim dijelom, a trački istočnim dijelom, dok su keltske i skitske zajednice bile naseljene u samo pojedinim oblastima. Kao što se može jasno primijetiti u konkretnom slučaju neki zasebni i prepoznatljivi panonski etnički kompleks uopće se ne spominje. Na osnovi spomenutog stava panonski bazen ulazi u onaj dio na kome dominira ilirski etnički kompleks, te bi se moglo zaključiti da Panone Strabon smatra sastavnim dijelom ilirskog etničkog kompleksa. U okviru ovog razmatranja postavlja se pitanje da li se u prezentiranju ovakve etničke slike Balkanskog poluotoka i dijela Podunavlja, Strabon možda nalazio pod utjecajem postojanja provincije Ilirik. Ovakav stav bi se teško mogao prihvatiti kada se ima u vidu da Strabon u konkretnom dijelu teksta nigdje ne spominje upravno-teritorijalni ustroj koji su uspostavili Rimljani, zatim spominje se Trakija, čiji dijelovi još uvijek nisu ulazili u sustav provincijalnog ustroja Imperije, te skitski i keltski narodi, za koje izričito navodi da su bili sporadično izmiješani (ἀναμείκται) sa Ilirima i Tračanima.¹¹ Upravo ova posljednja stavka dokazuje da je Strabon ipak primarno na umu u odjeljku VII, 5, 1 imao i prezentiranje u izrazito općim crtama etničke slike Balkana i dijela Podunavlja bez utjecaja administrativno-upravno-teritorijalnog ustroja koji je u njegovo vrijeme postojao na navedenom području.¹² Tu sliku

¹¹ Nešto ranije u dijelu VII, 3, 2, Strabon nešto detaljnije govori o prisustvu skitsko-sarmatskih i keltskih naroda u jugoistočnoj Europi.

¹² Na prelazu iz stare u novu eru ovo područje se kompletno nalazilo pod kontrolom Rimske države. U okviru njenog provincijalnog ustroja tada su egzistirale: provincije Ilirik, Makedonija, Ahaja osnovana izgleda za Augusta, dok se veći dio Trakije nalazio u položaju rimskog protektorata i zavisne kraljevine, kojom je još uvijek upravljala domaća dinastija. Trakija je pretvorena u rimsku provinciju tek 46 god. n. e., za vrijeme cara Klaudija. Zanimljivo je u kontekstu teritorijalno-upravnog ustroja balkanskog poluotoka na razmeđu dviju era sagledati pitanje provincije Ahaje, koja je upravo za vrijeme Augusta bila osnovana odijeljivanjem grčkih oblasti od provincije Makedonije. U vrijeme ustanka 6-9 god. n. e., kada je Strabon finalizirao svoj opis zapadnog Balkana, provincija Ahaja već postoji, ali se ona u samom opisu ne spominje, niti se uostalom kod Strabona pojam Ahaje proteže na grčke-balkanske oblasti što nedvosmisleno govori da on nije svoje ilirske termine vezivao za upravno-teritorijalni ustroj. Tada nisu postojali ni provincije ni druge (nezavisne i zavisne) države koje bi bile nazivane Epirska (koja je kao posebna provincija uspostavljena tek 140 god. n. e.), Keltska ili Skitska. Da Strabonova Ilirika nema zemljopisno određenje jasno je iz činjenice koja govori da su Ilirika i Trakia sporadično izmiješane sa Keltikom i Skithikom, što onemogućava bilo kakvo zemljopisno zaključivanje. Znači osnovna distinkcija koja odvaja τὰ Ἰλλυρικά odnosno *ilirске narode* od Σκυθικὰ ἢ Κελτικά jeste njihova etnička pripadnost i međusobna srodnost i određena bliskost izražena i prepoznatljiva od strane Strabona, a ne neko teritorijalno ili upravno jedinstvo jer ilirski narodi žive na

je Strabon prezentirao u samom uvodu petog poglavlja VII knjige, čime je sve kasnije izlaganje stavio u neku vrstu subordiniranog položaja u odnosu na ono što je naveo u uvodu. Tako je kompletno njegovo kasnije kazivanje koje govori o etničkim, narodnosnim i političkim odnosima na ovom području direktno proizlazilo iz osnovnih crta i postavki koje je naveo u odjeljku koji smo detaljno analizirali. Upravo ta činjenica o uvodnosti, isto može na posredan način ukazivati da je τὰ Ἰλλυρικά shvaćena kao etnički i kulturološki fenomen koji je radi određenih zajedničkih osobnosti kao takav i prepoznatljiv strancima. Na osnovi ovakvog zaključka i podatak koji govori o panonskoj pripadnosti Dezitijata dobiva novo svjetlo i značenje, jer bi to praktično značilo promatrano čisto logičkom dedukcijom, a pošto su po Strabonu Panoni sastavni dio ilirskog etničkog kompleksa da su i sami Dezitijati ustvari Iliri. Vrijednost spomenutog zaključka dodatno pojačava i činjenica da Strabon na mjestu gdje spominje i Dezitijate i druge «panonske» narode, točno vrši usporedno odvajanje toga «panonskog» fenomena u odnosu na izraze Dalmacija (on koristi izraz Δαλματία) i zemlja Ardijejaca. To što on na tome mjestu vrši tu međusobnu distinkciju koristeći termine panonsko-dalmatinsko, a ne panonsko-ilirsko, ukazuje da on nije smatrao prijemčivim i shodnim da ilirsko ime koristi za usporedbu sa onim *panonskim*, jer je panonsko dio ilirskog i time onemogućeno da bude njegov pandan.¹³

pojednim područjima izmiješani sa keltskim i skitskim zajednicama. S druge strane i zavisna Trakija je obuhvatala samo južni dio onog područja na kojem bi po Strabonu trebao dominirati trački etnički kompleks. Iz toga se jasno vidi da za Strabona Θράκια nije sasvim podudarna sa zavisnom tračkom kraljevinom, jer je ona za njega obuhvatala širu sadržinu u odnosu na ono što se podrazumijevalo pod tračkom kraljevinom zavisnom od Rimljana. Samim tim ni Ἰλλυρικά ne bi trebala za Strabona da bude izuzetak u svome osnovnom sadržinskom određenju, u smislu da podrazumijeva ilirski kompleks u odnosu na Θράκια, Σκυθικά, Κελτικά... I u uvodu VII knjige, Strabon isto koristi termine Ἰλλυρικά, Θράκια, te Κελτικῶν, koji je izvedenica od Κελτικά i to u kontekstu ilirski narodi, trački narodi i keltski narodi, što je i dodatni dokaz da Strabonova *Ilirika*, *Trakia*, *Keltika*, *Skithika*, primarno podrazumijevaju širi etnički kompleks, a ne neko drugo određenje političkog, društvenog ili zemljopisnog karaktera. Uostalom i engleski prijevod Strabona u The Loeb Classical library, volumen III, p. 153 i 249 upotrebljava izraze Illyrian tribes, Thracian tribes, Scythian tribes, Celtic tribes. Na osnovi i rješavanja smisla ovog podatka mogao bi se izvući zaključak da na prostorima jugoistočne Europe (poglavito je riječ o Balkanskom poluotoku i dijelu panonskog bazena), načelno gledajući postoje tri etnička kompleksa (shvaćenim u širem smislu) koji svoje podrijetlo vuku iz kasnog brončanog doba a to su helenski (koji možda obuhvaća i Epirane i Makedonce), trački i ilirski. Kasnije se javljaju i iranski (skitsko-sarmatski) elementi i keltski etnički kompleks. Pripadnost Peonaca i Pelagonaca (o njima v. Wilkes, 2001, 62-64) je nejasna.

¹³ Međutim, odmah zatim Strabon dalje objašnjavajući oblasti zapadnog Balkana zapada u još jednu nedosljednost jer navodi da su cijela planinska oblast koja se pruža uzduž (paralelno) sa Panonijom, do

Jedini pravi pandan tome po Strabonu «panonskom» bilo bi isto tako ilirsko «dalmatinsko», pa ga on u konkretnom slučaju i koristi. Zanimljivo je da Strabon na sličan način vrši i usporedbu zemlje Japoda (koji su Iliri) i zemlje Panona, i tom prilikom kao da i Japode i Panone stavlja u istu, ali samo načelnu sadržinsku ravan.¹⁴ Pored gore spomenutog podatka, Strabon i sa još jednim podatkom i to znatno preciznije determinira ilirsku etničku pripadnost «Panona». Na samom početku VII. knjige (VII, 1,1) koji predstavlja uvod u sadržaj VII knjige, dajući njen kratak etnografski pregled on opisuje rijeku Ister-Dunav i navodi da se južno od Dunava sve do Grčke nalaze Ilirika, tj. ilirski narodi, *Trakia*, tj. trački narodi, te keltski i drugi narodi koji su izmiješani sa njima (μεσημβρινὰ δὲ τὰ τε Ἰλλυρικὰ καὶ τὰ Τράκια, καὶ ὅσα τούτοις ἀναμείκται τῶν Κελτικῶν ἢ τινῶν ἄλλων, μέχρι τῆς Ἑλλάδος).¹⁵ I ovo je više nego jasan pokazatelj da za Strabona ne postoji južno od Dunava nikakva Pannonika, tj. panonski etnički kompleks i da se južno od spomenute rijeke pa do Jadrana nalazi Ilirika, tj. ilirski etnički kompleks. Strabon se svoga koncepta pisanja i sistematizacije VII. knjige precizno drži, te se kao osnovne vodilje i osnovice konkretnog teksta drži Dunava, te prvo govori o narodima sjeverno od Dunava kao što su pojedini germanski narodi, a zatim se preko Geta nadovezuje na opis tračkog etničkog kompleksa sjeverno i duž rijeke, onda prelazi na skitsko-sarmatsko područje sjeverne obale Crnog Mora, i tek zatim, sa početkom 5. poglavlja VII. knjige obraća glavni fokus svoje pažnje i svoga djela na zemlje južno od

Rizonskog zaliva (Boka Kotorska) i zemlja Ardijejaca ilirske, nalazeći se između panonskih naroda (najvjerojatnije od Strabona nešto ranije spomenutih i nabrojanih) i mora. Ovdje se odmah upada u jednu kontradikciju, jer tome planinskom području pripadaju kao domicilni stanovnici i Dezitijati i Pirusti, a ako bi se samo sudilo po ovome podatku, bez njegove dublje analize, ilirsko bi bilo samo ono što se nalazi uz istočnu obalu Jadrana i u njenom neposrednom zaleđu, ne baš suviše duboko u kontinentalnu unutrašnjost. Pa bi tako Ilirima pripadali ne samo Ardijejci, nego i Delmati i Liburni, ali ne i Dezitijati i Pirusti, od kojih su prvi nesumnjivo na osnovi materijalne kulture i onomastike najsirodniji Delmatima, a drugi naseljeni na jugoistoku Ilirika, na osnovi izvorne građe o njima vrlo usko povezani sa južnoilirskim narodima i zbivanjima na tome području.

U podatku VII, 5, 10, Strabon opisujući unutrašnjost od ilirske obale, omeđuje Panone sa Dalmatincima ili Dalmatima (nije baš jasan Strabonov kontakt) i Ardijejima na jugu, Isterom na sjeveru i zemljom Skordiska na istoku. Znači ni na ovom primjeru se Panoni ne uspoređuju niti omeđuju sa nečim što bi nosilo pridjev «ilirski».

¹⁴ *Strab. Geo.* VII, 5, 4

¹⁵ U istom odjeljku sjeverno od Dunava su galski i germanski narodi.

Dunava.¹⁶ Cijelo spomenuto poglavlje ustvari ima kao glavnu temu upravo opis onoga što Strabon sadržava pod terminom Ἰλλυρικὰ, uz sporadično spominjanje i Skordiska, i tek u narednom poglavlju on prelazi na etnografski opis istočnog Balkana.

Da je Strabon «panonski» vidio samo kao podskup «ilirskog» dokazuje još jedan zanimljiv detalj iz njegove Geografije. U poglavlju VII, 5, 2; Strabon navodi da su Japodi miješani keltsko-ilirski narod (...τῶν Ἰαπόδων, Κελτικοῦ τε ἅμα καὶ Ἰλλυρικοῦ ἔθνους).¹⁷ Ne ulazeći na ovom mjestu u samu raspravu o pitanju navodnog (po Strabonu) miješanog ilirsko-keltskog karaktera Japoda,¹⁸ ostaje činjenica da su, na osnovi Strabona, Japodi bili i ilirske etničke pripadnosti. Ako bi se ostalo na stajalištima teorija o zasebnom (u odnosu na ilirsku) panonskom etničkom kompleksu i o takvom, po panpanonskom stavu, panonskom pružanju sve do u duboko na zapadni Balkan teško bi bilo shvatljiva to ilirstvo Japoda. Jer

¹⁶ Naravno cijeli ovaj tekst prošaran je čitavim nizom digresija, koje mogu biti i relativno opširne u kojima se govori o drugim etničkim kompleksima (posebno keltskim), narodima, oblastima, ali se osnovna linija po kojoj se odvija pripovijedanje i dalje jasno primjećuje po osnovi gore navedenog obrasca. Ti diskursi, posebno oni opsežniji, su vjerojatno nastali i kao posljedica dopunskih redakcija u već izrađenu kompoziciju Strabonovog djela.

¹⁷ Bitno istu, a sadržinski nešto različitu konstataciju Strabon daje i na drugom mjestu (VII, 5, 4), gdje govori da je japodska borbena oprema keltska, ali da se oni tetoviraju kao ostatak Ilira i Tračana.

¹⁸ Bez izvršene detaljnije analize ovog pitanja i zadovoljavajući se samo na uopćenim podacima, smatramo da je ilirska etnička osnova Japoda ipak bila ona predominatna etnička osobnost ove narodnosne zajednice, dok je keltski utjecaj bio uglavnom vanjskog karaktera, kao što je to npr. bojna oprema, pa je samim tim taj karakter mogao vanjskom promatraču prije upasti u oči. Uostalom sudeći po karakteru Strabonovih podataka o Japodima u odjeljku VII, 5, 4, koji sadrže odrednice vezane za njihovu ratobornost, bojnu opremu i tetoviranost, za raspored najvažnijih gradova (koje Strabon naziva πόλεις) koji su bili japodska uporišta za vrijeme Oktavijanove kampanje te konstataciju da je August sasvim podčinio Japode, njegova izvorna građa za opis Japoda i njihove zemlje bio je neki izvještaj vezan za Oktavijanovu kampanju 35-33 god. p. n. e. Samim tim je njegovo vrelo najvjerojatnije bio neki zvanični dokument ili pisano svjedočenje nekog od očevidaca i učesnika Oktavijanove kampanje (možda i samih Augustovih memoara) na koga su primaran utisak ostavile vanjske karakteristike ratobornih Japoda, a to su keltska bojna oprema i ilirsko tetoviranje tijela (što u sebi nosi veće opće kulturno značenje i određeni specifični identitet nego korištenje bojne opreme). A to je sudeći po smislu tekstova u kojima on govori o Japodima, bio vjerojatno podatak na temelju kojeg je Strabon i izgradio svoj zaključak o ilirsko-keltskom miješanom karakteru Japoda. U takvoj izvornoj građi on je sigurno došao i do podatka o nekom etnički miješanom karakteru Japoda, ali i do toga da Japodi ipak sadrže i ilirsku etničku pripadnost, što je više nego vrijedan podatak. Flor (II, XXIII) opet Oktavijanov rat sa Japodima 35. god. p. n. e. naziva ilirskim ratom, i za njega su Japodi Iliri koji žive na «Alpama».

po Strabonu, Japodi se nalaze u blizini panonskog grada (ovdje Strabon upotrebljava termin πόλις) Segestike te zapadno isto po Strabonu panonskih Mezeja, Diciona i Dezitijata, i po tome bi onda Japodi predstavljali i to samo djelomično (jer bi drugi dio činio keltski etnikom) «ilirski otok» odvojen od ostatka ilirskog svijeta navodnim panonskim miljeom, Liburnima i Jadranskim morem.¹⁹ Tako bi Japodi bili udaljeni od pod, panpanonskoj teoriji, ilirske teritorije stotinama kilometara i čitavim jednim i to homogenim panonskim pojasom što je sve vrlo teško prihvatiti.

I to što su po Strabonu keltski i skitski narodi sporadično izmiješani (ἀναμεικταί) sa *Ilirikom*, dokazuje da je pod etničkom bazom panonskog bazena doživljavao ilirske narode.²⁰ Keltski i skitski (iranski) narodi nisu bili koncentrirano naseljeni u ilirskom dinarskom, «dalmatinskom» području nego su zahvaćali panonski bazen. Keltski Skordisci, Taurisci i manjim dijelom Boji su svojim rasprostriranjem zahvaćali i dijelove panonskog bazena, isto kao i pojedine skitske zajednice. Znači jedina mogućnost da pojedine keltske i skitske zajednice budu izmiješane sa *Ilirikom*, jeste da se ilirski kompleks pruža u značajnoj mjeri i u panonskom bazenu. Panonski bazen, je radi mogućnosti za brže migracije koje pruža zahvaljujući svojim zemljopisnim, ravničarskim karakterom, je u protohistorijsko vrijeme bio etnički prilično šarolik. Narodi i plemena koji su ga naseljavali od sredine IV. st. p. n. e. pa do uspostave i u toku prvih desetljeća rimske vlasti na ovom prostor su se mogli na osnovi etničke pripadnosti klasificirati u više različitih etničkih kompleksa (panonsko-ilirski, keltski, skitsko-sarmatski, dački). Iz svega navedenog, jasno proizilazi da za razliku od etnički koherentnijeg dinarskog pojasa, panonski bazen nije pružao prostu i jedinstvenu ni etničku ni kulturnu sliku. Na širem prostoru panonskog bazena između, pa i unutar narodnosnih i političkih zajednica keltskih Skordiska, Tauriska i Boja u toku mlađeg željeznog doba živjeli su narodi i plemena ilirske, dačke i skitske i sarmatske etničke pripadnosti i jezika. Kako izgleda sami Kelti, shvaćeni u uskom etničkom određenju, i pored nesumnjive političke supremacije (do širenja Dakije za vrijeme Bojrebiste) nisu u toku protohistorije predstavljali većinu stanovništva panonskog bazena. Tu su živjeli i Panoni, za koje Apijan striktno navodi da nisu živjeli u gradovima, nego rastureni po poljima, selima,²¹ ali i Keltski Skordisci sa skoro

¹⁹ *Strab. Geo.* VII, 5, 2; VII, 5, 4

²⁰ *Strab. Geo.* VII, 1, 1; VII, 5, 1;

²¹ *App. Ill.* 23

Ipak je ova Apijanova konstatacija malo preoštra i udaljena od istine, ako se ima npr. u vidu postojanje velikog naselja u Donjoj Dolini, koje je u toku svoga postojanja pripadalo panonskom elementu. Izgleda da je

proto-urbanim ustrojem i začecima robno-novčane privrede.²² Zanimljivo je u ovom kontekstu primijetiti da Flor, odnosno njegovo vrelo (vjerojatno Livije) ograničavaju Panone na prostor dviju rijeka Save i Drave.²³ Nejasno je šta bi u tom slučaju Svetonije i Strabon stvarno podrazumijevali ako su govorili o «panonskom» u smislu etničkog određenja u vremenima velikog ilirskog ustanka, kada je panonski bazen tada bio pravi multietnički mozaik. Da li su njih dvojica kada su govorili o «panonskom» imali u vidu određenu teritorijalnu ili čak političko-vojnu povezanost uslijed zajedničkog ustanka čitavog niza ilirskih naroda, a ne primarno etničku. Kada se razmatra ovo pitanje potrebno je imati u vidu da narodi srodnog etničkog podrijetla nisu morali imati kontinuiranu, međusobnu teritorijalnu uvezanost, što znači da određeni etnički kompleksi nisu morali

ustvari Apijanova konstatacija nastala uslijed površnog promatranja naseobene kulture ilirskih Panona od strane njegovog vrela, a koja je nesumnjivo primarno bila ruralnog karaktera i jer su, načelno, bili na nižoj razini općeg kulturnog razvitka u odnosu na svoje keltske susjede sa kojima su imali interaktivne odnose. Buzov, 2005, 130

Drugu Apijanovu konstataciju u istom podatku po kojoj Panoni nemaju zajedničku vlast/vladu, da nemaju zajedničke vladare nad čitavim narodom i da iako mogu podići 100 000 boraca u periodu rata, da se ne okupljaju u jedno tijelo, ne bi trebalo shvatiti da su Panoni živjeli u nekoj vrsti „idilične anarhije i slobode“. Apijan je, odnosno njegovo vrelo u konkretnom slučaju vjerojatno Oktavijanovi memoari, želio da istakne da ne postoji jedinstvo Panona, tj. domorodačkih naroda koji žive u panonskom bazenu, posebno onom u njegovom „donjem dijelu“. Naravno to ne isključuje činjenicu da su postojali razvijeni politički entiteti pojedinih panonskih naroda, sa jakom i stabilnom unutarnjom društveno-političkom konstitucijom i ustrojem, priznatom i funkcionalnom vlasti koja postoji i koja se razvija kao što je to npr., kod Breuka. Svi ovi elementi su nesumnjivo poradi svih onih podataka koje o breučkim političkim institucijama i liderima daje izvorna građa morali proći duži razvojni put. Uostalom takva konstatacija o nejedinstvu i o tome da nemaju vlast bi se mogla odnositi sa stajališta jednog Rimljanina ili Grka i na Ilire Dalmacije, Gale, Ibere, Brite itd., ali niko npr., neće tvrditi da su Gali živjeli u anarhiji u uređenju bez vlasti, na što bi se prvo pomislilo kada se pročita Apijanov podatak. O ovome Apijanovom podatku o nejedinstvu Panona v. Buzov, 2005, 130-131;

Detaljnu analizu Apijanovih spominjanja Panona v. Šašel Kos, 2005

²² Papazoglu, 1969, 297 (sl. 13); 298;

²³ *Flor.* II, XXIV; To ne bi trebalo shvatiti u smislu da su oni bili naseljeni između tih dviju rijeka, jer se to kod Flora i ne spominje, nego da su te rijeke predstavljale okosnicu njihovog teritorija isto kao gornji tok Drine za Autarijate prije ekspanzije i kao gornji tok Bosne za Dezitijate. Panoni su bili naseljeni na obje strane i Save i Drave, ali ipak navođenje samo tih dviju rijeka kao da sugerira da se Panoni ipak znatno više orijentiraju na njihove tokove nego npr. na Dunav, što bi značilo da su drugi veliki dijelovi panonskog bazena i to ne samo onog transdunabijskog, nego i onih pojaseva koji se nalaze sjeverno od Drave naseljeni zajednicama sa drugom etničkom pripadnošću, što isto ukazuje na tu etničku šarolikost panonskog bazena. Ali sudeći po nekim drugim podacima (npr. *Tac. Ger.*) pojedine panonske zajednice su bile naseljene i prilično sjevernije u odnosu na Dravu.

biti podudarni sa izvjesnim zemljama i teritorijama. Jedan etnički kompleks je, uslijed povijesnih, gospodarskih i drugih raznoraznih okolnosti, mogao imati svoje narodnosne zajednice situirane na različitim teritorijama, odvojene od teritorijalnih jezgri vlastitih etničkih kompleksa pojasima naroda koji su pripadali drugim etničkim kompleksima, čineći tako neku vrstu «etničkih otoka». Keltski narodi su od sredine III. st. p. n. e. npr. bili razbacani od središnje Male Azije do Britanije i Irske, često razdvojeni međusobno teritorijima drugih naroda. Ilustrativan je primjer i Britanije, gdje su trenutku rimskog dolaska još uvijek postojali narodi nekeltskog podrijetla.

Znači i na osnovi svega izloženog jasno je da Strabon kada je govorio o «panonskom» nije imao u vidu neko specifično etničko određenje u smislu kako ga mi danas doživljavamo. Ali sada posebno pitanje u okvirima ovog razmatranja zauzima definiranje toga što su antički pisci, u konkretnom slučaju Strabon, tj. njegova vrela i Svetonije, odnosno autor/i izvorne građe koju je ovaj potonji koristio sadržinski podrazumijevali kada bi govorili o «panonskom» u kontekstu spominjanja Dezitijata i njihovog političara i vojvode Batona Dezitijatskog i uopće kada bi opisivali razdoblje sa smjene stare i nove ere. Ključ za odgonetanje razloga determiniranja Dezitijata i Batona kao «panonskih» nalazi se u detaljnoj analizi i shvaćanja uvjeta koji su vladali u godinama na koje se konkretni podaci odnose. U okviru toga bi se onda moglo i odgovoriti na pitanje što je to onda Strabon podrazumijevao pod «panonskim», i kakva je njegova stvarna pojmovna sadržina kada on spominje taj izraz.

Ako isključimo, na osnovi gore izloženog to da je Strabon u dotičnom poglavlju pod «Ἐθνὴ δ' ἐστὶ τῶν Παννονίων....» podrazumijevao primarno specifičnu etničku pripadnost (u smislu zajedničkog jezika sa možda dijalektalnim razlikama, podrijetlo, kulturnu bliskost ili neki drugi zajednički sadržilac), postavlja se pitanje da li je on u vidu imao neku drugu vezu. Kada se uostalom malo dublje uđe u podatak u kojem Strabon navodno određuje etničku pripadnost Dezitijata kao panonsku, onda se u njemu mogu vidjeti i neki drugi «prikriveni» detalji, koji prilično relativiziraju i neke druge eventualne pripadnosti Dezitijata panonskom fenomenu. Prije svega treba imati na umu da Strabon 5. dio svoje VII knjige vjerojatno stvara u vrijeme dok još uvijek traje ustanak, o čemu je već bilo više riječi u poglavlju o izvornoj građi. U tome kontekstu zanimljivo je da se u listi naroda koje Strabon (VII, 5, 3) nabraja kao panonske nalaze oni za koje iz drugih vrela znamo da su aktivno učestvovali u ustanku (Breuci, Pirusti, Mezeji, Dezitijati). Zašto se u svome nabranju panonskih naroda Strabon zadržava samo na onim narodima koji bi se u slučaju da su Panoni nalazili na teritorijalnim marginama rasprostiranja panonskog svijeta, i to

samo na južnom pravcu, odnosno na prostorima najžešćih borbi sa Rimljanima u prve dvije godine rata. Pored toga i Dicioni, koje u istom odjeljku Strabon isto uvrštava u panonske narode, su pripadali provinciji Dalmaciji i sigurni su bili učesnici ustanka. Uz Breuke, jedino se od tih Strabonovih šest panonskih naroda još za Andizete može tvrditi da su nesumnjivo pripadali panonskoj komponenti i da su naseljavali prave panonske prostore, a moguće je sa visokim stupnjem vjerojatnoće pretpostaviti da su i oni učestvovali u ustanku. Baton Dezitijatski je u toku 6. i 7. god. n. e., boravio i u dubini panonskog bazena i to prilikom stvaranja zajedničkog Saveza, i u toku pružanja pomoći panonskom segmentu ustanka za vrijeme protu-ustaničkih strateških operacija u Panoniji, konkretno sudjelovao je u bici kod Vulkajskih močvara. I naredne 8. god. n. e., Baton Dezitijatski je došao u područje odgovornosti panonskog segmenta ustanka kada se razračunao sa izdajom Batona Breučkog. Na kraju krajeva, Baton Dezitijatski je sa trupama sa kojima je neposredno zapovijedao dosta vremena u tri godine ustanka proveo i «okrenut» prema Tiberijevim snagama koje su više-manje gravitirale Sisciji, isto panonskom području.²⁴ I ove činjenice vezane za Batona Dezitijatskog su mogle utjecati da se u rimskoj javnosti stvori uvjerenje da je najistaknutiji ustanički vojvoda Baton Dezitijatski, a čije su ime i užu narodnosnu pripadnost više-manje zavisno od pojedinca već znali, ustvari panonski vojvoda. Samo oni pojedinci koji su imali, iz raznoraznih razloga, svestraniji, precizniji, detaljniji i potpuniji uvid u zbivanja na ilirskom prostoru i stanju unutar ustanka su mogli znati pravo stanje stvari ostavivši iza sebe točne podatke o Batonu Dezitijatskom. Razlozi koji su rukovodili pisce sa prijelaza iz stare u novu eru i iz prvih desetljeća I st. n. e., (što se kasnije prenijelo i u druga povijesna vrela) odnosno rimske javnosti kojoj su pripadali, da podlegnu toj panonskoj «predominaciji» kada govore o ilirskim zemljama, ležali su primarno u iskustvu ustanka 6-9 god. n. e. Nesumnjivo je ova pretežita determinacija čitavog ustanka pod atributima «panonskog» i to upravo kod pisaca koji su bili suvremeni sa samim ustankom i stvarali su podatke paralelno sa njegovim odvijanje dolazila i iz razloga da se rimska pažnja prvo bila fokusirala na panonski bazen na koji su bile pokretane i prve rimske ofenzivne akcije. Ova «panonska faza» rimske reakcije trajala je skoro dvije godine, sve dok Plaucije Silvan nije konačno slomio ustroj otpora u panonskom bazenu. I sam Velej

²⁴ Borbena snaga kojom je direktno zapovijedao Tiberije se izgleda, i prije pada Batona Breučkog, više sukobljavala sa snagama koje su načelno govoreći pripadale zoni odgovornosti Batona Dezitijatskog, pa je i to moralo dovesti do dominacije značenja Batona Dezitijatskog u rimskim javnim krugovima. Sjeverozapadno ustaničko područje okrenuto i prema Sisciji je po svemu sudeći ulazilo u ovu zonu odgovornosti Batona Dezitijatskog.

Paterkul, daje upravo radi toga određeni primat panonskom u odnosu na dinarski segment ustanka. Naravno takvo mišljenje se moglo dobiti samo ako se ustanak promatrao sa rimskog stajališta i vidika, dok je sa domorodačke strane situacija izgledala dijametralno suprotna, što se može vidjeti posrednim promatranjem tekstova glavnih vrela o ustanku, posebno Kasija Diona.²⁵

Iz svega slijedi da se u motiviranju svoga nabiranja panonskih naroda Strabon nesumnjivo nalazio i pod dojmom ustanka i stalnih informacija koje su stizale sa ratišta u središta grčko-rimske civilizacije. Te informacije su oblikovale javno mnjenje u Rimu i drugim oblastima van samoga ratišta na osnovima predubjeđenja da je primarno riječ o «*panonskom ratu*». Uostalom glavne borbene operacije se od dolaska Tiberija na ratište pa sve do kraja 8 god. n. e., i vode na panonskom prostoru, pa se tako i mogla i steći pogrešna predstava, pa se onda i imena naroda koji predstavljaju glavne stupove otpora povežu sa tim «*panonskim*». Tako i Strabonovu panonsku determinaciju Dezitijata, Mezeja, Diciona i Pirusta možemo objasniti i tom predodžbom koja je površno uopćavala stanje koje je vladalo u zapadnobalkanskim i panonskim zemljama. Znači logički predložak koji je doveo Strabona do panonske determinacije spomenutih naroda izgledao je na sljedeći način⇒ rat koji se događa dok Strabon stvara odjeljak VII, 5, 3 u tadašnjoj rimskoj javnosti iz raznoraznih razloga se prepoznaje primarno kao «*panonski rat*», a narodi koji aktivno učestvuju u njemu pa i predvode su samim tim panonski narodi. Ta predodžba koja je dovela do predominacije «*panonskog*» u tekstovima antičkih pisaca koji su govorili o događanjima na prostorima između Jadrana i Dunava a koji se datiraju u period smjene stare i nove ere je izgleda, sudeći po smislu tih tekstova i podataka u njima, bila jedna opća tendencija uvriježena u tadašnjoj javnosti. To je najvjerojatnije bila posljedica Tiberijevih ratova vezanih za pokoravanje panonskih naroda i ugušivanje pobuna u provinciji Ilirik, pa Svetonije kaže da je i Tiberije, prije početka ustanka, pokorio Breuke i Delmate u panonskom ratu, odnosno za vrijeme njegovog vojevanja u panonskom bazenu 12-9. god. p. n. e., i prilikom ugušivanja pobune Delmata 12/11. god. n. e.²⁶ Ta dominacija «*panonskog*» u odnosu na «*dalmatinsko*» u rimskoj javnosti kada se govori o zemljama i narodima provincije Ilirik, a o čemu su svjedoci podaci Strabona i Veleja Paterkula trajala je kratko. Ali je kao posljedicu ostavila to da su i pojedini kasniji antički pisci, kao što je

²⁵ I na ovom primjeru se pokazuje jedna od osobenosti povijesti, a to je mogućnost njene relativnosti koja se u ovom slučaju pokazuje u donošenju različitih zaključaka o istom povijesnom procesu već s obzirom na poziciju sa koje se on promatra.

²⁶ Svet. Tib. 9

Svetonije, koji bi se uzgred osvrtni na zbivanja vezana za zapadni Balkan i panonski bazen u razdoblju prelaska iz stare u novu eru, nekritički i direktno prepisivali te podatke, ili se samo nalazili pod utiskom korištene izvorne građe i tako u svoja djela unosili tu predominaciju. Sam Svetonijev *Batonem Pannonium ducem*, iako se veže za «panonsko» čiji su nesumnjivi sastavni dio činili Breuci i njihov Baton isto jedan od vrhovnih ustaničkih vojvoda, ipak se odnosi na Batona Dezitijatskog, a ne Breuka. Osnovni razlog nalazi se u tome što je nesumnjivo riječ o onome Batonu koji se našao u rukama Tiberija, jer je onaj breučko-panonski iako se formalno kod rijeke Bathinus potčinio Tiberiju, sudeći po Kasiju Dionu bio pogubljen od strane svojih bivših saveznika i suboraca.²⁷ Baton Breučki se sa svoje strane sudeći po izvornoj građi nešto većim dijelom nalazio okrenut prema istočnoj bojišnici, dok je zapadnu bojišnicu, odnosno sjeverozapadno područje pokrivaio Baton Dezitijatski. Tako je jedini Baton koji se našao u rukama Tiberija, i koji je samim tim mogao da bude interniran u Ravenu bio je onaj koji je dolazio iz redova Dezitijata. Nejasno je kako je kod Svetonija došlo do panonske determinacije Batona Dezitijatskog. Da li je on tu determinaciju direktno preuzeo iz izvorne građe koju je koristio, ili je ona bila njegova osobna konstrukcija jer je u čitavom odjeljku gdje se govori o Tiberiju i ustanku, primjetna izrazita dominacija „panonskog”.²⁸ Za njega Ilirik i «panonsko» kao da se međusobno uzajamno prožimaju, dopunjuju i čine jednu nedjeljivu cjelinu. To se posebno vidi u odjeljcima 16. i 17. kada on opisuje Ilirik, kao područje koje se proteže između Italije, Norika, Trakije i Makedonije te između Dunava i Jadranskog mora (*toto Illyrico, quod inter Italiam regnumque Noricum et Thraciam et Macedoniam interque Danuvium flumen et sinum maris Hadriatici patet, perdomito et in dicionem redacto*).²⁹ Svetonije, uostalom, sam kaže da se Ilirik odmetnuo ali da se kao posljedica toga rat vodi sa Panonima. Kako se može zaključiti iz smisla spomenuta dva odjeljka po Svetoniju taj Ilirik naseljavaju Panoni što se sasvim jasno može vidjeti i iz sljedeće rečenice „*nemine dubitante quin uictores Germani iuncturi se Pannoniis fuerint, nisi debellatum prius Illyricum esset*” gdje su Ilirik i Panoni dovedeni u direktnu, sastavnu, vezu. Potrebno je u kontekstu razmatranja ovog pitanja navesti i da se u konkretnim Svetonijevim odjeljcima (16-20) Tiberijevog životopisa uopće ne nailazi na izraz Iliri, i pored spominjanja Ilirika, što bi u slučaju prihvatanja

²⁷ Cass. Dio LV, 34, 4

²⁸ Svet. Tib. 16-20

²⁹ Ovo uokviravanje Ilirika odgovara prostornom opsegu koji Strabon sadržava pod terminom Ἰλλυρικὰ, i vrlo je iznenađujuće da on ne spominje Meziju, iako ona 6 god. n. e., izgleda ipak ima zasebnu upravu u odnosu na provinciju Ilirik, a po Svetonijevom opisu Mezija bi ulazila u sastav Ilirika.

teorije o postojanju zasebnog panonskog etničkog kompleksa izgledalo prilično paradoksalno, ali zato umjesto Ilira (i to baš na mjestima gdje bi njihovo spominjanje imalo smisla) nailazimo na Panone, Sve izloženo jasno ukazuje da je i Svetonije u načelu i svojoj svijesti odnos ilirsko-panonsko vidio na sličan način kao i Strabon i kako ćemo pokazati kasnije u toku ovog razmatranja kao i mnogi drugi antički pisci, odnosno da je za njega to «panonsko» samo jedan od aspekata i izraza onog «ilirskog». S druge strane, i on je kao i Strabon i Velej Paterkul bio pod velikim utiskom onog „panonskog” u odnosu na ono «dalmatinsko» u opisu događanja iz ustanka. Osim toga osnovna ideja Svetonijevog rada, u kojem se daju podaci o ustanku je bio Tiberijev životopis a ne precizno detaljisanje vezano za čitav niz posebnih epizoda u kojima je Tiberije učestvovao, a posebno za ustanike sa zapadnog Balkana i panonskog bazena koji su se pobunili 6. god. n. e. To bi značilo da „panonska” determinacija Batona Dezitijatskog nije automatski morala značiti i da je bila direktno preuzeta iz nekog izvora, već da je mogla nastati i kao konstrukcija samoga Svetonija, odnosno njegovog zaključivanja pod utiskom izvjesne panonske predominacije, kojoj je on bio izložen u toku svoga rada i korištenja izvorne građe. I sama Svetonijeva dominacija „panonskog”, koja je kod njega izražena u iznimnoj mjeri nastala je pod utjecajem prepisavanja pojedinih, njemu zanimljivih detalja kojima bi na najbolji način oslikao Tiberija i njegovu djelatnost i karakter iz vremena ustanka., iz izvorne građe koju je koristio, a koja se isto nalazila pod predubjeđenjem tadašnje obične rimske javnosti koja je bila odijeljena od ratišta, o panonskom kao ključnom elementu ustanka. Potrebno je napomenuti, na osnovi smisla samoga teksta i da Svetonije doživljava Ilirik u njegovoj administrativnoj formi provincije Ilirik, koja je postojala u vrijeme ustanka, ali je do Svetonijevog vremena ona bila podijeljena na Dalmaciju i Panoniju duže od stoljeća, što dokazuje da se on služio i oficijelnim dokumentima nastalim u toku i neposredno nakon perioda odvijanja ustanka, ali i drugom izvornom građom koja je nastajala u spomenutom periodu (npr. korespondencija Tiberija i Augusta koja se odvijala tih godina, ali vjerojatno i neka literarna, memoarska djela).

Da je u slučaju determinacije Batona Dezitijatskog kao panonskog vojvode u Svetonijevom životopisu Tiberija, riječ o konstrukciji zasnovanoj na pogrešnim temeljima dokazuje i to što Kasije Dion, naš najinformativniji i najpouzdaniji izvor za ustanak 6-9. god. n. e. Batona Dezitijatskog izričito naziva «dalmatinskim» (ὁ Βάτων ὁ Δελμάτης),³⁰ jasno ga odvajajući od Batona Breučkog kojeg veže za Panoniju. Naravno to što ga naziva

³⁰ Cass. Dio LV, 29, 4

delmatskim, ne znači da je Kasije Dion Batona narodnosno vezao za narod Delmate, jer kada upotrebljava izraze delmatski, *Delmatia* i sl. u kontekstu opisa ustanka, Dion ima u vidu teritorijalnu a ne narodnosnu pripadnost, pogotovu s toga što je on na samom početku svoga opisa rata toga Batona izričito i precizno narodnosno determinirao kao Dezitijata (Βάτωνός τινος Δησιδιάτου).³¹ Naravno izgleda da se te neke «panonske» opsesije u potpunosti nije uspio osloboditi ni sam Kasije Dion, jer se i on nalazio pod iskušenjem da neke podatke iz izvorne građe koja je predimenzionirala ulogu Panonije u ratu bukvalno prepisuju. Zanimljivo je da se ovaj podatak odnosi upravo na onaj segment, koji opisuje počasti koje su bile dodijeljene ili su se namjeravale dodijeliti Tiberiju zbog pobjede, konkretno o podizanju dva pobjednička trofeja u Panoniji (ἐν τῇ Παννονίᾳ τροπαιοφόροι δύο ἐδόθησαν).³² Upravo na ovom segmentu kod antičkih pisaca, npr. Svetonija najviše dolazi do izražaja ta dominacija «panonskog». Da li to govori da je postojao neki dokument ili pisano vrelo nekog drugog karaktera koje su koristili i Svetonije i Kasije Dion, a u kojem je bilo izražena ta panonska crta. Jer teško bi bilo shvatiti da ako je rat završen u dinarskom pojasu, koji je po Kasiju Dionu Dalmacija, da se pobjednički trofeji podižu samo u Panoniji.

Terminološka nepreciznost i njena iznimna raznolikost posebno izražena u tako neodređenom pitanju kakvo je etničko određivanje kod antičkih pisaca nastala je paradoksalno njihovim nastojanjem ka sistematiziranju ovog pitanja, ali koje nikad nije poprimilo globalnu i općeprihvaćenu formu nego je zadržalo individualni pristup, tj. svaki pisac je vršio sistematizaciju na svoj način i po svojim načelima i shvaćanjima i razumijevanjima. Drugo je pitanje koji su to bili kriteriji za sistematiziranje nekog naroda u određeni širi etnički kompleks i što se to uopće za grčke i rimske pisce podrazumijevalo pod sadržinom modernog termina etnički kompleks, odnosno što su oni vidjeli u pojmovima Iliri, Tračani, Kelti kada su ih spominjali, jer nijedan od ovih etničkih kompleksa nije uspio ostvariti puno političko jedinstvo. Da je to bio slučaj odnosno da se pod terminom npr. Iliri podrazumijevala sadržina samo nekog političkog ili pravnog organizma, kao u slučaju Rimljana onda bi bio puno lakši put ka detekciji sadržine kod antičkih pisaca upotrebljavanog pojma *Iliri*.³³ Naravno kada je riječ o nečemu što je jasno i

³¹ Cass. Dio LV, 29, 2

³² Cass. Dio LVI, 17, 1

³³ Moderno shvaćena sadržina pojma Iliri obuhvaća sve one osobnosti već istaknute u radu o Autarijatima ovog autora (Mesihović, Autarijati, 2007, 84). To ne mora značiti da su i svi antički pisci generalno pod ovim osobenostima podrazumijevali sadržinu pojma Iliri, svaki od njih se mogao rukovoditi i

precizno određeno u oficijelnom životu i radu i samim tim nedvosmisleno općeprihvaćeno u javnosti antički pisci ne prave takve razlike i mnogo su usaglašeniji. Najbolji primjer u ovom pasusu iznesenih stavova pruža Kasije Dion za kojeg se pod terminom Germanija (Γερμανία), podrazumijevaju rimske provincije koje u svome imenu imaju i germanski termin (uključujući i onu provinciju koja je postojala istočno od Rajne do rujna 9 god. n. e.). Suprotno od toga, on samu Germaniju iz nama nejasnih razloga naziva *Keltike* (Κελτική), a i same Germane (u konkretnom slučaju i Markomansko kraljevstvo Marobodua) naziva Keltima (Κελτούς)³⁴ što bi kod neupućenog čitaoca moglo proizvesti zabunu u vezi etničkog određenja zemalja istočno od Rajne.³⁵

Vjerojatnije je da je «panonski» za vrijeme na koje se odnose podaci Strabona i Svetonija više bio doživljavan kao odrednica za neodređenu teritorijalnu pripadnost (jer kao oficijelna upravno-teritorijalna formacija postoji samo provincija Ilirik) ili određenu subspecifičnost u odnosu na šire shvaćeni kompleks. Gornja Bosna se nalazi skoro na pola puta koji povezuje panonski bazen sa jadranskom obalom, tako da se već u kontekstu razdoblja i prilika koje su u njemu vladale ovaj prostor nekada mogao i sistematizirati bilo sa panonskim bilo sa jadransko-mediteranskim svijetom, već zavisno od stupnja njegove otvorenosti i gravitacije, i trenutnih povijesnih i općih kulturnih uvjeta i procesa koji su se odvijali na širem prostoru, regionalnom obuhvatu. Uostalom prostori koji su bili najviše zahvaćeni ratnim operacijama glavnine protu-ustaničke armije u periodu sredina 6—kraj 8. god. n. e. bili su oni koji su konačno uključeni u provinciju Ilirik u desetljećima nakon Oktavijanove zapadno-balkanske kampanje i koji su kasnije ulazili u sastav provincije

ovim ali i posebnim načelima prilikom sistematiziranja pojedinog autohtonog naroda u jedan etnički kompleks. Ali to i ne znači i da su oni bez ikakve podloge, potpuno paušalno i bez ikakvih kriterija, vršili spomenutu sistematizaciju. Sudeći po mjestima i načinima njegove upotrebe u tekstu Geografije, kod Strabona vlada prilična šarolikost i u korištenju termina ἔθνος.

³⁴ Cass. Dio LIII, 12, 6-7; LV, 29, 1; 30, 1; LVI, 18, 1, i komentare priređivača Loeb-izdanja Kasija Diona u (vol. VI, str. 221, fus. 2; Vol. VII, str. 39, fus. 1)

³⁵ Sličnu grešku, upravo nekritički se ophodeći prema Dionovom podatku LV, 29, 1, je napravio Ivo Bojanovski (1988, 50), kada kaže da je povod za ustanak 6 god. n. e.bilo skupljanje danka i novačenje mladih ljudi u rimsku vojsku za rat protiv Kelta u Galiji"!?. Neshvatljivo je kako je I.Bojanovski mogao da podatak ovakvog karaktera bez ikakve detaljnije njegove analize, povijesne kritike i uzimanja u obzir njegovog smisla i mjesta u općem kontekstu Dionovog djela, uvrsti u svoju sintezu o Bosni i Hercegovini u antičko doba. Iako se svojoj fusnoti vezanoj za konkretan podatak poziva na opsežnu izvornu građu i literaturu (u kojima je precizno naznačen cilj planiranog Tiberijevog pohoda⇒germanska Markomanija) ostaje nejasno kako je moglo doći do ovakvog ne teorijskog ili postulatskog, nego materijalnog previda.

Donji Ilirik, a koji su uobičajeno (za vrijeme Strabona i Veleja) a kasnije i oficijelno (za vrijeme Diona) nazivani panonskim.

Uostalom nakon ugušivanja ustanka, bilo je predlagano da se između ostalih prijedloga Tiberiju dodijeli i nadimak «*Pannonicus*», u čast pobjede u Iliriku. To dodatno govori u prilog našoj tvrdnji da je Tiberijev uspjeh na zapadnobalkansko-panonskom ratištu u samom Rimu više bio promatran kroz prizmu potonjeg, panonskog segmenta ustanka, iako su glavni i najžešći nositelji ustanka ustvari dolazili iz dinarskog pojasa. Iz toga razloga moglo se vrlo lako desiti da dođe do pogrešne klasifikacije čitavog niza naroda koji su učestvovali kao aktivni sudionici ustanka kao «panonskih». Pojedini autori koji nisu težili baš potpunoj preciznosti u opisima onoga što je bilo vezano za događanja iz 6-9. god. n.e. u provinciji Ilirik jer to nije bila glavna i temeljna tematika njihovih djela i zadovoljavali su se površnim, tada uobičajenim (to se posebno odnosi na Strabonov slučaj) prikazom i prijenosom informacijom. Suprotno od njih kod pisaca kojima je opis ustanka, ulazio u glavnu tematiku i ideju rada determinacija pripadnosti je bila jasnija i preciznija i bez velikog utjecaja koji je po tom pitanju imala obična rimska javnost iz prve dekade I st. n. e.

Ilirsko-panonski problem

Još u toku rješavanja svih zagonetki vezanih za ime Baton, koje su se razmatrale u poglavlju u kojem smo govorili o dezitijatskoj onomastici, otvorilo se još jedno vrlo važno poglavlje, a to je detekcija razine bliskosti i različitosti, ili čak mogućeg etničkog i jezičnog jedinstva dalmatinskih i panonskih zajednica, odnosno o Panonima kao nekoj vrsti subgrupe unutar šire shvaćenog ilirskog kompleksa. Još uvijek u javnosti povijesnih znanosti stoji neriješeno na općeprihvaćeno zadovoljstvo pitanje da li Panoni, pripadaju ilirskom kompleksu ili stoje kao zasebni, oblikovani i prepoznatljivi etnički kompleks koji nosi određene osobnosti u odnosu prema Ilirima i drugim narodima jugoistočne i srednje Europe. Drugo pitanje koje se postavlja u svezi ilirsko-panonskih relacija jeste da li su Panoni ako su već postojali kao zasebni i prepoznatljivi etnički kompleks imali i u kojem stupnju i pogledu bliskosti sa ilirskim kompleksom.³⁶ Kada se raspravlja o ovom pitanju potrebno je imati na umu da su u mlađem željeznom dobu, na koje je usmjeren fokus

³⁶ Prva premisa sa kojom treba započeti bilo kakvo razmatranje i istraživanje ilirskog fenomena je odbacivanje radikalnih stajališta po ovom pitanju-tj. panilirsku i mikroilirsku tezu, koje su dosada imale priličnog utjecaja na donošenje znanstvenih zaključaka o ilirskom pitanju. Istina je ustvari negdje između ove dva krajnja stajališta.

naših istraživanja, prostori Panonije, kao što je već istaknuto, relativno etnički šarolikiji i tu pored starosjedilaca koji kontinuitet svoga postojanja izvlače još iz starijeg željeznog doba i nemirnih vremena seobe nosilaca «žarnih polja», nailazimo još na keltske narode (Skordiske na istoku i Tauriske na zapadu panonskog bazena) te na narode i zajednice čak i skitskog ili sarmatskog podrijetla. Zbog toga je teško točno odrediti da li antički pisci kada govore o ovom prostoru i spominju izraz Panoni misle općenito na stanovnike Panonije ili na neki određeni etnički kompleks. U načelu izgleda da razni antički pisci tome problemu prilaze na različite načine, odnosno da nema uniformnog stava, već se on održava imajući u vidu razne okolnosti, kao što je i njihovo stvarno poznavanje situacije u Panoniji za vrijeme mlađeg željeznog doba i principata.

Osnovna distinkcija koja bi determinirala postojanje zasebnog etničkog kompleksa Panona, ne leži u njihovoj materijalnoj kulturi nego prije svega u jeziku, a jedino što je od jezika Panona ostalo su domaća imena, zabilježena u djelima antičkih pisaca na grčkom i latinskom jeziku i na natpisima te neki tragovi u toponimiji. I ta slabo sačuvana onomastička i toponimsko-hidronimska zaostavština Panona pokazuje izvjesnu vezu sa južnijim područjima, i to ne samo sa Dezitijatima i Delmatima, nego i sa prostorima na kojima se rasprostirala glasinačka kultura, čiji su nositelji nedvosmisleno bile ilirske zajednice. Ime Baton se sreće samo na prostoru koji je evidentno zapadno i središnje balkanski i panonski, te se čini kao da onomastika imena Baton čini neku nit koja povezuje čitav niz naroda sa ovog prostora i kao da sugerira njegovu bližu međusobnu vezu. Ali ne samo ovo ime, nego i drugi primjeri kao imena rijeka Bosna i Bosut pokazuje tu srodnost i sličnost.³⁷ Zanimljivo je u ovom pogledu da Tacit, u svojoj «Germaniji», kada govori o prostoru sjeverno od srednjeg Dunava prepoznaje «panonski jezik».³⁸ Po Tacitu narod Osa govori jezikom koji on naziva «panonskim», jasno ga odvajajući od germanskog, galskog i sarmatskog jezika (*E quibus Marsigni et Buri sermone cultuque Suebos referunt: Cotinos Gallica, Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos, et quod tributa patiuntur. Partem tributorum Sarmatae, partem Quadi ut alienigenis imponunt*). Ovaj Tacitov podatak unosi u naše razmatranje novu dimenziju jer je nejasno što je to on podrazumijevao pod sadržinom termina *Pannonica lingua*. Do ovog podatka Tacit nije sigurno neposredno došao, pogotovu jer je riječ o prostoru istočno od Elbe i sjeverno od srednjeg Dunava. On ga je sigurno koristio iz nekog putopisa ili izvještaja koji je o tim

³⁷ O ovoj uvezanosti v. poglavlje o izvornoj građi, dio o onomastici Dezitijata

³⁸ Tac. Ger. 43

krajevima ostavio neki od trgovaca (što bi sugerirala činjenica da Tacit spominje da Kotini koji su «susjedi» Osa imaju rudnike željeza), ³⁹avanturista, izaslanika koji su dolazili sa rimskog teritorija a koji su na neki način došli u dodir ili samo do informacije o tim narodima. To Tacitovo vrelo je moralo na neki način povezati Ose sa dominantnim etničkom i jezičnim kompleksom u panonskom bazenu, da bi se njihov jezik determinirao kao panonski, odnosno on je njih zbog njihove jezičke identičnosti ili bliskosti povezao sa najbližim dijelom ilirskog kompleksa, onim u panonskom bazenu pa je uslijed toga i njihov jezik nominirao kao «panonski». Sličan slučaj imamo u istom poglavlju, kada Tacit kaže da su Marsigni i Buri po jeziku i kulturi (običajima) srodni Svebima, što bi možda moglo sugerirati da su i Svebi neki zasebni etnički kompleks. A preko drugih vrela zna se da su i sami Svebi samo dio velikog i širokog germanskog etničkog kompleksa koji se za vrijeme života Tacita pruža od Skandinavije do srednjeg Dunava, pa sporadično i dalje prema istoku i jugu.⁴⁰ Uostalom Tacit u «Germaniji» ni na jednom mjestu ne spominje niti termin «Ilir», niti ijednu njegovu izvedenicu, tako da se ne može izvršiti ni direktna usporedba niti utvrditi odnos između sadržaja onoga što je u «Germaniji» shvaćao pod pojmovima «ilirski» i «panonski».⁴¹

³⁹ Kako izgleda ovo po Tacitu planinsko područje (ili Sudeti ili karpatsko-slovačko gorje) je predstavljalo etničko europsko čvorište. Potpuno je nejasan položaj Osa, koji su živjeli udaljeni od svoje ilirsko-panonske etničke matice, i postavlja se u vezi njih pitanje da li je njihov boravak u tom prostoru neki preživjeli zaostatak ranijeg velikog etničkog i jezičnog kompleksa ili je riječ o nekoj vrsti naknadne seobe.

⁴⁰ Slično imamo i u slučaju Dačana i Geta za koje Strabon kaže da imaju isti jezik, a da uopće ne govori o Tračanima (*Strab. Geo.* VII, 3, 13), a i oni su isto bili samo sastavni dio širokog tračkog etničkog kompleksa.

⁴¹ Moguće je i pretpostaviti da je kod panonskih sjeverno-ilirskih zajednica postojala izvjesna distinkcija na razini narječja ili dijalekta, pa možda i drugog jezika (naravno veoma bliskog i srodnog i sa zajedničkim podrijetlom) u odnosu na govore ilirskih zajednica zapadnog i dijela središnjeg Balkana, analogno možda odnosu našeg jezika prema slovenačkom, makedonskom i bugarskom.

Nešto prije u odnosu na svoj odjeljak 43, Tacit u svojoj Germaniji isto govori o Osima, koji po njemu govore jednim jezikom (znači "panonskim") i imaju iste ustanove i običaje kao i Eravisci, koji žive južno od Dunava (*Plin. NH* III, 148)- *Sed utrum Aravisci in Pannoniam ab Osis, Germanorum natione, an Osi ab Araviscis in Germaniam commigraverint, cum eodem adhuc sermone institutis moribus utantur. incertum est.* Znači i Tacit ističe da nije jasno kako je došlo do odvajanja spomenutih naroda, odnosno da li su Osi prešli Dunav prema sjeveru, ili su se Eravisci (Araviski) odvojili od Osa i prešli na južnu stranu. Zanimljivo je da Tacit kaže da su Osi *Germanorum natione*, znači narod (u političkom smislu) Germanije, ali da to ne znači i da pripadaju germanskom etničkom svijetu, jer njihovi etnički srodnici Eravisci (Araviski) žive u Panoniji, pa su panonski narod, a ne germanski. Znači Tacit je determinirao i Ose i Eraviske ne prema njihovoj osnovnoj etničkoj bazi, koja im je ista, nego prema zemljopisnoj poziciji (koja im je različita), odnosno Osi

Zanimljivo je da ovo područje povezuje još jedna pojedinost, koja se pojavljuje u mitološkoj etnogenezi naroda zapadnog i središnjeg Balkana i panonskog bazena, na koju nailazimo u Apijanovoj Iliriki.⁴² U spomenutom podatku, najviše se srećemo sa eponimima naroda za koje smo utvrdili ilirsku pripadnost, kao što su Autarijati, Daorsi, Taulanti itd., ali i sa Tribalima, Skordiscima čija je etnička osnova keltskog podrijetla, i sa Panonima. Potrebno je istaći da su po Apijanu posljednja tri naroda, odnosno njihovi eponima u direktnoj vezi po muškoj liniji sa eponimom Autarijata, koji je njihov predak. Autarijati, narod ilirske pripadnosti, su bili nosilac jedne od najvažnijih i najvećih političkih i kulturnih pojava na zapadnom i središnjem Balkanu u starijem željeznom dobu i njihovo dovodenje u vezu sa Tribalima i Skordiscima se može povijesno objasniti. Tribali su početkom V. st. p. n. e., poraženi i djelomično pokoreni od strane Autarijata, dok su Skordisci potomci onih Kelta koji su srušili nešto prije 310. god. p. n. e., autarijatsku narodnosnu zajednicu i njen politički entitet i niza postautarijatskih ilirskih i drugih zajednica. Ali koji su onda razlozi da se Panoni dovode u vezu sa Autarijatima, što je posebno indikativno kada se ima u vidu da je Panonije, mitski sin Autarija i otac Skordiska i Tribala, jer bi po ovome Panoni po mitološkoj svijesti na neki način bili bliži ilirskim Autarijatima nego Skordiski i Tribali. Nesumnjivo je da mitološka svijest u sebi sadržava bar neko zrnce stvarnog stanja, koje se uslijed stalnog prenošenja sa generacije na generaciju prilično izobličilo, što bi onda sugeriralo da je neka veza između ilirskih Autarijata i Panona možda postojala.⁴³ Ako je ta veza postojala, kakvog je onda mogla biti karaktera, da li su možda Autarijati proširili svoju političku, narodnosnu i kulturnu ekspanziju i na neke prostore Panonije. Iako se na prostorima rasprostiranja bosutske, i daljske kulturne grupe, sredinom I. tisućljeća p. n. e. javljaju novi elementi u materijalnoj

pripadaju Germaniji jer žive sjeverno od Dunava, a Eravisci Panoniji, jer pripadaju toj definiranoj rimskoj provinciji. A pošto u odjeljku 43, Tacit odvađa Ose od Gala i Germana, znači da i Eravisci južno od Dunava pripadaju nekoj drugoj etničkoj kategoriji. A pošto je jezik Osa podudaran ili vrlo sličan sa onim koji se dobrim dijelom govori u Panoniji, on je samim tim i "panonski jezik", a da je kojim slučajem u vrijeme pisanja Germanije još uvijek postojala jedinstvena provincija Ilirik, možda bi taj jezik Tacit nazvao "*ilirskim*", jer bi se pretežito govorio u Iliriku koji se protezao sve do srednjeg Dunava.

⁴² App. III. 2

⁴³ Indikativno je u razmatranju ovog pitanja i to da su Autarijati bili ilirska kulturna, narodnosna i politička zajednica čija je egzistencija pripadala ranijim razdobljima ilirske povijesti, a njena destrukcija predstavlja na neki način i točku na kojoj se završava razvitak starijeg željeznog doba na ilirskom prostoru. Samim tim, ako je veza sa Panonima postojala, ona je morala nastati i egzistirati u starijim periodima, sigurno prije autarijatskog ulaska u interakciju sa Tribalima i Keltima.

kulturi, u znatnoj mjeri prožeti odlikama glasinačke kulture starijeg željeznog doba, smatramo da to nije rezultat prodora autarijatske ekspanzije na ova područja. Ovi novi «glasinački» kulturni elementi su vjerojatno dospjeli na sjever razmjenom dobara ili prenošenjem određenih kulturnih utjecaja sa autarijatskog Balkana.⁴⁴ Možda se ovo zrnce stvarne bliskosti ilirskih Autarijata i Panona krije možda prije u nekoj etničkoj bliskosti, nego političkim odnosima kao što bi to bio slučaj sa Skordiscima i Tribalima, koji su opet i sami sa svoje strane na neki način, ali ne etnički, povezani sa panonskim prostorom.⁴⁵

I antički pisci, koji pišu u razdoblju prije uspostave rimskog Ilirika, bez obzira dokle protežu Ilire na sjever jadranskom linijom (Pseudo-Skilak, Eratosten, Pseudo-Skimno) ipak ilirskom pridaju i područje sjeverno od Neretve. Herodot opet ilirsko ime proteže prilično duboko u kontinentalnu unutrašnjost.⁴⁶ Kao što vidimo, čitavo jedno područje od Jadrana pa do Dunava, uključujući zapadni i središnji Balkan te panonski bazen su u željeznom dobu činili jednu cjelinu sa čitavim spletom naroda, koji su mogli imati i različitu etničku pripadnost, ali čije su sudbine bile međusobno isprepletene iz najrazličitijih razloga i uzroka. Tu cjelinu «prepletenosti» i prepoznatljive (za grčki i italjski svijet) u nekim samo njima specifičnim aspektima međusobne sličnosti većine autohtonog stanovništva (u odnosu na druge okolne etnokulturne komplekse) zapadnog i središnjeg Balkana i panonskog bazena su prepoznali i Rimljani pa su od cijelog tog područja uspostavom svoje vladavine kreirali jednu provinciju koju su nazvali Ilirik, a nakon slamanja ustanka od te jedinstvene provincije kreirali dvije nove; Gornji i Donji Ilirik. To oficijelno nominiranje čitavog toga prostora ilirskim terminom dalo je i zajedničko ime čitavom tom srodnom i međusobno sličnom (u nekim osnovnim aspektima kojima se definira etnički kompleks)⁴⁷ svijetu od Jadrana do Dunava. Taj «svijet» bi, ako isključimo iz njega keltske, skitsko-sarmatske i druge elemente, nego zadržimo samo one nedvosmisleno ilirske i panonske mogli nazvati šire shvaćenim ilirskim etničkim kompleksom, a sukladno tome bi Panone mogli izraziti i terminom «sjeverna ilirska komponenta». I to što Rimska država oficijelno jednoj provinciji koja se prostire od Jadrana do srednjeg Dunava daje ilirski naziv isto sugerira izvjesno prepoznavanje jedne etničke mase kao osnovnog i najbrojnijeg etno-

⁴⁴ Vasić, 1987 B, 557-558; Isto, 1987, 532; Isto, 1987 A, 533; Benac, 1987, 795-796; Mesihović, Autarijati, 2007, 149 - 151

⁴⁵ Mesihović, Autarijati, 2007, 83, fus. 241

⁴⁶ Herod. IV, 49; Ps. Scyl. 22-27; Eratos. fr. III B, 112; Pseudo-Skimnos; Za pitanje pružanja ilirskog prostora v. i Cabanes, 2002, 7-10

⁴⁷ Mesihović, Autarijati, 2007, 83 - 90

elementa dotične provincije. Tako bi Panoni ustvari predstavljali samo jednu od subkategorija ilirskog kompleksa, jednu njegovu komponentu koja je bila prilično modificirana i preslojena (posebno u kulturnom pogledu) od strane nosilaca «žarnih polja» i koja je bila prepoznata od strane antičkog svijeta, odnosno grčko-rimskih pisaca.⁴⁸ Druge dvije komponente bi bile «istočna», koja je nedvosmisleno ilirska i «zapadna» koja je zahvaćala središnje bosansko-dalmatinski kompleks.⁴⁹

⁴⁸ Na načelnom jedinstvu ilirskog etničkog kompleksa stoji i Buzov, 2005;

⁴⁹ Općenito o ilirskom pitanju i detaljnije o specifikacijama unutar šire shvaćenog ilirskog etničkog kompleksa v. Mesihović, Autarijati, 2007, 82 - 90; 99 - 101

Posebno pitanje u problemu razmatranja šire shvaćenog ilirskog etničkog kompleksa i njegovog opsega i sadržaja je ilirsko predrimsko prisustvo na italijanskoj obali Jadrana. Već su antički pisci (Plinije Stariji, Festus) primjećivali da pojedine zajednice, plemena, pa i čitavi narodi na u Italiji imaju ilirsko podrijetlo (o Ilirima u Italiji v. Stipčević, 1974, 32-35; Isto, 1989, 24-26; Bojanovski, 1988, 23-25. Sama prisutnost Ilira na zapadnoj obali Jadrana je nesumnjiva (vrlo zanimljivu analogiju po ovom pitanju pruža i slučaj dardanskog plemena *Galabri*), ali u kojem opsegu i načinu i kvaliteti prisutnosti je još uvijek diskutabilno. Da li Peligni (*Paeligni*), Dauni, Japigi, Mesapi, Salentini, Dardi i druge zajednice u Italiji u nekoj mjeri predstavljaju dio ilirskog etničkog stabla ili ne, i ako su oni bili sastavnice ilirskog kompleksa, kojoj su njegovoj komponenti/ama pripadali ili su pod utjecajem italskog okruženja oblikovali zasebnu, prekojadransku komponentu ostaje još uvijek otvoreno pitanje. Pored prekojadranskih Ilira, posebno mjesto sudeći po kontekstu njihovog spominjanja u povijesnim vrelima i arheološkoj građi u ilirskom etničkom kompleksu zauzimala je narodnosna zajednica Japoda čija je ilirska etnička osnova neprijeporna, ali koja je uslijed niza okolnosti formirala neku vrstu ilirskog *corpus separatum*, posebno u odnosu na susjedne zapadnu i sjevernu (panonsku) ilirske komponente. I dolenjska kulturna grupa koja postoji u starijem željeznom dobu je vjerojatno formirana i određenim ilirskim etničkim momentom, ilirskim eskuzom iz zone rasprostiranja glasinačke kulture na što bi ukazivale izvjesne sličnosti u materijalnoj i duhovnoj kulturi (npr. u načinu sahranjivanja). I ova dolenjska kulturna grupa je nešto prije sjeverne varijante glasinačke kulture nestala, najvjerojatnije uslijed keltske najeze. O dolenjskoj kulturnoj grupi v. Vasić, 1997, 262-266; Gabrovec, 1987, 29-119. Inače prostori današnje Slovenije su značajnim dijelom ulazili u sastav ilirskih provincija, a prostori Dolenjske, zajedno sa Belom Krajinom i Žumberkom predstavljaju i neku vrstu krajnjeg sjevernog ogranka dinarskog pojasa. Inače nije bez značaja obratiti pažnju i na činjenicu da su ove oblasti današnje Slovenije za koje se najviše pretpostavlja da su bile naseljene zajednicama koje pripadaju ilirskom etničkom kompleksu, bile uključene u sastav provincije Ilirik, odnosno nakon njene disolucije provincije Donji Ilirik (Panonije), a ne Italije ili Norika. Ako bi ovi prostori bili u svojoj etničkoj osnovi ilirski, onda bi se moglo potvrditi i ilirstvo npr. naroda Latobici. Kultura tumula egzistirala je početkom starijeg željeznog doba i u zapadnoj i istočnoj Makedoniji, koju krajem VIII st. p. n. e. i početkom VII st. p. n. e., smjenjuje i preslojava talas južnjaka. To bi ukazivalo na određenu ekspanziju etničkog elementa koji je asimilirao zatečene ilirske zajednice i koji je u povijesnim vrelima poznat kao *peonski*. Inače o granici ilirskog svijeta prema jugu, Makedoniji i Trakiji v. analizu Cabanes, 2002, 11-28. Poseban aspekt u izučavanju i raspravljanju o ilirskom kompleksu predstavlja

Tu jedinstvenost ilirskog kompleksa na neki način potvrđuje i Strabonov podatak VII, 5, 1, koji unosi u razmatranje ovog pitanja jednu sasvim novu dimenziju, jer on pokazuje postojanje jedinstvenog ilirskog etničkog kompleksa koji dominira prostorom od Dunava do Jadrana, tek sporadično isprekidanim keltskim i manje vjerojatno skitskim i sarmatskim elementom. Ne samo kod Strabona i Svetonija nego i kod drugih antičkih pisaca, i to posebno kod onih koji su stvarali u ranijim rimskim razdobljima, se narodnosni i zemljopisna određenja ilirski i panonski često miješaju ili međusobno dopunjuju i prožimaju što ukazuje da su ovi termini u antičkom svijetu imali relativno nedefiniranu, ali ipak prisutnu i to ne slabu međusobnu sadržajnu povezanost. Dok Velej Paterkul pravi izvjesnu sadržinsku razliku prilikom korištenja pojmova Panonija i Dalmacija (kod Veleja u obliku *Delmatia*), kada upotrebljava termine Iliri i Ilirik dolazi često do djelomičnog ili potpunog sadržinskog miješanja i prožimanja sa pojmovima Dalmacija (usporediti II, XXXIX, 3; II, LXXVII, 2; pa i II, CIX, 5 i II, CX, 2; zatim II, CXII, 2 i II, CXXV, 5) i Panonija (usporediti II, CIX, 5, II, CXII, 2 i II, CX, 2; te II, CXXV, 1 gdje Velej navodi da se pobunjene –*panonske*–legije iz 14 god. n. e., nalaze u Iliriku iako tada više nije postojala jedinstvena provincija Ilirik, ali jeste provincija Donji Ilirik, tj. Panonija).⁵⁰ Konačni dokaz da je službeni naziv, konkretno za Dalmaciju a tako posredno i za Panoniju, u sebi nosio i odrednicu Ilirik u Velejevo vrijeme (za namjesnika Dolabele sigurno) daje sam Velejev podatak (II, CXXV, 5) u kome govoreći o Dolabeli kaže⇒»*Cuius curam ac fidem Dolabella quoque, vir simplicitatis generosissimae, in maritima parte Illyrici per omnia imitatus est*«. Velejev «primorski dio Ilirika» se nesumnjivo odnosi na već formiranu, priznatu i funkcionalnu provinciju Dalmaciju (jer i po Veleju njim upravlja Dolabela, za koga znamo da je bio zvanični namjesnik), jer je on ovu ilirsku provinciju nastalu disolucijom nekada jedinstvene provincije prepoznao pod ovim izrazom. A ako postoji «primorski dio Ilirika», onda postoji i onaj dio koji nije «primorski», a koji je isto kao i onaj «primorski» morao biti provincija. Iz svega izloženog jasno se vidi sva na prvi pogled konfuznost Velejevog

pitanje eventualne ilirske pripadnosti Liburna, Histra i Veneta odnosno ako su i oni bili njen sastavni dio, stupnja njihovog ilirstva ili načina i vremena njihove ilirizacije ako je do nje naravno uopće došlo. Po Wilkesu (2001, 94) se „...u vrijeme rimskih osvajanja ilirski narodi nisu mogli naći sjeverno od rijeke Drave“, što bi značilo da je Drava predstavljala sjevernu granicu ilirskog etničkog svijeta. Međutim na drugom mjestu Wilkes (2001, 196-201) je Ilire izgleda shvatao u priličnom velikom opsegu, uključujući Venete, Histre, Karne i Liburne. Inače o rasprostriranju Ilira kod Wilkesa, 2001, 104-116. Po Bojanovskom (1988, 32), Karni nisu Iliri.

⁵⁰ Spomenuta činjenica jasno podvlači da je u Velejevo vrijeme službeni naziv za nove dvije provincije još uvijek u svome imenu sadržavao i «ilirsku» odrednicu.

terminološkog određivanja ilirskih zemalja, ali nakon detaljne analize ipak vrlo jednostavnog terminološkog odnosa Veleja prema ilirskim zemljama i provincijama. I u *Res Gestae Divi Augusti*, «August» navodi, neposredno nakon što govori kako su *gentes Pannoniorum* pokoreni, da je proširio granice Ilirika sve do obala Dunava.⁵¹ I u spisu *Dimensuratio provinciarum* (nastalom možda oko 4. god. p. n. e.) Ilirik se prostire sve do Dunava.⁵² I Plinije Stariji decidirano kaže da je ustanak 6-9. god. n. e., izbila u Iliriku, odnosno on je čak definira kao «ilirsku pobunu», što bi podrazumijevalo i dalmatinske i panonske zemlja.⁵³ Slično se terminološki prema ustanku odnosi i Makrobije u «Saturnelijama» spominjući Ilirik.⁵⁴ I u Tacitovim Analima se, kada spominje na jednoj strani Dalmaciju i Panoniju i na drugoj strani Ilirik, primjećuje ova njihova nedefiniranost, pa je primjetno da su za njega i termini Dalmacija (kod Tacita u obliku *Delmatia*) i Ilirik (Anali, II, 52) te Ilirik i Panonija (usporediti Anali, I, 46 i 47 u kojima se vidi da se pobunjene panonske legije nalaze u Iliriku); III, 9; i XVI, 13) u neku ruku praktično sinonimi. Odnosno i za Tacita su preciznije rečeno i «dalmatinsko» i «panonsko» sastavni dio, tj. podskupovi, onog šireg što se podrazumijeva pod pojmom «ilirsko». Tacit inače termin Ilirik upotrebljava i kada govori o periodu neposredno nakon završetka rata.⁵⁵ A ta

⁵¹ *Res Gestae*, V, 30

⁵² Bojanovski, 1988, 46

⁵³ *Plin. NH* VII, 149

⁵⁴ *Macro. Satur.* I, XI, 32

⁵⁵ *Tac. Ann.* I, 5; Opisujući isti događaj kao i Tacit (upućivanje Tiberija u ilirske zemlje 14 god. n. e.), izraz *Illyricum*, a ne *Delmatia* ili *Pannonia*, upotrebljavaju i *Vell.* II, CXXIII, 1; *Svet. Aug.* 27. Jedino Kasije Dion (LVI; 31, 1), umjesto termina Ilirik upotrebljava izraz *Δελματία* za opis konkretnog slučaja, koji je on sigurno tako „preveo”, jer je teško zaključiti da ako tri prvospomenuta pisca spominju Ilirik, koji su oni vjerojatno dobili koristeći neke zvanične dokumente da je Dion našao nešto u čemu bi se spominjala Dalmacija. On je jednostavno u skladu sa svojom općoj tendencijom da „ilirski” (u smislu provincije i šire etničke pripadnosti) zamjenjuje sa „dalmatinski” ili „panonski” (u manjoj mjeri), terminima koji su uvriježeni u njegovo vrijeme. Kasije Dion je u svoje vrijeme mogao da upotrebljava potpuno slobodno izraz „dalmatinski”, jer se već na početku III st. n. e., ovaj termin udomačio i kao opća oznaka za širu sadržinu, a ne samo za jednu narodnosnu i političku jedinicu unutar Provincije, koja je izgleda u tome periodu kao takva bila i nestala.

Sve izneseno bi čak sugeriralo izvođenje još jedan mogući zaključak⇒ako je vrelo koje su koristili spomenuti pisci govorilo da se Tiberije uputio u «*Illyricum*», a ne u *Delmatia* ili *Pannonia*, onda je oficijelni provincijalni naziv zemlje u koju se Tiberije uputio 14. god. n. e., nosio „ilirsko” ime, bez obzira da li je do tada ili ne došlo do disolucije jedinstvene provincije, a ako je do Tiberijevog odlaska 14. god. n. e., već došlo

kronična nedefiniranost u međusobnom sadržinskom odnosu pojmova Dalmacija i Panonija na jednoj strani i Ilirik i ilirski na drugoj strani, posebno izražena u I. st. n. e., morala je biti sa nečim uzrokovana, a najbolje je za to izvjesno i to izraženo i prepoznatljivo zajedničko određenje. Nešto bar prividno drugačiji, ali bitno isti, pristup se nalazi kod Plinija Starijeg, koji determinira jasno Panoniju, odvajajući je od Ilirika pod kojim on podrazumijeva izgleda samo provinciju Gornji Ilirik, tj. ono što on naziva Liburnijom i Dalmacijom. Međutim kada spominje veliku pobunu koja je obuhvatila i dalmatinske i panonske oblasti, ali ne i liburnske on je naziva «*rebellio Illyrici*». Tako bi se moglo zaključiti da je Plinije Stariji, već prihvatio kao oficijelno panonsko provincijsko ime, dok se ilirska odrednica izgleda još uvijek upotrebljavala za Dalmaciju, što i sam Plinije Stariji svjedoči kada kaže «*appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum*».⁵⁶ Naravno Plinijevo spominjanje Ilirika, pa i onda i Dalmacije i Panonije i definiranje njihovih sadržina u nizu svojih podataka, prije svega i to primarno zavisi od vrela (kojih je bilo više, nastalih u različitim vremenima i u različitim okolnostima za različite potrebe, te uopće različitih vrsta izvorne građe koje on koristi--ne samo literarno autorske nego i službene i dokumentacijske) koje on upotrebljava kada govori o Iliriku. Zato se i dobila i ta iznimna šarolikost u njegovom odnosu prema spomenutim terminima i onim što se pod njima sadržava, pa je vrlo teško shvatiti što je osobno Plinije Stariji stvarno podrazumijevao i mislio kada bi u svakidašnjem svom životu upotrebljavao izraz Ilirik, ili Dalmacija ili Panonija. I Plinije Mlađi u svome pismu Nepotu govoreći o vrlini Arije, žene Cecine Peta koji je učestvovao u Skribonijanovoj pobuni 42. god. n. e., za ovog namjesnika Dalmacije kaže da se na oružje podigao u Iliriku (*Scribonianus arma in Illyrico contra Claudium*

do disolucije to sa svoje strane opet dokazuje da je u prvo vrijeme oficijelno ime Dalmacije i Panonije bilo Gornji i Donji Ilirik.

⁵⁶ *Plin. NH* III, 139; 141; 147; 150-152; Isto, VII, 149; Izgleda da ipak kod Plinija Starijeg u kompletnom tekstu vlada prilična šarolikost u tome što treba podrazumijevati pod «ilirskim» koji on inače često koristi, pa se tako spominju Iliri u pravom smislu riječi, Ilirik u smislu provincije Dalmacije, Ilirik u onom smislu kakav postoji oko prijelaza iz stare u novu eru, pa onda imajući u vidu ilirski etnički prostor (bolje reći ilirske zemlje) prilikom čega navodi i širinu i dužinu izražene u rimskim miljama (III, 150), pa čak kada se govori o samo nekim liburnskim oblastima. A radi želje da golemo more informacija sa kojima je raspolagao sažme u što je moguće koherentniju, ali i manju masu, došlo je do toga da se nađe ilirsko ime kao pojmovno određenje za različite sadržine, ali bez bilo kakvih Plinijevih objašnjenja zašto je to tako i koji su to razlozi, te ih treba promatrati samo kao šture, spomenute u «nabacanoj formi» i međusobno nepovezane činjenice.

O tome v. i Čače, 1995, 20 i fus. 67

moverat).⁵⁷ I u Otonovom životopisu od Svetonija u podatku u kome se isto govori o događajima vezanim za 42. god. n. e. Skribonijana i Dalmaciju spominje se Ilirik (*Ausus etiam est in Illyrico milites quosdam, quod motu Camilli ex paenitentia praepositos suos quasi defectionis adversus Claudium auctores occiderant, capite punire et quidem ante principia se coram, quamvis ob id ipsum promotos in p228ampliozem gradum a Claudio sciret...*).⁵⁸ Osim toga i Apijan osvajanje i panonskih zemalja uvrštava u svoju Ilirsku knjigu, i izričito navodi na samome početku svoga djela da Grci Ilirima nazivaju one narode koji se pružaju do Dunava,⁵⁹ što praktično znači da ilirski etnički kompleks obuhvaća i prostore rasprostiranja od nas definirane *tri ilirske komponente*.⁶⁰ Neimenovani grčki

⁵⁷ *Plin. Min. Epist. III, C. Plinius Nepoti suo S. 7*

⁵⁸ *Svet. Otho. 1*

⁵⁹ *App. Ill. 1* "Grci nazivaju Ilirima one narode koji su živjeli s onu stranu Makedonije i Trakije, od Haonije i Tesprotije do rijeke Dunava".

⁶⁰ Apijan veličinu prostora koje naseljavaju Iliri daje na dva načina, prvo direktno se pozivajući na neimenovane grčke pisce i to širinu na 5 dana putovanja, a dužinu na 30 dana, a po rimskim mjerenjima na 6000 stadija dužine i 1200 širine, što se načelno podudara sa procjenama grčkih pisaca, odnosno o okvirnom odnosu dužine i širine od 5 ili 6 : 1. Ako je 1 stadij iznosio naših oko 177, 6 m, onda bi dužina zemalja koje naseljavaju Iliri iznosila oko 1065/6 km, a širina oko 213 km. Naravno postavlja se pitanje što se to podrazumijevalo pod dužinom ili širinom u konkretnom slučaju, pošto je to iz Apijanovog podatka prilično nejasno na osnovi čega su Rimljani izmjerili ilirske zemlje, odnosno s kojih početnih točaka su bazirali svoje mjerenje i na osnovi čega i kuda su pružali svoje dužinske i širinske linije. Ipak bez obzira kako se uzimala spomenuta širina (ako je uostalom ovo rimsko mjerenje bilo točno izvršeno, kada i u kojim uvjetima obavljeno i sa kojih koordinatnih točaka bilo pokrenuto ili da li je uopće to od Apijana točno preneseno), bilo kao pravoj liniji izračunata ili na drugi način, ona ako se uzme kao njen jedan kraj određena točka na obali Jadrana ili na bilo kojem drugom graničnom prostoru prema zemljama, rijekama i planinama sa kojima Apijana omeđuje Iliriju, ona uvijek zahvata prostore naroda koji bi bili obuhvaćeni panpanonskom teorijom kao što su Delmati, Dezitijati, Pirusti itd.

Po Wilkesu (2001, 103), dužina je 750, a širina 150 rimskih milja, što bi ako bi jedna rimska milja iznosila 1497 m, iznosilo po dužini 1122/3 km, a po širini 224/5 km. O različitim načinima izračunavanja rimske milje (prijedlozi 1472 m, 1478 m, 1480 m, 1497 m, 1500 m) v. Bojanovski, 1974, 133, fus. 1. Po Pliniju Starijem opet «širina Ilirika na najširem mjestu iznosi 325 milja, a dužina od rijeke Raše do rijeke Driniuma 530 milja. Udaljenost je od Drima do Akrokeraunijskog rta, prema Agripi, 175 milja, a čitav zaliv, koji omeđuju Italija i Ilirik ima 1700 milja. » Iz ovoga Plinijevog podatka se vidi da on na ovom mjestu kada govori o Iliriku, pod tim pojmom ne vidi neku upravnu i teritorijalnu jedinicu, nego ilirske zemlje, jer je oblast južno od Lissusa uglavnom pripadala provinciji Makedoniji, a ne Dalmaciji. A i razlike u odnosu između širine i dužine su mnogo manje nego kod Apijanovih podataka, jer od Raše do Akrokeraunijskog rta (do kojeg se po smislu izlaganja ovog Plinijevog podatka pruža Ilirik) udaljenost iznosi 705 milja, znači između 1037-1058 km, dok je širina Ilirika 325 milja, znači između 478-488 km, što je znatno više od «Apijanove» širine.

pisci, na koje se poziva Apijan, a koji su svoja djela možda napisali i prije rimskog zaposjedanja ilirskih zemalja i uspostave provincije Ilirik, pomisao na koju nas navodi sam smisao Apijanovog podatka,⁶¹ sigurno su dobro znali što se podrazumijeva pod pojmom

• *napomena*

Originalni tekst *Plin. NH* III, 150 glasi:

«*Illyrici latitudo qua maxima est CCCXXV p. colligit, longitudo a flumine Arsia ad flumen Drinium DXXX. a Drinio ad promunturium Acroceraunium CLXXV Agrippa prodidit, universum autem sinum Italiae et Illyrici ambitu* [XVII]. *in eo duo maria quo distinximus fine, Ionium in prima parte, iinterius Hadriaticum, quod Superum vocant*». Spomenuta rijeka *Drinium/Drinio* je Drim, a ne Drina, jer je njeno spominjanje povezano sa lokalitetom «Akroeraunijski rt», od kojeg je udaljena 175 milja, što može odražavati udaljenost do Drima, a ne do Drine jer bi u tom slučaju udaljenost bila znatno veća, dok bi udaljenost od Raše do spomenute rijeke morala biti manja, a ne 530 milja. Uostalom udaljenost od Raše do naše rijeke predstavlja 3/4 ukupne dužine po Pliniju Starijem predstavljene dužine Ilirika, a ona od naše rijeke do Akroeraunijskog rta iznosi 1/4 dužine, što u slučaju da je riječ o Drini ne bi baš moglo biti. Akroeraunijski rt se nalazi prilično na jugu današnje Albanije, na području koje je za vrijeme ustanka, administrativno pripadalo provinciji Makedoniji, a ne Iliriku (*Plin. NH* III, 97; 145; 150; IV, 1; 2; 4; 52).

Ipak sudeći po nekim indicijama, izgleda da često oni antički pisci koji nisu imali direktni uvid u zapadni Balkan, i to posebno njegovu unutrašnjost, miješaju (poradi sličnosti njihovih imena i relativne zemljopisne blizine ali ujedno i značaja kao hidronima koji su imala ova dva toka) Drinu (*Drinius*) i Drim (*Drilon*), što je možda bilo i razlogom činjenice da se na Pojtingerovoj karti (VI, 3) *Drinum fl.* ulijeva i u Savu (ili Sava i Drava u nju) i u Jadransko more.

• *napomena*

U konkretnom podatku Pliniju Starijem je kao vrelo služila velika karta svijeta (*Orbis descriptio*) koju je dao izraditi Marka Vipsanije Agripe (i koja je bila izložena u trijemu zvanom *porticus Vipsaniae*), što je dovoljan dokaz da zavisno od vrela koje koristi za konkretni podatak, Plinije Stariji ima drugačije viđenje onoga što se podrazumijeva pod Ilirikom, tj. izgleda da on prosto mehanički (modernim rječnikom rečeno načelnom primjenom sustava copy-paste) u svoje djelo unosi pojedine podatke koje donose različiti autori. Na primjerima gdje se spominje Ilirik to je posebno evidentno i vidljivo. Agripa je znači, kada je mislio pod terminom Ilirik, imao u vidu više etničko njegovo određenje i to bar u onom dijelu koji su Rimljani do njegove smrti već bili zaposjeli. Znači Agripin, odnosno Plinijev Ilirik u konkretnom podatku, nije bio shvaćen kao provincija niti neka administrativna jedinica nego više kao zemljopisno-etničko određenje, činjenica koja posebno dobiva na potvrdi ako se ima u vidu da je većina panonskih oblasti ušla u provincijalnu strukturu nakon Agripine smrti. (o Agripinoj karti v. Imamović, 1980, 49 – 50; Domić Kunić, 2004, 130; 150; 154)

⁶¹ Apijan prvo navodi procjenu Grka izraženu u danima, što je prilično relativna forma određivanja udaljenosti koja se ne zasniva na zvaničnim izračunavanjima nego na subjektivnim procjenama i doživljavanjima, što bi sugeriralo da je ona nastala prije rimske procjene koja se izražava u jasnim mjerama za udaljenost. Osim toga i sam Apijan kaže da su Rimljani izmjerili ilirske zemlje, što znači da je riječ o

«Iliri», Odnosno oni su prepoznavali pod tim terminom jedan (srodan, blizak ili sa zajedničkim podrijetlom) etnički i jezični kompleks. Ti pisci su znači sasvim razumljivo taj kompleks vukli sve do obala Dunava. Nešto dalje u svome tekstu Ilirskih ratova, Apijan daje možda i najbolju definiciju ilirskog etničkog kompleksa i onoga što su Grci i Rimljani podrazumijevalo pod sadržinom «ilirski».⁶² Apijan u konkretnom odjeljku kaže da Rimljani i Panone i Rete i Norike kao i europske Mize (Mezi) i ostale narode koji naseljavaju desnu obalu Dunava razlikuju jedne od drugih isto onako kako razlikuju Grke od Grka, tj. jedne grčke narode od drugih, i da ih općenito sve u Iliriju uključuju, odnosno za Ilire drže. Istu konstataciju Apijan ponavlja i na kraju svoje Ilirske knjige u kojoj on opet kaže da su Reti i Norici i Mezi sve do Crnog mora za Rimljane dio Ilirije.⁶³ Na drugom mjestu u tekstu Apijan se zadržava na pitanju Panona, i jasno kaže da Rimljani «veliki narod (Apijan upotrebljava termin *ethnos*) Panona» među Ilire broje.⁶⁴ Pa ako su Rimljani koji su do 9. god. n. e., konačno pacificirali zapadno-balkanske i panonske zemlje, Panone smatrali podskupom Ilira, ne vidimo razloga da se i to ne smatra i u moderno doba.⁶⁵ Apijan i u početku svoje

službenom mjerenju izvršenom nakon osvajanja, a ti pisci na grčkom jeziku ne bi onda nakon toga izvršenog mjerenja davali te relativne forme određivanja udaljenosti.

⁶² *App. Ill. 6*

⁶³ *App. Ill. 29*; i u narednom odjeljku (*Ill. 30*) Apijan kaže da Rimljani smatraju Meze za Ilire.

Ipak u podatku *Ill. 5*, i sam Apijan pravi određenu distinkciju jer kao da odvajaju one ilirske narode koje su za takve držali Grci, a koji se uglavnom poklapaju sa onim narodima sa kojima Grci u klasično i helenističko razdoblje dolaze u kontakt od onoga što Rimljani podrazumijevaju pod Ilirima a što on navodi u sljedećem podatku *Ill. 6*. Kao što se vidi Rimljani imaju znatno šire shvaćanje o onome što je to Ilirija, odnosno što su to Iliri od Grka u predrimskom razdoblju, što je i sasvim razumljivo. Grci predrimskog doba su imali odnose samo sa dijelom ilirskog svijeta, dok im je svijet unutrašnjosti zapadnog, sjevera i sjeverozapada Balkana i Panona više-manje slabo poznat, ali za razliku od njih Rimljani su bili u mogućnosti da imaju puni uvid u etnogenetske i narodnosne odnose na cjelokupnom području južno od Dunava.

⁶⁴ *App. Ill. 14*

Sve nedoumice da li se Apijanovo konkretno spominjanje odnose na Panone ili Peonce otklonjene su kada se ima u vidu da se u istom podatku oni dovode u direktnu vezu sa rijekom Dunavom, iako u istom poglavlju sam Apijan miješa Peonce i Panone i smatra ih istom zajednicom čija je imenska razlika nastala, po Apijanovom tekstu, uslijed različitog nazivanja od Grka i Rimljana. Radi toga što ih smatra istom zajednicom Apijan Panone proteže od Japoda do Dardana, i smatra ih jednim velikim narodom. O tumačenju panonskog imena i distinkciji Panoni=Peonci v. mišljenje Kasija Diona (*XLIX, 36, 4-6*)

⁶⁵ U Apijanovo vrijeme stara provincija Ilirik već odavno nije postojala, već su se pod novim dalmatinskim i panonskim imenima etablirale provincije potekle iz te stare jedinstvene provincije, tako da se ilirsko i ono što se podrazumijevalo pod njim nije u II. st. n. e., nigdje podudaralo sa nekom upravno-administrativnom i teritorijalnom cjelinom. Osim toga i većina izvorne građe, uključujući i zvanične rimske dokumente i državne

Ilirske knjige, decidno kaže da su Iliri veliki i da se nalaze na prostranoj zemlji,⁶⁶ što ne bi bilo ni u kom slučaju da su oni bili situirani samo na prostore koje im daje mikro-ilirska teorija. Upravo je Apijanova Ilirska knjiga, i pored čitavog niza nepreciznosti, netočnosti, konfuznosti i grešaka, jedan od najvažnijih dokaza o postojanju šire shvaćenog ilirskog etničkog kompleksa. Apijan u osnovnoj svojoj misli o Ilirima ipak nije mogao napraviti baš toliku grešku i zabunu, jer bi to značilo da je u ilirskoj determinaciji griješila čitava njegova izvorna građa, a koja je bila prilično velika i raznovrsna za čitavu njegovu Ilirsku knjigu. U svojim «Rimskim građanskim ratovima», Apijan na dva mjesta kada se najavljuje Oktavijanova kampanja 35. god. p. n. e., u kojoj se ide protiv Japoda, Delmata, i mnogih drugih naroda na zapadnom Balkanu, kaže da je riječ o ratovima i pohodima protiv Ilira.⁶⁷ I Kasije Dion, odnosno Zonara definira pojam Ilirik koji je po tome bio u ranijim vremenima primjenjivan na različite oblasti, ali se kasnije prenio i u kontinentalnu unutrašnjost protežući se od Alpa do Hemusa i Rodopa i između rijeka Aenus i Ister, čak i do Crnog mora, pa na nekim točkama i preko Ister (Dunava).⁶⁸ Klaudije Ptolemej (prva polovina II.

izvještaje, za Apijanovu Ilirsku knjigu nije se odnosila samo na kratkotrajno razdoblje postojanja jedinstvene provincije Ilirik od Jadrana do Dunava, jer se kompletan njen sadržaj odnosio na period prije postojanja ove provincije u spomenutom obliku.

⁶⁶ *App. Ill.* 3

⁶⁷ *App. de bell. civ.* V, 128; 132

⁶⁸ *Cass. Dio* fr. Knjige XII, odnosno Zonara, VIII, 19

Sudeći po uspoređivanju tekstova i po onome kako se Zonara odnosi prema tekstovima Kasija Diona koji ne doživljavaju neke bitne promjene, ovaj podatak o rasprostriranju Ilirika je u velikoj mjeri odražavao ono što je stvarno napisao Kasije Dion. U Zonarino vrijeme, uostalom na prostoru na kojem se po ovom podatku pruža Ilirik, sada postoje Bugarska, Raška (Srbija), Bosna, Hum, Duklja, Hrvatska i Dalmacija i dijelovi Ugarske.

Za viđenje Ilirika i njegovog prostranstva kod Kasija Diona, Herodijana, Zosima, Seksta Aurelija Viktora, anonimnog autora „*Epitome de caesaribus*“, autore *Historia Augusta*, Eutropija i Rufija Festa v. iznimno dobru i detaljnu analizu kod, Gračanin, 2005, 287-290. Po Kasiju Dionu, a prema H. Gračaninu (2005, 288) koji se poziva na Dionove podatke (XLVI, 53,2; XLVII, 21, 4; cf. LXIII, 7, 1) ⇒ "Illyricum stretches from Noricum to the borders of Macedonia". Zonara, pozivajući se na Diona je definirao Ilirik kao ime za područje sjeverno od Makedonije i dio Trakije i kaže da on leži između Hema, Rodopa i Alpa i takođe između rijeka Aenus (Inn) i Dunava, protežući se sve do Crnog Mora. (Gračanin, 2005, 288 fus. 9 pozivajući se na *Epitome historiarum*, 8, 19, 8). Prema H. Gračaninu (2005, 288) ⇒ "he (misli se na Herodijana op.a.) regularly uses the term Illyricum to refer to Pannonia". Sličnu konstataciju H. Gračanin (2005, 289) ima i u svezi Zosima ⇒ "it seems that he (misli se na Zosima op.a.) includes in the term the provinces of Noricum, Pannonia, Dalmatia, Moesia, Dacia, Thracia and Epirus". Po H. Gračaninu (2005, 289), Sekst Aurelije Viktor ⇒ "includes in the term Illyricum the native provinces of Diocletian, Maximian, Constantius I, Galerius

st. n. e.) daje nešto specifičniji pogled na Ilirik koji odvaja od dvije Panonije (Gornje i Donje), jer za njega (u okviru pete knjige Europe) on praktično predstavlja sinonim za prostor koji on naziva Liburnija i Dalmacija, odnosno riječ je provinciji Dalmaciji, iako u početku teksta kaže⇒ «Ilirija ili Liburnija i Dalmacija» (Ἰλλυρίδος ἡ Λιβουρνυίας καὶ Δαλματίας θέσις).⁶⁹ Ptolemejev podatak je po osnovnoj sadržinskoj misli vrlo sličan Plinijevom pa se može pretpostaviti da je i «*NH*» korištena u stvaranju ovog Ptolemejevog podatka.⁷⁰

U kasnijim razdobljima «dalmatinsko»-«panonska» distinkcija počinje da se ipak uobličava, najviše zahvaljujući činjenici da se na dvije ilirske provincije, sve češće počinju upotrebljavati nazivi Dalmacija i Panonija i u oficijelnoj upotrebi, čime Panonija dobiva jasniji sadržinski okvir, ali opet samo u odnosu na južnog susjeda, ali ne i na opće ilirsko ime. Kasije Dion u svojim knjigama od XLIX do LX, koje opisuju razdoblje u kojem dolazi do najčešćeg međusobnog prožimanja spomenutih pojmova, samo na jednom mjestu se

(39.26), Severus, and Maximin Daia (40.1), that is Dalmatia (cf. 39.30: Illyrici ora), Pannonia (cf. 33.1-2), and Dacia". H.Gračanin (2005, 289) smatra da i *Historia Augusta* ⇒ "includes in the term Illyricum the provinces of Pannonia, Dalmatia, Moesia, Dacia, and Thracia". Rufije Fest Ilirik definira na osnovi upravno-administrativnog uređenja, odnosno onoga što se pod tim imenom podrazumijevalo u okviru njegovog sustava u periodu 360. god. n. e., i prema Festu Ilirik ima osamnaest provincija (Gračanović, 2005, 289).

Ilirski termin u svim njegovim izvedenicama vrlo često koristi i Amijan Marcelin (u knjigama XV-XXII i XXV-XXXI čak skoro 48 puta).

⁶⁹ *Ptol. Geo.* II, 16

Vrlo zanimljiv Ptolemejev izraz koji kao da sugerira sinonimiju, bar za njega Liburnije i Ilirije, ali ne i Dalmacije i Ilirije. Ipak iz kasnijeg teksta se jasno vidi da je za njega i Liburnija i Dalmacija ustvari Ilirija, posebno kada određuje njene granice uključujući i njeno određivanje na osnovi geografske dužine.

(u vezi navođenja Klaudija Ptolemeja potrebno je navesti da se u korištenim tekstovima i prijevodima nalazi na različito navođenje pa tako kod Mate Suića, 1976 A, dijelovi koji govore o zapadnom Balkanu pripadaju poglavlju 16 druge knjige, za razliku od izdanja http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, gdje navedeni opis pripada poglavlju 15 druge knjige, dok Luka Jelić, 1898 u svome iscrpnom radu o Ptolemejevom opisu zapadnog Balkana upotrebljava opet neko sasvim drugačije navođenje). Mi smo se odlučili da zapadnobalkansko područje navodimo kao 16. poglavlje II knjige.

⁷⁰ Treći etnografski rimski pisac koji spominje naše krajeve u antičko doba Pomponije Mela uopće ne spominje riječ Panonija ili panonski, dok «ilirsko» napominje četiri puta u podacima II, 15; II, 49; II, 50; a u njegovom opisu kao da se Panonija podrazumijeva pod ilirskim.

spominje Ilirik.⁷¹ Suprotno tome on u spomenutim knjigama vrlo često upotrebljava pojmove Panonija i Dalmacija (kod Diona u obliku Δελματία) u svim njihovim izvedenicama (posebno u knjigama LV i LVI), često u vrlo bliskoj međusobnoj korelaciji. Tom često primjenjivanom kohabitacijom pojmova dalmatinsko-panonski Dion je izgleda nastojao kompenzirati činjenicu da ne spominje skupni ilirski naziv koji je u opisivanom periodu bio zajednički i za dalmatinsko i za panonsko područje. Najbolji primjer pruža njegov odjeljak LV, 29, 1 u kome izričito kaže da je Valerije Mesalina ἄρχων i Dalmacije i Panonije, jer on ne upotrebljava zajednički izraz Ilirik, koji je u vremenu na koje se konkretni podatak odnosi, oficijelno egzistirao. Kao što se vidi, i Velej Paterkul i Kasije Dion, naši glavni izvjestitelji o ilirskom ustanku nikada ni na jednom mjestu ne vrše usporedbu ilirsko-panonsko ili ilirsko-dalmatinsko, što jasno ukazuje da je za njih sadržina onoga što navedeni termini podrazumijevaju pod ovim izrazima neadekvatna za usporedni prikaz. Za njih su jedino termini dalmatinski i panonski, sa svojom sadržinom najkompatabilniji za međusobno uspoređivanjem, jer oba pripadaju ilirskom etničkom kompleksu. Ako Panoni nisu imali neku vezu sa šire shvaćenim ilirskim etničkim kompleksom teško bi bilo shvatljivo da Rimljani i nakon podjele provincije Ilirik, zadržavaju u oficijelnoj ilirski naziv i to kao njihov osnovni atribut za obje novoosnovane provincije, što bi za Panoniju, ako u njoj nije bilo ilirskog etničkog življa, bilo teško shvatljivo.⁷² I kada te dvije provincije počinju da nose svoja ekskluzivna imena, i tada

⁷¹ Cass. Dio L, 6, 4 (pod ovim Dionovim Ilirikom se izgleda podrazumijeva zapadni Balkan). Inače on pored ovog mjesta za period Oktavijanove aktivnosti prije njegove kampanje 35-33. god. p. n. e., termine ilirski, Ilirik koristi na još tri mjesta (XLVI, 53, 2; XLVII, 21, 6 ovo se izgleda odnosi na oficijelni naziv oblasti kojom upravlja P.Vatinije; XLVIII, 41, 7 u smislu etničkog određenja južnih Parthena).

⁷² U Arheološkom leksikonu BiH, u odrednici vezanoj za pojam "*Illyricum*" (1988, Tom I, 93-94), njen autor Ivo Bojanovski relativizira činjenicu da su dvije nove provincije u sebi nosile i odrednicu "*Illyricum*", i da je nakon podjele Ilirika, ovaj termin imao samo zemljopisno određenje. Natpis *CIL* III 1741 ne predstavlja jedino svjedočanstvo, kako to Bojanovski smatra, o tome da su ove dvije nove provincije oficijelno nosile kao svoju osnovnu odrednicu ilirski epitet, naslijeđen od matične provincije iz koje su nastali. I na jednom od solinskih natpisa (*CIL* III, 3198, a=10156, a+3200 vjerojatno nastali 16/17 god. n. e) provincija kojom upravlja Kornelije Dolabela od 14 do zaključno sa 21 god. n. e., jasno se naziva Ilirik, što u svojoj odrednici o saobraćaju u rimskom dobu na tlu BiH i sam Bojanovski spominje (Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 151-160). Naziv *Illyricum Superior* je nesumnjivo bio oficijelni naziv za provinciju kojom je upravljao Publije Kornelije Dolabela. I to da dosta antičkih pisaca (koji kao svoju izvornu građu imaju i zvanične dokumente) sporadično upotrebljava i nadalje izraz Ilirik kada govore o zapadno-balkanskim i panonskim zemljama ukazuje da se taj naziv nije tretiran samo kao zemljopisni pojam, iako je on u sebi sadržavao i takvu sadržinu, nego i kao oficijelni naziv. Posebno je po tome pitanju indikativno korištenje termina Ilirik od strane Veleja

antički svijet (što dokazuju sačuvani zvanični dokumenti i djela antički pisaca) doživljava to dalmatinsko i panonsko samo kao podskupe za ono ilirsko.

Ovo sve zorno ukazuje na prisutnost i ukorijenjenost ilirskog imena u tadašnjem svijetu i u onom određenom periodu kada se ono nije upotrebljavalo kao uobičajeno ime za određenu provinciju, što bi bilo slabo moguće da nije postojala neka snažna podloga izražena npr. u određenom etničkom svijetu, koja nije mogla biti ograničena samo na istočne i južne dijelove tadašnje provincije Dalmacije. A da je ilirsko ime i u kasnom Carstvu bilo korišteno kao skupno ime i za zapadno-balkanske i panonske provincije dokazuje i uspostava *Legio I Illyricorum*, koju je 273 god. n. e., formirao Aurelijan.⁷³ Ova ilirska legija dobila je svoj naziv zahvaljujući činjenici da je bila osnovana od vojnika iz zapadno-balkanskih i panonskih oblasti. A u dijelu «*Historia Augusta*» posvećenom tridesetorici tirana, od kojih su neki bili i samoprolašeni i odmetnuti gospodari i panonskih provincija pa i Dalmacije, uopće ne nailazimo na izraz Panonija i ostale njene izvedenice, dok se izraz Dalmacija (i to u obliku *Dalmatia*) nalazi na samo jednom mjestu, i to usko vezano sa izrazom Ilirik,⁷⁴ dok se izrazi Ilirik, ilirski i sl., u spomenutom dijelu spominju čak devet puta.⁷⁵ Iz svega ovoga se jasno može vidjeti da su autori «*Tyranni triginta*» pod izrazom Ilirik, ilirski i sl., podrazumijevali i Dalmaciju i panonske provincije

Paterkula (o čemu je već bilo detaljnijeg govora u poglavlju o izvornoj građi), te Tacita jer u pojedinim slučajevima oni kada govore o događanjima nakon kraja ustanka (konkretno vezano za pobunu panonskih legija) izgleda koriste oficijelni rječnik i upotrebljavaju izraz Ilirik, vezano i za Panoniju. Zatim rimska česta praksa je bila i da prilikom podjele neke provincije na dva dijela, oba dijela u prvo vrijeme nose u svome imenu prethodni naziv, pa su tako podjelom provincije Panonije (za vladavine Trajana između 103-107 god. n. e.) nastale *Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior*, a daljom parcelizacijom panonskih provincija za Dioklecijana nastale su *Pannonia Prima*, *P. Secunda*, *P. Valeria*, *P. Savia*. I Dalmacija je imala sličnu sudbinu, jer su njenom podjelom za vrijeme Dioklecijana nastale oficijelno *Dalmatia Superior* i *Dalmatia Inferior*, od kojih se prva kasnije nastavlja nazivati samo Dalmacija, a potonja Prevalitana. Isto pravilo se primijenilo i prilikom imenovanja nove dvije provincije nastale za vrijeme Domicijanove vladavine podjelom dotadašnje jedinstvene Mezije, koje su dobile naziv Gornja Mezija (*Moesia Superior*) i Donja Mezija (*Moesia Inferior*). Osim toga Plinije Stariji pojam «*Delmatia*» odvaja od pojma «*Liburnia*», (III, 143) iako se i po njemu sadržine oba pojma sadržavaju u istoj provinciji.

⁷³ Sudeći po tome što se ova legija nalazi u popisu «*Notitia Dignitatum*» za Istočno Carstvo, I Ilirska legija postojala je još oko 400. god. n. e.

⁷⁴ *SHA, Tyranni triginta, Macrianus*, XII, 17

⁷⁵ *SHA, Tyranni triginta, Regilianus*, X, 1; 9; *Aureolus*, XI, 1; *Macrianus*, XII, 12; 17; *Ballista*, XVIII, 5; 8; *Valens Superior*, XX, 3; *Celsus*, XXIX, 1

pa čak i Meziju, znači središnji Balkan.⁷⁶ Inače u dijelu «*Historia Augusta*» posvećenom Septimiju Severu spominje se «...*Illyriciani exercitus*...», i to konkretno za 193. god. n. e.,⁷⁷ a pošto te godine nije bilo legija u Dalmaciji, nego samo u panonskim provincijama jasno je da se ova ilirska vojska odnosi na armiju stacioniranu u panonskim provincijama. U vrijeme vojničkih i ilirskih careva postoji i vojna služba koja nosi naziv *dux totius Illyrici*, pod kojim se podrazumijevaju i Dalmacija i Panonije, ali izgleda i neke susjedne zemlje i provincije, što isto ukazuje na pojamovno jedinstvo jednog širokog prostora, koje je moralo biti zasnovano na nekoj vidljivoj sadržini.⁷⁸ Da se i u drugoj polovici III. st. n. e., miješaju na jednoj strani pojmovi «ilirski», a na drugoj «panonski», «dalmatinski», pa čak i «norički» dokazuje i podatak o uspostavi *limes Illyricianus*, kojem su za vrijeme Aurelijana bile samo u obrambenom pogledu bile priključene Dalmacija, obje Panonije i Norik, pod nadzorom *dux militis* vojvode granice, i to one vanjske ilirske.⁷⁹ U III. i IV. st. n. e., nailazi se na upotrebu ilirskog imena kao skupnog nazivnika za pokrajine od Jadrana i Dunava, i od Konstantina uspostavljena prefektura koja je obuhvaćala i zapadni Balkan i panonske provincije kojom je upravljao činovnik koji je službeno nosio naziv *Praefectus Praetorio Illyrici, Italiae, Africae*.⁸⁰ Pod onim *Illyrici* su se nedvosmisleno podrazumijevale i panonske provincije i zapadni Balkan. I sama dijeceza *Pannonia* je bila sastavni dio spomenute prefektore i većim dijelom je bila teritorijalno podudarna sa nekadašnjom jedinstvenom provincijom Ilirik, što isto pokazuje da su se «ilirsko» i «panonsko» u shvaćanjima antičkih ljudi međusobno prožimali.⁸¹ U «*Notitia Dignitatum*» za Zapadno

⁷⁶ Pretpostavlja se da je *Historia Augusta* kao skup čitavog niza biografija nastala djelovanjem šest povjesničara, na samom kraju III. i u prvim desetljećima IV. st. n. e., a sam zbornik je sačuvan u redakciji s kraja IV. st. n. e. (Maškin, 1951, 21)

⁷⁷ *SHA, Severus*, V, 3

⁷⁸ Teško bi bilo očekivati da Rimljani jednoj velikoj provinciji kao što je bila Ilirik sa prijelaza dvije ere daju ime ako bi se prihvatila panpanonska teorija, po etničkom kompleksu koji bi u tome slučaju zauzimao samo jedan njen krajnji periferni jugoistočni dio, dok bi se s druge strane isto tako veliki dio tog etničkog kompleksa našao u okvirima druge provincije Makedonije. Praktični Rimljani sigurno ne bi sebi mogli dozvoliti takvo nepoznavanje situacije na terenu da počine takvu nelogičnost ako ne i nonsens.

⁷⁹ Bojanovski, 1988, 57

⁸⁰ Istovremeno je i druga od četiri prefektore carstva isto u svome imenu sadržavala ilirsko ime. Prefektura Ilirik je obuhvaćala središnji Balkan i Grčku, ali se oko 400. god. n. e., nalazila u okvirima Istočnog Carstva, za razliku od italijansko-ilirsko-afričke prefektore koja je bila sastavni dio Zapadnog Carstva.

⁸¹ Dijeceza Pannonia se zvala i Zapadni Ilirik (*Illyricum Occidentale*) za razliku od prefektore Ilirik koja je nazivana Istočni Ilirik (*Illyricum Orientale*), Novak, 2005, 70

Carstvo (odjeljci I, II, VII, IX, XI, XII) ova dijeceza koja obuhvaća šest provincija (Dalmacija, Panonija Prima, Panonija Secunda, Savia, Norik mediterranei i Norik ripensis) se naziva samo Ilirik.

Slično shvaćanje jedinstva ilirskog područja nalazimo i u jednoj instituciji koja je za vrijeme rimske vladavine bila odgovorna za rudarstvo u obje provincije (*procurator metallorum Pannoniorum et Delmatorum*), a za cara Klaudija II. Gotskog rudnicima u području i Dalmacije i Panonije je upravljao *curator Illyrici metallarius*.⁸² A i oko 400. god. n. e., isto postoji samo jedan državni činovnik odgovoran za rudnike u svim ilirskim zemljama (*comes metallorum per Illyricum*).⁸³ Osim toga i ilirske zemlje su činile i jedinstveno carinsko područje pod nazivom *publicum portorii vectigalis Illyrici* (sa sjedištem u Poetovio),⁸⁴ dok je starješina carinarnica, odnosno spomenutog carinskog područja nosio naziv *comes commerciorum per Illyricum*.⁸⁵ A po Apijanu takse skupljene od Dunava do Crnog mora⁸⁶ nazivaju se ilirska taksa. Uostalom o jedinstvu dvije ilirske provincije dodatno govori činjenica da je do flavijevskih vremena postojao jedan carski agent (*procurator Augusti*) koji je bio odgovoran za oporezivanje i Dalmacije i Panonije zajedno.⁸⁷ Tako su i ilirski carevi, bez obzira na provinciju iz koje potiču za povijesna vrela «ilirski», a ne samo dalmatinski ili samo panonski.⁸⁸ I Aurelije Viktor kada govori o

⁸² SHA, *Vita Claudii*, XV, 2; 4; Škegro, 1998, 89; 103; Isto, 1999, 87-88; 135

⁸³ Jireček, 1952, 23

⁸⁴ Šašel, 1989; Wilkes, 2001, 224

⁸⁵ Jireček, 1952, 24; Po Škagri (1999, 132; 138) se ta titula spominje za 365. god. n. e., za Valentijana i Valensa.

Čak je i u Justinijanovo doba «ilirsko» jedan široki i skupni pojam za čitav niz zemalja balkanskih, panonskih i podunavski, pa se tako spominju «*Illyriciani episcopi*» i ilirski sinod (Jireček, 1952, 32). Zapovjednik Mund nosi titulu *magister militum per Illyricum*, a na vojnike Ilire nailazimo i u romejskoj Italiji (*numerus felicitum Illyricianorum*). Jireček, 1952, 30. Ilirsko ime za nominiranje velikog dijela Balkana i Podunavlja nestaje tek za priličnom etničkom izmjenom u VII. st. kada ovi prostori postaju sklavinije, i tako na zapadnom i središnjem Balkanu i dijelu Podunavlja prestaje višetisućljetno ilirsko razdoblje i počinje, novo slavensko doba. A i biskupija *Bestoensis*, čija se jurisdikcija prostire moguće i na nekadašnjim dezitijatskim prostorima se još 533. god. n. e. smatra ilirskom.

⁸⁶ App. III. 6

U Starčevićevom prijevodu Apijanove Ilirske knjige, umjesto Crnog mora, stoji «mora jadranskoga».

⁸⁷ Wilkes, 2001, 224

⁸⁸ Npr. Decije je iz Panonije iz blizine Sirmijuma, Klaudije II iz Dardanije ili Dalmacije, koja nije ni ulazila u okvire provincije Ilirik, Aurelijan iz Panonije, Proba iz Panonije isto iz kraja Sirmijuma, Dioklecijan iz Dalmacije, Maksimijan iz Panonije (Wilkes, 2001, 275-276; Gračanin, 2005, 293). Ustvari ilirski carevi druge

Dioklecijanu (rodом iz Dalmacije) i Maksimijanu (rodом iz Panonije), pa i njihovim cezarima kaže da je Ilirik njihova domovina (*His sane omnibus Illyricum patria fuit*).⁸⁹ Osim toga i prilična dugovječnost upotrebe ilirskog imena (sve do naseljavanja Slavena) i njegova raširenost širom Balkana i Podunavlja ukazuje na značaj i veličinu kompleksa pod ilirskim imenom koja sigurno nije po mikro-ilirskoj teoriji zauzimala samo prostore Glasinac-Mati kulturnog kompleksa.⁹⁰ Iz svega izloženog jasno proizlazi zaključak da sačuvana antička izvorna građa tretira i doživljava Panone samo kao ilirsku subkomponentu, koja posjeduje određene specifičnosti u odnosu na druge dvije ilirske komponente, ali koja ipak ulazi u šire shvaćeni ilirski etnički kompleks. Ako je takva situacija bila u periodu rimske vladavine, onda je sasvim logično pretpostaviti da je i antičko shvaćanje širih etničkih odnosa na zapadnom Balkanu i dijelu Panonije bilo posljedica istog stanja koje je vladalo u periodima protohistorije i prapovijesti na spomenutim prostorima.

Vrlo zanimljiv nalaz koji sugerira postojanje neke vrste ilirskog identiteta pronađen je u Hardomilju kod Ljubuškog. Riječ je o ulomku žrtvenika na kojem se može pročitati izraz (T)ERRAE HILLYRIC(AE),⁹¹ te bi se vrlo lako moglo na osnovi ovog nalaza pretpostaviti i neka vrsta posvećenosti nečega ilirskog, u ovom konkretnom slučaju ilirske zemlje, što god ona u datom trenutku (datacija žrtvenika je nepoznata) značila, obuhvaćala i podrazumijevala. Osim toga kult Silvana i njegove paredre Dijane je raširen na cijelom ilirskom prostoru «...od Morave na istoku do Istre na zapadu...Nakon Jupitera,...Silvan je i u Panoniji božanstvo kojem se najčešće postavljaju počasni oltari... ».⁹² Možda se i u spomenutoj činjenici ogleda neki ilirski zajednički nazivnik, i to u njihovoj religioznoj sferi

polovice III. st. n. e., većim dijelom su poticali iz panonskih provincija koje su predstavljale granično područje, ali kako vidimo i ilirska Dalmacija je davala i vojnike i careve u znatnoj mjeri. Kao ilirski car se spominje i Kar, iako je on po Eutropiju (IX, 18, 1) bio iz Narbone u Galiji. Ilirskim carevima pripadali su i iz druge polovice IV. st. n. e., Jovijan, rodом iz Singidunuma i braća Valentijan i Valens iz Cibala u Panoniji (Wilkes, 2001, 277)

Uostalom i za Mócsya (1974, 34), Panoni doline Save su Iliri.

⁸⁹ Aurelije Viktor, XXXIX, 26

⁹⁰ Mesihović, Autarijati, 2007, 83

⁹¹ Imamović, 1977, 183-184; 416-417 sl. 185; Izrazi HISTRIAE TERRAE i TERRAE HIS(T) spominju se na natpisima iz Poreča i Nezakcija, v. Šašel Kos, 1999 A, 66-67; Girardi Jurkić, 2005, 125-126

⁹² Bojanovski, 1988, 370

života. Izraz Ilirija je upotrijebljen i u Ljetopisu popa Dukljanina,⁹³ u smislu obuhvaća jedne prilično velike regije na zapadnom Balkanu.

Sasvim je normalno, a za vrijeme prvog razdoblja rimske vladavine koje svršava sa ustankom 6. god. n. e., da se identifikacija sa provincijom Ilirik u koju su se našla uklopljena sva zapadno-balkanska i panonska područja ostvari kod onog etničkog kompleksa koji je na ovim prostorima bio dominantan. A ako bismo prihvatili postojanje zasebnog i prepoznatljivog panonskog etničkog kompleksa i samim tim i shvaćanja proizašla iz mikro-ilirske, odnosno panpanonske teorije, onda bi bilo normalno da se čitava provincija zove Panonijom, jer ti «mikro-Iliri» bi zauzimali sami mali dio nje.⁹⁴ Međutim, ni na jednom mjestu antički pisci ne ostavljaju u svojim djelima, a samim tim i čitav jedan svijet kojem oni pripadaju, ni najmanju mogućnost da se čitavom, jedinstvenom Iliriku da neka druga odrednica osim ilirske. Sva teritorija koja pripada toj provinciji naziva se samo ilirskom i nikako drugačije, ali zato se njeni pojedini unutarnji segmenti nazivaju drugačije, najčešće «dalmatinski» i «panonski». I to što ustanku iz 6. god. n. e., pristupaju samo narodi «dalmatinskog» i «panonskog» backgrounda i da je to ekskluzivno pokret Ilirika i više nijedne okolne provincije, a da mu se ne pridružuju npr. Skordisci koji su keltske etničke osnove i Liburni čije je ilirstvo diskutabilno a oni sami se već u godinama neposredno pred ustanak, prilično približili načinu života svojstvenom antičkom, mediteranskom svijetu,⁹⁵ može da govori o nekom načelnom, u svojoj bitnosti, etničkom jedinstvu ustanka. I iz toga proizlazi aksiom po kojem su i «dalmatinski» i «panonski» ustanici bili i u svojim načelnim temeljima i u velikoj većini jedne, i to ilirske etničke pripadnosti, shvaćene u širem kontekstu.⁹⁶ Uostalom morala je između «dalmatinskog» i «panonskog» segmenta ustanka postojati neka izvjesna, neprecizirana, etnička veza i jezička bliskost i obostrana razumljivost koja im je olakšavala suradnju, komunikaciju i ostvarivanje jedinstvenog Saveza. Sve to jasno sugerira da je u svojoj osnovi ustanak od 6. do 9. god. n. e., bio ilirski, iako su u njemu vjerojatno učestvovali i pojedinci iz drugih etničkih kompleksa.

⁹³ Ljetopis popa Dukljanina, II

⁹⁴ Mesihović, Autarijati, 2007, 83

⁹⁵ Stipčević, 1974, 168;

O liburnskoj kulturnoj grupi v. Batović, 1987, 339-390; Vasić, 1997, 268

⁹⁶ Kao analogija mogu poslužiti istovrsni, kao u slučaju ustanka 6-9 god. n. e., općenarodni protu-rimski pokreti (ne državnog karaktera kao što je to bio Jugurtin otpor) Vercingetoriska koji je bio galski, Arminija koji je bio germanske etničke naravi, Virijata koji je bio načelno luzitanski.

Potrebno je u kontekstu razmatranja ovog pitanja obratiti pažnju i na podatke koji su govorili o dubokoj unutrašnjosti Balkana i o Podunavlju i koji su nastali i koji su se odnosili na znatno ranija stoljeća, prije keltske invazije i naseljavanja odnosno na još uvijek prisutni halštatski, starije željeznodobni razvitak ovih prostora. Herodot u svojoj «Historiji» iako opisuje šire prostore oko rijeke Ister, što znači i dijelove panonskog bazena, ni na jednom mjestu ni direktno ni posredno ne upotrebljava izraz panonski, niti se može uopće naslutiti neku prisutnost toga termina, ili nekog zasebnog etničkog kompleksa koji naseljava dotično područje i koji bi se mogao podvesti pod «panonski» pojam.⁹⁷ Suprotno od toga, Herodot predstavlja najstarije povijesno vrelo koje pruža podatke o ilirskom kompleksu i omogućava time što on «ilirsko» prepoznaje i duboko u kontinentalnoj unutrašnjosti Balkana, preciznije na zapadnoj Moravi,⁹⁸ da Ilire primarno definiramo kao jedan široki etnički kompleks, koji su kao takav prepoznavali i «priznavali» i stari Grci još u V. st. p. n. e., pa i ranije. Samo «ilirsko» u različitim kontekstima i izvedenicama Herodot u svojoj Historiji spominje točno pet puta, a na dijelove šireg prostora Erdelja, srednjeg i donjeg Podunavlja i panonskog bazena on smješta čitav niz naroda, različitog etničkog podrijetla kao što su Agatirsi,⁹⁹ Sindi¹⁰⁰ te Siginj¹⁰¹ koji bi sudeći po Herodotovom opisu bili iranske pripadnosti¹⁰². Vjerojatno ovim zajednicama naseljenim u ovom području treba pribrojati i Graukene. Nastanak subetničke komponente «Panona» potrebno je tražiti u nemirnim vremenima seobe nosilaca kulture «žarnih polja» koji su preslojili stanovništvo koje je prije seobe sačinjavalo jedinstveni etnokulturni kompleks sa zajednicama na jugu, u dinarskom i albanskom pojasu.¹⁰³ Nositelji kulture «žarnih polja» koji su prodrli u dijelove panonskog bazena koji su do tada etnokulturno pripadali ovom velikom proto-ilirskom kompleksu od Jadrana do Dunava, nisu zbrisali starije stanovništvo, nego su ga preslojili, bolje reći najvjerojatnije se izmiješali sa njim.¹⁰⁴ Tako svijet Panona željeznog doba

⁹⁷ Herodot se za opis područja oko Dunava i njegovih pritoka se služio i podacima Hekateja iz Mileta, koji nisu mogli nastati nakon samog početka V st. p. n. e., Musić, 1900, 12; Papazoglu, 1969, 48; Mesihović, Autarijati, 2007, 33; 87; 90; 92 – 93; 98; 110; 135

⁹⁸ *Herod.* IV, 49

⁹⁹ *Herod.* IV, 48; 100; 102; 104; 119; 125

¹⁰⁰ *Herod.* IV, 28; 86

¹⁰¹ Buzov, 2005, 125-126

¹⁰² *Herod.* V, 9

¹⁰³ Mesihović, Autarijati, 2007, 86-87

¹⁰⁴ Na ovom mjestu je potrebno postaviti pitanje i koja se to etnička sadržina podrazumijeva pod nositeljima kulture "žarnih polja", jesu li oni pripadali nekom drugom etničkom kompleksu koji se u toku

možemo promatrati upravo kao smjesu nosilaca «žarnih polja» i srednjobrončanodobnog protoilirskog supstrata Podunavlja koji je u tu smjesu unio i neke svoje odlike. To bi značilo i da seoba i naseljavanje nosilaca «žarnih polja» na pojedinim prostorima panonskog bazena, i pored kulturološkog preslojavanja pa i društvenog podčinjavanja proto-ilirskog elementa, bar na jednom dijelu prostora, nisu uspjeli da izbrišu njegovu etničku bit i uvezanost sa južnijim krajevima.¹⁰⁵ I pored kulturološkog nametanja, izgleda da je proto-ilirsko panonsko stanovništvo kojem su se nametnuli nositelji «žarnih polja» uspjelo da u tim etnogenetskim procesima koji su se odvijali nakon završetka nemirnih razdoblja seoba kasnog brončanog doba, djelomično u nove narodnosne fenomene na dijelu panonskog bazena unese dovoljno svojih osobnosti da bi u mlađem željeznom dobu Panoni mogli biti prepoznati kao podskupina, jedna od komponenti šire shvaćenog ilirskog etničkog kompleksa. Najvjerojatnije su oni uspjeli da u taj panonski amalgam unesu svoju jezičnu osnovicu, jer upravo onomastika, toponimija i hidronimija koja pripada Panonima pokazuju najviše zajedničkog posebno sa zapadnom, ali i sa istočnom (čistom) ilirskom komponentom.¹⁰⁶ Po Mócsy (1959, 75) i Bojanovski (1988, 366) breučka onomastika je čisto

željeznog doba rastočio u okvirima drugih etničkih kompleksa ili su bili slični brončanodobnom stanovništvu dijela srednjeg Podunavlja po čijim područjima se ta kultura širi (što bi na nove osnove postavilo rješavanje zagonetke vezane za šire shvaćeni ilirski etnički kompleks). Ako bi se Panoni smatrali samo jednom od varijanti etničkog kompleksa koji definiramo i nazivamo "ilirskim", onda bi oni od starosjedilaca neproslojeni potomci nosilaca kulture žarnih polja koji su u kasnom brončanom dobu prodrli u panonski i širi dunavski bazen možda mogli biti pretkeltski stanovnici Norika i gornjeg Dunava i dobrog dijela Panonije sjeverno od Drave i u tom slučaju bi oni bili pokoreni, preslojeni i asimilirani tek od strane Kelta. U drugom slučaju možda su i sami pokretači te velike seobe koja se razvijala lančanim putem i koja će svoje završne krake imati na dalekim obalama Egipta i Gaze bili i sami etnički bliski proto-ilirskom kompleksu pa i njegov sastavni dio i koji je potiskivao druge proto-ilirske zajednice, kao npr. Dorani koji su nesumnjivo bili etnički bliski Ahejcima i Jonjanima i Eolcima pa su i oni kao jedan od segmenata te velike seobe sa kraja brončanog doba potiskivali i preslojavali ostale helenske zajednice i rušili njihovu kulturu. Dorani su bili prilično kulturno različiti od starosjedilaca na čije su prostore prodirali, ali su pripadali istom etničkom kompleksu.

¹⁰⁵ v. Mesihović, Autarijati, 2007, 87, fus. 249

¹⁰⁶ Po pitanju detekcije jezičke situacije koja je vladala u Podunavlju i širem panonskom bazenu važno je obratiti pažnju i na slučaj podrijetla i upotrebe latinske riječi *Danubius*. Riječ *Danubius* je vjerojatno iranskog, skitsko-sarmatskog podrijetla slično kao riječ *Dnjestar*, *Dnjepar*, *Don*, i ona od trenutka kada Rimljani izbijaju na tu rijeku, i to konkretno u njen srednji tok potiskuje tračku riječ *Ister* koja je za ovu rijeku u rječnik mediteranskog svijeta ušla zahvaljujući tome što je ovu rijeku taj svijet upoznao preko njenog istočnog dijela koji se nalazio i u zoni rasprostiranja tračkog etničkog kompleksa shvaćenog u širem smislu. Ovo dokazuje prvo da su prilikom izlaska na srednji tok Dunava Rimljani više smatrali za shodno da prihvate i usvoje u

ilirska, što je nesumnjiv pokazatelj da je riječ o ilirskoj jezičnoj osnovi njihovog govora, te samim tim i etničkoj srodnosti sa Dezitijatima, Delmatima, Pirustima i drugim ilirskim narodima. A ako su Breuci bili Iliri, onda su to bili i drugi narodi Panona, posebno oni južno od Drave.

Panonska ili sjeverna ilirska komponenta je bila smještena na najprometnijem prostoru jugoistočne Europe, koje međusobno povezuje Srednjoeuropsko, balkansko i

latinski jezik «iransku» skitsko-sarmatsku riječ, što je vjerojatno bilo posljedica činjenice da je taj etnički i jezični kompleks bio više vezan za tu rijeku u njenom srednjem toku od drugih kompleksa koji su se isto rasprostirali u tom području. To bi samim značilo da ne postoji neki posebni etnički kompleks posvećen samo panonskom bazenu i srednjem Podunavlju, jer bi u tom slučaju bilo sasvim logično da su Rimljani riječ za Dunav preuzeli iz jezika te zajednice te da je «panonska komponenta» ipak bila više orijentirana prema rijekama Savi i Dravi a ne toliko prema Dunavu što dodatno potvrđuje njenu ilirsku etničku pripadnost. A moguće je da i je i sama ilirska panonska komponenta za rijeku Dunav upotrebljavala riječ koju je preuzela iz iranskih dunavsko-ukrajinskih dijalekata. O tome bi na neki način govorila i sentenca u Apijanovoj Ilirskoj knjizi (22), u kojoj se govori o Savi i Dunavu, da se ova posljednja spomenuta rijeka na području srednjodunavskog sliva zove Dunavom, a niže Ister.

Zanimljivo je primijetiti da je riječ iz koje potekao današnji i naš izraz za rijeku Dunav, u latinski jezik uvrštena relativno rano, i da je koriste i Velej Paterkul (II, CX, 1) i *Res Gestae* (V, 30, gdje se Dunav navodi kao *fluminis Dan(u)li*), s tim da je u verziji na grčkom jeziku *Res Gestae* se na konkretnom mjestu upotrebljava riječ Ister. Posebno je u korištenju nazivlja za rijeku Dunav interesantan Strabon koji pored znatno češćeg korištenja oblika Ister (Ἰστρος) na dva mjesta upotrebljava i drugi imenski oblik za rijeku Dunav i to transkribiran na grčki jezik (Δανούιον VII, 3, 13; VII, 5, 2;). Ova dvojnost je sigurno rezultat njegovog korištenja izvorne građe, što sugerira da je stara grčka izvorna građa u kojoj se koristi oblik Ister mnogo češće korištena od strane Strabona od mlađe izvorne građe poglavito rimske provenijencije u kojoj nailazimo na «dunavski» oblik. Strabon (VII, 3, 13), napominje da se «dunavski» termin koristi za gornji i srednji tok Dunava do katarakta (moguće Đerdapske klisure), a termin «Ister» za donji tok od katarakta do Crnog mora. Kao što je već navedeno, slično se o ovoj rijeci, odnosno o različitim imenima za različite tokove jedne rijeke izražava i Apijan (III, 22). I to jasno ukazuje da se «dunavsko» ime za ovu europsku rijeku koristilo primarno za njen srednji tok koji se po Strabonu pružao kroz zemlju Dačana (ali koji su po istom Strabonu dali ime Ister, što znači da «dunavsko» ime nije njihovo). Ovaj Strabonov podatak je zanimljiv jer može sugerirati da u Strabonovo vrijeme rijeka Dunav srednjim tokom presijeca dačku zemlju, koju Rimljani nisu još pokorili, što bi značilo da se rimska vlast početkom nove ere još nije prostirala duž čitavog toka srednjeg toka Dunava.

Sudeći i po jednom od Strabonovih fragmenata (koji se nalazi kod Eustathiusa) izgubljenog dijela njegove VII knjige, on je na drugom mjestu u svojoj Geografiji detaljnije razmatrao pitanje imenske determinacije ove europske rijeke, i sam povezujući termine Δάνουβις ili Δάουσις za skitsku etničku i jezičku sredinu (Strabon, fragmenti VII knjige, 65). Međutim Strabon (VII, 3, 12) isto tako kaže da su se Dačani, kako on misli, ranije zvali Dai (Δάους), što možda sugerira neku filološku povezanost sa «dunavskim» imenom. Iranski narodi su naseljavali i kontrolirali i dijelove donjeg Dunava oko samoga ušća.

istočnoeuropsko područje i preko kojeg su se prelamali najrazličitiji gospodarski, kulturni, etnički, narodnosni, duhovni i politički utjecaji, struje i impulsi. Neke od tih različitosti su i prolazile, ali i ostajale i davale svoj doprinos osebnom kulturogenetskim i etnogenetskim procesima u panonskom bazenu, počevši od seobe nosilaca «žarnih polja» pa do posebno keltske invazije i naseljavanja. Vjerojatno su u određivanju osobnosti etničkog mozaika panonskog bazena u toku starijeg željeznog doba veliku ulogu imali i skitski etnički i kulturni elementi, koji su na ovo područje prodirali u sukcesivnim valovima.

Keltska dominacija, izražena preko keltskih naroda Tauriska, Boja i Skordiska nad većim dijelom panonskog bazena, znači i nad ilirskim panonskim narodima koja je započela sa naseljavanjem keltskih zajednica sredinom IV. st. p. n. e. trajala je sve do invazije Dačana predvođenih Bojrebistom.¹⁰⁷ Skordička moć i hegemonija na prostorima

¹⁰⁷ Slom keltske hegemonije u panonskom bazenu izazvala su tri događaja;

1. Seoba Cimbara i Teutona u prvoj polovini devete dekade II. st. p. n. e. (do 113. god. p. n. e.); O odnosu Cimbra i Skordiska v. Strabon-pozivajući se na Posejdonija-- VII, 2, 2
2. pobjeda Lucija Kornelija Scipiona Azijagena, vjerojatno iz 84. god.p. n. e.
3. ekspanzija Dakije za Bojrebiste

Strab. Geo. VII, 3, 5; 11; VII, 5, 2; O odnosu Skordiska i Bojrebiste v. Papazoglu, 1969, 255-261

Bojrebista je živio za vrijeme Cezara, koji je namjeravao da povede ratne operacije protiv njega (*Strab. Geo.* VII, 3, 5). Po Strabonu, Bojrebista je uz pomoć svećenika? Dekaneja, stvorio veliku dačku hegemoniju u širem pojasu sjevernog Balkana i donjeg i srednjeg Podunavlja. Ilirske zemlje koje su bile na udaru Bojrebiste su vjerojatno bile one istočne i panonske. To bi značilo da je keltska dominacija nad Podunavljem, koja je trajala skoro tri stoljeća, slomljena sredinom I. st. p. n. e., odnosno nešto ranije, kada su na dotičnom prostoru Dačani postali novi politički i vojni faktor. Dačke snage su prelazile i Dunav i pustošile Trakiju, Makedoniju i ilirske zemlje. Strabon (VII, 3, 13) determinira jezično, samim tim i etničko jedinstvo Geta i Dačana. O Bojrebistinoj ekspanziji v. Šašel Kos, 2005 A, 498 – 502. Ta dačko-getska zajednica nije pripadala ni ilirskoj, ni keltskoj ni iranskom crnomorskom etničkom kompleksu i najvjerojatnije je bila zajedno sa Karpima, Kostobocima i drugim erdeljskim i karpatskim narodima uklopljena u šire shvaćeni trački kompleks, koji se prostirao i na maloazijskom prostoru. (o tračkom etničkom kompleksu u širem shvaćanju koji bi obuhvatao i Dačane, Gete, Meze, Tribale, Frigijce v. *Strab. Geo.* VII, 3,2; 10; 13, uporediti i *Cass. Dio* LI, 22, 6 - 8). Pa ako se trački etnički kompleks prostirao do duboko preko Dunava u Karpatski bazen i vlaško-moldavske ravnice, a neki njeni elementi i u Malu Aziju u Frigiju (po Herodotu Tračani su drugi najbrojniji narod na svijetu, poslije Indijaca), zašto se i šire shvaćeni ilirski etnički kompleks ne bi prostirao preko Save i Drave pa na nekim mjestima i do Dunava. Sličnu analogiju sa postojanjem i determiniranjem i antičkim nominiranjem ilirskog, tračkog pa i germanskog kompleksa možemo povući i sa slučajem slavenskog etničkog kompleksa. Ovoj zajednici nesumnjivo u ranom srednjem vijeku pripadaju i Anti, ali se oni u ranosrednjovjekovnim romejskim i gotskim (Jordanes) vrelima spominju posebno uz "slavensko". ime koje

dijelova Panonije i središnjeg Balkana oslabljena je već ranije kretanjem Cimbra i Teutona koji su u velikoj masi prokrstarili i panonske i djelomično i balkanske oblasti. i rimskim sukcesivnim pohodima, posebno u periodu 114-109. god. p. n. e., i naročito za vrijeme pohoda Lucija Kornelija Scipiona Azijagena (vjerojatno 84. god. p. n. e).¹⁰⁸ Nakon slamanja keltske hegemonije (izražene ne samo preko Skordiska koji su bili sa Ilirima i Tračanima najviše izmiješani, nego i preko Boja i Tauriska) u srednjem Podunavlju, i nemogućnosti stvaranja trajnije Dačke hegemonije na dotičnom području, do tada Keltima podčinjene ilirsko-panonske zajednice su obnovile svoju punu samostalnost. Jedna od tih ilirsko-panonskih političkih jedinica, odnosno narodnosna zajednica koju je ona predstavljala, a koja je u velikoj mjeri uspjela da se profilira kao bitan politički i narodnosni činilac bila je ona breučka. Breuci su se vjerojatno sve do slamanja skordičke moći nalazili u okvirima njihove hegemonije na jugoistoku panonskog bazena, a nakon toga su sve više izgrađivali svoju samostalnost i u okviru nje svoj politički i društveni sustav. Tako su se Rimljani kada su se za vrijeme Augusta pokrenuli prema srednjem Dunavu suočili prvenstveno sa sjevernoilirskim, panonskim narodima koji su bili nezavisni u odnosu na narode druge etničke pripadnosti, poglavito one keltske.

Svi ti višestoljetni procesi su morali imati posljedica i na razvitak naroda i zajednica, koji su pripadali panonskoj, sjevernoilirskoj komponenti, koji su ako već nisu izgubili dio teritorija predavši ga drugim etničkim kompleksa (posebno keltskim narodima), morali da u sebe apsorbiraju i dosta elemenata iz stranih etničkih kompleksa sa kojima su živjeli u intenzivnoj interakciji i uzajamnim prožimanjima. Skoro tri-stoljetna keltska dominacija je morala ostaviti nekih posljedica na razvitak i način života kod panonskih ilirskih zajednica sa kojima su se doseljeni Kelti nalazili u neposrednom kontaktu. Naravno i druge ilirske komponente, narodi i zajednice su doživjele utjecaje iz keltskog kulturnog i etničkog kruga, ali je ipak panonska komponenta bila ta koja je najintenzivnije primala i apsorbirala te utjecaje. Ustvari kako se išlo dalje na jug od Dunava prema zapadnom Balkanu načelno je slabio intenzitet strujanja stranog elementa (od nosilaca kulture «žarnih polja», preko

determinira drugu zajednicu, ali koja je po svojim etničkim karakteristikama koja joj daju neka od tih vrela skoro identična sa Antima. Sličan odnos koji su Panoni imali prema ilirskom kompleksu imamo i u slučaju odnosa Skandinavaca prema germanskom etničkom kompleksu, koji se u povijesnim srednjovjekovnim vrelima nikada ne nazivaju Germanima, iako oni nedvosmisleno pripadaju germanskom kompleksu pa ih i sam Tacit ubraja u Germane (*Ger.* 44) i u odnosu Skita i Sarmata prema iranskom etničkom kompleksu.

¹⁰⁸ Seoba Cimbra i Teutona je predstavljala neku preteću kasnijeg gotskog krstarenja, jer je u periodu od dvadesetak godina (znači manje od jedne generacije) zahvatila široko područje središnje i zapadne Europe.

skitsko-sarmatskog elementa do Kelta), tako da su sasvim prirodno panonski Iliri bili najviše izloženi miješanjima i gubljenju teritorija koje bi bile «ustupljene» narodnosnim zajednicama sa osnovicom drugačije etničke sadržine. Suprotno sjeveru, zapadna i istočna ilirska komponenta, posebno oni krajevi u njihovim unutrašnjostima, nalazile su se u izoliranim prostorima u kojima su uspjeli da više sačuvaju svoj originalni ilirski izraz i identitet, a čiji je razvitak najviše osvjedočen u Glasinac-Mati kulturnom kompleksu. Upravo radi tih razloga identitet i vanjska prepoznatljivost istočne ilirske komponente, odnosno glasinačke kulture u sebi više sadrži onog izvorno ilirskog nego zapadna i posebno sjeverna ilirska komponenta. Samim tim je i razumljivo da je identifikacija ilirskog kompleksa sa nositeljima istočne komponente najlakša i jedina nediskutabilna, zapadne nešto teža, a sjeverna poprište donošenja najrazličitijih teorija i postavki koje se pozivaju ili na arheološka istraživanja, ili na povijesne podatke ili na lingvistiku ili samo na logiku.¹⁰⁹

Iz svega izloženog je jasno da su narodi i zajednice koje su antički pisci prepoznavali kao Panone, ustvari predstavljali sastavni dio ilirskog kompleksa, i da su baštinili određene zajedničke osobnosti sa drugim ilirskim komponentama, narodima i zajednicama, ali i neke određene specifičnosti. Te specifičnosti, a koje su bile zajedničke narodima i zajednicama koje su sačinjavale sjeverno-ilirsku komponentu a koje su bile nesumnjiva posljedica procesa opisanih u prethodnim odjeljcima, su ih određivale i prepoznavale kao takvu posebnu ilirsku komponentu.

I dosadašnja arheološka istraživanja i njihovi rezultati ne samo da ne govore u prilog tezi o etničkom određenju Dezitijata u okvirima nekog navodnog zasebnog etničkog kompleksa Panona, nego ni o pripadnosti ove narodnosne zajednice panonskoj-ilirskoj komponenti. Srednjobosanska kulturna grupa čiji nositelji su bili i Dezitijati je autohtoni i zasebni kulturološki fenomen, a ne ogranak neke veće kulture, npr. one koja bi svoje središte imala u panonskom bazenu, na kojem su se rasprostirali narodi sjeverno-ilirske komponente. Kultura «žarnih polja» iz koje su proistekle kulturne grupe željeznog doba čiji su nositelji bile i zajednice panonskog bazena posjeduje drugačije osnove i načine svoga

¹⁰⁹ Vjerojatno je i materijalna kultura halštata bar u svojoj osnovi bila neki zajednički kulturni sadržilac izvorno svojstven ilirskom kompleksu. Tako bi starije željezno doba, halštatsko razdoblje i njegova materijalna kultura na zapadnom, dijelu središnjeg Balkana i u panonskom bazenu južno od Dunava bilo po svojoj osnovnoj vokaciji ilirske sadržine. Ovaj halštatski kompleks je odigrao veliku ulogu u širenju metalurgije željeza i to ne samo u ilirskom svijetu, nego i uopće u srednjoj Europi, Podunavlju, dijelovima današnje Njemačke i u istočnoalpskim područjima.

funkcioniranja i razvitka, nego što je to slučaj sa srednjobosanskom kulturom. Do sada otkrivena materijalna kultura u srednjoj i Gornjoj Bosni ne pokazuje načelne zajedničke odlike sa željeznodobnim «panonskim» kulturama na sjeveru, način sahranjivanja, taj najvažniji determinator eventualne etničke i duhovne pripadnosti je potpuno drugačiji od onoga na sjeveru u bosanskoj Posavini, gdje su elementi kulture žarnih polja vrlo izraženi. I podrijetlo nastanka SBKG ne veže se primarno za nositelje kulture «žarnih polja» čije je dejstvo »najzaslužnije» za pojavu i oblikovanje sjevernoilirsk, panonske komponente, nego za autohtoni već prisutni središnjobosanski brončanodobni kulturni i etnički element.¹¹⁰ Kultura «žarnih polja», odnosno eventualno njeni nositelji, iako su neki njeni elementi prisutni, ima sasvim sekundarnu ulogu u kreiranju i oblikovanju srednjobosanske kulturne grupe. Vjerojatno je postojao pritisak sjevernih zajednica i nosilaca kulture žarnih polja na središnje bosansko područje, pa je možda dolazilo i do manjih dolazaka sa sjevera, poglavito je riječ o izbjeglicama sa ugroženijeg sjevera o čemu svjedoči i znatan broj kasnobrončanodobnih ostava koje su pronađene na sjevernom pravcu od središnje Bosne i gornjeg toka rijeke Bosne. Ali i zbjegovi su etnički i kulturno srodniji sa kasnobrončanodobnim stanovnicima središnje Bosne, tako da je i u tom slučaju isključeno masovnije doseljavanje nosilaca kulture «žarnih polja» .

U toku željeznog doba, sve do rimskog osvajanja srednjobosanska kulturna grupa po odlikama svoje materijalne produkcije i elemenata duhovne kulture (religija vezana za posmrtni kult i umjetnost) najviše sličnosti, pa i srodnosti u odnosu na druge okolne kulturne pojave ima sa srednjodalmatinskom kulturnom grupom, čiji nositelji su bili i protohistorijski i povijesni Delmati. To bi moglo sugerirati i određenu međusobnu povezanost ova dvije autohtone zapadno-balkanske kulturološke i narodnosne pojave, možda čak i u vidu podrijetla. Te dvije više srodne narodnosne i kulturne zajednice bi sa još nekim sličnim pa i srodnim narodnosnim i kulturnim pojavama u pojasu od sanskog područja do srednjeg Jadrana činili «središnje bosansko-dalmatinski» kompleks, odnosno u etničkom smislu «zapadnu ilirsku komponentu», za razliku od «istočne ilirske komponente» proizašle iz kulturnog kompleksa Glasinac-Mati te nekih drugih kulturnih fenomena sa prostora današnje Albanije.¹¹¹ Tako bi ovom pojasu pored Dezitijata i Delmata

¹¹⁰ Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 100-102; 136;

¹¹¹ O eventualnoj međusobno jačoj povezanosti srednjobosanske kulturne grupe sa srednjodalmatinskom kulturnom grupom, o središnje bosansko-dalmatinskom kompleksu i zapadnoj i istočnoj ilirskoj komponenti v. Mesihović, Autarijati, 2007, 99 – 101; 156 i fus. 446

pripadali i Dicioni, Mezeji itd. Naravno to ne isključuje mogućnost izražajnijih u nekoj mjeri i sa panonskim narodnosnim zajednicama, odnosno «sjevernom ilirskom komponentom», što bi sugerirala sačuvana onomastička građa, posebno u mlađe željezno doba, kad je sjeverna (autarijatska) varijanta glasinačke kulture starijeg željeznog doba prestala postojati, keltska prisutnost na granicama Balkanskog poluotoka postala izrazita i dominantna.

Paralela sa ilirskim etničkim kompleksom i njegovim komponentama može se povući i sa helenskim etničkim kompleksom. Jonjani, Eolci, Dorani, Arkadani, Epirani, pa i Makedonci su predstavljali samo sastavnice helenskog kompleksa, odnosno njegove komponente. Niko neće osporiti helenstvo ni Jonjanima ni Eolcima ni Doranima iako oni sačinjavaju posebne podskupine unutar helenskog svijeta, nastale različitim razlozima i djelovanjima i interakcijama kroz stoljeća, razvijajući čitav niz posebnosti u kulturi, jeziku (dijalektu), pa i mentalitetu.

Wilkes (2001, 83; 100) inače sistematizira Ilire u 3 skupine na osnovi "onomastičkih" provincija koje je odredio Katičić i to; 1. Venetsko-liburnsku, koja uključuje Venete, Karne, Histre i Liburne, 2. južno-ilirsku, 3. Srednjo-dalmatinsko-panonsku ; Alföldy (1964) je opet izvršio podjelu na 5 "onomastičkih" oblasti; 1. Pravi (južni) Iliri, 2. Delmati, 3. Venetsko-liburnsku, 4. Japodi, 5. Panonsku.

Podrijetlo

Smatramo da se problematika podrijetla Dezitijata može promatrati samo iz kulturološkog i političkog aspekta gradnje društveno-narodnosnog organizma, a ne u smislu istraživanja krvno-genetskih veza.¹ Iako su one u ovom procesu imale značajnu ulogu, apsolutiziranje njihovog značenja i inzistiranje da se istraživanje problematike podrijetla neke etničke, narodnosne, političke i druge ljudske zajednice promatra primarno ili isključivo iz tog aspekta odvelo bi nas na posve drugi kolosijek. Da jednu narodnosnu zajednicu ne treba promatrati kao objekat krvno-genetskog pa i samo imperativa etničkog razvitka, dokazuje čitav niz primjera iz prapovijesti i protohistorije.² Termine „etnogeneza“ i „podrijetlo“ u našem radu treba gledati kroz prizmu složenog procesa kojim se oblikuje prepoznatljivi etnički, narodnosni i kulturološki organizam. Prema tome je postulatu jasno da su Dezitijati kulturološki, narodnosni i politički fenomen koji je nastao, razvijao se i iščezao u jednom povijesnom vremenu na prostorima Gornje Bosne. U užem razdoblju imao je i vrlo bitnu ulogu i kao pokretač niza povijesnih i općih kulturnih procesa i zbivanja koji su utjecali na povijesne procese ne samo na uskoj regionalnoj razini, nego i u čitavome rimskome svijetu. U okviru toga etnogeneza Dezitijata se podrazumijeva čitav proces izgradnje njihove kulturne i narodnosne zajednice od početka pa dok se oblikuje kao prepoznatljivi i funkcionalni organizam. Politijogeneza je pak proces izgradnje dezitijatske političke jedinice koja je obuhvatila prostor Gornje Bosne. Razmatranje oba procesa (i etnogeneze i politijogeneze) nastojali smo provesti uzevši u obzir sve što je na njih moglo utjecati. Ovo poglavlje namijenjeno je istraživanje etnogeneze Dezitijata.

¹ Govoriti o porijeklu nekog naroda nema smisla, jer postoje samo dva relativizirajuća faktora. Prvo dokle vući traženje porijekla ...do brončanog doba, do mezolitika, do prvih homo sapiensa koji su došli u Europu, možda do samoga australopiteka ili još i dalje. Linija porijekla je neprekinuta sve do samoga zametka stabla života na našoj rodnoj Planeti i onda bi po tome čitav živi svijet imao isto porijeklo. Zatim, ako bi i traženje porijekla ograničili samo na modernu ljudsku vrstu, opet bi se našli u slijepoj ulici. Uzajamno miješanje i genetske mutacije su bile tolike da ne postoji nijedan „čist narod“. Zato se i u slučaju Dezitijata može govoriti samo o politijogenezi, procesu nastanka jednog političkog fenomena kojeg antički svijet poznaje pod dezitijatskim imenom.

² Organizacija Dorana u tri file i od kojih jedna nosi naziv Pamfili (=oni iz svih ostalih fila) jasno ukazuju na složenost gradnje jednog naroda, koja se ne zasniva samo na krvno-genetskom načelu. Dobar primjer koji potvrđuje navedenu konstataciju pruža i rimski narod, odnosno politička zajednica koju je tvorio, u svom prvotnom obliku. Nastao je simbiozom tri tribusa (plemena?) za koje se smatra da su bila različite etničke pripadnosti (latinske, sabinske, etrurske).

I Dezitijati pripadaju onoj grupi balkanskih naroda o čijem podrijetlu nisu ostale sačuvane niti pisane predaje mitološkog karaktera kakve počevši od Kadmovog mitološkog ciklusa pa do Apijanove genealogije postoje za čitav niz ilirskih naroda. U prikazu «mitološke etnogeneze» u Ilirskoj knjizi Apijan, za razliku od mnogih susjednih naroda, ne spominje Dezitijate, odnosno njihovog rodonačelnika.³ Kada navodi mitološku etnogenezu mnogih naroda zapadnog i središnjeg Balkana i panonskog bazena i njihove eponime, sam se Apijan poziva na stare pisce.

Ne spominje ni druge narode koji će se kasnije isticati u ilirskoj povijesti (Ardijejci, Mezeji, Liburni, Japodi). Svoju etnogenezu Apijan je temeljio na podacima koje je dobio iz više djela, koja ne navodi poimence. Izričito kaže da se za ovo pitanje koristio onime što su pisali «arheolozi».⁴ Vjerojatno su vrela iz kojih je Apijan izvukao genealogiju i etnogenezu koja se nalazi u njegovom djelu bila po svome nastanku nešto starijeg datuma, koja su se u svojoj inicijaciji temeljila na mitološkom sjećanju, koje potiče još iz grčkog arhajskog doba, i na tome nastajala u različitim ciklusima uglavnom od početka V. st. p. n. e. (možda i ranije) pa do kraja III. i prve polovice II. st. p. n. e.⁵

Tragovi prisustva paleolitičkih ljudi u središnjem dijelu Bosne su na osnovi dosadašnjih istraživanja dosta rijetki. Kao jednu od mogućih stanica gdje je pronađen materijal karakterističan za gornji paleolitik, vrijedi istaći lokalitet Bijambarske pećine između Olova i Srednjeg.⁶ U mlađe kameno doba prostori Gornje Bosne nalaze se u središtu intenzivnijih kulturnih i populacijskih preobražaja. Gornji sliv rijeke Bosne, pored pogodnosti za neolitičko gospodarstvo, bio je i čvorište gdje su se komunikacije iz panonsko-srednjoeuropskog bazena povezale s onima jadransko-mediteranskog svijeta. Tu su se, uz popratne kulturne pa možda i populacijske utjecaje i impulse koji su dolazili, u srednjem i kasnom neolitiku razvile autohtone kulturne, pa vjerojatno i etničke pojave. Iako su u načelu, prostori središnje Bosne imali više sličnosti s istovremenim neolitičkim kulturnim pojavama u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti posebno u ranom neolitiku (lokalitet Obre I kod Kaknja je po svojim nalazima najbližiji starčevačkoj kulturi, iako se javljaju i elementi impresso-keramike), tu su se prožimali i utjecaji koji su dolazili sa jadranske obale. Ovi impulsi mediteranskih kulturnih pojava su posebno u toku srednjeg i kasnog neolitika i sami dali svoj doprinos formiranju jednog bogatog i osebujnog načina

³ App, Illyr, 2

⁴ App, Illyr, 2; U smislu «oni koji se bave starinama»

⁵ O mitološkim pričama u vezi Ilirije v., Šašel Kos, 2004

⁶ Malez, 1968; Vasić, 1997, 217

života i kulturne produkcije središnje Bosne. I uz te strane impulse i utjecaje središnje i gornjo-bosanski neolitik se primarno odlikuje autohtonim razvitkom kao konstantom svoga postojanja.⁷ U srednjem neolitiku tu dominira kakanjska kulturna grupa (nalazišta Kakanj, Arnautovići i mlađi stratum Obre I) u kojoj se povećava udio jadranskih elemenata.⁸ Nakon kakanjske kulture, u gornjem slivu rijeke Bosne razvila se butmirska kultura, vrhunac neolitičkog razvitka ne samo ovog, već i na širem području.⁹ Ona je originalna kulturna i duhovna pojava čije se postojanje i razvitak prilično bogato i sadržajno manifestiraju (nalazišta Nebo kod Travnika, Obre II, Kraljevine kod Novog Šehera, itd.). U mlađem kamenom dobu je u prostorima Gornje Bosne cvjetala butmirska kultura. Oni su tada bili jedno od žarišta kulturnog razvitka neolitičkih kultura, i cijelo područje je bilo prekriveno naseljima i sa nesumnjivo brojnijom populacijom.¹⁰ Pojedina naselja su bila iznimno velika kao Okolište kod Visokog, sam Butmir kod Sarajeva itd. Međutim, završetkom neolitičkog razdoblja i počecima upotrebe metala u oblastima središnje i Gornje Bosne događa se korijenita kulturološka i populacijska promjena.«Butmirci» i drugi neolitički stanovnici Gornje Bosne jednostavno se nisu, ni u jednom segmentu mogli oduprijeti indoeuropskim osvajačima. U vremenu rušenja neolitičkih kultura i stabilizacije novih prilika nakon velike indoeuropske seobe, stvara se temeljna osnova za buduće etnogenetske procese. U kojima su svoj udio morali dati i ostaci starog, neolitičkog stanovništva, ali su u konačnome nadvladale indoeuropske sastavnice.¹¹ Doseljene zajednice zatekle su na prostorima Gornje Bosne veću koncentraciju neolitičkog supstrata, nego npr. u susjednoj jugoistočnoj Bosni, koja je bila nukleus razvitka glasinakke kulture. Prostor koji je zauzimala Dezitijatska narodnosna zajednica i koji je obuhvaćala njena politička tvorevina, prema sadašnjem poznavanju arheoloških izvora, odgovara arealu rasprostiranja butmirske kulturne grupe. Nesumnjivo su i nekadašnje populacije i pojedine odlike njihovih općih kulturnih tradicija našli svoje mjesto u etnokulturnim procesima metalnog doba koji su se odvijali u Gornjoj Bosni.

⁷ O neolitiku u središnjoj Bosni; PJZ, II-neolit; Vasić, 1997, 233-237

⁸ Kakanjska kulturna grupa ima dosta zajedničkog sa danilskom kulturom koja je raširena na jadranskoj obali.

⁹ Posebno visok umjetnički i tehnički domet butmirska kultura je pokazala u plastici.

¹⁰ Butmirska kultura je više-manje istovremena sa vinčanskom kulturom s kojom je na istoku i sjeveru (ili sjeveroistoku) i graničila preko širokih pojaseva romanijskog pojasa i poteza Karaula-Ozren.

¹¹ Sljedeća velika kulturna i etničko-populacijska promjena dogodit će se tek početkom VII. st. n. e., sa naseljavanjem Slavena.

Tako su i utjecaj i učešće tog neolitičkog populacijskog pa i kulturnog supstrata u etnokulturnim procesima u središnjoj i Gornjoj Bosni bili izraženiji. Od svih eneolitičkih i ranobrončanodobnih kulturnih pojava, izgleda da je za prostore Gornje Bosne i lašvanskog porječja najznačajnija bila vučedolska kultura, čiji su nositelji na Debelom Brdu u Sarajevu bili na temelju ranijeg naselja razvili jednu živu metaluršku proizvodnju. Nesumnjivo su u kasnim eneolitičkim fazama i ranom brončanom dobu, središnja i Gornja Bosna bile naseljene nositeljima vučedolske kulture, na čija naselja nailazimo, pored Debelog Brda i na lokalitetu Alihodže kod Travnika. Srednjobrončano doba je slabo poznato, što je vjerojatno rezultat slabije istraženosti ovih oblasti.¹²

Podrijetlo Dezitijata sa prijelaza dvije ere je nesumnjivo autohtono i predstavlja rezultat dugih etnogenetskih i politijogenetskih procesa koji su se na ovim područjima trajali od eneolitičkog, preko brončanodobnih perioda do posebno kasnog brončanog doba i prvih razdoblja željeznog doba, a koji su se odvijali u vidu više etapa.¹³ Same korijene podrijetla Dezitijata potrebno je znači, primarno tražiti u nemirnim vremenima koja su obilježili seobeni pokreti koje su inicirali nositelji kulture «žarnih polja», odnosno u periodu geneze i prvih stoljeća razvitka srednjobosanske kulturne grupe. Samu genezu SBKG je zbog dosadašnje razine istraživanja srednje bronačodobnog razdoblja na središnjobosanskim prostorima teško pratiti u preciznim crtama, za razliku od susjedne južne i jugoistočne Bosne u kojoj je utvrđena kontinuirani razvitak glasilačke kulture. Tek od kasnog brončanog doba može se bolje pratiti kontinuitet kulturnog, pa možda samim tim i etničkog razvitka oblasti središnje Bosne.

Da je vršen sa sjevera vanjski pritisak na središnju Bosnu za vrijeme turbulentnog vremena u kojem su se odvijali pokret nosilaca žarnih polja i njime izazvana «Egejska» seoba, potvrđuju i ostave brončanih predmeta pronađene u budućem graničnom pojasu između dezitijatskih zajednica i narodnosnih i kulturnih zajednica panonskog bazena. Nastanak tih ostava (Blatnica-Mladikovine kod Teslića, Majdan-Ridžali kod Zavidovića, Brezovo Polje-Željezno polje kod Žepča, i Lučica-Hrge kod Zavidovića, Boljanić kod Gračanice i Lukavac)¹⁴ okvirno se datira u kasno brončano doba. Inače u kasno brončano doba se datira nastanak i do danas pronađenih mnogih ostava i sa središnjobosanskog

¹² Čović, 1976, 189

¹³ O podrijetlu srednjobosanske kulturne grupe i u okviru nje Dezitijata, v. Čović, 1976, 188-193; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B; Dimitrijević, 1979 A; Marić, 2000, 118-121

¹⁴ Dragičević, 1897 A, 479-480; Mandić, 1931, 13-15; Sielski, 1931, 9-10+tbl. XVI, 142; 143; 144; 147; Čović, 1955, 91-91+tbl. I-II; Jovanović, 1958, 23-31; Vinski-Gasparini, 1983, 665-666

prostora kao što su one na lokalitetima 1. Motke, Brnj, Kakanj, 2. Brgule, Brgule, Vareš 3. Lašva, Lašva, Zenica i posebno velika ostava Veliki Mošunj kod Viteza. Ali izgleda da se spomenute srednjobosanske ostave datiraju u posljednja razdoblja kasnog brončanog doba, te bi ona možda odražavala neke unutarnje turbulencije i poremećaje. Dobar dio kasnog brončanog doba je bio period kada je cjelokupna jugoistočna Europa bila pozornica stalnih pomjeranja narodnosnih i plemenskih zajednica različite etničke pripadnosti. To je uvjetovalo nestabilnost i nesigurnost što se manifestiralo i u nastanku ostava vrijednih predmeta. Pošto je glavni pritisak na prostorima zapadnog Balkana dolazio pravcem iz panonskog bazena, sasvim je normalno za očekivati da najviše ostava nalazimo u sjevernoj Bosni i u pravcima koji su vodili prema dubini zapadnog Balkana (gledano iz panonskog vidika), uključujući i one prema središnjoj Bosni. Taj pritisak je izazivao i reakciju pokrećući starosjedilačke etnokulturne zajednice na dalje pokrete, koji su se lančano pokretali prema jadranskoj obali i dalje preko mora na obalu Apeninskog poluotoka, te prema jugoistoku Balkanskog poluotoka, gdje su pojedine skupine učestvovala i u okvirima «Egejske seobe».¹⁵ Pojedine panonske grupe uključujući i one koje su bile nositelji kulture žarnih polja možda su i prodirale u područja središnje Bosne utičući svojom pojavom i na dalje pokrete, etnogenetske i kulturogenetske procese na tome području. Ipak se čini da je starija etnička osnovica ostala sačuvana i da se na njoj zasnivao dalji etnički, narodnosni i opći kulturni razvitak a koji su panonski impulsi samo dopunjavali i modificirali.¹⁶

¹⁵ U kontekstu ovog razmatranja potrebno je imati u vidu, a poradi pronađenih ostava u sjevernoj Bosni nastalih uslijed najezde nosilaca «žarnih polja», da je došlo i do izbjeglištva pojedinih sjevernobosanskih skupina srodnih srednjobosanskom brončanodobnom stanovništvu. Najbliže i najsigurnije njihovo pribježište nalazilo se na jugu u oblastima središnje i Gornje Bosne, koje bi onda i utopilo unoseći možda i neke svoje osobnosti u zajednice nositelje srednjobosanske kulturne grupe. Naravno ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da su se pojedine skupine nosilaca srednjobosanske kulturne grupe i južnobosanske kulturne grupe otisnuli u svojim pokretima još i dalje i da su i sa svoje strane dali određen impuls i doprinos egejsko-dorskim seobama.

¹⁶ Srednjobosanska kulturna grupa se, zbog zemljopisnog karaktera i pozicije prostora na kojem su naseljeni njeni nositelji, nalazila na najisturenijoj dinarskoj poziciji okrenutoj prema kulturama koje su proizašle iz kulture «žarnih polja», i realno je očekivati da su u njoj bili prisutni i neki elementi «žarnih polja» izraženi u pokretnom materijalu i djelomično keramografiji, ali ne i u nepokretnoj materijalnoj kulturi i duhovnoj kulturi (religija i umjetnost). I ta činjenica sugerira da je etnokulturna osnova srednjobosanske kulturne grupe ipak autohtona, a ne produkt nekog doseljavanja iz panonskog bazena za vrijeme seobe nosilaca «žarnih polja». Nepokretna materijalna kultura i duhovna kultura osvjedočena u primjerima sahranjivanja (koji je različit od sjevernog «žarnopoljskog») i zapadnobalkanskog geometrijskog stila (čiji je jedan od «tvoraca» bila i SBKG) u sebi više baštine izraze specifičnosti etničkog, duhovnog i kulturnog bića.

Nositelji SBKG u vremenima ekspanzije nisu bili samo objekt pritiska migracionih pokreta, nego su i sami pokazivali ekspanzivnost, posebno onu internog karaktera. U toku prvih stoljeća 1. faze nositelji SBKG su prodrli prema jugu ka sarajevskom području (do sunčanih padina Starog Grada), gornjem Vrbasu i dolini Rame, u oblasti na kojima je dotada dominirala južnobosanska kulturna grupa brončanog doba,¹⁷ te dalje, preko kupreške visoravni prema zapadnobosanskim poljima, gdje je aktivno učestvovala u genezi srednjodalmatinske kulturne grupe te etno- i politijogenezi delmatske narodnosne zajednice.¹⁸ Nakon završetka migracija, u vremenu stabilizacije, od zajednica u Gornjoj

nego pokretna materijalna građa. Importirane elemente i moguće i manje etničke impulse iz zone rasprostiranja kulture «žarnih polja» i drugih etnokulturnih fenomena u svoje biće je uspješno apsorbirala SBKG. Oblici keramike i ornamentalnog sustava u najranijoj fazi razvitka srednjobosanske kulturne grupe pokazuju sličnost sa brončanodobnim kulturama iz oblasti Karpata i susjednih predjela na istočnom rubu Panonskog bazena. Spomenuta činjenica ukazuje da su izjvestan utjecaj na razvijanje bar kulturnih aspekata, shvaćenih u užem smislu, srednjobosanske kulturne grupe imale i stare metalurške i rudarske zone Karpatskog područja. Čović, 1976, 190-191

¹⁷ Čović, 1976, 193-195

¹⁸ Srednjodalmatinska kulturna grupa je nastala djelovanjem više različitih činilaca; a) utjecajima iz središnje Bosne, b) utjecajima «žarnih polja», c) i starijim brončanodobnim supstratom (koji je izgleda bio sličan onom naseljenom u Varvari, znači pripadao je južnobosanskoj kulturnoj grupi brončanog doba). Srednjobosanski doseljenici iz Skopljanske udoline su preslojili ranije brončanodobno stanovništvo kraških polja zapadne Bosne, znači upravo na prostoru gdje su se formirali Delmati. Delmatska narodnosna zajednica je bila pokretljivija za razliku od dezitijatske koja je zauzimala više-manje statičniju poziciju, što se može objasniti time što su dezitijatske zajednice naseljavale prostore Gornje Bosne pogodnije za zemljoradnju u odnosu na zapadnobosanska polja koja su klasični stočarski areali, i naravno zbog veće razvijenosti rudarske aktivnosti. Delmatska narodnosna zajednica se proširila iz svoga jezgra u zapadnobosanskim poljima, zapadnom Hercegovinom (u koju su prodrli relativno rano, vjerojatno za vrijeme faze 2 razvitka srednjodalmatinske kulturne grupe) i kasnije primorjem između Cetine i Neretve, pa i još zapadnije do rijeke Krke. Delmati su posebno iskoristili nestanak Ilirske države ardijskih Agronida da bi izbili na primorske prostore sjeverno od Neretve. Tako su Delmati dolazili u intenzivnije interaktivne kontakte i odnose sa čitavim nizom različitih etničkih, narodnosnih, kulturnih i političkih skupina, tradicija i impulsa, čime je i obujam (u zemljopisnom pogledu) njihovog prisustva, kontrole i utjecaja bio veći. Delmatsko područje je tako u njihovo «klasično», povijesno doba bilo sa istoka zatvoreno sa Neretvom, sa zapada rijekom Krkom (*Plin. NH* III, 141), prema Jadranu morem i agerima Salone, Narone i drugih grčkih i rimskih točaka na obali, a na sjeveru lancem planina i visoravni Vitorog (1906 m)-Kupreška visoravan-Raduša (1956 m)-Ljubuša (1797 m)-Vran (2074 m)-Čvrsnica (2226 m). Taj široki prostor je bio sasvim adekvatan za prebivanje 342 delmatske dekurijske. I pored zajedničkog jezgra, uslijed niza okolnosti (posebne okolnosti daljeg općeg kulturnog razvitka) srednjobosanska kulturna grupa i srednjodalmatinska kulturna grupa su ipak evoluirali u dvije srodne, ali ipak različite kulturne grupe.

Bosni i dijelu središnje Bosne oblikuje se osnova razvitka protodezitijatskih zajednica. Na osnovi iznesenog protodezitijatski supstrat Gornje Bosne nastaje kao produkt procesa preslojavanja koji su izvršili nositelji srednjobosanske kulturne grupe na dijelovima prostora nekadašnjeg rasprostiranja južnobosanske kulturne grupe bronzanog doba. I tek je vrijeme koje je korespondiralo sa razdobljem početaka starijeg željeznog doba donijelo određenu stabilnost i otpočinjanje složenih etnogenetskih, kulturogenetskih i politijogenetskih procesa, koji su rezultirali na jednoj od svojih razvojnih razina i pojavom i postojanjem čitavog niza ilirskih naroda čija imena poznajemo iz pisanih vrela. I kao zatvorena cjelina srednjobosanska kulturna grupa se konačno kristalisala i potpuno oblikovala tek nakon završetka velikih migracijskih pokreta nosilaca žarnih polja. I već krajem II tisućljeća p. n. e., srednjobosanska kulturna grupa se ocrtava pred nama kao dosta složen društveni i kulturni organizam, s razvijenom podjelom rada i jakom i razvijenom gospodarskom osnovom, koja se usto odlikuje i visokim društvenim ustrojem i disciplinom što je bilo i dobar preduvjet za njenu ekspanziju prema jugu i jugoistoku. Sa željeznim dobom započinje novo doba u kojem je iz reda nosilaca srednjobosanske kulturne grupe proizašla i narodnosna i politička zajednica poznata pod svojim autohtonim dezitijatskim imenom. U toku starijeg željeznog doba, u okviru općeg razvitka ilirskih zemalja,¹⁹ odvija se ne samo tehnološka i gospodarska nego i društvena i politička preobrazba, koje su vodile ka učvršćivanju i oblikovanju domaćih zajednica.

¹⁹ O željeznodobnim kulturama na ilirskom području v. PJZ V-željezno doba, 1987; Vasić, 1973; Wilkes, 2001, 54-79

Teritorijalni okvir

Sve vanjske granice i oblasti koje su pripadale Dezitijatskoj narodnosnoj i političkoj zajednici, ne samo u onom polustoljetnom vremenu vladavine Oktavijana Augusta, nego i uopće postojanja njihove zajednice nije baš jednostavno odrediti.¹ Za razliku od Autarijata, njihovi zapadni susjedi su imali više sjedilački karakter jer se njihovo gospodarstvo u velikoj mjeri zasnivalo, ne samo na stočarstvu nego i na zemljoradnji i rudarstvu i u pojedinim slučajevima imali su elemente i skoro razvijenog proto-urbanog uređenja.² Naravno to ne znači da su gornjobosanske dezitijatske zajednice bile teritorijalno statične, one su, a posebno u vrijeme prije političkog ujedinjenja iz raznoraznih razloga modificirale ili mijenjale svoje teritorijalne okvire prilagođavajući se novim okolnostima bez obzira da li ih one stvarale ili su bile primorane na njih. I nakon ujedinjenja Dezitijatska narodnosna i politička jedinica je više-manje modificirala svoj teritorijalni okvir i granična područja, ali je načelno tada njena granična linija postala jasnija i stabilnija. Kada se raspravlja o granicama Dezitijatske narodnosne i političke zajednice, potrebno je imati u vidu i da postoje dvije forme njihovog ustroja i funkcioniranja, prvo u vrijeme nezavisnosti kao protohistorijskog političkog entiteta i za vrijeme rimskih vladavina kao zavisne peregrinske *civitas*, koja je opet i sama imala dva posebna razdoblja razvitka podijeljena epizodom velikog ilirskog ustanka predvođenog Dezitijatima. Posebno mjesto zauzima taj trogodišnji periodu u kome su se Dezitijati našli unutar velikog ustaničkog Saveza, i to kao jedan od njegovih ključnih stupova. Zato je sasvim je logično pretpostaviti da su se i poradi tih turbulencija, i promjena političkog i upravnog strukturiranja i ustroja, mijenjali ili modificirali vanjski teritorijalni okviri dezitijatske narodnosne i političke jedinice ali i unutarnje granice i međe. Posebno je kritično razdoblje bilo završetak ustanka 9. god. n. e., u kojem su Dezitijati praktično doživjeli biološki pogrom i ponovno uvođenje sustava i šeme rimske vlasti i uprave u ilirskoj unutrašnjosti. Znači prilikom određivanja dezitijatskih granica potrebno je računati i sa navedenim činjenicama.

U periodu rimske vladavine, dezitijatska *civitas* je sigurno bila precizno određena i omeđena, s tim da te granice izgleda nisu puno i radikalno odstupale od stanja prije 33. god.

¹ Kratak pregled povijesti određivanja granica Dezitijata u znanstvenoj javnosti v. kod Pašalić, 1975, 399 i fus. 46

² Razloge toj izvjesnoj različitosti primarno treba tražiti u zemljopisnim i geomorfološkim osobnostima autarijatsko-«glasinačkog» područja jugoistočne Bosne i šireg zahvata Gornjeg Podrinja i «dezitijatskog» područja Gornje Bosne i lašvanskog porječja.

p. n. e. To da je opće granične osobnosti dezitijatska narodnosna zajednica i politička jedinica sačuvala i nakon uspostave rimske vlasti možemo za pojedine dionice granice dezitijatske *civitas* utvrditi na osnovu izvorne građe ne samo za prvo razdoblje rimske vladavine nego i za period samoga rata. Iz konteksta tekstova Veleja Paterkula i Kasija Diona, posebno kod ovog potonjeg, u kojima se opisuje ustanak jasno proizlazi da je na pojedinim etapama sjeveroistočne dezitijatske granice kao sljedeće narodnosno i političko područje stajalo ono koje je pripadalo Breucima.³ Nemamo puno informacija o mogućoj teritorijalnoj modifikaciji dezitijatskog područja nakon IX. mjeseca 9. god. n. e., ali po svemu sudeći glavna područja i oblasti koja su do tada pripadala Dezitijatima, ostala su i poslije te godine u sastavu njihove *civitas*.⁴ Uslijed svega navedenog i našu determinaciju dezitijatskog teritorijalnog uokvirivanja treba shvatiti samo u općim crtama kojim se daju neke osnovne i načelne konture teritorijalnog opsega koje su se u svezi sa vremenom i prilikama mogle i mijenjati. Ali i pored tih izvjesnih mogućih modifikacija koje bi se eventualno događale na vanjskom prstenu linije koja je uokvirivala dezitijatsku narodnosnu i političku zajednicu, ipak je kroz sva vremena i promjene političkih i društvenih uvjeta i okvira njeno središte i žarište ostalo na prostoru Gornje Bosne. Potrebno je navesti, da sudeći po izvornoj građi (i pisanoj i ostacima materijalne kulture), ako ih je i bilo da eventualne modifikacije nisu poprimale radikalni karakter i nisu mijenjale opće osobnosti dezitijatskih granica prema drugim narodima, posebno u periodu nakon ujedinjena

Ali ta činjenica da oni nisu bili skloni velikim migracijama i radikalnim promjenama staništa kao npr. njihovi istočni susjedi Autarijati, ipak ne znači da je opseg njihovog pružanja lakše odrediv u odnosu na Autarijate. Za Dezitijate je lakše, s obzirom na materijalnu kulturu (tip, kvalitetu i koncentriranost) i epigrafske nalaze (natpis *ILJug* III, 1582 princepsa T.F.Valensa, natpis *ILJug* III, 1591 porodice «Batona», oba iz Breze i njene okoline, solinskih

³ O Breucima kraći pregled v. kod Patsch, 1897 A; Bojanovski, 1988, 364-366; Suić, 1991-1992, 55-56; Zaninović, 2003; Miškiv, 2005

⁴ Veliki broj Flavija, Ulpija, Elija i posebno Aurelija sa područja kiseljačko-fojničkog, sarajevskog, brezanskog, zeničkog i travničko-lašvansko-bilskog područja jasno pokazuje da je domorodački peregrinski element u svim segmentima populacijski dominirao na spomenutim područjima bar do Flavijevaca. Znači i dužnosnici lokalnih zajednica su bili peregrini kao i gro stanovništva (pogotovu onog domicilnog) i u prvim desetljećima nakon završetka rata, što je značilo da na tim prostorima nije bilo nekog oduzimanja zemljišta i njegovog direktnog predavanja rimskom narodu. A izgleda da ni dezitijatska narodnosna, teritorijalna i politička cjelina i pored svega nije iskusila odvajanje svojih pojedinih sastavnica kako bi se formirale posebne autohtone narodnosne i političke jedinice.

natpisa na kojima se spominje He(dum) (c)astel(lum) Daesitiatium) odrediti samo središnje dezitijatsko područje, a to su brezanska, sarajevska i visočko-fojničko-lepenička oblast. Iz toga slijedi zaključak da je gornjobosanski prostor (i to njegov južni i središnji dio), čija je os gornji tok rijeke Bosne (*Bathinus*) nesumnjivo bio dezitijatski, i to kao njegovo narodnosno, političko, kulturno i upravno središte. Ali sa daljim određivanjem oblasnog rasprostiranja Dezitijata stvari stoje znatno drugačije, i potrebno je uložiti dosta analitičke, pa i špekulativne i intuitivne pažnje u rad sa izvornom građom (literarna, epigrafska, materijalna, filološka i tradicijska) da bi se mogao pokušati izvući neki zaključak o graničnim zonama Dezitijata. Jedinu granicu koju sa sigurnošću možemo odrediti je ona istočna, jer se srednjobosanska kulturna grupa, čiji su nosilac bili (i) Dezitijati pružala do prvih planinskih oblasti romanijskog područja, a naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar (centar Sarajevo) bi predstavljalo jedno od glavnih velikih dezitijatskih graničnih naselja prema istoku.⁵ Romanijsko i gornjopodrinjsko područje je u starijem željeznom dobu pripadalo glasilačkoj kulturi željeznog doba, odnosno njenoj sjevernoj varijanti čiji su nosilac bili Autarijati. Međutim i nakon sloma autarijatske narodnosne i političke zajednice ne raspolaže se sa dokazima materijalne prirode da je u taj prostor (uključujući i onaj najbliži u srednjem porječju Prače) u toku mlađeg željeznog doba došlo do infiltracije nekih zajednica nosilaca srednjobosanske kulturne grupe, koje bi došle npr. iz sarajevskog područja. Kako se čini ovo područje je u mlađe željezno doba, pa sve do dolaska Rimljana bilo poglavito naseljeno surogat zajednicama nekadašnje autarijatske narodnosne i političke zajednice. I južnu granicu je zbog zemljopisnih karakteristika, odnosno postojanja planinskog lanca poznatog kao Bjelašnički masiv, moguće lakše odrediti, a veza sa sjevernom Hercegovinom je preko toga pojasa održavana kao i danas preko prijevoja Ivan, kojim se ulazilo u Gornju Bosnu. Uostalom na karti se jasno vidi široki brisani prostor koji postoji na liniji Igman-Bjelašnica-pa preko Trebevića prema Romaniji. Jasno je da taj pojas predstavlja neku vrstu graničnog područja između nekih različitih kompleksa (kulturnih, narodnosnih i političkih). I sjeveroistočna

⁵ O spomenutom naseobenom kompleksu v. Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Ćurčić, 1908 A, 364-365; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 42; U srednje brončano doba sa ovog naseobinskog kompleksa se datira i vrlo interesantan nalaz čiji nastanak i Z.Marić pripisuje mikensko-egejskog kulturi. .Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar je svoj dugotrajniji kontinuitet naseljenosti zadržao i u antičko doba, sve do dolaska Slavena, s tim da je u tom periodu veću važnost steklo ravničarsko područje uz Miljacku (današnji centar Sarajeva). Sergejevski, 1947, 39-40

granica, bi se radi zemljopisnih karakteristika i koncentracije materijalne izvorne građe (one nepokretnog karaktera-gradine i nekropole) mogla kako tako odrediti. I na ovom pravcu je Gornja Bosna obrubljena planinama (Ozren-1453m; Zvijezda-1349m) na kojima se zaustavlja prostor rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe, i granica bi se mogla postaviti na rijeku Krivaju i to sa većom sigurnošću na njen gornji tok. Međutim, potrebno je naglasiti da je jedan veliki pojas od sarajevskog i brezanskog područja prema Krivaji ustvari arheološki prazan; ne zna se da li je riječ samo o neispitanosti ili o stvarnoj slaboj naseljenosti.⁶ Radi toga je nejasno da li ovo prostranstvo uopće treba pripojiti Dezitijatima, ali s obzirom da i danas te oblasti više i primarno gravitiraju prema gornjem toku Bosne, a da rijeka Krivaja ipak predstavlja neku vrstu prirodne granice smatrali smo mogućim da dezitijatsku granicu pomjerimo sve do spomenute rijeke, ili bar do planina Greben, Ravan i Zvijezda. Time se dezitijatsko područje ne bi svelo samo na neposredno porječje gornjeg toka rijeke Bosne, nego bi zahvatilo i širu dubinu, koja je nesumnjivo bila neophodna za normalno preživljavanje (i sa gospodarskog i sa sigurnosnog aspekta) zajednicama iz Gornje Bosne.

Inače kada se promatraju koncentracije lokaliteta sa nalazima koji se mogu datirati u željezno doba, poglavito ako je riječ o gradinskim i drugim naseljima te nekropolama, a koji su najbolji pokazatelj o brojnosti populacije na određenom području, na kartama iz Arheološkog leksikona BiH (posebno, karte 7, tom I. i 8, tom II.-*praistorijsko doba*), uočava se veliki «prazan» prostor koji se prostire od planine Konjuh, zahvaćajući i ozrensko područje, odnosno kompletan prostor između rijeka Krivaje i Spreče. Na cjelokupnom tom prostranom i danas dobro naseljenom međuriječju dosad su registrirane samo četiri gradine koje su bile naseljene i u toku željeznog doba (Gradac-Straiste kod Maglaja, Gradina Žišci, Gradić Vukovine i Gradina Ribnica kod Zavidovića) sve na južnim i zapadnim padinama Ozrena okrenutim prema središnjoj i Gornjoj Bosni. Ta u željezno doba slabije naseljena zona, prelazi rijeku Bosnu i pruža se duž brdsko-planinskog područja sjeverno od Vranduka sve do planine Borja i sjeveroistočnih obronaka Vlašića, zahvaćajući i gornji tok Usore. Na tom dijelu nailazimo samo na tri međusobno udaljene gradine koje bi možda na osnovi svojih oskudnih nalaza mogle biti naseljene i u željezno doba (Gradina Očauš kod Teslića, Gradina Ozimica kod Žepča i Gradina Lug-Zimjan kod Zavidovića).⁷ I tek se u srednjem toku spomenute rijeke ponovo

⁶ Na planini Zvijezdi se nalazi gradinsko naselje Zvezdan, ali ono je potpuno neistraženo.

⁷ Ovakvo željeznodobno stanje prilično odudara od situacije koja je vladala u neolitiku, kada je na ovom prostoru, konkretno oko Novog Šehera kod Maglaja, sudeći po pronađenim i istraženim naseljima (Gajevi-Ponijevo kod Maglaja, Novi Šeber, Kraljevine kod Novog Šehera, i nešto južnije od ovih lokaliteta gradina Orašac-

počinje javljati jača koncentracija gradinskih i drugih naselja. Iz izloženog se može izvući zaključak da je ovaj pojas ustvari u željezno doba razdvajao veće, tradicionalne narodnosne, kulturne i političke zajednice središnje i gornje Bosne i posavsko-panonskog bazena.⁸ Srednjobosanska kulturna grupa željeznog doba ne prelazi ovaj pojas i zaustavlja svoje kompaktno rasprostiranje na njegovim južnim rubovima. Sjeveroistočnu granicu okrenuta prema Breucima, dezitijatske narodnosne zajednice i kasnije i političke jedinice činio bi spomenuti pojas.

Ako je dezitijatska sjeverna granica bila i donji tok Krivaje, onda bi u njihov okvir ušli Vranduk i zeničko područje, koje je ulazilo u okvir municipija *Bistuensium*. Isti municipij je obuhvaćao u svome ageru pored zeničkog područja i travničko-lašvansko pa možda i neka druga središnjobosanska područja. A ako je municipij *Bistuensium*, uz *R.P. Aquae S...* proizašao iz dezitijatske *civitas*, onda su Dezitijatima pripadale i ove oblasti. Iz navedenog problema direktno proizlazi jedno od ključnih pitanja iz tematike dezitijatske matične teritorije i zone rasprostiranja i zauzimanja njihove političke jedinice a to je da li u taj dezitijatski politički, samim tim i narodnosni okvir treba pored Gornje Bosne južno od zeničke kotline, uključiti i lašvansko porječje i Skopljansku udolinu, odnosno područja preko kojih se isto kao i u slučaju Gornje Bosne južno od zeničke kotline (nedvosmisleno dezitijatske zemlje), rasprostirala srednjobosanska kulturna grupa. Obje spomenute oblasti se nalaze zapadno od Gornje Bosne i narodnosno-političko detektiranje nosilaca naseljavanja ovog područja u mlađem željeznom dobu i principatu predstavlja ujedno i rješavanje enigme o zapadnim granicama dezitijatske narodnosne zajednice, odnosno njenog političkog entiteta i peregrinske *civitas*. Upravo to što se preko sve tri oblasti rasprostire ista željeznodobna kulturna grupa i istovrsni razvitak, otežava određivanje dezitijatskih granica na ovim pravcima. Radi toga pronađeni arheološki materijal nije onaj dio izvorne građe koji bi imao primarni značaj u rješavanju ovog pitanja, nego se moramo pokušati osloniti na izvlačenje posrednih zaključaka iz pisane građe, odnosno preciznije na pokušaj teritorijalizacije autohtonih ilirskih naroda na bosanskom prostoru.⁹

Ozimica koja se može datirati u kasni neolitik ili eneolitik) bila nastanjena brojnija populacija koja je pripadala «butmirskoj kulturi». Dragičević, 1897, 161-167; Isto, 1906, 244; Truhelka, 1914, 53-58; Benac, 1964 A, 50-52

⁸ Da su granična područja u predrimsko doba bila ili ispražnjena ili slabo naseljena dokazuju i granični pojas između Dardanije i Makedonije nazvan *deserta Dardaniae* te isto tako po Strabonu slabo naseljeni ali iznimno duboki pojas oko zemlje keltskih Skordiska prema ilirskim narodima. Jireček, 1952, 11; *Strab. Geo.* VII, 5, 12

⁹ U prvom redu tu u obzir ulaze etnografski podaci Plinija Starijeg.

Skopljanska udolina predstavlja gornjovrbasko područje i najvjerojatnije se nalazila na liniji razdvajanja salonitanskog i naronitanskog konventa, te bi se ustvari detekcijom unutarnjih granica među tri gornjoilirski konventa omogućilo lakše i razumijevanje teritorijalnog razmještaja autohtonih ilirskih naroda i samim tim i ujedno narodnosno-politička identifikacija stanovnika Skopljanske udoline. Vrlo je lako moguće na to plodno i široko područje, koje predstavlja jednu posebnu, zatvorenu zemljopisnu cjelinu, a koje je od Gornje Bosne odvojeno planinskim pojasom Vranica-Bitovnja, a od lašvanskog porječja prijevojem Komar, smjestiti bilo koji drugi veći ilirski narod čija područja do sada nisu identificirana. Međutim tu se javljaju epigrafski nalazi iz Varvare, koja ustvari pripada gornjoramskom području (južnoj oblasti iz koje proističe Skopljanska udolina) iz čijih se tekstova naslućuje spominjanje municipija *Bistuensium*.¹⁰ Inače u toku željeznodobnog razvitka Skopljanska udolina je spadala u jedno od većih i razvijenijih kulturnih žarišta, o čemu svjedoči posebno lokalitet proto-urbanog naselja Pod kod Bugojna, koji u punom razvoju postoji i u VI. i V. st. p. n. e.¹¹ Ako natpisi iz Varvare potvrđuju da je i ovo područje pripadalo municipiju *Bistuensium*, a za koji se isto može pretpostaviti da je proizašao iz dezitijatske *civitas*, onda bi njegov prostor obuhvatio i Gornju Ramu, te bi se u tom slučaju granice Dezitijata pomjerile skoro do zone dodira sa Delmatima, što bi se teško moglo prihvatiti.¹² Uz sve izrečeno potrebno je naglasiti da jedan prilično široki arheološki prazan pojas odvaja Skopljansku udolinu od lašvanskog porječja i Gornje Bosne i ona je u pravom smislu bila jedna odvojena cjelina. Čitav niz drugih ilirskih naroda, koje Plinije Stariji spominje u

¹⁰ Patsch, 1906 A, 151-159; Bojanovski, 1974, 138; Isto, 1988, 157-159

¹¹ O Podu kod Bugojna v. Čović, 1964; Isto, 1965, 48-65; Isto, 1975; Isto, 1976, 198-209; Isto, 1983, 170-181; Isto 1983 A, 433-457; Isto, 1986, 60-62; Isto, 1987; Isto, 1991; Šalabalić, 1967; Arheološki leksikon, Tom II, 1988, 183

¹² O lokalitetu Varvara u zoni izvora Rame, v. Ćurčić, 1900, 99-118; Patsch, 1906 A, 151-159; Truhelka, 1914, 79-80; Mandić, 1922, 30; Čorović, 1956, 142; Nikolajević, 1969, 217-223; Čović, 1976, 194; Isto, 1978; Isto, 1983 B, 390-412; Miletić, 1984, 422; U tom slučaju bi dezitijatsko-delmatska granica predstavljala i granicu između dva konventa, čime bi salonitanski konvent bio po površini skoro duplo manji u odnosu na naronitanski, a da ima znatno više peregrinskog stanovništva. Sasvim bi logično bilo da se između Dezitijata i Delmata postavi neki drugi narod spomenut kod Plinija Starijeg (Deuri, Deretini itd.). A i Naresi, tj. njihovih 102 dekurije su morale zauzimati znatno veću teritoriju nego što je to planinski konjički kraj, i da budu po površini zauzimanja bar približni Dezitijatima. U tom slučaju nije nerealno im priključiti i ramsko-prozorske i uopće kompletno sjeverno hercegovačko područje. Po Bojanovskom (1988, karta-TERRITORIA CIVITATUM PEREGRINARUM), Dezitijatima je pripadala Skopljanska udolina, a i po Škegri (1999, 123) područje uz gornji Vrbas, Dezitijati su naseljavali i u predrimsko i u rimsko doba.

salonitanskom i naronitanskom konventu moraju se negdje smjestiti u okvirima bosanske unutrašnjosti. Posebno se to odnosi na naronitanski konvent, jer gro prostora salonitanskog konventa zauzimaju tri velike narodnosne i političke zajednice (Delmati, Mezeji i Dicioni). U naronitanskom konventu je znatno veća rascjepkanost domorodačkih jedinica, što je činjenica koja se ne može zanemariti prilikom procesa detektiranja autohtone narodnosne teritorijalizacije na prostorima današnje BiH. U Skopljansku udolinu se tako može smjestiti neki drugi ilirski narod naveden kod Plinija Starija, a ne Dezitijati o čemu će u kasnijim poglavljima biti znatno više riječi.

Za razliku od Skopljanske udoline, Lašvansko porječje i zeničko područje su znatno bliži i zemljopisno i komunikacijski otvoreniji gornjobosanskom području južno od Zenice i prirodnije je da sa njim čini jednu cjelinu, posebno onaj dio oko ušća Lašve u Bosnu (Zenica, Busovača). Još od neolitika ovo područje sa Gornjom Bosnom čini jedinstvenu i zemljopisnu ali i kulturnu cjelinu, pa bi bilo sasvim logičnim pretpostaviti i njegovo narodnosno i političko jedinstvo u mlađem željeznom dobu i u prva dva stoljeća nove ere. Osim toga postojanje 103 dezitijatske dekurije (a prije ustanka, vjerojatno ih je bilo još više) implicira i posjedovanje nešto većeg područja nego što je to Gornja Bosna južno od Zenice, ali ne i prevelikog. Delmata npr. ima 342 dekurije i njihova teritorija samim tim je morala biti od dezitijatske bar najmanje 2, 5 puta veća, a kod Mezeja kojih je bilo 269, bar u određenoj vidljivoj mjeri veća. Uz to pojasi Gornje Bosne i travničko-lašvanskog i zeničkog područja predstavljaju nešto pitomije oblasti, sa mogućnošću i zemljoradnje. U željeznom dobu su primjetni i jasni tragovi i jakih i značajnih naselja sa nešto većim dimenzijama i samim tim brojnijim stanovništvom. To bi impliciralo da je dezitijatska populacija sa svojom brojnom populacijom mogla zauzimati i površinski manje oblasti u odnosu na npr., više pokretljivije zajednice sa sezonskim stočarstvom. Uz sve izneseno, potrebno je navesti da između zeničke udoline i kakanjskog područja, koje je nesumnjivo bilo dezitijatsko, ne postoji neki veći i izraženiji brisani prostor sa arheološkim predrimskim nalazištima, nego se prije čini da je riječ o nekom ipak prisutnom jedinstvu posebnih oblasti, i to one od Visokog do Kaknja uz tok Bosne i njenih odgovarajućih pritoka i one u Zeničkoj kotlini. Tako bi se moglo i lašvansko porječje uključiti u dezitijatsku teritoriju i u tom slučaju zapadne granične točke bi bili Komar i travničko Turbe te pojas Vranice i Bitovnje, s tim da bi zapadni dio ovih planina pripadao Skopljanskoj udolini, a istočni Gornjoj Bosni, odnosno Dezitijatima.

Na samom širem prostoru oko ušća Krivaje u Bosnu, ali južno od obje rijeke, na nizu dominantnih uzvišenja primjećuje se veća koncentracija gradina, koja izgleda kao da je uvezana

u neku smisleni cjelinu. Sjeverno od Krivaje tek sporadično nailazimo na pojedine gradine koje djeluju kao neke usamljene točke na ozrenskom prostoru. Ako se dezitijatsko područje pružalo i do donjeg toka Krivaje ono onda svemu sudeći u neposrednoj blizini ušća Krivaje u Bosnu nije prelazilo ni na lijevu stranu Bosne, jer je i taj prostor nepokriven koncentracijom gradina i nekropolama. Iz ovoga bi onda mogli da zaključimo da se granica dezitijatske narodnosne zajednice nešto prije samog ušća, možda sjevernije od Vranduka spustila na sam tok rijeke, čime je od sada njena desna strana sve do ušća Krivaje pripadala dezitijatskim zajednicama. Time je točka Vranduk bila jedna od bitnijih dezitijatskih pozicija koja je bila «odgovorna» za krajnje sjeverno područje dezitijatskog teritorija. Ali Vranduk nije bio klasična granična točka, jer se, ali samo u slučaju da je ovaj prostor pripadao Dezitijatima, on nalazio nešto dublje unutar teritorija dezitijatskog političkog entiteta, odnosno njihove peregrinske *civitas*.¹³ Ako je Dezitijatima pripadalo pored Gornje Bosne južno od Zenice i zenička kotlina, pojas do utoka Krivaje u Bosnu i lašvansko-travničko područje, a što je vrlo vjerojatno, sjeverozapadnu granicu prema Mezejima i drugim narodima i zajednicama nije veći problem odrediti, a to su bile južne i istočne padine Vlašića.

Znači glavne markantne točke koje obrubljuju i preko kojih se ulazi u središnje dezitijatsko područje, odnosno dezitijatsku političku jedinicu bile su prijevoji i prolazi Komar, Vranduk, Ivan-Sedlo tj. Bradina, krajnje istočno-sarajevsko područje i olovsko područje na sjeveroistoku.¹⁴ Kako se iz svega izloženog vidi, dezitijatska jedinica je u načelu i srži uspijevala sačuvati tu svoju koherentnost i tek ju je proces romanizacije i prelazak na municipalni ustroj ne samo narušio nego i «ugušio». Ali kada se raspravlja o municipalnom ustroju postavlja se pitanje da li je on slijedio bar u nekom obliku i pravcu granice predašnjeg upravno-političkog ustroja oličenog u dezitijatskoj *civitas* (što je vrlo moguće), i ako jeste u kojem obliku. Ovo je posebno važno s obzirom na postojanje već spomenutog problema u vezi municipija *Bistuensium*, odnosno opsega njegovog područja koje je prilično nesigurno odrediti.

¹³ Rijeka Spreča je možda predstavljala prepoznatljivu južnu granicu breučkog rasprostriranja, a ozrensko područje granično područje sa mjestimično utvrđenim točkama, koje je dodatno, uz prijevoj Karaula i oblasti planina Konjuh, Javornik itd., učvrstio Baton Dezitijatski nakon svoga povlačenja iz panonskog bazena.

¹⁴ Spomenute točke su obrubljivale i prvobitni Bosanski Banat.

Politički ustroj i struktura u prapovijesti i protohistoriji

Povijest «Dezitijatskog naroda», uključujući i period vladavine Oktavijana Augusta, prvenstveno predstavlja razvitak njihovog političkog ustroja, strukture, sustava vlasti i uprave, odnosno dezitijatske politije.¹ Ustvari jedino se na takav način može pravilno sagledati povijest nekog «naroda», jer insistiranje na nekim drugim aspektima kao npr. «krvno»-genetskim je, kako je već ranije istaknuto, zbog stalnih turbulencija, miješanja, prožimanja, preslojavanja i sl., vodi u sasvim pogrešnom smjeru, skoro u «slijepu ulicu» i bezizlaznu poziciju za dalja istraživanja i donošenje pravilnih zaključaka.² Jedan narod može biti sačinjen i od zajednica koje nemaju istovrsnu genetičku liniju razvitka i jedino što ih međusobno objedinjuje je politička veza i svjesnost o pripadnosti jednoj cjelini, bez obzira kakvog ona bila karaktera.³ To bi podrazumijevalo da se pod «dezitijatskim

¹ Da bi uopće moglo postojati i biti funkcionalno svako ljudsko društvo, ma koliko bilo prosto ili složeno, malo ili veliko, i bez obzira na kojoj se razini općeg kulturnog, društveno-političkog, gospodarskog razvitka nalazilo, ono mora imati određeno uređenje. Svako takvo uređenje zahtijeva da postoje određena načela, odnosno iz njih izvedena specijalizirana pravila, na kojima se ono temelji i funkcionira a opet to proizvodi i formiranje društvenih, kasnije i iz njih izvedenih političkih institucija.

² U slučaju insistiranja na traženju nekog genetskog podrijetla Dezitijata, praktično bi se mogao stvoriti niz koji bi se mogao vući, kao u formi kakvog «porodičnog stabla», kroz tisuće i desetine tisuća godina, a što bi se dublje išlo u istraživanje postajalo bi jasno da su Dezitijati genetski povezani sa golemim brojem rasnih, etničkih, narodnosnih, plemenskih, političkih i kulturoloških zajednica, a istraživanje ne bismo u načelu mogli zaokružiti i završiti, jer bismo morali ući u neolitik i paleolitik. S druge strane svaki pojedinac u drugoj generaciji ima dva direktna genetska pretka, u trećoj četiri, u desetoj čak 512 etc.... Samim tim se vidi koliko je besmisleno, iluzorno, pa i neodgovorno tražiti ili insistirati na nekoj krvno-genetskoj vezi podrijetla neke zajednice. Porijeklo neke povijesne i socijalne zajednice može se primarno tražiti samo u okviru povijesnih i socioloških načela, zakonitosti i vizura, a ne u smislu samo neke genetike.

³ Postavljeni postulat vrijedi i u slučaju da se određeno «genetsko» ime transformiralo u politički pojam, odnosno da je postalo ime za jedan politički narod, entitet, državu, pa i pravni status i položaj i sl. U ovom smislu vrlo je bitno obratiti pažnju na činjenicu da za Rimsku Državu, kao uostalom i kod većine grčkih država (npr. Atene), pripadnost nekom narodu prije svega znači njegovu političku (određenoj priznatoj i faktičkoj političkoj jedinici) i pravnu pripadnost. Onaj tko nema nikakvu političku ili pravnu ili bilo kakvu drugu društvenu pripadnost, za antičku političku teoriju, ne pripada nijednom narodu, on je apatrid. Znači pripadnost nekom narodu nije se određivala na osnovi etničkog podrijetla, nego na osnovi građanstva ili neke druge pripadnosti ili podaništva, tako su načelno jednom narodu mogli pripadati i ljudi najrazličitijeg etničkog pa i rasnog podrijetla. Najbolji primjer su upravo Rimljani koji su u svoj narodnosni i politički okvir apsorbirali čitav niz zajednica najrazličitijeg etničkog i rasnog podrijetla. Rimljani su čak i jedno etničko ime-

narodom» primarno definirala ona sadržina koju uokviruje i povezuje međusobna politička veza i svijest o političkoj pripadnosti, a tek onda iz takve osnove proizlaze ostali aspekti.

Dezitijatska politija nije imala «sreće» da se razvije u državu i svoje postojanje je u periodu nezavisnosti bazirala na formaciji «političkog entiteta», a kasnije sve do svoga nestanka nalazila se kao politička činjenica –peregrinska *civitas*– uklopljena u jednu širu, stranu državnu cjelinu.⁴ Ustvari, nestanak Dezitijata smatramo da bilo konačno rastakanje

Latini-koristili i kao oznaku za određivanje određenog pravno-političkog statusa, pa je tako i etnički Gal i Ilir i German i Grk i itd., mogao biti «Latin».

⁴ Posebno pitanje bilo bi kakva se to politička sadržina trebala podrazumijevati pod nečim što bismo terminološki odredili pod pojmom «država», i «državotvoran». Zanimljivo razmišljanje o ovom problemu dala je Nada Klaić (1994, 5-28), iako primarno sagledavajući rani srednji vijek, koja smatra da «...taj izmišljeni, svadljivi, i zloupotrebljavani termin država jednostavno izbacimo iz naše historiografije». Ipak, i uz uvažavanje mnogih razloga koje je u svojoj studiji iznijela N.Klaić, smatramo da bi ipak bilo i suviše pretjerano da se odrekemo pojma «država». Odreći se pojma «država» imalo bi isto značenje kao kada bismo napustili upotrebu pojma «grad», i tako izbrisali bilo kakvu pojmovnu distinkciju između «grada» i «sela», odnosno negirali postojanje kvalitativnih razina razvitka ljudskog naseobinskog načina života koje se terminološki određuju kao «grad» i «selo». Sudeći po sagledavanju cjelokupnog općeg kulturnog, političkog i povijesnog razvitka čovječanstva postoji više faza razvitka društveno-političkih okvira života jedne zajednice, od kojih onaj posljednji postignuti možemo nazvati državom, jer svaka od tih faza baštini neke osobnosti koje ih međusobno određuju i diferenciraju. U tom slučaju ako bi se izbacio pojam «država» nestala bi jedna vrlo vrijedna stavka i pojam na osnovi kojih bi se vršila sistematizacija i diferencijacija političkih sustava i stupnja njihovog razvitka. Osnovna razlika između pojmova «države», «politički entitet» i nekih drugih predrzavnih političkih okvirnih zajednica nalazi se u kvaliteti sadržine političkog ustroja, sustava vlasti, političke svijesti i pripadnosti. Pod izrazom «država» sadržavao bi se onaj stupanj političkog ustroja :

- koji svoj sustav primarno bazira na teritorijalnom načelu a ne na sustavu vertikalne hijerarhije narod-pleme-bratstvo-rod (čak ako on u sebi i sadržava teritorijalna određenja),
- sa jasnom idejom o potrebi svoga trajnijeg postojanja i mehanizmima koji bi trebali da tu ideju i održavaju i učine funkcionalnom,
- koji posjeduje široki i razgranati sustav vlasti i uprave od najniže lokalne razine do državnog statusa sa izgrađenim, detaljnim i raznovrsnim političkim institucijama i pisanim zakonima što znači da bi se taj stupanj mogao nazvati i «ustavnim poretkom», bez obzira kakvog karaktera on bio.
- Sa svestranom zakonodavnom djelatnošću i sudskim sustavom koji je teorijski i načelno posebna grana javnog života, ali koji se može osobno i institucionalno podudarati sa striktno političkim institucijama i osobama koje ih obnašaju.
- osim toga ta zajednica mora biti prepoznata kao takva i gledano sa vanjske strane.
- sa stanovništvom koje se ipak nalazi na višoj kulturnoj razini razvitka,
- i sa postojanjem ustanove ekskluzivno državnog posjeda.

njihovog političkog ustroja, tj. dezitijatske politije koja ih je predstavljala i koja ih je činila priznatim i prepoznatljivim. Otada žive samo «genetički» Dezitijati, ali ne i «politički» Dezitijati, iako njihovi tragovi i rudimenti i dalje postoje, ali neuvezani i samo sporadično. I ovi prvospomenuti Dezitijati i ti ostaci koje je iza sebe ostavilo postojanje «političkih» Dezitijata su kasnije ušli u druge etnogenetske i politijogenetske procese u unutrašnjosti zapadnog Balkana. Uostalom nakon što je nestalo političkih Dezitijata, i genetički Dezitijati su napustili i izgubili i dezitijatsko ime i postali su dio rimskog provincijalnog i municipalnog stanovništva koje se identificiralo novim imenima koja održavaju nove političke i upravno-teritorijalne jedinice i realnosti. I radi svega izloženog, dezitijatska politijogeneza, politička konstitucija, shema razvitka i sustav vlasti morao je slijediti neke okvirne zakonitosti koje karakteriziraju prvenstveno opći protohistorijski politički razvitak, a kasnije ulaskom pod rimski državni plašt i osnovna načela funkcioniranja koje ima jedna zajednica unutar rimskog državnog i političkog sustava.

Prapovijesne i protohistorijske forme i sustavi političkog ustroja

Sa željeznim dobom pokrenuo se i brži politički razvitak niza europskih narodnosnih zajednica u pojasu od Atlantika do Crnog mora. On je uvjetovan sve razvijenijim i svestranijim gospodarstvom, povećanjem populacije i impulsima koji dolaze iz urbanih kultura Mediterana a ogleda se u posvemašnjoj unutarnjoj transformaciji društvenih struktura, njihovom usložnjavanju i jačanju. Dotadašnje društvene zajednice zasnovane primarno na rodovsko-plemenskim vezama sve više, kako željezno doba odmiče i prerasta u povijesno razdoblje, gube primat u odnosu na političke veze koje opet sa svoje strane sve više poprimaju i obrise državnosti.⁵ Proces započinje kada određena rodovsko-

Samo ako određena okvirna politička zajednica ispunjava sve gore postavljene zahtjeve ona se može nazvati državom. Ustvari okvirne političke zajednice koje su ušle i postoje u povijesnom razdoblju a predstavljaju i suverene jedinice (bez obzira da li one bile potpuno nezavisne ili bili udružene u šire državne i nedržavne zajednice) možemo terminološki determinirati kao «države». One okvirne i nezavisne političke zajednice koje se nalaze još uvijek u protohistoriji, a zadovoljili su i druge kriterije koje ga određuju determiniramo pod pojmom «politički entitet», a prapovijesti pripadaju još niži oblici političkog ustroja.

Dezitijatsku *civitas* iako je postojala i razvijala se u povijesnom, antičkom razdoblju ipak ne možemo smatrati državom niti državotvornom iz jednog temeljnog razloga, jer je ona proizašla iz strukture dezitijatskog «političkog entiteta» iz perioda nezavisnosti, a dok se nalazila u okvirima Rimske države nije bila u punoj i dovoljnoj mjeri suverena jedinica.

⁵ Ovaj proces društvene i političke izgradnje jedne zajednice u prapovijesnim uvjetima traje veoma dugo i odvija se postupno ujedno kod članova te zajednice oblikujući i psihološko-emocionalne preduvjete koji omogućavaju sudionicima te zajednice da prihvate i učestvuju u okviru određene dostignute razine

plemenska zajednica počinje (postupnim razvitkom ili nasilno) mijenjati svoju unutarnju društvenu strukturu zapostavljajući krvno-genetske veze u odnosu na političke veze i interese. To dovodi i do teritorijalizacije zajednice koja se nalazi u tom procesu, jer krvno-genetsku vezu mora nadomjestiti izražena veza pojedinca sa teritorijem koji pripada njegovoj političkoj jedinici, a to neminovno kao posljedicu ima etabliranje neke vrste nukleusa politije (manjeg političkog entiteta⁶). U većini slučajeva taj oblik nukleusa politije se nije razvio iz samo jednog određenog plemena nego iz saveza sela koja pripadaju različitim plemenima i rodovima koji naseljavaju istu oblast.⁷ Proces se dalje produbljuje u momentu kada na gore opisani način ustanovljene zajednice sa određenim zajedničkim karakteristikama (podrijetlo, jezik, zemljopisni položaj, religija) počinju formirati međusobne *ad-hoc* saveze u svrhu rješavanja pitanja ili problema zajedničkih za sve zajednice koje ulaze u taj savez. Uglavnom je riječ o zajedničkoj opasnosti, regulaciji međusobnih odnosa kako bi se sprječavali sukobi tj. stvaranju primirja (na latinskom *indutiae*) ili mirovnih saveza, njegovanju zajedničkih kultova i svetišta⁸, ili u (u evropskim

društvenog, kasnije i političkog ustroja i strukturalizacije, u kojima oni nisu povezani samo na krvno-genetskim vezama tj. na samom instinktu, nego na složenoj vezi koja povezuje ljude ne samo primarno na prepoznatljivoj i vidljivoj genetskoj i rodbinskoj vezi.

⁶ O upotrebi termina «politički entitet» i uopće o osobnostima ove razine društveno-političke formacije i ustroja v. Mesihović, Autarijati, 2007, 7: 121 - 122 i fus. 337; Dobar primjer postojanja i funkcioniranja formacije «političkog entiteta» pružaju predcezarovski galski narodi kao Helveti (koji su u svome posjedu imali 12 *oppida* i oko 400 sela), o kojima je vrijedan opis i to njih u pokretu (kao jedan od primjera putujućeg političkog i narodnosnog entiteta) ostavio Cezar na početku svojih Galskih ratova. Ovi galski narodi/politički entiteti su imali i svoje glavne «gradove» kao što su Gergovija kod Arverna, Avaricum kod Bituriga, Bibrakte kod Heduanaca. O procesu i razlozima formiranja političkih entiteta na sjeverozapadnom grčkom području i južnoj Iliriji, kao i o njihovom općenitom političkom, društvenom i gospodarskom razvitku i funkcioniranju v. Cabanes, 2002, 23-25; 105-109. O unutarnjem uređenju političke formacije na sjeverozapadnom grčkom području koja je bez institucije kralja v. Cabanes, 2002, 68; Potrebno je navesti da P.Cabanes (2002, 68) u kontekstu razmatranja političkog ustroja i razvitka epirskog područja upotrebljava izraz «...politički entiteti...». I Tukidid (I, 24) npr. južnoilirske Taulante označava kao narod, koji je u vrijeme krize u Epidamnu i izbijanja Peloponeskog rata, sudeći po načinima njihovog reagiranja u svim tim zbivanjima vjerojatno nalazio na razini razvitka političkog entiteta.

⁷ Najbolji primjer ovakvog političkog stapanja pruža spajanje sela na bregovima prvobitnog Rima. Taj Savez nosi ime Septimontium (Sedmobrežje). Tomić, 1884, 20; 34; Maškin, 1951, 75. Zamimljiv i detaljan prikaz rane političke organizacije Italije (posebno za Latinski Savez i Etrurski Savez). v. Mirković, 2002, 41 - 58.

⁸ Npr. Latinski Savez je imao zajednička svetišta Hram Jupitera Lacijarija, sveti gaj kraj Ferentinskog izvora, Hram Junoni u Laviniji i svetište boginje Dijane na obali Nemejskog jezera. Na Albanskoj gori se

okvirima manje prisutnim razlozima) privrednim zahtjevima i potrebama, kao što su regulacija tokova rijeka, šireg navodnjavanja, melioraciji zemljišta i pravu na ispašista.⁹ Vremenom ovi *ad-hoc* savezi mogu dobivati sve više i obrise stalnosti, odnosno postaju veći politički entiteti.¹⁰ Savezi ne moraju nastajati samo na dobrovoljni način (sinoikizmom) nego i prisilno, kada jedna zajednica sa svojim istaknutim rodnom nametne svoje prvenstvo u odnosu na okolne zajednice, i u tom slučaju osnovni razlog njenog formiranja leži u «ekspanziji» jedne zajednice ili njenog vladajućeg sloja. Prvi dobrovoljni način je prisutniji kada se radi o objedinjavanju manjih zajednica, a drugi, prisilni metoda, kada je riječ o stvaranju većih protohistorijskih političkih entiteta. Ali to ne znači da je to bilo i pravilo, a u pojedinim slučajevima se moglo desiti i da se u zajednicama nastalim na dobrovoljni način pojavi prvenstvo određenog roda ili plemena ili čak i samo porodice, a i suprotno da u zajednici sa prvenstvo jednog roda ili plemena sve njene sastavne jedinice vremenom postanu ravnopravne.

Termin «plemenski savez» koji je prilično udomaćen u našoj znanstvenoj literaturi bi se prije svega mogao objasniti u kontekstu saveza rodovsko-plemenskih zajednica koje u sebi nisu još uvijek razvile u dovoljnoj mjeri svoju društveno-političku strukturu da bismo ih mogli nazvati politijama, odnosno u njima još uvijek prevladava krvno-genetsko i rodovsko srodstvo kao primarna društvena veza. U biti termin «plemenski savez» bi se

svake godine održavala i «latinska svetkovina» (*Feriae Latinae*). Tomić, 1884, 31; Maškin, 1951, 72; Za razvitak grčkih polisa, stvaranje saveza, njihove međusobne odnose i sl. pogledati odlične sinteze historije stare Grčke; Duruy, 1881; Struve-Kalistov, 1961; Zamarovský, 1978; Djurant, 1996

⁹ Privredni razlozi, posebno oni koji su esencijalno vezani za sisteme navodnjavanja i regulacije tokova velikih rijeka bili su uzročno-posljedično vezani za nastanak država temeljenih na načelima koja su bila nešto drugačija u odnosu na ona iz kojih su se razvile antičke države. Zbog iznimnog opsega neophodnih radova, mase populacije koja ih je izvodila i nadasve veličine i opsega prostora koje iziskuju irigacioni i melioracioni radovi potrebno je bilo ustanoviti jaku i stabilnu državnu strukturu, sa autokratskim sistemom uprave u kojoj se suverenost državne vlasti i njenih odluka i postupaka, a koju reprezentira vladar ne može dovesti konstantno u pitanje. Iz svega ovoga proistekao je tip despotske države, čije je stvaranje svojstveno zajednicama čije stalne egzistencijalne potrebe može zadovoljiti samo funkcioniranje autokratskog sistema uprave.

¹⁰ U tim zajednicama te razine unutarnjeg strukturiranja koje vode ka izgradnji politije mogu prerasti u jedinstvene cjeline, odnosno ti nukleusi politija se pretvaraju u najobičnije sastavnice koje su subordinirane zajednici i njenim interesima, ali mogu se i zadržati i na razini saveza samostalnih nukleusa politija bez dograđivanja i jačanja institucija i infrastrukture zajednice, te širenja njenog suvereniteta. Naravno ima slučajeva kada ti nukleusi politija ostaju i nadalje samostalni bez ulaska u širu zajednicu i u tom slučaju oni predstavljaju manji politički entitet.

mogao primijeniti na ustroj koji neposredno prethodi ustroju koji obilježavamo pod izrazom «politički entitet» a kojem pripadaju po svojim osobinama one razine unutarnjeg strukturiranja koje vode ka izgradnji politije. Npr. taj nukleus rimske politije se razvio iz saveza tri plemena, atenski iz četiri file, a spartanski iz tri dorske file (Dimani, Hili i Pamfili). U izvjesnom broju slučajeva, posebno kada je riječ o zajednicama sa nižom razinom općeg kulturnog razvitka, nedostaje ta «nukleus faza» razvitka politije, nego se veći politički entitet direktno razvija iz plemenske strukture, odnosno procesom udruživanja niza plemena koja su već dostigla nešto veću društvenu i političku razinu razvitka i koja su zahvaljujući tome poprimila oblik teritorijalno omeđene plemenske «kneževine».¹¹ Ovakav proces se odvija u oblastima u kojima pojedine plemenske zajednice zahvaćaju prostorno veća područja. Najkarakterističniji politički entiteti nastali «preskakanjem» «nukleus faze» politije su oni nastali u starijem željeznom dobu, kao što je autarijatski. Za razliku od autarijatskog entiteta, neki drugi entiteti nastali na sličan način kao i autarijatski uspjeli su u toku V i IV st. p. n. e. svoju unutarnju strukturu razviti do formiranja države, sa svim onim elementima koja je karakteriziraju.¹² Najbolji primjeri vrlo uspješnih transformiranja (za pojedine zajednice ovi procesi «rađanja države» mogu biti vrlo traumatični sa mogućim i negativnim ishodom i posljedicama) pružaju Makedonija na čelu sa dinastijom Argeada i Mološki Epir na čelu sa dinastijom Ajakida. Kao što se iz navedenih primjera vidi, politički entitet predstavlja posljednju stavku ka prerastanju određene zajednice u državu, ali to se i ne mora desiti, odnosno te zajednice ako su i dostigle tu razinu razvitka su mogle na njoj i ostati i u krajnjoj konzekvenci i propasti. Pojedini entiteti nisu uspijevali, a možda nisu ni pokušavali, da se transformiraju u države što se na kraju za njih završilo tragično, kao što je to npr. bio slučaj sa političkom tvorevinom Autarijata,¹³ ili su ostajali ili nasilno zaustavljeni ili dobrovoljno uklješteni

¹¹ U ovom kontekstu je potrebno spomenuti da povremena udruživanja tih plemenskih «kneževina» nisu morala automatski da vode ka etabliranju većeg političkog entiteta, jer su to uglavnom bili privremeni savezi za rješavanje određenih pitanja. Tek kada bi ti savezi postajali trajniji iz njih je mogao proizaći politički entitet.

¹² Elementi su : a) državne institucije i njihova strukturiranost, b) postojanje zakonodavstva koje definira državnu suverenost i njena prava i obaveze, c) jasna svijest o neophodnosti postojanja, d) teritorijalizacija, e) osjećaj pripadnosti, f) degradiranje značenja krvno-rodovskih i plemenskih veza i njihovih interesa u odnosu na metafizičku vezu povezanosti sa državom i njenim interesima, g) definiranje statusa sudionika države, njihovih prava, obaveza i odgovornosti u odnosu na državu.

¹³ Razlozi toga su mogli biti najrazličitiji, kao što su samo npr., sklonost konzervativizmu ili jačina otpora unutarnjih snaga koje svaki proces koji vodi definiranju državne strukture smatraju opasnošću po svoj

negdje na pola puta ka razvitku kao što su bili politička tvorevina Ardijejaca na primorju pod vodstvom dinastije Agronida¹⁴ (u povijesnoj literaturi uobičajeno nazivanoj «Ilirska država»)¹⁵ i Odriska kraljevina u kasnijim periodima svoje egzistencije.

Na osnovi svega izloženog politički entiteti protohistorijskog razdoblja, proizašli bilo iz plemenskog saveza koji im je prethodio ili ne, mogu biti po svojim osobnostima :

- a) samostalni teritorijalni mali nukleusa razvitka jasne politije (koji je mogao proizaći i sastojati se i od samo jednog plemena) npr. iz jednog takvog oblika se razvio polis Sikion,
- b) zajednicu tih «nukleus» politija koja bi prerasla u jedinstvenu političku cjelinu/politiju kao što je bila Samnitska Federacija, a npr. iz jedne takve zajednice se razvila Atenska država, Lakonska (Spartanska) država i Rimska Republika,
- c) savez samostalnih «nukleus» politija npr. Latinski Savez sa Alba Longom na čelu¹⁶, prije nego je potpao pod hegemoniju Rimske Republike) bez čvršćih međusobnih veza njegovih sastavnih jedinica,
- d) stabilna, trajnija unija niza plemenskih «kneževina».

integritet, privilegije, utjecaj i autoritet ili ih je jednostavno strah velikih i radikalnih promjena koje zahvaćaju ustaljeni državni i politički ustroj kojem pripadaju.

¹⁴ Iako je najstariji po imenu poznati, član ove vladajuće dinastije Pleurat, držali smo ipak cjelishodnijim i smislenijim da kao *terminus technicus* naziva ove dinastije upotrijebimo izvedenicu iz imena Agron, sina Pleurata, čija je aktivnost uvela tu političku tvorevinu kao aktivnog činioca u zamršene jadranske i balkanske političke odnose.

¹⁵ Termin «Ilirska država» potrebno je promatrati čisto kao *terminus technicus*, jer je prilično diskutabilno koliko je ova politička tvorevina uspjela ostvariti prelazak na državotvornu razinu iz pozicije političkog entiteta. A i korištenje «ilirskog» imena potrebno je shvatiti u kontekstu tadašnjih okolnosti. Spominjanje Ilira kod antičkih pisaca kada govore o nekoj posebnoj državnoj ili protodržavnoj cjelini, potrebno je shvatiti u istom smislu kao kada oni govore o skitskim kraljevima i spominju pojedine skitske narode samo kao Skite. To ne znači da je unutar skitskog etničkog kompleksa, postojao istovremeno i poseban narod koji se isto zvao Skiti. Antički pisci su u tim slučajevima kada govore o ilirskim kraljevima, vojvodama, zajednicama, mislili na pojedine ilirske narode i zajednice determinirajući ih samo njihovim općim etničkim imenom, a ne imenom koji su ti narodi i te zajednice stvarno nosile. O «Ilirskoj državi» Agronida općenito dobar prikaz daju Stipčević, 1974, 52-61; Bojanovski, 1988, 25-31; Zaninović, 1996, 210; 221-222; Šašel Kos, 1999 B.; Isto, 2005 A, 180; 249 – 290; Wilkes, 2001, 170-191; Cabanes, 2002, 137-175; Po Šašel Kos (1999 B, 137) «...the Illyrian kingdom was governed by Agron (bearing the title of «Illyrian king»), who belonged to the so-called Ardiaean dynasty...». Slično mišljenje M. Šašel Kos ponavlja i u svojoj knjizi „Appian and Illyricum” (2005 A, 180).

¹⁶ Latinski Savez se, po tradiciji, sastojao od otprilike 30 zajednica. Tomić, 1884, 31; Maškin, 1951, 72

Dok su rod i bratstvo¹⁷ nastale i funkcionirale na osnovu krvno-genetske veze, svaka društvena zajednica koja se nalazila na višoj razini društveno-političkog razvitka, u sebi mora sadržavati i političko određenje svoje unutarnje konstitucije. Svaka društvena struktura koja se uzdiže nad razinama ustroja bratstva i roda, svoje unutarnje uređenje i institucije bazira na postojanju političke veze među njenim sudionicima. To znači da nije postojala niti jedna zajednica koja se nalazila na razini ustroja većem od bratstva (pleme, plemenski savez, politički entitet, narod, država, nacija) a da nije imala unutarnje političke uređenje. Da bi takvo uređenje koje je bazirano na političkoj vezi uopće moglo funkcionirati i razvijati svoje strukture, interno zakonodavstvo, institucije, norme političkog života i reguliranja odnosa među svojim sudionicima, ono se mora temeljiti na nekim načelima. A društveno-politički razvitak, pogotovu u toku metalnog doba, je proizveo i pretpostavke na osnovi kojih su se razvila i ona poznata načela antičkog društva koje je izbjeglo prerastanje svoje političke strukture u formu despotije kakve su npr. bile egipatska, akadaska, asirska, babilonska, perzijska država,¹⁸ a to su monarhija, oligarhija i demokracija.

Određivanje da li neka i protohistorijska i antička politička zajednica preferira jedan od gore tri definirana načela unutarnjeg uređenja vrši se na osnovi prepoznavanja njenog strukturiranja institucija, opsega ingerencija i stvarne vlasti koje imaju te institucije, te u rasporedu i pravima izvršne, zakonodavne i sudske vlasti kojima pojedini tipovi institucija raspolažu. I načela i metode izbora zvaničnika političke zajednice te pitanje njihove odgovornosti prema nekom od tri tipa institucija određuju da li je neka politička cjelina preferirala monarhijske, oligarhijske ili demokratske oblike. Iako su se razvila najrazličitija unutarnja društveno-politička uređenja, strukture, institucije i norme, jer je svaka politička formacija imala samo njoj svojstven izgled uređenja, ona su se ipak u toku željeznog doba, sva definirala i oblikovala na temelju tri načela (monarhijski, oligarhijski, demokratski).¹⁹

¹⁷ Bratstvo predstavlja neku prelaznu formu koja povezuje rod i pleme i kao rod nosi primarno karakteristike krvno-genetske uvezanosti. Samo bratstvo (fratrija, kurija) ustvari na određeni način sistematizira rodovsko uređenje i priprema ga za prelazak na viši plemenski ustroj.

¹⁸ U despotijama vladar je sve, čak u pojedinim slučajevima i božanstvo.

¹⁹ Još uvijek je nejasno da li bi se ovo pravilo moglo primijeniti samo na željezno doba ili i na ranija razdoblja. Ovaj proces nastanka tri načela društveno-političkog ustroja vjerovatno je nastupio još u znatno ranijim periodima, vjerovatno u onoj fazi razvitka određene zajednice koji neposredno prethodi njenom prerastanju u državu, pa tako preko Ilijade možemo rekonstruirati i obrise uređenja predarhajskih grčkih i egejskih političkih zajednica (jer iako se po svojoj tematici odnosi na mikensko razdoblje, Ilijada ipak održava i neke osobnosti homerskog razdoblja u kojem je i sama nastala). Sudeći po podacima iz Ilijade (vijeća

Tako su se i unutarnja uređenja političkih entiteta u načelu ustrojila na osnovi tri forme; a) sa vladajućim jednim rodom ili porodicom i kraljem b) sa određenim na neki način izdiferenciranim vladajućim slojem c) vlasti izabranoj od strane svih sudionika

ahajskih junaka, prvenstvo Agamemnona, sazivanja skupština) to uređenje je primarno bilo oligarhijsko. Sve odluke bitne po cjelinu pretresane su i donošene na vijećima ahajskih junaka, odnosno «aristokratskih prvaka», lokalnih ahejskih basileusa. I Agamemnon nije predstavljao samo vrhovnog zapovjednika nego i neku vrstu vrhovnog kralja, suverena nad svim ostalim ahejskim prvacima jer nije izabran od strane ostalih prvaka nego se uslijed same prirode svoga statusa nalazio na čelu ahejske vojske. On je više smatran kao «*primus inter pares*», nego kao apsolutni monarh čija su volja i riječ presudni u donošenju odluka i funkcioniranju političkog sustava. U pjevanjima Ilijade nailazimo i na događanjima u kojima se sazivaju skupštine vojnika, a zbog općenarodnog karaktera vojske, ustvari narodne skupštine. Međutim ovaj demokratski aspekt je imao samo simboličnu ulogu, u smislu primanja k znanju i legalizacije već donesenih odluka, bez bitnijih ingerencija i stvarne moći koja su ležala u pravima i rukama njihovih basileusa. Na tim skupštinama vojnika, uglavnom su slušana mišljenja zapovjednika i prezentirani zaključci donošeni na vijeću basileusa, ahajskih junaka. Ta skupština nije ni sudila ni presuđivala, za razliku od npr. slučaja sa suđenjem Batonu Breučkom, niti je mogla na bilo koji način odlučivati o vođenju rata ili reguliranju razmirica među ahejskih zapovjednicima (Mirmidanci nisu mogli uticati na Ahila da se ponovo pokrene u borbu). Čitav prikaz ahejske sredine u Ilijadi odiše aristokratskim duhom, u kojem zajednički vladaju posvećeni pojedinci, koji su i najbolji, najljepši, najhrabriji. Sve odluke, suđenja i rasprave vode se na sjednicama Vijeća prvaka u zatvorenom šatoru, bez prisustva publike tj. običnih vojnika koje su ti prvaci predvodili. Iako su na skupštinama vojnika i obični vojnici uzimali riječ, kao što pokazuje primjer Tersita, to se nije uzimalo u obzir i bilo je nasilno prekidano (Homer, Ilijada, II, 186-199). Naravno prilikom analize oblika društveno-političkog ustroja Ahejaca koji se nalaze pod Trojom, potrebno je imati u vidu poslovičnu i svugdje prisutnu pristranost tvorca Ilijade prema aristokraciji i lokalnim basileusima. Na njihovim dvorovima se uostalom i oblikovao spjev Ilijada, tako je možda dolazilo i do namjernog iskrivljavanja kako bi se vijeću ahejskih prvaka i općenito ahejskih basileusima dalo primarno i presudno političko značenje. Suprotno Ahejcima, kod Trojanaca su izgleda dominirale monarhijske forme suverene vladavine jedne porodice, čiji interesi su jednaki interesima čitave Troje. Sama «Ilijada» inače pokazuje dosta antidemokratskih sklonosti, koji se izražavaju ne samo opisom epizode vezane za Terzita, nego i stihom «*nije mnogovlađe*» (u smislu vladavine naroda, većine stanovništva op. a.) *dobro*». (Homer, Ilijada, II, 204). Naravno prilikom razmatranja Homerovih epova, pogotovu Ilijade, kao izvorne građe za izučavanje političkog razvitka i ustroja te njihovih ideoloških temelja, potrebno je ipak imati da umu sljedeće činjenice : da je redakcija oba epa, koju mi danas poznajemo izvršena u vrijeme Pizistrata i da je ona ranije pjevana na dvorovima lokalnih monarha i aristokracije u homerskom i arhaiskom razdobljima. I pored nesumnjivog prisustva monarhijskih, oligarhijskih i demokratskih elemenata u društveno-političkim uređenjima u ranijim periodima, ipak je, po svemu sudeći, tek izražajnija upotreba željeza, usavršavanje gospodarskih i proizvodnih sredstava za proizvodnju i odnosa omogućilo dovršavanje procesa izgradnje koji je započeo mnogo ranije i konačno teorijsko uobličavanje tri načina, u svim njihovim segmentima i pravilima, uređenja unutarnje konstitucije narodnosnih zajednica i njihovih političkih formacija koja su karakteristična za antičku povijest.

punopravnih entiteta «protograđana». Kako se može primijetiti iz političke povijesti većinom su se u unutarnjem uređenju entiteta primjenjivali «monarhijsko» ili «oligarhijsko» načelo, ali su pojedine zajednice uspješno primjenjivale i «demokratsko-federalističko» načelo.²⁰

U većini zajednica koje su dostigle razinu političkog entiteta ili i prešle na ustroj antičke države istovremeno manje-više egzistiraju usporedo tri tipa institucija; a) narodna skupština b) manje vijeće predstavnika i c) predstavnika državnog ili entitetskog suvereniteta. Naravno svaka samostalna politička zajednica ima svoje shvaćanje i poimanje izgleda, sastava, trajanja, dužnosti, ingerencija i funkcioniranja svakog od ta osnovna tri tipska oblika na kojima su zajednice izgrađivale svoje političke institucije.²¹ One zajednice u kojima se prevaga stvarne vlasti nalazila u tipu predstavnika suvereniteta pripadale su obliku monarhija. U njima taj predstavnik suvereniteta potiče iz jednog vrlo uskog kruga povezanog rodbinskim i porodičnim vezama, dok su vijeća predstavnika i skupština, iako postoje, ustvari u realnom političkom životu subordinirane suverenu koji vlada dok želi ili do svoje smrti. U monarhijama zvaničnici političke zajednice izabirani su prvenstveno voljom suverena, a i prema njemu oni imaju odgovornost. Suveren je u monarhijama i vrhovni sudac i najviši i neprikosnoveni predstavnik sudske vlasti, koju on može na nižim razinama prenijeti na za to ovlaštene osobe, dok skupštine i vijeća nemaju bitnu ulogu u sudskoj vlasti.²² U skladu sa monarhijskim načinom uprave razvile su se i neke njene

²⁰ Iz osnovna tri načela su se mogli razviti i neka specifični oblici uređenja, kao što su tiranija, samovoljna uprava, vladavina jednog čovjeka pa i demagogija, i sl. O prisustvu npr. vladavine jednog čovjeka koji to ostvaruje a bez baziranja na pravu jedne dinastije u ilirskim zemljama v. pozivajući se na Pseudo-Skimna kod Cabanes, 2002, 88 po kojem upotreba termina kralj (βασιλεύς) ne mora automatski podrazumijevati i postojanje monarhijskog, dinastijskog načela uređenja političkog ustroja.

²¹ Slikovit ali okvirni i nepreciziran (za koji narod) opis funkcioniranja ove tri institucije u germanskom svijetu ostavio je Tacit (*Ger.* 11-12). Sudeći po Tacitovim podacima, germanski narodi su imali raznovrsna politička uređenja i društvenu slojevitost koja je u sebi sadržavala i klicu nastanka kasnijeg feudalnog uređenja sa zavisnim seljaštvom. Tako su postojale i germanski politički entiteti, tj. Tacitove germanske *civitates* i *res publicae* (u prijevodu Čajkanovića *države*) kojima su vladali kraljevi i one u kojima je uređenje «slobodoumno», tj. demokratsko, ali i one u kojima su vladali *nobiles* i *principes*, tj. lokalna aristokracija (*Tac. Ger.* 11-14; 25). Potrebno je naglasiti da su se germanski narodi iz Tacitovog opisa ipak nalazili na nižem stupnju i općeg kulturnog i gospodarskog i društvenog i političkog razvitka nego Iliri, posebno oni iz dinarskog bazena, u svoje protohistorijsko doba.

²² Iako postoji i makedonska vojnička/narodna skupština, ona nije ni sudila ni presuđivala npr. po pitanjima čak i optužbi za najteži zločin-izdaju, po predmetima Filote, Parmeniona, Kalistena itd., već je o tome presudnu riječ imao Aleksandar, pa vjerovatno i njegovo neposredno povjerljivo okruženje.

vanjske manifestacije, kao što su izvjesna izdvojenost osobe koja predstavlja monarha.²³ U političkim zajednicama u kojima je realna moć ležala na jednom manjem vijeću sastavljenom od aristokratskih uglednika i predstavnika izabranih na osnovu neke vrste cenzusa ili nasljednih prava pripadala je oligarhijskom obliku. U oligarhijama bez obzira da li funkcioniraju u političkim zajednicama sa predržavnim ili državnim formama predstavnik suvereniteta, koji i sam pripada oligarhijskim krugovima ima prilično ograničenu i od vijeća kontroliranu vlast,²⁴ a skupštine efemernu ulogu dok su i sami njeni članovi podijeljeni na različite načine (podrijetlom, imovinom, statusom itd.). Članovi vijeća imaju znatno duži vremenski, u pojedinim slučajevima i doživotni mandat na svoje prisustvo u vijećima.²⁵ U političkim zajednicama sa dominacijom oligarhije izbor zvaničnika podređen je interesima aristokratskog malog vijeća, prema kojem ti zvaničnici, ali i predstavnik vrhovnog suvereniteta pravno imaju ili osjećaju odgovornost. Prava koja proizlaze iz sudske vlasti, uključujući i ona koja bi bila primijenjena prema suverenu presudno i potpuno se nalaze u rukama oligarhijskog vijeća koji jedini sa njima ima pravo raspolagati. U političkim zajednicama, predržavnim entitetima i antičkim državama u kojima stvarna vlast leži na pravima i odgovornostima koje ima narodna skupština dominiraju demokratski oblici uređenja. Uloga manjeg vijeća je prilično umanjena u odnosu na skupštine, a predstavnici suvereniteta podređeni su izboru narodne skupštine. U političkim zajednicama u kojima dominiraju demokratski oblici broj punopravnih sudionika je znatan u odnosu na ukupno stanovništvo i oni su u načelu međusobno ravnopravni. Tom sloju protograđana ili građana, sudionika narodne skupštine koja ima širok opseg ingerencija uglavnom pripadaju svi punoljetni muškarci koji su pripadnici određene narodnosne zajednice ili nekog drugog tipa zajednice sa oblikom političke suverene cjeline. U «uvjetno rečeno» demokracijama skupštine ili neka druga tijela sa općim pravom učešća i odlučivanja protograđana ili građana imaju pravo izbora zvaničnika,

²³ Dolenjskim Ilirima je, sudeći po nalazima npr. rukotvorina situlske umjetnosti pronađenim u bogatim grobovima (Gavela, 1997, 264) upravljala kao i autarijatskim zajednicama kneževska/vladarska vlast.

²⁴ U oligarhijskim uređenjima može postojati i pojava da predstavnici suvereniteta mogu dolaziti samo iz reda određene porodice i nasljedne linije, ali zbog njihovih suženih prava i ovlaštenja i praktične uprave koja je u rukama jednog određenog i zakonski i običajno povlašćenog, aristokratskog sloja ne može se govoriti o monarhijama. Usp. primjer Sparte.

²⁵ Jedno svjedočanstvo o postojanju toga vijeća kod protohistorijskih zapadnobalkanskih naroda ostavio je Livije (XLI, 11) u opisu ratovanja sa Histrima, gdje spominje *principes*, u smislu članova određene upravljačke institucije.

a prema njima tj. u prenesenom značenju, ali formalno točnom, narodu, zvaničnici imaju i polažu odgovornost. Teorijski u demokracijama sudsku vlast ima i ostvaruje politički narod, a ne suveren ili neko aristokratsko vijeće ili bilo koji drugi zvaničnik. To svoje pravo suđenja i presuđivanja narod iz praktičnih razloga prenosi na niz institucija koje isto imaju demokratski karakter i koje su sastavljene od sudaca-porotnika izabраних iz reda čitavog (političkog) naroda²⁶ koji teorijski donose presude u ime toga naroda. Samo oni delikti koji se smatraju teškim zločinima, dolaze pred narodne skupštine ili u izvanrednim okolnostima i situacijama druga slična tijela koja ih mogu pravno i u bitnosti potpuno zamijeniti kao što je to npr. skupština vojnika, koja im direktno sudi i donosi presude. Najvažniji i najčešći slučajevi iz kategorije tih teških delikata u predržavnim i antičkim političkim cjelinama su izdaja političke cjeline i njenih interesa te teški religiozni prekršaji i skrnavljenje. Na skupštine, kao vrhovna sudska tijela, mogu u načelu i svi sudionici neke zajednice učiniti i konačni priziv na neke vrste presuda koja su im izrekli druga tijela i zvaničnici.

Naravno pojedina društva i politički narodi, mogli su u okviru svoga političkog i institucionaliziranog razvitka dobiti i takvo specifično unutarnje uređenje koje je u sebi baštinilo skoro u istoj mjeri osobnosti sva tri oblika uređenja. U takvom društvu je bilo teorijski zamišljeno da među njima vlada obostrana koegzistencija, prožimanje i harmonija odnosa, prava i obaveza a sve usklađeno u jednu cjelinu.²⁷ Najbolji primjer takvog uređenja

²⁶ Termin politički narod koristi se samo za one narodnosne zajednice koje imaju svoje jasno prepoznatljive političke cjeline ili samo političke institucije.

²⁷ Zanimljivo je u kontekstu razmatranja pitanja razvitka društveno-političkog sustava kod zajednica koje nisu još uvijek prešle u stadij države obratiti pažnju i na razvitak jednog naroda, koji je pripadao i drugom kontinentu i drugom razdoblju u odnosu na prostor i razdoblje na koje u ovom poglavlju najviše sagledavamo, ali o kojem postoji dosta preciznih podataka koji zorno potvrđuju opće zakonitosti na osnovi kojih se temelji politički razvitak ljudskih zajednica. Irokezi, iako nesumnjivo zajednica koja nije bila država i nalazila se u trenutku dodira sa Europljanima na stadiju kulturnog razvitka koji je u načelu odgovarao europskoj prapovijesti - a u slučaju Mediterana protohistoriji, razvili su i unapređivali vrlo složeni društveni i politički ustroj i strukturu sa čitavim nizom institucija koji su povezivali pet, kasnije šest plemena u jedan čvrst politički entitet. Ideološku podlogu postojanja irokeškog entiteta, odnosno jedinstvenog naroda, davala je snažna tradicija i običajno pravo koje bismo možda mogli u pojedinim slučajevima nazvati i protozakonodavstvom. Irokeška narodnosna zajednica i politička jedinica postojali su kroz dugo višestoljetno razdoblje, što dodatno potvrđuje vitalnost i dugovječnost ustroja strukturiranog na razini političkog entiteta, kao posljednje predržavne formacije. I Irokezi, iako udaljeni i prostorom i vremenom od europskih protohistorijskih entiteta i antičkih država su isto zasnivali postojanje svoje politije na dominaciji jednog od tri spomenuta načela. Uzgred vrijedno je napomenuti da su Irokezi živjeli u uvjetima matrijarhata, a da su

nalazimo za vrijeme Rimske srednje Republike. Potrebno je istaći i iznimnu ulogu religije u formiranju političkih uređenja i javnih institucija i njihovog daljeg razvitka, iako držimo da tu ulogu ne bi trebalo predimenzionirati i dati joj presudni značaj za razvitak političkih društava starog vijeka kao što je to učinio Fistal de Kulanž u svome djelu «Antička država». Uloga religije se uglavnom sastojala da svojim autoritetom učvršćuje političko uređenje i norme i pravila njegovog daljeg razvitka u svijesti sudionika određene zajednice.

Naravno dopušta se i mogućnost istovremene koegzistencije različitih dostignutih razina društveno-političkog ustroja u okviru određene političke jedinice kao i formiranja te političke jedinice od dijelova koji se nalaze na različitim stupnjevima društveno-političkog razvitka.²⁸ Dobar primjer pruža politički entitet «Odriska kraljevina» sa svojom dugovječnosti, koji je jedno vrijeme u sebi istovremeno sadržavao i druge manje tračke i peonske i narode i entitete i pojedinačna plemena i plemenske saveze, ali i pojedine crnomorske grčke polise.²⁹ Povijesna vrela potvrđuju postojanje «Odriske kraljevine» i u posljednjim desetljećima V. st. p. n. e., ali i u toku IV. st. p. n. e. («kralj» Kotis se spominje za 362. god. p. n. e.).³⁰ Ali izgleda da ova Odriska politička tvorevina nije uspjela da se

ujedno bili najsnažniji politički i vojni činilac u odnosu na sve ostale domorodačke narode na širokom prostoru Sjeverne Amerike.

²⁸ Naravno ova raznolikost se nije mogla dugo održati u okvirima jedne političke jedinice, bez obzira da li je ona imala karakteristike državnosti ili se još uvijek nalazila na nekoj od razina predržavnog ustroja i kad tad je moralo doći do više-manje izraženog niveliranja tih raznolikosti i to uvijek po zakonitosti; → da niže razine političko-društvenog ustroja i strukturiranja iščezavaju u susretu sa razvijenijim oblicima političkog ustroja i ujedno im prepuštajući i svoju ulogu.

²⁹ Odriski politički entitet je najbolji dokaz da i državotvorni ustroj (u ovom slučaju oličen u nekim grčkim polisima) može biti subordiniran političkom ustroju koji još uvijek nije prerastao razinu političkog entiteta. Ali naravno u tom slučaju je riječ samo o izuzecima, koji samo kratko traju i javljaju se u pravilu samo u trenucima kada je državna struktura određene zajednice ili toliko slaba da su njeni obrambeni mehanizmi neotporni ili se nalazi u dubokoj krizi i rastrojstvu. I u načelu, zajednica koja se nalazi na razini države (pogotovu ako je ona dobro uređena i efikasna) je superiornija, jača, dugovječnija i izdržljivija od zajednica koje se nalaze na nižoj razini dostignutog društveno-političkog razvitka (pleme, plemenski savez, politički entitet). Najbolji primjer pružaju samnitski ratovi. Rimska Republika je pobijedila Samnitsku Federaciju, i pored njene snage, najviše iz razloga što je Republika bila država, a Federacija se još uvijek nalazila na razini ustroja političkog entiteta. I u konkretnom slučaju državni ustroj i struktura Republike se pokazala superiornijom, izdržljivijom i nadasve spremnijom na veće i duže napore (sa većim resursima i rezervama) u sukobu sa Samnitskom Federacijom.

³⁰ Poslije smrti kralja Kotisa I 359. god. p. n. e. Odrisko-trački entitet se konačno raspao na tri zasebna manja kraljevstva, od kojih je ona sa sjedištem u Seuthopolisu najduže preživjela. O Odrisko-tračkoj

izdigne iznad forme političkog entiteta u smislu unutarnje političke strukture i ustroja, tj. nije se razvila u državu antičkog tipa.³¹ Svaka zajednica bez obzira da li je riječ o prostoj (nukleus razvitka politije ili pleme na većoj razini društvenog i političkog ustroja koje ima formiranu kneževinu) ili složenoj (veći politički entiteti tj. već formirana politija) da bi u sebi održavala i izvjesnu političku sadržinu mora u protohistorijskom razdoblju imati svoje središte. U najvećem broju slučajeva to je utvrđenje opasano i zaštićeno zidom i fortifikacijama na istaknutom vrhu ili značajnoj zemljopisnoj točki (gradina, *capitolium*, akropolis, dunum, burg). Onog trenutka kada je određena zajednica ustanovila politički entitet tada za nju možemo upotrebljavati i termin «narod». Iz na gore spomenutog načina formiranih političkih jedinica (političkih entiteta) proizašle su i antičke države, koje isto mogu biti oblika koji su direktni nasljednici pređašnjih formi; a) jedinstvena država, b) savez samostalnih i ravnopravnih polisa, c) savez polisa na čijem se čelu nalazi hegemon.

Potrebno je naglasiti da u protohistoriji i starom vijeku, kao uostalom i danas etnički kompleks nije morao podrazumijevati i političku zajednicu ili se sadržavati pod terminom narod ili nacija (ἔθνος, *gens*, *natio*, *populus*). Jedinice različitog etničkog podrijetla i pripadnosti su mogle učestvovati u formiranju jednog naroda i u njegovoj daljoj politijogenezi kao što je to najvjerojatnije bio slučaj i sa Rimljanima, s tim da bi vremenom jedna od etničkih jedinica koje su učestvovala u tome procesu iz raznoraznih razloga nametnula više svojih osobina narodu i političkoj cjelini koju su formirali. Naravno češći je bio slučaj da je samo u okviru jednog od etničkih kompleksa nastajao određeni narod i njegov politički okvir.

I ilirski narodi su više-manje prošli samostalno kroz sve razine i forme razvitka političke svijesti, strukture i ustroja, s tim da većina predrimskih naroda zapadnog Balkana

kraljevini v. Cabanes, 2002, 63-67. I nakon raspada sve tri nove kraljevine su proizašle iz entiteta Odriza. Nejasno je da li je ona Rimu vazalna tračka kraljevina kojom za vrijeme ustanka 6-9. god. n. e. vlada kralj Remetalk i njegov brat Raskiporis koji su i aktivno učestvovali u spomenutom ratu bila ustvari jedan od tih nasljednika surogata nekada jedinstvene Odrisko-tračke kraljevine, koju su utemeljili kraljevi Teres i njegov sin Sitalko u drugoj polovini V. st. p. n. e. Zanimljivo je da se i sin Remetalka zvao Kotis, kao i posljednji jedinstveni odrisko-trački kralj (*Vell.* II, CXXIX, 1; *Tac. Ann.* II, 64-67; 69; III, 38). I taj trački politički entitet ugasiti će se tek 46 god. n. e. kada je pretvoren u rimsku provinciju. (O razmiricama između Remetalkovih nasljednika i pretvaranju u provinciju v. Mirković, 2003, 66 – 67; 79; 81).

³¹ Starješine plemena su imali znatnu vlast što se pokazalo već nakon smrti spomenutog Kotisa. Sve to jasno govori da plemena, sastavni dijelovi «Kraljevine» još uvijek nisu međusobno srasli u jedinstvenu i cjelovitu strukturu i politički ustroj, odnosno nisu se pretvorili u najobičnije upravno-administrativne jedinice, možda i glasačke jedinice u načelu vezane za određenu teritoriju. Duruy, 1881, 385

nije uspjela stići da svoj politički razvitak kruniše i dostizanjem i onog krajnje $\Rightarrow$ državne razine. Jedino su Iliri priobalnog pojasa južno od Neretve uspjeli da kratkotrajno razviju protodržavnu strukturu. Većina starosjedilačkih zajednica zapadnog Balkana je sudeći po arheološkim nalazima i pisanim vrelima već u toku starijeg željeznog doba prevazišla razinu političkog ustroja razine plemena ili plemenskih kneževina i dostigla položaj naroda i političkog entiteta. Najvjerojatnije su u tome procesu prednjačila dvije narodnosne zajednice Liburni na obali (sa čijom etničkom pripadnošću stvari još uvijek ne stoje načisto) koji su u VIII. st. p. n. e. održavali talasokraciju na Jadranskom i Jonskom moru (do izbacivanja sa Korkire od strane Korinčana) i ilirski Autarijati koji su od kraja VI. st. p. n. e. i u toku V. st. pa možda i u prvoj polovini IV. st. p. n. e. imali hegemoniju na središnjem i dijelu zapadnog Balkana. Željezno doba je tako postalo i vrijeme u kome su odigrao preobražaj političke i društvene strukture zapadno- i središnjebalkanskih zajednica, odnosno njihovo prerastanje u narode čija su imena poznata iz pisanih vrela i povijesnih zbivanja i dostizanje stupnja političkog ustroja na razine političkog entiteta. Naravno ovaj proces se nije odvijao odjednom i kod svih epihorskih zajednica u istom momentu i one su se postupno razvijale sve dok nisu formirale narode, i one koji su ostali poznati iz opisa povijesnih zbivanja ali i onih koji su nestali u povijesnoj magli. Dolazak Kelta je imao određenog utjecaja na ovaj razvitak, uglavnom eliminirajući neke političke entiteta sa domaćom osnovom (npr. sutarijatski) i formirajući nove sa keltskom osnovom (npr. skordički). Pored toga što je dolazak Kelta i njihove materijalne kulture označio prelazak u novo latensko, razdoblje razvitka željeznog doba na zapadnom i središnjem Balkanu, on je uticao i na politički razvitak autohtonih zajednica i to onih naseljenih više u kontinentalnoj unutrašnjosti. Ali izgleda da su oni zapadnobalkanski narodi koji se nisu direktno naslanjali na podunavsko područje i dijelom na Pomoravlje uspjeli sačuvati ne samo osnove razvitka svoje materijalne kulture nego i osnove svoga političkog razvitka, odnosno da nije bilo bitnijeg preuzimanja osobnosti političkog života svojstvenog Keltima od strane epihorskih zajednica zapadnog i središnjeg Balkana koje nisu direktno ulazile u okvire keltskih političkih tvorevina na Balkanu. Tako se može reći da je i politički razvitak većine domaćih naroda i zajednica zapadnog Balkana sve do konačnog rimskog zaposjedanja imao autohtoni karakter. Helenistički utjecaj na razvoj političke svijesti je izgleda isto imao ograničen karakter i možda je jedino bio izražajniji na području Daorsa.

Autohtoni politički razvitak (koji jedino nije imao sreće da se u potpunosti i dovrši) najbolje se može sagledati upravo na primjeru «Ilirske države» Agronida, koja je od svih domaćih političkih tvorevina u protohistoriji i starom vijeku dostigla najveći stupanj

razvitka političke svijesti, ustroja i strukture. Primjer koji to najvidljivije osvjetljava je već u povijesnoj literaturi na desetine puta opisivan i objašnjavan-dijalog Teute sa rimskim i isejskim izaslanicima. Teutini odgovori na rimske zahtjeve i to oni koji se tiču zaustavljanja ilirskog gusarenja reflektiraju sliku unutarnjih političkih uređenja i odnosa u okvirima zemlje kojoj se na čelu nalazila dinastija Agronida.³² Nemogućnost kraljevske vlasti da se miješa u privatne stvari svojih podanika pod koje se podrazumijevalo i gusarenje, iako je ono moglo štetiti višim državnim i općim interesima, pa i samoj sigurnosti cjelokupne zajednice je bilo nespojivo sa tradicionalnim shvaćanjima grčke i rimske političke misli po kojoj je država kao vrhovni suveren, odnosno njeni predstavnici imali krajnju neprikosnovenu riječ u odlučivanju o vitalnim općim interesima. Potrebno je napomenuti da ta nemogućnost nije bila rezultat slabosti centralne vlasti (u tim godinama za namjesništva Teute «Ilirska država» je bila na vrhuncu svoje moći) nego prije svega stvar važećih normi, običaja pa možda i zakona koji su vladali, ili samo preovlađivali unutar «Ilirske države». Po njima vrhovna vlast nije se smjela miješati u privatne poduhvate niti imati na njih bilo kakav utjecaj.³³

³² O ilirskom gusarenju Škegro, 1999, 224-227; Cabanes, 2002, 140-142

³³ Sudeći po Polibijevom tekstu, odnosno njegovom vrelu koje je govorilo i opisivalo I rimsko-ilirski rat, i sama Teuta se suočavala sa unutarnjim nemirima za vrijeme svoje kratke uprave do rimskog udara, koji su sigurno bili posljedica njene ne baš čvrste pozicije koju je zauzela nakon smrti svoga muža, a koja izgleda nije bila ni općeprihvaćena u zajednici kojom je vladao njen muž (v. *Polyb.* II, 6; 8). Poradi toga se ona morala oslanjati i na svoje prijatelje (φίλοι), tj. kružok utjecajnih suradnika i savjetnika, koji su vjerojatno poglavito dolazili iz reda lokalne ardijejsko-ilirske aristokracije kojoj je vrlo moguće po svome podrijetlu pripadala i sama Teuta (*Polyb.* II, 4). Nije nemoguće ni pretpostaviti da je Teuta ustvari i postala regent Pinesa, znači postala faktički upravitelj zahvaljujući tom krugu koji Polibije naziva njenim φίλοι, te samim tim i zasnivala svoje prilično labavo pravo na realno upravljanje «Ilirskom državom» oslanjajući se na taj plemenitaški sloj. Taj sloj «Ilirske države» je vjerojatno bio ugrožen Agronovim procesom unutarnjeg učvršćivanja i jasnije i konkretnije strukturalizacije ardijejsko-ilirske političke jedinice, odnosno jačanjem središnje vlasti i centralizacije što je vodilo putem transformiranja ardijejsko-ilirskog političkog entiteta u pravu državu monarhijskog tipa. Vjerojatno je i Teutina odluka da dozvoli «onima koji plove na svoj račun da pljačkaju brodove na koje naiđu» (*Polyb.* II, 4; 8), što je išlo u korist lokalnih prvaka i njihovih partikularnih interesa a nipošto interesa cjeline, motivirana tom njenom slabijom pozicijom u odnosu na onu koju je imao Agron, koji vjerojatno nije tolerirao privatne aktivnosti koje mogu biti oprečne strateškim javnim interesima. Tako i tu Teutinu dozvolu možemo promatrati kao i želju njenog okruženja koje ju je podržavalo, a koje je nesumnjivo moralo imati neke koristi od te privatne aktivnosti, ali i baziranja na stvarnim normama i običajima koji su ranije postojali u ardijejsko-ilirskoj političkoj i narodnosnoj zajednici, a koje je moćniji Agron izgleda odbacio na uštrb jačanja javnih interesa. Ali nakon njegove prerane smrti, proces izgradnje

Zakoni i običaji koji tretiraju opće i državne vitalne interese su kod većine naroda i u većini složenijih političkih tvorevina kakve su npr. države, u odnosu na običaje i zakone koji su tretirali samo interese i potrebe privatne naravi. U tome kontekstu se podrazumijevalo da se u okviru općih običaja i zakona na najbolji način mogu zaštititi i regulirati privatni odnosi među pojedincima i grupa pojedinaca u smislu rodbinske vezanosti ili interesnih skupina. Čak i najdemokratskije grčke države (naravno u antičkom smislu demokracije) kao što je bila jedna Atenska država nikada nisu ni pokušale da privatne interese ne samo izdignu nego i dovedu u istu ravan sa javnim, državnim interesima. Pojedinaac i njegovi interesi su uvijek morali biti podređeni načelu na kojima su počivale države čiji su oni bili sudionici (ne primarno i građani) i općim interesima i potrebama, a ne pridržavanje ovog principa bi bilo od strane države strogo sankcionirano (često sa najtežim kaznama). Kao što vidimo u slučaju «Ilirske države», za razliku od njima suvremenih Grka i Rimljana, to nije bio slučaj i običaji i zakoni koji su tretirali privatne interese bili su u jednakoj ravni sa onim koji su tretirali opće interese, makar takav odnos u svojoj krajnjoj konzekvenci mogao biti samo štetan. Kako se čini u političkoj svijesti i misli Ilira kojima su vladali Agronidi privatni interesi i potrebe nisu se smatrale subordinirane nekoj drugoj razini i nekim drugim interesima, što je našlo odraza i u važećim običajima (možda i zakonima) koji su vladali u tadašnjem političkom životu «Ilirske države». Ovo nije bio samo rezultat nižih razina političkog ustroja i strukturiranja i nedovoljnog stupnja unutarnjeg međusobnog stapanja sastavnica koje su činile «Ilirsku državu» u odnosu na grčke polise, helenističke monarhije i Rimsku Republike i njene italske saveznike. To je prije svega bio rezultat autohtonog političkog razvitka, bez bitnijih vanjskih impulsa koji su uticali na njegovo kretanje. Upravo iz različitosti shvaćanja odnosa javnog i privatnog interesa, odnosno stupnja njihove subordiniranosti proizašlo je i nerazumijevanje rimskih izaslanika na Teutinu iskrenu konstataciju da se ona, tj. vrhovni politički organi ne mogu miješati u privatne stvari pojedinaca, tj. u prenesenom značenju da je to ustaljeni red odnosa i pravila koji su vladali u društvu kojim je ona upravljala. Rimski izaslanici su najviše iz navedenog nerazumijevanja bili nezadovoljni pregovorima sa Teutom, poručivši između ostalog i da će Rim prisiliti ilirske vladare, znači i same Ilire da promijene svoje zakone, što se uostalom na kraju i desilo.

državotvornog sustava je zbog malodobnosti njegovog nasljednika i slabije pozicije tutora zaustavljen i vjerojatno su te norme i običaji kojim privatni interesi više nisu po samom automatizmu bespogovorno subordinirani javnom interesu, ponovo vraćene i primjenjivane.

Vjerojatno su opisana politička načela koja su važila u tadašnjoj «Ilirskoj državi» bila više-manje zajednička većini ilirskih i zapadnobalkanskih naroda, uključujući i one koji su živjeli u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti. Posebno navedena tvrdnja dobiva na težini kada se zna da su se Ardijejci (vjerojatni nositelji «državotvornosti» kraljevine Agronida) doselili, uslijed autarijatskog pritiska, iz unutrašnjosti. Kao što se vidi, sudeći po pisanim vrelima koji jasno prepoznaju vladajuću porodicu unutar «Ilirske države» sa jasnim načelima nasljeđivanja, možemo tvrditi da su Ardijejci svoju političku strukturu zasnovali na monarhijskim načelima. Slično je bilo, sudeći po bogatim i monumentalnim kneževskim i vladarskim grobovima pronađenim u Ararevoj gromili, Pilatovićima, Atenici, Novom Pazaru i Pečkoj Banji i u slučaju Autarijata, kod kojih se najvjerojatnije krajem VI st. p. n. e. iz reda kneževske aristokracije izdiferencirala jedna vladajuća dinastija, koja se nametnula čitavom autarijatskom političkom entitetu. Posebno mjesto izučavanja društveno-političkog ustroja i strukturiranosti zajednica u protohistorijskom i neposredno preddržavnom obliku trebalo bi da ima pitanje hegemonija koje su ostvarivale bilo pojedine protohistorijske zajednice (uključujući u njih čak u pojedinim slučajevima i urbane zajednice sa političkom strukturom) bilo jasno formirane države povlašćujući zajednice preddržavne forme ustroja.³⁴ Ni zajednice nositelji srednjobosanske kulture nisu predstavljale izuzetak u odnosu opća pravila društvenog i političkog razvitka zajednica europskog željeznog doba (od VIII. st. p. n. e. do dolaska Rimljana). I one su prošle kroz faze postupnog procesa političkog razvitka karakterističnog i za mnoge druge narodnosne zajednice u širokom evropskom pojasu od Atlantika do Kaspijskog mora. To je uključivalo i izgradnju formacija koje bi se mogle okarakterisati kao politički entiteti, te prihvatanje određenih načela funkcioniranja društveno-političkog sustava i u skladu sa tim i uobličavanje institucija preko kojih se odvijao politički život protohistorijskih zajednica Gornje Bosne i lašvanskog porječja, a koje su poznate pod dezitijatskim imenom.

³⁴ Na primjer, Makedonska hegemonija uspostavljena za vrijeme Filipa II samo je stavljala pod vrhovnu vlast čitav niz i entiteta i država koje je podčinila, dok nije primjenjivala u velikim i značajnim razmjerima klasičnu aneksiju teritorija ili kolonizaciju. Tako su i ilirski entiteti, i epigoni Odriske «kraljevine» i Tribali i Epir i grčki polisi mogli da nastave sa svojim starim, kontinuiranim političkim razvitkom samo sada pod hegemonijom Makedonije. Ostale su sačuvane i domaće dinastije sa visokim stupnjem autonomije uključujući i oružane snage, povezane sa Makedonijom ili samo sa dinastijom Argeada kompliciranim sustavom koji se sastojao od klasičnog ili podčinjenog savezništva, vazalstva, formalnog vrhovništva ili rodbinskih veza. Tek je Aleksandar prešao na nešto ozbiljniju formu održavanja i funkcioniranja svoga Carstva. Najsavršeniji oblik hegemonije koji se sam od sebe pretvorio u jaku državnu cjelinu prvo u formi neke vrste Federacije, a zatim Imperija razvili su Rimljani, o čemu će kasnije biti znatno više riječi.

Terminološko određenje

Na ovom mjestu bi bilo umjesno da se pozabavimo i pitanjem primjenjivane terminologije u odnosu na određenje pojedinih naroda. Pod terminom etnički kompleks podrazumijevali su se složeni kompleksi sačinjeni od više naroda sa određenim zajedničkim ili srodnim karakteristikama (npr. jezik, podrijetlo, tradicija, kultura, religija, itd). Pod spomenutim terminom bi se mogli podvesti Germani, Slaveni, Heleni, indoeuropski Italici, Iliri, Tračani, Kelti i sl. Etnički kompleks skoro nikada nije podrazumijevao i političko jedinstvo, nego samo kulturološko ili jezično. Političko jedinstvo je bilo moguće jedino kada oni nisu bili izdiferencirani na pojedine narode, znači u vrijeme kada još uvijek nije postojao etnički kompleks (upo. Romani koji su kao etnički kompleks nastali tek raspadom Zapadnog Rimskog Carstva).³⁵

Pod terminima narod i narodnosna zajednica (*natio*, *gens*, *populus*, ἔθνος) kriju se niže razine uvezanosti, ali koje su unutar sebe koherentnije i sa jačom izraženom povezanošću i međusobnom sviješću. Termin narod je u sebi mogao sadržavati i neke od sljedećih karakteristika: a) da je ekvivalent posebnoj suverenoj političkoj tvorevini sa osobnostima predrđavnog ili državnog uređenja, gdje se pripadnost političkom narodu određivala na osnovu institucije protograđanstva ili građanstva, b) ili da je samo u okviru neke zajednice bez političkog okvira, na osnovi nekih zajedničkih sadržilaca, prisutna i izražena jasna svijest o neophodnosti postojanja političke tvorevine, c) ili da postoje samo autonomne institucije (koje ne moraju imati samo političko, nego i kulturološko i religijsko ili neko drugo određenje) koje održavaju tradiciju i svijest o jedinstvu i određenju u političkom ili kulturološkom (bez obzira da li je riječ o punoj samostalnosti, suverenosti bez potpune samostalnosti ili običnoj skućenoj autonomiji) smislu, d) unutar naroda mora postojati svijest o pripadnosti njemu, koja se producira preko spomenutih političkih ili kulturoloških institucija koje pripadaju i smatraju se ekskluzivnom odrednicom koja karakterizira jedan narod te naravno zahvaljujući spoznaji o zajedničkim sadržiocima

U biti oni ilirski protohistorijski narodi koji su ulaskom u strukturu Rimske države bili transformirani u peregrinske *civitates*, čime bi dobili i priznato političko određenje mogli bi se terminološki određivati i kao *natio*. Latinski termini «*natio*», «*populus*» i «*gens*» često su u antičkom-rimskom svijetu doživljavani i kao sinonimi, iako u načelu imaju različitu sadržinu, jer nacija (*natio*) primarno nosi određenje političkog naroda, dok

³⁵ O preciznijem određenju termina etnički kompleksa v. poglavlje «Određenje Dezitijata»; Mesihović, Autarijati, 2007, 83

to «*gens*» i «*populus*», iako mogu i u dosta slučajeva u svijetu antike to i podrazumijevaju, oni ne moraju uvijek i to određenje političkog naroda u sebi sadržavati. Npr. u svome nacrtnom opisu ustanka Velej navodi u istom redu, ali odvojeno i termin *gens* i termin *natío*, što bi sugeriralo da su za Veleja ovi pojmovi bili sadržinski ne sinonimi.³⁶ Ipak smatramo da zbog specifične sadržine pod kojom shvaćamo i upotrebljavamo naš termin «narod» u ovom konkretnom radu, njemu najbolje odgovara upravo latinsko «*natío*» (ali u antičkom-starorimskom smislu). Zbog duha našeg jezika i kako bi se izbjegle moguće zabune u radu ne planiramo upotrebljavati termin «nacija», koji u našem modernom jeziku ima neku sasvim drugu, strogo definiranu, pojmovnu sadržinu. Radi toga smo u kontekstu našeg razmatranja termin «narod» uvijek koristili u smislu neke jasne političke uvezanosti, odnosno on je smatran ekvivalentom izraza politički narod.³⁷ Tako bi se pod termin narod mogli podvesti Autarijati, Dardanci, Samniti, Dezitijati, Liburni, Japodi, Mezeji, narodi, odnosno peregrinske *civitates* Panonije kao Azali, Kolapijani, Amantini, Breuci itd., Heduanici (i mnogi drugi narodi Galije kao Sequani, Helveti, Arverni, Alobrozi, Biturigi, Treviri itd.), Skordisci, germanski narodi iz I st. n. e. Batavci, Sugambri, Brukeri, Herusci, Marsi, Hati, Markomani, Kvadi, Semnoni (u kojima Tacit, *Ger.* 39, prepoznaje njihova «jednokrvna plemena»), Herodotovi³⁸Tauri, Agatirsi, Neuri, Androfazi, Melanheni, Geloni, Budini, Sauromati, pa i Lakonci, maloazijski Jonjani, Atenjani, Etolci, Mološani, Rimljani, Fokidani, Makedonci, Egipćani, stari Izraelci pa i Irokezi i sl. itd. U rimskom periodu termin «narod» u pojedinim slučajevima (uključujući i ilirske narode do romanizacije) se može smatrati ekvivalentom rimskoj terminološko-političkoj odrednici i formaciji *civitas peregrini*. Termin narodnosna zajednica opet može u sebi sadržavati i postojanje stalnog, prepoznatljivog i funkcionalnog političkog okvira, ali se isto može odnositi i na određenu zajednicu koja posjeduje određenu užu «genetičku srodnost» u odnosu na etnički kompleks (tj. u okviru jednu), ali koja je isto tako prepoznata i priznata i od njenih sastavnica i od drugih zajednica, ali koja opet ne posjeduje taj zajednički stalni i

³⁶ *Vell.* II, CX, 3

³⁷ Cabanes (2002, 33-37; 60; 78; 83), u svome radu isto često upotrebljava termin narod ili grčki *éthne*, za terminološko označavanje onoga što se može podrazumijevati i pod terminom politički entitet ili politički narod. Ipak po našem mišljenju Cabanes (2002, 105) stavlja i suviše oštru razliku između uređenja i samog fenomena onoga što on označava kao polis i onoga što označava kao etnos. Grčki polisi su se razvili u takvom obliku između ostalog i zbog specifičnosti grčke zemlje, ali ostaje činjenica da svi narodi prolaze kroz načelno i okvirno iste razine razvitka, naravno u skladu sa svojim specifičnostima i osobnostima.

³⁸ *Herodot.* IV, 102

funkcionalni politički okvir. Tako bi ustvari terminu narodnosna zajednica najbolje odgovarao latinski izraz *gens*., koji je sadržajno i u latinskom jeziku širi od izraza *natio*, koji je njegov sastavni dio i koji se može, ali i ne mora podudarati sa izrazom *gens*.. I tako se odnos termina *gens-natio* može promatrati u neku ruku i kao ekvivalent u našem korištenju i njihovog međusobnog odnosa termina «narodnosna zajednica» -- «narod». Ustvari izraz «narodnosna zajednica» bi odgovarao našem modernom shvaćanju i podrazumijevanju sadržine pojma «narod».

Pod terminom pleme sadržavale bi se sastavnice jednog naroda koji je već prošao jedan dugi proces društvenog, političkog i gospodarskog razvitka, ustroja i strukturiranja. Pleme (*tribus*, *fila*) bi bilo zasnovano i na zajedničkom podrijetlu i pod njim bi se mogli podvesti npr. rimska prvobitna tri tribusa (Ramnes, Luceres i Titiji), atenske file prije Klistenovih reformi, spartanske dorske file, sastavni dio Etolaca čine i Apodoti, Ofioneji i Euritani,³⁹ i Mološani se u prvoj polovini IV. st. p. n. e.,sastoje od 10 *éthne*.⁴⁰ Pored spomenutih naroda i njihovih sastavnica, razina ustroja i strukture koji možemo nazvati «plemanskim» u okvirima jednog naroda prepoznaje se i kod niza drugih naroda. Kod Delmata bi te «plemenske sastavnice», činili npr. Narestini i Onestinci, koji su imali i svoja ekskluzivna središta, kastele, tj. gradine (Nareste i Oneum) koji su nosili imena vezana sa plemenskim imenom. Sastavnice Liburna su vjerojatno bile od Plinija Starijeg spomenuti Lacinienses, Stulpinos, Buristas, Olbonenses.⁴¹ Histarska plemena prepoznaje i

³⁹ *Thucyd.* III, 94, 4-5; Cabanes, 2002, 15

⁴⁰ Cabanes, 2002, 17

Izgleda da je latinski jezik praktičnih i politički prilično pronicljivih ali i u ovom smislu i pedantnih Rimljana jasnije primijetio i prepoznao, te pokušao i terminološki definirati sa nizom pojmova ove razlike u sadržini različitih razina razvitka i oblika određene društvene zajednice i njene strukturiranosti, te njenog funkcioniranja i postojanja u odnosu na grčki *ἔθνος*, koji je mogao kako se vidi označavati i sastavnice jednog naroda.

⁴¹ *Plin. NH* III, 139; Nešto ranije Plinije Stariji kaže da su narodu Liburna (*...gens Liburnorum...*) pripadali (izražavajući u prošlom vremenu) Mentores, Himani, Encheleae, Bulini i oni koje Kalimah naziva Peucetii. Ovi podaci o sastavnicama Liburna koje on navodi u dva maha u istom podatku pojačavaju konfuziju u vezi pitanja Liburna i njihovog unutarnjeg uređenja i ustroja, iako se može smatrati da je drugo spominjanje sastavnica Liburna (sa spomenutim Lacinienses, Stulpinos, Buristas, Olbonenses) vezano za ustroj u rimsko doba (kada su Liburni već dobro podlegli procesu kulturne i društvene asimilacije) koje nije moralo biti identično niti slično sa onim u predrimsko ili u vrijeme liburnske talasokracije na Jadranu i Jonskom moru.

Livije odnosno njegovo vrelo.⁴² Kod Japoda se spominju Moentini, Avendati, Arupini, Metuljani,⁴³ zatim imamo dardanska, po imenu spomenuta, plemena Galabrije i Thurnate, samnitske zajednice «toutoa» Pentri, Carricini, Irpini, Kaudini i Frentani, kod starih Izraelaca 12 plemena (Benjamin, Judejci, itd.), kod Irokeza plemena Mohavci, Onondage, Seneke, itd. Zanimljiv je primjer Zulua, koji su se u vrijeme zenita svoje moći za vrijeme vladavine Shake nalazili na razini razvitka sličnom europskim željeznodobnim zajednicama, i koji su pošto je 1816. god. Shaka stupio na prijestolje, bili podijeljeni u čak 46 plemena. Procjenjuje se da je tada pod vlašću Zulua živjelo 78 000 ljudi, dok je samih pravih Zulua bilo nešto manje od 2000.⁴⁴ Primjer Zulua je interesantno analogan sa željeznodobnim zajednicama «barbarske» Europe. Da je za zajednice poznate pod imenima Mezeji, Dezitijati, Delmati, Autarijati, Dardanci itd., neprimjenjivo koristiti termin *pleme*, dodatno govore i sljedeće činjenice:

- Njihova iznimna brojnost od više desetina tisuća sudionika. Teško bi bilo pretpostaviti da je i ijedna ilirska zajednica plemenskog tipa kao što su to bile dardanske sastavnice Galabrije i Thurnati mogle imati toliko veliku brojnost. Relativno prostije i jednostavnije uređene strukture i institucije koje karakteriziraju plemensku razinu ustroja nisu mogle da na sebi nose sav teret i odgovornost koje iziskuju potrebe jedne zajednice čije je brojno stanje veće od par desetina tisuća sudionika.
- Njihov unutarnji složeni društveno-politički ustroj i konstitucija, koji omogućavaju uspješno funkcioniranje brojne i sadržajne društveno ustrojene zajednice sa prisutnim svim razinama ustroja od roda, preko bratstva i plemena do cjeline naroda.
- Sudeći po pisanoj izvornoj građi izvorna suverenost se nalazila na razinu naroda, a ne na pojedinim njihovim sastavcima, te se i zbog toga ne mogu Dezitijati ili Delmati karakterizirati kao plemenski savezi.

⁴² Liv. XLI, 11

⁴³ App. III. 16; 20; Strabon (VII, 5, 4) spominje četiri japodska polisa (grada) : Metulum, Arupini, Monetium, Vendo/Avendo. Ovo bi vjerojatno bila plemenska sjedišta japodske politije. To bi značilo da su pojedina plemena sigurno imala određeno istoimeno gradinsko naselje kao svoje sjedište i mjesto okupljanja (politička, društvena, privredna, duhovna svrha).

⁴⁴ Davidson, 1984, 176, fus. *; Inače o afričkim političkim jedinicama na stadiju protohistorijskog željeznodobnog razvitka i koje su bile složene društveno-političke formacije v. Davidson, 1984, 101-126

- Antička pisana vrela ih jasno prepoznaju kao kompleksnu društvenu pojavu i kao takvu je označavaju izrazima ἔθνος, *gens*, *ratio*, a ne latinskim i grčkim ekvivalentima termina pleme.
- I kao najvažniji argument iznosimo sljedeću činjenicu⇒ Između imenovanih naroda u cijelosti koji predstavljaju jedan posljednji, najvišu razinu ustroja i formacije jedne domorodačke zajednice i njene unutarnje formacije koju uobičajeno nazivamo bratstvo kod većine ovih naroda postoji još jedna razina društvenog i strukturalnog ustroja, koji se na našem jeziku nikako terminološki drugačije ne može nominirati nego kao pleme. To upravo potvrđuju navedeni primjeri kod svih već nabrojanih naroda koja su se nalazila na sličnoj razini protohistorijskog kulturnog i političkog razvitka, a u kojima se i jasno prepoznaje i postojanje te *plemenskog* razine društvene i političke hijerarhije i strukture.

Društveno-politička razina ustroja na razini plemena svoju izraženu ulogu ima i u okvirima političkog entiteta, kada uživa i svoje oficijelno priznanje, ima određeni stupanj odgovornosti i prava, ostvaruje utjecaj na politički život zajednice kojoj pripada i ima stupanj unutarnje autonomije. Ali je pleme bez izvorne suverenosti, jer politička zajednica kojoj pripada nije federalna država, pa je onda izlišno govoriti o nekoj plemenskoj suverenosti. U slučaju da dođe do disolucije određenog entiteta i šire narodnosne zajednice kao što se to npr. desilo sa Autarijatima, pojedina plemena mogu postati i sami zasebne suverene političke cjeline i pokrenuti se u pravcu izgradnje one razine društveno-političkog ustroja koji se naziva političkim narodom. Tako od jednog većeg naroda može nastati niz malih naroda, koji raspolazu i sa izvornom suverenosti. Kao što vidimo kod ovih predržavnih (protohistorijskih) zajednica postoje četiri osnovne razine na kojima je izgrađena njihova politička i društvena struktura, a to su; rod, bratstvo, pleme i narod. Etnički kompleks predstavlja neku sasvim drugu, «neoficijelnu» formaciju u načelu bez političke sadržine (samo sa jezičkom, kulturološkom, etničkom i duhovnom sadržinom), te se ne može smatrati nekom novom osnovnom razinom političko-društvene strukture protohistorijskih zajednica.

Sa formiranjem državnog ustroja, plemenski ustroj, kao nepotreban i nefunkcionalan u novim uvjetima, se potpuno potiskuje i zamjenjuje teritorijalno-upravnim ustrojem, od čega na postojanje plemena podsjećaju još samo u pojedinim slučajevima imena koja nose određene teritorijalne i upravne jedinice. Ime koje nosi određena jedinica ne mora direktno odražavati i tradicionalnu povezanost sa određenim

nestalim plemenom (posebno kada se ima u vidu teritorijalna sadržina jedinice), i ono ima običnu tehničku namjenu. Takav je na primjer bio slučaj sa rimskim *tribusima* i *atenskim filama*. Na još nižim razinama ustroja nailazi se na bratstvo (*fratrija*) i rod (*klan*, *gens*) koji su posebice u preddržavnoj fazi razvitka imali i zadržali još uvijek utjecaj na općedruštveni pa i politički život zajednice. Sa razvitkom države, njenih institucija i nadasve jačanjem uloge teritorijalno-upravnog i administrativnog ustroja gubi se uopće i politički i društveni značaj institucija bratstva i roda, pogotovu ove prvospomenute ustanove, dok se *gens* još uvijek zadržava bar u formalnom determiniranju pojedinca. Kako se proces društveno-političkog razvitka zajednice kojoj pripada produbljuje dolazi i do preobražaja krvno-genetskog roda, koji poprima sve više i odlike teritorijalizacije, te se u razdoblju protohistorije kod jednog dijela ilirskih i panonskih naroda on u izvjesnoj mjeri i teritorijalizira.

U skladu sa razvitkom društveno-političke i gospodarske strukture određene zajednice mora se mijenjati i usklađivati primjenjivana terminologija ne samo na razine razvitka, nego i na institucije te zajednice. Titulirati vrhovnog političkog dužnosnika (bez obzira na njen karakter) ilirskih naroda u protohistorijsko doba kao poglavicu držimo potpuno pogrešnim. Naravno sve gore spomenuto u kraćem raspravljanju o terminologiji odnosi se samo u kontekstu protohistorije i antike, bez pretenzija zahvaćanja u druga razdoblja.⁴⁵

⁴⁵ O ovom pitanju v. Mesihović, *Autarijati*, 2007, 8; 126; 272 - 272

Šematski prikaz razvitka političkog ustroja
u evropskom željeznom dobu prapovijesne i protohistorijske zajednice;⁴⁶

⁴⁶ O primjerima političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika v. Čače, 1979

⁴⁷ Riječ je o teritorijalnoj zajednici jednog plemena koja je sama poprimila oblike političkog entiteta.

⁴⁸ U ovom slučaju više manjih već formiranih političkih entiteta se udružuju u širu zajednicu koja isto ima oblik političkog entiteta.

⁴⁹ Ove forme unutarnjeg uređenja mogu, ali i ne moraju, direktno proizlaziti iz oblika uređenja političkog entiteta iz kojeg se konkretna država razvila.

Društveno-politički razvitak do 33. god. p. n. e.

Kratki diskurs o općem povijesnom okviru političkog i društvenog razvitka Jugoistočne Europe od VI. st. p. n. e. do rimskog zaposjedanja.

Politički i društveni uvjeti razvitka na prostorima jugoistočne Europe u toku I. tisućljeća p. n. e. nisu bili ujednačeni, nego su mogli biti i prilično divergentni. Krajnji jug Balkanskog poluotoka je doživio, zahvaljujući svojoj ranijoj kretsko-mikenskoj podlozi i izraženim kontaktima sa razvijenijim centrima istočnog Mediterana nagli uspon. Nakon izlaska iz homerskog doba, u arhaiskoj fazi svoga razvitka (VIII-VI. st. p. n. e.) helenski svijet je uobličio osnovne konture svoga etničkog, civilizacijskog i općeg kulturnog bića, stvarajući i preduvjete za svoje izbijanje na čelo civilizacijskog i političkog razvitka mediteranskog svijeta. Grčka kolonizacija je razasula tekovine grčke civilizacije i načina života širom obala mediteranskog i crnomorskog bazena, potiskujući feničanske pomorce. Pored grčkog civilizacijskog impulsa na ostatak Balkanskog poluotoka, na njegove zapadne dijelove u toku VI. st. p. n. e. dolazio je i utjecaj iz drugog civilizacijskog središta smještenog na susjednom poluotoku. Etrurski gradovi su u toku VI. st. p. n. e. dostigli zenit svoje moći, a etrurska hegemonija se prostirala od Tirenskog mora i Kampanije do zemalja sjeverno od rijeke Pada. Preko grada Adrije, etrurski utjecaji prelazili su i na susjednu istočno-jadransku obalu a odatle dublje u unutrašnjost. Međutim kada se govori o etrurskim utjecajima na zapadni Balkan, a koji su sudeći po pronađenoj arheološkoj građi bili intenzivni u toku VI. i V. st. p. n. e., mora se imati u vidu da su oni dolazili i simbiozinirani sa kulturnim tekovinama drugih italjskih naroda, najčešće je riječ o italjskim Umbrima, a na sjeverozapad Balkana (na prostor današnje Slovenije) pomiješani i sa venetskim tradicijama. Umbri su inače predstavljali jači kulturni i narodnosni centar na Apeninskom poluotoku. Izgleda da je etrursko-italjski utjecaj u vidu trgovinske aktivnosti i možda manjeg kulturnog strujanja u toku VI. st. p. n. e. na prostorima zapadnog Balkana bio prilično izražen. Etrursko-italjski utjecaj je u ovom periodu bio u odnosu na grčki prisutniji na dijelovima zapadnog Balkana koji su bili više okrenuti i otvoreniji za trgovinu sa etrursko-italjskim svijetom čiji se glavni eksportni centar nalazio u Adriji. To su u slučaju teritorije današnje BiH bili njeni zapadni i

središnji prostori, uključujući i područje rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe.¹ Grčki utjecaj je zahvaljujući svome oslanjanju na grčke gradove u južnoj Italiji, albanskoj obali (Apolonija i Epidamnos), emporijima na jadranskoj obali bio jači na prostorima jugoistočne Bosne, Crne Gore i jugozapadne Srbije. Grčki utjecaj je na ovo područje prodirao i preko gradova (krećući se duž Vardarsko-moravske komunikacije) na makedonskoj i tračkoj obali, ali i preko (krećući se duž Dunava) crnomorskih kolonija.² To bi onda podrazumijevalo da je zona rasprostiranja glasinačke kulture starijeg željeznog doba, bila u «uvjetno rečeno» primarno u grčkoj «trgovinskoj zoni». Sukladno tome su se Autarijati kao nositelji sjeverne varijante razvitka glasinačke kulture starijeg željeznog doba nalazili u odnosu na dezitijatske zajednice Gornje Bosne u toku VI. st. p. n. e. u različitoj trgovinskoj zoni (naravno načelno i relativno rečeno). Tek sa slabljenjem etrurske moći u samoj Italiji i njihovim postupnim povlačenjem sa najisturenijih tačaka svoje hegemonije u toku V. st. p. n. e. kada se grčki svijet, nakon pobjedonosnog rata sa Perzijom nalazi na vrhuncu i svoje političke i kulturne i gospodarske moći etrursko-italski utjecaj ustupa grčkim trgovcima i emporijima, svoje mjesto prvenstva u trgovini na prostorima gdje je dotada bila više izražena njihova aktivnost. Za razliku od zapadnog i dijela središnjeg Balkana, sjever i sjeveroistok poluotoka i Podunavlje našli su se pod ne samo utjecajem nego i pod kolonizacijom stepskih etničkih elemenata (poglavito arijsko-iranske pripadnosti). Od VIII. st. p. n. e. tu se smjenjuju talasi «konjaničkih naroda» koji dolaze sa ukrajinskih stepa (krećući se istim putovima kao ranije izvorni Indoeuropljani kasnije i Huni, Avari, Mađari i Mongoli). Skitski vojnički prodori su se granali sve do jugozapadne Srbije i srednjeg Podrinja gdje su se sudarili sa ilirsko-autarijatskim zajednicama.³

Perzijski prodor na jugoistok poluotoka, uključujući i Darijevu skitsku avanturu na samom kraju VI. st. p. n. e. i druge pokrete perzijskih trupa, i grčko-perzijski ratovi proizveli su čitav niz posljedica po politički razvitak ne samo grčkih polisa i makedonskih i tračkih zajednica nego i na ilirske narodnosne zajednice dublje u unutrašnjosti, u prvom redu na autarijatske zajednice. Glavna posljedica po političko-društveni razvitak bilo je objedinjavanje pojedinih političkih

¹ O čemu najbolje svjedočanstvo pruža čitava vaza sa natpisom, ispisanim umbroetrurskim alfabetom pronađena u slojevima naselja Pod kod Bugojna, a koja se datira u period oko 600. god. p. n. e.

Čović, 1964; Isto, 1965, 48-65; Isto, 1975; Isto, 1983, 170-181; Čović, 1983 A, 433-457; Isto, 1987; Šalabalić, 1967; Čović, 1987, 504; Arheološki leksikon, Tom II, 1988, 137; 164; Stipčević, 1989, 191

² O tome više vidi, Mesihović, Autarijati, 2007, 265

³ O odnosima skitskih i uopće stepskih populacija sa ilirsko-autarijatskim zajednicama i o posljedicama stepskih i skitskih pomjeranja na središnje balkansko područje v. Mesihović, Autarijati, 2007, 90; 105; 110; 117 – 118; 121; 123 – 125; 162; 178; 186; 205; 220; 260 – 261; 276 – 277; 284

jedinica u složenije političke organizme, političke entitete u zajednicama koje su se još uvijek nalazile na preddržavnoj razini strukturiranja i saveze polisa na grčkom prostoru kao što je npr. bio Delski.⁴ Na središnjem i dijelom na zapadnom Balkanu uzdiže se hegemonija autarijatskog političkog entiteta, na krajnjem istoku odriski entitet, a Makedonija dinastije Argeada, peonske političke tvorevine, politički entiteti ilirskih naroda Enhelejaca, Taulanata i Ilira *proprie dicti*, situiranih na tlu današnje Albanije već u svome ustroju dobivaju i određene oznake državotvorne strukture. Južno od Ilira nalazi se Epirska (Mološka) država dinastije Ajakida koja stupa u bliske rodbinske veze sa makedonskom dinastijom Argeada, što je imalo i određenog odraza na svrstavanje Epira u zbivanjima vezanim za makedonsko napredovanje, odnosno dalji razvitak epirske kraljevine Ajakida, posebno za vrijeme Pira. Na grčkom prostoru dominiraju dva velika Saveza⇒Delski, na čijem se čelu nalazi Atena i koji se postupno pretvara u Atensku pomorsku državu i drevniji Peloponeski na čijem se čelu Sparta a kojem se pridružuju i tebanski Beotski savez i Korint. Naredno IV. st. p. n. e. donijelo je na povijesnu pozornicu jugoistočne Europe tri bitna procesa. Prvi je vezan općenito za početak slabljenja koji je zahvatio većinu političkih tvorevina koje su dominirale i dostigle svoj zenit u prethodnom V. st. p. n. e. Slabljenje se nije ogledalo samo na političkom planu nego i u gospodarskom i kulturnom aspektu. Njemu su naročito bili izloženi Autarijati čija materijalna kultura u njenoj razvojnoj fazi Va doživljava prvo stagnaciju a zatim i opadanje, te državnice u balkanskoj Grčkoj koje ulaze u proces nazvan «kriza polisa». Zatim slijedi uspon Makedonije za Filipa II. i njegovog sina Aleksandra III., kada u jugoistočnoj Europi pod makedonsku direktnu vlast, hegemoniju ili samo vazalstvo veći dio središnjeg, istočnog i južnog Balkana.⁵ Treći i posljednji događaj koji je obilježio IV. st. p. n. e. na

⁴ Više o posljedicama perzijskog prisustva v. Mesihović, Autarijati, 2007, 118; 120 – 121; 205; 257

⁵ Od dolaska Filipa II. na čelo Makedonije, 359. god. p. n. e. i otpočinjana realizacije njegovih političkih i vojnih ciljeva, i početka I. Svetog rata, geopolitička slika jugoistočne Europe je doživjela oblikovanje prvog u povijesnim vrelima dokumentiranog (Diodor, Pauzanija, Plutarh, Demostenovi (posebno Filipike), Eshinovi i Izokratovi govori, fragmenti Teopompovih povijesti) sustava blokova i paktova koji je obuhvatio šire područje poluotoka, i u koji su bili aktivno i stalno uključeni i nehelenski (ilirski, trački i drugi kao Tribali, Skiti) narodi. U toku dvije dekade, sve do konačne uspostave makedonske hegemonije na dobrom dijelu Poluotoka nakon dunavske kampanje Aleksandra III., stvarane su čitave mreže savezništava uglavnom sa antimakedonskim sentimentom, a koje su oblikovane na intenciju Atenske države. U prvo vrijeme za vrijeme I. Svetog rata ta antimakedonska žica nije bila toliko izražena, ali je sve više dobivala na značenju sa povećavanjem makedonske moći, snage unutarnjeg ustroja i teritorijalne ekspanzije. Tako je i Teba koja se za vrijeme I. Svetog rata, stjecajem okolnosti, našla na istoj strani sa Filipom II protiv Fokide i njenih saveznika Atene i Sparte na kraju završila kao protivnik Makedonije. Atenjani su u svoje protu-Filipovske koalicije vrlo lako uključivali ne samo one ilirske i tračke narode te Tribale koji su bili susjedi Makedonije nego i udaljenije narode. Nakon Filipove smrti, vjerojatno je bio za kratko stvoren (namjerno ili igrom

Balkanu, a čije su se posljedice osjećale intenzivno na dobrom dijelu poluotoka i u toku naredna dva stoljeća bio je prodor Kelta u jugoistočnu Europu. Oni se prvo od sredine IV. st. p. n. e. obrušavaju na sjeverozapadno područje Balkana, zatim se spuštaju u Podunavlje i Posavlje i za vrijeme svoje dunavske kampanje 336/5. god. p. n. e. na njih na srednjem Dunavu nailazi Aleksandar. Pri tome svome kretanju Kelti su preplavili panonske i druge podunavske izvorno nepanonske etničke pripadnosti, vjerojatno i skitsko-stepskog podrijetla. Kelti, kao zemljoradnički narod, izbjegli su kretanje dinarskim pojasom gdje se više-manje nesmetano od strane zapadnih pridošlica nastavljao autohtoni razvitak, ali su zato prešavši na južnu stranu Save i Dunava obušili se na srednjobalkansko područje. Do zaključno sa 310. god. p. n. e. Kelti naseljeni u prostoru oko ušća Save u Dunav su u potpunosti uništili autarijatski politički entitet i prekinuli kontinuirani skoro tisućljetni razvitak autarijatske narodnosne zajednice te nastavljali pustošenja širom poluotoka. Iskorištavajući kaos izazvan dijadoškim ratovima Dunavsko-Savski Kelti su se 279. god. p. n. e. u velikom stilu obušili na Peoniju, Trakiju, Makedoniju i Grčku i tek su kod Termopila suzbijeni od strane udruženih grčkih snaga. Preživjeli sa pohoda su se povrativši na obale Save i Dunava bili jezgro oblikovanja narodnosne zajednice Skordiska i političkog entiteta. Skordisci su sve dok ih Rimljani konačno ne pokore predstavljati vrlo bitan politički i društveni činilac na središnje-balkanskom prostoru.⁶ Keltski upad u Italiji i preplavlivanje preko dijela etrurske i italske teritorije konačno je završilo i već ionako oslabljenju umbro-etrursku trgovinsku i drugu aktivnost na zapadnom Balkanu. Pored prezentirana tri događaja koji su obilježili povijesnu pozornicu promatranu sa općebalkanskog gledišta, još je jedan proces odigrao veliku ulogu skoro sudbinskog karaktera, ali samo na lokalnoj razini zapadnog Balkana. Sa samim početkom IV. st. p. n. e., inicijativom sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg započinje grčka kolonizacija otoka srednjeg Jadrana i osnivanje niza grčkih naselja i emporija na kontinentalnoj obali. Nakon smrti Dionizija Starijeg Issa se osamostaljuje od sirakuške države i vremenom i sama postaje bitan politički i gospodarski činilac srednjeg Jadrana.⁷ I tako od početaka IV. st. p. n. e., započinje intenzivnija grčka aktivnost koja se nije osjetila samo na srednjojadranskoj obali, nego i dublje u unutrašnjosti.

slučaja) široki «savez» protu-makedonske hegemonije koji su pored pobunjenih grčkih polisa (posebno se isticala Teba) činili i Tribali, autonomni Tračani, Geti, te ilirski narodi Autarijati, Taulanti, možda Dasareti ili Enheleji ili Iliri *proprie dicti* i drugi ilirski narodi.

⁶ O Skordiscima v. Todorović, 1968; Isto, 1974; Papazoglu, 1969, 209-298; 442-453; Jovanović, 2003; Knežević-Jovanović, 2003; Popović, 2003; Dizdar, 2003;

⁷ Stipčević, 1989, 34

Nestanak Autarijata otvorio je put uzdizanju Ardijejaca i Dardanaca, koji su do tada stajali u zasjenku svoga sjevernog ilirskog susjeda. Ardijejci su tako sredinom III. st. p. n. e. stajali sa svojom dinastijom Agronida na čelu političke tvorevine poznate kao «Ilirska država», a koja je svoj vrhunac dostigla za vladavine Agrona i namjesništva njegove supruge Teute.⁸ Djelovanje

⁸ O Ardijejcima kao nositeljima «Ilirske države» v. Mesihović, Autarijati, 2007, 119; 142 – 143; 172, fus. 490; 192; 268, fus. 798; 272; . Potvrdu o smještaju jezgre «Ilirske Države» Agronida (ili Pleuratida) na sjeverno, ardijejsko područje pruža i činjenica o stavkama sklopljenog mira nakon I. Ilirskog rata. Po tim stavkama «Ilirska Država» se odriče posjedovanja ili ostvarivanja pretenzija na područje južno od Lissusa i zabranjuje se i ograničava plovidba brodova spomenute političke tvorevine isto južno od Lissusa (*Polyb.* II, 12). Ovo jasno ukazuje da prostori južno od Lissusa (današnji Lješ) nisu sačinjavali ni jezgro ni temelj «Ilirske države», već da su ona bila naknadno priključena njenoj političkoj sferi, te bi bilo sasvim razumljivo da se ona i prva otcjepljuju od nje. Iz svega izloženog proizlazi da središte «Ilirske Države» treba tražiti južno od Isse i Pharosa i sjeverno od Lissusa, odnosno preciznije između rijeka Neretve i Bojane. Ardijejska «Ilirska Država» se na svome vrhuncu prostirala ne samo duž primorja, nego i duboko u unutrašnjost, što dokazuje i činjenica o konstantnom neprijateljstvu sa Dardancima, što bi impliciralo i postojanje neposrednog dodira negdje u unutrašnjosti. Da su Ardijejci bili nositelji «Ilirske države», odnosno da je dinastija Agronida bila ardijejske narodnosne pripadnosti posredno govore i Polibije (II, 11-12), Livije (XXVII, 30) i posebno, i to direktno Kasije Dion fr. Knjige XII, odnosno Zonara VIII, 19, 1-2; 20, 11. Po Polibiju prilikom prodora rimskih snaga u unutrašnjost za vrijeme I rimsko-ilirskog rata 229/8. god. p. n. e., jedini ilirski narod koji on pod njihovim imenom navodi da se bori sa Rimljanima su Ardijejci, za koje kaže da su ih Rimljani prilikom svoga prodora pokoravali. U istom kontekstu treba shvatiti i drugi Polibijev podatak (II, 12) u kojem se kaže da Rimljani pod zapovjedništvom Aula Postumija nakon što su zauzeli najveći dio «Ilirije» 229. god. p. n. e., jedino paze na Ardijejce. Ovi Polibijevi podaci jasno ukazuju na činjenicu da su Ardijejci imali iznimnu ulogu i status u «Ilirskoj državi», jer su oni za vrijeme I ilirskog rata, bili prema Rimljanima jedini po narodnosnom imenu poznati borbeni i sumnjivi element. U Livijevoj XXVI knjizi, poglavlje 30, nalazi se i vrlo zanimljiv podatak koji direktno veže Ardijejce za Skerdilaidu i Pleurata. Podatak o Agronu kao ardijejskom vladaru, Kasije Dion je sudeći po tome što on upotrebljava stariji naziv za Jadransko more koje naziva Jonskim morem, našao u nekom relativno starijem vrelu koje je možda i bilo i suvremenik zbivanja na Jadranu sredinom i u drugoj polovici III. st. p. n. e., te bi onda spomenuti Dionov podatak odražavao stvarno stanje političko-narodnosne slike jednog dijela istočno-jadranske obale i njenog zaleđa. Osim toga Ardijejci su po Ateneju posjedovali veoma veliki broj prospelata, što bi isto sugeriralo iznimnu političku i društvenu moć ovog ilirskog naroda, koju je jedino moguće prepoznati u «Ilirskoj državi» Agronida. I to što se Ardijejci ne spominju u ugovoru između Rima i Teute, u proljeće 228 . god. p n. e., (o odredbama mira nakon I ilirskog rata v. Cabanes, 2002, 148-149; 152-153) ni nakon sabora u Skodri (Bojanovski, 1988, 29-30; Cabanes, 2002, 174-175; za mir i sa Ilirijom i sa Makedonijom *Liv.* XLV, 26; 30), ukazuje da su se oni nalazili situirani u jezgru «Ilirske države». Ardijejci u tim sporazumima nisu nabrajani kao narod ili zajednica koja postaje «samostalna» ili «slobodna» (kao npr. Rizon i Olcinium) naravno onako kako su to Rimljani shvaćali, podrazumijevali i prihvaćali, što direktno podrazumijeva da se oni nemaju ni od koga «osloboditi». Raspravu o tome jesu li Ardijejci bili nositelji «Ilirske države» v. kod Cabanes, 2002, 138; F.Papazoglu (1965; 1967.) nastojeći podržati svoju prilično nategnutu teoriju o kontinuitetu «Ilirske države» od IV do II st. p. n. e. to osporava; Stipčević, 1974, 52-53 i odgovarajuće fusnote; Bojanovski (1988, 25-31).

«Ilirske države» i njenih podanika izazvali su I. rimski-ilirski rat i uveli Republiku na prostore jugoistočne Europe. Od 229. god. p. n. e. započinje rimsko postupno prodiranje na i zaposjedanje zapadnobalkanskih i panonskih zemalja koje je trajalo sve do prvih godina nove ere. Dardanci su od III. st. p. n. e. pa do stvaranja provincije Makedonije igrali ulogu stalnih neprijatelja Makedonije.⁹ «Ilirska država» je i pored poraza u prva dva rata sa Republikom, uspjela da se za vrijeme Skerdilaide i pored teških ratova, posebno sa Filipom V., obnovi, stabilizira i ponovo aktivno uključi u zamršeni svijet grčko-makedonske politike i rata,¹⁰ pa i da privremeno za vrijeme Pleurata (197-181. god. p. n. e.) učvrsti i svoju hegemoniju i politički utjecaj na širem istočno-jadranskom području.¹¹ Ipak sa stupanjem na prijestol Gencija (181-167. god. p. n. e.) nastupa konačno razdoblje vladavine ove dinastije političkom formacijom nazvanoj «Ilirska država», jer odmah počinje njeno rastakanje (otcijepljenje Delmata) koje se završava porazom u III. rimsko-ilirskom ratu i zarobljavanjem Gencija i podjelom zemlje kojom je on vladao.¹² Nakon

Ardijejsko pitanje koje je čitavo jedno stoljeće zaokupljivalo politiku Rimske Republike prema istočnom Jadranu i sjevernim obalama Jonskog mora je konačno riješeno njihovim prisilnim preseljavanjem u neplodnu unutrašnjost (*Strab. Geo.* VII, 5, 6). Iz Strabonovog podatka se ne vidi kada se to desilo, ali vrlo je moguće da je to bilo nakon rimskog kaznenog udara na Ardijejce i Plereje 135. god. p. n. e. (*App. Ill.* 10) Nakon toga, ovaj kako se može zaključiti iz Strabonovog podatka nekada brojani i vrlo moćan narod je skoro izumro, znači doživio je radikalnu depopulaciju do početka nove ere. Ardijejci su nesumnjivo na osnovi ovog Strabonovog podatka morali u ranijim stoljećima biti jedan od tri najznačajnija ilirska naroda, zajedno sa Autarijatima i Dardancima i samim tim morali su biti nositelji nekog većeg i moćnijeg političkog fenomena, a to je na prostorima koje su oni naseljavali u periodu III-II. st. p. n. e., jedino bilo moguće u «Ilirskoj državi».

⁹ *Liv.* XL, 57, 6

¹⁰ *Polyb.* IV, 29; V, 3-4; 95; 101; 108; 110; *Liv.* XXVI, 24, XXVII, 30;33; XXVIII, 5; XXXI, 28

¹¹ Za vrijeme Pleurata područje pod vladavinom Agronida se pružalo od srednjeg Jadrana uključujući i Delmate pa sve do granica grčko-makedonskog svijeta u čijim je poslovima uzimao aktivno učešće. (*Polyb.* XXI, 11, 7; 21, 3; XXXII, 18, 2; *Liv.* XXVI, 24; XXVII, 30; XXVIII, 5; XXIX, 12; XXX, 34; XXXI, 28; 34; 38; 40; XXXIII, 34; XXXVIII, 7; XLIV, 11; 30)

¹² Nije nemoguće pretpostaviti da su Ardijejci i Plereji koji su 135. god. p. n. e., poraženi ustvari i sami oblikovali i pripadali tim trima malim pupit-državica nastalim nakon podjele «Ilirske države», pa su se oni desetljećima kasnije pretjerano osamostalili i ponovo otisnuli baviti starim poslom-gusarenjem. Isto nije nemoguće pretpostaviti da je i sam Balej, vladar jedne od tih državica bio možda Ardijejac ili Plerej i na neki način povezan i sa dinastijom Agronida (*Liv.* LIV, 45, 31; Škegro, 1999, 36). O Ardijejcima i Plerejima v. *App. Ill.* 10; *Liv.* epitome libri LVI; *Strab. Geo.* VII, 5, 5-7. Treća pupit - državica je pripadala Labeatima (Cabanes, 2002, 175), a možda su se u nastavku Livijevog teksta koji je u prilično lošem stanju nalazila i imena Ardijejaca i Plereja. U izdanju Livija (prijevod Canon Roberts, New York, 1912) ovaj dio je rekonstruiran tako što se kaže da je jedan dio na troje podijeljene Ilirije već spomenut, drugi da zahvata svu zemlju do Labeatskog jezera, i treći da uključuje Agravonites, Rizonite i Olcinanije i naseljenike na njihovim granicama. Ipak nejasno je ako su Rizonani i Olcinjani postali slobodni da se oni u nekoj drugoj odredbi

slabljenja i nestanka «Ilirske države» sjeverno od Neretve i dublje prema zapadno-bosanskim poljima povećava se značaj Delmata i njihovog političkog entiteta, koji sve više postaje primarni, ali i ekspanzivni element na srednjem Jadranu. Delmati se tako nameću kao neka vrsta surogata koji popunjava politički i vojni vakuum nastao rastakanjem vojno-političkog značaja «Ilirske države», koji Rimljani moraju ozbiljno da uzimaju u obzir prilikom kreiranja i provođenja vanjske politike usmjerene prema zapadnom Balkanu. U III. i II. st. p. n. e. na sjeverozapadnom pravcu od nosilaca srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba, su prebivale zajednice Mezeja i Japoda, koji su u navedenom periodu postojali kao potpuno oblikovane narodnosne zajednice i vjerojatno političke jedinstvene političke cjeline. Sjeverno od dezitijatskih zajednica pruža se čitav niz panonskih naroda koji su se više-manje nalazili u bližim odnosima sa Keltima. Na istočnom pravcu se nalazio situiran konglomerat malih ilirskih naroda, nastao vjerojatno uslijed dezintegracije autarijatske narodnosne zajednice. Istovremeno sa daljim autohtonim razvitkom, u pojedine ilirske narode (najizrazitije kod Daorsa) prodiru u jačoj mjeri i impulsi helenizma. Nešto dalje u pravcu sjeveroistoka u odnosu na Dezitijate nalazio se snažan vojno-politički faktor oličen u keltskim Skordiscima koji je nesumnjivo bio nezaobilazni, pa može se reći i glavni činilac svih zbivanja vezanih za središnjobalkanski prostor u III. i II. st. p. n. e. I njihovo prisustvo i djelovanje je u spomenutom razdoblju vjerojatno ostvarivalo izvjesni utjecaj na razvitak gornjobosanskih zajednica. Sa posljednjim periodom II. st. p. n. e., granične balkanske oblasti su bile zahvaćene pokretima Kimbra i Teutona, što je moralo imati reperkusije i na politički, društveni i gospodarski razvitak domorodačkih zajednica.

istog ugovora navode kao sastavnice druge političke jedinice, koja je proistekla direktno iz «Ilirske države» od koje su Rizon i Olcinium postali slobodni. Po Wilkesu (2001, 188) treća regija je pripadala Daorsima, što je isto neodrživo jer se oni u Livijevom podatku o saboru u Skodri jasno spominju kao nagrađeni (u vidu političke slobode) narod i ne spadaju u to jezgro «Ilirske države» koje je podijeljeno. Moguće je iz čitavog smisla Livijevog podatka izvući i sljedeće: u zaključcima sabora u Skodri precizira se da neki narodi i zajednice postaju slobodni (u političkom smislu, znači nezavisni, što bi impliciralo da su prije rata bili nekome podčinjeni u političkom smislu) i oslobođeni od svih poreza (bolje reći danka koje su isplaćivali svojim dotadašnjim političkim pokroviteljima tj. «Ilirskoj državi») među kojima su Taulanti, gradovi Rizon i Olcinium, Daorsi i itd. Nakon ove grupe naroda i zajednica dolazi zaključak o zajednicama (*Scodrensibus*, *Dassarensibus*, *Selepitanis*) koje su obavezne da plaćaju pola danka u odnosu na ono što su dotada plaćali Genciju, ali se nigdje ne kaže da postaju *liberos*, tj. politički slobodni (naravno shvaćeno u rimskim okvirima i načelima, a ne u realnim okvirima nečije političke nezavisnosti) što bi moglo značiti da su se oni nalazili još uvijek u nekim drugim političkim okvirima, možda i u onim pupit-državicama koje su nastale nakon disolucije ostatka «Ilirske države» na tri dijela, ali ovo još uvijek nije pouzdano. O ovom pitanju i lakuni u Livijevom tekstu v. kod Bojanovski, 1988, 29-30 i fus., 32; 36; 37; Zaninović, 1996, 223

Ako bismo sudili po funkcioniranju načela nasljedstva u Ilirskoj državi Agronida, mogli bismo tvrditi da je kod Ilira, bar kod onih koji su prešli na više razine kulturnog i društvenog razvitka bilo isključeno nasljeđivanje na vladarskoj časti po sistemu starješinstva a da je primjenjivana primogenitura (u slučaju infantilnosti legalnog nasljednika primjenjivano bi bilo namjesništvo). Pines je taj, iako maloljetan, koji zvanično nasljeđuje prijestol svoga oca, a ne Agronov brat Skerdilaida, dok Teuta postaje skrbnik i *de facto* vladar a ne čak i Pinesova prava majka Triteuta.¹³ Međutim to što je dobar dio ilirskih i drugih balkanskih naroda imao

¹³ Cass. Dio fr. Knjige XII, odnosno Zonara VIII, 19, 1-2;

Ime Triteuta je vjerojatno složenica i moglo bi se tumačiti kao *treća Teuta* (*Tri+Teuta*), u smislu da je Triteuta bila treća po redu Agronova žena u njegovom poligamnom braku. Time bi bilo sasvim razumljivo da je Teuta kao supruga koja je zauzimala prvo mjesto u rangi Agronovih supruga (najvjerojatnije jer je prva od njih postala njegova supruga, a možda jer je i sama poticala iz istaknutijeg domaće porodice, roda ili bratstva) postane skrbnik Pinesu, a ne njegova majka. Teuta sigurno nije imala žive muške djece iz braka sa Agronom. Kako se čini Agron nije imao baš neke velike sreće sa osiguravanjem svojih muških potomaka, i svoga je sigurnog zakonitog muškog nasljednika dobio tek u naknadnom braku i to sa Triteutom. Da je ova konstatacija točna dokazuje i činjenica da je u trenutku Agronove smrti Pines (rođen 232. god. p. n. e.) bio tek dječčacić, što bi sugeriralo da je Agron stupio u brak sa Triteutom relativno dackano i sigurno više iz želje da konačno ima osigurano nasljedstvo. Sa Teutom je Agron definitivno ušao u brak znatno ranije nego sa Triteutom, koja je vjerojatno u trenutku svoga vjenčanja bila prilično mlada, o čemu nedvosmisleno govori i činjenica da je Pines rođen tako kasno, nedugo prije Agronove smrti. Moguće je da je i Triteutina mladost bila otežavajući faktor kada se odlučivalo o skrbništvu nad njenim sinom, i ako je postojala Agronova posljednja volja o tome tko bi u slučaju njegove naprasne smrti (što se uostalom i dogodilo) trebao biti vladarski skrbnik onda bi to bila Teuta, njegov dugogodišnji životni suputnik u koju je mogao imati puno povjerenje. Teuta nije iznevjerila svoje skrbništvo i nije nautila Pinesu (što je inače rijedak slučaj inače u povijesti namjesništava ili suvladarstava) u smislu da ga je lišila života, protjerala ili mu samo oduzela njegova vladarska prava. To bi se moglo objasniti i činjenicom da ona nije imala realnih ni motiva ni razloga a možda ni mogućnosti da naškodi Pinesu i njegovim pravima. Prvo jer nije imala žive muške djece (za kćerke ne znamo da li ih je imala), drugo zbog iznimne malodobnosti Pinesa mogla je da *de facto* upravlja «Ilirskom državom» duže vrijeme a pokrivena snažno izraženim legalitetom u vidu njenog pastorka. Bez Pinesa, Teuta nije imala nikakvih osnova za vladavinu i zbog toga je u njenom interesu bilo da on živi i bude formalni suveren. Njena i formalna uzurpacija vlasti sigurno bi ugrozila krhku strukturu «Ilirske države» i mnogima pružila mogućnosti da, u krajnjoj konsenkvenci na štetu interesa «Ilirske države», pokušaju ostvariti osobne ili partikularne ambicije i želje. Primogenitura odražava i složeniji (zakonskiji) ustroj političke tvorevine na čijem čelu su se nalazili Agron i Teuta, a za razliku od npr. srednjovjekovne bosanske države u kojoj pitanje nasljedstva nikada nije bilo do kraja raščišćeno.

I tako su sve do Pinesove smrti (pod nejasnim okolnostima) još kao 15-godišnjeg dječčaka 217. god. p. n. e., političkom pozornicom «Ilirske države», stjecajem unutrašnjopolitičkih i vanjskopoličkih utjecaja, okolnosti i interesa rukovodili Teuta, nakon I. rimsko-ilirskog rata Demetrije Hvarski i nakon II. rimsko-ilirskog rata Skerdilaida. Tako je Pines formalno bio suveren jedne ilirske političke tvorevine i to kroz cijelo vrijeme (od ekspanzije prema jugu do zaključno sa dva rata sa Rimskom Republikom) kada se odlučujuće prelamala i njena dalja sudbina, a da praktično

monarhijsko uređenje,¹⁴ nije značilo da po automatizmu taj sustav treba prenijeti i na Dezitijate i neke druge narode.

Dezitijati u prapovijesnom i protohistorijskom razdoblju postojanja do 33. god. p. n. e.

Postojanje i nastanak dezitijatskog političkog entiteta

Pod imenom Dezitijati u pisanim vrelima se nesumnjivo podrazumijevala i adekvatna politička cjelina, koja je za vrijeme nezavisnosti bila oličena u strukturi i ustroju koji odgovaraju tipu «protohistorijskog entiteta», a za vrijeme rimske vladavine u jedinstvenoj peregrinskoj *civitas*. Da je postojala jedna politička cjelina/jedinica (politija) koja je okupljala Dezitijate, i identificirala se sa dezitijatskim imenom i da je kao takva bila prepoznatljiva, priznata i uvažavana od strane i vanjskih, stranih činilaca i unutarnje domaće, dezitijatske sredine dokazuje čitav niz podataka iz izvorne građe. Samo identificiranje sa «dezitijatskim» imenom prisutno je često kod domaćih ljudi, o čemu svjedoči čitav i niz natpisa na kojima pojedinac pored svoga imena dodaje i etnonim, odnosno svjedoči o svojoj narodnosnoj, građanskoj i samim tim i političkoj pripadnosti kao što su natpisi mornara *Nerva Laidi f.* i vojnika *Temans Platorisa*, ili kao u slučaju natpisa *ILJug* III, 1582 princepsa T(ita) F(lavija) Valensa o svome statusnom položaju u

on nije imao skoro nikakvog djelotvornog utjecaja na razvijanje toga procesa. Možda je i uklanjanje Pinesa bilo izraz želja Skerdilaide za stabiliziranjem prilika u «Ilirskoj državi», koju su avanturistički potezi onih koji su vladali i faktički upravljali u ime maloljetnog Pinesa doveli na ivicu propasti, uključujući i sam autoritet dinastije Agronida. Jednostavno je vrijeme zahtijevalo da «Ilirska država», zasnovana na još uvijek labavim unutarnjim vezama i već dvaput u kratkom periodu teško poražena od Rimske Republike, i sa neprijateljima oličenim u drugim ilirskim narodima kao Dardancima i grčkim državicama i savezima stvori čvršću, oprezniju, realniju i iznad svega i autoritativniju vladajuću upravu koja bi umirila prilike.

¹⁴ Prosječno trajanje jedne vladarske/kneževske/kraljevske dinastije mogli bismo ugrubo procijeniti između 25 i 30 godina.

Kao osnova izračunavanje prosječnog trajanja jedne generacije (na vlasti) poslužio je popis (po Pausaniji, Opis Grčke, III, 2-7) spartanskih kraljeva iz dinastije Agida. Između Kleomena (vl. 520-490. god. p. n. e) i Pausanije (vl. 408-394. god. p. n. e.) bile su 4 generacije spartanskih kraljeva iz dinastije Agida uključujući i njih dvojicu, i generacijski prosjek vladanja u ključnom V. st. p. n. e. iznosio je između 24 i 28 godina. A između spomenutog Pausanije i kralja Kleomena III. (vladao 235-222. p. n. e), isto uključujući i njih obojicu bilo je ukupno sedam generacija spartanskih kraljeva (obuhvaćajući IV. i III. st. p. n. e.), sa generacijskim prosjekom vladanja od oko 24-25 godina. Iz prezentiranog slijedi da je generacijski prosjek vladanja jedne generacije spartanskih kraljeva iz dinastije Agida u periodu kraj VI-kraj III. st.p. n. e. iznosio između 26 i 28 godina.

političkoj hijerarhiji dezitijatske *civitas*.¹⁵ Kao što se i navedenog vidi pripadnici i dužnosnici dezitijatske političke cjeline su bili i te kako svjesni svoga dezitijatskog narodnosnog, odnosno imena političke cjeline koja je objedinjavala i predstavljala tu narodnosnu jedinstvenost. Isticanje T(ita) F(lavija) Valensa da je princeps Dezitijata, jasno govori da je u njegovo vrijeme, i to duboko u II. st. n. e., postojala uklopljena u upravno-administrativni i teritorijalni sustav Rimske države, još uvijek jedna politička cjelina poznata i priznata pod dezitijatskim imenom. Naglašavanje svoje, dezitijatske pripadnosti koje je posebno izraženo na natpisima onih Dezitijata koji su boravili i završili svoj život van dezitijatske teritorije isto potvrđuje postojanje snažne dezitijatske svijesti, koja ne bi mogla egzistirati bez osnove na koju bi se naslanjala, a to je nesumnjivo morala biti jedinstvena dezitijatska politija. U vrijeme nastanka spomenutih natpisa od strane Rimljana, ova cjelina je bila priznata kao peregrinska *civitas*, koja je u prolazila kroz različite stupnjeve unutarnje autonomije. Sa vanjske strane je isto tako jasno prepoznato postojanje dezitijatske narodnosne i političke cjeline, jer iz konteksta mjesta u djelima antičkih pisaca (npr. u *Plin. NH* III, 143) u kojima se spominje dezitijatsko ime jasno se primjećuje da oni pod tim imenom podrazumijevaju i narodnosnu i političku jedinstvenost. I za naša dva osnovna izvjestitelja o ustanku, Dezitijati bez ikakve sumnje predstavljaju jedinstvenu narodnosnu, i samim tim i političku cjelinu, i kao takvi se i pojavljuju i funkcioniraju u zbivanjima vezanim za ovaj rat. Za Veleja Paterkula, Dezitijati su jedan prepoznatljiv narod naseljen u «Dalmaciji» (*Perustae et Desidiates Delmatae*),¹⁶ što je od posebne vrijednosti ako se ima u vidu da je on neposredni učesnik u ratu. On je kao takav morao biti upoznat sa stvarnim stanjem i narodnosnom i

¹⁵ CIL XVI, 11 = CIL III, p 849 (p 1959) = CIL X, 1402 = D 1989 Herculaneum, CIL III 9739 iz Garduna, Natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa

¹⁶ *Vell.* II, CXV, 4; Držimo da je u kontekstu općeg Velejevog izlaganja o ratu i korištenja izraza «Dalmacija» pravilnije navedenu latinsku rečenicu na naš jezik prevesti kao «Pirusti i Dezitijati Dalmacije», nego u smislu «Pirusti i Dezitijati dalmatinski», kako bi to sugerirao engleski prijevod u Loebovom izdanju «*Perustae and Desiadates, Dalmatian tribes*». Iz postavljanja konstrukcije prevođenja dotične Velejeve rečenice, mogu se izvući i različiti zaključci. Dok bi u prvom slučaju bio dat naglasak na prostornu, teritorijalnu pripadnost, drugi slučaj uključujući i engleski prijevod može sugerirati i neku širu etničku pripadnost. Iz razloga što u Velejevom nacrtanom opisu ustanka svi izrazi koji proizlaze iz «*Delmatia*» u samom kontekstu izlaganja nose u sebi samo teritorijalnu odrednicu smatramo da je pravilnije primijeniti prvu varijantu. U Velejevom dijelu II, CX, 2 pod «*Delmatia*» se nesumnjivo podrazumijeva određena teritorija koja pokriva južni dio provincije Ilirik i čini uz Panoniju, drugu komponentu provincije. Isto pojmovnu sadržinu termin «*Delmatia*» nosi i na još jednom mjestu (II, CXIV, 4) pa možda i u dijelu II, CXVI, 2. a do sličnog zaključka možemo doći i kada promatramo kontekst i drugih dijelova Velejevog izvještaja o ustanku 6-9. god. n. e., u kojima se pojavljuju izrazi izvedeni iz «*Delmatia*» (usporediti II, CXV, 1; II, CXVI, 1; II, CXVII, 1).

političkom slikom ustaničkog područja, i da Dezitijati nisu bili jasna, zaokružena narodnosna i politička cjelina on ne bi imao nikakvog razloga da ih spominje. Iz samog njegovog spominjanja slijedi da su i u vremenima ustanka u rimskim «očima» Dezitijati predstavljali jedinstveno cjelinu. I u kontekstu izlaganja Kasija Diona Dezitijati su prepoznatljivi kao jedinstvena i nedjeljiva pa i kohezivna cjelina, jer je on smatrao neophodnim da uz Batonovo ime navede i to da je Dezitijat.¹⁷ Kasije Dion se u sintetiziranju svoga izvještaja o ustanku oslanjao na ranija povijesna i druga djela te arhivsku građu koja su spominjala, govorila ili detaljnije opisivala zbivanja na zapadnom Balkanu u tom periodu, tako da je moguće logičkim slijedom zaključiti da je i ova, za Diona Kasija, izvorna građa prepoznavala narodnosnu i političku jedinstvenost. Ni u jednom od ovih izvještaja koji su relativno opširniji, a predstavljaju i zatvorene cjeline (što im daje posebnu kvalitetu) ne može se ni naslutiti, ni u najmanjem detalju i prikrivenom značenju izvjesna djeljivost Dezitijata. Naprotiv, oni u tim opisima uvijek kada se pojavljuju nastupaju kao jedinstvena zajednica, koja vjerojatno ima i snažnu unutarnju koheziju. Plinije Stariji oslanja se na zvanične podatke što je dokaz da su i za rimsku administraciju I st. n. e. Dezitijati jedna narodnosna i politička cjelina sastavljena i popisana na osnovu 103 dekurije.¹⁸ A i za Strabona i za Apijana Dezitijati su jedan narod.¹⁹ Dovoljno svjedočanstvo o tome političkom i upravnom postojanju Dezitijata kao nedjeljive formacije i to za rimsko doba pruža i natpis *CIL* IX 2564 Bovianum Undecimarum, u kome se očitava dezitijatsko upravno i političko jedinstvo koje je povezano sa rimskom institucijom prefekta. Uostalom u spomenutoj literarnoj izvornoj građi ili se direktno navode ili se osjeća prisustvo političkih institucija dezitijatske zajednice, npr. Strabon spominje instituciju vojvode (ἡγεμόν) Dezitijata²⁰ čije postojanje na indirektan način potvrđuje i Kasije Dion, kod kojeg se posrednim putem može naslutiti i prisustvo vojničke/narodne skupštine.²¹ A preko natpisa *ILJug* III, 1582 T(ita) F(lavija) Valensa saznajemo i za postojanje institucije princepsa kod Dezitijata. Znači iz same činjenice postojanja dezitijatskih institucija koje u sebi nose političku sadržinu, mora slijediti činjenica da postoji i funkcionira odgovarajuća politička cjelina koja kao identifikaciju nosi dezitijatsko ime, iz čijeg opsega suverenosti ili autonomije proizlaze i gore nabrojane institucije. U suprotnom bi bilo besmisleno postojanje gore spomenutih institucija koje u sebi nose atribut «dezitijatski», ako nema stvarne egzistencije dezitijatske politije i njene prepoznatljivosti kao takve. Na kraju krajeva i Plinije Stariji definira,

¹⁷ *Cass. Dio* LV, 29, 2

¹⁸ *Plin. NH* III, 143

¹⁹ *Strab. Geo.* VII, 5, 3; *App. Ill.* 17

²⁰ *Strab. Geo.* VII, 5, 3

²¹ *Cass. Dio* LV, 29, 2; LV, 34, 5

posrednim putem, Dezitijate sredinom I. st. n. e., kao *civitas*,²² znači kao i priznatu i prepoznatljivu upravno-političku jedinicu.

Jedini pisani trag o Dezitijatima prije rimske vladavine daje Apijan, a i on je povezan sa Oktavijanovim zaposjedanjem zapadnobalkanskih i panonskih zemalja, i iz toga vidimo da su svi podaci iz pisane izvorne građe koji sugeriraju postojanje političke jedinstvenosti dezitijatskog naroda nastali i direktno se odnose na periode uspostave rimske vlasti, dva razdoblja rimske vladavine i na vrijeme ustanka od 6 do 9. god. n. e. Sa podacima takvog karaktera a koji su se svojom sadržinom direktno odnosili na razdoblje pune nezavisnosti Dezitijata ne raspolaže, ali to ne znači da i u periodu nezavisnosti nije egzistirala u punoj snazi dezitijatska politija. Pisani podaci koji su direktno spominjali tu jedinstvenost, ili bi se ona bar, posrednim putem u njima mogla naslutiti su sigurno ostali izgubljeni u nemirnim nastupajućim povijesnim razdobljima. A to što se oni ne spominju u pisanim vrelima može se jednostavno objasniti i time da Dezitijati, smješteni u dubokoj dinarskoj kontinentalnoj unutrašnjosti, prije Oktavijana nisu imali intenzivnog i neposrednog kontakta sa rimskim trupama, kao što su to imali Ardijejci, Delmati, Japodi...itd. Za antičke pisce u velikoj većini slučajeva narodi zapadnog Balkana posebno za period njihove nezavisnosti, predstavljali su činjenicu koja se pojavljuje u njihovim djelima samo u kontekstu opisivanja njihovog (uglavnom političke i vojne naravi) dodira sa grčkim i rimskim svijetom. Dezitijati, odnosno njihova politija, su nesumnjivo imali svoj intenzivni protohistorijski razvitak u svim sferama života, i vjerojatno su i stoljećima prije uspostave rimske vlasti bili i bitan politički, društveni i gospodarski činilac na širem prostoru unutrašnjosti. O tome bi posredno svjedočile činjenice da su Dezitijati bili još sredinom I. st. n. e., (i to nakon ustanka u kojem su imali iznimno velike populacijske gubitke)²³ još uvijek najbrojniji autohtoni narod naronitanskog konventa, te da oni predstavljaju temeljni stup čitavog ustanka. To oni nisu mogli biti ni u jednoj od gore navedenih činjenica da i u periodima protohistorije nisu prošli duži razvojni put, u kojem je njihova unutarnja kohezija mogla u dovoljnoj mjeri da očvrstne kako bi predstavljala takav prepoznatljiv i funkcionalan narodnosni i politički fenomen da bude uvažavan i od drugih zajednica. Osim toga Dezitijati naseljavaju rudonosne oblasti koje usto posjeduju najplodnije areale zemljišta u širem prostoru. Sve je to moralo uvjetovati da je njihov utjecaj i to ne samo kulturološki, nego i gospodarski pa i politički morao da bude u periodima protohistorije i izraziti i priznavan. I dezitijatska *civitas* je morala imati razloge svoga postojanja i

²² *Plin. NH* III, 142-143

²³ Velej Paterkul (II, CXV, 4) posebno naglašava da su se Dezitijati u ovom ratu predali tek kada su bili dovedeni skoro do fizičkog istrebljenja. Pa i pored toga Dezitijati pola stoljeća kasnije predstavljaju najbrojniji (na osnovi broja dekurija) autohtoni narod naronitanskog konventa.

u političkoj tradiciji i kontinuiranosti koja je postojala u predrimskom razdoblju. Sve te dezitijatske političke institucije, precizna prepoznatljivost i priznatost od strane vanjskih činilaca (uključujući i oficijelnu strukturu Rimske države), jasno identificiranje pod dezitijatskim imenom u unutarnjoj sredini, prisutna i duboko ukorijenjena svijest o dezitijatskoj pripadnosti pa i duga egzistencija dezitijatske *civitas*, nisu mogle nastati i biti uzrokovane u par prvih desetljeća rimske vladavine. Navedene činjenice su morale biti posljedica dugotrajnije dezitijatske politijogeneze koja se odvijala i stoljećima prije uspostave rimske vladavine. Uostalom bilo bi teško shvatljivo da Rimljani podčinjavanjem zapadnog Balkana svojoj državnoj i provincijskoj vlasti stvaraju novu, dezitijatsku narodnosnu i političku jedinicu. Oni su se i u slučaju nametanja svoje vlasti Dezitijatima vjerojatnije držali svojih ustaljenih pravila o reguliranju unutar provincijskih odnosa pa su u tom smislu poštivali i egzistenciju dezitijatske političke jedinice, koju su uklopili u svoju upravno-administrativnu šemu, pa je kao takvu nalazimo i u podacima iz pisane izvorne građe. A da bi je Rimljani kao takvu priznavali, ta dezitijatska politička jedinica je morala vući kontinuitet svoga postojanja još iz vremena nezavisnosti u kojem je morala biti stabilna i trajnija formacija sa relativno snažnijom unutarnjom konstitucijom i tradicijom, te međusobnom povezanošću njenih sastavnica. Jedino bi po tim uvjetima dezitijatska politija mogla preživjeti razdoblje svoga «traumatičnog» transformiranja iz ustroja protohistorijskog političkog entiteta u peregrinsku *civitas*, odnosno ulaska u okvire Rimske Imperije.

Sve su to jasni pokazatelji postojanja dezitijatskog političkog jedinstva i u predrimsko doba. Činjenica je i da Dezitijati dočekuju Rimljane kao već oformljena politija, što možemo posredno naslutiti iz Apijanovog spominjanja Dezitijata koji se može smatrati jedinim pisanim podatkom koji se odnosi na vrijeme uspostave rimske vlasti na zapadnom Balkanu za vrijeme Oktavijana, odnosno na zadnje trenutke nezavisnosti Dezitijata kada su se oni suprotstavili nadolazećem rimskom osvajačkom talasu.²⁴ Apijan jasno prepoznaje Dezitijate kao jednu samostalnu cjelinu, koja se suprotstavlja Oktavijanu i brani svoju nezavisnost, a to ne bi bilo moguće da se pod dezitijatskim imenom nije jedna politija. Apijan je podatke za svoje povijesno djelo (nastalo dva stoljeća nakon vremena koje opisuje u konkretnom slučaju) crpio i iz djela ranijih pisaca i rimskih arhiva odakle je uostalom i došao do navedene informacije o Dezitijatima, što bi automatski podrazumijevalo da su Dezitijati bili prepoznati i priznati kao politija i u tim djelima i arhivskoj građi i od Oktavijana Augusta jer je podatak o njima do Apijana došao vjerojatno došao preko Augustovih memoara. Rimljani prodorom u dublju kontinentalnu unutrašnjost zapadnog Balkana zatiču jedan oformljen i snažan narodnosni organizam koji je

²⁴ App. III. 17

uokviren u monolitnu političku cjelinu sa punom suverenosti i koja se identificira pod imenom Dezitijata. S druge strane ta jedinstvenost nije mogla nastati neposredno pred i uzrokovano samo rimskom najezdom, jer ona zahtijeva dugotrajniju politijogenezu kako bi se mogla oblikovati i biti u mogućnosti funkcionirati kao takva cjelina koju bi Rimljani, odnosno antički pisci uvažavali samo pod jednim imenom i stalno prepoznavali u njenom kontinuiranom razvitku kroz različite periode razvitka od borbe za održanje nezavisnosti do sredine I. st. n. e. Uostalom ako su Delmati i Japodi mogli biti prepoznati u II. st. p. n. e. kao zasebni potpuno oblikovani narodi zašto to ne bi bili i Dezitijati u datom periodu.

Ta narodnosna i politička cjelina u toku svih gore navedenih razdoblja pokazuje iznimnu unutarnju koheziju, i čvrstoću koja se suočava i sa teškim iskušenjima vezanim za svoje dalje održanje i biološki opstanak svoje ljudske sadržine kao što je to bio slučaj u zadnjoj fazi ustanka. Dezitijatska politija uspijeva sve to preživjeti i opstati, pa i dalje funkcionirati kroz jedan duži period, a to bi jedino bilo moguće ako su Dezitijati bili jakim nitima međusobno povezani i sa izraženom svijesti o dezitijatskoj pripadnosti. Uostalom u natpisima i djelima antičkih pisaca, ni na jednom mjestu ne nailazimo ni na spomen, ni na posredni trag pa ni na samo naslućivanje imena i egzistencije nižih sastavnica u odnosu na dezitijatsku cjelinu. Jedino što možemo naći su osobna imena (jednosložna i dvosložna, ova potonja u pojedinim slučajevima nalazimo uz neposredni dodatak kojim se potvrđuje njihova dezitijatska pripadnost) i prisustvo i nominiranje dezitijatske cjeline. I ta činjenica dodatno potvrđuje koheziju dezitijatske zajednice u razdobljima na koja se podaci odnose od druge polovice I. st. p. n. e. do II. st. n. e., koja je bila prepoznatljiva i strancima, ali i prihvaćena u domaćoj sredini. Uostalom i sama srednjobosanska kulturna grupa željeznog doba, odnosno njeni nositelji, pokazuje svoj jasan, dobar i precizan ustroj, kao što se može slikovito vidjeti na primjeru strukturiranosti naselja Pod,²⁵ a i uopće kulturni identitet srednjobosanske kulture je vrlo jedinstven. Iz svega izloženog se nameće zaključak da je dezitijatske zajednice još od najranijih perioda njihovog postojanja odlikovao djelotvoran ustroj, visok stupanj kompaktnosti ali i unutarnje samodiscipline.

Sve neposredno navedeno je moglo nastati jedino uslijed dugog razvitka te dezitijatske političke jedinstvenosti i u periodu nezavisnosti, kada je ona kroz jedan iznimno duži period morala uživati svoju punu suverenost kako bi se stigla nametnuti u smislu dominirajuće, bitne i jedine svijesti političkog karaktera svim pripadnicima Dezitijata u odnosu na niže sastavnice (plemena, lokalne teritorijalne jedinice, bratstva). U tom dugom razvojnem periodu u periodu nezavisnosti prevaziđeni su lokalni i plemenski partikularizmi i smanjen njihov utjecaj u tolikoj

²⁵ Čović, 1987, 524

mjeri, da ni u vremenima najvećih teškoća po dezitijatsku političku cjelinu i njen narod oni nisu posebno nastupili i djelovali i tako ugrozili zajednicu kojoj su pripadali.²⁶ Jednostavno rečeno unutarnje dezitijatsko «biće» i njegova ukorijenjenost u svijesti Dezitijata su bili dovoljni snažni da održe dezitijatsko jedinstvo i identitet i kroz te periode i da drže u dubokoj sjeni eventualne partikularne težnje svojih pojedinih sastavnica. Ovaj dezitijatski identitet je bio u dovoljnoj mjeri snažan i da se nametne kao politička i narodnosna činjenica i okolnim domorodačkim politijama, koje su njega samog i institucije, teritoriju i norme života koje su ga materijalizirale priznale. O tome nedvosmisleno svjedoči ponašanje i odnos drugih ilirskih naroda i njihovih predstavnika prema Dezitijatama u toku ustanka, uključujući i prihvaćanje da Dezitijat bude jedan od dvojice vrhovnih vojvoda ustanka u koji su se ovi narodi uključili. a u posljednjoj fazi rata i jedini vođa ustanka. Da bi neko mogao da bude prihvaćen za zajedničkog i vrhovnog vojvodu ustanka u koji se uključio veliki broj ilirskih naroda, uz sve ostale razloge koji su doprinosili tome njegova matična narodnosna i politička zajednica je morala da bude snažnija, brojnija i da ima čvršću i stabilniju strukturu i ustroj i naravno ona je morala da uživa i određeni ugled, povjerenje i poštovanje među svojim neposrednim i daljim susjedima. Ove posljednje navedene karakteristike mogle su se razviti samo zahvaljujući tradiciji, odnosno dugom poznavanju, življenju blizu i održavanju svestranih kontakata drugih politija sa Dezitijatima, što i sa svoje strane nedvosmisleno govori da je politija Dezitijata nastala u znatno ranijim razdobljima u odnosu na periode rimske vladavine i ustanka. To «unutarnje» biće koje je definiralo dezitijatsku politiju i u sebi objedinjavalo domorodačke zajednice Gornje Bosne, i koje se održalo skoro još dva stoljeća u okviru Rimske države, ipak je na kraju moralo podleći nemjerljivo sadržajnijem i opsežnijem rimskom narodnosnom i političkom identitetu kojem je dezitijatski identitet bio još i subordiniran.

²⁶ Možda se nazivi za pojedina dezitijatska plemena, odnosno bolje reći neotuđive sastavnice/dijelove dezitijatske narodnosne i političke zajednice, kriju u kasnijim, antičkim nazivima kao što su npr. imena municipija *Bistuensium*, *R.P. Aquae S...* (možda se nalazi u nastavku one riječi koja počinje sa S...) ili u nazivima pojedinih naselja na dezitijatskoj teritoriji (poznatih preko *Antonini Augusti Itineraria*, Pojtingerove karte i Ravenjanina) ili biskupija koje su se sudeći po salonskim saborima prostirale i preko područja koja su pripadala Dezitijatima. U načelu nazivi ranokršćanskih biskupija su slijedili nazive lokalnih kasnoantičkih administrativno-upravnih i teritorijalnih (municipalnih) jedinica u kojima su imale svoja sjedišta. A i same te jedinice kasnoantičkog municipalnog ustroja su uglavnom proisticale iz domorodačkih peregrinskih jedinica-*civitates*, odnosno često iz njihovih manjih sastavnih jedinica koje su u vremenu postojanja i funkcioniranja formacije političkog entiteta predstavljala formacija plemena. A nije nemoguće i pomisliti da su npr. i Batijati jedno od dezitijatskih plemena.

Sam proces i način stvaranja dezitijatske političke jedinice koji se odigravao u toku protohistorijskog perioda može se djelomično pokušati rekonstruirati i pomoću pisanih vrela. Iz činjenice da sva pisana vrela latinske i grčke jezičke provenijencije jasno obnašatelja najviše političke izvršne institucije kod Dezitijata tituliraju terminom *vojvoda* može djelomično ocrtati glavne pravce političkog razvitka, pa i ujedinjenja dezitijatske narodnosne zajednice. Sudeći po vrelima vrhovni obnašatelj izvršne političke vlasti u dezitijatskom entitetu, i kasnije dezitijatskoj *civitas* do 9. god. n. e. bio je primarno, ustvari najviši vojni zapovjednik. Na osnovi ove činjenice mogli bismo pretpostaviti sa izvjesnom dozom vjerojatnoće da je stvaranje dezitijatske političke jedinice (protohistorijskog entiteta) nastalo kao posljedica prvotnog formiranja vojnog saveza. Tako se sami početak egzistencije dezitijatske političke jedinice može promatrati kao vojni savez u koji se udružio čitav niz plemena i zajednica koje su još od ranije bile etnički, kulturološki, narodnosno i zemljopisno povezane i srodne, te samim tim dijelile i neke zajedničke interese u samom početku obrambenog i vojnog karaktera, a ne kao nasilno političko podčinjavanje jednom plemenu ili zajednici. Dezitijatska politija je tako kreirana na onim istim temeljima kao i Samnitska Liga koja je nastala isto iz potrebe vojnog jedinstva, da bi se onda vremenom uslijed niza okolnosti jačala unutarnja kohezija sve do onog trenutka i mjere kada su se sastavni dijelovi jedinstvene cjeline smatrali nedjeljivim i od same cjeline i međusobno te osjetili subordinirani zajedničkim političkim i drugim (religijskim, gospodarskim) institucijama i interesima.

Za stvaranje dezitijatske političke jedinice presudni činilac bila je neka vrsta vojne i obrambene potrebe koja se manifestirala u fenomenu vojnog saveza, koji je moguće je pretpostaviti postojao i prije kraja IV. st. p. n. e. Međutim, sigurno ga je tek pojava keltskog osvajačkog činioca prebacila na drugi kolosijek razvitka jer su se dezitijatske gornjobosanske i lašvanske zajednice sada suočile sa bliskom opasnošću koja se nadvila nad njima. Kelti su oko 310. god. p. n. e. konačno srušili ne samo autarijatski politički entitet nego i njegovu narodnosnu zajednicu, čime je zapanjujuće naglo prestao dalji razvitak glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Tako je prestao postojati kulturološki, narodnosni i politički fenomen koji je skoro pola tisućljeća predstavljao istočnog susjeda zajednicama nositeljima srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba.²⁷ I oko 310. god. p. n. e., na od dezitijatskog područja istočnom pravcu se stvorio politički gledano prazan prostor bez adekvatnog domorodačkog vojnog bedema sa kojim bi se Kelti kao novi svježi, etnički, politički, kulturološki i posebno izrazito vojni i ekspanzionistički

²⁷ Ipak je potrebno naglasiti da su od početka V. st. p. n. e., autarijatski interesi primarno bili okrenuti prema istočnim oblastima, na koje se izgleda preselio i jedan značajan dio populacije, što se u nekoj mjeri manifestira i vrlo slabom međusobnom razmjenom između Autarijata i zajednica nosilaca srednjobosanske kulturne grupe u tom periodu.

element suočili prije nego bi mogli ugroziti interese gornjobosanskih i lašvanskih zajednica. Jednostavno rečeno dezitijatske zajednice su ostale na ovom pravcu same i otvorene eventualnom keltskom pritisku. Keltsko prisustvo dezitijatske zajednice su osjećale i na svojim sjevernim granicama prema panonskim oblastima južno od Save gdje su Kelti prodirali i politički i vojno pa sporadično i populacijski, posebice u sjeveroistočnoj Bosni, i to još prije od 310. god. p. n. e., u toku druge polovice IV. st. p. n. e. Sama Gornja Bosna i drugi dijelovi središnje Bosne su morali i radi svoga prirodnog bogatstva izgledati primamljivo Keltima čije je gospodarstvo i društvo osjećalo potrebu za metalnim sirovinama, posebno nakon neuspjeha njihovog pohoda iz 279. god. p. n. e. na jug poluotoka te formiranja i stabiliziranja narodnosne i političke zajednice/politije Skordiska. Radi svega toga bilo je neophodno dalje učvršćivanje, produbljivanje i sadržajnije povezivanje i to i na vojnim i na političkim osnovama gornjobosanskih i lašvanskih zajednica. Sudeći po materijalnim ostacima, koji potvrđuju odsustvo keltskih elemenata koji bi po svome kvantitetu i kvalitetu sugerirali postojanje keltske vlasti ili naseljavanja, proces dezitijatskog ujedinjavanja je ne samo ostvario svoju primarnu svrhu, nego je doprinio i rađanju jedinstvenog i nedjeljivog naroda sa jasnom političkom jedinicom.²⁸ I nastanak nekropole Kamenjača, koja na neki svoj način simbolizira postojanje jedinstvenog dezitijatskog političkog naroda, vremenski se više-manje podudara sa počecima latenskog razdoblja, odnosno sa vidljivom pojavom Kelta. A i ratnička grobnica u Vratnici kod Visokog pripada razdoblju prodora i stabiliziranja Kelta u oblastima Donje Save i uopće donje Panonije, pa bi se možda mogla povezati sa ovom pojavom novog, ekspanzionističkog etničkog, narodnosnog i političkog faktora. Uostalom ova grobnica se nalazi na desnoj strani rijeke Bosne i situirana je u relativnoj blizini nekropole Kamenjača u Brezi, pa je narodnosno jedinstvo osoba sahranjenih u ovim grobnicama nedvojbeno, jer ih dijeli i vrlo kratak vremenski period (između stvaralaca grobnice iz Vratnice i za sada evidentiranih početaka sahranjivanja u Kamenjači) od samo možda par desetljeća (ili još kraće) i relativno mala prostorna razdaljina. Kao što vidimo i Vratnica i Kamenjača svojim postojanjem obilježavaju jedan kratki period posljednjih desetljeća IV. st. p. n. e. i samih početaka III. st. p. n. e., a što se analogno podudara sa totalnim raspadom autarijatske narodnosne i političke cjeline, zamiranjem glasinacke kulture sjeverne varijante, prodorom Kelta i uzdizanjem

²⁸ Stoljećima ranije, jedna od posrednih posljedica pojave perzijskog čimbenika na jugoistoku Poluotoka je bilo i političko ujedinjene autarijatske narodnosne zajednice. Kao što vidimo pojave vanjskih političkih i narodnosnih zajednica i novih kulturnih fenomena u okruženju ilirskih zemalja i u njima samima su definitivno donosile sa sobom kao popratne pojave i ubrzavanje i pojačavanje društveno-političkog razvitka, odnosno «revolucionarne promjene» u društveno-političkim okvirima, strukturama, ustroju i stupnju usložnjavanja autohtonih zajednica, a koji su u pojedinim slučajevima donosile na povijesnu pozornicu i nove autohtone političke fenomene.

Dardanaca i Ardijejaca. Tako bi se vrijeme pojave Kelta u Donjoj Panoniji i njihov pritisak sa sjevera i istoka, moglo smatrati periodom oblikovanja i srastanja dezitijatskog političkog entiteta, odnosno razdoblje konačnog formiranja naroda Dezitijata koji je zauzimao jedno šire područje. Vjerojatno su i ranije postojale forme međusobnog udruživanja pojedinih lokalnih, plemenskih kneževina (sa centrima u nekim od većih i istaknutijih gradinskih naselja). Možda je i postojala neka vrsta i «amfiktionije» (zasnovane na lokalnim obrascima), labave konfederacije gornjobosanskih, lašvanskih pa možda i skopljanskih i gornjoramskih zajednica, a čije je djelovanje bar utjecalo na postojanje neke zajedničke svijesti. Ipak je tek nova, mnogo izraženija i ozbiljnija opasnost praktično, na nama nepoznat način, dovela do pravog političkog ujedinjenja u jedinstvenu i snažnu narodnosnu cjelinu i politiju koja je u povijesnim vrelima poznata pod imenom Dezitijati.²⁹ Dezitijatske zajednice koje su se suočile sa izvjesnom keltskom prijetnjom jednostavno nisu imale drugog rješenja nego da povećavaju ingerencije svoga vojnog saveza, jačaju njegovu strukturu i zajedničke institucije koje se tako pretvaraju u moćne, poštovane i autoritativne političke institucije. A upravo iz razloga vojne i obrambene osnove na kojoj se temeljio razvitak političkog entiteta, kod Dezitijata su dvije zajedničke institucije postale posebno izražajne i prisutne, a to su bile skupština vojnika i institucija vrhovnog vojvode. A pošto je skupština vojnika ustvari predstavljala narodnu skupštinu tj. najviše suvereno političko tijelo (u zakonodavnom i sudskom smislu), onda je i predvodnik i vrhovni zapovjednik koji je sigurno bio zbog svoje funkcije i predsjedatelj vojnih/narodnih skupština sve više postojao i vrhovna izvršna politička institucija. I na osnovi svega prezentiranog mogao bi se izvesti kao vjerojatni zaključak⇒ da je, iako je i prije kraja IV. st. p. n. e. vjerojatno postojala neka vrsta saveza koji je povezivao gornjobosanske i neke središnjobosanske zajednice i plemena prevahodno na vojno—obrambenim potrebama, tek pojava Kelta dovela da se na osnovi tog od ranije egzistirajućeg zajedničkog nastupa oblikuje funkcionalan i jedinstven dezitijatski politički entitet sa središtem u nekoj od gornjobosanskih zona južno od zeničke kotline. Tako bismo *terminus ante quem* konačnog kreiranja i oblikovanja jedinstvenog dezitijatskog političkog entiteta sa svim onim osobnostima koje karakteriziraju razina političkog ustroja «protohistorijskog entiteta», mogli staviti negdje u posljednje razdoblje IV. st. p. n. e. Prostor na kojem su živjeli Dezitijati se nalazio u bližem susjedstvu teritorija koje su držali keltski Skordisci posebno na istočnim i

²⁹ Dezitijatske zajednice situirane u dubokoj kontinentalnoj unutrašnjosti i samom središtu prostiranja ilirskog svijeta, nisu baš imali nekog vojničkog iskustva i dodira sa drugim etničkim kompleksima. Njihovi ratovi i sukobi lokalnog i nešto šireg opsega su stoljećima vođeni na neki više-manje ustaljeni način i tek je dolazak Kelta poremetio tu relativnu stabilnost i postupni, evolutivni razvitak i to na prilično radikalni način.

sjeveroistočnim pravcima, tako da su Dezitijati svoj razvitak morali prilagođavati i svjesnosti stalne keltsko-skordičke opasnosti.

Dolazak Kelta i uspostavljanje etničke, narodnosne i političke formacije Skordiska koja je dva stoljeća bila izniman ekspanzivni i remetilački element, poremetili su u velikoj mjeri stanje odnosa na središnjem i dijelu zapadnog, istočnog pa i južnog dijela Balkana. To se neminovno na neki način, ako već ne direktno, a ono posredno moralo osjetiti i na tendencije i usmjeravanje općeg razvitka dezitijatskih i drugih središnje- i posebno istočnobosanskih zajednica. O tim ratovima izazvanim skordičkim postojanjem i djelovanjem opće, ali ipak slikovite podatke o njihovoj silovitosti daju Strabon, Flor, Apijan, Rufije Fest, Amijan Marcelin. Orozije i Jordanes.³⁰ Podaci Flora u prvim rečenicama njegovog poglavlja «Bellum Thracicum», ukazuju, ako se pod njegovim «Tračanima» kriju ustvari Skordisci, da su oni u svojim pohodima prodirali vrlo duboko u područja zapadnog Balkana, sve do jadranske obale.³¹ To bi značilo da je i dezitijatsko područje moglo biti izloženo napadima skordičkih «lutajućih» odreda. I tako su prva razdoblja postojanja dezitijatskog političkog entiteta nesumnjivo bila obilježavana i stalnim sukobima sa Skordiscima koji su, zbog svoje političke i gospodarske snage puna dva stoljeća predstavljali turbulentni činilac na dobrom dijelu poluotoka. Prisustvo Kelta, tj. Skordičke «države» je bilo destabilizirajući faktor po autohtone zajednice zapadnog i središnjeg Balkana, skoro sve do pobjede rimske republikanske armije pod zapovjedništvom Lucija Kornelija Scipiona Azijagena (možda 84. god. p. n. e.), i nešto kasnije dačke ekspanzije. Ali prestanak skordičkog pritiska, vodio je pojavi novog još vitalnijeg, snažnijeg, moćnijeg, ambicioznijeg i inteligentnijeg političkog činioca u kontinentalnoj unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, koji je na kraju i zavladao kompletnim poluotokom.

U periodu nezavisnosti Dezitijata, njihova politička jedinstvenost je nesumnjivo, iz razloga dostignutih razina društveno-političkog, gospodarskog i kulturnog razvitka, bila strukturirana i ustrojena na načelima protohistorijskog entiteta. Dezitijatski politički entitet je u vrijeme nezavisnosti imao punu suverenost, što je samo moglo voditi, kasnijem svestranijim razvitkom, formiranju nedjeljive političke jedinice zasnovane na čvršćim temeljima i sa znatno širim ingerencijama na razini entiteta te razvitku zajedničke narodnosne svijesti. Da je u protohistoriji, još prije dolaska Rimljana postojao i funkcionirao u svim svojim segmentima dezitijatski politički entitet koji se sa dolaskom Rimljana bio transformiran u peregrinsku *civitas*, dodatnu potvrdu

³⁰ Strab. Geo. VII, 5, 6; 11-12; Flor. I, 39; App. Ill. 5; Ruf. Fest. IX, Amm Marc. XVII, 4, 4; Oros. V, 23, 17; Jord.

³¹ Flor. I, 39

nalazimo u materijalnoj kulturi, koja je ostala za Dezitijatima predrimskog perioda. Kada se razmatra pitanje nastanka dezitijatske narodnosne zajednice i njenog političkog entiteta, odnosno narodnosnog i političkog ujedinjenja na prostorima Gornje Bosne neizostavno se postavlja i sljedeće pitanje⇒ da li je dezitijatska narodnosna zajednica proizašla kao rezultat političkog ujedinjenja niza željeznodobnih gornjobosanskih i lašvanskih zajednica ili je obrnuto političko jedinstvo bilo logička posljedica procesa politijogeneze koja se odvijala u jedinstvenoj narodnosnoj zajednici. Na osnovi materijalne kulture koja potiče sa prostora Gornje Bosne, a koja pokazuje svoje prilično jedinstvo i daleko prije eventualnog vremena političkog ujedinjenja postojalo je vjerovatno etničko i narodnosno jedinstvo ovog prostora i time bi bila vjerovatnija druga mogućnost. Po tome bi se moglo pretpostaviti da u formiranju dezitijatskog naroda i političke jedinice nisu učestvovali različiti etnički elementi, niti čak formacije koje pripadaju različitim komponentama ilirskog kompleksa, nego samo domaće autohtone zajednice koje su međusobno vrlo srodne i sa istim podrijetlom u jednom dugom trajanju i sa pripadnošću istom kulturnom miljeu stotinama godina. Samim tim sve zajednice koje učestvuju u politijogenezi Dezitijata pripadaju uvjetno rečeno «srednjobosancima», a ne i nekim drugim fenomenima različite pripadnosti npr., panonske ili «glasinačke» (shvaćene u smislu nosilaca kulture) ili neilirskim zajednicama.

Unutarnje uređenje dezitijatskog političkog entiteta

Već je u prethodnom poglavlju istaknuto, i detaljno govoreno i objašnjeno, da svaka protohistorijska društveno-politička zajednica koja je dostigla razinu ustroja i strukture koja u sebi nosi osobnosti razine političkog entiteta, odnosno političkog naroda u svome unutarnjem uređenju mora imati izražajnije karakteristike jednog od tri načela izgradnje unutarnjeg uređenja kod željeznodobnih zajednica. Te izražajnije karakteristika razlog su i dominiranja jednog od načela u unutarnjem uređenju, pa samim tim i nominiranja njega kao monarhijskog, demokratskog ili oligarhijskog. Ni dezitijatska narodnosna zajednica i njen politički entitet nisu mogli biti iznimka u odnosu na gore postavljeno pravilo. Sa direktnim podacima iz izvorne građe koji bi govorili o načelu unutarnjeg uređenja dezitijatskog naroda i entiteta u vrijeme njihove nezavisnosti i u prvom razdoblju rimske vladavine sve do početka ustanka 6. god. n. e. na žalost, ne raspolažemo. A ako ih je i bilo, što možemo pretpostaviti, da su ostali izgubljeni u povijesti. Rekonstruiranje društveno-političkog razvitka Dezitijata u prapovijesnom i protohistorijskom razdoblju je otežano i zbog vrlo malog broja sustavno istraženih, analiziranih i objavljenih materijalnih nalaza željeznodobne Gornje Bosne i lašvanskog porječja, za razliku od npr., «glasinačko»-autarijatskog miljea. I tako se jedino određeni zaključci o tome razvitku mogu dobiti korištenjem metode posrednog zaključivanja i uzročno-posljedičnog povezivanja podataka iz do

sada poznate, raspoložive i prezentirane izvorne građe o Dezitijatima. Na taj način bi se jedino iz pojedinih podataka koji se odnose na razdoblje ustanka i ponašanje i djelovanje Batona Dezitijatskog posrednim i uzročno-posljedičnim putem mogli izvući neki vrlo vrijedni i relevantni zaključci o političkom i društvenom uređenju dezitijatske zajednice. A takvo uređenje i funkcioniranje iz vremena ustanka je vjerojatno imalo svoj odraz i u prethodnim periodima razvitka, uključujući i protohistorijsko vrijeme nezavisnosti dezitijatske narodnosne zajednice i političke jedinice.

Pisana vrela ne potvrđuju, za razliku od pojedinih drugih, Dezitijatima kulturološki i etnički srodnim narodima, u okviru dezitijatskog političkog entiteta i postojanje institucije nasljednog vladara ili bar izbornog doživotnog vladara, odnosno monarhijsko uređenje. Jedina osoba koju antički pisci spominju kao vršioca političke vlasti kod Dezitijata je Baton, međutim u njegovom slučaju su svi pisci nedvosmisleno izričiti i svi ga nazivaju latinskim (*dux*) i grčkim (ἡγεμών) ekvivalentom naše riječi *vojvoda*, tj. vrhovni vojni starješina.³² Velej Paterkul i Svetonije Batona tituliraju kao *dux*, dok Kasije Dion ne upotrebljava nikakvu oficijelnu titulu. Strabon je još i određeniji i kaže za Batona da je on ...Δαισιτιᾶται, ὧν Βάτων ἡγεμών⇒»Dezitijati, čiji **vojvoda** je Baton».³³ Ni na jednom mjestu antička vrela pa ni epigrafski spomenici ne spominju nijednu dezitijatsku osobu koju bi titulirali kao βασιλεὺς, δυνάστης, ἄρχων, *rex, regulis*, što bi možda sugeriralo odsustvo institucije suverena-vladara, kralja u političkoj hijerarhiji dezitijatskog

³² Obje ove riječi (i grčka i latinska) u svojoj sadržini, pored vojno-zapovjedničke komponente koja je izrazito dominantna, uključuju i određene elemente opće političke uprave (ali ne i suverenosti), te je i tako prilično ekvivalentna sa našom riječi *vojvoda* i njenom sadržinom.

³³ Strabon terminom ἡγεμών i u za isto vrijeme titulira i Segimunta, sina Segesta, Arminijevog punca i Sesithakusa, sina Segimera (obojica kod Heruska, što jasno pokazuje da kod Strabona ovo označavanje nema neko monarhijsko obilježje) i Ukromira kod Hata (VII, 1, 4). U sva tri primjera u ed. Loeb classical library, volume III, str. 161 grčki ἡγεμών je prevedeno je na engleski kao «chieftain», bukvalno poglavica. Zanimljivo je da u istom odjeljku gdje spominje ove germanske vojvode, Strabon Arminija, isto Heruska, titulira kao τοῦ πολεμαρχήσαντος ἐν τοῖς Χηρούσκοις («vrhovni zapovjednik Heruska»). U istom Loebovom izdanju (volume III, str. 257) u slučaju Batona Dezitijatskog ἡγεμών se prevodi sa «leader», pa je nejasno zašto se prevoditelj Strabona na engleski jezik, odlučio da na dva različita mjesta gdje se u grčkom tekstu nalazi termin ἡγεμών preveđe sa dva pojma koja u engleskom jeziku imaju sličnu, ali ipak različitu sadržinu. Da su Herusci imali u svome političkom uređenju i odlike monarhijskog uređenja ukazuje i to što Klaudije šalje Italika, sina Arminijevog brata Flava u zemlju Heruska da preuzme prijestol. Da Arminijeva porodica nije imala neko vladajuće pravo na upravljanje Heruscima, teško bi bilo očekivati da jedna osoba, koja je uostalom potpuno romanizirana, može se uputiti i vladati Heruscima sa kojima ga veže jedino rodbinsko srodstvo kao jedinog raspoloživog predstavnika jedne porodice.

entiteta.³⁴ Inače u djelima antičkih pisaca (Strabon, Velej Paterkul, Svetonije, Kasije Dion) u kojima se nailazi na ime Batona Dezitijatskog i njegovo tituliranje kao vojvode, i to baš u poglavljima u kojima se i Batonovo ime i titula spominju, primjećuje se različito tituliranje pojedinih osoba koje predvode svoje narode i zajednice. Spomenuti antički pisci, odnosno izvorna građa iz koje su oni konkretne podatke preuzimali, po ovom pitanju nisu generalizirali, nego su na točan način prepoznavali i prezentirali da li je riječ o instituciji monarhijskog tipa ili nekog drugog tipa, bez obzira da li se to odnosi ne samo na već izgrađene države nego i na «barbarske» zajednice koje su se još uvijek nalazile na preddržavnoj razini razvitka svoje političke strukture. Najbolji primjer pruža slučaj tračkog kralja Remetalka koji se kod Veleja sreće i u opisima događaja i povijesnih procesa u kojima učestvuje i Baton Dezitijatski (za Veleja sa titulom *dux*) i koji se kod spomenutog pisca titulira kao kralj (*Thraciae rex*).³⁵ Velej Paterkul i Sigimera, oca Arminija titularno terminoški određuje kao *principis eius gentis*,³⁶ što potvrđuje kneževsku vlast i status Arminijeve porodice kod Heruska koju Velej jasno prepoznaje i kao takvu je predstavlja, za razliku od tituliranja Batona.³⁷ I čitav niz drugih primjera potvrđuje primjenjivanje

³⁴ Natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze T(ita) F(lavija) Valensa, spominje i titulu princepsa Dezitijata koju je dotični nosio. Međutim, sam natpis potiče iz dubokog perioda drugog razdoblja rimske vladavine i odražava prevashodno stanje domaće političke hijerarhije koje su Rimljani oktroirali Dezitijatima nakon ugušenja ustanka. A osim toga titula princepsa u smislu peregrinskog političkog ustroja na tlu ilirskih i panonskih zemalja odnosi se sadržajno na pripadnike domaćeg oligarhijskog sloja koji kao politička institucija predstavlja peregrinsku *civitas*, odnosno njoj odgovarajući domorodački narod u lokalnoj upravnoj hijerarhiji. Tako da natpis na kome se spominje princeps Dezitijata ne sugerira postojanje institucije vladara-suverena, pogotovu ako se ima u vidu da je u toku I. st. n. e., postojala i institucija prefekta, osobe koja je nakon 9. god. n. e. upravljala dezitijatskom *civitas* i kojoj je bilo subordinirano vijeće princepsa. Narodi na protohistorijskoj razini razvitka mogu biti bez institucije nasljednog monarha, što prepoznaju i grčki pisci, kao Tukidid (II, 80, 5) koji takve narode (Tesproćane) naziva *abasíleutoi*. O tome v. Cabanes, 2002, 14; 67; 75; 88; Pored Tesporočana i Haonci i pojedini trački narodi nemaju kralja, tj. i oni su *abasíleutoi* (Ksenofont, Helenika, V, 2, 17; Cabanes, 2002, 66-68). I za pojedine ilirske narode je prema Pseudo-Skimnosu zabilježeno da su bez kralja (Cabanes, 2002, 88).

³⁵ *Vell.* II, CXII, 4

Velej je u cijelom svome djelu izričit i jasan u distinkciji upotrebe naziva *rex* i *dux*, i ne primjećuje se miješanje ovih termina. Tako on, pored Remetalka, nazivima kralj u svome djelu npr. titulira i Agamemnona (I, I, 2), Kodra (I, II, 1) Eumena (I, IX, 2), Antioha Epifana (I, X, 1), Mitridata (II, XVIII, 1; II, XXXVII, 2); Tigrana (II, XXXVII, 2), Oroda (II, XLVI, 4), Jubu (II, LIV, 2); Amintu (II, LXXXIV, 2), Artavasda (II, XCIV, 4) i druge.

³⁶ *Vell.* II, CXVIII, 2

³⁷ Usporediti Tacitov (*Ann.* XI, 16-17) opis upućivanja Italika, Arminijevog bratića u zemlju Heruska koji ga traže da im bude kralj (...*Cheruscorum gens regem Roma petivit*...), što pokazuje postojanje dinastijske vlasti kod Heruska.

pojmovne distinkcije u određivanju statusa stranih vladara i vođa, kao npr., kod Tacita Prasutag je *rex Icenorum* (*Ann.* XIV, 31) jer vlada dinastičkim, monarhijskim načelom u okviru svoga političkog naroda, dok suprotno od toga Takfarinata i Mazipu (*Anali*, II, 52) vođe afričkog ustanka, titulira kao vojvode (*dux*), što pokazuje da ustanak predvode osobe koje nisu pripadali monarhijskim dinastijama. I Polibije (II, 2) Agrona jasno titulira kao kralja (*basileus*), te kada govori (II, 4) o Teutinom nasljeđivanju Agrona koristi izraz kraljevska vlast (*basileian*), a inače kada spominje vrhovnu upravu u «Ilirskoj državi» on je određuje izrazima izvedenim iz termina *basileus* (*Polyb.* II, 8). I kod Kasija Diona je ova distinkcija vrlo jasna pa zato on kraljevskim tituliranjem (na grčkom jeziku) oslovljava Sitasa (kralja Denteleta), Deldona (kralja Bastarna), Rolesa i Dapiksa (kraljeve getskih naroda).³⁸ U slučaju Brita na koje se 43. god. n. e., pokrenula rimska invazija Kasije Dion je isto izričit i kaže da oni nisu bili «slobodni i nezavisni», nego da su se nalazili pod različitim kraljevima (ἦσαν δὲ οὐκ αὐτόνομοι ἀλλ' ἄλλοι ἄλλοις Βασιλεῦσι προστεταγμένοι).³⁹ I u slučaju drugih naroda i ratova nalazimo na slične slučajeve, pa se jasno mogu prepoznati osobe koje pripadaju tome dinastičko-monarhijskom miljeu (npr. Jugurta, Arminije, Maroboud, Budika) i onih koji to nisu (Virijat, pa i Vercingetoriks, Baton Dezitijatski, zelotske vođe) upravo iz razloga njihovog različitog tituliranja.

Znači kao što je već istaknuto grčki i rimski pisci se inače nikada ne libe da nekog «barbarskog» vladara tituliraju odgovarajućim latinskim ili grčkim kao kralja, nasljednog ili doživotnog suverena ako je to on zaista bio, dok s druge strane antički pisci uvijek pokušavaju da odgovarajućom titulom naglase nekog «barbarskog» lidera ako on nije bio kralj. Ovakvo nastojanje što je moguće jasnije distinkcije koju primjenjuju pisci na grčkom i latinskom rezultat je općenitog insistiranja, svojstvenog antičkim društvima, na jasnoj institucionalnoj determinaciji jer je ona kao funkcionalni i praktični fenomen direktno proizlazila iz političkih teorija tadašnjeg antičkog svijeta. Sve ovo jasno pokazuje da antički pisci paze da pravilno distanciraju terminološko tituliranje barbarskih vođa i prvaka, s obzirom na njihov stvarni politički i hijerarhijski položaj u matičnoj zajednici. Na osnovi izloženih postavki moglo bi se zaključiti da se preko analiziranja terminološkog određivanja može pokušavati izvršiti rekonstrukcija društvenog i političkog uređenja pojedinih zajednica. U onim nezavisnim ili polu-samostalnim zajednicama čije se prvaci u vrelima tituliraju terminima koje sugeriraju postojanje nasljedne vlasti sigurno

³⁸ *Cass. Dio* LI, 23, 4; 24, 4; 24, 6-7; 26, 1

³⁹ *Cass. Dio* LX, 20, 1

nije dominirao demokratski način uređenja političke konstitucije, dok bi se u onima u kojima nailazimo npr. na titulu *dux*, moglo tražiti i demokračićniji uređenje.⁴⁰

Upravo iz razloga stečene navike za toćnijim prikazom institucionalne determinacije smatramo da su antićki pisci prilikom tituliranja i vođa ustanka, u konkretnom slućaju Batona Dezitijatskog, vodili računa, bar u svojim okvirnim crtama, o izvjesnoj preciznosti. A pošto su termini βασιλεὺς, δινάστης, *rex*, *regulis*, po svojom jasnoj i osnovnoj pojmovnom sadržinom poznati antićkoj javnosti bilo bi za te grćke i rimske pisce neprikladno da upotrijebe te termine radi determinacije određenih domorodaćkih institucija koje nisu predstavljale nikakvu kraljevsku ili nasljednu vladavinu, posebno u vremenu kada su mnogi istaknuti Rimljani, kao u slućaju ustanka od 6. do 9. god. n. e. bili u neposrednom dodiru sa osobama koje su obnašale ove institucije i silom prilika morali znati potpunu bit tih domorodaćkih institucija. Uostalom da je Baton Dezitijatski bio neka vrsta nasljednog monarha, suverena dezitijatske politićke jedinice, on ne bi morao da po Kasiju Dionu 6. god. n. e. u taboru okupljene pomoćne vojske javno nagovara na oružanu pobunu i odluku o pretakanju ideje o ustanku u praktićnu realizaciju prepušta okupljenoj vojsci. Njegovom nagovoru na samom početku priključuje se sami manji dio domorodaca, da bi se ostatak dobrovoljno priključio tek naknadno nakon prvog sukoba sa Rimljanima, što bi da je Baton Dezitijatski kralj znaćilo da je on suveren sa vrlo malo stvarnog autoriteta. Samim tim jedino moguće rješenje za smještaj Batona Dezitijatskog na hijerarhijskoj politićkoj ljestvici moramo tražiti u sferi izbornih, mandatnih institucija unutar politićke konstitucije Dezitijata.⁴¹ A ćinjenica je i da se u toku svih opisa ustanka, kod Dezitijata spominje samo *vojvoda* Baton, a ne još neka druga osoba što bi u slućaju postojanja dezitijatskog suverena bilo teško izvesti (npr. usporediti odnos Baton Breućki-Pines u pisanim vrelima). To bi onda znaćilo da Dezitijati nisu imali instituciju doživotnog vladara izabranog samo iz odrećene porodice, roda ili bratstva nego da je njihov politićki entitet imao drugu formu uprave (proto-oligarhijsku ili možda ćak nešto demokračićniju verziju politićkog ustroja). U tom slućaju njihov politićki ustroj bi nalikovao možda samnitskom sustavu Touto.

Naravno u kontekstu razmatranja ovog problema, postavlja se jasno pitanje da li je upotreba termina *dux* i ἡγεμών u latinskim i grćkim tekstovima u kojima se spominju Dezitijati uopće sadržinski odgovarala dezitijatskoj i općeustanićkoj politićkoj instituciji koje je

⁴⁰ Naravno, postojanje titula koje sugeriraju postojanje nasljedne vlasti ne znaći da je u tim zajednicama dominirala monarhijsko načelo, jer je u tim uvjetima moguće i dominiranje oligarhijskih načela. Isto tako ni postojanje titule *dux*, ne podrazumijeva apriori da je rijeć o demokračićnijem urećenju, jer je i u ovom slućaju moguće dominiranje oligarhijskih načela.

⁴¹ *Cass. Dio* LV, 29, 2

predstavljala. Nesumnjivo je da je politička institucija koju je Baton Dezitijatski obnašao nosila originalno domorodačko titularno ime, koje je nažalost ostalo izgubljeno u povijesti. Latinski i grčki pisci, odnosno vrela koja su oni koristili su sigurno to titularno političko ime preveli, radi lakšeg snalaženja eventualnog čitaoca, izrazima koji bi im se učinili najzgodnijim i najprihvatljivijim. Sam izraz vojvoda u svojim latinskim i grčkim oblicima, je pružao svojom pojmovnom širinom dovoljno prostora da u sebi sažme i karaktere čitavog niza institucija koje su bile originalno domorodačke, u konkretnom slučaju dezitijatske, a koje nisu imale baš potpuno odgovarajući pandan u latinskom i grčkom jeziku. Da je kojim slučajem Baton Dezitijatski bio kralj, ili neki nasljedni ili doživotni vladar i suveren dezitijatske političke jedinice, pisci na latinskom i grčkom jeziku ne bi imali nikakvog razloga da ne upotrijebe odgovarajuće latinske i grčke termine. Rimljani su se uostalom «užasavali» termina *rex* i βασιλεὺς i ako bi postojala ikakva mogućnost da ove njihovom mentalnom sklopu «odvratne» institucije prikaže za neprijateljske vođe, oni bi to iz propagandnih razloga vjerojatno i učinili. Ali pošto Baton Dezitijatski, isto kao i njegov breučki imenjaka do sporazumne predaje na rijeci Bathinus, nisu bili kraljevi, Rimljani su morali da upotrijebe druge termine kojima su objasnili njihov položaj u političkoj i vojnoj hijerarhiji. Tako su oni morali ujedno da pronađu i adekvatne nazive za izvršnu političku instituciju u okviru hijerarhijskog ustrojstva dezitijatske političke jedinice i njenog sustava. A kako je dezitijatska vrhovna politička izvršna institucija u njihovim očima, a vjerojatno sudeći po podacima iz pisanih vrela i stvarno, bila primarno a posebno uslijed ustanka, povezana sa vojnim poslovima Rimljani su jednostavno tu instituciju preveli na dva glavna jezika Imperije kao *dux* i ἡγεμών. Naravno tu vojnu komponentu domaće izvršne političke institucije koju je obnašao Baton Dezitijatski ne bi trebalo predimenzionirati i samo zbog toga što je antički pisci nazivaju terminom vojvoda, odricati joj i politički značaj, pa možda i sudske ingerencije. U dezitijatskom društvu u trenutku ustanka, Batonova izvršna institucija je bila takvog karaktera da je objedinjavala i vojničke i političke komponente. To dokazuje opis samog kraja ustanka, jer da nije njegova institucija podrazumijevala i političke ovlasti sam zvanični kraj ustanka definitivno ne bi mogla označiti njegova dobrovoljna predaja rimskim zapovjednicima. Uostalom, još u periodu nezavisnosti vrhovna izvršna politička institucija dezitijatskog entiteta, zbog same preddržavotvorne razine njegovog razvitka, je u sebi sigurno morala objedinjavati i vrhovnu entitetsku vojnu i izvršnu političku komponentu. Za preddržavne zajednice sa nesumnjivo prostijom političkom vojnom strukturom vojno-obrambeni i politički interesi su bili objedinjeni i međusobno prožeti.⁴² Zbog uvjeta i dostignutog stupnja razvitka zajednice kojoj je pripadala ipak

⁴² Uostalom, i u pojedinim izgrađenim državama dolazilo je do objedinjavanja vrhovnog vojnog zapovjedništva i

je u spomenutoj instituciji njena vojna komponenta morala dominirati nad političkim značajem, pogotovu u takvim vremenima kao što je ustanak od 6. do 9. god. n. e. Pojava Skeuasa, sina Batona Dezitijatskog kod Kasija Diona ne znači da je on, samim tim što je bio Batonov sin, imao određenu političku poziciju unutar dezitijatske političke strukture u smislu direktnog nasljedstva «monarhijskog» tipa. On se uostalom kod Kasija Diona pojavljuje samo u ulozi ovlaštenog pregovarača, jer je Baton Dezitijatski po samoj prirodi stvari mogao samo kod njega da ima najviše povjerenja i jer je slanjem rođenog sina, vjerojatno najstarijeg, želio da Tiberiju pokaže svoju ozbiljnost u datom trenutku.⁴³ Međutim, činjenica je da i nitko ne bi slao prestolonasljednika, bez obzira kakva bila ozbiljnost situacije, u neprijateljski logor kako bi obavio pregovore. Da je on bio prestolonasljednik Skeuas bi bio izložen vrlo velikoj opasnosti, jer Rimljani bi sigurno voljeli da u svojim rukama drže nasljednika u «monarhijskom» smislu svoga neprijatelja. Ali pošto Skeuas nije bio nikakav legalni prestolonasljednik unutar dezitijatske zajednice, što su i sami rimski zapovjednici nesumnjivo znali, on je kao osobni izaslanik svoga oca koji je po antičkim izvorima bio *vojvoda* Dezitijata, mogao biti upućen u rimsko vrhovno zapovjedništvo bez bojazni da bi mogao biti zadržan kao neka vrsta taoca. Da je Baton Dezitijatski nosio titulu i obnašao instituciju koja bi bila neka vrsta ilirskog ekvivalenta βασιλεὺς i *rex*., teško bi ga Rimljani ostavili u životu. Njegovo i njegovog sina nasljedno pravo uvijek bi moglo predstavljati opasnost za ponovno razbuktavanje nemira u ilirskim i panonskom zemljama, pa i za pojavu najrazličitijih avanturista i samozvanaca oko kojih bi se opet moglo akumulirati protu-rimsko raspoloženje i nostalgija za starom «slobodom», kao što se to npr. desilo u slučaju Andriski ili Pseudo-Filipa u Makedoniji. A sve se to u slučaju ilirskih zemalja i dezitijatske *civitas* nije desilo, što bi značilo da nije postojala ni teorijska mogućnost da se pojavi neki stvarni ili samozvani pretendent, jer Dezitijati nisu u svojoj političkoj strukturi baštinili načela monarhije.

Baton Dezitijatski je na osnovi svega prezentiranog, u toku ustanka za koji se njegovo postojanje u povijesnim vrelima jedino i vezuje, bio vojni vrhovni zapovjednik i izvršni politički dužnosnik dezitijatske političke jedinice, znači u isto vrijeme i predvodnik vojske ali i njen (odnosno naroda) politički predstavnik. Istovremeno je on bio jedan od vrhovnih, a od predaje Batona Breučkog i jedini vrhovni vojvoda (znači vojno-politički rukovoditelj) ustanka i Saveza pobunjenih naroda Ilirika. Vjerojatno je on uživao i izvjesno društveno uvažavanje u svojoj matičnoj zajednici i prije proljeća 6. god. n. e. obnašajući neke lokalne političke i vojne poslove i

izvršne političke vlasti, npr. u slučaju atenskih stratega koji su iako prvobitno zamišljeni kao savjet vojnih zapovjednika za vrijeme Perikla prerasli u najznačajnije izvršno političko tijelo Atenske države, pa i čitavog Delskog Saveza. Slično se mogu promatrati i institucije rimskih konzula i diktatora.

⁴³ Cass. Dio LVI, 16, 1

dužnosti. O prilog tome bi govorilo njegovo ispoljeno iskustvo prilikom vođenja ustanka, a osim toga on se već nalazio u zrelih godinama kada je ustanak izbio pa je logično pretpostaviti da je bio vojno (možda u okvirima pomoćnih jedinica)⁴⁴ i politički aktivan i prije 6. god. n. e. Pošto nije imao neko po rođenju specifično pravo na upravljanje narodom iz kojeg je poticao Baton Dezitijatski je najvjerojatnije u proljeće 6. god. n. e., bio vojvoda dezitijatske oružane sile, u čijem je svojstvu vjerojatno bio određen i da predvodi dezitijatski kontingent na dunavsku granicu. A pošto su se kako izgleda u slučaju Dezitijata vojne i političke ingerencije poklapale, on je bio i vrhovni politički dužnosnik dezitijatske *civitas* koja je imala politički kontinuitet i sa dezitijatskim političkim entitetom iz vremena samostalnosti. Ovo poklapanje najviše političke izvršne funkcije i statusa vojvode, predvodnika oružane sile u slučaju Dezitijata je sa sobom nosilo čitav niz prednosti, a posebno ako se one objedine u takvoj jednoj osobi kakva je bio Baton Dezitijatski sa svim njegovim karakternim i umnim kvalitetama, jer su time sprječavana određena razmimoilaženja i podjele kao što se to desilo u slučaju Breuka.

Da se politička struktura dezitijatskog političkog entiteta nije razvijala u pravcu monarhijskih načela, možda bi na svoj način potvrđivao i nedostatak u do sada pronađenoj arheološkoj građi objekata koji bi ukazivali da su služili kao statusni simbol vladarske-monarhijske vlasti kao što su to žezla-skiptari i neki drugi oblici insignija (metalni pojasevi, dijademe). Za razliku od dezitijatskog područja, na susjednom autarijatskom pronađen je izniman broj objekata koji su vjerojatno služili kao vladarske insignije, što je na svoj način ukazivalo na prisutnost kneževskih i vladarskih dinastija na prostorima autarijatskog etničkog, kulturnog i političkog rasprostiranja u periodu VII-IV. st. p. n. e. Naravno kada se govori o ovom pitanju potrebno je imati u vidu da je autarijatski dalji politički razvitak nasilno prekinut krajem IV. st. p. n. e. i samim tim se postavlja pitanje da li bi, možda da nije bilo keltske invazije, autarijatski politički sistem evoluirao u pravcu napuštanja načela monarhijskog uređenja. Za razliku od njih Dezitijati, odnosno zajednice koje su njih tvorile, su više-manje radikalno neometano sa vanjske strane mogli evolutivno razvijati svoj politički sistem još tri stoljeća. To bi moglo onda podrazumijevati da su oni u svojim najranijim fazama političkog ustroja ipak imali i neke monarhijske oblike uređenje bilo na kneževskoj osnovi bilo na vladarskoj. Moguće je špekulativno pretpostaviti da je monarhijska vlast kneževskog tipa egzistirala u pojedinim dezitijatskim zajednicama prije njihovog ujedinjena u jedinstvenu političku cjelinu. Tako bi po svome političkom ustroju te zajednice bile sličnog tipa kao one koje se pojavljuju u Homerovim

⁴⁴ Pomoćne jedinice su se i prve pobunile i to upravo na nagovor Batona Dezitijatskog što je značilo da se on u proljeće 6. god. n. e., nalazio u okviru auksilijarnih trupa.

epovima. Vremenom sa daljim produblјivanjem društveno-gospodarskog razvitka što je kao posljedicu neminovno moralo imati i usloţnjavanje političke strukture, a posebno procesom ujedinјavanja, ta vlast «monarhijskog» tipa je napuštana, a političko značenje su preuzimali oblici ustroја na drugim načelima. Uјedinјavanje i stvaranje političkog entiteta je sa svoje strane moralo voditi ukidanju lokalnih monarhija i do vremena pojave Oktavijanovih trupa u kontinentalnoj unutrašnjosti dinarskog pojasa, vlast na osnovi monarhijskih načela bi u tom slučaju već bila odavno napuštena.

Kao što je već rečeno na osnovi jednog podatka koji se odnosi na vrijeme ustanka od 6. do 9. god. n. e. i na djelovanje dezitijatskog vojvode Batona i izvođenjem posrednih značenja, otkrivanjem uzročnosti nastanka situacije koju podatak opisuje i razloga takvog odvijanja opisane situacije koja se realno desila (nakon, kroz procese vanjske i unutarnje kritike, skidanja naslaga neautentičnosti, nevjerodostojnosti ili korumpiranosti teksta)⁴⁵ mogao bi se ipak ukazati smjer

⁴⁵ Svaki povijesni podatak kojim raspolaţemo, nakon što je prošao našu vanjsku i unutarnju kritiku moţe odraţavati situaciju, ili samo neke njene segmente, koja se stvarno dogodila ili postojala u određenom povijesnom vremenu. U tom slučaju takav povijesni podatak, bolje rečeno situacija koju predstavlja, u sebi bez obzira na svoju direktnu usmjerenost i veličinu mora sadrţavati i svoju uzročnost nastanka, povod nastanka, razloge takvog svoga odvijanja i spomenutog sadrţaja, svoj dublji povijesni razvitak i svoje posljedice. Kada se priđe analiziranju i objašnjavanju tih karakteristika jednog povijesnog podatka (odnosno realne situacije koja se odvijala ili postojala u povijesti, shvaćene u svom širem smislu kao svega što se dogodilo u prošlosti), makar se on na prvi pogled činio neznatnim ili siromašnim, pred nama izvire u pravom smislu obilje novih podataka i pretpostavljenih zaključaka. Oni su opet sa svoje strane međusobno uvezani u jednu povijesnu cjelinu i zakonitost. Na osnovi ove metodološke radnje i zahvaljujući jednoj od osnovnih zakonitosti povijesnog razvitka (uzročno-posljedičnoj vezi), te uz korištenje metoda analogije moţemo otkriti ili samo pretpostaviti sa visokim stupnjem realnosti i čitav niz zaključaka za oblast iz koje na prvi pogled ne raspolaţemo sa direktnim podacima. Sve te karakteristike toga podatka iznesene su u smislu njegovog realnog odrţavanja neke situacije, a ne djelovanja pisca zahvaljujući kojem raspolaţemo tim podatkom, jer je taj aspekt njegovog «dešifriranja» spadao u nadleţnost vanjske i unutarnje kritike. Takva realna situacija do koje smo došli analizirajući povijesni podatak, nije jednodimenzionalna i nije uzrokovana samo jednim procesom, nego stjecajem spleta najrazličitijih događanja i procesa koja su zajedničku koordinatnu točku imale u datoj situaciji, odnosno zapamćenom povijesnom podatku koji na neki način mora odraţavati realnu situaciju koja se nekada desila. Tako se iz jednog podatka, nakon totalne njegove analize i oblikovanja realne situacije, moţe povući više nizova uzročno-posljedičnih događanja koji vode u različitim pravcima. Npr. Iz Dionovog podatka (koji je na prvi pogled relativno sadrţajno i prostorno mali) koji spominje suđenje i pogubljenje Batonu Breučkog, moţemo indirektnim putem koristeći zakonitosti uzročno-posljedične veze izvući nizove preko kojih moţemo razmatrati pitanja iz aspekata društveno-političkog uređenja, normativnog sustava, trenutnih vojno-političkih odnosa, karaktera Batona Dezitijatskog i sl. Jednom riječju kroz jednu, povijesnu situaciju prelama se čitav niz linija, i ustvari ona predstavlja najobičniju točku koju presijecaju, tako je uјedno i stvarajući, linije razvitka povijesnih procesa koji su i sami uvjetovani zakonitostima na osnovi kojih se odvijaju. U kontekstu ovog analitičkog procesa, potrebno je imati u

kojim bi se trebalo kretati u svrhu odgonetanja tajni dezitijatskog unutarnjeg društveno-političkog uređenja i načela na kojima je počivao. U podatku Kasija Diona (LV, 34, 5-6) u kome se govori o suđenju Batonu Breučkom nailazi se na jedan detalj koji bi posredno mogao osvijetliti taj smjer dešifriranja načela na kojima je počivao dezitijatski unutarnji društveno-politički sustav. Radi lakšeg razumijevanja niza zaključaka koji će biti izvučeni iz ovog za odgonetanje načela na kojima je počivao politički života Dezitijata ključnog podatka, potrebno je predstaviti cjelinu Dionovog odlomka na grčkom jeziku, te odgovarajući prijevod na naš jezik.

(neposredno prije se govori o sklanjanju Batona Breučkog u jedno od ustaničkih uporišta u Panoniji)

...καὶ μετὰ τοῦτ' ἐκδοθέντα ὑπὸ τῶν ἔνδον λαβὼν παρήγαγε τε ἐς τὸ στράτευμα, καὶ καταψηφισθέντα ἀποθανεῖν ἐν χερσὶν ἐποίησε⁴⁶...	«...Zatim, kada je bio predan (misli se na Batona Breučkog, op. a.) od onih stanovnika (iz utvrde u koju se sklonio Baton Breučkog, op. a.), on je (misli se na Batona Dezitijatskog, op.a) uhvatio njega predajući ga vojsci, i nakon izglasavanja osude (Batonu Breučkom op. a.) on je pogubljen na licu mjesta».⁴⁷
--	---

vidu još jednu činjenicu, prema kojoj isto moraju polaziti pravci analitičko-sintetičkog istraživanja a to je da nije bitno kako je autor napisao nešto, nego što je mislio, shvaćao, podrazumijevao i doživljavao u svojoj svijesti i umu o tome što je pisao.

⁴⁶ Sličnu rečenicu Kasije Dion (LII, 43, 1-2) koristi i kada opisuje suđenje i kažnjavanje Antioha od Komagene 29. god. p. n. e kojeg je August dao da se dovede pred Senat i kada je presuda izglasana (od strane Senata) protiv Antioha dao da se on pogubi (...καὶ ἐς τε τὸ συνέδριον ἐσήγαγε καὶ καταψηφισθέντα ἀπέκτεινε). Zapanjujuća je sličnost Dionovog teksta između onoga što čine August i Baton Dezitijatski i to je još jedan dokaz da je Dion kada je opisivao suđenje Batonu Breučkom mislio da presudu izglasava vojnička skupština.

⁴⁷ Radi eventualnog uspoređivanja ovog bitnog Dionovog podatka, predstavljen je i odgovarajući prijevod na engleski jezik u izdanju Loeb edicije, (Dio's Roman history, VI volume), str. 481: «Later, when the Breucian was delivered over by those inside, he took him and brought him before the army, and then, when he had been condemned, put him to death on the spot.»⇒ u prijevodu: «Kasnije, kada je Breuk bio izručen od strane onih unutra, on (misli se na Batona Dezitijatskog op. a.) je uzeo njega (tj. Breuka op. a.) i doveo ga pred vojsku, i zatim, kada je on bio osuđen, dao je da se usmrti na licu mjesta». Kao što vidimo i Loebov engleski prijevod u sebi jasno sadržava smisao da je Baton Dezitijatski doveo Batona Breučkog pored okupljenu vojsku, i da je tom prilikom Baton Bručki osuđen (od strane vojske, jer u suprotnom ne vidimo neki drugi relevantan razlog poradi čega bi se vojska okupila i pred nju izveo zarobljeni Baton Breučki) i odmah zatim i pogubljen. Tako da bez obzira kojim riječima da pokušamo prevesti navedeni Dionov odjeljak, osnovni smisao koji Kasije Dion izriče o tome da je za suđenje Batonu Breučkog primarno odgovorna okupljena vojska ostaje isti.

U razmatranju tematike vezane za analizu sadržaja Dionovog podatka LV, 34, 5-6, nezaobilazno je i rješavanje i pitanja putova kojim se kretala informacija, koja je svojim sadržajem održavala određenu realnu situaciju, do svoga uvrštavanja u Dionov izvještaj, te stupanj eventualne korumpiranosti koji je možda doživjela u toku toga svoga kretanja. Dion nije bio ni svjedok ni suvremenik događanja koje opisuje i on je zbog dvostoljetne distance koja ga je dijelila od perioda ustanka 6-9. god. n. e., svoj izvještaj morao da bazira na informacijama koje je crpio iz određene izvorne građe sa kojom je raspolagao a koja je bila rimske provenijencije. Ali za razliku od većine drugih podataka iz ustanka, koji održavaju realnu situaciju neposredno gledanu sa rimske strane i u kojoj su Rimljani direktno učestvovali i samim tim bili i osnovni tvorci informacija koja je uvrštena u izvornu građu koju je Dion koristio, sa podatkom koji govori o međusobnom sukobu dvojice Batona, zarobljavanju, izvođenju pred sud, i kažnjavanju Batona Breučkog stvari stoje nešto drugačije. Iako je i informaciju o njoj našao u izvornoj građi koja je primarno rimske provenijencije (makar samo iz razloga da je pisana na latinskom jeziku i u duhu antičke, rimske historiografije), jer teško je pretpostaviti da je Dion dolazio do i koristio autohtonu izvornu građu na domaćem jeziku (jer ona vjerojatno nije ni postojala), realna povijesna situacija koju održava konkretni Dionov podatak se odigrala u «čisto» domorodačkoj sredini. Njeni tvorci i aktivni učesnici su bili samo domaći ljudi, dok prisustva Rimljana u smislu subjekta ili objekta situacije nije bilo, i ona u najboljoj mjeri u odnosu na ostale Dionove podatke odražava duh domorodačke-ustaničke sredine. Pa kako se onda takav elementarno domorodački «produkt» našao kao informacija u izvornoj građi koju je koristio Kasije Dion. U slučaju da su Rimljani tvorci onoga što je postalo za Diona izvorna građa za konkretni podatak, oni su neminovno do ove informacije (koja je održavala jednu realnu povijesnu situaciju koja se odigrala na ustaničkom prostoru) došli posrednim putem preko nekih svojih izvora i sigurno su smatrali dovoljno bitnim i potrebnim da je zapisu i tako uvrste u svoje izvještaje, djela itd. Ona je uostalom govorila o jednom vrlo važnom, prelomnom događaju koji se odigrao u dubini ustaničkog područja i predstavljala je svojom sadržinom ključne detalje koji su ukazivali na nastavak odvijanja ratovanja i stanje među zapadnobalkanskim i panonskim stanovništvom. Rimljani, odnosno njihovo zapovjedništvo i sam državni vrh, oličen u Augustu, su morali znati i biti informirani o onome što se dogodilo sa jednim od dvojice vojvoda ustanka Batonom Breučkim sa kojim su nedugo ranije sklopili sporazumnu predaju i što je moralo imati presudni efekt na dalje ratovanje. Oni su morali i kontinuirano pratiti dalje odvijanje situacije na terenu nastale uslijed eliminiranja Batona Breučkog. Radi upravo takvog pravilnog sagledavanja situacije na terenu, rimski zapovjednici su morali raspolagati sa preciznom, sadržajnom i što je moguće

točnijom informacijom, kako bi njihova procjena uzimala u obzir sve, od protivničkih snaga i njihovog kretanja, stavova, statusa i autoriteta Batona Dezitijatskog, morala i raspoloženja naroda itd. i tako postojala realnijom i korisnom za zasnivanje planiranja daljih operacija. Do informacije koja je svjedočila o zarobljavanju i suđenju Batonu Breučkom rimski zapovjednici su došli relativno brzo, o čemu govori brza vojna intervencija Plaucija Silvana na ponovno ustaničko područje Panonije. Informacija je do rimskih štabova došla bilo preko informativno-obavještajne mreže koju su oni imali na terenu, od osoba koje su bile pristalice Batona Breučkog, a uspjeli su se skloniti među Rimljane ili na neki drugi način. I važnost, po Rimljane, sudbine Batona Breučkog i želja da se što je detaljnije, iz razloga procjene vojno-političkog stanja i raspoloženja na terenu, zna što se sa njim desilo i u vezi dolaska i položaja Batona Dezitijatskog rezultirali su brzim dobivanjem informacije koja je u sebi održavala prilično točan, precizan i detaljan opis čitave situacije. Pošto rimski zapovjednici nisu imali logičkih razloga da urade suprotno, ona se u načelu u takvom obliku našla i u izvornoj građi koju je koristio Kasije Dion. On je uostalom kao provincijski namjesnik imao i uvid u arhivsku građu, u kojoj su se možda nalazili i dokumenti i zapisi u kojima se nalazio jedan takav podatak koji je opisivao suđenje i pogubljenje Batona Breučkog i raspad ustaničkog Saveza. S druge strane, nije nemoguće pomisliti da su za vrijeme Kasija Diona postojale i lokalne provincijske povijesti u kojima bi se našao sadržan «naš» podatak. Ako su postojale te povijesti bi u sebi odražavale i prilično domaćeg duha i tradicije, odnosno mogla su sadržavati i sjećanja samih učesnika u ratu sa domaće strane i svjedoka obračuna sa Batonom Breučkim. U tom slučaju, pouzdanost prijenosa informacije i odražavanja realne situacije u tom informacionom kodu je bila još veća.

Sve izneseno govori da informacija na koju je naišao u izvornoj građi i sa kojom je raspolagao Dion najvjerojatnije nije bila korumpirana u većoj mjeri, i da je u svojim osnovnim načelima održavala stvarna događanja i glavne pravce odvijanja realne povijesne situacije i da od njenog originalnog razvoja ne odstupa, i pored nekih za bitnost same informacije zanemarljivih razlika. Sam Kasije Dion je onda tu informaciju, pretvorio u svoj podatak, koji je ukomponirao u svoj izvještaj o ustanku 6-9. god. n. e., a zatim tako uklopljenog uvrstio u cjelinu svoga djela. U tome svome postupku ni Dion nije imao razloga da ugrozi osnovnu bit i kompoziciju informacije koja mu je služila kao izvorna građa (izuzev što ju je nesumnjivo sažeo), tako da smatramo da Dionov podatak LV, 34, 5-6 koji govori o suđenju i pogubljenju Batona Breučkog u svojoj osnovnoj

sadržini i biti ne pokazuje odstupanja od stvarne povijesne situacije i da vjerno održava osnovne intencije tih događanja.⁴⁸

Iz ovog Dionovog fragmenta jasno slijedi sljedeći razvoj realne situacije; nakon što mu je isporučen Baton Breučki, drugi vrhovni vojvoda Baton Dezitijatski ga je predao (Kasije Dion upotrebljava glagol *παρ-εγγυάω* u značenju uručiti, predati, dati, preporučiti) vojsci okupljenoj radi suđenja i presuđivanja.⁴⁹ I nakon izglasavanja presude, ustvari osude Batona Breučkog (Kasije Dion u ovom slučaju upotrebljava glagol *κατα-ψηφίζομαι* u značenju glasovati protiv koga, osuditi koga⁵⁰), on je bio na osnovi presude na licu mjesta pogubljen. Realna situacija, koju opisuje Dionov podatak o predaji, koju vrši Baton Dezitijatski, svoga dotadašnjeg kolege u vrhovnom zapovjedništvu okupljenoj vojsci na suđenje i donošenje presude je jedan od bitnih pokazatelja koji omogućavaju na posredan način sagledavanje temelja unutarnjeg uređenja dezitijatske društveno-političke formacije. Okupljena vojska (*τὸ στράτευμα*)⁵¹ ustvari reprezentira neku vrstu institucije narodne skupštine, koja se u ovom slučaju pokazuje kao vrhovno suvereno i sudbeno tijelo pred kojim odgovaraju i najviši politički dužnosnici. Karakter oružane sile ustanika je u toku cjelokupnog toka rata ostao narodni, milicionerski i samim tim se moglo smatrati da vojska predstavlja i suverenu volju naroda.

U protohistorijskim i dijelu antičkih društava, pod izrazom građanin ili sudionik ili pripadnik jednoga naroda sa političkim pravima se po automatizmu podrazumijevao i vojnik,

⁴⁸ Detaljnom analizom izvorne građe, tj. što je za nas u konkretnom slučaju Dionov podatak, odnosno izvorne građe kojom se služio Kasije Dion, moguće je doći do realne situacije, o kojoj izvorna građa govori, pruža informacije i svjedočanstva. Zbog toga je potrebno njenom izučavanju posebno dubinskog, sadržajnog i uzročno-posljedičnog karaktera, posvetiti najveću pažnju, kako bi se dobio niz «dešifriranih» i pročišćenih realnih situacija, međusobno uvezanih i uklopljenih i u lanac uzročno-posljedične veze, kojom bi se i sama realna povijesna situacija, odnosno povijesni proces, mogli objasniti i protumačiti.

⁴⁹ Postavlja se uostalom pitanje, zašto bi Baton Dezitijatski zarobljenog Batona Breučkog uopće izvodio pred okupljenu vojsku izuzev ako nije namjeravao da mu ona odluči o sudbini tj. sudi. Za nijedan drugi razlog ne postoji logičko objašnjenje. Stipčević (1974, 68; 1989, 51), konkretni podatak Kasija Diona tumači na sljedeći način⇒*∀... (Baton Dezitijatski) izvede ga (Batona Breučkog) pred plemenski sud koji ga osudi na smrt*.. Znači i ovdje je riječ da je suđenje i presuđivanje rezultat postojanja određenog sustavnog ustroja i procedure, a ne samo volje jednog čovjeka. Međutim izraz plemenski sud je ipak neodgovarajući jer može sugerirati da je Batonu Breučkom sudilo neko vijeće manjeg opsega oligarhijskog karaktera koje ima i sudbenu nadležnost, a ne skupština vojnika. Veliko je pitanje je da li uopće nešto što se zove plemenski sud, postoji na razini ustroja jednog naroda ili ujedinjenog Saveza.

⁵⁰ Korišten Grčko-hrvatskosrpski rječnik, Majnarić-Gorski, izd. «Školska knjiga», Zagreb 1960

⁵¹ Dionov izraz *τὸ στράτευμα* potrebno je shvatiti u smislu okupljene, bolje reći u kontekstu ovog podatka, sazvane vojske na jednom mjestu.

odnosno osoba koja je dio svoga života morala posvetiti službi u oružanim snagama i vojnoj strukturi političke zajednice kojoj pripada i čija prava uživa. I svi građani sa punim ili djelomičnim političkim pravima su na osnovu ove zakonitosti smatrani vojnicima u aktivnoj službi, rezervi ili kao veterani. I sasvim je normalno očekivati da se pod građanima ili sudionicima određene politije podrazumijevaju oni koji su vojnici. Narodne skupštine tako u svojim temeljima nose i osobnosti skupština vojnika, od kojih su najreprezentativniji primjer centurijatske komicije. I Solonove reforme nisu atenske građane dijelile (u pravima i odgovornostima) samo po cenzusu nego i na osnovi vojnog rasporeda i obaveza koje su imali, a u slučaju Sparte punopravni građani su čak bili samo oni koji su pripadnici stajaće vojske ili oni koji su zbog starosti ili neke druge spriječenosti prestali biti stalni vojnici. I opadanje utjecaja i političkog značenja narodnih skupština usko je povezano sa profesionalizacijom oružane sile, jer se tako iz ruku običnog naroda izbijao najvažniji argument-oružje i vojna, milicionerska obaveza, kojim su oni raspolagali i koristili kao najvažnije oruđe u političkom životu jedne zajednice.⁵² Ako se vojničke osobnosti narodnih skupština osjete još u razvijenim antičkim državama, njene izraženosti su još veće u zajednicama koje se nalaze na nižim razinama društveno-političkog ustroja, kao što su Dezitijati i drugi narodi koji su učestvovali u ustanku.⁵³ U njihovom je slučaju oružana sila jedino i direktno proizlazila iz naroda, što dokazuje i velika brojnost ustaničkih snaga. Za razliku od trupa Rimske Imperije sa kojima su se sukobljavali, u redovima ustanika nije bilo kompaktnih i prepoznatljivih jedinica stranih plaćenika, nego je sam pobunjeni narod primarno dao ratnike. Uostalom ustanici nisu ni raspolagali sa mogućnostima da plate strane plaćenike, a zbog masovnog odaziva na ustanak ni potrebe za unajmljivanjem stranaca. Iako je možda u redovima ustaničkih jedinica bilo i stranaca (avanturista, dezertera, izbjeglih robova i sl), čitav pokret je imao, da ne zvuči modernistički i pretenciozno, općenarodni karakter. I zato se, u svojim osnovama patrijarhalnim društvima kao što su bila i ilirska a koja su u načelu isključivala žene kao punopravne građane, mogla pod vojnom skupštinom podrazumijevati i narodna skupština.⁵⁴ I u skladu sa tim Dionov izraz «pred vojsku» «τὸ στράτευμα» treba tumačiti u smislu izvođenja pred narodnu skupštinu sačinjenu od punopravnih građana koji su bili i vojnici.

⁵² Ovo jasno govori o značaju koji oružane snage, njihova struktura i ustroj i uopće vojni aspekt imaju na razvitak političkih sustava. Prijelaz na sustav principata se desio između ostalog i zbog profesionalizacije vojske.

⁵³ Primjere funkcioniranja makedonske vojničko/narodne skupštine u uvjetima postojanja monarhije vidjeti kod *Diod. Syc.* XVI, 4, 2-3 i *Arr. Anab.* VII, 9, 2-3. Diodor čak striktno tu makedonsku skupštinu naziva *ekklesia* (ἐκκλησία), službenim nazivom atenske narodne skupštine.

⁵⁴ Korijene takvog shvaćanja potrebno je tražiti u jednom osjećaju svojstvenom indoeuropskim ratnicima (u ovom pogledu bitno je usporediti mišljenje M.Zaninović, 1998, 37⇒»...»S druge su strane (autor uspoređuje istočne

Pod terminom vojska koju je u konkretnom slučaju upotrijebio Kasije Dion, ne treba podrazumijevati samo u tom trenutku aktivne vojnike, nego i one koji su nekada bili aktivni vojnici (milicioneri), a to više nisu uslijed starosti ili ranjavanja. Ipak zbog iznimne brojne dominacije onih onih su aktivno sa oružjem u ruci učestvovali u borbama, u odnosu na ovaj drugi segment punopravnih građana koji su se nalazili na okupljalištu, Kasije Dion odnosno vrelo koje je on koristio su sve to pojednostavili i predstavili u svojim pisanim podacima kao klasičnu armiju. Uostalom, teško bi bilo očekivati da bi iz jednog ovakvog važnog događaja bili isključeni kao aktivni učesnici oni koji su bili nekadašnji vojnici, a imali su i ugled i autoritet i iskustvo, te oni koji su ranjavanjem postali nesposobni za nastavak aktivnog učešća u ratu. Znači okupljenu vojsku, koju je sigurno sazvao Baton Dezitijatski u svrhu suđenja Batonu Breučkom, potrebno je promatrati i kao narodnu skupštinu, ili samo kao tijelo čiji karakter, masovnost i ovlaštenja mogu biti u ovakvim izvanrednim okolnostima najbolji ekvivalent instituciji narodne skupštine. U konkretnom slučaju ova narodna skupština, taj skup aktivnih i isluženih vojnika, nalazi se u ulozi ad-hoc formiranog vrhovnog sudišta pred koji je izveden Baton Breučki. U opisanoj situaciji svi učesnici sazvane skupštine, odnosno sudišta, predstavljaju i neku vrstu sudaca-porotnika i oni ovom prilikom djeluju u stilu atenske helijeje, dok je ulogu tužioca najvjerojatnije obnašao drugi vrhovni vojvoda Baton Dezitijatski. Legitimitet i suverenost opće savezničke skupštine, odnosno sakupljene vojske, koja je sudila i presudila Batonu Breučkom direktno su proizlazili iz činjenica da je ona ustvari predstavljala skup niza vojski (milicionerskog tipa) politija koje su učestvovale u ustanku.

Kao što smo već istakli učešće u narodnim vojskama kod ne samo pojedinih protohistorijskih zajednica, nego i antičkih država je tretirano i kao pravo i privilegija

civilizacije) arijske ili indoeuropske društvene zajednice koje funkcioniraju ustrojem društva slobodnih ljudi, koji se organiziraju zajedničkim dogovorima». Tako su zasjedanja punopravnih sudionika određene zajednice doživljavana kao okupljanja onih koji su kao ratnici zaduženi da brinu o zaštiti zajednice. Uslijed stalnih ratova i sukobljavanja oni su smatrani najvažnijim segmentom zajednice, što je onda po njihovom mišljenju jedino njima i davalo puna politička prava. Inače je u životu željeznodobnih indoeuropskih naroda rat i vojnički segment imao posebno i stalno aktivno mjesto. Opis germanskih vojničkih/narodnih skupština na koje njihovi sudionici dolaze naoružani, i na kojima se pretresaju pitanja od političke i sudbene važnosti i odlučuje zveketom oružja ostavio je Tacit (*Ger.* 11-12). I Cezar u *De Bello Gallico*, V, 56 daje u slučaju Trevera primjer funkcioniranja vojničke/narodne skupštine koju i naziva skupština pod oružjem/naoružana skupština (...*armatum concilium*...). Da je narodna skupština kod indoeuropskih naroda u svojim osnovama imala primarno vojničko značenje, odnosno da su termini politički punopravan narod i vojska jedno te isto, slikovit primjer pruža i latinski jezik jer riječi *populus* (narod) i *populari* (pustošiti u vojničkom smislu) i *quirites* (građani) i *quiris* (koplje) pokazuju nesumnjivu sličnost i zajedničko podrijetlo.

omogućavaju učešće u političkom životu zajednice kojoj pripadaju. Samim tim je lako razumljivo i da narodne vojske sastavljene od sudionika neke politije u izvanrednim uvjetima mogu biti od strane Ilira učesnika u ustanku smatrane legitimnim ekvivalentom narodnih skupština i njihovih ingerencija. Pojednostavljeno gledano saveznička skupština-sudište, čije djelovanje opisuje Dionov podatak, bi se mogla promatrati u neku ruku i kao skup improviziranih narodnih skupština politija, koje dobrovoljno učestvuju u zajedničkom vojničkom-skupštinskom sudištu. Tako se i suverenitet i legitimitet savezničke skupštine-sudišta mogao shvatiti kao rezultat spajanja suvereniteta i legitimiteta narodnih skupština politija čiji građani-vojnici aktivno učestvuju u presuđivanju Batonu Breučkom. A to bi onda imalo značenje da su vojnici i drugi aktivni učesnici skupštine-sudišta, kako se može pretpostaviti bili i punopravni i ravnopravni u svome odlučivanju, jer u suprotnom ne bi uopće imalo smisla da se saziva skupština-sudište i da joj se predaje odlučivanje o sudbini Batona Breučkog. Znači da bilo ostvarivo suđenje Batonu Breučkom pred skupljenom vojskom potrebno je ispuniti uvjet $\Rightarrow$ da su svi sudionici skupštine vojnika (odnosno vojničkih/narodnih skupština iz kojih je ona crpila svoju suverenost i legitimitet djelovanja) pred koju je izveden Baton Breučki, i koja mu je nalazeći se sada u ulozi vrhovnog sudišta trebala suditi i donijeti presudu, shvaćani kao punopravni i ravnopravni građani u političkom smislu. Iz svega izloženog i detaljno objašnjenog, jasno proizlazi da je taj načelni uvjet ispunjen i da su svi učesnici skupštine-sudišta bili, po shvaćanju Batona Dezitijatskog, u političkom smislu punopravni i ravnopravni i po temeljnim političkim pravima ravni obojici vojvoda. Jedino je pod tim uvjetom bilo moguće da se pred nju izvede Baton Breučki koji je bio jedan od vrhovnih vojvoda ustaničkih snaga, tj. obnašatelj najviše izvršne ustaničke institucije. Teško bi bilo očekivati da u slučaju da društveno-politički sustav iz kojeg je poticao Baton Dezitijatski nije bio zasnovan na demokratskom načelu, da on pred vojničku/narodnu skupštinu izvede jednog od dvojice najviših vojno-političkih izvršnih dužnosnika koji je usto i najugledniji politički dužnosnik drugog naroda-stuba ustanka. Baton Dezitijatski, ma koliko da je po njemu Baton Breučki izvršio težak zločin, da je pripadao oligarhijskom miljeu definitivno ne bi izvodio svoga «kolegu» pred vojsku/narod jer bi samim tim pravio opasan presedan i ugrožavao i svoju poziciju. U tom slučaju bi se i suđenje i presuđivanje odigralo u užem krugu u kojem bi Baton Dezitijatski i njegovo najbliže okruženje imalo jedinu ulogu. Suprotno od toga, Baton Dezitijatski neposredno po predaji Batona Breučkog njega izvodi pred vojnički skup, odnosno narodnu skupštinu. I to što se Dezitijat po ovom pitanju ne premišlja mnogo i ne taktizira sa zarobljenikom, nego ga odmah, skoro po automatizmu prepušta vojničkoj/narodnoj skupštini potvrđuje na neki način da je takav postupak za Batona Dezitijatskog bio sasvim normalan i običajno i normativno opravdan što se može objasniti jedino činjenicom da je Baton Dezitijatski

poticao iz društveno-političkog sustava u kojem dominiraju demokratska načela ustroja i funkcioniranja.

Sve navedeno je samo po sebi podrazumijevalo da je saveznička skupština-sudište imala iznimno demokratski karakter (naravno u protohistorijskom i antičkom smislu shvaćanja pojma demokracija). Iako je skupština-sudište, kao što je već navedeno, bila skup jednog niza domorodačkih politija, ipak je teško pretpostaviti da su svi oni primjenjivali isto ili slično načelo u oblikovanju svojih unutarnjih društveno-političkih uređenja i da su davali isti doprinos u generalnom oblikovanju institucija Saveza. Ilirske politije koje su učestvovalе u ustanku su, s obzirom na veličinu svoje uloge i odgovornosti svojih predstavnika u ustanku, proporcionalno tome doprinosile i utjecanju svojih društveno-političkih ideja, normi i sustava na poslove i događanja u ustanku. A Dezitijati su nesumnjivo predstavljali najvažniji narodnosni i politički segment ustanka, njihov vojvoda je bio jedan od dvojice vrhovnih vojvoda cjelokupnog ustanka, njihove jedinice su bile najodlučnije i najbolje ustrojene u borbama, dezitijatska uporišta čvrsta i teško osvojiva, i na kraju njihov vojnički kontingent je bio i pokretač ustanka, jednostavno rečeno oni su i predstavljali i bili jezgro ustanka (bar na dinarskom području). Radi toga je sasvim normalno bilo za očekivati da su na oblike i način rada opće-savezničkih institucija nastalih u toku ustanka, upravo najviše utjecali Dezitijati i načela njihovog društveno-političkog sustava i njegovih normi. Ustrajnost i snaga Dezitijata vjerojatno su utjecali i na njihove suborce iz drugih naroda, sudionika u ustanku, da više-manje bar privremeno usvoje dok traje rat neka pravila političkog života Dezitijata. Dejstvo navedenih zaključaka se na primjeru skupštine-sudišta koje sudi i presuđuje Batonu Breučkom još više pojačava, jer su u datoj situaciji njenu jedinu okosnicu činile one jedinice koje su bile neposredno okupljene oko Batona Dezitijatskog, a to su morali biti njegovi dezitijatski sunarodnici. Drugi stup ustanka-Breuci u tim trenucima su se nalazili u rasulu svoje društveno-političke strukture i dezorganizaciji ne samo njihove oružane sile, nego i onih naroda iz panonskog bazena koji su oko Breuka bili okupljeni (o tome će biti detaljnijeg govora u poglavlju o Ilirskom ustanku 6-9. god. n. e.). I Breuci nisu bili u stanju da adekvatno utiču sa svojim načelima političkog ustroja na način rada ove savezničke skupštine-sudišta, dok su pripadnici drugih naroda koji su učestvovali u skupštini-sudištu u praktičnom djelovanju pod vodstvom Batona Dezitijatskog ipak imali ulogu mlađeg partnera. Tako su osobnosti dezitijatskog unutarnjeg društveno-političkog uređenja, odnosno tradicije političkog života koji je bio njima svojstven, morale imati presudan utjecaj u kreiranju i funkcioniranju savezničke skupštine-sudišta.

I drugi vrhovni vojvoda koji predaje vojsci Batona Breučkog na dalji sudski postupak je i sam Dezitijat i visoki politički dužnosnik dezitijatske narodnosno-političke cjeline. U kontekstu

svih zbivanja koja su se tada odvijala u panonskom bazenu, Baton Dezitijatski je i sam u konkretnom slučaju, u okviru date situaciji koju Kasije Dion opisuje, mogao jedino biti vođen normama uređenja i funkcioniranja političkog sustava koji mu nije bio stran nego vrlo blizak i u kojem se već neko vrijeme nalazio aktivno uključen. On nije mogao da bude sušta suprotnost načelima na kojima je počivala dezitijatska politička struktura i ustroj, čiji je uostalom on bio i najviši politički izvršni dužnosnik i predstavnik. Unutarnji duh i način razmišljanja Batona Dezitijatskog u političkim odnosima morao je primarno biti oblikovan pod utjecajima svoje matične sredine i miljea, mentaliteta i tradicija koje je ona producirala.

Ustvari, zajedničke institucije ustaničkog ilirskog Saveza vjerojatno su, pored toga što su preuzimale i neke oblike rimskog državnog i provincijalnog ustroja, strukture i hijerarhije, i uopće njihovog sustava, npr. u pojavi kolegijalnosti dvojice vrhovnih vojvoda, ipak po svojoj sadržini i stvarnoj biti bile preslika domorodačkih institucija sa razine peregrinskih *civitates*. Opseg i bit tih institucija koje su stvorene na razini zajedničkog Saveza kao što su vrhovne vojvode sa vojno-političkom odgovornošću i vojnička/narodna skupština morale su, iz čisto praktičnih razloga da svoju i inspiraciju i praksu i način rada izvlače iz postojećih tradicionalnih narodnih institucija. To je bilo razumljivo iz dva razloga:

- Ustanici i njihovo vodstvo jednostavno nisu imali ni vremena ni mogućnosti, uslijed stalne i iznimne intenzivnosti borbenih operacija, da se posvete nekom bitnom profiliranju tih novih, «zajedničkih» institucija.
- Rimske državne i provincijske institucije nisu mogle, zbog svoje precizirane sadržine i jasne profiliranosti, da budu sadržinska preslika za institucije Saveza. Ustaničko ilirsko vodstvo i njihovi sljedbenici su se zadovoljili samo sa površnim i vanjskim okvirnim preslikavanjem dijelova rimske političke i vojne konstitucije.

I dezitijatska narodna skupština koju je na skupštini-sudištu predstavljao dezitijatski vojno-politički segment, a koji je u datoj situaciji bio najvažniji i vjerojatno pojedinačno najbrojniji u odnosu na druge narodnosno-političke segmente, imala je najveću ulogu u događanjima vezanim za definiranje načina suđenja i presudu Batonu Breučkom. Teorijski suverenost i ingerencije savezničke skupštine-sudišta proizlazile su iz narodnih skupština politija čiji su se predstavnici nalazili kao aktivni učesnici u presuđivanju. Sukladno tome, a iz razloga nesumnjive dezitijatske dominacije, vrlo lako se može pretpostaviti da je ustvari ova skupština-sudište bila po svome obliku i pravima najbliža i da je najviše preslikavala ingerencije i način rada dezitijatske narodne

skupštine.⁵⁵ Iz izloženog možemo da zaključimo da je dezitijatska institucija narodne skupštine, preko čijeg se sastava, opsega ingerencija, prava i odgovornosti utvrđuje razinu primjene načela demokracije u okviru određenog unutarnjeg društveno-političkog sustava, nesumnjivo bila iznimno bitna institucija za dezitijatsku politiju. Ako bi se na temelju ovako postavljenih zaključaka otišlo još u dublja istraživanja u pravcu dešifriranja načela na kojima je počivao dezitijatski narodnosno-politički ustroj, moglo bi se sa visokim stupnjem vjerojatnoće smatrati da su načela na kojima je u trenucima ustanka bila ustrojena dezitijatska politija bila demokratičnije prirode. Da bi jedna politija mogla funkcionirati na demokratskim načelima, ona mora imati razvijene, stabilne i funkcionalne institucije, zakone i običaje te ustaljeniju praksu vođenja takvog političkog života. A pošto sve to nije moglo nići momentalno, nego je nastalo kao rezultat dugog procesa razvitka struktura, institucija, normativnog sustava (bez obzira koliko ono bilo složeno ili prosto, i da li bi se ono uopće moglo nazvati zakonodavstvom) i oblikovanja načela koje su karakterizirale uređenje koje smo nazvali demokratskim, možemo pretpostaviti da je «dezitijatska demokracija» bila znatno starijeg datuma u odnosu na vrijeme ustanka. I demokratska načela, norme i običaji, a možda i zakoni, o ustroju i funkcioniranju političke konstitucije i na osnovu kojih je Baton Dezitijatski djelovao u pojedinim situacijama, su morala direktno proizlaziti iz neke strukture, tradicija i normi koji su postojali još prije izbijanja ustanka. To bi onda potvrđivalo da je dezitijatska politija još i prije ustanka, u vrijeme prvog razdoblja rimske vladavine održavala i primjenjivala demokratska načela. A pošto je teško pretpostaviti da je prilikom prevođenja Dezitijata pod rimsku vladavinu, došlo i do zamijene monarhijskih ili oligarhijskih načela sa demokratskim, «dezitijatska demokracija» je vjerojatno poticala još iz vremena nezavisnosti. U tom bi slučaju demokratski duh savezničke skupštine-sudišta, najviše proisticao iz političkog iskustva i uređenja dezitijatskog entiteta još iz vremena nezavisnosti. Uostalom, prilikom razmatranja ovog pitanja, potrebno je imati u vidu i da je u toku prvog razdoblja rimske vladavine, dezitijatska narodnosno-politička cjelina zadržala visoku razinu samostalnosti i da Rimljani nisu vršili neke radikalne rezove kao što bi bilo insistiranje ili nasilno uvođenje oligarhijskih načela u političku konstituciju Dezitijata. Rimljani kao praktični narod jednostavno nisu imali razloga da vrše nasilne eksperimente unutar politije koja je od uspostave rimske vladavine pa sve do 6. god. n. e. bila mirna i kako je izgledalo odana rimskoj vladavini i da

⁵⁵ U toj vojničkoj skupštini koja je sudila Batonu Breučkom bilo je sigurno i pripadnika drugih naroda, koji su imali i drugačiji društveni ustroj u odnosu na dezitijatski. Ali sigurno su i u konceptu i u načinu rada tog zasjedanja vojničke skupštine prevladali elementi svojstveni ključnom narodu u dinarskom ustaničkom segmentu i njegovom vođi.

joj nameću rješenja koja mogu samo producirati nevolje i bespotrebni angažman vojnih i drugih sredstava, rasipanje ljudi, novca, energije i pažnje. Iako su u načelu protežirali oligarhijska načela, Rimljani se nisu toga držali kao apsolutnog pravila i znalo se desiti da Rimljani uvažavaju i demokratska uređenja onih zajednica koja su ulazila u sastav njihovog imperija, naravno sve dotle dok ne ugroze suverenost rimske vlasti, stabilnost rimske uprave i interese rimskog naroda. Augustov dvor, njegovo vojno-političko neposredno okruženje i provincijska uprava su se izgleda zadovoljavali sa ispunjavanjem propisanih obaveza koje su prema Državi u cjelini i Provinciji imali autohtoni narodi Ilirika i nisu obraćali preveliku pažnju na zbivanja na zapadnom Balkanu za koji su smatrali da je u potpunosti prihvatio rimsku vlast, što se na kraju pokazalo kao prevelika pogreška.

Na još jednom mjestu u Dionovom djelu nailazi se na još jedno vjerojatno sazivanje vojničke/narodne skupštine na kome se pretresalo pitanje koje je iznio Baton Dezitijatski. Uviđajući, dok se nalazio u Andetriju, bezizlaznu situaciju sa daljom sudbinom ustanka Baton Dezitijatski je poslao glasnika Tiberiju da traži primirje, odnosno da počne pregovore o sporazumu kojim bi se završio ustanak.⁵⁶ Međutim, kako dalje kaže Kasije Dion, u svoje namjere on nije uspio da ubijedi ostatak, znači većinu branioca (γρχκί).⁵⁷ Sudeći po izloženom smislu teksta Baton Dezitijatski je morao sazvati neki skup koji bismo mogli nazvati vojničkom/narodnom skupštinom na kojem se tražilo odobrenje. Na tome skupu je Baton Dezitijatski morao da ubjeđuje ostatak svojih vojnika kojima je zapovijedao u Andetriju, u čemu nije uspio. To što vrhovni vojvoda nije uspio ubijediti vojnike, pa i to što on sa njima uopće raspravlja o jednom pitanju strateške vojno-političke prirode te da okupljeni vojnici odbijaju prijedlog svoga vojno-političkog rukovoditelja ustanka na jedan od ustanika priznati legalni način a ne kroz pobunu, što je npr. za rimsku armiju (uključujući i legije, i pomoćne snage i saveznike) bilo nemoguće, ukazuje na :

- Baton Dezitijatski je imao demokratski način razmišljanja, što je nesumnjivo bilo «rezultat» načina funkcioniranja društvenog sustava i političkog ustroja njegove matične zajednice.
- Demokratskiji karakter nekih drugih, a ne samo dezitijatske, narodnosnih i političkih zajednica, u prvom redu Delmata koji su predstavljali veći dio branilaca Andetrija.⁵⁸

⁵⁶ *Cass. Dio* LVI, 13, 2

⁵⁷ *Cass. Dio* LVI, 13, 2-3

⁵⁸ Da su Delmati imali demokračićnije uređenje na posredan način bi potvrđivale i sljedeće činjenice;

a) rimsko izaslanstvo na čelu sa Gajem Fanijem upućeno Delmatima 158. god. p. n. e., sudeći po pisanim vrelima nije dočekaio kralj ili neki kraljevski regent kao što je to bio slučaj sa izaslanstvima upućivanim

Sigurno je veći dio dinarskog segmenta ustanka imao demokratske odlike jer je jedino u tom slučaju bila moguća ova široko rasprostranjena upotreba demokratskih metoda u funkcioniranju ustaničke vojno-političke strukture. Možda su u ustanku i učestvovali i neki dinarski narodi koji nisu imali demokratske uređenje svoje političke jedinice, ali je to zbog izrazite dominacije demokratskih osjećanja ostatka ustanka bilo potisnuto.

Ovaj put njegova namjera nije uspjela što jasno pokazuje da Baton Dezitijatski nije bio svemoćan i da vojnička/narodna skupština nije figurirala samo kao formalna institucija, nego da je ona imala i stvarnu, primjenljivu moć i nadležnost. Vojnička/narodna skupština je bila sazivana od prisutnih ratnika, tj. punopravnih muškaraca koji se u datom trenutku nalazili kod ili u blizini Batona Dezitijatskog, vrhovnog ustaničkog vojvode.⁵⁹ I odluke koje je donosila i prijedlozi koje je ili prihvaćala ili odbijala takva skupština sazvana od Batona Dezitijatskog i sastavljena od

«Ilirskoj državi» Agronida kojom prilikom vrela (Polibije, Livije i Kasije Dion) jasno spominju bilo Teutu, bilo Pleurata ili Gencija koji primaju i pregovaraju sa rimskim izaslanstvima i donose odluke kao pravi suvereni ili njihovi reprezenti. Kod Delmata to je sasvim drugačije jer Polibije ne spominje nikakvog delmatskog suverena, niti uopće ni na jednom mjestu daje naslutiti njegovo postojanje i kada govori o odnosu Delmata prema ovom izaslanstvu on uvijek koristi množinu za Delmate, što jasno sugerira mogućnost egzistiranja neke vrste kolektivne uprave beskompromisno neprijateljski raspoložene prema Rimskoj Republici, a to je osobina koja se u tom periodu najviše ispoljava kod demokracijskih uređenja. (*Polyb.* XXXII, 13; 23)

b) U otporu protiv Oktavijanove ofenzivne akcije, Delmate je predvodio prvo izvjesni Verzo, a zatim Testimus koji, kako se može naslutiti iz smisla teksta, nisu bili neki kraljevi, suvereni ili monarsi nego najvjerojatnije vojno-politički dužnosnici delmatskog vojno-političkog ustroja i to najviši. Jasno je da Testimus nije nasljednik Verza po nekom monarhijskom nego po političkom pravu, i moguće je da je on bio već od ranije izabrani zamjenik Verza (što je vjerojatnije) ili naknadno izabrani vođa delmatskog vojno-političkog ustroja.

c) Prilikom svojih opisivanja dugotrajnih ratovanja sa Delmatima antički pisci ni na jednom mjestu ne spominju neke delmatske suverene, kao da oni i ne postoje za razliku od spominjanja suverena kod drugih ilirskih naroda (ardijejski Agronidi, Dardanci, Taulanti, Dasareti, Histri, itd.). Gdje god vlada monarhija u ilirskom svijetu ali samo ako se ona nalazila u intenzivnim i bitnim vezama i odnosima sa grčko-rimskim svijetom nalazi se u vrelima na ime vladara/suverena sa jasnim titularnim određenjem, dok se kod onih naroda kod kojih se to ne spominje, a imali su isto jake interaktivne odnose sa tim istim svijetom može pretpostaviti da nije postojala monarhija, radi čega u vrelima i nema spominjanja vladara/suverena.

⁵⁹ To pravo i legalitet su vjerojatno proizlazili iz toga što je Baton Dezitijatski bio vrhovni vojvoda ustanka, pa je samim tim smatrano da je na njega prenesen dio ovlaštenja, autoriteta i suvereniteta kojim bi se amortizirala činjenica da je nemoguće sazvati opću ustaničku vojničku/narodnu skupštinu nego samo sjednice na kojima prisustvuje dio vojnika. Skupština koja je sudila Batonu Breučkom je npr. bila vjerojatno iznimno brojna jer je Baton Dezitijatski prilikom upada u Panoniju vodio kvantitativno jaku silu, dok je «andetrijska skupština» vjerojatno bila nešto manja po brojnosti ljudstva.

prisutnih vojnika su bile legalne, bar sa stajališta ustanika. Sazivanje jedne opće ustaničke skupštine je praktično bilo teško izvedivo i održivo, tako da se ustvari (da li prešutno ili regulirano?) legalnom smatrala ona skupština koju je sazvao Baton Dezitijatski, bez obzira kakav njen sastav bio. Iz činjenice da je prijedlog Batona Dezitijatskog na ovoj «andetrijskoj skupštini» bio odbijen, jasno proizlaze i sljedeći zaključci : a) Baton Dezitijatski nije bio neki «samoprogllašeni despot» koji upravlja ustankom po svojoj volji, b) on smatra da je vrhovna volja naroda izražena kroz vojničku/narodnu skupštinu suverena i obavezna za njega koji se povinuje njihovom «stavu», čak i ako je to suprotno pa i protivno njegovim željama i namjerama, c) da je i po shvaćanjima Batona Dezitijatskog, on samo predstavnik te ustaničke volje, koju on ostvaruje preko institucije koju obnaša.

I na ovom primjeru se vidi da je za Batona Dezitijatskog prirodno, razumljivo i prihvatljivo postojanje vojničkih/narodnih skupština i takvih fenomena kao što je njihovo slobodno i faktičko odlučivanje, ali ujedno i njegovo povinovanje njihovim odlukama. Imajući u vidu da je Baton Dezitijatski poštivao faktično postojanje i odlučivanje vojničkih/narodnih skupština može se realno pretpostaviti da pogubljenje Batona Breučkog nije bilo samo rezultat želja Batona Dezitijatskog, nego i stvarnog raspoloženja okupljene vojske. Uostalom uvijek je po prirodi stvari okupljena vojska nemilosrdnija prema onome koga smatra izdajnikom, nego njeno vojno, a pogotovu političko vodstvo koje je nekada čak spremno da kalkulira i relativizira nečiju krivicu. Tek onda kada su nestale i sve praktične mogućnosti za sazivanje vojničke/narodne skupštine, strateške odluke koje je donosio Baton Dezitijatski mogle su imati značaj konačnosti, kao npr. kada se sa preostalim suborcima i pratiocima odlučio predati Tiberiju. Tada praktično više nije postojao jedinstveni ustanički front, niti Savez, ustanak je praktično potpuno slomljen, sazivanje skupština vojnika je besmisleno, oko samog Batona Dezitijatskog se više ne nalazi veća vojna skupina, nego manje njegovo neposredno okruženje. Tako je ustvari samo još osoba Batona Dezitijatskog, odnosno njegovo još uvijek postojeće obnašanje vrhovne izvršne ustaničke institucije jedino što je preostalo od svega onoga što je ustanak predstavljao pa je samim tim sasvim legitimno da njegova predaja označi i oficijelni kraj ustanka. Naravno ne bi trebalo ni odbaciti mogućnost da je odluka o predaji donesena kao rezultat zaključaka koje je donijelo samo to neposredno Batonovo okruženje, zajedno sa njim. Tu bi onda odluku Baton Dezitijatski trebao samo sprovesti, odnosno da nije riječ o svojevóljnoj Batonovoj odluci iako je on već za vrijeme zbivanja kod Andetrija imao na umu primirje, koje je u tim okolnostima značilo praktičnu predaju i priznavanje poraza. S druge strane, činjenica je da se izgleda otpor pojedinih ustaničkih manjih uporišta nastavljao i nezvano sa predajom Batona Dezitijatskog i da je za eliminiranje tih džepova otpora bio zadužen Vibije Postumije.

Ingerencije, prava i odgovornosti dezitijatske narodne skupštine su vjerojatno bile široke, i zadirala su i u sudbene nadležnosti. U duhu demokratskih načela vrhovna suverena zakonodavna i sudska vlast su pripadali skupštini vojnika, tj. narodnoj skupštini, i njoj su odgovarali, i to ne samo formalno, i najviši politički dužnosnici. Sudske nadležnosti ove demokratske institucije su se sigurno odnosila na najteža krivična djela, kao što su izdaja općih interesa, jer bi jedino u tom slučaju bilo moguće da se pred narodnu skupštinu izvede i na njoj održi suđenje i donese presuda Batonu Breučkom i to i od običnih vojnika. Vojničke/narodne skupštine su uostalom kod naroda sa predržavnim ustrojem sadržavale u sebi i vrhovni sudbeni autoritet, kao što se to npr. vidi kod Tacitovih Germana gdje na skupštinama mogu biti optuženi i pojedinci a može se za njih tražiti i smrtna kazna (*Licet apud concilium accusare quoque et discrimen capitis intendere*).⁶⁰ Ali i u razvijenim antičkim državama kao što su bile Atenska Država i Rimska Republika narodne skupštine su u pojedinim slučajevima imale pravo da nastupe i kao sudbeni organ.⁶¹

O statusu izvršnih dužnosnika u okviru dezitijatske demokracije možemo saznati promatrajući djelovanje Batona Dezitijatskog. Teško bi bilo očekivati, ako su uređenje i tradicije dezitijatske politije u periodima nezavisnosti, prvog razdoblja rimske vladavine i za vrijeme ustanka bile više sklone oligarhijskim ili monarhijskim načelima, da je Baton Dezitijatski mogao u kratkom periodu da prihvati i da se navikne na tako široke kompetencije skupština sastavljenih od običnih vojnika. Uostalom on je bio i sam jedan od dvojice vrhovnih vojvoda ustanka i najviši predstavnik Dezitijata, i veliko je pitanje, kao što je već ranije istaknuto, da li bi Baton Dezitijatski, da je kojim slučajem poticao iz sredine u kojoj su dominirala oligarhijska ili monarhijska načela pa i u kojoj demokratska načela funkcioniranja društveno-političkog sustava nisu imala dužu, stabilniju i jasniju tradiciju, dopustio tek tako da se napravi jedan takav presedan i da se suđenje i presuđivanje drugom vrhovnom vojvodi prepusti običnim vojnicima kojima je on zapovijedao, makar se u konkretnom slučaju radilo o i najtežoj izdaji. Jer se u nekoj novoj situaciji isto to može desiti i njemu samome, ali izgleda da se Baton Dezitijatskog na tu eventualnost nije obazirao, jer je njemu takvo široko djelovanje skupštine vojnika bilo potpuno razumljivo i u skladu sa dugotrajnijom tradicijom naroda i političke jedinice kojoj je pripadao. Za razliku od oligarhijskog ili monarhijskog načela u demokratskom uređenju je sasvim razumljivo i da najviši izvršni dužnosnik odgovara za svoje javne postupke pred običnim punopravnim

⁶⁰ Tac. Ger. 12

⁶¹ Sličnu analogiju nalazimo i u djelovanju atenske eklesije, npr. u suđenju stratezima nakon bitke kod Arginuskih otoka.

građanima.⁶² Tako i bilo i sasvim moguće i shvatljivo da se od strane jednog takvog sudišta izrekne i smrtna presuda Batonu Breučkom. I za Batona Dezitijatskog je sukladno tome bilo sasvim normalno da se pridržava takvih širokih sudbenih nadležnosti jer je najvjerojatnije i sam poticao iz zajednice koja je imala takvu tradiciju djelovanja narodnih skupština i to u jednom dužem periodu u kojem je baštinila tradicije, način rada i života i političke norme koje su bile u demokratskom duhu.

Bez obzira na koji način bio uređen politički ustroj određene zajednice, ono samo po sebi kako bi bilo funkcionalno i efektivno zahtijeva i formiranje i postojanje javnih institucija. Pisana vrela za period do ugašenja ustanka na osnovi svega izloženog posredno potvrđuju postojanje dvije institucije i to pored već detaljno razmatrane dezitijatske narodne skupštine i vrhovnu izvršnu političku instituciju koju je u vremenu ustanka obnašao Baton Dezitijatski. I sudeći po dosta šturim podacima, te metodi posrednog zaključivanja, mogli bismo pretpostaviti da je ova institucija prevashodno bila vezana sa vrhovnim vojnim zapovjedništvom i da nije bilo kolegijalnosti. Osnovnu jedinku dezitijatske politije je činio punopravni proto-građanin ili građanin dezitijatskog političkog entiteta i kasnije peregrinske *civitas*. Vjerojatno su dezitijatski punopravni politički sudionici bili definirani na osnovu pripadnosti vojsci (aktivnog, rezervnog ili veteranskog karaktera) koja je uključivala kompletno muško dezitijatsko punoljetno stanovništvo. Pošto su na skupštini-sudištu izgleda svi njeni učesnici bili potpuno jednaki, a pošto je ova saveznička skupština-sudište najbliža bila projekciji odgovarajuće dezitijatske institucije iz toga možemo izvući zaključak da su punoljetni građani dezitijatske peregrinske *civitas*, a sigurno i političkog entiteta iz koga je proizišla *civitas*, u pravima na učešće u političkom životu, obavezama i odgovornostima prema svojoj politici u načelu i formalno bili međusobno jednaki. To je podrazumijevalo da svi punopravni Dezitijati imaju na osnovu propisanih zakona, običaja i normi iste mogućnosti za političko djelovanje i učešće u javnim poslovima, bez obzira na razinu svoga bogatstva, na podrijetlo i ugled porodice i roda kojem pripadaju. Naravno ta svoja prava oni

⁶² U demokracijama se podrazumijeva da je najviši izvršni politički dužnosnik odgovaran pred punopravnim građanima za svoje javno djelovanje dok obnaša svoju funkciju, jer je teorijski on predstavnik interesa i potreba građana u sferi njihovog javnog života. Da je Baton Dezitijatski suprotno djelovao u odnosu na spomenuto načelo u slučaju Batona Breučkog, on bi narušio uobičajeni politički sustav i time u tim teškim ratnim vremenima direktno ugrozio opće interese. Znači Baton Dezitijatski i da je htio nije mogao, poradi stanja na terenu, a da ne poštuje i svoje aktivnosti ne usklađuje sa važećim društveno-političkim uređenjem i da ne primjenjuje njegove odredbe i pravila funkcioniranja, jer bi u suprotnom izazvao kaos, nove podjele i rastakanje otpora i tako ugrozio zajednički cilj. I izvedeći iz izloženog i to što Baton Dezitijatski postupa po tim «demokratskim pravilima», u situaciji kada ne želi da naruši uobičajeni sustav, upravo dokazuje demokratski karakter društva i političke konstitucije kojima on pripada.

su najviše ostvarivali preko institucije narodne skupštine, te dezitijatske politički najznačajnije i ingerencijski najpotpunije institucije i simbola vrhovne suverenosti. Pred tu skupštinu su se iznosili predmeti vitalne i bitne političke prirode, na njima su se oni pretresali i donosili obavezni zaključci, a pravo učešća na njima su imali sigurno svi punopravni i punoljetni Dezitijati. Možda je unutar dezitijatske političke strukture i prije 9. god. n. e., postojalo i neko manje vijeće, ali ono do drugog razdoblja rimske vladavine nije imalo onu sudbinsku, odlučujuću i primarnu ulogu u političkom životu, kao npr. kod Breuka. Iz svega što se može zaključiti iz podatka Kasija Diona o suđenju Batonu Breučkom, zanimljivo je navesti i to da čitav tok suđenja izgleda primarno ima svjetovni karakter, jer na njemu niti predsjedavaju svećenici niti odlučuju o presudi (kao što je to bio slučaj kod nekih drugih naroda gdje svećenstvo ima veliki utjecaj), nego je sve prepušteno običnim vojnicima koji su praktično narod.⁶³ I ova činjenica, pored toga što pokazuje veću razvijenost pravno-sudbenog sustava dezitijatskog javnog života jer je kako izgleda on izašao ispod religijsko-mističnog omotača i postao opća javna stvar, isto pokazuje demokratičniju atmosferu. Društva u kojima je pravno-sudbeni sustav potpuno (i formalno i praktično) u nadležnosti svećenstva, koje poglavito dolazi iz uglednijih i snažnijih rodova i sredina, češće pokazuje znakove sklonosti prema oligarhijskoj upravi. Monopol na tumačenje i izricanje pravde predstavlja u protohistorijskim i antičkim društvima jedan od najbitnijih elemenata javnog života i pravo njegovog korištenja sa sobom neminovno nosi i uopće dominaciju u javnom, društvenom i pogotovu političkom životu određene zajednice.

U prilog zaključku da su Dezitijati imali demokratičnije uređenje i političku konstituciju govore još i sljedeće činjenice, koje isto nalazimo u opisima ustanka antičkih pisaca;

- Baton Breučki svoju odluku o istupanju iz Saveza i sporazumnom dogovoru sa Rimljanima nije bio iznio niti dao na razmatranje niti donio na breučkoj ili nekoj improviziranoj općepanonskoj skupštini, nego se sve odvijalo unutar zatvorenog kruga breučkih i vjerojatno drugih prvaka ustaničkih naroda iz panonskog bazena. Na vijećanju/ima posvećenom tom pitanju je vjerojatno i Pines izrazio svoje neslaganje
- Da se kojim slučajem ta bitna politička odluka po sudbinu ustanka u cijelosti i naroda u panonskom bazenu trebala iznijeti i pretresati na skupštini vojnika, kao što je to npr. uradio Baton Dezitijatski, to bi zahtijevalo i određene proceduralne pripreme i nešto duži vremenski period za njeno sazivanje, a sigurno bi se brzo u široj javnosti saznao i razlog

⁶³ O ulozi svećeničkog sloja u javnim poslovima kod Germana v. *Tac. Ger.* 10-11

njenog sazivanja.⁶⁴ Ta vijest bi onda došla i do Batona Dezitijatskog, koji se ne bi libio doći i pokušati i govorničkom vještinom, ali i pritiskom pomoći Pinesu i svim ostalim zagovarateljima oružane borbe. Ali kao što znamo Pines se morao, bez pomoći Batona Dezitijatskog suočiti sa Batonom Breučkim i njegovim pristalicama. Baton Dezitijatski je sa svojim trupama intervenirao tek nakon izručenja Pinesa, otpadnuća Breuka i panonskog ratišta. A to sugerira da Baton Dezitijatski nije znao o pripremama Batona Breučkog na otpadnuće.

- Pošto se čitav proces koji je doveo do zbivanja na rijeci *Bathinus* i otpadnuća Batona Breučkog odvijao u direktnoj vezi sa Rimljanima, to je moralo podrazumijevati i izvjesnu dozu tajnovitosti, što je zahtijevalo da se sve obavlja, izuzev završnog čina simbolične predaje na rijeci Bathinus, u uskom krugu ljudi.

Za razliku od navedenih postupaka koje je preduzimao Baton Breučki, njegov imenjак je odlučivanje o jednoj za ustanak vitalnoj odluci prepustio običnim vojnicima okupljenim na skupštini, jer je vjerojatno smatrao da tako treba biti i time što je to bilo u skladu sa tradicijama i normama koji su poticali iz dezitijatskog političkog života. Kao što se vidi dvojica Batona slijede sasvim divergentne putove donošenja bitnih političkih odluka, a najveći razlog tome leži sigurno u činjenici da njih dvojica potiču iz sredina sa različitim shvaćanjima ustroja, tradicijama i mentalitetima političkog života. Iz tih razloga su proizlazile i sve različitosti u poimanju uloga javnih institucija i njihovih ingerencija, prava i odgovornosti i sukladno tome i konkretnog djelovanja u političkoj sferi među dvojicom vrhovnih vojvoda ustanka. Suprotno Dezitijatima, samo je ustroj breučkog društva na oligarhijskim načelima mogao amortizirati momentalne teže potrebe po vojničku i političku strukturu ustaničkih naroda iz panonskog bazena i njihove šire unutarnje sukobe, a koje je izazivalo djelovanje Batona Breučkog i njegovih pristalica za vrijeme otpadnuća. Iz svega izloženog vidimo da Baton Breučki uopće nije smatrao potrebnim da saziva skupštine vojnika kako bi im predložio i tražio odobrenje za svoje akcije niti je tražio da mu breučki narod prizna pravo suverena koje je izručenjem Pinesa preuzeo i više je smatrao shodnim i potrebnim da takvo priznanje dobije iz ruku Rimljana. A sve je to bilo moguće jedino ako je Baton Breučki poticao i živio u zajednici koja je preferirala oligarhijska načela. U slučaju da je

⁶⁴ U slučaju Batona Dezitijatskog i njegove skupštine-sudišta taj uvjet nije trebalo posebno ispunjavati pošto se dobar dio vojske već nalazio okupljen, a ni samo pitanje koje je pred vojnike izneseno nije izazivalo veća i bitna razmimoilaženja, a ruku na srce zbog općeg raspoloženja koje je vladalo među sudionicima- vojnicima i autoriteta i govorničke vještine Batona Dezitijatskog ni sam ishod odlučivanja nije bio neizvjestan, kao što bi to bilo npr. u slučaju otpadnuća Breuka i uopće panonskog ratišta. Uostalom prilikom saziva skupštine-sudišta Baton Dezitijatski nije morao ništa da krije u vezi predmeta koji je bio predan vojnicima na odlučivanje.

breučka vojnička/narodna skupština imala i stvarno pravo na odlučivanje o bitnim političkim pitanjima, Baton Breučki bi se zbog karaktera i opsega svojih akcija vjerojatno momentalno morao suočiti sa oružanim otporom. Uostalom i laka povredivost položaja breučkog suverena, dokazuje da su oligarhija i njen autoritet bili ti koji su imali odlučnu riječ u donošenju presudnih političkih odluka. Mišljenje i sigurno rezolutni stav koji je imao dotadašnji suveren Breuka Pines po pitanju nastavka ustanka nisu imali odlučujuće dejstvo i bili su prevladani suprotnim stavovima, dok je sam Pines bio smijenjen, isporučen neprijateljima i na mjestu suverena zamijenjen drugom osobom (samim Batonom Breučkim).⁶⁵

Kod Breuka je vrhovni autoritet i politička vlast pripadala suverenu koji je nosio u sebi osobine monarha koji je vladao u jednom društvu u kojem su ipak istaknutiju ulogu imala oligarhijska načela, dok je vojno zapovjedništvo pripadalo drugoj osobi što se najbolje izraženo u odnosu Pines - Baton Breučki. Ta dvojnost vrhovnih političkih institucija, sa ipak izvjesnom prevagom faktičke moći (posebno u vremenima ratova) na ingerencijama vojvode, je pokazala svoju nestabilnost koja u krajnjoj konzekvenci može štetiti političkoj infrastrukturi, što se i pokazalo u momentu kada u jeku ustanka dođe do sukoba između suverena Pinesa i vojvode Batona Breučkog. Odvajanje vrhovnog vojnog zapovjedništva ispod ingerencija suverena i prebacivanje njegovih ingerencija na osobu koja dolazi iz uglednih, aristokratskih krugova jasno potvrđuje da su u breučkom društvu vladale takve okolnosti u kojima je lokalna aristokracija, njene tradicije i institucije koje su je predstavljale imale ključnu stavku u donošenju odluka političke naravi. Sam suveren, je pored teorijskog vrhovnog političkog autoriteta, ipak smatran

⁶⁵ Na prisustvo i dominaciju oligarhijskih načela u političkoj strukturi breučke narodnosne zajednice i političke jedinice koju je ona utjelovljivala, ukazuju na slikovit način sva ona događanja koja su bila vezana za otpadnuće Batona Breučkog, kada ni sam breučki suveren Pines, nije bio u mogućnosti (ni svojim autoritetom ni stvarnom snagom sa kojom je raspolagao) da spriječi Batona Breučkog koji je poticao iz redova lokalne aristokracije koja je sudeći po ovome morala po normama breučkog društveno-političkog sustava biti stvarni vladajući element, u ostvarivanju njegovih namjera u svezi budućnosti ustanka u panonskom bazenu. Ovo se moglo desiti jedino u slučaju da monarhijska načela nisu bila dovoljno profilirana i ugrađena u same osnove breučkog društveno-političkog sustava i samim tim nisu raspolagala sa dovoljno snage, autoriteta i stvarne političke moći kako bi se nametnula domaćoj aristokraciji i njenim oligarhijskim težnjama i stavovima koje je zastupala. S druge strane, činjenica da se čitav proces otpadnuća odvijao unutar zatvorenog kruga bez iznošenja odluke pred skupštinu naroda/vojnika, koja izgleda nije uopće imala nikakvu bitniju ulogu u donošenju tako dalekosežne i vitalne odluke kao što je napuštanje ustanka i zajedničke borbe i ponovno podčinjavanje Imperiji, ukazuje na potpuno odsustvo demokratskih elemenata, tj. na slab značaj koji je skupština imala na politički život Breuka. Ali i pored vjerojatnih oligarhijskih načela na kojima je zasnovano uređenje breučkog društva, i titula i mjesto suverena su imali određeni značaj, ako ne praktični a ono bar teorijski i kao vrhovno dostojanstvo što bi moglo objasniti to da Baton Breučki smatra shodnim da ih osobno preuzme.

skoro jednakim sa ostalim predstavnicima lokalne aristokracije, jer bi jedino u tom slučaju bilo objašnjivo njegovo uklanjanje i predaja Rimljanima. Glavno breučko političko tijelo, za razliku od dezitijatske skupštine, bilo je izgleda vijeće prvaka na kojem su se pretresale i donosile odluke bitne za cjelokupnu breučku narodnosnu-političku cjelinu i na jednom od tih zasjedanja prvaka, desio se i sraz u stavovima dvojice najvažnijih političkih predstavnika Pinesa i Batona Breučkog.⁶⁶ I događanja iz panonskog rata 12-9. god. p. n. e. pokazuju da je breučki politički entitet, odnosno iz njega proizašlu peregrinsku *civitas*, do događanja vezanih za otpadnuće Batona Breučkog, potrebno smatrati kao političku zajednicu koja je imala suverena-monarha, ali i u kojoj je bio iznimno jak i presudan utjecaj lokalne aristokracije i pojedinih njenih predstavnika. U okviru breučke politije je postojala i institucija narodne skupštine, što bi indirektno dokazivao i Kasije Dion kada kaže da su Breuci kada su se digli na ustanak kao svoga vojvodu postavili Batona Breučkog. To bi impliciralo da je postojala neka vrsta skupštine na kojoj je izabran Baton Breučki. Međutim po ovom pitanju Kasije Dion je ipak neodređen, i njegov citat «... καὶ Βρεῦκοι Παννονικὸν ἔθνος, βάρωνα καὶ αὐτοὶ ἕτερον προστησάμενοι.. »⁶⁷ mogao bi se i tumačiti i kao izbor od strane lokalnih prvaka što je onda narod, tj. okupljena vojska aklamacijom potvrdila, što je bio čest slučaj kod niza protohistorijskih naroda. Institucija breučke narodne/vojničke skupštine je najvjerojatnije postojala i pored u načelu oligarhijskih temelja političkog funkcioniranja, jer je i u najoligarhijskim zajednicama i antičkim monarhijama uvijek postojala neka vrsta narodne skupštine. Ali narodne/vojničke skupštine unutar takvih političkih zajednica nisu imale vrhovni autoritet i široki opseg suverenog odlučivanja, i uglavnom su se u praktičnoj sferi odlučivanja zadržavale na karakteru primanja k znanju ili aklamaciji već donesenih odluka. Takav način odlučivanja nije morao biti određen nekim posebnim i jasno propisanim regulama običajne ili čak zakonske forme, nego su one poradi autoriteta i «pritiska» oligarhijskih vijeća ili kralja same od sebe bile takve.

Na osnovi pronađene materijalne građe može se pretpostaviti i iznimno postojanje kategorije slobodnog seljaštva na prostorima Gornje Bosne i lašvanskog porječja u kasnoj antici, kada je sustav latifundija i institucija kolonata i agrarnih robova već prilično zahvatio i provincije. Ta činjenica bi mogla ukazivati i na manje izraženu socijalnu i imovinsku diferencijaciju unutar njenog stanovništva (u odnosu na okolne zemlje) i na još veću ujednačenost i još izraženiju dominaciju nezavisnog poljoprivrednog stanovništva (i stočarskog i zemljoradničkog i kombiniranog) u dezitijatskom društvu u ranijim razdobljima. Ta ubjedljiva većina nezavisnog

⁶⁶ Cass. Dio LV, 34, 4

⁶⁷ Cass. Dio LV, 29, 3

poljoprivrednog stanovništva u okviru kompletne populacije Gornje Bosne u protohistorijskom razdoblju sigurno je samo mogla doprinositi razvitku i opstojnosti demokratskih odnosa. I sama imovinska diferencijacija unutar tog socijalnog sloja nije bila velika i radikalna tako da je i to doprinosilo «demokratizaciji» dezitijatskog društva. To je značilo i da kod Dezitijata nije postojao zasebni ratnički, politički dominantni stalež koji bi predstavljao vladajući sloj, nego su svi muškarci Dezitijati, ili bar ubjedljiva većina njih, u dobnoj kategoriji koja im to omogućava, bili obavezni na pripadnost dezitijatskom vojništvu, što dokazuje i ustanak, velika masovnost ratnika i zbivanja na suđenju Batonu Breučkom. Pored brojnog slobodnog seljaštva, dezitijatsko društvo se u protohistorijskom razdoblju isticalo sa još jednom osobnosti, a koja je bila direktna posljedica njihove značajne razvijenosti, rudnog bogatstva i dobre zemljopisne pozicije na čvorištima putova koji su povezivali Jadran i Mediteran sa Srednjim Podunavljem. Izvjesni broj prilično velikih naselja na području koje je u željeznom dobu nesumnjivo pripadalo Dezitijatima ukazuje i na značenje i brojnost onog sloja stanovništva koji nije presudno i direktno zavisio od poljoprivredne djelatnosti. U tim pojedinim dezitijatskim naseljima bila je, sudeći po površnim nalazima, vrlo razvijena i zanatsko-metalurška i trgovačka djelatnost, od kojih je ova prvospomenuta privredna aktivnosti nesumnjivo osiguravala i određene viškove proizvodnje koji su onda odlazili u import. Za neka od tih naselja, držeći se analogije sa istraženim naseljem Pod kod Bugojna, možemo tvrditi da su dostigla i razine protourbanog razvitka. Postojanje iznimnog rudnog bogatstva je isto vodilo ka formiranju i isticanju izvjesnih privrednih, društvenih pa i političkih specifičnosti dezitijatskog društva. To je sve vodilo razvitku rudarstva kao posebne privredne djelatnosti, s čim je povezano i oblikovanje i zajednica koje se bave time, a i one su po prirodi stvari više naklonjenije demokratskijem uređenju, posebno u uvjetima još uvijek neizrasle državne formacije koja bi im garantirala sigurnost. Neaurtakične naseobinske i rudarske zajednice su isto predstavljale jedan nezavisni sloj dezitijatskog stanovništva, koje je iako brojno manje od primarno poljoprivrednog stanovništva, bilo zbog samoga svoga karaktera isto jedan od nosilaca demokratske atmosfere u dezitijatskom društveno-političkom i uopće javnom životu. Tako su i rudarske i protourbane zajednice samim karakterom svoga postojanja slabile značaj lokalne aristokracije koja je svoj ugled izvodila najvećim dijelom iz zemljišnog posjeda i veličine stada stoke. Rudarstvo, metalurgija, zanatstvo i trgovina sa svojim gospodarskim značenjem su indirektno, ali i vrlo temeljito potkopavali politički utjecaj lokalne aristokracije, koja je bila primorana da prihvati ulogu načelnog ravnopravnog partnera u političkom životu sa ostatkom dezitijatske populacije. Nesumnjivo je bilo i određenih rodova koji su uživali veći ugled i utjecaj u dezitijatskom društvu i njegovim vanjskim i javnim manifestacijama, ali to nije značilo da postoji definirani posebni oligarhijski, upravljački sloj. Veća razvijenost dezitijatskog društva i posebno

veća raznolikost u načinima privređivanja amortizirali su uspostavljanje jednog sustava koji bi bio više oligarhijski. I karakteristike zemljišta dinarskog pojasa, mentalitet i način života njegovog stanovništva su imali određenih zasluga za razvitak demokratskih načela.

Nijedna društvena zajednica koja je prevazišla razine ustroja samo na krvno-genetskoj vezi (znači dostignuta razina plemena i druge veće razine), ma koliko težila egalitarnosti, ili svoje ideološko postojanje temeljilo na jednakosti, ne može izbjeći da unutar nje ne postoje tipovi društvene slojevitosti, koji mogu biti najrazličitijih oblika, formalne ili funkcionalne sadržine⁶⁸ Tako je i unutar dezitijatske narodnosno-političke zajednice i pored ustroja njene unutarnje strukture na demokratskim načelima do 9. god. n. e., morao postojati određeni sloj pojedinaca, porodica i rodova koji su na svakidašnju sferu političkog života na osnovu tradicije, autoriteta, ugleda i gospodarskog statusa posredno, ne preko političkih institucija i zakona i običaja koji definiraju strukturu i političke odnose, ostvarivali izvjestan utjecaj.⁶⁹ Pored tradicije o uglednijem i jačem podrijetlu, pojedini dijelovi ovog sloja su taj svoj utjecaj izražavali i na temeljima veličine gospodarskog bogatstva (koji je posebno bio izražen u veličinama i kvaliteti zemljišta kojim su raspolagali i koji su koristili, stada stoke i korištenja rudnih bogatstava), ratničkom i političkom ugledu, iskustvu, umijeću i značaju. Možda su neki elementi ovog sloja zasnivali svoj autoritet i na nekim drugim stvarima (religiozna ili neka druga posvećenost), pa možda i na stupnju svoje obrazovanosti i veće kulturizacije i emancipacije (u kulturno-duhovnom smislu). Ipak potrebno je istaći da u uvjetima protohistorijskog socijalnog i gospodarskog razvitka ove imovinske razlike unutar dezitijatske narodnosne i političke zajednice, iako su sigurno bile prisutne, nisu baš bile toliko izražene. Utjecaj ovog sloja, uvjetno rečeno dezitijatskog uglednog sloja, vjerojatno nije bio sankcioniran posebnim zakonima niti zasebnom i samo za njih specifičnom ulogom u političkim institucijama. Ukratko rečeno oni nisu bili, u oficijelnom smislu, izdvojeniji i privilegirani i po zakonima, običajima i normama političkog života smatrani su jednakim ostalim punopravnim Dezitijatima. Oni su svoj utjecaj na politički život ostvarivali nekim drugim sredstvima i putovima, koristeći ugled i bogatstvo kao oruđe svoje osobne eksponiranosti u javnim poslovima, ali ne kao neko svoje prirodno pravo. Ustvari oni vjerojatno nisu bili ni prepoznatljivi ni priznati

⁶⁸ I ideali o totalnoj jednakosti svih građana koji su nicali širom antičkog svijeta i to ne samo u glavama filozofa, ostali su, i pored nekih pokušaja uspostave kao što su grčki socijalno-revolucionarni pokreti, posebno u Sparti i Aristonikova «Država sunca», neostvorena utopija. O postojanju uglednog sloja kod Ilira v. Cabanes, 2002, 111-112

⁶⁹ I u vrijeme dostizanja najvećeg stupnja razvitka demokratskog sustava Atenske države, pojedinci koji su dolazili iz uglednijih porodica su na pozornici atenskog političkog života igrali bitnu ulogu, niti su stare porodice eupatrida izgubile značaj na utjecaj na politički život. I sam Perikle, iako vođa «demokratske stranke», je poticao iz redova uglednih atenskih rodova.

kao neki posebni sloj unutar dezitijatske politije za vrijeme nezavisnosti, prvog razdoblja rimske vladavine i ustanka 6-9. god. n. e. Prije ustanka, ovaj ugledniji sloj nije se na osnovi važećih normi i zakona izdizao iznad većeg dijela dezitijatske populacije, niti je bio zatvorena i zvanična kasta, nego je kao u svim demokratičnijim antičkim zajednicama bio fluentan i u njega je pristup bio otvoren svim Dezitijatima, tj. priznatim članovima dezitijatske narodnosne zajednice koji bi se istakli na najrazličitije načine (hrabrost i ratnička vještina, iskustvo, politička umještost, stjecanje određenog bogatstva, stjecanje duhovnih i intelektualnih znanja i umijeća itd.). Time pripadanje ovom uglednom sloju nije imalo značenje samo nasljeđivanja, nego se ugled mogao steći ali i izgubiti. Samim tim taj ugledni sloj ne bi trebalo smatrati kao neku prepoznatljivu i zasebnu cjelinu, koja je bila i svjesna te neke svoje posebne pripadnosti bez obzira da li bila naslijeđena ili stečena. To je prije svega bio nedefinirani sloj poglavito pojedinaca ali i porodica, rodova koji su raspolagali sa određenim autoritetom, sa kojim su mogli da posredno utiču na javni život zajednice i pojedinaca unutar nje. Ali i bez toga nekog već od ranije naslijeđenog ili stečenog ugleda, vjerojatno je i svaki pojedini Dezitijat mogao učestvovati u javnom, političkom životu u skladu sa demokratičnijim načelima zajednice kojoj su pripadali. Ipak oni pojedinci bilo sa naslijeđenim ili stečenim ugledom su ipak imali ono nešto, što nije bilo direktno vezano sa načelima na kojima počiva oficijelni društveno-politički ustroj, a bilo je usađeno u svijest većine Dezitijata što je neki način vjerojatno olakšavalo njihovu političku aktivnost u odnosu na one koji bi se u nju upuštali bez toga ugleda. Iz toga uglednijeg sloja, bez obzira da li je taj ugled bio naslijeđen ili stečen, je vjerojatno poticao i vrhovni ustanički vojvoda Baton Dezitijatski, ali koji je u potpunosti poštovao nadležnosti dezitijatske skupštine, odnosno u konkretnom slučaju opće savezničke skupštine-sudišta. I ostali predstavnici toga sloja su, sudeći po žestini dezitijatskog otpora nadirućim rimskim i njima savezničkim trupama, isto bili odani podržavaoci interesa dezitijatske politije i njene strukture, bar sve do samoga kraja rata.⁷⁰

Ali nakon sporazumnih predaja pojedinih dezitijatskih zajednica i katastrofe koju je dezitijatski narod doživio posebno 9. god. n. e., položaj tih uglednijih pojedinaca, koji su imali i određenu ulogu prilikom reguliranja predaje i ponovnog ulaska u rimski državni i provincijski sustav je doživio bitnu promjenu, jer je i društvena i socijalna pa i populacijska struktura dezitijatske narodnosne i političke jedinice doživjela radikalnu promjenu. Da je postojao jedan ovakav sloj dokaz pružaju dva epigrafska spomenika, čiji nastanak potiče iz drugog razdoblja

⁷⁰ U podacima Kasija Diona (LVI, 16, 1-3), možemo naslutiti oko Batona Dezitijatskog i prisustvo određenog broja pojedinaca koji su činili vjerojatno i dezitijatsko i općeuستانیčko zapovjedno jezgro. Međutim iz ove činjenice mi ne možemo izvlačiti zaključak da su oni bili samo predstavnici lokalne aristokracije, jer to nije nigdje izričito navedeno i oni su i teorijski i praktično mogli poticati iz najrazličitijih slojeva dezitijatskog društva.

rimске vladavine, ali koji na neki posredan način mogu govoriti i o nekim aspektima života u razdoblju nezavisnosti. Natpis *ILJug* III, 1591 na sepulkralnom spomeniku iz Župče kod Breze obitelji «Batona», otkriva jednu uglednu dezitijatsku porodicu koja je našla i svoje mjesto unutar društvene strukture koja je postojala u drugom razdoblju rimske vladavine. I drugi, desetljećima kasniji, natpis *ILJug* III, 1582 na kome se spominje *princeps Desitiati(um)*, već romanizirani Dezitijat, po imenu T(it) F(lavije) Valens i njegov otac Varro, dokazuje da su postojali ugledni rodovi i porodice u kojima su Rimljani našli podršku za svoju politiku nakon ugušenja ustanka, a koji su sigurno postojali i u vremenima nezavisnosti i prvog razdoblja rimske vladavine. Jedna od takvih porodica bila je i ona iz koje je potekao T(it) F(lavije) Valens, odnosno njegov otac Varro, iako je trebalo prilično dugo da se te porodice uvrste i u red rimskih građana. Tom sloju su možda pripadale i ostale osobe spomenute na natpisu T.F.Valensa.

Nakon što su ugušili ustanak i pacificirali dezitijatsku teritoriju, u stabilizaciji svoje vlasti, Rimljani su se morali oslanjati i na pojedince i rodove iz domaće sredine. A pošto su Rimljani u provincijskim poslovima načelno preferirali interese aristokracije i načela oligarhije na uštrb demokratskih tendencija, oni su nakon ustanka dezitijatsku demokraciju za koju su smatrali da je nosilac antirimskog duha vjerojatno zamijenili sa političkom dominacijom lokalne aristokracije, kojoj su možda pripadali i svi nabrojani na natpisima iz Župče i *ILJug* III, 1582 princepsa T(it) F(lavije) Valensa. Oni tu aristokraciju nisu mogli izmisliti, nego su je kreirali od uglednijih i tradicionalnih dezitijatskih porodica i rodova, naravno od onih koji su preživjeli golgotu ustanka i koji su se predali Rimljanima i tom prilikom našli sa njima zajednički «jezik.» Tako bi se nakon rata konačno i formirao neki dezitijatski «plemeniti sloj» sa jasnijom sviješću o svojoj posebnosti koji je dobivao i određenu zatvoreniju formu u odnosu na ono razdoblje prije jeseni 9. god. n. e. Uostalom drugo razdoblje rimske vladavine, a posebice sustavno razaranje 9. god. n. e., je dovelo i do konačnog svršetka stare dezitijatske društvene strukture naslijeđene još iz vremena protohistorijskog razvitka. To je kao posljedicu moralo imati i znatno veće socijalno i društveno raslojavanje u odnosu na dotadašnji predominantni socijalni karakter dezitijatskog društva. A to socijalno raslojavanje vezano za prodor jačeg gospodarstva i prelaska na robno-novčanu privredu je definitivno moralo voditi uobličavanju posebnog staleža i napuštanju demokratičnijih načela baštinjenih još iz vremena nezavisnosti i protohistorijskog razvitka. Iz jednog takvog novog staleža, koji je ipak morao imati i neku tradiciju svoga postojanja i prije završetka ustanka., potekla je i porodica «Batona» i dezitijatski princepsi, kao što je bio T.F.Valens, te oni mnogi dužnosnici lokalnih municipalnih uprava. Ovaj sada u drugom razdoblju rimske vladavine plemenitiji sloj, a ne samo ugledniji, bio je podložniji procesu romanizacije nego ostali dijelovi dezitijatske zajednice, izuzev unovačenih vojnika.

Da je prije 6. god. n. e., postojala društvena i imovinska slojevitost unutar naroda koji su stupili u ustanak, izražena, definirana i oblikovana na različite načine, zavisno od svakog ponaosob naroda, dokazuje i spominjanje konjanika u okviru ustaničkih snaga. Termin koji Velej Paterkul koristi za ustaničke konjanike je identičan izrazu koji pojmovno određuje viteški stalež u rimskom društvu.⁷¹ Pripadnost konjici, posebno u političko-društvenim zajednicama u kojima je vojna sila zasnovana na karakteristikama narodne, građanske milicije, paralelno sa svojim vojnim rasporedom u strukturi oružanih snaga označavala je i određeni društveni status ili pripadnost višoj imovinskoj klasi, odnosno raspolaganje sa većim imetkom koji je dozvoljavao pojedincu da ima, održava i trenira bojnog konja. Po Veleju ukupno učešće konjanika u redovima aktivnih ustaničkih snaga iznosi oko 4 %, ali zbog njegovog iznimnog pretjerivanja u prikazivanju broja pješaštva, o čemu će biti detaljnijeg govora u poglavlju «Brojnost populacije i rezultati antropoloških istraživanja», smatramo da je učešće konjaništva bilo ipak za koji procent veće. Vrlo nizak procentualni udio koji konjanici zauzimaju u okviru ukupne mase ustaničke borbene sile, i uz realniju analizu Velejeve pretjerane procjene o broju ustaničkog pješaštva, dokazuje da je domorodačko društvo pred ustanak bilo ipak više-manje socijalno, društveno, i imovinski ujednačenije. Posebno spomenuti zaključak nosi veću vrijednost kada se prenese na narode naseljene na dinarskom pojasu, uključujući i Dezitijate, kojima je pripadao znatno manji dio ustaničkog konjaništva u odnosu na segment ustanka koji je dolazio iz Panonije. Ovakav zaključak bi udio konjanika u oružanim snagama koje su dolazile iz Panonije povećavao iznad prosječne brojke, dok bi smanjivao udio konjaništva u segmentu ustaničkih snaga koji je dolazio sa dinarskog pojasa.⁷² Naravno, to ne znači da konjanika i nije bilo među Dezitijatima. Izvjestan broj Dezitijata, onih koji su to materijalno mogli da priušte su imali i ratne konje, o čemu svjedoče nalazi konjskih žvala u Kamenjači. Dezitijatski konjanici, kojih nije bio ni veliki broj niti su u bitnijoj mjeri učestvovali u odnosu na ukupno brojno stanje njihovog vojništva, uglavnom su dolazili iz imovinski bogatijih porodica, koje su mogle osigurati sredstva za posjedovanje bojnog konja. Najveći dio dezitijatskih ratnika je pripadao pješaštvu, što isto ukazuje na izvjesnu socijalnu uravnoteženost.

Prisustvo i brojnost konjaništva je odražavalo i snagu, politički i društveni utjecaj i brojnost posebnih slojeva unutar politija panonskog bazena i dinarskog pojasa, ali i evidentiralo

⁷¹ *VeII.* II, CX, 3

⁷² U rimsko doba, i to za II. st. n. e., imamo podatak o jednom Dezitijatu pripadniku konjičke kohorte, što je dokaz da konjaništvo nije baš bilo toliko rijetko među Dezitijatima, ali iz rimskog vremena isto tako potiče i podatak o Dezitijatu-mornaru, a Dezitijati nikada nisu bili ni blizu moru. CIL XVI, 11 = CIL III, p 849 (p 1959) = CIL X, 1402 = D 1989 Herculaneum a i CIL III 9739 iz Garduna

postojanje, funkcioniranje te i eventualno učešće «aristokratskih» i uglednijih i bogatijih elemenata u političkom životu naroda, koji su i u periodu pred ustanak ipak imali jednostavniju društveno-političku i gospodarsku strukturu u odnosu na razvijene civilizirane zemlje Mediterana. Zbog «zaostalosti» shvaćene samo u relativnom smislu, ali ne kao divljaštvo, anarhija i primitivizam kako se to često predočava i karakteristike oružane sile kao narodne milicije, uloga konjaništva i pješništva je kod njih više mogla održavati društvene i imovinske specifičnosti i odnose nego što bi to bio slučaj sa razvijenijim zajednicama. Zemlje Panonije, u kojima su se smjenjivale etničke zone Kelta, Panona i drugih naroda, proizvele su iz razloga svoga zemljopisnog karaktera, načina života, keltske najeze u drugoj polovici IV. st. p. n. e.⁷³,

⁷³ Keltska invazija i naseljavanje u panonskom bazenu su kao posljedicu imali i nametanje vrhovne vlasti čitavom nizu domaćih naroda Panonije, uključujući i Breuke. To je moglo dovesti i do pojave jačanja oligarhijskih tendencija u društvima starosjedićkih zajednica Panona, jer su sami Kelti nastupali kao vladajući sloj kojem je u većoj ili manjoj mjeri subordinirano domaće stanovništvo. Zatim i samo keltsko političko vodstvo, kao uostalom i svaka druga vladajuća zajednica u povijesti, je preferiralo da održava vezu sa podčinjenim zajednicama više preko njihovih «aristokratskih» slojeva, nego sa demokratskim institucijama kao što je skupština, koje po samoj svojoj prirodi mogu lako postati mjesta širenja buntovnosti i nezadovoljstva. Suprotno tome, održanje supremacije lokalne aristokracije olakšava kontrolu nad podčinjenim zajednicama. I na kraju keltska dominacija, uslijed svega već iznesenog, proizvela je i efekt prihvaćanja i mirenja domaćeg stanovništva sa normama političkog života koje su omogućavale dominaciju oligarhijskih načela. Uostalom galski narodi izgleda da su u izgradnji svojih društveno-političkih sustava u nešto većoj mjeri preferirali oligarhijska načela (*Caes. de bell. gall.* VI, 11-13 i 15; Maškin, 1951, 256). Po Cezaru ustvari većini galskih političkih naroda upravljaju druidi (povlašteni i vrlo moćan svećenički i intelektualni sloj) i lokalna aristokracija. Heduanaci, veliki, najčuvaniji i najbogatiji narod Kosmate Galije izgradili su društveno-politički sustav koji je izgleda preferirao oligarhijska načela (*Caes. de bell. gall.* I, 16-18; VI, 12-... *nobilitate Aeduorum* ...). Pored Heduanaca oligarhijska načela su preferirali i Arverni (*Caes. de bell. gall.* VII, 4), Sekvani i Helveti (Tomić, 1885, 147). Na čelu heduanskog entiteta, kasnije peregrinske *civitas*, nalazio se glavari-vergobret izabran na jednogodišnji mandat (*Caes. de bell. gall.* I, 16; VII, 32), kojeg su kasnije, uslijed napredovanja procesa romanizacije i prihvaćanja načina života i tekovina grčko-rimskog svijeta, zamijenili po ugledu na rimske konzule, sa duovirima. U indigenim političkim jedinicama Galije dugo vremena su se i to do kraja II. st. n. e. (znači i u toku rimske vladavine) očuvale i institucije narodnih skupština (Belova, 1952, 446, Čekić, 2002, 57), međutim ipak je stvarna vlast pripadala lokalnoj aristokraciji. Po ovom pitanju je ipak najekscipitniji Cezar u svojim Komentarima o Galskom ratu (*De Bello Gallico*, VI, 13; 15; 20), jer po njemu galskim narodima su na čelu dva staleža i to svećenički i viteški, i u čijim je rukama bila sva vlast, uključujući i instrumente i institucije njenog provođenja, dok se običan narod (koji Cezar naziva *plebs*) smatra skoro kao roblje, koji se po sebi ništa ne usuđuje i ne pušta se ni na kakav zbor (*In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo. Nam plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet per se, nullo adhibetur consilio. Plerique, cum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus; in hos eadem omnia sunt iura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est druidum, alterum equitum.*). O ovom galskom viteškom, odnosno vladajućem oligarhijskom sloju v. *Caes. de bell. gall.* VI, 15; po Cezaru ove galske

mentaliteta stanovništva i imovinskih odnosa i predominatnog gospodarstva, u toku latenskog razdoblja oblikovanje i funkcioniranje lokalne aristokracije, kao političke i društveno dominantne formacije, i koja je dočekala uspostavu rimske vladavine. O tome indirektno govori i sljedeća činjenica⇒ Baton Breučki je odluku o sporazumnoj predaji donio uglavnom u užem krugu u kojem se desilo i zbacivanje Pinesa, što može objasniti činjenicu da Baton Breučki ostvaruje svoje zamisli a da ne uživa široko rasprostranjenu narodnu podršku za to što je učinio.⁷⁴ Iz svih tih razloga lokalna aristokracija sa prostora Panonije koja je definirana u formi dominirajućeg političko-društvenog staleža, i sukladno tome koja uživa i imovinsko bolji status mogla je dati veći broj konjanika.

Kao što je rečeno, procentualni udio konjanika na dinarskom bazenu je bio niži od prosjeka, što je značilo da je društvo još egalitarnije i jednostavnije u unutarnjoj društvenoj i imovinskoj slojevitosti⁷⁵ u odnosu na narode Panonije, što je kao posljedicu imalo potpuno prevagu pješaštva. Baš zbog toga u slučaju Dezitijata, kao jednog naroda koji je po svim svojim osobinama, ma koliko one bila specifične samo za njih, u svojim osnovnim tipovima ipak pripadao dinarskom podneblju i mentalitetu, o postojanju nekog aristokratskog politički i društveno dominirajućeg staleža teško može biti govora. Jedino se može, prirodno, smatrati da postoji imovinska raznolikost, koja ipak nije bila tolika da je bila bitna i duboka rasjeklina unutar dezitijatskog društva niti je reprezentirala neku stalešku podvojenost i pripadnost pojedinih slojeva, rodova i bratstava. Ugledniji i bogatiji pojedinci, porodice i rodovi, nisu bili samim tim po automatizmu i zakonskim ili običajnim normama koje reguliraju uređenje i funkcioniranje društveno-političkog i gospodarskog sustava odvojeni od ostatka stanovništva nego su naprotiv zajedno sa njim činili njegovu cjelinu što je dolazilo do izražaja i u egalitarnom učešću u narodnim skupštinama, od kojih je jedna, i to u specifičnoj skoro izvanrednoj formi, ostala sačuvana u povijesti. U načelu je svaki Dezitijat u načelu bio slobodan da poveća svoju imovinu i svoj ugled zahvaljujući svojim ratničkim, političkim ili nekim drugim vrlinama. Naravno naivno

plemiće slijede njihovi klijenti i pristalice. Po Cezaru (*Caes. de bell. gall.* VI, 23), njemu suvremeni germanski narodi, bar one koje je on upoznao imali su u odnosu na transalpinske Gale nešto demokratičnije uređenje.

⁷⁴ Radi toga on je morao da traži taoce, a zbog nedostatka podrške on je bio brzo pobijeđen od dinarskih snaga, isporučen od svojih zemljaka (sunarodnika?), zarobljen, osuđen i pogubljen. A da nije postojala velika narodna podrška, nego da je odluka o sporazumnoj predaji donesena u jednoj oligarhijskoj sredini pokazuje i to što se po dolasku Batona Dezitijatskog Panonija ponovo diže na ustanak.

⁷⁵ Društvena slojevitost i imovinska slojevitost, iako se u pojedinim društveno-političkim cjelinama i zajednicama mogu podudarati, u načelu nisu isto, jer pod prvo navedenim izrazom podrazumijeva se često i staleška podvojenost stanovništva, dok drugi izraz ipak implicira otvoreniju društvenu fluktuaciju u kojoj pojedinac nije u svojoj aktivnosti sputan staleškom ili nekom drugom pripadnošću.

bi bilo misliti da dezitijatsko društvo, ma koliko usvojilo demokratska načela, bilo oslobođeno u praktičnom životu toga da se gleda na podrijetlo i tradicijski ugled sredine iz koje pojedinac potiče ili da visinu imovine ne povezuje sa ugledom dotičnog pojedinca, njegove porodice ili roda. Ako je ovakvo stanje vladalo neposredno i u prvim danima ustanka, nakon nekoliko desetljeća življenja unutar Rimske države i pod njenim političkim, društvenim, gospodarskim i kulturnim uplivom koji je neumitno i nepovratno mijenjao strukturu i način života domorodačkih zajednica, onda je u periodu nezavisnosti ta demokratska politika bila još izraženija. Složena infrastruktura rimskog i ostalih mediteranskih društava, sigurno je imala utjecaja u toku prvog razdoblja rimske vladavine na procese društvenog, političkog i imovinskog razvitka autohtonih zapadnobalkanskih i panonskih naroda, pojačavajući imovinsko raslojavanje i uopće usložnjavajući strukturu, ustroj i funkcioniranje domaćih naroda. Ali ako su pred ustanak domorodačka društva još uvijek bila relativno ujednačenima i pored svih tih impulsa i preobražaja, onda je raslojavanje kod većine stanovništva bilo u kvantitativnom pogledu, izraženom u razlikama u veličini i kvaliteti imovine, još manje.

Nesumnjivo je dezitijatska demokracija imala dužu tradiciju svoga postojanja i možda bi se mogla povezati i sa samim nastankom dezitijatskog protohistorijskog političkog entiteta koji je vjerojatno nastao procesom dobrovoljnog stapanja i međusobnim srastanjem plemenskih zajednica Gornje Bosne i dezitijatske narodnosne zajednice u jednu stabilnu političku cjelinu. I iz razloga na opisani način oblikovanja dezitijatske političke jedinice, sasvim je razumljivo da su u okviru dominirala demokratska, a ne oligarhijska ili monarhijska načela. Uostalom i Samnitska liga i Irokezi su, uspoređujući dezitijatski politički entitet metodom analogije sa njima, upravo iz razloga sličnog nastanka primarno preferirali demokratska načela funkcioniranja svoga političkog ustroja i strukture. Da je kojim slučajem jedna zajednica povlastila druge, neumitno bi se morao oblikovati oligarhijski sloj. A zbog nasilnog načina ujedinjenja i prevashodno novonastalih političkih uvjeta koji zahtijevaju čvršću vlast nad širim područjem i brojnijom i raznolikijom populacijom može se dogoditi i da porodica ili pojedinac koji su vodili taj proces oblikuju neke vrste dinastija. Naprotiv sporazumno ujedinjavanje koje je moglo u samom početku predviđati samo mali niz zajedničkih prava, bilo je najbolja osnova za primjenu i funkcioniranje demokratskih načela.

Pored pisanih vrela na demokratskije uređenje dezitijatske političke jedinice do kraja velikog ilirskog ustanka, na svoj način, posredno dokazuje i materijalna kultura, jer na osnovi dosadašnjih istraživanja, u dezitijatskim nekropolama nismo naišli na one grobove koje bismo mogli nazvati «kneževskim», niti na eventualno izdvojenije, iz okvira nekropola, monumentalnije vladarske grobnice. Srednjobosanska kulturna grupa inače pokazuje visok stupanj unutarnje

kohezije i ustroja još od svoga početka, pa u toku ostalih razvojnih perioda i faza i to na svim svojim pravcima rasprostiranja. Materijal i ornamentalni sustav su prilično ujednačeni, i kao da odražavaju jak duh uvezanosti među nositeljima ove kulturne grupe kojoj su pripadali i Dezitijati. U velikoj nekropoli u Kamenjači, za protohistorijsko vrijeme nema tragova kneževskih grobova, i grobovi su više-manje ujednačeni, po veličini i bogatstvu priloga. Da je kojim slučajem postojala neka oligarhija u periodu protohistorije koja je upravljala dezitijatskom političkom jedinicom, ona bi tu svoju vlast sigurno nastojala i da izrazi i grobovima u koje su njeni pripadnici bili sahranjivani, kao što se to desilo npr. sa drugim razdobljem rimske vladavine natpis *ILJug* III, 1582 princepsa T.F.Valensa, natpis *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» itd. I ti grobovi bi onda morali egzistirati i u Kamenjači kao velikoj i bitnoj dezitijatskoj nekropoli, jer u protohistorijskom razdoblju nedostatak pisma koje bi ovjekovječilo pokojnika i njegovo značenje se kompenziralo monumentalnošću grobova i bogatstvom priloga. I tek sa rimskom modifikacijom dezitijatskog političkog i društvenog sustava, nakon ugušenja ustanka, i novog teritorijalno-upravnog preustroja bivše jedinstvene provincije Ilirik, javlja se i dezitijatska oligarhija, koja dominira u političkom i društvenom životu i ustroju dezitijatske politije. Za razliku od dezitijatskih nekropola i grobova koji su nastali u protohistorijsko vrijeme i prvotno razdoblje rimske vladavine, na susjednom autarijatskom prostoru pronađeno je i istraženo više bogatih kneževskih i vladarskih grobova, od kojih su neka situirana relativno blizu područja Gornje Bosne (Ilijak, Rajino Brdo, Mejdan-Brezje, Arareve gromile, Čitluci, Osovo-Papratnica). To sugerira da su dvije narodnosne i kulturne zajednice, od kojih se jedna razvijala u Gornjoj Bosni, druga u jugoistočnoj Bosni, iako prvi susjedi razvili, uslijed različitog gospodarstva, zemljopisnih uvjeta, mentaliteta i tradicije kretale različitim putovima i vođeni različitim načelima u svome daljem političkom razvitku.

Po Čoviću »nastanak sloja ratnika i rodovske aristokratije (se op. a.) mora uzeti kao pretpostavka i za srednjobosansku grupu».⁷⁶ Čović svoj zaključak bazira na tri pronađena brončana šljema i na nalazu ratničke grobnice iz Vratnice kod Visokog, što je prilično sumnjiva konstatacija jer ti nalazi sugeriraju jedino postojanje ratnika u okvirima dezitijatskih zajednica Gornje Bosne i lašvanskog porječja. A u uvjetima protohistorijskog razvitka, postojanje vojništva ne znači da postoji neka zasebna ratnička kasta ili stalež koja bi onda predstavljala upravljački, aristokratski sloj, kako to Čović sugerira. U tim vremenima vojna/ratnička služba je direktno i neotuđivo povezana sa kompletnim narodom, odnosno svi muškarci sposobni za oružje, o čemu daju potvrde i analogije sa čitavim nizom naroda bilo da se nalaze na protohistorijskoj ili antičkoj

⁷⁶ Čović, 1976, 197; Isto, 1987, 525

razini razvitka. Uostalom veliki broj vojnika u ustanku, u kome Dezitijati predstavljaju jezgro i najborbeniji dio ustaničkih snaga, dovoljno potvrđuje da je, načelno gledajući, sva muška populacija Dezitijata bila u određenom razdoblju svoga života na neki način obvezna na vojnu službu. Samim tim otpada neka mogućnost podjele na ratničku i radnu kastu, što je uostalom pojava koja pripada nekim drugim razdobljima i zemljama, ali sigurno ne i na dezitijatsko područje. To što je po Čoviću, ratnički sloj zauzimao istaknuti rang u društvima dezitijatskih zajednica ne znači apsolutno ništa, jer je kako je već rečeno taj sloj teorijski trebao obuhvaćati kompletnu dezitijatsku mušku populaciju, pod uvjetom dostizanja određene starosti i sposobnosti koja bi onda predstavljala političku volju čitavog naroda. Naravno, ni društva i politički sustavi proto-dezitijatskih i dezitijatskih zajednica, kao uostalom i kod drugih zajednica, nisu bile statične formacije i sigurno su doživljavali određene transformacije i preobražaje, pa i nagle promjene društveno-političkih i gospodarskih sustava i vrijednosti. Radi toga je moguće pretpostaviti da su u pojedinim razdobljima i kod pojedinih zajednica možda i egzistirala uređenje koja ne bismo baš mogli nazvati demokratičnijim, pogotovu u nekim ranijim razdobljima.⁷⁷ Tako se može pretpostaviti da je u kasnobrončanom dobu, prelaznom periodu i ranim fazama željeznog doba postojala kod pojedinih lokalnih zajednica i aristokratskija, kneževska ili monarhijska, dinastijska vlast lokalnih «basileusa». Da je u tom periodu postojao neki povlašteni, starješinski, aristokratski sloj (bar u lašvanskom porječju) koji je uslijed za sada nepoznatih okolnosti nestao ili samo izgubio značaj svoga društvenog i gospodarskog prvenstva i samim tim i primarnu političku moć, dokazuje nalaz bogate ratničke opreme iz ostave pronađene u Velikom Mošunju kod Travnika koja se datira u X. ili IX. st. p. n. e.⁷⁸ Ali su uvjetovani daljim osebnim društveno-političkim, gospodarskim i uopće kulturnim razvitkom, i posebno konačnim oblikovanjem dezitijatske narodnosne i političke jedinice svi ovi različiti oblici morali ustupiti prvenstvo demokratičnijem uređenju, koje je izgleda karakteristika dezitijatskog političkog sustava od III. st. p. n. e., pa skoro sve do završetka ustanka. Uostalom sahrane ratnika iz grobnice Vratnice, kojih je bilo više (procjenjuje se da je u grobnici sahranjeno od 16 do 20 individua), ne pokazuju da je neko od njih posebno istaknut u smislu nekog kneževskog ili

⁷⁷ Usporediti ravni grob sa skeletom sa nalazom brončanog lima (pronađen pod gradinom Grad u selu Svrake kod Semizovca-nalazište Semizovac), ukrašenog iskucavanjem za koji se pretpostavlja da je pripadao dijadi, koja bi u tom slučaju možda predstavljala i neki statusni simbol. Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-59; Čović, 1987, 484; 511, Perić, 2002, 198; A i sve tri kacige pripadaju ranijim razdobljima razvitka srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba, zaključno sa najvjerojatnije fazom 5.

⁷⁸ Truhelka, 1913, 325-335; Čović, 1976, 195; 224-227; Riječ je o kratkom maču sa koricama, brončanom štitu, 4 masivne grivne, 2 spiralne brončane narukvice i drugom sitnijem nakitu.

vladarskog ili uopće nekog drugog tipa aristokratskog ili monarhijskog tipa, i više-manje su sve ujednačene; čak sve pripadaju jedinstvenoj velikoj grobnici i upravo pokazuju egalitarnost većeg broja pojedinaca koji su sahranjeni u ovoj grobnici. Upravo to što su sahranjeni u jedinstvenoj grobnici jasno ukazuju da su svi pokojnici istog statusa, jer se nijedan skelet ni svojim položajem ni svojim priložima ne ističe u odnosu na ostale. Kako se čini ova jedinstvena ratnička grobnica iz Vratnica kod Visokog je svojim nastankom i postojanjem evidentno željela evocirati uspomenu na junačku pogibiju većeg broja ratnika, pripadnika dezitijatske narodnosne zajednice. Oni su vjerojatno nastradali u udaljenijim oblastima u borbama za interese svoje zajednice (datacija sahrana bi sugerirala možda ratove sa Keltima?), gdje su prvobitno bili sahranjeni, da bi kasnije bili preneseni u grobnicu Vratnica-koja kao da predstavlja i neku zajedničku, posvećenu grobnicu poginulih ratnika-(«spomen kosturnica»?).

Da termin «demokratski»⁷⁹ i sve izvedenice iz toga nije pretendenciozno koristiti i u slučaju pojedinih aspekata društveno-političkog života i uređenja protopovijesnih i rano-povijesnih Dezitijata do završetka ustanka, govore pored zaključaka izvedenih iz konteksta pojedinih povijesnih vrela i sljedeće činjenice. Prvo Dezitijati nisu bili nikakav toliko zaostao i divlji narod da nije mogao razviti takvo unutarnje društveno-političko uređenje svoje narodnosne zajednice da pojedine njegove aspekte ne bismo mogli nazvati demokratskim, prodemokratskim ili protodemokratskim.⁸⁰ Oni su bili narod koji je bio dostigao toliku razinu društveno-gospodarskog

⁷⁹ Naravno bilo bi potpuno iluzorno smatrati da su Dezitijati i upotrebljavali ovaj termin za svoju politiju. Korištenje termina «demokratski» je potrebno shvatiti u smislu *terminus technicus*, kao antičkom političkom i teorijskom pojmu kojem se po svojoj sadržini i uređenju najviše približava dezitijatska politija. Odnosno dezitijatska politija do 9. god. n. e., bi po svojim osobnostima bila najbliža onim sustavima unutarnjih političkih uređenja koji su u antičkom svijetu označavani i terminom «demokratski».

⁸⁰ Po Prokopiju «nad Slavenima i Antima ne vlada jedan čovjek, nego oni od davnine žive u demokraciji, gdje se o vrlo važnim i odlučnim pitanjima zajednički savjetuje, što potvrđuje i Pseudo-Cezarije po kome su Slaveni s one strane Dunava «autonomni» i bez «vođa». (Jireček, 1952, 41) To jasno ukazuje da i slavenske zajednice koje su se u trenutku dolaska na romejske granice nalazile na nižem stupnju društveno-političkog i gospodarskog razvitka u odnosu na protohistorijske Dezitijate i druge Ilire, posebno one zapadne i istočne komponente, mogle izgrađivati i imati strukturu koju bismo mogli nazvati demokratskom ili protodemokratskom. Ali slavenske i antske zajednice su istovremeno mogle baštiniti i druga načela ustroja političke strukture. Tako su postojali i oni slavenski narodi, plemena i zajednice koji su, sudeći po podacima Menandra, Teofilakta Simokate, pisca Strategika, solunske legende o sv. Dimitriju, Jordanesu, imali uređenja koja bismo mogli nazvati monarhijskim ili oligarhijskim. I ovo je jedan od pokazatelja da je u jednom etničkom kompleksu kod njenih suverenih činilaca mogla postojati velika raznolikost u određivanju političkog, društvenog i gospodarskog uređenja, već s obzirom na različita doživljena iskustva i dostignute stupnjeve razvitka. Tako su i ilirski narodi i politički subjekti mogli imati međusobno potpuno različita, čak i suprotstavljena uređenja.

i političkog razvitka u toku željeznog doba da su mogli u svojoj političkoj svijesti pojmiti značenje demokratskog uređenja i njegovih institucija, naravno samo u kontekstu i oblicima koji su mogli postojati na razini ustroja protohistorijskog političkog entiteta ili neke proto-države, a ne i razvijene države, kao što je npr. bila Atena. Potrebno je shvatiti da se i njihovo shvaćanje formi i oblika demokracije u teorijskom i praktičnom smislu ipak nalazilo prilično iza onoga što su dostigle razvijene države Mediterana. Oni su se jednostavno zadovoljavali onim najbitnijim i najosnovnijim formama koje su definirale da je neko uređenje demokratsko (o čemu smo znatno više govorili u prethodnom poglavlju). Tako je i njihovo poimanje i shvaćanje vladavine naroda imalo različite karaktere i u teorijskom i u simboličkom i praktičnom pogledu u odnosu na ono što su dostigle razvijene države na Mediteranu, a koje su u sebi nosile odlike uređenja sa pojedinim ili većinskim odlikama koje karakteriziraju demokratsko uređenje u protohistorijskom i antičkom smislu. Dezitijati su živjeli na prostorima na kojima su bile razvijenije i privredne grane koje nisu direktno vezane za poljoprivredu, kao što je to posebno rudarstvo koje je dezitijatskim zajednicama osiguravalo i druge gospodarske mogućnosti ne samo za egzistenciju nego i izniman standard življenja u odnosu na neke druge ilirske i panonske zajednice. Zatim oni su živjeli u pitomijim predjelima Bosne, pored niza riječnih dolina i uglavnom su bili stalno naseljeni bez sklonosti ka migracijama velikog opsega, pa su mogli da budu u općem kulturnom smislu sofisticiraniji i složeniji nego kako su ih pristrasno prikazivali antički pisci, pa i više nego što mi danas mislimo o njima. Oni su i stoljećima prije uspostave rimske vladavine i početka procesa nagle i direktne kulturne transformacije u pravcu dominacije antičkih-mediteranskih tekovina, održavali sa tim svijetom intenzivne kontakte, posebno one trgovačke naravi o čemu svjedoči brojni nalazi italske i grčke provenijencije. Osim toga i za prvo razdoblje rimske vladavine na dezitijatsko područje su prodrli i neki elementi mediteranskog duha i misli, koji su sa svoje strane sigurno imali utjecaja na dalji razvitak političke svijesti Dezitijata i to posebno sa njene teorijske strane. Moguće je i sasvim opravdano pomisliti da je i sam Baton Dezitijatski, za kojeg pouzdano znamo da je bio usvojio neke elemente antičke grčko-rimske opće kulture, u vođenju ustanka 6-9. god. n. e., i poduzimanju pojedinih akcija i poduhvata možda bio motiviran i nekim političkim idejama koje su dolazile iz grčko-rimskog svijeta a kojima je on obilovao. Antički pisci bez obzira da li to čine namjerno ili podsvjesno kao po pravilu, ako se na ovo pitanje uopće i osvrnu a i to je vrlo rijetko i samo uzgred, pojednostavljuju društveno-političku strukturu ilirskih naroda i zajednica sa kojima su Grci i Rimljani dolazili u dodir. Sve to govori da su se Dezitijati ne samo u mlađem željeznom dobu i u prvom razdoblju rimske vladavine, nego i ranije nalazili na takvoj razini društveno-političkog i gospodarskog razvitka da je sasvim prihvatljivo da

pojedine aspekte njihovog života nazovemo «demokratskim», naravno u smislu predržavnog ustroja ili subordinirane političke tvorevine većoj državnoj cjelini kakva je npr. bila rimska.

To što su Dezitijati na prijelomu dvije ere, jedna bitna snažna, brojna, afirmirana, dobro ustrojena i funkcionalna, politički i gospodarski jedinstvena cjelina, rezultat je samo dugog razvitka u stoljećima koji su prethodili pojavi Dezitijata u literarnim vrelima. Dezitijati su se u toku ustanka od 6 do 9. god. n. e. pokazali kao dobro ustrojena i disciplinirana zajednica i vojna snaga, koja je samim tim i od strane svojih drugih ilirskih i ustaničkih suboraca bila poštovana i uvažavana. Dezitijatski ratnici se odlučno bore istom snagom i u Panoniji i na delmatskom području i vjerojatno i u srednjoj Albaniji, te u nizu drugih oblasti udaljenih od njihove matične zemlje. Dezitijati uostalom pružaju i vrlo žestok, skoro nepokolebljiv otpor i kada neprijateljske trupe prodru 9. god. n. e. na njihovo područje. Sve to pokazuje da su Dezitijati u ratu bili odani konačnom ustaničkom cilju, odnosno da su dobro znali što je to javni, opći interes i da su mu bili posvećeni, ali isto tako da su i poštovali autoritet koji je proisticao iz njihovih političkih i vojnih institucija koje su trebale da zastupaju i brinu o tom općem interesu zajednice. S druge strane i osobe koje su obnašale te institucije, su poštivali autoritet i suverenost čitavog naroda, kao što se to slikovito vidi iz ponašanja i djelovanja Batona Dezitijatskog, koji je sebe i svoju aktivnost smatrao kao vršenje narodne volje i borbu za opće interese. Da bi sva ta društveno-politička kompleksnost uzajamnog uvažavanja i poštivanja autoriteta, suvereniteta i javne discipline na takav način izrazila u toku ustanka i to bez ikakvih dilema i potresa, nego je čitav dezitijatski sustav kao takav funkcionirao pune tri godine teškog i nemilosrdnog rata, morala je preći jedan dugi razvojni put te bi se nastanak Dezitijata i njihovog sustava definitivno morao smjestiti u ranija stoljeća.

Da je dezitijatski politički entitet bio bitan politički, narodnosni, gospodarski i kulturološki činilac na zapadnom Balkanu u protohistorijskom, mlađem željeznom dobu, dokazuje pored ostataka materijalne kulture i Apijanov podatak gdje on Dezitijate smješta u isti red sa velikim protohistorijskim narodima kao što su Japodi i Delmati.⁸¹ Ova dva naroda su u II. i I. st. p. n. e. sudeći po podacima antičkih pisaca nesumnjivo predstavljali veoma bitne politije sa istočno-jadranske obale i njenog zaleđa. Znači i Dezitijati su, sasvim moguće mogli u datom periodu isto biti snažna, koherentna i ugledna narodnosna i politička zajednica. Uostalom da to nisu bili prije 35. god. p. n. e., teško bi bilo očekivati da oni za vrijeme odvijanja Oktavijanove kampanje 35-33. god. p. n. e. pruže brojnim rimskim trupama vrlo snažan otpor, ustvari i da im se uopće usude suprotstaviti se, a i da postanu vodeća narodnosna zajednica u općem ustanku u

⁸¹ *App. Ill. 17*

Iliriku 6. god. n. e. Da bi neposredno pred 35. god. p. n. e., bili takav činilac, dezitijatske zajednice su morale preći znatno duži politički, društveni i gospodarski razvitak kako bi se uspjeli oblikovati u tako snažnoj i prepoznatljivoj formi kao jedinstvena cjelina koja se odlučno suprotstavila Rimljanima u dva velika povijesna procesa ⇒ kampanji 35-33. god. p. n. e., i posebno ustanku 6-9. god. n. e. Tome dezitijatskom značenju je dodatno doprinosila činjenica da su oni bili u posjedu rudonosnih zona i da su se nalazili situirani u relativno pitomijim krajevima sa tisućljetnim tradicijama kulturnog razvitka. Dezitijatski politički entitet je sigurno bio dostigao razvitak kada su postojale ne samo javne institucije, nego i javne zgrade kao što je to posvjedočeno kod Japoda, preciznije rečeno u Metulumu i to u Apijanovoj Ilirskoj knjizi.⁸²Ove javne zgrade su se nalazile u okvirima glavnih naselja i sigurno su predstavljali i mjesto političkog odlučivanja, ako to uostalom i nije bila primarna funkcija njihovog postojanja.

Veliki broj naselja, izgleda veća orijentiranost Dezitijata prema sjedilačkom načinu životu u odnosu na neke druge ilirske narode pokazuje da je gornjobosansko područje bilo relativno stabilnije i u stoljećima pred dolazak Rimljana. Sigurno je i u ovom periodu bilo i to dosta čestih ratova i sukoba u kojima su učestvovali Dezitijati, ali kako izgleda oni nisu bili tako razorni i sa teškim posljedicama po gornjobosansko-dezitijatsko područje. Dezitijati su se uostalom nalazili u dubokoj unutrašnjosti starosjedilačkog ilirskog svijeta, tako da i vanjski napadi i ratovi koje su druge zajednice vodile sa neilirskim svijetom (Rimljanima, Keltima i germanskim Cimbrima i Teutonima) u toku od druge polovice III. st. p. n. e., do početaka Oktavijanove kampanje 35 god. p. n. e., nisu ozbiljnije ugrožavali dezitijatske zajednice. Dezitijati, kao i čitava bosanska unutrašnjost su tako sve do sredine četvrte dekade I. st. p. n. e. bili u potpunosti od Rimljana zaštićeni zahvaljujući «obrambenim bedemom», koji su činili Japodi i posebno Delmati koji su na sebi izdržavali sukcesivne rimske upade, pohode i pokrete skoro 120 godina. Tako su Delmati omogućili zadržavajući u svojim oblastima rimske trupe prema dubljem nastupanju ka kontinentalnoj bosanskoj unutrašnjosti, da se kroz čitavo to razdoblje odvija kontinuirani razvitak gornjobosanskog i uopće središnje bosanskog područja neometan od Rimske Republike. Ali sa početkom 33. god. p. n. e., sve se izmijenilo jer su se brojne invazije rimske trupe uputile među ostalim područjima i prema dezitijatskim zemljama.

Oblasti dezitijatske narodnosne zajednice

Kada se na karti obuhvaća dezitijatske narodnosne zajednice gleda raspored do sada registriranih gradina, nekropola, i drugih nalaza iz protohistorijskog perioda, ali i iz rimskog razdoblja i njihov odnos sa zemljopisnim i reljefnim osobnostima mogu se uočiti određene

⁸² *App. Ill.* 21

karakteristike, odnosno izvjesnu međusobnu gravitiranost, i samim tim i uvjetovanost tih nalazišta. Prva oblast koja se može izdvojiti je ledeničko-kiseljačko i fojničko područje koje predstavlja jugozapadni dio dezitijatskog područja ali i istočno zaleđe rudonosnog planinskog pojasa Vranica-Bitovnja (u ovom području je evidentiran veliki broj gradinskih naselja -- detaljnije u poglavlju o naseljima). Druga oblast je sarajevsko područje, sa posebnom koncentracijom gradina na istočnom pojasu, te sa dva vrlo izražena i iznimno dugovječna i privredno jaka naselja-nasebinskim kompleksom Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i Gradac (Ilinjača) Gornji Kotorac⁸³, Sarajevsko područje je predstavljalo jugoistočni dio dezitijatskog područja i ujedno graničnu i čak prelaznu oblast prema autarijatsko-«glasinačkom» kompleksu, i u sebi je sadržavalo u izvjesnoj mjeri i kulturne odlike koje nisu provenijencije srednjobosanske kulturne grupe. Sljedeća i centralna oblast je brezansko i visočko područje (posebno ono istočno od rijeke Bosne kojem npr. pripada i nekropola Vratnica), potrebno je naglasiti da na užem brezanskom području nije evidentiran veći broj gradina, i da se one u većoj koncentraciji nalaze tek na kakanjskom području u pravcu Zenice. Ova kakanjska zona se nalazi između zeničke kotline i brezanskog područja i na njoj je prisutno više većih gradina npr. Grad, Gornja Koprivnica, sa platoom veličine cc 100 X 60 m., i čini se kao da zona gradina na kakanjskom području štiti sa sjeverne strane ulaz u visočku udolinu. Sljedeće područje je zeničko koje se pruža uz rijeku Bosnu, sa većom koncentracijom gradinskih naselja koja su situirana na padinama koja obrubljaju, pogotovu sa sjeverne strane, zeničku kotlinu, iz čega je evidentno da ovo kotlinsko područje predstavlja neku posebnu cjelinu. Zapadno od zeničke kotline se nalazi široko lašvansko područje sa velikom koncentracijom gradinskih naselja, pogotovu u širem predjelu Malog Mošunja, pa sve do južnih, krajnjih obronaka Vlašičkog masiva koji se spušta prema Travniku. Upravo je indikativna velika koncentracija gradina oko ušća Bile u Lašvu i oko današnjeg Travnika na donjim padinama Vlašića te na zapadnoj strani u položaju i međusobnoj vezanosti kojom kao da štite ili nadgledaju ili bolje reći obrubljaju travničko-lašvansko područje od današnjeg Viteza do zapadnim pravcem od Travnika. Posebnu jednu koncentraciju nalazimo sjeverno od Vranduka, južno od ušća Krivaje u Bosnu, što isto ukazuje na postojanje neke lokalne zajednice, ali nepoznato u kojem vremenu i okolnostima.

Skopljanska udolina i Gornja Rama zauzimaju zatvorene cjeline, ali one vjerojatno nisu pripadale Dezitijatima, pogotovu zbog još jedne važne činjenice⇒ sve nabrojane gornjobosanske

⁸³ O Ilinjači, Čurčić, 1908 A, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58

i lašvanske oblasti (kiseljačko-fojnička, sarajevska, središnja brezansko-visočka sa ili bez kakanjske zone koncentracije gradina, zenička i travničko-lašvanska) su više-manje na neki način i pored različitih razina koncentracije i međusobnog gravitiranja lokaliteta ipak vezane i čine složenu, ali ipak jedinstvenu zajednicu i to ne samo zemljopisnu. Između nabrojanih oblasti ne postoji neki veliki brisani prostor (usporediti --- pojas na jugu Bjelašnički masiv, na istoku romanijsko-paljansko područje, te i na sjeveroistoku, sjeverozapadu i zapadu široki brisani prostor), već se praktično one naslanjaju jedna na drugu i postupno prelaze jedna u drugu, sa nekim međuzonama kao što je npr. kakanjska, oblast između zeničke kotline i Malog Mošunja, gradine od desne strane rijeke Bosne do kiseljačko-fojničke oblasti i one koje se pružaju prema sarajevskom području. Za razliku od toga, tih prelaznih područja nema prema Skopljanskoj udolini, koja izgleda kao neka zatvorena cjelina u odnosu na Gornju Bosnu i lašvansko porječje. Praktično na jednom širokom i prostranom području koje se pruža od Komara, pa preko Vranice do zaključno sa Bitovnjom, a koje dijeli Skopljansku udolinu i Gornju Ramu od lašvansko-travničkog područja i kiseljačko (lepeničko)-fojničke oblasti skoro da i nema gradinskih naselja (do danas su poznate samo četiri i to izolirane gradine, Gradac, Rostovo, Novi Travnik; Gradina Zenepići, Novi Travnik; Gradina-Megara, Goleš, Travnik; Zmijaska Glavica, Monjići, Novi Travnik), a i sve ove gradine znatno više gravitiraju, konkretno lašvanskom porječju, nego Skopljanskoj udolini. Između opet porječja Lepenice i Fojničke rijeke na jednoj strani i Skopljanske udoline i Gornje Rame na drugoj strani (riječ je o izrazito velikom području planinskog tipa) gradinska naselja uopće nisu ni registrirana.

Sve ove specifičnost i različite razine koncentriranja i gravitiranja gradinskih naselja i drugih nepokretnih i pokretnih nalaza podrijetlom iz željeznog doba, na neki svoj način možda i odražavaju i određenu unutrašnju sistematizaciju onoga što nazivamo dezitijatska narodnosna zajednica, odnosno njene sastavne dijelove. Nije nemoguće pretpostaviti da su ove oblasti ustvari predstavljale i zone pripadnosti pojedinih plemena ili nekih drugih zajednica koje su ušle u sastav Dezitijata i učestvovala u njihovoj politijogenezi i međusobnom srastanju a bazirajući se na zemljopisnom i kulturološkom jedinstvu, pa možda i podrijetlu. Naravno izneseni stav ne bi trebalo apsolutizirati iz čitavog niza razloga (datiranje vremena postojanja gradina i metalnodobnih nalazišta, vrlo slaba istraženost gradinskih naselja, mogućnost niza promjena i transformiranja načina života i općeg kulturnog razvitka, populacijskih transformiranja itd.), već ga prije shvatiti kao pretpostavku, kao neku relativnu osnovu na osnovi kojih bi se kretalo u nova, sustavnija, detaljnija i nadasve preciznija istraživanja ovog pitanja, odnosno unutrašnjeg sustava i sistematizacije dezitijatskog narodnosnog i političkog bića. Nije nemoguće pretpostaviti i da je u okvirima ovih spomenutih oblasti bilo i više plemena ili nekih drugih manjih zajednica-

sastavnica Dezitijata. Nepoznato je kako je tekao konkretno proces toga ujedinjavanja čitavog niza oblasti koje su u protohistoriji i ranoj antici pripadale Dezitijatima, odnosno iz koje se oblasti «razvila» ideja o ujedinjavanju. Ono što se o tome može sigurno reći je da je proces dezitijatskog objedinjavanja potekao iz južnih dijelova Gornje Bosne, a sva ostala detaljnija preciziranja su čista pretpostavka bez dovoljno dokaza za pokrepu sigurnije tvrdnje.

Prvo razdoblje rimske vladavine (do početka ustanka 6. god. n. e.)

Uspostava rimske vlasti

Pitanje uspostave rimske vlasti nad unutrašnjošću zapadnog Balkana, posebno na prostorima današnje Bosne uključujući i dezitijatsku zajednicu, u dosadašnjoj povijesnoj znanosti je, zbog nedorečenosti povijesnih vrela, njihovog fragmentarnog karaktera pa na momente i kontradiktornosti izazivalo čitav niz nedoumica i iznošenja različitih stavova. Tako ni do danas nije na zadovoljavajući način predstavljen proces dolaska rimskih vojnih trupa na prostore današnje Bosne (ne i Hercegovine) i vrijeme uspostave rimske državne i provincijske vlasti na njenom tlu (vidjeti dodatak poglavlju—Uspostava rimske provincijske vlasti). Osnovna nit oko koje se odvija čitava rasprava leži u tome da li je na ovim prostorima i prije završetka ustanka 6-9. god. n. e., postojao ne samo rimski državni suverenitet nego i djelotvorna rimska i provincijska vlast.

Velejev citat po kojem su Dezitijati i Pirusti bili na svojim planinskim pozicijama (*situ locorum ac montium*) skoro neosvojivi,¹ potrebno je shvatiti u kontekstu njihove nepristupačnosti, dobre utvrđenosti i teške osvojivosti u toku samoga ustanka i podrazumijeva više neku Velejevu atributivnost pridodanu tim utvrdama, a ne to da su oni bili nekakve oaze domaće nezavisnosti i prije izbijanja ustanka. Uostalom da su to bile nezavisne oaze, do ustanka Dezitijata i Pirusta nije ni došlo, jer protiv koje su se to strane vlasti bunili oni koji su nezavisni. Da su oni nezavisni zašto bi slali pomoćne trupe na daleku dunavsku granicu u rat koji za njih nema nikakvo značenje ni potrebu i plaćali poreze i trpjeli garnizone i koloniste i druge doseljenike kao i upravno-administrativni državni i provincijski aparat. Kasije Dion jasno kaže da su se pobunili oni domorodci koji su se nalazili u kontingentu pomoćnih jedinica,² što samim tim implicira da je već morala postojati funkcionalna vlast, u našem slučaju rimska, koja sprovodi jedan tako složen zadatak kakvo je novačenje domorodaca i protiv koje se oni bune. A u slučaju da nije bilo rimske vlasti teško bi bilo uopće zamisliti da je moglo doći do novačenja Dezitijata i drugih navodno «samo fiktivno» podložnih naroda iz dinarske unutrašnjosti, u svrhu daljih rimskih osvajanja. Da su Rimljani ipak prije 6. god. n. e., vladali i imali izgrađen i funkcionalan sustav uprave nad čitavim Ilirikom, uključujući i dezitijatsku zajednicu, dokazuje upravo to što je u rat protiv Marobodua pozvan ili, bolje rečeno, naređeno i

¹ Cass. Dio II, CXV, 4

² Cass. Dio LV, 29, 2

Dezitijatima da pošalju vojni kontingent. Da se kojim slučajem Dezitijati nisu nalazili do gušenja ustanka pod efektivnom rimskom vlašću i njenih državnih i provincijskih institucija, oni ne bi imali nikakvog razloga da 6. god. n. e. šalju svoj vojni kontingent na dunavsku granicu kako bi učestvovao u predstojećem pohodu budućeg cara Tiberija na Markomansko kraljevstvo s druge strane Dunava. Na taj potez Dezitijate bi jedino mogli obavezivati odnosi u izvjesnom vidu podčinjenosti prema rimskoj državi i njenim interesima a koja se ne bi izražavala samo formalnim činima. Uostalom pomoćne trupe su mogle postojati samo na prostorima na kojima je Rimski Država u Augustovo doba imala efektivnu upravu i stvarnu vrhovnu vlast. A i kako bi domorodci uopće ovladali nekim oblicima rimske vojničke strategije da nisu od ranije bili aktivni učesnici u oružanim snagama Rimske Države. Zatim kako bi bilo moguće da domorodci iz kontinentalne unutrašnjosti dinarskog pojasa uopće izmiruju porezne obaveze prema Državi ako se nisu nalazili pod njenim upravnim plaštem koji je bio funkcionalan i aktivan.

Potvrda da su Rimljani imali pod svojom vlašću i dublji kontinentalni, dinarski pojas nalazimo i kod Veleja, koji govori da su se u početku rata 6-9. god. n. e., ustanici prvo okomili na (i poubijali) rimske građane, strane trgovce i veterane naseljene, zatečene i situirane na pobunjenom području.³ Da kojim slučajem prije 6. god. n. e., na čitavom ovom prostoru nisu bili uspostavljeni djelotvorna i puna vlast Rimske države i njenih institucija i uobičajeno rimsko reguliranje unutar-provincijskih odnosa, teško bi se moglo očekivati da je dolazilo do naseljavanja veterana i da su rimski građani i drugi stranci, većinom mediteranskog podrijetla (uglavnom je riječ o trgovcima) u određenom, nešto značajnijem broju boravili na prostoru koji je zahvatio ustanak 6. god. n. e. Veterani ako nisu bili avanturisti i ako su željeli da žive na svojoj, dodijeljenoj zemlji nakon otpusta iz vojske, naseljeni u kolonije, manje detašmane ili individualno, mogli su se naći samo na prostoru koji je potpuno pripadao Rimskoj Državi i njenom imperiju. Samim tim ako je bilo naseljenih veterana i na području na kojem se rasplamsao ustanak, a po Veleju ih je bilo, tamo je morala postojati i rimska vlast i njene institucije, jer prisustvo veterana je bilo jedan od najvažnijih garanata održanja te vlasti, ali i njen simbol među tim udaljenim i izoliranim krajevima u dubokoj dinarskoj unutrašnjosti. Uz to ti detašmani veterana koje su po Veleju ustanici likvidirali u prvoj fazi ustanka nalazili su se «pod zastavom», znači u nekom obliku poluaktivne službe, kao specifična garnizonska postaja milicijskog karaktera a koja je takva mogla biti samo na teritoriju na kojem Rimski Država ostvaruje efektivnu vlast.

³ Vell. II, CX, 6

I Dezitijati i drugi ilirski narodi su do 6. god. n. e. priznavali vrhovni suverenitet veličanstva rimskog naroda (*maiestatem populi Romani comiter conconserruanto*) i njegovog cara, a koji su bili oličeni u rimskim državnim (koje su djelovale na tlu Provincije) i provincijskim institucijama. Uz to prilikom prvotnog izbijanja pobune koju je inicirao Baton Dezitijatski, na samom početku je poražena rimska formacija koja je bila upućena protiv toga prvog inicijalnog dijela ustanika, nakon kojeg je ustanak poprimio masovan karakter.⁴ Ta rimska jedinica koja je prva na sebi osjetila ustanički udar je bila stacionirana relativno blizu mjesta na kojem se pobunio Baton Dezitijatski sa svojim prvotnim sljedbenicima, što samim tim potvrđuje da su Rimljani imali već etablirane i vojne pozicije u dubokoj kontinentalnoj unutrašnjosti dinarskog pojasa. To je uključivalo i dezitijatsko područje na kojem je najvjerojatnije i izbila ta prva ustanička varnica, što je moguće jedino ako su se ta područja nalazila već izvjesno vrijeme pod rimskom vlašću i unutar vojno-upravnog ustroja jedne provincije. Samo i okupljalište pomoćnih jedinica koje su trebale biti upućene na Dunav nije se nalazilo na obali nego u unutrašnjosti, a pošto se njihovo taborište sigurno nalazilo u okvirima teritorija zahvaćenog provincijalnim ustrojem logično je da je i unutrašnjost bila pod rimskom funkcionalnom vlašću. Rimsku vladavinu nad unutrašnjošću, te samim tim i rimski suverenitet i političko vrhovništvo nad narodima koji su je naseljavali, i prije 6. god. n. e. potvrđuju i sljedeće činjenice;

- Rimske operacije u istočnoj Panoniji (uglavnom breučko i uopće donjopanonsko područje) u razdoblju 12-9. god. p. n. e., ne bi mogle biti izvođene da Rimljani nisu imali osiguranu pozadinu. Samo breučko područje bilo je neposredni sjeverni susjed dezitijatske politije, odakle su vodili i najbolji putovi dolinom rijeke Bosne u panonski bazen. Malo je vjerojatno da su Rimljani bili prije osvajanja Panonije i otpočinjanja teškog ratovanja sa Batonom Breučkim previdili uspostavu djelotvorne kontrole nad dezitijatskim područjem. Uostalom nema skoro nikakve logike da su Agripa i Tiberije Klaudije Neron odlučili da se pokrenu na dravsko-dunavsko-savsko razvođe a da prije toga nije bila osigurana Gornja i središnja Bosna. Breuci su pokrivali i dio sjeveroistočne Bosne i rimski pokreti u periodu 12-9. god. p. n. e. su sigurno pokretani ne samo duž Save nego i dolinama Bosne i Drine.
- Po Veleju Paterkulu, cijela Panonija je uživala dugo razdoblje mira (*...universa Pannonia, insolens longae pacis bonis...*)⁵ prije ustanka, što je jedino bilo moguće ako je rimski «mir» bio ranije uspostavljen.

⁴ Cass. Dio LV, 29, 2

⁵ Vell. II, CX, 2

- Isto po Veleju, buntovnici iz 6. god. n. e. su u momentu ustanka ne samo vladali rimskom disciplinom i (latinskim) jezikom, nego i umijećem pisma pa samim tim i nekim elementima literarne kulture. A to je bilo jedino moguće samo ako je rimski kulturni utjecaj prodirao u istoj mjeri kao i rimski politički utjecaj.⁶ Teško bi bilo pretpostaviti da su potpuno nezavisni Iliri prihvaćali latinski jezik i pismo, elemente antičke književnosti i grčko-rimskog intelektualizma i to u impozantnom broju koji bi upao u oči Veleju Paterkulu i to za jedno kratko vrijeme od samo par desetljeća.
- Dezitijatsko područje nije baš ni toliko nepristupačno da u njega nisu mogle prodrijeti Augustove legije koje su prelazile i Alpe i Taurus, a i iznimno je bogato prirodnim mineralima i rudama, što je bila činjenica koju rimski imperijalistički stratezi jednostavno nisu mogli zanemariti. Upravo zbog ovoga Rimljani su ustvari najviše od svih zemalja zapadnog Balkana i panonskog bazena najviše prozaičnih razloga imali u osvajanju dezitijatskog prostora.

A bilo bi teško i shvatljivo pretpostaviti da bi Rimljani, a posebno August napravili takav strateški previd i da se pokrenu na završno osvajanje Germanije a da u svome zaleđu ostave jednu samostalnu oblast sa «nezgodnim» žiteljima. Uostalom sam zamah, veličina i tok ustanka navode nas na pomisao kako bi izgledala situacija pred Tiberijev prelazak preko Dunava da su kontinentalni Iliri bili još uvijek potpuno nezavisni. U tom slučaju gotovo je sigurno da se Rimljani ne bi usudili pokrenuti na Germane jer bi time oslabili svoje krilo okrenuto prema zapadnom Balkanu i Panoniji i Italiju izložili opasnosti, što se uostalom i dogodilo u samoj prvoj fazi ustanka, kada je put prema Italiji bio skoro nezaštićen. Augustova strateška zamisao o vođenju vanjskih i vojnih poslova Rimske države sastojala se i u izbijanju na Dunav, a njegova metodičnost i u vladanju državom i dirigovanju vanjskih ratova sigurno ne bi dozvolila da postoji i jedna oblast nepodčinjena bilo direktnoj rimskoj vlasti ili rimskom vrhovništvu južno od Dunava, a da se opet sa druge strane pređe na pripreme za prelazak Dunava i osvajanje Kraljevine Marobodua. A da Dezitijati nisu bili pod djelotvornom rimskom upravom i desetljećima prije početka ustanka, teško bi se moglo očekivati da narodi koji su se odmetnuli od Države za svoga vrhovnog vojvodu prihvate Dezitijata. Na kraju krajeva, logično bi bilo pretpostaviti i da se uzroci i povod ustanka ne bi mogli javiti da Rimska Država nije i prije 6. god. n. e. ostvarivala svoja vrhovna suverena prava ne samo *de iure* nego i *de facto*, naravno koja su morala biti u skladu sa propisanim ili dogovorenim obavezama koje su domorodačke

⁶ Vell. II, CX, 5

zajednice imale prema njoj. Čim se prešlo preko ili se samo smatralo da je došlo pretjerivanja (u metodi) u ostvarivanju propisanog došlo je do pobune.

Kao što se može iz svega izloženog vidjeti, Pašalićeva teza po kojoj nema dokaza da su Rimljani pokorili Dezitijate, Mezeje, Dicine, dio Delmata i «još neka» -plemena-, prije rata 6-9. god. n. e. se ne može prihvatiti.⁷ Naprotiv može se slobodno smatrati da je rimska vlast do početka ustanka na prostorima koje su zahvaćali ilirski narodi trajala već desetljećima i o nekom postojanju potpuno nezavisnih oblasti i naroda na prostorima Ilirika prije 6. god. n. e., ne može se ni govoriti. Jedino se u razmatranje može uzeti različiti stupanj rimskog vrhovništva koji bi određena oblast/narodnosna zajednica priznavala ili razinu stvarnih mogućnosti (možda i želja) rimske vlasti da utiču na život domorodaca (politički, društveni, gospodarski, kulturni, svakodnevni).

Oktavijanove kampanje

Zaposjedanje i podčinjavanje ilirskih zemalja, koje je započela još Republika dva stoljeća ranije i koje se odvijalo u nizu sporadičnih pohoda bez ratova u velikom stilu i uopće bez izražene motivacije za konačnim rješenjem ilirskog i uopće zapadno-balkanskog pitanja, sa dolaskom Oktavijana na čelo Države sada se našlo uklopljeno u primarne strateške zamisli novog režima. Tako je nastupilo odlučujuće razdoblje u kome se desio presudni sraz ilirskih naroda sa nadirućim jedinicama Imperije, i u kome se bespovratno predodredila sudbina zemalja od Jadrana do Dunava i one uvukle u nove civilizacijske tokove. Cijena koju su platili

⁷ Pašalić, 1975, 405-407; 417-420

Po Pašaliću «Nije pouzdano mišljenje po kome je Oktavijan tada (misli se na kampanju 35-33. god. p. n. e.) pokorio Bosnu i zapadnu Srbiju. Kad kažemo pokorio, mislimo na punu pacifikaciju i potčinjavanje rimskoj vlasti. Njegove kaznene akcije i napadi na pojedina plemena, prema svjedočanstvima izvora i drugim dokazima, nisu bili takvi da se može govoriti o pokorenju i pravom osvojenju ilirskih oblasti, naročito ne onih u dubljem zaleđu Jadranskog mora » Pašalić ne smatra da je izvršeno uključivanje Dezitijata i uopće dublje dinarsko-bosanske unutrašnjosti u funkcionalni sustav Ilirika.

Kako se može osjetiti iz samog «duha i ideje» rada »*Quaestiones de bello dalmatico pannonicique*» na Pašalića su prilikom njegove izrade imali utjecaja i činioци koji su proisticali iz njegovog životnog iskustva, bliže povijesti i tada najviše prisutne društvene ideje i misli (a navedena tendencija se inače može primijetiti i u nekim drugim radovima Esada Pašalića). Tako se više puta može osjetiti i autorovo nastojanje da se rat iz 6-9. god. n. e. u nekim aspektima poveže i sa NOR-om 1941-45., ali i da se što je moguće više istakne nezavisna ili bar veća samostalna uloga Ilira u tadašnjim geopolitičkim odnosima. U tom kontekstu potrebno je promatrati i Pašalićeve pokušaje da se relativizira, a za neke oblasti i potpuno odbaci, rimsku vlast nad pojedinim ilirskim narodima prije 6. god. n. e.

domaći narodi kako bi raskinuli sa svojom prapoviješću i protohistorijom mjeri se podnesenom patnjom, golemim žrtvama i nemjerljivim stradanjima.

Nakon kratkotrajnog «brundizijskog rata» 40. god. p. n. e., dvojica trijumvira i njihovi predstavnici ugovorili su «brundizijski sporazum», po kome su podijeljene interesne sfere i teritorijalna uprava u Rimskoj državi. Po tome sporazumu Marku Antoniju je pripao sav Istok, a Oktavijanu ilirske zemlje i uopće zapadne provincije i oblasti, izuzev Afrike koja je pripadala Lepidu, dok je Siciliju i neke druge sredozemne otoke (Sardinija i Korzika) kontrolirao Sekst Pompej.⁸ Tako su i zvanično zapadnobalkanske zemlje ušle u interesnu sferu i mandat Oktavijana. U narednim godinama Oktavijan je služeći se kombinacijom diplomacije i vojnih akcija i političkog pritiska uspio pod svoju kontrolu do zaključno sa 36. god. p. n. e., da stavi sve zapadne provincije i da stabilizira svoju unutarnju upravu i vlast.⁹ Jedina oblast na kojoj je

⁸ *App. de bell. civ.* V, 65; *Cass. Dio* XLVIII, 28, 4; Tomić, 1885, 276; Maškin 1951, 290

Po Papazoglu (1969, 142, fus. 182), koja se poziva na Apijanove podatke (*App. de bell. civ.* V, 65; 75 a v. i *Cass. Dio* XLVIII, 28, 4; *Plut. Ant.* 30; *Liv. epitome*, CXXVII, 5) poslije sklapanja spomenutog sporazuma, prostor istočno od Skodre je pripao Marku Antoniju. Ali da je ovakav teritorijalni raspored bio na snazi u periodu 35-33 god. p. n. e., to bi bilo u nesuglasju sa Oktavijanovim tvrdnjama da je on svladao Taulante i Piruste (*App. Ill.* 16), koji su prebivali ili u zaleđu Skodre ili južno od nj, u «Antonijevoj zoni». Možda je njegovo osvajanje tih naroda, koji bi kao pripadali primarno zoni Marka Antonija bilo i motivirano Antonijevom tromosti povodom pitanja pacifikacije tih ilirskih naroda, a koju Oktavijan posebno ističe kada govori o svojim ilirskim ratovima. Naravno nije za odbaciti ni mogućnost da teritorije Pirusta i Taulanata nisu pripadale Marku Antoniju, nego Oktavijanu, niti mogućnost da se u svome kretanju po ilirskim zemljama 35-33. god. p. n. e., Oktavijan nije baš strogo držao zacrtane linije po sporazumu iz Brundizijuma iskoristavajući Antonijevo boravljenje u Egiptu i uopće na Bliskom i Srednjem Istoku (neuspješne borbe sa Partima, afera sa Kleopatrom). Nakon sporazuma u Puteoli 39 god. p. n. e., Marko Antonije je poslao vojsku pod zapovjedništvom Azinija Poliona u zemlju južnih Parthena (*App. de bell. civ.* V, 75; *Cass. Dio* XLVIII, 41, 7), koji su koji su bili najodaniji Brutu (v. i njihovo učešće u republikanskoj vojsci Bruta i Kasija u *App. de bell. civ.* IV, 88), a ratovalo se tada i sa Dardancima (*App. de bell. civ.* V, 75). To bi značilo da su se antonijeve trupe nalazile bar u zimu 39/38. god. p. n. e., u području Epidamna/Dirahija. Međutim nepoznato je da li je u području ilirskih zemalja bilo i antonijevskih trupa u periodu ilirske kampanje koju je vodio Oktavijan. Interesantan je i Apijanov podatak (*App. de bell. civ.* V, 132) u kome je i Marko Antonije namjeravao da zajedno s Oktavijanom ratuje protiv Ilira, što bi se moglo tumačiti i tako da je on prenio svoja prava na južne ilirske oblasti na Oktavijana. A nije nemoguće ni pretpostaviti da je, u odsustvu Antonija, Oktavijan djelovao kao najbliži predstavnik najvišeg rimskog autoriteta, odnosno Države i svojoj cjelini i da je na osnovi te činjenice on i došao u ovom periodu u interakciju ne samo sa Pirustima i Taulantima, nego i sa Besima. O ovome v. Šašel Kos, 1999, 258-259; 262

⁹ Sporazum u Puteoli 39. god. p. n. e., sporazum u Tarentu 37. god. p. n. e., rat sa Sekstom Pompejem 36. god. p. n. e., i pobjeda nad njim i na kraju lišavanje Lepida vlasti i njegov «izgon» u privatni život. Maškin, 1951, 290-292

Oktavijan teorijski imao mandat, a koja se držala neprijateljski prema Rimljanima još od Cezarovog prokonzulstva bile su istočnojadranske ilirske oblasti.¹⁰ Sasvim je realno bilo očekivati da će se kao prvi naredni cilj Oktavijanove vojne politike postaviti rješavanje zapadno-balkanskog ilirskog pitanja i to u stilu široke vojne operacije sa ciljem konačne pobjede i zaposjedanja teritorija i to iz više razloga:

- Do tada Oktavijan nije proveo ni dana u vanjskim ratovima, nego se uglavnom borio u građanskim ratovima. Neophodno je bilo, radi pojačavanja vlastitog ugleda i autoriteta pa i popularnosti, da se on proslavi i nekim vanjskim ratom i pripajanjem novih oblasti «veličanstvu rimskog naroda».
- Tim više, jer je i Marko Antonije pokrenuo isto pohod u velikom stilu protiv Parta, (koji se završio neslavno a ratovanje sa Partima je zaokupljalo Antonija do 34. god. p. n. e).¹¹
- Pošto je sukob sa Markom Antonijem bio pitanje samo vremena, Oktavijan je morao da pojača svoje pozicije na Balkanu, na kojem su se trebale voditi odlučujuće borbe. Potencijalna ilirska prijetnja je morala biti potpuno eliminirana, a njihova strateška pozicija stavljena pod kontrolu, kako mu se ne bi moglo dogoditi da vrši razvlačenje snaga na jadranskom frontu i time oslabi neophodno koncentriranje snaga na frontu prema Marku Antoniju i Kleopatri. Delmati i drugi Iliri bi sigurno iskoristili i ovaj građanski rat (kao uostalom i onaj Pompeja i Cezara) da pojačaju svoju aktivnost na terenu i to upravo protiv pozicija oktavijanovaca, jer je od dvojice trijumvira on jedini imao kontrolu (po osnovi brundizijskog sporazuma) nad rimskim posjedima na istočnom Jadranu. Oktavijan bi tako faktički zauzeo onu poziciju koju je imao njegov praujak Julije Cezar.
- Pobjedom nad Japodima, pojedinim alpskim i zapadnim panonskim narodima i plemenima bilo je potrebno osigurati i sjeverno-istočne granice Italije u trenutku kada glavnina Oktavijanovih trupa i pažnje bude pokrenuta na rješavanje eventualnog sukoba sa Antonijem i Kleopatom.
- Zauzimanjem južne Ilirije i uopće ilirskih zemalja zapadnog Balkana osiguravano je sjeverno krilo u očekivanom ili pretpostavljenom sukobu sa Antonijem i Kleopatom.

¹⁰ I pored Pompejevog poraza, Delmati su nastavili sa otporom i ratom i to povremeno i sa dosta uspjeha i iskorištavajući svoju pobjedu nad Balbijem 44. god. p. n. e., i građanski rat nakon Cezarove smrti oni neko vrijeme kontroliraju i Salonu, sve do 39. god. p. n. e., kada je Azinije Polion ponovo povratio pod rimsku vlast.

¹¹ Zapadno-balkanska kampanja Oktavijana se tako, i to u prvoj svojoj fazi, odvijala manje-više vremenski sinkronizirano sa Antonijevom parčanskom kampanjom, i nije nemoguće ni pretpostaviti da su Oktavijan i Marko Antonije zajednički dogovorili poduzimanje spomenutih kampanja prema «vanjskim zemljama».

- Osim toga trebalo je i kazniti Delmate i druge nepokorne Ilire (Japodi i Liburni-Kasije Dion, XLIX, 34, 2) za njihovo stalno uznemiravanje rimske vlasti na istočnom Jadranu. A Oktavijan je sigurno imao u vidu i delmatsko učešće u građanskom ratu Cezara i Pompeja koje je u izvjesnoj mjeri oslabilo rimsko prisustvo na srednjem Jadranu i donjoj Neretvi.¹²
- Osvajanjem dinarskih ilirskih zemalja i pojedinih bitnih strateških točaka u Panoniji stvorili bi se uvjeti i za dalje napredovanje u dublju panonsku i podunavsku unutrašnjost, ali i osigurala strateška (u slučaju Segestike) i pozadinska pozicija u eventualnom sukobu sa Dačanima koji su u građanskom ratu Oktavijana sa Markom Antonijem figurirali kao saveznici potonjeg.¹³
- Zbog toga se ova planirana kampanja nije mogla zadovoljiti samo ratovanjem na obali i neposrednom zaleđu, nego je morala i da se rasprostire u dublju kontinentalnu unutrašnjost i da zahvati i one ilirske narode sa kojima Rim do tada nije imao vojničkog dodira.¹⁴ Oktavijan je jednostavno morao da sebi osigura kompletan prostor zapadnog Balkana, kako bi izbjegao neke neprijatnosti kada dođe do rata sa Antonijem i Kleopatom.
- Na kraju krajeva, Oktavijan je nakon zauzimanja Sicilije i otpadanja Lepida raspolagao i sa golemom vojskom koju je trebalo «zaposliti».¹⁵

Po Apijanu i sam Oktavijan, dok je još boravio na Siciliji neposredno nakon poraza Seksta Pompeja i lišavanja vojske i vlasti Lepida, u svom govoru buntovnoj vojsci ističe da će ih povesti ne više u građanske ratove koji su minuli zahvaljujući bogovima nego na Ilire i druge barbarske narode koji uznemiravaju jedva stečeni mir, odakle će se oni (tj. buntovni vojnici) obogatiti.¹⁶

¹² I to što bi onda Delmati i neki drugi Iliri predstavljali u neku ruku i posljednje pompejevsko-«republikanske» saveznike ukazuje da i kampanju iz 35-33. god. p. n. e., treba promatrati u kontekstu svih građanskih ratova koji su potresali Državu od siječnja 49. god. p. n. e.

¹³ Loeb izdanje *Res Gestae*, str. 395, fus. D; *Cass. Dio* LI, 22, 8-9

Nakon Bojrebistine smrti, Dačani nisu više predstavljali takvu opasnost. Po Papazoglu (1969, 259-260) u borbama u području Siscije Skordisci su bili saveznici Oktavijana, kojem su možda oni, pozivajući se na Diona (XLIX, 37, 5), bili ti koji su poslali riječne brodove.

¹⁴ Ovo je značilo da se Oktavijanova kampanja ne bi trebala promatrati samo kao operacija usmjerena protiv odmetnutih naroda i oblasti koje su do tada *de iure* (bar po mišljenju Oktavijana i njegovih suradnika) pripadali Državi, bolje reći priznavali njenu vrhovnu vlast, nego i kao pokoravanje zapadnog Balkana te bi se njegova kampanja u pravom smislu mogla nazvati «ilirskom». Pored borbi na zapadnobalkanskom i dijelu panonskog prostora, za vrijeme ove kampanje istovremeno su se, možda i sinkronizirano vodile operacije protiv nekih alpskih zajednica npr. Salasa.

¹⁵ *Vell.* II, LXXVIII, 2; O motivima Oktavijana za pohod na Ilire v. Šašel Kos, 2005 A, 397 – 399; 458 – 462; 463 – 464

¹⁶ *App. de bell. civ.* V, 128

Oktavijanovi napori za osvajanjem zapadnobalkanskih zemalja imali su vjerojatno i ekonomsku motivaciju. Ilirske zemlje su uz Hispaniju za Imperiju bile izvor najvažniji izvor plemenitih metala. Sve veće iscrpljivanje hispanskih rudnika primoravalo je rimski politički i gospodarski sustav da traži nove resurse, poglavito na zapadnom Balkanu čije su bogate rezerve minerala sigurno bile poznate Rimljanima.

I tako je 35. god. p. n. e., pokrenuta Oktavijanova «ilirska» kampanja koja se odvijala u više faza i zahvatila je jedno široko područje od alpskih oblasti do dunavskih predjela.¹⁷ Kampanja 35-33. god. p. n. e. se ustvari nije odvijala kao jedna i ujednačena vojna kampanja, nego je ona sudeći prema podacima iz sačuvane izvorne građe bila skup čitavog niza operacija protiv domorodačkih naroda i zajednica zapadnog Balkana, dijela panonskog bazena i alpskog pojasa, koja su dotada bar nominalno priznavala vrhovnu rimsku vlast ali i onih koja su bila u potpunosti politički nezavisna u odnosu na Rimsku državu. Kampanja je izvođena u različitim pravcima kojima i nije morao neposredno zapovijedati Oktavijan. Tako bi se čitava kampanja mogla podijeliti u više segmenata¹⁸;

¹⁷ O vrelima za Oktavijanovu kampanju od 35. do 33. god. p. n. e. v. *App. Ill.* 16-28; *App. de bell. civ.* V, 145; *Cass. Dio* XLIX, 34, 2; 35-38; 43, 8; *Plin. NH* VII, 148; *Svet. Aug.* 20; 22; *Vell.* II, LXXVIII, 2; XC, 1; *Res Gestae*, V, 29; *Flor.* II, XXIII—ovaj Florov odjeljak naziva se *Bellum Illyricum*, ali je po sadržaju nesumnjivo riječ o Oktavijanovim borbama sa Japodima 35 god. p. n. e. i to konkretno za Metulum (vrlo je sličan *App. Ill.* 19-20-- opisu borbi za Metulum); *Eutr.* VII, IX; *Sex. Aur. Vic. epi.* I, 7. O Oktavijanovoj kampanji v. Zippel, 1877, 225-235; Tomić, 1885, 281; Vulić, 1903; Isto, 1907, 1-36; Isto, 1933; Isto, 1934; Swoboda, 1932; Josifović, 1956; Papazoglu, 1969, 259-260; Pašalić, 1975, 398-407; Stipčević, 1974, 65-67; Bojanovski, 1988, 42-48; Zaninović, 1994, 46-47; Isto, 1999, 214-215; Šašel Kos, 1997; Isto, 1999 (posebno obratiti pažnju na fus. 4 i 5 u kojima je navedena bibliografija relevantna za ovo pitanje); Isto, 2004 A, 166; Isto, 2005, 434-435; Isto, 2005 A, 393 - 471; Olujić, 1999-2000; Isto, 2003; Wilkes, 2001, 210 (Dalmati); 214 (Japodi); 219 (Segestika); Mirković, 2003, 37-38; Bilić-Dujmušić, 2004. Po ediciji *The Archaeology of Roman Panonnia* (Barkóczy, 1981, 88): «In the spring of 35, Octavian attacked with two armies, one coming direct from Italia and the other crossing the sea from Dalmatia». Spomenuta konstatacija koju iznosi Barkóczy László (autor konkretnog poglavlja u ediciji) o postojanju dvije armije i dva pravca sa kojima i sa kojih Oktavijan započinje napad na Japode u proljeće 35. god. p. n. e., se ne može zasnivati na izvornim podacima koje prezentiraju o ovom pohodu Apijan i Kasije Dion. O teškoći borbi i žilavosti otpora Ilira dovoljno govori podatak da je sam Oktavijan dva puta bio ranjen. Vjerojatno je za Oktavijanove ratove u ilirskim zemljama vezan i slučaj navodnog pokušaja ubojstva Oktavijana od strane jednog pripadnika «Ilirske vojske» (*ex Illyrico exercitu*), odnosno rimskih snaga koje su tada boravile u ilirskim zemljama. *Svet. Aug.* 19.

¹⁸ I sam Oktavijan nije kontinuirano boravio na ratištima, nego je više puta boravio u Rimu, praveći pauze, pa je tako odsustvovao sa zapadnog Balkana nakon pobjede u ratu za Segestiku 35. god. p. n. e., i na prijelazu 34. u 33. god. p. n. e.

1. Teške višegodišnje borbe na alpskom pojasu sa alpskim Salasima, koje se jednim svojim i to posebno završnim dijelom, više-manje istovremeno odvijaju sa ostalim operacijama i njih je konačno pobijedio Marko Valerije Mesala Korvin, vjerojatno 34. god. p. n. e.¹⁹ Inače ova kampanja uključuje iznimnu aktivnost i na alpskom pojasu, prilikom čega su zahvaćeni Karni i keltski Taurisci.²⁰
2. 35. god. p. n. e. nastupalo se na sjeveroistoku Jadrana i njegovom zaleđu prvo protiv Japoda, a zatim se,
3. nakon pobjede nad Japodima, posebno onim onostranim, fokus operacije usmjerio prema Segestici²¹ i prema nekim drugim panonskim narodima u tome dijelu šireg savskog područja.²²

¹⁹ App. Ill. 17; Cass. Dio XLIX, 38, 3

²⁰ App. Ill. 16

²¹ Dok je Apijan naziva *Segesta*, Kasije Dion upotrebljava za nju moderniji izraz *Siskia*, koji je u njegovo vrijeme odomaćen u upotrebi za razliku od arhaične *Segestike*. Potrebno je istaći da *Segestika* i *Siscia* nisu isti gradovi v. Bojanovski, 1988, 44 i fus. 40 i 41. Kasije Dion ustvari uopće ne spominje *Segestiku*, nego samo oblik *Siskia*, što može unijeti izvjesne nejasnoće npr., kada je riječ o borbama na sjeverozapadnom području u ustanku 6-9 god. n. e., jer nije jasno da li se time misli na *Segestiku* ili *Sisciju*, ali bez obzira na to vjerojatno se njegovo spominjanje termina *Siscia* odnosilo na kompletno blisko područje *Siscie* i *Segestike*. I ovdje se vidi kako Kasije Dion, za razliku od npr. Apijana modernizira u duhu svoga vremena pojedine pojmove i termine, pa tako umjesto da kaže *Ilirik*, on kaže *Dalmacija* i *Panonija* isto kao i kada upotrebljava ime *Siskia* za *Segestiku*, odnosno za događaje vezane za borbe oko ovog naselja 35. god. p. n. e. Uzgred rečeno *Siscia* se u vrijeme *Diona*, nalazila u sastavu provincije *Gornja Panonija*, kojom je on upravljao.

²² Nakon pohoda na *Sisciju* na prijelazu 35/34. god. p. n. e., po Kasiju Dionu (XLIX, 38,2) Oktavijan je planirao ekspediciju u *Britaniju*, i čak je napredovao u *Galiji* «poslije zime u kojoj su Marko Antonije po drugi put i Lucije Libo postali konzuli, kada su se neki od tek pokorenih naroda i *Delmati* (kod *Diona* stoji *Δελμάται* i vjerojatno se i u kontekstu Dionovog izlaganja--odnosno izvorne građe koju on koristi---a imajući u vidu i Apijanov opis konkretnih događaja stvarno misli na narod *Delmata*, a ne na onu sadržinu koja bi se obuhvatila pojmom «*Dalmatinci*», tj. stanovnici provincije *Dalmacije*) zajedno sa njima pobunili.». Ova Dionova konstatacija bi mogla proizvesti sljedeći zaključak :

1. Oktavijan nije imao jedinstveni plan za osvajanje zapadnog Balkana, nego bi se zadovoljio sa osiguravanjem sjeverozapadnog krila (potez Japodi---gornji tok Save---*Siscija* te pojedine alpske oblasti). A onda bi se pokrenuo prema zapadu i to na sasvim drugi kraj svoga mandatnog područja u odnosu na ilirske zemlje i to na *Britaniju*. Međutim tek bi, na osnovi Dionovog opisa, zbog pobune podčinjenih naroda i *Delmata* bio prinuđen da se vrati na zapadni Balkan i dovrši njegovo osvajanje. To bi praktično značilo da je kampanja, i to njen posljednji dio koji se odvijao u periodu 34-33. god. p. n. e., bila na neki način iznuđena, tj. posljedica «ponašanja» i reagiranja samih stanovnika zapadnog Balkana, a da nije

4. 34. god. p. n. e., pokrenuta je operacija protiv Dalmata i to upadom sa sjevernog pravca prema Promoni²³ i odatle dalje u delmatsku unutrašnjost.
5. nakon slamanja delmatskog otpora, početkom 33. god. p. n. e., operacije se nastavljaju prema dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti gdje se rimske trupe sreću sa dezitijatskim političkim entitetom.

Nakon pobjede nad Delmatima početkom 33. god. p. n. e. kraci rimske ofenzive trebali bi se produžiti na ostala nezauzeta područja ilirskog svijeta zapadnog Balkana. Pošto su se nalazile kao polaznom točkom za ta svoja dalja napredovanja na delmatskom području, rimske trupe su

predstavljala realizaciju već unaprijed dogovorenih planova, koji su se odvijali sinkronizirano u toku dvije godine.

Međutim iz navedene konstatacije proizlaze i određene nedoumice. Delmati se nisu pobunili jer su oni bili 35 god. p. n. e., nezavisni i skoro već dekadu i po u kontinuiranom i kroničnom sukobu sa Rimom (Cezarom, odnosno njegovom strankom na istočnom Jadranu). Po Apijanu je konkretna situacija mnogo jasnija. Oktavijan je nakon etabliranja garnizona u Segestici, krenuo nazad u Rim namjeravajući da se vrati u Rim u proljeće i da je nakon uvida u ugušenje pobune u Segestici (u koju se krenuo vratiti nakon što je dobio vijest da je došlo do pobune u toku koje je masakriran ostavljeni garnizon) Oktavijan okrenuo svoje snage prema Dalmaciji, ilirskoj zemlji koja graniči sa Taulantima (u konkretno slučaju zbog ove «taulantske» odrednice Apijan u svom tekstu podrazumijeva izgleda ili čitavu ili veći dio teritorije koja je u njegovo vrijeme poznata kao provincija Dalmacija). Zatim, na zapadnom Balkanu su se već nalazile prilično brojne rimske trupe, pa bi bilo neobično da je Oktavijan vršio tako ambiciozno manevriranje kao što je prebacivanje borbene pažnje sa jednog kraja svoga prilično velikog mandatnog područja na drugi kraj u jednom relativno kratkom vremenskom periodu. Nije nemoguće pretpostaviti da je zbog ove izvjesne nejasnoće došlo poradi načina, i u toku, korištenja izvorne građe koja je obrađivala konkretni period od strane Kasija Diona. Naravno, iako nije nemoguće da je Oktavijan stvarno pokrenuo trupe prema Britaniji kako bi se to moglo zaključiti iz Dionovog podatka, ipak je ta opcija manje vjerojatna u odnosu na onu da su ipak 34. god. p. n. e., na red za ofenzivno nastupanje trebali doći Delmati i drugi zapadnobalkanski i panonski Iliri, a ne Britanci. Prvo jer je napad na Delmate izveden sa dosta velikim trupama i da je relativno dobro vođen. Iz opisa borbi i nastupanja rimskih trupa jasno se vidi da je riječ o duboko i dobro osmišljenom planu a ne o nekoj improvizaciji, jer su za razliku od ranijih ratova i pored čitavog niza teškoća i gubitaka, Delmati ipak potpuno pobijeđeni i pokoreni u toku jedne godine. A i operacije na istočnojadranskoj obali i to njenom srednjem pojasu su započele vjerojatno još 35. god. p. n. e. sa djelovanjem Agripe, pa bi bilo nejasno zašto bi one bile zaustavljene kako bi se otpočela ofenziva na Britaniju. Ekspedicija na Britaniju u tom trenutku za Oktavijana, njegove interese, opće rimske interese ili samo interese njegovog mandatnog područja nije imala nikakvo ni strateško ni neko drugo značenje niti je bilo ikakve stvarne potrebe za poduzimanjem nečeg takvog, a predstavljala je izniman izazov samo poradi toga što se morao preći Lamanš. Samim tim su i pripreme za jednu takvu operaciju morale biti iznimne i dugotrajnije, a ne da se nadovezuju na teške borbe na sjeverozapadu Balkana i alpskim oblastima.

²³ Gorje između Knina i Drniša, istočno od Krke i danas se naziva Promina. O lokaliziranju Promone v. Zaninović, 1996, 248-258

se jedino logičko mogle pokrenuti prema dubljoj bosanskoj unutrašnjosti. Po Apijanovom izvještaju može se naslutiti da je ta kampanja nastavljena i to vjerojatno upravo na spomenutom pravcu i to pod direktnim zapovjedništvom Oktavijana.²⁴ Sam Apijan kaže da se nakon Delmata, Oktavijan od domorodačkih naroda prvo sreo sa narodom kojeg imenuje Derbanoi, koji su mu se predali uz izručenje talaca, snabdijevanje trupa i isplatu danka. Spomenuti Derbanoi su možda Deuri koje spominje Plinije Stariji.²⁵ Inače kod Apijana postoji prilično velika korumpiranost imena domorodačkih ilirskih naroda i velika većina njih su prezentirana u različitim oblicima u odnosu na standardne i česte oblike koja se sreću u drugim vrelima npr., kod Plinija Starijeg. Deuri se u popisu gornjoilirskih peregrinskih *civitates* (sa datacijom u sredinu I. st. n. e.) mala *civitas* u okvirima salonitanskog konventa. Deuri su vjerojatno zauzimali porječje Plive i srednjeg toka Vrbasa u području današnje Bosne.²⁶ Ako su Derbanoi = Deuri, onda je Oktavijan sa svojom armijom prodro u današnje šire jajačko područje, što bi podrazumijevalo da se rimske i njima savezničke trupe u središnju Bosnu uputile preko Kupreških vrata i Skopljanske udoline.²⁷

Apijan dalje samo kaže da su se u na isti način kao i Derbanoi, Oktavijanu prilikom njegovog napredovanja sporazumno predali i drugi narodi, ali ih on više ne specificira poimenično. Ako imamo u vidu polazišnu točku za nastavak kampanje (koju je osobno i neposredno predvodio još uvijek Oktavijan) i Derbanoi, onda je sasvim logički pretpostaviti da su ti drugi narodi bili naseljeni u istom gravitacionom zemljopisnom području.²⁸ Tako se može zaključiti da je riječ najvjerojatnije o narodima koji su ulazili u sastav kasnijeg Plinijevog

²⁴ *App. Ill. 28*

²⁵ *Plin. NH III, 142*

²⁶ O Deurima v. *Plin. NH III, 142; App. Ill. 28; Ptol. II, 16; možda i Rav. IV, 19; Tomaschek, 1880, 23; 559; Swoboda, 1932, 72 i d.; Vulić, 1934, 16; 23; Mayer, 1957, 44; 120; Alföldy, 1965, 38; 53; 101; Wilkes, 1969, 101; 155; 170; Stipčević, 1974, krt. Rasprostranjenost ilirskih plemena, str. 37; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 69-70; Bojanovski, 1988, 63; 105, fus. 10; 257-261; Čače, 1995. 84; Mesihović, 2007, 255-256; Isto, 2009; Isto, 2011, 60-61. Šašel Kos, 1999, 263 Apijanove Derbane povezuje sa toponimom Anderva/Anderba (područje današnjeg Nikšića u Crnoj Gori) i smatra da je identifikacija sa Deuri netočna («This identification is almost certainly incorrect, since there is no evidence that Octavians army would have advanced at all into the interior of present-day Bosnia»).*

²⁷ Ako su Deuri bili naseljeni u Skopljanskoj udolini, onda bi ovo područje ulazilo u sastav salonitanskog a ne naronitanskog konventa.

²⁸ Kada se analiziraju podaci Apijana o postdelmatskom djelovanju Oktavijana 33. god. p. n. e., potrebno je imati na umu da se u njegovom tekstu, nakon spominjanja Derbana nalazi lakuna.

salonitanskog konventa kao što su još preostali Dicioni, Sardeati²⁹ pa i Mezeji. Sasvim prirodno, put koji je dalje vodio Oktavijana bio je između ostalog i prema nekim od onih ilirskih naroda koji su kasnije spomenuti kod Plinija Starijeg kao sastavnice naronitanskog konventa, u prvom redu oni koji su se nalazili na zapadnom krilu rasprostiranja ovoga konventa. To bi se najviše onda moglo odnositi na dezitijatsko (lašvansko i gornjobosansko) područje.³⁰ E na tome području, ali bez detaljnijeg opisa, Oktavijanu i njegovim trupama, sudeći po Apijanovom podatku Ill, 17, je bio od strane Dezitijata pružen vrlo žestok otpor. Sudeći po tome što su Dezitijati ipak kasnije bili pod rimskom vlašću, rimske trupe su uspjele da i taj otpor skrše, nažalost bez u vrelima, i u najskromnijim mjerama, opisa tih mogućih događanja na dezitijatskom području. Da je dezitijatski otpor bio znatan, pokazuje upravo to što se oni u popisu naroda koji su Oktavijanu zadali najviše nevolja i problema spominju zajedno sa onostranim Japodima, Segestanima (riječ je najvjerojatnije o Kolapijanima)³¹ i Delmatima za koje imamo detaljnije opise vrlo ogorčenih borbi koje su u vrijeme 35. i 34. god. p. n. e., vodili sa Rimljanima. Znači njihov otpor je vjerojatno bio skoro u ravnini sa odlučnošću i intenzitetom kao i u slučaju spomenutih naroda, jer bi jedino u tom slučaju bilo razumljivo da se i Dezitijati uvrste u taj popis. Zanimljivo je da način na koji je prezentiran popis naroda koji su Oktavijanu zadali najviše problema, tj. pružili najžešći i najogorčeniji otpor, na neki način otkriva i kronologiju odvijanja Oktavijanove kampanje. Apijan je u konkretnom slučaju podatke iz izvorne građe, sažeo i prezentirao u takvoj formi koja ima nekog smisla, a čiji je izraz i spomenuta rečenica u kojoj se spominju Dezitijati. Pa se tako podaci navode po nekom redu i načelu, a to je vjerojatno bilo kronološko mjesto u okviru Oktavijanovih ilirskih operacija.

²⁹ Sardeati se lociraju na čitav niz mjesta od sredine zapadne Bosne, preko gornjeg Vrbasa, dolina Plive i Rame, oblasti Šipova do sjeverne Bosne. Bojanovski ih locira u dolinu Unca, sa centrom u Donjem Vrtoču kod Drvara. Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 161. Ako je lokalizacija Bojanovskog točna, i ako je povežemo sa njegovom pretpostavljenom lokalizacijom Deura, onda bi upravo Sardeati sigurno spadali u narode koji su se isto Oktavijanu predali. O lokaliziranju Sardeata i *Sarziaticum* (lokalitet spomenut na salonitanskom saboru 533 god. n. e.) v. i Zaninović, 1995, 113; Čače, 1995, 88

³⁰ Ako su Deuri bili naseljeni u Skopljanskoj udolini, onda bi Dezitijati vrlo brzo osjetili snagu Oktavijanove armije, jer bi se njen pokret odmah poslije i to direktno nastavio na lašvansko-travničko i preko njega gornjobosansko područje. Ako su Deuri bili na Petrovačkom polju, onda bi se prodor na dezitijatsko područje desio nešto kasnije, i vjerojatno se pokrenuo iz sjeverozapadnog područja, odnosno sa srednjeg Vrbasa i jajačkog područja. Iz svega izloženog samo se dva pravca nude kao moguće opcije za prodor Oktavijanove armije 33. god. p. n. e. u dezitijatsko područje, a to su jugozapadni pravac iz Skopljanske udoline i sa sjeverozapada sa srednjeg Vrbasa.

³¹ Bojanovski, 1988, 43; 44 fus. 40

Jednostavno rečeno Apijan, odnosno njegovo vrelo (vjerojatno je riječ o samom Oktavijanu Augustu i njegovim memoarima), je morao da u svome nabrajanju slijedi neku vezu i obrazac. Sam Apijan u konkretnom pasusu kaže : »Oni koji su njemu (misli se na Oktavijana op. a.) zadali najviše nevolja bili su Salasi, onostrani Japodi, Segestani, Delmati, Dezitijati (predstavljenih u vrlo korumpiranom obliku Δαίσιοι op. a.) i Panoni...».³² Kao što se iz priloženog može vidjeti, navođenje ovih naroda, upravo odražava u pravom smislu i slojevitost i kronologiju Oktavijanovih ilirskih operacija, pa i kao u nekoj vrsti uvodnog izlaganja predstavlja sadržaj predstojećeg Apijanovog teksta.³³ Tako su se stvarno operacije i odvijale, odnosno nakon Japoda, na red je došla Segestika, pa onda Delmati pa onda dublja bosanska unutrašnjost, u kojoj su prebivali i Dezitijati i poslije njih i panonski narodi sjeverne Bosne i možda Slavonije. I sam nastavak teksta poslije spomenute rečenice, pa skoro do samog kraja Ilirike (zaključno sa odjeljkom *III*, 28) ustvari predstavlja tu dalju operacionalizaciju i znatno veće i detaljnije opisivanje onoga što je on predstavio u prvoj rečenici odjeljka *III*, 17, koja tako ima karakter nekog rečeničnog uvoda u dalji dio teksta. Tako se od te rečenice razvija Apijanova (ili možda njegovog osnovnog vrela koji je Apijan ustvari ekscerptirao) priča koja direktno proizlazi iz te rečenice. Pa se počinje od događanja sa Salasima (jednim alpskim narodom, *III*, 17), pa se prelazi na Oktavijanov pokret na Japode (*III*, 18-21), onda na borbe oko i za Segestiku (*III*, 22-24 uključujući i kraći eskurz o opisu Panonije, moguće onom njenom dijelu kroz koji prolazi krećući se prema Segestici), a poslije se opisuju žestoke borbe sa Delmatima (*III*, 25-28). A u poglavlju *III*, 28 Apijan započinje sa prikazom onih naroda koje je Oktavijan podvlastio Rimu i provincijskoj strukturi nakon pobjede nad Delmatima, ali bez davanja njihovih imena. Ako bi se rukovodili obrazcom navođenja iz prve rečenice *III*, 17, onda su Δαίσιοι, (*Daisioi*), bili sljedeći na udaru nakon Delmata, a prije pokreta na druge Panone koji su mu isto zadali velikih problema. Sudeći po govoru koji po Kasiju Dionu izriče Oktavijan vojnicima pred bitku kod

³² *App. III*, 17

³³ Inače prve rečenice Apijanovih odjeljaka *III*, 16 i *III*, 17 kao da predstavljaju neku vrstu uvoda u dublje i dalje prezentiranje kampanje 35-33. god. p. n. e. U njima se daju okvirni prikazi, kratke rekapitulacije u što je sažetijoj sadržinski ali informativno potpunoj formi, onoga što je učinjeno u toku kampanje, dok se kasnije javlja detaljnija razrada pojedinih etapa i faza vođenja te kampanje. Potvrdu iznesenom stavu pruža i to što Apijan i otpočinje sa svojim opisom kampanje 35-33. god. p. n. e. parafraziranjem dijela Oktavijanovog govora u kojem on govori i o svojim uspjesima u ratovima sa ilirskim narodima, i održanog nakon što je dobio svu vlast u ruke, znači poslije 30. god. p. n. e., i nestanka Marka Antonija kojeg tom prilikom iznimno kritikuje. Ovakav Apijanov uvod je ili rezultat samog oblika izvorne građe koju je za konkretni slučaj koristio, odnosno možda su i Augustovi memoari bili u neku ruku retrospektivni u svome uvodnom dijelu kada se počinje govoriti o njegovim vojnim kampanjama na ilirske narode, ili je to rezultat same Apijanove konstrukcije i načina prezentiranja sadržaja koji je ekscerptirao.

Akcija 31. god. p. n. e., on je ranije sa vojskom bio došao i do Dunava.³⁴ Sasvim je onda logično da se pod *Daisioi* kriju ustvari Dezitijati iz Gornje Bosne, jer da bi izbili u istočno panonske zemlje sjeverno od donjeg toka Save gdje im je prilaz Dunavu bio najbliži i najpristupačniji, rimske trupe koje su se nalazile na prostorima budućeg salonitanskog konventa su morale preći središnjo-bosansko područje.³⁵ I to konkretno kroz lašvansko porječje i Gornju Bosnu, koja

³⁴ Cass. Dio L, 24, 4

Međutim ovo Oktavijanovo izlaganje se možda odnosi na borbe za Segestiku. Po Dionu (XLIX, 37, 5) Oktavijan je osigurao riječne lađe napravljene od strane saveznika u susjedstvu?, koje su nakon njihovog tegljenja kroz Dunav i Savu došle u Kupu.

³⁵ U Starčevićevom izdanju Ilirike (Apijan 1863, br. 17) Δαίσιοι⇒Daisei. Rekonstrukciju Δαίσιοι u Δαισιτιᾶται nudi i ed. Teubneri (Apijan 1879, 360) i prijevod Apijana na engleski jezik od Horace White. O točnosti rekonstruiranja Δαίσιοι u Δαισιτιᾶται odličnu analizu pruža Pašalić, 1975, 399-400; i Marić (2000, 121), ⇒«Godine 35 i 34 st.e. protiv Desitiata je ratovao i slavni vojskovođa Octavianus...».

Drugačije mišljenje ima M. Šašel Kos (1999, 255; 262)⇒...and even his (misli se na Apijana op. a.) Daisioi are highly problematic. It is far from certain whether the name may be considered as corrupted and actually concealing the name of the Daesitiates, as had already been emended by Schweighäuser in his 1785 edition of Appian and widely accepted, or whether the Daesii should rather be considered yet another, elsewhere unattested people, mentioned only by Appian.» «...the enigmatic Daesii...». Nešto kasnije M. Šašel Kos (2005 A, 459; 469 – «The enigmatic Daesii probably cannot be identified with the Daesitiates, since they were one of the most powerful Pannonian peoples and would not be mentioned only en passant»; 468) ponavlja svoju tezu o problematičnosti Apijanovog spominjanja «Daesii», gdje iznosi argumente i za i protiv (u nešto većoj mjeri) njihovog determiniranja kao Dezitijata. Uglavnom sumnja M.Šašel Kos se nalazi u činjenici da po njoj Oktavijan nije mogao prodrijeti toliko duboko u kontinentalni pojas Zapadnog Balkana. Taj argument ne stoji, jer ako su Oktavijanove trupe mogle doći do Save i uopće ratovati po čitavom Mediteranu zašto ne bi prodrle i u sarajevsko polje koje uostalom uopće nije predaleko od delmatskog područja. Na ovom mjestu bi se moglo onda postaviti pitanje, a zašto bi to ti Daisioi predstavljali izuzetak od čitavog niza drugih naroda, poznatih iz drugih vrela i zašto bi se uostalom spominjao čitav niz naroda a ne i Dezitijati. Apijan navodi i Dokleate, Narese i možda Melkumane, sve narode koji su po «NH» bili (na osnovi broja dekurija) manji od Dezitijata, zatim (sjeverne) Parthene, Ozuae, možda Haemase i Piruste. Svi navedeni narodi su živjeli u relativno kontinentalnoj unutrašnjosti, a neki su možda i graničili sa dezitijatskim prostorom, pa bi bilo neobično da se ne spominju i Dezitijati, narod koji je nesumnjivo, sudeći po svojoj ulozi u ustanku., morao imati bar od sredine I st. p. n. e. velik značenje, utjecaj, ugled i snagu na zapadnom Balkanu i to izraženiju od svih ovih navedenih naroda. A Dezitijati su bili i poznati Rimljanima, ako ne zbog nečeg drugog, a ono ponajviše zbog svojih rudnih bogatstava, pa bi isto tako bilo teško shvatljivo da ih Oktavijan nije poznavao ili da nije smatrao potrebnim da ih spomene u svojim izvještajima Senatu i memoarima, a eto spomenuo je sve te druge narode, neke sa mnogo manjim značajem. Uostalom teško bi bilo pomisliti da je Oktavijan, nakon slamanja Delmata i Deura i nekih drugih naroda došao sa trupama do dezitijatskih granica i onda se tu zaustavio i vratio, ili zaobišao Gornju Bosnu i uputio se u jugoistočnu Bosnu i jugozapadnu Srbiju i Crnu Goru, kuda je on morao doći ako je pokorio npr. samo (sjeverne) Parthene, Ozuae, možda Haemase i Dokleate.

predstavlja ključno čvorište na putu sa srednjeg Jadrana za sjeveroistočnu Bosnu i srednje Podunavlje. A ovakva rekonstrukcija potpuno odgovara Apijanovom uvodnom nabranju naroda koji su Oktavijanu zadali najviše problema, jer se Δαίσιοι nalaze između delmatske faze i operacija usmjerenih prema Dunavu na koji je i uspio da izbije i to preko teritorije panonskih naroda. Da su u konkretnom Apijanovom podatku Δαίσιοι ustvari Dezitijati, dokazuje i to što se oni nalaze u istom redu (zajedno sa onima koji su po Apijanu zadali Oktavijanu najviše nevolja) među narodima koji pripadaju zapadnom Balkanu i panonskom bazenu (Japodi, Segešćani, Delmati, Panoni).³⁶ Upravo to što se oni spominju zajedno sa narodima koji su prilikom pohoda 35-33. god. p. n. e. pružili najžešći otpor vjerojatno se i njihovo navođenje odnosi upravo na ovo razdoblje, preciznije rečeno na Oktavijanov oružani pokret u dublju unutrašnjost dinarskog pojasa. A jedino narodnosno ime sa ovoga područja koje se može dovesti u vezu sa Δαίσιοι je ono dezitijatsko, a posebno kada se ima u vidu da je korumpiranost imena domorodačkih naroda i zajednica kod Apijana iznimna.

Nejasno je zašto Apijan nije za razliku od Salasa, Japoda, Segestana i Delmata bar ni približno dao opis onoga što se događalo sa Dezitijatima i sa drugim Panonima koje je on sreo prilikom kretanja ka Dunavu.³⁷ Najvjerovatnije su se borbe sa Dezitijatima, ako imamo u vidu

Tako je i bosanska unutrašnjost morala biti obuhvaćena pokretima Oktavijanovih trupa, posebno ako se ima u vidu i činjenica Oktavijanovog prodora do Dunava. Osim toga, kako je već rečeno, njihovo rudonosno bogatstvo je sigurno već bilo poznato rimskim stratezima i Oktavijan već kada se nalazio sa velikim vojnim snagama na zapadnom Balkanu u jedno osvajačkom zaletu teško da bi propustio priliku da ih stavi pod svoju kontrolu. Jednostavno rečeno Gornja Bosna je na njegovom pokretu bila nezaobilazna jer je riječ o jednom od bitnijih komunikacijskih čvorišta Zapadnog Balkana. To što Apijan, odnosno vrelo koje je on koristio, smatra za shodno da ih stavi u istu ravan sa navedenim nesumnjivo velikim zajednicama, ukazuje da su Dezitijati pred i za vrijeme Oktavijanove kampanje bili bitan narodnosni i politički činilac na zapadnom Balkanu, odnosno u njegovoj dinarskoj unutrašnjosti.

Nešto kasnije M. Šašel Kos (2005 A, 459) ponavlja svoju tezu o problematičnosti Apijanovog spominjanja Daesii.

³⁶ Na osnovi toga je sasvim logično tražiti Δαίσιοι među onim narodima koji pripadaju ilirskom zapadnom Balkanu i panonskom bazenu, a ne npr. alpskom pojasu jer u tom slučaju oni bi se dovodili u vezu sa Salasima, a ne bi se nalazili navedeni između Delmata i Panona. A činjenica je da se u zemljopisnom smislu Dezitijati upravo nalaze između Delmata i Panona.

³⁷ Možda je riječ ili o tome što je u samoj Apijanovoj izvornoj građi taj dio bio vrlo slabo prezentiran ili je riječ o tome da sam Apijan nije smatrao potrebnim dalje detaljisati, ili je taj dio kasnijim prepisivanjima još dodatno ekscerptiran i tako prilično sadržajno ruiniran i izgubljen. O mogućim razlozima ne spominjanja kod Apijana i Kasija Diona detaljnijeg opisa borbi u unutrašnjosti nakon pobjede nad Delmatima v. i objašnjene kod Bojanovskog, 1988, 45

operacije sa Delmatima završene u periodu I-II. mjesec 33. god. p. n. e. i pokret bez većeg otpora preko dijela bosanske unutrašnjosti, vodile u periodu proljeća (kada su sigurno započele), možda i ljeta iste godine,³⁸ dok bi do Dunava te trupe izbile u jesen. Kako je već rečeno, na osnovi govora kod Akcija, Oktavijan je u red uspjeha svoje vojske do 31. god. p. n. e., unio i pokoravanje Panona i napredovanje do Dunava, znači izbijanje na njegove obale.³⁹ Jedino kada je ta vojska mogla doći do Dunava bilo je u nastavku kampanje 35-33. god.p. n. e., odnosno u pokretu trupa nakon svladavanja Dezitijata, kada su trupe pokrenute dolinom Bosne prema panonskim zemljama.⁴⁰

Sudeći po uvodnim rečenicama odjeljaka III, 16 i 17 u kojima nabraja zapadnobalkanske, panonske i alpske narode koje je Oktavijan pobijedio do svoga govora koji je održao u Senatu, a čije dijelove Apijan parafrizira, nakon pobjede nad Delmatima i daljeg prodora u dubinu spomenutih zemalja pored Dezitijata vjerojatno je pobijeđen čitav niz naroda. Neke od tih naroda, iako su prezentirani u korumpiranom obliku, možemo sa sigurnošću prepoznati i na popisu *civitates* od Plinija Starijeg koji se odnosi na naronitanski konvent. Tako prepoznamo kod Apijana Ozuaei (u formi Ὀξυαῖοι), sjeverne Parthene (u formi Περθενηῦται), možda Piruste (u formi *Pyrissaiot*)⁴¹ a koji su pružili vrlo slab otpor, te Dokleate, Narese i Glindicione koji su pružili nešto jači otpor. Od budućih plinijevskih «naronitanskih» naroda Dezitijati su pružili najsnažniji otpor, što i dolikuje vjerojatno i tada najbrojnijem i najsnažnijem ilirskom narodu na tome prostoru.⁴² Ovi narodi su moguće je ili podčinjeni neposredno ranije ili

³⁸ Apijan (III, 27) kaže da je kod Setovije došla i ispomoć opsjednutim Delmatima. Iz podatka se ne može jasno sagledati da li je riječ o dodatnoj delmatskoj pomoći ili savezničkoj pomoći drugih ilirskih naroda, možda iz dublje unutrašnjosti. Ako je riječ o pomoći od drugih Ilira iz unutrašnjosti, ne bi nemoguće bilo pomisliti da su u toj ispomoći učestvovali i Dezitijati. U tom slučaju bi se Dezitijati sa Oktavijanom sukobili na delmatskom području, pa bi mu tamo zadali veliki otpor, a ne u bosanskoj unutrašnjosti. Ova špekulacija bi možda mogla objasniti da se kod Apijana ne nailazi na detaljan opis borbi sa Dezitijatima.

³⁹ Negdje između Save i Drave, Bojanovski, 1988, 46

⁴⁰ Ovaj pokret rimskih trupa u kampanji 33. god. p. n. e., je potpuno različit (odvija se ugrubo gledajući pravcem jug⇒sjever) od konačne faze rimskog razračuna sa dinarskim ustanicima 9. god. n. e. (odvija se ugrubo gledajući pravcem sjever⇒jug).

⁴¹ Kod Plinija u formi Ozuaei, Partheni, Pyraei, Možda bi se i Apijanovi Merromenoi koji se navode u istom nizu, sa gore navedenim narodima mogli identificirati kao Plinijevi Melkumani, isto iz naronitanskog konventa. Bojanovski, 1988, 32; Inače o identifikaciji naroda sa kojima se suočila kampanja 35-33. god. p. n. e., v. Šašel Kos, 1999, 261-262

⁴² Iako Apijan ne daje direktne podatke o kronologiji podčinjavanja naroda koje spominje u odjeljku III, 16, jasno je da je Oktavijanova kampanja morala slijediti neki red, odnosno da se njihovo podčinjavanje vremenski

neposredno kasnije ili usporedo sa borbama Rimljana sa Dezitijatima. Svi ovi narodi su manje-više gravitirali istom ili sličnom širem području kao i Dezitijati i bili su im bliži ili dalji susjedi i to na različitim stranama, tako da je i u tom slučaju sasvim razumljivo da su se i Dezitijati 33. god. p. n. e., morali naći suočeni sa velikom borbenom silom koju je predvodio Oktavijan. I spomenuta činjenica uvjerljivo dokazuje da su se pod *Λαῖστοί* krili ustvari Dezitijati. O tome da su i narodi koji su ulazili sredinom I. st. n. e. u sastav naronitanskog konventa bili podčinjeni baš u toku nastavka odvijanja kampanje poslije 35. god. p. n. e. znači u vremenu nakon poraza Delmata, jasan pokazatelj nudi i Apijan kada kaže da je nakon pada Segestike, Oktavijan okrenuo svoju golemu armiju, bar njen veći, impozantni dio na Delmate i druge Ilire koji graniče sa Taulantima.⁴³ A upravo su spomenuti narodi bili ti koji su se pružali direktno između Delmata i Taulanata, što znači da su se morali nalaziti na putu Oktavijana 33. god. p. n. e. Nejasna je pozicija samih Taulanata u okviru odvijanja čitave Oktavijanove kampanje, oni se u uvodu spominju kao jedan od podčinjenih naroda i koji se izgleda nisu baš istakli u otporu, ako ga je uostalom uopće i bilo. Međutim ne zna se jesu li oni bili pokoreni u nastavku operacije 33. god. p. n. e. ili u nekim drugim fazama i periodima. Da se 33. god. p. n. e., opseg rimskih operacija protegnuo i prilično u istočnom pravcu u odnosu na delmatsko područje, dokazuje i to što su se, nakon što su mnogi ilirski, keltski i alpski narodi osvojeni, i u Apijanovom podatku «susjedni narodi» (možda bolje shvaćeno u smislu $\Rightarrow$ zone u kojoj je operativno djelovao Oktavijan sa svojim trupama) Hippasini (možda je riječ o Haemasi –Hemasinima- koje spominje Plinije Stariji III, 143)⁴⁴ i Bessi (koji su prebivali u Trakiji) iz straha predali.⁴⁵ Znači Oktavijan se nalazio prilično na istoku, možda i preko one strane (gledano sa bosanske strane) Drine čim su Bessi smatrali za shodno da se osjećaju ugroženim i da se «iz straha» predaju.

Da su Oktavijan, odnosno njegove trupe, tada ne samo prodrle na, nego i pokorile i pripojile provincijalnom ustroju i prostore koji prije 35. god. p. n. e., nisu još uvijek upoznali rimsko osvajačko oružje i nastupanje rimskih legija preko svoga teritorija potvrđuje i Apijan kada konstatira da je Oktavijan «...potčinio čitavu Iliriju, onu koja se odmetnula od Rimljana i

poklapalo sa prodiranjem Oktavijanovih trupa na određeno područje. Tako su Naresi i Glindicioni bili podčinjeni u istoj fazi prodiranja kada npr. i Dezitijati, pa i sjeverni Partheni i Ozuaei, jer svi oni naseljavaju isto šire područje dinarske unutrašnjosti koja je kasnije pripadala naronitanskom konventu iz sredine I st. n. e.

⁴³ *App. Ill.* 24

⁴⁴ Bojanovski, 1988, 31-32; Hippasini su možda bili i jedan od peonskih naroda (v. o tome Šašel Kos, 1999, 262)

⁴⁵ *App. Ill.* 16

onu koja prije nije bila pod njihovom vlašću ».⁴⁶ U ovu drugu grupu, onih koji nisu prije bili pod bilo kakvim oblikom rimske vlasti, podložništva, vazalstva, i sl., spadaju i Dezitijati, ali i dobar dio drugih naroda iz bosanske, transdelmatske unutrašnjosti. Sudeći po Apijanovim podacima koji govore o postupanju Oktavijana sa poraženim i predanim narodima, i Dezitijati su gotovo sigurno morali predati taoce koji su dolazili iz reda odličnijih i uglednijih porodica i sa Rimskom Državom, čiji je reprezent tada bio Oktavijan kreirati ugovor (gotovo sigurno *foedus iniquum*)⁴⁷ kojim ulaze u strukturu rimske državne i provincijske vlasti i kojim prema i Državi u cjelini i Provinciji definiraju svoje obaveze i prava.⁴⁸ Potrebno je istaći da se kod Apijana, a znači ni njegovog vrela ne spominju ni Daorsi, ni Plereji ni Ardijejci ni južni Partheni, što jasno pokazuje da ovi narodi koji su naseljavali teritorije koje su pripadale naronitanskom konventu i koji su postojali (izuzev Plereja?) i u popisu Plinija Starijeg, nisu bili obuhvaćeni spomenutom kampanjom jer su već ranije bili pregaženi rimskim trupama (Ardijejci) ili su bili najvjerniji rimski, cazarovski saveznici koji su zbog toga u toku šeste dekade I. st. p. n. e. i stradali uslijed napada Delmata. I ovo pokazuje da je glavni udar Oktavijana 34. i 33. god. p. n. e. bio usmjeren prema poglavito onim dijelovima ilirskih zemalja koje se još uvijek nisu nalazile uklopljene u okvire rimske državne i provincijske uprave i hijerarhije, bez obzira da li su na neki način ranije priznavali rimsku supremaciju ili ne. One oblasti sa djelotvornom rimskom upravom i sa prisutnim rimskim pozicijama i trupama, i rimskim upravnim aparatom koji predstavlja Rimsku Državu a koji i funkcionalno postoji, nisu bile direktno zahvaćene ratom 35-33. god. p. n. e.

O težini operacija 34 i 33. god. p. n. e., dovoljno govore i podaci Apijana i Diona da je pored toga što je bio ranjen, Oktavijan bio primoran radi održanja discipline i borbene gotovosti u teškim uvjetima rata i na poduzimanje radikalnih poteza kao što je decimacija jedinice (riječ je o jednoj kohorti) koja je napustila svoje borbeno mjesto i promjenom sljedovanja za obrok ječmom umjesto pšenicom.⁴⁹ Iz Dionovog podatka se ne može ni naslutiti na koji period unutar

⁴⁶ App. Ill. 28; App. de bell. civ. V, 145

⁴⁷ O uređenju odnosa u Italiji u republikansko doba (do savezničkog rata 91. – 88. god. p. n. e.) v. Mirković, 2002, 105 – 109. Postoje i epigrafski podaci i nalazi o sklopljenim ugovorima između Rima i pojedinih italjskih zajednica i državnica, od kojih su neki bili važeći i u vrijeme Septimija Severa. A vjerojatno je morao postojati i pisani ugovor između Rimskog naroda i Dezitijata, na osnovi kojeg se regulirao potčinjeni odnos Dezitijata prema Rimu.

⁴⁸ Broj uzetih talaca i od Dezitijata je morao biti znatan, jer npr., Delmati su bili prisiljeni da isporuče 700 talaca, a od Segestana se zahtijevalo 100 talaca.

⁴⁹ App. Ill. 26; Cass. Dio XLIX, 38, 4

pokreta na Delmate i druge oblasti u unutrašnjosti se odnosi poduzimanje ovih mjera, i može se samo pretpostavljati da je riječ o borbama sa Delmatima, ali je Apijan mnogo određeniji i kaže da je do decimacije i kažnjavanja iste kohorte i sa promjenom sljedovanja za čitavo jedno ljeto došlo na ratištu sa Delmatima, prilikom borbi za Promonu.

Dionov opis ovih Oktavijanovih borbi u ilirskim zemljama nakon operacija prema i oko Segestike je za razliku od Apijana znatno sažetiji.⁵⁰ Prvo što je potrebno imati na umu kada se razmatra konkretni Dionov podatak jeste njegovo korištenje termina «delmatski» u konkretnom slučaju. Izgleda da se poglavito on odnosi upravo na Delmate kao specifičnu narodnosnu i političku zajednicu, ali nije bez osnova da se pod «delmatskim» podrazumijeva i «dalmatinski», odnosno i drugi narodi sa kojima je 34 i 33. god. p. n. e. ratovao Oktavijan i njegovi legati. Po Dionovom kratkom podatku, bi se moglo zaključiti da je Statilije Taur (*Statilius Taurus*) bio taj koji je vodio rat protiv ostalih naroda. Međutim po Apijanu, Statiliju Tauru je bilo prepušteno zapovjedništvo nad trupama na terenu nakon privremenog odsustva Oktavijana koji se vratio krajem 34. god. p. n. e. u Rim (da bi primio novo konzulstvo⁵¹) i to u jeku još uvijek žestokih borbi sa Delmatima. Dionov podatak i spominjanje Statilija Taura se odnosi konkretno na njegovo privremeno zapovjedništvo nad rimskim trupama na delmatskom području, do siječnja 33. god. p. n. e., a ne na neko njegovo zapovjedništvo nad trupama i nastavkom kampanje nakon što ju je, po Apijanu, Oktavijan napustio zbog bolesti. Po Apijanu jedino oni narodi koje Oktavijan radi bolesti nije mogao doseći nisu dali taoce niti su nastojali sklopiti ugovor, «ali se čini da su i oni bila pokoreni kasnije».⁵² Znači Statilije Taur nije sam kao vrhovni zapovjednik na terenu predvodio operacije protiv ostatka ilirskih naroda, nakon što je Oktavijan zbog bolesti napustio kampanju. Da je Oktavijan osobno nastavio vođenje kampanje sve do Dunava, pokazuje i već spomenuti Oktavijanov govor pred Akcijem u kojem se on u prvom licu množine izražava, znači uključujući i sebe, kada kaže da je između ostalog da su napredovali do Dunava.⁵³ Po tome bi ispalo da je Oktavijan stvarno prije 31. god. p. n. e. izbio na Dunav na jednom njegovom dijelu zajedno sa vojskom koju je predvodio, a da tu vojsku nije

⁵⁰ *Cass. Dio* XLIX, 38, 4; Međutim, iako je Dionov izvještaj o kampanji 35-33. god. p. n. e., znatno skromniji po sadržaju nego Apijanov, on ipak pokazuje jednu kvalitativnu prednost koja se ogleda u tome što je on baziran na jasnom kronološkom slijedu opisanih događaja za razliku od Apijana kod koga kronološki slijed događanja nije baš najjasniji i ne slijedi baš preciznu kronologiju u odvijanju teksta.

⁵¹ *App. Ill.* 27; *Cass. Dio* XLIX, 43, 6

⁵² *App. Ill.* 28

⁵³ *Cass. Dio* L, 24, 4

Za uspjehe u Iliriji, Senat je Oktavijanu odobrio trijumf koji je proslavio nakon par godina (*App. Ill.* 28).

predvodio neko drugi dok je on zbog bolesti napustio ratovanje.⁵⁴ Bolest koju je Oktavijan dobio je činjenica, ali izgleda da je on zbog nje napustio pohod tek nakon dolaska do Dunava, što je spasilo, bar za neko vrijeme, veći dio panonskih naroda i zajednica od konačnog podčinjavanja Rimskoj Državi. Neki od tih Panona, uključujući možda i Breuke, su se sada nakon 33. god. p. n. e., moguće našli u položaju slično onome koje su imali Delmati i neki drugi istočnojadranski i alpski narodi prije 50. god. p. n. e., a to je priznavanje neke vrste rimske supremacije, ali bez uklopljavanja u državnu i provincijsku upravnu, administrativnu i vojnu shemu kao što se to desilo sa južnim, dinarskim narodima i Kolapijanima. Oni su možda izmirivali neke obaveze, u vidu danka, ali na njihovim prostorima nije bilo rimskih pozicija i trupa, kao i prisustva državnog i provincijskog upravnog aparata, odnosno na Dunavu još uvijek nije bila uspostavljena vanjska granica Države.⁵⁵

Nije nerealno pretpostaviti da je ustvari sa Oktavijanovom bolesti bila prekinuta i sama kampanja, a da su one narode koje on nije uspio dosegnuti ustvari kasnije pokorili Agripa i posebno Tiberije u nizu panonskih pohoda i ratova. Ustvari možda je upravo ta Oktavijanova bolest i doprinijela tome da se pojedine stečevine u toj kampanji ne pacificiraju, npr., u istočnoj Panoniji, pa je bilo potrebno da se oni kasnije pokore, zajedno sa nizom drugih naroda u panonskom bazenu (ilirskog ili keltskog ili nekog drugog etničkog podrijetla). Iako Apijan kaže na kraju svoga odjeljka III, 28 da je Oktavijan podčinio cijelu Iliriju (vjerojatno se misli na tu kampanju 35-33. god. p. n. e.), to nije baš bila istina, jer je još uvijek na sjeveru u panonskom bazenu bilo oblasti na koje se nije prostirao funkcionalan provincijalni ustroj i uprava. Još su se mnogi narodi sjeverno od dinarskog pojasa nalazili van okvira rimske djelotvorne vlasti i bilo je potrebno vođenje novih ratova kako bi se oni (npr. Breuci i Amantini) uključili u državni i provincijski sustav.⁵⁶ Ova kampanja se znači sa svojim osvajačkim tekovinama zaustavila na

⁵⁴ Osim toga, ako se povodimo za Apijanovom konstatacijom da je August u svojim memoarima opisivao uglavnom svoja djela i uspjehe u kojima je osobno učestvovao (djela drugih npr. njegovih legata su sudeći po Apijanovoj konstataciji bila slabije i površnije opisivana), onda bi se isto tako moglo zaključiti da je Oktavijan stvarno doživio neki oružani sraz sa Dezitijatima, jer ih on i spominje u svojim memoarima i to kao narod koji mu je zadao velike probleme, a što je onda preuzeo Apijan i uvrstio u svoju Ilirike. Usto i sam Apijan, jasno kaže da su Dezitijati njemu, tj Oktavijanu zadali velike probleme, a ne nekom drugom, što bi samim tim i objašnjavalo da je i on osobno prisustvovao tome sukobu sa Dezitijatima.

⁵⁵ Na osnovi izloženog Oktavijanov segment govora iz 31. god. p. n. e., u kojem ističe da je pokorio Panone ne bi trebalo shvatiti u apsolutnom mislu, tj. da su se njemu pokorili svi Panoni, nego samo jedan njihov dio.

⁵⁶ Po E. Tóthu, 1977; osvajanje Panonije južno i zapadno od Dunava je bilo izvođeno u tri etape, 1) iza 16 god. p. n. e., zapadno područje 2) 13-9. god. p. n. e. između Save i Drave 3) oko polovice I. st. n. e. sjeverozapadno područje. Suprotno njemu, po smislu Mócsyeva, (1974, 34-37) opisa osvajanja Panonije, Rimljani su bar desetljeće i

sjevernim padinama dinarskog pojasa, pa bi dezitijatski i breučki granični pojas predstavljao i granične oblasti rasprostiranja stečevina ove kampanje, ali i znatno kasnije i provincija Dalmacije i Panonije. To bi onda objašnjavalo i činjenicu da se u Ilirskoj knjizi, nigdje ne spominju Breuci i Oserijati, kao i mnogi drugi panonski narodi, jer oni se i nakon 33. god. p. n. e. još uvijek nisu nalazili pod provincijskim teritorijalnim okvirom i sustavom. Uostalom Kasije Dion kada kaže da je Oktavijan predao ilirsku provinciju Senatu 27. god. p. n. e. on nju naziva *Delmatia*, što upravo sugerira da nije dovršeno kompletno podčinjavanje prostora koji su ulazili u sastav provincije Ilirik nulte godine.⁵⁷ Vjerojatno je i tada naziv te provincije koja se predaje Senatu bio Ilirik, ali radi toga što je on 27. god. n. e., zahvaćao samo predjele dinarskog pojasa i

po prije izbijanja ustanka imali granicu na Dunavu. O tezama E. Tótha i Mócsya u njihovim drugim radovima o fazama i načinima pokoravanja Panonije v. Buzov, 2005, 130-131, fig. 7 i 8.

Barkóczi László (1981, 88), autor poglavlja o procesu i načinu uspostave rimske vlasti u Panoniji u ediciji *The Archaeology of Roman Panonnia*, iznosi o konkretnom razdoblju niz konstatacija koje su najblaže rečeno ili nejasne ili kontradiktorne od kojih navodimo samo neke:

1. »By then (misli se na razdoblje nakon pacifikacije Siscije u periodu 35/34. god. p. n. e., op. a.) the whole Sava valley had certainly bowed to Octavian who, according to Appian and Cassius Dio, subjugated all Pannonian tribes.». Međutim samo desetak redaka niže izriče sljedeće: «Owing to the loose occupation of the Sava valley an attack was launched in 16 B.C. against the Istrian peninsula by the Pannonian and Norican tribes living in present-day Croatia and Bosnia.» In 14 B.C. another Pannonian revolt had to be subdued by the Romans. Augustus' son-in law, M. Vipsanius Agrippa, was sent against Pannonia in 13. He died early in the following year. Three years of difficult campaigning by Tiberius, between 12 and 9, finally completed the occupation of the Pannonian area between the Sava and Drava rivers.».
2. «With the defeat of the Scordisci and the Boii, the retreat of the Dacians, and the occupation of Siscia by the Romans, Pannonia emerged as an independent unit, well defined by the Danube». Prvo što se mora primijetiti u ovoj rečenici jeste o kojem je to porazu Boja riječ u periodu rimskog zaposjedanja Siscije, jer o tome poznata vrela ništa ne govore. Zatim ovaj podatak bi govorio u prilog teze da se u nekom nejasnom periodu sedma-deveta dekada I. st. p. n. e. Panonija pojavila kao posebna jedinica, dobro definirana graničnom linijom na Dunavu. Ali već na sljedećoj stranici isti autor izriče rečenicu kojom potpuno opovrgava to mišljenje: «Illyricum (which included the Transdanubian area and the western part of Yugoslavia-autor ima na umu i piše o periodu prije raspada bivše SFRJ op. a.) was divided into two provinces in A.D. 8: Dalmatia, previously Illyricum Superius, and Pannonia, formerly Illyricum Inferius. The name Pannonia came into common usage only in the second part of the century. »

Iz svega iznesenog, može se izvući zaključak da spomenuta edicija, bolje reći autor konkretnog poglavlja (Barkóczi László) te autor odgovarajućih bilješki (vjerojatno, sudeći po iznesenim podacima i stilu iznošenja, isto Barkóczi László) u kronološkoj tablici na kraju edicije (1981, 478), ne nudi bar u izloženom i shvaćenom sintetičkom obliku zadovoljavajuće i nadasve jasno rješenje pitanja rimskog zaposjedanja Panonije, bez obzira kakvo ono bilo.

⁵⁷ *Cass. Dio* LIII, 12, 4

djelomično panonskog bazena (na njegovom jugozapadu), Kasije Dion smatra shodnim da taj prostor nazove, po imenu provincije koja se više-manje prostire tim oblastima u njegovo vrijeme «dalmatinskim» kako kod svojih čitalaca ne bi izazvao terminološku zabunu. U suprotnom da je 27. god. p. n. e. postojao isti teritorijalni opseg provincije Ilirik kao pred sami ustanak, Kasije Dion bi sigurno upotrijebio izraz Dalmacija i Panonija, kao u slučaju opisa početka ustanka.⁵⁸ Uostalom i *Sextus Aurelius Victor* u svojim «*Epitome de caesaribus*», kaže da je August združio među ostalim i Dalmate (misli se na Dalmatince) sa rimskim narodom, dok samo kaže da je Panone prinudio na danak, dok se Tiberiju pripisuje ratovanje sa Panonima.

Apijan u svome popisu naroda koje je prilikom kampanje 35-33. god. p. n. e. Oktavijan podčinio navodi i čitav niz naroda za koje sa većom vjerojatnošću možemo pretpostaviti da su bili situirani istočno, južno i jugoistočno od Dezitijata, te bi samim tim oni bili možda zahvaćeni Oktavijanovim operacijama nakon epizode sa Dezitijatima. U prvom redu riječ je o Ozuaeima, sjevernim Parthenima, Pirustima, Merromenoima (možda Melkumani?), Taulantima, Dokleatima, Naresima, Glindicionima.⁵⁹ Na osnovi ovoga bi se možda moglo ugrubo rekonstruirati i kretanje Oktavijana i njegovih trupa na istoku ilirskih zemalja za vrijeme kampanje 33. god. p. n. e. nakon što su se podčinili Dezitijati i nakon Oktavijanog pokreta prema sjeveru i panonskim zemljama. Ono bi sa Dunava pratilo tok rijeke Drine pa bi se prešlo u jugozapadnu Srbiju (sjeverni Partheni) i sjevernu Albaniju (Pirusti i Taulanti), pa se onda prodrlo u doline Zete i Morače (Dokleati) i zatim skretalo prema zapadu nešto sjevernijom linijom (Melkumani, Glindicioni, Naresi) i prema Neretvi, odnosno koloniji Naroni. Ovo bi praktično predstavljalo povratni put Oktavijana prema Jadranu. Predložena rekonstrukcija ima nekog logičkog smisla jer je Oktavijan te narode, od kojih neki nisu bili baš veliki morao da podčinjava u nekom nizu, a ne da vodi čitav niz posebnih malih pohoda posebno npr. na Narese, pa na Dokleate itd. Vjerojatno je njegovo podčinjavanje npr. Dokleata bilo vezano sa Pirustima, ovih opet sa možda Taulantima, Ozuaeia sa sjevernim Parthenima, Naresa sa Melkumanima i Glindicionima koji opet nisu predaleko od Ozuaeia i sjevernih Parthena, a svi oni zajedno sa Dezitijatima više-manje gravitiraju istom prostoru poznatom u doba Plinija Starijeg kao naronitanski konvent. Teško je pretpostaviti da je Oktavijan u periodu 33. god. p. n. e. izvodio neke posebne pohode specijalno samo za neke narode, a da ih nije obuhvatio

⁵⁸ *Cass. Dio* LV, 29, 1

⁵⁹ Oktavijan je za vrijeme kampanja na Zapadnom Balkanu ako ne sve, a ono bar neke od nabrojanih naroda morao neposredno potčiniti. Teško bi bilo pretpostaviti da su sve ove narode ustvari pobijedili i podčinili samo Oktavijanu podređeni zapovjednici u pokretima odvojenim od cjeline sveukupnih borbenih operacija koje izvodi Oktavijan.

jedinstvenom borbenom operacijom u kojoj su podčinjeni i Dezitijati. Prije 33. god. p. n. e., ovi narodi jednostavno nisu mogli doći na red da ih Oktavijan podčini jer je on 35. god. p. n. e., bio zaokupljen sa Japodima i Segeščanima, naredne 34. god. p. n. e., sa Delmatima, pa je logično jedino 33. god. p. n. e., slobodna da se u nju datira i podčinjavanje dobrog dijela ovih od Rima odmetnutih ili potpuno nezavisnih ilirskih naroda. A da bi Oktavijan koji se početkom 33. god. p. n. e., nalazio na delmatskom području mogao doći do npr. sjevernih Parthena on je već ranije morao preći dezitijatsko područje.

Pored Oktavijana i spomenutog Statilija Taura, u kampanjama protiv zapadnobalkanskih, panonskih i alpskih naroda u periodu 35-33. god. p. n. e. učestvovali su kao rimski zapovjednici (tj. njihova imena su ostala zabilježena u vrelima) i M. Vipsanije Agripa (*Marcus Vipsanius Agrippa*),⁶⁰ Marko Valerije Mesala Korvin (*Marcus Valerius [Messala Corvinus](#)*), Fufije Gemina (*Fufius Geminus*), Statilije Taur (*Statilius Taurus*) i Marko Helvije (*Marcus Helvius*), Antistius Vetus, Menodor (bivši oslobođenik Seksta Pompeja), te izvjesni Hiero (možda Tiberije Klaudije Neron, biološki otac budućeg cara Tiberija)⁶¹ i Lutus.⁶²

⁶⁰ Po I. Bojanovskom (1988, 31-32; 43), Agripa je samostalno vodio operacije i to na samom početku kampanje na jednom dijelu istočnojadranske obale i njenog zaleđa, i to eliminirajući gusarstvo, podčinjavajući odmetnute narode i pokoravajući nove narode. Međutim izvorna građa, ne daje nikakvu potvrdu za to da je Agripa izvodio operacije koje su rezultirale pokoravanjem npr. Ozuae, sjevernih Parthena, Dokleta, Naresa, Glindiciona, pa ni samo eliminiranjem gusarstva na istočnojadranskoj obali. Kod Kasija Diona (XLIX, 38, 3) se kaže da je Agripa započeo operacije protiv Delmata, ali iz toga se ne može niti smije izvući zaključak da je Agripa bio taj koji je pokorio čitav niz naroda iz dubljeg istočnojadranskog zaleđa, jer kada bi čitav jedan popis domorodačkih naroda pokorio Agripa na samom početku kampanje, kao što to sugerira Bojanovski, onda bi on ustvari bio taj koji je pacifizirao dobar dio Ilirika, i to one dijelove koji su međusobno i udaljeni i teritorijalno nepovezani, što je nelogično. Uostalom Agripa se spominje kao učesnik operacija protiv Japoda, konkretno kod opsade Metuluma (*App. Ill. 20*), znači on je 35. god. p. n. e. bio zajedno sa Oktavijanom što bi značilo da se tada nije nalazio na čelu neke operacije protiv istočnog Jadrana i njegovog zaleđa. Naravno to ne znači da stvarno Agripa nije pokrenuo prve akcije na delmatsko i istočnojadransko područje neposredno pred Oktavijanov pokret na Delmate i da je tom prilikom polučio neke uspjehe. Te akcije su možda bile upravo izvođene na samoj obali i rezultirale su eliminiranjem gusarstva i skoro anarhične situacije na istočnoj strani Jadrana, i Agripina samostalna aktivnost prema «Dalmatincima» (što je vjerojatno pravilno tumačenje Dionovog spominjanja Delmata u podatku XLIX, 38, 3) bi se tako mogla smatrati stvaranjem operativnih preduvjeta za dublji prodor u unutrašnjost koji je trebao izvesti Oktavijan osobno predvodeći vojsku. Uz to, Agripa je 34. i 33. god. p. n. e., proveo načelno u Rimu o čemu svjedoči prilično veliki odjeljak koji je njegovoj aktivnosti u samom gradu posvećen kod Kasija Diona (XLIX, 42-43, 5). Agripa je uostalom za 33. god. p. n. e. bio izabran za edila.

⁶¹ Šašel Kos, 1999, 260 i fus., 30; Isto, 2005 A, 466

⁶² Šašel Kos, 1999, 260

Izgleda da je kampanja 35-33. god. p. n. e., svojim obuhvatom ustvari bila usmjerena u prvom redu ka trajnijem zaposjedanju dinarskog pojasa te nekih strateških točaka (kao što je Segestika) koje bi omogućavale kasniju ekspanziju u pravcu panonskog bazena i srednjeg Podunavlja.⁶³ I nakon par godina teškog ratovanja Oktavijan i njegovi zapovjednici su uspjeli u svojim zamislima stavljajući pod rimsku vlast uglavnom ono područje koje će za 40-tak godina kasnije postati poznato kao «Gornji Ilirik», odnosno još kasnije provincija Dalmacija.⁶⁴ I 27. god. p. n. e. taj rimski Ilirik, tada sastavljen uglavnom od dinarskih, i današnjih sjeverno-albanskih oblasti i nekih manjih oblasti, klinova u panonskom bazenu (koji su nakon disolucije Ilirika pripali provinciji Panoniji) Oktavijan je predao Senatu.⁶⁵

Osvajanja i ratovi 27-9. god. p. n. e.

Ipak sa 27. god. p. n. e. nije završilo konačno realiziranje rimskih planova vezanih za ilirske zemlje, pošto je jedan dio njih još uvijek bio praktično samostalan. Tako da se sam proces ostvarivanja strateških zamisli Oktavijana Augusta i njegovog bliskog vojnog i političkog okruženja u zapadnobalkanskim i panonskim zemljama ostvarivao kroz više sukcesivnih faza koje su predvodili osobno Oktavijan, Agripa i na kraju Tiberije. Posljednja dvojica su na sebe preuzela zadatak da nakon 27. god. p. n. e. i to od sredine naredne dekade pokrenu te nove velike borbene kampanje na širem ilirskom području, poglavito prema još uvijek nezauzetim panonskim oblastima.

⁶³ U kontekstu zaposjedanja dunavskih granica i središnjeg Balkana potrebno je promatrati i pohod Marka Licinija Krasa 29-28. god. p. n. e., koji je isprovociran velikim upadom Bastarna na središnje balkansko područje, ugroživši i rimske «saveznike» Dentelete, a pretvorio se u jedan od najvećih rimskih uspješnih osvajačkih i vojnih poduhvata. O pohodu Marka Licinija Krasa v. jedan vrlo opširan i detaljan opis u *Cass. Dio*, LI, 23, 2-27, 3

⁶⁴ Svoju pobjedu nad Ilirima (po *Cass. Dio* LI; 21,5) Oktavijan je proslavio prvog dana trijumfa iz 29. god. p. n. e.

⁶⁵ *Cass. Dio* LIII, 12, 4; Nejasno je koji su to motivi vodili Oktavijana da provinciju Ilirik (koji Kasije Dion u «modernističkom duhu svoga vremena» naziva *Δελμύτια*) koju je praktično uspostavio nakon teških borbi samo pola desetljeća ranije preda narodu i Senatu, zajedno sa čitavim nizom uglavnom starijih i pacificiranih provincija (v. *Cass. Dio* LIII, 12, 2-3, u kojem on daje karakteristike provincija koje se daju na upravu Senatu, a koje Oktavijanu). Sudeći to Dionovom opisu predaje provincija Senatu, u senatskim provincijama nije bilo legija, znači i u Iliriku što je stvarno teško shvatljivo imajući u vidu karakter te nove, praktično još uvijek u svom većem dijelu nekultivirane provincije i sa otvorenim granicama prema sjeveru (još uvijek praktično nezavisnim Panonima) i istoku. Da je vjerojatno tadašnji Ilirik ostavljen bez respektabilnih legijskih snaga, posredno bi govorio i Dionov podatak LIV, 34, 4, što je s druge strane i relativno razumljivo ako se ima u vidu planiranje i poduzimanje velike i dugotrajne operacije u sjeverozapadnoj Hispaniji 26-19. god. p. n. e., sa velikim vojnim angažmanom te demobilizacija vojnika nakon završetka građanskih ratova. A poslije Hispanije uslijedilo je pacificiranje alpskih naroda, tako da su ilirske zemlje ponovo na red došle tek nakon i završetka ovih operacija.

Međutim izgleda da je i Augustova uvjerenost u pacificiranost potčinjenih ilirskih zemalja koje je on pobijedio, pokorio i djelotvorno uključio u funkcionalni i održivi provincijski sustav, bila pogrešna jer je i na dinarskom i delmatskom prostoru u pretposljednjoj dekadi stare ere došlo do više pobuna, od kojih je ona iz 12/11. god. p. n. e. kada su se pobunili Delmati bila sa nešto značajnijim posljedicama.⁶⁶ Iako je i ova pobuna brzo ugušena ona je uvjetovala prebacivanje Ilirika 11. god.p. n. e. iz senatske u carsku nadležnost,⁶⁷ a možda je na neki način bila povezana i sa započinjanjem Tiberijevih operacija u panonskom bazenu, jer je po Dionu on vodio borbe i sa Delmatima i sa Panonima istovremeno.⁶⁸ Sasvim je realno pretpostaviti i da su bilo u sva tri ili samo u nekim od ovih protu-rimskih pokreta možda izvjesni doprinos dali i Dezitijati, ali zbog siromaštva podataka o ovim ustaničkim pokretima u Dionovoj *Delmatia* i njihovoj totalnoj fragmentarnosti, ova pretpostavka ostaje u sferi špekulacija.⁶⁹ Naravno s druge

⁶⁶ Po Kasiju Dionu 16. god. p. n. e. u «Δελμάτια» je došlo do manje pobune koja je brzo ugušena. U ovom pogledu je nejasno da li je ova Dionova «Δελμάτια» podrazumijevala dalmatinsko, u njegovo vrijeme provincijsko područje ili narodnosni prostor Delmata. Iz smisla teksta moguće je i pretpostaviti da je Dion imao u vidu dalmatinsko područje, što je onda značilo da su pobunu mogli dići i neki drugi ilirski narodi koji su se za vrijeme kampanje 35-33. god. p. n. e. našli podčinjeni i uključeni u provinciju Ilirik, a čija su područja nakon disolucije Ilirika pripadala provinciji Dalmaciji. Ovu pobunu je ugušio prokonzul provincije Ilirik Publije Silije Nerva-konzul 20. god. p. n. e. (Bojanovski, 1988, 48-49). Iste godine Norici i Panoni su provalili u Istru, s tim da su ovi prvospomenuti i pokoreni, a u Makedoniju su provalili Denteleti i Skordisci, a borbe su vođene i sa Besima i Sarmatima. (Cass. Dio, LIV, 20, 1-3). Možda bi se tako i ova pobuna Delmata ili Dalmatinaca mogla promatrati u kontekstu svih ovih zbivanja koja su 16. god. p. n. e. zahvatila jugoistočnu Europu. Po Mócsy (1974, 34), Skordisci iz pretposljednje dekade stare ere, predstavljaju plaćenike, čija je usluga na prodaju.

Što se tiče drugog ustanka iz 12/11. god.p. n. e., (*Liv. periochae*, 141; *Svet. Tib.* 9; *Cass. Dio* LIV, 34, 3-4.) i Livijevih *Dalmatas*, Svetonijevih *Dalmatas* i Dionovih «Δελμάτιας» stvari stoje malo jasnije. U toku ovog ustanka, zauzeta je i Salona (Stipčević, 1974, 67), što bi primarno govorilo o oružanoj pobuni Delmata, iako možda ne bi trebalo isključiti ni učešće drugih dalmatinskih naroda u njemu. Najviše zbog Dionovog spominjanja naizmjeničnih borbi za vrijeme 12/11. god. p. n. e. koje Tiberije vodi i sa Panonima i sa Delmatima možda su u ovoj pobuni učestvovala i neke domorodačke skupine bliže panonskom prostoru. I ovaj ustanak je relativno lako i brzo ugušen iako se djelomično podudarao i sa borbama u Panoniji.

⁶⁷ *Cass. Dio* LIII, 12, 7-8; LIV, 34, 4; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 94; Senatu su u zamjenu za Ilirik predale provincije Kipar i Narbonska Galija.

⁶⁸ *Cass. Dio* LIV, 34, 3-4

⁶⁹ Po Kasiju Dionu (LIV, 36, 2-3), i 10. god.p. n. e. došlo je, zbog upornog zahtijevanja poreza, do nove pobune «Δελμάτια», ali ni ovdje nije jasno da li je riječ o Delmatima ili Dalmatincima u općem smislu. Ovaj drugi ustanak je izgleda nastojao i da iskoristi odsustvo Tiberija (koji je tada zajedno sa Augustom boravio u Galiji) iz ilirskih zemalja i upad Dačana. Moguće je pretpostaviti da su se i pod ovim Dionovim «Δελμάτια» možda ipak podrazumijevali neki drugi ilirski narodi dinarskog pojasa, a ne samo Delmati, koji su nesumnjivo vodili ustanak iz

12. god. p. n. e. Kako se može naslutiti iz čitavog Dionovog teksta, pogotovu kada govori o periodu nakon kampanje 35-33. god. p. n. e., Dion uopće ne pravi nikakvu distinkciju u upotrebi delmatskog imena, tako da je teško shvatiti kada se «delmatsko» ime odnosi na Delmate, kao zaseban narod, a kada na Dalmatince, Ilire provincije Dalmacije, kojoj je on sam bio namjesnik. Upravo ta činjenica da je on bio namjesnik Dalmacije je dodatno doprinijela toj Dionovoj pojmovno-sadržajnoj konfuziji vezanoj za upotrebu delmatskog imena nakon kraja kampanje 35-33. god. p. n. e. Dion je jednostavno smatrao shodnim da sve ono što se desilo na prostoru na kojem je on bio namjesnik za vrijeme postojanja jedinstvene provincije Ilirik nazove dalmatinskim, što se najbolje može vidjeti prilikom njegovog opisa rata 6-9. god. n. e. jer su za njega i Dezitijati «Delmati». U slučaju npr. ustanka 6-9. god. n. e. svo Dionovo spominjanje "delmatskog" imena potrebno je shvatiti u kontekstu podrazumijevanja onog što bismo determinirali sadržinom "dalmatinsko" ili preciznije rečeno onog što pripada dinarskom dijelu ilirskog kompleksa i ustaničke mase. Dion ustvari stvara svoje djelo kada se termin «*Dalmatia*» već afirmirao za cjelokupno područje provincije kojom je on upravljao, pa ga je on u tom smislu i prihvatao, tj. vrlo je lako moguće pretpostaviti da je on upotrebljavajući termin "delmatski" ustvari podrazumijevao i sve ono što pripada prostorima kasnije provincije Dalmacije. Sa druge strane sigurno je u izvornoj građi dolazio i do podataka koji su spominjali prave narodnosne Delmate. Međutim on, na našu veliku žalost, ni na jednom mjestu ne pravi nikakvu distinkciju između Delmata i "Dalmatinaca" (koju naš jezik koristi ali koju nažalost ne koriste ni latinski ni grčki jezik na kojima su pisani izvorni tekstovi) i za obje sadržine (Delmati su samo dio onoga "dalmatinskog") koristi izvedenice iz pojma Δελμάτια. I tako da na npr. ne navodi izričito za Batona da je Dezitijat, stekli bismo potpuno pogrešno uvjerenje da su Delmate bili ti koji su predvodili ustanak 6-9. god. p. n. e. I upravo tu leži jedan od većih problema koji proizilaze iz djela Kasija Diona i da bi se "delmatsko" ime, koje on koristi, razlučilo na Delmate i Dalmatince potrebno je i promatrati sam tekst, i njegov smisao i izvršiti njegovu prilično detaljnu analizu. Osim toga sudeći po samome tekstu Kasija Diona provincija Dalmacija iz njegovog doba za njega predstavlja stvarnog, kontinuiranog nasljednika provincije Ilirik i iz perioda prije zaposjedanja i panonskih naroda, zbog čega je uostalom, najvjerojatnije i naziva Δελμάτια (usporediti *Cass. Dio* LIII, 12, 4-8). A da je jedinstvena provincija ipak nosila zvaničan naziv Ilirik, a ne Δελμάτια i da je od pokoravanja Panona do kraja rata 6-9. god. n. e. predstavljala jednu veliku cjelinu od Jadrana do Dunava potvrđuje Plinije Stariji (VII, 149) kada oblast u kojoj je za vrijeme Augustove starosti izbila velika pobuna precizno imenuje kao Ilirik, iako u njegovo doba već postoje dvije zasebne ilirske provincije kojih je on itekako svjestan. Plinije Stariji se u svojoj kratkoj biografiji Oktavijana Augusta služio zvaničnim dokumentima koji su se odnosili na dato razdoblje, pa je onda i termine i nazive iz tih dokumenata samo kompilirao, dok je Kasije Dion termine i nazive koje je nalazio u svojoj izvornoj građi u pojedinim slučajevima i modernizirao u skladu sa svojim vremenom. I u slučaju upotrebe termina Panonija Dion se slično ponaša, jer on kada govori o Panoniji, ima u vidu prostore dvije panonske provincije koje postoje u njegovo doba (jednom je i on sam upravljao), iako su pojedini dijelovi toga panonskog prostora (npr. Siscija i njena okolina) već u toku kampanje 35-33. god. p. n. e. pokoreni i nalazili su se i prije 12. god. p. n. e. u sastavu provincije Ilirik.

Kod F. Papazoglu (1969, 264) se navodi da je i 9. i 8. god. p. n. e., dolazilo do "...ustanaka Panonaca i Dalmata...", što se vjerojatno zasniva na podatku Kasija Diona LV, 2, 4, koji se nalazi u dijelu teksta posvećenom 9 god. p. n. e. Međutim, da je riječ o retrospektivnom Dionovom odnosu prema ovom podatku, koji pripada ranijim

strane moguće je da i Dezitijati nisu učestvovali u ovim pokretima i da su bili lojalni državnoj i provincijskoj vlasti.

Odlučna kampanja u panonskom bazenu u pravcu srednjeg Dunava intenzivirala se nakon pokoravanja oblasti koje leže na istočnim Alpima i gornjem Dunavu. I nakon smrti Agripe 12. god. p. n. e., a koji je bio započeo zaposjedanje svijeta Panona,⁷⁰ zapovjedništvo i nad

godinama jasno stavlja do znanja i sam pisac, kada kaže da je dok je njegov brat Druz bio još uvijek živ (umro nesretnim slučajem 9. god. p. n. e.) Tiberije savladao Delmate (Dalmatince?) i Panone.

⁷⁰ Do prenošenja zapovjedništva na Tiberija, već više godina vođene su kronične borbe sa Panonima. Tako su 16. p. n. e. Panoni sa Noricima provalili u Istru (*Cass. Dio* LIV, 20, 2), ali su odbačeni. Borbe sa Panonima, i to uspješne ako je vjerovati antičkim vrelima, vođene su i 14. god. p. n. e. (*Cass. Dio* LIV, 24, 3) i 13/12. god. p. n. e. u kojem je pokretom protiv Panona direktno zapovijedao Agripa (*Vell.* II, XCVI, 2; možda *Flor.* II, 24; *Cass. Dio* LIV, 28, 1). Sudeći po Dionu, tada do borbi nije ni došlo, jer su se Panoni uplašili i odustali od svojih planova. Po Dionu (LIV, 31, 2), nakon Agripine smrti, Panoni su se ponovo digli na oružje, radi čega je August nakon što mu je nametnuo Agripinu udovicu, Tiberiju predao i njegovo zapovjedništvo u ratu sa Panonima. U ovom ratu 12-9. god. p. n. e., koji je Tiberije vodio protiv Panona, Skordisci su se nalazili na strani Tiberija i Rimljana (*Cass. Dio* LIV, 31, 3). O odnosima Skordiska i Rimljana v. Papazoglu, 1969, 218-264, a o pokoravanju Skordiska od strane Rimljana v. Papazoglu, 1969, 261-264; Na ovom mjestu je potrebno da se i pozabavi pitanjem eventualne podčinjenosti ilirskih Panona i prije Tiberijevog ratovanja 12-9. god. p. n. e. Npr. za Bojanovskog (1988, 48-49) ratovanja Panona su bile pobune, što bi impliciralo da su se oni već nalazili pod rimskom, bar formalnom vrhovnom, vlašću. Međutim iz smisla tekstova antičkih vrela koji opisuju rimsko ratovanje u panonskom bazenu u periodu 16-9. god. p. n. e. jasno je da su Panoni nezavisni prije nego što ih je Tiberije pobijedio, pokorio i uključio u provinciju Ilirik. Takav stav ima i smisao teksta Mócsy (1974, 34) kada govori o zbivanjima 13-9. god. p. n. e. u panonskom području. Da se Panoni nisu u trenutku prebacivanja Ilirika u carsku nadležnost, još uvijek nalazili u okvirima spomenute provincije, dokazuje i sam Dion kada kaže da je *Δελμάτια* (u ovom slučaju sasvim je jasno riječ o tadašnjem Iliriku, a ne samo o području Delmata) predpočinjena carskoj upravi i zbog opasnosti zbog susjednih Panona, čija nepomirljiva neprijateljska aktivnost izgleda ima utjecaja na već formirane ilirske peregrinske *civitates*. Indikativno je i kada Dion govori o borbama sa Panonima i Noricima 16. god. p. n. e., koji su zajednički provalili u Istru, da izričito spominje da su Publije Silije i njegovi hijerarhijski podčinjeni zapovjednici nanijeli poraz samo Noricima, koji su uslijed toga bili i podčinjeni (*Cass. Dio*, LIV, 20, 2-3). Izgleda da tom prilikom ista sudbina nije zadesila Panone, čak ni one koji su učestvovali u prodoru do Istre. U ovom slučaju vjerojatno je riječ da su se pojedine panonske zajednice uključile u borbe na alpskom području kao saveznici Norika i protivnici Rima i da je tada primarni vojni angažman Rimljana ipak bio usmjeren na alpsko područje, u konkretnom slučaju norički prostor i njegovu pacifikaciju a ne na još uvijek potpuno nezavisni dio panonskog bazena. Osim toga, dok nešto ranije govori (LIII, 12) o raspodjeli provincija 27. god. p. n. e. Kasije Dion nigdje ne spominje izraz Panonija, već samo *Δελμάτια*, što možda čini jer još uvijek u Ilirik nisu bile uključene panonske zemlje, dok bi u suprotnom on vjerojatno upotrijebio izraz «Dalmacija i Panonija», što općenito koristi kada želi da naglasi postojanje jedinstvene ilirske provincije npr. u slučaju opisa početka ustanka 6. god. n. e. (LV, 29, 1). A i uključivanje tek pokorenih panonskih zemalja u strukturu provincije Ilirik je sigurno imalo izvjesnu ulogu, u činjenici da ova provincija ostane

«projektom» osvajanja svijeta Panona je sada preneseno na Tiberija. Pored Tiberija, ⁷¹ Veliku ulogu u borbama tih godina na srednjem Dunavu, i to konkretno protiv Dačana i njihovih

carska, jer je nakon uključivanja panonskog svijeta prisustvo većih legijskih snaga bilo neophodno. Sve izloženo potvrđuje stav da dobar dio ilirsko-panonskih naroda i njihovih političkih jedinica do Tiberijevih pobjeda nisu bili uključeni u sustav i strukturu provincije Ilirik. I tek su u razdoblju 12-9. god. p. n. e. panonske zemlje bar svojim većim dijelom jednostavno nakon svoga pokoravanja bile inkorporirane u sastav provincije Ilirik i njenu upravno-administrativnu i teritorijalnu šemu i odgovarajući ustroj, a političke jedinice Panona transformirane u peregrinske *civitates*. To je praktično značilo da je dezitijatska *civitas* bila granična zona Imperije nešto duže od dvije dekade, što je sigurno nosilo neke posljedice i za njen društveno-politički i opći kulturni razvitak. O Tiberijevom ratu u Panoniji v. i *Eutr.* VII, IX i *Sex. Aur. Vic. epi.* I, 7.

⁷¹ Sam Tiberije se izgleda više bio orijentirao na pacificiranje Donje Panonije, što dokazuju činjenica o primjetnom učešću Skordiska (i to na rimskoj strani) u borbama i činjenica da je za vrijeme relativno kratkotrajne delmatske pobune Tiberije mogao da, po Kasiju Dionu, vodi sinkronizirane borbe sa oba protivnika. Osim toga pisana vrela detektiraju poimenično i pojedine panonske narode koji vode rat sa trupama kojima je zapovjednik Tiberije, i to Breuke (*Svet. Tib.* 9) i Amantine (*Ruf. Fest.* VII, 5) koji su bili situirani upravo u Donjoj Panoniji. Glavni domorodački vojvoda u borbama u toku ove kampanje bio je vjerojatno Baton Breučki (Mócsy, 1974, 34). U ovom ratu borbe nisu vođene samo sjeverno od Save nego i duboko i na jug, sve u oblastima koje su pripadale Breucima, znači na sjeveroistočnom bosanskom području, koje pokazuje brdoviti zemljopisni karakter u odnosu na paralelne prekosavske oblast i tako ujedno pruža i veće mogućnosti za dugotrajniji i uspješniji otpor. Potrebno je ipak napomenuti da Festusovo imenovanje Batona za vođu otpora u ratu 12 - 9. god. p. n. e. F. Papazoglu (1969, 263) relativizira («...nije sigurno da Fest ne meša, možda, panonski rat s panonskim ustankom»), za razliku od Bojanovskog 1988, 49 (...je već tada—misli se na rat 12 - 9. god. p. n. e.— značajnu ulogu imao Baton Breučki). Iako nije izričito navedeno ime «Baton Breučki» ili nešto slično, moguće je da Fest kada spominje «Bathona», koji je po njemu «kralj Panona» (*Bathone Panonniae rege...*) u panonskom ratu 12 - 9. god. p. n. e., misli na onoga Batona iz naroda Breuka koji je desetljeće i po kasnije postao jedan od dvojice vrhovnih ustaničkih vojvoda. Tome potvrdu daje i to da se Breuci navode kao jedan od dva naroda koji se poimenično spominju i koji ratuju protiv Rimljana koje predvodi Tiberije u ratu 12 - 9. god. p. n. e. (*Svet. Tib.* 9). To implicira da su oni bili jedna (ako ne i glavna) od otpornih snaga nadiranju Rimljana u periodu 12 - 9. god. p. n. e., te bi vjerojatno dali i vrhovnog zapovjednika. Uostalom Breuci su izgleda u posljednjim desetljećima stare ere bili bitan narodnosni i politički fenomen u panonskim, a posebno u donjopanonskim oblastima, a i rat 12 - 9. god. p. n. e. se najviše vodio u Donjoj Panoniji, konkretno istočnoj Slavoniji i sjeveroistočnoj Bosni. Ali, opet s druge strane ne bi trebalo odbaciti ni mogućnost da je Rufije Fest kada je govorio o pokoravanju Panonije mislio ipak na predaju Batona Breučkog u ljeto 8. god. n. e., odnosno na panonsku fazu ustanka od 6. do 9. god. n. e. Slična nedoumica je vezana i za podatak Frontina II, I, 15⇒gdje se govori o ratnom lukavstvu Tiberija, jer nije baš jasno na koji se rat odnosi ili na onaj iz 12. - 9. god. p. n. e. ili na Ilirski ustanak od 6. do 9. god. n. e.

plaćenika Bastarna, imao je i Marko Vinicije.⁷² Ova kampanja je trajala u periodu (sa redovnim Tiberijevim odsustvima) i sudeći po Dionu, u nizu sukcesivnih Tiberijevih pohoda i boravaka u Panoniji u periodu od 12. do 9. god. p. n. e. I za te tri godine je Tiberije Klaudije Neron, tada još uvijek u porodičnoj Augustovoj kombinatorici samo sin Livije iz njenog prvog braka i od 11. god. p. n. e. novi muž jedine Augustove kćerke Julije uspio da nametne rimsku vrhovnu vlast čitavom nizu naroda iz panonskog bazena, pretvarajući ih u peregrinske *civitates*.⁷³ Kako

⁷² Riječ je o djedu Marka Vinicija kojem je Velej Paterkul posvetio svoju Rimsku povijest. Po Veleju rat sa Panonima je započeo Agripa za vrijeme konzulata spomenutog Marka Vinicija, koji je bio konzul sufektus za 19. god. p. n. e.!? To bi značilo da je sukobljavanje sa panonskim narodima započelo mnogo ranije, ali je tek kampanja 12-9. god. p. n. e. u kojoj je vrhovno zapovjedništvo imao Tiberije, bila onaj odlučujući rimski pokret u kojem je nakon teških borbi, poduzimanja odlučnih poteza ali i represivnih mjera, i svijet Panona podčinjen rimskoj državnoj i provincijskoj upravi. Inače Velej Paterkul ima određenih kronoloških nejasnoća u svome djelu koje se upravo tiču ratovanja Oktavijana sa dalmatinskim narodima, pa tako izgleda da on stavlja njegovu ilirsku i dalmatinsku kampanju prije bitke kod Nauloha, pobjede nad Sekstom Pompejem i povlačenja Lepida što ne odgovara stvarnom stanju stvari (II, LXXVIII, 2). Ali pošto na drugom mjestu (II, XC, 1), koje se nalazi iza govora i o Akciju i zavjeri Lepidovog sina, navodi da je Dalmacija nakon 120 godina konačno podčinjena, izgleda da Velej nije baš dobro obratio pažnju na Oktavijanovu kampanju i da joj je prišao nedosljedno i površno sa kronološkim pogreškama, a možda nije ni raspolagao sa odgovarajućom izvornom građom za konkretnu problematiku.

O M. Viniciju i njegovom pohodu v. Mócsy, 1974, 35-36 (i uopće za opis osvajanja Panonije Isto, 1974, 34-37)

⁷³ Međutim nejasno je da li su u toku ove kampanje Rimljani uspjeli uspostaviti granicu na srednjem Dunavu ili su pojedine oblasti južno i zapadno od Dunava još uvijek uspijevale očuvati svoju samostalnost. Ono što je sigurno jeste da su u toku ove kampanje rimskoj vlasti sigurno podvlašteni narodi do rijeke Drave. Ipak iz činjenice da je Marko Vinicije 10. god. p. n. e. operišući iz Karnuntuma pobijedio Dačane i čak prešao Dunav, realno je pretpostaviti da su Rimljani uspjeli snažnije izbiti na srednji Dunav. Nejasno je u koji period Augustove vladavine smjestiti i pohod drugog rimskog zapovjednika Lentula protiv Dačana i Sarmata, jer je Flor (II, XXVIII-XXIX) koji je jedino vrelo za ovaj pohod prilično neodređen po pitanju njegovog datiranja (o tome v. i Mócsy, 1974, 36; 39). Sudeći po Floru, Lentulove trupe su tom prilikom prešle Dunav, pa bi u tome slučaju tada i vanjska granica bila na srednjem Dunavu. Da su Rimljani izbili na srednji Dunav i tamo uspostavili granicu može se naslutiti i iz Augustovih *Res Gestae* (V, 30) i još jednog Florovog podatka (II, XXXIV) u kome se kaže da je za Augusta podčinjeno kompletno područje od Rajne do Dunava. Osim toga i kada Tiberije pokreće ofenzivu na Markomaniju 6 god. n. e. on kreće iz baza na srednjem Dunavu što ukazuje da je Dunav tada bio linija dometa rimskih snaga, odnosno da su do te godine Rimljani uspostavili jasnu granicu na srednjem Dunavu (bez obzira da li je riječ o vazalnom kraljevstvu kao što je bio tada Norik ili o direktno podčinjenim oblastima), jer bi u suprotnom bilo nelogično očekivati da se sa srednjeg Dunava pokreće jedna transdanubijska operacija strateškog karaktera a da ostane nezauzeto područje do srednjeg Dunava sa njegove južne i zapadne strane, tako da teorija E. Tótha, 1977 o osvajanju Panonije do sredine I. st. n. e., otpada. S druge strane, međutim činjenica da su se, nakon 9. god. n. e. panonske legije nalazile stacionirane u unutrašnjosti provincije (XV legija u Emoni, od 14. god. n. e. u Karnuntumu; VIII legija Augusta u Poetovio i IX Hispana u Sisciji; *Tac. Ann.* I, 23; 30; Bojanovski, 1988, 60; 355;

izgleda panonska faza osvajanja koju je aktivno provodio Tiberije korespondirala je sa pobjedonosnom aktivnošću Tiberijevog mlađeg brata Neronu Klaudiju Druza (oca Germanika i budućeg cara Klaudija) u prekorajnskoj Germaniji koja se isto odvijala od 12-9. god. p. n. e.⁷⁴ Zbog navedenog se može pretpostaviti da su ova dva Livijina sina iz prvog braka, vodila sinkronizirane operacije koje su imale za cilj ostvarivanje jedinstvene strateške zamisli granica na liniji Elba-Dunav. odnosno da su predvodili dva osnovna kraka rimskog nadiranja kojim se trebala osigurati navedena pozicija.

Nakon Tiberijevog pokoravanja i Panonije, posebno onog pojasa između Drave i Save, koji je direktno naslonjen na one ilirske oblasti koje su oko dvije dekade ranije uključene u provinciju Ilirik, prestalo je i podizanje pobuna delmatskog i uopće dalmatinskog stanovništva. Upadljivo je da su sve tri ove pobune bile u periodima žešćih okršaja sa Panonima (u periodu 16-10. god. p. n. e.), što bi sugeriralo da su ranije podčinjeni Iliri nastojali da iskoriste borbe na tadašnjim sjevernim granicama Ilirika. U narednih nešto više od 15 godina provincijom Ilirik koja je obuhvaćala odsada i dijelove panonskih zemalja vladalo je relativno zatišje i Rimljanima se moglo činiti da su uspjeli konačno pacificirati nemirne ilirske i gorštacke i ravničare. A i izgleda da je nakon neuspjeha Panona da očuvaju samostalnost i kada se i državna i provincijska granica pomakla daleko prema sjeveru, i kod dinarskih Ilira zavladao stvarno mirenje sa rimskom vrhovnom vlašću i gubljenjem nezavisnosti. I od tada su samo moguće zloupotrebe i ugrožavanje njihovih uspostavljenih pozicija i prava u okvirima Rimske države i Provincije i povećavanje obaveza, a ne neka želja za slobodom i povratkom samostalnosti, mogli

Sanader, 2003 A, 465-466—smatramo da je u slučaju spominjanja legio XIII Hispana u radu umjesto pravilno VIII Hispana, riječ vjerojatno o štamparskoj grešci—Buzov, 2005, 132), kao da pomalo relativizira to postojanje rimske granice na Dunavu i početkom I. st. n. e. Zanimljivo je u tome kontekstu imati u vidu i riječi samih panonskih legionara koji su se pobunili u ljetnom taborištu početkom vladavine Tiberije 14. god. n. e., po kome «...on (misli se na panonskog legionara op. a.) među divljim narodima, vidi iz svoga šatora neprijatelja» *Tac. Ann.* I, 17. Ipak ove podatke ne bi trebalo tumačiti bukvalno da se vanjska državna granica nalazila negdje južno i zapadno od srednjeg Dunava, jer su i sami Panoni, većinom tek smireni prije par godina u očima tamo stacioniranih legionara još uvijek bili nepouzdan i neprijateljski element, a garnizoni su morali upravo zbog toga nepovjerenja da budu stacionirani u dubljoj unutrašnjosti, kao uostalom i u slučaju druge ilirske provincije-Dalmacije, gdje su dvije legije bile prilično duboko unutar provincijske teritorije. Uz sve izrečeno, pisana vrela koja opisuju ustanak 6-9. god. n. e. ne naglašavaju da su ustanici imali vezu sa «vanjskim svijetom», što bi morao biti slučaj da je granica bila na Dravi, a ne na Dunavu. Osim toga Drava je i poprište žestokih borbi između ustanika i Rimljana i to na samom početku rata 6. god. n. e. pa je logično pretpostaviti da je i njeno područje već bilo uključeno u provincijski sustav Ilirika.

⁷⁴ O Tiberijevom ratovanju u Panoniji v. *Vell.* II, XCVI; *Svet. Tib.* 9; *Cass. Dio* LIV, 31, 2-4; 34, 3-4; LV, 2, 4; *Ruf. Fest.* VII, 5; Wilkes, 2001, 220

natjerati domorodačke zajednice da se ponovo prihvate oružja. U tome mirnom razdoblju, tekovine antičke mediteranske kulture su u većoj mjeri uspjele ući u svijet zapadnog Balkana i panonskog bazena i čak da budu prijemčive za domorodačko stanovništvo. Ali višedesetljetna rimska uprava je domorodačkom življu Provincije donijela i neke nove posljedice koje Rimljani nisu očekivali, a to je njegovo međusobno zbližavanje.

Položaj i status domorodačkih zajednica u jedinstvenoj provinciji Ilirik (do izbijanja ustanka 6. god. n. e.)

Rimska Država kao legalistička tvorevina je svoje odnose prema peregrinskim *civitates* regulirala na osnovi načela kojima su bili utvrđeni međusobni odnos, prava i obaveze, a ne ad-hoc kombinacija. Zavisno od niza činilaca (vrijeme i način podčinjavanja, razine povjerenja, odrednica ugovora koji je svaka od podčinjenih domorodačkih zajednica imala sa rimskom državom, veličine rimsko-italske kolonizacije, upliva grčko-rimske kulture i razina i oblika njene prihvaćenosti među domorodačkim stanovništvom, saobraćajne povezanosti i uopće zemljopisnih odlika, stupnja urbanizacije i sl.) odražavala se i razina prisutnosti rimske vlasti i prihvaćenosti autoriteta rimske države i njenih institucija i zakona među ilirskim i dalmatinskim i panonskim zajednicama. Svaka domorodačka politička zajednica koja je ušla pod ingerencije Rimske države i provincije Ilirik uživala je izvjesna prava i imala određene obaveze u odnosu na državu u cjelinu i provinciju.⁷⁵ Iz stupnja i veličine tih prava i obaveza, mjeri se i razina samostalnosti koje su domorodački politički entiteti, uspostavom rimske vlasti, pretvoreni u peregrinske *civitates*, imali prije izbijanja ustanka 6. god. n. e.

Prilikom reguliranja odnosa sa pokorenim, podčinjenim i pobijeđenim narodnosnim zajednicama koje su morale imati političku formu i tradiciju, tj. bile su politije, Rimljani su se i u ovo prvo vrijeme samostalne vladavine Oktavijana Augusta rukovodili starim načelima i šablonima primjenjivanim još u vrijeme Republike prema svim onim politijama koje su ulazile u sastav ne samo rimskih provincija, nego i uopće pod kišobran rimskog imperija. Formalno gledajući svaka od tih epihorskih zajednica, ovdje predstavljениh u obliku prepoznatljivih i funkcionalnih politija sa Rimskom državom, odnosno sa njenim predstavnicima, sklapala poseban ugovor kojim se regulirao njen položaj i status i unutar Rimske države i provincije Ilirik. Potvrdu o postojanju i sklapanju tih ugovora daje i Apijan u svojoj Ilirskoj knjizi, kada spominje takvu praksu koju je primjenjivao Oktavijan prema narodima i zajednicama koje je

⁷⁵ O Augustovom načelnom odnosu prema potčinjenim i savezničkim zajednicama v. Cass. Dio LIV, 9, 1 – 2. Po Dionu, prema potčinjenim zajednicama August se odnosio prema «običajima» Rimljana, ali je i dozvoljavao savezničkim narodima da budu upravljani po njihovom tradicionalnom maniru.

pobijedio, koji su mu se predali, i koji su mu se podčinili.⁷⁶ Ti ugovori su po svojoj sadržini mogli biti prilično različiti, jer je njihovo sklapanje bilo rezultat niza različitih činilaca počevši od odnosa prema prihvaćanju rimske vlasti, karaktera i dužine otpora ako ga je i bilo, značaja tih zajednica i snage njihove tradicije i kulture, ali i rimskih interesa u vezi svake od zajednica.⁷⁷ Iz svih navedenih razloga sasvim je razumljivo da su domorodačke politije, sada samo sastavnice provincije Ilirik i podanici Rimske države imali radi svih gore navedenih činilaca različita prava, obaveze i odgovornosti, odnosno imali su i različite razine unutarnje autonomije, koja je mogla u načelu biti i dosta široka.⁷⁸ U biti oni su samo u jednoj stvari bili na istom, a to je da su veze naroda zapadnog Balkana i Panonije i njihovih političkih tvorevina (sada peregrinskih *civitates*) bile zasnovani na načelima nejednakosti (*foedus iniqua*) u odnosu na Rimsku državu. Preciznije rečeno sve su se one nalazile u statusu podčinjenosti u odnosu na Rimski narod i njegove interese, naravno samo u okviru propisanih obaveza i odgovornosti.⁷⁹ Time su se zapadnobalkanski i panonski narodi odrekli dijela svoga suvereniteta, i to onog koji je podrazumijevao potpunu samostalnost u korist vrhovnog suvereniteta rimskog naroda. Na kraju je svaki takav ugovor morao biti sankcioniran i prihvaćen u za to ovlaštenim rimskim državnim institucijama. I pored tih prenesenih ingerencija na državu i provinciju peregrinske ilirske *civitates* su zadržale široku autonomiju i u njihove unutarnje političke i institucionalne odnose Rimljani se, u načelu, nisu miješali izuzev u slučaju kada su mogli biti ugroženi njihovi interesi ili ugovorne obaveze ili ako bi nastupio kaos. Domorodački narodi su mogli čak održavati i svoje tradicionalne državne institucije i tip i formu uređenja, samo su oni sada bili

⁷⁶ App. Ill. 28

⁷⁷ Peregrinske *civitates* su tako mogle biti smatrane i : a) savezničkim (*foederatae*), b) slobodnim od plaćanja dažbina (*liberae, liberae et immunes*), c) *civitates stipendiariae* koje su obavezne na izmirivanje dažbina i drugih obaveza. Ilirski *civitates* su uglavnom pripadale ovoj kategoriji. O statusu rimskih i domorodačkih zajednica pred ustanak v. Suić, 1991-1992, 56

⁷⁸ Dobar primjer pruža *civitas* Heduanaca, koja je imala iznimno visok stupanj unutarnje autonomije i uvažavanja od strane rimske i provincijske i državne vlasti, uživajući jedina od Gala naziv «braća rimskog naroda» (*quia soli Gallorum fraternitatis nomen cum populo Romano usurpant.*)-- Tac. Ann. XI, 25. Iz reda Heduanaca su za vrijeme cara Klaudija imenovani i prvi rimski senatori koji su podrijetlom bili iz nekadašnje Kosmate Galije (Tac. Ann. XI, 23-25). Pored Heduanaca, visok stupanj autonomije u Galiji imali su i Remi i Lingoni (Tomić, 1885, 163). Ali izgleda da u slučaju kontinentalnih zemalja Ilirika ne nailazimo na sličan primjer uvažavanja i autonomije kakvu nalazimo kod Heduanaca.

⁷⁹ O primjeru lokalnog uređenja unutar jedne provincije v. Mirković, 2002, 133 – 134 (primjer Sicilije pozivajući se na Cicerona). Na Sicilije je tako postojalo više razina autonomije i statusa lokalnih zajednica i područja (1. *Ager publicus* 2. *Civitates foederatae* 3. *Civitates liberae et immunes* 4. *Civitates decumanae*). Ilirske *civitates* su vjerojatno najsličnije po statusu bile ovim posljedni, oporezovanim *civitates*.

jasno teritorijalno uokvireni sa međašima koje je odredila provincijska vlast, odnosno njeni predstavnici o čemu svjedoče međašni natpisi.

Ulaskom pod vrhovni suverenitet Rimske države i u sastav njene provincije zapadnobalkanski i panonski narodi su izgubili pravo na vođenje samostalne vanjske i vojne politike. U slučaju rata su bili obavezni da Državi pošalju pomoćne (auksilijarne) jedinice u onoj mjeri koliko zahtijevaju rimski zapovjednici i imali su i određene fiskalne obaveze prema Državi u kojoj su se sve te domaće *civitates* našle uklopljene.⁸⁰ Na samom terenu pomoćne jedinice, uključujući i one dezitijatske, su bile u potpunosti uklopljene (kao i sve druge jedinice) u rimsku vojnu hijerarhiju i bez pogovora podređene višim rimskim zapovjednicima i zahtijevano je od njih da se bez pogovora, isto kao i legije, pridržavaju rimskog vojnog reda i stege. Pomoćne jedinice su mogle (do zaključno sa I. st. n. e.) da zadrže i tipove svoga oružja i metode borbe, a nad pojedinim auksilijarnim jedinicama neposredno zapovijedanje je moglo biti prepušteno i vojnim i političkim liderima peregrinskih *civitates* iz kojih dolaze određene jedinice. Tako su oni mogli biti ujedno i lokalni poglavari i rimski zapovjedni kadar, pogotovu ako su dobili i rimsko građanstvo. Domorodačke zajednice su bile obavezne i na javne radove u smislu kuluka (učestvovanje kao radna snaga na gradnji putova, mostova, akvadukta i dr.), te na plaćanje državnih poreza. Upravo su se pitanja regrutacije, mobilizacije i upućivanja domorodaca da vode rimske ratove daleko od matične zemlje i posebno uklapanje još uvijek u smislu robno-novčane privrede nedovoljno gospodarski razvijenih i pripremljenih zajednica u rimski fiskalni i uopće monetarni i gospodarski sustav pokazali kao najnegativnije posljedice uvođenja rimske uprave. I one su svojim djelovanjem ostavile na domorodačko zapadnobalkansko i panonsko stanovništvo u tolikoj mjeri negativnu impresiju rimske vladavine da je ona uspjela zasjeniti i sve ono dobro što je došlo sa rimskom vladavinom.

Sam proces uspostave rimske vlasti i njenog etabliranja u unutrašnjosti Ilirika je možda vodio i nestanku čitavog niza političkih jedinica. O tome jasno svjedoči Plinije Stariji kada kaže, pozivajući se na Varona, da je na prostorima naronitanskog konventa nekada postojalo 89 *civitates*, dok se «sada jedino gotovo zna» (*nunc soli prope noscuntur*) samo za mnogo manji

⁸⁰ Pojedine razvijenije i gospodarski jače *civitates* su čak mogle zadržati i pravo kovanja svoga novca, ali samo bakrenog i to samo za lokalnu upotrebu (Tomić, 1885, 163). To pravo je u skladu sa općom tendencijom centraliziranja uprave i smanjivanja ovlasti i opsega prava lokalnih zajednica u toku druge polovice III. st. n. e. ukinuto. Ipak bez obzira na ovu mogućnost rimski novac je bio taj koji je isto došao kao nezaobilazna posljedica uvođenja rimske državne i provincijske vlasti, i to kao glavni element gospodarskog života. Nejasno je na koji su način peregrinske *civitates* na ilirskom području, posebno onom u dubljoj unutrašnjosti izmirivali fiskalne obaveze prema Državi, da li su ovi relativno zaostali narodi već u tome koristili novac ili su koristili naturalno izmirivanje.

broj domorodačkih *civitates*.⁸¹ Plinije Stariji poimenično navodi trinaest *civitates* sa brojem dekurija koji je svaki od njih imao. Međutim od strane Plinija Starijeg upotrijebljeni izraz *nunc soli prope noscuntur*, zavisno kako se promatra (posebno njegov prijevod na naš jezik) može da ima i apsolutizirajući–u smislu da su nabrojani *civitates* jedini koji još postoje u naronitanskom konventu sredinom I. st. n. e. ili zahvaljujući ubačenom prilogu *prope* relativizirajući prizvuk. Ako bi se prihvatilo potonje tumačenje, Plinije Stariji kao da ostavlja izvjesnu mogućnost da pored nabrojanih naroda (i to onih sa dekurijama) postoji još zajednica u statusu *civitates*, ali koje iz nepoznatih razloga Plinije Stariji ne navodi. Izgleda da je jedino točan smisao onoga što je on stvarno želio reći sa navedenim izrazom bio jasan samo Pliniju Starijem. Drugu nejasnoću u dijelu teksta *NH* III, 143 predstavlja Plinijevo poimenično navođenje još šest autohtonih naroda koji su držali dati prostor, ali on pritom upotrebljava prošlo vrijeme za razliku od naroda sa dekurijama gdje koristi prezent. Da li to govori da ovi narodi bez dekurija nisu postojali sredinom I st. n. e., što bi bilo u proturječju sa činjenicom da je prisustvo jednog od tih šest naroda -Parthena- posvjedočeno i to, kao prepoznatljivog naroda, na krajnjem istoku provincije Dalmacije sa dva epigrafska spomenika.⁸² Sjeverni Partheni se inače u svim vrelima u kojima se spominju pojavljuju zajedno sa još jednim od onih šest naroda-Ozuaei- koji se spominju i kod Apijana u kontekstu Oktavijanovih osvajanja zapadnog Balkana.⁸³ Sve to govori da su i sjeverni Partheni postojali kao zasebna *civitas* unutar provincije Dalmacije, a ne, kako to misli Ivo Bojanovski, da «...su se stopili sa nekom većom zajednicom».⁸⁴ Pa ako je to bio slučaj sa

⁸¹ *Plin. NH* III, 142-143.

⁸² *CIL* III, 8353; *CIL* III, 14613

⁸³ *Plin. NH* III, 143; *App. Ill.* 16; Partheni se interesantno uvijek spominju kod oba vrela neposredno iza Ozuaeia, što bi značilo da su oni bili prvi susjedi, ali i bi tako i potpuno odvojilo Apijanove Parthene od južnih Parthena, koji su uostalom potpali pod rimsku vlast prije nego što je uopće započela Oktavijanova kampanja 35-33. god. p. n. e., koju opisuje Apijan i prilikom čega se spominje i parthensko ime.

⁸⁴ Arheološki leksikon, Tom 1, 1988, 136; Ne postoji niti jedan razlog radi čega bi Rimljani uklopljavali jednu od njih zatečenih suverenih političkih jedinica u drugu, teritorijalno-veću jedinicu. To bi bilo u proturječju sa njihovom praksom, koja je protežirala usitnjavanje domorodačkih političkih jedinica, a ne njihovo okrupnjavanje. Osim toga zašto bi se sjeverni Partheni u razdoblju rimske vladavine utopili u neku drugu domorodačku zajednicu, kada se tada odvijao proces romanizacije. A da nije došlo ni do kakve asimilacije ili utopljanja političke jedinice Parthena u drugu domorodačku zajednicu, jasno govore i epigrafski spomenici iz okoline Užica na kojima se spominje parthensko ime. To jasno ukazuje da je u rimsko vrijeme i to upravo u I. st. ili prvoj polovici II. st. n. e., kada su vjerojatno nastali ovi natpisi postojala i da je bila slobodno izražavana svijest o sjeverno-parthenskoj posebnosti, koja se onda sasvim prirodno morala održavati i u postojanju njihove autonomne *civitas*. U suprotnom teško bi bilo očekivati da u uvjetima rimske vladavine, pojačane urbanizacije i sve brže romanizacije postoji unutar

sjevernim Parthenima, sasvim je logički očekivati da i onih drugih pet naroda (uključujući i Ozuaeie), isto budu zasebne peregrinske *civitates*. Poseban problem u ovo razmatranje unosi još i činjenica da Plinije Stariji u poglavlju gdje opisuje pojedine oblasti naronitanskog konventa spominje još i čitav niz naroda kao što su; Labeatae, Senedi, Rudini, Sasaei, Grabaei, *proprieque dicti Illyri*, Taulanti i Pyraei (možda Pirusti).⁸⁵ Ovi narodi su sudeći po kontekstu Plinijevog teksta orijentirani znatno više prema jugu i primorju, ali zato nije baš jasno da li su oni baš svi pripadali naronitanskom konventu odnosno provinciji Dalmaciji. Dok su Labeati i Pirusti vjerojatno pripadali naronitanskom konventu, za Taulante i «Ilire u pravom smislu riječi» je to prilično diskutabilno. Uz to kada spominje ove narode, isto kao i u slučaju malih šest naroda, Plinije Stariji upotrebljava prošlo vrijeme (*eo namque tractu fuere...*), pa i to unosi nedoumice vezane i za nabrojane narode, odnosno jesu li i oni postojali kao zasebne peregrinske *civitates* sredinom I. st. n. e. ili njihova egzistencija ipak pripada nekim ranijim razdobljima što bi opet bilo u suprotnosti sa postojanjem Pirusta osvjedočenom još na početku II. st. n. e.,⁸⁶ a teško bi bilo i pomisliti da su nestali i Taulanti i *proprieque dicti Illyri*, jer se oni spominju i kod Pomponija Mele (II, 49). I sudeći samo po Plinijevom opisu provincije Gornji Ilirik i domorodačkih naroda koji njega naseljavaju vrlo je teško precizno odrediti pravo brojno stanje domorodačkih *civitates* sredinom I. st. n. e.⁸⁷ Ali bez obzira da li postojalo sredinom I. st. n. e. na prostorima jurisdikcije naronitanskog konventa točno 19 peregrinskih *civitates*, nešto više od toga broja ili samo onih trinaest nabrojanih sa brojem dekurijskih, ipak ostaje činjenica o velikoj nesrazmjeri *civitates* između Varona i Plinija Starijeg, bez obzira na koji način tumačili njegov prikaz i nabrojanje autohtonih naroda. Da li je ovaj višak od više-manje 65-76 *civitates* u toku skoro jednog stoljeća nestao uslijed fizičkog istrebljenja, preseljavanja ili utopljanja u veće narodnosne i političke cjeline. A možda i razlozi nastanku tako drastične razlike u brojnosti

jedne dalmatinske peregrinske *civitas*, još jedna druga, manja autonomna politička cjelina koja bi bila svjesna svoje narodnosne posebnosti.

⁸⁵ Plin. NH III, 144

⁸⁶ Pirusti se navode i u Ptol. Geo. II, 16; Možda se i Pirusti, pod imenom *Piraei*, nalaze i kod Pomp. Mela, II, 49-50.

⁸⁷ Ako bismo i prihvatili tumačenje Plinijevog teksta o naronitanskom konventu u smislu da je u njemu egzistiralo 19 peregrinskih *civitates*, i na taj broj dodali onih pet iz salonitanskog konventa onda bi u ova dva dalmatinska konventa bila 24 peregrinska *civitates*, Ovom broju s pravom treba dodati Japode kao nesumnjivo peregrinsku *civitas*, dok je nejasno kako sistematizirati *Liburnorum civitates* XIII, da li kao peregrinske zajednice ili u nekom drugom privilegiranjem statusu. A opet i kada bi se i to pitanje riješilo, nailazi se na zagonetku Pirusta i onih naroda koje u podatku III, 144 spominje Plinije Stariji, tako da pravog rješenja još uvijek nema.

suverenih političkih jedinica u naronitanskom konventu između podatka koji odražavaju stanje u I. st. p. n. e. i u I. st. n. e. leži i u različitom poimanju kod njihovih pisaca što je to stvarno epihorska suverena politička jedinica i koja je njena sadržina.

Pliniju Starijem je upotreba Varonovog podatka trebala da posluži u ostvarivanju njegove namjere da dodatno ali ukratko prikaže svu narodnosnu rascjepkanost zapadnog Balkana, posebice naronitanskog konventa. On nije osjećao potrebu da dublje ulazi u prirodu podatka koji je inkorporirao u svoj tekst, te nema ni najmanje šanse da se bar u okvirnim crtama približi kontekst Varonov teksta iz kojeg je Plinije Stariji izvukao navedeni podatak. Zbog nekritičkog, neadekvatnog uvođenja u etnografski opis Ilirika, koji je i sam sažet na najprihvatljivu mjeru po shvaćanju Plinija Starijeg, ali i bez bilo kakve dodatne informacije direktno vezane za Varonov podatak koja bi potpuno objasnila podatak (izuzev samo upotrebe infinitiva perfekta aktiva i pojašnjena u neposrednom nastavku, indirektnog karaktera, da je on odražavao ranije stanje), može se kod čitaoca Plinijevog opisa naronitanskog konventa proizvesti izvjesna doza nejasnoće. Naravno, u kontekstu svega izrečenog, postavlja se pitanje da li je Varonov podatak uistinu odražavao stvarno stanje epihorskih populacija na dijelu Ilirika u prvoj polovici I. st. p. n. e. Sigurno je da je ovaj podatak Varonova kompilacija iz nama nepoznatog vrela koje nije imalo oficijelnu vrijednost, jer se u trenucima Varonove smrti Rimska država još uvijek nalazila u procesu osvajanja i podčinjavanja zemalja između Jadrana i Dunava. Istina na prostorima obuhvaća naronitanskog konventa iz I. st. n. e., Rimljani su manje-više uspostavili svoju vlast, i prije Varonove smrti 27. god. p. n. e., odnosno zaključno sa operacijama 34. i posebno 33. god. p. n. e. Tako se i nastanak Varonovog podatka može datirati nesumnjivo u doba prije i za Oktavijanove kampanje 35 - 33. god. p. n. e. tj. i u razdoblje još uvijek živuće samostalnosti većine naroda u unutrašnjosti zapadnog Balkana i Podunavlja uključujući i dijelove budućeg naronitanskog konventa. Međutim odnosna datacija nastanka Varonovog podatka je mogla biti i starija od 33. god. p. n. e. I u tom slučaju bi teško bilo pretpostaviti da su Rimljani imali baš toliko egzaktnih podatke (kakve im je mogao dobiti jedino službeni popis sproveden od za tu vrstu posla ovlaštenih i osposobljenih službi) za zemlje u kojima još uvijek nije bila sprovedena uspostava direktne rimske vlasti. A riječ je o zemljama koje su se, prije uspostave rimske vlasti, još uvijek nalazile na razini preddržavnog političkog ustroja sa slabom ili nikakvom pismenošću, pa nisu ni same mogle da imaju preciznu statistiku. Tako je podatak od 89 *civitates* u Varonove «ruke» mogao doći jedino preko izvještaja rimskih izaslanstava, špijuna, vojskovođa koji su vodili operacije na srednjem Jadranu i dublje u kontinentalnoj unutrašnjosti, putopisa i pisaca pojedinaca (rinskog ili grčkog jezika) koji su boravili na istočnoj-jadranskoj obali i dublje u unutrašnjosti, vijesti dobivenih od trgovaca i avanturista, i posebno iz

povijesnih i zemljopisnih djela (nama izgubljenih) čiji su pisci izvjesni stupanj pažnje posvećivali i zapadnom Balkanu (najviše u svezi ratova koje su Grci i Rimljani vodili sa domorodcima). Grku ili Rimljaninu, stvarnom tvorcu informacije o 89 *civitates*, nije vjerojatno u potpunosti bio jasan epihorski politički ustroj niti stupnjevi unutarnje kohezije i oblici povezanosti sastavnih jedinica pojedinih domorodačkih naroda, niti je smatrao da je njihovom objašnjavanju bilo potrebno posvetiti dublje izučavanje.

Institucije plemena i bratstva, koje su u svom osnovnom obliku i značenju bile odavno već iščezle kod Grka i Rimljana, još uvijek su bile prisutne sa svom svojom funkcijom i autonomnim pravima u političkom ustroju epihorskih naroda, odnosno političkim entitetima koji su oni tvorili. Zato se i osobi koja je sa određenog stupnja daljine i izoliranosti od domorodačkih naroda, moglo učiniti da su ustvari plemena suverene jedinice a ne entiteti koji bi im zbog nedostatka državnog aparata svojstvenog npr. grčkim polisima i Republici izgledali kao neki labaviji ustroj, prije kao savez a ne suverena politička jedinica, tj. politija jednog naroda. Uslijed takvog načina promatranja se moglo i doći do jedne fantastične cifre od 89 *civitates*, odnosno prepoznatljivih i suverenih političkih jedinica koje su se nalazile na uskoj teritoriji budućeg naronitanskog konventa.⁸⁸ I tek je uspostava rimske vlasti pokazala stvarno

⁸⁸ Na sličan način bi se onda mogla promatrati i Crna Gora, ne samo dok se nalazila u obliku entiteta, nego i za vrijeme prerastanja u državu pa u pojedinim slučajevima skoro sve do I. svjetskog rata, jer je ona dugo sačuvala plemenski ustroj u staroj formi, a ne u smislu već izgrađenih upravno-teritorijalnih jedinica. Plemena su uživala i određeni stupanj autonomije i ostvarivali su i utjecaj na politički život i razvitak Crne Gore i Brda, koji je sve više slabio sa prerastanjem Crne Gore u državu počevši od Petra I Petrovića. Crnogorska i brdska plemena i pored autonomije i utjecaja koji su ostvarivali na društveno-politički život, nisu nikada bile zasebne ili suverene političke cjeline, nego su bili subordinirani vrhovnoj političkoj vlasti oličenoj u nekoj formi ustroja koji je u XVII. i XVIII. st., pa i u dijelu XIX. st. imao slične forme funkcioniranja i strukturiranja kao i željeznodobni politički entiteti. Radi toga moguće je neke procese koji su vladali u tadašnjem crnogorskom i brdskom društvu promatrati i kao neku vrstu analogije sa procesima političke izgradnje u ilirskim zajednicama, pogotovu ako se ima u vidu dinarski element i mentalitet. Crnogorski politički entitet se obrazovao na temeljima tradicija posjeda Crnojevića, a kao ideološku osnovu (izraženu kroz religiozni plašt) svoga postojanja imao je cetinskog vladiku i njegov dvor. Iz tih temelja razvio se prvo jaki crnogorski narod i njegova politička tvorevina-entitet a zatim iz njega, daljim i sadržajnijim društveno-političkim razvojem i crnogorska država. Ipak bi se neupućenim promatračima, koji dolaze sa strane i iz zemalja sa već potpuno izgrađenom državnom strukturom gdje je razina plemena već odavno bila iščezla, u razdobljima sve do početaka XIX. st. moglo učiniti suprotno i tako bi po njemu crnogorska i brdska plemena Njeguši, Vasojevići, Kući, Drobnjaci, Moračani itd. činili suverene cjeline, pa bi na prostoru male Crne Gore imali čitav niz još majušnijih suverenih političkih jedinica. Sam proces oblikovanja obrisa državnosti i stvaranja državnih institucija, te prerastanja ili zamjenjivanja preddržavnih formi uređenja sa državnim u Crnoj

stanje političkog zemljopisa zapadnog Balkana, jer su stoljećima ranije, još u toku starijeg željeznog doba zapadnobalkanski narodi prevazišle razinu pune plemenske suverenosti i samoustroja stvorivši narode i njihove predrđavne političke izvedenice-entitete.⁸⁹ Sam Varon je izgleda kao kvestor boravio u ilirskim zemljama i samim tim je dobro poznao prilike u ilirskim, istočnojadranskim zemljama,⁹⁰ Ali tih godina kada je Varon boravio u Iliriku, naronitanski konvent u svome obliku (i opsegu) iz I. st. n. e. u kojem ga poznaje i predstavlja Plinije Starije, sigurno nije ni postojao. Iz toga razloga, logično se postavlja pitanje kako je onda moguće da je Varon bio tako vidovit, pod uvjetom da je on svoje viđenje ilirskih zemalja bazirao na neposrednom kontaktu i primanju informacija dok je tamo boravio, pa da izričito kaže da na prostoru koji je kasnije obuhvatio jedan od tri dalmatinska konventa postoji precizno naveden, skoro statistički podatak o broju političkih jedinica. Potrebno je naglasiti da su u to vrijeme (prve polovice I. st. n. e.) te politije bile većinom ili nezavisne ili samo pod fiktivnom rimskom vrhovnom vlašću.⁹¹ Ali ipak je činjenica da je od vremena Varonovog boravka u Iliriku pa do moguće najranije uspostave naronitanskog konventa u opsegu u kojem ga prezentira Plinije

Gori je trajao skoro čitavo stoljeće. O žilavosti «duha plemenske pripadnosti» i danas živo svjedočanstvo pruža Crna Gora.

⁸⁹ O spomenutoj velikoj razlici u broju *civitates* kod Varona i Plinija Starijeg nešto drugačije mišljenje ima Bojanovski (1988, 47). Njegovo objašnjenje o tome da su Rimljani okrupnjavali domorodačke zajednice izgleda nelogično, jer koji bi to interesi vodili praktične Rimljane da stvaraju veće narodnosne i političke jedinice na prostoru čija je lojalnost diskutabilna a proturimski osjećaj prisutan već stoljećima i na taj način samo osnažuju svoje potencijalne neprijatelje. Uz to Dezitijati, Naresi, Glindicioni, Dokleati možda i Melkumani (Merromenoi ?) koji se pojavljuju kod Plinija Starijeg u grupi od onih 13 naronitanskih naroda sa dekurijskim, spominju se i kod Apijana vezano za Oktavijanovu kampanju 35-33. god.p. n. e., pa se samim tim može tvrditi da su oni postojali i prije toga navodnog, po Bojanovskom, okrupnjavanja domorodačkih zajednica. A to bi opet značilo da je stanje broja i postojanja zasebnih domorodačkih politija neposredno pred 35. god. p. n. e., u odnosu na stanje broja peregrinskih *civitates* koje donosi Plinije Stariji bilo mnogo manje radikalno različito nego kada bi se pretpostavilo da je oko 35. god. p. n. e., bilo 89 političkih jedinica, a sredinom I. st. n. e. čak pet-šest puta manje tih domorodačkih politija.

⁹⁰ Bojanovski, 1988, 43, fus. 34

⁹¹ Narona jeste predstavljala jednu lokalnu administrativnu jedinicu i bitno urbano, društveno i gospodarsko središte posebno kao glavno komunikaciono čvorište koje je povezivalo još uvijek nezavisne i protohistorijske zajednice kontinentalne unutrašnjosti sa antičkim svijetom Mediterana (u kojoj se odvijala intenzivna trgovina robno-novčanog karaktera o čemu svjedoči mnogobrojni nalazi novca, Patsch, 1996, 97), ali ona prije uspostave provincije Ilirik u svom punom kapacitetu nije mogla biti konvent u onom obliku u kakvom je postojala u plinijevsko vrijeme. Inače konačni preustroj provincijalne uprave izvršen je 13. I 27. god. p. n. e. kada je izvršen teritorijalno-upravni preustroj i ujedinjene Italije s obzirom na primanje Istre i oblikovanje granica Ilirika, bar prema Italiji i Makedoniji.

Stariji prošlo najmanje 50 godina. U vrijeme svoga boravka u ilirskim zemljama kao kvestora, i pored svoje nesumnjive visoke inteligencije, znanja i znatiželje, Varon je još uvijek bio relativno mlad i neiskusan, a potrebno je imati možda na umu da je on te podatke koje je tada saznao dok je boravio na istočnom Jadranu i njegovom zaleđu u svoja djela možda projicirao desetljećima kasnije, pa je moglo doći i do neke vrste «korumpiranja sjećanja». Veliko je pitanje koliko su Varon, pa i sami drugi Rimljani prije 50. god. p. n. e. dobro i kvalitetno poznavali stvarno stanje onoga što je bilo u dubljoj unutrašnjosti zapadnog Balkana, npr. u unutrašnjosti prostora budućeg naronitanskog konventa, tj., u oblastima iza Japoda i posebno Delmata uključujući i Gornju Bosnu i Dezitijate.⁹² Na kraju krajeva teško je pomisliti da je na jednom relativno uskom prostoru budućeg naronitanskog konventa moglo u I. st. p. n. e. usporedo egzistirati 89 samostalnih političkih jedinica, kada je npr. čitava Galija u prvoj polovini I st. n. e. imala 64 *civitates*.⁹³ Ako bi se prihvatila mogućnost postojanja 89 nezavisnih jedinica na prostorima naronitanskog konventa to bi značilo da je svako pleme ili bar veća seosko-katunska zajednica bila zasebna politička jedinica što bi u uvjetima dostignutog društveno-političkog razvitka indigenih zajednica ilirskog pojasa mlađeg željeznog doba bilo teško zamislivo. Kako se čini ni sam Plinije Stariji nije se mnogo trudio u provjeravanju pojedinih informacija koje se tiču zapadnog Balkana, pa se tako moglo i desiti da potpuno nekritički prođe Varonov podatak. Moguće je da je sam Plinije Stariji pod utiskom niza točnih i preciznih statističkih podataka o zapadnom Balkanu koje je dobivao iz službenih popisa i koje nije trebao dodatno provjeravati, prosto prešao preko par podataka koje je unio ili izostavio iz svoga etnografskog opisa bez dodatne provjere koje su te «sitnice» ipak iziskivale. Kao što vidimo sve navedeno može samo relativizirati Varonov podatak. Naravno vjerojatno su pojedini narodi u procesu rimskog osvajanja i u toku velikog ustanka od 6. do 9. god. n. e. u jednom broju stvarnom i iščezli uslijed čitavog niza okolnosti, ali taj broj sigurno nije iznosio ni blizu sedamdeset.

⁹² Varon je do ovoga broja mogao doći i korištenjem knjiga u javnoj knjižnici čiji je bio upravitelj, pa je onda koristeći svoja sjećanja i podatke drugih autora, i njihovim kombiniranjem mogao doći do zaključka o 89 *civitates*. Varon je inače bio veliki erudita.

⁹³ *Tac. Ann.* III, 44; Prilikom ove usporedbe potrebno je imati u vidu da su galski narodi, posebno oni na jugu prešli složeniji društveno-politički razvitak nego mnogi ilirski narodi iz kontinentalne unutrašnjosti i da su samim tim njihove zajednice bile teritorijalno krupnije i ustrojenije. A i iz Tacitovog teksta nije jasno da li su tih 64 *civitates* pripadala samo trima galskim provincijama, ili su u taj broj uključene i peregrinske *civitates* iz Donje i Gornje Germanije. Od 293 hispanске zajednice za koje se zna da su postojale u vrijeme dolaska Rimljana na Iberski poluotok, u vrijeme Augusta zna se za 114 zajednica. Mirković, 2002, 153

U prvo vrijeme uspostave rimske vlasti u Iliriji i Panoniji, vrhovna lokalna uprava nad peregrinskim *civitates* u unutrašnjosti ostavljena je domaćim ljudima, odnosno do tada vladajućim grupacijama, porodicama, rodovima, dinastijama i slično. Tako su domorodačke institucije uspjele zadržati posljednjih desetljeća stare ere određeni stupanj autonomije svojih političkih zajednica u odnosu na rimsku vlast. Znamo da su se na čelu Breuka i Dezitijata nalazili domaći ljudi. Nesumnjivo je uspostava vrhovne rimske vlasti donijela već u startu određene prednosti od kojih je najvažnija prestanak dotadašnjih kroničnih sukoba i malih ratova među domorodačkim zajednicama. A uklopljavanje malih narodnosnih i plemenskih političkih cjelina u teritorijalno veće upravne okvire, prvo na razinama konventa, zatim provincije i na kraju državne cjeline uvjetovalo je i međusobnu veću interakciju do tada iscpjekanih zajednica. Sukladno tome došlo je i do pojave, makar u zametku, i osjećaja neke vrste zajedništva i dijeljenja istih interesa ali i problema po nekim aspektima koje je sa sobom donijela uspostava rimske državne vlasti i provođenje njenih načela uređenja provincijskih odnosa, posebno u onim krajevima koji su bili kulturno i društveno zaostali.

Nestanak dotadašnje političke rascjepkanosti, višedecenijski unutarnji mir i veća povezanost, komunikativnost i uzajamna prožimanja niza ilirskih zajednica što su bili neminovna posljedica njihovog okupljanja pod jedan državni, pa i provincijski okvir doveli su do izražajnijeg uvažavanja među do tada politički razdvojenim, a u nekim slučajevima i sukobljenim zajednicama. To je dovodilo i do njihovog zbližavanja te razvijanja osjećanja o pripadnosti jednom određenom kolektivitetu i svijesti o zajedničkim interesima u prvom redu usmjerenim prema vrhovnoj rimskoj vlasti. Taj osjećaj se počeo razvijati i na temeljima onog zajedničkog što su ti narodi, a koje je tadašnja «ilirski provincija» objedinila, baštinili a kojeg su postali itekako svjesni u intenzivnom kontaktu sa jednim elementom koji im je bio stran skoro u svim pogledima od jezika do načina života, ali koji im se uspio nametnuti. Jezička sličnost i razumljivost, zajednička zemlja ali i sličnu razinu općeg kulturnog razvitka sve više su postajali ona nit koja je uticala na njihovo sve izrazitije povezivanje i prevazilaženje različitosti i suprotnosti. A živeći u jednoj cjelini i njihovi interesi i potrebe su sve više dobivali zajedničkih crta, što je samo doprinosilo međusobnoj većoj komunikaciji i uvažanju pa i zajedničkom nastupu. Višedecenijsko razdoblje zajedničkog življenja u okviru jedne političke tvorevine bilo je i više nego dovoljno da se počnu razvijati ti zametci zajedničke svijesti bar u nekim aspektima. Tako su ušavši u intenzivniji interaktivni kontakt i sa vanjskim svijetom, i to posebno onim razvijenim mediteranskim, i narodi ilirske pripadnosti bez obzira na međusobne razlike su postajali sasvim prirodno svjesni i onoga što im je zajedničko, a to je kako je već istaknuto nesumnjiva jezička bliskost, a preko toga i svoje posebnosti. A to posebno dolazi do

izražaja kada se ti narodi i zajednice koji nesumnjivo posjeduju tu neku međusobnu povezanost koja ih određuje kao prepoznatljiv i zaseban etnički kompleks nađu u jednom političkom, upravnom i teritorijalnom okviru, a koji je usto većinom izgrađen od strane drugačijeg etničkog činioca i koji još u sebi sadržava veliki broj drugih, različitih etničkih i kulturoloških fenomena. I tako je ilirski kompleks postao spreman za zajedničko dejstvo jer je pored starih narodnosnih imena određenu ulogu u životu domorodaca počelo da ima i zajedničko «ilirsko» ime, koje će nakon par stoljeća i potpuno istisnuti stara narodnosna imena, izuzev delmatskog, ali koje će dobiti i neko drugo značenje, a ne narodnosno.

Kako je vrijeme odmicalo, domorodačke politije koje su se nalazile pod rimskom državnom i provincijskom vlašću u Iliriku, nalazeći se pod sigurnosnim «kišobranom» šire upravne vlasti i suvereniteta tako su polako potiskivale svoje unutrašnje razlike i povećavale svoje unutarnje veze. Naravno ovo je bio jedan dugotrajan proces koji se, istine radi, nikada nije uspio potpuno u konačnom obliku razviti i tako steći primat. Proporcionalno slabljenju međusobnih razlika jačalo je nezadovoljstvo prema rimskoj upravi i njenim metodama sprovođenja. I to sve veće nezadovoljstvo imalo je određenu ulogu u povezivanju i zbližavanju čitavog niza narodnosno-političkih formacija, posebno onih sa dinarskog područja koje su se dvije dekade ranije u odnosu na jedan dio naroda iz panonskog bazena našle u okvirima jedinstvene Provincije. Stare surevnjivosti i suprotnosti interesa su se potiskivale, jer je većina domorodačkih politija sada imale zajednički problem koji je zasjenjivao sva ostala pitanja-rimsku vladavinu i njene metode uprave. Tako se pojavljuje paradoks po kojem je upravo rimska uprava samim svojim postojanjem doprinijela prevazilaženju ili bar relativiziranju i slabljenju dotadašnjih razlika među domorodačkim zajednicama, jer su uklopljavanjem niza zapadnobalkanskih i panonskih naroda u jednu političku cjelinu ustvari Rimljani bili ti koji su ih ujedinili i omogućili do tada zasebnim zajednicama nesmetanu i kontinuiranu komunikaciju. Vezavši ga za jednu provinciju Rimljani su dotada golemu masu podijeljenu narodnosnim i političkim partikularizmima ustvari ujedinili dajući im i zajedničke institucije. Istina te institucije i čitav taj zajednički okvir je bio tada u rukama i pod kontrolom Rimljana, ali i takvo iskustvo je za domorodce bilo vrijedno u odnosu na ono stanje podijeljenosti i suparništava za vrijeme njihove nezavisnosti. I za manje od dvije dekade od pokoravanja Panona, domorodački narodi, odnosno pojedini njihovi lideri (u prvom redu Baton Dezitijatski i narod i politička jedinica kojoj on izvorno pripada), su se pokazali i spremnim i sposobnim da na sebe i svoju odgovornost preuzmu to iskustvo postojanja, vođenja i funkcioniranja «zajedničkih institucija». Sigurno je da bez postojanja jedinstvene provincije Ilirik, taj domaći eksperiment sa

«zajedničkim okvirom i vojno-političkim institucijama» ne bi uspio ni pokrenuti, a on je ipak trajao par godina.

Moguće je da bi takva politika na duge staze donijela probitak višim državnim interesima, da na pitanjima (posebno ekonomskog) iskorištavanja domorodaca domaće autonomije nije došlo do prekida odnosa između domaćih zajednica i vrhovne vlasti. Labava kombinacija odnosa između lokalnih domaćih vlasti i vrhovne rimske vlasti zasnovane na uzajamnom povjerenju je prvih godina nove ere potpuno kolabirala. I kada dođe do prekida on je imao karakter šoka i pred Rimljanima je stajao ujedinjeni front niza domorodačkih naroda, a ne samo pojedini domorodački narod ili manja grupa naroda. Rimljani su tako stvaranjem provincije Ilirik uradili ono što sami ilirski narodi nisu uspjeli, a sigurno ni namjeravali da ostvare⇒ ujedinivši čitav jedan spektar naroda, od kojih su većina bili i etnički srodni u jedan politički okvir. Tako su paradoksalno upravo Rimljani stvorili preduvjete, jer su provincijom Ilirik izgradili temelj na osnovi kojeg se razvila, bar u svojoj formi --- kako je sama povijest pokazala --- nikada sazrelog zametka, svijest o ilirskom jedinstvu izraženom kroz pripadnost jednoj teritorijalnoj zajednici koju je otjelovljavala provincija i zajedničkim političkim interesima. Tako je nastala platforma mogućeg stvaranja velikog saveza autohtonih naroda koji je u sebi imao kao osnovni zajednički sadržilac-proturimsku borbu. Veliko bi bilo pitanje da li bi savez čitavog niza autohtonih naroda, u onoj mjeri kakav je proizašao 6. god. n. e., uopće bio moguć da nije bilo postojanja jedinstvene provincije Ilirik, ali i bijesa usmjerenog prema rimskoj vlasti. U suprotnom zapadnobalkanski i panonski narodi i plemena se nikada ne bi ujedinili ni po jednom pitanju u tolikoj mjeri kao što se to desilo 6 god. n. e., što uostalom dokazuje i njihova dotadašnja povijest satkana od niza međusobnih sukoba i parcijalnih ratova pojedinih naroda sa Rimljanima.

Iliri su izgleda, sudeći po Velejevom podatku po kome su oni prihvaćali tekovine antičke civilizacije prije početka ustanka 6. god. n. e.⁹⁴ i to u jednom relativnom kratkom periodu, bili i spremni da prihvate vrhovnu vlast Rimske Države sa svim onim blagodatima višeg i razvijenijeg općeg kulturnog života, i da možda i aktivno učestvuju u njegovom daljem razvitku. To što su domorodci prihvaćali latinski jezik, antičku književnost i intelektualizam bi možda sa svoje strane značilo i da su peregrinske *civitates*, uključujući i dezitijatsku, bile spremne i da prihvate politički okvir koji je uspostavio Rim. Ali s druge strane kao da nije bilo dovoljno razumijevanja ni sluha za domorodačke recipijente antičke kulture, niti se obraćalo pažnje na njihove specifičnosti nastale uslijed dugog prapovijesnog i protohistorijskog razvitka a koje su još uvijek

⁹⁴ Vell. II, CX, 5

bile dosta žive u načinu života domorodaca. Nisu se uvažavali njihovi interesi, nije se na pravilan način shvaćao njihov mentalitet i istančani osjećaj posebno Dezitijata na čijoj su teritoriji Rimljani od početka počeli sa sustavnom eksploatacijom minerala i ruda. Različite su bile i tradicije društveno-gospodarskog i političkog razvitka koje pogotovu nisu mogle biti prevladane naglim ulaskom zapadnobalkanskih i panonskih domorodačkih zajednica u kontinentalnoj unutrašnjosti u okvir Rimske Države. Te razlike koje su se počele sve više očitavati kako je prvo razdoblje rimske vladavine teklo, doprinijele su tome da Rimljani jednostavno nisu shvaćali navike u javnim poslovima, posebno obaveza koje su za Rimljane bile normalno izmirivanje duga prema Državi, a koje su autohtonom stanovništvu bile strane, pa i smatrane zloupotrebama. I na kraju su te razlike u osjećaju za javne poslove i potrebe, stvarne zloupotrebe koju su Država i svi oni koji su se nalazili i prikrivali pod njenim skutima, činili i nerješavanje uzroka sve većeg nezadovoljstva dinarskih i panonskih peregrina su sa početkom nove ere doprinijeli stvaranju kritične točke unutarnje frustracije u domorodačkim zajednicama.

Dezitijatski narod - dezitijatska *civitas* do 6. god. n. e. (u prvom razdoblju rimske vladavine)

Unutar rimskog državnog i provincijalnog teritorijalno-upravnog ustroja u prvom razdoblju rimske vladavine Dezitijati su, sudeći po nizu podataka iz izvorne građe, uspjeli sačuvati razmjerno i relativno visoku razinu unutarnje samouprave sa svojim autohtonim političkim institucijama i društveno-političkim uređenjem. Rimskom suverenu izraženom u državnom i provincijskom aparatu vjerojatno su prepuštene ingerencije vođenja vanjske politike, a prema državi Dezitijati su bili obavezni da na svaki zahtjev šalju i kontingente pomoćnih trupa, i da ispunjavaju i izmiruju fiskalne i druge gospodarske obaveze. Po drugim pitanjima Rimljani se nisu miješali izuzev ako to ne bi direktno tangiralo neke njihove interese ili se odnosilo i na rimske građane, tako da su Dezitijati mogli još uvijek sami upravljati dobrim dijelom svoga života.

Rimljani kao praktičan narod, nisu uobičavali ni da bez neke prijeke potrebe mijenjaju institucionalni ustroj podčinjenih naroda koji su, u načelu, mogli zadržati sve svoje institucije uključujući i njihove nazive. Ustvari rimska državna vlast je primarno politiku osiguravanja svoje vlasti zasnivala ne na ukidanju starih institucija, nego na uvođenju novih institucija, uglavnom na provincijskoj razini, kojima su stare institucije morale biti i subordinirane i podčinjene u skladu sa ugovorom koji je ta politija imala sa predstavnicima Rimske države i naroda. To je bila jedna vrlo mudra politika, jer je podčinjenim narodima i to ne samo civiliziranim zajednicama Mediterana (kao npr. Atene) omogućavala da imaju privid održanja svoje (istina prilično sadržajno i praktično modificirane) institucionalne šeme i tradicije, a s

druge strane je preko novih institucija koje obnašaju rimski građani omogućavala Rimu da ima efektivnu i stvarnu i praktičnu kontrolu i to potpunu nad tim zajednicama.⁹⁵ Osim toga ta praksa je rasterećivala Rimsku upravu da gubi i vrijeme i sredstva rješavanjem za rimske interese nebitnih lokalnih pitanja i odnosa, jer su stare protodržavne i državne institucije podčinjenih naroda sada u svome praktičnom djelovanju pretvorene u lokalne institucije. Samo u slučaju izvjesnih izvanrednih okolnosti, rimska državna i provincijska vlast se miješala u institucionalno uređenje podčinjenih političkih jedinica, uvodeći nove i gaseći stare institucije. Tako su i Dezitijati mogli da zadrže svoj stari institucionalni ustroj. Sudeći da se one posredno pojavljuju i u ustanku i dotadašnje političke institucije dezitijatskog političkog entiteta kao što su vojnička/narodna skupština i izvršna vrhovna institucija su ostale sačuvane. Naravno njihove ingerencije i odgovornost su bile modificirane kako bi se uskladile sa novom situacijom postojanja rimske državne i provincijske vlasti. Tako je i dezitijatska izvršna institucija izgubila onu vojnu komponentu svoje sadržine jer samostalna dezitijatska oružana sila više ne postoji i ona se može javiti samo u obliku auksilijarnih trupa koje je mogao u konkretnim situacijama predvoditi obnašatelj te institucije. I vojnička/narodna skupština je izgubila pravo vođenja vanjske politike, i jedina nadležnost koja joj je preostala bila su lokalna, čisto unutarnja pitanja. Visok stupanj unutarnje autonomije Dezitijata dokazuje i činjenica da je njihov auksilijarni kontingent, vjerojatno predvodio njihov vojni i politički dužnosnik *Baton Dezitijatski*, a ne neki rimski oficir u rangi prefekta ili tribuna. To praktično dokazuje da je dezitijatska *civitas* uživala izvjesni i ugled i povjerenje kod rimskih vlasti, a i da je imala i neku, iako dosta suženu, ulogu u rukovođenju oružanim snagama koje je ona pridonosila Državi.

Nejasni su razlozi zbog kojih su Dezitijati, pa i drugi narodi uživali ovako visoku razinu unutarnje autonomije, uključujući i očuvanost osnova društveno-političkog uređenja u toku prvog razdoblja rimske vladavine. Da li možda Dezitijati to imaju najviše zahvaliti činjenici da je njihovo političko i vojno vodstvo smatralo za shodno da nije neophodno pružati ogorčen, dugotrajan i jak otpor rimskim trupama, što bi onda bilo u priličnoj kontradikciji sa Apijanovim podatkom da su Dezitijati bili među onima koji su Oktavijanu za vrijeme njegove ilirske

⁹⁵ U ovom pogledu je vrlo indikativan i primjer Neapolisa (Napulja), koji je i za vrijeme Julijevaca-Klaudijevaca zadržao staro, grčko uređenje i institucije, iako se nalazio na području Italije koja tada uopće nije ulazila u provincijalni ustroj, nego je predstavljala metropolu Države, a eto i u okviru nje su postojale lokalne jedinice sa specifičnim, tradicionalnim, institucionalnim sustavom. Inače u prvo vrijeme principata, vladala je prilična šarolikost u lokalnim institucionalnoj strukturi i uređenjima lokalnih zajednica, posebno kod peregrinskih *civitates*.

kampanje zadavali najviše nevolja.⁹⁶ Razloge visokoj unutarnjoj samostalnosti i očuvanosti osnova i institucija unutarnjeg političkog uređenja kod Dezitijata treba tražiti na drugim stranama, a ne u nekoj mirnoj predaji 33. god. p. n. e. Uostalom i u slučaju Breuka, koji su se pod svojim vođom Batonom pune tri godine žestoko odupirali rimskim trupama, nakon uklopljavanja njihove političke formacije u rimsku državu i provinciju sačuvano je njihovo unutarnje uređenje i institucije. To je uključivalo i održanje institucije suverena koju je obnašao domaći čovjek, a i Baton Breučki je sačuvao svoj ugled i utjecaj i vjerojatno poziciju koju je imao od ranije.

Moguće je da je Oktavijan, prilikom postizanja niza sporazuma sa nizom domaćih političkih formacija, više želio da dobije na kvantitetu, nego na kvalitetu sadržaja ulaska autohtonih naroda u cjelinu Rimske države i njenu političko-upravnu i administrativnu infrastrukturu. Posebno bi takvo djelovanje dolazilo do izražaja za vrijeme kampanje 35 - 33. god. p. n. e. kada se Oktavijan suočavao i sa trkom u vremenu, s obzirom na još uvijek nesređenu situaciju u Italiji i na sve veće približavanje trenutka konačnog obračuna sa Markom Antonijem i Kleopatrom. U kasnijim desetljećima su se vodili konstantni pohodi radi dostizanja planiranih sjevernih granica i stabiliziranja istočnih provincija i granice prema Partiji, tako da ni tada nije bilo dovoljno vremena da se posveti puna pažnja učvršćivanju temelja rimske vladavine u provinciji Ilirik. Oktavijan August bi se tako samo zadovoljavao neutraliziranjem prijetnje koju bi ovi narodi predstavljali po rimske interese, dobivanje talaca, na priznanje i poštivanje rimskog suvereniteta, državne i provincijske vlasti, prepuštanje vođenja spoljne i vojne politike Rimljanima, na njihovo redovno izvršavanje državnih i provincijskih obaveza i propisanih normi i na poštivanje rimskih građana i vojske i možda izuzimanje dijela zemljišta u svrhu *ager publicus*, širenja agera već postojećih rimskih naselja i osnivanja kolonija, municipija i drugih naselja sa neautohtonim stanovništvom, i naravno sa stacioniranjem garnizona, kao jednog od garanata rimske vlasti.⁹⁷ Za uzvrat se pobijedenim narodima Ilirika ostavljala iznimna unutarnja autonomija i pravo očuvanja autohtonog političkog uređenja i domaćih institucija. Samo tako se može shvatiti da su Rimljani i pored žestokog otpora pojedinih domaćih naroda, uključujući i Dezitijate prije preferirali da sklope sporazumnu predaju nego da potpuno unište te narode ili im nametnu strogu političku i vojnu kontrolu i radikalno smanje djelokrug domaćih prava.

⁹⁶ *App. Ill. 17*

⁹⁷ Npr., Apijan (*Ill. 33*) kaže da su Delmati nakon svoje predaje u zimu 33. god. p. n. e. isporučili 700 talaca, rimske orlove zarobljene od Gabinija, te se obavezali na poslušnost i na isplatu danka koji su dugovali i njegovo dalje plaćanje. Ni na jednom mjestu kod Apijana, ali ni kod drugih vrela nema nagovještaja da je Oktavijan vršio namjerne radikalne rezove u ilirskim domorodačkim politijama.

Dodatni motivi vođenja takve politike leže u političkoj pragmatiki Oktavijana Augusta, koji je želio da dobije nove narode u okviru Imperije koju je stvarao, i da ima u njima dobar izvor poreznih prihoda i vrlo dobar materijal za oružane snage Imperije. S druge strane on nije želio da troše ni previše energije, snaga i sredstava Imperije za neku «perfekcionističku» politiku na zapadnom Balkanu koja bi ga ometala u ostvarivanju drugih strateških zamisli ne samo vojne i ekspanzionističke politike. Zato su sa predstavnicima i prvacima autohtonih zajednica Oktavijan August, odnosno njegovi predstavnici na terenu uglavnom sklapali ugovore na gore prezentiranim osnovama. Jedino bi u slučaju možda težih prekršaja dolazilo do određenih odmazdi, ali ni one nisu bile takve da su zadirale u političko i društveno uređenje, kao što je to bilo sa Liburnima, kojima je Oktavijan oduzeo brodove radi njihovog piratstva.⁹⁸

Usljed svega toga su Rimljani po sporazumu sa dezitijatskim političkim entitetom, kojim je bio preciziran način njegovog uklapanja u teritorijalno-upravni sustav i ustroj Države i provincije Ilirik, ostavili domaćim ljudima veliki dio prava u upravljanju poslovima nove peregrinske *civitas*. Tako su Dezitijati i njihova politička formacija uživali priličnu autonomiju i visoku razinu samoupravne vlasti u svojim naseljima i seoskim okruzima, u kojima je nastavio da teče kontinuirani autohtoni razvitak, neometan u svome načelu od nekih drastičnih poteza rimske državne ili provincijske vlasti, sa starim institucionalnim i političkim sustavom naravno pod plaštem državnih i provincijskih institucija i uređenja. Zato je moglo i izgledati da je provincija Ilirik potpuno umirena i pacificirana i potpuno uklopljena u rimsku upravno-administrativnu šemu i da su njeni narodi spremni za prihvaćanje rimskog načina života, obaveza i prava, i voljni da žive zajedno sa Rimljanima i drugim narodima koji su se nalazili u okviru Rimske države i da sa njima dijele ubuduće zajedničku sudbinu. Međutim želje i volja autohtonih naroda Ilirika su bili jedno, a stvarno stanje na terenu i ono što se na njemu odvijalo, posebno postupci prema domaćem stanovništvu nešto sasvim drugo.⁹⁹

⁹⁸ App. III. 16

⁹⁹ Ako je suditi po Batonovim riječima da su Rimljani umjesto pastira poslali vukove da čuvaju njihove stada čini se kao da su Dezitijati u toku prvog razdoblja rimske vladavine gajili i izvjesne iluzije i nade u vezi Rimljana i njihove politike. Možda je to rezultat činjenice da su Dezitijati ipak po ugovoru formalno dobili određenu razinu autonomije, koji bi ih zadovoljavao, ali koji se u praktičnom životu, kako je vrijeme prolazilo, sve više suočavao sa svim onim neugodnostima koje je uspostava rimske vladavine donijela. Možda je u prvo vrijeme ugovor sa Dezitijatima bio poštovan na zadovoljstvo domorodačkog stanovništva, ali da je vremenom zbog gramzivosti rimskih publikana i stalne regrutacije i kršenja i dvosmislenog tumačenje ugovora, pa možda i oduzimanja zemljišta u svrhu njene dodjele veteranima i drugim pojedincima-strancima (bez obzira bili oni rimski građani ili ne) i mnogih drugih razloga potpuno izbljedio povjerenje. Tako bi se i iluzija Dezitijata u rimsku upravu

Dodatak poglavlju—Uspostava rimske provincijske vlasti

Pojedini dijelovi Hercegovine su bili zahvaćeni rimskim pohodima i konstantnim upravnim prisustvom još u znatno ranijim periodima, skoro od samog početka rimske infiltracije na istočno-jadransku obalu i Balkanski poluotok. Tako je i sudbina dijelova Hercegovine direktno povezana sa pitanjem uspostave rimske provincijske uprave na istočnom Jadranu, odnosno vremena nastanka provincije Ilirik i njenih institucija kao stalnih, a ne ad-hoc ili privremenih tijela. Sačuvana i raspoloživa izvorna građa ne daje ne samo precizno nego ni okvirno vrijeme nastanka provincije Ilirik. Zbog toga su se u znanstvenoj literaturi pojavljivala najrazličitija rješenja ovog pitanja, pogotovu ako se ima u vidu da su između prve rimske vojne intervencije u balkanskim ilirskim zemljama i 27. god. p. n. e., kada je Oktavijan Ilirik predao na upravo Senatu prošla dva stoljeća. I u ta dva stoljeća su se smještali najrazličitiji datumi, pa se po Zippelu, provincija Ilirik npr. ustrojila kao stalna provincija već 118. god. p. n. e.¹⁰⁰ Po Mócsy, carska provincija pod imenom Ilirik bila je konstituirana 11 god. p. n. e. uklopljavajući u sebe golemo područje koje je kasnije postalo poznato kao Dalmacija i Panonija.¹⁰¹

Na srednjojadranskoj obali Rimljani su već u republikansko doba imali djelotvornu i funkcionalnu direktnu upravu, odnosno dijelovi te obale su se nalazili u neposrednom okviru Rimske Države. Rimljani su u ilirskim zemljama sve do Oktavijanovog pokreta 35. god. p. n. e., imali većim dijelom posrednu vlast, preko zavisnih domaćih pupit državnica i saveznika; a neposredno na manjim, često kopneno nepovezanim, posjedima razasutim po čitavoj istočno-jadranskoj i jonskoj obali. Salona i Naron (koji su bili teritorije, «gradovi» rimskih građana) su i za vrijeme Republike predstavljali određene administrativno-upravne jedinice, koje su imale svoje lokalne upravne institucije i magistrature, uključene na neki način u strukturu Rimske Države. Pored salonitanskog i naronitanskog agera u sastav Rimske države i njen vanitalski ustroj na istočnoj jadranskoj obali su prije Cezara vjerojatno bili uključeni i drugi dijelovi obale i neposrednog zaleđa (npr. u Hercegovini, Albaniji, Crnoj Gori) i Istra. Samim tim se postavlja pitanje kako su ti segmentirani dijelovi rimskog imperija prije i za vrijeme Cezara bili ustrojeni i uklopljeni (i rimski konventi, municipiji i kolonije, ali i do tada podčinjene *civitates*, i savezničke državnice, politički entiteti i narodi) u teritorijalnu, upravnu i administrativnu šemu

transformirala u pritajenu mržnju koja je samo čekala pogodan moment da izađe sa svom svojom ubilačkom žestinom na svjetlo dana i bude vodilja općeg nezadovoljstva ilirskih i panonskih naroda sa rimskom upravom.

¹⁰⁰ Zippel, 1877, 180 i d.

¹⁰¹ Mócsy, 1974, 34

Rimske Republike. Da li je ta istočno-jadranska oblast činila već i tada zasebnu provinciju, kao što su bile Makedonija, hispanske provincije, Sicilija, Asia, Africa i sl., ili je bila sastavni dio druge provincije, imala neki poseban, specifičan status koji nije odgovarao onome što bi se moglo nazvati provincijom. Znači osnovna pitanja koja iz svega proizlaze su : a) da li je provincija Ilirik, koja postoji na samom kraju stare ere i u prvoj dekadi nove ere i iz koje su proizašle kasnije provincije Dalmacija i Panonija, osnovana prije Oktavijanovih i od njegovih zapovjednika (Agripe i Tiberija Nerona) osvajačkih kampanja na zapadnom Balkanu i panonskom bazenu, b) i da li je, i ako jeste na koji način i u kojoj mjeri, provincija Ilirik proizlazila iz toga predoktavijanskog ustroja rimske vlasti i uprave na istočnojadranskoj obali i na nekim mjestima u njenom neposrednom zaleđu.

U vezi ovoga potrebno je imati na umu i činjenicu da se daleko najveći dio zemalja koje su bile uključene u sastav provincije Ilirik, prije početka Oktavijanovih kampanja nalazio van okvira Rimske Države, njenog imperija i dometa. Te zemlje koje naseljavaju ilirski narodi u kontinentalnoj unutrašnjosti i panonskom bazenu su živjeli potpuno nezavisnom životom, što potvrđuju za ilirske panonske narode i sam August u svojim *Res Gestae* i Apijan u Ilirskoj knjizi.¹⁰² Rimska vladavina je jedino prije 35. god. p. n. e. na srednjem Jadranu imala priznato i funkcionalno djelovanje ne samo na prostorima naronitanskog i salonitanskog agera, nego i u unutrašnjosti posebno istočne Hercegovine i dijelovima Crne Gore, gdje se nekada nalazilo jezgro ardijejske moći koju su Rimljani slomili u ilirskim ratovima. Tu su se nalazili i saveznički Daorsi i raseljeni i podčinjeni Ardijejci, tako da je to područje bilo granično sa nizom autohtonih ilirskih naroda, kao što su bili Pirusti koji su za vrijeme Cezara napali granične oblasti Ilirika koji se u konkretnom poglavlju Galskih ratova titulira kao provincija (V, 1 *Ipse conventibus Galliae citeribris peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat*). Iz ovoga jasno slijedi da je Cezar doživljavao Ilirik kao provinciju sa omeđenim granicama. Ali izgleda da je ova provincija ipak bila nešto specifičnija u odnosu na druge provincije koje postoje za vrijeme Cezara (koje uključuju priznat i stalni upravno-administrativni aparat, konstantnu upravu sa namjesnicima koji nose određene titule i koji se smjenjuju po određenom pravilu i sl.). Prvo njome nisu upravljali isluženi rimski magistrati (konzuli i pretori) koji nisu po automatizmu odlazili da upravljaju ilirskim jadranskim oblastima, nego su predavane na ad-hoc mandatno upravljanje, nekada zajedno sa Cisalpinskom Galijom, kao u slučaju Cezara. Osim toga, interne kronične ratove u Ilirskim zemljama nisu vodili provincijski namjesnici kao u slučaju već uspostavljenih i

¹⁰² *Res Gestae*, V, 30, *App. Ill.* 14

administrativno definiranih provincija (kao Makedonije, hispanskih provincija, Narbonska Galija, itd.), nego je Republika uvijek naimenovala posebne vojskovođe što je trajalo sve do Cezara koji je 58. god. p. n. e., po zakonu Publija Vatinija kao mandat na pet godina zajedno sa Cisalpinskom Galijom dobio cijeli Ilirik (nakon smrti namjesnika Narbonske Galije Senat je i tu oblast prepustio Cezaru). Rimska država je izgleda do tada samo po potrebi, uglavnom riječ je ratnim pohodima, u ilirske zemlje slala ovlaštene osobe. Tako da ustvari do Cezara, pa ni za vrijeme njega i neposredno poslije njega ne postoji institucija stalnog namjesnika Ilirika koji je izabran od Rimske Države na ustaljeni vremenski period i koji stoluje cijelo to vrijeme u Iliriku i tamo ima svoje stalno i priznato sjedište. Ni u Saloni ni u Naroni, niti u drugim dijelovima rimskog gospodstva na istočnom Jadranu ne postoji stalni provincijski aparat, i čini se kao da Ilirik jeste provincija ali specifičnog tipa i načina funkcioniranja slično kao u slučaju Cisalpinske Galije. Pod provincijom Ilirik u tom predoktavijanskom periodu bi se tako možda mogli podrazumijevati rascjepkani prostori ist. Jadrana na kojima postoji i priznata i djelotvorna vlast Rimske Države, koji imaju svoje granice prema unutarnjim oblastima, ali u kojoj još uvijek ne postoje stalne funkcionalne institucije na razini provincije. Čitava ta rimska vlast je bila zasnovana na nizu ugovora, međusobnih odnosa i uporišta a ne na nekom statusu rimske provincije pravog tipa u kojima namjesnik upravlja kao da je riječ o gospodarstvu jedne priznate vanjske teritorije u vlasništvu ili pod patronatom rimskog naroda. Osim toga i to što su i Cisalpinska Galija i Ilirik predati na mandatnu upravu Cezaru nije značilo da je riječ o jednoj provinciji, jer je i Pompej istovremeno dobio Hispaniju koja se sastojala od više provincija.¹⁰³ Aul Gabinije i Publije Vatinije nisu bili državni magistrati u smislu provincijskih namjesnika nego od Cezara određeni legati, kao i u slučaju Azinija Poliona 39. god. p. n. e, koji je naimenovan od trijumvira Oktavijana i Marka Antonija.¹⁰⁴ To znači da Ilirik u vrijeme Cezara

¹⁰³ Inače potrebno je u kontekstu cjelokupnog razmatranja ovoga pitanja naglasiti da je termin «*provincia*» u početku svoga postojanja i primjene na vanitalske zemlje shvaćan i predstavljan kao odgovornost magistrata (u vidu mandata) izabranih i određenih od rimskog naroda za upravljanje odnosima van Italije, odnosno «posjedima rimskog naroda». I tek su za vrijeme kasne Republike provincije dobile jasno definirane granice i pojam provincija se striktno odnosi na određeno područje, kao teritorijalnu sastavnicu Rimske Države, a ne samo na mandatno upravljanje. Osim toga, ne samo shvaćanje provincija, nego i njihov ustroj i struktura, pa i odnos prema Rimu, Državi i Italiji su bili drugačiji za vrijeme srednje Republike, kasne Republike (posebno nakon savezničkog rata) i za vrijeme Augusta. Tek je u siječnju 27. god. p. n. e., i zvanično izvršeno reguliranje statusa provincija i njihova pozicija jasno definirana kao upravno-administrativnih i teritorijalnih jedinica Imperije. Upravo iz ove izvjesne relativnosti institucije provincije i njenog shvatanja kroz stoljeća Republike moguće je da su proizlazile i sve one nedoumice vezane za uspostavu provincijalnog ustroja na istočnom Jadranu.

¹⁰⁴ O Iliriku u to vrijeme v. *Caes. de bell. gall.* II, 35; III, 7; V, 1; *de bell. civ.* III, 9; 78; *de bell. Alex.* 42-44

još uvijek nije ustanovljen kao zasebna provincija sa svom onom sadržinom što se tada (sredina I. st. p. n. e.) podrazumijevalo pod izrazom «*provincia*» za vrijeme principata.

Izgleda da je došlo i do neke provincijske rekonpozicije u početku vladavine Augusta ne samo u određivanju senatskih i carskih provincija nego i osnivanja novih provincija i podjele starih. August je u okviru svojih reformnih zahvata kojima je uspostavljao novi carski režim principata posebno mjesto posvetio i uređenju provincijalnog ustroja, u kojem je do tada vladala velika šarolikost u položaju, statusu, načinu upravljanja i funkcioniranja Rimskoj državi podčinjenih zemalja. On je u okviru toga i jasno definirao položaj Italije, ali i redefinirao ulogu i status provincija smanjujući tu raznolikost čitavog niza različitih načina uprave nad pojedinim provincijama i drugim vanitalskim područjima, uniformirajući i jasno precizirajući provincijske upravne institucije. Tako su ili ukinuti razni prelazni i nedefinirani upravni oblici i statusi kao u slučaju Cisalpinske Galije¹⁰⁵ koja je priključena Italiji ili su se oni transformirali u jasnu cjelinu-provinciju sa svim onim što je nju po shvaćanju Augusta trebalo karakterizirati kao u slučaju Ilirika. Uostalom tek za vrijeme Oktavijanove ilirske kampanje 35-33. god. p. n. e. široki pojasevi kontinentalne unutrašnjosti su pali pod rimsku vlast, te je tako Iliriku pridodato i zaleđe, pa je on tako stekao i prostorne uvjete da postane prava provincija, sa teritorijalnim kontinuitetom. I tako je tek za Oktavijana negdje između 33. p. n. e. i 27. god. p. n. e. (kada je predana na upravu Senatu) uspostavljena provincija Ilirik u punom značenju tog pojma. To je uključivalo i svu onu sadržinu koja karakterizira jednu pravu provinciju, od uvođenja stalne namjesničke institucije i drugih stalnih (a ne mandatnih i ad-hoc) i funkcionalnih institucija na razini provincije do jasnog unutarnjeg uređenja i preciziranja mjesta koje zauzima u hijerarhiji rimske državne i teritorijalne administrativno-upravne šeme (uključujući i sustav zasnovan na peregrinskim *civitates*).¹⁰⁶ U trenutku svoga konačnog jasnog upravnog i administrativnog oblikovanja i uklopljavanja u šemu rimskog provincijalnog ustroja provincija Ilirik je obuhvaćala uglavnom samo zapadni Balkan i dio krajnjeg jugozapadnog panonskog područja. Nakon 27. god. p. n. e. nove stečevine na ilirskim prostorima, posebno u panonskom bazenu su jednostavno inkorporirane u okvire provincije Ilirik koja je sada imala onaj oblik i funkciju koje joj je davao August. Na osnovi svega izrečenog moglo bi se smatrati da je provincija Ilirik koja

¹⁰⁵ Ipak sudeći po Apijanovim podacima (u njegovim Građanskim ratovima) koji govore o Decimu Brutu i njegovom namjesništvu Cisalpinske Galije i borbama sa Markom Antonijem i zbivanjima vezanim za 44. i 43. god. p. n. e. moguće je pretpostaviti da je ova oblast ipak bila tada shvatana kao posebna provincija u pravom smislu, sve do uklopljavanja u augustovsku Italiju (zajedno sa Istrom).

¹⁰⁶ O uređenju i upravljanju provincijama unutar augustovskog sustava, a posebno o položaju upravnika provincija v. detaljno razmatranje *Cass. Dio* LIII, 12-15

postoji na prijelomu dviju era nastala transformacijom predoktavijanske nedefirane i specifične ilirske provincije koja je postojala na obali istočnog Jadrana i u pojedinim dijelovima u njenom neposrednom zaleđu. Tako bi ti rimski posjedi koji su prije 35. god. p. n. e. postojali na istočnom Jadranu i zapadnom Balkanu, i koji su nazivani provincijom iako u sebi nisu sadržavali sve atribute i osobnosti jedne prave provincije, predstavljali jezgro iz kojeg se razvila provincija Ilirik iz augustovskog doba, odnosno njene kasnije izvedenice Gornji i Donji Ilirik. Naravno sada se postavlja novo pitanje kada su se ti rimski posjedi na istočnom Jadranu počeli nazivati terminom «*provincia*», koji je kako smo već istakli osvjedočen kod Cezara.

Potrebno je imati na umu da su Delmati, iako nesumnjivo praktično nezavisni prije 34-33. god. p. n. e. shvaćeno u smislu da se nisu nalazili u okvirima provincijske strukture i hijerarhije ni sa rimskim posadama i pozicijama na svojoj teritoriji, na neki način ipak bili podložni Rimskoj Državi. To bi sugeriralo Apijanovo (*III*, 28) navođenje da su Delmati, nakon konačnog poraza početkom 33. god. p. n. e. bili prisiljeni i da isplate danak koji su bili uskratili Cezaru, znači možda da izmire sve svoje financijske obaveze prema Rimskoj Državi od oko 50. god. p. n. e. (od kada su se nalazili u neprijateljstvu prema Cezaru i zatim trijumvirima, odnosno prema samom Rimu). Ovo bi značilo da je na istočno-jadranskoj obali i njenom zaleđu postojala još od ranije neka vrsta zavisnosti i priznavanja rimskog vrhovništva koja se izražavala u isplaćivanju danku, ali ne i u uklopljavanju u provincijalnu upravnu i administrativnu šemu i ustroj. Delmati su se od 154. god. p. n. e. periodično nalazili u ovoj formi vazalstva prema Rimskoj državi i narodu, kao i neki drugi ilirski narodi u zaleđu istočnojadranske obale. I kada antički pisci govore o ratovima sa Delmatima i tim drugim narodima i zajednicama prije 33. god. p. n. e. i kažu da je došlo do rata zbog njihove «pobune», ne treba shvaćati da je riječ o pobunama klasičnog tipa. Pravilnije je to razumjeti ne kao borbu protiv stranog okupatora, osvajača i zavojevača čije se trupe i pozicije te stalni upravno-administrativni aparat nalaze pozicionirani unutar njihove teritorije, nego u smislu da je riječ o uskraćivanju tih obaveza i otkazivanju poslušnosti pa i ugrožavanju rimskih interesa.¹⁰⁷

Sudeći po Plutarhu i njegovim životopisima, moglo bi se utvrditi i prisustvo i aktivno učešće ilirskih robova, koji su najvećim dijelom podrijetlom upravo sa ovog središnje-jadranskog područja, u rimskim građanskim ratovima stranaka *populares* i *optimates* koje su predvodili Marije i Sula.¹⁰⁸ Prilikom Marijevog povratka u Rim, njemu su se priključili robovi koje je on nazivao (ili koje su nazivali) *Bardyaei* (Bardijejci), i koji su predstavljali neku vrstu

¹⁰⁷ Potvrdu ovakvom stajalištu daje i podatak Kasija Diona, XLIX, 33, 2-3

¹⁰⁸ *Plut. Mar.* 43-44; *Plut. Serto.* 7; *App. de bell. civ.* I, 69; 74; Tomić, 1885, 50

osobne Marijeve garde. Nije nemoguće pretpostaviti da se pod ovim Bardijejcima krije ustvari ardijejsko ime, odnosno da su ti Marijevi sljedbenici bili većinom ilirski robovi ardijejske narodnosne pripadnosti. Ovi Bardijejci su predstavljali pored toga što su bili iznimno odani Mariju, najgori i najsuroviji dio snaga «narodne stranke» prilikom njihovog zauzimanja Rima 87. god. p. n. e. Ovi bivši robovi, su tako bili izvršioci Marijevih osvetničkih i vrlo krvavih i surovih naloga, a vrlo brzo su se i osilili, ubijajući i silujući i općenito terorizirajući i postajući tako izražena prijetnja ne samo po opću sigurnost Rima, nego i po interese populara. Ove osiljene i beskrupulozne čete, u kojima su se nalazili i bivši robovi-Iliri, su Cina (po Apijan) i Sertorije (po Plutarhovom životopisu Sertorija, a obojica —i Cina i Sertorije— po životopisu Marija) na kraju bili prisiljeni i to sa keltskim jedinicama opkoliti i poubijati ih na broj od oko 4000. Prisustvo ovih Ardijejaca i drugih Ilira i njihovo učešće u rimskim građanskim ratovima ukazuju da je prostor današnje istočne Hercegovine i donjeg porječja Neretve na prijelazu II. u I. st. p. n. e., predstavljalo važno vrelo odakle su se pribavljali robovi, posebno nakon konačnog ardijejskog sloma 135. god. p. n. e., što je sigurno utjecalo i na smanjivanje ardijejske populacije. A i beskrupuloznost i surovost ove Marijeve osobne garde nazvane Bardijejci ukazuje da je riječ o robovima koji su podrijetlom sa barbarskog i ratobornog prostora, a to je tada u velikoj mjeri bio zapadni Balkan.

P r i l o g : S V P P L E M E N T V M

Kronološki pregled dezitijatske povijesti

Prema Čović, 1987 i Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 163-164 *1

- I. Starije razvojno razdoblje srednjobosanske kulturne grupe⇒ 1. faza
 - a) vrijeme migracija⇒nositelji SBKG (XII-X. st. p. n. e.)
 - b) vrijeme stabilizacije⇒početak uporabe željeza⇒protodezitijatske zajednice (X. st. -750/725. god. p. n. e.)
- II. Mlađe razvojno razdoblje srednjobosanske kulturne grupe⇒razvitak prema ustroju politije
 - a) 2. faza⇒dezitijatske zajednice (750/725-625/600. god. p. n. e.)
 - b) 3. faza⇒ dezitijatske zajednice (625/600-550. god. p. n. e.)
 - c) 4. faza⇒ dezitijatske zajednice (550-450. god. p. n. e.)
 - d) 5. faza⇒ dezitijatske zajednice (450-350. god. p. n. e.)
 - e) 6. faza⇒ Pradezitijati (350-300. god. p. n. e.)*2
- III. Objedinjena i nezavisna dezitijatska politička jedinica (politija) u autohtonim uvjetima (300-33.? god. p. n. e.)
- IV. Antika: dezitijatska zajednica do poč. III. st. n. e.
 - a) Prvo razdoblje rimske vladavine (33? p. n. e. - 6 god. n. e.)
 - b) Ustanak (6-9. god. n. e.)
 - c) Drugo razdoblje rimske vladavine 9. god. n. e. - poč. III. st. n. e.
- V. Antika: municipalni ustroj (III-kraj IV/poč. V st.)
- VI. Kasna Antika (kraj IV/poč. V. st. n. e.— poč. VII st.) *3
 - a) zapadnorimsko doba (kraj IV/poč. V st. n. e – 480 god.)
 - b) germanska vlast (480 god. – 535 god.)
 - c) romejsko doba (535 god. - poč. VII st.)
- VII. Ranosrednjovjekovno avarsko-slavensko razdoblje

* *Napomene;*

1. B. Čović je kronologiju srednjobosanske kulturne grupe predložio uglavnom temeljem istraživanja i stratigrafije Poda kod Bugojna, a u manjoj mjeri temeljen nalaza iz Gračanice, Semizovca i Podastinja. Posljednja 6. faza se uz nalaze iz Poda uglavnom bazira na nalazima iz grobnice Vratnica kod Visokog.

2. S.Perić (2002, 192) uveo je još jednu, 7. fazu razvitka kojoj pripadaju nalazi iz Vratnice i Kremenjače. Ona bi se dijelila na stariju i mlađu etapu, odnosno na etapu inhumiranja i etapu incineracije pokojnika, kojom završava i srednjobosanska kulturna grupa.

3. Provincija Dalmacija, uključujući i Gornju Bosnu, od prijelaza II. na III. st. pa sve do posljednjih decenija IV. st. ostvaruje kontinuirani život, temeljen na ranije dostignutoj razini antičke civilizacije, bez prijeloma. U ovom periodu i to najviše na prijelazu iz III. u IV. st. Gornja Bosna doživljava i antički zenit. Tako se u unutrašnjosti zapadnog Balkana antika ustvari odvija, istina usporenijim tempom, gotovo četiri stoljeća. Tek sa krajem IV. i poč. V. st. nižu se događaji¹ koji ova područja uvode u novo povijesno, kasnoantičko razdoblje.

¹ Bitka kod Hadrijanopola 378. god. n. e.; barbarska pustošenja o kojima najbolje svjedočanstvo ostavlja sv. Jeronim; konačna pobjeda kršćanstva; konačna podjela Carstva 395. god. n. e.

DEZITIJATI
TOM DRUGI

DAESITIATES
VOLVMEN SECVNDVM

PAX AVGVSTA ET
REBELLIVM IN ILLYRICVM

Povijesna pozadina

Rimski svijet

Nulte godine naše ere prostorom od obala Lamanša do Eufrata vladao je već tri decenija, pod formalnim plaštem Rimske Republike, kao neprikosnoveni vladar August. Nakon građanskih ratova i pustošenja koji su trajali čitavo stoljeće on je Rimu konačno donio ono što su suvremenici pa i on sam zvali *Pax Romana*. A ta je činjenica i najveća njegova zasluga i doprinos.¹ Rim je dobio toliko dugo čekani predah i odmor kako bi se konsolidirao i pripremio za novu fazu svoje povijesne misije. I sa nastupanjem konzulske godine Gaja Cezara i Lucija Emilija Paula, činilo se da je Rim ostvario ili bio na najboljem putu da ostvari svoj zavjet i misiju koju mu u Vergilijevoj Eneidi navješćuje Enejin otac Anhiz. A na čelu toga Rima nalazio se Gaj Julije Cezar August² Oktavijan³ (*Caius Iulius Caesar Augustus Octavianus*⁴), XXI put imperator,⁵ tri puta održao kurulni trijumf (13., 14. i 15. VIII 29. god. p. n. e), dva puta trijumfovaio sa ovacijama,⁶ XIII puta konzul⁷, sin božanskog Julija,⁸ princeps⁹ sa

¹ Iako je nesumnjivo i on doprinio krvavom piru u periodu Drugog trijumvirata i dualizma sa Markom Antonijem. U tom prvom razdoblju Oktavijan je bio brutalan, nasilan, pohlepan i ambiciozan.

² Ime August (*Augustus*) dobio je 16. I. 27. god. p. n. e.

³ Prije usinovljavanja od strane Gaja Julija Cezara zvao se Gaj Oktavije (*Caius Octavius*). Nakon usinovljavanja Gaj Julije Cezar Oktavijan (*Caius Iulius Caesar Augustus Octavianus*), a od prvog sporazuma sa Senatom 27 god. p. n. e. dodao je svome imenu i počasni naziv August (*Augustus*) = uzvišeni. Koristio je i naziv Imperator Cezar božanskog (deificiranog Cezara) sin, August (*Imperator Caesar divi filius Augustus*).

Budući prvi rimski samodržac i ustanovitelj Rimskog Carstva je već ubrzo nakon svoga rođenja dobio jedan agnomen Turijski (*Thurinus*), vjerojatno u počast pobjede njegovog oca u Turiju nad skupinom pobunjenih robova, posljednjih ostataka Spartakove i Katilinine vojske koji su bili zaposjeli područje oko Turija.

⁴ Iako je rimska tradicija nalažala usvojeniku da zadrži kao oznaku na svoje biološke porijeklo i agnomen nastao proširivanjem imena roda (nomena) biološkog oca sa nastavkom *-ianus*, ne postoje podaci da je August ikada upotrebljavao ime *Octavianus*. Korištenje imena Oktavijan za period od 43 do 27 god. p. n. e. ima čisto tehničko značenje, bez pozivanja na izvornu građu. Ipak oblik Oktavijan (u grčkom jeziku) upotrebljava na jednom mjesto Kasije Dion (XLVIII, 14, 4 -5), a v. i *Eutr.* VII, I; III; VI – VIII i *Sex. Aur. Vic. epi.* I, 2

⁵ Prvi put 43. god. p. n. e. v. i *Cass. Dio* LII, 41, 3 – 4, gdje se obrazlaže i početak i način transformiranja ovog termina u jednu od oznaka/imena za carsku institucija.

⁶ August, *Res Gestae*, I, 4; *Liv. Epit.* 133; *Svet. Aug.* 22

⁷ Prvi put 43. god. p. n. e.

⁸ Od 42. god. p. n. e.

⁹ Titula princepsa je uzeta 29/28. god. p. n. e., poslije sastavljanja novog senatskog spiska.

*imperium proconsulare maius*¹⁰ i doživotnim tribunskim¹¹ i cenzorskim ovlaštenjima, vrhovni zapovjednik armije, pontifeks maksimus,¹² otac domovine,¹³ osoba sa najvišim *auctoritas* među Rimljanima «gospodarima svijeta», ukratko prvi čovjek Rimske države i rimskog imperija. Taj doživotni vladar *res publicae Romanae* bio je u praksi najmoćniji kralj kojeg je svijet ikada vidio, ali bez kraljevstva, sa dinastijskim nasljeđivanjem, ali i bez dinastije. Zajedno sa svojim saradnicima, u prvom redu Markom Vipsanijem Agripom i Gajem Cilnijem Mecenom, stvorio je režim principata, jednog od najsloženijeg sistema vladavine u dosadašnjoj svjetskoj historiji, a koji je ipak funkcionirao. Skoro trostoljetno postojanje principata koji je omogućavao postojanje jedne državne cjeline od Eufrata do Irskog mora i od Sahare i Nubije do gustih germanskih šuma i hladnih kaledonskih planina, samo po sebi dokazuje uspješnost projekta koji je pod Augustovim imenom zakonodavno reguliran i uspostavljan u osmoj deceniji posljednjeg stoljeća naše ere. A te 753. godine od osnivanja Rima, činilo se da se režim Augustovog principata još uvijek nalazi na svome uzlaznom smjeru kretanja. Ne samo da je čitav zemaljski prostor preko kojeg se prostirao rimski *imperium* bio u miru i stabilan i uvezan u jedan hijerarhijski osmišljen sistem, nego se nastavljalo i njegovo dalje širenje i planiranje daljih osvajanja.

Ali iza te skladne i mirne površine, koju je predstavljao principat, nalazio se čitav jedan prostor u svome punom previranju koji je samo čekao da kao oluja provali izvan površine i pokaže i onu drugu stranu Augustovog principata, naličje ili posljedicu onoga što je vlast smatrala uspješnošću. Onaj Rim koji je sada živio sa sputanom silom sopstvene autodestruktivnosti ali i sopstvenog unutarnjeg kvaliteta i ekspanzije je bio drugačiji po svemu od onoga Rima iz vremena tribunata Tiberija Grakha (133 god. p. n. e.) kada je započelo kasnorepublikansko doba. To nije bio Rim snažnih osoba, ne više Rim sa svjesnim i aktivnim građanstvom, ne više Rim sa Senatom čiji je sastav izaslanik kralja Pira, Kineja nazvavši ga «vijećem kraljeva». Krizu stare Republike, koju su braća Grakh pokušavala da zahvatom u njenu stvarnu suštinu riješe, Cezarov pranečak i usvojeni sin je riješio samo djelimično, bolje reći on ju je samo primirio, usporio njeno nastupanje. Proces izumiranja seoskog srednjeg i sitnog posjeda se nastavio i uznapredovao je i pored svih površnih, a ne suštinskih, mjera Augustovog principata da je Plinije Stariji, samo nekih polja stoljeća nakon Augustove smrti,

¹⁰ Od juna 23 god. p. n. e.

¹¹ Od 26. (ili nekoliko dana kasnije) juna 23. god. p. n. e.

¹² Od 6. III. 12. god. p. n. e., nakon smrti Lepida (13. god. p. n. e.)

¹³ Titulu *pater patriae* August je dobio 5. II. 2. god. p. n. e.

mogao konstatovati da je *latifundia perdidere Italiam* i da je već zahvatila i provincije. I kada ta stara republikanska kriza svoje krake proširi i na provincije, i potpuno ovlada i njima, to je bio kraj i *res publicae Romanae* i antičkog svijeta uopće. Čini se da čitava reformna i uopće aktivnost Augustovog principata nije ulazila suviše duboko u samu suštinu problema, zadovoljavala se površnim i kompromisnim rješavanjem. A to je bilo tako drugačije u odnosu na mnogo studioznijeg, analitičnijeg i pronicljivijeg, pa zašto ne reći i inteligentnijeg i obrazovanijeg Gaja Julija Cezara čije su ideje, namjere i postupci nesumnjivo donosili nešto novo i suštinsko ulaženje u bit stvari i hrabro suočavanje sa njim. Cezar bi nesumnjivo pristupio uzrocima propasti Republike mnogo kompleksnije i jasnije, i vjerojatno bi se u okviru svoje planirane i samo u malom broju realizirane obimne i radikalne politike uhvatio i sa njima u koštac, možda na onaj pravilni način kako su to pokušali učiniti Grakhi, posebno onaj stariji. Njegov pranečak i nasljednik je ostao praktičniji, tradicionalniji i «rimskiji», što je možda bilo rezultat i činjenice da se od svoje devetnaeste godine nalazio u samom središtu kontinuiranih ratova i političkih previranja od 44. do 31. god. p. n. e., koja su za u potpunosti zaokupljala i tako mu oduzeli najvrijednije vrijeme kada je mogao steći znanja i umijeća da idejno sazrije i stekne sposobnost da sagleda suštinu i rješava dubinske probleme. Umjesto toga, on je poradi svakidašnjih dešavanja i «dnevnopolitičkih» razloga i potreba zanemarivao i slabo obraćao pažnju na ono što se zove uzročno-posljedična veza i dalekosežne ideje. Zadovoljavao se regulacijom i ispravljanjem trenutnog stanja, njegovi zakoni nisu imali suštinske i dalekosežne i duboke implikacije niti su opće predstavljali nešto novo i maštovito. Naravno ta svoja praktična umijeća i sposobnosti, koje je uspješno razvio i primjenjivao mogla su sagledati i rješavati samo povode i posljedice i one vidljive probleme. Uzroci su ipak ostali sakriveni negdje u dubini Države, primireni kao «bacil» koji se nalazi u stanju inkubacije i čeka momenat kada će izaći na svjetlo dana. Agrarna kriza koja je vidljivo nastupila sredinom II. st. p. n. e. tako se hronično javljala i bila liječena i umirivana, ali ne i izliječena, sve do kraja postojanja klasične Rimske Države.

Ali dok je kriza umireno tinjala u Imperiji, dotle je kriza u Augustovoj porodici buktala. Prve godine naše ere konzulska godina je nosila ime i Gaja Cezara, jednog od dva svoja biološka unuka koje je kao svoje sinove adoptiranog August. Gaj i Lucije, sinovi Agripe i Julije, kćerke Augusta sa drugom ženom Skribonijom bili su drugi po redu planirani nasljednici.¹⁴

¹⁴ Još znatno prije njihovog rođenja August je kao svoga nasljednika bio odredio Marcela, sina svoje sestre Oktavije, koji je bio i prvi muž Julije. Nakon Marcelove iznenadne smrti 23. god. p. n. e. Julija je preudata za

Svijet kojim je August vladao nulte godine protezao se od germanskih šuma do južnih egipatskih granica i Sahare, od Lamanša do Eufrata. On nije bio upravno unificiran i postojali su za pojedine zemlje različiti vidovi upravnog odnosa centralne vlasti u Rimu. Metropola svijeta nad kojim se pružao *de iure imperium* rimskog naroda bila je Italija, kojoj je August prisajedinio sjeverne oblasti sve do Alpa. Izvan Italije direktna vlast se pružala preko sustava provincija koje su bile podijeljene na carske, kojima je direktno upravljao August preko svojih legata i u kojima su bile stacionirane legije, i na senatorske (javne) provincije preko kojih je August upravljao indirektno preko prokonzula. U svim provincijama su postojale rimske zajednice i peregrinske *civitates* sa svojim teritorijima. Posebno mjesto u provincijalnom sustavu je zauzimao Egipat, koji je smatran carskom domenom i njim je upravljao prefekt, osobno imenovan od Augusta. Pored provincija, pod rimski *imperium* su spadale i savezničke, bolje reći vazalne/klijentske države. One su imale svoj sustav uprave, svoje vladare, ali su zavisile od centralne vlasti u Rimu. Njihova suverenost je bila primarno ograničena u vojnim, spoljnim i sudbenim poslovima. Najvažnije klijentske države su bile Trakija, Likija, Mauretania, Judeja, Kapadokija, Komagena, dok se za utjecaj u Jermeniji Rim borio sa Partijom.¹⁵ Četiri godine prije nego što nastupa naše računanje nove ere, umro je Herod Veliki višedecenijski vladar Judeje, rimske vazalne kraljevine. Herodova kraljevina je bila vjerni rimski poslušnik još od vremena trijumvira Marka Antonija, a što se nastavilo i za vrijeme Oktavijana Augusta. Herodova višedecenijska vladavina u Judeji je nesumnjivo donijela stabilnost i određeni prosperitet, ali je zbog autokratizma i surovosti, te priča vezanih za rođenje Isusa, njegova slika ostala zapamćena sasvim drugačije. Sam August je inspirisan pogubljenjem Herodovih sinova koje je naredio sam Herod sarkastično izjavio da bi više volio da bude Herodova svinja, nego Herodov sin. Preživjeli Herodovi sinovi su podijelili Judeju među sobom.¹⁶ Herodova dinastija obilježavala je historiju Judeje, Palestine i jevrejstva uopće

Agripu sa kojim je imala petoro žive djece (Gaja, Lucija, Agripinu, Juliju Mlađu i Agripu Postuma). Nakon i Agripine smrti, Julija je predudata za trećeg muža. Tiberija sa kojim je rodila i sina koji je ubrzo umro.

¹⁵ Posebno zanimljiv je slučaj Kotijskih Alpi, oblasti kojom je nezavisno upravljao Marko Julije Kotije (*Marcus Julius Cottius*), koji je bio kralj jednog od alpskih naroda i sin kralja Dona (*Donnus*). Kotije je uspijevao održati svoju nezavisnost, ali se na kraju ipak potčinio i August ga je učinio prefektom u njegovoj oblasti. Kotija je naslijedio istoimeni sin, kojeg je car Klaudije nagradio titulom kralja (*Cass. Dio* LX, 24, 4). Nakon njegove smrti, car Neron je anektirao "kraljevstvo" i učinio ga provincijom Kotijske Alpe. Drugi Kotijev sin bio je Julije Vestalije (*Julius Vestalis*), koji je ratovao na Dunavu.

¹⁶ Jedan od njih, etnarh Herod Arhelaj je vladao tako loše Judejom, Samarijom i Idumejom, da ga je August opozvao 6. god. n. e. Te godine je formirana i provincija Judeja. *Josephus*, II, I - VII

još skoro čitavo jedno stoljeće, a neki Herodovi potomci, kao Herod Agripa i njegova kćerka Berenika su bili vrlo utjecajni i u samom Rimu i bliski sa osobama na najvišim položajima.

Principat

Rimska carska vlast je nastala koncentriranjem u više navrata, počevši od januara 27. god. p. n. e., u osobi Oktavijana Augusta čitavog niza republikanskih magistratura, funkcija, ovlaštenja, prava/moći i zaduženja što je 12. god. p. n. e. krunisano i preuzimanjem časti i naziva pontifeksa maksimusa.¹⁷ I kada se sve te dužnosti i ovlaštenja simbioziraju u jednoj ličnosti, onda nastaje jedna sasvim nova rimska politička institucija koja je, ako ne teorijski, a ono praktično bila najvažnija, najmoćnija i sa najviše političkog dostojanstva, utjecaja, i autoriteta (sve tri odrednice su u latinskom mogle biti sadržine pod terminom *auctoritas*).¹⁸ A tu novu instituciju historiografija je terminološki odredila kao **car**, koristeći činjenicu da je ime cezar bilo upotrebljavano od Oktavijana Augusta i njegovih budućih nasljednika, pa se tako jedno rimsko gentilno ime (bukvalno u značenju onaj sa bujnom kosom) transformiralo u naziv za titulu koja se i dan danas upotrebljava. Čitavo to koncentriranje, odnosno davanje, preuzimanje i objedinjavanje institucija, ovlaštenja i zaduženja u jednoj osobi je teorijski sprovedeno zakonito u skladu sa postupkom koji je bar načelno uvažavao republikanske zakone i norme. Oktavijanu Augustu je po svemu sudeći jako bilo stalo da kreiranje nove, carske institucije ostvari normalnim, zakonskim putem tako što su na njega prenošene

¹⁷ Osnovni termini međaši procesa zakonskog nastanka, zaokruživanja i etabliranja «novoizumljene» carske vlasti i institucije su : Prvi sporazum 27. god. p. n. e., Drugi sporazum 23. god. p. n. e., Treći sporazum 19. god. p. n. e. i konačno preuzimanje titule pontifeksa maksimusa. Događaji koji su vodili ka ovakvom razvoju situacije obilježeni su zanimljivim Oktavijanovim prilagođavanjima situacijama i potrebama, ali i političkoj umješnosti koji su obilježeni periodom kada je on nastupao kao predstavnik Senata i Države 44. i 43. god. p. n. e., zatim kao trijumvir od 43. do 36. god. p. n. e., u dualizmu sa Markom Antonijem do 31 god. p. n. e. i kao samodržac, ali pod legalističkim plaštem obnašanja zvaničnih institucija od 31 god. p. n. e. do januara 27 god. p. n. e. I vlast II. trijumvirata je formalno bila proizašla iz načela vrhovnog suvereniteta rimskog naroda na osnovi *lex Titia*. Sami trijumviri (*tres viri rei publicae constituendae*) su ovim zakonom željeli legalizirati svoju, faktički gledan, uzurpaciju i političko nasilje nad republikanskim institucijama i pojedincima, kao da su je dobili voljom naroda i to radi rješavanja konstitucije Republike (v. August, Res Gestae, I, 1, 5). Tako je i vlast Oktavijana u periodu od 43. do 27. god. p. n. e. (bez obzira na faze razvitka i oblike) proizlazila iz ove činjenice, pa je ona samim tim imala legalni plašt. Naravno sasvim je drugo pitanje koliko je ona bila ustvari legitimna i u skladu sa zakonodavstvom i običajima Rimske Republike. Sam Oktavijan je trijumvir bio u dva petogodišnja mandata od 42. god. p. n. e., a od 33. god. p. n. e. pa do 23. god. p. n. e. svake godine je bio i konzul. Tako je on bio svoju poziciju trijumvira zamijenio sa legitimnijom pozicijom konzula.

¹⁸ Carska vlast i institucija je tako praktično nastala koncentriranjem uobičajenih ovlasti i moći u rukama jednog čovjeka i to na doživotni termin, a i podrazumijevala je takvo koncentriranje.

dužnosti i ovlaštenja od strane Senata i Rimskog naroda koji teorijski ostaju stvarni nosioci državnog suvereniteta. I ova činjenica da August ne insistira na tome da on postane i nosioc državnog i narodnog suvereniteta, govori koliko je on bio praktična osoba koja je radi sadržine spremna da žrtvuje formu. Uostalom, zakonski gledano ni jedan rimski car, čak ni u dominatu, čak ni kada su se proglašavali za živuće bogove, nije smatrao niti je smatran da je on nosilac suvereniteta i rimski car je uvijek teorijski bio samo najviši dužnosnik Države, a carska institucija samo najviša državna institucija, ali nikada nije bila zakonski promatrano viša od same Države i njenim interesima kojima je bila uvijek subordinirana. Carska institucija čak nije bila ni jednaka pojmu države, kao što se to dešavalo sa kraljevima u evropskom srednjem vijeku.

Iz svega rečenog, sasvim je jasno da pravno gledano Augustova vladavina, odnosno uspostavljanje carske institucije, nije bila nikakva uzurpacija, nego jedan legitiman proces u kome je Oktavijan August stari republikanski sistem pretvorio u novi, carski sistem koji je praktično označavao monarhiju nastalu i zasnovanu na zakonit način. Ta nova monarhija, rimski principat se temeljila i razvijala na činjenica da je proistekla, formalno postavljeno, iz «volje» Senata i Rimskog naroda, što je bilo tako različito od mnogih monarhija čak i suvremenih sa rimskim principatom.

Čitav režim Augustovog principata, posebno u prvim decenijama svoga postojanja, je imao jaku ideološku misao i podlogu koja se nije ispoljavala samo u političkim potezima, nego u svim poljima života i Rima i Carstva u cjelini. Osnovna nit te augustovske ideologije, koja je trebala po svojim osnovnim namjerama postojanja da bude idejna snaga novog režima, može se možda na najbolji način izraziti kroz frazu «Rim, iznad svega, a čiji je čuvar August». Produkti realizacije te ideologije su bili i uvođenje obožavanja državnih kultova božice Rome (*Dea Roma*) i deificiranog cara¹⁹, zatim religijska reforma ili bolje rečeno anahronistički religijski projekat, književna djelatnost od historiografije do pjesništva, građevinska i umjetnička djelatnost. Kao osnovno sredstvo oko kojeg se ta ideologija formira bilo je oslanjanje na stare ideale još iz vremena srednje Republike, tradiciju i slavnu i poučnu historiju, ali sada u svrhu slavljenja i podržavanja, odnosno davanja ideološkog oslonca i opravdanja novog režima i njegovih akcija.²⁰ Augustovski režim je tako težio izgrađivanju

¹⁹ *Svet. Aug.* 52. August je dopustio da se hram podigne samo pod zajedničkim imenom njegovim i boginje Rome, a nikako nije dopustio da se u bilo kojoj provinciji samo njemu podigne hram.

²⁰ Augustova vladavina je nesumnjivo bila sasvim nova građevina, ali koja se izgrađivala koristeći materijal i elemente iz stare Republike (izdavanje konzulskih i trijumfalnih fasti, hramovi, zakonodavstvo, historije, etc...). Tako je ono što je postojalo u starom režimu, sada iz ideoloških razloga novog režima sakupljeno,

nećeg novog koristeći fraze o obnovi starog, i u pokušavanju oživljavanja nekih arhaičnih tradicija i kultova, pa i oblika načina života što je dobivalo i zakonsku ratifikaciju. Tako je priča o povratku na stare, dobre običaje bila potporni stub za postojanje jednog sasvim novog režima.

To zakonsko prenošenje institucionalnih ovlaštenja i drugih odgovornosti na Oktavijana Augusta je moglo biti moguće i bez jače i glasnije opozicije ako se ima vidu da je nakon građanskog rata, augustovski Senat bio po svome sastavu, načinu razmišljanja, pa i hrabrosti nešto sasvim drugo u odnosu na Senat iz 50. god. p. n. e. koji je bio posljednji pravi republikanski Senat. Građanski ratovi, proskripcije, progoni, isključivanje i imenovanje novih članova Senata samo po volji moćnih pojedinaca koji su obilježavali period od 49. do 30. god. p. n. e. promijenili su i samu suštinu Senata. U istom periodu i rimske narodne skupštine su još više izgubile na svome autoritetu identitetu, snazi i moći nego i sama institucija Senata. Vrijeme moćnih i utjecajnih narodnih tribuna je zauvijek prošlo, a nestale su i same stare stranke i izborne i zakonodavne borbe i kampanje među narodom. Nikada više se neće moći pojaviti neki novi Grakhi koji bi izabrani od naroda, pokušavali da u zakon artikuliraju potrebe i želje običnog naroda. A i vrijeme političkih demagoga i agitatora, tih gospodara ulica je prošlo. Sada je prenošenjem tribunskih ovlaštenja, August postao i reprezent i predstavnik rimskog naroda.

Posebna stavka Augustove politike je pokušaj obnove starorimskih kultova i obreda. Uz sve to postepeno se uvodi i oblikuje i nova religijska manifestacija=državni kult koji se izražava kroz carski kult i kult boginje Rome, odnosno rimske države.²¹ Ali iako je pokušaj obnove starorimske religioznosti imao određenih uspjeha, to se sve zadržalo na nivou formalizma i površnosti i prodiranje orijentalnih učenja sa helenističkog i semitskog istoka u Rim, Italiju, zapadne i središnje provincije se nastavljalo.

Familia Augusti

Dok je August kao *pater patriae* relativno uspješno odigrao svoju povijesnu ulogu, kao *pater familias* on je bio nesumnjivi promašaj. Sve ono što se smatralo porodicom Augusta od njegove pobjede kod Akcija pa sve do njegove smrti pripadalo je dvjema odvojenim granama.

sistematizirano i «ugrađeno» u novu «zgradu» principata, kao sekundarna gradnja. U tom kontekstu i tu obnovljenu građu treba i promatrati .

²¹ Buchan, 1969, 273 – 277 pruža jedan slikovit , sažet i dobar prikaz uvođenja i načina funkcioniranja ovog državnog kulta, te metoda i ciljeva njegovog etabliranja i funkcioniranja. Činjenica je da ovaj kult nije imao jednoobrazan oblik, te se u različitim zemljama i kulturama manifestirao u različitim vidovima zavisno od njihovih specifičnosti, shvatanja i potreba.

Pošto nisu imali zajedničke biološke djece, normalno je bilo očekivati da praktično vladajuću i najutjecajniju rimsku familiju sačinjavaju članovi dviju grana čiji su biološki nositelji bili supružnici August i Livija. Nulte godine naše ere ili DCCLIII godine od osnivanja Grada, u vladajuću porodicu su ulazili Augustova kćerka Julija, ali je ona već od 2 god. p. n. e. bila protjerana (na otok Pandatariju – danas Pandotina na obali Kampanije), i njena djeca iz braka sa Markom Vipsanijem Agripom (umro 12 god. p. n. e.)⇒Gaj (rođen 20 god. p. n. e.), Lucije (rođen 17 god. p. n. e.), Agripa Postum (rođen 12 god. p. n. e.), Julija Mlađa (rođena 19. god. p. n. e.) i Agripina Starija (rođena 14. god. p. n. e. u Ateni.). August je posinio Gaja i Lucija, uvrstivši ih u gens Julija Cezara, dok je Agripa Postum ostavljen da produži porodično ime svoga biološkog oca. Preko linije Julija Starija – Julija Mlađa (koja je udata za Lucija Emilija Paula) August je Nulte godine imao i svoje prvo prapraunuće Emiliju Lepidu. Od Livijine genetske linije, u životu su bili stariji sin Tiberije, koji se već od 6 god. p. n. e. nalazio u dobrovoljnom izgnanstvu na Rodosu, te unuci Germanik (rođen 15. god. p. n. e.), Livila (rođena 13. god. p. n. e.) i Klaudije (rođen 10. god. p. n. e.) djeca njenog mlađeg sina Druza (umro 9 god. p. n. e.) i Antonije Mlađe.²² Pored ova dva glavna ogranka vladarske porodice postoji i pobočna linija koja vodi genetsku liniju od Oktavije (umrla 11. god. p. n. e.), Augustove voljene sestre. Oktavijina linija se sastoji od djece iz njenih brakova sa Klaudijem Marcelom i Markom Antonijem, te unuka.²³ Iz ove pobočne linije su izašle pored već spomenute Antonije Mlađe i njena starija sestra Antonija Starija. Iz braka Antonije Starije sa Lucijem Domicijem Ahenobarbom (*Lucius Domitius Ahenobarbus*) izašli su Gnej Domicije Ahenobarb, otac budućeg cara Nerona, i Domicija Lepida, majka razvratne supruge cara Klaudija Mesaline. Dvije unuke, od dvije Oktavijine kćerke Marcele, i to kao prva Vipsanija Marcela Agripina (kćerka Marka Vipsanija Agripe²⁴) a kao druga Klaudija Pulhira su bile supruge zlosretnog Kvintilija Vara. Sin Marcele Mlađe Marko Valerije Mesala Barbatus je bio otac Mesaline, čiji je i sam suprug Klaudije bio unuk Oktavije, ali koji je pripadao Livijinoj liniji. Pored njih, Oktavija je brinula i o preživjeloj djeci Marka Antonija iz njegovih brakova sa

²² Antonija je bila kćerka Augustove sestre Oktavije i Marka Antonija.

²³ Oktavijin sin Marko Klaudije Marcel (42-23. god. p. n. e.) je bio prva osoba koju je August bio predvidio kao svoga nasljednika i prvi muž Augustove kćerke Julije.

²⁴ Ne treba je miješati sa starijom Agripinom kćerkom Vipsanijom koju je imao iz braka sa Cecilijom Atikom (kćerka Ciceronova prijatelja Tita Pomponija Atika), a koja je bila prva supruga i velika ljubav Tiberija, a nakon prisilnog razvoda od Tiberija supruga i Gaja Azinija Gala koga je Tiberija veoma mrzio.

Fulvijom i Kleopatrom, a koji su se povremeno pojavljivali kao «epizodni igrači» na pozornici obiteljskog teatra Julijevaca-Klaudijevaca.²⁵

Rimska vladarska «dinastija» prikazana je na frizu sa oltara Mira (*Ara Pacis*)²⁶ u svečanom mimohodu onako kako bi August želio da ih javnost vidi i shvata, kao jednu zajednicu mira, sklada i zajedništva, što se odmah zatim trebalo prenijeti i na Rim, rimski narod i Državu u cjelini. Ali to je bila samo vanjska manifestacija i projekcija Augustovih želja i za porodicu i za Državu kojom vlada, predstavljena u odličnom i preciznom umjetničkom izrazu. Ali nikakav umjetnički izražaja augustovske državne ideologije ne može sakriti stvarno stanje i u porodici i u Državi.

Izgleda na osnovi Augustovih planova njegova osobna i biološka grana od Livije su trebale biti ujedinjene u braku Gaja Cezara i Livile, odnosno u njihovoj djeci. Na žalost projektanata porodične politike u tadašnjoj najvažnijoj rimskoj porodici, oni nisu imali djece. Kao druga solucija bila je osiguravanje nasljeđa Augustovim biološkim potomcima. Inače sve tri linije (Augusta, njegove sestre Oktavije i Livije) su međusobno bile vrlo promiješane još za života bračnim vezama i porodom, pa se može s punim pravom smatrati da su one tri osnovna stuba onoga što se naziva «dinastija» Julijevaca-Klaudijevaca.²⁷

²⁵ Augustova porodična politika je donosila još jednu nevolju po Rimsku Državu, jer je uvodila načelo nepotizma kao ključno za zauzimanje glavnih operativnih dužnosti u Državi. Neupitna činjenica za posljednjih 30 godina vladavine ovog cara postaje da nitko ne može držati popularne državne dužnosti ako ne spada u njegov porodični krug. To je neminovno moralo u jednom momentu dovesti do sloma sustava, a najbolji primjer je upravo slučaj Kvintilija Vara.

²⁶ Puno ime oltara Mira je *Ara Pacis Augustae* (oltar augustovskog Mira), posvećenog rimskoj božici *Pax* (Mir). 4. VII. 13. god. p. n. e. Senat je dao da se izgradi oltar augustovskog Mira na Marsovom polju u čast povratka Augusta iz uspješnih operacija u španskim i galskim provincijama. Istodobno je određeno i da rimski magistrati, svećenici i Vestalke na tome oltaru vrše redovna godišnja žrtvovanja. Oltar Mira je zvanično posvećen 30. I. 9. god. p. n. e., kada pojedine osobe sa ovoga friza, kao Marko Vipsanije Agripa, više nisu bile u životu.

²⁷ Zanimljivo je da u ovoj «dinastiji» ustvari i nema nekog izvornog po rođenju Julijevca, jer je sam August izvorno iz roda Oktavijevaca. Za razliku od Julijevaca, rođeni i izvorni Klaudijevci su stvarno vrlo prisutni u ovoj vladarskoj i Rimskoj Državi najmoćnijoj porodici sve do 68. god. n. e. Livija je kćerka Marka Livija Druza Klaudijana (*Marcus Livius Drusus Claudianus*), koji je rođen u klaudijevskom rodu, a adoptiran u Livije Druze. Livijevi sinovi (Tiberije sigurno, dok za Druza postoje izvjesne nejasnoće) potiču iz braka sa Tiberijem Klaudijem Neronom (*Tiberius Claudius Nero*), i oni su pravi Klaudijevci. Drugi rod koji je po rođenju doprinio mnogo ovoj «dinastiji» su Agripe Vipsaniji, jer od Agripine linije potiču dva rimska cara Kaligula i Neron. I tako ispada da su osobe koje su rođene kao Oktavijevci, Klaudijevci i Agripe bili ti koji su stvorili «dinastiju» koja je vladala Rimskom Državom skoro jedno stoljeće. Od sva tri spomenuta roda samo su Klaudijevci onaj stari, ugledni, moćni i utjecajni rod iz vremena Republike. I to je još jedan simboličan pokazatelj koliko je novi režim principata

Augustova želja, nakon smrti Gaja Cezara, da ga naslijede biološki potomci iz braka Germanika i njegove unuke Agripine Starije se samo djelimično ostvarila. Od četiri princepsa iz Julijevsko-Klaudijevske dinastije nakon Augusta dvojica (Kaligula i Neron) su bili biološki potomci Augusta, i to upravo zahvaljujući tome braku i orođavanju Augustove i Livijine genetske linije.²⁸ Jedna od posljedica funkcioniranja sustava koji je August uspostavio jeste i stradanje njegove biološke i genetske linije. Uvođenje monarhijsko-dinastičkih elemenata, ali bez definiranja bilo kakvih jasnih, preciznih zakonskih pravila o načinu prijenosa vrhovne vlasti, u sustav uprave na najvišem državnom nivou moralo je rezultirati i nesmiljenom borbom za vlast unutar i u bližem okruženju vladajuće familije, kako bi se domoglo mjesta princepsa. Normalno je onda bilo očekivati da najviše stradaju upravo oni koji se mogu smatrati mogućim i realnim pretendentima za vrhovnog poglavara Države, a to su u prvom redu bile one osobe koje su smatrane i priznate kao genetski, biološki potomci Augusta. Ta borba se nastavila sve do posljednjeg princepsa iz reda «dinastije» Julijevaca-Klaudijevaca. Posljednji čin te borbe vodili su četvrto (Agripina Mlađa, Emilija Lepida) i peto (Neron i djeca Emilije Lepide i Marka Junija Silana Torkvata) koljeno. Kao preživjeli Augustovi potomci (preko linije Julija Starija – Julija Mlađa) Emilija Lepida i njeno petoro djece bili su prijetnja za interese i želje Agripine Mlađe i njenog sina Nerona (Augustovi potomci preko linije Julija Starija – Agripina Starija). Bez obzira da li su to stvarno željeli, Emilija Lepida i njena djeca su radi samoga svoga porijekla bili mogući pretendenti na carsku vlast, i druga rođaćka linija je smatrala shodnim da se potpuno obračuna sa njima. Još za vrijeme posljednjih godina vladavine Klaudija (41 – 54 god. n. e.) pristupilo se bezskrupuloznom, brutalnom i nemilosrdnom obračunu sa linijom Emilijom Lepidom i njenom djecom, što je vrhunac doživjelo za vrijeme vladavine Nerona (54 – 68 god. n. e.).²⁹ Ali povijesnom sudbinom sa

bio nešto novo (bez obzira na formalnu oblandu i pozivanje na rod Julijevaca korištenjem kod Rimljana vrlo raširenog i uobičajenog sustava adopcije) u odnosu na vrijeme stare Republike.

²⁸ Kaligula je bio Augustov praunuk, a Neron prapraunuk.

²⁹ Nisu stradali samo Emilija Lepida i njena djeca, nego i njen unuk Lucije Junije Silan Torkvat II (sin otrovanog Marka Junija Silana Torkvata). Tragedija Augustove familije je trajala stalno u toku cjelokupnog razdoblja vladavine «dinastije» Julijevaca – Klaudijevaca, i čini se kao ostvarenje kazne zbog gašenja stare Republike i njenog sustava. Znanstvena historiografija u posljednje vrijeme nastoji da djelimično relativizira sliku o vladarima iz «dinastije» Julijevaca – Klaudijevaca koju su ostavili antički pisci (u prvom redu Tacit, Svetonije, Kasije Dion), smatrajući da je ona namjerno ocrnjena i iskrivljena u odnosu na ono što se stvarno dešavalo od strane senatorske, republikanski nostalgичne opozicije. Međutim, same činjenice koje govore o međusobnim ubojstvima i obračunima rođaka, prijatelja i saradnika samo mogu potkrijepiti pisanje antičkih pisaca o negativnoj strani Julijevsko-Klaudijevskih vladara.

Neronom se završila i linija Julija Starija – Agripina Starija. To je otvorilo put za etabliranje nove rimske vladarske «dinastije» Flavijevaca, koji sa prethodnim vladarskim nizom nisu stajali ni u kakvim genetskim ili adoptiranim vezama.

Konzulske godine (na osnovi Kasija Diona) :

1. god. n. e. = Gaj Cezar (*C. Caesar Augusti F. Gaj Cezar*) --- Lucije Emilije Paul (*L. Aemilius L. F. Paulus*)
2. god. n. e. = Publije Vinicije (*P. Vinicius M. F.*) – Publije Alfen Var (*P. Alfenus P. F. Varus*)
3. god. n. e. = Lucije Elije Lamia (*L. Aelius L. F. Lamia*) --- Marko Servilije (*M. Servilius M. F.*)
4. god. n. e. = Sekst Elije Kat (*Sextus Aelius Q. F. Catus*) --- Gaj Sencije Saturnin (*C. Sentius C. F. Saturninus*)
5. god. n. e. = Lucije Valerije Mesala Volesus (*L. Valerius Potiti F. Messalla Volesus*) --- Gnej Kornelije Cina Veliki (*Cn. Cornelius L. F. Cinna Magnus*)
6. god. n. e. = Marko Emilije Lepid (*M. Aemilius L. F. Lepidus*) --- Lucije Aruncije (*L. Arruntius L. F.*)
7. god. n. e. = Aul Licinije Nerva Silian (*A. Licinius A. F. Nerva Silianus*) --- Kvint Cecilije Metel Krećanski Silan (*Q. Caecilius Q. F. Metellus Creticus*)
8. god. n. e. = Marko Furije Kamil (*M. Furius M. F. Camillus*)³⁰ --- Sekst Nonije Kvinktilijan (*Sex. Nonius C. F. Quinctilianus*) suff. Lucije Apronije (*Lucius Apronius*)
9. god. n. e. = Kvint Sulpicije Kameran (*Q. Sulpicius Q. f. Camerinus*) -- Gaj Popeja Sabin (*C. Poppaeus Q. f. Sabinus*)
10. god. n. e. = Publije Kornelije Dolabela (*P. Cornelius P. f. Dolabella*) --- Gaj Junije Silan (*Gaius Junius Silanus*)

Van rimskih granica

Kada se iz prostora između Rajne i Elbe (*Albis*) na kojem su se izvodile rimske osvajачke operacije krene u pravcu jugoistoka, prema Dunavu nailazi se na Markomaniju, jedno nezavisno germansko kraljevstvo kojim je vladao sposobni Marobodu. Markomansko kraljevstvo se sa početkom 6. god. n. e. našlo suočeno sa Rimljanima na svim granicama izuzev na svome istoku i sjeveroistoku. Istočnije od Markomanije pružalo se jedno veliko prostranstvo sa mozaikom još uvijek od Rima nezavisnih germanskih, keltskih, ilirsko-panonskih, sarmatskih i dačkih zajednica. Znatno istočnije od Elbe pružao se svijet slavenskih naroda, koje su Rimljani možda poznavali pod neodređenim imenom Venedi. Za tek

³⁰ Njegov sin je bio LVCIVS ARRVNTIVS CAMILLVS SCRIBONIANVS, koji je 42. god. n. e. kao legat provincije Dalmacije podigao pobunu i proklamirao obnovu Republike. Pobuna je trajala samo pet dana. Još znatno ranije Skribonijan je bio adoptiran od strane Lucija Aruncija, konzula za 6. god. n. e.

ustpostavljene rimske dunavske granice prijetnju predstavljaju i Dačani i Sarmati, sa kojima je izvjesni Lentul vodio uspješne transdunabijske borbene operacije.³¹

Od 20. god. p. n. e. Partija i Rim su nakon decenijskih borbi u sjevernoj Mesopotamiji i na Eufratu, Jermeniji i Siriji sklopili sporazum i nastupilo je vrijeme mira na istočnim rimskim i zapadnim partskim granicama. Fraata IV. (vl. 37 - 2. god. p. n. e.) naslijedio je njegov sin Fraat V. (Fraatak), čiju je majku Muzu, italijansku robinju, Fraatu IV. poklonio sam August. I tako su Partijom od 2. god. p. n. e. pa do 4. god. n. e. vladali zajedno Fraat V. i njegova majka, bivša robinja porijeklom iz rimskog svijeta. Poslije Fraata V, na partsko prijestolje su došli Orod III. (vl. 4 - 6. god. n. e.) i Vonon I. (vl. 8 - 11. god. n. e.), koji je bio odgojen u Rimu. Sa Vononovim svrgavanjem i dolaskom na partsko prijestolje Artabana III. (vl. 11 - 38. god. n. e.), koji je po majci bio vezan za vladajuću dinastiju Arsakida, ponovo se polako ulazi u vrijeme konstantnih sukoba sa Rimskim Carstvom. I od Artabana III. će ponovo plamtiti istočna granica sve dok ne prestane postojanje i partskog, kasnije i perzijsko-sasanidskog, a onda i rimskog Carstva. Ali ta rimsko-partsko/perzijska granica, ostala je kao nasljeđe drugim carstvima koja su se rađala i ratovi su se nastavili, samo sa novim akterima sve do modernih vremena.

Glavno sporno pitanje Rima i Partije je bila Jermenija, kraljevina uklještena između ova dva Carstva, i samim tim vrlo strateški bitna kako za sigurnost rimskih istočnih provincija, tako i za partsku stabilnost u Mesopotamiji i Mediji. Od vremena poraza jermenskog kralja Tigrana Velikog od strane rimskih republikanskih armija Lukula i Pompeja, ova kraljevina je bila moneta za potkusurivanje Rimljana i partskog dvora. Nakon smrti kralja Artaksija II. (vl. 33 - 20. p. n. e.), Livijin sin Tiberije je 20. god. p. n. e. na jermensko prijestolje postavio Tigrana III. (vl. 20 - 10. god. p. n. e.) i Jermenija je ušla u rimsku sferu utjecaja. Ali to nije značilo da je pitanje Jermenije riješeno i rimske intervencije u ovoj kraljevini su se morale ponovo dešavati, pa su tako na prijestolje postavili i Tigrana IV. (10 - 5. god. p. n. e.) i Artavazda III. (vl. 5 - 4. god. p. n. e.). I Gaj Cezar 1. god. n. e. je morao da vojno intervenira u Jermeniji i postavi za kralja novog rimskog favorita Medijca Ariobarzana (vl. 2 - 4. god. n. e.). Za cijelo to vrijeme dešavale su se te stalne borbe za jermensko prijestolje u kojima je kao jedan od kandidata nastupao Erato čija je uloga ostala prisutna sve do 6. god. n. e.

³¹ *Flor.* II, 28 - 29. O Lentulu i njegovim ratovima v. Šašel Kos, 2005 A, 508 – 509. Možda je Lentul 10. god. p. n. e. vodio ratove s druge strane Dunava protiv Dačana i Sarmata. Dačani su te godine prešli Dunav i upali u Panoniju (Cass. Dio LIV, 36, 2). U svojim Res Gestae (V, 30) sam August izvještava da su Dačani prešli Dunav, ali da su bili poraženi i da je zatim rimska armija prešla na lijevu stranu Dunava. Po Floru Dačanima je u prekodunavskim upadima komandovao njihov kralj Kotis.

Iza rimskog horizonta

Dok su trajale posljednje dvije decenije Augustove vladavine i sve zbivanja koja su je predodredila, iza rimskog horizonta i dohvata isto su se dešavali neki prijelomni događaji i procesi. Nekako istovremeno sa pobjedom Oktavijana i istočna indijska pokrajina Magadha sa glavnim gradom Pataliputrom je za neko vrijeme izgubila svoju ulogu sile koja ujedinjenu Indiju. Nekadašnja moć kuće Maurja je od 187. god. p. n. e. bila zamijenjena sa dinastijom Šunga, a od 75. god. p. n. e. do 30. god. p. n. e. nastupilo je doba dinastije Kanva. Nakon Maurja i Ašokinog eksperimenta sa budizmom, vladajući slojevi Magadhe su se vratili hinduizmu. A u periodu od pada Maurja sjevernu Indiju su obilježili prodori i naseljavanja baktrijskih Grka i Saka. I tako je sjeverna Indija novu eru dočekala razjedinjena u mnoštvo državnica.

Na prijelomu era u Kineskom Carstvu,³² tom istočnom euroazijskom pandanu *Res publicae Romanae*, odbrojavale su se posljednje godine vladavine Rane ili Zapadne dinastije Han.³³ Već na samom kraju I. st. p. n. e. stvarna vlast nalazila se u rukama porodice Wang. I

³² Iako kratkotrajna po svome trajanju (221-207. god. p. n. e.) u smislu vladanja nad jedinstvenom Kinom, dinastija Qin, koja je prethodila Ranoj dinastiji Han, i njeno legalističko uređenje su odigrali izvanredno veliku ulogu u oblikovanju budućeg kineskog razvitka i državni i carski sistem iniciran i formiran u ovom kratkom periodu postao je uzorom za iduća dva tisućljeća Kineskog carstva. Iz izraza Qin (koji se na našem jeziku može izgovarati kao *Čin*) vrlo vjerojatno vodi porijeklo i moderni naziv Kina (na engleskom China se izgovora *Čajna*) i to preko perzijskog jezika, odnosno naziva iranskih naroda za Kinu⇒Chin. Iranski narodi su sudeći po ovoj činjenici imali osobite kontakte sa kineskim svijetom u vrijeme kada je njim vladala dinastija Qin, koja je i prije ujedinjena vladala nad najzapadnijim i najisturenijim kineskim oblastima.

³³ Dinastija Han je osnovana od strane porodice Liu. Period dinastije Han se smatra jednim od najvećih i najprosperitetnijih razdoblja čitave kineske historije, radi čega je se ovo ime prenijelo i na najbrojniju kinesku etničku zajednicu koja predstavlja 92 % stanovništva Narodne Republike Kine. Na sjeveru Kine se pripadnici ove etničke zajednice nazivaju «Ljudi Hana» (*Hàn rén*), dok se na jugu upotrebljava i izraz *Tangren*, odnosno «Ljudi/Narod Tanga» u čast kineske dinastije Tang (618-907. god. n. e.). I kineska skupina muslimana nosi naziv Hue kao izvedenica od Han. Ovakvo terminološko određenje bi odgovaralo tome da se i danas stanovnici zemalja koje izlaze na Sredozemno more nazivaju Rimljanima ili Helenima. U našem jeziku se pogrešno izraz Kinezi i kineski odnosi samo na spomenutu etničku zajednicu Han ili Tang Kineza, jer se u stvarnom pogledu pod kineskim podrazumijevaju i druge mnogobrojne etničke zajednice i grupe, bez obzira koliki one procent zauzimale u ukupnoj kineskoj populaciji. Kinezi u nacionalnom određenju bez obzira na svoju etničku pripadnost upotrebljavaju frazu *Zhongguo ren* za takvo terminološko određenje. *Zhongguo ren* bi se moglo prevesti kao "Ljudi Središnjeg Carstva", jer je zvanični originalni naziv za državu i naciju koju nazivamo Kinom *Zhongguo* što bi se na naš jezik moglo najjednostavnije prevesti kao «Središnje Carstvo».

glava porodice Wang Mang poduzeo je konačni korak kad je svrgnuo Ranu dinastiju Han i proglasio se carem.³⁴

Flor --- u epitomama Livijeve historije --- spominje uz druga izaslanstva (skitsko, sarmatsko, indijsko) koja su došla Augustu i poslanstvo Seresa.³⁵ Sudeći po ovome i u Livijevoj historiji se nalazio najmanje jedan podatak u kome se spominjala zemlja po imenu Seres,³⁶ koji se kod grčko-rimskih pisaca uobičajeno odnosi na Kinu. Ako se i pod Florovim (ili možda Livijevim) Seresom krije stvarno Kina, onda bi taj podatak govorio da je za vrijeme Augusta bio ostvaren diplomatski kontakt između dva velika Carstva. Spomenuto izaslanstvo je prema zapadu upućeno za vrijeme Rane/Zapadne dinastije Han, znači prije 9. god. n. e., i uzurpacije Wang Manga, te je u Rimu boravilo vjerojatno u vrijeme najvećeg vrhunca moći Augustove vladavine prije 6 god. n. e., ako ne i znatno ranije.

Kada se govori o kineskoj civilizaciji i državi potrebno je navesti jednu činjenicu a to je da je Kina jedina država na svijetu koja ima najduži neprekinuti civilizacijski, državni kontinuitet. Taj kontinuitet je star više tisućljeća. Ona je imala uspone i padove, trpjela okupacije stranih naroda, nekada i vrlo brutalne kao što je bila mongolska i japanska. Ali uvijek se oporavljala, uzdizala, i uspijevala sačuvati svoju supstancu. Stara Grčka i Rim su nestali, mnogi kalifati i srednjovjekovno feudalno društvo Zapada su nestali, Indijske države su nestajale, ali Zhongguo je egzistirao i još uvijek postoji i utiče na opću svjetsku historiju i razvitak snažnim impulsima.

³⁴ Wang Mang, carski srodnik po ženskoj liniji, kratkotrajno je uzurpirao prijestolje (9-23. god. n. e.) i osnovao dinastiju Xin, za vrijeme koje su bile izvedene drastične socijalne reforme. Nakon sloma reformi obnovila se vladavina dinastije Han. Pojava i vladavina Wang Manga označava i podjelu razdoblja dinastije Han na Ranu ili Zapadnu dinastiju Han i Kasniju ili Istočnu dinastiju Han.

³⁵ Flor, II, 34

³⁶ Značenje svile za ostvarivanje kontakta i između dvije krajnje zone Euroazije jasno se ogleda u terminološkom određenju Kine i Kineza od strane antičkog Zapada pod imenom Seres (Σηρες), koje se može prevesti kao «od svile» ili «zemlja odakle svila dolazi» i vjerojatno se primarno odnosio na sjeverozapadni dio Kine i njene stanovnike. Ime Seres je vjerojatno izvedenica od kineske riječi za svilu «*sh*», iz čega proističe i latinski pojam za svilu ⇒ *sericum*, *i. n.* Sve to ukazuje da je trgovina svilom i njena cirkulacija bila vrlo rano ustanovljena između krajnjih zapadnih tačaka kineskog područja i Istočnog Mediterana, jer kao što je navedeno Seres možda spominje i Ktezija na prijelazu iz V. u IV. st. p. n. e. te je sasvim razumljivo da je Kina, kao monopolista u proizvodnji svile, morala biti poznata i stanovnicima onih zemalja kroz koje je svila putovala i u kojima je ta trgovina predstavljala krajnju točku. S druge strane i kineskom svijetu kao proizvođaču robe, moralo je biti bar okvirno poznato i kompletno tržište kuda je cirkulirao njihov vrijedan proizvod, prvo kako bi otvarali i štitili ti putovi a zatim i osiguravala i usmjeravala čitava trgovačka aktivnosti. Možda se i naziv Sinites, za koje Stari Zavjet (Egzodus, 10:17) kaže da su potomci Kaanana, sina Hama, sina Noja odnosi na Kineze.

Iz spomenutog podatka bi se kinesko poslanstvo, i zajedno sa njim i indijsko poslanstvo Rimu koje u istom podatku spominje Flor,³⁷ moglo datirati još u ranije razdoblje, odnosno u prve godine vladavine Oktavijana nakon bitke kod Akcija 31. god. p. n. e. tj. ili u vrijeme neposredno prije sklapanja sporazuma sa Partima 20. god. p. n. e. ili neposredno nakon njega kada su i putovi za prolazak diplomatskih izaslanstava bili prohodniji. Vladavina Oktavijana Augusta se više-manje poklapa sa vladavinama sljedećih careva iz Rane/Zapadne dinastije Han;

1. Cheng Di, vl. 32-7. god. p. n. e.
2. Ai Di, vl. 6-1. god. p. n. e.
3. Ping Di, vl. 1. god. p. n.e.-5. god. n. e.
4. Ruzi Ying vl. 6. god. n. e.-8. god. n. e.
5. i uzurpatora Wang Manga.

Najvjerojatnije je sudeći po svemu izloženom da je Cheng Di, (osobno ime Liu Ao) bio taj koji je zaslužan za izaslanstvo upućeno u Rim. Nije nebitno u razmatranju ovog pitanja ni povezati možda spomenuto poslanstvo sa sudbinom rimskih zarobljenika nakon kraha Krasovog parćanskog pohoda 53. god. p. n. e. i možda njihovom eventualnoj ulozi u svim tim zbivanjima vezanima za rimsko-kineske odnose druge polovine I. st. p. n. e. Još od cara Wu Dia,³⁸ Kinezi su prodirali u srednjoazijske oblasti, što se naročito intenziviralo u decenijama nakon smrti ovog cara. Kinezi su 36. god. p. n. e. stigli i raspršili jednim smionim pohodom dio naroda Xiongnu koji im se još nije bio pokorio. I upravo radi tih dubokih kineskih prodora u središnju Aziju, moguće je pretpostaviti da je kineski/hanski dvor bio upoznat sa postojanjem i snagom Rima.

³⁷ Po Kasiju Dionu (LIV, 9, 8 - 10) indijsko poslanstvo je Augusta posjetilo dok je on boravio u Grčkoj 20. god. p. n. e. Poslanstvo iz Indije spominju još i *Eutr.* VII, X i *Sex. Aur. Vic. epi.* I, 9 (uz poslanstva Skita, Garamanta i Etiopljana), a u djelu *Liber de Caesaribus* (I, 1, 7) Sekst Aurelije Viktor spominje i izaslanstvo iz Baktrije. Poslanstvima indijskih kraljeva se pohvalio i sam August u *Res Gestae* (V, 31). Po August, *Res Gestae*, 1955, 395, fus. $\Rightarrow$ spominju se dva takva indijska izaslanstva i to prvo dok je August bio u Španiji 26 – 25. god. p. n. e. i drugo koje ga je posjetilo na Samosu 20. god. p. n. e. August se isto hvali da je primio i izaslanstva i Bastarna, Skita, kraljeva Sarmata koji žive s one strane Tanaisa (Dona), kralja Albana (na Kaspijskom moru), i od Hibera (današnja Gruzija) i Međana.

³⁸ Svoj vrhunac dinastija Han doživljava za vrijeme dugotrajne vladavine cara Wu Dia---osobno ime Liu Che--- (vl. 141-87. god. p. n. e.), šestog cara iz dinastije Han, kada je nizom sukcesivnih uspješnih pohoda slomljena moć do tada najvećih kineskih neprijatelja, nomadskih Xiongnu, od kojih su moguće potekli i Huni koji su u V. st. n. e., odigrali ključnu ulogu u historiji kasnog Rimskog Carstva, odnosno u njegovom padu.

REBELLIVM

Ustanak od 6. do 9. god. n. e. do danas se imenovao na čitav niz različitih načina; kao «dalmatinsko-panonski» (pozivanjem na Veleja Paterkula i Kasija Diona), Batonov rat (Batovski rat) ili kao Veliki ilirski ustanak.¹ Ustvari Velej Paterkul iako ustanak uglavnom nominira kao «panonski i dalmatinski», upotrebljava termin «ilirski» kada želi da objedini ove ustaničke segmente (usp. II, CXVI, 3; II, CXXXIII, 1; II, CXXV, 5) o čemu je bilo detaljnijeg govora u poglavlju o izvornoj građi ⇒ dio o Veleju Paterkulu. Tako on, iako ustanak promatra primarno segmentirano kao panonski i dalmatinski rat, ipak ima na umu da je riječ o pojavi koja pripada Iliriku kada ustanička zbivanja promatra kao cjelinu. Jedino Kasije Dion, bez ikakvog korištenja ilirskog, ustanak samo nominira kao «dalmatinski i panonski»,² što je potpuno razumljivo ako se zna da u Dionovo vrijeme postoje samo imena provincija Dalmacije i dvije Panonije. Jedini koji ustanak nominira direktno i samo kao ilirski je Plinije Stariji (VII, 149), dok Svetonije (Tiberije, 16) samo kaže da je ustanak izbio odmetnućem Ilirika, ali da je rat vođen protiv Panona. Na drugom mjestu u Augustovom životopisu na mjestu gdje govori o novačenju oslobođenika koje se desilo i za vrijeme ustanka, Svetonije (August, 25) spominje samo Ilirik. Kada isto novačenje spominje i Makrobije (Saturnalijske, I, XI, 32), on spominje *Illyricum*. Flor u svojim epitomama Livija (II, 25) se na ustanak osvrće samo u dijelu gdje govori o *Bellum Dalmaticum* u koji su uvršteni i drugi ratovi sa dalmatinskim narodima npr. rat Marcija Figula sa Delmatima i pohod Azinija Poliona 39. god. p. n. e. Ipak bi spomenuti Florov podatak možda isto sugerirao da je Livije rat promatrao primarno iz dalmatinske-dinarske vizure, jer u *Bellum Pannonicum*, koji se nalazi neposredno ispred onog o dalmatinskom ratu, izgleda da nema govora o zbivanjima iz ustanka 6-9. god. n. e.³ Iz svega izloženog, i iz razloga što provincije Dalmacija i Panonija u vrijeme ustanka kao zasebne upravno- administrativne i teritorijalne cjeline još nisu

¹ Pašalić (1975)⇒Dalmatinski i panonski; Bojanovski (1988, 355) ⇒Veliki ilirski ustanak; Suić, (1991-1992, 55) ⇒ Veliki ustanak u Iliriku.

² I redosljed navođenja kod Veleja i Diona jasno ukazuje kojem oni to segmentu ustanka posvećuju više pažnje.

³ Kao osoba koju je Cezar (vjerojatno se misli na Oktavijana Augusta) poslao da se bori protiv Panona, koje Flor (II, 24) odnosno njegovo vrelo situira uz rijeke Dravu i Savu, spominje se izvjesni *Vinnius*, za kojeg ne postoje detaljniji podaci. Možda se pod njim kriju Marko Vipsanije Agripa ili Marko Vinicije, koji su se stvarno borili sa Panonima ili je stvarno riječ o osobi koja je vodila borbe za vrijeme Augustove vladavine sa Panonima koji žive uz Savu i Dravu, ali koju druga literarna vrela niti natpisi ne spominju. Možda je riječ o jednom rimskom zapovjedniku koji je bio subordiniran Tiberiju u operacijama u ratu 12 – 9.god. p. n. e., i koji bi vodio posljednje bitke ovog rata i možda nakon rata upravljao panonskim oblastima. Sličan primjer kod Floru imamo i u slučaju spominjana Vibija kojem je, po Floru, August odredio zadatak kompletnog potčinjavanja Dalmatinaca. A riječ je o Vibiju Postumiju koji je bio Germanikov subordinirani zapovjednik u ljeto i jesen 9. god. n. e. i koji je izgleda bio ostavljen za upravljača dalmatinskih distrikta.

postojale, nego je tada postojala samo jedinstvena provincija Ilirik a pošto smo već utvrdili da je svijet Panona pripadao šire shvaćenom ilirskom kompleksu, odnosno da su dalmatinski i panonski samo podskupovi šire shvaćenog ilirskog pojma i njegove sadržine, da je upotreba ilirskog kao zajedničkog nazivnika za ustanak od 6. do 9. god. n. e. sasvim prihvatljiva.⁴

Nažalost u povijesnoj znanosti, pa i široj javnosti, ne samo u općesvjetskim i europskim, nego i regionalnim tokovima ustanak u ilirskim zemljama iz 6 - 9. god. n. e. ne zauzima mjesto koje mu po svim njegovim osobnostima zaslužen pripada. On se i pored nesumnjivih, i to prijelomnih posljedica koje je imao po povijest ranocarskog perioda i Augustove vladavine u svim velikim sintezama i djelima koja prate to razdoblje ili ne spominje ili se uvijek promatra djelomično, uzgred i bez detaljnijeg posvećivanja pažnje, i čini se kao da je zamagljen događanjima na dvoru i zbivanjima u Germaniji, što u stvarnosti nipošto nije bio slučaj. Razlozi za to leže u čitavom nizu činjenica :

- O događanjima vezanim za ustanak nemamo cjelovit, detaljan povijesni izvještaj, kao što je to npr. Tacitov za Germaniju. Raspoložemo samo sa dva nešto opširnija izvještaja od kojih se ni jedan po opsegu ne može usporediti sa onim iz Tacitovih Anala što je vezano za Germaniju.
- Ustanak se odvijao u zemljama koje se ne nalaze u vrhu izučavanja antičke povijesti, i pored cijenjenih i vrijednih dostignuća.
- Opća, svjetska historiografija Rimske države ne obraća dovoljno pažnje rezultatima ostvarenim u domaćem, našem miljeu, jer su većinom osnovni ton te historiografije (zbog svih rimskih vrijednosti ali i svega onoga što Rimska Republika, odnosno Imperija simbolizira) kreirale i diktirale i historiografije i interesi «velikih nacija», moderne ideologije, mentaliteti i ideje historijskih škola itd. Zato se i Vercingetoriksu, i Arminiju i Budiki i zelotima ne samo u znanosti nego i u općem kulturnom, pa i zabavnom životu već stoljećima posvećuje nemjerljivo više pažnje nego ilirskim ustanicima i njihovim zapovjednicima. Te osobe postaju nacionalni heroji i čak jedan od elemenata na koji se poziva i proces razvitka nacionalnih svijesti tih europskih i vaneuropskih nacija. Za razliku od gore nabrojanih osoba, u «masovnoj» kulturi modernog svijeta Batoni, ilirski ustanici pa i sam fenomen ustanka 6-9.

⁴ Pašalićevu tvrdnju (1975, 410-411) da se naziv *bellum Delmaticum* (*Dalmaticum*) koji se sreće kod Veleja i na natpisu *CIL* III 3158 (na kojem se spominje osoba-Rimljanin- koja je učestvovala u ratu 6-9. god. n. e. ----*bello Delmatico*----) može identificirati sa nazivom (*bellum*)? *Batonianum* (koji se sreće na natpisu *CIL* V 3346 iz Verone----(*bello*)? *Batoniano*---), odnosno da je ovaj potonji podrazumijevao samo rat na dinarskom prostoru se teško može prihvatiti jer Svetonije Batona Dezitijatskog naziva panonskim vojvodom, što implicira da je on, odnosno njegovo ime bilo vezano za Rimljane sa cjelinom ustanka. I po mišljenju M.Suića (1991-1992, 57 i fus. 7)⇒»...neće biti potrebno epitet batonijanski smatrati posebnim nazivom za samo jedan period ratovanja». O nazivima za ustanak v. i vrlo značajno mišljenje M.H. Čemana (2000, 123)

god. n. e. praktično i ne postoje, iako je njihov stvarni povijesni značaj ako ne veći onda u istoj ravni kao i onaj Vercingetoriksov, Arminijev, Budikin, zelotski pa čak i Civilisov ili pokret bagauda. I tako je taj «najteži rat poslije punskog» nepravedno poradi samo prozaičnih novovjekovnih i modernih okolnosti bačen u znanstveni zasjenak (gledano iz svjetskih pa i europskih okvira), a potpuno odbačen od strane opće- i «masovne» kulture. Radi toga se potpuno nepravedno i neodgovarajuće stiče utisak da je ustanak 6-9. god. n. e. bio skoro efemerna pojava u općoj rimskoj povijesti.

- Ali nije samo vanjski faktor, i njegova zainteresiranost odnosno bolje reći nezainteresiranost, odgovoran za zapostavljenost povijesnog fenomena ilirskog ustanka 6-9. god. n. e. I današnje stanovništvo zapadnog Balkana i Panonije ne osjeća narodnosnu i etničku povezanost sa narodima koji su digli ustanak, ni po jednoj osnovi. Ideologije koje su oblikovale suvremene nacije su primarno bile usmjerene na druge povijesne pravce i fenomene, a ne na narode ilirskog kompleksa, za razliku od Nijemaca koji su svoje korijenje mogli bez ikakvih ustezanja i rezervi vidjeti u Germanima I. st. n. e. i Francuza koji su svoju nacionalnu identifikaciju izveli i iz Gala. I jedni i drugi su radi toga posvećivali dosta pažnje svemu onome iz antičke povijesti što bi pomoglo i pospješilo razvitak nacionalnog identiteta i svijesti. Južnoslavenske nacije, bar institucije koje predstavljaju njihove identitete i svijest (izuzev značajnijeg pokušaja *ilirizma* i nekih manjih drugih pojava) nikada nisu u ozbiljno razmatranje uzimali da temelje svoga identiteta spoje sa ilirskim narodima zapadnog Balkana i Panonije i Keltima (Skordisci), nego su oni uvijek traženi u miljeu slavenskog doseljavanja i naravno primarno u religiji. Istine radi potrebno je istaći da se kontinuirani razvitak današnjih južnoslavenskih naroda i nacija (i pored nesumnjivih velikih primjesa predslavenskog elementa) ipak temelji na ranosrednjovjekovnim, a ne nekim ranijim tradicijama. Jedino bi albanska povijesna znanost posvećivala dostojnu pažnju ilirskom pitanju, ali i ona je ostala opterećena prvenstveno nacionalnom ideologijom (na suprotnom kraju od južnoslavenskih) i na kraju krajeva ustanak je velikim svojim dijelom zahvaćao upravo oblasti koje danas nisu naseljene Albancima, nego južnoslavenskim nacijama. Tu se nalazilo i njegovo žarište i tu se odvijao razvitak ustanka sve do samoga kraja. A i u ustanku nisu učestvovala samo ilirski narodi zapadnog Balkana, nego i ilirski «Panoni» koji su u kontekstu povijesnih istraživanja rata 6-9. god. n. e. prošli još lošije od zapadne i istočne ilirske komponente.⁵

⁵ Taj pravac davanja manjeg značaja povijesnom fenomenu ustanka 6-9. god. n. e., njegovog marginaliziranja u promatranju razvitka i to gledano sa «današnje panonske strane», (npr. u mađarskoj historiografiji) koje na momente poprima i elemente, i teško shvatljivog, površnog promatranja i prezentiranja činjenica koje su u povijesnim vrelima jasne i nisu podložne većim sumnjama i raspravama, najbolje se može vidjeti u već spominjanom i analiziranom

- Osim toga događanja u VII. st., i slavensko doseljavanje na prostore na kojima se odvijao ustanak su prilično ruinirali autohtone antičke izvore, tako da su ti novoformirani zapadno-

poglavlju edicije *The Archaeology of Roman Pannonia* (Barkóczy, 1981, 88-89). Pa se tako u njoj na jednom sažetom prostoru (jedna stranica) izriču konstatacije koje samo dokazuju slabo poznavanje ili bolje reći obraćanje pažnje na ustanak od kojih ćemo navesti samo one najočiglednije:

- a) «At the time of the war only the peoples between the Drava and the Sava rivers were included under the name of Pannonians , and only the southernmost part of this area participated in the revolt».
- b) «Two tribes took leading roles in the revolt. One was the Breuci, under the leadership of Bato, and the other was the Daesidiates, under the leadership of Pinnes and another Bato»

Pored izrečenih konstatacija i mnogi drugi podaci i zaključci u ediciji *The Archaeology of Roman Pannonia* koji opisuju ustanak 6-9. god. n. e. su dati pogrešno, tako da je najveći dio rekonstrukcije ustanka u spomenutoj ediciji neodrživ, o čemu govori i njena kronološka tablica (1981, 478-479) gdje se u bilješkama za 6 A.D., i 6-9 A.D., navodi sljedeće:

- a) «...due to the second Dalmatian and Pannonian revolt (Pannonians, the Amantini and Breuci under the leadership of Bato, and Daesidiates, under Pinnes)»
- b) «Velleius Paterculus was an eyewitness of the war; served as historian on Tiberius ' staff»
- c) «Tiberius destroyed the harvest around Siscia and then invaded the city»
- d) «The Daesidiates incited the revolution again, despite the capture of their leader Pinnes.»
- e) «Tiberius finally defeated the Daesidiates in the Dalmatian mountain. (Pinnes was sent to exile in Ravena ».

Izgleda da se Barkóczy László, i to pogotovu kada je opisivao ustanak 6-9. god. n. e., nemarno, nepažljivo i površno odnosio prema izvornim podacima, ili se pošto ih nije podvrgao detaljnoj analizi jednostavno nije snašao u izvornoj građi i rekonstrukciji date povijesne situacije na osnovi podataka koje ona daje. Kao što se iz izrečenog može vidjeti mađarska historiografija je, u konkretnom slučaju, toliko slabu pažnju posvetila nečemu što je odigralo presudnu ulogu u ulasku panonskih, uključujući i one mađarske, prostora u povijest da je dala potpuno pogrešne informacije. A dodatnu težinu tome daje i činjenica da te greške nisu nastale kao rezultat analitičkog rada, nego može se slobodno reći, a na osnovi navedenih činjenica, čak i obezvređivanja značenja povijesnog fenomena ustanka 6-9. god. n. e.

I opis ustanka koji daje Mócsy, (1974, 37-39), iako precizniji i bolji, isto pati od rezultata koji su proizašli iz sličnih uzroka, pa on tako ustanak praktično predstavlja kao «panonsku stvar», a i izriče par konstatacija koje nisu održive;

- a) «All the Pannonian tribes both north and south of the Save joined the rebellious Daesidiates. In the north the Breuci, under their chieftain, who we also called Bato, and in the south the Daesidiates were the leading tribes». Iz ovoga podatka bi se moglo zaključiti da su Breuci živjeli samo sjeverno od Save.
- b) « ... (neposredno prije govori se o bitci kod Vulkajskih močvara). The result was that Tiberius withdrew his men to a mountain ridge between the Drave and the Save—known in his circle as Mons Claudius». Po ovome podatku ispalo bi da se u toku 7. god. n. e. i to nakon bitke kod Vulkajskih močvara Tiberije utaborio na *Mons Claudius*, što ne odgovara stvarnom opisu niti stvarnom vremenskom odvijanju i smještanju stvari kod Veleja Paterkula (II, CXII, 3-4).

balkanski narodi naknadno morali inspiraciju za svoj razvitak tražiti u zemljama u kojima je antička tradicija bila bolje sačuvana, a ne direktno preko domaćeg nasljeđa.

- I posljednji, ali skoro najbitniji razlog umanjenog značenja ne samo ustanka u okvirima opće rimske historiografije nego i uopće svih tekovina i dostignuća domaće povijesne i arheološke znanosti za vrijeme prapovijesti, protohistorije i antike na najbolji način je izrazio dr. Grge Novaka samo jednom rečenicom «*slavica non leguntur*» u svome djelu «Stari Grci na Jadranskom moru». Naš jezik jednostavno u svjetskim okvirima ne zauzima mjesto koje bi omogućilo da rezultati istraživanja napisani na našem jeziku budu prihvaćeni u većoj, zadovoljavajućoj, dostojnoj i potrebnoj mjeri.
- Zanimljivo je da i domaća, južnoslavenska historigrafija nije posvetila ustanku dostojnu pažnju, za razliku od npr. Oktavijanove kampanje 35. – 33. god. p. n. e. o kojoj postoje dobre i opširne studije južnoslavenskih historičara (Siniša Bilić – Dujmušić, Marjeta Šašel Kos, Boris Olujić).
- I iz svega rečenog, historiografije «malih balkanskih naroda» jednostavno nisu bile ni sposobne ali ni dovoljno snažne, pa i motivirane da u dovoljnoj i potrebnoj mjeri afirmiraju jedno od najvećih iskušenja sa kojim se suočio augustovski režim, a koje se odvijalo na prostorima zapadnog Balkana i dijela panonskog bazena.

Da moderni povijesni tokovi i procesi imaju utjecaja na iznošenje historiografskih zaključaka vrlo interesantan primjer, a usko vezan za tematiku ovog poglavlja, nudi John Buchan (1969, 310) kada kaže; «Ustanak je izbio prvo na jugu među Dalmatincima, gdje je neki Bato podigao zastavu bunta u Sarajevu –zlokobno ime- pobio rimske trgovce i svladao rimske garnizone » Utisak koji je na njegov opis ustanka 6. god. n. e. ostavio I. svjetski rat je nesumnjiv. Slučaj Köstermana (1953, 346-347) u opisu rata ustanka je još radikalniji, jer je ovaj učesnik (na njemačkoj strani) u borbama na prostorima bivše Jugoslavije posebno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, vršio komparaciju partizanskog rata 1941-1945. i ustanka 6-9. god. n. e.⁶ Da moderni povijesni procesi utiču na usmjeravanje pravaca i načina oblikovanja historiografije, ali i fokusiranja pažnje, na najbolji način upravo pruža primjer upravo naš ustanak, jer su za razliku od modernih tokova antički pisci jasno uočili njegovo značenje i prezentirali ga na odgovarajući način. I sam Plinije Stariji (VII, 149) je smatrao za shodno da *rebellio Illyrici* promatra kao jednu od većih nevolja života i vladavine Oktavijana Augusta.⁷ Po Svetoniju (Tiberije, 16) je ovaj rat bio najteži od svih izvanjskih ratova poslije punskih (*quod grauissimum omnium externorum bellorum post Punica*), te ga tako po važnosti i

⁶ Kritički osvrt o tome v. Pašalić, 1975, 396-397, fus. 40

⁷ Prijevod ovog odjeljka može se naći u Oksfordskoj istoriji rimskog sveta, 1999, 291-292

teškoćama stavlja u isti red sa punskim. Velej Paterkul i Kasije Dion ovom ratu u svojim djelima posvećuju dovoljno prostora, skoro ekvivalentno sa ratovanjem u germanskim zemljama prouzrokovanim bitkom u Teutoburškoj šumi. A sudeći po podacima koji govore o brojnosti protu-ustaničkih snaga, ovaj rat je angažirao više trupa nego ijedan drugi u razdoblju Augustovog principata, uključujući i onaj vođen protiv Arminija, a npr., nakon spajanja dvije borbene grupe 7. god. n. e. na jednom mjestu je bila skupljena armija kakva po brojnosti nije bila viđena od građanskih ratova, a vjerojatno ni u budućem germanskom ratu. Potrebno je u kontekstu ovog razmatranja napomenuti da Tacitov opis Budikinog ustanka u Britaniji (Anali, XIV, 31-39) zauzima kvantitativno manje prostora u odnosu samo na Velejev nacrtani opis rata 6-9. god. n. e. a da uopće ne uspoređujemo sa opsežnijim Dionovim izvještajem. Međutim upravo suprotno ovakvom odnosu antičkih pisaca, moderna svjetska historiografija neusporedivo više pažnje posvećuje prezentiranju i obradi Budikinog ustanka, koji se kao i Judejski ustanak zelota favorizira.

Značenje ustanka 6-9. god. n. e.

Veliki ustanak iz 6. god. n. e. i trogodišnji teški rat koji je slijedio predstavljaju jednu od bitnijih prijelomnih povijesnih točaka u razvitku zapadnog Balkana. Sa njegovim početkom, trajanjem i svršetkom konačno ujedno završava i jedna čitava epoha a sa njom zajedno i način života i opći kulturni razvitak koji su je karakterizirali kroz jedan iznimno dugi period i naše zemlje ulaze u novo povijesno, antičko doba koje će trajati u narednih skoro šest stoljeća. Posljedice koje je rat ostavio na biću populacije koja je živjela u Iliriku toliko su značajne da se pitanju ustanka mora pristupiti iz svih njegovih segmenata i to u sasvim novom poglavlju. Ustanak 6-9. god. n. e. sa svim svojim događanjima, opsegom učešća, žestinom borbi i razaranja i posljedicama ne predstavlja samo prijelomnu točku u općem razvitku ilirskog prostora. Njegove posljedice osjetile i na širem europskom području, a ostavile su pečat i na razvitku Rimskog Carstva u njegovom najosjetljivijem periodu, na njegovom samom početku te su tako na neki način i predodredile njegov buduću razvitak. Može se čak reći da je ustanak bio i posljednji, očajnički istup staroga duha domorodačkih naroda šire shvaćenog ilirskog područja koji je proizlazio iz razdoblja nezavisnosti i tradicija prapovijesnog i protohistorijskog željeznodobnog kontinuiranog razvitka. I nakon ustanka započinje jedno novo razdoblje, zapadni Balkan i panonski bazen bespovratno napuštaju svoje stare prapovijesne i protohistorijske tradicije, i antički način života «pobjedonosno» prevladava na kompletnom ilirskom prostoru. I tek nakon 9. god. n. e. može se bezuvjetno i s punim pravom govoriti o antici na kompletnom šire shvaćenom ilirskom prostoru (zapadni Balkan i panonski bazen). Sa 6. god. n. e. i početkom rata dezitijatska narodnosna zajednica i njen politički ustroj i vodstvo izbijaju na prvo mjesto u povijesnim zbivanjima koja zahvaćaju u narednim nemirnim i sudbonosnim godinama veći dio Ilirika. Nalazeći se na čelu velikog i prvi put ujedinjenog pokreta epihorskih naroda u posljednjoj

značajnijoj borbi sa Rimskom državom i svim onim što je ona simbolizirala, Dezitijati su ostvarili i svoju povijesnu ulogu. Čitava sudbina dezitijatske narodnosno-političke cjeline je direktno bila vezana sa sudbinom troipogodišnjeg ustanka, njegove mijene, stupnje i faze razvitka, jer Dezitijati su predstavljali jedan od glavnih stupova na kojima je počivala kompletna konstrukcija ustanka. Značenje ustanka za Dezitijate kao narod, politički entitet i povijesnu činjenicu, i obrnuto značenje i odgovornost koje su Dezitijati imali za ustanak i njegov razvitak na najbolji način oslikavaju djela antičkih pisaca u kojima se spominju Dezitijati. Gro informacija iz pisane izvorne građe koja uopće govori o Dezitijatima upravo potiče iz opisa događaja vezanih za ustanak, i da kojim slučajem nije bilo ustanka, raspolagalo bi se samo sa površnim, šturim i oskudnim informacijama o Dezitijatima, koje po brojnosti ne bi puno odskakale od npr. vijesti o Mezejima ili Dicionima. Ujedno bez spominjana Dezitijata i njihove pokretačke i vodeće uloge u ustanku, bilo kakav opis rata i svih njegovih segmenata bi bio i nemoguć i besmislen. Posebno je potrebno ukazati na još jednu važnu činjenicu u dokazivanju bitnosti koju je ustanak imao po Dezitijate, jer tada je prvi i jedini put bilo ostvareno jedinstvo (makar ono bilo i djelomičnog, relativnog i kratkotrajnog karaktera) autohtonih naroda ilirskih zemalja u zajedničkoj borbi i to proizašlo kroz inicijativu i djelovanje samih domorodaca, a ne oktroirano izvana. Na čelu toga jedinstvenog nastupa nalazilo se i političko i vojno vodstvo Dezitijata, koje je sigurno presudno i aktivno učestvovalo i u njegovom oblikovanju i pokušajima očuvanja. Prokletstvo nejedinstva, međusobnog suprotstavljanja i sukobljavanja, nepovjerenja i zavisti koje je kronično vladalo među domorodačkim zajednicama ilirskih zemalja, a koje je bilo i jedan od glavnih razloga njihove konačne podčinjenosti, sa početkom ustanka je bilo prevaziđeno, ali ispostavilo se ipak dosta kasno. Tako je ustanak (istine radi, samo do sredine 8. god. n. e.) predstavljao i jedini trenutak kada su se ilirski narodi uzdigli do razine političkog i vojnog jedinstva, tako rijetkog iskustva na prostorima zapadnog Balkana i panonskog bazena.⁸ Ilirski ustanak 6-9. god. n. e. je, uz Arminijev germanski ustanak 9. god. n. e., Budikinu britansku pobunu i dva judejska rata, bio jedan od najvećih pokreta pobunjenih naroda koji su potresali Rimsku Imperiju. A o tome svjedoče i natpisi na kojima se spominje ustanak, a koji su posvećeni osobama koje su, na rimskoj strani, bili učesnici toga velikog rata koji su Rimljani vodili posljednji put sa ilirskim narodima.⁹ Poradi svega toga detaljna analiza povijesnog procesa ustanka 6-9. god. n. e. je jedna od stvari koje se ne mogu nikako zaobići ili okvirno predstaviti kada se obrađuje fenomen povijesnog

⁸ I u desetljećima prvog razdoblja rimske vladavine bilo je sporadičnih neuspješnih pobuna autohtonih naroda, i to (koliko je poznato iz sačuvane izvorne građe) 16. god. p. n. e., 12/11. god. p. n. e. (kojom prilikom su Delmati zauzeli i Salonu) i 10. god. p. n. e. Ali sve te pobune još nisu imali općeilirski karakter i vjerojatno su još uvijek predstavljali partikularno istupanje pojedinih naroda.

⁹ *CIL* V 3346 (Verona) Suić, 1991-1992; *CIL* III 3158

postojanja Dezitijata. A istovremeno se i u detaljnoj obradi i uopće ponovnom otvaranju povijesnog fenomena općeilirskog ustanka nastoji i postići da ovaj nepravедно zanemareni pokret stanovnika zapadnog Balkana i panonskog bazena afirmira i u znanstvenoj javnosti i u «masovnoj» kulturi i tako zauzme ono mjesto koje mu s punim pravom pripada, kao jednog od ključnih i specifičnih povijesnih procesa koji je obilježio i presudno utjecao na razvitak antičkog razdoblja opće povijesti čovječanstva.¹⁰

Stanje pred ustanak u ilirskim zemljama, uzroci, povodi, izbijanje ustanka i ciljevi ustanika

U okvirima svoje opće aktivnosti, koja je kasnu Republiku preobrazila u sustav Principata, August je i izvršio i reforme u okvirima poreznog sustava koji je predstavljao jedan od pogodnijih terena za zloupotrebe.¹¹ Tako je August u toku svoje vladavine uspio da rimski porezni i uopće financijski sustav preustroji, sistematizira i centralizira. Time je nastojao da u ovaj segment rimske države uvede više reda, kako bi se spriječile njegove zloupotrebe koje su u zadnjim periodima Republike i za vrijeme građanskih ratova uzele maha, ali i omogućilo preciznije, efikasnije i brižljivije

¹⁰ Tako bi i Baton Dezitijatski potpuno opravdano mogao zauzeti i svoje mjesto uz Virijata, Jugurtu, Vercingetoriksa, Arminija, Budiku, zelotske vođe, Bar Kohbu.

¹¹ Skupljanje poreza i drugih nameta po sustavu zakupništva, uz korupciju namjesništva i zelenaštvo predstavljalo je jedan od najvećih problema koje je sa sobom donosila rimska provincijalna uprava. Dok god je prikupljanje poreza bilo prepušteno zakupu «korporacija» publikana (*societates publicanorum*) financijske zloupotrebe i materijalno iscrpljivanje provincijalnog peregrinskog stanovništva je znalo poprimiti velike razmjere. Logično je to vodilo povećanju nezadovoljstva provincijalaca i saveznika, pa i prouzrokovalo i nevolje koje bi dovodile i do upotrebe vojne sile, što nije odgovaralo općim interesima Države. Na taj način je i neriješeno pitanje statusa provincija unutar jedinstvene Države imalo svoje mjesto u krizi kasne Republike, pogotovu nakon rješavanja pitanja italskih saveznika. Radi toga su i pojedini učesnici u tim zbivanjima u svojim političkim programima i aktivnostima pokušavali donijeti neke novine u upravi provincijama i prikupljanju nameta. Tako je npr. Cezar u Kosmatoj Galiji uveo sustav prikupljanja tributa ne od strane publikana, nego povjeravajući tu obavezu predstavnicima pojedinih peregrinskih zajednica. Primjerom iz Kosmate Galije se nastojalo i da se ublaži pritisak nad podčinjenim stanovništvom ali i da se ujedno poveća odgovornost i kredibilitet lokalnih domorodačkih poglavara. Tako bi se i pojedini slojevi domorodačkog stanovništva na neki način uklopili u hijerarhijsku šemu aktivnog funkcioniranja rimskog državnog sustava jer bi oni na sebe preuzimali vrlo bitan segment vlasti-skupljanje izvornih prihoda Države. Sa svojom povećanom ulogom i srastanjem sa rimskom administracijom, ti pojedinci i slojevi su postajali lojalan element i vrlo prijemčivi za proces romanizacije. I naravno time je Država nastojala i da uspostavi red i hijerarhijski sustav u svojoj financijsko-poreznoj politici, posebno u sferi svojih izvornih prihoda. Ustvari, kako vidimo reguliranje statusa provincija je bio jedan dugotrajan proces koji je polako transformirao provincije od «posjeda rimskog naroda» (*praedia populi Romani*) koje su se smatrale nekim pridruženim dijelom Republike i «čupom sa blagom», u dijelove jedinstvene državne cjeline. Sam proces koji je svoj dodatni impuls dobio sa onim što je Julije Cezar činio i planirao, dovršio je August.

ubiranje izvornih prihoda, esencijalno neophodnih Državi i novom političkom sustavu.¹² Za vrijeme Augusta je uspostavljen sustav u kojem su, iako nisu bili konačno ukinuti, zakupi izgubili svoje ranije značenje, jer su mnoge poreze ubirali od Augusta postavljeni prokurator.¹³ Međutim, iako je ovaj sustav predstavljao nesumnjivo poboljšanje u odnosu na raniju rimsku praksu, u oblastima za vrijeme Oktavijana Augusta pripojenim Državi i koje nisu osjetile zloupotrebe i kaos kasne Republike (pogotovu onim koje su se u trenutku svoga uključenja u državno-provincijsku strukturu nalazile na razini protohistorijskog razvitka i sa nedovoljno razvijenim robno-novčanim gospodarstvom) samo uvođenje rimskog poreznog sustava, bez obzira kakvog karaktera i opsega bilo, je moralo u pojedinim slučajevima predstavljati teret, a ne olakšanje. Nenaviknutost većine ilirskih domorodaca, uključujući i Dezitijate na rimski fiskalni i monetarni sustav i uopće razvijenu robno-novčanu privredu razvijenog mediteranskog svijeta a koja je naglo i brzo prodirala na njihovo područje izazivali su sve veće nezadovoljstvo u unutrašnjosti Provincije.¹⁴

Nova postrepublikanska uprava na čelu sa Augustom nije izvršila radikalne i načelne promjene u dotadašnjem poreznom sustavu, ona je samo nastojala da na starim temeljima, metodama i vrstama poreza izvrši njegovo poboljšavanje, posebno u sferi njegovog prikupljanja, i to sve uskladi sa novim potrebama koje su se uslijed promjene režima i «ustavnog» poretka nametnule Državi. Osnovni neposredni porez i dalje je ostao *tributum* (ili *stipendium*), koji se sastojao od zemljarine (*tributum solis*) i glavarine (*tributum capitis*),¹⁵ a od mnogih posrednih/indirektnih poreza (*vectigal*) najprisutniji su bili; provincijska carinska taksa, taksa na oslobađanje robova (*vicessima*

¹² O razlozima etabliranja augustovskog poreznog i financijskog sustava i načelima i tehnikama njegovog djelovanja v. Cass. Dio LII, 28-30. Navodni Mecenin govor je predviđao i unificiranje novca (ne bi se dozvolilo postojanje posebnih moneta) i mjera, i od svih bi se zahtijevalo da koriste rimski novac i mjere.

¹³ Od Augusta je prikupljanje direktnog poreza (zemljarina i glavarina) predato u dužnost prokuratorima, bar kada su bile u pitanju carske provincije. Indirektni porezi su i nadalje davani u zakup. Mirković, 2003, 25. Međutim da su zloupotrebe bile vrlo izražene za vrijeme Augustove vladavine vrlo slikovito pokazuje primjer izvjesnog Licinusa (Cass. Dio LIV, 21, 2 - 8), porijeklom Gala koji je bio rob, onda oslobođen i postavljen od Augusta za prokuratora Galije. Licinus je počinio čitav niz zloupotreba i iznuđivanja koristeći svoja ovlaštenja i moć. Licinus i pored jasnih optužbi i dokaza za korupciju nije bio kažnjen od strane Augusta.

¹⁴ Po Kasiju Dionu (LIV, 34, 2-3), i 10. god. p. n. e. došlo je zbog upornog zahtijevanja poreza do nove pobune «Δεσμάται», što jasno pokazuje da je porezni sustav taj koji je izazivao najveće protivljenje i nezadovoljstvo domorodačkog ilirskog stanovništva.

¹⁵ Porez u provincijama je temeljno počivao na cenzu, koji je bio sličan onome koji je provođen među rimskim građanima, ali s različitom svrhom. Zna se da su u Augustovo doba vršeni popisi u Kireni, Galiji i Judeji (Mirković, 2003, 25), pa je sasvim logično očekivati da je i Ilirik prije 6. god. n. e. bio zahvaćen oficijelnim popisima. A na osnovi popisa su bile izrađivane i karte Imperija, kao npr. ona koja se pripisuje Agripi. Svaka provincija je i imala svoju blagajnu.

libertatis), taksa na prodaju robova (*vectigal quintae et vicesimae venalium mancipiorum*).¹⁶ Augustova politika modifikacije poreznog sustava vodila je i ka njegovoj centralizaciji i preciznijem ustroju, što je proizvelo da je sređeni porezni sustav postao sposobniji i djelotvorniji u osiguravanju povećanja državnih prihoda. To je kao posljedicu imalo i sređenije i učinkovitije prikupljanje nameta i smanjivanje mogućnosti za manipulacije i izbjegavanje ili umanjivanje obaveza ne samo od strane rimskih poreznika i zakupnika i državnih i provincijskih službenika nego i od strane domaćeg peregrinskog stanovništva. Pored svega toga August je kako bi osigurao penzioni fond za islužene vojnike (*aerarium militare*) uveo dva nova posredna poreza i to 1 % taksu na promet robe (*centesima rerum venalium*)¹⁷ i 5 % nasljednu taksu za svaku vrijednost iznad 100 000 sestercija¹⁸ (*vicesima hereditatum et legatorum*), što je samo dodatno opteretilo porezne obveznike.¹⁹ Negativne posljedice ove dvije nove takse, iako su pogađale u prvom redu bogatije slojeve i trgovce, su se zbog svoga karaktera morale posrednim putem i lančano disperzirati i na šire mase stanovništva. I rimski fiskalni sustav i način njegove realizacije je za domorodce prve i druge generacije pod rimskom vladavine bio potpuno stran i neprihvatljiv, on im je izgledao suviše pohlepan i nasilan, kao uostalom i čitav način privređivanja koji im je ubrzano dolazio iz mediteranskog svijeta.

Pored neposrednih poreza i mnogobrojnih posrednih poreza, taksi, dažbina provincijsko stanovništvo je bilo opterećeno i obavezama kuluka, javnih radova na korist Države i određene provincije, te vojnom obvezom koja nije uključivala samo novačenje nego i isporuke neophodnih materijala za vojsku i uopće njenu logističku podršku. Dovoljno je samo pogledati čitav ovaj spektar obaveza i shvatiti opseg opterećenja kojima je bilo podvrgnuto peregrinsko stanovništvo provincije Ilirik. Spomenute obaveze domaćeg stanovništva dodatno dobivaju na težini, ako se ima u vidu da je većina indigenih naroda koja se nalazila u okvirima provincije Ilirik, u robno-novčani sustav naglo stupila tek sa činom potpadanja pod rimsku vlast i da se nalazila na nižoj razini gospodarskog razvitka sa slabijim proizvodnim kapacitetima i mogućnostima da adekvatno odgovori na potrebe razvijenog gospodarstva Mediterana. Pogotovu su radi te nedovoljne razvijenosti, bolje rečeno

¹⁶ Tac. Ann. XIII, 31

¹⁷ Tac. Ann. I, 78. 16. god. n. e. Ovaj je porez za Tiberija smanjen na polovicu.

¹⁸ *sestertius* je srebrni rimski novčić u vrijednosti 2 1/2 asa (1 as je iznosio 1/24 libre bakra = 1 libra je iznosila 322,5 g). 1 srebrni *denarius* iznosio je 4 sestercija ili 10 asa, a srebrni *quinarius* 2 sestercija ili 5 asa. Zlatnik se zvao *aureus* i vrijedio je 25 denariusa ili 100 sestercija.

O rimskom novcu za vrijeme Augusta vid., Jamušakov, 2001

¹⁹ Cass. Dio LV, 25, 5-6; LVI, 28, 3-4; August, Res Gestae, 1955, 373, fus. c; Buchan, 1969, 215; Čekić, 2002, 58-59; Mirković, 2003, 26; Cornell – Matthews, 2006, 77. Ovom blagajnomje upravljala Komisija od tri bivša pretora koji su se birali na mandat od tri godine.

nerazvijenosti robno-novčanog kapaciteta, autohtone zajednice za vrijeme prvog razdoblja rimske vladavine osjećale veliki nedostatak gotovog novca, što je nesumnjivo moralo izazivati velike neprilike prilikom izmirivanja poreznih i carinskih obaveza za koje je bio neophodan novac. Taj nesumnjivi deficit novca u opticaju unutar autohtonih ilirskih zajednica, a dok su se potrebe za novcem konstantno povećavale ne samo poradi fiskalnih obaveza nego i uopće uvođenja u sferu razvijenog mediteranskog gospodarstva je proizveo posljedicu da je novac postao skup. Da bi se došlo do njega u ilirskim zemljama, u prvim desetljećima rimske vladavine, bilo je potrebno davati sve više robe u naturi, nesrazmjerno više u odnosu na one zemlje u kojima je cirkulacija gotovog novca bila stoljećima raširena, uobičajena, tradicionalnija i normalnija. To je samim tim moralo dodatno obezvrediti ionako slabije razvijena indigena gospodarstva i dovoditi do postupnog osiromašenja stanovništva. Iako je načelno Augustovo zakonodavstvo nastojalo da u sferi fiskalne politike uvede red i što je moguće više da smanji uobičajene zloupotrebe i iskorištavanja domorodačkog stanovništva, opće mikroekonomske tendencije razvitka u novo stečenim ilirskim zemljama koje su nastale kao nesumnjiva posljedica uspostave rimskog državnog sustava imale su u velikoj mjeri negativne efekte po indigena gospodarstva, pogotovu za ona u dubljoj unutrašnjosti i obično stanovništvo. Uslijed toga izmirivanje neposrednih i posrednih poreza bilo je vrlo teško i iziskivalo je velika naprezanja još uvijek na takve zahtjeve i nove uvjete privređivanja nenaviknutog u dovoljnoj mjeri domaćeg gospodarstva. Uspostava rimske državne i provincijske vlasti za vrijeme Oktavijana Augusta dovela je sa sobom u novostečene ilirske zemlje i masu mediteranskih poduzetnika i još više otvorile trgovačke putove čime je domorodačko gospodarstvo bilo izloženo još jednoj nevolji, konkurenciji razvijenih gospodarstava Mediterana čija je aktivnost u ilirskim zemljama bila, generalno gledajući, podržavana i od strane same Rimske Države. Domaća privredna produkcija se jednostavno nije mogla nositi sa novim jeftinijim, kvalitetnijim i brojnijim proizvodima, a da bi se mogla zaštititi domaća produkcija indigene zajednice nisu raspolagale ni sa jednom mjerom. Jednostavno rečeno, domaćim zajednicama nije bio pružen «prelazni period» u kome bi one usavršile svoj gospodarski sustav i tako se pripremile za nove uvjete koje je neminovno donosilo sa sobom uvođenje rimske vlasti. S druge strane, i kuluk za potrebe Države i Provincije, a posebno novačenje u pomoćne jedinice i slanje na udaljena područja i ratišta bile su skoro nepodnošljive obaveze za domaće stanovništvo koje se u velikoj većini stoljećima kretalo i živjelo na jednom ograničenom prostoru, i koje vjerojatno nije imalo baš neku veliku naviku i volju da se znatnije udaljava od matične teritorije i uslijed toga vodilo uglavnom «domaće» ratove.

Iako su Dezitijati, uslijed rudnog bogatstva, razvijenih naselja, metalurško-zanatske tradicije, komunikacijskih čvorišta i plodnijeg zemljišta imali naprednije gospodarstvo, koje se nije apsolutno temeljilo samo na poljoprivrednoj proizvodnji i oni su ipak u gospodarskom pogledu zaostajali za

robno-novčanom privredom Mediterana. Iako je novac cirkulirao i u periodu nezavisnosti, to su bili specifični slučajevi vezani za vanjsku trgovinu, a ne pravilo, tako da su i Dezitijati isto osjećali veliku potrebu za novcem kako bi izmirivali propisane obaveze. Zbog nedostatka svoga novca, na dezitijatskom pa i na drugim rudonosnim oblastima mogao se tako desiti i jedan vrlo štetan paradoks po gospodarstvo i imovinu domorodaca u tome «prelaznom, tranzicijskom periodu». Dezitijati nesumnjivo posjeduju zlato i srebro, ali ga oni ne pretvaraju u gotov novac nego se ono kao sirovina izvozi u sama središta rimske državne i provincijske uprave, a plemeniti metali kao sirovina znatno manje vrijede nego kao novac u koji se prerađuju. Tako su domorodci, na čijoj su se teritoriji eksploatirali plemeniti metali, praktično jednu veličinu sirovine davali po jeftinim cijenama da bi je zauzvrat dobivali natrag kao gotov proizvod (u vidu novca) znatno skuplje, jer je njima novac bio esencijalno potreban jer tako zahtijeva Država, pa su za njega davali mnogo robe, znatno više nego što su dobivali (ako su i dobivali) za metale sa svoje teritorije. Samo ovaj pokazatelj može ukazati na sve načine iscrpljivanja domorodačkog stanovništva, kojeg su oni izgleda postali vrlo rano svjesni.

Rimsko državno, provincijsko i zakupničko ubiranje poreza i prihoda moralo je kod Dezitijata izazvati posebno i dodatno nezadovoljstvo i iz razloga što je dezitijatsko područje raspolagalo bogatstvima direktno neophodnim Rimskoj državi. Rudnici metala (zlata i željeza) su već samom početku prvog razdoblja rimske vladavine možda pretvoreni u rimsko, državno vlasništvo, što je za dezitijatsku narodnosnu zajednicu predstavljalo veliki gospodarski gubitak, bez obzira ako ih je Država davala u zakup. Osim toga kao radna snaga u rudnicima i ispiralištima Gornje Bosne najviše su korišteni Dezitijati, dok je ubjedljivo najveći dio prihoda koje su oni donosili odlazio u državne, provincijske, korporacijske (zakupničke) i privatne riznice.²⁰ Potvrdu o iskorištavanju zlata u provinciji Dalmaciji (najvjerojatnije, možda i najviše, i na dezitijatskom prostoru) za vrijeme Augusta daje Flor u svojim epitomama Livija.²¹ Iako se Florov podatak konkretno odnosi na stanje neposredno nakon rata jer se spominje izvjesni *Vibius*, najvjerojatnije Vibije Postumije koji je upravljao Gornjim Ilirikom nakon pada Ardube, to jasno pokazuje da su Rimljani poznavali zlatne žile na dezitijatskom području i prije 6. god. n. e. pa da su ih i iskorištavali, ali istodobno zorno ukazuje na gospodarske motive koji su ležali iza želje za posjedovanjem ilirskih zemalja pa i iza ustanka koji je buknuo 6. god. n. e.²²

²⁰ Na ovom mjestu je ipak potrebno istaći da Dezitijati koji su radili u tim gornjobosanskim rudnicima nisu bili robovi ili u se nalazili u nekom teškom zavisnom položaju. Dezitijatski rudari su bili slobodni i oni su prije predstavljali neku radnu klasu, možda i u najamnom odnosu.

²¹ *Flor.* II, 25

²² O Gaju Vibiju Postumiju i njegovoj ulozi u eksploataciji rudnih bogatstava ilirskih zemalja v. Škegro, 1999, 41; 56;

Sa iskorištavanjem rudnika i ispirališta na rijekama, ubiranjem poreza i nameta ali i drugim poslovnim i privrednim aktivnostima direktno je povezano i doseljavanje ili samo boravak određenog broja državnih i provincijskih službenika i raznoraznih zakupnika, špekulanata i poslovnih ljudi stranog podrijetla. U Ilirik, kao uostalom i u svaku novu provinciju nakon njenog osvajanja i uvođenja rimske uprave, su kao na neko «djevičansko područje» pohrlili i razni privatnici; trgovci, špekulanti, zelenaši, i razne druge vrste poduzetnika, preduzimača i avanturista željnih brze i lake zarade. U «sudaru» sa ovim sposobnim, ali i iznimno pohlepnim elementom, domaći ljudi i gospodarstvo jednostavno nisu imali nikakvu šansu. Njihovo ponašanje i način rada su samo još više mogli izazivati bijes i povećavati uvjerenje da je jedini izlaz oružana borba i radikalni i brutalni rez po jednom takvom sustavu koji Dezitijatima, a ni većini drugih zapadnobalkanskih i panonskih naroda niti je odgovarao niti su se na njega mogli navići. Rimska vladavina i njene metode uprave su donosile u načelu i određenu prednost gospodarskoj aktivnosti italjskih i drugih stranih poduzetnika. Oni su nesumnjivo imali olakšice u svome djelovanju i uspjeli su se nametnuti još uvijek nedovoljno spremnom za takav način rada domorodačkom gospodarskom miljeu, izvlačeći iz domaćih resursa veliku dobit. A to je Dezitijatima i drugim peregrinima unutrašnjosti Ilirika izgledalo kao bespoštedno iskorištavanje i odliv bogatstva u ruke stranaca. Bezobzirno i pohlepno iskorištavanje prirodnih i ljudskih resursa ilirskih zemalja, uključujući i dezitijatsku *civitas* je bilo i te kako vidljivo u očima i dezitijatskog naroda i njegovih političkih i vojnih predstavnika. Sve ovo govori da su temeljni uzroci sve izražajnijeg nezadovoljstva domorodačkog stanovništva primarno bili ekonomske prirode, a ne u nekom nerješavanju političkih pitanja.²³ Ustvari iz svih navedenih pokazatelja jasno je

²³ Politički razlozi za povećanje nezadovoljstva su prvenstveno nastajali i proizlazili iz opisanog ekonomskog stanja i oni su imali sekundarni karakter. Domorodačke *civitates* su uživale iznimnu razinu političke autonomije i njihovih zatečenih političkih sustava i načelno Rimska državna i provincijska vlast se nije miješala u njihov rad dok god se kretao u zacrtanim okvirima. Ali sve veći ekonomski pritisak morao je proizvesti i određene posljedice po politički život ilirskih *civitates*. Susret i intenzivno uzajamno prožimanje dvije kulture sa prilično različitim dostignutim razinama razvitka, dva različita gospodarstva, društvena ustrojstva i načina života imali su jednostrane negativne posljedice i to samo za onaj slabije razvijeni protohistorijski ilirski svijet, pogotovu onaj u kontinentalnoj unutrašnjosti. Jednostavno rečeno, slabija domorodačka opća kulturna i društveno-gospodarska osnova nije mogla izdržati sav «teret» koji je sa uspostavom rimske vlasti uveden ili nametanjem (u vidu različitih obaveza i ograničenja) ili po prirodi stvari iz razvijenijeg urbanog svijeta Mediterana i ona se neminovno morala početi lomiti i savijati uslijed novonastalih okolnosti. Sa razaranjem osnove starog načina života, a da se većini stanovništva koje je zavisilo i temeljilo svoj život na toj osnovi nije ponudila adekvatna alternativa, došle su sve negativne posljedice, rezignacija pa i frustracije i sve veće nezadovoljstvo sa rimskom upravom. Slabija osnova uvijek popušta u sukobu sa snažnijom u općim kulturnim tendencijama i razvitkom i samim tim postaje labavija sa pokidanim unutarnjim vezama i sve nagriženijom kohezijom, važnim obrambenim mehanizmima unutar jedne pretpovijesne zajednice. Tada neminovno mora doći i do postupnog napuštanja ustaljenog sustava vrijednosti, morala, shvaćanja i ideja. I ukoliko se stanovništvu čija se uobičajena i tradicionalna osnova života ruši uz

da Rimska Država nije imala nikakvih genocidnih namjera prema domorodačkom stanovništvu, kao što se to u pojedinim historiografskim raspravama i teorijama spominje, jer je njen primarni i osnovni interes da to stanovništvo služi kao baza za postupna i stalna gospodarska i druga iskorištavanja. Da je skupljanje poreza, odnosno u prenesenom značenju ekonomsko opterećivanje domorodačkog stanovništva, bilo jedno od glavnih uzroka ustanka potvrđuje već u svojoj prvoj rečenici sa kojom započinje svoj opis ustanka i Kasije Dion.²⁴ Po njemu domorodci su takvo stanje sve do trenutka kada je otpočela realizacija planirane invazije Markomanije nevoljno trpjeli. Iako u konkretnom slučaju Dion te domorodce naziva *Δελμάται*, po smislu teksta je jasno riječ da on pod tim izrazom ne podrazumijeva samo Delmate, nego peregrinske zajednice koje su živjele na prostoru buduće provincije Dalmacije (odnosno, dinarsko domorodačko stanovništvo). Osim toga to «trpljenje» ne bi trebalo ograničavati ni na samo dinarske Ilire, jer je ista ili slična situacija vladala i u panonskom dijelu provincije Ilirika. Jednostavno rečeno domaće peregrinsko stanovništvo Ilirika, i pored usvajanja niza pozitivnih tekovina mediteranskog svijeta ipak nije bilo spremno za jednu tako naglu i «surovu» transformaciju i apsorpciju u sustav rimske državne vlasti, društva i gospodarstva, koja im je prvotno donosila izgleda samo nevolje, bar po njihovom mišljenju koje je tako slikovito izrazio Baton Dezitijatski. Osim toga, Rimska Država je i radi rješavanja pitanja isluženih vojnika ali i osiguravanja svoje vlasti i kontrole, vršila i naseljavanje veterana na novozaposjednutim područjima u unutrašnjosti, za čije je potrebe naseljavanja vršena eksproprijacija zemljišta lokalnih zajednica.

Autohtone zapadnobalkanske i panonske zajednice jednostavno nisu mogle niti znale naći odgovarajuće rješenje, izuzev da uzmu oružje u ruke, kojim bi uspješno odgovorile na nove uvjete življenja i privređivanja a koji su iziskivali i izmirivanje obaveza prema Državi, njenim institucijama, za to ovlaštenim pojedincima ili zakupnicima državnih interesa. I unutarnje frustracije, nezadovoljstvo i bijes su tako postajale sve veće i bio je potreban još samo dobar i trenutak ali i povod i da sve to eruptivno proključa i Rim nenadano doživi «najteži rat poslije punskih». A povod se našao u naredbi za novo novačenje pomoćnih jedinica koju je za potrebe planiranog markomanskog rata izdao August, odnosno bolje rečeno u toku njenog provođenja. Regrutacija Dezitijata i drugih bosanskih domorodaca u velikom broju bila je razumljiva i iz razloga relativne otvorenosti gornjobosanskog područja, u odnosu na druga područja zapadnog Balkana prema panonskom bazenu i Podunavlju. Tako je za Rimljane bilo logično da na ovim prostorima, za koje su smatrali da su

opadanje standarda i osiromašenje, ne ponudi adekvatna drugačija osnova, ono je osuđeno na apatiju, beznađe, osjećaj bezizlaznosti i podčinjenosti čija popratna pojava može vrlo lako postati i bijes, pogotovu ako se ovaj proces odvija relativno brzo. I tako su postupno kreirani i takav emocionalni naboj i psihičko stanje kod domorodačkog stanovništva bez kojih bi bilo teško pokrenuti mase na ustanak i obračun sa svim onim što su smatrali neprijateljskim.

²⁴ *Cass. Dio* LV, 29, 1

potpuno pacificirani i bespovratno uklopljeni u rimsku imperijalno-državnu strukturu a koji su raspolagali i sa borbenim stanovništvom, izvrše glavno novačenje za pomoćne jedinice koje bi bile upućene na buduće markomansko ratište. A to planirano i izvršeno novačenje domorodaca koji su trebali biti upućeni na dunavsku granicu i vjerojatno i preko u Markomaniju poslužilo je kao povod za okretanje oružja prema Rimljanima.

Prvotni pokretači ustanka

Dva osnovna izvorna izvještaja o ustanku 6-9. god. n. e. osnovno svoje neslaganje, bar na prvi pogled, pokazuju na opisu početka ustanka.²⁵ Po Kasiju Dionu i uzroci i povod i izbijanje ustanka i njegovo prvotno žarište se nalaze na dinarskom prostoru, odnosno u Dalmaciji kako Dion imenski determinira spomenuti prostor. Za razliku od njega Velej je znatno sažetiji i samo kaže da se sva Panonija podigla na oružje, dovodeći i narode Dalmacije u savez sa njom (*cum universa Pannonia, insolens longae pacis bonis, adulta viribus, Delmatia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis consilii, arma corripuit*).²⁶ Kako vidimo u samom tekstu, Velej u samo jednoj rečenici sažima i početak ustanka, uzroke ustanka i njegovo izbijanje pa čak i stvaranje jedinstvenog ustaničkog Saveza. Zanimljivo je da Velej povode ustanka (kao što je po Dionu regrutacija domorodaca) uopće ne spominje, niti ih čak posredno nagovještava što sugerira da ih on nije ni znao. I uzroci koje navodi Velej samo jasno pokazuju, po ovom pitanju, njegovu slabu analitičnost i pronicljivost (vjerojatno uslijed nedostatka informacija), jer je po njemu do ustanka došlo zbog obijesti (*insolens*) Panonije nastale uslijed blagodati dugog mira. Obijest nikada i nije samo uzrok pokretanja ovakvog velikog povijesnog procesa kakav je bio ustanak 6-9. god. n. e. Njegova konstatacija se dodatno relativizira ako se ima u vidu da Panonija ustvari i nije uživala dugi period mira, jer je ona tek prije nekih 15-tak godina uključena u provincijalnu strukturu Ilirika, i to nakon teških i dugotrajnih ratova i borbi. Suprotno od nje dinarski pojas je «uživao» već višedecenijske «blagodati» (ako bismo preuzeli Velejev rječnik) rimskog mira shvaćenog u smislu uklopljenosti u provincijsku strukturu. Ipak je petnaest godina relativno kratak period da jedna populacija postane potpuno obijesna poradi blagodati mira, a i da u velikoj mjeri prihvati opće kulturne tekovine osvajača kao što to Velej na jednom drugom mjestu ističe za Panone.²⁷ Na njegovu nepreciznost i površnost upućuje još jedna činjenica, a to je da on navodi da se sva Panonija digla na oružje, što sigurno nije bio slučaj, jer je ustanak zahvatio samo dio panonskog prostora. Sve izrečeno jasno ukazuje da je Velej Paterkul bio i prilično površno i

²⁵ O pitanju početka ustanka i različitim mišljenjima u vezi njega i prostora gdje je prvotno izbio niza autora v. dobar ali sažeti prikaz kod Pašalić, 1975, 395-397

²⁶ *Vell.* II, CX, 2

²⁷ To uostalom nije moguće ni danas, kada je svijet mnogo brži, kulturna i informatička razmjena nemjerljivo intenzivnija a život u načelu lakši.

neadekvatno upućen i slabo informiran u pitanja izbijanja ustanka, i prvotnog razvijanja rata u kojem će i sam kasnije neposredno učestvovati. Uostalom, kada je izbio ustanak Velej se nije ni nalazio na ilirskim prostorima pa je do tih informacija dolazio posrednim putem i naknadno, uključujući i period kada se on našao na ratištu. A pošto se on i na ratištu prvo suočio sa panonskim segmentom ustanka i to u jeku vrlo teških i žestokih borbi, za očekivati je bilo da on stekne utisak da je Panonija bila ta koja je bila osnovni stup ustanka, pa sukladno tome i pokretač ustanka, dok bi dinarski segment ustanka za njega bio potpuno sekundarne naravi.²⁸ S druge strane, ni sam Velej Paterkul vjerojatno nije imao niti želio niti mu je bila intencija i cilj da dublje uđe u istraživanje uzroka ustanka i njegovog prvotnog razvijanja. Ono što je on saznao posrednim putem i nalazeći se pod utiskom koje je stekao svojim neposrednim učešćem u borbama on je bez dodatnog provjeravanja, istraživanja ili istraživanja zadržao i unio u svoje djelo. Velej Paterkul je usto, u vrijeme izbijanja ustanka imao oko 26 godina, i tek se nalazio u uspinjanju svoje karijere, pa se realno može pretpostaviti da on baš nije «gubio» vrijeme na skupljanju građe i relevantnih podataka o ustanku, posebno njegovom početku.

Iz čitavog Velejevog teksta koji opisuje «panonsko-dalmatinski» rat 6-9. god. n. e. vrlo se lako očitava činjenica da on sam rat i događanja u njemu često promatra iz vizure svoga položaja i učešća u njemu. Sam početak ustanka Veleja je zatekao u Rimu i Italiji, i prvo područje u kome se on suočio sa bunom i njenim posljedicama, te ustaničkim trupama nalazilo se u panonskim oblastima i sjeverozapadnom ustaničkom području. Na tom prostoru se vršila koncentracija i trupa u velikom opsegu i tamo su se desile prve opsežne ofenzivne protu-ustaničke operacije strateškog značaja. Intenzivne borbe u panonskom bazenu i sjeverozapadnom području u kojima je učestvovao i Velej trajale su skoro dvije godine i radi toga normalno je bilo za Veleja da je panonski bazen bio prostor na kome se nalazilo jezgro ustanka. Kao neposredni očevidac i učesnik dijela događaja na ratištu ali ne i na takvom položaju u zapovjednoj hijerarhiji da bi on raspolagao sa općim, sumarnim podacima o stanju na terenu, Velej je sasvim prirodno bio koncentriran na ono što mu je bilo najbliže bez opsežnijeg i detaljnijeg uvida u druge segmente (i prostorne i događajne) ustanka. Tako je on npr. naveo dosta precizne podatke o brojnom stanju protu-ustaničkih snaga skupljenih u jedan logor nakon što su se dvije vojske združile, događaju kojem je on i sam osobno prisustvovao i kao viši

²⁸ Velej Paterkul, uostalom, nije ni bio po svojoj osnovnoj vokaciji povjesničar ni osoba sa takvom obrazovnom podlogom koja bi razvila smisao za precizna i dobra historiografska zaključivanja. On je ustanak i zbivanja u njemu primarno promatrao iz vizure profesionalnog vojnika-oficira koji kreće u rat. Suprotno njemu Kasije Dion je uostalom bio i obrazovaniji i iskusniji i upućeniji i u političko-gospodarska pitanja, a poznavao je bolje i povijest i historiografiju, pa i u tome treba tražiti razloge različitog pristupa nekim aspektima u opisima početka ustanka, a posebno u pitanju njegovih uzroka.

oficir nesumnjivo učestvovao u raspoređivanju i zapovijedanju nad jednim dijelom trupa. Ali suprotno od ove preciznosti nemamo nikakvih podataka, detaljnog karaktera, o brojnosti i sastavu protu-ustaničkih snaga na drugim prostorima ratištima. Dok je u «suhoj» faktografiji događaja i prostora (iako i u tom slučaju zanemarimo njegove panegirike i stilska pretjerivanja) u kojima je bio neposredni očevidac i učesnik precizan i točan, ta vjerodostojnost opada kako se njegovi podaci i analiza udaljavaju od autentičnog viđenja. Velej se i na sljedećem primjeru u svome opisu ustanka rukovodi ovim načelima. Prvi dio tog opisa koji govori o prve dvije godine rata je i veći i detaljniji u odnosu na završni dio i opisuje samo ratovanje u panonskom bazenu, što se može objasniti jednostavnom činjenicom da se Velej nalazio na tome ratištu, tj. na prostoru koji su Rimljani tretirali kao «panonski» i prije osnivanja istoimene provincije. Teško je pretpostaviti da je u tome periodu dinarski pojas bio miran bez većih i izražajnijih borbi što, ako se samo letimično prijeđe Dionov tekst, nije bio slučaj. On i inače borbama u dinarskom pojasu posvećuje u odnosu na ono što govori o panonskoj kampanji vrlo malo pažnje, jer dok o prvom segmentu govori u okviru svojih poglavlja CX-CXIV, ratu na dinarskom pojasu (za Veleja *Bellum Delmaticus*) konkretno posvećuje samo poglavlje CXV i to sa dosta uopćenim podacima. Ta kvantitativna disproporcija, za koju znamo zahvaljujući opisu Kasija Diona da nije nipošto odgovarala stvarnom stanju na terenu, je upravo rezultat činjenice da Velej Paterkul nije u zadnjim fazama kada se rat već samo prenio na dinarski pojas bio više prisutan na ratištu. I da ne raspolažemo sa Dionovim opisom ustanka, koji je povijesnim paradoksom bolji iako skoro dva stoljeća stariji od Velejevog, današnja predstava o ovom ustanku prilično bi odudarala od stvarnog činjeničnog stanja i on bi se promatrao kao primarno panonski pokret, dok bi uloga dinaraca bila sekundarnog karaktera. Velej je jednostavno rečeno, u svome opisu prilično zanemarivao, izostavljao ili samo djelomično navodio sve što se moglo desiti u oblastima u kojima on ne boravi i sa događajima u kojima on ne dolazi u dodir. Ta njegova odlika se dobro pokazuje i u opisima povijesnih procesa i događaja koji su se desili nakon 9. god. n. e., jer npr. ratu sa Takfarinatom (17-24. god. n. e.) i galskom ustanku 21. god. n. e., što su isto bili događaji od iznimnog značenja za političku i vojnu situaciju za vrijeme Tiberijeve vladavine posvećuje tek uzgredne crtice.²⁹ Uostalom, Velej nigdje i ne precizira da su Breuci bili ti koji su digli ustanak, odnosno on se zadržava samo na uopćenom, nacrtanom prikazivanju. On ustvari u opisu ustanka nigdje i ne spominje Breuke. Za razliku od te činjenice Velej ipak prepoznaje i to na samom kraju svoga opisa poimenično Dezitijate, uz Piruste, kao najžešće pružaoce otpora na dinarskom pojasu što jasno govori da je i on iako je poglavito boravio u panonskim zemljama, uočio taj dezitijatski doprinos otporu i smatrao shodnim i potrebnim da ih i spomene u svome nacrtanom radu i tako

²⁹

Vell. II, CXXIX, 3-4

povijesno ovjekovječi. Ta predominacija «panonskog» u opisu ustanka kod Veleja Paterkula bila je uvjetovana ne samo njegovim boravkom na ratištu, nego i općenitoj tendenciji tadašnje rimske javnosti ka dominaciji «panonskog» kada se govori o ilirskom svijetu zadnje dekade stare ere i prve dekade nove ere, o čemu smo znatno detaljnije govorili u poglavlju o izvornoj građi. Osim toga Velejev opis je ipak nacrtne prirode, pa je sasvim logički očekivati da i njegovo izlaganje o samom početku ustanka ima takav karakter, odnosno da je sve sažeo u jednu rečenicu uslijed čega je proizašao i čitav niz nepreciznosti. Uz to pitanje je što on pod «panonskim» podrazumijeva kada govori o ratu 6-9. god. n. e. a što pod «dalmatinskim». Prvotni pojam je uglavnom, sudeći po tome što on «panonski» veže za zbivanja vezana za sporazumnu predaju u ljeto 8. god. n. e., određen breučko-panonskim segmentom ustanka.³⁰ Ali izgleda da on sve žestoke borbe do toga perioda uključujući i one na sjeverozapadnom području, koje je spadalo pod zonu odgovornosti dinarskog, tj. «dalmatinskog» segmenta ustanka, a kasnije dobrim dijelom ulazilo i u sastav provincije Gornji Ilirik, tj. Dalmacije, uključuje u panonski segment ustanka. Izraz «Dalmacija» i izvedenice vezane za njega Velej upotrebljava kada govori o «dinarskom segmentu ustanka». I za vrijeme borbi sa samo ovim segmentom ustanka u toku 9. god. n. e. Velej Paterkul se više ne nalazi na ilirskom ratištu. Potrebno je naglasiti da je Velejev izvještaj o ratu 6-9. god. n. e. preopterećen sa panegiricima upućenim Tiberiju, koji na momente izgledaju i degutantno (npr. pasus II, CXIV, 1-3),³¹ te korumpiran namjernim iskrivljavanjima prizora i događanja kako bi se ostvario osnovni zacrtani cilj⇒ dodvoravanje princepsu Tiberiju. Uz sve izneseno, potrebno je naglasiti da kod Veleja Paterkula, uopće ne nailazimo na podatke za čije nastajanje bismo mogli pretpostaviti da je bilo rezultat promatranja sa ustaničke strane. Velej čitav rat opisuje i tumači podacima koji dolaze sa rimske strane linije bojišnice i čini se kao ne postoji nikakav domaći doprinos nastanku njegovog izvještaja o ustanku 6-9. god. n. e.

³⁰ Iz samoga smisla opisa koje nudi izvorna građa o ustanku može se primijetiti da ono što Velej Paterkul i Kasije Dion tretiraju kao panonski dio ustanka, kojim neposredno zapovijeda Baton Breučki, nema odgovornost nad svim ustaničkim oblastima koje su nakon disolucije Ilirika pripale provinciji Panoniji. I taj dio ustanika sa nesumnjivo budućeg panonskog prostora se nalazio u zoni odgovornosti kojom je neposredno zapovijedao Baton Dezitijatski. Radi toga smo kao temeljnu terminološku odrednicu za onaj dio ustanka koji se okupio oko pobunjenih Breuka koristili izraz breučko-panonski segment.

³¹ U spomenutom poglavlju, Velej Paterkul hvali i prezentira brigu Tiberija o svojim oficirima i vojnicima, te njegove vrline i vojničko držanje u previše pretjeranom i opsežnom panegiriku. Iako je u konkretnom podatku nesumnjivo riječ o priličnom pretjerivanju ipak je sudeći po nizu drugih podataka Tiberije imao neki specifični odnos prema svome zapovjednom koru pa i običnoj vojsci koji je bar u svojim osnovama, kada se odbace nesumnjiva pretjerivanja, bio na fonu Velejevog izlaganja u spomenutom podatku (usp. *VeII.* II, CXV, 5; *Cass. Dio* LVI, 13, 2).

Za razliku od Veleja Paterkula pristup izvještaja Kasija Diona prema ustanku je znatno opsežniji, detaljniji i precizniji, što dokazuje da je on raspolagao sa više relevantnijih i konkretnijih informacija koje nose u sebi sadržinu «klasičnih» povijesnih podataka.³² Taj izvještaj predstavlja i završenu cjelinu a ne nacrt pa je samim tim i prihvatljiviji i pouzdaniji za analitičku obradu i sintetičko zaključivanje. Dion je poradi bolje i adekvatnije informiranosti o početku ustanka, ali i svoje razine obrazovanja i iskustva povjesničara i političara te primjenjivane metodologije rada bio i bolji analitičar i promatrač događaja makar oni od njega bili udaljeni skoro dva stoljeća. Ipak izgleda da i Kasije Dion, suprotno Veleju Paterkulu, opet u potpunom svom izvještaju u neku ruku predimenzioniran dinarski segment ustanka, najvjerojatnije uslijed korištenja takve izvorne građe koja je većim dijelom govorila o dinarskom dijelu ustanka. Ali i to Dionovo posvećivanje veće pažnje borbama u dinarskom prostoru nije bilo ni približnog takvog značenja, karaktera i opsega kao Velejevo predimenzionirane «panonskog». Kasije Dion je, za vrijeme cara Aleksandra Severa, bio namjesnik provincija, prvo, Dalmacije, a zatim i Gornje Panonije (*Pannonia Superior*) koja je 103. god. n. e. obrazovana od zapadnog dijela nekada jedinstvene provincije Donji Ilirik, odnosno Panonije. On je tako bio u mogućnosti da u obje provincije dođe i do dokumenata iz provincijskih arhiva, lokalne građe i domaće tradicije u kojoj bi se govorilo o velikom ilirskom ustanku, i da u skladu sa tim vrši njihovu obradu i usporedbu podataka na koje je nailazio. I pored toga što je Kasije Dion bio u mogućnosti da ne raspolaže samo sa informacijama koje bi davale primat Dalmaciji i njenim narodima u stvarima ustanka, nego je ustanak mogao promatrati i sa gledišta Panonije (istine radi, samo jednim njenim dijelom), ipak je doprinos onog «dalmatinskog» u njegovom djelu bio veći. Jedan od razloga je bilo i to što se žarište panonskog segmenta ustanka nalazilo na prostorima provincije Donje Panonije.

S druge strane Kasije Dion je ne samo zahvaljujući svome obrazovanju nego i svome položaju u državnoj i provincijskoj hijerarhiji imao mogućnosti da dođe do najrazličitije izvorne građe koju je koristio i u svrhu koncipiranja svoga izvještaja o ustanku. On, s druge strane zbog svoje izražene svijesti povjesničara (za razliku od Veleja) sigurno nije zanemario niti odbacio (uostalom da to učini on nije imao ni jedan razlog niti potrebu) bez temeljite obrade i usporedbe (ako je zatim bilo potrebe) ni jedan podatak o ustanku, odnosno u konkretnom slučaju o njegovom početku do kojeg je mogao doći. I uz sve to znanje o ustanku i događanjima u toku njegovog odvijanja koje je dobivao iz vrela sa različitim vremenom i mjestom nastanka Dion čvrsto i jasno stoji na stajalištu da je ustanak započeo

³² Kada ne bi bilo izvještaja Kasija Diona i usporedbe sa njim, čitalac samo djela Veleja Paterkula bi mogao steći potpuno pogrešan utisak da su Delmati bili glavni nositelji ustanka, kao što bi se to moglo desiti pogrešnom konstrukcijom prijevoda i smještaja riječi u rečenični sklop npr. u slučaju Velejevog podatka «*Perustae et Desidiates Delmatae*» (II, CXV, 4).

u «Dalmaciji», tj. preciznije rečeno u dinarskom pojasu, a da su se panonski narodi, i to prvo Breuci, priključili već potpaljenom oružanom ustanku. Uz to i sam Dionov izvještaj je mnogo temeljiti, opširniji i konkretniji kada opisuje događanja sa početka ustanka u odnosu na Veleja, koji izgleda više pažnje posvećuje uzrocima ustanka nego povodu i samom početku njegovog odvijanja. To dovoljno potvrđuje da je Dion u odnosu na Veleja raspolagao sa više relevantnih, preciznijih i konkretnijih podataka o izbijanju ustanka, dok je Velej taj nedostatak kompenzirao teoretisanjem o uzrocima ustanka.

Uostalom u vrijeme izbijanja ustanka 6. god. n. e. u upravno-teritorijalnom pogledu postojala je samo provincija Ilirik, pa bi bilo nejasno što bi se to onda za ovu godinu podrazumijevalo pod terminima Panonija i Dalmacija. Da li su možda i Velej i Dion bili pod utiskom postojanja kasnijih provincija (koje u prvo vrijeme nose oficijelno nazove Gornji i Donji Ilirik), što je vjerovatnije tvrditi za potonjeg pisca ili su bili vođeni nekim drugim razlozima. Posebno je ovo pitanje bitno za opis Veleja Paterkula, jer kako smo već istakli kada smo razmatrali izvornu građu prvih godina nove ere vlada u rimskoj javnosti neka vrsta dominiranja «panonskog» kada se govori o tadašnjim događanjima u ilirskim zemljama, pa su njoj podlegli i Strabon i vrelo/vrela koje je koristio Svetonije za životopis Tiberija, pa je onda moguće da se i pod takvom atmosferom nalazio i Velej. Za razliku od njega Kasije Dion je imao prilike da mirnije, bez opterećenja i predrasuda koje nosi sa sobom suvremenost sa događajima koji se opisuju, sagleda ustaničko područje i procese koji se na njemu odvijaju.

Osim toga, samo izbijanje ustanka neizostavno je povezano sa povodom, koji Velej Paterkul uopće ne navodi, za razliku od Kasija Dionu po kojemu je povod bilo regrutiranje i skupljanje pomoćnih jedinica poradi učešća u invaziji Markomaniji. A po tekstu Kasija Diona, samo je «Dalmatincima», tj. Ilirima iz dinarskog pojasa bilo naređeno da pošalju pomoćne jedinice, što je značilo da je pobuna mogla izbiti samo među dinarskim elementom, a ne panonskim jer se ključni povod za ustanak razvio samo kod prvosmenutih. Sve izneseno, jasno ukazuje da je ustanak prvo izbio u dinarskom pojasu, u po Veleju i Dionu Dalmaciji. Dinarci su uostalom, po svojoj gorštačkoj prirodi bili ratobornijeg, razdražljivijeg i tvrdoglavijeg mentaliteta,³³ nego stanovnici panonskog bazena, pa je i zbog ovog razloga realnije očekivati da se plamen ustanka prije upali na dinarskom, nego panonskom prostoru.³⁴ Što se tiče Svetonija i njegovog odnosa prema izbijanju ustanka u

³³ O općim i načelnim osobnostima dinarskog mentaliteta v. Cvijić, 1966, 361-436

³⁴ Osnovna razlika između dva glavna i opširna izvještaja o ustanku nalazi se u motivu i cilju prikaza. Intencija Veleja Paterkula nije bila da prikaže sam rat u kome djelomično i sam učestvuje, nego da koristeći rat predstavi i stvori panegirik Tiberiju. Njemu je ustanak samo pružio materijal za jedan takav apologetski pristup. Za razliku od njega, Kasije

Tiberijevom životopisu, on samo šturo kaže da se Ilirik odmetnuo, ne navodeći ni povode ni uzroke niti detaljišući o prvom razdoblju ustanka.³⁵

Izbijanje ustanka

Operativni plan za napad na Markomansko kraljevstvo (područja zahvata sjeverne Austrija, Češka i dijelovi istočne Bavarske) 6. god. n. e. predstavljao je jednu od najambicioznijih i najopsežnijih vojnih operacija u dotadašnjoj rimskoj povijesti. Njime se nastojalo dovršiti osvajanje Germanije koje je 12. god. p. n. e. započeo Tiberijev mlađi brat Druz, a nakon smrti potonjeg nastavio sam Tiberije i drugi rimski zapovjednici u nizu sukcesivnih kampanja.³⁶ Operacije planirane 6 god. n. e. su u ustvari predstavljale direktnu završnicu Tiberijevih pohoda iz i 5. god. n. e. koje su se odvijale prema Elbi, a u kojima je kao konjanički oficir učestvovao i Velej Paterkul. To bi možda sugeriralo da je u ovom periodu, kada su se trebale odvijati konačne operacije «germanske kampanje» između Rajne, Elbe i u Markomaniji, postojala neka vrsta borbene grupe legija mobilnog karaktera, koja se kretala i nalazila uz Tiberija, dok su ostale legije koje su vjerojatno učestvovala u toj rajnsko-labskoj operaciji 4. i 5. god. n. e. kao npr. XVII., XVIII. i XIX. imale više posadni karakter. Najvjerojatnije su tu mobilnu grupu sačinjavale XIII. Gemina, XIV. Gemina i XVI. Gallica, koje su se na dunavsku granicu Ilirika prebacile iz germanskih zemalja. Vrlo opsežne operacije Rajna-Lippe-Elba izvođene u toku 4. i 5. god. n. e. nisu mogle biti izvođene samo sa pet legija trajnije stacioniranih na Rajni i u svim germanskim oblastima (I. Germanica, V. Alaudae, XVII., XVIII. i XIX.), već su morale biti

Dion je u svome prikazu bio vođen poglavito čistijim, historiografskim motivima i ciljevima, bez nekih skrivenih motiva i želja, nehistoriografske prirode kao kod Veleja Paterkula.

³⁵ *Svet. Tib.* 16

³⁶ Nakon izvjesnog zatišja, 4. god. n. e., odmah nakon Tiberijevog usvajanja u porodicu Julija Cezara, Rimljani su pokrenuli projekt konačnog zauzimanja Germanije i postavljanja granice na Elbi. Trupe kojim je zapovijedao Lucije Domicije Ahenobard (*Lucius Domitius Ahenobarbus*) su već 1. god. n. e. forsirale i prešle Elbu (*Cass. Dio* LV, 10a, 2-3). Pod neposrednim zapovjedništvom Tiberija 4. god. n. e. rimske legije su sa pravca Rajne marširale prema izvorima Lippe gdje su uspostavile zimski tabor. Nakon zimovanja, legije pod Tiberijevim (koji je zimovao u Rimu a ne u taboru koji je uspostavio u Germaniji) zapovjedništvom su prodrle dalje prema Elbi i nakon sastanka sa rimskom flotom koja je došla ploveći duž sjevernomorskog priobalja, one su prošle duž rijeke prezentirajući rimsku vojnu silu i novu granicu, iako je ovo možda bilo i rezultat Velejevog preuveličavanja. Jedino je još dio između Dunava i izvora Elbe koji je zauzimalo Markomansko kraljevstvo Marobodu ostao izvan efektivne vojne i političke kontrole Rima. *Vell.* II, CV-CVII, 3

Germanski Markomani su, moguće iskoristivši Bojrebistine pobjede nad keltskim Bojima (*Strab. Geo.* VII,3,11; 5, 2), oko 60. god. p. n. e. zauzeli Bohemiju, dijelove Slovačke i današnje austrijske zemlje sjeverno od Dunava (*Tac. Ger.* 42). Markomanima je vladala, odnosno držala kraljevsku čast, jedna domaća dinastija čiji je najčuveniji predstavnik bio Marobodu (*Maroboduus*) koji je kao dječak boravio u Rimu gdje je bio i odgajan (bio je ljubimac Augusta *Strab. Geo.* VII, 1, 3), i on se nalazio na čelu Markomanije kada je Tiberije planirao poduzimanje vojne i osvajačke kampanje prema ovoj kraljevini. O Marobodu v. *Vell.* II, CVIII-CIX

poduprte i sa dodatnim ne samo mornaričkim, nego i kopnenim snagama. Najvjerojatnija pojačanja su mogle predstavljati XIII. i XIV. Gemina i XVI. Gallica. Uostalom sve tri legije kasnije su nakon predaje Batona Dezitijatskog prekomandovane na rajnsku granicu i to isto nalazeći se pod neposrednim Tiberijevim zapovjedništvom. Postojanje ove mobilne borbene grupe bi objašnjavalo i činjenicu da se na prisustvo XIV. Gemina i XIII. Gemina³⁷ nailazi u nizu zemalja upravo u periodu vladavine Oktavijana Augusta. Sam plan je na osnovi rasporeda trupa, predviđao dva osnovna pravca prodora u Markomaniju;

- Južni⇒ sa obala Dunava, gdje se u prostoru između današnje Bratislave, odnosno ušća rijeke Morave u Dunav, tj. Karnuntuma i Vindobone (Beč) nalazila glavna i najbrojnija koncentracija rimskih i auksilijarnih trupa predviđenih za napad na Markomaniju. Ovaj pravac je trebao predstavljati osnovni udar usmjeren na samo središte Markomanskog kraljevstva i njime je osobno i direktno zapovijedao Tiberije. «Dunavska» borbena grupa se sastojala od osam legija i to VIII. Augusta, XIII. Gemina, XIV. Gemina, XV. Apollinaris, XX. Valeria Victrix, XXI. Rapax³⁸ (koja je prekomandovana iz Recije), XVI. Gallica i moguće još jedna po imenu nepoznata jedinica (legija), ukupno do najviše 48 000 legionara.³⁹ Na samom terenu sigurno nije bila ni približno ostvarena koncentracija u ovolikom broju, niti je vjerojatno i bila predviđena, jer su legije rijetko dostizale taj po standardu predviđeni broj od 6000 ljudi.⁴⁰ Sigurno je za ovu borbenu grupu bila predviđena adekvatna i vojna snaga u pomoćnim jedinicama, što bi onda brojno stanje ove borbene grupe dodatno povećavalo.
- Sjeverno-sjeverozapadni⇒ iz dotada okupiranih područja Germanije. Jedinice određene za prodiranje po sjevernom i sjeverozapadnom pravcu su predstavljali sekundarne udare, kojima se

³⁷ XIII. legija je oko 15. god. p. n. e. vezano za ratove Tiberija Nerona u alpskim oblastima bila stacionirana u Emoni, a na prisustvo njenih vojnika nailazi se i na Donjoj Rajni-Nijmegenu.

³⁸ Imena uz broj pojedinih spomenutih legija nisu morala postojati u vrijeme ustanka, npr. XXI. legija je svoj dodatak Rapax (otimački, grabežljiv) dobila nakon 9. god. n. e. kada su u nju uključene mase rimskog lumpenproletarijata. Velej Paterkul XX. legiju spominje ne navodeći njen kasniji nadimak, što bi sugeriralo da je ona u vrijeme ustanka bila bez nadimka Valeria Victrix. Ali radi lakšeg snalaženja u samom tekstu upotrebljavali smo puni naziv legije, izuzev za VII. i XI. legiju C.P.F., jer je njihov naziv počasni naziv stečen za zbivanja koja su se desila u Dalmaciji 42. god. n. e.

³⁹ O sastavu borbenih grupa određenih za invaziju Markomanije v. <http://www.livius.org/le-lh/legio/legions.htm>, odnosno linkove sa spomenute web-site, a koji se odnose na legije navedene u sastavu borbenih grupa. Konkretni podatak o ovim legijama spremnim za invaziju Markomaniju sa navedene web-site je baziran na Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army* (1984; repr. 1998), str. 163. (informacija dobivena od urednika www.livius.org Jona Lendering)

⁴⁰ Za kratak pregled razvoja i ustroja rimske vojske v. Vegecije, 2002, 27 – 35 (od Vladimira Brnardića).

nastojalo sa strana i to sjeverne i zapadne pritisnuti neprijateljsko područje i olakšati prodor glavne grupacije, sa kojom bi se i spojile pojedine legije sa ovog pravca. Sam pravac se sastojao od dvije razdvojene borbene grupe, jedne koja je bila određena za prodor dolinom rijeke Elbe i činile su je XVII., XVIII. i XIX. legija, stacionirane u Germaniji između donjih tokova Rajne i Elbe. Sudeći po Velejevom tekstu, legije koje su se trebale kretati sa Elbe, odnosno donjogermanske XVII., XVIII. i XIX. legija su u općoj ovoj operaciji prema Markomaniji imale sekundarno značenje. Velej ustvari ove trupe uopće ne spominje, i ako bi se sudilo po njegovom tekstu donjogermanska rimska vojska je imala karakter osiguravanja sjevernog krila predstojećoj invaziji na Markomaniju, a ne učestvovanja u glavnom ofenzivnom i borbenom pokretu. Druga borbena grupa u sastavu legija srednje Rajne (I. Germanica i V. Alaudae) je trebala preko zemlje Hata, doline Majne i prolazeći kroz Hercinsku šumu da prodre na zapadne područja Markomanije, ili kako je Velej naziva Bohemije. Ove dvije legije su već u zimu 5/6. god. n. e. marširale duž Majne i izgradile veliku vojnu bazu u Marktbreitu, i u toku naredne godine trebale su da upadnu na zapadno područje Markomanije. Ovim pravcem prodora u Markomaniju je zapovijedao Gaj Sentije Saturnin, (*Caius Sentius Saturninus* - konzul za 19. god. p. n. e.,? i sigurno za 4. god. n. e.⁴¹), po Dionu namjesnik Germanije.⁴²

Međutim po Tacitu, odnosno po navodnom Maroboduovom govoru koji ovaj rimski povjesničar prenosi, na Markomaniju je Tiberije predvodio 12 legija (*at se duodecim legionibus petitum duce Tiberio inlibatam Germanorum gloriam servavisse*).⁴³ Nejasno je zašto dolazi do ove kolizije u brojnosti legija koje su trebale biti upućene na Markomaniju, odnosno kako je kod Tacita (teško je

⁴¹ Nejasno je da li je spomenuti Sentije Saturnin koji se pokreće na Markomaniju bio konzul i 19. god. p. n. e. i 4. god. n. e., (*Vell.* II, XCII, 1-5; II, CIII, 3) ili je prvo konzulstvo obavljao njegov otac koji je bio protivnik trijumvira, pa pobjegao Sekstu Pompeju na Siciliju, a onda bio amnestiran nakon sporazuma u Puteoli 39. god. p. n. e. Da nije riječ o jednoj osobi (što sugerira prijevod na engleski jezik Veleja Paterkula u Loeb ediciji), koja je bila i u progonstvu na Siciliji i bila konzul 4. god. n. e. i predvodila jedan krak pohoda prema Markomaniji, jasno je iz činjenice što bi u suprotnom Sentiju Saturninu 6. god. n. e. kada je trebao nastupati prema Markomaniji bilo najmanje 75 godina. Realno je pretpostaviti da je konzulstvo 19. god. p. n. e. obavljao otac, a konzulstvo 4. god. n. e. sin. Naš Saturnin je u Germaniji boravio od početaka Tiberijeve kampanje istočno od Rajne (*Vell.* II, C, 1).

⁴² *Vell.* II, CIX, 5; *Cass. Dio* LV, 28, 6

Publije Kvintilije Var je za namjesnika Germanije imenovan tek u jesen 6. god. n. e. kada je preuzeo i zapovjedništvo nad XVII., XVIII. i XIX. legijom, znači kada je ustanak već uveliko trajao sa svom žestinom, a napad na Markomaniju opozvan. Var je bio namjesnik Afrike između 9. i 8. god. p. n. e. Nakon toga je bio namjesnik Sirije i ugušio je pobunu u Judeji nastalu nakon smrti Heroda Velikog (4. god. p. n. e.). Tom prilikom je razapeo 2000 jevrejskih pobunjenika. *Josephus*, II, III - V

⁴³ *Tac. Ann.* II, 46; Pašalić, 1975, 376; Ovaj, po Tacitu, govor Marobodua je izrečen pred bitku između trupa Arminija i Marobodua, odnosno između Heruska i Markomana. Marobodu je izgubio bitku.

povjerovati da je sam Tacit točno znao sadržaj spomenutog govora Marobodua)⁴⁴ došlo do pojave 12, a ne 13 legija, možda zbog one po imenu nepoznate legije. Međutim bez obzira da li je u pohodu na Markomaniju trebalo učestvovati 12 ili 13 legija ili je li u Dunavskoj borbenoj grupi bilo 7 ili 8 legija, riječ je o jednoj prilično impozantnoj vojnoj sili sa kojom se morala suočiti Markomanija. Po Veleju Paterkulu, armija Marobodua sa kojom su se rimske borbene grupe trebale suočiti je brojila 70 000 pješaka i 4 000 konjanika (*exercitunlque, quem septuaginta milium peditum, quattuor equitum fecerat*).⁴⁵ Ovo bi bio ekvivalent brojnosti 11-12 legija u njihovoj punoj, standardnoj brojnosti što bi teško bilo pretpostaviti za legije koje su se koncentrirale oko markomanskog prostora, čija je brojnost bila manja. A angažiranost i legija i pomoćnih jedinica morala je biti adekvatna za vođenje jedne uspješne osvajačke operacije protiv jednog ustrojenog kraljevstva sa relativno moćnom i djelomično po rimskoj disciplini ustrojenoj vojnoj sili,⁴⁶ iako je možda u procjeni njene brojnosti Velej ipak pretjerao. Radi toga je bila nesumnjivo potrebna velika vojna sila, pa je to zahtijevalo i dosta legija, ali i pomoćnih i savezničkih jedinica kojima bi se popunile praznine u neophodnom ljudstvu. Velej Paterkul, inače u najboljoj tradiciji rimske ekspanzionističke politike, opravdava predstojeću operaciju u Markomaniji kao «preventivni rat».⁴⁷ Iako Maroboud (*Maroboduus*) nije imao namjeru da predstavlja prijetnju ni Imperiji ni njenim interesima, ovaj bivši talac u Rimu i na Augustovom dvoru se jednostavno našao na putu ostvarivanja ključnog strateškog cilja Augusta i rimske politike ranog principata.

Uz koncentriranje legija, odnosno jedinica rimskih građana, u svrhu «markomanske operacije» je bilo predviđeno i prikupljanje i angažiranje pomoćnih jedinica. Tako je po Kasiju Dionu i pojedinim peregrinskim *civitates* Ilirika (po Dionu onim «dalmatinskim»), uključujući sigurno i dezitijatskom, naloženo da prikupe i pošalju svoje kontingente. Prve jedinice iz Ilirika koje su stigle na taborna područja glavne koncentracije odakle se trebao izvršiti glavni udar na Markomaniju bile su legije, dok su se pomoćne trupe još uvijek novačile i skupljale u unutrašnjosti i zaleđu rasporeda «Dunavske» borbene grupe.⁴⁸ To dokazuje i Kasije Dion kada kaže da se tadašnji legat provincije Ilirik

⁴⁴ Tacit je najvjerojatnije ovaj govor (ako je uopće bio i održan) stvorio i uredio po svojim zamislima, onako kako je on doživljavao odnos i stavove Marobodua i Arminija, odnosno kako bi preko par rečenica na najbolji i najefektivniji način rimskom čitateljstvu pokazao sva shvaćanja i osjećanja Marobodua spram potonjeg, novog heroja Germanije. To bi značilo da je spomenutih 12 legija podatak sa kojim je raspolagao sam Tacit, pa ga je on kasnije «stavio» u usta Marobodua, a sada se postavlja pitanje na koji je način do toga podataka došao sam Tacit.

⁴⁵ *Vell.* II, CIX, 2; Naravno moguće je i ovaj broj promatrati kao moguće Velejevo pretjerivanje, kojim se uvećava «barbarska» i uopće neprijateljska sila.

⁴⁶ *Vell.* II, CIX, 1

⁴⁷ *Vell.* II, CIX, 1-5

⁴⁸ *Cass. Dio* LV, 29, 1-2

Valerije Mesalinus (konzul za 3. god. p. n. e.), još prije okupljanja pomoćnih jedinica iz njegove provincije, sa većim dijelom trupa-legija kojima je zapovijedao pridružio Tiberijevoj glavnini na Dunavu.⁴⁹Tako je Valerije Mesalinus sa sobom poveo sljedeće legije: XX. Valeria Victrix,⁵⁰ XV. Apollinaris,⁵¹ VIII. Augusta⁵². i vjerojatno onu po imenu nepoznatu legiju (možda je to bila VIII. Hispana, o čemu će kasnije biti više riječi). Po Veleju Paterkulu, «*Dunavsku*» borbenu grupu, koja je trebala da iz pravca Karnuntuma i sa kojom je neposredno zapovijedanje preuzeo Tiberije su sačinjavale legije koje su služile/boravile u Iliriku (...*a Carnunto, qui locus Norici regni proximus ab hac parte erat, exercitum, qui in Illyrico merebat, ducere in Marcomannos orsus est*).⁵³ Međutim 7 ili 8 legija trajnije stacioniranih u Iliriku ipak, i pored svog značaja koji je ova provincija imala, predstavlja pretjeranost. To bi značilo da je nešto više od jedne četvrtine ili preciznije 28-29 % od

⁴⁹ Cass. Dio LV, 29, 1

⁵⁰ XX. legija je učestvovala u Kantabrijskom ratu Augusta, a pojedine njene jedinice bile premještene u Burnum najranije do 20. god. p. n. e., dok je čitava legija prebačena u Ilirik do početka naše ere. Po Bojanovskom (1988, 355) XX. legija je došla iz Akvileje.

⁵¹ XV. legija je nakon Akcija bila upućena u Ilirik u kome se zadržala pola stoljeća.

⁵² VIII. legija je još prije ili oko 15. god. p. n. e. bila prebačena u jugoistočnu Europu u kojoj je vjerojatno u procesu ostvarivanja strateške zamisli izlaska na Dunav svojim borbenim uspjesima zaradila i nadimak Augusta. Međutim, po Bojanovskom (1988, 355 pozivajući se na Betz, 1938, 6) VIII Augusta je došla sa Orijenta. Po Zaninoviću (1996, 214) je do 9. god. n. e. «*stacionirala legija XX Valeria Victrix*» u Burnumu. Samo nije jasno da li Zaninović misli pod izrazom do «9. god. n. e.» na razdoblje prije 6. god. n. e. ili na kasno ljeto i jesen 9. god. n. e. ili možda na cjelokupno razdoblje rata u kome bi Burnum služio kao temeljni logor za XX. legiju. Burnum je bio situiran na samoj granici Liburna i pobunjenog ilirskog područja, i moguće je da se Burnum nalazio za vrijeme ustanka više-manje pod kontrolom Rimljana ili njima lojalnih snaga. U tom bi slučaju možda XX. legija čuvala liburnsko područje i uopće liniju bojišnice prema današnjoj srednjoj Dalmaciji. Međutim, iz činjenice da je XX. legija bila pod neposrednim zapovjedništvom Valerija Mesalinusa i da je odmah nakon svoga boravka na dunavsko-markomanskom području i povratka na ilirsko područje i ratište najvjerojatnije stacionirala u Sisciji i njenoj okolini teško je pretpostaviti da je Burnum možda kasnije u toku rata služio kao baza XX. legiji, iako ni to ne bi trebalo apriori isključiti.

⁵³ Vell. II, CIX, 5. Sudeći po izrečenoj konstataciji Veleja Paterkula, Karnuntum se 6. god. n. e. nalazio u okviru kraljevstva Norika, koje je čim Tiberije planira da mu Karnuntum bude polazna točka za invaziju sa dunavske strane, bilo u vazalnom odnosu prema Rimskoj državi. Po M. Buzov (2005, 132)⇒»It should be emphasized that Noricum, Rhaetia, and Moesia were in a dependent relationship with Rome and were subject to the governor of Illyricum«. Mócsy, 1974, 56; O Noričkom kraljevstvu i njegovom kraju vid, Šašel Kos, 1997 B.

Ali s druge strane, dotični podatak se može tumačiti i u smislu da je Karnuntum bio najbliža točka prema Noriku na ovom pravcu, što bi značilo da se on 6. god. n. e. nalazio u sastavu provincije Ilirik, te bi bilo logično da se u njemu sastanu legije Ilirika kako to Velej navodi. Po karti dunavskih provincija (Cornell – Matthews, 2006, 140 - 141) Karnuntum se nalazi u sastavu Gornje Panonije, jednog od surogata jedinstvenog Ilirika. Inače o Karnuntumu v. Cornell – Matthews, 2006, 142 - 143

ukupnog legionarskog sastava Rimske države pripadalo samo jednoj Provinciji, i to u jednom za nju (istina samo prividnom) mirnom periodu (što i sam Velej potvrđuje kada kaže *insolens longae pacis bonis*)⁵⁴ za koju se uostalom činilo da je pacificirana i lojalna.⁵⁵ Dotični Velejev (koji se tada nalazio u Rimu gdje je trebao preuzeti kvestorsku dužnost, a ne na Dunavu) podatak potrebno je shvatiti kao činjenicu da su ove legije bile već u toku druge polovice 5. god. n. e. i početkom 6. god. n. e. prebačene u Ilirik i dunavsku granicu kako bi popunile planiranu «Dunavsku» borbenu grupu. Naravno srž i veći dio «Dunavske» borbene grupe su bile legije Ilirika, ali sigurno svih sedam ili osam legija ove borbene grupe izvorno nisu pripadali ovoj provinciji, kao što misli Pašalić pozivajući se na neodređene izvore («Danas se smatra da je najveći dio te vojske-sedam legija-bio iz Ilirika»)⁵⁶ Legije Ilirika su vjerojatno bile stacionirane u logorištima i posadnim utverdama širom Provincije koja je predstavljala neposredno zaleđe «Dunavske» borbene grupe, te je sasvim realno očekivati da ova provincija ustupi i svoje legijske i svoje auksilijarne trupe. Prilikom odlaska na Dunav, rimska vojska Ilirika je morala da ostavi i manje posade na ilirskom području u unutrašnjosti, posebno na strateškim pozicijama i putovima, ali to su bili samo manji segmenti legionarskih sastava te armije.

Tiberije je u proljeće 6. god. n. e. i otpočeo operacije u Markomaniji gotovo istovremeno sa izbijanjem ustanka, što još jednom nedvosmisleno potvrđuje da je koncentracija legija na Dunavu izvršena prije nego što su pomoćne jedinice sakupile, pa i da je otpočelo i njihovo operativno kretanje. Znači unutrašnjost Provincije je bila ispražnjena od glavnine legijskog sastava koji joj je pripadao kao stalna posada, što je nesumnjivo olakšalo i izbijanje i širenje ustanka. Izgleda da je Tiberije sa dijelom svojih snaga i prešao na drugu stranu Dunava kada su počele stizati vijesti o početku ustanka, jer Velej kaže da je Tiberije nakon što je pripremio svoja zimovališta na Dunavu, doveo vojsku kojom je neposredno zapovijedao do pet dana puta od prvih prednjih neprijateljskih,

⁵⁴ Vell. II, CX, 2

⁵⁵ Nakon završetka ustanka, u dvije provincije nastale disolucijom Ilirika, bilo je stacionirano ukupno 5 legija pa bi bilo samim tim bilo teško objašnjivo zašto su Rimljani imali prije ustanka 7-8 stacioniranih legija, a nakon završetka rata u jednom području sa sumnjivom lojalnošću i sa još uvijek prisutnim odmetništvom dvije-tri legije manje. Osim toga glavni dio operacija 4. i 5. god. n. e. se odvijao u germanskim zemljama pa bi bilo normalno očekivati da je tih godina tamo bilo prisutno više legija nego u, za Rimljane mirnom, zapadnobalkanskom i panonskom prostoru. Osim toga XVI. Gallica je bila jedno vrijeme stacionirana u Majncu, a XXI. Rapax u Regina Castra (današnjem Regensburgu). Po pretpostavci Wilkesa (1969, 92-93), u trenutku izbijanja ustanka 6. god. n. e. Ilirik je imao 5 svojih legija i to VIII. Hispana (Wilkes je naziva IX. Hispana), XIII. Gemina, XIV. Gemina, XV. Apollinaris i XX. legija. Bez obzira na svoju stacioniranost u Iliriku, ubjedljivu većinu njihovog sastava su činili vojnici unovačeni u drugim oblastima i provincijama, o čemu dokumentirano svjedoči i primjer VII. legije koja je nakon završetka ustanka pola stoljeća boravila u Dalmaciji i koja je izgleda uglavnom dobivala regrute iz Male Azije (Dodig, 2003 A, 363;365, Isto, 2005).

⁵⁶ Pašalić, 1975, 376

markomanskih pozicija.⁵⁷ Istovremeno su i legije koje je naredio da dovede Saturnin, bile odvojene na skoro istoj distanci od neprijatelja ujedno se po Veleju nalazeći na točki koja je bila udaljena samo par dana od ostvarivanja predviđenog dodira sa Tiberijevim trupama.⁵⁸ Ovo bi značilo da je operativni plan napada na Markomaniju predviđao već u prvoj fazi prodiranja u Markomaniju spajanje dunavske borbene grupe i snaga koje je predvodio Saturnin i koje su se kretale iz pravca Majne. Tako bi bila stvorena jedinstvena operativna borbena grupa koja bi na sebe preuzela vođenje operacije osvajanja Markomanije. Međutim držimo da je spomenuta Velejeva tvrdnja i procjena o razdaljini između Tiberijeve i Saturninove borbene grupe, ipak pretjerana, jer kako je moguće da je Tiberije tek što je započeo vojnu operaciju bio sam par dana udaljen od Saturnina, a do pet dana od neprijateljskih pozicija. Saturnin se još uvijek nalazio prilično na zapadnom pravcu, i da su se oni našli na spomenutom rastojanju, moralo je već doći i do većih i značajnijih okršaja sa trupama Marobodua kojih sudeći po izvornoj građi nije uopće bilo.

Za to vrijeme dok su se legije Ilirika, vjerojatno glavnina njihovih sastava, kretale i koncentrirale na Dunavu, pa i prodirale u Markomaniju u unutrašnjosti Provincije je, na osnovi rimskih naređenja, vršeno regrutiranje i skupljanje pomoćnih jedinica. Spomenuta činjenica da su legije Ilirika u svojoj glavnini bile određene za neposredno učešće u planiranom osvajanju Markomanije i da su napustile svoja taborišta i prije nego što su na Dunav upućene domaće pomoćne jedinice, kao da na svoj način govori da su Rimljani i njihov državni vrh i provincijski autoriteti bili uvjereni u mir i lojalnost ilirskih zemalja čim su sebi mogli dozvoliti da ih ostave bez adekvatnih vojnih posada. Napuštanje direktne i efektivne uprave nad provincijom od strane njenog namjesnika koji se pridružio markomanskom ratu je značilo da je kontrola i uprava nad Ilirikom ostavljena nižim upravnim i vojnim organima koji su trebali i voditi sam proces skupljanja pomoćnih jedinica. I ova činjenica govori koliko su Rimljani bili uvjereni u podčinjenost i lojalnost provincijalnog stanovništva Ilirika da su imali dovoljno povjerenja da regrutaciju povjere hijerarhijski nižim instancama i da iz mreže kontrole provincije izvuku gro državnih snaga još prije nego što su se u potpunosti unovačile, opremile, ustrojile i skupile zapadnobalkanske i panonske pomoćne jedinice koje su onda bez pratnje legija trebale same otići na Dunav, Rimska zapovjedništva i upravna tijela, od najviših državnih do provincijskih nisu držali za opasnost činjenicu da u unutrašnjosti provincije kao jedinu dovoljno brojnu, učinkovitu i snažnu borbenu silu bar na neko vrijeme ostave pomoćne jedinice i to koje pripadaju baš dotičnim prostorima. Kao da Rimljani nisu ništa znali o izraženom nezadovoljstvu na ovom prostoru, kao da nisu osjećali sve jači ritam bijesa domaćih ljudi koji su se u

⁵⁷ *Vell.* II, CX, 1

⁵⁸ *Vell.* II, CX, 2

tom trenutku i to rimskom voljom našli okupljeni, ustrojani i naoružani. Ipak izgleda da su Rimljani sami sebe dovoljno zavarali svojim uvjerenjem o povjerenju prema domorodcima koje je nesumnjivo bilo u koliziji sa stvarnim raspoloženjem i stanjem stvari na terenu, jer to što su domorodci prihvaćali latinski jezik i druge tekovine znatno više antičke opće kulture nije značilo da se oni mire i sa obavezama a posebno sa zloupotrebama i gospodarskim teškoćama po njihovu slabiju ekonomiku koje im je pored kulturnih tekovina isto donosila rimska vrhovna vladavina. S druge strane i Augustov dvor i Tiberije i druge državne i provincijske institucije su bile i previše zaokupljene pripremama za kampanju u Markomaniji kojima je sve posvećeno. Tako da one nisu imale ni vremena ni sredstava da u dovoljnoj mjeri obrate pažnju na one bitne procese i pokrete koji su se odvijali ispod površine, u samom domaćem, peregrinskom stanovništvu Provincije čije su potrebe stavljene uzastranu, a gospodarski pritisak koji je prouzrokovao sve više negativnih posljedica bio sve izražajniiji pogotovu kako su se povećavali naponi za konačno ostvarivanje zacrtanih strateških planova Rimskog državnog vrha, oličenog u Augustovom dvoru.

Potrebno je istaći da što se tiče razmatranja položaja, razmještaja i kretanja Tiberijeve operativne grupe na dunavskoj granici sa Markomanijom, neposredno pred izbijanje ustanka, da Velej Paterkul daje znatno opširnije, preciznije i konkretnije informacije, za razliku od Kasija Diona.⁵⁹ Velejevi podaci su potpuniji od Dionovih i kada govori o Tiberijevim pokretima izvršenim u germanskim zemljama koji su neposredno prethodili planiranoj kampanji 6. god. n. e. na Markomaniju. samoj Markomaniji i Marobodu, njegovoj vojnoj i političkoj snazi i poziciji.⁶⁰ Odgovarajući prikaz Kasija Diona je i suviše okviran i siromašan podacima.⁶¹ To se djelomično može objasniti i time što je Velej Paterkul i time želio povlađivati Tiberiju koji je vodio operacije u Germaniji i koji je bio ovlašten za vođenje «markomanske» kampanje. Velej Paterkul je i sam učestvovao u operacijama u Germaniji 4. god. n. e., ali ne i u onoj planiranoj za 6. god. n. e., tako da je rezultat njegove opširnosti bilo i to što je on bio neposredni sudionik tih borbi. Suprotno od toga njegovi podaci o situaciji u ilirskoj unutrašnjosti u kojoj izbija ustanak su okvirni i sumarni i prilično neprecizni, za razliku od Kasija Diona čiji izvještaj veću i detaljniju pažnju posvećuje istovremenom odvijanju situacije u unutrašnjosti u kojoj izbija pobuna. Kao što vidimo dva osnovna izvještaja, se po sadržaju i datim podacima, razlikuju i u svome odnosu, bolje reći pristupu u prezentiranju informacija vezanih za vrijeme neposredno pred samu pobunu i njen konkretni početak. Velej je nesumnjivo, bio bolje upoznat sa situacijom na Dunavu nego o onoj koja se razvija u unutrašnjosti o

⁵⁹ *Vell.* II, CX, 1-2; *Cass. Dio* LV, 29, 1

⁶⁰ *Vell.* II, CIV, 3-CIX, 5

⁶¹ *Cass. Dio* LV, 28, 4-6

kojoj je upoznat samo sa površnim i sumarnim podacima. Njegovo bolje poznavanje vojničkih prilika na granici na Dunavu, ali i stanja i događanja u germanskim zemljama u periodu par godina prije izbijanja ustanka je sasvim razumljivo ako se ima u vidu da je on bio tada profesionalni vojnik. Samim tim on se po prirodi stvari više interesirao za - a i više dobivao - informacije vezane za stanje na Dunavu, gdje su se uostalom nalazili i mnoge njegove kolege, prijatelji i poznanici nego što bi to bio slučaj za ilirsku unutrašnjost u kojoj su ostale manje posadne jedinice i u kojoj su se trebale okupiti ilirske pomoćne jedinice. Osim toga Velej je i sam 6. god. n. e. bio zaokupljen i zainteresiran za predstojeću operaciju u Markomaniji, a vjerojatno nije imao ne samo interesa nego ni pojma o onome što se istovremeno odvija u dinarskim oblastima Ilirika. Sama činjenica da je izbijanje pobune proizvelo veliko, neočekivano iznenađenje za rimsku javnost, kojoj tada pripada i Velej Paterkul potvrđuje iznesenu konstataciju o slaboj zainteresiranosti tadašnje obične rimske javnosti za stanje u ilirskim zemljama neposredno pred izbijanje ustanka. Tako je, paradoksalno, činjenica da je Velej bio suvremenik događaja iz 6. god. n. e. (gledano iz perspektive rimske javnosti) bila otežavajuća okolnost za njega da pravilno i ravnomjerno sagleda i samo izbijanje ustanka i proces koji je doveo do njega. Tako je i kod Veleja ustanička 6. god. n. e. tako obilna događajima i vrlo bitnim povijesnim procesima prikazana površno, okvirno, skoro u obliku nekih teza i nabacanih podataka. Za razliku o njega Kasije Dion koji piše skoro dva stoljeća nakon njega, ne pati od sindroma suvremeničke pristranosti, zamagljenosti, nedovoljnog poznavanja stanja na terenu i neupućenosti. On sada raspolaže i sa preciznim podacima koji govore o izbijanju ustanka, sa kojima Velej definitivno ne raspolaže, a koje je dobivao iz svojih vrela, odnosno iz njihovih sadržaja koji su se jednim svojim dijelom (ili možda kompletnim sadržajem, što je znatno manja vjerojatnoća) odnosili striktno ili u većoj mjeri na izbijanje ustanka i onome što mu je prethodilo. Kasije Dion je osim toga, za razliku od Veleja Paterkula mogao da raspolaže sa znatno raznovrsnijom i opsežnijom izvornom građom, sa različitim mišljenjima i podacima koji su nastajali i u toku 6. god. n. e., a i kasnije, a čiji su tvorci bili i učesnici događaja i kasniji pisci. On je radi toga imao svestraniji pogled na sam ustanak, mogao ga je sagledavati iz više kutova promatranja, a ne samo primarno jednog kao što je to činio suvremenik Velej Paterkul kada se odnosi na tematiku početka rata. Poradi toga Kasije Dion je ne samo mogao donositi detaljnije i konkretnije podatke, nego i preciznije zaključke.

Proljeće 6. god. n. e. u Iliriku

Pitanje mjesta gdje je izbila pobuna direktno je vezano sa određivanjem mjesta na kojem se nalazio pomoćni dinarsko-dezitijatski kontingent u trenutku pobune, jer su se u okviru njega nalazili inicijatori otkazivanja poslušnosti rimskom zapovjedništvu i oružanog nastupa, odnosno kontingent

je bio pokretač pobune. Po Kasiju Dionu «Dinarci»⁶² kojima je bilo zapovjedbno da pošalju čete za svrhu pohoda na Germane Markomanije (koje Dion naziva u tekstu Keltima), radi čega su se oni (tj. njihove unovačene jedinice) okupili, opazili su snagu i oružanost svojih ratnika (...καὶ τινα καὶ σφεῖς δύνανται πέμψαι κελευσθέντες συνῆλθόν τε ἐπὶ τούτῳ καὶ τὴν ἡλικίαν σφῶν ἀνθοῦσαν εἶδον ...).⁶³ Sudeći po kontekstu spomenutog fragmenta Dionovog teksta i po tome što prvotni ustanici napadaju točke koje se nalaze na dinarskom prostoru, ovaj kontingent u trenutku kada je izbila pobuna još uvijek nije bio napustio dinarski pojas i uputio se, preko Panonije,

⁶² Smatramo da je u konkretnom slučaju troipogodišnjeg ustanka pojmovno prikladnije koristiti kao *terminus techicus* pojam «Dinarci» (iako ga uopće ne spominju antička vrela) i sve izraze iz njega izvedene za onu ustaničku komponentu kojom je zapovijedao Baton Dezitijatski nego «Dalmatinci» ili «Delmatinci» ili čak «Delmati» kako dinarske ustanike nazivaju oba glavna izvjestitelja o ustanku., najviše iz razloga izbjegavanja svih mogućih zbunjivanja i zamjene sa narodom Delmata. Uostalom provincija Gornji Ilirik je uspostavljena tek nakon kraja ustanka, a naziv Dalmacija se za nju još kasnije i to u svakodnevnom govoru počeo upotrebljavati. Tako ni granica zapovjednih odgovornosti dvojice Batona nije mogla biti podudarna sa nekom unutarnjom upravnom granicom koja bi dijelila Dalmaciju od Panonije jer ona prije ustanka i u njegovo doba nije ni postojala. Nepoznato je na osnovi čega su to Velej Paterkul i Kasije Dion izvršili sistematizaciju tada jedinstvene provincije Ilirik i ustaničkog područja na Dalmaciju i Panoniju. Moguće je da su se oni u tome rukovodili zonama odgovornosti i operiranja dvojice vrhovnih vojvoda ustanka, ali i zemljopisnim karakteristikama (ravnije oblasti na sjeveru bi bile u tom slučaju Panonija, a brdsko-planinske zone --dinarski pojas -- na jugu Dalmacija) koje su se u znatnoj, ali sigurno ne i apsolutnoj mjeri, poklapale sa kasnijim teritorijalnim opsezima provincija Dalmacije i Panonije. Samim tim se kod rimskih pisaca moglo stvoriti uvjerenje da je kasnija Dalmacija podudarna sa zonom za koju je bio odgovoran Baton Dezitijatski, a Panonija sa oblastima za koje je bio nadležan njegov breučki imenjak. Granica područja koja bi potpadala pod zone odgovornosti dvojice Batona bi se odredila na osnovu nekih drugih činilaca, kao što su gravitaciono područje, zemljopisni položaj, sam način i vrijeme uključivanje pojedinih naroda u ustanak i sl. U tom slučaju ni neke specifične osobnosti ne bi igrale veliku ulogu, pa bi se pod zapovjedništvom Batona Dezitijatskog našli i narodi koji su primarno gravitirali dinarskom pojasu ali i sjeverozapadno ustaničko područje koje je zahvaćalo i dio panonskog područja, a oni pod zapovjedništvom Batona Breučkog bi gravitirali panonskom bazenu i velikim rijekama koje su kroz njega prolazile. Tako se uvođenje u ovo razmatranje novog termina koji nije korišten u antičkim vrelima ali koji i ne prejudicira nikakvu ni etničku, ni narodnosnu, pa ni političku i upravnu pripadnost nego ima čisto zemljopisno određenje nametnulo kao neophodno.

Termin «dalmatinski» se tek kasnije proširio kao opći i skupni naziv za stanovnike provincije Gornji Ilirik i to prihvaćen i od njih samih. Ali i u vremenu ustanka i u toku I st. n. e. pa i nešto kasnije drugi domorodački ilirski narodi dinarskog pojasa još uvijek (sudeći po pojedinim natpisima na kojima domorodci uz svoja imena navode izričito svoju narodnosnu, *civitas* pripadnost, a ne onu dalmatinsku) nisu prihvaćali niti osjećali kao svoje još uvijek dalmatinsko ime. Tek sa nestankom sustava peregrinskih *civitates* (znači praktično i autohtonih naroda) i potpunim prelaskom na municipalni ustroj dalmatinsko ime je kao identifikaciona oznaka bilo prihvaćeno od stanovnika Provincije. Ovaj razvitak «dalmatinskog» pojma vrlo je zanimljiv ako se promatra i kao analogija sa sličnim drugim procesima nastanka i korištenja imena za različite etničke, narodnosne i političke komplekse i zajednice.

⁶³ Cass. Dio LV, 29, 2

ka dunavskoj granici. U konkretnom momentu kada se kontingent pobunio može se reći da je panonski bazen još uvijek bio relativno miran, i da se tek nakon što se pobuna raširila iz svoga prvobitnog jezgra, ratna pozornica proširila na panonski bazen. Zanimljivo je u kontekstu razmatranja ovog pitanja, da se po smislu teksta Kasija Diona u odjeljcima LV, 29, 1-3 ne može tvrditi da su i panonski narodi, konkretno Breuci, isto imali zadatak da pošalju pomoćne jedinice, odnosno po Dionu samo *Δελμάται* su trebali poslati auksilijarni kontingent.⁶⁴

Sudeći po tome što Dion kaže da je pobuna izbila jer su Dinarci okupivši se opazili svoju stvarnu moć, najrealnije bi bilo pretpostaviti da se pobuna javila na mjestu u kome su se skupljale pomoćne jedinice sa jednog dijela dinarskog pojasa, odnosno na njihovom okupljalištu, mjestu saziva. Osim toga, lakše je unijeti nezadovoljstvo i pobuniti okupljenu i statičnu vojsku nego onu koja se nalazi u pokretu. To mjesto bi predstavljalo tabor za koji je rimsko vrhovno zapovjedništvo zacrtalo da bude neka vrsta regrutnog okupljališta pod supervizijom prisutnog rimskog zapovjednog kadra i odakle se planiralo da se okupljeni kontingent uputi na markomansko ratište. Sve izloženo bi sugeriralo i da se i okupljalište pomoćnih četa iz planinske unutrašnjosti Provincije nalazilo negdje na prostoru dinarskog pojasa. Najvjerojatnije je bila riječ o oblasti od koje su sa dinarskog pojasa vodili najpogodniji putovi za panonski bazen i odakle su se najbrže i najjednostavnije mogle u svojoj cjelini prebaciti unovačene pomoćne trupe u Podunavlje. A pošto je jedan od lakših i najstarijih putova koji je povezivao jadransko-mediteranski svijet sa onim u Podunavlju vodio dolinom rijeke Bosne, sasvim je realno očekivati da se okupljalište pomoćnih četa nalazilo negdje u sarajevsko-zeničkoj kotlini. Ova kotlina predstavlja i spojnicu ne samo u pravcu sjever-jug, nego i istok-zapad, povezujući ovim pravcem krajnji istok provincije Ilirik ne samo sa zapadom nego i sa primorjem i srednjim Podunavljem. Pošto je ovo okupljalište trebalo da obuhvati kontingente iz domorodačkih *civitates* sa dijela dinarskog pojasa, sasvim je logično pretpostaviti da se ono nalazilo na tom prostoru. Zatim činjenica je, o čemu će kasnije biti znatno više govora, da se ustanak proširio na zapadni dinarski pojas tek kasnije, nakon same pobune i prvih borbi. To bi značilo da je pobuna izbila na istočnom dijelu dinarskog pojasa (područje naronitanskog konventa) i da je to okupljalište ustvari bilo baza za pomoćne jedinice koje su stizale sa spomenutog prostora. Gornja Bosna je predstavljala prirodnu polaznu točku za odašiljanje pomoćnih jedinica unovačenih na prostorima zahvata plinijevskog naronitanskog konventa u Panoniju. Da je pobuna auksilijarnih trupa izbila u dubljoj unutrašnjosti, govorile bi na neki način i sljedeće činjenice;

⁶⁴ Možda je razlog toga ležao u uvjerenju, kako će se ubrzo pokazati pogrešnom, da su dinarski peregrinski narodi lojalniji i pouzdaniji element jer su već jedan duži period živjeli u okvirima rimske provincijalne strukture.

- Dezitijatsko područje je bilo, odnosu na većinu drugih dinarskih područja, relativno blizu Breucima, pa možda i činjenica da pobuna izbija u Gornjoj Bosni objašnjava to da su vijesti o njoj do Breuka došle brzo. Da je kojim slučajem pobuna izbila na nekom drugom dijelu dinarskog pojasa bliže moru, vijesti o pobuni bi do Breuka nesumnjivo putovale duže. Znači i naknadno izbijanje pobune kod Breuka kao drugog ustaničkog centra, nakon prvog ustaničkog uspjeha i slamanja rimske formacije upućene protiv prvotnih ustanika i odmetanja i ostatka dinarskih auksilijara, na neki način potvrđuje da je ustanak izbio u Gornjoj Bosni jer je breučko područje relativno blizu dezitijatskom. I u tom slučaju sasvim je očekivano da vijest o pobuni od svih panonskih naroda najbrže dođe Breucima.
- Sudeći po podacima Kasija Diona, ustanak kod Breuka je izbio kasnije u odnosu na dinarske pomoćne jedinice ali su oni prije i izvršili napad na Sirmijum i počeli sa borbama sa trupama Cecine Severa nego što je Baton Dezitijatski sa svojim snagama izvršio napad na Salonu, iako je ovaj grad za pobunjenike sa dinarskog područja nesumnjivo predstavljao ključni cilj i prema kome je usmjerena njihova prva, osnovna ofenzivna operacija.⁶⁵ To je značilo da je Batonu Dezitijatskom i prvim buntovnicima trebalo izvjesno vrijeme da stignu do Salone, odnosno da bi došli do nje oni su prešli duži put, nego breučko-panonske snage do Sirmijuma, iz čega se može zaključiti da je ustanak izbio u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti koja je bila relativno udaljena od Salone.
- Uz to garnizon u Saloni i uopće njeno stanovništvo su morali od primitka relevantnih vijesti o izbijanju ustanka i njegovom brzom širenju, kao i o pokretu Batona Dezitijatskog prema provincijskoj prijestolnici imati određeno vrijeme na raspolaganju kako bi se mogli pripremiti za očekivani napad. Kako izgleda Baton Dezitijatski, ustaničko zapovjedništvo i ustaničke snage nakon prvotnog izbijanja ustanka nisu gubili vrijeme nego su se odmah uputili prema Saloni, usput eliminirajući rimske pozicije i svemu ono što su smatrali neprijateljskim. Sudeći po izvornoj građi, te pozicije su bile lako i bez većih problema svladane, tako da na svome kretanju prema primorju ustanici nisu naišli na izraženiji otpor ni prepreku koja bi im oduzela vrijeme. Činjenica je da ni garnizon ni stanovništvo Salone, iako bez i namjesnika i bez glavnih trupa, nisu bili iznenađeni pojavom ustanika i da su se uspjeli pripremiti za uspješnu obranu i odbiti ustanički napad. Da bi se to moglo izvesti, a imajući u vidu da su se ustanici prvo uputili prema Saloni i primorju, ustaničke jedinice koje su se pojavile pred Salonom morale su preći duži put.

⁶⁵

Cass. Dio LV, 29, 3-4

- S druge strane, da je pobuna izbila na području koje se nalazilo više okrenuto središnjim i istočnim dijelovima dinarskog pojasa dokazuje i to da ustanici prvo napadaju Salonu, a ne drugo bitno središte⇒ Sisciju. To je značilo, da iako su se nalazili u dubljoj unutrašnjosti da im je ipak Salona bila bliža nego Siscija, odnosno da je zborna područje auksilijara bilo u zoni koja je načelno gravitirala Saloni a ne Sisciji ili Sirmijumu.
- I činjenica da jedan Dezitijat igra najveću ulogu u tome prvom, inicijalnom podizanju ustanka, odnosno da učestvuje u nagovaranju tih okupljenih domorodačkih vojnika na odmetnuće vjerojatno ima neke veze i sa time da se sve to odvija na prostoru koji je pripadao Dezitijatima. Baton Dezitijatski se sigurno najlakše odvažio na poduzimanje radikalnih i odlučnih poteza na svome matičnom području, na kojem je, sasvim prirodno, mogao računati na veću podršku od strane svojih sunarodnika.
- Uz sve to i Velej Paterkul upravo ističe tu odlučnost borbe Dezitijata dok samoga kraja, a gotovo sigurno (bar u većini slučajeva) se tako bore najviše one zajednice koje tu borbu i pokreću i to bez ikakvog kalkuliranja.

Okupljanjem pomoćnih jedinica Rimljani su napravili jedan bitni strateški previd, koji na najbolji način pokazuje koliko su oni slabo bili upoznati sa narastajućim nezadovoljstvom domorodaca i upućeni u stvarna kretanja na terenu. Paradoksalno oni su okupivši i naoružavši unovačene domorodačke jedinice na jednom mjestu, eliminirali i posljednju praktičnu zapreku dizanju ustanka, jer su se tako našli zajedno i mnoge domorodačke vojne i političke starješine i njihovi borci koji su svi mogli da vide zajedničku moć i da neposredno i brzo međusobno komuniciraju i razmjenjuju stavove, nezadovoljstva i posebno smjele ideje. Pomoćna domorodačka vojna sila skupljena na jednom mjestu sigurno je izgledala impresivno što indirektno potvrđuje i sam Kasije Dion. Pod utiskom brojnije naoružane i ustrojene oružane sile postupno se topila sva skepsa, a rasla odvažnost i motivacija za preduzimanje onog presudnog koraka i raskidanja sa Rimljanima, što nedvosmisleno potvrđuje i Kasije Dion. Upravo u tome taboru domoroci su mogli vidjeti kakvu silu može predstavljati njihova zajednička snaga, na koju do tada izdijeljeni domoroci nisu računali, i koja može biti savršen subjekt preko kojeg će se ispoljiti njihovo nagomilano nezadovoljstvo. I upravo iz toga razloga čim su se pomoćne čete okupile, dinarski domorodci su po Dionu bez daljeg odlaganja (οὐκέτι διεμέλλησαν)⁶⁶ otpočeli sa izražavanjem svoga nezadovoljstva, a pojedinci kao što je bio Baton Dezitijatski i konačno prelomili i odvažili da i otvoreno pozovu i agitiraju na oružanu pobunu.

⁶⁷ Izražavanje nezadovoljstva i pobunu dodatno je pothranjivala činjenica da unovačeni i naoružani

⁶⁶ *Cass. Dio* LV, 29, 2

⁶⁷ *Cass. Dio* LV, 29, 2

auksilijari jednostavno i nisu pokazivali baš neku pretjeranu želju za odlazak u markomanski rat, koji za većinu domorodačkih novaka nije imao nekog smisla, i nisu se željeli odvajati od domaćeg tla. Tako bi pobuna predstavljala na neki način i «izlaz» iz takve neželjene pozicije, jer bolje je boriti se, trpjeti patnju i ginuti za svoje interese i potrebe nego za strane i njima nebitne ciljeve, pogotovu ako je riječ o jednom klasičnom osvajačkom ratu daleko od njihove zemlje. U tim trenucima ni mogući ratni plijen koji bi stekli u Markomaniji niti slava, časti, napredovanje pa i dobivanje rimskog građanstva nisu izgledali ni primamljivo ni poželjno.

I kao što je već rečeno, skupljena i utaborena vojska za razliku od trupa u pokretu, sačinjena pretežito od nezadovoljnih i to stranih elemenata, bez potrebe i ideala koji bi je vodili u borbi i prožeta smjelim i prevratničkim raspoloženjem bila je i savršen materijal za pokretanje oružane pobune. U okupljalište bi se pored nezadovoljnih vojnika slijevale i skupljale i informacije koje bi govorile o zloupotrebama čime su se parcijalna nezadovoljstva akumulirala u jedno zajedničko tijelo koje je dobivalo konkretne obrise. Pored toga i nove informacije, pa i dezinformacije koje su dolazile iz rodničkih mjesta okupljenim vojnicima, a govorile bi o nasilju i zloupotrebama, nalazile su u tome taboru, unutar okupljenih, unovačenih i naoružanih domorodaca plodno tlo za nekritičko i automatsko upijanje i dalje razvijanje. U tim uvjetima bilo je nemoguće razlučiti nepouzdanosti vijesti koje su sigurno cirkulirale od realnosti. I kada su se pomoćne jedinice unovačene u središnjoj i istočnoj Bosni našle na jednom mjestu a misao o neophodnosti pobune u dovoljnoj mjeri sazrela, bilo je potrebno naći još samo idejne i praktične pokretače pobune. I oni su se nesumnjivo našli u vojnom i političkom vodstvu onog segmenta domorodačkog vojnog kontingenta koji je bio najbrojniji. Po Kasiju Dionu, okupljeni ratnici su bili najviše na taj korak potaknuti Batonom Dezitijatskim (ἀλλ' ἐνάγωντος αὐτοὺς ὅτι μάλιστα Βάτωνός τινος Δησιδιάτου) koji je sigurno boravio u samom taboru, najvjerojatnije kao zapovjednik dezitijatskog kontingenta jer se samo u tom slučaju on mogao nametnuti kao inicijator i osoba koja je bila odlučna i uvjerena u neophodnost oružane pobune. Za svoje stavove, koji su imali prilično radikalni i oštar prizvuk a koje je javno zastupao, mogao je privući sljedbenike i to u jednom kratkom periodu samo ako je uživao izvjesni vojničko-zapovjedni i politički autoritet i ugled i na hijerarhijskoj i institucionalnoj ljestvici u matičnom narodu, odnosno matičnoj *civitas*. Ali s druge strane to što Baton Dezitijatski mora «nagovarati» i podsticati na ustanak okupljene pomoćne jedinice, među kojima je bilo dosta i njegovih sunarodnika i što se na oružani nastup, koji on podstiče, odvažuje samo jedna relativno manja skupina a i pošto ga Kasije Dion uopće ne titulira, on ima sasvim drugačiju poziciju nego što bi to bila kraljevska ili kneževska čast monarhijskog tipa. A to direktno podrazumijeva da je on zauzimao visoku političku i vojnu poziciju i visoki društveni ugled, ali ne monarhijskog tipa.

Nejasno je ipak iz samog teksta Kasija Diona da li treba zaključiti da je Baton Dezitijatski nagovarao čitavu skupljenu vojsku, njen veći ili jedan impozantniji dio ili samo one koji su se prvi otisnuli na pobunu. Vjerojatno su ne samo oni koji su prvi digli pobunu nego i ostali koji su zauzeli poziciju iščekivanja bili nagovarani i upoznavani sa planom o pobuni, ako ne čitava masa onda bar njihova zapovjedništva i istaknutiji, utjecajni i ugledniji pojedinci ili bar dio vojske. U suprotnom bi bilo teško pretpostaviti da se plan Batona Dezitijatskog zasnivao na tome da se on prvo sa manjom skupinom podigne na oružje, pa da zavisno kako prođe u prvom sukobu sa protivnikom očekuje eventualnu reakciju većine, što prilično besmisleno izgleda. Baton Dezitijatski sigurno nije bio avanturista, slab taktičar i očajna osoba pa da se upusti u takvu akciju i njegovi planovi su morali predviđati i nagovaranje i onih koji su ipak izabrali opciju iščekivanja. Osim toga u taborištu su se nalazile već opremljene vojne jedinice i vojna i politička vodstva i drugih naroda koja su isto vjerojatno javno ili prikriveno ispoljavala svoje frustracije i nezadovoljstva rimskom upravom, pa bi od Batona Dezitijatskog bilo nerazumljivo očekivati da ne pokuša iskoristiti tu situaciju kako bi se istovremeno, a ne parcijalno oružano ustalo protiv Imperije. Uostalom u toku cijelog vremena ustanka osnovna osobnost Batona Dezitijatskog je insistiranje na zajedničkom dejstvu, podržavanje jedinstva ustanka i ustaničkih akcija, pokušavanje zaštite ustaničkog Saveza i suprotstavljanje separatnim djelovanjima i vojne i političke prirode. Samim tim se ova njegova odluka i principijelnost o potrebi zajedničkog nastupa vjerojatno ispoljila i u okupljalištu pomoćnih jedinica, te je vjerojatno i u njemu on insistirao da se pobuna povede zajedničkim i usmjerenim dejstvom. To bi značilo da je on sa svojim namjerama i planovima upoznao ne samo one koji su učestvovali u onom odredu koji se prvi odvažio da oružano nastupi protiv Imperije.⁶⁸ Ovo po Kasiju Dionu ubjeđivanje Batona Dezitijatskog, odnosno njegov javni nastup o potrebi podizanja oružanog ustanka možda je moguće shvatiti i u smislu da je on održao govor okupljenoj vojsci, a ne da je išao od grupe do grupe, od pojedinca do pojedinca i da ih je zasebno ubjeđivao, za što nije bilo ni vremena ni mogućnosti a ni potrebe. Ako je ubjeđivanje na ustanak imalo karakter javnog nastupa onda bi se čitav taj skup kojem prisustvuju okupljeni auksilijari mogao smatrati i nekom vrste »vojničke«/tj. općenarodne skupštine. I ako se to desilo tako prilično javno, o tome što se događalo u taborištu su sigurno brzo doznali i sami Rimljani, što bi na neki način objašnjavalo i relativno brzu reakciju

⁶⁸ Ideja o jedinstvu ustanka i njegovih akcija, koja se kasnije izrazila ne samo u stvaranju Saveza nego i u izvođenju nekih akcija zajedno sa panonskim segmentom ustanka, a koju je Baton Dezitijatski podržavao i branio sve do kraja ustanka nije bila neka njegova metafizička, teorijska ili ideološka misao nego prije svega nasušna potreba koje je on bio itekako svjestan. Kao pronicljiva osoba i vojno i političko iskusan i obrazovan on je dobro znao da se jedino u savezu i slabljenju separatnih djelovanja i akcija krije neka šansa za eventualni uspjeh u borbi protiv ipak nadmoćnijeg neprijatelja.

njihove lokalne jedinice koja je upućena da uništi tu prvotnu odmetnutu skupinu i tako spriječi izbijanje ustanka. Uostalom kao što pokazuje samo djelovanje Batona Dezitijatskog u toku čitavog toka rata, on uglavnom radi javno i često pred velikim masama svojih vojnika iznosi namjere i prijedloge na konačno odlučivanje, iako je njima prethodila i određena konspirativna djelatnost (npr. njegova namjera da stvori primirje sa neprijateljem prilikom bitke za Andetriu u ljeto 9. god. n. e.). U slučaju da je održan javni govor a ne izvođena neka konspirativnija djelatnost, nagovaranje Batona Dezitijatskog bi bilo vidljivije i prisutnije i samim tim i usađivanje u sjećanje većeg broja ljudi, pa bi se samim tim lakše našlo zapamćeno i zabilježeno u vrelu/vrelima koje je koristio Kasije Dion i koje je on ili kompilirao ili ekscerptirao. Činjenica da Baton Dezitijatski mora da ubjeđuje okupljenu pomoćnu vojsku u taboru na oružanu pobunu i time praktično zavisi od njene volje dodatno potvrđuje demokratskije uređenje dezitijatskog društva i njegove političke jedinice. Pošto njegova riječ nije presudna Baton Dezitijatski mora koristiti svoje oratorske sposobnosti da bi privukao vojnike za svoje ideju.⁶⁹ Ovo jasno ukazuje i da odluka o dizanju ustanka nije donesena u nekom zatvorenom krugu sačinjenom od odabranih starješina lokalne aristokracije ili da je bila rezultat samo volje jednog pojedinca, nego je zavisila prevashodno od raspoloženja i običnih vojnika-građana domorodačkih *civitates*. Međutim i pored svega iznijetog, ovo pitanje još uvijek ostaje otvoreno i nejasno je na koji je to način Baton Dezitijatski izvodio nagovaranje na ustanak.

Iz činjenice da je odluka o ustanku bila donesena u taboru i da je Baton Dezitijatski u samom okupljalištu pomoćnih jedinica ubjeđivao na odmetnuće proizlazi dodatna potvrda o spontanosti ustanka i o tome da on nije bio unaprijed osmišljen u vidu neke duboke konspiracije koja je pripremana u jednom dugotrajnijem periodu u okvirima određenih zavjereničkih krugova.⁷⁰ Posebno

⁶⁹ Usp. Tac. Ger. 11; Rječitost je igrala veliku ulogu i u političkim zajednicama predrđavnog tipa, v. što o tome kaže Čajkanović (pozivajući se na Vuka Karadžića) u komentaru (11.26) svoga prijevoda Tacitove Germanije.

⁷⁰ Na osnovi Velejevog podatka II, CX, 5-6, možda bi se mogao izvući zaključak kako su ustanici imali pripremljene ratne planove, koji su brzo i efikasno bili provođeni u praksi, na samom terenu. Ipak je podatak potrebno shvatiti u smislu da »...*consilio belli*,,» nisu bile neke konspiracijske dublje namjere i planovi nego da iz konteksta teksta i pristupa i samog Veleja proizlazi da je riječ o namjerama i planovima koji su sami od sebe proizlazili i bili stvarani skoro u hodu, od samoga prvotnog pokretanja ustanka pa nadalje u toku njegovog širenja. Skoro nijedna stvar koja se odvijala u prvim mjesecima rata nije bila posljedica neke duge konspirativne djelatnosti među domorodcima u dužem periodu prije skupljanja u taborište. Nesumnjivo je postojalo nezadovoljstvo, ali se ono međusobno uvezalo i proizašlo u ozbiljnu namjeru za oružani proturimski nastup tek sa okupljanjem u taborištu, a sudeći po tom što Kasije Dion kaže da Baton Dezitijatski ubjeđuje na pobunom to izražavanje namjere i nije baš bilo toliko konspirativno. Na osnovi izloženog, može se zaključiti da se sve događalo spontano, čak na momente i kao improvizacija i svi ti planovi koji su ustanici imali u toku prvih razdoblja ustanka su bili posljedica stanja na terenu, odnosno potreba i interesa koji su izbijali pred ustanička novoformirana zapovjedništva. O tome govori čitav niz detalja;

se spomenuti zaključak pojačava ako se ima u vidu da se po Kasiju Dionu u početku pobunila samo manja grupa, koja je vrlo brzo eliminirala Rimljane koji su bili poslani protiv njih, da bi se tek pod utjecajem te pobjede privukao u oružanu borbu i ostatak domorodaca.⁷¹

I pored toga što je postao svjestan da se na njegovo nagovaranje, zbog evidentnog oportunizma većine, odazvao samo manji dio pomoćnih jedinica Baton Dezitijatski i drugih koji su isto bili za beskompromisno dizanje ustanka i to bez odlaganja i taktiziranja, više nisu mogli nazad i morali su rizikovati i pokrenuti se na pobunu. Održavši javni nastup s pozivom na pobunu Baton Dezitijatski je za sobom zatvorio vrata povratka,⁷² on je sada morao ići dalje, čime je pokazao snagu svoju nepokolebljive volje bez obzira što se može desiti. Baton Dezitijatski je morao još prije nego što se upustio u ovu aktivnost da u samom sebi prelomi jednu tešku odluku i odluči da se aktivno uključi u pokretanje ustanka, on više nije kalkulirao i odlučio je ići do kraja i rizikovati i sudbinu ustanka ali i vlastiti život. Naravno odluka da se podigne ustanak nije proizašla samo iz nastojanja Batona Dezitijatskog da svoje ideje ostvari, nego je ona bila rezultat želja i nastojanja i jednog broja i starješina i običnih vojnika okupljenih u taboru. Baton Dezitijatski je samo imao dovoljno spremnosti

-
- Baton Dezitijatski, kao prvi strateški cilj nakon izbijanja ustanka ima zauzimanje Salone, provincijskog središta kako bi skoro uništio provincijski sustav i ujedno preuzeo pod kontrolu srednjojadransko područje.
 - Nakon neuspjeha kod Salone te ranjavanja Batona Dezitijatskog operacije se preusmjeravaju južnim-jugoistočnim pravcem.
 - Istovremeno sa gore spomenutim zbivanjima, motiviran ustankom dinarskih Ilira ali ne i dogovoreno sa njima pokreće se i zasebno djeluje breučko-panonski ustanak.
 - Kretanje Valerija Mesalinusa pokreće Batona Dezitijatskog na nastupanje zapadnim pravcem, kojim i širi ustanak.
 - Kao posljedica borbi sa Mesalinusom i neostvarivanja ciljeva zauzimanja grada nastaje jedinstveni ustanički Savez.
 - Zajednički nastup ustaničkog pokreta dovodi do kreiranja združenih operativnih planova i aktivnosti te do novog zamaha širenja ustanka, prvenstveno na zapadu ali i na jugu i jugoistoku.

Kao što se vidi, ustanički borbeni planovi i aktivnosti su proizlazili direktno uvjetovani uzročno-posljedičnim stanjem na terenu, a ne iz operacionalizacije, nekih iz nekog vremena konspiracije, ranijih planova. Čak i strateški cilj⇒ zauzimanje gradova Salone i Sirmijuma nije bio rezultat kreiranog plana prije izbijanja ustanka, nego je prije svega rezultat prirodne težnje prvotnih ustanika, odnosno njihovih vodstava, da dođu u posjed glavnih provincijskih središta. S druge strane za Rimljane je nesumnjivo bilo zapanjujuće kako se ustanak brzo širi, a njihova vlast propada na širokom prostoru Ilirika, da je u njihovoj javnosti stečeno uvjerenje, a bez poznavanja stvarnog stanja i atmosfere na terenu, da se ustanički zacrtani ciljevi uspješno realiziraju.

⁷¹ *Cass. Dio* LV, 29, 2-3

⁷² Njegova i njegovih najbližih pristalica «korumpiranost» u očima Rimljana je bila i previše očita i oni nisu imali drugog izbora nego da se bore.

da tu ideju javno prezentira i ponudi okupljenim ratnicima, čime se praktično stavio i na čelo njene realizacije. On je tako preko svoje osobe uvezao sve one težnje i pojedince koji su cirkulirali taborom i njegovom okolini a koji su razriješili enigmu da li je pobuna potrebna. Upravo to što Kasije Dion pripisuje Batonu Dezitijatskog da je upravo on bio taj koji je snažno nagovarao okupljene ratnike na pobunu na svoj način, pored hrabrosti, potvrđuje odlučnost i nekalkulanstvo Batona Dezitijatskog. U njemu je u dovoljnoj mjeri sazrelo uvjerenje o neophodnosti oružanog nastupa, što je sve neminovno moralo voditi tome da se Baton Dezitijatski izdvoji i zauzme lidersku poziciju u samom procesu podizanja ustanka. Uostalom iskusni i sposobni Baton Dezitijatski je vjerojatno dobro procijenio da je situacija, u taboru pomoćnih jedinica u kojem se okupio veliki broj za borbu spremnih ali isto tako i nezadovoljnih ratnika, stvorila takvu priliku koja se jednostavno nije smjela ispustiti. Ako trupe odu na dunavsku granicu, uz prisustvo velikog broja rimskih trupa, podizanje pobune u stranoj zemlji postaje skoro nemoguće. Okupljena «pomoćna» vojska je predstavljala praktično savršenu priliku za podizanje ustanka i konačno nasilno rješavanje svih onih stvari koje su domorodački narodi Ilirika morali trpjeti i svako odlaganje bi značilo propuštanje jedinstvene prilike. A osim toga i Baton Dezitijatski i oni koji su se sa njim zajedno inicijalno upustili u prvu borbu sa Rimljanima znali su da je unutrašnjost Provincije ostala bez respektabilnih vojnih legijskih sastava i da je to šansa koja se jednostavno ne može propustiti.

Iz podataka koje daje tekst Kasija Diona kada govori o događajima vezanim za samo izbijanje ustanka, a i iz njegovog unutarnjeg smisla, jasno se može vidjeti da se sve vezano za izbijanje ustanka događa u tome okupljalištu, odnosno Dionov odjeljak LV, 29, 2 je potpuno posvećen zbivanjima u njemu ili u njegovoj neposrednoj okolini. Prvobitno se pobunio samo manji dio okupljenih kontingenata, odnosno onaj dio koji je na taj čin uspio «nagovoriti» Baton Dezitijatski. I zajedno sa ovima koji su se odvažili da oružano nastupe on je morao da «okuša sreću» u predstojećem prvom srazu sa rimskim snagama, kako bi se ustanak i stvarno podigao i rasplamsao, jer je većina kontingenta bila vjerojatno u statusu pasivnosti i iščekivanja ishoda. Rimljani su izgleda brzo reagirali na ovo otkazivanje lojalnosti i krenuli su protiv Batona Dezitijatskog i njegovih boraca. Prvobitne ustaničke snage su uspjele bez većih teškoća da poraze ove interventne jedinice, koje izgleda da nisu bile baš nešto jake, kvalitetne i brojne. Riječ je vjerojatno o relativno malobrojnoj posadi koja je trebala da brine i osigurava prikupljanje pomoćnih jedinica i koja se nalazila ili u samom taborištu ili u njegovoj neposrednoj blizini. Ovi Rimljani koji su došli da se obračunaju sa prvotnim ustanicima koje je predvodio Baton Dezitijatski, vjerojatno su potali iz nekog lokalnog garnizona ili je možda riječ o veteranima pod zastavom. Moguće je i pretpostaviti i da se ustvari to okupljalište nalazilo u okviru nekog lokalnog utvrđenja sa rimskom ili nekom drugom Državi lojalnom posadom, a koja nakon odlaska većine legijskih jedinica nije baš bila respektabilna ni po

brojnom stanju a vjerojatno ni po svome borbenom i materijalnom kvalitetu.⁷³ Ako bi ova iznesena pretpostavka bila točna, odnosno ako bi okupljalište i to utvrđenje bili isto ili se nalazili u međusobnoj blizini i to utvrđenje se onda nalazilo smješteno negdje u dinarskom pojasu. Prisustvo ove rimske formacije, vjerojatno posadnog karaktera u relativnoj blizini taborišta, nesumnjivo ukazuje da se ono moralo nalaziti negdje u području sa jačom populacijom, na strateški bitnim točkama i zonama, na komunikacijski otvorenijem području, u okviru ili u blizini nekog «civilnog» naselja ili naseobinskog kompleksa koje je nadgledala ta lokalna rimska formacija. Lako je razumjeti postojanje jedne izražajnije stalne rimske pozicije u vidu utvrđenja u Gornjoj Bosni koja se nalazi u kontinentalnoj unutrašnjosti Ilirika i obuhvaća za Rim bitne strateške, komunikacijske, naseobinske i gospodarske točke.⁷⁴

Tek nakon ovog uspjeha, i uništenja rimske formacije upućene protiv prvotnih ustanika, kao neminovna posljedica uspjeha ovih odmetnutih pomoćnih jedinica, i ostali (οἱ ἄλλοι) sudeći po smislu teksta Kasija Diona iz skupljenih pomoćnih jedinica su se podigli na ustanak i pridružili onom najodlučnijem dijelu koji je na sebe bio preuzeo veliki rizik raskidanja sa lojalnošću prema Imperiji.⁷⁵ Ovo oklijevanje dijela domorodaca da se odmah priključe Batonu Dezitijatskom ukazuje da je među okupljenom domorodačkom vojskom još uvijek vladala izvjesna neizvjesnost, pa i kalkulanstvo u svezi oružanog proturimskog nastupa. Kao da je većina iščekivala nešto što će pokazati nemoć onih za koje su imali predubjeđenje da su svemoćni i nepobjedivi, a to im je donio upravo Baton Dezitijatski sa ovim prvim pobunjenicima. Uvjerenje o snazi rimske vojske, ustroju i veličini Imperije koje je vjerojatno bilo prisutno kod dobrog dijela domorodaca, sigurno je umanjivalo spremnost mnogih da se odvaže na pokretanje oružane pobune protiv onoga za koga su imali impresiju da je nepobjediv. Pa su sukladno tome mnogi naoružani auksilijari radije izabrali opciju daljeg razvijanja situacije i pasivnog iščekivanja kako će se provesti ova prva grupa.

Nesumnjivo je onim prvim koji su se odvažili na pobunu trebalo prilično i hrabrosti i odlučnosti da se prije svega suprotstave toj predodbi. Imperija je ustvari u tim trenucima bila i previše napregnuta, njeni kapaciteti i mogućnosti su dostigli onaj krajnji zenit, a duh, vrijednosti i snaga rimskog građanina koje su ga nekada karakterizirale polako su počele u okvirima novog režima da blijede i da se utapaju u masu podaništva. I zahvaljujući tim prvim ustanicima predvođenim Batonom Dezitijatskim, koji su se odvažili da se suprotstave i ovom uvjerenju i Imperiji uopće, taj

⁷³ Kako se čini, ta rimska jedinica je vrlo lako i brzo zbrisana od strane prvotnih ustaničkih snaga koje su sudeći po smislu Dionovog izvještaja predstavljale samo dio okupljenih pomoćnih jedinica.

⁷⁴ Možda je upravo *He(dum) castellum Daesitiatum* bilo to mjesto na kojem su se trebale okupiti pomoćne jedinice i u kojem je izbila pobuna.

⁷⁵ *Cass. Dio* LV, 29, 2-3

zastor prividnosti koji je stajao pred domorodcima Ilirika je konačno skinut i sada više nije postojala nijedna unutarnja «kočnica» koja bi usporila ili zaustavila neizbježivi «plimni talas» sveopćeg ustanka. Najvjerojatnije su najbrojniji i najodlučniji segment ove prve ustaničke grupe, koja je porazila interventni odred, činili najvećim dijelom Dezitijati jer je sasvim prirodno pretpostaviti da je nagovaranje Batona Dezitijatskog najveći utjecaj i uspjeh moglo ostvariti među njegovim sunarodnicima. Zatim i vodstvo Batona Dezitijatskog bi bilo lako objašnjivo ako se pretpostavi da su najveći ili bar dobar dio ovog prvotnog ustaničkog odreda činili Dezitijati, pogotovu ako se još i pobuna desila na prostoru Gornje Bosne.⁷⁶ Ako je to bio slučaj, onda bi bilo i razumljivo da su među onima koji su oklijevali, bili podozriviji i oprezniji bili odredi i kontingenti iz drugih ilirskih naroda, jer oni udaljeni od svoje matične teritorije i svoga naroda iz više razloga, uključujući i sigurnost onih koje su ostavili za sobom na matičnom prostoru, nisu mogli tek tako rizikovati i više su voljeli da imaju nešto sigurniju poziciju kako bi se i oni odvažili na pobunu. Ali nakon poraza rimskog interventnog odreda, odnosno vjerojatno jedne manje jedinice koja se nalazila ili u taborištu ili u njegovoj blizini, došlo je prave provale i oružana pobuna i to dobro opremljene, ustrojene i okupljene vojske se više nije mogla zaustaviti. I tako je kontingent ilirskih pomoćnih jedinica, u kome su Dezitijati činili značajan dio potpalio inicijalnu kapislu koja će zapaliti vatre općeilirske pobune širom Provincije. O znatnom dezitijatskom udjelu u redovima okupljenih ilirsko-dinarskih auksilijarnih trupa koje su se pobunile, dezitijatskom doprinosu podizanju ustanka pa i važnosti dezitijatskog učešća i uključenosti u njegove kasnije razvojne etape govorile bi ne samo narodnosna pripadnost Batona nego i činjenica njihovog ogorčenog otpora sve do samoga kraja a koji je bio toliki da je to smatrao shodnim da zabilježi i Velej Paterkul.⁷⁷ Dezitijati su u tome okupljenom kontingentu sigurno bili prisutni u znatnom ili bar priličnom broju, jer je jedino u tom slučaju bilo moguće da se tamo nalazi i Baton Dezitijatski i da može i predlagati i nagovarati pa i uspjeti utjecati, prvotno samo djelomično i ograničeno, na okupljene pripadnike pomoćnih jedinica. Doprinos podizanju ustanka, neprikosnovenost volje i sreća da u prvom srazu ustanici odnesu pobjedu nad Rimljanima, ali i veličina i značaj dezitijatskog naroda doprinijeli su da Baton Dezitijatski preuzme vodstvo ustanka koji se razvijao na dinarskom prostoru, protiv čega kako izgleda nije postojalo ni izraženo ni veće protivljenje. Baton Dezitijatski je u tom trenutku jednostavno bio najpogodnija osoba da se stavi na

⁷⁶ Uz sve navedeno vrijedi istaći i da su Dezitijati, ako se naravno oni kriju pod Apijanovim (*III*, 17) *Δαίσιτοι*, pružili i vrlo žestok otpor Oktavijanu prilikom prodora od delmatskog pojasa prema Panoniji, i da je samim tim kod njih već od ranije postojalo prisutno, ali pritajeno neprijateljstvo prema Rimljanima i da su u sebi baštinili taj osjećaj otpora pa ih je samim tim bilo i lakše pokrenuti na ustanak, nego narode koji imaju mnogo oportunitiji, kompromiserski stav i koji su se bez oružanog otpora predali Rimljanima.

⁷⁷ *Vell.* II, CXV, 4

čelo ustanka jer je on bio i među najvatrenijim i najodlučnijim zagovornicima pobune, posebno u situaciju kada je veći dio domorodaca kojima se obraćao još uvijek kalkulirao i čekao ishod prvog sraza. Srećom po Batona Dezitijatske i njegove najbliže istomišljenike prva bitka je donijela pobjedu kojom su i ostali pokrenuti na akciju.

Iz činjenice da je Baton Dezitijatski predvodio dezitijatski kontingent na vrlo bitno markomansko ratište proizlazi da je on u okviru dezitijatske *civitas*, sigurno morao obnašati i vojno-političku najvišu izvršnu instituciju. Samim tim bi bilo razumljivo, kao što je već ranije u tekstu navedeno, da je on bio prihvaćen kao vrhovni vojvoda svih ustaničkih snaga ne samo od vlastitog naroda i njegove političke jedinice nego i od drugih naroda sa dinarskog pojasa koji su se u prvi mah priključili ustanku. Sudeći po svemu što se događalo za vrijeme ustanka i o načinu njegovog vođenja ustaničkih snaga Baton Dezitijatski je morao posjedovati znatno i vojno i političko i obrazovanje i iskustvo koje je definitivno morao steći obnašanjem vojnih i političkih dužnosti. Uostalom teško bi bilo očekivati da se neki anonimus, koji usput ne tvrdi da je neki pseudo-kralj ili pseudo-nasljednik, stavi na čelo ustanka koji nije obuhvatio samo njegov narod nego i mnoge druge okolne narode. Da bi uopće mogao biti prihvaćen, u okolnostima koje su tada vladale u okupljalištu pomoćnih jedinica i uopće u domorodačkim zajednicama Ilirika, Baton Dezitijatski je morao biti relativno poznata osoba ne samo u svome matičnom narodu nego i šire. Upravo iz razloga da je dezitijatski kontingent bio najbrojniji i najspremniji na ustanak a sami Dezitijati jedan od najbrojnijih naroda sa dugom višestoljetnom političkom tradicijom samo od sebe se nametalo da njihov vojno-politički dužnosnik postane vrhovni vojvoda. Sudeći po povijesnoj izvornoj građi Dezitijati su imali vrlo bitnu ulogu ne samo u podizanju, nego i u širenju i održavanju ustanka, posebno onog njegovog segmenta koji se razvijao u dinarskom bazenu. Njihovo učešće je vjerojatno bilo masovno i nepokolebljivo i oni su predstavljali jedan od glavnih stupova na kojima je počivala čitava konstitucija ustanka i jedinstvenog Saveza dok je on u skoro dvogodišnjem razdoblju postojao. A uostalom iz njihove sredine je došao i vrhovni ustanički vojvoda što bi bilo teže ostvarljivo da narod i politička jedinica kojoj on izvorno pripada nije imala vrlo bitnu ulogu u strukturi i razvitku ustanka. Iz iznesenih činjenica, sasvim je razumljivo da se ideje i načela i načini funkcioniranja društveno-političkog sustava, kao i interesi dezitijatske narodnosno-političke zajednice pretoče i nađu primjenu i u funkcioniranju i u razvitku ustanka i općeustaničkog Saveza.

Imajući u vidu naglo izbijanje ustanka i njegovo brzo širenje i kao lančanu reakcija njegovo prenošenje na druge narode možemo pretpostaviti da je i u utjecajnim domorodačkim krugovima, ali i u običnoj populaciji, koji su se odvažili na ustanak po tom pitanju vladala opća jednodušnost. Tako su suprotstavljanje i opozicija dizanju ustanka bile svedene na minimum ali samo i tek nakon one prve postignute pobjede kada je Baton Dezitijatski sa svojim prvobitnim sljedbenicima razbio tu

iluziju o rimskoj nepobjedivosti. To nedvosmisleno govori i da je nezadovoljstvo prešlo kritičnu točku i da je zahvatilo sve domorodačke krugove i da je bilo potrebno da se samo neko odvaži i da je pokrene, a to je uradio dinarski kontingent i njegovi predstavnici. Eventualna opreznost i kalkuliranje koje uvijek prate pokretanje poteza kao što je preduzimanje oružane borbe i sukladno tome diskusije i iznošenje suprotstavljenih mišljenja u slučaju pokretanja ustanka 6. god. n. e., nakon što je došlo do pokretanja čitavog auksilijarnog kontingenta, nisu više imali niti veliki efekt niti veliki značaj, a niti i smisao.

Sigurno je da je izbijanju ustanka, odvaživanju domorodaca da mu se priključe i njegovom brzom širenju doprinijela i činjenica da se tadašnji namjesnik Provincije sa najvećim dijelom trupa već priključio Tiberijevim snagama na Dunavu. Tako je Ilirik, i to posebno njegove unutarnje zone, ostavljen bez cjelokupnog sustava rimske vlasti i kontrole sa relativno malim snagama koje ga trebale održavati i zbog nedostatka prisustva samog namjesnika sa umanjenim upravnim autoritetom. Jedino što se od rimske vlasti osjećalo i primjećivalo u tom taboru i njenoj okolini možda je bio vojni i upravni aparat koji je trebao da zapovijeda nad okupljanjem i upućivanjem pomoćnih trupa na Dunav (za to su bili zaduženi rimski vojni i politički dužnosnici srednjeg hijerarhijskog položaja, vjerojatno iz reda legijskog sastava Ilirika) te taj slabi garnizon u blizini. Pošto je vojničko i strateško pravilo u uvjetima europskog ratovanja sve do novog vijeka bilo da se sve velike operacije osvajačkog ili bilo kakvog drugog ofenzivnog karaktera, kako bi se izbjegla zima, pokreću u proljeće ili ljeto, logički bi bilo očekivati da se to odnosilo i na planiranu operaciju na Markomaniju. Već u proljeće 6. god. n. e. vojska se počela okupljati na Dunavu i započinjati operativne pokrete u Markomaniju, dok je istovremeno započelo i novačenje pomoćnih jedinica u pozadinskim provincijama. Samim tim, a imajući u vidu da je bilo potrebno izvjesno vrijeme za skupljanje i boravak u sabirnom taboru, se može pretpostaviti da je ustanak najvjerojatnije izbio u mjesecima proljeća. Da je ustanak počeo u prvoj polovici 6. god. n. e. i to najvjerojatnije u proljeće indirektno potvrđuje i činjenica da pisana vrela 6. god. n. e. pripisuju čitav niz događaja vezanih za ustanak od pokreta jedinica, čitavog niza bitki, širenja ustanka na širokom prostoru, stvaranja Saveza pa do prvih značajnijih protu-ustaničkih akcija, a koja su morala imati vremenskog prostora da se razviju. A i po Veleju Paterkulu izbijanje ustanka je više-manje korespondiralo sa početkom operativnih pokreta rimskih snaga na Dunavu prema Markomaniji,⁷⁸ što bi samo potvrđivalo da je ustanak izbio u proljeće 6. god. n. e.⁷⁹ Možda

⁷⁸ *Vell.* II, CX, 1-2

⁷⁹ Po Bojanovskom (1988, 50) ustanak je izbio u jesen, ali za to nema nikakvih argumenata. Na prvi pogled bi se promatrajući Dionov opširni opis 6. god. n. e. mogao izvući zaključak da je ustanak izbio u drugoj polovici te godine, jer njegov opis ustanka pripada drugom dijelu Dionovog teksta posvećenog 6. god. n. e. Međutim, Kasije Dion je zbivanja iz događajima «bogate» 6. god. n. e. na neki način sistematizirao. Tako on prvo opisuje zbivanja u samom Rimu za vrijeme 6

najvažniji argument da je ustanak izbio u proljeće, a ne kasnije daje Velej kada govori o uspjesima Valerija Mesalinusa i kaže da su se oni dogodili u prvo ljeto rata.⁸⁰

Čim su vijesti o onome što se desilo u dinarskom pojasu i o prvim uspjesima ustanika stigle do panonskog bazena i tamo je lančanom reakcijom otpočeo proturimski pokret. Inspirirani i ohrabreni činom svojih južnih susjeda i njihovim prvotnim uspjesima Breuci, tada vjerojatno jedan od najuglednijih panonskih naroda,⁸¹ koji se bio veoma istakao i u otporu rimskom nadiranj u vrijeme rata 12-9. god. p. n. e. isto se odvažio na otkazivanje lojalnosti Imperiji. Na svoje čelo postavili su iskusnog, uglednog i nešto postarijeg Batona Breučkog.⁸² I tako vrlo brzo po izbijanju otvorenih borbi na dinarskom pojasu na pobunu se pokrenuo i panonski bazen, čime je ustanak počeo poprimati sveopći, ozbiljniji i za Rimljane opasniji karakter. Iako priključivanje ostalih panonskih naroda pripada razdoblju nakon borbi kod Sirmijuma i u blizini Drave može se realno pretpostaviti da su se i neke druge panonske zajednice, vjerojatno one na pravcu prema Sirmijumu, pridružile Breucima u ovoj fazi.

Domorodačko stanovništvo koje je podiglo ustanak nije se u taj rizičan poduhvat upustilo vođeno nekom izgrađenom i profiliranom idejom o odcjepljenju od Rimske države, kao egzistirajućeg

god. n. e. (LV, 25-27,5⇒osnivanje vojne blagajne, uvođenje novih taksi, izbijanje gladi, veliki požar, osnivanje noćnih čuvara, afera sa Publija Plaucija Rufusa---v. i *Svet. Aug.* 19---, igre u čast čast Druza, hram Dioskura), što i sam jasno konstatira (prva rečenica LV, 27, 6). Nakon toga slijede podaci iz drugih provincija i oblasti Imperije (LV, 27, 6-28⇒Ahaja, Judeja, pirati, Sardinija, Isaurijanci, ratovi u Africi, ekspedicije u Germaniji koje vodi Tiberije) i tek zatim slijedi opis ustanka sa kojim i završava opis 6. god. n. e. (LV, 29-30, 6). Da je sasvim pogrešno kronološki poredati događaje iz ove godine na osnovi njihovog mjesta u tekstu dokazuje samo činjenica opisa Tiberijevog ratovanja u Germaniji 4. i 5. god. n. e. (*Vell.* II, CV-CVII), a pripada u Dionovom tekstu 6 god. n. e. Uostalom i sam Dion napominje da se pojedini događaji odvijaju istovremeno (LV, 28, 4-5). Vjerojatno su se mnogi ovi od Diona prezentirani događaji, posebno oni samoga Rima (kao npr., izbijanje gladi, požar, afera sa Rufusom), događali paralelno sa izbijanjem i razvijanjem ustanka u Iliriku. A možda je i sama vojna blagajna bila, iako to na prvi pogled ne izgleda tako, osnovana u toku onog perioda 6. god. n. e., kada je već izbio i trajao ustanak.

⁸⁰ *Vell.* II, CXII, 1 (*Felix eventu, forte conatu prima aestate belli Messalini opus mandandum est memoriae*). Nesumnjivo Velej opisuje borbe Valerija Mesalinusa sa ustanicima 6. god. n. e. A sudeći po izvještaju Kasija Diona od početka ustanka do borbi sa Mesalinusom već se desio čitav niz značajnih događaja. Sudeći po opisu operacija kod Diona, za 6. god. n. e. borbe Mesalinusa i Batona bi se možda mogle datirati u period VII. – VIII. mjesec.

⁸¹ Po Pliniju Starijem (III, 147-148), Breuci sa Kolapijanima, Iasima, Andizetima itd., se još sredinom I. st. n. e. ubrajaju u red glavnih naroda Panonije.

⁸² *Cass. Dio* LV, 29, 3: Konstatacija da je riječ o iskusnijem, postarijem Batonu Breučkom važi jedino pod uvjetom da se spominjanje Batona kod Rufija Festa (VII, 5) odnosi na rat 12-9. god. p. n. e.

fenomena, sa kojom su se mnogi Iliri i pomirili i prihvatili je kao neminovnu činjenicu.⁸³ Sudeći upravo po spontanosti izbijanja ustanka i njegovom stihijskom širenju ustaničke vođe i mnogi oni koji su se priključili tim prvim ustaničkim odredima nisu u tim trenucima imali definiran politički program, posebno ne onog tipa koji bi kao cilj imao zamjenu Rimske državne vlasti i njenih institucija s nekim novim političkim okvirom koji bi izgradili domorodački narodi. Samo izbijanje ustanka je u stvari bilo odgovor na ono što su domorodački narodi smatrali zloupotrebama i ugrožavanjem njihovih praktičnih interesa i preživljavanja od strane državnog i provincijskog aparata i stranih privatnih poduzetnika, a posebno protiv metoda koje su oni primjenjivali u odnosima prema domorodcima. Oni se na ustanak sigurno nisu odvažili jer su bili vođeni nekom apstraktnom idejom o stvaranju neke slobodne od Rima i politički potpuno suverene i zajedničke ilirske zajednice. To potvrđuje i čuveni odgovor koji Kasije Dion stavlja u usta Batona Dezitijatskog na postavljeno pitanje Tiberija, jer Baton Dezitijatski na slikovit i figurativan način pokretanje na ustanak ne obrazlaže nekim teorijskim postavkama o slobodi, borbi protiv imperijalizma, očuvanju starog načina života i sl. već praktičnom razlozima. Iz smisla odgovora jasno se vidi da Baton Dezitijatski nije imao ništa protiv toga što su njegovi sunarodnici bili podčinjeni Rimskoj Državi, nego u tome što je ta podčinjenost korištena za prekomjerno iskorištavanje resursa i snage domorodačkog stanovništva od strane onih koji su radili u ime Države i Rimskog naroda i naravno za svoje osobne interese. Ta situacija je slikovito predstavljena u vidu rimskih stada kojima su umjesto pastira za čuvare poslali vukove.⁸⁴ To je tako različito od npr. po Tacitu Kalgakovog govora Kaledoncima u kome se nalaze oštre osude rimske osvajačke politike, znači načela na kojima počiva zgrada Rimske Države.⁸⁵ Znači ustanak nije bio motiviran nekom metafizičkom idejom o oslobodilačkom pokretu, nego njegovi uzroci leže u naraslom nezadovoljstvu prema onome što su domorodci smatrali sustavnim zloupotrebama i beskrupuloznim iskorištavanjima a povod je bio proces novačenja koji su Rimljani provodili u dinarskim zemljama. I tako je pobuna izbila onog trenutka kada su u dovoljnoj mjeri sazrele sve okolnosti da se ona pokrene, a unutarnje domorodačke frustracije prešle granicu strpljivosti naglo se preobrazivši u oružani nastup. Ali i pored toga što je ustanak uzrokovan nekim čisto prozaičnijim razlozima zbog erupcije nagomilanog nezadovoljstva i unutarnjih frustracija izazvanih onim što su po njihovom mišljenju bile neizdržive zloupotrebe ustanici su jednostavno pred sobom uništavali ne samo ono što su smatrali uzrokom svojih nevolja nego su svoj obračun

⁸³ O toj vrsti prihvaćanja Rimske države kao vrhovnog suverena političkog okvira, pa i tekovina grčko-rimske kulture posredno bi svjedočio i Velejev podatak (II, CX, 5), u kome on govori o prihvaćanju nekih elemenata rimskog načina života kod naroda koji su se pobunili.

⁸⁴ *Cass. Dio* LVI, 16, 3

⁸⁵ *Tac. Agr.* 30

silom prilika, jer je to što su bili uništavali bilo ili pod direktnom zaštitom ili pod suverenitetom Rimske države, odmah prenijeli i na samu Državu, odnosno njene subordinirane institucije i sve ono što je u njihovoj svijesti predstavljalo Rim. Dobivanjem proturimskog karaktera, a posebno poradi sustavne i nemilosrdne eksterminacije svega onoga do čega su ustanici uspjeli doseći a što je po njihovom mišljenju predstavljalo strani i neprijateljski element, ustanak je došao u situacija kada su svaki eventualni kompromisni aranžmani sa oficijelnim Rimom postali nemogući i rat je ostao jedina solucija. Zbog činjenice da se borba skoro po samom svom izbijanju prenijela protiv same Rimske Države kao takve i činjenice da su njene institucije i službe vrlo brzo na pobunjenom području likvidirane, normalno je bilo očekivati da su ustaničke vođe bile primorane da izgrade svoj samostalni politički i vojni ustroj i strukturu, koji bi obuhvaćali čitav ustanak i bili bez ikakve veze, izuzev neprijateljstva, sa Rimskom državom. Tako je jedna pobuna koja je izbila kao posljedica problema čisto praktične, a ne ideološke, naravi s daljim razvitkom ustanka dobila i obrise borbe protiv same Rimske Države vođene sa jasnijom idejom.

Naravno na ovom mjestu postavlja se i pitanje da li su ustanici, odnosno njihove vođe i predstavnici namjeravali ili samo imali viziju stvaranje neke vrste nove državotvorne cjeline sa vrhovnim političkim i vojnim suverenitetom odijeljenim od Rimske Države, ili su je zamišljali samo kao neku vrstu ad-hoc saveza za potrebe borbe koja je jasno prešla na razinu otvorenog i totalnog rata sa Rimskom Državom. Da li su možda samo pojedine vođe i pojedine struje unutar općeustaničkog pokreta bile nošene idejom nakon što je oformljen zajednički ustanički Savez, da on bude ne samo vojna jedinstvenost ustanka nego prije svega taj novi, od Rima odijeljeni, nosilac suvereniteta ili je on postupno postao nakon ustroja općeustaničkog nastupa samo temeljna platforma ustanka. Vjerojatno su se u toku ustanka postupno uspjele iskristalisati kod nekih bitnih za ustanak pojedinaca kao što je npr., Baton Dezitijatski i takve ideje o mogućem nezavisnom državotvornom i političkom okviru koje bi predstavljao ili bi u njega prerastao u ustanku stvoreni zajednički Savez. Sudeći po nizu poteza, pojedinci a prije svega Dezitijatski Baton odnosno kompletan dezitijatski narod su izgleda imali bar približno takvo stajalište, o čemu će naknadno biti više riječi. U okviru ovog pitanja je potrebno promatrati i nastojanje institucionalizacije ustanka, projekta iza kojeg stoji kao njegov najvidljiviji predstavnik i eksponent Baton Dezitijatski a koji se manifestira u primjerima stvaranja Saveza i posebno u čuvenom suđenju Batonu Breučkom. Međutim s druge strane izgleda da pojedine druge ustaničke vojvode, uključujući i drugog vrhovnog vojvodu, nisu bile baš tako privržene toj ideji i da su ipak više vodili računa o parcijalnim interesima naroda kojima su izvorno pripadali i svojim ambicijama nego o općeustaničkom interesu.

Na početku svoga opisa, Velej kaže da je cilj ustanika, bila i Italija. Držimo da je riječ o prenamaglašavanju kako bi se podigao značaj Tiberija, odnosno kako bi se onome tko je spriječio takvu

nakanu ustanika uz sve ostale zasluge mogao posredno pridodati i epitet spasioca matice Italije i tako Tiberija stavljajući uz bok sa jednim Marijem.⁸⁶ Augustove govore koji su ukazivali na veliku opasnost potrebno je promatrati i u svjetlu šoka koji je nastao kao posljedica vijesti o brzom širenju ustanka ali i namjernog preuveličavanja opasnosti od strane Augusta kako bi se mogla izvršiti mobilizacija svih neophodnih resursa Države i neutralizirati izvjesna neslaganja sa planiranom mobilizacijom koja bi se sigurno pojavila. Zbog toga je predstavljajući ustanički pokret na zapadnom Balkanu i Panoniji Senatu kao golemu opasnost nastojao da mobilizaciji da legalni senatski pristanak čime bi se utišala nezadovoljstva koja se uvijek javljaju uz svaku državnu akciju vezanu za mobilizaciju ljudi i sredstava, jer što je veća opasnost za zajednicu manja je opozicija nepopularnim akcijama, potezima i naporima koje izvodi država.

Ustaničke vojvode su sigurno bili svjesni svojih stvarnih mogućnosti i sigurno nisu namjeravali da kao svoj cilj imaju Italiju i to samo sa dijelom svojih snaga jer bi to bio poduhvat koji bi sigurno proizveo brzu propast glavnih ustaničkih snaga. Ni sam spontani karakter izbijanja ustanka i njegove početne faze razvitka i širenja nisu mogli proizvesti kao stratešku zamisao prodor u dubinu Italije, jer su ustaničke vojvode kao primarnu potrebu smatrali konsolidaciju ustanka i njegovo dovođenje u neku vrstu sustavnog ustroja. O tome dovoljno govori i činjenica da je Baton Dezitijatski smatrao shodnim da napusti prvu liniju kako bi otišao u panonsko područje radi ugovaranja sastanka sa drugim segmentom ustanka. Ustanici u tim prvim danima ustanka nisu imali ni dovoljno kapaciteta, ni dovoljne međusobne uvezanosti da bi mogli poduzeti neki tako ambiciozan poduhvat kakav je npr. invazija Italije. Osim toga ni drugi izvorni izvještaj o ustanku Kasija Diona ne pokazuje da su ustanici imali za cilj Italiju. To što su se pojedine ustaničke snage približavale krajnjim istočnim granicama Italije, pa možda na nekim mjestima i «dodirnule» tu liniju,⁸⁷ rezultat je i širenja ustanka i prodiranja pojedinih ustaničkih snaga koje su širile ustaničke vatre na nove prostore i razvlačile neprijateljske snage i onemogućavale njegovu koncentraciju. Ali i ovo približavanje i ugrožavanje granice Italije prema Iliriku je, kao i prenaplašavanje broja ustanika, sposobnosti, vrsnoće i žestine ustanika poslužilo Veleju da dodatno pokaže značaj i veličinu Tiberija koji je eto spasio i Italiju od «neumitne i opasne invazije bezbrojnih barbara». Istovremeno je ovo približavanje i omogućilo Augustu da ubrza i olakša proces mobilizacije sredstava i ljudi za nenadani

⁸⁶ To isticanje Tiberija kao spasioca Italije primjećuje se i u Velejevom podatku II, CXIV, 4 kada kaže da su se panonski ratnici koji su kratko vrijeme ranije prijetili Italiji «ropstvom», sada poklonili pred Tiberijem.

⁸⁷ Izvorna građa ne daje potvrdu da su ustaničke snage, makar samo diverziono i privremeno prešle preko zapadnih granica provincije Ilirik, ali nije nerealno pretpostaviti da su neke ustaničke formacije došle do same te linije, pa je eventualno i prešle, jer se zna da se krajnje zapadne ustaničke pozicije posebno u periodu drugog vala širenja ustanka na zapadnom pravcu naše ne suviše udaljene od zapadne granice Ilirika.

rat u Iliriku. Pored svega, da bi se uopće mogla u strateškim uvjetima koji su tada vladali na zapadno-balkanskom području biti izvršena uspješna invazija sjeveroistoka Italije, bilo je neophodno da se prije toga ima potpuna kontrola nad Siscijom i dolinom Kupe te donjom Savom, a kao što znamo ustanici nisu ni u jednom trenutku imali pod kontrolom ni Sisciju niti u potpunosti donjo-savsko područje oko Emone.

I. faza razvitka ustanka

Prvo izbijanje ustanka među ilirsko-dinarskim auksilijarnim kontingentom, među kojima su Dezitijati vjerojatno imali znatan udio, imalo je velike posljedice za dalji razvoj ustanka. To je podrazumijevalo da su se prvi ustanici u momentu dizanja pobune već nalazili dobro ororužani, opremljeni, opskrbljeni, i u punom ratnom rasporedu. Zbog tih svojih prednosti i pobunjeni auksilijari i Dezitijati su uspjeli da vrlo brzo reagiraju na nadolazeće situacije i događaje i da tako postanu centripetalna sila pobune na dinarskom prostoru kojoj su se pridruživali drugi narodi. Baton Dezitijatski je, ne samo kao predstavnik naroda koji se vjerojatno prvi pobunio i najbolje oružano opremljenih snaga, nego zahvaljujući i svojim karakternim osobinama prihvaćen i od ostalih pobuni pridruženih naroda kao njihov vrhovni vojni predvodnik-*vojvoda* (po tim ga nazivom titulira Velej Paterkul)⁸⁸. Baton Dezitijatski je u sebi posjedovao čitav niz osobina koje su bile neophodne za jednog vrhovnog vojvodu ustanka, od kojih su se u toku ustanka najizraženije ispoljavali velika energija i inicijativnost, dobro vojničko umijeće, izvanredno velika pokretljivost koju npr. njegov breučki pandan nije imao i posebno činjenica da su ga ipak ratnici slijedili. Baton Dezitijatski je praktično kružio čitavim pobunjenim područjem od Jadrana sve do Slavonije i to se brzo prebacujući sa jedne strane na drugu. I to dokazuje njegovu veliku dinamičnost i odlučnost u vođenju ustanka i odanost interesima i zacrtanim i dogovorenim ciljevima borbe koju su pokrenuli dinarski i panonski narodi, ali i prilično razvijen osjećaj odgovornosti (koji se graničio i sa spremnošću za samožrtvovanje) i za sudbinu ustanka i za njegove učesnike i svoje sljedbenike. Posebna osobina kojom se odlikovao Baton Dezitijatski bio je njegov izraženi autoritet koji je proizlazio iz svih njegovih gore spomenutih osobina, ali sigurno i iz njegovog ponašanja i djelovanja u okvirima vlastite zajednice i u odnosima sa susjednim i okolnim autohtonim narodima prije početka ustanka. Da je Baton Dezitijatski imao izniman autoritet među svojim sunarodnicima dokazuje i to što se on vjerojatno nalazio na čelu dezitijatskog kontingenta koji je trebalo voditi daleko na sjever, u prekodunavski rat, a za to je trebalo imati komandni autoritet i vojničko umijeće koji su uvažavali i cijenili i sami Rimljani. Da li je

⁸⁸

Vell. II, CX, 4-5

taj svoj komandni autoritet i vojničko umijeće stekao i nekim ranijim ratovima u kojima je učestvovao u sklopu pomoćnih jedinica o tome ne raspolažemo sa podacima, ali realno bi bilo očekivati da on svoj komandni autoritet i umijeće nije mogao baštiniti samo iz mirnog doba bez okušavanja rata i svega onoga što on donosi. I možda bismo mogli pretpostaviti da je Baton Dezitijatski učestvovao u nekim ranijim ratovima i pohodima koje su vodili Rimljani, a u kojima su ratničke vrijednosti Dezitijata i drugih dinarskih ilirskih naroda došle do izražaja i bile uočene od strane Rimljana. A onda možda i u tome treba tražiti razloge novačenja i traženja dezitijatskog i uopće «dalmatinskog» kontingenta za markomanski rat. Baton je uživao visoku razinu autoriteta i među ostalim pobunjenim narodima koji su ga svojom voljom poštovali i slijedili. U početku ustanka, kada je dolazilo do njegovog širenja i oblikovanja forme koja bi trebala voditi ustanak, Baton Dezitijatski je ispoljio i pored vojničkog i vidljivu diplomatsku i političku umješnost. Tako je on uspio da svojom inicijativom i pod svojim autoritetom objedini jednu stihiju pobune, da brzo međusobno poveže njene centre i da pobuni određeni stupanj unutarnje konstitucije i da naravno sebe održi nakon konačnog objedinjavanja ustaničkih snaga kao jednog od dvojice vrhovnih vojvoda i najistaknutijeg člana ustanka do samog kraja rata. Vjerojatno su tako i vojničke i političke kvalitete i sposobnosti Batona Dezitijatskog i njegova nepokolebljivost po pitanju vođenja ustanka, a koje su drugi narodi koji su ulazili u ustanak na dinarskom području možda od ranije poznavali ili su ih upoznavali na samom početku ustanka, utjecali i da bude i od drugih naroda prihvaćen skoro jednodušno (za drugačije mišljenje ne raspolažemo ni sa kakvim pokazateljima) za vrhovnog vojvodu. Možemo slobodno reći da je Baton Dezitijatski, više od svih drugih vođa ustanka predstavljao istinski «alter ego» čitavog ustanka, čiji je duh i potrebe on najbolje shvaćao i primjenjivao. Sa Batonom Dezitijatskim je i započeo ustanak zapadnobalkanskih i panonskih naroda i sa njim se i završio.

Baton Dezitijatski je ipak bio obično ljudsko biće i uz niz kvaliteta posjedovao je, kako se može zaključiti iz opisa rata i Batonovog ponašanja u njemu koje daju antička djela, u svome karakteru i neke mane koje se zbog svoje specifičnosti u datim okolnostima kod ustanika i nisu baš smatrale nekom smetnjom, čak naprotiv..... Te njegove negativne osobnosti ustvari su i dan-danas svojstvene čisto dinarskom elementu, a koje su i pored nesumnjive beskorisnosti i štetnosti izmiješane sa gore navedenim kvalitetama koje je Baton neminovno posjedovao izgledale vrlo primamljive za sve ustanike posebno one koji su pripadali dinarskom miljeu. To su prije svega tvrdoglavost i sklonost čak i nekoj vrsti samožrtvovanja poradi općeg cilja, bezkrompromisna upornost i dosljednost u borbi za neke zacrtane ciljeve i norme koji sve više postaju nerealni i otežavajući balast čitavog ratovanja i političke aktivnosti. U to treba uvrstiti i izvjesnu naivnost i pretjerano pouzdanje da i drugi njegovi suradnici i zapovjedne kolege slijepo vjeruju i da su odani u isto ono u što i on, te u pojedinim slučajevima nerealno sagledavanje snaga na terenu i nekada vučenje poteza koji bi se, polazeći s

realne pozicije, mogli ocijeniti i brzopletim neracionalnim i afektivnim (npr. te osobine su se izgleda ispoljile u neuspješnom napadu na Salonu ili u borbama sa Valerijem Mesalinusom). Međutim za običnog, prosječnog ustanika koji je ulazio u rat te osobine su bile razumljive i ne samo prihvatljive nego i poželjne. Ali sudeći po načinu njegove predaje (pruženom odgovoru Tiberiju i zalaganju za spas svojih sljedbenika i sunarodnika)⁸⁹ bilo bi pogrešno i Batona Dezitijatskog smatrati za nekakvog fanatika, nerealnog idealistu i utopistu spremnog da žrtvuje sve poradi onoga što je zamislio i za što se borio. Njegova upornost i odlučnost nikada nisu prešli onu vrlo tanku granicu koja je dijeli od fanatizma i nepromišljenosti i on je uvijek u sebi sadržavao i određenu crtu praktičnosti, što se npr. slikovito vidi u zbivanjima kod Andetrija kada je on shvatio bezizlaznost ukupne situacije, ali ne i branioci Andetrija. Uostalom i Baton Dezitijatski koji je nesumnjivo bio najutjecajnija osoba u okviru one prvotne skupine koja je digla ustanak i sami ti ustanici, kao i sama pobuna u cjelini nisu se pokrenuli u rat radi ostvarivanja nekih idealističkih i utopističkih ciljeva ili iz razloga fanatizma, nego poradi pragmatičnih potreba. Iz svega gore navedenog i uz sve njegove kvalitete, ali i mane, sasvim je očekivano da su i drugi narodi koji su pristupili ustanku dobrovoljno bili pristali da slijede njegov autoritet i zapovjedništvo. I tako ne ometaju uspjeh ustanka sitnim sujetnim zahtjevima i sitnočarđijskim razmiricama nego da vrhovno zapovjedništvo, bez ikakvih rezervi, prepuste dvojici vojvoda od kojih je jedan bio Baton Dezitijatski. To se posebno vidjelo u prvoj fazi bune kada je plima ustanka požnjela i niz uspjeha u eliminiranju omražene uprave, njenih predstavnika, simbola i privrženika. Ipak stanje sa početka ustanka se nije uspjelo u istom obliku održati do kraja ustanka, i dalji razvitak ustanka ipak je doprinosio razumljivo padu autoriteta Batona i opadanju vjere u ideje i konačni cilj ustanka među lokalnim zapovjednicima i uopće ustaničkim snagama.

Pored slabašnih vojnih posada, prvi na udaru ustanika su se našli i rimski građani i nerimski trgovci koji su uglavnom poticali sa mediteranskog područja i veterani.⁹⁰ Poglavito italski i primorski rimski građani bez obzira u kakvom su se individualnom odnošaju nalazili sa domorodcima, zbog same svoje pravne, političke i narodnosne pripadnosti su postali prirodna meta ustaničkih napada. Tako je sa samim izbijanjem ustanka, skoro stihijski uslijedila i sustavna, brutalna i totalna eksterminacija svog onog zatečenog stanovništva koje je u očima ustanika predstavljalo Rimsku Državu i njene vrijednosti, zahvaćajući ne samo one koji su bili nositelji rimskog građanstva nego sve one strance koji su se u zapadnobalkanskim i panonskim zemljama zatekli zahvaljujući uspostavi rimske vlasti u njima. Vjerojatno su se i neki domaći ljudi, koji su intenzivno kolabirali i bili lojalni Državi, i izvlačili izvjesnu korist služeći joj (npr. u skupljanju poreza i taksu) našli kao meta ustaničke

⁸⁹ *Cass. Dio* LVI, 16, 2-3

⁹⁰ *Vell.* II, CX, 6

plime. Posebno su se u iznimno nepovoljnoj i opasnoj poziciji našli oni Rimljani i drugi stranci koji su bili poreznici i drugi državni službenici, zakupnici, zelenaši i trgovci, a koji su se zatekli na prostoru kojim se širila pobuna. Trgovci iz mnogih mediteranskih zemalja (koji su pored Italije najviše dolazili i sa helenističkog Orijenta) sa svojim uobičajenim načinom poslovanja u očima još uvijek gospodarski i poslovno «neiskusnih» domorodaca su mogli dobiti obrise izvora pohlepe i gospodarskog iskorištavanja i zato nas ne bi trebalo posebno čuditi da su po Veleju oni bili «brutalno pobijeni».⁹¹ Posebnu oštrinu i bijes ustanici su pokazali prema veteranima do kojih su mogli doći.⁹² Po Veleju, ti veterani pod zastavom su bili naseljeni kao detašmani koji su praktično predstavljali na neki način stalne rimske posade unutar peregrinskih područja, i njih je bio iznimno veliki broj (...*magnus vexillarium numerus*...). Ustaničke jedinice su kako izgleda vrlo brzo ne samo pobijedili te veterane pod zastavom koji su bili «garnizonski» naseljeni širom ilirskog područja, nego su ih ako se može vjerovati Veleju istrijebili.⁹³ Za ustanike su veterani, a posebno oni uvezani u sustav «veterana pod zastavom» bili ne samo neprijatelj i strani element koji im je predstavljao jedinu relevantnu opasnost u tim prvim danima ustanka nego i najvidljiviji i stalno prisutni (smješten pored i sa domorodcima) simbol i garant rimske vladavine i samim tim u prenesenom značenju i opresije koju je ta vladavina izazvala nad domorodačkim zajednicama. I poradi toga, ustanički udar na veteranske pozicije je bio i brz i snažan i nemilosrdan. Ovaj obračun sa rimsko-italskim i drugim stranim elementom a koji su ilirski ustanici smatrali neprijateljskim, ustvari sa svima onima koji su ili za koje su ustanici smatrali da su lojalni Državi i Provinciji, se odvijao ne

⁹¹ Po Veleju Paterkulu (II, CX, 6) , trgovci su bili «*trucidati*». Glagol *trucido* 1., pojmovno označava brutalno, sistematsko i namjerno ubijanje kojem bi kod nas možda najbolje odgovarao sa svojom dubljom i prenesenom pojmovnom sadržinom termin «poklati».

⁹² *Vell.* II, CX, 6; Wilkes (1969, 70, fus. 2) daje mogućnost da su se ti detašmani veterana nalazili na obalnom planinskom pojasu pozivajući se na Velejev rečenicu da su ti detašmani veterana bili prilično udaljeni od imperatora, tj. od Tiberija. Ustvari vrlo je teško lokalizirati te pozicije veterana koji su nastradali izbijanjem i širenjem ustanka, jer osim te konstatacije Veleja ne postoji više ni jedna naznaka za bliže određivanje stacioniranja veteranskih zajednica. Te zajednice su se mogle, isto pozivajući se na Velejev podatak, nalaziti i u bilo kojem drugom dijelu dinarskog ilirskog područja koje se pobunilo 6. god. n. e. samim tim i na prostorima Gornje Bosne koji su isto vrlo udaljeni od dunavske granice na kojoj se tada nalazio Tiberije. Veterani su vjerojatno bili naseljeni na strateškim točkama, putnim čvorištima, na područjima sa plodnijim zemljištem i sa brojnijom peregrinskom populacijom i možda u blizini oblasti koje su imale vitalni karakter po rimske interese u Iliriku, kao što su rudonosni bazeni, ali i u razvijenim i urbaniziranim područjima obalnog i priobalnog pojasa.

⁹³ Međutim, postoji i mogućnost da ovi veksilijari uopće nisu bili veterani, nego pojedini detašmani regularnog legijskog sastava. U tom slučaju riječ bi bila o pojedinim odjelima legija iz Ilirika koje su otišle na Dunav, a koji su imali garnizonsku, posadnu funkciju. Na drugom mjestu Velej (II, CXIII, 1) kada spominje veterane, ne koristi izraz veksilijari, nego veterani. O tome v. i *Tac. Ann.* I, 38; Goldsworthy, 2000, 118

samo vrlo brutalno nego i iznimno brzo i efikasno. Za vrlo, čak zapanjujuće, kratko vrijeme silina i brzina ustaničkog udara je prosto zbrisala sve te pozicije koje su ustanici smatrali neprijateljskim. Ustvari sav nakupljeni bijes i frustracija koje su se godinama gomilale su se, s pravom ili ne, iskalile upravo nad tim ljudima koje su zatekli u svojim zemljama. Ove doseljeničke naseobine, vojne i veteranske pozicije i izolirane skupine i pojedinci bilo trgovci, državni službenici ili obični kolonisti doseljeni iz najrazličitijih razloga morali su da na sebi iskuse, pretrpe i iskupe svu mržnju, bijes i stihiju izbijanja ustanka. Lakoća kojom se dogodila likvidacija rimskih pozicija u dubini ilirskih zemalja pokazuje da su one bile slabo ustrojene i nepripremljene za neku iznenadnu eventualnost kao što je izbijanje ustanka domorodačkog stanovništva. Činjenica i da su domorodci bili i naoružani i vojnički ustrojeni i okupljeni, i to paradoksalno po rimskom zahtjevu, samo je pospješilo i ubrzalo uništavanje tih doseljeničkih naseobina i rimskih garnizona. Vjerojatno je ovo uništavanje bilo naizrazitije na pravcima nastupanja onih inicijalnih ustaničkih snaga, nastalih od pobunjenih pomoćnih jedinica, a koje su se nalazile pod neposrednim zapovjedništvom Batona Dezitijatskog i to prilikom njihovog prodora od središnje Bosne prema Saloni. Kasnije, nakon odvajanja ustaničkih snaga nakon neuspjeha pred Salonom, to razaranje se nastavilo prema jugu do Apolonije, odnosno prema Sisciji sa druge strane. Brzina širenja ustanka, koji se izgleda bar na dinarskom prostoru odvijao dobrim dijelom oslonjen na pravce kretanja i napredovanja već pobunjenih snaga, brzina i iznimna učinkovitost razaranja rimskih pozicija u unutrašnjosti i gotovo istovremeno pojavljivanje ustaničkih snaga pred Salonom pokazuju skoro zapanjujuću mobilnost. To ukazuje i na sposobnost ustaničkih jedinica, da se uz sve objektivne okolnosti i teškoće, posebno zemljopisnog karaktera ali i postojanja rimskih pozicija u unutrašnjosti prebace od središnje Bosne do primorja. Ustanici, koji su se istine radi već prije svoga upuštanja u avanturu ustanka nalazili u vojnoj formaciji i gotovosti, su praktično za vrlo kratko vrijeme «očistili» unutarnji pojas zahvata buduće provincije Dalmacije i onda se još upustili u pokušaj osvajanja Salone. Na ovo iznenađujuće, može se čak reći i zapanjujuće širenje ustanka i rušenje rimskih pozicija ukazuje i sam Velej, kada kaže da od Herkula nijedna nacija (politički narod u antičkom smislu) nije pokazala takvu hitrost u pretvaranju svojih odluka u praktičnu realizaciju.⁹⁴ Ovaj podatak se nalazi neposredno nakon što on izvještava o usvajanju tekovina mediteranske antičke kulture od strane domorodaca što bi moglo na neki sugerirati da je riječ o nekoj smisljenoj vezi spomenutih podataka.

Brzina širenja ustanka u jednom zapanjujuće kratkom periodu, njegova velika masovnost, odziv velikog broja naroda (peregrinskih ilirskih *civitates*) na oružani nastup, učešće u borbama svih slojeva ustaničkog stanovništva i žestina, borbenost, odlučnost ustanika i čitavog domicilnog

⁹⁴ Vell. II, CX, 5-6

stanovništva (uključujući kako to vrela potvrđuju i žena kao u slučaju Ardube) ali i njihova brutalnost u obračunu sa protivnikom definitivno potvrđuje da je ustanak imao općenarodni karakter, bar kod onih naroda i zajednica koje su se priključile ustanku. Zbog velikog broja ilirskih naroda koji su se odvažili da se uključe u ustanak i zajednički bore, što je nesumnjivi povijesni presedan toliko različit od prakse iz ranijih perioda, ovaj ustanak se tako može s pravom nazvati *Ilirskim*.

Prvi pokret Breuka i drugih panonskih zajednica koje su im se pridružile, nakon što su se podigli na oružje, bio je usmjeren na Sirmijum sa ciljem da se brzo dočepaju ovog bitnog urbanog i strateškog središta na Savi, koje se nalazilo skoro na samoj granici ilirske provincije sa Mezijom i u neposrednoj blizini vanjske granice.⁹⁵ Eventualnim zauzimanjem Sirmijuma breučko-panonski ustanici bi ostvarili veliku prednost jer bi tako došli u posjed Srijema, strateški važnog područja između Dunava i Save. Pored toga garnizon i uopće rimsko prisustvo u Sirmijumu je predstavljalo veliku opasnost za položaj i sigurnost i pobunjenih Breuka i drugih Panona na istoku panonskog područja. Za istočni panonski bazen, kasnije obuhvaćen provincijom Donja Panonija, Sirmijum je predstavljao isto ono što Salona za Delmate i neke druge dinarske Ilire. Međutim, Rimljani stacionirani u gradu su uspjeli da odbiju napad i Breuci nisu uspjeli zauzeti Sirmijum i ostvariti svoju osnovnu stratešku zamisao. A uz sve to namjesnik Mezije Aul Cecina Sever (*Aulus Caecina Severus*) je čim je dobio vijesti o pobuni u panonskom bazenu se brzo uputio protiv pobunjenika i to pravcem prema širem području Sirmijuma, koje se nalazilo u okviru Ilirika na samoj granici prema Meziji.⁹⁶ Sa

⁹⁵ U vrijeme izbijanja Ustanka u gradu je postojao konvent rimskih građana (*conventus civium Romanorum*). Lopandić, 2007, 18.

⁹⁶ *Cass. Dio* LV, 29, 3

Nejasno je da li je postojala zasebna provincija Mezija u vrijeme rata. Po Bojanovskom (1988, 55), Mezija je bila formirana tek 46. god. n. e. Međutim ako je to točno kakvu je onda uopće funkciju imao Cecina Sever te 6. god. n. e. ako su tada mezijske oblasti pripadale rimskoj Makedoniji. Kasije Dion u svome popisu provincija za 27. god. p. n. e. (LIII, 12, 4-7) uopće ne spominje Meziju, ali zato za 6. god. n. e. spominje Cecinu Severa kao arhonta Mezije (...Καικίνας Σεουήρος ὁ τῆς πλησιοχώρου Μυσίας ἄρχων...), slično kao što i titulira Valerija Mesalinusa koji je stvarno bio namjesnik provincije Ilirik 6. god. n. e. Međutim ni spomenuta činjenica ne mora značiti da je Cecina Sever i stvarno bio klasični provincijski namjesnik, iako je to vrlo moguće. O pitanju uspostave provincije Mezije v. i kod Papazoglu, 1969, 143; 261; 326-328. Ako i nije postojala kao provincija 6. god. n. e. sigurno je jedino da je Mezija u velikom i briljantnom pohodu Marka Krasa zauzeta u periodu 29-28. god. p. n. e. i da je postojala neka mezijska upravna ili bar vojna posebnost 6 god. n. e. Inače o odnosu Rimljana i Meza v. Papazoglu, 1969, 312-328. Po Mócsy (1974, 36), u ovom periodu nema Mezije kao provincije, već je zapovjednik armije stacionirane u njoj a čije je postojanje neophodno zbog sukoba sa Dačanima, subordiniran namjesniku Makedonije. Ali i u tom slučaju Mezija bi predstavljala neku upravnu specifičnost, posebno imajući u vidu da su se u vrijeme principata vojne i civilne nadležnosti međusobno stapale, spajale i dopunjavale pa bi i rimski, vojni zapovjednik određene regije, kao npr. Mezije, bio ujedno i njen civilni upravitelj. Po Mirković (2003, 64) → »Moguće je da je u prvoj godini Tiberijeve vlade organizovana kao provincija Mezija koja se

breučko-panonskom ustanicima se srazio blizu rijeke Drave (Δράουον), što bi značilo da su se nakon neuspješnog napada na Sirmijum ustaničke snage predvođene Batonom Breučkim povukle u pravcu sjeverozapada. U ovoj prvoj većoj i značajnijoj bici ustanka Cecinine trupe su uspjele i uz znatne svoje žrtve da poraze ustanike. Tako je Cecina uspio da spriječi ustaničko ovladavanje prostorom sjeverno od Sirmijuma i stabiliziranje na obali Dunava, toj vanjskoj granici Imperije. Ali zbog svojih velikih gubitaka Cecina nije mogao da iskoristi svoju pobjedu i da nastavi pokret dublje u ustaničko zaleđe. To su iskoristili poraženi ustanici za obnavljanje snaga i fokusiranje pažnje na pozivanje i okupljanje saveznika koliko god je to moguće, kako bi mogli uskoro obnoviti borbu.⁹⁷ Porazi kod Sirmijuma i na Dravi uvjerili su Batona Breučkog i druge breučke vođe (npr. Pinesa) u neophodnost proširivanja ustanka, i u tu svrhu su oni ovo zatišje odlučili da iskoriste za pojačavanje ustanka u panonskom bazenu, njegovu stabilizaciju i unutarnju konsolidaciju. Najvjerojatnije su se tada Breucima priključili i drugi panonski narodi, stvarajući tako neku vrstu panonskog ustaničkog saveza sa Batonom Breučkim kao vojvodom. Tako su znatni rimski gubici ali i nedovoljne snage sa kojima je u dogledno vrijeme mogao računati Cecina Sever, i pored načelnih uspjeha u borbama, omogućili opstanak i dalji razvitak panonskog segmenta ustanka.

Istovremeno sa borbama u Srijemu i u blizini rijeke Drave, dinarski ustanici, čije osnovno jezgro sačinjavaju pobunjeni auksilijari, predvođeni Batonom Dezitijatskim su brzo napredovali prema Saloni, ujedno i šireći ustanak.⁹⁸ Njihov cilj je bio više nego jasan-zauzimanje Salone i izbijanje na istočnojadransku obalu, odnosno ovladavanje njome. Pravac njihovog prodora prema Saloni je najvjerojatnije izgledao, ugrubo skicirajući ga, Gornja Bosna—lašvansko porječje---Skopljanska udolina---zapadna Bosna---Salonsko zaleđe, odnosno moguće je slijedio više-manje pravac trase buduće Dolabeline «VIAM A SALONIS AD HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM». Dolabeline ceste su se morale, ako ne većim dijelom, naslanjati bar djelomično na predrimske komunikacije pa je onda logično očekivati da je postojala jedna komunikacija koja je povezivala srednju Dalmaciju sa središnjom Bosnom i u vrijeme neposredno pred ustanak. Osim toga, činjenica da ustanici uspijevaju za relativno kratko vrijeme doći do Salone ukazuje na postojanje jedne ustaljene i korištene komunikacije, preko koje se kreću ustanici, a koju je u dijelovima korigirala, kvalitetno sredila i

nalazila pod rimskom vlašću velikim delom još od rata M. Licinija Krasa protiv Meza 31-18? (riječ je vjerojatno o štamparskoj grešci op. a.) pre Hr.» i (2003, 66) «Provincija Mezija, verovatno na teritoriji plemena Meza, istočno od Đerdapa, bila je osnovana od Tiberija i uključena u provincijski kompleks Ahaja-Makedonija-Mezija, pod jednim konzularom». Detaljniju raspravu o Meziji kao posebnom vojnom zapovjedništvu unutar provincije Makedonije i kasnije nastanku posebne provincije v. Šašel Kos, 2005 A, 505 - 516

⁹⁷ *Cass. Dio* LV, 29, 3-4

⁹⁸ *Cass. Dio* LV, 29, 4

uvrstila u saobraćajnu mrežu djelatnost namjesnika P.Kornelija Dolabele u toku jedne dekade nakon završetka ustanka. Da je pokret ustanika prema moru išao direktno južnim pravcem, a ne jugozapadnim, Baton Dezitijatski bi sa svojim snagama izbio pred Naronu a onda bi se tek uputio ka Saloni gdje bi poslije neuspješnog napada opet poslao dio snaga na jug zahvaćajući ponovo Donju Neretvu i naronitansko područje, što nema smisla. Osim toga naronitansko zaleđe, Donja Neretva i rimske pozicije u tome širem zahvatu stradale su tek prilikom ustaničkog prodora na jug do Apolonije, znači nešto kasnije od napada na Salonu. Kao dodatni argument da su ustaničke jedinice nastupale prema Saloni nekom ustaljenom komunikacijom koja je povezivala središnju Bosnu sa Salonom, govorila bi i činjenica o brzom uništavanju rimskih pozicija u unutrašnjosti. Nedomorodačka naselja i grupacije, a koje su se naseljavale i boravile u ilirskoj dinarskoj unutrašnjosti od 33. god. p. n. e. pa do 6. god. n. e. uglavnom su se locirala ili su gravitirala uz komunikaciono otvorenije i pristupačnije areale, koji su bili povezani sa primorjem i Salonom i Naronom ustaljenijim i značajnijim komunikacijama. Sve izloženo pokazuje da je ustaničko zapovjedništvo i dobro poznavalo ne samo svoje neposredno područje i teren na kome su se odvijale prve borbe nego i uopće samu Provinciju, dobro shvaćajući i značenje Salone po rimski položaj u Iliriku. Odlično poznavanje topografije Ilirika pa sigurno i šireg područja od strane ustaničkog zapovjedništva, uključujući i posebno Batona Dezitijatskog, se može objasniti ne samo njihovim sposobnostima i urođenim umijećima i stečenim iskustvom, nego i onim intelektualnim i obrazovnim razvitkom domorodaca koji se kod njih razvio za prvog razdoblja rimske vladavine, a koji ističe Velej Paterkul.⁹⁹ Nije nebitno naglasiti da je samo četiri decenija ranije bilo skoro nezamislivo da neka vojska iz središnje Bosne proдре do rimske Salone, makar i u savezništvu sa tada slobodnim Delmatima; uostalom iako je i njima prijetila očekivana i neposredna opasnost od Rimljana ilirski narodi u unutrašnjem zaleđu Delmata u toku 34. i početka 33. god. p. n. e. nisu pružili nikakvu pomoć Delmatima koji su tada vodili očajničku i vrlo grčevitu borbu protiv nadiranja Oktavijanovih legija. A sada nakon četiri decenija ilirske snage i to ne samo delmatske, kako je to zime 34/33. god. p. n. e. bilo uobičajeno, nego ujedinjeni pobunjeni narodi od duboke dinarske unutrašnjosti sve do delmatskih zajednica koje su bile najbliže Saloni su se našli u napadu na salonitansko zaleđe i rimske pozicije na njemu, uključujući i sam grad i to tako da za taj pokret i udar, od njegovog pokretanja u dubokoj unutrašnjosti do početka samog konkretnog napada nije trebalo dugo vremena. Po tome izgleda da prvo razdoblje rimske vladavine nije Ilirima donijelo samo nevolje, nego im je i omogućila, bolje reći stvorila preduvjete, da se nešto tako kao što je napad na Salonu i to snaga koje su predstavljale skup mnogih ilirskih zajednica od Jadranske obale do duboke bosanske unutrašnjosti,

⁹⁹

Vell. II, CX, 5

sa ciljem bacanja u more stranog elementa. Da su kojim slučajem ustaničke snage uspjele zauzeti Salonu rimske pozicije na prostoru srednjeg Jadrana bi bile neumitno izgubljene i tako bi trud od skoro 230 uložениh godina u rimsko osvajanje istočnog Jadrana i njegovog kontinentalnog zaleđa za samo par mjeseci u bukvalnom smislu bio bačen u more, a povijest tih krajeva bi bila sigurno potpuno drugačija.

Pri svome nadiranju, sudeći po brzini prodiranja vjerojatno bez većih teškoća, su likvidirane i preostale rimske i njima lojalne posade i jedinice, sustav državne i provincijske vlasti i svi oni koje su zatekli a koje su ustanici smatrali neprijateljem ili im je predstavljao simbol vlasti protiv koje su se digli na oružje. Dok su se sustavno i brutalno, ali uspješno obračunavali sa rimskim, prorimskim i uopće omrznutim elementom u kontinentalnoj unutrašnjosti gdje su ovi izolirani i slabo branjivi detašmani bili lagan plijen naoružanih, dobro ustrojenih i motiviranih ustanika, Salona je ipak bila nešto drugo. Njena odbrana je bila bolja, fortifikacije efikasnije i snažne, garnizon i brojniji i kvalitetniji i ujedno snabdjeven mašinama, a pristup sa mora siguran i potpuno otvoren. Ustaničke dinarske jedinice nisu imale nekog dovoljnog iskustva niti znanja kako da se izbore sa snažnim obrambeno-fortifikacionim sustavom, kao i njihov panonski pandan u slučaju Sirmijuma, i pred Salonom su doživjele prvi pravi neuspjeh. Prilikom borbi pred Salonom od jednog kamena-projektla koji je bio ispaljen sa rimskih pozicija u Saloni ili nekog drugog obrambenog položaja kod ovog grada. teško je ranjen i sam Baton Dezitijatski.¹⁰⁰ Njegovo ranjavanje ukazuje da se Baton Dezitijatski u trenucima svoga ranjavanja nalazio u prvim borbenim redovima, a ne u dubokoj zapovjedničkoj pozadini, jer rimsko oružje nema baš toliki domet da može dobaciti do pozadine a i udari obrambenih snaga i njihovih mašina su uostalom primarno bili usmjereni na glavninu i napadačke talase ustanika. Njegovo izlaganje i pokazivanje vidljive hrabrosti je ustvari bilo jedini način da ostvari i održava autoritet i uvažavanje od raznolike i još uvijek nedovoljno srasle i strukturirane pa i nedovoljno disciplinirane ustaničke mase. I tako i dinarski ustanici, iako su imali više uspjeha od snaga koje je predvodio Baton Breučki, nisu uspjeli ostvariti svoj strateški cilj.

¹⁰⁰ *Cass. Dio*, LV, 29, 4

Sudeći po ovom detalju, Salona je bila ne samo dobro utvrđena obrambenim pozicijama nego je branjena i protu-opsadnim spravama (katapult, balisti i slično) sa kojih je vjerojatno ispaljen i onaj kameni projektil koji je pogodio Batona Dezitijatskog. Moguće je pretpostaviti da je Salona branjena ne samo sa gradskih pozicija, nego i onih koje su se nalazile u bližoj okolini, a da je i posada kolonije, kao i njeno stanovništvo bilo pripravno za očekivani napad ustanika, isto kao u slučaju Sirmijuma. Zadnja konstatacija bi značila da su se vijesti o pobuni i slomu rimske vlasti u unutrašnjosti širile vrlo brzo, ali i da je to žarište ustanka ipak bilo nešto udaljenije od Salone, jer bi u tom slučaju posada i stanovništvo kolonije mogli da se kako-tako pripreme za jedan neočekivani napad.

Sudeći po prezentiranim podacima iz povijesnih vrela, ustanicima je već u samom početku ustanka bilo vrlo stalo da dođu u posjed Salone i Sirmijuma, prema kojima su pokrenute ofenzive Batona Dezitijatskog i Batona Breučkog. Da su ovi gradovi predstavljali prve ključne strateške ciljeve za oba ustanička žarišta, nedvosmisleno govori činjenica da su vrlo brzo nakon čina oružane pobune ustaničke jedinice izvele napade i na Sirmijum i na Salonu. Ustvari napad na Sirmijum je predstavljao i prvu ozbiljnu i konkretnu akciju koju su preuzeli Breuci i drugi panonski ustanici nakon što su podigli ustanak i on je izgleda predstavljao njihov primarni cilj. Zauzimanjem Sirmijuma panonski ustanici predvođeni Batonom Breučkim bi izbili na vanjske granice Ilirika, otvorio bi im se put i izlaz na obalu Dunava i vanjsku granicu Imperije, spriječila bi se eventualna povezanost protivničkih snaga na istočnom i zapadnom krilu panonskog ratišta i naravno steklo bi se vrijedno naseobinsko središte koje bi se vrlo lako moglo pretvoriti u jezgro i uporište čitavog dijela panonskog segmenta ustanka. I Baton Dezitijatski je isto želio da za ustanak osigura bitno urbano središte što bi nesumnjivo koristilo njegovim daljim i vojnim i političkim zamislima, posebno ako je riječ o Saloni, prijestolnici čitave provincije. Zauzimanjem Salone bi se izbilo na more, lakše bi se i koordinirale i vodile operacije osvajanja ostatka ilirske obale, Rimljani bi praktično bili bačeni u more, a oslobodio bi se i dobar dio snaga za druga ratišta. Zauzimanjem Salone bi se možda moglo računati i sa ponovnim pokretanjem ilirske vojno-pomorske aktivnosti na Jadranskom moru, što bi dodatno otežalo položaj protivnika, a autoritet Batona Dezitijatskog i vjerojavanje u uspjeh ustanka ali i u jedinstvo pobunjenih naroda i uopće ustanka bi znatno porasli.

Međutim, i pored naglog širenja ustanka koje je popimalo masovan karakter i eliminiranja čitavog niza rimskih pozicija u unutrašnjosti što su bili nesumnjivi uspjesi, ustanici već u samom početku oružanog nastupa nisu ostvarili svoj najvažniji strateški cilj, zauzimanje gradova i najvažnijih uporišta kao što su Salona, Sirmijum i Siscija.¹⁰¹ U pravcu dva najvažnija provincijska središta

¹⁰¹ Možda su za Diona oni već gradovi u pravom urbanom, mediteranskom smislu, iako je moguće pretpostaviti da je on situaciju i značenje koji su ta mjesta imala u njegovo vrijeme nekritički podrazumijevao i za vrijeme ustanka 6-9. god. n. e., a posebno se to odnoseći na Sirmijum i Sisciju. Ali bez obzira da li su Sirmijum i Siscija u vrijeme ustanka mogli biti stvarno prepoznati kao urbana naselja mediteranskog tipa ili ne, oni su ipak zajedno sa Salonom, koja je nesumnjivo za vrijeme ustanka bila grad u mediteranskom smislu, bili za Rimljane najvažnija naseobinska središta na prostoru Ilirika prije izbijanja ustanka, jer u njima su stacionirani rimski garnizoni, i ona se žestoko brane u prvom ustaničkom naletu. Znači izgleda da se i prije izbijanja ustanka ova naselja nalaze pod snažnim rimskim utjecajem, i preko kojih se ostvaruje rimska vladavina, uprava i kontrola nad nizom domorodačkih naroda na zapadnom Balkanu i dijelu Panonije. I Salona i Sirmijum i Siscia se nalaze u takvom položaju da uokviruju prostor zapadnog Balkana, na točkama velike strateške vrijednosti i na mjestima koja su i prije uspostave provincije Ilirik predstavljala bitnija središta naseobinskog, društvenog i gospodarskog života. To svoje značenje stupova rimske Dalmacije i Panonije spomenuti gradovi su nastavili imati i u toku cjelokupnog antičkog razdoblja na zapadnom Balkanu i panonskom bazenu.

Sirmijum i Salonu već u prvim fazama ustanka pokrenuti pokreti glavnih ustaničkih snaga, i onaj koji predvodio Baton Breučki prema Sirmijumu i onaj koji je vodio njegov dezitijatski imenjaka ka Saloni su bili suzbijeni, a i u Sisciju je prije Batona Dezitijatskog stigao Mesalinus.¹⁰² Iskusi Baton Breučki je dobro znao da je prioritet ovladavanje dunavskom obalom, gornjim tokovima Save i Drave i posebno Sirmijumom, čime bi odbacio rimske snage duboko u unutrašnjost Mezije i osigurao matičnu teritoriju Breuka. Ipak se u slučaju Sirmijuma pokazalo, ne samo da su lokalni garnizon i uopće Rimljani i stanovnici Sirmijuma dovoljni da odbiju napad, nego i da su pojedine domorodačke zajednice i na krajnjem istoku Panonije, kao što je skordički *civitas*,¹⁰³ i u susjednoj Meziji ostale lojalne Rimu a i brza i učinkovita reakcija namjesnika Mezije Cecine Severa spriječila je ostvarivanje namjere panonskih ustanika. I na obali se desilo nešto slično kao na ratištu na razmeđu gornjih tokova Save i Drave. Primorske oblasti Ilirika su već odavno bile izložene i romanizaciji i naseljavanju kolonista, tako da je ustaničko napredovanje neposredno pred obalom bilo zaustavljeno. I ponašanje Liburna i drugih autohtonih elemenata na obali je sigurno imalo nekih utjecaja na neuspjeh ustaničkog preuzimanja ilirske obale. Naronu i Salona su osim toga još od ranije bile i dobro utvrđene i sa iskustvom u ratovima sa ilirskim zaleđem, i utvrde u neposrednoj blizini tih gradova su imale ulogu u suzbijanju primorske ofenzive.

Činjenica da su ustaničke snage i one dinarske i panonske onemogućene da u samom početku pobune preuzmu kontrolu nad Sirmijumom i Salonom pa i Siscijom, predstavljalo je ključnu činjenicu koja je predodredila buduće vođenje rata, koji je u krajnjoj konzekvenci završio porazom ustanika. Ustanici su tako ostali uskraćeni posjedovanja važnih urbanih središta i tako poprilično olakšali rimskim zapovjedništvima vođenje rata, a na samoj liniji fronte spomenuta središta su u nastavku rata predstavljala najbitnije rimske pozicije i baze iz kojih su se pokretale sve glavne ofenzivne operacije na ustaničko područje. Salona, Siscija i Sirmijum bile su i osnovne koordinatne točke na osnovi kojih su Rimljani zaokruživali ustaničko područje---stvarajući neku vrstu limitnog, sanitarnog područja---, i na taj način sprečavajući dalje širenje ustanka ali i šireći liniju borbenog dodira. Osim toga iz sva tri grada protu-ustaničke snage su mogli prodrijeti u bilo koju pobunjenu oblast. Da su kojim slučajem ustanici uspjeli da preuzmu kontrolu nad spomenutim gradovima, koji su se nalazili na strateškim pozicijama koje obrubljuju Ilirik, dalja sudbina ustanka bi bila sasvim drugačija. Neuspjesi ustaničkih napada na spomenute gradove pokazali su da se oni ne snalaze baš najbolje u napadima i opsadama na dobro utvrđene gradove. Oni nisu raspolagali ni sa mornaricom, neophodnom u napadima na primorske gradove niti izgleda sa zadovoljavajućim brojem i kvalitetom

¹⁰² Cass. Dio LV, 29, 3-4; 30, 1-2

¹⁰³ Mócsy, 1974, 39; Barkóczy, 1981, 89; Buzov, 2005, 131

opsadnih sprava. Klasičnim kopnenim napadom na primorske gradove nije se moglo postići njihovo zauzimanje jer je bilo neophodno presjeći morske komunikacije ovih gradova. Ilirski ustanici, bar ubjedljiva velika većina njih, poticala je još uvijek iz jedne sredine koja nije baštinila urbanu tradiciju, bar u smislu mediteranskog shvaćanja grada, i poradi toga, ustvari nepoznavanja grada kao takvog, za njih je bilo teško da izvrše uspješan napad na veći i dobro branjeni grad kao što je npr. Salona.

I pored neuspjeha pred Salonom i teškog ranjavanja, ni Baton Dezitijatski ni ostatak ustaničkog vodstva dinarskih ustanika nisu ostali obeshrabreni. Oni nisu odustali ni od zauzimanja ilirske obale ni od daljeg širenja ustanka već je u tu svrhu izvršeno relativno brzo pregrupiranje snaga. Jedan dio ustaničkih snaga Baton Dezitijatski, koji se oporavljao od ranjavanja, otposlao je prema jugu. Ove jedinice su po Kasiju Dionu, odnosno vrelu/vrelima koje je on koristio, krećući se duž obale jugoistočno-južnim pravcem izazvale pustošenja sve do Apolonije.¹⁰⁴ Tu na krajnjem jugu svoga prodora, te ustaničke jedinice su i pored činjenice da su bile prvo poražene (po smislu teksta je jasno

¹⁰⁴ Na prostoru Zabrdalje, na jugoistočnoj padini lokaliteta Mala Gradina kod Čapljine je bila zakopana ostava-
«*poveće blago*»- (Patsch, 1906, 376) možda upravo kao rezultat izbijanja ustanka i njegovog širenja i uništavanja rimskih vojnih i naseobinskih pozicija, i to baš u vrijeme odvijanja ovoga prodora jugoistočno-južnim pravcem. Glavnina ustaničke vojske se kao što je rečeno prvo uputila prema Saloni tako da je zaobišla područje Donje Neretve, odnosno neposredno zaleđe Narone, uključujući i područje današnje Čapljine i dolinu Trebižata, u kojima su se tada nalazile brojne zajednice italsko-rimskih i drugih kolona. Ali nakon bitke kod Salone i upućivanja dijela ustaničkih snaga jugoistočnim i južnim pravcem i ovo područje je osjetilo ustanički udar. I nesumnjivo je ovaj širi naseobinski kompleks tada bio prilično pogođen prodorom ustaničkih jedinica, čiji su sastav većim dijelom činili pripadnici brdsko-planinskih naroda iz unutrašnjosti, sa visokim stupnjem razaranja o čemu daje podatke Kasije Dion, odnosno svjedoči njegova izvorna građa. Bojanovski, 1988, 49. fus. 58, smatra da je ostava nastala uslijed ustanka 11. god. p. n. e. a ne uslijed izbijanja ustanka 6. god. n. e. Ipak je vjerojatnije da je spomenuta ostava zakopana uslijed straha zbog širenja ustanka 6. god. n. e. jer je ustanak 12/11. god. p. n. e. bio brzo ugušen i zbog ustaničkog zauzimanja Salone bio je više orijentiran prema sjeveru, dok je ustanak koji je izbio 6 god. n. e. bio nemjerljivo više jači, svestraniji, obuhvatniji i suroviji. Teško bi bilo pretpostaviti da je ustanak 12/11. god. p. n. e. bio toliko raširen i opasan po pozicije Rimske Države da je i okolica Narone sa brojnom rimsko-mediteranskom populacijom bila ugrožena pa i opustošena. Tek je masovnost i borbenost udara ustanka 6. god. n. e. stvorila pretpostavke da ilirski domorodci ozbiljnije ugroze stoljetne pozicije Grka i Rimljana u Donjoj Neretvi i oblastima Trebižata. Ako je spomenuta ostava zakopana 6. god. n. e. i nikada više otkopana to bi značilo da je čapljinsko područje, i nakon što su ustaničke jedinice protutnjale kroz njega, ostalo više-manje pod kontrolom direktnom ili indirektnom ustanika skoro do kraja samoga ustanka i da su se ovi opasno približili Naroni i da je okolica ove kolonije bila opustošena. Vlasnici se nikada više nisu vratili po svoje blago i ili su stradali ili su izbjegli dalje (od Narone ili su praktično ostali u njoj), ili su nakon tri godine odsustvovanja prosto zaboravili na ostavu. I to što je ostava ostala govori više u prilog ustanku 6. god. n. e. nego ustanku 12/11. god. p. n. e. koji je bio kratkotrajan i bez sustavnog uništavanja kao 6 god. n. e. i vlasnici bi se vrlo brzo vratili po svoju ostavu. Međutim u slučaju rata 6-9. god. n. e. sve je drugačije, ustanak je dugotrajan i svirep i sasvim je realno pretpostaviti da je iz raznoraznih razloga ostava ostala zaboravljena.

da Apolonija nije bila zauzeta od strane ustanika) u ponovnom sukobu sa Rimljanima izvojevali pobjedu.¹⁰⁵ Osnovna strateška zamisao ovog nastupanja na jednoj prilično dugačkoj liniji, pored nastojanja da se ovlada što dužom obalnom linijom, je predviđala i širenje ustanka na one ilirske prostore na jugoistočnom pravcu koji se vjerojatno još uvijek nisu nalazili u stanju pobune, u čemu se izgleda i uspjelo. Istovremeno se željelo ovim pokretom i širenjem ustanka i na zajednice naseljene u ovim područjima, eliminirati i rimske i njima lojalne pozicije i uporišta kako bi se otklonila eventualna mogućnost protivudara sa jugoistočne strane i tako dodatno razvukle lokalne protivničke snage. Brzina i dubina ustaničkog prodora skoro sve do Apolonije, čak i bez neposrednog zapovijedanja Batona Dezitijatskog, ukazuje i na njegovu relativnu uspješnost. Prodor je nesumnjivo olakšan pristupanjem i lokalnih domorodačkih zajednica ustanku i njegovoj strukturi a i neadekvatnim otporom na pravcu pružanja i «pustošenja» koje su izazivale ustaničke jedinice. Ako nisu uništeni, rimske i njima lojalne snage kao i rimsko i drugo lojalno stanovništvo su se sigurno povukli u veća i sigurnija obalna i priobalna naselja. Ali i pored ustaničkih uspjeha u razaranju rimske uprave i prisustva u zaleđu i dobrom dijelu obale na jednom dugačkom prostoru Apolonija je ostala u rukama Rimljana, iako ustvari i nije baš jasno da li je zauzimanje ovog grada uopće bilo cilj ustanika. Vjerojatno ovaj prodor nije doprinio ni zauzimanju drugih većih i bolje utvrđenih gradova na obali ili u njenoj neposrednoj blizini kao što su Dirahij (*Dyrrhachion*) i Lissus jer ne postoji nikakva ni direktna ni posredna naznaka da su ustanici uspjeli ovladati ovim gradovima.¹⁰⁶

Ustvari preko podataka iz pisanih vrela sigurno se može tvrditi da su samo Salona (jer je napad na nju odbijen), Apolonija (jer su ustanici prodrli do nje) i Jader (jer se nalazio dublje na liburnskom području koje se izgleda nije priključilo ustanku) za cijelo vrijeme rata bili u posjedu Rimljana. Za ostale primorske, obalne i one koji se nalaze u blizini obale gradove (Skardona, Tragurij, Naron, Epidaurum, Rhizinium, Acruium, Butuanum, Olcinium, Lissus, Dirahij, pa i Skodra) ne raspolažemo sa podacima o njihovoj sudbini, niti se oni uopće spominju u djelima antičkih pisaca vezano za rat 6-9. god. n. e.¹⁰⁷ Scardona se nalazila u blizini granica delmatskog i liburnskog područja u ratu, oblasti

¹⁰⁵ O prodoru prema jugu v. *Cass. Dio* LV, 29, 4; 30, 1

¹⁰⁶ Apolonija, Dirahij i Lissus su bile luke od velike važnosti za rimske interese, jer su preko njih vodili putovi od Italije ka istočnom Balkanu, Grčkoj i dalje prema istoku. Njihovim gubljenjem rimske pozicije i na istoku bi se našle u prilično nezahvalnoj, pa i nezgodnoj situaciji, jer bi tako bile relativno odsječene i izolirane. Radi i te činjenice, rimskom državnom vodstvu se nametalo brzo djelovanje u svezi sa ustankom i mobiliziranje novih vojnih resursa i snaga te slanje već postojećih na ratište. Rimsko državno vodstvo je tako uspjelo spriječiti podjelu svojih snaga i umjesto toga uspješno zaokružiti i izolirati ustaničko područje i tako spriječiti i njegovo prelijevanje na druga područja Balkana.

¹⁰⁷ U vrelima se ne spominje ni Jader, ali iz činjenice da se nalazi prilično na sjever, on je nedvosmisleno ostao u rukama Rimljana i njima lojalnih Liburna. Dva natpisa (*CIL* III 13264 i *CIL* III 2907) iz Zadra govore da je ovoj koloniji

koje su se u ratu nalazile na suprotnim stranama pa se može pretpostaviti da je predstavljala važnu točku na bojišnoj liniji ali u rukama Rimljana i Liburna. Za razliku od Skardone, Tragurij se nalazio na prostorima dubokog ustaničkog zaleđa, ali zbog njegovog direktnog kontakta sa morem ni on nije morao da se nađe u rukama ustanika. Prilikom razmatranja opsega i kvaliteta prodora, kako to Kasije Dion ističe pustošenja jugoistočnog i južnog pravca od strane spomenutog otpisanog ustaničkog odreda, postavlja se i pitanje sudbine nekih manjih, ali ipak značajnijih obalnih gradova kao što su Butuanum, Olcinium itd. ali i pojedinih većih gradova u unutrašnjosti kao što je Skodra.¹⁰⁸ Iako se ne može pouzdano tvrditi da su ti gradovi pali pod vlast ustanika, prišli ustanku ili se oduprli stihiji ustanka, ostaje činjenica, sudeći po stilu Dionovog prezentiranja «učinaka» ovog prodora, da su razaranja bila velika što bi pretpostavljalo i velike teritorijalne gubitke za Rimljane i njima lojalne elemente. Velejev opis uništavanja i eliminiranja rimskih pozicija u pobunjenom Iliriku vjerovatno se odnosio i na šira područja koja gravitiraju obalnoj liniji.¹⁰⁹ Dok je Epidaurum izgleda bio Augustova kolonija, zajednice i enklave rimskih građana su početkom nove ere postojale i u Traguriju, Rhiziniumu, Butuanumu i Olciniumu,¹¹⁰ Narona je bila neka druga priča, jer je ona bila situirana znatno sjevernije u odnosu na Apoloniju i druga današnja crnogorska i albanska područja koje je

August dodijelio («*dedit*») zid i kulu, što je moguće možda moglo biti povezano i sa ustankom 6-9. god. n. e. ili nekim drugim vremenima (npr., ustancima i ratovima iz perioda 16-9. god. p. n. e.).

Plinije Stariji (III, 144) je naveo da je Epidaurum kolonija, a Rhizinium, Acruium, Butuanum, Olcinium i Skodra *oppida civium Romanorum*. Iako se ovi podaci odnose vjerovatno na sredinu I. st. n. e. vjerovatno su rimski građani i drugi neilirski stanovnici u određenom značajnijem broju boravili i u ovim naseljima i pred samo izbijanje ustanka.

Ako je na Gračinama na Humcu kod Ljubuškog, kako pretpostavlja Bojanovski (1988, 41; 366-367), postojao vojni logor i prije 6. god. n. e. onda je i on bio pregažen za vrijeme ustaničkog širenja. Logor Bigeste je izgleda predstavljao zaštitu zone Narone i ušća Neretve.

¹⁰⁸ Po Pliniju Starijem (III, 144) Skodra je *oppidum civium Romanorum*, što bi sigurno impliciralo i određeno prisustvo rimskih građana prije i za vrijeme 6. god. n. e., ali je nepoznato da li je ovaj stari ilirski grad prešao pod kontrolu ustanika i doživio pogrom svih onih koje su ustanici smatrali neprijateljima, što je realno pretpostaviti ili su doživjeli nešto drugo. Skodra se nalazila izgleda u blizini područja koja su pripadala Pirustima, jednim od dva naroda koja su po Veleju pružila Rimljanima najžešći otpor pa nije nemoguće pretpostaviti da su nju uspjeli da stave pod svoju kontrolu ustaničke snage.

¹⁰⁹ Rimljana i drugih mediteranaca je na prostorima Ilirika najviše bilo u njegovom priobalju, tako da se Velejevi podaci (II, CX, 6) o eksterminaciji veterana i drugih rimskih građana moraju odnositi i na zbivanja u ovom obalnom i priobalnom prostoru. Uostalom ovaj podatak se direktno nadovezuje na podatak u kojem se kaže da je Makedonija *occupata*, što indicira moguću povezanost ovih podataka što opet implicira da je pokolj bio zahvatio i oblasti pružanja jugoistočnog i južnog prodora. Velej je jednostavno u skladu sa svojim nacrtanim karakterom opisa prikazao zbivanja sa početka rata i širenja ustanka u jednom kratkom odjeljku u kojem su moguće njegovi unutarnji sastavci međusobno na neki način povezani.

¹¹⁰ Bojanovski, 1988, 65

zahvatio prodor. Iako je možda pored nje i prošao taj «talas», ni Naronu vjerojatno nije pala u ruke ustanika.¹¹¹ Naronu, Skardona, Lissus pa i Apolonija nisu direktno izlazili na more, ali su preko rijeka i njihovih širokih ušća i same blizine obale praktično bili primorski gradovi.¹¹² Veće, dobro utvrđene obalne i primorske gradove je bilo teško osvojiti, pogotovu jer ustanici nisu raspolagali sa dovoljnim brojem pomorskih sredstava bez čijeg je angažmana u okolnostima koje su tada vladale skoro nemoguće vršiti djelotvornu opsadu ovih gradova, pogotovu ako ni opsadne sprave ustanike nisu bile adekvatne ni po broju ni po kvaliteti, a niti su i ustanici bili dobro obučeni za njihovo upravljanje. Uostalom, to su bili i gradovi sa populacijom koja se ni etnički ni narodnosno ni politički nije osjećala bliskom sa ustanicima i koja je bezuvjetno bila odana Imperiji, između ostalog i poradi veće koncentracije rimskih građana (u Dirahiju je postojala jedna brojnija kolonija veterana i njihovih potomaka) i drugih mediteranaca. Za razliku od primorskih gradova, naselja u unutrašnjosti u kojima

¹¹¹ I Salona i Naronu su u vrijeme izbijanja rata već više desetljeća uživali status kolonije rimskih građana, koji su vjerojatno dobili za vrijeme II triumvira, na što bi ukazivali njihovi oficijelni nazivi «*Colonia Martia Iulia Salona*» i «*Colonia Iulia Naron*» i bile su uvrštene u tromeštinski tribus. Zaninović, 1996, 225-226; Novak, 2004, 79-80. I radi toga oba ova grada su predstavljala bitne i snažne rimske pozicije na srednjem Jadranu koje ustanici nisu uspijevali da zauzmu. Možda su u odbrani Narone, a ono ako ne bar Narone same i njenog agera, a ono sigurno u toku ustanka 6-9. god. n. e. učestvovali i veterani *pagi Scunastici* koji su posvetili natpis (nađen kod Ljubuškog) božanskom Augustu i caru Tiberiju i koji se datira najranije u 14. god. n. e. (Zaninović, 1996, 225; 227; Škegro, 1999, 143; Dodig, 2005, 214). Taj natpis ujedno govori i o kolonizaciji zaleđa Narone u tome periodu i to konkretno doline Trebižata kao vrlo važnog područja za osiguravanje kopnenog zaleđa Narone, koje je možda bilo opustošeno u ratu. Sudeći po tekstu natpisa tim veteranima je naronitanska kolonija dodijelila zemlju, možda iz razloga nagrađivanja za ono učinjeno u odbrani Narone u prošloj dekadi. Ovaj natpis ujedno potvrđuje da je dolina Trebižata, bar njen dio oko Ljubuškog, nakon ustanka a moguće i neposredno prije izbijanja ustanka pripadala naronitanskoj koloniji pa bi tako teritorij ove kolonije bio iznimno velik. Samim tim, a poradi i dugotrajnosti rimskog prisustva u Naroni ali i značenja ovog grada po Rimljane i njihove interese na istočnom Jadranu, te relativno pitomog i plodnog zaleđa ova teritorija je bila kolonizirana još u ranijem periodu od strane Italika (kao što je npr. bila porodica Papija *CIL* III 14625; *CIL* III 6361), Grka, Orijentalaca i drugih stranaca bez obzira da li su imali ili ne rimsko građanstvo (o tome v. Šašel Kos 2005 A, 453 - 454), te bi predstavljala i jednu od zona Provincije sa najvećom i najgušćom neilirskom populacijom. Međutim vjerojatno je u toku samog ustanka i to konkretno 6. god. n. e. u vrijeme odvijanja velike ustaničke operacije prodora jugoistočno-južnim pravcem ta kolonizirana populacija stradala, ako ne biološki u velikoj mjeri a ono sigurno materijalno, jer je preko dobrog dijela teritorija kolonije Narone prošla pobunjena vojska. Inače o značenju Narone po interese Republike, kasne Republike i ranog principata na istočnom Jadranu v. Cambi, 1989, 39-56; Marić, 1989, 57-59; Zaninović, 1996, 221-229; Isto, 1998, 42-43; Isto, 2003 A; Marin, 1997; Isto, 2004; Isto, 2004 A (uostalom i Augusteumu u Naroni koji je vjerojatno izgrađen oko 10. god. p. n. e. nije bio razoren u periodu ustanka, pa se i iz toga može zaključiti da grad Naronu nije pao u ruke ustanika).

¹¹² Po Pliniju Starijem (III, 141-142; 145), Skardona je od mora udaljena 12 rimskih milja, Naronu 20 milja, a Apolonija 4 milje. Lissus se nalazio na lijevoj obali Drima, nekoliko km od ušća (Cabanès, 2002, 126).

su prebivali Rimljani i drugi stranci su se našla u rukama ustanika, odnosno nije postojalo ni jedno njihovo naselje u dubini pobunjenog područja opkoljeno od strane ustanike 2 ili 3 godine.¹¹³

Ustanici su jadranskom kampanjom možda pomišljali i da ovladaju jadranskom cestom Akvileja-Tarsatika-Jader-Salona-Narona-Skodra-Dirahij, bar na nekim njenim segmentima pružanja, čime bi presjekli kopnenu komunikaciju Italije sa južno- i istočnobalkanskim oblastima. Zaposjedanjem južnih etapa ove ceste presjekla bi se i *Via Egnatia*, jedna od najvažnijih komunikacija Rimske države u pravom smislu «žila kucavica», preko koje se osiguravala veza Italije sa Egejskim morem i Malom Azijom, odnosno daljim istočnim provincijama i zavisnim zemljama. Presijecanjem *Via Egnatia*¹¹⁴, negdje na njenom početku, u zaleđu Jonskog mora čitava rimska pozicija na istoku bi se našla u strateški nezavidnom položaju, jer bi najbrža komunikacija koju je Italija imala prema istočnom Mediteranu faktički bila van upotrebe. Iako ustanici nisu zavladali većim gradovima na ovom pravcu, ipak su izgleda uspjeli prvo da ovladaju dionicama jadranske ceste na srednjem i južnom Jadranu čime su pojedine gradove kao npr. Salonu i Naronu, a možda i Dirahij odsjekli od kopnene veze sa ostatkom područja pod rimskom kontrolom.¹¹⁵ Ustanici su gotovo sigurno ovu komunikaciju u dugačkoj liniji presjekli i na dionici Salona-Narona, odsjekavši kopnenu vezu između ove dvije srednjojadranske rimske kolonije. Uz to ako su ustanici stvarno prodrli do u blizinu Apolonije oni su morali preći preko prvih etapa pružanja *Via Egnatia*.

Ovaj prodor duboko prema jugoistoku i jugu je zaprepastio Rimljane pa se na njega ili na još jedan kasniji prodor, isto spomenut od Diona, ili na oba zajedno vjerojatno odnose i podaci Veleja Paterkula o tome da su ustanici navalili na Makedoniju¹¹⁶ i da je Makedonija (ustaničkim) oružjem osvojena.¹¹⁷ Ustvari ovim prodorom i onim kasnijim koji isto spominje Kasije Dion ustaničke jedinice su, ako su došle sve do Apolonije, prešle granice provincije Makedonije i preplavile njen krajnji zapadni dio koji je ne samo gravitirao prema Iliriku nego je po većinskom sastavu svoje populacije

¹¹³ Ta naselja izuzev Siscije i Sirmijuma su uglavnom bila znatno manja i sigurno ne dobro utvrđena pa su predstavljala relativno lagan plijen za ustanike već u samom početku ustanka.

¹¹⁴ Polazna točke ove ceste su bile u Dirahiju i Apoloniji. Dirahijski i apolonijski krakovi su se spajali zapadnije od današnjeg Elbasana i onda bi se kao jedinstveni pravac ova cesta pružala duž rijeke Škumbini, pa sjeverno od Ohridskog jezera dalje prema jugoistoku. v. kartu Wilkes, 2001, «Kraljevstvo Ilira». i *Strab. Geo.* VII, 7, 4; 8. Do otprilike Ohridskog jezera ona se naziva i *Via Candavia* (po jednoj ilirskoj planini).

¹¹⁵ Jadranska cesta nije slijedila obalnu liniju, nego se pružala i u relativno dubljem zaleđu, npr. dionica Salona-Narona, koja je slijedila staru prapovijesnu komunikaciju je zaobilazila Biokovo i kretala se duž rijeke Trebižata ka Naroni. (Pašalić, 1960, 105; Dodig, 2003, 237).

¹¹⁶ *Vell.* II, CX, 4

¹¹⁷ *Vell.* II, CX, 6

pripadao ilirskom etničkom kompleksu.¹¹⁸ Iz toga je sasvim jasno da Velejeve tvrdnje ne treba uzimati apsolutno jer su, sudeći po Kasiju Dionu koji ove događaje mnogo smirenije prezentira bez hysterije i panike kojima je bila izložena rimska javnost na prve vijesti o ustanku, ustaničke snage zahvatile samo one dijelove provincije Makedonije koje su bile naseljene Ilirima, a ne područje klasične Makedonije. I Velej Paterkul je, kada je spominjao Makedoniju u kontekstu ustanka, vjerojatno imao na umu područje provincije Makedonije a ne na onu Makedoniju u užem, striktnom smislu, na koju se prvo pomisli kada se spomene izraz antička Makedonija. To što Velej kaže da je Makedonija osvojena (*occupata*), mora se promatrati u kontekstu impresija koje je o ustaničkoj snazi u prvim fazama rata imala tadašnja rimska javnost, ali i Velejeve sklonosti pretjerivanju i namjernom predimenzioniranu ustaničkih snaga, opasnosti i opsega njihovog zahvata. Osim toga teško bi bilo pretpostaviti da su ustaničke jedinice koje nisu uspjele osvojiti Salonu, sada i to samo sa jednim svojim dijelom provalili i osvojili područje koje bilo već stoljećima urbanizirano u mediteranskom smislu i sa brojnom neilirskom populacijom koja gaji tradicionalnu antipatiju, skoro neprijateljstvo prema Ilirima. Da je čitava Makedonija, ili bar njen veći dio, bila preplavljena ilirskim ustanicima tračke savezničke jedinice ne bi bile upućene prema istočno-panonskom ratištu nego bi prirodno uzele učešće u borbama u Makedoniji a i pojačanja koja je iz Azije predvodio Marko Plaucije Silvan (*Marcus Plautius Silvanus*) prvo bi morala da riješe situaciju u Makedoniju. Ali i tračke savezničke jedinice i trupe koje je kasnije doveo Plaucije Silvan su ipak, sudeći po poznatim izvornim podacima, primarno vodili borbe na panonskom dijelu ratišta što bi navodilo na pomisao da prostrani središnji, istočni i južni dijelovi provincije Makedonije nisu bili izloženi ustaničkom širenju i pustošenju nego samo njeni zapadni, ilirski predjeli koji uostalom gravitiraju ustaničkom području u Iliriku. Iz svega izloženog može se izvesti zaključak da je vjerojatnije da se Velejevi podaci o upadu u Makedoniju i njenoj «okupaciji», na osnovi cjelokupnog smisla tekstova i njihove vremenske determinacije jer se odnose na početak rata, prije odnose na prvi od po Kasiju Dionu spomenuta dva ustanička upada u Makedoniju ili na oba, a nikako samo na onaj drugi.¹¹⁹ Njegovo spominjanje zbivanja u «Makedoniji»

¹¹⁸ Granica Ilirika, odnosno Dalmacije i Makedonije se uglavnom smješta na liniju koja se pruža odmah neposredno južnije od Lissusa (po *Plin. NH* III, 145.... a *Lisso Macedonia provincia*), jer južni Partheni, Dasareti, Dirahij i Apolonija pripadaju Makedoniji.

¹¹⁹ *Cass. Dio* LV, 29, 4-30, 1; 30, 5-6;

Vjerojatno je ipak riječ o samo ovom prvom prodoru, ali ni druge spomenute mogućnosti ne treba isključiti posebno onu treću opciju po kojoj je Velej Paterkul govoreći o napadu i okupaciji Makedonije mislio na oba pokreta na prostore provincije Makedonije. Da je riječ ipak o prvom prodoru jugoistočno-južnim pravcem koji spominje Kasije Dion možda bi ukazivalo to što se Velejev podatak da je Makedonija *occupata* direktno nadovezuje na podatke koji govore o pogromu koji su doživjeli veterani i drugi rimski građani, što se desilo u samom početku ustanka u njegovim prvotnim fazama širenja. A taj pogrom se sigurno završio do zime 6/7. god. n. e. kada se po Dionu desio taj ponovni upad u

se nalazi čitav odjeljak prije nego što govori o Mesalinusovoj borbi sa Batonom Dezitijatskim, koje se i desilo nakon što se desio prvi ustanički prodor u Makedonsku Iliriju.¹²⁰

Tiberije je prve vijesti o izbijanju ustanku i njegovom naglom širenju dobio dok se nalazio na Dunavskoj granici i njegova prva briga je bila osigurati zapadnu liniju, kako bi se zaštitila istočna granica Italije i njena teritorija od približavanja ustaničkih snaga i njihovog eventualnog upada, o čemu se slažu i Velej Paterkul i Kasije Dion.¹²¹ U tu svrhu je sklopio primirje sa Maroboudom, i pokrenuo svoje trupe sa Dunava.¹²² Kako bi se brže preventivno djelovalo, Tiberije je poslao ispred sebe Valerija Mesalinusa sa dijelom trupa, dok ga je on sa većim dijelom armije koja se nalazila na Dunavu pratio. Sudeći po podatku Veleja Paterkula da se Mesalinus prve godine rata sa ustanicima suočio samo sa XX. legijom vjerojatno je ova legija predstavljala tu prethodnicu, možda uz još neke jedinice.¹²³ Saznavši za ovo kretanje neprijateljske prethodnice koja se iz pravca Dunava približavala zapadnom Balkanu, Baton Dezitijatski je izvršio pregrupiranje snaga sa kojima je raspolagao.¹²⁴ I iako se još uvijek nije potpuno oporavio od ranjavanja on osobno i neposredno predvodeći dio dinarskih ustaničkih snaga, iz reda onih koje nisu učestvovala u jugoistočno-južnom prodoru, pokrenuo se u susret trupama koje je predvodio Valerije Mesalinus.¹²⁵ Baton Dezitijatski i ostatak ustaničkog

Makedoniju. Vjerojatno je spomenuti podatak o Makedoniji po Veleju trebao predstavljati direktnu posljedicu njegovog prvog spominjanja Makedonije u kontekstu rata 6-9 god. n. e. u kojem on govori kako je jedan dio ustanika provalio u spomenutu provinciju. Za drugi upad Kasije Dion izričito kaže da je riječ o ponovnoj invaziji Makedonije, što jasno ukazuje da je i ustanički pohod do Apolonije ustvari predstavljao i za Kasija Diona upad u teritoriju (provincije) Makedonije. Samo izgleda da je ovaj drugi upad, o čemu će kasnije biti više riječi, više bio orijentiran prema istoku, a ne prema jugu kao prvospomenuti prodor. Prvi pokret ustaničkih snaga prema provinciji Makedoniji se, sudeći po Dionu, držao bliže obali, dok je drugi, pokrenut nakon stvaranja jedinstvenog Saveza, više gravitirao prema unutrašnjosti.

¹²⁰ Vell. II, CXII, 1-2

¹²¹ Vell. II, CX, 3; Cass. Dio LV, 30, 1

¹²² Velika sreća za Tiberija i poziciju Rimljana je bilo i to što Marobodu nije namjeravao da iskoristi neprilike u koje su zapali Rimljani, nego je cijelo vrijeme poštovao postignuti sporazum.

¹²³ Vell. II, CXII, 2; XX. legija se nalazila u sastavu vojnog kontingenta koji je pripadao provinciji Ilirik i kao takva je sasvim razumljivo bila upotrijebljena kao prethodnica; možda se ona svojim položajem nalazila u odnosu na ostale legije najbliže ustaničko područje, pa je i poradi toga bila upućena kao prethodnica pod zapovjedništvom Valerija Mesalinusa, koji je ustvari i bio namjesnik provincije i samim tim i njen zapovjednik.

¹²⁴ Uslijed svoga teškog ranjavanja Baton Dezitijatski je vjerojatno cijelo to vrijeme boravio u blizini Salone i nije se povratio u središnje dijelove današnje Bosne. A i glavnina preostalih dinarskih ustaničkih snaga, kojima je neposredno zapovijedao ranjeni Baton Dezitijatski, se vjerojatno još uvijek nalazila skoncentrirana u blizini i zaleđu Salone.

¹²⁵ Cass. Dio LV, 30, 2

Prilično precizne podatke o ranjavanju Batona Dezitijatskog, njegovom oporavku i posebno o strategiji i taktičkim zamislima i potezima ustaničkog dinarskog zapovjedništva Kasije Dion, odnosno (ili) njegovo vrelo koje je koristio za opise konkretnih situacija, je mogao dobiti samo iz one izvorne građe koja je i dobro i relativno opširno (iz raznoraznih

vodstva «dinarskog» segmenta nisu mogli dozvoliti nesmetano napredovanje rimske prethodnice koju je predvodio Valerije Mesalinus iz više razloga :

- Prvo jer je osiguravanjem strateških pozicija, sprječavao spontano širenje ustanka širom zapadnog pravca pojačavajući lojalnost kod čitavog niza domorodačkih zajednica koje su se vjerojatno počele kolebati.
- Njegovo napredovanje je nesumnjivo moglo ugroziti ustaničku teritoriju i to one dijelove koji su slabije zaštićeni, a ukoliko mu se ne bi suprotstavili spomenuta rimska prethodnica je mogla teorijski napredovati sve do delmatskog područja i sa leđa ugroziti koncentrirane ustaničke snage u zaleđu Salone.
- Prodiranje rimske prethodnice je smanjivalo manaverski prostor jer je sužavalo ustaničku teritoriju i praktično stvaralo neku vrstu privremenog «sanitarnog koridora» na zapadnom pravcu, sve dok ne dođe Tiberijeva glavnina.
- Ne bi trebalo zanemariti ni alternativnu mogućnost zašto je Baton Dezitijatski preduzeo pokret sjeverozapadnim pravcem od Salone prema Sisciji. Nije nemoguće pretpostaviti da su ustanički planovi podrazumijevali i zauzimanje Siscije i da je Baton Dezitijatski svoje jedinice pokrenuo ne samo da zaustavi Mesalinusa, nego primarno da zauzme Sisciju i tako uspješno osigura sjeverozapadni kut ustaničkog područja. U tom slučaju bi se utaborio u vrlo bitnoj strateškoj točki koja kontrolira tok Save te komunikacije prema Panoniji i Italiji, pa i Noriku. Vijest o pokretu i približavanju Mesalinusa mogla je samo ubrzati djelovanje Batona Dezitijatskog u kontekstu ostvarivanju toga plana i pokrenuti ga na akciju.

Poradi svega toga, Baton Dezitijatski je bio prisiljen, da makar još uvijek osjećao posljedice ranjavanja, preuze neposredno zapovjedništvo nad kolonom koja se trebala sučeliti sa tom prethodnicom Valerija Mesalinusa. Izgleda da vodstvo dinarskog ustaničkog segmenta, uključujući u prvom redu Batona Dezitijatskog, nije računalo u svojim strateškim i taktičkim zamislima sa pojavom rimske prethodnice. Oni su i previše vremena izgubili pred Salonom, što se može objasniti ne samo ranjavanjem Batona Dezitijatskog i upornom željom da održe pritisak na ovaj grad, nego i time što su sigurno mislili da će se Tiberije, ako i reagira adekvatnom brzinom, pokrenuti sa cjelokupnom, ili sa većim dijelom, armije sa Dunava. To bi onda značilo da bi njegovo kretanje bilo glomaznije i samim tim i usporenije, pa da ustanici imaju dovoljno vremena. Međutim Tiberije je prvo poslao jednu

mogućih razloga) poznavala i sagledavala ratne aktivnosti promatrane i sa ustaničke strane, u konkretnom slučaju kod dinarskog segmenta. Sukladno iznesenom zaključku može se postaviti pitanje da li je do tih detaljnih podataka, koji su odjeljke u kojima se govori o navedenim zbivanjima za razliku od Velejevog prikaza učinili konkretnijim i manje okvirnim. Kasije Dion došao dok je bio namjesnik Dalmacije, koristeći možda ne samo provincijske arhive, nego možda i neke lokalne povijesti i tradicije o ratu 6-9. god. n. e. koje bi bile još uvijek «žive» u njegovo doba.

prethodnicu, koja je bila dovoljno adekvatna formacija da bar privremeno ostvari određene postavljene zadatke, i tako dobio utrku sa vremenom. Osim toga ubrzo nakon neuspjeha kod Salone jedan dio snaga je odvojen za prodor pravcem prema Makedonskoj Iliriji, što je smanjilo ustaničku masu koja se nalazila u zaleđu srednjeg Jadrana. I ova činjenica dokazuje da ustaničko vodstvo nije baš na dobar način procijenilo opasnost koju predstavlja armija sa Dunava odnosno brzina njene reakcije, i na nastupanje sjeverozapadnim pravcem su se uputili tek kada je bilo vidljivo i opasno približavanje rimske prethodnice. Praktično gledano, duže zadržavanje značajnog dijela ustaničkih snaga u zaleđu srednjeg Jadrana je imalo direktne posljedice na širenje ustanka na zapadu, prostoru koji se pruža prema Italiji i Noriku. Do dolaska Mesalinine prethodnice ovo područje bilo praktično nezaštićeno, pa je ustaničko vodstvo vjerojatno smatralo da je strateški bitnije da se prodre jugoistočno-južnim pravcem i zauzme Salona, nego da se prodire zapadnim i sjevernim pravcima (na kojem dolazi i do zasebne pobune Breuka) za što su izgleda smatrali da se može čekati. Međutim brza pojava rimske prethodnice je sve poremetila i odvojila Batona Dezitijatskog iz salonskog zaleđa, čime je i oslabljen pritisak na Salonu i inače na jadransko ratište, i natjerala ga da se pokrene sa dobrim dijelom ustaničkih snaga prema sjeverozapadu.

Slanje jedinica-prethodnica pod zapovjedništvom Valerija Mesalinusa je predstavljalo čisto preventivnu mjeru kojom bi se brzo zaposjele glavne strateške točke sa adekvatnim oružanim snagama, zaštitila Siscija i zaustavilo odmetanje jednog dijela domorodačkih zajednica na zapadnom pravcu, odnosno potvrdila njihova lojalnost Rimu. Time se nastojalo da se spriječi raspirivanje ustanka do granica Italije, što je bila jedna sasvim realna opcija razvitka događaja ukoliko ne dođe do adekvatne i brze reakcije što je vjerojatno bilo poznato Tiberiju. Ako bi se pobunile zajednice na zapadnom pravcu i blizini istočne granice Italije, a ustaničke snage iskorištavajući neprisutnost adekvatnih i kvalitetnih vojnih snaga na području od Une do Donje Save prodrle u to područje i zauzele ga zajedno sa Siscijom, istočna granica Italije, Istra, Norik i sjeveroistočna Italija bi bile otvorene za jedan vrlo opasan udar ilirskih snaga. Tako bi Tiberiju bilo prilično otežano da se probija sa sjevera kroz kompaktno --i to u priličnoj dubini-- ustaničko područja, a pošto bi mu veza sa Italijom bila presječena prva njegova dužnost bila bi da se sa svojim trupama probije do Italije. Kao što vidimo postojala je sa rimskog stajališta i realna opasnost da ustanici prodru u Italiju, samo to nisu prvo bili prioritetni ciljevi ustanika. Da je to bio cilj dinarskog ustaničkog zapovjedništva ne bi Baton Dezitijatski slao dio snaga jugoistočno-južnim pravcem, nego bi ih uputio prema sjeverozapadu i sjeveru na kojem su, isto u trenutku odvajanja trupa koje su prodrle sve do Apolonije, bile vrlo

slabe protivničke snage.¹²⁶ S druge strane, i gubitak ustaničkog vremena pred Salonom, ali i brzi, nenadani po ustanike dolazak Mesalinusa spriječio je eventualni povoljni razvitak događaja za ustaničku stvar na zapadnom pravcu, a to je ovladavanje područjem Una-Donja Sava od čega su Rimljani posebno strepili. Pored poraza pred gradovima, ovo je drugi veliki strateški previd koji su ustanici učinili u samom početku odvijanja ustanka, a koji su u krajnjim konzekvencama i predodredili ishod ustanka.

I slanje Mesalinusa sa manjim dijelom vojske dokazuje da je Tiberije na prve vijesti o ustanku i nakon što je spoznao njegovu veličinu i brzinu širenja morao brzo reagirati. Tako je zbog kritičnosti situacije on morao odmah poslati samo dio vojske, jer je glavnini trupa trebalo i vremena i za pregrupiranje i za kretanje. Usto Tiberije nije mogao da pokrene ni svoju glavninu trupa sa dunavskih pozicija i pravaca prema Markomaniji sve dok ne riješi situaciju sa Maroboduom, odnosno stvori sporazum koji bi mu omogućio da prebaci glavninu trupa na jug, na ustanička područja. Jedino rješenje koje mu preostajalo bilo je slanje jedne jedinice, koja je vjerojatno svojom pozicioniranosti bila i najbliža prostoru na kojem se rasplamsavala pobuna a čijem se odvajanjem neće ugroziti borbena i manevarska pozicija i sposobnost dunavske fronte. Sasvim je logično da se na čelo te jedinice-prethodnice postavi namjesnik Provincije koja se pobunila i koji ju je od svih drugih viših zapovjednika koji su se nalazili u Tiberijevom okruženju najbolje poznao.¹²⁷ Spomenuti rimski zapovjednik je morao sa svojim trupama da na sebi amortizira sraz sa jednim od najvažnijih talasa širenja ustanka, sve dok ne dođe Tiberijeva glavnina trupa iz reda bivše «Dunavske» borbene grupe. Tiberije je vjerojatno strijepio ne samo poradi ugrožavanja italijanskih granica, nego i zbog mogućeg prelijevanja ustanka ne samo na zapadnobalkanske oblasti koje još uvijek nisu bile zahvaćene širenjem ustanka čime bi bila ugrožena istočna granica Italije, nego i na Norik i alpske oblasti. Da se to desilo, to bi izazvalo neminovni i to trenutni raspad uspostavljenih rimskih pozicija i granice na Dunavu od Recije do Singidunuma. I «posao», u koji je Rimsko država vođena Augustovim strateškim zamislima uložila i golema sredstva i desetljeća ratova i sav svoj autoritet, bi nestao u jednom vrlo kratkom vremenu. Tako bi se na tim pravcima rimske pozicije vratile na stanje koje je vladalo ne na početku funkcioniranja režima principata, nego i uopće Oktavijanove vladavine. Što bi praktično značilo da bi Augustova više decenijska vanjska politička djelatnost prema zapadnom Balkanu,

¹²⁶ Osim toga, kako bi to uopće ustaničke vojvode mogle razmišljati da prodru u Italiju i zauzmu je, uključujući desetine i stotine njenih dobro utvrđenih gradova i uporišta kada nisu mogli izaći na kraj sa Salonom i Sirmijumom.

¹²⁷ Moguće je pretpostaviti i da su legije koje pripadaju provinciji Ilirik i koje je na dunavsku granicu doveo Valerije Mesalinus došle među zadnjim jedinicama na te pozicije, pa su samim tim još uvijek u trenutku izbijanja ustanka neke od tih legija (kao npr. XX. legija) bile više-manje relativno bliže prostoru na kojem se rasplamsao ustanak u odnosu na ostale legije.

alpskim oblastima i Podunavlju i ideja o *pax romana* u jednom vrlo kratkom periodu doživjeli potpuni kolaps. Da su se pobunile i lojalne zapadnapanonske oblasti i Norik i prilično velike vojne jedinice našle bi se uklještene duboko unutar neprijateljskog područja i sa Markomanima «za leđima» i imale bi prilično teškoća da uspostave stabilnije borbene linije i izbjegnu ulijetanje u kritične situacije i pozicije ili da se probiju do italijanskih granica. Italija bi samim tim, bez raspolaganja sa adekvatnim vojnim linijama bila na svojim istočnim granicama praktično nezaštićena. Međutim drugo je pitanje koliko su ilirske ustaničke jedinice prvo uopće imale na umu, slično kao u odnosu prema Italiji, ostvarivanje jednog ovako ambicioznog scenarija. A zatim ako su i planirali širenje ustanka i na krajnje dijelove Panonije i van provincijskih granica npr. u Norik i Reciju (za što ne raspolažemo sa dokazima) da li su uopće raspolagali sa snagama koje su to mogli iznijeti i ostvariti. Ipak su snage Države koje su pripadale «Dunavskoj» borbenoj grupi bile i suviše snažne i brojne da bi dozvolile da ustaničke jedinice prodru na spomenute prostore. Kao što se može vidjeti iz pokreta ustaničkih snaga na samom početku ustanka osnovni ustanički prioriteti su bili zauzimanje gradova, pa i prodor prema Makedonskoj Iliriji, a ne brzo prebacivanje i širenje ustanka prema Noriku, zapadnoj Panoniji i granicama Italije. Uostalom, kako će se pokazati i trupe kojima je zapovijedao Mesalinus bile su dovoljne da se zaustave one ustaničke snage koje su se kretale i nalazile na zapadnom pravcu. Dolazak glavnine trupa pod neposrednim zapovjedništvom Tiberija nije ni bio potreban za uspješne načelno defanzivne aktivnosti, ali jeste za otpočinjanje ofenzivnih akcija.

Mesalinus i njegove trupe (znamo za učešće XX. legije) su se pokazale uspješnim u ostvarivanju postavljenih zadataka i rimska prethodnica je, prije dolaska ustanika pred nju, ušla u Sisciju, osigurala je i nastavila da se kreće dalje prema jugu, kako bi osigurala zapadni pravac i spriječila na tim područjima širenje ustanka. Baton Dezitijatski se prema ovoj rimskoj prethodnici uputio sa jednim dijelom ustaničkih snaga «dinarskog» segmenta ustanka (drugi dio se već i još uvijek nalazio na jugoistočno-južnom pravcu, a sigurno je nešto snaga ostavljeno i u srednjo-jadranskom zaleđu, posebno Salone). I pored te činjenice trupe koje je neposredno predvodio Baton Dezitijatski krećući se u susret Valeriju Mesalinusu, pravcem sjeverozapadno u odnosu na poziciju na kojoj su se nalazile, nisu nimalo bile zanemarljive i one su nastupale prema dolini rijeke Une. One su usput dodatno širile ustanak na svome pravcu kretanja. Tada su se ustanku možda priključili Dicioni i neki drugi narodi (te sigurno i japodske zajednice u Pounju) koji su se nalazili na prostoru preko kojeg je nastupao Baton Dezitijatski, ujedno povećavajući brojno stanje trupa kojima je Baton Dezitijatski neposredno zapovijedao. Rimska prethodnica se najvjerojatnije kretala pravcem južno od Siscije i do sraza sa nastupajućim ustaničkim snagama je sigurno došlo negdje na liniji koja spaja Salonu i Sisciju, vjerojatnije bliže potonjem gradu. Najvjerojatnije su se bitke između trupa pod

zapovjedništvom Mesalinusa i ustaničkih trupa pod zapovjedništvom Batona Dezitijatskog dogodile negdje između Siscije i srednjeg Pounja, na području današnjih Cazinske krajine i Banije, o čemu bi u prilog govorile sljedeće činjenice :

- Japodi Pounja i to sigurno oni u zoni Raetinum (južno od današnjeg Bihaća) su se ustanku priključili prilikom ovog kretanja Batona Dezitijatskog.
- Baza Valerija Mesalinusa je bila Siscija i on se sigurno nije od nje previše udaljavao, posebno jer je njegov primarni zadatak osiguravanje Siscije, a ne ugušivanje ustanka za što je trebalo sačekati glavninu trupa pod Tiberijevim neposrednim zapovjedništvom. Da je kojim slučajem bio prodro dublje prema jugu trebalo bi mu i više vremena uz povećani i rizik da se vrati u Sisciju.
- Uz to nesumnjivo je Mesalinusu i njegovim jedinicama, makar ubrzano nastupale, trebalo izvjesno vrijeme da sa Dunava stignu u Sisciju, dovoljno da ustanici prodru u Pounje.

U prvoj, otvorenoj bici ustaničke snage, koje su bile i brojnije, su izvojevale uspjeh, ali nakon toga Baton Dezitijatski je sa svojim snagama bio dočekan u zasjedi i poražen.¹²⁸ Tako se završila I faza razvitka ustanka, u kome su kao temelj proturimskog oružanog pokreta odvojeno i vojno i politički djelovala dva osnovna ustanička segmenta, jednog sa jezgrom u dinarskom pojasu i drugog u panonskom bazenu i to poglavito u njegovom istočnom dijelu. Na spomenute borbe koje je vodio Mesalinus sa ustanicima vjerojatno se odnosi i Velejev hvalospjev navedenom rimskom vojskovođi i njegovom uspjehu koji je postigao prve godine rata.¹²⁹ Na osnovi Kasija Diona, znamo da je Valerije Mesalinus još prije izbijanja ustanka napustio uže područje provincije i da se nalazio na dunavskoj granici ili blizu nje, što znači da je on bio udaljen od mjesta na kojem je izbio ustanak i da se na to područje Ilirika vratio predvodeći prethodnicu glavnine trupa. Na osnovi toga jedina mogućnost kada se on prvi put borbeno susreo sa većom ustaničkom masom mogla su biti samo ona događanja koja opisuje Kasije Dion u vezi sraza snaga koje su predvodili Baton Dezitijatski i Valerije Mesalinus. Uz to i XX. legija se u trenutku ustanka nalazila na dunavskom području u sastavu «Dunavske borbene grupe» a ne u samom srcu ustaničkog područja. U suprotnom da je spomenuta legija bila prisutna ili na prostoru prvobitnog zahvata ustanka ili u njenoj blizini onako naglo širenje ustanka u njegovom početku i sustavna eliminacija rimskih i drugih njima lojalnih pozicija u unutrašnjosti bi bilo nesumnjivo teže izvesti. Jedna rimska legija, makar i u svojoj polovičnoj snazi, je ipak bila dovoljan garant sigurnosti a ustanak se upravo proširio tako brzo jer su nedostajale prave, veće vojne formacije na prostorima prvotnog izbijanja ustanka i njegovog širenja. Velej u svome komentaru hrabrosti i umješnosti Mesalinusa samo kaže da se ovaj u trenutku iznenadnog izbijanja ustanka našao opkoljen

¹²⁸ *Cass. Dio* LV, 30, 2

¹²⁹ *Vell.* II, CXII, 1-2

od neprijateljske armije, ali da je ipak podržan od strane samo XX. legije, a i nje samo u polovini normalne snage, natjerao u bijeg više nego 20 000 ustanika.¹³⁰ Kako se vidi ovaj Velejev prikaz korenspodira sa Dionovim opisom borbi snaga Batona Dezitijatskog i Valerija Mesalinusa, jer su i po Veleju ustanici izgleda u početku imali (ostvarili?) taktičku prednost, koju je na rimsku sreću Valerije Mesalinus uspio anulirati. Iako je Mesalinus izvojevao uspjeh teško je povjerovati da je Mesalinus sa samo pola snage XX. legije (do možda oko 3 000 legionara), i pored svih vrijednosti i zapovjednika i legionara, uspio da natjera u bijeg 20 000 ustanika. I ovdje je riječ o nesumnjivom pretjerivanju Veleja Paterkula, koji je tendenciozno povećao broj ustaničkih snaga koje su se suprotstavile Mesalinusu i njegovoj prethodnici, ili smanjio snagu Rimljana. Na osnovi Veleja, čak i ako nije pretjerao u brojci, bi se tako moglo smatrati i da je Baton Dezitijatski prilikom sraza sa rimskim trupama Mesalinusa imao na raspolaganju do najviše 20 000 ratnika. To bi navodilo na pomisao da je u vrijeme otpočinjana svoga pokreta sjeverozapadnim pravcem Baton Dezitijatski imao na raspolaganju manje brojno stanje, koje se povećavalo pridruživanjem pripadnika onih zajednica koje su mu se uz put priključivale. Vjerojatnija rekonstrukcija zbivanja vezanih za borbe Mesalinusa i Batona Dezitijatskog bi izgledala da ustvari ustanici nisu bili potpuno poraženi uslijed čega su pobjegli, nego prije da je Mesalinus sa trupama sa kojima je neposredno raspolagao uspio da zaustavi ustaničke jedinice. Nakon što nisu uspjele da unište Mesalinusovu prethodnicu ustaničke snage su se povukle i pregrupirale a njihovo vodstvo odredilo nove prioritete i mogućnosti daljeg djelovanja ustaničkog pokreta. To povlačenje je rimskom lokalnom zapovjedništvu moglo izgledati kao bjekstvo

¹³⁰ Možda je svoj počasni naziv Valeria Victrix, XX. legija dobila upravo zahvaljujući ovoj pobjedi (Wilkes, 1969, 70-71 fus.1), u kojoj ih je vodio Valerije Mesalinus, koji je za ovu pobjedu, po Veleju, zaradio najviše odlikovanje poslije trijumfa⇒ *ornamenta triumphalia*.

Moguće je pretpostaviti i da je cifra od 20 000 ustanika koje je po Veleju «raspršio» Mesalinus, ipak bila paušalna i pretjerana. Ona bi ustvari predstavljala oko 10 % procjene koje o ukupnoj brojnosti ustanika daje Velej Paterkul, a koja je isto tako pretjerana. Ipak i ova Velejeva brojka koja predstavlja procjenu ustaničkih snaga koje su se borile sa Valerijem Mesalinusom a nalazile su se, prema Kasiju Dionu, pod neposrednim zapovjedništvom dokazuje da su se ustaničke snage već u prvom razdoblju borbi, podijelile na različite pravce, jer ona predstavlja tek jedan, manji, po Veleju deseti dio ukupnih ustaničkih snaga. Istovremeno se i još jedan brojani dio ustaničkih snaga koje su pripadale onom segmentu koji smo nazvali dinarskim nalazio na jugoistočno-južnom pravcu, a jedan i u salonskom zaleđu. Ovo jasno govori da se sve ustaničke snage, izuzev u samom onom prvotnom trenutku dizanja ustanka, nikada nisu našle koncentrirane samo na jednom užem prostoru i jednom mjestu. One su se sve do samog kraja rata nalazile disperzirane na različitim područjima i različitim bojištima što je uvjetovalo i osobnosti ustaničke strategije. A i kada je dolazilo do koncentriranja većih ustaničkih snaga, radi ostvarivanja određenih strateških i taktičkih zamisli (npr. borbe na Fruškoj Gori, ofenzivne aktivnosti na sjeverozapadu, bitka kod Vulkajskih močvara, prodor Batona Dezitijatskog radi eliminiranja otpadnuća svoga imenjaka) nije ni u jednom slučaju došlo niti do okupljanja cjelokupne oružane sile ustanika niti samo jednog od njena dva segmenta.

jer oni ustvari neće razumjeti ustanički način vođenja rata, koji se nije temeljio na otvorenim frontalnim odlučnim bitkama sa velikim brojem učesnika nego na drugačijim borbenim teorijama. A u stvari, ni Mesalinus nije dublje prodirao u unutrašnjost, pa čak ni u one oblasti koje su se priključile ustanku za vrijeme ovog nastupanja Batona Dezitijatskog. On se zadovoljio time da je uspio sa trupama koje je imao na raspolaganju da zaposjedne primarne strateške točke na zapadnom pravcu, on uostalom za neki ambiciozniji pokret u unutrašnjost nije ni imao dovoljno snage te i to dokazuje preventivni karakter njegovog pokreta. Da nije riječ o velikoj pobjedi Mesalinusa, kako je predstavlja Velej Paterkul, dokaz je i Mesalinusova neaktivnost u situaciji kada Baton Dezitijatski napušta dinarski pojas radi stvaranja jedinstvenog Saveza. Da je kojim slučajem Mesalinus rastjerao 20 000 ustanika postavlja se pitanje zašto Mesalinus nije nastojao da nastavi proganjanje, i kako je onda Baton Dezitijatski uopće mogao da ode u panonski bazen. Bit uspjeha Mesalinusa se primarno sastojala u tome što on nije bio uništen od strane ustanika tako da je zapadnobalkansko ustaničko područje ustvari i nakon poraza Batona Dezitijatskog nastavilo da se konsolidira. Tom unutarnjem učvršćivanju i strukturiranju ustaničkog područja doprinijelo je i to usporeno kretanje Tiberija sa glavninom snaga prema pobunjenom području, što je omogućilo da Baton Dezitijatski nađe i vremena i mogućnosti da ode kod Batona Breučkog, pa čak i da na srijemskom prostoru vrši združene borbene operacije.

Vjerojatno su se ova događanja na sjeverozapadnom pravcu odigravala više-manje istovremeno bar sa zadnjim periodima prodora na jugoistočno-južnom pravcu. Izgleda da se na ove borbe na zapadnoj liniji dodira, isto kao i u slučaju po Veleju Paterkulu ustaničkog «prodora u Makedoniju», odnosi i onaj Velejev podatak gdje on govori da je jedan dio ustaničkih snaga imao za cilj Italiju,¹³¹ On je direktno povezan sa podatkom o Makedoniji, što znači da je on morao s njim biti u nekoj organskoj vezi, odnosno da su morali biti usklađeni. A jedine borbene aktivnosti i nastupanja ustanika na zapadnom prostoru Ilirika koje se vremenski mogu, bar djelomično, uskladiti sa jugoistočno-južnim prodorom jesu bile borbe sa Mesalinusom. Osim toga i po Velejevom tekstu je sasvim jasno da se prodor u «Makedoniju» desio i još uvijek odvija dok se pokreću i odvijaju aktivnosti na sjeverozapadnom pravcu. To znači da je pokret na jugoistočno-južnom pravcu počeo ranije, a ne istovremeno sa pokretom i aktivnostima na sjeverozapadnom pravcu, što je potpuno u skladu sa Dionovom kronologijom odvijanja događaja u datom vremenskom periodu. Zanimljivo je da u istom odjeljku i smisljenoj cjelini gdje opisuje razdiobu ustaničke mase na tri dijela, Velej ističe da je jedan dio bio određen da štiti ustaničku teritoriju (...*pars suis sedibus praesidium esse destinaverat...*). Činjenica je da dok jedna dinarska borbeno grupa nadire duboko prema jugu i dolazi

¹³¹

Vell. II, CX, 4

do Apolonije, druga pod neposrednim zapovjedništvom Batona Dezitijatskog vodi borbe sa trupama Mesalinusa na sjeverozapadnoj liniji, da se breučko-panonski ustanici nakon poraza nalaze na svojoj teritoriji i u fazi skupljanja novih saveznika te bi se možda na taj segment opće ustaničke mase odnosio Velejev treći dio, onaj koji čuva ustaničku teritoriju. Izloženi zaključci potvrđuju da se temeljitom analizom može utvrditi i pouzdanost ali samo u njihovoj osnovi, podataka Veleja Paterkula u odjeljku II, CX, 4. Međutim, njegovo samo okvirno poznavanje situacije na terenu, nacrtano opisivanje događaja bez detaljnije specifikacije i razrade događaja i nastojanje da se kod čitaoca postigne željena impresija doprinijeli su tome da čitav odjeljak, bez detaljnije komparativne analize sa odgovarajućim podacima iz drugog glavnog izvještaja, može kod čitaoca proizvesti sasvim neodgovarajuću rekonstrukciju događaja. Velej Paterkul je pravilno zamijetio osnovne pravce prodiranja, nastupanja i koncentriranja ustaničkih snaga nakon onih prvotnih okršaja i posebno nakon ustaničkih neuspjeha u zauzimanju Sirmijuma i Salone. Ali on nije mogao dokučiti ni razloge ni uzroke takvog odvijanja općeustaničkih aktivnosti jer nije raspolagao sa dovoljno preciznih i detaljnih podataka. Sve što je on dobivao vijesti o tadašnjem stanju u ilirskim zemljama bile su opće informacije, pa njegov opis razdiobe ustaničkih snaga ima poglavito okvirni karakter i kao takvog ga treba shvatiti, prihvatiti i tumačiti. Ustvari sve informacije koje se odnose na onaj period ustanka, kada Velej Paterkul osobno nije boravio na ilirskom području i ratištu, izgledaju kao nabacani, okvirni izvještaj kome nedostaje dovoljno i preciznosti i detalja i osjeća se da je on za taj period slabo, površno pa i pogrešno informiran iz druge ruke, a ne neposredno.¹³² S druge strane, i njegov podatak o ustaničkim snagama i liniji Tergeste (Trst)-Nauport (područje istočno od Julijskih Alpa, a zapadno ili sjeverozapadno ili sjeverno od današnje Ljubljane)¹³³ je potrebno shvatiti kao pretjerivanje.¹³⁴ Ova linija je ustvari označavala i krajnju poziciju ilirskih zemalja prema Italiji i Istri, promatrano sa sjevera i istoka, ali i liniju koja bi ugrubo označavala prilaze sjeveroistoku Italije (gledano iz porječja

¹³² Suprotno opisima perioda i područja ilirskog ustanka na kojima Velej Paterkul osobno ne prisustvuje (usporediti i njegov opis rata u dinarskom bazenu nakon pada Panonije, koji je isto štur) o događajima u kojima je Velej bio neposredni svjedok, učesnik ili je mogao kao zapovjedni starješina na terenu da bude precizno i detaljno i točno informiran (npr. za ratovanje u panonskom bazenu 7. i 8. god. n. e.) on daje bolje, preciznije i znatno detaljnije opise. To dokazuje da je njegovo osnovno vrelo o ustanku njegovo sjećanje i iskustvo, u nešto manjoj mjeri podaci koje je dobio od svojih dobrih prijatelja i brata koji su direktno i aktivno učestvovali u borbama, dok na naznake korištenja nekih povijesnih ili memoarskih djela, koja su mogla eventualno nastati u periodu od dva desetljeća od okončanja ustanka ili arhivskih dokumenata kao izvorne građe za njegov izvještaj o ustanku, uopće ne nailazimo.

¹³³ O Nauportu, po Strabonu naselju Tauriska, v. *Strab. Geo.* VII, 5, 2; Po Bojanovskom (1988, 66) Nauport (*Nauportus*) je današnja Vrhnika, iako položaj lokacije Nauporto na Tabula Peutingeriana izgleda da možda relativizira tu ubikaciju.

¹³⁴ *Vell.* II, CX, 4

gornje i srednje Kupe). I do nje sudeći po kompoziciji izvještaja Kasija Diona o ustaničkim aktivnostima u toku 6. god. n. e. ustanici uopće nisu ni došli, iako su se njihovi položaji i pozicije na prijelazu 6/7. god. n. e. nalazili u relativnoj blizini te linije, pogotovu ako su se ustanku priključili Kolapijani¹³⁵ i kada su se borbe vodile na i oko donje i srednje Kupe. Velej Paterkul, koji naknadno stiže na ratište i to nakon što su se završile bitke Mesalinusa sa Batonom Dezitijatskim, vjerojatno se u svome spominjanu linije Tergeste-Nauport nalazio pod utjecajem zatečenog stanja na terenu. A to stanje je nastalo kada je nakon stvaranja Saveza došlo do novog vala širenja ustanka na zapadnom pravcu i kada se ustanak proširio i na neke zajednice još dalje prema zapadu i sjeverozapadu u odnosu na prostore gdje su se srazili Mesalinus i Baton Dezitijatski, i kada su se ustaničke jedinice opasno približile toj liniji.

Opis prvih mjeseci rata koji daje Velej Paterkul izgleda kao konstitucija nastala nabacivanjem niza podataka koji se često ne nalaze ni u uzročno-posljedičnoj međusobnoj vezi i do kojih je Velej dolazio nesređeno, u stanju duha i impresija, pa i opsesija tadašnjeg vremena. I ako bi se ravnalo samo po informacijama koje prezentira Velej, u tim prvim mjesecima ustanka od pobune pomoćnih jedinica pa do sraza sa trupama koje je predvodio Valerije Mesalinus, dinarski segment ustanka bi imao sekundarnu ulogu, iako zahvaljujući podacima Kasija Diona znamo za njegovu iznimnu aktivnost. A upravo su pokreti oružanih snaga koje su pripadale ovom ustaničkom segmentu u jednom vrlo kratkom razdoblju, od proljeća 6. god. n. e. pa do ranog ljeta iste godine, bili ti koji su najzaslužniji za širenje ustanka od Makedonske «Ilirije» pa u zapadnom pravcu prema granici Italije, skoro sve do južno i istočno od Siscije. U tim prvim mjesecima ustanka, breučko-panonske snage su se uglavnom držale ograničenijeg prostora borbenih aktivnosti u odnosu na dinarske ustaničke akcije.

Izgleda da su borbe ustanika pred Salonom, a posebno sa Mesalinusovom prethodnicom uvjerile Batona Dezitijatskog i uopće vojno-političko vodstvo dinarskog segmenta da je neophodno uvezati i tako stabilizirati i konsolidirati kompletan ustanički pokret u Iliriku. Svi događaji koji su se desili u prvim fazama ustanka nametnuli su kao primarnu mjeru stvaranje ustaničkog jedinstva i to ne samo na vojnom nego i na političkom planu i to uvezivanjem dva glavna žarišta i središta ustanka. Ovim bi se stvorila zajednička ustanička struktura koja bi nesumnjivo omogućila bolju koordinaciju akcija, sadejstvo trupa, efikasniju borbu i održanje onoga što su, do tada, ustanički segmenti uspjeli postići za jedno relativno kratko razdoblje prve faze razvitka ustanka. Jedinstvo ustaničkog pokreta bi vodilo i profiliranju i kreiranju zajedničkih političkih interesa i ciljeva proturimskog ustaničkog pokreta. A to je u odnosu na vojne aktivnosti ista, ako ne i veća, potreba radi boljeg i uspješnijeg

¹³⁵ O Kolapijanima v. Čučković, 2004;

razvitka ustanka i suprotstavljanja protu-ustaničkim snagama. Uostalom Rimljani su oko ustaničkog područja sve više uspijevali koncentrirati nove i nove snage, te su se u narednom periodu mogle očekivati sve teže borbe koje su zahtijevale i sve veće naprezanje ustaničkih kapaciteta i mogućnosti i njihovo sadejstvo. Protu-ustaničke snage, koje se nagomilavaju prema borbenim linijama ilirskog ustanka, imaju i jedinstvenu i to snažnu i koherentnu zapovjedničku strukturu i hijerarhiju pa su se i ustanici tome morali prilagoditi. I ustanici iz panonskog bazena i njihovo vodstvo su bili, nakon i svojih iskustava u borbi sa protivnikom, svjesni potreba za zajedničkim jedinstvom iako izgleda sa manje entuzijazma i oduševljenosti svoga vrhovnog vojvode Batona Breučkog u odnosu na Batona Dezitijatskog. Posljednju konstataciju dokazuje činjenica da su Baton Dezitijatski i njegovi pratoci i suradnici bili ti koji su otišli na breučku teritoriju, poradi kreiranja i definiranja ustaničkog jedinstva. I tako je u ljeto 6. god. n. e. negdje na breučkom prostoru došlo do stvaranja jedinstvenog ustaničkog Saveza kao jedne originalne povijesne činjenice i fenomena i započinjanja nove faze razvitka ustanka.¹³⁶

Zajednički nastup i stvaranje jedinstvenog ustaničkog Saveza

Nakon erupcije ustanka i potpunog sloma uspostavljene šeme političkog ustroja i hijerarhije prvog razdoblja rimske vladavine na dobrom dijelu Provincije, pred ustanicima se neminovno moralo nametnuti i pitanje kako dalje. Oni su sigurno prvu osnovu svoga ustroja imali u činjenici postojanja peregrinskih *civitates*. Ali pošto je u pobuni već od početka učestvovalo više naroda neophodno je bilo formiranje nekog zajedničkog ustroja koji bi objedinio ustanak, osigurao kakvu-takvu zamjenu za uništene provincijske institucije i tako uvezao ustaničke narode u zajednički nastup. Znači neophodno je bilo oblikovati neke zajedničke institucije koje bi u dovoljnoj mjeri bile i snažne i autoritativne kako bi mogle biti djelotvorne na terenu. Samo razvijanje ustanka na njegovom početku je oblikovalo bar ugrubo te neke elemente zajedničkog nastupa i izbacilo u prvi plan i pojedince, najbolji primjer je upravo Baton Dezitijatski, koji su preuzeli na sebe obnašanje tih improviziranih institucija. Ove prve improvizirane zajedničke institucije su u samom početku imale poglavito vojnički, borbeni karakter i tek postupno su počele dobivati i izraziti politički autoritet. Iako Kasije Dion kaže da Baton Dezitijatski sa panonskim segmentom ustanka stvara ratni savez (...καὶ κοινωσάμενος αὐτῷ τὸν πόλεμον...)¹³⁷, sudeći po čitavom nizu događaja koji su se desili kasnije, kao što je i način obračuna Batona Dezitijatskog sa Batonom Breučkim, nesumnjivo je da je Savez podrazumijevao i sadržao i neke osobnosti političke veze ili je bar Baton Dezitijatski smatrao da Savez podrazumijeva i političku vezu, a ne samo vojno savezništvo. Pa ako se i prilikom samoga

¹³⁶ Cass. Dio LV, 30, 2

¹³⁷ Cass. Dio LV, 30, 2

sporazuma o stvaranju Saveza možda i nisu dogovorili detalji političke prirode koji bi bili sadržavani u jedinstvenom Savezu, oni su se ipak postupnim razvitkom ustanka razvili. Pored izgradnje novih zajedničkih vojnih i političkih institucija i izgradnje sustava i strukture koji bi funkcionalno objedinjavali ustaničke narode, ustanicima se nametalo i profiliranje ciljeva borbe i njihovo međusobno usklađivanje. Nažalost pisana vrela ne daju dovoljan broj direktnih i preciznih informacija o tim ustaničkim, općeilirskim institucijama, i samo se iz konteksta tekstova i posrednim putem, otkrivanjem skrivenih i potisnutih značenja i dedukcijom mogu naslutiti i to samo okvirni obrisi neke unutarnje vojno-političke konstitucije ustanka, odnosno donijeti izvjesni zaključci po tome pitanju. Poseban problem u detekciji toga unutarnjeg vojno-političkog sustava ustanka nalazi se u činjenici da su podaci koji o tome govore kod antičkih pisaca, a posebno kod Veleja Patrekula, većinom nastali kao posljedica «gledanja» sa druge, rimske strane fronte. Tako da su i oni oblici ustaničke strukture, uključujući i osobe koje su ih obnašale, a koji se pojavljuju u izvještajima antičkih pisaca velikim dijelom rezultat činjenice da su oni na pozornici ratnih zbivanja 6-9. god. n. e. bili za Rimljane vidljiviji i upadljivi. Naravno i po ovom pitanju, kako će se u predstojećem tekstu pokazati podaci koje donose dva osnovna izvjestitelja o ratu 6-9. god. n. e., nose različitu i kvantitativnu a posebno kvalitativnu vrijednost, odnosno i ovdje se pokazuje veća Dionova preciznost.

Činjenica koja je za Rimljane i njihove snage predstavljala posebnu nevolju, bila je ta da su 6. god. n. e. pobunjeni dinarski i panonski narodi (bar veći dio njih) po prvi put u povijesti zajednički nastupili, kao jedna cjelina a ne parcijalno po pojedinim narodima kao što su to činili do tada.¹³⁸ Jedinstveni ustanički Savez iznenada se pojavio kao nova politička i vojna realnost na povijesnoj pozornici i njegova nagla pojava skoro eruptivnog karaktera je izazvala tolike poremećaje u širem geopolitičkom okruženju da je Rimska država morala mijenjati ili čak napuštati ostvarivanje svoje strateške zamisli,¹³⁹ kako bi mu se uspostavila i eliminirala ga. Prilikom razmatranja nastanka fenomena zajedničkog Saveza postavlja se i pitanje da li su ustanici, preciznije rečeno politička vodstva naroda koji su učestvovali u ustanku i prije početka ustanka imali viziju ili predstavu Saveza ili bar međusobnu konspirativnu suradnju radi njegove pripreme, ili je nastao spontano uslijed razvoja situacije u toku samog ustanka. Postojanje konspirativne vrste komunikacije i suradnje

¹³⁸ Dobar primjer pruža Oktavijanova kampanja 35-33. god. p. n. e. gdje se uopće ne osjeća prizvuk zajedničkog djelovanja iako su svi ti narodi suočeni sa Oktavijanovim armijama imali zajedničkog protivnika i to praktično u isto vrijeme.

¹³⁹ Od kojih je najvažnija bila smanjivanje dužine sjeverne granice, njenim prebacivanjem na Elbu što bi podrazumijevalo konačno osvajanje Germanije. Tako su ilirski ustanici indirektno doprinijeli tome da Germanija ostane slobodna.

podrazumijevalo bi da je ustanak bio dobro i široko pripreman duže vrijeme i da nije imao spontani, trenutni karakter o čemu smo već ranije konstatirali da o tome (i kao što ćemo to dodatno pokazati u sljedećim rečenicama) u povijesnim vrelima ne nalazimo nikakve potvrde, pa ni najmanjeg traga o nekim širim, složenim dugotrajnijim predustaničkim pripremama. Sudeći po povijesnim vrelima koji daju opširniji opis izbijanja ustanka i njegove prve faze razvitka, a posebno po onome što donosi izvještaj Kasija Diona, možemo sa visokom dozom vjerojatnoće pretpostaviti da formiranje i postojanje ustaničkog Saveza nije bilo unaprijed osmišljeno i izniklo kao rezultat dublje proturimske konspirativne djelatnosti koja se odvijala prije početka ustanka. Ustanička vojno-politička konstitucija iznikla je iz potreba, interesa, stanja na terenu i razvitka već izbijenog ustanka, odnosno njegovih sastavnih jedinica. I to kreiranje ustaničke strukture pa i samoga Saveza je direktno proizlazilo iz onoga što se događalo u toku ustanka, poglavito njegovih prvotnih faza, kada su se pobunili i širili ustanak dinarski auksilijari i Breuci.

Da su pobunjeni dinarski i panonski narodi imali zajednički Savez potvrđuju oba glavna povijesna vrela. Na samom početku svoga nacrtanog opisa ustanka 6. god. n. e. Velej Paterkul kaže da su ustanici ušli u Savez (*societates*, Velej upotrebljava ovaj termin i akuzativu jednine III deklinacije suglasničke osnove-*societatem*).¹⁴⁰ I Kasije Dion govori da je nakon početka ustanka i prvih borbi bio sklopljen jedinstveni ustanički Savez.¹⁴¹ Po Kasiju Dionu jedinstveni ustanički Savez bi bio rezultat sporazuma između dva Batona i to na inicijativu Batona Dezitijatskog koji je posjetio Batona Breučkog i sa njim dogovorio «zajednički rat» (...καὶ κοινωσάμενος αὐτῷ τὸν πόλεμον...).¹⁴² Za razliku od detaljnijeg prikaza Kasija Diona, kod Veleja u nešto općenitijem smislu se kaže da je Panonija bila ta koja je dovela Dalmaciju i njene narode u jedinstveni Savez (...*universa Pannonia...Delmattia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis consiliu*¹⁴³...).¹⁴⁴ Na osnovi Velejevog opisa mogli bismo zaključiti da je osnivanje Saveza poteklo iz panonskog bazena, ali i ovaj njegov podatak kao uostalom i podatak o navodnom prvenstvu Panonije u dizanju ustanka, (sa kojim se inače nalazi

¹⁴⁰ Pored termina savez, značenje *societates* može se prevesti i sa društvo, ali držimo da ovaj termin primijenjen na datu situaciju ne može odražavati stvarno značenje Velejevog ...*societatem*....

¹⁴¹ *Cass. Dio* LV, 30, 2-3

¹⁴² *Cass. Dio* LV, 30, 2

¹⁴³ Nešto je nejasno zašto u rečenici stoji genitiv riječi consilium, ii, n-savjet, vijećanje i sl. Da li to podrazumijeva da su po Veleju Panoni savjetimali? ili vijećanjem doveli dalmatinske narode u jedinstveni Savez. I ako bi se Velejeva rečenica prevela kaosva Dalmacija i sa njenim narodima u savez je dovedena vijećanjem...., onda bi se taj Velejev podatak slagao sa informacijom Kasija Diona da je zajednički nastup dogovoren na sastanku vojnih i političkih vodstava ustaničkih snaga, s tom razlikom da se to desilo po Veleju zahvaljujući Panoniji a po Kasiju Dionu da se vijećanje održalo inicijativom Batona Dezitijatskog.

¹⁴⁴ *Vell.* II, CX, 2

u direktnoj rečeničnoj i smislenoj vezi) treba promatrati u kontekstu Velejevog davanja prednosti Panoniji u odnosu na Dalmaciju u stvarima koja se tiču ustanka, o čemu smo ranije detaljnije govorili. Tako da i na ovom pitanju držimo da veću činjeničnu vjerodostojnost i da je bliži stvarnom stanju stvari imaju podaci i kontekst teksta Kasija Diona u odnosu na ono što po ovom aspektu nudi nacrtani opis Veleja Paterkula. I zbog toga dajemo veću prednost u daljem izučavanju pitanja osnivanja Saveza i njegovog funkcioniranja Kasiju Dionu prema svim ostalim do danas poznatim podacima iz pisane izvorne građe.

Pošto se iz konteksta Dionovog teksta može naslutiti da su početkom ustanka postojala dva odvojena središta pobune, jedan okupljen oko Batona Dezitijata a drugi oko Breuka iz toga slijedi da su i prije nastanka zajedničkog ustaničkog Saveza, postojala dva manja saveza što indirektno potvrđuje i sam Kasije Dion kada spominje pozivanje/okupljanje saveznika od strane Breuka (...πρὸς παράκλησιν συμμάχων ἐτράποντο) prije mjesta na kome spominje dogovor o Savezu dva Batona,¹⁴⁵ Jedan od tih saveza okupio bi se oko pobune koju su povelili pobunjeni pomoćni odredi¹⁴⁶ i on bi objedinjavao narode dinarskog pojasa, a nakon rasplamsavanja ustanka u dinarskom pojasu, na sjeveru u panonskom bazenu i to njegovom istočnom i srednjem dijelu, okupio bi se drugi savez oko pobune koju su povelili Breuci. Okupljanje tih naroda je dobrim dijelom vršeno zahvaljujući i prvim pohodima i pokretima u proturimskim akcijama koje su izvele prve ustaničke vojske predvođene dvojicom Batona, još prije ugovaranja zajedničkog nastupa kao što je to bio neuspješni pokušaj prepada na Sirmijum od strane breučkih snaga i pohod Batona Dezitijatskog u pravcu Salone.¹⁴⁷ Okupljanju saveznika oko Breuka i njihovog vođe Batona Breučkog doprinijela je i činjenica da Cecina Sever nakon borbi kod Drave nije produžio sa borbenim operacijama, pa su panonski ustanici dobiveno vrijeme iskoristili za skupljanje dodatnih saveznika. Tako nastanak velikog i jedinstvenog ustaničkog saveza možemo promatrati (ako je suditi po podacima i kontekstu izvučenom iz izvještaja Kasija Diona) kao udruživanje dva manja saveza koja su u prvo vrijeme, ali na osnovi iste proturimske platforme, odvojeno vodili oružanu borbu i koji su za svoje vrhovne ustaničke vojvode imali dvojicu imenjaka. Upravo zbog postojanja ove izvjesne dvojnosti u izbijanju ustanka i njegovim žarištima, u njegovom prvotnom širenju, pa i kasnije unutar stvorenog zajedničkog Saveza se na neki način i primjećivala i osjećala ova dvojnost, Rimljani, odnosno njihovi povjesničari i drugi pisci, su ustanak primarno promatrali kroz prizmu dualiteta. I bez obzira što su, sudeći po pisanim vrelima, Rimljani nesumnjivo bili upoznati sa stvaranjem jedinstvenog Saveza za njih je ustanak ostao

¹⁴⁵ *Cass. Dio* LV, 29, 3-4

¹⁴⁶ *Cass. Dio* LV, 29, 2-3

¹⁴⁷ *Cass. Dio* LV, 29, 3-4

segmentiran na panonski i dalmatinski (dinarski) dio, s tim da je kod nekih pisaca dominirao prvospomenuti, a kod nekih potonji segment. Zanimljiva je ova dualnost vrhovnog ustaničkog zapovjedništva, kao da su oni kopirali neke elemente rimskog načela kolegijalnosti i možda je upravo ovo bilo jedno od izražaja prihvatanja onog rimskog.

Vjerojatno su na stvaranje jedinstvenog ustaničkog Saveza utjecali neuspjesi u vezi pokušaja zauzimanja Sirmijuma i Salone, kada je postalo sasvim jasno da se parcijalnim i zasebnim pokretima ne mogu ostvariti veći strateški ciljevi, preuzimanje kontrole nad urbanim rimskim središtima i uspješno se boriti protiv većih rimskih i drugih protu-ustaničkih snaga. Na inicijativu Batona Dezitijatskog još u toku prve godine rata došlo je do sporazuma između dva glavna žarišta ustanka i objedinjavanja dotadašnjih saveza u jedinstveni proturimski savez svih pobunjenih naroda i zajednica.¹⁴⁸ Sastanak se odigrao negdje na panonskim, možda i breučkim prostorima, jer je po Dionu Baton Dezitijatski otišao kod Batona Breučkog u svrhu stvaranja Saveza.¹⁴⁹ Da se jedinstveni ustanički Savez stvorio negdje u panonskom prostoru ukazuje i to što je kao prva njegova akcija bilo izvedeno zauzimanje planine Alma (Ἀλμᾶ), odnosno Fruške Gore.¹⁵⁰ Ova srijemska planina je predstavljala dobru stratešku poziciju koja se nalazila blizu Sirmijuma i odakle su ustaničke snage predstavljale stalnu prijetnju sigurnosti ovog grada. Fruška Gora je izbijala i na desnu obalu Dunava i predstavljala krajnju granicu prema Singidunumu, tom taktičkom položaju čitave rimske koncepcije kontrole dunavske granice na njenom srednjem dijelu. Zauzimanjem Fruške Gore borbe su se prenijele i na zapadne dijelove skordičke *civitas*, koja je ostala lojalna.

Upravo postojanje institucije dvojice vojvoda na čelu ustaničkog Saveza dokazuje na jedan indirektan način da je Savez nastao ujedinjavanjem i kompromisnim? sporazumom vojnih i političkih vodstava (a koje su onda možda aklamacijom ili na drugi način potvrđivale i skupštine

¹⁴⁸ *Cass. Dio* LV, 30, 2-3

¹⁴⁹ *Cass. Dio* LV, 30, 2

¹⁵⁰ *Cass. Dio* LV, 30, 3

Da je planina Alma Fruška Gora dokazuje i to što se ista planina spominje u kontekstu Probove (vl. 276-282 n. e.) naredbe da vojnici na padinama te gore zasade vinovu lozu. *SHA, Probus*, XVI, 1; Jireček, 1952, 23; Gibon, 1996, 117; Ovo srijemsko gorje je sa svojim sjevernim padinama inače naslonjeno na desnu obalu Dunava, što je vanjska granica Imperije tako da je sasvim razumljiv boravak veće vojne grupacije na tome prostoru. Planinu Alma i to u blizini Sirmijums spominje i nepoznati autor *Epitome de Caesaribus*, 37, 3, kao i Eutropije (IX, 17, 2). Samo ime se može etimološki povezati sa grčkom riječi αλμη–slanost, oštrina i latinskim pridjevom *almus*–plodan, roda, blagotvoran, blag. Pošto je Kasije Dion vjerojatnije koristio vrelo pisano na latinskom jeziku za ovaj podatak, onda je možda i etimološki planina Alma bliža latinskom.

naroda/vojnika)¹⁵¹ između dvije cjeline. A te cjeline nisu mogle biti ništa drugo nego naša dva pretpostavljena manja saveza, jedan oko Dezitijata i pobunjenih auksilijara i drugi oko Breuka. Pošto je Batonu Dezitijatskog izgleda bilo stalo da se formira zajednički Savez pretpostavljamo da nastanak sporazuma nije iziskivao poteškoće i da su se ustaničke vojvode i predstavnici brzo dogovorili o zajedničkom nastupu. S druge strane uz uvažanje realnih snaga okupljenih oko Breuka, Baton Dezitijatski je morao i da poštuje i starost i iskustvo Batona Breučkog¹⁵² i to je sigurno moglo da utiče na odluku o podijeli vrhovnog zapovjedništva među dvojicom vojvoda. Kao što vidimo osnovna dva stuba, na kojima je počivala konstitucija i ustanka i Saveza i njihovi dalji razvitci, činili su Dezitijati i Breuci sa nizom oko sebe okupljenih drugih naroda koji su u pojedinim slučajevima bili i brojniji u ukupnoj ljudskoj masi od ova dva naroda. Ali pošto su Dezitijati i Breuci bili pokretači pobune i njen najbolje ustrojeni i najspremniji element normalno je da su vrhovne vojvode došle iz njihovih redova. To indirektno potvrđuje i Velej kada spominje kao vojvode sa vrhovnim autoritetom (*maxima...ducibus auctoritas erat*) samo jednog Dezitijata i dvojicu Breuka.¹⁵³ Stvaranje jedinstvenog Saveza je moralo još više pospješiti širenje ustanka i novi pokreti vojvoda i drugih starješina ustanka ali sada pod plaštem zajedničke i dogovorene akcije samo su mogli u Savez privući možda i one narode koji su do tada kalkulirali ili bili kolebljivi, jer su sada oni u zajedničkom nastupu osjećali veći stupanj sigurnosti i vidjeli veće šanse za uspjeh. Ali i ovo dalje širenje ustanka i pridruživanje drugih naroda u Savez je poštivalo činjenicu da su se Dezitijati i nešto kasnije Breuci prvi ustrojeno i odlučno pokrenuli, da su bili inicijatori stvaranja Saveza i da su njihovi predstavnici bili vrhovne vojvode ustanka.

¹⁵¹ Ovo prije možemo pretpostaviti u slučaju Dezitijata koji su izgleda imali nešto demokratičniju unutarnju političku strukturu nego Breuci, u kojima je pored kraljevske vlasti postojao i bio jak politički značaj i dominirajući utjecaj starih vojvoda kao što je npr. bio Baton Breučki i preko njih lokalne breučke aristokracije iz koje je i sam Baton Breučki nesumnjivo poticao.

¹⁵² Konstatacija važi jedino pod uvjetom da se spominjanje Batona kod Rufija Festa odnosi na rat 12-9. god. p. n. e.

¹⁵³ *Vell.* II, CX, 4-5;

U Loeb izdanju «*Historiae Romanae*» Veleja Paterkula *maxima...ducibus auctoritas* je neodgovarajuće prevedeno na engleski jezik izrazima «chief authority... generals». Neadekvatnost engleskog prijevoda je razumljiva ako se zna da engleski jezik ne posjeduje riječ koja bi u pojmovnom smislu obuhvaćala sadržinu sličnu onoj koja se podrazumijevala pod latinskim *dux* za vrijeme Republike i principata, za razliku od našeg jezika koji posjeduje domaću riječ *vojvoda* s kojom se analogno može prevesti *dux*. Engleska riječ »duke«, koja se na naš jezik uobičajeno prevodi isto kao i latinska riječ *dux* sa izrazom vojvoda, danas ima zbog utjecaja srednjovjekovne feudalne terminologije različitu pojmovnu sadržinu od onoga što se podrazumijevalo za vrijeme Republike i principata kada se kaže *dux*. Zanimljivo je napomenuti da jednom čudnom povijesnom igrom naša riječ vojvoda koja je nedvojbeno domaćeg, originalnog slavenskog podrijetla može bolje i preciznije objasniti rimski izraz *dux* i njegovu pojmovnu sadržinu nego engleska riječ »duke« koja direktno etimološki potiče iz latinskog *dux*.

Zbog svoga naknadnog nastanka, kao rezultata već podignute pobune (bolje rečeno pobuna) i brzog širenja vatra pobune, jedinstveni ustanički Savez se razlikuje od Saveza Italika za vrijeme savezničkog rata iz 90-88. god. p. n. e. i Galskog Saveza iz 52. god. p. n. e. kojem se na čelu nalazio Vercingetoriks.¹⁵⁴

Dokaz snage jedinstvenog ustaničkog Saveza vidimo i preko dugotrajnosti njegovog otpora i pored žestine i opsega borbi i razaranja, koji nije bio ništa manji nego onaj koji se dogodio u Galiji za vrijeme Vercingetoriksovog pokreta, samo što je za razliku od njega on trajao par godina duže. Tiberije i Germanik,¹⁵⁵ zapovjednici rimskih i savezničkih snaga nisu baš bili u tolikoj mjeri slabije vojskovođe i ratni stratezi u odnosu na Julija Cezara da bi samo na njima ležala odgovornost za dugotrajniji otpor. Pored toga obojica rimskih zapovjednika u Iliriku su ukupno raspolagali i sa znatno brojnijim snagama nego što ih je Cezar imao u Galiji, imali su za razliku od Cezara punu podršku države i njenih institucija bez stranačkih podmetanja i na kraju oni su se sukobili sa malobrojnijim neprijateljem u odnosu na Gale sa kojima se Cezar morao suočiti 52. god. p. n. e. To sve dokazuje relativnu snagu jedinstvenog Saveza u prvim fazama ustanka pa i umješnost njegovih lidera, u prvom redu dezitijatskog Batona, koji je sa svojim snagama pune tri godine odolijevao rimskim i njima savezničkim trupama. I sama činjenica da nakon odmetnuća Batona Breučkog njegov imenjak nalazi za shodno i potrebno da intervenira, da pokuša spriječiti odvajanje jednog segmenta ustanka i da izlaže Batona Breučkog općem vojničko/»narodnom« sudu dovoljno govori o tome da je jedinstveni ustanički Savez bio dogovoren, zamišljen, pretpostavljen pa i proveden kao jedan koherentniji organizam, bar za Batona Dezitijatskog, njegovo vojno-političko okruženje i dobar dio boraca posebno iz dinarskog pojasa.

Pošto dinarski i panonski narodi koji su učestvovali u ustanku kao sastavnice Saveza iz vremena svoje samostalnosti nisu mogli baštiniti nikakve tradicije zajedničkog nastupa, zajedničkih institucija i uopće zajedničkog života u bilo kakvoj političkoj tvorevini, a i zbog razine preddržavnog političkog i društveno-gospodarskog ustroja, ustanički Savez se nije mogao naslanjati na neku raniju ilirsku tradiciju zajedništva i savezne konstitucije. Jedini urnek koji su pred sobom za konstituciju i ustroj svoga Saveza imali ustanici, tj. njihovo vojno i političko vodstvo bilo je Rimska država i provincija Ilirik, njene institucije i način uređenja. Uostalom mnogi od ustanika su sigurno već bili

¹⁵⁴ Suprotno od načina odvijanja ustanka i nastanka Saveza u ustanku 6-9. god. n. e. u slučaju Italika i Gala prvo je dogovoren savez, izbor vodstva i način borbe, a tek je onda kao krajnji proizvod te konspirativne akcije morao biti iznjedren opći ustanak. O ovim ustancima za opće i nešto detaljnije informacije v. Maškin, 1951, 204-207; 265; *Caes. de bell. gall.; Plut. Caes; App. de bell. civ.*

¹⁵⁵ Prije svoje adopcije 4. god. n. e. *Nero Claudius Germanicus*, a poslije ulaska u porodicu Julija Cezara *Germanicus Julius Caesar*

ne samo uključeni u vojnu strukturu preko pomoćnih jedinica nego i u upravnu od razine provincije pa naniže a neki su bili i obrazovani i odgojeni na načelima rimske i grčke obrazovne tradicije i prakse.¹⁵⁶ A i veze sa Rimljanima i drugim civiliziranim strancima sigurno su u vrijeme desetljeća prvog razdoblja rimske vladavine bile sve izrazitije, a impulsi koje su one donosile bile apsorbirane u biće naroda koji su se pobunili. Tako bi među ustanicima bilo sasvim realno pretpostaviti i primjenjivanje ne samo rimskih vojnih metoda, ustroja i načela u toku rata, nego i prijenos nekih rimskih i provincijskih političkih i upravnih iskustava na ustanike i konstituciju i funkcioniranje pobune i njihovog Saveza. Pored ugledanja na rimske uzore, ustanici su svoje aktivnosti i ustroj vojnih i političkih struktura i uređenja mogli crpsti i iz političke, društvene, gospodarske i vojne tradicije pojedinih naroda i iz vremena samostalnosti i iz uređenja i oblika koje su imali za vrijeme prvog rimskog podložništva, posebno ako su ti narodi bili glavni nositelji ustanka. Iz svega iznesenog možemo zaključiti da je formiranje i djelovanje Saveza dobrim dijelom bilo temeljeno ne samo na baštinama i tradicijama načina života pojedinih naroda nego i iz iskustva zajedničkog života u okvirima rimske državne i provincijske konstrukcije. Naravno ne bi trebalo ni isključiti mogućnost da su politička i vojna vodstva pobunjenih naroda stvorili u toku samog razvitka ustanka i primjenjivali i neka originalna rješenja, bez direktnog ugledanja na rimsku praksu i staru tradiciju iz doba samostalnosti ali o tome ne raspoložemo ni sa kakvim preciznijim pa ni posrednim podacima.

Institucije ustaničkog Saveza i njegova unutarnja konstitucija

Na osnovu svega već izrečenog jasno je da je Savez kako bi funkcionirao morao imati i neke zajedničke institucije. Kako se može razabrati iz tekstova rimskih pisaca unutarnja konstitucija Saveza je bila znatno složenija nego što se to do danas u povijesnoj znanosti pretpostavljalo i kako se predstavljalo. Ona nije bila samo bazirana na par jakih ličnosti i njihovim sudbinama nego na dubljem i znatno izgrađenijem sistemu međusobnih prava, obaveza i odgovornosti u kojima se nalazilo uvezano mnogo više ljudi i učesnika ustanka nego što su to dvojica ili trojica koje znamo po imenima. Iz tako shvaćenih, zacrtanih i primjenjivanih odnosa u ustanku i Savezu proizašlo je i postojanje nekih institucija zajedničkih za čitav Savez i sa ingerencijama koje bi se protezale na sve poslove i odgovornosti i interese Saveza i ustanka.

Pisana vrela direktno spominju samo jednu zajedničku instituciju koju su imali ustanici. Po Veleju Paterkulu vrhovni autoritet (*maxima...auctoritas*) u ustaničkim redovima imale su vojvode (*duces*), i to dvojica Batona i Pines¹⁵⁷ (*Pinneti*).¹⁵⁸ Nešto drugačiji izvještaj o ovoj ustaničkoj izvršnoj

¹⁵⁶ Vell. II, CX, 5

¹⁵⁷ U znanstvenoj literaturi se uvriježilo korištenje oblika Pines za ime ovog visokog breučkog i ustaničkog dužnosnika, iako praktično nema baš nekih naznaka da je ono takvo bilo, odnosno moguće je da glasa |s| na samom

vrhovnoj instituciji, odnosno o njenom personalnom sastavu, podastire drugi izvjestitelj o ratu 6-9. god. n. e. Kasije Dion. Po njemu dvije osnovne ličnosti u ustanku koje sklapaju sporazum i čine njegovu glavnu izvršnu funkciju su dvojica Batona, dok je uloga Pinesa (Πίνων) za razliku od Veleja prilično marginalizirana. Pines se u Dionovom opisu početka ustanka i ne spominje i jedino gdje se nailazi na njega kod Kasija Diona jeste u onom dijelu gdje se govori o otpadnuću Breuka i to samo u podatku gdje se kaže da je Pines izdan i da je Baton Breučki kao nagradu dobio od Rimljana pravo da vlada Breucima.¹⁵⁹ Zbog ovog izvjesnog neslaganja uloga Pinesa u ustanku i mjesto koje je zauzimao u političkoj i društvenoj hijerarhiji i matičnog naroda, a to su bez sumnje Breuci (iako to nije nigdje u nama do sada poznatoj pisanoj građi direktno podvučeno i naglašeno), i Saveza izgleda na prvi pogled nejasna.¹⁶⁰ Iako Velej Pinesa spominje na dva mjesta u oba slučaja to spominjanje je uokvireno u takvo informativno okruženje (koje odaje nacrti, okvirni karakter) iz kojeg teško možemo naslutiti stvarni hijerarhijski status koji je Pines uživao jer su oba Velejeva podatka predstavljena u takvoj formi da se teško može izvući neki precizniji zaključak o Pinesu.¹⁶¹ Za razliku od Veleja karakter i smisao Dionovog podatka je jasniji, precizniji i ipak otvara mogućnost za odgonetanje političke uloge Pinesa. Iz konteksta rečenice kod Kasija Diona u kojoj se spominje Pines moglo bi se zaključiti da je on bio suveren (neka vrsta kralja) breučke politije.¹⁶² Kasije Dion kaže da je Baton Breučki, nakon što je predao Pinesa, primio kao nagradu pravo da vlada nad Breucima (καὶ μισθὸν τούτου τὴν ἀρχὴν τῶν Βρεύκων λαβών) iz čega jasno proizlazi zaključak da je nakon predaje Pinesa mjesto zakonskog, običajnog vladara Breuka bilo upražnjeno što nas logički navodi na vjerojatnu pretpostavku da je Pines bio taj koji je vladao, znači bio titularni suveren, neka vrsta kralja

kraju imena u nominativnom ili nekom drugom obliku ustvari uopće i nema. Moguće je pretpostaviti da ovo ime ima neke veze, ne samo u sličnosti nego i kao neka vrsta zajedničke ilirske onomastike sa imenom Agronovog sina Pinesa (kod *Liv.* XXII, 33, 5 u obliku *Pineus*.)

¹⁵⁸ *Vell.* II, CX, 4-5; Ne znamo da li su Iliri za ta tituliranja vrhovnih izvršnih predstavnika ustanka i Saveza koristili neki svoj posebni domorodački termin ili su koristili latinski termin *dux*, ili neki odgovarajući drugi latinski ili grčki izraz. U našem slučaju, pošto je u ustanku djelovao čitav niz drugih vojnih zapovjednika koje bismo mogli nazvati vojvodama, odlučili smo da kao najbolji ekvivalent Velejevim *maxima...auctoritas duces*, a zbog glomaznosti i jezičke neadekvatnosti bukvalnog prijevoda u smislu «vojvode koje su imali najviši autoritet», koristimo naš izraz *vrhovne vojvode* kojim držimo da bi na najbolji način, na našem jeziku, predstavili sadržinu onoga što je Velej podrazumijevao.

¹⁵⁹ *Cass. Dio* LV, 34, 4

¹⁶⁰ Po M.Suiću (1991-1992, 57 i fus. 9) Pines je «možda služio kao časnik za vezu između dvaju vođa i dviju vojski». Mislimo da je spomenuta konstatacija vrlo slabo vjerojatna.

¹⁶¹ *Vell.* II, CX, 5; II, CXIV, 4.

¹⁶² *Cass. Dio* LV, 34, 4

unutar breučke politije.¹⁶³ Kasije Dion upotrebljava izraz τὴν ἀρχὴν⇒ koji se odnosi na oficijelnu čast i koji se može prevesti i kao «vladati, početi vladati». Tako bi sudeći po samom Dionovom tekstu njegova titula na grčkom najvjerojatnije glasila arhont (ὁ ἄρχων), u bukvalnom prijevodu «vladar, poglavar» što ukazuje na moguće postojanje monarhijske forme vlasti kao formalno najviše, ali ne i praktično najjače breučke izvršne političke institucije.¹⁶⁴ Naravno, ne bi trebalo bukvalno shvatiti da je arhont bila i zvanična titula breučkog suverena i ovaj naziv je potrebno prihvatiti samo kao terminološko tumačenje jednog rimsko-grčkog povjesničara onoga što je on shvatio i prihvatio kao instituciju vladara.¹⁶⁵ I sam naziv te vladarske institucije je bio drugačiji i više je odgovarao domaćem miljeu. A iz činjenice da Baton Breučki dolazi na mjesto Pinesa, nakon svrgnuća i isporučivanja potonjeg, jasno slijedi da njih dvojica nisu zauzimali i obnašali iste institucionalne pozicije u breučkoj političkoj hijerarhiji, odnosno njihove dužnosti, ingerencije i prava su bile odvojene. Tako je jasno da Baton Breučki i Pines u političkom sustavu Breuka nisu uopće bili jednaki i da Velejevo njihovo jedinstveno terminološko determiniranje treba promatrati samo kao jedan uopćeni prikaz koji nije imao namjeru da prezentira precizniji uvid u objašnjavanje stvarne strukture vodstva ustanka. Da Baton Breučki nije bio kralj govori i činjenica da su Breuci podižući se na ustanak na svoje čelo (u smislu vrhovnog vojnog zapovjedništva u ustanku) postavili (ne precizira se na koji način) Batona Breučkog (καὶ μετὰ τοῦτο καὶ Βρεῦκοι Παννονικὸν ἔθνος, Βάτων καὶ αὐτοὶ ἕτερον προστησάμενοι). I navedena činjenica navodi na pomisao da se on prije izbijanja ustanka nije nalazio ni na funkciji vojvode Breuka, iako je sigurno pripadao tom uglednom,

¹⁶³ Da Baton Breučki nije bio vladar, suveren breučke zajednice sve do isporučivanja Pinesa i uzurpacije njegove institucije ukazuje i Dionov podatak (LV, 29, 2) u kojem se kaže da su Breuci kada su se pobunili postavili Batona Breučkog (kao vojnog zapovjednika) na svoje čelo. Da je on prije izbijanja ustanka bio vladar ne bi ga imalo smisla postavljati kao predvodnika.

¹⁶⁴ I G. Novak (2004, 59) i A. Stipčević (1974, 67-68) drže da je Pines bio kralj Breuka. Mócsy, 1974, 38-39; 56; navodi da je Batona Breučkog kao kralja Breuka imenovao Tiberije, što isto implicira da Breuci imaju kraljevsko dostojanstvo koje je prije predaje držao Pines. Po ediciji *The Archaeology of Roman Panonia* (Barkóczi, 1981, 89) Breučki Baton je nakon predaje postao vazalni princ (vassal prince).

¹⁶⁵ Ovim izrazom Dion titulira i Valerija Mesalinusa, namjesnika provincije Ilirika i Cecinu Severa, osobu koja je upravljala Mezijom (kao provincijski namjesnik?). Činjenica je da su provincijski namjesnici u odnosu prema provinciji za vrijeme svoga mandata bili skoro u statusu lokalnih vladara. Oni su imali imunitet i vrhovno vojno i civilno zapovjedništvo u provinciji koje su jedino ograničavali rimski zakoni i volja princepsa, ali ne i neke provincijske peregrinske institucije koje bi donosile samostalne odluke kojima bi se bilo suprotstavljalo bilo nastojalo ograničiti moć i ovlaštenja provincijskog namjesnika. Tako su se prema peregrinskom stanovništvu namjesnici ophodili i kao vrhovni provincijski poglavari i kao vrhovni provincijski vojni zapovjednici, tj. kao mali vladari te bi i njima Dionov izraz arhonti sasvim odgovarao.

aristokratskom breučkom sloju. Samim tim je Pinesova funkcija (bar u formalno smislu) bila u unutarnjem uređenju i političkim odnosima i hijerarhiji Breuka u smislu teorijskog suvereniteta i autoriteta i veća od one koju je imao Baton Breučki koji je bio vojvoda. Ali ona nije u okvirima zajedničkog Saveza bila, iako je bila vjerojatno vrlo visoko strukturirana u svome matičnom narodu, ipak istog ranga kao ona koju su imali vrhovne vojvode. I upravo zbog postojanja toga autoriteta suverena koju je baštinila institucija koju je obnašao Pines, ne treba se čuditi da je Baton Breučki preuzeo i tu funkciju ujedinivši tako u svojoj osobi i funkcije i suverena i vrhovnog vojvode, čime je on teorijski postao najmoćnija osoba u vlastitom narodu.¹⁶⁶ A Pinesovo pojavljivanje u vrelima, posebno kod Veleja, se može objasniti i onom panonskom dominacijom koja inače prati opise prvih razdoblja ustanka i posebno time što je on bio predan Rimljanima pa se tako i njegovo ime našlo u rimskim izvještajima koji su govorili o tome velikom uspjehu, a moguće je da je i Velej imao neposredni uvid u izručenje Pinesa. Sve je to, i uz vjerojatno vrlo snažno Pinesovo učešće u ratu i operacijama te zalaganje za interese Saveza i nastavak borbe i opiranje izlasku iz rata, doprinijelo da Velej stavi Pinesa u isti rang u hijerarhiji Saveza sa dvojicom Batona. Uostalom bilo bi prilično nerazumljivo zašto bi se kao vrhovne vojvode ustanka i Saveza nalazila dvojica Breuka i jedan Dezitijat, a i teško bi bilo i shvatiti da je Breucima bila prepuštena od naroda učesnika u ustanku apsolutna većina u vrhovnom vojničkom i izvršnom političkom institucijom ustaničkog Saveza.

Pines je kako izgleda bio odan interesima Saveza i ciljevima ustanka, ali je Baton Breučki, zbog svoga iskustva, bio taj koji je postao vrhovni vojvoda. Ipak je i Pines nesumnjivo i sam imao jednu vrlo važnu ulogu i ugled u općem ustaničkom pokretu a posebno zbog te svoje nepokolebljive odanosti do samoga kraja interesima zajedničke borbe. Pines se nije mogao nagovoriti da pređe na stranu Rimljana niti da s njima sklopi separatan sporazum kao što je to učinio Baton Breučki i on je jednostavno morao biti eliminiran i to izručenjem. Da je Pines ipak i imao značajnu ulogu u breučkoj hijerarhiji i pitanjima ustanka jasno ukazuje i činjenica da se smatralo potrebnim da se izvrši (bez

¹⁶⁶ Nesumnjivo postojanje breučke političke hijerarhije i njenog funkcioniranja relativizira Apijanovu (*III*, 22) konstataciju o panonskom življenju bez središnje vlasti, nego npr. ukazuje na postojanje izdiferencirane i složene političke strukture, bar kod Breuka. Međutim isto je tako moguće i prihvatiti Apijanov podatak, odnosno konstataciju njegovog vrela, ali samo pod uvjetom ako se tim izražajem mislilo i odnosilo na sve Panone, kako se kaže u Ilirskoj knjizi od Japoda do Dardana, jer stvarno nije postojala jedinstvena panonska vlast, ni središnja uprava pa ni obični zajednički savez, nego su i ilirski Panoni bili podijeljeni u čitav niz manjih politija pa je tako moglo izgledati Rimljanima da su oni nejedinstveni i na nižoj razini društveno-političkog razvitka. Da je ovakva konstatacija točna ukazivalo bi to što se u Ilirskoj knjizi striktno kaže da nisu postojali zajednički vladari nad cijelim panonskim svijetom, što ne znači da nisu postojali i političke institucije i politički sustavi u pojedinim narodnosnim panonskim zajednicama, kao npr. kod Segestana (Kolapijana) i Breuka kod kojih se sudeći po izvornoj građi može naslutiti postojanje izgrađenog političkog sustava.

obzira na čiju želju, zahtjev i nastojanje) izručenje Pinesa Rimljanima.¹⁶⁷ Sve je to dovelo do toga da Velej Paterkul u svome opisu Pinesa navede u istom kontekstu kao i dvojicu Batona, jer je on imao utisak da su ova trojica najbitniji pojedinci u ilirskom ustanku. Ali to što su oni Veleju izgledali najbitniji, pa ih u tom smislu i titulira «vojvodama», ne znači da je to odgovaralo stvarnoj stanju strukture Saveza. Podaci Kasija Diona su i u ovom pogledu pouzdaniji, precizniji i više odgovaraju stvarnom stanju stvari i odvijanju povijesnog procesa vezanog za ilirski ustanak, sa svim njegovim učesnicima. Izvještaj Kasija Diona je u nekoj mjeri ipak detaljniji od Velejevog opisa i to baš u ovim ključnim detaljima za razumijevanje unutarnje konstitucije Saveza. Za Kasija Diona je u potpunosti jasno, kako se iz konteksta teksta može vidjeti, da su predvodnici ustanka i vrhovne vojvode dva Batona i on to tako i predstavlja, dok Pines zauzima ulogu breučkog suverena i istaknutog zagovornika ideje ustanka i Saveza.

Kada se raspravlja i o ovom pitanju i neslaganju dva sačuvana osnovna izvještaja o ustanku mora se imati u vidu činjenica da je Velejevo djelo oblikovano ali i ostalo u formi nacrt, gdje su mnogi podaci postavljeni i u obliku neke vrste opširnijih teza, ali i gdje su oni ostali bez zadovoljavajućeg opsega i detalja kojim bi prezentirana informacija bila potpuna i razumljiva. Tako bi bilo i u slučaju njegovih poimeničnih spominjanja vojvoda sa najvećim autoritetom, jer i sama njegova informacija gdje ih po imenima navodi ima neki karakter uzgrednosti, postavljene teze koja će kasnije biti detaljnije obrađena. Veleju kao aktivnom učesniku rata moralo je biti poznato tko su vrhovni autoriteti kod ustanika a to su dva Batona, a događanja koja su prethodila i bila u toku samoga čina predaje Pinesa pothranila su, s pravom, njegovo uvjerenje o značajnoj ulozi Pinesa u strukturi ustanka. Samim tim Velej je smatrao za shodno da i njegovo ime ubaci u «telegrafsku informaciju» na samom početku njegovog nacrtanog opisa ustanka u kojoj spominje zajedno dvojicu Batona i Pinesa, smještenu između druga dva dijela Velejevog opisa sa kojima ona nema baš neku direktnu vezu. Ova informacija se sa prethodnim pasusom možda indirektno i može povezati, ali sa rečenicom i pasusom koji joj slijedi ima u kontekstu izlaganja vrlo malo dodirnih točaka.¹⁶⁸ Ali

¹⁶⁷ Izručenje Pinesa je izgleda ostavilo veliki utisak na Rimljane, čim se smatralo shodnim da se ono zabilježi u izvornoj građi, pa ga tako spominju i Velej i Dion, ovaj potonji sigurno zahvaljujući podacima iz druge izvorne građe, koja nažalost nije sačuvana. Njegova predaja je odlično poslužila i Tiberiju da se može time javno pohvaliti i opravdati da je njegov dvogodišnji način ratovanja, koji je izazivao dosta kritike i podozrenja, ipak polučio vrijedne i vidljive rezultate, a koji su bolji nego zarobljavanje jednog od najistaknutijih ustaničkih vođa, suverena jednog od dva naroda na kojima je počivala struktura ustanka. To je vjerojatno proizvelo iznimno cirkuliranje Pinesovog imena u tadašnjoj rimskoj javnosti željenoj velikog i konkretnog uspjeha na ratištima Ilirika, pa su i autori izvorne građe koju je koristio Dion smatralo shodnim to ime zabilježiti.

¹⁶⁸ *Vell.* II, CX, 4-5

upravo zbog izostanka detaljnog i pravog rada koji je Velej najavljavao, pojava Pinesa sa dvojicom Batona u istoj rečenici kao jednakog njima, proizvodi materijalnu grešku, nastalu ne zahvaljujući Velejevom neznanju ili površnosti, nego tome što nije imao sreće da dovrši svoj rad u kojem bi sigurno bio detaljno pojašnjen status, položaj i sudbina Pinesa u hijerarhiji i Breuka i ustanka. Pines je kao što smo već istakli imao veliku ulogu u ustanku i njegovom razvitku, i sigurno pored nje i autoritet koji je proizlazio iz obnašanja jedne visoke izvršne institucije «vladara» u matičnom narodu. Ali ta institucija nije mogla biti jednaka po odgovornosti instituciji vrhovnih vojvoda koje su obnašala dvojica Batona.

Kako izgleda institucija vrhovnih vojvoda nije imala samo čisto vojničku i ratnu ulogu nego je predstavljala i vrhovnu izvršnu političku instituciju Saveza, kao što su bili republikanski rimski konzuli.¹⁶⁹ To dokazuje i čitav niz postupaka koje su u toku ustanka poduzimale vojvode, od sklapanja Saveza, preko napuštanja Saveza, predavanja sudu Batona Breučkog, pa sve do samog čina predaje Batona Dezitijatskog, što su sve bile političke a ne vojne odluke. U suprotnom predaja Batona Dezitijatskog ne bi značila i da je pobuna završena. Naravno to što su dvojica vrhovnih vojvoda imala i nesumnjive političke ovlasti nije značilo da su oni bili neke vrste «suverena» i monarha nad čitavim Savezom, kao što je to bio npr. Pines u okvirima Breuka jer te ovlasti su ipak bile privremenog, možda čak i ad-hoc (poradi vođenja i održavanja ustanka) karaktera. Kasije Dion Batona Breučkog naziva predvodnikom (...Βάτωνα καὶ αὐτοὶ ἕτερον προστησάμενοι...) te se njegovo determiniranje Batona Breučkog ne može smatrati i odgovarajućim tituliranjem. Na jednom drugom mjestu Velej spominje ponovo zajedno jednog od Batona (ne precizira kojeg, ali jasno je iz konteksta teksta da je riječ o panonskom, breučkom Batonu) i Pinesa i titulira ih sa izrazom «*excelsissimos duces*», što se može prevesti kao najodličnije, najistaknutije vojvode.¹⁷⁰ Sudeći po već izloženom i smislu teksta gdje se spomenuti podatak nalazi ovo označavanje Velej Paterkul vjerojatno koristi u smislu njihovog zapovjedništva nad breučko-panonskim snagama, a ne kao hijerarhijski položaj u ukupnoj strukturi ustanka i jedinstvenog Saveza pobunjenih naroda Ilirika .

Baton Dezitijatski je u toku čitavog toka ustanka pokazivao iznimnu pokretljivost, pa je tako npr. samo njegov itinerarij za 6. god. n. e. okvirno izgledao na sljedeći način Gornja Bosna-zaleđe Salone-sjeverozapadni pravac kretanja-breučko područje-planina Alma-i ponovno moguće prebacivanje na zapadno bojište, što je prilično impresivno, posebno ako se ima u vidu da je u toku borbi za Salonu on bio teško ranjen. U ne samo spomenutom kretanju nego i u toku čitavog njegovog

¹⁶⁹ Sličnu ulogu su vjerojatno imali i glavni predvodnici galskog ustanka iz 21. god. n. e. Julije Flor i Julije Sakrovir, koji su isto poticali iz dva najvažnija galska naroda Trevira i Heduanaca. Međutim zbog brzog gušenja ustanka galski pobunjenici nisu uspjeli da razviju sam ustanak i njegove institucije, te je sve ostalo u nekoj vrsti zametka.

¹⁷⁰ *Vell.* II, CXIV, 4

krstarenja širom pobunjenog prostora Batona Dezitijatskog nije pratio samo njegov neposredni stožer i najodaniji pratioci, nego i određene brojnije jedinice. Te jedinice, bar njihovo jezgro su najvjerojatnije proizašle iz onog dijela pomoćnih jedinica koji se prvi pobunio, i one su na neki način predstavljali «interventni, manevarski» segment ustaničkih snaga koje su uglavnom bile narodnosno-milicijskog, teritorijalnog karaktera. Dokaz za postojanje tih jedinica pružaju podaci o zajedničkom koncentriranju trupa dvojice vrhovnih vojvoda na planini Almi te o napadu Batona Dezitijatskog na odmetnutog kolegu i njegovom kažnjavanju, gdje Kasije Dion direktno spominje vojsku pod neposrednim vojnim zapovjedništvom Batona Dezitijatskog. Za razliku od svoga «dinarskog» kolege, Baton Breučki se nije odlikovao tolikom pokretljivošću i iz vrela ne znamo da li je on za vrijeme trajanja rata do svoje smrti 8. god. n. e. uopće napuštao panonsko područje. Kada se inače raspravlja o ustaničkim vrhovnim vojvodama potrebno je imati u vidu da je Baton Dezitijatski bio i generacijski mlađi od drugog Batona, pa je ta razlika koja neminovno vodi sa sobom i različite predstave o svijetu i stanju na terenu pa i zastupanje i ispoljavanje određenih sklonosti, stavova, provođenje odluka i akcija i opću dinamičnost i odlučnost imala i izvjesnih posljedica po djelovanje dvojice Batona. Baton Breučki je uz to bio i iskusni vojni i politički dužnosnik koji je već jednom za vrijeme Tiberijeve panonske kampanje 12-9. god. p. n. e. predvodio breučki otpor Rimljanima. Vjerojatno je ta činjenica utjecala i da se on postavi za predvodnika panonskog segmenta ustanka, ali je izgleda zaboravljeno da se upravo taj Baton Breučki nije borio do kraja i da je umjesto ratovanja do konačne pobjede ili totalnog poraza bio skloniji postizanju sporazuma i priznanju rimske vlasti što se nakon višegodišnjeg ratovanja i desilo. U biti Baton Breučki je bio za razliku od svoga dezitijatskog imenjaka ipak osoba pragmatičnije prirode, sklonija kompromisima i ne insistiranju na krajnjim rješenjima. U periodu između 9. god. p. n. e. i 6. god. n. e. Baton Breučki je izgleda uživao izniman ugled u redovima vlastitog naroda, tako da je sa izbijanjem ustanka njegov sigurno prisutni autoritet morao naći izražaja u tome da bude postavljen za vojvodu breučkog i panonskog segmenta ustanka. I Velej naziva ustaničke vojvode (i to u superlativu) oštroomnim i vještim (...*acerrimis ac peritissimis ducibus*...),¹⁷¹ Uostalom samo vođenje borbenih operacija u kojima je u jednom periodu rata aktivno bio uključen i Velej su mu na neki način davali za pravo za iznošenje takve tvrdnje, iako je na to možda utjecalo i njegovo nastojanje da preuveliča snagu neprijatelja kojeg je Tiberije pobijedio.

Nepoznato je i da li je prilikom stvaranja općeilirskog Saveza došlo i do preciziranja nekog unutarnjeg, internog «pravilnika», možda i zakonodavstva koji bi definirao ingerencije, prava i obaveze zajedničkih institucija te reguliranja međusobnih odnosa među narodima pa i pojedincima učesnicima u ratu. Isto tako nejasno da li je tada došlo i do dogovora o zajedničkim političkim

¹⁷¹ Vell. II, CX, 4

interesima i ciljevima ustanka ili je samo bila riječ o stvaranju vojnog saveza bez definiranja političkih pitanja. Vjerojatno su sudeći po brznoj akciji Batona Dezitijatskog na izdaju i načina na koji je on reagirao i obračunao se sa Batonom Breučkim postojali ne samo vojni nego i neki politički aspekti dogovora jer bi u tom slučaju bilo razumljivo sazivanje skupštine i suđenje jednom od vrhovnih vojvoda upravo od strane narodne/vojničke skupštine.

Nepoznato je da li je ustanički Savez, čije je postojanje nepobitno, imao i neki službeni naziv korišten od strane ustanika. U pisanim vrelima se ne nailazi ni na kakav trag tome eventualnom nazivu. I Velej Paterkul i Kasije Dion spominje termine savez kada govore o procesu udruživanja i stvaranja Saveza, ali iz toga se ne bi mogli izvući nikakvi zaključci po ovom po ovom pitanju jer njihova upotreba izraza *societas* i *συνμαχία* (u kontekstu okupljanja saveznika oko Breuka, a ne u vezi jedinstvenog Saveza), odnosno izvedenica iz njih, je izgleda imala čisto tehnički karakter. Ako je i postojao službeni naziv za ustanički Savez ne bi bilo nemoguće da je on bio na domaćem jeziku, iako bi se sigurno koristila i njegova latinska ili čak i grčka varijanta. Nepoznato je ostalo i da li je postojala neka vrsta ustaničkog vijeća kao stalnog, a ne ad-hoc tijela u kome bi bili zastupljeni i predstavnici svih naroda, plemena i drugih zajednica sudionika ustanka a ne samo Dezitijati i Breuci. Preko natpisa je poznato da su takva vijeća (npr. princepsa) sigurno postojala u političkoj strukturi pojedinih peregrinskih *civitates*, a vjerojatno i u vrijeme samostalnosti tih naroda. Ne raspoložemo ni sa podacima, na osnovu do sada poznatih pisanih vrela, da li je Savez imao od početka ili ih razvio u toku daljeg trajanja ustanka osim vrhovnih vojvoda još i neke druge izvršne institucije. U podacima iz pisane izvorne građe ne mogu se po ovom aspektu izvući, ne samo direktnim nego i indirektnim pa i putem metode otkrivanja skrivenog i potisnutog značenja koristeći kontekst teksta, skoro nikakvi zaključci. Jedino bi možda uloga i sudbina Pinesa mogla govoriti o nekoj vrsti postojanja nekih vijećanja, ako ne na razini Saveza, onda bar na razini Breuka i onog dijela ustaničkih snaga koje su pripadale panonskom bazenu, jer je svoje neslaganje sa planovima Batona Breučkog Pines sigurno izražavao na nekim zajedničkim «svepanonskim» ili samo breučkim vijećanjima, ali ne i na zasjedanjima narodnih/vojničkih skupština.

Za razliku od neučinkovitog traženja postojanja neke vrste savezničkog vijeća, postojanje jedne druge vrlo bitne institucije možemo naslutiti preko događanja koje prenosi Kasije Dion i koji su vezani za suđenje Batonu Breučkom za izdaju koje je sprovela skupština vojnika.¹⁷² Ova skupština je u okvirima ustaničkog Saveza smatrana i vrhovnim tijelom, koje se po svojim autoritetom nalazi i iznad vrhovnih vojvoda (ili je bar tako smatrao samo Baton Dezitijatski) jer bi samo u tom slučaju bilo moguće da ona sudi i presudi jednom od vrhovnih vojvoda.

¹⁷² Cass. Dio LV, 34, 5-6

Gdje se nalaze predstavnici drugih naroda koji su dobrovoljno pristupili ustanku i Savezu i podredili se vrhovnom zapovjedništvu jednog Dezitijata i jednog Breuka, a nakon otpada ovog drugog, onih naroda koji su se još borili i nastavili da podržavaju i slijede sada samo jednog vrhovnog vojvodu-Batona Dezitijatskog. Ne bi se trebalo pretpostaviti, da samo iz činjenice što se u izvještajima rimskih povjesničara i pisaca pojavljuju imena dezitijatskog i breučkih prvaka, da i drugi narodi, npr. Mezeji i Pirusti, nisu dali istaknute pojedince, zapovjednike ustaničkih snaga, i druge utjecajne i vodeće ličnosti u cjelokupnom Savezu. Ti zapovjednici pojedinih ustaničkih snaga bili su dobrovoljni i ravnopravni učesnici Saveza i cjelokupnog ustanka. Iako su bili u vojničkim i političkim poslovima vezanim za interese Saveza i ustanak u cjelini subordinirani dvojici vojvoda, taj njihov status subordiniranosti nije proizlazio iz karaktera podčinjene strane, nego je bio rezultat dobrovoljnog pristanka i dogovora. Ali upravo zbog njihove subordiniranosti vrhovnim vojvodama rimski pisci nisu smatrali da im je potrebno posvećivati toliko pažnje, pa iako rimski pisci i spominju druge zapovjednike ustanka (u konkretnom slučaju Kasije Dion) to je učinjeno bez navođenja njihovih imena i to samo uzgred u kontekstu opisa djelovanja pojedinih rimskih zapovjednika na terenu. Zbog toga se moglo i desiti da se opisima ustanka nailazi samo na imena dvojice vrhovnih vojvoda i osobe čija je sudbina neizostavno bila povezana sa ključnim trenutkom u toku čitavog ustanka a koja je bila i predana Rimljanima. Da nije većeg posvećivanja pažnje kod rimskih pisaca događanjima vezanim za otpadnuće Breuka i završetak panonske kampanje u ustanku sigurno bi i ime Pinesa ostalo izgubljeno u povijesti, kao što se to desilo sa inim drugim ustaničkim suverenima, zapovjednicima, vođama, rukovodiocima, itd, ne samo dezitijatske i breučke pripadnosti. U tom kontekstu treba promatrati i još jedno spominjanje po imenu zapovjednika ustaničkih snaga. Riječ je o izvjesnom Skenobardu (Σκενόβαρδος), za kojeg se može iz smisla Kasijevog opisa zaključiti da je bio jedan od lokalnih zapovjednika ustaničkih snaga na sjeverozapadnom dijelu ratišta. Ni njegovo ime se u tekstu ne bi sigurno pojavilo da i on nije ostvario kontakt sa Manijem Enijem (*Manius Ennius*) komandantom rimskog garnizona u Sisciji radi eventualne promjene strane u sukobu.¹⁷³

Za ovo neimenovanje niza drugih ustaničkih starješina u poznatim izvještajima i podacima iz izvorne građe ne snose odgovornost samo nacrti i samim tim šturi opis Veleja Paterkula i manja zainteresiranost rimskih pisaca za ustaničke stvari u odnosu na one koje su činili Rimljani i rimske vojskovođe u toku ustanka, nego i razina njihove realne informiranosti o samom ustanku. To je i razumljivo ako se ima u vidu da je do točnih i preciznih podataka o ustaničkim snagama i općenito o stanju u njihovim redovima bilo teže doći nego do onih koji su obrađivali rimsku stranu i da su samim tim rimski pisci raspolagali u kvantitativnom pogledu sa manje informacija o ustanicima nego

¹⁷³ Cass. Dio LV, 33, 1-2

o rimskim trupama. Do oblikovanja podataka o ustaničkoj strani rimski pisci su dolazili zahvaljujući špijunskim i drugim obavještajnim izvještajima, svjedočenjima zarobljenih i preživjelih, naknadnim sjećanjima rimskih oficira, vojnika i drugih koji su doživjeli iskustvo dodira sa ustanicima (možda uključujući i Veleja Paterkula) a koja su mogla biti zapisana arhiviranim podacima i izvještajima te narodnom tradicijom o tome ratu. Vrlo je moguće da su ustanički zapovjednici među sobom u pojedinim slučajevima komunicirali i pisanim porukama, održavali neku vrstu interne arhive, pa možda i imali izvještaje. To je moguće pretpostaviti ako se ima u vidu Velejev podatak da su neki od ustanika u određenoj mjeri poznavali i književnost, što je neizostavno moralo biti povezano sa pismenošću.¹⁷⁴ Međutim teško je očekivati da je nešto od te ustaničke građe i sačuvane, jer je ona ionako vrlo mala po svome opsegu velikom većinom bila uništena u toku samog rata i pacifikacije. Možda je dio bio zarobljen i arhiviran pa se našao kao ratni plijen u provincijskim ili državnim arhivima, ali o tome ne možemo dati nikakvu potvrdu. Suprotno od ustaničke građe, pobjednička rimska strana je mogla piscima ponuditi mnogo više izvorne građe, tako da su pisci svoje opise kreirali uglavnom promatrajući sa rimskog strane fronta. Tako se raspolaže sa imenima dobrog dijela rimskih zapovjednika na terenu i to ne samo onih koji su bili glavni zapovjednici cjelokupne kampanje, nego i njima subordiniranih, pa i imenima tračkih poglavara koji su vodili kontingente vojne pomoći rimskim trupama na zapadnobalkanskom i panonskom ratištu. Suprotno od njih, o drugoj strani zna se samo za imena dvojice vrhovnih zapovjednika od kojih je jedan sklopio sa Rimljanima dogovornu predaju, jednog suverena koji je predat Rimljanima i Skenobarda koji je bio spreman da se preda Rimljanima. Batonov sin Skeuas, koji je sigurno spomenut radi toga što je bio poslan kod Tiberija kako bi dogovorio predaju svoga oca i njegovih sljedbenika, vjerojatno se unutar ustaničkog ustroja nije ubrajao u one vrlo bitne zapovjednike i rukovodioce Saveza.¹⁷⁵ I znači radi svih gore opširno navedenih razloga mnoga imena i drugih istaknutih ustaničkih ličnosti, nisu se našla zapamćena u povijesnoj građi.

Samo učešće velikog broja domorodačkih naroda u ustanku i u okvirima jedinstvenog Saveza je neminovno vodilo tome da i se mnogi njihovi predstavnici uključe u zapovjednu i političku strukturu i hijerarhiju ustanka. Iako možemo pretpostaviti da su se ostali narodi, bolje rečeno njihovi politički i vojni predstavnici, složili sa prepuštanjem vrhovne komande pa i vrhovnog izvršnog političkog vodstva čitavog Saveza dvojici Batona, teško bi bilo očekivati da su ti narodi i pored nesumnjivog antirimskog raspoloženja uspjeli u potpunosti preći starih domorodačkih međusobnih surevnjivosti i da su tek tako galantno mogli prepustiti dezitijatskim i breučkim vođama da imaju

¹⁷⁴ *Vell.* II, CX, 5

¹⁷⁵ *Cass. Dio* LVI, 16, 1

punu suverenost i punu vlast u odlučivanju i hegemoniju. To nije bilo moguće i radi toga što je Savez nastao dobrovoljnim sporazumom, a ne podčinjavanjem i prisilom, pa je onda razumljivo da i drugi narodi koji su učestvovali u dogovorima koji su na kraju vodili zajedničkom nastupu svih pobunjenih zapadnobalkanskih i panonskih naroda imaju određenu participaciju u upravljanju ustankom. Samim tim bi bilo sasvim logično da su i vodstva i vođe drugih zajednica učesnika u ratu imale izvjesnog udjela u rukovodstvima ustanka i Saveza u cjelini, samo što njihova imena povijest nije ostavila zabilježena. Ova pretpostavka dobiva na značaju ako se ima u vidu da su ustanici nakon formiranja jedinstvenog Saveza razvili istovremene pokrete u raznim pravcima, prema Sisciji i uopće zapadnom pravcu, prema Sirmijumu, prema Makedoniji, dio snaga je morao ostati i da štiti samo pobunjeno područje. Sva ta svestrana vojna aktivnost morala se zasnivati i na širenju komandnog subordiniranog lanca koji nije mogao obuhvatiti samo kadar iz dezitijatskog ili breučkog naroda. Jednostavno rečeno dvojica vrhovnih vojvoda nisu mogli fizički da budu prisutni na svim pravcima i ratištima raširenim na jednom golemom prostoru, a i za razliku od Galskog ustanka 52 god. p. n. e. borbe su se odvijale ne na jednom pravcu, nego duž cijele frontalne linije skoro na svim stranama. I ustaničke snage i rimske i njima savezničke trupe nisu mogle biti u svome kompletu koncentrirane samo na jednom području nego su bile raširene duž cijele frontalne linije. Osim toga ni dezitijatske i breučke jedinice nisu mogle u tolikoj mjeri biti raštrkane na sve strane i na svim ratištima, jer i one su morale ostaviti osnovicu svoje vojničke cjeline iz strateških i drugih razloga ne razbacanu,

Kasije Dion na jednom mjestu, i to koji se vremenski odnosi na zadnje periode rata nakon pacifikacije Panonije, spominje bez navođenja njihovih imena dva posebna zapovjednika ustaničkih snaga sa kojima su se odvojeno sukobili Plaucije Silvan i Marko Emilije Lepid (*Marcus Aemilius Lepidus*), dok je istovremeno Tiberije zajedno sa Germanikom predvodio glavni udar na Batona i snage kojima je on direktno komandovao.¹⁷⁶ Pošto je glavni udar te trokrake ofenzive izveden na Batona i snage pod njegovom direktnom komandom, Plaucije Silvan i Marko Lepid su se sukobili sa onim ustaničkim vojnim starješinama koji su zapovijedali ustaničkim snagama i područjima nad kojima Baton Dezitijatski nije imao neposredno zapovjedništvo. O postojanju čitavog niza ustaničkih zapovjednika svjedočanstvo daje i Velej Paterkul, koji opisujući trijumfalnu povorku Tiberija u čast pobjede nad ustanicima, spominje i najistaknutije *hostium duces* koji nisu poginuli a koji se sada u lancima izlažu rimskoj javnosti i sprovode u trijumfu.¹⁷⁷ Ovo ushićeno Velejevo svjedočanstvo jasno pokazuje i široko razgranatu zapovjednu mrežu ustaničkih snaga, u kojima se nalazi čitav niz čuvenih i istaknutih, nažalost po imenima nepoznatih prvaka i vođa. I sve izloženo ukazuje na postojanje

¹⁷⁶ Cass. Dio LVI, 12, 2-3

¹⁷⁷ Vell. II, CXXI, 3; Riječ je najvjerojatnije većinom o vođama dinarskog segmenta ustanka.

hijerarhije u zapovjednoj strukturi ustaničkih snaga, konkretno na dinarskom pojasu, jer pojedine ustaničke snage koje borbeno djeluju u okvirima dinarskog segmenta ustanka se ne moraju nalaziti pod neposrednim zapovjedništvom Batona Dezitijatskog. Osim toga i mnogobrojna uporišta su imala svoje zapovjednike i vodstva koja su preko svojih narodnosnih vojno-političkih i drugih viših zapovjedništava povezana sa vrhovnim vojvodama Batonima. I bitke za Splonum, Raetinum i Seretion, u kojima Baton Dezitijatski neposredno ne učestvuje, ukazuju na postojanje tih lokalnih zapovjedništava, od kojih su neka pokazivala kao u slučaju Raetinuma inventivnost, i to uspješnu, u načinima borbe. U pojedine od tih zapovjednika i pojedinaca, odnosno u njihove sposobnosti i odanost, Baton Dezitijatski je imao i iznimno povjerenje jer je nakon svoga teškog ranjavanja on vrlo bitne i opsežne operacije prema južnoj Iliriji povjerio drugim osobama, kao i još jednom naknadno krajem 6. god. n. e. I spomenute činjenice jasno dokazuju to postojanje široke zapovjedne linije u okvirima ustaničkih snaga, odnosno da je postojalo još dosta zapovjednika čija imena su nažalost ostala izgubljena u povijesti.

Ustvari čitavo ustaničko ratište je bilo parcelizirano, a vojna sila Saveza ni u jednom trenutku nije bila u potpunosti objedinjena, tako da je normalno očekivati da su postojala i zasebna zapovjedništva za pojedine oblasti i ustaničke snage. A pošto je u svojoj većini osnovna struktura ustaničkih snaga bila zasnovana na narodnosno-milicijskom karakteru sasvim je realno očekivati da te jedinice predvode zapovjednici, vojvode i poglavari koji dolaze iz tih naroda i zajednica. To je samim tim moralo dovesti do toga da se u na čelu zapovjedništava pojedinih ustaničkih snaga nalaze pojedinci koji među određenim narodima iz kojih potiču te snage imaju veliki autoritet i utjecaj. Uostalom teško bi bilo pretpostaviti da je direktno, neposredno zapovjedništvo nad takvim ustaničkim snagama pojedinih naroda i zajednica, sudionika ustanka koji bi branili svoju teritoriju i naselja od napada rimskih i njima savezničkih snaga bilo samo povjereno Dezitijatima i Breucima. Uz to za borbe na određenim terenima bilo je potrebno za zapovjednike i druge predstavnike datih ustaničkih snaga imati ljude koji ili potiču iz tih regija ili ih dobro poznaju ili su poznati i utjecajni među njihovim stanovništvom. I na kraju sasvim je realno očekivati da ako je borba protiv rimskih trupa bila zajednička stvar, da će i rukovođenje kompletnim ustankom i Savezom u svim njegovim aspektima više-manje biti podijeljeno među svim narodima sudionicima ustanka. Iako su ustanici u svoju vojnu doktrinu i način ustroja unijeli i rimskog iskustva teško bi bilo očekivati da su oni bili potpuno napustili primarnost narodnosnog i ustroja u vojnoj strukturi ustanka. To na najbolji način dokazuje činjenica da Batoni imaju odvojene zone odgovornosti i da zapovjedaju uvjetno rečeno samo svojim jedinicama što se kasnije pokazalo kao katastrofalno po interese jedinstva ustanka. Iako u pojedinim operacijama od većeg značaja (zauzimanje Fruške Gore, bitka kod Vulkajskih močvara) oni udružuju svoje snage i zajednički djeluju i izvode borbene aktivnosti, ipak je načelno i praktično

na terenu postojao dualitet zapovjedništva i podjela odgovornosti dvojice vrhovnih vojvoda za pojedine teritorijalne zone i ustaničke jedinice. Činjenica da se ove zajedničke operacije odvijaju na panonskom prostoru, ukazuju da je do zajedničkog dejstva dolazilo onda kada je Baton Dezitijatski dolazio sa svojim jedinicama. Ipak Baton Dezitijatski uglavnom za vrijeme rata boravi na «svome području» i on npr. uopće ne boravi na prostoru breučko-panonskog segmenta ustanka u vrijeme kada se odvijaju događaji vezani za sporazumnu predaju Batona Breučkog i tek naknadno sa svojim trupama prodire na to područje.

Dodatnu potvrdu gore iznesenih stavova o narodnosno-milicijskoj predominaciji ustroja ustaničkih snaga i sukladno tome lokalnom zapovjedništvu nad odgovarajućim dijelovima te ustaničke cjeline možemo naći i u kontekstu Dionovog spominjanja Skenobarda koji je nesumnjivo bio upravo jedan od takvih lokalnih narodnosnih zapovjednika i moćnika sa visokom i opasnom razinom samostalnosti u odnosu na središnje zapovjedništvo.¹⁷⁸ Ova raštrkanost i nešto labavija struktura ustaničkog vojnog i političkog ustroja rezultat je ne želje ustaničkih vođa, posebno ne Batona Dezitijatskog, nego realnog stanja na terenu i prirodne rascjepkanosti zajednica učesnica u ustanku i posebno još uvijek relativno niže (u odnosu na razvijenije zemlje mediteranskog bazena) razine razvitka društveno-gospodarskih odnosa i političke samosvijesti dinarskih i panonskih naroda. Vojna i politička vodstva Saveza i pobunjenih dinarskih i panonskih naroda morala su računati sa tim nižim razinama razvitka svojih zajednica da bi mogli brzo Savezu i ustanku dati neki snažniji oblik, pa i institucije državnog karaktera, i sve je to u slučaju ilirskog ustanka ostalo u formi improvizacije, potreba vremena i situacije. Znači, i pored višedecenijske rimske vladavine i primanja tekovina grčko-rimske civilizacije i njenih vrijednosti, opća kulturna razina dinarskih i panonskih naroda nije još uvijek bila tolika da bi omogućila jačanje pozicija zajedničkih institucija na uštrb pojedinačnih narodnosnih zajednica i njihovih partikularnih interesa i tradicija te ambicija, želja i interesa pojedinih moćnih i utjecajnih pojedinaca u tim zajednicama. I radi svih tih okolnosti može se smatrati velikim uspjehom vrhovnih vojvoda, posebno Batona Dezitijatskog, i sama činjenica da je ipak dogovoren zajednički nastup i Savez koji je funkcionirao u svome kakvom-takvom obliku bar neko vrijeme i da se uostalom bar u djelomičnom i krnjom sastavu održao do samog kraja ustanka. A to je bila činjenica unikatne povijesne vrijednosti a koja je ujedno bila i originalna pojava i tvorevina. I pored disperziranog zapovjedništva i primjetnih i izraženih partikularizama najveća odgovornost za sudbinu ustanka je ipak ležala na dvojici Batona, a nakon pada Panonije samo jednog dezitijatskog Batona. On je morao uslijed svega toga pokazati pored vojničkog i umijeće diplomacije, sporazumijevanja i uopće kontakta i odnosa sa ljudima i pronicljivost kako bi se ne samo uspijevao

¹⁷⁸ Cass. Dio LV, 33, 1-2

održati u ratu sa Rimljanima nego i balansirati među svim tim proturječnostima i različitostima koje su se nalazile unutar okvira cjeline ustaničkih snaga kako bi pokušao da zaštiti opće interese Saveza. U tom smislu treba promatrati i njegovu intervenciju u Panoniji protiv Batona Breučkog i predaju odlučivanja o njegovoj sudbini vojsci, tj. u prenesenom značenju narodnom sudu. On je istovremeno morao da vodi računa i o odnosu između trenutnih interesa rata na jednoj strani i starih i novonastalih surevnjivosti i različitih vizija i ideja o sudbini ustanka u cjelini ili samo u nekim njegovim aspektima koje su se pojavljivale u ustaničkim redovima na drugoj strani, a sve kako bi održao ustanak, Savez i ideje borbe i zajedničkog nastupa. O značaju i ulozi koju je Baton Dezitijatski imao za pokretanje, vođenje i oblikovanje ustanka, najbolje svjedočanstvo pruža Strabonov podatak u kojem spominje dotičnog dezitijatskog vojvodu. Strabon u istom pasusu u kojem se nalazi Batonovo ime vezano za njegovu dezitijatsku narodnosnu pripadnost, navodi i Breuke i druge autohtone narode od kojih za neke znamo da su aktivno sudjelovali u ustanku, ali ne navodi ni Batona Breučkog ni druge osobe. U Strabonovoj «Geografiji» tako Baton Dezitijatski zauzima, možemo slobodno reći posebno, skoro ekskluzivističko mjesto.

Ovaj ustroj ustaničkih snaga kao neke vrste općenarodne vojske, skupa narodnosnih milicija a ne snažne jedinstvene profesionalne oružane sile, potpuno i precizno hijerarhijski ustrojene kao što je bila rimska sa kojom su se oni sukobili, bio je i velika teškoća za održanje ustanka. I radi svega navedenog zapovjedni lanac ustaničkih snaga je bio vrlo disperziran uglavnom na osnovi narodnosne, plemenske i druge vrste pripadnosti, odnosno osnovne vojne jedinice u većini slučajeva nisu bile narodnosno mješovite. I pored velikog broja pripadnika, zbog svoga narodnosnog i milicijskog karaktera, ustanička vojska je bila slabo učinkovita u ofenzivnim akcijama što se pokazalo i prilikom pokušaja napada na bitnije gradove na zapadnobalkanskom i panonskom prostoru a koja su osiguravali snažniji garnizoni. I izuzev onih prvih pokreta ustaničkih snaga koji su imali karakter ofenzivnih djelovanja, a koji su se istine radi odvijali gdje nije bilo većih i spremnijih protivničkih jedinica ili gdje je rimska reakcija bila slaba, zakašnjela ili se odugovlačilo sa njenom primjenom,¹⁷⁹ ustanici su čim su se suočili sa jačim rimskim i njima savezničkim snagama preokrenuli na primarno obrambenu taktiku. A to je podrazumijevalo zaštitu pobunjenog područja, gdje narodnosno-milicijski i teritorijalni koncept ustroja oružanih snaga dobiva na značenju. Ustanici su tako, nakon što je širenje ustanka nakon početka 7. god. n. e. zaustavljeno a rimsko zapovjedništvo prema pobunjenom području koncentriralo brojne snage spremne za ofenzivno borbeno djelovanje i nastupanje, razvili dugu obrambenu liniju koja se branila ne samo frontalno,

¹⁷⁹ Dobar primjer pružaju zbivanja na kraju 6. god. n. e. kada je Tiberije sa Mesalinusom gubio vrijeme u Sisciji dok su ustanici u njenom gravitacionom području širili ustanak je najslikovitiji)

nego i dubinski jer je čitav niz naselja pretvoren u utvrde. Suprotno od ustaničkih oružanih snaga, u većem dijelu narodnosno-milicijskoj karaktera, stajala je protu-ustanička armija koja je u svome skoro kompletnom sastavu, uključujući i legije i pomoćne jedinice, bila pokretnog karaktera nevezana za određeno područje. Tako je ona lakše i brže pa i efikasnije izvodila ofenzivne akcije, bez problema se prebacivala sa jednog mjesta na drugo i nije bila opterećena bremenom «civilne populacije» na čiju su zaštitu ustanička zapovjedništva i središnja i posebno ona lokalna morala polagati znatnu pažnju. Ustanička strategija se sastojala i u blokadama i napadima na razasute garnizone, posade i predstraže protu-ustaničke armije, nadajući se da će se tako iscrpiti protivnik jer je glavnina snaga vođena Tiberijem bila prisiljena da na jednom širokom prostoru bude angažirana i na deblokadama tih pozicija.¹⁸⁰ Takva ustanička aktivnost je pored gubitka vremena i razvlačenja strateških zamisli rimskog zapovjedništva i skretanja njihovih realizacija donosila i velike gubitke u ljudstvu i materijalu.

Dok su u širim ofenzivnim pokretima te raznolike udružene narodnosne milicije čim dođu u konflikt sa jačim i spremnim protivničkim formacijama pokazivale velike nedostatke svoga unutarnjeg ustroja, suprotno tome one u odbrani svoga teritorija i svojih naselja pokazuju svu svoju odlučnost, sposobnost i inventivnost jer poznaju i teren i najbolje načine borbe na takvom terenu. Njihova vrijednost i borbena učinkovitost pogotovu dobiva na značenju ako ustaničke jedinice raspolažu i sa nekim dobro utvrđenim i teško osvojivim pozicijama kao svojim središtima (uključujući i za pokretanje borbenih akcija) i pribježištima i za vojsku i za ugroženo okolno stanovništvo. Ove utvrđene pozicije su predstavljale i neku osnovicu općeustaničke strategije otpora od kraja 6. god. n. e. pa do samoga kraja ustanka znači pune tri godine, a s njima sudeći po izvještajima Veleja Paterkula i Kasija Diona ustaničko područje definitivno nije oskudijevalo...naprotiv, bilo ih je i više nego dovoljno. Ali postojanje ovih stalnih utvrđenih pozicija i njihovo značenje po ustanak ipak je jačalo partikularne interese pojedinih, lokalnih segmenata otpora. To je otežavalo i srastanje kompletne borbene ustaničke mase, a koja nije bila mala u jednu čvrstu cjelinu, pravu vojsku sposobnu da izvodi borbene operacije bilo gdje. Izgleda da je tome težio Baton Dezitijatski, ali ipak su narodnosni i lokalni partikularizmi a razlike među pojedinim ilirskim narodima još uvijek istaknute i prisutne, od međusobne surevnjivosti pa do šticeanja primarno svojih interesa. Jednostavno rečeno još uvijek nisu bile sazrele prilike za postojanje prave jedinstvene ilirske vojske.

¹⁸⁰

Vell. II, CXI, 4

S druge strane ustanici su sudeći po Veleju poznavali i rimsku disciplinu,¹⁸¹ te samim tim i neke aspekte rimskog vojnog ustroja i doktrine, koje su u ustanički tabor vjerojatno prenijeli i bivši pripadnici pomoćnih jedinica.¹⁸² Poznavanje rimske discipline i doktrine, bar u višem zapovjednom kadru, je bar privremeno i sporadično moglo amortizirati poslovični neustroj i nedisciplinu oružanih snaga svojstvenih zajednicama sa predrđžavnim političkim formacijama u temeljima svoje konstitucije pa i njen milicijski karakter. To je unosilo novu kvalitetu u ustroj i borbena dejstva ustaničkih snaga što su i sami Rimljani i njihovo zapovjedništvo primijetili. Bolje, aktivnije i sređenije, pa i discipliniranije ustrojstvo ustaničkih snaga su jedan od glavnih razloga da je ustanak trajao punim intenzitetom tri i po godine, i da se ustanici nisu raspršili već nakon prvih poraza i intervencije protu-ustaničkih snaga kao što je to bio slučaj sa nizom drugih «barbarskih» željeznodobnih naroda.¹⁸³ Radi toga su Rimljani morali da angažiraju goleme vojne snage, jer se uz kvalitetu upotrebljenih trupa, moralo oslanjati i na njihovu kvantitativnu prednost. I postojanje jedinstvenog općeustaničkog vojno-političkog vodstva je bilo i uzrok i posljedica prihvatanja tekovina rimskog poglavito vojnog ustroja i njegovog primjenjivanja u toku rata. Najbolji primjer pruža dinarski segment ustanka, u kojem se nalaze i Delmati i Dezitijati i Pirusti i mnogi drugi ilirski narodi sa toga prostora, a koji do samoga kraja rata prihvata kao najvišu ustaničku instituciju onu koju obnaša Baton Dezitijatski. U slučaju ustanka od 6. do 9. god. n. e. čini se da su domorodački narodi ipak nešto više sazreli za zajedničko, koordinirano djelovanje, za razliku od vremena Oktavijanove kampanje kada su se ilirski narodi branili separatno. Sudeći po trajanju i zbivanju u toku čitavog rata najveći zagovornik discipliniranije i borbene svjesnije i odanije ustaničke oružane sile koja bi bila spremna za borbu bilo gdje na ustaničkom području bio je Baton Dezitijatski. Izgleda da su samo one jedinice kojima je neposredno zapovijedao Baton Dezitijatski imale manje osobnosti klasičnog milicijskog narodnosno-teritorijalnog ustroja i u sebi su više sadržavale karakteristike prave taktičke jedinice tako u sebi sažimajući i osobnosti manevarskih pokretnih jedinica i općeustaničke vojske. One su vjerojatno najviše potekle iz onog tabora u kojem su se okupile unovačene pomoćne jedinice i iz kojeg je potekao plamen pobune i samim tim bi u njima brojnost Dezitijata mogla biti izražajnija. Ove jedinice su činile samo dio ukupnih ustaničkih snaga i to vjerojatno ne većinskih i na samo dinarskom pojasu. Njihovo postojanje dokazuje visoku razinu pokretljivosti Batona

¹⁸¹ Vell. II, CX, 5

¹⁸² Po Wilkesu (1969, 69) ustaničke vođe su bile uspješne jer su već ranije služili kao mlađi oficiri u oružanim snagama Rimske Države gdje su se upoznali sa disciplinom i načinima funkcioniranja, borbenoj doktrini i metodama ratovanja rimskih oružanih snaga. Međutim izvorna građa ne govori niti daje ni najmanje naznake o tome, tako da se to može smatrati špekulacijom Wilkesa.

¹⁸³ Npr. Vercingetorikov ustanak je okupio veliku masu naroda, ali je prestao nakon direktnog sukoba kod Alesije.

Dezitijatskog preko skoro čitavog ustaničkog područja, uglavnom na dalmatinsko-dinarskom području ali i na panonskom prostoru. To što se zajednička dejstva dvojice vrhovnih vojvoda uglavnom događaju na panonskom prostoru dokazuje da je do toga dolazilo jer je Baton Dezitijatski bio taj koji je Batonu Breučkom, i jedinicama kojima je ovaj zapovijedao, dolazio radi zajedničkog borbenog djelovanja. A to bi bilo teško izvesti da uz sebe nije imao stalne pokretne, manevarske jedinice kojima bi neposredno zapovijedao, a koje bi činile jezgro i prilikom okupljanja veće vojne sile radi ostvarivanja određenog specifičnog zadatka. Na njihovo postojanje ukazuje i stalno prebacivanje tih snaga sa jednog mjesta na drugo kako bi se izbjegli glavni rimski udari usmjereni na Batona i njegove neposredne jedinice i posebno Batonov prelazak u Panoniju kako bi spriječio otpadnuće i pad Panonije.¹⁸⁴ Sve je to mogao Baton Dezitijatski izvesti samo ako je raspolagao sa oko sebe okupljenim dobro pripremljenim, pokretljivim i neopterećenim primarno narodnosnom pripadnošću jedinicama a kojima bi stalno (a ne samo u ad-hoc situacijama) neposredno zapovijedao, a koje su usto bile i disciplinirane, motivirane i lojalne ciljevima ustanka. U pojedinim slučajevima i situacijama borbene snage kojima je Baton Dezitijatski neposredno zapovijedao su bile iznimno brojne.¹⁸⁵ I u prvo vrijeme, kada se ustanak širio i kada se kreiralo područje pod ustaničkom kontrolom, Baton Dezitijatski je neposredno predvodio brojno velike oružane snage. Tek nakon prelaska na načelno defanzivnu strategiju i pozicioniranje većine ustaničkih snaga (na osnovi narodnosno-milicijskog i gerilsko-partizanskog karaktera i oslanjanja na sustav utvrđenih uporišta) Batona Dezitijatskog su većinom pratile manje brojne snage. Baton Dezitijatski je tako uglavnom u kasnijim razdobljima bio praćen određenom brojnom vojnom silom, s kojom je krstario po ustaničkom području, poglavito na sjeverozapadu povezujući i krećući se između utvrđenih uporišta. Kada je prilikom konačne protu-ustaničke ofenzive bježao ispred kolone koju su predvodili Tiberije i Germanik, Batona Dezitijatskog je vjerojatno pratila ta jedinica ili neka družina ratnika sve do konačne njegove predaje u Tiberijevom logoru.¹⁸⁶ Naravno, u nekim izuzetnim situacijama i radi specifičnih potreba oko Batona Dezitijatskog se okupljala ponovo velika oružana sila.

¹⁸⁴ Tom prilikom su one sigurno poslužile kao jezgro oko koje se skupila brojnija borbena sila koja je pod neposrednim zapovjedništvom Batona Dezitijatskog otišla u Panoniju kako bi se obračunala sa Batonom Breučkim.

¹⁸⁵ Npr. kada se Baton Dezitijatski prvi put kretao zapadnim (sjeverozapadnim) pravcem (po Veleju 20 000 boraca), kada je predvodio zajedničke borbene operacije sa panonskim segmentom i posebno kada je neposredno zapovijedao procesom obračuna sa Batonom Breučkim jer je jedino u tom slučaju (veće brojnosti vojske kojom je zapovijedao) bilo smisljeno i razumljivo održavanje vojničke/narodne skupštine/sudišta Batonu Breučkom.

¹⁸⁶ Oko samoga Batona Dezitijatskog možemo s velikim stupnjem vjerojatnoće pretpostaviti i postojanje jednog kružoka sastavljenog od njegovih neposrednih suradnika. To dokazuje opis predaje Batona Dezitijatskog gdje iz konteksta teksta možemo naslutiti prisustvo i jednog određenog broja osoba koje su nalazile uz samoga Batona

Naravno u okviru ustaničkih snaga postojale su i jedinice i skupine i pojedinci koje nisu bile direktno vezane ni za jednu posebnu teritoriju na ustaničkom području niti za neki ustanički narod, nego su bile sastavljene od onog sloja koji je Kasije Dion nazvao prebjezima.¹⁸⁷ I one su spadale u taj mobilni dio ustaničkih snaga ili su bile uklopljene bilo u vidu skupina ili pojedinaca u redove narodnosnih milicija. Oni domorodački narodi učesnici u ratu čija se teritorija nalazila u dubljoj, zaštićenoj unutrašnjosti kao što su Dezitijati¹⁸⁸ su sigurno slali i svoje ljudstvo koje je uzimalo učešća u borbama na pojedinim područjima, jer Dezitijati su se sigurno borili i u toku i te tri godine. A posebno je njihova angažiranost bila izražena kada se oko Batona Dezitijatskog vršilo brojnije okupljanje snaga radi specifičnih borbenih djelovanja. Sigurno su takvim opsežnim ustaničkim operacijama mobilnog tipa, kojima je neposredno zapovijedao Baton Dezitijatski, upravo ovi narodi, koji su raspolagali sa najviše ljudstva koje nije moralo da stalno brani uporišta na svojoj matičnoj teritoriji, dali i najbrojniji udio. Granični narodi, posebno u oblastima relativne kontrole morali su više da angažiraju svoje raspoloživo ljudstvo za obranu svojih uporišta i uopće obrambenih linija, nego da još dodjeljuju dio snaga za pokretne operacije velikog opsega koje neposredno izvodi Baton Dezitijatski. Zato su upravo Dezitijati i neki drugi narodi iz dinarske dubine bili ti koji su davali najviše ljudstva za takve opsežne mobilne operacije kao npr. prilikom upada u Panoniju radi kažnjavanja Batona Breučkog. Tek 9. god. n. e. i gornjobosansko, dezitijatsko područje je bilo zahvaćeno rimskim napadima, pa su i dezitijatski ratnici morali primijeniti pozicionu borbu zasnovanu na sustavu svojih uporišta i neposrednoj borbi za svoju zemlju. Radi te činjenice moguće je pretpostaviti da su pored toga što su predstavljale okruženje i Batona Dezitijatskog, dezitijatske jedinice bile i neka vrsta strateške ustaničke rezerve koja bi bila angažirana širom borbene linije.

Međutim, i pored nesumnjivog Velejevog pretjerivanja, ukupna ustanička sila iako je baš pod utjecajem prvog razdoblja rimske vladavine imala izgrađeniji sustav u odnosu na stanje drugih «barbarskih» vojski ipak je još uvijek daleko zaostajala za disciplinom, uvježbanošću, spremnosti i doktrinom rimskih legija. Ali i ovaj nešto razvijeniji sustav ustaničke oružane sile, a posebno činjenica da je dio višeg vojnog zapovjedništva ustaničkih snaga sigurno morao poznavati i rimsku strategiju i taktiku i način borbe dodatno su doprinijeli da se Rimljani ipak zaglibe u težak rat. A i vjerojatno postojanje tih pokretnih snaga pod neposrednim zapovjedništvom Batona Dezitijatskog, a koje se nisu usuđivale da se upuste u otvorenu borbu nego su ratovale partizansko-gerilskom

Dezitijatskog, u prvom redu to su bili njegovi pratilci, članovi porodice kao Skeuas, i pojedini zapovjednici u koje je Baton Dezitijatski imao najvišu razinu osobnog povjerenja.

¹⁸⁷ *Cass. Dio* LVI, 15, 2

¹⁸⁸ Njihovo područje se nalazilo u samom središtu ustaničkog područja i od proljeća 6. god. n. e. pa do ljeta 9. god. n. e. se nalazilo van direktnog i neposrednog dodira sa borbenim linijama i neprijateljskim trupama.

mobilnošću dodatno su otežavali ostvarivanje strateških i taktičkih zamisli protivnika. Zbog toga je i bilo moguće da se Rimljani uvale u dvogodišnji živi pijesak satkan od niza raštrkanih pohoda, pustošenja na širokom teško pristupačnom terenu i da se na njemu suočavaju sa najrazličitijim vrstama sukoba. Tako bi Rimljani i njihovi saveznici imali čitav niz malih stalno otvorenih ratišta, (npr. primorski, mezejski, panonski, itd.) koji su opet sa svoje strane činili jedinstveni ustanički front prema Rimljanima, a to je bilo toliko različito od iskustva npr. rata sa Vercingetoriksom. Rimski zapovjednici i trupe koje su oni predvodili su morali u koncipiranju svojih strateških zamisli i vođenju taktičkih poteza na samom terenu voditi računa i o klimatskim osobnosti prostora na kojem su se nalazili. Antički pisci, kao Strabon i Tacit kao jednu od specifičnosti kontinentalnih ilirskih zemalja navode iznimno snažne, surove i snježne zime koje usto i rano dolaze,¹⁸⁹ što je za mediterance od kojih je većim dijelom bilo sastavljeno rimsko legionarsko vojništvo za vrijeme ustanka bilo otežavajući faktor. I sam Velej Paterkul koji učestvuje u ratu smatrao je za shodno da zabilježi vrlo ostru zimu (...*asperrimae hiemis...*) u ilirskim zemljama u kojima je on kao jedan od Tiberijevih legata morao prezimiti.¹⁹⁰ Ta činjenica je nesumnjivo primorala Rimljane da u toku zimskih mjeseci svedu ratne aktivnosti na minimum i većinu svojih trupa povlače u zimovališta. Time se praktično, nakon žestokih vojnih operacija u periodu proljeće-jesen, omogućavao na neki način i ustanicima predah od protivničkih oružanih ofenziva ali ne i od gladi i drugih nedaća koje su svoje posljedice posebno izražavale u toku oštirih dinarskih i panonskih zima.¹⁹¹

U povijesti postojanja sličnih saveza često nailazimo i na pojavu razmjene talaca među narodima i zajednicama sudionicima tih saveza, čime se nastojala povećati njegova unutarnja kohezija, smanjiti mogućnost postizanja separatnih rješenja i ovjeriti uvjerenje svih učesnika određenog projekta u zajedničke interese i cilj. Dobar primjer pruža razmjena talaca koju su u toku priprema za svoj ustanak protiv Rimske Republike činili među sobom pojedini italiski saveznici Rima.¹⁹² Ne raspolaže se sa izvornim podacima koji bi potvrđivali da je i kod naroda učesnika u ustanku vršena u svrhu učvršćenja Saveza i jačanja međusobnog povjerenja razmjena odabranih talaca. Naprotiv, koliko se može razumjeti i izvući iz konteksta izvornih tekstova koji opisuju ustanak a posebno iz događaja vezanih za zadnje faze rata, izgleda da ustanički narodi pa ni Dezitijati i Breuci kao glavni stupovi općeg proturimskog pokreta nisu razmijenili taoce. Da nije bilo taoca i njihove razmjene, slikovito dokazuje i činjenica da nakon svoga odmetnuća Baton Breučki obilazi teritoriju

¹⁸⁹ *Strab. Geo.* VII, 5, 10; *Tac. Ann.* IV, 5

¹⁹⁰ *Vell.* II, CXIII, 3

¹⁹¹ Sigurno je bilo manjih čarki, ali one nisu poprimale žestinu i opseg borbi kao u nezimskim godišnjim dobima.

¹⁹² *App. de bell. civ.*

koju bi on po «uzurpiranom» pravu trebao kontrolirati i zahtijeva taoce od zajednica naseljenih na tom prostoru kako bi osigurao njihovu vjernost, što pretpostavlja da on nije imao u svojim rukama taoce ne samo sa dinarskog nego i sa panonskog područja. Kao da se samo po sebi podrazumijevalo da se svi oni koji su se digli na oružje nalaze na istom putu sa kojeg neće separatno odstupiti. Na nastanak takvog uvjerenja je sigurno utjecao i brzi razvoj ustanka, njegovo stihijsko širenje i brzo i temeljito likvidiranje rimske vlasti i uprave i njihovih institucija te svega onoga što je njih simboliziralo na područjima koje je zahvatila pobuna kao i prilično raširenu visoku razinu antirimskog raspoloženja koje je vladalo unutar naroda koji su se pobunili. Možda je u ranim fazama i mjesecima ustanka i vladalo takvo opće raspoloženje i uvjerenje unutar domorodačkih pobunjenih naroda da se svi nalaze na istom zadatku kako bi ostvarili zajednički cilj kojeg nitko nema razloga da iznevjeri. Uvjetovano s tim možda se smatralo i da nema razloga da se pristupi razmjeni talaca, činu koji kao da na indirektni način poručuje da je razina međusobnog povjerenja nizak i da praktično nitko nikome ne vjeruje u potpunosti. I zbog takvog raspoloženja, ustaničkog žara i uvjerenja u neophodnost borbe koje je vladalo i u vodstvima pobunjenih naroda Baton Dezitijatski je teško mogao pretpostaviti da može doći do separatnog dogovaranja sa Rimljanima i napuštanja ustanka od strane jedne od komponenti Saveza. To je dodatno razumljivo ako se ima u vidu da je suveren Breuka Pines potpuno i iskreno odan stvari ustanka, što je i dokazao u onim sudbonosnim događanjima koja su predodredila buduće događaje u ustanku i konačnu i krajnu sudbinu zajedničke borbe dinarskih i panonskih naroda. Ali pitanje je bilo kakvo će biti ponašanje breučkog vojvode i jednog od dvojice vrhovnih zapovjednika zajedničkog ustaničkog Saveza, ostarjelog, opreznog ali i iskusnog Batona Breučkog. I kako vrijeme bude odmicalo ustanički duh međusobnog povjerenja je polako počeo blijediti.

Neprimjenjivanje razmjene talaca može objasniti da Baton Breučki bez većih ustezanja i taktiziranja odbacuje ideje Saveze, a nešto kasnije Breuci i drugi panonski narodi bez većeg otpora a izgleda i volje podliježu konačnoj rimskoj intervenciji u Panoniji izvedenoj pod zapovjedništvom Plaucija Silvana. Da su kojim slučajem breučki i panonski taoci boravili kod Dezitijata, Batonu Breučkom bi bilo teže da se odluči na takav korak kao što je otpadanje iz Saveza i sporazumna predaja Rimljanima. On se i bez fenomena talaca morao zbog svojih namjera suočiti sa snažnom opozicijom i kasnije osjećati prilično izraženo nezadovoljstvo sa onim što je učinio i u okvirima matičnog naroda i drugih panonskih naroda koji su bili okupljeni oko Breuka. Taoci se uglavnom i po pravilu odabiraju iz utjecajnijih, uglednijih i politički značajnih porodica i rodova, pa bi njihovi sunarodnici, posebno političko vodstvo imali više razloga da budu obazriviji u donošenju nekih prijelomnih odluka koje bi kao posljedicu mogle imati ugrožavanje sigurnosti taoca. Ionako u stvarnosti izražena opozicija namjerama i učinjenom djelu Batona Breučkog u matičnom narodu i drugim panonskim narodima bi

u slučaju razmjene talaca bila još energičnija i uvezanija i sigurno djelotvornija. A na sve to bi jedan iskusni starješina kakav je bio Baton Breučki morao računati i sigurno se ne bi tek tako usudio da se odvaži na onaj čin koji je uradio. Da su imali breučke i druge taoce odabrane iz naroda iz panonskog bazena, Dezitijati i uopće dalmatinski (dinarski) segment ustanka bi raspolagao sa dobrim materijalom za eventualno ucjenjivanje pa i usmjeravanje akcija svojih suboraca u Panoniji, posebno opozicije djelovanju Batona Breučkog.

II. faza razvitka ustanka

Nakon stvaranja jedinstvenog ustaničkog vojno-političkog Saveza prešlo se na drugu fazu razvitka i toka rata. Kao što je već rečeno prva akcija tek stvorenog Saveza je bilo zauzimanje planine lama, s koje se nastojalo vršiti pritisak na Sirmijum, a u kojoj su učestvovali zajedno i Baton Dezitijatski sa svojim pratećim jedinicama i Baton Breučki sa snagama kojima je on zapovijedao. Međutim i ovo nastojanje formiranja bitnog strateškog položaja, kakvo je bez sumnje bila Fruška Gora jer se s nje kontroliralo za Breuke i panonski segment ustanka vrlo važno srijemsko područje, od strane združenih jedinica Saveza pokazalo se neuspješno. Činjenica da je prva oružana akcija Saveza bila usmjerena ka zaposjedanju planine Alma, tj. Fruške Gore potvrđuje da se ovo područje nije nalazilo pod kontrolom ustanika i da su Rimljani još prije stvaranja Saveza držali liniju Sava-Drava. Tek sa formiranjem Saveza ustaničke snage su se smatrale dovoljno snažnim da pokrenu novu ofenzivnu akciju na srijemsko područje i da zaposjednu Frušku Goru. Protiv njih je Cecina Sever poslao tračke savezničke jedinice koje je predvodio njihov kralj Remetalk, koji je bio najvažniji rimski saveznik u ratu. Po Dionu, ustanici su poraženi tom prilikom od strane tračkih jedinica koji su činili neku vrstu prethodnice Cecine Severa, kojem su se opet te združene ustaničke jedinice snažno odolijevale prilikom drugog napada koji su pokrenule rimske jedinice.¹⁹³

¹⁹³ *Cass. Dio* LV, 30, 3

Tračani su izgleda prema ustaničkim snagama bili poslani od Cecine kao neka vrsta akcije kontraofenzivnog karaktera, te bi se tračko odašiljanje moglo smatrati kao neko preventivno djelovanje kako bi se spriječio očekivani i planirani veliki ustanički pokret možda ponovo prema Sirmijumu i ušću Save u Dunav, ili bar otežalo, ometalo i usporilo njegovo ostvarivanje. Tako bi trački napad poremetio raspored i poredak ustaničkih snaga na Fruškoj Gori koji je kreiran u svrhu dalje ofenzivne djelatnosti. Nakon toga bi sigurno došao drugi napad, ovaj put od samih rimskih trupa pod izravnim zapovjedništvom Cecine Severa, ali kojem su izgleda ustanici uspijevali da odolijevaju. Sama konstrukcija spomenutog Dionovog odjeljka se može tumačiti na više načina i kao da su se i pored prvotnog poraza koji su im zadali Tračani, ipak uspjeli oduprijeti rimskom napadu što bi značilo da su sačuvali svoje pozicije na Fruškoj Gori, ali i kao da su ipak poraženi i pored žestokog otpora i to samo trupama kojima je neposredno zapovijedao Cecina Sever uslijed čega su napustili svoje pozicije. Nažalost i na ovim opisima zbivanja iz 6. god. n. e., koji se odnose na bitke na panonskom pojasu

Bez obzira da li su ustaničke snage uspjele da zadrže uopće, potpuno ili djelomično svoje pozicije u Srijemu, stvaranje Saveza je pored poboljšanja borbenih aktivnosti ilirskih snaga utjecalo i na dalje širenje ustanka. Olakšavanju ustaničke pozicije, i to na istočnom ratištu, je doprinio i upad Dačana i Sarmata¹⁹⁴ u Meziju zbog čega se Cecina Sever morao vratiti u svoju provinciju. Vjerojatno je izbijanje ustanka izazvalo Dačane i Sarmate da izvrše razarački upad u Meziju.¹⁹⁵ Dinarskom segmentu, očigledno dodatno osnaženim i motiviranim stvaranjem Saveza, uspelo je da nastavi sa ponovnim procesom širenja ustanka, koji je bio privremeno zaustavljen brzom intervencijom Valerija Mesalinusa i dolaskom trupa predvođenih Tiberijem, koji su svoj glavni štab smjestili u Sisciji.¹⁹⁶ Tako je stvaranje zajedničkog Saveza, konsolidacija i umrežavanje sustava ustaničkih snaga i koordiniranje, pa u pojedinim slučajevima i zajedničko ostvarivanje njihovih planova i akcija vjerojatno utjecalo i na nove uspjehe ustaničkih snaga i ponovni val širenje ustanka, najvjerojatnije u kasno ljeto i jesen 6. god. n. e. Za cijelo vrijeme u kome je stvoren zajednički Savez i vodile se borbe na istočnom ratištu Tiberije i Valerije Mesalinus su se zadržavali u Sisciji, ne poduzimajući dublje prodore i snažnije pokrete na ustaničke pozicije. Tako na zapadnom pravcu od Mesalinusove intervencije i Tiberijevog situiranja u Sisciji nije došlo do ozbiljnijih aktivnosti od strane rimskih i drugih protu-ustaničkih snaga. I Tiberije i Mesalinus su se zadovoljili time što je, po njihovom mišljenju, zaustavljeno širenje ustanka i osigurani (kako će se ipak kasnije pokazati sumnjiva) lojalnost i podložničko savezništvo sa Rimom lokalnih zajednica na tome pravcu. A moguće je da su i

Kasije Dion je škrt na detaljima, pa je teško protumačiti iz njegovih podataka jesu li ustanici zadržali Frušku Goru ili su je ipak bili prisiljeni napustiti.

¹⁹⁴ Vjerojatno je riječ o sarmatskom narodu Iazyges, koji je prebivao između Dunava i Tise.

¹⁹⁵ *Cass. Dio* LV, 30, 4

Dačani u ovim desetljećima rimske pacifikacije Balkana i Panonije južno i zapadno od Dunava, predstavljaju velikog neprijatelja Rimljanima, stalnim upadima i ugrožavanjima pozicija. Pašalić, 1975, 403-405. Kao što vidimo upad Dačana i Sarmata poklopio se sa najtežim borbama sa ilirskim ustanicima i radi te činjenice o nestabilnosti dunavske granice, Rimljanima se kao primarni interes nametalo sprečavanje ostvarivanja direktne, stalne i nesmetane veze ustanika sa vanjskom granicom i Dačanima i Sarmatima sa druge strane Dunava.

¹⁹⁶ Tiberije je dao da se područje Siscije sa svih strana okruži vodom. Ovo je nesumnjivo bila obrambena mjera i urađena je ili u periodu ratovanja 12-9. god. p. n. e. ili vjerojatnije za vrijeme ustanka 6-9. god. n. e. Ovakvo stanje Siscije je ostalo sve do Kasija Diona (XLIX, 37, 3). O tome v. i Šašel Kos, 2005 A, 395; 439. Ako je Tiberije smatrao shodnim (ako je kanal bio urađen u vrijeme ustanka), i pored velikih rimskih vojnih efektivna u zoni Siscije, da dodatno utvrdi odbrambene fortifikacije Siscije onda je ustanička snaga bila ipak iznimna. Tiberije kao vrhovni zapovjednik na ilirskom ratištu jednostavno nije potcjenjivao svoga neprijatelja, i bio je svjestan njegove realne snage. Samim tim je on možda i naredio izgradnju kanala (dodatno spajajući Kupu i Savu) kako bi se Siscija okružila i zaštitila »vodenim bedemom» u slučaju eventualnog napada ustanika. Ujedno to dokazuje da su i jake ustaničke pozicije bile relativno blizu Siscije, posebno prema istoku i jugu. Nesumnjivo su Banija, Kordun, Cazinjska Krajina i Pounje bili u rukama ustanika.

poslovična opreznost Tiberija i uobičajeno njemu svojstveno oklijevanje i dvoumljenje uvjetovali ovo taborenje u Sisciji i ne upuštanje u pokretanje nekih opsežnijih ofenzivnih protu-ustaničkih operacija, čime su praktično rimske pozicije na zapadnom Balkanu gubile na svojoj stabilnosti. To su dinarski ustanici iskoristili i upali na prostor tih domorodačkih zajednica po Dionu «saveznika» Rima, uzrokujući njihovo priključenje ustanku (τὴν τε **συνμαχίδα** σφῶν ἐπέδραμον καὶ συχνοὺς προσαπέστησαν).¹⁹⁷ Po ovom konkretnom Dionovom podatku, izgleda da se domorodačke zajednice na širokom prostoru južno, jugozapadno pa i istočno od Siscije nisu do toga ustaničkog prodora još uvijek priključile ustanku nego da su i same oklijevale, bolje reći iščekivale razvoj situacije.¹⁹⁸ Sigurno su Mesalinusova brza intervencija i zaustavljanje Batona Dezitijatskog doprinijeli da čitav niz zajednica u tom pojasu od oko današnje granice Slovenije do zaključno sa krajnjim dijelovima sjeverozapadne Bosne ostanu u stanju sumnjive lojalnosti i podložničkog savezništva. Lošu procjenu i pogrešnu uvjerenost rimskih zapovjednika u Sisciji u lojalnost niza lokalnih zajednica te i njihovo oklijevanje da i bolje utvrde svoje pozicije u ovoj «sivoj zoni» iskoristili su dinarski ustanici, dodatno osnaženi uspostavom ustaničkog jedinstva i sinkronizacije vojnih i političkih aktivnosti. Oni su upavši u tu zonu jednostavno srušili tu lojalnu poziciju tih tzv. lokalnih rimskih saveznika priključivši ih ustanku, a i stvaranje Saveza je samo po sebi vjerojatno imalo određenog utjecaja da se te domaće zajednice iz «sive zone» priključe ustanku. Te kolebljive i vjerojatno u vezi pitanja pridruživanja ustanku podijeljene zajednice sada su na ustaničkoj strani vidjeli ne jednu kaotičnu, fluentnu i hibridnu masu, nego jedinstveni vojno-politički ustroj koji ima jasan cilj i koji se bori na preciznoj proturimskoj platformi. To je nesumnjivo ohrabrilo i bilo podsticaj za one proustaničke elemente u tim zajednicama iz «sive zone».¹⁹⁹ Tako su i novi uspjesi i prodori ustanika u to vrijeme i dalje širenje ustanka bili ne samo rezultat oklijevanja rimskog zapovjedništva u Sisciji i prodora Dačana i Sarmata u Meziju nego i posljedica pospješivanja unutarnjeg vojnog i političkog ustroja i strukturiranja ustanka, posebno onog njegovog segmenta koje je bilo pod zapovjedništvom Batona Dezitijatskog. Kao što se može vidjeti, pristupanje ustanku je bilo postupno i sukcesivno, i dosta je bilo oklijevanja, kalkuliranja i iščekivanja razvitka situacije tako da je i pojava bilo ustaničkih bilo

¹⁹⁷ Cass. Dio LV, 30, 4-5

¹⁹⁸ Ova taktika iščekivanja i kalkuliranja kao da je postala poslovična za dobar dio domorodačkih zajednica. Iako su u načelu izgleda više bili privrženi pridruživanju ustanku dobar dio domorodaca je ipak smatrao za potrebnije da se sačeka i ocijeni razvoj situacije pa da se opredijeli za jednu od strana. Tako je i tu lojalnost pojedinih domorodačkih zajednica potrebno tumačiti kao promjenljivu kategoriju, odnosno one su samo čekale prvu povoljnu priliku, a to kao u pravilu bila pojava već pobunjenih i ustrojenih snaga na njihovom teritoriju, kako bi se odmetnule.

¹⁹⁹ Ali vjerojatno je bilo i elemenata u tim zajednicama i peregrinskim *civitates* u tom pojasu koji su ostali lojalni Rimu pa i borili se ne samo protiv ustanika, nego i protiv onih svojih sunarodnika koji su se pridružili ustanku.

protu-ustaničkih jedinica bila razlogom opredjeljivanja lokalnih zajednica u periodu nakon što se Tiberije utaborio u Sisciji.

Vjerojatno su se tom prilikom ustanku, odnosno njegovom dinarskom segmentu, pridružile i one zajednice čije su teritorije gravitirale Sisciji i pružale se dalje prema zapadu, prema porječju Kupe. Ne izgleda nemogućom ni činjenica da je tada došlo i do privremenog prodora «ustanka» na područje današnje Dolenjske, što bi opasno približilo ustanak granicama Italije. Ovo novo širenje ustanka je približilo ustaničke ilirske pozicije istočnoj granici Italije. Radi toga se možda vjerojatnije i prije na njega odnosi onaj konkretni Velejev podatak II, CX, 4, gdje spominje Italiju i liniju Nauportum-Tergeste u svezi sa prodiranjem ustaničkih jedinica, nego na Batonovo kretanje sredinom 6. god. n. e. sjeverozapadnim pravcem (u odnosu na zaleđe Salone). Da su te od Rima «otpale» zajednice bile situirane u prostoru koji je više-manje gravitirao Sisciji dokazuje i činjenica da je Tiberije nakon njihovog odmetnuća pokrenuo iz Siscije pohod na dinarske upadačke jedinice i novopobunjene zajednice.

Izgleda da Kasije Dion po smislu teksta i načinu na koji je predstavljen podatak LV, 30, 4-5, odnosno njegovo vrelo za taj podatak, kao da osuđuje rimsko zapovjedništvo u Sisciji za slabo ili nikakvo nečinjene, što je kao konzekvencu imalo ponovno širenje ustanka i to sada direktno na zapadnom pravcu. A za Rimljane je to bilo vrlo ozbiljno pitanje jer su se tako ustaničke snage približavale granici Italije.²⁰⁰ Ustvari prilično je nejasno ovo oklijevanje Tiberija i Mesalinusa za poduzimanje jačih borbenih aktivnosti i određena pasivizacija njihovih trupa, što je po Dionu (odnosno njegovom vrelu) praktično predstavljalo gubitak vremena. Moguće je da ovo oklijevanje možda nije bilo rezultat Tiberijeve loše taktičke procjene, nego pregrupiranja trupa i pripremanja i ustrojavanja jedne prilično velike armije za pokretanje borbenih operacija. Ipak bez obzira kakvi bili razlozi ovog oklijevanja i zadržavanja Tiberija i Mesalinusa u Sisciji ustanici su to iskoristili i još dalje proširili ustanak, a sa druge strane još su više usadili i podjarili Augustovo nezadovoljstvo djelovanjem svoga novog posinka i vjerojatnog nasljednika.

²⁰⁰ Ovaj podatak, odnosno način na koji je predstavljen, ukazuje da izvorna građa kojom se Kasije Dion služio nije bila panegirik Tiberiju, kao što je to slučaj sa Velejevim izvještajem. Ta izvorna građa, iz koje je Dion uzeo konkretni podatak, je bila ili stvarno mnogo realnija ili je bila neka vrsta antipoda Velejevom laskanju Tiberiju. Tako bi i ona na neki način bila korumpirana nekim pragmatičnim interesima u npr., slavu Germanika. A možda je riječ i o izvornoj građi koja je nastala kao rezultat senatske tradicije koja se loše odnosila prema carevima iz dinastije Julijevaca-Klaudijevaca (izuzev samoga Augusta) pa je umanjivala Tiberijeve zasluge ili pokušavala ocrniti njegovo ponašanje i djelovanje, uključujući i ono na ilirskom ratištu u drugoj polovici 6. i početkom 7. god. n. e. Činjenica je da je bar dio izvorne građe kojom se služio Kasije Dion za opis rata 6-9. god. n. e. bio naklonjeniji Germaniku nego Tiberiju, pa bi i konkretni Dionov podatak možda poticao iz nje.

Tek nakon novog vala širenja ustanka Tiberije se pokrenuo iz Siscije. Međutim ovaj put ustanici mijenjaju taktiku i ne idu u otvorene sukobe sa rimskim i drugim protu-ustaničkim snagama već počinju da primjenjuju gerilsko-partizanski način ratovanja.²⁰¹ Zahvaljujući poznavanju terena, lakoće svoje opreme, podrške lokalnog stanovništva i upornosti ustaničkih jedinica one pokazuju visok stupanj manevarske sposobnosti, prebacujući se s jednog mjesta na drugo. Zahvaljujući svojoj mobilnosti ustaničke jedinice su mogle da lako dođu i da prodru gdje god su željele, prisiljavajući protivnika na stalnu potragu i iznurivanje. Osnovicu svoje borbene strategije ustanici su sada počeli zasnivati i na čitavom nizu utvrđenih pozicija u koje se sklanjalo stanovništvo ugroženo pokretima i akcijama protu-ustaničkih snaga. Te utvrđene točke su ustvari predstavljala u najvećem broju slučajeva već ranija protohistorijska naselja poglavito gradinskog ili nekog drugog tipa, zbog čega se ona u vrelima i označavaju kao *φρούριον, τεῖχος, ἐρμυνός*. Upravo koristeći te teško pristupačne i osvojive pozicije ustanici su vjerojatno izvodili i brze i iznenadne napade na teško-pokretne protu-ustaničke snage pa i njihovu pozadinu, stalno ih uznemiravajući i iscrpljujući. Pored ovakve gerilsko-partizanske taktike ustanici su vjerojatno primjenjivali i načelo «spržene zemlje», te su protu-ustaničke snage, uslijed takvog mobilnog ratovanja i izbjegavanja, morale primjenjivati taktiku «pronađi i uništi». A provođenje navedenih metoda borbe dovodilo je do velikih pustošenja i žrtava, posebno kod civilnog stanovništva. Ovakav način ratovanja ne dovodi do brzog završetka rata nego ga samo dodatno produžuje u jedan surovi i beskrupulozni sukob, čiji se završetak može stalno prolongirati. Svojom brzom mobilnosti ustanici su i razvlačili protu-ustaničke jedinice na prostoru zahvata Tiberijevog pokreta koji je vjerojatno provodio na sjeverozapadu ustaničkog područja u jesen 9 god. n. e. Kako je nastupala zima prilike su se još dodatno pogoršavale a Rimljani praktično nisu postigli neki ozbiljniji uspjeh u ratovanju, dok su ustaničke dinarske jedinice ponovo provalile u, po Kasiju Dionu, Makedoniju.²⁰² Ovaj upad u Makedoniju, sudeći po činjenici da se tom prilikom na tom pravcu ustanici sukobljavaju sa tračkim jedinicama koje predvode osobno Remetalk i Raskiporis, izgleda da nije zahvatio baš područje na koje su ustanici prodrli u svome prvom nastupanju (onom koje je doseglo do Apolonije) nego se odvijao više orijentirano prema istoku. Uostalom oblasti srednje Albanije, koje su bile poglavito etničke ilirske oblasti provincije Makedonije, su vjerojatno pristupile ustanku za vrijeme prvog upada pa onda nije bilo razloga za dalje pokrete na tome pravcu.

²⁰¹ *Cass. Dio* LV, 30, 5

²⁰² *Cass. Dio* LV, 30, 5-6

Zanimljivo je da se i u toku zime 6/7. god. n. e. vode teške borbe čak i ofenzivnog karaktera što nije baš karakteristično za ratovanje u tadašnjem vremenu, pogotovu ne za zemlje sa poslovično jakom, oštrom i snježnom zimom. Činjenica da se borbe ne prekidaju sa početkom zime 6/7. god. n. e. dovoljno ukazuje na svu žestinu, intenzitet i ozbiljnost borbi i situacije na terenu.

Ovaj upad je moguće shvatiti i kao jedan od dva glavna strateška pokreta ustaničkih snaga, jednog koji se odvijao na zapadnom pravcu i koji je započeo ranije i ovoga na istočnom ratištu, a sve u svrhu širenja ustanka i područja pod kontrolom novoformiranog Saveza ali i razvlačenja protivničkih snaga. Ovaj upad je tako potrebno promatrati kao sastavni dio borbenih aktivnosti oformljenog Saveza na istočnoj bojišnici. A zbog pomanjkanja dovoljnih protu-ustaničkih snaga, istočna bojišnica je bila lakši dio za dublje i opasnije prodore ustaničkih jedinica a posebno nakon prodora Dačana i Sarmata. Tada su na istočnoj bojišnici tračke savezničke jedinice bile najpokretljiviji dio protu-ustaničkih snaga, i koje su se prebacivale sa sjeveroistočnog dijela istočne bojišnice u Srijemu sve do jugoistočnog dijela pokušavajući zaustaviti ustaničke snage.²⁰³ Tom prilikom trački kralj Remetelk i njegov brat Raskiporis su uspjeli da zaustave ovaj ustanički prodor,²⁰⁴ koji se možda odvijao ili dublje u makedonsku teritoriju ili prema dardanskim zemljama.²⁰⁵ Međutim, izuzev toga zaustavljanja, tračke jedinice jednostavno ništa više nisu uspjele da urade niti da povrate druge oblasti koje su se na tom dijelu bojišta već nalazile u ustaničkim rukama. Kako izgleda tračke jedinice u ovom periodu, ustvari u toku 6. god. n. e. čine najvažniji dio protu-ustaničkih snaga na istočnom bojištu, jer praktično pokrivaju sve moguće «rupe» koje nastaju zbog nedovoljnosti rimskih trupa Mezije. Rimske trupe su bile ili angažirane na pokrivanju najvažnijih položaja i točaka na bojištu, kao npr. u Srijemu ili na zaustavljanju opasnog upada Sarmata i Dačana, dok je ostatak prostora praktično bio nepokriven. I u slučaju da se desi ustanički upad tada bi djelovali Tračani, kao neka pokretna, interventna jedinica. Nakon što su stabilizirali bojište na jugu istočnog bojišta, Tračani su se opet prebacili na sjever kako bi se uklopili u sastav velike borbene grupe koja je nastajala dolaskom pojačanja. Tračka iznimna aktivnost u toku 6. god. n. e. i na prijelazu u 7. god. n. e. jasno ukazuje da u tim periodima dodatna pojačanja na istočno bojište još uvijek nisu bila ni došla ni uključena u borbene aktivnosti. Ovakva situacija na istočnom bojištu ukazuje i da su pojačanja bila najpotrebnija istočnom pravcu koje je izgleda bilo najugroženije, tako da su ustvari nove legije koje su dolazile na balkansko ratište većim dijelom popunjavale istočnu borbenu grupu. Zapadno bojište je bilo bolje pokriveno odgovarajućim rimskim trupama, jer su ga popunjavale snage bivše dunavske borbene grupe.

Sporazum o stvaranju jedinstvenog ustaničkog Saveza, odnosno ujedinjavanju dva glavna ustanička žarišta, je bio postignut još prije nego što su na ratište stigle dodatne trupe-pojačanja sa drugih područja Imperije. Ta činjenica je omogućila i poduzimanje ofenzivnih operacija širokog

²⁰³ Vjerojatno je na njih pala takva odgovornost jer je Cecina Sever u tim trenucima bio zauzet sa borbama sa Dačanima i Sarmatima.

²⁰⁴ *Cass. Dio* LV, 30, 6

²⁰⁵ Ustaničnici su vjerojatno tom prilikom pokazali iznimnu mobilnost i prodornost u dubinu teritorije koja se nije bila priključila ustanku, pa je prebacivanje Tračana sa ciljem zaustavljanja toga prodora bilo jedina moguća opcija.

zamaha koje su sigurno bile zasnovane na zajedničkom planiranju, ustroju i sadejstvu snaga ustaničkog Saveza. Te operacije su u prvom redu bile usmjerene na dalje širenje plamena pobune na druga područja. Međutim s dolaskom glavnine trupa na zapadnu bojišnicu zaustavljena je oštrica ofenzivnih udara ustanika, izvršena je konsolidacija borbenih linija i pristupilo se pripremama za protu-ustaničke ofenzivne operacije. Nakon drugog upada u Makedoniju u zimu 6/7. god. n. e. ustanak i vojno-politički Savez proizašao iz njega su dostigli svoj zenit razvitka i najveći svoj doseg i teritorijalni opseg. Ustanička teritorija se prostirala od teritorije Kolapijana i srednjeg toka Kupe do Makedonske Ilirije i zapadnih granica Mezije i od Drave do Jadrana. Jedinstvo i kohezija unutarnje strukture su se nalazili na zadovoljavajućoj razini, a moral, odlučnost i borbenost ustanika su bili iznimno visoki. Ustanak je bio stabiliziran, zapovjedništva su bila u skladu, a na raspolaganju ustanku su se još uvijek nalazile jake i motivirane oružane snage i još uvijek dobro očuvana duboka pozadina i zaleđe slobodno od rimske uprave i Rimu pripadajućih i lojalnih elemenata. Samo pitanje je bilo što donosi sljedeća godina konzulata Cecilija Metela (*Caecilius Metellus*) i Licinija Silana (*Licinius Silanus*) i ustanicima i njihovim neprijateljima.

Raširenost ustanka i njegova ukupna snaga ustanika

Po Veleju Paterkulu, «čitava Panonija...i svi narodi Dalmacije» su učestvovali u ustanku i stvaranju jedinstvenog Saveza (*universa Pannonia...Delmata omnibusque tractus eius gentibus insocietatem adductis consilii, arma corripuit*).²⁰⁶ Iako je navedena Velejeva konstatacija nesumnjivo u određenom pogledu pretjerana i služi svrsi isticanja veličine neprijatelja sa kojim se Tiberije trebao suočiti, ona nije ni suviše daleko od istine. Akumulirano neprijateljstvo prema rimskoj vladavini i naglo izbijanje ustanka i njegovo brzo i stihijsko širenje sigurno su kao posljedicu imali i to da se ustanku u samom početku priključe mnogi dinarski i panonski narodi. S druge strane i od Veleja prezentirane cifre o općem brojnom stanju ustanika na početku rata (više nego 800 000 duša u ukupnoj ustaničkoj masi, 200 000 pješaka i 9 000 konjanika)²⁰⁷ su nesumnjivo pretjerane. Broj ustanika je u toj fazi ustanka sigurno bio manji u odnosu na Velejevu procjenu, o čemu će biti više govora u poglavlju «Brojnost populacije i rezultati antropoloških istraživanja».²⁰⁸ Naravno to što je brojno stanje ustanika bilo manje u odnosu na pretjeranu Velejevu brojku, ne znači da ono i pored toga nije bilo iznimno i respektabilno. I Svetonije kaže da su Tiberijev protivnici, odnosno ustanici

²⁰⁶ Vell. II, CX, 2

²⁰⁷ Vell. II, CX, 3

²⁰⁸ Inače su antički pisci prilično pretjerivali u procjenjivanju brojnosti barbarskih vojski, pa je tako npr. Sitalko po Tukididu mogao da na bojno polje izvede 150 000 ljudi, dok Strabon cijeni tračku vojsku na 215 000 ljudi (Jireček, 1952, 13), a Bojrebista je navodno imao 200 000 ljudi (Jireček, 1952, 18). Pauzanija keltsku vojsku koja se pokrenula prema Grčkoj procjenjuje na 152 000 pješaka i 20 400, odnosno 61 200 konjanika. (Pauzanija, X, 19).

Ilirika, bili premoćan neprijatelj (...*praevalens hostis*...), što ukazuje i ne samo na njihovu brojnost nego i na borbenu sposobnost i dobar unutarnji ustroj.²⁰⁹ Ustanak je poprimio masovan karakter i sigurno je većina sposobnih i slobodnih građana peregrinskih *civitates*, koje su se priključile ustanku, uzela oružje u ruke i samim tim su Rimljani morali računati i sa kvantitativno snažnim protivnikom.

Antički pisci, koji opisuju ili spominju ustanak, uglavnom ustanike determiniraju pod općim nazivima Dalmatinci ili Panoni koji su i kod tih pisaca bili shvaćani ne kao etničke i narodnosne oznake, nego primarno kao oznake pripadnosti određenom području ili segmentu ustanka. Iz dva glavna antička izvještaja o ustanku možemo precizno i poimenično detektirati samo par naroda Ilirika koji su se pridružili i aktivno učestvovali u ustanku. Tako Kasije Dion spominje Dezitijate, Breuke i Mezeje, nesumnjivo tri velika domorodačka naroda, a Velej Paterkul Dezitijate i Piruste.²¹⁰ Potrebno je u kontekstu ovog izlaganja ukazati na to da se od svih naroda, učesnika u ratu, poimenično jedino Dezitijati spominju u oba glavna izvještaja o ustanku. I to zorno pokazuje njihov iznimni značaj za ustanak i to da su oni ti koji su sa svojom političkom, društvenom, vojnom konstitucijom činili ključni stup čitavog ustanka. Još jedna činjenica ukazuje na navedenu konstataciju jer ustanak počinje na dezitijatskom području i završava se po Veleju tek kada su uz Piruste pokoreni i Dezitijati, a po Kasiju Dionu kada se predao Baton Dezitijatski.

U odjeljku ,koji je nesumnjivo nastao za vrijeme ustanka, gdje nabroja panonske narode Strabon spominje pored četiri domorodačka naroda koja su učestvovala u ustanku i bila vjerojatno u njemu najistaknutija, još i Andizete i Dicioni.²¹¹ To bi možda sugeriralo da su se i ova dva naroda priključila ustanku, što se posebno može tvrditi za Dicione koji su po Pliniju Starijem pripadali salonitanskom konventu i koji se situiraju sjeverno od Delmata i Liburna u dublje dalmatinsko zaleđe i zapadnu Bosnu prema Pounju (Grahovo polje)²¹² u oblasti koje su nesumnjivo ulazile u okvir ustaničkog područja. Andizeti su naseljavali panonski prostor i jedino se za ovaj Strabonov narod

²⁰⁹ *Svet. Tib.* 16

²¹⁰ *Vell.* II, CXV, 4; *Cass. Dio* LV, 29, 2-3; 32, 4; 34, 4

Velejev podatak se na neki način može nadovezati i na Strabonov podatak (VII, 5, 3) u kojem se spominju i Pirusti i Dezitijati i njihov vojvoda Baton, a koji isto možda na neki način odražava stanje koje je proizašlo iz fenomena postojanja ustanka 6-9. god. n. e. Možda učešće Pirusta u ustanku na neki način reprezentiraju i predstave *ethnos Piroustae* u u Sebasteionu u Afrodiziju u današnjoj Turskoj. U Afrodiziju je pored Pirusta (Smith, 1988, 52; 55-64; 77; Plate I; VIII) evidentirano i spominjanje Japoda (Smith, 1988, 52; 55-58; Plate VIII), Andizeta (52; 55-58; 70; Plate IX), Dardanaca (52; 55-58; 70; Plate IX)— v. Tabla I (SVPPLEMENTVM QVARTVM). Pojava Japoda se najvjerojatnije odnosi na rat 35. god. p. n. e. Smith, 1988, 58

²¹¹ *Strab. Geo.* VII, 5, 3

²¹² Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 70; Bojanovski, 1988, 262-263

može tvrditi da su stvarno pripadali panonskoj komponenti ilirskog kompleksa. Po Pliniju Starijem Andizeti gravitiraju više prema Dravi i moguće je pretpostaviti da su se i oni odazvali ustanku,²¹³ te bi tako ustaničko područje prelazilo i na lijevu obalu Drave.²¹⁴ Iz činjenice da se, nakon što su rimske i njihove savezničke, pomoćne i plaćeničke trupe uspjele zaustaviti plimni val širenja ustanka, prva linija dodira sa ustanicima nalazila npr. u blizini grada Siscije mogli bismo s pravom pretpostaviti da su i neki panonski narodi, čija se teritorija prostirala do agera Siscije, pristupili ustanku.

Učešće pojedinih epihorskih naroda u ustanku možemo pratiti i preko činjenice da su se na čelu pojedinih peregrinskih *civitates* u toku prve polovice I. st. n. e. nalazili rimski oficiri obnašajući najvišu izvršnu instituciju u peregrinskim *civitates*. Nesumnjivo Rimska država više nije imala povjerenje u domaće ljude, pa je i unutarnju kontrolu nad ponovo pokorenim pojedinim domorodačkim zajednicama i to onim u koje je imala najmanje povjerenja ostvarivala direktno preko svojih oficira, a ne više posredstvom domaćih ljudi. Tako znamo da su se rimski oficiri kao prefekti nalazili uz Dezitijate i na čelu Mezeja i Melkumana, što bi govorilo i da su ova dva naroda bili izraženi učesnici u ustanku i da su se borili i odupirali skoro do svojih krajnjih mogućnosti. Na primjer Breuci koje je Baton Breučki povukao iz ustanka zadržali su pravo, i to dok je ustanak još uvijek trajao punim intenzitetom u okolnim oblastima, da se na čelu njihove političke politije nalazi domaći čovjek, a ne rimski oficir. Ali zato su prefekti upravljali npr. nekim drugim narodima u Panoniji kao Kolapijanima, Azalima pa i keltskim Bojima (i to iz reda XIII. legije Gemina i kohorte I. *Noricorum*).²¹⁵

Sudeći po teritorijalnoj rasprostranjenosti ustanka, njemu se vjerojatno priključila velika većina, ako ne i svi domorodački narodi koji su po Pliniju Starijem sredinom I. st. n. e. pripadali naronitanskom i salonitanskom konventima.²¹⁶ Za naronitanski konvent je to potpuno razumljivo iz činjenice da je riječ o prostoru gdje je izbio ustanak i koje se pod potpunom kontrolom ustaničkih snaga nalazilo od samog početka ustanka do samog njegovog kraja. Činjenica da se ustanak na prostorima koji su sredinom I. st. n. e. pripadali naronitanskom konventu održava pune tri godine potvrđuje da je on na ovom području imao snažnu podršku od domaćeg stanovništva.²¹⁷ Dva

²¹³ *Plin. NH* III, 147

²¹⁴ Wilkes (2001, krt. Rimski Ilirik) smješta Andizete na Donju Dravu.

²¹⁵ I kod Japoda se spominju prefekti, ali su oni izgleda bili i domaći ljudi iz reda japodske zajednice. Bojanovski, 1988, 61; 313; 334

²¹⁶ *Plin. NH* III, 141-143; v. tabelu u poglavlju «Brojnost populacije i rezultati antropoloških istraživanja» u kojoj se nalaze nabrojani narodi salonitanskog i naronitanskog konventa.

²¹⁷ Ako su se ustanku priključili i svi domorodački narodi ili bar njihova ubjedljiva većina iz naronitanskog konventa, što je vrlo moguće pretpostaviti, onda bi se ustaničko područje pružalo i preko rijeke Drine, uključujući i porječja Tare,

ustanička prodora prema jugu su vjerojatno kao svoju posljedicu imali i priključivanje niza ilirskih naroda sa prostora današnje Crne Gore i sjeverne i srednje Albanije, šireći se prema jugu za vrijeme prvog prodora do Apolonije, ustanku su se vjerojatno pridružili Labeati, Taulanti, južni Partheni, a možda i Dasareti.²¹⁸ Ustanku su se pridružili ako ne i svi a ono bar neki od drugih ilirskih naroda koji su bili situirani na ovom pravcu, a koje isto spominje Plinije Stariji u svome opisu kao što su npr. Senedi, Rudini, Sasaei, Grabaei, *proprieque dicti Illyri* i Pyraei (Pirusti).²¹⁹ Nesumnjivo je, da je

Pive, Lima i dio oblasti sjeverno od rijeke Drim, koje je stoljećima ranije pripadalo i autarijatskoj narodnosnoj zajednici i političkoj jedinici. Ako su se ustanku priključili i sjeverni Partheni koji su naseljavali užičko područje, onda bi ustaničko područje i raširenost obuhvaćali i jugozapadnu Srbiju i pružalo bi se i znatno istočnije od Drine prema granicama Mezije. Ako su se Dindari priključili ustanku, a najvjerojatnije jesu, i ako su prelazili sa svojom naseljenošću na desnu obalu Drine, onda su se i dijelovi srednjeg Podrinja sa srbijanske strane priključili ustanku. Moguće je pretpostaviti i da je ponovni upad u Makedoniju, koji se desio 6/7. god. n. e. ustvari bio usmjeren i prema oblastima Mezije i Dardanije u kojima su se vodile borbe i sa Tračanima.

²¹⁸ Ako su se ustanku pridružili Dasareti ili ako je preko njihove teritorije prešao samo jedan (vjerojatnije prvi) ili oba ustanička prodora prema jugu i jugoistoku, onda bi ustaničko širenje i izvođenje borbenih operacija produžili sve do područja Ohridskog jezera. I ako su ustanici dospjeli do Apolonije, kako to sugerira Kasije Dion, onda su ustaničke jedinice prešle rijeke Mati, Škumbini (*Genusus*), pa možda i Semeni (*Apsus*), a borbe koje opisuje Kasije Dion bi se desile negdje u dolinama spomenutih rijeka, možda i u blizini same Apolonije. S. Anamali u svome radu o ustanku 6-9. god. n. e. imajući u vidu ne samo znanstvene nego i svakidašnje političke i nacionalne interese, nastoji afirmirati u ustanku ulogu tih Ilira sa područja današnje Albanije te iznosi mišljenje da su ustanički Iliri izravni preci današnjih Albanaca.

²¹⁹ *Plin. NH* III, 144

Prilikom nabiranja spomenutih naroda u navedenom odjeljku Plinije Stariji upotrebljava, kao i u slučaju šest malih naroda sa istoka Provincije Dalmacije, prošlo vrijeme u odnosu na vjerojatno sredinu I. st. n. e., što u slučaju njihove ne egzistencije u tome periodu ne isključuje mogućnost njihovog postojanja za vrijeme ustanka. Nejasno je isto tako gdje je u Plinijevom popisu čitav niz domaćih zajednica i naroda koje govoreći o zbivanjima vezanim za tri ilirska rata (229/8, 219 i 168/7 god. p. n. e.) spominju Polibije i Livije pa i neki druga vrela a koje bi po tim opisima naseljavale ove oblasti kao što su npr. Dassarenses, Selepitani, Helidonci, Abri, Penesti. Po Stipčeviću (1974, 38) koji se poziva na E. Swobodu (1937, 290-305) i N. Ceku (1970, 421-427) i Bencu (1987, 775) Helidonci i Abri su činili sastavni dio naroda Taulanata. Međutim, s druge strane stajalište spomenutih autora o južnim Parthenima kao sastavnom dijelu Taulanata dolazi u nesuglasje sa opisom Plinija Starijeg (III, 144-145) prostora današnje Albanije zasebno spominju i Taulanti i južni Partheni. Uz sve izneseno ipak je za rekonstruiranje učešća pojedinih naroda za pojedine oblasti i narode u nekom pogledu relevantnije Plinijevo navođenje jer se ono ipak odnosi na razdoblje koje je ipak vremenski najbliže periodu ustanka, pa bi i odražavao na neki način napribližniju sliku rasporeda i postojanja domorodačkih *civitates* za vrijeme prve polovice I. st. n. e. Uz to, Plinije Stariji je koristio i vrela iz vremena i Republike kao što je npr. Varon, pa su se u njegovom opisu ilirskih oblasti nalaze i detalji iz radova znatno starijeg podrijetla. Zatim postavlja se pitanje što je sa Enhelejcima, jednom velikim ilirskim narodom koji je dominirao južnoilirskim svijetom od VIII-VI. st. p. n. e. (Stipčević, 1974, 46-47). Kod Plinija Starijeg (III, 139) se spominje zajednica pod imenom Enheleji (*Encheleae*), ali ne na prostoru današnje Albanije nego kao sastavni dio Liburna.

aktivno i borbeno učešće Pirusta u ustanku, o čemu svjedočanstvo daje Velej Paterkul,²²⁰ značilo da se ustanku priklonio i čitav niz domorodačkih naroda između Pirusta i dezitijatskog i delmatskog područja, tj. peregrinske *civitates* iz današnje istočne Hercegovine, Crne Gore i sjeverne Albanije. Ustvari najveći dio domorodačkog svijeta istočnog, središnjeg i južnog prostora provincije Ilirik je sigurno prišao ustanku. U ovom pogledu zanimljivo bi bilo determinirati ponašanje Daorsa u ustanku, naroda koji je dugo vremena imao ulogu vjernog saveznika Rimu u njegovom prodoru na zapadni Balkan. Sudeći po činjenicama da ne raspolažemo ni sa kakvim informacijama o borbama u zaleđu Narone, realna je mogućnost da se ovaj mali narod, možda i zbog vlastite svjesnosti o svojoj minornosti i slabom političkom i vojnom značenju priklonio po prvi put u svojoj povijesti jednom proturimskom pokretu. Širenje ustanka dublje ka jugu od rijeke Genusus i Apsus je bio znatno teži zadatak s obzirom na politički i opći kulturni karakter tih južnih oblasti, koje su stoljećima ranije urbanizirane u grčkom stilu i koje su još od kraja IV. st. p. n. e. izložene intenzivnom procesu prožimanja sa grčkim općim kulturnim impulsima. Pa je to ilirsko područje bilo, izgledalo i osjećalo se prilično stranim u odnosu na isto ilirski, ali gorštački i još uvijek pretežito kulturno autohtoni sjever. Kulturološka razvijenost i podvojenost je ipak imala priličnog udjela u opredjeljivanju za ili protiv ustanka i među samim Ilirima. I zato ne bi trebalo da čudi da je Apolonija predstavljala krajnju južnu točku širenja ustanka, jer je tu završavao ilirski svijet koji još uvijek nije podlegao grčko-rimskoj kulturi i načinu života.²²¹ Kako vidimo, ustanak se najlakše širio među ilirskim i to onim elementom koji još nije doživio i proživio kulturnu transformaciju, kao oni koji su živjeli npr. na krajnjem jugu ilirskog svijeta ili nekim priobalnim oblastima. Jednostavno rečeno, veći dio ilirskog svijeta još uvijek grčko-rimsku civilizaciju u koju su se našli prisilno uključeni nije doživljavao kao svoju pa se onda lakše mogao odvažiti da ustane protiv Države koja je pretendirala da tu kulturu predstavlja i pretpostavlja prema «barbarskom svijetu». S druge strane, južno od spomenutih rijeka nalazio se jedan svijet oličen između ostalog i u ilirskim gradovima izgrađenim i upravljanim po grčkom obrascu kao što su Bilis i Amantija, i oni se nisu mogli osjećati isto kao i ustanički Iliri.²²² Ove urbaniziranije zajednice, već prilično dugo uklopljene u antički, mediteranski svijet vjerojatno su bile odbojne prema ustanku i svojim manje kultiviranim etničkim srodnicima.²²³ Vjerojatno su i mnogi Iliri koji su se našli uklopljeni u strukture npr., obalnih i priobalnih gradova i koji su se našli

²²⁰ Vell. II, CXV, 4

²²¹ Cabanes, 2002, 123-126; 128; 130-131; 150-151;

²²² Potrebno je navesti da je ovaj prostor u kasnoj antici predstavljao i grubu crtu razdvajanja između dominacije korištenja latinskog i grčkog jezika.

²²³ Oni elementi ilirskog i domorodačkog stanovništva koji su srasli u strukture i lojalnost Državi, ali i oni koji su dublje prihvatili pa u nekim slučajevima i u potpunosti se kultivirali u grčko-rimski mediteranski civilizacijski krug.

asimilirani ostali lojalni. Iz istog razloga teritorijalne rasprostranjenosti, narodi koje Plinije Stariji navodi kao sastavnice salonitanskog konventa su se priključili ustanku. Za prostore salonitanskog konventa se može pretpostaviti učešće u ustanku tri velika naroda (Mezeji—oni su i spomenuti kao ustanički narod, Delmati i Dicioni), pa je logično da su se ustanku priključila i druga dva manja domorodačka naroda iz istog konventa (Deuri i Sardeati).

Ono po Kasiju Dionu breučko skupljanje saveznika,²²⁴ nakon neuspjeha u prvim borbama, je vjerojatno podrazumijevalo to da su se ustanku u panonskom bazenu priključili mnogi iz reda onih domorodačkih zajednica koje Plinije Stariji spominje u panonskom bazenu²²⁵ i koji su bili neposredni, bliži i nešto dalji susjedi Breuka. Naravno zbog nedostatka pouzdanih podataka teško je znati tko se to iz čitavog niza naroda (Serretes, Serapillos, Iasi, Andizeti, Kolapijani, Arviate, Azali, Amantini²²⁶, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latobici, Oserijati, Varciani) koje spominje Plinije Stariji u Panoniji uopće priključio ustanku i unutar njega posebno Breucima. Sudeći po tome što za vrijeme drugog razdoblja rimske vladavine Kolapijanima i Azalima upravlja prefekt stranac, iz reda stacioniranih vojnih snaga Imperije, sa većom vjerojatnošću bismo mogli pretpostaviti da su se ova dva naroda odazvala ustanku.²²⁷ Ako su se ustanku priključili Azali onda bi se ustaničko područje moglo prostirati i dalje prema sjeveru od Drave zavisno od prostora na koji se situiraju Azali.²²⁸ U svezi Kolapijana i nekih drugih naroda Panonije koji se nalaze na sjeverozapadnom bojištu je potrebno napomenuti da je za njihov ulazak u ustanak vjerojatno odgovornija bila dinarska komponenta ustanka, koja je u drugoj polovici 6. god. n. e. širila ustanak na zapadnom pravcu, a ne breučko skupljanje saveznika. Izgleda da su se inače trupe koje su polazile iz Siscije i njene okolice na protu-ustaničke akcije sukobljavale, pored lokalnih ustaničkih teritorijalno-milicijskih jedinica, u jednoj priličnoj mjeri i sa dinarskim segmentom ustanka. Ako su se ustanku priključili Kolapijani, onda je sasvim logično pretpostaviti da su se i ostali panonski narodi između njih i Breuka pridružili ustanku, kao npr. Oserijati. Ustanku su se sa velikom dozom vjerojatnoće pridružili i Amantini, narod koji je u ratu 12-9. god. p. n. e. već jednom pružao Rimljanima snažan otpor, a koji su bili i prvi susjedi Breuka, kao i Andizeti o čemu je već bilo više riječi. Na prostor koji bi predstavljao zapadnu liniju panonskog ratišta, u oblastima današnje zapadne Slavonije uključujući

²²⁴ *Cass. Dio* LV, 29, 3-4

²²⁵ *Plin. NH* III, 147-148

²²⁶ O Amantinima v. Degmedžić 1961

²²⁷ Po Bojanovskom (1988, 65) Azali su Kelti

²²⁸ Wilkes, 2001, krt. Rimski Ilirik, smješta Azale prilično duboko u prostore Panonije sjeverno od Drave, sjeverno od Blatnog jezera.

i zapadne padine Papuka, situiraju se Iasi,²²⁹ pa bi u tom slučaju možda bilo razumljivo i njihovo učešće u ustanku. Sirmienses, odnosno njihov *civitas* su gotovo sigurno bili lojalni Rimu, jer se bez toga rimska pozicija u Sirmijumu nije mogla održati i ako je njihova lojalnost bila i aktivna i snažna, onda bi pojedini dijelovi sjeverozapadne Srbije (oni uz Savu) ostali van dosega pridruživanja ustanku.²³⁰ Prisustvo znatnih rimskih snaga na dunavskoj granici, njihova udaljenost od glavnih žarišta ustanka, ali i činjenica da su pokreti trupa (kojima su zapovijedali Valerije Mesalinus i Tiberije) koji su nastali kao prva reakcija na vijesti o ustanku prošli kroz njihovu teritoriju vjerojatno je uvjetovalo da se ustanak ne raširi na peregrinske *civitates* na sjeveru provincije Ilirik. Panonski prostori provincije Ilirik sjeverno od Drave su usto bili dobrim dijelom, uz prisustvo i iliro-panonskih zajednica, pokriveni i zajednicama koje su pripadale keltskom etničkom kompleksu. Izgleda da keltske zajednice razbacane širom sjevernog Balkana i panonskog bazena nisu baš podržale ustanak koji je ostao prevashodno i načelno ilirski pokret, a i čini se da je položaj zajednica u odnosu na Rim sjeverno od Drave bio nešto povoljniji nego što je to bio slučaj sa onima južno od Drave.²³¹ Samim tim se čini da ustanak nije baš zahvatio u većoj mjeri panonske prostore sjeverno od Drave, i uglavnom se na ovom području ograničio samo na one oblasti koje su sa njene lijeve strane gravitirale Dravi i to u njenom srednjem i donjem toku, kao npr. područje Andizeta. Da širenje ustanka nije zahvatilo zapadne panonske oblasti i da taj prostor nisu kontrolirale ustaničke snage, odnosno da se zajednice koje su prebivale na tome području nisu odvažile na pridruživanje ustanku, dokazuje i činjenica da između Siscije i Italije za vrijeme cjelokupnog toka trajanja rata postoji stalna, nesmetana komunikacija preko koje dolaze trupe, materijal, kreću se vijesti, naredbe. Vjerojatno je komunikacija koja je duž Save povezivala Sisciju sa Emonom, odnosno dalje sa Akvilejom bila za vrijeme rata pod čvrstom kontrolom snaga pod rimskim zapovjedništvom. To bi onda značilo da Latobici, koji su naseljavali dijelove prostora današnje Slovenije koji su pripadali Iliriku, nisu kao narodnosna i politička cjelina pridružili ustanku i da su vjerojatno donji i srednji tok rijeke Kupe i

²²⁹ Stipčević, 1974, 41; Wilkes, 2001, 270; Buzov, 2005, 134-135; o Iasima v. jednu manju odličnu studiju od Schejbal, 2003

²³⁰ Kasije Dion (LI, 27, 3) kaže da se Mezija nalazi između Dalmacije, Makedonije i Trakije i da je od Panonije odvojena Savom. Jedino područje gdje bi granica Panonije i Mezije bila Sava je ono koje se pruža zapadno od Singidunuma prema Sirmijumu, što bi impliciralo da ovaj južni pojas od krajnjeg donjeg toka Save pripada Meziji, a onaj sjeverno Panoniji, odnosno Iliriku prije 6 god. n. e.

²³¹ O položaju i stupnju autonomije naroda Panonije sjeverno i južno od Drave neposredno pred i poslije ustanka v. Mócsy, 1974, 56-57; a o razlici u odnosu između panonskih zajednica situiranih sjeverno i južno od Drave prema rimskom osvajanju, rimskoj vladavini i ustanku 6-9. god. n. e. v. Buzov, 2005, 131-132

prostori naroda Kolapijana bili najdalje dosegnute točke ustaničkog prodiranja i širenja prema zapadu.²³²

Delmati, Japodi, Liburni

U vezi doprinosa pojedinih domaćih naroda općoj ustaničkoj stvari potrebno je obratiti pažnju na ponašanje i stav Delmata i Japoda²³³, dva epihorska naroda koji su stoljeće i po vodili teške i grčevite borbe sa Rimljanima i sa njihovim republikanskim i trijumvirskim vojskama, te na Liburne, domaći narod koji je već dostigao zavidnu razinu općeg kulturnog razvitka svojstvenog mediteranskoj civilizaciji. Zanimljivo je da njih, kao pojedinačne narode, ako odbacimo Velejevo i Dionovo označavanje i korištenje termina «delmatski» u kontekstu ustanka (koje oni upotrebljavaju samo kao skupnu, opću oznaku za epihorske zajednice na dinarskom pojasu), literarna vrela ne spominju u svojim podacima o ustanku.²³⁴ Ipak sudeći po tome što se borbene operacije vode i na prostorima Delmata i Japoda, posebno onom delmatskom na kome boravi i Baton Dezitijatski i na kome se nalaze i pojedina ustanička uporišta kao što je Andetrij, ovi narodi su ili u cijelosti ili u svojoj većini ili samo djelomično učestvovali u ustanku, na ovoj ili onoj strani.

Delmati²³⁵ su nesumnjivo učestvovali u pobuni na proturimskoj strani i to možda i «jednodušno» ili u ubjedljivoj velikoj većini, jer je delmatsko područje bilo i glavno poprište ustaničkih i rimskih operacija na jadranskoj liniji oružanog dodira već od prvotnih faza pobune pa do njenog kraja. Ustvari skoro ubjedljivo najveći dio teritorije (ako ne i sva) koju je zauzimala delmatska politička jedinica se od početka pa do skoro samog kraja ustanka nalazio u okvirima ustaničkog područja, što ne bi bilo moguće da se Delmati nisu masovno i aktivno uključili u ustanak. Osim toga i veliki broj boraca u ustaničkim redovima je bilo moguće ostvariti samo ako su se ustanku pored brojčano velikih naroda kao što su Dezitijati, Mezeji, Dicioni, Naresi pridružili i Delmati. Najžešća i odlučujuća bitka posljednje faze rata, ona za Andetrij, se upravo vodi na delmatskom području i u njoj su glavni stup i to vrlo nepokolebljiv i beskompromisan predstavljali i stanovnici Andetrija i okolice, znači sami Delmati. Ali, i pored nesumnjivog aktivnog učešća u ustanku od

²³² Po Wilkesu (2001, 231; 269) Latobici imaju keltska imena, pa samim tim nisu bili Iliri. O Latobicima v. i Šašel Kos, 1999, 259-260. Legionarski kamp, vjerojatno iz perioda ustanka, je bio otkriven na Obrežju (granica između Slovenije i Hrvatske). Šašel Kos, 2005 A, 469

²³³ O Japodima v. Drechsler-Bižić 1953; Isto, 1966; Isto, 1983; Isto 1987; Olujić, 1999-2000; Isto, 2003; Isto, 2004; Balen-Letunić, 2004

²³⁴ Naravno, sasvim je realno pretpostaviti da je ime Delmata, zbog u latinskom i grčkom potpune terminološke--ali ne i sadržinske-- jednakosti sa onim što se podrazumijeva pod dalmatinskim ili dinarskim (samo u kontekstu ustanka), ustvari u svim ovim opisima i podacima ostalo i pokriveno ovim općim dalmatinskim terminom. I tako su antički pisci upali u terminološku zamku uslijed koje nisu naveli posebno Delmate kao narod učesnik u ustanku.

²³⁵ O Delmatima v. Zaninović, 1966; Isto, 1967; Isto, 1994; Isto, 1996, 193-208; 221-229; Čović, 1987 A

njegovog početka Delmati ipak u strukturi ustanka nemaju onu ključnu dominantnu ulogu (u prvom redu u liderstvu), što sugerira da je «breme» vodstva domorodačkog otpora sada prešlo na druge ilirske narode kao što su Dezitijati. Moguće je da je prvo razdoblje rimske vladavine ipak pomalo smanjilo i olabavilo, iz raznoraznih razloga, intenzitet delmatske odlučnosti i spremnosti za predvođenjem proturimskih pokreta, a što je samim tim poljuljalo i ugled i autoritet koji su oni uživali kod drugih naroda Provincije. To je kao posljedicu moralo proizvesti da se fokus njihovog povjerenja usmjeri prema nekim drugim narodima koji su još uvijek pokazivali i dovoljno snage i vitalnosti i volje i spremnosti i za pružanje djelotvornog, pouzdanog i funkcionalnog otpora, ali i za preuzimanje njegovog vodstva. Delmati su jednostavno rečeno bili i previše iscrpljeni dosadašnjim ratovima da su buktinju vodstva otpora i proturimskog nastupa morali prepusti «svježijim» politijama iz kontinentalne unutrašnjosti, i u strukturi ustanku zauzeti neke druge pozicije koje sigurno nisu odgovarale njihovoj dotadašnjoj tradiciji otpora rimskim trupama.²³⁶ I neuspjeli ustanak iz 12. god. p. n. e. vjerojatno je ostavio posljedice po delmatsku spremnost, a i doprinio pojačavanju odbrane Salone kako se u slučaju neke nove pobune ne bi moglo ponovo dogoditi da Salona padne u neprijateljsku ruke.

Da je više ostao sačuvan jedan natpis, koji spominje osobu koja je predvodila (*praeui(t)*) Japode (*Iapudia*) i Liburne (*Liburn...*), u kontekstu nekih zbivanja vezanih za vjerojatno Batonov rat (...(*bello*)? *Batoniano...*), sigurno bi se mnogo uspješnije i preciznije prilazilo razrješavanju pitanja učešća Japoda²³⁷ i Liburna u ustanku.²³⁸ Prilično je nejasno o čemu se izražava sadržaj sačuvanog

²³⁶ Delmati i Japodi su posebno pretrpjeli velike gubitke u kampanji 35-33. god. p. n. e., za Japode Strabon (VII, 5, 4) kaže da ih je Oktavijan sasvim smoždio. I Dezitijati su, sudeći po Apijanu, isto kao i Delmati i Japodi, posebno one njihove «onostrane» zajednice pružili Oktavijanu u kampanji 35-33. god. p. n. e., žestok otpor i možda i učestvovali i u nekim od onih mnogih malih delmatskih/dalmatinskih pobuna koje su prethodile ustanku. Ali oni, za razliku od Japoda i Delmata, prije 35. god. p. n. e. nisu uopće dolazili u kontakt sa rimskim trupama i uspijevali su čvršće i stabilnije održavati svoju unutrašnju snagu i vitalnost. Pored toga što nisu bili iscrpljeni skoro jedno i po stoljetnom konstantnom borbom sa Rimom, Dezitijati su predstavljali jedan od razvijenijih narodnosnih i političkih fenomena na ilirskom području, kojem su rudnici, jača unutarnja kohezija, izražajnija i osebjunija gospodarska djelatnost davali dodatnu prednost nad drugim ilirskim narodima u okruženju i omogućili da postane jedan od stupova ustanka, uz odanost ustanku i odlučnost.

²³⁷ O pitanju učešća Japoda u ratu, v. Pašalić, 1975, 409-410; Neučestvovanje jezgre Japoda u ustanku, se ogleda i u tome što se na Veronskom natpisu spominju zajedno sa Liburnima koji sigurno nisu učestvovali u ratu na strani ustanika. Upadljivo je i da se u Plinijevom etnografskom opisu provincije Gornji Ilirik, Japodi i Liburni (uz šest malih i nekih drugih naroda) jedini ne navode na osnovi brojnosti dekurija što bi ukazivalo na različitost njihovih obaveza prema Državi u odnosu na druge domorodačke narode Provincije. Oni su uostalom uključeni u skardonitanski konvent, za razliku od naroda koji su sigurno učestvovali u ustanku a koji su svrstani u salonitanski i naronitanski konvent. Moguće je isto tako pretpostaviti da se termin «*Delmatia*» koji se tada i nešto kasnije upotrebljava u svakodnevnom govoru

ustvari odnosi samo na spomenuta dva konventa, da bi se u kasnijem periodu proširio i na Liburniju i Japodiju. Ustvari u antičkom razdoblju makar i kao zemljopisni pojmovi koriste se termini *Liburnia* (*Plin. NH* III, 141; ovaj termin se ponekad koristi i u ranom srednjem vijeku) i Japodija (*Japudia*, *Plin. NH* III, 140), dok takvih izvedenica za imena Dezitijata, Naresa ili Mezeja, odnosno narode koji pripadaju salonitanskom i naronitanskom konventu, izuzev Delmata (ali ni kod njih u smislu da se narodnosno ime koristi i kao teritorijalno ime za područje koje pripada samo tom narodu), nema ili se nisu do sad našli ili prepoznali. Sve to ukazuje na neki specifični položaj Japoda i Liburna unutar provincije u odnosu na ostale narode koji su *Delmatia*, a što je možda upravo bio rezultat njihovog ponašanja i svrstavanja za vrijeme ustanka 6. god. n. e. O pitanju posebnosti Liburnije i Japoda u odnosu na ostatak Provincije nakon završetka ustanka, v. Suić, 1991-1992, 63-64. Branka Raunig (2004, 14-15) ipak stoji na stajalištu, pozivajući se na natpis *CIL* XIII 7023 na kome se spominje *Raetinio*, da su Japodi bili na ustaničkoj strani. Njeno tumačenje natpisa iz Verone je teško održivo, jer je i iz sačuvanog dijela natpisa jasno da je osoba kojoj je posvećen tekst natpisa predvodila (*praefuit*) Japode i Liburne za vrijeme rata, a ne upravljala njima kao prefekt nakon rata. Zatim pošto je jasno da Liburni ne učestvuju u ustanku teško bi bilo razumljivo, u slučaju da su se Japodi priključili ustanku, da taj bezimeni rimski građanin kome je posvećen natpis iz Verone u isto vrijeme za vrijeme rata rukovodi i Japodima i Liburnima. Osim toga izgleda da ustanici nisu kontrolirali ne samo liburnsko područje nego i znatan dio prostora koji je pripadao Japodima, i to onaj u zaleđu Kvarnera i u Lici. Središta japodske politije smještena u Lici ostala su van dometa širenja ustanka, kojem su se ipak pridružile neke japodske zajednice npr. sigurno u Pounju, odnosno one koje su zahvatila kretanja ustaničkih snaga i prije i neposredno poslije stvaranja jedinstvenog Saveza. To je značilo da je japodska jedinica praktično bila pocijepana na lojalni i ustanički dio, odnosno možda na onaj dio japodske zajednice koji je Apijan (*III*, 17-21) nazivao onostranim, s onu stranu «Alpa». Njih su Rimljani, opet po Apijanu tek u Oktavijanovoj kampanji prvi put pokorili, i to nakon teškog i žestokog otpora, posebno Metuluma (o Metulumu v. *App. Ill.* 19-21; *Cass. Dio* XXI, 49, 35, *Strab. Geo.* IV, 6, 10; VII, 5, 2; Olujić, 2005). Vjerojatno je to i uvjetovalo da ove japodske zajednice priđu ustanku, pogotovu jer Apijan jasno kaže da je onostrana Japodija bila prvo put pokorena nakon Oktavijanove kampanje. Potrebno je ukazati na još jednu činjenicu u Apijanovom opisu jer on nigdje ne spominje ovostranu Japodiju, nego kaže da Moentini i Avendati prebivaju unutar toga planinskog pojasa koji Apijan naziva u konkretnom slučaju «Alpe». To bi značilo da Apijan sistematizira Japodiju na dva dijela, onaj planinski i onaj prekoplaninski, znači nema ovostrane Japodije. Osim toga cisalpinska Japodija bi, ako su Alpe dinarski pojas shvaćen u širem smislu, bila vrlo usko priobalje i more što je teško prihvatiti kao neku posebnu japodsku oblast. To bi onda neminovno vodilo zaključku da je onostrana Japodija smještena na pitomijim sjeveroistočnim i sjevernim (pounjskim i onim prema Kupi) oblastima koje već pripadaju ili sjevernim silaznim padinama Dinarida ili već ravnijim oblastima. Za Apijana, odnosno njegovo vrelo, «Alpe» su u konkretnom opisu Oktavijanovog zaposjedanja zapadnog Balkana dinarski planinski lanac a ne neka posebna planina, kao uostalom i za mnoge druge antičke pisce (Strabon, Plinije Stariji). U neku ruku, i Kasije Dion (XLIX, 35, 1) u opisu Oktavijanovih borbi sa Japodima 35. god. p. n. e. razlikuje «dvije grupe» Japoda, odnosno one na bližoj strani planina, koji su naseljeni nedaleko od mora i one na planinskim vrhovima, zaravnima i koji su na daljoj strani. Do ove distinkcije kod Japoda, i Apijan i Kasije Dion su došli vjerojatno koristeći za rat sa Japodima istu ili sa istim podrijetlom izvornu građu, možda Augustove memoare (što se da naslutiti i iz toga što Dion podcrtava da je Oktavijan sam vodio kampanju na Japode) što bi značilo da je Oktavijan August bio napisao da postoje Japodi bliže moru i Japodi u unutrašnjosti koji su tek tada bili pokoreni, bolje reći oni čiju su zemlju tek tada uspješno pregazile rimske trupe.

Svojim smještajem i naslanjanjem na more, lojalna Japodija (ona koja se i u ratu 35. god. p. n. e. podčinila Oktavijanu bez većih borbi i bez znatnijeg otpora) je onemogućila ustanički izlaz na sjeverni Jadran, tako da su se ustanici

dijela natpisa jer je moguće pretpostaviti i da je ta nepoznata osoba kojoj je natpis posvećen, a koja je možda bila Rimljanin (tj., nosilac rimskog građanstva)²³⁹, predvodila Japode i Liburne u ratu 6-9. god. n. e., odnosno bila zapovjednik njihovih pomoćnih snaga. A to bi onda sugeriralo da su i Japodi i Liburni bili saveznici Rimljana u ratu, što je za ove potonje sa velikom dozom vjerojatnoće i bio slučaj.²⁴⁰ Međutim problem Japoda je mnogo kompleksniji, jer bi natpis sugerirao ne samo njihovo prema Rimskoj Državi lojalno držanje za vrijeme rata 6-9. god. n.e. nego i aktivno učešće u protu-ustaničkim snagama. Već u prvoj fazi ustanka prilikom svoga prodora na sjeverozapadnom pravcu, a po Kasiju Dionu kretanjem u susret Valeriju Mesalinusu, ustaničke jedinice su mogle zahvatiti i japodsko područje, i to njegov krajnji istok i sjeverni dio. Drugi val širenja ustanka, nakon formiranja Saveza, je zahvatio zapadni pravac, pa bi time opet moglo bilo zahvaćeno i japodsko područje. Veći i obuhvatniji prodori ustaničkih snaga u dva navrata, koji su kao svoju posljedicu imali širenje ustanka i priključivanje domorodačkih zajednica na jednom širokom pojasu, zahvatili su i oblasti od šireg porječja Une do porječja Kupe. U tom slučaju bi se tako ustanku i Savezu priključili i Japodi Pounja, dok bi južno, središnje područje japodske narodnosne zajednice (u kojem su se nalazili i Metulum i Arupium) ostalo lojalno.²⁴¹ Tom prilikom, kako se ustanak širio dublje na zapadnom pravcu, najvjerojatnije je došlo do te disolucije i diferencijacije unutar japodske zajednice. Da su se japodske

Velejevoj liniji Tergeste-Nauportum približavali sjevernijim pravcem, krećući se preko Kupe i jugoistočne Slovenije. Uostalom Raunig (2004, 14) Japodima pripisuje i italsko pravo, što Plinije Stariji (*NH* III, 139) u svome etnografskom opisu skardonitanskog konventa ne navodi. Da su Japodi imali italsko pravo oni više po automatizmu ne bi predstavljali peregrinsku *civitas* nego bi već bili municipalno ustrojeni, kao što se to upravo događalo Liburnima. Italsko pravo za vrijeme Plinija Starijeg imaju pojedine zajednice skardonitanskog konventa, ali one nisu sastavni dio japodske *civitas*. *Gens Liburnorum* opet ne predstavlja jedinstvenu političku cjelinu, nego je podijeljen na više političkih jedinica-*civitates*, koje su već prilično odmakle u svome razvitku u pravcu prerastanja u municipalni ustroj.

²³⁸ Patsch, 1896, 133-134; Isto, 1899 A, 176; Rau, 1925, 342-344; Pašalić, 1975, 409-410; Bojanovski, 1988, 313, fus. 61; Suić, 1991-1992; *CIL* V 3346 (Verona) ; O podrijetlu i pripadnosti natpisa te osobe koja je predvodila Japode i Liburne v. Suić, 1991-1992, 62 i fus. 14; 64 i fus. 23

²³⁹ Teško bi bilo pretpostaviti da su ma koliko Liburni i Japodi bili lojalni Državi da je u teškim vremenima rata na njihovom čelu stajao domaći čovjek, makar on imao rimsko građanstvo. Uostalom domorodačkim narodima nakon rata su upravljali rimski časnici sa titulom prefekta, pa je sasvim realno očekivati da je i Liburnima i Japodima za vrijeme rata upravljala osoba koja je bila pripadnik rimske vojske u tome periodu.

²⁴⁰ O ponašanju Japoda i Liburna vezano za ustanak v., odličan rad Suić, 1991-1992; O ranijim različitim tumačenjima Veronskog natpisa i uopće učešća Japoda i Liburna u ratu 6-9 god. n. e. v. Suić, 1991-1992, 62 i fus. 14. Po osnovnoj misli Suića Liburnija i Japudija su bile ustrojene kao «cordon sanitaire» za zaštitu istočnih granica Italije.

²⁴¹ Ustvari ustanak se proširio samo na one oblasti «sive zone» u koju su prodrle i preko koje su prešle snage ustaničkog Saveza u tome drugom kretanju zapadnim pravcem, i ako one nisu zahvatile čitavo područje jedne narodnosne zajednice, onda se ta zajednica nije u cijelosti ni priključila ustanku, nego je ostala podijeljena.

zajednice u Pounju pridružile ustanku potvrđivala bi i Germanikova ofenziva početkom 9. god. n. e. na ovom pravcu kada su se žestoke borbe vodile za ustaničko uporište Raetinum, naselje koje pripada Japodima.²⁴² A Mezeji, prvi sjeveroistočni susjedi Japoda su bili aktivni učesnici ustanka, pa je i tom imalo određenog utjecaja na neke prema njima pogranične oblasti japodske zajednice. I Velej Paterkul i Kasije Dion svojim izvještajima opet sugeriraju i ukazuju na žestinu borbi sa ustanicima i na prostorima južno od Siscije, koji su pripadali i pounjskim Japodima i to posebice za 7. god. n. e. To bi značilo da su bar neke japodske zajednice bile zahvaćene širenjem ustanka, i to one u Pounju, odmetnuvši se ujedno i od Rima i od svoje matične politije koja je ostala lojalna Rimu. Japodi Pounja su do samoga kraja pružali odlučan otpor, i nakon kraja rata ti odmetnuti dijelovi su se ipak ponovo našli u okvirima japodske peregrinske *civitas*. Činjenica da je došlo do praktične disolucije japodske zajednice, kojom prilikom su se pojedine zajednice priključile ustanku, dok je samo japodsko narodnosno i političko jezgro ostalo lojalno moglo bi objasniti i postojanje Veronskog natpisa ali i otpor Japoda u Pounju. Izgleda da slučaj Japoda, odnosno dvojnog ponašanja i odnosa prema ustanku japodskih zajednica, oslikava i jednu vrlo bitnu značajku vezanu za širenje ustanka, a to je da je primarnu ulogu u tome imalo kretanje samih ustaničkih jedinica. Ustanku su se priključivale one zajednice do kojih su došle i prešle već pobunjene snage, pa su se tako ustanku priključile one japodske zajednice koje je zahvatilo kretanje Batona Dezitijatskog i snaga kojima neposredno zapovijeda prilikom njegovog pohoda od Salone prema sjeverozapadu, odnosno prema Sisciji. On je tada sigurno prošao kroz Pounje idući prema Sisciji u susret Mesalinusu, povlačeći za sobom u ustanak i domorodačke narode i zajednice kroz koje je prošao. Inače za fazu pokretanja ustanka u toku 6. pa sve do prijelaza 6/7. god. n. e. imamo prisutnu i pojavu kolebanja i oklijevanja domorodaca (npr. Kasije Dion, LV, 29, 2-3; 30, 4-5) da se priključuju ustanku, tako da je u tim slučajevima bio potreban određeni podsticaj. A taj podsticaj se najviše oličava u prisustvu konkretno Batona Dezitijatskog i njegovih ustaničkih jedinica. Na sličan način, kao i na primjeru pounjskih Japoda, ustanku su se vjerojatno pridružile i one domorodačke zajednice na zapadnom pravcu od Pounja prema Kupi, pa možda i dalje, u periodu do kraja 6. god. n. e. Za razliku od ovih pravaca, ustaničke snage (posebno one inicijalne nastale od pobunjenih pomoćnih jedinica) nisu prodrle na glavno japodsko područje u Lici, Velebitskoj zoni i Kvarnerskom zalivu pa su zajednice sa ovog prostora ostale lojalne Rimu.

Opet potrebno je imati u vidu da za drugog razdoblja rimske vladavine kod Japoda postoji jedna upravna specifičnost u odnosu na većinu drugih ilirskih naroda provincije Gornji Ilirik. Na osnovi do sada dostupne epigrafske građe, na čelu njihovih najviših izvršnih institucija *praepositus* i

²⁴² Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 144

prefekt nalazili ljudi, i pored toga što su romanizirani, koji potiču iz japodske zajednice.²⁴³ Sve to ukazuje da su i Japodi, ako ne kompletno a ono bar u smislu svoje priznate politije, više-manje izgleda ostali lojalni Rimu i angažirani u protu-ustaničkom djelovanju. Tako su zahvaljujući lojalnosti ili držanju pod kontrolom zapadno-panonskih *civitates*, Liburna i narodnosne i političke jezgre Japoda, Rimljani uspjeli da zaštite prilaze Italiji i osiguraju nesmetanu komunikaciju sa trupama koje su se nalazile dublje u prostoru Ilirika. Liburni, odnosno njihove zajednice, vjerojatno nisu učestvovali u ustanku i zauzeli su stav lojalnosti o čemu bi govorile i sljedeće činjenice;

- Ustaničke snage nisu raspolagale sa mornaricom, što bi u slučaju priključivanja liburnskih gradova morao biti slučaj. Da su kojim slučajem raspolagali sa mornaricom, ustanici bi vršili djelotvornije napade na primorske gradove, a opisi antičkih pisaca bi veću pažnju posvetili zbivanjima na jadranskom ratištu što nije slučaj jer se u njima većina borbenih aktivnosti odvija u kontinentalnoj unutrašnjosti.²⁴⁴
- Cijelo vrijeme trajanja rata, ustaničke snage i to njihov dinarski segment nisu bili prisutni ne samo na samom moru nego i na dijelu obale i njihova težnja, i to posebno na početku ustanka, je bila da eliminiraju rimsko i uopće protu-ustaničko prisustvo na istočnim obalama srednjeg Jadrana, u čemu nisu imali uspjeha. To znači da su Rimljani zadržali upravu i kontrolu ne samo nad Salonom i Naronom i njenim neposrednim zaleđem, nego i širim prostorom između Zrmanje i Krke. Pa je praktično granično područje (za vrijeme Plinija Starijeg) između skardonitanskog i salonitanskog konventa bar na području današnje Dalmacije predstavljalo i zonu razdvajanja ustanika i Rimu lojalnih elemenata.
- Sam ustanak, je sudeći po podacima iz vrela, ipak bio primarno pokret kontinentalnih peregrinskih naroda koji nisu imali tradiciju pomorskog ratovanja, pa je tako Jadransko more ostalo pod rimskom kontrolom.
- Politički ustroj liburnskih zajednica i gradova i njihova uvezanost, kao i stupanj autonomije i uopće odnosa i prema Državi u cjelini i prema Rimljanima su bili drugačija nego kod većine drugih domorodačkih naroda Ilirika. I njihov način života i razina i dugotrajnost interakcija sa Rimom i uopće mediteranskim civilizacijskim obrascem su bili znatno većeg opsega i trajanja, ali i

²⁴³ Naravno moguće je pretpostaviti da su ove institucije kod Japoda obnašali domaći ljudi nakon što su Provinciju napustile rimske legije i ilirske zemlje se potpuno pacificirale, jer je teško odrediti točnu dataciju nastanka natpisa na kojima se spominju japodski prepoziti i prefekti. Tako je moguće da su ovi japodski prepoziti i prefekti ustvari pripadali kasnim desetljećima I. st. n. e. pa možda i II. st. n. e., iako ipak ostaje upadljivo da su ostali prefekti, koji su poznati preko sačuvanih natpisa, u ilirskim zemljama bili pripadnici oružanih snaga Imperije.

²⁴⁴ Kasije Dion samo na par mjesta spominje zbivanja na jadranskom ratištu, napad na Salonu i obalni prodor do Apolonije. Velej Paterkul i Svetonije ne daju nikakve podatke o ratnim zbivanjima na obali.

različitog karaktera nego u slučaju sa pobunjenim ilirskim narodima. Izgleda da su liburnske zajednice u prvom razdoblju rimske vladavine i neposredno pred ustanak bile u znatno privilegiranijem položaju u odnosu na druge domorodačke narode Ilirika.²⁴⁵

- Liburnske zajednice su u vrijeme ustanka stajale na znatno višoj razini općeg kulturnog razvitka nego drugi domorodački ustanici narodi-učesnici u ratu, i koji je već prešao u fazu urbanog, mediteranskog načina života.²⁴⁶ Ne samo proces romanizacije u kulturološkom smislu nego također i proces primanja rimskog građanstva je kod njih već bio prisutan o čemu svjedoče i Juliji npr. iz Jadera i Aenone. Tako da su Liburni imali sasvim različite interese i potrebe u odnosu na one *civitates* u unutrašnjosti (posebno onih koji su po Pliniju sredinom I st. n. e. potpadali pod salonitanski i naronitanski konvent)²⁴⁷ i sigurno poradi ove kulturološke razlike nisu baštinili osjećaj međusobne bliskosti.

²⁴⁵ O osobitostima Liburna vidi Suić, 1991-1992, 55-56 i fus. 5

²⁴⁶ Wilkes, 2001, 267-268

²⁴⁷ Po Suiću, 1991-1992, 63⇒»...Liburnija i Japudija dijele zajedničku sudbinu, kao jedna zasebna cjelina, odvojena od provincijalne administracije kojoj je sjedište bilo u Saloni.» Argument M.Suića (1991-1992, 63 i fus. 18) da je i ranije došlo do «...podjele administracije i kompetencija, civilnih i vojnih, na tlu provincije», a koji se zasniva na tome što se u korespondenciji Vatinija sa Cicerona Ilirik spominje posebno u odnosu na Dalmaciju, je neodrživ jer tada nije moglo doći ni do kakve podjele jer su Delmati tada bili slobodni i nezavisni i neuključeni u strukturu rimskog imperija na istočnom Jadranu. Stojimo na stajalištu da je moguća podjela provincije odnosno izdvajanje Japoda i Liburna u vremenu rata ipak pretenciozna konstatacija iz sljedećih razloga :

1. Ustvari provincijalna administracija Iz Salone u toku ustanka nije imala svoju, punu praktičnu vrijednost jer je potpuni mandat nad rimskim interesima povjeren Tiberiju, uz kojeg se nalazio i sam namjesnik Provincije i koji su poglavito boravili u Sisciji i užoj i široj zoni koja gravitira ovom gradu i uporištu.
2. Salona je bila i relativno izolirana od glavnine protu-ustaničkih snaga te je njena najbliža veza sa trupama na zapadnom bojištu bila preko Liburnije i lojalnog dijela Japoda.
3. Teško je pretpostaviti da je postojao neki ad-hoc zasebni vojni i administrativni ustroj i obrambena zajednica Liburnija-Japodija za vrijeme ustanka koja je nakon ugušenja ustanka bila ukinuta, kako to sugerira M.Suić. Vojni značaj Liburna i Japoda protuustaničkoj strani je bio značajan, ali ipak sigurno ne tolikog opsega da bi se oni ustrojili kao posebna jedinica jer bez legija i drugih pomoćnih snaga sanitarni koridor od Liburna i dijela Japoda se sigurno ne bi mogao održati i bio bi pregažen od ustaničkih snaga, a neki bi se možda i pridružili ustanicima.
4. Liburni i Japodi koji se spominju na Veronskom natpisu, i koje je predvodila osoba kojoj je posvećen natpis, su ustvari bili peregrinske *civitates* koje su ostale lojalne Rimu i dale određene vojne jedinice kojima je ta osoba zapovijedala. Vjerojatno je ta osoba bila od strane rimskog zapovjedništva određena da zapovijeda lojalnim liburnskim i japodskim trupama, a kako su vojne i civilne funkcije u to vrijeme, a posebno u uvjetima ustanka, bile isprepletene logično je očekivati da je ta osoba imala u to vrijeme i vrhovno upravljanje nad *civitates* Liburna

- Da su liburnski gradovi prišli ustaničkom Savezu tok rata bi bio sasvim drugačiji. Rimljani bi morali da fokus operacija premjeste na primorje i bore se za ovladavanje ne gradinskih naselja, nego pravih urbanih dobro utvrđenih centara života. Uostalom da su se ovi liburnski gradovi pridružili ustaničkom Savezu sudbina i karakter borbi za Salonu i Naronu bi imali vjerojatno drugačiji i tok i načine odvijanja.
- I srednjojadranski otoci su vjerojatno ostali lojalni Rimu.

S druge strane ni keltski Skordisci, odnosno njihova *civitas*, nisu učestvovali u ustanku.²⁴⁸ Bez lojalnosti Skordiska Cecina Sever, bez obzira na tračku i drugu pomoć, teško bi mogao održavati pozicije u Srijemu i postizati uspjehe, posebno nakon upada Dačana i Sarmata koji su nesumnjivo nastojali iskoristiti izbijanje ustanka i zauzetost rimskih mezijskih trupa na ratištima istočne Panonije. Sigurno bi odbrana Sirmijuma, a i Singidunuma, kao i uopće pozicije Cecine Severa i njegovih tračkih saveznika bile veoma ugrožene i otežane da su se ustanku u samom početku priključili Skordisci. Ustanku se nisu pridružili ni narodi Mezije, kao Mezi i Tribali. Posebno pitanje predstavlja eventualno učešće u ustanku Dardanaca u čijoj su etnogenezi i politijogenezi aktivno učestvovali i ilirski elementi, ali koji su se nalazili u okvirima Mezije.²⁴⁹

i Japoda. Ali to ne znači da su Liburnija i Japodija ujedinjene jer su političke institucije lojalnih *civitates* i u tim vremenima postojale i bile funkcionalne.

5. Smatramo da je značenje koje M.Suić (1991-1992, 64) pripisuje ustroju koji je bio pod kompetencijom prefekta sa Veronskog natpisa ipak pretjerano, jer je teško pretpostaviti da se «sustav upravljanja, uveden za ustanka u pograničnom području Japudije i Liburnije, protekao na cijelu provinciju, čime je opet uspostavljen njezin teritorijalni integritet».

²⁴⁸ Po Papazoglu (1969, 264) Skordisci nakon svoga podčinjavanja ulaze u sastav provincije Panonije, međutim nije baš najjasnije da li su i oni u periodu ustanka bili jedna od *civitates* Ilirika. *Civitas Scordiscorum* se nalazila (na osnovi natpisa iz Slankamena) situirana na prostoru između Singidunuma i današnjeg Petrovaradina, naslonjena na samu desnu stranu Dunava, odnosno zauzimala bi krajnji istok Srijema (v. Papazoglu, 1969, 265 i krt. Zemlja Skordiska). U tom slučaju bi se u neku ruku moglo smatrati da je pripadala Iliriku, odnosno kasnije Panoniji. Ali iako su zvanično pripadali Iliriku, kako se vidi iz niza činjenica (ustanici moraju da okupiraju Frušku Goru, što ne bi morali da rade da su se Skordisci priključili ustanku, uspješna odbrana Sirmijuma, neizbijanje ustanika pred Singidunum i njihovo ne ugrožavanje mezijske-dunavske granice) Skordisci nisu učestvovali u ustanku. Da je skordička *civitas* pripadala ilirskoj provinciji, odnosno kasnije Panoniji, dokazivao bi i smisao podatka Plinija Starijeg III, 148. Inače u Plinijevom podatku III, 148 u kome se opisuje Panonija spominju se i keltski Taurisci, koji isto tako ne učestvuju u ustanku. Rimu je ostao lojalan i Norik.

²⁴⁹ Pohod Gaja Skribonija Kuriona (*Bellum Dardanicum*), namjesnika Makedonije 75-73. god. p. n. e. je slomio Dardance (Papazoglu, 1969, 137-140) koji su se u periodu od više desetljeća ranije u više navrata sukobljavali sa Rimljanima i ugrožavali njihove pozicije na južnom Balkanu (Papazoglu, 1969, 133-137). Ali oni tada još uvijek nisu bili direktno i potpuno podčinjeni rimskoj vlasti i sporadično su i u narednim desetljećima vodili ratove sa Rimljanima. Tačno vrijeme neposrednog podčinjavanja Dardanije Rimskoj Državi se još uvijek ne zna, ali se to vjerojatno desilo u toku

I kada se nalazio na svome vrhuncu, ustanak je obuhvaćao ubjedljivo najveći dio područja (ako ne i kompletno) današnje Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Slavonije, veći dio Dalmacije, zatim oblasti gornjeg i srednjeg toka Kupe pa sve skoro do Siscija, dijelove Srijema, područje Sandžaka, jugozapadne Srbije, dijelove Metohije i Kosova, sjeverozapadne Makedonije (možda dardansko područje) i sjeverne i srednje Albanije i možda neke oblasti neposredno sjeverno od Drave. Naravno iako je ovaj pokret načelno bio ilirski u njemu su ipak učestvovali i pojedinci i skupine, ali ne u vidu nekog naroda, koji nisu bili pripadnici ilirskog etničkog kompleksa. Tako bi se u ustanak uključili i izbjegli robovi i dezerteri iz protu-ustaničkih jedinica, pa i razni avanturisti i neprijatelji rimske Imperije.

Opće stanje u Rimskoj državi u trenutku izbijanja ustanka i rimska reakcija i angažiranost

Izbijanje ustanka i njegovo brzo rasplamsavanje je potpuno iznenadilo Rimljane i srušilo je njihovo lažno povjerenje u održivost i prihvaćenost rimske uprave među domorodačkim stanovništvom Ilirika. Iznenadenje koje je političko i vojno vodstvo i Države i Provincije doživjelo sa izbijanjem ustanka i njihova prvotna totalna nepripremljenost da se adekvatno suprotstave samom izbijanju ustanka ukazuje i na skoro totalnu obavještajnu neinformiranost. Rimljani i njihova državna i provincijska struktura u unutrašnjosti Ilirika definitivno nisu obratili pažnju na širenje nezadovoljstva među ilirskim provincijalcima, ili ih jednostavno nisu bili svjesni. Ni državna ni provincijska a ni lokalna rimska struktura jednostavno nije mogla da pronikne u stvarno stanje na terenu i da uvidi sve izražajnije nezadovoljstvo, a njihovo eventualno analitičko predviđanje događaja kao da nije ni postojalo. Njihova informativna mreža, ako je uostalom uopće i postojala, u ilirskim zemljama je potpuno zakazala. To se djelomično može objasniti zaokupljenošću Augustovog dvora zbivanjima zapadno od Rajne i sjeverno od Dunava koji su do izbijanja ustanka, predstavljali primarni strateški interes. Masakr nad naseobinama rimskih građana, veteranskim detašmanima, stranim trgovcima i ostalim Državi lojalnim elementima, koji nisu uspjeli da izbjegnu ustanički bijes upravo potvrđuje slabu ili nikakvu obavještajnu pripremljenost čak i na lokalnoj ravni koja je po prirodi stvari mogla prva da dođe do informacija o agitaciji i pokretanju neprijateljstva. Brzom uništavanju tih pozicija i naselja je pored njihove raštrkanosti doprinijela i činjenica da se u unutrašnjosti Ilirika nisu nalazile adekvatne vojne snage jer je legije (ili bar gro njihovog sastava) Valerije Mesalinus odvuкао na dunavsku granicu tako da su one bile prepuštene same sebi. Jedine ustrojene, opremljene (od strane Rimljana ili vlastitim angažmanom), u punom poretku i u dovoljnoj brojnosti oružane jedinice koje su se nalazile na ovim prostorima bile su domaće, ilirske pomoćne

ili nakon završetka velikog pohoda (28. god. p. n. e.) koji je vodio Marko Licinije Kras (Papazoglu, 1969, 143). Po tradiciji Gaj Skribonije Kurion je bio prvi rimski vojskovođa koji je sa trupama izbio na Dunav (Papazoglu, 1969, 140; 312).

jedinice (a u kojima je udio Dezitijata bio respektabilan) koje su se pobunile i predstavljale jezgro ustanka. Logično je pretpostaviti da je Gornja Bosna bila jedna od prvih oblasti koja je doživjela ekstreminaciju pojedinaca, skupina, zajednica i posada koje je pobunjeno stanovništvo smatralo neprijateljskim. Pošto je dezitijatsko područje spadalo u bogate rudonosne zone, u Gornjoj Bosni su stradali, pored vojnika, veteranskih i drugih naseljenika u većoj mjeri i svi oni koji su se u vrijeme izbijanja ustanka zatekli na tom prostoru a bili su na neki način vezani za rudna bogatstva Gornje Bosne, a od ustanika su smatrani neprijateljskim elementom.

Ustvari može se reći i da je neočekivano izbijanje ustanka, njegovo naglo širenje, silina udara, masovni odziv domaćeg peregrinskog stanovništva i pridruživanje pobuni te brzo i sustavno uništavanje rimske prisutnosti na jednom širokom prostoru u neposrednoj blizini Italije zapanjilo rimsku javnost i proizvelo neku vrstu šoka. Ovaj prvotni šok se kasnije preobrazio i manifestirao na različite načine, uključujući i sporadično i pojavu panike pa i straha u višim krugovima rimske politike posebno zbog činjenice da se gro vojnih snaga nalazio već stacioniran na Dunavu pa se tako granica Italije prema pobunjenom i za Italike razbješnelom Iliriku činila neadekvatno branjenom. O tome šoku i panici izazvanim ustankom reprezentativna je i tvrdnja Veleja Paterkula da se i iskusni August tresao od straha.²⁵⁰ Ovu Velejevu tvrdnju je potrebno shvatiti kao pretjeranu i tendencioznu, predstavljenu sasvim proračunato i namjerno, kako bi se dodatno podcrtalo kakvu je to veliku stvar za Italiju i Državu učinio Tiberije, kada se već i vrhovno državni poglavar tresao od straha.²⁵¹ August i rimska javnost su bili zaprepašteni, pa i prilično zabrinuti, zbog neočekivanog izbijanja ustanka na jednom širokom i susjednom prostoru, ali je teško povjerovati da se baš August tresao od straha.

Vijesti o ustanku i razaranju provincijalne strukture u ilirskim zemljama doveli su do pokretanja i državnih institucija sa ciljem rješavanja ovog novog, iskrsllog vrlo ozbiljnog problema. U prvom redu riječ je o sazivanju Senata. August je na senatskoj sjednici izjavio da ako se ne poduzmu krajnje mjere da će neprijatelj za deset dana biti pred Rimom.²⁵² Iako opasnost od ilirskih ustanika sigurno nije bila ni blizu onakva kakva je bila ona Hanibalova, August je morao da pretjeruje sa opasnošću. On ju je prikazivao tako blisku Rimu i Italiji kako bi dodatno motivirao i Senat i građanstvo i kako bi smanjio eventualnu opoziciju donošenju i provođenju ekstremnih mjera koje su u trenutnoj konstelaciji odnosa bile i moguće i potrebne. I tako je sa donošenjem tih mjera nestala uljuljanost i samouvjerenost i Augustovog dvora i državnog vrha, pa i rimske javnosti u moć, snagu i

²⁵⁰ *Vell.* II, CX, 6

²⁵¹ Postoji i izvjesna mogućnost da je Velej Paterkul imao i osobnih razloga da ocrni Augusta, zbog sudbine svoga djeda Gaja Veleja (*Vell.* II, LXXVI, 1), koji je bio i blizak prijatelj oca Tiberija. Ova druga činjenica je isto mogla podstaći Veleja na laudacije Tiberiju.

²⁵² *Vell.* II, CXI, 1

stabilnost Države. Sa ustankom je ta «lažna» zavjesa nestala i na pozornicu rimske javnosti su izašle sve one stvari koje se, dok je Augustova politika nastavljala i planirala nova osvajanja, nisu željele vidjeti, koje su bile potiskivane i neriješene te i sve negativne posljedice koje je sa sobom donosilo uvođenje režima principata.

Jedini koji je sačuvao hladnokrvnost izgleda da je bio Tiberije, koji je kako je već ranije izrečeno, brzim manevrom i prebacivanjem jednog dijela snaga pod zapovjedništvom Mesalinusa u područja rijeke Kupe i okoline Siscije i dalje prema jugu zaustavio dalje širenje ustanka prema zapadu i eventualni pad i odmetnuće čitavog ovog pojasa, a što je najviše zabrinjavalo Državni vrh. Međutim ubrzo po dolasku u Sisciju on se sa svojim zapovjedništvom praktično «zatvorio» u nju, ne poduzimajući veće i odlučne akcije i zadovoljivši se time da je, kako se pokazalo samo privremeno, zaustavljeno ustaničko širenje na zapadnom pravcu, što se pokazalo kao greška.

Iznenadnost izbijanja ustanka i uspješnost njegovog širenja su primorali Augusta i državni vrh na poduzimanje izvanrednih mjera :

1. Pozvani su veterani.²⁵³
2. Imućni građani i muškarci i žene, su prema visini svoje imovine, morali da daju određeni razrez u muškim robovima sposobnim za vojnu službu (koje bi Država oslobađala kako bi odmah nakon oslobađanja bili unovačeni i uključeni u armiju) te i 6-mjesečni trošak njihovog izdržavanja, obuke i opremanja.²⁵⁴ Ova mjera bi se mogla smatrati i nekim specifičnim ratnim ad-hoc porezom, usmjerenim prema bogatijim slojevima društva.
3. Zatražena je i služba senatora i vitezova za ratne potrebe, što je i obećano.
4. Tiberije je dobio izvanredna ovlaštenja.²⁵⁵

Karakter spomenutih mjera kako bi se Država moglo adekvatno suprotstaviti ilirskom ustanku, a i žurba kojom su one donesene i pored nesumnjivih pretjerivanja, ipak jasno ukazuje na snagu jedinstvenog ilirskog ustaničkog pokreta sa kojim su se Rimljani morali suočiti. Prvom mjerom trebale su se oružane snage popuniti kvalitetnim i iskusnim ljudstvom, koje bi se brzo moglo sakupiti i opremiti na ratište. Druga mjera je posebno interesantna jer ukazuje ne samo na kritičnost situacija radi koje se moraju poduzimati i tako radikalne mjere kao što je oslobađanje robova u masi,²⁵⁶ kako bi se oni po automatizmu mogli regrutirati u armiju²⁵⁷ i poslati na ilirsko ratište, nego i

²⁵³ Vell. II, CXI, 1

²⁵⁴ Vell. II, CXI, 1; Cass. Dio LV, 31, 1-2; Svet. Aug. 25; Macro. Satur. I, XI, 32

²⁵⁵ Vell. II, CXI, 2; Svet. Tib. 16

²⁵⁶ Slična mjera je bila poduzeta i nakon bitke kod Kane za vrijeme II. punskog rata kada su od tih robova, oslobođenih kako bi postali vojnici, formirane dvije legije kojima je zapovijedao Tiberije Sempronije Grakh (njegov brat Publije je bio djed braće Grakh). Međutim ovo oslobađanje za razliku od mjera koje su donesene uslijed početka ustanka

na jednu pojavu izbjegavanja vojne službe od strane po rođenju rimskih građana i italskog stanovništva.²⁵⁸ To dokazuje da i pored šoka i straha novi rat, kao uostalom ni ostali ratovi koje je Država bila prisiljena voditi zadnje dekade Augustovog života, nije uživao popularnost u rimskoj i italskoj javnosti i popunu jedinica je bilo teško izvršiti. O teškoćama novačenja ilustrativan primjer pruža i podatak koji govori o slučaju oca koji je svojim sinovima, kako ne bi bili mobilizirani, odsjekao palce.²⁵⁹ I Plinije Starije spominje, kao jedan od većih problema sa kojima su se Država i August suočili sa izbijanjem ustanka, posvemašnji nedostatak vojnika.²⁶⁰ I Svetonijev podatak koji govori o uvrštavanju namjenskih oslobođenika u armiju, koji su razrezivani kao neka vrsta ratnog poreza bogatijim slojevima društva i to ne samo u slučaju ratovanja u Iliriku, nego i kasnije poslije Varove katastrofe pokazuje koliko je opao interes rimskih građana za vojnu službu u toku posljednje dekade Augustovog života. Taj se «deficit» morao kompenzirati i to dva puta u jednom kratkom periodu od 3-4 godine, posezanjem za jednom tako radikalnom i izvanrednom mjerom kao što je namjensko oslobađanje robova i to u masama i njihovo automatsko uvrštavanje u vojsku.

Sada su se ratovi vodili uglavnom kao posljedica pobuna podčinjenih naroda, i to u ilirskim i germanskim zemljama, gdje je mogućnost brzog i lakog dolaska do bogatog plijena bila mala a rizik uslijed žestine otpora, borbe, pogibelji pa i same neizvjesnosti ratnog ishoda rata iznimno visok.

nije bilo motivirano izbjegavanjem služenja vojne službe i uopće slabim moralom Rimljana i Italika, nego prije svega velikim gubicima u bici kod Kane. (O tome i uopće o spomenutom Tiberiju Semproniju Grakhu v. *Pol.* VIII, 35; *Liv.* XXIII, 19;24-25; 30-32;35;37;XXIV,18;44; XXV,3;6; 16-17 XXVI,2; *Diod. Syc.* XXVI,16 «*exc. Const. Porph.*»; *Nepot. de regibus, Hanibal*, 5,3; *Frontin.* IV, VII, 24; *Cass. Dio* fr. knjige XV, odnosno Zonara, IX, 2-4.

Oslobođenici su uvrštavani u vojsku i za vrijeme savezničkog rata (*App. de bell. civ.* I, 49).

²⁵⁷ U Augustovo vrijeme legionari su mogli biti samo rimski građani (po *Cass. Dio* LV, 23, 2, Augustove legije sačinjavaju građani vojnici). Što se tiče «dobrovoljačkih» kohorti u koje su uključivani oslobođenici, situacija je bila slična jer su one nosile u imenu oznaku ...*civium Romanorum*. To bi značilo da su ovi oslobođeni robovi postajali po svome oslobađanju i građani, sve u svrhu hitnog popunjavanja vojnih redova i jačanja borbenih linija na ilirskom ratištu. Tako i ta činjenica, uz svu onu Augustovu poslovičnu «sebičnost» u dodjeljivanju rimskog građanstva, ukazuje na specifičnost situacije koja je nastala sa izbijanjem ustanka i posebno svim onim što je isplivalo na površinu režima principata. Da su oslobođeni i odmah zatim regrutirani robovi postajali i rimski građani, a ne dobivali neki prelazni status, dokazuje i jedna Augustova uzgredna opaska prilikom dugog govora koji je održavao na Forumu početkom 9. god. n. e. (*Cass. Dio* LVI, 7, 6).

²⁵⁸ To stanje je prilično suprotno od vremena građanskih ratova u prethodnom stoljeću kada je italsko stanovništvo u velikom broju učestvovalo u armijama pojedinih pretendenata na tron Republike, i kada su pojedinci raspolagali sa desetinama legija u svojoj vlasti. A evo za samo par desetljeća u razdoblju jedne generacije, stanje se potpuno obrnulo i sada je bilo teško naći popunu za već postojeće legije.

²⁵⁹ *Svet. Aug.* 24

²⁶⁰ *Plin. NH* , 149

Razloge radikalno smanjene želje i opće nezainteresiranosti za učešćem u ratu, rasta osjećaja samodovoljnosti (bolje rečeno neodgovornosti) i malodušnosti kod rimsko-italskog stanovništva je moguće objasniti i općim padom javnog morala i odgovornosti kod rimskih građana. A to je bila posljedica i pada njihove borbene spremnosti i odvažnosti i postupnog zalaska starog republikanskog i političkog i vojničkog žara i duha u novim generacijama rimsko-italskog stanovništva i opće svijesti o dužnostima i pravima onoga koji ima rimsko građanstvo.²⁶¹ Ta se okolnost o stanju u tadašnjem

²⁶¹ Republika, kakva god da je bila, je ipak imala svojim sustavom i postojanjem jednu prednost u odnosu na sustav principata koji je uveo August, jer je u načelu stari republikanski sustav ustvari pospješivao i stalno održavao na potrebnoj razini osjećaj opće dužnosti kod rimskih građana bez obzira na njihov imovinski i staleški položaj i tako osiguravao uvijek i dovoljno vojnika, ne samo za vanjske nego i za građanske ratove. Međutim, u principatu stvarna vlast se nalazila u rukama jednog čovjeka koji je svoju moć sada zasnivao prije svega na lojalnosti stalne, profesionalne armije koja je dobro plaćena. Ostatak građana, koji je predstavljao neku vrstu rezervnog sastava legija, je tako izgubio pravu volju za učešćem u armiji. Po prirodi stvari čovjek se uvijek lakše odvaži na učešće u borbi i žrtvovanje ako se bori za sustav u kojem on ima i praktično pravo učestvovanja u političkom životu ili neku metafizičku ideju, a ne za onaj sustav makar riječ bila i o njegovoj domovini u kome je i pored njegove teorijske dominacije stvarna vlast koncentrirana u rukama nekolicine ili samo jednog pojedinca. Tako su rimski građani postupno istiskivani kao subjekt političkog života, postajući već za Augustove vladavine samo objekt političkih odluka, i pored Augustovog formalizma i zaogrta starim državnim institucijama. Principat je jednostavno svojim djelovanjem za samo par desetljeća u tolikoj mjeri podrio stari rimski, građanski osjećaj prava i obaveza da je, kada je došlo do izbijanja ustanka 6. god. n. e., u pitanje bila dovedena i jedna tako bitna stvar za državne interese kao što je regrutiranje dovoljnog broja legionara. Jer dok je režimu principata odgovaralo opadanje i zainteresiranosti i svijesti građana o njihovim pravima koja su imali za vrijeme republikanskog režima, kao neminovna prateća pojava toga procesa odvija se i recipročno opadanje osjećaja i svijesti o dužnostima toga istoga građanina, sve dok on ne bude na kraju zamijenjen sa ne više građanskom sviješću nego podaničkom sviješću. Tako je ustanička narodna/vojnička skupština u sebi više sadržavala političke samosvojne svijesti pojedinca učesnika u njoj, nego tadašnje rimske političke institucije koje su za vrijeme Republike simbolizirale taj duh građanskih prava, odgovornosti, dužnosti ali i žar političke borbe. Pored toga, evidentno je da je i razvoj hedonističkog načina života koji je polako u sve većoj mjeri zahvaćao više klase rimskog društva utjecao i na smanjene motivacije za vojničku službu, ali i na smanjenje nataliteta, tendencije protiv koje se August žestoko borio svojim zakonodavnim mjerama. Smanjenje nataliteta je proporcionalno vodilo i smanjenju vojnih i mobilizacijskih kapaciteta ali i uopće slabljenju države i društva. Naravno ipak stojimo na stajalištu da pad nataliteta za vrijeme Augustovog principata nije imao baš toliko radikalni oblik kao što bi moglo izgledati kada se čita Augustov govor (*Cass. Dio* LVI, 2-9,3) koji je održao na Forumu početkom 9 god. n. e., te čitav niz anegdota vezanih za njegovo porodično zakonodavstvo. Riječ je poglavito o opadanju nataliteta kod viših staleža društva senatora i vitezova, za koje je August smatrao da predstavljaju stupove Države, obično stanovništvo (rimski plebs, proletarijat i seljaštvo) su sigurno održavali dovoljno potomstva. S druge strane, i opća Augustova politika prema instituciji vojske je dovela do smanjenja vojnih sposobnosti rimskog naroda. Kako bi smanjio pritisak na državne i svoje finansijele i održavao moć legionarskog sastava vojske, on je u toku prvih decenija svoje vladavine nastojao da ga održava na onom brojnom stanju koje je svedeno na najmanja moguću mjeru (u odnosu na veličinu Države i njene potrebe opstanka). Tako je on broj legija iz građanskog rata kojih je bilo oko 60 smanjio na 28 legija. S tako smanjenim vojnim

društvu rimskih građanskih zajednica pojačava ako se ima u vidu i sljedeća činjenica⇒ kada je za vrijeme II. punskog rata vršena slična mjera, tadašnja Republika je raspolagala sa mnogo manje građana koje su mogli unovačiti nego za vrijeme Augusta. Prije II. punskog rata bilo je 270 000 punoljetnih muških rimskih građana sa statusom *assidui*,²⁶² ali nakon velikih gubitaka u ratu taj je broj značajno opao i kraj rat je donio stabilizaciju na broju od 214 000 punoljetnih muških rimskih građana.²⁶³ Za razliku od ovih brojeva census za 14. god. n. e. je dao brojku od 4 937 000 rimskih građana. I čak i ako računamo na različite metode popisa i samu različitost sadržine koju ovi brojevi odražavaju²⁶⁴ (za vrijeme srednje Republike i Augusta) ostaje utisak o velikoj nesrazmjeri u broju građana u spomenutim razdobljima. A osim toga i potrebe za živom silom za vrijeme II. punskog rata su bile veće nego u periodu Augustovih novačenja oslobođenih robova. Ova mjera je donesena već u prvim periodima odvijanja ustanka 6. god. n. e. jer se već najkasnije u proljeće 7. god. n. e. Germanik sa trupama nastalim i kao posljedica njene realizacije, nalazio na ilirskom ratištu. To bi značilo da je bilo potrebno izvjesno vrijeme da se nakon donošenja mjere, izvrši prikupljanje i oslobađanje robova, skupljanje, obučavanje, srastanje jedne prilično raznolike mase i to sve ukomponira sa od rođenja rimskim građanima u jedno stabilno šire borbeno tijelo i na kraju pokrene na ratište.

Trećom mjerom je August nastojao da izvrši mobiliziranje za rat dva glavna rimska staleža ,koja u novim uvjetima carskog režima nisu pokazivala neku spremnost i entuzijazam za

snagama Augustu neki veliki budući ratovi više nisu bili interesantni. S takvom vojnom situacijom on u vanjskoj politici vodi samo "nužne" ratove čiji cilj postaje zaokruživanje rimskog teritorija. Kako bi nadoknadio nedostatak vlastitih vojnika u zaštiti Rimskih granica Oktavijan je izmislio posebni okvir vanjske politike. Malena vazalna kraljevstva tijekom njegove vladavine neće biti anektirana nego zadržavaju ograničenu samostalnost. Cilj te politike je bila podjela obrambenog tereta s tim državicama. Takvih državica je bilo mnogo ali kao najpoznatiji primjeri u povjest su ušli Mauritanijska, Judejska i Trakija koji su čuvali sjeverno-afričku, azijsku i balkansku granicu Carstva.

²⁶² Rimski građani koji su za srednje Republike posjedovali odgovarajuću imovinsku kvalifikaciju neophodnu kako bi služili u legijama. Izraz *assidui* bi se najlakše mogao protumačiti kao oni koji raspolažu sa asima, sitnim rimskim novcem čija je visina (izvedena najvećim dijelom iz vrijednosti zemljišnog posjeda) bila mjerna jedinica pripadnosti pojedinca određenim centurijama. Crawford, 1993, 39; 96-100; 102-104; 127

Liv. XXIX, 37; XXXVIII, 36

²⁶³ O popisima stanovništva za vrijeme srednje Republike, v. Crawford, 1993, 96-97

Po Polibiju krajem III. st. p. n. e. bilo je 325 360 rimskih građana sposobnih za vojničku službu i 423 000 savezničkih vojnika.

²⁶⁴ Pareti – Brezzi – Petech 1967 B, 210-213

U slučaju popisa za srednje Republike broj građana se izračunavao na osnovi njihove (imovinske) kvalificiranosti da trenutno služe u legijama, dok je u augustovsko doba primjenjivano drugačije brojanje koje je obuhvaćalo ili kompletno muško rimsko građansko stanovništvo (što bi rimsko građanstvo povećavalo do oko 10 000 000 duša za 14 .god. n. e.) ili kompletno rimsko građanstvo oba spola.

učestvovanje u ratu kao za vrijeme Republike. Senatorski i viteški stalež su se sa Augustovom vladavinom našli na samom početku procesa vlastite pasivizacije i samodopadnosti, pa je smatrano shodnim da se jednim posebnim zaključkom obeća njihovo učešće u ratnim poslovima.

Radi čitavog toga stanja koje ja zavladao u Državi i Rimu, od straha i panike pa do čak i pojava izbjegavanje obaveza, ali i iznimno teškog stanja na ilirskom i uopće balkanskom ratištu, četvrta mjera kojom je Tiberije dobivao izvanredna ovlaštenja predstavljala je u pravom smislu potrebu. Praktično u tome trenutku jedino je Tiberije bio dovoljno i sposoban i autoritativan, a i direktno je zapovijedao sa snažnom borbenom silom na terenu da preuzme na sebe obavezu borbe sa ilirskim ustanicima i stabilizaciju situacije na pravcima širenja ustaničkih snaga. Ustvari Tiberijeva reakcija na izbijanje ustanka vjerojatno nije mogla, zbog rasplamsavanja ustanka, da čeka formalno odobrenje tako da je ustvari njegovo imenovanje predstavljalo samo legalno potvrđivanje stvarnog stanja zapovjedne hijerarhije na terenu. Po Veleju, Tiberije nije bio takav da drži svoju armiju u unutrašnjosti zemlje a da ostavi Italiju nezaštićenu od neprijatelja koji joj je bio tako blizu.²⁶⁵ Razlozi Tiberijevog pokreta i napuštanja germanskog ratišta ne treba primarno tražiti u tome što on slavu žrtvuje radi potrebe. Uostalom tu Velejevu slavu on, u uvjetima ilirskog ustanka u svome zaleđu, nije uopće ni mogao zaraditi ratujući u Markomaniji jer bi se našao ukliješten između Ilira i Markomana. Samim tim je potpuno razumljivo da on smatra neophodnim da dejstva svojih trupa preusmjeri sa prostora sjeverno od Dunava na ona južno od njega. Međutim kasnija događanja i Tiberijev način suočavanja sa ustankom, posebno nakon njegovog utaborenja u Sisciji i za vrijeme borbenih aktivnosti od kasnog ljeta i u jesen i zimu 6/7. god. n. e. kao da su razočarali Augusta, pa je on odlučio da unese neke novine u rimsko zapovjedništvo, ali koje ipak neće ugroziti osnovnu poziciju Tiberija kao vrhovnog zapovjednika na terenu.²⁶⁶

Izvorna građa ne precizira detaljno kakva su to po sadržini bila izvanredna ovlaštenja koja je dobio Tiberije. Na osnovi smisla i podataka iz tekstova izvorne građe može se posredno zaključiti da je riječ o vrhovnom i vojnom i civilnom zapovjedništvu na prostorima ilirskog ratišta, odnosno njemu su bili direktno podređeni i rimski namjesnici npr. Ilirika i Mezije, kao i trupe koje dolaze kao

²⁶⁵ Vell. II, CX, 3

²⁶⁶ Čitav niz činjenica dokazuje da je Tiberije bio vrhovni zapovjednik protu-ustaničkih operacija za cijelo vrijeme trajanja ustanka. On prima i predaju Batona Breučkog i kasnije i Batona Dezitijatskog, njemu je dodijeljen trijumf i izvorni opisi ustanka ni na jednom mjestu ne nagovještavaju ni mogućnost da je tu dužnost obavljala neka druga osoba bar u jednom periodu u toku rata. Samo je u jednom kraćem periodu, za vrijeme svoga odsustva i boravka u Rimu početkom 9. god. n. e. on bio odsutan sa terena ilirskog ratišta, kada su operacijama rukovodili njegovi zamjenici. Ali i tada je Tiberije vjerojatno još uvijek figurirao kao vrhovni zapovjednik armije u Iliriku, što znači da je dodijeljeni mandat Tiberiju za rješavanje situacije na ilirskom području još uvijek bio važeći.

pojačanja a koja predvode isto prokonzulari, senatori. Tiberije je izgleda imao pravo i da predstavlja Rimsku državu na terenu, pa sukladno tome i da regulira pitanja koja su izlazila iz vojnog djelokruga pa su ulazila i u političku i u pravnu sferu života ilirskih provincijalaca. Tako je on najvjerojatnije bio taj koji je imao odlučnu riječ u definiranju sporazumne predaje Batona Breučkog, primanja predaje Batona Dezitijatskog i donošenja presude u vezi ovoga dezitijatskog i ustaničkog vojvode i na kraju reguliranju statusa peregrinskih *civitates* nakon završetka rata. Tiberije je imao i pravo stvaranja i kreiranja ugovora sa pobunjenicima i provincijalcima, ali sva ova ovlaštenja, iako iznimno velika, nisu izlazila iz okvira rimskog političkog sustava, njegovih zakona i uobičajene prakse i naravno krajnjeg Augustovog stava.

Sve ove mjere su donesene već u prvim fazama ustanka i to 6. god. n. e. kada je August reagirao sazivanjem državnih institucija i donošenjem niza mjera i smjernica na osnovi kojih se namjeravao voditi rat protiv pobunjenog Ilirika. U svezi rata, i posebno zbog iznimnih potreba za novcem i centralizacijom financijskih tokova usmjerenih prema vojsci i njenim potrebama, tada je vjerojatno osnovana i vojna blagajna (*aerarium militare*).²⁶⁷

Sastav protu-ustaničke armije

Nije samo sigurnost Italije primoravala Rimljane da se sa jakim snagama uhvate u koštac sa snažnim ustankom i da za tu svrhu okupe, mobiliziraju i opreme velike vojne snage sastavljene od legija, «dobrovoljačkih» kohorti, pomoćnih, savezničkih i plaćeničkih jedinica.²⁶⁸ Razlozi rimske odlučnosti da uguše ustanak imali su i gospodarske i strateške motive, jer je pobunjeno područje bilo bogato sirovinama posebno rudama, esencijalno potrebnim Carstvu kojeg je August stvorio i predstavljalo duboko zaleđe dunavske granice i kopnenu vezu sa istočnim Balkanom, grčkim svijetom i Azijom. Uspjeh pobune bi u strateškom smislu prilično otežao rimsku politiku na istočnom Mediteranu, te potpuno onemogućio zamisao o dunavskoj granici a Jadransko more bi opet predstavljalo granično područje, što jednostavno ni August ni Senat nisu mogli dozvoliti. U tom slučaju bi Imperija u bližem susjedstvu svoga središta dobila novi politički fenomen, neprijateljski nastrojen prema njoj. Radi svega toga Rimljani su bili prisiljeni da idu do kraja, do samoga kraja ustanka i totalne pacifikacije pobunjenog područja.

Postoji više podataka, poglavito literarnog karaktera i nešto epigrafskih nalaza na osnovi kojih se može pokušati rekonstruirati sastav protu-ustaničkih snaga u toku rata, njihovo brojno stanje

²⁶⁷ Cass. Dio LV, 25; August, Res Gestae, III, 17 – August sam spominje da je 6. god. n. e. u *aerarium militare* dao 170 miliona sestercija svoga novca, a po njemu je ova blagajna osnovana kako bi se mogli isplaćivati vojnici koji su bili u službi 20 ili više godina, tj. oni koji su napuštali aktivnu službu ; Svet. Aug. 49; Buchan, 1969, 215; Pašalić, 1975, 377; Cornell – Matthews, 2006, 77

²⁶⁸ O oružanim snagama Imperije za vrijeme Augusta v. Cass. Dio LV, 23-24

ukupno i po pojedinim fazama rata, učešće pojedinih jedinica te razraditi njihovu dalju unutarnju specifikaciju. Ukupna vojna angažiranost u toku rata rimskih, dobrovoljačkih, pomoćnih, savezničkih i plaćeničkih jedinica uključenih u ugušivanje ustanka i pacifikaciju zapadnog Balkana i panonskog bazena iznosila je po Svetoniju²⁶⁹;

- petnaest legija, što bi, ako bismo se držali brojnosti legije po predviđenim standardima (što je na terenu i praksi rijetko bilo slučaj), pretpostavljalo brojnost legionara na oko 90 000 ljudi.
- isto toliko pomoćnih jedinica (...*quindecim legiones paremque auxiliorum copiam...*).

Velej Paterkul prikazujući snagu udružene armije nakon proboja istočne borbene grupe i njenog spajanja sa zapadnom borbenom grupom (najvjerojatnije jesen 7. god. n. e) spominje još i više nego 10 000 veterana i veliki broj «dobrovoljaca».²⁷⁰ Na osnovi podatka iz Svetonijevog životopisa Tiberija i Velejevih podataka ukupno brojno stanje protu-ustaničkih snaga u toku rata teorijski bi moglo iznositi oko 190 000 (možda i + nedefinirani broj –po Veleju veliki broj- dobrovoljaca) naoružanih i dobro uvježbanih vojnika, posebno legionara, što vjerojatno nije baš bila na terenu ostvarljiva cifra. Pod Svetonijevim auksilijarnim četama su se vjerojatno podrazumijevale ne samo unovačene vojne jedinice koje su slali peregrinske *civitates* razasute širom Države i uklopljene u njenu mrežu provincijalnog ustroja nego i one trupe koje su slale državnice koje su još uvijek bile formalno nezavisne, ali pod protektoratom Rimske Države, kao npr. Tračko kraljevstvo te raznorazne plaćeničke jedinice. Možda bi se u te Svetonijeve auksilijarne čete, mogle uključiti ne samo one kohorte koje su slali peregrini, nego i one «dobrovoljačke» kohorte sastavljene od rimskih građana, koji su bili oslobođenici na osnovi realizacije donesenih izvanrednih zaključaka.

Petnaest angažiranih legija je prilično visoka brojka pogotovu ako se ima u vidu da je krajem Augustovog života (14. god. n. e.) ukupno bilo 25 legija. Do 9. god. n. e. i poraza u Teutoburškoj šumi, postojale su još tri legije koje nisu obnovljene te bi pretpostavljeno ukupno brojno stanje rimskih legija u periodu ustanka bilo 28 legija.²⁷¹ To bi značilo da je nešto više od polovine broja rimskih legija, odnosno ukupne vojne sile Države, bilo angažirano u toku ratne kampanje na zapadnom Balkanu i panonskom bazenu od 6. do 9. god. n. e., a i iznimno je učešće pomoćnih jedinica. To bi bilo iznimno visoko, skoro najviše učešće koje su oružane snage Rimske Države imale u jednom od externih ratova, ne samo za vrijeme Augusta nego još od završetka II Panskog rata. Znači zahvaćajući i periode kada je ova oružana sila nosila ne karakteristike jedne stalne profesionalne vojske nego

²⁶⁹ Svet. Tib. 16

²⁷⁰ Vell. II, CXIII, 1; Velejeve legije i kohorte, ale i tračko konjaništvo koje spominje u istom podatku, već je kao formacijske karaktere protu-ustaničke armije (*legiones et auxiliares*) spomenuo Svetonije.

²⁷¹ O tome v. Buchan, 1969, 217; Mirković, 2003, 27; Brujić, 2005, 84; Cornell – Matthews, 2006, 77; Rodgers – Dodge, 2006, 142; 156

građanske milicije koja je po prirodi stvari brojna. Nije samo visok broj angažiranih legija nego je, ako je suditi po Svetoniju, bilo i iznimno veliko učešće i auksilijarnih trupa, bez obzira što se sve pod ovim pojmom kod Svetonija obuhvaćalo. Ustanak je u sebi kao osnovnu karakteristiku nosio to što je on predstavljao višegodišnji sukob velikog teritorijalnog obujma i borbe su se kontinuirano vodile na raznim, a ne samo na jednom pravcu. Čitava borbena linija, a koja je bila iznimno dugačka i po dužini ali i po dubini, je bila više-manje aktivna što je onemogućavalo da se samo jednom snažnim udarom sa koncentriranim snagama riješi rat, kao npr. u slučaju Alesije. Ovdje se rat vodi na svim stranama i to protiv vrlo brojnih ustaničkih snaga, koje su usto prešle na obrambenu i gerilsko-partizansku strategiju. Ustaničke snage su uostalom ostale parcelirane u toku čitavog rata i nikada nije došlo do njihovog kompletnog objedinjavanja, čak ni u završnoj fazi rata u ljeto 9. god. n. e. jer pad Andetrija ne znači da je rat i završen, pojedina uporišta se i dalje brane i to sada pojedinačno. Sve je to iziskivalo potrebu za sve većim ljudstvom kako bi se prvo zatvorili pravci ustaničkih prodora, a zatim prešlo na ofenzivna dejstva na jednom širokom prostoru, i to sa segmentiranim zapovjedništvima.

Sve izložene procjene o broju i snazi u ljudstvu legija i auksilijarnih trupa (cc 190 000 ljudi) je potrebno ipak prihvatiti u smislu da one nisu označavale stanje protu-ustaničkih snaga u jednom trenutku i da u ustvari predstavljaju jednu okvirnu, relativnu vrijednost-osnovicu prema kojoj se razmatra ukupna brojna angažiranost protu-ustaničkih snaga. Svetonije, odnosno vrelo/a koje je on koristio, je pod svojoj procjenom podrazumijevao ukupnu angažiranost u toku cjelokupnih borbi.²⁷² A to je uključivalo i stalna pojačanja i popune (posebno iz reda oslobođenika), kojima su se morali amortizirati gubici, odlazak pojedinih jedinica ali i pojave dezerterstva kojih je nesumnjivo bilo. I pojačanja koja su popunjavala armiju na terenu omogućavajući njeno brojno održanje i gubitke u živoj sili (koji su nesumnjivo bili vrlo veliki), ali koja ujedno nisu povećavala broj jedinica (riječ bi bila o popunjavanju već postojećih i na ilirskom ratištu angažiranih jedinica) treba imati u vidu prilikom razmatranja pitanja brojne vrijednosti protu-ustaničkih snaga u toku ustanka. Treba realno računati i sa činjenicom da ni legije na samom terenu ilirskog ratišta nisu bile u svome, po teorijski predviđenom standardu, punom sastavu od 6000 ljudi, nego da su raspolagale sa manjom brojnošću raspoloživog ljudstva. A to bi onda automatski smanjilo i cifre od 90 000 legionara i 190 000 ukupno angažiranih protu-ustaničkih vojnika. Zanimljiv podatak o popunjenosti legija pruža Velej Paterkul kada kaže da je XX. legija bila u pola svoje snage (...*semplena legione vicesima...*).²⁷³ Spomenuti podatak bi prejudicirao prilično smanjenje i brojnosti i borbene sposobnosti jedne od rimskih legija

²⁷² To se jasno može vidjeti iz smisla same konkretne rečenice jer Svetonije kaže da je Tiberije s tim trupama vodio rat kroz tri godine.

²⁷³ *Vell.* II, CXII, 2

koje su aktivno učestvovala u borbama. A vezano s tim, sasvim je normalno postaviti pitanje da li je možda XX. legija naknadno popunjena ili ponovno objedinjena i zatim je li takav slučaj bio i sa ostalim legijama. Nesumnjivo su legije morale ostavljati pojedine svoje detašmane i dijelove i van svoje glavne koncentracije bilo kao posadne bilo kao interventne jedinice ili samo kao ispomoć drugim jedinicama i ad-hoc formiranim borbenim grupama. Vjerojatno su prilikom odlaska legija na Dunav, pojedine manje jedinice iz sastava legija stacioniranih u Provinciji ostale kao posadne snage stacionirane i raštrkane širom ilirskih zemalja te bi one, koje su prilikom izbijanja ustanka bile na prostorima zahvaćenim pobunom, eliminirane. A i prilikom povratka armije sa Dunava, na granici i u pacificiranim i lojalnim oblastima Ilirika (posebno onim u današnjem mađarskom prostoru), su morale biti ostavljene pojedine jedinice, sastavnice tih legija kao garanti stabilnosti. I legije koje su dolazile kao konkretna pojačanja sa drugih područja nisu sigurno dolazile u svojim punim sastavima, jer su morale ostaviti i bar jedan dio snaga na širim prostorima koje su napuštale. Pored toga i stalne popune, koje su «krpile» gubitke i nedovoljnu popunjenost legija, koje su u vidu pojačanja stizala isto su mijenjala brojno stanje legija aktivnih na ilirskoj fronti.²⁷⁴ Tako su i stalni gubici u legijskim, ali i ukupnim armijskim sastavima, te njihovo popunjavanje stalno mijenjali brojno stanje u trenutku, ali i ukupnu angažiranost ljudstva u legijama za vrijeme cjelokupnog toka ustanka. Sve ovo inicira da je, na osnovi poznate izvorne građe, prilično teško odrediti precizno bilo ukupnu brojnost rimskog legionarskog sastava, odnosno ukupan broj legionara koji su učestvovali u ratu 6-9. god. n. e.

U okviru razmatranja pitanja brojnosti legija i njihove popunjenosti i sastava postavlja se i pitanje⇒ kako su i na koji formacijski način u protu-ustaničku armiju Ilirika uključeni Velejevih više od 10 000 veterana, odnosno treba li i njih ubrajati u onih 15 Svetonijevih legija ili su se oni nalazili van okvira tih 15 legija. Inače Svetonije uopće ne spominje angažiranost veterana, iako je njihovo prisustvo na ratištu očividno. Po Veleju Paterkulu koji ih jedini spominje, više od 10 000 veterana se nalaze odijeljeni od strukture legija.²⁷⁵ Uostalom vjerojatno je riječ o onim veteranima koji su imali svoj već od ranije utvrđeni vojni raspored koji nije uključivao sustav legija, odnosno nalazili su se još uvijek «pod zastavom».

²⁷⁴ Popune legija za vrijeme rata nisu bile samo sastavljene od rimskih građana (a koji nisu spadali u red onih libertina koji su namjenski oslobođeni) koji bi se dobrovoljno javili, nego i od onih koji su regrutirani. Iako se to nigdje ne spominje sigurno je i bila provođena i klasična mobilizacija rimskih građana i na prostorima Italije, što sudeći po reakciji jednog oca, nije baš bila popularna mjera.

²⁷⁵ *Vell.* II, CXIII, 1

I po otpustu iz sastava legija, vojnici su ostajali pod zastavom, znači praktično još uvijek u nekoj vrsti vojno-redarstvene službe, čineći odrede nestalnog broja vojnika (*vexila veteranorum*) koji su bili neovisni od legijskog sustava. Ovi veterani *vexillarii* su bili naseljeni po provincijama u određenim naseobinama.

Pored legijskih jedinica, pomoćnih snaga svih mogućih tipova, veteranskih jedinica u okviru ove protu-ustaničke armije Ilirika po Veleju Paterkulu nalazio se i veliki broj dobrovoljaca, vjerojatno onih sa rimskim građanstvom a koji nisu bili uključeni u legijski sastav. Podrijetlo ovih dobrovoljačkih jedinica je moglo biti različito, jer su ih možda činili ili pravi dobrovoljci ili oni koji su samo nazvani «dobrovoljcima» iz Italije i drugih provincija ili sa samoga tla Ilirika²⁷⁶. Naravno ovi Velejevi dobrovoljci su mogli biti i velika smjesa svih gore navedenih elemenata, znači i onih dobrovoljačkih jedinica koje su došle iz Italije i drugih provincija i onih koje su nastale u samoj Provinciji. Pitanje ovih Velejevih dobrovoljaca je možda povezano i sa «dobrovoljačkim» kohortama rimskih građana (*cohortes voluntariorum civium Romanorum* ⇒ *coh.vol. c. R*). Svetonije u svome životopisu Augusta spominje sudjelovanje vojnika-libertina, koji su oslobođeni u okviru poduzetih izvanrednih mjera, u okviru protu-ustaničkih snaga.²⁷⁷ Po Svetoniju, August je te namjenski stvorene libertine uporabio kao posadu u kolonijama na granici Ilirika (...*ad praesidium coloniarum Illyricum contingentium*), možda bolje reći na granicama pobunjenog područja 6-9. god. n. e.²⁷⁸ Iz tog Svetonijevog podatka bi se mogao izvući zaključak da su oni u ratu službovali kao posadna, čak graničarska jedinica u kolonijama (možda npr. i u Saloni i u Naroni). U istom Svetonijevom podatku se kaže da je August nastojao i da održava i neku vrstu distinkcije između dvije «vrste» vojnika rimskih građana različitih po podrijetlu, tj. onih koji su bili libertini (koji su stekli građanstvo samo kao uvjet da budu unovačeni) i *ingenui* (po rođenju rimskih građana). Vojnici-libertini su pored različitog (vjerojatno slabijeg) naoružanja u odnosu na građane koji su bili *ingenui* (poglavito je riječ o legionarima) bili postavljeni u prve redove. Ali ta činjenica bi ipak sugerirala da nisu bili samo posadna jedinica i da su učestvovali u borbenim aktivnostima zajedno sa građanima u slobodi rođenim.²⁷⁹ Ali to što su učestvovali u borbama zajedno sa legionarima, nije moralo značiti da su bili

²⁷⁶ Riječ bi bila o onima koji su preživjeli ustanički nalet do drugih rimskih jedinica koje potiču sa ilirskog terena, raznih «milicija» i ad-hoc skupljenog i naoružanog lokalnog rimskog stanovništva i drugih kolonista lojalnih Rimu.

²⁷⁷ Po Svetoniju (August, 25), August je samo dva puta slobodnjake angažirao u aktivnoj vojnoj službi, i to pored ratovanja u Iliriku, i za obranu granica na Rajni što se jedino moglo datirati u period poslije bitke u Teutoburškoj šumi.

²⁷⁸ Ovaj Svetonijev podatak se nedvosmisleno odnosi na ustanak 6-9. god. n. e., iako on to decidno ne navodi, jer je Svetonije ipak izričit da je August samo dva puta upotrijebio oslobođenike kao prave vojnike, i to jednom za poslove u Iliriku, a drugi put za obranu granice na Rajni, a opet znamo preko Veleja i Diona da je August upravo za ustanak 6-9 god. n. e. upotrijebio namjenske oslobođenike kao vojnike.

²⁷⁹ Nakon kraja rata postoje evidencije da su pojedine «dobrovoljačke» kohorte rimskih građana (konkretno I., VI. i VIII.), a riječ je tim libertinima, bile stvarno posadne jedinice u ilirskim provincijama i to možda neke od njih i u koloniji Naroni. Tako bi ustvari Svetonijev podatak iz Augustovog životopisa odražavao i stanje nakon završetka rata. Uostalom teško bi bilo očekivati da u vrijeme teškog rata, u kojem je bio nesumnjivo bio potreban svaki čovjek veliko ljudstvo bude ostavljeno u vidu posadnih jedinica. A i u udruženom taboru koji opisuje Velej, a u kojem se nalaze operativne jedinice,

uključeni u iste taktičke jedinice; sam Svetonije kaže da August, kao vrhovni zapovjednik armije, nije libertine pomišao sa građanima-*ingenui*. Sve izneseno ukazuje i da su ti libertini bili izloženi i najvećim pogibeljima i rizicima, posebno ako se ima u vidu kratko vrijeme između njihovog oslobođanja u toku 6. god. n. e. i odašiljanja na bojište u toku prve polovine 7. god. n. e. Ti novi vojnici, tzv. «dobrovoljci» sastavljeni od oslobođenika prije svoga oslobođanja ili nisu uopće imali vojničkog iskustva ili su ga imali malo i zanemarljivo, bar ne u onoj mjeri kao npr. legionari pa i mnogi pripadnici pomoćnih jedinica, posebno tračko konjaništvo i plaćeničke jedinice. Njihova obuka je i po rimskim uvjetima bila vrlo kratka i nije mogla trajati duže od par mjeseci i sigurno su oni predstavljali jedan od pogibljivijih elemenata rimske armije na terenu. A i zauzimali su najteže pozicije na bojištu (prve redove- *sub priore vexillo habuit*), odakle je bilo teško i odstupiti i pobjeći zbog prisustva vojnika koji su *ingenui* iza njih. Podatak o uzimanju libertina u vojsku i slanju u Ilirik spominje i Makrobije (*Caesar Augustus in Germania et Illyrico cohortes libertinorum conplures legit, quas voluntarias appellavit*).²⁸⁰ Ovaj Makrobijev podatak i konačno detektira položaj tih jedinica libertina, koje su nazvane «dobrovoljačkim» iako ih nisu činili pravi dobrovoljci nego ustvari namjenski oslobođenici.²⁸¹ A jedini dobrovoljci koji se spominju u ustanku 6-9. god. n. e. ili se mogu

spominju se i kohorte (njih više od 70) i veliki broj dobrovoljaca. Sve to sugerira da su jedinice libertina u ratu učestvovala i kao operativne, terenske jedinice a ne samo kao posadne trupe koje su trebale osloboditi trupe sastavljene od građana-*ingenui* od tih poslova kako bi se one mogle posvetiti operativno-terenskim zahvatima. Uz sve izneseno potrebno je napomenuti i da Kasije Dion kaže da je Germanik u prvoj polovini 7. god. n. e. doveo veliko pojačanje (u koje su bili uključeni i libertini) sa sobom (LV, 31, 1) direktno Tiberiju, znači na bojišnu liniju. U ovom kontekstu slično, samo u detaljima drugačije, isto spominje i Velej Paterkul (II, CXI, 3-4) po kojem je pojačanje upućeno direktno Tiberiju.

²⁸⁰ Macro. Satur. I, XI, 32

²⁸¹ Možda je naziv *voluntarias* za ove namjenske oslobođenike proizašao zbog nekih pravnih formulacija, jer se tako željelo prikazati da se u vojsku ne uključuju robovi, nego slobodni građani koji su se eto «dobrovoljno» uključili u sastav protu-ustaničke vojske Ilirika. Time bi se prikrila stvarna činjenica da su oni postali slobodni i građani samo kako bi bili uključeni u vojsku. Kao što vidimo, August je i pored iznimno teške situacije i esencijalnih potreba pokušavao sačuvati osnovne tekovine svoje vladavine, a to je supremacija rimskog građanstva i to posebno kod onih koji su bili *ingenui* i legalitet i uobičajenu praksu rukovođenja koje je August zastupao ili bar predstavljao da zastupa. Ali je on ujedno nastojao i sve to uskladiti sa potrebama i stvarnim mogućnostima. I on i tada nastoji da očuva kakvu takvu distinkciju, uvrštavajući namjenske libertine u posebne jedinice, ali i ih istovremeno nazivajući dobrovoljačke kohorte rimskih građana. U životopisu Marka Aurelija (od Julija Kapitolina) u «SHA» (XXI, 6-7) nalazi se podatak po kome su dobrovoljcima nazivani i oni namjenski oslobođeni robovi koje je regrutirao Marko Aurelije. A izgleda da su se i unovačeni oslobođeni robovi nakon kanske katastrofe nazivali «dobrovoljci» - ili preciznije «*Volones*» (Liv. XXII, 57, 11 – daje detaljan opis načina uključivanja ovih «dobrovoljaca» u rimsku vojsku nakon Kane; Loeb izdanje SHA I, 1953, 184, fus. 4), pa je moguće i nazivanje jedinica sastavljenih od namjenskih oslobođenika «dobrovoljačkim» za vrijeme ustanka tumačiti i kao neku vrstu rimske tradicije u vezi regrutiranja oslobođenika.

posredno povezati sa njim su Velejevi dobrovoljci iz združenog tabora i *cohortes voluntariorum civium Romanorum*, od kojih za neke znamo da su boravile u ilirskim oblastima i to konkretno u Dalmaciji i neposredno nakon ustanka.²⁸² Isto tako je činjenica da Velej Paterkul u katalogu tipova oružanih snaga u združenom taboru u panonskom bazenu u kojem je i on osobno boravio ne navodi neke posebne jedinice sastavljene samo od oslobođenika. U tome periodu i u tom kampu su se sigurno nalazili i oni oslobođenici koji su postali vojnici uslijed realizacije donesenih mjera, i jedini objašnjivi razlog zašto njih tada ne spominje Velej Paterkul jeste da su se oni krili ili pod brojkom onih više od 70 kohorti ili pod pojmom dobrovoljci.

Po Sergejevskom²⁸³ od oslobođenih robova su bile sastavljene najmanje 32 kohorte, što je jedan prilično velika brojka cc 22 000 ljudi, a što bi značilo da je riječ o pješačkim kohortama (posebno jer je riječ o oslobođenima). To bi praktično značilo da su te jedinice predstavljale impozantan dio onoga što je Svetonije podrazumijevao pod terminom auksilijarnih četa. A ako su one u združenom taboru koji spominje i opisuje Velej bile odvojene i prezentirane pod terminom ...*voluntariorum*... i za koje navodi da su bili vrlo brojni, onda bi onih više od 70 kohorti i 10 ala (skoro 50 000 ljudi) pripadalo pravim, peregrinskim snagama bez rimskog građanstva. Ako bi se sada sabralo tih 50 000 i 22 000 ljudi dobila bi se cifra od cc 72 000 ljudi, a i to bez prilično brojnog tračkog ljudstva sa kojim bi se ta brojka onda sigurno približavala apsolutnoj vrijednosti nelegijskog i neveteranskog segmenta protu-ustaničke armije koju iznosi Svetonije. Iz ovoga bi se mogao izvući zaključak da Velej nije pod navedenim kohortama i alama prezentirao te libertine-rimske građane, nego ih je uvrstio pod pojmom dobrovoljci. Ali ovo je samo pretpostavka, jer je isto moguće da je on i pod više od 70 kohorti iz združenog tabora možda podrazumijevao i neke dobrovoljačke kohorte. Ipak je činjenica zbog brojnosti predstavljenih kohorti u združenom taboru (njih više od 70) da je u većini riječ o kohortama peregrinskih zajednica (i to u dobrom dijelu o pješacima –konjaništvo je zastupljeno u 10 ala), a ne rimskih građana (poglavito oslobođenika, ali i možda i onih u slobodi rođenih). Naravno sasvim je i realno pretpostaviti da te kohorte, ale i dobrovoljačke jedinice koje su se nalazile u združenom taboru nisu bile u punom svome broju i da je brojni sastav tih jedinica, pogotovu onih koje su dolazile sa istoka i prilikom prelaska preko ustaničke teritorije pretrpjele velike gubitke, bio manji. Tako bi se i ona apsolutna brojka od oko 50 000 pripadnika kohorti i ala automatski smanjila. Kohorti (i «dobrovoljačkih» i peregrinskih) je sigurno tada, kada Velej opisuje združeni tabor, bilo i na drugim dijelovima dugačke linije ilirske bojišnice i ratišta, jer su i neke legije bile tada van združenog tabora.

²⁸² Sergejevski, 1924, 113-122; Tončinić, 2005;

²⁸³ Sergejevski, 1924, 114

Ipak i pored svih nedoumica u vezi prezentiranih brojnih vrijednosti, posebno njihove relativnosti i okvirnosti, navedeni Svetonijevi podaci, iako su prezentirani sumarno i sigurno ne odražavaju situaciju i koncentraciju trupa u jednom trenutku i periodu nego označavaju ukupnu angažiranost, jasno ukazuju prvo na veliku brojnost ustaničkih snaga, a zatim i na njihovu opremljenost i spremnost za borbu i u početku rata i u toku cjelokupnog njegovog toka.

Ni Svetonije, niti bilo koje drugo antičko povijesno vrelo ne precizira koje su to konkretne rimske legije, izuzev Veleja u slučaju XX. legije, niti pomoćne jedinice iz peregrinskih *civitates*, niti jedinice drugog karaktera (plaćeničke, dobrovoljačke, veteranske, savezničke i vazalne) učestvovala u borbama. Jedino znamo, zahvaljujući Veleju Paterkulu i Kasiju Dionu, da su u ratu i to u značajnom broju učestvovala snage vazalne i «savezničke» tračke kraljevine, poglavito njeno konjaništvo, predvođeno osobno kraljem Remetalkom (Rhoemetalces, Ῥομητάλκου) i njegovim bratom Raskiporisom (Rhascyporis, Ῥασκύπορις).²⁸⁴ Trački saveznici Rima su se na istočnom bojištu nalazili angažirani još od prvih razdoblja ustanka 6. god. n. e. i bili su iznimno brojni.²⁸⁵ Ostali podaci o legijama i auksilijarnim trupama, pa i jedinicama dobrovoljaca i veterana u literarnim vrelima imaju samo uopćeni karakter, bez detaljnije specifikacije.

Vrlo vjerojatno su u ratu bile angažirane legije, koje su nakon završetka ustanka bile stacionirane u provincijama Dalmaciji i Panoniji i to VII. i XI. legija (od 42. god. n. e. sa pridjevkom *Claudia Pia Fidelis*), VIII. Augusta,²⁸⁶ VIII. Hispana i XV. Apollinaris,²⁸⁷ te legije u istom periodu stacionirane u susjednim provincijama i oblastima Makedoniji i Meziji III. Scythica i V. Macedonica.²⁸⁸ Posljednja spomenuta legija je iz Makedonije (u kojoj je boravila duže od tri desetljeća) 6. god. n. e. bila prekomandovana na Donji Dunav u *Oescus*, što se vjerojatno odvijalo u

²⁸⁴ Remetalk je dobio rimsko građanstvo i kao takav nosio je i julijevsko gentilno ime. Mirković, 2003, 67; Nakon Remetalkove smrti (prije 14. god. n. e.) Trakija je bila podijeljena između Raskiporisa i Kotisa, sina Remetalka. vrlo brzo je došlo do sukoba među njima, Kotis je ubijen a Raskiporis je radi toga doveden na suđenje pred Senat. Raskiporis je bio osuđen i zatočen daleko od Trakije. Sama Trakija je bila podijeljena između njegova sina Remetalcesa i Kotisovih sinova. Raskiporis je bio odveden u Aleksandriju, «gdje zbog pokušaja bijega ili izmišljene osvade» bude pogubljen (*Tac. Ann.* II, 67).

²⁸⁵ *Vell.* II, CXII, 4; *Cass. Dio* LV, 30, 6;

²⁸⁶ Nađeni su i natpisi (na kamenu i opeci) koji posvjedočuju prisustvo Legio VIII. Augusta u Dalmaciji, ali još uvijek bez preciznijeg vremenskog određenja njenog prisustva. Legija je ostavila opeke sa svojim žigom na mjestu vojnog logora na Gračinama u Humcu kod Ljubuškog. O tome v. Patsch, 1895 A, 143-145; Bojanovski, 1988, 150, fus. 42

²⁸⁷ Svjedočanstvo o učešću ove legije u ratu, i to do samog njegovog kraja pruža i nadgrobni spomenik Klaudija Kvirinala koji dokazuje postojanje *tropaeum* podignutog u čast pobjede u ratu 6-9. god. n. e. Cambi, 1984, 89, napomena

²⁸⁸ O rimskoj vojsci na istočnom Jadranu v. Zaninović, 1996, 209-220

okviru cjelokupnog teritorijalnog preustroja legija prouzrokovanog planiranom invazijom Makomanije. Tako bi se dodatno učvrstile vanjske europske granice preko kojih se nije trebalo da odvija invazija, odnosno konkretno Donji Dunav. U ratu 6-9. god. n. e. su gotovo sigurno učestvovala, ako ne u cijelosti ono bar sa glavninom snaga, i one legije koje su sačinjavale «*Dunavsku*» borbenu grupu, a koje su već bile koncentrirane na Dunavu i bile na zapadnom pravcu najbliže pobunjenom području. Nakon ustanka i katastrofe u Teutoburškoj šumi neke od tih legija kao što su XIII. i XIV. Gemina²⁸⁹, XX. Valeria Victrix,²⁹⁰ XXI. Rapax i XVI. Gallica su pod zapovjedništvom Tiberija vrlo brzo premještene na rajnsku granicu. Ta brzina i borbena skupljenost bi značilo da su se one nalazile već više-manje međusobno koncentrirane na određenom prostoru i pod neposrednim Tiberijevim vodstvom i u toku 9. god. n. e., a jedino područje koje dolazi u obzir jesu zemlje Ilirika ili neke oblasti u njegovoj neposrednoj blizini. Možemo s izvjesnom vjerojatnošću pretpostaviti i da je ona jedna nepoznata legija iz sastava «*Dunavske*» grupe, ako je uopće postojala ta 13 legija koja je učestvovala u Tiberijevom pohodu na Markomaniju početkom 6. god. n. e. bila u stvari VIII. Hispana. Ova legija, se sudeći po jednom natpisu koji spominje legionara VIII. Hispana u Panoniji za vrijeme Augusta,²⁹¹ najvjerojatnije u periodu još prije 6. god. n. e. moguće nalazila na Dunavu ili u Akvileji.²⁹² Uostalom sama legija je nakon rata ostala stacionirana u novoosnovanoj provinciji Panoniji, pa je sasvim realno očekivati da je i sama aktivno učestvovala u ratu 6-9. god. n. e. Tek naknadno su na ratište bile prekomandovane VII (nazivane i *Paterna*-drevna i *Macedonica*)²⁹³ i XI.²⁹⁴ i II. Augusta legija. VII.

²⁸⁹ U području V. Kladuše je nađen cigleni biljeg XIV. legije, što potvrđuje njeno prisustvo u ilirskim oblastima. Patsch, 1893, 681-682

²⁹⁰ XX. legija se spominje za 14. god. n. e. na germanskoj granici; *Tac. Ann.* I, 31; Bojanovski, 355, 355

²⁹¹ *CIL* V 911

²⁹² Po M.Sanader (2003, 81) «u logoru (misli se na Tilurij-Gardun op. a.) je, kako se pretpostavlja najranije boravila legio IX Hispana koju je zamijenila legio VII». Samo nije jasno da li se ono najranije odnosi na 9. god. n. e., odnosno na jesen i zimu) 9/10. god. n. e., kada bi VIII Hispana možda boravila u Tiluriju, prije nego je prebačena u Panoniju, ili se to (vjerojatnije) odnosi na vrijeme prije početka ustanka. U tome slučaju Tilurij bi i prije početka ustanka služio kao vojni , legijski logor u kome bi bila stacionirana jedna od legija koje su boravile u Iliriku. Nakon što je ta legija upućena na Dunav sa Valerijem Mesalinusom, logor Tilurij je ili ispražnjen ili ostao sa manjom vojnom, posadnom jedinicom možda veteranskog ili augsilijarnog karaktera. Ako je i postojala ta posadna jedinica ona je već u samom početku ustanka bila zbrisana, a Tilurij se našao u ustaničkim rukama jer bi jedino u tom slučaju bilo moguće da se ustanici približe Saloni, što se i dogodilo. Da je postojao vojni logor predviđen za legije na Tilurijuju možda bi posredno potvrđivala činjenica da se vjerojatno već u kasno ljeto i jesen 9. god. n. e. tamo ponovo etablirao legijski logor.

²⁹³ Po Bojanovskom (1988, 355) VII. legija je prebačena iz Makedonije, dok navodi da je «...po O.Cuntzu (JÖAI XXV, 1929, 70 dd.), u Iliriju je došla najkasnije 15. g.st.e. (A.Betz, S.8)». O dolasku ove legije u Ilirik v. Dodig, 2005, 214 u kome su vrlo precizno sumirana dosadašnja stajališta po ovom pitanju.

Paterna i XI. legija su se u trenutku ustanka vjerojatno nalazile u Galatiji u Maloj Aziji ili Balkanu. Sudeći po činjenici da je i II. Augusta legija (koja se na prijelazu dviju era nalazila u Hispania Tarraconensis) bila 14. god. n. e. stacionirana u okolini Majнца možemo pretpostaviti da je ona bila u sastavu borbene grupe koju je Tiberije predvodio na rajnsko ratište 10-12. god. n. e. i da je uslijed toga i ostala na Rajni. Spomenutu borbenu grupu, kako smo već naveli, su sačinjavale u znatnoj mjeri legije za koje znamo da su učestvovala u ratu 6-9. god. n. e. I vrlo je lako pretpostaviti da se i II. Augusta u sastavu ove borbene grupe našla zahvaljujući tome što je učestvovala u ratu 6-9. god. n. e. Osim toga Hispanija je ipak spadala u pacificirane i lojalne oblasti u dubokoj unutrašnjosti Države pa se moglo dozvoliti da radi potreba teškog ratovanja u Iliriku ona bude prekomandovana na istok. Vjerojatno su ili iz Hispanije Tarraconensis (iz reda III. Macedonica, VI. Victrix i slavna Cezarova X. Gemina) ili iz Sirije, poradi stabilne i mirne granice prema Partiji (iz reda III. Gallica, VI. Ferrata, X. Fretensis, XII. Fulminata) bile prekomandovane u toku rata još dvije legije čime bismo uspjeli da zaokružimo ukupno brojno stanje legija na 15. Tako bi ukupno pet legija bilo poslano kao pojačanje na poprište borbi sa ustanicima i to iz daljih provincija, uključujući i one po Veleju Paterkulu «prekomorske» koje su prilikom probijanja veze sa Tiberijevom glavninom na zapadnom dijelu panonskog ratišta sa sobom vodili konzulari Aul Cecina Sever i Marko Plaucije Silvan.²⁹⁵ Raspored rimskih legija na ratištu nije bio koncentriran i Tiberije je u jednom periodu 7. god. n. e., sudeći po Veleju Paterkulu, neposredno zapovijedao nad pet legija, a istočna borbena grupacija nastala nakon dolaska pojačanja isto se sastojala kako je istaknuto od još pet legija, od kojih su samo dvije po imenima sigurnije prepoznate.²⁹⁶ Ostatak pet legija nalazio se raspoređen na drugim pozicijama, npr.

²⁹⁴ Po Bojanovskom (1988, 355), koji se poziva na Betza (1938, 16) XI. legija «je nakon bitke kod Akcija dodijeljena ilirskoj vojsci».

²⁹⁵ *Vell.* II, CXII, 4

²⁹⁶ Procjena I. Bojanovskog (1988, 355) o ukupnom učešću i sastavu protu-ustaničkih snaga (10 legija, više od 70 kohorti, 10 ala, više od 10 000 veterana, dobrovoljci, konjica tračkog kralja) je slabo prihvatljiva. Ona se zasniva na podatku koji donosi Velej Paterkul (II, CXIII, 1). Međutim iz samog smisla teksta u kojem se nalazi dotični podatak jasno proizlazi da je riječ o trenutnoj, istovremenoj koncentraciji oružane sile na jednom mjestu (*contractisque in una castra...*) pod neposrednim zapovijedanjem Tiberija, u kojoj je učestvovao i Velej a ne o prikazu sveukupnih protu-ustaničkih snaga u toku čitavog rata niti na čitavom ratištu. Dakle riječ je o samo jednom, i to većem, dijelu protu-ustaničkih snaga koje su bile angažirane u ratu sa ustanicima u toku trogodišnjeg perioda, i to na jednom prostoru. Sama koncentracija je nastala tako što su se Tiberijevim legijama sa kojima je zaustavljano širenje ustanka negdje na prostorima panonskog bazena pridružila pojačanja, koja su dolazila iz «prekomorskih provincija» (*Vell.* II, CXII, 4), i zajedno se sakupivši u jednom logoru (*...una castra... Vell.* II, CXIII, 1). Bobrena linija uspostavljena nakon zaustavljanja «plimnog vala» širenja ustanka je bila vrlo dugačka i teško bi bila, u tom slučaju, shvatljiva strateška misao o potrebi koncentriranja cjelokupne vojske na samo jednom mjestu. Pored protu-ustaničkih jedinica skupljenih u tom logoru morale su postojati garnizoni i borbene linije protu-ustaničkih snaga i na drugim prostorima ilirskih zemalja, jer bi bilo besmisleno da je

na jadranskom ratištu, na jugoistočnom ratištu ili na nekim drugim predjelima. Istine radi vrlo je teško donijeti neki precizniji zaključak o pojedinačnom rasporedu imenovanih legija na pozicijama

Tiberije okupio sve snage sa zapadnobalkanskih i panonskih ratišta i koncentrirao ih na jednom mjestu i tako ostavio ispražnjene i oslabljene linije na velikom dijelu fronte. Osim toga obje borbene grupacije koje su se okupile u tome taboru bile su, prije svoga neposrednog međusobnog spajanja, okrenute i na borbenoj liniji sa panonskim i dijelom dinarskim segmentom ustanka. A ako bi prihvatili mišljenje I. Bojanovskog da su u tom taboru bile sadržane sve protu-ustaničke snage to bi značilo da su borbene linije prema drugom dijelu dinarskog segmenta ustanka (primorska zona, jugoistočno područje prema Makedoniji i etc.) bile ne samo mirne, nego od strane Rimljana ili potpuno prazne ili samo sa minimalnim snagama, što je teško prihvatiti. Značajne rimske i druge protu-ustaničke trupe su morale biti angažirane i u borbama protiv snažnih i brojnih ustaničkih snaga koje su operirale u jadranskom primorju i zaleđu, te na pravcima prema i u provinciji Makedoniji te dijelovima Mezije. Rimske trupe u trenutku spomenute koncentracije nisu bile raspoređene samo u tom logoru i njegovoj okolini, nego i na jadranskom ratištu i drugim strateškim pozicijama, širom linija koja su dodirivala ili čak ulazila u pobunjeno područje. Isto tako je potrebno naglasiti da se u tom logoru od strane jedinica kojima je neposredno zapovijedao Tiberije, prije samoga spajanja dviju grupacija, našlo pet legija što bi ako bismo prihvatili tumačenje o brojnom stanju «Dunavske», odnosno «zapadne» borbene grupe od 8 legija značilo da su se u tom trenutku tri legije iz ove grupe nalazile na drugim pozicijama unutar cjelokupnog ratišta. Sasvim je i razumljiva činjenica da Tiberije nije prilikom prebacivanja «Dunavske» grupe na ilirsko ratište čitavu tu formaciju držao na jednom mjestu, nego je pojedine njene dijelove zbog širenja ustanka na svim stranama, a ne samo na jednom pravcu morao slati i na druge prostore kako bi zaustavio plimu ustanka i prodiranja ustaničkih snaga koje se istovremeno odvijalo na više pravaca. Nejasno je zašto se Bojanovski u konkretnom slučaju procjene protu-ustaničkih snaga uopće nije ni služio ni obazirao na Svetonijev vrlo vrijedan i pouzdan podatak, te na usporedbu sa podacima Kasija Diona. Uostalom ni sam Velej nigdje ne tvrdi da su snage koje su se našle u logoru predstavljale kompletno ljudstvo na ratištu. On samo kaže da su se dvije vojske povezale (*iunctis exercitibus*), koncentrirajući u jednom logoru 10 legija...etc....ali i ne navodi da su to bile jedine dvije «vojske» angažirane na ratištu ilirskih zemalja. I tvrdnje Bojanovskog o samo pet legija koja su bila pod Tiberijevim prvobitnim zapovjedništvom i pet legija pojačanja koje su predvodili Cecina i Silvan isto su slabo održive, jer se oslanjaju isto na još jedan Velejev podatak (II, CXII, 4). Međutim i u ovom slučaju se ne može baš kategorično tvrditi da su pet legija (zajedno sa svim onim pomoćnim i savezničkim jedinicama) koje su bile opkoljene, a koje su predvodili Cecina i Silvan, bile sastavljene samo iz toga pojačanja koje je stiglo na ratište. Ta grupacija koju su predvodili Aul Cecina i Silvan Plaucije je sigurno većinom bila sastavljena od pojačanja, ali su u nju bile uključene i jedinice koje su vjerojatno već od ranije bile uključene u borbe sa ustaničkim snagama. Uostalom Cecina je bio namjesnik Mezije (*Cass. Dio* LV, 29, 3) i on nije došao iz «prekomorskih provincija», nego je i prije dolaska tih pojačanja sa trupama sa kojima je raspolagao već vodio borbe sa ustanicima (što literarna vrela jasno potvrđuju) i onda je sa svojim prisutnim snagama prihvatio one trupe koje su došle kao pojačanje. S druge strane i tračke snage, uključujući i samog njihovog kralja, su sudeći po Kasiju Dionu (LV, 30, 3) bile uključene u borbe od samoga početka još prije, ne samo obrazovanja te grupacije koju su predvodili Cecina i Silvan i čiji su sastavni dio i tračke jedinice činile, nego što su i pojačanja koja je predvodio Plaucije Silvan uopće stigla. A te tračke jedinice, koje su isto nalazile u ovoj grupaciji, nisu došli ni iz kakve prekomorske provincije ili zemlje, nego iz područja prostorno relativno bliskom pobunjenom području. Sve to jasno ukazuje da je teško prihvatiti da je sva vojska koju su u toku operacije spajanja vodili Cecina i Silvan bila došla kao pojačanje iz «prekomorskih provincija», odnosno po Bojanovskom «...iz Makedonije i Male Azije».

ratišta, čak i u slučaju onih pet legija koje su se u jednom periodu 7. god. n. e. nalazile pod neposrednim Tiberijevim zapovjedništvom, kao i koje su to tri legije bile dodane mezijskim legijama prilikom pokreta prema spomenutim Tiberijevim legijama. Na osnovi raspoloživih podataka i mogućnosti njihove analize VII. i XI., buduće dalmatinske legije, mogle su se bilo obje ili samo jedna ili nisu uopće mogle nalaziti u okviru te istočne borbene grupe. Možda je i samo jedna od te dvije legije učestvovala u okviru tih pet istočnih legija, te bi na osnovi toga druge dvije nepoznate legije možda ipak mogle doći iz istočnih provincija, a ne Hispanije, ali sve se ipak zasniva na špekulaciji.²⁹⁷ Stanje i na granici na istoku i provincijama u njenom zaleđu je bila u tom trenutku mirna, i možda se nešto trupa moglo povući sa istoka kako bi se kao pojačanje uputile na ilirsko ratište, odnosno istočnoj borbenoj grupaciji, čiji su resursi u ljudstvu bili znatno manji u odnosu na ono što se nalazilo na zapadnom bojištu.

Pošto su trupe kojima je neposredno zapovijedao Tiberije i koje su bile sada angažirane na zapadnom pravcu bile sačinjene iz bivše «Dunavske» borbene grupe i one su bile u iznimnom broju, legijska pojačanja su uglavnom trebala da pokriju istočni pravac, prema Meziji i Makedoniji. Zbog toga možemo s pravom pretpostaviti da su pojačanja u legijama većim dijelom bila upućena na istočni pravac, što bi indirektno potvrđivao i Velejev podatak o pojačanjima iz «prekomorskih provincija» (*ex transmarinis adducebant provinciis*).²⁹⁸ I Kasije Dion jasno ističe da su se u prvoj polovini 7. god. n. e. u Panoniji okupljale protu-ustaničke vojske koje su dolazile sa mnogih strana, što isto jasno ukazuje da su legije, pomoćne, savezničke i plaćeničke jedinice na ilirsko ratište pristizale iz čitavog niza oblasti Imperije, uključujući i Italiju i provincije. Ipak sudeći po svemu izloženom legije stacionirane u Africi i Rajni (uključujući obje borbene grupe Donje i Srednje Rajne) nisu upotrebljavane.

Od pomoćnih jedinica, sudeći po natpisu *CIL* V 3346 (Verona), u protu-ustaničkom djelovanju su pod zapovjedništvom rimskog oficira učestvovali i neki veliki i značajni domorodački narodi Ilirika kao što su Liburni i Japodi.²⁹⁹ Moguće je da i drugi natpis *CIL* III 3158 iz Liburnije potvrđuje liburnsko aktivno učešće u ratu i to na protu-ustaničkoj strani jer se na njemu spominje osoba, sudeći po imenu Gaj Julije Etor domorodačkog podrijetla ali sa rimskim građanstvom, a kojeg je car Tiberije odlikovao jer je sudjelovao u *bello Delmatico*. Gaj Julije Etor je vjerojatno bio i sam Liburn

²⁹⁷ Potrebno je ukazati i da Wlkes (1969, 92-95) kada govori o legijama na ratištu Ilirika zanemaruje Svetonijev podatak od 15 legija, možda zato što se ne bi uklapao u njegovu rekonstrukciju događaja.

²⁹⁸ Dolazak velikih pojačanja na istočno bojište sigurno je konačno zaustavio dalje pritiske ustanika na ovom pravcu.

²⁹⁹ O podrijetlu ovog nalaza sa natpisom v. Suić, 1991-1992, 57 i fus. 10 ⇒ «Prema tome možemo opravdano pretpostavljati (oslanjajući se na smisao teksta iz natpisa) da je taj nadgrobni spomenik bio podignut negdje u Liburniji, možda upravo u Jaderu ako je tu bilo sjedište institucije kojoj je dedikand bio na čelu.»

rodom iz Nina (Aenona),³⁰⁰ što bi sugeriralo da se Aenona nalazila u rimskim, odnosno bolje reći rimsko-liburnskim rukama za cijelo vrijeme trajanja ustanka. Učešće ovih lojalnih snaga Ilirika u borbama je sigurno bilo značajno, ne samo po pitanju vojnih odnosa i borbenih aktivnosti nego i u psihološkom smislu. Lojalnost Liburna i jezgre Japoda je osiguravala Rimljanima i kontroliranje široke linije od japodske teritorije do Krke, čime su štićeni i prilazi Istri, odnosno Italiji a i sprječavano je izbijanje ustaničkih snaga na Kvarner. Istovremeno je lojalnost dobrog dijela zajednica koje su za vrijeme Plinija Starijeg pripadale skardonitanskom konventu omogućavala da Salona i jadransko ratište ne budu izolirani i udaljeni od većeg zapadno-balkanskog teritorijalnog prostora koji efektivno kontroliraju Rimljani i njima odani elementi. Tako je olakšana odbrana Salone i smanjivan pritisak na nju i druge primorske i ugrožene gradove pod rimskom kontrolom, a i spriječeno kontroliranje jadranske obale od ilirskih ustanika. Liburnija i lojalna Japudija su bili ne samo sanitarni koridor koji je štitio Italiju i Kvarner i ujedno olakšavao Rimljanima potpunu kontrolu nad Jadranskim morem nego i zaleđe protu-ustaničkim snagama koje su operirale na liniji Jadran-unutrašnjost zapadnog Balkana. One su ujedno bile i jedna od primarnijih logističkih i regrutacionih zona za protu-ustaničke snage i operacije. Zahvaljujući nesmetanoj kontroli nad Jadranskim morem, Rimljani su imali esencijalnu manevarsku i stratešku prednost; preko njega su prebacivane trupe na različite točke ratišta, što je omogućavalo brže i efikasnije uključivanje pojačanja u borbene operacije i a direktno spriječilo pad bitnih primorskih gradova. Vrhovno zapovjedništvo nad lojalnim liburnskim i japodskim pomoćnim jedinicama je bilo objedinjeno, što je sasvim objašnjivo ako se ima u vidu da su oni međusobno granični narodi i da su načelno zauzimali isti odjeljak ratišta. A sudeći po natpisu iz Verone, to objedinjeno zapovjedništvo je obnašao Rimljanin.³⁰¹ I drugi peregrinski narodi širom Države, pa i plaćenici van njenih vanjskih granica su dali svoje pomoćne jedinice (čiji su neki pripadnici -dvojica vojnika sa specifičnim vojnim i odjevnim obilježjima- predstavljeni i na donjem frizu *Gemma Augustea*) za rat protiv zapadno-balkanskih i panonskih ustanika.

Ako se može vjerovati Veleju najmanje 70 kohorti i 10 ala je učestvovalo u ratu od kojih se može, a i to prilično uvjetno, rekonstruirati po imenu samo vrlo mali broj. Tako je u borbama, i to konkretno oko Splonuma 9. god. n. e. učestvovala i jedna konjanička jedinica iz Germanije u kojoj se nalazio i izvjesni Pusio.³⁰² Vjerojatno su u borbama 6-9. god. n. e. učestovale i one pomoćne i

³⁰⁰ Suić, 1991-1992, 57 i fus. 6

³⁰¹ *CIL* V 3346 Verona

³⁰² *Cass. Dio* LVI, 11, 2; U originalnom tekstu se navodi kao «Πουσίῳ ἱππεὺς Κελτὸς», međutim zbog Dionovog determiniranja germanskog pod keltskim imenom, može se pretpostaviti da je ovdje riječ o jednom Germaninu, a ne Galu. Velej Paterkul (II, CXVIII, 2) kaže da je Arminije konstantno učestvovao u rimskim vojnim kampanjama (...*adsiduus militiae nostrae prioris comes*...). Ako se ovo odnosi ne samo na Tiberijeve ranije borbe u Germaniji, nego i na

dobrovoljačke jedinice za koje je preko natpisa utvrđeno da su bile stacionirane u ilirskim provincijama nakon završetka ustanka.³⁰³ Tako se raspolaže sa svjedočanstvima o prisustvu sljedećih auksilijarnih ala i kohorti u prvoj polovini I. st. n. e. na području provincije Dalmacije za koje bi se sa većom sigurnošću moglo smatrati da su bili sudionici rata; *ala Pannoniorum*; *ala Parthorum*, *Cohors III. Alpinorum equitata*, *Cohors I. Bracaraugustanorum*, *Cohors II. Cyrrhestarum*, *Cohors XI. Gallorum*, *Cohors I. Liburnorum*.³⁰⁴ *Cohors I. Lucensium equitata*, *Cohors I. Campana (Campanorum) voluntariorum civium Romanorum*, *Cohors VI. voluntariorum civium Romanorum*³⁰⁵ i *Cohors VIII. voluntariorum civium Romanorum*.³⁰⁶ Iako se prisustvo *Cohors I. Belgarum equitata* u Dalmaciji uglavnom datira u kasnija razdoblja ipak nije nemoguće pretpostaviti da je spomenuta kohorta u ilirske zemlje došla uslijed ustanka, gdje je i ostala i postala po svome sastavu ilirska, dalmatinska kohorta, a možda su u ratu učestvovala i *ala Claudia nova* (koja je do 70. god. n. e. boravila u Golubiću) i *ala (Tungrorum) Frontoniana* koja je bila u Tiluriju.³⁰⁷ U Panoniji se u isto vrijeme nalazi *cohors I. Noricorum*, a za vrijeme vladavine Vespazijana u Panoniji su bile stacionirane *ala II.*

učestvovanje u ratu sa ilirskim ustanicima, onda bi i sam Arminije (koji je imao i rimsko građanstvo i kao takav bio u viteškom staležu) u okviru pomoćnih jedinica (možda predvođeni heruski auksilijarni odred *Tac. Ann.* II, 10) boravio u ilirskim zemljama prije početka 9 god. n. e. Ako je on stvarno učestvovao u borbama na zapadnom Balkanu, možda je Arminija na ideju ustanka motivirao upravo ovaj rat. U njemu je on mogao da stekne uvjerenje da Rimljani nisu nepobjedivi i da uvidi njihove slabosti. U slučaju da je gornja konstatacija točna, onda je heruski odred boravio na zapadnoj bojišnici 7. i 8. god. n. e. A možda su upravo uspjesi toga odreda i njegovog zapovjednika u ovom ratu zaslužni da Arminije bude nagrađen rimskim građanstvom i primanjem u viteški stalež. Možda se na ratištu nalazio i Flav, brat Arminija koji je isto radi nekih zasluga postao rimski građanin.

³⁰³ Za I. i II. st. n. e., u Dalmaciji je potvrđeno prisustvo ukupno osamnaest kohorti i četiri ale. (Bojanovski, 1988, 355; Zaninović, 1996, 214).

³⁰⁴ Postojanje ove kohorte potvrđuje lojalnost Liburna u vrijeme Augusta (kada se natpis u kome se ona spominje sa zadržkom datira). Spomenuta kohorta je možda i sama pripadala borbenoj skupini koju je predvodio (*praefuit*) nepoznati «Verontinac». *CIL* V 3346 Verona.

³⁰⁵ Potvrdu prisustva «6. dobrovoljačke kohorte rimskih građana» neposredno nakon završetka ustanka --konkretno za vrijeme namjesništva Dolabele-- pruža natpis *CIL* III 1741 iz Oboda kod Cavtata--Epidauruma--(Bojanovski, 1974, 18-19).

³⁰⁶ Kratak pregled rasporeda vojnih jedinica u Dalmaciji v. Bojanovski, 1988, 355-360 (posebno popis literature na kraju)

O *cohortes voluntariorum civium Romanorum* i njihovom učešću u ratu v. Sergejevski, 1924; Zaninović, 1984, 70; Tončinić, 2005;

³⁰⁷ Bojanovski, 1988, 355; Zaninović (1996, 214) spomenutim četiri alama dodaje i *Ala Hispanorum*.

*Aravacorum, ala I. Hispanorum Auriana i cohors II. Asturum.*³⁰⁸ Moguće je da su neke i od spomenutih kohorti i ala stacioniranih u Panoniji učestvovala u okviru protu-ustaničkih snaga.

Sa ovog popisa je indikativno postojanje tri (*I. Campana*, VI. i VIII.) dobrovoljačke kohorte rimskih građana (sastavljenih od libertina bar u prvoj generaciji svoga sastava), za koje se može utvrditi da su bile stacionirane u dalmatinskim garnizonima u periodu nakon ustanka. Možda se upravo i na ove sve ili neke od njih spomenute dobrovoljačke kohorte odnose riječi Veleja koji govori o velikom broju dobrovoljaca koji se nalazi u taboru združenih borbenih grupa. Pored spomenute tri «dobrovoljačke» kohorte rimskih građana, sigurno je u ratu učestvovalo još dosta drugih istovrsnih dobrovoljačkih kohorti. Vjerojatno su se ove kohorte u općem prikazu protu-ustaničke armije od Svetonija našle, uz prave peregrinske kohorte, spomenute u okvirima njegovih auksilijarnih četa, jer on pored njih spominje još samo legije. A jasno je da su legije službeno jasno određene i da u njih, sudeći po Svetoniju i Makrobiju, nisu uklopljeni ovi libertini. Suprotno pojmu legije i onim što se pod njim podrazumijevalo u Augustovo doba, u I. i u II. st. n. e., pod auksilijarnim trupama se mogla podrazumijevati različita sadržina, jer ovaj pojam nije bio precizno definiran. Tako su se pod njim mogli podrazumijevati i pomoćne jedinice koje su slale peregrinske *civitates*, kontingenti vazalnih i savezničkih država, klasični plaćenici, ali i formacije rimskih građana koje nisu bile uklopljene u legijsku strukturu, znači i spomenute dobrovoljačke kohorte, ali sigurno ne i veterani koje i Velej odvađa kao zaseban organizam u formacijskom sustavu protu-ustaničke armije.

Pored legionarskog sastava, pomoćnih jedinica i savezničkih snaga kao onih što je poslao i vodio trački kralj, u protu-ustaničkoj armiji su bili vjerojatno angažirani i klasični plaćenici. A evidentno je i prisustvo pojedinih posadnih jedinica, zaduženih za obranu gradova (možda milicijskog karaktera) jer raspolažemo sa svjedočanstvima o borbama za Sirmijum i Salonu na samom početku rata, kada te gradove još uvijek nisu branile snage koje nisu došle sa strane, nego je riječ o oružanoj snazi koja je već bila tamo. I ove posadne snage Sirmijuma i Salone, a moguće i u drugim gradovima (npr. Narona), su bile dovoljno jake da same odbiju prvotne napade koje su predvodila dvojica Batona na njihove gradove (pred Salonom je i sam Baton Dezitijatski tom prilikom bio ranjen).

Stabilizacija

I pored šoka koji je kod njih izazvao ustanak, Tiberije i Rimljani su relativno brzo reagirali, najviše zahvaljujući činjenici da se njihova «Dunavska» borbena grupa određena za osnovni ofenzivni

³⁰⁸ Buzov, 2005, 138; Po Bojanovskom (1988, 357) koji se poziva na Mócsy (1962, 617-624) u Panoniji je potvrđen broj od 27 ala i 53 kohorte.

prodor u Markomaniju nalazila u borbenoj gotovosti i koncentraciji. Dobivši vijesti o pobuni u Iliriku i spoznavši pravi opseg događanja u ilirskoj pozadini Tiberije prekida vojne operacije u Markomaniji i sa Maroboduom sklapa mirovni sporazum, koji je bio prilično povoljan za potonjeg jer je garantirao sigurnost njegove vladavine. Marobodu jednostavno nije želio rizikovati i pokušati iskoristiti rimske teškoće u koje su ovi nenadano zapali, zadovoljivši se sklapanjem sporazuma po jednakim uvjetima (...*mox condicionibus aequis discessum*) i priznanjem statusa prijatelja Rima.³⁰⁹ Marobodu je vjerojatno raspolagao sa informacijama o zbivanjima u rimskoj pozadini, ali on je bio dovoljno iskusan da zna da je dobiti siguran mir po povoljnim uvjetima bolje nego pokušati iskoristiti pobunu pa i sa te strane udariti na Rimljane. Oni su glavninu trupa još uvijek održavali ili na teritoriji Markomanije ili u njenoj neposrednoj blizini, pa bi u tom slučaju ipak on, a ne pobunjeni Iliri bio «prva žrtva» Tiberija. Markomanski vladar je jednostavno želio da što je moguće dalje, što je moguće brže i što je u moguće većoj mjeri udalji te trupe sa markomanske teritorije, granice i blizine. A sudeći po smislu Velejevog teksta koji govori o Marobodu može se steći utisak da je riječ o osobi koja je, iako spremna na otpor radi zaštite svoje zemlje, ipak više težila održanju mira sa Rimom i izbjegavanju rata sa njim, naravno uz uvjet očuvanja samostalnosti Markomanije i tretiranja na ravnopravnoj osnovi.³¹⁰

Što se duže i žešće bude vodila borba Rima sa Ilirima po Marobodu je Markomanija bila sigurnija i stabilnija, zato je on nastojao da rat sa germanske zemlje prebaci na ilirsku zemlju. U svemu tome je ovaj i promućurni ali i sretni markomanski vladar i uspio, pa da se tako i predstavlja kao spasilac Germanije, ako je vjerovati govoru koji prenosi Tacit. Sa druge strane je i Tiberije nastojao da što je moguće brže završi tek započetu kampanju, kako se ne bi našao u situaciji da vodi sinkronizirani rat na dvije strane i to sa dva moćna neprijatelja. Zato je i pristao na sporazum kojim je garantiran mir i status Marobodu i Markomaniji, jer za Tiberija je bilo bitnije da riješi pitanje ilirske pobune i ponovo pacificira pobunjeno provincijsko područje. On uostalom ne bi ni bio u mogućnosti da uspješno vodi borbene operacije u Markomaniji, pod uvjetima ilirske pobune i njenog širenja; ostao bi bez logističke podrške i zaleđa, vojska bi se nalazila između čekića i nakovnja i prilično udaljena od metropole a granice Italije bi bile otvorene. Znači jedino realno rješenje i za Tiberija i za Marobodua je bilo sklapanje mira i sporazuma na ravnopravnoj osnovi i povlačenje vojski, ustvari odustajanje obojice od međusobnog oružanog sraza. Tako je, po Veleju Paterkulu, Tiberije žrtvovao slavu koju bi stekao osvajanjem Markomanije radi potrebe, zaštite Italije i

³⁰⁹ Tac. Ann. II, 46; Cass. Dio LV, 28, 6-7; 30, 1

³¹⁰ Vell. II, CIX, 1-4

ugušivanja ustanka (*tum necessaria gloriosis praeposita*).³¹¹ Vrlo je vjerojatno da su se i Tiberije i Marobodu i neposredno sastali kako bi ugovorili mir i sporazum, i ako se to i desilo to se moglo desiti sjeverno od Dunava što isto na svoj način potvrđuje da se Tiberije nalazio na sjevernoj strani od toka Dunava, odnosno da je dio trupa već prešao tu rijeku kada je izbio ustanak i vijest o njemu stigla Tiberiju.

Nakon sklapanja sporazuma ili možda već u tijeku njegovog kreiranja, južna-*dunavska*-borbena grupa je mogla da dio snaga (Mesalinusova prethodnica) prebaci na jug, prema Sisciji i tako spriječi dalje širenje ustanka prema zapadu i stabilizira linije. Nakon dolaska i ostatka borbene grupe kojom je Tiberije neposredno zapovijedao, tih sedam ili osam legija, bilo u svojoj cijelosti ili vjerojatnije glavnini (jer je jedan manji dio nesumnjivo morao ostati na Dunavu kao granično osiguranje), su imale zadatak da zaustave širenje pobunjenog područja, stvore neku vrstu sanitarnog koridora na zapadnom pravcu oko pobunjenog područja, pa i da prema njemu otpočnu prve ofenzivne operacije. Tako bi se stvaranjem toga «sanitarnog» koridora spriječilo prelijevanje ustanka prema granicama Italije, što je kod Augusta i ostatka državnog vrha izazivalo veliku strepnju. Radi toga se pozitivno rješavanje pitanja stabilizacije ratne zone na zapadnom pravcu postavljalo Tiberiju kao prioritet. Na istočnom pravcu su glavni ustanički udar trebale da izdrže, zadrže pa i potisnu protivnika, III Scythica, čija je baza bila u Viminaciumu (Kostolac) i V Macedonica (koja je privremeno bila nazivana i V Scythica) sa tračkim savezničkim jedinicama, koje su pristigle na istočno ratište, te sa lokalnim posadama i snagama. Tako su se postupno, uz kasnije prispjele legije i pomoćne trupe, i njihove stalne popune oblikovale dvije glavne borbene grupe protu-ustaničkih snaga. I to «zapadna» kojom je neposredno zapovijedao Tiberije i čije je glavno zapovjedno sjedište bilo u Sisciji, i koja je nastala poglavito od glavnina legija koje su pripadale nekadašnjoj «Dunavskoj» borbenoj grupi, i «istočna» koju su sačinjavale legije iz Mezije, Makedonije i pojačanja iz drugih krajeva. Nastajanje ove dvije borbene grupe je bilo rezultat činjenice da protu-ustaničke snage na ova dva frontalna pravca nisu imale neposrednu povezanost jer im je to onemogućavalo pobunjeno područje duž rijeke Save. Iz svega toga se nametala rimskom zapovjedništvom kao primarna strateška misao spajanje obje borbene grupe, koje se najlakše moglo ostvariti eliminiranjem pobunjenog prostora duž Save, kako bi se onda u potpunosti mogao okružiti ostatak pobunjenog područja. Istovremeno, nije se smjelo dozvoliti ustanicima da zagospodare istočno-jadranskom obalom, radi čega se i uspješna odbrana Salone, pa i Narone postavljala kao strateški imperativ. Zbog brojne snage i činjenice da je njom neposredno zapovijedao Tiberije, vrhovni zapovjednik svih protu-ustaničkih snaga, realno je bilo očekivati da je «zapadna» borbena grupa bila ta koja je na sebe preuzela vođenje

³¹¹ Vell. II, CX, 3

većine glavnih protu-ustaničkih operacija ofenzivnog karaktera u prvo vrijeme. Te akcije su bile usmjerene prema sjeverozapadnom ustaničkom području i zapadnim dijelovima pobunjene Panonije, i to tek nakon drugog drugog vala širenja ustanka. Najvjerojatnije su se ove borbe vodile najčešće i najžešće na prostorima narodnosnih zajednica Kolapijana, Mezeja, Oserijata, Diciona, ustanku priključenih japodskih zajednica i drugih naroda istočno, jugoistočno i južno i jugozapadno od Siscije a koji su se priključili ustanku. Naravno to nije značilo da su se samo ti narodi borili, njima su sigurno pomagale i snage koje su dolazile iz drugih naroda, u prvom redu one koje je neposredno vodio Baton Dezitijatski što bi značilo i da su Dezitijati aktivno učestvovali u tim borbama i na sjeverozapadnom području i u panonskom bazenu.

Odmah po dolasku ili već u toku samoga nastupanja prema pobunjenom prostoru, Tiberije je iz jedinstvene koncentracije svoje borbene grupe vjerojatno morao odvojiti dio jedinica i poslati ih na pojedine isturenije i ugroženije pozicije kako bi sanirali gubitke i spriječili dublje prodore ustaničkih snaga. Tom disperzijom trupa se nastojalo i da se zaštite vitalne i strateške oblasti, kao što su gradovi i privredni kompleksi, zadržavajući istovremeno i određenu koncentraciju neposredno oko sebe. Osim toga ustanak se polazeći iz svoga jezgra u dinarskim planinama širio skoro lančano i u krugovima praktično na svim stranama, a ustaničke jedinice su prodirale na različitim pravcima i nisu vršile koncentrirane udare koji bi objedinili svu njihovu ljudsku i borbenu silu. Tiberije jednostavno nije imao drugog izbora nego da pojedine jedinice pošalje na udaljenija područja, kako bi se zaustavilo širenje ustanka i njegovih snaga prema zapadu (ka Noriku i Italiji) i sjeveru (dublje u panonski bazen). I tako se nakon 15 godina Tiberije ponovo suočio sa ratovanjem na istom prostoru, za koji se mislilo da je zauvijek pacificirano.

Nakon dolaska većih i snažnijih jedinica oružanih snaga Države, uključujući i legije i pomoćne, savezničke i plaćeničke jedinice koje su bile sposobne da zaustave širenje plimnog vala ustanka uspostavila se jedna iznimno dugačka linija fronta i neprijateljskog dodira pobunjenih naroda na jednoj strani i protu-ustaničkih jedinica. Ta oružana linija dodira se protezala od Salone i jadranske obale do duboko u panonski bazen i od Mezijske do kapija Siscije. To je jedna vrlo dugačka linija, za koju su obje strane bile prisiljene da osiguraju dovoljno brojne snage kako bi je mogle održavati i spriječiti pojavu bilo kakvih pukotina koje bi protivnik mogao iskoristiti i prodrijeti u zaleđe oružanog dodira.

Inače sam ustanak i prebacivanje čitavog niza legija i pomoćnih i savezničkih jedinica na prostore zapadnog Balkana i panonskog bazena sigurno je morao prouzrokovati i teritorijalni preustroj do tada uobičajenijih pozicija koje su legije zauzimale i u udaljenijim dijelovima Države. A sve u cilju održanja sigurnosti i stabilnosti na granicama i u za Rim u tim godina vitalnim provincijama. Tako je između 7. i 9. god. n. e. III. Cyrenaica sa svojih dotadašnjih pozicija u Gornjem

Egiptu premještena u Aleksandriju gdje je dijelila bazu sa XXII. Deiotariana. Osiguravanje Egipta, pogotovu njegove luke predstavljalo je primarni strateški interese Rima u to doba, jer su namirnice morale stalno stizati kako bi se ublažilo sve veće nezadovoljstvo i amortizirao čitav niz potresa koji su potresali tadašnji javni život i Augustovog dvora i javnosti Rima.

III. faza ustanka- prelazak inicijative na protu-ustaničke snage i njihove ofenzivne aktivnosti

Nakon što je stabilizirana zapadna linija dodira sa ustaničkim snagama, spriječeno zauzimanje Sirmijuma i Salone i uspostavljena snažna uporišta poglavito u Sisciji, Sirmijumu pa i Saloni, Tiberije je mogao pokrenuti akcije kojim bi se preokrenula inicijativa na rimsku stranu i otpočeti ofenzivne protu-ustaničke akcije. Od zime 7. god. n. e. ustanička taktika napušta velike ofenzivne akcije u stilu kakve su se odvijale prethodne godine i prelazi se na zatvaranje i sklanjanje u planinske i brdske utvrde, odakle su oni vršili napade partizansko-gerilskog tipa na sve strane, gdje god bi im se ukazala šansa.³¹² Tako se napušta strateška zamisao o daljem širenju ustanka, i prelazi se na načelnu

³¹² *Cass. Dio* LV, 30, 6

Za razliku od opisa ratnih događanja iz 6. god. n. e. Kasije Dion posvećuje manju pažnju događajima koji su se na ilirskom tlu odigrali 7. god. n. e., kojoj opet Velej posvećuje dosta pažnje. Velejevo posvećivanje dostojne i detaljne pažnje zbivanjima u 7. god. n. e., ali samo na panonskom i sjeverozapadnom ratištu, je potpuno razumljivo ako se ima u vidu da je u tom periodu boravio na fronti. Tako se dva izvještaja u osnovi na neki način međusobno dopunjuju, jer Dionov izvještaj detaljno, precizno i opsežno pokriva ratnu 6. god. n. e. za koju Velej daje «mršavi» i neprecizni, samo okvirni prikaz, dok događanja u sljedećoj ratnoj godini u kojoj se fokus borbi sa dinarskog segmenta ustanka prebacuje na panonski, možemo dobro rekonstruirati zahvaljujući Veleju Paterkulu. Nešto različit odnos imamo za narednu 8 god. n. e. jer je oba glavna vrela vrlo šturo opisuju. Velej joj posvećuje samo dva odjeljka gdje govori o predaji Panonije i nastupajućoj zimi. Za ovu godinu je Dion nešto detaljniji, ali i njegov opis je vezan za odmetnuće Batona Breučkog, intervenciju Batona Dezitijatskog i pad Panonije, s tim da je potrebno imati na umu da su u ta događanja direktno i aktivno umiješani Baton Dezitijatski i dinarske snage. Iz izloženog se jasno vidi da je 8. god. n. e. najsiromašnije predstavljena u vrelima, što prilično otežava rekonstrukciju ratnih zbivanja, posebno za prvu polovicu te godine. To je vjerojatno rezultat i činjenice da se u Dionovom djelu javlja lakuna koja bi upravo pokrivala tu prvu polovicu 8. god. n. e. i koja prekida baš tok izlaganja vezan za događanja na ustaničkom sjeverozapadnom području. Za 9. god. n. e., čija su kompletna ratna zbivanja vezana za dinarski pojas, opet je osnovica rekonstrukcije Dionov izvještaj što se može objasniti upravo činjenicom prebacivanja fokusa sa panonskog na dinarski segment ustanka. Nesumnjivo je osnovno vrelo kojim se služio Kasije Dion za svoje opise ustanka., bilo koncentriralo svoju pažnju na zbivanja koja su bila vezana za dinarski segment ustanka, što bi objašnjavalo dobar i opsežan opis događanja u 6., dijelu 8. god. n. e. i 9. god. n. e. kada su borbene operacije primarno bile vezane za dinarski segment ustanka. Tako da kod Diona nailazimo na malo podataka o pokretima jedinica panonskog segmenta, za razliku od itinerarija Batona Dezitijatskog posebno za 6., drugu polovicu 8. i 9. god. n. e. A i dobar dio toga relativno manjeg dijela opisa panonskog segmenta direktno je međusobno vezan ili za pokrete i kretanje Batona Dezitijatskog ili aktivnosti dinarskog segmenta (usporediti: stvaranje Saveza, bitka u blizini

defanzivnu strategiju koja se zasniva na očuvanju ljudstva i bitnih pozicija, te iznurivanju neprijatelja kojem se čak i prepušta pustošenje teritorije, ne želeći se upuštati u otvorene borbe.³¹³ Razlozi ustaničkog prelaska na defanzivnu strategiju, ležali su u više činjenica :

- Protu-ustaničke snage postajale su sve brojnije i snažnije, stalnim dolascima pojačanja a i konačnim utvrđivanjem čitavog niza strateških točaka oko ustaničkog područja.
- Time su dalji pokreti i nastojanja za širenjem ustankom postajali sve teži za izvođenje, ali i opasniji, jer su takve operacije mogle prerasti i u bitku na otvorenom, što su ustanici svjesni svoje inferiornosti u borbenoj obučenosti nastojali da izbjegnu.
- Ustanak je sa početkom 7. god. n. e. jednostavno dostigao svoj krajnji vrhunac, i on je prešao točku svoje ofenzivne dinamičnosti.

Vrijeme ustaničkog zaleta je prestalo, sada nastupa razdoblje kada otpočinju intenzivne akcije gušenja ustanka. U toj fazi ratovanja naročito su bila pogođena područja sjeverozapadnog ustaničkog područja i panonski bazen. Narodnosno-milicijska struktura ustaničkih snaga u prvom sudaru sa

Vulkajskih močvara, opis zbivanja vezanih za odmetnuće Batona Breučkog i pad Panonije). Inače i opisi borbi na sjeverozapadnom području ustvari spadaju u zbivanja direktno vezana za dinarski segment ustanka, čija je to bila zona odgovornosti.

Po zapremini, Kasije Dion događajima u ilirskim zemljama i drugim zbivanjima van ilirskog prostora ali uzročno-posljedično vezanim za ustanak, 6. god. n. e. posvećuje dio od LV, 29, 1 do zaključno sa LV, 30, 6 (s tim da je potrebno istaći da spomenuti dio započinje sa proljećem 6. god. n. e.), narednoj 7. god. n. e. dio od LV, 30, 6 do LV, 32, 4; sljedećoj 8. god. n. e. dio od LV, 33, 1 do LV, 34, 7. Potrebno je reći da se u tekstu spomenutih odjeljaka koji se odnose na 7. i 8. god. n. e. nalazi dosta materijala u svezi događaja u Rimu i Italiji, čak opsegom gledano i više nego u odnosu na materijal iz ilirskih zemalja. Opis završne godine rata u ilirskim zemljama u Dionovom izvještaju započinje sa LVI. knjigom i zauzima jedan prilično velik odjeljak sve do zaključno sa LVI, 17, 3, (sve do bitke u Teutoburškoj šumi), ali i u ovom dijelu jedan dio prostora je posvećen događajima u Rimu. 9. god. n. e. Dion posvećuje više pažnje i prostora ratnoj 9. god. n. e. nego ukupno ostalim trima godinama rata, što pokazuje da je on raspolagao sa prilično detaljnom izvornom građom koja je govorila o spomenutoj godini. Imajući u vidu da on zbivanjima u Rimu u periodu 7.-početak 9. god. n. e. posvećuje toliko pažnje moglo bi se zaključiti da se on služio izvornom građom koja je prilično poznavala tadašnju situaciju u Rimu, uključujući možda i arhivsku građu i službene dokumente.

³¹³ Velej Paterkul ratnoj 6. god. n. e. posvećuje prostor od II, CX, 1 do zaključno sa II, CXII, 1-2, s tim da je potrebno istaći da dobar dio prostora u ovim odjeljcima pripada ustvari apologetici strateške mudrosti Tiberija, zbivanjima u 7. god. n. e. posvećuje dio od II, CXII, 3 do II, CXIV, 3, s tim da posljednji odjeljak predstavlja najobičniji panegirik. Narednoj 8. god. n. e. Velej posvećuje ustvari samo dva odjeljka II, CXIV, 4-5, a 9. god. n. e., odnosno po njemu ratu u Dalmaciji, posvećuje poglavlje II, CXV. Kao što vidimo Velejev izvještaj za zbivanja na ratištima ilirskih zemalja je, ako odbacimo njegovu apologetiku i tendenciozna iskrivljavanja i prešućivanja, relevantan samo za onaj period u kojem je on boravio na ratištu, odnosno samo za ono što je rezultat njegovog neposrednog sjećanja ili ako je riječ o onome što je čuo ili saznao od svojih prijatelja, brata i bliskih suboraca. Samim tim su nejasni razlozi njegovog nedovoljnog opisivanja zbivanja na ratištu za 8. god. n. e., odnosno postavlja se pitanje da li je on boravio i te godine na ratištima ilirskih zemalja.

protivničkim nadirućim jedinicama na svoja područja počela je očevidno pokazivati i sve svoje i prednosti i mane, o kojima sve već detaljnije govorili. Iz tih razloga su Rimljani i promijenili i osnove svoje strategiju. I umjesto koncentracije glavnine svojih snaga koja bi se usmjerila direktno na samo žarište ustanka i tako se brzo riješilo pitanje ustanka,³¹⁴ oni su primijenili dugoročniju strategiju koja se sastojala u parceliranju svojih snaga i usmjeravanju pažnje na postupnu eliminaciju ustanka dio po dio. Rimljani bi tako koncentrirali trenutni strateški interes i glavni ofenzivni dio svojih snaga samo na jedno područje, dok bi se prema drugima oblastima primjenjivali upadi i ugrožavanja manjeg intenziteta ili se samo držalo u defenzivi. Takva rimska taktika se pokazala uspješnom, jer je relativna nepokretljivost velikog dijela ustaničkih snaga otežala stratešku mobilnost ustanika i inicijativu prepustila Rimljanima koji su se mogli tako posvetiti pacifikaciji pojedinih prostora i naroda. Sam Baton Dezitijatski sa jedinicama pod neposrednom komandom nije bio ni u fizičkoj ni u vremenskoj mogućnosti, a niti je sam raspolagao sa tolikim snagama da je mogao da bude na svim stranama angažiran, u odbrani svake utvrđene pozicije, naselja i zone. Nesnalaženje u nalaženju adekvatnih protu-mjera rimskoj strategiji parcijalne pacifikacije i razdvajanju ustaničkih snaga na duže staze je počelo pokazivati i svoje drugo lice.³¹⁵ A ono se izrazilo, a zbog parcijalnog djelovanja većine ustaničkih jedinica samo na jednom uglavnom svom matičnom teritoriju, i kroz jačanje partikularizama, razdvajanje interesa i traženja pojedinačnih načina za izlazak iz teške situacije. A to je na kraju dovelo i do raspada Saveza i pada Panonije. Tiberije i njegovo zapovjedništvo, su iskorištavajući takvo stanje u rasporedu općeustaničkih snaga, glavninu svojih ofenzivnih snaga usmjerili prema samo jednom centru ustanka, a za koji su pretpostavljali ili znali da je slabiji i podesniji iz geostrateških razloga da na njega bude usmjeren glavni udar. Ali ni taj glavni ofenzivni udar nije bio niti planiran niti izvođen kao jedna odlučujuća akcija, nego kao čitav niz manjih, sinkroniziranih ofenzivnih akcija i pokreta kojim bi se destruirala obrambena moć i sposobnost protivnika; ali osnovna strateška zamisao je bila-eliminacija toga segmenta ustanka. Svetonijev podatak o upornosti Tiberija u vođenju rata upravo otkriva tu njegovu osnovnu stratešku misao u vezi vođenja rata, a to je stalni, kontinuirani ali i dugotrajniji pritisak. Takva strateška misao je podrazumijevala i zadržavanje zauzetih i dostignutih pozicija i ne povlačenje pod bilo kakvim

³¹⁴ A to je bilo teško izvesti, zbog parceliziranosti ustaničkih snaga i postojanja dva osnovna ustanička središta, i vrlo rizično ostvarljivo

³¹⁵ Da je Tiberije u svojoj strategiji sprovodio i nametanje partikularizacije ustaničkog pokreta v. *Vell.* II, CXIII, 3, s temeljnim ciljem podjele ustanka.

uvjetima.³¹⁶ Ujedno se nastojalo da se koncentriranjem fokusa ofenzivnih pokreta samo na jedan segment ustanka jedinstvenost ustanka rascijepi, jer bi prvo vojni, a zatim i politički interesi ne samo pojedinih segmenata nego i naroda i drugih zajednica postajali sve divergentniji. Znači Rimljani su, s osnovom, mogli računati i na polarizaciju jedinstvenog ustroja ustanka. Jedinstveno rimsko zapovjedništvo pod strogom stegom Tiberija i jasnom hijerarhijskom strukturom kojoj se moralo bespogovorno pokoravati od najnižeg vojnika do vrhovnog zapovjednika je bilo samim tim mnogo superiornije od ustaničke ipak znatno labavije zapovjedne strukture.

I tako je osnovni udar trupa pod rimskim zapovjedništvom, nakon stabilizacije borbenih linija i sprečavanja daljeg širenja ustanka, bio usmjeren primarno prema panonskim zemljama. I to je u strateškoj zamisli rimskih zapovjednika, u prvom redu Tiberija, bila «panonska faza» obračuna sa ustankom. Gro rimskih ofenzivnih napora u prvo vrijeme nakon što je zaustavljeno širenje ustanka, usmjeravan je na Panoniju. Rimsko zapovjedništvo je dobro znalo da se ne može ujedno pokušavati uspješno obračunavati istovremeno sa oba segmenta ustanka na jednom velikom prostoru, pa je odlučilo da prvo eliminira panonsko ratište. I to nizom sinkroniziranih i kontinuiranih ofenziva na raznim pravcima a poradi pustošenja ustaničkih zemalja, iznurivanja protivničkih snaga i uopće iscrpljivanja stanovništva. Pored panonskog bazena te operacije su zahvatile i sjeverozapadno ratište koje je gravitiralo Sisciji. Takva strategija je imala razarajući efekt na pobunjeno područje, ruinirajući moral stanovništva, njegovu otpornu snagu i borbenu odlučnost, i ujedno uništavala i pojedine ustaničke jedinice i logistiku ustanka i djelomice okupirali pojedina područja. U slučaju da se i u toku operacija «pustošenja i iznurivanja» ukazala mogućnost da se zauzme neko naselje ili uporište Tiberije i njegovi subordinirani zapovjednici bi je sigurno iskoristili. Vjerojatno su nekada, zavisno od strateških i taktičkih potreba, izvođeni i napadi na sama pojedina uporišta npr. zahvaljujući Kasiju Dionu zna se da je Tiberije neuspješno opsjedao Seretion (na sjeverozapadnom ratištu), koji je tek kasnije zauzeo Germanik za vrijeme svoje Pounjske operacije. Tiberije je provođenjem ovakve strategije čuvao i vitalnost svojih snaga a istovremeno iznurivao protivnika i na kraju kada se ostvare i steknu potrebni uvjeti pokrenuo bi se taj dugo čekani konačni udar. Razlozi Rimljana da se prvo pokrenu na Panoniju su lako shvatljivi:

- U strateškom pogledu panonski bazen je bio lakše ratište, posebno za izvođenje operacija širokog opsega. Ravničarski zemljopisni karakter prostora sjeverno od Save i neposredno južno od Save omogućavao je lakše i brže prodore, elastičnije manevriranja trupa i njihovu

³¹⁶ *Svet. Tib.* 16; Po jednom drugom Svetonijevom podatku (Tiberije, 21), odnosno fragmentu Augustovih pisama upućenih Tiberiju dok se ovaj nalazio na ratištima, izgleda da je Tiberije možda i slao planove za vojne operacije Augustu. Izgleda da se ovaj fragment upravo najviše odnosi na razdoblje ustanka 6-9. god. n. e.

efikasniju međusobnu komunikaciju. A imao je manje fizičkih i prirodnih prepreka za nastupanje protu-ustaničkih formacija ali i manje mogućnosti za kreiranje čvrstih obrambenih linija.

- Uostalom najveći dio rimskih snaga koji je upućen protiv pobunjenog područja je pripadao grupaciji koja se nalazila na Dunavu, pa je bilo najcjelishodnije da se one upute prema njima najbližem pobunjenom području a ne da se prebacuju na jug, u planinsko dinarsko područje.
- Trebalo je primarno spriječiti etabliranje ustanka na jednoj od vanjskih granica Imperije, što bi se moglo desiti ako se ne bi elimirao panonski segment ustanka. Opkoljavanjem panonskog segmenta ustanka bi se ujedno opkolio i dinarski segment, a nakon uspješnog uništavanja ustroja panonskog otpora, dinarski ilirski ustanici bi bili u pravom smislu potpuno okruženi od protu-ustaničkih snaga i praktično osuđeni na uništenje.
- Tiberije kao iskusni strateg i vojnik dobro je znao da je jedini razumljivi strateški potez koji je mogao povući bilo prvotno usmjeravanje fokusa prema pobunjenim panonskim zemljama, a ne odlazak u dinarske planinske zone i omogućavanje Panonima da udare u zaleđe njegovih snaga, stupe u direktni i nesmetani kontakt sa Markomanima, Dačanima pa i alpskim zonama.
- U panonskim zemljama se mogla očekivati i brža pobjeda i pacifikacija, što bi imalo nemjerljive efekte na moral i rimskih trupa i stabilnost Države u cjelini.
- Rimsko zapovjedništvo je izgleda imalo namjeru i da probije slobodnu komunikaciju i tako neposredno poveže svoje trupe u Sisciji i Sirmijumu, izvrši njihovu koncentraciju i novo pregrupiranje. Time bi se ujedno i još čvršće zatvorio krug oko pobunjenog dinarskog područja, a to se moglo desiti jedino ako bi se «očistila» Panonija.

Pored užeg panonskog područja (koje je kasnije ušlo u sastav provincije Panonije) velike ofenzivne akcije su planirane i izvođene i na sjeverozapadno ustaničko područje, odnosno na pojas južno, jugozapadno i istočno od Siscije, u prvom redu prema oblastima rijeke Kupe, Pounju i prostorima Mezeja. Vjerojatno su među prvim ofenzivnim akcijama koje su izvodile jedinice «zapadne» borbene grupe, a koje su usmjeravane prema Pounju, bile i one koje su pokretane možda i s ciljem preuzimanja kontrole nad rudnicima željeza i metalurškim kompleksima u dolinama Japre i Sane.³¹⁷ Time je rimsko zapovjedništvo nastojalo da ustaničke snage liši vrlo važnog resursa koji im je omogućavao bolju opremljenost i kvalitetniju naoružanost, te time doprinosio snažnijem otporu. Vezano sa operacijama u Pounju i uopće u sjeverozapadnoj Bosni vodile bi se borbe sa najbližim velikim domorodačkim narodom Mezejima, čije pojavljivanje u izvornoj građi koja govori o ustanku,

³¹⁷ O rudnicima željeza u području Japre, Sane i Pounja v. Škegro, 1999, 105-119

dovoljno govori da je njihovo područje bilo jedno od glavnih ratišta u tome periodu. Pored panonskog pojasa, Pounja i mezejske teritorije, pustošeće ofenzivne akcije protu-ustaničkih snaga su u znatnoj mjeri osjetili i najzapadnija područja ustaničkog teritorija koja su ujedno bila i relativno blizu Siscije i u porječju Kupe. Time su se nastojale eliminirati ustaničke pozicije koje su bile najbliže granicama Italije i pacificirati ono područje koje se nalazilo južno od za Rimljane strateški vrlo bitne komunikacije Emona-Siscija.³¹⁸ Ustvari, kao što je veće rečeno, borbe na sjeverozapadnom području su bile izražene i zbog činjenice da je to područje bilo okrenuto i da je gravitiralo prema Sisciji i njenoj okolici, glavnoj zoni koncentriranja protu-ustaničkih jedinica i čestom mjestu boravka rimskih zapovjedništava, uključujući i Tiberija i Germanika.

Borbe na sjeverozapadnom dijelu ratišta, posebno one koje su se odvijale južno od područja Posavlja i u području rijeka Kupe, Une i Sane bile su vezane za dinarski segment ustanka, odnosno za ono područje koje je bilo u neposrednoj zoni odgovornosti vrhovnog vojvode Batona Dezitijatskog, koji je vjerojatno često tamo i boravio. To se može objasniti činjenicom da su dinarske jedinice raširile ustanak na zapadnom pravcu, i to u dva vala, posebno izraženo za vrijeme nakon nastanka Saveza. Panonski segment ustanka, odnosno primarna zona odgovornosti Batona Breučkog više je bila orijentirana prema istočnoj bojišnici, ali je i ona vjerojatno vodila borbe i sa «zapadnom» borbenom grupom u zapadnim područjima Posavlja i Slavonije. Činjenica da se u zoni odgovornosti Batona Dezitijatskog nalazilo i sjeverozapadno ustaničko područje i da su se i na tome području vodile teške borbe, usko vezane sa strateški primarnim ofenzivnim forsiranjem panonskog prostora od strane rimskog zapovjedništva, moglo je da utiče na to da se u rimskoj javnosti javi određena determinacija Batona Dezitijatskog kao panonskog vojvode (kod Svetonija) i Dezitijata i Mezeja kao panonskih naroda (kod Strabona).³¹⁹

Spomenuta područja su tako od početka 7. god. n. e. bila prostori glavnih borbenih aktivnosti i ciljevi pustošećih i ofenzivnih pokreta protu-ustaničkih snaga, te su oni na sebi osjetili sav bijes protu-ustaničkih snaga. Pojedine oblasti nisu bile samo pustošene i razarane, nego su ih Rimljani sa pomoćnim, savezničkim i plaćeničkim jedinicama uspjeli i okupirati, ali sigurno nakon teških uništavanja. Čitav niz velikih naselja, od kojih neka sa tisućljetnom tradicijom življenja, posebno ona

³¹⁸ August je dao da se izgradi put Akvileja-Nauport (Vrhnika)-Emona (Ljubljana) prema Sisciji (Bojanovski, 1988, 66; *Tac. Ann.* I, 20; *Ruf. Fest.* VII, 5), da bi u ustanku postala glavna rimska strateška komunikacija, posebno za 6. i 7. god. n. e., pa i dio 8. god. n. e., do pada Panonije.

³¹⁹ Vjerojatno je i činjenica da je u Sisciji, koja se nalazila u panonskom bazenu, poglavito bilo situirano Tiberijevo zapovjedništvo i da je iz nje polazio dobar dio operacija od druge polovice 6. god. n. e. sve do 9. god. n. e. i da je ona u tom periodu predstavljala ključnu rimsku poziciju u ratovanju sa pobunjenim Ilirima, utjecala na razvijanje te «panonske» determinacije ustanka u tadašnjoj rimskoj javnosti.

u ravnicama zapadne Posavine su za vrijeme ovih borbi brutalno i sustavno razorena, kao npr. Donja Dolina.³²⁰ Stari način života, sa kontinuiranim razvitkom još iz željeznog doba, bio je prekinut.

Međutim i pored usmjeravanja glavnog i najžešćeg udara ofenzivnih operacija, i pored svih nepovoljnijih uvjeta u odnosu na one prirodne uvjete na koje su mogle računati dinarske obrambene linije, panonske jedinice i uporišta su u vrijeme izvođenja prvih neprijateljskih akcija pokazivale iznimnu žilavost i odlučnost, ali i sposobnosti. To je uvjetovalo da rimske jedinice i u panonskom bazenu i na sjeverozapadnom području uđu u težak i ogorčen sukob i da svaka od njihovih ofenzivnih akcija bude praćena snažnim otporom. Po Veleju, Tiberije je izbjegavao ujedinjene ustaničke snage i razbijao ih po dijelovima, što je rezultat njegovog znanja, tj. strateške mudrosti.³²¹ Ovo se ne bi trebalo smatrati stvarnom Tiberijevom strateškom pozicijom, nego je riječ ili o Velejevom shvaćanju Tiberijeve strategije postupnog ratovanja, pustošenja i iznurivanja ili njegovog pravdanja za nepopularnu strategiju (za rimsku javnost) koju je primjenjivao Tiberije za vrijeme borbenih operacija do druge polovine 8. god. n. e. Velej Paterkul je tako i primjenjivanu strategiju na osnovi koje se vodio rat, ali i stanje na terenu i ustanički način ratovanja, uspješno predočavao u panegirik, iako je stvarna situacija nastala na osnovu drugačijih motiva.

Kako bi spriječili potpunu odvojenost svojih snaga na panonskim ratištima i spriječili mogući ustanički dodir sa vanjskom granicom, rimskom zapovjedništvu se kao strateška važnost nametalo i očuvanje borbene linije Sava-Drava. Panonsko-breučki ustanici su tako od samog početka ustanka nastojali da pored zauzimanja Sirmijuma izbiju i na desnu obalu Dunava čime bi došli u neposredni dodir sa nerimskim svijetom. Uslijed takve situacije i strateških zamisli, od samog početka oružanog sukoba vođene su teške i odlučujuće borbe na obalama Drave, u kojima je učešće uzeo i sam Cecina.

Poradi održanja borbeno-ofenzivnog fokusa na panonskom segmentu i na sjeverozapadnom ratištu, jadranska bojišnica je sa rimske strane uglavnom bila defanzivnog karaktera i iz Salone u tom periodu nisu pokretani nikakvi snažniji udari u ustaničko zaleđe kojim bi se odlučujuće ugrozio dinarski segment ustanka. Jadranska bojišnica je trebala poslužiti samo za razvlačenje ustaničkih snaga i tek zadnje godine rata zaleđe Salone je ponovo ušlo u fokus glavnih borbenih aktivnosti, kada je bilo zahvaćeno jednim od krakova glavne ofenzivne akcije na dinarsko ustaničko područje. Ipak vjerojatno ni u ovom periodu ni jadranska bojišnica nije baš bila mirna i na njoj su se odvijale izvjesne borbene aktivnosti, samo ne baš onog intenziteta kao na prostoru panonskog bazena i na sjeverozapadu bojišta. Ipak na ovom prostoru od druge polovice 6. god. n. e. do prvih razdoblja 9.

³²⁰ Iako je Donja Dolina u opadanju još od IV. st. p. n. e. kraj njenog postojanja ipak se najviše može datirati u vrijeme uspostave rimske vlasti. (Wilkes, 2001, 68); O Donjoj Dolini i učešću ovih panonskih zajednica u ustanku 6-9 god. n. e., v. Čović, 1976, 169-185

³²¹ *Vell.* II, CXI, 4

god. n. e., ako bismo sudili na osnovi podataka iz sačuvanih vrela, nije bilo značajnijih ofenzivnih pomjeranja ni sa jedne ni sa druge strane. Te borbe na jadranskom ratištu su vođene poglavito oko doline donje Cetine i uopće u bližoj unutrašnjosti na potezu Krka-Neretva u neposrednom zaleđu Salone i Narone. Možda se na ove borbe, i one ranije iz 6. god. n. e. kada je Baton Dezitijatski nastojao da zauzme Salonu i ostvari kontrolu na jadranskom obalom, ali i za one bitke u završnoj fazi ustanka (borba za Andetrij i okolno područje) odnosi i opaska Plinija Starijeg o Burnumu, Andetriju i Tribuliumu kao kastelima proslavljenim u bitkama (...*Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella*).³²² Ova Plinijeva opaska, iako ne spominje ratove i konkretne bitke u kojima su se ti kasteli proslavili, iznesena je uzgrednim tonom a u njoj se osjeća i doza ponosa i časti koje ovi kasteli imaju, najvjerojatnije u vezi ustanka 6-9. god. n. e., iako ne treba isključiti da se ona odnosi i na neke ranije rimsko-delmatske ratove npr. Oktavijanove ratove u kampanji 34-35. god. p. n. e.³²³ Da su pojedini od ovih kastela predstavljali važne borbene pozicije u toku Ilirskog ustanka potvrđuje i Dionov podatak u kome spominje Andetrij (... 'Ανδρίτριον...), kao važnu ustaničku utvrdu nedaleko od Salone.³²⁴ Iako se ovaj njegov podatak konkretno odnosi na posljednje faze ratovanja, nesumnjivo je i u prve dvije godine rata Andetrij imao važniju ulogu u ratnim operacijama u neposrednom zaleđu Salone. I Strabon čije finaliziranje dobrog djela opisa zapadnog Balkana pripada razdoblju ilirskog ustanka, spominje Andetrij što isto u dovoljnoj mjeri pokazuje značaj te ustaničke pozicije.³²⁵ Vjerojatno su sličnu ulogu imali i Burnum i Tribulium/Tilurij, koji su se nalazili isto u relativnoj blizini srednjojadranske obale i predstavljali točke najčešćeg borbenog dodira ustaničkih i rimskih i njima savezničkih i lojalnih snaga na širim prostorima oko rijeka Krke (*fl. Titius*) i Cetine (*fl. Hippius*). Uostalom, Plinije Stariji na drugom mjestu spominje pobunu u Iliriku 6-9. god. n. e., pa je sasvim logično povezati da je on bio relativno upoznat sa ovim ratom i da je samim tim upravo podatak o bitkama koje su proslavile tri kastela crpio iz toga svoga saznanja.³²⁶ Sva tri spomenuta kastela bila su situirana na spomenutom pravcu bliže unutrašnjosti od obale i nesumnjivo su sa drugim sličnim utverdama sve do Neretve predstavljala glavnu borbenu liniju na jadranskom ratištu. Za Andetrij se zna da se nalazio u rukama ustanika dok je pozicija i kontroliranje Burnuma i Tribuliuma nepoznata, odnosno ne može se pouzdano reći tko ih je držao u svojim rukama. Plinijev Tribulium je vjerojatno Tilurij (Gardun), lokalitet između Salone i Delminijuma i on bi se zbog te dublje kontinentalne situiranosti u delmatsko područje a i zbog činjenice da je Andetrij (zapadno od

³²² *Plin. NH* III, 141

³²³ O tome v. Zaninović, 1984, 67-68

³²⁴ *Cass. Dio* LVI, 12, 3

³²⁵ *Strab. Geo.* VII, 5, 5

³²⁶ *Plin. NH* VII, 147

Tilurija) predstavljao snažno ustaničko uporište. našao u ustaničkim rukama.³²⁷ Ali sudbina Burnuma na granici Liburnije i Delmatije je ipak prilično nejasna. Burnum se mogao u toku rata naći i u rukama ustanika, ali isto tako i protu-ustaničkih snaga koje su vjerojatno u njemu imale određenu posadu i prije izbijanja ustanka.

Inače u toku odvijanja «panonske faze» rimske akcije izvođene uopće prema dinarskoj oblasti ne bi imale onakav intenzitet kao u panonskim zemljama, i uglavnom su imale karakter zadržavanja i razvlačenja ustaničkih snaga ili žešćih ofenzivnih akcija samo na neke njegove segmente poglavito na sjeverozapadnom ratištu. Na pojedinim pravcima, kao na jadranskoj bojišnici, protu-ustaničke snage su održavale stanje relativne defenzive, tako da je dublje zaleđe dinarskog pojasa u ovom periodu bilo pošteđeno širokog opsega uništavanja kao što se to događalo na sjeveru u ravnicama panonskog bazena, pa i sjeverozapadu zone odgovornosti dinarskog segmenta ustanka. Slab ili bar niži intenzitet borbi od početka 7 god. n. e. se osjećao i na graničnim područjima Ilirika prema provinciji Meziji, na prostoru južno od Save, odnosno u jugozapadnoj Srbiji, te i današnjem albanskom području okrenutom prema Makedoniji i Dardaniji.³²⁸ I ako bi se sudilo po sačuvanoj izvornoj građi, ove oblasti bi bile pošteđene intenzivnih borbi i razaranja od prve polovice 7. god. n. e. do konačne rimske ofenzive na preostalo ustaničko dinarsko područje u prvoj polovici 9. god. n. e. Ovo se može objasniti time da su Rimljani fokus svoje borbene aktivnosti i strateškog interesa, ali i koncentracije trupa, posvetili panonskom bazenu i sjeverozapadnom području, pa su onda ovi istočni i južni prostori ostali «zanemareni». Da je bilo tako dokazuje i dolazak pojačanja iz istočnih provincija koje predvodi Plaucije Silvan, jer ove snage se ne upućuju u borbe na albansko ili istočno-dalmatinsko područje koje im je bilo najbliže prilikom njihovog dolaska na središnji Balkan, nego direktno odlaze na

³²⁷ Tilurij se nalazio i na komunikaciji Salona-Delminium, kojom su se vjerojatno služili i ustanici prilikom svoga prodora prema Saloni 6 god. n. e. I radi toga se ovo uporište moralo naći u okviru ustaničkog teritorijalnog zahvata.

³²⁸ Granica između Dalmacije, odnosno Ilirika iz kojeg je prvospomenuta provincija proizašla, se bazira na podatku Klaudija Ptolemeja (II, 16, 1; III, 9,1) o istočnoj granici Dalmacije, koja se proteže od Save (blizina njenog ušća u Dunav) do *Scardus mons* (Šar planina) na jugu. Granice Ilirika, tj. Dalmacije spominju i Plinije Stariji, (III, 150); *Dimensuratio provinciarum*, 18; Orozije, I, 2, 59; O granici između Dalmacije i Gornje Mezije sa pregledom različitih razmatranja po ovom pitanju v. Zaninović, 1983. Kada se razmatra pitanje ove granice potrebno je na umu imati aksiom po kome provincijska linija nije mogla dijeliti jednu te istu peregrinsku *civitas*, pa tako kao što iz istih razloga nije Sava bila granica između Dalmacije i Panonije, tako ni Drina, ako je svojim tokom prolazila kroz istu *civitas*, nije bila granicom između Ilirika, tj. kasnije Dalmacije i Mezije, tj. Gornje Mezije. Ako je *civitas* Dindara prelazila Drinu u njenom srednjem toku, a to je najvjerojatnije bio slučaj onda je i provincijska granica išla istočno od Drine. A vjerojatan je sličan slučaj bio i sa drugim narodima i plemenima u jugoistočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji, koji su u većini slučajeva bili epigoni nekadašnjih Autarijata, pa i sa zajednicama u donjem toku rijeke Drine posebno s tim da su ove zajednice bile naslonjene na Sirmijum, bitan centar Ilirika, odnosno Panonije.

panonsko ratište gdje su se spojili sa snagama Cecine Severa. To je primoralo i ustanike da dijelove snaga koje su držali na jugo-istočnom pravcu prebace na ona žarišta na kojima su se vodile najteže borbe. Tako je ovo područje ostalo bez velikih borbenih operacija onog stila, opsega i tipa kakve su se odvijale na drugim područjima, posebno u panonskom bazenu i sjeverozapadnom pravcu.

Rimske i druge protu-ustaničke trupe su i po Veleju patile od slabog snabdijevanja i općenito oskudice ne samo u potrebnom ljudstvu nego i u živeži i materijalu što je primoravalo Tiberija da dio svoje energije posveti i rješavanjima ovog pitanja i da svoje borbene aktivnosti prilagodi i svojim stvarnim logističkim mogućnostima.³²⁹ Tome je doprinosila i pojava krize i u samom Rimu i Italiji, uključujući i pojavu gladi i povećanje cijena. To nedostatno snabdijevanje sve brojnije protu-ustaničke armije nesumnjivo je dovodilo do dodatnog opterećivanja civilne (posebno domorodačke) populacije na terenu rimskih koncentriranja i aktivnosti, koje je bilo izloženo stalnim rekvizicijama najrazličitijeg opsega i sadržaja. Vojska je jednostavno bila primorana da sve ono što joj nedostaje namiri od domorodačkog stanovništva, tako da su pustošenja ustaničke teritorije ali i iznuđivanja od domorodaca poprimali i oblike sustavne pljačke. Izgleda da je i Tiberijeva strategija pustošenja i iznurivanja bila između ostalog i posljedica ovakvog stanja, odnosno i zahvaljujući njenom provođenju protu-ustaničke snage bi dolazile do neophodnih resursa.

Rimsko zapovjedništvo

Razvoj ratne situacije 6. god. n. e., a pogotovu drugi val širenja ustanka u jesen i zimu 6. god. n. e. i niz iscrpljujućih i neuspješnih pokreta trupa koje je predvodio Tiberije, izazvali su nezadovoljstvo Augusta i vjerojatno rimske javnosti u kojoj je raslo nezadovoljstvo.³³⁰ Tiberijeva usporena strategija vođenja rata sve je bila više iritirajuća za Augusta koji je i očekivao i kome je bila i radi unutarnjih razloga potrebna brza pobjeda. Iako su Tiberije i njemu podređeni zapovjednici Cecina Sever i Valerije Mesalinus uspjeli da u općoj kaotičnoj situaciji, nastaloj uslijed izbijanja ustanka i njegovog brzog širenja širom ilirskih zemalja, kako tako stabiliziraju ratište činjenica je da ustanak ne samo da nije slomljen nego je predstavljao snažnog, udruženog u jedan vojno-politički Savez protivnika. Takvo stanje i odnos snaga na ratištu samo su potvrđivali da će rat biti dugotrajan i težak i da će iziskivati velika naprezanja Države i njenih ljudskih i materijalnih resursa. Ilirik je bio i previše blizu Italije i zauzimao je takvu stratešku poziciju da bi se mogao prepustiti svojoj sudbini, on se morao pacificirati na bilo koji način, bez obzira koliku materijalnu korist donosila pobjeda.

³²⁹ Vell. II, CXI, 4; Svet. Tib. 16

³³⁰ Cass. Dio LV, 31, 1; Po Svetoniju (Tiberije, 16), Tiberije je u toku rata bio često bio opozivan (...*quanquam saepius revocaretur*...), nejasno je što je pod ovim Svetonije podrazumijevao, jer iz Dionovog, a pogotovu iz Velejevog opisa ne raspolazemo ni sa najmanjim indicijama da je Tiberije bio opozvan. Tiberije je samo jednom napustio ilirsko ratište, ali ne iz razloga što je bio opozvan, a i to se desilo nakon velike pobjede i pada Panonije.

August i njegovo neposredno okruženje, pa i šira rimska politička javnost i obično stanovništvo, su sigurno dobro znali za nevolje rimskog položaja na zapadnom Balkanu i panonskom bazenu, a i neke očigledne greške i propusti rimskog zapovjedništva na terenu, oličenog u Tiberiju samo su dodatno pothranjivali nezadovoljstvo Augusta naspram djelovanja svoga posinka. Po Kasiju Dionu, August je mislio da je Tiberije mogao lako i brzo pobijediti «Delmate», tj. dinarski segment ustanka, koji su samim tim za Augusta bili taj glavni protivnik. Ako je i u stvarnosti bilo tako, Augustovo shvaćanje rata i odnosa snaga nije baš bilo zasnovano na realnim osnovama, jer se prema trupama pod Tiberijevim zapovjedništvom nalazio ustanički ustroj koji je efektivno kontrolirao najveći dio zapadnog Balkana i istočnog dijela panonskog bazena. Uz to na prijelazu 6/7. god. n. e. ustanici su posjedovali brojno borbeno ljudstvo, visok potencijal i moral, sposobna zapovjedništva i poznavali su teren koji je usto bio načičkan brojnim ustaničkim utvrđenim točkama, koja su predstavljala ustvari borbene pozicije i okupljališta ustaničkih trupa i polazišta njihovih akcija. Praktično se ustanička strategija sve više svodila na sklanjanje u te utvrđene pozicije, dok je protivnik pustošio okolni, skoro prazan teren a onda na iznenadne napade gerilsko-partizanskog tipa. Ovo je značilo i da nije postojala neka prava linija razgraničenja protivničkih oružanih snaga, i da je praktično da li je neka teritorija bila pod kontrolom jedne od dvije zaraćene strane bilo vrlo teško odrediti. Operacije pustošenja su mogle zahvatiti velika područja, a da ustvari ne rezultiraju konačnim njihovim zauzimanjem jer bi uporišta ostajala u rukama ustanika. Tiberije i njemu subordinirani zapovjednici su ih mogli zaobilaziti, udarati na druge oblasti i na druga naselja u dubljoj unutrašnjosti ustaničkog teritorija i onda se vraćati na svoje polazne točke nakon što su ostvarili, ili ne ostvarili, postavljeni cilj pustošićeg pohoda. Jedino na osnovu čega bi se okvirno moglo tvrditi da je neka teritorija u rukama pojedinih strana jeste upravo situiranost uporišta koja se nalaze u rukama jedne od protivničkih snaga. Prostor na kome se nalaze uporišta još uvijek u rukama ustanika i na koje se nakon povlačenja razaračkog pokreta protu-ustaničkih snaga ponovo vraća stanovništvo izbjeglo u utvrđene refugije (radi obrade zemlje, izvođenja stoke na pašnjake ili nekih drugih privrednih ili neprivrednih aktivnosti) i na kojima nisu uspostavljene trajnije protu-ustaničke pozicije (utvrde, predstraže, logorišta) može se smatrati još uvijek ustaničkim područjem. Naravno neke oblasti su bile i potpuno pod kontrolom ustanika za vrijeme 7 i 8. god. n. e. To bi se u prvom redu odnosilo na unutrašnje dinarske oblasti kao što su dezitijatsko pa i veći dio delmatskog područja i neke druge zaštićenije oblasti, koje su se nalazile u dubljoj unutrašnjosti ustaničkog teritorija. Moguće je pretpostaviti da su ove središnje dinarske oblasti bile i van domašaja tih protu-ustaničkih pokreta razaranja i da su tako pune dvije godine bile u pravom smislu slobodne od prisustva većih protu-ustaničkih vojnih formacija i njihovih pokreta. Panonski pojas, i to poglavito njegove oblasti i zone najbliže područjima koncentracija protu-ustaničkih snaga, i sjeverozapadno

područje tako se mogu u najvećoj mjeri smatrati prostorom «relativne ustaničke kontrole», jer preko njih se odvijaju borbene operacije i pustošeci pohodi, a uporišta u većini slučajeva (bar ona veća i bolje utvrđena) ostaju u rukama ustanika.

Jedina opcija koja se pružala pred rimskim zapovjedništvom na terenu bila je juriš na te utvrđene pozicije i njihovo zauzimanje jednu po jednu, a to je iziskivalo golemo naprezanje ljudstva i njegove gubitke. A tih utvrđenih pozicija je bilo i previše i to ne samo na poprištu najžešćih borbenih aktivnosti na sjeverozapadnom području i panonskom pojasu, nego i u dubljoj unutrašnjosti ustaničkog teritorija. Praktično se svako naselje, pogotovu ako je bilo gradinskog tipa, na teritoriju pod ustaničkom kontrolom moglo pretvoriti u borbenu, utvrđenu poziciju i s tom činjenicom je Tiberije bio upoznat i samim tim je morao i nju uzimati u obzir prilikom razrade svoje strategije i taktičkih poteza. U jednoj bici ili zauzimanjem samo jednog uporišta se na terenu praktično ništa ne bi moglo presudno dobiti, i jedino što je preostalo protu-ustaničkim snagama bila je taktika iznurivanja, pustošenja i čekanja da vrijeme, iznemoglost, glad, bolesti, nestrpljenje, pad morala i borbene spremnosti i druge nedaće postanu novi, najbolji saveznici Rima. Ipak do tada su se sa ustaničkom strateškom, u načelu defanzivnom, praksom, koja se počela primjenjivati nakon prestanka širenja ustanka, Tiberije i njegovi subordinirani zapovjednici morali suočiti. A to je otežavalo njihove borbene akcije, donosilo velike gubitke i izazivalo frustracije na rimskoj strani. A izgleda da ni sam Tiberije nije baš bio željan većeg žrtvovanja i izlaganja opasnosti svojih vojnika,³³¹ pa je prihvatio tu oportunističku strategiju. Ali ovakva situacija je bila razumljiva samo onome tko se nalazio na terenu, dok je državno vrhovništvo u Rimu moglo da ima i drugačiju percepciju načina vođenja borbenih operacija i ocjenjivanja njihovih rezultata. Zbog ipak pogrešnog uvjerenja, August je bio sumnjičav da Tiberije, po Kasiju Dionu, što je moguće više namjerno oteže sa ratom i poduzimanjem odlučnih akcija kako bi mogao služeći se ratom kao izgovorom da pod svojom komandom i pod oružjem i u punoj borbenoj gotovosti drži brojno ljudstvo.³³² Ova Dionova, ili njegovog vrela, ocjena ili stvarno Augustovo uvjerenje ipak nisu bili utemeljeni i bili su zasnovani na pogrešnim premisama, shvaćanjima i tendencioznosti antičke historiografije pa možda i stvarnim predrasudama, potisnutim političkim i privatnim željama i paranoji samoga ostarjelog Augusta.³³³

³³¹ *Vell.* II, CXV, 5

³³² *Cass. Dio* LV, 31, 1

³³³ Antička historiografija, pogotovu ona iz ranijih razdoblja principata, čiji su predstavnici dolazili dobrim dijelom i iz reda senatorskog staleža i to poglavito iz onog dijela koji je bio emocionalno i idejno opoziciono nastrojen prema principatu, a napose prema «tiraninu» Tiberiju, kao da je uvijek nastojala da istakne međusobnu surevnjivost pa i navodno neprijateljstvo Augusta i Tiberija. Time je ta historiografija nastojala da posebno negativno istakne Tiberija, kao navodnog ubojice Germanika (toga favorita senatorske opozicije) i osobe koja je bila odgovorna za mnoge smrti uglednih

Tiberije nije bio kasnorepublikanski političar i vojskovođa poput jednog Sule, Pompeja, Krasa, Cezara, Marka Antonija pa i samoga Oktavijana Augusta da svoju političku moć «crpi» i iz vojske pod svojim zapovjedništvom a niti su uvjeti nakon desetljeća principata bili takvi koji bi omogućavali ponavljanje situacije iz vremena rimskih građanskih ratova. Uostalom Tiberije je već bio posinak Augusta i osoba sa najviše šansi da ga naslijedi pa je teško očekivati da bi on, poznat kao relativno oprezna osoba ne sklona rizičnim i naglim potezima, mogao da rizikuje takvu poziciju nekim poduhvatom sa sumnjivim uspjehom. Bolje, sigurnije i učinkovitije je bilo prepustiti da njegove interese ostvaruje Livija i da se sačeka prirodna? smrt samoga Augusta.³³⁴ Naravno moguće je i pretpostaviti da je od Diona preneseno, Augustovo uvjerenje u djelovanje i ponašanje Tiberije, bilo i

građana, kao antipoda Augustu, pa se u svrhu te ideje-vodilje gomilala građa koja je govorila o preuveličanom nesuglasju, podozrenju pa i mržnji koju je August gajio prema svome nasljedniku. A Kasije Dion, kao i sam pripadnik senatorskog staleža, je po prirodi stvari za opise prvih careva najviše koristio tu zapisanu senatsku tradiciju pa mu se ona prirodno usjekla u sjećanje i postala prirodnom, što je utjecalo i na njegove povijesne podatke. Da su takva shvaćanja i mišljenja o odnosu Augusta i Tiberija nastala u toku I st. n. e. bila pretjerana dokazao je još Svetonije (Tiberije, 21), koji ih je koristeći Augustova pisma upućena Tiberiju u određenoj mjeri relativizirao. Iako je nesumnjivo vladalo određeno nerazumijevanje pa i razilaženje po nekim pitanjima taktičke i strateške prirode između Augusta i Tiberije, pa i ako je ovaj potonji bio ipak samo Augustova krajnja opcija za nasljednika, ipak je teško zamisliti da je postojala takva duboka antipatija i nepovjerenje da je August gajio skoro paranoičnu sumnjičavost prema eventualnim namjerama Tiberija kao zapovjednika oružane sile. Uostalom da je tako bilo zar bi se uopće Tiberiju dodijelilo vrhovnom zapovjedništvu nad brojnom i snažnom armijom u Iliriku. To što August nije gajio simpatije prema Tiberiju, nije značilo da ga je duboko mrzio. Oba vrela se ne slažu, vjerojatno i iz gore navedenih razloga, ni oko predstavljanja veličine ustaničkih snaga, jer dok su za Veleja one preobilne izvještaj Kasija Dion, iako ne daje direktne podatke o brojnoj veličini ustaničkih snaga, je ipak suzdržaniji u predstavljanju ustaničkih snaga i mogućnosti. Dok su one za Veleja goleme i skoro nesavladive, izuzev naravno za Tiberija, smisao i podaci izvještaja Kasija Diona pružaju uravnoteženiju predstavu (što automatski ne znači i točnu) o snazi ustanika. Kao da Kasije Dion, odnosno njegova izvorna građa govore da ustanička snaga do novog vala širenja ustanka i nije bila baš takva da je Tiberije nije mogao svladati. Istina u odnosu Augusta i Tiberija, koje je jednu svoju presliku imalo i u ratnim događanjima ilirskom tlu između 6. i 9. god. n. e. nalazi se negdje između Dionovog opisa u kojem, zahvaljujući korištenju izvorne građe, kao da provijava misao o Tiberijevim propustima, greškama pa i namjernim, smišljenim skoro zavjereničkim postupcima na terenu (u drugoj polovici 6. god. n. e.) i Velejevog hvalospjeva o Tiberijevim uspjesima i angažmanu u borbama na početku ustanka. Stvarna situacija je vjerojatno u sebi sadržavala i teške mogućnosti i uvjete realiziranja uspješne protu-ustaničke operacije, ali i nesumnjive greške bolje reći propuste i nepripremljenosti rimskih zapovjedništva uključujući i samoga Tiberija.

³³⁴ A posebno imajući u vidu da je Agripa Postum, jedini pravi konkurent Tiberija do kraja 6. god. n. e. bio uklonjen. Uostalom Tiberije nije bio toliko neodgovoran da bi se upustio jednu takvu «prevratničku» avanturu u uvjetima teških borbi sa Ilirima, a bilo bi i veliko pitanje da li bi ga vojska u tom slučaju uopće slijedila. Tiberije nije baš bio popularan u vojsci što su pokazale i pobune 14. god. n. e., nakon što je on preuzeo vlast, i u slučaju nekog oružanog sukoba vezanog za Augustovo nasljeđe Tiberije nije mogao sa sigurnosti i apsolutno računati na vojsku. Mnogo je bolje bilo riješiti se Agripe Postuma zakulisnim igrama i na «legalni» način, nego služeći se ili prijeteci vojnom silom.

rezultat kasnijih tumačenja i karikiranja Augustovih mišljenja i poteza. Ipak da je postojalo Augustovo, bar u nekom vidu i stupnju, izraženo nezadovoljstvo spram djelovanja Tiberija dokazuje to što on šalje Germanika na ratište. Prvo se nadao da bi se uvođenjem novina u zapovjedništvo na terenu preokrenula stvar i situacija na terenu te ubrzalo forsiranje i vođenje borbenih operacija znatno većeg opsega. Pored tih čisto vojničkih potreba, August je izgleda želio da slanjem Germanika u ilirske zemlje afirmira ovog mladića koga je sudeći po svome ponašanju predstavljenom u povijesnim vrelima, iznimno i cijenio i podržavao. Slanjem Germanika na ratište August je izgleda želio i da na terenu ima osobu od svoga punog povjerenja i da «preko njega» utiče na djelovanje i ponašanje Tiberija. Istovremeno se nadao da će sposobni Germanik sudjelovanjem u ratu učvrstiti svoju poziciju u vojnim i političkim krugovima Države, a i da će ostvariti eventualnu pobjedu koja mu je bilo prijeko potrebna kako bi stekao ugled u rimskoj javnosti i koja bi mu omogućila brži uspon u vojničkoj, političkoj i državničkoj karijeru. August je, jednostavno rečeno, forsiranjem Germanika ustvari forsirao svoje prave nasljednike.³³⁵ Preko njega je August nastojao i da se stvori bar kakva takva protuteža Tiberiju, i njegovim idejama i djelovanju, kao neki korektor, stabilizator uprave Tiberija.

Paralelno sa odvijanjem ratnih operacija, na carskom dvoru, u Augustovoj porodici desio se niz događaja koji su promijenili poredak stvari unutar vladajuće Augustove porodice, eliminirajući posljednju prepreku za Tiberijevo nesmetano preuzimanje vladavine. Tako je usporedo sa borbenim aktivnostima u toku 6. god. n. e. u ilirskim zemljama i situacija sa Agripom Postumom, posljednjim živim sinom nesretne i neshvaćene Julije, dostigla svoju kulminaciju i rasplet. Uz vjerojatnu «pomoć»

³³⁵ Tiberije sa Julijom nije imao žive djece (sin im je umro još u ranom djetinjstvu), tako da su jedini priznati biološki potomci Augusta bila njena još živa djeca iz braka sa Agripom, odnosno njihova djeca. A Germanikovim usinovljavanjem od strane Tiberija kojeg je posinio August, ovaj promućurni rimski princeps je ustvari i djecu svoje biološke unuke Agripine Starije (udate za Germanika), učinio i zakonski svojim direktnim potomcima, pa samim tim i legitimnim nasljednicima. Tako je August sve svoje nade i želje za dalju budućnost i svoje porodice i uprave Državom bacio na Germanika, odnosno bolje reći na djecu koju je on imao i koju će imati sa Agripinom Starijom. S pravom bi se moglo reći da je nakon smrti Gaja i Lucija onaj pravi, bar u Augustovim planovima i projektima, nasljednik koji je trebao održati i nastaviti razvitak moći i vlasti Augustove porodice bio ustvari Germanik. Ujedno bi se preko Germanika, odnosno njegove djece, izvršilo i konačno biološko spajanje Augustove i Livijine «krvi» i gena, te bi on predstavljao i novog predstavnika «dinastije» Julijevaca.

S druge strane, nije nemoguće pomisliti na još jednu kombinaciju u vezi odnosa Augusta i Germanika, sina Druza, mlađeg Livijinog sina. Zakonski Druz je bio sin Livije i njenog prvog muža Tiberija Klaudija Neroni, ali činjenica da je Livija napustila muža i otišla Oktavijanu dok je bila trudna sa Druzom, otvara mnoge mogućnosti za špekulacije. I pored Augustovih simpatija i protežiranja, Germanik je nesumnjivo posjedovao i vojničke i političke kvalitete, što mu je donosilo popularnost u široj javnosti, za razliku od «mrzovoljnog» Tiberija, iako je moguće pretpostaviti da je na razvitak te popularnosti, bar djelomično, utjecao i sam August.

spletki Livije, stvarne gospodarice ne samo samog Augusta nego i Države, Agripa Postum je, nakon čitavog niza sukoba koje je imao sa Livijom pa i sa samim Augustom, protjeran na otok Planaziju, blizu Korzike, a njegova imovina zaplijenjena u korist vojne blagajne (koja je tada hitno trebala sredstava) čime je on odstranjen i iz «kuće» Augustove.³³⁶ Ovaj čin je proizveo čitav niz posljedica po Augustove buduće namjere i planove u vezi nasljedstva i osiguravanja vladavine svoje porodice i svojih «bioloških» potomaka. Ostavši bez Agripe Postuma koji je bio njegov posljednji zakonski sin i biološki unuk, jedini koji je ostao na raspolaganju za Augustovo nasljedstvo³³⁷ bio je drugi zakonski sin Tiberije, ali bez ikakve biološke veze sa Augustom. Radi toga je August bio prisiljen da modificira svoje planove u kojima nova okosnica postaje Germanik. Ustvari forsiranje i slanje Germanika na ilirsko ratište upravo je bila jedna od posljedica afere i svih zbivanja vezanih za Agripu Postuma, jer je August morao naći zamjenu za gubitak Agripe Postuma koji je bio evidentan i prije samoga čina njegovog protjerivanja.³³⁸ August je tako želio i da uvođenjem Germanika i njegovim forsiranjem

³³⁶ *Vell.* II, CXII, 7 (Prema Agripu Postumu, tom glavnom suparniku Tiberija za Augustovo nasljedstvo u zadnjem deceniju života Augusta, Velej Paterkul se odnosi prilično negativno, što je gledano sa pozicija i motivacije Veleja prilično razumljivo); *Plin. NH* VII, 149; *Svet. Tib.* 15; *Cass. Dio* LV, 32, 1-2; LVI, 1-2; *Tac. Ann.* I, 3; 5-6. Protjerivanje se desilo najvjerojatnije do početka 7. god. n. e. ili početkom 7. god. n. e., sigurno prije Germanikovog spajanja sa Tiberijevom zapadnom borbenom grupom, jer Dion o protjerivanju Agripe Postuma govori neposredno prije spominjanja Germanikovog dolaska u Panoniju. Možda bi se, sudeći po Veleju (II, CXII, 7) protjerivanje se možda desilo i 6. god. n. e., ako ne sam čin protjerivanja onda proces padanja u nemilost. Sudbinu Agripe Postuma je doživjela i njegova sestra Julija Mlađa (19. god. p. n. e. – 28/29. god. n. e.) koja je zbog kršenja Augustovih zakona o moralu (preljuba sa senatorom Decimom Silanom) 8. god. n. e. protjerana na Trimerus, mali italijanski otok (danas Tremiti) gdje je živjela 20 godina *Tac. Ann.* IV, 71. Možda vezano za slučaj Julije Mlađe je vezano i protjerivanje pjesnika Publija Ovidija Nasona, koji je 8. god. n. e. protjeran u daleki i zabačeni pogranični grad Tomis na Crnom Moru (današnja Konstanca) –Budimir-Flašar, 1963, 407. *Sex. Aur. Vic. epi.* I, 24 navodi da je Ovidije protjeran zbog tri knjige Umijeća ljubavi. Ovidije je u Tomis stigao krećući se morskim putem pa preko Grčke u Trakiju (v. *Tristia* i *Ex Ponto*), jer je u to doba kopnena veza još uvijek bila blokirana od strane ustanika. Za Agripu Postuma i njegovu majku Juliju Stariju vežu se i afere Lucija Audazija i Azinija Epikada koji su namjeravali njih dvoje sa mjesta na koja su prognani nasilno dovesti k vojskama *Svet. Aug.* 19. Možda je u čitavu priču sa Agripom Postumom bio umiješan i izvjesni plebejac Junija Novata koji je u ime Agripe Postuma izdao protiv Augusta vrlo uvredljivo pismo. Junije Novat je kažnjen samo novčanom kaznom. *Svet. Aug.* 51

³³⁷ Iako to formalno nije značilo preuzimanje Augustovog nasljedstva je praktično, u okolnostima koje su tada vladale, podrazumijevalo i preuzimanje uloge najvišeg državnog poglavara.

³³⁸ Pisana literarna vrela nisu baš precizna u datiranju protjerivanja Agripe Postuma na Planaziju u odnosu na sazivanje pojačanja i određivanje njegovog zapovjednika i samog upućivanja na ratište. Izgleda da, sudeći po kontekstu tekstova tih vrela, Agripa Postum još uvijek nije bio protjeran kada je sazvano pojačanje i određen njegov zapovjednik Germanik, ali da je to vrijeme ipak bilo vrlo blizu, odnosno konačni obračun i čin protjerivanja ne samo da je bio izvjestan nego i pripreman za realizaciju u vrlo, vrlo bliskoj budućnosti. To bi značilo da je i prije samoga protjerivanja Agripa Postum bio praktično otpisan. Potrebno je navesti da je Agripa Postum prvo bio prognan u Surent. *Svet. Aug.* 65

kompenzira gubitak Agripe Postuma, i pripremi ga za buduće događaje i planove, ali i da dalje na neki način održava atmosferu porodične ravnoteže moći i utjecaja. Tako je i ilirski ustanak postao i prostor na kome su se trebale «poslagati kockice» u novoj šemi odnosa i hijerarhije unutar najmoćnije i vladajuće porodice porodice Rimske države i svijeta Sredozemnog mora (nakon eliminacije sinova Agripe i Julije), dok su istovremeno stotine tisuća vojnika i civila vodili borbu na život i smrt, a mase vojnika prebacivale sa jedne strane Balkana na drugu.

Pored toga što je izbijanje ustanka zaustavilo osvajačke planove u germanskim zemljama, ustanak je imao i velike posljedice i na unutrašnju politiku i stanje u Italiji i Državi. Iznimni naponi koje je Država poduzimala kako bi se ugušio ustanak, veliki gubici, ali i vijesti koje su dolazile sa ratišta a koje nisu govorile o završetku rata, nego samo o novim borbama i za državni vrh sporadičnim uspjesima probudili su i do tada prigušenu opoziciju. Sada je nastupilo i javno neslaganje sa Augustovom politikom, a sve je postajalo i očevidnije i nezadovoljstvo vitezova posebno prema porodičnom zakonodavstvu pa i protivljenje senatora. Povećanje cijena namirnica i proizvoda, pa i njihova nestašica su opet povećavali nezadovoljstvo i ostalih slojeva stanovništva, posebno rimskog plebsa. Zbog toga su se Augustovi interesi našli u raskoraku sa Tiberijevom strategijom, jer je svako produžavanje ustanka otežavalo Augustovu poziciju. Radi toga, August u početku 7. god. n. e. na čelo pojačanja koje je trebalo biti upućeno u ilirske zemlje, odnosno preciznije rečeno na zapadnu bojišnicu, postavlja Germanika.³³⁹

Međutim u vezi ovog pojačanja stvari stoje nešto drugačije u Velejevom izvještaju, jer on nigdje ne spominje Germanika nego samo kaže (hvalisavo) da je on sam, iako još uvijek nije bio senator, postavljen zajedno sa ljudima senatorskog staleža i sa *tribunis plebei* da odvede dio vojske koji mu je August povjerio, njegovom adoptiranom «sinu», tj. Tiberiju.³⁴⁰ Inače Velej Paterkul učestvuje u ratu kao viši vojni zapovjednik, ili kako on sam kaže imao je mogućnost za slavnu službu. U vremenu prvih razdoblja razvitka ustanka, dolaska vijesti o događajima u ilirskim zemljama i donošenja i realiziranja «Augustovih mjera», Velej Paterkul je po osobnom svjedočenju završavao svoju službu u konjici i bio je *designatus quaestor*, odnosno izabrani (određeni) kvestor za narednu, vjerojatno 7. god. n. e.³⁴¹ Znači on je, kada mu je bio povjeren dio vojske koji je kao pojačanje trebao

³³⁹ Cass. Dio LV, 31, 1-2; Pojačanje je bilo sastavljeno od građana po rođenju (vjerojatno je riječ većinom o pozvanim veteranima, ali sigurno u određenoj mjeri i od pravih dobrovoljaca, ali i na klasični način mobiliziranih građana) i od otkupljenih i obučenih oslobođenika (koji su formirali već spomenute «dobrovoljačke» kohorte rimskih građana), a možda i od pojedinih pravih pomoćnih jedinica koje su slale peregrinske *civitates* (ako jesu, onda su one dolazile iz zapadnih provincija) i drugih jedinica.

³⁴⁰ Vell. II, CXI, 3-4

³⁴¹ Vell. II, CXI, 3

otići Tiberiju, još uvijek bio samo predviđeni kvestor i još uvijek nije obnašao tu službu niti je završio te nije bio senatorskog staleža, što i sam potvrđuje. Tako je i njegovo učešće u ratu potrebno možda promatrati i kao realizaciju one mjere kojom su senatori i vitezovi (staležu kojem on tada pripada) obećali dati svoj obol ratu. Da je posljednja konstatacija točna posredno potvrđuje i sam Velej, kada kaže da se on nalazio među senatorima i tribunima koji su trebali voditi pojačanje na ratište, a i on sam je bio vojnik od karijere i njegovo učešće u ratu je bilo sasvim očekivano. Međutim jedna druga rečenica unosi izvjesne nejasnoće u sam Velejev odlazak i boravak na ratištu, jer on dalje ističe da je za vrijeme kvesture (7. god. n. e.) odbio pravo na provinciju koja mu je dodijeljena³⁴² i da je poslan Tiberiju kao *legatus Augusti*. Iz ovoga bi se mogao izvući i zaključak da je Velej Paterkul već senator, odnosno da je završio svoju kvestorsku službu, te bi tek onda bio poslan Tiberiju. Ovu konfuziju u vezi njegovog odlaska koju je sam Velej izazvao svojim prilično hvalisavim (kojim opisuje svoj obol i doprinos ratnim potrebama Rima, Augusta i Tiberija)³⁴³ i uopćenim podatkom, mogu možda riješiti sljedeća predložena rješenja :

1. Velej Paterkul je bio određen zajedno sa nekim senatorima i tribunima (ne navodi ni jedno ime ovih nesumnjivo uglednih pojedinaca) da predvodi pojačanje na ratište dok još uvijek on nije bio kvestor, niti dok je završio svoju kvesturu. Ali pošto pojačanja nisu bila spremna za polazak sve do prvih mjeseci 7. god. n. e. Velej je praktično bio kvestor kada je krenuo na ratište, znači za vrijeme kako on naglašava njegove kvesture (*in quaestura*) i kada odbija provinciju koja bi mu kao sljedovala po zakonu. Tako bi se moglo objasniti da on bude upućen na ratište sa činom legata, jer je u trenutku ne izbora za upućivanje nego samog upućivanja bio već kvestor. Tada se on nalazio ipak na znatno višoj hijerarhijskoj stepenici nego dok je bio tek izabrani kvestor, odnosno još uvijek tek viši (po vojnoj hijerarhiji) konjički oficir i pripadnik (po staleškoj hijerarhiji) viteškog reda. Po ovome bi Velej Paterkul bio određen za odlazak na ratište 6. god. n. e. ali je stvarno otišao tek prvih mjeseci naredne 7. god. n. e. (kada obnaša svoju kvesturu), jer je trebalo da se pripremi jedna velika vojna sila sastavljena od prilično raznorodnih elemenata. Ovakvo tumačenje bi moglo objasniti nesuglasje Velejevog podatka u vezi njegovog odlaska. Kao dodatnu potvrdu ovakvog stava je i to što Velej Paterkul

³⁴² Ovaj podatak o dodjeljivanju provincije Veleju je nejasan, sumnjiv i slabo vjerojatan, jer koje su se to provincije dodjeljivale kvestorima nakon isteka njihovog jednogodišnjeg mandata, pošto ne postoji neka prokvestura, iako ne treba isključiti da je uslijed teških prilika i izvanrednih okolnosti 7. god. n. e. (mobilizacija senatora i vitezova i njihovo upućivanje na ilirsko ratište) i kvestorima povjeravano upravljanje nekim manjim i siromašnijim provincijama.

³⁴³ Kao da ovom svojom konstatacijom Velej želi da istakne samoga sebe i svoju predanost interesima Države, kada se odriče upravljanja nekom mirnom provincijom i umjesto toga, znači potpuno dobrovoljno, se odlučuje da se uputi u ilirske zemlje.

po osobnom svjedočenju boravi početkom zime 7/8. god. n. e. (Velej, II, CXIII, 3) na ratištu kada mu je Tiberije povjerio zapovjedništvo nad jednim od zimskih tabora, što se moglo dodijeliti samo višem oficiru, možda sa činom legata koji bi tada stvarno nosio Velej Paterkul. Sam Velej se na ratištu nalazi i u jesen 7. god. n. e. jer detaljno opisuje združeni tabor, u kojem se i sam nalazio. Uostalom njegov opis ratne 7. god. n. e. u panonskom bazenu je najdetaljniji u odnosu na ostale godine rata i prostore preko kojih se rat odvijao, što samo potvrđuje njegovo osobno prisustvo na tome dijelu ratišta u tom periodu. To bi objašnjavalo i Velejevu «kaotičnost» i nedosljednost kada je riječ o opisivanju događaja iz 6. god. n. e., za razliku od onoga što se događa u 7. god. n. e.

2. Druga mogućnost je da je Velej na ratištu boravio dva puta, odnosno prvi put 6. god. n. e. kada je upućen na ratište još kao izabrani kvestor, a drugi put nakon odbijanja provincije. Međutim, po samim njegovim podacima on je na ratištu boravio u toku većeg dijela 7. god. n. e. znači u godini njegove kvesture, a jasno je da on na ratištu ne boravi u nekim kasnijim periodima npr., za vrijeme *bello Delmatico* 9. god. n. e. u kojem je osvjedočeno prisustvo njegovog biološkog brata Magija. I u zimu 7/8. god. n. e. on sigurno boravi na ilirskom ratištu kao zapovjednik jednog od zimskih logora, a i u toku 8. god. n. e. on je prisutan na fronti jer se nada da će svoj kratki prikaz predaje i pada Panonije, u svome kompletnom radu prikazati detaljnije,³⁴⁴ što bi značilo da je bio upoznat i sa tim detaljima. Ovo potvrđuje sigurno njegovo prisustvo na ratištu bar do pada Panonije (u toku druge polovice 8. god. n. e.), kada se vjerojatno (zadnji mjeseci 8. god. n. e.) možda zajedno sa Tiberijem vraća u Rim, ali ne kasnije i u «dalmatinski rat» u kojem učestvuje njegov brat.³⁴⁵ Znači sigurno smo utvrdili kontinuirani boravak Veleja Paterkula od prvih mjeseci 7. god. n. e. do kraja 8. god. n. e. na ilirskom, preciznije panonskom ratištu, i njegovo odsustvo sa ratišta 9. god. n. e. S druge strane bilo bi teško pretpostaviti da je Velej prvi put na ratište otišao 6. god. n. e. i onda se ubrzo vratio, da bi ponovo bio upućen negdje u toku 7. god. n. e., sigurno prije njene sredine na zapadnu bojišnicu Velikog ustanka. Uostalom sam Velej kaže da je on bio određen da zajedno sa nekim senatorima i tribunima predvodi pojačanje koje je trebalo uputiti na ratište, što implicira da je riječ o jednom prilično značajnom, velikom i brojnom pojačanju čim u njegovom zapovjedništvu učestvuju i senatori i tribuni. A to onda demantira mogućnost dva različita

³⁴⁴ Vell. II, CIV, 4

³⁴⁵ Sudeći po preciznosti opisa prispjeća vijesti o Teutoburškoj katastrofi u Rim, Velej se u IX. mjesecu 9. god. n. e. nalazio u Rimu i nije bio uključen u Tiberijevu ljetnu ofenzivu.

odlaska Veleja, jer je teško zamisliti da se Velej nalazi dva puta u navodnom odlasku dva velika pojačanja na ratište u jednom kratkom periodu od možda najviše pola godine.

Znači iz svega izloženog je vjerojatnija prva predložena opcija, a to je da je Velej Paterkul samo jednom otišao na ratište na kojem se kontinuirano zadržao najmanje godinu i po,³⁴⁶ a on je kvesturu uostalom mogao obnašati i na samom ratištu, u okviru Tiberijevog štaba. Ustvari vrlo logično izgleda činjenica da se i novoizabrani kvestor pošalje na ratište zapovjedniku rimske armije, jer kvestori su se i u republikansko doba često nalazili uz konzule na njihovim pohodima. I ovo bi onda na neki način potvrđivalo ne samo da je pojačanje koje predvodi Germanik krenulo početkom 7. god. n. e., nego da se u njemu nalazi i kvestor Velej Paterkul, a posebno ako se ima u vidu da je i Germanik tada bio kvestor ili samo kvestorskog ranga.

Sam Velej u svome podatku ništa ne govori tko je taj kome je određeno zapovijedanje nad tim pojačanjem, on samo spominje uopćeno senatore i tribune, ali bez imena. On jedino navodi da je sam bio određen za zapovjednika dijela te vojske (*partem exercitus*), ali opet bez imenovanja glavnog zapovjednika koji je praktično i njemu bio nadređeni u tome pokretu od Rima do ilirskog bojišta. Sada se postavlja pitanje da li se Velej Paterkul, sa svojim dijelom vojske, nalazio u okvirima onog pojačanja koje je u ilirske zemlje vodio Germanik. Da se Velej nalazio u toj vojsci koju je na ratište, po Kasiju Dionu, predvodio Germanik dokazuje i to što se je kako je već rečeno to bilo brojno pojačanje, a vrela ne spominju, uključujući i samoga Veleja, nijedno drugo veliko i značajno pojačanje koje bi bilo upućeno neposredno Tiberiju u toku 7. god. n. e. Uz to i sam Velej predvodi dio vojske, znači dio

³⁴⁶ S druge strane, u sljedećem poglavlju Velej Paterkul se izražava u prvom licu množine kada kaže kakve je neprijateljske snage vidio (... *vidimus*...) u prvoj godini rata, što bi se moglo protumačiti i tako da se on već u toku te prve ratne godine nalazio na ilirskom ratištu.[□] Međutim prvo pitanje koje se postavlja u vezi ovoga podatka je li kada je govorio o prvoj godini on mislio o konzulskoj godini koja je završavala 31. XII., ili o prvoj ratnoj godini rata, ili o svojoj prvoj godini na ratištu. Moguće je isto tako da se on izražavao samo figurativno i slikovito, direktno ne podrazumijevajući i svoje učešće u toku te prve godine, i gledano iz opće rimske perspektive. Ipak veću vjerojatnoću ima to da je on ratište došao tek iza 1. I 7. god. n. e. Inače nastavak ovog podatka, koji prethodi spomenutoj rečenici je pun hvalospjeva Tiberiju, i općenito govori o njegovom umijeću, hrabrosti, snalažljivosti, itd. Ustvari i rečenica u kojoj Velej izriče svoju konstataciju o prvoj godini rata je sastavni dio ovog panegiričkog podatka, bolje reći smisleni uvod u njegovu dalju sadržinu. Uostalom ako se, a to je najvjerojatnija opcija Velej Paterkul nalazio u okvirima onog pojačanja koje je predvodio Germanik, onda se on neminovno morao nalaziti u pokretu tek u prvim mjesecima 7. god. n. e. jer je iz vrela jasno da je Germanik na ratište došao tek nakon afere sa Agripom Postumom (*Vell.* II, XII, 7; *Cass. Dio* LV, 31, 1; 32, 1-2). A Kasije Dion je i precizan kada Germanikov odlazak na ratište datira sa konzulatom Cecilija Metela i Licinija Silana, znači u 7. god. n. e. Preko i kronologije Germanikovog privatnog života bi se moglo utvrditi vrijeme njegovog odlaska na zapadnobalkansko ratište. Germanik se sa Agripinom Starijom (14. god. p. n. e. – 18. X. 33 god. n. e.) vjenčao 5. god. n. e., sina Nerona je dobio 6. god. n. e., a sina Druza 7. god. n. e. Iz ovoga bi se isto mogao izvući zaključak da je Germanik boravio sa suprugom bar do početka 7 god. n. e.

pojačanja a ne cijelo jedno pojačanje, pa je logički pretpostaviti da je u tome pojačanju bilo i drugih dijelova koje su predvodili drugi pojedinci (senatori i tribuni) ali i da je postojao jedan vrhovni zapovjednik cjeline pojačanja. Ova opcija je vrlo moguća, jer je trebalo vremena da se prikupe, pripreme i obuče potpuno nove trupe (izuzev veterana, ali i njih je trebalo okupiti) što je trajalo više mjeseci.³⁴⁷ To što ne imenuje svoga zapovjednika u pokretu prema Iliriku može se objasniti onom Velejevom tendencijom da prikriva i zanemaruje učešće Germanika u ratu 6-9. god. n. e. (ustvari izbjegava njegovo imenovanje). Tako bi i to što ne imenuje zapovjednika pojačanja, na neki način, potvrđivalo da je riječ o Germaniku, jer da je to bio neko kao Lepid ili Mesalinus on bi to spomenuo. I na taj način bi se Velej Paterkul želio dodvoriti Tiberiju, jer je ustvari i čitav njegov rad prožet tom intencijom. Germanik koji je čitav decenij u odnosu na Velejevo pisanje već bio mrtav nije baš bio simpatiziran od svoga strica, čije su negativne osobine tih 30.-tih godina I. st. n. e. dostigle svoj vrhunac. Tiberijeva ozlojeđenost Germanikom se nakon njegove smrti prenijela i na njegovu suprugu Agripinu Stariju i starije sinove (jedino je ostao u životu najmlađi Kaligula). I samim tim je razumljivo Velejevo ustručavanje da spomene Germanika, kao i da navede da je on bio zapovjednik pojačanja upućenog Tiberiju, nego samo nedefinirano spominje ljude iz senatorskog staleža i tribune. Germanikovo učešće u ratu je po izvještaju Veleja Paterkula, kako je već istaknuto, uopće prilično slabo osvijetljeno. A to se može objasniti panegiričkom tendencioznošću prema Tiberiju koja je težila i da zamagli i umanju ulogu i značaj Germanika, iza čijeg se lika (posebno nakon njegove smrti) okupljala senatorska opozicija prema Tiberiju i nostalgичni republikanizam. Velej npr. u čitavom opisu posvećenom ustanku samo na jednom mjestu spominje Germanika i to na samom kraju gdje samo sporadično kaže da se Germanik u «Dalmatinskom ratu», tj. u borbama na dinarskom pojasu (vjerojatno misleći na 9. god. n. e.) istakao i pružio dokaz svoje vrijednosti.³⁴⁸ Preko Veleja ne možemo ništa konkretno saznati u čemu se to dokazao Germanik, ni kada je uopće došao na ratište ni koliko je dugo boravio na njemu, koje su mu bile dužnosti i kakav je on značaj, moć i ovlaštenja imao u okviru rimskog zapovjedništva. Po Veleju, kada se Tiberije u zimu 8/9. god. n. e. uputio u Rim on je zapovjedništvo povjerio Marku Lepidu.³⁴⁹ Suprotno Veleju Paterkulu, izvještaj Kasija Diona daje bolju sliku o ulozi i položaju Germanika na ilirskom ratištu. On je u tom izvještaju mnogo prisutniji i vodi i samostalne i to dosta opsežne i odlučne operacije kao npr. protiv Mezeja, protiv Ardube itd. I kada je Tiberije bio odsutan sa ratišta, u periodu u kojem je po Veleju Paterkulu trupama zapovijedao Marko Lepid, Germanik je taj koji predvodi vrlo opsežnu operaciju protiv čitavog niza naselja na

³⁴⁷ Posebno kada je riječ o vojnicima-libertinima, bila je neophodna duža obuka kako bi se oni osposobili kao dobri vojnici po rimskim standardima, ali i ulila im se i svijest rimskog vojnika i navikli na lojalnost rimskom imenu.

³⁴⁸ *Vell.* II, CXV, 1

³⁴⁹ *Vell.* II, CXIV, 5

sjeverozapadnom ustaničkom području. Čak i ako nije oficijelno i formalno zauzimao visoki institucionalni položaj, samim tim što je on bio član vladajuće porodice, zakonski unuk, ali i favorit Augusta i zakonski sin Tiberija i mogući nasljednik, Germanik je faktički i praktično uživao visok utjecaj i autoritet ne samo među vojskom, nego i u rimskom zapovjedništvu na terenu. Već 7. god. n. e. on predvodi jednu nesumnjivo opsežnu operaciju protiv glavnog rimskog neprijatelja na sjeverozapadnom području-Mezeja i to dosta uspješno, što ne bi bilo moguće da se on nije nalazio visoko pozicioniran u rimskoj zapovjednoj hijerarhiji. Da je Germanik bio druga osoba u zapovjedništvu na terenu, od svoga dolaska na ilirsko ratište dokazuje vrlo uvjerljivo gornji friz *Gemma Augustea*, na kojem se u slavu pobjede i u ratu 6-9. god. n. e. pojavljuju pored Augusta, Tiberija i sam Germanik. Tako i ova kameja slikovito prikazuje da je Germanik bio taj koji je zauzimao drugo mjesto u hijerarhiji rimskog zapovjedništva i u pobjedi, ono poslije Tiberija. Lepid je uostalom 6. god. n. e. bio konzul i nije se u trenutku izbijanja ustanka nalazio u okvirima Dunavske borbene grupe kojom je zapovijedao Tiberije, nego je boravio u Rimu i na ratište je došao vjerojatno naknadno kada se pridružio glavnini protu-ustaničkih trupa na zapadnoj bojišnici.

Osim toga, sasvim je razumljivo da August kao zapovjednika pojačanja imenuje Germanika, svoga favorita i zakonskog unuka, i teško bi bilo samim tim pretpostaviti da se kao zapovjednik unuku (makar i adoptiranom) vrhovnog zapovjednika cijele armije i sinu, isto adoptiranom, zapovjednika ratišta na jednom pokretu i predvođenju pojačanja javlja neko drugo lice. Kao što vidimo i u vojnom zapovjedništvu postoji hijerarhija paralelna sa hijerarhijom u carskoj porodici, odnosno Tiberiju je nadređeni mogao biti samo August, a Germaniku samo Tiberije, odnosno August. Sve drugo je moglo samo ugroziti autoritet članova carske porodice i po Augustu budućih careva i vrhovnih zapovjednika armije. Germanik, sin Tiberijevog brata Druza i njegov posinak od 4. god. n. e., što je značilo da je on zakonski unuk samoga Augusta koji je te iste godine posinio Tiberija,³⁵⁰ u

³⁵⁰ Prije svoga posvojenja i adopcije u porodicu Julija Cezara, Germanikovo ime je vjerojatno bilo *Nero Claudius Germanicus*, a nakon adopcije *Germanicus Julius Caesar*. Moguće je pretpostaviti da je jedan od uvjeta Tiberijeve adopcije bilo i posinjene Germanika od strane Tiberija (*Svet. Tib.* 15). Germanik je već u to vrijeme bio oženjen Agripinom Starijom, biološkom unukom Augusta, pa je tako August, kako je već rečeno, ustvari nastojao da osigura nasljedstvo, na duge staze, svojim biološkim potomcima. Tiberijevo preuzimanja carske vlasti je tako bilo od Augusta smatrano samo kao «nužno zlo» i jedino rješenje u nedostatku adekvatnih nasljednika (*Svet. Tib.* 23) i predviđeno kao privremena mjera i prelazno rješenje. U trenutku eventualnog preuzimanja vlasti Tiberije je već bio ostario i na zalasku svoga životnog vijeka. Samim tim je August sasvim realno procjenjivao da bi nakon Tiberijeve vladavine, oslonac države postao Germanik, odnosno njegovi biološki potomci. Vjerojatna Augustova planirana i pretpostavljena politika se ipak pokazala ostvarljivom, iako vjerujemo ne baš po Augustovim željama, jer su dva biološka Augustova potomka vladala Imperijom za vrijeme dinastije Julijevaca-Klaudijevaca⇒ Kaligula (Augustov praunuk) i Neron (Augustov prapraunuk), i to baš iz poroda Germanika i Agripine Starije.

trenutku svoga slanja na ratište, po Dionu, bio je kvestor ili kvestorskog ranga.³⁵¹ Ta činjenica o tadašnjem Germanikovom kvestorstvu, a ne neko veliko umijeće i povjerenje koje je u njega imao August (a koje Velej Paterkul hoće da na osnovi konteksta njegovog izlaganja zaključimo) je izgleda doprinijela tome da Velej bude izjednačen sa senatorima i tribunima u predvođenju armijom kao i da mu se povjeri jedan dio vojske. Germanik je u tadašnjoj političkoj hijerarhiji Rimske države, zauzimao jednu relativno nižu poziciju, u rangu sa npr. Velejem Paterkulom koji je isto u trenutku svoga upućenja na ratište bio kvestor. Ali ipak je Germanik bio taj koji je trebao biti zapovjednik jednog prilično snažnog pojačanja, koje je trebalo popuniti redove Tiberijeve armije na zapadnoj bojišnici i koji je u rimskom zapovjedništvu na terenu trebao zauzimati mnogo bitniju ulogu nego što bi je imao neki drugi, obični kvestor ili osoba sa kvestorskim rangom. Praktično Germanik je na zapadnoj bojišnici trebao biti drugi čovjek u hijerarhiji rimskog zapovjedništva, odmah poslije Tiberija. August nije mogao praviti iznimke i postaviti jednog kvestora ili osobu sa samo kvestorskim rangom za zapovjednika cjeline pojačanja, u kojem su se nalazili možda i konzulari i bivši pretori, a da druge kvestore, i one koji su tek za to izabrani i one koji kvesturu obnašaju i one koji su je već obnašali ali ne i neku drugu višu funkciju, ostavi na mjestima koja bi im običajno i uobičajeno pripadala na hijerarhijskoj ljestvici. August je onda kako bi legitimizirao postavljanje svoga favorita na čelo zapovjedništva cjeline jednostavno izmiješao zapovjedništva (bez obzira na dostignuto dostojanstvo) u unutarnjoj strukturi pojačanja, što je još jedan dokaz Augustove političke umješnosti kojom je usklađivao legitimitet i običajnost sa svojim željama. I samo zahvaljujući tome, Velej Paterkul je određen da predvodi dio vojske.

Kako izgleda ovo pojačanje, koje je nastalo i kao rezultat poduzetih izvanrednih mjera, je bilo uglavnom sakupljeno i obučeno na teritoriji Italije, pa je onda komunikacijom koja je povezivala Akvileju sa Siscijom i koja se nalazila pod kontrolom rimskih i njima pridruženih i lojalnih snaga prebačena na ilirsko ratište. Ova pojačanja su trebala popuniti redove rimskih snaga koje su nesumnjivo u toku ratne 6. god. n. e., ako je suditi po žestini borbi o kojima svjedoče antička vrela, pretrpjele velike gubitke, ali i iznimno povećati brojnost protu-ustaničke armije na zapadnoj bojišnici. Lokalne jedinice koje su se zatekle na samom prostoru na kojem je izbio ustanak i koje su

³⁵¹ Ustvari iz Dionovog teksta ne može se baš jasno razlučiti da li je Germanik bio kvestor za 6. (ili čak neke ranije godine možda 5. n. e.), pa bi se tako Dionova informacija da je Germanik kvestor ustvari mogla tumačiti da je on bio samo kvestorskog ranga, ili za 7. god. n. e. Međutim vjerojatnija je posljednja mogućnost jer zbog neriješene situacije sa Agripom Postumom u toku dobrog dijela 6. god. n. e. izgleda da je zapovjedništvo pojačanja bilo naknadno određeno, nevezano sa samom odlukom o stvaranju tih novih vojnih snaga. Ali bez obzira da li je on bio kvestor prije 6. za 6. ili 7. god. n. e., ostaje činjenica da je Germanik u trenutku dolaska na ratište i predvođenja pojačanja bio samo kvestorskog ranga, a da je praktično zapovijedao senatorima, bivšim konzulima i pretorima i sl.

se prve suočile i bile zahvaćene sa rastućom plimom ustanka su većim dijelom uništene. Istovremeno su, po Kasiju Dionu, velike gubitke pretrpjele i jedinice Cecine Severa boreći se na istočnoj bojišnici sa panonskim segmentom ustanka. A i pridošla «zapadna» borbena grupa kojom je neposredno zapovijedao Tiberije je u toku borbi i stabilizacije bojišnih linija vjerojatno isto trpjela velike gubitke u ljudstvu i materijalu, posebno kada su bili uvučeni u okršaje partizansko-gerilskog tipa na sjeverozapadnom ustaničkom području. Te snage (i legije i ostatak borbenog sastava) je trebalo pod hitno popuniti i u tu svrhu je poslano brojno pojačanje koje je predvodio Germanik. Uz to sudeći po stupnju popunjenosti XX. legije rimskim legijama je i bez gubitaka nedostajalo ljudstva. Tako je dio tih pojačanja možda trebao popuniti i te «rupe», a ne samo gubitke, dovodeći legije do dostatnog broja. Po Dionu, Germanik je poslan na ratište sa armijom koja je bila sastavljena i od u slobodi rođenih građana i od oslobođenika-građana.³⁵² To je značilo da je pod zastavu pozvan veliki broj veterana, da su formirane brojne «dobrovoljačke» jedinice rimskih građana-libertina (o kojima se već ranije detaljnije govorilo) i da su možda u tome pojačanju određeno učešće dale i neke druge oružane forme kao na drugi način skupljeni pravi dobrovoljci i regrutirani rimski građani-*ingenui* (koji bi popunjavali legije) pa i peregrinske jedinice. Tako bi se tom pojačanju onda vjerojatno u određenoj mjeri priključili i unovačeni vojnici iz drugih sredina i slojeva Italije i rimskih zajednica na zapadu, pa i pomoćne jedinice iz zapadnih provincija. Sama obuka čitavog niza vojnih obveznika, «dobrovoljaca» i pravih dobrovoljaca se izvodila po hitnom postupku, tako je čitavo to ljudstvo (posebno one koje je dolazilo iz reda oslobođenika) prošlo za rimske standarde kratku obuku od samo par mjeseci.

Iako je Augustovo nestrpljenje za brzim svršetkom rata iz prezentiranih razloga shvatljivo, ipak je jedino pravilno vođenje rata sa rimske strane bilo ono koje je izabrao Tiberije. Ustaničke snage nisu bile ni male, ni neuvježbane, ni moralno nespремne niti neodlučne i bez sposobnih zapovjednika da bi protu-ustaničke snage mogle da se brzo i učinkovito obračunaju sa njima. Tiberije koji je stalno boravio na terenu potpuno je točno poznao stvarno stanje stvari i raspored i mogućnosti snaga sa kojima je raspolagao i protiv kojih se trebao boriti. Brza pobjeda nije bila moguća i iz razloga što su sami ustanici izbjegavali da stupe u otvorenu i odlučujuću bitku sa protivnikom na otvorenom prostoru i tako se upuste u situaciju u kojoj bi već na samom startu disciplinirane i uvježbane legije, posebno za konvencionalni način ratovanja, imale superiornu poziciju. Ustanici jednostavno nisu nigdje koncentrirali dovoljno brojne snage sa kojima bi pretendirali da u jednoj bici odluče ishod rata, niti su uostalom to uopće željeli. Ustaničke vojvode su sigurno dobro poznavali sve kvalitete rimskih profesionalnih legionara, njihovu dobru naoružanost,

³⁵² Cass. Dio LV, 31, 1

opremljenost i uvježbanost i posebno iskustvo, što su bile osobine u kojima je rimski legionar bio superiorniji u odnosu na ustanika. I svaki ulazak u međusobni odlučujući sraz na otvorenom prostoru sa velikom koncentracijom trupa bio bi samim tim već u startu nepovoljan po ustaničke snage. Zato ustaničko zapovjedništvo nastoji kao osnovni strateški cilj da izbjegne da bude uvučeno u otvorene bitke ili situacije onakvog tipa kao što je to bila Cezarova opsada i pobjeda kod Alesije. Usljed svega toga Tiberije je u stvari bio taj koji je morao prilagođavati taktiku i manevriranje jedinica kojima je zapovijedao i to na jednom širokom i stalno otvorenom ratištu od Mezije do Siscije i od Jadrana do Drave. Tako su ustanički zapovjednici bili ti koji su diktirali način vođenja rata i Tiberije nije imao drugog izbora nego da se prilagodi i navikne na vođenje sporog, ali surovog rata koji se praktično vodi ne samo na kompletnoj liniji bojišnice nego i unutar pozadine, čime ratno poprište postaje vrlo široko a razuđenost trupa velika. To je primoralo i rimsko vrhovno zapovjedništvo na terenu da podijeli bojište i samim tim i odgovornost na više vojnih segmenata, pogotovu ako se ima u vidu da su garnizon u Sirmijumu i uopće trupe na istoku bile praktično nepovezane, jer su bile odsječene panonskim segmentom ustanka, sa glavninom snaga kojima je neposredno zapovijedao Tiberije na zapadnom pravcu. Međutim kako se pokazalo, Tiberije je relativno uspio da se prilagodi ustaničkoj taktici, i njegov način vođenja rata je, ukoliko se sačuva disciplina i borbena gotovost a i moral trupa na zavidnoj razini, mogao na duge staze donijeti očekivani uspjeh.

Po Svetoniju Tiberije je imao karakternu osobinu da bude svojeglav i da sluša samo sebe i tek je za vrijeme konsolidacije situacije na rajnskoj granici poslije 9. god. n. e. otpočeo sa praksom dogovaranja sa svojim suradnicima i uvažavanjima i drugih mišljenja.³⁵³ Za vrijeme ratovanja na zapadnom Balkanu i panonskom bazenu, Tiberije je nesumnjivo primarno držao do svoga mišljenja, svoje procjene situacije na terenu i vođenja vojničkih i diplomatsko-političkih operacija po svojoj volji posebno u strateškom pogledu. On je sigurno nastojao da se u potpunosti nametne hijerarhijski podređenim zapovjednicima, kojima je bila ostavljena inicijativa samo na nižoj razini bez mogućnosti da dovedu u pitanje osnovne smjernice Tiberijeve strategijske misli bez obzira koliko se oni slagali ili ne sa takvim položajem. Ono kako je to on zamislio to je moralo biti tako i biti sprovedeno u djelo, čak ako se to protivilo i mišljenju i željama samoga Augusta. U suprotnom ako ne bi bio u mogućnosti da ostvari u potpunosti svoje želje Tiberije više ne bi želio da dalje učestvuje u tome. Tiberije je u svome odnosu prema vojnicima imao dvojak pristup, dok je na jednoj strani pokušavao

³⁵³ O zapovjednim osobinama Tiberija v. *Svet. Tib.* 18-19

Tiberije je inače pokazivao i znake sklonosti sujevjerju, praznovjericama i astrologiji u vojnim poslovima, ali i općenito u svakodnevnom životu. (usp. njegov odnos sa astrologom Trazilom u *Svet. Tib.* 14)

da ih ne izlaže prevelikoj i nepotrebnoj pogibelji samo radi brze i slavne pobjede pa i opraštao im određene izraze nezadovoljstva, na drugoj je insistirao na bezuvjetno poslušnoj i discipliniranoj armiji, i naravno na njenom nemiješanju u donošenje strateških i taktičkih odluka i poteza.³⁵⁴ To je značilo da je Tiberije strogo insistirao na poštivanju i provođenju zapovjedne i hijerarhijske linije u vojsci kojom je zapovijedao, u kome je vojska objekt ali ne i subjekt borbene aktivnost i ona je morala samo da sluša.

Radi takve svoje naravi i strateških zamisli on je neminovno morao doći po pitanjima načina daljeg vođenja rata u nesuglasje sa Augustom a na terenu i u vjerojatni sukob sa Germanikom, jednom isto tako snažnom osobom. Germanik je bio vrlo mlad i 6. god. n. e. (on te godine još uvijek nije boravio na zapadnobalkanskom i panonskom ratištu), kada je započeo ustanak, imao je samo 21 godinu, 27 manje od Tiberija. Velika starosna granica između dvojice rimskih zapovjednika na zapadnobalkanskom i panonskom terenu sigurno je bila razlogom disharmonije u načinu vođenja ratnih operacija. Mladi, i još uvijek nedovoljno afirmirani, Germanik je nesumnjivo bio odlučniji, težeći za brzim pobjedama koje bi mu donijele ugled i popularnost u narodu i vojsci i tako ujedno povećali njegov utjecaj u rimskoj političkoj javnosti i Julijevsko-Klaudijevskom dvoru i vladajućoj porodici kojoj je i sam pripadao. Za razliku od njega iskusni i oprezni Tiberije, po prirodi strog i zahtijevan, skoro sa pedantnom sitničavošću i isključivošću i sa izvjesnom dozom aristokratske arogancije, nije mogao nikako da ostvari visoki stupanj popularnosti ni u Augustovoj porodici, ni u Senatu, ni u narodu pa ni u trupama kojima je zapovijedao (što će se najbolje vidjeti 14. god. n. e. kada se pobune rajnska i panonska armija). Samim tim je razumljivo da je Germanik postajao polako favorit rimske javnosti, čemu je nesumnjivo doprinosilo i njegovo ponašanje i zapovijedanje te način vođenja borbenih operacija na zapadnobalkanskom i panonskom ratištu (koje je bilo više dinamično i odlučno). On je upravo tu na licu mjesta mogao da pokaže pred vojskom sve svoje zapovjedne kvalitete ali i novi odnos prema vojnicima, koji je bio neposredniji i nesumnjivo privlačniji u odnosu na ono što su oni navikli od Tiberija. Osim toga Tiberije se već nalazio na vrhuncu svoje vojničke karijere i nije imao potrebe za brzim i naglim pobjedama i potezima, tako da je mogao svoju strategiju više prilagoditi strpljivosti i sebi svojstvenoj opreznosti, i iz koje neće proizlaziti nikakav rizik. Tiberije se ponašao kao da je štedio i svoje vojnike, pokušavajući da ih ne izlaže prevelikom žrtvovanju, odnosno izbjegavao je suviše pogibeljne operacije pa je i to doprinosilo odugovlačenju rata.³⁵⁵

³⁵⁴ *Vell.* II, CXV, 5

³⁵⁵ Takav se zaključak može izvući, ako iz njega odbacimo svu pretjeranu apologetiku iz Velejevog podatka II, CXV, 5 u kojem se opisuju zapovjedne osobine Tiberija u postupanju sa vojskom. Tiberije je sudeći po izvornoj građi prema vojsci pod svojom komandom postupao čovječno, hranio ih dobro i primjereno se starao za bolesne i ranjene ali je zato za

Tek kada su došla pojačanja iz Italije i sa zapada i iz istočnih provincija rimsko zapovjedništvo je konačno raspolagalo sa dovoljno ljudstva da bi moglo pokrenuti ofenzivne akcije širokog opsega. Do tada oni su se morali zadovoljavati ili sprečavanjem širenja ustanka, defenzivom ili ofenzivnim akcijom manjeg opsega kao na sjeverozapadnoj fronti i panonskom bazenu. I ovo dokazuje da je August ipak bio precijenio rimske snage na terenu, jer je i spomenuti deficit u ljudstvu onemogućavao Tiberija na poduzimanje opsežnijih operacija na ustaničko područje iako je «zapadna» borbena grupa kojom je neposredno zapovijedao, bila brojnija u odnosu na druge oružane snage protu-ustaničke armije u Iliriku u toku ratne 6. god. n. e. i u zimu na prijelazu u sljedeću godinu.³⁵⁶

Na osnovi izvorne građe znamo da su u ratu 6-9. god. n. e. od viših rimskih zapovjednika učestvovali i Aul Cecina Sever, Valerije Mesalinus, Plaucije Silvan, Marko Lepid, Gaj Vibije Postumije (*Caius Vibius Postumus*), Lucije Apronije (*Lucius Apronius*),³⁵⁷ a nailazi se po imenu spomenuto i na Elija Lamija (*Aelius Lamia*),³⁵⁸ te samoga Veleja Paterkula i njegovog brata Magija Celera Velejanusa (*Magius Celer Velleianus*) koji su po Velejevom svjedočenju obojica bili Tiberijevi legati.³⁵⁹ Pored

uzvrat tražio disciplinu. Izgleda da je Tiberije imao «sluha» za vojsku, odnosno dobro je osjećao kako ta vojska pulsira i kakvo joj je stanje duha, tako da je uspijevao da očuva koheziju jedne prilično velike borbene sile kroz trogodišnje razdoblje teškog ratovanja, što nije lako. Uvijek je pronalazio neki način da svojim postupcima ne izazove odvajanje od sebe vojske, čije podrijetlo je bilo iznimno slojevito, pa i sumnjivo. A vojničko nezadovoljstvo je uspijevao amortizirati mjerama koje ne bi bile previše oštre i radikalne sa jedne strane, a s druge ne bi oštetile njegov zapovjednički autoritet.

³⁵⁶ I na ovom primjeru se uočava jedna bitna razlika u odnosu dva glavna izvorna izvještaja o ustanku. Po Kasiju Dionu, August je smatrao da se Tiberije mogao sa ustanicima razračunati u toku 6. god. n. e., što bi pretpostavljalo da je za Augusta na terenu bilo dovoljno trupa. Međutim, to stoji u kontradikciji sa podacima Veleja da je Augusta uhvatila panika i da je naloženo hitno poduzimanje čitavog niza izvanrednih mjera, uključujući i dodatno novačenje i upućivanje novih snaga na ratište.

³⁵⁷ Ovaj Lucije Apronije je kasnije ratovao i protiv Takfarinata.

³⁵⁸ Riječ je vjerojatno o budućem namjesniku senatske Afrike. Elije Lamia je bio konzul 3. god. n. e., podrijetlom iz jedne odlične rimske obitelji.

³⁵⁹ I to Veleja vezano za panonsku fazu ratovanja, a Magija za «dalmatinsku» fazu ratovanja, što sugerira njihovu međusobnu odvojenost. Kada se sagledaju imena zapovjednika rimskih trupa koje su se nalazile između Dunava i Jadrana u periodu 6-9. god. n. e. primjećuje se da je riječ o sinovima onih koji su prvih godina Oktavijanove političke i vojne aktivnosti bili njegovi protivnici, pa pojedini i proskribirani od strane trijumvira. U prvom redu to se odnosi na samoga vrhovnog zapovjednika Tiberija, zatim Valerije Mesalinusa, onda Sentija Saturnina (čiji otac se, nakon sporazuma u Puteoli, vratio sa Sicilije na koju je bio izbjegao—*VeII.* II, LXXVII, 2-3), a i konzul Lucije Aruncije (on je i napisao povijesno djelo podražavajući u njemu arhaični i osobeni stil Salustija—Budimir-Flašar, 1963, 397) je isto bio sin jednog proskribiranog građanina koji se vratio nakon sporazuma u Puteoli (*VeII.* II, LXXVII, 2-3). Sve je to jasan pokazatelj relativne uspješnosti politike pomirenja koju je proklamirao novi režim principata, koji se uspostavljao nakon desetljeća interregnuma koji je nastupio nakon konačnog sloma Republike i njenih institucija u vrijeme uspostave II. trijumvirata, proskripcija i bitki kod Filipa.

spomenutih imena od viših rimskih zapovjednika u ratu su možda učestvovali Gaj Silije, najviše sudeći po činjenici da se kasnije on nalazi na višim vojnim zapovjednim dužnostima na rajnskoj granici (kao i Lucije Apronije) na koju je nakon Teutoburške katastrofe prebačen dio legija koje su bile angažirane na slamanju pobune u Iliriku, i Junije Blez (*Iunius Blaesus*) jer je ovaj 14. god. n. e. bio namjesnik Panonije i zapovjednik nad trima legijama koje su sigurno učestvovale u ratu.³⁶⁰ Nepoznato je da li je u ratu učestvovao i kasnije za Ilirik vrlo bitan Publije Kornelije Dolabela, iako ni tu opciju ne bi trebalo isključiti i pored toga što izvorna građa ne daje ni najmanju naznaku da je on učestvovao u ratu. Težina i važnost rata kao i razina mobiliziranosti Rimske Države, posebno raspoloživih zapovjedničkih resursa, možda su bar na neki način ili bar na neko vrijeme u rat uvukli i Dolabelu, pogotovu što ga pet godina kasnije nalazimo kao namjesnika Gornjeg, primorskog Ilirika.

Zanimljivo je da zahvaljujući natpisima pripadnika/veterana VII. legije sa područja Ljubuškog, možda možemo doći i do imena običnih legionara koji su učestvovali u ratu 6-9. god. n. e. i tako još više personalizirati sliku ilirskog ustanka.³⁶¹ Tako su vrlo vjerojatno braća Lucije i Gaj Domicije, iz maloazijske *Milyada*, učestvovali u ratu i živi izašli iz njega, da bi se na kraju skrasili u ljubuškom kraju. Sličan je slučaj bio i sa izvjesnim Lucijem Herenijem, sinom Lucija, koji je po R.Dodigu moguće bio unovačen oko 11. god. p. n. e., te bi 6. god. n. e. sigurno bio u okviru VII. legije (u službi je bio 30 godina).³⁶² Po R.Dodigu ⇒ »It is probably that there were two periods of recruitment in Asia Minor, one between 11-13 BC (rebellion in Thrace and Chersonese) and the other between 6-9 AD (Bellum Batonianum)».³⁶³ To bi praktično značilo da je pobuna 6. god. n. e. dovela do mobilizacije rimskih građana u provincijama, i da su konkretno iz Male Azije (*Velejeve ex transmarinis...provinciis*) došla pojačanja sastavljena i od ovih unovačenih legionara. Znamo i za ime jednog domorodca sa rimskim građanstvom Gaja Julija Etora a koji je učestvovao u ratu 6-9. god. n. e. na protu-ustaničkoj strani i koji je za svoje zasluge bio od cara Tiberija i odlikovan.³⁶⁴

³⁶⁰ Osim toga, on je možda bio i u periodu 12-14. god. n. e., i namjesnik Gornjeg Ilirika, Bojanovski, 1988, 58

³⁶¹ O tim natpisima, njihovom prezentiranju i analizi, kao i predlaganju datacije v. Dodig, 2003; Isto, 2005; Škegro, 1997, 86-89; 105-107

³⁶² Za ostale veterane i vojnike VII. legije spomenute na natpisima kao što su; Marko Sosije, sin Marka; Gaj Valerije, sin Gaja; Lucije Opije, sin Lucija (u službi 27 godina); Marko Livije, sin Marka (u službi 26 godina); Tit Varije, sin Tita (u službi 29 godina); Gaj Licinije, sin Gaja (u službi 27 godina); Lucije Marcilije, sin Gaja; Kvint Valerije, sin Kvinta (u službi 28 godina); ne bi se baš moglo apriori tvrditi da su učestvovali u ratu, iako je i ta opcija vrlo moguće pogotovu za neke od njih, a za koje se zna sigurno da su bili u službi desetljećima.

³⁶³ R.Dodig se poziva na Mitchell, 1976, 304-306 i Isto, 1979, 420-421

³⁶⁴ I jedan od glavnih kolovođa i agitatora pobune panonskih legija iz 14. god. n. e. izvjesni Percenije je gotovo sigurno učestvovao u ratu protiv ilirskih ustanika (*Tac. Ann.* I, 16). Vjerojatno su u ovom ratu određeno učešće imali i drugi vojnici koji se spominju vezano za pobune panonskih legija i rajnskih armija 14. god. n. e. kao što su : prefekt tabora u

Ratna zbivanja 7. god. n. e. su se itekako reflektirala i na situaciju koja je vladala u gradu Rimu i Italiji, pa i u Augustovom ponašanju. Tako je odložen i redovni pregled vitezova na Forumu,³⁶⁵ A August, poradi olakšavanja neprilika izazvanih ratnim neprilikama, je pribjegao još jednoj zanimljivoj i znakovitoj mjeri. On je napravio zavjet povezan sa kultom Velike Majke, odnosno svečanostima u njenu čast (*Ludi Megalenses*) koje su se u redovito svake godine održavale.³⁶⁶ Kult Velike Majke, prenesen sa Istoka za vrijeme II. punskog rata, uživao je veliku popularnost među rimskim običnim svijetom.³⁶⁷ Obraćanjem Velikoj Majci i posvećivanjem popularnim religijskim misterijima August je nastojao i da amortizira sve veće nezadovoljstvo naroda ratom i problemima koje je on izazvao. A unutarnje neprilike su se umnožavale, pojavila se nestašica proizvoda i glad a sukladno tome došlo je i do povećanja cijena.³⁶⁸ Cijela privredna struktura Italije i režim principata su se počeli polako ljuljati, pa je August praktično, radi smirivanja evidentnog nezadovoljstva stanovništva, bio prisiljen narušiti osnovno načelo svoje vjerske politike-restauracije stare rimske religije i starinskih obreda-- i nepovjerenje prema istočnim kultovima koji su bili primamljivi za obično rimsko-italsko pučanstvo. To približavanje Augusta jednom ipak «stranom» božanstvu ujedno na najbolji način ukazuje na svu ozbiljnost situacije koja je zahvatila tadašnje rimsko društvo.³⁶⁹

armiji Panonije Aufidijen Ruf (*Tac. Ann.* I, 20), obični vojnik Vibulen (*Tac. Ann.* I, 22), strogi i zloglasni centurion Lucilije, centurioni Klement Julije i Sirpik (*Tac. Ann.* I, 23), prvi centurion Justo Katonije (*Tac. Ann.* I, 29) isto sve iz armije Panonije. Za vojnika Kaluzidija iz donjorajnske armije (*Tac. Ann.* I, 35) nije sigurno da je učestvovao u ratu od 6. do 9. god. n. e. Orlonoša Kalpurnije iz I. legije (*Tac. Ann.* I, 39) te Gaj Cetronije, zapovjednik (*legatus legionis*) I. legije (*Tac. Ann.* I, 44) vjerojatno nisu bili na ilirskom frontu.

³⁶⁵ *Cass. Dio* LV, 31, 2

³⁶⁶ *Cass. Dio* LV, 31, 2-3

³⁶⁷ I ovaj detalj povezuje simboličku vezu koju ovaj rat ima sa II. punskim ratom, jer je prenošenje kulta Velike Majke direktno bilo uzrokovano sa proročanstvom iz Sibilskih knjiga datom Rimljanima u kojem je bilo rečeno da Hanibal i njegova vojska neće biti protjerani iz Italije, sve dok u Rim ne bude prenesena "Velika Majka". Za inkarnaciju Velike Majke smatran je crni meteorit, koji se nalazio u maloazijskom gradu Pesinuntu. Taj crni kamen meteorit je iz Pesinunta prenesen u Rim. Velikoj Majci je u Rimu priređen svečani doček a crni kamen-meteorit je prvo bio smješten u hram boginje, da bi 191. god. p. n. e. bio prenesen u novosagrađeni hram posvećen Velikoj Majci koji se nalazio na Palatinu. Kao što vidimo dva stoljeća kasnije i August je poradi neprilika izazvanih ratom pribjegao obraćanju Velikoj Majci.

³⁶⁸ *Cass. Dio* LV, 31, 3; Nestašica hrane iz 8. god. n. e. natjerala je Augustovski režim da formira *praefectus annonae*, stalnog prefekta koji je bio zadužen za snabdjevanje i zalihe hrane u Rimu.

³⁶⁹ Za samo pola godina se jedna optimistična situacija koja je vladala u rimskom državnoj vrhu i javnosti preokrenula u svoju suprotnost u turbnu, pesimističnu atmosferu skoro na granici javnog nezadovoljstva i sa nervoznim i podijeljenim političkim vodstvom. Tako su se na najbolji način pokazale sve proturječnosti režima principata i negativnosti vođenja stalne ekspanzionističke politike u Europi. Sudeći po kratkom Augustovom životopisu od Plinija Starijeg (VII, 149), rat je izbacio na površinu sve moguće nevolje; bune se i robovi, shvaća se da nema dovoljno vojnika, u Rimu izbija epidemija (ne precizira se koje bolesti) a u Italiji glad (*servitiorum dilectus iuventutis penuria, pestilentia*

U svrhu rješavanja problema nestašice žita, poslije rata najakutnijeg pitanja sa kojim se Država tada suočavala, August je imenovao dvojicu bivših konzula odgovornim za snabdijevanje žitom, dodjeljujući im i liktore.³⁷⁰ Da bi se financirao težak, nepopularan i bez obzira na ishod nikako isplativ rat, nabavka žita i podrška noćnim čuvarima (riječ je o nekoj vrsti policijske strukture)³⁷¹ bila su potrebna financijska sredstva, a nestašica novca se nad rimski državni vrh nadvila kao sve izražajnija nevolja. Da bi se osiguralo dovoljno novca za državne riznice uveden je novi porez od 2 % na prodaju robova a August je, u svrhu štednje, naredio da novac koji se do tada regularno isplaćivao iz državnog, javnog trezora pretorima koji su priređivali gladijatorske igre ne može više biti na raspolaganju za tu namjenu.³⁷² Prihodi iz novo uvedenog indirektnog poreza i uštede u javnim troškovima su jednostavno preusmjerene na «krpljenje» financijskih problema.

Po Dionu, u prvim mjesecima 7. god. n. e. u Panoniji su se okupljale rimske vojske sa svih strana, pa su se dolaskom Germanika sa dodatnim trupama na zapadnu bojišnicu i pojačanjima koja su došla na istočnu bojišnicu stekli uvjeti za pokretanje velikih ofenzivnih operacije u panonskom bazenu.³⁷³ Jedna od strateških zamisli je predviđala i spajanje «istočne» i «zapadne» borbene grupe, kako bi se izvršilo dodatno koncentriranje trupa, prije predviđenih novih ofenzivnih akcija. A spajanje bi se izvelo tako što bi se «istočna» borbena grupa probila do «zapadne» kojom su zapovijedali Tiberije i Germanik. A takav potez je iz strateških razloga sasvim razumljiv jer je linija borbenog dodira na zapadu bila duža, a teško bi bilo očekivati da se zapadni pravac, odnosno prilaz Italiji, ostavi zaštićen sa slabim i neadekvatnim snagama. Tako je ustvari «istočna» borbena grupa predstavljala neku vrstu dodatnog pojačanja Tiberijevoj glavnoj koncentraciji snaga u zapadnom Iliriku. «Istočna» borbena grupa kojom su zapovijedali Aul Cecina Sever i Plaucije Silvan, koja je dodatno popunjena sa pojačanjima iz «prekomorskih (i drugih) provincija», je pokrenula svoje snage da pokretom preko međuriječja Sava-Dunav-Drava izvrši spajanje sa glavninom trupa kojima je

urbis, fames Italiae). Plinije Stariji donosi i jedan zanimljiv podatak, koji je isto vezan za vrijeme ovog rata i sve pesimističnijeg Augusta, koji je do početka 7. god. n. e. izgubio i posljednjeg biološkog unuka Agripa Postuma. Po Pliniju Starijem, sve ove nevolje koje su se u neku ruku pojavile odjednom (u periodu od proljeća 6. god. n. e. pa do kraja te godine) su ostavile teške posljedice po ostarjelog Augusta kojem se vjerojatno činilo da se čitav njegov svijet i sve ono što je postigao i u što je vjerovao ruši, tako da je on čak bio riješio da umre i četiri dana nije ništa jeo, pa je tako smrt bila prisutna u njegovom tijelu (*destinatio expirandi et quadridui inedia maior pars mortis in corpus recepta*).

³⁷⁰ Cass. Dio LV, 31, 4

³⁷¹ Služba noćnih čuvara je uslijed vjerojatnog povećanja uličnog nezadovoljstva i kriminala kao neminovnih posljedica pojave nagle krize, postala vrlo bitna za sigurnost grada Rima i kontrole režima nad situacijom u samom gradu.

³⁷² Cass. Dio LV, 31, 2

³⁷³ Cass. Dio LV, 32, 3

zapovijedao sam Tiberije, odnosno sa «zapadnom» borbenom grupom³⁷⁴ i tako neutrališe stratešku prednost ustanika koja je ležala u činjenici da je prostor zahvata pobune onemogućavao neposrednu kopnenu povezanost protu-ustaničkih snaga.³⁷⁵ Osnovicu te grupacije koja se trebala probiti prema zapadu činile su u legijskom sastavu mezijske legije (III. Scythica i V. Macedonica), kao i novopristigla pojačanja, a od saveznika i tračke jedinice. Kolona koju su vodili Cecina i Silvan, po Veleju se ukupno sastojala od pet legija, što bi značilo da su tri legije došle sa Silvanom.³⁷⁶ I na primjeru opisa ove operacije jasno se očitavaju osnovne smjernice na kojima se bazira prikaz rata od Veleja Paterkula, a to je da pokazuje izvjesnu nedorečenost, nepreciznost pa i nedosljednost u predstavljanju pojedinih događaja u kojima on osobno nije učestvovao.³⁷⁷ I nacrti karakter njegovog djela i druge činjenice³⁷⁸ doprinijeli su da Velejeve sumarne informacije općenito boluju od nedostatka detalja i detaljnije i precizne specifikacije ili sistematizacije koje bi ih dodatno potkrepljivale i objašnjavale. To njegovo predstavljanje sumarnih podataka i njihove informacione predstave sa nedovoljnim ili površnim ili samo djelomičnim (što je u konkretnom podatku i slučaj) detaljisanjem koje je za njih vezano može bez detaljnije analize da proizvede pogrešne zaključke. To se vrlo dobro očitava i na primjeru njegovog opisa događaja vezanih za vojsku koju su u ovoj operaciji predvodili Cecina i Silvan, za koju bi se površnim promatranjem i bez dublje analize Velejevog podatka moglo smatrati da je sva dovedena iz «prekomorskih provincija». Međutim ovaj stav

³⁷⁴ *Vell.* II, CXII, 4

³⁷⁵ Zanimljivo je na ovom mjestu primijetiti da je sav teret probijanja neposredne veze ležao na «istočnoj» borbenoj grupi, a ne na snagama koje je vodio Tiberije. Izgleda da je i ovom prilikom iskusni i sve oprezniji Tiberije izbjegao da se uvuče sa velikim snagama u rizičan i vrlo zahtjevan poduhvat.

³⁷⁶ Moguće je da je VII. legija bila ta koja je došla iz istočnih provincija, jer postoji mogućnost da se ona ranije nalazila u Galatiji, dok je XI. legija već bila na Balkanu (ali ne u Meziji i uopće sjevernom i zapadnom dijelu poluotoka). Ne isključuje se ni mogućnost da je i ona bila uključena u ovu grupaciju od pet legija istočne bojišnice. Sada je potrebno samo pronaći još jednu tu istočnu legiju, ili, ako se XI. legija nalazila na južnom ratištu a nije bila pridodana skupu od ovih pet legija, još dvije istočne legije.

³⁷⁷ Ti nedostaci njegovog prikaza se vrlo jasno odražavaju i na primjeru njegovog navođenja snaga kojima su zapovijedali Cecina i Silvan i specifikacije trupa koje su se nalazile u zajedničkom taboru nakon uspješnog spajanja dviju grupacija. Dok je u prvom slučaju (II, CXII, 4), u kojem on nije bio osobno prisutan, on neodređen po pitanju brojnosti i specifikacije savezničkih, pomoćnih i drugih nelegijskih jedinica i upotrebljava samo opće odrednice kao *...auxiliaribusque et equitatu...*, on je u brojnoj specifikaciji ovih snaga u taboru, u kojem je on boravio, jasniji i određeniji (II, CXIII, 1). To što se slaže u broju legija u ovom kontekstu ne znači ništa jer su legije ipak bile standardna kategorija rimskih oružanih snaga i Veleju ne bi trebalo da predstavlja neku posebnu teškoću da zna za broj legija koje su doveli Cecina i Silvan sa sobom, jer je dobro znao da je prije spajanja bilo pet legija, a u taboru deset legija.

³⁷⁸ Činjenica je da za njega, odnosno ideju na kojoj je počivala izrada njegova rada, i svi detalji vezani za događaje u ratu 6-9 god. n. e. nisu baš bili značajni da ih uvrsti u svoj nacrt.

proizvodi više nedoumica, nedosljednosti i nesuglasja nego što ih rješava i sam je po sebi, preciznije po subinformacijama, koje se u Velejevom kompletnom dotičnom podatku nalaze, kontradiktoran. Aul Cecina Sever (konzul suffectus za 9. god. p. n. e.)³⁷⁹ je bio namjesnik ili samo zapovjednik Mezije još od prije početka ustanka i on nije nikoga dovodio iz prekomorskih provincija, nego je i prije dolaska pojačanja bio sa određenim jedinicama (legijskim i pomoćnim) prisutan na ratištu. On se u već u samom početku ustanka, kako smo već naveli, sa snagama kojima je zapovijedao a koje nisu bile baš zanemarljive uspješno suprotstavljao ustaničkim snagama Breuka i drugih Panona.³⁸⁰ Da je sva ova vojska došla iz prekomorskih provincija (*ex transmarinis...provinciis*), postavlja se ne samo pitanje kojim je to snagama Cecina branio i borio se na istočnom ustaničkom pravcu dok nije došlo pojačanje, nego i zašto ustanici nisu iskoristili upražnjeni prostor i proširili pobunu i zauzeli i Meziju. To nisu mogli učiniti jer su se tamo nalazile već od ranije stacionirane rimske legije i lojalne pomoćne jedinice. Osim toga i tračke jedinice, isto sudionici ove operacije, nisu mogle biti u slučaju zapadnobalkanskog i panonskog ratišta nikakve prekomorske jedinice. Naravno dio te operativne «istočne» grupacije sigurno su činile i snage pristigle i sa udaljenijih balkanskih, ali i vanbalkanskih, znači prekomorskih prostora i samo izvođenje operacije spajanja i to sa istoka je bilo moguće tek kada su stigle i te jedinice. Pojačanja je doveo Marko Plaucije Silvan, konzul iz 2. god. p. n. e.³⁸¹ i od 4. god. n. e. prokonzul provincije Azije, dužnost koju je obnašao i u trenutku započinjanja ustanka.³⁸² Pošto je bio namjesnik senatske provincije Silvan nije raspolagao sa legijama u samoj svojoj provinciji, i on je sigurno kao iskusan i sposobni zapovjednik bio naimenovan za zapovjednika trupa koje su određene kao pojačanje «istočnoj» borbenoj grupi. To bi ukazivalo da su pojačanja istočnoj bojišnici, koja je do dolaska pojačanja bila pod zapovjedništvom Aula Cecine,⇒ sva stizala iz istočnih (azijskih) i južnobalkanskih provincija, i to vjerojatno moravsko-vargarskom komunikacijom. I tek dolazak pojačanja omogućio je pokretanje opsežne ofenzivne vojne operacije sa istočnog pravca. Glavno zborni mjesto u kojem se trebala skupiti armija Cecine i Silvana i odakle trebala pokrenuti prema zapadu najvjerojatnije je bio Sirmijum.

I činjenica da su joj (kolegijalno?) zapovijedala dvojica visoko rangiranih rimskih vojnih i političkih dužnosnika dokazuje da je borbeni grupacija koja je bila upućena u operaciju spajanja sa

³⁷⁹ Aul Cecina Sever i Haterije (*Haterius*) su zamijenili na konzulskoj časti za 9. god. p. n. e. Krispina Sulpicijana (*T. Quinctius Crispinus Sulpicianus*) i Tiberijevog brata Druza (*D. Claudius Drusus Nero Germanicus*). *Cass. Dio* LV, 29, 4

³⁸⁰ *Cass. Dio* LV, 29, 4

³⁸¹ Ovaj konzulat Silvan je obnašao zajedno sa Augustom, ali su kasnije obojica prepustili obnašanje konzulske časti drugim kandidatima, Augusta je zamijenio Q. Fabricius, a Silvana L. Caninius Gallus.

³⁸² O namjesništvu Plaucija Silvana u Aziji u datom periodu svjedoči i novac sa nominacijom ΣΙΛΒΑΝΟΝ ΠΕΡΓΑΜΗΝΟΙ.

glavnom, koja se nalazila na zapadnim ratištima Panonije, nastala spajanjem dvije grupacije, one koja je bila već prisutna na ratištu i one pridošle koju je doveo Silvan.³⁸³ Podatak da su se na čelu ove vojske našla dva konzulara, i to jednog koji je dotada upravljao bogatom provincijom Azijom i drugog koji se nalazio na donjodunavskoj granici dovoljno govori o značenju i snazi ustanka, i u neku ruku o onom vojničkom poštovanju koje su Rimljani ukazivali ustaničkim jedinicama, odnosno njihovoj općoj borbenoj vrijednosti. Vrijeme u kojem se desio ovaj veliki pokret rimskih, pomoćnih i savezničkih jedinica iz Sirmijuma i dogodila najveća bitka ustanka vjerojatno je, sudeći po tome što po probijanju grupacije Cecine i Silvana nije došlo do većih borbenih aktivnosti nego se prešlo na raspoređivanje trupa na zimovališta, period druge polovice 7. god. n. e. Ovaj period je sasvim razumljiv za otpočinjane ove velike operacije ako se ima u vidu da je ipak trebalo izvjesno vrijeme da dođu, da se sakupe, da se pregrupiraju i da budu spremne za pokret velika pojačanja.

Neposredno do pokretanja ofenzive koju su vodili Cecina i Silvan fokus borbi koje su vodile ustaničke jedinice nalazio se na zapadu, okrenut prema Tiberijevim snagama i to negdje na pravcu ...*monte Claudio*.... Po Veleju, ovaj dio ustaničkih snaga okrenutih prema Tiberiju se nije usuđivao da pruža otpor kada je Tiberije poduzimao ofenzivu niti su sa njim stupali u borbu makar bili dovedeni na ivicu uništenja, sustavnom destrukcijom i glađu, pa i kada su im protu-ustaničke snage nudile šansu za otvorenu bitku.³⁸⁴ Smatramo da je Velej u konkretnom prikazu ipak ili pogrešno razumio ustaničku strategiju ili je svjesno predstavio kao neki vid kukavičluka, jer sama tri i po godišnja borba dokazuje da ustaničke snage nisu bile bez samopouzdanja i vlastitog dobrog ustroja. To što se nisu upuštale u borbu nije bio znak kukavičluka, nego primjene osnovne strategije, ali Velej

³⁸³ Nevjerojatno izgleda činjenica da je Velej, spominjući i Aula Cecinu, potpuno zanemario činjenicu da je samo Plaucije Silvan doveo po Veleju «prekomorska» pojačanja, i da nije smatrao shodnim i potrebnim da objasni stvarni položaj svakog od njih dvojice, bar sa par riječi. On se jednostavno zadovoljio da ih spomene zajedno, kao vođe jedne velike operacije strateškog značenja. Ali i ovo dokazuje Velejevu površnost u prikazivanju određenih činjenica i događaja vezanih za ustanak, posebno onih u koje nije imao neposrednog i očividnog uvida.

³⁸⁴ *VeII*, II, CXII, 3; Zanimljivo je, kada se detaljno analizira Velejev izvještaj, obratiti pažnju na još jednu njegovu osobnost koja se uočila već prilikom njegovog opisa borbi Mesalinusa sa ustanicima. Dok na nekim mjestima uzdiže i pretjerano prikazuje ustanike i njihovu snagu, sposobnosti, vrline i njihovo vodstvo i ustroj, te povećava brojnost na drugim mjestima ih prikazuje kao kukavice, sa slabim samopouzdanjem bez obzira na svoju brojnost pa čak i kao razuzdanu gomilu koja se lako rasprši. Razlog ovako kontradiktornog pristupa nalazi se u dodvoričkom stilu, jer on ustanike u negativnom smislu prikazuje samo onda kada se nalaze u neposrednom sukobu sa Tiberijem ili gdje se on nalazi (II, CXII, 3), čijem umijeću pa i samoj pojavi, po Veleju, ustaničke snage jednostavno ne mogu odoliti niti imaju hrabrosti da mu se uopće suprotstave, ili sa nekim drugim Velejevim favoritom, kao npr. sa Valerijem Mesalinusom (II, CXII, 2) ili Markom Lepidom (II, CXIV, 5; CXV, 2-3; II, CXXV, 5). On ustaničke kvalitete predimenzionira i kada se govori u općim kategorijama, a ne o opisu pojedinih konkretnih događaja.

kao svaki Rimljanin-patriota ima pravo i da pokaže i izvjesni prezir prema svojim neprijateljima koji njemu i trupama kojima on zapovijeda nanose toliko problema, pa i da njihovu strategiju smatra kukavičlukom.³⁸⁵ Spomenuti dio ustaničkih snaga se, isto po Veleju, u toku ovog perioda utvrdio i prešao u obrambeni stav na prostoru koji on naziva ...*monte Claudio*... (planina Klaudija).³⁸⁶ Velej u vezi preciznijeg lokaliziranja ove planine ne daje nijedan bitniji podatak, izuzev da se ona nalazila na prvoj bojišnoj liniji prema Tiberiju, odnosno trupama kojima je on neposredno zapovijedao.³⁸⁷ Sudeći po Velejevom tekstu ...*monte Claudio*... se sigurno nalazila negdje na prostoru ustaničke kontrole na sjeverozapadnom području i zapadnim oblastima ustaničkog panonskog bazena. Velej Paterkul se tada nalazio upravo na prostoru zapadne bojišnice ili u blizini Tiberija ili ne suviše daleko od njega i sigurno je bio upoznat sa zbivanjima u vezi spomenute planine, pa se vjerojatno zahvaljujući tome ona nalazi i spomenuta u Velejevom izvještaju.³⁸⁸ Nejasno je zašto ovo mjesto na čisto ilirskom prostoru nosi latinsko ime, možda je riječ da su tu planinu Rimljani tako nazivali, dok je domorodačko ime od Veleja bilo zanemareno, ako ga je on uopće i znao.³⁸⁹ Taj ...*monte Claudio*... je sigurno bio važna ustanička strategijska utvrđena pozicija u toku 7. god. n. e. koja bi u pravom smislu predstavljala obrambeni bedem štiteći pozadinu na glavnom dijelu zapadne ustaničke bojišnice. To praktično znači da ta pozicija može biti neka važna i istaknuta planina na području na kojem su se vodile najteže borbe u tome periodu i kuda su prolazile protu-ustaničke kolone u svojoj kampanji «razaranja i iznurivanja», i to posebno one koje je neposredno vodio Tiberije. Koncentriranje i utvrđivanje jednog dijela ustaničkih snaga na ...*monte Claudio*... se može promatrati i kao taktički

³⁸⁵ Ako nisu željeli da budu brzo i efikasno uništeni, ova strategija zavlčenja je bila jedino što su ustanici mogli primjenjivati.

³⁸⁶ Zanimljivo je da ustaničke snage biraju kao prostore pozicioniranja svojih većih formacija planinske masive, pa su to npr. uradili kada su zauzeli Frušku Goru, a sada i na ...*monte Claudio*...

³⁸⁷ Radi toga, proces kojim bi se nastojao lokalizirati ...*monte Claudio*... zasnivao se na metodi prezentiranja svih mogućih postavki, te na postupku njihovog postupnog eliminiranja kako bi se došlo do zadovoljavajućeg i najtočnijeg lokaliziranja.

³⁸⁸ Za razliku od spominjanja po imenu ove planine, Velej Paterkul uopće ne imenuje mjesta na kojima borbe vodi istočna borbena grupa a koja spominje Kasijske Dion (npr. planina Alma), niti navodi, iako je detaljno opisuje, ime mjesta na kojem se vodi velika bitka kolone Cecine i Silvana. I to isto pokazuje da se ...*monte Claudio*... nalazila na zapadnoj liniji bojišnice, ali i da Velej ne barata najpreciznije baš sa podacima sa istočne bojišnice kao što je slučaj sa onom na zapadu.

³⁸⁹ Teško bi bilo pretpostaviti da su i tadašnji Iliri, samo par desetljeća pod vrhovnom rimskom vlašću, koristili rimsko i to gentilno ime za planinu koja im je bila toliko značajna i na kojoj su prebivali stoljećima ranije i prije dolaska Rimljana. Nepoznati su i razlozi zbog kojeg ova planina nosi Klaudijevsko ime, Tiberijevo gentilno ime prije posvojenja od Augusta. Pitanje da li ona stvarno nosi ime u čast Tiberija koji je u ovim oblastima ratovao 12-9. god. p. n. e. (on tada još uvijek nije bio adoptiran u julijevski gens i bio je Klaudijevac) ili nekog drugog Klaudija ostaje otvoreno.

potez kojim se dodatno utvrđivao i osiguravao položaj na zapadnoj bojišnici, dok se istovremeno na istoku pripremao i počeo odvijati dramatični i opsežni vojni pokret neprijateljskih jedinica. U tom slučaju to utvrđivanje je trebalo da na sebe veže Tiberijeve trupe i spriječi njihove dublje prodore u ustaničko zaleđe, posebno prema onom području za koji je prijetila opasnost da bude zahvaćen pokretom istočne borbene grupe, a na kojem su se ustaničke vojvode pripremale da presretnu istočnu borbenu grupu.³⁹⁰ Tako bi se drugom dijelu ustaničkih snaga, predvođenom obojicom Batona, omogućilo da se efikasno suprotstave trupama koje su sa istoka predvodili Aul Cecina i Plaucije Silvan. Poradi toga razloga sasvim logično bi bilo smjestiti *...monte Claudio...* na dominantni uzvišeni pojas koji se pružao negdje na direktnoj istočnoj liniji od Siscije koja čini zaleđe planiranom ustaničkom presretanju Cecina-Silvan kolone, pa bi u tom slučaju planine Kozara i pojas Psunj-Papuk, a možda i Moslavačka Gora³⁹¹ imale najviše šansi da budu smatrane Velejevim i Plinijevim *...monte Claudio...* Po Pliniju Starijem *...monte Claudio...* se nalazio između keltskih Tauriska i Skordiska, što bi ga više smještalo u slavonsko područje te bi se možda i mogla prihvatiti lokalizacija Wilkesa da je riječ o planini Papuk.³⁹² Pojas Psunj-Papuk, odnosno planinski pojas u središnjoj Slavoniji (uključujući i Krndiju i Dilj) pruža iste one zemljopisne osobnosti koje bi odgovarale jednoj takvoj poziciji na kojoj bi se utaborile veće ustaničke snage. I to kao dominantno planinsko područje okruženo širokim ravničarskim područjem s kojeg se pruža vidik na jedno široko panonsko područje, uključujući i istočno bosansko-posavsko područje okrenuto prema Tiberijevoj borbenoj grupi. Možda bi se tako i Velejevo spominjanje utvrđivanja ustanika na *...monte Claudio...* moglo tumačiti i sklanjanjem ustaničke, panonske populacije sjeverno od Save u zaštićenije središnjo-slavonsko planinsko područje. I to uslijed karaktera protu-ustaničkih operacija izvođenih u toku 7. god. n. e., koje su se sastojale od kontinuiranog i sustavnog pustošenja i razaranja koje su izvodile jedinice «zapadne» borbene grupe. Ravnija slavonska područja su bila izloženija protu-ustaničkim akcijama i

³⁹⁰ Utvrđivanje Klaudijeve planine je moguće promatrati i na sljedeći način : Na panonskom dijelu zapadne bojišnice od početka napada Tiberijevih jedinica, ustanici su svoju strategiju prilagodili na taj način da su se skoncentrirali na ovom pojasu slavonskih planina i tako zaštitili od pustošećih pokreta protu-ustaničkih jedinica. Tiberijevim snagama je bilo znatno teže boriti se u ovim planinama (u koje se vjerojatno sklonio i neborački dio populacije) protiv ustanika, nego u ravninama prema Savi, Dravi i dalje na zapadu. Izraz «*...munitione se defendit*» bi se mogao tumačiti kao sustav i mreža utvrđenih gradina na srednjoslavonskim planinama, a ne da su one bile okružene nekom posebnom linijom odbrambenih fortifikacija, jer bi to za ustanike nesumnjivo bio vrlo ambiciozan i za kratak period neostvarljiv zadatak.

³⁹¹ Po prevodiocu i priređivaču bilješki djela Plinija Starijeg u izdanju «Zemljopis starog svijeta» (2004, 51 fus. 175) Urošu Pasiniju „Brdo *Claudius* je sjeveroistočno od Siska (Moslavačka gora)”

³⁹² *Plin. NH* III, 148 (o vrelima za Plinijevo spominjanje *Mons Claudius* v. Domić Kunić, 2004, 130; 154-155); Wilkes, 1969, 72;

upadima, pa su i ustaničke jedinice i stanovništvo morali da se grupišu na sigurniju zonu.³⁹³ Sam Velej je izričit da su se ustanici na ...*monte Claudio*... povukli uslijed aktivnosti Tiberija,³⁹⁴ odnosno «zapadne» borbene grupe kojom je on osobno zapovijedao, što jasno pokazuje da je tu riječ o pribjegavanju ustanika utvrđivanju na planinskom pojasu.³⁹⁵ Jasno je da je Tiberijeva strategija zasnovana na lišavanju resursa ustanicima, pa su radi toga i operacije bile primarno usmjerene na plodnije i ravnije oblasti i primoravanje ustanika da se povlače/sklanjaju u oblasti sa manje resursa. Tiberijeva strategija se pokazala uspješnom jer se sklonjeno ustaničko stanovništvo na pravcima neprijateljskih udara povuklo u posnije oblasti, gdje je u narednom periodu bilo još više izloženo gladi, a masovno izbjeglištvo i grupiranje na površinski raspoloživo manjem prostoru dovelo je do i do pojava epidemija i njihovog bržeg širenja. Plodnije oblasti su postajale za ustanike sve teže pristupačne, a razina razaranja je sigurno dovela do totalne destrukcije lokalne infrastrukture (posebno u ravnim oblastima), koja je ma koliko bila zaostaliya od one mediteranske ipak bila garant i osnova života i preživljavanja domaće populacije.

Samo utvrđivanje (po Veleju ... *monte Claudio munitione se defendit*) bi trebalo shvatiti kao zasnivanje odbrane na sustavu i lancu utvrđenih i vojno posjednutih točaka (gradina, prolaza, strateških pozicija i sl.) kojim se branilo kompletno planinsko područje, a ne kao da je ono čitavo zaštićeno nekom jedinstvenom obrambenom linijom ili fortifikacijom. Za takvo nešto to područje je

³⁹³ U kontekstu ustaničkih snaga teško je povući jasnu liniju razdvajanja između vojnog/ratničkog i civilnog dijela, pa je povlačenje vojnih snaga neminovno povlačilo i kretanje civilnog stanovništva (žena, djece, starih i nemoćnih).

³⁹⁴ *Vell.* II, CXII, 3;

³⁹⁵ Po svemu sudeći, bar po podacima koje daju Velej Paterkul i Kasije Dion, planine i planinski pojasi i područja, i uopće uzvišenja, su izgleda imali vrlo bitnu ulogu u ustaničkom vođenju rata, što se vidi i po čestom spominjanju planina kao što su *Alma*, *Claudia*, i neimenovanih planina u dinarskom pojasu (po *Vell.* II, CXV, 4...*situ locorum ac montium*...), Činjenica je da su se ustanička najbolja i glavna uporišta nalazila na brdsko-planinskim područjima i arealima, ali ustanici su planinska područja koristili i za koncentriranje svojih trupa (kao npr., na planini Almi), pa i na pokretanje borbenih operacija. Ustaničkim snagama je bolje odgovaralo brdsko-planinsko područje u slučaju sukoba sa protivnikom, lakše je za obranu ali i za napade, posebno one koji su izvođeni u gerilsko-partizanskom stilu. Ustaničko zapovjedništvo je osjećalo i smatralo da brdsko-planinsko područje bolje odgovara razvijanju njihovih snaga nego protivničkih. Ali to je imalo i svoje negativne osobine, jer je lišavalo ustaničke snage pristupa boljim i bogatijim resursima i glavnim i otvorenim komunikacijama, praktično ih izolirajući u pojedine zatvorene, utvrđene zone (čak u pojedinim slučajevima i međusobno nepovezane) sa jačom koncentracijom ustaničkih snaga. Te zone su i prirodno i sa resursima siromašnije i posnije i prostorno manje i teže pristupačnije. Ali i razlozi i načini ustaničkih forsiranja pojedinih planina, poznatih iz vrela, su bili različiti, pa je tako forsiranje Fruške Gore bilo izgleda čisto vojničko pa i ofenzivnog karaktera bez sklanjanja civilnog stanovništva, dok je ono na planini Klaudija imalo karakter i refugija i povlačenja i vojnog i civilnog dijela stanovništva i bilo je čisto obrambenog karaktera. A pozicije na planinskom, dinarskom pojasu, o kojima govori Velej, su opet imale karakter očajničke odbrane i riječ je vjerojatno u najvećem broju slučajeva o gradinama.

bilo preveliko, a nije se ni imalo dovoljno ni vremena a vjerojatno ni umijeća da se nešto takvo i učini. I samo izlaganje Veleja Paterkula kada govori o ovome jasno ukazuje da je način vođenja protu-ustaničkih operacija bio razlogom grupiranja na ...*monte Claudio...*,³⁹⁶ koje je samim tim moralo zahvaćati veću površinu kako bi se na njoj smjestilo brojnije stanovništvo koje je prišlo ustanku u oblastima sjeverno od Save, a u tu svrhu bi najbolje odgovarao središnjo-slavonski planinski pojas. Ali u tome slučaju je nejasno kuda je mogla proći kolona koju su predvodili Cecina i Silvan, odnosno zašto im se ustaničke trupe sa ...*monte Claudio...* nisu pokušale suprotstaviti dok je ona prolazila južno ili sjeverno od njih. Možda su te utaborene ustaničke snage jednostavno odlučile da puste protivnika da prođe, bez žešćeg uznemiravanja i pokušaja zaustavljanja kako ne bi previše i same rizikovale da budu uvučene u jednu bitku koja se odvijala i u blizini Tiberijevih trupa koje su se na neki način mogle angažirati. Uvlačenjem u jednu takvu bitku ustanici bi ugrozili i samu svoju utvrđenu poziciju, pa su možda smatrali boljim da održavaju svoje obrambene pozicije nego da ih napuste radi jednog riskantnog poduhvata. S druge strane, prihvatljivo zvuči i opcija da, pošto je središnjo-slavonski planinski pojas predstavljao neku vrstu refugija i za ratnike i za ostatak stanovništva na određenom području sjeverno od Save da nije bilo izvodljivo niti preporučljivo izvođenje borbenih jedinica i napuštanje obrambenih pozicija kako bi se suprotstavilo kretanju jedne kolone u svojoj relativnoj blizini.

Izgleda da «istočna» borbena grupa nije bila baš u tolikoj mjeri aktivna u primjenjivanju strategije pustošenja i spaljene zemlje, kao što je to bio slučaj na zapadnoj bojišnici. Samim tim je do pokretanja velikog pokreta trupa pod zapovjedništvom Silvana i Cecina, istočno-slavonsko područje (uključujući i one ravnije oblasti) bilo znatno manje izloženo razaranju i pustošenju. To se može objasniti i nedostatkom dovoljnih efektiva na istočnoj bojišnici, koji su se postupno popunjavali, ali i činjenicom da je na nju bila više naslonjena breučka politija. Zato su ustaničke jedinice u istočnoj Slavoniji i Srijemu bile aktivnije i spremnije za sukob, pa i za napade na protivnika, posebno ako se ima u vidu da su im došle u pomoć i snage iz dinarskog pojasa. Kada je ustaničko zapovjedništvo saznalo za koncentriranje i pokret jake neprijateljske borbene grupacije, oni su odvojili dio svojih snaga kojima su namjeravali da se ispriječe napredovanju trupa koje su predvodili Cecina i Silvan.

³⁹⁶ *Vel.* II, CXII, 3-4; Naravno, tvrdnja Veleja da se ustanici nisu usudili suprotstaviti Tiberiju i Rimljanima kada su poduzimali napade i nudili im šansu za borbu, pa su se sklonili na ...*monte Claudio...*, gdje su se utvrdili i branili, ne bi se trebala prihvatiti. Sam karakter operacija pustošenja i uništavanja koje su poduzimale protu-ustaničke jedinice «zapadne» borbene grupe nije u stvarnosti ni nudio pravu šansu za direktnu bitku i ustanici su prilagodili svoju taktiku na terenu takvim protu-ustaničkim akcijama. Velej je, iako je bio visoki zapovjednik na terenu, ipak istinu malo iskrenuo i predstavio ustanike skoro kao bjegunce pred Tiberijem i njegovom vojskom, a sve u svrhu laskanja Tiberiju i rimskoj vojsci.

Ustaničko zapovjedništvo je znalo da se ne smije dopustiti spajanje dvije protu-ustaničke armije, jer bi to značilo praktično zaokruživanje ustaničke teritorije i opasno koncentriranje i pregrupiranje neprijateljskih snaga. Radi toga oni su bili prisiljeni da napuste dotadašnju strategiju izbjegavanja sraza sa velikom i brojnom neprijateljskom borbenom silom i da sa dijelom svojih snaga stupe u borbu sa prilično brojnom i koncentriranom protivničkom vojnom silom, ali na taj način koji bi što je moguće više u sebi sadržavao odlike njihovog načina ratovanja. U skladu s tom doktrinom i ovom prilikom oni su nastojali da što je moguće više izbjegnu direktno sučeljavanje sa protivnikom licem u lice i da se služe manevriranjem i iznenađenjima. Razumljivo je da je ustaničko zapovjedništvo vjerojatno tu bitku odlučilo prihvatiti na mjestu koje bi im pružilo startnu taktičku prednost, pogotovu još ako je to područje bilo teško za održavanje stabilne i čvrste borbene linije prilikom nastupanja, napada ili odbrane i za utvrđivanje radi npr. močvarnog tla. Jedino na tome prostoru ustaničke borbene osobine i način ratovanja mogle su da pokažu, u bici koju nisu mogli izbjeći, svoje prednosti i da klasičnu otvorenu bitku što više prilagode svojim uvjetima, snazi i potencijalima. A močvarno tlo, koje je usto dobro poznato ustanicima, je savršen prostor za jedan prepad većih razmjera.

Bitka kod Vulkajskih močvara se mogla desiti bilo gdje na pravcu prodora i kretanja istočne borbene grupe, pa je kao prvu stavku u procesu detekcije mjesta gdje su se nalazile spomenute močvare potrebno odrediti itinerarij istočne borbene grupe. Trupe su se vjerojatno kretale iz pravca Sirmijuma i sjeverno od Save, duž slavonskih ravnica, a ne sjevernim pravcem duž same Drave, jer bi to bio duži put za cilj kretanja= gravitaciono područje Siscije u kojem se nalazi Tiberije.³⁹⁷ Da se pokret armije kojom su zapovijedali Cecina i Silvan odvijao negdje u pojasu između Save i Dunava, preciznije oblašću Slavonije je razumljiv zbog konfiguracije terena, tj. njegove pogodnosti za primanje i kretanje velike koncentrirane vojne kolone. Ova armija nije imala zadatak da uništi ustanak, nego primarno da se spoji sa «zapadnom» borbenom grupom i zato je njen pokret preko srijemskih i slavonskih ravnica bio vrlo vjerojatan. U Srijemu i Slavoniji mogućnosti iznenađenja, presijecanja i ugrožavanja kolone su bila manja nego u južnijim krajevima, čije zemljopisne osobnosti nisu omogućavale kvalitetno koncentriranje velike armije. U južnim oblastima kretanje kolone kao takve

³⁹⁷ Usporediti; *Vell.* II, CXIII, 3; Ako bi lokalitet *pont. Ulcae* sa Pojtingerove karte odgovarao Dionovim Vulkajskim močvarama, onda bi i put sjevernim, zaobilaznim putem duž rijeke Drave mogao isto doći u obzir za kretanje kolone Silvana i Cecine. Praktično, sa šireg prostora oko rijeke Vuke se moglo ići i južno i sjeverno od slavonskog planinskog pojasa, na kome su se utvrdile ustaničke snage i sklonilo stanovništvo. Ali je ipak logičnije za sada da tvrdimo da je istočna borbena grupa izabrala južniji put, a ne sjeverni zaobilazni iako ni njegovo korištenje ne bi trebalo isključiti. Spomenuta kolona je vjerojatno u svome kretanju slijedila trasu komunikacije koja je već postojala, pa bi se možda njen itinerarij mogao rekonstruirati i na osnovi postojanja predrimskih i rimskih saobraćajnica.

nije se moglo smatrati strateškom prednošću, dok bi manevriranje glomaznih, klasičnih vojnih jedinica bilo prilično otežano.³⁹⁸ U slučaju da je riječ o užem slavonskom području, logično bi bilo očekivati da su te trupe planirale svoje kretanje južno od pojasa četiri slavonske planine. Na Pojtingerovoj karti nalazi se zabilježen lokalitet *pont. Ulcae*, između *Ad Basante* (negdje na Bosutu) i *Murse Maior* (ustvari na putu za ovo naselje, istočno ili bolje rečeno jugoistočno od njega 12 rimskih milja⇒ oko 18 km). To bi bitku kod Vulkajskih močvara smještalo više prema istoku, te bi se ona u tom slučaju desila već na početku pokreta trupa Cecine i Silvana. To bi na neki način potvrđivalo i određivanje pozicije *pont. Ulcae*, jer sudeći po razdaljinama prezentiranim na Pojtingerovoj karti *pont. Ulcae* je od Sirmijuma bio udaljen 45 rimskih milja (cc 67 km) zapadno, a to bi onda odgovaralo potezu srednji tok Bosuta-Vuka.³⁹⁹ Nepoznati autor *Epitome de Caesaribus* (41, 5) spominje jezero po imenu *Hiulca* blizu grada Cíbale,⁴⁰⁰ što bi upravo odgovaralo spomenutom potezu srednji tok Bosuta-Vuka.⁴⁰¹

Iz činjenice da su protu-ustaničke trupe u trenutku udara bile utaborene na ustaničkom području moglo bi se pretpostaviti da su se one već nalazile u pokretu koji je trajao neko vrijeme, najmanje jedan dan marša udaljeni od svoje polazne pozicije. Iznenadnost čitavog ustaničkog napada je podrazumijevala da su se oni već nalazili u dubini područja u kojem su se kretali. Ta činjenica bi značila da je porječje Bosuta pripadalo onome što se načelno može nazvati ustaničkim područje. Oni su sigurno već prošli pored lokaliteta na Pojtingerovoj karti označenog kao *Ad Basante* i kretali se nešto možda malo sjevernije od Bosuta kada su se pripremili za taborovanje na mjestu u blizini

³⁹⁸ Jedino bi južno od Save sembersko-posavski prostor imao slične zemljopisne karakteristike kao i srijemsko-slavonsko područje, ali je ono bilo ipak preusko kako bi se na njemu mogla uspješno razviti i kretati koncentrirana armija Cecine i Silvana. Uz to, da su se kretali ovim područjem, koje je bilo blizu dinarskog pojasa, Cecina i Silvan bi se našli u opasnosti da se nađu ukliješteni između dinarskih i panonskih snaga sa smanjenim mogućnosti za manevriranje i pregrupiranje, jer bi se oni i trupe koje su predvodili ne samo našli između ustaničkog čekića i nakovnja nego i sa rijekom Savom kao otežavajućom okolnosti koja bi ograničavala sposobnost kvalitetnog i brzog razvijanja. O Vulkajskim močvarama v. Bojanovski, 1988, 51 (posebno fus. 65 na istoj stranici- posebno obratiti na vrela koja se odnose na ovu lokaciju).

³⁹⁹ Po Zaninoviću (2003, 447) Vulkajske močvare se poistovjećuju s rijekom Vukom u istočnoj Slavoniji.

⁴⁰⁰ Gračanin, 2005, 289

⁴⁰¹ Postoji i jedna jezična podudarnost između Dionovih Vulkajskih močvara i keltskog naroda Volke (*Volcae* kod Julija Cezara -- *de bell. gall.* VI, 24--- i Ουόλκαι kod Ptolemeja i Strabona). Ne bi bilo nemoguće pretpostaviti da su Vulkajske močvare jezično svjedočanstvo o tome da se neki ogranak ovog velikog keltskog naroda naselio i u ist. Slavoniji i Srijemu., ili da je bar dominirao neko vrijeme (o tome v. i Šašel Kos, 2005 A, 378). Možda su ove močvare bile i mjesto borbi između Konstantina i Licinija nešto više od 300 godina kasnije (Mirković, 2003, 188). Sve bi ovo sugeriralo da su ove močvare bile situirane na važnoj zemljopisnoj, možda i saobraćajnoj poziciji.

Vulkajskih močvara. S druge strane naziv Vulkajske močvare koje upotrebljava Kasije Dion, sugerira da su se Rimljani utaborili u blizini nekog močvarnog, poplavljenog područja koje svojim osobinama pretpostavlja dobru poziciju za one koji se skrivaju u njemu da ne budu otkriveni od npr. onih koji su se utaborili u blizini. Izgleda da su rimski zapovjednici pogriješili postavljajući svoj tabor na mjesto u čijoj se blizini nalazilo područje koje pruža mogućnost za iznenadni napad. Iznenadnost i prvotni veliki uspjesi ustanika u toku bitke, ukazuju da su upravo Vulkajske močvare bile mjesto na kome su se nalazile bar glavne ustaničke snage koje su se ustremile na utaborene Rimljane. Ustanici su dobro poznavali te močvare i znali su za pogodnost koje one pružaju za jedan iznenadni napad, koji sadrži u sebi dovoljno i partizanskog načina ratovanja a ne samo otvorenog sraza koji su ustaničke vojvode uvijek nastojale da što je u moguće većoj mjeri da izbjegnu. Tako su i odlučili da napadnu upravo na području koje su dobro poznavali, što je značilo da su se ove močvare nalazile u dubini ustaničkog panonskog pojasa.

Ustaničko zapovjedništvo je za ovu bitku moralo odvojiti dosta brojne snage kako bi one mogle predstavljati dostojnog protivnika snagama Cecine i Silvana. Osnovna ustanička zamisao predviđala je iskorištavanje faktora iznenađenja i brzog udara na više strana. Po Kasiju Dionu, u predviđenom napadu na trupe koje je predvodio Cecina učestvovala su obojica Batona,⁴⁰² što bi značilo da su presretanju te kolone koja se kretala iz pravca Mezije učestvovala i dinarske jedinice. Ako je ovaj Dionov podatak točan, to bi podrazumijevalo da je u toku 7. god. n. e. kada su otpočele žestoke ofenzivne akcije na panonskom pojasu, pomoć panonskim snagama neposredno, sigurno bar u nekim situacijama, pružao i Baton Dezitijatski sa dijelom trupa dinarskog segmenta.⁴⁰³

Po Dionu bitka se odigrala u blizini Vulkajskih (...Οὐολκαίσις...) močvara, započevši iznenadnim udarom združenih ustaničkih snaga na protivničke trupe koje su bile utaborene, najvjerojatnije u rano jutro ili kasno popodne kada se podizao logor.⁴⁰⁴ Bitka, koja je bila (po svojim

⁴⁰² Cass. Dio LV, 32, 3

⁴⁰³ Utaborenje ustaničkih snaga na ...*monte Claudio*... i velika bitka kod Vulkajskih močvara, što je angažiralo jednu veliku borbenu silu ustanika, ukazuju da su se u ovom ključnom periodu rata sjeverno od Save nalazile, kada je inicijativa prešla na protu-ustaničke snage, i brojne jedinice koje su uvjetno pripadale dinarskom segmentu ustanka uključujući i samoga Batona Dezitijatskog.

⁴⁰⁴ Iz pisanih vrela se ne može jasno vidjeti je li bitka započela ujutro ili u kasno popodne kada se, po ustaljenoj vojničkoj praksi, podizao privremeni vojni logor. Po Buchanu (1969, 312) ustanici su iznenadili Rimljane kada su podizali logor, što bi impliciralo da je bitka započela u kasno popodne. I neke druge pojedinosti bi govorile u prilog početka bitke u kasno popodne kao što su:

- Raspored jedinica.
- Sigurno ustaničko očekivanje dolaska, što potvrđuje dobru izviđačku službu ustanika.

Ali s druge strane i moguće izbijanje bitke u rano jutro ima isto svoje argumente kao što su;

karakteristikama i načinu vođenja) donekle specifična, je po broju angažiranih snaga spadala u red većih bitaka rimske vojne povijesti. Ovu bitku spominju i opisuju i Velej Paterkul i Kasije Dion, što dovoljno govori o njenom značaju, s tim da je opis koji daje Velej Paterkul detaljniji u pojedinosti samog toka bitke.⁴⁰⁵ U pojedinim detaljima se ova dva opisa razlikuju ili međusobno dopunjuju, npr. Velej Paterkul ne spominje ime mjesta gdje se bitka odigrala, dok Kasije Dion uopće ne spominje Plaucija Silvana, drugog zapovjednika kolone i za njega je Cecina Sever jedini zapovjednik kolone. Ipak, iako je njegov opis opširniji i detaljniji, mora se biti oprezan prilikom analize toka bitke po Veleju Paterkulu, koji osobno nije ni učestvovao u bici, jer i ovom prilikom on pokazuje pretjerivanja u svrhu apologetike. Dionov opis je manji i bez nekih živopisnih prikaza kao u slučaju Veleja Paterkula, i on samo navodi da su Rimljani nakon prvih uspjeha ustanika, ipak na kraju uspjeli da odbiju napad. I po Velejevom opisu i prezentiranim podacima u vezi sa bitkom, riječ je o

-
- Sudeći po oba opisa, posebno detaljnijem Velejevom bitka je oduzela prilično razdoblje dana, a ako je izbila u kasno popodne morala bi biti prekinuta ili bar vođena sa manje intenziteta zbog nastupanja noći.
 - Kasije Dion kaže da su ustanici napali Severa dok je on bio ulogoren, znači dok je logor već bio podignut. S tim se slaže i Velejev opis u kojem se navodi da je postojao prefekt logora (koji je uzgred rečeno poginuo u toku napada), što bi značilo da je postojao ne samo logor nego da je bio ustanovljen i njegov privremeni hijerarhijski ustroj.
 - Po Dionu, ustanici su rastjerali predstraže van bedema, koji su znači već podignuti a straže, bolje reći položaji van njih uspostavljeni.
 - I na kraju isto po Kasiju Dionu, vojnici iz logora su odbili napadače.
 - Sami ustanici vjerojatno nisu znali precizno znali gdje će Rimljani postaviti svoj logor, pa samim tim nisu ni mogli predviđati taktiku koju će primijeniti u konkretnom napadu. Oni su samo mogli pretpostaviti okvirno područje logorovanja, ali ne i samo mjesto. Samim tim bi prevelik rizik bilo postaviti i pripremiti napad a ne bar neko vrijeme prije znati točne pozicije utaborenog neprijatelja, jer nije riječ o postavljanju zasjede koloni nego o napadu na već neko vrijeme statične pozicije. Ali napad u rano jutro bi omogućio postavljanje jedinica i njihovu preciznu borbenu pozicioniranost prema neprijatelju te taktičko precizno završno konkretiziranje borbenih planova u odnosu prema već utaborenom protivniku, a sve to u toku noći.

⁴⁰⁵ O bici v. *Vell.* II, CXII, 4-6; *Cass. Dio* LV, 32, 3;

Kada se analiziraju tekstovi i Veleja Paterkula i Kasija Diona može se uočiti bar njihova načelna podudarnost, jer obojica ističu da je došlo do iznenadnog ustaničkog napada, prvotne uspjehe ustanika koji su razbili i natjerali na povlačenje protivničke «ešalone» na koje su se prvo ustremili, stabiliziranje prilika zahvaljujući onim snagama koje su bile u pozadini (smještene u logoru) i na kraju relativni uspjeh koji se sastojao u odbijanju ustanika. Opisi se razlikuju u tome što Velej daje i detaljniji opis svake od navedenih stavki, dok Kasije Dion ne iznosi ni analizu i razloga zbog čega se bitka odvijala na način koji je bio vrlo ozbiljan po protu-ustaničke snage. Iz podataka oba izvora može se naslutiti da je prvi ustanički udar primarno bio usmjeren na pomoćne i savezničke jedinice koje su vjerojatno smatrane boljom i lakšom metom, da bi se tek kontinuirani napad ustremio i na legijske sastave koji su isto pretrpjeli velike gubitke i u svome zapovjednom kadru.

iznenadnom napadu koji je rimske i pomoćne i savezničke trupe (pet legija, mnoge pomoćne jedinice i konjicu tračkog kralja) doveo skoro do katastrofe. Po Veleju prilikom udara ustaničkih snaga pomoćne i tračke jedinice su bile potučene i natjerane u bijeg i situacija je postala vrlo opasna po rimsku stranu. Velej Paterkul za dovođenje vojske u tešku situaciju u blizini Vulkajskih močvara direktno i nedvosmisleno optužuje rimske zapovjednike Cecinu Severa i Plaucija Silvana, jer su se oni, u skladu sa apologetskim duhom Velejevog teksta, udaljili od načela politike Tiberija (tj. njegovog načina vođenja borbenih operacija) i dozvolili sebi da dođu u kontakt sa neprijateljem prije nego su saznali preko svojih izviđača gdje je neprijatelj. Situaciju kod Vulkajskih močvara, su i po Veleju Paterkulu (detaljnije i izričitiije prikazano) i po Kasiju Dionu, spasili sabranost, hrabrost, vrline i sposobnost običnih vojnika-legionara. U tim kritičnim trenucima, po podacima naših vrela, kada su u borbi poginuli i bili ranjeni mnogi oficiri, pojedine jedinice bile odsječene, pomoćne jedinice u bijegu, bitku je spasila vrijednost rimskih legionara koji se nisu zadovoljili izdržavanjem ustaničkih juriša nego su provalili kroz njihove redove i tako izvukli pobjedu iz očajne situacije i ujedno spasili svoje zapovjednike od sramote poraza. Iako je završila načelnom rimskom pobjedom jer je napad odbijen, ustanici prisiljeni na povlačenje a nastupanje vojske prema Tiberijevoj borbenoj grupi nastavljeno, gubici protu-ustaničkih snaga su bili izrazito veliki.

Velejevu tvrdnju da je situacija dobivena samo zaslugom legionara, dok su pomoćne trupe i tračke konjaničke jedinice bile te koje su poražene je bar djelomično bila pretjerana. Nesumnjivo su legionari zahvaljujući svome vojničkom znanju, umijeću, disciplini odigrali veliku i presudnu ulogu u bici, ali svaljivati svu krivicu za neuspjehe u toku početka bitke na auksilijarne trupe koje su se razbježale sigurno je pretjerana tvrdnja. Uostalom pomoćne i savezničke snage su bile puki objekti rimskog zapovijedanja, tako da se i njihovi pokreti i borbeni položaji te učešće u borbi moraju promatrati kao rezultat naredbi rimskih kolega-zapovjednika, a ne neke samoinicijativnosti i autonomije njihovih sunarodnika koji su im neposredno zapovijedali. Ovom prilikom je Velej Paterkul nastojao i da iskoristi nesumnjive i grube greške rimskih zapovjednika Cecine Severa i Plaucija Silvana kako bi još više podigao značaj Tiberija i njegovog vojničkog umijeća. Po njemu su ovi zapovjednici trupe, kojima su zapovijedali, bili doveli u nepriliku jer su se udaljili od načina ratovanja koje je primjenjivao Iberije. Time se nastojala i rehabilitirati nepopularna Tiberijeva strategija postupnog ratovanja, jer je ona ustvari po Veleju predstavljala jedino rješenje za izlaženje na kraj sa jednim tako brojnim, snažnim, prepredenim i fanatičnim neprijateljem kakav su po njemu bili ilirski ustanici. Malo je u ovom kontekstu nejasno zašto je za ovaj svoj cilj Velej Paterkul

upotrijebio baš ovu dvojicu bivših konzulara, iznimno «politički jakih» osoba u rimskoj javnosti kojima se, odnosno njihovim porodicama, vrijedilo više dodvoriti nego zamjeriti.⁴⁰⁶

⁴⁰⁶ Aul Cecina Sever, nakon svršetka rata 9. god. n. e. i prekomandovanja na rajnsko ratište, bio je zapovjednik armije Donje Rajne na čijem čelu se nalazio i u vrijeme njene pobune 14. god. n. e. (*Tac. Ann.* I, 31). Za svoje zasluge u germanskim ratovanjima (*Tac. Ann.* I, 63-63; 66), vođenim nakon svršetka pobune i pod vrhovnim zapovjedništvom Germanika, dobio je ukrase trijumfa (*Tac. Ann.* I, 72). U vrijeme ratova u Germaniji 14. i 15. god. n. e., po Tacitu (*Ann.* I, 64) Cecina je bio već četrdeset godina u vojnoj službi, što bi značilo da je on tada bio star do najviše do 60 godina. Cecina u vrijeme svoga imenovanja za konzula suфекtusa nije bio mlađi od 32 godine (po *lex Vibia* iz 180. god. p. n. e. donja starosna granica za konzula su bile 43 godine, ali sa počecima principata ova granica se snizila do 32 godine.), što bi značilo da on 6 god. n. e. nije bio mlađi od 47 godina, a ako bi se držali Tacitovog podatka niti stariji od 51 godine. Cecina Sever je spadao u red aktivnijih senatora i u svojoj starosti (20. i 21. god. n. e.) je predlagao zakone (*Tac. Ann.* III, 33), a sudeći po Tacitovim spominjanima Cecine on je spadao u red senatora privrženika Tiberija (*Tac. Ann.* III, 18).

Pored toga što je bio konzular i prokonzul bogate i značajne provincije Azije, Marko Plaucije Silvan je i na druge načine ostvarivao veliki politički i drugi utjecaj te veze sa vladajućom porodicom. Njegova majka Urgulanija (*Urgulania*) je zahvaljujući prijateljstvu sa Livijom imala silan utjecaj (po Tacitu-*Ann.* II, 34- nju je «prijateljstvo Auguste (Livije op. a.) uzdiglo iznad zakona»). Pored toga, kćerka Plaucija Silvana Urgulanila je bila prva žena Livijinog unuka i budućeg cara Klaudija, čime su i Silvan i njegova majka orodili sa vladajućom porodicom Države. Silvanova majka Urgulanija je bila živa i skoro dva desetljeća nakon rata 6-9. god. n. e., jer je Tacit (*Ann.* IV, 22) spominje vezano za slučaj njenog unuka Plaucija Silvana, tadašnjeg pretora, koji je optužen za ubojstvo svoje supruge Apronije, kćerke Lucije Apronije. Nakon istrage koju je osobno vodio Tiberije, Plaucije Silvan mlađi je izvršio samoubistvo. Ovaj događaj se desio, sudeći po tome što ga Tacit stavlja u istu godinu u kojoj se Rim oslobodio Takfarinata (*is demum annus...*), 24. god. n. e. (Anali, IV, 23-25). Iz činjenice da se u Tacitovom opisu ovog slučaja uopće ne spominje otac optuženika, nego samo njegova baka mogli bismo pretpostaviti da je Plaucije Silvan ranije umro. Ako bismo se opet povodili za određivanjem godišta na osnovi obnašanja konzulata Plaucije Silvan 6. god. n. e. nije mogao biti mlađi od 40 godina. Zanimljivo je da ga Tacit uopće ne spominje u svojim Analima i na njega se ne nailazi u borbama na rajnskom i germanskom ratištu od 14. god. n. e., niti kao jednog od rimskih zapovjednika (14. god. n. e. pored Cecine koji je zapovijedao donjorajnskom armijom, gornjorajnskoj je zapovijedao Gaj Silije-buduća žrtva Sejanovih spletki) niti kao jednog od onih koji su nagrađeni trijumfalnim ukrasima za ratove protiv germanskih naroda (odlikovani su Aul Cecina, Gaj Silije i Lucije Apronije, *Tac. Ann.* I, 72). Njegova majka Urgulanija je kao i njena prijateljica Livija (umrla sa skoro 86 godina starosti 29. god. n. e.) doživjela duboku i aktivnu starost, nadživjevši i unuka i sina.

I Aul Cecina Sever i Marko Plaucije Silvan su spadali u red nesumnjivih osobnih prijatelja Tiberija i bili su relativno bliski sa vladajućom porodicom, pa je teško shvatiti da se Velej Paterkul usudio da ih ovako javno kritikuje. Možda se to može djelomično objasniti time što su u vrijeme nastanka Velejevog djela obojica već bili pokojni, a Tiberije se nalazio u stanju prilično izražene i općepoznate mizantropije zbog koje više nije mario ni da zaštiti ugled svojih prijatelja. Pa je Velej možda smatrao shodnim da sve oko njega ocrni kako bi lik Tiberija bio veći i svjetliji, što bi po njegovom shvaćanju sigurno moglo samo goditi taštini Tiberija. Uostalom Velej Paterkul izgleda da nije baš ni previše volio te visoko pozicionirane rimske zapovjednike koji su i poticali i pripadali senatorskom staležu, jer se vrlo negativno odnosi i prema Kvintiliju Varu, na koga baca svu krivnju za poraz u Teutoburškoj šumi. S druge strane Velej Paterkul ipak ima i neke svoje favorite kao što je bio Valerije Mesalinus za kojeg kaže da je čak i više plemenit po hrabrosti i srcu nego i po rođenju

Nakon bitke kod Vulkajskih močvara, kolona koju su predvodili Cecina i Silvan je nastavila kretanje prema zapadu, prešavši čitavo područje današnje Slavonije i uspjevši se spojiti sa vojskom kojom je neposredno zapovijedao Tiberije. Da je spajanje nastalo dolaskom «istočne» borbene grupe, potvrđuje i to što Velej kaže da je «istočna» vojska došla (...*qui venerat...*), ali ne i da su se dvije vojske spojile zahvaljujući uzajamnim kretanjem.⁴⁰⁷ To je vjerojatno točno, jer je Velej bio neposredni svjedok dolaska «istočne» borbene grupe i spajanja. Ovo bi značilo da je Tiberije sa svojim snagama ostao više-manje na istim pozicijama, znači nije išao u susret «istočno» vojsci jer to nije ni namjeravao ili nije mogao ili možda nije uspio da joj krene u susret čak i dok su trupe Cecine i Silvana vodile teške borbe.

Ako se može vjerovati Velejevom podatku, a u ovom konkretnom slučaju (jer je on bio očevdac i učesnik u njemu) nemamo razloga to ne učiniti, nakon spajanja dvije vojske koje se desilo najvjerojatnije u jesen 7. god. n. e.⁴⁰⁸ stvoren je vojni logor. U njemu su se nalazile impresivne vojne snage od ukupno deset legija (pet Tiberijevih i pet Cecinih i Silvanovih), više nego 70 kohorti, 10 ala konjaništva, i više nego 10 000 veterana, i veliki broj dobrovoljaca i brojno konjaništvo tračkog kralja (*decem legionibus, septuaginta amplius cohortibus, decem alis et pluribus quam decem veteranorum*

(*qui vir animo etiam quam gente nobilior dignissimusque* II, CXII, 2). Valerije Mesalinus, inače prijatelj Ovidijev, je bio konzul za 3. god. p. n. e. Valerije Mesalinus (puno ime *Marcus Valerius Messalla Messallinus*) je bio sin vojskovođe, državnika, govornika i povjesničara građanskih ratova Marka Valerija Mesala Korvina (*Marcus Valerius Messalla Corvinus* 64. god. p. n. e. – 8. god. n. e.). O njegovoj ulozi u građanskim ratovima između 43. i 31. god. p. n. e. v. *App. de bell. civ.* IV, 38, 136; V, 102-103; 109; 112-113; *Vell.* II, LXXI, 1; *Cass. Dio* XLVII, 11, 4. Zanimljivo je da je Marko Valerije Mesala Korvin (konzul sufektus za 31. god. p. n. e. umjesto Marka Antonija) bio vrlo angažiran u vrijeme odvijanja Oktavijanove kampanje 35-33. god. p. n. e. i da je on bio taj koji je konačno podčinio ratoborne i nepomirljive Salase. (*App. Ill.* 17; *Cass. Dio* XLIX, 38, 3). Mesala Korvin je isto kao i Mecenai imao svoj pjesnički krug, u kojem se nalazio i Tibul. Smith W., 1867, 1051 – 1052; Budimir - Flašar, 1963, 294; 381 – 382; Mirković, 2003, 44. Njegovom krugu, koji je ipak okupljao pjesnike slabijeg kvaliteta u odnosu na Mecenai, pripadala je i jedna pjesnikinja Sulpicija, kćerka Sulpicija Rufa, a po svoj prilici i nećaka Mesale Korvina. Valerije Mesalinus je bio drugi muž Klaudije Marcele Mlađe (*Claudia Marcella Minor*), kćerke Oktavije (sestre Oktavijana Augusta) iz njenog prvog braka. Iz ovog braka je proizašao Marko Valerije Mesala Barbatus Mesalinus čija je kćerka iz braka sa Domicijom Lepidom bila Mesalina (20. – 48. god. n. e.), treća supruga Klaudija. Valerije Mesalinus imao biološkog brata (kojeg je adoptirao brat od njihove majke) Marka Aurelija Kotu Mesalinusa Maksimusa (*Marcus Aurelius Cotta Messallinus Maximus*). *Vell.* II, CXII, 2 i v. Introduction u Loeb izdanje Ovidijevih *Tristia* i *Ex Ponto*, xii. O Mesali Korvinu i njegovim sinovima Mesalinusu i Koti te njihovom patronskom i prijateljskom odnosu sa Ovidijem v. Introduction u Loeb izdanje Ovidijevih *Tristia* i *Ex Ponto*, xi – xiii.

⁴⁰⁷ *Vell.* II, CXIII, 2

⁴⁰⁸ Velej Paterkul (II, CXIII, 3) ove događaje opisuje prije nego što spominje početak veoma hladne zime i jedino realno vrijeme kada se ovo moglo desiti je jesen 7. god. n. e., jer ne treba zaboraviti da je, nakon spajanja i kreiranja združenog tabora, došlo do ponovnog napuštanja «istočne» borbene grupe i njenog prebacivanja na istok, Tiberijevog eskorta i njegovog povratka u Sisciju i tek onda nastupa zima, bar po Veleju.

milibus, ad hoc magno voluntariorum numero frequentique equite regio).⁴⁰⁹ Na osnovi ovog Velejevog podatka na jednom mjestu se bila okupila vrlo impresivna koncentracija protuustaničkih snaga koja je iznosila sigurno ne manje od 75 000, a vjerojatno i znatno više ako ne i možda 100 000 vojnika, pa i preko te zaista impresivne brojke. Po Veleju od vremena građanskih ratova nije na jednom mjestu bila sabrana tolika armija.⁴¹⁰ Tiberije je želio objedinjavanje snaga na jednom mjestu kako bi mogao isplanirati dalji precizniji raspored trupa, odnosno izvršiti disperziju snaga na različita područja u skladu sa svojim strateškim i taktičkim zamislima, a i kako bi pokazao snagu i veličinu armije kojom je neposredno zapovijedao. Skupljanje ove vojske je moralo zahvatiti veliko područje, jer je teško zamisliti da bi jedan tabor mogao primiti na desetine tisuća vojnika, te bismo ovaj *castrum* prije mogli shvatiti i kao utvrdu ali i kao okolno neposredno okruženje. To bi ustvari bio pravi vojni poligon koji je prostorno mogao primiti toliko veliku armiju. Najvjerojatnije se taborenje desilo negdje u gravitacionom području Siscije. Ostale legije, veteranske, dobrovoljačke, pomoćne i možda savezničke snage su se u tom trenutku nalazile na drugim dijelovima iznimno dugačke borbene linije Ilirika jer se morala održati stabilnost čitavog dijela ratišta. I pored činjenice da je veći dio ustaničkih snaga tada bio stacioniran u panonskim oblastima ipak se nije smjela ostaviti otvorenom široka bojna linija dodira sa prostorom koji efektivno kontroliraju ustanici. Jer bi ustanici zahvaljujući svojoj mobilnosti mogli da prodiru u ta nebranjena ili slabo branjena područja i uzrokuju dodatne probleme, posebno na jadranskom i mezijsko-makedonskom području.

Ova jedinstvena oružana sila, koja je ulivala strahopoštovanje samom svojom brojnošću i kod običnih vojnika razvijala uvjerenje o vlastitoj snazi i nepobjedivosti i samim tim povećavala moral i nadu u pobjedu vojsci koja pati od kronične oskudice i teškog ratovanja, ostala je na okupu samo par dana. Po Veleju, uvidjevši da je armija previše velika da bi se njome moglo uspješno i adekvatno upravljati u specifičnim uvjetima ratovanja u ilirskim zemljama, Tiberije je odlučio da „nakon što je dao par dana trupama «istočne» borbene grupe da se oporave i odmore od teškog pokreta, ih pošalje natrag odakle su došle.”⁴¹¹ »Istočnu» borbenu grupu je u povratnom pokretu pratio i sam Tiberije sa trupama pod svojim neposrednim zapovjedništvom u, po Veleju, dugom i iscrpljujućem maršu čije se teškoće teško mogu opisati, što je još jedna Velejeva pretjeranost iako je i on sam možda učestvovao

⁴⁰⁹ *Vell.* II, CXIII, 1

⁴¹⁰ *Vell.* II, CXIII, 1; Po Bojanovskom (1988, 355), koncentracija trupa se «procjenjuje na više od 120 hiljada ljudi», što bi se smatralo točnim ako bi u tome trenutku koncentrirane snage bile u svojoj punoj standardnoj brojnosti. Ali potrebno je imati u vidu da legije, pa vjerojatno i pomoćne jedinice nisu bile i prije početka borbenih operacija standardno popunjene, a i potrebno je računati na teške borbe i gubitke kojima su te snage bile izložene. Posebno se posljednji navod odnosi na trupe koje su stigle sa istoka, a prošle su kroz jednu vrlo tešku i opasnu bitku.

⁴¹¹ *Vell.* II, CXIII, 2

u tom maršu.⁴¹² Svi ovi pokreti, spajanje, utaborenje i vraćanje sa pratnjom i to kroz ustaničko područje vjerojatno su se uklapali u Tiberijevu strategiju uništavanja i iznurivanja ustaničkih potencijala na panonskom bazenu ali i pokazivanja veličine armije. Pokretom «istočne» borbene grupe prema zapadu vjerojatno se željelo proći kroz čitavo panonsko ustaničko područje pravcem istok-zapad. Time se razbila njegova koherentnost i dodatno pustošile njegove oblasti, posebno one do tada sa slabijim ili uopće ne zahvaćene razaranjem. A ujedinjavanjem vojne sile bi se i pokazala velika snaga i brojnost, ali i uskladile aktivnosti izdvojenih borbenih grupa.⁴¹³ Eskortnim otposlanjem vojske natrag Tiberije je i želio povećati učinak razaračkih pokreta preko panonske ustaničke teritorije, ali i zaštititi «istočnu» borbenu grupu posebno s obzirom na velike gubitke koje je ona imala kako bi se ona sigurnije vratila na istočnu bojišnicu. Tiberije je trupe ponovno razdvojio jer je dobro znao da u uvjetima ustaničkog načina ratovanja nije prihvatljivo držati na jednom mjestu utaborenu veliku vojnu masu, dok su drugi dijelovi ostali zbog nedovoljne vojničke prisutnosti znatno ranjiviji. Istočna bojišnica se jednostavno nije mogla ostaviti bez dovoljne i adekvatne zastupljenosti vojnih jedinica, jer bi se time omogućilo ustanicima olakšavanje prodora u srijemskom području i znatno umanjio pritisak na breučko-panonski segment ustanka sa njegove istočne strane.

Nakon eskorta Tiberije se sa svojim trupama vratio u Sisciju i to početkom jedne velike zime 7/8. god. n. e. I po povratku on je, po Veleju, rasporedio svoje legate od kojih je jedan bio i Velej Paterkul da brinu i zapovijedaju zimovalistima «istočne» borbene grupe,⁴¹⁴ a to je praktično značilo da je Tiberije izvršio i disperziju svoje zapovjedne linije i trupa na različite pozicije. Ovaj Velejev podatak je potpuno u skladu sa Dionovim podatkom da je, nakon spajanja protu-ustaničkih borbenih grupa i njihovog ponovnog odvajanja, izvršeno pregrupiranje Rimljana na više detašmana. I to kako bi mogli u isto vrijeme da pustoše mnoge sektore ustaničkog područja, poglavito panonski bazen i ustanički sjeverozapad.⁴¹⁵ Kako se iz izloženih podataka vidi riječ je najvjerojatnije o budućim planiranim aktivnosti i načinima njihovog izvršavanja i ,po Kasiju Dionu, većina ovih operacija je ipak bila bez odlučnijeg i većeg uspjeha (bar za to vrijeme). Za razliku od njih, Germanik koji je vodio operacije na

⁴¹² Vell. II, CXIII, 2-3; To što Tiberije sa svojim trupama prati, bolje reći štiti, kretanje «istočne» borbene grupe prilikom njenog povratka na istok ukazuje da su se ustaničke trupe nalazile u blizini (možda na ...*monte Claudio*...) i da su predstavljale realnu prijetnju. Prisustvo dodatnih trupa bi možda spriječilo ustanike da ponovo napadnu trupe Cecine i Silvana.

⁴¹³ Do tada su uglavnom pustošećoj kampanji bile više izložene panonske oblasti okrenute prema zapadnoj protu-ustaničkoj borbenoj grupi, i tek je dolazak pojačanja na istočnu bojišnicu omogućio i da tim razaranjima bude u većoj mjeri izloženo i breučko područje.

⁴¹⁴ Vell. II, CXIII, 3

⁴¹⁵ Cass. Dio LV, 32, 4

sjeverozapadnom području, poglavito usmjerene na oblasti rijeke Sane i mezejsko područje, je postigao konkretan uspjeh. Mezeji su bili brojno veliki i snažan domorodački narod i oni su ustvari bili najvažniji bedem koji je sa sjeverozapada štitio dinarsku pozadinu, jer je njihova teritorija jednim i to dobrim dijelom zahvaćala i dinarski pojas, odnosno pokrivala neke važne točke koje su štitile prolaze u dubinu dinarskog pojasa. Po Dionu, Germanik je udario na Mezeje, pobijedio ih u bici i opustošio njihovu zemlju (...ὁ δὲ δὴ Γερμανικὸς Μαξάϊους Δελματικὸν ἔθνος μάχῃ νικήσας ἐκάκωσεν).⁴¹⁶ Tako bi u drugog polovici 7. god. n. e. Germanik, možda napuštajući osnovne smjernice Tiberijeve strategije, porazio Mezeje i možda i okupirao njihovu zemlju ili bar jedan njen dio.

Kada osnovni izvještaji o ratu govore o disperziji protu-ustaničkih snaga na zapadnoj bojišnici i njihovim aktivnostima krajem 7. god. n. e. postoji i izvjesno nesuglasje između Veleja i Diona. Za Diona pobjeda nad Mezejima pripada kraju 7. god. n. e. i to nakon podjele na detašmane. Suprotno njemu, Velej Paterkul to ništa ne spominje i iz njegovog načina prikaza podjele na detašmane moglo bi se zaključiti da se sa povratkom Tiberija u Sisciju ustvari završila stvarna borbena aktivnost u toku 7. god. n. e. To bi podrazumijevalo da se Germanikova pobjeda nad Mezejima desila početkom 8. god. n. e., ali je teško sumnjati u Dionov podatak da se pobjeda nad Mezejima ipak desila do početka 8. god. n. e. jer je on po pitanju kronologije prilično pouzdan. Postoje dvije moguće opcije za rješavanje ovog nesuglasja:

⁴¹⁶ Dok su za Strabona (VII, 5, 3) Mezeji panonski narod, za Kasija Diona (LV, 32, 4) oni su «dalmatinski» narod, što je posljedica toga što Kasije Dion kada spominje «dalmatinsko» u kontekstu ustanka on primarno vidi ono što je sadržavala provincija Dalmacija koja svoje vanjske granice nije mijenjala skoro 290 godina. Za Kasija Diona su Breuci opet panonski narod, jer zauzimaju oblasti koje su se našle u okviru provincije Panonije.

Mezeji su zahvaljujući svome rudnom bogatstvu i relativno pitomoj zemlji koju su naseljavali u dolini Sane, te komunikacionoj otvorenosti bili dosta brojan narod i baštinili visok stupanj razvijenosti, sa mogućnosti kovanja i vlastitog novca u predrimsko doba. Vjerojatno su i oni slično kao i Dezitijati i neposredno pred rimsko osvajanje i unutar Rimske Imperije predstavljali jednu političku jedinicu, i to dosta kohezivnog karaktera sa izraženom sviješću o svojoj zajedničkoj narodnosnoj pripadnosti. Mezejima je pripadalo jedno prostrano područje u današnjoj Bosanskoj Krajini i to sigurno između Grmeča, odnosno od japodskog dijela Pounja (današnje poglavito bihačko i možda cazinsko područje) i Kozare sa osnovom na toku rijeke Sane, pa prema Vrbasu vjerojatno uključujući Manjaču i Zmijanje, izvanredno dobre i prostrane stočarske areale. Mezeji su inače od naroda koje Plinije Stariji navodi sa brojem dekurijski drugi po brojnosti u Provinciji, te su oni vjerojatno poradi i svoje brojnosti i stupnja razvijenosti, unutarnje kohezije i snage vlastite politije činili jedan od bitnijih stupova otpora i činioca općeučestaničkog Saveza. Vjerojatno su i sami podnijeli u toku ustanka visok stupanj gubitaka, iako naravno ne onakvog opsega kao Dezitijati. O Mezejima v. Jelić, 1898, 551; Patsch, 1898, 364; Čović, 1976, 169-185; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 108 (natuknice I.Bojanovskog i B.Čovića); Čović, 1987 B;

- Prva je da je Germanik istovremeno sa događajima vezanim za pokret «istočne» borbene grupe vodio odvojenu operaciju sa dijelom sastava «zapadne» borbene grupe i to na mezejskom, sjeverozapadnom području, a možda, iako to vrela ne navode, i prema ...*monte Claudio*.... To bi možda i objašnjavalo i šutnju Veleja u vezi događanja vezanih za sudbinu ove utvrđene planine. S druge strane to bi i objasnilo i činjenicu da se u taboru ujedinjenih snaga nalazi deset legija, jer bi se ostale nalazile jednim dijelom i u okvirima skupine koju je vodio Germanik dok je ratovao na mezejskom području. Uostalom sjeverno mezejsko područje sa planinom Kozarom i susjedno oserijatsko područje se u toku 8. god. n. e. nalazilo u rukama Rimljana. U ovom slučaju greška bi primarno ležala u Dionovom prikazu jer je on datirao Germanikove operacije i pobjedu nakon opisa podjele Rimljana na detašmane, umjesto paralelnog prikazivanja sa događajima vezanim za pokrete «istočne» borbene grupe.
- Druga opcija je da je Germanik izvodio operacije u toku kasne jeseni i zime 7. god. n. e. nakon što je izvršena disperzija protu-ustaničkih snaga na zapadnoj bojišnici. A to bi značilo da se trupe nisu baš odmah povukle u svoja zimovališta kako to sugerira Velejev tekst, nego da su operacije nastavljene odmah nakon podjele trupa na različite detašmane i to u toku zime. O tome bi možda na neki način, govorila i jedna rečenica samog Veleja u nekom sasvim drugom podatku (II, CXIV, 4) da je već zima (7/8. god. n. e.) donijela nagradu za ratne napore, s tim da bi u tome slučaju bio prešućen Germanikov uspjeh. U ovom slučaju greška bi ležala na Velejevom namjernom prikrivanju uloge koju je Germanik imao u operacijama druge polovice 7. god. n. e., a koje su definitivno preokrenule ratno klatno na rimsku stranu.

Ustvari samo na osnovi Dionovog teksta nije baš ni jasno da li je došlo i do konačne okupacije mezejske teritorije ili njenog jednog dijela, potpunog poraza Mezeja ili je riječ samo o jednoj velikoj pobjedi koju je nad ovim narodom izvojevao Germanik (ali ne i konačnom mezejskom porazu). Ono što je nesumnjivo jeste da je Germanik izvojevao veliku pobjedu sa implikacijama i po same Mezeje, ali i općeastanički pokret, o čemu bi govorio čitav niz činjenica. Učestvovanje Mezeja u ratu, kao brojno i moćnog naroda sa razvijenim društvom i gospodarstvom, te sa bogatim resursima predstavljalo je vrlo bitnu stavku u ustaničkom vođenju rata na zapadnom ratištu prema Sisciji i glavnini protu-ustaničkih trupa kojima je zapovijedao Tiberije. Mezeji su predstavljali jedan od glavnih stubova ustaničkog Saveza na ovom prostoru i radi toga se njihova ili eliminacija ili nanošenje teškog udarca nametalo kao primarni strateški cilj kako bi se konačno i presudno preokrenula strateška ravnoteža i inicijativa na zapadnoj bojišnici na protu-ustaničku stranu. Germanik je preferirao odlučne akcije koje bi kao rezultat imale «konačno rješenje», a ne strategiju iznurivanja i pustošenja pa bi bilo sasvim normalno očekivati da je kada mu se pružila prilika da aktivno pokaže svoje zapovjednu ulogu djelovao u skladu sa svojim uvjerenjima i strateškim i

taktičkim zamislima. U ljeto 8. god. n. e. kada se događa sporazumna predaja Batona Breučkog kod rijeke *Bathinus* protu-ustaničke snage se nalaze sa desne strane rijeke, što bi impliciralo i okupaciju dijela Posavine i sjeverozapadnog područja. Jedino bi u tom slučaju i bilo razumljivo da Kasije Dion, odnosno njegovo vrelo za konkretni podatak, spominje i tu bitku i poimenično jedan od ustaničkih naroda.⁴¹⁷ Mezeji su bili populacijski veliki, politički i vojno moćan bitan narod u okviru ustaničkog Saveza, pa je pobjeda nad njima vrijedila biti zabilježena.⁴¹⁸ Međutim, neke druge činjenice pokazuju da protu-ustaničke jedinice nisu ovom prilikom uspjele da zagospodare u potpunosti mezejskom teritorijem. Da su južne, planinske mezejske oblasti ostale slobodne skoro do prvih mjeseci 9. god. n. e. dokazuje Germanikova Pounjska ofenziva. Slobodno Pounje, na koje se ustremljuju Germanikove trupe, teško bi bilo ostvarivo da od tog mezejskog poraza u drugoj polovici 7. god. n. e. pa do početka 9. god. n. e. nije postojala i slobodna zona i direktna komunikacija između dinarskog ustaničkog središta i Pounja. Uostalom, da je kompletna mezejska teritorija bila okupirana to bi značilo da su Rimljani prodrli duboko u dinarski pojas i opasno se približili Skopljanskoj udolini i delmatskom narodnosnom području u zapadnoj Bosni, ali i središnjem dezitijatskom prostoru. A to se nije desilo sve do velikih ofenzivnih operacija u prvoj polovici 9. god. n. e. Iz toga bi slijedilo da su se i pored poraza i gubitka dijela svoje teritorije Mezeji (bar njihovi dijelovi) ipak nastavili boriti skoro sve do samoga kraja ustanka i da su do ljeta 9. god. n. e. uspješno branili planinske prilaze u ustaničko središte. Uz to, Germanikova pobjeda nad Mezejima se desila prije i «afere» sa Skenobardom koji je sa sjeverozapadnog područja, pa nije moguće da su Rimljani upali i zagospodarili kompletnim mezejskim prostorom a da je pod kontrolom ustanika bilo područje južno od Siscije koja je bila glavna rimska baza na zapadnom ratištu.

Iz svega izloženog realno je pretpostaviti da je došlo do okupacije dijela mezejske teritorije i to onog u donjem porječju Sane, dok bi se istočnije i južnije mezejske oblasti (koje pripadaju dinarskom planinskom pojasu) vjerojatnije još održavale. Zauzeti su uglavnom ravniji predjeli dok bi planinsko područje još bilo slobodno, izuzev Kozare.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Iako ne bi trebalo odbaciti ni mogućnost da se Dionovo vrelo ili vrela za ovaj podatak odnosilo sa većom pažnjom prema Germanikovim djelima, što ne bi bilo ništa neobično kada je riječ o ovom ljubimcu rimske javnosti. Ipak i bez obzira na moguću pristranost Dionove izvorne građe, nesumnjivo je Germanikova pobjeda nad Mezejima imala neke i vidljive posljedice po ustaničku situaciju na sjeverozapadnom području, čim se našlo za shodno da se zabilježi i posebno istakne.

⁴¹⁸ Nesumnjivo je pobjeda nad Mezejima puno značila Rimljanima, a posebno mladom Germaniku koji je pokazao sve svoje kvalitete i opravdao nade koje su u njega polagali.

⁴¹⁹ Kozara se nalazila između ravničarskog mezejskog i oserijatskog prostora i ako su oba područja bila okupirana i pacificirana realno je pretpostaviti da se i ova planina našla pod rimskom kontrolom.

Ako se bitka između Germanikovih trupa i Mezeja vodila negdje na mezejskom području onda se ona desila negdje u porječju donjeg toka Sane. Germanikovo ugrožavanje Japre i ravničarskog mezejskog pojasa sigurno je isprovociralo Mezeje da stupe u otvorenu bitku sa ovim rimskim vojskovođom i budu teško poraženi. A to je kao posljedicu imalo i gubitak dijela teritorija, i to upravo onog ravničarskog te pojedinih rudarskih i metalurških zona i pogona. A nije nemoguće pretpostaviti i da je Germanikov cilj i bilo zauzimanje ovih rudarskih i metalurških zona i pogona, čime bi ustanicima nanijeli težak strateški gubitak sirovinske baze za vođenje rata.⁴²⁰

Iako Germanik odlučno djeluje, ipak je Tiberijeva strategija bila ta koja je odigrala onu ključnu ulogu, jer su se posljedice strategije iznurivanja počele vidljivo pokazivati na ustaničkim redovima i prostorima na prijelazu 7. u 8. god. n. e. I tako je u zimu 7/8. god. n. e., u kojoj je započela godina konzula Marka Furija (*Marcus Furius*) i Seksta Nonija (*Sextus Nonius*), počela i razgradnja tkiva otpora. Stalni surovi pritisak na ustaničko područje, sustavna razaranja i pustošenja (posebno) polja i uopće sprečavanje sustavne obrade zemlje, odvlačenje sa zemlje u borbe jednog velikog broja muškaraca koji nisu bili profesionalni vojnici doveli su do pojave gladi koja je zavládala ustaničkim područjem. Izgleda da je izazivanje gladi unutar ustaničkih redova vrlo moguće bilo i jedan i od osnovnih ciljeva Tiberijeve strategije pustošenja i iznurivanja. Rimska zapovjedništva su tako nastojala da u okviru pokreta svojih trupa da izvrše što je moguće veće razaranje logističke podrške ustanika i onemoguće primarno snabdijevanje ustanika, i to ne samo vojnika. Jedna godina u kojoj se ne bi obnovile zalihe za zimu stvorila bi ustaničkim redovima, čak i u dubokoj pozadini tešku i složenu situaciju. Katastrofalan efekt na stočni fond imalo bi i zanemarivanje izvođenja stoke na sezonske pašnjake u toku jedne godine, odnosno sabijanje stoke u izbjegličke refugije, a veći dio ustaničkog područja je direktno zavisio od stočarstva kao primarne gospodarske grane. U ustaničkim uporištima (pogotovu ako su bila izložena i napadima) u kojima bi se nalazio i broj an zbjeg sa okolnog područja skupljeni resursi bi se samo trošili, a ne i obnavljali. Glad je počela odnositi svoje žrtve, te je postala jedan od najvećih unutarnjih neprijatelja ustaničkom pokretu. Da bi se moglo prehraniti, stanovništvo je počelo koristiti korijenje i bilje.⁴²¹ Tome stanju su još više doprinosili gubici i ljudi (koji su postajali sve veći) i pojedinih oblasti i hermetička blokada preostalog ustaničkog pojasa od strane protu-ustaničkih snaga. Kao pratilac rata i gladi javljaju se gotovo uvijek i epidemije i tako je, sudeći po Dionu odnosno njegovom vrelu, početkom 8. god. n. e. ustaničko područje bilo

⁴²⁰ Ali s druge strane, nije možda nemoguće pretpostaviti i da je Germanik ustvari pobijedio mezejsku vojsku van izvorne mezejske teritorije, tamo gdje je ona držala određenu zonu ratišta prema protu-ustaničkim snagama ili je vršila neki prodor pa bila pobijeđena od trupa kojima je zapovijedao Germanik. U tom slučaju nije uopće ni došlo do okupacije ni dijela mezejske teritorije.

⁴²¹ *Cass. Dio* LV, 33, 1

zahvaćeno i bolešću.⁴²² Iako Kasije Dion ne precizira o kojoj je bolesti riječ ni o stupnju njene raširenosti i utjecaja na borbenu sposobnost, moglo bi se pretpostaviti da nije bila riječ o nekoj stravičnoj, smrtonosnoj epidemiji tipa kuge.⁴²³ Da je riječ o takvoj smrtonosnoj epidemiji, ona bi se neminovno morala proširiti i na protivničke snage, a o tome bi antička vrela sigurno ostavila snažnija i upečatljivija svjedočanstva. A i epidemija takvog tipa bi definitivno završila sa ustaničkim otporom, a kako vidimo on se nastavlja još skoro dvije godine. Riječ je najvjerojatnije u većini slučajeva o klasičnim ratnim bolestima kao što su tifus, šarlah, svrab i sl. koje su, iako nisu imale onakav efekt kakav bi imala neka šira i lako prenosiva smrtonosna epidemija tipa kuge, ipak umanjivale i borbenu sposobnost i spremnost i moral ustaničkog vojništva i stanovništva. A ustanički način borbe na većem dijelu bojišnice i prostora preko kojeg su prolazile protu-ustaničke ofenzivne akcije a koji se zasnivao na utvrđenim pozicijama (uglavnom gradinska naselja sa podgrađem) u koje bi se sklanjalo okolno stanovništvo samo je pospješivao širenje bolesti. Zbjegovi su ustvari bili najbolji poligoni za razvoj bolesti,⁴²⁴ a vjerojatno su i pojedina naselja na borbenim poprištima već do početka 8. god. n. e., bila i razorena, posebno možda za vrijeme Germanikove ofenzive na mezejskom području. Iako je sa početkom 8. god. n. e. stanje na ustaničkoj strani bojišnice postajalo sve teže, ustanici nisu pokazivali namjeru za izmirenje sa Rimskom državom navodno, na osnovi Dionovog teksta, jer su bili spriječeni od onih koji nisu imali nade da će biti pošteđeni od Rimljana.⁴²⁵ Spomenuti Dionov podatak bi sugerirao da su se već sa početkom 8. god. n. e. u ustaničkim redovima počele javljati defetističke tendencije, pa i namjere, ali koje nisu još uvijek mogle doći do izražaja zbog otpora i izrazitog prvenstva onih najodlučnijih i najtvrdokornijih elemenata ustaničkog pokreta. Ovaj dio ustaničkog pokreta bi predstavljali, sudeći po kasnijem nizu događaja, u prvom redu Baton Dezitijatski i njegovo neposredno okruženje i uopće dijelovi dinarskog segmenta ustanka. I to pogotovu oni elementi iz dublje unutrašnjosti ustaničkog područja koji je skoro pune dvije godine bio znatno manje izložen razaranjima i pustošenjima rimskih protu-ustaničkih ofenzivnih akcija. Posljedice rata su se više osjećale na područjima tzv. relativne ustaničke kontrole na sjeverozapadu i panonskom bazenu nego u dubljoj dinarskoj unutrašnjosti koje je bilo pošteđeno bar neprijateljskih

⁴²² *Cass. Dio* LV, 33,1

⁴²³ Plinije Stariji (VII, 149) izvještava da je za vrijeme rata, u Rimu izbila određena epidemija, ali je nejasno koliko je ova epidemija bila povezana sa onom u ilirskim zemljama, iako ne treba isključiti da su ove epidemije možda bile na neki način i međusobno uvjetovane.

⁴²⁴ Kada se raspravlja o borbama i stradanjima panonskog bazena i sjeverozapadnog područja u toku 7. god. n. e. nejasno je pitanje fenomena izbjeglica, odnosno da li je uslijed borbi pa i okupacije pojedinih područja dolazilo i do zbjegova i unutarnjih migracija koje bi se kretale u pravcu zaštićenijih područja.

⁴²⁵ *Cass. Dio* LV, 33, 1

pokreta i napada onog tipa kakvo su doživljavali sjeverozapad i panonski bazen. Sve do početka 9. god. n. e. stanovništvo sa tih područja nije moralo da bude sabijano u utvrđena uporišta, stočarstvo je, kao i ostale privredne grane, bolje podnosilo ratne aktivnosti i bilo izloženo manjim gubicima nego na sjeverozapadu i panonskom bazenu.⁴²⁶ Vjerojatno je i na samom panonskom prostoru bila neujednačenost stradanja, pa su tako npr. breučke oblasti južno od Save manje stradale nego one sjeverno od Save, što je isto moglo uvjetovati različitost stavova vezanih za nastavak pružanja otpora. Samim tim je prirodno, uz već poslovičnu tvrdoglavost i odlučnost tih dinarskih gorštaka, da je protivljenje predaji ili bilo kakvom sporazumu sa naznakama poraza bilo veće u prostorima koji još uvijek nisu osjetili one prave razaračke pokrete desetina tisuća protivničkih vojnika, niti onesposobljavanje svojih privrednih kapaciteta u onoj mjeri kao u području koja su bila sustavno ruinirana. Ako je i bilo gladi, ona je zbog relativne očuvanosti stočnog fonda ali i zaliha zemljoradničkih i drugih proizvoda u unutrašnjosti bila i manja nego u panonskom bazenu i sjeverozapadnom području, oblastima koje su već prilično propatile. Naravno i vojne snage naroda iz unutrašnjosti su učestvovala u intenzivnim borbama na sjeverozapadu i panonskom bazenu imajući i same gubitke, ali sigurno ne tolike kao oni narodi koji su se nalazili samim svojim položajem na prvim borbenim linijama. Tako bi i Dezitijati bili taj odlučni dio ustanka, što potvrđuje i činjenica da oni do kraja ustanka, skoro do trenutka kada su dovedeni na ivicu istrebljenja, pružaju ogorčen otpor. Pa ako su se sa takvom odlučnošću borili i u proljeće i ljeto 9. god. n. e. sigurno je dezitijatska, a s njima i ostalih dinarskih kontinentalnih naroda, upornost bila još veća početkom 8. god. n. e., kada je još uvijek postojao jedinstveni Savez, a Panonija se još aktivno borila. Defetistički, sporazumaški duh i kolebljivost prema daljem otporu se ustvari počeo javljati upravo na tim područjima koja su najviše stradala, koja su bile poligon stalnih uništavanja i borbi, velikih ljudskih i materijalnih gubitaka, kao što su panonski bazen i sjeverozapadno bojište uključivo i onu «sivu zonu» u relativnoj blizini Siscije koja se naknadno priključila ustanku.⁴²⁷ Ipak i u ovim oblastima, i

⁴²⁶ *Vell.* II, CXV, 2

⁴²⁷ Po Suiću (1991-1992, 56) «U dilemi da nastave borbu i izgube zemljišta, koja su obrađivali, (Breuci op. a.) izabrali su kapitulaciju, koja je breučkog Batona stajala glave». Ustvari po Suiću je osnovna razlika između breučko-panonskih ustanika i onih pod zapovjedništvom Batona Dezitijatskog ležala u njihovom gospodarstvu, odnosno u činjenici da su Breuci bili poglavito zemljoradnički narod, a snage pod zapovjedništvom Batona Dezitijatskog većinom bile pastirske zajednice sa svim onim karakternim, vrijednosnim i moralnim osobinama koje pastiri/čobani kao takvi imaju. Te bi razlike onda uvjetovale i različito ponašanje dva ustanička temeljna segmenta u vezi rata i o ratu; međutim držimo da je ovakva konstatacija relativna, jer razina kulturnog razvitka npr. Dezitijata i Breuka nije bila radikalno različita, ona je u osnovnim crtama i načelima bila dosta slična. Naravno razumljivo je da je stočarstvo prednjačilo u dinarskom pojasu, ali njegov utjecaj nije bio zanemarljiv ni u panonskom bazenu, isto kao što je u pitomijim područjima dinarskog pojasa, kao što je udolina gornjeg toka rijeke Bosne, bila prisutna i zemljoradnja.

pored nesumnjive pojave te tendencije, još uvijek je bila snažna i protivna struja i u vodstvima panonskog segmenta, lokalnim prvacima pa i među stanovništvom. A to slikovito pokazuju primjeri Pinesa, pojava neposlušnosti pojedinih utvrda i zajednica izdaji Batona Breučkog, ponovno dizanje na ustanak nakon prodora dinarskih jedinica itd., a sve u drugoj polovici 8. god. n. e. i kasnije dugoprisutne hajdučije kao surogata panonskog otpora. Dionovu ili njegovog vrela konstataciju da je to što ustanici i pored teške situacije u koju su zapali ne traže izmirenje rezultat toga što se pojedinci plaše za svoju sudbinu ipak je potrebno malo relativizirati. Iako je sasvim normalno očekivati da se oni, koji su smatrali da su u očima Rimljana bili najkompromitiraniji za učešće u ustanka, bili u dilemi za svoju sudbinu ako dođe do predaje Rimljanima, ipak niz detalja mogu opovrći da je to samo bio jedini razlog da se ustanak produži i početkom 8. god. n. e. ne dođe do sporazuma sa rimskim zapovjedništvom :

- Onaj koji sklapa sporazum sa Rimljanima je bio Baton Breučki, jedan od dvojice vrhovnih predvodnika ustanka, koji bi se sigurno iz svoga hijerarhijskog položaja u strukturi ustanka najviše morao plašiti za svoju sudbinu
- Baton Dezitijatski je prilikom predaje ponudio svoju žrtvu radi poštete svojih suboraca
- i Baton Dezitijatski, taj *alter ego* ustanka, čije ime kao najvažnijeg ustaničkog vođe bilo poznato i u tadašnjoj široj rimskoj javnosti o čemu svjedoči Strabonov podatak, je bio pošteđen i imao dobar tretman.

Bolje je razloge te upornosti u održanju oružanog otpora, tražiti ne u nekom strahu od odmazde, nego u upornosti i još uvijek, i pored svih nedaća i gubitaka, prisutnom uvjerenju u uspjeh ustaničkog pokreta te odanosti zacrtanim ciljevima dobrog dijela ustanika, pa i većeg dijela vodstva što simboliziraju ličnosti Batona Dezitijatskog i Pinesa.

Pošto je naše konkretno znanje o ratnim zbivanjima u prvoj polovici 8. god. n. e. prilično siromašno, ponajviše radi lakune u Dionovom tekstu, ostaje da samo okvirno pokušamo rekonstruirati tok i rezultate borbenih operacija u spomenutom periodu.⁴²⁸ Vjerojatno se i u tome razdoblju nastavljao dalji pritisak glavnine protu-ustaničkih snaga na panonski bazen i sjeverozapadno područje ovaj put i sa okupacijom pojedinih oblasti. Protu-ustaničke snage su tako uspjele u toku 7. god. n. e. i u prvoj polovici 8. god. n. e. da pod svoju kontrolu, postupnim i napornim napredovanjem, stave znatna područja od Siscije prema istoku duž Save (uključujući i oserijatski prostor), i južno i jugozapadno od spomenutog grada, kao i pojedine oblasti panonskog

⁴²⁸ Ni Velej Paterkul ne daje skoro nikakve podatke o događanjima u ilirskim zemljama u periodu prve polovice 8. god. n. e., a na mjestu Velejevog izvještaja gdje bi se taj pretpostavljeni opis trebao nalaziti ubačen je u vidu određene digresije jedan opširni, bespotrebni panegirik Tiberiju.

bazena sjeverno od Save. Okupacija ovih oblasti je podrazumijevala da je došlo i do zauzimanja naselja i ustaničkih uporišta, odnosno do instaliranja mreže trajnijih protu-ustaničkih pozicija na tome terenu, tj. da je odgovarajući prostor «očišćen» od većih ustaničkih snaga. Zauzimanje spomenutih oblasti potvrđuju i sama zbivanja na rijeci *Bathinus* i prisustvo Tiberija i trupa sa kojima je zapovijedao na njenim obalama, gdje prisustvuju simboličkom činu sporazumne predaje Batona Breučkog, što je jedino bilo moguće ako su oserijatska zemlja i Posavlje od Siscije do rijeke Bosne bili okupirani. Oserijatska zemlja i uopće posavsko područje od Siscije prema tokovima Une, Vrbasa i Bosne su uostalom bili i najbliži i najpristupačniji prvim rimskim ofenzivnim pokretima kojima je neposredno zapovijedao i u kojima je učestvovao Tiberije. A i njihova se okupacija nametala kao bitna strateška solucija za dalje ofenzive u unutrašnjost pobunjenog panonskog područja, ali i za osiguravanje krila prema dinarskom segmentu. Prilikom borbi u posavskim oblastima, koje su bile rukovođene i rimskim namjerama za osiguravanjem plovnosti Save (za svoju riječnu ratnu mornaricu) vjerojatno je razoreno i višestoljetno naselje u Donjoj Dolini, da se više ne obnovi. Zauzimanjem oserijatske zemlje i uopće posavskog područja od Siscije do rijeke Bosne, protu-ustaničke trupe su izbile na rijeku Bosnu i to u njen donji tok, zaposjedajući lijevu obalu. Time je prekinuta komunikacija duž rijeke Bosne, koja je predstavljala najlakšu i najprohodniju vezu središnje Bosne sa panonskim prostorom. Ovladavanjem tom linijom rimsko zapovjedništvo je, svjesno ili slučajno, ostvarilo bitnu stratešku prednost u odnosu na pobunjenike koja se neće manifestirati samo daljim vojničkim nastupanjem, nego i u pojavi novih diplomatskih kretanja koji su na kraju rezultirali i raspadom zajedničkog nastupa ustaničkih snaga. Protu-ustaničke posade su se tako i duboko uklinile u ustaničko područje.

Istovremeno se stanje i u Rimu i Italiji počelo u određenoj mjeri stabilizirati, i kad je glad bila umirena August je priredio igre u ime Germanika i njegovog mlađeg brata Klaudija.⁴²⁹ August je time

⁴²⁹ fr. Dionove LV. knjige, Xiph. 114, 15-30; U Loeb izdanju Diona (vol. VI, 464-465) u poglavlju LV, 27, 3-4 za 6. god. n. e. pojavljuje se podatak da je kada je glad bila na kraju da su priređene gladijatorske igre u čast Druza koje su dali Germanik i Klaudije. Nejasno je da li je ovdje riječ o nepotrebnom ponavljanju istog događaja na dva mjesta u Loeb izdanju (i to jednom za 6. i drugi put za 8. god. n. e. –preuzeto iz ekscerpta Ivana Xiphilina) ili su stvarno bile održane dvije igre. U korist prve opcije govori činjenica o vrlo sličnim okolnostima u kojima se održavaju igre (završetak gladi) te osobe u počast kojih su igre održane. Ali opet u korist druge predložene solucije govorila bi činjenica da se ono što podatak LV, 27, 3-4 (koji je izvorni Dionov tekst) ne podudara baš u svemu sa podatkom (u Loeb izdanju LV, 33, 4) koji potiče iz ekscerpta Ivana Xiphilina. Logično bi bilo u slučaju da je prva solucija točna da se opis kod Xiphilina ili u potpunosti podudara sa podatkom LV, 27, 3-4 ili da je sažetiji i da ne odstupa puno od njega. Međutim situacija je upravo suprotna, jer je podatak od Xiphilina veći i sadržajniji od onog izvorno Dionovog koji se odnosi na 6 god. n. e. Zanimljivo je da se u sklopu podatka LV, 27, 3-4 nalazi i opis Tiberijeve dedukcije hrama Dioskura, a sve u znak sjećanja na Druza. u Istom podatku Dion kaže da je Tiberije iako je nastavljao da vodi ratove, istovremeno posjećivao Rim kada

želio i malo oraspoložiti rimski plebs, ali na neki način i Germanikovo ime još više približili masama i povećati njegovu popularnost. Iako ovaj konkretni podatak potiče iz jednog od fragmenata Dionove LV. knjige, nesumnjivo pripada vremenu kada je Germanik odsutan na duže vrijeme, jer August u njegovo ime priređuje igre, i njima rukovodi, i kada je Klaudije dovoljno star (rođen 10. god. p. n. e. u Lionu), pa je jedino razumljivo vrijeme kada se to moglo desiti bilo vrijeme rata, najvjerojatnije 8. god. n. e.⁴³⁰ Razdoblje ustanka je bilo i doba Augustovog postupnog, laganog popuštanja u bavljenju, pa i zapostavljanja i prepuštanja drugim ovlaštenim osobama državnih poslova.⁴³¹ Međutim, da bi još uvijek ostavljao utisak da je iznimno aktivno uključen u sva zbivanja vezana za vitalnost Države, on je 8. god. n. e. otišao do Ariminijuma na jadranskoj obali.⁴³² Po Dionu, on je time želio da bude bliži ilirskom ratištu i da pruži neophodne savjete rimskom zapovjedništvu na terenu u vezi rata i sa «Dalmatincima» i sa Panonima. Ovaj pokret Augusta iz Rima na jadransku obalu je izgleda imao i neko taktičko značenje jer se više-manje poklopio sa uspjesima u panonskom bazenu. Kao da je August, taj veliki majstor političke igre, i u svojoj dubokoj starosti želio pokazati da u tome ima ne samo njegovog osobnog doprinosa, nego da je on bio taj ključni supervizor nad procesom pada Panonije.⁴³³ Zanimljivo je da je taj svoj pokret August simbolički predstavio kao da je riječ o boravku na samom ratištu, odnosno na neprijateljskoj zemlji, jer je prilikom njegovog povratka ponuđen uobičajeni ritus i način žrtvovanja koji se primjenjuje prilikom povratka iz «neprijateljske

god bi mu se pružila prilika. To je najviše, po Dionu (LV, 27, 5-6), činio iz razloga što se bojao da bi August u njegovom odsustvu mogao pokazati naklonost nekome drugom. Pošto Tiberije nije boravio u Rimu sigurno od proljeća 6. god. n. e. do skoro kraja 8. god. n. e., dedukcija hrama se desila sigurno na prijelazu 5. na 6. god. n. e. ili početkom ove godine, kada je Tiberije stvarno boravio u Rimu (*Vell.* II, CVII, 3).

⁴³⁰ Da je Germanik tada boravio u Rimu, ne bi trebalo da August priređuje i rukovodi igrama u njegovu čast, kada je ovaj kao punoljetna osoba iz vladajuće porodice to mogao sam uraditi. Spomenuti podatak sugerira da se u tome trenutku i Tiberije nalazio van Rima i Italije, jer u istom nešto većem fragmentu se govori i o tome kako je August već zbog starosti prenosio dio svojih javnih obaveza, npr. audijencije stranih izaslanstava koje je povjerio trojici konzulara. Da su kojim slučajem Tiberije i Germanik bili tada u Rimu, prije bi se očekivalo da se to povjeri njegovom adoptiranom sinu i sigurnom nasljedniku ili adoptiranom unuku, koji mu je i primarni favorit u svim svojim pogledima. Ustvari tada su se na igrama nalazili samo August i Klaudije, osoba za koju August u svojim zamislima sigurno nije predviđao da bude jedan od njegovih nasljednika.

⁴³¹ *Cass. Dio* LV, 34, 1-3

⁴³² August je u Ariminijum (današnji Rimini) stigao vjerojatno se krećući se *Via Flaminia*. August je 8. god. n. e. imao 70/71 godinu.

⁴³³ Po Dionu, odnosno njegovom vrelu, August je u Ariminijum došao kako bi mogao da daje neophodne savjete u vezi rata sa Dalmatincima i Panoncima. O Oktavijanu Augustu i njegovoj spretnosti koja prelazi i u polje perfidnosti i licemjerja najbolji primjer pruža njegov odnos prema Marku Liciniju Krasu, pobjedniku iz balkanskog rata 29-28. god. p. n. e. (Papazoglu, 1969, 317 i posebno fus. 83).

zemlje».⁴³⁴ Ovim je August simbolički želio i sebe predstaviti i istaći kao neposrednog učesnika u ratu, vrhovnog rimskog vojnog zapovjednika koji obavlja i svoju vojnu dužnost prema Državi i rimskom narodu; dok u stvarnosti on se za cijele tri i po godine rata nije našao ni u neposrednoj blizini ilirskog ratišta, a kamoli na njemu samom.

I dok je trajao veliki ilirski ustanak, August je nalazio vremena da u punoj snazi obnaša svoju funkciju *pater familias* i da misli kako je i u porodici, kao i u državi, on taj koji je vrhovni strateg i voditelj politike. I tako dok su se mase vojnika prebacivale s jednog kraja Ilirika na drugi, a on sam polako prepuštao državničke poslove, uglavnom protokolarne naravi, drugim ljudima August je u svom punom kapacitetu bio posvećen porodici, bolje reći onome što je od nje ostalo ponajviše upravo radi njega samog. Od samoga početka svoje političke aktivnosti, on nikako nije mogao razlučiti porodicu i njene interese i potrebe od vođenja političkih i državničkih poslova. Radi toga on je izgleda smatrao svojom dužnošću da porodicu i njene članove, izuzev samo Livije, promatra samo kao objekte svojih želja,⁴³⁵ i da vođenje svoje porodice promatra kao primarno javno, političko pitanje. A to je na kraju neminovno moralo odvesti i njegovu porodicu onim putem koji on u svojim zamislama nije predvidio. Kao da se svo zlo koje je u prvim godinama svoje političke aktivnosti prouzrokovao vratilo, ispoljilo i osvetilo na njegovoj biološkoj porodici.⁴³⁶ Samo pitanje koliko je on bio taj koji je u stvarnosti u posljednje četiri decenije vukao konce porodične politike, a koliko njegova žena Livija. I 8. god. n. e. August je prekinuo zaruke mladog Klaudija sa Emilijom Lepidom (3/4. god. p. n. e. – 53 god. n. e.), radi pada u nemilost njene porodice. Emilija Lepida je biološka praunuka samoga Augusta, unuka neshvaćene Julije, i kćerka Julije Mlađe i Lucija Emilija Paula.⁴³⁷ Umjesto Emilije, Klaudiju je kao nova vjerenica dodijeljena Livija Medulina Kamila, kćerka Furija Kamila (konzula za 8 god. n. e.) bliskog prijatelja Tiberija. Međutim, Medulina je na dan svoga vjenčanja iznenadno umrla.⁴³⁸ Nedugo zatim, kada je Klaudiju bilo 18 godina, znači oko 9 god. n. e. vjenčan je sa Plaucijom Urgulanilom (*Plautia Urgulanilla*), kćerkom Marka Plaucija Silvana i unukom Urgulanije (*Urgulania*), sa kojom je braku ostao do 24 god. n. e.

⁴³⁴ Cass. Dio LV, 34, 3

⁴³⁵ U slučaju Livije, August je bio taj koji je bio objekt.

⁴³⁶ Nakon smrti Marka Vipsanije Agripe (u martu 12. god. p. n. e. u Kampaniji) August je prisilio Tiberija da napusti svoju dotadašnju voljenu suprugu Vipsaniju i uzme za ženu Juliju. Vipsanija je u to vrijeme bila trudna i od šoka je izgubila bebu (*Svet. Tib.* 7). Za jedno svoje tek rođeno praunuče, dijete Julije Mlađe iz nedopuštene veze a koje se rodilo nakon njenog protjerivanja, August nije dopustio da se prizna i othranjuje. (*Svet. Aug.* 65).

⁴³⁷ Ne treba je miješati sa Emilijom Lepidom, kćerkom Lepida Mlađeg i sestrom Manija Emilija Lepida, a koja je bila zaručena za Lucija Cezara, Augustovog posinka.

⁴³⁸ Zanimljivo je da je njen brat bio Skribonijan (*L. Arruntius Camillus Scribonianus*, konzul za 32 god. n. e.), koji je kao namjesnik Dalmacije 42 god. n. e. pokrenuo neuspjelu oružanu pobunu protiv Klaudija, tada rimskog cara.

Raspad jedinstvenog Saveza

Rani uspjesi, ratni plijen i neprijateljski gubici sigurno su dodatno pojačavali autoritet Batona i vojnih institucija naknadno uspostavljenog jedinstvenog Saveza, pa i preko njih i samoga Saveza kao cjeline i političke i vojne realnosti i kod nedezitijatskih sudionika ustanka, uključujući i Breuke. Međutim, kako vrijeme bude odmicalo, rat se produžavao, gubici u redovima pobunjenih naroda postajali sve veći, pobjede se prorijedile a porazi postajali sve učestaliji i s tim se sve popratne negativne posljedice koje je rat sa sobom donosio naglo i drastično uvećavale, a neprijateljski pritisak se svakog dana sve više pojačavao i na horizontu se počeo očitavati neminovni poraz počeo se odvijati suprotan proces. Kako se nada u pobjedonosni završetak sve više gasila, autoritet Saveza, povjerenje u ideju i ciljeve koju je on predstavljao su sve više slabili, a njegovi temelji unutarnjim partikularizmima sve su više potkopavani. I odlučnost da se ide do kraja i povjerenje u institucije Saveza, posebno njegove vojvode su kod pojedinih sastavnica sve više slabili. Pojedini zapovjednici su, uvidjevši razvoj situacije, nastojali da na vrijeme spase svoje živote, statute i zajednice koje su predvodili od, kako su oni smatrali, neumitne propasti. A možda su i željeli da u tim teškim vremenima svojim činom prebjega na rimsku stranu nešto dodatno ušćare na užrb drugih pojedinaca u matičnoj zajednici i svojih susjeda jer bi tako postali «favoriti» Rimljana. Bez obzira da li su oni u preuzimanju tih radnji bili pokretani razlozima interesa matičnih zajednica kako bi se zaustavilo dalje stradanje ili nekim prozaičnijim, praktičnim razlozima i osobnim interesima ili je riječ o nekoj kombinaciji svih spomenutih razloga, činjenica je da ti pojedinci i njihovi suradnici i pristalice nisu vodili računa ne samo o općim interesima Saveza i ustanka, nego ni o interesima drugih naroda sa kojima su se dotada zajedno borili. U tom smislu je vrlo lako objašnjiv i pokušaj Skenobarda da promijeni svoju stranu u ratu i dezertira Rimljanima, i koji je o toj svojoj nakani obavijestio rimskog zapovjednika garnizona u Sisciji (φρούραρχον Σισκίας) Manija Enija.⁴³⁹ Za razliku od lokalnih prvaka i vodstava koja su postajala sve skeptičnija u vezi sudbine ustanka i njegovih općih ciljeva, većina naroda i boraca je izgleda još uvijek i vjerovala u ustanak i zalagala se za nastavak otpora. Takvo raspoloženje je vjerojatno prevladavalo i u okvirima zajednice u kojoj je živio Skenobard i okviru snaga kojima je zapovijedao, tako da se kada je trebao da ostvari svoju nakanu Skenobard uplašio (δεδιῶς) za eventualnu štetu koju je mogao da pretrpi ako bi se pokrenuo

⁴³⁹ Cass. Dio LV, 33, 1-2; Pošto se odlučio za kontaktiranje zapovjednika u Sisciji, Skenobard je vjerojatno pripadao onim domorodačkim narodima i zajednicama koji su gravitirali ovom gradu i na jednom širem potezu npr. Kolapijanima, Segešćanima ili nekim panonskim zajednicama u Posavlju i zapadnim dijelovima današnje Slavonije, a možda i Japodima Pounja. Pošto se Skenobard obraća Maniju Eniju koji se tada nalazi u Sisciji, a ne Tiberiju to bi značilo da se ovaj potonji nalazio na jednom od svojih pohoda po ustaničkom području, koje se odvijalo u drugom pravcu u odnosu na mjesto gdje se nalazio Skenobard.

na akciju.⁴⁴⁰ Rizik za preuzimanje ovakve akcije koju je planirao Skenobard nije morao dolaziti samo iz okvira njegove matične zajednice i jedinica kojima je zapovijedao, nego možda i od reakcije drugih ustaničkih jedinica koje sigurno ne bi mirno gledale klasičnu izdaju u svojim redovima. Nažalost zbog postojanja lakune koja se upravo pojavljuje na mjestu gdje bi Kasije Dion trebao u svome djelu da predstavi nastavak zbivanja sa Skenobardom i njegovom nakanom, nepoznati su ostali završetak ove priče; odnosno da li se obazrivi Skenobard uspio konačno odvažiti na akciju, možda uz dodatnu pomoć Rimljana ili ne i kako je uopće on završio. Nešto slično, samo sa mnogo težim i gorim posljedicama, jer je u to bio upetljan jedan od vrhovnih vojvoda, a na samo neki lokalni moćnik desiti će se nešto kasnije, o čemu imamo i detaljnije i potpunije izvještaje nego u slučaju Skenobarda. Zanimljivo je istaći da se Dionovo pripovijedanje i direktno izvještavanje o ustanku nakon prekida u lakuni nastavlja direktno na opis otpadnuća Batona Breučkog i svega onoga što je sukladno tome činu uslijedilo.

I takvo stanje, koje se manifestiralo opadanjem vjere u nastavak borbe (posebno kod lokalnih moćnika i prvaka), kao posljedicu je imalo i traženje načina za izlaz iz ratne situacije uz što manje neugodnosti za one koji to namjeravaju da učine. To se konačno ispoljilo sa svim svojim negativnim i dalekosežnim posljedicama po cjelinu Saveza i sudbinu ustanka, i uopće izbilo na svjetlo dana u svoj svojoj punoj snazi, kada je jedan od dvojice vrhovnih vojvoda, sa svojim snagama i narodom kojeg je izvorno predstavljao, napustio savez i sporazumno se preda Rimljanima. I tom prilikom Rimljanima isporučio Pinesa, protivnika istupanja iz Saveza i iskrenog zagovornika nastavka borbe.

Osnovna dva vrela koja daju podatke u vezi ovih događaja imaju nešto različit pristup ovom pitanju. Velej Paterkul je dao prilično skraćeni, sažeti i nedovoljan, skoro u formi teza, opis događanja u vezi otpadanja Breuka i Panonije od Saveza. On to opravdava time što se nada (*ut spero*) da će u svome kompletnom radu u detalje opisati ova zbivanja, kojima je vjerojatno i sam osobno učestvovao kao vanjski promatrač.⁴⁴¹ Jedino je u predstavljanju zbivanja kod rijeke Bathinus on malo detaljniji, ali i to poradi povlađivanja Tiberiju. U slučaju Kasija Diona mi raspolažemo sa detaljnijim i potpunijim opisom, iako i on u sebi krije neke nedorečenosti i nejasnoće, ali u manjoj mjeri nego kod Veleja Paterkula.⁴⁴² Za razliku od Veleja drugi glavni izvjestitelj o ustanku, iako ne spominje zbivanja kod rijeke Bathinus, daje prilično dobar opis zbivanja vezanih za napuštanje zajedničke borbe Batona Breučkog i prestanak ustroja otpora u Panoniji (bar u osnovnim crtama koje ipak omogućavaju pravilno sagledavanje čitavog procesa). Ipak samo usporednom analizom spomenuta

⁴⁴⁰ Cass. Dio LV, 33, 2

⁴⁴¹ Vell. II, CXIV, 4. Slično se izražava i kada govori o Varovom porazu, naglašavajući da će i o tome detaljnije govoriti u svome većem radu (II, CXIX, 1-2).

⁴⁴² Cass. Dio LV, 34, 4-7

dva opisa i traženjem skrivenih i prešućenih značenja i podataka mi možemo izvući i pretpostaviti određene zaključke i pokušati izvesti i prikazati određeni uzročno-posljedični slijed zbivanja, na osnovi kojeg bi se pokušao rekonstruirati konkretni povijesni proces.

Ključnu točku u tom procesu predstavljala su zbivanja kod rijeke *Bathinus* (današnja Bosna), koja su se vjerojatno odigrala negdje na njenom donjem toku, na oserijatsko?-breučkoj granici (jer znamo preko solinskih natpisa da su Oserijati? i Breuci graničili na rijeci Bosni, bar na jednom dijelu njenog srednjeg i donjeg toka)⁴⁴³ i to u ljeto 8. god. n. e. Sam opis tih zbivanja kod rijeke *Bathinus* kod Veleja Paterkula koji ih jedini spominje je toliko sažet i predstavljen povlađivački prema Tiberiju, da mi ustvari ne možemo pouzdano točno znati što se to ustvari na rijeci stvarno i desilo. Po Veleju su panonski ratnici kod rijeke *Bathinus* pred glavnim zapovjednikom neprijateljskih trupa na ratištu Ilirika Tiberijem donijeli i položili oružje, «oborili» se pred njegovim koljenima (...*conferentem arma, quibus usa erat, apud flumen nomine Bathinum prosternentemque se universam genibus imperatoris...*) i tako se predali i formalno ponovo prihvatili rimsku vlast i upravu⁴⁴⁴. Nejasno je da li su zbivanja kod rijeke *Bathinus* bila rezultat neke ranije bitke na istom ili bližem mjestu, o čemu nemamo potvrde u vrelima, u kojoj bi Breuci i drugi Panonci bili teško poraženi pa prisiljeni na predaju ili su se ona odigrala kao vrhunac nešto dužeg djelovanja u pravcu sporazumne predaje. Ova druga varijanta je vjerojatnija jer da je kojim slučajem predaja nastala kao rezultat rimskog upada i nanošenja teškog poraza breučko-panonskim snagama kod rijeke *Bathinus*, teško bi se moglo očekivati da Rimljani u takvim uvjetima pristanu na kompromisni sporazum sa pojedinim čelnicima otpora u panonskom bazenu.⁴⁴⁵ Da je u konkretnom slučaju Tiberije izvojevao veliku i ključnu

⁴⁴³ CIL III, 3198b (p 2275, 2328,19) = CIL III, 10156b = *ILJug* I, 263; Breučka *civitas* se pružala, pored predjela Slavonije, i na sjeverno-bosanskom području sigurno istočno od rijeke Bosne i prostirala se na jug sve do linije koja razdjeljuje sjeverno-bosanski panonski, poglavito brežuljkasti i ravničarski bazen kojem su pripadali Breuci od dinarskog, planinskog pojasa što je ujedno predstavljalo i granicu sa dezitijatskom *civitas*. Zemljopisne karakteristike toga područja nisu samo ravničarske, nego se pokazuje i niz nižih, ali površinski većih planina kao što su Ozren (918 m), i Trebava (620 m), zapadni dijelovi Majevice (815 m). Da breučko područje nije bilo samo ravničarsko, nego prožeto i sa laganim i pitomim uzvišenjima indirektno dokazuju i podaci Kasija Diona koji spominju uporišta i utvrde na breučko-panonskom prostoru, i koje su se po smislu teksta najvjerojatnije nalazile situirane na nekim višim, markantnijim točkama. *Cass. Dio* LV, 34, 5

⁴⁴⁴ *Vell.* II, CXIV, 4

Na osnovi *Antium Calendar*, zbivanja kod rijeke *Bathinus* su se desila 3. VIII 8. god. n. e. (*CIL* I 2 p, 248, cf. 323 d; Wilkes, 1969, 73; Mócsy, 1974, 38; Barkóczy, 1981, 89; Bojanovski, 1988, 51; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 68; Zaninović, 2003, 446)

⁴⁴⁵ Dio znanstvene literature koja se bavi i osvrće na ovo pitanje smatra da je riječ o bici na rijeci *Bathinus* kojoj su Rimljani porazili ustanike (usp. Stipčević, 1974, 68; Bojanovski, 1988, 51). Drugačije mišljenje u odnosu na spomenute autore ima Mócsy, (1974, 38; 56) koji ističe da su zbivanja na rijeci Bosni, bila ne bitka nego predaja panonskih snaga i

vojničku pobjedu kod rijeke *Bathinus*, Velej Paterkul ne bi propustio da je detaljnije opiše uz isticanje velikog vojničkog genija zapovjednika protu-ustaničkih snaga. Međutim Velej ne samo da ne daje nikakav detaljan opis nekog vojničkog okršaja kod rijeke *Bathinus*, nego ga uopće i ne spominje. Upadljivo je da on kada je riječ o nekim značajnim i konkretnim oružanim sukobima koji su se zbili u panonskom bazenu (u kojima on osobno nije učestvovao)⁴⁴⁶ daje prilično detaljne opise, dok za zbivanja kod rijeke *Bathinus*, kojima je on možda bio i neposredni očevidac, ne daje nikakav opis oružane borbe što bi značilo da je nije ni bilo. Zatim sama predaja Pinesa je vjerojatno predstavljala kulminaciju jednog procesa unutarnjih sukobljavanja i političkog razračunavanja unutar breučke politije i panonskog segmenta ustanka. I čitav taj proces je morao prethoditi zbivanjima na rijeci *Bathinus*, jer teško bi bilo očekivati da u slučaju da se desila bitka kod rijeke *Bathinus* i teški poraz ustanika da je kao posljedica toga poraza predat samo Pines, a ne Baton Breučki koji je zauzimao viši položaj u strukturi ustanka. Tako bi se i postavilo pitanje zašto je Pines kažnjen, a Baton Breučki unaprijeđen nakon eventualnog poraza u eventualnoj bici.⁴⁴⁷ Baton Breučki je svoju nagradu da upravlja Breucima dobio jer je on još nesumnjivo prije zbivanja kod rijeke *Bathinus* imao namjeru da ostvari sporazum sa Rimljanima, a vjerojatno je imao i neku vrstu komunikacije, dogovora i saradnje sa njihovim vrhovnim zapovjedništvom. Uz sve izrečeno potrebno je ukazati na još jednu činjenicu koja opovrgava da su zbivanja kod rijeke *Bathinus* rezultat bitke i oružanog poraza panonskih ustanika na istom mjestu. Po Veleju ustanici pred Tiberija dolaze donoseći oružje, što sigurno ne bio bio slučaj da su teško poraženi, jer bi tada bili ili raspršeni ili zarobljeni i od Rimljana ili njihovih saveznika razoružani, a ne bi sami došli pod oružjem i onda to oružje položili pred Tiberijem. Da se ta bitka desila i da je došlo do teškog poraza Breuka i uopće Panona, teško bi se onda moglo govoriti i o nekoj vrsti izražene opozicije od strane Pinesa namjerama Batona Breučkog o napuštanju zajedničke borbe. Samo postojanje opozicije sporazumnoj predaji ukazuje da je breučko-panonski vojni potencijal još uvijek bio u tolikoj mjeri i izražen i vidljiv da su pojedinci još uvijek mogli računati sa nastavkom rata i otporom kao realnom opcijom. Da uostalom Baton Breučki nije bio prisiljen da prihvati predaju, nego je on to učinio sam bez rimske vojničke prisile, dokazuje i sam Velej kada kaže da se on predao svojom voljom (...*alterum a se deditum iustis voluminibus*...),⁴⁴⁸

Batona Breučkog, koja je možda bila rezultat i ranijih pregovaranja. A sličan stav nalazi se i u ediciji *The Archaeology of Roman Panonnia* (Barkóczy, 1981, 89). Slično mišljenje ima i Zaninović (2003, 447).

⁴⁴⁶ Dobar primjer su bitka koju je vodila XX. legija (*Vell.* II, CXII, 2) i bitka kod Vulkajskih močvara (*Vell.* II, CXII, 4-6).

⁴⁴⁷ Bilo bi potpuno nerazumljivo da Rimljani vrhovnog zapovjednika protivničke vojske, kojeg su vojnički totalno porazili i doveli do bezuvjetne predaje, postavljaju za suverena zajednice koja je bila pokretačka mašina ustanka na prostoru Panonije.

⁴⁴⁸ *Vell.* II, CXIV, 4

Uostalom Kasije Dion, najinformativniji raspoloživi izvještač o ustanku, uopće i ne spominje da se Baton Breučki predao nego samo da je izdao Pinesa i da je radi toga (vjerojano od Rimljana) dobio pravo da vlada Breucima. Sve izneseno dovoljno govori da je zbivanja kod rijeke *Bathinus* potrebno shvatiti ne kao vojničku pobjedu, nego kao nesumnjivu i iznimnu političku pobjedu Tiberija.

Da sva zbivanja oko otpadnuća Batona Breučkog nisu započela odjednom i to sa zbivanjima kod rijeke *Bathinus*, nego naprotiv da su sva ta zbivanja bila posljedica jednog dužeg procesa dokazuje i sam Velej kada, ispred dijela gdje govori o predaji Panonije, kaže da je sva Panonija tražila mir (...*omnis Pannonia reliquit totius belli in Delmatia manentibus pacem petiit*).⁴⁴⁹ Spomenutu rečenicu bi trebalo shvatiti u smislu da je došlo do kontakta između Tiberija i breučko-panonskih zavjerenika u prvom redu Batona Breučkog, jer se traži mir (vjerojatno uz izvjesne uvjete) a ne kapitulira i bezuvjetno predaje kao što bi to bilo da su breučko-panonski ustanici teško poraženi u jednoj bici. Ljeto 8 god. n. e. je pokrivalo čitavo razdoblje povijesnog procesa vezanog za otpadnuće Batona Breučkog. Sve to govori da je predaja kod rijeke *Bathinus* bila namjenski ranije dogovorena i rezultat sporazuma rimskih zapovjednika i ustaničkih breučko-panonskih zapovjednika, konkretno Batona Breučkog, a ne rezultat neke bitke koja bi se odigrala na tom mjestu i koja bi se završila teškim breučko-panonskim porazom.⁴⁵⁰ Zbivanja kod rijeke *Bathinus* bila su simbolički čin ponovnog priznanja rimske vrhovne vlasti što se izražavalo i u onom poklonjenu ustanika i polaganju oružja Tiberiju na ili u blizini obala rijeke *Bathinus*, a što je Velej smatrao da treba posebno istaći. U tom smislu je bolje tu svojevolutnu predaju Batona Breučkog i breučko-panonskih snaga tumačiti kao poklonjenje nego kao predaju klasičnog tipa.⁴⁵¹ Upravo zbog poklonjenja koje su oni izvršili pred Tiberijem i načina njegovog izvršenja zbivanja kod rijeke *Bathinus* su našla svoje mjesto u nacrtanom opisu Veleja Paterkula. On je vjerojatno posebno želio da naglasi kako će o tom činu koji uveličava snagu i autoritet Tiberija, i to još dok ovaj još uvijek nije bio car, biti govoreno i to mnogo podrobnije

⁴⁴⁹ Vell. II, CXIV, 4

⁴⁵⁰ Uostalom ustanici cijelo vrijeme rata izbjegavaju otvorene, odlučne bitke pa se onda s razlogom može postaviti pitanje zašto bi oni u prihvatili jednu veliku bitku na rijeci *Bathinus*, bez pomoći snaga koje je predvodio Baton Dezitijatski, i u kojoj bi se ogledali sa vrhovnim rimskim zapovjednikom na terenu i vjerojatno glavninom njegovih trupa, i samim tim bili potpuno pregaženi.

⁴⁵¹ U ovom kontekstu važno je imati u vidu da su se Tiberije i Baton Breučki već jednom sreli i to za vrijeme rata 12-9. god. p. n. e., i da su čak bili zaključili sporazum kojim su Breuci bili uključeni u rimsku državnu i provincijsku strukturu. Tako je 8. god. n. e. Baton Breučki ustvari samo ponovio ono što je uradio godinama ranije. Moguće je da se on upravo uzdao u taj svoj raniji sporazum kada je odlučio da napusti zajedničku borbu i Savez, što je Tiberije uspio iskoristiti.

u budućem planiranom radu.⁴⁵² Konkretna povijesna situacija koja se odigrala kod rijeke *Bathinus* u potpunosti je odgovarala Velejevoj panegiričkoj ideji vodilji kojom odiše njegovo djelo. On je tako smatrao za shodno da je u svome nacrtanom opisu spomene u vidu jedne opširnije teze, s kojom je javno iskazivao svoju namjeru da će predaju breučko-panonskih snaga Tiberiju u svome pravom povijesnom radu naknadno detaljnije razraditi. Upravo iz toga razloga je potpuno objašnjiv Velejev stil prezentiranja čitavog događaja u obliku nekih općih teza, iz kojih se praktično bez Dionovog teksta ne može uopće dobiti pravilna slika o zbivanjima vezanim za posljednje razdoblje rata u panonskom bazenu. Iz svega izloženog se možda može tvrditi da su iz činjenice da su zbivanja kod rijeke *Bathinus* toliko odgovarala namjerama koje su vodile Veleja u izradi nacrtanog opisa, proizilazili i razlozi da se uopće i spomene rijeka *Bathinus* i ono što se u konkretnoj situaciji desilo na njenim obalama. Za razliku od Veleja, izvještaj Kasija Diona uopće ne spominje rijeku *Bathinus* i ono što se na njoj desilo i on se samo zadovoljio sa tim da kratko konstatira da je Baton Breučki izdao, bez prezentiranja sve one slikovitosti na koju nailazimo kod Veleja.

Da je ova predaja bila ipak rezultat dogovora dodatnu potvrdu imamo u činjenici da su Breuci, i oni koji su se slagali i prihvatili Batona Breučkog za novog suverena i oni koji su se dvoumili ili izražavali nezadovoljstvo sa onim što je učinjeno, ipak raspolagali sa svojim jedinicama i uporištima na teritoriju na kojem nije bilo rimskih snaga. U tim trenucima breučka i drugih panonskih naroda samostalnost je još uvijek bila znatna, a rimska uprava ne uvedena na njihove prostore. Jedino bi po tim uvjetima bilo moguće da se odigra čitav niz događaja koji su uslijedili nakon otvorenog otpadnuća Batona Breučkog, a o kojima nas Kasije Dion podrobnije obavještava.⁴⁵³ Kada bi se Velejev tekst o zbivanjima kod rijeke *Bathinus* shvatio u bukvalnom smislu onda bi se mogla kod čitaoca stvoriti pogrešna predstava da su Rimljani, u toku i poslije panonske predaje, potpuno razoružali ustaničke narode u panonskom bazenu i pristupili i direktnoj vojnoj okupaciji breučko-panonskog prostora. Međutim, sudeći po opisu od Kasija Diona to se nije dogodilo. Suprotno Dionu, Velej s druge strane potpuno šuti o svim zbivanjima i reakcijama unutar ukupnih ustaničkih snaga (i onim iz «Dalmacije» i onim iz Panonije) koja su uslijedila kao posljedica otvorenog izlaska iz ustanka i Saveza i priznanja rimske vlasti jednog od vrhovnih vojvoda.

Stvarne predaje oružja Rimljanima nije bilo jer Baton Breučki, sudeći po tome što obilazi okolna uporišta i što neuspješno vodi bitku (μάχη) protiv svoga imenjaka, zadržava naoružane jedinice. A i oni dijelovi breučko-panonskog stanovništva koji su se zatvorili u uporišta, ustvari

⁴⁵² *Vell.* II, CXIV, 4; I ovdje se vidi sklonost Veleja ka pretjerivanju, jer niti se sva Panonija podigla na ustanak niti je samim tim sva i tražila mir. A sudeći po Dionovom tekstu ni Panonija nije bila jednodušna u tome da li da se tada traži mir, pod kojim Velej praktično podrazumijeva predaju.

⁴⁵³ *Cass. Dio* 34, 4-7

gradinska naselja, su ostali pod oružjem. A i čini se da se i sam Baton Dezitijatski prije bitke uzdržava direktnog i brzog napada i bio je više skloniji da se posluži ostvarivanjem taktičke prednosti i sačekivanjem Batona Breučkog i njegovih snaga u nekoj vrsti zasjede.⁴⁵⁴ To on sigurno ne bi radio da nije imao procjenu oružane snage sa kojom bi se morao suočiti kada se odlučio da se pokrene radi obračuna sa bivšim «kolegom». Da su Rimljani razoružali Breuke i druge narode panonskog bazena oni bi morali da nastali vakum popune svojim jedinicama, što se nije desilo jer se konačna rimska okupacija pobunjenih prostora desila tek kasnije. Činjenica da Breuci i narodi narodi koji su bili okupljeni pod zapovjedništvom Batona Breučkog nisu bili razoružani, još je jedan i to vrlo važan dokaz da je riječ o sporazumnoj predaji. U suprotnom da je predaja nastupila uslijed vojničkog poraza nesumnjivo bi se pristupilo razoružavanju i vojnoj okupaciji, a ne bi se na miru ostavile protivničke naoružane jedinice i utvrđena uporišta i praktično omogućilo izbijanje građanskog rata.⁴⁵⁵ Na teritoriji na kojoj operira Baton Breučki nakon što se odigrao čin simboličke predaje ne primijeti se rimski autoritet, nema rimskih jedinica, a područje je još uvijek pod kakvom-takvom kontrolom domaćih zajednica koje su u tom vremenskom intermezzu između sporazumne predaje i intervencije Batona Dezitijatskog imale neku nedefiniranu autonomiju. Čak Baton Breučki nastoji i da održi svoje vrhovno zapovjedništvo i nad narodima panonskog bazena koji su mu bili subordinirani⁴⁵⁶ i da učvrsti vladarsko pravo među Breucima koje je dobio od Rimljana.⁴⁵⁷ Jedina razlika u odnosu na stanje koje je vladalo prije onoga što se odigralo kod rijeke *Bathinus* jeste primirje koje vlada na panonskom ratištu na linijama razdvajanja prema rimskim i njima savezničkim jedinicama i zaoštavanje unutarnjih tenzija. Znači činom koji je preduzeo Baton Breučki domorodačko stanovništvo je sačuvalo visoku razinu autonomije, dok je za uzvrat trebalo napustiti ustanak i priznati povratak vrhovne rimske vlasti. I to što se Baton Breučki nagrađuje vladarskom čašću govori da Rimljani nisu vojnički potpuno porazili ustanike na područjima Panonije, nego da je i to predstavljalo simboličko priznanje već učinjene uzurpacije. Kompromisno rješenje u vezi odnosa

⁴⁵⁴ *Cass. Dio* LV, 34, 4-5

⁴⁵⁵ Da bi uopće došlo do unutar ustaničkog sukoba bilo je potrebno da postoje dvije naoružane i ustrojene vojne sile, što samim tim znači da je Baton Breučki, koji je sigurno učestvovao i predvodio sa panonske strane čin simboličke predaje kod rijeke *Bathinus*, raspolagao i nakon toga oružanom snagom, a što ne bi bilo moguće da je bio razoružan.

⁴⁵⁶ Iako Kasije Dion upotrebljava izraz ὑπήκοον u značenju «zavisni, poslušni», držimo da je više u skladu sa realnom situacijom koja se događala u tom razdoblju, a koju Kasije Dion pokušava predstaviti, upotreba izraza ⇒ *subordinirani*. U suprotnom bi se uloga Batona Breučkog u postbathinuskim zbivanjima mogla promatrati kao neka vrsta despocije, što ona nije bila, a drugi narodi iz Panonije koji su zajedno sa Breucima učestvovali u ustanku mogli bi smatrani zavisnim u odnosu na Breuke, što je apsurd.

⁴⁵⁷ Mócsy, 1974, 56

Batona Breučkog i Rimljana jasno ukazuje da su zbivanja kod rijeke *Bathinus* došla kao rezultat sporazuma sa Rimljanima, a ne rimske konačne vojničke pobjede nad breučko-panonskim snagama. Da je do nje stvarno došlo glavni zapovjednici rimskih trupa na ratištu Ilirika ne bi imali razloga stvarati kompromisno rješenje, što je po svome karakteru i sadržaju sporazumna predaja Batona Breučkog stvarno i bila. I sama predaja Pinesa se može promatrati u tome kontekstu, jer da su breučko-panonske snage bile totalno poražene, kako bi jedan od njihovih prvaka mogao da još uvijek zastupa nastavak borbe. I zar bi se uopće moglo diskutirati unutar ustaničkih snaga u vezi predaje i sporazuma sa Rimljanima, a da je bilo vijećanja u vezi toga pitanja dokazuje upravo slučaj Pinesa, jer je jedino na njima on mogao otvoreno da iznese svoje mišljenje i da se suprotstavi namjerama Batona Breučkog. I ovo na svoj način dokazuje da su sporazumna predaja Batona Breučkog i zbivanja kod rijeke *Bathinus* bila rezultat dugog procesa.

Sporazumna predaja je, kako se ubrzo pokazalo, bio prvorazredni uspjeh Tiberija koji je bez potrebe velike oružane pobjede (čemu on uostalom i teži) ostvario diplomatsku pobjedu kojom je stavio točku na sudbinu ustanka. Naravno iako nije bilo rimskog konačnog obračuna sa Breucima i drugim panonskim narodima do zbivanja kod rijeke *Bathinus*, na nastanak sporazumne predaje u velikoj mjeri je utjecao i sve veći rimski vojni pritisak na jednoj strani i postupno opadanje i snaga i potencijala sa kojima su raspolagali ustanički narodi, kao i rimske vojne okupacije jednog dijela nekadašnjih ustaničkih teritorija. Uostalom i većina rimskih ofenziva, koje su kontinuirano pokretane na ustanička područja nakon što je plima širenja ustanka zaustavljena i on lokaliziran unutar trokuta Sirmijum-Salona-Siscija, zahvaćala su panonske zemlje. Iz Siscija i Sirmijuma kretali su se rimski napadi na pobunjene narode Panonije razarajućeg i pustošećeg karaktera, što bi u pojedinim slučajevima rezultiralo možda i okupacijom pojedinih zemalja, uključujući i neke dijelove breučke teritorije sjeverno od Save. Poraz koji su panonske snage pretrpile u borbama sa grupacijom koju su predvodili Cecina i Silvan i neuspjeh da spriječe spajanje dviju velikih protu-ustaničkih grupacija vjerojatno su doprinijeli promjeni raspoloženja kod pojedinih rukovoditelja otpora u panonskom bazenu i pojavi i rastu defetističkih i kompromiserskih stajališta, u prvom redu kod Batona Breučkog. Spomenuti ustanički neuspjeh je sigurno kod pojedinaca bio pothranio uvjerenje o nemogućnosti pobjede i neminovnosti poraza što je sve vodilo u daljem pravcu razvijanja sporazumaške politike. A možda je i poraz Mezeja kao i okupacija oserijatske zemlje i uopće Posavlja do rijeke *Bathinus*, što je neposredno zapadno susjedstvo Breuka, kod Batona Breučkog samo još više doprinijela oblikovanju stavova koji su vodili kompromisnom sporazumu sa Rimljanima.

Kod rijeke *Bathinus* se vjerojatno odigrao i čin predaje Pinesa Rimljanima i imenovanje od strane Rimljana Batona Breučkog za suverena Breuka, jer je čitav događaj kod rijeke *Bathinus* odisao simbolikom, tj. formalnom realizacijom i zaključivanjem već dogovorenog. Pisana vrela ne preciziraju

baš u detalje što se to stvarno dogodilo sa Pinesom, tj. da li je on predan od strane Batona Breučkog Rimljanima ili je na neki drugi način izdan i pao u rimsko zarobljeništvo. Mi samo iz smisla tekstova rimskih pisaca koji o tome govore i njihovom usporednom analizom i izvlačenjem iz konteksta možemo donijeti izvjesne zaključke o Pinesovoj sudbini. Velej samo kaže, i to bez preciziranja tko je konkretno u pitanju, da se jedan od dvojice ustaničkih zapovjednika (koji se zovu Baton i Pines) našao u rimskom zarobljeništvu (*captum alterum*) a drugi da se dobrovoljno predao.⁴⁵⁸ Pošto iz drugog osnovnog vrela znamo da je Baton Breučki bio slobodan sve dok nije izručen Batonu Dezitijatskom i njegovim trupama, logično je pretpostaviti da je Pines bio taj koji se našao u rimskom zarobljeništvu. Kasije Dion kada spominje Pinesa navodi da je on bio izdan od Batona Breučkog (...ὁ Βάτων ὁ Βρεῦκος, ὁ τὸν τε Πίνην προδοῦν...), ali ne precizira na koji način.⁴⁵⁹ Pošto na osnovu Veleja znamo da je Pines bio zarobljen a preko Kasija Diona da je on bio izdan od strane Batona Breučkog, povezivanjem ova dva podatka nedvosmisleno i direktno proizlazi da se Pines u rimskom zarobljeništvu našao zahvaljujući izdaji koju je počinio Baton Breučki. Sve to sugerira da zaključimo da je Pines predan Rimljanima od strane Batona Breučkog, a ne da je bio zarobljen u toku vojnih operacija. Da je kojim slučajem Pines bio zarobljen u bici sa Rimljanima, Kasije Dion ne bi imao razloga da navodi da je on bio izdan. Osim toga vijest o Pinesu u rimskom zarobljeništvu kod Veleja nalazi se u istom pasusu gdje se govori i o zbivanjima kod rijeke *Bathinus* i svojevoljnoj predaji Batona Breučkog, pa je sasvim logično pretpostaviti i da su svi ti detalji međusobno na neki način povezani. I to možda upravo preko mjesta na kojem se sve to desilo, i sporazumna predaja breučko-panonskih snaga i poklonjenje Batona Breučkog i predaja Pinesa Rimljanima i postavljanje Batona Breučkog za novog suverena. Stvarni razlozi izdaje i izručenja Pinesa Rimljanima ostaju nejasni. Možda su njegovo izručenje od strane Batona Breučkog Rimljani zahtijevali kao garanciju ili preduvjet da će dogovor sa Breucima biti postignut i ispoštovan ili je to bio samo izraz «dobre volje» Batona Breučkog koji se na taj način riješio žestoke i jake opozicije svojim namjerama o predaji i izlasku Breuka i oko njih okupljenih naroda iz Panonije iz ustanka i zajedničkog Saveza. A moguće je i da su ova dvije pretpostavke bile međusobno prožete. Tako bi sa jedne strane Rimljani zahtijevali Pinesa i kao zalogu, ali i iz želje da im dođe u ruke žestoki protivnik predaje i osoba koja bi im mogla na neki način svojim daljim prisustvom na breučko-panonskom prostoru ugroziti strateške planove i

⁴⁵⁸ Vell. II, CXIV, 4; Činjenica da se po Veleju jedan od njih dvojice nalazi u rimskom zarobljeništvu, a drugi da se predao implicira da se, iako se predao, ovaj drugi ne nalazi u rimskom zarobljeništvu. To znači da se nije podrazumijevalo da on bude i zarobljenik, nego je bio slobodan što je još jedan ubjedljiv dokaz o sporazumnoj predaji koju je izvršio Baton Breučki. Tako je i ova Velejeva konstatacija u «telegrafskom stilu» u svojoj informacionoj srži kompatibilna sa Dionovim podatkom gdje govori o izdaji i predaji Pinesa.

⁴⁵⁹ Cass. Dio LV, 34, 4

kombinacije. S druge strane i Baton Breučki se stvarno lišio jedine jače opozicije njegovim namjerama o postizanju mira čime mu se ujedno otvorio put i ka zauzimanju, bolje reći uzurpiranju, mjesta suverena u matičnom narodu. Pines je vjerojatno, iako to u pisanim vrelima nije izričito navedeno, predstavljao stvarno osobu koja se suprotstavljala miru, bolje reći namjerama Batona Breučkog da izdvoji breučko-panonski segment ustanka iz jedinstvene borbe i Saveza. U suprotnom Baton Breučki ne bi imao razloga da ga izda i preda Rimljanima, izuzev ako nije kao svoju stalnu i prikrivenu želju imao to da vlada kao suveren svojim matičnim narodom.

Ovo bi sugeriralo da je moralo postojati i mjesto i vrijeme kada se desilo i ovo nesuglasje između vodećih ljudi Breuka, odnosno kada se ono javno manifestiralo što je prouzročilo i sukob nepoznato kakve naravi, ali sigurno je došlo do nasilnog rješavanja te situacije jer je Pines zarobljen. Iako je Pines bio suveren Breuka, ipak je u pretežito oligarhijskoj sredini Breuka Baton Breučki, koji je tada bio taj koji je zapovijedao i vojskom, odnio prevagu. Svi ovi prezentirani događaji i ispoljavanje nesuglasja i njihov međusobni obračun su se desili prije događaja kod rijeke *Bathinus*. Da bi uopće došlo do izraženog sukoba između dvojice breučkih prvaka po pitanju mira morala je postojati određena podloga iz koje je proisteklo konkretno razmimoilaženje. A to je sigurno bilo ili već postignuti dogovor ili još uvijek samo pregovori između Rimljana i Batona Breučkog. To bi značilo da su se obračun Batona Breučkog sa Pinesom i njegovo smjenjivanje, i kasnije kao posljedica toga izručenje, desili kada su se počele ocrtavati konture budućeg separatnog aranžmana Batona Breučkog sa Rimljanima.⁴⁶⁰ Sukladno s tim, može se zaključiti da je Baton Breučki stupio u kontakt sa

⁴⁶⁰ Svim gore spomenutim i detaljno objašnjenim zbivanjima koja su se odigrala kod rijeke *Bathinus*, i nedugo nakon njih, je sigurno prethodio dugi niz lančano povezanih događaja u koji su bili upleteni Baton Breučki, njegovi najbliži suradnici, Rimljani i vijeća ustaničkih snaga u Panoniji. Sigurno je da su sve one negativne okolnosti o kojima smo već govorili imale iznimnog utjecaja na Batona Breučkog i kako je vrijeme prolazilo u njemu je sigurno sve više raslo uvjerenje da je potrebno separatno u odnosu na svoga drugog kolegu Batona Dezitijatskog, izaći iz rata. Da bi se to moglo desiti bilo je neophodno i izvršiti i određene pripreme i otvoriti o tome pitanju komunikaciju sa rimskim glavnim zapovjednicima kako bi se dogovorilo sve ono što je trebalo ostvariti za separatan istup Batona Breučkog sa svim snagama kojima je zapovijedao iz zajedničkog ustaničkog tabora. Naravno taj čitav postupak dogovaranja i sam dogovor su izazvali opoziciju Pinesa, koji je pošto je bio suveren Breuka morao biti uklonjen i predan Rimljanima. Tako se može reći da je Baton Breučki uz pomoć svojih najodanijih suradnika i pristalica ustvari izvršio neku vrstu nasilnog čina (sa osobinama klasičnog puča i preuzimanja vlasti) unutar vlastite politije, a sve sa ciljem eliminiranja jake opozicije i bilo kakve unutarnje opozicije njegovim namjerama o sporazumnoj predaji. Nakon predaje Pinesa, mjesto suverena Breuka koje je praktično uzurpirao Baton Breučki, je s pravne strane ostalo upražnjeno i Rimljani da bi eliminirali i taj nedostatak potvrđuju kao novog suverena Batona Breučkog (*Cass. Dio* LV, 34, 4). Upravo to što Rimljani, po Kasiju Dionu, kao nagradu (μισθὸν) daju pravo Batonu Breučkom da od sada ne samo zapovijeda nego i vlada Breucima isto potvrđuje da je Baton Breučki stajao u dogovorima, nejasno da li konspirativno ili otvoreno, sa rimskim zapovjednicima i prije zbivanja kod rijeke *Bathinus*. I je ta predbathinuska aktivnost bila najzaslužnija za sporazumnu predaju Breuka i oko njih

Rimljanima prije nego je došlo do obračuna sa Pinesom, iako je možda i ranije imao planove razračuna sa Pinesom koji je vjerojatno bio poznat po svojim čvrstim i beskompromisnim stavovima u vezi zajedničke borbe i samim tim bio i očigledna smetnja. Baton Breučki je, da bi uspio u svojim namjerama, morao da se riješi Pinesa i prigrabi njegovu političku poziciju kako bi mogao i realizirati dogovoreno. A možda je i potajna želja Batona Breučkog da preuzme mjesto breučkog vladara bila i dodatna motivacija za izdaju i za stvaranje sporazuma koji mu je to garantirao i omogućio.

I u slučaju sporazuma Batona Breučkog sa Rimljanima potrebno je navesti da je i ova odluka bila donesena i sprovedena samo u uskom krugu lokalnih breučkih i panonskih prvaka ili samo u krugu okupljenom oko Batona Breučkog. Najvjerojatnije ona nije bila rezultat općenarodnog odlučivanja i stava neke institucije koja bi mogla predstavljati volju ustaničkih boraca na području panonskog bazena, kao što bi to bila skupština vojnika. Pobjeda stranke Batona Breučkog i njegovih namjera nad ratnom strankom koju je predvodio Pines bila je rezultat sirove sile i snage Batona Breučkog i njegovih suradnika, a ne odluke i želja većine političkog naroda i vojnika. Da se kojim slučajem odluka o separatnom sporazumu i predaji Pinesa donijela na nekoj vrsti javne rasprave, možda skupštini vojnika/naroda, za to bilo neminovno bilo potrebno vrijeme da se takva skupština pripremi, sazove i vodi, i naravno to bi moralo biti poznato u okviru cjelokupnih zajednica kojih bi se odluke tih rasprava i zasjedanja direktno ticale. A onda bi informacije o tome što se događa i namjerava učiniti u panonskom bazenu sigurno došle i do Batona Dezitijatskog, koji se ne bi libio da preventivno intervenira. S druge strane i opozicija Batona Breučkom, da se sve zbivalo kao javni, općenarodni čin a imajući u vidu svo kasnije izraženo nezadovoljstvo postupkom Batona Breučkom, bi bila izražajnija i uvezanija. Međutim sudeći po onome što se desilo Pines i drugi zagovarači otpora su bili prilično zatečeni brzinom djelovanja Batona Breučkog, osobe koja je raspolagala sa vojnim i političkim iskustvom, i njegovih pristalica i jednostavno se nisu snašli. A i Baton Dezitijatski i uopće «*dinarska*» komponenta ustanka su bili iznenađeni onim što se odigralo na sjevernom, panonskom ratištu. Time se može objasniti da za sve vrijeme dok su se u panonskom bazenu odigravala zbivanja vezana za napuštanje ustanka, nema «*dinarske*» reakcije. I Batonu Dezitijatskom je nesumnjivo bilo potrebno izvjesno vrijeme da pregrupira svoje snage, skupi ih i pripremi za intervenciju u panonskom bazenu, čime nije bio u mogućnosti da pokuša uspješno spriječiti otpadnuće i predaju Pinesa. Uostalom prevaga stranke sporazuma je dobivena izgleda i uz izvjesnu pomoć Rimljana, sa

okupljenih drugih panonskih naroda i raspada jedinstvenog ustaničkog Saveza. Baton Breučki se vjerojatno bez bitne i presudne pomoći Rimljana uspješno obračunao sa Pinesom kojeg je na kraju i predao Rimljanima. Da su kojim slučajem Rimljani bili ti koji su na sebi nosili najveći teret eliminiranja Pinesa, Kasije Dion ne bi imao razloga da kaže da je Pines bio izdan od strane Batona Breučkog, što na svoj način podrazumijeva da je djelovanje protiv Pinesa prevashodno bilo u rukama Batona Breučkog čega je i sam Kasije Dion, odnosno njegovo vrelo, u potpunosti svjestan (*Cass. Dio*, LV, 34, 4).

kojima su se do tada Breuci i oko njih okupljeni drugi narodi žestoko borili, i pod čijom podrškom i auspicijama je Baton Breučki dobio kao nagradu za svoj čin, pravo da vlada Breucima.

Batonu Breučkom je iz političkih interesa više odgovaralo da Rimljanima preda Pinesa i da to predstavi kao neminovnost koju zahtijevaju Rimljani i koja se mora ispuniti (što je i bilo vjerojatno), nego da fizički likvidira Pinesa. Da je likvidirao Pinesa njegova uzurpacija bi bila više nego očigledna i teško opravdana a opozicija još izražajnija, dok je nakon predaje Pinesa zaposjedanje mjesta breučkog suverena mogao opravdavati time da je odlaskom Pinesa u zarobljeništvo mjesto suverena ostalo upražnjeno i da je njegovo zauzimanje (uzurpacija) toga mjesta najbolje rješenje u datoj situaciji. Izgleda da se Baton Breučki nadao će sve ono što je on učinio biti prihvatljivije i lakše «svarljivo», ako se predstavi kao neminovnost koju nalaže situacija i želja Rimljana. Istovremeno je on želio da time što od predstavnika Rimske države (u konkretnom slučaju Tiberija), pod čiji su suverenitet Breuci zvanično ponovo potpali zbivanjima kod rijeke *Bathinus*, prima pravo da vlada Breucima da određenu osnovu i legalitet svojoj uzurpaciji.⁴⁶¹ Baton Breučki je možda smatrao da će njegove namjere i ono što je učinio biti lakše ostvarljivo i prihvatljivo ako se nametne i kao suveren breučkog naroda, odnosno ako u svojoj osobi objedini i političku i vojnu vlast, čime bi dodatno osnažio svoju poziciju u odnosu na sve nezadovoljnike koje je proizvelo njegovo djelovanje na breučko-panonskom prostoru. Uostalom i Rimljani su više voljeli da na mjestu i suverena i političkog i vojnog čelnika Breuka imaju «svoga čovjeka». Nakon izručenja Rimljanima, dalja sudbina Pinesa je ostala potpuno nepoznata.

Činjenica je da se u Panoniji nisu borili samo Breuci, nego i druge panonske zajednice, međutim ostalo je prilično nejasno na osnovi direktnog značenja podataka iz povijesnih vrela, kakva je njihova uloga u svemu tome što se događalo kod rijeke *Bathinus*. Iz konteksta oba teksta, više kod Veleja nego kod Diona, možemo zaključiti da je sve što se desilo kod rijeke *Bathinus* imalo utjecaja na sve dotada pobunjene zajednice Panonije. Prilikom opisa zbivanja kod rijeke *Bathinus* Velej ni na jednom mjestu posebno ne navodi Breuke, što je sasvim razumljivo kada se ima u vidu da je Baton Breučki u hijerarhijskom smislu zauzimao najviše zapovjedno mjesto u svim ustaničkim snagama na prostoru Panonije. Radi upravo tog svoga statusa, sve što je dogovarao Baton Breučki sa Rimljanima

⁴⁶¹ Da je Baton Breučki od Rimljana primio pravo da vlada Breucima, iako to Dion direktno ne navodi, dokaz je to što se spominje da je to pravo on dobio kao nagradu, a jedini koji su mogli nagraditi Batona Breučkog za izručivanje Pinesa bili su Rimljani. Tako se i to što prima pravo da vlada Breucima može smatrati kao još jednim dokazom o sporazumnoj predaji. Čin predaje suvereniteta nad Breucima Batonu Breučkom morao se desiti u neposrednom kontaktu sa za to ovlaštenim predstavnicima Rimske Države (najvjerojatnije Tiberijem), pa bi bilo sasvim opravdano zaključiti da se i taj čin desio kod rijeke *Bathinus*. Tako bi se i sva zbivanja kod rijeke *Bathinus* mogla promatrati i kao simbolično ozvaničavanje novog stanja na terenu, od kada počinju da važe uvjeti sporazumne predaje.

odnosilo se ne samo na Breuke nego i na sve ustaničke snage na prostoru Panonije, tako da su se i odredbe sporazumne predaje doticale i panonskih naroda koji su svoje povjerenje u vrhovnom zapovjedništvu dali Batonu Breučkom. Vjerojatno su i neki prvaci koji su dolazili iz drugih naroda i zajednica Panonije iz raznoraznih razloga dali podršku Batonu Breučkom u ovim ključnim trenucima i podržali njegove namjere i akcije. Jedino bi se u tom slučaju moglo objasniti da su tolike tisuće srčanih ratnika (*ferocem illam tot milium iuventutem*) Panonije kod rijeke *Bathinus* (simbolički) položile oružje i poklonile se pred veličanstvom rimskog naroda koje je u tom trenutku simbolizirao Tiberije,⁴⁶² jer u tome nisu učestvovala samo breučke jedinice. Ove jedinice koje su simbolički položile oružje i poklonile se pred Tiberijem su sigurno pripadali onim breučkim i panonskim snagama kojima su neposredno zapovijedali ili Baton Breučki ili njemu odani sljedbenici. Ipak se iz kasnijih zbivanja može zaključiti da je dobar dio snaga i prvaka Panonije ipak bio u osnovi nezadovoljan postupcima Batona Breučkog. To što dolazi do promjene osobe na položaju suverena Breuka nije značilo i da Baton Breučki postaje na neki način i formalni suveren nad tim narodima; njihova sudbina je u tom pitanju potpuno odijeljena od Breuka i oni zadržavaju svoje unutarnje političko uređenje. Najbolji dokaz ovako iznesenom stavu je to što Baton Breučki, u tekstu Kasija Diona, svoje pravo da vlada Breucima prima kao «nagradu», čime se na neki indirektni način naglašava da je riječ o dobroj volji i priznanju Rimljana a ne o tome da su se Rimljani sporazumijeli sa Batonom Breučkim da on bude njima podčinjeni poglavar dobrog dijela dijela Panonije. To bi uostalom bili i previše ambiciozni i potpuno neostvarivi projekti i u najoptimističnijim verzijama razvoja događaja, pa i neprihvatljiv i za Rimljane i za većinu naroda i zajednica Panonije. Iako se Baton Breučki morao zadovoljiti samo podčinjenim suverenstvom u svom matičnom narodu, on je još uvijek bar formalno zadržao vrhovno zapovjedništvo nad svim snagama kojima je zapovijedao u Panoniji. I izgleda da mu je do zadržavanja te pozicije bilo jako stalo. S tim smislom bi se na najbolji način mogao objasniti Dionov izraz «...γὰρ ὑποπτευσας τι ἐς τὸ ὑπήκοον...». Jedina zavisnost koju su imali narodi Panonije, izuzev sada Breuka, prema Batonu Breučkom bila je ona u vidu priznanja njegovog vrhovnog zapovjedništva nad njihovim vojskama. Ali u uvjetima posvemašnjeg rastrojstva cjeline oružanih snaga Panonije, koje je uslijedilo nakon sporazumne predaje kod rijeke *Bathinus*, taj njegov autoritet je izgubio mnogo na svojoj stvarnoj vrijednosti.

Što je uistinu podrazumijevala sporazumna predaja koja se simbolički odigrala kod rijeke *Bathinus*. Ako je suditi po podacima i kontekstu onoga što je napisano kod Kasija Diona i u manjoj mjeri kod Veleja Paterkula, za uzvrat što napuštaju ustanak i vraćaju se pod rimski suverenitet i upravu Breuci su mogli uz novog suverena zadržati i visoku razinu unutarnje autonomije koja bi

⁴⁶² Vell. II, CXIV, 4

nedvosmisleno uključivala i domaćeg čovjeka na čelu njihove političke tvorevine. Po sporazumnoj predaji i drugi panonski narodi i zajednice zadržavaju istu ili sličnu razinu unutarnje samostalnosti, ali kako se čini Baton Breučki iako nije njihov formalni suveren ipak prema tim narodima i zajednicama zadržava i neku vrstu vrhovnog vojnog zapovjedništva.

Još jedno se pitanje postavlja kada se analiziraju zbivanja kod rijeke *Bathinus* i sporazumna predaja Panonije, a to je jesu li svi narodi i zajednice koje su učestvovala u ustanku na prostorima panonskog bazena prihvatile bar formalno prekid daljih borbi sa Rimljanima. Činjenice iz vrela govore da je ratište Panonije prema Rimljanima bilo kako-tako primireno. Kasije Dion kaže da su se nakon intervencije Batona Dezitijatskog i pogubljenja drugog Batona mnogi Panoni ponovo digli na ustanak, što bi podrazumijevalo da su se oni bili jedno vrijeme primirili. To se da objasniti ne samo željom da se stvarno ispoštuje sporazum sa Rimljanima i stane iza onoga što je učinio Baton Breučki nego i raspadom cjelokupnog uvezanog vojnog sistema Panonije. Mnoge zajednice i jedinice su se povukle u sebe, iščekujući dalji razvoj situacije istovremeno štiteći samo sebe i svoje interese.

Otkrivanjem svih tajni koje krije opis Kasija Diona o zbivanjima u vezi otpadnuća Batona Breučkog, može se prilično relativizirati Velejeve tvrdnje da je «sva Panonija tražila mir», i sam njegov prenatrpanost i slikoviti opis zbivanja kod rijeke *Bathinus*. Niti je sva Panonija tražila mir o čemu najbolje dokazuje slučaj Pinesa, niti je predaja kod rijeke *Bathinus* bila stvarno želja svih ustanika u panonskom bazenu i najvjerojatnije u samom činu poklonjenja nije učestvovao značajan dio breučko-panonskih boraca. Da je tako bilo dovoljno govore i činjenice da Baton Breučki u svojoj novoj ulozi nije imao povjerenja u one kojima je vladao, i da je jedan dio breučko-panonskih snaga bio zatvoren u svoja gradinska uporišta i da se nalazio u nekom nedefiniranom stanju iščekivanja daljih zbivanja i odluka i traženja novih putova. Samo se iz razloga gubljenja, ne samo svoje kontrole nad središnjim zapovjedništvom snaga u breučko-panonskom bazenu, nego i uopće međusobno ustrojenog i uvezanog sustava oružanih snaga panonskog segmenta ustanka, koje se odigralo skoro trenutno nakon sporazumne predaje, može objasniti težnja Batona Breučkog da obilazi teritoriju i zahtijeva garancije. Uostalom nakon intervencije Batona Dezitijatskog Panonija se ponovo digla na oružje, istina samo zakratko.⁴⁶³ Nesumnjivo su breučko-panonske snage za vrijeme svih događanja koja su vodila sklapanju sporazumne predaje još uvijek bile vitalne, kadre i spremne za učinkovitu i dugotrajnu obranu. Međutim zahvaljujući svim događanjima proizašlim kao posljedica sporazumne

⁴⁶³ Sama slikovitost i prenatrpanost tvrdnji Veleja Paterkula vezanih za pad Panonije, posebno zbivanja koja su se odigrala kod rijeke *Bathinus*, sigurno su nastala namjenski u svrhu podilaženja caru Tiberiju i iznimnom uzdizanju veličine njegovog autoriteta.

predaje taj sustav se raspao i ta vojnička cjelovitost nekadašnjih ustaničkih snaga Panonije sada se parcelizirala na mnogo manje nepovezane segmente, sa izgubljenom vizijom, idealima i ciljevima.

Većina naroda i ustaničkih boraca u panonskom bazenu je, u načelu zbog načina i metoda koje je primijenio Baton Breučki prilikom ostvarivanja svoje akcije, morala biti nezadovoljna sa njegovim postupcima tako da je Baton Breučki od samog početka svoje vladavine nad Breucima morao osjećati određenu dozu opozicije i unutar Breuka i unutar okolnih naroda i zajednica. Činjenica je da je Baton Breučki na čelo matične politije došao nasilnim činom koji se sastojao i u izdaji Pinesa, uzurpacijom i uz blagoslov i priznanje od Rimljana, a ne u vidu masovne podrške naroda ili normalne političke procedure u skladu sa običajima i pravnom tradicijom. Radi toga je bilo za očekivati da on neće uživati veliku razinu podrške u svome matičnom narodu i drugim panonskim narodima i zajednicama. Ustvari sam legalitet postavljanja Batona Breučkog na mjesto suverena Breuka je počivao na prilično nategnutoj osnovi koja se zasnivala na sljedećem postulatu⇒ sporazumnom predajom Breuci su teorijski ponovo potpali pod vrhovni autoritet i suverenitet Rimskog naroda, čiji je legitimni predstavnik na terenu Tiberije koji samim tim ima «pravo» da regulira odnose unutar breučke političke strukture, odnosno da postavi Batona Breučkog kao suverena. Tako je ova klasična uzurpacija po shvaćanju i Tiberija i Batona Breučkog i njegovih najbližih privrženika bila legitiman čin, ali evidentno je da tako nije bilo i mišljenje i kompletnog breučkog i panonskog svijeta, pa ni njihovih bivših suboraca iz dinarskog segmenta ustanka.

Posebno je nezadovoljstvo i neodobravanje postupaka, akcija ali i daljih težnji moralo biti izraženo kod drugih naroda i zajednica Panonije, iako Baton Breučki nije postao njihov oktroirani suveren. Oni su bili nezadovoljni i daljim insistiranjem Batona Breučkom da zadrži vrhovno zapovjedništvo snaga Panonije jer sasvim prirodno nisu vidjeli razloge i svrhu održanja takvog stanja u uvjetima kada više nije bilo rata sa Rimljanima, a posebno ne od osobe koja je izdala njihovo povjerenje i interese čitavog ustanka. U tom izraženom, i među Breucima i među ostalim narodima i zajednicama do tada pobunjene Panonije, nezadovoljstvu a ne samo u očekivanju reakcije Batona Dezitijatskog treba tražiti i razloge straha Batona Breučkog za svoju novu poziciju. Da bi se osigurao, a pošto je sa pravom mogao biti sumnjičav prema narodima i zajednicama koje su mu bile subordinirane i podređene (...ὑπήκοον...), on je išao od jednog do drugog uporišta (φρουρίων) koje su držali Breuci ili oko njih okupljeni drugi Panoni zahtijevajući taoce (ὀμήρους).⁴⁶⁴ Ustanička

⁴⁶⁴ Cass. Dio, LV, 34, 4-5; Ipak je vjerojatnije da je on obilazio uporišta na breučkoj teritoriji, jer je on bio i njihov formalni suveren, ili se bar takvim smatrao pa je mislio da ima pravo da od njih traži taoce. Osim toga on je prije svega imao namjeru da potvrdi svoju novu poziciju kao vladara Breuka, a koja je počivala na labavom i sumnjivom legalitetu i kredibiliteta, pa je i u tu svrhu tražio taoce.

strategija koja se zasnivala na forsiranju utvrđenih uporišta imala je kao posljedicu i snažno utvrđivanje i pozicioniranje lokalnih zajednica, čak i unutar jedne politije, jer je svaka lokalna zajednica u većem dijelu svoga borbenog angažmana u stvari partikularno borbeno djelovala ogradiivši se snažnim fortifikacijama. Zbog ovakve taktike jedinice zatvorene u pojedinim uporištima i ograničene na borbeno djelovanje uglavnom oko svoga uporišta postajale su postupno pomalo i samostalnije u odnosu na središnje i vojno i političko vodstvo. Samo jak autoritet i ideja su mogli da održavaju nepokolebljivo jedinstvo tako partikularno ustrojene ustaničke vojske-bolje reći milicije čak i unutar iste politije i dovoljan je samo jedan značajniji poremećaj da ga potpuno ugrozi pa polako i sruši. A sporazumna predaja i isporučivanje Pinesa su bili više nego i dovoljan razlog sloma nepokolebljivog jedinstva i na breučko-panonskom području. Tako se desilo da Baton Breučki ustvari nema stvarno punu i apsolutnu kontrolu nad kompletnim područjem, pa je bio prisiljen da to jedinstvo u lojalnosti svome novom položaju ostvari i drugim sredstvima kao što je uzimanje talaca. Zahtijevanje talaca zorno pokazuje i da na breučko-panonskom prostoru situacija u vezi sporazuma sa Rimljanima i priznanja novog suverena uopće nije bila čista. Kako se čini borbeno i političko jedinstvo ovog prostora stvoreno na početku ustanka se raspalo i Baton Breučki se uistinu mogao pouzdati u znatno slabiju i kvantitativno manju podršku, a njegov autoritet je prilično i nepovratno opao u redovima snaga kojima je do tada zapovijedao. Najbolje svjedočanstvo o sve većem umanjivanju podrške i autoriteta koju je uživao među Breucima i drugim Panonima pruža činjenica da je u trenutku koji se odigrao kod rijeke *Bathinus* i na kome se Baton Breučki sporazumno predao pod rimsku vlast, u tome činu (po Veleju Paterkulu) učestvovalo više tisuća ratnika. Nedugo zatim, u trenutku kada je bio napadnut od strane jedinica koje je vodio Baton Dezitijatski, vjerojatno brojno stanje snaga na koje se mogao potpuno osloniti se prilično smanjilo. Pobjeda Batona Dezitijatskog je mogla biti potpuna i brza samo ako Baton Breučki više nije mogao računati sa tisućama srčanih ratnika koji bi se nalazili uz njega onog momenta kada se morao suočiti sa trupama Batona Dezitijatskog. Od zbivanja kod rijeke *Bathinus* pa do totalnog poraza u bici sa onim ustaničkim snagama koje su bile za nastavak rata, vojna snaga koju je predvodio Baton Breučki naglo se topila rasipanjem i povlačenjem u svoje matične zajednice i zatvaranjem u uporišta.

Posvemašnje rasulo cjelovitog vojnog ustroja, slaba podrška na breučko-panonskom prostoru Batonu Breučkom i izostanak djelotvorne rimske pomoći i podrške svom novom «savezniku» stvorile su savršeno okruženje za intervenciju drugog vrhovnog vojvode. Baton Dezitijatski je znao da pokret snaga kojima bi on neposredno i direktno zapovijedao na svoga imenjaka ne bi bio dočekan žešćim otporom od strane Breuka i drugih Panona koji su izgleda postali prilično indiferentni za sudbinu svoga novog suverena i starog zapovjednika. Znajući za kruženje Batona Breučkog po breučko-panonskoj teritoriji radi dobivanja talaca Baton Dezitijatski je to iskoristio kao taktičku prednost,

prešao sa svojim trupama na panonsko područje i sačekao ga je u nekoj vrsti zasjede. Tom prilikom Baton Dezitijatski je teško porazio odmetnute snage i zatvorio svoga imenjaka, i nekadašnjeg kolegu u vrhovnom zapovjedništvu, u jednoj utvrdi (τειχος), najvjerojatnije klasičnom tipu gradinskog naselja, u koju se ovaj bio sklonio nakon poraza.⁴⁶⁵Nade Batona Breučkog da će ostati siguran unutar te gradine su se pokazale pogrešnim, jer su autoritet i poštovanje prema njemu u tolikoj mjeri bili oslabili, a pritisak Batona Dezitijatskog i njegova odlučnost da dođe do svoga imenjaka bili iznimni. Baton Dezitijatski vjerojatno je preferirao mirniji pritisak i pregovore sa stanovnicima uporišta u koje se sklonio Baton Breučki, nego da izvrši vojni pritisak, pa i oružanu akciju na uporište. Njegov cilj je bio da ponovo podigne ustanak u Panoniji a ne da ratuje sa Panonima i Breucima, znači on je želio da samo dođe od Batona Breučkog a ne da vojnički zaposjeda breučko i slobodno panonsko područje i njihova uporišta. Naprotiv njegova primarna namjera je bila da «osvoji» duše stanovnika breučko-panonskog teritorija i zato je morao da bude prilično obazriv u mjerama koje je primijenjivao kako bi ostvario svoj primarni cilj⇒ ponovno pokretanje breučko-panonskog segmenta na otpor i napuštanje sporazumne predaje. I radi toga nije mogao da izvrši klasični juriš na uporište u koje se sklonio Baton Breučki, nego je primjenjivao mnogo sofisticiraniji postupak koji se zasnivao na usklađivanju zahtijevanja i pregovora ali i prisutnog pritiska i okruženja uporišta. I nešto kasnije stanovnici gradine u koju se Baton Breučki bio sklonio su izručili prebjeglicu Batonu Dezitijatskom.⁴⁶⁶

Prostor na kojem su se odvijala sva zbivanja vezana za intervenciju snaga Batona Dezitijatskog, sukob trupa dvojice bivših kolega u zapovjedništvu i predaju Batona Breučkog, najvjerojatnije se nalazio južno od Save, na sjeverno-bosanskom prostoru, nedaleko od onog mjesta na rijeci Bosni na kojem se Baton Breučki sporazumno predao Rimljanima. To dokazuju sljedeće činjenice;

- Pošto se bitka između ustaničkih trupa koje je predvodio Baton Dezitijatski i snaga oko Batona Breučkog desila kao pripremljena zamka na kretanje Batona Breučkog, sasvim se jasno da se ona desila na breučko-panonskom prostoru. Baton Breučki je kao cilj svoga kretanja imao obilazak lokalnih zajednica i uporišta i traženje talaca na teritoriju naseljenom od njemu subordiniranih i podčinjenih zajednica (u čemu je Dion izričit)⁴⁶⁷, a to je jedino moglo da se desi jedino na breučko-panonskom prostoru. Uostalom pisana vrela ne daju ni najmanje naznake da je Baton Breučki za vrijeme rata uopće napuštao panonske prostore, a i ne bi imalo nimalo smisla da on obilazi uporišta dinarskog segmenta i od njih traži taoce.

⁴⁶⁵ *Cass. Dio* LV, 34, 5

⁴⁶⁶ *Cass. Dio* LV, 34, 5

⁴⁶⁷ *Cass. Dio* LV, 34, 5

- Najvjerojatnije je njemu najbitnije bilo da osigura svoju vlast nad njegovom politijom nad kojom je dobio pravo suverenske vlasti, pa je onda smatrao i shodnim da obilazi breučko područje i traži taoce. Osim toga iz smisla Dionovog podatka se može izvući jasan zaključak da Baton Dezitijatski za vrijeme zbivanja vezanih za sporazumnu predaju sa svojim trupama ne boravi na breučkom području, jer se u suprotnom Baton Breučki ne bi tek tako usudio da se kreće. Za Batona Breučkog je napad Batona Dezitijatskog nesumnjivo predstavljao neprijatno iznenađenje.
- Jedino sjevernobosansko područje pruža zemljopisne uslove za postojanje utvrda klasičnog gradinskog tipa, kakve su najvjerojatnije bile Dionovi φρουρίων i τεῖχος. Iz konteksta Dionovog teksta jasno je da su spomenute utvrde predstavljale utvrđena gradinska naselja smještena na izvjesnom dominantom položaju (uzvisini), i koje nije baš bilo lako osvojiti. Uporište u koje se sklonio Baton Breučki se moralo nalaziti na nekom dominantom uporištu, jer se jedino tako on mogao osjećati sigurnim i koje Baton Dezitijatski nije mogao bez određenog ispoljenog napora zauzeti.
- Postavljanje učinkovite i uspješne zasljeđe i koja je bila pravo iznenađenje za protivnika od strane Batona Dezitijatskog i njegovih snaga je jedino moguće ostvariti na prostoru koji za to pruža povoljne zemljopisne i morfološke uvjete. I to pogotovu za gorštački gerilsko-partizanski način ratovanja kojem su bili vični Dezitijati i drugi Dinarci koji su predstavljali veliku većinu unutar snaga koje je predvodio Baton Dezitijatski. Da bi se postavila uspješna i prava zasljeđa u ravničarskim oblastima potrebno je mnogo napora i umijeća.
- Teško bi bilo pretpostaviti da se Baton Dezitijatski bio odlučio da postavi stupicu svome bivšem kolegi na prostoru sjeverno od Save, jer je to zahtijevalo da se pređe veći put i forsira rijeka Sava. Time bi Baton Dezitijatski neminovno izgubio prednost brzog i iznenadnog udara i otkrio bi svoje stvarne namjere obračuna sa po njegovom mišljenju izdajnicima. Izložio bi se mogućem rimskom udaru po svojim krilima i to na prostoru koji je po svojim ravničarskim karakteristikama stran većini njegovih boraca, a i zašao bi u dubinu područja koje je naseljavalo stanovništvo u čije ponašanje nije mogao imati puno povjerenje. A dugo kretanje ne samo da ne bi ostalo neopaženo od strane Batona Breučkog, njegovih pristalica i Rimljana, nego bi iziskivalo i dugotrajnije pripreme, jaču logističku bazu i iznimne napore da se prevladaju prirodne prepreke, kao što je rijeka Sava.
- Strpljivi i pronicljivi Dezitijat je više volio da sačeka (...ἤτει, μαθὼν τοῦτ' ἐκεῖνος ἐνήδρευσε που αὐτόν...) ⁴⁶⁸ da se svojim neopreznim kretanjem Baton Breučki približi teritoriji na kojoj je on imao zapovjednu odgovornost, nego da rizikuje sa

⁴⁶⁸

Cass. Dio LV, 34, 5

nekim brzopletim preventivnim udarom. Čini se, iz konteksta opisa (kod Diona) samog sraza dvojice Batona da je Baton Breučki bio više zabrinut za moguće nezadovoljstvo unutar teritorija na kojem je on imao zapovjednu odgovornost, nego za reakciju drugog vrhovnog vojvode i kao da nije očekivao da će biti dočekan u zasjedi. Moguće je da je upravo navodna neaktivnost Batona Dezitijatskog u početku svih zbivanja, a koja je bila (kako se pokazalo) najobičnija taktička pretvornost, zavarala Batona Breučkog u stvarne namjere svoga bivšeg kolege.⁴⁶⁹ Nedjelovanje Batona Dezitijatskog je u Batonu Breučkom sigurno razvilo uvjerenje da ovaj niti ima snage a niti želje da intervenira u panonskim zemljama, i da se eventualni glavni i jedini protivnici nalaze unutar nekadašnje ustaničke Panonije.

- Tako je svojom taktikom Baton Dezitijatski uspio prevariti breučkog imenjaka usativši mu lažnu procjenu političkog i vojnog stanja na južnim predjelima breučko-panonskog prostora, uslijed čega se Baton Breučki mogao osjećati sigurnim od mogućeg napada «dinarskih» ustaničkih snaga dok se kretao u relativnoj blizini i dinarskog pojasa i dezitijatske granice.
- Potrebno je imati u vidu i da su breučke oblasti južno od Save manje stradale od protu-ustaničkih aktivnosti u periodu do sredine 8. god. n. e. od onih na sjeveru koje su bile i sustavno pustošene, preko kojih su prolazile velike vojne snage i operacije i koje su možda već jednim dijelom bile i okupirane. Nesumnjivo se jezgro breučke vojne i političke cjeline već bilo preselilo u sigurnije oblasti južno od Save, što dokazuje i činjenica da se čin sporazumne predaje događa upravo na bosanskom, a ne slavonskom području, negdje u donjem toku rijeke Bosne.
- Osim toga južne oblasti sa brdovitijim karakteristikama zemljišta su ne samo bile pošteđenije nego i bolje utvrđene, pa je samim tim u njima osjećaj za nastavak otpora bio prisutniji, a neraspoloženje prema sporazumnoj predaji izraženije. Za razliku od sjevernih, ravnijih ravničarskih oblasti Slavonije u kojima je zbog stalnog žestokog pritiska neprijatelja raspoloženje za mir bilo veće. Baton Breučki je obilazio, tražeći taoce, one breučke zone, zajednice i uporišta koja su općenito bila manje raspoložena prema novom odvijanju stvari.

⁴⁶⁹ Neaktivnost Batona Dezitijatskog ustvari je krila u sebi sakupljanje vojnih snaga, njihovu pripremu i na kraju neopaženi i brzi upad u breučko područje, a ne mirenje sa postojećom situacijom i povlačenjem potpuno u dinarski planinski pojas. I to što Baton Dezitijatski smatra shodnim da upadne u Panoniju, raščisti situaciju i ponovo pokrene ratne aktivnosti dokazuje da Panonija nije bila u potpunosti poražena od strane Rimljana i da ona još uvijek raspolaže sa dosta vitalnih, raspoloživih i respektabilnih snaga za koje se vrijedi boriti. Suprotno od toga, kada Rimljani stvarno pregaze breučko i panonsko područje, Baton Dezitijatski više ne pomišlja da upada na panonsko područje i koncentrira se na obranu dinarskog pojasa, jer podiže jednu obrambenu liniju prema panonskim oblastima.

- I relativno brzo povlačenje trupa Batona Dezitijatskog, pod sigurnost dinarskog masiva i njegovo utvrđivanje strateških točaka prema panonskom bazenu, posredno govori da Baton Dezitijatski sa svojim jedinicama nije boravio sjeverno od Save.
- Te južne oblasti su bile i relativno udaljene od pozicija Rimljana, tih novih «saveznika» Batona Breučkog, pa je i radi toga on smatrao potrebnim da njihovu lojalnost osigura uzimanjem talaca.

Iz svih tih razloga sasvim je razumljivo pretpostaviti da se veći dio pozornice na kojoj se odvija čitava «drama» odmetnuća Batona Breučkog nalazila na bosanskom, a ne slavonskom predjelu breučke i panonske teritorije. I sama «simbolička» predaja se događa na donjem toku rijeke Bosne, što bi dodatno potvrđivalo činjenicu da se u tim trenucima žarište breučko-panonskog otpora bilo, kao posljedica intenzivnih ofenziva neprijatelja, koncentriralo južno od Save, u nešto zaštićenije oblasti. Jer da se to vojno i političko jezgro panonskog i breučkog otpora tada nalazilo u Slavoniji ne bi imalo smisla da se simbolička predaja izvrši na rijeci Bosni. Obračun Batona Dezitijatskog sa svojim bivšim kolegom se možda desio negdje unutar prostora koji omeđuju, uključujući i njih, Trebava-Majevica-Ozren. Na navedenom prilično prostranom prostoru sjeveroistočne Bosne do danas je registrirano relativno malo željeznodobnih gradina ili bilo kojih drugih naselja u kojima bi se moguće odvijao ustrojeni i kontinuirani naseobinski život u datom razdoblju. To su npr. gradina Kožuhe kod Doboja, otvoreno naselje Gradina-Tolisa kod Gradačca, gradina Cigla na Ražljevima, situiranu sjeverno od Gradačca, gradinu Vuknić kod Gračanice,⁴⁷⁰ otvoreno naselje Bilanovo kod Gračanice. Krešića Gradina kod Tuzle i znatno udaljenije na istoku gradine Gornja Petrovica⁴⁷¹ i Kosovača⁴⁷² kod Kalesije.⁴⁷³ U

⁴⁷⁰ Kosorić, 1980, 111

⁴⁷¹ Radimsky, 1893 A, 483-484

⁴⁷² Fiala, 1893, 152+sl. 14; Radimsky, 1895, 220-221+3; 4

⁴⁷³ Ne bi iz navedenog razloga apriori mogli tvrditi da je ovo područje u protohistorijsko vrijeme slabo razvijeno i naseljeno. Istraživanja ove regije su u odnosu na ostale oblasti današnje BiH bila slabijeg intenziteta, a i konfiguracija terena prilično onemogućava i prepoznavanje ali i uopće postojanje gradinskih naselja onoga tipa na koje nailazimo na susjednom dinarskom prostoru, što je posebno izraženo uz samu rijeku Savu.

Na širem prostoru donjeg toka rijeke Bosne registrirano je i istraženo i nekoliko gradina, koje su nastale u nemirnim i turbulentnim vremenima velike kulturne, etničke i duhovne smjene u razdobljima eneolitika, čiji nalazi su imali veliku ulogu u definiranju i oslikavanju ovog značajnog perioda u arheološkoj znanosti BiH, kao što su gradine Vinogradine u Ševarlijama kod Doboja čiji slojevi pripadaju krugu vinčansko-tordoške faze i badenske kulture (Benac, 1964, 129-134), Pivnica kod Odžaka sa naseobinskim kontinuitetom od eneolitika do kasnog brončanog doba (Benac, 1962, 21-40+tbl. I-X; Isto, 1967, 155-160+tbl. I-III) i posebno Vis-Modran kod Dervente, čija egzistencija traje od eneolitika (uključivo lasinjsku, kostolačku i vučedolsku kulturu) pa do kasnog brončanog doba i ranog željeznog doba (Marić, 1961, 151-171+tbl. I-VII; Belić, 1964, 22-23; Dimitrijević, 1979, 137-181), te gradine Stupari kod Lukavca i Tulović kod Banovića (Kosorić, 1980, 111).

pokušaju lokalizacije mjesta na kojemu su se odvijala zbivanja vezana za otpadnuće, zarobljavanje, osuđivanje i kažnjavanje Batona Breučkog, ne bi trebalo odbaciti ni lokalitete koji se nalaze smješteni uz lijevu obalu rijeke Bosne ili u njoj blizini kao što su naselja na otvorenom Gračac u Alibegovcima i Hendek u Makljenovcu, oba kod Doboja, nešto od rijeke Bosne udaljeniju gradinu Vrela (u bosanskobrodskom prostoru) čiji je prostrani plato nesumnjivo bio naseljen i u mlađem željeznom dobu i gradinu Brdo iznad Dobora i Dobor kod Modriče.⁴⁷⁴Ove posljednje dvije navedene gradine čine jedinstvenu cjelinu koja ima nasebinski kontinuitet od eneolitika (kostolačka kultura), preko brončanog, starijeg i mlađeg željeznog doba (pronađeni nalazi keltske latenske keramike) sve do srednjeg vijeka.⁴⁷⁵

Lokalitet Dobor, situiran nešto zapadnije od današnje Modriče skoro na samoj lijevoj obali rijeke Bosne, svojim zemljopisnim i strateškim položajem u pravom smislu predstavlja «Vrata Bosne». I možda se upravo kod ili na širem prostoru (uključujući obje strane rijeke) zahvata oko ove strateške točke desila simbolična predaja Panonije rimskom zapovjedniku Tiberiju, koju opisuje Velej Paterkul. U tom slučaju Dobor ili neki drugi lokalitet na njegovom širem okruženju bi možda mogao biti ona lokacija koju je Velej definirao kao «*apud flumen nomine Bathinum*».⁴⁷⁶ Dobor je nesumnjivo i u mlađem željeznom dobu bio naselje od strateške i vojne važnosti koje je bilo moguće smješteno na graničnoj liniji između Breuka i Oserijata?, i ono svojim kvalitetom pruža sve mogućnosti da bude odabrano za predaju Panonije. Za neka od tih naselja, sudeći po pronađenim nalazima, znamo da nastavljaju svoje postojanje i u rimsko doba, kao što je lokalitet Crkvina u Makljenovcu kod Doboja koji ima dug kontinuitet nasebinskog života do razvijenog srednjeg vijeka.⁴⁷⁷

Zanimljivo je spomenuti da su na ovom prostoru evidentirani mnogobrojni nalazi novca iz Apolonije, Dirahija i Damastiona, na lokalitetima Dobra Voda kod Modriče, Tramošnica i Lukavac kod Gradačca (Patsch, 1902, 394; 420-423; 424), koji na najbolji način svjedoče o živim i razvijenim gospodarskim i trgovačkim odnosima ovog područja u mlađem željeznom dobu sa mediteranskim centrima.

⁴⁷⁴ O gradini Vrela v. Basler, 1952, 411-424; Belić, 1963, 35-36

⁴⁷⁵ Bojanovski, 1981, 11-37

⁴⁷⁶ *Vell.* II, CXIV, 4

⁴⁷⁷ Za više informacija o rasporedu prapovijesnih, protohistorijskih i antičkih nalazišta na ovom prostoru v. Arheološke karte iz Arheološkog leksikona BiH, broj 4, 5, 7 (mapa 1) i broj 8 (mapa 2)-*praistorijsko i rimsko doba*.

Za više informacija o lokalitetu Crkvina u Makljenovcu v. Radimsky, 1891, 251-262; Isto, 1892 A, 190-192; Patsch, 1895, 573-574; Isto, 1897, 530-537; Isto, 1899 A, 253-259; Isto, 1902, 402; Sergejevski, 1932, 28; Isto, 1934, 17-18; Čremošnik, 1951, 249-250; Basler, 1957, 93-108; Isto, 75-88; Isto, 1972, 56; Isto, 1979, 313-330; Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 62-63 (natuknica Đ Baslera)

Nedaleko od Makljenovca, na lokalitetu Gradina u Doboju, pronađeni su i ostaci rimskog kastruma i naselja na otvorenom, što dokazuje stratešku i komunikaciono-saobraćajnu važnost područja današnjeg Doboja (što je njegova osobnost koja je zadržana sve do suvremenog doba) kao čvorišta između panonskog bazena i dinarskog pojasa. Radimsky,

Za razliku od lokaliteta Dobor, koji se nalazi na samoj rijeci te je prema tome bio preblizu teritorija pod rimskom kontrolom ili supervizijom, prostor gdje je došlo do direktnog sraza dvojice nekadašnjih kolega potrebno je tražiti u dubljoj unutrašnjosti. I to u onom dijelu breučko-panonskog prostora koji Rimljani još uvijek nisu držali pod svojom efektivnom kontrolom i ne suviše daleko od baza dinarskih ustaničkih snaga. Baton Breučki se u svome kretanju sigurno koristio već utabanim stazama i putovima koji su povezivali bitnija populacijska, gospodarska i politička središta, i na jednom od tih protohistorijskih putova on je bio sačekan i potučen od strane trupa pod zapovjedništvom Batona Dezitijatskog. Posebno mjesto u traženju mogućeg prostora na kojem se dogodila predaja Batona Breučkog i njegovo suđenje i pogubljenje zauzima šire područje oko današnje Tuzle. Ono je sudeći po nalazima materijalne kulture i u mlađem željeznom dobu bilo jače naseobinsko, populacijsko i političko središte u sjeveroistočnoj Bosni, ponajviše zahvaljujući golemim naslagama soli, esencijalne materije zbog koje su čitavi narodi kao Autarijati i Ardijejci ratovali. Nešto sjevernije od današnje Tuzle i rijeke Jale, na padinama Majevice, na lokalitetu Soline pronađene su nekropole ravnih grobova Srebro⁴⁷⁸ i Gradovrh, te gradina Gradovrh u kojima su pronađeni nalazi koji potvrđuju izraženi razvitak i u toku mlađeg željeznog doba. U obje nekropole, otkopani i istraženi grobovi većinom pripadaju mlađem željeznom dobu, te bi oni pripadali populaciji čije se središte nalazilo na gradini Gradovrh, koja je na osnovi keramičkih nalaza najvjerojatnije osnovana u toku kasnog brončanog doba i egzistirala kao naseobina kroz čitavo željezno doba.⁴⁷⁹ Eksploatacija soli je davala određeni gospodarski, društveno-politički i strategijski značaj široj tuzlanskoj okolini, koja je vjerojatno činila jednu upravno-političku i teritorijalnu jedinicu unutar određene domorodačke politije, možda breučke, ili neke druge njoj susjedne i bliske politije.⁴⁸⁰ Radi toga je i Baton Breučki mogao u konkretnom razdoblju da boravi na navedenom prostoru, nastojeći

1891, 261; Patsch, 1897, 530-536; Čremošnik, 1965, 134-135; Isto, 1966, 122-124; Isto, 1967, 93-94; Isto, 1980, 85-95; Isto, 1984, 23-84.

⁴⁷⁸ Jovanović, 1957, 245

⁴⁷⁹ Čurčić, 1908, 77-90; Jovanović, 1957, 245-249; Filipović, 1960, 89-94; Milić, 1982, 133-136

⁴⁸⁰ O značaju soli za život ovog područja i naselja u njemu i to još u dosta ranim periodima i to ne samo za lokalnu populaciju nego i za znatno udaljenija područja dovoljno govori i sama njegova i drevna i današnja toponimija i hidronimija. U antici se naselje zvalo Salines, ime rijeke Jale koja protiče kroz današnju Tuzlu se izvodi od grčkog *jalos* - sol, riječica Solina, srednjovjekovna župa Soli, te sama Tuzla (tuz-na turskom sol.) Nije nemoguće ni pomisliti da su značenje i veličina Breuka proizlazili i iz posjedovanja i kontrole prostora Tuzle na kojima se dobivala dragocjena i vrijedna sol, slično kao što su važnost i snagu Dezitijata činili i rudnici metala i ispirališta Gornje Bosne. Nije nerealno pretpostaviti da se i jezgro breučke teritorije nalazilo južno od Save, o čemu bi možda posredno govorilo i to što se za rat 12-9. god. p. n. e., u kojem su Breuci jedni od glavnih nositelja otpora, navodi da se vodi na teškom području a te karakteristike pružaju južnije, bosanske oblasti posebno one u pojasu Sava-tuzlanska kotlina.

da osigura podršku i temelje za svoju novu političku poziciju i smanji utjecaj opozicionih stavova u oblasti koja je bila blizu još uvijek pobunjenom dinarskom pojasu. Iz svega slijedi moguća pretpostavka da je i tuzlansko područje moglo biti pozornica obračuna Batona Dezitijatskog sa Batonom Breučkim, predaje i suđenja potonjem. Pogotovu ako se ima u vidu da je ravnica oko rijeke Jale mogla osigurati dovoljno širok ravničarski prostor na kojem se mogla skupiti ustanička vojska i održati sabor, ali i koja ujedno i nije bila suviše udaljena od brdskog prostora na kojem se mogla nalaziti situirana i gradina u koju se bio sklonio Baton Breučki.⁴⁸¹ Tuzlanska oblast (dolina Jale i tuzlanska udolina shvaćena u širem smislu) je relativno blizu dezitijatske zajednice i nesumnjivo je bila krajnje južno područje politija iz panonskog bazena, jer neposredno južnije od rijeke Spreče se prostire «prazni» prostor u kome je u željezno doba egzistiralo vrlo malo gradina.

Baton Dezitijatski je protiv svoga odmetnutog kolege sigurno morao voditi dovoljan broj boraca kako bi se sa jedne strane mogao uspješno obračunati sa Batonom Breučkim i njegovim vojnim okruženjem, a s druge da omogući ponovno podizanje po njemu neprimjereno «primirenog» breučko-panonskog segmenta na ustanak. Da se kretao duž rijeke Bosne ovo kretanje dinarskih trupa moglo bi doći u opasnost da bude primijećeno od strane izvidnika protu-ustaničkih snaga i njihovih posadnih trupa koje su se nalazile smještene na oserijatskoj zemlji i posavskom području. Baton Dezitijatski se u svojim taktičkim zamislima i kombinacijama koje je pravio protiv svoga suparnika u velikoj mjeri oslanjao i na faktor iznenađenja, te je sigurno nastojao da ostane neprimijećen. Tako se Baton Dezitijatski, nastojeći u potpunosti iskoristiti faktor iznenađenja zahvaljujući kojem je i najviše uspio ostvariti brzu i učinkovitu pobjedu nad Batonom Breučkim, vjerojatno odlučio za prebacivanje snaga preko drugih pravaca. U tuzlansku oblast se moglo iz dinarskog pojasa doći i iz sljedećih pravaca: a) zaobilazno preko Vranduka pa duž srednjeg toka Bosne i zatim poprečnom linijom preko padina Ozrena, b) ili preko Krivaje u ravnije oblasti sjeverno od planine Konjuh, c) i ravnim, ali i teže pristupačnijim, preko prijevoja Karaula.

Ono što slijedi nakon izručenja Batona Breučkog predstavlja jedno od najzanimljivijih svjedočanstava iz antičke povijesti zapadnog Balkana, nažalost sačuvano samo kod Kasija Diona i to samo u jednoj rečenici, iz kojeg se mogu posredno izvući mnogi zaključci koji nisu direktno vezani za problematiku ustanka od 6. do 9. god. n. e., nego mogu otkriti i neke detalje vezane za aspekte društvenog i političkog života Dezitijata. Po Kasiju Dionu, Baton Dezitijatski je zarobljenog Batona Breučkog izveo pred okupljenu vojsku (στράτευμα), koja mu je glasanjem presudila. Da je presuda donesena glasanjem učesnika improvizirane skupštine-sudišta dokazuje upotreba glagola

⁴⁸¹ Samo suđenje i pogubljenje je izgleda bilo obavljeno neposredno po predaji Batona Breučkog, znači u relativnoj blizini gradine i zajednice koja je isporučila Batona Breučkog.

κατα-ψηφίζομαι,⁴⁸² o čemu je već ranije bilo više riječi. Prepuštanjem suđenja Batonu Breučkom okupljenoj vojsci, odnosno u prenesenom značenju narodu, Baton Dezitijatski nije samo postupao u skladu sa pretpostavljenim demokratičnijim tradicijama Dezitijata, koje su mu, i pored toga što je bio vrhovni vojvoda ustanka, bile najbliže i najshvatljivije, nego i iz nekih prizemnijih političkih razloga i općih interesa ustanka. On je time želio i da suđenju da općesaveznički karakter, jer u njemu nisu učestvovali samo Dezitijati, iako su oni vjerojatno i brojčano i na drugi način dominirali, nego i pripadnici drugih naroda. I tako bi se odgovornost za izricanje presude predstavila kao volja naroda, učesnika u ustanku. Iz toga bi proizlazilo da je i izvršavanje smrtne kazne, koje je uslijedilo odmah nakon presude, bilo smatrano kao da je učinjeno u ime naroda, ustanka i Saveza, znači u korist nekih metafizičkih, viših ciljeva i interesa, a ne osjeća i interesa pojedinaca. Suđenjem Batonu Breučkom pred skupštinom Baton Dezitijatski je želio da to predstavi i kao javnu stvar, a ne kao osobnu stvar pojedinca, uključujući i njega. Tako bi po Batonu Dezitijatskom narod, u smislu vojnika ustaničkog Saveza bio jedini ovlašten i odgovoran da donosi ključne i presudne političke odluke, vodi sudske procese i presuđuje po vitalnim pitanjima. Time bi vojnička/narodna skupština Saveza bila vrhovno političko tijelo Saveza i ustanka, ali izgleda da ova skupština uslijed žestokih rimskih ofenziva koje su uslijedile na ustaničko područje nije uspjela zaživiti kao stabilna i oficijelno potpuno definirana institucija i da se nije uspjela izdići iznad karaktera *ad-hoc* konstitucije. Time bi i djelovanje oficijelnih dužnosnika i zapovjednika Saveza, ukoliko bi ono bilo u skladu sa interesima, ciljevima i zadacima Saveza, bilo predstavljeno kao izvršavanje obaveza ustanka, a ne kao samostalno djelanje. Čime bi se oni nalazili pod javnim imunitetom za sve učinjeno u ime «naroda», i bili bi amnestirani i od takvih djela kao što je pogubljenje Batona Breučkog. Ujedno bi se i dodatno podcrtavao značaj institucija ustanka i Saveza, i pokušao spasiti poljuljani autoritet ustanka. Ovim je Baton Dezitijatski nastojao u jedan jasan, prepoznatljiv, funkcionalan i cjelovit sustav uklopiti lokalne zapovjednike i ustaničke jedinice, i pojačati unutarnju koheziju i disciplinu ustanka koje su u prethodnim fazama ustanka, zbog samovolje i sklonosti ka separatnom djelovanju pojedinih vođa otpora i zapovjednika, dolazile u teška iskušenja. Izgleda da je u svome naumu stvaranja jedinstvenog sustava otpora nakon svih zbivanja vezanih za otpadnuće i suđenje Batonu Breučkom, Baton Dezitijatski bio i privremeno uspio, ali sada je za sve već bilo kasno jer je vrijeme za eventualni uspjeh ustanka već bilo isteklo.

S druge strane Baton Dezitijatski je narodnim, općeustaničkim suđenjem Batonu Breučkom nastojao i da održi Savez sa Breucima i drugim panonskim narodima čijim snagama je dotada zapovijedao Baton Breučki. Pošto se sudilo i presudilo osobi koja je bila obnašatelj vrhovnog vojnog zapovjedništva i koja je bila utjecajna i ugledna u breučkom i općepanonskom društvu i prije

⁴⁸² Cass. Dio LV, 34, 5

ustanka, Baton Dezitijatski je morao vrlo oprezno postupati sa vrijednim zarobljenikom, kako ne povrijedio osjećaje i interese Breuka i možda drugih panonskih naroda. Baton Dezitijatski nije želio da se zamjeri ili da izazove nezadovoljstvo u breučkim i panonskim političkom predstavništvima, unutar uglednih i utjecajnih rodova i uopće u breučko-panonskom društvenom miljeu. Osnovni cilj dolaska Batona Dezitijatskog sa svojim trupama u panonski bazen i intervencije protiv snaga lojalnih Batonu Breučkom bio je sprječavanje zaživljavanja sporazumne predaje i ponovno podizanje proturimskog ustanka na prostorima panonskih ravnica, a ne vojnička pobjeda nad Breucima i drugim Panonima. On je samo želio da sa njima, odnosno njihovim predstavnicima koji se nisu potpuno otisnuli u pravcu izdaje ponovo dogovori zajednički nastup. I u skladu i s tom idejom vodiljom, Baton Dezitijatski je i izveo javno suđenje drugom vrhovnom vojvodi. Jer iako je Baton Breučki nesumnjivo počinio, u odnosu na cjelokupni ustanak, akt teške izdaje on je ipak pripadao breučkom narodu pa bi svaki nepromišljen postupak, kao što bi bilo samoinicijativno presuđivanje bez traženja legitimiteta i bez nesumnjive javne i široke podrške mogao izgledati i kao uvreda breučkog ponosa. Da je postupio po kratkom postupku Baton Dezitijatski bi i sebe i svoje trupe mogao dovesti u situaciju da u očima Breuka i drugih Panona možda budu viđeni i kao strani element, uljezi koji su im došli nametati svoja rješenja i volju, a ne da spriječe izdaju, izvrše pravdu, kazne uzurpaciju i traže dobrovoljni sporazum zasnovan na partnerstvu i ravnopravnosti kako bi se obnovio zajednički nastup. On se, da bi ostvario svoje primarne ciljeve morao držati pravca kojim bi osigurao povjerenje Breuka i drugih panonskih naroda, a ne producirao nezadovoljstvo i u ionako klimavoj moralnoj situaciji u svezi želje za daljim nastavkom ustanka i kapitulantskoj i kalkulantskoj atmosferi kojima je uveliko odisao panonski bazen. On i njegovo vojno-političko zapovjedništvo jednostavno nisu smjeli dozvoliti da se pojavi sumnja u njihove proklamirane namjere unutar naroda čije su se vojske do zbivanja kod rijeke *Bathinus* nalazile pod vrhovnim zapovjedništvom Batona Breučkog. U tu svrhu Baton Dezitijatski je vjerojatno iskoristio i činjenicu da su na skupštini-sudištu pored dinarsko-dezitijatskog majoriteta, vjerojatno prisustvovali i učestvovali i neki pojedinci ili skupine iz breučko-panonskog miljea koje su se suprotstavljale politici Batona Breučkog. Iskorištavajući njihovo prisustvo, Baton i njegovo najbliže okruženje su mogli skupštini-sudištu dati bar fiktivni legitimitet⇒ i zastupništva breučko-panonskog segmenta ustanka, predstavljajući tako suđenje, presudu i njeno izvršenje i kao izražaj breučko-panonske volje i stavova, a ne kao svoje ili dinarsko-dezitijatsko samovoljno ponašanje i ispunjavanje želja i žara za osvetom. Način i metode suđenja Batonu Breučkom i uopće cjelokupni proces koji se u svezi toga odigrao predstavljeni su tako kao volja oficijelne institucija koja reprezentira ustanak u njegovoj cijelosti. S tako ostvarenim legitimitetom koji bi dopustio zakonsko kažnjavanje Batona Breučkog, drugi vrhovni vojvoda je imao u svojim rukama kakav-takav argument na osnovi kojeg je mogao pregovarati sa drugim breučko-

panonskim predstavnicima i zapovjednicima kako bi Panoniju ponovo podigao na oružje protiv rimske vlasti.

Javnim suđenjem i kasnijim pogubljenjem Batona Breučkog trebala je biti odasлана i poruka svim narodima Panonije, koje je nakon svega što im se neposredno prije bilo desilo uhvatio osjećaj melankolije i zahvatilo opadanje borbenog morala i želje za nastavkom rata, da vjeruju u odlučnost, nepokolebljivost i odlučnost svojih suboraca, posebno onih iz dinarskog pojasa. Baton Dezitijatski i njegovo neposredno vojno-političko okruženje su im tako nastojali ponovo uliti vjeru u snagu i cilj kojim se može zajedničkim i odlučnim djelovanjem ipak doseći. Oni su ujedno jasno stavljali na znanje da predaja i separatni dogovor sa neprijateljem ne dolazi u obzir i da ustaničke snage sa dinarskog pojasa neće dozvoliti nikakav dalji separatni ispad. Tako je javno suđenje vojničke/narodne skupštine trebalo i poslati jasnu poruku svim potencijalnim izdajnicima (*proditores*), što ih čeka. Uostalom upravo su narodne skupštine bile te institucije koje su imale ingerencije za suđenje po predmetima izdaje. U prvi mah je izgledalo da je poruka pravilno shvaćena i da je imala izvjesnog efekta, jer su se po Kasiju Dionu Panoni ponovo digli. Ali vrlo brzo se pokazalo stvarno naličje zbivanja koja su se u tim mjesecima i danima odigravala na prostorima nekada pobunjene Panonije, jer je ona ponovo bez većih teškoća podlegla pred prvom narednom rimskom ofenzivom.

Nesumnjivo je Baton Breučki svojim postupcima izazvao visoku razinu nezadovoljstva unutar breučkog i drugih naroda i stekao i otvorene neprijatelje koji su surađivali sa Batonom Dezitijatskim. Ali je veliko pitanje koliko je skupština-sudište stvarno gledano sa breučko-panonske strane bila stvarno legitimna u stvarnom i istinskom izrazu volje Breuka i drugih naroda iz panonskog bazena. Izgleda da i ona kao i prethodno djelovanje Batona Breučkog, iako su oba zbivanja svoje akcije i postupke opravdavale time da to rade u interesu i kao izraz volje breučko-panonskog segmenta, nije uspjela da ostvari ideju da bude stvarni izraz volje breučko-panonskog stanovništva. Skupština-sudište se zadržala samo na tome da, koristeći podršku samo jednog breučko-panonskog dijela koji je bio otvoreno neprijateljski nastrojen prema djelovanju Batona Breučkog, dobije bar kakav takav fiktivni legitimitet. I u tome treba tražiti razlog kasnijeg brzog prestanka ustroja otpora u Panoniji, jer ni ovaj dio breučko-panonskog stanovništva koji je bio odan interesima ustanka i Saveza i odlučan u tome da se nastavi zajednički otpor, nije predstavljao veći dio breučko-panonskog stanovništva. A vjerojatno nije bio ni dovoljno uvezan sa većinom naroda za čije su se zastupnike u skupštini-sudištu predstavljali, a koji su nakon svega što im se dogodilo zapali u apatiju i u totalnu vojnu i političku dezorijentiranost. Tako su se ustanički narodi Panonije samo fiktivno, više vođeni inercijom općeg razvitka događaja, nego odlučnim i nepokolebljivim stavom ponovo podigli na ustanak. Ta pasivna pozicija breučko-panonske većine, koja je do tada služila samo kao objekt političke pa i vojne borbe

opcija za nastavak rata i protiv njega, pokazati će svoje pravo lice kada se na panonski bazen ubrzo pokrene nova rimska ofenziva.

Baton Dezitijatski je vjerojatno bio u svome protežiranju demokratskih načela, u konkretnoj situaciji vezanoj za suđenje i presuđivanje Batonu Breučkom, podstaknut i motivima koji su u sebi nosili i karakter strateških zamisli u vođenju ustanka. Ovim činom on je i namjeravao da smanji pravo na samostalno vučenje poteza lokalnih političkih starješina i vojnih zapovjednika bez obzira na interese i opći cilj ustanka i njegove druge političke i vojne institucije i ostale sastavnice. Tako bi se spriječilo poduzimanje samostalnih, separatnih odluka koje bi bile strateške naravi, a što bi kao krajnju konsenkvencu imalo ugrožavanje čitavog ustanka. A smanjivanjem mogućnosti za separatno strateško djelovanje lokalnih moćnika tako što bi se jačao autoritet javnih institucija, posebno one najbrojnije, nesumnjivo bi se ojačavalo jedinstvo Saveza. U tu svrhu Baton Dezitijatski je nastojao sve sastavnice i dijelove koji su činili ustanak dovesti u jedan sustav koji bi bio institucionaliziran, i gdje bi se znala i poštivala mreža međusobne odgovornosti iz koje ne bi bio isključen ni on sam. A u tom sustavu bi skupština vojnika, ustvari naroda učesnika ustanka, bila suverena politička i vrhovna sudbena institucija. U skladu sa tom mišlju vodiljom Baton Dezitijatski nije mogao dozvoliti ugrožavanje pretakanja svoje ideje u praktično funkcioniranje ustaničkih snaga i institucija, tako što bi učinio osobni presedan i iskoristio svoju vojvodsku moć i autoritet i po samo svojoj volji ili volji svoga najbližeg okruženja presudi svome doskorašnjem kolegi. Baton Dezitijatski je suđenjem i presuđivanjem koje izvodi skupština vojnika/naroda vjerojatno nastojao i da oslabi moć i političko značenje lokalnih aristokratskih prvaka unutar drugih politija učesnika u ustanku. Oni su u odnosu na obično građanstvo bili više skloni kalkulaciji i kompromisnim rješenjima, jer su imali mnogo toga da izgube ako bi se, za njih sve besmislenija dalja borba do konačnog cilja, nastavila. Zbog toga je Baton Dezitijatski za svoju ideju odlučne borbe podršku tražio u širim masama, koje su uostalom i najviše stradale od rimskih nameta, regrutacija i drugih obaveza. Lokalna aristokracija, u tradiciji rimske provincijalne politike, je bila protežirana i često nalazila zajednički jezik sa rimskim državnim i provincijskim predstavnicima. Rat je izgleda stvarno ojačao demokratski duh i političko značenje običnog naroda predstavljenog preko skupština vojnika. Golema masa se nalazila u oružanim snagama ustanka i samim ona je predstavljala i izniman politički faktor, pa su krugovi lokalne domorodačke aristokracije s razlogom mogli biti obazrivi prema općem trendu razvitka ustanka koji je najviše inicirao jedan od vrhovnih vojvoda. I u ovome bi trebalo tražiti razloge političke i vojne kombinatorike koju su izvodili Skenobard i posebno drugi vrhovni vojvoda Baton Breučki, i njihovih težnji za napuštanjem ustanka i kreiranje sporazuma sa Rimljanima. Uostalom jačajući pozicije običnog naroda u prvom redu podržavajući i pridržavajući se širokih sudbenih ingerencija skupštine vojnika, a slabeći politički značaj lokalne aristokracije, Baton Dezitijatski nastojao i da ojača opće

institucije i ciljeve Saveza na uštrb lokalnih narodnosnih partikularizama, čiji su najveći i najglasniji eksponenti i zagovornici dolazili iz redova aristokracije pojedinih politija. On je time želio poručiti da je sudbina ustanka u rukama cjelokupnog naroda, tj. njegovih ratnika a ne u željama, težnjama i ambicijama pojedinaca ma koliko oni bili politički ugledni i utjecajni, te da su vrhovni dužnosnici ustaničkih snaga samo predstavnici mase običnih vojnika tj. naroda kojem za svoje akcije potpuno i odgovaraju. Osim toga on je uvijek veću opoziciju realizaciji svojih nastojanja i osjećao i imao unutar redova lokalnih prvaka, koji su se teško mirili sa promjenama koje bi im možda mogle narušiti status, stečeni ugled pa u krajnjoj konzekvenci i imovinu, nego među običnim vojnicima koji su u načelu većinom bili odaniji interesima ustanka. Lokalni prvaci su raspolagali sa većom stvarnom moći i autoritetom pa su se mogli usuditi da preduzimaju i donose strateške odluke koje bi mogle dovesti u pitanje ustanak. Suprotno od njih, obični vojnik samo kao jedinka je bio previše slab da bi se uopće mogao otisnuti na to da donosi odluke takve naravi, pa je po prirodi stvari bio odaniji prema onom prvom cilju koji mu se postavio kada je stupio u borbu. Zato je Baton Dezitijatski ideju o jačoj unutarnjoj koheziji pokušao ostvariti oslanjajući se na one institucije koje su okupljale u najvećem broju obične vojnike i izražavale njihovu volju. Dok je kao jedinka obični vojnik bio skoro politički beznačajan, udružen sa ostalim svojim suborcima on je stvarao političku snagu na koju je Baton Dezitijatski mogao računati i sa kojom je i više nego parirao autoritetu i moći društvenih i političkih elita naroda koji su učestvovali u ustanku. Davanjem vrhovnih suverenih i sudskih prava skupštini-sudištu vojnika/naroda Baton Dezitijatski i neposredno političko i zapovjedno okruženje oko njega nastojalo je i prevazići krizu političkog autoriteta koja je proizašla kao direktna posljedica svih zbivanja koja su se odigravala u svezi otpadnuća Batona Breučkog. I to tako što bi instalirali kao vrhovni prepoznatljiv i poštovan politički autoritet ustanka jednu instituciju kojoj bi trebali biti podređeni svi drugi segmenti ustanka. A kao najpogodniji čin za takvu realizaciju poslužilo je upravo suđenje jednom od dvojice vrhovnih vojvoda čije je samoinicijativno djelovanje vodilo do niza poremećaja, uzurpacije i klasične izdaje. Možda su i ove tendencije koje je Baton Dezitijatski pokušavao afirmirati izazivali i određenu dozu podozrenja kod niza lokalnih prvaka, pogotovu unutar onih zajednica u kojima demokratske osobnosti nisu bile toliko izražene i prisutne. Moguće je da su se i u tome krili razlozi da pojedine starješine počnu kalkulirati, pa i voditi dvostruku igru ili čak i otvoreno napuštati ustanak. Suprotno od njih Baton Dezitijatski je, kako se iz svega izloženog može vidjeti, bio osoba potpuno posvećena i odana ne samo dezitijatskom narodu nego i općim interesima ustanka.

Batonu Breučkom je bilo suđeno najvjerojatnije po optužnici za izdaju koju je počinio kao vrhovni vojvoda i zapovjednik ustaničke vojske, pa je u skladu sa tim bilo sasvim logično da mu presude oni koje je trebao predvoditi i koje je izdao, tj. vojnička skupština. Titulu suverena Breuka

koju je Baton Breučki preuzeo njegov imenjak kao i uostalom i jedan dio Breuka i oko njih okupljenih Panona nije priznao i smatrao je za najobičniju uzurpaciju. To što su Rimljani Batonu Breučkom priznali pravo na suverensku vlast u breučkoj politici je samo moglo biti dodatni i to otežavajući faktor po njega nakon što je bio predat snagama koje je predvodio Baton Dezitijatski. Najvjerojatnije je pred vojničkom/narodnom skupštinom Baton Breučki optužen ne samo za izdaju zajedničke borbe i zaključivanje separatnog sporazuma sa Rimljanima kojim priznaje njihovu vlast protiv koje ustanici već duže od dvije godine vode teške i surove borbe, nego i za nasilno svrgavanje Pinesa, njegovo izručenje neprijatelju i uzurpaciju breučke suverene vlasti. Ovim je Baton Dezitijatski nastojao da suđenje prikaže i kao čin kojim se štiti breučki politički sustav i pred pravdu izvode njegovi prekršitelji, čime se nastojalo da se dodatno čin suđenja još više približi breučko-panonskoj komponenti, a posebno pristalicama Pinesa. Sam tok suđenja izgleda nije baš bio previše prožet nekim različitim stavovima i izgleda da su učesnici vojničke/narodne skupštine, u tom momentu u funkciji sudišta, bili u dovoljnoj mjeri ogorčeni na Batona Breučkog i da rezultat njihovog odlučivanja nije uopće dolazio u pitanje. Ako se može vjerovati da je Kasije Dion u svome izvještaju realno predstavio povijesnu situaciju, a nemamo nikakvog razloga da to ne činimo, odmah nakon izricanja presude Baton Breučki je na licu mjesta pred još uvijek okupljenom vojskom tj. svojim presuditeljima pogubljen.⁴⁸³ Izvođenjem Batona Breučkog pred sud narodne vojske i sve ono što je kao posljedica toga uslijedilo zaključno sa njegovim pogubljenjem je predstavljalo javni čin, kojim je drugi vrhovni vojvoda jednim dobrim političkim potezom suđenje, presudu i pogubljenje legitimizirao. Učinivši čitav postupak koji je slijedio sa zarobljenim Batonom Breučkim zakonskim, Baton Dezitijatski je svoje djelovanje u svemu tome prikazao kao obavljanje svojih obaveza i normalan i potpuno legitiman čin jednog dužnosnika ustanka i Saveza, te tako na neki način i amnestirao sebe.

Za razliku od Kasija Diona, kod drugog našeg glavnog izvjestitelja o ustanku ne nailazi se ni na naznake da je došlo ni do intervencije trupa Batona Dezitijatskog u Panoniji, niti da je održano suđenje niti da je pogubljen Baton Breučki koji se, po Veleju Paterkulu, nešto ranije kod rijeke *Bathinus* «predao» Tiberiju. Na ovom primjeru izgleda da se nailazi na namjerno izbjegavanje unošenja u povijesno djelo niza činjenica koje su se odigrale odmah nakon zbivanja kod rijeke *Bathinus*, i to kao njene neposredne posljedice. Da ih je naveo Velej bi tako otkrio pravu prirodu panegirički predstavljene predaje Panonije Tiberiju, odnosno da nije bila riječ ni o kakvoj rimskoj bezuvjetnoj pobjedi nego o najobičnijem kompromisu učinjenom od dvije zainteresirane strane, od kojih jedna i to rimska izgleda nije bila i najiskrenija. Jer kako bi to bilo moguće da se Panonija predala kada se po njoj još uvijek kreću jake i brojne ustaničke snage bez ikakve smetnje od strane

⁴⁸³

Cass. Dio LV, 34, 5-6

rimskih i njima savezničkih snaga, da postoje uporišta kao vojno samodovoljne jedinice. Kako bi to Tiberije, taj vrsni zapovjednik mogao učiniti takav taktički previd i dozvoliti da trupe kojima zapovijeda drugi ustanički vrhovni vojvoda bez ikakvog smetnje od strane oružanih snaga kojima je zapovijedao, uđu na prostor Panonije. I da u zasjedi sačekaju Batona Breučkog, tog rimskog konvertirskog podložnika, potpuno ga poraze i zarobe, održe mu javno suđenje i na licu mjesta mu presude. Pa ako su Panoni predali oružje zašto nisu rimske jedinice ušle na teritoriju Panonije koja je do tada bila pobunjena, i zašto bi uostalom Plaucije Silvan morao, da nakon što su se Panoni ponovo digli predvodi, ofenzivu. Da je sve to morao da navede «u vodu» bi pala čitava koncepcija Velejevog podilaženja prema Tiberija, koja je posebno trebala da dođe do izražaja u opisu onoga što se desilo kod rijeke *Bathinus* kako bi se Tiberije predstavio kao autoritetna i jaka osoba, sposoban zapovjednik i Rimljanin «pravog kova» pred kojim polažu oružje i čine poklonjenje tisuće ratnika koji su, po Veleju, kratko vrijeme ranije ropstvom prijetili Italiji (*paulo ante servitutem minatam Italiae*).⁴⁸⁴ Prenaglašavanjem opasnosti koje ustanici predstavljaju po Italiju, što izričito navodi na dva mjesta u svome nacrtnom opisu, Velej je želio da podcrta Tiberijevu osobu pred kojom se na kraju ta «prijetnja» dolazi da pokloni, kao nekog novog Marija, spasioca države. I zbog svega toga Velej Paterkul je sigurno smatrao da je najbolje da se ne zamjeri i da prešuti čitav niz činjenica, uključujući i pogubljenje Batona Breučkog, koje se vjerojatno ne bi našle ni u neostvarenom radu kojem je *Historiae Romanae* trebala služiti kao nacrt. Velej je na taj način prepustio čitaoca da se u svezi pada Panonije zadovolji samo sa opisom zbivanja kod rijeke *Bathinus*, koja su ustvari bila samo startna pozicija za razvoj procesa koji je na kraju doveo do prestanka ustroja otpora u Panoniji. Pogubljenje izvedeno na licu mjesta bilo je, kao i suđenje i izricanje presude Batonu Breučkom javni čin, ali sa drugačijim motivima. Dok se prisustvo javnosti i njeno učestvovanje u procesu suđenja i presuđivanja može objasniti demokratskim tradicijama dezitijatske zajednice i strateškom političkom pragmatikom Batona Dezitijatskog i njegovog neposrednog vojnog i političkog okruženja, u slučaju pogubljenja na licu mjesta i to vrlo brzo po izricanju presude stvari stoje nešto drugačije. Načinom izvršenja ovog čina Baton Dezitijatski je pred svojim vojnicima i subordiniranim zapovjednicima želio na jednoj strani da pokaže odlučnost i beskompromisnost, a na drugoj da se predstavi kao predstavnik koji će bespogovorno i brzo izvršavati volju svoga naroda. Tako bi se Baton Dezitijatski prikazao i na prostorima Panonije kao osoba čvrste volje. A i Panoni bi pred sobom vidjeli vrhovnog vojvodu, sa kojim do tada nisu imali kontakta u onolikoj mjeri kao sa Batonom Breučkim, kao nepokolebljivog lidera, sposobnog, i spremnog da se u borbi za zajedničke interese suoči i sa najvećim iskušenjima, ali koji je ujedno i odan institucijama i običajima naroda i poštovalac

⁴⁸⁴

Vell. II, CXIV, 4

legitimiteta. Baton Dezitijatski je tako ukazao i da će se beskompromisno suprotstaviti svim težnjama za secesijom, izdajom i kalkuliranjem i da će braniti i predstavljati svojom osobom i svojim autoritetom ustanak do samoga kraja. Pogubljenje na licu mjesta je imalo i svoje simboličko značenje kojim se željela pokazati odlučnost i beskompromisnost i okupljene vojske, koja je posredno predstavljala i ustaničke narode, da nastavi sa zajedničkom borbom do konačnog cilja. Javno pogubljenje je trebalo na neki način da predstavlja i odaslanu poruku u vidu opomene svima onima koji imaju namjeru da napuste zajedničku borbu, a posebno onim prvacima koji su se kolebali ili oportunistički tražili izlaz iz ustanka, što ih čeka ako se odluče na to.

Pad Panonije

Nakon suđenja i pogubljenja Batona Breučkog, i likvidiranja izdajničkog pokreta, mnogi Breuci i Panoni koji su se nalazili u okvirima onog segmenta ustanka koji je neposredno ulazio u zonu odgovornosti pogubljenog vojvode ponovo su se digli na oružje protiv Rima.⁴⁸⁵ Ovaj podatak Kasija Diona je ipak potrebno shvatiti samo uvjetno jer ono ni po svome opsegu ni po svome kvalitetu nije bilo približno onome što se događalo za vrijeme izbijanja ustanka 6. god. n. e. u panonskom bazenu. Iako su se panonski prvaci i snage obavezale da se ponovo bore, riječ je ipak bilo o dezorganiziranim, umornim i oslabljenim snagama, čiji ni borbeni moral i volja izgleda nisu bili baš na zavidnoj mjeri i kojima je bilo potrebno vremena da se ponovo ustroje bar u onoj mjeri kao pred proces koji je doveo do separatne predaje kod rijeke *Bathinus*. Naravno pojedini dijelovi toga panonskog oružanog sustava su pokazivali odlučnost i žilavost i u daljem otporu, ali sve je to bez postojanja jasnog obrambenog sustava bilo osuđeno da djeluje samo kao manji čin otpora. A taj raspad obrambenog sustava, a koji Baton Dezitijatski i njegovo i dinarsko i panonsko okruženje i sljedbenici nisu imali ni vremena ni mogućnosti ni snage da ponovo ustroje (iako su sigurno namjeravali to učiniti pa i činili), jer je nastupila nova rimska ofenziva sa konkretnim zadatkom-okupacija Panonije. Nakon odmetnuća i kažnjavanja jednog od vrhovnih vojvoda Baton Dezitijatski je ostao jedini vrhovni vojvoda i predstavnik ustaničkog Saveza. I to izgleda bez izbora novog kolege iz panonskog bazena, jer sve što je uslijedilo se tako brzo odvijalo da je čak ako je bio i planiran izbor zamjene za položaj koji je u ustaničkoj i breučkoj hijerarhiji uživao Baton Breučki on se jednostavno nije mogao ostvariti. Plaucije Silvan je sa trupama sa kojima je zapovijedao vrlo brzo reagirao i u stilu skoro «blitzkrieg» kampanje slomio ustroj otpora ponovo podignutih Breuka i Panona, bez većih teškoća.

Na samom panonskom ratištu, uslijed niza negativnih okolnosti koje su se pojavile, Baton Dezitijatski nije imao šansi da se samo sa trupama kojima je neposredno zapovijedao (uključujući i one Panone koji su mu se pridružili) uspješno suprotstavi rimskoj ofenzivi. Zemljopisni karakter

⁴⁸⁵ Cass. Dio LV, 34, 6;

Panonije nije davao mnogo mogućnosti dinarskim jedinicama da razviju svoja uobičajena taktička rješenja, a Dezitijati i drugi gorštaci nisu bili ni navikli na intenzivno vođenje operacija u poglavito ravnijim područjima. Tako da oni nisu ni mogli da puno pomognu svojih panonskim suborcima na koje se pokrenula navala protu-ustaničkih snaga koje je predvodio Silvan. I vidjevši potpuni kolaps ustroja fronte u panonskom bazenu, odnosno na području koje je zauzimao nekadašnji breučko-panonski segment, Baton Dezitijatski se sa svojim trupama povukao u dinarski pojas, još uvijek preostalo kompaktno ustaničko područje. Baton Dezitijatski je jednostavno bio prisiljen da povuče snage kojima je neposredno zapovijedao jer se, u situaciji brzog i općeg kolapsa otpora u panonskom bazenu, vrlo lako mogao naći u iznimno teškoj taktičkoj poziciji. Udaljen od svojih logističkih baza i nalazeći se uvjetno rečeno na «tuđem terenu» koji je bio izložen snažnom udaru protivničkih snaga, Baton Dezitijatski se sa svojim trupama mogao suočiti sa odsijecanjem veze sa dinarskim pojasom pa i opkoljavanjem i uništavanjem, a osim toga on je morao osigurati i svoje matično područje.

Uvidjevši da je i moral i spremnost za nastavak borbe kod Breuka i drugih panonskih zajednica opala, u tolikoj mjeri da su pokušaji održanja Panonije besmisleni, Baton Dezitijatski je odlučio skratiti liniju ratišta i povući se iz Panonije. Izgubivši bilo kakve nade za opstanak panonskog ratišta, iskusni Baton Dezitijatski je odlučio utvrditi strateške prolaze iz panonskog prostora u dinarski pojas. Tom prilikom formirao je prema njoj jak lanac obrambenih utvrda i to na vitalnim strateškim mjestima koji su kontrolirali putove kojim se iz Panonije dolazilo u dinarsko (dalmatinsko) područje. Po Kasiju Dionu, prilikom povlačenja iz Panonije Baton Dezitijatski je sa svojim trupama opustošio ovu zemlju (...διαλαβὸν ἐκείνην ἐπόρθει),⁴⁸⁶ i taj postupak bi se mogao prije smatrati ne nekom vrstom odmazde nad Panonima nego primjenom taktike «spaljene zemlje». On je dobro znao da bi se nakon smirivanja panonskog ratišta gro trupa pod rimskim zapovjedništvom, koji se našao sjedinjen u panonskim zemljama, prešao na realiziranje «dalmatinske faze», odnosno prebacivanje ofenziva velikih razmjera na dinarsko područje i to iz pravca tek zauzetog područja Panonije. Ustvari najlakši prodor u samo srce dinarskog ustaničkog područja, u dezitijatske zemlje, bio bi onaj pokrenut sa breučkog područja. Ovo razmeđe dinarskog i panonskog pojasa iz razloga postojanja ustaničkog ratišta u panonskom bazenu izgleda nije bilo dobro zaštićeno. Tako se izlaskom sa sjeverne strane trupa pod rimskim zapovjedništvom pojavio problem «mekog trbuha» ustanka, koji je Baton Dezitijatski nastojao ubrzano riješiti politikom spržene zemlje, kako bi dobio na vremenu (jer je usporavao napredovanje i snabdijevanje rimskim trupama) i utvrđivanjem linija odbrane okrenutih prema Panoniji. Baton Dezitijatski je te ustaničke garnizone (φρουραῖς) postavio najvjerojatnije u dolini rijeke Bosne (na mnogim strateškim točkama na ovom prostoru), u

⁴⁸⁶

Cass. Dio LV, 34, 6-7

ozrenskom pojasu i uopće između rijeka Krivaje i Spreče, na prostorima Karaule (samo ime sugerira postojanje granične, nadzorne, garnizonske pozicije), i u srednjem toku Drine oko srebreničkog zavoja. Pri tome su vjerojatno učvršćene i preostale ustaničke pozicije na sjeverozapadnom i drugim ustaničkim prostorima i to poglavito one na linijama bojišnice i prema očekivanim pravcima neprijateljskog udara. Žestok otpor koji je u vrijeme proljetne ofenzive 9. god. n. e. pružen tim snagama ukazuje da je utvrđivanje linija i strateških točaka na bojišnici bilo uspješno i tek ih je angažman kompletne protu-ustaničke armije Ilirika slomiti ali uz veliki i ogorčeni otpor.

Nakon što su se njihovi dinarski suborci povukli, preostali Panoni shvativši da je nastupio neminovni kraj a i uviđajući uništavanje vlastite zemlje od Silvanovih trupa, odlučio je da se preda, postizujući izvjestan dogovor o predaji.⁴⁸⁷ I tako je sa jeseni 8. god. n. e. prestao svaki ustroj i značajniji otpor na prostorima panonskog bazena, čime se oko preostalog ustaničkog područja u dinarskom pojasu oblikovalo klasično vojno okruženje vođeno i sinkronizirano iz ona tri glavna protu-ustanička središta koja ustanici u samom početku rata nisu uspjeli da stave pod kontrolu⇒ Siscija-Sirmijum-Salona. Jedini otpor koji se nastavio u Panoniji činile su manje, u veći obrambeni sustav nepovezane i neustrojene grupe, čija je aktivnost sve više poprimala formu hajdučije.⁴⁸⁸ Vjerojatno su ove grupe sačinjavali oni pojedinci koji su bili najodaniji ideji ustanka i najodlučniji protivnici politike Batona Breučkog, a koji se nisu uspjeli povući sa trupama Batona Dezitijatskog. Rimljani su u ponovo uspostavljenim peregrinskim *civitates* uglavnom doveli na vlast one pojedince ili grupe koje su im bili najviše naklonjene. Te grupe su poglavito dolazile iz krugova koji su direktno ili indirektno podržavali Batona Breučkog ili su od početka bili na rimskoj strani ili su na samom kraju uspjeli nekako postići sporazum sa zapovjedništvima nastupajućih rimskih trupa. I njihovim političkim protivnicima nije preostajalo ništa drugo nego da se sakriju u šume i da sporadičnim, manjim iznenadnim napadima hajdučkog karaktera uznemiravaju i ometaju pacifikaciju teritorije. Ove grupe su, po Kasiju Dionu, nastavile sa prepadima još dugo vremena, što je po njemu sasvim prirodno nakon jednog tako velikog nemira kao što je bio ustanak.

Pošto je Plaucije Silvan taj koji predvodi konačnu ofenzivu na preostalo breučko i panonsko ustaničko područje, a riječ je o zapovjedniku koji je pokrивao istočnu liniju bojišnice (njegov stožer se

⁴⁸⁷ Cass. Dio LV, 34, 7

⁴⁸⁸ Cass. Dio LV, 34, 7; Taj fenomen hajdučije koji se održava u panonskim zemljama još dugo nakon pada Panonije Kasije Dion je smatrao potrebnim da zabilježi da se to stalno događa, dodatno ističući da je hajdučija posebno izražena u slučaju naroda nekadašnje jedinstvene provincije Ilirik. Čim ističe ovaj fenomen vjerojatno se i sam Dion, dok je bio namjesnik ilirskih provincija, intenzivno suočavao sa ovim ozbiljnim problemom pa je samim tim smatrao potrebnim da fenomen hajdučije kada govori o ilirskim zemljama posebno naglasi. To bi sugeriralo da je i u njegovo vrijeme «hajdučki zanat» bio svojstven i najviše prepoznatljiv za prostore ilirskih zemalja.

vjerojatno nalazio ili u Sirmijumu ili u njegovom širem gravitacionom području), sva ova zbivanja koja su vezana za otpadnuće i kažnjavanje Batona Breučkog i ponovni «panonski rat», pokrivaju poglavito istočne dijelove panonskog bazena. Vjerojatno je riječ o oblastima između Bosne i Drine na bosanskom području i odgovarajućem dijelu u slavonskom, pa možda i prekodravskom području.

Sudeći po tekstu Veleja Paterkula koji kaže da je u ljeto 8. god. n. e. Panonija tražila mir, a i po tome što i kontekst teksta Kasija Diona koji govori o zbivanjima u Panoniji vezanim za posljednje razdoblje ratnih zbivanja i njegovo mjesto u djelu sugerira da se to događa u drugoj polovici 8. god. n. e. može se bar okvirno odrediti i vrijeme svih ovih zbivanja. Tako bi se sporazumna predaja kod rijeke *Bathinus* desila u ljeto, a konačni pad, orijentirajući se prema podatku Veleja da se u jesen pobjednička vojska vratila u svoja zimovališta, desio bi se znači zaključno sa jeseni 8. god. n. e. To bi značilo da se sve što se odigralo u vezi odmetnuća Batona Breučkog desilo u ljetnim i jesenjim mjesecima (vjerojatno unutar perioda VII-X. mjesec). Sa padom Panonije Kasije Dion i završava svoju LV. knjigu, tako i simbolički označavajući kraj jednog razdoblja. Po Dionu, Tiberije se u Rim uputio dok su još uvijek trajale završne operacije konačne pacifikacije organiziranog otpora u breučko-panonskom bazenu.⁴⁸⁹ To bi značilo da je on u potpunosti imao povjerenja u svoje podređene zapovjednike, u prvom redu na Plaucija Silvana, ali i da je bio siguran u ishod ugušivanja poslije đepova otpora.⁴⁹⁰

Razlozi raspada jedinstvenog Saveza i pada Panonije

I poljuljani autoritet Saveza i nespremnost daljeg posvećivanja i žrtvovanja u ime ciljeva koje je on predstavljao, i pored svih pokušaja i nastojanja Batona Dezitijatskog i njegovih suradnika, a vjerojatno i drugih prvaka ustanka, upravo se na primjeru pada Panonije najbolje pokazuje. Ni kasnija intervencija drugog vojvode nije mogla da ponovo privuče Breuke, a sa njima vjerojatno i neke druge narode Panonije da nakon nekog vremena nastave sa ozbiljnijim otporom i da ostanu u Savezu. Odustajanju od nastavka otpora, i pored ponovnog privremenog pridruživanja naroda iz Panonije (Breuka i oko njih okupljenih naroda), doprinijela je i brza reakcija i intervencija M. Plaucija Silvana i trupa koje je predvodio na breučku i drugu preostalu ustaničku teritoriju u Panoniji. I moral Breuka i oko njih okupljenih drugih panonskih naroda i zajednica i pored načelnog nepodržavanja čina Batona Breučkog i nastavka borbe zbog svih zbivanja koji su pogodili Breuke i druge panonske narode,

⁴⁸⁹ *Cass. Dio* LVI, 1, 1

⁴⁹⁰ Na osnovi Dionovog izlaganja možda bi se mogla pokušati rekonstruirati, bar u okvirnim crtama, zbivanja u posljednim danima ustaničke Panonije. Ofenziva Plaucija Silvana je imala razgranato operativno djelovanje i nije bila usmjerena samo po jednoj liniji prodiranja. Kako se čini, organizirani otpor je u već u početku ofenzive bio slomljen i nakon strateškog povlačenja Batona Dezitijatskog, ostali su samo pojedini nepovezani dijelovi koji su onda, u narednom periodu, uslijed pustošenja Silvanovih jedinica sklapali sporazume i tako se praktično ugovorno predavali Rimljanima.

počevši od niza vojnih neuspjeha, preko sukoba ratne i sporazumaške stranke i posebno zahvaljujući totalnom raspadu sustava cjelovitosti borbe i otpora i proizlazeći iz toga i slabe sposobnosti za adekvatnu obranu panonskog bazena, pao je na vrlo nisku razinu. Autoritet Saveza i njegovih institucija su bespovratno bili narušeni u oblastima Panonije, a ideja zajedničke borbe koju su svi prihvaćali je bila teško kompromitirana. I kao što su pokazali priličnu indiferentnost za sudbinu svoga novog kralja i starog vojvode Batona, Breuci i drugi Panoni su istu toliku količinu spremnosti, zainteresiranosti i mogućnosti ali sada za nastavak otpora pokazali i prema pokretu trupa Plaucija Silvana.

Jednostavno rečeno nestalo je međusobnog povjerenja, u dovoljnoj mjeri, sudionika borbe u ponašanje «onog drugog». Nakon svega, Baton Dezitijatski je bio prisiljen da prihvati nestanak jedinstvenog Saveza i prestanak zajedničke borbe i da se povuče u dinarski pojas gdje se nadao da će uspjeti održati otpor. Tamo se još uvijek nalazilo dovoljno naroda koji su bili odlučni da se posvete daljoj borbi, a jedinstveni ustanički Savez se kao ustrojena vojna i politička pojava sveo samo na onu sastavnicu jedinstvenog Saveza koju je predvodio samo Baton Dezitijatski, znači na «uvjetno rečeno» samo na dinarsko-dalmatinsko područje. Vjerojatno su u tom krnjem Savezu ostali priklonjeni i neki manji elementi iz panonskog bazena koji su bili prisiljeni, da nakon konačne rimske okupacije Panonije a ne željeći da se predaju ili neustrojeno bore na prostorima Panonije, da pređu u dinarski pojas. Ipak i pored svoje kratkotrajnost od samo par godina, jedinstveni ustanički Savez je predstavljao jedno dragocjeno povijesno iskustvo, tako rijetko primjenjivano među autohtonim narodima zapadnog Balkana i panonskog bazena.

Raspadu Saveza doprinijela je indirektno još jedna bitna činjenica a to je da su, iako teorijski predstavljaju jedno tijelo, u svome praktičnom djelovanju vrhovne vojvode ipak imale podijeljenu i teritorijalnu odgovornost. I to Baton Breučki u panonskom bazenu, a Baton Dezitijatski u dinarskom pojasu. Izuzev neposredno po stvaranju jedinstvenog ustaničkog Saveza i u pojedinim slučajevima u toku 7 god. n. e. kada su dvojica vrhovnih vojvoda djelovali zajedno, ostatak vremena izgleda da su njih dvojica odvojeno provodili u «svojim zonama». To je moglo dovesti i do toga da neposredni kontakti među Batonima ne budu u tolikoj mjeri prisutni u kojoj bi trebali biti, jer ih je sve veća angažiranost na bojištu udaljavala od međusobnih sastajanja i dogovaranja o zajedničkoj strategiji i daljoj sudbini ustanka. Tako se i moglo desiti da jedan od njih planira dogovornu predaju i izlazak iz Saveza, a da drugi bude potpuno zatečen tim činom. Baton Dezitijatski nesumnjivo nije bio prisutan u panonskom bazenu kada se među Breucima i drugim ustanicima koji su bili pod zapovjedništvom Batona Breučkog vodila borba o tome da li pristati uz ideje Batona Breučkog ili nastaviti sa borbom. Znači i međusobna fizička odvojenost vrhovnih vojvoda ustanka je samo doprinijela pojavi i

produbljivanju različitosti njihovih interesa i viziji dalje ne samo sudbine ustanka nego i uopće naroda koje su predvodili u ovom jednom od najvećih zajedničkih pokreta naroda Ilirika.

Daljem neodržanju panonskog ratišta je prilično doprinijelo i gubljenje zajedničkog zapovjednog središta koji je povezivao sve snage otpora na breučko-panonskom prostoru.⁴⁹¹ To je bila jedna od najtežih posljedica po dalju sudbinu otpora. Prilikom pokušaja Batona Dezitijatskog da ponovo pokrene ustanak u Panoniji kao nerješiv problem se nametnulo i pitanje ponovnog povezivanja svih niti snaga otpora na ovom području koje su bile pokidane kao posljedica otpadnuća Batona Breučkog i svih drugih događaja vezanih za to. Tako su sva ta zbivanja, a posebno radi nestanka središnjeg autoriteta, dovela praktično do široke disolucije kompaktnosti i uvezanosti dotadašnjih ustaničkih snaga u Panoniji. Pojedine zajednice su počele voditi i brinuti se samo za svoje interese, što je na neki svoj osobni znak isto bila neka vrsta indirektnog izražavanja nezadovoljstva dijela breučke i općepanonske javnosti sa akcijama i postupcima Batona Breučkog, jer su time dovodili u pitanje njegov zapovjednički autoritet (prema svim snagama Panonije) i prava suverena (prema Breucima). I pored napora i nastojanja za obnovom kompaktnosti i uvezivanjem u cjeloviti i sposobni obrambeni ustroj srušene vojne strukture Panonije, Baton Dezitijatski nije imao ni dovoljno vremena ni dovoljno snage, a izgleda i podrške breučkog i ostalog stanovništva Panonije da uspije u svojim namjerama. I tako je pokret trupa Plaucija Silvana, koji je bio iznenađujuće brz i djelotvoran što pretpostavlja njegovu pripremljenost za djelovanje u novonastalim uvjetima, Panonija dočekala bez uvezanog sistema zapovjedništva i odgovornosti i u totalnoj dezorganizaciji svojih obrambenih snaga. Dinarsko-dalmatinske ustaničke jedinice koje je predvodio Baton Dezitijatski i koje su u tim trenucima boravile u Panoniji, nisu imale izgleda dovoljno snage da same izdrže ofenzivu i tako na sebi armotiziraju sav udar trupa koje je predvodio Plaucije Silvan, dok se breučko-panonske snage koje su se ponovo podigle ne konsolidiraju u dovoljnoj mjeri i bolje ustroje. Uostalom bez dovoljnog i adekvatnog i to kvalitetnog i ustrojenog uključivanja breučko-panonskih snaga u otpor bilo je izlišno uopće razmišljati da je moguće ponovo uspostaviti i stabilizirati ratišta Panonije i u tim okolnostima trupe koje je predvodio Baton Dezitijatski su morale napustiti Panoniju i prepustiti je njenoj daljoj sudbini.

⁴⁹¹ To je proizvelo kaos i dezorganizaciju oružanog sustava kod većeg dijela breučko-panonskog stanovništva čime je opala i njihova spremnost na učinkovit otpor. Ima se utisak kao da svi postupci Breuka i oko njih okupljenih Panona u ovom periodu baš zbog niza razočarenja koja su doživjeli, odvijaju kao po nekoj inerciji⇒ kada dolazi Baton Dezitijatski u Panoniju i kažnjava drugog Batona, Panoni se ponovo dižu ali čim ubrzo na njihovu teritoriju prodre Plaucije Silvan oni bez većeg otpora konačno podliježu pod rimsku vlast.

Kada se razmatraju uzroci raspada zajedničkog fronta i prvo napuštanja, kasnije ponovnog podizanja i odmah zatim brzog pada Panonije potrebno je imati u vidu i različitosti u mentalitetu dvojice vrhovnih vojvoda koji bi proisticao iz miljea i ambijenta njihovih matičnih zajednica. Dok je Baton Breučki bio elastičniji, skloniji ka pregovaranju i postizanju kompromisnih rješenja, dotle je Baton Dezitijatski, sa svojom dinarskom tvrdoglavošću svojstvenom većini gorštaka, bio odlučniji i uporniji u ostvarivanju zacrtanih ciljeva bez obzira kakve bi posljedice takvo beskompromisno djelovanje moglo imati u krajnjoj konsenkvenci. I tek ga je konačni kraj uvjerio u ono neizbježno.

I na kraju ovog dijela izlaganja potrebno je istaći i činjenicu da je i pored nesumnjivog pretjerivanja Veleja Paterkula ipak potrebno odati priznanje umijeću glavnog zapovjednika na ratištu Tiberija. Njegova je strategija sigurno bila najzaslužnija za prestanak zajedničke borbe ustanika i egzistencije njihovog Saveza, raspad vojničke cjelovitosti ustanika Panonije i na kraju prestanak ustroja otpora u Panoniji. Tiberije kao iskusni i vojnik ali i političar dobro je znao da se veliki ustanak ne može eliminirati samo vojničkim sredstvima. Njegova prva strateška zamisao sastojala se u tome da treba nastojati svim sredstvima pocijepati ustaničke redove, prvenstveno dva osnovna njegova segmenta. Uspješnom primjenom i kombinacijom stalnog vojničkog pritiska, koji se uglavnom sastojao od pustošenja i razaranja velikog opsega kako bi se život na ustaničkim teritorijima učinio što je moguće težim, i diplomatskih sredstava, uključujući i obećanja i dogovaranje kompromisnih rješenja Tiberije je uspio da ostvari svoje strateške ciljeve. Tako je i primorao ili doveo jednog od vrhovnih vojvoda ustanka, i to onoga koga je otprije možda osobno poznao iz vremena panonskog rata 12-9 god. p. n. e.⁴⁹² i za kojeg je uspješno procijenio da je popustljivi i spremniji za dogovaranje, u situaciju u kojoj je dogovorena i izvedena sporazumna predaja, uključujući i svu simboliku koja ju je pratila. Moguće je da je i spomenuto poznanstvo Batona Breučkog i Tiberija i ranije sklapanje dogovora među ovom dvojicom predstavnika svojih naroda imalo određenu ulogu u tome da upravo njih dvojica budu ti koji su tražili neka rješenja za završetak ustanka, makar samo na jednom dijelu teritorije. Međutim, kako se čini Tiberije i Rimljani u tim pregovorima ipak nisu bili u potpunosti iskreni prema Batonu Breučkom i na sporazumnu predaju su najvjerojatnije gledali samo kao na još jedno, i to vrlo uspješno, sredstvo koje će voditi ka konačnom cilju rimske strategije-konačnom vojničkom zaposjedanju Panonije. Interesi rimskog glavnog zapovjedništva na ratištu Ilirika nisu mogli biti potpuno zadovoljeni polovičnim rješenjima i prepuštanjem Batonu Breučkom da vlada prilično autonomnim narodom i prostorom. Tiberije i drugi Rimljani kao svoj stvarni cilj nisu imali sporazumnu predaju i kompromisna rješenja, nego totalnu pacifikaciju i okupaciju pobunjenog područja. S druge strane oni su dobro znali i da sporazumna predaja i dovođenje Batona Breučkog na

⁴⁹² Konstatacija važi jedino pod uvjetom da se spominjanje Batona kod Rufija Festa odnosi na rat 12-9 god. p. n. e.

vlast ne znači i da je Panonija i stvarno prestala sa otporom. Iz obavještajnih i drugih vrela sigurno su mogli naslućivati opoziciju novom suverenu a mogli su i pretpostaviti intervenciju drugog Batona. Rimsko glavno zapovjedništvo je davanjem prava Batonu Breučkom da vlada nad Breucima nastojale da ostvare dvije svoje namjere. Prva se sastojala u tome da su tim činom, odnosno faktičkim priznanjem uzurpacije Batona Breučkog, oni željeli podcrtati svoje pravno-formalno političko vrhovništvo nad Breucima. Istovremeno su drugom nastojali pokazati dobru volju prema Batonu Breučkom i da imaju puno povjerenje u njega i tako ga zavarati u vezi svojih stvarnih ciljeva prema breučko-panonskom bazenu. Uostalom i insistiranjem na predaji Pinesa, Rimljani su indirektno izazvali nezadovoljstvo i dalje podjele i nepovjerenje unutar pobunjenog breučko-panonskog stanovništva. Sada je svako u svakog mogao sumnjati, izgubila se kolektivna sigurnost i svijest o njenoj vrijednosti i nestali su svi obziri u političkom životu. I zbog svega toga su se dotadašnji autoriteti i veličine i vjera u njih i njihovo vodstvo brzo i prosto istopili u svijesti dobrog dijela breučkog i drugog panonskog stanovništva, a sve je to na kraju išlo u prilog samo Rimljana i njihovih interesa i ciljeva. Rimljani nisu ni djelotvorno reagirali kako bi učvrstili vlast novog suverena, oni su ga samo pravno priznali i tako na indirektni način stvorili još veći metež u breučko-panonskom prostoru i unutar njihovih snaga. Oni čak nisu ništa uradili ni kako bi spriječili Batona Dezitijatskog da proдре u Panoniju i porazi svoga imenjaka i iz svega toga se jasno vidi koliko je Rimljanima stvarno bilo stalo do Batona Breučkog i sporazuma koji su imali sa njim. Trupe pod rimskim zapovjedništvom nisu bile dosta udaljene od prostora na kojem je Baton Dezitijatski dočekaо drugog Batona u zasjedi. Njihove pojedine jedinice su se vjerojatno nalazile na drugoj strani Bosne, u Posavini ili na donjoj Savi, ali pomoć nije dolazila. Vjerojatno ni Rimljani nisu imali dovoljno povjerenja u Batona Breučkog sa kojim su se oni već jednom i to žestoko borili, pa onda sklopili sporazum o priznanju vrhovne rimske vlasti da bi nešto manje od dvije dekade kasnije on ponovo našao na čelu proturimskih snaga. I sasvim je razumljivo da ni Tiberije ni ostatak njegovog štaba nisu željeli da im se u dogledno vrijeme nešto slično ponovi sa Batonom Breučkim ne dogodi. I ono što je i Rimljanima i ostatku ustanika najbolje odgovaralo bila je fizička eliminacija starog vojvode Breuka. I Baton Breučki je ostavljen sam da se pokuša izvući iz situacije u koju ga je dovela i njegova loša procjena i rimska neiskrenost.

Da je ovo bila osnovica rimske strategije pokazuje i brza i djelotvorna intervencija Plaucija Silvana, jer ona dokazuje da su Rimljani bili potpuno spremni da izvedu završni čin i vrlo lako slome truli, nagrižen učinjenom izdajom, nepovezan i nedjelotvoran otpor u Panoniji, dok s druge strane te njihove intervencije, kako bi se pomoglo Batonu Breučkom, rimskom podaniku, nije bilo. I nije nevažno primijetiti da je, nakon ofenzive koju je predvodio Plaucije Silvan, područje koje je po sporazumu sklopljenom kod rijeke *Bathinus* trebalo imati određenu autonomiju bilo okupirano od

protu-ustaničkih jedinica. I tada Rimljani sigurno nisu postupili po odredbama sporazuma, nego su uspostavili kontrolu i upravu nad zaposjednutim područjima samo po svojoj volji. I tako su Tiberije i drugi rimski zapovjednici osmislili i izveli jednu složenu, ali vrlo uspješnu operaciju kojom su ustanku zadali udarac od kojeg se on nije mogao oporaviti. A sve zasnivajući na vrlo dobrim procjenama i povlačenju u pravo vrijeme odlučnih poteza (i vojničkih i političko-diplomatskih) i ne ustezajući se u tom smislu od primjene bilo kakvog sredstva kako bi se došlo do krajnjeg cilja. S druge strane takva strategija obračuna sa ustankom donosila je uspjeh samo na duge staze i stalnom upornošću, s čime se nestrpljivi i željan brze pobjede August teško mogao složiti, ali drugog izbora kako bi se slomile ustaničke snage jednostavno nije bilo.

Vizija Saveza

Kada se raspravlja o pitanjima vezanim za zajednički nastup naroda Ilirika i vrši njihova analiza te na kraju pokušavaju izvući iz tih pitanja neki zaključci neizostavno se pojavi i sljedeća dilema. Da li su ustanici ili bar njihova vojna i politička vodstva imali viziju i ideal, ili je možda već dogovoreno, da Savez u nekoj svojoj formi postane trajnija politička formacija koja bi svoju egzistenciju i funkciju okupljanja autohtonih naroda na prostoru ilirskih zemalja nastavila i nakon pretpostavljenog uspješnog završetka rata. I ako jesu kako su ga zamišljali-sa kakvom ulogom, ingerencijama i unutarnjom konstitucijom i sa kakvim odnosima prema vanjskom svijetu. A možda je Savez trebao da ostane samo privremena *ad-hoc* formacija, stvorena radi ostvarivanja samo jednog cilja-zbacivanja rimske vlasti i protjerivanja Rimljana. Reakcija Batona Dezitijatskog na izdaju drugog Batona i izručenje Pinesa i davanje prednosti institucionaliziranoj osudi i kažnjavanju Batona Breučkog od strane skupštine vojnika dokazuje da je Baton Dezitijatski imao neku jasniju i odlučniju viziju Saveza, njegove uloge i aktivnosti. Isticanjem značaja jedne od institucije, u dotičnom slučaju skupštine vojnika, tako što joj se prepušta odlučivanje po jednom vrlo bitnom pitanju kao što je sudbina jednog od vojvoda ustanka ne predstavlja samo realizaciju već možda propisanih odredaba običajnog prava i domorodačkog zakonodavstva koja bi se ticala ovog pitanja (možda samo onog koji su primjenjivali Dezitijati) nego i želju drugog vojvode da ta institucija postane bitna sa širokim opsegom prava i odgovornosti. Baton Dezitijatski ujedno toj skupštini vojnika pokušava time što pred nju iznosi predmet koji se tiče čitavog Saveza i ustanka dati i karakter općesavezničke institucije. Kako se samim tim čini možda je Baton Dezitijatski stvarno doživljavao i vidio u svojim najoptimističnijim vizijama Savez kao nešto trajniju formaciju stvorenu na zgarištu provincije Ilirik. Ona bi okupljala autohtone narode spomenute provincije, koji bi uz zadržavanje svoga prepoznatljivog narodnosnog i političkog identiteta raspolagali i sa nekim zajedničkim institucijama, trajnijeg karaktera. Uslijed te svoje ideje i programa on je možda toliko težio da zauzme veće urbane centre, a sve kako bi pobuni dao jasniji cilj i osigurao postratnu egzistenciju zajedništva dostignutog u ratu i da što više umanj

unutarnje centrifugalne sile i narodnosne partikularizme (npr. sazivanjem zajedničkih skupština koje bi odlučivale o vrlo bitnim i odlučujućim pitanjima).⁴⁹³ Upravo na primjeru njegovog sazivanja vojničke/narodne skupštine koja sudi i presuđuje jednom od dvojice vrhovnih vojvoda, uviđa se njegova težnja za isticanjem tih zajedničkih institucija koje bi trebale predstavljati najvišu suverenu vlast. Tako bi se jačala i unutarnja kohezija i strukturiranost samoga Saveza, a njegove institucije bi postajale nadređene institucijama naroda Ilirika, učesnika u ratu i Savezu. I to se, kako se može primijetiti u Dionovom podatku u svezi suđenja Batona Breučkom, pretočilo i u praktičnu funkcionalnost što ukazuje da se to i primjenjivalo i poštovalo. To bi značilo da je Baton Dezitijatski i uspio, bar u nekom pogledu i privremeno, da prevlada u političkom smislu taj partikularizam domaćih zajednica i da im «usadi u svijest» poštivanje zajedničkih institucija kao što je vojnička/narodna skupština. Način i sama činjenica suđenja Batonu Breučkom, uz sve ostalo, ukazuju da je Savez bio jače unutarnje konstitucije, da bismo ga mogli uopće smatrati nekom vrstom plemenskog saveza, ali sa još uvijek slabijom razinom povezanosti da bi on bio i politički entitet, pa čak i neka neposredno predržavna politička formacija. Iako je nesumnjivo izvorni suverenitet pripadao politijama koje su bile učesnici ustanka, može se smatrati da se i ustanički Savez ipak najviše zahvaljujući stavu Batona Dezitijatskog, razvio do te mjere da je i on u sebi sadržavao obrise funkcionalne suverenosti i političke činjenice.⁴⁹⁴

⁴⁹³ Slične zamisli o jedinstvu više naroda, ali u spomenutom primjeru stanovnika Germanije, u jednoj cjelini konfederativnog tipa koja bi ih predstavljala prema vanjskom svijetu imao je sudeći po Tacitu i taj «nesumnjivo osloboditelj Germanije» (*liberator haud dubie Germaniae*) Arminije. Međutim zbog velikih unutarnjih proturječnosti kao što su narodnosne međugermanske razlike, stare svađe i tradicionalna netrpeljivost, političke suprotnosti, divergentni interesi političkih vodstava germanskih naroda, političke nerazvijenosti i nezrelosti društava germanskih naroda, ljubomora, sujeta i surevnjivost pojedinaca taj Arminijev projekt nije uspio. Ni takva ličnost kao što je bio Arminije sa svim svojim vojničkim i političkim kvalitetama nije mogla da prevaziđe prevelike razlike među germanskim narodima, a uslijed čega je to na kraju platilo i svojim životom. Arminije je uostalom od IX. mjeseca 9. god. n. e. pa sve do smrti 21. god. n. e. vodio borbe ne samo protiv Rimljana i njihovih redovitih pohoda i kaznenih ekspedicija nego i protiv čitavog niza germanskih naroda i vođa (npr. svoga tasta isto Heruska Segesta, Maroboduja). Adgandestrij, prvak Hata nudio je Tiberiju smrt Arminija, a pao je od izdaje svojih rođaka (*Tac. Ann.* II, 88).

⁴⁹⁴ Moguće je i odgovor za veći osjećaj odgovornosti za interese i ideju Saveza kod Dezitijata i drugih epihorskih naroda sa dinarskog pojasa naći i u tome što su se oni bar za dva desetljeća nalazili duže u okviru Rimske države i provincije u odnosu na narode iz panonskog bazena. Dok je kod «Dinaraca» čitava jedna generacija živjela zajedno u okvirima Provincije, u slučaju onog dijela naroda iz Panonije koji su činili okosnicu ustanka 6-9 god. n. e., još su se uvijek kao utjecajni i moćni pojedinci u vodstvu tih naroda nalazile osobe koje su te dužnosti obavljale i za vrijeme nezavisnosti, kao što je to npr. bio upravo Baton Breučki. Samim tim bi ti pojedinci u svojoj svijesti i viziji još uvijek primarno osjećali odgovornost za partikularne interese svojih zajednica, a ne i za zajedničke interese. Iskustvo zajedničkog života pod upravnom i administrativnom odgovornošću jedne cjeline oličene u vidu provincije Ilirik, i to kroz period od skoro 40

IV, posljednja, faza ustanka

Nakon pada Panonije protu-ustaničke jedinice su se povukle u svoja zimovališta, dajući još par mjeseci mira na bojišnim linijama i ujedno se pripremajući i pregrupirajući za nastupajući, odlučujući udar na preostalo ustaničko područje. Ti zimski mjeseci su tako predstavljali zatišje pred novu buru i sa 9 god. n. e. započela je i posljednja faza razvitka jednog od najtežih ratova koje je zapadnobalkansko i dijelom panonsko područje ikada u povijesti doživjelo (bar do sada). Rat je sada «pripadao» samo dinarsko-dalmatinskom pojasu i počelo je konačno pokoravanje i uništavanje.

Ustanici su novu 9 god. n. e., konzula Kvinta Sulpicija (*Quintus Sulpicius*) i Gaja Sabinusa (*Caius Sabinus*) sa kojom Kasije Dion započinje svoju LVI knjigu, nakon zimskog zatišja i primirenosti na bojištu dočekali u vrlo teškoj situaciji. Od nekadašnje ustaničke teritorije izgubljeno je kompletno breučko-panonsko područje, izuzev nekih nepovezanih akcija hajdučkog tipa ostataka nekadašnje ustaničke Panonije. Nešto ranije su izgubljene i zemlje, ili samo njihovi dijelovi, pojedinih narodnosnih zajednica na sjeverozapadnom području kao i krajnja zapadna područja zahvata ustanka. Dinarsko-dalmatinski prostor je u potpunosti opkoljen, izmoren teškim borbama, glađu, bolestima i patnjama, ali i sa izgubljenom nadom u uspjeh. Njihova borba je postajala borba očajnika, o čemu na najbolji način pružaju svjedočanstva borba do kraja čitavog niza utvrda i naselja pa i čitavih naroda te spremnost na samožrtvovanje kada Rimljani pokrenu svoje ofenzivne operacije i prodru u dinarski pojas o čemu vrijedna svjedočanstva pružaju i Kasije Dion (znatno detaljnije), ali i Velej Paterkul. Otpor se sada sveo na odgađanje konačne propasti što je moguće duže, puko fizičko održanje i izbjegavanje pada u ropstvo.

Nakon urušavanja panonskog otpora, i poslije skoro dvije i po godine ratovanja po ilirskim zemljama Tiberije je konačno mogao da dopusti sebi da se vrati u Rim.⁴⁹⁵ Čak je i sam August smatrao za shodno da se i sam uputi u predgrađa da dočeka Tiberija i da ga prati pri ulasku u centar Rima pozdravljen od mase naroda. Čitav taj svečani, skoro trijumfalni, ceremonijal koji je priređen Tiberiju prilikom njegovog dolaska u Rim, jasno ukazuje na olakšanje i zadovoljstvo koje su Rimljani i njihovo političko vodstvo i obični narod doživjeli nakon pada Panonije, ali istovremeno pokazuje i stupanj

godina, imalo je sigurno priličnog utjecaja na preobrazbu shvaćanja primarnih političkih i narodnosnih interesa od izričite partikularnosti do onog stupnja kada su se oni vidjeli i u zajedničkom nastupu, djelovanju, cilju. Jednostavno rečeno, Dezitijati i drugi «dinarski» narodi su bile duže pod upravom i u okviru jedne šire upravno-političke cjeline da im je prenošenje ingerencija i dijela svoje izvorne suverenosti na Savez koji je okupio čitav niz drugih politija Ilirika izgledalo normalnije (jer su oni na to više bili navikli) nego što je to bilo u slučaju Breuka i drugih politija iz Panonije koji su naknadno uključeni u sastav provincije Ilirik. Uz to i međusobna interakcija dinarsko-dalmatinskih naroda je u periodu od 40 godina bila sve sadržajnija i izražajnija.

⁴⁹⁵ Cass. Dio LVI, 1, 1.

pritiska kojem su svi oni bili izloženi uslijed vođenja teškog rata u blizini istočnih granica Italije i svih podnijetih žrtava.⁴⁹⁶ Nova 9 god. n. e. tako je donijela optimističniju atmosferu i u rimsku javnost, i u Augustovu porodicu. Uspjesi na ilirskom ratištu vjerojatno su ohrabрили Augusta da se žešće suprotstavi pa i okomi na opoziciju i na izvrđavanje njegovog zakonodavstva pa i osudi na neki način i hedonistički način života uvriježen u pojedinim slojevima rimskog društva. On je iskoristio javno i uporno traženje vitezova, za vrijeme igara koje su priređivali konzuli, za opoziv zakona o nevjenčanim i onima bez djece. Sada se osjećao dovoljno snažnim na uzvrat i to punom silinom na sve one koji su se suprotstavljali i zahtijevali derogiranje ili ublažavanje njegovog zakonodavstva. U tu svrhu je sazvaо skup na Forumu na kojem se onim građanima koji su bili neoženjeni i bez djece obratio sa vrlo kritičkim, negativno intoniranim na momente čak i uvredljivim govorom, ako ga je Kasije Dion uopće točno prenio.⁴⁹⁷ U okviru te tendencije Augusta ka uzvrćanju udarca oporbenim glasovima koji su postajali sve izrazitiji za vrijeme posljednjeg rata, potrebno je staviti i njegovo dodatno produbljivanje i učvršćivanje već donesenog porodičnog zakonodavstva izraženo i kroz donošenje *lex Papia Poppaea* 9 god. n. e.⁴⁹⁸

U ovoj posljednjoj fazi velikog ustanka Ilirika, a koju Velej Paterkul naziva «dalmatinski rat», zapaženu ulogu je imao i njegov biološki brat Magij Celer Velejanus. Velej s priličnom i primjetnom (...*fratre meo*...) dozom ponosa, kaže da je Magij za svoje zasluge bio javno pohvaljen i istican od

⁴⁹⁶ Ovom činu je posvećen i čitav niz drugih pratećih ceremonija, kao što su bile i trijumfalne igre koje su priredili konzuli (*Cass. Dio* LVI, 1, 1-2)

⁴⁹⁷ Dobar dio sadržaja posvećenog 9 god. n. e. odnosi se na ovo opširno obraćanje Augusta građanima na Forumu. (*Cass. Dio* LVI, 2-9,3). I pored toga što jedan prilično veliki dio teksta posvećenog 9 god. n. e. otpada na Augustov govor, Kasije Dion je konkretno opisu borbi sa ilirskim ustanicima u toku 9 god. n. e. posvetio isto opsežna poglavlja LVI, 11,1 do zaključno sa LVI,16, 4, za razliku od Velejevog skromnog dijela II, CXV (možda bi se u ovaj njegov opis mogla uvrstiti i prva rečenica u sljedećem poglavlju II, CXVI, 1), koji naravno uključuje i jedan dobar dio posvećen apologiji mudrosti i čovječnosti Tiberija.

⁴⁹⁸ *Cass. Dio* LVI, 10, 3

Po Augustovim *Res Gestae* (II, 8) 28. god. p. n. e. bilo je 4 063 000 rimskih građana, 8. god. p. n. e. 4 233 000 rimskih građana i 14. god. n. e. 4 937 000 rimskih građana. Znači da se za vrijeme principata broj građana povećao za 874 000 (cc 17 – 18 %) što nije nimalo mala cifra. Taj pozitivan rezultat je uglavnom posljedica prirodnog priraštaja, a samo u manjem dijelu i primanja građanstva jer je općenito August bio «težak» u dodjeljivanju građanstva provincijalcima i strancima. Iz ovoga se jasno vidi da Augustovo porodično i moralno zakonodavstvo nije bilo usmjereno prema velikoj masi Rimljana, nego je bilo primarno motivirano za očuvanjem dominantnih staleža senatora i vitezova, odnosno na one slojeve koji bi po Augustovoj ideji principata trebali da budu temeljni oslonac vlade. Tim zakonodavstvom bi se zaustavila depopulacija viših klasa, posebno stare aristokratije.

strane i Tiberija i Augusta, a i nagrađen velikim darovima koje mu je, možda iz reda ratnog plijena, darovao Tiberije za vrijeme svoga trijumfa.⁴⁹⁹

Početak kraja ustanka

Za vrijeme Tiberijevog boravka u Rimu vođenje operacija je preuzeo Germanik, koji je konačno mogao da i na terenu primjeni svoje vojničke zamisli i svoj način vođenja rata u punoj mjeri.⁵⁰⁰ Zanimljivo je da Velej Paterkul kaže da je nakon pacifikacije Panonije i povlačenja «pobjedničke armije» u zimske kampove u jesen 8 god. n. e. Tiberije prije svoga odlaska u Rim (koji Velej uopće ne spominje), komandu nad svim snagama predao Marku Lepidu.⁵⁰¹ Ovo namjerno izbjegavanje da se

⁴⁹⁹ Vell. II, CXV, 1

I. Bojanovski (1988, 51, fus. 68), na osnovi spomenutog podatka, odnosno toga što Velej kaže da je njegov brat bio pomoćnik i legat Tiberija (...*adiutore legatoque...*), izvlači zaključak da je Magij bio «...kako izgleda prvi poznati podnamjesnik u Bosni...». Ova konstrukcija je potpuno pogrešna jer to što se neko navodi kao legat (bukvalno zamjenik) ne znači da je on bio i neka vrsta namjesnika. I na jednom drugom mjestu Velej spominje legat u množini kao zapovjednike zimovališta u toku zime 7/8 god. n. e. i iz toga je savršeno jasno da Velej pod terminom legat ne podrazumijeva apriori namjesnike ili podnamjesnike (što god to značilo) određene provincije. Uz to jasno je da Magij nije bio nikakav podnamjesnik u Bosni, jer su za središnja područja ustaničkog dinarskog pojasa u zadnjih par mjeseci rata sudeći prema izvornoj građi, bile nadležne druge osobe, kao npr. Vibije Postumije. Uz to službeni naziv namjesnika carske provincije bio je *legatus Augusti propraetore* ili samo *legatus Augusti*, a ne samo *legatus* što je moglo značiti i zapovjednika legije i drugog višeg rimskog oficira. Uz to kako ćemo kasnije pokazati Velejevo tituliranje namjesnika određene provincije u kontekstu ilirskih zemalja u vrijeme ustanka je znatno složenije pitanje, posebno s obzirom na upotrebu termina *praepositus*.

⁵⁰⁰ Istovremeno sa zimom 8/9 god. n. e. i ustanici su se pripremali za predstojeća razdoblja, i to sudeći po žestokom otporu koji pružaju njihova naselja, dodatnim utvrđivanjem svojih uporišta. Po Mirković (2003, 57) → »On (misli se na Germanika op.a.) je odneo vest u Rim o predaji Panonaca na Batinu. Godine 9. poslat je protiv Dalmata«. Nepoznato je na šta se Miroslava Mirković pozivala u vezi ovog podatka (ne navodi ni jednu napomenu/fusnotu niti neko objašnjenje u samom tekstu). U izvornoj građi ne postoji ni jedna ni najmanja naznaka da je Germanik bio poslan u Rim da izvijesti o padu Panonije (koja je pala tek par mjeseci nakon dešavanja na rijeci Bosni), i sa visokom dozom vjerojatnoće možemo tvrditi da je Germanik u ovom periodu bio u Iliriku, a ne u Italiji i Rimu.

⁵⁰¹ Vell. II, CXIV, 5

Riječ je o konzulu za 6 god. n. e. (*Cass. Dio* LV, 25, 1). Marko Emilije Lepid je preko svoga brata bio povezan i sa Augustovom porodicom. Na suđenju Pisonu za trovanje Germanika, bio je branilac Pisona. Tiberije mu je 21 god. n. e. ponudio namjesništvo Afrike, ali je ovaj odbio izgovarajući se slabim zdravljem i djecom. Velej Paterkul inače Marka Lepida u konkretnom odjeljku (II, CXIV, 5) obasipa komplimentima, što jasno pokazuje da je on bio omiljen u rimskoj javnosti (što potvrđuje i sam Tacit koji se nimalo povoljno ne odnosi prema Tiberiju), ali ujedno i blizak sa Tiberijem. Marko Lepid je još uvijek bio živ kada je Velej Paterkul pisao svoje djelo jer je umro za vrijeme četvrtog decenija nove ere (*Tac. Ann.* VI, 27). Inače potrebno je istaći da je u prijevodu Tacitovih Anala od Jakova Kostovića, došlo do potpune konfuzije u vezi spomenutog Marka Lepida i Manija Lepida, jer se sva spominjanja prvospomenutog od Tacita pripisuju

spomene Germanik jasno pokazuje tu Velejevu tendencioznost koja je vođena općom željom pisca da što je moguće više umanjí značaj i ulogu Germanika. Tako se događa paradoksalna situacija da on ističe ulogu i uopće govori o Marku Lepidu prilično opširno, a da Germanika uopće ne spominje u ovom bitnom razdoblju prijelaza 8/9 god. n. e. i početka 9 god. n. e. Velej uopće ne spominje Germanikovo vodstvo u prvim operacijama 9 god. n. e., a koje je poznato preko Dionovog djela.⁵⁰² Da nema Dionovog opisa zbivanja iz 9 god. n. e. naša spoznaja o Germanikovom učešću bi bila zasnovana na namjerno iskrivljenim podacima i o tome bi se mogla steći potpuno pogrešna predstava.⁵⁰³ Po Kasiju Dionu, potpuno je jasno da borbene operacije početkom 9 god. n. e. vodi Germanik, iako to ne isključuje da je Marko Lepid zauzimao hijerarhijski visoku poziciju u rimskom zapovjedništvu. Sudeći po ulomku jednog od natpisa sa Gradine u Posuškom Gracu, Marko Lepid je predstavljao osobu vrlo značajnu i angažiranu u toku odvijanja posljednje faze rata 6-9 god. n. e., čim se smatralo shodnim da mu se zapiše ime.⁵⁰⁴ Moguće je i da je Marko Lepid stvarno, u Tiberijevom odsustvu, zapovijedao određenim značajnim dijelom snaga na terenu (uključujući i pojedine zimske tabore), ali ne i svim (...*omnibus copiis...*), kako bi to sugerirao tekst Veleja Paterkula. Sam Marko Lepid je kasnije prilikom izvođenja konačne velike ofenzive bio određen da predvodi jedan od tri glavna pravca udara na preostalo ustaničko područje, dok je Tiberije zajedno sa Germanikom predvodio onaj osnovni pravac usmjeren prema Batonu Dezitijatskom. I to pokazuje da je Marko Lepid ustvari hijerarhijski u istoj zapovjednoj poziciji kao i Plaucije Silvan koji predvodi treći pravac prodora, odnosno da je ipak Germanik, samim tim što je Augustov zakonski unuk, taj koji je poslije Tiberija drugi čovjek u rimskoj zapovjednoj hijerarhiji. Osim toga da je Marko Lepid bio praktični

potonjem. Tako bi spominjanje u poglavljima I, 13; III, 11 (odnosi se na obranu Pisona); III, 22; III, 50; IV, 20; IV, 56; VI, 27; odnosila na Marka Emilija Lepida a spominjanja u poglavljima III, 22; na Manija Emilija Lepida.

⁵⁰² Naravno ni Velej nije mogao da baš potpuno izbriše iznimno učešće Germanika u zbivanjima vezanim za rat 9 god. n. e., pa tako na samom kraju opisa, ali samo uzgred, samo kaže da je u toku «dalmatinskog» rata u određenim situacija i Germanik pokazao dokaz svoje vrijednosti.

⁵⁰³ Ova činjenica na još jedan način upozorava na sve moguće opasnosti koje izviru iz izvorne literarne građe koja se koristi za rekonstruiranje povijesti i prošlosti uopće. Samo metodom potpunog «iscrpljivanja» izvornog materijala, odnosno analizom do u najmanji detalj, uvezivanjem sa drugim izvornim materijalom, stalnim dubljim i detaljnijim istraživanjem i traženjem i otkrivanjem skrivenih, posrednih i zamagljenih ili samo nedovoljno primjetnih i obrađenih značenja, tragova i podataka moguće se kretati po liniji pravilnog analitičkog istraživanja u svrhu rekonstruiranja bilo kojeg fenomena povijesnog ili prapovijesnog karaktera. Ustvari u izvornom materijalu ne postoji neki dio koji je primarnog, sekundarnog ili čak tercijarnog značenja za istraživača, sve je bitno i na sve činjenice je potrebno obratiti pažnju i posvetiti dovoljno istraživačkog i analitičkog rada i vremena. Osnovna uloga izvorne građe u procesu rekonstruiranja određenog povijesnog procesa je da posluži kao temelj, okosnica, smjernice i koordinate, sve ostalo je na istraživaču i njegovoj percepciji i sposobnosti analitičkog i sintetičkog rada.

⁵⁰⁴ Patsch, 1915, 32, fus. 1. i sl. 13; Dodig. 2003, 234

zapovjednik trupa na terenu prirodno bi bilo očekivati da on predvodi i strateški bitne i opsežne borbene predvodi operacije na sjeverozapadnom području početkom 9. god. n. e., a ne Germanik.⁵⁰⁵

Činjenica da Germanik predvodi ovaj vrlo opsežan i po broju upotrijebljenih snaga prilično opsežan ofenzivni poduhvat na preostale dijelove sjeverozapadnog ustaničkog područja, konkretno u Pounju, pokazuje da je njegovo polazište Siscija i njena okolica. Siscija je u odnosu na ostala provincijska središta (Salona, Sirmijum i dr.) najviše bila korištena kao glavno rimsko zapovjedno središte kompletnog ilirskog ratišta. Ovaj grad je samim tim imao jednu veliku ulogu u vođenju protu-ustaničkih aktivnosti i operacija, za vrijeme rata u njemu je često boravio Tiberije a on je bio glavna gravitaciona točka koncentriranja protu-ustaničke armije. Uostalom put koji je vodio iz Italije preko Emone završavao je u Sisciji, koja je bila posljednja stanica toga puta ili predvorje ilirskog ratišta preko kojeg su pojačanja koja su dolazila sa zapada uključivana u borbu.⁵⁰⁶ Germanik, koji je glavnom komandujući operacije u širem pojasu Pounja, je samim tim morao da zauzima odgovarajuću poziciju i dok su trupe boravile u prostoru koji gravitira Sisciji, odnosno i za vrijeme zimovanja. U suprotnom bi bilo teško razumjeti da je u proljeće 9. god. n. e. glavnom komandujući trupa koje u tom periodu izvode glavnu borbenu operaciju neko tko to nije bio za vrijeme njihovog zimovanja. Sada se postavlja pitanje gdje je boravio sam Marko Lepid, da li je «zimovao» zajedno sa Germanikom ili je imao zapovjedništvo na drugom prostoru. Plaucije Silvan se sa svojim trupama tada nalazio definitivno odvojen od ostalog dijela trupa, tj. njegove trupe se za vrijeme zime 8/9. god. n. e. nisu nalazile u istoj zoni koncentriranja kao i Germanik, već na istoku. Trupe ustvari i nisu bile u toku zimovanja bile koncentrirane na samo jednom mjestu nego su se nalazile smještene na raznim mjestima, a u zimu 6/7. god. n. e. i borbenu angažirane. To bi moglo značiti da su u zimu 8/9. god. n. e. i Lepid i Germanik mogli neposredno upravljati i zapovijedati posebnim zimskim kampovima. Marko Lepid se nesumnjivo cijelo vrijeme odvijanja Pounske operacije nalazio na ilirskom području, samo je potrebno otkriti gdje. On se u Dionovom opisu te operacije ne spominje, što ne isključuje da je i on učestvovao u njoj. A ako je to bio slučaj onda bi on bio nesumnjivo podčinjen Germaniku, ali

⁵⁰⁵ U naknadnim opisima Kasija Diona u svezi osvajanja ustaničkog središta i u borbama u njemu (npr. kod Ardube) ne nailazimo na spomen Lepida, nego samo na Germanika kao zapovjednika te operacije. Da je glavni zapovjednik operacija u ustaničkom središtu bio Germanik može se indirektno naslutiti i iz Velejevog podatka u kojem jedino spominje Germanika vezano za rat 6-9. god. n. e., jer Velej kaže da je Germanik bio poslan od Tiberija u divlja i teška mjesta, odnosno u središte ustaničkog područja, u koja dotada za vrijeme rata protu-ustanička armija nije prodirala. I to dovoljno ukazuje na visoki zapovjedni položaj Germanika u toku 9. god. n. e.

⁵⁰⁶ Za Salonu i Sirmijum ne raspolazemo ni sa kakvim podacima ili samo naznakama da je u njima boravio Tiberije ili bar privremeno imao svoje zapovjedno središte za vrijeme ustanka, sve do predaje Batona Dezitijatskog. Moguće je pretpostaviti da je nakon predaje dezitijatskog vojvode Tiberije boravio neko vrijeme u Saloni.

je isto moguće da je on za vrijeme odvijanja Pounjske operacije boravio u Sisciji ili na nekom drugom području. Nakon Pounjske operacije, sudeći po smislu Dionovog teksta, u trenutku Tiberijevog povratka veliki dio vojske se nalazio zajedno, što treba shvatiti u smislu da su se nalazili u bližoj zoni koncentriranja (Lepid i Germanik, a ne i Plaucije Silvan koji se tada nalazio istočnije).⁵⁰⁷ Po tome bi se u toj zoni nalazio i Marko Lepid, a ako je Germanik taj koji zapovijeda Pounjskoj operacijom onda mu je po zapovjednoj hijerarhiji Marko Lepid bio podčinjen.⁵⁰⁸

Da je u slučaju Germanikove ofenzive bila riječ o operaciji sa ciljem zauzimanja neprijateljske teritorije i najznačajnijih uporišta na sjeverozapadnom pravcu, a ne o taktičkoj operaciji «pustošenja i iznurivanja» koje je uglavnom primjenjivao Tiberije govore i sljedeće činjenice :

- Sudeći po Dionovom tekstu koji opisuje tok ovih bitaka cilj ove operacije su bila upravo ta snažna ustanička uporišta koja garantiraju relativnu ustaničku kontrolu nad dijelom sjeverozapadnog područja i štite prolaz u dublju unutrašnjost preostalog ustaničkog područja. Germanik se nakon zauzimanja jednog uporišta odmah usremljuje na drugo.
- Operacija nije bila usmjerena samo na jedno naselje, nego je zahvatila čitav niz uporišta, i njihovo zauzimanje je bilo i glavni cilj čitave operacije kako bi se slomila glavna ustanička obrambena barijera na sjeverozapadnom području.
- Germanik je u operaciju uključio veoma veliki broj trupa, s kojima je namjeravao da se probije u tu dublju ustaničku unutrašnjost i praktično izbije u «srce» ustaničkog pokreta na dinarskom pojasu.
- Germanik se ne libi velikih gubitaka kako bi zauzeo ta uporišta, što jasno ukazuje da ih on nakon što ih zauzme ne namjerava napustiti i ostaviti van rimske kontrole.

Operacijom, koju je početkom 9. god. n. e. predvodio Germanik, nastojalo se da se zauzmu jaka ustanička uporišta na sjeverozapadnom području i tako stvore preduvjeti za prodor u dublju ustaničku unutrašnjost, preko šireg pojasa porječja Une i Unca. Time bi se moglo prodrijeti u zapadno-bosanska polja i sjevernu Dalmaciju, odnosno u sama središta Diciona i Delmata. Uspješnim ostvarivanjem ovog plana, Germanik bi izbio sa «leđa» ustaničkim snagama na jadranskom području i spojio bi se Salonom.⁵⁰⁹ A možda su dalji planovi predviđali i koncentrični udar na samo ustaničko jezgro, uključujući i dezitijatsku zemlju. Da je uspio u svojim planovima i namjerama da brzim i

⁵⁰⁷ *Cass. Dio* LVI, 12, 2

⁵⁰⁸ Ipak sudeći po Velejevom podatku II, CXV, 1-2, u kojem on govori da je Lepid početkom ljeta 9. god. n. e. izveo svoju armiju iz zimovališta, mogli bismo ipak naslutiti da on ipak nije učestvovao u Pounjskoj ofenzivi sa svojim trupama.

⁵⁰⁹ Zanimljivo je da je cilj svih rimskih zapovjednika koji su ratovali na zapadnom Balkanu i u republikansko doba, a koji su pokretali svoje operacije iz sjeverne Italije, bilo povezivanje sa Salonom.

odlučnim udarom uz korištenje opsežne i sirove sile uguši i ostatak ustaničkog otpora, Germanik bi nesumnjivo uživao ugled i slavu pobjedioca «Dalmatinaca» i nalazio bi se uz bok svoga strica Tiberija, pobjedioca «Panona». Time bi na najbolji način ostvario i želje Augusta, jer je i ustanak u dinarskom pojasu ugušen a i slava za to pripala bi Germaniku.⁵¹⁰

Prvo po Dionu, koji jedini iz literarne izvorne građe spominje i opisuje Germanikovu ofenzivu, značajnije ustaničko uporište koje je osjetilo Germanikovu ofenzivu bilo je Splonum (...Σπλῶννον...). U Splonumu se uz veliki broj branilaca nalazilo i civilno stanovništvo, što govori da je riječ o nekom bitnijem i većem domorodačkom naselju. Suočivši se sa Splonunom, Germanik se našao nesposobnim da napravi neki napredak bilo mašinama bilo napadima ljudstva, međutim stjecajem niza sretnih međusobno povezanih okolnosti Germanik je uspio zauzeti Splonum.⁵¹¹ U ovoj bici su učestvovala i pomoćne jedinice iz Germanije čiji je jedan pripadnik-konjanik, izvjesni Pusio, slučajno presudno utjecao na dalji tok borbe i Germanikovu pobjedu.⁵¹² Sudeći po Dionovom tekstu, Splonum je predstavljao veće i razvijenije naselje koje je posjedovalo i dobro utvrđeni akropolj (...Ἀκρόπολιν...) koji Germanik nije osvojio napadom, nego tek predajom njegovih branilaca koji su se u njega povukli nakon što je probijen vanjski obrambeni zid naselja. To je značilo da je Splonum bio zaštićen dvostrukim prstenom, kako izgleda kao i ostala ustanička uporišta, i to jednim koji je predstavljao vanjsku obranu, odnosno štitio i podgrađe, i drugim koji je okruživao akropolj, citadelu ili sjedište gradine. Ustvari ovaj splonumski «akropolj» je u stvari bio gradinski vrh i plato smješten i zaštićen, kao «srce» čitavog naselja, određenom uzvisinom na koju je bio smješten. Spomenuto ilirsko uporište je bilo dobro utvrđeno ne samo zidovima nego i prirodom, što sugerira njegovu situiranost negdje na brdsko-planinskom prostoru. Ovo ilirsko naselje se od više istraživača smještalo na najrazličitija mjesta unutar prostora provincije Dalmacije (Stari Majdan na Sani, Vital kod Otočca, Šipovo, Komine kod Pljevalja).⁵¹³ Splonum se morao nalaziti negdje u polukrugu zapad-sjeverozapad-

⁵¹⁰ Ustvari čini se da je prenošenje ugušivanja ustanka u dinarskom pojasu na Germanika bilo i Augustova intencija, pa bi se i u tome kontekstu mogao promatrati i dolazak Tiberija u Rim i njegovo napuštanje ilirskog ratišta.

⁵¹¹ O bici za Splonum v. *Cass. Dio* LVI, 11, 1-2

⁵¹² Bojanovski (1988, 290), nekritički preuzimajući Dionov podatak, naziva Pusia keltskim konjanikom.

⁵¹³ O najrazličitijim ubikacijama Splonuma v. pregled kod Pašalić, 1975, 411-414; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 163; Bojanovski, 1988, 255, fus. 36; 290-291; Zaninović, 1995, 112-113 (riječ je o jednoj vrlo studioznoj i detaljnoj analizi). Najrealnije bi ga, kako to Bojanovski (1974 B, 359) predlaže, bilo smjestiti nedaleko od Une, međutim njegovo kasnije preciznije lokaliziranje Splonuma na ili oko lokaliteta Donje Vrtoče na Uncu kod Drvara, je ipak malo suviše udaljeno od mogućeg položaja Splonuma.

Iz spomenutog naselja se u kasnijim razdobljima vjerojatno razvilo i središte upravno-administrativne jedinice *municipium Splonistarum*, čije je postojanje evidentirano na nizu natpisa *CIL* III 1322 Ampelum (Zlatna); *CIL* III 2026 Salona; *CIL* III 8783 Kaštel Sućurac-Salona; Natpis iz Komina kod Pljevalja. U zoni Komina kod Pljevalja pronađen

sjever-sjeveroistok u odnosu na *Raetinum* na koji je Germanik krenuo nakon zauzimanja Splonuma. Ako bi se Splonum nalazio južnije od naselja *Raetinum* nejasno je zašto bi i kako bi uostalom Germanik uopće prvo išao u dublje ustaničko zaleđe, pa se onda vratio na sjever i krenuo na *Raetinum*. Germanikova operacija u Pounju nije imala karakter iznurivanja i pustošenja nego zauzimanja i pacifikacije teritorije i naselja. Samim tim bi bilo nelogično da on iza sebe ostavi protivničke snage, uđe u protivničku dubinu, ostvari zacrtano i zatim se vrati da zauzme ono što je zaobišao, da bi i nakon toga ponovo ušao u neprijateljsku dubinu da zauzme druga naselja. *Raetinum* se poglavito ubicira na lokalitetu Golubić, južno od Bihaća ili na nekom drugom bližem lokalitetu u bišćanskom Pounju koje u sebi sadrži više odlika brdsko-planinskog i od prirode dobro utvrđenog položaja (u obzir dolaze i lokaliteti Ripač i Sokolac i dr.).⁵¹⁴ I tako se nakon zauzeća Splonuma, Germanik uputio prema novom cilju- *Raetinum* (Ραίτινον), ali pred ovim ustaničkim uporištem desila se sasvim drugačija priča. Branioci, prevladani brojem od napadača i nesposobni da im se suprotstave na klasični borbeni način, pribjegli su taktičkom lukavstvu. I *Raetinum* je svoju temeljnu obrambenu fortifikaciju zasnivao na dva prstena slično kao Splonum, odnosno na postojanju još

je veliki broj natpisa, uključujući i onaj na kome se spominje i Splonum, te još jedan natpis *CIL* III 8309 na kome se spominje *municipium S.* Činjenica da je ime municipija koji je obuhvaćao područje Pljevalja počinjalo sa S., navodila je na pomisao da se tu nalazio i Splonum, npr. Wilkes (1965; 1969, 282) u Kominama kod Pljevalja stavlja *municipium Splonum*. Za više informacija o Kominama kod Pljevalja v. kod Cermanović-Kuzmanović A., 1967; Isto, 1969; Cermanović-Kuzmanović A.-Srejski D., 1964; Isto, 1965; Isto, 1966; Isto, 1967; Isto, 1972; Isto, 1973; Isto, 1974; Isto, 1975; Cermanović-Kuzmanović A.-Srejski D.-Marković C., 1972; Bojanovski, 1988, 211-212 (riječ je jednom vrlo detaljnom pregledu); Škegro, 1998, 95 i fus. 24; Isto, 1999, 68. Po Alföldy (1965 A, 57-59) u Kominama kod Pljevalja je bio *municipium Siculotarum*, odnosno narodnosno središte Sikulota koje spominju *Plin. NH* III, 143 i Klaudije Ptolemej, II, 16, 5. Ako je to točno, a sve navodi da je takva detekcija vrlo vjerojatna onda bi, ne samo lokaliziranje Splonuma nego i lokaliziranje Pirusta u Pljevalja i okolicu, čega se i Alföldy i Bojanovski i Škegro drže, konačno bilo odbačeno. Kod A.Škegre (1998, 95, fus. 24) je navedeno da se podatak o Alföldyevom *municipium Siculotarum* nalazi u Alföldyevom djelu 1968, 1009-1016, što izaziva izvjesne nejasnoće, jer A.Škegro u svome popisu literature (1998, 110) uopće ne navodi o kojem je to radu Alföldy riječ, niti se to može uopće shvatiti.

⁵¹⁴ Pašalić, 1975, 414-415; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 144; *CIL* XIII 7023; Bojanovski, 1988, 51; 310; 314-317

Inače čitav taj dio bosanskog Pounja, koje gravitira Bihaću i uglavnom se nalazi južno od njega, bio je sudeći po čitavom nizu nalaza, jedan vrlo bitan prostor za japodsku narodnosnu i političku zajednicu i za vrijeme nezavisnosti i za vrijeme rimske vladavine. Tu se nalazi i vrelo Privlice koje je sudeći po pronađenim arama sa votivnim natpisima, na kojima se spominju japodski prepoziti, princepsi i prefekt, bilo jedno simboličko i duhovno panjapodsko kultno svetište, koje je bilo snažno usađeno u japodsku svijest. (Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 24). Inače na tome potezu južno od Bihaća u relativnoj blizini se nalazi ne samo Privlica nego i Golubić i Ripač, čuveno prapovijesno sojeničko naselje, kao i čitav niz drugih nalazišta (sojeničkih naselja, gradina, nekropola i iz vremena nezavisnosti i rimske vladavine, posvećenih mjesta); v. pregled u Arheološki leksikon, Tom II, 1988, 9-27.

jednog unutarnjeg zaokruženog, još bolje utvrđenog prostora koji se nalazio na istaknutom, uzvišenom, dominantom mjestu odakle se imao i dobar domet (za oružje) i odlična vizualna kontrola nad ostatkom naselja-podgrađem, ali i nad širom okolinom. Iskorištavajući mogućnosti koje im je pružao sustav obrambene fortifikacije branioci su u podgrađu, odnosno onom dijelu naselja koji je štitio prvi okružujući zid (...κύκλον πέριξ...), postavili vatre i povukli se unutar citadele. Uvidjevši da je podgrađe napušteno i pomislivši da je to rezultat mogućeg sloma ustaničkog otpora u naselju, i nadajući se da bi ga uslijed toga mogli brzo i to u cijelosti zauzeti bez većih napora, Rimljani su neoprezno i samouvjereno provalili u naselje. I one jedinice koje su provalile u naselje upale su u jednu odlično smišljenu i pripremljenu zamku. Vješto kombinirajući rasplamsavanje vatre i stalno gađanje odozgo (sa zidina «akropolja») ustanici su uspjeli da fizički eliminiraju većinu onih koji su u ovom prvom naletu prodrli preko prvotnog obrambenog prstena. U vatri i pod naletima projektila, desila se jedna od najvećih tragedija rimske oružane sile za vrijeme rata, jer se samo jedan mali dio vojnika iz toga prvog ešalona koji je ušao u *Raetinum* uspio spasiti iz toga vatrenog grotla. Međutim napredovanje vatre je ugrozilo i akropoljski dio naselja, radi čega ustanici nisu uspjeli da svoj taktički uspjeh pretoče i u stratešku prednost pa ni da održe svoj tadašnji položaj. I u toku noći, dok su Germanik, njegovo zapovjedništvo i trupe pokušavali da se «saberu» i pregrupiraju, ustanici su bili prisiljeni da napuste akropolj i da se u manjim skupinama sakriju u «podzemnim prostorijama» (...ἀκροπόλει ὄντας κατὰ χώραν μέιναι, ἀλλὰ τῆς νυκτὸς αὐτὴν ἐκλιπεῖν...)⁵¹⁵ Iz Dionovog izvještaja ne vidimo baš jasno da li je došlo do pada naselja *Raetinum* odnosno da li su Rimljani ipak nakon što se vatra ugasila ponovo ušli u *Raetinum* i stavili ga pod svoju kontrolu, uključujući i citadelu.⁵¹⁶ Vjerojatno su ipak Rimljani uspjeli preuzeti kontrolu nad već uništenim naseljem, iako ne možemo jasno identificirati što su to bile «podzemne prostorije» u koje su se ustanici sklonili. Nakon *Raetinum*, prodor se nastavlja prema Seretionu (...Σερέτιον...),⁵¹⁷ Seretion je već ranije, za vrijeme svojih pohoda iznurivanja i pustošenja, pokušavao zauzeti Tiberije, ali ga je tek u ovoj kampanji

⁵¹⁵ O bici za *Raetinum* v. *Cass. Dio* LVI, 11, 3-7

⁵¹⁶ To se može objasniti samim načinom kompilacije izvorne građe koju je Dion koristio za svoj opis borbi oko spomenuta tri naselja, odnosno on je jednostavno neke dijelove izbacio kako njegov opis ne bi bio suviše opširan, zadržavajući samo one najzanimljivije dijelove. Kasije Dion niti je imao vremena niti želje da se uopće upušta u neka razmatranja o nekim detaljima kao što su to npr. «podzemne prostorije» u koje su se sakrili branioci, tako da je njegov opis konkretnih borbi ostao nedorečen. Ipak iz samoga smisla cjelokupnog njegovog opisa Pounjske operacije može se izvući zaključak da je *Raetinum* ipak zauzet, jer Germanikovo ofenzivno djelovanje se nastavlja prema Seretionu i drugim naseljima.

⁵¹⁷ O ubikaciji Seretiona v. Šašel, 1953; Pašalić, 1975, 415; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 161; Bojanovski, 1988, 51; 310;

zauzeo Germanik.⁵¹⁸ Nakon pada Seretiona, neka druga mjesta su bila znatno lakše osvojena.⁵¹⁹ Činjenica da su ova druga mjesta, čija imena Kasije Dion ne navodi, lakše osvojena dokazuje da su tri spomenuta naselja predstavljala okosnicu obrambene linije na sjeverozapadnom pravcu preostalog ustaničkog područja i da je zbog njenog razbijanja prodor u unutrašnjost bio olakšan.⁵²⁰

Kao što vidimo Germanik se kretao pravcem Splonum-*Raetinum*-Seretion, a ako se *Raetinum* nalazio u Golubiću ili uopće negdje u okolini Bihaća, onda bi prirodno Splonum bio bliži Sisciji, a Seretion u dubljoj dinarskoj unutrašnjosti. Moguće je da su se sva ova naselja nalazila na nekoj epihorskoj komunikaciji koju su kasnije Rimljani pretvorili u izgrađeni put, a možda je upravo riječ o komunikaciji koja je sa sjevera preko Golubića išla jugoistočnim pravcem, prema području Diciona. Tako bi možda Seretion mogli smjestiti negdje na graničnom području Diciona.⁵²¹ Sve ovo jasno ukazuje da se šire područje Pounja nalazilo u okvirima ustanka, odnosno da su se pojedine zajednice, posebno one iz srednjeg i gornjeg toka Une aktivno pridružile ustanku i žestoko borile i odupirale protu-ustaničkim snagama. Germanik se nesumnjivo probio u zemlju Diciona i tako, uz velike žrtve, otvorio put za glavni, kasniji Tiberijev prodor u ustaničku unutrašnjost. On je osvajanjem ova tri spomenuta ustanička uporišta i još drugih neimenovanih pozicija ustvari u jednoj surovoj operaciji slomio glavnu ustaničku obrambenu liniju na sjeverozapadnom području i omogućio da u narednoj akciji protu-ustanička armija na ovom pravcu duboko prodre u protivničko zaleđe. Borbe u Pounju dokazale su da su i Tiberijeva strategija i Germanikova odlučnost ipak svaka na svoj način bile djelomično u pravu. Ustanička uporišta su se mogla zauzeti i odlučnim udarima, uz naravno malo

⁵¹⁸ U vezi pitanja pada Seretiona kod Pašalića (1975, 391) se nailazi na tumačenje po kome je osvojenje ovog naselja vezano za Tiberija, da bi već na sljedećoj stranici upao u kontradikciju iznoseći stav da Rimljani i bez Tiberija pobjeđuju i osvajaju, uključujući i Seretion. Nešto još dalje Pašalić (1975, 411), iznosi da je Germanik bio taj koji je osvojio Seretion.

⁵¹⁹ *Cass. Dio* LVI, 12, 1

⁵²⁰ Moguće je pretpostaviti da je izvorna građa, kojom se za opis rata u Pounju 9. god. n. e. koristio Kasije Dion, sadržavala imena i možda i opise tih drugih mjesta koja su lako osvojena, ali da ih je Kasije Dion smatrao nepotrebnim poimenično i detaljnije navoditi jer su bila lako osvojena bez nekih interesantnih i dinamičnih detalja (kao što su to pružale borbe za Splonum i *Raetinum*) pa je on sve događaje u toku ove kampanje nakon pada Seretiona sažeo u jednu rečenicu. Uostalom i borbu za Seretion je, vjerojatno iz istih razloga, sažeo u samo jednu rečenicu, a i to što ga je spomenuo po imenu rezultat je i činjenice da je Seretion vrlo važno strategijska točka koju je već jednom opsjedao Tiberije.

⁵²¹ Za raspored dosada registriranih gradinskih naselja:

- na prostorima Cazinske i Bihačke Krajine i uopće Pounja v. Arheološki leksikon, Mapa 1, 1988, regija 1, karte-praistorijsko doba i rimsko doba i odgovarajuće pisane natuknice Arheološki leksikon, Tom II
- na prostorima doline Unca i zapadne Bosne-drvarsko-grahovsko područje v. Arheološki leksikon, Mapa 2, 1988, regija 11, karte-praistorijsko doba i rimsko doba i odgovarajuće pisane natuknice Arheološki leksikon, Tom II

sreće, ali je to učinjeno uz goleme gubitke i pitanje je bilo koliko se ustvari to na duge staze moglo uopće isplatiti. Jer ako se za svaku ustaničku utvrdu, kojih je na preostalom, planinskom ustaničkom području bilo mnogo, podnosila tolika cijena u ljudstvu, materijalu, pa i u moralu i borbenoj spremnosti kakva se dala za ustaničke pozicije osvojene u Pounjskoj operaciji bilo bi pitanje da li je protu-ustanička armija u Iliriku sa svojim raspoloživim resursima uopće to mogla da podnese. Ali ostaje i činjenica da je Germanik probio glavnu obrambenu liniju na sjeverozapadu, nešto što previše kalkulantski Tiberije nije mogao da uradi, jer da bi se to učinilo ipak je jedino neophodna bila upotreba i udar snažne, odlučne i sirove vojne snage bez obzira na gubitke.⁵²² Jednostavno rečeno dalje otezanje i primjena ranije taktike iznurivanja i pustošenja više nije imala smisla.

S druge strane, teške borbe na sjeverozapadnom području, posebno za neka od tih uporišta u prvom redu za *Raetinum*, su odigrale izvjesnu ulogu za ustanike.⁵²³ Žrtvovanje ovih naselja, praćeno golemim protivničkim gubicima, je ipak zaustavilo Germanikovu ofenzivu koja je pretila da prodre u dublju unutrašnjost i odgodilo taj upad za neko vrijeme i ustvari produžilo ustanak za najmanje još par mjeseci. Tako je ustvari, i pored toga što su zauzeta strateški bitna naselja i probijena obrambena linija, Germanikova ofenziva propala. Ona i pored velikog angažmana ljudstva i materijala nije uspjela ostvariti zacrtane ciljeve, prodor u samu unutrašnjost preostalog ustaničkog prostora i konačno rješavanje problema ilirskog ustanka, bilo njegovim ugušivanjem bilo predajom. Augustove i Germanikove želje su se ipak na krvi i odlučnom otporu sjeverozapadnih uporišta pokazale još uvijek kao pretjerane i preambiciozne. Odlučna, hrabra i dobra odbrana branilaca ovih naselja koji su

⁵²² Upravo primjer Pounjske operacije na očit način pokazuje razlike u strategijskim i taktičkim shvaćanjima i načinu razmišljanja Tiberija i Germanika. Vođenje borbenih operacija potonjeg se zasnivalo na odlučnim i konačnim ofenzivnim akcijama sa ciljem potpunog eliminiranja otpora i okupacije prostora, bez obzira na žrtve i stradanja, za razliku od onoga što je primjenjivao Tiberije u svojoj strategiji «pustošenja i iznurivanja». Tako je Germanik već prije svoje operacije u širem području Pounja okupirao dijelove zemlje Mezeja odlučnom silom.

U kontekstu opisa ove vrlo značajne operacije koja se odvija u Pounju, potrebno je navesti i da je Velej Paterkul uopće ne spominje, kao uostalom i drugi važan uspjeh Germanika⇒ pobjedu nad Mezejima.

⁵²³ Zanimljivo je da ovim borbama za vrijeme Germanikove Pounjske operacije početkom 9. god. n. e. Kasije Dion posvećuje iznimnu pažnju, čak i do najmanjeg detalja, a njegov opis spomenutih borbi izgleda i prilično realan što govori da je njegova izvorna građa bila jako dobro upoznata sa zbivanjima na ilirskom ratištu u toku 9. god. n. e., uključujući i borbe za spomenuta tri uporišta te kasnije za Andetriju i Ardubu, odnosno za one etape operacija koje vode Tiberije i Germanik, dok je npr. opis operativne aktivnosti kolona koje su predvodili Marko Lepid i Plaucije Silvan dosta okviran i bez bilo kakvih preciznih detalja. To znači da je ta izvorna građa, iz nama nepoznatih razloga, primarno obrađivala ono što su radili i čime su zapovijedali Tiberije i Germanik, iako je i pokret druge dvojice rimskih zapovjednika bio vrlo značajan i presudan za konačno ugušenje ustanka, ali se to ne vidi baš jasno u Dionovom izvještaju. Najvažnije pitanje u istraživanju fenomena Ilirskog ustanka 6-9. god. n. e. upravo predstavlja otkrivanje te izvorne građe kojom se služi Kasije Dion za kreiranje svoga izvještaja o ovom ratu, posebno za 9. god. n. e.

praktično žrtvovali i sebe i svoje naselje je doprinijela da Baton Dezitijatski i preostali ustanici dobiju još neko vrijeme da uživaju slobodu, ali i da pokažu Rimu da će ostatak ustanika «ipak skupo prodati svoje kože», makar se nalazili u bezizlaznoj i očajnoj situaciji. Rimljani su ipak morali uložiti još dosta napora i ljudstva i materijala kako bi izašli na kraj sa ustanicima i to tako da tome pristupe sa dostojnom ozbiljnošću i bez podcjenjivanja protivnika.

Činjenica da se otpor u «Dalmaciji» još uvijek održava punim intenzitetom i da se kraj ne nazire kao i ponovno izbijanje gladi u Italiji, po Kasiju Dionu uzrokovano najviše zbog odugovlačenja rata, primorali su Augusta da ponovo u Ilirik pošalje Tiberija, samo s jednim zadatkom da što je moguće brže i efikasnije svrši sa tim nepopularnim i teškim ratom.⁵²⁴ Pad Panonije je izgleda kod rimskog i državnog vrha i javnog mnjenja u Rimu i Italiji, ali možda i kod viših rimskih zapovjedništava na samom terenu stvorio «lažni privid» da je potrebno učiniti samo još jedan korak, bez osobitog napora i da se završi sa ustankom i u dinarskom pojasu. Vjerojatno se zbog takvog shvaćanja situacije na terenu i Tiberije mogao svečano vratiti u Rim, a dovršenje rata prepustiti Germaniku, dok je August mogao da se posveti učvršćivanju svoga unutarnjeg zakonodavstva. Na neprijatno iznenađenje, ustanak se pokazao mnogo žilaviji nego što se očekivalo i procjenjivalo, a ustanici su sudeći po borbama samo na jednom segmentu bili spremni za borbu do samoga kraja bez obzira na opseg vlastitog stradanja. I kako se pokazalo, samo na ovom primjeru borbi na sjeverozapadnom području, rimski stratezi su se prevarili u svojim procjenama da je nakon ugušenja otpora u Panoniji ustanak u dinarsko-dalmatinskom pojasu lakši posao za rješavanje. Izgleda da je iz nekog nepoznatog razloga rimski državni vrh bio uvjeren da je panonski segment ustanka bitniji i da je potrebno izaći na kraj samo sa njim, a da je ostatak posla sekundarnog značenja.⁵²⁵ Ustvari, Rimljani su zanemarili dvije vrlo bitne činjenice, prvo da je osnovno žarište i najodlučnije i najborbenije središte ustanka dinarski

⁵²⁴ Cass. Dio LVI, 12, 1; Težina teškog trogodišnjeg rata, posebno na dinarskom pojasu možda su razlog onih prilično negativnih konstatacija o Dalmatincima koje se odnose na zadnju fazu rata i prvo poslijeratno stanje, znači u vremenski okvir koji gravitira 9. god. n. e., i koje donose Florove epitome Livija (II, 25) (*...sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare; quod alioquin gens omnium stupidissima eo studio...*). Sva ta surovost ispoljena u borbama nije mogla ostati bez adekvatnog odgovora i u široj rimskoj javnosti, koja je prvo svoje zaprepaštenje ustankom, zamijenila sa mržnjom prema odlučnom protivniku i na kraju svoje osjećaje transformirala u prezir prema pobijeđenom neprijatelju.

⁵²⁵ Možda je i ovo uvjerenje bilo «odgovorno» za razvitak one predominacije «panonskog» kada se govorilo o ilirskom ratu 6-9. god. n. e. u okvirima tadašnje rimskog i italiskog javnog mnjenja, pa i shvaćanja državnog vrha o tome što se događa u Iliriku. Dvogodišnja borba i koncentriranje pažnje i fokusa borbenih aktivnosti na panonski bazen uzrokovalo je to da u ovom periodu u Rim i Italiju dolazi najviše vijesti sa ilirskog ratišta sa panonskog ili sjeverozapadnog područja. U ovom dvogodišnjem periodu i najveći dio i protuustaničke armije i ustaničkih snaga je bio koncentriran na spomenutim prostorima pa se prirodno stjecao utisak da je rat ustvari predominantno panonski.

pojas, a ne panonski bazen i da su u toku dvogodišnjih teških borbi u panonskom bazenu i sjeverozapadnom području učestvovala i snage dinarskog segmenta ustanka i to u znatnoj mjeri. Protuustanička armija koja je operirala u panonskom bazenu i sjeverozapadnom području tako se nije suočavala u žestokim i surovim okršajima samo sa breučko-panonskim segmentom i lokalnim ustaničkim snagama nego i sa snagama dinarskih Ilira. Njihovo učešće je dodatno doprinosilo otporu i ratnim teškoćama protuustaničkih snaga, a veliki okršaji kao bitka kod Vulkajskih močvara su vođeni protiv sjedinjenih ustaničkih snaga. Tako su ustvari padom Panonije, Rimljani u pravom smislu ostvarili samo polovičan uspješan rezultat ali ne i praktično završili ustanak, jer su porazili samo jedan dio onih protiv kojih su se borili pune dvije godine.⁵²⁶ U dinarsko-dalmatinskom pojasu još uvijek su se početkom 9. god. n. e. nalazile najbolje i najvrijednije ustaničke jedinice, uključujući i one koje je Baton Dezitijatski vodio u Panoniju i koje je nakon svjesnosti o padu Panonije povukao u matično, planinsko područje, koje je i po svojoj konfiguraciji bilo mnogo teže za ofenzivna djelovanja nego u Panoniji.

Povratkom na ratište i među trupe koje je neposredno predvodio dvije godine Tiberije nije baš zatekao «sjajnu» situaciju. I među trupama na terenu je zavladao stanje frustracije zbog saznanja da je kraj rata, zbog žestokog otpora odgođen i one su bile nestrpljive da rat završe na bilo koji način, čak i ako to uključuje i opasnost. A ta nestrpljivost, ukoliko ne nađe načina da se ispolji, spojena sa velikim gubicima, kao što su bili oni za vrijeme Pounjske operacije, vrlo lako može da se transformira u vojničko nezadovoljstvo. Ogorčena oružana sila, ako je i sakupljena zajedno i ostavljena «bez posla» mogla je da stupi u oružanu pobunu.⁵²⁷ Da se pobunila jedna velika armija čiji su dobar dio sačinjavali i bivši robovi i pomoćne jedinice to bi bila jedna nova i posebno neprijatna okolnost za rimsko zapovjedništvo i rimsku poziciju na terenu, stanje bi se dodatno iskomplikiralo, a rat produžio što definitivno nije odgovaralo ni Augustu ni Tiberiju. I čim je ponovo stupio na ratnu pozornicu, Tiberije plašeći se između ostalog i takve pobune je pripremio i poduzeo odlučnu vojnu ofenzivnu operaciju širokog zahvata koja više ne bi bila usmjerena samo na jednom pravcu, nego je trebalo da obuhvati skoro kompletno ustaničko područje sinkroniziranim pokretom više kolona u različitim pravcima čime se nastojao ostvariti konačni završetak rata.⁵²⁸ Dionov podatak LVI, 12, 2 kao da sugerira da je u trenutku Tiberijevog povratka protu-ustanička armija bila koncentrirana u jednoj

⁵²⁶ Da li bi to značilo i da obavještajna djelatnost protu-ustaničkih snaga nije bila baš na zavidnoj razini, a informacije o stanju unutar protivničkih snaga sa kojim je raspolagalo rimsko zapovjedništvo nisu baš na najtočniji način oslikavale pravo stanje stvari.

⁵²⁷ Slično se uostalom i dogodilo 6. god. n. e. kada su se pobunile ilirske pomoćne jedinice, što je označilo početak ustanka.

⁵²⁸ *Cass. Dio* LVI, 12, 2

zoni što je potrebno shvatiti u smislu da je najveći dio te vojske bio u toj zoni= sjeverozapadni pravac, dok su postojali i ešaloni na drugim stranama. Plaucije Silvan po svemu sudeći nije bio u toj zoni, jer se on nalazio na istočnom pravcu i na prostorima Breuka koje je u prošloj godini okupirao a koji zbog svoje labilnosti nisu smjeli biti ostavljeni nepokriveni posadama. Da je Plaucije Silvan sa snagama kojima je zapovijedao pokrivaio istočni pravac dokazuje i to što je on taj koji svršava sa otporom breučko-panonskog segmenta ustanka koji je pokrivaio poglavito istočne oblasti panonskog bazena koji su više okrenuti prema Sirmijumu. Jedino bi u slučaju da se Plaucije Silvan nalazio u Sirmijumu ili njegovoj blizini bilo razumljivo da on, a ne Tiberije osobno predvodi operaciju konačne okupacije breučko-panonskog prostora. Ovaj pravac nije smio biti ostavljen ni prije pada ni poslije pada Panonije bez snažnijih vojnih formacija i jakog zapovjedništva, tako da je Plaucije Silvan tamo morao boraviti kao zapovjednik istočnog bojišta. Izvorna građa koja opisuje događaje nakon velikog pokreta istočne borbene grupe 7. god .n. e. ne spominje više Cecinu Severa, pa se ne zna gdje se on nalazi u vrijeme događaja 8. i 9. god. n. e. Cecina Sever je možda, i nakon dolaska Silvana na istočnu bojišnicu, još uvijek bio zvanično namjesnik ili samo zapovjednik Mezije, a sudeći po tekstu Veleja Paterkula (II, CXIII, 2) i on se vjerojatno zajedno sa Silvanom, nakon spajanja sa Tiberijevim trupama i boravka u združenom taboru, vratio na istok. To bi moglo značiti ili da se on nalazio podčinjen Plauciju Silvanu⁵²⁹ ili da se nalazio raspoređen u dubljoj unutrašnjosti Mezije, dalje od breučko-panonske fronte, odnosno da se, kako to pretpostavlja Wilkes, vratio u svoje mandatno područje--Meziju, dok je istočno bojište prepustio Plauciju Silvanu.⁵³⁰ A isto tako je moguće da i neki neki drugi

⁵²⁹ Ova opcija je najmanje vjerojatna jer je izgleda Cecina Sever sa Silvanom izgleda zauzimao neku vrstu kolegijalnog zapovjedništva nad istočnom borbenom grupom. Indikativno je u tom smislu da Dion (LV, 32, 3) u svome spominjanju vezano za pokret istočne borbene grupe prema zapadu i bitku kod Vulkajskih močvara spominje samo Cecinu Severa, a ne i Plaucija Silvana.

⁵³⁰ Wilkes, 1969, 73; 93

Wilkes (1969, 93) tvrdi i da se Cecina Sever u Meziju vratio sa mezijskim legijama III. Scythica i V. Macedonica, dok je Plaucije Silvan ostao na sjeveroistočnoj bojišnici sa tri legije i to sa VII., VIII. Augusta i XI. Ako je VIII. Augusta bila sastavni dio «Dunavske borbene grupe» teško je pretpostaviti da je ona činila dio «istočne» borbene grupe. A i pozicija VII. i XI. legije nije baš pouzdana, posebno ako se ima u vidu sljedeća činjenica:

- VII. i XI. legija su kasnije bile posadne legije Gornjeg Ilirika (Dalmacije), što bi možda moglo navesti na zaključak da su se one na samom kraju rata nalazile pod zapovjedništvom Vibija Postumija, kojeg je po Kasiju Dionu (LVI, 15, 3-16, 1) Germanik nakon Ardube ostavio da završi pokoravanje preostalih dijelova ustaničke unutrašnjosti, a koji je opet po Veleju (II, CXVI, 2) bio «*praepositus Delmatiae*». Ovo bi iniciralo da se Postumije nalazio u okviru snaga kojima je zapovijedao Germanik prilikom pacificiranja ustaničkih uporišta u dinarskoj unutrašnjosti u ljeto 9. god. n. e. što bi onda samim tim značilo, jer je Germanik u početku završne ofenzive činio sastavni dio kolone koju je predvodio Tiberije, da se i Postumije sa možda te dvije buduće «dalmatinske»

razlozi objašnjavaju izostanak spominjanja Aula Cecine Severa za 8. i 9. god. n. e. ne samo u ratnim zbivanjima nego i uopće za prostore jugoistočne Europe, npr. radi preuzimanja nove dužnosti.⁵³¹

Tiberije je od protu-ustaničke armije pripremio tri glavne operativne grupe; jednom je zapovijedao Marko Lepid, drugom Plaucije Silvan a treću je imao pod neposrednim svojim zapovjedništvom i u njoj se nalazio i Germanik.⁵³² Iz ovoga se jasno ogleda Tiberijeva taktička zamisao u pogledu rješavanja pitanja ustanka na dinarskom pojasu, a to je izvođenje jedne opsežne operacije koja bi svojim odvijanjem u više sinkroniziranih pravaca trebala zahvatiti istovremeno što je moguće veći prostor u kratkom periodu. Koncentriranje glomazne armije, kao u slučaju pojedinih etapa panonske faze, bilo je isključeno što je i razumljivo ako se imaju u vidu sljedeće činjenice : a) dinarski pojas je neprikladan za kretanje glomazne vojne mašinerije, b) trebalo je rat završiti što je u moguće kraćem periodu, prije zime sigurno a očekivao se znatan i očajnički otpor, c) ustanici su primjenjivali strogo obrambenu taktiku, izbjegavajući koncentriranje svojih trupa i držeći se razmještaja svojih snaga širom svoga teritorija, a istovremeno su i dalje primjenjivali partizansko-gerilsku taktiku, 4) Tiberije i njegovo zapovjedništvo nisu željeli da ostave ni jedan dio ustaničkih snaga i područja ne ugroženim i ne izloženim pritisku, kako bi spriječili stvaranje ustaničkih rezervi.

Lepid i Silvan su trebali napasti posebne ustaničke pozicije i područja, na kojima su im se suprotstavila dvojica neimenovanih ustaničkih vojvoda. Ova treća Tiberijeva i Germanikova operativna grupa je, samim tim što su joj se na čelu nalazila navedena dvojica, bila okosnica čitave operacije i u ona je trebala da se direktno ustremi na Batona Dezitijatskog.⁵³³ Njih dvojica su na sebe preuzela vrlo složen zadatak neposrednog obračuna sa Batonom Dezitijatskim i jedinicama i pozicijama kojima je ovaj zapovijedao. Međutim pošto je Baton Dezitijatski izbjegavao otvoren sukob

legije nalazio u toj koloni. Ali izneseni zaključak temelji se samo na čisto špekulativnoj logici, ali ne i dostupnom i relevantnom materijalu.

Naravno moguće je, i to vrlo vjerojatno, i da su VII. i XI. kasnije bile prekomandovane kao dalmatinska posadna snaga, a da su one jedinice koje je koristio Postumije u ostvarivanju od Germanika postavljenog zadatka otišle prema zapadu. I u tom slučaju bilo bi moguće pretpostaviti da su se ove legije nalazile u sastavu kolone koju je predvodio Plaucije Silvan ili na nekom drugom mjestu, bilo obje ili samo jedna od njih, a ne i u Tiberijevoj, odnosno Germanikovoj koloni. To posebno dobiva na značenju ako se ima u vidu da su obje legije kao pojačanje došle istočnoj borbenoj grupi, a ne onoj armiji kojoj je neposredno zapovijedao Tiberije.

⁵³¹ U periodu 8-9. ili 9-10. god. n. e. Aul Cecina Sever je izgleda bio prokonzul Afrike, te bi ta činjenica na neki način možda objašnjavala razloge odsustva Cecine sa balkanskog ratišta u njegovim posljednjim fazama rata i činjenicu da istočnom bojišnicom zapovijeda i da se na njoj javlja samo Plaucije Silvan.

⁵³² O pravcima pružanja i prodora u ova tri pravca v. Pašalić, 1975, 416-418; s tim da kako izgleda po Pašalićevom tekstu, jednu od ovih kolona predvodi Germanik, a ne Tiberije

⁵³³ *Cass. Dio* LVI, 12, 2-3

sa njima, prešavši potpuno na gerilsko-partizansku taktiku a ujedno pokazujući odličnu manevarsku sposobnost i poznavanje terena, to se pretvaralo u bezuspješno stalno pretraživanje terena i krstarenje po dinarskom području od jednog mjesta do drugog. Ipak su, koristeći znatnu vojnu silu sa kojom su raspolagali, Tiberije i Germanik uspjeli da prodru duboko u ustaničku unutrašnjost ali bez ostvarivanja onog željenog cilja. Na tom prostoru, u dubljij unutrašnjosti, došlo je i do odvajanja jednog dijela snaga od ove kolone, i koji je pod zapovjedništvom Germanika upućen prema središnjem ustaničkom području.⁵³⁴ To što ova kolona svoj pokret vjerojatno započinje iz Siscije ili

⁵³⁴ Istine radi, iz samog Dionovog teksta se jasno ne vidi da li je u toku pokreta prema Andetriju od glavnine kolone bio odvojen dio, koji je po Tiberiju (na osnovi Velejevog podatka II, CXVI, 1) upućen u divlje i teške krajeve, ili je Germanik pristupio pokoravanju onih koji su još pružali otpor nakon pada Andetrija. Po ovoj drugoj mogućnosti Germanik bi sa Tiberijem cijelo vrijeme boravio pred Andetrijem i tek nakon njegovog pada on bi sa trupama otišao u dublju unutrašnjost radi konačne pacifikacije, uključujući i bitku za Ardubu, dok bi Tiberije ostao poradi uređivanja odnosa prema neprijateljima koji su se predali (*Cass. Dio* LVI, 15, 1). S druge strane Kasije Dion u svome detaljnom opisu zbivanja kod Andetrija uopće ne spominje Germanika, što on sigurno ne bi propustio da se to u izvornoj građi koju je koristio spominjalo, što bi onda značilo da se Germanik uopće nije nalazio kod Andetrija, nego da se ranije odvojio od Tiberija. A i duh i smisao Velejevog podatka kao da sugeriraju da se Germanik nije nalazio ni cijelo vrijeme ni veći dio ljetne kampanje uz Tiberija, te da je vjerojatno on imao ipak neko značajnije zapovjedništvo u toku te kampanje koje je privremeno (u određenom periodu) bilo neposredno odvojeno od prisustva Tiberija, i to prilično udaljenim zemljopisnim pojasom. Ta divlja i teška mjesta koja spominje Velej, a u koja je bio upućen Germanik, su pripadala dubljij unutrašnjosti a da bi u njih stigao Germanik je sa dijelom trupa morao biti odvojen ranije, prije nego što je uspostavljena borbena linija kod Andetrija. Osim toga Tiberije je prilikom svoga napredovanja i prelaska kroz ustaničko područje morao zaštititi i svoja krila i to posebno ono istočno od linije njegovog napredovanja, kako bi spriječio eventualna nova ustanička grupiranja koja bi ugrozila glavni pravac njegovog prodora i borbeni položaj kod Andetrija. Slanjem Germanika u centralno ustaničko područje spriječeno je moguće novo konsolidiranje preostalih ustaničkih snaga i izvršen je direktan udar na preostala njegova ustanička uporišta.

Kao potvrdu da je došlo do ranijeg odvajanja možemo navesti i sljedeću činjenicu ⇒ Tiberije je sudeći po Dionovom opisu i po tome što se sve izdogađalo pred, oko i u Andetriju, na ovoj bojišnoj liniji proveo izvjesno vrijeme, od najmanje par sedmice, a vjerojatno i duže. To bi podrazumijevalo da dok su se odvijala zbivanja pred Andetrijem da su se istovremeno odvijale i druge operacije protu-ustaničkih snaga ofenzivnog karaktera prema drugim pravcima, i to velikog opsega. A znamo preko Diona, da je u vrijeme zbivanja pred Andetrijem i to još prije konačne bitke za ovo uporište bila već razbijena domorodačka borbena linija, kolabirao ustroj otpora i da su mnoga područja i uporišta već zauzeta i da je i poradi toga Baton Dezitijatski poslao glasnika Tiberiju sa ponudom primirja. Germaniku je da prodre u unutrašnjost trebalo izvjesno vrijeme, čak i ako nije nailazio na otpor, što bi onda samim tim impliciralo da se on prije zbivanja kod Andetrija i prije totalnog raspada ustaničkog ustroja odvojio od Tiberijeve glavnine. Da je Germanik cijelo vrijeme zbivanja kod Andetrija boravio pred ovim uporištem i da se odvojio tek nakon njegovog pada to bi značilo da su neke ustaničke oblasti (uključujući i ardubsko područje), u koje je prodro Germanik, u toku cijele bitke za Andetrij bile i van domašaja protu-ustaničkih borbenih dejstava i da su bile više-manje pasivne što je zbog kritične situacije po ustanike na dinarskom području u tim kritičnim mjesecima vrlo teško pretpostaviti. Pasivnost je upravo iz činjenice da se Batonu

njene šire okolice, uključujući i Pounje, a završava u Andetriju govori da se ona načelno kretala pravcem sa sjevera na jug i da je zahvaćala poglavito zapadna područja. Po Dionu, Tiberije je morao da krstari praktično cijelom zemljom (znači preostalim ustaničkim područjem), dok je Baton išao od jednog mjesta do drugog. Iako je Dion nesumnjivo pretjerao kada kaže da se Tiberije kretao po cijelom ustaničkim područjem ipak je zahvat ove kolone bio velik. Ona je imala specifičan zadatak ⇒ ustremiti se direktno na samo zapovjedno jezgro ustanka, koje za Rimljane predstavlja Baton Dezitijatski,⁵³⁵ a ne zauzeti određeno područje ili proći određenim prostorom, vrstama zadataka koje su izgleda imale da obave preostale dvije protu-ustaničke kolone. Radi toga je realno pretpostaviti da Tiberije i Germanik sa svojim trupama nisu slijedili neke ranije zacrtane pravce, nego je njihovo kretanje bilo uvjetovano i sa trenutnim stanjem i potrebama pa su samim tim mogli zahvaćati i druge oblasti a ne samo one koje se nalaze u liniji Pounje-zaleđe Salone. Ova činjenica o lutanju velikih protu-ustaničkih snaga je potpuno u skladu i sa možda potrebom koja se trenutno javila da se dio snaga odvoji i uputi sa Germanikom u neko drugo područje.

Iako se u odnosu na druge dvije grupe ova kolona kretala načelno zapadnim pravcem ona je bila najvažnija i najbrojnija, jer je jedino u tom slučaju bilo moguće od njene glavnine odvajanje jednog posebnog snažnog kraka sa Germanikovim zapovjedništvom a koji je vodio dalje u ustaničko unutrašnjost. Onaj dio kolone koji je ostao pod samo možda Tiberijevim zapovjedništvom, nastavio je sa proganjanjem Batona Dezitijatskog i konačno ga je uspio opkoliti u Andetriju, u kojem je Baton

Dezitijatskom dok je boravio u Andetriju stalno šalju zahtjevi za pomoć nemoguća jer je ofenziva, dok se su se vodile borbe pred Andetrijem, ušla u svoje završno ostvarivanje pokrivajući dobar dio ustaničkog pojasa a i ustaničke rezerve su već bile ili iscrpljene ili upućene u očajničku borbu. Uostalom, sva «priča» vezana za konačnu ljetnu ofenzivu 9 god. n. e. se odvijala relativno brzo, u periodu ne dužem od 3 mjeseca, od njenog pokretanja do predaje Batona Dezitijatskog. Uz sve to i Baton Dezitijatski se Tiberiju predaje nakon što je pala Arduba i njeno okolno područje (sredinom IX mjeseca on je u zarobljeništvu), pa je sasvim realno da se on nije baš krio mjesecima, što bi se moglo zaključiti da se Germanik odvojio od Tiberija tek nakon pada Andetrija.

Znači vrlo je realno pretpostaviti da je u skladu sa svojom osnovnom taktičkom zamisli da se posljednja ofenziva odvija u vidu sinkroniziranih različitih pravaca udara, kako bi se njome obuhvatilo što je moguće šire područje (takva zamisao je u uvjetima raspolaganja sa brojnom živom silom, višestruko brojnijom od ustaničke bila i poželjna i moguća), Tiberije već ranije, prije nego je došao pred Andetrij, odvojio jedan dio snaga i uputio ih sa Germanikom na čelu u samo ustaničko središte. Tako bi se i Germanikov pohod u teške i divlje krajeve i borbe u njima odvijale bar jednim dijelom vremenski sinkronizirano sa zbivanjima kod Andetrija.

⁵³⁵ To dovoljno govori da su Rimljani, a posebno njihov štab, dobro znali tko to predstavlja zapovjedništvo ustanka, tako da i Strabonov podatak o Batonu u tom pogledu dobiva na značenju jer potvrđuje da je u tadašnjoj rimskoj javnosti prije pojave novog neprijatelja oličenog u Arminiju ime Baton vrlo cirkuliralo i bilo poznato.

našao utočište.⁵³⁶ Opsada Andetrija se pretvorila u presudni moment završne faze ustanka, u kome su se sučelila dva vrhovna zapovjednika dvije suparničke strane. Sudeći po tome što je Baton Dezitijatski zatvoren u uporištu koje se nalazilo kod Salone, prilično na jugu, Baton se sa svojim jedinicama uglavnom povlačio prema jugu, vjerojatno jer je razvoj krakova ofenzive zatvarao njegove pravce prebacivanja u unutrašnjost tako da mu je jedini slobodan i siguran put bio onaj prema jadranskoj obali. To bi onda značilo da protu-ustaničke snage stacionirane na jadranskom ratištu nisu preduzimale ofenzivne aktivnosti, bar ne onog tipa koje su izvodilo spomenuti rimski zapovjednici. Osim toga Andetrij je predstavljao jedno vrlo bitno ustaničko uporište i naselje na delmatskom području, u neku ruku i središte otpora na spomenutom prostoru, pa je prirodno da je Baton Dezitijatski u njemu potražio utočište. Sam Andetrij se sam i od prirode nalazio na odličnom mjestu, a bio je dobro utvrđen i okružen sa dubokim usjecima kroz koje teku potoci. Opsjednuti Iliri su bili dobro opskrbljeni i namirnicama, a i planine u blizini su bile u rukama ustanika odakle su im stizale stalne potrepštine, što je značilo da oko Andetrija nije postojala djelotvorna i stvarna okružujuća-opsadna linija i da je ovo ustaničko uporište imalo stalnu i funkcionalnu vezu sa vanjskim prostorom, posebno sa ustaničkim područjima u blizini. Povrh svega, ustaničke snage sa tih okolnih pozicija su često uznemirivale linije snabdijevanja protu-ustaničkih snaga utaborenih kod Andetrija. I tako se, po Dionu, Tiberije, iako je smatrao da opsjeda ustanike u Andetriju, ustvari zajedno sa svojim jedinicama našao u poziciji da bude na neki način opsjednuta strana.⁵³⁷ Bitka za Andetrij se pretvorila u jednu od najtežih Tiberijevih bitaka koju je vodio za vrijeme rata 6-9. god. n. e., a situacija oko i pred Andetrija uopće nije izgledala povoljno za rimskog zapovjednika. Tiberije se nesumnjivo nalazio u teškom položaju u koji je dospio i zahvaljujući svojoj nepromišljenosti i nepoznavanju terena, kao i brzini i nestrpljivosti da završi rat.⁵³⁸ Dugotrajna opsada se pokazivala besplodnom a povlačenje bi bilo nesumnjivo sramota, na jednoj strani bi poljuljalo moral Rimljana i ostalih koji se bore uz njih a na drugoj osnažilo već teško pritisnute ustanike i dalo im snage da još duže produže rat. Tada je došlo i do pobune dijela vojnika koji su po Kasiju Dionu, odnosno

⁵³⁶ *Cass. Dio* LVI, 12, 3-4; Andetrij se možda nalazio na lokalitetu današnjeg Muća, između Splita i Drniša (Stipčević, 1974, 68), preciznije Gornjeg Muća (Zaninović, 2003, 447). Moguće je pretpostaviti da je Andetrij bilo jedno istaknuto ustaničko središte, koje je služilo kao baza za napad na Salonu 6. god. n. e. pa je možda u njemu boravio i ranjeni Baton Dezitijatski. Odatle je možda izvršeno i upućivanje dijela ustaničkih snaga jugoistočno-južnim pravcem, kao i pokretanje trupa u susret nastupanju prethodnice Valerija Mesalinusa. Tako bi i Batonu Dezitijatskom Andetrij bio poznat, jer je predstavljao istaknutu točku na jadranskom području i njegovom zaleđu.

⁵³⁷ *Cass. Dio* LVI, 12, 5

⁵³⁸ Moguće je pretpostaviti i da su ustanici bili ti koji su namjeravali navesti Tiberija pred Andetrij i tamo ga dovesti u neugodnu taktičku poziciju. To bi objašnjavalo da ustanici imaju stalno snabdijevanje, a i jedinice van obruča koje su djelstvovale na gerilski i partizanski način po neprijateljskim linijama.

njegovom vrelu, digli takvu galamu da se čula i kod ustanika.⁵³⁹ Nakon što je smirio vojničko nezadovoljstvo, uglavnom laganim mjerama, Tiberije ipak nije pokazivao prenagljenost niti se povukao, nego je nastavio sa iscrpljujućom opsadom nadajući se da vrijeme igra za njega i da će ipak ustanici biti ti koji će prvi popustiti. Ovi događaji pokazuju da su vrenje, frustracije i nezadovoljstvo oružane sile Imperije na ilirskom području počeli dostizati kritičnu točku, ali i da Tiberije ovo ipak pokušava riješiti ne strogim mjerama, nego primjenjivanjem svoje uobičajene strategije. Kao što vidimo Tiberije ne želi da nezadovoljstvo i frustracije neutralizira primjenom nekih rješenja koja bi ugrozila osnovnu taktičku zamisao koju je primjenjivao kod Andetrija, a to je iscrpljujuća opsada. I Tiberije se tako ipak u slučaju Andetrija ponovo okrenuo svojoj uobičajenoj taktici. I opsada je nastavljena, a okolnosti su kako je vrijeme odmicalo sve više počele da odgovaraju rimskom zapovjedništvu, sve dok i sam Baton Dezitijatski nije poslao glasnika Tiberiju radi primirja. Na ovaj čin Baton Dezitijatski je bio prisiljen iz čiste potrebe, prvo zato što su skoro sva, izuzev manjeg broja, ustanička uporišta bila već zauzeta i otpor dinarskog segmenta ustanka praktično bio slomljen, a zatim jer je znao da su snage sa kojima je raspolagao kako je vrijeme prolazilo bile sve slabije u odnosu na golemu protivničku silu koja je preplavila ustanički dinarski pojas, a dijelom se nalazila i pred Andetrijem.⁵⁴⁰ Dok je boravio u Andetriju, Baton Dezitijatski nije bio u informativnoj blokadi i dobivao je informacije koje su dolazile sa preostalog ratišta i iz kojih je mogao zaključiti da ustroj otpor više ne postoji, izuzev pojedinih «đepova otpora» kakvo je bilo i Andetrij.⁵⁴¹ U slučaju da se i desi neki uspjeh pred Andetrijem to praktično više ništa ne bi značilo jer je bilo potrebno misliti generalno na opće stanje na dinarskom području i olakšati mu dalje patnje, a to se moglo postići jednim sporazumom sa Tiberijem kojim bi se završio ustanak i regulirao proces i način njegovog završetka. Misliti samo na jedan manji dio ustanka, i to onaj vezan za ratište Andetrija, bi bilo i više nego luksuz. Baton Dezitijatski je tako dok je još bio u Andetriju shvatio da je ustanak praktično ugušen i da uvjerenje o mogućoj pobjedi više nema nikakvu realnu osnovu. Ni bojišna linija ni teritorij potpune kontrole više nisu postojali, većina uporišta i u dubljoj unutrašnjosti je bila zauzeta,

⁵³⁹ *Cass. Dio* LVI, 13, 1

⁵⁴⁰ *Cass. Dio* LVI, 13, 2-3

⁵⁴¹ Da se, dok je boravio u Andetriju, Baton Dezitijatski nije nalazio u informativnoj blokadi i nije bio odsječen od zbivanja u drugim područjima koja su vodila herojsku, ali očajničku borbu, dokazuje i Kasije Dion (LVI, 13, 3) kada kaže da je Baton Dezitijatski primao mnogo zahtjeva za pomoć, vjerojatno od drugih uporišta i područja u unutrašnjosti. Ove informacije je Kasije Dion mogao dobiti samo iz izvorne građe koja je dobro poznavala stanje u ustaničkim redovima u tom razdoblju, što bi moglo sugerirati da je za tu izvornu građu osnovni kreator tih informacija bila ustanička strana. Osim toga Baton Dezitijatski je napustio sa svojom pratiocima Andetrij dok se ovaj nalazio još uvijek pod opsadom, što bi značilo da je za cijelo vrijeme opisanih zbivanja kod Andetrija postojala sigurna veza i komunikacija Andetrija sa vanjskim svijetom.

zemlja opustošena a neprijatelj brojna, dobro opremljen i ustrojen. Jedino što je preostalo bila su još pojedina uporišta i teže pristupačne planinske i šumske zone čiji je otpor bio nepovezan i očajnički i osuđen na neumitni poraz i koja su vapila za pomoć od Saveza. Ali u tim trenucima ustanički Savez se sveo na samo Batona Dezitijatskog i njegovo neposredno odano okruženje, a oni nisu više imali dovoljno snage za pružanje pomoći i ti zahtjevi su ostajali neuslišani.⁵⁴² Pošto je glavnina Tiberijevih trupa bila pred Andetrijem, kada su do Batona Dezitijatskog dolazili sa drugih strana zahtjevi za pomoć riječ je bila uglavnom o mjestima koja su bila izložena napadima kolona koje su predvodili Marko Lepid i Plaucije Silvan, pa možda i Germanik ako se on odvojio od Tiberijevih snaga prije Andetrija. Kao što se iz toga može vidjeti, sinkronizirana ofenziva na preostalo ustaničko područje izvođena iz više pravaca donijela je uspjeh, jer je istovremeno žestoko udarila na razna ustanička područja spriječivši manevriranje i koncentriranje ustaničkih snaga i u potpunosti angažirajući sve ustaničke snage, uključujući i rezerve. Jednostavno rečeno, nije bilo više nikakve mogućnosti za neko ustaničko taktiziranje i odvajanje snaga i slanje na druge bojišne linije, jer je sve bilo ugroženo i nalazilo se pred predajom ili uništenjem. Ovi preostali «đepovi otpora», kao i Andetriji, postali su i najodlučniji zagovornici otpora, ne mireći se sa porazom i nastavljajući oružanu borbu makar se našli u bezizlaznoj situaciji. I zahvaljujući toj činjenici čitav niz herojskih epizoda iz završnih perioda ovog teškog rata ušao je i u kolektivno sjećanje antičkog svijeta i tako došao i do našeg vremena. Tako ni sam Baton Dezitijatski nije mogao uvjeriti ostatak, odnosno veći dio branitelja Andetrija u potrebu traženja primirja. Kako se čini, oni koji su odbili pregovore sa Tiberijem odnosno primirje i predaju bili su uglavnom oni kojima je Andetriji matično uporište te ostali koji su prebivali u okolini, a ne oni koji su došli sa Batonom Dezitijatskim. To bi značilo da su Delmati odbili bilo kakve pregovore i odlučili da nastave sa oružanom borbom. Prezentiranje želje Batona Dezitijatskog za primirjem i njeno odvijanje desili su se najvjerojatnije na nekoj općoj skupštini na kojoj su učestvovali svi branioci Andetrija i oni koji su vezani za ovo naselje i drugi delmatski i ilirski ratnici, uključujući i one koje je neposredno sa sobom doveo. Nakon odbijanja, Baton Dezitijatski je napustio Andetriji, ali

⁵⁴² Činjenica koju Kasije Dion spominje o tome da su za vrijeme zbivanja kod Andetrija Batonu Dezitijatskom stizali zahtjevi za pomoć, potvrđuje da je velika ljetna kampanja iz 9. god. n. e. bila sinkronizirana borbena operacija koja se vodila iz više pravaca, od kojih su trupe pred Andetrijem bile samo dio angažiranih protu-ustaničkih snaga, jer dok se dvije strane nalaze pred, oko i u Andetrijem, istovremeno se odvijaju žestoke borbene operacije i traje silan rimski pritisak na ustanike i njihovu teritoriju. Taj pritisak je samim tim što Baton Dezitijatski prima mnogo zahtjeva za pomoć bio vrlo težak i druge ustaničke pozicije nalazile su se istovremeno sa bojišnicom u širem području Andetrija u prilično nezavidnom, bolje reći očajničkom položaju. Ova činjenica bi možda na neki način govorila u prilog tome da je prije Andetrija došlo do odvajanja Germanika sa dijelom trupa, koje su onda i sa svoje strane doprinosila tome pritisku na ustaničku teritoriju i pozicije.

se nije uputio u neko drugo uporište ili naselje koja su mu slala zahtjeve za pomoć nego se povukao u nepristupačnije, šumske predjele u unutrašnjosti gdje se skrivao od neprijatelja. I to što Baton Dezitijatski uspješno i od Rimljana neprimjetno napušta Andetriju dovoljno govori da rimska opsada uopće nije uspjela zatvoriti sve veze ovog ilirskog uporišta sa vanjskim prostorom.

Ubrzo nakon odlaska Batona Dezitijatskog i njegovog neposrednog okruženja, Tiberije je započeo otvoreni napad na Andetriju. U jednoj, iznimno žestokoj, ogorčenoj i krvavoj bici, koju Kasije Dion detaljno i slikovito opisuje, a u kojoj su se protu-ustaničke snage sučelile ne samo sa braniocima, nego i sa prirodnim zaprekama, uništene su ustaničke snage u okolnom šumskom području i otpor Andetrija je prestao.⁵⁴³ Nakon pada Andetrija, Tiberije se zadržao u delmatskoj zemlji uređujući poslove Ilira koji su se predali i provođenjem uvjeta njihove predaje.⁵⁴⁴ Vidimo da je Tiberije bio odlučio da uspostavi novo uređenje peregrinskih *civitates* na prostorima buduće provincije Gornji Ilirik, donoseći odluke o njihovom daljem načinu postojanja i funkcioniranja. Sigurno je bilo i onih zajednica koje su se predale bez otpora, nakon što su se na njihovoj teritoriji ili u blizini pojavile neprijateljske trupe.

Postoje dvije osnovne koordinatne točke preko kojih bi se izvršila kronologija posljednje faze rata, a to je vremenski odnos između Teutoburške bitke i predaje Batona Dezitijatskog i pokretanje ofenzivnog pravca kojim zapovijeda Marko Lepid. U predlaganju spomenute kronologije, veliki udio je dala i Dionova kronologija i raspored opisa prezentiranih za 9. god. n. e. Opsada Andetrija je po svemu sudeći trajala relativno nešto duži period, i ako zaključimo da je predajom Batona Dezitijatskog ustrojeni ustanak prestao u toku IX mjeseca (i to u prvoj polovini ovog mjeseca) 9 god. n. e. onda bi ovu opsadu mogli smjestiti vjerojatno u ljeto 9. god. n. e. (okvirno moguće u VII. i u VIII. mjesec). U tom slučaju je konačna ofenziva bila pokrenuta u kasno proljeće ili rano ljeto 9 god. n. e. (V. ili vjerojatnije VI. mjesec), a Pounjska operacija u kasnu zimu ili rano proljeće 9 god. n. e. (III. i IV. mjesec), a borbe za Ardubu bi se desile u ljeto iste godine, vjerojatno u VIII. mjesecu ili čak početkom i sredinom IX. mjeseca.⁵⁴⁵ Ova pretpostavljena kronologija bi se u potpunosti slagala sa podatkom Veleja Paterkula da se početkom ljeta 9. god. n. e. (*Initio aestatis...*) pokrenuo Marko Lepid,⁵⁴⁶ što bi

⁵⁴³ Cass. Dio LVI, 13, 3-14, 7

⁵⁴⁴ Cass. Dio LVI, 15, 1

⁵⁴⁵ Rimske legije su mogle prodirati relativno brzo u unutrašnjost, jer je obični marš (*iter iustum*) iznosio prosječno 25-30 km na dan, dok bi ubrzani (*iter magnum*) i brzi (*iter maximum*) mogli još više povećati dnevnu kilometražu.

⁵⁴⁶ Vell., II, CXV, 1-2

značilo da je tada otpočela ona završna, konačna ofenziva čiji je jedan od tri osnovna pravca predvodio spomenuti rimski viši zapovjednik.⁵⁴⁷

U toku žestokih borbi koje su vođene na dinarskom prostoru, Tiberije je sa jedinicama koje je predvodio upao u sigurno unaprijed pripremljenu zamku od strane trupa kojima je direktno zapovijedao Baton Dezitijatski. Tako se vrhovni rimski zapovjednik protu-ustaničkih trupa i posinak Augusta našao opkoljen na jednom nezgodnom mjestu (*quod se quondam cum exercitu iniquitate loci circumclusum passus es[se]t euader*).⁵⁴⁸ Ovo se vjerojatno dogodilo nakon Tiberijevog povratka iz Rima i u toku velike ofenzive u pravcu samog središta ustaničkog područja, jer se sve to odigralo u dinarskom prostoru, koji pruža obilje geomorfoloških uvjeta koji bi odgovarali Svetonijevom «nezgodnom mjestu». U toku rata, prije zaokruživanja pobunjenog dinarskog područja, Tiberije je većim dijelom boravio na prostorima Panonije, iako je vodio operacije usmjerene i prema sjeverozapadnom dijelu ratišta. On je i radi svojih ranijih zapovjedništava bolje poznao teren u panonskom bazenu nego u dinarskom pojasu, i sigurno se jedan tako iskusni zapovjednik mogao dovesti u nezgodnu taktičku i manevarsku poziciju samo zbog slabog poznavanja terena na kojem su izvođene operacije.⁵⁴⁹ Međutim do uništenja Tiberijevih jedinica nije došlo jer je Baton Dezitijatski

⁵⁴⁷ Velejevo opisivanje operacije koje vodi Marko Lepid za vrijeme 9. god. n. e., iako on to izričito ne navodi, najvjerojatnije se odnosi na onaj jedan krak završne ofenzive kojim neposredno zapovijeda spomenuti rimski vojskovođa i to iz sljedećih razloga:

- Iz Velejevog konkretnog podatka jasno je da se Lepid pokreće i vodi borbenu operaciju kada se Tiberije 9 god. n. e. nalazio na ilirskom području, što je moglo biti tek nakon njegovog povratka iz Rima i završetka Pounjske operacije.
- Po Veleju, Lepid se kretao u susret Tiberiju, kojeg Velej tada titulira kao imperatora, što bi impliciralo da se Lepid tada nalazio kao subordinirani zapovjednik Tiberiju. Znači Lepidova operacija se događa kada je Tiberije bio ponovo vrhovni vojni zapovjednik (a samim tim i politički) na području Ilirika.
- Jedina veća vojna operacija nakon Tiberijevog povratka u kojoj po Kasiju Dionu učestvuje i Marko Lepid je ona konačna velika ofenziva koja otpočinje koncentričnim prodorom u tri pravca.
- Lepidov pokret se završava sa spajanjem sa Tiberijem, koji je i sam bio u operativnom pokretu.

⁵⁴⁸ *Svet. Tib.* 20

⁵⁴⁹ Pošto Svetonije ne daje nikakvu naznaku ni za eventualnu vremensku ni prostornu determinaciju ovog događaja ne bi se trebala apriori ni odbaciti mogućnost da se uvlačenje Tiberija na «nezgodno mjesto» odigralo u ranijim periodima rata, npr. za vrijeme borbi na sjeverozapadnom dijelu ustaničkog ratišta krajem 6. god. n. e. i u toku 7. god. n. e. Ali u tome slučaju bi bilo nejasno zašto bi Baton Dezitijatski tada propustio takvu priliku da ostvari pobjedu nad vrhovnim rimskim zapovjednikom na terenu, jer okolnosti ustanka na prijelazu 6/7. god. n. e. i u toku 9. god. n. e. su bile sasvim različite. Dok bi nanošenje poraza Tiberiju u prvo spomenuto razdoblje, pa i u toku 7. i 8. god. n. e., nesumnjivo donijelo dobit i pogodnosti za razvitak ustanka i sudbinu ustaničkih naroda, u 9. god. n. e., kada je sasvim bio očit poraz ustanika, eliminiranje Tiberija je moglo donijeti sasvim drugačije posljedice. Za vrijeme operacija u periodu 6-8. god. n. e. Tiberije je uglavnom svoje zapovjedno središte imao u Sisciji i njegove operacije do 9. god. n. e., čak i kada su se odvijale na

«viteški» dopustio Tiberiju da napusti skoro bezizlaznu poziciju, i tako se umjesto događanja neke vrste «ilirске Teutoburške šume» kojom bi se Ilirija oslobodila, ponovila ilirska «Numancija» epizoda u kojoj je zbog istog dozvoljavanja da se spasi rimska opkoljena rimska armija 137. god. p. n. e. sudbina Numancije bila zapečaćena. Koji su to razlozi vodili Batona Dezitijatskog da dopusti izvlačenje jedinica kojima je zapovijedao Tiberije što je u strateškom smislu i za budućnost ustanka bio neshvatljiv potez, pogreška presudnog značaja. Da je riječ o nekoj vrsti gorštačke «viteške» časti, teško bi se moglo prihvatiti, pogotovu ako se ima u vidu da je način ratovanja zbog kojeg se Tiberije našao u neprikladnoj poziciji bio osnovica ustaničke strategije i da su vjerojatno mnoge protu-ustaničke jedinice bile razbijene korištenjem te taktike. Vjerojatno je u svome činu Baton Dezitijatski bio vođen nekim prozaičnijim motivima, jer je dobro znao da u trenucima kada se otpor ustanika neumitno slamao, a opći poraz postajao sve izvjesniji, da uništenje Tiberija i njegovih jedinica ipak neće riješiti rat. Tiberija bi, a sigurno i na prešutno zadovoljstvo samog Augusta, najvjerojatnije i kao vrhovni zapovjednik, pa možda i budući nasljednik zamijenio popularni Germanik, a kasnije se stekli uvjeti i za povratak Agripe Postuma iz progonstva. Rat bi se još odlučnije nastavio sada pod potpunom dirigentskom palicom Germanika, čije metode su bile sirovije, surovije i beskrupuloznije u odnosu na ono što je nastojao da na pobunjenom prostoru čini Tiberije. Sa Tiberijem se moglo pregovarati, sa Germanikom, kako su se sami ustanici mogli uvjeriti u toku samoga rata, to je bilo teže izvesti. A i mladi vojskovođa koji je težio za brzom slavom je bio i uvjereniji da otpor ustanika mora biti brzo slomljen koristeći se svim vojnim sredstvima i metodama, a ustaničko područje dostojno kažnjeno. Tako bi da je uništio Tiberijeve jedinice, i to u zadnjim fazama rata kada je i

sjeverozapadnom području, nisu baš toliko duboko ulazile u planinska područja i ne suviše udaljavajući se od Siscije. Uostalom izgleda da je, sudeći po Dionovom podatku o Germanikovoj pobjedi nad Mezejima, Germanik bio taj koji je u toku druge polovine 7. god. n. e. i prve polovine 8. god. n. e. imao priličnu odgovornost za vođenje borbenih operacija na sjeverozapadnom ratištu. A i zapovjednik garnizona u Sisciji u prvoj polovici 8. god. n. e. bio je Manije Enije, kome se obraća radi eventualne promjene strane u ratu jedan lokalni ustanički starješina. Sve bi to impliciralo da je Tiberije u tome periodu fokus svoje neposredne pažnje posvetio vođenju operacija striktno u panonskom bazenu, iako je vodio operacije i na sjeverozapadnom području kao npr. prilikom neuspješne opsade Seretiona. Znači iz svega izloženog je najrealnije smjestiti ovo uvlačenje Tiberija na «nezgodno» mjesto u 9. god. n. e. za vrijeme krstarenja Tiberija po dinarskom prostoru kada je namjenski progonio Batona Dezitijatskog jer se do proljeća 9. god. n. e. Tiberije nije bio još vratio na ilirsko ratište. Radi svega iznesenog nije nemoguće pretpostaviti da se spomenuta situaciju upravo odigrala kod Andetrija, jer su se tamo sučelili Baton Dezitijatski i Tiberije u teškim okolnostima. Opsada Andetrija se događala upravo u razdoblju kada je poraz ustanka bio izvjestan, bez obzira na rezultat borbi kod Andetrija. Tako bi pobjeda nad Tiberijem kod Andetrija za Batona Dezitijatskog imala mnogo manje važnosti i korisnosti nego sporazum sa vrhovnim zapovjednikom rimske armije u Iliriku. Vjerojatno je i ta svjesnost bila povezana ne samo sa odbijanjem Batona Dezitijatskog da «pobjedi» Tiberija, nego i sa namjerom, dok se nalazio u Andetriju, dogovaranja primirja sa Tiberijem.

ustaničkim vođama bilo jasno da je rat izgubljen, Baton Dezitijatski onemogućio bilo kakve šanse za spašavanje bar nečega od domorodačke baštine, biološke mase i političke autonomije. Moguće je pretpostaviti da je i samo izvlačenje Tiberija i njegovih jedinica bilo rezultat nekog internog pregovaranja između dvojice vojskovođa, sa nama nepoznatim i kao povijesna tajna izgubljenim zaključcima koji se tiču dugoročnih odnosa. Sami ustanici, uključujući i Batona Dezitijatskog, su znali da je Tiberije od svih tadašnjih rimskih vojskovođa i političara najpogodnija osoba sa kojom se moglo stupiti u kontakt i razumno i promišljeno komunicirati, u što su se mogli uvjeriti i na primjeru Batona Breučkog koji je sa Tiberijem bio sklopio dosta prihvatljiv, za Batona Breučkog i same Breuke ali ne i za opće ustaničke ciljeve, sporazum. Uostalom teško je pretpostaviti da je sam Baton Dezitijatski bio baš toliko neinformiran o suprotnoj strani da nije znao da je Tiberije Augustov posinak i u tim trenucima jedini nasljednik, a učiniti uslugu budućem caru u trenucima kada je sam poraz ustanka bio izvjestan moglo je dugoročno gledano samo koristiti interesima ilirskih naroda. Spasivši Tiberija, Baton Dezitijatski je tako čudnom igrom slučaja postao najzaslužniji da se Livijin san da njen najstariji sin postane prvi građanin, cezar i imperator ostvari.

Karakteristike ratovanja posljednje faze rata

Nakon slamanja ustroja otpora na prostorima panonskog bazena, zapovjedništvo rimskih snaga odlučilo je preduzeti direktne operacije velikog opsega sa ciljem konačnog slamanja «kičme otpora» na dinarskom pojasu prodirući u samo središnje područje na kome se razvio ustanak u svojoj najvećoj mjeri. Ovaj put napušta se strategija iznurivanja i postepenog ružiranja ustaničke snage, i prelazi se na odlučne akcije u kojima učestvuje brojna i impresivna vojna sila. Međutim predominatno brdsko-planinski karakter ovog pojasa iziskivao je određene modifikacije u rimskoj strategiji i konkretnoj taktici na samom terenu u odnosu na ono što je bilo primjenjivano do tada. U ovoj fazi ratovanja preostale ustaničke trupe primjenjivale uglavnom defanzivnu strategiju koja se temeljila na sustavu teško osvojivih uporišta i iznenadnim napadima gerilsko-partizanskog karaktera i izbjegavanju bitaka na otvorenom prostoru, pogotovu onih koje bi mogle nositi karakter presudnosti u kojima bi sva profesionalnost, obučenost, snaga i disciplina protu-ustaničkih jedinica, pogotovu rimskih legionara došla do punog izražaja. Ustaničke vođe su ovom strategijom nastojale da slome ili razvodne udarnu snagu protu-ustaničkih jedinica, zaglibivši ih u teške i dugotrajnije opsade uporno branjenih uporišta i tako smanje mobilnost svoga protivnika čime bi ga izložili kao laku metu brzim i iznenadnim udarima mobilnih ustaničkih jedinica. Prisiljavajući neprijatelja na niz sukcesivnih opsada i izbjegavajući otvorenu bitku, ustanici su razbijali mogućnost koncentracije većine protivničkih trupa. Tako bi ustanici mogli da napadaju na različitim mjestima dodatno razvuku neprijateljske snage i to na njima nepoznatom terenu. Ujedno bi se ugrozile njihove linije opskrbe koje bi zbog opsada postajale sve duže i potrebnije i sustav linije zapovjedništva i

komunikacija. Ustaničke mobilne jedinice koje su krstarile ustaničkim područjem su nastojale i da razbiju kompaktnost neprijateljskih jedinica, odvoje na manje dijelove, dovedu ih svojom dobrom manevarskom sposobnošću u nezgodnu poziciju opkole ih i unište. Ovakvim načinom ratovanja i to na duge staze ustanici su se nadali da će izmoriti profesionalne i dobro obučene protivničke trupe, ubrzati pad njihove borbene gotovosti i morala, kako bi se u pogodno vrijeme mogao zadati odlučan udarac. Kako je već rečeno, zahvaljujući primjeni ovakve strategije, ustanici su opkolili i Tiberija na «nezgodnom mjestu».⁵⁵⁰ Konfiguracija i dobro poznavanje teško pristupačnog terena i činjenica da vode defanzivnu, obrambenu borbu na unutarnjim linijama su bile ustvari jedine prednosti koje su dinarske ustaničke snage još imale u odnosu na Rimljane. A to su i same ustaničke vođe u prvom redu Baton Dezitijatski sigurno znali uslijed čega su i prilagodili svoju strategiju kako bi se na najbolji način suprotstavili masivnim rimskim ofenzivnim akcijama. Strategijom zatvaranja u uporišta i izbjegavanjem odlučnih bitaka na otvorenom prostoru ustanici su nastojali i da zaštite svoje civilno stanovništvo, spašavajući svoju biološku masu od neprijateljskih pustošenja prostora. U uporištima ustaničke jedinice i zbjege su raspolagali i sa dovoljno opskrbe koje su zatvaranjem u određena uporišta povukli sa sobom, što su sve bile činjenice koje su primoravale rimske zapovjednike na poduzimanje brzih i konkretnih poteza. Rimsko zapovjedništvo je bilo prisiljeno da se uhvati u koštac sa teškim opsadama i sa svim negativnim posljedicama koje su one donosile. Zbog konfiguracije terena jedina mogućnost napredovanja u unutrašnjost, u samo srce ustaničkog prostora, i uopće konačne pacifikacije terena pružala se ako se u potpunosti preuzme kontrola nad čitavim nizom ustaničkih tvrđava, uglavnom gradinskih naselja, od kojih su se mnoga nalazila na strateškim mjestima. Jedini cjelishodni odgovor rimskih zapovjednika na protivničku stratešku zamisao bili su žestoki juriši na same utvrde sa ciljem njihovog osvajanja ili brze predaje, jer taktika iznurivanja i odugovlačenja sa opsadom je bilo upravo ono što su ustanički zapovjednici očekivali. Protu-ustaničke jedinice su tako morale osvajati gradinu po gradinu, probijati se kroz klance i stalno su bile izložene konstantnim napadima mobilnih ustaničkih jedinica koje su isto imale zadatak da povezuju ustanička uporišta, opskrbljuju ih materijalom, ljudstvom i informacijama. Ovo je moralo neizostavno voditi velikim gubicima u ljudstvu, i adekvatno tome potrebama za stalnim popunama ali i dolascima dodatnih jedinica kako bi se ljudstvom pokrilo kompletno ratno područje. Radi toga su Rimljani bili prisiljeni da upotrebe brojčano goleme snage,⁵⁵¹ jer pod uvjetima gerilsko-partizanskog ratovanja osvojeno područje nije značilo da je bilo i pacificirano, i prisustvo velikih vojnih snaga i na tako osvojenom prostoru se moralo održavati sve do samoga kraja ustanka. I tamo

⁵⁵⁰ *Svet. Tib.* 20

⁵⁵¹ *Svet. Tib.* 16

su morale biti i utaborene jake i brojne posade koje bi garantirale njenu stalnu okupiranost čak ako u njoj ne bi bilo više izražajnijih proturimskih aktivnosti. U suprotnom bi se uslijed mogućih prebacivanja ustaničkih snaga sa jednog područja na drugo ustanak ponovo mogao rasplamsati i na prostorima koja su uvjetno rečeno bila zauzeta od strane legija i auksilijarnih trupa. Ta posljednja faza ustanka je tako na jedno malo preostalo ustaničko područje skupila jednu veliku armiju koja je imala zadatak da pokrije borbenim aktivnostima čitav dinarski pojas i završi rat. Skoro najveći dio protu-ustaničke armije Ilirika je tada prodro u dinarski pojas i vodio borbe širom još uvijek pobunjenih ilirskih zajednica. Vjerojatno se te 9. god. n. e. na dinarsko-dalmatinskom pojasu nije nalazilo manje od 100 000 protu-ustaničkih vojnika, što je više puta nadmašivalo preostalu ustaničku borbenu silu. Iznimno veliku brojnost protu-ustaničkih snaga na dinarskom prostoru u ljeto 9 god. n. e. dokazuje i Kasije Dion kada uspoređuje protivničke snage u bitkama (Andetrij, Arduba) za vrijeme ove ljetne kampanje naglašavajući da su protu-ustaničke snage bile ili veće ili mnogo veće od ustaničkih (u smislu brojnosti).⁵⁵² A potrebno je navesti da su ove protu-ustaničke snage bile samo dijelovi, segmenti kompletnog angažiranog ljudstva.

Taktiku spržene zemlje su primjenjivali obje strane, što je samo dalje produciralo uništavanje gospodarske osnove života. I upravo zbog ovakve taktike mnoga domorodačka gradinska naselja su bila u potpunosti uništena predstavši sa svojom višestoljetnom egzistencijom. Rimljani su istovremeno da bi ugušili osnovu strategije ustanika primjenjivali sustav razaranja, odmazdi i pustošenja širokog opsega. Dodatni podsticaj intenzitetu surovosti su davali veliki gubici protu-ustaničkih snaga i frustracije koje su kod njih nagomilane uslijed teškog trogodišnjeg rata i stalnih borbi uzrokovanih ustaničkim otporom. Sve je to vodilo ubrzavanju samog odvijanja borbenih operacija, povećavajući njihovu žestinu i odlučnost otpora što je opet kao posljedicu imalo iznimnu surovost. Ustanici nisu uspjeli izbjeći velike žrtve i u neborbenom stanovništvu, jer je ono dobrim dijelom zatvoreno u uporišta nakon slamanja oružanog otpora postajalo lak plijen neprijatelja ili bi se ono samo svjesno mogućnosti nasilja i ropstva kojem bi bilo izloženo odlučivalo na samoubojstvo masovnih opsega. Inače taktika zatvaranja stanovništva u uporišta, i pored niza prednosti koje je imalo, ipak je tako donosilo i negativne posljedice jer bi prilikom zauzimanja toga uporišta civilno stanovništvo stradalo u velikoj mjeri, ono bi se praktično u tom slučaju našlo u nekoj vrsti mišolovke. I uslijed niza okolnosti promućurniji i blaži u primjenjivanim metodama Tiberije se i sam morao približiti sa načinom ratovanja koje je primjenjivao njegov bratić Germanik, ali ne i napustiti svoju ideju o relativnom pomirljivom završetku rata ako se ukaže povoljna prilika za to.

⁵⁵² Cass. Dio LVI, 13, 2-3; 15, 1

Međutim izgleda da su Rimljani predvidjeli neke odlike dinarskog mentaliteta kao što su tvrdoglavost i inat, čije su manifestacije pod utjecajem sve jačeg, žešćeg i surovijeg pritiska na dinarske narode i jedinice proizvodili sasvim suprotan efekt, proizvedeći veću spremnost za borbu i žrtvovanje, a samim tim i žilavost i izdržljivost autohtonog stanovništva i njegovog otpora. Ali što su opet žestina otpora i njegova beskompromisnost postajali sve veći, to se proporcionalno tome uvećavala i frustriranost i bijes protu-ustaničkih snaga, i zapovjednika i običnih vojnika. Protu-ustaničke trupe su zato radi slamanja otpora u dinarskom pojasu bile prisiljene da vode uništavajući rat velikih razmjera i da dovedu te narode skoro do ivice istrebljenja kako bi ih privolili da napuste ustrojeni i sustavni otpor. Velej je poimenično naveo da su Dezitijati i Pirusti spadali među narode koji su pružali najžešći otpor, i da su se predali tek kada su dovedeni na rub istrebljenja.

Kako se pritisak završne ofenzive sve više pojačavao a otpor slabio, počele su se pokazivati i prve pukotine i u preostalom ustaničkom Savezu, koji se od kraja 8. god. n. e. temeljio samo na dinarskom segmentu. Kod pojedinih skupina i lokalnih vodstava došlo je do pojave vođenja zasebne politike i borbe u odnosu na vrhovnog vojvodu Batona Dezitijatskog čiji se autoritet među još preostalim ilirskim pobunjenim narodima proporcionalno smanjivao. I ono što je još preostalo od Saveza prijetilo je da se u potpunosti raspadne i to ne samo na narode učesnike, nego i na još manje dijelove unutar jedne te iste politije, pa čak i pojedinih naselja. Kako protu-ustaničke trupe budu sve dublje prodirale u preostalo ustaničko područje, opkoljavale i razarale pojedina naselja slabiće jedinstveni sustav otpora.

Kretanje Germanika, Lepida i Silvana

Istovremeno sa kretanjem treće operativne grupe, kolone predvođene Plaucijom Silvanom i Markom Lepidom su lako savladali svoje protivnike u bitkama, podčinjavajući ustaničko područje na svojim pravcima napredovanja.⁵⁵³ Tiberije je nastupao u zapadnim prostorima preostalog ustaničkog područja, odnosno on je najvjerojatnije slijedio osnovne smjernice koje je Germanik planirao ostvariti u Pounjskoj operaciji, iskoristivši i uspjehe koje je Germanik postigao u toku borbi. Ustvari upravo je Tiberije najviše profitirao činjenicom da je Germanik otvorio brešu na obrambenoj liniji na sjeverozapadu. Da je Tiberije pokrenuo svoju kolonu ovim pravcem dokazuje to što on počinje nastupanje zajedno sa Germanikom, koji se u trenucima ponovnog dolaska Tiberija i pokretanja konačne ofenzive sigurno nije nalazio suviše udaljen od Siscije i od oblasti na kojima se odvijala njegova Pounjska operacija. On jednostavno nije u tako kratkom periodu mogao prebaciti tolike trupe na neko drugo, udaljenije područje. Od Tiberijeve glavnine je kao što je veće rečeno poslan

⁵⁵³ *Cass. Dio* LVI, 12, 3

jedan odjel vojske pod neposrednim zapovjedništvom Germanika u druge oblasti, što i sam Velej Paterkul čije djelo «ne simpatiš» Germanika, priznaje i navodi.

Po Veleju, Tiberije je Germanika poslao ispred u divlja i teška mjesta gdje je on dao dokaz svoje vrlin (*Magna in bello Delmatico experimenta virtutis in incultos ac difficilis locos praemissus Germanicus dedit*).⁵⁵⁴ Smisao ovog Velejevog podatka pokazuje da je Tiberije poslao Germanika sa dijelom trupa u područje koje je po Veleju divlje i teško, jedini prostor koji odgovara spomenutom opisu jeste dublja, planinsku unutrašnjost dinarskog pojasa u kojoj je otpor najžešći i najodlučniji. Ovaj Velejev podatak se gotovo sigurno odnosi na istu sadržinu, koju u svome podatku detaljnije i preciznije iznosi Kasije Dion, kada kaže da je Germanik pokrenuo svoju aktivnost prema onima koji još pružaju otpor, odnosno vezano između ostalog i za borbe na ardubskom području. Ako je Germanik sa dijelom trupa odvojen od glavne kolone koja je pratila Batona Dezitijatskog još prije bitke kod Andetrija, to bi se onda moglo desiti negdje između sjeverozapadnog područja i dalmatinskog zaleđa, možda na potezu gdje je vršeno odvajanje prema gornjem Vrbasu i Rami. I druga pretpostavka da je Germanik boravio pred Andetrijem, i da je kasnije poslan kao zapovjednik nove borbene grupe prema još uvijek prisutnim žarištima otpora, dopušta da je taj napad isto bio usmjeren prema središnjoj Bosni i planinskom području unutrašnjosti dinarskog pojasa.

Ako su izneseni stavovi točni Germanik bi sa svojim trupama prvi prodro u središnje bosansko područje, odnosno nastavio kretanje prema Gornjoj Bosni, ali bi pritom morao da prođe planinsku zapreku prijevoj Komar-Vranica-Bitovnja. Jedino ove oblasti dolaze u obzir da se mogu identificirati kao divlja i teška mjesta na koja je bio poslan Germanik da ih pokori, jer kada je pokrenuta konačna velika ofenzivna operacija na preostalo ustaničko područje iz tri pravca, on je pripadao koloni koju je predvodio Tiberije i koja je zahvaćala zapadna područja preostalog ustaničkog područja. Germanik je samim tim mogao da se odvoji i uputi samo na ona područja koja su mu bila blizu a koja su još uvijek predstavljala snažno ustaničko središte, a to su bila središnja Bosna ili sjeverna Hercegovina.⁵⁵⁵ Tehnički je nemoguće da je on mogao voditi borbe i osvajati prostore istočne Bosne, istočne Hercegovine, Crne Gore, sjeverne Albanije i krajnjeg istoka još uvijek pobunjenog Ilirika, a da ne prođe središnju Bosnu ili sjevernu Hercegovinu. Ove spomenute oblasti su bile zahvaćene najvjerojatnije kolonama koje su vodili Marko Lepid i Plaucije Silvan. U oblasti u koje je prodirao, Germanik se sa svojim dijelom trupa kretao sigurno tada postojećim komunikacijama koje

⁵⁵⁴ Vell. II, CXVI, 1

⁵⁵⁵ U kontekstu razmatranja ovog pitanja, potrebno je spomenuti i nalaz pločice zlatnog pečatnog prstena s portretom vjerojatno Germanika na lokalitetu Varošiste, Jagnjid, Gornji Vakuf (Hörmann, 1892, 235-236; Isto, 1893, 330; Patsch, 1915, 122, sl. 115; 125; Pašalić, 1953, 346; Škegro, 1999, 52—Germanika pogrešno navodi kao «posinka Augusta», a ne pravilno kao posinka Tiberija).

su egzistirale još iz duboke prapovijesti i protohistorije, a koje su bile poznate i rimskim zapovjedništvima i izviđačima. Uostalom čitava ljetna ofenziva 9. god. n. e. se morala primarno odvijati krećući se ovim utabanim komunikacijama koje je koristilo domorodačko stanovništvo još u ranijim periodima.⁵⁵⁶

Plaucije Silvan, pošto je nastupao iz pokorenog breučkog područja i zone Sirmijuma, kretao se, istočnim pravcem, Podrinjem, pa i istokom provincije Ilirik. Definirati itinerarij kolone kojom je zapovijedao Marko Lepid je teže odrediti, pošto je nepoznato njegovo polazište, ali ono je moglo biti isto negdje na prostorima sjeverozapada, i ne suviše udaljeno od Tiberija. On je vjerojatno prodirao u prostoru između zahvata kretanja kolona Plaucija Silvana na jednoj strani i Tiberija i Germanika na drugoj, moguće preko šireg područja Banjalučke krajine i vrbaskog porječja. Po Veleju Paterkulu, koji od svih pravaca prodora na ustaničko područje za vrijeme konačne ofenzive jedino daje podatke o Lepidovom napredovanju,⁵⁵⁷ ovaj rimski zapovjednik prodire kroz sredinu naroda koji još uvijek nisu bili u tolikoj mjeri zahvaćeni ratnim stradanjima, pa su stoga još uvijek bili jaki i ratoborni.⁵⁵⁸ U svome prodiranju, Marko Lepid se suočio sa teškoćama planinskog bosanskog terena kao i sa

⁵⁵⁶ Moguće je pretpostaviti da su kasnije rimske ceste više-manje slijedile tok ovih komunikacija, tako da bi se na osnovi toga možda moglo pokušati rekonstruirati i liniju prodora Germanikovih trupa. Najvjerojatnije je korišten onaj pravac kojim se kasnije pružala cesta koja je preko sjevernog dijela Skopljanske udoline i lašvanskog područja ulazila u središnje-bosanske i gornjobosanske oblasti.

⁵⁵⁷ Velej Paterkul ne samo da uopće ne spominje Germanikove operacije u Pounju nego daje i vrlo okvirni prikaz završne ofenzive, i to segmentiran jer npr. kod njega nema niti jednog jedinog podatka o učešću Plaucija Silvana (kojeg inače već jednom kritikuje II, CXII, 5). On uostalom ne spominje ni nezadovoljstvo u armiji između Pounjske operacije i početka završne operacije. I na ovom primjeru se vidi koliko je Velejevo djelo opterećeno subjektivizmom i to ne samo prema Tiberiju nego i prema drugim osobama kao što je npr. Marko Lepid, čija djela prikazuje i ocjenjuje sa ne baš historiografskog stajališta. To je kao posljedicu imalo prilično zbrkan opis posljednje faze rata, posebno s obzirom na zanemarivanje ili precjenjivanje nečije uloge i značenja koje je imao za posljednjih bitaka ustanka. Uostalom kod Veleja nema ni pravilnog i stalnog kronološkog slijeda kao kod Kasija Diona, nego se stiče utisak da su pojedini podaci prosto nabacani što se može objasniti i njegovim nacrtanim opisom. Tako na mjestu gdje jedino govori o Germaniku u kontekstu čitavog rata 6-9. god. n. e. on ubacuje kraći diskurs o operaciji koju ovaj predvodi u sklopu završne ofenzive na središnje ustaničko područje, koji se tako uopće ne nalazi na mjestu koje bi mu trebalo pripadati u okvirima odgovarajućeg poglavlja koji opisuje rat u dinarskom pojasu 9. god. n. e.

⁵⁵⁸ *Vel.* II, CXV, 1-2; Možda je razlog toga da Velej posvećuje bar neku pažnju Lepidovom nastupanju, i opisuje u općim crtama što mu se događa za vrijeme borbi sa domorodcima, to da se u Lepidovoj koloni upravo nalazio Magij. Ipak okvirno i općenito prikazivanje kao da ostavlja prostora da je Velej Paterkul i na ovom mjestu želio da istakne ulogu koju je Marko Lepid imao u borbama za vrijeme završne ofenzive. Posebno s obzirom da se, na osnovi Velejevog pristupa tim borbama, dobiva utisak da Lepidov značaj čak zamagljuje onaj Tiberijev, kojem inače Velej posvećuje svoju svoju apologetsku pažnju. Tiberiju se u opisu rata 9. god. n. e. kod Veleja posvećuje samo uopćena apologetika, a Lepidu konkretno hvaljenje.

napadima ustanika. Lepidove trupe su zadavale velike gubitke onima koji su mu se opirali na putu, uništavajući područja, spaljujući kuće i naselja i istrebljujući stanovništvo. Pri tome je Marko Lepid, po Veleju, zarobio i veliki ratni plijen, što nedvosmisleno potvrđuje velika stradanja lokalne populacije.⁵⁵⁹ Ovaj Velejev podatak zorno pokazuje stupanj stradanja lokalne populacije za vrijeme ove posljednje ofenzive kada je frustrirana vojska sav svoj bijes zbog teškog i nemilosrdnog višegodišnjeg rata iskalila na dinarskoj ilirskoj populaciji. Po Veleju, trupe koje je predvodio Marko Lepid su se na kraju svoga prodora spojile sa Tiberijem, što bi pretpostavilo da je Lepid prošao i kroz zapadno-bosanskohercegovačko područje, o čemu bi izvjesnu potvrdu davao i ulomak počasnog natpisa posvećenog Marku Lepidu, sa Gradine u Posuškom Gracu.⁵⁶⁰ To bi na neki način možda sugeriralo vjerojatni boravak Marka Lepida na tome lokalitetu, i to moguće upravo na kraju rata 9. god. n. e. I Velejev tekst posredno daje neke indicije (područje pošteđenije od razaranja, teško pristupačan teren i spajanje sa Tiberijevim snagama) kojim bi se Lepidovo operativno kretanje smjestilo istočnije i južnije od sjeverozapadnog područja. Ali ipak ne i previše udaljeno od pozicija na kojima se kretao Tiberije i na kojima se nalazio nakon pada Andetrija, jer se Lepid sa njim spojio na kraju svoga prodiranja. Znači najvjerojatnije se Lepidov itinerarij pružao preko Banjalučke krajine,

⁵⁵⁹ *Vell.* II, CXV, 2-3

⁵⁶⁰ *CIL* III, 13885; Wilkes, 1969, 75; Dodig, 2003, 234; Strateška točka na Gradini u Posuškom Gracu, na kojoj se nalaze rimske ruševine koje vjerojatno predstavljaju ostatke rimskog obrambenog i utvrđenog objekta, moguće je da je imala i svoje mjesto u borbenim operacijama u zadnjim mjesecima ustanka. Ako bi se nastanak natpisa M.Serviliju koji je nađen u blizini Gradine datirao prije ustanka ova točka je i prije izbijanja ustanka predstavljala važnu rimsku poziciju u Iliriku. Gradina u Posuškom Gracu se nalazi prilično u kontinentalnoj unutrašnjosti i teško bi bilo pretpostaviti da se ona nalazila u rukama Rimljana u toku cjelokupnog trajanja ustanka. Vjerojatno je ova rimska pozicija, koja je možda predstavljala jedan od Velejevih detašmana veterana, bila zauzeta u početku ustanka, moguće već u toku pokreta Batona Dezitijatskog prema Saloni. U tom slučaju Rimljani su ponovo preuzeli ovu poziciju tek za vrijeme zadnjih mjeseci ustanka. Ako su ustanici zauzeli Posuški Gradac, a suprotno tvrditi bi bilo prilično nelogično s obzirom da su se ustanici pred Salonom mogli naći jedino ako su prije toga «očistili» zaleđe od rimskih i prorimskih posada i sastava, onda su oni morali zateći i spomenik i natpis podignut M.Serviliju, ako je on uostalom uopće i podignut prije početka rata. Radi toga se postavlja pitanje da li je tada taj kip uništen kao uostalom i drugi elementi rimskog prisustva ili su možda bili pošteđeni. Činjenica da natpis posvećen M.Serviliju nije nađen na samoj Gradini navodi na pretpostavku da je on možda bio (nasilno?) uklonjen sa same Gradine na kojoj bi se eventualno nalazio u okviru utvrđene rimske pozicije. Tom prilikom je spomenik uništen a sačuvao bi se samo natpis (postament) mogućeg spomenika i to bačen u okolno zemljište, odakle je slučajno iskopan 1980. god. Pošto je taj njegov, u odnosu na Gradinu, eksterni smještaj prilikom otkrivanja posljedica nasilnog, razaračkog djelovanja postavlja se kada se to desilo. Pitanje takve datacije je vrlo teško odrediti, ali nipošto nije za odbaciti ni vrijeme ustanka, odnosno konkretnije 6. god. n. e.

Općenito o Gradini u Posuškom Gracu v. Fiala, 1893 A, 522; Wilkes, 1969, 244; Bojanovski, 1988, 121; Dodig, 2003, 233-234

odnosno šireg područja srednjeg Vrbasa koje je inače teško prohodljivo (kanjon Vrbasa, Manjača i druge okolne planine kao Srnetica, Vitorog, Vlašić, pa i Zmijanje), pa na gornji Vrbas (Skopljansku udolinu) i možda ili kroz Kupreška vrata i dijelove zapadne Bosne ili preko Gornje Rame i uopće gornjo-neretvanskog područja (koje je vjerojatno činilo do tada najpošteđenije od ratnih stradanja ustaničko područje) u zapadnu Hercegovinu.⁵⁶¹ I negdje na prostorima ili zapadne Bosne ili zapadne Hercegovine Lepidova kolona se spojila sa trupama pod Tiberijevim neposrednim zapovjedništvom. Kako se iz vidi predloženog itinerarija kretanja trupa pod odgovornošću Marka Lepida zaobiđeno je područje središnje Bosne. Vjerojatno je to urađeno ili što se tamo već nalazio upućen Germanik sa dijelom trupa, pa nije bilo potrebe za dodatnim angažmanom i Lepidovih trupa ili jednostavno zato što to nije predstavljalo uopće ni zadatak ni cilj pokreta trupa koje je predvodio Lepid, koje se trebalo završiti u širem sjevernom zaleđu Narone. Lepid je sa svojim trupama trebao možda da predstavlja i zaštitno krilo Tiberiju i Germaniku i da svojim prodiranjem spriječava eventualnu pomoć drugih ustaničkih snaga Batonu Dezitijatskom. Tako bi Lepidove trupe na sebe vezale dobar dio ustaničkih snaga i pozicija i olakšale Tiberiju izvođenje glavnog zadatka, potragu za Batonom Dezitijatskim. Istovremeno bi se eliminirao i čitav niz ustaničkih pozicija, opustošila njihova teritoriju i izbilo se u zaleđe srednjeg Jadrana. Tolika koncentracija protu-ustaničkih snaga koje predstavljaju trupe pod Tiberijevim i Lepidovim zapovjedništvom, na jednom području kao što je zaleđe Jadrana između rijeke Neretve i Krke, isključuje i potrebu i bilo kakvu mogućnost da se na zapadu traži Arduba, kako to pretpostavljaju Bojanovski i Paškvalin. I jedina oblast koja dolazi u obzir da bude zahvaćena Germanikovim udarom jeste sama unutrašnjost i središte današnje BiH.

I dok je Tiberije vodio teške borbe oko Andetrija i regulirao pitanja pokorenih Ilira, a Lepid prodirao kroz teško pristupačne oblasti krećući se u susret Tiberiju, trupe pod Germanikovim zapovjedništvom su se razračunavale sa preostalim «đepovima otpora» u unutrašnjosti. Prilikom te Germanikove pacifikacije u dubljoj unutrašnjosti, gdje je bilo i žarište ustanka, posebnu epizodu čine događanja vezana za naselje Ardubu (...Αρδουβαν...), koje je sigurno predstavljalo bitnije ustaničko uporište i uopće naselje u tome području jer su se u njega slile i izbjeglice iz drugih krajeva i uporišta. Iako je raspolagao sa mnogo većom armijom u odnosu na branioce Ardube, Germanik se pred ovim naseljem suočio sa jakim utvrđenim obrambenim fortifikacijama i nije jednostavno izašao na kraj sa Ardubom. Samo mjesto, pored toga što je bilo snažno utvrđeno, se nalazilo u blizini rijeke sa brzim tokom, što jasno pokazuje da Ardubu treba tražiti negdje u planinskom prostoru jedne veće rijeke,

⁵⁶¹ Nije nerealno ni pretpostaviti da je kretanje glavnine formacija pod zapovjedništvom Marka Lepida bilo na neki način povezano sa komunikacijom koja je u rimskoj cestovnoj mreži postala cesta *Salona-Servitium*. Rimske ceste su se oslanjale i na pravce epihorskih komunikacija i sigurno su i ranije postojali utabani pravci koji su povezivali dolinu Save između ušća Une u Savu i ušća Ukrine u Savu, tj. donji tok Vrbasa sa zaleđem srednje Dalmacije.

znači njen gornji ili srednji tok.⁵⁶² Proces detekcije Ardube se mora pratiti uvažavajući sljedeće koordinatne točke koje se mogu naslutiti na osnovi podataka iz odgovarajućeg Dionovog teksta i njegovog smisla :

- Arduba nije predstavljalo neko izoliranije mjesto, nego se nalazila na prometnijem prostoru, kuda su se pružale važnije domorodačke saobraćajnice i bila je situirana na pravcu glavnog nastupanja Germanikovih trupa.⁵⁶³
- Postojanje rijeke u njenoj neposrednoj blizini, i to sa relativnom dubinom.
- Da nije bila granična točka, nego da se nalazila unutar jedne politije i bila je središte jedne oblasti, što sugerira smisao posebno podatka LVI, 15, 3, koji kao da govori da su postojala mjesta, pozicije i naselja koje gravitiraju Ardubi.

Arduba se u znanstvenoj literaturi često povezivala sa Vrandukom,⁵⁶⁴ ali iskopavanja koja je na ovom lokalitetu vodila Branka Raunig nisu dokazala postojanje prapovijesnog, protohistorijskog pa i antičkog razvitka.⁵⁶⁵ Posebno mjesto u ovom posljednjem činu ilirskog oružanog otpora rimskom

⁵⁶² Cass. Dio LVI, 15, 1-3;

⁵⁶³ Znači Ardubu je potrebno tražiti na mjestu na kojem se nalazila prostorno veća gradinska naseobina, i to na saobraćajno-komunikacionom čvorištu (koja je bila i strateška točka) i u koju se mogla smjestiti veća populacija i koja su uslijed toga bila i središta društvenog, političkog, gospodarskog, duhovnog i kulturnog života domorodačkih zajednica. U svim onim domorodačkim većim i snažnijim naseljima gradinskog sa podgrađem ili sojeničkog tipa čija se egzistencija naglo završava sa početkom nove ere, a koja su već i rekognosticirana, nalaze se vjerojatno sakrivena poimenično domorodačka naselja-središta ustaničkog otpora, i to ne samo ona spomenuta kod Diona. Na ovom mjestu u prvi plan izbijaju rezultati i metode arheoloških istraživanja željeznodobnih epihorskih naselja sa područja zahvata ustanka. Možda upravo sloj koji predstavlja posljednje razdoblje postojanja nekih domorodačkih naselja u sebi sadržava i svjedočanstva o burnim događanjima vezanim za veliki ustanak u ilirskim zemljama.

⁵⁶⁴ Ako bismo prihvatili teoriju o Vranduku kao Ardubi, onda bi se i dezitijatska granica morala povući nešto sjevernije na utok Krivaje u Bosnu.

⁵⁶⁵ O Ardubi v. Tomaschek, 1880; Hirschfeld, 1890, 25, 357; Wilkes, 1969, 418; Raunig, 1973; Imamović, 1978; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 54; Suić, 2003, 75; Bojanovski, 1988, 52 (koji je smješta negdje bliže Andetriju, «možda negdje u području Diona ili Mezeja...dakle negdje u sjevernoj Dalmaciji ili zapadnoj Bosni»); Paškvalin, 2000, 195 smatra da bi je u «...smislu lociranja trebalo tražiti u kraju Delmata, te bi predstavljala prije refugium, nego pravo utvrđenje, uz neku manju utvrdu.». I Bojanovski i Paškvalin svoje stavove zasnivaju na pretpostavci da se Arduba nalazila u blizini Andetrija, i u koju su se sklonili bjegunci iz njega (Bojanovski) ili po tome što je kao značajnije rimsko mjesto!? ne spominju osim Kasija Diona druga rimska vrela (Paškvalin). Prvi stav je isključen iz sljedećih razloga :

1. I Baton Dezitijatski je napustio Andetriju, a on sigurno nije bio u Ardubi. Znači bjegunci iz Andetrija nisu bili ti koji su se nalazili u Ardubi, nego je riječ o izbjeglicama iz drugih ugroženijih krajeva koje je u nju poglavito zatvorilo Germanikovo napredovanje.
2. Germanik je bio poslan u teška i divlja mjesta, što znači da je on bio poslan u dublju unutrašnjost i jedino mjesto gdje se Arduba nalazila mogla nalaziti je u bilo u tim divljim i teškim mjestima.

osvajanja imaju osobe koje Kasije Dion naziva αὐτόμολοι ⇒ »prebjezi« (u prijevodu na engleski Loeb edicije *deserters*), a čije je prisustvo smetalo postizanju uvjeta primirja preostalim ustaničkim uporišta i snaga. Germanik je nesumnjivo dok je vodio borbe u unutrašnjosti pokušavao da postigne određene dogovore o sporazumnoj predaji i to sa domicilnim zajednicama, što su sprečavali ovi prebjezi.⁵⁶⁶ Tko su bili ti Dionovi αὐτόμολοι ? Sudeći po smislu Dionova teksta, to nisu bili ilirski domorodci sa užeg ustaničkog dinarskog područja, odnosno izbjeglice koje su pristizale iz ugroženijih krajeva jer bi to podrazumijevalo da se pod tim terminom nalaze i žene i djeca, a po svemu sudeći αὐτόμολοι su poglavito bili muškarci u ratničkoj dobi. Najvjerojatnije je riječ o stvarnim dezerterima iz protu-ustaničke armije koji su se priključili ustanicima, što otvara mogućnost sagledavanja još jedne pojave koja je bila sastavni dio događanja vezanih za ilirski ustanak. A to je pojava dezerterstva iz protu-ustaničkih jedinica i pribjegavanja sa teritorije koja je pod njihovom kontrolom ili lojalna Rimu na ustaničku stranu i teritoriju. Logično je pretpostaviti da je dobar dio ovih prebjega dolazio iz redova auksilijarnih trupa koje su se borile protiv ustanika (možda najviše iz kontingenata koji potiču iz Ilirika). Možda su pod ovim prebjezima shvaćani i oni Breuci i Panoni koji su nakon pada Panonije napustili svoje matično područje i nastavili sa oružanom borbom iako su zvanično njihove politije kapitulirale, ali i oni stanovnici «lojalnog» Ilirika ali i okolnih zemalja koji se nisu nalazili u redovima protu-ustaničke armije ali su uspjeli naći put da se pridruže jednoj antirimskoj pobuni. Iako je teško pretpostaviti, nije isključeno da je među prebjezima bilo i bivših legionara i pripadnika «dobrovoljačkih» kohorti rimskih građana, posebno ako se ima na umu regrutiranje iz redova bivših robova čiji moral i shvaćanje dužnosti nije bilo po prirodi stvari isto kao kod onih legionara koji su bili pravi građani. Među ovim prebjezima su se vjerojatno nalazili i robovi koji su se koristeći ustanak pridružili pobunjenicima i tako stekli slobodu. Prebjezi su na ustaničko područje stizali od samoga početka rata pa u toku svih njegovih razvojnih faza, skoro do zadnjeg razdoblja oružane borbe i izgleda nisu činili neku posebnu jedinstvenu vojno-političku cjelinu u okvirima ustanka, nego su bili

Drugi stav je isto teško prihvatiti jer je Arduba uostalom domorodačko naselje, a ne rimsko, i koje je, sudeći po opisu Kasija Diona, potpuno i uništeno u toku borbi, a zatim i *R.P.Aquae S...* ne spominju rimska literarna vrela, pa to ne znači da ni ona nije bila značajnije mjesto.

Detekcija Ardube će biti vrlo težak i zahtijevan problem i u budućim istraživanjima, jer npr. samo na jednom kratkom odjeljku toka rijeke Bosne između današnjeg Kaknja i Vranduka postoji najmanje desetak točaka (a sjeverno od Zenice još i više) arheološki potpuno neistraženih, a koje po svojim zemljopisnim karakteristikama potpuno zadovoljavaju postavljene koordinatne točke, posebno onu vezanu za blizinu relativno duboke rijeke. Ustvari i dobar dio gradinskih naselja na području Gornje Bosne i lašvanskog porječja zadovoljavaju postavljene uvjete za detekciju Ardube (v. poglavlje «Suvremeni lokaliteti») i samim tim je potrebno konstatirati da će lokaliziranje Ardube biti iznimno teško, izuzev ako se ne desi neko slučajno otkriće.

⁵⁶⁶ Cass. Dio LVI, 15, 1

razbacani po različitim područjima i segmentima ustanka. Svi ovi elementi, koji su izgleda ukupno bili relativno brojni, su predstavljali neku vrstu apatrida i bilo kakav sporazum o predaji obuhvaćao bi same politije ili druge njima subordinirane društvene zajednice⇒ učesnike u ratu, i samim tim se ne bi odnosio na njih. Radi toga je sasvim razumljivo da su ovi «prebjezi», bez obzira na njihovo podrijetlo, bili najborbeniji dio ustaničkih snaga, posebno na samom kraju rata kada jednostavno oni nisu mogli dozvoliti da se predaju jer se na njih ne bi primjenjivale moguće zaštitne klauzule u sporazumu o predaji koje bi se odnosile na narode i zajednice koje se predaju. Prebjezi, posebno oni koji su pobjegli iz redova protu-ustaničke armije, su mogli očekivati mnogo surovije kažnjavanje, ako ne i nemilosrdno i beskompromisno uništenje i likvidiranje. Njima nije odgovarala nijedna predaja ili sklapanje sporazuma sa Rimljanima. Tako su oni bili najveća smetnja pacifikaciji dinarskog prostora, jer su se u preostala ustanička uporišta, kao što je Arduba, sabilo sve što je još postojalo od ovih prebjega. U samoj opkoljenoj Ardubi ti prebjezi su se sa domicilnim stanovnicima Ardube razišli u mišljenju što činiti, jer su potonji «žudili za mirom», dok su prebjezi s pravom bili zabrinuti za svoju sudbinu u slučaju predaje Ardube Germanikovim trupama.⁵⁶⁷ To razilaženje je u jednoj napetoj i očajnoj situaciju moralo kulminirati i došlo je do sukoba između domicilnih snaga i prebjega. Ali, žene iz tvrđave, za razliku od muškaraca, pridružile su se i pomagale prebjegu, jer su po Dionu, one žudjele za slobodom i bile spremnije da pate i podnesu bilo koju drugu sudbinu nego da padnu u ropstvo. U Ardubi je izbila surova unutrašnja borba i prebjezi su u njoj bili nadjačani i zarobljeni, i samo su neki od njih uspjeli da pobjegnu. Ali žene Ardube nisu se željele pokoriti ni volji Rimljana ni željama muškaraca Ardube koji su sada mislili samo kako da sačuvaju vlastite žive glave. I u tim trenucima žene Ardube su pokazale jedno od najvećih herojstava u povijesti jer su sa svojom djecom

⁵⁶⁷ Vrlo često naglašavanje u Dionovim opisima zadnjih trenutaka rata da je domicilno stanovništvo bilo za predaju i mir, ali da su to sprečavali «prebjezi» (LVI, 15, 1-2) kao da indicira prebacivanje krivice na ove «apatride» i izvjesno opravdavanje dinarskih naroda koji su se suočili sa vrlo teškom situacijom. Ovakvo tumačenje zbivanja na ratištu posljednjih mjeseci ustanka Kasije Dion je mogao dobiti samo iz izvorne građe koju je koristio, a koja je kako smo već pokazali prilično detaljna i informacije dobiva ne samo od rimske strane, nego i sa ustaničke strane. Nije nemoguće pretpostaviti da su starješine lokalnih zajednica koje su se predavale u ljeto 9. god. n. e. rimskim zapovjednicima svoj žestoki otpor pravdali prisustvom ovih prebjega, elementa bez ikakve zaštite jer su oni eto bili za mir ali im to nisu dozvoljavali prebjezi. Time su starješine tih zajednica nastojale da ishoduju bolji postupak i ophođenje prema sebi i zajednicama koje predstavljaju od strane rimskih zapovjednika, a njihova svjedočenja i saslušanja su se vrlo lako mogla naći u zvaničnim dokumentima. Iako je vjerojatno bilo i takvih slučajeva da su prebjezi bili u koliziji sa domicilnim stanovništvom, ipak su Dionovi podaci o spomenutom odnosu prenaplašeni, uslijed namjernog i namjenskog preuveličavanja nastalog iz iznesenih razloga. I domicilno stanovništvo je pružalo žestok i odlučan otpor, o čemu svjedoči podatak Veleja Paterkula (II, CXV, 4) da su se Dezitijati i Pirusti borili skoro do svoga istrebljenja i zbivanja u Andetriju, gdje upravo domicilno stanovništvo odbija primirje i sporazumnu predaju Tiberiju.

skakale ili u vatre koje su plamtile Ardubom ili su se strmoglavivale u rijeku koja je tekla ispod Ardube.⁵⁶⁸ Nevjerojatno je da muškarci Ardube nisu uspjeli spriječiti u tome paklu Ardube svoje žene u ostvarivanju njihovih nauma. Nakon toga je i Arduba prestala sa pružanjem otpora i okolna mjesta u njenoj blizini koja su joj gravitirala su se nakon pada lokalnog središta dobrovoljno predala Germaniku. Ta dobrovoljna predaja je vjerojatno spasila dobar dio domicilnog stanovništva u čitavom nizu manjih gradina koje su se pružale oko Ardube, toga najbitnijeg lokalnog središta.⁵⁶⁹

Sudeći po zbivanjima kod Ardube rimska strategija se sastojala i u tome što bi se vršio koncentrični i snažan pritisak i udar na značajnije lokalno središte, a ne na čitav niz manjih uporišta i refugija. U suprotnom bi se protu-ustaničke trupe opasno razvukle i rasplinule, što bi neminovno dovelo do upadanja u «živo blato» ustaničkog prostora i otpora i produžilo težak rat. Rimska zapovjedništva su se nadala da će ova strategija donijeti željeni uspjeh, odnosno da će se nakon pada lokalnog središta predati i okolna naselja. Ova taktika je u slučaju Ardube donijela uspjeh, ali bilo je i predjela gdje je ipak bilo potrebno postupno svladavati otpor uporišta za uporištem. I nakon što je obavio u velikoj mjeri svoj zadatak, Germanik se pridružio Tiberiju ostavljajući Gaja Vibija Postumija da kompletira pokoravanje preostalih predjela i zona otpora u unutrašnjosti ustaničkog područja.⁵⁷⁰ Sudeći po tome što je Postumije odlikovan za svoje učešće u borbama 9. god. n. e. njegovo prisustvo i učešće u borbama na dinarskom prostoru je bilo više nego iznimno.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ O sličnom ponašanju žena u nizu domorodačkim uporišta koja su zauzimali Rimljani kod različitih naroda i u različitim razdobljima v. Šašel Kos, 2005 A, 435 – 436; 476; (uključujući i japodski Metulum 35. god. p. n. e.). Ova pojava se primjećuje kod niza literarnih vrela (Livije, Flor, Apijan, Kasije Dion) i to uglavnom vezano za narode sa nižim (u odnosu na Rimljane, Grke i Orijentalce) stupnjem općekulturnog razvitka.

⁵⁶⁹ O događanjima vezanim za Ardubu v. *Cass. Dio* LVI, 15, 1-3; Zanimljiv je i karakter Dionovog opisa borbi i događaja vezanih za Ardubu, jer su podaci koji se u njemu nalaze dobrim dijelom nastali kao izvorno ustanička produkcija, a ne samo gledano, analizirano i tumačeno sa rimske strane. Podaci o odnosima unutar opsade (sukobi između samih stanovnika i tzv. prebjega) Rimljani su mogli dobiti samo preko ustanika koji su se nalazili unutar opsadnog prstena, pa bi onda bili i uvršteni u izvornu građu koju je Kasije Dion koristio. Za razliku od Ardube, podaci iz opisa borbi za Splonum i Raetinum su nastali poglavito gledano sa rimske strane, dok se u slučaju zbivanja kod Andetrija nailazi i na podatke koji su mogli nastati kao proizvod ustanika i njihove percepcije događanja, npr. u slučaju Batonove želje i ubjeđivanja stanovnika Andetrija u potrebu pregovora sa Tiberijem.

⁵⁷⁰ *Cass. Dio* LVI, 15, 4-16, 1; Potrebno je navesti i da se Postumije kod Veleja (II, CXVI, 1-2) pojavljuje neposredno nakon što je on jedini put spomenuo i govorio o Germaniku u kontekstu rata 6-9. god. n. e., odnosno opisa njegovog pohoda u divlje i teške krajeve, što znači da je realno pretpostaviti da je podatke o Postumiju Velej dobio korištenjem iste informacije iz koje je crpio podatke za svoje spominjanje Germanikovog učešća u operacijama 9. god. n. e. Postoji i izvjesno neslaganje i u samom obliku imena kod Diona i Veleja, jer ga prvi naziva Ποστούμιος, a drugi *Postumus*, dok smo za standardni oblik u radu prihvatili transkribirani Dionov oblik Postumije. Zanimljivo je da je rimske trupe u

Po Veleju Paterkulu, dva domorodačka naroda koja su posljednja pacificirana a koja on poimenično navodi su Dezitijati i Pirusti i to najviše zahvaljujući skoro neosvojivim planinskim pozicijama, ratničkom mentalitetu i umijeću, poznavanju terena te uskim dolinama u kojima su živjeli.⁵⁷² Ovaj opis potpuno odgovara geomorfološkim osobnostima Gornje Bosne (uključujući i bjelašnički masiv) i srednjeg i gornjeg Podrinja. Spomenuti Velejev podatak potvrđuje da su posljednji ustrojeni otpor pružili Dezitijati i Pirusti, iz čega bi se, ako se poveže sa Germanikovim itinerarijem, mogla izvući dodatna potvrda da se ardubsko područje nalazilo na dezitijatskom području. Uostalom i Velejeva opaska da su oni bili skoro neosvojivi zbog tih pozicija i naseljenosti u uskim dolinama ukazuje na dobru utvrđenost i pozicioniranost dezitijatskih, uz pirutske, naselja, te ukazuje i na vrlo teške i nemilosrdne borbe koje su vođene kako bi se ona zauzela. Međutim iz Velejevog podatka, u kome se govori o borbama sa Dezitijatima i Pirustima, može se izvući i zaključak da je Tiberije bio taj koji je neposredno rukovodio pokoravanju Dezitijata i Pirusta (*...non iam ductu, sed manibus atque armis ipsius Caesaris tum demum pacati sunt, ...*), što se ne bi slagalo sa Germanikovim pokretima, i uopće sa djelovanjem Lepida i Silvana i njihovih trupa u toku te posljednje ofenzive. Pirusti su živjeli suviše na jugoistoku Provincije i njih sigurno nije obuhvatilo neposredno pokoravanje od strane Tiberija, i vjerojatno je za to bio zadužen Plaucije Silvan. Što se tiče Dezitijata osnovna koordinatna točka jeste bitka kod Andetrija, jer pokoravanje Gornje Bosne i susjednih gravitacionih oblasti se desilo tek nakon ove bitke. Preko Kasija Diona se opet zna, da se nakon pada Andetrija, Tiberije posvetio uređivanju poslova onih zajednica koje su se predale. I izgleda da se više nije neposredno upuštao u dalje ciljane borbene ofenzivne pokrete, već je to prepustio drugim visokim rimskim zapovjednicima. Po iznesenom, nema Tiberijevog angažmana u uništavanju preostalih ustaničkih uporišta i izgleda da se on zadovoljio slomom povezanog sustava ustaničkog otpora u dinarskom pojasu, pa je pristupio preustroju stanja u Provinciji, koja istine radi još uvijek nije bila u potpunosti pacificirana.⁵⁷³ Samim tim i spomenuta Velejeva konstatacija se može promatrati u smislu njegove tendencioznosti i preuveličavanja u prikazivanju djelovanja Tiberija u ratu. Uz to, sam Velej konstatira da se Lepid probio do Tiberija, te bi i ta informacija isključivala da se Tiberije tada nalazio u središnjoj Bosni ili još dalje prema istoku i jugoistoku, jer je Lepid kao svoj cilj imao zaleđe srednjeg Jadrana.

prvom ratu sa Ilirima preko Otranskog moreuza i na istočnom Jadranu predvodio Aul Postumije (Polibije, II, 11), dok je kako vidimo i osoba koja je pacificirala posljednje točke ilirskog otpora bila isto jedan od Postumija.

⁵⁷¹ Na primjeru Postumija se može vidjeti da Dionov tekst, za razliku od Velejevog, zanemaruje uloge drugih rimskih zapovjednika u odnosu na Germanika, što je situacija koja je obrnuta u odnosu na Velejev pristup.

⁵⁷² *Vell.* II, CXV, 4

⁵⁷³ Možda se tada i desila podjela Provincije na dvije nove ilirske provincije.

Uostalom Dezitijati su se za vrijeme ove konačne ofenzive borili ne samo u svome području nego i širom preostalog ustaničkog područja, u Andetriju sigurno jer je tamo bio prisutan i Baton Dezitijatski. To bi značilo da su i sa ovim borbenim jedinicama, u toku završne ofenzive, protu-ustaničke trupe koje je neposredno predvodio Tiberije mogle imati oružani kontakt. Naravno moguće je i pretpostaviti da je potraga za Batonom Dezitijatskim, prije bitke kod Andetrija, možda djelomično zahvatila i dezitijatsko područje.

Ta nemilosrdnost posljednjih borbi, osvjedočena i na Dionovim prikazima borbi za Andetriju i Ardubu, sigurno je proizvela i teška stradanja domorodaca, pogotovu Dezitijata, što potvrđuje i Velej Paterkul koji kaže da su oni uz Piruste pokoreni tek kada dovedeni skoro do potpunog istrebljenja.⁵⁷⁴ Iako su nesumnjivo stradanja dinarskih domorodaca, uključujući posebno Dezitijate, bila iznimno velika ipak je možda malo pretjerano reći da su oni dovedeni skoro do istrebljenja, jer sredinom I st. n. e. oni broje 103 dekurije i predstavljaju najbrojniji narod naronitanskog konventa, a preko Kasija Diona znamo da su se pojedine zajednice na pretpostavljenom dezitijatskom području i sporazumno predale.

Predaja Batona Dezitijatskog i zvaničan kraj Ilirskog ustanka

Okvirni datum, odnosno vrijeme u kojem se Baton Dezitijatski predao Tiberiju i tako se i zvanično završio veliki trogodišnji ustanak naroda Ilirika može se dobiti na osnovi vremenske korelacije ovog događaja sa porazom Publija Kvintilija Vara (*Publius Quinctilius Varus*) u Teutoburškoj šumi, uništenja tri legije i velikog ustanka do tada podčinjenih germanskih naroda pod vodstvom heruskog vođe Arminija. U toku pet dana od Tiberijeve pobjede u Iliriku, stigle su i vijesti i izvještaji o *Clades Variana*, jednom od najtežih i najvećih poraza rimske armije (*Tantum quod ultimam imposuerat Pannonico ac Delmatico bello Caesar manum, cum intra quinque consummati tanti operis dies funesta ex Germaniae epistulae nuntium attulere caesi Vari*).⁵⁷⁵ To bi značilo da je vijest o pobjedi u Iliriku, odnosno predaji Batona Dezitijatskog, u Rim došla samo par dana prije vijesti o porazu u Teutoburškoj šumi.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ Potrebno je napomenuti da Velej Paterkul ustvari od svih ustaničkih naroda poimenično spominje samo ova dva naroda, što je vrlo značajno s obzirom da su oba naroda po Veleju «dalmatinska», jer on daleko veću pažnju posvećuje zbivanjima u panonskom bazenu. On za vrijeme posljednje faze rata nije više na ratištu, nije neposredni sudionik borbi i informacije dobiva primarno posredno, što dodatno podcrtava značenje Dezitijata i njihov angažman u ustanku stavlja na prvo mjesto. Tako se dokazuje iznimna prisutnost njihovog imena u rimskoj javnosti za vrijeme ustanka, koja je ustvari izgleda bila u odnosu na druge ustaničke narode najprisutnija, pa i sam Velej Paterkul smatra shodnim da u svoj nacrtani opis, a posebno u onaj šturi dio koji govori o ratu u 9. god. n. e. ubaci i Dezitijate, i prezentira odlučnost njihove borbe.

⁵⁷⁵ *Vell.* II, CXVII, 1

⁵⁷⁶ Iako Velej u spomenutom podatku nigdje ne spominje predaju Batona Dezitijatskog, ipak se taj čin može smatrati, po Veleju, Tiberijevim završetkom *Pannonico ac Delmatico bello*. Za Tiberija je nesumnjivo predaja Batona Dezitijatskog

Spomenuta činjenica pokazuje da se zvanični kraj rata u ilirskim zemljama desio vremenski vrlo blisko vezano sa pokretom tri Varonove legije i njima pratećih pomoćnih jedinica i njihove katastrofe u Teutoburškoj šumi koja se vremenski datira u rujan 9. god. n. e. To bi značilo da se pobuna na zapadu provincije Germanije koja je bila razlogom pokreta triju legija desila u periodu kada se Baton Dezitijatski još uvijek nalazio na slobodi ili se namjeravao predati, zavisno naravno od vremena koje je trebalo da vijesti iz Ilirika i Germanije stignu u Rim. Ilirik je znatno bliži od germanskih zemalja u kojima se desio poraz, pa bi logično bilo pretpostaviti da je vijesti o pobjedi trebalo manje vremena da stigne u Rim u odnosu na vijest o porazu. Iz te činjenice bi se mogao izvući zaključak da razmak od pet dana u odnosu vijesti koje su stigle u Rim, nije odgovarao i stvarnom vremenskom odnosu između predaje Batona Dezitijatskog i poraza u Teutoburškoj šumi, odnosno da je ovaj potonji događaj bio skoro istovremen pa i raniji u odnosu na predaju u Iliriku. Ali s druge strane, vijest o teškom porazu je iz čiste potrebe i razloga esencijalne hitnosti mogla putovati i brže u odnosu na vijest o pobjedi koja je mogla sebi da dopusti izvjesnu «lagodnost u putovanju». Ipak bez obzira kako se međusobno vremenski odnosila ova dva događaja, stoji činjenica da su se ona desila u jednom bliskom vremenskom okviru, vjerovatno unutar jedne sedmice. Znači i pokret legija Kvintilija

značila kraj ustanka, pa se samim tim i spomenuti podatak može odnositi samo na čin predaje Batona Dezitijatskog, jer je ovaj potonji tih zadnjih dana rata predstavljao jedinu preživjelu vojno-političku instituciju ustanka i njegovog Saveza, pa je i simbolički njegova predaja značila i predaju Saveza i prestanak ustanka. Dok god su on i njegova pratnja bili na slobodi nije se moglo smatrati da je ustanak završen, jer su Rimljani znali da se ustanak može ponovo rasplamsati. I Kasije Dion, odnosno njegova izvorna građa su predaju Batona Dezitijatskog smatrali krajem rata, što jasno sugerira da je takvo mišljenje bilo uobičajeno u tadašnjoj rimskoj javnosti i rimskom političkom miljeu. Uostalom borbe sa pojedinim odmetnutim elementima, što je prerastalo u hajdučiju i u Panoniji i u Dalmaciji, nisu prestale još dugo nakon predaje Batona Dezitijatskim, pa je jedina točka na osnovi koje se može tvrditi je li rat završen ili ne predaja Batona Dezitijatskog. Ovaj ustanički vojvoda je za Rimljane i mediteranski svijet simbolizirao sam ustanak, i bio je nesumnjivo kao takav poznat u javnom mnjenju Rima, i uopće šire javnosti upoznate sa ilirskim ratom.

Isto tako Velej Paterkul ne kaže ni gdje je vijest o porazu u Teutoburškoj šumi došla, ali se iz smisla jasno može zaključiti da je destinacija te Velejeve «vijesti» bila Rim, jer je logično da ta vijest prvo dođe u prijestolnicu, a ne da ide u udaljenije ilirsko područje. Po Veleju Paterkulu (II, CXX, 1), Tiberije je, čim je čuo ovoj katastrofi, pohitao prema Augustu što pokazuje da se on tada nije nalazio u Rimu, nego u ilirskim zemljama. Tiberije je o ovom porazu vjerovatno bio obaviješten posrednim putem preko Augusta i Rima, dok su šanse da je direktno obaviješten odmah iz germanskih zemalja, bez filtera Augusta, slabije vjerovatnoće. I smisao Dionovog podatka LVI, 18, 1, govorio bi u prilog toga da je vijest prvo došla u Rim, čak i da je ona došla neposredno što su prošle odluke o odlikovanjima i počastima u znak pobjede nad ilirskim ustanicima. To bi nedvosmisleno potvrđivalo da je vijest o pobjedi došla u Rim prije one o porazu, i da je Senat sazvan odmah po dospijeću vijesti o pobjedi kako bi se donijele odluke o unapređenjima. Osim toga Velej Paterkul je tada boravio u Rimu, tako da se u njegovo izlaganje možemo prilično pouzdati, jer je on sigurno brzo saznao o pobjedi u Iliriku, ali isto tako i dobio vijest o porazu, možda već istog dana kada su one dolazile u Rim, pa je mogao i da relativno ocijeni odnos u vremenu između dolaska dviju vijesti u prijestolnicu.

Vara prema svome porazu, koji se za razliku od predaje Batona Dezitijatskog nije desio «odjednom», nego se odvijao kroz određeni period, se desio dok ilirski ustanak još uvijek formalno nije bio završen. A i borbe sa germanskim buntovnicima, koje su kulminirale u ono što se zove bitka u Teutoburškoj šumi, su započele u par dana razlike u odnosu na čin predaje Batona Dezitijatskog. Paradoksalno izgleda činjenica da dok Tiberije prima predaju Batona Dezitijatskog i time formalno pobjedonosno završava jedan od najtežih rimskih ratova poslije punskih, istovremeno (i to u bukvalnom smislu) se događa jedan od najvećih rimskih poraza nakon Kane, za koji rimsko zapovjedništvo na ilirskom terenu kao ni rimski državni vrh nemaju pojma ni da se događa. Iz ovoga bi mogao proizaći zaključak da se Baton Dezitijatski predao, i tako okončao ustanak, u toku mjeseca rujna 9 god. n. e., vremenski usklađeno sa bitkom u Teutoburškoj šumi, znači oko sredine toga mjeseca. Baton Dezitijatski i njegov stožer su vjerojatno bili dovoljno svjesni činjenice da bi ulazak u još jednu oštru ratnu zimu bio potpuno poguban za preostale desetkovane ustaničke jedinice i zbjegove i da naredno proljeće, u uvjetima koji su tada vladali na ratištu i u okvirima raspoloživih resursa, ustanički narodi i bez rimskog direktnog udara ne bi dočekali. Zbog toga se kao jedina moguća opcija nametnula časna predaja i nada da će naići na milost Tiberija i njegovu poštedu do tada pobunjenih naroda.

Zaključno sa ljetom 9 god. n. e. (kako bi to sugerirao i sam Velej Paterkul⇒ *Illa aetas maximi belli consummavit effectus*)⁵⁷⁷ protu-ustaničke trupe su prokrstarile čitavo dezitijatsko područje, razarajući naselja i dezitijatsko društvo. Sav preostali otpor se preselio u potpunosti u «šumu», a neko prepoznatljivo koherentno ustaničko područje više nije postojalo. To je nesumnjivo moralo pratiti i uništavanje dotadašnje uobičajene društvene i političke strukture dezitijatske zajednice, jer su stare i u ratu uspostavljene institucije praktično prestale da funkcioniraju. Samim tim i odlučivanje o kraju ustanka nije više moglo zavisiti o volji neke vojničke/narodne skupštine jer je njeno sazivanje i djelovanje u uvjetima ljeta 9. god. n. e. bilo nemoguće. Odluka je sada zavisila samo od volje i želja preostalih institucija ustanka, u prvom redu vrhovnog vojvode Batona Dezitijatskog i njegovog preostalog okruženja.

U međuvremenu sa zbivanjima oko Ardube i Postumijevog zauzimanja preostalih točaka otpora, i Baton Dezitijatski i njegovo neposredno okruženje prelomili u sebi pitanje svoje predaje i uvidjevši kraj rata, ali i neviđeno stradanje vlastitog naroda. Preostalo ustaničko vojno-političko rukovodstvo bilo je izloženo proganjanju trupa koje je predvodio Tiberije, i koje se sudeći po Dionovom tekstu nisu nalazile suviše udaljene od pozicija na kojima se nalazio Baton Dezitijatski. Nakon što su odlučili o predaji, Baton Dezitijatski je poslao svoga sina Skeuasa, koji je vjerojatno

⁵⁷⁷ Vell. II, CXV, 4

cijelo vrijeme ovih zadnjih bitaka proboravio sa ocem, vrhovnom vojnom zapovjedniku Tiberiju. Slanje sina, za kojeg ne znamo da li je bio najstariji Batonov sin, je imalo veliko simboličko značenje, jer je pokazivalo ozbiljnost i iskrenost namjera Batona Dezitijatskog i njegovu spremnost za mir i pod nepovoljnijim uvjetima. Preko svoga sina, Baton Dezitijatski je Tiberiju obećao predaju i sebe i preostalih svojih sljedbenika ako dobije oprosteno, ⁵⁷⁸ odnosno garancije da neće biti odmah likvidirani i ne saslušani, što se poznavajući Tiberijevo ponašanje u toku rata sigurno ne bi ni desilo i da nisu dobivene garancije.

Nakon primljenih garancija, u toku noći Baton Dezitijatski se sa svojim preostalim sljedbenicima pojavio u rimskom taboru u kome se nalazilo Tiberijevo zapovjedništvo i tako se i zvanično predao. Taj čin koji se vjerojatno odigrao negdje u dubljoj unutrašnjosti dinarskog pojasa je označio ne samo završetak trogodišnjeg teškog rata, nego i konačan kraj dvostoljetnog sukoba Ilira sa Rimljanima, u korist ovih potonjih.⁵⁷⁹ Već sljedeći dan nakon te noći koja je i formalno zapečatila ilirsku sudbinu i nade u nezavisnost, Baton je u duhu najboljih rimskih pravnih normi i tradicija izveden pred improvizirano sudište kojim je predsjedavao vrhovni zapovjednik rimskih trupa na ratištima ilirskih zemalja.⁵⁸⁰ Ovaj postupak je iznenađujući imajući u vidu rimsko postupanje sa

⁵⁷⁸ *Cass. Dio* LVI, 16, 1-2

⁵⁷⁹ I pored skoro 240 godina kroničnog ratovanja i grčevitog otpora na istočno-jadranskim obalama, unutrašnjosti zapadnog Balkana i ravnica Panonije, ilirska sudbina je od samog početka bila predestinirana. Rascjepkani Iliri, podijeljeni na desetine političkih jedinica, bez ikakvog jedinstva (izuzev kratkotrajnog dvogodišnjeg perioda od 6-8. god. n. e.) sa nižim stupnjem autohtonog kulturnog i općeg društvenog razvitka koji nikada nije uspio u potpunosti doseći razinu državotvornosti, sa znatno slabijim vojnim ustrojem i opremljenošću jednostavno nisu imali šansi sa dobro ustrojenom i definiranom Rimskom državom i njenom oružanom silom i morali su kad-tad podleći superiornijem protivniku.

⁵⁸⁰ *Cass. Dio* LVI, 16, 2

Na ovom mjestu zanimljivo je usporediti ovo rimsko suđenje Batonu Dezitijatskom i suđenje, vjerojatno po istoj optužnici samo sa drugim učesnicima, Batonu Breučkom (*Cass. Dio* LV, 34, 5-6) Dok je drugo spomenuto suđenje i presuđivanje prepušteno skupštini vojnika, što znači praktično narodu, suđenje Batonu Dezitijatskom se odvijalo u zatvorenom krugu (riječ je o rimskom zapovjedništvu) i na kraju je izgleda samo jedan čovjek (Tiberije) presudio po tome pitanju (nepoznato je da li to uradio sa ili bez konsultacija i prihvatanja mišljenja drugih članova svoga okruženja, tj. improviziranog tribunala pred koji je izveden Baton Dezitijatski).

Da je riječ o improviziranom sudištu koje je moglo donositi pravosnažne odluke u vezi sudbine Batona Dezitijatskog i njegovih sljedbenika, a ne samo o običnom saslušanju, može se zaključiti iz niza podataka. Prvo Tiberije je imao zakonski dodijeljen mandat, odnosno imenovanje za vrhovnog zapovjednik trupa u Iliriku, što je podrazumijevalo da je on i najviši i vojni i civilni predstavnik Rimske države u ilirskim zemljama, pa je samim tim i mogao primjenjivati i njen pravni sustav. Njemu su sasvim legalno bile podređene sve institucije u prostoru nad kojim je imao mandat uprave, uključujući i sudske nadležnosti te je on bio i neka vrsta vrhovne sudske instance za razinu ilirskih zemalja bar za period

drugim zarobljenim vođama koji nisu imali tu privilegiju da budu izvedeni pred bilo kakav sud gdje bi mogli prezentirati svoju obranu, npr. sa Jugurtom i Vercingetoriskom, pa i makedonskim kraljem Persejem. On bi se možda mogao djelomično objasniti time što je Baton Dezitijatski prije izbijanja ustanka bio podanik rimske države, pa je mogao da ima pristup svih pravima kojima je radi toga raspolagao, uključujući i pravo na pošteno suđenje. Za razliku od ilirskih oblasti, transalpinske galske zemlje koje su se pobunile protiv Cezara 52. god. p. n. e. još uvijek nisu bile u potpunosti i teorijski uključene u rimski državni i provincijski okvir, pa je i zbog toga odnos prema Vercingetorisku možda bio drugačiji. Ipak stoji činjenica da je Tiberije, prije nego što je pao pod utjecaj paranoja carske vlasti, bio legalista i nastojao da što je moguće više poštuje i da se pridržava rimskog pravnog i državnog sustava i njegovih tradicija. I radi nastojanja da se pitanje ustanka riješi sa što je moguće manjih teških posljedica po obje strane i njihove interese, ali i zbog i principijelnog stava da se čuje i druga strana i njeno mišljenje Tiberije je ustrojio i predsjedavao suđenjem na kojem je Baton Dezitijatski imao puno pravo govora i zastupanja i pokazati će se na kraju i pošten postupak i presuđivanje koje je uvažavalo i interese, mišljenje pa i molbe optuženika.⁵⁸¹

rata. S druge strane Baton Dezitijatski je bio u statusu izdajnika, a ne pobijedenog neprijatelja koji se nije nalazio pod rimskom vlašću, pogotovu ako se ima u vidu da se on pobunio dok se nalazio u sastavu pomoćnih jedinica te su se prema njemu mogle primijeniti i vojne odredbe koje se tiču pobune u okviru Rimske armije. Baton Dezitijatski, uostalom prilikom svoga obraćanja nudi sebe kako bi spasio ostale, što sugerira da je riječ o suđenju, a ne običnom saslušanju.

⁵⁸¹ U razmatranju sudbine ustanika na samom kraju rata nezaobilazno je i pitanje karaktera rimskog zapovjednika i budućeg cara koji je imao diskreciono pravo, do njegovog sankcioniranja od strane ovlaštenih državnih institucija, da odmjerava kazne i regulira dalje odnose među domorodačkim narodima u Iliriku i njihovim političkim cjelinama prema Državi kao cjelini. Tiberije je bio najstariji sin Tiberija Klaudija Nerona (umro 33. god. p. n. e.), osobe koja je, iako je za vrijeme građanskog rata sa Pompejem bila cezarovac, u načelu ostajala vjerna osnovnim načelima republikanske tradicije i jedno vrijeme bila i protivnik Oktavijanu (skoro u isto vrijeme kada je vođen peruzijski rat 41/40. god. p. n. e. Tiberije Klaudije Neron je podigao ustanak u ime onih čija je zemlja bila konfiscirana od strane trijumvira kako bi bila razdijeljena vojnicima, *Vell.* II, LXXV, 1-3;). Otac je, ne svojom voljom, u životu mladoga Tiberija imao skoro marginalnu ulogu i ostavio je samo kratko sjećanje, ali koje je upravo zbog toga kod sve starijeg i kronično nezadovoljnog Tiberija poprimilo konotacije skoro nostalgičnog sjećanja. Čitav svoj život, karijeru i moć Tiberije je imao da «zahvali» svojoj majci Liviji, ženi koja je imala ne samo prevelike samodržačke i vladarske ambicije, nego i nesumnjive kvalitete, sposobnosti, osobnu snagu i viziju, ali i beskrupuloznost da te svoje namjere i ostvari. Tako se u ovom neželjenom Augustovom posinku (tek od 4. god. n. e. a i tada je usinovljen zajedno istog dana (27. VI. za konzula Elija Kata i Gaja Sentija) sa Agripom Postumom-*Vell.* II, CIII-CIV,2; CXII, 7; *Svet. Tib.* 15 - što pokazuje Augustovo nastojanje da održava ravnotežu sa Tiberijevim utjecajem) i nasljedniku, kojem je samo kao krajnje rješenje dopuštena adopcija u porodicu Julija Cezara (općenito o odnosu Augusta prema Tiberiju v. *Svet. Tib.* 21), koji se nalazio u sjenci i pod paskom snažne volje i odlučnosti svoje majke, koji je bio i objekt porodično-političkog manevriranja svoje majke i njenog muža te kao osoba sa prikrivenim sklonostima (koje su se na najgori način ispoljile za vrijeme njegove dobrovoljne izolacije na Kapriju.), nakupilo u toku višedecenijskog života i suviše frustracija, kompleksa i unutrašnjih duševnih nemira. U ovom ozbiljnom

Svoj osjećaj za odgovornost Baton Dezitijatski je na najbolji način pokazao u činu koji je predstavljao i zvanični kraj pobune. U šatoru Tiberija, i pred njegovim štabom koji je predstavljao sudište, Baton nije molio rimskog pobjednika za svoju poštedu (kao što su to radili mnoge druge vođe zarobljeni od Rimljana), nego je nudio u potpunosti sebe i svoj život, tražeći jedino milost i poštedu za svoje suborce, svoje sunarodnike i vjerojatno pripadnike drugih naroda koji su ga slijedili.⁵⁸² Čak je držao i svoju glavu u položaju iščekivanja smrtonosnog udarca (vjerojatno odrubljivanjem glave). Rijedak, ali dragocjen, primjer, u stilu atenskog kralja Kodra, u političkoj i vojnoj povijesti i u svjetskom i u regionalnom okviru da jedan vođa koji je vodio jedan pokret ponudi sebe kao žrtvu dok traži iskupljenje svojih sljedbenika i osiguravanje budućnosti svoje zajednice. U tom smislu je potrebno promatrati i Batonovu i njegovih najodanijih sljedbenika predaju Tiberiju, jer

i dobrom vojniku, koji se za vrijeme rata sa ustanicima već nalazio u zrelih godinama, te psihološke osobine su paradoksalno najviše nalazile izražaja, bar teorijski, u čvrstom pridržavanju određenih načela i tradicija rimskog političkog i državnog života, baštinjenih još iz vremena stare Republike. Kao da je time želio da neki svoj odgovor i idejnu osnovu zatamnjenoj i indirektnom suprotstavljanju pojedinim postupcima svoga poočima i svoje majke, ali i da istakne svoju samostalnost i svoj individualni politički identitet, ali i snagu svoga akcionog djelovanja čime bi potvrdio svoj autoritet, pa zašto ne reći možda i osigurao podršku od strane provincija u pretpostavljenoj njegovoj budućoj vladavini. Pogotovu treba imati u vidu da se istovremeno sa ratom u Iliriku na Augustovom dvoru odvijao čitav niz afera kao što je protjerivanje Agripe Postuma ali i početak uspinjanja zvijezde mladog Germanika i njegove sve veće popularnosti u rimskom narodu. Naravno ne bi trebalo isključiti ni činjenicu da je, iako vojnik čvrstog kova, Tiberije ipak preferirao mirniju politiku, bez suvišnog i bespotrebnog potezanja za oružjem pa čak i daljeg širenja na germanske zemlje koje su se poslije bitke u Teutoburškoj šumi odmetnule od rimske vlasti, što je i pokazao u vrijeme svoje vladavine. Tako je i bilo moguće, da na osnovi svojih ideja o provincijama i narodima u njima kao sastavnom dijelu tkiva rimske države, on uredi odnose u Iliriku za domorodačke narode sa boljim i milostivijim rješenjima.

Međutim izuzev prvih godina, Tiberije se nije baš u toku svoje vladavine proslavio sa provođenjem legaliteta posebno prema svima onima koji bi mogli ugroziti njegovu ličnu vlast, i ustvari je svojim djelovanjem samo pospješio dalje utvrđivanje i jačanje carske vlasti i njenih ingerencija i a svojim postupcima je otvorio put za takve samodržačke vladavine kakva je bila Kaligulina. Stalne afere počevši od pobuna legija na Dunavu i Rajni, Germanikove tajanstvene i nerazjašnjene smrti pa do Sejanove zavjere i prisutna senatorska opozicija podgrijavale su atmosferu straha i neizvjesnosti u visokim krugovima rimske politike i usmjeravale cara u pravcu sve manjeg toleriranja opozicije i njenog mišljenja te ispoljavanja prave svoje čudi. Naravno ovaj njegov pritisak se nije toliko osjećao u provincijama koliko na rimski senatorski i viteški stalež, i općenito gledajući njegova vladavina je imala dobar utjecaj na život u provincijama, prvom redu za one ilirske, koje su se nalazile u procesu obnove i privikavanja na nove uvjete života. Upravo u tome razdoblju takvog Tiberijevog ponašanja i vladanja Velej Paterkul je stvorio svoju nacrtanu rimsku povijest, čiji pojedini dijelovi predstavljaju najobičniji panegirik princepsu Tiberiju.

⁵⁸² *Cass. Dio* LVI, 16, 2-3

Vjerojatno se to njegovo traženje milosti u prvom redu odnosilo na one pripadnike družine koja ga je pratila do samog kraja i koja se predala Rimljanima zajedno sa posljednjim ustaničkim vrhovnim vojvodom. Nejasno je da li je Baton Dezitijatski tražio milost i za narod Ilirika koji se pobunio i slijedio ga u ratu, što nije isključeno.

se Baton u šumama i planinama dalmatinskog zaleđa, Bosne i zapadne Hercegovine mogao skrivati još godinama i tako spašavati svoj život. Umjesto toga on je odabrao da zaustavi dalja besmislena i beskorisna stradanja, ne samo svoga naroda nego i drugih koji su ga slijedili i da bude izložen mogućem mučenju, poniženju trijumfa i na kraju brutalnom pogubljenju umjesto da se skriva po terenu koji dobro poznaje. Ta njegova predaja posebno dobiva na značaju ako se ima u vidu da je Baton za Rimljane bio buntovnik, izdajnik a ne regularno pobijeđeni vođa naroda koji do tada nije priznavao rimsku vlast. I samim tim je Baton mogao očekivati strožiji postupak prema sebi, a nije mogao ni pretpostaviti kakva ga stvarno očekuje i kakva mu je namijenjena sudbina od strane pobjednika.

Nakon što je Baton Dezitijatski održao svoj dugi govor, Tiberije je u svojstvu sudca upitao Batona zašto su se odlučili na ustanak i ratovali tako dugo, na što je uslijedio Batonov sažeti ali sadržinski potpuno izrečeni odgovor: «Vi (Rimljani) ste krivi za ovo, vi ste poslali za čuvare vaših stada ne pse ili pastire, nego vukove» (ὁμείς τούτων αἰτιοί ἐστε ἐπὶ γὰρ τὰς ἀγέλας ὁμῶν φύλακας οὐ κύνας οὐδὲ νομέας ἀλλὰ λύκους πέμπετε). Ne znamo da li i u kojoj mjeri možemo držati vjerodostojnim da je Baton Dezitijatski uopće izgovorio ovu rečenicu i u kojem obliku, ili je ona djelomično ili u potpunosti nastala pod drugim utjecajima i motivima. Činjenica da je Tiberije postavio zarobljenom ustaničkom vrhovnom vojvodi ovo pitanje indirektno ukazuje da ni rimski vrhovni zapovjednik na terenu Ilirika nije baš razumio razloge izbijanja ustanka a posebno njegovu trogodišnju žilavu i ogorčenu borbu i otpor. Za Tiberija je izgleda bilo nerazumljivo da su se ilirski narodi podigli na oružje jer su po njegovom shvaćanju oni prije početka posjedovali visok stupanj unutarnje autonomije, zadržavali su svoje političke i društvene institucije i imali su čast da zajedno sa Rimskim legionarima podijele «užitke» pobjeda i osvajanja zemalja van rimskog graničnog prstena koji se do 6 god. n. e. kontinuirano širio, a od njih se jedino očekivalo da izmiruju svoje obaveze. I upravo se na tom mjestu u Tiberijevom šatoru na najbolji način očituje ona kulturološka i društvena provalija u shvaćanjima i posebnim senzibilitetima autohtonog zapadnobalkanskog i panonskog i grčko-rimskog načina života, a koje prvo razdoblje rimske vladavine nije uspjelo na zadovoljavajući način prevladati i čega je neminovna posljedica bilo to da ta provalija bude prebrođena tek nemilosrdnim srazom od 6. do 9. god. n. e. Tiberijevo pitanje ne samo da ukazuje da on ni sve do kraja rata nije razumio istinske razloge pokretanja na oružje većeg dijela Ilira nego i posredno ukazuje kako je Augustov dvor slabo poznao i interesirao se za stvarno stanje, procese i odnose na terenu Iliriku i nije nastojao riješiti sve veće probleme koji su se tamo pojavljivali. Batonov odgovor, i sam govor u cijelosti koji je on održao pred Tiberijem, koji mu je u najboljoj legalističkoj

tradiciji Rima dozvolio da izloži svoje stavove, možda su bar djelomično imali utjecaja na Tiberija u njegovom shvaćanju ustanka.

Baton Dezitijatski je vjerojatno uspio impresionirati i Tiberija i okupljene Rimljane i njihove saveznike svojim ponašanjem, spremnošću za žrtvovanje i elokvencijom, osobinama koje su Rimljani cijenili. To bi objasnilo da se Batonom govoru i njegovim stavovima kod Kasija Diona posvećuje toliko pažnje, jer je tvorac Dionovog vrela smatrao za shodno da ovaj opis ubaci u svoje zapise. Iako se možda sve do trenutka predaje Baton Dezitijatski i Tiberije nikada nisu sreli licem u lice (što ne znači da nisu i u ranijim periodima ostvarivali neke vrste međusobnih komunikacija npr. kod Andetrija je to bilo i učinjeno), Tiberije je još od ranije, sigurno od vremena kada je spašen iz teške situacije koju spominje Svetonije, poštovao ovog ustaničkog vojvodu. Kasije Dion u svome opisu postupanja prema Batonu Dezitijatskog nigdje ne spominje kako se to saslušavanje završilo, ali sudeći po Svetonijevim podacima, Baton Dezitijatski je, a s njim vjerojatno i ostali njegovi sljedbenici koji su se tada predali, prošao relativno dobro.⁵⁸³ Oni nisu ni pogubljeni, niti mučeni, niti izvrgnuti poniženju, naprotiv izgleda da su i odmah nakon predaje uživali dostojan tretman i poštovanje koliko to naravno dopušta zarobljeništvo. Iz teksta Kasija Diona, vezanog za opis predaje Batona Dezitijatskog (LVI, 16, 1-3) se ne može baš precizno zaključiti da li je Germanik bio prisutan prilikom predaje Batona Dezitijatskog ili se pridružio Tiberiju nakon što su se predaje i saslušanje održali. Germanik je, nakon predaje mjesta u blizini Ardube, krenuo da se pridruži Tiberiju koji se nalazio negdje u odnosu na Germanika na jugozapadnom pravcu.⁵⁸⁴ Ako nije bio prisutan predaji Batona Dezitijatskog to bi značilo da se ovaj čin desio neposredno nakon pada Ardube jer se Germanik još neko vrijeme zadržao na «ardubskom području», ili u toku kretanja Germanika prema Tiberiju.⁵⁸⁵

Predaja Batona Dezitijatskog je označila i formalni prekid rata i završetak ustanka, jer se osoba koja je bila *alter ego* čitavog oružanog antirimskog pokreta od njegovog samog početka sada našla u rimskom zarobljeništvu i to «svojom voljom». I nakon predaje Batona Dezitijatskog, vjerojatno je još bilo manjih borbi u pojedinim distriktima u unutrašnjosti gdje je operirao Vibije Postumije i

⁵⁸³ Svet. Tib. 20

⁵⁸⁴ Moguće je i da je razlog Germanikovog napuštanja središnjeg ustaničkog prostora, a bez završava kompletnog posla, bilo i pristizanje vijesti o Varovom porazu, kako bi se žurno okupili rimsko zapovjedništvo i trupe i pokrenuli na novo ratište. Činjenica je da Germanik napušta ovaj prostor i da ostavlja Postumija da završi podčinjavanje preostalih zona i da su Tiberije i Germanik bili ti koji su, skoro po automatizmu, postali najodgovorniji i za praktično rješavanje pitanja i posljedica Arminijevog ustanka. Ako je to bilo točno, onda su se zbivanja sa Ardubom i drugim zonama oko ovog naselja događala u periodu VIII. i IX. mjeseca.

⁵⁸⁵ Možda su upravo vijesti o stanju na središnjem ustaničkom području, uključujući i stradanje Ardube, koje su mogli dobiti, utjecale na Batona Dezitijatskog i njegove sljedbenike da se predaju Tiberiju.

izoliranijim oblastima, a izgubljene skupine su prešle na hajdučki način borbe, ali to se više ne bi moglo nazvati više ustaničkim otporom. I tako je u godini konzula Kvinta Sulpicija Kamerina (*Quintus Sulpicius Camerinus*) i Gaja Popeja Sabina (*Caius Poppaeus Sabinus*) završen rat koji je započeo u godini konzula Marka Emilija Lepida i Lucija Aruncija.⁵⁸⁶ Na kraju potrebno je istaći da i pored golemih gubitaka koje je pretrpjelo stanovništvo pobunjenog područja, da je činjenica da je prisutnost Tiberija ipak doprinijela da rat ne odnese još veću cijenu, što bi se sigurno desilo da je Germanik bio taj koji je imao presudnu riječ u vođenju ratnih operacija protiv pobunjenika. Ovdje nije riječ o nekoj vrsti Tiberijeve relativne čovječnosti, nego prije svega u njegovom shvaćanju da je u ratu potrebno primjenjivati i druge metode osim vojnih. Kao što smo vidjeli Tiberije se nije ustručavao da stupa u separatne pregovore i sklapanje, kako se pokazalo za Rim *ad-hoc* rješenja, sa pojedinim ustaničkim vođama. Osim toga sustavno kažnjavanje i istrebljivanje autohtonog zapadnobalkanskog i panonskog stanovništva nikada nije bilo njegov cilj i samo su ga silnice rata vodile ka razaranjima.

Nisu samo neki praktični politički i vojni interesi i Tiberijeva želja i nastojanje da što je u moguće većoj mjeri izdejstvuje umanjivanje negativnih posljedica koje je ustanak izazvao vodili relativno boljem postupanju sa preživjelim stanovništvom nakon predaje Batona Dezitijatskog. Kako izgleda Batonovo govornišvo, i u njemu izražena spremnost za vlastito žrtvovanje ali ujedno i iskreno, vatreno i vjerojatno vrlo argumentirano zagovaranje i traženje spasa za svoje suborce i sunarodnike, a koje je bilo potpuno u duhu starih rimskih vrijednosti rane i srednje Republike, je moguće impresioniralo Tiberija, da je i ono bilo razlogom te relativno smanjene oštine u odmjeravanju kazne za ustanike i nakon formalnog čina ugušivanja ustanka.⁵⁸⁷ Da nova «pravila igre»

⁵⁸⁶ Prema ocjeni samoga Augusta (prema *Tac. Ann.* I, 13) Marko Lepid je bio sposoban, ali nezainteresiran za aspiracije za najvišu vlast u Državi, Gal Azinije je bio ambiciozan, ali nesposoban za iste aspiracije, dok bi Lucije Aruncije bio za to sposoban, i ne bi oklijevao da to prihvati ako bi mu okolnosti išle na ruku (*M'. Lepidum dixerat capacem sed aspernantem, Gallum Asinium avidum et minorem, L. Arruntium non indignum et si casus daretur ausurum*). Zanimljivo je da su se i Gal Azinije (on je već bio u lošim odnosima sa Tiberijem jer je Gal Azinije –sin čuvenog Azinija Poliona – oženio Tiberijevu prvu suprugu Vipsaniju od koje je ovaj bio prisiljen da se rastavi) i Lucije Aruncije (sin gore spomenutog Lucija Aruncija konz. i 22. god. p. n. e.) na senatskoj sjednici nakon Augustove smrti na kojoj se raspravljalo o preuzimanju vrhovne vlasti svojim govorima zamjerali Tiberiju. Obojica su kasnije u toku Tiberijeve vlade nastradali.

⁵⁸⁷ Moguće je tu relativnu umjerenost u odmjeravanju kazne poraženim ustanicima tumačiti i nenadanim izbijanjem novog problema u Germaniji. Odnose u Iliriku je radi toga trebalo riješiti što je moguće brže, bez nepotrebnih nametanja iznimno teških uvjeta. Tako bi se davanjem podnošljivijih uvjeta poraženim politijama spriječilo stvaranje nestabilnog područja i konstantnog problema u Iliriku, što Rimljanima i Tiberiju u tim godinama jednostavno nije trebalo. Bar djelomičnim uvažavanjem i zadovoljavanjem potreba ilirskih naroda, u godini njihovog totalnog vojničkog poraza, stvaraju se i preduvjeti i za efikasnu pacifikaciju Ilirika i poslušnost njegove populacije.

na prostorima Ilirika, a koja je regulirao Tiberije, nisu bila preoštra i nepravedna prema ilirskim ustanicima i njihovim politijama dokazuju sljedeće činjenice:

- Dezitijatska *civitas* nije uništena, niti je dezitijatski narod, bar ono što je od njega ostalo, nakon predaje pretvoren u roblje i tako zbrisan sa etnografske karte Balkana. Izvorna građa, pojedini podaci od rimskih pisaca, od kojih je u ovom pogledu najkvalitetniji onaj koji donosi Plinije Stariji, i posebno podaci dobiveni iz natpisa nedvosmisleno potvrđuju i dalje postojanje dezitijatskog naroda.
- Dezitijatska *civitas* je nastavila postojati, čak sa većinom svojih starih narodnosnih institucija. Izmjene su napravljene samo na nekim mjestima kao što je prepuštanje vrhovne izvršne vlasti u dezitijatskoj peregrinskoj *civitas* prefektu koji je bio Rimljanin, i u nekim oblicima funkcioniranja unutarnjeg uređenja, koje se najviše manifestiralo u tome da su demokratska načela i njihova primjena do tada prisutna u dezitijatskom političkom životu bila marginalizirana, ako ne i napuštena. I otada političku dominaciju u dezitijatskoj politici uz predstavnike Rimske države ima lokalna, domaća aristokracija.
- Iako je u pojedinim dijelovima ona bila sužena, dezitijatska *civitas* je i dalje zadržala osnove svoje unutarnje autonomije.
- Vjerojatno se na sličan način postupilo i sa drugim narodima koji su se zajedno sa Dezitijatima borili do kraja, što indirektno potvrđuje čitav niz podataka iz izvorne građe od podataka iz djela antičkih pisaca i natpisa koji potvrđuju i dalju egzistenciju i narodnosnu i političku čitavog niza zapadnobalkanskih naroda koji su učestvovali u ustanku.

Tako se čini da Dezitijati pa i većina drugih naroda koji su se sa njima do kraja ili skoro do kraja borili nisu mnogo lošije prošli u odnosu na Breuke i neke druge panonske narode koji su nakon svih zbivanja vezanih za odmetnuće Batona Breučkog prestali sa ustrojenim otporom. I Breuci su tako dobili za nagradu ono što je Dezitijatima slijedilo za kaznu-obnavljanje rimske državne i provincijske vlasti i ingerencija njihovih institucija u punom opsegu. I sudbina Batona Dezitijatskog je bila bolja nego što je to on sam mogao očekivati, u trenutku kada je odlučio da se preda. Iako je bio spreman da umre i da ponudi svoj život, Baton Dezitijatski je pošteđen od strane Tiberija, čime je Tiberije na neki svoj način nagradio vrlinu i dosljednost što je primjer koji se rijetko sreće u povijesti.

Ustanak je bio započeo sa Batonom Dezitijatskim, pa se sa njim i završio, a Tiberije je imao čast da ponese slavu konačne pobjede u Iliriku.⁵⁸⁸ I tako je Tiberije završio jedan od najdužih rimskih procesa osvajanja, onaj vezan za pokoravanje ilirskih gorštačkih naroda. I nakon formalnog prestanka ustaničkog otpora sigurno je bilo slučajeva da su pojedine manje skupine nastavile sa nepovezanim

⁵⁸⁸

Svet. Tib. 16

borbom, ali akcije ovih odmetnutih pojedinaca i grupa s vremenom su dobivale, kako je već ranije rečeno, karakteristike najobičnije hajdučije.

Tiberijev trijumf i sudbina ustaničkih vojvoda

Nakon predaje Batona Dezitijatskog i njegovog neposrednog vojno-političkog okruženja čime je i formalno prestao ustanak, Tiberije je sa glavninom trupa i vrijednim zarobljenicima napustio ilirske zemlje. Međutim radost radi velike pobjede s kojom je nakon više od dvostoljetne borbe završena rimska osvajačka kampanja na zapadnom Balkanu, vrlo brzo je pomućena za Rimljane neočekivanom vojničkom katastrofom koja ih je zadesila u Teutoburškoj šumi 9. god. n. e., i to samo par dana nakon predaje Batona Dezitijatskog.⁵⁸⁹ Kratko razdoblje između predaje Batona Dezitijatskog i bitke u Teutoburškoj šumi sugerira da se u trenutku potonjeg događaja Tiberije još uvijek nalazio na prostorima Ilirika na kojima je regulirao neposredno post-ustaničko stanje, postupak sa zarobljenicima, rasporede jedinica i nove provincijske odnose. Kada je mu je stigla vijest o katastrofi u Germaniji, Tiberije je vjerojatno morao naglo ubrzati i svršiti predviđene poslove u Iliriku i uslijed novonastale situacije prebaciti dio trupa na vanilirske prostore a sam požuriti u Rim, što se sve nije moglo dogoditi odjednom i u kratkom vremenu. Trebalo je djelovati prilično žurno i poslati pomoć Varovom nećaku Luciju Noniju Aspreni (*Lucius Nonius Asprenas*) koji je sa dvije legije (I. Germanica i V. Alaudae⁵⁹⁰) sprječavao prodor odmetnutih Germana preko Rajne u galske provincije.⁵⁹¹ Tiberije je na rajnsko ratište vodio najiskusnije jedinice koje su prošle ratište ilirskih zemalja i koje je najbolje poznao i u čiju snagu i sposobnosti je imao dovoljno povjerenja kao što su XX. Valeria Victrix,⁵⁹² XXI. Rapax, XIII. Gemina, XIV. Gemina i XVI. Gallica zajedno sa II. Augusta. Sudeći po ovome legije

⁵⁸⁹ Detaljne opise rujanske katastrofe u Germaniji daju *Cass. Dio* LVI, 18-22; *Vell.* II, CXVII-CXX; *Flor.* II, XXX, 31-39. U Teutoburškoj šumi su uništene 3 legije, tri konjičke ale i šest kohorti, jedna prilično velika vojna formacija. Međutim problem nije ležao samo u uništenje takve brojne formacije, nego prije svega u činjenici da na rajnskoj granici i galskim provincijama nije bilo adekvatnih vojnih jedinica koje bi mogle kompenzirati taj gubitak. Gro rimske armije, i legija i pomoćnih jedinica nalazio se na zapadnom Balkanu i u panonskom bazenu, pa je postojala opravdana bojazan da će germanske pobunjene snage napasti slabo branjene položaje na Rajni. U slučaju Varove katastrofe, najveću odgovornost snosi sam namjesnik koji se nije obazirao na informacije o konspiraciji.

Iako je nezahvalno predviđati što bi bilo kad bi bilo, jednostavno se ne može a da se ne postavi pitanje kako bi se dalje razvijala vojna i politička situacija na zapadnom Balkanu da je Baton Dezitijatski sa otporom izdržao još samo par mjeseci, sve do onoga trenutka kada dođe do masovne pobune Germana. Ali izgleda da je i ovoga puta boginja Fortuna pomogla rimskom narodu i njegovoj Državi, spriječivši vođenje rata na dvije fronte.

⁵⁹⁰ Po Tacit, *Anali*, 1970, 454⇒ Tiberije je V. Alaudae poveo sa sobom u «Panoniju od god. 6. do 9. n. e.». Međutim, ova legija je u trenutku Teutoburške katastrofe bila u sastavu rajnske armije.

⁵⁹¹ *Vell.* II, CXX, 3; *Cass. Dio* LVI, 22, 3 - 4

⁵⁹² Po Bojanovskom (1988, 357), XX. legija je 9. god. n. e. bila stacionirana u Burnumu.

stacionirane do tada na Dunavu i Iliriku su većim dijelom premještene na Rajnu i uključene u sastave rimskih armija Gornje i Donje Germanije.⁵⁹³

Po Svetoniju, Tiberiju je radi pobjede u Iliriku bio odobren trijumf, ali s obzirom na «narodnu žalost» zbog Varova poraza, izvanrednih novonastalih okolnosti u Germaniji i prijeko potrebne žurbe da se započnu operacije na Rajni, Tiberije je trijumf odgodio (*Triumphum ipse distulit maesta ciuitate clade Variana*).⁵⁹⁴ Sa Svetonijem se po ovom pitanju o dodjeljivanju prava na trijumf (ali i Augustu a ne samo i Tiberiju) i njegovom odlaganju slaže i Kasije Dion (...καὶ τὸ τὰ ἐπινίκια –iako Kasije Dion upotrebljava ovu imenicu čije je izvorno značenje pobjedna nagrada, svečanost, jasno je da je riječ o dodjeljivanju Tiberiju prava na klasični rimski trijumf –πέμψαι...ἐλθοῦσα ἐκώλυσέ σφας διεοπτᾶσαι).⁵⁹⁵ I Velej Paterkul potvrđuje da je Tiberiju dodijeljeno pravo na trijumf nad Panonima i Dalmatincima, koji je on poradi ratnih razloga odgodio (*In urbem reversus iam pridem debitum, sed continuatione bellorum dilatatum ex Pannoniis Delmatisque egit triumphum*).⁵⁹⁶ Za pobjedu nad ustanicima, Augustu i Tiberiju je dozvoljeno da dodaju naziv *imperator* (kod Diona αὐτοκράτορος) drugim titulama koje već nose.⁵⁹⁷ Pored Tiberija, u čast pobjede nad ilirskim narodima u jednom od najtežih rimskih ratova, obasuti su odlikovanjima i unapređenjima mnogi ne samo zapovjednici protu-ustaničkih snaga koji su vojevali na terenu nego i pojedini članovi carske porodice. Posebno je, na osnovi izvještaja Kasija Diona, obasut počastima i odlikovanjima Germanik. On je tako mogao proglasiti pobjedu, što je bila vrlo važna stavka za

⁵⁹³ Iz ovoga se može zaključiti da su u pobuni panonskih i rajnskih legija 14 god. n. e. učestvovali u znatnom broju upravo veterani iz rata 6-9. god. n. e.

⁵⁹⁴ *Svet. Tib.* 17; Iako je Tiberije odgodio trijumf on je ipak u znak pobjede, ali vjerojatno i u namjeri podizanja morala nakon katastrofe u Teutoburškoj šumi, ušao u grad u grimiznoj preteksti s lovorovim vijencem na glavi, uspeo se u prisutnosti Senata na sudačku stolicu, koja je bila postavljena u Septi na Marsovu polju, i sjeo ondje s Augustom u sredinu među oba konzula. Odande je pozdravio narod i pošao u ophodu do raznih hramova. Tiberijev povratak u Rim i opisani događaji su se desili 9. god. n. e., jer Svetonije (Tiberije, 18) kaže da je sljedeće godine (a to je gotovo sigurno 10. god. n. e.) Tiberije ponovo pošao u Germaniju, radi rata sa pobunjenim germanskim narodima. Međutim, Po *Praeneste Fasti, Inscr. It.*, XIII, 2, p.114 (preuzeto iz Wilkes, 1969, 76, fus. 4), svečani ulazak Tiberija u Rim se dogodio 16. I 10. god. n. e.,

⁵⁹⁵ *Cass. Dio* LVI, 17, 1; 18, 1; Po Kasiju Dion pravo na trijumf su dobili zajedno August i Tiberije, što je potpuno u skladu sa načelom da je August vrhovni zapovjednik vojske i da su automatski pobjede te vojske, bez obzira koje je neposredni zapovjednik na terenu i koji je praktično izvojevao pobjedu, bile i Augustove pobjede. Naravno, praktično je to bio Tiberijev trijumf.

⁵⁹⁶ *Vell.* II, CXXI, 2

⁵⁹⁷ *Cass. Dio* LVI, 17, 1

njegovu budućoj vojničkoj karijeru. Germanik je primio i *ornamenta triumphalia*,⁵⁹⁸ rang pretora, kao i privilegiju davanja svoga glasa nakon bivših konzula te pravo da obnaša konzulstvo prije nego što je to uobičajeno na osnovi godina starosti i *cursus honorum*.⁵⁹⁹ Po Veleju, pored Germanika i Marko Lepid i Vibije Postumije su dobili *ornamenta triumphalia*.⁶⁰⁰ Valerije Mesalinus je po Veleju Paterkulu dobio *ornamenta triumphalia* za pobjedu koju je izvojevao 6. god. n. e., kada je zaustavio pokret Batona Dezitijatskog koji je nastupao sjeverozapadnim pravcem.⁶⁰¹

Velej Paterkul titulira Vibija Postumija kao konzulara i prepozita (*praepositus*) Dalmacije. Prvo njegovo tituliranje je prilično nejasno, jer se ime Gaja Vibije Postumije nigdje ne spominje u konzulskim listama, bar nije do sada poznato.⁶⁰² Možda ga je Velej u ovom tituliranju zamijenio sa Lucijem Apronijem kojem su, isto po Veleju, dodijeljene časti za postignuća u ovom ratu (po smislu Velejevog teksta riječ je kampanji u ratu 9. god. n. e.), a njegovo spominjanje se nalazi usko vezano sa onim podatkom u kojem se govori o Postumiju; Lucije Apronije je bio konzul suфекtus za 8. god. n. e.⁶⁰³ Drugo tituliranje je mnogo značajnije, jer bi ono sugeriralo da je Vibije Postumije bio namjesnik Dalmacije, odnosno da je provincija Gornji Ilirik nastala (odnosno desila se disolucija jedinstvene provincije) još u toku rata.⁶⁰⁴ Međutim, stvari po ovom pitanju stoje mnogo složenije; u toku zadnje

⁵⁹⁸ Dodjeljivanje *ornamenta triumphalia* ili «počasnog znaka trijumfa» nakon uspostave principata postalo je uobičajena praksa odlikovanja viših rimskih zapovjednika. Uspostavom sustava po kojem je car vrhovni zapovjednik cjelokupne vojne sile, pa su sukladno tome i pobjede njegove bez obzira tko ih stvarno izvojevao, smanjen je broj odobrenih trijumfa, koji su se sada odobravali samo u izuzetnim situacijama kao npr. u slučaju pobjede nad ilirskim ustanicima u ratu 6-9. god. n. e. Kao kompenzacija tome služila je institucija *ornamenta triumphalia*, odnosno dodjeljivanje lovorovog vijenca, tunike urešene palminim grancicama, izvezene toge, bjelokosne palice ili kipa.

⁵⁹⁹ *Cass. Dio* LVI, 17, 1-2

August je i prema svojim unucima Gaju i Luciju primjenjivao ovu praksu ubrzanog napredovanja u karijeri i hijerarhiji političkih dužnosti i prava, za razliku od npr. Tiberija koji je sve morao sam ostvariti i dokazati svoje vrijednosti. Zasipanje Germanika odlikovanjima od strane Senata, odnosno Augusta, je značilo ostvarivanje Augustove namjere koje je ovaj imao kada je slao Germanika na ratište. Tako je rat 6-9. god. n. e. poslužio Augustu da «izbaci» Germanika u prvi plan rimske političke javnosti.

⁶⁰⁰ *Vell.* II, CXV, 3; CXVI, 1-2; Velej Paterkul kada govori o odlikovanjima na kraju rata vrlo se šturo odnosi prema onome što je Germanik dobio.

⁶⁰¹ *Vell.* II, CXII, 2

⁶⁰² Inače jedan Gaj Vibije je bio jedan od tužitelja na procesu Libonu (*Tac. Ann.* II, 30) 16. god. n. e. On je tada bio senator i sudeći po ponašanju (ako je vjerovati Tacitu) u ovom procesu osoba sa baš ne prevelikim osobnim integritetom - denuncijant. Ne zna se da li je riječ o istoj osobi koja je gušila posljednje đepove otpora u ilirskim zemljama ili je riječ o nekoj drugoj osobi npr. Vibiju Serenu prokonzulu onostrane Hispanije, kako se to pretpostavlja u Tacit, Anali, 1970, 641

⁶⁰³ *Vell.* II, CXVI, 3; I ovaj podatak bi ukazivao na izvjesnu i nepreciznost i nepouzdanost Veleja u prezentiranju pojedinih podataka.

⁶⁰⁴ O poziciji Postumiji u Dalmaciji v. Šašel Kos, 2005 A, 516

faze rata Vibije Postumije se nalazio, sudeći po tekstu Kasija Diona, u središnjem ustaničkom području kao subordinirani zapovjednik Germaniku koji je vodio kampanju u ovom prostoru. Vibije Postumije je sigurno bio starijeg godišta u odnosu na Germanika, koji nakon što je regulirao stanje u «ardubskom» prostoru ostavlja Postumiju da kompletira zaposjedanje preostalih «đepova otpora» u središnjem ustaničkom prostoru. Znači Germanik povjerava Postumiju nadležnosti vezane za središnje ustaničko područje, te bi njegov tadašnji položaj tako na neki način i odgovarao Velejevom *praepositus*, što pokazuje još jedno iznenađujuće podudaranje i dopunjavanje dva osnovna izvještaja po određenim pitanjima. Ali to ne bi trebalo apriori značiti i da je Postumije tada i bio namjesnik Dalmacije, ako je ona uostalom tada uopće i postojala kao zasebna provincija. On je na ovu dužnost bio imenovan od Germanika, što je bilo u skladu sa Germanikovim ovlaštenjima i sigurno je to bilo potvrđeno i od Tiberija, odnosno i Augusta. Ali da bi bio pravi namjesnik jedne provincije Postumije je morao da nosi titulu *legatus Augusti propraetore* i da direktno ovisi i bude povezan sa Cezarom Augustom, a ne preko drugih osoba odnosno u konkretnom slučaju Germanika i Tiberija. Ovo *praepositus* je znači moguće shvatiti i samo kao neku nedefiniranu poziciju koju je Postumije imao na prostoru dinarskog prostora na kojem je ostavljen od strane Germanika, i možda na njegovu privremenu upravu nad ovim prostorom, ali ne i kao pravu namjesničku dužnost. To je razumljivo ako se ima u vidu da je on na ovim prostorima, nakon odlaska ostalih viših vojnih zapovjednika, bio najviši vojni, a samim tim i civilni zapovjednik. Po iznesenom pretpostavljenom zaključku provincija Gornji Ilirik nije nastala u toku rata. Uostalom teško bi bilo očekivati da se još u vrijeme kada rat bijesni, Rimljani bave formiranjem novih provincija i to na prostorima gdje se vode borbe i koje se povrh toga dijelom i ne nalaze pod njihovom kontrolom. Rimljani kao praktičan narod nisu vidjeli smisla u tome da «prave ražanj dok je zec u šumi». Sa druge strane, potrebno je ukazati da Velej Paterkul govoreći o borbama koje 6. god. n. e. Valerije Mesalinus vodi sa Batonom Dezitijatskim, ovog prvospomenutog titulira kao *praepositus Illyrico*,⁶⁰⁵ Ovaj podatak bi relativizirao gore navedenu pretpostavku i mogao bi se i tumačiti da Velej Paterkul terminom *praepositus* označava stvarno namjesnika provincije i ako bi to bilo točno, onda je Postumije bio namjesnik Dalmacije, odnosno Gornjeg Ilirika a disolucija se desila ipak možda u toku posljednjih faza rata, od druge polovine 8. god. n. e. pa nadalje. I na osnovi svega prezentiranog obje navedene opcije ipak ostaju otvorene.⁶⁰⁶

⁶⁰⁵ Vell. II, CXII, 2

⁶⁰⁶ Valerije Mesalinus je 6 god. n. e. sigurno bio namjesnik provincije Ilirik, jer ga kao takvog spominje i Kasije Dion upotrebljavajući izraz ... ἄρχων... (Cass. Dio LV, 29, 1) Istina Dion kaže da je Mesalinus bio poglavar Dalmacije i Panonije, ne navodeći naziv Ilirik, ali je iz smisla jasno da je riječ o jednoj provinciji kojom upravlja jedna osoba. Kao što se iz konkretnog podatka može vidjeti Kasije Dion Valerija Mesalinusa, namjesnika provincije Ilirik titulira samo kao ὁ ἄρχων. Ova titula je ipak bila samo općenit opisni karakter i sigurno nije bila zvanična titula provincijskog namjesnika. Publike

Jedan drugi podatak, koji se nalazi kod Flora, isto kao da sugerira da je Vibije Postumije bio namjesnik Dalmacije. U njemu se kaže da je August Vibiju povjerio zadatak kompletnog podčinjavanja Dalmatinaca,⁶⁰⁷ i da je Vibije prisilio ovaj «divlji narod» da kopa zemlju i bavi se ispiranjem zlata.⁶⁰⁸ Ovaj podatak se nesumnjivo odnosi na posljednju fazu rata 9. god. n. e. i predstavlja jedno vrijedno svjedočanstvo, a to što se u njemu spominje August koji Vibiju povjerava ovaj zadatak ne znači nikakvu suprotnost sa Dionovim podatkom da je Germanik zapovjedništvo prepustio Vibiju Postumiju, jer Germanikove odluke na terenu su formalno gledano bile i Augustove, koji je ipak bio prilično udaljen od ratišta.

Ako je Postumije i bio namjesnik Dalmacije, postavlja se pitanje da li je on bio izabran još u toku rata ili je riječ o njegovom naknadnom postavljanju nakon što je Dalmacija pacificirana, došlo do disolucije jedinstvene provincije i odlaska Tiberija, Germanika i drugih viših zapovjednika sa ilirskog terena. Rješavanje ove nedoumice direktno vodi ka pitanju detekcije podjele Ilirika, s tim da je potrebno imati na umu da se Postumije u trenutku predaje Batona Dezitijatskog nalazio u središtu bivšeg dinarskog ustaničkog područja. Provincijsko središte je i dalje bilo u Saloni, kojoj su bliže tada bili i Tiberije, i Germanik, ali i Marko Lepid, te je možda on na tu dužnost dospio nakon odlaska u toku zadnjih mjeseci 9 god. n. e. ostatka rimskog zapovjedništva i vojske. Tako bi on, samim tim što je jedini od viših i odlikovanih zapovjednika ostao u Dalmaciji, bio postavljen za njenog namjesnika. To bi sugeriralo da je do disolucije došlo nakon kraja rata, kao posljedica praktičnog stanja na terenu, odnosno postojanja odvojenih preostalih rimskih zapovjedništava jednog u Donjem Iliriku (Panoniji) i drugog u Gornjem Iliriku (Dalmaciji).⁶⁰⁹ Naravno kasnije je i sam August legalizirao Postumijevo zapovjedništvo u Gornjem Iliriku, pa je samim tim moguće da je on nakon što je formalizirao svoje

Kornelije Dolabela, namjesnik Gornjeg Ilirika u drugom deceniju I st. n. e., nakon završetka rata, na osnovi solinskih natpisa nosi titulu *legatus Augusti propraetore*. Na osnovi natpisa iz Posušskog Graca, pretpostavlja se da je Marko Servilije (*Marcus Servilius*) bio namjesnik Ilirika u periodu 4-5. god. n. e., znači prije početka ustanka, sa zvaničnom titulom naziv *legatus Augusti propraetore* (Dodig, 2003, 233-234). Iz svega izrečenog jasno je da namjesnici i prije, ako je M. Servilije stvarno bio namjesnik prije 6. god. n.e., i poslije rata 6-9. god. n. e. nose istu zvaničnu titulu, pa bi to samim tim moralo značiti da su i Mesalinus i namjesnici Dalmacije neposredno nakon disolucije jedinstvene provincije nosili kao oficijelni naziv titulu *legatus Augusti propraetore*. Radi toga je i nejasno zašto Velej Paterkul upotrebljava izraz *praepositus*, dok npr. na drugim mjestima upotrebljava termin *legatus*, uz ostalo povezano i sa provincijskim namjesništvom (II, CXI, 4). Možda i termin *praepositus* u kontekstu Velejevog izlaganja o Mesalinusu i Postumiju treba promatrati na isti način kao i Dionovo korištenje izraza ὀρχός.

⁶⁰⁷ Iz smisla Florovog teksta je jasno da je riječ o stanovnicima Dalmacije, a ne samo o Delmatima.

⁶⁰⁸ *Flor.* II, 25

⁶⁰⁹ Inače u Tacitovim Analima se ne nailazi sve do perioda 16/17 god.n.e., ni na koga za koga bismo mogli pretpostaviti da je Vibije Postumije. Tek za 16/ 17 god. n. e. sreće se ime Gaj Vibije, ali bez kognomena. (*Tac. Ann.* II, 30)

namjesničko mjesto, dobio titulu *legatus Augusti*. Ako je iznijeta konstrukcija točna onda bi privremeno od prepuštanja Postumiju zapovjedništva do njegovog imenovanja na mjesto namjesnika nove provincije on bio *praepositus*. A to bi možda bilo i najviše zadovoljavajuće rješenje ove dileme vezane za poziciju Vibija Postumija na samom kraju i neposredno nakon kraja rata.

Ako je Vibije Postumije ostao u Dalmaciji i nakon 9. god. n. e. i to sada kao zvanični namjesnik, pod svojim zapovjedništvom je imao VII. i XI. legiju. Sada se postavlja pitanje da li su ove dvije legije pripadale onim trupama koje Germanik ostavio sa Vibijem Postumijem u unutrašnjosti, radi dovršenja pacifikacije dinarskog pojasa, pa su nakon povlačenja glavnine Tiberijeve armije postale posadne jedinice Provincije. Ali kao što je ranije rečeno, moguće je (pa i vjerojatnije) da su ove legije pripadale Silvanovoj istočnoj vojsci, pa su tek naknadno prebačene pod Postumijevo zapovjedništvo nakon što su zbog potreba rajnskog ratišta legije kojima su neposredno zapovijedali Tiberije, Lepid i Germanik napustile Ilirik.⁶¹⁰

Po Veleju Paterkulu se u ratu u Iliriku istakao i Elije Lamia, kojeg Velej inače obasipa komplimentima.⁶¹¹ Čak je i Tiberijev sin Druz, iako nije učestvovao u ilirskom ratu bio počastvovan privilegijom prisustvovanja sjednicama Senata, iako nije bio njegov član i drugim častima.⁶¹² Sva ova mnogobrojna unapređenja su izvođenja i s ciljem podizanja morala i motiviranja zapovjednika pred predstojeće nove napore na rajnskoj granici.

Po Kasiju Dionu predloženo je bilo još dosta odlikovanja, časti i počasnih naziva, ali je August prihvatio samo neke.⁶¹³ Po Svetoniju, predlagano je da se Tiberiju dodijele i nazivi «Panonski», «Nepobjedivi», «Pobožni», ali se tome suprotstavio August, «»izričući uvjerenje da će Tiberije biti zadovoljan nadimkom što će ga dobiti nakon njegove smrti» (*Censuerunt etiam quidam ut Pannonicus, alii ut Inuictus, nonnulli ut Pius cognominaretur. Sed de cognomine intercessit Augustus, eo contentum repromittens, quod se defuncto suscepturus esset.*).⁶¹⁴ Ovo Augustovo odbijanje počasnih naziva, koji su predlagani njemu i posebno Tiberiju, je isto bilo više nego smišljena politika Augusta kako bi što je moguće ranije približio utjecaj i slavu i političko značenje Germanika Tiberiju. August nije želio da Tiberije dodjeljivanjem i novih naziva postane još značajniji i ugledniji, više nego i on sam u tim posljednjim godinama njegovog života, što bi prilično poremetilo

⁶¹⁰ Ova opcija je najvjerojatnija jer je logično pretpostaviti da su na Rajnu prebačene one legije koje su se tamo mogle brže prebaciti a to bi bile one više situirane na zapadu Ilirika.

⁶¹¹ *Vell.* II, CXVI, 3-4, U istom poglavlju on prilično prostora odvaja i pohvalama na račun isto jednog rimskog zapovjednika Aula Licinija Nerve Silianusa (*Aulus Licinius Nerva Silianus*), sina Publija Silija (*Publius Silius*).

⁶¹² *Cass. Dio* LVI, 17, 3

⁶¹³ *Cass. Dio* LVI, 17, 1-2

⁶¹⁴ *Svet. Tib.* 17

Augustovo željenu ravnotežu u uspostavljenim porodično-državnim odnosima. Moguće je da je i protežiranje Druza potrebno promatrati kao rezultat upravo tih Augustovih nastojanja za stvaranjem i održanjem neke vrste unutar porodične ravnoteže počasti, utjecaja, moći i autoriteta. U znak pobjede u ratu 6-9. god. n. e. u Panoniji su podignuta dva *tropaeum* (τροπαιοφόροι), ali Kasije Dion ne precizira mjesta gdje su se oni nalazili.⁶¹⁵ Na osnovi Svetonija i Kasija Diona, koji se najviše zadržavaju na opisu ovih odlikovanja i časti, može se izvući zaključak da se sve ovo događa dok i Tiberije i Germanik nisu bili još uvijek bili stigli u Rim. Po tome bi se ovi prijedlozi podnosili i bili razmatrani i donošeni vrlo brzo po dolasku vijesti o pobjedi u Iliriku, možda u samo par dana razlike, jer vijest o porazu u Germaniji stiže brzo nakon vijesti o pobjedi u Iliriku.⁶¹⁶

Svetonije i Kasije Dion ne spominju nigdje precizno koja to institucija u okvirima Rimske države, bar formalno predlaže i dodjeljuje ta odlikovanja i počasti, iako je jasno da su oni bili rezultat regularne, zakonske i uobičajene procedure, a ne volje samo jednog čovjeka. Oni samo neodređeno govore da se predlažu i dodjeljuju te počasti, i jedino se iz smisla njihovih tekstova mogu izvući neki zaključci. Prvo, jasno je da nije August taj koji bar formalno dodjeljuje te počasne nazive, iako je on bio praktično najvažnija stavka u tome što će tko dobiti, a vjerojatno nije riječ ni o komicijama, čiji je značaj postajao sve minorniji. I jedina institucija koja predlaže i dodjeljuje te počasti, odlikovanja i nazive mogao je biti Senat. Potvrdu za to pruža jedna rečenica u Velejevom tekstu iz koje se može jasno vidjeti da je odlikovanja za rat 6-9. god. n. e. (konkretno riječ je o odlikovanju Marka Lepida) dodjeljivao Senat a na preporuku principa tj. Augusta.⁶¹⁷ Vjerojatna je bila jedna senatska sjednica na kojoj su se predlagala i dijelila odlikovanja, tako da su vijest o tome Tiberije i Germanik dobili dok su još bili u ilirskim zemljama.

Odgođeni trijumf Tiberije je proslavio tek nakon što se vratio sa germansko-rajnskog ratišta na kojem je uspio stabilizirati prilike tek 12. god. n. e. (*A Germania in urbem post biennium regressus triumphum, quem distulerat, egit prosequentibus etiam legatis, quibus triumphalia*

⁶¹⁵ Cass. Dio LVI, 17, 1-2

Djelomično je sačuvan i pobjedni spomen-znak (*tropaeum*) u slavu pobjede nad Ilirima u ovom ratu, pronađen 1885 god. u Gardunu. (Abramić, 1937, 13, sl. 3; Bulić, 1984, 35, sl. 14; Cambi, 1984, 77-92; Bojanovski, 1988, 54). Ovo bi ukazivalo da se jedan *tropaeum* u čast pobjede u ratu 6-9 god. n. e. nalazio u Tiluriju. Moguće je da su ova dva spomen-znaka pobjede bila po svome izgledu slična «*Tropaeum Alpium*» (O njemu v. Šašel Kos, 2005 A, 473 - 476).

⁶¹⁶ Da je vijest o porazu stigla prije odlučivanja o odlikovanjima, sigurno bi entuzijazam predlagača bio i manji i drugačiji kao i Augustovo relativiziranje predloženih odlikovanja Tiberiju.

⁶¹⁷ Vell. II, CXV, 3

ornamenta impetrat).⁶¹⁸ Tiberije je vjerojatno trijumf proslavio 23. X. 12. god. n. e.⁶¹⁹ ili 16. I. 13. god. n. e.⁶²⁰ Sudeći po kontekstu poglavlja u kojem Svetonije govori o Tiberijevom trijumfu, moglo bi se s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da je Baton Dezitijatski (iako to sam Svetonije izričito ne navodi) sproveden kao zarobljenik u trijumfalnoj povorci, sigurno sa stotinama, možda i tisućama svojih svojih suboraca i sunarodnika izabranih za trijumfalnu povorku.⁶²¹ Po Veleju, koji je bio neposredni očevidac Tiberijevog trijumfa, zarobljene neprijateljske vojvode bile su u lancima izložene u okviru trijumfalne povorke (*Quippe omnis eminentissimos hostium duces non occisos fama narravit, sed vinctos triumphus ostendit*).⁶²² Istine radi u konkretnom podatku Velej ne spominje Batona Dezitijatskog po imenu, ali njegovo prisustvo (kao i u slučaju Svetonijevog podatka) definitivno možemo naslutiti.⁶²³ Velejevi *hostium duces* su vjerojatno u većini poticale sa dinarskog pojasa i to iz područja koja su se zadnja predala, što bi možda podrazumijevalo i ono neposredno okruženje Batona Dezitijatskog.⁶²⁴ Ovidijev opis trijumfa je dosta slikovit i na osnovi njega bi se sa punom sigurnosti moglo tvrditi da je i Baton Dezitijatski sproveden u trijumfu. Ovidije u prikazu trijumfa izričito spominje i Batona.⁶²⁵ S obzirom da su se posljednje bitke vodile na dijelovima kontinentalne unutrašnjosti dinarskog pojasa, možemo s velikom vjerojatnošću pretpostaviti i da je većina ostalih «običnih» zarobljenika sprovedenih u trijumfu bila podrijetlom s ovog područja. Međutim i pored nesumnjivog poniženja koje su Baton Dezitijatski i sa njim mnogi njegovi saborci doživili činom svoga učestvovanja u trijumfalnoj povorci, Batona Dezitijatskog ipak nije zadesila sudbina mnogih drugih Rimljanima neprijateljskih vođa koji su bili izloženi u trijumfalnoj povorci.

⁶¹⁸ *Svet. Tib.* 20; *Vell.* II, CXXI, 2;

⁶¹⁹ Zaninović, 1996, 212

⁶²⁰ Introduction u Loeb izdanje Ovidijevih *Tristia* i *Ex Ponto*, xxxiv - xxxv

⁶²¹ Za trijumf nije trebalo više tisuća zarobljenika, pa je npr. u Titovom judejskom trijumfu participiralo oko 700 zarobljenika.

⁶²² *Vell.* II, CXXI, 3; I Velej Paterkul i njegov brat Magij Celer Velejanus su participirali kao pobjednici u trijumfu, što sa vidljivim ponosom ističe i sam Velej. Magij je sudeći po svome imenu bio po starom rimskom običaju adoptiran u porodicu Celera. Tiberija su, po Svetoniju (Tiberije, 20), u trijumfu pratili njegovi legati, kojima su podijeljena trijumfalna odlikovanja.

⁶²³ Velej jasno kaže da najeminentnije neprijateljske vojvode nisu bile ubijene u ratu, nego da su bile izložene u lancima u trijumfu. Ovaj podatak indirektno sugerira da je i Baton Dezitijatski i čitav niz drugih visokih vojvoda i općenito vođa i istaknutih pojedinaca iz ilirskog ustanka bio izložen u trijumfalnoj povorci.

⁶²⁴ Nije nerealno pretpostaviti da se možda u toj povorci nalazio i Pines.

⁶²⁵ *Ovid. Ex Ponto*, II, I (*Germanico*), 1 – 68. Sudeći po Ovidijevom prikazu, Tiberijev trijumf iz 12. ili 13. god. n. e. nad Ilirima je bio sličan po sadržini Germanikovom trijumfu od 26. V. 17. god. nad germanskim narodima Heruscima, Hatima, Angrivarijima i ostalim narodima do Elbe (*Strab. Geo.* VII, 1, 4; *Tac. Ann.* II, 41). U trijumfu su po Ovidiju nošeni i prikazi osvojenih uporišta (*oppida*), rijeka i planina u pacifiziranoj zemlji i borbi u gustim šumama.

Pogubljenje neprijateljskog vođe predstavljalo je vrhunac samog trijumfa i u sebi je nosilo i običajnu tradiciju, koju je Josip Flavije izrazio riječima «...stari običaj, preuzet od otaca...»⁶²⁶ ali i drevno religijsko žrtvovanje, odnosno prinošenje ljudske žrtve (u vidu zarobljenog neprijateljskog starješine) u znak zahvalnosti za pobjedu bogu Marsu. Baton Dezitijatski, iako je bio vrhovni vojvoda pobunjenih naroda protiv kojih su Rimljani vodili najteži rat poslije punskih ratova, nije prošao kao npr. Jugurta, Vercingetoriks ili Simon, jedan od jevrejskih vođa u velikom Judejskom ustanku, za kojeg Josip Flavije kaže da ga je Tit sačuvao za trijumf da bude «žrtva klanica».⁶²⁷ Za razliku od njih Baton Dezitijatski ne samo da nije pogubljen nego je nakon trijumfa bio oslobođen zatočeništva i okova, koji su mu sudeći po svemu što se događalo u tom periodu bili samo privremeno stavljeni za potrebe trijumfa. Međutim njemu nije bio dozvoljen povratak u domovinu i bio je interniran u Ravenu sa dovoljno darova i bogatstva koje mu je uručio Tiberije i koji su mu omogućavali relativno luksuzan i udoban boravak u Italiji.⁶²⁸ Pošto je ubrzo na prijestol došao i njegov zaštitnik Tiberije, nekadašnji dezitijatski politički i vojni dužnosnik i vrhovni vojvoda ustanka je gotovo sigurno u Raveni provodio ostatak života bez ikakvih posebnih problema i neuznemiravan od strane državne vlasti. Baton Dezitijatski se vjerojatno nikada više nije vratio u domovinu i na kraju je u relativnom snošljivom okruženju i dobrom odnosu dočekao u Raveni kraj svoga života. Ostalo je nepoznato kakav je bio njegov odnos prema svome zavičaju i narodu dok je boravio u Raveni. Pošto nije bio pogubljen njihov vrhovni vojvoda, vjerojatno ni drugi viši ustanički zapovjednici sprovedeni u trijumfu nisu bili pogubljeni i možda su i sami bili internirani. Ovidije je mnogo precizniji po tome pitanju od drugih literarnih vrela i on jasno kaže da je većini ustaničkih vojvoda koji su sprovedeni u trijumfu okovani za vratom, među kojima izričito spominje Batona Dezitijatskog, poklonjen život i da su pomilovani.⁶²⁹ Svoj trijumf Tiberije je zaključio ručkom na 1000 stolova, te novčanim darom građanima (najvjerojatnije samo rimskom gradskom plebsu) od 300 sestercija po osobi. Od novca iz ratnog plijena posvetio je hramove Slozi te braći Poluksu i Kastoru u svoje i ime svoga rano

⁶²⁶ *Josephus*, VII, V, 6

⁶²⁷ *Josephus*, VI, IX, 4

⁶²⁸ U Ravenu je Tiberije poslije Batona Dezitijatskog smjestio i samoga Marobodua i Tusednu (*Tac. Ann.* I, 55 - 59), pa se čini da je Ravena bila neka i vrsta centra za smještaj ili zarobljenih ili Rimljanima prebjeglih pojedinaca koji su bili prvaci, vođe ili su samo imali i pripadali autoritativnim i uglednim porodicama i rodovima drugih naroda.

U August, *Res Gestae*, V, 32 se spominje lista kraljeva koji su iz raznoraznih razloga prešli ili prebjegli ili se našli u internaciji na rimskoj teritoriji. U njoj nema imena Batona, možda i iz razloga što je on ranije bio rimski podanik a i zato što nije bio ni kralj.

⁶²⁹ *Ovid. Ex Ponto*, II, I (*Germanico*), 43 – 46; Ovidije i sam dan kada se održavao trijumf opisuje kao sunčan, daje čitav niz podataka o prikazima zarobljenika, osvojenih utvrda, rijeka i planina pobijeđene zemlje i borbi u gustim šumama. Zanimljiv je spomen predstavljanja Germanikovih uspjeha u trijumfu.

preminulog brata Druza.⁶³⁰ Tako je bogatstvo u novcu, materijalu i ljudima iz zapadnog Balkana i panonskog bazena, pored toga što je dodatno obogatilo Tiberija, Germanika, njihove saveznike, oficire i vojnike nahranilo bar jednim ručkom i rimski gradski plebs te izgradilo dva hrama u prijestolnici Imperije. Suviše mali doprinos za stradanja i patnje koje su morale biti podnesene u tri godine teškog rata i potpuno uništenje domaćeg autohtonog općeg kulturnog načina života.

Koji su to bili razlozi koji su Tiberija nagнали da se prema Batonu Dezitijatskom ponese na ovako «galantan način». Sigurno je i određena i još uvijek neshvatljiva blagost koju je Tiberije osjećao prema Ilirima imala izvjesnu ulogu u ovoj poštediti. Vjerojatno su i Batonova hrabrost, njegovo stoičko držanje koje je uvijek kod Rimljana starog kova, kakvim se volio predstavljati Tiberije, izazivalo poštovanje te elokvencija i dosljednost i iskrenost i u trenucima njegove potpune bespomoćnosti doprinijeli da Tiberije poštedi ovog Dezitijata koji je toliko namučio njegovu Državu i vojsku. Sigurno je i raniji Batonov čin, kada je dozvolio Tiberiju da se izvuče iz teške pozicije, prilično utjecao na Tiberija da poštedi Batona Dezitijatskog, jer je Tiberije nesumnjivo smatrao svojom čašću da se pobrine za bolji tretman prema svome zarobljeniku. Uostalom i Baton Dezitijatski se sam predao te je tim činom zaustavio dalje stradanje i patnje ne samo svojih sunarodnika, nego i doprinio da prestanu razlozi daljeg zadržavanja velikih rimskih jedinica i njihovog zapovjednika u Iliriku.⁶³¹ Tiberije i pored evidentnog poštovanja prema Batonu Dezitijatskom nije mogao da ga iz razloga održanja pacificiranog stanja i osiguranja rimske vlasti ostavi u Iliriku. Njegovom repatrijacijom u Ravenu i odustajanjem od pogubljenja Tiberije je spriječio i stvaranje oreola mučenika i heroja u mitskoj svijesti autohtonog stanovništva ilirskih zemalja (posebno onih koje se nalaze u dinarskom pojasu). A to je isto kao i njegovo ostajanje u domovini, ali samo na drugačiji način, predstavljalo opasnost po učvršćenje rimske vlasti i autoriteta u svijesti domorodaca i njihovog pomirenja sa apsorpiranjem u grčko-rimski kulturni krug, što je bio jedan od ciljeva rimske politike prema podčinjenim domorodačkim zajednicama sa nižim općekulturnim razvitkom.

U međuvremenu od trenutka zarobljavanja do trijumfa i svoga uvjetnog oslobađanja i interniranja Baton Dezitijatski je pune tri godine vjerojatno proveo kao Tiberijev osobni zarobljenik. Samo postavlja se pitanje gdje su on, njegov sin i njegovi drugi najbliži suradnici koji su se zajedno sa njim predali Tiberiju proveli vrijeme, dok je Tiberije stabilizirao situaciju na Rajni. Baton je ili bio

⁶³⁰ *Svet. Tib.* 20

⁶³¹ Kako je već rečeno, sam Baton Dezitijatski se sa svojom skupinom mogao još dugo kriti po brdsko-planinskim masivima i unutar gustih šuma, vodeći neku vrstu hajdučije, čime bi predstavljao konstantnu prijetnju za rimske pozicije u dinarskom pojasu te bi tako konstantno postojala opasnost za novo razbuktavanje ustanka. To bi onda primoralo Rimljane na odvajanje dovoljnih snaga kako bi se držalo pod cjelishodnom kontrolom okupirano područje u dubokoj pozadini vanjskih granica Imperije, i to za vrijeme teških borbi na Rajni i Germaniji.

zatvoren u nekom italijanskom gradu, uključujući i sam Rim ili je boravio u blizini Tiberija dok je ovaj ratovao sa Arminijem i odmetnutim germanskim narodima. Vjerojatnija je ova druga mogućnost, jer je Tiberije nastojao da svoga dragocjenog zarobljenika drži u blizini kako mu se ne bi desilo nešto što Tiberiju ne bi bilo po volji. A osim toga Baton Dezitijatski se predao na Tiberijevu riječ do koje je ovaj budući car mnogo držao posebno u tim godinama pred Augustovu smrt. Tako se i Baton Dezitijatski vjerojatno kretao zajedno sa Tiberijem dijelom zapadne Europe u kojima je bjesnio još jedan za Rimljane težak rat i sigurno je bio u prilici da upozna i te zemlje i narode.

Uzroci poraza i posljedice ustanka

Osnovni uzrok poraza pobunjenih ilirskih jedinica je ležao u počinjenoj izdaji Batona Breučkog. Nije tim potezom samo narušeno jedinstvo ustanka, zajednički ustroj otpora, Savez i oružana borba, nego je primarno narušeno načelo međusobnog povjerenja unutar ustaničkih snaga. Za razliku od rimske armije, kojoj je kao osnovni kohezivni element vojnim operacijama služila disciplina, ustanici su se morali pouzdati u povjerenje, koje je Baton Breučki izigrao. Uz to sami ustanici su bili slabiji u gospodarskim, materijalnim i logističkim mogućnostima, obučenosti ljudstva pa i njenoj brojnosti (jer su Rimljani mogli stalno obnavljati svoje vojništvo i popunjavati gubitke). Protu-ustaničke trupe su imale i jedinstveno zapovjedništvo i jasan hijerarhijski ustroj, za razliku od parceliziranog ustroja ustaničkog područja, i jedina bitnija ustanička prednost je bilo poznavanje terena i zemljopisna pozicija i ništa više. I bez obzira kakva bila odlučnost ustanika (uostalom i sam rimski državni vrh je bio odlučan da uguši ustanak iz čitavog niza razloga) kao krajnja konzekvenca se nametao poraz.

Ustanak i teški i surovi trogodišnji rat u neposrednom susjedstvu Italije ostavio je za sobom velike posljedice, skoro suštinske naravi i na ilirski kompleks za koji on predstavlja prijelomnu točku općeg razvitka, ali i na mnogo šire prostore, uzrokujući geopolitičke i povijesne promjene na stanje i budućnost Rimske države. Kada se rat završio, ostalo je da se sumiraju gubici jednog sukoba koji je po Kasiju Dionu Imperiju koštao velikih gubitka u ljudstvu i neizmjernog bogatstva.⁶³² Gubici angažiranih snaga protu-ustaničke armije su bili golemi, naprezanja Države izrazito visoka, angažiran je veliki broj legija i pomoćnih jedinica, dobit od pobjede je vrlo mala jer kakav se ratni plijen mogao i očekivati od jedne siromašne, privredno zaostale i već iscrpljene zemlje.⁶³³ Rat je na svjetlo iznio i sve

⁶³² *Cass. Dio* LVI, 16, 4

⁶³³ O velikim gubicima legijskog sastava dodatnu potvrdu daje i to što je nakon Teutoburške šume ponovo pokrenuta velika i radikalna kampanja pronalaska popuna za legijski sastav.

Po samom Augustu, odnosno njegovim *Res Gestae* (I, 3) njemu je ukupno položilo vojničku zakletvu oko 500 000 rimskih građana, a od toga broja je nakon završene službe otpustio sa odgovarajućim nagradama nešto više od 300 000. U trenutku njegove smrti 19. VIII. 14. god. n. e., u službi u legijama se nalazilo oko 150 000 ljudi. To bi značilo da je za

proturječnosti režima principata, doveo do pojave gladi i srušio mit o nepobjedivosti Augustovog vojnog i civilnog sustava i tako pohranio nade pa i pokrete onih koji su bili nezadovoljni rimskom vladavinom.⁶³⁴

Osnovna posljedica izbijanja i trajanja ustanka 6-9. god. n. e, na širem geopolitičkom planu bilo je preokretanje toka svjetske povijesti, i preusmjeravanje rimske vanjske politike na velikim europskim rijekama Rajne i Dunava, za Augusta i Tiberija, u sa ofenzivnog, osvajačkog karaktera na defenzivu. Iako je nezahvalno raspravljati o tome što bi bilo kad bi bilo, ipak je neosporno da je izbijanje ustanka zaustavilo dalje napredovanje Rimljana u germanskim zemljama i spriječilo konačno zauzimanje Germanije, koje bi se sigurno desilo planiranim pohodom na Markomansko kraljevstvo. Da su Rimljani uspjeli ostvariti svoje namjere na Dunavu i pokoriti Markomaniju, germanske zemlje bi bile pokrivene mrežom garnizona, sa glavinom vojske stacioniranom ne više na Rajni nego na Elbi, volja za otporom bi opala i samim tim bi i Arminijev poduhvat bio teško ostvarljiv a germanske provincije bi nesumnjivo doživjele sudbinu galskih provincija. Ali vrijeme civiliziranja Germana zapadno od Rajne i sjeverno od Dunava ipak još uvijek nije bilo došlo, čemu su mnogo doprinijeli i narodi Dalmacije i Panonije, koji su gledano iz opće perspektive sebe žrtvovali za «spas» Germanije. Igrom sudbine protohistorijski i starosjedički svijet Ilira je konačno prestao sa otporom Rimljanima i ujedno svemu onome što su oni reprezentirali iste godine kada je Arminije poveo Germane u pobjedonosni ustanak i protjerivanje rimske uprave i tekovina antičke mediteranske civilizacije sa germanskog tla između Rajne i Elbe, čime je osigurao tom području dalji kontinuitet domaćeg načina života iz ranijeg protohistorijskog perioda. Trogodišnji težak rat je

ukupnog trajanja Augustove vladavine poginulo u borbi ili umrlo u službi oko 50 000 rimskih građana-legionara (v. Loeb izdanje *Res Gestae Divi Augusti*, 1955, 349. fus. b). Na osnovi navedene procjene i međusobnih odnosa navedenih brojki, te žestine i intenziteta borbi, trajanja i načina odvijanja rata, razine mobilizacije te snage i odlučnosti ustaničkih borbenih trupa moglo bi se procijeniti da je bar oko 9 000-10 000 samo legionara poginulo ili umrlo u službi vezano za ustanak 6-9. god. n. e. Veterani su stradali posebno u onom prvom ustaničkom naletu kao i lokalne nelegionarske jedinice. Zbog slabije obučenosti u odnosu profesionalne legionare potrebno je računati da su golem broj poginulih i umrlih imale i «dobrovoljačke kohorte», kao i auktijarne i prave dobrovoljačke, pa i savezničke i plaćeničke jedinice. Tako je sasvim realno moguće procijeniti da je najmanje (a sigurno više) 20 000 pripadnika borbenog sastava protu-ustaničkih snaga poginulo ili umrlo uslijed ustanka 6-9. god. n. e. A s druge strane, i broj teško ranjenih i trajno onesposobljenih je u ratu bio visok i za legijski sastav i za druge jedinice.

⁶³⁴ Uspostava režima principata i uspješnost njegovog realiziranja nesumnjivo su predstavljali blagodet i pogodnost u odnosu na ranije razdoblje, posebno u rješavanju posljedica kasnorepublikanskog skoro anarhičnog općeg stanja. Međutim pošto ni on ne predstavlja savršeni društveno-gospodarski i politički sustav, normalno je da je i on u sebi sadržavao i probleme, proturječnosti i nedostatke, pa i određene negativnosti po razvitak rimskog društva, a čije posljedice su se manifestirale u većoj i iznimno vidljivoj mjeri upravo sa izbijanjem prve prave ozbiljne krize oličene u ustanku 6. god. n. e.

oslabio kapacitete Imperije, prisilio ju je na angažiranje velikog ljudskog, materijalnog i financijskog potencijala, primarno je orijentirao na vođenje jedne žilave i bespoštedne borbe u neposrednoj blizini Italije i spriječio je tako dalja usavršavanja ili unapređivanja Imperije i njenih interesa. Ustanak je ukazao i na slabosti Rimske države i njene uprave i poradi upotrebe velikog broja vojnih i pomoćnih jedinica oslabio rimsko vojno prisustvo na vitalnim strateškim točkama na sjevernim granicama, i tako indirektno otvorio put za izbijanje Arminijevog ustanka kojim je uspješno oslobođen rimske vlasti onaj dio Germanije između Rajne i Elbe koji su Rimljani bili zaposjeli. Visok intenzitet angažiranosti (i u ljudstvu i u materijalu) rimske armije u trogodišnjem periodu je doprinio iscrpljivanju i iznurivanju kapaciteta Države. Rimljani nisu bili sposobni da adekvatno odgovore na poraz u Teutoburškoj šumi i odmetnuće Germanije i uguše pobunu i kazne njene inicijatore i učesnike, nego su se morali u trogodišnjem periodu samo zadovoljiti sanacijom štete na samoj rijeci Rajni. Rimljani su od rujna 9. god. n. e. i u narednih par godina raspolagali sa oružanom snagom sa kojom su mogli da vode samo uspješnu defanzivnu politiku ili manje ofenzivne akcije parcijalnog karaktera, a nipošto i da poduzmu ofenzivne operacije širokog zahvata u stilu koji je npr. bio pokretan na pobunjeno zapadnobalkansko i panonsko područje 6. god. n. e. Tiberije je svojom aktivnošću na fronti Rajne mogao samo povratiti poljuljani autoritet u Rimsku vojsku i Državu, a nikako i da ponovo uspostave granicu na Elbi. Tek je nakon Augustove smrti rimska oružana sila bila spremna i dovoljno osposobljena za ofenzivne operacije pod zapovjedništvom Germanika preko Rajne, ali ni tada nije ponovo uspostavljena granica na Elbi.⁶³⁵ Tako je ustanak označio i onu prijelomnu točku sa kojom prestaje kontinuirana rimska ofenzivna aktivnost i prelazi se na načelno

⁶³⁵ Sudeći po djelovanju na Rajni još u vrijeme kampanje 10-12. god. n. e. Tiberije je izgleda odustao od Germanije kao beskorisne zemlje, prilično udaljene od svijeta Mediterana i njegove civilizacije i nije želio da na nju troši previše ionako već istrošenih resursa Države. I to pokazuje njegovu sklonost ka taktiziranju, pa i izvjesnu kolebljivost i opreznost ka preuzimanju radikalnih i odlučnih poteza, što je sve na kraju kulminiralo u njegovom povlačenju na Kapri i na kraju kao krajnjoj posljedici njegove vladavine Sejanovoj zavjeri.

Marobodu, protiv koga je bila pripremana vojna operacija i u vezi toga i izvođena regrutacija ilirskih domorodaca, je nakon 9. god. n. e. i nesumnjivog jačanja pozicije Arminija u germanskom svijetu (što je ugrožavalo njegove političke interese) učinio niz usluga Rimljanima u njihovom ratu sa Rimu otvoreno neprijateljskim Germanima. Ali je ipak 19. god. n. e. izgubio markomansku kraljevsku čast i morao se povući na rimsku teritoriju. Kao svoje posljednje prebivalište imao je isto kao i Baton Dezitijatski Ravenu. Tako je jedan italski grad bio mjesto internacije ili prisilnog pribjegarstva za dvojicu ljudi koji su svojim djelovanjem nesumnjivo ostavili dublji pečat u europskoj povijesti prvih desetljeća nove ere. Izgleda da je Ravena za vrijeme Julijevaca-Klaudijevaca služila kao mjesto internacije ili boravka stranih vladara koji su na rimskoj teritoriji našli pribježište i zaštitu. U toku I. st. n. e. domaće dinastije kod Markomana i Kvada su zamijenjene «tuđincima» koji svoje kraljevsko dostojanstvo imaju zahvaljujući *ex auctoritate Romana* (Tac. Ger. 42; Vell. II, CXXIX, 3).

defanzivnu politiku, jer je poradi dezitijatskog i općeilirskog ustanka praktično otkazan i to zauvijek jedan veliki osvajački projekt koji bi neminovno vodio daljim osvajanjima.

Možda su i teškoće sa kojima su se Rimljani suočavali na zapadnom Balkanu inspirirale i pokrenule germanske vođe u proturimsku zavjeru. Moguće je da su ovi zavjerenici očekivali da će se ilirski ustanak uspjeti održati bar još neko vrijeme, do trenutka germanskog nastupa i da će doći do povezivanja oba ustanička žarišta, bar u zajedničkoj borbi. Međutim, skoro nekako u isto vrijeme (*Nam sub id fere tempus*) kada je Arminije podigao Germaniju, ustanak u provinciji Ilirik je predajom Batona Dezitijatskog ugušen. To govori da Baton Dezitijatski niti uopće preostali ilirski ustanici nisu ništa znali o zavjereničkoj aktivnosti koja se odvijala na sjeveru. Po Svetoniju, u rimskoj javnosti je vladalo uvjerenje da bi se Germani nakon Varovog poraza povezali sa balkansko-panonskim ustanicima da prije toga Ilirik nije bio svladan (*nemine dubitante quin uictores Germani iuncturi se Pannoniis fuerint, nisi debellatum prius Illyricum esset*). I Velej Paterkul kaže da je Fortuna nagradila Rimljane što se katastrofa nije dogodila dok je Tiberije bio zauzet sa drugim ratovima.⁶³⁶ Sigurno je da bi vođenje rata na dva fronta za Rimsku državu u tom momentu bilo nemoguće i zbog toga je sasvim razumljivo ushićenje i oduševljenje Tiberijem u rimskoj javnosti nakon što je postignuta konačna pobjeda na balkanskom poluotoku, stanje koje je ostalo osvjedočeno u *Gemma Augustea* i Svetonijevom životopisu (*Cui gloriae amplior adhuc ex oportunitate cumulus accessit*).⁶³⁷ Ratom 6-9. god. n. e. i kasnijim Arminijevim ustankom završeni su svi rimski snovi o granici na Elbi i skraćivanju granične i ujedno obrambene linije u Europi, čime su Rimljani bili «osuđeni» da u narednim stoljećima osiguravaju znatno dužu sjevernu granicu koja se protezala duž čitave Europe, od Atlantika do Crnog mora. A to je iziskivalo znatno više vojnika, novca, sredstava, materijala koje je Imperija morala dati, a ujedno se zadržalo i kontinuirano germansko neprijateljstvo. S druge strane, uslijed svega toga morala je sve je više rasti važnost vojske koja se postupno pretvarala u temeljnu državnu instituciju.

Posljedice ustanka su ostavile mnogo veći trag na životu stanovnika tadašnjih oblasti BiH nego što je to bilo Oktavijanov kampanja iz 35-33. god. p. n. e. Kulturni razvitak srednjobosansko-dalmatinskog kompleksa traje kontinuirano sve do kraja I. st. p. n. e. Izgleda da je rimski Oktavijanov pohod u manjoj mjeri, a posebno i konačno veliki ustanak prekinuo taj razvitak, završavajući tako na jedan dosta bolan način jednu epohu. Čitav niz naselja je potpuno uništen, od kojih se mnoga više nisu obnovila, a gradinski način naseobinske kulture koji je na ovim područjima trajao dva tisućljeća tada i konačno prestaje. Tada nestaje sa historijske pozornice i Gorica koja je bila, sudeći na osnovi

⁶³⁶ Vell. II, CXVII, 1;

⁶³⁷ Svet. Tib.17

pronađenog materijala iz tezaura, svetište od većeg regionalnog značaja. Ustanak je tako imao nesagledive posljedice po kulturu i način života autohtonih populacija. Tu u pobjedničkom rimskom gušenju ustanka sustavno i brutalno je uništavan i stari prapovijesni i protohistorijski način života, te dostignute tekovine autohtonog kulturnog razvitka.

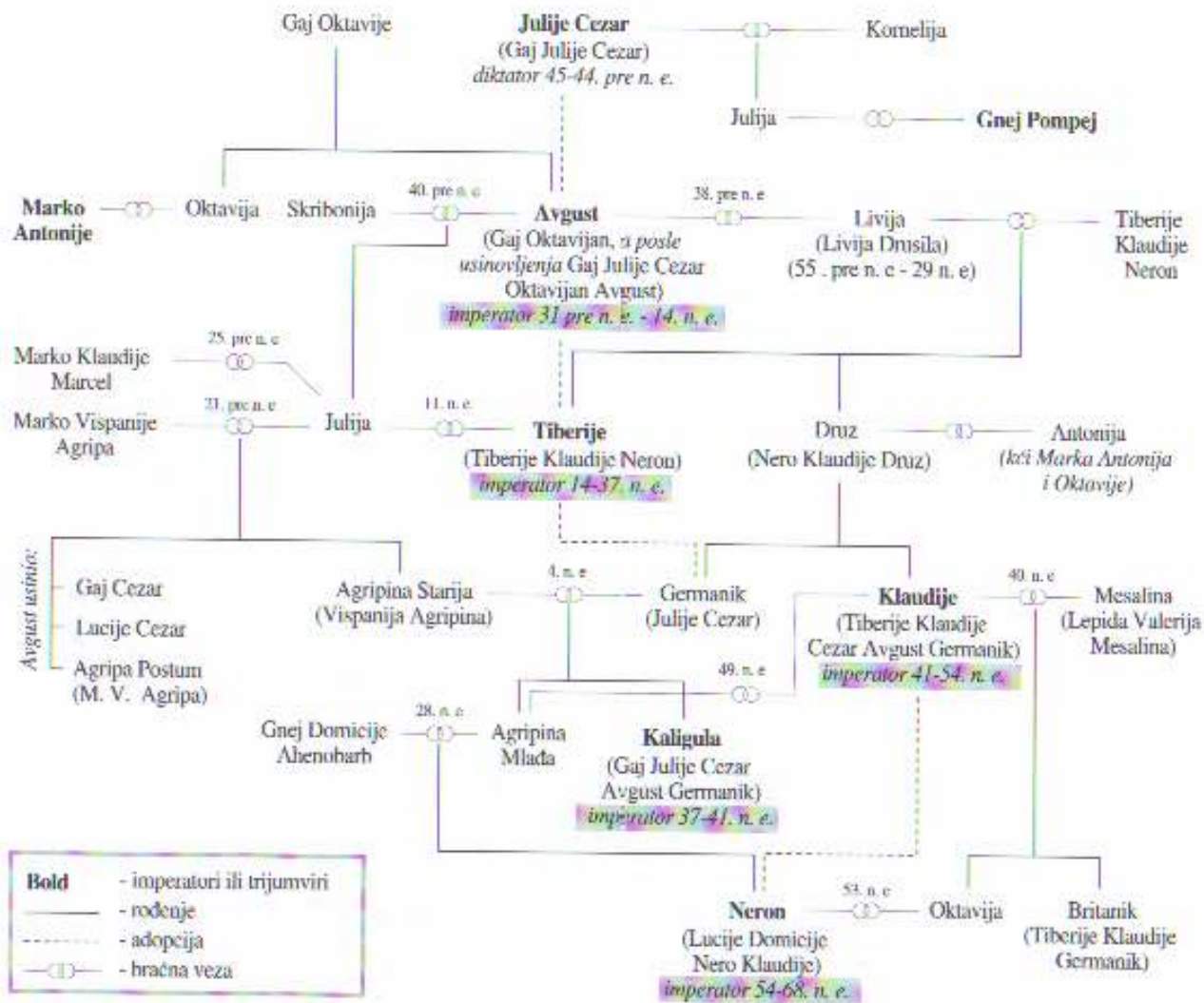
Ustanak i sva, ne samo ratna, zbivanja koja su ga pratila su bila takvog intenziteta da je u tom trogodišnjem periodu prostor ilirskih zemalja prošao kroz pravu golgotu, u kome su u pravom smislu zbrisane ili u velikoj mjeri uništene sve osnove na kojima je počivao, preko kojih se razvijao i funkcionirao raniji domorodački način života i opći kulturni razvitak. I tako je konačno na jedan brutalan način prekinut kontinuirani razvitak koji je svoje korijenje vukao iz željeznodobnih tradicija. Kao što je keltska invazija sa kraja IV. st. p. n. e. slomila autarijatsku politiju, i ugušila sjevernu varijantu glasinačke kulture željeznog doba («istočne ilirske komponente»), tako je 300 godina kasnije rimskim ugušivanjem ustanka završen kontinuirani željeznodobni kulturni (ali za razliku od Autarijata ne i etnički) razvitak središnje bosansko-dalmatinskog kompleksa («zapadne ilirske komponente»). Etnički i narodnosno-politički razvitak sa sve manjim intenzitetom je potrajao još neko vrijeme, i do kraja II. st. n. e. i početka III. st. n. e. i autohtone narodnosno-političke formacije koje su nekada bile nositelji «zapadne ilirske komponente» su postupno prestajale sa daljom egzistencijom. «Sjeverna ilirska (panonska) komponenta», koja je bila poprište teških borbi u toku dvije godine, je zbog veće zemljopisne otvorenosti i trajnog prisustva većih vojnih garnizona bila izložena još i većem i snažnijem procesu romanizacije. Za razliku od panonskog i dalmatinskog (u onom obliku u kojem ga shvaća Plinije Stariji, bez Liburnije i Japodije) područja, japodska teritorija gledano u svojoj cjelini, ako je suditi po relativnom preživljavanju kontinuiteta, kao da ne doživljava takav surovi raskid sa ranijim načinom života pri kraju Velikog ustanka.

Stupanj uništavanja domorodačke baštine je omogućio dizanje temelja novog općeg kulturnog razvitka koji je i ubrzao proces romanizacije koja više neće nailaziti na oštiri, ozbiljniji i uvezaniji otpor domaće kulturne tradicije i svijesti. Rimska pobjeda je konačno primorala preživjele domorodce u provincijama Dalmaciji i Panoniji da se naviknu na mediteranski način života, oslabivši i kvantitativno (i to u golemim razmjerima) i kvalitetno njihove biološke, kulturne, društveno-političke, gospodarske i druge otporne snage. Dezitijati i s njima drugi domorodci su polako počeli prihvaćati kao nešto sasvim normalno i rimski fiskalni sustav, i status rudnika i ispirališta na rijekama, i regrutaciju i načela i metode funkcioniranja gospodarstva razvijenog Mediterana. A pojedinci iz budućih dezitijatskih generacija su, sa svojim primanjem rimskog građanstva i aktivnim uključivanjem u društveni i gospodarski život svijeta pod rimskom vladavinom, u nekim slučajevima i sami nalazili svoje mjesto u sustavu protiv kojeg su se njihovi preci pobunili i žestoko borili.

I tako je u ljeto te 9. god. n. e. kada je završio Ilirski ustanak s kojim je konačno svršen i dvostoljetni sukob rimskog vuka i ilirske zmiје⁶³⁸ a zbila se Teutoburška bitka, predodređena povijest budućeg razvitka, gdje se tu u osi Rajne oblikovala granica budućih romanske i germanske Europe, okosnica europske civilizacije. I te okosnice su i dva tisućljeća kasnije rješavale na bojnim poljima ono što je započelo sa uništenjem tri Varove legije. A te 9. god. n. e. jedan židovski petnaestogodišnji dječak je u Nazaretu učio drvodjeljski zanat koji je naslijedio od oca, i pitamo se da li je on ikada saznao za ono što se 9. god. n. e. događalo na drugim krajevima prostrane Imperije kojoj je i on kao podanik pripadao. A sa 9. god. n. e. dijelove zapadnog Balkana i panonskog bazena je stvarno započela jedna sasvim nova era, vrijeme kada započinje njihov potpuni povijesni razvitak.

⁶³⁸ Rimsko osvajanje ilirskih zemalja bio je prilično traumatičan proces po ilirske zemlje i njene stanovnike, sa velikim gubicima domorodačkog stanovništva, razaranjem njegove kulture i načina života, sustavnim pustošenjem i uništavanjem naselja i naseobina. Vrijedan prikaz učinka toga razaračkog efekta po južnoilirske i epirske zemlje v. kod *Strab. Geo.* VII, 7, 9 (o tome i kod Wilkes, 2001, 221). Te činjenice prilično relativiziraju teze o nekom unošenju kvalitativno više razine življenja u ilirske zemlje koje dolazi sa rimskim osvajanjem, jer kako izgleda razina domorodačke kulture nije baš bila toliko niska kako bi se moglo zaključiti iz opisa antičkih pisaca. Međutim razaranja nastala uslijed dvostoljetnog rimskog osvajanja ilirskih zemalja su bila toliko velika da je ta kultura Ilira i to ne samo urbaniziranih u grčkom stilu južnih Ilira ostala prilično zamagljena. Jednostavno rečeno Iliri nisu bili baš toliki barbari. Ko zna koliko se ilirskog kulturnog razvitka još uvijek nalazi pod slojevima od rimskih vojski razorenih naselja.

Dinastija Julijevaca-Klaudijevaca

DEZITIJATI
TOM TREČI

DAESITIATES
VOLUMEN TERTIVM

ILLYRIA, ROMANIA,
SCLAVINIA

Civitas Daesitiatum u drugom razdoblju rimske vladavine

I nakon završetka ustanka, Dezitijati su uspjeli sačuvati osnovu svoje narodnosne cjeline još uvijek prepoznatljive u zasebnoj političkoj jedinici upravnog i teritorijalnog ustroja Rimske države. I pored toga što su započeli ustanak, i bili osnovni stup njegovog razvitka i uslijed toga pretrpjeli goleme gubitke i nemjerljiva stradanja, dezitijatska *civitas* je nastavila postojati, naravno ne u onakvom obliku u kakvom je bio prije 6. god. n. e. Niz izmjena u dezitijatskoj *civitas* ipak nije bitno poremetilo njeno dalje postojanje koje je uočljivo i u etnografskom opisu Plinija Starijeg.¹

Što je to peregrinska *civitas* (*civitas peregrina*)? ²

¹ Plin. NH III, 142-143

² Antičko doba nije pod grčkim izrazom πόλις i latinskom riječi *civitas* podrazumijevalo samo neko urbano područje ili naselje sa urbanim karakteristikama, na našem jeziku označeno kao grad (kako se uobičajeno prevode ove grčka i latinske riječi), već upravnu-teritorijalnu oblast koja se može sastojati i od više naselja sa urbanim karakteristikama i od širokih pojaseva seoskih okruga, pa i nenaseljenih područja. Tako πόλις i *civitas* predstavljaju jednu političku jedinicu sa izvornom suverenosti, da bi tek punim prerastanjem ustrojstva Imperije u municipalni sustav pojmovi πόλις i *civitas* izgubili svoju sadržinu izvornog suvereniteta i pod njima se samo podrazumijevala sadržina jedne administrativno-upravne jedinice, sa izvjesnom lokalnom autonomijom. Slavenske zajednice nisu bile u aktivnom, svestranom i sustavnom dodiru sa antičkim svijetom u vrijeme dok se pod πόλις i *civitas* podrazumijevala i sadržina narodnosne ili političke suverenosti, tako da kada slavenski govornici dolaze u izravni i masovniji dodir sa antičkim svijetom ove stare institucije antičkog društva više ne postoje. Tako da slavenski jezici i dijalekti nisu mogli razviti adekvatan prijevod ili neku svoju čak i izvedenu riječ za prvotno shvaćenu sadržinu grčkog πόλις i latinskog *civitas*.

Inače prevođenje naziva za specifično antičke ustanove i političke institucije može dovesti do korumpiranja njihove pojmovne sadržine i izvornog značenja i tumačenja u skladu sa modernim pojmovnim određenjima, pa tako treba biti prilično oprezan u tumačenju termina kao npr. *princeps*, *civitas*, *rex*, *concilium* itd., koja se pojavljuju u tekstovima antičkih pisaca kada opisuju «barbarske» zajednice kao npr. u Tacitovoj «Germaniji». Tacit kada govori o pojedinim germanskim narodima često ih terminološki determinira kao *civitas* i znatno ređe kao *res publica*, što bi ukazivalo da je on time želio ukazati na određenu političku samosvojnost pojedinih zajednica. To je posebno očigledno u odjeljku (*Ger.* 43) u kome se govori o Ligijcima i tome da su oni podijeljeni na više *civitates*. Inače i sam Tacit, kada opisuje pojedine autentične germanske ustanove, upada u istu zamku i prevodi ih tada uobičajenim rimskim terminima što se najbolje primijeti na slučaju zavisnog seljaštva koje je sastavljeno od robova, a koje Tacit dodatno pojašnjava koristeći latinski termin «*colonus*» (*Ger.* 25). Koloni su bili zakupci zemlje sa određenim obavezama ali koji su pravno smatrani slobodnim građanima, za razliku od onoga što se može zaključiti iz Tacitovog opisa germanske ustanove zavisnog seljaštva kojem bi adekvatnije odgovarao termin «*servi casati*», koji su po zakonu bili smatrani robovima.

U najkraćim crtama predstavljeno, peregrinska *civitas* je autonomna upravno-administrativna jedinica koja je teritorijalno omeđena, i koja predstavlja postojanje određene domorodačke zajednice narodnosno-političkog tipa u okvirima Rimske države. Kao takva ona je od strane rimske oficijelne politike jasno prepoznata, imenovana i definirana, sa svim svojim pravima, obavezama, ingerencijama i odgovornostima u odnosu prema Državi u cjelini.³ Zbog poslovične rimske praktičnosti, koja se ogledala i u uređivanju provincijskih odnosa, postojanje većine peregrinskih *civitates* Dalmacije i Panonije direktno proizlazi, naravno sa nizom izmjena koje su uslijedile činom ulaska u Rimsku državu, iz fenomena kontinuiranog postojanja protohistorijskih političkih entiteta iz vremena njihove pune nezavisnosti. Tako bi se peregrinska *civitas* kod većine naroda u ilirskim zemljama mogla tumačiti i kao u upravnu jedinicu unutar jedne od rimskih provincija transformirani, od strane Rimljana, nekadašnji nezavisni politički entitet. Pošto on u svojim temeljima sadržava i kontinuitet sa političkim ustrojem iz vremena nezavisnosti, peregrinska *civitas* nije bila samo upravna jedinica subordinirana provincijskim i državnim vlastima i institucijama, nego u isto vrijeme i cjelina jednog političkog naroda (priznatog od Rimljana kao takvog) u statusu peregrina i njegove političke formacije koja ga okuplja. Znači peregrinska *civitas* se ne može odnositi samo na dio nekog naroda koji su u takvoj narodnosno-političkoj formi Rimljani prepoznali, administrativno priznali kao jednu cjelinu, jasno definirali sa pravima i obavezama i uveli kao činjenicu koja postoji u šemu svoga upravnog i teritorijalnog ustroja. Sve izneseno odnosilo se i na veliki dio domorodačkih naroda iz vremena ranog carstva koje po imenima poznajemo kao što su pored Dezitijata, i Naresi, Mezeji, Delmati itd., koje su Rimljani još sredinom I. st. n. e. priznavali kao zasebne politije, pretvorene u upravne jedinice Rimske države.

Plinije Stariji za sredinu I. st. n. e. jasno prepoznaje upravnu jedinicu Rimske države, determinirajući ujedno i njeno postojanje u smislu peregrinske *civitas* i koja u sebi nosi i

³ Peregrinske autonomne jedinice su nosile službeni naziv *civitas*, o čemu svjedoči čitav niz primjera ...*civitatis Colapianorum...civitatum Boiorum et Azaliorum*. Bojanovski, 1988, 61; ...*civitatis Maeze...* CIL IX 2564 Bovianum Undecimanorum. Ako je na spomenutom natpisu točno čitanje DAESITIATIVM, onda bi se moglo pretpostaviti da je (pošto se ovaj oblik nalazi u genitivu množine) da se ispred njega nalazila riječ *civitatis* (u genitivu jednine), što bi dokazivalo oficijelnost upotrebe izraza *civitas* za dezitijatsku političku jedinicu u okvirima Rimske Države. Da su Rimu podčinjene ilirske političke jedinice oficijelno nazivane i tretirane pod nazivom «*civitates*» potvrđuje i natpis CIL III 1741 iz Epidaura...*civitates Superioris provinciae Hillyrici*., koji su posvetili Dolabeli ilirski narodi a koji su od Rima bili priznati i uređeni u političkom smislu. O ovome natpisu i općenito o problemu dvije ilirske provincije v. Šašel Kos, 2005 A, 379 – 380; 401 – 402; 470

Po Patschu (1896, 133) ⇒ Na čelu «*civitatis*» kako se župa japodska u n.(natpisa op. a.) 7. naziva, bio je po našim natpisima glavar župe...., što isto sugerira oficijelno određenje Japoda kao jedne *civitas*.

dezitijatsko ime. To se uostalom ne odnosi samo na Dezitijate nego i na sve ostale nominirane narode koji su nabrojani u istom slijedu gdje se nalaze i Dezitijati.⁴ Kod Plinija Starijeg se direktno ne spominje izraz «dezitijatska *civitas*», ali se njegovo prisustvo može osjetiti u kontekstu samog teksta. I iz smisla Plinijevog konkretnog podatka jasno proizlazi i evidentno postojanje formacije koja se bi mogla nazvati dezitijatska *civitas*. Korištenje narodnosnih imena za određivanje *civitates* jasno dokazuje da je za njega narodnosna zajednica koju navodi po imenu i sa brojem dekurija isto što i peregrinska *civitas*. Radi lakšeg shvaćanja navedenih zaključaka prezentirati ćemo dijelove odgovarajućeg pasusa iz djela Plinija Starijeg sa prijevodom (NH, III, 142-143).

III, 142; <i>Narona colonia tertii conventus a Salona LXXXV, p.,... M.Varro LXXXIII civitates eo ventitasse auctor est</i>; III, 143; <i>nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIII, Daversi....Desititates CIII, Docleatae....</i>	Kolonija Narona je sjedište trećeg konventa, od Salone udaljena 85 milja...M.Varon svjedoči da je tu postojalo 89 <i>civitates</i>, dok se sada gotovo jedino zna za Keraune s 24 dekurije, Daorse....<i>Dezitijate</i> sa 103 (dekurije, op.a.), Dokleate....
--	---

Iz prezentiranog je više nego vidljivo da se i pod Dezitijatima i pod drugim narodnim imenima po Pliniju Starijem podrazumijevaju i zasebne *civitates*, koje čine zasebne jedinice upravno-administrativne i teritorijalne šeme provincije Dalmacije sredinom I. st. n. e.⁵ S druge strane postavlja se pitanje da li se isto pravilo identifikacije sa postojećim peregrinskim *civitates* može primijeniti i na za salonitanski konvent poimenično navedene narode sa brojem dekurija, kao što su Delmati, Mezeji, Deuri....⁶ Zbog samog konteksta teksta Plinija Starijeg, kojim se opisuje kompletan Ilirik, on je podrazumijevao da i spomenuti narodi iz salonitanskog konventa predstavljaju i zasebne upravne jedinice-peregrinske *civitates*. Iz plinijevskog podatka proizlazi i da su dekurije popisivane unutar naroda, koji su samim tim morali predstavljati i određene upravne, pa i teritorijalne cjeline subordinirane i konventu, i provincijskoj vlasti i Državi u cjelini. U suprotnom rimski popisivači ne bi imali razloga, a ni mogućnosti, da ih popisuju po nekom pravilu koje se ne pridržava i koje ne odražava upravno-teritorijalni ustroj Države. To što

⁴ Plinijev podatak precizno pokazuje da je i pored velikih bioloških i drugih gubitaka dezitijatska politija uspjela preživjeti i nakon 9 god. n. e.

⁵ Sličnu analogiju nalazimo i sa Plinijevim popisom naroda u Panoniji, jer za neke od tih naroda (Kolapijani, Azali) znamo iz drugih vrela (natpisi) da su bile peregrinske *civitas*. *Plin. NH* III, 147-148; Bojanovski, 1988, 334

⁶ *Plin. NH* III, 141

Plinije Stariji navodi imena domorodačkih naroda samo sa brojem dekurija ukazuje i da su za rimsku administraciju koja ima odgovornost za provinciju Gornji Ilirik u upravnom smislu bitni narod (odnosno peregrinska *civitas*) i njegove dekurije, a ne i neke druge razine ustroja. Ovakav stav direktno potvrđuje na jednom mjestu i sam Plinije Stariji kada kaže (*NH*, III, 141);

<i>Salona colonia...petunt in eam iura viribus</i>	Kolonija Salona,....pod nju potpadaju
<i>discriptis in decurias....</i>	narodi čije je ljudstvo popisano po
	dekurijama...

U prethodno navedenom pasusu Plinija Starijeg osjeća se i njegovo nastojanje da istakne posebnost naroda koje namjerava navesti a koji su popisani po dekurijama, što ih čini različitim i u odnosu prema načinu navođenja autohtonih naroda u skardonitanskom konventu. Izričito naglašavanje popisivanja na osnovu dekurija jasno pokazuje da su za Rimljane u pravnom i oficijelnom smislu u odnosu na domorodačke narode salonitanskog i naronitanskog konventa bile primarno važne cjelina naroda i njegovi manji sastavni dijelovi zvani dekurije.⁷ Vjerojatno su ove dvije razine ustroja podčinjenih naroda bile bitnije za rimsku administraciju, pa im je ona oficijelno i pridavala veće značenje, jer su se preko njih izmirivale obaveze prema državi. Dekurije bi predstavljale porezne jedinice,⁸ a narodi, odnosno njihove *civitates*, bi bili neka vrsta i regrutacionih okruga. Da je popis, čijim se općim rezultatima koristio Plinije Stariji, bio realiziran u svrhu poreznih i regrutacionih potreba dokazuje i Plinije Stariji kada u kontekstu svoga teksta u kojem spominje popisivanje po dekurijama upotrebljava riječ «*viribus*», koja u svome osnovnom značenju pojmovno determinira muškarce, muževe, a tek u prenesenom smislu odnosi se na ljude.⁹ Sudeći po uporabi ove riječi kod Plinija Starijeg,¹⁰ glavno težište rimskog popisa je bilo

⁷ Po tome bi druge etape u strukturi ovih naroda kao što su pleme ili bratstvo, a za koje znamo iz izvorne građe da su postojali i unutar strukture ilirskih naroda, imale za Rimsku provincijalnu šemu sekundarno značenje.

⁸ Možda bi se dekurije tako mogle promatrati kao pojedinačne zajednice koje su obavezne da izmiruju *dekumae*, jednu desetinu godišnjeg prihoda. O desetini kao nametu u grčko-rimskom svijetu v. Smith W., 1870, 387 – 388. Možda je riječ o nekom specifičnom nametu (rimska uprava i odnos prema potčinjenim zajednicama u cijelom imperiju od njegovih početaka pa do kraja nikada nije bio unificiran) koji je bio razrezan prema peregrinskim *civitates* salonitanskog i naronitanskog konventa, možda kao kazna zbog učešća u velikom ustanku. I kao posljedica ustanka su su ove *civitates* određene i na osnovi postojanja dekurija, poreznih jedinica koje izmiruju odštetu, kaznu zbog učešća u ustanku. I možda upravo radi toga Japodi i Liburni nisu popisani po dekurijama.

⁹ Imenica *vir, viri, m-* se deklinira po drugoj deklinaciji, međutim u tekstu Plinija Starijeg se ona, iz nepoznatih razloga, deklinira po III deklinaciji *fosnove* i nalazi se u obliku dativa množine *viribus*.

usmjereno na brojanje i selektiranja muških glava, nosilaca izmirivanja poreznih obaveza i naravno vojnih obveznika, a koje je obavljano na osnovu narodnosno-civitaske pripadnosti i dekurija. Plinije Stariji, odnosno popisivači i autori izvorne građe koju je ovaj koristio prilikom kreiranja etnografskog opisa salonitanskog i naronitanskog konventa, imali su pred očima zasebne, administrativno priznate i prepoznatljive upravne jedinice u formi peregrinske *civitas*, a koje su ukomponirane u strukturu Rimske Države. Sve izneseno jasno isključuje bilo kakvu mogućnost da je peregrinska *civitas* na prostorima provincije Gornji Ilirik sredinom I st. n. e. podrazumijevala po svojoj sadržini nešto druge nego narode u njihovoj cijelosti.

Uostalom i rimska politička teorija Republike i ranog Carstva pridržava se shvaćanja po kojem latinski termin *civitas* i njegov grčki ekvivalent Πολιτεία predstavljaju cjelokupno tijelo građana ili sudionika bilo koje suverene političke cjeline. Ciceron u «Scipionovom snu» definira *civitates* kao "*concilium coetusque hominum jure sociati*", tj. kao udruženja i skupove ljudi na pravu zasnovanih koji se državama¹¹ nazivaju.¹² I Tacit, kada u svojoj «Germaniji» želi istaći političku individualnost zajednica Ligijaca, upotrebljava termin *civitates* (... *Lygiorum nomen in plures civitates diffusum*).¹³ *Civitas* bi tako u svom temeljnom smislu bila identična po svojoj sadržini sa drugim latinskom izrazom *res publica*, odnosno javna stvar, tj. država u prijevodu na naš jezik.¹⁴ U tom smislu bi peregrinske *civitates* bile i «javna stvar» pretočenu u političku vezu,

¹⁰ Plinije Stariji je vjerojatno ovaj izraz direktno preuzeo iz popisnih listi i drugih službenih dokumenata koji bi donosili statističke podatke o zapadnom Balkanu koje je koristio kao izvornu građu.

¹¹ Prevodioci «Scipionovog sna» u izd. Matice Srpske su našu riječ država upotrijebili kao ekvivalent latinskoj riječi *civitas*.

Zanimljivo je da se i u kasnoantičkom periodu kada više nema peregrinskih *civitates* u pojedinim slučajevima upotrebljava riječ *civitas* u našem značenju *država*, kao što je uradio Augustin u svojoj «*De civitate dei*»

¹² *Cic. Somnium Scipionis*, III, 5.

¹³ *Tacit. Ger.* 43

¹⁴ Da za Rimske pisce i ranog Carstva termin *civitas* prije svega označava političku zajednicu ranga države potvrđuje i Kornelije Nepot (*Atticus*, 2, 2; 3,3; 4,5 –odnosi se na Atenu-; 6,2; 8,1; 19,2). Pored ovakve determinacije, latinski termin *civitas* je imala i značenje građanstva (grč. πολιτικός). Samo građanstvo nije bilo samostalna institucija, nego je i ono proizašlo iz jednog drugog antičkog političkog izuma, "građanina" (grč. πολίτης, latin. *civis*), što se uostalom vidi iz same terminologije latinskih i grčkih pojmova.

I Cezar (*de bell. gall.* V, 1) ilirske političke jedinice određuje kao *civitates*; u prijevodu Ahmeda Tuzlića Galskih ratova oni se označavaju, u konkretnom slučaju, na našem jeziku kao države (usporediti istu upotrebljavanu terminologiju i u slučaju galskih i germanskih naroda o kojima Cezar govori). Peregrinske *civitates* su u neku ruku bile teorijski shvaćane kao «savezne» državice i narodi, koje su bile i zasebne pravne jedinice, podčinjene rimskom narodu i njegovim političkim državnim i provincijskim institucijama i zakonima.

tj. zajednicu koja okuplja i predstavlja određenu narodnosnu zajednicu koju su u tom smislu Rimljani prepoznali i kao takvu, u formi peregrinske *civitas*, uklopili u svoju upravnu, administrativnu i teritorijalnu šemu Imperije. Znači peregrinske *civitates* bi bile one političke jedinice subordinirane rimskom narodu i njegovoj političkoj jedinici, sa većom ili manjom autonomijom u odnosu na provinciju kojoj pripadaju i Državu u cjelini. a koje, načelno gledajući, nemaju rimsko građanstvo ili pravni status Latina, Takvu pojmovnu sadržinu imao je u vidu i Tacit kada je govorio o 64 galske *civitates*, koje su postojale u trećem deceniju I. st. n.e. (...*quattuor et sexaginta Galliarum civitates*...),¹⁵ Isti pisac u dijelu gdje opisuje galski ustanak iz 21. god. n. e. Heduanca i druge galske narode u političkom smislu jasno terminološki determinira kao *civitas*,¹⁶ Tako se pod terminom peregrinska *civitas* nije podrazumijevao neki manji, sastavni dio većine «plinijevskih» ilirskih naroda, te se samim tim ne bi mogli prihvatiti stavovi po kojima *civitas* predstavlja «župsku općinu»,¹⁷ ili bratstvo (fratriju).¹⁸ Iz svega navedenog je vidljivo

Riječ *civitas* u kasnijim razdobljima doživljava svoju pojmovnu transformaciju i dok je ranije označavala «državicu» (neku političku jedinicu sa određenim stupnjem suvereniteta), ona se sada, najviše uslijed činjenice apsorpcije tih peregrinskih političkih jedinica u cjelinu rimske *civitas*, koristi i kao odrednica i za bilo kakvu administrativno-teritorijalnu jedinicu.

¹⁵ Tac. Ann. III, 44

¹⁶ Tac. Ann. III, 41; 43; U ovom kontekstu potrebno je ukazati da su prevodioci Tacitovih Anala na naš jezik Jakov Kostović i Ljiljana Crepajac latinsku riječ *civitas* prevodili sa riječi *grad*, što u našem jeziku ima usko pojmovno određenje za samo urbano područje (za koji se u rimsko doba upotrebljavao termin *urbs*). Latinska riječ *civitas* je svojom sadržinom zahvaćala veći opseg definirajući i određenu političku, teritorijalnu jedinicu, koja je mogla obuhvaćati više gradova i priličnu teritoriju, skoro kompletne regije. Zbog toga smatramo neadekvatnim latinski *civitas* prevoditi sa našom riječi *grad*, jer ona predstavlja antičku, starovjekovnu specifičnu formaciju koja je trajala sve do kraja antike. Terminu *urbs* na grčkom bi odgovarao izraz *ásty* (ἄστυ), a za odgovarajuće i polis pripadajuće okolno, poglavito ruralno područje se upotrebljavao izraz *khóra* (χώρα) (Cabanes, 2002, 23). Iz svega izrečenog može se reći da je neodgovarajuće prevoditi *civitas* i πόλις (pojmovima koji primarno označavaju političku jedinicu sa određenim razinama državotvornosti i suvereniteta, a ne samo urbano jezgro), pogotovu ako se oni upotrebljavaju za razdoblja klasične Grčke civilizacije, Republike i ranog Carstva, nekim suvremenim modernim terminima (kao što je «grad») bilo na našem jeziku ili nekom drugom. Uslijed toga skoro svaki pokušaj jednostavnog prijevoda na naš jezik latinskog *civitas* i grčkog Πόλις nije moguć, jer naš jezik nije bio u povijesnoj mogućnosti niti potrebi da ima pojam pod kojim bi se izrazila ova antička formacija. Prijevod zahtijeva složena i opširna objašnjenja kako bi se stvarna pojmovna sadržina ove antičke formacije mogla preciznije predstaviti u modernom vremenu.

¹⁷ Patsch, 1896, 133-134; Isto, 1898, 356 i d. Jireček, 1952, 20; Bojanovski, 1998, 7; Prevoditi peregrinsku *civitas* sa župa ili župska općina je neprimjereno i sa sadržinskog stajališta i sa terminološkog stajališta. Ova dva termina pripadaju potpuno različitim razdobljima bez međusobne dodirne točke, odražavaju različite koncepcije političkog i pravno-teritorijalnog i administrativnog uređenja. Osim toga srednjovjekovne župe ne nose u sebi narodnosni karakter koji je temeljna odlika peregrinskih *civitates* i bile su teritorijalno znatno manjeg opsega. Na prostorima koje

da peregrinske *civitates* nisu mogle dijeliti ono što su Rimljani u toku I. st. n. e. nazivali⇒ npr. Dezitijatima, Delmatima, Naresima itd., pogotovu što oni za razliku od Liburna još uvijek nisu dostigle razvojne razine da svoje političke formacije mogu transformirati u municipalni ustroj.

Iako Plinije Stariji za skardonitanski konvent upotrebljava nešto drugačiji princip u predstavljanju autohtonih zajednica, ipak se konkretno za Japode može pretpostaviti da su predstavljali i jedinstvenu politiju, o čemu svjedoči i postojanje zajedničke za sve Japode političke institucije pod nazivom «*praepositus Iapodum*».¹⁹ Problemu Liburna i njihovih «*civitates XIII*», spomenutih isto kod Plinija Starijeg, mora se i načelno i metodološki pristupiti drugačije nego što je to slučaj sa velikom većinom ostalih autohtonih naroda provincije Gornji Ilirik-Dalmacije. Na osnovu konteksta čitavog etnografskog opisa Gornjeg Ilirika i Panonije (III, 139-152) i podataka koje iznosi o Liburnima jasno je da za Plinija Starijeg narod Liburna (koji on determinira kao *gens*²⁰ *Liburnorum*) nije po svojoj sadržini isto ono što on podrazumijeva pod imenima Japodi, Delmati, Mezeji, Dezitijati, itd...., a sve u smislu upravno-administrativnog ustroja Provincije. Primjećuje se da on ono što naziva *gens Liburnorum* doživljava kao iznimno složen domorodački kompleks, koji je sastavljen od niza sastavnica koje i navodi djelomično i poimenično, ali koji nema i upravno-administrativno jedinstvo u smislu jedne politije. Sve te sastavnice Liburnije među sobom povezuju neke druge zajedničke veze, a ne nalaženje u istom političkom okviru na lokalnoj razini. Uostalom i sam Plinije Stariji je izričit da u Gornjem Iliriku ispod razine

je zauzimala jedinstvena dezitijatska *civitas* egzistiralo je više srednjovjekovnih bosanskih župa. Dio bosanskih srednjobosanskih župa, bar u svome teritorijalnom okviru ali ne i u institucionalnom, nesumnjivo je vodio svoje podrijetlo i iz kasnoantičkog administrativnog ustroja, ali do tada su peregrinske *civitates* već davno, kao strukturalni fenomen unutarnjeg upravnog ustroja «ilirskih» provincija, iščezle.

¹⁸ Stipčević, 1989, 128

¹⁹ Riječ je o natpisu na votivnoj ari posvećenoj Bindu-Neptunu otkrivenoj na izvoru Privilice kod Bihaća izvjesnog T. Loantius Rufusa, koji je bio prepozit Japoda (ara se danas čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu).

²⁰ Izgleda da se upravo u dešifriranju Plinijevog *gens* krije rješenje različitog sistematiziranja Liburna u odnosu na druge narode provincije Dalmacije. U III knjizi Plinije termin *gens* upotrebljava još samo na jednom mjestu determinirajući Umbre (III, 112, zanimljivo je da u istom odjeljku Plinije Stariji spominje i Liburne), međutim on tako terminološki ne određuje nijedan narod u ilirskim zemljama. Sve to ukazuje da se u terminu *gens* koji upotrebljava Plinije Stariji sadržava odrednica za neku srodnu narodnosnu zajednicu, koja je kao takva i prepoznatljiva i priznata, ali koja nema stalni, funkcionalni zajednički politički okvir, nego se njena veza bazira samo na bližoj «genetskoj» srodnosti. Slično sadržinsko određenje vjerovatno se nalazi i u Velejevim podacima (II, CX, 2, i posebno –3) u kojima se upotrebljava izraz *gens*, i gdje se on odvaja od izraza *natio*. I kod Flora, odnosno Livija, nalazimo u poglavlju *Bellum Delmaticum* upotrebu termina *gens* u smislu terminološkog određenja, ne jednog naroda koji je ujedno i politička jedinica (znači *natio*), nego jedne šire, po nekoj osnovi (po poimanjima autora) srodne grupe političkih naroda.

provincijske vlasti dolazi konvent, i ispod njega osnovna razina lokalnog provincijalnog ustroja su $\Rightarrow$ peregrinske *civitates* i rimske kolonije (npr. Salona i Narona) i municipiji. Plinije Stariji kada spominje skardonitanski konvent kaže da pod njega potpadaju Japodi i XIII liburnskih *civitates* (*conventum Scardonitatum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIII*).²¹ To je nedvosmislena potvrda da za njega kao upravna činjenica subordinirana skardonitanskom konventu postoji samo XIII liburnskih općina, a ne i nekakva Liburnija u smislu jedinstvene politije. U prezentiranom latinskom odjeljku vidljivo je podcrtana i distinkcija između onoga što bi predstavljali Japodi i onoga što Plinije Stariji ima u vidu kada govori o Liburnima. I dok se pod imenom Japodi krije i jedinstvo izvjesne upravne realnosti na tlu skardonitanskog konventa, to sa Liburnima nije slučaj i oni su podijeljeni u XIII *civitates*, zasebnih lokalnih upravno-administrativnih jedinica. I kada Plinije Stariji spominje termin Liburnije, potrebno je shvatiti to ne kao postojanje neke zasebne upravne realnosti koja postoji sredinom I st. n. e. pod tim nazivom.²² Vjerojatno je riječ o nominiranju određenog prostora koji posjeduje i neke druge zajedničke osobnosti koje ga odvajaju od susjednih gornjoilirskih zemalja, koje Plinije naziva Dalmacija (*Dalmatia*) i Japodija (*Iapudia*) kao što su podrijetlo, jezik, kultura, etnička pripadnost, društveno-politička tradicija, način života itd.²³

Liburni su se sigurno, još prije i zvaničnog svog potpadanja pod rimsku provincijsku vlast i njene institucije, nalazili na većoj razini općeg kulturnog razvitka nego drugi njihovi domorodački susjedi. Uslijed toga su oni razvili i složeni društveno-politički ustroj koji se sastojao od neke vrste saveza politija, kao što npr. etrurski savez. U slučaju Liburna to bi bio Savez XIII njihovih izvorno suverenih jedinica, i utopljanjem u okvire Provincije dotadašnje ingerencije koje je taj Savez imao prešle su na rimske državne i provincijalne institucije. Tako bi taj Savez prestao da postoji, dok bi se njegove bivše sastavnice našle svaka zasebno uklopljene u upravnu, administrativnu i teritorijalnu strukturu rimske provincije. Iz tih razloga Liburnija nije ni postala zasebna i jedinstvena upravna jedinica Rimske države i provincije Gornji Ilirik, nego se sastojala

²¹ Plin. NH III, 139

²² Kao što se iz prezentiranog može vidjeti, pitanje tzv. provincije Liburnije po Pliniju Starijem ne postoji, jer je po njemu Liburnija samo narodnosno-zemljopisni pojam unutar provincije Gornji Ilirik.

Za više o Liburniji v. Suić, 1955; Isto, 1963; Isto, 1966; Isto, 1970; Isto, 1991-1992; Čače, 1982; Čače, 1995, 79-81; Zaninović, 1996, 292-319

²³ Tako bi se ime Liburnija moglo tumačiti u istom kontekstu kao i spominjanje *Gallia*, *Hispania*, itd.

Na pitanje koje su to izričito osobnosti koje karakteriziraju njegovu Liburniju, Plinije Stariji iako je dao više podataka o Liburnima nego o drugim zemljama provincije Gornji Ilirik, ne pruža nikakav odgovor, kao što ni sam nastanak tih XIII liburnskih *civitates*, nije razjašnjen.

od XIII međusobno upravno odijeljenih *civitates*, koje su jedinu upravnu vezu imale preko razine konventa i provincije.²⁴ Suprotno od «civiliziranih» liburnskih zajednica one zajednice sa još uvijek dominirajućim ruralnim ili polururalnim stilom života i bez gradova u svome posjedu koji bi nosili u sebi osobnosti antičkog načina života sistematizirane su unutar sebe i popisivane na osnovu rodovsko-teritorijalnih skupina, u oficijelnoj upravnoj terminologiji poznatih i pod nazivom dekurije. Uostalom njihovi politički entiteti prije potpadanja pod rimsku vlast su bili potpuno suverene politije, sa institucijama i ingerencijama čiji je opseg djelovanja i ovlaštenja bio veći nego u slučaju liburnskog saveza. Tako je prilikom prelaska u subordinirani odnos prema rimskim državnim i provincijskim institucijama, prijenos određenih ingerencija na te institucije nije ugrozio i samu potrebu i realnost postojanja tih peregrinskih *civitates*, kao što se to desilo sa liburnskim savezom.

Razlozi izvjesne neuniformnosti rimske provincijalne politike u odnosu na unutarnje uređenje podčinjenih zajednica leže i u tome da je Rimskoj državi najbitnije bilo da imaju što je moguće pogodniju strukturu peregrinskih zajednica za svoje mobilizatorske, porezne i eventualno kolonizatorske potrebe. Iako je Rimska država nesumnjivo kao svoj dugoročni cilj i državnu ideju vodilju imala i romanizaciju kulturno zaostalijih naroda, odnosno njihovo srastanje sa kulturno naprednijim zajednicama u rimsku cjelinu, asimilacija nije vršena naglo i nasilno, nego se sve prepuštalo sporom ali i nadasve učinkovitom procesu.²⁵ I zbog toga postulata rimske

²⁴ Rimljani su unutarnje uređenje podčinjenih domorodačkih, peregrinskih zajednica izgleda utvrđivali i na osnovu stupnja urbanizacije i kultiviranja u antičkom grčko-rimskom stilu koji bi određena zajednica dostigla. Izvorno suverene peregrinske zajednice sa središtem koje je u sebi sadržavalo izražene gradske odlike (u antičkom smislu) i specifičnosti grčko-rimskog načina života rimska uprava je popisivala na osnovu i kroz formirane *civitates*. A to je upravo bila riječ sa Liburnima koji nisu predstavljali jedinstvenu zajednicu, nego upravno i administrativno nedefiniran skup suverenih i to 14 političkih cjelina. Tako su urbanizirani Liburni, koje je usto povezivala određena kulturološka, etnička, jezička, društveno-politička tradicija iz vremena nezavisnosti ili neka druga bliskost, popisani i uređeni na osnovi postojanja izgrađenih 14 liburnskih zajednica sa jednim urbanim središtem, i oficijelno i terminološki definiranih kao *civitates*. Znači upravnom nejedinstvu Liburnije doprinijela je i činjenica da je ona bila najrazvijenija domorodačka oblast zapadnog Balkana, čije su sastavnice prešle na viši, pa i privilegirani, razinu upravnog i administrativnog ustroja, sličnog municipalnom sustavu.

²⁵ Najbolje svjedočanstvo o politici protežiranja procesa romanizacije u svrhu ostvarivanja viših državnih interesa ostavio je Tacit u biografiji svoga tasta Agrikole, opisujući njegovo namjesništvo u provinciji Britaniji. Tacit je tako romanizaciju, urbanizaciju i uopće prihvatanje grčko-rimskog načina života kod domorodačkog stanovništva predstavio kao jednu od najvažnijih metoda koju je primjenjivao Agrikola radi osiguravanja rimske vlasti u Britaniji. (*Tac. Agr.* 21). Kako se iz Tacitovog teksta vidi, rimska uprava je upravo u romanizaciji i uopće prihvatanju načela rimskog načina života vidjela zalag odanosti podčinjenih domorodaca državi i vladajućem sistemu.

politike moglo se desiti da se u istoj Provinciji pojedini domorodački narodi sistematiziraju i popisuju na osnovi drugačijih načela.

Pored peregrinskih *civitates*, bez obzira bili oni razvijeniji ili ne, privilegirani u nekom pogledu ili ne, na teritoriji Provincije Gornji Ilirik nalaze se i oblasti koje direktno pripadaju rimskom narodu, kao što su kolonije i njihovi ageri, te *ager publicus* (rudnici, vojni logori? itd.)

Podjela Provincije Ilirik

Ustanak je, još u svojim prvim fazama odvijanja kada se stihijski i brzo širio, u potpunosti eliminirao i rimski upravni i institucionalni ustroj koji su Rimljani uspostavili na prostorima provincije Ilirik koje je bio zahvatio oganj pobune, ali i sve ono što ih je podsjećalo ili moglo podsjećati na prisustvo Rimljana i njihove vlasti. Radi toga nakon ugušenja ustanka Rimljani su morali pristupiti novoj izgradnji sustava vlasti i upravnog i institucionalnog ustroja. Prvi korak u tom pravcu je bila disolucija provincije Ilirik.²⁶ Nakon kraha ustanka rimska državna politika je

²⁶ Zanimljivo je napomenuti da se u udbeniku Rimske povijesti od N. A. Maškina, nalazi podatak da je provincija Panonija obrazovana 10. god. p. n. e.!? (Maškin, 1951, 327), što bi impliciralo postojanje dvije zasebne ilirske provincije i prije izbijanja ustanka. Nejasno je kako je došlo do toga da se ovaj podatak nađe u ovom korisnom i cijenjenom djelu, kada je sudeći i po Pliniju Starijem (VII, 149), Augustovim *Res Gestae* (V, 30) i po čitavom nizu podataka kod Veleja Paterkula (II, CIX, 5; CXII, 2) postojala jedinstvena provincija od Jadrana do Dunava pod ilirskim imenom, sigurno prije 8. god. n. e. Čak i Kasije Dion, sa svojim dominirajućim korištenjem dalmatinskog imena umjesto ilirskog, za Valerija Mesalinusa kaže da bio namjesnik i Dalmacije i Panonije u vrijeme izbijanja ustanka 6. god. n. e., (LV, 29, 1) što nedvosmisleno govori o upravno-administrativnom i teritorijalnom, odnosno provincijalnom jedinstvu spomenute dvije oblasti (od kojih u Dionovo doba postoje tri provincije). Kasije Dion ne upotrebljava jedinstveno ilirsko ime, jer u njegovo vrijeme uobičajeni naziv za ilirske provincije je Dalmacija i Panonija, odnosno Panonije, pa je on vjerojatno smatrao shodnim da upotrebljava «moderne» nazive za zemljopisna područja kako bi tekst približio tadašnjem čitaocu, za kojeg Ilirik praktično ne postoji kao upravno-teritorijalna provincija. Radi toga je on i posezao za korištenjem takvih složenica kao što je namjesnik Dalmacije i Panonije, iako je njemu sigurno iz same izvorne građe bilo poznato da je postajala jedinstvena provincija pod ilirskim imenom. I to što se Strabonova determinacija onoga što pripada «panonskom», npr. u odjeljku VII, 5, 3, dobrim dijelom ne poklapa sa onim što stvarno pripada provincijama Panonija i Dalmacija, možda ukazuje na dvije stvari :

1. Da u vrijeme kada on stvara verziju spomenutog odjeljka ne postoje provincije Dalmacija i Panonija, već jedinstvena provincija, u kojoj na osnovi nekih njegovih razloga i motiva Strabon spominje i njen «panonski» dio.
2. Dodatno potvrđuje da je taj odjeljak nastao prije nastanka spomenutih provincija, odnosno upravo za vrijeme ustanka 6-9. god. n. e. i da kasnije nije bio redigovan i izložen kasnijim redakcijama.

Potvrdu o jedinstvu provincije Ilirik i vrijeme kada su izbili oružani sukobi prezentira i Velej Paterkul kada kaže da je Mesalinus ...*praepositus Illyrico*... (II, CXII, 2), što jasno sugerira provincijsko jedinstvo pod ilirskim imenom. I Plinije Stariji (VII, 149) kaže da je rat 6-9. god. n. e. pobuna Ilirika, znači i za njega, bolje reći njegovo vrelo, je tada postojala jedinstvena provincija. Slično kao Plinije Stariji, i Svetonije (Tiberije, 16) kaže da se Ilirik odmetnuo,

radi osiguravanja trajne pacifikacije pristupila novom upravno-administrativnom preustroju bivše jedinstvene Provincije. Taj preustroj se odnosio na podjelu do tada jedinstvene provincije Ilirik i formiranje dvije nove provincije i to provinciju Gornji Ilirik (*Superior provincia Illyricum*), kasnije nazivanu Dalmacija²⁷ i provinciju Donji Ilirik, (*Inferior provincia Illyricum*), kasnije nazivanu Panonija. Možda upravo poučen negativnim iskustvom koje se manifestiralo u zajedničkom nastupu mnogih ilirskih naroda 6. i 7. god. n. e. Rim je odlučio da izvrši podjelu dotada jedinstvene provincije Ilirik na dvije nove provincije. Tom administrativnom mjerom su Rimljani nastojali preduprijediti neki budući zajednički nastup autohtonih naroda iz ilirskih provincija. Tako bi se pocijepao njihov prostor i spriječio razvitak zajedničke svijesti, koja se bila bar u svojim poveljama počela razvijati prije 6. god. n. e. Podjela Ilirika ukazuje i na vrlo nisku

što bi isto podrazumijevalo da je i za njega, odnosno njegovu izvornu građu, postojala jedinstvena provincija Ilirik. Na još jednom mjestu u Augustovom životopisu može se posredno uočiti da se Svetonije (August, 25) prema zemljama ustanka odnosi kao prema jedinstvenom Iliriku. Izvornu građu koja se prema prostoru na kojem je izbio ustanak odnosila kao jedinstvenom Iliriku, a koja je možda bila slična ili čak ista kao ona koju je koristio Svetonije za konkretni podatak u Augustovom životopisu, koristio je i Makrobije (*Satur.* I, XI, 32)

²⁷ Najvjerojatnije je upotreba termina Dalmacija za provinciju Gornji Ilirik, proizašla iz činjenice da se provincijska prijestolnica nalazila u Saloni, a čije je duboko kontinentalno zaleđe pripadalo delmatskoj politici. Jednostavno rečeno provincijsko središte se sve više poistovjećivalo sa samom provincijom, što je samim tim dovelo do toga da se u svakodnevnom govoru sve više za Gornji Ilirik upotrebljava termin Dalmacija, a pogotovu i jer su Delmati bili najbrojniji i najugledniji i sa jakom tradicijom domaći narod Gornjeg Ilirika, a i njihova teritorija je zahvaćala dobar dio same Provincije. U početku se izraz Dalmacija koristio, sudeći po Pliniju Starijem, kao naziv samo za područje južno od Krke, da bi nešto kasnije terminološki pokrila i ostatak Provincije. Izgleda da se upotreba termina Dalmacija u svakodnevnom govoru (usporediti natpis *CIL* III 3158) za Gornji Ilirik ili samo za njegov veći dio uvriježila ranije nego što se desilo njegovo oficijelno priznanje i primjena (Plinije Stariji koji se služi zvaničnim dokumentima za naziv provincije upotrebljava naziv Ilirik, a službeni natpis P.Kornelija Dolabele datiran 16/17 god. n. e. -Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 155- upotrebljava izraz *...provinciae Illyrici...* *CIL* III 3198, a=10156, a+3200). Donji Ilirik se jednostavno i oficijelno prozvao Panonija još mnogo ranije u odnosu na svoga gornjoilirskog pandana.

O nazivima Gornji i Donji Ilirik v. *CIL* III 1741; Jelić, 1898, 537; Mócsy, 1974, 39; *The Archaeology of roman Panonnia* (Barkóczi, 1981, 89; kronološka tablica, 1981, 479); Bojanovski, 1988, 56, fus. 4; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 94; Zaninović, 1998, 43; Suić, 1991-1992, 64 i fus. 24

Kada je riječ o nazivlju za spomenute provincije nije nemoguće pretpostaviti da provincija Ilirik nije podijeljena na dvije nove provincije, nego da je od provincije Ilirik odijeljen sjeverni dio, koji je generalno gledano pacificiran u toku druge polovice 8. god. n. e., i da je postao nova provincija *Pannonia*. Ostatak Ilirika, poglavito sveden na planinski dinarski pojas, je zadržao kontinuitet sa ranijom provincijom, uključujući i naziv (o čemu svjedoči i Plinije Stariji i solinski natpis, a i Dionovo uporno korištenje termina Dalmacija kada govori o Iliriku prije 6 god. n. e.), da bi se tek nešto kasnije prozvao i Dalmacijom.

razinu povjerenja koji su Rimljani imali u odnosu na zapadnobalkanske i panonske narode nakon ustanka, jer su podjelom oni dublirali svoj upravni i administrativni angažman i tako i kvantitativno pojačali kontrolu nad zemljama od Jadrana do Dunava. Trebalo je čekati da prođe više desetljeća i dvije-tri generacije dok povjerenje Rimske države u domaće nerimsko stanovništvo zapadnog Balkana ponovo ne dostigne potrebnu razinu.

Teritorijalni preustroj do ustanka jedinstvene provincije Ilirik na dvije nove provincije najviše je bio motiviran nastojanjem osiguravanja trajne pacifikacije zapadno-balkanskih i panonskih zemalja. Političke cjeline domorodačkih naroda sa svojim središtima u Dinarskoj oblasti su ušli u sastav Gornjeg Ilirika (Dalmacije), a oni sa središtima u Savsko-Dunavskom prostoru u sastav Donjeg Ilirika (Panonije). Možda je i ranija predaja Breuka i drugih naroda u panonskom bazenu, dok su se narodi dinarskog pojasa još borili, doprinijela formiranju provincije Panonije tj. odvajanju oblasti koje su zauzimali narodi koji su se predali i kreiranjem od njih nove provincije. To bi značilo da bi zasebna provincija Panonija mogla biti osnovana najranije 8. god. n. e. i to u jesen, nakon pacifikacije panonskog bazena.²⁸ Po drugoj opciji do disolucije je došlo nakon konačnog kraja rata u toku 9. god. n. e.²⁹ Naravno, pored ove dvije opcije možda bi se moglo predložiti i neko novo, alternativno rješenje ovog problema, po kojem bi panonski bazen bio već krajem 8. god. n. e. ustrojen u posebnu mandatnu oblast ⇒ Donji Ilirik, čime bi se nastojalo konsolidirati prilike i stanje u konačno okupiranim oblastima i eliminirati đepovi otpora. Ta zasebna mandatna oblast bi bila ustrojena od samog vrhovnog predstavnika Rimske države na prostoru Ilirika Tiberija kao neko *ad-hoc* rješenje dok još uvijek traje rat i bila bi povjerena osobi višeg vojno-političkog ranga koja bi došla iz rimske zapovjedne strukture. Osnivanje nove mandatne oblasti za okupirane panonske prostore bio bi i poželjan potez jer je omogućavao preustroj rimske uprave na bivšem ustaničkom dijelu Panonije, dok se pokretala i vodila glavna, opsežna i složena vojna operacija na dinarski pojas. Dok su se vodile borbe na dinarskom pojasu, neko je u tom razdoblju (jesen 8.-jesen 9. god. n. e.) morao da brine i osigurava panonski bazen, jer ni Tiberije ni njegovi neposredno subordinirani zapovjednici (Germanik, Lepid, Silvan) to nisu mogli zbog svoga angažmana na ratištu zapadnog Balkana. Znači realno je pretpostaviti da je u konkretnom razdoblju postojala neka posebna uprava za panonski bazen,

²⁸ Po Mócsy, 1974, 39. Ilirik je 8 god. n. e., podijeljen na dvije provincije. Slično mišljenje ima i Zaninović (2003, 447).

²⁹ O pitanju podjele provincije Ilirik v. Bojanovski, 1988, 53; 56 i posebno fus. 4; Bojanovski inače smatra da je do podjele provincije došlo nakon zbivanja kod rijeke *Bathinus*, (po njemu bitke kod spomenute rijeke), što je teško tvrditi jer panonske oblasti još uvijek nisu bili potpuno pacificirane sve do konačne ofenzive koju je vodio Plaucije Silvan.

koja još uvijek nije morala imati i zvaničan status ranocarske provincije. Nakon svladavanja ustroja otpora pristupilo bi se upravnom uređenju i osvojenog dinarskog pojasa, što je uz pokoravanje ostataka još nepokorenih elemenata dobio u zadatak Vibije Postumije. Tako je praktično formirana i nova mandatna uprava za zapadni Balkan, odnosno Gornji Ilirik. Naravno, formalno ozvaničenje postojanja dviju zasebnih provincija, one u panonskom bazenu i dinarskom pojasu, je moglo uslijediti nešto kasnije. Zvanično priznavanje postojanja i funkcioniranja umjesto jedne, dvije ilirske provincije, su mogle učiniti samo za to ovlaštene državne institucije (princeps zajedno sa Senatom), a ne samo Tiberije.³⁰

Prilikom određivanja granice između dvije provincije, Rimljani su sigurno primjenjivali svoja ustaljena pravila o teritorijalnom uokvirivanju provincija, a koja su poštivala granice peregrinskih *civitates* i drugih upravnih oblasti i osiguravala njihovo upravno i teritorijalno jedinstvo u okviru samo jedne provincije.³¹ Svako drugo rješenje za teritorijalno-upravni ustroj Imperije ne bi imalo logike. Rimsko teritorijalno reguliranje odnosa među provincijalnim domorodačkim zajednicama na ostatku zemljišta, na kojem nisu formirane kolonije, municipiji, ili koji nije pretvoren u *ager publicus*, nije nikada graničnom linijom dijelilo teritorijalni okvir koji je određena politija (odnosno definirana peregrinska *civitas*) zauzimala. Rimska praksa je dozvoljavala podjelu jednog do tada jedinstvene cjeline na više *civitates*, ali i u tom slučaju pojedine *civitas* nastale disolucijom ili otcijepljenjem od veće politije nisu mogle biti upravno podijeljene na dvije različite provincije. I u svaku od provincija kojoj bi pripali oni su ulazili kao prepoznatljiva i jasno upravno i teritorijalno određena jedinica.³² To je podrazumijevalo da

³⁰ To postojanje nekog vremenskog intermezza između praktičnog formiranja zasebnih upravnih cjelina u panonskom bazenu (druga polovica 8. god. n. e.) i u dinarskom pojasu (jesen 9 god. n. e.), ali koje još uvijek nemaju formalno priznati status provincije, i formaliziranja postojanja provincija Gornjeg i Donjeg Ilirika bi moglo objasniti i to što Vibije Postumije nosi titulu *praepositus*, (znači bio je određen za zapovjednika određenog područja, u konkretnom slučaju dinarskog pojasa pokorenog do IX. mjeseca 9. god. n. e.) a ne *legatus Augusti* (namjesnika priznate i funkcionalne provincije), koji bi stekao tek nakon ozvaničavanja praktičnog postojanja nove provincije.

³¹ Jasnu potvrdu spomenutog stava daje upravo Plinijevo nabranje naroda (III, 142-144) koji pripadaju različitim provincijama, jer po njemu, odnosno zvaničnom popisu i dokumentu koji je koristio npr., Mezeji, Japodi, Dezitijati, Dindari pripadaju samo jednoj provinciji i nalaze se u samo njenom okviru. Nigdje se ne kaže da je dio Mezeja u jednoj provinciji, a dio u drugoj, te tako oni i drugi pogranični narodi bez obzira da li se nalaze u Gornjem ili Donjem Iliriku kao cjelina pripadaju samo jednoj provinciji. Radi toga su sve predložene granične linije koje se skoro pravolinijski pružaju ustvari samo paušalno određene, bez uvažavanja ovog vrlo bitnog aksioma koji se mora slijediti kada se određuju provincijske granice.

³² *Civitates* nastale disolucijom ili odcijepljenjem od veće cjeline mogle su se naći i u različitim provincijama međusobno i u odnosu na svoju «maticu»

granična provincijalna linija nije mogla sjeći nijedan narod niti pleme niti bilo kakvu drugu od strane Rimske države priznatu teritorijalnu i upravnu jedinicu koja se na hijerarhijskoj ljestvici nalazila niže u odnosu na provinciju.³³ Tako dio teritorija jedne politije (u smislu institucije peregrinske *civitas*) nije mogao biti u jednoj provinciji, a drugi dio u susjednoj provinciji.³⁴ Zbog ovog postulata formiranja i funkcioniranja rimske provincijske uprave, razumljivim se čini i činjenica da granica između Dalmacije i Panonije nije prolazila rijekom Savom, nego znatno južnije od rijeke, prateći ne prirodne granice nego granice peregrinskih *civitates*.³⁵ Provincijske granice mogle su biti prirodne, samo ako su se i granice između upravnih oblasti (municipalnih jedinica i peregrinskih *civitates*) koji su pripadali različitim provincijama podudarale sa prirodnom granicom. U suprotnom da se slijedila prirodna međa npr. rijekom Savom *civitates* Kolapijana, Oserijata i Breuka bi bile prepolovljene graničnom linijom provincija Dalmacije i Panonije, što bi za rimsko shvaćanje uređenja provincijskih odnosa bilo neshvatljivo i besmisleno.

Na temelju ovog postulata granice između *civitates* Mezeja i Oserijata te Dezitijata i Breuka bile su ujedno i provincijske granice. U odnosu na proizvoljno predstavljenu granicu u pravolinijskoj ujednačenoj formi u knjizi Ive Bojanovskog «Bosna i Hercegovina u antičko doba»³⁶ (a koja je uglavnom zastupljena i kod većine drugih autora u čijim se djelima nalaze karte provincija Dalmacije i Panonije), u zapadnoj Bosni granica bi trebala biti više sjevernije situirana, s tim da bi Dalmacija zahvaćala i porječje Sane, jer je ono ulazilo u sastav *civitas* Mezeja, te dio Pounja kojeg su zauzimali Japodi.³⁷ Dalje prema istoku granica bi slijedila liniju od Vrbasa do (ili

³³ Mesihović, Autarijati, 2007, 175, fus. 501

³⁴ za razliku od europske kolonijalne prakse XIX st. u kojem je razdvajanje jednog naroda graničnom linijom sistemom «linijara» bila uobičajena i široko primjenjivana praksa.).

³⁵ Suprotno ovakvom stavu, stoji konstatacija J. Fitza (1993, 41), po kojem je granica Dalmacije i Panonije sjekla Breuke i Dezitijate, što se ne može smatrati relevantnim.

³⁶ Bojanovski, 1988, Karta; Rimske provincije Dalmacija i Panonija s označenim središtima municipalnih gradova

Potrebno je u kontekstu razmatranja ovog pitanja ukazati i da na spomenutoj karti provincijska crta koju prezentira Bojanovski siječe teritorije (i to onako kako ih je predložio upravo Bojanovski) *civitates* Japoda, Mezeja (njih skoro po sredini), te djelomično Dezitijata i Dindara, što bi značilo da su dijelovi tih naroda živjeli u obje provincije, a po Pliniju Starijem jasno je da svi spomenuti narodi, odnosno njihove političke cjeline koje ih reprezentiraju ulaze samo u okvire provincije Gornji Ilirik. Ta provincijska linija predložena od I.Bojanovskog siječe čak i od njega predložene teritorije jedinica kasnijeg municipalnog ustroja.

³⁷ Pregled povlačenja dalmatinsko-panonske granične linije preko prostora današnje BiH raznih autora (Bojanovski, Šišić-Suić, Wilkes, Patsch-Novak, Kiepert) pruža karta 1. kod Škegro, 1991, 54. Sve ove linije su manje-više povučene pravim linijama, kao da je riječ o geometriji a ne stvarnim prostorima koji pokazuje «nepravilnu» i

nešto možda nešto sjevernije od) sastava Krivaje i Bosne i zatim prateći sjeverne padine dinarskih planina koje se spuštaju u posavsko-tuzlansku oblast, sve do rijeke Drine. Slična proizvoljnost je pokazana i na drugoj karti Bojanovskog u istom djelu i to na primjeru graničnog omeđivanja *civitas* Breuka.³⁸ Na karti se breučka *civitas* ravnomjerno proteže sa obje strane rijeke *Bathinus* (Bosne), zahvaćajući donje tokove Ukline i Spreče. A to bi bilo u kontradikciji sa solinskim natpisom u kome se, na osnovi rekonstrukcija Alföldya i Bojanovskog oštećenog dijela teksta na natpisu, navodi da rijeka *Bathinus* dijeli Breuke i neki drugi domorodački narod/*civitas* (možda Oserijate).³⁹ I bez obzira da li se sačuvani latinski deklinativni sufiks ...IBVS odnosi na Oserijate, jasno je iz ostalog sačuvanog dijela da je rijeka Bosna bila breučka zapadna granica, bar na jednom dijelu svoga srednjeg i donjeg toka.⁴⁰ Rijeka je bila i savršena granična linija, kojom bi se odvajale dvije narodnosno-političke cjeline. I čin sporazumne predaje Batona Breučkog se desio na rijeci *Bathinus*,⁴¹ što bi isto moglo sugerirati da je breučka zapadna granica, južno od Save, bar dijelom bila na rijeci *Bathinus*. Ta točka na rijeci *Bathinus*, gdje se dijele Breuci i ???IBVS je po solinskom natpisu bila od Salone (po dužini puta) udaljena 158 rimskih milja. To bi moglo ukazivati da se ta točka nije nalazila suviše udaljena od dezitijatske granice, i da je breučka teritorija (i poslije ustanka) zahvaćala priličan dio prostora južno od Save. U tom slučaju breučka *civitas* je kontrolirala bar dio srednjeg toka rijeke Bosne, i to njene desne strane. Samim tim to znači i da je provincija Panonija pod svoju jurisdikciju zahvaćala i tu točku na srednjem toku rijeke Bosne. To bi dokazivalo da se provincija Panonija pružala duboko u unutrašnjost prema srednjem toku

zemljopisnu i narodnosno-političku, odnosnu upravnu projekciju. Da bi se pravilno postavila granica između ove dvije ilirske provincije potrebno ju je analizirati i u najmanjem detalju, i po svakom pojedinom njenom segmentu zasebno.

Posebno je problematično pružanje granice u zoni Cazinske Krajine, konkretno u kladuškom području, jer ako je i ovo područje bilo uključeno u *civitas* Japoda onda bi kompletna današnja Cazinska Krajina ulazila u sastav Dalmacije, a ako nije onda bi ovaj krajnji istureni sjeverozapadni dio današnje BiH ulazio u sastav Panonije, odnosno gravitirao bi prema Sisciji. Međutim, bez obzira na to kojoj provinciji je pripadalo kladuško područje je bilo nesumnjivo granično. U našem radu smo špekulativno pretpostavili da je ono ipak na neki način više gravitiralo japodskoj *civitas*, iako bi bilo i prihvatljivo da je kladuško područje pripadalo Kolapijanima, odnosno Panoniji.

³⁸ Bojanovski, 1988, Karta; TERRITORIA CIVITATUM PEREGRINARUM

³⁹ *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263; Abramić, 1928, 40-41; Alföldy, 1965, 321-327; Bojanovski, 1974, 18; 194-195

⁴⁰ U rekonstrukciji teksta natpisa A. Budrovicha, umjesto *Oseriatibus*, nalazi se etnonim *Ditionibus*. Budrovich, 1954-1957, 91-93. Dicioni bi teško ulazili u obzir kao zapadni susjedi Breuka, jer su po Pliniju Starijem oni narodnosno-politička zajednica koja je ulazila u sastav salonitanskog konventa provincije Gornji Ilirik (Dalmacije), dok je teritorija zapadno od Breuka ulazila pod jurisdikciju provincije Donji Ilirika (Panonije). *Plin. NH* III, 142.

⁴¹ *Vell.* II, CXIV, 4

rijeke Bosne i da se ustvari provincijska granična linija idući sa zapada spuštala, okvirno gledano, jugoistočnim pravcem. Time bi breučka *civitas* na jugu graničila sa Dezitijatima. Nalaz vojničke diplome Breuka Likaja iz Marsonije (*Marsunnia*) govorio bi u prilog da je i područje današnjeg Slavanskog Broda pripadalo Breucima. Druga diploma iz Negoslavaca kod Vukovara, drugog Breuka Likaja, možda bi proširila breučko područje sve do zaključno sa današnjim vukovarskim arealom. Ali pošto je solinski natpis izričit da rijeka Bosna dijeli Breuke, bar na jednom dijelu svoga toka od nekog drugog ilirskog naroda, nije baš jasno da li bi i bosansko-posavsko područje južno od Save, suprotno od slavonsko-brodskog areala, pripadalo Breucima. Bez obzira na to da li je breučka *civitas* prelazila Savu i kod Slavanskog Broda, a ne samo istočno od rijeke Bosne, što je nesumnjivo točno, mora se iz izloženog konstatirati da je breučka *civitas* i nakon 9. god. n. e., i u toku I. st. n. e., zahvaćala jedno iznimno područje i to u Slavoniji, sjeveroistočnoj Bosni, i možda dijelu Srijema i dijelu bosanske Posavine zapadno od rijeke Bosne.⁴² Breučka *civitas* je u načelu morala biti primarno orijentirana istočno od Bosne sa zahvatom dobrog dijela istočne Slavonije, i relativno blizu Sirmijuma, jer bi u tom slučaju dolazio u obzir brzi napad ustaničkih breučko-panonskih snaga na grad na samom početku ustanka.⁴³ Iz činjenice ovakvog teritorijalnog prostranstva breučke *civitas* u I. st. n. e. proizlaze i sljedeće činjenice :

1. Breučka *civitas*, nije baš nakon svoje konačne predaje u jesen 8. god. n. e. kažnjena nekim enormnim oduzimanjem teritorija, ako je do konfiskacije breučke teritorije uopće i došlo.
2. Bitka kod Vulkajskih močvara se desila na breučkom području.
3. Breučki politički entitet je u vrijeme svoje nezavisnosti, u desetljećima neposredno pred rimsku invaziju, bio vrlo moćan politički, vojni i narodnosni činilac u Donjoj Panoniji. Uostalom samo ako je to bila činjenica Breuci su mogli imati takvu ulogu u zbivanjima vezanim za osvajanje Panonije 12-9. god. p. n. e. i 6-9. god. n. e. te zaslužiti da budu spomenuti od povijesnih vrela.

Cesta «*et idem viam ad Bath[inum? flu]men quod dividit B[r]e[ucos] Oseriat[us] ihus a Salonis munit per [millia passuum CLVIII]*» se, sudeći po smislu rekonstruiranog teksta na natpisu, završavala negdje na sjevernoj granici provincije Dalmacije, jer su i Breuci i Oserijati pripadali Panoniji. U tom slučaju, ta završna točka je morala biti granična zona između na jednoj strani Dalmacije i na drugoj panonskih *civitates* Breuka i možda Oserijata. Ta tromeđa koja je bila situirana na rijeci Bosni, tj. na njenoj obali udaljena je od Salone, po liniji Dolabelinog puta 158

⁴² Ako je breučka *civitas* i prelazila rijeku Bosnu, onda je to moglo biti samo u njenom krajnjem donjem toku, jer južnije Bosna je bila sigurno granica Breuka sa nekim drugim ilirskim narodom.

⁴³ Cass. Dio LV, 29, 3

rimskih milja, znači između 232 i 237 km. Udaljenost HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM od Salone iznosi između 229-234 km, a i ceste koje su vodile do one točke na rijeci Bosni, vezane za Breuke, i dezitijatskog kastela su svojim najvećim dijelom išle istom trasom. Radi tih činjenica nije nerealno pretpostaviti da je ova tromeda ustvari bila granična zona dezitijatske *civitas* sa breučkom i drugom panonskom *civitas*, za koju se pretpostavlja da je pripadala Oserijatima.

Sudeći po solinskim natpisima (*CIL* III 3198, a=10156, a+3200), od Salone do jedne točke provincije Ilirik (preciznije rečeno Gornjeg Ilirika, tj. Dalmacije) jednim od cestovnih pravaca Dolabeline cestovne mreže udaljenost iznosi 167 milja (...*viam a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici*...). Ovaj podatak je potrebno usporediti sa udaljenošću do dezitijatskog kastela poznatog sa solinskih natpisa (156 m. p.) te sa udaljenošću ceste koja je vodila do rijeke Bosne (158 m. p.). Iz ovog uspoređivanja udaljenosti tri pravca mogu se izvući sljedeći zaključci;

1. granica između dvije ilirske provincije koje postoje nakon 9. god. n. e. nije bila suviše daleko od dezitijatskog područja i HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM.
2. Dezitijatska *civitas* je ustvari predstavljala granični *civitas* i područje, te bi njena sjeverna granica bila ujedno i granica Dalmacije prema Panoniji.
3. Granica između dvije ilirske provincije se krećući se sa zapada (gdje se nalazilo odredište *viam a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici*) prema istoku spuštala.

Nakon i formaliziranja podjele jedinstvene provincije Ilirik, na čelu novih provincija nalaze se namjesnici koji nose naziv isti naziv kao i prije podjele provincije ⇒ *legatus Augusti propraetore*. U pravno-formalno smislu namjesnici predstavljaju zamjenike (legate) cara, jer su nakon ustanka ilirske provincije smatrane carskim provincijama.⁴⁴ A pošto je car i vrhovni zapovjednik vojnih snaga Države, njegov legat u određenoj provinciji postaje po automatizmu i zapovjednik svih jedinica stacioniranih u toj provinciji. Dalmacijom je upravljao legat koji je dolazio iz reda bivših konzula, isto kao i u slučaju Panonije, odnosno kasnijeg njenog dijela Superior⁴⁵ (kojom je nakon obnašanja svoga prvog konzulata upravljao i *consularis* Kasije Dion). Iz spomenute činjenice se može zaključiti da je i jedinstvenom provincijom Ilirik upravljao legat koji je uvijek bio od strane cara određen iz reda bivših konzula, ali i da su dvije ilirske provincije imale visoko značenje na ljestvici rimske provincijske hijerarhije. Za razliku od namjesnika senatskih provincija čiji je mandat trajao u načelu 12 mjeseci, legat je služio 36 mjeseci, iako je Tiberije za vrijeme svoje

⁴⁴ Ustvari sam car je bio namjesnik, ali radi činjenice da on nije bio neposredno prisutan u dodijeljenoj mu provinciji na upravljanje, car imenuje svoga zamjenika da ga u njegovo ime predstavlja u određenoj provinciji.

⁴⁵ Provincijom Donjom Panonijom (*Pannonia inferior*) upravljao je namjesnik određen iz reda bivših pretora.

vladavine namjesništvo produžavao,⁴⁶ što se dogodilo i sa Publijem Kornelijem Dolabelom koji je sedam godina upravljao Gornjim Ilirikom i npr. drugim namjesnik Lucijem Volusijem Saturninom koji je upravljao u periodu 34-40. god. n. e.

Carski kult

Augusteum u Naroni otkriva da je zvanično održavanje carskog kulta (sigurno u paru sa kultom Rome) započelo još za vrijeme prvog razdoblja rimske vladavine.⁴⁷ Samim tim su i predstavnici ilirskih *civitates* iz bližeg hercegovačkog zaleđa i dalje bosanske unutrašnjosti vjerojatno već najranije od 10 god. p. n. e. redovito dolazili u Naronu. Izaslanici i zastupnici tih *civitates* koji su gravitirali Naroni i pripadali njenom konventu su se jednom godišnje sastajali u hramu Rome i Augusta, održavali zajedničke skupštine sa ritualima, festivalom i igrama povezanim sa kultom Rome i carskim kultom.⁴⁸ Carski kult je bio ne samo institucija sa religijskim značenjem nego i važna politička i društvena institucija koja je institucionalno vezivala gornje bogatije, uglednije i utjecajnije slojeve provincijalnog stanovništva sa samim Carem, odnosno Državom. Preko sabora provincijalaca izražavala se i lojalnost državi, ali i iznosili stavovi i mišljenja. Tako je carski kult, njegovo održavanje i bio i simbol lojalnosti, ali i sredstvo stvaranja i održanja lojalnosti te privlačenja provincijalaca neRimljana ideji rimske države i univerzalnosti.

Izgled i ingerencije dezitijatske *civitas* nakon 9. god. n. e.⁴⁹

⁴⁶ Razlika u dužini mandata između dvije vrste provincije proizlazi iz karaktera i opsega mandata koje su imali njihovi namjesnici, jer je legat imao primarno vojno-zapovjedničko odgovornost i brigu o dodijeljenim legijama, a tek potom i civilnu. Jedino je prokonzul senatske provincije Afrike raspolagao do vremena vladavine Kaligule sa zapovjedništvom nad jednom legijom—III. Augusta.

⁴⁷ O Augusteumu u Naroni v. Marin, 2004 A.

⁴⁸ Ova rimska praksa koju su primjenjivali u provincijama je najvjerojatnije inspirirana postojanjem sustava skupova –sabora- (*concilium*) rano italjskih saveza oko pojedinih svetišta. Etrurci su imali zajedničko svetište Voltumne (*ad Fanum Voltumnae*) gdje su se svake godine održavale i svećane igre. I u carsko doba su održavane te igre, a predsjedavao im je *sacerdos* (svećenik). Sabore Etruraca Livije naziva *Concilium Etruriae*. Mirković, 2002, 57. Slične sabore kod zajedničkog svetišta su imali i Latini. Samo u carsko doba, provincijski sabori su bili direktno vezani sa počastima kultu cara, države ali i izražavanju lojalnosti kao i stavova, molbi i slično provincijalaca.

⁴⁹ O odnosu rimske i dezitijatske zajednice nakon završetka ustanka 6-9. god. n. e., te o funkcioniranju dezitijatske *civitas* v. Ćeman (2000, 140-143), s tim da je potrebno ukazati na izvjesne stavove spomenutog autora u konkretnom dijelu teksta, koji su po našem mišljenju nepravilni:

1. «Pitanje je da li je i postojala naseobinska osnovica koja je mogla biti podloga uređenju municipalne uprave, te da li je stanovništvo autohtone dezitijatske zajednice bilo spremno za više oblike društvenih odnosa.» (Ćeman, 2000, 140). Spomenuti stav bi oduzeo Dezitijatima bilo kakvu kulturološku sposobnost prilagođavanja i svojih naselja i svoga načina života novim uvjetima života, što jednostavno nema potvrdu u

izvornoj građi. Veliki broj gradinskih naselja, od kojih su neki sa izuzetnim proporcijama gradinskog platoa, postojanje He(duma?) dezitijatskog kastela, evidentiranje na mnogim gradinama nalaza i iz rimskog doba, kao i činjenica da neka gradinska naselja kao Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar nastavljaju svoje prilagođeno postojanje i duboko u antici (samo sada se uglavnom pomjerivši na ravniyi plato kojim je ranije gradina dominirala) niječu Ćemanovu konstataciju. Uz to, slaba istraženost dezitijatskih gradinskih naselja onemogućava da eksplicitno tvrdimo da su ona sva bila nepodesna za uključivanje, bolje reći vlastito prilagođavanje normama i načelima na kojima funkcioniraju naselja u grčko-rimskom i uopće mediteranskom kulturološkom miljeu. Primjer Poda koji je još u VI. i V. st. p. n. e. imao razvijenu proto-urbanu i komunalnu strukturu, a riječ je o gradini srednje veličine po standardima Zapadnog Balkana, ne isključuje mogućnost da su i protohistorijska naselja iz susjednih oblasti Gornja Bosna i lašvanskog porječja imala u sebi nešto slično, pogotovu ona veća, značajnija i situirana na strateškim, resursnim i komunikacijskim pozicijama.

2. «Obje zajednice (misli se na rimsku i dezitijatsku op. a.) bile su na određenoj distanci (nakon 9. god. n. e.)»—Ćeman, 2000, 140. Da je i to bio razlog zašto je rimska vlast dala prednost očuvanju i izvjesnom preoblikovanju već postojećim dezitijatskih institucija i njihovom prilagođavanju strukturi provincijalne uprave i novim društvenim odnosima, kako to misli Ćeman, teško je prihvatiti. Razumljivo je da rimska vlast nakon ustanka nije imala povjerenja u Dezitijatima, niti visoko mišljenje o njihovoj lojalnosti, ali to ne mora značiti da se rimska vlast distancirala od dezitijatske *civitas* i njenih institucija. Upravo suprotno, Rimljani su se vrlo miješali u uređenje i funkcioniranje dezitijatske *civitas*, a rimske institucije su se uveliko prožimale sa dezitijatskim i imale obostrano razvijene odnose, naravno na načelu i teorijske i praktične podčinjenosti dezitijatske *civitas*. Najbolji dokaz za izneseni stav ima postojanje institucije prefekta Dezitijata koju je obnašao centurion XI. legije Marcel, koji je oficijelno i praktično jedno vrijeme upravljao dezitijatskom *civitas* i kojem su bile subordinirane sve domaće dezitijatske institucije. Uostalom, uobičajena rimska praksa je bila da podčinjenim zajednicama, odnosno peregrinskim *civitates*, ostave određeni stupanj autonomije uključujući i zadržavanje izvornih političkih, društvenih, religijskih i drugih općih kulturnih institucija, naravno ako one nisu u direktnom neskladu sa rimskim shvaćanjima. Pa bi i u tome ležali razlozi da se to desi i Dezitijatima, a ne zbog nekog nepovjerenja i distance.
3. «Domaćem—autohtonom—stanovništvu ostavljena su određena područja lošijeg zemljišta dok su Rimljani prisvojili najplodnija područja» Ćeman, 2000, 140. Iz ove konstatacije bi se mogao izvući zaključak da je došlo do nekog masovnog oduzimanja dezitijatskog zemljišta i brojnije kolonizacije rimskog i uopće mediteranskog i stranog elementa u središnjoj Bosni nakon završetka ustanka, o čemu za sada ne postoji ni najmanja potvrda ni naznaka iz izvorne građe. Romanizacija dezitijatskog područja je bila rezultat postupnosti, a ne neke nagle i brojne kolonizacije, iako je i prije 6. god. n. e. i poslije 9. god. n. e. pa u narednim desetljećima i kasnije bilo nesumnjivog doseljavanja i stalnog nastanjanja stranaca ili u okviru već postojećih dezitijatskih naseobinskih kompleksa, u vidu zasebnih naseobina ili nekako drugačije. Ćemanova konstatacija bi mogla navoditi i na pomisao i da je vodeći sloj antičke Gornje Bosne i lašvanskog porječja nakon 9 god. n. e. bio stranog podrijetla. Ali to opovrgavaju natpisi lokalne «elite», na kojima se sreću domaća imena ili se može naslutiti domaće podrijetlo, a to ukazuje da su plodna zemljišta ostajala u domaćim rukama.

Glavni dokazi o postojanju jedne dezitijatske peregrinske *civitas*, kao političke i upravne, pa i načelno teritorijalne⁵⁰ priznate činjenice u rimskoj provincijskoj strukturi nakon završetka ustanka 9. god. n. e. su:

1. Podatak Plinija Starijeg (III, 142-143) gdje se Dezitijati izričito spominju kao jedna *civitas* sa brojem dekurija, što dovoljno reprezentira njenu unutarnju uređenost i strukturiranost. A to opet za sobom povlači i nesumnjivo postojanje i javnih institucija i na razini dezitijatske *civitas*, i na nižim razinama strukturalnog ustroja te *civitas*.
2. Postojanje institucije princepsa Dezitijata, što bi bilo potpuno u skladu sa konstatacijom spomenutom u prethodnoj stavci. Sudeći po analizi teksta samog natpisa ova institucija je postojala i u prvim desetljećima II. st. n. e. što pretpostavlja i njeno postojanje i u toku I. st. n. e., ali i sve do kraja postojanja dezitijatske *civitas*.
3. Postojanje institucije prefekta Dezitijata, odnosno njihove *civitas*, poznate preko natpisa *CIL IX 2564 Bovianum Undecimarum*.

Na postojanje dezitijatske *civitas* nakon 9. god. n. e., ali i uopće na dugotrajnost politije koja se naziva dezitijatskom još iz stoljeća protohistorije, dokazuje i činjenica da mnogi Dezitijati, pogotovu ako se nalaze van granica svoje matične zemlje, ističu svoju pripadnost. To dovoljno ubjedljivo govori o visokoj narodnosnoj svijesti koju imaju Dezitijati I. st. n. e., koju s ponosom smatraju za shodno da predstave na svojim natpisima. Na snagu i prisutnost te svijesti su nesumnjivo utjecale dugotrajnost narodnosne i političke tradicije koju je baštinila dezitijatska

⁵⁰ Pitanje teritorijalnog određenja peregrinske *civitas*, pa tako i one dezitijatske zahtijeva dodatna objašnjenja i pojašnjenja :

1. Nesumnjivo peregrinski *civitas* ima svoju načelno ekskluzivnu teritoriju koju mu je Rimska Država priznala kao njegovu i koja je katastarski i granično omeđena.
2. Ali, s druge strane važi i pravilo eksteritorijalnosti, jer se pripadnost određenoj *civitas* po rimskom shvaćanju, a preko Rimljana moguće prenesenom i na njima podčinjene zajednice, ne određuje prema prostoru nastanjivanja, nego prema načelu pripadnosti određenom građanstvu, odnosno zakonima, običajima, obavezama, pravima i odnosima koje ta pripadnost donosi. Slično se može vidjeti i na primjerima pripadnosti rimskim tribusima, jer je jedan rimski tribus (gradski ili seoski) mogao imati svoje pripadnike naseljene na najrazličitijim i najudaljenijim prostorima i zemljama, iako je načelno i on posjedovao svoju teritoriju.
3. Poradi, iz stavke 2. iznesenog stava, Dezitijat bez obzira koliko dugo je nastanjen van teritorija svoje *civitas*, ostaje i dalje pripadnik dezitijatske *civitas*. Isto tako Rimljanin naseljen na prostoru dezitijatske *civitas* je pripadnik svoje *civitas*, on praktično ima eksteritorijalni status jer za njega ne važe dezitijatski zakoni. Izuzev ako to pitanje nije riješeno obostranim ugovorom između predstavnika Rimske Države i dezitijatske *civitas*, koji je po Dezitijate gotovo sigurno *foedus iniquum*. Rimska Država regulirala je i kako bi se trebale peregrinske *civitates*, odnosno njeni pripadnici trebali odnositi međusobno.

zajednica i sjećanje na ulogu u velikom Ilirskom ustanku. Ilirski narodi su posjedovali izražajniju svijest o narodnosnoj i političkoj pripadnosti, o čemu svjedoče primjeri kod Delmata i Mezeja koji i još dosta dugo nakon gubitka samostalnosti, dok borave u «vanjskim» (u smislu van svoje matične, narodne teritorije) zemljama, rado i s izvjesnom dozom ponosa ističu svoju pripadnost.⁵¹

I pored toga što je sačuvana u svome načelu, dezitijatska *civitas* je morala pretrpjeti određene izmjene u skladu sa željama i interesima Rimljana: u svome izgledu, unutarnjem uređenju i strukturi, opsegu ingerencija, visini prava koje je uživalo domaće stanovništvo i njegovi predstavnici i obavezama koje su imali prema Rimskoj državi, njenim interesima i građanima. Te izmjene su u načelu išle u pravcu daljeg razvlašćivanja domaćeg elementa i smanjivanja opsega njegovih političkih prava.

Dezitijatska, ali i breučka *civitates* su u prvo vrijeme nakon završetka rata ipak imale određenu i važnu ulogu u sustavu rimske vlasti u ilirskim zemljama, o čemu slikovito govore solinski natpisi posvećeni namjesniku Korneliju Dolabeli. Činjenice prisustva i dezitijatskog i breučkog imena na tim natpisima⁵², i da su se glavni rimski putovi protezali do njih, dovoljno govori o značenju spomenutih naroda za provincijalni upravni i teritorijalni sustav neposredno nakon završetka ustanka.

Rimska praksa upravno-teritorijalnog ustroja osvojenih teritorija zasnivala se i na principu teritorijalnog smanjivanja zatečenih većih politija (plemenskih saveza, entiteta ili državotvornih

⁵¹ Za Mezeje navodimo sljedeće primjere:

- a) vrlo ilustrativan primjer postojanja jake narodne, «nacionalne» svijesti, *CIL VIII 9384Liccaius Carvi f. natione Maezeius...* (Patsch, 1910, 180; Čović, 1976, 172 fus. 29).
- b) *CIL III D. VII=VIII2* sa datacijom od 5. IV 71 god. n. e. Patsch, 1910, 180
- c) *CIL XIII 7581*, Patsch, 1910, 180
- d) *CIL VIII 9377*, Patsch, 1910, 180
- e) Natpis Mezeja pripadnika I. Belg.kohorte; Patsch, 1910, 180-181

Ovaj natpis je zanimljiv, posebno iz razloga jer se [*Das*]sius, spomenut na tome natpisu i koji je Mezej navodi kao sin Bastarna. Ako je u ovom slučaju riječ o etnikonu, a ne o osobnom imenu, onda je otac našeg Mezeja, vojnika 1. Belgijske kohorte, bio germanskog, bastarnskog podrijetla, i koji je iz nepoznatih razloga došao među Mezeje i ilirizirao se jer njegov sin ima ilirsko ime. Ako je iznesena konstatacija točna, onda je to dokaz da su se i pojedinci germanskog podrijetla doseljavali na bosanska područja još sredinom II. st. n. e. Naravno nije nemoguće pretpostaviti da je Bastarn u konkretnom slučaju ipak bilo i osobno ime nekog «originalnog Mezeja».

I Breuci na natpisima pokazuju svoju narodnosnu/nacionalnu pripadnost npr. *CIL XIII 7510⇒natione Breucus*, *CIL XII 7801-7802*, *CIL XIII 8693*, *CIL VIII 20150*, *CIL III p.940, VII*, (v. Bojanovski, 1988, 365-366). I mali Daorsi isto tako kao i veliki ilirski narodi rado pokazuju na epigrafskim spomenicima tu svoju pripadnost.

⁵² Nastalim vjerojatno u periodu 16/17. i 19/20. god. n. e.---dezitijatsko i breučko ime se spominje na natpisu nastalom 19/20. god. n. e.

formacija) ukoliko one nisu predstavljale homogenu i dosta koherentnu (u nekom pogledu, religijskom, kulturnom, etničkom) zajednicu, i pogotovu ako bi one mogla predstavljati eventualnu opasnost po rimsku vlast na osvojenim područjima.⁵³ Tako je i od narodnosne zajednice i «države» Skordiska odcijepljeno više zajednica koje su pokazivale bar i najmanji vid partikularizma ili nekih (etničkih, kulturnih, političkih razlika) u odnosu na jezgro skordičke «države, i od njih su formirane nove *civitates* (npr. Kornakati, Trikornenzi).⁵⁴ Ove *civitates* su bile potpuno odvojene od *civitas Scordisorum*, koja je formirana od onog ostatka nekadašnje skordičke države, nakon što su od nje ocijepljene druge zajednice. *Civitas Scordisorum* je predstavljala po rimskom političkom shvaćanju jedinog direktnog nasljednika nekadašnje «države» Skordiska i održavala je taj dugotrajni kontinuitet skordičke državotvornosti i kroz prva dva stoljeća rimske vlasti, sve dok nije potpuno uklopljena u sastav rimskog naroda.

Naravno to nije bilo apsolutno pravilo, postojale su i mogućnosti u pojedinim slučajevima da ne dođe do narušavanja jedinstva politije. Tako je i dezitijatska *civitas*, i pored toga što je bila predvodnik trogodišnjeg ustanka koji je Rimljanima nanio velike štete, ipak preživjela i opstala i nakon 9 god. n. e. održavajući bar formalno kontinuitet dezitijatske državnosti, još dva stoljeća. A kako se čini ni granice dezitijatske *civitas* nakon 9. god. n. e. nisu doživjele neke radikalne promjene, ako ih je uopće i bilo.⁵⁵ Sve do Karakaline konstitucije dezitijatska *civitas* je vjerojatno

⁵³ Tako bi od velike politije nakon konačnog osvajanja prvo bili ocijepljeni dijelovi teritorija (zemljišta) namijenjeni rimskom narodu (kolonije, municipiji, *ager publicus*). Zatim bi od nje bili odcijepljeni etnički i jezični dijelovi koji ne bi pripadale jezgru te zajednice, a zatim i one zajednice koje su etnički pripadale jezgru ali su pokazivale izvjesni partikularizam (zemljopisni, vladavina drugog vladajućeg sloja, netrpeljivost bratstava i plemena, unutarnja autonomija, specifično uređenje i sl.). I od tih odcijepljenih dijelova bi se formirale nove *civitates*, koje bi jedino preko rimske provincijalne i državne vlasti bile povezane sa peregrinskom *civitas* koja je stvorena od jezgre nekadašnjeg političkog organizma, i koja je po pravilu sačuvala u svome nazivu i ime toga političkog organizma ali se smatrala i njegovim pravnim i tradicijsko-povijesnim kontinuitetom.

⁵⁴ Papazoglu, 1969, 264-265; Todorović, 1974;

⁵⁵ Po Bojanovskom (1988, 63; 143; 156) nakon ustanka od Dezitijata «...izgleda da su nastale 3 župe», što bi značilo da su Dezitijati nakon rata doživjeli unutarnju podjelu na različite dijelove iz kojih su se kasnije razvila «tri municipalna organizma» (*res publica Aqu. S..., mun. Bist..., col Ris...*). Ovakvo stajalište je u potpunosti pogrešno jer je u nesuglasju sa izvornom građom koja nesumnjivo potvrđuje postojanje jedinstvene dezitijatske politije i desetljećima nakon kraja rata (*Plin. NH* III, 143), njenih domaćih institucija i u II st. n. e. (natpis *ILJug* III, 1582 princepsa T.F.Valensa), svijesti o dezitijatskoj pripadnosti u toku I. st. n. e.-natpisi iz Garduna (*CIL* III 9739) i iz Herculaneuma (*CIL* XVI, 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X, 1402 = D 1989) što je jedino bilo moguće ako je sačuvana dezitijatska kompaktnost. Uostalom ni kod Plinija Starijeg ni kod Ptolemeja se ne nailazi na postojanje nekih posebnih zajednica odcijepljenih od Dezitijata. Naravno možda je nakon kraja rata došlo do korekcije

postojala još dva stoljeća, ali nije jasno da li je i u tome periodu ona gubila (ili možda, ali slabo vjerojatno, dobivala neke oblasti, zone, teritorije) neke teritorije, koje bi na npr. bile predate rimskom narodu. Možda je rudarski bazen Fojnice i Lepenice odvojen od dezitijatske *civitas*, ali ga je, sudeći po tome što se u ovom pojasu nailazi na veliki broj Aurelija, primanje rimskog građanstva zahvatilo relativno kasno. A to ne bi bio slučaj da je ta oblast pridodana u rimski *ager publicus* ili pretvorenu u neku rimsku upravno-teritorijalnu jedinicu, odvojenu od dezitijatske cjeline.⁵⁶ Vjerojatno su i rudarske obaveze bile podrazumijevane i tražene od Dezitijata, pa je samim tim moguće pretpostaviti da nije bilo potrebe ove privredno-rudarske komplekse odvajati od same cjeline dezitijatske *civitas*, pogotovu nakon 9. god. n. e. kada je pooštren režim kontrole nad peregrinskim zajednicama ilirskih provincija. I u tim okvirima bila je moguća velika i brza eksploatacija domaćih rudarskih resursa od strane Rimljana koji bi činili samo najviši rukovodeći kadar, dok je radnu snagu činilo domaće stanovništvo o čemu potvrdu daje i Florov podatak II, XXV.⁵⁷ I činjenica da radnu snagu čini domaće stanovništvo govori u prilog toga da se te oblasti još uvijek nalaze u okvirima peregrinskih *civitates*, konkretno i dezitijatske. Rimljanima je nesumnjivo trebao i neki sustav preko kojeg se kontroliralo domorodačko stanovništvo i

teritorijalnog okvira dezitijatske zajednice (oduzimanje zemljišta u korist rimskog *ager publicus* i sl.), ali sigurno ne i do podjele na tri manje jedinice-zasebne *civitates*.

Uostalom i sam Bojanovski po ovom pitanju upada u kontradikciju (uspo. 1988, 63, od početka rečenice «Poslije sloma Batonova ustanka...», i 1988, 143, od početka rečenice «...Kod Plinija se Dezitijati još javljaju...»). Ustvari na prostorima koji su pripadali dezitijatskoj *civitas*, za vrijeme municipalnog ustroja postoji sigurno *Res publica Aquae S.../Aquarum S...*, pa možda, bar jednom dijelom svoga *agera*, *municipium Bistunsium*.

⁵⁶ Po Sergejevskom (koji se poziva na dva natpisa 1. natpis o strukovnom kolegiju iz Višnjice, 2. fragmentarni natpis iz Višnjice --- *coloniae Salonitanae*?) i Anđeliću, Višnjica je predstavljala centar posebnog rimskog municipija koji je zahvaćao doline Lepenice i Fojničke rijeke. Međutim dosadašnji nalazi i sami tekstovi na natpisima ipak ne daju potvrdu o postojanju zasebnog lepeničko-fojničkog municipija sa središtem u Višnjici. Sergejevski, 1957, 120-123; Anđelić, 1963, 162; 167-168; O ovom pitanju v. Bojanovski, 1988, 152-153 U kontekstu ovog pitanja potrebno je navesti još jednu varijantu eventualnog statusa i položaja Višnjice⇒ možda je ovo lepeničko-fojničko rudarsko područje imalo neku posebnu upravu i administrativno-teritorijalni status, ali u okviru dezitijatske *civitas*.

⁵⁷ Florov podatak jasno ukazuje na sustav gospodarskog iskorištavanja provincijalaca, što je kako izgleda bio osnovica i prioritet rimskog odnosa prema njima za vrijeme Augustove vladavine, u ilirskim zemljama i prije i poslije ustanka. To se nije ispoljavalo samo u iscrpljivanju i rudnih žila i stanovništva koje bi ih iskorištavalo, kako to sugerira Florov, odnosno vjerojatno Livijev podatak, nego i u čitavom nizu drugih pojava, jer su gospodarsko slabiji ilirski provincijalci služili i kao tržište italske i uopće mediteranske robe, ali i kao sirovinaska baza. Jedan od zadataka rimske i provincijalne uprave, kao što se vidi i iz Florovog podatka, i prefekturalne, lokalne uprave bilo je zaštita, protežiranje i održanje prvenstva rimskih gospodarskih interesa (i državnih i privatnih-rimskih građana) u odnosu na provincijalno peregrinsko stanovništvo.

usmjeravale njegove aktivnosti. A to je nakon 9. god. n. e. na najbolji i najefikasniji način mogao činiti sustav peregrinskih *civitates* pod strogom kontrolom, i kojima je kao prefekt upravljao jedan Rimljanin. Tek je desetljećima kasnije autonomija Dezitijata ponovo dobila na svojoj važnosti, ali sad u novim uvjetima izgrađene lojalnosti i privrženosti ideji Rimske države, tako da se ta autonomija nakon završetka oktroirane vojne uprave ne može promatrati kao povratak na onu razinu i oblik koji su imali prije 6. god. n. e.

Unutarnje uređenje i sustav uprave dezitijatske *civitas*

Rimska pacifikacija i novo uređenje peregrinskih odnosa prema rimskim interesima, pored smanjivanja opsega autonomije i ingerencija domaćih institucija, donijeli su još jednu izmjenu u dezitijatskom unutarnjem uređenju. Ranija veća okrenutost dezitijatske zajednice prema demokratičnijim načelima je morala biti promijenjena i usmjerena prema oligarhijskim načelima i dominaciji dezitijatske aristokracije. Taj sloj je kreiran od domaćih preživjelih, «plemenitijih» i imućnijih dezitijatskih porodica i rodova, koje su nakon slamanja otpora uspijevale naći zajednički jezik sa Rimljanima. Iz ovog sloja dolaze i dezitijatski princepsi, koji zajedno sa prefektom upravljaju unutarnjim poslovima u okviru ingerencija dezitijatske peregrinske *civitas*. Princepsi se rimskim protežiranjem i forsiranjem pretvaraju u vrlo istaknutu domaću instituciju sa oligarhijskim osobnostima. Rimljani su prilikom svojih osvajanja, posebno u grčkom svijetu, u načelu protežirali oligarhijska načela dok su se prema antičkim demokracijama i demokratskim pokretima držali suzdržanije ili čak neprijateljski, o čemu svjedoči čitav niz primjera.⁵⁸ Svojim podržavanjem oligarhijskih načela, Rimljani bi gotovu uvijek na svoju stranu privukli lokalnu aristokraciju koja bi održanje rimske vrhovne vlasti smatrala skoro kao garanta svojih privilegija i utjecaja u sredinama u kojima bi im Rimljani predali lokalnu upravu. To se vjerojatno desilo i u slučaju Dezitijata gdje su etabliranjem oligarhijskih načela u lokalnoj upravi i to preko «Vijeća princepsa» Rimljani osigurali na duge staze odani krug domaćih ljudi. Rimska državna i provincijska vlast je uostalom više voljela da komunicira sa peregrinskim

⁵⁸ Polibije. XXIV, 10; Kao po pravilu u toku II. st. p. n. e. oligarhijske stranke u grčkim gradovima bile su i prorimske, dok su demokratske uglavnom zauzimale proturimski stav, podržavajući i sve one druge snage koje su bile spremne da se suprotstave Rimljanima i stave na čelo otpora, uključujući i makedonske i seleukidske kraljeve. U osvojenim zemljama Rimljani nisu preferirali ni monarhijsko uređenje, jer je i ono zbog svoga karaktera moglo predstavljati vrlo veliku opasnost za rimske interese i u pojedinim slučajevima su nastojali da ga zamijene sa oligarhijskom upravom ili da monarhiju svedu na beznačajnu ustanovu formalne prirode, dok bi pravu lokalnu vlast držala od Rima podržavana domaća oligarhija. Najbolji primjer za to pruža Gabinijevo uređenje Judeje (koja je bila monarhija) nakon slamanja revolta Aleksandra, sina Aristobulovog, i predaja lokalne političke vlasti aristokraciji. *Josephus*, I, VIII, 5

zajednicama preko manje, aristokratske skupine ljudi koji bi predstavljali te zajednice nego sa masama, raznoraznim pučkim zastupnicima i demagozima koji bi predstavljali ili bi se smatrali ili se pretvarali da predstavljaju običnu većinu.⁵⁹

Nisu samo razlozi rimskog protežiranja od ranijeg sloja uglednih, utjecajnih i imućnijih porodica i rodova stvorili dominirajuću dezitijatsku aristokraciju. Rat, posebno njegova posljednja faza koja se odigravala na užem prostoru dinarskog pojasa i Gornjoj Bosni, totalno je dezavuirala dotadašnje dezitijatske političke strukture koje su činile politički sustav i istrijebila dobar dio stanovništva čime je stvoren prazan prostor koji je trebalo popuniti. Uostalom, kada je već nastupio izvjestan kraj, pojedinci i predstavnici pojedinih «plemenitijih» i imućnijih porodica su sigurno lakše uspijevali da uspostave kontakt sa rimskim zapovjednicima na terenu, koji su bili u načelu, prijemčiviji prema njima nego vođama koji su dolazili iz običnog naroda. Uvidjevši da je rat izgubljen, ugledniji i imućniji pojedinci su nastojali da spasu što se moglo i na osnovu te platforme su, po završetku ustanka, izgrađivali nove odnose sa Rimljanima. Osim toga nakon završetka ustanka, i Rimljani, odnosno njihove provincijske institucije i lokalni upravitelji kao što su novoimenovani prefekti, su morali uz sebe da imaju i određenu domaću ustanovu koja bi predstavljala vezu sa domaćim stanovništvom i omogućavala lakše i jednostavnije upravljanje Dezitijatima. Narodna skupština, do tada najvažnija dezitijatska politička institucija, ne samo da nije dolazila u obzir, nego i praktično nakon završetka rata nije mogla da više ostvaruje tu ulogu. Jedino u datim okolnostima realno rješenje je bilo etabliranje vijeća sastavljenog od lokalnih prvaka, domaćih uglednika i predstavnika utjecajnih rodova, kao institucije koja bi predstavljala dezitijatsku spojnicu sa rimskim vladajućim establišmentom. To bi bio domaći aparat za koji je bilo predviđeno da bude na stalnoj i neposrednoj pomoći radu prefekta, odnosno njegovom upravljanju bilo u savjetima bilo u stvarnom zajedničkom radu, što je sve zavisilo od mnogo

⁵⁹ Rimljani su često u toku svoje povijesti zaposjedanja mediteranskog svijeta sa njima imali velikih neprilika, jer demokratski pokreti su često poprimali antirimske tendencije, stvarajući i vrlo uzavrelu i nepredvidljivu situaciju. Oni su mogli pokrenuti i mobilizirati velike mase stanovništva u kratkom vremenu i kada dođe do oružanog sraza bili su nepopustljiviji, odlučniji i teško su se navodili na kompromisna rješenja pogotovu ako bi u tim pokretima prevladale demagoške karakteristike. Suprotno demokracijama, lokalne oligarhije su uglavnom sačinjavali ljudi koji su raspolagali sa određenom imovinom, statusom, ugledom i utjecajem i sve bi to mogli da izgube u poduzimanju nekih rizičnih avantura kao što bi to bio npr. sukob sa državnom i provincijskom vlašću, za razliku od mase naroda koja se lakše može navesti na neke opasnije poteze i projekte koji bi potkopali stabilnost održanja rimske državne i provincijske vlasti.

činilaca (karakter i umijeće samog prefekta ili lokalnih princepsa, razinu autonomije koju uživa *civitas*, konkretnih poslova i zaduženja, stupnja međusobnog povjerenja itd.).

Uostalom u ranocarskom periodu i demokratske institucije stare Republike (komicije) su postupno gubile na značaju i nestajale, a njihove nadležnosti prenošene na carske urede i Senat.⁶⁰ Time bi bilo sasvim razumljivo očekivati da se ista praksa evolucije političkih odnosa u pravcu napuštanja demokratskih tradicija i načela odvijala i u Rimskoj državnoj vlasti subordiniranim političkim cjelinama kao što su peregrinske *civitates*, ako su ih naravno oni ranije uopće i imali. Posebno je taj proces bio znakovit za vrijeme Tiberijeve vladavine, koji je dodatno sužavao ingerencije komicija prebacujući, čim je stupio na vlast 14. god. n. e.,⁶¹ njihove izborne ingerencije na Senat i otada se komicije u svrhu izbora magistrata više nisu sastajale, dok su zakonodavne komicije istina sazivane ponekad i kasnije, ali i one su izgubile bilo kakav značaj.⁶² Tiberije, kako je to pokazao u toku svoga života, općenito nije bio sklon demokratskim i popularnim idejama i njihovoj primjeni, što se onda moralo prenijeti i u odnose u provincijama i njenim lokalnim jedinicama.⁶³

S druge strane Tiberijeva vladavina (14-37. god. n. e.) je doprinijela konsolidaciji ilirskih provincija i njenih sastavnih dijelova i održanju njihovog života nakon teškog rata i to upravo u onim ključnim poslijeratnim godinama kada se proces i biološke i društveno-gospodarske obnove morao stabilizirati. Tiberijeva politika prema provincijama vođena je i s obzirom na interese provincijskog nerimskog stanovništva, sprečavanje zloupotreba i prekomjernog opterećivanja i

⁶⁰ O ranocarskom sustavu, njegovoj uspostavi i funkcioniranju v. *Cass. Dio* LII. Uvjedljivo najveći dio ove knjige zauzima po Dionu konsultacija Oktavijana, Agripe i Mecene o budućem uređenju Rimske države (datira se 29. god. p. n. e.), odnosno govori Agripe (u korist republikanskog sustava) i Mecene (u korist neke vrste monarhije). Po Dionu, Oktavijan je preferirao i prihvatio savjet Mecene. Vjerojatno je čitava ova priča ustvari Dionov retorički pristup objašnjavanju uvođenja principata, njegovih načela i uopće njegovog funkcionalnog sustava, koji se ako ne formalno, ipak suštinski prilično razlikovao od republikanskog (kojeg Dion naziva demokratskim). U narednoj LIII knjizi, Kasije Dion dublje pojašnjava i specificira do u detalje sustav koji je uspostavio August. Radi toga su Dionove knjige LII. i LIII. vrijedno svjedočanstvo o sustavu ranog principata u svim njegovim aspektima.

⁶¹ August je umro 19. VIII 14. god. n. e. u Noli u 77. godini. Zaninović, 1998, 43. Augustove posljednje riječi bi po antičkoj tradiciji bile : «Je li izvrsna vam bila gluma, plješćite, I svi nas sada ispratite s radošću» (na grčkom jeziku – riječ je o uobičajenom kazališnom zaglavku) i «Livijo, živi u sjećanju na naš brak i zbogom» (na latinskom) *Svet. Aug.* 99; *Cass. Dio*, LVI, 30, 4.

⁶² *Tac. Ann.* I, 15; Maškin, 1951, 315

Ujedno je Tiberije bio smanjio i značaj narodnih tribuna, koji su već faktički izgubili stvarnu moć, u njihovom simboličkom značenju.

⁶³ Za vrijeme dijela njegove vladavine miljenik rimskih masa, ali i nezadovoljnog dijela senatorske, još uvijek nostalgичno republikanske, aristokracije bio je njegov sinovac Germanik.

iskorištavanja nerimskih provincijalaca.⁶⁴ Spomenute smjernice rimske državne politike u odnosu

⁶⁴ Svet. Tib. 32; Cass. Dio LVII, 10, 5.; Tac. Ann. III, 54; Vell. II, CXXVI, 4

U ovom kontekstu su potrebno istaći izjavu Tiberija (po Svetoniju, Tib. 32) da je «...dužnost dobrog pastira da striže svoje stado, a ne da mu guli kožu» (...*pastoris esse tondere pecus, non deglubere*) i poruka koju je uputio namjesniku Egipta Emiliju Rektusu sa sljedećim zaključkom «Hoću da moje ovce budu ošišane, a ne ostrižane» (κείρεσθαί μου τὰ πρόβατα, ἀλλ' οὐκ ἀποξύρεσθαι βούλομαι) koja je poznata preko djela Kasija Diona. Prilikom analize ovih podataka, potrebno je imati u vidu da se oba odnose na razdoblje nakon 9. god. n. e. i predaje Batona Dezitijatskog. Upečatljivi su konceptualna i djelomična sadržinska sličnost ovih fragmenata sa onim čuvenim odgovorom Batona Dezitijatskog Tiberiju o pastirima, stadima i vukovima, posebno ako se ima u vidu da se zadnje spomenuti fragment nalazi u istom djelu i to samo par knjiga dalje sa pripoviješću o Batonovom odgovoru. Da li to indicira da ta dva Dionova podatka imaju neku zajedničku vezu, odnosno da je Tiberije u svojim kasnijim izjavama bio nadahnut onim što mu je rekao Baton Dezitijatski, ili da je u Batonova usta od strane Kasija Diona ili njegovog vrela, ubačen modificirani oblik fraze kojoj je u pribjegavao sam Tiberije, a sve u želji da i na tom mjestu indirektno i slikovito predstavi neke pojave i stavove pojedinaca. U korist prve varijante da je Tiberije u kreiranju svojih kratkih citata, kojima je na slikovit način naglašavao osnovne smjernice svoje politike prema provincijama, možda bio nadahnut Batonovom rječitosti i mudrim sentencama govorilo bi i to da je Baton Dezitijatski po želji Tiberija preživio i interniran u Ravenu. A to je bio izniman presedan u rimskom općenitom postupku prema njihovim najžešćim neprijateljima. Status Marobodua, te Segesta i Tusnelde koji su isto smješteni u Raveni nije mogao nikako biti usporediv sa onim Batona Dezitijatskog, jer je on u pravom smislu predstavljao rimskog zarobljenika (u neku ruku izdajnika, jer se pobunio kao podanika rimskog imperija) iz jednog vrlo teškog rata koji su Rimljani vodili, dok su spomenuti germanski internirci predstavljali više pribjeglice. Potrebno je napomenuti da je istu rečenicu u kontekstu Tiberijevog ponašanja prema provincijama naveo i Svetonije, čiji su životopisi nastali skoro jedno stoljeće prije Dionove povijesti. Ta činjenica isključuje da su anegdote o pastirima, stadima i šišanju rezultat neke Dionove retorike, već govori da je to povijesna činjenica koja je postojala i prije nego što je Kasije Dion i rođen. Znači Dion je te podatke dobio iz izvorne građe koju je koristio, što još jednom potvrđuje značenje, vrijednost i vjerodostojnost Diona kao povjesničara, jer on kako izgleda ništa ne izmišlja nego za svoje podatke i zaključke koristi samo izvornu građu koju upotrebljava, a ne i neke svoje literarne i retorske vještine i figure. To dokazuje da su i Svetonije i jedno stoljeće kasnije Kasije Dion koristili isto, danas nažalost nepoznato, vrelo u kome se nalazila zabilježena spomenuta rečenica i koju su obojica kompilirali, kao jednu zanimljivu anegdotu koja bi sažeto objasnila Tiberijev karakter u svezi odnosa prema provincijama. To nepoznato vrelo je moglo biti ili povijesno djelo nastalo za vrijeme Tiberijeve vladavine ili neposredno nakon nje, a čiji bi *terminus ante quem* nastanka bio početak II st. n. e. nesumnjivo prije nego što je Svetonije počeo pisati svoje životopise. A je možda riječ i o nekom zvaničnom dokumentu nastalom za vrijeme Tiberijeve vladavine a koji je bio arhiviran i kasnije pronađen i korišten od Svetonija i Kasija Diona. U tom nepoznatom vrelu nalazila se vjerojatno i čuvena Batonova rečenica jer bi jedino u tom slučaju bilo moguće da je Kasije Dion ubaci u svoj opis predaje Batona Dezitijatskog, što samim tim povećava mogućnost da je Baton Dezitijatski stvarno izgovorio, ako ne u doslovnom ono bar u smislenom značenju tu čuvenu rečenicu a koja bi se našla zapisana u nepoznatom vrelu zajedno sa fragmentom iz Tiberijevog pisma Emiliju Rektusu. I bez obzira da li je Kasije Dion Batonovu rečenicu o pastirima, stadima i vukovima originalno ili bar smisljeno prenio ili je ona nastala pod drugim utjecajima, mistifikacijama, tradicijama i pokušajima dokazivanja ranije postavljenih teza i zaključaka i

na provincijske odnosa na stradalom području ilirskih provincija su tako najzaslužnije da je cjelokupno ilirsko područje, tj. obje provincije, moglo ponovo stati na svoje noge i osposobiti se za dalji razvitak. Razloge takve Tiberijeve provincijske politike moguće je tražiti i u njegovom iskustvu dok je kao Augustov zapovjednik i predstavnik dugo boravio u provincijama i ratovao na granicama i gušio pobune širom Imperije, od kojih je nesumnjivo za njega najvažnije iskustvo bio Veliki ilirski ustanak. Tako je on na terenu mogao uvidjeti sve nedostatke, propuste i zloupotrebe koje je proizvodila rimska uprava i njeni državni, provincijski i drugi hijerhijski niži funkcionari i činovnici, ali i aktivnosti privatnih poduzetnika.⁶⁵ Za Tiberija, kao cara, je bilo bitno da održava mir i stabilnost unutar velike Države i da ne ugrožava njene resurse (u ljudima i novcu), čime je nastojao da očuva što je moguće u većoj mjeri zatečeno stanje. Uostalom, sam Tiberije je od kraja rata pa do svoga imenovanja za cara još jednom boravio u Iliriku, odnosno neposredno pred Augustovu smrt, odakle je hitno i brzo doputovao u Nolu gdje je August umro.⁶⁶ Znači Tiberije je od svih oblasti Države, izuzev Italije, dok nije postao car, najviše boravio u zapadnobalkanskim i panonskim zemljama, čija je sudbina od kraja pretposljednje dekade stare ere pa do smrti Augusta neizostavno bila povezana sa karijerom Tiberija i sa njegovim usponom na ljestvici Augustove porodične politike (naravno uz izdašnu pomoć svoje majke Livije).

analogija sa Tiberijevim uobičajenim predstavama pastira i stada kao personifikacijama odnosa države (predstavljena u vidu cara) i provincija ostaje činjenica da ona nije rezultat Dionovog izvornog kreiranja.

Sve već izrečeno u ovoj fusnoti navodi na još jednu pomisao a to je da se u kreiranju opisa posljednjih faza rata 9 god. n. e. Dion služio sa najmanje dva vrela, od kojih bi jedno veću pažnju posvećivalo Tiberiju (možda je riječ o nekom njegovom životopisu ili povijesti njegove vladavine i života-što se očituje u prikazima zbivanja kod Andetrija i u vezi predaje Batona Dezitijatskog) i jedno koje bi opet veću pažnju posvećivalo Germaniku (u vezi Pounjske operacije i zbivanja vezanih za Ardubu).

Čim se u povijesnim djelima nailazi tako često na naglašavanje Tiberijevog obzira prema provincijama, onda je činjenica da je Tiberijeva provincijska politika imala veliko značenje u obostranom približavanju Rima i Italije i ostatka Imperije i njihovih interesa. Po Tacitu (*Ann.* III, 54) Tiberije je isticao da Rim i Italija ne mogu živjeti bez redovne podrške od strane provincija. Ipak i pored svoje blage i promišljene provincijske politike, ni on nije izbjegao da se za vrijeme njegove vladavine 21 god. n. e. podignu ustanci Julija Flora (kod Trevira) i Julija Sakrovira (kod Heduanaca) u Galiji. *Tac. Ann.* III, 40-47.

⁶⁵ A navedeni problemi su bili i jedan od uzroka pobune u Iliriku koja je iziskivala velika naprezanja Države u cjelini i veliku potrošnju materijalnih i ljudskih resursa kako bi se pobuna pacificirala. Naravno da bi bilo pretenciozno tvrditi da su Batonov govor i uopće ono što je saznao iz drugih vrela o ilirskom ustanku 6-9. god. n. e. i njegovim uzrocima i povodima doprinijeli Tiberijevoj provincijskoj politici, ali da je imalo nekog utjecaja sigurno je imalo.

⁶⁶ *Tac. Ann.* I, 5

Da li su epihorski narodi provincije Dalmacije spomenuti u etnografskom opisu Plinija Starijeg imali i svoje teritorijalno određenje. Pronađeni međaši jasno ukazuju na dovršavanje procesa konačne teritorijalizacije određene politije na prostor i jasno njeno razgraničenje sa susjednim politijama isto pretvorenim u peregrinsku *civitas*. Na ovaj način bi se moglo peregrinsku *civitas* smatrati i konačno teritorijalno uokvirenom narodnosnom zajednicom koja u načelu ne bi trebala mijenjati lako svoje granice. Rimska država jednostavno nije imala potrebe za postupkom potpunog razaranja teritorijalnog i političkog ustroja domorodačkih naroda, ona ih je samo u određenoj mjeri mijenjala, prilagođavala svojim interesima, i njihov nestanak je trebao biti rezultat tek jednog dugačkog višedecenijskog razvitka. Rimljani su se ustvari naslanjali na zatečenu društvenu i političku infrastrukturu i institucije domorodačkih političkih tvorevina. Čak je i kontinuitet utjecaja uglednih porodica, rodova i bratstava (tehnički govoreći domorodačke aristokracije) poštovan i uziman u obzir od strane provincijske i državne administracije. Tako rimska državna i provincijska vlast ne samo što nije i destruirala domorodačku društvenu slojevitost, nego ju je naprotiv i štitila pa i protežirala.

Ali iako je dezitijatska *civitas* bila teritorijalno određena, sa definiranim i omeđenim granicama, Rimljani i stranci sa mjestom prebivališta u Gornjoj Bosni načelno nisu bili sudionici dezitijatske *civitas*, odnosno na njih se nisu odnosile ni njene odredbe i zakonodavstvo ni obaveze i prava koje su posjedovali Dezitijati. Rimljani i većina doseljenih stranaca (ako nisu bili robovi) su bili u privilegiranim položaju u odnosu na domorodce-Dezitijate. Da bi se postalo sudionikom dezitijatske *civitas* bilo je potrebno dobiti dezitijatsko građanstvo, međutim malo je vjerojatno da je potražnja kod doseljenih stranaca za njim bila značajna.⁶⁷ Ova izvjesna eksteritorijalnost pokazuje da načelo strogo primjenjivane teritorijalizacije još uvijek nije uspjelo u praksi funkcioniranja rimskog državnog aparata i institucija potisnuti narodnosnu pripadnost, oličenu u peregrinskim *civitates*. Zakonodavstvo još uvijek nije bilo primjenjivano na osnovu teritorijalne nego personalne (narodnosne) pripadnosti, jer je svaki narod imao svoje zasebno građansko pravo. Sustav zasnovan na peregrinskim *civitates*, iako je u velikoj mjeri bio uvjetovan i teritorijalnim aspektom svoga postojanja, ipak nije napustio i načelo personalne pripadnosti

⁶⁷ Ne smatramo pretencioznim korištenje izraza dezitijatsko građanstvo u spomenutom slučaju i u stoljećima postojanja dezitijatske *civitas*. Iako su više-manje poštivali zatečeno uređenje podčinjenih naroda, Rimljani su se uglavnom po opće korištenom antičkom obrascu u mediteranskom svijetu odnosa građanin-zajednica kojoj pripada isto odnosili u komunikaciji (po unificiranom modelu definiranja pripadnosti pojedinca nekoj politiji preko institucije građanstva) sa drugim narodima koji nisu stekli rimsko građanstvo a nalazili su se u okviru Imperije. Samim tim je i moguće da su Dezitijati, ili preciznije njihovi rimski upravljači, i u okvirima dezitijatske *civitas* razvili instituciju građanstva, baziranu na mediteransko-antičkom konceptu.

pojedince određenoj politici koja se nalazila unutar Rimske države. Tako su se i Dezitijati, sve do svoga utapanja u rimski narod, u svojim međusobnim odnosima koji nisu po svojoj sadržini izlazili iz okvira ovlaštenja *civitas* i koji su se ticali samo pripadnika dezitijatske *civitas* služili svojim pravnim sustavom, normama, običajima i načinima i metodama provođenja. Načelno, građanin samo dezitijatske *civitas* bez obzira na kojem se teritoriju unutar Rimske Imperije nalazio u I. i II. st. n. e. primarno je u pravnom (i teorijskom i praktičnom) smislu smatran objektom dezitijatskog pravnog sustava, rimske legislative koja regulira odnose sa peregrinima, odredbi ugovora koji je dezitijatska narodnosno-politička zajednica imala sa Rimskom državom i naravno *ius gentium* i *ius naturalis*. Tako bismo dezitijatsku *civitas* definirali ne samo kao određenu teritorijalnu upravno-administrativnu jedinicu unutar naronitanskog konventa, provincije Gornji Ilirik, kasnije Dalmacije i Imperije, nego i kao cjelinu koja okuplja i brine o interesima i predstavlja dezitijatski narod, njegove osobnosti, prava, dužnosti, odgovornosti. Dezitijatska autonomija unutar provincije i Države je regulirana ograničenjima nametnutim od rimskog naroda ili preciznije od njegovih predstavnika. Potpuna primjena načela teritorijalizacije sprovedena je tek sa konačnim prijelazom na municipalni ustroj i širenjem rimskog građanstva na kompletno slobodno stanovništvo Imperije.

Po svemu sudeći stupanj autonomije dezitijatske *civitas* je bio različit u periodu prije i poslije ustanka. Sasvim je razumljivo da je nakon ugušenja ustanka opseg autonomije bitno sužen. Prije ustanka, Dezitijati su izgleda uživali pravo da instituciju poglavara njihove političke tvorevine može obnašati domaći čovjek, da on ima pravo zapovjedništva nad dezitijatskim oružanim snagama i da predvodi kontingente pomoćnih trupa pridodanih rimskim vojskama. Nakon ustanka došlo je do radikalne izmjene nekih odredbi autonomije. Domaći čovjek više nije mogao zauzimati mjesto poglavara peregrinske *civitas*, to je od sada rimski oficir. Domaći ljudi su i dalje mogli imati utjecaja na politički život svoje *civitas* i to preko institucije vijeća princepsa koji je vjerojatno imao, u vremenu kada se na čelu *civitas* nije nalazio domaći čovjek, veliku ulogu kao predstavnik domorodačke populacije i njenih interesa. Njegovo značenje se posebno povećava kada se ima u vidu da se prefekti smjenjuju, dok Vijeće princepsa ostaje u stalnijem sastavu. Postojanje i funkcioniranje institucija peregrinske *civitas* i dekurija, pa i njihovo očevidno etabliranje u strukturu rimske provincijske uprave ukazuje da su se neki elementi političke i društvene tradicije iz perioda nezavisnosti očuvali i u rimsko doba, da bi se tek postupno ili ugasili ili transformirali u nove oblike. Ipak sa sve većom romanizacijom polako se gasilo i dezitijatsko građanstvo, a preko njega i dezitijatska *civitas*, njeno zakonodavstvo, politička tradicija i institucije autohtonog podrijetla, koje će biti zamjenjivane sa institucijama i službama karakterističnim za veći dio Imperije. I romanizirani potomci Dezitijata su tako postali

izjednačeni sa ostatkom slobodnog građanstva Imperije bar u temeljnim odredbama rimske političke, društvene i pravne tradicije.

Institucije dezitijatske *civitas*

Promjene u načelima funkcioniranja, ustroja i strukturiranja dijela zapadno-balkanskih peregrinskih *civitates*, uključujući i dezitijatsku, koja su vodila smanjivanju opsega autonomije i smanjivanju značenja i utjecaja demokratskih jačanjem aristokratskih društvenih struktura institucija, vodili su i određenoj institucionalnoj modifikaciji dezitijatske *civitas*. Pored izmjene načela političkog ustroja više u pravcu oligarhije i etabliranja Vijeća princepsa kao najvažnije dezitijatske institucije sastavljene od domaćih ljudi-pripadnika i predstavnika lokalne aristokracije, Rimljani su u unutarnjoj hijerarhijskoj konstituciji izveli još neke preinake. Uveli su instituciju prefekta (*praefectus*) kao najviše izvršne institucije peregrinske *civitas*, i koju su, sudeći po do sada pronađenim natpisima, na ilirskom području najvećim dijelom obnašali ovlašteni pripadnici srednjeg zapovjednog kadra jedinice rimskih oružanih snaga pod čiju je odgovornost spadalo područje dotične peregrinske *civitas*. Na ove institucionalne promjene Rimljani su bili motivirani žestinom otpora ilirskih ustanika, kao i nastojanjem da stave pod jaču kontrolu i stalnu superviziju ponovo pokorene Ilire, kako bi se preduprijedili neki novi proturimski pokreti.

Sudeći po zaključcima koji se posredno mogu izvući iz pisanih vrela, najviše iz onih koji opisuju ustanak, rimskih prefekta prije početka ustanka u većini domorodačkih politija nije bilo. Za Dezitijate i Breuke sigurno možemo tvrditi da se na njihovom čelu prije 6. god. n. e. nisu nalazili rimski prefekti, jer se kao njihovi najviši dužnosnici nalaze domaći ljudi, a Breuci imaju i svoga suverena-Pinesa. Nakon slamanja ustroja otpora i pacificiranja većeg dijela teritorije Rimljani su u institucionalizirani sustav dezitijatske *civitas* uveli prefekta koji je dolazio iz oružanih snaga Imperije. I tako umjesto domaćeg čovjeka ili domaćih ljudi koji su do sada upravljali peregrinskom *civitas*, rimska politika u većini gornjoilirskih *civitates* postavlja svoga čovjeka.⁶⁸ Ako bi se prihvatilo da je Marcel bio prefekt ne samo Mezeja, nego i Dezitijata onda bi se moglo tvrditi da raspoložemo i sa epigrafskim dokazom da su i Dezitijatima upravljali prefekti jedno vrijeme, a sigurno u nekom (ako ne i kompletnom) periodu od 9. god. n. e. do 69. god. n. e.⁶⁹ Marcel je bio centurion (to što mu se pripisuje da je bio i *primipilus* je obična špekulacija

⁶⁸ Institucija prefekta je posvjedočena i kod Japoda i u Panoniji, Bojanovski, 1988, 61; 313; 334; *CIL* III 15065

O instituciji prefekta kod peregrinskih *civitates* v. Ćeman, 2000, 142

⁶⁹ *CIL* IX 2564 Bovianum Undecimanorum; Patsch, 1896, 134; Isto, 1898, 363; Bojanovski, 1988, 61, fus. 31; 147 i fus. 18

zasnovana na metodi analogije)⁷⁰ XI. legije C.P.F., koja je do 58. god. n. e. dijelila zajedno odgovornost u Provinciji sa VII. legijom C.P.F., koja je te godine premještena na dunavsku granicu. Do tada je zona odgovornosti Provincije sigurno bila podijeljena između dvije legije, s tim da je možda VII. legiji (Tilurij-Gardun) pripadao istočni, a XI. legiji (Burnum—Šuplja Crkva u Ivoševcima, Kistanje na Krki) zapadni dio Provincije.⁷¹ Nakon 58. god. n. e. čitava Provincija je postala zona odgovornosti samo jedne legije i to XI. C.P.F., pa je tako Marcel mogao da bude i prefekt i Mezeja (u salonitanskom konventu) i Dezitijata i Melkumana (u naronitanskom konventu). On je mogao da bude prefekt Mezeja i prije 58. god. n. e., ali je Dezitijatima i Melkumanima pa i III. Alpskom konjičkom kohortom upravljao tek nakon 58. god. n. e., a prije 69. god. n. e. kada se ova legija aktivno našla uključena u zbivanja vezana za godinu četiri cara, a zatim i zauvijek napustila Dalmaciju i uputila se na rajnsku granicu. On je prvo upravljao Mezejima, a zatim mu je kao iskusnom vojno-civilnom «činovniku» u poslovima domorodačkih peregrinskih *civitates* sigurno nakon 58. god. n. e. povjerena prefektura i nad Dezitijatima, poslije njih i prefekturalna kontrola nad III. Alpskom kohortom i Melkumanima. Sudeći po ovome slijedu, trajanje prefektore koju je obnašao jedan pojedinac nije bila baš dugotrajna i nije trajala duže od par godina, a nije nemoguće pretpostaviti da je riječ bila i o jednogodišnjem mandatu. Sam Marcel je ove prefekturalne dužnosti obnašao već na zalasku svoje vojne karijere, jer je on sigurno prije 75. god. n. e. postao veteran, skrasivši se u Samniumu. To bi značilo da su se za prefekte birali uvijek iskusni pojedinci u zrelijim godinama koji su pokazivali ne samo vojničkog dara, sposobnosti i discipline nego i političke i diplomatske umještosti.

Sudeći po Veronskom natpisu, prefekti su zapovijedali i auksilijarnim trupama konkretne *civitas* kojom su upravljali i predvodili ih i u ratnim sukobima.⁷² Međutim, ova navedena konstatacija bi možda mogla pružiti, uz objašnjenje njihove funkcije kao najviše izvršne institucije peregrinske *civitas*, i drugačiju opciju vezanu za definiranje uloge prefekta u ilirskim *civitates*. A to je da su oni imali samo vojnu funkciju zapovijedanja nad auksilijarnim jedinicama

⁷⁰ Patsch, 1898, 363, fus. 1)

⁷¹ Ovakav raspored zona odgovornosti do 58. god. n. e. potvrđivao bi i natpis iz Vaganja na Gornjem Vrbasu u blizini Jajca (CIL 9864a), na kome srećemo centuriona VII. legije u ulozi arbitra,

O Burnumu v. Zaninović, 1996, 213; 272-279

⁷² Nepoznato je da li su i auksilijarnim jedinicama koje su trebale 6. god. n. e. biti upućene na Dunav bili određeni rimski prefekt/prefekti kao zapovjednik/zapovjednici ili je to bilo prepušteno domaćim ljudima, kao što je npr. bio Baton Dezitijatski što sudeći po smislu Dionovog teksta o samom početku izbijanja ustanka, bar za dezitijatski kontingent ne bi bila nerealna opcija.

pojedinih *civitates*, a da su civilne ingerencije unutar peregrinske *civitas* ipak pripadale domaćim institucijama.

Instaliranjem svojih ljudi na čela pojedinih peregrinskih *civitates*, Rimljani i simbolično podcrtavaju da suverenitet tih zajednica pripada Rimskoj državi i njenom temeljnom narodu. Formalno gledano prefekt je bio postavljan od strane rimskog naroda kojem su u političkom smislu svi ilirski narodi zapadnog Balkana bili subordinirani, a praktično od strane provincijskog namjesnika koji je ujedno bio i vojni zapovjednik Provincije i njen civilni upravitelj, teorijski gledano zamjenik samoga cezara za prostore Gornjeg Ilirika. Tako se, pravno-formalno gledano, prefekti se mogu smatrati zvaničnim predstavnicima Rimske države koji kontroliraju, vrše superviziju i arbitriraju u poslovima podčinjenih domorodačkih *civitates*. Oni imaju i vrhovnu vlast nad njima, jer ona direktno proističe iz vrhovne vlasti- *imperiuma*-koji rimska država ima nad sebi podčinjenoj politijom. Glavna briga prefekta je bila da se štite interesi (gospodarski, politički, društveni itd.) Imperije, da ne dođe do njenog podrivanja i da se spriječe svaki eventualni pokušaji protudržavne aktivnosti pojedinaca ili institucija peregrinske *civitas*. Opseg njegovih ingerencija se zatim sastojao od toga da se poštuju i sprovode zakoni Rimske države koji se tiču peregrinskih zajednica i ugovori koje je *civitas*, kojom on upravlja, imala sa Imperijom. Prefekt je morao i da brine da ne dođe do unutarnjih sukoba, da rješava nesporazume i sporne situacije sa drugim *civitates* i to u svojstvu vrhovnog arbitra. Njegove odluke kako izgleda nisu bile poništene ili relativizirane od strane domorodačkih političkih institucija. On se brinuo i za romanizaciju a i bio je neka vrsta kontakt-osobe za komunikacije peregrinske *civitas* sa provincijskom vlašću i sa drugim *civitates*. On je u pravom smislu bio neposredni predstavnik Rimske Imperije u odnosu na peregrinsku *civitas* i njene političke institucije.

Kao što se može vidjeti rimska uprava u većem dijelu I. st. n. e. nad većinom peregrinskih *civitates* na današnjem bosanskom prostoru nosila je u sebi i izražene karakteristike vrhovne vojne kontrole. Ova vojna uprava bila je uspostavljena nakon slamanja ustanka najviše sa ciljem održavanja reda i mira i sprečavanja ponavljanja događaja iz 6-9. god. n. e.,⁷³ i ona prestaje tek sa odlaskom obje legije sa teritorije Provincije na dunavsku granicu. I tada na čelo peregrinskih *civitates* vjerovatno ponovo dolazi domaći čovjek, ne više oktroiran od strane vojnih i upravnih

⁷³ Institucija prefekta imenovanog iz redova srednjeg zapovjednog sloja stacioniranih legija je izgleda bila uvedena samo u one *civitates* u čije je ponašanje središnja i provincijska vlast mogla imati najmanje povjerenja i nad čijim političkim institucijama se morala imati kontrola. Prefektova vlast je podrazumijevala ne samo upravu nad jednim narodom, nego i upravu nad određenim teritorijem koji je oficijelno pripadao politiji koja izvorno pripada tome narodu.

vlasti Provincije i stacioniranih oružanih jedinica. Ali ti domaći ljudi su već romanizirani pa možda i sa statusom rimskog građanina.

Pored institucije prefekta, natpis iz Privilice kod Bihaća otkriva postojanje još jedne izvršne institucije u hijerarhijskoj političkoj strukturi domaćih *civitates*. Na prostorima dalmatinsko-panonskih peregrinskih naroda instituciju *praepositus* nalazimo, bar na osnovi dosadašnjeg znanja, samo kod Japoda, što ukazuje možda na njenu određenu ekskluzivnost.⁷⁴ I dok izgleda da se na čelu drugih domorodačkih naroda, nakon svršetka ustanka, nailazi na instituciju prefekta (koji je stranac) kao vrhovne izvršne institucije peregrinske *civitas*., u slučaju Japoda pored institucije prefekta postoji i institucija prepozita. koji je vjerojatno isto predstavljao jednu izvršnu, možda vrhovnu instituciju japodske politije. *T. Loantius Rufus*, koji je bio prepozit, sudeći po tome što je sahranjen u Privilici (na japodskom području) bio je najvjerojatnije romanizirani Japod ili bar osoba koja je bila stalno nastanjena na navedenom prostoru. A to je različito od prefekta koji su upravljali Dezitijatima, Mezejima, Melkumanima i mnogim drugim domorodačkim narodima, a koji su nakon završetka obnašanja svoje prefekture i i časti napuštali domorodačke zajednice jer im nisu izvorno ni pripadali. Najbolji primjer ovom odnosu oktroiranih prefekta prema zajednicama kojima su upravljali pruža centurion XI. legije P.C.F. Marcellus, koji je bio prefekt Mezeja, Dezitijata i Melkumana, da bi se nakon svoje demobilizacije povukao u Bovianum Undecimarum gdje je i umro.

Pored gubitka prava vođenja samostalne vojne i vanjske politike, plaćanja određenih dažbina i drugih gospodarskih obaveza, i postavljanja u pojedinim peregrinskim *civitates* prefekta

⁷⁴ Latinska riječ *praepositus*, *i. m.*-u primarnom značenju označava predstavnika, namjesnika, dok je sama ta riječ izvedena iz glagola *prae-pono*, *posui*, *positum*, 3-naprijed postaviti, staviti na čelo, što dovoljno sugerira da je institucija prepozita Japoda označavala najvišu izvršnu funkciju u japodskoj *civitas*, koja je i predstavljala čitav japodski narod i njegovu politiju. Tako bi ta institucija na neki način bila najviša domaća izvršna i predstavnička institucija i čiji obnašatelj nije bio stranac u pravom smislu te riječi, oktroiran od strane provincijskih vlasti i vojnih zapovjedništava kao što su to bili prefekti, nego domaći čovjek koji je potekao ili na neki drugi način pripadao toj zajednici (koji je mogao biti već i romaniziran i ujedno rimski građanin) koju predstavlja prema rimskoj vlasti. Uostalom i samo značenje latinske imenice *praefectus*, *i. m.* (upravitelj, namjesnik, zapovjednik, nadstojnik) je jasno, zbog ovoga imperativnog (u vrijeme ranog principata skoro isključivo vojničkog karaktera) značenja, sadržinski distancira od imenice *praepositus*., koja ima fleksibilnije i civilno značenje. Upravo iz ove distinkcije proizlazi i osnovna sadržina ove dvije izvršne institucije u okvirima domorodačkih *civitates*, jer dok je prefekt oktroiran i nametnut i to uvijek vojno lice i stranac, *praepositus* je civilno lice, domaći čovjek i predstavnik zajednice kojoj na neki način pripada i koja ga je vjerojatno i izabrala, moguće iz reda vijeća *princepsa*.

Potrebno je spomenuti i da Velej Paterkul titulira Valerija Mesalinusa i Vibija Postumija kao *praepositus* Ilirika i Dalmacije.

na mjesto suverena, rimska državna i provincijska vlast se u životima pripadnika peregrinskih *civitates* u ilirskim provincijama iznimno osjećala i preko još jednog elementa. Na prvi pogled ne toliko bitnog, ali pokazalo se jednog od najvažnijih temelja stabilnosti i neophodnosti održanja rimske vlasti i interesa u ovim provincijama. To je bilo pravo arbitraže u spornim situacijama u međusobnim odnosima domorodačkih zajednica, a kojima su obilovale obje provincije. Jedan dio tih spornih situacija, najviše u vezi teritorijalnog razgraničenja i pitanju međa, poticao je još iz doba samostalnosti, a dio je nastao u toku prvog razdoblja rimske vladavine i u toku i nakon nove regulacije političkih, društvenih i teritorijalnih odnosa u obje provincije poslije ugušenja ustanka. Rješavanje putem arbitraže spornih pitanja među narodima i plemenima prebačeno je u ruke rimske vlasti, a to je u zemlji kroničnog sporenja predstavljalo veoma bitno pravo i odgovornost. Uređenje granica između raznoraznih domorodačkih zajednica spadalo je u i jednu od važnijih dužnosti namjesnika, čime je on osiguravao mir u dodijeljenoj mu provinciji, a ujedno je i jačao autoritet provincijskog namjesnika koji je postajao vrhovni arbitar u međudomorodačkim razmiricama. Rimske državne i provincijske institucije, službe, i tijela, uključujući i vojsku, su to svoje pravo arbitraže i sam postupak njene realizacije u odnosima domorodačkih zajednica mogli prenositi i na za to ovlaštene pojedince, uglavnom oficire u provinciji stacioniranih legija.⁷⁵ Jedno značajno svjedočanstvo o rimskoj arbitraži i određivanju granica između domaćih zajednica na tlu današnje BiH nalazi se na lokalitetu Vaganj. Riječ je natpisu iz vremena namjesništva Lucija Aruncija Furijskog Kamila Skribonijana u provinciji Dalmaciji i u kojem se govori (na osnovu predložene rekonstrukcije Frane Bulića) da je Skribonijan odredio Manlija Coelija, centuriona VII. legije za sudca (*iudicem*) radi određivanja granice između teritorija Sapuata i Ematina (Lamatina).⁷⁶ Na osnovu drugih natpisa poznato je i da su Skribonijevi prethodnici Kornelije

⁷⁵ Inače sasvim je bilo uobičajeno u praksi da namjesnici, kao zapovjednici svih vojnih snaga u Provinciji za sudaca u pitanjima uređivanja granica među domorodačkim zajednicama imenuju svoje podčinjene, najčešće centurione, većinom samo jednog, ali u složenijim slučajevima i dvojicu, kojima bi se po potrebi nekada pridruživao i vojni tribun. O arbitraži u Dalmaciji v. Wilkes, 1976; Imamović, 1980; Bojanovski, 1988, 64

⁷⁶ *CIL* 9864a Vaganj. O međašnom natpisu u Vaganju v. Hörmann, 1890, 306-308; Patsch, 1890, 367-368; Isto, 1914, 175; Bulić, 1890, 407-412; Bojanovski, 1974, 115; 1988, 64; Imamović, 1980, 31 – 32; Zaninović, 1999, 217; Škegro, 1996, 206. Natpis je postavljen prije Skribonijanove pobune protiv cara Klaudija 42. god. n. e. najvjerovatnije u vrijeme dok je Kaligula još uvijek bio car, znači prije siječnja 41. god. n. e. Natpis iz Vaganja, odnosno prisustvo zajednica Sapuata i Ematina (Lamatina) otvara i pitanje lokaliziranja ovih domorodačkih, peregrinskih zajednica iz sredine I. st. n. e. te njihove eventualne veze sa dezitijatskim narodom i njegovom peregrinskom *civitas*. Natpis nije izričit da li su spomenute zajednice bile posebne peregrinske *civitates*, ili je riječ o samo sastavnim dijelovima jednog ili dva peregrinska *civitates* ili je riječ o nekim posebnim zajednicama npr. rimskim naseobinama kako to za Sapua pretpostavlja Truhelka (1892, 347). Vjerovatnije je pretpostaviti da su i Sapuati i Lamatini pripadali istoj peregrinskoj

Dolabela, i L. Volusije Saturnin isto uređivali granice između domorodačkih zajednica.⁷⁷ Arbitraže su predstavljale vrlo korisno i poželjno sredstvo u rukama Rimljana kojim su oni održavali red, stabilnost i autoritet svoje vladavine te štitali i protežirali rimske državne i provincijske interese. Preko prava arbitraže Rimljani su ujedno i održavali u dovoljnoj mjeri i dopustivoj razini prisutna trvenja i suparništva domorodačkih zajednica, koje su da bi ostvarile svoje interne interese i dobile sporove sa svojim susjedima, dodvoravale arbitrima na najrazličitije načine. Stalno očekivanje da će arbitar posredovati u pravcu «naše koristi» a na tuđu štetu, ako mu se dovoljno približi i vlastiti interesi pokušaju što je moguće više uskladiti sa interesima i stavovima rimskog patrona, dodatno je i to bitno povećavalo učinak rimske vladavine i značenje njenog autoriteta na domorodačke zajednice. Kao negativnu posljedicu to je imalo sa druge strane umanjivanje mogućnosti, pa i sposobnosti, za sporazumno rješavanje spornih pitanja između samih učesnika u sporu, i to na obostrano zadovoljstvo i uvažavanje u samostalnoj režiji bez učešća rimskog arbitra. Rimski arbitri nisu intervenirali samo u spornim odnosima među *civitates* nego i u unutar jedne *civitas*, koji su nastajali među njenim sastavnim dijelovima. Time je rimska provincijska uprava slabila unutarnju koheziju domorodačkih naroda, i ovlaštenja domaćih političkih institucija sve više formalizirala na korist rimskih provincijskih institucija i službi i tako posredno pripremala te zajednice na apsorpciju u tijelo rimskog političkog naroda, bilo u svojoj cjelini ili odvijajući se sukcesivno u više dijelova. Kao što se iz izloženog vidi u upravljanju

civitas, jer bi u suprotnom arbitraža bila izvedena između dvije različite *civitates* što bi u samom natpisu bilo naglašeno. U Plinijevom etnografskom opisu provincije Dalmacije, a koji se približno odnosi na razdoblje provedene arbitraže i nastanka samog natpisa Sapuati i Lamatini se ne samo ne spominju kao zasebne peregrinske *civitates*, nego se uopće i ne navode. Ali za razliku od Plinija Starijeg, na Pojtingerovoj karti (V, 1-2), Antoninovom itinerariju (269, 1) i kod Ravenjanina (IV, 19) se spominju *Aemate* (*Lamatis*) koji se nalazio prije odvajanja puta iz Salone za središnju Bosnu, a kod Ravenjanina (IV, 19), se spominje *Sapua*. O *Aemate* (*Lamatis*) i *Sapua* v. Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157; 159. To njihovo pojavljivanje na itinerarijima i kartama bi sugeriralo neki njihov posebn status od III. st. n. e. pa nadalje a koji je direktno proizišao iz postojanja zajednica Sapuata i Ematina (Lamatina) koje su se nalazile negdje u širem prostoru oko današnjeg Jajca. Sve izneseno dovoljno potvrđuje da je u slučaju Sapuata i Ematina riječ o sastavnicama jedne veće peregrinske *civitas*, ali i ukazuje na praksu rimskog miješanja i uloge arbitra koju oni primjenjuju i unutar jedne podčinjene *civitas*. Takvim svojim djelovanjem, rimska državna i provincijska vlast je namjerno ili slučajno i dodatno potkopavala i jedinstvo i snagu lokalnih *civitates*, jačala unutarnje partikularizme i slabila značenje domaćih institucija na razini same *civitas*, koje nisu bile čak ni arbitar u rješavanju nesuglasica unutar sastavnica zajednice koju su predstavljali. To pokazuje visoku razinu utjecaja Rimljana na život domaćih zajednica čak i na nižim razinama u odnosu na peregrinsku *civitas*. Time su domaće institucije na razini naroda postajale sve više formalnog karaktera, a ujedno se posredno pripremao teren za parcelizaciju jedinstva domaćih naroda i njihovih teritorija u okviru municipalnog sustava.

⁷⁷ Bulić, 1890, 407

ilirskim provincijama, Rimljani su se oslanjali i na tradicionalne surevnjivosti, trzavice i sukobljavanja koje su vladale među domorodačkim narodima koji su po rimskoj upravnoj i političkoj šemi transformirani u peregrinske *civitates*. I pored rađanja zajedničke svijesti u toku prvog razdoblja rimske vladavine, stari osjećaj za ekskluzivno narodnosne i plemenske interese ipak je još neko vrijeme zadržao primat. Ta okolnost nije dopustila kod domorodačkog stanovništva, bez rimskog građanstva, dalje razvijanje i jasnije uobličavanje neke vrste zajedničkog osjećaja, odvojenog od interesa Rimske države i provincija Dalmacije i Panonije, kao što se to pokušalo uraditi za vrijeme ustanka.

Pored prefekta, za drugog razdoblja rimske vladavine, u okviru dezitijatske *civitas* postojala je, i to kao domaća, i institucija princepsa (*princeps*), što je osvjedočeno i na natpisu *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa. Cipus sa natpisom princeps-a Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa nađen je u sekundarnoj upotrebi, u suhozidu oko kasnoantičkog kompleksa na Crkvinama u neposrednoj blizini današnjeg urbanog središta Breze, i to u više komada.⁷⁸ To znači da je i on donesen sa drugog lokaliteta (moguće u VI. st. n. e.) iz blizine, možda upravo sa Kamenjače koja je situirana vrlo blizu Crkvina, kako bi bio upotrijebljen u gradnji suhozida kasnoantičke bazilike. Ovaj natpis, zbog spominjanja izvjesne Elije Juste (*Aelia Iusta*), nije stariji od 118. god. n. e. i mogao bi se ugrubo datirati u period vladavina Hadrijana i Antonija Pija, pa čak i u rano razdoblje vladavine Marka Aurelija (vl. 161-180. god. n. e.).⁷⁹ Rekonstruiranje samoga teksta natpisa i izvođenje njegovog konteksta je vrlo teško izvršiti, poradi izvjesne izlizanosti i oštećenosti teksta, na zadovoljavajući način, pa se u njegovom općem tumačenju treba pristupiti oprezno i temeljito, ali nažalost i špekulativno.⁸⁰

Na samom natpisu se čita ime T.F. Valens, što bi se moglo dešifrirati kao *praenomen* Tit i *nomen* Flavije, pa bi to značilo da je spomenuti T.F. Valens rimsko građanstvo dobio za vrijeme

⁷⁸ I u Zenici je nađen veliki broj natpisa, koji su izgleda bili upotrijebljeni u sekundarnoj upotrebi za izgradnju zeničke ranokršćanske bazilike. I ova bazilika je stradala u požaru isto kao i ona sa lokaliteta na Crkvinama u Brezi. Truhelka, 1892, 340-342

⁷⁹ Elija Justa je svoje rimsko građanstvo, odnosno gentilicij *Aelius*, dugovala ili vladavini Hadrijana (*Publius Aelius Hadrianus* vl. 117-138. god. n. e.) ili njegovog nasljednika Antonina Pija (vl. *Titus Aelius Antoninus* 138-161 god. n. e) Ipak je vjerojatnije da je ova Elija Justa svoje rimsko građanstvo dugovala Hadrijanu, koji je poznat po politici dodjeljivanja rimskog građanstva, nego Antoninu Piju. Osim toga vladavina Hadrijana bi njeno spominjanje u vezi sa T.F. Valensom koji je građanstvo dobio za Flavijevaca (69/70-96. god. n. e.) dovelo u razumniju vremensku korelaciju.

⁸⁰ Natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa; v. Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (članak Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194

vladavine Flavijevaca, jer je njegov otac još uvijek sa domorodačkim imenom *Varro* i bez rimskog građanstva. Ako je T.F. Valens, koji je rimsko građanstvo dobio za Flavijevaca, bio još uvijek živ kada je nastao natpis na kome se spominje Elija Justa, onda je on bio u već priličnim godinama. Da se on nalazio u zrelim godinama u tome periodu svjedočilo bi i to što je on *princeps*, znači morao je čekati da dobije, možda i naslijedi tu titulu (možda od svoga oca Varona). Na natpisu se inače pored T.F. Valensa i Elije Juste spominje još osoba, kao što su *Varro*, otac našeg princepsa koji je i sam sigurno bio istaknuta ličnost u društvenoj i političkoj hijerarhiji Dezitijata, a čiji genitivni oblik ustvari čini sastavni dio imena T.F. Valensa.⁸¹ Spominju se i izvjesna Ulpija, koja je možda i glavni lik čitavog natpisa jer je zbog njenog oblika imena u dativu njoj natpis izgleda bio i posvećen, i Prokula, kojoj je možda isto bio posvećen natpis jer je i njeno ime u genitivu, za razliku od nominativnih oblika imena T.F. Valensa i Elije Juste. Ulpijino građanstvo je zaslug vladavine Trajana (*M.Ulpius Traianus* 98-117. god. n. e.), odnosno vjerojatno ga je primio njen otac. Na natpisu se prepoznaje i osoba sa dijelom imena ---CENO---, (možda Skenobarbi),⁸² u potpuno nejasnom kontekstu izuzev što se može pretpostaviti neka moguća konekcija sa Elijom Justom. Sve imenovane osobe sa spomenutog natpisa su bile u nekoj, nama nepoznatoj vezi, najvjerovatnije porodičnoj. Ali zbog različitosti vremena primanja građanstva teško je to sve povezati, jer se pojavljuju čak tri rimska gentilna imena (Flavijevci, Ulpiji, Eliji) te pojedinci sa domaćim imenima, a riječ je vjerojatno jednoj dezitijatskoj porodičnoj vezi i agnatskog i kognatskog tipa.⁸³ Kao što se vidi osobe sa ovog natpisa su dugovale svoje nošenje rimskog

⁸¹ I to što se princepsovo ime navodi Tit Flavije Valens Varonov, pokazuje da njegovo primanje građanstva nije baš tako daleko, odnosno da je on prva generacija rimskih građana iz te porodice, jer još upotrebljava ilirski način navođenja svoga imena ⇒osobno ime (koje za njega praktično predstavlja kompletno rimsko ime)+ genitivni oblik očevog imena+filius. Sličan primjer imamo i u slučaju *Nerva Laidi filius*, koji je isto postao dobivanjem a ne po rođenju rimski građanin, pa i on ima isti način navođenja. Tako je za našeg princepsa izgleda bilo smatrano potrebnim da naglasi i očevo ilirsko, domaće ime, jer je on prva generacija rimskih građana u svojoj porodici i za njega ime *Flavius*, nema toliko tradicijsko značenje (više počasnno) koliko isticanje očeva imena jer je on još uvijek svjesno pripadao svome dezitijatskom narodu. Da je kojim slučajem naš princeps druga ili čak treća generacija rimskih građana u svojoj porodici (kao što to sugerira Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 33) ilirsko-dezitijatska pripadnost, osjećaj i nasljeđe ne bi kod njega mogli imati toliko značenje i snagu, kao što se to osjeća iz samoga duha natpisa iz Breze.

⁸² Bojanovski, 1988, 147, fus. 21

⁸³ Ovo je vrlo zanimljivo usporediti sa situacijom u dijelovima BiH (uključujući posebno i Gornju Bosnu) u XV. i XVI. st., kada se u jednoj te istoj porodici javljaju različita imena sve s obzirom koje je pojedinac religiozne pripadnosti (Bosanske Crkve, katolik, pravoslavac, musliman).

građanstva jednom dugom razdoblju od Flavijevaca do Elija, znači periodu dužem od polja stoljeća.⁸⁴

Znači za vrijeme, u kome su navedene osobe (T.F.Valens, Ulpija i Elija Justa) dugovale svoje rimsko građanstvo, raspoložemo sa *terminus post quem*, a to je početak vladavine Flavijevaca (70. god. n. e.), i sa *terminus ante quem*, a to je kraj Hadrijanove vladavine (138. god. n. e.). Pošto su ove osobe živjele u bliskom vremenskom razdoblju (što ne podrazumijeva i istom) njihova primanja rimskog građanstva nisu bila baš radikalno datumski udaljena. Puno ime Domicijana je bilo Tit Flavije Domicijan (*Titus Flavius Domitianus*)⁸⁵, pa je vrlo moguće pretpostaviti da je vladavina ovog rimskog imperatora (81-96. god. n. e.) zaslužna za dobivanje građanstva sina Varonova, čije je originalno ilirsko-dezitijatsko ime nepoznato. Možda je ovo stjecanje privilegija povezano i sa ratovima sa Dačanima na dunavskoj granici (posebno u periodu 85-89. god. n. e.) u kojima je T.F.Valens kao zreliji mladić iz jedne domaće, aristokratske porodice možda aktivno učestvovao u okvirima dezitijatskog auksilijarnog kontingenta, možda ga i predvođeci.⁸⁶ Poradi svojih zasluga ovaj Varonov sin je postao rimski građanin, što je i tada bila relativno rijetka pojava među Dezitijatima i dobio novo rimsko ime. Ako je T.F.Valens postao rimski građanin za vrijeme Domicijana, onda bi se njegovo spominjanje na natpisu moglo dobro vremenski uskladiti sa spominjanjem Ulpije i posebno Elije Juste, osoba čije je građanstvo zasluga Trajanove i Hadrijanove vladavine. Osim toga da je T.F.Valens prvi koji je primio rimsko građanstvo možda bi na neki svoj način govorila i činjenica o njegovom standardiziranom rimskom imenu sa prenomenom *Titus*, jer je najrealnije očekivati da onaj tko je dobio građanstvo

⁸⁴ Možda bi se čisto špekulativno moglo pretpostaviti da je Prokula bila sestra T.F. Valensa i udata za izvjesnog Dezitijata koji je dobio građanstvo za Trajana, ali da su oboje bili već pokojni kada je podizan natpis posvećen Ulpiji, koja je isto tako umrla relativno mlada, pa su onda to podizanje natpisa na sebe preuzeli T.F. Valens Varonov i Elija Justa. S druge ipak je potpuno nejasno u kakvoj bi onda vezi sa njima bila Elija Justa koja je izgleda zajedno sa T.F. Valensom podigla epigrafski spomenik.

⁸⁵ Ustvari sva trojica careva iz dinastije Flavijevaca su nosila praenomen *Titus*.

⁸⁶ Poradi prodora Dačana iz Dalmacije je 86. god. n. e. izmještena III. legija *Flavia* (kasnije sa dodatkom *Felix*), kako bi učestvovala u borbama protiv Decebala. Da je ovakva rekonstrukcija sasvim moguća dokazuje i to što bi naš budući dezitijatski princeps bio u tom slučaju nekih desetak godina stariji od Hadrijana (24. I 76. - 10. VII 138.), čijoj vladavini Elija Justa ima da zahvali svoje građanstvo. Hadrijan je u trenutku preuzimanja carskog dostojanstva imao 41 godinu, pa bi tada i naš princeps imao oko 50 godina i još uvijek je mogao biti prilično aktivan. Osim toga Domicijan je morao ratovati i sa Markomanima 89. god. n. e. i sa Kvadima 91. god. n. e. koji su upali u Panoniju. A od proljeća do jeseni 92. god. n. e. vođen je *Bellum Sarmaticum* protiv Jaziga između Tise i Dunava. U svim tim ratovima i sukobima je mogao da učestvuje i naš Dezitijat. O ratovima na Dunavu u ovom periodu v. Mirković, 2003, 101 - 102

uzme od cara, koji je posredno zaslužan za njegovo odlikovanje građanstvom, ne samo *nomen*, nego i *praenomen*, dok bi naredne generacije u tome pogledu bile manje striktne.

Sama riječ *princeps* u svome izvornom značenju označava *prvi, najugledniji* itd.⁸⁷ Institucija *princeps* (u latinskoj množini *principes*) je inače bila vrlo raširena kod ilirskih naroda, pa ih tako nalazimo osvjedočene na natpisima kod Dokleata, Dindara, Delmata i u nizu municipija itd.⁸⁸ Ovi dezitijatski *principes* su vjerojatno poticali iz reda najuglednijih

⁸⁷ Latinska riječ *princeps* se transformirala u našem jeziku u riječ princ, ali kada se ova riječ oblikovana u novim romanskim jezicima (npr. u slučaju italijanskog *principe*) prevodi na naš jezik koristi se izraz knez (koji je izvorno isto stranog, germanskog podrijetla) koji označava poglavara izvjesnog teritorijalnog, poglavito ruralnog okruga.

⁸⁸ O instituciji *principes* u ilirskim zemljama v. Patsch, 1915, 75 («župni savjet, principes, koja je čast bila nasljedna»); Papazoglu, 1969, 265; 337-338; Stipčević, 1974, 166-167; Bojanovski, 1988, 60-63; 115; 109; 147; 177; 179; 248; 267; 313-314; 334-335; 342; 345; Raunig, 2004, 15; Wilkes, 2001, 250-251; Ćeman, 2000, 142 («Prefekti su kontaktima preko domaćih plemenskih prvaka—principes—koji su se ranije pojavljivali kao savjetodavno vijeće uz instituciju plemenskog poglavara, ostvarivali zahtjeve i ciljeve rimske političke vlasti na lokalnoj razini.»).

Rimski pisci sloj uglednika koji čini jednu od upravljačkih institucija (*vijeće*) u protohistorijskim politijama zapadnobalkanskih naroda nazivaju *principes*, kao u slučaju Livijevog opisa rimskog ratovanja sa Histrima. (*Liv.* XLI, 11; usp. sa primjerom *-iz sjeverne Afrike* koje po ovom pitanju daje Patsch, 1896, 135-136). Tako bi ovom sloju odgovarali i nazivi (kod *Liv.* XXXI, 28; XLIV, 31) *nobiles*, (kod Polibija, III, 18, 1; V, 4, 3) *dynastoi*, (kod *App. Ill.* 23) *proteuontes*, i (kod *Cass. Dio* XLIX, 37) isto kao kod Polibija *dynastoi*. Ovo jasno ukazuje da je u jednoj nezavisnoj domorodačkoj politici i kasnijoj peregrinskoj *civitas* bilo u jednom momentu više princepsa, odnosno da su se tako nazivali članovi «oligarhijskog» vijeća koje je upravljalo poslovima iz domena preostalog suvereniteta autohtonog naroda, a da nije riječ o instituciji koju je obnašao samo jedan pojedinac. I Livije (XLV, 26) govoreći o saboru u Skodri, nakon završetka III ilirskog rata, navodi da je Anicije okupio «...*ex tota provincia* (shvaćeno u smislu mandatne uprave koju je imao Anicije) *principibus*...». I ovaj Livijev podatak sugerira da su se u Skodri okupili predstavnici, uglednici naroda i zajednica kojima je on prezentirao zaključke o novom uređenju bivše «Ilirske države». U istom smislu ovaj termin i to u množini *-principes* koristi i Tacit u svojoj Germaniji (12) nazivajući tako upravljače lokalnih ruralnih okruga (*pagus*) kod germanskih naroda. I ovo potvrđuje da je termin *princeps*, korišten i za vrijeme drugog razdoblja rimske vladavine u ilirskim politijama, sadržinski označavao člana peregrinskog upravljačkog sloja koji je bio zadužen ili je dolazio iz određenog manjeg teritorijalno-upravnog okruga. Da su se pod pojmom *principes* podrazumijevali lokalni uglednici posredno može ukazivati i natpis iz Slankamena na kome se spominje *princeps praefectus Scordischorum* (Papazoglu, 1969, 265; Bojanovski, 1988, 61). Upravo to što se dvije titule (princeps i prefekt) odnose na jednu osobu i to vjerojatno u isto vrijeme ukazuje da su one bile različite i da su pojmovno determinirale u biti (unutar miljea političko-društvenog života) različite sadržaje. Princeps vjerojatno označava statusni položaj, odnosno određivao je poziciju lokalnog skordičkog uglednika, a prefekt izvršnu poziciju, koju je u jednom razdoblju osoba sa statusom princepsa mogla obnašati. Tako možemo držati da je osoba koja je prefekt Skordiska bila ustvari *princeps*, jedan od uglednika članova toga lokalnog «upravnog» vijeća za tu peregrinsku zajednicu, i koja je u jednom periodu obnašala i tu najvišu izvršnu instituciju-prefekta peregrinske *civitas*. Ova situacija bi navodila i na pomisao da je institucija prefekta bila ta koja je predstavljala najvišu izvršnu instituciju

dezitijatskih rodova, koji su prvi podlegli procesu romanizacije. Vijeće princepsa je u prvo vrijeme nakon ustanka bilo vjerojatno više-manje savjetodavno i pomoćno tijelo prefektu, na koji je on uvijek mogao računati i kao izvršitelja donesenih odluka i kao vezu sa peregrinskim dezitijatskim stanovništvom. I pored vjerojatno velikih ovlaštenja koja je imao prefekt, u slučaju Dezitijata to je bio rimski legijski oficir, iz čisto fizičkih razloga nije mogao biti u stanju da predstavlja potpuno apsolutnu vlast. Radi toga je dio upravnih ovlaštenja i prava moguće prenesen i na Vijeće princepsa. Kako je vrijeme prolazilo taj njegov udio u upravi nad dezitijatskom *civitas* se povećavao, čime se, a posebno nakon odlaska rimskih legija koje su davale prefekta, on postupno pretvorio u najvažniju dezitijatsku političku i upravnu instituciju.⁸⁹ Međutim tada su članovi toga tijela, koje se možda praktično ako ne i formalno pretvorilo i u instituciju nasljednog karaktera,

peregrinske *civitas* i da su nju obnašali ne samo oficiri rimskih oružanih snaga (legija i pomoćnih trupa) nego, kao i u slučaju praeposita, i domaći ljudi, pripadnici tih zajednica. I pojava prepozita, princepsa i prefekta na koju se nailazi kod Japoda, kod kojih je dokumentirano da je jedna te ista osoba bila u isto vrijeme i *praepositus* i *princeps* (Patsch, 1896, 133-136; Stipčević, 1974, 166; Bojanovski, 1988, 61 – sa prezentirana dva primjera; 313-314; Wilkes, 2001, 250; Raunig, 2004, 15) ukazuje da su te osobe koje su bili prepoziti Japoda bili ujedno i princepsi. I primjeri koje nalazimo kod Japoda samo dodatno potkrepljuju tezu da je kod ilirskih domorodaca u rimskoj provincijalnoj upravnoj hijerarhiji, odnosno institucionalnoj strukturi peregrinskih *civitates*, titula *princeps* označavala statusni položaj, slično kao dekurioni u municipalnom ustroju, a da je naziv titule za vrhovnog izvršnog funkcionara u peregrinskim *civitates* bio drugačiji i to prefekt (bez obzira da li je obnašao domaći čovjek ili rimski oficir) ili prepozit ili nešto drugo. Kako izgleda, sudeći po nekim naznakama sa natpisima koji potiču sa dijela japodskog područja, domaći ljudi su bili prefekti i kod Japoda (Bojanovski, 1988, 61). Ta nedvojbeno sadržinska različitost analiziranih pojmova se najvjerojatnije izražavala preko njihove odgovornosti, statusa do stupnja i načina uključenosti u upravnu i društvenu strukturu lokalnih zajednica, u konkretnom slučaju peregrinskih *civitates*.

Institucija princepsa (uglednika) se nije ograničavala samo na razini peregrinske *civitas*, nego je bila prisutna i na lokalnom upravnoj razini unutar određene narodnosno-političke jedinice, a kasnije i u strukturi municipalnog sustava npr. (Salthua, municipi Riditarum), D.Rendić-Miočević, 1962; Stipčević, 1974, 166; A inače o institucijama *princeps* i *praepositus* v. Bojanovski, 1988, 60-64 sa odgovarajućim fusnotama; Ćeman, 2000, 142 po kojem je *praepositus* novi posrednik između autohtone zajednice i rimske vlasti, koji je zamijenio prethodnu vojničku i administrativnu funkciju u ličnosti prefekta.

Zanimljivo je da engleski prijevod (Canon Roberts) Livija upotrebljava u pojedinim slučajevima kao ekvivalent za latinski *principes* u zapadnobalkanskim zemljama, englesku riječ «chiefs», bukvalno poglavice. Međutim ova riječ u našem modernom jeziku ima, bolje reći dobila je, sadržajno značenje koje bi bilo teško prihvatljivo da se koristi kao prijevod za latinske *principes* u ilirskim zemljama.

⁸⁹ Ne raspolazemo ni sa kakvim dokazima koji bi govorili o tome da li se kod Dezitijata institucija prefekta održala i nakon povlačenja legija i ako jeste u kojem obliku. Sudeći po tome što su tu instituciju kod drugih naroda (Japodi i Skordisci) obnašali i domaći ljudi (iako ne znamo točno u kojem dijelu I. st. n. e.), moguće je pretpostaviti da se ona zadržala kao izvršna institucija (isto sa domaćim ljudima, ali sa vjerojatno rimskim građanstvom) i kod Dezitijata, ali kao što je već rečeno o tome nema nikakvih dokaza, ni posrednih ni indirektnih naznaka.

vjerojatno ako ne svi a ono većinom bili rimski građani u prvoj ili drugoj generaciji. Vijeće princepsa je tako po svojim ingerencijama, obavezama i načinu funkcioniranja sve više ličilo na neku vrstu vijeća dekuriona rimskih municipija i kolonija.⁹⁰

Pored vijeća princepsa vjerojatno je u nekom rudimentarnom obliku nastavila funkcionirati i narodna skupština. Ali sa procesom jačanja utjecaja princepsa, sve dubljim socijalnim i imovinskim raslojavanjem (do početka rata 6. god. n. e. više-manje egalitarne dezitijatske zajednice), romanizacijom i urbanizacijom koje su kao posljedicu imale povećavanje značaja lokalnih centara, narodna skupština je vjerojatno iščezla.

Poseban problem u uređenjima peregrinskih *civitates* predstavlja postojanje institucije dekurija (*decuriis*).⁹¹ Dekurije se uglavnom u znanstvenoj literaturi promatraju kao ekvivalent institucije roda/klana, rimskog gensa.⁹² Međutim i iz ovog stajališta proizlazi čitav niz nedoumica. Prvo bi trebalo razjasniti da li je dekurija raspolagala sa određenim teritorijem i zemljištem, odnosno da li je imala teritorijalno uređenje adekvatno jednoj općini, ili je ona samo odražavala pripadnost grupe ljudi određenoj rodovskoj krvno-genetskoj vezi, što nije moralo podrazumijevati i ekskluzivno posjedovanje jedne teritorije. Po Pliniju Starijem dezitijatska *civitas* se sastojala od 103 dekurije, što je jedna impozantna brojka za prostore Gornje Bosne i lašvanskog porječja. I dekurija bi se mogla promatrati i kao određeno «selo», koje je od rimske državne i provincijske vlasti prepoznato i priznato iz raznoraznih razloga kao najmanja teritorijalno-upravna jedinica jedne ilirske politije.⁹³ Potrebno je imati u vidu da je na gornjobosanskom prostoru koje je malo

⁹⁰ Kako je vrijeme prolazilo i u italjskim gradovima i vanitalskim rimskim kolonijama i municipijima, ali i provincijskim *civitates*, uloga narodnih, građanskih skupština se smanjivala i paralelno sa daljim jačanjem carske vlasti, autoriteta vojske i moći carske birokracije one su gubile svoj značaj (i po pitanjima biranja lokalnih magistrata, donošenja lokalnih uredbi itd.). Na prvo i primarno mjesto u tim zajednicama dolaze lokalna vijeća (*ordo decuriorum*, vijeća princepsa i sl.).

⁹¹ Bojanovski, 1988, 34 i fus. 53

⁹² Zanimljivu definiciju institucije dekurije ima Z.Marić (2000, 120) kao manjeg naselja pod upravom 1-2 dekuriona.

⁹³ Potrebno je u ovom kontekstu razmatranja sistematizacije Plinija Starijeg domorodačkih zajednica zapadnog Balkana, obratiti pažnju i na Tacitovu (*Ger.* 39) procjenu relativne brojnosti germanskih Semnona koja po njemu iznosi 100 «sela» (*centum pagi iis habitantur magnoque corpore efficitur ut se Sueborum caput credant.*). Nejasno je što je to Tacit podrazumijevao pod semnonskim «pagus», i da li to predstavlja neku specifičnu semnonsku instituciju ili je riječ o nekom Tacitovom, odnosno njegovog vrela, shvaćanju i tumačenju semnonske teritorijalnog i rodovskog ustroja, na što bi se prvo pomislilo kada se pročita podatak o semnonskim «selima». Tacit još na jednom mjestu u Germaniji (12) spominje termin «pagus» kada govori o upravi na lokalnoj razini. Na tome mjestu on ovaj termin odvađa od termina «*vicus*», a smisao teksta sugerira da su «*vicus*» manji, sastavni dio ono što se naziva *pagus*, i da se pod spomenutim terminom podrazumijeva jedna veća, lokalna upravno-teritorijalna jedinica. Ovakav zaključak

šire shvaćeno (od Sarajevo-Starog Grada do Krivaje i ušća ove rijeke u Bosnu) i lašvanskom porječju do danas evidentirano postojanje najmanje 128 metalnodobnih gradina, od kojih je moguće dobar dio egzistirao i u vrijeme mlađeg željeznog doba. Možda bi se tako i mreža gradinskih naselja mogla dovesti na neki posredan, izveden i dosta uvjetan, način u vezu sa sustavom najnižih teritorijalnih pa i upravnih jedinica dezitijatske zajednice, onoga što bi Tacit terminološki u Germaniji označavao terminom *vici*.⁹⁴

Rimski gensovi kao Fabiji, Korneliji, Klaudiji, Juliji, Semproniji itd. nisu posjedovali određenu svoju teritoriju, tj. nisu predstavljali općine. Uostalom više rodova ili samo pripadnika određenog roda moglo je živjeti u selima i naseljima izmiješano sa pripadnicima drugih rodova, i zemljišta koja su posjedovali porodice ili samo pojedinci pojedinih rodova ili klanova nisu morala imati teritorijalnu povezanost i često su bila prostorno razdvojena, nekada i na vrlo udaljenim distancama. Tako bismo mogli smatrati da su se, razvijanjem društvene strukture, stvorile dvije paralelne pripadnosti pojedinca, starija pripadnost određenom rodu zasnovana na krvno-genetskom nasljeđu i mlađa pripadnost pojedinca teritoriju na kojem se nalazi njegovo prebivalište. Ove dvije pripadnosti su mogle, ali i nisu morale biti podudarne. U slučaju dekurijskog kod dalmatinskih peregrina mi ne raspolazemo sa dokazima da su ove dvije vrste pripadnosti bile podudarne. Naprotiv, kako provijava iz samog konteksta Plinijevog teksta može se naslutiti da dekurijska više odgovara termin općina nego rod. Posebno se ova tvrdnja pojačava ako se ima u vidu da je u Rimskoj državi teritorijalna pripadnost i određenje imalo veću važnost u službenim popisima (radi olakšavanja razrezivanja poreza i regrutacije) nego rodovska pripadnost koja je imala sekundarno značenje u odnosu na općinsku i civitatsku pripadnost. Samim tim bi bilo razumljivo da su i rimski popisivači, čijim se rezultatima kao vrelom koristio Plinije Stariji ili pisci

potvrđuju i dalja Tacitova spominjanja termina *«pagus»*, odnosno njegovih izvedenica (Germanija, 6). Čajkanović je spomenuti Tacitov termin preveo sa našom riječi župa, što bi možda moglo na neki posredan i dosta uvjetan način i odgovarati. U svojim Galskim ratovima termin *vici* upotrebljava i Cezar (*de bell. gall.* 1, 5) kada kaže da su ih Helveti imali 400 uz 12 oppida. Zanimljivo je spomenuti i da je August grad Rim ustrojio i podijelio u 14 regija, od kojih je svaka bila dalje podijeljena na još manje oblasti, nazvane *vici*, a kojima upravljaju *vicomagistri* (Oksfordska historija rimskog sveta, 1999, 157). I to dokazuje da se za Rimljane pod izrazom *vici* podrazumijevaju najmanje upravno-administrativne i teritorijalne jedinice.

Po M.H.Ćemanu (2000, 126) «jače razvijeno (domorodačko op. a.) naselje kao središte teritorijalne zajednice jednog područja Rimljani su nazivali oppidum».

⁹⁴ Ime dekurijskog je možda izvedeno iz korijena latinske riječi za brojku deset ⇒ *decem*. Ova lingvistička činjenica možda ukazuje i da je dekurijska bila složena od nečega, čega ima u načelu deset pa radi toga i nosi svoje ime. U tom slučaju bi jednu dekurijsku mogli načelno promatrati kao skup deset npr. porodica.

koje je on kompilirao, imali veću potrebu za popisom općinskih jedinica nego rodovskih. Nesumnjiva je činjenica da se kod Plinija Starijeg navode samo dvije domorodačke institucije- *civitates* i dekurije, što je on preuzeo iz izvorne građe koju je u konkretnom slučaju koristio. To bi sugeriralo da su se možda u toj izvornoj građi isto nalazile spomenute samo ove dvije institucije, što bi onda navodilo na pomisao da su kao i *civitates* i dekurije bile oficijelne i priznate činjenice.

Iz svega izloženog možemo smatrati da dekurija predstavlja određenu domorodačku općinu, ali u kojoj su još uvijek prisutne i snažne veze rodovske/klanske pripadnosti. Dezitijati i njihov društveni i politički ustroj i strukturiranost nisu bili dostigli razinu koja bi im omogućila da potpuno pređu na teritorijalno-upravno uređenje zanemarujući značenje roda/klana u temeljnim načelima unutarnjeg uređenja. Dok su klanovi predstavljali promjenljive, dekurije su bile stalnije formacije, jer su one bile teritorijalno određene, za razliku od klanova. Ali domorodačka dekurija je ipak bila povezana i sa rodovskim ustrojem, možda po imenu, tradiciji i podrijetlu i broj dekurija je zato mogao varirati u odnosu na ukupnu brojnost populacije. Tako je nestanak pojedinih rodova vodio i nestanku dekurija, što je posebno dolazilo do izraza u pustošecim ratovima kao što je npr. bio ustanak 6-9. god. n. e, jer dekurije nisu bile u potpunosti izričito samo teritorijalno-administrativne jedinice, već teritorijalne određene općine ali sa još uvijek prisutnom rodovskom osnovom svoga postojanja i razvitka.

Uostalom i peregrinske *civitates* su bile, istina teritorijalno određene teritorije, ipak u temeljima svoga postojanja i razvitka zasnovane na narodnosnoj osnovi, a i provincije su u temeljima svoga formiranja imale i specifičnu i priličnu dozu etničkog određenja i predrimskog političkog uređenja (bez obzira bilo ono državnog ili predr državnog karaktera). Kao što vidimo ni dekurije ni *civitates* ni provincije nisu imale samo teritorijalno-administrativno-upravno određenje koje bi bilo potpuno odvojivo od klanske, narodnosne, etničke i kulturološke osobnosti. Ali u njima je i princip teritorijalizacije već stekao primat u odnosu na rodovsko-plemenske, narodnosne i etničke karakteristike koje nisu bile potisnute, ali su ipak dobile sekundarni značaj. Sistem principata je poštivao naslijeđene etničke, narodnosne i rodovsko-plemenske tradicije i uklopljavao ih je u svoj teritorijalni ustroj Imperije (što je bila praksa i za vrijeme Republike). Međutim, sistem dominata koji je proizišao iz anarhije i vremena vojničkih careva nije osjećao dalju potrebu za ovim poštivanjem. Skoro tri stoljeća života mnogobrojnih etničkih i narodnosnih zajednica u zajedničkoj političkoj tvorevini prilično je niveliralo njihove međusobne razlike i oslabilo partikularizme koji bi bili temeljeni na etničkoj, kulturološkoj ili narodnosnoj osnovi. Moglo bi se čak reći da je etnički i narodnosni osjećaj u onom smislu u kojem je postojao prije, za vrijeme i neposredno nakon uspostave rimske vlasti skoro potpuno iščezao. Romanizacija i helenizacija (djelujući zajedno skoro kao cjelina i uzajamno se

prožimajući) su u potpunosti učinile svoje u prvom redu razvivši osjećaj pripadnosti jedinstvenom grčko-rimskom kulturnom konceptu. Nestanak podjela na rimske građane i peregrine, i prelaskom na načelnu podjelu stanovništva Imperije samo na relaciju slobodni-robovi i klasnu pripadnost, a ne više na pravnu ili političku specifičnost, prilično je učvrstilo svijest o pripadnosti jednoj Državi, koja traži obaveze, zahtijeva odgovornost ali i garantira prava na zakonski način svim njenim građanima, ali i robovima i strancima. Dobivanjem rimskog građanstva, stanovništvo Imperije do tada izdijeljeno na stotine malih političkih tvorevina koja je svaka za sebe imala posebno građanstvo, svoje specifično interno zakonodavstvo i autohtone institucije je postupno nivelirano. Ono je prešlo pod isto zakonodavstvo i isti ili sličan oblik i način rada lokalnih institucija, a svakom slobodnom pojedincu u načelu omogućeno je da se može prilično uspjeti na ljestvici ne samo lokalne nego i opće državne hijerarhije i društvene i gospodarske strukture, a povećala se i fluktuacija stanovništva. I proces razvitka velikih zemljišnih posjeda (latifundija) koje su se postupno pretvarale u autarkične privredne komplekse, a koji se uopće nije obazirao na etničke, narodnosne ili plemensko-rodovske granice i ograničenja i sam je doprinosio razbijanju starih zajednica. Sve je to u potpunosti ugušilo stare etničke i narodnosne svijesti o pripadnosti kod stanovništva zamjenjujući ih sa sviješću o pripadnosti određenim teritorijalnim jedinicama u kojima su prebivali (municipalnu i provincijsku svijest) i Državi kao cjelini svoga svijeta. Stari narodi i šire etničke zajednice kao prepoznatljivih i aktivnih cjelina su tako u toku tri stoljeća nestali. Neke njihove osobnosti su se uspjele mjestimično sačuvati (lokalni jezici i dijalekti, osobeni načini života i vjerovanja i sl.) ali one su prije predstavljale svjedočanstvo o jednoj razbijenoj cjelini, nego što bi govorile o njenoj egzistenciji.⁹⁵ I na kraju *dominus* je težio svojoj direktnoj i apsolutnoj vlasti (preko njemu u potpunosti podčinjenih institucija i administrativnog aparata) nad kompletnim stanovništvom, čemu bi postojanje nekih starih tradicionalnih institucija, uređenja i političkih institucija predstavljalo samo smetnju. Zbog svega gore iznesenog bilo je potrebno nivelirati državnu upravu, teritorijalni ustroj, lokalni sustav uprave i administracije, što su i tvorci dominata i uradili kako bi je uskladili sa svojim željama, planovima i projektima.⁹⁶

⁹⁵ Kako se čini, jedino su Jevreji od svih naroda koji su ušli u sastav Imperije uspjele sačuvati svoju svijest o pripadnost u starom obliku jednom određenom narodu, i to najviše zahvaljujući ekskluzivizmu svoga religioznog sustava.

⁹⁶ Po njihovom programu sve je trebalo postati jedna cjelina sa jednoobraznim unutarnjim uređenjem, bez privilegiranih ili zakinutih zemalja i naroda. Konačno su sa Dioklecijanovom teritorijalnom reformom Carstva i njenim daljim produbljivanjem za vrijeme vladavine Konstantina, etničke i narodnosne osobine u teritorijalnom ustroju potpuno izgubile značenje. Stvorene su nove provincije, dijeceze i prefekture koje nisu nimalo vodile računa

Središta upravnog i političko-društvenog života Dezitijata

Dezitijatska *civitas* je nesumnjivo i u I. st. n. e. bila pokrivena mrežom naselja, koja su imala različite vrijednosti, značenje i uloge u odnosu na cjelinu naroda, te za njegove političke, društvene, gospodarske i duhovne interese i potrebe. Gotovo je sigurno da su pojedina od danas poznatih gradinskih naselja, koja su se već u toku I. st. n. e. počela polako transformirati u naseobine rimskog tipa, imala posebnu svrhu i na lokalnoj, ali i na narodnosnoj dezitijatskoj ravni. Nije nerealno pretpostaviti da je dezitijatska *civitas* imala i svoje glavno političko središte oličeno u nekom od naselja, o čemu bi možda na neki način potvrdu davao i spomen HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM na jednom od solinskih natpisa. Naravno, dezitijatska *civitas* je vjerojatno bila podijeljena i na niže jedinice, možda plemenske ili bratstvene jedinice, a gotovo sigurno na dekurije. To bi iniciralo da je i na lokalnoj, nižoj razini potrebno očekivati postojanje određenih središta, ili bar bitnijih naselja za određenu lokalnu zajednicu ili određeno područje/oblast unutar dezitijatske *civitas*, koji bi kao takvi bili i priznati i uklopljeni u oficijelnu upravno-teritorijalnu shemu. Već ranije je govoreno o određenim oblastima koja su izgleda možda imala određene posebnosti u toku dezitijatske nezavisnosti, odražavajući možda i unutarnju podjelu dezitijatskog naroda, te bi se možda ta podjela odražavala i na podjelu unutar dezitijatske *civitas* i za vrijeme rimske vladavine.

Do danas se uglavnom kao središnji prostor Dezitijata, a pozivajući se na natpis T.F.Valensa, natpis *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» i na veliku nekropolu Kamenjača, smatralo područje Breze. Da je prostor Breze imao bitnu ulogu u životu Dezitijata dokazuje i naziv lokaliteta Župča, isto iz okolice današnje Breze, na kojem je nađen čuveni natpis *ILJug* III, 1591 porodice «Batona».⁹⁷ Po većini istraživača, neposredno nakon završetka ustanka okolina Breze, ako se u njoj ili njenoj blizini ili bar gravitacionom području današnje Breze nalazio HE[...

o postojanju nekadašnjih naroda i etničkih kompleksa. Sigurno se i na nižoj, lokalnoj razini događao isti proces. A jedini ostatak koji bi podsjećao na stare etničke komplekse, narode, plemena, bratstva i klanove ostajao bi samo u imenu određenih teritorijalnih jedinica. I ime koje je preživjelo i bilo preuzeto za imenovanje novo-formiranih teritorijalnih jedinica imalo je samo tehničku namjenu, bez namjere da održava osobnosti stanovništva koje je živjelo unutar te teritorijalne jedinice. Tako se i moglo desiti da u pojedinim slučajevima staro ime označava zemlju čija sadržina sa tim imenom nema ili ima vrlo slabu tradicionalnu povezanost. Tako su se pod imenom prefekture Ilirik podrazumijevala uz manje dijelove starog Ilirika i balkanska Grčka sa Makedonijom i Mezija, a južno od Dunava su bile ustanovljene provincije koje su u sebi nosile ime provincije Dakije, izglubljene u drugoj polovici III. st. n. e.

⁹⁷ Toponim Župča je više nego indikativan jer indicira da se u toku (vjerojatno ranog) srednjeg vijeka u blizini nalazilo središte jedne jedinice lokalne uprave-župe. Moguće je pretpostaviti da se u ovom slučaju radi o kontinuitetu koji možda potiče još iz antičkog perioda, odnosno se, nije nemoguće pretpostaviti, pruža još i dalje u vrijeme dezitijatske nezavisnosti.

ASTEL[... ?] DAESITIATIVM, je imala društveni i politički središnji položaj za Dezitijatsku zajednicu.⁹⁸U neposrednom okruženju Breze nalazi se i čuvena nekropola Kamenjača, najveća do danas otkrivena i djelomično istraжена dezitijatska nekropola ravnih grobova. Ona je na osnovi do danas otkrivenih grobova pokrivala kontinuirani razvitak Dezitijatske narodnosne i političke zajednice kroz jedan dugi period od pet stoljeća, od početka III. st. p. n. e., do zaključno sa (vjerojatno krajem) II. st. n. e., ili početkom III. st. n. e., znači do kraja egzistiranja dezitijatske politije. Nesumnjivo je ova nekropola pripadala jednoj brojnijoj i značajnijom dezitijatskoj zajednici naseljenoj u okolini Breze, kojoj je pripadala i porodica čiji se predstavnici nalaze nabrojani na natpisu *ILJug* III, 1591 «Batona» iz nešto dalje Župče. Zbog toga je ova nekropola najbolje svjedočanstvo o tradicijama društveno-političkog i kulturnog života Dezitijata koji svoju egzistenciju, naravno uklopljenu u nove okvire i izloženu novim utjecajima, nastavlja u toku rimske vladavine. Istovremeno ova nekropola dokazuje i postojanje određenog značajnog upravnog, i naseobinskog središta u blizini ove dugovjekovne nekropole. Iz svega navedenog, jasno je da je Breza i njeno područje predstavljalo sastavnu jedinicu/oblast unutar dezitijatske politije. Upravo zahvaljujući kontinuiranom razvitku koji otkriva nekropola Kamenjača, možemo tvrditi da je ova jedinica postojala i u periodu nezavisnosti i da je i tada imala određenu ulogu u životu Dezitijata, i da se ona produžila i za vrijeme rimske vladavine. Značenje okolice Breze za Dezitijate je trajalo skoro sinkronizirano sa postojanjem nekropole Kamenjača koja prestaje sa daljim ukopima sa početkom III. st. n. e. Međutim, dosadašnja istraživanja brezanskog područja evidentirala su i to na njegovom širem prostoru samo tri gradine, od kojih se ni jedna ne nalazi u neposrednoj blizini Kamenjače ili grada Breze. Sjeverno od Breze prema Varešu, na lijevoj strani rijeke Stavnje, nalazi se lokalitet Dabravine koji je pored gradinskog naselja, u rimsko doba predstavljao i utvrdu i kasnoantički refugij, a na njemu je bila evidentirana i starokršćanska crkva i grobnica.⁹⁹Južno od Breze, u pravcu Sarajeva nalazi se lokalitet Podgora koji je samoj Brezi nešto bliži nego Dabravine, a i na kojoj je pored gradinskog naselja evidentirano i postojanje izvjesne rimske utvrde.¹⁰⁰Treća gradina je Gradina u Kopačima koja ustvari već pripada visočkom

⁹⁸ Po I.Bojanovskom (1973, 394; 404-406), u dolini Stavnje kod Breze treba tražiti *He(dum) castellum Daesitiatium*. I za Z. Marića (2000, 120) i H.M. Ćemana (2000, 126-127; 155; 168) *He(dum) castellum Daesitiatium* se nalazio u okolici današnje Breze. Po Paškvalinu (2003, 213 fus. 13)⇒»S obzirom na sve okolnosti, arheološko-povijesne ili epigrafske, njegova lokacija ne može biti mnogo udaljena od današnje Breze ili je to sama Breza«.

⁹⁹ O Dabravinama v. Radimsky, 1892 B; Sergejevski, 1956; Nikolajević, 1969, 223-227; Isto, 1970; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 19; Pašalić (1959 B, 65; 1960, 51) na ovaj lokalitet locira *He(dum) castellum Daesitiatium*.

¹⁰⁰ Bojanovski, 1974, 182-186; 1984, 65-66; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 19; Bojanovski (1974, 184 i d.; Karta V-Pregledna karta Dolabelinih cesta) inače na ovaj lokalitet locira *He(dum) castellum Daesitiatium*. Između

području.¹⁰¹ I kao što se iz izloženog može izvesti, sve do danas pronađeno, predloženo i sugerirano ne daje još uvijek dovoljno indikacija da HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM precizno lociramo na brezansko ili na neko drugo područje, možda u susjedna visočko ili sarajevsko, ili čak i lepeničko-kiseljačko. Spomenuta područja su za razliku od brezanskog vrlo dobro pokrivena mrežom gradinskih naselja.¹⁰²

Po solinskom natpisu, HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM je od Salone bio udaljen (po liniji puta) 156 rimskih milja.¹⁰³ Nejasno je da li je to odredište jednog od Dolabelinih putova iz Salone predstavljalo stvarno domorodačko naselje, stvarno dezitijatsko središte ili određenu rimsku utvrdu situiranu na bitnom strateškom položaju, u blizini, ili u okviru toga dezitijatskog političkog i narodnosnog naselja (možda središta) i kojom se primarno kontroliralo «nepouzđano» dezitijatsko područje.¹⁰⁴ Ubikacija ovog naselja ili samo kastela još uvijek nije izvršena na zadovoljavajući način,¹⁰⁵ Sudeći po razdaljini sa salonitanskog natpisa, HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM bi sigurno morali tražiti u gornjobosanskom području, a vjerojatno u brezanskom, sarajevskom, visočkom i lepeničko-kiseljačkom prostoru.

U antičkim razdobljima sve više počinje da dobivaju na značaju i zapadna područja sarajevskog polja, na kojem se zahvaljujući sumpornom vrelu, plodnom zemljištu i tekućicama razvija postupno urbano područje koje nosi sve opće karakteristike grada grčko-rimskog stila. Grad koji dobiva naziv *Aquae S...* (*Toplice S...*) radi svoga sve većeg bogatstva, činjenice da se nalazi na dobrom zemljopisnom položaju i sve izražajnijeg širenja rimskog građanstva nesumnjivo počinje sve više da dobiva na značenju, da bi se konačno krajem II. st. n. e. ili početkom III. st. n. e. zahvaljujući dobivanju najveće statusne razine u upravno-teritorijalnom

Podgore i Breze, nešto bliže prvo spomenutom lokalitetu, nalazi se i Župča u kojoj je pronađen čuveni titulus *ILJug* III, 1591 porodice «Batona».

¹⁰¹ Anđelić, 1984, 184

¹⁰² Okolica Breze, u odnosu na *Aquae S...* je sadržavala i manju komunikacionu vrijednost, jer se nije nalazila na cestovnom čvorištu. *Res publica Aquae S.../Aquarum S...* zahvaćalo i brezansko područje.

¹⁰³ *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263; Uspoređivanjem ove udaljenosti sa onom između točke na rijeci *Bathinus* i Salone, koja predstavlja drugi krak onog jedinstvenog Dolabelinog puta koji je polazio iz Salone povezujući središnju Bosnu, može se zaključiti da su se ova dva kraka razdvajala na mjestu koje je više-manje bilo isto udaljeno od obje krajnje lokacije puta koji je nastao za vrijeme Dolabele. O ovom pravcu Dolabeline cestovne mreže od Zenice prema Žepču i Doboju v. Bojanovski, 1973, 408

¹⁰⁴ O ovom pitanju će se detaljno raspravljati u poglavlju «SVPPLEMENTVM TERTIVM».

¹⁰⁵ I.Bojanovski ga locira negdje oko Breze (lokalitet Podgora kod Breze) ili Kiseljaka, a Pašalić ga stavlja u Brezu ili njenu okolicu (Dabravine). O He(dumu) i njegovoj lokaciji v. Patsch, 1906 A, 158; Pašalić, 1960; Bojanovski, 1974; 182 i d.; 1984, 58 i d.; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158

ustroju na lokalnoj razini Rimske države $\Rightarrow$ *res publica*, i nametnuo kao regionalno središte. Na zapadu sarajevskog polja su se spajale ceste, jedna koja je povezivala Gornju Bosnu preko zapadne Bosne sa Salonom i druga koja je spajala sarajevsko područje preko Hercegovine sa Naronom. Od sarajevskog polja, ova jedinstvena cesta se na jednom pravcu pružala sve do, za Državu bitnog, srebronosnog područja *Argentaria*, tj. Domavijske kod današnje Srebrenice i još dalje prema Sirmijumu i dunavskoj granici, a na drugom prema istočnim oblastima provincije, budućoj koloniji *Ris...* čije se urbano središte nalazilo kod današnje Rogatice i dalje prema istoku. *Aquae S...* je bila saobraćajno i zemljopisno čvorište, i to negdje na polovici udaljenosti, u rimskoj komunikacionoj mreži koja je povezivala Sirmijum i njegovo područje te središnji prostor balkanskog poluotoka sa jadranskim lukama. I preko nje su se morale kretati informacije, trgovina, vojska itd., a posebnu stratešku važnost je to gornjobosansko saobraćajno čvorište steklo za vrijeme Trajanovih dačkih ratova. U *Aquae S...* je završavala najvjerojatnije i ona cesta koja je koristeći planinsku prečicu spajala Delminijum, odnosno Salonu, direktno sa zlatonosnim područjem. I ta činjenica, da se u njoj završavala cesta od velikog privrednog značenja je sigurno dodatno doprinosila usponu ovog naselja. Svoju komunikacionu vrijednost *Aquae S...* je dopunjavala i blagotvornim sumpornim vrelo, koji je omogućavao kvalitetniji i luksuzniji način života ne samo njenim stanovnicima, nego i mnogim onim koji bi se u prolazu zatekli u njoj. Nije nevažna činjenica da se na istočnom dijelu sarajevskog polja nalazilo i naselje koje je predstavljalo antičkog nasljednika dugotrajnog i vrlo bitnog naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar.¹⁰⁶ I nije nemoguće pretpostaviti i da je i ta činjenica uvjetovala možda činjenicu da se središte prostorno velike *res publicae* nalazi na sarajevskom polju. Usko ali i dugačko sarajevsko polje iako praktično planinska visoravan iznad 500 m. nadmorske visine, je bilo plodno tlo za zemljoradnju i svestraniji i razvijeniji poljoprivredni razvitak, o čemu svjedoči i značajan broj pronađenih ostataka rimskih vila. Naselje *Aquae S...*, pored toga što je sa odmićanjem rimske vladavine postajalo sve bitnije gospodarsko i društveno naselje i područje, a posebno od početka II. st. n. e., kada se uslijed dačkih ratova počelo ubrzanije razvijati, bilo je i najveće žarište romanizacije u Gornjoj Bosni i dok je još uvijek egzistirala dezitijatska *civitas*. Na sarajevskom području je evidentiran veliki broj domorodaca sa rimskim građanstvom koji nose ulpijevsko gentilno ime, što dokazuje da je primanje građanstva za vrijeme Trajana (prva dva decenija II. st.

¹⁰⁶ Nije nemoguće pomisliti i na eventualnost da je HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM, ako bi se on ubicirao na području naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar (o čemu će biti detaljnijeg govora u poglavlju «SVPPLEMENTVM TERTIVM»), bio na neki način i preteča formiranja *R.P.Aquae S...*, odnosno nekih njenih središta, pa bi u tom slučaju sarajevsko područje, a ne brezansko bilo to koje bi bilo središnje za Dezitijate.

n. e.) u dobroj mjeri zahvatilo to područje, čije su kvalitete i značenje uvidjele i znale cijeniti i rimske institucije. Sav taj razvoj i uspon sarajevskog polja u antičko doba, odnosno agera *Aquae S....*, rezultat je nesumnjivog njegovog značenja i u vremenima nezavisnosti, prve rimske vladavine, ustanka i neposredno nakon 9. god. n. e.

Vrijeme Antonina i pozicija Dezitijatske *civitas* i Gornje Bosne u njoj

Dački ratovi koji su započeli već za vrijeme Domicijana, nizom upada Dačana preko dunavske granice, a koji su svoju kulminaciju doživjeli za vrijeme Trajanovih pohoda, nesumnjivo su unijeli nove momente u dotadašnji razvitak dezitijatske narodnosne zajednice. Rimske jedinice su u svome kretanje prema dačkoj granici nesumnjivo koristile i komunikacije Dalmacije, posebno put Salona-Sirmijum, što je značilo da je i dezitijatsko područje predstavljalo tranzitnu točku preko koje su se kretali kolone vojnika, transporti ratnog i drugog logističkog materijala, a nakon osvajanja Dakije i kolonisti koji su naseljavani u novostečenim oblastima.¹⁰⁷ A kroz Gornju Bosnu je možda prošao i sam Trajan, predvođeci trupe u II Dački rat 105. god. n. e., i ako je to točno onda je kroz ovo područje prošla jedna brojna armija, što bi bilo najveća koncentracija i pokret vojske na zapadnom Balkanu nakon završetka ustanka 6-9. god. n. e.¹⁰⁸

Zaposjedanjem bogatih rudonosnih naslaga u Dakiji gornjobosanskim rudarima su se otvarale nove perspektive u prekodunavskim zemljama. Inače sve južnodunavske provincije, uključujući i ilirske zemlje, služile su i kao primarni prostor za stalnu logističku opskrbu i regrutnu popunu u toku operacija u Dakiji. Sve je to moralo neminovno utjecati u prvom redu na ubrzanje odvijanja života u Gornjoj Bosni i lašvanskom porječju te na primjetne promjene u načinu i funkcioniranju gornjobosanskog društva. Romanizacija i proces primanja građanstva se ubrzao a Dezitijati su se sve više rastakali. Međutim taj proces rastakanja dezitijatske *civitas* je bio postupan, jer *civitas* u desetljećima Hadrijanove vladavine još uvijek funkcionira sa svojim institucijama. Tek je druga polovica II. st. n. e. postala sudbonosna za opstanak dezitijatske *civitas*, a sve povezano sa ratovima Marka Aurelija i sve težim prilikama koje su zahvaćale kompletno Imperiju, pa samim tim i dezitijatsko područje. Postupni, skoro evolutivni razvitak gornjobosanskih i lašvanskih zajednica je tada silom raznoraznih, ali međusobno uzročno-posljedično povezanih prilika doživio ubrzanije transformiranje, odnosno prerastanje u sustav municipalnog ustroja.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Zaninović, 1995;

¹⁰⁸ Zaninović, 1995, 112; Po G. Novak (2004, 77) riječ je o 103. god. n. e.

¹⁰⁹ Mirna razdoblja I. i II. st. n. e. nisu baš prijemčiva za nagle, radikalne preobražaje jer za to nema potrebe, život se odvija laganije i smirenije. Tek od Marka Aurelija i svih onih nedaća sa kojima se tada suočio ovaj car i filozof, ta

Sa počecima razdoblja koje označava zenit rimske državne moći, teritorijalnog opsega i političke stabilnosti a kojeg obilježavaju vladari dinastije Antonina, rimsko građanstvo se počinje u velikoj mjeri širiti i prostorom Gornje Bosne i u okvirima dezitijatske *civitas*. Ovaj proces koji poprima značajan opseg, i koji je tako različit od situacije iz prethodnog stoljeća, može se objasniti ne samo općim trendom velikodušnijeg dodjeljivanja rimskog građanstva provincijalcima koji se razvio za vladavine careva Antonina, nego i činjenicom da se za Antonina ponovo aktivira dunavska granica u čijem zaleđu su se nalazile i ilirske provincije.¹¹⁰ Provincija Dalmacija se nalazila na najvažnijem položaju jer je osiguravala najbližu vezu Italije i mediteranskog svijeta sa granicom na srednjem i donjem Dunavu. Ona je zbog svoga karaktera neposrednog zaleđa ratištima na Dunavu sve više služila i kao područje za logističku opskrbu, zbog rudnika metala za opremu vojske oružjem i zbog tradicionalne ratničke umješnosti njenog stanovništva za kvalitetnu neophodnu i brzu popunu jedinica i posada. Nakon dačkih ratova jedan dio rudara je bio preseljen iz Dalmacije u novoosvojenu Dakiju, kako bi za interese Države iskorištavali transilvanske rudnike. To je sve vodilo jačanju značenja i provincije Dalmacije i naroda koji su je sačinjavali u ne samo rimskoj vanjskoj i vojnoj politici, nego i u gospodarstvu. Jedinice unovačene u Dalmaciji, uključujući i dezitijatsko područje, su sigurno imale značajan i nezaobilazan udio u rimskim snagama koje su učestvovala u borbama na dunavskoj granici, posebno za vrijeme Marka Aurelija.

Za vrijeme ratova Marka Aurelija na dunavskoj granici, i to u toku onog prvog,¹¹¹ pripadnici legija II. i III. Italica, formiranih upravo u svrhu ovih ratova 165. ili 166. god. n. e., su radili na konstrukciji gradskih zidina provincijskog središta Salone. To ukazuje da se smatralo da ovom gradu prijeti realna opasnost od neposrednog neprijateljskog ugrožavanja. U tom slučaju bi se onda podrazumijevalo i da je unutrašnjost Provincije bila izložena neprijateljskom pritisku. A ta činjenica bi sasvim razumljivo i ove oblasti, uključujući i dezitijatsku *civitas*, aktivno uključilo u ratove Marka Aurelija. Ako i nije bilo direktno pogođeno ratnim operacijama, dezitijatsko područje je ipak osjećalo posljedice rata jer je nesumnjivo služilo i kao tranzitni prostor za prebacivanje trupa i materijala, a vjerojatno i kao regrutacioni okrug, pa su mnogi i otišli na dunavska i prekodunavska ratišta. Izvjesno veće učešće Dezitijata u tim aurelijanskim ratovima,

postupnost, pa i ležernost, bi se definitivno napustila a Imperija, a sa njom i Gornja Bosna našli u novonastalim uvjetima.

¹¹⁰ U tom kontekstu potrebno je promatrati i podjelu 103. god. n. e. provincije Panonije na Gornju Panoniju (*Pannonia Superior*) i Donju Panoniju (*Pannonia Inferior*).

¹¹¹ O Markomanskim ratovima (166-172. god. n. e. i 177-180. god. n. e.) v. Gračanin, 2005, 290-291

možda bi na neki način i objašnjavalo izraženost osoba sa gentilnim aurelijevskim imenom koje nalazimo na prostorima Gornje Bosne i lašvanskog porječja.

Veliki broj novih građana i sve izražajniji i primjetniji razvitak prostora Gornje Bosne, posebno sarajevskog područja, u duhu antičke civilizacije i tekovina grčko-rimskog načina života koji se odvijao za vrijeme Marka Aurelija i njegovih nasljednika, indirektno ukazuje na to da ovo područje dobiva na značenju. A to se u tadašnjim uvjetima stalnih ratova i nedaća koje su zahvatile Državu u njenoj cijelosti najbolje moglo postići činjenicom da su dezitijatske i druge dalmatinske jedinice vjerno i uspješno služile caru-filozofu u ratovima koji su se vodili na i preko dunavske granice.¹¹² Nepoznate su i posljedice koje je po ilirske provincije i Gornju Bosnu imala velika epidemija kuge koju su širom Imperije raznijele trupe koje su u periodu 162-166. god. n. e. ratovale na istoku protiv Parčana. Sigurno je i populacija Gornje Bosne osjetila ovu veliku epidemiju, koja je ostavila prilične posljedice po populaciju Imperije.

Nejasno je zašto se jedan tako povijesno i društveno bitan narodnosni fenomen kao što su bili Dezitijati ne spominje u opisu Ilirije u Geografiji Klaudija Ptolemeja. U prvoj polovici II. st. n. e., kada je živio i radio Klaudije Ptolemej, dezitijatska politija još uvijek postoji o čemu svjedoči i natpis *ILJug* III, 1582 princepsa T(ita) F(lavija) Valensa. Samim tim je vrlo nerazumljivo da se ne spominju Dezitijati, dok se u opisu spominju Mezeji, Derriopes (možda je riječ o Plinijevim Deretinima), Derrioi (Plinijevi Deuri, Apijanovi Derbanoi), Dindari, Dicioni, Kerauni, Daorsi, Melkumani, Vardaioi (Ardijejci), Narense (Naresi), Sardiotei (Sardeati), Sikuloti, Dokleati, Pirusti i Skirtones (kod Plinija Scirtari). Tako u odnosu na etnografski opis Plinija Starijeg za salonitanski i naronitanski konvent, od naroda koje navodi sa brojem dekurija jedino nema Glindiciona (XLIV dekurije), Deremista (XXX dekurija) i Dezitijata (CIII dekurije). Razlozi njihovog nedostatka su potpuno nejasni, jer dok se spominju i narodi sa vrlo malo dekurija, čak i u dubokoj bosanskoj unutrašnjosti (npr., Dindari), dotle nema ni najmanjih znakova postojanja Dezitijata. Moguće je da je Klaudije Ptolemej prilikom rada na svojoj izvornoj građi koja se odnosila na zapadni Balkan

¹¹² Sam Marko Aurelije je u kritičnim ratnim vremenima u svoju vojsku unovačio znatan broj domaćih hajduka i iz Dalmacije (*Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit. Armavit et diogmitas*). *SHA, Vita Marci*, XXI, 7; Zaninović, 1996, 217. Hajdučija, kronični problem zapadnog i središnjeg Balkana, bila je vrlo izražena i na prostorima provincije Dalmacije, o čemu svjedoči veliki broj natpisa (Bojanovski, 1974, 29-30). Najvjerojatnije je brdsko-planinski prostor kao i mentalitet stanovništva uvjetovao ovu opasnu aktivnost koja je na kraju zaokupila pažnju i jednog cara. Ove hajdučke akcije, sudeći upravo o stupnju nasilja (o čemu svjedoče tekstovi natpisa), i aktivnosti nisu bile rezultat običnog drumskog razbojništva manjih skupina nego su izgleda bile posljedica i ustrojenih napada možda i nešto većih skupina.

Patsch pretpostavlja da je u vrijeme prethodnika Marka Aurelija, cara Antonina Pija u sjevernim krajevima Dalmacije došlo do ustanka, koji je bio ugušen. Patsch, 1895 A, 145; Bojanovski, 1988, 150

jednostavno kompilirao sam tekst, usput slučajno izostavivši Dezitijate i neke druge narode. Uostalom Klaudije Ptolemej izvjesno vrlo slabo poznaje stvarno stanje narodnosnog rasporeda na zapadnom Balkanu, što se jasno vidi preko njegove površne lokalizacije tih peregrinskih zajednica koja je zasnovana na korištenju izraza «iznad, ispod», pa je tako izveo potpuno pogrešnu rekonstrukciju narodnosne slike zapadnog Balkana.¹¹³ Pored Ptolemeja, nejasno je zašto se i kod Pomponija Mele, u njegovom opisu zapadnog Balkana, pored niza domorodačkih naroda ne spominju Dezitijate.

Nestanak dezitijatske *civitas*

Međutim i pored velikog broja novih rimskih građana domicilnog podrijetla za vrijeme Antonina to nije značilo i da je dezitijatska *civitas* tada (za vrijeme II. st. n. e., konkretnije u njegovoj drugoj polovici) prestala postojati, jer su uz veliki broj novih rimskih građana postojale još uvijek dezitijatske zajednice ali sada u procesu posvemašnje razgradnje i postupnog nestanka. Dezitijatska *civitas* je nesumnjivo postojala i funkcionirala i u toku II. st. n. e. i tek je nestala sa Karakalinom konstitucijom kada je nekadašnja dezitijatska *civitas* zamijenjena sa municipalnim ustrojem na prostorima koje je on nekada zauzimao, a na čelu sa *Res publica Aquae S.../Aquarum S...*, i možda i municipium Bistuensium. I tako dolazi vrijeme Karakaline konstitucije i konačan nestanak dezitijatske *civitas*, a sa njim i narodnosne zajednice koju je predstavljao. Kada se razmatra vrijeme gašenja dezitijatske politije potrebno je obratiti pažnju na Dionov podatak u kome on navodi bližu narodnosnu pripadnost Batona Dezitijatskog.¹¹⁴ On to ističe na takav način kao da time želi da samo determinira pripadnost Batona jednom poznatom narodu i njemu samome, ali i široj javnosti. Kasije Dion ustvari samo pojašnjava narodno određenje Batona, ali ne i detaljnije objašnjava i pojašnjava taj narod, umetanjem nekog novog atributa ili epiteta (usp. npr. kada Dion spominje Breuke, on kaže da je riječ o panonskom narodu i kada spominje Mezeje on kaže da su oni «dalmatinski» narod).¹¹⁵ Ima se utisak da u konkretnom odjeljku Dion samo nastoji objasniti i predstaviti narodnosnu pripadnost Batona sa nekim poznatim fenomenom i terminom. Ovo bi impliciralo da su u vrijeme ili neposredno prije nastanka ovog Dionovog odjeljka Dezitijati još uvijek postojali kao prepoznatljiv fenomen.¹¹⁶ To bi značilo da su Dezitijati,

¹¹³ Vrlo dobru analizu teksta Klaudija Ptolemeja, kao i sam tekst u originalu i na našem jeziku v. Jelić, 1898, 531-559. A pogledati i analizu Aleksandrine Cermanović – Kuzmanović (1974, 9 – 30) u *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I.

¹¹⁴ *Cass. Dio* LV, 29, 2

¹¹⁵ *Cass. Dio* LV, 29, 3; 32, 4

¹¹⁶ Vrlo je indikativno da se Baton na dva mjesta (kod Strabona i kod Kasija Diona) direktno podvezuje sa Dezitijatima. Za Dionov podatak to bi onda sugeriralo, da se dezitijatsko određenje Batona nalazilo u njegovoj

odnosno njihova politija postojali u kakvom-takvom obliku sigurno sve do Karakaline konstitucije, a i da se njihovo postojanje osjećalo i par desetljeća nakon Karakaline konstitucije, znači i u vrijeme uprave Kasija Diona u Dalmaciji. Izvjesna vremenska odrednica za prestanak postojanja Dezitijata kao politije i njihovo utapanje u «rimski narod», možda bi na neki svoj način, bio bi i prestanak 5-stoljetnog sahranjivanja u nekropoli Kamenjača, a to se desilo početkom III. st. n. e. što se poklapa sa Karakalinom konstitucijom 212. god. n. e. A i veliki broj osoba sa aurelijevskim gensom koji se pojavljuju na prostoru Gornje Bosne (kao što ćemo pokazati u narednom poglavlju u spomenutoj oblasti ovaj gens je brojno najprisutniji) ukazuju da je najrealnije smatrati da je Karakalina konstitucija ipak bila taj konačni čin kojim se završilo postojanje Dezitijata. Nakon nestanka dezitijatske *civitas*, na nekadašnjem njenom području, znači sa početkom III. st. n. e. započinje svoje novo razdoblje zasnovano na jedinicama municipalnog ustroja (*res publica*, municipij, kolonija). Pošto se, sudeći po izvornoj građi, širenje rimskog građanstva i drugih privilegija među domorodačkim zajednicama provincije Dalmacije širilo postupno i djelomično, ne zahvaćajući nikada u isto vrijeme cjelinu čitave peregrinske *civitas*, to je dovodilo do razgradnje strukture i jedinstva peregrinske *civitas*.¹¹⁷ Upravo dejstvom toga procesa izazvana je dalja upravna parcelizacija nekadašnjeg dezitijatskog prostora na više zasebnih municipalnih jedinica, što je kao posljedicu imalo i gubitak nekada jedinstvenog dezitijatskog narodnosnog identiteta.

Znači unutarnji upravno-administrativni i teritorijalni ustroj provincije Dalmacije u toku svoga postojanja je prošao je kroz dvije osnovne razvojne strukturalne faze. Prvo je dominirajuća bila forma ustroja na osnovu upravnih peregrinskih *civitates* koje su bile subordinirane institucijama i vlasti Države, Provincije i konventa. Ova faza je bila uvjetovana i razinom općeg kulturnog razvitka i rimskog povjerenja koje su imali u domorodačke zajednice. Sa procesom primanja rimskog građanstva, urbanizacije, širenja municipalnog ustroja u unutrašnjosti, te

izvornoj građi koja se možda rukovodila sličnim motivima kao i Strabon kada je naglasio Batona kao vojvodu Dezitijata.

¹¹⁷ Od I. st. n. e. pa u sljedećim stoljećima, rimske republike, kolonije i municipiji koji su nastajali u unutrašnjosti i na teritoriji peregrinskih *civitates* nisu nastajali samo eksproprijacijom zemljišta domorodaca i doseljavanjem stranaca-kolona, nego u većini slučajeva praksom kolektivnog dodjeljivanja rimskog građanstva već postojećim domorodačkim zajednicama. Ti privilegirani dijelovi bi se, po sistemu automatizma, izuzimali iz upravnih okvira peregrinske *civitas* kojoj su do tada pripadali i formirali zasebne upravno-administrativne i teritorijalne jedinice. To je neminovno vodilo i do razdrobljivanja i dalje parcelizacije teritorijalno-upravnih jedinica, jer je od jedne peregrinske *civitas*, moglo nastati više municipalnih jedinica. Tako je u II. st. n. e. postojalo više desetina tisuća tih samoupravnih jedinica municipalnog sustava.

kultiviranja domorodaca u smislu prihvaćanja vrijednosti i tekovina grčko-rimskog načina života, slabi osjećaj za pripadnost određenoj narodnosnoj zajednici. To je neminovno vodilo ka postupnoj razgradnji starog sustava temeljenog na načelu pripadnosti pojedinca određenom priznatom narodu/politiji, i prelasku na novi, viši stadij uređenja zasnovanog na načelu municipalnog, u potpunosti teritorijalnog, ustroja. Municipalni ustroj je, za razliku od ustroja peregrinskih *civitates*, shvaćan kao potpuno rimski, odnosno sastavni dio teritorijalnog ustroja rimskog naroda, a ne nekog drugog «stranog» naroda. Tako je proces razvoja municipalnog ustroja bio direktno vezan sa napredovanjem romanizacije, jer što je bilo više rimskih građana, sve je bila manja potreba za održavanjem starog narodnosno-peregrinskog ustroja. I kada se Karakalinom konstitucijom rimsko građanstvo rasprostire na sve slobodne stanovnike rimske države, nestalo je i starih naroda predstavljenih u njihovim peregrinskim *civitates*. Nestankom dezitijatske *civitas* (koja je teorijski shvaćana kao jedna od «podložnih» državnica u okvirima rimskog imperija), jer je njeno dalje postojanje u uvjetima kada su njeni stanovnici rimski građani besmisleno, prestalo je i postojanje dezitijatskog naroda.

U gore opisanim novonastalim uvjetima razvijanja municipalnog ustroja održanje dezitijatskog identiteta više nije imalo smisla, ne samo iz razloga nestanka političkog okvira koji bi ga osiguravao, nego i zbog rađanja novih osjećaja pripadnosti, kao što je to npr. municipalni identitet.¹¹⁸ Tako prelazak na municipalni ustroj nekadašnjeg područja zahvata dezitijatske *civitas*, znači ujedno ne samo dublju upravnu parcelizaciju do tada jedinstvene cjeline i njenu podjelu na niz manjih jedinica, nego i kraj dalje egzistencije dezitijatskog naroda i njegovog identiteta. Samo dezitijatsko građanstvo ni približno nije imalo istu vrijednost kao rimsko građanstvo, i logično je da su pojedinci i pojedine zajednice težile tome da dobiju rimsko građanstvo.¹¹⁹ Ostati unutar dezitijatskog sustava nije bila atraktivna opcija, i kako izgleda za nju

¹¹⁸ Dezitijatski identitet je zamijenjen sa primarno osjećajem pripadnosti rimskom narodu, državi, grčko-rimskoj civilizaciji i svijetu, i zatim njima subordiniranim oblicima svijesti o provincijskoj i municipalnoj pripadnosti. Nestanku dezitijatskog identiteta doprinijela je i sve intenzivnija i sadržajnija interakcija sa doseljenicima koji nisu imali dezitijatsko podrijetlo, a koji su se na prostor Gornje Bosne dolazili iz raznih krajeva Imperija. Miješanje, bez obzira koliki bio udio toga stranog elementa (on za ove prostore uopće nije morao biti kvantitativno velik, već mogao biti i znatno manji), koje se odvijalo na različite načine, različitih etničkih elemenata, uz sve pozitivne posljedice koje je donijelo po opći kulturni razvitak i napredak, ipak je dodatno doprinosilo daljem razvodnjavanju osjećaja pripadnosti dezitijatskom narodu. Ono je slabilo unutarnje veze domicilnog stanovništva koje su uokvirivale njegov narodnosni i politički identitet, a ujedno jačajući i povezanost sa drugim dijelovima rimskog svijeta, a to je sve vodilo razgradnji svega onoga što je obilježavalo dezitijatsku narodnosnu i političku zajednicu.

¹¹⁹ To je normalno donosilo sa sobom i napuštanje dezitijatske pravne jurisdikcije i sustava, starih političkih institucija, društvenih normi, simbolike i svega onoga ostalog što je karakteriziralo dezitijatsku narodnosnu

se, nakon tragedije doživljene u ratu 6-9. god. n. e, niko nije borio niti je zastupao. Suprotno od toga, postoji atmosfera u kojoj je dobivanje rimskog građanstva, kao neke vrste nagrade za zasluge učinjene prema rimskim interesima i općenito Državi, postalo cilj. Tako su Dezitijati i samim svojim učešćem u rimskoj politici «privilegiranja», a u stvari po svojoj biti i stvarnim dalekosežnim namjerama i ciljevima najobičnije asimilacije i apsorpcije domorodačkog, završili sa postojanjem svoga naroda i njegove politije. Sa prestankom postojanja dezitijatske politije i njenih institucija praktično je nestalo i osnove za bilo kakav dalji autohtoni narodnosni razvitak sa jezgrom na prostorima Gornje Bosne u antičkom razdoblju. Romanizacija ujedno vodi i gubitku autohtonog kulturnog identiteta, koji se izražavao kroz materijalnu kulturu srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba. A tu je kulturnu manifestaciju domicilno stanovništvo Gornje i šireg prostora središnje Bosne održavalo u kontinuiranom, autohtonom i originalnom razvitku duže od jednog tisućljeća.

I od početka III. st. n. e. pa sve do kraja antičkog razdoblja više se ne može govoriti o Dezitijatima, niti o bilo kojem drugom narodnosno-političkom fenomenu koji bi svoje izvorište i temelje svoga postojanja imao u Gornjoj Bosni i lašvanskom porječju i koji bi se identificirao sa ovim prostorom kao svojom matičnim teritorijem. Jedino što bi nastavilo da živi od domicilnog identiteta bili bi neki preživjeli oblici opće kulture, tradicije, možda i jezični relikti koji nisu podlegli romanizaciji, ali ne i domaća/e narodnosno-politička/e zajednica/e. Uvjetovano sa svim navedenim u toku III. st. n. e. iščezava iz upotrebe i dezitijatsko ime, a zamjenjuje ga pored općeg rimskog i regionalnog ilirskog i provincijalno dalmatinsko i municipalno ime. Tako se postupno gubi kod romaniziranih potomaka i samo dezitijatsko ime kao neko bar imensko određenje, i umjesto njega se sve više koriste imperijalna, provincijalna i municipalna identifikacija. Uslijed svega toga više ne postoji ni povijest Dezitijata nego nadalje samo povijest municipalnog ustroja Gornje Bosne i njenih građana i stanovnika, odnosno samo povijest i razvitak romaniziranog stanovništva naseljenog na prostorima Gornje Bosne i lašvanskog porječja.

zajednicu. Da je primanje rimskog građanstva podrazumijevalo i izuzimanje iz pravnog sustava naroda kojem su do tada pripadali rimskim građanstvom «nagrađeni» pojedinci ili zajednice i prelazak pod rimsku pravnu jurisdikciju dokazuje i obraćanje cara Hadrijana onima koji su tražili rimsko građanstvo, u kojem im on ukazuje i na sve posljedice koje čin dobivanja rimskog građanstva nosi sa sobom, a to je u konkretnom slučaju potpadanje pod jurisdikciju rimskog pravnog sustava i njegovog specifičnog prava «očinske vlasti» (*pater potestas*) a koje nije bilo baš tako privlačno za narode koji su imalo nešto liberalnije zakonodavstvo po ovom pitanju. Gaj, Institucije, I, 55

R o m a n i z a c i j a

Nije jednostavno definirati pojam «romanizacija», jer se pod njim podrazumijeva jedna vrlo složena i opsežna sadržina, pa je samim tim nejasno što to znači da je neko izložen procesu romanizacije i da je romaniziran. Najlakše bi se proces i stupanj romanizacije mogao promatrati preko fenomena primanja rimskog građanstva, što bi predstavljalo i oficijelno priznanje da je neko Rimljanin. Naravno to ne znači da je ako je neko postao Rimljanin, da se on i odrekao svoje pripadnosti po podrijetlu ili nekih aspekata njegove matične opće kulturne baštine, ali je nesumnjivo to ipak značilo da je ono što se podrazumijevalo pod «rimskim» ipak sve više stjecalo primat u odnosu na ono domaće. Romanizacija se pored primanja rimskog građanstva manifestirala i u prihvatanju tekovina mediteranske urbane kulture, načina života, latinskog jezika ili njegovih vulgarnih izvedenica kao prvog jezika, rimske povijesti i tradicije kao primarne.¹ Ovaj proces kulturne romanizacije je započeo sa samim rimskim osvajanjem unutrašnjosti Ilirika već nakon 33. god. p. n. e., pa u narednim desetljećima o čemu bi ilustrativno svjedočio jedan podatak Veleja Paterkula.² Međutim, sve do 6. god. n. e. kulturna romanizacija, iako je nesumnjivo utjecala na nju, još uvijek nije uspjela da izmijeni kulturnu srž domorodačkog načina života u unutrašnjosti. Tek je krah velikog ilirskog ustanka radikalno uklonio i posljednje značajnije otporne snage unutar domorodačkog stanovništva prihvatanju rimske dominacije, a sa njom i napredovanju kulturne romanizacije. To je podrazumijevalo mirenje sa procesom kontinuiranog gubljenja domaćeg kulturnog identiteta na račun dobivanja onih elemenata koji su dolazili iz mediteranskog svijeta. Pošto širenje kulturnih tekovina antičke civilizacije nije bilo sprečavano niti ograničavano od strane Rimske Države i njenih institucija, naprotiv ono je bilo i podsticano, a domaći unutarnji otpor tome procesu bio neumitno oslabljen normalno je očekivati da ono napredovalo znatno brže od procesa primanja rimskog građanstva među ilirskim starosjediocima.³ Primanje rimskog građanstva je bilo direktno povezano sa voljom

¹ Zanimljiv primjer o povezanosti rimskog građanstva i latinskog jezika pruža crtica Kasija Diona (LX, 17, 4) o tome kako je car Klaudije oduzeo rimsko građanstvo izvjesnom Likijcu koji nije znao latinski jezik uz objašnjenje da nije u redu da bude Rimljanin onaj koji ne poznaje «rimski jezik».

² *Vell.* II, CX, 5

³ O romanizaciji i urbanizaciji kod Dezitijata v. Ćeman, 2000, 143-144; 153-154; Po H.M.Ćemanu (2000, 143)⇒»Razvoj urbanizacije i dubljih odnosa na ovom području uslijedio je u jačem obimu tek od sredine 2. st. n. e.» Ova konstatacija je slabo prihvatljiva, imajući u vidu i ono što se zna o dezitijatskim naseljima i njihovom kontinuiranom razvitku i u antičko doba, naravno prilagođenom, bolje reći promijenjenom prema potrebama i uvjetima koje zahtijeva, pa i pruža novo, antičko doba. Činjenica je i da rimski gradovi na tlu Gornje Bosne nisu

Rimske Države, odnosno za to ovlaštenim njenim institucijama, da nekome Iliru daju/podare rimsko građanstvo, što je u prvo vrijeme posebno za dinastije Julijevaca-Klaudijevaca bilo rijedak slučaj, bar za Ilire u unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Širenjem rimskog građanstva, što se tretiralo kao povlastica, ustvari su se paradoksalno brisali još kakvi takvi tragovi domorodačke državnosti, jer kako se primanjem provincijalaca povećavao broj rimskih građana tako su se, dugoročno gledano, proporcionalno smanjivali politička autonomija i identitet domorodačkih naroda. Pravno gledano svi koji bi dobivali rimsko građanstvo postajali su automatski sastavni dio rimske *civitas*, odnosno rimskog naroda, kojem su svi ostali narodi i peregrinske *civitates* Imperije bili subordinirani. Proces romanizacije, izražen poglavito kroz proces primanja rimskog građanstva je razbijao i stare narodnosne i plemenske veze i tako dovodio do razgradnje cjelovitosti dezitijatskog naroda.⁴ Primanje rimskog građanstva je nesumnjivo vodilo i promjenama unutarnjeg gentilnog ustroja Ilira, koji se morao prilagođavati novim uvjetima i promjenama ne samo poradi primanja rimskih imena.⁵ Tako je privilegija otpadanja, izražena u procesu primanja rimskog građanstva, direktno razarala dezitijatski identitet. Svi su «trčali» i željeli dobiti rimskog građanstvo, dok se domaće građanstvo nije toliko cijenilo u odnosu na dobivanje rimskog građanstva, iako je i kod Dezitijata postojala mogućnost da novi rimski građanin zadrži i svoju raniju, dezitijatsku pripadnost. Romanizacija je u pojedinim svojim aspektima bila i dio dugoročne strategije koju je provodila Rimska država prema domorodačkom stanovništvu. U skladu sa tom politikom rimsko građanstvo se dijelilo

mogli nastati *ex nihilo* i to sredinom II. st. n. e., pogotovu ako se imaju u vidu Flaviji, Ulpiji, Eliji koji su živjeli i obnašali neke funkcije u okviru upravnih municipalnih jedinica, jer su oni sami ili njihovi preci rimsko građanstvo dobili prije vladavine Marka Aurelija, za kojeg se kako se čini u znanstvenoj literaturi najviše veže romanizacija, urbanizacija i kolonizacija Gornje Bosne.

⁴ Rimsko građanstvo (*civitas Romanae*) se razvilo u jednu nadetničku kategoriju, kojoj su etnička, rasna, ili religijska pripadnost trebale biti, i u praksi su u velikoj većini i bile subordinirane najviše ne samo zbog snage rimske državne strukture nego prije svega poradi autoriteta rimske državne ideje. Sve te stare pripadnosti su se rastakale pod presom rimske državotvornosti (izuzetak su Jevreji), a stare svijesti su se pod tom presom transformirale ili u regionalne i lokalne ili su nestajale. U tome procesu stare narodnosne svijesti su uglavnom iščezle, izuzev jednog manjeg broja koje su se transformirale u šire provincijske (kao delmatska), lokalne regionalne ili municipalne pripadnosti. Jedina političko-narodnosna pripadnost koja je bila dominantna bila je rimska, odnosno njegovo građanstvo, a ona se raspadom jedinstvene Države opet transformirala u : a) oznaku za jedan novi, europski etnički i jezični kompleks koji je vrlo živ i danas i b) pojam za praktično novi (i pored teorijskog i zakonskog kontinuiteta i legitimiteta), srednjovjekovni romejski politički identitet i pripadnost, koji je 1463. god., konačno nestao.

O rastakanju dezitijatske *civitas* i destrukciji njene kohezije v. analizu H.M.Ćemana (2000, 153-154)

⁵ O procesu romanizacije v. Bojanovski, 1988, 65-74

svim isluženim višim magistratima lokalnih peregrinskih *civitates*. Tako je Rimska država automatski dobivala vladajući i najutjecajniji sloj domorodačkih zajednica, a koji je sastavljen od rimskih građana. Time je osiguravana rimska vladavina nad tim narodima i pripremalo se za njihovo konačno utapanje u okvire rimskog naroda.

Rimsko provincijalno stanovništvo i razina romaniziranosti prostora Gornje Bosne

Pošto je proces romanizacije i utapanja dezitijatskog narodnosnog, političkog i kulturnog bića u okvire rimskog naroda i opće tendencije razvitka antičke kulture trajao jedan veoma dug period (dva stoljeća) i nije se desio odjednom razina romaniziranosti provincijalnog stanovništva Gornje Bosne i lašvanskog porječja nije bila nivelirana. Kako smo već govorili, glavni rezultat romanizacije koji je ona polučila bio je nestanak dezitijatskog naroda, koje je zamijenjen surogatom oličenim u rimskom provincijalnom stanovništvu Gornje Bosne i lašvanskog porječja, koji nije imao niti je osjećao autohtonu narodnosno-političku identifikaciju samo sa navedenim područjem. Rimsko provincijalno stanovništvo Gornje Bosne i lašvanskog porječja nastajalo je postupnom simbiozom domicilnog stanovništva koje je dobilo rimsko građanstvo i usvojilo tekovine antičke kulture sa doseljenicima najrazličitijeg etničkog podrijetla. Ovo stanovništvo se primarno vezalo za tradicije rimske države i naroda, njegovu povijest i institucije, dok je veza sa dezitijatskim precima i njihovom narodnosnom i političkom tradicijom bitno izgubila na svojoj vrijednosti. Nakon Karakaline konstitucije, završava se proces oblikovanja rimskog provincijalnog stanovništva, koje u populacijskom smislu konačno i potpuno preuzima ulogu koju su nekada imali Dezitijati na prostorima Gornje Bosne. Ovo stanovništvo baštini identitete o pripadnosti rimskom svijetu, njegovoj državi, provinciji, jedinici municipalnog ustroja, a sa prelaskom na kršćanstvo i religijski kršćanski identitet. A kako slabi moć države a jača autoritet i važnost crkvenih institucija i kršćanskih dogmi religijski identitet polako dobiva pravo prvenstva u odnosu na ostale vrste identiteta. A na samom kraju antičkog razdoblja kršćanski identitet postaje i dominirajuća osobnost provincijalnog stanovništva (npr. u odnosu na paganske slavenske i druge doseljenike).

Proces romanizacije na prostorima Gornje Bosne i lašvanskog porječja je na svome kraju zahvatio različitim intenzitetom kompletno domorodačko stanovništvo, tako da se ne može govoriti da je na navedenom prostoru bilo neromaniziranog stanovništva. Naravno stupanj apsorpcije romanizacije je bio različit, uslijed niza okolnosti. Te okolnosti su mogle biti : a) različito vrijeme primanja rimskog građanstva, b) nastanjenost u otvorenijim ili izoliranijim predjelima, c) razina, intenzitet i forme međusobne interakcije, d) opseg, način i metoda upliva i

apsorpcije tekovina antičke kulture, g) intenzitet miješanja sa doseljenicima i drugim strancima, e) vanjske i unutarnje pokretljivosti domaćeg stanovništva f) preuzimanje latinskog jezika ili njegovih vulgariziranih oblika i dijalekata, i) stupanj i razina spremnosti napuštanja tradicija i tekovina općeg kulturnog autohtonog razvitka. Što su ove okolnosti bile više izražajnije, sadržajnije i intenzivnije stupanj romaniziranosti je bio veći. Romanizacija i njene tekovine su se osjećale intenzivnije u urbanim i upravnim središtima, uz komunikacije, vojne objekte, privredno-gospodarske komplekse kao što su rudonosna područja gdje je i cirkulacija stanovništva bila veća.

Pošto je romanizacija kao fenomen zahvatila kompletno stanovništvo, od početka III. st. n. e., pa i od ranije, se više ne može govoriti o postojanju neromaniziranog stanovništva na tlu Gornje Bosne. Dezitijata više nema pa i oni dijelovi koji su slabije romanizirani nemaju osjećaj pripadnosti nekoj autohtonoj politiji i njenoj tradiciji, nego se i oni u tom pogledu identificiraju kao rimsko provincijalno stanovništvo Gornje Bosne i lašvanskog porječja, pogotovu ako su bili slobodni i samim tim bili i nositelji rimskog građanstva. Jedina distinkcija koja se u ovom pogledu može upotrijebiti je ugruba, samo kao *terminus techicus*, podjela na potpuno romanizirano i poluromanizirano stanovništvo. Romansko stanovništvo (sačinjeno simbiozom romaniziranih starosjedilaca i doseljenika) koje kao prvi jezik koriste latinski ili neki njegov vulgarni dijalekt bilo bi potpuno romanizirano, dok bi ono provincijsko stanovništvo koje bi kao prvi jezik koristilo domorodačke dijalekte ili samo govor u kojem dominiraju autohtone jezičke forme spadalo u poluromanizirani dio Gornje Bosne. Znači stavka koja se odnosi na pitanje stupnja jezičke asimilacije predstavlja i osnovnu razliku između ove dvije uvjetne kategorije rimskog provincijalnog stanovništva Gornje Bosne. Naravno kako vrijeme bude odmicalo sve je bilo manje govornika domorodačkih dijalekata, a sve više romanskih, ali i pored smanjivanja domorodački govori su bili prisutni sve do samog kraja antičkog perioda, dočekavši i doseljavanje novih etničkih i jezičnih elemenata, o čemu će kasnije biti više govora.⁶

Proces i opseg primanja rimskog građanstva

Dezitijati su rimsko građanstvo mogli zaslužiti i dobiti na najrazličitije načine. Najčešće poradi zasluga za Rimsku državu, što je podrazumijevalo i obnašanje političkih funkcija i institucija u domaćoj zajednici, te za službu u vojsci. Sudeći po tome što se na dezitijatskom području ne nailazi, bar to još uvijek nije otkriveno ili precizno detektirano, na osobe sa gentilnim imenima koji pripadaju dinastiji Julijevaca-Klaudijevaca, proces primanja rimskog

⁶ Za razliku od priobalnog pojasa, gdje se njeguje latinsko-grčka dvojezičnost bar u urbanim sredinama, prisustvo grčkog jezika na dezitijatskom prostoru na osnovi dosadašnjih podataka još uvijek nije evidentirano.

građanstva u periodu prve polovice i sredine I. st. n. e., nije bio ili je bio vrlo slabo prisutan.⁷ Možda je bilo pojedinačnih slučajeva primanja rimskog građanstva, ali načelno Dezitijati se još uvijek nisu nalazili na tome stupnju «prihvaćenosti» da bi se mogli obuhvatiti procesom primanja rimskog građanstva. Sam proces je bio spor i još u prvim desetljećima II. st. n. e. se nailazi na Dezitijate bez rimskog građanstva. To je bilo i posljedica nepovjerenja Rimske države prema Dezitijatima, i ne samo njima nego i većini ostalih domorodaca ilirskog područja, zbog ustanka 6-9. god. n. e., i trebalo je dosta vremena da se ovakvo stanje prevaziđe. Uostalom i institucija prefekta ukazuje na nepostojanje toga sloja u koji bi se Rimljani mogli pouzdati u tolikoj mjeri da bi im mogli u potpunosti prepustiti lokalnu upravu i dati rimsko građanstvo. Jednostavno rečeno u prvoj polovici I. st. n. e. vodeći sloj dezitijatske narodnosne zajednice još uvijek nije bio dovoljno «sazrio» za primanje rimskog građanstva u masovnom opsegu. Na osnovi toga bi se moglo pretpostaviti da su za vrijeme nastanka statistike, čije je rezultate koristio Plinije Stariji, 103 dekurije obuhvaćale skoro kompletno tadašnje dezitijatsko stanovništvo, izuzev nekih regrutiranih vojnika, raznoraznih avanturista i iseljenika koji se još uvijek nisu asimilirali u većinsko stanovništvo oblasti u kojima su boravili. Proces primanja rimskog građanstva je evidentiran za vrijeme Flavijevaca, kada je T.F. Valens primio rimsko građanstvo, međutim to je i za sada jedini domaći čovjek sa južnih dijelova Gornje Bosne sa flavijevskim gensom. Ta činjenica ukazuje da je i za vrijeme Flavijevaca primanje građanstva kod Dezitijata bilo izuzetno, ali ne baš u i tolikoj mjeri i rijetko kao u slučaju prethodne vladarske linije Julijevaca i Klaudijevaca. Tada se znači pojavio i određeni broj domorodaca koji su dobili građanstvo, a istovremeno su još uvijek aktivno učestvovali i u životu svoje matične *civitas*.⁸ Za razliku od prostora koji je ušao u sastav *R.P. Aquae S...*, u natpisima vezanim za municipij *Bistuensium* sreće se znatno više Flavija. Tako se sreću dekurion municipija Tit Flavije Lucije, njegov otac Tit, gotovo sigurno sa flavijevskim gensom i izvjesna Flavija Procilla. Pored ovih osoba sa flavijevskim gensom, u Zenici je pronađen

⁷ Na natpisu Aurelia iz Višnjice 2., bi se možda moglo na osnovi sačuvanih slova ET IVL ---moгуće samo I umjesto L--- naslutiti ime IVLIVS. Ali ako je takvo čitanje i pravilno iz samoga konteksta natpisa (koji potiče iz III st. n. e.) teško se može zaključiti da je riječ o osobi koja je dobila julijevsko gentilno ime uslijed toga što je neki njegov davni predak 2 stoljeća ranije primio rimsko građanstvo. Vulić, 1933 A, 69-70; Misilo, 1936, 21, br. 4; Pašalić, 1960, 91-93; Paškvalin, 2000, 210. Možda se na natpisu iz mjesta Bijele Vode, Donja Višnjica, (Škegro, 1997, 103, br. 128) nalazi i osoba sa julijevskim gensom ⇒ *et Iul.*].

Po Zaninoviću (1999, 216), romanizacija, promatrana kao kulturološki proces, se nije puno osjećala suviše daleko od jadranske obale prije *bellum Batonianum*.

⁸ Rimsko građanstvo je od Flavijevaca primio i *Nerva Laidi f.*, ali to je bilo vezano za neke druge događaje i u okvirima drugih okolnosti, daleko van matične dezitijatske teritorije, tako da se ne može uzeti u analitičko razmatranje pitanja procesa širenja rimskog građanstva u Gornjoj Bosni.

i drugi natpis na kojem se spominje Flavius Seneca, izvjesno vrlo ugledna osoba u lokalnim poslovima. A u Podbrežju-Zenica i natpis na kojem se spominje i osoba sa imenom Flavius Titus.⁹ Na tri natpisa (koji detektira postojanje municipija *Bistuensium* i njegovih upravnih institucija) iz Varvare (na gornjoramskom području) flavijevski gens se najmanje po jednom spominje na svakom od natpisa. A sa natpisa u Varvari se spominje još i Flavia Flaccila.¹⁰ Domorodačke Flavijeve nalazimo i u lašvansko-travničkom području (u Turbetu kod Travnika i Malom Mošunju).¹¹ Ovo ukazuje na nešto veći intenzitet primanja rimskog građanstva u periodu Flavijevaca na oblastima koje su kasnije ušle pod okvir municipija *Bistuensium*, u odnosu na onaj prostor koji je ušao u sastav *R.P. Aquae S...*¹²

Šire i intenzivnije primanje rimskog građanstva kod gornjobosanskog domorodačkog stanovništva počelo je za vrijeme Trajana (98-117. god. n. e.), preciznije rečeno direktno uvjetovano sa dačkim ratovima i predstavljalo je samo jedan od segmenata općeg razvitka procesa primanja rimskog građanstva u istočnim dijelovima provincija Dalmacije i Panonije te u Meziji (npr. kod Breuka, Andizeta, Skordiska). O tome svjedoči često nalaženje Trajanovog gentilnog imena-*Ulpus* među romaniziranim stanovnicima Gornje Bosne (Breza, Zenica, Sarajevo). Tako pored Ulpije sa natpisa *ILJug* III, 1582 princepsa T.F.Valensa iz Breze, u gornjobosanskom prostoru ovo gentilno ime se nalazi i na natpisima u Osijeku kod Ilidže (sigurno se spominje Ulpija Musa, i možda još jedna osoba po imenu Ulpio, možda suprug Ulpije Muse), na natpisu Ulpije Paule i natpisu Ulpije Successe.¹³ Zanimljivo je da se ovi natpisi u velikoj mjeri odnose na žene. Sve ove osobe, a pogotovu žene, svoje rimsko građanstvo «duguju» ocu ili djedu ili još ranijem pretku koji je to građanstvo dobio za vrijeme Trajana. Kao što se iz priloženog može vidjeti posebno je sarajevsko područje i to jezgra buduće *R.P. Aquae S...*, bilo obuhvaćeno ovim ulpijevskim dodjeljivanjem rimskog građanstva. A to je možda bilo i korijen nastanka municipalne jedinice u sarajevskom i gornjobosanskom području pod nazivom *R.P. Aquae S...*. Osobe sa ulpijevim gensom se sreću i na natpisima iz lašvansko-zeničkog područja i to; Ulpija

⁹ *CIL* III 12763; *CIL* III 12771; Truhelka, 1892, 343; 345; Patsch, 1906 A, 159-160; Imamović, 1977, 470

¹⁰ Natpis iz Varvare IV (*Flavia Flaccila*); Patsch, 1906 A, 155; Bojanovski, 1988, 166

¹¹ *CIL* III 13865-Mali Mošunj; Patsch, 1893 A, 701; Isto, 1910, 207; Sergejevski, 1938, 106; Bojanovski, 1988, 161; 166

¹² Proces primanja rimskog građanstva je postao prilično intenzivan za vrijeme Flavijevaca i kod Breuka, o čemu svjedoče mnogi Flaviji Breuci, Bojanovski, 1988, 365, kao i kod Japoda, Isto, 1988, 61, riječ je o prepozitu i princepsu T.Flaviusu koji je dobio građanstvo za Vespazijana.

¹³ *CIL* III 8377=12755 Osijek kod Ilidže; Natpis Ulpije Paule; Natpis Ulpije Successe; Truhelka, 1890 A, 95-96; Sergejevski, 1941, 18, sl. 2; Isto, 1947, 36; Imamović, 1979

Procilla iz Zenice, ako je uopće njeno ime pravilno rekonstruirano,¹⁴ na ulomcima natpisa iz Malog Mošunja gdje se može pročitati PIVS,¹⁵ te na jednom natpisu iz Viteza (Ulpia, supruga?),¹⁶ U Gornjoj Rami, oblasti kojoj pripadaju i natpisi iz Varvare, nađen je i natpis (preciznije u Proslapu) na kojem se spominje Pau?lina Ulpia,¹⁷ a u Otinovcima jedan prilično oštećen natpis, ali na kojem se jasno može rekonstruirati ime Ulpius.¹⁸

Ovaj intenzivniji kurs se nastavlja za vrijeme Hadrijana, o čemu opet svjedoče mnogi Eliji,¹⁹ koji su opet sada najčešći u brezanskom području. Tako se pored Elije Juste sa natpisa *ILJug* III, 1582 princepsa T.F. Valensa, sreće i Ael(??) P....la, zatim Ael(??) ---cel---...P. Ael(??) Mel(???).²⁰ U lašvanskom i zeničkom području isto se nailazi na značajan broj osoba sa elijejskim gensom, od kojih su neki obnašali i istaknute dužnosti u svome municipiju Bistuensium, kao što je bio npr. Elije Justus koji je bio dekurion. Pored njega elijejskom gensu u lašvansko-zeničkom području pripada i njegova supruga *Aelia Procula*, oboje poznati preko natpisa iz Fazlića.²¹ U Malom Mošunju se spominje opet, ali sa nesigurnim čitanjem *Aelia T. D.*²² I na natpisima u Varvari, uz osobe sa flavijevskim gensom sa kojima je vjerojatno bila u bliskoj porodično-genetskoj vezi, se susreće i osoba sa elijejskim gensom i to *Aelia Procula*,²³ Na drugom natpisu (koji ne pripada grupi ovih dekurionsko-duovirskih natpisa iz Varvare) spominje se još jedna osoba sa elijejskim gensom-*Aelia Victorina*.²⁴ I na sarajevskom području nailazimo na gens Elija i to kod dvije osobe.²⁵

I za vrijeme narednih careva, izgleda da se nastavlja ovaj proces, i to čak sa pojačanim intenzitetom. *Nomen* koji se sada najčešće sreće je *Aurelius*, a *praenomen Titus*, što bi značilo da

¹⁴ Natpis iz Zenice, *CIL* III 12766+12762; Truhelka, 1892, 345; Patsch, 1914, 176 sl. 51; Sergejevski, 1932 A, 37-38; Bojanovski, 1988, 15; Isto, 165

¹⁵ *CIL* III 12 778 p. 2256 2; Patsch, 1893 A, 701; Bojanovski, 1988, 165

¹⁶ *CIL* III 8382, 13857=14220 Vitez; Patsch, 1895 B, 292; Bojanovski, 1988, 165

¹⁷ *CIL* III 13232=10049 p. 2328,11 Proslap-Gornja Rama; Bojanovski, 1988, 165; Škegro, 1997, 102, br. 119

¹⁸ Patsch, 1895 B, 289

¹⁹ Proces primanja rimskog građanstva je bio kod Delmata i to u Livanjskom području posebno izražen za vrijeme Hadrijana o čemu svjedoče mnogi Eliji. Zaninović, 1994, 48

²⁰ Ćorović, 1913, 413, br. 4, sl. 5; Sergejevski, 1940, 143, br. 11, sl. 12-13

²¹ Natpis P.Aelia Iustusa-Fazlići *CIL* III 12761; Hoffer, 1893, 321-323; Isto, 1895, 59-60; Patsch, 1893 A, 704-705; Bojanovski, 1988, 158; Isto, 166

²² Mandić, 1931, 22

²³ Patsch, 1906 A, 154

²⁴ Natpis iz Varvare IV (*Flavia Flaccila*); Patsch, 1906 A, 155; Bojanovski, 1988, 166

²⁵ Škegro, 1997, 102, br. 123

ovi Aureliji mogu dugovati svoje građanstvo vladavinama čitavog niza careva kao što su Antonin Pije, Marko Aurelije, pa i Komod i zaključno sa Karakalom, koji je isto nosio nomen *Aurelius*, iako je bio iz dinastije Severa.²⁶ U Pazariću je pronađen natpis na kome se spominje *T. Aurelius Saturninus* i njegova supruga *Aurelia Amurciana*,²⁷ a u Švrakinom selu u Sarajevu je nađen natpis na kome se jasno čita ime *T. Aurelius Maximus*, veterana dvojice Augusta.²⁸ Još jedan veteran (VIII. legije Augusta) sa aurelijevskim gensom (*Aurelius Super.*) je sa svojom porodicom živio u sarajevskom području, o čemu svjedoči natpis iz Gradca (općina Hadžići) kod Sarajeva,²⁹ Može se pretpostaviti ustvari da je dobar dio gornjobosanskih Aurelija bez praenomena *Titus*, ustvari rimsko građanstvo dobio tek sa Karakalinom konstitucijom (*Constitutio Antoniniana*), sa kojom je izgleda i završen proces apsorpiranja peregrinskih zajednica, političkih jedinica i pojedinaca u rimsko građanstvo i municipalni ustroj. Posebno su česti ovi Karakalini Aureliji u području Lepenice i Kiseljaka (Višnjica-Aur. Titiano; Aur. Iustiano; Aur. Iusto; Aur. Titus; Aur. M[...].tilla; [...].urelio Victorino; Aur. Victorin(a)e f.; Aur. Vindici et IVL? moгуće samo I (možda Iulius?) Vindiciano; Aurelia Atilia)³⁰----(Podastinje-Aur. Nava; Aur. [...].cinianus; Tem[...] Aur[...]).³¹ Iz Homolja kod Lepenice je opet izvjesni Aur(e)lius Marc(i) fil(ius).³² Na prvom «aurelijevskom» natpisu iz Višnjice uz pet Aurelia, spominje se zajedno...*et Suro*.... Ovaj Suro, iako nema aurelijevski atribut imenu,³³ je isto vjerojatno domaći čovjek jer je u bliskim vezama sa svim

²⁶ Prije adopcije *Titus Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninus Pius* (vl. 138 -161. god. n. e.), *Marcus Aurelius Antoninus Augustus* (vl. 161-180. god. n. e.) rođen kao *Marcus Annius Catilius Severus*, kasnije do adopcije *Marcus Annius Verus*; *Marcus Aurelius Commodus Antoninus* (vl. 180-192 god. n. e.); *Marcus Aurelius Antoninus Caracalla* (vl. 211-217. god. n. e.). Karakala se prvobitno zvao Basijan; o njemu v. Mirković, 2003, 140 - 142

²⁷ *CIL* III 13863; Patsch, 1894, 345; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 34; Bojanovski, 1988, 149-150 i fus. 38

²⁸ *CIL* III 2766 a (isp. P. 1035)=8374 Švrakino selo; Patsch, 1894, 341 i d.; Isto, 1895 A, 143

²⁹ *CIL* III 8375 (isp. 12749) Gradac kod Sarajeva (općina Hadžići); Patsch, 1895 A, 143

Po Zaninoviću (1999, 221) potrebno je razlikovati one Aurelije sa prenomenom T(itus) i one bez ovoga prenomena, jer su prvi dobili građanstvo od/za Marka Aurelija, a drugi od/za Karakale. Slično tumačenje se nalazi i u Arheološkom leksikonu BiH, Tom I, 1988, 34. Naravno postavlja se pitanje na osnovi kojih pokazatelja se došlo do ovakvog zaključka, jer je isto moguće da je novi Tit Aurelije dobio svoje građanstvo i ime i za vrijeme vladavine Antonina Pija.

³⁰ Dva natpisa Aurelia iz Višnjice Vulić, 1933 A, 69-70; Misilo, 1936, 19, br. 2; 21, br. 4; Anđelić, 1963, 164; Bojanovski, 1988, 148 fus. 24

³¹ Sergejevski, 1938, 111; Anđelić, 1963, 166; Bojanovski, 1988, 148 fus. 24

³² Skarić, 1932, 4+Tbl. IV

³³ Ustvari iza imena *Suro* u istom redu mogu se prepoznati još samo slova AV, dok sljedeći red počinje sa slovima MNO, pa je Vulić (1933 A, 69) to rekonstruirao kao ...*et Suro a(l)umno*....

spomenutim Aurelijima.³⁴ Na drugom natpisu iz Višnjice spominje se ime *Vindicianus* sa vrlo nejasnim čitanjem dijela ispred toga imena, pa se pretpostavlja (po Vuliću, 1933 A, 70) da se tu nalazi ime *Iulius*, što je vrlo nesigurno čitanje. Spomenuti *Vindicianus* se nalazi u vrlo bliskim rodbinskim vezama sa Aurelijima sa natpisa (spominju se četiri osobe sa aurelijevskim gentilnim imenom), pa je i on domaći čovjek. Na natpisu Aurelia na Podastinju se opet sreće i izvjesni *Marcellinus*, koji se isto nalazi u bliskim rodbinskim vezama sa troje Aurelia sa natpisa, pa je samim tim vrlo moguće i on domaći čovjek. Kao što se može vidjeti Lepenica i kiseljačko područje općenito su među posljednjima bili zahvaćeni procesom primanja rimskog građanstva, i to tek nakon Karakaline konstitucije, što je vrlo neobično s obzirom da je riječ o zlatonosnom području, gdje su se crpile zlatne žile, posebno velikim intenzitetom u I. st. n. e. Logički je pretpostaviti da se samim tim tamo nalazila i izražajnija strana populacija, ali sudeći po natpisima prednjači ipak domaći element. Uostalom, i sam Flor kaže da su oni koji su natjerani da crpe zlatne žile Dalmacije bili domaći ljudi.³⁵ Ipak ostaje neobjašnjivo da primanje rimskog građanstva najsporije napreduje u zlatonosnom području, gdje su impulsi i korelacije i interakcije sa rimskim svijetom i strancima koji tamo privremeno borave ili se trajno nastanjuju trebale biti izražajnije i intenzivnije. Za razliku od područja Lepenice, primanje građanstva izgleda da brže zahvata komunikacijski otvorenije (i to posebno) sarajevsko područje i središnje dezitijatsko, brezansko područje. Zanimljivo je to usporediti i sa činjenicom da se mnogi Flaviji npr. susreću na natpisima pronađenim u Zenici³⁶ koja je, u blizini ušća Lašve u rijeku Bosnu, komunikacijski otvorenija. Po tome bi domorodci, posebno oni ugledniji, koji su prebivali uz komunikacijsko-saobraćajna čvorišta bili prijemčiviji za primanje rimskog građanstva, uostalom oni su najbrže i prihvaćali tekovine nove urbane, u mediteranskom stilu, kulture.

Aurelijevski gens se u dosta slučajeva nalazi i na zeničkim natpisima i to : *Aurelia Procula*, dvije osobe sa aurelijevskim gensom na natpisu na kojem je tekst prilično oštećen pa se ne mogu pročitati (moguće je da je riječ o bračnom paru zbog fragment riječi CONIV u tekstu), *Aurelia Procula 2*, *Aurelius Nepos*, *Aurelius Probus*, *Aurelius Crescentinus*, te izvjesni *Aurelius Licinius*), a i na natpisima iz Malog Mošunja (*Aurelia Apronia*, *Aurelius Crescentis*

³⁴ Na Delmatskom području, i to konkretno iz Vidoše kod Livna potiče natpis (danas nažalost izgubljen) na kojem se spominje *Firmus Surionis*, (Zaninović, 1994, 47), što samo dodatno potkrepljuje mogućnost da je i naš Surus/Suro iz Višnjice možda domaći čovjek. Ime Surus je nosio i oslobođenik *L.Sarius L.I. Surus* koji je imao razvijenu keramičarsku radionicu u toku I st. n. e., koja se nalazila između Ravene i Akvileje. Škegro, 1999, 286

³⁵ Flor. II, 25

³⁶ Truhelka, 1892, 340-349

/Crescens/Crescentinus).³⁷ U Skopljanskoj udolini (Gornji Vakuf-Uskoplje) je pronađen natpis sa imenom (rekonstruiranim) *Aurelius Tiron*,³⁸ a u mjestu Otinovci spominje se *Aurelius Licianus*.³⁹

Veliki broj rimskih građana koji nose carske gensove, posebno Flaviji, Ulpiji,⁴⁰ Eliji i Aureliji, zorno ukazuje da su većinu rimskog stanovništva u Gornjoj Bosni i lašvanskom području, pa i Skopljanskoj udolini i njenom južnom, gornjoramskom produžetku ustvari činili po podrijetlu domaći ljudi, znači Dezitijati ili neki drugi Iliri koji su primili rimsko građanstvo. Broj doseljenih stranaca nije bio impozantan, iako je i njih bilo u određenom broju (npr. grčka i helenizirana orijentalna imena u *Aquae S...*, imena bez spomenutih carskih gentilnih imena u zoni Lepenica-Fojnica).⁴¹ Ta bi činjenica govorila da su ti domaći Rimljani davali ako ne osnovni, a ono bar prevladavajući pečat antičkom kulturnom razvitku Gornje Bosne u II, i III. st. n. e. Tako se može i period nakon završetka primanja antičke kulture i rimskog građanstva načelno smatrati tekovinom autohtonog etničkog razvitka, ali pod stranim općim kulturnim obrascem i uz određenu razinu stranog doseljavanja. Po svemu izloženom nameće se zaključak da je nosilac kulturnog razvitka, ali i društvenog, gospodarskog i političkog života Gornje Bosne i lašvanskog porječja za vrijeme postojanja peregrinske *civitas*, i nakon prelaska na municipalnu autonomiju bio poglavito domaći element, prvo sami Dezitijati, a onda i od njih proisteklo romanizirano stanovništvo. U tom pogledu je potrebno obratiti pažnju da domaća imena sa natpisa nestaju postupno i da ih uglavnom zamjenjuju ona sa spomenutim carskim gensovima. Potrebno je naglasiti da do sada pronađeni natpisi koji spominju municipij *Bistuensium* i njegove institucije pokazuju da su te dužnosti obnašale samo osobe sa flavijevskim i elijevskim gensom, znači domorodci sa rimskim građanstvom. To bi vodilo zaključku da su i viši, upravljački sloj u

³⁷ Truhelka, 1892; Patsch, 1893 A, 701; 706; Kujundžić, 1916, 488; Imamović, 1977, 392-393; Bojanovski, 1988, 166

³⁸ Petrović, 1960-1961, 233-234; Bojanovski, 1974, 144; Isto, 1988, 166

³⁹ *CIL* III 2763=13230 Otinovci, Patsch, 1895 B, 286-288

⁴⁰ Bojanovski (1988, 70), smatra da je romanizacijska uloga (u smislu primanja građanstva) Trajana bila manja u Dalmaciji («...dosta slaba...») i da je riječ o uglavnom o stranim stručnjacima, možda vezanim za rudarstvo. Ova teza ima prilično nejasnoća od kojih vrijedi istaći samo neke. Pojedini Ulpiji se na natpisima spominju zajedno sa osobama sa domaćim imenima i imenima gensova drugih careva koji su prilično doprinosili širenju građanstva, a i Ulpija, kćerka Prokule, sa natpisa *ILJug* III, 1582 princepsa T.F. Valensa sigurno nije nikakav stranac i rudarski stručnjak. Uz to žene čine priličan broj osoba sa ulpijevskim gensom, a i u rudarskom pojasu Lepenica-Fojnica ne nailazi se na Ulpije, nego npr. na Aurelije. Pa i ako su ti Ulpiji stvarno stranci postavlja se pitanje zašto je u tolikoj mjeri došlo do doseljavanja samo osoba sa ulpijevskim gensom na jedno relativno manji prostor, kao što je to sarajevsko područje.

⁴¹ Stranci su dosta rijetki i u lašvanskom području, Bojanovski, 1988, 166-167 fus. 74

lokalnim zajednicama i za vrijeme municipalnog ustroja činili ne doseljenici, nego domaći element, podrijetlom vjerojatno iz starog, uglednijeg sloja peregrinskih zajednica središnje Bosne. Što se tiče *Aquae S...*, ne raspolažemo sa imenima osoba koja su bili duoviri ili dekurioni. Jedino je u prvim desetljećima III st. n. e. na natpisu Katija spomenut izvjesni *Afrodisius*, koji je možda bio stranac, flamen (svećenik nekog božanstva, možda čuvar carskog kulta)⁴² i tu vjersku službu je obavljao u *AQVAE S...*

Naravno u razmatranju ovog pitanja ne bi trebalo zanemariti i udio doseljavanja i trajnog nastanjivanja stranog elementa, koje ipak izgleda nije bilo masovno i nije se odjednom desilo kao neka planska izvedba. To je bio rezultat postupnosti, silnica samog postojanja politički i gospodarski uvezanog prostora od Eufrata do granica Kaledonije puna četiri stoljeća. I prije Oktavijanovih pohoda u unutrašnjost ilirskih zemalja su dolazili Mediteranci vođeni najrazličitijim pobudama i razlozima, od kojih su neki vjerojatno i ostajali u domorodačkim zajednicama i utopljavali se u njih.⁴³ Oni su sa sobom donosili i pojedine tekovine općeg kulturnog razvitka mediteranskog bazena, ali ipak je taj utjecaj bio sve do rimskog zaposjedanja slab i mjestimičan u općem razvojnim kretanjima domorodačkih ilirskih zajednica. Tek kada Rimljani osvajaju ove zemlje, dolazi do veće prisutnosti Mediteranaca u zapadno-balkanskoj unutrašnjosti (uključujući i dezitijatsko područje) te naglog prodora antičke kulture u sve segmente života Gornje Bosne i lašvanskog porječja, I sve veća sloboda kretanja, fluktuacija stanovništva i doseljavanje stranaca na prostore te odlazak iz raznoraznih razloga pojedinaca dezitijatske pripadnosti dodatno su slabili unutarnju snagu dezitijatske zajednice i njenu sposobnost za održanje samosvojnog dezitijatskog identiteta, a dodatno osnaživali proces romanizacije. Tako je izgleda i veći dio Dezitijata unovačenih u pomoćne jedinice i u mornaricu svoj smiraj nastao u drugim oblastima. I Nerva sin Laide i Temans Platorov, obojica Dezitijati unovačeni u oružane snage Imperije se nikada nisu vratili u svoju domovinu. I pored toga što nije došlo do masovnije kolonizacije stranaca, ipak je i njihovo trajno nastanjivanje dovodilo do razaranja dezitijatske narodnosne i političke kompaktnosti, jer su oni u život Gornje Bosne i lašvanskog porječja unosili nove elemente i načine funkcioniranja. Stranci su dolazili iz najrazličitijih razloga, ostajali i možda zasnivali svoje domaćinstvo. I to kao vojnici i kasnije

⁴² Bojanovski, 1988, 148-149 i fus. 31. U Vratnici kod Lisičića, Konjic na natpisu u mitreumu spominje se izvjesni Lucije Antonije Menandr Afrodisij. Patsch, 1915, 86 - 87; 99 - 101, sl. 86. Možda su ovi Afrodisiji rodnom iz maloazijskog Afrodisija.

⁴³ U najvećem broju slučajeva riječ je o putujućim trgovcima, zanatlijama, rudarima i sl., koji nisu morali da dolaze samo iz mediteranskih zemalja i koji su rado primani u domorodačkim sredinama u kojima bi ti došljaci ostajali da žive «anamix» (izmiješani) sa domorodcima. (Gavela, 1997, 65).

veterani koji su se odlučili za stalno tamo nastaniti, državni i provincijski službenici, trgovci, rudarski stručnjaci ili obični putujući rudari, kao obični pojedinci ili grupe koje su tu dolazile iz gospodarskih razloga, poradi bračnih veza sa pripadnicima domicilnog stanovništva ili samo kao avanturisti ili čak izbjeglice i prognanici. I dolazak robova je predstavljao jedan od vidova tih ulazaka stranog elementa.

Na osnovi natpisa na gornjobosanskom području su evidentirani mogući stranci. Pa je tako dedikant Apolona Tadenusa bio izvjesni *Charmidis*, po imenu podrijetlom Grk ili helenizirani Orijentalac.⁴⁴ Isto tako se i na natpisu Katija-prva desetljeća III st. n. e. nalazi ime*us Afrodisius*, koji je isto bio vjerojatno doseljeni Grk ili helenizirani istočnjak.⁴⁵ Određeni broj osoba sa mogućim stranim podrijetlom u većem broju nalazimo u rudonosnoj zoni Lepenice. Pa se tako u Podastinju kod Kiseljaka sreće izvjesni *C. Manlius C. l. Honesimus*, oslobođenik i vjerojatno poslovni zastupnik Manlija iz Risna,⁴⁶ zatim *Manlio Pontio Valens* i njegova supruga *Iulia Itache*,⁴⁷ te neki *Baebii* iz Višnjice (izgleda da je na natpisu riječ o tri osobe-1. *Baebia*, majka, 2. izvjesna *Leticija*, i dedikant natpisa 3. *Baebius Titianus*⁴⁸)—natpis je izgleda iz III st. n. e.⁴⁹ Na natpisu iz Brestovskog kod Kiseljaka se spominju Arije Kar i Maksimin.⁵⁰ Nejasno je koliko se osoba nalazi spomenuto na natpisu iz mjesta Bijele Vode, Donja Višnjica, ali sudeći po samome tekstu, bar koliko je poznato na osnovi njegove čitljivosti, nema osoba sa ulpijevskim, elijevskim ili aurelijevskim gensom.⁵¹ Ipak i sve spomenute osobe sa ovih natpisa (moguće najmanje 10+ izvjesna *serva* iz Podastinja) stoje uz 13 osoba s aurelijevskim gensom na području Lepenice i Kiseljaka (+1. *Surus* iz Višnjice, 2. *Iulius? Vindicianus* iz Višnjice, 3. *Marcus*—otac Aurelija iz Homolja--- i 4. *Marcellinus* iz Podastinja).⁵²

⁴⁴ Natpis Apolonu Tadenusu-Aquae S... *CIL* III 13858

⁴⁵ Natpis Katija; Sergejevski, 1940, 15-17; Sergejevski, 1947, 36; 45-46

⁴⁶ *CIL* III 8379 (str. 2256); Patsch, 1894, 344; Anđelić, 1963, 165; Bojanovski, 1988, 153, fus. 59

⁴⁷ Vulić, 1933 A, 71; Misilo, 1936, 18 i d.; Anđelić, 1963, 164; Bojanovski, 1988, 153

⁴⁸ Vulić, 1933 A, 70; Jedan Titianus ali sa aurelijevskim gensom (znači riječ je o načelno «domaćem čovjeku») se isto spominje na jednom od natpisa iz Višnjice, tako da bi se i ovi Baebii mogli možda i relativizirati u smislu njihovog originalno negornjobosanskog podrijetla, ali za to su potrebne dublje analize.

⁴⁹ Vulić, 1933 A, 70; Misilo, 1936, 21; Anđelić, 1963, 164; Bojanovski, 1988, 153 fus. 62

⁵⁰ Škegro, 1997, 103, br. 129

⁵¹ Škegro, 1997, 103, br. 128

⁵² Znači na području Višnjice i Podastinja i uopće lepeničkog prostora od najmanje 28 osoba, 17 su bile sa većom vjerojatnošću domaćeg podrijetla. Znači bez obzira koliko se osoba pojavljuje na natpisu iz Bijelih Voda (najmanje dvije) procjena osoba sigurnijeg domaćeg podrijetla na području Lepenice na osnovi dosada poznatih natpisa iznosi između 55-60 %. A kako je domaći element još više prednjačio u ruralnijim zonama i među nepismenijim

A i u slučaju sarajevskog područja na natpisima u velikoj većini prednjače osobe sa ulpijevskim, elijevskim i aurelijevskim gensom u odnosu na osobe sa imenima radi kojih bi ih mogli smatrati po agnatskoj liniji osobama sa stranim podrijetlom. Naravno sve izrečeno ne bi se smjelo apsolutno prihvatiti i da se apriori smatra da su osobe sa flavijevskim, ulpijevskim, elijevskim i aurelijevskim gentilnim imenom domaćeg podrijetla po agnatskoj liniji, a one s drugim gentilnim imenom stranog podrijetla isto po agnatskoj liniji. Moguće je da je bilo i izvjesnih odstupanja od ovog, istina relativnog, ali ipak načela. Možda su i neki pojedinci sa nekim od četiri spomenuta carska gentilna imena bili stranog podrijetla, ali isto tako je moguće, pa čak i sa višom vjerojatnošću, da su neki «naši Rimljani» bez tih gentilnih imena bili ili po agnatskoj ili po kognatskoj liniji, ili po obje istovremeno domaćeg podrijetla. I uz sve druge rezerve i relativnosti koje proizlaze iz ovakvog metodološkog pristupa (količina pronađenih natpisa, vrijeme njihovog nastanka koje može biti u jednom širokom rasponu od 70. god. n. e. do skoro početaka V. st. n. e. i sl.) ipak on i dalje predstavlja jedan od temeljnih indikatora za utvrđivanje nečijeg etničkog i narodnosnog podrijetla na osnovi njegovog (rimskog) gentilnog imena, posebno s obzirom na četiri spomenuta carska gentilna imena.⁵³

Udio domaćeg elementa se dodatno povećava, ako se ima u vidu da natpise uglavnom postavljaju urbaniji, bogatiji, obrazovaniji, ugledniji i romaniziraniji elementi koji su više saživili s mediteranskom latinskom i rimskom kulturom, i u kojima je samim tim i procent stranaca morao biti najizrazitiji. A kako se iz svega vidi i među tim slojem u iznimno velikom odnosu prednjači, uvjetno rečeno, domaći element. Dobar primjer pruža i brezansko područje gdje se na osnovi natpisa, koji sadržavaju i znatan broj ilirsko-dezitijatskih imena, može izvesti zaključak o skoro apsolutnoj dominaciji domaćeg elementa. U ruralnoj i slabije romaniziranoj populaciji, van rudarskih naselja i saobraćajno-komunikacionih čvorišta i središta upravno-administrativnog

stanovništvom, sasvim je logično pretpostaviti da je udio domaćeg elementa u zoni antičke Lepenice bio znatno veći. Samim tim je i biološki doprinos dezitijatskog stanovništva antičkoj populaciji Lepenice i u III i IV st. n. e. bio najveći.

⁵³ O primanju carskog gentilnog imena od strane novih građana vidi., zanimljiv opis iz vremena Klaudija od *Cass. Dio* LX, 17, 6-8; O ovom pitanju vidjeti i osvrt Buzov, 2005, 135. Analogiju imamo u slučaju galskih provincija, gdje je julijevsko gentilno ime dobar indikator za izučavanje primanja rimskog građanstva. Za razliku od ilirskih provincija, romaniziranim Galima dominira julijevsko ime. Tako imamo Julija Flora kod Trevira, Julija Sakrovira kod Heduanaca, Julija Civilisa kod Batavaca, i čitavu porodicu Julija poznate preko natpisa na trijumfalnoj kapiji iz Saintesa (C.Julius Rufus, C.Julius Otuanneunus, C.Julius Gedomo koji je prvi primio građanstvo od Julija Cezara). Cornell – Matthews, 2006, 82. Primanje rimskog građanstva (i to kolektivnog tipa) je Julije Cezar intenzivirao i u španskim provincijama. Mirković, 2002, 296. Ilirskim peregrinima iz unutrašnjostima je trebalo skoro 200 godina da dostignu ovaj stupanj.

života, udio domaćeg stanovništva je morao biti još veći. Može se čak reći ako se sudi po njegovom visokom udjelu u fluentnijim sredinama, da je bio i skoro apsolutan. To poluromanizirano stanovništvo u ruralnim i izoliranijim sredinama je sigurno ostavilo znatno manje tragova (a epigrafskih sigurno ne) pa se i preko toga može pretpostaviti da ono u tolikoj mjeri nije saživilo sa rimskom civilizacijom i njenim tekovinama i da su ga činili domaći ljudi. Izgleda i da su ovi stranci jednim dijelom ustvari pripadali oslobođencima (npr. C.Manlius C. l. Honesimus, možda i *Afrodisius*), a i za *Charmidisa* se pretpostavlja niži društveni položaj.⁵⁴ Uostalom na prostoru Podastinja se spominje i jedna *serva*.⁵⁵

Potrebno je naglasiti da je u slučaju municipija *Bistuensium* (shvaćeno samo u smislu prostora zeničkog i travničko-lašvanskog područja) broj evidentiranih mogućih stranaca još i manji u odnosu na područje zahvata *R.P. Aquae S...* Tako bi se sa većom vjerojatnošću kao stranci jedino mogli determinirati izvjesni Pompej sa natpisa iz Malog Mošunja i Valentio poznat preko natpisa iz Putičeva kraj Travnika.⁵⁶ Na natpisu iz Strana, Bišljevo kod Zenice spominju se Licinija, i njeni sinovi Arpagio i Valerije.⁵⁷ Stranci, i to libertinskog podrijetla, mogli su biti i *Quartinianus* i njegova supruga Elpis, poznati preko natpisa u Putičevu kod Travnika.⁵⁸ Podrijetlo Lupusa, Grese i dječaka Lucija, poznatih preko natpisa iz Stranjana kod Zenice, te Rufusa iz Malog Mošunja vrlo vjerojatno može biti i autohtono, bar po nekoj od linija (agnatskoj ili kognatskoj).⁵⁹

I većina naselja i populacijski bitnijih naseobinskih aglomeracija i prostora iz antičkog perioda nesumnjivo se na neki način oslanja na svoje predrimske predšasnike, možda čak pretenciozno ne bi bilo reći i pretke. Tako se može smatrati da postoji i određeni naseobinski kontinuitet, naravno u okviru novih uvjeta i okolnosti. I spomenuta činjenica isto potvrđuje tu izrazitu prisutnost domaćeg elementa koje kao većinski populacijski segment učestvuje u općem kulturnom životu antičkih Gornje Bosne i lašvanskog porječja.

Da je autohtoni element ipak bio onaj koji je predstavljao najveći dio «mase» koja je nosila na sebi i razvitak za vrijeme rimske vladavine, na neki način dodatno dokazuje i činjenica što

⁵⁴ Patsch, 1915, 77; Bojanovski, 1988, 149; 153-154 i odgovarajuće fusnote

⁵⁵ Mandić, 1925, 64; Anđelić, 1963, 165

⁵⁶ *CIL* III 8384 (2766) Putičevo kraj Travnika; Bojanovski, 1988, 166

⁵⁷ Škegro, 1997, 101, br. 118

⁵⁸ *CIL* III 8383 (2765); Bojanovski, 1988, 167, fus. 74

⁵⁹ Mandić, 1931, 22; Misilo, 1936, 24; Bojanovski, 1988, 167

antička kultura u ove prostore relativno postupnije prodire.⁶⁰ Na osnovi pronađenih nalaza, može se smatrati da je riječ o postupnom prodiranju, prihvaćanju i saživljavanju tih materijalnih osobnosti rimskog načina života. Kako se kreće prema III. st. n. e. tako se i povećava broj materijalnih ostataka nedvosmisleno rimskih, a da je došlo do masovne kolonizacije stranog elementa ova postupnost ne bi bila izražena, nego bi se praktično odjednom i to u svim svojim aspektima pojavila antička materijalna kultura na jednom ograničenom prostoru.⁶¹ Uostalom, domorodačka nekropola Kamenjača preživljava sve do početka III. st. n. e. A i pojedini natpisi reprezentiraju tu postupnost preuzimanja rimskog načina života, bar u vanjskom pogledu jer se na njima miješaju neki domaći i rimski aspekti (najbolji primjeri su natpis *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» i natpis *ILJug* III, 1582 princepsa T.F.Valensa). Ustvari domaći element je potpuno potisnut iz materijalne kulture, bar one koja je do sada pronađena, tek negdje u III. st. n. e. Dodatni argument o prevladavanju domaćeg elementa je i to što je rudarska aktivnost na gornjobosanskom području (npr. Fojničko-kiseljačka oblast) i uopće u središnjoj Bosni postojala i u predrimsko doba, pa je logično pretpostaviti da je domaće stanovništvo bilo nosilac te privredne djelatnosti i u rimsko doba. Potvrdu primarno domaćeg udjela u ovoj privrednoj djelatnosti daje i Flor, koji spominje da je Postumije primoravao domaće ljude da se bave tim

⁶⁰ Sasvim suprotno mišljenje ima H.M.Ćeman (2000, 123) za kojeg pronalazak medaljona sa likom tračkog konjanika «predstavlja indirektnu potvrdu o stanovništvu naseljenom na širem području navedenog naselja, koje je raznorodno po svom podrijetlu. U ovom slučaju to su doseljenici iz Trakije».

⁶¹ I genetska istraživanja muškog Y kromosoma, iako izvedena na vrlo malom uzorku zapadnobalkanskog stanovništva i na ograničenom prostoru (cc 3/4 ispitanih sa četiri veća jadranska otoka), potvrđuju starosjedilačku osnovu. Barać – Perić – Martinović Klarić – Rootsi – Janićijević – Kivisild – Parik – Rudan – Villems – Rudan 2003, 535 – 542. Tako u ispitanom uzorku dominira haplogrupa I (49%) - preciznije rečeno subgrupa I1b1* ove haplogrupe --, koja je starosjedilačka (mutacija ove haplogrupe je nastala prije Posljednjeg glacijskog maksimuma i to na Zapadnom Balkanu – Barać *et al*, 2003, 541) , Znatn procenat zauzima i haplogrupa R1a koja je istočnoeuropska (iz šumsko – stepskog pojasa) i može se povezivati sa indoeuropskom seobom i slavenskim naseljavanjem. Još jedna paleolitska (ali izvorno zapadnoeuropska) haplogrupa R1b je u određenom procentu prisutna na Zapadnom Balkanu. Haplogrupe G, E, J, koje se vežu za dolazak poljodjelskog neolitskog stanovništva isto su prisutne u određenom procentu. Ali i R1b i haplogrupe G, E, J ipak su po brojnosti u znatnom zaostatku u odnosu na ipak ove dvije dominantne haplogrupe današnjeg Zapadnog Balkana (starosjedilačku i istočnoeuropsku). U Italiji i Grčkoj (jezgrama Rimskog Carstva i grčko – rimske civilizacije) haplogrupa I je slabo zastupljena sa manje od 10%. (Barać *et al*, 2003, 537). Logično je pretpostaviti da je udio starosjedilačkog genetskog materijala u odnosu na italijanski i uopće mediteranski u unutrašnjosti još i veći, a posebno ako bi se uzela u obzir i ženska populacija (možda preko istraživanja mitohondrijalne DNA).

poslom. Znači populacijska osnova bavljenja rudarstvom i ispiranjem plemenitih metala bila je domaćeg podrijetla. A stranci koji su boravili ili se naseljavali u ovim rudarskim oblastima bili su državni i provincijski službenici, rudarski stručnjaci, poslovni ljudi ili su bili jednostavno privučeni mogućnostima zarade u ovim bogatim arealima. Sasvim je normalno očekivati da ova područja, u odnosu na druge sredine, privuku veći broj stranaca. Ali kako se iz izloženog vidi ni ovdje njihovo doseljavanje nije imalo karakter masovne kolonizacije, nego je riječ o pojedinačnom i postupnom doseljavanju, naseljavanju i aklimatiziranju u novim oblastima.

Prilikom ovog razmatranja potrebno je napomenuti, iako je autohtono stanovništvo načelno i u većini bilo to koje je u okviru procesa vlastite romanizacije nosilo na sebi antički razvitak Gornje Bosne, lašvanskog porječja i Skopljanske udoline, da njegove nositelje od početka III. (posebno od Karakaline konstitucije) i IV. st. n. e. ne treba više smatrati Dezitijatima, jer oni više ne postoje. To su možda bili djelomično biološki potomci Dezitijata, ali ne i više Dezitijati. Njihovi interesi, osjećaji i ciljevi usmjereni su prema drugim identitetima, dok je onaj dezitijatski u potpunosti nestao. To novo stanovništvo, većinom biološki poteklo iz nekadašnje dezitijatske narodnosne i političke zajednice, sada se može smatrati rimskim provincijalnim stanovništvom Gornje Bosne i lašvanskog porječja. Tako je na Dezitijate ostalo samo sjećanje, ali i ono je kod toga provincijalnog stanovništva sve više bljedilo. I na kraju je postalo sasvim prihvatljivim da se i objekti koji su svjedočili o postojanju ovog naroda, uključujući i natpise koji su bili razumljivi tadašnjim ljudima koji su poznavali pismo, iskoriste u sekundarnoj upotrebi. Najbolji primjer pruža natpis *ILJug* III, 1582 princepsa T.F.Valensa koji je bio evidentan primjer vidljivog i pisanog i materijalnog dezitijatskog nasljeđa, a koji je brezansko stanovništvo prvih desetljeća VI. st. n. e., ako ne i ranije, upotrijebilo (vjerojatno bez imalo skrupula) u sekundarnoj upotrebi prilikom podizanja novih objekata.⁶² S druge strane ti novi Rimljani, podrijetlom Iliri odnosno njihovi potomci, su postali u III. st. n. e. jedan od najvažnijih stupova opstojnosti i održanja i stabiliziranja čitave Imperije.⁶³

⁶² Ipak ne treba smetnuti sa uma da je od kraja IV. i početka V. st. n. e. u vrijeme kasne antike nesumnjivo u većoj mjeri poremećena struktura domaćeg stanovništva. Uslijed seobe naroda povećavale su se migracije a Gornja Bosna i uopće dinarska unutrašnjost su bile sigurnija pribežišta za mase izbjeglica.

⁶³ Uspon Ilira i Tračana u hijerarhiji Imperije intenzivno započinje od vremena Septimija Severa (193-211 god. n. e.) koji je nakon preuzimanja vlasti likvidirao staru pretorijansku gardu i zamijenio je sa carskom gardom sačinjenom od Ilira i Tračana. Od tada utjecaj, značaj i pozicija ilirskog elementa u strukturi rimske imperijalne armije postaje sve veća i snažnija i na kraju procesa i dominantna. Tome je doprinosilo i značenje održanja dunavske granice, jer su ilirske zemlje bile regrutna baza za jedinice na srednjem Dunavu. Rimske legije uvelike su novačile same Ilire za svoje potrebe, i od kraja drugog stoljeća ilirske su zemlje bile izvor žive vojne sile za brojne provincijske guvernera i

Dvojno i više prava uživanja «građanstva»

Romanizacija dezitijatskog stanovništva je neizostavno bila vezana i sa procesom primanja rimskog građanstva osoba koje su po rođenju uživale političko i pravno građanstvo ili pripadnost dezitijatske zajednice. Iz ove činjenice jasno proizlazi sljedeća dilema⇒ da li je osoba koja je nosilac rimskog građanstva, bez obzira da li je to bila po rođenju ili je rimsko građanstvo dobila njegovim primanjem, mogla da pored rimskog građanstva bude istovremeni nosilac i građanstva ili podaništva neke druge politije, subordinirane ili ne rimskoj državi. Odnosno da li je uživanje određenog građanstva bilo ekskluzivističkog karaktera ili je pojedinac mogao da ima, u isto vrijeme, građanstva različitih politija. Sa rimskim građanstvom pojedinac je bio smatran i sudionikom rimske države i naroda i njihovim sadržiocem, i ulazio je pod plašt rimskog pravnog sustava. U slučaju da je bio istovremeni nosilac i uživatelj neke druge pripadnosti u vidu građanstva ili podaništva nekoj drugoj političkoj jedinici, on bi ulazio i pod okvir drugačijeg pravnog sustava i političkih interesa. Iz rješavanja gore postavljene dileme, proizlazi i odgovor na pitanje koliko je proces primanja rimskog građanstva štetio u svim segmentima instituciji dezitijatske pripadnosti, odnosno da li su se primanjem rimskog građanstva osobe koje su bile nositelji dezitijatske pripadnosti po automatizmu odricali te svoje domaće pripadnosti. U prilog stava da je rimsko građanstvo imalo ekskluzivistički karakter, odnosno da rimski građanin nije mogao da bude nosilac i uživatelj nekog drugog građanstva ili podaništva druge politije, govori i podatak Kornelija Nepota koji donosi u životopisu Ciceronovog prijatelja Tita Pomponija Atika. U njemu se govori kako je Atik odbio prijedlog prvaka Atene da postane njen građanin, tj. da primi atensko građanstvo, jer po Nepotu, «što neki tumače time da se gubi rimsko građanstvo, ako se primi tuđe» (*quod nonnulli ita interpretantur, amitti civitatem Romanam alia ascita*).⁶⁴ Nepot izgleda, iz razloga ubacivanja umetka *quod nonnulli ita interpretantur*, ni sam nije baš toliko siguran da je ta konstatacija, da se dobivanjem drugog građanstva ili pripadnosti gubi rimsko, jasna i precizna i pravno primjenjivana. Njegov umetak «neki tumače» potrebno je upravo promatrati u smislu da rimsko zakonodavstvo po ovom pitanju nije baš bilo načisto, odnosno da nije postajala legislativa koja bi ga izričito definirala, nego se njegovo rješavanje prepuštalo

generale koji su poslije postajali rimski carevi. Prvi od njih, Septimije Sever raspustio je pretorijansku gardu kad je došao u Rim 193. god. n. e. i zamijenio je ilirskim postrojbama: "šarolikim čoporom vojnika", kako je napisao jedan rimski historičar, "divljačke vanjštine, jezovitog načina govora i posve neotesanih u razgovoru". Ova «severijanska» garda poglavito je bila sastavljena od vojnika iz podunavsko-panonskih oblasti. Većina legionara II Parthica, koja je od najkasnije 202. god. n. e. bila stacionirana na Albanskom gorju u Laciju bila je regrutirana u ilirskim zemljama. Ne zna se koliko je bio udio gornjobosanskog elementa u vojnim jedinicama, ako ga je uopće i bilo.

⁶⁴ *Nepot, Atticus*, 3, 1

pravnim tumačenjima i izvođenjima iz drugih zakonskih normativa.⁶⁵ U korist stava da se tumačilo da je rimsko građanstvo imalo ekskluzivistički karakter govorila bi i činjenica da je osoba koja je primala rimsko građanstvo automatski dobivala i rimsko puno ime, što bi na simbolički način podrazumijevalo i da je pojedinac prekidao sa ranijom pripadnošću. Ali pitanje uzimanja rimskog imena od strane peregrina i libertina je mnogo složenije nego što to izgleda na prvi pogled, jer za vrijeme Republike imena mnogih, i to čak uglednih rimskih rodova i njihovih rodova, su bila nerimskog podrijetla kao što su Klaudiji, Meteli, Grakhi, Porcij, Balbi, itd.⁶⁶ S druge strane, nejasno je da li je pojedinac pored novog rimskog imena zadržavao i svoje ranije, izvorno ime, iako se u pisanim vrelima i na natpisima na kojima se spominju pojedinci koji su nesumnjivo romanizirani peregrini Iliri prve ili druge generacije u većini slučajeva ne nailazi na pojavu dvojnosti (domaću i rimsku) imena.⁶⁷ Oni koji su željeli da se više uklope u rimsku društvenu strukturu, a pogotovu ako nisu iz domaćeg kulturnog miljea vukli sa sobom i neke karakteristične i jake elemente, kao što je religija (najbolji primjer je judeizam) ili jaka kulturna i historijska tradicija, oni su brže i spremije napuštali i bili se spremni odreći domaćih tradicija uključujući i ime. Uostalom normalnije je očekivati veće pomodarstvo i povodjenje za korištenjem

⁶⁵ U početku postojanja rimske države i za vrijeme srednje Republike taj problem nije izgleda bio toliko izražen, ali sa sve većim dijeljenjem rimskog građanstva, i to posebno osobama koje su bili pripadnici i u većini slučajeva već istaknuti članovi niza peregrinskih *civitates*, ono se sigurno pojavilo kao jedno pravno-političko pitanje. I u vrijeme kasne Republike i principata, ta začkoljica se pokušavala riješiti različitim pravnim tumačenjima, o čemu na posredan način svjedoči i Nepot.

⁶⁶ Iz priloženog se vidi da bar za vrijeme Republike pitanje uzimanja rimskog imena nije bilo automatski povezano sa primanjem rimskog građanstva, i da je tek za vrijeme principata, odnosno od početaka Augustove vladavine i njegovih nastojanja da se zaštiti dignitet i integritet institucije rimskog građanstva, sa daljim primanjem rimskog građanstva bilo usko povezano i preuzimanje rimskog imena. Potrebno je istaći da su za Republike i u vrijeme Augustove vladavine norme koje su se odnosile na dobivanje i primanje rimskog građanstva bile strožije i rigoroznije, ali kako je vrijeme odmicalo one su postajale sve fleksibilnije, proporcionalno sa opadanjem značenja institucije rimskog građanstva.

⁶⁷ Čuveni pisac, povjesničar, biograf Mestrije Plutarh iz Heroneje, koji je bio rimski građanin koristio je i svoje rimsko i domaće grčko ime, isto kao i Klaudije Ptolemej. Sudeći i po slučaju sv. Pavla i on je pored rimskog imena (*Paulus*) koristio i svoje semitsko, hebrejsko ime Savle, već prema datoj situaciji. Sve navedeno bi sugeriralo da je bilo moguće da rimski građanin, čak i u drugoj generaciji (kao što je bio Pavle), koristi ime iz zajednice iz koje je vodio podrijetlo, ali samo u okvirima te zajednice i ne u zvaničnoj pravno-političkoj upotrebi. Kako izgleda od samog pojedinca i njegovih sklonosti i težnji je zavisilo da li će uz rimsko ime, koje je u oficijelnoj korespondenciji i javnosti morao koristiti kao jedino i pod kojim ga je jedino Rimska država prepoznavala i priznavala, upotrebljavati i domaće ime.

samo rimskog imena kod onih pojedinaca koji dolaze, u odnosu na rimsku, iz zaostalih sredina i zajednica.

U proturječju sa ekskluzivitetom rimskog građanstva stoji i činjenica da mnogi novi rimski građani u okviru svojih izvornih politija nastavljaju da imaju i ugled, utjecaj i da obnašaju čitav niz političkih dužnosti. Tako se pored našeg T(ita) F(lavija) Valensa koji je, i pored toga što je bio rimski građanin, bio i princeps Dezitijata⁶⁸ nailazi i na slučajeve Arminija, galskih vođa ustanka 21. god. n. e. Julija Flora i Julija Sakrovira, pojedinaca iz galskog naroda Heduanaca koji su postali rimski senatori⁶⁹ i Batavca Civilisa, a možda i Gaja Julija Vindeksa. Pored njih tu je i čitav niz drugih primjera iz povijesti ilirskih naroda čiji funkcionari i pojedinci nose rimska imena, a bili su nesumnjivo domaćeg podrijetla (Japoda, Delmata, posebno zanimljiv slučaj sa breučkim kohortama od kojih se za neke zna da su bile titulirane i kao kohorte rimskih građana -I, V, VII kohorta⁷⁰). A u ovom pogledu je možda nailustrativniji primjer Arminijevog bratića Italika koji je, iako u drugoj generaciji rimski građanin, postao knez germanskih Heruska, što ne bi bilo moguće da su se on ili njegov otac ekscipitno odrekli pripadnosti jednom od Rima nezavisnom germanskom narodu.⁷¹ Slične primjere imamo i za kasnorepublikansko doba i to upravo u razdoblju kada je Atik živio, pa je tako prvak Helvija (naroda iz Narbonske Galije) Gaj Valerije Domnotaur sudeći po imenu bio i rimski građanin.⁷² Uostalom i sv. Pavle, iako je bio rimski građanin, prije svoje konverzije u kršćanstvo aktivno učestvuje, bez ikakvih ograničenja koje bi

⁶⁸ T(it) F(lavije) Valens ne bi mogao biti princeps Dezitijata da istovremeno sa rimskom nije uživao i dezitijatsku pripadnost. Posebno je zanimljiv slučaj Nerve, sina Laide koji je iako je postao rimski građanin, izgleda prvenstvo čak davao svome dezitijatstvu, što je i konkretizirano u samom njegovom imenu.

⁶⁹ Tac. Ann. III, 40-47; XI, 23-25; Izvorni tekst Klaudijevog govora iz 48. god. n. e., je sačuvan sa natpisa na brončanoj ploči otkrivenoj u Lionu, nažalost samo djelomično sačuvanoj (CIL XIII, 1668). Fragmenti se nalaze u Lionskom muzeju i poznati su kao Klaudijeve ploče. Iako je u svojoj biti verzija Klaudijevog govora na brončanim pločama i one koju prenosi Tacit ista, oblik njihovog izražaja je ipak znatno drugačiji.

⁷⁰ Mócsy, 1974, 89; Bojanovski, 1988, 358; 364-366; Zaninović, 2003, 443-444; 447-448; Mnogi od vojnika spomenutih kohorti su bili i domaći ljudi sa samo domaćim ilirskim imenima, ali i oni sa već primljenim građanstvom, pa se tako neki i nazivaju i *natione Breucus*, a neki nose rimska imena ali i sa atributom *Breucus* svome imenu (npr. *M.Flavius Breucus*).

⁷¹ Italik, sin Flava, brata Arminija i kćerke Aktumera, kneza germanskog naroda Hata, ispraćen je iz Rima u zemlju Heruska kako bi preuzeo prijesto sljedećim riječima: 'Bit će prvi koji, rođen u Rimu, ne kao talac, već kao građanin (rimski op. a.) ide na strani prijesto.' Tac. Ann. XI, 16

⁷² Caes. de bell. gall. VII, 65. Njegov otac se zvao Kabur i nije posjedovao rimsko građanstvo.

mu eventualno nametalo njegovo rimsko građanstvo, u društvenom životu jevrejskog naroda.⁷³ Sve to govori da su svi gore navedeni pojedinci, pored rimskog građanstva, još uvijek uživali i domaću, izvornu pripadnost. Po svemu sudeći Rimaska država nije oficijelno priznavala činjenicu istovremenog uživanja uz rimsko još jednog građanstva ili podaništva ili bilo kakve pripadnosti nekoj drugoj politici, bez obzira da li je ona bila podčinjena Rimskoj Državi, kao u slučaju Dezitijata ili ne kao u slučaju Heruska. Za Rimsku državu i njene političke i pravne institucije pojedinac nosilac rimskog građanstva je bio primarno i jedino rimski građanin i jedino istinski odgovoran interesima i zakonima rimskog naroda i države. Ukoliko bi ovaj postulat bio ispunjen, taj rimski građanin je uživao puno svoje privatno pravo da se posveti učestvovanju i u političkom životu druge, svoje izvorne ili neke druge politije, uključujući i posjedovanje građanstva te politije. Za Rimsku državu ta njegova druga pripadnost nije postojala u javnom smislu, nego se smatrala kao upražnjavanje privatnih prava rimskog građanina, bez obzira da li on upravo zahvaljujući zadržavanju svoje izvorne pripadnosti/građanstva obavlja neku javnu funkciju ili službu u peregrinskoj *civitas* ili nekoj nezavisnoj od Rima politici. Vrlo je zanimljiv primjer upravo Pavla/Savla jer je njegovo pozivanje na posjedovanje rimskog građanstva odnijelo prevagu nad optužbama, pa ga je Festus poslao u Rim.⁷⁴ Rimski građanin je po teorijskom shvaćanju Rimske države bio apsolutno i bezuvjetno obavezan samo prema rimskim državnim institucijama i zakonima, dok za rimski politički i pravni sustav njegova eventualna obaveznost i pripadnost prema sustavima drugih politija oficijelno nisu postojali. Za Državu je rimsko građanstvo u odnosu na ostale pripadnosti/građanstva bilo superiorno i dominantno jer je rimski narod smatran nositeljem Imperije, a ostale peregrinske *civitates* samo kao podčinjene zajednice. Tako je i pojedinac sa dvojnomo pripadnosti, bez obzira (u velikoj većini slučajeva) što mu je rimsko građanstvo bilo novo i dodijeljeno, dominantno i primarno bio rimski građanin. I u slučaju da pojedinac-nosilac rimskog građanstva, naruši ovo pravilo i interese druge politije, čiju pripadnost, istovremeno uz rimsko građanstvo uživa, stavi iznad rimskih on se tretira kao izdajnik rimskog

⁷³ Posebno je zanimljiv primjer Marka Julija Agripe (poznatijeg kao Herod Agripa), kojem činjenica da je rimski građanin nije zaprečivala to da bude i u jednom razdoblju i kralj Judeje. Wells, 1995, 110-111. Njegova djeca (sin Marko Julije Agripa, Berenika, Druzila udata za Marka Antonija Feliksa,) su isto bili i rimski građani, ali i Jevreji. Slučaj uglednog aleksandrijskog Jevreja Tiberija Julija Aleksandra, brata filozofa i učenjaka Filona, i njegovog istoimenog sina je posebno indikativan za razmatranje procesa romanizacije i asimilacije. Dok se otac još uvijek smatrao i Jevrejem i aktivno učestvovao u životu ne samo brojne jevrejske zajednice u Aleksandriji nego i jevrejstva u cjelini, sin je u potpunosti odabrao rimsku stranu ostvarivši iznimno visoku karijeru (prefekt Judeje, prefekt Egipta) i ujedno se odlučno obračunavajući sa svojim bivšim sunarodnicima.

⁷⁴ Pavle-«Caru idem, Festus-caru, reče da hoćeš, caru ćeš ići.», Djela apostolska, 25 : 11-12

naroda. Ali to što nije oficijelno priznavala da rimski građanin ima i neku drugu narodnosno-političku pripadnost nije značilo da je Država za vrijeme principata zabranjivala svojim istinskim sudionicima, rimskim građanima da budu u posjedu još jednog narodnosno-političkog pripadništva. Pogotovu ako je ta činjenica mogla i koristiti rimskim interesima, kao u slučaju vladara Heruska Italika. Tim javnim i zakonskim nepriznavanjem, ali prešutnim dozvoljavanjem i zakonski nesankcioniranjem, Rimski država je praktično priznavala dvojnu pripadnost/građanstvo. Tako se i izbjegla pojava kolizije interesa kod pojedinca koji je bio i novi rimski građanin. Kao što vidimo rimsko zakonodavstvo je po ovom pitanju bilo relativno fleksibilno, nedorečeno i prepušteno pravnim tumačenjima (o čemu posredno svjedoči i Nepot), pogotovu jer je Državi odgovaralo da se na čelu peregrinskih *civitates*, pa i nezavisnih država nalaze osobe sa rimskim građanstvom.⁷⁵ Iz svega izloženog ipak bi se moglo zaključiti da rimsko građanstvo nije u sebi imalo ekskluzivističku odrednicu i da je nosilac rimskog građanstva mogao da bude i građanin druge politije.⁷⁶

Ni dezitijatska zajednica nije u fenomenu širenja rimskog građanstva na peregrine i libertine predstavljala izuzetak u odnosu na ostatak tadašnjeg svijeta koji se našao u okvirima rimskog imperija. I Dezitijati koji su dobivali rimsko građanstvo a živjeli su na dezitijatskom prostoru, pogotovu ako su pripadali uglednijem i utjecajnijem sloju, su aktivno učestvovali u lokalnom političkom i društvenom životu, što bi značilo da su mogli zadržati i dezitijatsku pripadnost. Međutim, sudeći po natpisima, koji su posvećeni upravo tom sloju domaćih ljudi, na kojima se pojavljuju samo rimska imena ti romanizirani Dezitijati su ipak glavni politički primat davali novostečenom građanstvu. To je uostalom bilo rasprostranjeno ne samo na primjeru romanizacije Dezitijata, nego i u drugim okolnim ilirskim narodima. Ilirski domorodci su se izgleda lakše odricali svoje političke i narodnosne pripadnosti nego nekih drugih aspekata svoga života i kulture, kao npr. svojih materinjih govora koji su se sudeći po svjedočanstvu sv. Jeronima

⁷⁵ Moguće je i pretpostaviti, a oslanjajući se na Nepotov podatak, da je po nekim normama primanje drugog građanstva ili neke druge pripadnosti, npr. podložništva od strane rimskog građanina bilo zabranjeno i sankcionirano gubljenjem rimskog građanstva, ali da je zadržavanje izvorne pripadnosti, ali samo u smislu privatnog angažmana, prilikom dobivanja rimskog građanstva bilo dozvoljeno. Ali primjer Italika, sina Flava je i u ovom pogledu indikativan. Italik je vjerojatno bio Rimljanin po rođenju, pa je pitanje njegove heruske pripadnosti po rođenju prilično nejasno i diskutabilno.

⁷⁶ Uostalom Rimskoj Državi je, nakon Augustove vladavine, bilo u interesu da ima što je moguće više svojih građana, pa bi u sa tom težnjom u nesuglasju stajalo eventualno pooštavanje ekskluziviteta rimskog građanstva. Jednostavno rečeno ulazak u rimsko građanstvo je trebao primarno zavisiti od volje rimskih političkih institucija, tj. u prenesenom značenju rimskog naroda, a ne samo želje pojedinca i ispunjavanja nekih strogih i uskih normi.

govorili još u drugoj polovini IV. st. n. e. Ova pojava, a koja je bila vrlo bitan segment ka konačnoj razgradnji peregrinske *civitas* i prelasku na municipalni ustroj, se može objasniti neatraktivnosti insistiranja na zadržavanju domaće pripadnosti u političkom smislu.⁷⁷ Zasluživanjem, primanjem i dobivanjem rimskog građanstva, osobe i porodice koje su poticale iz dezitijatske zajednice ulazile su u sastav vladajućeg naroda i mogle su da uživaju sve ono što se podrazumijevalo pod rimskim građanstvom (bez obzira što je njegovo značenje kako je vrijeme odmicalo opadalo). Tako se i naglašeno isticanje onog «rimskog» kod tih novih građana može smatrati i nekom vrstom mode i pokondirenosti ali i svakidašnje potrebe radi pronalaženja svoga mjesta u hijerarhiji onoga što se nazivalo *populus Romanus*.

Osoba koja bi dobila rimsko građanstvo, ukoliko je i prije primanja građanstva zauzimala bitnu političku i društvenu ulogu u domorodačkoj zajednici, nije napuštala domorodačku strukturu. Naprotiv, novi rimski građani domaćeg podrijetla nastavili su da uživaju ugled u zajednici iz koje su potekli i da utiču i učestvuju u njenom društvenom, političkom i gospodarskom životu, nesumnjivo u pojedinim situacijama i slučajevima koristeći i novostečenu privilegiju rimskog građanstva. U prvo vrijeme osobe koje su dobivale rimsko građanstvo potjecale su iz «jačih» porodica i slojeva dezitijatskog društva ili su ga dobivale na osnovi učinjenih zasluga. Teško je pretpostaviti da su se te osobe tek tako, odricanjem od dezitijatske pripadnosti, odrekle svoga naslijeđenog ili stečenog statusa unutar svoje matične zajednice, i u većini slučajeva one su nesumnjivo težile da zadrže stare veze i utjecaj. Nije bilo posebnih razloga da se veći broj novih rimskih građana, koji su potjecali iz dezitijatskog naroda, potpuno odrekne veze i onoga što su do tada uživali, posjedovali i održavali dok su bili pravno-politički samo

⁷⁷ Domaće politije iz ilirskih provincija suočivši se sa snagom političke tradicije i narodnosne kulture razvijenih politija (kao rimske) djelovale su suprotno od njih kao narodi koji mogu sa svojom ranijom baštinom vrlo malo ponuditi u političkom i narodnosnom smislu svijetu ujedinjenom u jednu državu i nešto kasnije u jedan narod a na postulatima formuliranih i izgrađenih antičkih ideologija. Tako da za razliku od novih Rimljana koji su dolazili iz redova npr. Grka, «ilirski» Rimljani nisu mogli u većoj vrijednosti sa svojim domaćim tradicijama, koje bi utopili u veliki zajednički narodnosni organizam koji je obuhvatio čitav rimski svijet, kvalitativno doprinijeti. Njihove ranije protohistorijske tradicije su bile i u proturječju sa antičkim poimanjima funkcioniranja jedne politije, a i njihove opće kulturne tradicije su bile slabijeg kvaliteta u odnosu na one koje su stalno strujale iz mediteranskog svijeta. Jedan Mestrije Plutarh je bio svjestan i ponosan i na grčke i beotske narodnosne i političke tradicije koje je i veličao i isticao, dok su domaći ljudi čiji narodi prije potpadanja pod rimsku vlast nisu bili nositelji mediteranskih razvijenih kultura i grčko-rimskog načina života, taj nedostatak pokušavali kompenzirati tako što bi potpuno prihvatili političke i narodnosne tradicije Rimskog naroda. Tako je romanizirana domaća elita, radi svojih kompleksa, bila u neku ruku i odgovorna za dalji prestanak razvitka domaće svijesti.

Dezitijati. I oni su primanje rimskog građanstva doživljavali više kao dodijeljenu privilegiju,⁷⁸ nego kao razlog da zaborave svoje podrijetlo i politiju iz koje su potekli, i prekinu bilo kakav kontakt sa njom. Najbolji primjer upravo pruža T(it) F(lavije) Valens koji, iako rimski građanin i koji koristi samo rimsko ime, ipak smatra za shodnim i bitnim da učestvuje u javnom životu dezitijatske *civitas* i obnaša u okviru nje jednu političku funkciju, i dovoljno dostojnim da to ostane i zabilježeno. Ipak i za ove nove Rimljane, njihova domaća pripadnost i interesi su bili subordinirani rimskom građanstvu i općim državnim interesima, i domaća pripadnost je kako smo već istakli, postupno sa političkog smisla svođena na običnu lokalno-upravnu razinu.⁷⁹ Za razliku od ovih prvih «dezitijatskih Rimljana» u kasnija vremena, pogotovu od Marka Aurelija pa do Karakale, novi Rimljani nisu u tolikoj mjeri više težili i zadržavanju tih starih veza sa dezitijatskim sustavom, podrijetlom i tradicijama.⁸⁰

Ilirsko nasljeđe u rimskom provincijalnom stanovništvu

Ilirska imena su se sudeći po nekim primjerima upotrebljavala na dezitijatskom području i poslije romanizacije i primanja građanstva (npr. *Dassius*, sin *Clarius* i brat *Ursus*), o čemu (iako nije zabilježena na gornjobosanskom i lašvanskom području) indirektno svjedoči i tradicija ilirskih imena i u srednjem vijeku. Uostalom i pored masovnog primanja rimskog građanstva, kulturizacije u mediteranskom grčko-rimskom stilu i srastanja u narodnosno i političko biće rimskog naroda, romanizacija još uvijek ni u kasnoj antici nije uspjela da eliminira domaći jezik. O tome najbolje svjedočanstvu pruža već više puta citirani izraz Sv. Jeronima o *sermo gentilis*, koji je bio živo upotrebljavan u okolini njegovog rodnog grada.⁸¹ Osim toga i domaća imena koja se još uvijek sporadično koriste potvrđuju postojanje domaćeg govora i u kasnoj antici.

⁷⁸ I posjedi i imovina ovih novih Rimljana postajali bi po automatizmu «rimski», pa je značenje tih pojedinaca i radi toga postajalo još više, jer se njihova kompletna osoba stavljala iznad svoga matičnog sustava, što je bila činjenica koju je ta osoba uvijek mogla iskoristiti.

⁷⁹ Jedino bi oni Dezitijati, koji su primili rimsko građanstvo iz raznih razloga van prostora Gornje Bosne i lašvanskog porječja i ostali da žive na drugim stranama Rimske Imperije prestajali da održavaju kontakt i odnos sa zajednicom iz koje su potekli, te bi analiziranje njihove eventualne dvojne pripadnosti bilo bespredmetno.

⁸⁰ Sa razvitkom rimske države i kvantitativnim širenjem rimskog građanstva, politička sadržina nerimskih građanstava je sve više nestajala, i postajala samo odrednica za pripadnost određenoj teritorijalno-upravnoj jedinici, dok je *civitas romanae* dobivala sve više obrise ekskluzivnog određivanja pripadnosti u političkom i pravnom smislu. Taj proces je konačno bio zaključen sa Karakalinom konstitucijom, kada je smisao daljeg postojanja peregrinskih građanstava potpuno iščeznuo.

⁸¹ *St. Hiero.* Komentari o Isaiji proroku, 7, 19

Povijest i razvitak municipalnog ustroja prostora Gornje Bosne i lašvanskog porječja III - V. st. n. e.

Nakon nestanka dezitijatske politije koja je u vidu jedinstvene cjeline postojala u periodu, ne kraćem od pola tisućljeća, u potpunosti se prelazi na municipalni teritorijalni i upravni ustroj.¹ U skladu sa tim upravno-administrativnim ustrojstvom nekadašnje dezitijatsko područje se parcelizira na teritorijalno manje jedinice lokalne uprave i autonomije. Pošto su Rimljani kao praktičan narod prepustili da sam razvojni proces stvori municipalni ustroj, a ne da je državna i provincijska vlast naglo nameće i da njena afirmacija izgleda kao privilegija koja se dodjeljuje kao nagrada ili povlastica iz raznoraznih razlog, sam municipalni ustroj nije bio niveliran.² Tako ni sve jedinice unutar municipalnog ustroja, kao što je bio slučaj i sa peregrinskim *civitates*, nisu imale isti status na hijerarhijskoj ljestvici prava, razine autonomije

¹ Tek je prelazak na municipalni ustroj označio konačnu teritorijalizaciju upravnih jedinica i stanovništva, jer je ustroj zasnovan na peregrinskim *civitates* ipak primarno određivan prema narodnosnoj pripadnosti koja je praktično bila ekvivalent političko-pravnoj pripadnosti, te je mogla biti i eksteritorijalna. Sa općim primanjem rimskog građanstva nivelira se, u osnovama svojih prava, kompletno slobodno stanovništvo na navedenom prostoru, čime nestaju razlike u pripadnosti, njihovim pravima i obavezama pojedinaca koji su imali prebivalište u Gornjoj Bosni i lašvanskom porječju. Tako nestankom domorodačkih politija koje su svoje postojanje vukle još iz perioda nezavisnosti prestaje potreba za personalnom pripadnošću određenom narodnosno-političkom fenomenu koji se nalazio unutar Rimske države i njegovim institucijama i pravu. To je uvjetovalo da se od sada stanovništvo antičke Bosne više ne klasificira i određuje na osnovu pripadnosti određenoj politiji, nego samo na osnovu svoga teritorijalnog prebivališta. U jedinicama municipalnog ustroja ujedinjuju se i romanizirani i poluromanizirani potomci domicilnog stanovništva i doseljenici. Više nitko od slobodnih stanovnika Gornje Bosne, a koji su bili ujedno i građani određene teritorijalne jedinice u okviru lokalnog municipalnog ustroja, nije pripadao u pravnom i političkom smislu nijednom drugom narodu nego rimskom i nije podlijegao ni jednim drugim institucijama nego rimskim, i nije potpadao pod jurisdikciju nijednog drugog pravnog sustava nego onog koji se smatrao rimskim. Potrebno je ipak navesti da postoje naznake da su neki elementi autohtonog pravnog sustava našli svoje mjesto i u sustavima i odnosima, pa i odredbama funkcioniranja lokalnih municipalnih jedinica ako su one proistekle iz autohtone domorodačke sredine.

O municipalnom ustroju v. Bojanovski, 1988, 71-72; Margetić, 1999 i Gelije, *Noctes Atticae*, 16, 13, 7

² Municipalne jedinice nisu morale samo nastajati dodjeljivanjem rimskog građanstva određenoj lokalnoj peregrinskoj zajednici, nego i izuzimanjem dijela teritorije na kojem bi bila ustanovljena kolonija veterana ili građana koji nisu bili legionari. Lokalne teritorijalno-upravne jedinice su mogle nastati i postupno, stvaranjem gradova oko vojnih garnizona ili na raskrsnicama.

i obveza.³ One su mogle biti kolonije (*colonia*), *res publica* (tj. država u malom, minijatura preslika samog Rima pa i Države u cjelini), municipiji.⁴ Sve nabrojane forme teritorijalnog i upravno-administrativnog sustava su ustvari teritorijalno-upravne jedinice koje pripadaju rimskom narodu i koje naseljavaju i kojima upravljaju rimski građani,⁵ i koje sačinjavaju Rimsku državu kao njene osnovne ćelije-sastavnice. One za razliku od peregrinskih *civitates*, koje isto predstavljaju neku vrstu lokalnih upravno-teritorijalnih jedinica, nisu vezane ni za jednu drugu narodnosnu cjelinu osim rimske, i samim tim su u teritorijalnom pogledu bile manje od peregrinskih *civitates*.

Pod izrazima *res publica*, *colonia* i *municipium* u rimskoj političkoj, upravnoj i pravnoj terminologiji se nije podrazumijevalo samo urbano jezgro, grad u svome užem smislu riječi, nego i njegova šira okolina, koja je teorijski i praktično mogla obuhvaćati i neka druga veća naselja, a ne samo ruralna područja. Kolonije, republike i municipiji bi se mogli promatrati i kao neka vrsta upravno-teritorijalnih okruga koji su imali glavno urbano jezgro, čije je ime bilo identično sa imenom cjelokupnog «okruga», i u kojem je moglo biti i drugih gradova, naselja i sela, obuhvaćajući ujedno i ljude koji su je sačinjavali i naseljavali, naravno ako su oni bili građani. Jedinice municipalnog ustroja su, kao i peregrinske *civitates*, u načelu bile autonomne, i pitanja unutarnje uprave, uključujući i izbore lokalnih magistrata, su bila prepuštena samim njihovim građanima. Sama uprava je u većini jedinica municipalnog ustroja bila skoro identična i sastojala se od sljedećih institucija i službi: duovira, 4-vira, edila, *quinquennalis*, dekuriona i ordo (neke vrste lokalne skupštine), *Augustales*.⁶ Kako se vidi na institucionalnu mrežu jedinice municipalnog ustroja, i u doba Imperije, utjecala su još uvijek načela starog republikanskog sustava. Dok su stare institucije na državnoj razini (za vrijeme Republike

³ Razvitak municipalnog ustroja prerastanjem iz sustav peregrinskih *civitates* započeo je prilično rano na zapadnom Balkanu, tako da su Dokleati dobili rimsko građanstvo, odnosno postali su rimski municipij za vrijeme ili Vespazijana ili njegovih sinova (Jireček, 1952, 33; Wilkes, 2001, 269-270). Dokleata je inače bilo u odnosu na neke druge ilirske narodnosne zajednice relativno malo, sredinom I. st. n. e. oko 33 dekurije, tako da prilikom prerastanja u municipij nije moralo doći do podjele njihove teritorije, nego je čitava *civitas* transformirana.

⁴ Kada se upotrebljavaju ovi termini potrebno je ukazati na određenu sadržinsku distinkciju koju oni imaju na ono što se pod njima podrazumijevalo za vrijeme Republike sve do savezničkog rata 90-87. god. p. n. e. i dodjele rimskog građanstva italiskim saveznicima, nakon Augustovog upravno-teritorijalnog preustroja Italije, u principatu u odnosu na provincije i na kraju nakon 212. god. n. e. i Karakaline konstitucije.

⁵ Bez obzira da li je riječ o punopravnim građanima (*cives optimo iure*) ili građanima sa umanjenim pravima (*cives minuto iure*), razlici koja je uostalom do rimskog posjedanja jugoistočne Europe, uključujući i naše zemlje, već bila iščezla.

⁶ O dužnosnicima municipalnog sustava v. Patsch, 1915, 83 - 85

stupovi političke moći i autoriteta) kao komicije postupno se gasile ili gubile na stvarnoj moći kao Senat i konzuli, njihove preslike na lokalnoj razini još uvijek su, i u doba principata, kao stvarni nositelji vlasti, bar na lokalnoj razini, uspijevale preživljavati i djelovati.

Potrebno je istaći da je prelazak na sustav municipalnog ustroja kao posljedicu imao i konačno rastakanje jedinstva domaće populacije, jer je dolazilo i do njihovih teritorijalnih ali i upravnih cijepanja na manje jedinice, koje su direktno, a ne više preko razine naroda i njegove političke jedinice, bile povezane sa rimskom provincijskom i državnom vlašću. Novi Rimljani naseljeni u nizu municipalnih jedinica nemaju potrebu za postojanjem nekih prelaznih razina prema vlasti koja simbolizira Rimski narod.⁷

Municipalni ustroj gornjobosanskog područja se najvećim dijelom zasnivao na postojanju *R.P. Aquae S...*,⁸ koja je od dobivanja svoga privilegiranog statusa postala upravna i privredna gravitaciona osovina na većem dijelu nekadašnjeg dezitijatskog prostora. I u vrijeme kasnog principata i u IV. st. n. e. ovaj prostor se i nadalje razvija i cvjeta, da bi se negdje od početka V. st. n. e. (ili kraja IV. st. n. e.) počelo osjećati njegovo slabljenje. *R.P. Aquae S...* je uz sarajevsko područje, kao njen centar, izgleda zauzimala najveći dio gornjobosanskog područja, uključujući i brezansko područje, kao i oblasti Vareša, Visokog, Lepenice i Fojnice i sigurno i bjelašnički planinski pojas, sve nesumnjivo dezitijatska područja. Datiranje osnivanja *R.P. Aquae S...* se bazira na dva elementa a to je zamiranje dezitijatske *civitas*, druga polovica II st. n. e. i Karakalina konstitucija 212. god. n. e. Po Arheološkom leksikonu BiH (Tom I, 1988, 34) ...»Čini

⁷ To je kao praktičnu posljedicu imalo nestanak svijesti o nekoj specifičnoj međusobnoj povezanosti određenih zajednica koja su npr., naseljavale nekadašnje područje jedne jedinice-dezitijatske *civitas*, a sve na korist novih lokalnih svijesti.

⁸ O *Aquae S...* v. Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Basler, 1959; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Isto, 1975 A; Isto, 1975 B; Bojanovski, 1988, 144-154; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157; Ćeman, 2000, 123-170; Zatim čitav niz natpisa, a posebno natpis *R.P. Aquae S...* (u počast Dioklecijanu). Moguće je pretpostaviti da je puni naziv ove upravne jedinice bio *Res publica Aquarum S...*, ali smo se odlučili da u tekstu upotrebljavamo skraćeni oblik *R.P. Aquae S...*, koji upotrebljava i A.Škegro (1999, 251), za razliku od I.Bojanovskog koji preferira oblik sa *Aquarum*. Sergejevski (1941, 15) koristi oblik *res publica Aquae S...*. M.H.Ćeman (2000, 123-170) upotrebljava oblik *Res publica Aquarum S...*, i usput daje svoje mišljenje o imenu naselja i uopće čitavog upravnog područja (2000, 137; 140). O punom obliku imena *Aquae S...* v. Pašalić, 1959 A, 115-121; Isto, 1960, 99; Bojanovski, 1988, 148; H.M.Ćeman (2000, 137) ne isključuje mogućnost «da je ono u sebi moglo sadržavati i dio imena cara Septimija (193-211.).» Međutim, ako je po istom autoru Marko Aurelije zaslužan za status kolonije *Aquae S...*, zašto bi onda ona nosila ime jednog drugog vladara kao što je Septimije Sever, iako H.M. Ćeman daje određeno objašnjenje koje ipak ne predstavlja zadovoljavajuće rješenje (2000, 140) . O imenu *Aquae S...* v. i Paškvalin, 2003, 240

se da je od Marka Aurelija i rimski grad na Ilidži kod Sarajeva stekao municipalni karakter...».⁹ Zbog velikog broja Aurelija u području prostora *R.P. Aquae S...*, posebno u njenim zapadnim dijelovima, vladavina Marka Aurelija ustvari predstavlja nesumnjivi *terminus post quem* priznanja *R.P. Aquae S...*, ali to ne znači da se to i tada desilo. *Terminus ante quem* priznanja *R.P. Aquae S...*, sa središtem u jednom tada prilično razvijenom urbanom središtu na zapadu sarajevskog polja, je vrijeme neposredno nakon Karakaline konstitucije. U prvoj polovici III. st. n. e. (možda konkretnije za vladavine Aleksandra Severa 222-235. god. n. e.)¹⁰ *Aquae S...* je već formirana, priznata i funkcionalna *res publica* (sa možda i svojim zastupnikom-patronom u samom Rimu), o čemu bi na neki način možda svjedočio i natpis Katija.¹¹

Veliki broj Ulpija i dvojica Elija sa sarajevskog područja sugerirali bi da je nastanak rimske *R.P. Aquae S...*, prije svega i primarno rezultat evolutivnog autohtonog razvoja lokalnih zajednica, naravno sa određenim, ali ne i prevashodnim impulsom i stranog elementa (oličenim u postupnom i sporadičnom doseljavanju u toku dva stoljeća), a ne neke nagle dedukcije kolonije koju je izvršio Marko Aurelije, kako to sugerira Bojanovski.¹² U kontekstu

⁹ Sličan stav ima i V. Paškvalin (2003, 240) »Podaci urbanizacije rimskog grada na Ilidži, nema sumnje, počinju već u 1. st., dok status kolonije dobiva od cara Marka Aurelija...».

¹⁰ Moguće je da se *Clementinus* iz roda Katija koji se spominje na natpisu odnosi na Sekstusa Katija Klementina Priskilijana (*Sextus Catius Clementinus Priscillianus*), koji je za vladavine Aleksandra Severa (222-235 god. n. e.), bio namjesnik u provinciji Germania Superior (i *consul ordinarius* 230. god. n. e.). O gensu Katija v. Sergejevski, 1941 17-18

¹¹ Sergejevski, 1941, 15-17; Isto, 1947, 36; 45-46; Isto, 1957, 123; Bojanovski, 1988, 148-149, fus. 33

¹² Bojanovski, 1988, 149-152; Tvrdnja Bojanovskog da su domorodci-peregrini uklonjeni sa područja naselja (ne čitavog upravnog područja) *Aquae S...*, nakon što je područje oko termalnih vrela na Ilidži navodno konfiscirano, nakon konačne pacifikacije ovog područja je neshvatljivo. I to iz samo jednog razloga jer se na ovom području spominju mnogi Ulpiji i Eliji (i to upravo izgleda najviše sa ovog zapadno-sarajevskog, ilidžanskog područja), čiji su preci po muškoj, agnatskoj liniji prije cara Trajana bili peregrini i sigurno živjeli i na ovim zapadno-sarajevskim oblastima. A teško je i povjerovati da na Ilidži, odnosno zapadnim oblastima Sarajeva, i prije dolaska Rimljana nije bilo nekog domorodačkog naselja, što bi sugeriralo da Dezitijati, tj. lokalne zajednice sa sarajevskog područja nisu uopće znale za ljekovito, i to snažno sumporno vrelo, što je stvarno teško pretpostaviti. Uostalom i samo jezgro *R.P. Aquae S...*, je po mišljenju Bojanovskog (1988, 151, fus. 47) bilo konurbana aglomeracija (sastojala se od više manjih naselja oko toplica). A ni sa navodnom konfiskacijom zemljišta na dezitijatskom području stvari nisu baš jasne, jer za to ne postoje bilo kakve naznake u izvornoj građi, i riječ je o običnoj špekulaciji kao i u slučaju konstatacije da je Marko Aurelije utemeljio koloniju *Aquae S...*

I H.M. Čeman (2000, 130; 154-156—vjerovatno se naslanjajući na mišljenje I. Bojanovskog) stoji na stajalištu o navodnoj konfiskaciji ilidžanskog i nešto šireg područja i odstranjivanju domorodačkog stanovništva »Govoreno riječima suvremene pravne prakse može se reći da je termalni izvor u Sarajevskom polju bio nacionaliziran od strane rimske vlasti» Iz čitavog izlaganja spomenutog autora o nacionalizaciji Ilidže i izmještanju dezitijatske,

razmatranja ovog pitanja potrebno je ukazati i na činjenicu postojanja izvjesnog broja natpisa koji na sarajevskom području posvjedočuju prisustvo, odnosno naseljenost veterana sa aurelijevskim gensom (jedan je sigurno iz VIII. legije Augusta, ali bez prenomena Tit).¹³

autohtone populacije na «sigurnu udaljenost» je jasno da je riječ o čisto špekulativnoj pretpostavci, hipotezi bez ikakve potvrde u izvornoj građi. Po Ćemanu (2000, 130 a v. još i 132-137; 167) autohtono rimsko naselje na Ilidži je uređeno «putem kolonizacije», a po istom autoru je (2000, 134-135) ⇒ »Car Marko Aurelije u sklopu svoje političke aktivnosti i ekonomske orijentacije u ovom području provincije Dalmacije sproveo je kolonizaciju vojnika-veterana na određenom teritoriju, u određenom obimu i na određeni način. Odras takvog državničkog čina i mjera bila je i kolonizacija izvjesnog roja islužanih vojnika na širem području današnjeg Sarajevskog polja.» Sudeći po opisu toga procesa, postavki na kojima zasniva svoj stav i razloga koji su vodili Marka Aurelija u navodnom osnivanju kolonije *Aquae S...*, izgleda da se H.M. Ćeman oslanjao i na iznesene stavove I.Bojanovskog po ovom pitanju, iako i H.M.Ćeman u istom radu i u istom poglavlju (2000, 137) upada u kontradikciju kada kaže⇒ »Karakalin dekret formalno je dao i desitijatskoj zajednici karakter municipalne političke i teritorijalne zajednice s jasno određenim urbanim središtem. Međutim, iz šire analize povijesnih izvora i sagledavanja situacije na terenu može se zaključiti da toj novoj municipalnoj zajednici centar nikako nije mogao biti castellum *Hedum* (u formi hipotetičkog municipija), koji je tokom vremena pao u sjenu, već samo naseobina *Aquae S...*- novo naselje izniklo oko sumpornog izvora na čiji razvoj su utjecali brojni faktori. Članovi desitijatske civitas peregrinorum su još uvijek sa sjetom poštivali ugled njenog tradicionalnog središta-oslabljelog *castellum Hedum*-pri čemu su uvažavali realnost novog vremena i novih odnosa oličenu u ojačaloj i jasno profiliranoj autonomnoj naseobini *Aquae S...* » Najveći dio citiranog teksta nema potvrdu u poznatoj izvornoj građi, jer o He(dumu) u II i III st. n. e. nemamo iz izvorne građe nikakvih izravnih podataka. Ujedno smatramo i pretencioznom tvrdnju H.M.Ćemana (2000, 135) da je uz sve druge motive i razloge radi kojih je Marko Aurelije navodno osnovao koloniju *Aquae S...*, on namjeravao i da »jačanjem rimskog elementa u ovom području pokuša pomoći i u razbijanju još uvijek jakih plemenskih desitijatskih institucija i običaja i time pospiješi toliko potreban, nužan i očekivan proces romanizacije.«. Dezitijati su u vrijeme vladavine Marka Aurelija već bili pouzdan i lojalan element, u priličnoj mjeri zahvaćen i procesima kulturizacije u smislu grčko-rimske civilizacije i romanizacije, sa svojim narodnosnim vodstvom koje je već većinom primilo rimsko građanstvo (mnogi Flaviji, Ulpiji, Eliji poznati sa natpisa širom Gornje Bosne i lašvanskog porječja). Uostalom oficijelni naziv jedinice municipalnog ustroja u južnom dijelu Gornje Bosne, u sebi nije nosio termin *colonia*, nego *res publica*. Uostalom i sam H.M.Ćeman (2000, 166-167) u vezi osnivanja kolonije, iznosi na kraju svoga rada nešto modificiraniji stav⇒ »...na temelju dosadašnjih poznatih izvora može se zaključiti da nije sproveden ni čin klasične rimske kolonijalne aktivnosti na ovom području i u ovom slučaju u svim njenim formama i sa svim posljedicama...Okolo tog (ilidžanskog op. a.) izvora i domaća autohtona desitijatska plemenska zajednica svakako je ostvarivala svoje korisničke potrebe, ako nije razvijala i određene naseobinske i objektivne cjeline«. U ovom posljednjem stavu nejasno je kakve su to i koje su to dezitijatske naseobinske i objektivne cjeline, ako je to područje konfiscirano, a dezitijatska populacija izmještena.

¹³ *CIL* III 13863 Pazarić kod Sarajeva; *CIL* III 2766 a (isp. P. 1035)=8374 Švrakino selo; *CIL* III 8375 (isp. 12749) Gradac kod Sarajeva (općina Hadžići); Patsch, 1894, 341-342; Isto, 1895 A, 143; Bojanovski, 1988, 149-150; Jedan veteran, ali bez sačuvanog imena, se spominje i na jednom fragmentu natpisa iz Višnjice, Misilo, 1936, 23. Sa

Naselje *Aquae S...*, (s ovim ili nekim drugim nazivom) kao i sva ostala naselja koja su ulazila u okvir ove republike su postojala ne samo u periodu ustroja na razini peregrinske *civitas* (dezitijatske), nego i ranije u predrimskom periodu, možda samo kao skup nastambi ili kultno mjesto. Znači u svemu je riječ o kontinuiranom razvitku lokalnih zajednica koje se prilagođavaju promjenama političkih, društvenih, gospodarskih i kulturnih uvjeta, koje nastaju kao rezultat vanjskih podsticaja i usmjeravanja. Iako su one u biti samo objekt tih promjena, a ne i njihov pokretač (on je u I. i II. st. n. e. gotovo uvijek strani) lokalne zajednice nisu i pasivne, nego su u te unutarnje transformacije aktivno uključene. Jednostavno rečeno pod uvjetima okvira koje im je odredio vanjski, strani (rimsko-mediteranski svijet) politički, kulturni, gospodarski i društveni faktor, lokalne zajednice Gornje Bosne, pa može se reći i ostatka središnje Bosne, više-manje same sebe mijenjaju i prilagođavaju pa i streme da se uključe u opći kulturni razvitak svijeta u koji su nasilno bili uvedeni. I tako ti Ulpiji i Eliji svjedoče da je i prije te kao hipoteza spomenute dedukcije veterana Marka Aurelija, postojala na prostorima jezgra buduće *R.P. Aquae S...*, jaka koncentracija rimskih građana domaćeg podrijetla. A to što dvojica (za sada sigurno) veterana sa sarajevskog područja imaju aurelijevsko gentilno ime ne znači praktično ništa, u vezi navodne dedukcije kolonije na ovom prostoru. To aurelijevsko ime ne mora značiti da su ga dobili oni sami, nego su ga mogli zaslužiti neki njihovi preci po muškoj liniji. To je vjerojatnije u slučaju Aurelija Super., koji je bio pripadnik VIII. legije Augusta, što bi značilo da je on u trenutku kada je postao legionar već bio rimski građanin, jer oni sa nerimskom građanskom pripadnošću nisu bili legionari, nego pripadnici pomoćnih jedinica (bar u I. i II. st. n. e.).¹⁴ Osim toga za veliki broj osoba sa aurelijevim gensom (posebno u lepeničko-kiseljačkom području) koji se spominju na gornjobosanskom prostoru nigdje se ne spominje da su bili veterani. I znatan broj žena nosi aurelijevsko gentilno ime, npr., supruga Tita Aurelija Saturnina je bila Aurelija Amurcijana, a ona sigurno nije bila veteran (ženi i poslije udaje ostaje njeno i osobno i gentilno ime). Njen otac je bio sa aurelijevim gensom, što znači da je on pripadao starijoj generaciji u odnosu na njenog supruga za kojeg se pretpostavlja da je bio prvi nosilac rimskog građanstva u svojoj porodici. To činjenica bi govorila da u gornjobosanskom području postoje različite generacije nosilaca

navedena tri natpisa dvije osobe sa aurelijevim gensom imaju i prenamen Tit, ali se od njih samo za Tita Aurelija Maksimusa navodi da je bio veteran.

Inače o pitanju nastanka *R.P. Aquae S...* kao samoupravne jedinice rimskih građana, tj. pitanju da li je riječ o statusu kolonije ili municipija v. kod Bojanovski, 1988, 148-151 s odgovarajućim fusnotama. Indikativno je da se i veliki broj Aurelija s prenamenom Tit sreće na natpisima iz istočnih dijelova Provincije.

¹⁴ Usporediti podatak *Cass. Dio* LV, 23, 2, (koji je nastao u prvim desetljećima III. st. n. e.)

aurelijevskog gentilnog imena, odnosno da se ono primalo u različitim razdobljima, praktično sukcesivno od Antonina Pija, preko Marka Aurelija do Komoda (znači u periodu sigurno dužem od pola stoljeća). Radi toga se isključuje mogućnost dedukcije kolonije veterana, stranog podrijetla napose legionara, u jednom trenutku na ograničenom prostoru. Osim toga da je *R.P. Aquae S...* osnovana dedukcijom rimskih legionara za Marka Aurelija ili bilo kojeg drugog rimskog cara, među tim kolonistima i stanovništvom bi se nalazili natpisi sa najrazličitijim rimskim i italjskim gentilnim imenima, a ne samo npr., Aureliji.¹⁵ Iz svega izloženog može se zaključiti da je *R.P. Aquae S...* tekovina postupnog razvitka i procesa romanizacije domaćih zajednica, uz izvjesno učešće i stranaca, i da je njen čin priznanja za lokalnu municipalnu upravno-administrativnu i teritorijalnu jedinicu predstavljao tek završni čin jednog skoro dvostoljetnog procesa.¹⁶ I radi svega iznesenog pravilnije je stajalište da je RESPUBLICA sa sjedištem ispod planine Igman oficijelno ustanovljena kao jedna od posljedica izdavanja Karakaline konstitucije, nego da je riječ o nekom djelu Marka Aurelija ili njegovog sina.¹⁷

¹⁵ U rimskim legijama su se nalazili pripadnici sa najrazličitijim gentilnim imenima, jer nije postojala neka legija sa zastupljenima samo Flavijevcima ili Aurelijima, jer legionari I. i II. st. n. e., su poglavito bili pojedinci čije građanstvo pripada dubini od više generacija. Jedino bi u tom slučaju u obzir dolazila možda dedukcija ne legionara, nego neke auksilijarne jedinice čiji su pripadnici po svršetku službe dobivali građanstvo. Pa bi ti auksilijarni veterani postali nositelji i gentilnog imena cara kojem su služili i od koga su dobili to pravo, pa bi onda oni bili sa uniformiranim gentilnim imenom. Međutim, ne raspolaže se ni sa kakvim dokazima da je bilo gdje i bilo kada izvršena neka dedukcija neke pomoćne jedinice u vidu kolonije na gornjobosansko područje, ako je uopće to i rađeno u rimskoj političkoj i vojnoj praksi za vrijeme principata.

¹⁶ Po Mócsy (1959, 136) status *res publica* mogu imati i one peregrinske *civitates* koje su po Karakalinoj konstituciji ostale s nekim pseudo-municipalnim ustrojem. Inače *res publica* po rangi mogu biti i municipiji i kolonije; O tome i o razlici između municipija i kolonije u carsko doba v. Bojanovski, 1988, 148, fus. 25 i 26

Vrlo zanimljiv stav iznosi M. Buzov (2005, 135) po kojem »Civitates that even in the 3. century had still not been incorporated into municipia became res publicae with a certain degree of autonomy....«. Ako je ova konstatacija točna, onda bi to dodatno govorilo u prilog da je *R.P. Aquae S...* predstavljala produžetak postojanja lokalne, domaće zajednice odnosno njen razvijeni, romanizirani nastavak.

O sadržaju pojma *res publica* v. Margetić, 1999, 17-19

¹⁷ Ali ipak se može pretpostaviti i da je ona možda formirana i ranije, za vrijeme Marka Aurelija, ali joj je lepeničko-kiseljačko područje sa mnogo Aurelija bez preimena Tit, priključeno tek uslijed Karakaline konstitucije. Ali ova opcija je slabo vjerojatna, jer što bi onda u tome slučaju u upravno-administrativnom pogledu funkcioniralo na tome malom području u međuvremenu od Marka Aurelija do Karakaline konstitucije (nešto više od 30 godina). I ako je u tome međuvremenu postojala neka posebna upravno-administrativna zona u lepeničko-kiseljačkom području sa peregrinskom pripadnošću, zašto ona sa 212. god. n. e., ne bi postala novi municipalni centar. Iz ovoga se može zaključiti da je i lepeničko-fojnička oblast dijelila sudbinu transformiranja u municipalni sustav isto kao i susjedna bliska visočko, sarajevsko, brezansko i vareško područje.

Posebno pitanje predstavlja da li se *R.P. Aquae S...* naslanjala na neku postojeću upravnu-teritorijalnu jedinicu koja je postojala unutar dezitijatske *civitas*, pa bi onda slijedila i njen teritorijalni obujam ili je što je možda vjerojatnije ona obuhvatila više manjih ranijih unutarnjih jedinica (dezitijatskih i rimskih) u južnom i srednjem dijelu Gornje Bosne. Najmanje je vjerojatna opcija da je *R.P. Aquae S...*, zamijenila, odnosno bila transformirana bivša dezitijatska *civitas*, jer je izgleda obuhvatila samo dio dezitijatskog područja i to onaj južni i istočni. Znači najvjerojatnija je opcija da je više manjih upravnih i teritorijalnih jedinica sa južnog i srednjeg dijela Gornje Bosne ušlo u sastav *R.P. Aquae S...* sa sjedištem na prostoru današnje Ilidže. Ali ne bi trebalo ni decidno isključiti da je na kraju II. ili na početku III. st. n. e. postojala jedna cjelina koja je proglašena za *R.P. Aquae S...* Nije nemoguće ni pomisliti da je proces municipalizacije rezultirao time da je dezitijatska *civitas* podijeljena na dvije municipalne jedinice, kao što se to npr., desilo i sa drugim *civitates*, (delmatska *civitas* je podijeljena na više municipalnih jedinica). Ali bi u tom slučaju te dvije municipalne jedinice imale različit status i položaj, pa bi *Aquae S...*, tj. južni i srednji dio Gornje Bosne bio *res publica*, a *Bistue*, tj. sjeverni dio Gornje Bosne i lašvansko porječje municipij. U ovom kontekstu nije naodmet ni napomenuti da je realna i opcija da su ove dvije municipalne jedinice načelno nastale u isto vrijeme, jer bi teže bilo prihvatiti činjenicu da je jedan dio dezitijatskog teritorija bio, iz raznoraznih razloga i motiva, oduzet (ili nagrađen zavisno kako se gleda na taj čin) i pretvoren u *municipium* ili *res publica*, a drugi u vidu neke krnje dezitijatske *civitas* životario još neko vrijeme.¹⁸ Naravno ni takva mogućnost nije nemoguća, ali bi u tom slučaju bila vjerojatnija opcija da je prvo nastao municipij sa sjedištem u Bistue, a da je krnja dezitijatska *civitas* postojala i funkcionirala još neko vrijeme u južnoj i srednjoj Gornjoj Bosni gdje se nalazilo i narodnosno dezitijatsko sjedište iz sigurno drugog i trećeg desetljeća I. st. n. e., ⇒ HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM.¹⁹

Pored *R.P. Aquae S...*, možda se u cijelosti ili samo djelomično preko područja nekadašnje dezitijatske *civitas*, u vrijeme municipalnog ustroja prostirao i municipij *Bistuensium*²⁰, o čijem postojanju svjedoči čitav niz nalaza epigrafskog karaktera, pronađenih u

¹⁸ O ovom pitanju v. i stav H.M. Čemana (2000, 155-156)

¹⁹ O ovome v. i već citirani stav M.Buzov (2005, 135)

²⁰ Puni naziv i ovog municipija, kao i u slučaju *Aquae S.../Aquarum S...* nije sačuvan i jedino što je od njega ostalo su kratice M(VN) BIS(T), ali se iz niza drugih razloga kao što je sačuvano ime *Bistue*, ovaj skraćeni oblik može pokušati sa većom preciznošću rekonstruirati, kao npr. po prijedlogu I.Bojanovskog *Municipium Bistuensium*. Ovaj termin koristimo kao standardizirani oblik, iako ostavljamo otvorenim i druge mogućnosti i druge oblike sa

oblastima (Zenica, Fazlići)²¹ koje su ili pripadale Dezitijatima i njihovoj političkoj jedinice ili su im bile bliske. Dok za *R.P. Aquae S...* možemo sa sigurnosti govoriti da je uglavnom zauzimala područja dezitijatske *civitas*, koja se rastočila u procesu primanja rimskog građanstva, pa i da je u neku ruku predstavljala direktnog njenog nasljednika jer je obuhvatila najvažnije dezitijatske oblasti po pitanju municipija *Bistuensium* stvari stoje prilično nejasnije. Prvo ovaj municipij je poglavito izgleda obuhvaćao lašvansko i zeničko područje, a i njegovo glavno urbano, tj. upravno jezgro za razliku od *R.P. Aquae S...*, nije još uvijek točno utvrđeno.²² Ako je lašvansko

osnovom na BIST-- za detektiranje zvaničnog i punog naziva ovog municipija (npr. *municipium Bistue* ili *Bistues* ili slično). O razlozima rekonstruiranja u oblik *Bistuensium* i drugim predloženim rekonstrukcijama v. kod Bojanovski, 1974, 135

²¹ Natpis P.Aelia Iustusa-Fazlići *CIL* III 12761; Natpis iz Zenice-DEC MVN BIS *CIL* III 12 765; Natpis iz Zenice, *CIL* III 12766+12762; Truhelka, 1892; Hoffer, 1893; Patsch, 1893 A; Isto, 1914, za nalaze iz ovih područja; Sergejevski, 1932 A; Bojanovski, 1988, 155-168

²² Ovaj municipij, odnosno njegovo urbano jezgro se uobičajeno dovodi u vezu sa lokalitetom *Bistue Nova* poznatom preko Pojtingerove karte VI, 1; Ravenjanina, IV, 19⇒*Bisua* ili *Ibisua* (možda se njegovo spominjanje ne odnosi konkretno na *Bistue Nova*); Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158. Po ovom pitanju dodatnu nejasnoću unosi i *Bistue Vetus*, lokalitet koji isto spominju Pojtingerova karta V, 5; Ravenjanin, IV, 16⇒*Bistua betus*; čija isto ubikacija nije još uvijek na zadovoljavajući i precizni način izvršena. Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158. I *Bistue Vetus* i *Nova* su se nalazile na putu *Salona-Argentaria* i međusobno su bile udaljene 45 rimskih milja (između 66-68 km), a *Bistue Nova* od stanice *Stanecli* 24 rimske milje (između 35-36 km), što dokazuje da je ova stanica Novoj Bistui bila znatno bliža nego što su to bile dvije Bistue međusobno. To isključuje mogućnost lociranja Nove Bistue u Bugojno, jer između Salone i Bistue Nova ima najmanje oko 98 milja (između 144-147 km), što je ipak prilično predaleko da bi se *Bistue Nova* situirala u Skopljansku udolinu. U ovom slučaju *Stanecli* je od Salone udaljen 122 milje (uporediti sa HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM koji je od Salone bio udaljen 156 rimskih milja, odnosno između 229-234 km, a od Staneclia u tom slučaju 34 milje-cc 50-51 km). Udaljenost između *Bistue Nova* i *He(dum) castellum Daesitiatum* je okvirno oko 58 milja tj. između 85-87 km, a između Bistue Vetus i dezitijatskog kastela 103 rimske milje (između 151-154 km). Današnja udaljenost između Sarajeva i Zenice je 76 km, Sarajeva i Travnika 96 km i Sarajeva i Bugojna 136 km, a Sarajeva i Splita čak 314 km (po današnjim putovima) i preko ovih veličina se da zaključiti da *Bistue Nova* nije suviše udaljena od sarajevskog i brezanskog područja. Smjestiti *Bistue Nova* u Bugojno, značilo bi da se naš dezitijatski kastel mora skloniti iz južnih oblasti Gornje Bosne (Breza, Visoko, Sarajevo, Kiseljak-Lepenica) jer udaljenost između Bugojna i ovih oblasti ne može biti manja ni u kom pravcu od 100 km, ni danas ni u antici ni u protohistoriji (put od Bugojna do Sarajeva ide zaobilaznim putem preko Komara, ili nešto skraćenim putem od Bugojna do Novog Travnika, a ne relativno ravnomjerno kako je to od Salone išlo do okolice današnjeg Bugojna).

Na ovom mjestu je neophodno spomenuti da I. Bojanovski u svome radu o rimskoj cesti dolinom Bosne, navodi da je, po trasi koju je on prezentirao u spomenutom radu, Bilimišće u Zenici bilo udaljeno od Sarajeva «oko 70 km=XLVII m.p., dakle, 2 dana putovanja.» Po ovome bi udaljenost između Zenice i Sarajeva rimskom cestom dolinom Bosne iznosila oko 47 milja, što ne bi previše odstupalo od odnosa *Bistue Nova*= *He(dum) castellum*

područje (uključujući i Zenicu) u cijelosti, ili bar većim ili manjim dijelom i pripadalo Dezitijatima –što je vrlo moguće-, a ne nekom drugom narodu-npr. Apijanovim Batijatima, onda se javlja novo pitanje, vezano sada za pojavu tri natpisa u Varvari (Gornja Rama) na kojima se isto spominje ili možda samo naslućuje spominjanje municipija *Bistuensium*.²³ Skopljansko, a posebno gornjoramsko područje je relativno odvojeno (visokim i teško prohodnim putovima) i udaljeno od gornjobosanskog (nedvosmisleno dezitijatskog područja), pa i pored toga Bojanovski smatra da je municipij *Bistuensium* zauzimao i ove oblasti i da je i on proizvod municipalizacije nekadašnje dezitijatske *civitas*.²⁴

Ipak iz niza razloga ovo pitanje o pripadnosti municipija *Bistuensium* Dezitijatima (u smislu da je on proizašao iz dezitijatske *civitas*) još uvijek treba smatrati neriješenim i otvorenim, jer dok se za neke oblasti može pretpostaviti da su bile sastavni dio dezitijatskih oblasti (Fazlići, Zenica), za neke je to vrlo teško prihvatiti (Varvara), jer su ti krajevi izgleda pripadali drugim narodnosnim zajednicama u I. st. n. e. Poseban problem unosi činjenica da je municipij *Bistuensium* isto primarno nastao kao rezultat razvitka autohtonih zajednica, pa bi on s toga morao slijediti i neke obrasce (npr., teritorijalne) ranijeg stanja za vrijeme peregrinskog ustroja, bar u nekoj mjeri. Ako je i u slučaju municipija *Bistuensium* narodnosna peregrinska osnova, kao i kod *R.P. Aquae S...* bila dezitijatska (što kada je riječ o zeničkom i

Daesitiatum, koja iznosi oko 58 milja. I to posebno ako se ima u vidu odakle treba početi računati udaljenosti i gdje se one završavaju, te uz moguća odstupanja uz samoj predloženoj trasi od strane Bojanovskog, te gdje bi trebalo staviti oznaku od 156 milja na dugačkom sarajevskom polju, možda negdje na njegovom istočnom dijelu pa bi se tako u tu kombinatoriku moglo uklopiti i preostalih oko 11 rimskih milja. Znači ako bi se *Bistue Nova* smjestila u zeničku kotlinu, što je realna opcija, onda bi isto tako bilo prihvatljivo smjestiti i *He(dum) castellum Daesitiatum* negdje u sarajevsko područje, možda uz neku jaču, veću i značajniju gradinu i naseobinski kompleks sa dužim kontinuitetom postojanja, o čemu će biti dodatnog govora u poglavlju «SVPPLEMENTVM TERTIVM».

O *Bistue Nova* i istraživanjima u tome pravcu i njegovom lokaliziranju v. Tomaschek, 1880; Hörnes, 1882; Evans, 1883; Truhelka, 1892, 346-347; Ballif, 1893; Patsch, 1902 A; Patsch, 1906 A, 151-159; Kujundžić, 1925; Pašalić, 1959 B, Isto, 1960; Bojanovski, 1974, Bojanovski, 1974, 134-150; 225-226; Isto, 1988, 157-167; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158

O *Bistue Vetus* i istraživanjima u tome pravcu i njegovom lokaliziranju v. Alačević, 1878; Tomaschek, 1880; Hörnes, 1882; Evans, 1883; Ballif, 1893; Patsch, 1906 A, 151-159; Kujundžić, 1916; Isto, 1925; Miller, 1916; Pašalić, 1959 B, Isto, 1960; Bojanovski, 1974, 134-146; Isto, 1988, 157-167; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158

²³ Patsch, 1906 A, 151-159; Bojanovski, 1974, 138; Isto, 1988, 157-159

U vezu MVN BIST, Patsch (1893 A, 705) je doveo u vezu i natpis iz Sućurca kod Splita v. i Bojanovski, 1988, 159 fus. 25

²⁴ Bojanovski, 1988, karta TERRITORIA CIVITATUM PEREGRINARUM

travničko-lašvanskom području ima više argumenata za nego protiv), onda bi to podrazumijevalo da su i druge oblasti ovog municipija (a natpisi iz Varvare i Skopljansku udolinu i gornjoramsko područje dovode u vezu sa spomenutim municipijem) pripadali dezitijatskoj *civitas*.

Što se tiče sva tri natpisa iz Varvare,²⁵ koja se dovode (direktno ili se samo naslućuje) u vezu sa municipijem *Bistuensium* potrebno je ukazati na jednu zanimljivost, a to je da se sva tri natpisa odnose na jednu porodicu sa flavijevskim gensom. U prvom natpisu, kako se može zaključiti iz jednog prilično izlisanog teksta, riječ je o izvjesnom dekurionu i duoviru T.F.Liciniju, koji je bio otac izvjesnim Licinijanima? (dvojica?). U drugom isto tako slabo čitljivom natpisu sreće se sada T.F. Licinijani, isto dekurion i duovir municipija *Bistuensium*, a u trećem još nečitljivijem prepoznaje se izvjesni T.Flavije i jedno žensko ime Elija Prokula, koja se rekonstruira kao majka spomenutog T.Flavija, isto dekuriona i duovira municipija, čije je ime izlizano ali se može pretpostaviti da je isto riječ o *Bistuensium*. Iz svega izloženog jasno je da je riječ o jednoj porodici koja je izgleda prebivala i imala svoje posjede i na gornjoramskom području, i to u toku više generacija. Znači u Gornjoj Rami se nalazi samo jedna porodica, za razliku od zeničkog i lašvanskog područja gdje je bilo više porodica čiji su članovi obnašali dužnosti u okvirima municipija *Bistuensium*. Ta činjenica bi možda govorila o tome da je u slučaju Varvare to bio usamljen, izuzetan slučaj, a u slučaju zeničko-lašvanskog područja nešto sasvim prirodnije jer se urbano središte i uopće glavni dio toga municipija nalazio u području srednje i donje Lašve ili u zeničkom području. To što se pogrebni natpisi dužnosnika jednog municipija nalaze na određenom području može, ali i ne mora, da podrazumijeva da se to područje nalazilo u okvirima toga municipija, o čemu najbolji primjer pruža natpis iz Sućurca kod Splita koji je posvećen izvjesnom P. Eliju Rastorijanu, koji je obnašao dužnosti u čitavom nizu samoupravnih upravnih jedinica, a možda i u municipiju *Bistuensium*?²⁶

A možda natpisi iz Varvare i ne pripadaju istom onom municipiju koji se spominje na natpisima iz Zenice i Fazlića, nego nekoj drugoj municipalnoj jedinici čije ime započinje na isti način kao i u slučaju municipija poznatog preko natpisa u Zenici i Fazlićima ⇒ MVN. BIST. Kao što je već spomenuto, na Pojtingerovoj karti na putu Salona-Argentaria se spominju lokacije

²⁵ Nađenih u ruševinama jedne kasnoantičke crkve, znači u sekundarnoj upotrebi, Bojanovski, 1988, 157

²⁶ Ako je P.Elije Rastorijan bio rodnom iz Bistue, onda bi ovo bio još jedan bistuenski elijevac, koji je uz to bio i *duumvir* municipija *Bistuensium*. On je izgleda imao vrlo osebujnu i zanimljivu karijeru koja se eto završila i u provincijskoj prijestolnici.

Bistue Vetus (Stara Bistue) i *Bistue Nova* (Nova Bistue),²⁷ znači dva naselja sa praktično istim imenom.²⁸ Već je Patsch tvrdio da ustvari natpisi iz travničko-zeničkog područja reflektiraju postojanje jednog *municipium BIST*, koji je on povezao sa *Bistue Nova* a oni iz Varvare, drugog koji je povezao sa *Bistue Vetus*,²⁹ oba nastala kao rezultat primarno autohtonog razvitka. Po teoriji Patscha bi onaj municipij sa sjedištem u *Bistue Nova* zauzimao zeničko-travničko područje, a onaj sa sjedištem u *Bistue Vetus* Skopljansku udolinu i Gornju Ramu. Suprotno teoriji o odvojenosti municipija stoji stajalište Bojanovskog po kojem postoji jedinstveni municipij *Bistuensium*, od Gornje Rame pa do Vranduka, koji on povezuje sa *Bistue Nova* (koju lokalizira kod i u današnje Bugojno), dok *Bistue Vetus* smješta u današnje Duvno?.³⁰ Naravno još

²⁷ Pojtingerova karta, V, 5 (*Bistue Vetus*); VI, 1 (*Bistue Nova*); Ravenjanin IV, 16 (*Bistue Betus*); IV, 19 (*Ibisua*). O ovim lokalitetima v. Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158

²⁸ Postojanje dva naselja istog imena ali sa dodatnim odrednicama «stari» i «novi» nije neobična pojava. v. Šašel Kos, 2005 A, 4476- 448

²⁹ Patsch, 1893 A; Isto, 1906 A, 151-159

³⁰ Bojanovski, 1974, 134-146; 225-226; Isto, 1988, 157-167

On takvo stajalište bazira na teguli sa žigom *Bistues* (Petrović, 1960-1961, 230, Sl.1) pronađenoj u Bugojnu (Tabla IV, slika 1) i to na mjestu jednog prostranog antičkog naselja (sa otkrivenom kasnoantičkom bazilikom iz V-VI st. n. e.), koje je moguće bilo nasljednik predrimskog proto-urbanog naselja Pod. Međutim ovaj naziv *Bistues* sa opeke se mogao odnositi i na *Bistue Vetus* u istoj mjeri kao i na *Bistue Nova*, pa se postavka Bojanovskog čini pomalo špekulativnog karaktera. Čak je vrlo moguće da je Bugojno, a ne Duvno ustvari *Bistue Vetus*, što bi i sam epitet imena –*vetus*, možda mogao odražavati jer je antičko naselje u Bugojnu izgleda direktni nasljednik željeznodobnog naselja Pod koje je postojalo kao razvijeni i proto-urbani centar i stoljećima prije dolaska Rimljana (puni razvitak ima i od sredine VI. i u V. st. p. n. e.), pa bi se ta činjenica mogla odraziti i u njegovom imenu. Uostalom sa ovog područja ne potiče nijedan nalaz koji bi spominjao neki municipij, kao što se to čita na natpisima iz Varvare, Zenice i Fazlića. A i Pod u prapovijesti i protohistoriji nije bio baš najveće do sada registrirano naselje---ono ustvari spada u kategoriju naselja srednje veličine-, ono je jedino samo sustavno istraženo za razliku od ostalih gradinskih naselja. Samim tim bi se *Bistue Nova* mogla tražiti i u travničkom i zeničkom području, možda baš u Malom Mošunju ili Zenici. Veliki broj natpisa, kulturnih i drugih antičkih nalaza iz zeničke kotline (u Putovićima kod Zenice ---lokaliteti Dvorišta i Ograja--- su pored ostataka možda nimfeja i kulnog mjesta Silvana i Dijane nađeni i temelji terme, mozaik u crno-bijeloj tehnici, ostaci keramičke peći ispod temelja termi, te mnogi drugi nalazi-Tabla III; Mlinčići, Bilimišće itd.) nesumnjivo sugerira njenu važnost u periodu municipalnog ustroja. Te bi bilo sasvim logički pretpostaviti da se tu nalazilo određeno upravno središte, ili bar bitnije mjesto u okviru municipalne jedinice koja je zahvaćala ovo područje, posebno ako se ima u vidu da je u zeničkom području postojao i hram *Urbs Roma*, a koji se morao nalaziti u značajnijem upravnom središtu. O nalazima iz Zenice i okolice, v. Truhelka, 1892, 340-349; Patsch, 1915, 90; 95; 125; 127; Sergejevski, 1932 A; Trajković D-Trajković Č, 1969; Paškvalin, 1979; Bojanovski, 1988, 168; Imamović, 1977 u vezi kulturnih nalaza; Paškvalin, 1996, 101-105 (rimske građevine u Ograji i zeničkom području su nesumnjivo predstavljale kontinuitet naseljenosti još iz perioda samostalnosti-Paškvalin, 1996, 103-105); Škegro, 1999, 251.

uvijek se ne može naći zadovoljavajuće rješenje za ovaj problem *Bistue Vetus-Bistue Nova*- jedan ili dva municipija *Bistuensium*. Iako bi iskreno rečeno, rješenje koje bi se zasnivalo na postojanju dvije odvojene upravno-administrativne i teritorijalne jedinice na razinu municipalnog ustroja i to jedne koja je smještena u travničko-zeničko područje i druge sa Skopljanskom udolinom i Gornjom Ramom, bez obzira da li je riječ o municipijima sa istim ili sličnim imenima, bolje riješilo mnoge nedoumice i u vezi dezitijatske politije.

Vrlo brojni Aureliji koji se sreću na natpisima iz (posebno) Zenice i lašvanskog područja,³¹ i pored toga što je primanje rimskog građanstva u zeničkom i lašvanskom području počelo intenzivnije za vrijeme Flavijevaca, pokazuju da je ipak najveći dio peregrina sa ovog područja stekao građanstvo tek za careva sa aurelijevskim gensom, a vrlo vjerojatno tek sa Karakalinom konstitucijom. Ova činjenica dokazuje da je za prelazak na municipalni ustroj na ovom području, odnosno formiranje municipija *Bistuensium*, izgleda najviše odgovoran ili period druge polovice II. st. n. e. ili početak III. st. n. e., slično kao i u slučaju R.P.*Aquae S...*³²

O nalazištima, iskopavanjima i natpisima u Malom Mošunju v. Truhelka, 1890 B, 188-189; Isto, 1893; Patsch, 1893 A; Hoffer, 1895; Kujundžić, 1916; Sergejevski, 1951 A, 309; Pašalić, 1959 B, 61-73; 1960, 47-49; Lozić, 1959, 37-42; Bojanovski, 1988, 157 fus. 12-14; Inače na prostoru Malog Mošunja, kao i u širem zeničkom području je evidentiran veliki broj gradina, što potvrđuje i iznimnu naseobinsku prisutnost i u prapovijesti i protohistoriji mošunjskog i zeničkog područja (o tim gradinskim lokalitetima v. poglavlje ⇒ Suvremeni lokaliteti).

Potrebno je i dodatno naglasiti da se jedino natpisi na kojima se spominju dužnosnici municipija BIST., a koji su pronađeni u Zenici, nalaze u okviru neke bitnije antičke aglomeracije, dok su oni Varvare u drugačijoj poziciji, a natpis iz Fazlića prilično udaljen od najbliže veće antičke aglomeracije u Malom Mošunju, bar što se zna na osnovi poznate materijalne građe. Zatim malo je neobično da se jedno naselje koje nosi ime *Bistue* nalazi u okvirima neke druge jedinice municipalnog ustroja, kao što bi to bio slučaj da je *Bistue Vetus* u duvanjskom području.

Ipak na osnovi svega do sada pronađenog, izloženog, analiziranog i predloženog u vezi Stare i Nove Bistue ne može ni danas dati zadovoljavajuće rješenje za ubikaciju ovih naselja ili upravno-administrativnog središta jednog ili dva municipija, pa u opticaju praktično još uvijek ostaju svi prijedlozi, s tim da je onaj koji smješta *Bistue Nova* u Bugojno od svih navedenih najmanje vjerojatan. A možda se *Bistue Nova*, a sa njom i *Bistue Vetus* nalaze na lokacijama i zonama koje još uvijek nitko nije uzео u razmatranje.

³¹ Truhelka, 1892; Patsch, 1893 A, 701; 706

³² Po Paškvalinu (2000, 211), Dezitijati su već krajem I. st. n. e. dobili umjesto He(duma) novo administrativno središte, a to bi bio mun(icipium) Bist(ue) na prostoru današnjeg Bugojna. Vidimo da je i Paškvalin prihvatio teoriju Bojanovskog, ali je ona u nesuglasju sa dvije vrlo bitne činjenice⇒1. dezitijatska *civitas* postoji sigurno, sudeći po natpisu T.F.Valenta, i u prva dva desetljeća II. st. n. e. i 2. isto zahvaljujući tome natpisu znamo da se u tome periodu dezitijatsko središte još uvijek nalazilo u gornjobosanskom području. Uostalom, stvarno bi bilo teško zaključiti da su Dezitijati, ili bar jedan dio njih, prešao na municipalni ustroj još za vrijeme Vespazijana, kako to isto navodi Paškvalin (1996, 102-107; 2000, 212). A i svi natpisi iz Varvare, Zenice i Fazlića, koji spominju MVN

Municipij *Bistuensium* se povezuje, i sa stoljećima kasnije na salonitanskim saborima iz 533. i 535. god., evidentiranom *ecclesia Bestoensis*, kojoj je tada biskup bio Andrija, što ujedno predstavlja i jedan od važnijih argumenata teoriji I.Bojanovskog o jednom municipiju *Bistuensium* koji bi zahvaćao široko područje od Gornje Rame do Vranduka.³³ Sudeći po izlaganju samoga Andrije na saboru iz 533. god. ova biskupija je zahvaćala jedno široko područje, što onda po stavu Bojanovskom, da crkveni teritorijalni ustroj na terenu paralelno slijedi upravni teritorijalni ustroj, znači da je i municipij *Bistuensium* (kojeg kao predstavlja *ecclesia Bestoensis*) zahvaćao isto teritorijalno veliko područje.³⁴ Međutim kasnoantička *ecclesia Bestoensis* iz prve polovice VI. st. ne mora biti i teritorijalno podudarna sa municipijem *Bistuensium* iz III. i IV. st. n. e. Teško bi bilo tvrditi da su i granice i forme upravno-administrativnih jedinica koje obilježavaju municipalni ustroj III-IV. st. n. e. ostale potpuno statične u jednom dosta turbulentnom razdoblju obilježenom prvo radikalnim reformama dominata, zatim raspadom Imperije i seobom naroda. Vjerojatno je u tome periodu dolazilo i do formiranja novih jedinica, cijepanja ili objedinjavanja ranijih pa i nestanka nekih novih,

BIS(T najvjerojatnije nisu stariji od početka III. st. n. e., kao i natpisi koji spominju *R.P. Aquae S...*, pa jednostavno nema govora da je na dezitijatskom području u I. st. n. e. postojala upravno-administrativna jedinica rimskih građana u statusu municipija, kolonije ili *res publica*. Međutim na jednom drugom mjestu, Paškvalin (1996, 102) zeničko područje, istina uz rezerve, identificira sa jednim od municipija Bistues.

Slično mišljenje o municipiju *Bistuensium* ima i A.Škegro (1999, 123) po kome su se u središnjem području Dalmacije «...nalazila dva značajnija rimska naselja. U zapadnom dijelu je to bio municipium *Bistuensium* koji je municipalni status stekao za Vespazijana, a u istočnom municipium nepoznata imena koji se nalazio ili u Višnjici kod Kiseljaka ili na području Kreševa». Pored činjenice o vremenu sticanju municipalnog statusa za Bistue i njen ager, sporna je ili bolje reći diskutabilna je i Škegrina tvrdnja o dva naselja, prvo jer arheološke karte središnje Bosne pokazuju postojanje mnogih antičkih naselja a zatim i jer se zanemaruje *Aquae S...* i uopće sarajevsko područje. A i još se ne raspolaže sa izvornom građom (ako ona kao takva uopće i postoji) koja bi potvrdila postojanje nekog municipija u zoni Lepenica-Fojnička Rijeka, o čemu je ranije bilo detaljnijeg govora. Po Škegri (1999, 51) se i eksploatacijom rudnog bogatstva bazena Lepenice, Fojnice i Željeznice upravljalo iz toga navodno «municipalnog naselja» nepoznatog imena koje se nalazilo u Višnjici, pozivajući se i na fragmentarni natpis *....ri munici....efu...an.....XXXV.....enti posuit*. (Škegro, 1997, 103, br. 127; Isto, 1999, 51 fus. 98). Sam natpis je i suviše fragmentaran da bi se iz njega mogli izvlačiti neki precizniji zaključci. Na drugom mjestu A.Škegro (1997, 103, br. 128) konstatira da je područje Višnjice «*territorium Res publicae Aquae S...*», dok u djelu o gospodarstvu na tlu provincije Dalmacije, po Škegri je Bistue *Nova* (Škegro, 1999, 257)⇒Mali Mošunj, koji se nalazi sjeverno, a ne zapadno od navodnog municipija koji bi pokrивao Lepenicu i Fojnicu.

Po H.M.Ćemanu (2000, 155-156) *R.P. Aquae S...* je zahvaćala veliku teritoriju, koja je uključivala i područja Fojnice i Lepenice.

³³ Bojanovski, 1988, 155-156; Paškvalin, 2003, 56-59; 172-182

³⁴ Bojanovski, 1988, 159

vjerojatno su se mijenjala uslijed novonastalih okolnosti i središta tih jedinica itd. A to se sigurno osjetilo i na tadašnjem bosansko-hercegovačkom području, u nepoznatoj mjeri i stupnju transformiranja. Nije nerealno pretpostaviti i da se ova biskupija nije poklapala ni sa tadašnjim lokalnim upravno-administrativnim jedinicama proizašlim iz municipalnog ustroja III-IV. st. n. e. i da je njen teritorijalni prostor u prvoj polovici VI. st. n. e. bio znatno veći u odnosu na municipalni teritorij iz III. st. n. e. Dokaz za to pruža činjenica da se na salonitanskim saborima spominju za teritoriju današnje BiH četiri biskupije; *Bestoensis*, *Martaritana*, *Baloenus*,³⁵ *Sarsenterensis*,³⁶ a moguće je da su i biskupije iz Sirmija, Sisciae i Cibale zahvaćale rubna područja.³⁷ Ako bi se smatralo da svakoj biskupiji odgovara jedna lokalna jedinica ispalo bi da su najveći dio današnjih prostora Bosne i Hercegovine u prvoj polovici V. st. n. e. zauzimale četiri «municipalne jedinice», što je teško pretpostaviti. Broj jedinica municipalnog ustroja III-IV. st. n. e. i kasnijeg kasnoantičkog lokalnog upravno-administrativnog ustroja na prostorima je bio znatno veći od broja četiri. U III. i IV. st. n. e. evidentiran je veći broj municipija, kolonija i *res publica* sa sjedištima na prostorima današnje BiH, a i u kasnoj antici je sigurno bila slična situacija. Ovo bi značilo da su se pojasevi ingerencija pojedinih biskupija pružali i preko više tih jedinica, odnosno da se pod jednom biskupskom nadležnošću tada nalazilo više lokalnih upravno-administrativnih jedinica u svojoj cjelini. Naravno sjedišta i imena tih biskupija su mogla biti vezana za pojedine centre, koji bi ujedno bili i središta (bez obzira da li su bila urbanog, konurbanog ili poluurbanog karaktera) jedne od tih lokalnih jedinica, ali su nadležnosti biskupa toga grada ili naselja obuhvaćale ne samo njegovu teritoriju nego i teritorije okolnih, drugih lokalnih jedinica. Pod tu biskupsku nadležnost iz prve polovice VI. st. n. e. bi tako ulazilo više tih jedinica, ali u svojoj cjelini ne sijekuci ih, jer bi to bilo nelogično. Na osnovi iznesenih zaključaka bi se moglo objasniti i to preveliko prostranstvo bestoenske episkopije, čije se središte možda nalazi u npr., u *Bistue Nova*, ali koje pod svojom nadležnošću obuhvaća i druge gradove, naselja i lokalne jedinice, a ne samo one koje su upravno-teritorijalno bile direktno vezane sa Bistue Nova. Uostalom da se prostor biskupije ne treba apsolutno vezati samo za jednu lokalnu upravno-teritorijalnu jedinicu dokaz je i to što Andrija od sabora traži da mu se smanji područje episkopije, odnosno odvoji jedan dio teritorije koji je spadao pod ingerencije bestoenske biskupije. U suprotnom bi to onda automatski moglo značiti i podjelu te

³⁵ Moguće je da je lokalitet *Baloia* koji se spominje u Ravenjaninovoju «Kosmografiji» (IV, 19) i Pjottingerovoj karti (V, 2 kao *Baloie*) bio sjedište ove biskupije.

³⁶ Moguće je da je Sarsiteron koji se spominje kod Ravenjanina «Kosmografiji» (IV, 16) bio sjedište ove biskupije koja je pod svojom nadležnošću imala zapadnu Hercegovinu i dio istočne Hercegovine (Čače, 1995, 52)

³⁷ Čače, 1995, 85 i fus. 218

lokalne jedinice, što ipak spada u nadležnost svjetovne državne vlasti oličene tada u arijanskoj ostrogotskoj dinastiji Amala.³⁸

Za treću municipalnu jedinicu, za koju Bojanovski isto pretpostavlja da je proizašla iz dezitijatske *civitas*, koloniju Ris...(*Col. RIS...*)³⁹ se takav zaključak sa sigurnošću ne bi mogao prihvatiti, jer su romanijske i istočnobosanske oblasti koje je zauzimala spomenuta kolonija, bile ne samo van dosega Dezitijata nego i pružanja srednjobosanske kulturne grupe. Ovo su bile oblasti na kojima se punom snagom razvijala sjeverna varijanta Glasinačke kulture željeznog doba, koja je nesumnjivo pripadala Autarijatima. Tako su te prostore naseljavale postautarijatske ilirske zajednice i drugi autarijatski epigoni, bilo da su direktni njihovi nasljednici bilo da su nove, doseljene skupine, ali ne i Dezitijati. Osim toga ako bi kolonija Ris... isto proizlazila sa dezitijatske teritorije, to bi onda Dezitijate protegnulo sve do Gornjeg Podrinja što je vrlo teško pretpostaviti. U tom slučaju bi se njima praktično priključile sve oblasti koje su ulazile u sastav prvobitne srednjovjekovne Bosne što je ipak previše za narod od 103 dekurije, jer bi onda dezitijatska *civitas* bila po veličini skoro identična delmatskoj *civitas* od 342 dekurije, što je previše makar imali u vidu i dezitijatske velike gubitke u ratu 6-9. god. n. e.⁴⁰

Znači za sada, na osnovi raspoložive, pronađene i obrađene izvorne građe možemo da zaključimo da su se na prostorima koje je zauzimala dezitijatska politija (u vrijeme nezavisnosti *politički entitet* i u rimsko doba *civitas*) pružali (sigurno) *R.P. Aquae S...*, sa urbanim jezgrom na sarajevskom naselju Ilidža (zapadni dio sarajevskog polja)⁴¹ i možda municipij *Bistuensium* (u cijelosti ili djelomično) bez obzira da li je riječ o jedinstvenoj jedinici ili o dvije sa sličnim imenima. U slučaju da je i municipij *Bistuensium* proizišao iz dezitijatske *civitas* onda bi on u tom slučaju sigurno zauzimao zeničko i travničko područje, načelno sjevernije oblasti za razliku

³⁸ Najbolji primjer za gore iznesenu tvrdnju pruža primjer biskupije *Sarsenterensis* koja je u okviru sebe obuhvaćala više lokalnih jedinica, a nije bila identična samo sa jednom lokalnom upravno-teritorijalnom jedinicom. O tome da li je jedna biskupija bila identična sa jednom lokalnom (municipalnom) jedinicom ili je obuhvaćala više njih zavisilo je od čitavog niza činilaca od kojeg su najvažniji brojnost populacije, kvalitetu i kvantitet kristijaniziranosti, stupanj crkvenog ustroja i veličina područja.

Uostalom, najlakše se dijeli ono što je strukturirano od nekih jasno definiranih sastavnica.

³⁹ Bojanovski, 1988, 169-175; I Imamović (1977, 33) Dezitijate na istoku povlači čak sve do linije Foča-Drina

⁴⁰ Uostalom velike gubitke su morali imati i Delmati pa i Mezeji, istina izgleda nešto manje u odnosu na Dezitijate koji su po Veleju dovedeni skoro do istrebljenja, ali ne i radikalno previše.

⁴¹ Po Ćemanu (2000, 129)⇒»Izgleda da se upravni teritorij razvijenog rimskog naselja najvećim dijelom poklapao s rasprostranjenošću, tj. s prostornim protezanjem središnjeg dijela teritorija kojeg su nastanjivali Desitijati. ».

od južnih područja koja bi bila uključena u opseg *R.P. Aquae S...* Samo razgraničenje između ove dvije upravne jedinice se ne bi moglo sa preciznošću povući preko prostora Gornje Bosne. Jedino bi se moglo pretpostaviti da se zapadni dio linije sa većom vjerojatnošću pružao sjeverno od Fojnice, gdje bi sjeveroistočne padine Vranice činile tu neku prirodnu granicu, a onda bi se po liniji pružala prema rijeci Bosni. Poseban i ključni problem u vezi razgraničenja *R.P. Aquae S...* i MVN. BIST., predstavlja kakanjsko područje sa odgovarajućim zaleđem sve do rijeke Krivaje, jer je ono moglo pripadati i jednoj i drugoj upravnoj jedinici.

Kasni principat i dominat i Gornja Bosna

Nakon poraza Valerijana 260. god. n. e. Imperija je upala u stanje anarhije, uzurpacije i separatizma i barbarskih napada čega nisu bile pošteđene ni ilirske i balkanske provincije. Jedan dio uzurpatora iz reda onih «TYRANNI TRIGINTA» je preuzeo kontrolu nad i ilirskim provincijama,⁴² ali izgleda da planinske oblasti Provincije nisu u tolikoj mjeri osjećale negativne posljedice teškoća u koje je Imperija i sustav principata zapao. Relativno mirnija situacija u odnosu na ostale oblasti samo je omogućavala dalji razvitak i uzdizanje municipalnih zajednica, ali i njihovih urbanih jezgara. Pobjeda ilirskih careva i ujedinjene Imperije donijelo je samo uspon ilirskih provincija, uključujući i nekadašnje dezitijatsko područje, koje tada dostižu zenit svoga antičkog razvitka. Ali pobjeda ilirskih careva označila je i kraj sustava principata i prelazak na novo i ideološko i političko uređenje i sustav vrijednosti, što se moralo odraziti i na ustroj funkcioniranja i ingerencije Provincije u cijelosti i njenih sastavnih, lokalnih jedinica.

Za vrijeme Aurelijana je izvršena, i to nakon skoro tri stoljeća dugog razdoblja, korijenita promjena u biti vrhovne provincijske izvršne institucije, jer je dosadašnji vojno-civilni upravitelj-*legatus Augusti*- zamijenjen samo sa civilnim koji se od tada naziva *vir perfectissimus praeses*⁴³ *provinciae Dalmatiae* (prvi put se spominje za 277. god. n. e.).⁴⁴ Ovo transformiranje je bilo posljedica obrambenih potreba, kako bi se centralizirao i učvrstio vojni ustroj, posebno u ugroženim dunavsko-ilirskim provincijama. Tako je stvoren novi vojni sustav teritorijalnog ustroja na čelu sa *dux militis*, koji je bio odgovoran za *limes Illyricianus*. U njegovu vojnu odgovornost je pored panonskih provincija i Norika spadala i Dalmacija zajedno sa Gornjom Bosnom i lašvanskim porječjem.⁴⁵ Upravno-institucionalno uređenje Provincije ustanovljeno više-manje za Aurelijana se održalo prilično dugo, jer *praeses* Dalmacije srećemo i u popisu

⁴² Vidjeti «Tridestorica tirana». Protu-car Regelijan 263. god. n. e. u Meziji je navodno bio Decebalov potomak, na što mi možda ukazivalo i samo njegovo ime. Jireček, 1952, 21

⁴³ Riječ je o istom korijenu riječi iz koje je nastala i naša moderna riječ predsjednik.

⁴⁴ Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 68 i *CIL* III 8707

⁴⁵ Bojanovski, 1988, 56-57

«*Notitia Dignitatum*»...*in partibus Occidentis* iz početka V. st. n. e. Na osnovi ovog popisa njemu je bila podređena široka mreža administrativnih službi, među kojim susrećemo i onu koja nosi naziv *princeps*.⁴⁶

Nakon Dioklecijanovih reformi, provincija Dalmacija je izmijenila i svoj teritorijalni okvir jer je od njen otcjepljen istočni dio od kojeg je stvorena nova provincija. Dalmacija, odnosno njen predioklecijanski zapadni dio je kasnije uključen u dijecezu Panonija, kojom upravlja vikarij, a ova je opet uključena u jednu od četiri prefektore. Čitav niz mjera donesenih u prvoj polovici IV. st. n. e. dodatno ograničava municipalnu autonomiju, slobodu kretanja, veže kolone za zemlju i vezuje zanatlije za njihove kolegije. Ove mjere, u kojima se jasno ogleda vojnički način razmišljanja, su samo još više pospješili degradaciju municipalnog načina života, i samo otežavali privredni razvitak. Od 364. god. n. e. se za lokalne jedinice uvodi institucija *defensor civitatis*, zaštitnika interesa te jedinice, ali već u VI. st. n. e., ti defensori su izgubili svaki značaj, a u mnogim zajednicama više uopće nisu bili birani.

Kasnoantička središta

Sigurno su i *R.P.Aquae S...* i *municipium Bistuensium* postojali i funkcionirali za vrijeme vladavine i Konstantina i njegove «dinastije», zaključno sa Julijanom Apostatom, međutim nepoznato je kakva je bila njihova dalja sudbina i kako su i kada nestali. Sudeći po postojanju biskupije *Bestoensis* u VI. st. n. e., neka upravno-administrativna jedinica, koja bi vodila podrijetlo od municipija *Bistuensium* ili bar baštinila izvedenicu od njegovog imena, izgleda da je postojala i u VI. st. n. e. I postojanje bazilika i većih crkava u Bilimišću-Zenica, Malom Mošunju, Varošluku-Turbe sugerira da je postojalo određeno crkveno, a preko njega i kasnoantičko upravno-administrativno središte u zoni prostiranja municipija *Bistuensium*. O *R.P. Aquae S...* i njenom daljem razvitku od 378. god. n. e. pa nadalje ne raspolazemo ni sa kakvim vijestima u pisanim vrelima. Pitanje kasnoantičkog upravno-administrativnog i teritorijalnog ustroja i njegovog razvitka od kraja IV. st. n. e. i početaka V. st. n. e. na prostorima koje je nekada pripadalo Dezitijatima je još više nepoznato nego što se odnosi na ranija razdoblja. Ne zna se da li je nastavio kontinuirani razvitak municipalnih jedinica ili se stvorila neka nova šema.

U kasnoj antici i ranom srednjem vijeku prostor Breze ponovo dobiva na važnosti. Da je Breza, ustvari njena neposredna i nešto dalja okolica ,bila vrlo važno središte upravnog,

⁴⁶ *Notitia Dignitatum*» za Zapadno Carstvo, XLV

Inače o kasnoantičkom uređenju i upravnim institucijama u tome periodu zaključno sa uspostavom romejske vlasti v. Zaninović, 1996, 376-384

društvenog, gospodarskog i religioznog života Gornje Bosne u toku kasne antike dokazuje i postojanje kasnoantičkih kompleksa (crkvene ili upravne funkcije) na lokalitetu Crkvine kod, bolje reći u Brezi, i vrlo blizu lokaliteta Kamenjače,⁴⁷ te na lokalitetima Srđ i nešto daljim Dabrinama. Stagnacija i potisnutost ovog područja u periodu III-V. st. n. e. je prestala sa razvitkom kršćanstva, seobom naroda i promjenama političkih okvira prvo, sa dolaskom istočnogotskog, a zatim i istočnorimskog. Ovo uzdizanje Breze i njene okoline nakon višestoljetnog razdoblja stagnacije, zahvaljujući nalazu germanskog futharka u bazilici u Crkvinama, može se pouzdano potvrditi za ostrogotski period, i vjerojatno i za kasnija, a možda i prethodna desetljeća. Ove građevine na Crkvinama ne treba automatski povezivati samo sa postojanjem crkvene zgrade, tj. basilike,⁴⁸ nego moguće i sa središtem lokalne uprave uz naravno i crkveno središte sa bazilikom. Sudeći po činjenici da se u izgradnji tog novog kasnoantičkog kompleksa koristi i dezitijatsko nasljeđe iz vremena principata, kao što je spomenik sa natpisom jednog princepsa, i to kao obični građevinski materijal, vjerojatno je novi polet prostora Breze bio izazvan brzo i bez nekog velikog oslanjanja na vidljivu ranoantičku (prva stoljeća nove ere) i raniju dezitijatsku tradiciju Breze i njene neposredne okolice. Taj novi polet je izgleda primarno odražavao stremljenja novog vremena ne obazirući se na potrebe povijesne svijesti i sjećanja na ranija razdoblja postojanja dezitijatskog političkog naroda, čiji su potomci (u genetskom smislu) većim dijelom bili tadašnji stanovnici okolice Breze, koji i su gradili tu baziliku i okolne zgrade. Upravo korištenje dezitijatskog nasljeđa dokazuje da je ovaj novi polet užeg brezanskog područja «vještački», odnosno da se naglo događa, a ne kao rezultat postupnog, evolutivnog i više-manje kontinuiranog procesa razvitka. Njima je za taj polet, primarno okarakterisan kršćanstvom, nedostajalo materijala i oni su ga nalazili u starom, dezitijatskom i antičkom materijalu koji simbolizira onaj nekršćanski svijet, za koji te stvaraoce (i idejne i praktične izvođače) nije vezala nikakva privrženost ni osjećaj. I na primjeru prenošenja sa originalnog mjesta i ugrađivanja u sekundarnu upotrebu, slično kao i u slučaju spomenika porodice «Batona», očituje se kako je bogato dezitijatsko nasljeđe korišteno bez ikakvih obzira u

⁴⁷ O lokalitetu Crkvina u neposrednoj blizini urbanog središta Breze v. Čremošnik-Sergejevski 1930; Sergejevski, 1943, 14-19; Basler, 1975, 259-264

⁴⁸ Basilika, odnosno Vasilika je izvedenica od grčke riječi *basileus*-kralj, pa bi tome grčkom izrazu bukvalno odgovarao latinski izraz *regia*. A pošto su u političkom razvitku većine grčkih država i Rima stari protohistorijski i ranopovijesni kraljevi izgubili stvarnu političku moć, čime je institucija koja je još uvijek nosila naziv *basileus* i *rex* zadržala samo još nadležnost «svetih», poslova koji se tiču religije (usporediti Atenu i Rim), logično je da se onda nazivi vezani za spomenute termine u određenim izvedenicama (kao npr. basilika i regia) povežu sa religioznim aspektom života.

novim povijesnim, ideološkim i duhovnim uvjetima kasne antike i ranog srednjeg vijeka kao gotovi i obrađeni materijal za izgradnju novih kulturoloških oblika. To na jedan osebujan način održava i stupanj dekadencije i zamiranja povijesne svijesti i općeg kulturološkog nazadovanja koje je zavlдало u spomenutim razdobljima i uvjetima, čim se spomenici vlastitih predaka koriste za nove vrlo praktične radove u slavu nove ideologije ili u svrhu svakidašnjih potreba. Vjerojatno je i taj materijal koji su koristili kasnoantički ljudi bio, kada su ga zatekli, već prilično zapušten, sa zaboravljenom primjenom, pa i ruiniran, što je olakšalo i «savjest» i trud onih koji su ga koristili u sekundarnoj primjeni.

Nepoznati su konkretni razlozi toga uspona užeg brezanskog područja kao lokalnog središta u odnosu na sarajevsko polje u periodu kasne antike do dolaska Slavena. Možda je upravo ona saobraćajna pristupačnost sarajevskog polja u nemirnim vremenima od početka V. st. p. n. e. predstavljala nedostatak, za razliku od prethodnih stoljeća relativne stabilnosti i mira. Bazilika na Crkvinama, ne samo preko runskog alfabeta (Tabla IV, slike 2-3), pokazuje dosta značajki koje je mogu povezati sa istočnogotskim elementom i arijanstvom. Na osnovi izloženog možda bi se ovo uzdizanje okolice Breze moglo povezati možda sa uspostavom istočnogotske vlasti i stabilizacijom prilika nakon nemirnog V. st. n. e. Ta stabilizacija je sama po sebi iziskivala postojanje određenog upravnog, a pošto Crkva stiče sve veće značenje i crkvenog središta koje se smješta u okolicu Breze jer je značaj starih kasnoantičkih municipija ili oslabio ili prestao.⁴⁹ Sudbina *Aquae S...* je nepoznata, ali sudeći po do danas poznatim nalazima ona u VI. st. n. e. više nema onakvo značenje kakvo je imala u prethodnim stoljećima, možda je bila ili razrušena ili vjerojatnije teško oštećena u toku nemirnih vremena.⁵⁰ Istočnogotsko razdoblje je tako lokalno upravno i crkveno središte smjestilo u Brezu i njenu okolicu, što bi možda imalo svoga odraza i u prvo vrijeme nakon slavenskog doseljavanja (toponim Župča).

⁴⁹ Izgleda da je biskupska uprava u stvari u nemirnim vremenima, a posebno nakon sredine VI .st. n. e., u sebe apsorbirala i određeni autoritet pa i ovlaštenja pa i djelokrug djelovanja civilne uprave, te je tako biskupska bazilika predstavljala na neki način i upravno središte. Inače izgleda da je izgradnja kršćanskih kulturnih objekata na tlu bosanske unutrašnjosti, posebno intenzivirana za vrijeme istočnogotske vlasti.

⁵⁰ Nakon bitke kod Hadrijanopola 378. god. n. e. i zapadne ilirske provincije su bile izložene «barbarskim» pustošenjima. Sv. Jeronim kaže da je njegov rodni grad Stridon, koji se nalazio negdje na granici Dalmacije i Panonije, u to vrijeme bio u ruševinama, što bi značilo da su razaranja zahvatila i prostore današnje Bosne. (Klaudijan, O Stilihonovom konzulstvu, II, 191-207; Sv. Jeronim, O slavnim ljudima 135; Komentar o Zefaniji, 1, 676). I kasniji ratovi koji su vođeni u ilirskim provincijama u V st. n.e., sve do privremene stabilizacije prilika za ostrogotske uprave mogli su rezultirati napadom na *Aquae S...*

Manje od kilometar južnije u odnosu na Crkvine i na drugoj, lijevoj strani rječice Stavnje, na lokalitetu Srđ isto su pronađeni ostaci kasnoantičke, ranokršćanske građevinske djelatnosti, koja je kao svoj građevni materijal koristila rimsko obrađeno kamenje iz II. i III. st. n. e. Tako i ovaj lokalitet, (čije ime sugerira izrazitu povezanost sa kršćanskim kultom-uporediti dubrovački Srđ)⁵¹, ukazuje da je došlo do ponovnog uzdizanja Breze i njene neposredne okolice u kasnoantičko doba.

⁵¹ Srđ je naziv koji se koristi u literaturi i zvaničnim dokumentima, dok sadašnje, lokalno stanovništvo ovaj lokalitet ustvari naziva Srh. O ovom lokalitetu više v. Čorović, 1913, 409-420; Nikolajević, 1970, 91-112. Naziv Srđ je vjerojatno povezan sa sv. Sergijem koji je zajedno sa sv. Bakhom bio sirijski mučenik na dvoru Maksimijana.

Kasna antika¹

Cijelo burno vrijeme V. i VI. st. n. e. Gornja Bosna i lašvansko porječje su dijelili sudbinu čitave Provincije.² Izgleda da se i naseobinski život ponovo preseljava u sigurnije oblasti, na uzvišenja, pa se tako mnoge gradine, koje su postojale u predrimsko doba, sada koriste kao refugiji;³ gradina na Dabravinama kod Breze, Gradac u Homolju kod Kiseljaka, gradina u Karauli kod Kaknja,⁴ Podastinje sa uzvišenjem na kojem se nalazi lokalitet «Crkvina», Gradac iz sela Višnjica kod Kiseljaka. Zanimljivo je da se na ili u blizini čitavog niza tih gradinskih naselja, odnosno kasnoantičkih refugija, susreću i starokršćanski objekti; Dabravine, Homolj, gradina u Malom Mošunju kod Viteza, Podastinje, gradina u selu Zenepićima kod Novog Travnika, Višnjica kod Kiseljaka, Zukići (Bila). U vrijeme seobe naroda, i pored refugija, područje Gornje Bosne i lašvanskog porječja je pretrpjelo velika razaranja, o čemu sjedeći upravo refugij na gradini Karaula kod Kaknja koji je bio potpuno uništen i zauzet od nekog još uvijek neidentificiranog osvajača.⁵

Za ostrogotsku vladajuću dinastiju Amala gornjobosanske i lašvanske teritorije su predstavljale jednu od isturenijih oblasti prema Istočnom Carstvu, prema kojem je dvor u Raveni imao formalnu zavisnost, što ovim prostorima daje određeni vojni i strateški značaj. Ostrogotska uprava donosi stabilnost i zaustavljanje kulturnog i gospodarskog opadanja, a na pojedinim područjima dolazi i do obnavljanja već utihnulog antičkog načina života.⁶ U Gornjoj Bosni ponovo zaživljava rudarska aktivnost. Upravno središte

¹ O kasnoantičkom razdoblju na prostoru današnje BiH v. Paškvalin, 2003

² Iako u formalnom smislu još uvijek dio Imperije, zbog slabe praktične funkcionalnosti Zapadnog Carstva, u drugoj polovici V. st. n. e. Dalmacija je praktično bila samostalna, prvo za vrijeme Ecija, upravljana od patricija Marcelina koji je svoju vlast ostvarivao najviše zahvaljujući jakoj pomorskoj sili. On je kao zapovjednik zapadno-rimske flote ubijen u sukobu sa Vandalima na Siciliji 468. god. n. e. (Jireček, 1952, 29). Marcelinov sestra Julije Nepot, sin Marcelinove sestre i Nepocijana i rođak Verine, žene konstantinopoljskog cara Leona I, je 474. god. n. e. postao je zapadnorimski car. Već iduće godine je on prebjegao u Dalmaciju, gdje je držao zapadnu carsku prijestolnicu u Saloni, priznat i u južnoj Galiji, od dvora u Konstantinopolju, pa i od samog Odoakara, sve dok 8. V. 480. god. nije ubijen. I tek nakon toga je Odoakar preuzeo kontrolu nad provincijom. (Zaninović, 1996, 378; Zaninović, 1999, 222).

³ O istraživanjima refugija u Sloveniji, sjeverozapadnoj Hrvatskoj i dijelu sjeverozapadne Bosne v. Ciglencečki, 1987; Sokol, 1998

⁴ O gradini Karaula kod Kaknja v. Paškvalin, 1996, 105-106; Isto, 2000, 221-222

⁵ Paškvalin, 2000, 222

⁶ U Sirmijumu se obnavlja i kovnica novca od 504. do 526. god.

gornjobosanskog područja za vrijeme ostrogotske vladavine se nalazi u Brezi, pa se pretpostavlja da je i veći objekt na lokalitetu Crkvina, služio kao *aula regia* ostrogotskih komesa.⁷ Romejske trupe su u periodu 535/6. god. preuzele kontrolu nad Dalmacijom i Ilirikom.

U kasnoj antici na prostorima današnje BiH je postojala velika mreža ranokršćanskih crkava, sa bogato obrađenim kamenim namještajem (Zenica, Dabravine, Breza) izrađenim na tokarskom kolu u vidu rezbarija.⁸ Održavaju se provincijski crkveni sinodi 530. i 533. god. u Saloni koji otkrivaju postojanje crkvene institucije *episcopus Bestoensis ecclesiae* koju obnaša izvjesni Andrija.⁹ To bi značilo da je postojala biskupija *Bestoensis*, koja je vjerojatno zahvaćala i prostore koji su nekada pripadali dezitijatskoj *civitas*. Sjedište ove biskupije se možda nalazilo u velikoj bazilici iz Zenice, čiji je prostor, sudeći po natpisima nađenim u zidovima toga zdanja pripadao municipiju *Bistuensium*.¹⁰ Salonitanski sabori iz 530. i 533. god. pobliže objašnjavaju ustrojstvo i stanje kršćanstva, odnos sustav ortodoksno-katoličkih biskupija (ne i arijanskih) u provinciji Dalmaciji.

Konačni slom

Sa svojim izbijanjem na obale Dunava početkom V. st. n. e. slavenske zajednice sustavno se obrušavaju na neadekvatno branjene romejske balkanske provincije, izlažući ih zajedno sa Kutrigurima pustošenju, a posebno nakon dolaska Avara i stvaranja I avarskog kaganata.¹¹ Dalmacija je udarima Slavena bila izložena posebno od sredine VI. st., kada je jedan njihov odred preko središnjeg Balkana prodro u nju, najvjerojatnije u njene najistočnije oblasti. A za vrijeme borbi kod Sirmijuma 567. god., kagan Bajan je poslao 10 000 Kutrigura da pljačkaju provinciju Dalmaciju. Dalmacija je bila izložena teškom pustošenju i prilikom kasnijih borbi oko Sirmijuma, kada je avarski kagan da bi spriječio da opkoljenom garnizonu i stanovništvu dođe pomoć iz Dalmacije, poslao dio oružane sile kako bi pustošili tu provinciju i tako «zaposlili» romejske snage u njoj. Za ova pustošenja nejasno je koja su područja najčešće zahvaćala, i da li su dopirala do Gornje Bosne.

I dok su se odvijala pustošenja balkanskih provincija i teške borbe na Savi i Dunavu, u nešto pošteđenijoj primorskoj Dalmaciji, odnosno njenim gradovima udaljenijim i od

O ostrogotskoj upravi u Dalmaciji v. Zaninović, 1996, 378-380

⁷ Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16

⁸ Bojanovski, 1988, 73

⁹ O salonitanskim saborima iz 530. i 533. god. n. e., v. Jarak, 2005, 307

¹⁰ Truhelka, 1892;

¹¹ O prodorima Slavena i Anta v. Jireček, 1952, 46-62

ugroženih provincijskih oblasti, kao što su Epidaur, Doklea, i sama prijestolnica Salona se vodila bespoštedna i bespotrebna crkvena borba za crkvena dostojanstva i dogme. U tom «sukobu» koji je rastakao snagu i moral Provincije, kao da bliske opasnosti od Avarskog kaganata i Slavena uopće nije bilo, učestvovao je i prokonzul Marcelin (594. god.). Umjesto da se pripreme za djelotvornu obranu provincijskih granica, koje su nakon pada Sirmijuma bile potpuno otvorene za velike napade, pa i invazije, i civilni i crkveni dužnosnici su gubili snagu, vrijeme i energiju u ostvarivanju svojih ambicija i međusobne borbe. I antičko razdoblje u kontinentalnoj unutrašnjosti Dalmacije je bilo osuđeno na svršetak i svoga trajanja i kontinuiranog razvitka.

Posebno veliki i razorni avarski upad Dalmacija je doživjela sa provalom iz 597. god., kada su napadači osvojili grad koji se po Teofilaktu zove ...Βόγκεις..., a po Teofanu ...Βάλκης... i razorili još oko 40 utvrda (koji su predstavljali i refugije) i gradića.¹² Ovaj grad je sigurno predstavljao važnije upravno i uopće središte u okvirima provincije čim bi ga oba ova autora i spominjali, i čim mu je gravitirao veći broj drugih gradića i utvrda/refugija. On je možda i bio glavni cilj i dobitak upada avarskih i njima savezničkih i podčinjenih snaga. Sam grad se nalazio negdje uz duž puta Servitium-Salona ili Sirmijum-Argentaria-sarajevsko polje-Salona kojim su vjerojatno prodirale invazorske snage.¹³ Napad iz 597. god. je bio veliki i opsežan napad Avarskog kaganata jer ga je osobno predvodio kagan i jer su upotrebljene i ratne mašine. Ali prilikom povratka, podzapovjednik romejskih snaga Guduj?in, podrijetlom German, je u gustim šumama današnje Bosne dočekaio invazorske snage, napao i potukao ih.

Pad Βόγκεις i razaranje unutrašnjosti provincije Dalmacije za vrijeme upada 597/8. god., i pored Gudujinove pobjede, su toliko potresli Provinciju, da je moguće i to utjecalo na smirivanje onih unutarnjih sukoba na crkvenoj, samim tim i civilnoj provincijskoj sceni i na nastanak pisma nadbiskupa Salone Maksima papi Grguru I .(koji su donedavno bili u međusobnom sukobu) iz 600. god., u kojem ga izvještava o velikoj opasnosti koja Dalmaciji

¹² Barišić – Rajković – Krekić – Tomić, 1955, 121 – 122.

Kada bi se nazivi ovog grada koji prezentiraju Teofilakt i Teofan transkribirali na latinični tekst u bizantskom izgovoru dobili bi *Vogkeis* i *Valkes*, Međutim potrebno je imati u vidu da je ovaj grad pripadao latinskoj jezičnoj zoni koja upotrebljava glas *b*, koji je iščezao u bizantskom, kao i u modernom grčkom i bio nadomješten sa glasom *v*. To bi značilo da je ovaj grad, nosio ime koje je počinjalo sa glasom *b*. To bi ga možda moglo povezati sa lokalitetom Baloie (poznatom preko Pojtingerove karte VI, 2 i Ravenjanina, IV 19), na putu Salona-Servitium.

¹³ O ovom napadu iz 597. god. v. Piteša, 2003, 473

prijeti od Slavena.¹⁴ Ali već je bilo i suviše kasno da se spriječi konačni kraj i posljednje godine ne samo antike, nego i uopće Ilirika i ilirskog na zapadnom Balkanu, nakon više od dva tisućljeća trajanja su nastupile. I u predstojećem desetljeću odigrala se konačna preobrazba jednog svijeta u drugi.

Nakon pobune vojske na Dunavu 602. god. i odlaska dunavske armije prema Konstantinopolju i zbacivanja cara Maurikija, sjeverna granica je ostala potpuno otvorena i nezaštićena.¹⁵ Sudeći po tome što je u troski na lokalitetu Blagaj-Japra pronađen novac cara Foke (602-610. god.)¹⁶ moguće je pretpostaviti da glavna invazija i naseljavanje nisu zahvatili zapadni Balkan odmah poslije 602. god., i da još uvijek funkcionira provincijski sustav u unutrašnjosti provincije. Ako se romejska vlast osjećala i bila još uvijek funkcionalna u rudonosnom području Japre na sjeverozapadu Bosne, onda je ona još uvijek postojala i u dubljoj bosanskoj unutrašnjosti, konkretno u Gornjoj Bosni i lašvanskom porječju.¹⁷ Ipak bez obzira kada je točno došlo do konačnog rušenja efektivne romejske vlasti u unutrašnjosti današnje Bosne i slavenskog naseljavanja, prva dva ili tri desetljeća VII. su bili ključni u tome procesu. Ostavljene bez zaštite jačih formacija istočno-rimske vojske zajednice Ilirika su se morale više-manje same suočiti sa svojim najvećim iskušenjem. Avarsko-slavenskoj invaziji, ali po trajniju nesreću provincijalnog stanovništva i naseljeničkom naletu, sada su se pružala otvorena i prepuštena prostranstva sve do jadranske obale. Invazorske, ali i naseljeničke kolone I. Avarskog kaganata su se koristeći rimske putove vrlo brzo spuštale prema Jadranu. A pošto je dio putova koji su povezivali panonski bazen sa primorjem, odnosno sa rimskim gradovima Salonom, Naronom, Epidaurum, sve gradovima koji su ubrzo bili razoreni, prolazio kroz Gornju i središnju Bosnu, te horde su i prešle i preplavile nekadašnju dezitijatsku teritoriju. U ovom periodu razorena je i bazilika u Crkvinama u Brezi, ali se život ali pod sasvim novim uvjetima nastavlja na ostacima antičkog života i u Brezi i u sarajevskom polju, na mjestu

¹⁴ Jireček, 1952, 52

¹⁵ Tako je 602. god., predstavljala i praktičan (ne i formalan) kraj staroga Rimskog Carstva, a 610. god., kada carski tron preuzima Heraklije (610-641. god.) predstavlja rađanje novog Carstva na Istoku, te je ovo razdoblje Fokine vladavine vrijeme rastrojstva uprave i odbrane, posebno u balkanskim provincijama ali i vrijeme sustavnog razaranja tekovina antičke civilizacije i romejske uprave u kontinentalnoj unutrašnjosti Balkana.

¹⁶ Bojanovski, 1999, 150

¹⁷ U Đelilovcu na Lašvi je pronađen jedan zlatnik cara Heraklija (Kraljević, 1980, 85; Škegro, 1999, 48), što bi možda govorilo o tome da je bar u početku Heraklijeve vladavine bilo još uvijek cirkulacije romejskog novca, a onda bar i nekih aspekata provincijalnog života.

nekadašnjeg urbanog jezgra kolonije *Aquae S...*¹⁸Salona je pala do 614. god. i sa njenim razaranjem konačno se ugasilo antičko razdoblje povijesnog razvitka zapadnog Balkana, koji je ušao u rani srednji vijek.¹⁹

Otpor iliroromanskih zajednica u središnjoj Bosni avaro-slavenskoj najezi sa početka VII. st. je kako izgleda bio slab. Sa prvim desetljećem VII. st. konačno se prelazi prag izdržljivosti domaćih zajednica i one su preplavljene avarskom oružanom moći i slavenskom masom i antički način života se prestao dalje kontinuirano razvijati, a nastupilo je novo srednjovjekovno doba. Ako je i bilo oružanog otpora on je bio neustrojen i neuvezan. I pored toga što je možda sporadično dolazilo do žešćih okršaja i žilavijeg otpora, on je u načelu ostajao nedjelotvoran. Ni u vrelima ni u tradiciji ne nailazimo ni na kakve tragove, makar i legendarnog karaktera da su Iliroromani imali takve vođe otpora najezdama kakvi su npr. bili romanobritski Ambrozije Aurelijan ili galorimski Sijagrije. Moguće je da su jedino starosjediлаčke zajednice u planinskom pojasu okrenutom prema Gornjem Podrinju pokazale izražajniji stupanj žilavosti, zbog čega bi i teritorija koju su naseljavali i dobila naziv Romanija, o čemu će biti detaljnijeg govora. I tako je sa prvim i drugim desetljećem VII. st. razaranje kulturnog, gospodarskog života te društvenih i političkih institucija starosjedilaca je dostiglo kulminacionu točku.

Sudbina «dalmatinskog» provincijalnog stanovništva je u tim prvim desetljećima VII. st., nejasna, pogotovu što se tiče kontinentalne unutrašnjosti.²⁰ U unutrašnjosti se provincijalno stanovništvo djelomično uspjelo spasiti povlačenjem u refugije i planinske utvrde, o čemu svjedoči i Ljetopis popa Dukljanina. Ako bi se vjerovalo riječima dukljanskog svećenika mogli bismo tvrditi da su ove u planine izbjegle zajednice uspjele sačuvati kakvu takvu samostalnost, o čemu bi svjedočili i nazivi pojedinih bosanskih

¹⁸ O kasnoantičkoj *Aquae S...*, refugija u njenom okruženju te ilidžanskom ranom srednjem vijeku v. Ćeman, 2000, 156-157; Fekeža-Gavrilović, 2000

¹⁹ Taj finalni čin sada nasilnog zatiranja antičkog načina života i kulture na današnjim bosanskim prostorima započeo je već sa padom Sirmijuma u ruke Avara 582. god., a formalno završio sa padom provincijskog glavnog grada.

²⁰ O provincijalnoj stanovništvu u primorju i kontinentalnoj unutrašnjosti i onome što je ono doživljavalo po razaranju Salone, izvjesne podatke, na osnovi kojih bi se mogao bar ugrubo pokušati rekonstruirati njihov život u novim uvjetima, daju Toma Arhiđakon, Ljetopis popa Dukljanina i Konstantin Porfirogenit.

planina (Romanija, Vlašić).²¹ Ti utvrđeni refugiji, koji su činili i Justinijanov limes, su jednim dijelom bili smješteni i na mjestima nekadašnjih gradina. Tu na planinskim zaravnima, padinama i visoravnima se u tim prvim desetljećima VII. st. uspio konsolidirati autonomni način života provincijskog stanovništva, ali na sasvim drugim društvenim i gospodarskim i kulturnim osnovama u odnosu na ranije generacije. Destruiranje njihove društvene i gospodarske strukture kao i općih kulturnih odlika je bilo takvog opsega i intenziteta, da je njegova obnova bila nemoguća. Provincijalno stanovništvo koje se povuklo u zaštićenije krajeve i tamo održavalo kakav takav autonomni način života u pravom smislu je za vrlo kratko vrijeme skoro za jedne generacije, doživjelo opći kulturni duboki pad. Starosjedilačko stanovništvo na planinama i visoravnima bi se potpuno okrenulo stočarstvu kao osnovnoj gospodarskoj djelatnosti.

Drugi dio uspio je izbjeći (mogli bi pretpostaviti da je među njima bilo najviše onih koji su poticali iz bogatijih i uglednijih slojeva provincijalnog stanovništva) u primorske gradove i dalje u sigurne predjele Romanie. Ipak jedan dio provincijalnog stanovništva se zadržao i u plodnijim krajevima, gdje su pali pod određeni stupanj zavisnosti, neku vrstu kmetstva, u odnosu na Avare, a možda i Slavene. Svjedočanstvo o tome pruža Sirski kroničar koji navodi da su Avari i Slaveni govorili urođenicima "sijte i žanjite, mi ćemo vam samo jedan dio poreza (vjerojatno je riječ o nametu izraženom u naturi op. a.) uzeti."²² Po Vasi Čubriloviću provincijalnog stanovništva je bilo i u središnjoj Bosni, i da se tamo potpuno slaveniziralo.²³

Starosjedioci- provincijalno stanovništvo

Poglavito slavenski doseljenici, prilikom svoga naseljavanja prvih desetljeća VII. st. na dinarskom pojasu, nisu zatekli pustu i ispražnjenu zemlju.²⁴ Starosjedilačko

²¹ Potrebno je u ovom općem razmatranju odnosa provincijalnog stanovništva i doseljenog slavenskog stanovništva podvući neke zanimljive paralele npr. imena većih bh. rijeka (Bosna, Vrbas, Drina, Neretva, Una, Sana) nose predslavenske nazive i to i latinske i autohtone (ilirske?), a primjer rijeke Bune (od lat. bonus, a, um-dobar, a, o) i naselja koje se na njoj nalazi Blagaj (odnosno blag, dobar) je posebno ilustrativan.

²² Jireček, 1952, 54

²³ Čubrilović, 1983, 154

²⁴ Rimsko provincijalno stanovništvo nije iščezlo ni na prostorima Panonije koji su bili od samoga kraja IV st. n. e. izloženi intenzivnim napadima, pustošenjima i koji se još od prvih desetljeća V. st. n. e. više nisu nalazili pod djelotvornom i faktičnom rimskom vlašću. I tamo se nailazi, i to u toku VII. st., u okolici Blatnog jezera na njegove još uvijek žive ostatke koji njeguju stare kulturne tradicije. Pa ako rimsko provincijalno stanovništvo nije iščezlo ni u mnogo težim uvjetima koji su zadesili Panoniju, to se još manje može reći za Dalmaciju i južnije dijelove Panonije.

provincijalno stanovništvo u unutrašnjosti, iako mu je destruiran opći kulturni razvitak i ostalo više-manje odsječeno od primorskih romanskih zona, ipak je ostalo u dovoljnoj mjeri prisutno da se aktivno uključi u srednjovjekovni i kasniji povijesni razvitak budućih južnoslavenskih zemalja. Starosjedilačko, provincijalno stanovništvo bez obzira na stupanj svoje romaniziranosti u momentu avarsko-slavenskog prodora i razaranja tekovina antičke civilizacije na zapadnom Balkanu, je u unijelo u nove etničke, lingvističke i kulturne forme koje su se na zapadnom i središnjem Balkanu razvijale od ranog srednjeg vijeka pa dalje i mnogo svojih elementa. Ti predslavenski utjecaji se ogledaju u mnogo čemu, od čega vrijedi istaći samo neke zanimljive romanske i arbanaške doprinose. Književni jezik u svojoj gramatičkoj strukturi ima izvjesne sličnosti sa strukturom italijanskog jezika npr. nastavci koji određuju rod i broj su skoro identični sa italijanskim (o, i, a, e).²⁵ Dio stanovništva podrijetlom iz dinarskog pojasa i danas u svom uobičajenom (neknjiževnom) govoru ne koristi glas h, kao i većina romanskih naroda, što isto vjerojatno predstavlja atavizam vlaško-romanskog stanovništva koje se slaveniziralo. Staroslavenski vokal "jat" je kod novoslaveniziranog življa dobio karakter "ije" umjesto starijih "e" i "i". Ta transformacija "e" u "ie" je tipična romanska karakteristika u mlađim romanskim jezicima. Izvorne ijekavice ima samo tamo gdje je bilo više vlaško-romanskog življa.²⁶ Pored toponima i posebno hidronima i u onomastici danas prisutnoj i korištenoj kod stanovnika BiH nalazimo svjedočanstva o simbiozi predslavenskih etničkih i jezičnih i političkih zajednica i formacijama. Dosta prezimena koja su primjetno stara nose u sebi prizvuk vulgarnog balkanskog latiniteta i arbanaških govora, čak (u pojedinim slučajevima) i pored preuzimanja slavenskog deminutivnog nastavka «ić» ili genitivnog nastavka «v». Vrijedi posebno istaći sljedeća prezimena Forto, Mandžuka, Puljić.²⁷

²⁵ Potrebno je navesti da je osnova književnog jezika, bez obzira koja varijanta da se upotrebljava i koji «nacionalni» standard je primijenjen, uzeta iz istočno-hercegovačkog govora, gdje se po povijesnim vrelima nalazila iznimna koncentracija vlaško-romanskog stanovništva koje je slavenizirano. Strani utjecaj na pojedini jezik mnogo se lakše događa u preuzimanju imenica, nego na njegovu gramatičku strukturu koja se može dogoditi samo asimilacijom brojnije mase govornika jezika koji nije blizak sa jezikom etničkog kompleksa koji asimilira. Bosansko-srpsko-hrvatski jezik je od svih slavenskih jezika najviše poprimio romanskih utjecaja, koji su se još više pojačali u toku srednjeg vijeka i osmanskog perioda uslijed izražene komunikacije sa Venecijom, i ovaj utjecaj je najizraženije posljedice ostavio na prostorima današnje BiH, Dalmacije, Istre i dijela Crne Gore.

²⁶ Hrabak, 1983, 159-160

²⁷ Tragove opstanka predslavenskog stanovništva nalazimo i u održanju termina «vlah» i «šokac» na prostorima današnje BiH i šire, koji su se u svojoj osnovnoj vokaciji odnosili na ostatke rimskog

Držimo da ne bi trebalo apsolutizirati, kao što se to do sada radilo, da su se Slaveni naselili u plodnim, za zemljoradnju prijemčivim krajevima, koji su kasnije nazvani župskim jer su predstavljali jednu malu teritorijalno-upravnu cjelinu kojom su upravljali župani,²⁸ dok bi se preživjeli provincijalci povukli ili u primorje ili u planine. Niti su se Slaveni, i drugi s njima prateći etnički elementi, naseljavali samo u plodne doline i ravnice, već su se istina u manjoj mjeri proširili i planinskim krajolikom, niti su se romanski i neromanski starosjedioci nalazili samo u stočarskim katunima na bosanskim i humskim planinama i visoravnima. Uostalom i u toku čitavog antičkog perioda znatan broj provincijalaca se bavio stočarstvom, koje je zbog zemljopisnih uvjeta dobrog dijela dobrog dijela današnje BiH, vrlo prijemčiva gospodarska grana.

Doseljenici-Slaveni i drugi elementi

Na prostorima Ilirika početkom VII. st., naselilo se više slavenskih naroda, bilo u svojoj cijelosti, što se izgleda događalo u samo rijetkim slučajevima, bilo kao otcjepljeni dijelovi jednog od tada živućih slavenskih ili slaveniziranih naroda.²⁹ Jedna kronika sastavljena između 670-680. god., na jermenskom jeziku kaže da je u Dakiji ranije

provincijalnog stanovništva zapadnog Balkana, nakon sloma romejske državne vlasti na ovim prostorima. Zanimljive zaključke o nastanku ovih termina dao je Truhelka (1900, 3), posebno termina šokac koji po njemu dolazi iz albanskog šok- drug, prijatelj, i slavenskog sufiksa -ac («...mais Chokac, qui sert à nommer les catholiques, vient de šok: ami, compagnon, avec le suffixe diminutif slave AC»). Za razliku od ovog termina, njegovo izvođenje termina vlah iz albanske riječi vlah: brat, («La dénomination des orthodoxes, Vlah, est dérivée de l'albanais vlah: frère») ne može se uopće prihvatiti. Termin vlah Slaveni su preuzeli od Germana (Walha), koji su njim izvorno označavali Kelte da bi se kasnije prenio na stanovništvo keltskih zemalja pretvorenih u rimske provincije, odnosno postupno i na sve Romane. Danas na južnoslavenskom području na taj vlaški segment podsjećaju i nazivi planine Vlašić i područja Stari Vlah. Tako Valonija, Wales, Cornwall. Vlaška, naš termin vlah, romanski švicarski kantoni i sl. etimološki imaju isti korijen i podrijetlo. Potrebno je napomenuti da se oba ova naziva danas na prostorima BiH koriste u pejorativnoj formi za nemuslimansko stanovništvo i da termin šokac, za razliku od raširenijeg i općijeg termina vlah, ipak ima lokalne osobnosti vezane za bosanske prostore, jer su Šokci u dijelovima istočne Slavonije i u Vojvodini naseljeni na ove prostore u toku i nakon Bečkog rata (1683-1699.) iz Bosne.

²⁸ I institucija župana je naslijeđena, kao i ban, iz avarske političke strukturiranosti i hijerarhije. Klaić, 1994, 24; Inače nazivi za upravljačke institucije su ili stranog podrijetla kao car, kralj, knez, ban, župan, ili domaćeg kao vladar, vojvoda što bi možda ukazivalo na izvjesnu nesamostalnost slavenskih zajednica prilikom svoga naseljavanja na Balkanski poluotok.

²⁹ U načelu bi se mogla slavenska etnografija podijeliti na dva dijela; 1. izvorne slavenske narode 2. slavenske narode proizašle u toku povijesnog procesa iz izvornih slavenskih naroda uslijed miješanja sa drugim etničkim kompleksima, različitog kulturnog i civilizacijskog razvitka te političkih okvira i uvjeta u kojima su pojedini slavenski narodi živjeli u toku svoje povijesti.

stanovalo 25 slavenskih naroda, što bismo mogli smatrati i posebnim politijama, koji su kasnije prešli Dunav i stekli druge zemlje u Trakiji, Makedoniji i prodrli i u Ahaju i Dalmaciju.³⁰ Ti dijelovi starih, izvornih slavenskih/slaveniziranih naroda na teritoriju današnje BiH su ušli u simbiozu sa zatečenim starosjedilačkim, provincijalnim, manje-više romaniziranim stanovništvom i s dijelovima drugih doseljenih slavenskih zajednica, avarskim i drugim etničkim skupinama (činioćima I. Avarskog kaganata) koje su pratile slavenske doseljenike. Iz toga procesa simbioze u toku ranog srednjeg vijeka nastajali su novi narodi, a sam proces se odvijao usporedo sa aklimatizacijom doseljenika na nove teritorije, nove klimatske i zemljopisne karakteristike te sa navikavanjem starosjedilaca, čiji je kontinuirani kulturni razvitak nasilno nepovratno prekinut, na stalno prebivanje kulturno i jezični potpuno različitih zajednica. Proces je sa sobom donosio i jednu bitnu posljedicu, jer su postupno iščezavala stara (izvorna) narodnosna i plemenska slavenska i umjesto njih pojavljivala nova za srednjovjekovne narodnosne i političke zajednice.³¹ Pojedina imena tih izvornih slavenskih naroda koji su u prvim talasima kolonizirali dijelove teritorije buduće BiH sačuvali su se većinom u toponimiji, skoro sve do danas. Tako nazivi naselja Glamoč i Glamočani kod Banjaluke čuvaju uspomenu na naseljavanje dijelova zapadne Bosne otcjepljenim dijelom slavenskog naroda Glomačana.³²

³⁰ Jireček, 1952, 58

³¹ Razlozi za većinsko iščezavanje starih izvornih imena leže nadasve u činjenicama prisustva starih etničkih kompleksa i tome da izvorni slavenski narodi u većini slučajeva nisu uspjeli da se direktno u toku procesa simbioze razviju svoje zasebne države, nego su se srednjovjekovne političke cjeline na Balkanu razvile ili proizašle bilo iz okvira većih političkih cjelina kao što su Avarski kaganat, Istočno Rimsko Carstvo, Bugarski kaganat/carstvo, Franačko/Sveto Rimsko carstvo, bilo iz zatečenih upravno-teritorijalnih oblika ustroja. Srbi i Hrvati su, kako se čini, jedini uspjeli da u toku procesa simbioze i objedinjavanja slavenskih i neslavenskih zajednica u svojoj okolini na razvijene srednjovjekovne politije i narode direktno prenesu svoje ime. Osim toga izgleda da su Srbi i Hrvati koji se doseljavaju na Balkan, za razliku od drugih slavenskih zajednica koje se naseljavaju u romejskim zemljama, došli sa jačom i tradicionalnijom i već izgrađenom političkom svijesću koju su vukli još (možda) iz svoje sarmatske faze.

³² Drugi dio Glomačana je u toku srednjeg vijeka ulazio u okvir Polapskih Slavena. Inače imena naroda posebno na primjerima slavenskih naroda su bila i vrlo promjenljiva, pa su tako jedan te isti istočnoslavenski narod javlja pod tri različita imena, već zavisno od niza uvjeta poglavito onih zemljopisnih kao Duljebi, Bužani i Volinjani. (Jireček, 1952, 48). Međutim ime Glamoč se možda može izvesti i iz termina Delmati, jer se u srednjem vijeku Glamoč zvao Dlamoč.

Prodor slavenskih ljudskih resursa prema jugoistočnoj Europi u toku druge polovine VI. st. dobiva oblik potkovice.³³ Najveći dio slavenske populacije koja se u toku VII. stoljeća naselio i aklimatizirao ne samo na prostorima Gornje Bosne, nego i uopće na zapadnom i središnjem Balkanu izvorno je bio više vezan za zapadno-, nego za istočnoslavenske populacije. I naseljavanje spomenutih romejskih teritorija je izvedeno vjerojatno više sa prostora zapadno u odnosu na područje najveće avarske i gepidske koncentracije.³⁴

Kao što je već navedeno, nisu se samo Slaveni početkom VII. st. doseljavali na zapadno i središnje balkansko područje, već i manje brojne skupine drugačije etničke pripadnosti u odnosu na slavenske narode. Pored Avara, o čijem prisustvu nalazimo dokaze u toponimiji (Obre kod Kaknja), može se pretpostaviti da su se, u znatno manjem broju, i predstavnici drugih etničkih kompleksa (Gepida, Kutrigura, razne još uvijek prisutne sarmatske skupine, još živuće provincijalno stanovništvo Panonije i dr.) zastupljenih u I. Avarskom kaganatu sporadično naselili na prostorima današnje Bosne.³⁵

³³ Slaveni se prvotno prema jugoistočnoj Europi kreću preko nekadašnje provincije Dakije ka gornjem Podunavlju, dok srednje Podunavlje zauzimaju germanski narodi Gepidi i Langobardi, a nakon odlaska potonjih u Italiju i poraza Gepida, na srednjem Podunavlju, preciznije u porječju Tise i Dunava koncentriraju se Avari. Zapadno od ove avarske koncentracije na dijelove Panonije koje su držali Langobardi prodiru nove slavenske mase.

³⁴ O tome najrječitiji dokaz pruža imenovanje Germana od strane slavenskih naroda naseljenih na Balkanu. Izraz kojim se Germani primarno determiniraju kao «nijemi» narod, tj. kao ona zajednica koja ne govori (slavenski), nastao je kod onih slavenskih naroda koji su održavali najbliže kontakte i bili najviše upoznati sa germanskim narodima, a to bi po prirodi stvari oni koji su bili najviše situirani prema zapadu. Termini Nijemac, Nemas, НЕМСКИ su se i danas zadržali u južnoslavenskim jezicima i narječjima, izuzev makedonskog, i odnosili su se na stanovnike Njemačke.

³⁵ Prilikom borbi između 600. god., Romeji su postigli velike uspjehe u ratu protiv I. Avarskog kaganata. U borbama na Dunavu i Tisi zarobljeno je 3 000 Avara, 8 000 Slavena, 4 000 Gepida i 2 200 drugih (Jireček, 1952, 51). Najbrojniji su Slaveni, koji čine oko 46%, ali je upadljiv i iznimno veliki broj Gepida i onih drugih čija etnička i narodnosna pripadnost nije precizirana. To ukazuje da je u vojsci koja je rušila evropske provincije Istočnog Carstva bilo pored Avara i Slavena još i Gepida, Kutrigura i drugih naroda (Sarmati, preživjeli provincijalci Panonije, ostaci Huna, Herula i zaostaci nekih germanskih naroda) koji su ulazili u okvir kaganata, što samo po sebi govori da su u naseljavanju Balkana vjerojatno participirali svi ti narodi. Iz prezentiranih brojki može se više-manje sagledati i etnički sastav I. Avarskog kaganata, ali one se ne mogu uzeti i kao odnos u učešću u ukupnoj populaciji I. Avarskog kaganata prije 602. god., pojedinih etničkih kompleksa. Pošto su se borbe vodile uglavnom na teritoriji koju su dobrim dijelom naseljavali Gepidi, razumljiv je veliki broj zarobljenih Gepida. Učešće Slavena je sigurno bilo još veće, jer se veći dio Slavena koji se nalazio u podložništvu Avara nalazio situiran na drugim prostorima, dok su Kutriguri i drugi turkofonski narodi nalazili smješteni dalje na istoku. U naseljavanju pregaženih romejskih teritorija, nakon konačnog

Ipak brojčana dominacija Slavena među doseljenicima je neupitna i naseljenici drugačije etničke pripadnosti su se vrlo brzo utopili u među predominantne Slavene. To je lako razumjeti kada se ima u vidu da se Slaveni doseljavaju kompaktno u svojim plemenima, a ako se i pojedini neslaveni doseljavaju u većim grupama oni su opkoljeni sa dvije brojne grupacije, starosjedilačkog provincijalnog, i doseljenog slavenskog stanovništva. Naravno u tom opredjeljivanju koje im je nesumnjivo predstojalo Slaveni su im bili po općoj kulturnoj «barbarskoj» tradiciji i načinu života i paganskoj religiji mnogo bliži te se doseljene neslavenske grupe pretapaju u slavensku jezičnu zajednicu.

Nastanak i politijogeneza Bosne

-rađanje novog domicilnog narodnosno-političkog identiteta

Nakon najmanje četiri stoljeća dugog intermezza, koji je nastupio sa nestankom dezitijatske *civitas*, i u toku kojeg na prostoru Gornje Bosne nije egzistirala nijedna politija koja bi svoje postojanje direktno vezala za ovo područje, započinje novi povijesni proces. Sa slomom romejske vlasti, i ulaskom «svježe krvi» stekli su se uvjeti za započinjanje procesa za ponovnu izgradnju autohtonog političkog identiteta. Novi politički identitet, nominiran pod imenom «Bosna» i svim njegovim jezičnim izvedenicama, je na povijesno svjetlo izašao u X. st. Određena distinkcija koju Konstantin Porfirogenit pravi, kada spominje Bosnu, možda indirektno odražava autohtonost i zasebnost nekih segmenata identiteta prostora Gornje Bosne. Naravno taj društveno-politički identitet, bez obzira u

sloma obrambenih linija na sjeveru poluotoka, učešće Slavena je bilo još veće nego što je bio njihov udio u sastavu stanovništva kaganata, jer su se Avari većim dijelom vratili u panonske ravnice, a o masovnijem naseljavanju Gepida, Kutrigura i drugih etničkih elemenata na nekadašnjim romejskim pokrajinama ne raspolazemo sa dokazima.

Kada se ima u vidu učešće pojedinih etničkih elementa u kaganatu prije 602. god., potrebno je imati u vidu još jednu činjenicu. U nizu pohoda koje su Avari i njima podčinjeni narodi preduzimali na romejsku teritoriju odvođene su velike skupine zarobljenika. Brojnost romejskih zarobljenika ne samo iz pohoda pod avarskim vodstvom, nego i onih izvođenih ranije, dostigla je takve razmjere da je od jednog njihovog dijela u Srijemu nastao jedan sasvim novi narod koji je utekao ispod avarske vlasti i nastanio se u Makedoniji. Iz prezentiranog podatka o postupanju sa zarobljenicima mogle bi se sagledati i određene osobnosti strukturiranosti društva I Avarskog kaganata koje se sigurno uz određene modifikacije razvila i na pokorenim romejskim oblastima. Zarobljenici su u velikoj većini naseljavani na zemlju kao podložnici, ali ne u klasičnom robovskom statusu, već su se nalazili u sličnom položaju kao agrarni robovi (*servi casati*). Moguće je da su sistem agrarnih robova Avari preuzeli od zatečenih rimskih kasnoantičkih formi. Zbog patrijarhalnog oblika ropstva dio zarobljenika se sigurno adoptirao u avarske, slavenske i druge zajednice, ali mi taj predseobeni romejski udio ne možemo odrediti. Iz izloženog možemo izvući zaključak da su možda i neki romejski elementi učestvovali u naseljavanju Gornje Bosne manje-više adoptirani u doseljeničke zajednice.

kakvom se obliku nalazio u vrijeme života Konstantina Porfirogenita, je morao biti rezultat dugog povijesnog procesa, koji je nesumnjivo započeo u prvoj polovini VII. st. On se nije mogao naslanjati na kontinuitet nekih ranijih autohtonih društveno-političkih identiteta, kako smo već istakli, jer oni nisu na prostorima Gornje Bosne egzistirali stoljećima, možda čak i pola tisućljeća. Tako je novi, bosanski politički identitet svoje korijenje i temelje morao imati u nekim drugim segmentima života na prostorima Gornje Bosne u prvoj polovici VII st. n. e., najvjerojatnije simbiozom zatečenih antičkih ostataka i unesenih, novih elemenata.

Moguće je da je u upravno-administrativnom i teritorijalnom ustroju za vrijeme kasnorimske, ostrogotske i romejske vladavine postojala jedinica lokalne uprave koja bi nosila naziv na osnovi rijeke *Bathinus* koja je tekla kroz nju.³⁶ Avari, nakon zauzimanja gornjobosanskih oblasti i kao narod sa nižim i prostijim stupnjem svijesti o upravno-administrativnom i teritorijalnom ustroju (u odnosu na zatečeno stanje ma kako se ono već nalazilo u svome dubokom dekadensu), vjerojatno su bar okvirno poštivali zatečeno stanje.³⁷ Tako je i nastala župa Bosna koja je bila i središte čitavog gornjobosanskog pojasa i

³⁶ Nije nemoguće, kao čistu špekulaciju, i pretpostaviti da je ova jedinica na neki način proizašla iz nekadašnje unutrašnje strukturiranosti i ustroja dezitijatske *civitas*. To bi onda podrazumijevalo da je ime rijeke bilo na neki način prihvaćeno i baštinjeno, i u političkom, teritorijalnom (odražavajući zemljopisnu specifičnu osobnost određene oblasti) ili plemenskom, možda i dekurijskom ustroju, kod naroda kroz čiju je oblast svojim gornjim tokom prolazila rijeka Bosna.

³⁷ Na slične primjere nailazi se i u slučaju nastanka Karantanije, koja se okupila oko Krnskog grada, odnosno kasnoantičke jedinice *civitas Carantana*. Ta rimska lokalna upravna jedinica se opet naslanja na Karne, predrimsku domorodačku zajednicu, tako da ustvari slavenska ranosrednjovjekovna Karantanija i kasnija austrijska i slovenačka pokrajina Kärnten, Koruška svoje ime duguju jednoj zajednici koja je na ovim prostorima prebivala u predrimsko doba. Sličan primjer postoji i u slučaju Dokleje, isto i grada sa ušća Zete u Moraču ali i teritorijalno-upravne jedinice kasnoantičkog ustroja čije se ime prenijelo na cijelu zemlju-Duklja. I ta kasnoantička jedinica je bila samo izvedenica iz postojanja peregrinske *civitas* ilirskih Dokleata, koja je opet bila proizašla iz politije Dokleta i prije njihovog uklopljavanja u provincijsku strukturu. I Karantanija je u okviru I. Avarskog kaganata možda imala sličan status kao i Bosanski banat.

Slično se sigurno odvijalo i u vezi politijogeneze Neretljanske kneževine, koja je isto bila jedna od mnogih sklavinija i koja je vjerojatno izvorno nastala na mjestu nekadašnjeg naronitanskog agera, čije je postojanje možda poslužilo kao teritorijalna osnova za neku lokalnu upravno-teritorijalnu oblast Avarskog kaganata na Donjoj Neretvi. Raspadom Kaganata, ova sklavinija sa miješanim slavensko-romanskim življem se osamostaljuje i kao takva dočekuje dolazak drugog «slavenskog» vala Srba i Hrvata. Znači teorijski je Neretljanska kneževina kao osobni politički i narodnosni fenomen ranog srednjeg vijeka mogla načelno proizaći na isti način kao i Bosanski banat. To što je sam grad Naronu bila zauzeta i sustavno razorena ne mora značiti da fenomen postojanja upravno-teritorijalne jedinice municipalnog ustroja sa središtem u

oko koje su se okupile i susjedne «avarske» župe, ali i polu-zavisne izbjegle zajednice nekadašnjeg provincijalnog stanovništva, kao što je to bila *Romania* istočno od sarajevskog područja.³⁸ Ta pretpostavljena *Romania* na planinskom, stočarskom i zaklonjenom prostoru istočno od Sarajeva u koju se bio sklonio dio provincijalnog stanovništva i u kojoj se sačuvao u nekoj mjeri njegova izvjesna autonomija, je bila među prvim oblastima koja je asimilirana u buduću bosansku srednjovjekovnu zajednicu.³⁹

I od prvih desetljeća VII. st. počinje da teče obrnut proces u odnosu na onaj koji je započeo uspostavom rimske vladavine, i od sada jačaju lokalni identiteti i osjećaji pripadnosti u odnosu na identitet pripadnosti široj političkoj cjelini. To se može

Naroni nije ostavio posljedica na uređenje i postojanje sklavinije koja je egzistirala na tome prostoru. Sve izneseno ukazuje da je sasvim realno pretpostaviti da se teritorijalni ustroj I. Avarskog kaganata na zapadnom Balkanu, bar u svojim osnovama, oslanjao na zatečeni upravni, administrativni i teritorijalni ustroj na lokalnoj razini. Uostalom zbog relativno kratkog trajanja avarske hegemonije na zapadnom Balkanu i nedovoljno razvijene političke i društvene svijesti kod Avara, oni nisu uspjeli da razviju neke kvalitetno i radikalno nove oblike teritorijalnog ustroja.

³⁸ Postoji više razloga zašto se ovo okupljanje oko župe Bosna desilo već i za vrijeme avarske vlasti. Tu je bilo središte života za cijelo gornjobosansko područje i u ranijim razdobljima, zauzima dobar zemljopisni položaj, kvaliteta zemljišta je bolja i sigurno se tu može tražiti mjesto gdje je trajnije prebivao lokalni avarsko-slavenski vladajući upravni sloj.

³⁹ Istočno od sarajevskog područja pruža se romanijski plato koji obuhvaća planinu Romaniju i glasinačku visoravan. Na osnovi svojih zemljopisnih osobnosti (ne previsoko područje sa prostranom visoravni, nalazi se između *R.P. Aquae S...* i *Col. Ris...*, iznimno dobri uvjeti za bavljenje stočarstvom, širok i zaštićen prostor koji predstavlja pravu prirodnu utvrd) ovo područje je vjerojatno bilo vrlo privlačno za skupine provincijalnog stanovništva izbjeglog ispred avarsko-slavenskih osvajanja i razaranja. Nekadašnje spomenute jedinice municipalnog ustroja su dali ovom izbjegličkom talasu vjerojatno najbrojniji dio populacije. Tako bismo romanijsko područje mogli smatrati nekom vrstom prostranog refugija u kome se provincijalno stanovništvo uspjelo očuvati i svoju osobnost i autonomni način život. Skupine koje su početkom VII st., izbjegle na romanijsko područje su se na tome prostoru vjerojatno morale na neki način samouстроjiti i stvoriti neku svoju strukturu koja bi u odnosu na osvojena područja, u svome okruženju, uživalo izvjesnu autonomiju te održavalo svoj romanski identitet. I vjerojatno pokušavalo održati bar prividno i formalno kontinuitet sa ranijom epohom i romejskom državnom idejom. Samo uslijed tih razloga ovo područje je moglo ponijeti naziv *Romania* (zemlja Rimljana, Romeja tj. Bizantija), koji je sačuvalo sve do danas. Sličnu analogiju nalazimo u slučaju italijanske Romanje (*Romagna*) koja je predstavljala krajnju oblast Bizantije prema Langobardima, pa se kao distinkcija u odnosu na susjednu Lombardiju na nju ekskluzivno prenio tadašnji uobičajeni naziv za Carstvo u čijem se sastavu nalazila. Izgleda kao da su i ta romanijska zajednica ali i drugi romanski i slavenski govornici sa samog početka ranog srednjeg vijeka pokušavali baš ovim romanijskim nazivom istaći posebnost i veze sa pravom Romaniom čije su se granice pomakle daleko prema jugu i istoku.

djelomično objasniti disolucijom romejske vlasti na ovim prostorima i njenom zamjenom sa neodgovarajućim i mnogo prostijim sustavom uprave koju je uspostavio na ovim prostorima I Avarski kaganat. Lokalne zajednice i doseljeničke i starosjedićke južno od Save koje su uklopljene u avarsku upravno-teritorijalnu šemu su uglavnom ostavljene u najvećem broju slučajeva da se same snalaze.⁴⁰ Nakon urušavanja I. Avarskog kaganata, ove zajednice se potpuno osamostaljuju, jačajući svoju političku individualnost, što je neminovno vodilo i oblikovanju i zasebnih autohtonih narodnosnih fenomena, posebno nakon novog doseljeničkog vala koji su predstavljali Srbi i Hrvati. Jedan takav proces, u kome se jedna upravno-teritorijalna jedinica faktički osamostaljuje, polako kreira svoju političku individualnost i na tim temeljima se oblikuje nova politija, se od VII. st. počinje odvijati sa jezgrom na prostorima Gornje Bosne. Osnovne vremenske i povijesne smjernice od kojih počinje da teče taj proces su avarski poraz kod Konstantinopolja 626. god., pobuna slavenskih naroda pod Samom i Protobugara pod kanom Kuvratom, pad Bajanove dinastije što je sve vodilo rušenju I. Avarskog kaganata. Povlačenju avarske vlasti sa dijela Balkanskog poluotoka doprinijela je i pobjeda Heraklija nad Perzijancima 628. god. i njegov povratak u Konstantinopolj, kada započinje bizantsko ponovno osvajanje izgubljenih oblasti na zapadu. Bosanski banat je morao biti osnovan još u toku I. Avarskog kaganata kao njegova upravno-teritorijalna jedinica, jer se djelotvorna avarska vlast nakon njegovog rušenja povukla na sjever, ostavljajući tu jedinicu da se praktično sama snalazi. A pošto je ta jedinica sačuvala avarsko nominiranje upravnih institucija i teritorijalnih jedinica kao što su ban-banat⁴¹, župan-županija, sasvim je prirodno smatrati da je ta jedinica postojala za vrijeme I Avarskog kaganata kao njegov subordinirani dio, jer bi u suprotnom teško bilo shvatljivo naknadno preuzimanje avarskog titularnog nominiranja.⁴² Za vrijeme još uvijek djelotvorne vlasti Kaganata ova upravna jedinica u Gornjoj Bosni je nastala na temeljima

⁴⁰ Ovaj proces relativnog osamostaljivanja lokalnih zajednica u bosanskoj unutrašnjosti je vjerovatno započeo još u vrijeme posvemašnjeg kraha romejske uprave i vlasti na ovim prostorima. Izložene kontinuiranim napadima koji su postajali sve žešći i opasniji, lokalne zajednice i upravne jedinice su se morale često i same ustrojiti bez oslanjanja na romejsku državnu cjelinu. Sličnu analogiju možemo naći i u slučaju grada i jedinice lokalne uprave Azima ili Azimuntija, koji se nalazio na tračko-ilirskoj granici koji se uspješno odupirao Atilinim Hunima i to posve samostalno bez obzira na istočnorimskog cara i njegov dvor. Gibon, 1996, 406

⁴¹ Bosna je zadržala ovaj atribut vrlo dugo sve do 1377/1378. god. kada je preimenovana u kraljevinu, a banovinski naziv za teritorijalni i upravni ustroj na tlu BiH ponovo je privremeno uveden u razdoblju i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije.

⁴² Klaić, 1994, 24

razrušenog kasnoantičkog upravno-administrativnog ustroja u unutrašnjosti provincije Dalmacije,⁴³ uključujući i preuzimanje naziva za tu jedinicu a iz kojeg se razvilo i moderno bosansko ime. Prestankom djelotvorne avarske vladavine i Bosanski banat se osamostaljuje, iako kako izgleda njegove veze sa Panonijom nisu bile prekinute, gdje se nalazilo i jezgro II. Avarskog Kaganata sve dok ga Franci nisu uništili.⁴⁴ U njemu su u prvo vrijeme i dalje najveću političku moć vjerojatno imali malobrojni doseljeni Avari, koji se ubrzano stapaju sa Slavenima. Tako Bosanski banat postaje ono što su romejski pisci prepoznavali pod terminom sklavinija, jedna autonomna zemlja sa posebnim upravno-političkim sustavom sa prevashodno slavenskim identitetom. Zanimljivo je u kontekstu ovog razmatranja spomenuti da područje Breze, u kojem se nalazilo neko upravno središte, pokazuje kontinuitet naseljenosti i nakon avarsko-slavenske najezde. Tako su u većoj zgradi na Crkvinama otkriveni tragovi naseljenosti iz ranog srednjeg vijeka, na lokalitetu Srđ se nalazi i srednjovjekovna nekropola, što ukazuje da je područje Breze i nakon razarajućeg udara zadržalo određeno značenje.

Znači bosanska politička individualnost, identitet, priznatost i prepoznatljivost koji se rađaju u VII. st., temelji se na simbiozi i to : a) zatečenog kasnoantičkog upravno-administrativnog i teritorijalnog ustroja, b) političkih i narodnosnih tradicija doseljenika, poglavito onih koje su donijeli Slaveni i c) od upravno-teritorijalne strukture i institucija koje je na osvojenom području uspostavio I. Avarski kaganat. Sadržinu tog novog autohtonog političkog fenomena dala je simbioza slavenskog i starosjedilačkog provincijalnog stanovništva, a koja više teče u pravcu slavenizacije. Razlozi zašto se na prostorima Gornje Bosne događa slavenizacija starosjedilaca, a ne romanizacija ili čak arbanizacija doseljenika leže u sljedećim faktorima:

- Socijalnoj dominaciji slavenskih govornika nad romanskim i arbanaškim govornicima u svim sferama političkog, društvenog i gospodarskog života, od VII. st. pa sve do danas.

⁴³ Da bi se vladalo nad provincijalnim i slavenskim stanovništvom koji su predstavljali dva prilično različita etnička, religiozna i kulturna elementa, Avarima je bilo potrebno da imaju određeni upravno-administrativnu i teritorijalnu strukturu i hijerarhiju. Oni sami su se nalazili na takvom stupnju razvitka političke svijesti da nisu mogli sigurno ponuditi neko novo kvalitetno rješenje po ovom pitanju, pa su bili prisiljeni da koriste već postojeće bar okvirne oblike kasnoantičkog teritorijalno-upravnog ustroja, koji je i sam nastao kontinuiranim razvitkom još iz ranijih pretpovijesnih i povijesnih perioda.

⁴⁴ O drevnosti i kontinuitetu Bosanskog Banata nedvosmisleno govore i Dubrovčani kada u pismu Sanku Miltenoviću kažu da je «...bosanski banat u stvari vječan». Šunjić, 1996, 57

Najniže slojeve na ljestvici društvene hijerarhije većinom su zauzimali ne samo po slomu romejske vlasti nego i u narednim stoljećima romanski i arbanaški govornici.

- Dio rimskog-provincijalnog stanovništva je bio prisiljen ne samo da se podčini doseljenicima, nego i da im prepusti plodnije krajeve i da se radi opstanka povuče u pasivnije i izoliranije planinske krajeve gdje su se silom prilika bili prinuđeni da pređu na autarkične oblike i niže razine života.
- Zbog totalne destrukcije dotadašnjeg načina života romanskih i arbanaških govornika, ove zajednice su prešle na fazu retrogradnog razvitka i povratka na niže razine općeg kulturnog razvitka. Veze sa antičkim tradicijama i načinom života su bili nasilno prekinuti i ono se moralo privikavati na novonastale uvjete i prilike i kretati skoro od početka. Napuštena je latinska pismenost ili je svedena na sami minimum. Tako su se, povijesnim paradoksom, slavenski doseljenici našli nakon nekog vremena u općem kulturnom smislu u superiornijem položaju u odnosu na starosjedilačko stanovništvo, koje je do nasilnog razaranja antičkog načina života bilo na znatno naprednijoj i višoj razini općeg kulturnog razvitka.
- Urbana središta života starosjedilačkog stanovništva su porušena, a vodeći društveni sloj je bio ili izbjegao u primorje i planine ili uništen. Razorena je u velikoj mjeri i gospodarska osnova starosjedilačkog stanovništva. Rudnici su prestali raditi, stara imanja su uništena, gradska privreda više nije postojala.
- Sa razaranjem naselja, bio je ruiniran i dotadašnji crkveni ustroj, iako su njegovi pojedini segmenti u iznimno teškim uvjetima ipak uspijevali da preživljavaju, bivajući prisiljeni da se prilagođavaju uspostavljenim stanjem na terenu.
- Politička i društvena struktura provincijalnog stanovništva je bila slomljena, a preživjele i ne izbjegle zajednice su se našle u podčinjenom položaju ne samo prema Avarima, nego i prema slavenskim govornicima. Sa slomom romejske vlasti, preživjele romanske i arbanaške zajednice su praktično ostale politički obezglavljene, bez djelotvornog kontakta sa ostatkom Romanie.
- Zajednice govornika romanskog i arbanaškog jezika ostale su izolirane i politički neuvezane i razbijene. Njihov dalji razvitak je bio više uvjetovan komunikacijom i interakcijom sa slavenskim govornicima sa kojima su živjeli izmiješani, nego sa jezični i po podrijetlu srodnim stanovništvom na romejskoj teritoriji i jadranskom primorju.
- Starosjedinci su se našli u upravno-političkim okvirima zajednica čiji su nositelji prije bili avarski i kasnije slavenski govornici. Znači upravni sloj je dolazio prvenstveno iz

redova slavenskih govornika, dok se i avarska manjina prije asimilirala sa kulturno bližim i zajedno doseljenim Slavenima nego sa pokorenim romanskim govornicima.

- Slavenski govornici su se u masama naselili na prostorima današnje Bosne, tako da nisu predstavljali duboku manjinu prema starosjedilačkom stanovništvu.
- Doseljenici, poglavito Slaveni, su, za razliku od germanskih naroda koja su prodrli na rimsku teritoriju, bili u općem kulturnom pogledu znatno primitivniji i sa manje smisla za razvijeniji i snažniji društveno-politički ustroj. Oni sa starosjediocima nisu imali nikakvih ranijih dodirnih točaka, kao što je to imala velika većina germanskih naroda koji su sa Rimljani održavali stoljećima intenzivne i sadržajne odnose i u trenutku ulaska na rimsku teritoriju već bili kristijanizirani. Samim tim su germanski narodi kao Goti, Burgundi, Vandali i kasnije Franci uvažavali pojedine tekovine i aspekte antičke opće kulture i usvajali ih kao svoje. Slaveni za razliku od njih ne osjećaju nikakvu povezanost sa antičkom kulturom, doživljavaju je kao potpuno stran, pa čak i neprijateljski fenomen i zbog toga ih uopće nije privlačilo da budu apsorbirani od starosjedilaca.⁴⁵ Tako je ustvari poglavito slavensko naseljavanje imalo pogubnije posljedice po razvijenije oblike kulturnog života, nego što je to bio slučaj sa germanskim narodima.⁴⁶
- Germanski narodi koji uspostavljaju rano srednjovjekovne države na tlu Zapadnog carstva, izuzev Anglo-Saksonaca, formiranje svojih zajednica formalno legitimiraju nekom vrstom sporazuma sa samim Rimom, kasnije Konstantinopoljem kao legalnim nasljednikom prava i obaveza nekadašnje jedinstvene Rimske Države. Uslijed toga oni poštuju zatečene društvene i političke odnose «Rimljana» i ostavljaju na miru njegov vladajući sloj. Suprotno od njih Avari i slavenske mase koje se sa njima kreću

⁴⁵ To je neminovno moralo stvoriti izraženi hijatus u «magli izgubljenih stoljeća» ranog srednjeg vijeka u općem kulturnom razvitku. Posljedice toga kulturnog zaostatka osjećati će se prilično dugo i u razvitku i u svijesti stanovništva unutrašnjosti zapadnog i dijela središnjeg Balkana.

⁴⁶ Stupanj destrukcije antičke kulture i način njegove izvedbe koji se odigrao u unutrašnjosti zapadnog djelomično središnjeg Balkana bio je u načelu sličan sa onim što se desilo prilikom najezde Angla, Saksonaca i Jita na Britaniju. I upravo je to možda razlog da se na tlu provincija Dalmacije, Panonije kao i u Britaniji ne obnovi romanstvo. Nije nevažno istaći u kontekstu ovog problema da su Goti, Vandali, Burgundi, pa i Franci bili na višem kulturnom nivou i već kristijanizirani u odnosu na paganske germanske upadače u Britaniju i avarsko-slavenske invazore na Balkan i Podunavlje. I možda je radi navedenog i svega drugog, analogija prestanka antike na zapadnom i središnjem Balkanu najbliža onome što se dešavalo u Britaniji. Ipak je na kraju potrebno i reći da je proces slavenizacije bio spor i postupan, i trebalo je čekati tek nacionalne preporode da se vlaško-romanski i arbanaški element na zapadnom Balkanu utopi u južnoslavenske nacije.

zauzimaju romejske teritorije i naseljavaju se na njima nakon njihove velike provale početkom VII. st. ne smatrajući za shodno da traže za to neki legitimitet, makar on bio čisto formalne prirode, iz Konstantinopolja.

- I pored nesumnjivog zanimanja u prvo vrijeme za sudbinu kršćanskih starosjedilaca, o čemu svjedoči pismo iz 642. god., kako vrijeme bude odmicalo na «latinske», «rimske» i «kršćanske» zajednice u unutrašnjosti sve se manje obraćala pažnja. I interes se usmjerava na kristijanizaciju vladajuće elite koja je u osnovi bila slavenskog jezika i njenog uvlačenja u tokove srednjovjekovne zapadne-latinske ili bizantske kulture. Tako su i vanjski promatrači su sve više okretali pažnju i svoje interese prema onom segmentu koji su predstavljali slavenski govornici, a kako vrijeme bude prolazilo sve više priznavali, prepoznavali i uvažavali kao «vlasnike» zemalja unutrašnjosti zapadnog Balkana.
- Nakon gašenja slavenskog paganstva i uvođenja i afirmiranja slavenske pismenosti pa i bogoslužnja na slavenskom jeziku, slavenski govornici su stekli i presudno kulturno preimučstvo nad romanskim i arbanaškim govornicima u unutrašnjosti koji su se sada našli i u priličnoj kulturnoj podčinjenosti. Taj trend se ne samo nastavio u narednim stoljećima nego i prilično još dublje produbio najviše doprinoseći utapanju mase vlaško-romanskog i arbanaškog elementa u sve moderne južnoslavenske nacije.⁴⁷
- I nakon prvih desetljeća VII. st. veći dio unutrašnjosti zapadnog Balkana, uključujući i Gornju Bosnu, morao je praktično, u novim populacijskim, političkim i kulturnim uvjetima kretati praktično iz početka. A u tom kretanju romanski i arbanaški govornici, bez obzira koliko su imali procentualnu masu (a koja sigurno nije bila mala) u ukupnom stanovništvu, su zauimali sporednu ulogu u odnosu na slavenske govornike. Tu ulogu oni nikada neće uspjeti više da napuste i pored svih povijesnih i političkih turbulencija koja su u narednim razdobljima zahvaćala unutrašnjost zapadnog Balkana.

Iz svega prezentiranog razloga lako se da objasniti zašto se starosjedilačko stanovništvo nije uspjelo nametnuti jezikom, religijom, ili nekim opće kulturnim

⁴⁷ Paradoksalno izgleda povijesna činjenica da je i religija, nakon kristijanizacije južno-slavenskih naroda, imala udjela u procesu slavenizacije, pogotovu ako je riječ o utjecajima koji su dolazili od dijela Katoličke Crkve koji se služio slavenskim jezikom i pismom (glagoljica i u manjoj mjeri ćirilica), Bosanske crkve, pravoslavnog kršćanstva i islama. Na primjer dijelovi vlaško-romanskog i arbanaškog stanovništva koji su na prostorima današnje BiH prelazili na islam vrlo su se brzo slavenizirali i napuštali romanske i arbanaške govore.

tekovinama. Međutim karakteristike starosjedilačkog stanovništva su ipak ušle u osobnosti populacijske sadržine i strukture novog narodnosno-političkog fenomena. Za razliku od poglavito jezičke slavenizacije, u genetskom pogledu, u toku dugog povijesnog razvitka, stari dinarski dominantni gen je ipak uspio da stekne veću prevagu nad recesivnim sjevernjačkim genom.

I od VII. st. počinje sa izvorom u Gornjoj Bosni da teče proces stapanja raznorodnih etničkih i kulturnih, možda i političkih jedinica u jezgro iz kojeg je proizašla srednjovjekovna bosanska država. I tako se u prvoj polovici VII. st. n. e. ne samo iz tekovina pridošlih elemenata nego i iz razvalina kasnoantičke političke uprave i administrativne konstitucije gornjobosanskog prostora stvorila osnova za razvoj bosanskog ustroja političke vlasti, kao novog povijesnog fenomena iz kojeg je direktno proizašla i bosanska srednjovjekovna država. I na kraju se kao zaključak nameće sljedeća rekonstrukcija ranosrednjovjekovne politijogeneze po kojoj su Avari novom političkom identitetu koji je nastajao na prostorima Gornje Bosne dali zvanično titularno nominiranje političkih institucija i teritorijalnih jedinica, Slaveni doseljeničku populacijsku masu, dio vladajuće elite i opće kulturne tradicije, a provincijalno stanovništvo teritorijalni okvir upravno-administrativnog ustroja, starosjedilačku populacijsku masu i naravno ime tom novom identitetu.

Biskupija *Bestoensis*

Posebno mjesto u razmatranju perioda sami kraj antike-rani srednji vijek na prostorima današnje središnje i istočne Bosne zauzima pitanje biskupije *Bestoensis*. Sudeći po Aktima salonitanskih sabora iz 530. i 533. god. n. e. ova episkopija je bila već etablirana crkvena zajednica čija je nadležnost sigurno pokrivala i nekadašnje dezitijatsko područje, uključujući i areale municipija *Bistuensium* i *R.P. Aquae S...*⁴⁸ Ova biskupija je imala nadležnost nad jednom vrlo prostranom teritorijem, radi čega je njen biskup Andrija tražio da se jedan dio odijeli. Možda se može zaključiti da u središnjoj i istočnoj Bosni crkvena infrastruktura nije bila u tolikoj mjeri razvijena, pa je onda samo jedna episkopija morala pokrivati to široko brdsko-planinsko i udolinsko područje. Ali to stoji u opreci sa nalazima, do danas, brojnih kasnoantičkih bazilika i crkvi na prostorima Gornje Bosne i

⁴⁸ Sjedište biskupije se vjerojatno nalazilo u *Bistue Nova*, možda poradi činjenice da je *Aquae S...*, bar njen urbani dio bio uništen ili degradiran uslijed nemirnih ranijih razdoblja seobe naroda, ili možda nekog drugog razloga.

lašvanskog porječja.⁴⁹ S druge strane, raspolažemo sa dokazom da je na prostoru Gornje Bosne pored katoličko/ortodoksne crkvene infrastrukture čiji je reprezent bila *Bestoensis ecclesia* (odnosno biskupija *Bestoensis*), postojao i arijanski ustroj i to u isto vrijeme kada je i Andrija bio biskup. Nejasno je što se događalo sa ovom biskupijom u periodu 597 god.-641. god., odnosno u periodu rasapa antičkog načina života i romejske vlasti u unutrašnjosti i poglavito slavenskog naseljavanja. Biskupsko sjedište je vjerojatno dijelilo istu sudbinu sa mnogim drugim naseljima i bilo je uništeno (npr. može se pouzdanije smatrati da su bazilike u Bilimišću i Crkvinama u Brezi bile uništene), ali to ne znači da je bio uništen i crkveni ustroj, pa i sama biskupija kao institucija. Nesumnjivo je bar dio starosjedilačkog stanovništva, koji je nastavio živjeti u prostorima središnje i istočne Bosne, ostao privržen kršćanstvu. Što se tiče razine kristijanizacije provincijalnog stanovništva središnje i istočne Bosne ne bi trebalo njegove domete ni precjenjivati, ali ni podcjenjivati. Pošto je katoličko/ortodoksna dogma, i njena crkvena hijerarhija, bila od uspostave romejske vlasti vladajuća i jedina javno dozvoljena konfesija za javno i oficijelno ispoljavanje, normalno je očekivati da se najveći dio toga provincijalnog stanovništva i javno deklarira kao takav. Ali, kao što je već rečeno, mnogi raniji kultovi su se sigurno još uvijek i održavali i primjenjivali, bez obzira da li su već bili simbiozirani ili u procesu simbioze sa kršćanstvom ili bez ikakve simbioze, a i nejasna je i sudbina arijanaca i njihovog učenja u drugoj polovini VI. st. n. e. Jedan dio stanovništva je sigurno bio samo površno kristijaniziran, pa je nakon sloma na početku VII. st. došlo možda kod jednog

⁴⁹ Prilikom govora o ovom pitanju, potrebno je navesti i činjenicu da kršćanstvo slabije prodire u kontinentalne prostore provincije Dalmacije, nego npr., u Panoniju, posebno njen južni dio. Tome su razlog i teža pristupačnost (zbog objektivnih zemljopisnih okolnosti), sklonost konzervativizmu gorštackog stanovništva, ali i dolazak drugih kultova koji su predstavljali konkurenciju kršćanstvu, npr., kult Mitre, koji je bio vrlo razvijen u unutrašnjosti Dalmacije—npr. Mitreji u Jajcu, u Milama kod Jajca i u Konjicu (O tome v. Zotović, 1973), a došao je vjerojatno sa isluženim vojnicima. Unutrašnjost Dalmacije je uostalom i bila jedna od glavnih regrutnih baza u III. st. n. e. Inače u brdsko-planinskim i udolinskim prostorima današnje BiH stara vjerovanja se grčevito bore za opstanak i vrlo često se simbioziraju sa oficijelno vladajućim religijama. Tako i danas u religioznom životu stanovnika BiH (bez obzira na formalnu konfesionalnu pripadnost) ima veoma dosta sujevjerja, praznovjerica i starih paganskih svetišta, tradicija, vjerovanja i rituala (uglavnom predslavenske i slavenske provenijencije), koja u svakodnevnom životu često imaju veću ulogu, značaj i utjecaj po običnog čovjeka nego dogme oficijelnih religija kojima oni formalno «po rođenju» pripadaju. A nije rijedak slučaj da se neka od tih neabrahamskih vjerovanja nađu uokvireni unutar sustava oficijelnih religija i institucija koje ih predstavljaju. O procesu kristijanizacije autohtonog romaniziranog stanovništva provincije Dalmacije v. Jarak, 2005

dijela starosjedilačkog stanovništva i do postupnog napuštanja kršćanstva i povratka svojim ranijim ili prilaska novim (avarskim i posebno slavenskim) kultovima ili oblikovanja nekih novih paganskih vjerovanja. Nakon sloma romejske vlasti, makar i formalno bili prisutni, kršćanstvo i njegova infrastruktura su postali jedan od glavnih vidova identiteta starosjedilačkog stanovništva koji ih je razlikovao od vladajućih doseljenika. Možda je tako privrženost kršćanstvu bar kod dijela starosjedilačkog stanovništva dobila na značenju. Zato i nije nemoguće pretpostaviti da je i nakon početka VII. st. n. e. postojao bar u rudimentarnom obliku neki crkveni ustroj, koji je brinuo o potrebama onog dijela stanovništva koje se smatralo kršćanima. Uostalom, teško je i povjerovati da je avarsko-slavenska najezda u potpunosti izbrisala kršćanstvo sa ovih prostora i uopće unutrašnjosti zapadnog Balkana. Međutim, ovo kršćanstvo izolirano u dubokoj unutrašnjosti, u sredini u kojoj ono više nije ni dominantno ni vladajuće (bar u VII. i VIII. st.) i oslonjeno na samo dio stanovništva sa različitim razinama kristijanizacije, moralo se razvijati nekim posebnim tokovima, možda bar u načelu slično kao i irsko kršćanstvo. Ako je i postojala bilo kakva infrastruktura i hijerarhija pa i dogmatska uvjerenja (koja i sama, postupno ili pod različitim utjecajima, impulsima i prilikama evoluiraju) kršćanstva na prostorima bosanske unutrašnjosti, ona su vjerojatno razvila neka autonomna, posebna možda bolje reći specifična načela svoga postojanja i djelovanja. I to u odnosu na glavne tokove razvitka kršćanstva i njegovog ustroja, bez obzira da li je riječ o onome koje struji iz Rima ili Konstantinopolja. Ponovni proces kristijanizacije bosanske unutrašnjosti, koji je ovaj put usmjeren primarno prema slavenskim govornicima, nije mogao sigurno zanemariti ni ovaj prisutni kršćanski element i sigurno je i on imao utjecaja u daljem razvitku konfesionalnih prilika na tlu Bosne u ranom srednjem vijeku.⁵⁰

⁵⁰ Ljetopis popa Dukljanina potvrđuje prisustvo ovih kršćanskih zajednica neposredno nakon sloma romejske vlasti i uspostave slavenskih politija, izoliranih u slavenskoj, paganskoj unutrašnjosti i iz smisla teksta se jasno vidi da se pod njima podrazumijevaju starosjedilačke zajednice.

Ljetopis popa Dukljanina, VI;

«No vidjevši kršćani da su se našli u velikoj nevolji i progonima, počnu se okupljati po planinskim visovima i, prema mogućnostima, podizati prigodna utvrđenja, gradove i zgrade...»

Ljetopis popa Dukljanina, VII;

«Ali u njihovo vrijeme mnogi su kršćani iz primorskih i zagorskih krajeva, da se ne bi opoganili njihovim gadnim običajima, danomice bježali i posvuda se pridruživali onima, koji su živjeli po planinama i prirodnim utvrđenjima, voleći da s njima trpe progonstvo i bijedu, pa da spase svoje duše, nego li da kratko vrijeme uživaju s nevjernima i da u njihovu društvu izgube dušu. »

Ljetopis popa Dukljanina, IX:

«U to doba nastade velika radost, i kršćani siđoše s planina i skrovišta, kuda se bjehu razmilili, te počеше hvaliti i blagoslivljati ime Gospodina, koji spašava one što se u nj uzdaju.»

Svi navedeni podaci najvjerojanije se odnose na razdoblje VII-IX. st., znači upravo u onaj najvažniji period, kariku koja bi trebala povezivati kasnoantičko kršćanstvo zapadnog Balkana sa kršćanstvom srednjeg vijeka uvjetno rečeno slavenskog zapadnog Balkana.

Brojnost populacije i rezultati antropoloških istraživanja

Brojnost na osnovi dekurija

Po Pliniju Starijem Dezitijati, odnosno njihova peregrinska *civitas*, sačinjeni su od 103 dekurije.¹ Ovaj podatak Plinija Starijeg daje određene mogućnosti za demografska istraživanja. B.Gabričević (a što preuzima i A.Stipčević) je brojnost svake od dekurija iz „*Naturalis historia*“ od Plinija Starijeg, a koju identificira sa manjim bratstvom, procijenio između 150 i 200 osoba.² Međutim, postavlja se pitanje

¹ Plin. NH III, 143

² Gabričević, 1953, 114 - 115; Stipčević, 1989, 129

Postoji i druga opcija izračunavanja brojnosti populacije na određenom području, čije rezultate isto treba uzimati u relativnom obliku. V. Radimsky (1894, 303) je za izračunavanje pretpostavljene brojnosti stanovništva u Duvanjskom polju i njegovom okružju primijenio metodu po kojoj je sabrao broj gradina na određenom području, i uzeo da je na jednu gradinu dolazilo prosječno 200 stanovnika i dobio moguće brojno stanje konkretne oblasti. Sličnu metodu je primijenio i M.Zaninović (1994, 46) za Livanjsko područje (Livanjsko polje, bolje reći njegovi rubovi i područje Buškog blata). Ova metoda je primjenjiva samo na brdsko-planinskom području, gdje su ostaci gradinskih naselja vidljivi i gdje je lakše i brže moguće izvršiti rekognosciranje prapovijesnih i protohistorijskih naselja, nego u širim ravninama.

Pored ovih procjena, u znanosti se operira sa još jednom metodom, ali koja se uglavnom bazira na načelu određivanja bar približne veličine teritorije koja je stajala na raspolaganju svakom od pojedinih ilirskih naroda (o tome v. Čače, 1995, 88 i fus. 226). Tako S.Čače procjenjuje delmatsku teritoriju na oko 7000 km², a po Marinu Zaninoviću (1966, 33 i d.) delmatsko zemljište se može procijeniti na preko 9000 km². Pošto se procjena M. Zaninovića odnosi na razdoblje prije rimske vlasti, S.Čače je oduzeo od njegove procjene dio za koji on procjenjuje da su ga Rimljani konfiscirali. Na osnovi takve postavke je onda S.Čače došao i do procjene teritorija Diciona u rimsko, preciznije reći, plinijevsko doba $\Rightarrow 342$ delmatske dekurije: 239 dicianske dekurije = $7000 \text{ km}^2 : 5000 \text{ km}^2$. Po ovoj formuli i metodi, dezitijatska teritorija bi iznosila $\Rightarrow 342 : 103$ dezitijatske dekurije = $7000 : \text{oko } 2121 \text{ km}^2$. Međutim ovakva metodologija nosi sa sobom i neke činjenice, pa i manjkavosti koje treba imati u vidu;

1. Izvorna građa uopće ne nudi ni najmanju mogućnost da se da bar približna slika delmatskog teritorija koji su Rimljani konfiscirali i oduzeli od onih preko 9000 km², ako je uopće došlo i do konfiskacije delmatskog zemljišta u većoj mjeri od strane Rimljana.
2. Pojedini narodi su živjeli na područjima sa različitim zemljopisnim osobnostima i bogatstvima, kvaliteta tla i veličina rudnih bogatstava su bili različiti, a i pojedini narodi su imali različita gospodarstva i različite dostignute razine općeg kulturnog razvitka.

koliko je sama Gabričevićeva procjena relevantna.³ Iako je Gabričevićeva procjena brojnosti možda odgovarajuća, njegovo definiranje dekurijske je neodgovarajuće. Nesumnjivo je za podatak o peregrinskim *civitates* sa dekurijskim Plinije Stariji kao izvor imao rezultate oficijelnog popisa. A osnovna svrha rimskih popisa je bilo reguliranje poreznih i drugih (vojnih) obaveza. Pošto zajednice unutar rimskog imperija nisu imale uniforman sustav prava i obaveza, nego je to zavisilo od čitavog niza razloga, jasno je da i rezultati popisa i njegovi podaci nisu mogli biti isti. Samim tim su i pojedine zajednice različito popisivane. Kada se sagleda popis naroda u provinciji Gornji Ilirik/Dalmaciji jasno se uočava da za Liburne i Japode nije naveden broj dekurijske, za razliku od Delmata, Mezeja, Diciona, Dezitijata, Naresa itd... Jasno je da su oni popisani različito od većine domorodačkih *civitates* iz salonitanskog i naronitanskog konventa. Razlog leži u različitosti primjene popisnih zahtjeva između na jednoj strani Liburna i Japoda i na drugoj većine ostalih domorodačkih zajednica. To bi onda značilo da su Liburni i Japodi imali drugačije porezne i druge obaveze, vjerojatno blaže i bolje. Uzrok toga bi se našao u njihovom ponašanju za vrijeme Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e. Veronski natpis *CIL* V, 3346 ukazuje da su Liburni i Japodi (ili bar jedan njihov dio i to onaj zvanični i reprezentativni) bili na protu-ustaničkoj strani, odnosno da su ostali lojalni Rimu. Sa druge strane, izvorna građa potvrđuje da su na ustaničkoj strani učestvovali Dezitijati, Mezeji, Delmati (svi sa popisanim dekurijskim). Inače na

3. A i potrebno je imati na umu i biološke gubitke pojedinih naroda, ne samo u toku rata 6-9. god. n. e., nego i ranije, pa i kasnije, pa onda i proces njihove biološke obnove i etc, što je sve bilo različito po pojedinim narodima.

³ Dekurije kao poseban vid unutarnjeg uređenja ilirskih peregrinskih *civitates* nisu morale da imaju slično brojno stanje. U odnosu na veličinu i kvalitetu zemljišta koji su posjedovali, tehničku usavršenost, umješnost privređivanja, unutarnjih snaga povezanosti, običaja, kulturnih i političkih tradicija narodnosne zajednice kojoj dekurijska pripada, te načina života ovisila je i brojnost svake od dekurijske. Ako bismo smatrali da je dekurijska ekvivalent instituciji roda, preciznije rimskog gensa (što nije sasvim dokazano) onda ta raznolikost još može više doći do izražaja (O tome više v. Mesihović, 2007, 53, fus. 144). Ako bismo se držali načela po kojoj dekurijske više odgovaraju općinama, nego rodovima, u tom slučaju bi brojno stanje među dekurijskim u načelu bilo približnije nego što bi to bio slučaj sa klanovima. Ipak činjenica da Plinije Stariji navodi dekurijske u kontekstu izvršenog popisa, znači službenog dokumenta ukazuje da su ove dekurijske ipak bile jedinice koje su korištene kao osnova na kojoj je izvršen i sistematiziran popis domorodačkog stanovništva, što bi podrazumijevalo da njihovo brojno stanje nije baš u velikoj mjeri međusobno osciliralo. Ali naravno ni ovo stajalište ne bi trebalo apsolutizirati, i općine su mogle imati prilično različito brojno stanje. U pojedinim regijama (u primorju, u ravničarsko-plodnim oblastima, urbaniziranim ili poluurbanizovanim zonama, rudonosnim bazenima, u kojima egzistiraju politički jače formacije) dekurijske su morale imati brojnije članstvo, a u pasivnijim krajevima su bile manje brojne. Brojno stanje dekurijske je moglo varirati i od društvenih činilaca po kojima je zajednica koja sačinjava određenu dekurijsku prepoznatljiva, od kojih je najbitniji položaj i status rodova i porodica koji su sudionici pojedinih dekurijske u okviru čitave narodnosne zajednice.

plinijevskom opisu Zapadnog Balkana opaža se određeni utjecaj povijesnog fenomena Velikog Ilirskog ustanka. To se jasno primijeti u njegovoj opasci „... *Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella*“. Iako im politije nisu ukinute, ustanički narodi su morali biti na neki način posebno kažnjeni i to vjerojatno povećanjem poreznih i drugih nameta i obaveza, a umanjivanjem prava i autonomije. I možda upravo u ovoj činjenici treba tražiti razloge postojanja dekurijskog kod jednog, većeg dijela dalmatinskih peregrinskih *civitates*. U tom slučaju dekurijske bi bile posebne porezne jedinice koje su kreirali Rimljani. Ne bi bilo nemoguće pomisliti da je riječ o administrativno – poreznoj jedinici koja se sastojala od deset *familia*. Naravno termin *familia* je potrebno shvatiti u rimskom smislu široke porodice ili naše porodične zadruge, a ne moderne nuklearne porodice. Ustvari možda bi najbolja definicija dekurijskog gornjoilirskih/dalmatinskih naroda bio skup deset porodičnih zadruga, koje su imale izvjesnu poreznu obavezu. Veličina porodičnih zadruga (koje okupljaju više generacija) nije bila ujednačena ni u mirnodopsko ni u ratno doba, nego je varirala radi raznih činilaca (stupanj prirodnog priraštaja, broj muških članova, ekonomski uvjeti života, kvaliteta posjeda, stabilnost zadruge, područje prebivanja).⁴

U Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji iz druge polovice XIX. st. brojnost porodične zadruge je iznosila više desetina članova (V. Bogišić, 1984, str. 22; 39 daje primjere brojnosti zadruga od 27 članova, preko 30 i 32 člana sve do 40, pa i onih od 60 – 70 članova). Istine radi, porodične zadruge sa 40 članova su činile znatnu manjinu (5 %), dok su one od 60 – 70 članova do druge polovice XIX. st. u Hercegovini iščezle. Radi toga bi se prosječna brojnost porodične zadruge iz vremena Bogišićeve ankete mogla procijeniti na oko 25 članova. Vjerojatno je sličan prosječni odnos porodične zadruge vladao i u ranoantičko doba Zapadnog Balkana, jer zapadnobalkanska institucija porodične zadruge pokazuje iznimnu konzervativnost i sporost u promjenama. U tom slučaju bi prosječna brojnost dekurijskog iznosila oko 250 duša. Na osnovi svega navedenog, procjena brojnosti ljudske mase kod dijela autohtonih naroda⁵ (samo kod kojih je poznat broj dekurijskog koje daje Plinije Stariji⁶) koji su naseljavali Provinciju Dalmaciju mogla bi se iskazati na sljedeći način:

⁴ O porodičnoj zadruzi na Zapadnom Balkanu v. Bogišić, 1984, str. 21 - 38

⁵ I procjene o brojnosti koje o drugim narodima daju antički pisci ne odudaraju radikalno od ovih pretpostavljenih brojki za ilirske narode. Pa tako npr. galski narod Aduatuci su imali 53 000 duša, a u gradu Avariku, sjedištu Bituriga Cezar je ubio 40 000 ljudi. (Maškin, 1951, 259; 265). Po Cezaru (*de bell. gall.* I, 29) na seobu se pokrenulo 263 000 Helveta, 36 000 Tulinga, 14 000 Latobriga, 23 000 Rauraka i 32 000 Boja. Međutim pošto je sam Cezar iznio procjenu da je onih koji su se nakon sukoba sa njegovim trupama povratili u svoj zavičaj bilo 110 000, njegove prve brojke su sigurno bile obično preuveličavanje broja neprijatelja sa kojima se sukobio, jer je teško povjerovati da su Helveti izgubili za vrijeme borbi sa Cezarovim legijama u jednom kratkom periodu više od polovine populacije, skoro onoliko koliko su izgubili domorodački

Mesihović, Dezitijati, 2007

Ime naroda	Broj dekurijs	Pretpostavljena brojnost po Gabričevićevoj formuli.	Pretpostavljena brojnost na osnovi porodičnih zadruga.
Delmati	342	51 300-68 400	cc 85 000
Deuri	25	3 750- 5 000	cc 6 000
Dicioni	239	35 850-47 800	cc 60 000
Mezeji	269	40 350-53 800	cc 67 000
Sardeati	52	7 800-10 400	cc 13 000
<u>Salonitanski konvent</u>	<u>Ukupno 927</u>	<u>139 050-185 400</u>	<u>cc 231 000</u>
Dezitijati	103	15 450-20 600	cc 26 000
Daorsi	17	2 550-3 400	cc 4 000
Sikuloti	24	3 600-4 800	cc 6 000
Deremisti	30	4 500-6000	cc 7 500
Deretini	14	2 100-2 800	cc 3 500
Melkumani	24	3 600-4 800	cc 6 000
Naresi	102	15 300-20 400	cc 25 500
Dindari	33	4 950-6 600	cc 8 000
Dokleati	33	4 950-6 600	cc 8 000
Glindicioni	44	6 600-8 800	cc 11 000
Kerauni	24	3 600-4 800	cc 6 000
Scirtari	72	10 800-14 400	cc 18 000
Vardaei	Ne više od 20	≤ 3 000-4 000	cc ≤ 5000

narodi Ilirika za vrijeme rata 6-9 god. n. e. S druge strane, treba imati u vidu i Cezarove procjene površine teritorije Helveta (*de bell. gall.* I, 2), koja se prostirala na 240 rimskih milja dužine (cc 359 km), a 180 rimskih milja širine (cc 269 km), što bi onda značilo da je ona zahvatala prilično veliku površinu na koju se moglo smjestiti u uvjetima protohistorijskog razvitka 200-250 000 duša.

⁶ Prilikom čitanja Plinijevog popisa ne samo za domorodačke narode salonitanskog konventa (III, 141-143) nego i za opis jednog broja naroda Panonije (III, 148), upada u oči redoslijed njihovog navođenja jer su oni poredani po načelu abecede.

Mesihović, Dezitijati, 2007

<u>Naronitanski konvent</u> ⁷	<u>Ukupno 540</u>	<u>81 000-108 00</u>	<u>cc 135 500</u>
Ukupna pretpostavljena <u>Brojnost</u>	Ukupno dekurija <u>1467</u>	Ljudska masa <u>220 050-293 400</u>	cc 366 500

#U stupcu «pretpostavljena brojnost» prva brojka u retku označava nižu predloženu vrijednost, a druga višu predloženu vrijednosti pretpostavljene brojnosti epihorskih naroda.

Koristeći prosječnu brojnost dekurija na osnovi teorije o porodičnim zadrugama, može se pretpostaviti da je ukupna ljudska masa u tabeli nabrojanih naroda mogla iznositi između 360 000 i 370 000 osoba.⁸ Plinije Stariji spominje, ali bez navođenja broja dekurija, i sljedeće autohtone narode na prostoru Provincije : (sjeverni) Partheni, Ozuaei, Hemasi, Kavi,⁹ Astiti (po M.Suiću *Masthitae*/Mastiti), Arinisti. Oni su vjerojatno naseljavali najistočnije i najjužnije prostore Provincije. Nejasno je zašto Plinije Stariji i za njih ne navodi broj dekurija, ili nije raspolagao sa relevantnim podacima ili su spomenuti narodi bili brojčano male zajednice i da Plinije nije smatrao shodnim da ih posebice za svaki od njih navodi broj dekurija već ih je samo poredao jednog za drugim u jednoj rečenici. Već ranije smo govorili o tome da Plinije Stariji navodi ove male narode koristeći prošlo vrijeme, što unosi element sumnje u njihovo postojanje sredinom I. st. n. e. Ali bez obzira da li oni postojali kao politije i narodi ili ne u tom razdoblju, veličina ovih malih naroda ipak nije bila tolika da bi radikalno narušavala ukupne brojne vrijednosti. Uz spomenute male narode, koji su možda i sami davali svoj doprinos domorodačkoj populaciji naronitanskog konventa i provincije Dalmacije sredinom I. st. n. e. (na koje se odnosi Plinijevog navođenje popisa ilirskih *civitates*), potrebno je spomenuti i one narode koje u odjeljku III, 144 Plinije Stariji navodi (isto u prošlom vremenu) ali čije je situiranje u naronitanski konvent, pa i u

⁷ Kada se malo dublje analiziraju podaci predstavljeni u tabelama, može se primijetiti da se u naronitanskom konventu) nalazi velika narodnosna šarolikost sa mnogo malih naroda, za razliku od salonitanskog konventa gdje je stanje znatno ujednačenije. Ta šarolikost se dodatno pojačava ako se narodima sa dekurijama doda i onih pet naroda iz naronitanskog konventa koje Plinije Stariji spominje, ali bez navođenja broja dekurija, te ako se tu smjeste i Pirusti (pod korumpiranim imenskim oblikom) i neki drugi ilirski narodi koje Plinije Stariji izgleda isto smješta u provinciju Dalmaciju. Razlozi velike razjedinjenosti leže prvo u disoluciji autarijatske politije a zatim možda i u zemljopisnim uvjetima.

⁸ Potrebno je naglasiti da vrijednosti u tabeli reprezentiraju stanje decenijima nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka u kojem je nesumnjivo bilo došlo do stravičnog stradanja domorodačke populacije, a posebno kod nekih naroda. U tom slučaju bi i ukupna brojnost navedenih domorodačkih *civitates* prije 6. god. n. e. bila znatno veća od predloženih brojki.

⁹ Kavi se spominju i za vrijeme III. ilirskog rata, protiv njih je ratovao Kavarancije, polubrat Gencija. Wilkes, 2001, 187

okvire same gornjoilirske provincije, izuzev Labeata i *Pyraei* (Pirusta) sumnjivo. Ali bez obzira jesu li svi, većina, pojedini narodi ili samo Labeati i Pirusti ulazili u okvire naronitanskog konventa i samim tim provincije Dalmacije, i ti narodi na samom krajnjem jugoistoku Provincije su povećavali i broj naroda sastavnica naronitanskog konventa, ali i brojnu masu domorodačke populacije spomenutog konventa, ali samo pod uvjetom da su stvarno postojali sredinom I. st. n. e. Skupna brojnost ovih istočnih dalmatinskih zajednica ne bi mogla iznositi više od 50 000 osoba. Ali i pored toga povećanja vjerojatno se ljudska domorodačka masa naronitanskog konventa u svojoj brojnoj vrijednosti ipak nije uspjela približiti ukupnoj brojnosti samo onih pet salonitanskih naroda koje Plinije Stariji navodi sa brojem dekurija. I na osnovi izloženog možda bi se ukupna domorodačka ljudska masa salonitanskog i naronitanskog konventa za sredinu I. st. n. e. mogla špekulativno procijeniti do oko 410 000 – 420 000 osoba.

Posebno pitanje ima odnos Plinija Starijeg prema epihorskim narodima situiranim u skardonitanskom konventu. Od tamo smještenih naroda on spominje samo *Liburnorum civitates XIII* i Japode, ali za razliku od druga dva provincijalna konventa, on za ova dva nesumnjivo iznimno brojna (u kontekstu Ilirika) naroda ne daje broj dekurija. Dok za Liburne upotrebljava drugu metodu opisivanja unutarne strukturiranosti (u vidu *XIII civitates*), uz Japode ne daje nikakav broj kojim bi definirao njihovu unutarnju strukturiranost.¹⁰ Doprinos Japoda i Liburna i drugih manjih naroda iz skardonitanskog konventa ukupnoj ljudskoj masi domorodačkog stanovništva Gornjeg Ilirika je bio priličan. Dok su Delmati morali biti najbrojniji, najznačajniji i najutjecajniji narod i *civitas* u cijeloj Provinciji, jer je samo u tom slučaju bilo razumljivo da se već u toku I st. n. e. čitava Provincija počinje nazivati Dalmacija (*Dalmatia* ili *Delmatia* zavisno od vrela),¹¹ dotle je i salonitanski konvent morao biti i najbrojniji konvent. Sa svoje strane naronitanski konvent je okupljao priličnu teritoriju i veliki broj naroda i njihovih peregrinskih *civitates*, pa je logično vjerojatno i on imao više domorodaca u peregrinskom statusu (i pored svojih lošijih zemljopisnih uvjeta, posebice u unutrašnjosti i na istoku, i

¹⁰ *Plin. NH* III, 139

¹¹ Značenje Delmata u općeprovincijskim političkim, društvenim i gospodarskim odnosima sigurno je pridolazio i iz činjenice da je kompletno zaleđe sjedišta Provincije i njenog namjesnika Salone i njenog agera, pripadalo Delmatima i njihovoj *civitas*. Sudeći po podacima Plinija Starijeg naziv Dalmacija za provinciju Gornji Ilirik nije bio uobičajen i primjenjivan, bar u službenim dokumentima sve do prvih desetljeća druge polovice I. st. n. e. Plinije Stariji u samom početku svoga etnografskog opisa zapadnog Balkana, kaže «sada se sve to naziva općenito jednim imenom Ilirik» (*nunc totum uno nomine Illyricum vicatur generatim*, *Plin. NH* III, 139). Nešto dalje u tekstu Plinije Stariji na jednom mjestu precizno odvaja Dalmaciju od jednog drugog dijela Provincije (*Liburniae finis et initium Dalmatiae Scardona...Plin. NH* III, 141).

narodnosne i političke rascjepkanosti) u odnosu na skardonitanski konvent u koji su ulazila, istina dosta brojna, ali ipak samo dva domorodačka naroda. Uostalom Delmati su morali biti brojniji i u odnosu na Japode i u odnosu prema Liburnima, pa zato skupna brojnost ova dva skardonitanska naroda ne bi mogla iznositi više od 100 000 osoba. Ta brojnost za samo dva naroda bi mogla biti moguća, jer je obuhvaćala i zajednice koje su dostigli i višu i kulturnu, i političku i gospodarsku razinu, a Liburni (makar samo neke njihove zajednice) bi već bili i urbanizirani po mediteranskom modelu. Osim toga i omjer njihovog stradanja za vrijeme velikog ustanka je izgleda bio manji nego npr. za narode u druga dva konventa. I na kraju bi se moglo zaključiti da je ukupna peregrinska, domorodačka ljudska masa provincije Gornji Ilirik/Dalmacije sredinom I. st. n. e. mogla iznositi do 510 000 – 520 000 osoba. Za neindustrijsko društvo, situirano pretežno na području sa predominantno planinskim i brdskim zemljopisnim karakteristikama i sa sukladno tome stočarstvom kao temeljnom egzistencijalnom privrednom granom, još uvijek nedovoljnim stupnjem urbanizacije (po mediteranskom grčko-rimskom obrascu) i romanizacije i koje je još uvijek u biološkoj masi (i pored desetljeća mira) osjećalo posljedice ratova vođenih i međusobno i sa Rimljanima, predložena brojka možda stvarno održava stanje domorodačke biološke mase.

Pored onih koji su imali pravno – političku pripadnost domorodačkih *civitates*, na prostoru Provincije je živio i znatan broj osoba sa rimskim građanstvom (kolonija Jader, kolonija *Tragurium*, *Siculi* naseobina klaudijevskih veterana, kolonija Salona, kolonija Narona, kolonija *Epidaurum*, naselja/*oppida* *Rhizinium*, *Acruium*, *Butuanum*, *Olcinium*, *Scodra*). Neke zajednice su imale italsko pravo ¹² (Alute, Flanati), Dalmatinski Rimljani iz sredine I. st. n. e. nisu morali biti samo doseljeni ili po porijeklu Italici ili neki drugi mediteranci, nego se u tome skupu sigurno nalazio i određeni broj osoba, pa i zajednica, zapadnobalkanskog i grčkog porijekla koji su dobili rimsko građanstvo. Osobe sa rimskim građanstvom su mogle biti naseljene i u unutrašnjosti Provincije, kao državni funkcioneri i službenici, trgovci, detašmani veterana, obični naseljenici ili avanturisti. U masu rimskih građana iz sredine I. st. n. e. potrebno je dodati i aktivni sastav legijskog garnizona (VII. legija C.P.F. koja je 58. god. n. e. premještena na donjodunavsku granicu i XI. legija C.P.F.¹³). Uz legijski sastav se nalazila i prilična masa civilnog stanovništva najrazličitijeg porijekla. Pored legijskog sastava, u to vrijeme u Provinciji je boravio i

¹² *Ius italicum*-označava da je određena zajednica uživala ista prava kao i stanovnici Augustove Italije.

¹³ Od 42. god. n. e. obje legije nose epitet *Claudia pia fidelis*

određeni broj auksilijarnih kohorti, čiji pripadnici u većini slučajeva još uvijek nisu bili rimski građani.¹⁴ Ukupan broj rimskih građana u Provinciji nije mogao biti manji od 70 000 osoba¹⁵ + auksilijarni vojnici (bez rimskog građanstva). Na otocima (Vis, Hvar, Korčula) i na pojedinim mjestima na samoj obali je bio i znatan broj osoba grčkog porijekla; uglavnom potomaka grčkih kolonista iz IV. st. p. n. e. (od kojih je jedan dio bio i nosilaca rimskog građanstva). Uz osobe sa domorodačkim pripadnostima i rimskim građanstvom u Gornjem Iliriku je bio i izvjestan broj osoba koji su dolazili iz najrazličitijih dijelova imperija i neposrednog okruženja (auksilijarne jedinice, trgovci, itd...). Pored slobodnog stanovništva u ukupnu ljudsku masu naseljenu na prostorima Gornjeg Ilirika ulazili su i robovi, bez obzira da li se nalazili u vlasništvu osoba sa rimskim, nekim od mnogih domorodačkih ili drugim stranim građanstvom. Broj robova naravno nije bio toliki kao u Italiji ili Grčkoj, ali ne bi trebalo zanemarivati ni njihovo učešće u ukupnoj masi, posebno ako se ima u vidu da su zbog elastičnosti rimskog zakonodavstva vezanog za status robova, oni postajali slobodnjaci i nositelji nekog od građanstava i čiji bi se potomci vrlo brzo potpuno utopili u određenu zajednicu. Ako bi se sve navedene brojke sabrale, onda bi se brojnost stanovništva provincije Gornji Ilirik/Dalmacije sredinom I. st. p. n. e. špekulativno mogla procijeniti na ne manje od 600 – 650 000 stanovnika.

Na prostoru današnje BiH koji je ulazio u provinciju Gornji Ilirik (Dalmaciju), u svojoj cijelosti ili djelomično bili su nastanjeni skoro svi narodi nabrojani u tabeli, izuzev *Scirtara*, koji su po Klaudiju Ptolemeju naseljeni blizu Makedonije (tj. provincije), Dokleata i Kerauna¹⁶ na koje sve ukupno otpada

¹⁴ Bar oko 10 000, ako ne i nešto više, rimskih legionara, kao i određen broj pomoćnih jedinica (od kojih mnoge nisu pripadale domaćem elementu iz same Provincije) bi, u slučaju pretpostavljenih brojki o masi domorodačkog stanovništva sredinom I. st. n. e., bilo više nego i dovoljno da se održava mir i državni autoritet među narodima u koje rimska državna vlast nije imala dovoljno povjerenja. Čitavu unutrašnjost Galije, sa mnogo brojnijim stanovništvom u odnosu na Gornji Ilirik osiguravao je znatno malobrojniji garnizon u Lionu, dok su eto za narode zapadnog Balkana bile potrebne čak dvije kompletne legije i značajan broj i pomoćnih jedinica te samim tim i čitav sustav garnizona i detašmana.

¹⁵ Po Augustovim *Res Gestae* (I, 8) u lustrumu 28. god. p. n. e. bilo je evidentirano 4 063 000 rimskih građana, 8. god. p. n. e. bilo je 4 233 000 rimskih građana, a 14. god. n. e. bilo je 4 937 000. Do sredine I. st. n. e. broj rimskih građana je sigurno duboko prešao cifru od 5 000 000.

¹⁶ Nejasno je da li bi se ovi Kerauni (kod Plinija Starijeg navedeni u obliku *Cerauni decuriis XXIII*) mogli povezati sa *Ceraunii montes* koje spominju *Pomp. Mela*, II, 48 i *Cass. Dio* L, 9, 2; 12, 2, odnosno sa Plinijevim *Acroceraunio Epiri finitus promunturio* (III, 97); *montes Acroceraunia* (III, 145); *promunturium Acroceraunium* (III, 150); *sinus Acrocerauniis* (IV, 1); *Epiros in universum appellata a Cerauniis incipit montibus* (IV, 2); *in Epiri ora castellum in Acrocerauniis Chimera* (IV, 4); *Acrocerauniis* (IV, 52); Ovaj lokalitet po Pliniju Starijem pripada provinciji Makedoniji, i nalazi se relativno udaljeno od granica Ilirika/Dalmacije, a Kerauni izričito pripadaju provinciji Dalmaciji, znači i Iliriku. A i po smislu teksta Pomponija Mele

129 dekurija (32 250, nešto više od Dezitijata). I dijelovi onih 6 malih plinijevskih naroda, koji su naseljavali istok Provincije su naseljavali i dijelove Bosne i Hercegovine. Plinijevski narodi o kojima on govori na kraju odjeljka III, 144, kao što su Labeati i Pirusti nisu mogli naseljavati dijelove današnje BiH. Na prostore van BiH otpadao je i dio dekurija drugih naroda posebno Delmata i Diciona, ali držimo da bi taj «gubitak» u ljudskoj masi bio bar djelimično nadoknađen ubrajanjem dijela japodskog stanovništva koji je imao prebivalište u Pounju. Ali činjenica je da većina populacije sa rimskim i drugim nedomorodačkim građanstvom nije prebivala u kontinentalnoj unutrašnjosti Provincije, tako da brojnost stanovništva za dalmatinske prostore današnje BiH nije mogla biti veća od 50 % ukupnog stanovništva Provincije. U tom slučaju na tim prostorima sredinom I. st. p. n. e. nije moglo živjeti više od 300 000 osoba. Za razliku od Dalmacije, za Panoniju je znatno teže izvršiti demografske procjene i špekulacije. Ukupna brojnost panonskog stanovništva je tada sigurno morala iznositi više stotina hiljada duša, od čega je na prostore bosanske Panonije otpadao tek mali dio, ne više od 10 %. I tih 10 % se odnosio na niz domorodačkih naroda (kao npr. Oserijate i Breuke) koji su svoja prebivališta imali i južno od Save. Ukupno je znači na prostoru predustaničkog Ilirika od Jadrana do Dunava sredinom I. st. n. e. prebivalo oko od milijun stanovnika, od čega bi na prostore današnje BiH otpadalo najviše do 330 000 stanovnika.¹⁷

Velejeva procjena brojnosti ustanika

U svome opisu ustanka, na jednom mjestu Velej Paterkul daje procjenu ne samo ukupnih ustaničkih snaga na početku rata, nego i kompletne populacije naroda koji su započeli i pridružili se ustanku. Po Veleju, ukupna brojnost pobunjenih naroda i politija dostigla je više od 800 000 duša (*gentium nationumque, quae rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat*), a od toga broja bilo je sabrano 200 000 pješaka sposobnih za oružje i 9000 konjanika (*ducenta fere peditum*

i Kasija Diona Keraunske planine se nalaze južno od granica provincije Ilirik sa prijelaza era, odnosno vrlo vjerojatno su povezane sa spomenutim Plinijevim lokalitetom. Izgleda da se u ovom slučaju desila jezička podudarnost između jednog ilirskog naroda i jednog ili više lokaliteta na jugu Albanije i krajnjem sjeverozapadu današnje Grčke. Uostalom svi ovi nazivi kriju u sebi grčku riječ za grom, pa je moguće da je do podudarnosti upravo došlo radi ovog razloga, odnosno grčka riječ za grom⇒κεραυνός (drugo značenje može biti i strijela) upotrijebljena je za imenovanje jednog južnoalbanskog rta i zone oko njega, uključujući i planinsko područje, ali i za imenovanje jednog ilirskog naroda, a da to nije moralo biti direktno povezano. Nazivanje ovog naroda korištenjem navedene grčke riječi sigurno nešto govori i o određenim osobnostima toga naroda, za čije identificiranje je potrebna znatno detaljnija analiza (možda je riječ o religijskim ili zemljopisnim osobnostima).

¹⁷ Inače o brojnom stanju Rimske Države v. separat «Popisi stanovništva u Italiji i Carstvu»; Pareti – Brezzi – Petech 1967 A, 210-213

colligebantur armis habilia, equitum novem).¹⁸ Da bi ponovo istaknuo veliku brojnost ustanika Velej odmah nakon podatka gdje barata ciframa, spominje njihovu neizmjernu brojnost (... *immensae multitudinis*...).¹⁹ Već na prvi pogled je jasno da su ove cifre na izvjestan način nerealne, da ne odražavaju pravo i precizno stanje brojnosti populacije na pobunjenom području Ilirika i da su neke od njih bile namjerno od strane Veleja preuveličane.²⁰ Neodrživost gore spomenutih cifara ogleda se i preko njihovog međusobnog odnosa. Ako bi se bukvalno vjerovalo Veleju, onda bi od naroda koji su ušli u rat kompletno muško stanovništvo u dobi u kojoj se može nositi oružje, i to shvaćeno u svom najširem smislu ne obuhvaćajući samo nedorasle dječake i onemoćale starce, bilo ne samo sposobno za vojnu službu nego u nju i uključeno. U tom slučaju bi na skoro svakog četvrtog stanovnika dolazio po jedan borac, što je teško pretpostaviti i uz apsolutnu mobilizaciju svih ljudskih potencijala sposobnih za borbu i bez obzira na socijalni i staleški status onih koji su učestvovali u vojnim snagama. Iako imamo podataka da su i žene učestvovala u pojedinim segmentima ustanka, to se ipak događalo samo u iznimnim i ekstremnim, skoro očajnim situacijama kada je radi borbe za puki biološki opstanak bilo neophodno puno zalaganje svih članova zajednice i svih njenih resursa odbrane. Ali to sigurno nije bio slučaj u trenucima rasplamsavanja i širenja ustanka.²¹

Realnije bi bilo i procijeniti da je 200 000 pješaka i 9 000 konjanika moralo proizaći iz ukupne populacije koja je najmanje mogla brojati oko milion duša, a teško bi bilo pretpostaviti da je pobunjeno područje Ilirika u tolikoj mjeri bilo naseljeno početkom nove ere, bez obzira na iznimno visok stupanj stradanja i demografskog gubitka koje je ono doživjelo u toku rata.²² Kao što je prethodno rečeno na

¹⁸ *Vell.* II, CX, 3

¹⁹ *Vell.* II, CX, 3-4

²⁰ Izvještaj Kasija Dion, iako ne daje direktne podatke o brojnoj veličini ustaničkih snaga, je ipak suzdržaniji u predstavljanju ustaničkih snaga i mogućnosti. Za razliku od prilično velikih brojki koje nudi Velej, smisao teksta i podaci izvještaja Kasija Diona pružaju uravnoteženiju predstavu (što automatski ne znači i točnu) o snazi ustanika. Kao da Kasije Dion, odnosno njegova izvorna građa nagovještavaju da ustanička snaga do novog vala širenja ustanka nije bila baš takva da je Tiberije nije mogao svladati. Na osnovi Dionovog izvještaja bi bilo teško tvrditi da je bilo 209 000 ustaničkih boraca, jer kod njega opisana događanja i spomenuti zaključci vezani za ratnu 6. god. n. e., kao da pretpostavljaju manji broj angažiranih ustanika u odnosu na onaj izneseni kod Veleja Paterkula.

²¹ Radi toga je u onih 200 000 pješaka i 9 000 konjanika, a koji su po njemu učestvovali u početku ustanku, Velej vidio muškarce u ratničkoj dobi. Naravno sigurno je bilo i izuzetaka, ali oni ne bi trebali da u bilo kojoj mjeri poremete ustaljene odnose i doneseni zaključak.

²² Samo stradanje i demografski gubici koji su se desili u toku rata nisu bili ravnomjerni. Neki prostori i narodi kao što su bili Dezitijati su znatno više stradali od drugih oblasti. .

području predustaničkog Ilirika (a tada dviju provincija Dalmacije i Panonije) sredinom I st. n. e. bilo je oko milijun stanovnika, a ustaničko područje u svome najvećem zahvatu se prostiralo samo na dijelu ove regije. Masa ustanika dolazila je iz redova zajednica salonitanskog i naronitanskog konventa, juga panonskog bazena (uglavnom današnja Slavonija i sjeverna Bosna), i jednog dijela japodske zajednice. Činjenica je da dobar dio stanovništva provincije Ilirik se nije našao u ustaničkim redovima, kao što su oni sa rimskim i drugim nedomorodačkim građanstvom, Liburnu, jezgro Japoda, Skordisci, poglavito zone Panonije sjeverno od Drave (naseljene keltskim i drugim neilirskim skupinama) i krajnje tačke Ilirika (Siscia, Salona i drugi primorski gradovi, Sirmij).

Svojim pretjerivanjem u procjeni broja naoružanih ustanika (posebno pješadije, dok je ustaničko konjaništvo imalo neku prihvatljiviju mjeru) Velej je nastojao da, u skladu sa općom panegiričkom tendencijom svoga djela, prikaže veličinu neprijateljskih snaga sa kojima se Tiberije trebao suočiti i preko toga njegovu vojnu i stratešku sposobnost, koja je na kraju rezultirala pobjedom nad tako brojnim, naoružanim i uvježbanim neprijateljem. Pored te note koja se prožima kroz čitav njegov opis rata, Velej je u slučaju protu-rimskih snaga primijenio pravilo kojeg se držala većina grčko-rimskih povjesničara i pisaca, a to je preuveličavanje protivničkih snaga. Sam Velej se nalazio sa druge strane bojišnice i osobno je mogao imati samo površne ili općenite procjene (dobivene iz najrazličitijih vrela) o brojnosti neprijateljske vojne sile prve godine rata. I brojevi koje daje Velej Paterkul, dodatno pokazuju njegov okvirni opis ratne 6. god. n. e., ustvari onih perioda rata u kojima on nije boravio na ilirskom ratištu. Promatranjem Velejevih brojki može se steći utisak da se one odnose na sami početak ustanka, odnosno da su već nakon samoga podizanja bune, ustaničko područje i snage dostigle brojne vrijednosti koje navodi Velej Paterkul. Međutim, iz opisa zbivanja i razvoja ustanka kod Kasija Diona uviđa se da se u toku cijele 6. god. n. e. ustanak etapno razvija i širi (prvo podizanje ustanka, pridruživanje Breuka, kasnije breučko skupljanje saveznika, jugoistočno-južni pokret, širenje na zapadnom pravcu, stvaranje Saveza, novo širenje ustanka na zapadnom pravcu, novi pokret u Makedoniju), da bi tek krajem 6. god. n. e., odnosno u zimu 6/7. god. n. e., dostigao svoj vrhunac, zenit i opseg. Tako bi se Velejeve brojke, koje se kod njega nalaze situirane na samom početku opisa ustanka, mogle odnositi samo na ovo razdoblje dostignutog vrhunca razvitka ustanka. Znači, ako bi se sudilo po Dionu, ustanički vrhunac u snazi i brojnim vrijednostima dogodio bi se krajem 6. god. n. e.

Zbog namjernog povećavanja pješaštva (koje je kod Ilira bilo i osnovica i najbrojniji dio oružanih snaga), Velej je morao i da sukladno tome povećava i brojnu vrijednost ukupne pobunjene populacije do one mjere na kojoj bi čitaocu brojka od 200 000 pješaka mogla da izgleda kao uvjerljiva. Ali istovremeno

je Velej morao voditi računa i da ne pretjera previše i da njegova procjena ukupne brojne mase pobunjene populacije ne ispadne prevelika, kako sve njegove ostale brojčane vrijednosti ne izgube, u očima čitalaca, kredibilitet, a posebno cifra boraca koju je naveo i do koje mu naročito stalo da bude uvjerljiva i prihvaćena od čitaoca. Pojedini čitaoci (većina je dolazila iz redova viših klasa, od kojih su neki bili suvremenici pa i učesnici rata) njegove povijesti su nesumnjivo bili dobro upoznati sa stvarnim činjeničnim stanjem stvari i brojnim odnosima, pa bi sam Velej i njegovo djelo moglo biti vrlo brzo diskreditirano u javnosti.²³ Zbog svega toga je Velej u svome djelu, a posebno u opisu ustanka i prikaza statističkih podataka morao lavirati između povlađivanja i panegiričkog tona Tiberiju na jednoj strani i pokušaja održanja privida moguće vjerodostojnosti pojedinih činjenica kod čitalaca na drugoj strani. Brojka od 800 000 duša bi se u tome pogledu činila savršenom i možda upravo u svemu tome iznesenom treba tražiti razloge skoro matematički preciznog odnosa 4 : 1 ukupne mase i boraca (udio konjanika nije mogao u bitnoj mjeri promijeniti taj odnos) u Velejevom podatku.²⁴ Radi toga je i ukupnu masu svih pobunjenih naroda kod Veleja procijenjenu na 800 000 duša potrebno smanjiti, jer je i ona nastala kao posljedica povećavanja brojnosti pješaštva. Međutim zbog neodrživosti načela 4 : 1 u praktičnoj izvedbi,

²³ Veleju je nesumnjivo bilo stalo da njegovo panegiričko djelo bude prihvaćeno od javnosti, jer je smatrao da bi time bila povećana i njegova sigurnost, što se na kraju pokazalo kao pogrešna procjena.

²⁴ Površnom čitaocu, koji se neće zamarati provjeravanjem svakog podatka, odnos 4:1 može izgledati potpuno realan (iako u praksi i pored svih nastojanja pojedinih militarističkih država i totalnih mobilizacija muškog dijela populacije nije nikada i nigdje bio uspješno primijenjen u svim svojim aspektima). Teorijski odnos se bazira na sljedećem aksiomu $\Rightarrow$ pola populacije su žene, a od muške populacije pola ide na nedoraste dječake i nemoćne starce, a pola na za vojništvo sposobno ljudstvo. Jednostavno ne postoji nijedna populacija koja bi mogla nositi na sebi duže vrijeme teret jedne svoje četvrtine, i to one najvitalnije u gospodarskom životu (u uvjetima patrijarhalnog sustava), odvojene od sredstava i objekata za proizvodnju i usmjerene samo na rat. Tko bi onda u tom slučaju vojsci osiguravao namirnice i drugu logistiku. Da je cifra od 800 000 duša i od toga 209 000 boraca točna, sav teret osiguravanja egzistencijalne i druge podrške brojnoj ustaničkoj vojsci bi pao na leđa onom dijelu njihovih žena koji je bio u radnoj dobi i to u toku tri godine. Pored te podrške taj dio ženskog dijela populacije bi morao ujedno da brine i o djeci i starcima, što bi ruku na srcu i pored svih vrijednosti i snage koje su žene u ilirskim zemljama imale bilo veoma teško izvedivo i to na duži vremenski period. Osim toga odnos 4:1 bi podrazumijevao da među muškim dijelom populacije u vojničkoj i radnoj dobi nije bilo nesposobnih (na različite načine hendikepirano) za vojništvo, što je isto teško prihvatiti. Osim toga primjena odnosa 4:1 bi zahtijevala unutarnje uređenje zajednice na osnovi više-manje izražene socijalne i totalne statusne egalitarnosti svih njenih sudionika (bar muškaraca). A ni to nije bio slučaj sa svim politijama Ilirika, koje su još u vrijeme nezavisnosti imali već prilično izdiferenciranu i složenu socijalnu strukturu. Osim toga ni sam Velej nije izričit kada spominje cifru 800 000, nego je na neki način i relativizira ali u pravcu njenog brojčano nedefiniranog povećanja.

smanjivanje Velejeve brojke od 800 000 duša i njeno svođenje na relativno stvarnu mjeru ne bi moglo da procentualno pravolinijski prati i svođenje brojnosti pješastva na približnu točniju mjeru.

Kad je riječ o konjaništvu, Velejeva procjena nije mogla biti tako pretjerana kao u slučaju pješastva i brojka od 9 000 konjanika bi se mogla korigirati u manjoj mjeri. Po Velejevim brojkama pješastvo je činilo cc 96 % sastava ustaničke vojske a konjaništvo samo cc 4 %, što je prilično velika razlika. Pobunjeno područje je moglo dati više tisuća konjanika, posebno se to odnosi na narode naseljene u panonskom bazenu. Međutim i 9 000 sposobnih konjanika je moguće malo iznad stvarne cifre broja konjanika sa kojima su raspolagale ustaničke vojske, jer je sukladno smanjivanju (i to znatnom) pretjerane Velejeve procjene brojnosti pješastva moralo doći u izvjesnoj mjeri, ne i procentualno pravolinijski (isto kao i u slučaju ukupne ljudske mase pobunjene populacije), smanjivanje broja konjanika.²⁵ Nesumnjivo velika disharmonija, u odnosu na stvarnu brojnost u procjeni brojnosti pješastva kod Veleja, da se objasniti i time što je Velej podrazumijevao pod izrazom «*armis habilia*». Biti sposoban za oružje, što prije svega podrazumijeva izraz «*armis habilia*», nije isto što i nositi oružje, biti borac, a i teško bi bilo povjerovati u to da su ustanici uspjeli opremiti kvalitetnim, pa i bilo kakvim oružjem 200 000 pješaka.²⁶ Broj pobunjenih Ilira koji su nosili oružje i učestvovali direktno u borbama i oružanom sučeljavanju nije mogao biti ni blizu cifri od 200 000 ljudi, dok je broj onih koji su stvarno kvalitetno bili naoružani (bar u približnoj mjeri kao rimski legionari) bio još manji. Moguće je da je ostatak činilo ustvari neboračko muško stanovništvo, koje je ili služilo kao strateška rezerva ili osiguravalo logističku podršku ili bilo nesposobno iz raznoraznih razloga.

Velejeva brojka od 200 000 pješaka bila bi i ekvivalent snazi od skoro 33 rimske legije u njihovoj punoj brojnoj snazi. što kako smo pokazali nije bio slučaj sa legijama angažiranim za vrijeme ustanka.

²⁵ U jednoj rimskoj legiji iz perioda Augusta bilo je 120 konjanika, što bi onda značilo da su rimske legije u ratu 6-9. god. n. e., angažirale oko 1 800 konjanika

²⁶ I pored bogatstva željezne rude na zapadnom Balkanu, teško je ipak povjerovati da je bilo moguće u jednom vrlo, vrlo kratkom roku naoružati i obučiti 200 000 ljudi kvalitetnim naoružanjem, bar približno onom kvalitetu kakvu su imali rimski legionari. A i sama cifra od najmanje 209 000 komada individualnog oružja na prvi pogled zvuči pretjerano. Autohtoni ilirski narodi nisu raspolagali ni sa mogućnostima ni sa takvim kapacitetom da su mogli toliku masu opremiti standardnim oružjem, posebno ako se ima u vidu da oni nisu bili nezavisni. Iliri su bili već desetljećima podčinjeni Rimskoj Državi koja je sigurno vodila neku kontrolu «naoružanja» na zapadno-balkanskom i panonskom prostoru, i posebno u vezi nabavke neophodnih sirovina za njegovu izradu. Vjerojatno je najbolje naoružana bila ona predvodnica ustanka okupljena oko Batona Dezitijatskog iz jednostavnog razloga jer je ona bila sačinjena od već opremljenih auksilijara koji su trebali biti upućeni na markomansko ratište.

Brojno stanje pojedinih legija je bilo sigurno manje u onom periodu kada su ustanici dostigli svoj vrhunac u brojnosti, a i kasnije je teško pretpostaviti da su legije (i pored stalnih popuna) dostigle brojno stanje od 6 000 ljudi. Ako imamo Svetonijev podatak da je u toku cjelokupnog rata bilo angažirano 15 rimskih legija, to bi značilo da je u trenutku kada su ustanici dostigli svoj brojni vrhunac na terenu bilo manje legija. Tada još uvijek protu-ustaničkim snagama nije došlo odgovarajuće pojačanje u drugim legijama, popunama, dobrovoljačkim kohortama, pomoćnim jedinicama, veteranima i drugim vojnim formacijama, i koje se uglavnom koncentriraju na ratištu u toku prve polovice 7. god. n. e. I to jasno sugerira da je Velejeva brojka o brojnoj snazi ustanika bila pretjerana, čak i ako uzmemo da su na rimskoj strani, u tome periodu vrhunca ustaničke brojnosti, bile angažirane i neke pomoćne jedinice, dobrovoljačke jedinice, veterani i saveznici kao Tračani. Jer ako bi njihovo učešće i dubliralo brojnost protu-ustaničkih snaga u posljednjim mjesecima 6. god. n. e. i prijelazu na narednu godinu, to bi još uvijek bilo znatno manje od Velejeve brojke od 209 000. I te angažirane protu-ustaničke jedinice su bile dovoljne da zaustave ostvarivanje strateških ciljeva ustanika (zauzimanje tri grada, koja čine „okove Ilirika“), pa čak i da na pojedinim pravcima pokrenu akcije ofenzivnog karaktera. Prodor u Makedoniju se događa jer tamo nema dovoljno respektabilnih vojnih snaga, kao na području oko Siscije i Sirmijuma prema kojima je gravitirala glavnina ustaničkih snaga.

Naravno potrebno je u ovom smislu imati u vidu da su rimski legionari bili profesionalni vojnici, mnogo bolje naoružani i opremljeni, obučeni, pripremljeni za rat, iskusniji, ustrojeniji i discipliniraniji i sa jasnijim i preciznijim sustavom zapovijedanja nego ustaničke «građanske» snage. Te bi u slučaju da se desio direktni sukob, na otvorenom prostoru i sa klasičnim tipom ratovanja, odnos 1 legionar : 1 ustanik ne bi vrijedio. I u tom slučaju bi na 1 legionara moralo doći više ustanika, kako bi se održavala ravnoteža u snazi, odnosno kako bi se nedostatak u kvaliteti domorodačkih boraca nadomjestio njihovim kvantitetom. Ali taj odnos u kvaliteti sigurno nije bio onakav kakav podastire Velej, kada kaže da je legija u polovičnom sastavu (do 3 000 ljudi) bila dovoljna da razbije 20 000 ustanika, jer su ustanici opet po Veleju ovladali i nekim tekovinama rimskog oružanog ustrojstva i discipline.²⁷ Samo bi auksilijari koje su Rimljani upotrijebili u slamanju pobune ekvivalentno 1 : 1 odgovarali po svojoj kvaliteti ustanicima. Međutim, u slučaju velikog ustanka, ovo pitanje se ne može na tako jednostavan način predstaviti i to iz više razloga :

- Prvo jer se Svetonijeva brojka o ukupnoj angažiranost protu-ustaničkih snaga odnosila na čitavo razdoblje rata a ne na jedan period u toku rata. To bi značilo da je ona u pojedinim fazama

²⁷

Vell. II, CX, 5; CXII, 2

ratovanja bila različita, i sigurno se povećavala ili smanjivala već s obzirom na potrebe i stanje na terenu. I angažiranost protu-ustaničkih snaga vjerojatno nikada nije, u jednom momentu, u cijelosti teorijski iznosila onu relativnu brojnu vrijednost od 190 000 legionara, veterana i auksilijara.²⁸

- Zatim vrlo je vjerojatno, kako je već istaknuto u poglavlju o ustanku, da legije angažirane na ilirskim ratištima nisu bile u punoj, po standardima predviđenoj, brojnosti od 6000 legionara, nego da su raspolagali sa manjim ljudstvom, odnosno da je ukupno angažirano brojno stanje protu-ustaničkog ljudstva u toku čitavog rata iznosilo manje od 190 000. Da je tako bilo dokazuje i sam Velej Paterkul kada kaže da je XX legija prilikom borbi sa ustanicima, u prvim razdobljima ustanka bila u pola snage (*semiplena*).²⁹
- Ali gotovo je sigurno i da su te legije svoje gubitke u ratu nadomještale popunama, tako da je ustvari vrlo teško precizno utvrditi koliko je stvarno ljudi bilo angažirano u okvirima Svetonijevih 15 legija za vrijeme ustanka., pogotovu ako se zna ima na umu da je bilo i odlazaka pojedinih snaga.³⁰
- U prvim fazama ustanka rimsko zapovjedništvo nije ni približno na prostorima Ilirika uspijevalo ostvariti spomenutu Svetonijevu koncentraciju od 15 legija i adekvatnog broja pomoćnih jedinica. Tek je naknadno, na osnovi žurnih mjera donesenih u Senatu, izvršena dodatna mobilizacija, formiranje i odašiljanje novih pojačanja (oslobođenici, popune legija, veterani, peregrinski sastavi) i koja su na ratište dolazila kasnije i to u više pokreta. Iako su se, radi planirane invazije Markomanije, već nalazile u gotovosti i određenoj koncentraciji pojedine borbene grupe Rimske armije, a bilo je izvršena u tu svrhu i u određenom stupnju i novačenje pomoćnih jedinica, ipak ove jedinice nisu mogle da se sve u prvom momentu upotrijebe za protu-ustanička dejstva. Osim toga sve borbene grupe planirane za napad na Markomaniju su imale ukupno 12 ili 13 legija, odnosno do (po teorijski predviđenom standardu) oko 72 000/78 000 ljudi, i veliki broj pomoćnih jedinica. Bobene grupe koje su trebale prodrijeti sa sjevera ipak su bile znatno udaljene od dunavskog prostora i kojem nisu mogli doći u pomoć direktnim pravcem, jer se između njih i

²⁸ Detaljnije o ovome vidjeti u odgovarajućem dijelu poglavlja Ilirski ustanak 6-9. god. n. e., (gdje se razmatra brojnost i sastav protu-ustaničke armije Ilirika)

²⁹ *Vell.* II, CXII, 2

³⁰ Npr. Velej Paterkul se vratio u toku rata, a ni Tiberije se prilikom svoga privremenog povratka u Rim nije vratio sam u prijestolnicu.

Dunava nalazila Markomanija. Isto tako se može s visokom razinom vjerojatnoće pretpostaviti da legije iz obje sjeverne borbene grupe, kao što su XVII, XVIII i XIX (u rujnu 9. god. n.e. uništene u Teutoburškoj šumi), I Germanica i V Alaudae, bar u svojoj glavnini, nisu učestvovala u ratu od 6. do 9. god. n. e. Tako se prvom ustaničkom valu, kojem Velej pripisuje svoje brojke, ustvari prva djelotvorno i uspješno suprotstavila tek nekadašnja *dunavska* borbena grupa na zapadnom pravcu od 7 ili 8 legija (s ne više od 42 000/48 000 legionara, a sigurnije sa određenom manjom brojnošću), a na istočnom još znatno brojno manje jedinice. Uz to, iz sigurnosnih razloga i stabilnosti granice u ovim osjetljivim vremenima i sprječavanja svih mogućih eventualnosti koje bi mogle proizaći iz neželjene situacije, Tiberije nije mogao ni povući kompletne sastave «*dunavske*» borbene grupe. On je stoga pojedine sub-jedinice iz pojedinih legija morao ostaviti na dunavskoj granici, te je broj legionara upućenih na ustanike bio u određenoj mjeri i manji od već pretpostavljene cifre manje od 42 000/48 000 legionara.

- U ovim prvim fazama rata potrebno je računati i sa postojanjem lokalnih dobrovoljačkih jedinica rimskih građana i drugih kolonista i doseljenika, ali i sa pojedinim Rimu lojalnim auksilijarnim snagama stacioniranim u Iliriku (kao npr. Liburni) koje su se sukobljavale sa ustanicima. Međutim njihov broj ne bi trebalo suviše precjenjivati.
- Već 6. god. n. e. u borbama su učestvovala i pojedine pomoćne trupe, ne samo one lojalne domaće jedinice, nego i neke koje su dovedene iz drugih oblasti, a posebnu brojnost su imale snage koje je na ratište doveo trački kralj. Ipak teško je pretpostaviti da je i sve ono Svetonijevo ljudstvo koje on ubraja u pomoćne čete bilo već 6. god. n. e., angažirano na ratištu Ilirika. Ove snage su postupno dolazile na ratište, a mjestimično se i povlačile sa ratišta, tako da je teško baš precizno znati koliko je toga borbenog ljudstva bilo angažirano u toku 6. god. n. e., ali je ono ipak moralo biti znatno ispod one cifre od teorijski uzeto 90 000 auksilijara koji su učestvovali u ratu.
- Od perioda kada su Rimljani uspjeli zaustaviti širenje ustanka i lokalizirati ustaničko područje brojno stanje protu-ustaničkih snaga je u svakom trenutku vjerojatno postajalo sve veće, jer su Rimljani od tada preuzeli inicijativu, pokrećući čitav niz sukcesivnih ofenziva na ustaničko područje. Osnovni preduvjet da bi se uopće mogle pokrenuti ofenzivne akcije, bilo je i osiguravanje brojne premoći kojom bi se pojačavao udar, osiguravala pozadina i okupirani prostori.
- S druge strane i specifičnost ratovanja gerilsko-partizanskog tipa koje su ustanici primijenili, posebno u zadnjim fazama, primorala je rimsko zapovjedništvo na veliku brojnu angažiranost.

Tako se u tim fazama, kada se vjerojatno dogodio i konačni krešendo rata na dinarskom prostoru, možda desio i paradoks da je na 1 ustanika dolazilo više legionara i auksilijara, posebno uzimajući u obzir da se nakon pada Panonije znatno smanjio broj ustanika.

Iz svega izloženog, jasno se izvodi zaključak da su u prvim fazama ustanka, na koju se odnosi Velejeva procjena, Rimljani mogli angažirati snage koje bi u brojnom smislu bile prilično manje od Velejevih cifara o brojnosti ustaničkih boraca. Da je kojim slučajem Velejeva procjena odgovarala stvarnom stanju na terenu, bilo bi i pored svih kvaliteta rimskog zapovjedništva i vojnika, teško očekivati da Tiberije stabilizira linije i zaustavi val širenja ustanka. A on je, uz čitav niz teškoća, ipak uspio uraditi do početka 7. god. n. e., znači prije dolaska velikog pojačanja koje je doveo Germanik. Uostalom na pojedinim dijelovima ratišta ustanici su prešli u defenzivu još prije dolaska pojačanja koje je doveo Germanik i koja su dolazila iz istočnih provincija, što je i više nego jasan dokaz da su raspolagali sa manje ljudstva nego što je to predstavio Velej Paterkul. Protu-ustaničke snage, koje su se nalazile na ratištu do zime 6/7. god. n. e., ipak su se pokazale dovoljnim da spriječe dalje širenje ustanka i da kako-tako održavaju linije, pa i da na pojedinim dijelovima ratišta kao na sjeverozapadu preduzimaju i kontra-ofenzivne akcije. Ustanici su već tada napustili frontalna suočavanja i napade na gradove, i prešli su na dobrom dijelu ratišta na partizansko-gerilski način borbe, što ukazuje da oni ne raspolazu u zimu 6/7. god. n. e. sa 209 000 boraca, jer bi u tom slučaju njihove ofenzivne akcije i pritisak na glavne rimske pozicije bili iznimni, stalniji i snažni. Znači i pored svih uspjeha koje su uspjeli ostvariti u toku ratne 6. god. n. e., ustanicima je ipak nedostajalo dovoljno ljudstva, koje je moglo da ostvari čitav niz zacrtanih strateških ciljeva, kao što je zauzimanje gradova i dalje širenje ustanka preko onog što je ostvareno do zaključno sa zimom 6/7. god.n.e.

I pored činjenice da 190 000 vojnika vjerojatno ne predstavlja koncentraciju u jednom trenutku i svih gore taksativno navedenih okolnosti, zbog same veličine Svetonijevih podataka ostaje utisak da je rimsko zapovjedništvo za gušenje pobune u ilirskim zemljama upotrijebilo iznimno respektabilne snage, znatno veće u odnosu na one koje je koristio Julije Cezar u pokoravanju Galijske. I to dokazuje da je protiv rimskih, pomoćnih i savezničkih snaga morala stajati vojna sila pobunjenih naroda koja je, iako se nije odlučivala za odlučujuće bitke, morala biti iznimnog brojnog stanja. A veliko brojno stanje ustanika je posebice bilo izraženo u prvim periodima razvijanja ustanka, kada je sigurno među masom vladalo početničko ratno oduševljenje i opijenost prvim uspjesima. Nevolje i sve negativne posljedice rata još uvijek nisu bile u tolikoj mjeri prisutne kod pobunjene populacije, a možda je i vladalo uvjerenje (kao uostalom i u svim drugim ratovima) da će rat biti «kratak i slavan», i naravno pobjedonosan. U tim

trenucima ustaničke stihije i dobrovoljnost pristupa i novačenje u redove ustanika mogli su biti veliki. Naravno sasvim je drugo pitanje koliko je ta masovnost donijela u ustaničke redove istinskog vojničkog kvaliteta. Tek sa produžavanjem rata, sa sve većim gubicima i sve češćim porazima, kada je i izvjesnost pobjede postajala sve više samo nada, a ne i realnost, redovi ustaničkih snaga počeli su se osipati i smanjivati. Samim tim se ni Velejeve brojke ne smiju previše i radikalno smanjiti i realni okvir ustaničkog brojnog stanja je morao biti visok posebno za povijesne i kulturološke i društveno-gospodarske uvjete koji su vladali na prijelazu iz stare u novu eru na dinarskom i panonskom prostoru.

Njegova prilično pretjerana brojka od 200 000 sposobnih za oružje pješaka, a koja je i bila najveći razlog povećanju brojne mase konjaništva i ukupne populacije u istom podatku, morala se temeljiti na nečemu. On je do te brojke vjerojatno došao povećavši (određenom matematičkom formulom koja je u svojoj osnovi morala biti vrlo jednostavna) stvarnu cifru sa kojom je možda raspolagao preko službenih popisnih listi, izvještaja sa ratišta i obavještajnih podataka ili osobnih procjena.³¹ Špekulativno gledano, možda bi najprikladnije bilo razmisliti o tome da je on stvarni broj pobunjenika -pješaka dublirao, te bi u tome slučaju stvarni broj pješaka sposobnih za oružje i učešće u borbi među pobunjenim narodima iznosio negdje oko 100 000 boraca, naravno uzeto za razdoblje najvećeg vrhunca širenja ustanka. Ako je broj pješaka boraca iznosio, u prvoj fazi rasplamsavanja i širenja ustanka, oko 100 000 ljudi+ više hiljada konjanika ukupna masa populacije naroda koji su se pobunili na zapadnom Balkanu i dijelu Panonije bi se tako mogla svesti na prihvatljiviju mjeru od oko najmanje 550 000 do 600 000 osoba. U toku tri godine ratovanja, uslijed gubitaka, neminovno je moralo dolaziti i do popuna ustaničkih redova najviše iz reda novih za oružje sazrelih generacija te iz drugih razloga, tako da je ukupan broj učesnika u ratu na

³¹ Velejeva Rimska historija je ipak bila samo opširniji nacrt za budući veći rad, tako da su u njemu prezentirane samo sumarne brojke (bez detaljnije specifikacije) koje su možda imale bar svoju izvornu stvarnu podlogu, koju je onda sam Velej iz svojih osobnih pobuda i interesa povećao. Uostalom, i sam Velej na jednom mjestu u svome djelu kaže kako će na nekom drugom mjestu opisati narode Panonije i nacije Dalmacije, njihovu zemlju i brojne rijeke, veličinu i veliku odličnost ljudstva i mnoge slavne pobjede dobivene u panonskom ratu od strane Tiberija (u tom dijelu teksta imenovanog kao Neron)⇒ «*Gentes Pannoniorum Delmatarumque et modum virium excelsissimasque et multiplices eo bello victoria tanti imperatoris alio loco explicabimus*» Vell. II, XCVI, 2-3. Istine radi, podatak u kome Velej izražava svoju namjeru o detaljnijem opisu nalazi se vezan za osvajanje Panonije koje je započeo Agripa, a poslije njegove smrti nastavio Tiberije Klaudije Neron, a ne za rat 6-9. god. n. e., koji je on vodio kao Tiberije Julije Cezar. Međutim iz konteksta Velejeve digresije u odnosu na sam tekst cjelokupnog odlomka može se jasno uvidjeti da ti podaci koje je Velej namjeravao prezentirati ne bi bili vezani samo za rat koji se odvijao dva desetljeća prije ustanka 6-9. god. n. e. nego bi bili opći, okvirni zemljopisni i etnografski podaci (sa možda i statistikom) za Ilirik u smislu jedinstvene provincije.

ustaničkoj strani morao biti i veći od oko 100 000 boraca za sigurno još oko par desetina tisuća. I iz svega iznesenog u vezi brojnosti protu-ustaničkih snaga, pretpostavljena cifra od ukupno oko 100 000 (odnosno 100 000+više tisuća konjanika u prvoj fazi ustanka)+više desetina tisuća boraca koji su još učestvovali u ustaničkim snagama u toku rata postaje realnija.³²

Dezitijatski gubici

Dezitijatska politija, koja je bila jedan od temelja ustanka, morala je u znatnoj mjeri učestvovati i u brojčanom odnosu unutar pobunjene populacije, i to u većoj mjeri nego što je učestvovala u procentualnom odnosu na osnovi broja dekurija. Imajući u vidu veličinu teritorija koji su Dezitijati naseljavali i njegove zemljopisne karakteristike te razinu društvenog, političkog i gospodarskog razvitka, a posebno činjenicu da su oni bili pokretač i glavni stup ustanka od njegovog početka do samog kraja, mogao bi se dezitijatski udio špekulirati sa najvjerojatnije između 7 % i 10 % od cjelokupne pobunjene mase.³³ Svako manje učešće Dezitijata u ukupnoj masi dovodilo bi u pitanje prvenstvo njihovih vođa, u prvom redu Batona u ustaničkim snagama. Baton je, kako bi održavao svoju lidersku poziciju, autoritet i ugled bez obzira na sve njegove ljudske, političke i vojničke kvalitete i inicijativnosti u vođenju ustanka, u takvoj heterogenoj i labilnoj strukturi kakav je nesumnjivo bio općeustanički Savez (pogotovu do ljeta 8 god. n. e.), ipak morao da ima i određenu zaleđinu, u njegovom slučaju oličenu u podršci vlastitog naroda. U tom slučaju su i Dezitijati morali i sami da budu i dovoljno brojan, snažan i dobro ustrojen narod, jer bi u suprotnom vrhovni vojvoda ustaničkih snaga bio samo marioneta oligarhija i interesa većih naroda, učesnika u ustanku. Važnost i utjecaj svakog pojedinog ilirskog naroda učesnika u ustanku i Savezu, proizlazio je i iz kvaliteta i brojne snage vojnog kontingenta kojim raspolaže, a Dezitijati su za vrijeme rata imali iznimnu ulogu.³⁴ Posljedice koje je donio ustanak su prilično oslabile ljudsku masu (i u

³² Ovoj brojci je potrebno dodati i ustaničke gubitke u borbenom ljudstvu koje su oni imali do dostizanja kvantitativnog borbenog ljudstva krajem 6. god. n. e., (npr., bitke kod Sirmijuma, Salone, kod Apolonije, sa Valerijem Mesalinusom, na Fruškoj Gori), a koji su sigurno iznosili više tisuća ljudi. Tako bi da bi se dobila kvantitativna procjena ukupnog angažmana u borbenom ljudstvu ustaničkih snaga u toku cjelokupnog toka rata, potrebno je računati i na ove poginule ustaničke ratnike.

³³ S druge strane, veće učešće bi teško bilo prihvatljivo imajući u vidu već navedene pretpostavljene procentualne odnose Dezitijata u ukupnom stanovništvu provincije Gornji Ilirik i teritorija današnje BiH dobivene analizom podataka Plinija Starijeg o dekurijama.

³⁴ Dezitijatsko učešće u ukupnim ustaničkim oružanim snagama je vjerojatno moralo biti veće u odnosu na druge narode, posebno kada je riječ i o kvalitetnim borcima, a sve najviše zbog toga što se i jedan od Dezitijata nalazio na čelu ustanka. Baton je pokazivao i najviše iskrenosti, odlučnosti u odnosu na sve druge vojvode i vođe ustanka, noseći ujedno na

kvantitativnom i u kvalitativnom smislu) ilirskih naroda. Rimska osvajanja i drugih zemalja i ugušivanje ustanaka, u slučaju da su bila praćena i žestokim otporom bila su isto praćena teškim pogromom nad domorodačkim stanovništvom. Cezar je za vrijeme svojih osvajanja Galije likvidirao veliki broj njenog stanovništva, uključujući i sustavna istrebljenja čitavih naroda.³⁵ Slično se dogodilo i Jevrejima za vrijeme oba njihova ustanka, posebno onog prvog, te Britima za vrijeme pobune kraljice Budike.

Kritički uzeta Velejeva procjena možda bi mogla održavati biološko stanje prije ustanka bar u vrlo grubim crtama, a brojnost dekurija sa njihovom prosječnom brojnošću koje pruža Plinije Stariji stanje bar okvirno pola stoljeća poslije ustanka. U desetljećima između kraja ustanka i konačne pacifikacije pobunjenog područja i popisa čije je rezultate koristio Plinije Stariji, vladalo je stanje relativnog mira i stabilizacije, pa i prosperiteta koje je donosilo sa sobom uvođenje mediteranskog načina života na prostorima zapadnog Balkana. Međutim teško je vjerovati da su Dezitijati i drugi narodi, koji su učestvovali i stradali u periodu od 6. do 9. god. n. e., uspjeli da potpuno nadoknade svoje gubitke u ljudskoj masi. Biološka obnova je mogla biti samo djelomična. Visoki procent gubitka najvitalnijeg (za prvi decenij I st. n. e.) dijela stanovništva u vojničkoj, radnoj i materinskoj dobi nije se tek tako mogao nadoknaditi, posebno ako se ima u vidu stupanj domorodačke privrede (čak i bez razaranja koja je ona pretrpjela u toku rata) koji nije sam mogao osigurati potpunu obnovu u toku pola stoljeća.

Ipak u razmatranju ovog pitanja, potrebno je imati na umu da gubici ustaničkih zajednica nisu bili ravnomjerni, odnosno da su neke zajednice više, a neke manje stradale (bilo je onih koji su preferirali da se predaju, nego da se bore do samoga kraja). Dezitijatski gubici su bili iznimni u odnosu

sebi i najveću odgovornost ne samo za sudbinu ustanka i njegovih ciljeva nego i svih naroda i pojedinaca učesnika u njemu, a po prirodi stvari normalno bi bilo da i njegovi sunarodnici, ili bar veći njihov dio, slijede njegov primjer. Teško bi bilo očekivati da je Baton svoje namjere, zapovjedi, zamisli i održanje ustanka uza svu tragičnu cijenu mogao postići da ga u tome nije pomno slijedio čitav njegov narod.

³⁵ Po Plutarhu (*Caes.* 15) Cezar je za vrijeme svojih galskih ratova zauzeo više od 800 «gradova», pokorio 300 plemena/naroda i borio se s tri milijuna neprijatelja, od kojih je jedan milijun pobio, a drugi zarobio, što znači da su gubici naroda sa kojima se Cezar sukobio iznosili 2/3 biološke mase. Galski ratovi koje je vodio Cezar pokazuju i sličnu brojnost (koja se prije izražavala u desetinama tisuća, a ne stotinama tisuća) i drugih narodi na sličnoj razini društveno-političkog razvika (forma političkog entiteta) kao što su bili ilirski narodi zapadnog Balkana. Npr. raspolažemo sa brojkama koje pokazuju veličinu ljudske mase pojedinih naroda za vrijeme Cezarovog osvajanja Galije; Aduataka je bilo 53 000 (bar ih je toliko Cezar prodao u ropstvo), nakon razaranja Avarika, glavnog naselja Bituriga pobijeno je oko 40 000 ljudi, znači vjerojatno veći dio populacije toga naroda.

na druge narode (možda i najveći i procentualno i brojčano), i bili su iznad eventualnog prosjeka gubitaka koji bi se izveo za razinu cijelog Ilirika.³⁶ To bi na neki način potvrđivali i sljedeći razlozi :

- Dezitijati su bili među pokretačima ustanka, i posljednji koji su se predali,³⁷ znači najduže su bili u borbi u odnosu na sve druge okolne narode, pune tri godine.
- Dezitijati su iz svojih uporišta pružali grčevit, ogorčen, odlučan pa i očajnički otpor, uz stalne gerilske upade, što se moglo smiriti i zaustaviti jedino primjenom sustavnog uništavanja.
- Dezitijati su u pojedinim slučajevima više voljeli da svi izginu nego da se predaju, najilustrativniji je primjer Ardube, u kojoj su žene sa djecom vršile masovna samoubojstva.³⁸
- Sam Velej kaže da su Dezitijati pacificirani, tek onda kada su bili gotovo istrijebljeni (*...sed manibus atque armis ipsius Caesaris³⁹ tum demum pacati sunt, paene funditus eversi forent*).⁴⁰

Radi toga je u slučaju Dezitijata negativna razlika u brojnosti prije ustanka i pedeset godina kasnije (znači između Velejevih procjena brojnosti ustanika i dekurija Plinija Starijeg) bila izraženija nego kod većine drugih epihorskih naroda u Gornjem i Donjem Iliriku. Ta razlika nastala je najviše uslijed toga što su dezitijatski gubici obuhvatili u velikoj mjeri stanovništvo koje je bilo u radnoj i reproduktivnoj dobi za vrijeme rata.

Sredinom I st. n. e. dezitijatske dekurije su mogle u sebi obuhvaćati oko 26 000 osoba, dok je biološko stanje dezitijatske politije za vrijeme početka rata nepoznato. Ali kako je već navedeno, mogla bi se dati neka, bar u okvirnim crtama i u formi špekulacije, procjena mase dezitijatske populacije pred izbijanje rata. Ona bi iznosila najvjerojatnije između između 7 % i 10 % ustaničke mase u 6 god. n. e. Iz navedenog bi se moglo brojno stanje dezitijatske politije, pred izbijanje ustanka, špekulirati na oko 50 000 osoba.⁴¹ masu koja je u toku ustanka mogla dati i 10 000 aktivnih ratnika (imajući u vidu i

³⁶ To objašnjava i činjenicu da su Dezitijati, iako najbrojniji narod naronitanskog konventa, ipak daleko po svojoj brojnosti iza tri naroda salonitanskog konventa (Delmati, Mezeji, Dicioni), a vjerojatno su i Japodi sredinom I. st. n. e. bili znatno brojniji od Dezitijata. Ustvari oni bi sudeći po ove 103 dekurije u tome periodu spadali u ilirski narod «srednje veličine», daleko udaljen od «visoke» kategorije.

³⁷ *Vell.* II, CXV, 4

³⁸ *Cass. Dio* LVI, 15, 1-3

³⁹ Ovo se odnosi na Tiberija Klaudija jer je on u ovo vrijeme već bio posinjen od strane Augusta i tako uveden u porodicu Julija Cezara.

⁴⁰ *Vell.* II, CXV, 4

⁴¹ Sve prezentirane brojke se ne bi smjele uzimati u apsolutnom smislu, jer za to ne postoje relevantni povijesni podaci, nego samo kao okvirne brojke na osnovu kojih se razmatra sva problematika brojnosti dezitijatske biološke mase.

sazrijevanje novih generacija mladića u toku tri ustaničke godine koji su bili sposobni za nošenje i upotrebu oružja), što je jedna sasvim realna brojka.⁴² Po tome bi razlika za stanje u biološkoj masi (u navedenim periodima) iznosila oko 50 %. A imajući u vidu djelomičnu demografsku obnovu pa i dalje osipanje dezitijatske populacije (izazvano uslijed novačenja, napuštanja matične teritorije iz raznoraznih razloga) u toku prve polovice I. st. n. e., gubici koje je dezitijatski narod pretrpio u toku rata iznosili bi još veći procent, možda se krećući čak do dvije trećine. To bi značilo da su u toku rata Dezitijati pretrpjeli pravi pogrom, ali koji ne možemo nazvati i genocidom jer namjera Rimljana nije bila da u unište jedan narod, nego samo da ga prinude na predaju. I to su uspjeli tek nakon što je njegova biološka masa smanjena za blizu dvije trećine uslijed pogibija, odvođenja u ropstvo, povećanog mortaliteta uslijed posljedica rata, repatrijacija, izbjeglištva i sl. Pogrom Dezitijata je najviše došao do izražaja u zadnjoj fazi i godini rata, kada su borbe zahvatile kompletno dezitijatsko područje, a protu-ustaničke jedinice otpočele sa eliminacijom dezitijatskih uporišta.⁴³ Svako osvojeno i uništeno uporište je nosilo sa sobom i velike gubitke u ljudima. Mnoga područja su opustjela i sigurno su mnoge zadruge i rodovi bili zbrisani fizičkim uništenjem ili odvođenjem u ropstvo, a i preživjele zadruge i rodovi su isto pretrpjeli velike gubitke. Veliki demografski pad nije bio posljedica ratovanja i njemu drugih «klasičnih» pratećih nesreća, nego i pada nataliteta a povećanja prirodnog mortaliteta što se često događa u uvjetima rata. Jednostavno rečeno broj novorođene djece, zbog odsustva muškaraca, njihove velike pogibelji i osjećaja opće neizvjesnosti koji je vladao na ustaničkom području je bio manji nego u mirno doba. Sustavno uništavanje naselja i odvođenje u roblje dijela dezitijatskog i drugog stanovništva dinarskog pojasa, kako je to npr. slikovito prikazano na *Gemma Augustea* prestalo je ustvari tek nakon predaje Batona Dezitijatskog Tiberiju i posljednjih ustaničkih uporišta (npr., u ardubskom području). Usto, i veliki gubici u ljudstvu koje su imale protu-ustaničke snage u toku cijelog trajanja ustanka, a vjerojatno posebno izraženi u tim zadnjim razdobljima teškog planinskog ratovanja, samo su dodatno povećavali

⁴² Delmatski zapovjednik Verso je pod svojim zapovjedništvom po Apijanovom podatku *III*, 25 u odbrani Promone imao 12 000 ratnika. 36 000 Salasa, od toga 8000 muškaraca sposobnih za nošenje oružja (Šašel Kos, 2005 A, 403; 421). Dačani su, u Strabonovo doba (*Strab. Geo.* VII, 3, 12), mogli poslati armiju od 40 000 ljudi, a nekada su i Dačani i Geti (Strabon vjerojatno misli na doba Bojrebiste) mogli poslati vojsku od 200 000 ljudi.

⁴³ *Vell.* II, CXV, 4

bezobzirnost i surovost protu-ustaničkih snaga, i samim tim dodatno doprinosili stravičnim gubicima domaćeg stanovništva.⁴⁴

Međutim s druge strane, svako pretjerivanje i pretpostavljanje demografskog gubitka većeg od dvije trećine u jednom izrazito kratkom periodu od samo par godina podrazumijevalo bi dovođenje u pitanje i same buduće egzistencije dezitijatskog naroda i politije. Bez obzira na stanje nakon predaje i relativno umjerenih odredbi predaje, gubici iznad 2/3 (i koji uglavnom obuhvaćaju stanovništvo u radnoj i reproduktivnoj dobi) nisu se mogli obnoviti (ni djelomično) biološkim priraštajem (bez adopcije stranaca). A bilo bi upitno i kako bi ta zajednica u bližoj budućnosti uopće dalje uspijevala da se izbori sa problemom normalnog nataliteta, koji bi se u tim uvjetima teško uspijevaao održavati na zadovoljavajućoj mjeri.⁴⁵ Preveliki gubici od npr. cc ¾ populacije, nastali sustavnim pogromom za samo par godina, imali bi učinak neizlječivog šoka posebno na funkcioniranje dezitijatske politije. Ona u tom slučaju ne bi više mogla ni u najmanjoj mjeri djelovati, pogotovu kada se ima u vidu da je ona bila i poražena strana. A

⁴⁴ Najodgovorniji sa rimske strane za velike gubitke domorodačkog pobunjeničkog stanovništva bio je ideal rimskih povjesničara, heroj Tacita i favorit naroda, Germanik koji je smatrao da rat treba voditi odlučnije i surovije kako bi se slomila volja za otporom. Suprotno od toga, Tiberije, meta napada antičkih historičara zbog kasnijeg navodnog carskog autokratizma i nasilja, je smatrao da se rat može smiriti ne samo primjenom širokog opsega mjera reperkusija i aktivnijim ofenzivnim djelovanjem. Da je kojim slučajem rat svome kraju umjesto Tiberija priveo sam Germanik, posljedice pod dezitijatsku zajednicu bi bile još teže, ona bi možda bila posve uništena. Germanik je ustvari u toku zadnjih momenata operirao upravo na središnjem ustaničkom području, i to onom koje je pružalo najžešći otpor, ali se i on morao ipak povinovati željama svoga vrhovnog zapovjednika Tiberija u odnosu na postupanje prema narodu, a posebno nakon predaje Batona Dezitijatskog. Naravno bilo bi sasvim pogrešno Germanika promatrati kao krvoloka, on se jednostavno želio dokazati i postići što je moguće više uspjeha i pojačati svoj autoritet, za što Tiberije nije imao potrebe. Germanik bi se zadovoljio i postignutim sporazumom o predaji i sigurno nije imao za namjeru ili želju uništenje bilo kojeg ustaničkog ilirskog naroda, on je želio samo da pobijedi služeći se i energičnim i odlučnim metodama. Osim toga o primjenjivanju brutalnog pokoravanja ustaničkih zajednica na dinarskom području postoji literarno svjedočanstvo (od Veleja Paterkula) i za Marka Lepida. Uz sve izneseno i činjenica je da je Tiberije, uslijed svoga životnog iskustva, već pomalo i gubio volju za nekim vanserijskim poduhvatima, dok je Germanik bio u dobi kada se ambicioznost i preduzimljivost nalaze u svoj svojoj punoj izražajnosti, kao i idealizam koji je kod Tiberija sve više blijedio i postajao obična forma.

⁴⁵ Sa problemom održanja nataliteta suočavaju se sva društva sa bilo kakvim radikalnim razvojem situacije i bez unutarnje društvene, gospodarske i opće kulturne harmonije i stabilnosti. Tako pad nataliteta može pratiti i ona kretanja koja se mogu nazivati negativnim (kao što je iznimno preveliko fizičko uništavanje jedne zajednice) ali i ona pozitivna. Npr. pad nataliteta i izumiranje uglednih rimskih porodica iz reda nobiliteta (posebno patricijata) nije bilo rezultat poraza i prevelikog fizičkog uništenja te klase i njene društvene i gospodarske snage i moći nego njene bezbrižnosti i odavanju hedonizmu. Ni Augustovi porodični zakoni nisu uspjeli da zaustave ovaj neumitni povijesni proces fizičkog nestanka jednog sloja.

pola stoljeća kasnije, na osnovu dekurijskog Plinija Starijeg, Dezitijati su najbrojniji autohtoni narod u naronitanskom konventu i predstavljaju jedan od relativno brojnijih naroda u cijeloj Provinciji. To jednostavno ne bi bilo moguće da u slučaju Dezitijata nije samo dolazilo do regularnog nasljeđivanja generacija (2 X od početka ustanka), nego i do relativnog prirodnog priraštaja. I proći će još dugo vremena dok se potpuno ne ugasi dezitijatska *civitas*. Radi iznesenih razloga i visoka procjena učešća Dezitijata (iznad 10 %) u ukupnoj populaciji ustaničkih naroda je nerealna, jer bi ona podrazumijevala (imajući u vidu brojke dobivene analizom podataka Plinija Starijeg) skoro katastrofalan procent stradanja Dezitijata u toku ustanka.

I iz izloženog je jasno da su Iliri u periodu od 6. do 9. god. n. e. morali pretrpjeti goleme demografske gubitke, koji sigurno nisu namireni do vremena popisa čije je rezultate koristio Plinije Stariji. A u visini tog «doprinosu» ukupnim gubicima domorodačke populacije Dezitijati su vjerojatno zauzimali najviša mjesta, odnosno njihovi gubici su sigurno bili iznad prosjeka gubitaka koje je pretrpjela u dotičnom ratu kompletna pobunjena biološka masa.⁴⁶ I tako je paradoksalno događaj, po kome su Dezitijati ostali najviše zapamćeni u povijesti, ustvari bio i njihovo najveće iskušenje, u kome je i sama, ne samo politička nego i biološka opstojnost njihovog naroda došla u pitanje. I Dezitijati su odigravanje svoje glavne povijesne uloge morali platiti sa iznimno velikom cijenom u ljudima. Zahvaljujući samo Tiberijevoj umjerenosti i nastojanjem za bržim završetkom rata dezitijatski narod je spašen. I u toku pola

⁴⁶ Vjerojatno su svi ili gotovo svi ilirski narodi iz naronitanskog i salonitanskog konventa učestvovali u ustanku, pa ako bismo njihovom broju dodali pretpostavljene brojne mase onih naroda iz skardonitanskog konventa i Panonije koji su se pridružili pobuni, onda bi se ukupno brojno stanje domorodačkih naroda sredinom I. st. n. e., a koji su više-manje imali udjela u ustanku, moglo procijeniti na oko možda 400 000-450 000 duša. A i to jasno ukazuje na značajan pad u odnosu na ukupno pretpostavljenu brojnost pobunjenih naroda od 550 000-600 000 duša. Ako uzmemo u obzir koeficijent biološke obnove koja je više-manje nesmetano trajala pola stoljeća, u toku dvije generacije, prosjek gubitaka pobunjene zapadnobalkanske i panonske populacije se kretao između 40 %- 45 %, što je jedna prilično visoka cifra. Naravno gubici su bili neravnomjerno raspoređeni, prostori naronitanskog konventa su sigurno bili najviše pogođeni depopulacijom izazvanom ratom, dok su druge oblasti koje su se ranije predale ili napustile pobunu u sporazumu sa Rimljanima imali manje gubitke i uspjele sačuvati u većoj mjeri svoju biološku osnovu. To objašnjava i činjenicu da su Dezitijati, iako najbrojniji narod naronitanskog konventa, ipak daleko po svojoj brojnosti iza tri naroda salonitanskog konventa (Delmati, Mezeji, Dicioni) i to ne samo duplo nego i više od tri puta. Vjerojatno su i Japodi sredinom I. st. n. e. bili znatno brojniji od Dezitijata. Sve to sugerira da je naronitanski konvent kao posljedicu rata nosio i tu činjenicu da bude u odnosu na druga dva «gornjoilirski» konventa najslabije naseljen, a Dezitijati to da se sredinom I. st. n. e., iako predvodnici ustanka i najvažnija ilirska politija sa prijeloma dvije ere, ne nađu u grupi najbrojnijih naroda Gornjeg Ilirika. Ustvari oni bi sudeći po ove 103 dekurijske u tome periodu spadali u ilirski narod «srednje veličine», daleko udaljen od «visoke» kategorije.

stoljeća od kraja ustanka do provođenja popisa, iz kojeg je Plinija Stariji crpio informacije, obnova dezitijatske zajednice je imala izvjesne gubitke izazvane djelovanjem vanjskih nedezitijatskih faktora. u prvom redu to bi bilo novačenje i odlazak iz raznoraznih drugih razloga (poglavito gospodarske prirode) sa matičnog područja. Ali čini se da ni ovi činioci, iako su je usporavali i smanjivali njen intenzitet, nisu radikalno i u većoj mjeri utjecali na opći trend obnove populacije nakon golemih gubitaka u toku ustanka. Sudeći po izvornoj građi ni adopcija stranaca nije imala nikakav utjecaj na demografska kretanja dezitijatske zajednice u toku prve polovice I. st. n. e. (a sigurno i kasnije). Uostalom tko bi uopće želio da uđe politički i pravni okvir zajednice koja je bila teško kažnjena zbog ustanka, i kojoj su oduzeta neka samoupravna prava koja je uživala prije rata. Naravno, po ovom kao uostalom i u drugim pitanjima ne treba apsolutizirati stvari i stavove, i možda je i u toku tih pola stoljeća dolazilo do pojedinačnih i dosta rijetkih slučajeva adopcije stranaca (i muškaraca i žena) od strane dezitijatske politije.

Biološka obnova populacije dezitijatske narodnosne zajednice normalnim prirodnim priraštajem je tekla polako i od sredine I. st. n. e. pa dalje koristeći skoro jedno stoljetno razdoblje relativnog mira, napretka i prosperiteta, sve do vremena početka vladavine Marka Aurelija. Sudeći po natpisu iz Župče, bolje okolnosti života za vrijeme I. st. n. e., nakon par desetljeća od kraja rata, doprinijele su povećanju nataliteta i prirodnog priraštaja. Tako porodica «Batona» u svojoj trećoj generaciji broji šest članova (moguće pet sinova i jednu kćerku) koji su vjerojatno preživjeli djetinjstvo. To ukazuje i na iznimni natalitet ali i prirodni prirast Dezitijata u stabiliziranim prilikama. Međutim u tome periodu istovremeno teče i drugi proces, koji na jedan «civilizirani» način ugrožava opstojnost identiteta i brojne vrijednosti u ljudima dezitijatskog naroda i njihove politije. Od sredine I. st. n. e., kako vrijeme sve više odmiče, pojačava se uz romanizaciju i prihvatanje mediteranskih grčko-rimskih tradicija, kao opći kulturni fenomen i dobivanje rimskog građanstva među Dezitijatima.

Izgled Dezitijata

Likovni prikazi fizičkog izgleda stanovnika Gornje Bosne i lašvanskog porječja u protohistoriji i u antici su rijetki, a posebno je deficitaran period dezitijatske nezavisnosti i prvog razdoblja rimske vladavine.⁴⁷ U ovom aspektu posebno mjesto zauzima likovni prikaz, izrađen u tehnici gliptike, na

⁴⁷ Najstarije prikaze stanovnika prostora Gornje Bosne predstavljaju realistični likovi na plastičnim figuricama koje pripadaju bogatoj produkciji butmirske kulture. Fascinantno zvuči činjenica da oblik i izgled većine tih likova odaje onaj pomalo melankolični i pesimistički, skoro fatalistički pogled i izgled lica, kojim se izražavaju jedan tako osoben pomalo tužni i nesretni mentalitet i karakter koji su i danas osobeni kao izražene karakterne crte stanovnika bosanske unutrašnjosti.

O antropomorfnim spomenicima kod Ilira v. Cambi, 1984 A, 105-117+Tbl. I-IV

kameji od oniksa, uobičajeno nazvanoj *Gemma Augustea* (Tabla V), koju je izradio Dioskurid ili vjerojatnije neki od njegovih darovitih učenika (nalazi se u *Kunsthistorisches Museum* u Beču).⁴⁸ *Gemma Augustea* je bila prigodan dar koji je poklonjen Augustu čijoj je riznici pripadao. Sama kameja se sastoji od dvije kompozicije koje su sigurno sadržinski i uzročno-posljedično vezane. Gornji friz prikazuje u prvom planu boginju Romu i idealiziranog i stiliziranog Augusta kao Jupitera kojem druga ženska osoba, vjerojatno personifikacija naseljene zemlje *Oikumene*, drži «krunu» iznad glave. I to pri trijumfu Tiberija koji se nalazi ovjenčan vijencem u trijumfalnim kočijama, dok se pored njih u punoj bojnoj opremi nalazi Germanik. U donjem redu je u jednom odličnom realističkom ambijentu prikazan svečani čin podizanja podizanja *tropaeuma*, tj., dosta slikovito, po Rim pobjedonosni završetak jednog rata. I to najvjerojatnije onog zbog kojeg je Tiberije proslavio trijumf iz gornje kompozicije. Sam *tropaeum* podižu četvorica legionara, a pored njih na donjem frizu nailazi se i na dva para «barbarskih zarobljenika», od kojih jedan sjedi (muškarac je sa zavezanim rukama na leđima) i što je posebno zanimljivo na dvojicu pripadnika pomoćnih jedinica koji vuku drugi par zarobljenika.

Sama *Gemma Augustea* direktno ne govori ništa ni o vremenskom okviru ni o događaju koji se u idealiziranoj slikovnoj formi prikazuje, niti o narodnosnoj pripadnosti zarobljenika. Jedini način da se indirektnim putem pokuša odgonetnuti osnovni sadržinski smisao kameje pruža činjenica da se njen slikovni prikaz odnosi na trijumf Tiberija i to onaj koji se desio nakon njegovog usinovljenja. Na *tropaeumu* koji dižu legionari nalazi se i štit sa slikom škorpiona, koji je bio Tiberijev zodijački znak (u gornjem frizu između Augusta i Rome nalazi se disk, koji možda predstavlja sunce, sa slikom jarca-koji je bio Augustov zodijački znak-ali ne njegovog rođenja nego začeca-znači kraj prosinca ili siječanj, jer se Oktavijan August rodio devet mjeseci kasnije 23. IX 63. god. p. n. e.⁴⁹). To nedvosmisleno govori da je kompozicija na donjem frizu posvećena pobjedi u ratu u kojem je vrhovni zapovjednik bio Tiberije, što znači i da je donji friz u uskoj uzročnoj vezi sa kompozicijom u gornjem frizu i samim tim se čini kao da

⁴⁸ Dioskurid, rodom iz Kilikija, je bio gliptičar u Aleksandriji za vrijeme Kleopatre i Antonija i po Gaveli on je bio stvaralac *Gemma Augustea* (Gavela, 1997, 164). Međutim pošto su između Oktavijanovog zauzimanja Egipta i smrti legendarnog ljubavnog para, kada je ovaj vrsni gliptičar prešao u službu Oktavijana, i vremena mogućeg nastanka naše kameje prošla četiri decenija, vrlo je mala vjerojatnoća da je sam Dioskurid bio stvaralac *Gemma Augustea*. Logično je pretpostaviti da se Dioskurid nakon 30. god. p. n. e., preselio u Rim i Italiju u kojoj je sigurno imao čitav niz učenika na koje je prenosio svoje znanje i umijeće, pa bi tako neki od njegovih darovitijih učenika, koji je radi sposobnosti i kvaliteta svojih izrađevina bio u službi Augusta, mogao biti stvarni tvorac *Gemma Augustea*. O samoj *Gemma Augustea*, odnosno kameji v. Gavela, 1997, 163-164

⁴⁹ *Svet. Aug. 5; Cass. Dio LVI, 30, 5*

događaj izložen u gornjem frizu direktno proizlazi iz donjeg friza. Znači vremenski okvir i događaj na koji se odnosi likovni prikaz na kameji potrebno je smjestiti nakon 4. god. n. e. Kao što smo već spomenuli u poglavlju o ustanku 6-9. god. n. e. Tiberiju je u čast pobjede u tom ratu bio dodijeljen trijumf koji je on odgodio i proslavio tek 12. god. n. e.⁵⁰ Iz toga postoje sasvim realne osnove da se pretpostavi da slike na kameji prikazuju upravo taj Tiberijev trijumf odnosno pobjedu u ratu 6-9. god. n. e., a da su dva «barbarska» para zarobljeni Iliri.⁵¹ Da je donji red kameje prikazivao sami kraj rata dokazuje i simboličko podizanje znaka pobjede $\Rightarrow$ *tropaeuma*, stuba iskićenog zarobljenim oružjem poraženog neprijatelja, i prikaz «barbara» kao poraženih i zarobljenih. A pošto su se među posljednjim predali i Dezitijati, logički je pretpostaviti da je stvaralac kameje kada je prikazivao zarobljene muškarce i žene imao na umu upravo stanovnike dinarskog pojasa, možda i Gornje Bosne i lašvanskog porječja. Uostalom donji friz prikazuje događaje koji se odigravaju, ne na trijumfalnoj povorci, nego na zauzetoj ustaničkoj teritoriji. Uostalom, po Kasiju Dionu su nakon završetka ustanka na nekada pobunjenom području, koje on iz ranije objašnjenih razloga naziva Panonijom, podignuta dva pobjednička *tropaeuma*.⁵²

Da prizori sa kameje pokazuju trijumf i pobjedu u ratu 6-9. god. n. e. dokazuje i gornji «trijumfalni» friz, odnosno položaj Germanika, koji se upravo u ovom ratu prvi put proslavio, po Dionu proglasio je pobjedu. Dok su ipak u prvom planu August (formalni pobjednik) i Roma (posvećeni, božanski, metafizički pobjednik) i Tiberije na trijumfalnim kočijama (stvarni pobjednik u ratu)⁵³,

⁵⁰ *Vell.* II, CXXI, 2; *Svet. Tib.* 17; *Cass. Dio* LVI, 17, 1

⁵¹ Tiberije je i 9. god. n. e. kada je odgodio trijumf, ušao u grad u grimiznoj *praetexti* i s lovorovim vijencem na glavi (*Svet. Tib.* 17). Međutim gornji friz *Gemma Augustea* ne odnosi se na ovaj događaj, jer prikazi jasno ukazuju da se radi o trijumfu, u kojem je Tiberije u grad ušao u trijumfalnim kolima, sa vojnom pratnjom u kojoj se nalazio i Germanik dok je središnje mjesto na kameji zauzimao August, koji je u stvarnosti formalno predsjedavao čitavom trijumfalnom svečanosti (*Svet. Tib.* 20). Na kameji je August predstavljen skoro u deificiranoj formi, što će se i zvanično priznati 2 godine kasnije nakon njegove smrti. Sudeći po ovoj činjenici, već se zadnjih godina Augustove vladavine bila razvila ideja o njegovoj deifikaciji nakon smrti, dok je neke božanske atribute August počeo primati i u toku zadnjih godina života što na jedan slikovit i reprezentativan način potvrđuje i sama kameja.

⁵² *Cass. Dio* LVI, 17, 1

⁵³ Uz to da je na gornjem frizu prikaz Tiberijevog trijumfa dokazuje i to što se na Tiberijevoj glavi nalazi trijumfalni vijenac (*corona triumphalis*), te što je izgleda bio obučen u standardnu trijumfalnu odjeću (*toga picta, tunica palmata*), a kočiju su vozili konji (bijeli). Po Veleju (II, CXXII) Tiberije je proslavio tri trijumfa, iako je po Veleju «bez sumnje zaslužio sedam». U spomenutom Velejevom panegiričkom odjeljku jasno se vidi da Tiberije nije bio nagrađen trijumfom za borbe sa Germanima nakon Teutoburške katastrofe.

Germanik uživa sekundarni položaj, kao što je uostalom i bio slučaj u ratu 6-9. god. n. e.⁵⁴ Na kraju krajeva, na kameji su kao zarobljenici prikazani ne samo muškarci, nego i žene, a to se nije desilo nakon borbi koje je Tiberije vodio sa Germanima poslije 9. god. n. e, koje su bile obrambeno-sanacione operacije na obalama Rajne. U trogodišnjem periodu rujan 9-12. god. n. e. trupe pod rimskim zapovjedništvom nisu preduzimale ofenzivne operacije širokog zamaha preko Rajne s ciljem eliminiranja Arminijevog ustanka.⁵⁵ Tiberije nije tada ponovo pokorio Germaniju, koja je nakon Teutoburške šume bila zauvijek izgubljena, te nije tako mogao doći do velikog broja civilnih zarobljenika.⁵⁶ Uz to Arminije nije poražen za vrijeme ratovanja 9-12. god. n. e., i Rimljani odnosno Tiberije nisu imali razloga da podižu *tropaeum* pobjede u smislu potvrde konačnog uspješnog završetka rata, kao što to jasno ukazuje donji friz kameje. Po Maškinu, *Gemma Augustea* prikazuje u gornjem redu Augusta kao Jupitera i boginju Romu pri Tiberijevom trijumfu, dok u donjem redu rimski vojnici podižu *tropaeum* poslije pobjede nad Panonima.⁵⁷ I po Gaveli pobijeđeni «barbari» sa donjeg friza kameje su pripadali «po odeći sudeći Ilirima, koji su se pobunili protiv rimske vlasti»⁵⁸ Po Stipčeviću *Gemma Augustea* prikazuje pobjedu Tiberija i Germanika u ratu 6-9. god. n. e.⁵⁹ I Wilkes u svojim «Ilirima» (2001, 146) navodi da donji friz sa *Gemma Augustea* prikazuje «pokoravanje barbara-Ilira nakon Batonova ustanka».

Iako je vjerojatno u prikazivanju zarobljenih barbara stvaralac kameje koristio ustaljene kalupe, ne bi se mogla odbaciti ni činjenica da je on u svoj prikaz zarobljenih «barbara» iz rata 6-9. god. n. e. unio i neke određene crte osobene za «ilirsku (zapadnobalkansku i panonsku) baštinu», odnosno za stvarni fizički izgled zarobljenika. Ta posebna osobnost najviše je izražena na primjerima prikaza dvije zarobljene žene, čija odjeća ne odaje ništa od onoga što bi se moglo smatrati općeprihvaćenim barbarskim kalupom. Stvaralac kameje je uostalom mogao da vidi zarobljenike iz ilirskih zemalja i u

⁵⁴ Sudeći po Ovidijevom pismu Germaniku (*Ovid. Ex Ponto*, II, I, 1 - 68), ovaj potonji je učestvovao u Tiberijevom trijumfu.

⁵⁵ Tiberijevo zapovjedništvo nad rajnskom armijom je nakon njegovog povratka i održanog trijumfa preuzeo, po Augustovom nalogu, Germanik (*Vell.* II, CXXIII, 1; *Svet. Cal.* 1; 7), i to u svojstvu prokonzula (on je za 12. god. n. e. bio konzul *Cass. Dio*, LVI, 25, 2; 26, 1) koji je u narednim godinama vodio vrlo opsežne i bar djelomično uspješne ofenzivne akcije istočno od Rajne. Za 10. i 11. god. n. e. Germanik je na Rajni služio pod Tiberijevim zapovjedništvom.

⁵⁶ O ratu Tiberija sa pobunjenim Germanima v. i panegirički izvještaj *Vell.* II, CXX-CXXI, 1

⁵⁷ Maškin, 1951, 347; v. i slično mišljenje u Pareti – Brezzi – Petech 1967 A, 417 i prilog 34b; O *Gemma Augustea* vid. i Patsch, 1915, 31 – 32

⁵⁸ Gavela, 1997, 164

⁵⁹ Stipčević, 1974, 85; 95

trijumfalnoj povorci Tiberija, uključujući i samoga Batona Dezitijatskog. Uostalom Iliri nisu bili ništa neobično za Rimljane i oni su već u većem broju boravili i u Italiji. U ovom kontekstu potrebno je istaći i činjenicu da stvaralac kameje na donjem frizu na kojem se i nalaze zarobljeni parovi pravi jasnu distinkciju između legionara i auksilijara, prikazujući izvjesnu specifičnost u odjeći ovih potonjih (npr. jedan od prikazanih auksilijara nosi *petanos*—šešir sa širokim obodom). Pa ako je bilo moguće prikazati određenu specifičnost auksilijara koji su imali drugorazrednu ulogu u ratu 6-9. god. n. e., zašto onda ne bi mogao biti to slučaj i sa ubacivanjem određenih osobnosti u prikaze zarobljenika koje su bile po shvaćanjima Grka i Rimljana karakteristične za njihove narode.

Sudeći po prikazu na kameji, zarobljeni «barbari», odnosno buntovnici iz rata 6-9. god. n. e. za razliku od tadašnjih Rimljana su nosili duge brade i polunagi su, a žene su nosile duge haljine koje su prilično lijepe i odaju određenu sofisticiranost odjeće zarobljenica. Jedan od zarobljenika (muškarac) nosi oko vrata torkves, što ukazuje na preciznost stvaraoca kameje i bavljenje sitnim detaljima koji su bili karakteristični za zarobljenike. Torkvесе иначе Римљани нису носили а njihova upotreba je bila široko rasprostranjena i na ilirskom prostoru, možda označavajući i određeni statusni položaj. Uostalom za trijumfalnu povorku i uopće za prikazivanje rimskom narodu su uzimani najvažniji i najreprezentativniji zarobljenici, pa je moguće da su neki od njih oko vrata nosili torkvесе, kao simbol svoga statusa, političkog, socijalnog ili imovinskog položaja, pa su ostali zamijećeni od strane stvaraoca kameje.

Poraženi Iliri bili su prikazani i na pobjednom spomeniku (*tropaeum*) u Gardunu, od kojeg su ostali samo manji dijelovi (Tabla VI).⁶⁰ Na tome ostatku (reljefnog tipa) danas se mogu vidjeti dvojica zarobljenika, sa različitim prikazom svakog od njih ponaosob. Na glavi jednog se vidi i konična kapa koja izgleda kao da je od krzna, znači možda je riječ o nekoj vrsti šubare,⁶¹ I na ostatku *tropaeum* iz Garduna su bili prikazani najvjerojatnije pobijeđeni ilirski domorodci iz dinarske unutrašnjosti, koji su posljednji bili savladani, što bi se primarno odnosilo na Delmate, Dezitijate i Piruste i ostale pripadnike onih naroda koji su se borili do kraja.

U istraženom naselju Pod kod Bugojna, pronađeni su elementi plastike koji prikazuju ljudska lica, kao što su stubasti idoli i reljef bradatog čovjeka pronađen u mlađim slojevima. Ovaj posljednji nalaz je interesantan zbog prikaza brade što nagovještava da je nošenje brade bilo uobičajeno u željeznodobnim oblastima rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe. Poseban zanimljiv prikaz, i to žene sa lukom,

⁶⁰ Abramić, 1937, 13, sl. 3; Bulić, 1984, 35, sl. 14; Cambi, 1984, 77-92; Bojanovski, 1988, 54

⁶¹ Sergejevski, 1953, 36-42; Stipčević, 1974, 95; Cambi, 1984, 85

se nalazi i na jednom od šest malih brončanih «pečatnih» prstenova s ugraviranim negativima, pronađenim u Vratnici kod Visokog, nalazištu koje je nesumnjivo pripadalo dezitijatskim zajednicama (Tabla IV, slika 4).⁶²

Na nizu rimskih spomenika iz Gornje Bosne i lašvanskog porječja je prisutan likovni prikaz ljudi (Pazarić, Breza, Zenica), od kojih je najizraženiji onaj sa čuvenog reljefnog prikaza četvorice muškaraca, u stilu duboreza, na jednom nadgrobnom spomeniku iz okolice Zenice (Tabla IV, slika 5).⁶³ Nastanak ovog zeničkog spomenika se datira u kasno-antičko razdoblje i izrazi lica osoba sa reljefa kao da odaju postojanje neke pritajene, ali prisutne strepnje ili čak kroničnog straha i ne odaju nikakav trag optimizma, nego prije pesimizma. Sama odjeća muškaraca sastoji se od dugih tunika sa širokim rukavima, a oni sami izgledaju prilično uredni pa i konformistički obučeni i uređeni. Na njihovim tunikama, i to na dijelovima koji pripadaju ispod pasa, nalaze se prikazi svastika. Na ostalim spomenicima likovni prikazi ne održavaju neke specifičnosti izuzev određenih fizičkih crta lica karakterističnih za dinarsko stanovništvo, i dobrim dijelom slijede neke opće tokove likovnog izraza koji je vladao u tadašnjem rimskom svijetu.

⁶² Čović, 1984, 43-46, sl. 8-10; Isto, 1987, 505

⁶³ Po Truhelki, 1892, 346, reljef prikazuje 2 muškarca i 2 žene

N a s e l j a

Prapovijesno i protohistorijsko doba

Područje na kojem se pružala srednjobosanska kulturna grupa, na osnovi dosadašnjih istraživanja (uglavnom rekognisticiranje) pokazuje veliki broj naselja, skoro sva gradinskog tipa. Pretežit dio, od preko 120 do sada poznatih gradina, je sudeći po površinskim nalazima, postojao i u određenim periodima željeznog doba, a neki kao Pod kod Bugojna i u toku cjelokupnog trajanja željeznog doba.¹ Velika brojnost gradinskih naselja u Gornjoj Bosni i lašvanskom području, od kojih mnoga pripadaju željeznom dobu i razvitku srednjobosanske kulturne grupe a i iznimna veličina nekih od njih, ukazuje na prilično razvijenu naseobinsku kulturu i način života koji je bio i razvijeniji i svestraniji.² Izgled, veličina, trajnost i namjena naselja predstavljaju i svjedočanstvo o stupnju razvitka i načinu života zajednica koje su ga formirale i koje u njemu prebivaju, te o obliku njene društvene strukturiranosti i unutarnje discipline. Pojedina naselja, njihova veličina ali i osobnosti koje su vidljive, pokazuju tu dezitijatsku naseobinsku kulturu koja je u priličnoj mjeri odražavala i njihov relativno više sjedilački karakter u odnosu na mnoge druge okolne narode. Razlozi većeg sjedilačkog karaktera Dezitijata su i u geomorfološkim uvjetima Gornje Bosne i lašvanskog porječja (plodno dolinsko područje) ali i u rudama kojima ove oblasti obiluju. Nažalost gradinska naselja na prostorima Gornje Bosne i lašvanskog porječja su vrlo slabo istražena, i izuzev rekognisticiranja na velikoj većini njih ništa više nije rađeno. Tako je ta naseobinska kultura Dezitijata ostala slabo poznata i uglavnom bazirana samo na okvirnim, sumarnim i načelnim pokazateljima.

¹ Čović, 1987, 481-482; 506-510

² Razvitak naselja za vrijeme željeznog doba na središnjobosanskom području je potrebno primarno promatrati kao posljedicu evolutivnog razvitka, koji slijedi proces društvene i gospodarske preobrazbe (usporediti sa južnom Ilirijom Cabanes, 2002, 123-131).

Jedan sažeti, ali vrlo vrijedan prikaz gradinskih i drugih naselja koji su srednjobosanske kulturne provenijencije željeznog doba daje separat posvećen srednjobosanskoj kulturnoj grupi u Praistoriji Jugoslavenskih zemalja-željezno doba, Tom V (Čović, 1987), te Arheološki leksikon BiH, 1988, Tom I-III (odgovarajuće natuknice i lokaliteti) i mape za regije 12; 13; 14; 15 kao i radovi B.Čovića o naselju Pod kod Bugojna, posebno onaj iz 1975.

Da je pod kontrolom Dezitijata bilo na desetine gradina dokazuje i to što su i drugi ilirski narodi posjedovali veliki prostor. Pa su tako po Vatiniju (Ciceron, *ad.fam.* V, 10) Delmati imali 80 opida, a po Strabonu (VII, 5, 5) 50 naselja vrijednih spomena, među kojima on nabroja : Salonu, Priamonu, Ninia, Stari i Novi Sinotium, Andetrij i Delminijum.

Od većih gradinskih naselja pored definirano protourbanog³ Poda (promjera ograđenog platoa cc 100 X 70 m-Tabla VII, slika 1---, sa skoro prepoznatljivom komunalnom unutrašnjom strukturom), ali koji se nalazi u Skopljanskoj udolini, vrijedi istaći sa područja Gornje Bosne i lašvanskog porječja i sljedeća gradinska naselja :

1. Potkraj kod Travnika sa 180 X 100 m (lašvansko porječje)
2. Gladnik kod Travnika sa 130 X 100 m (lašvansko porječje)⁴
3. Krstac u Zbilju kod Visokog 200 X 40 m (Gornja Bosna)
4. Gradac u Mokronogama kod Visokog 300 X 100 (Gornja Bosna)
5. Oštrik u Kuliješu kod Kiseljaka s branjenim prostorom veličine cc 500 X 200 m, i s više koncentričnih bedema spada među najveća gradinska naselja u Bosni.⁵ Do danas je to po dimenzijama najveći poznati gradinski plato u Gornjoj Bosni, lašvanskom porječju i Skopljanskoj udolini. Gradina je situirana na vrlo važnom mjestu između današnjeg Kiseljaka i Hadžića, odnosno pruža se od lepeničkog porječja prema sarajevskom području sa njegove zapadne strane.
6. Gradac, Višnjica, Kiseljak, znatnija gradina čiji zaravnjeni plato zauzima površinu od nekoliko hektara
7. Potrebno je istaći i naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, Sarajevo-Centar, koji je jedino nešto bolje istražen i koji je bio vrlo bitna aglomeracija.

Kao što se iz priloženog vidi, sve spomenute naseobine su iznimno veće od gornjovrbaskog Poda, neke čak po više puta. Ustvari naselje Pod spada u kategoriju srednje veličine (promjera cc 100 X 70 m), ali zbog neistraženosti spomenutih naseobina (za razliku od Poda) ne raspolazemo ni sa kakvim podacima o životu u njima. Jedino možemo pretpostaviti, na osnovi njihove veličine i analogije sa Podom,⁶ da su i ona predstavljala naselja sa protourbanom

³ Da su Iliri i u predrimsko doba poznavali neki oblik gradskog načina života i urbanog ili bar protourbanih naselja dokazuju i pisana vrela, koja su po pravilu negativno pristrana kada govore o barbarskim narodima i prikazujući ih često u šablonu kao divlje i kulturno primitivne. Po Polibiju u Ilirskoj državi postoje ilirski, epihorski gradovi u urbanom stilu, istom onakvom kao i jadranski grčki gradovi. On na jednom mjesto upotrebljava izraz «πόλεις τινὰς ἰλλυρίδας», a već u sljedećem odjeljku on grčki grad Issu određuje isto pod terminom πολις, dok Rizon, koji je evidentno klasična gradina (Ῥίζωνα δισώθη) terminološki određuje izrazom πολιομάτιον, u bukvalnom prijevodu mali gradić.

⁴ O gradinama Potkraj i Gladnik v. Korošec, 1950, 251; 256-257; Čović, 1987, 506

⁵ Anđelić, 1963, 156-160; Čović, 1987, 506

⁶ Sudeći na osnovi rekognosticiranih gradinskih naselja i arheoloških istraživanja koja su na lokalitetima pojedinih od tih prapovijesnih i protohistorijskih naselja izvršena,

aglomeracijom u kojima je bio razvijen javni život i zanatsko-metalurška i trgovačka aktivnost, dok su njihova podgrađa, čije dimenzije nisu definirane, samo dodatno doprinosila i veličini i značaju tih naseobinskih aglomeracija. Ustvari više od polovine srednjobosanskih gradina pripada kategoriji malih veličina, ali činjenica da već neke od gradina sa srednjim veličinama pokazuju takvu razvijenost naseobinske kulture i višestoljetnu stalnost i sjedilaštvo dokazuje i svu kompleksnost pitanja gradinskih naselja na tlu koje je nedvosmisleno pripadalo Dezitijatima i uopće nositeljima srednjobosanske kulturne grupe. To se prilično razlikuje od npr. autarijatsko-«glasinačkog» područja koje, bar na osnovi dimenzija gradina i dosada slabog istraživanja gradinskih naselja, ne pokazuje baš takvu razvijenost naseobinske kulture kao kod nosilaca srednjobosanske kulture.

Prostrano gradinsko područje Oštrik u Kuliješu kod Kiseljaka je, sudeći bar po rekognosciranju, bilo jedno vrlo složeno i bitno naselje koje je branjeno sa više koncentričnih bedema, a sa pristupačne strane i dubokim vještačkim usjekom i limitnim tumulom.» Spomenuta gradina se nalazi istočno (iznad) od sela Kuliješ na visu Oštrik (kota 944 m.), na planinskom vijencu koji odvaja sliv Zujevine od sliva Lepenice. Visina Oštrika prema dolini Lepenice iznosi više od 400 m., a prema prijevojima gorskog vijenca 80-100 m. Zapadne padine su strme i teško pristupačne, dok se prema istoku i prema prijevojima spuštaju znatno blaže. Vis je obrastao u bjelogoričnu šumu sa svih strana. Prostor na kojem se primjećuju ostaci arhitekture i fragmenti keramike ima elipsoidan oblik, što znači da gradina zauzima površinu od oko 10 hektara. Ostaci arhitekture su: bolje ili slabije očuvani dijelovi bedema u obliku terasa, te snažan vještački usjek sa tzv. limitnim tumulom, koji štiti prilaz gradini sa sjeverne strane. Svuda po gradini i njezinim padinama, sve do prijevoja, nailazi se na ulomke keramičkih posuda.»⁷

Potrebno je napomenuti da se ova gradina nalazi u području Lepenice, gdje je evidentirana veća koncentracija gradina koje su nadzirale dolinu Lepenice, sve do njenog ušća u Fojničku rijeku (po Anđeliću, 1963, 156 ukupno 15 većih i manjih gradina), među kojima su i one sa većim promjerom ograđenog platoa (Crkvina, Podastinje; Veliki Gradac-Gornje Žeželovo 100 X 70 m,

Nalazi iz Poda kod Bugojna potvrđuju visoku razinu općeg kulturnog razvitka nosilaca srednjobosanske kulturne grupe, i to ne samo preuzimanjem određenih umjetničkih i estetskih tradicija Italije i grčkog svijeta, nego i razvijanjem vlastitih originalnih tekovina. I sudeći po tome središnjobosanske zajednice su imale osebujan i razvijeni naseobinski život i stoljećima prije dolaska Rimljana.

Čović, 1975 ; Wilkes, 2001, 217

⁷ Veći dio prezentiranog opisa gradine Oštrik u Kuliješu je parafrazirani tekst P.Anđelića (1963, 158) o datom naselju. Po Anđeliću većina nalaza zemljanog posuđa pripada «tzv. gradinskoj keramici starijeg željeznog doba», dok neki primjerci keramičkih proizvoda pokazuju karakteristike srednjeg brončanog doba.

Gradina Ljetovik 80 X 40 m; Mali Okruglić; Gradište Palež i Gradac Višnjica-nekoliko hektara). Nažalost ove lepeničko-kiseljačke gradine nisu ni sondažno ispitane, i njihovo istraživanje bi nesumnjivo bar u nekoj mjeri, osvijetlilo i fenomen dezitijatskog postojanja i uopće razvitka željeznodobnih populacija Gornje Bosne, posebno s obzirom da ovo područje nastavlja i u antičkom periodu intenzivan nasebinski život o čemu svjedoče nalazi iz Gradca kod Homolja (Tabla VII, slika 2), Podastinja (Tabla VII, slike 3-4) i Višnjice. Veliki broj gradinskih naselja na ovom pravcu (tri gradine-Ukučevci, Podastinje, Kiseljak; Crkvina, Podastinje, Kiseljak; Bijeće Vode, Podastinje, Kiseljak-se nalaze na prostoru ušća Lepenice u Fojničku rijeku, i to sjeverno od ušća), nedvosmisleno ukazuje na veliku važnost doline Lepenice i uopće kiseljačkog područja. Ova naselja su sigurno predstavljala i rudarska mjesta, odnosno naselja u istočnom zaleđu rudarskih i privrednih kompleksa područja Fojnice i pl. Vranice i Bitovnje.⁸ U lepeničkim gradinskim naseljima prevladavaju ovalne forme; bedemi u obliku jednog ili dva koncentrična vijenca koji okružuju vis na kojem je smještena gradina; limitni tumuli su rijetki (samo dva slučaja).⁹

Još jedno naselje je potrebno istaći, a to je nasebinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar u Sarajevu, koje je postojalo skoro puna dva tisućljeća i bilo vrlo značajno zanatsko i trgovačko središte, ne samo za sarajevsko područje nego i za okolne oblasti jer se nalazilo skoro u blizini graničnog pojasa između srednjobosanske kulturne grupe i glasinačke kulture.

Posebno pitanje u vezi ovih naselja je činjenica postojanja podgrađa, koje je npr. sigurno evidentirano u Podu. Brojni površinski nalazi sa padina gradine Veliki Gradac-Gornje Žeželovo sugeriraju postojanje podgrađa. Dimenzije fortifikacija gradine Krstac, Zbilje, Visoko isto ukazuju na postojanje podgrađa koje je u odnosu na «akropoljski» dio gradine zahvaćalo znatno veću površinu. Uostalom za sve gradine, kod kojih su registrirani dvostruki bedemi, usjeci i nasipi međusobno nešto udaljeniji, može se pretpostaviti postojanje podgrađa, odnosno gornji, «akropoljski» dio i donji padinski, podgradski dio koji je u pravilu prilično veći od «akropoljskog». Lijep opis postojanja ovakvog domorodačkog naselja pruža i Dionov opis opsada i izgleda Splonuma i Raetinum, u kojima se spominju dva ograđena prostora, od kojih onaj unutrašnji predstavlja citadelu, neku vrstu akropolja.¹⁰

⁸ U podnožju gradine Ukučevci, Podastinje pronađen je brončani šljem grčko-ilirskog tipa, što samim tim povećava značaj ovog područja i u periodu prije IV. st. p. n. e., i održava njegovu izuzetnu važnost.

⁹ Anđelić, 1963, 159-160

¹⁰ Cass. Dio LVI, 11, 1-7

Prvo razdoblje rimske vladavine je možda djelomično utjecalo na razvitak domorodačkih naselja, ali ne i u tolikoj mjeri da potpuno promijeni osnovni koncept njihove fizionomije i da ih pretvori u neku vrstu gradskih naselja mediteranskog tipa. Izgleda da su u prvom razdoblju rimske vladavine domaće tradicije nasebinskog života

Ni jedno od ilirskih protohistorijskih naselja u bosanskoj unutrašnjosti, bez obzira koliko se udaljilo od onoga tipa naselja koje bismo nazvali selom (stanište sa primarnom poljoprivrednom namjenom), nije u vrijeme nezavisnosti postalo grad u antičkom, mediteranskom smislu, tj. nijedno od domorodačkih ilirskih naselja u Bosni prije rimske okupacije ne bi se smjelo titulirati kao *urbs*. Ona najrazvijenija su u svojoj «domaćoj izvedbi» uspjela dostići samo razine protourbanog razvitka, tj. naselja koje definitivno više nije samo poljoprivredno naselje, nego i određeno središte života šireg okolnog uglavnom ruralnog područja.¹¹ U njima se sadržavala i izrazitija, i to trajnijeg karaktera, trgovačka, metalurška i zanatska aktivnost, bila bi to i mjesta okupljanja okolnog stanovništva koje ne prebiva u samom naselju samo poradi redovitih sajмова, pazarnih dana, religioznih ili političkih (uključujući i vojne potrebe) razloga i u koje bi se sklanjalo okolno stanovništvo u slučaju opasnosti. Sve navedeno je podrazumijevalo da ova naselja budu i za stepenicu više po svome kvalitetu uređenja i načinu i formi stanovanja i življenja u odnosu na ono što bismo nazvali selom ili naseljem u kojem samo ili skoro potpuno dominira poljoprivredna aktivnost (sa malim odnosom i prisustvom prema njoj ostalih privrednih grana).¹² Tako bi u tim naseljima nastajale i nastambe koje bi bile kvalitetnije i bolje izrađene, a morao je na neki način biti i reguliran odnos među svim tim nastambama, omogućena i uređena njihova međusobna povezanost i situiranost, kao i način života, pa i ponašanja stanovnika koji stalno žive u takvom naselju. To bi uvjetovalo i postojanje nekih zajedničkih, javnih pravila koja bi obavezivala stanovnike takvih naselja, zatim postojanje prostranijih trgova u njihovim centrima koja bi bila mjesta okupljanja i javnog života, te u

još uvijek bile snažne, a njihov kontinuirani razvitak iz perioda nezavisnosti bio prisutan. Tako su stara naselja do kraja ustanka u svojoj osnovi još uvijek imala fizionomiju naselja naslijeđenu iz protohistorije.

¹¹ Naselja koja nisu bila samo poljoprivredna staništa, nego su u sebi sadržavali višu razinu razvitka naseobinskog načina života, nastajala su na raskrsnicama putova, na mjestima gdje se okupljala vojska, gdje su se održavali tradicionalni i redoviti sajmovi koji bi postupno prerastali u stalna trgovišta, održavani zajednički vjerski praznici i religiozni obredi zajednički za jedno šire ruralno područje, u blizini područja koja su bila bogata potrebnim sirovinama (posebno rudama) i gdje bi bilo situirano uobičajeno političko središte i saborište zajednice. U njima bi se onda postupno uvriježila pored trgovačke i metalurška i zanatska aktivnost, koja bi imala trajniji karakter, ali i krčme i drugi objekti javne upotrebe. Istovremeno bi se u njima možda izgradilo i neko svetište, jer je duhovno-religiozna potreba stanovništva zahtijevala da postoje određena mjesta samo za obrednu aktivnost. Ova prapovijesna i protohistorijska naselja samim tim nisu izgubila i značenje još uvijek i to snažno prisutnog poljoprivrednog segmenta života (bar jednog respektabilnog dijela) njegovih stanovnika.

¹² U tim naseljima koje bismo definirali kao sela ili zaseoci, ili svo ili daleko najveći dio njihovog stanovništva bi se bavio i zavisio samo od poljoprivrede. Učešće ostalih privrednih aktivnosti bi bilo ili zanemarljivo ili privremenijeg karaktera.

pojednim slučajevima i zajedničkih izgrađenih objekata. Ti trgovi u pojedinim naseljima nisu morali biti samo javna okupljališta stanovnika naselja i okolnog, neposredno gravitirajućeg ruralnog područja nego i javno, centralno središte jedne političke zajednice.

U detekciji naselja, njihovog opće-društvenog značaja i njihove veličine veliku ulogu imaju i nekropole. Mjesta za sahranjivanje se uvijek nalaze uz ili blizu naselja i komunikacija i na osnovi svoje veličine, karaktera, oblika te bogatstva i sastava priloga mogu pomoći u određivanju osobnosti određenog naselja kojem je konkretna nekropola pripadala. Što je nekropola veća i što pokazuje svoju dugovječnost, tim je i naselje čiji se pripadnici u njoj sahranjuje sa većom naseljenošću i sa većim značenjem u kulturnim, društvenim, gospodarskim, populacijskim pa i političkim kretanjima u širem okruženju.

Gradinska naselja koja pripadaju srednjobosanskoj kulturnoj grupi pokazuju one osnovne karakteristike kao i u ostalim područjima. I ovdje su i oblik gradine i fortifikacioni sustav najčešće prilagođeni konfiguraciji terena i mali je broj gradina sa bedemima (koji su izgrađeni nasipanjem zemlje i kamenja a ponekad i miješanjem oba materijala) koji u obliku kruga ili elipse potpuno zatvaraju određeni prostor. Jedna od karakteristika fortifikacijskog sustava je i česta upotreba tzv. limitnog tumula,¹³ a čest element ovog sustava su i šančevi i usjeci koji su karakteristični prvenstveno za gradine s limitnim tumulom kod kojih se po pravilu nalaze ispred toga tumula.¹⁴ Pored već opisanog složenog obrambenog sustava gradine Oštrik u Kuliješ u kod Kiseljaka, potrebno je istaći i da su na gradini Ljetovik vidljivi ostaci dva koncentrična obrambena nasipa oko platoa i zaštitni usjek, na gradini Mali Okruglić, Palež isto kod Kiseljaka se raspoznaju konture obrambenog nasipa u obliku vijenca, te zaštitni usjek i obrambeni tumulus. Na površini Gradišta Palež, Kiseljak se vide tragovi perimetralnih bedema u vidu dva koncentrična bedema, a Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko, je sa južne strane branjen sa dva koncentrična nasipa, a na Velikom Gradcu, Šćitovo, Fojnica nailazi se na tragove dva usjeka kao dijelova obrambenog sustava. U Gradcu, Gojevići, Fojnica, registrirani su zemljani nasip i veliki zemljani tumulus, na Gradini Brestovsko, Kiseljak registriran je zemljani tumul kao obrambeni objekt na sjeveroistočnoj strani. Posebno obilježje ima Gradina, Hadžići, Visoko, utvrđeno naselje koje obuhvaća dvije glavice; Veliki Grad s nasipom i Mali Grad; eliptični nasip na sjevernoj i južnoj strani, pojačan i vanjskim nasipom. Zapadni dio (koji je na višoj razini) Gradca, Mokronoge-Gunjače, Visoko, zaštićen je zemljanim tumulom, gradina Krstac, Zbilje kod Visokog je branjena sa dva koncentrična nasipa, od kojih je unutrašnji eliptični nasip dužine 68 m. i promjera 8-10 m,

¹³ Korošec, 1950, 507; Benac, 1985, 192; Čović, 1987, 507

¹⁴ Čović, 1986, 60-62; Isto, 1987, 507

a vanjski cc 200 m. dužine, a promjera 40 m. Krst u Kraljevoj Sutjesci, Kakanj, je sa sjeverne pristupačne strane branjen sa vještačkim usjekom i limitnim tumulom. Na gradini Zagrađe kod Kaknja, koja je smještena na istaknutom brdu nad sastavkom riječice Zgošće i Zagrajskog potoka (plato veličine 80 X 50 m.) zapažaju se i tragovi vještačkog terasiranja a mjestimično i bedema. Gradina Crnač, Kakanj, je sa tri prirodno nezaštićene strane utvrđeno moćnim kameno-zemljanim bedemom, a osim ovog podignut je još jedan bedem nešto niže na padini, dok je na još jednoj kakanjskoj gradini Brežani zanimljiv obrambeni sustav koji se sastoji od ovalnog tumula i manjeg usjeka oko platoa dimenzija 100 X 35 m. Grad u Gornjoj Koprivnici i na prostoru kakanjske općine ima plato veličine 100 X 60, utvrđen kameno-zemljanim bedemom, a nešto niže na padini se uočavaju tragovi još jednog, vanjskog bedema. Utvrđenje na gradini Ivančići, Ilijaš je bilo opasano sa dvojnim bedemom, a na gradini Rogoš su primjetni nasip i jarak ispod nasipa. Gradac Rostovo kod Novog Travnika (promjera 65 X 56 m) ima djelimično sačuvane ostatke zemljanog bedema visine do 2 m., a obrambeni sustav na Zmijskoj Glavici isto kod Novog Travnika sastoji se od tumula uz koji je prokopan uski usjek i bedema sačuvanih na zapadnoj i južnoj strani. Obrambeni sustav dvije terase (60 X 40 m.) gradine Birac, (Donja Gračanica, Zenica) sastoji se od limitnog tumula i usjeka oko naselja. I gradina Hum, isto iz Donje Gračanice kod Zenice, ima evidentiran obrambeni nasip, a gradina Vis (Podbrežje, Zenica) je sastavljena od dva stepenasto postavljena platoa --Veliki Vis i Mali Vis--(veličine 40 X 20 m. i 60 X 40 m.), a od fortifikacija nailazi se na limitni tumul na jugozapadnoj strani i vještački usjek dubine 8-10 m. i širine 10-12 m, kojim je Mali Vis odvojen od planinskog masiva. Posebno mjesto zauzima i gradina Mrtvačka gradina (Gradišće, Zenica) koja je bila značajna aglomeracija sa većim prostorom koji je utvrđen i branjen kamenim suhozidom debljine cc 5 m. Sam naseobinski prostor je razmješten na nekoliko terasastih površina, «što znači da je gradina imala više građevinskih cjelina». Na Gradini Dobriljevo kod Zenice isto se primjećuje limitni tumul, koji je primjetan i na pristupačnoj, sjeveroistočnoj strani platoa gradine Grbavica Brdo (Grbavica, Vitez), a na Gradcu (Pokrajčići, Travnik) koji ima dimenzije platoa 55 X 38 m. i zemljani bedem. Gradac iz Rankovića kod Novog Travnika ima limitni tumul promjera 25 m. i visine 6-7 m., te bedeme očuvane na većem dijelu naselja, Obrambeni sustav Gradine na Miškića Brdu kod Travnika čini tumul promjera 15 X 9 m. i bedemi sačuvani u dužini od cc 35 m., a Gradina Turići kod Travnika sa platoom veličine 30 X 40 m. utvrđena je limitnim tumulom i plitkim rovom uz unutrašnju stranu tumula. Slično je sa limitnim tumulom i suhozidnim bedemom bio utvrđen i plato velike gradine Potkraj kod Travnika, a limitnim tumulom i zemljanim bedemom i gradina Nad Gajem (Bilića Dočić, Travnik), dok je i gradina Bašbunar (Saraj, Travnik) imala obrambeni nasip i tumul. Zanimljiv izgled ima Gradina (Kraljičino vrtlo), Bukovica, Travnik, koja se sastoji od više međusobno vezanih zaravni u

dužini od preko 200 m., sa ostacima bedema i jednim obrambenim tumulom. Plato (veličine 80 X 30 m) gradine Bukovica isto kod Travnika je sa sjeverne i istočne strane branjen bedemima. Velika gradina na Gladniku kod Travnika je utvrđena sa svih strana jakim bedemima, a na sjevernoj i malim obrambenim tumulom. Pred ulazom u gradinu Vis (Ljeskovica, Zavidovići) se nalazi manja humka, očito nasuta, zatim jarak širine oko 8 m., a potom još jedna humka. Prezentirani fortifikacijski sustav na čitavom nizu gradina na neki način pokazuje obrambenu snagu i karakter dezitijatskih uporišta u ustanku od 6. do 9. god. n. e., posebice za vrijeme konačne ofenzive u ljeto 9. god. n. e.¹⁵ U vezi gradinskih naselja sa dezitijatskog područja potrebno je navesti da je i njihova situiranost i međusobna gravitiranost takva da one uglavnom obrubljuju pojedine posebne zone, 1. Sarajevsko polje 2. dolina Lepenice i njen sastavak sa Fojničkom rijekom 3. šire okružje visočke udoline i odgovarajući tok rijeke Bosne 4. šire kakanjsko područje 5. zenička kotlina 6. lašvansko-travničko područje uključujući i tok rijeke Bile. A posebna gradinska koncentracija nalazi se na prostoru južno od ušća Krivaje u Bosnu.

Postojanje nekog javnog prostora, u kojem bi se rješavali zajednički poslovi i obavljao javni život, unutar gradinskog naselja moglo bi se pretpostaviti na osnovi analogije sa Podom, u kojem je evidentirano postojanje slobodnog prostora (oko 200 m²), koje se razvilo u drugoj polovici VI. i početkom V. st. p. n. e.¹⁶ Podgrađe, veličine 4000 m² je evidentirano i u slučaju Velike Gradine, Zenik u sarajevskom naselju Ilidža. Sama gradina je zauzimala prostor od 100 X 20 m, tako da je njeno podgrađe bilo najmanje duplo veće od gradinske utvrde. Spomenuta činjenica bi govorila u prilog zaključku da su podgrađa zauzimala veću površinu od unutrašnjeg gradinskog područja.

O obliku kuća i drugih stambenih objekata sa područja željeznodobne Gornje Bosne i lašvanskog porječja se ne može, zbog slabe istraženosti, ništa preciznije reći i jedino se i po ovom pitanju može osloniti na metodu analogije sa naseljem Pod. U Podu su evidentirani stambeni objekti, u većini slučajeva velikih dimenzija, koji su ustvari bili uglavnom drvene građevine sa krovom vjerovatno od drvenih talpi ili od slame.¹⁷ Od gornjobosanskih gradina, tragovi nastambi su evidentirani na blažujskoj gradini Rogoš.

Pored gradinskih naselja, u zoni Gornje Bosne i u lašvanskom porječju je konstatirano za željezno doba i postojanje otvorenih naselja, smještenih na nižem, pristupačnijem terenu i bez fortifikacija, kao što su Borak u Katićima kod Busovače, Ukučevci kod Podastinja. Ova naselja kao

¹⁵ Naravno vjerovatno neke od ovih gradina nisu bile naseljene i funkcionalne u vrijeme dezitijatske nezavisnosti i perioda ustanka, ali činjenica je da je obrambeni sustav dezitijatskih gradinskih naselja bio zasnovan na gore spomenutim načinima podizanja fortifikacija.

¹⁶ Čović, 1987, 508-509; 524

¹⁷ Čović, 1976, 199-202; Isto, 1987, 509-510

da pokazuju postojanje izvjesne sigurnosti na ovim prostorima u određenim periodima, što bi na neki način ukazivalo na stabilnost dezitijatskog političkog entiteta.

U opisu ustanka kod Kasija Diona se nailazi i na imena niza naselja, koja se nalaze u posjedu ustanika, kao što su Splonum, Raetinum, Seretion, Andetrij, Arduba. Ova poimenično spomenuta naselja se u Dionovom tekstu nalaze ne radi želje Diona da predstavi ustaničku teritoriju, nego samo kao objekt opisa rimskog ratovanja na području ilirskih zemalja. Zbog toga se može pretpostaviti da se ova naselja ne bi spomenula kod Diona, da se kojim slučajem nisu našla na putu kretanja protu-ustaničkih trupa i da se pred i u njima nisu vodile odlučujuće i žestoke borbe.¹⁸ Velej Paterkul u svome izvještaju o ustanku daje neke zanimljive opaske o situiranosti Dezitijata, te spominje njihove pozicije na planinama i uske doline (valjda riječne) u kojima su oni živjeli.¹⁹ To pokazuje da se Dezitijati ne drže samo planinskog područja i gradinskih naselja, nego da su bili naseljeni i u svojim plodnim uskim dolinama, kojima obiluje i gornjobosansko i središnjobosansko područje. Imena tih mnogobrojnih predrimskih dezitijatskih naselja su ostala izgubljena u povijesti. Jedino bi se sa nekom većom vjerojatnošću moglo smatrati da su možda imena naselja koja se pojavljuju kod Kasija Diona ⇒ Arduba i solinskog natpisa ⇒ *He(dum?) castellum Daesitiatum* upotrebljavana i u predrimsko doba, iako nije isključeno da su i drugi nazivi (Bistue, Stanecli) domaćeg podrijetla, iako za to nema još uvijek ni najmanjih nagovještaja. A možda i neki sadašnji nazivi lokaliteta kriju u sebi tragove predrimskih, originalnih ilirskih imena, preko kojih bi se moglo pristupiti rekonstruiranju tih imena naselja, ali o tome još uvijek ne postoji studija ili rad.

Svoje najteže iskušenje dezitijatska naselja su doživjela u proljeće i ljeto 9. god. n. e. U tom periodu uništena je u najvećoj mjeri stara naseobinska kultura Dezitijata koja je svoje tradicionalno postojanje vukla još iz protohistorijskog razdoblja, ujedno otvarajući put za razvitak novog načina naseobinske kulture na prostorima Gornje Bosne i lašvanskog porječja. Tek nakon ugušenja ustanka, Rimljani su pristupili sustavnoj promjeni domorodačkog koncepta i tradicije naseljenosti. Iz strateških razloga gradinska naselja na strateškim mjestima i na vrhovima su napuštena, a naselja su «prenošena» u ravnice i pristupačnije oblasti. Stara naseobinska kontinuiranost, koja je trajala još od eneolitika, sada je konačno prestala svoju egzistenciju, i

¹⁸ Potrebno je na ovom mjestu istaći i to da na mjestima Dionovog izvještaja koji nisu primarno nastali gledani od strane Rimljana, kao npr. gdje on opisuje zbivanja vezana za otpadnuće i kažnjavanje Batona Breučkog, Dion ne spominje imena domorodačkih utvrđenja i uporišta. To potvrđuje da su informacije, koje se nalaze u Dionovom izvještaju, a koje su do Rimljana (tj. izvorne građe koju je crpio Dion Kasije) došle posredno i sekundarno, nisu u sebi sadržavale imena naselja.

¹⁹ *Vell.* II, CXV, 4

prešlo se na novi tip izgradnje i uređenja naselja koji je bio kvalitetniji u odnosu na prapovijesno i protohistorijsko razdoblje.

Doba rimske vladavine

Iz perioda nakon 9. god. n. e. datiraju i prve vijesti u kojima se i spominju nazivi pojedinih naselja, što predstavljaju ujedno i najstarija (na osnovi dosadašnje razine znanja) imena naselja na području Gornje Bosne i lašvanskog porječja i uopće središnje Bosne. Tako je u literarnim podacima, natpisima, itinerarijima i kartama zabilježeno postojanje sljedećih imena; Arduba, He(dum), *Aquae S...*, *Bistue Vetus*, *Ad Matricem*, *Bistue Nova*, *Stanecli*, međutim izuzev urbanog jezgra *Aquae S...* njihova lokalizacija je još uvijek vrlo diskutabilna.²⁰

U vrijeme rimske vladavine, i prelaskom na municipalni ustroj, gornjobosansko središte se pomjera prema zapadnom dijelu sarajevskog polja, gdje se na prostorima današnjeg sarajevskog naselja Ilidža razvilo urbano središte *Res publica Aquae S.../Aquarum S....*. Samo upravno središte formiralo se oko tamošnjeg sumpornog ljekovitog vrela, iako nije isključeno mada za to nema materijalnih dokaza da je na tome prostoru postojalo i neko predrimsko, domaće tj. dezitijatsko naselje. Ako i tamo nije bilo nekog predrimskog, manjeg naselja ili samo stalnijih nastambi, gotovo je sigurno da su domorodci i prije 33. god. p. n. e., poznavali, posjećivali i okupljali se oko sumpornog vrela, radi ljekovitih svojstava vrela ili iz kultnih razloga, isto moguće povezanih sa ljekovitošću ili samo sa postojanjem sumpornih vrela i njihovom mističnošću po svijest tadašnjih stanovnika Gornje Bosne.²¹ Sam položaj Ilidže predstavlja, uz kvalitete

²⁰ Na Pojtingerovoj karti (VI, 4 - 5) je upisan i lokalitet *monte Bulsinio*, koji je od *Bistue Vetus* udaljen samo 6 milja, međutim ovaj planinski pojas nije do danas lokaliziran. *Bistue Vetus* i *Ad Matricem* vrlo moguće da nisu ni pripadali dezitijatskom području. A nije nemoguće ni *Bersel(l)um*, lokalitet koji se spominje kod Ravenjanina (IV, 19) smjestiti na dezitijatsko područje (o lociranju *Berselluma* v. Truhelka, 1892, 347).

²¹ Po Ćemanu (2000, 126; 160)⇒»Danas se može pretpostaviti da su upravo stanovnici ovih dezitijatskih naselja (Ilinjača, Gradina u Zeniku, nasebinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, Naklo u Vojkovićima i Gradac kod Hadžića, op. a.) posjećivali sumporno vrelo na području današnje Ilidže, da su uočili njegovu ljekovitu vrijednost, te da su, vjerovatno, uz isto razvili i svoje prvo kultno mjesto. » Iako je preambiciozno, na osnovi do danas poznatih nalaza, eksplicitno tvrditi da je sumporno vrelo bilo prvo kultno mjesto Dezitijata sarajevskog polja, i uopće Dezitijata, logički je moguće pretpostaviti da su ova vrela imala i ljekovito, pa i kultno značenje za predrimske Dezitijate i one sa sarajevskog polja i uopće kompletnog dezitijatskog područja. Teško bi bilo smatrati da su tek Rimljani otkrili Dezitijatima sumporno vrelo, i počeli njegovu eksploataciju ili tu utemeljili neki kult vezan za to vrelo, a bez ikakvog domaćeg doprinosa tome. O dezitijatskom korištenju vrela, i u predrimsko doba, i kao kultnih mjesta v. Ćeman, 2000, 128 («Autohtono stanovništvo je neposredno područje sumpornog vrela smatralo posvećenim i uz vrelo se razvilo posvetno mjesto na kojem su podizani i prvi jednostavni oltari»); 130 («Napomenuto

ljekovitosti i prilično pitomog područja, i odličnu zemljopisnu poziciju, uz sastavke tri rijeke-Željeznice (koja protiče uz sam lokalitet *Aquae S...*), Miljacke i Bosne, te je on vjerojatno bio i u željeznom dobu bar trgovačko-saobraćajno čvorište. Po Pašaliću je *Aquae S...* kao rimsko naselje «...po današnjim nalazima sudeći postojala već u I st.n.e.».²² U prapovijesno i protohistorijsko periodu sarajevsko područje je bilo iznimno pokriveno gradinskim naseljima, pogotovu njegov istočni dio, ali ni zapadno područje, posebno ono ilidžansko nije bilo bez gradinskih naselja.²³

Svoj vrhunac razvitka i urbano jezgro i sama *res publica Aquae S.../Aquarum S...* je dostigla u III. st. n. e., a zenit vjerojatno u vrijeme vladavine Dioklecijana, (284-305. god. n.e.), u spomen koje je postavljen natpis zahvaljujući kojem se zna za njeno postojanje. Inače na prostorima *R.P. Aquae S...* postojala su i druga istaknutija naselja, npr. na području današnjeg Marin-dvora (Centar-Sarajevo) i njemu bližih današnjih gradskih areala.²⁴ Ovo naselje je možda rimski, antički produžetak naseljenosti naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar koje se diže iznad ovog prostora; naseljenost se jednostavno sa jednog prostora gradinskog tipa sa skoro dvotisućljetnim trajanjem preselila u ravnije oblasti ispod Zlatišta, Debelog Brda i Soukbunara. I rimski strateški interese je bio u tome da se naselja presele u pristupačnije ravnija područja, u konkretnom slučaju na šire područje Marin-dvora, kako bi se stanovništvo moglo

je da se pretpostavlja da su već Desitijati kao autohtoni stanovnici ovog područja koristili termalno vrelo na Ilidži, te da su tu, vjerovatno, bila podignuta i njihova kulturna obilježja. »). U svezi ovoga v. i Kuntić-Makvić, 2005, 337

A i inače o počecima i daljem razvitku rimskog naselja na Ilidži v. Ćeman, 2000, 128-129; 160

²² Pašalić, 1959 A, 117

²³ O Dezitijatskim gradinskim naseljima i njihovom razvitku i značenju, promatrano s strane istraživanja Ilidže i uopće sarajevskog područja, v. Ćeman, 2000, 123;126

Južno, i to ne suviše udaljeno od urbanog jezgra *Aquae S...*, u pravcu rijeke Željeznice bile su situirane dvije gradine-dugovječno i veliko naselje Ilinjača, Gornji Kotorac i Gradina Hrasnica-Lasica, a zapadno, uz rijeku Zujevinu još dvije Gradina Blažuj i gradina Rogoš-Blažuj (dimenzije 90 X 40 m), a između ovih blažujskih gradina i Ilidže nalazila se još jedna gradina (Gubavac) kod Vrela Bosne. Ovo jasno pokazuje da je ilidžansko područje isto bilo naseljeno i u predrimsko doba, a uz to oba područja i blažujsko i ono uz Željeznicu gdje se nalazila Ilinjača nastavilo je kontinuirano prebivanje i u antičko doba jer sa ovih područja postoji veliki broj nalaza naseobinske prirode.

Prilikom ovog razmatranja potrebno je naglasiti da se današnja Ilidža, odnosno nekadašnje urbano jezgro *Aquae S...*, nalazi na jednom potpuno ravničarskom području, i da praktično tu ne postoji ni jedan veći brežuljak, tako da nisu postojale zemljopisne mogućnosti za postavljanje prapovijesne gradine. To ne znači da sumporna vrela nisu bila poznata Dezitijatima, koji su ih sigurno koristili, ostavljajući i tragove svoje prisutnosti koji su uslijed urbanizacije u rimsko, a tisućljeće kasnije i u osmansko doba zbrisani.

²⁴ Na spomenutom lokalitetu su pronađeni i mozaici karakteristični za kasnoantičko doba.

lakše kontrolirati.²⁵ Da je u drugoj polovici II. st. n. e. sarajevsko polje, odnosno ager buduće *R.P. Aquae S...*, bilo značajno pokazuje i zanimljiv nalaz sestercija Didija Julijana (Tabla VII, slika 5), nađen u koritu Miljacke.²⁶ Zbog samo dvomjesečne vladavine ovog rimskog cara u toku 193. god. n. e. novac posvećen Didiju Julijanu je dosta rijedak.²⁷ Prisustvo ovog novčića direktno sugerira da je centralni dio Sarajeva bio jedno od važnijih putnih i trgovačkih stajališta na komunikacijama Salona-Narona-Domavia i Salona-Bistue Nova-Argentaria, i da je promet krajem II. st. ovim pravcem bio izrazito živ i sadržajan. Jedino bi u tom slučaju bilo moguće da u tako kratkom periodu vladavine jednog cara, kojeg pojedine provincije i vojni zapovjednici nisu od početka priznavali, da se u kontinentalnom zaleđu provincije Dalmacije nađe novčić njemu posvećen. Sarajevsko područje je u antičko doba, odnosno ager *R.P. Aquae S...*, pored važnog saobraćajnog je bilo i privredno područje na kojem se vršila i sustavna eksploatacija, o čemu svjedoči i današnja toponomija. Tako je na današnjem lokalitetu Lapišnica (*lapis, idis, m-kamen*) vjerojatno vršena eksploatacija kvalitetnog kamena koji je služio za velike potrebe područja *Aquae S...*²⁸ A evidentirano je i postojanje privrednih kapaciteta na pojedinim dijelovima sarajevskih centralnih područja. Znači i u antičko doba se nastavlja kontinuirana naseljenost današnjeg Sarajeva. Inače u sarajevskom polju je evidentiran veliki broj rimskih vila rustica, što isto pokazuje iznimnu naseljenost ovog područja u rimsko doba.²⁹

Na osnovi velikog broja nalaza evidentirano je i postojanje rimskih naselja u prostoru dolina Lepenice (Višnjica, Podastinje, Kiseljak.). Naselje u Višnjici se razvilo oko rudarske i

²⁵ Agripa je prilikom pokoravanja Kantabra u sjeveroistočnoj Španiji, prisilio ih da se presele iz svojih planinskih utvrda u doline. Cass. Dio LIV, 11, 5 –6.

Ali i način života i okolnosti koje je sa sobom donijela uspostava rimske vladavine na širem jugoistočno-europskom području su imali velikog utjecaja na premještanje naselja u ravnije predjele. Novi urbani način života nesumnjivo je bio kvalitetno poboljšanje življenja. I domaće stanovništvo zaštićeno udaljenom granicom na Dunavu i oslobođeno straha od neprijateljskih udara, međuplemenskih ratova i obračuna (koji su do rimskog osvajanja bili skoro svakodnevnica njihovog života) je silazilo u ravnice i udoline kako bi i samo učestvovalo u blagodatima civilizacije oličene u urbanim središtima, koja su nesumnjivo na kulturno zaostaliye populacije djelovala poput magneta.

²⁶ Čuva se u numizmatičkoj zbirci Zemaljskog muzeja pod inventarskim brojem 12359

²⁷ Zanimljivo je da je ovaj kratkotrajni rimski car, ranije za vrijeme Marka Aurelija bio i namjesnik Dalmacije, vjerojatno 175-176. god. n. e.

²⁸ Kamenolom Lapišnica, koji se nalazi na istočnom kraju Starog Grada-Sarajevo je i danas prilično aktivan. Naziv Lapišnica nosi i rječica koja se uliva u Miljacku baš na mjestu kamenoloma Lapišnica.

²⁹ Zanimljiv je primjer tvrđava Semizovac (isto jedna prapovijesna gradina) i Gradina Svrake koje svojim položajem kao da nadgledaju ili štite ulaz u sarajevsko polje sa sjeverne, danas vogoščanske strane.

talioničarske djelatnosti u ovoj rudonosnoj zoni,³⁰ i vjerojatno je neka vrsta naseobinskog «potomka» onih antičkih naseobinskih aglomeracija koje su postojale i u predrimsko doba, jer je lepeničko-kiseljačko područje nesumnjivo bilo bitnije populacijsko područje i prije uspostave rimske vlasti, što se onda nastavilo i nakon rujna 9. god. n. e. Veliki broj natpisa iz Višnjice i Podastinja, te činjenica da na ovom područje do sada ima najviše evidentiranih potencijalnih stranaca na dezitijatskom prostoru, ukazuju da se, pored komunikacijske otvorenosti, tu odvijala i živa privredna aktivnost. A to je nesumnjivo vezano za postojanje snažnije naseobinske kulture i veće naseljenosti. Uostalom Gradac, Homolj, Kiseljak; Crkvina, Podastinje, Kiseljak; Oštrik, Kuliješ, Kiseljak su «...bile naseljene kroz cijelo vrijeme, od srednjeg bronzanog doba do Rimljana»,³¹ kao i Višnjica, koja je nesumnjivo bila jedno od važnijih naselja u Gornjoj Bosni kroz čitav rimski period.³² Naselje u Višnjici i uopće lepeničko-kiseljačko područje imale su i razvijene veze sa jadranskim primorjem o čemu govore i dva natpisa na kojima se spominju Salona i Jader.³³ I mineralno vrelo u Kiseljaku je vjerojatno imalo nekog utjecaja na stanovništvo lepeničko-kiseljačkog područja.

I uz rijeku Bosnu je postojalo više naselja i tragova jače naseljenosti u antičko doba. Posebice iz kasnoantičkog doba vrijedi istaći aglomeraciju u Brezi. Kako se ide prema sjeveru nailazi se na jače naseobinske aglomeracije u južnom dijelu zeničke kotline i u Bilimišću (gdje su pronađeni natpisi *CIL* III 12 765 i *CIL* III 12766+12762, svjedočanstva o municipiju *Bistuensium*). I sjeverno od Bilimišća uz rijeku Bosnu sve do završetka zeničke kotline se pružaju pojedina rimska naselja. U zeničkoj kotlini je ova naseljenost više koncentrirana na središte i jug kotline (Bilimišće, Podmočilo, Raspotočje, itd.), a ne na njen sjever na kojem je evidentirano dosta prapovijesnih gradina. Kada se od ušća Lašve u Bosnu kreće prema zapadu, u travničko-lašvansko područje, sljedeće veće područje koncentracije antičke naseljenosti je u širem području današnjeg Viteza (uz riječicu Kruščicu, Vitez, Mali Mošunj -- koje izgleda direktno slijedi naseljenost iz predrimskog doba), oko današnjeg Travnika, Turbeta i u sjevernom dijelu porječja Bile (gdje je pronađen i natpis iz Fazlića).

³⁰ Vulić, 1933 A, 69-71; Misilo, 1936, 15-24; Basler, 1954; Sergejevski, 1957, 120-123; Anđelić, 1963, 152-172; Imamović, 1972; Bojanovski, 1974, 181; Isto, 1988, 152-153

³¹ Anđelić, 1963, 159

³² Anđelić, 1963, 160-162; 167-169

³³ Sergejevski, 1957, 121—122; Bojanovski, 1988, 153

Nekropole i način sahranjivanja

Način sahranjivanja, oblik i koncentracija grobova, kvantiteti i kvalitetu grobnih priloga su vrlo bitne stavke koje omogućavaju kulturnu, duhovnu, narodnosnu, etničku pa i političku, stalešku i imovinsku determinaciju pokojnika, odnosno čitave jedne zajednice. Čin sahranjivanja je sastavni dio postojanja pojedinca, posljednji segment njegove fizičke prisutnosti u društvenoj zajednici kojoj pripada te je samim tim neodvojiv od samoga života koji je pojedinac proveo i on mora odražavati na neki način i samog pojedinca dok je bio fizički živ. Samim tim obred sahranjivanja, tip groba i eventualni prilozi ostavljeni u njemu uvijek su i neka vrsta «onozemaljske preslike» života pojedinca i zajednice kojoj on pripada ne samo na «ovom», nego i na onom svijetu, bar po shvaćanju njegovih sunarodnika, suplemenika i suvjernika. Smrt je uostalom jedina apsolutno neizbježna stvar i radi te činjenice njoj mora se činu sahranjivanja posvetiti adekvatna pažnja, kako bi se pokojnik dostojno mogao preseliti u «postojanje nakon smrti». Tako se u samom načinu odvijanja sahranjivanja, i podignutom grobu pojedinca, moraju sadržavati ili svi skupa ili samo neki od sljedećih aspekata⇒njegovo životno iskustvo, pripadnost određenom kulturnom, duhovnom, etničkom i narodnosnom miljeu, uvažanje određene prisutne tradicije i politički, imovinski i staleški status. Sahranjivanje je ujedno predstavljalo i najvažniji dio vjerovanja u dalje postojanje nakon trenutka fizičke smrti, koji se u načelu često smatra produžetkom dotadašnjeg fizičkog života (čak i ako se vjeruje u reinkarnaciju) jer se izražavalo kao najizražajniji njegov vanjski i vidljivi aspekt. Na taj način se u prapovijesti i protohistorije, kada to nije bilo moguće uraditi pismom, željelo nešto reći i o pokojniku/pokojnicima i ukazati na neke njihove, opće osobnosti koje su ih obilježavale dok su bili fizički prisutni u svojim zajednicama. Običaji koji karakteriziraju određenu zajednicu i predstavljaju u pojedinim slučajevima i njenu najočitiju individualnost u odnosu na susjedne zajednice, makar one bile iste ili slične etničke pripadnosti, u velikoj mjeri se upravo izražavaju na fenomenu sahranjivanja i obliku grobova.

Dezitijati su se u prapovijesno i protohistorijsko vrijeme, sve do svoje romanizacije, sahranjivali u ravne grobove, praksu koju su primjenjivali i njima iznimno srodni nositelji srednjodalmatinske (goričke) grupe.¹ Međutim o nekropolama i grobnicama koje su pripadale

¹ Jedan sažeti, ali vrlo vrijedan prikaz nekropola i grobnica koji su srednjobosanske kulturne provenijencije željeznog doba daje separat posvećen srednjobosanskoj kulturnoj grupi u Praistoriji Jugoslavenskih zemalja-željezno

Dezitijatima se zbog slabe istraženosti i neobjavljivanja već otkopanog relativno malo zna.² Ustvari, jedini jasni, pouzdani objavljeni podaci o grobovima željeznog doba u Gornjoj Bosni, koji se sa većom sigurnošću mogu pripisati Dezitijatima potiču iz jedinstvene velike grobnice iz Vratnica kod Visokog. Razliku u broju evidentiranih i istraženih nekropola između autarijatsko-«glasinačkog» područja i prostora rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe moguće je objasniti samom razlikom u načinu sahranjivanja i obliku grobova koje su primjenjivali nositelji ove dvije kulture. Nekropole tumula je mnogo lakše uočiti, one su radi svoje visinske istaknutosti vidljivije u odnosu na nekropole ravnih grobova.³ Iz toga razloga proističe razlika u broju evidentiranih željeznodobnih nekropola tumula jugoistočne Bosne i nekropola ravnih grobova središnje Bosne, a ne u eventualnoj razlici gustoće naseljene populacije ili nekoj manjoj posvećenosti nosilaca srednjobosanske kulturne grupe i duhovnom i fizičkom činu sahranjivanja. Mi možemo sa punim pravom pretpostaviti da još uvijek postoji veliki broj neotkrivenih nekropola ravnih grobova širom prostora središnje Bosne.

Način sahranjivanja inhumacijom je bio uobičajena praksa na prostorima rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe sve do početka III. st. p. n. e. kada se naglo, iz za sada neobjašnjivih razloga prelazi na incineraciju. O tome potvrdu pružaju i grobnica iz Vratnice, ali i raniji grobovi iz Semizovca, Gračanice (iz oba razdoblja), pa i jedan grob iz Kamenjače je sadržavao inhumiranog pokojnika sa priložima, i to onaj najstariji koji se može svrstati neposredno iza grobnice u Vratnici (znači sami kraj IV. st. p. n. e. ili početak III. st. p. n. e.). Ostali ukopi iz Kamenjače, kako iz predrimskog tako i iz rimskog razdoblja, bili su isključivo ukopi spaljenih

doba, Tom V (Čović, 1987), te Arheološki leksikon BiH, 1988, Tom I-III (odgovarajuće natuknice i lokaliteti) i mape za regije 12; 13; 14; 15; A o nekropolama u prostoru zajednice v. Čače, 1985

² Čović, 1987, 511-512

Inače su nekropole i grobovi srednjobosanske kulturne grupe vrlo slabo obrađeni, pa tako o okolnostima nalaza predmeta iz Putičeva i Nević-polja ne postoje izvorni podaci, a i nejasna je i diskutabilna situacija i u vezi Grbavice i Podastinja kod Kiseljaka.

³ Na prostoru Gornje Bosne su evidentirani i tumuli; 1. Karinjača, Donji Draževići, Kiseljak; 2. Krivača 1, Kiseljak; 3. Kiseljak 1, Kiseljak, 4. Grmače, Ričica, Kakanj, 5. Gromile, Haljinići, Kakanj; Ali svi ovi lokaliteti pripadaju brončanom dobu. Anđelić, 1963, 153-156; 159 i Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 20; 22 čl. B. Marijanović; I na prostoru Starog Grada evidentiran je veći broj tumula iz željeznog doba, ali izgleda da sudeći po materijalu koji je u njima pronađen ovi tumuli primarno pripadaju autarijatsko-«glasinačkom» kompleksu. Starogradska područja ustvari još od razdoblja prijelaza iz brončanog u željezno doba predstavlja granicu između srednjobosanske kulturne grupe i glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Tumuli sa Ilinjače i drugih sarajevskih područja vjerojatno isto pripadaju eneolitiku i brončanom dobu, iako nije isključeno da su pojedini pripadali i željeznom dobu. Izvjestan broj tumula je poznat i sa lašvanskog i zeničkog područja (v. poglavlje «Suvremeni lokaliteti»).

pokojnika.⁴ Tako da se kao potpuno relevantan zaključak o sahranjivanju u spomenutim oblastima može prihvatiti i sljedeći stav B. Čovića «... da su, najvjerovatnije, i u periodu od kraja 8. do kraja 4. stoljeća ravni grobovi s inhumacijom predstavljali redovan i uobičajen način sahranjivanja nosilaca srednjobosanske kulturne grupe».⁵

Ratnička grobnica u Vratnici (lokalitet Gornji Skladovi) ⁶ predstavlja jednu vrlo značajnu pojavu, jer je nastala najvjerovatnije kao mjesto sekundarne sahrane čitavog niza pokojnika-ratnika koji se u njoj nalaze. U nju su iz udaljenijih oblasti preneseni posmrtni ostaci osoba koje su poginule ili umrle, i tamo vjerovatno bile primarno pokopane, a onda nakon nekog vremena prenesene u Vratnicu, na svoje možda rodno, matično tlo. Zbog svoje konstrukcije i načina nastanka, ova grobnica predstavlja izvjesnu specifičnost jer se ne uklapa u onaj klasični oblik ravnih grobova, koji su poznati preko Gračanice i Semizovca. ⁷Za razliku od Lj. Tomičić, koja smatra da je riječ o primarnoj sahrani izmasakriranih ratnika, B. Čović stoji na stajalištu da je, zbog karaktera nalaza i posebno njihovog rasporeda, ipak riječ o sekundarnoj sahrani odnosno o prijenosu ostataka pokojnika u novu grobnicu. Bez obzira koja tvrdnja bila točna (vjerovatnija je Čovićeva) grobnica Vratnica je nastala kao rezultat jednog žestokog i svirepog ratnog sukoba, negdje u drugoj polovici IV. st. p. n. e. Ukupno je u grobnici bilo sahranjeno od 16 do 20 individua (ratnika) i kako izgleda možda broj ostavljenih kopanja odgovara broju sahranjenih individua.

⁴ Čović, 1987, 517

⁵ Čović, 1987, 511

⁶ Čović, 1984 A, 37-48; Isto, 1987, 485; 504-505; 511-512; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 28 (članak B.Čovića i Irme Čremošnik). Riječ je bila o zaštitnom iskopavanju

⁷ «Grobna konstrukcija je izvedena u suhozidnoj tehnici, i izvana je ovalnog a iznutra pravokutnog oblika. Samo dno grobnice je bilo ukopano u zemlju do izvjesne dubine, zatim je nasut sloj kamena, a na njega postavljene tri deblje ploče od muljike, dimenzija približno 2 X 0,80 m. Okolo je podignut suhozid od pravilno slaganih, manjih kamenih ploča, izvana ovalno sveden, a iznutra pravougaono oblikovan. Tako je zatvorena grobna kamera, površine oko 3,5 m. X 2 m., duboka oko 0,90 m. Krov grobnice vjerovatno je bio izrađen od tankih ploča muljike, kupolasto slaganih; vjerovatno se oslanjao na uske suhozidne pregrade koje su dijelile grobnicu na tri dijela. Ostaci skeleta nađeni su u tri razdvojene grupe, svaka na po jednoj podnoj ploči. Samo su lobanje stajale u određenom redu, u tri izdvojene grupe, uz zidove grobnice, poredane jedna do druge. I željezna koplja su takođe stajala uredno postavljena u dva velika snopa, između grupa lobanja i to postavljena s vrhovima prema gore. Uz ostale ljudske kosti (dijelove skeleta sahranjenih pokojnika), prilozi brončanog nakita, ulomci mačeva i noževa, kameni brus, keramička plitka zdjelica i ulomci sive keramike kao i ostaci životinjskih kostiju nađeni su kaotično razasuti po čitavoj grobnici.»

Odjeljak teksta je parafraziran iz Čović, 1987, 512

Na osnovi nalaza nakita koji su pronađeni u grobnici, a koji se sastoje od fibula, igala, dugmadi, perli, aplika i prstena, pokojnici su sahranjeni sa odjećom ili sa dijelovima odjeće. Da li bi to značilo da su pokojnici bili prilikom prijenosa ponovo obučeni ili bar zastrti dijelom odjeće, ili je riječ o ostacima odjeće koja im je ostala prilikom primarne sahrane, što je vjerojatnije jer se uz pokojnike nalazi i oružje, koje im je vjerojatno pripadalo prije trenutka smrti, a evo ostavljeno im je i u grobovima. Ustvari dio oružja se sastoji od ulomaka mačeva i noževa koji su kao i nakit razbacani širom grobnice, što bi pretpostavljalo da je i to oružje bilo oštećeno, možda u borbi u kojoj su stradali pokojnici. Moguće je da se odjeća, ili njeni ostaci, koja je pripadala pokojnicima, zbog težine tjelesnih oštećenja posebno odložila u grobnicu. Postoji i opcija da je ta odjeća ustvari bila pravi grobni prilog ostavljen u grobnici prilikom sekundarne sahrane, jer se u grobnici nalaze keramička zdjelica i ulomci keramike, kameni brus i ostaci životinjskih kostiju koji su sigurno ostavljeni prilikom ove sekundarne sahrane kao prilog ili uslijed pogrebnog ritusa. Izvođenje ovog pogrebnog ritusa, o čemu svjedoče spomenuti nalazi, možda i daje odgovor na zagonetku vezanu za ovu grobnicu, jer je upravo to što on nije bio propisno ili nikako izveden prilikom primarne sahrane (u nekom drugom kraju) zahtijevalo da se sahrana opet obavi i izvrši propisni ritus kako bi duše pokojnika ili «drugi», zagrobni svijet bili zadovoljeni.

Međutim za razliku od Lj. Tomić i posebice od B.Čovića i njegove datacije i analize grobnice u Vratnici izlazi S.Perić sa tezom da «...podizanje vratničke grobnice u najboljem slučaju odgovara kraju III. veka p. n. e.». Pri tome on iznosi i određenu rekonstrukciju zbivanja, istina uz ogradu da je riječ o hipotetičnom stavu, koja su vezana za nastanak grobnice u Vratnici kod Visokog.⁸ Spomenuta rekonstrukcija pruža niz nelogičnosti, koje navode na pomisao o pogrešnom

⁸ Radi uvida u njegovu rekonstrukciju preneseni su najvažniji dijelovi njegovih zaključaka :

«...zbog straha od dubljih prodora Kelta, negde sredinom 3. veka p .n. e., došlo do masovnijeg pomeranja jednog od plemena južno od reke Save. To pleme je povremeno dolazilo u direktnu vezu sa samim Keltima ili njihovim neposrednim susedima, te su naseljavajući deo teritorije nosilaca srednjobosanske grupe sa sobom doneli i prve elemente keltske kulture na ovo područje. Dalje, ratnici koji su sahranjeni u grobnici iz Vratnice u stvari su pripadnici tog plemena. Oni su u prvom talasu svog naseljavanja poginuli u sukobu sa nosiocima srednjobosanske grupe, koji u početku nisu miroljubivo prihvatili nove doseljenike. Nešto kasnije, usled straha od jednog mnogo opasnijeg osvajackog pohoda-prodora Rimljana, dolazi do intenzivnijeg zbližavanja i međusobnog mešanja doseljenika i starosedelaca, odnosno stvaranja poznate dezitijatske plemenske zajednice. Tek tada poginule ratnike njihovi saplemenici preneli su i sahranili u Vratnici, po običaju, koji gledano u celini, nije bio ni njihov ni autohtoni, jer je pre svega, bio diktiran posebnim stanjem u kome su se nalazili pokojnici, odnosno njihovi posmrtni ostaci.»

«...ako bi smo ovaj obred pripisali lokalnom stanovništvu, koje je libaciju moglo preuzeti od neposrednih severnih ili nešto daljih južnih suseda, onda vreme nastajanja grobnice u Vratnici ne bi moglo biti starije od sredine II veka p. n. e., odnosno vreme i uzrok pogibije ratnika bili bi u direktnoj vezi sa prvim prodorima Rimljana na teritoriju Bosne.

zaključivanju, odnosno predložena uzročno-posljedična veza na kojoj se temelji Perićeva i rekonstrukcija i kronologija nije baš održiva i prilično je diskutabilna. Prvo pitanje koje se postavlja u vezi nje, jeste koje je to «pleme» prešlo južno od Save sredinom III. st. p. n. e. iz straha od Kelta, kada su Kelti bili više-manje glavni politički faktor na Donjoj Savi (odakle je u Gornju Bosnu jedino moglo doći ovo hipotetično pleme) i Donjoj Panoniji još od posljednjih desetljeća IV. st. p. n. e. Čitava konkretna rekonstrukcija opisa sukoba, pa zbližavanja, pa stvaranja dezitijatske zajednice, i na kraju prenošenja posmrtnih ostataka u Vratničku grobnicu je prilično i nelogična i nerazumljiva, jer se u jedan kratak period stavlja čitav niz događaja i procesa koji se nisu mogli završiti u toku jedne generacije, kao što je npr. predložena etnogeneza i politijogeneza Dezitijata. Zatim je prilično nejasno, kako je to došlo prvo do sukoba hipotetičnih panonskih doseljenika sa starosjediocima, a onda nešto kasnije i do zbližavanja sa njima. Iz toga zatim logično proističe i pitanje zašto bi onda uopće dolazilo do prenošenja poginulih ratnika iz toga prvog sukoba, nakon što je stvorena dezitijatska zajednica, u novu grobnicu, i tko su bili u tom slučaju ti suplemenici, kada je miješanjem doseljenika i starosjedilaca stvorena nova zajednica. Najviše problematično pitanje je uvođenje Rimljana u čitavu rekonstrukciju, koji su kao bili razlogom simbioze hipotetičnih doseljenika i nosilaca srednjobosanske kulturne grupe i stvaranja Dezitijata. Sam Perićev stav sugerira da se to desilo nešto kasnije od sredine III. st. p. n. e., što nije moguće, jer Rimljani u vojni kontakt sa Dezitijatima i uopće zajednicama nositeljima srednjobosanske grupe dolaze tek nakon što je slomljen otpor Delmata početkom 33. god. p. n. e. Tako je i neodrživo stajalište da je pogibija ratnika iz vratničke grobnice bila u direktnoj vezi sa prvim prodorima Rimljana na ovo područje, jer dok god su Delmati i Japodi praktično slobodni, i središnja i Gornja Bosna su van dosega rimskih legija.⁹ Za sredinu II. st. p. n. e., i uopće za to stoljeće, ne postoji nijedan dokaz, ni jedna naznaka, pa i najmanjeg karaktera niti bilo kakva logička špekulacija da su rimske trupe došle do i u središnju Bosnu. Uostalom i sam Perić nije siguran u svoja predložena rješenja koja bazira primarno na pronalascima sive keramike u Vratnici i gradini Kopaći u neposrednoj blizini spomenute grobnice, što se očituje i u njegovom iznošenju drugih pretpostavki, čak i unutar svoje predložene rekonstrukcije. Što se tiče gradine u Kopaćima, sasvim je moguće pretpostaviti da je ona bila naseljena u mlađem željeznom dobu i da su u grobnici u Vratnici sahranjeni stanovnici koji su gravitirali spomenutoj gradini, kako to

Ako se ima u vidu činjenica da su gradina u Kopaćima i vratnička grobnica u neposrednom susedstvu Breze, pretpostavljenom dezitijatskom centru odakle je pružan jedan od najžešćih otpora Rimljanima, onda ova pretpostavka dobija puni smisao»

Perić, 1995, 125-130; Isto, 2002, 190-191

⁹ Takav zaključak bi se mogao izvući iz radova Šašel Kos, 2000; Isto, 2005, 435

predlaže Perić. Tvrditi da su to bili sjeverni, panonski doseljenici samo na osnovi površinskih nalaza sive keramike rađene na vitlu ipak je teško održivo. Ako bi se rukovodili samo tim nalazima sive keramike, prije bi se pomislilo da su došli Kelti kojima je ta keramika svojstvena, a ne Panoni. Ali nalazi oružja ipak sugeriraju da je riječ o autohtonom elementu (nositeljima srednjobosanske kulturne grupe),¹⁰ jer da su to bili doseljenici Panoni ili Kelti, oni sa sobom ne bi donijeli samo sivu keramiku, nego prije svega svoje oružje kojim bi nastojali priskrbiti novu zemlju.¹¹ Osim toga gradina u Kopačima nije nastala u mlađem željeznom dobu, što bi bilo u slučaju da su se, kako to Perić kaže, doseljenici borili sa starosjediocima za «...pravo da na ovoj lokaciji podignu svoje novo naselje». Ova gradina je bila naseljena i u brončanom dobu i u ranijim željeznodobnim fazama.¹² Iz svega izloženog je jasno da stajališta S.Perića po pitanju grobnice u Vratnici i teorija o sjevernim došljacima kao tvorcima spomenute grobnice nisu održivi, i čak na neki način ukazuju da su ona rezultat i «dokazivanja da bi se dokazalo nešto».

Nekropola u Kamenjači u Brezi je najveća do danas poznata i najvažnija nekropola koja je pripadala Dezitijatima (Tabla IX, slike 1-5, Tabla X, slike 1-2).¹³ i njeno značenje za ovaj narod je ne samo u istoj ravni koju nekropola Jezerine ima za Japode, nego je, sudeći po nalazima, njihovoj arheološkoj i povijesnoj vrijednosti i uopće kvalitetu, i veće.¹⁴ Nekropola je slučajno otkrivena početkom travnja 1975. god., kada je bio iskopan jedan grob sa priložima.¹⁵ a onda su nastavljena

¹⁰ Čović, 1987, 505 (tipovi oružja iz faze 6-Vratnica i Pod)

¹¹ Sasvim je jasno da je S.Perić do nekeltskih doseljenika sa sjevera došao tako što je spojio sivu keramiku sa nekeltskim oružjem, pa je tako došao do zaključka da je riječ o zajednici koja je imala interaktivne odnose sa Keltima, ali koja nije keltska i prebivala je u blizini Kelta da bi od njih poprimila neke elemente kulture, a to je onda jedino bilo moguće ako je ta zajednica bila naseljena na Donjoj Savi.

¹² Anđelić, 1984, 184; Gradina Kopači je uostalom potpuno neistražena, pa se u vezi nje nikakvi precizniji zaključci ne mogu izvoditi. Ustvari ovaj lokalitet je bio i srednjovjekovno utvrđenje tako da je on primarno bio promatran kao nalazište iz srednjeg vijeka.

¹³ Čremošnik-Sergejevski, 1930, 8-9; Sergejevski, 1943, 14-19; Paškvalin, 1975, 57-62-Tbl. XXX-XXXIII; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 21 (natuknica V. Paškvalina); Paškvalin, 1996, 98-101 + Tbl.II, sl. 3; III; IV; ; Isto, 2000, 192; Isto, 2002; Isto, 2002 A; Isto, 2008; Perić, 2002, 191-193; Kamenjača je smještena na većem prostoru na desnoj strani Stavnje, i ukupna istražena površina iznosi 1148 m².

¹⁴ Japodska nekropola u Jezerinama kod Bihaća se razvijala u periodu od VIII. st.pr.n.e. do početka II st. n. e. o tome i uopće o Japodima više v. Kovačević-Mirković, 1890, 330-337; Radimsky, 1892, 301-310; Isto, 1893, 37-92; 237-308; 369-466; 575-636; Patsch, 1894, 354-355; Hörnes, 1895, 516-518; Isto, 1896, 113-140; Isto, 1898, 335-364; Sergejevski, 1950, 47-48; 57-59; Marić, 1968, 5-79; Raunig, 1974, Isto, 1975; Isto, 1975 A; Čović, 1976, 133-167; Drechsler-Bižić, 1953; Isto, 1983; Isto, 1987

¹⁵ Tom prilikom se na osnovi postolja stele (veličine 1.15 X 0.55 X 0.23m) s otvorom za usadnik (vel. 0.50 X 0.25 X 0.23 m.) konstatiralo da se radi o rimskoj nekropoli (pregled tadašnjih nalaza obavio I.Bojanovski).

otkrića sve do početka sustavnog i zaštitnog istraživanja u listopadu iste godine (radovi su trajali u periodu 13. listopad-1. studeni). Samo trajanje sahranjivanja u nekropolu se može po Paškvalinu, smjestiti u period od kraja IV. i poč. III. st. p. n. e. do početka III. st. n. e. I u okviru toga vremenskog prostora na Kamenjači su konstatirana dva kronološki različita načina sahranjivanja incineracijom (samo je jedan grob i to onaj najstariji bio inhumiran-riječ je o ženi Tabla X, slike 3-4);¹⁶

- «Stariji obred primjenjuje posipanje pepela po kamenim konstrukcijama različitog oblika i dimenzija, uz koje su polagani grobni prilozi (koplje, nož, konjske žvale) i datira se u mlađe željezno doba.¹⁷
- Mlađi obred sastoji se od polaganja pepela spaljenih pokojnika u iskopane jame u obliku posude i pokraj jame, a nakon što je jama bila zatrpana zemljom i pokrivena kamenim oblucima polagani su prilozi, naročito željezna koplja.

Grobne konstrukcije u formi parcela, koje se formiraju na prostorima rimskih groblja, na prostorima BiH bi bile arheološki po prvi put potvrđene na Kamenjači, među Dezitijatima. Na Kamenjači je otkriveno i mjesto spaljivanja (*ustrinum publicum*)¹⁸ i obreda libacije. Po Paškvalinu sa Kamenjače potiče i epigrafski spomenik *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» i natpis T.F. Valensa, koji su pronađeni u sekundarnoj upotrebi.»¹⁹

Kako je već u ranijim poglavljima istaknuto u Brezi, uz ili u blizini nekropole, nije do sada evidentirano postojanje nijedne gradine ili nekog drugog protohistorijskog naselja, čijim bi stanovnicima (onima naseljenim u gradini, podgrađu i prostoru koji gravitira gradini) pripadala nekropola. Ta činjenica bi sugerirala da Kamenjača nema neku ekskluzivnu pripadnost samoj nekoj od unutar dezitijatskih zajednica u protohistorijskom razdoblju.

Kao što se može primijetiti i iz opisa grobnica u Vratnici i nekropole Kamenjača, a koji su preuzeti od B.Čovića i V.Paškvalina,²⁰ grobnice za vrijeme posljednjih desetljeća IV. st. p. n. e., a

¹⁶ Paškvalin, 1975, 57-58; Isto, Arheološki leksikon BiH, 1988, Tom III, 21; Isto, 1996, 98; 101+Tbl. II, sl. 3

¹⁷ Materijal za izradu konstrukcija je uglavnom kamen oblutak, nanos rijeke Stavnje. Paškvalin (1996, 99-100) uvodi i treću ili prelaznu fazu sahranjivanja koja traje do Vespazijana, Ipak je vjerojatnije da je i ovdje riječ samo o nekim (ranim) varijantama mlađeg obreda.

¹⁸ Paškvalin, 1996, 101

¹⁹ Izdvojeni dio teksta je parafraziran iz Paškvalin, 1975, 57-62 i posebno članaka istog autora o Kamenjači u Arheološkom leksikonu BiH, Tom III, 1988, 21 i iz 1996 (Paškvalin, 1996)

²⁰ Smatrali smo shodnim i neophodnim da ove opise Čovića i Paškvalina u potpunosti (uz izvjesne sadržajne promjene i korekcije -radi čega je izbjegnuto klasično citiranje- kako bi se uskladili sa ostatkom konteksta teksta u konkretnom poglavlju) uključimo u sam tekst, kako bi izbjegli kasnija dodatna i stalna objašnjavanja koja bi oduzela i previše vremena i prostora. Ovako smo malo povećavši na kvantitetu teksta dali znatno jasniji pregled konstrukcija

zatim i u narednim stoljećima postaju sa složenijom konstrukcijom, tako da prelazak na incineraciju (u slučaju Kamenjače) ne predstavlja jedinu promjenu. Izgleda da kako dezitijatska zajednica postaje složenija, tako postaju složenije i grobnice njenih pripadnika. I one više nisu jednostavni ravni grobovi, nego prave konstrukcije sa različitim oblicima i dimenzijama. Sudeći po dosadašnjim informacijama koje je pružila nekropola, ona je svoje postojanje započela još u periodu nezavisnosti, da bi se kontinuirani način života nastavio i u periodu rimske vladavine, sve do konačne romanizacije Dezitijata. Tako da sama nekropola izgleda kao neki najbolji indikator postojanosti i faza razvitka, pa i samog života, dezitijatske zajednice i politije u svim njihovim segmentima. I u slučaju nekropole Kamenjača, S.Perić vrši drugačiju dataciju početka spaljivanja pokojnika na Kremenjači, i to u sredinu II. st. p. n. e.²¹

U rimsko doba Dezitijati ne posjeduju, neki svoj, samo za njih karakterističan tip nadgrobnog spomenika kao uostalom što ne postoji ni neki opći ilirski tip nadgrobnog spomenika. Po V.Paškvalinu razlog nepostojanja nekog za Ilire zajedničkog tipa sepulkralnog spomenika je u tome što su Rimljani već na samom početku ratovanja s Ilirima među njima prekinuli svaku duhovnu vezu, a posebnu tradiciju, a kod Dezitijata uspjeli razbiti ili odstraniti neke običaje iz njihove duhovne tradicije.²² Ovaj stav je ipak pretjeran. Iako su Rimljani, bolje reći državni i provincijski sustav, nastojali da se domorodci iz kulturno inferiornijih područja približe, pa i uključe i asimiliraju u opće tokove razvitka mediteranske civilizacije, ipak je njima pripisivanje neke vrste svjesnog i brzog kulturocida pretjerano. Primarni rimski cilj je bilo održanje vlasti i obaveza podčinjenih peregrinskih *civitates*, a ne njihova nasilna asimilacija. Romanizacija i prihvaćanje rimskog načina života, znači i tipova rimskih nadgrobnih spomenika, na području Dezitijata su bili ustvari popratni, a ne primarni cilj trajanja rimske vlasti na zapadnom Balkanu. Osim toga dezitijatska materijalna kultura i u novim okolnosti preživljava, što posvjedočuje nekropola Kamenjača koja još dva stoljeća nakon kraja ustanka postoji. A i

grobnica u Vratnici i Kamenjači, a ne prepričavanjem izgubili možda nešto od sadržine samih opisa ili možda slučajno i promijenili smisao stvarnog opisa.

²¹ I ovom prilikom on ponovo uvodi Rimljane u neodrživi vremenski kontakt sa Dezitijatima, jer je po njemu «...prelazak na praksu spaljivanja pokojnika treba posmatrati isključivo kao posljedicu dolaska Rimljana na teritoriju Bosne, jer sasvim je sigurno da su oni svojim prisustvom izvršili snažan kulturni uticaj na stanovnike gornjeg toka reke Bosne i mnogo pre gušenja Batonovog ustanka 9 godine n.e.» Ako se ovo mnogo odnosi na stoljeća ranije i sredinu II. st. p. n. e., kada po Periću započinje spaljivanje na Kamenjači, onda je sasvim jasno da je ponuđeni zaključak pogrešan. Ne postoje uopće tragovi ni materijalne kulture, niti se to može naslutiti iz izvorne literarne ili epigrafske građe da su Rimljani svojim prisustvom vršili snažan utjecaj na Gornju Bosnu u tome periodu, pa ni u prvoj polovici I. st. p. n. e. Perić, 2002, 193

²² Paškvalin, 1994, 101-109; Isto, 2000, 195-196

rimski cipus T.F. Valensa je nastao najmanje oko 110 godina nakon završetka ustanka. Sve to nedvosmisleno govori i o postupnosti preuzimanja i rimskih običaja vezanih za nadgrobne spomenike. I po svemu sudeći, trebale su proći generacije da bi se rimski pogrebni običaji udomačili kod već romaniziranih Dezitijata, koji su usto bili i rimski građani. A izgleda da je upravo ovaj segment bio među onim posljednjim koji su stanovnici Gornje Bosne prihvatili u procesu romanizacije, nakon prihvatanja tekovina literarne i obrazovne kulture. Ustvari jedno stoljeće je sasvim prikladno razdoblje da se pokažu i prvi rezultati romanizacije, uz karakter njenog nenasilnog favoriziranja i forsiranja. Romanizacija nikada nije nametana, pogotovu nasilno, ona je načelno prepuštena na izbor samih peregrinskih podanika. Međutim, značenje i veličina mediteranske civilizacije i njeni svestrani impulsi, prvenstvo i privilegij rimskih građana, učestvovanje u blagodatima i pogodnostima jednog širokog ujedinjenog prostora vodilo je nepobitnom uključivanju u tokove romanizacije. Tako su i ilirske zemlje gubile svoju kulturnu originalnost preuzimajući i tekovine rimske kulture, u našem konkretnom slučaju tip rimskih nadgrobničkih spomenika.²³

Na području koje je pripadalo Dezitijatima inače od rimskih nadgrobničkih spomenika egzistiraju tri tipa²⁴; cipus, najrašireniji tip je stela u arhitektonskoj kompoziciji pseudoedikula (sa više vrsta svojih arhitektonskih varijanti), zatim nailazi se na pravokutnu kamenu ploču sa uokvirenim natpisom ili bez njega-titul (sa varijantom «tabula ansata» koja se susreće u Malom Mošunju), Svi pronađeni tipovi ovih nadgrobničkih spomenika (npr. cipus iz Breze, stele iz Pazarića, Kiseljaka, Travnika, Lukavice, Višnjice kod Kiseljaka, tituli iz Zenice, Runića kod Travnika, Malog Mošunja) su najbrojniji iz III. i početka IV. st. n. e.²⁵ Na području koje je pripadalo Dezitijatima su pronađeni i hipogeji, odnosno kasnoantičke grobnice na svod (v. poglavlje Suvremeni lokaliteti).

²³ Ilirske kulture su, bez obzira na dostignutu razinu razvijenosti a koja u odnosu na druge europske narode sa predrđžavnim i predurbanim ustrojem (u mediteranskom smislu) nije bila mala, ipak su bile u skoro svim svojim segmentima inferiorne prema grčko-rimskoj i općenito mediteranskoj civilizaciji.

²⁴ O rimskim nadgrobničkim spomenicima na području koje je pripadalo Dezitijatima v. Paškvalin, 1992-1995, 117-145+Pregledna karta rimskih lokaliteta sa spomenicima br. 148-165; Isto, 2000, 196-198

²⁵ I natpis porodice «Batona» predstavlja ustvari titulu, što je najstariji primjer uzimanja nekog originalno nedežitijatskog tipa nadgrobničkog spomenika u upotrebu i to kod onih pojedinaca koji su bez rimskog građanstva, ali sa latinskom literarnom kulturom.

Pokretni materijal

Povijesnom dezitijatskom postojanju su najbliži (analizirani i objavljeni) nalazi iz jedinstvene ratničke grobnice iz Vratnice kod Visokog koji pripadaju fazi 6 (350-300. god. p. n. e.) razvitka srednjobosanske kulturne grupe, i uopće objavljeni nalazi sa drugih nalazišta koji isto pripadaju ovoj fazi.¹ Autohtona pokretna materijalna kultura Dezitijata sa prijelaza era je nesumnjivo potekla iz oblika koji egzistiraju u ovom razdoblju. I materijal sa Kamenjače, bar onaj koji je obrađen i objavljen, potrebno je uzeti u razmatranje prilikom analiziranja dezitijatskog pokretnog materijala.²

Oružje i oruđe

U zemljama sa razvijenom metalurgijom željeza, snažnijom eksploatacijom željeza i brojnijim i bogatijim nalazištima ovog metala, ili im je poradi bolje razvijene privredne i trgovačke aktivnosti lakše doći do željeza, realno je očekivati da se u bojnoj opremi češće sreću mačevi i dugačka koplja. Suprotno od njih u onim zajednicama koje ne posjeduju dovoljno željeza veliki primat u naoružanju imaju kratka koplja sa željeznim obloženim vrhom.³ Oružje koje pripada fazi 6. uglavnom potiče iz grobnice Vratnica (gdje su vjerojatno pokopani pripadnici dezitijatske zajednice), ali u određenoj mjeri i iz odgovarajućih slojeva Poda (s tim da je za razliku od Vratnica, šira narodnosna pripadnost njihovih nosilaca još uvijek nejasna), te sa nekropole Kamenjača. Tako se sreću 1. duga željezna koplja sa snažno izraženim središnjim rebrom (Tabla XI, slika 1), 2. nešto kraća željezna koplja s listom izduženo rombičnog presjeka, bez pravog rebra (Tabla XI, slika 2), 3. kratki, jednosjekli krivi mačevi ili bojni noževi, od kojih jedan najvjerojatnije pripada tipu mahajre (pronađen u Vratnici),⁴ 4. mali krivi željezni noževi uobičajene forme (i iz Vratnice i iz Poda). I u

¹ Jedan sažeti, ali vrlo vrijedan prikaz pokretnog materijala koji je srednjobosanske kulturne provenijencije željeznog doba daje separat posvećen srednjobosanskoj kulturnoj grupi u Praistoriji Jugoslavenskih zemalja-željezno doba, Tom V (Čović, 1987), te u dosta sažetoj mjeri i natuknica posvećena spomenutoj kulturnoj grupi u: Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 163-164

² Ostao je neobjavljen onaj arheološki materijal koji je dobiven zaštitno-sustavnim istraživanjima, dok je poznat samo onaj koji se dobio u prethodnim istraživanjima i pronalascima. O tome materijalu v. detaljni opis u Paškvalin, 1975;

³ Tac. Ger. 6

⁴ Iako pripada nekom sasvim drugom udaljenom razdoblju, kada se razmatra oružje nosilaca srednjobosanske kulturne grupe mora se uvijek spomenuti jedan prelijepi primjerak mača pronađen u Velikom Mošunju kod Viteza (lašvansko porječje). Čović, 1976, 225-226 (Tabla XI, slika 3)

Kamenjači (u grobovima sa starijim obredom sahranjivanja incineracijom) je pronađen mač tipa mahaira, što ukazuje na često korištenje ovog tipa oružja za blisku borbu od strane ratnika koji dolaze iz reda dezitijatskih zajednica u njihovom protohistorijskom razdoblju. Zanimljivo je napomenuti da se u grobovima, sa mlađim obredom sahranjivanja iz Kamenjače, našao u okviru priloga veliki broj noževa i posebno kopalja,⁵ slično npr. kao na primjeru Vratnice, gdje su koplja predstavljala glavno obilježje priloga. Ukupno je u Vratnici pronađeno 19 kopalja. Već u prvim nalazima sa Kamenjače su pronađena 4 koplja (3 duga, 1 kratko), a i u nastavku iskopavanja poslije travnja, pronađeno je još 17 kopalja zajedno sa nešto noževa.⁶ Iz ovoga se može izvući zaključak da je ovaj tip oružja igrao veliku ulogu u životu Dezitijata, i nosio možda neko posebno obilježje. I u ostavi iz Tarčina, koja se datira oko 500. god. p. n. e., pronađeno je osam željeznih kopalja različitih dimenzija.⁷

Iako ne pripadaju fazi 6. razvitka srednjobosanske kulturne grupe, potrebno je u vezi ratne opreme spomenuti i nalaze šljemova grčko-ilirskog tipa, koji su pronađeni u Podastinju kod Kiseljaka (koji pripada fazi 5.),⁸ i u Putičevu kod Travnika koji se datira u drugu polovinu polovicu VI st. p. n. e., znači u fazu 4. (Tabla XI, slike 4-6) ⁹ Još jedan primjerak je navodno nađen, ali i danas izgubljen, i kod Travnika.¹⁰ Od oruđa, možda vrijedi istaći brus koji je pronađen u grobnici u Vratnici. U Kamenjači su pronađeni i ostaci konjskih žvala.

Nakit

U toku čitavog razvitka srednjobosanske kulturne grupe željezo se upotrebljavalo samo za oružje, iako su Gornja Bosna i uopće središnjobosanske oblasti mogle dati neusporedivo više ove rude, nego bakra i kalaja. Znači razlozi za takvu njegovu ekskluzivnu upotrebu za «borbene poslove» nisu morali ležati samo u njegovoj esencijalnoj potrebi za izradu oružja, nego moguće i u nekim drugim shvaćanjima vezanim primarno za duhovni, religiozni način života.¹¹ Tako je i u toku 6. faze razvitka, odnosno u nalazima iz Vratnice,

⁵ Paškvalin, 1975; Isto, 1996, 98

⁶ Paškvalin, 1975, 58

⁷ Bojanovski, 1964, 195-196

⁸ Čović, 1987, 502-503; 511; Same okolnosti nalaza i karakter nalazišta ovog šljema su nepoznati.

⁹ Čović, 1987, 496; 498-499

¹⁰ Fiala, 1897, T II; Korošec, 1950, 266; Čović, 1987, 511

¹¹ Željezo se u općoj kulturi smatralo kao "nečisto", materijal koji nije posvećen kao npr. mjed. Rimski svećenici, kao religiozno posvećene osobe bar dok obavljaju tu službu, su smjeli da se briju samo brončanim britvama. Gradska brazda, prilikom osnivanja nove naseobinske zajednice, se uvijek povlačila samo brončanim

nakit izrađen od bronce, i to u sljedećim oblicima;¹² 1. lučne brončane fibule sa sedlasto oblikovanim lukom (riječ je o jednoj kasnoj varijanti fibula tipa Novi Pazar)-(Tabla XI, slika 7), 2. samostrelne Certosa-fibule (Tabla XI, slika 8), 3. čunolike fibule sa samostrelnim ili šarnirskim mehanizmom glave; luk je ukrašen žigosanim kružićima, 4. više varijanti fibula ranolatenske sheme, pretežno sa završetkom nožice u obliku životinjske glave (Tabla XI, slika 9) 5. fibule ranolatenske šeme, debljeg luka i sa završetkom nožice ukrašenom kuglicom i prstenastim zadebljanjima; ove fibule mogu imati osmičasti dodatak na glavi, s obješenim lančićima 6. dvojne igle omega i dvopetljastog tipa (Tabla XI, slike 10-11) 7. jedna posebna varijanta krstastog tipa (Tabla XI, slika 12) 8. različita dugmad, perle i aplike, među kojima vrijedi istaći kupastu dugmad s radijalnim urezima (Tabla XII, slika 1) i perle u

plugom, a ne željeznim iako je ovaj drugi mnogo snažniji i izdržljiviji. To sve znači da u ovim spomenutim upotrebama bronce umjesto željeza ne leže ni praktični ni pragmatični razlozi, nego neki drugi koji bi se prije okarakterisali metafizičkim. Posebno je smatranje željeza za duhovno i religiozno neprijemčivim zanimljivo na primjeru koji spominje Tacit (*Ger.* 40) kada govori o germanskoj boginji Nerti, tj. po Tacitu Majki Zemlji, tom iznimno drevnom i svetom ljudskom božanstvu. Kada nastaju "dani" posvećeni Nerti, tih dana se ne ratuje, ne uzima se oružje u ruke i sklanja se sve što je od željeza (*Non bella ineunt, non arma sumunt; clausum omne ferrum*). Znači u svijesti protohistorijskih ljudi željezo, odnosno njegovo korištenje, je smatrano prilikom religioznih obreda i ritusa, i u svemu onome što se smatralo religiozno posvećenim, nekom vrstom tabua, posebice ako su ti rituali bili posvećeni ili su simbolizirali roditeljicu života.

Željezo se smatralo ratnim, ubojnim materijalom koji je "uprljan" time što se koristi primarno za prosipanje krvi i koje se zbog stalnih ratova i ubijanja jednostavno nije moglo očistiti. Uostalom pojava željeza na svjetskoj sceni je usko vezena sa unapređenjem ratovanja, njihovoj sve većoj sofisticiranosti i razornosti, ubitačnom dejstvu koje je kao svoju posljedicu nepovratno izmijenilo svijet kakav je poznavalo brončano doba. I grčka mitologija, odnosno njena periodizacija koja dijeli prošlost na razdoblja koja se nazivaju po metalima, predstavlja željezno doba kao onaj najgori period. Po mitološkoj svijesti starih Grka, "željezni" ljudi su degenerirani, svirepi, izdajice, nepravedni, zlonamjerni i sl. (o tome v. Graves, 1999, 32). Ovako mišljenje vrlo slikovito izražava i Ovidije u svojim "Metarmozama" gdje se željezno doba predstavlja kao vrijeme svih mogućih grijeha, nasilja, podmuklosti itd. Ako je ovako uvjerenje vladalo u mitološkoj svijesti tadašnjih ljudi, onda je sasvim razumljivo kakvo su oni mišljenje imali o metafizičkom doživljaju željeza. O tabuima vezanim za željezo v. Frazer, 2003, 228-231

Ako je vjerovati Tacitovom opisu (moguće je da se u svome konkretnom opisu nalazio pod utiskom ritusa koji se održavao Kibeli koju je on posredno identificirao sa Nertom) ova germanska boginja, personifikacija onog vrhovnog ženskog božanstva (roditeljke svih ostalih božanstava), je u i samom održanju ritusa kod samih Rimljana bila zapanjujuće slična kultu Kibebe. (o tome v. prijevod Veselina Čajkanovića Tacitove Germanije, 2002, str. 96 fus. 40.10 i 40. 13).

¹² O nakitu iz Vratnice v. Čović, 1984, 43-46; Isto, 1987, 505-506

obliku posude od bezbojnog stakla. U grobnici su pronađene i neke vrste pečatnih prstenova s ugraviranim likovima; žena s lukom, sova, pas i dr.

Iz Kamenjače su do sada poznati sljedeći nalazi: 1. Srebrna ukosnica ili igla u obliku omega koja na glavi ima ugraviran vrlo sitni ornament u obliku pletenice (Tabla XII, slika 2). 2. Druga srebrna ukosnica ili igla u obliku omega koja isto ima na glavi vrlo sitan ugraviran ornament u obliku pletenice (Tabla XII, slika 3).¹³ 3. Fragmentirana teriomorfna srebrna naušnica (Tabla XII, slika 4), Ukrasni dio naušnice čini glava neke životinje izrađena posve šematski s duplo savijenom žicom koja predstavlja rogove životinja, dok se pokraj nalaze dva udubljenja u vidu očiju koja su služila za drago kamenje. 4. Srebrna srednjolatska fibula s karakterističnom nogom koja se savija unatrag (riječ je o specifičnoj varijanti sa dva ukrasna udubljenja za zrno jantara ili staklene paste – Tabla XII, slika 5), 5. Fibula od brončano-srebrne legure čiji luk ide paralelno s iglom (Tabla XII, slika 6), 6. Brončana fibula (Tabla XII, slika 7), ovaj tip je poznat sa Gorice i naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, za koji se smatra da je na njemu postojala radionica za izradu ovih fibula.¹⁴ 7. Brončana narukvica (Tabla XII, slika 8), ukrašena rebrasto tehnikom urezivanja 8. Srebrna fibula (Tabla XII, slika 9), izgleda da već pripada rimskom vremenu. 9. Brončana drška patere (Tabla XII, slika 10), isto iz rimskog vremena. I na Debelom Brdu je pronađena srednjolatska fibula,¹⁵ a i u nekropoli u Putičevu je pronađena fibula srednjolatske šeme.

Insignije

Jedan od važnijih elemenata određivanja statusnog položaja u mlađe željezno doba su torkvesi (prikazan na zarobljenom domorodcu sa donjeg friza na *Gemma Augustea*), brončane, srebrne ili zlatne ogrlice, glatke ili tordirane (uvijanjem) kanelirane površine. Iako se torkvesi, njihova produkcija i upotreba, povezuju sa Keltima,¹⁶ nesumnjivo se njihova upotreba morala proširiti i među ilirskim narodima koji su dolazili u izravni i intenzivni kontakt sa keltskim narodima. Da su torkvesi služili kao određivanje društvenog ili političkog statusa dokazuje i to što se na reversima keltskih novčića prikazuju i motivi torkvesa.¹⁷ To ukazuje da su oni u sebi sadržavali određenu posebnu simboliku koja se smatrala shodnim da se može staviti na novac.

¹³ O vezama i dataciji ovih dezitijatskih igli i ukosnica v. Paškvalin, 1975, 59 i odgovarajuće napomene.

¹⁴ Paškvalin, 1975, 60

¹⁵ Marić, 1963, 75-75; Tbl. I, 25

¹⁶ Gavela, 1997, 59

¹⁷ Gavela, 1997, 61

Keramika

Do sada pronađena, analizirana i prezentirana keramika i oruđe iz faze 6, uglavnom potiče samo sa odgovarajućih slojeva Poda. Podska keramika slijedi osnovne konture razvitka srednjobosanske kulturne grupe, odnosno keramičarske proizvodnje u naselju Pod.¹⁸U Vratnici su pronađeni razasuti po grobnici jedna keramička zdjelica i ulomci keramike. Ostaci protohistorijske keramike, pored grobova iz Kamenjače, pronađeni su i u Ograji kod Zenice.

¹⁸ Čović, 1987, 504-505

Kultovi i vjerovanja

Prapovijesni i protohistorijski period

Za Dezitijate, i uopće nositelje srednjobosanske kulturne grupe, ne postoji niti jedan pisani podatak koji bi direktno ukazivao na njihovu religioznu misao ili bar na neki segment njihove religioznosti. Radi toga je skromna materijalna zaostavština nosilaca srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba jedina osnova na kojih se možemo kretati kako bi se pokušala rekonstruirati srednjobosanska, uključujući i dezitijatsku, religioznost. U prvom redu to se odnosi na onaj drugi segment njihovog duhovnog izraza-umjetnost. Između umjetnosti i materijalističkog izražaja religioznosti, ne samo u konkretnim razdobljima koja obrađujemo, je uvijek prisutna i doza uzajamnog prožimanja i uvjetovanja, uglavnom uticanjem iz pravca religioznosti na umjetnički i estetski izražaj ali u pojedinim slučajevima i u obrnutom pravcu.

Visoki stupanj razvijenosti dezitijatske religiozne svijesti i to još u ranijim fazama, što se manifestira prevazilaženjem animizma i totemizma,¹ dokazuje i nalaz reljefa u glini iz Poda koji prikazuje bradato muško lice (Tabla XVII, slika 1), vjerojatno nekog božanstva. U slučaju da prikaz lica stvarno predstavlja neko božanstvo, moglo bi se o razvijenom antropomorfizmu kod središnjebosanskih zajednica još u VII. st. p. n. e.² I nalazi stubastih idola iz Poda čiji se nastanak datira u VI. ili V. st. p. n. e. dokazuju da je kod nosilaca srednjobosanske kulture bio već razvijen onaj stupanj religijske svijesti koji je antropomorfizirao i zamišljao božanstva u ljudskom liku (Tabla XVII, slike 2-4).³ Po Wilkesu (2001, 260) «Odsutnost ukrasa s likovima može odražavati prividan nedostatak mitologije ili antropomorfnih kultova» kod Ilira. Međutim ta teza se vrlo lako može relativizirati ako se ima u vidu situlska umjetnost, japodske žare i čitav niz predmeta i motiva sa prikazima ljudi i životinja, bilo šematizirano ili u nešto realnijem obliku npr., na autarijatskom i

¹ Ako bi se prihvatila činjenica da se dezitijatsko ime može etimološki povezati sa albanskom riječi „dash“ (u pluralu „desh“), u značenju ovan, onda bi se moglo i pretpostaviti postojanje snažnog totemističkog kulta „ovna“ kod Dezitijata, bar u njihovim ranim fazama.

² Razvitak religiozne misli je neotuđivo povezan i sa važećim društveno-gospodarskim odnosima i procesima. Tako npr. Animističko-totemistička vjerovanja (u božanstva lova i ribolova i pretpostavljene duhovne, metafizičke snage povezane za ove aktivnosti) su vrlo prisutna na razinama lovačko-sakupljačke privrede, vjerovanja vezana za božanstva plodnosti, posebno Majku Zemlju dominiraju u poljoprivrednim neolitičkim društvima, dok ratnička kultura koja dolazi sa počecima metalnog doba preferira muško vrhovno božanstvo.

³ Čović, 1976, 210-211

Stubasti idoli su pronađeni u sloju «katastrofalnog požara» koji je na cc na prijelazu iz VII. u VI. st. p. n. e. uništio najveći dio naselja Pod. Čović, 1987, 483; 493; 517-520

srednjobosanskom području. Upravo ljudska lica pronađena u svetištu u Podu, kao i glava bradatog čovjeka, isto iz Poda upravo ukazuju na postojanje religijskog sustava koji je podrazumijevao i antropomorfizam, a s njim možda i mitološku svijest i kod nosilaca srednjobosanske kulturne grupe. Uostalom mitologija nije esencijalno povezana samo sa religioznom sviješću, nego je ona produkt i tradicije i iskrivljenog sjećanja na vlastitu prošlost neke zajednice ili grupe, a koja je uslijed razvitka isprepletena sa religioznom sviješću i s njom usko vezana, pa se tako dobila i mitologija. Nažalost od te domaće mitologije, nije izuzev spomenutih fragmenata materijalne kulture, ostalo ništa jer je ili preslojeno grčko-rimskom mitologijom ili apsorbirano procesom *intrepetatio*, ili istisnuto slavenskom ili izmiješano sa slavenskom mitologijom.

Na jednom od stubastih idola iz Poda, ljudski lik je čak zamijenjen predstavom sunčeva diska.⁴ Znači u slučaju srednjobosanske kulturne grupe je arheološki dokumentirano dostizanje onog stupnja religijske svijesti koji je antropomorfizirao i zamišljao božanstva u ljudskom liku, i to upravo za božanstvo vezano za kult sunca.⁵ Jedno zanimljivo svjedočanstvo o njegovom dubokom preživljavanju pružaju reljefi sa nadgrobnog spomenika iz Zenice, datiranog u kasnu antiku u vrijeme prodora kršćanstva, gdje se vide predstave svastike na odjeći predstavljenih muškaraca. Domorodački kult sunca je često u procesima *Intrepetatio Greaca* ili *Romana* izgleda bio poistovjećivan sa kultom Apolona.⁶ Zanimljivo je u tome pogledu promatrati i nalaze posveta Apolonu, pronađene u *Aquae S...*, od kojih je jedna (izgleda ipak od strane uvjetno rečeno jednog stranca) upućena *Apollini Tadeni* (Tabla XIX, slika 1), i s drugom posvećenom Apolonu i ostalim bogovima.⁷ Po Bojanovskom, kult Apolona oko sumpornih, ljekovitih vrela na Ilidži se razvio iz nekog predrimskog znači ilirsko-dezitijatskog kulta koji je imao slične atribute kao i Apolon, pa se mogla izvršiti *intrepetatio*.

Kult sunca, odnosno izraženo vjerovanje u božanstvo sunca kao njegov materijalni i elementarni izraz, usko je vezan sa kultom vatre, koji predstavlja jednu od najstarijih i posebno za indoeuropske zajednice karakterističnu religioznu manifestaciju. Vatra je bila zajednički sadržilac i

⁴ Sličan prikaz imamo i kod Peonaca koji su simbolički predstavljali Sunce, tj. božanstvo koje on simbolizira u obliku malog diska pričvršćenog na visoku motku. Stipčević, 1981, 17; Mesihović, Autarijati, 2007, 240 - 241

⁵ Čović, 1976, 210-211

⁶ O tome v. Mesihović, Autarijati, 2007, 241 - 243

⁷ Natpis Apolonu Tadenusu, Posveta Apolonu i drugim bogovima;

CIL III 13858; Patsch, 1894, 342; Isto, 1914, 179; 183; Skarić, 1926; Sergejevski, 1940, 140; ; Imamović, 1977, 428 i sl. 198 i 199 na str. 429; Bojanovski, 1988, 144; 149 fus. 34; Paškvalin, 2000, 200; Ćeman, 2000, 129; Wilkes, 2001, 260; Kuntić-Makvić, 2005, 337; 343; Paškvalin, 2005, 213-215

u religijama mnogih indoeuropskih naroda i u njihovim povijesnim razdobljima, a koji je nesumnjivo derivat bar u temeljima stare zajedničke indoeuropske religije. Zanimljivo je da su sve tri južno-slavenske riječi za vatru; oganj (usporediti indijsko božanstvo vatre Agni i latinsku riječ, *ignis*, *is*, *m*-vatra, oganj), plamen i vatra vezane na neki način za staru Indoeuropsku religiju i stara božanstva. Dokaz za veliko značenje vatre u duhovno-religioznom životu indoeuropskih naroda i njegovom vanjskom izrazu pruža i Grimov zakon koji definira pravilo da se stari indoeuropski glas *p* u pojedinim jezicima transformira u glas *f*.⁸ Tako na primjer naše riječi plamen i plamteći odgovaraju engleskim *flame* (čit. fleim) i *flaming* (čit. fleiming).⁹ Kult vatre je pored kulta ognjišta i vječne vatre koja uvijek gori, simbolizirajući postojanje toga ognjišta, vjerojatno imao veze i sa metalurgijom, kovačima ali i sa božanstvima munje. Upravo iz razloga dugovječnosti ovog drevnog indoeuropskog kulta, koja se najbolje očitava na jezičnoj očuvanosti i terminološkom određenju pojedinih religioznih formi, možemo pretpostaviti i njegovu prisutnost bar u nekom obliku i unutar protohistorijskih dezitijatskih zajednica.

Pokapanje u ravne grobove nosi sa sobom i određeno religiozno shvaćanje.¹⁰ Međutim zbog velike oskudnosti materijala, pa i rezultata vezanih za istraživanje nekropola i grobova koji pripadaju srednjobosanskoj kulturnoj grupi, vrlo je teško dati neka preciznija objašnjenja vezana za

⁸ Jakob Grim je formulirao zakon po kojem se stari indoeuropski glasovi *p*, *t* i *k* u germanskim jezicima, uslijed procesa asimilacije doseljenih Indoeuroljana sa starosjedilačkim stanovništvom sjeverozapadne Europe i obostranim jezičnim utjecajima, mijenjaju u *f*, *p* i *h*. A slična se promjena događa i sa aspirantima *bh*, *dh* i *gh*. Primjeri; Latinski *pater* (otac), *piscis* (riba) i *pes* (stopalo) u engleskom su *father*, *fish* i *foot*. U vezi sa gore navedenim zakonitostima potrebno je istaći i činjenicu da u finskom jeziku neke riječi podrijetlom iz germanskog, ne pokazuju promjene po Grimovom zakonu, što nas može odvesti na zaključak da je između Finaca i proto-Germana došlo do kontakta u ranim fazama, kada se Germani još uvijek nisu u potpunosti izdiferencirali. Za Grimov zakon v. Baugh C. Albert-Cable Thomas, 1991, 19-20

⁹ Na sličan način bi se mogle povezati i svećeničke službe rimskih flamina (*flamines* od latinskog glagola *flare*-potpaliti) i indijskih brahmana (brahmanja), koje bi sudeći po jezičnoj sličnosti morale imati zajedničko podrijetlo i to upravo vezano za održavanje kulta vatre i njegovih obreda, te bi time i bili najstarije posvjedočeno indoeuropsko svećenstvo. Pareti – Brezzi – Petech 1967, 317-318

¹⁰ Iliri koji su podizali tumule izgleda da su željeli da time istaknu i posvete mjesto gdje pokojnik počiva i to tako što bi istaknutiji i ugledniji pojedinci imali veći tumul. Germani su opet po Tacitu (*Ger.* 27) podizali proste grobove od busenja ne postavljajući spomenike jer "će oni pokojnicima biti teški". Znači za vjerovanja Ilira "kulture tumula" je bilo iznimno bitno mjesto gdje se nalazi pokojnik, simbolizirajući to mjesto počivalište koje je jednim dijelom bilo vezano na neki način i sa duhovnim, metafizičkim, onozemaljskim svijetom u kojem boravi osoba nakon svoje smrti, odnosno u grobu je po njima ostajala ili čitava ličnost ili samo jedan njen dio. Tako za Ilire koji su podizali tumule grob nije bio shvaćan samo kao mjesto na koje će se odložiti tijelo-ljstura, dok bi duša ili neki drugi, po njima pretpostavljeni, fizički ili metafizički oblik koji bi sadržavao esenciju postojanja individue otišao i boravio u nekom drugom svijetu.

ritus sahranjivanja, kult mrtvih i vjerovanje u zagrobni život. Jedino bi možda nalazi iz Vratnici i Kamenjače mogli na neki način predstaviti taj pogrebni ritus i zagrobni život. Na osnovi ovih nalaza jasno se može zaključiti da je prilikom sahrane pokojnika u grobnicu u Vratnici i u nekropolu Kamenjača bio izvođen odgovarajući ritual, koji je izgleda podrazumijevao i ritualno žrtvovanje životinja (u Vratnici) i libaciju. Po tome se može suditi da su gornjobosanske zajednice krajem IV. st. p. n. e., i u narednim stoljećima, vjerovala u zagrobni život, pogotovu jer su smatrale shodnim da, u slučaju grobnice iz Vratnice, ponovo izvrše sahranjivanje poginulih ratnika, ali ovaj put uz dostojan i obavezan ritual.

Da je religiozna svijest protohistorijskih stanovnika središnje i Gornje Bosne bila na višoj razini dokazuje i upotreba hramova, odnosno zatvorenih prostora koji bi bili predviđeni za izvođenje rituala.¹¹ O postojanju zasebnih zgrada kao svetišta kod nosilaca srednjobosanske kulturne grupe ukazuje i otkrivanje objekta na zapadnoj periferiji naselja Pod u sloju katastrofalnog požara u kojem su se i nalazili spomenuti stubasti idoli.¹² Iz te činjenice bi se mogao izvući zaključak da je ovo svetište bilo posvećeno kultu, odnosno božanstvu sunca. Neke indicije o postojanju kulturnog predrimskog prostora nalaze se i na lokalitetu 1. Trojan, Pazarić kod Hadžića, 2. Dvorišta, Putovići kod Zenice, i 3. Crkvina (Grčko groblje), Donja Zgošća kod Kaknja. Posebno je indikativno da ova mjesta kao kulturna postoje i u rimsko doba npr. nimfej u Dvorištima¹³ i Trojan kod Pazarića.¹⁴

Postojanje javnih zgrada u vidu svetišta neminovno kao svoju posljedicu ima i egzistenciju svećenstva koje se brine o kultu predstavljenom na tome prostoru. Protohistorijsko «sveštenstvo» je pored svoje primarne religijske i obredne, moglo imati i obrazovnu i ulogu čuvara tradicije, predaja i običajnog prava koje je i tumačilo, a i «medicinsko-ljekarski» angažman. Znači obrazovna i čuvara tradicije («historijska») funkcija se često u ovim društvima, posebno ako u njima još uvijek nije ovladala pismenost, nalazila sjedinjena sa religijskom. Tako bi svećenstvo ustvari predstavljalo neku vrstu intelektualnog sloja u protohistorijskim društvima, jer je za tadašnje stanje svijesti religija bila povezana sa intelektualizmom. Međutim, izgleda da ono u dezitijatskom društvu, bar onom iz rata 6-9. god. n. e., sudeći po izvornoj građi (koja je istine radi prilično uopćena) nema baš neki veliki značaj, jer su sudbeni procesi praktično u nadležnosti političkih institucija, a ne

¹¹ Tacit u svojoj Germaniji (9) izričito navodi da Germani "ne zatvaraju bogove među zidine" i „ne prave kipove u ljudskom obliku“, što je kontradikcija u odnosu na drugi podatak iz Tacitovih Anala (I, 81) u kojem se spominje jedan primitivni germanski hram.

¹² Čović, 1987, 517-518

¹³ Paškvalin, 1979;

¹⁴ Mandić, 1939, 1-6; Zanimljiv je i današnji slavenski naziv Trojan za spomenuti lokalitet.

svećenstva. A i Baton Dezitijatski, koji je obrazovan i intelektualno dobro osposobljen, nije bio nikakav svećenik niti posvećeno lice, a to sigurno nisu ni oni mnogobrojni vojnici koji presuđuju Batonu Breučkom.¹⁵

O kultu predaka koji je prisutan kod nosilaca srednjobosanske kulturne grupe, pružao bi možda dokaz već spomenuti nalaz reljefa glave bradatog čovjeka iz Poda, koji je pronađen modeliran na rubnom zidiću jednog ognjišta, nađenom u slojevima Poda koji pripadaju fazi 4.¹⁶ Nejasno je da li su željeznodobni stanovnici Gornje Bosne prinosili ljudske žrtve, kao što je to posvjedočeno kod niza drugih naroda u bližem i daljem susjedstvu,¹⁷ ali za sada se ne raspolaže ni sa kakvim dokazom da su oni primjenjivali takvo žrtvovanje.

Antički period

Dezitijatsko područje u rimsko doba inače spada u ona sa slabijom zastupljenošću spomenika na području današnje BiH na kojima se nalaze posvete i prizori iz religioznog života.¹⁸ Domaći kult Silvana i Dijane pokazuje i na ovim prostorima popularnost.¹⁹ Tragovi kulta Silvana i Dijane su pronađeni na lokalitetu Dvorišta, Putovići kod Zenice (fragment kultnog reljefa Silvana i

¹⁵ To je prilično različito od transalpinskih galskih zajednica, kod kojih je po Cezaru (*de bell. gall.* VI, 13) sudstvo u potpunosti podređeno druidima. Suprotno Galima, germanski narodi koje Cezar (*de bell. gall.* VI, 21) opisuje imaju različit sudski sustav u kojem svećenstvo ne igra presudnu ulogu. Naravno sve izrečeno ne znači da je i ilirsko-dezitijatski sudbeni postupak bio potpuno svjetovan, on je vjerojatno imao i neku religioznu simboliku, ali u njemu svećenstvo nema presudnu ulogu. To je i razumljivo kada se ima u vidu da Iliri, uključujući i Dezitijate, ne raspolažu u svojoj društvenoj strukturi sa tako etabliranim i uvezanim svećeničkim staležom kao što su bili galski druidi (o njima v. *Caes. de bell. gall.* VI, 13-14; 16; 18).

¹⁶ Čović, 1976, 210-211; Isto, 1987, 500; 520; 522

¹⁷ O prinošenju ljudske žrtve v. Mesihović, *Autarijati*, 2007, 243 - 246

Kod Germana ljudske žrtve su prinošene Odinu ili Vodanu (*Tac. Ger.* 9). Ljudske žrtve ustvari predstavljaju niži stupanj žrtvovanja i prinošenja „nečega” metafizičkoj svijesti. Najranije ljudske žrtve su djeca, zatim se sa daljim razvitkom prelazi na odrasle i zatim na zarobljenike. Sa dubljim razvitkom religiozne svijesti umjesto ljudske prelazi se samo na žrtvovanje životinja. A taj čin se uvijek povezuje sa određenom mitološkom manifestacijom kao npr. u slučaju grčkih mitova (mit o Tantalumu i Pelopu u kojem se bogovi „zgražavaju” nad ljudskom žrtvom.) ili u slučaju abrahamske religiozne tradicije gdje se žrtvovanje Isaka ili Ismaila od strane njihovog oca Abrahama zamjenjuje sa životinjom, čija je jedna od kasnijih reminiscencija i klanje kurbana. Inače kako se čini kod europskih i mediteranskih naroda prinošenje ljudske žrtve se sačuvalo jako dugo, npr. i mit o Ifigeniji je sigurno jedna od reminiscencija na ljudsku žrtvu.

¹⁸ Sergejevski, 1950; Paškvalin, 2000, 197-200; O antičkim kultnim i votivnim spomenicima na tlu BiH v. sinteze Paškvalin, 1963 i posebno Imamović, 1977

¹⁹ Skarić, 1932; Imamović, 1977, 84; 336-337; Bojanovski, 1984, 73

O kultu Silvana v. Bojanovski, 1988, 368-372; a o kultu Vidastisa i Tane, odnosno kultu Silvana i Dijane v. Kuntić-Makvić, 2005; O kultu Silvana i Dijane na dezitijatskom području v. Paškvalin, 2005, 199-211

nimfe ili Dijane),²⁰ Homolju kod Lepenice (žrtvenik Silvana sa reljefnim prikazom Syrinx—nimfa pretvorena u trstiku, jarac i pas sa votivnim natpisom Tabla XIX, slika 5),²¹ Blažuju kod Sarajeva (fragment reljefa Dijanina kulta pod imenom Silvia-*slika* Tabla XIX, slike 3-4),²² te u Svatovskom groblju (Lisovo-Baskije, Visoko) gdje su nađeni reljefni likovi Silvana i Dijane.²³ U Zenici se sreće i natpis posvećen Jupiteru Najboljem Najvišem s atributom Fulminator (Tabla XVII, slika 5),²⁴ Jupiteru s atributom *najboljem, najvišem* a možda i *fulminatori* je posvećen natpis i u Malom Mošunju kod Travnika (Tabla XVII, slika 6),²⁵ Jupiteru samo s atributom *najboljem, najvišem* u Švrakinom Selu u Sarajevu (Tabla XVII, slika 7)²⁶, kao i natpis iz sela Vrutci kod Ilidže na kojem se spominju i Junona Regina i Minerva.²⁷ U Zenici se nailazi i na kultnu zajednicu Liber-Libera (Tabla XVII, slika 8),²⁸ na kult Herkula (Tabla XVIII, slika 1),²⁹ kult Genija,³⁰ kao možda i na naznake kulta Marsa³¹ i kulta *Urbs Roma* (Tabla XVIII, slika 2).³² I u Brezi je evidentiran kult Genija (Tabla XVIII, slika 3).³³ U Sarajevu je pronađeno i svjedočanstvo kulta tračkog konjanika (Tabla XVIII, slike 5-6),³⁴ a u Han-Kumpaniji kod Viteza i (dunavskih) konjanika (Tabla XVIII, slika 4).³⁵ U Fojnici je pronađena brončana figurica koja prikazuje Izidu,³⁶ kao i brončana statueta Atisa (Tabla XIX, slika

²⁰ Paškvalin, 1968 A; Isto, 1979; Imamović, 1977, 69; 326 i sl. 31 na str. 327; Bojanovski, 1988, 168; Paškvalin, 2005, 200-204

²¹ Anđelić, 1963, 163; Paškvalin, 2005, 200-202

²² Patsch, 1894, 343, sl. 3; Imamović, 1977, 336, sl. 46 na str. 337; Ćeman, 2000, 134; Paškvalin, 2005, 204-206

²³ Bojanovski, 1984, 73-74

²⁴ Truhelka, 1892, 343; Sergejevski, 1932 A, 43, sl. 5; Imamović, 1977, 364, i sl. 99 na str. 365

²⁵ Patsch, 1893 A, 701, i sl. 32; Imamović, 1977, 364, sl. 98 na str. 365; *CIL* III 12778 p. 2256

²⁶ Truhelka, 1892, 343; Patsch, 1894, 341, sl. 1; Imamović, 1977, 364, sl. 97 na str. 365; Paškvalin, 2000, 200

²⁷ Škegro, 1997, 102, br. 121

²⁸ Sergejevski, 1932 A, 38; Imamović, 1977, 400 i sl. 158 na str. 401; Paškvalin, 2005, 206-211

O Liberu na istočnom Jadranu v. Olujić, 1990; Zaninović, 1996, 338-351

²⁹ Imamović, 1977, 392, sl. 144 na str. 393; Paškvalin, 2000, 228

³⁰ Truhelka, 1892, 345; Imamović, 1977, 408,

³¹ Truhelka, 1892, 345; Imamović, 1977, 388

³² *CIL* III, 12767; Truhelka, 1892, 343; Patsch, 1914, 191; Isto, 1915, 90, fus. 1. sl. 77; 95; Imamović, 1977, 426 i sl. 194 na str. 427.

³³ Sergejevski, 1940, 141-142; Imamović, 1977, 408 i sl. 171 na str. 409

³⁴ Sergejevski, 1948, 172 br. 6, Tbl. III, sl. 1; Gabričević, 1954; Imamović, 1977, 432 i sl. 206 na str. 433; Paškvalin, 2000, 200; Ćeman, 2000, 123; Paškvalin, 2005, 213-215

³⁵ Patsch, 1902 A, 14-16 sl. 24; Imamović, 1977, 436 i sl. 210 na str. 437; Bojanovski, 1988, 168

³⁶ Imamović, 1977, 438

2).³⁷ Reljef s predstavom Atisa je pronađen i na lokalitetu (riječ je o jednom muslimanskom groblju) u Ilijašu (Tabla XIX, slika 6).³⁸ U Dabravinama je pronađen i fragment rimskog žrtvenika, kao i na Crkvini na Vrucima kod Ilidže i koji je bio posvećen već navedenoj rimskoj Trijadi.³⁹ U Blažuju je u sekundarnoj upotrebi otkriven i reljef sa predstavom Menade, te isto u sekundarnoj upotrebi i reljef s predstavom Kupida.⁴⁰

Prisutnost abrahamske (jevrejsko-kršćanske) religioznosti

Prisustvo kršćanstva na prostorima Gornje Bosne pružaju tragovi bazilika/ranokršćanskih crkvi u Brezi, Srđu, Dabravinama, Zenici-Bilimišću (Tabla XX, slika 1), refugiju Gradac na Ilinjači u Kotorcu, Gradac u Homolju (Lepenica)— Tabla XX, slika 3—, Doboju kod Kaknja i u Gornjoj Višnjici (Tabla XX, slika 4), a naslućuju se i u Podastinju, užem gradskom području Sarajeva i Ilidži⁴¹ U lašvansko-travničkom području prisustvo kršćanstva izražavaju bazilike u Malom Mošunju i Varošluku kod Turbeta (Tabla XX, slika 2), a u Skopljanskoj udolini i Gornjoj Rami ranokršćanskim bazilikama iz Bugojna i Varvare.⁴² O pronađenim ranokršćanskim bazilikama i crkvama na području Gornje Bosne, lašvanskog porječja, Skopljanske udoline i Gornje Rame v. poglavlje «Suvremeni lokaliteti» (odnosno odgovarajuće dijelove posvećene bazilikama i crkvama).⁴³ U VI. st. evidentno je postojanje jakog ustroja katoličkog/ortodoksnog kršćanstva na prostorima današnje Bosne, o čemu svjedoče salonitanski sabori iz 533. i 535. god. n. e., ali i postojanje arijanskog vida kršćanstva, o čemu svjedoči bazilika iz Breze.⁴⁴ Sa drugom polovicom VI. st. n. e., i počecima slavenskih upada i konačnim slomom romejske vlasti, a sa njom i antičke kulture i nestankom Ilirika u bosanskom području u prvim desetljećima VII. st. unose se pored novih etničkih i kulturnih momenata na ova područja i novi religiozni senzibiliteti, pa i u tom pogledu počinje novi pravac razvitka.

³⁷ Patsch, 1895 C, 237; 239, sl. 1; Imamović, 1972, 195; Isto, 442, i sl. 216 na str. 443

³⁸ Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 48, čl. V. Paškvalin, ; Paškvalin, 2005, 212

O kultu Atisa, odnosno kultu «*Magnae Matris*» kojem on pripada kao sastavni dio na dezitijatskom području v. Paškvalin, 2005, 211-212.

O stranim religijskim i kulturnim utjecajima na Dezitijate v. detaljnu analizu kod Paškvalin, 2005, 199-237

³⁹ Glavaš, 1982;

⁴⁰ Hörnes, 1880, 42-44;

⁴¹ Skarić, 1932, 1-21; Sergejevski, 1956, 1-49; Anđelić, 1963, 170; Bojanovski-Čelić, 1969; Bojanovski, 1984, 97 i d.; Isto, 1988, 154; općenito o kršćanstvu na prostoru današnje BiH u antičko doba 372; Imamović, 1992-1995, 77-80; Paškvalin, 2000, 222-223

⁴² Imamović, 1977, 326 i sl. 31 na str. 327; Bojanovski, 1988, 168; Paškvalin, 2000, 199; Isto, 2003, 129-204

⁴³ O kasnoantičkom kršćanstvu na području današnje BiH v. Paškvalin, 2003

⁴⁴ Zanimljivo je napomenuti da je nakon Nikejskog koncila 325. god. n. e. prezbiter Arije je bio prognan u Iliriju, ali nije precizno rečeno gdje na jednom širokom prostoru koji se tada smatrao «ilirskim».

U m j e t n o s t

Umjetnost je kod nosilaca srednjobosanske kulturne grupe isto imala izvjesnu ulogu.¹ Ali izgleda da, ili zbog pomanjkanja nalaza ili nekih drugih razloga, estetski doživljaj kod njih nije baš bio tako izražen i izoštren kao npr., kod nosilaca glasinačke kulture željeznog doba, pogotovu onog autarijatskog segmenta. U odnosu na njih, dekoracije iz središnje i Gornje Bosne izgledaju jednostavnije, manje prisutne i pomalo dosadne. Kao da je život nosilaca srednjobosanske kulturne grupe bio više opterećen racionalnim, o čemu bi na neki svoj način govorila i pravilnost rasporeda unutar naselja Pod, a kod «glasinačko»-autarijatskih zajednica metafizika, pa i određena emocionalnost. Izgleda da se ta slabija umjetničko-estetska crta dezitijatskog bića nastavlja i u prvim stoljećima rimske vladavine. Po Čoviću «...nema u zemlji Desitijata bilo kakvog samostalnijeg, originalnijeg likovnog izraza, ničeg što bismo na planu umjetnosti mogli označiti kao specifično desitijatsko».²

Srednjobosanska kulturna grupa je uz glasinačku kulturu jedan je od glavnih središta razvitka zapadno-balkanskog geometrijskog stila, čija posljednja faza završava na prijelazu iz VII. u VI. st. p. n. e., mada se njegove reminiscencije mogu naći i na keramičkim proizvodima VI pa i V. st. p. n. e.³ I jedino je taj zapadnobalkanski stil dok je trajao održavao i snažniji likovni izraz kod nosilaca srednjobosanske kulturne grupe, i sa njegovim zamiranjem kao da je umjetnost kod njih doživjela, suprotno društvenom i drugom općem kulturnom razvitku, duboki pad. Osim toga i sam zapadnobalkanski geometrijski stil, posebno onaj koji se pojavljuje kod «srednjobosanaca», kako vrijeme prolazi sve više je discipliniran, pravolinijski precizan i gubi svoju elastičnost. Kao da se i na taj način oslikava razvitak duha proto-dezitijatskih zajednica i drugih «srednjobosanaca» koji se kreće prema još dubljem racionalističkom ustroju, koji je inače prisutna činjenica srednjobosanske kulturne grupe još od njenog nastanka. Tako i zapadnobalkanski geometrijski stil i sam predstavlja jedan dosta kanoniziran i jasan umjetnički izraz. A i spomenuta elastičnost je uvijek izražena u preciznim okvirima, simetriji i oblicima.

Sudeći po nalazima iz Kamenjače (teriomorfna naušnica), Dezitijati su poznavali i primjenjivali i tehnike urezivanja, graviranja i filigrana.⁴ Na primjercima iz Gračanice (Tabla XIV, slike 11-12) se tako jasno primjećuje tehnika ukrašavanja iskucavanjem, dosta raširena i

¹ Čović, 1976, 210-212; Isti, 1984 B, 32-33; Čović, 1987, 520-523

² Čović, 1976, 237 805

³ O zapadnobalkanskom geometrijskom stilu v. Čović, 1976, 212-236

⁴ Paškvalin, 1975, 60

svojevrsna tim «klasičnim fazama» razvitka glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Kod nosilaca srednjobosanske kulturne grupe zastupljena je i plastika, kao što su likovi na stubastim idolima i primjer reljefa glave bradatog čovjeka. Ali u vezi ovih prikaza primarno je riječ o kultnoj, religijskoj sferi duhovnog života, a ne njegovog estetskog segmenta. U Podu su isto nađene i dvije gravure koje u šematiziranom obliku, izrađenom u nekoliko poteza, prikazuju lik strijelca.⁵ Ostatak plastike, izuzev spomenutih nalaza iz Poda, odnosi se na sitnu plastiku.⁶ Vrlo zanimljive dekorativne motive nalazimo na dva koštana češlja koji pripadaju slojevima faze 3., pronađenim u Podu, od kojih na jednom kao da imamo šematizirani oblik ljudskog lica (Tabla XIV, slike 13-14).

Autohtona umjetnost se u toku procesa romanizacije rastače u rimsku provincijalnu umjetnost, unoseći u nju čitav niz svojih kvalitativnih osobina. I tako se na neki način ilirsko-dezitijatska željeznodobna umjetnost nastavlja, iako prilično transformirana (čak u pojedinim momentima skoro do neprepoznatljivosti) da postoji i da se razvija sve do slavenskog naseljavanja. Rezbarenje u drvu je bilo vrlo rašireno o čemu potvrdu daje i nadgrobna stela sa reljefima koji prikazuju četiri muškarca iz okolice Zenice. Kipar-Kamenorezac koji je stvarao ove reljefe je prilikom rada, na osnovi upotrijebljenog stila i načina rada, izgleda oponašao rezbarenje likova u drvu.⁷ Tehnika slikanja u duborezu se osjeti i na fragmentarnom prikazu reljefa Silvanovog kulta iz Putovića kod Zenice (u izradi očiju i kose, kako kod Silvana tako i kod nimfe ili Dijane- Tabla XIV, slike 15),⁸ te na stelama iz Visokog, Zenice i Travnika.⁹ Na gornjobosansko i lašvansko područje u kasnoj antici je prodro i orijentalni stil koji se prepoznaje na spomenicima iz Zenice (Bilimišće-likovni prikaz pokojnika sa spomenika Aurelija Kreskentinusa) i Višnjice kod Kiseljaka. Na ovom posljednjom imamo orijentalnu odjeću koja je prikazana u tehnici kosog reza. Neki orijentalni elementi se osjećaju i na spomenicima iz Malog Mošunja i Putičeva. Po Sergejevskom, «...kako izgleda, estetski nazori i jednih i drugih, Dezitijata u središnjoj Bosni i Orijentalaca, bili su u mnogome slični». Zanimljivo je da se orijentalni utjecaj osjeća i na izgradnji bazilika u Gornjoj Bosni koje postoje u VI. st. n. e. Po Paškvalinu ovaj orijentalni utjecaj je rezultat doseljenih Orijentalaca koji su bili zajedno sa

⁵ Čović, 1987, 523

⁶ Čović, 1976, 212

⁷ Sergejevski, 1965 A, 127-132; Škegro, 1999, 266; Wilkes, 2001, 240-241; 266

⁸ Paškvalin, 1968 A; Isto, 1979; Imamović, 1977, 68-69 i sl. 31 na str. 327; Bojanovski, 1988, 168

⁹ Paškvalin, 2000, 199; 204-205; Inače o umjetnosti na dezitijatskom području za vrijeme rimske vlasti

Paškvalin, 2000, 204-206

domorodcima u rudarskoj službi. ¹⁰ Antičko doba je na dezitijatskom području ostavilo i mozaike, od kojih su najčuvaniji i najbolje obrađeni oni sa područja naselja *Aquae S...* (Tabla XV i Tabla XVI, slike 1-6)¹¹

¹⁰ O orijentalnom utjecaju v. Sergejevski, 1965 A, 132-135; Paškvalin, 2000, 205-206

¹¹ O ilidžanskim mozaicima, v. Ćeman, 2000, 165-166

Društvena, socijalna i profesionalna struktura

U odnosu na susjedne, dezitijatska politija je i u protohistorijskom i u antičkom periodu pokazivala iznimnu raznolikost i nešto složeniju društvenu, socijalnu i profesionalnu strukturalnost.¹ Najveći razlozi tome leže u sljedećim činjenicama :

- Zemljopisni karakter zemljišta, koji predstavlja jednu središnju, nešto pitomiju kotlinu unutar dinarskog pojasa.
- Saobraćajno čvorište, na kojem su se još iz neolitika prelamali i uzajamno prožimali impulsi kulturnog i društvenog razvitka svjetova Mediterana i Podunavlja.
- Sadržajni i svestraniji razvitak privrednog života, koji se nije primarno bazirao samo na stočarstvu, nego je i druga komponenta poljoprivrede, zemljoradnja, zbog kvaliteta

¹ Da su i zajednice na znatno nižoj razini razvitka u odnosu na željeznodobne Dezitijate III-I. st. p. n. e. imale složene i institucionalno raznovrsne političke i društvene strukture dokazuje čitav niz primjera (o nekim o njih-u slučaju Hotentota v. Papazoglu, 1969, 369-370, fus. 161; Mesihović, Autarijati, 2007, 279). Poseban ilustrativan primjer pružaju Irokezi, koji su se do kontakta sa Europljanima nalazili na stupnju razvitka koji je odgovarao eneolitiku ili bakrenom dobu a koji su izgradili vrlo složenu političku strukturu konfederalnog tipa (sa čak naznakama i predstavničkog sustava), sa nizom i političkih i društvenih institucija koje su u irokeškoj strukturi imale jasno pozicionirano mjesto. Praktično i narod i njemu subordinirane razine društvenog ustroja, kao što su pleme, bratstvo i rod su imali svoje posebne institucije koje su bile jasno uvezane sa vrhovnim saveznom institucijama na razini politije. Čitava ova irokeška političko-društvena struktura pokazuje i iznimu dugovječnost od skoro 350 godina. Sve ovo ukazuje da se kada se razmatra pitanje političkog i društvenog ustroja prapovijesnih i protohistorijskih zajednica mora njemu pristupiti mnogo opreznije i bez nekih predrasuda o njihovoj primitivnosti i privremenosti. Inače irokeške i neke druge sjevernoameričke autohtone zajednice pokazuju još na nekim primjerima izvjesne analogije u svome razvitku sa prapovijesnim i protohistorijskim zajednicama Europe. O Irokezima i njihovoj strukturi v. Kunov, 1957, 155-165; Francis R. Douglas-Jones Richard-Smith B. Donald, 1996, 15-16; Krivdić, 2002, 8-11.

Sve izneseno nedvosmisleno ukazuje na to da su ilirske društvene i političke strukture, u periodima njihove nezavisnosti ipak bile složenije nego uobičajeno što se misli i smatra. Inače, ne samo dezitijatske zajednice nego i druge ilirske dinarske zajednice su se neposredno pred svoj ulazak u okvire antičkog kulturnog miljea nalazile na višem stupnju općeg kulturnog razvitka u odnosu na npr. istovremene istočnorajnske germanske zajednice. (O istočnorajnskim Germanima v. *Caes. de bell. gall.* VI, 21-24). Arheološka istraživanja pokazuju da su Germani u svojoj osnovnoj ćeliji bili ustrojeni u velike porodice (neku vrstu sličnu našoj instituciji zadruge) koje su stanovale u «dugim kućama» (Langhaus), pravokutnim izduženim kućama koje su imale onoliko unutarnjih odjeljaka koliko je bilo parova i jedan središnji odjeljak sa ognjištem, Gavela, 1997, 187. O sustavu zadruge v. Mesihović, Autarijati, 2007, 278, i fus. 827

i karakteristika zemljišta Gornje Bosne i lašvanskog porječja imala veću ulogu u odnosu na okolne prostore. Pored poljoprivrednih grana veliku ulogu u privredi Dezitijata je imalo i rudarstvo, ispiranje rijeka, trgovina (i sa mediteranskim svijetom) i zanatstvo.

- Sadržajna privredna aktivnost dezitijatskih zajednica je donosila dodatne viškove koji su omogućavali paralelni nasebinski i društveni razvitak, koji je postajao sve raznolikiji i složeniji.
- Dezitijatska naselja pokazuju i neke odlike protourbanog karaktera.²

Iako je osnovni izvor i mjerilo bogatstva među dezitijatskim pojedincima i zajednicama bio zemljišni posjed i njegovu kvalitetu ili veličina stada, iz gore nabrojanih razloga može se s pravom pretpostaviti i da su drugi vidovi bogatstva bili prisutni i uvažavani u dezitijatskoj politici.

Metalno bogatstvo i njegovo iskorištavanje samo je doprinosilo usložnjavanju i obogaćivanju socijalne strukture dezitijatskih zajednica. Zlatne žile i željezni majdani Gornje Bosne su sigurno bile poznate i u vrijeme nezavisnosti i vjerojatno i iskorištavane što je sigurno moralo imati utjecaja na produbljivanje svestranijeg razvitka društvenih i gospodarskih pa i političkih struktura.³ To usložnjavanje i obogaćivanje socijalne strukture dezitijatskih zajednica ipak nije podrazumijevalo da je došlo i do pojave neke diferencijacije (na osnovi podrijetla ili imovine, što bi podrazumijevalo i različita prava i obaveze) unutar dezitijatske populacije koja bi bila sankcionirana domaćim zakonima ili običajima (bar do 9. god. n. e.),⁴ o čemu je bilo znatno više riječi u poglavlju «Društveno-politički razvitak do 33.

² Ali dok je u odnosu na susjedne politije dezitijatska zajednica pokazivala složeniju strukturu ona je, do svršetka romanizacije, u odnosu na razvijenije zajednice civiliziranog i kultiviranog Mediterana bila još uvijek jednostavna.

³ Međutim smatramo da u vrijeme nezavisnosti, radi nerazvijenosti robno-novčane privrede, zlato ipak nije imalo toliku ulogu u ovom procesu, koliko upotreba i korištenje željeza. Tek je ugušenje ustanka i uspostava nove i efikasnije rimske uprave od druge polovice 9. god. n. e., konačno dovelo do usvajanja mediteranskih vrijednosti i u vezi mjerila bogatstva, u prvom redu u vezi utjecaja novca.

⁴ Da usložnjavanje i obogaćivanje određenog društva i njegovog gospodarstva ne mora automatski sa sobom povlačiti i pojavu zakonski definiranih staleža i klasa na najbolji način dokazuje primjer Atenske države, u kojoj se događa upravo obrnut proces pa sa sve većim bogatstvom i socijalnim raslojavanjem dolazi do demokratizacije čitavog društva i uklanjanja staleških prepreka i uređenja baziranog na njima. Suprotno od Atene, gospodarski i društveno autarkična Sparta zasnovana je na strogo primjenjivanom staleškom uređenju.

god. p. n. e.».⁵ Tu zakonsku ili običajnu jednakopravnost u osnovnim načelima protohistorijskih Dezitijata, tj. punoljetnih muškaraca-vojnika, dokazuje činjenica da prilikom suđenja Batonu Breučkom okupljena vojska/skupština, u kojoj su kako je već istaknuto Dezitijati zauzimali izniman ako ne i ključni dio, odlučivala kao cjelina.⁶ I to po sustavu jedan vojnik-jedan glas i bez nekih cenzuskih ili drugih odvajanja vojnika unutar njihove vojno-sabornog ustroja kao npr. u slučaju centurijatskih komicija. To bi onda podrazumijevalo da dezitijatski društveno-gospodarski sustav prije 9. god. n. e. ne poznaje i ne primjenjuje neku instituciju sličnu ardijejskim prospelatima, dardanskim duloima ili obaeratima.⁷ Društvena

⁵ O nepostojanju nekih staleških ili imovinskih prvenstava na neki način bi govorilo i to što Baton Dezitijatski mora da ubjeđuje kako bi se mase upustile u borbu, što sugerira da njegov autoritet primarno proističe iz njegovih sposobnosti, odlučnosti i uvjerenju, a ne iz neke zasebno visoke socijalne i imovinske, pa i staleške pozicije. Kako se može iz povijesnih vrela zaključiti čitavo njegovo ratno djelovanje i vodstvo je prožeto takvim određenjem, da se autoritet osigurava sposobnostima i dobrim procjenama situacije, ali i beskompromisnom stavom. Sve to znači da u dezitijatskom protohistorijskom društvu ne postoji neki posebni, istaknuti sloj koji je javno priznat i uvažavan i čiji predstavnici samom činjenicom pripadanja tome slučaju uživaju i oficijelno priznato pravo na političko, društveno i gospodarsko prvenstvo.

⁶ Da je samo manji dio vojnika bio politički punopravan, onda ne bi imalo smisla zasjedanje skupštine/sudišta po predmetu izdaje Batona Breučkog, jer je sudeći po smislu Dionovog podatka o tome odlučivala sva prisutna vojska. Da je veći dio te vojske bio sastavljen od slojeva koji su u društvenoj hijerarhiji bili bez ili sa umanjenim političkim pravima, onda bi bilo teško zamisliti da ta vojnička skupština sudi jednom vrhovnom vojvodi koji je pripadao aristokratskim slojevima u vlastitom narodu, makar i za izdaju. Da se to desilo to bi bio revolucionaran čin, a Baton Dezitijatski koji je želio održati zajednički nastup sigurno se ne bi u tako kritičnim trenucima po sudbinu ustanka odlučivao na neke radikalne poteze koji bi ugrozili već uspostavljenu šemu i strukturu ustanka i na dinarskom pojasu. Pravo vojnika na načelno ravnopravno učešće u radu vojnih sabora, kao u slučaju suđenja Batonu Breučkom, dokazuje da su svi ti vojnici slobodni (bez obzira jesu li pojedini od njih ranije bili robovi ili u nekom drugom pogledu staleško-statusno zavisni) i da se nisu nalazili u položaju sličnom dardanskim duloima koje su njihovi gospodari u ratu koristili i kao vojnike.

⁷ Atenej, VI, p. 271 e; VI, p. 272 d; X, p. 443 b. O društveno-gospodarskom položaju ardijejskih «prospelata» i dardanskih «dula» v. Papazoglu, 1992-1997, 101-104; Cabanes, 2002, 74; 109-112; Da su ilirska protohistorijska društva i gospodarstva bila vrlo raznovrsna po načelima svoga ustrojstva, a pojedina od njih i slojevita i socijalno i statusno izdiferencirana dokazuje i Varonov podatak (re rustica, I, 17, 2) po kojem je i u njegovo vrijeme (najvjerojatnije sredina I. st. p. n. e.) u Iliriji (uz Aziju-misli se na rimsku provinciju- i Egipat) bilo zavisnih seljaka koje on naziva *obaerati*. Društveno-gospodarska institucija Varonovih obaerata je najvjerojatnije bila svojstvena narodima na primorju i u onim predjelima ilirskih zemalja sa kojima su Grci i Rimljani bili najbolje upoznati, jer u njegovo vrijeme pretežit dio ilirskih zemalja u unutrašnjosti još uvijek se nije nalazio pod rimskom državnom i provincijskom vlašću. Tako se i ovi obaerati upravo odnose na one oblasti na koje se odnose i podaci Ateneja (preuzeto iz drugih vrela) o ardijejskim prospelatima. Iz ovoga bi se moglo zaključiti i da su društveni ustroj i strukturiranost dinarskih planinaca u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti bili u osnovi drugačiji u odnosu na

struktura s jasno i duboko izdiferenciranim slojevima unutar jedne populacije nije baš prijemčiva za funkcioniranje protohistorijskih i antičkih formi demokracije.

Uostalom Dezitijati svoju političku jedinicu nisu formirali osvajачkim pokretima kao što je to bio slučaj sa Ardijejcima i ilirskim Dardancima koji su se nametnuli drugim narodnosnim i etničkim kompleksima, nego postupnom (izgleda više sporazumno) politijogenezom. Dezitijatska politijogeneza i društveni i gospodarski razvitak su se u toku protohistorije odvijali uglavnom na matičnom prostoru za razliku onih ilirskih naroda, za koje antički pisci striktno navode da su imali zavisno seljaštvo ili agrarne robove, koji su u svojim fazama političkog razvitka vršili i podčinjavanje drugih naroda, plemena i zajednica i ispoljavali jedno vrijeme iznimnu vanjsku ekspanzivnu vojničku i političku aktivnost. I dosadašnja arheološka istraživanja, sudeći po načinu sahranjivanja, ukazuju na nepostojanje nekih statusnih staleških diferencijacija gornjobosanskog protohistorijskog stanovništva.

Činjenica da postoji demokratičnije uređenje dezitijatskog političkog entiteta sugerira i postojanje određenog socijalnog sloja na temelju kojeg bi ono zasnivalo svoje postojanje i funkcionalnost. Najvjerojatnije je riječ o dominaciji slobodnog stanovništva na prostorima Gornje Bosne (u smislu njegove ne zavisnosti od npr., drugih slojeva stanovništva) koje bi činilo ne samo ubjedljivo, nego u protohistorijskom razdoblju skoro kompletno stanovništvo koje je pripadalo dezitijatskom političkom entitetu. Ono je u sebi sadržavalo osjećaj i glavni kohezivni faktor i srž postojanja i funkcioniranja dezitijatske politije i njenih struktura i institucija. Tu je prije svega riječ o slobodnom seljaštvu koje je činilo apsolutnu većinu dezitijatske populacije. Kao što je već istaknuto u poglavlju «Društveno-politički razvitak do 33. god. p. n. e.» ne bi trebalo zanemariti ni određeni udio uvjetno rečeno nepoljoprivrednog stanovništva u okviru ovog brojnog dezitijatskog slobodnog stanovništva. Kako se čini i socijalni diskurs unutar dezitijatskog protohistorijskog stanovništva nije bio ni velik ni značajan u tolikoj mjeri da je mogao utjecati na praktično funkcioniranje načela na kojima je bio zasnovan dezitijatski politički entitet, tako da su i ove manje socijalne razlike odražavale svojim karakterom i demokratičnije uređenje. O brojnosti toga slobodnog stanovništva

neke ilirske narode van toga pojasa. Sve izneseno nedvosmisleno ukazuje na to da su ilirske društvene i političke strukture, u periodima njihove nezavisnosti ipak bile složenije nego uobičajeno što se misli i smatra.

Uostalom, primitivno i plemenski-strukturirano društvo nije nespojivo sa postojanjem sloja obespravljenog stanovništva, kao što pokazuje primjer Hotentota koji su se nalazili na znatno nižoj razini razvitka, koja bi odgovarala (mlađem kamenom dobu) od onog koji su ostvarili pojedini ilirski narodi. Schaper, 1963, 133, 205 i Mesihović, Autarijati, 2007, 279 - 280

svjedoči i veliki broj ratnika u ustaničkim armijama u ratu 6-9. god. n. e., ali i ogorčeni otpor dezitijatskog stanovništva skoro sve do samoga istrebljenja. Da je riječ o na neki način većinski zavisnom stanovništvu, njihova motivacija za otporom nekom stranom elementu bi bila mnogo manja a sklonost ka kompromisima i oportunizmu izraženija. Za razliku od slobodnog stanovništva koje je po prirodi stvari sklonije otporu do samoga kraja (makar ono vodilo i velikim gubicima) i očuvanju svojih pozicija.

Nedostatak staleške izdiferenciranosti gornjobosanskog stanovništva ukazuje i na moguću dominaciju srednjeg i sitnog zemljišnog posjeda te na zajednička ispašista i lovišta, uostalom sam zemljopisni karakter onemogućava postojanje velikih latifundijskih. U ilirskim provincijama su inače bili nepoznati, bar na osnovi poznate izvorne građe, veliki seljački ustanci kasne Imperije kao npr. u Galiji i Africi što ukazuje na opstojnost i žilavost srednjeg i sitnog seljačkog posjeda i slobodnog seljaštva. To znači da ove provincije još uvijek nisu u kritičnoj mjeri bile zahvaćene širenjem latifundijskih ni u odmaklim fazama antičkog razvitka. S druge strane postojanje u većoj mjeri slobodnog srednjeg i sitnog seljačkog posjeda i u vrijeme kasnog Carstva bilo je i uzrokom ali i posljedicom toga da ove provincije daju veliki broj kvalitetnih vojnika, zapovjednika i careva.⁸

Naravno sve izloženo ne znači da unutar dezitijatskog društva nije bilo imovinskih razlika između pojedinaca, pojedinih porodica, rodova ili čak i bratstava. Te razlike su nesumnjivo postojale, kao i prisutnost i uvažavanje i privatnog vlasništva koji je vjerojatno dostigao nešto veći stupanj razvitka u odnosu na neke druge ilirske narode, kao npr. Autarijate. Ali i pored veće razvijenosti Dezitijata u protohistoriji i za vrijeme prvog razdoblja rimske vladavine, njihova tadašnja gospodarska i socijalna struktura još uvijek nije bila

⁸ Ovo prevladavanje slobodnog poljoprivrednog stanovništva može se usporediti sa stanjem koje je vladalo kod Autarijatske narodnosne zajednice. Na osnovi postojanja velikog broja ratničkih grobova, i to onih koji se svrstavaju u kategoriju «siromašnih» grobova (na prijelazu iz VI. u V. st. p. n. e., u vrijeme autarijatske ekspanzije, broj ratničkih grobova u odnosu na ukupan broj otkopanih grobova penje se preko 50 %), može se pretpostaviti da kod Autarijata nije postojala zasebna ratnička kaste ili stalež, koji bi samim tim bio i dominantna politička kategorija. Praktično autarijatski ratnici su bili svi za oružje sposobni muškarci pripadnici autarijatskog naroda, čime unutar toga naroda nije postojao podčinjeni radni stalež. O tome v. Mesihović, Autarijati, 2007, 282. I Autarijati i Dezitijati su prebivali na prostorima sa sličnim zemljopisnim osobnostima, koje preferiraju sitno i srednje seosko gazdinstvo, pastirsko i sezonsko stočarstvo krda sitne stoke što samo po sebi utiče na postojanje i održanje slobodnog poljoprivrednog stanovništva u znatnijoj mjeri, i koje nije u položaju zavisnosti prema nekoj zasebnoj klasi ili staležu. I u srednjem vijeku, bosansko stanovništvo pokazuje u odnosu na okolne zemlje sa razvijenim feudalnim društveno-gospodarskim sustavom, značajan postotak slobodnog poljoprivrednog stanovništva i to ne samo stočarskih zajednica.

dovoljno sazrela kako bi mogla da u uvjetima prvog razdoblja rimske vladavine parira novom i znatno složenijem, preduzimljivijem i savršenijem sustavu i miljeu. A koji je usto bio i izrazito ekspanzionistički, a prodirao je brzo i osjećao se u svim «porama» tadašnjeg domorodačkog, ne samo dezitijatskog društva. Sa počecima rimske uprave, neminovno se mijenja i društveni i gospodarski sustav i struktura i dotadašnji način života se mora uskladiti sa općim tokovima razvitka grčko-rimskog svijeta. Dezitijatske socijalne i gospodarske strukture, a pogotovu još one koje su pripadale drugim još ruralnijim, autarkičnijim i zaostalijim domorodačkim ilirskim narodima, su u naglom srazu sa novim fenomenom razvijene civilizacije mediteranskog svijeta, koji je «bez ikakvih obzira» rastakao zaostaliye kulture, domorodačke strukture su nakon par desetljeća neke vrste «kohabitacije» kolabirale. Znatno slabije gospodarstvo domorodaca i njihova neodgovarajuća socijalna nepripremljenost za nove uvjete koje je donosila uspostava rimske vlasti i uklapanje u svijet razvijenog svijeta Mediterana nisu mogli više da izdržavaju sve jači pritisak sve prisutnijeg gospodarstva koji je dolazio iz niza drugih civiliziranih zemalja niti stalni pritisak državnih potraživanja i zahtjeva. I ta kriza dezitijatskog društvenog i gospodarskog sustava je definitivno vodila ka sve većem povećanju nezadovoljstva, frustracija pa i bijesa prema Rimu. I tako se brzim slomom tradicionalnog socijalnog ustroja i sigurnosti, a bez njene adekvatne zamjene otvorio put za dizanje i rasplamsavanje širom Ilirika jednog od najvećih ustanaka u rimskoj povijesti.

Posljedice te krize socijalnih sustava i odnosa, a što je direktna posljedica krize dezitijatskog, a i uopće ilirskog autohtonog gospodarstva a koje je opet uzrokovano naglim srazom sa načinom života i privređivanja razvijenog mediteranskog svijeta i ulaskom u rimski državni okvir su bile :

- Nesumnjivo siromašenje i dezitijatske i drugih domorodačkih populacija, koje je moralo izmirivati i državne namete i potrebe, ali i biti objekt ekspanzionizma mediteranske privrede i pohlepe njegovih privatnih poduzetnika.
- Raspad ustaljene društvene strukture i odnosa.
- I prisiljenost na zamjenu ili radikalnu modifikaciju tradicionalnog načina života koji se do tada evolutivno razvijao, da bi sada bio izložen nagloj preobrazbi na koju nije bio ni pripremljen ni spreman, što je moralo izazivati otpore.

Unutarnja društvena i politička struktura i ustanovljena hijerarhija različitih razina društvenog i političkog uvezivanja dezitijatske zajednice u razdobljima protohistorije nije se u svojim bazičnim načelima vjerojatno mnogo razlikovala od drugih jugoistočnoeuropskih političkih entiteta. Dobar primjer strukturiranja pruža Mološko-epirska kraljevina Ajakida,

koja je bila zasnovana na načelu nekog proto-federalnog sustava baziranog na kontinuiranim, više povezanim, razinama koje imaju karakter funkcionalnih i tradicionalnih «etaža».⁹ Mološani tako ustvari predstavljaju Savez niza nižih formacija (mogli bi ih nazvati plemenima ili teritorijalnim kneževinama) koje isto tako predstavljaju saveze niza drugih manjih i nižih društvenih formacija (možda bratstava) itd. Tako je Mološko-epirski entitet, čak i kada se uspješno transformira u državu antičkog tipa pod vladavinom dinastije Ajakida ustvari «Savez saveza», u koji je bio dozvoljen «ulaz» i drugim novim članicama-na istim načelima povezanosti. Slično uređenje bi imala i većina značajnijih i većih ilirskih politija ne samo na južnoilirskom, razvijenijem području, nego i onih u unutrašnjosti uključujući i Dezitijate koji bi u tom slučaju isto bili podijeljeni na čitav niz sastavnica koje su same bile sastavljene isto od sastavnica i tako dalje... I sa vjerojatno takvim uređenjem Dezitijati su dočekali i Rimljane, ali i 6. god. n. e. i bili su uključeni u ustanak i Savez koji je nastao kao neminovna posljedica izbijanja ustanka i njegovog širenja na čitav niz domorodačkih naroda Ilirika, koji su se nalazili na sličnoj razini razvitka kao i Dezitijati. U antičko doba, nakon konačne rimske pacifikacije –posebice poslije razaranja 9. god. n. e., ta stara domorodačka struktura se više nije mogla održati i ona se morala prilagoditi i transformirati. Dezitijati su tako praktično bili prisiljeni da postupno prihvaćaju ono što im «nudi» taj u odnosu na njih razvijeniji, složeniji svijet bez obzira da li to dobro ili loše utjecalo na opći trend života. Tada su sigurno i veću važnost unutar dezitijatske, još uvijek pretežito ruralne sredine, prve polovice i sredine I. st. n. e., uz političku cjelinu dobile i one formacije koje je Plinije Stariji nazvao dekurije.

Da li je dezitijatska politija u vrijeme svoje nezavisnosti imala i neki službeni naziv se ne zna, kao što su ga imali npr. Mološani i Epirani,¹⁰ a nejasno je da li je u njenim okvirima postojala i ustanova javnih sredstava koja bi se dobivala nekom vrstom poreza, nameta, carina i sl.¹¹

Ropstvo

Unutar dezitijatske zajednice ropstvo izgleda nikada nije igrala veliku ulogu u privrednom životu. Posebno se to može reći za vrijeme samostalnosti, kada je robova bilo

⁹ O Mološkoj kraljevini Ajakida v. *Aristot. Polit.* V, 11, 1313a 17-28; *Plut. Pir.* 5; Cabanes, 2002, 67-70

¹⁰ Cabanes, 2002, 69-70

¹¹ Sudeći po činjenici da nakon III ilirskog rata i uništenja Ilirske Države Agronida, pobijedjeni Iliri moraju Rimljanima plaćati polovinu danka koje su do tada bili obavezni izmirivati Agronidskoj političkoj jedinici, Agronidi su prakticirali ubiranje neke vrste javnih sredstava. Osim toga oblastima surogatima-države Agronida ostavljeno je pravo da razrezuju i skupljaju poreze. Heduanici su u vrijeme svoje nezavisnosti imali javne prihode koje su dobivali iz poreza, zakupa i carina (*Caes. de bell. gall.* I, 18)

neznatno i kada razina društvenog i gospodarskog razvitka nije imala ni potrebe ni mogućnosti za široko zasnovanim radom robova. Oni su u predrimskom periodu uglavnom bili podrijetlom ratni zarobljenici i nalazili su se u formi neke vrste patrijarhalnog ropstva, i vjerojatno su u većini slučajeva bili gledani kao članovi domaćinstva. Njihov ukupan učinak u gospodarstvu nije bio bitan i dezitijatsko gospodarstvo se ipak najviše temeljilo na radu slobodnih ljudi. Ni promjena vlasti i direktni ulazak u društveno-gospodarski svijet Mediterana nije drastično izmijenio ovu osnovnu orijentaciju dezitijatske privrede na rad i učinak slobodnih ljudi. Naravno broj robova se neumitno povećavao, ali zbog zemljišnih uvjeta (nemogućnost stvaranja velikih posjeda u mediteranskom stilu-latifundija) i privrednih kapaciteta i njihovog ustroja koji nisu bili predviđeni za rad robova, te antičkog načina života koji se na teritoriju Dezitijata sporo primao i razvijao, ropstvo nikada nije uspjelo poprimiti masovnu pojavu među Dezitijatima. Broj robova u vlasništvu rimskih građana, posebice onih doseljenih, stranaca i Države je bio u početku nešto veći, ali ni on nije mogao promijeniti u većoj mjeri udio robova i oslobođenika u ukupnoj populaciji Gornje Bosne. Praksa rada robova u rudnicima u bogatim ležištima ruda Gornje Bosne nije izgleda bila masovno primjenjivana. To i nije bilo potrebno jer su domorodci raspolagali sa dovoljno znanja ali i ljudi za rad u rudnicima. Rimljanima jednostavno nije odgovaralo da prekinu rudarsku tradiciju domorodačkog stanovništva i da njihov rad zamijene radom dovedenih robova. Rimljani su jedino usavršili metode rada i ustroj rudnika. Možda se položaj domorodačkih rudara u rudnicima koje je sada posjedovala Država, a davala u zakup preduzimljivim pojedincima ili «kompanijama» publikana pogoršao u odnosu na stanje za vrijeme samostalnosti, ali oni su ipak ostajali slobodni. Još manje bi bio izražena upotreba robova u ispiranju zlatonosnih rijeka. Da su ilirski rudari bili slobodni govori i kolonizacija rudara iz provincije Dalmacije u Dakiju nakon što ju je Trajao pretvorio u provinciju. Mnogobrojni nadgrobni spomenici dalmatinskih rudara pronađenih na prostorima Erdelja svjedoče da su oni bili slobodni rudari, a ne državni ili privatni robovi. I poimenično navođenje narodnosne pripadnosti preseljenih rudara kao npr. u slučaju Pirusta isto dokazuje slobodu dalmatinskih rudara, jer narodnosno određenje u ovom slučaju jasno pokazuje da oni nisu robovi-rudari koji su većinom sastavljeni iz čitavog reda različitih narodnosti. Ipak i pored toga što ropstvo ne predstavlja osnovnicu gospodarskog života, ono je bilo prisutno i na gornjobosanskom prostoru o čemu direktno svjedočanstvo pruža i spominjanje jedne *serve* na nepotpunom natpisu iz Podastinja.¹²

¹² Mandić, 1925, 64

Normativni sustav

Nijedna narodnosna zajednica koja je prevazišla razine ustroja samo na neposrednom krvno-genetskom srodstvu ne može postojati bez postojanja odgovarajućeg normativnog sustava na osnovu kojeg konkretna zajednica postoji i temelji svoje svakodnevno funkcioniranje. Naravno potrebno je imati u vidu da su oblici normativnih sustava pratili opći razvitak zajednica kojima su pripadali i da su se sukladno tome mijenjali, poboljšavali ili degradirali već zavisno od toga u kakvom se stanju i pravcima svoga razvitka nalazila zajednica. Sam normativni sustav je mogao biti ustrojen i oblikovan na najrazličitije načine od običajnog nepisanog prava koje se prenosilo usmenom tradicijom do složenog zakonodavnog sustava, od sustava koji je neraskidivo vezan sa religijom i njenim pravilima i čini ustvari sastavni dio religioznog rituala i sustava do onog koji je odvojen od religioznog sustava.¹³ Tako su u skladu sa gore postavljenim postulatima i Dezitijati, odnosno njihova politija, morali imati svoj normativni sustav koji je sigurno prolazio kroz svoj kontinuirani razvitak paralelno prateći faze razvitka i sve ono kroz što je prolazila dezitijatska politija u toku svoga postojanja. Dezitijatski normativni sustav je postojao i iz razloga složenijih struktura i ustroja gospodarstva i društva Gornje Bosne. Postojanje rudarstva, proto-urbanih naselja, razvijenija trgovina i zanatstvo i brojnije stanovništvo zahtijevali su još u vremenu nezavisnosti nešto uređeniji normativni sustav koji bi imao trajniju i jasniju formu. Izvjesne naznake za postojanje ovakvog sustava nalazimo opet u podatku Kasija Diona, kojeg smo toliko često pretresali i koristili u našem djelu u razmatranjima najrazličitijim problema dezitijatskog postojanja, gdje on govori o dovođenju Batona Breučkog pred skupštinu-sudište.¹⁴ On je znači u svome postupanju sa Batonom Breučkim morao biti vođen nekim normativima i standardima pa zašto ne reći i zakonsko-običajnim sustavom kojim bi se objašnjavao, regulirao i opravdavao čitav proces vezan za izvođenje Batona Breučkog pred narodnu/vojničku skupštinu, suđenje i kažnjavanje. A to je najvjerojatnije bio dezitijatski normativni sustav kojem je i on sam izvorno pripadao i kojeg je zbog toga uostalom morao najbolje i poznavati. Teško bi bilo moguće pretpostaviti da je Baton Dezitijatski bio i toliko moćan da je mogao da formira neki svoj *ad-hoc*, samo poradi jednog slučaja i to skoro u momentu, normativni postupak i da ga u kratkom vremenu primijeni i to bude jednoglasno prihvaćeno. Ovaj podatak se odnosi na period ustanka, ali iz već dokazanog kontinuiranog

¹³ Nepisani normativni sustav koji se prijenosi usmenim putem je načelno povezan sa religijskim sustavom i čini njegov sastavni dio.

¹⁴ *Cass. Dio* LV, 34, 5

održanja načela unutrašnjeg, autonomnog ustroja i funkcioniranja dezitijatske političke strukture iz vremena nezavisnosti pa do kraja ustanka 9. god. n. e. može se zaključiti da je i normativni sustav pratio tu kontinuiranost, uslijed čega su i odredbe o načinu provođenja normativne procedure vezane za veleizdaju poticale iz perioda nezavisnosti. Posebno ova tvrdnja dobiva na značenju kada se ima u vidu da u toku prvog razdoblja rimske vladavine Dezitijati i drugi ilirski narodi nisu imali razloga ni mogućnosti da potežu pitanje eventualne veleizdaje. U uvjetima rimske vrhovne vlasti ilirske zajednice, uključujući i Dezitijate su po ovom pitanju, u načelnom smislu, imale samo ulogu objekta. Radi toga odredbe prema kojim je Baton Breučki trebao biti izveden pred narodnu/vojničku skupštinu-sudište su morale nastati u periodu pune suverenosti, a ne za vrijeme rimske vladavine. Međutim kada su se Dezitijati i sa njima zajedno i mnogi drugi narodi Ilirika pobunili i privremeno odcijepili od Rimske Države i njene provincije Ilirik, i samim tim povratili svoju punu suverenost, odredbe koje su regulirale pitanje veleizdaje su ponovo dobile realnu podlogu svoga faktičkog postojanja, koja se dodatno povećala uslijed okolnosti koje je producirao rat.

U vrijeme nezavisnosti, dezitijatski normativni sustav je morao biti jednostavniji i prostiji u odnosu na antičke države Mediterana, možda više zasnovan na običajima (bez obzira da li su bili zabilježeni ili pamćeni od za to ovlaštenih pojedinaca) i ustaljenim normama koje su se prenosile sa generacije na generacije usmenim putem nego na osnovu zakona u pravom smislu riječi. Da je dezitijatski normativni sustav ipak prevazišao primitivniji sustav i dostigao ipak jasniju strukturu i mogao se nazvati i prihvaćenim javnim pravim opet ukazuje suđenje Batonu Breučkom, jer Baton Dezitijatski ne presuđuje po svome nahođenju, u smislu neke osobne osvete, nego to prepušta *javnoj pravdi*.¹⁵ Ovakvo ponašanje Batona Dezitijatskog nagovještava i da njegova trenutna institucionalna pozicija nije u sebi sadržavala i odrednicu najviše sudske vlasti i presuditelja normativnog sustava. On je tu nadležnost morao prepustiti vojničkoj/narodnoj skupštini koja je po tome bila najviša sudska instanca, jer ona sudi po predmetu *izdaje*. Realno je očekivati da je u toku prvog razdoblja rimske vladavine dezitijatski

¹⁵ To jasno ukazuje da je dezitijatsko društvo davno bilo prevazišlo načelo da se normativni sustav primjenjuje privatnim činom, a ne djelovanjem u smislu općeg, javnog čina, odnosno da je pravilo traženja i izvršenja pravde na osnovi krvne osnove i zadovoljavanja krvnine bilo već prevaziđeno i napušteno. Veoma lijep i slikovit primjer napuštanja načela krvne osvete i prelaska na funkcioniranje «javne pravde», i to pretočen u mit, imamo u čuvenom mitološkom ciklusu o prokletstvu roda Pelopida koji je satkan od niza ubojstava i zločina koji zbog primjene načela krvne osvete ustvari uzročno proizlaze jedni iz drugih. Taj ciklus se završava tek onda kada Atena i Apolon utvrđuju sud koji treba da sudi Orestu, tj. posljednji slučaj vezan za krvnu osvetu prebacuju u nadležnost javne pravde ne smatrajući više nadležnim za izvršenje pravde neki privatni čin.

normativni sustav u svojoj formi, proceduri i djelomično sadržini pretrpio utjecaj rimskog pravnog sustava, i da su neki njegovi aspekti modificirani u pravcu približavanja rimskom pravu. Međutim tek je drugo razdoblje rimske vladavine bilo to koje je izvršilo veći utjecaj na dezitijatski normativni sustav, pogotovu ako se ima u vidu da je od kraja ustanka najvišu izvršnu instituciju prefekta peregrinske *civitas* obnašao Rimljanin. U tom periodu se domaći normativni sustav morao usložnjavati, jer je i život pod utjecajima razvijenije grčko-rimske kulture postao sadržajni, privredni i društveni život se odvijao brže i postajao je sve slojevitiji. Sasvim je drugo pitanje koliko je to usložnjavanje moglo i bilo sposobno pratiti taj razvitak. Vjerojatno ono nije uspijevalo da drži korak sa sve većim, bržim i intenzivnijim razvitkom, te je postajalo sve zaostaliije.

Svaki normativni sustav posjeduje i određene institucije koje ga sprovode, i u samom početku one su vrlo povezane i isprepletene sa religijskim obredima, institucijama te političkim i drugim društvenim institucijama. Institucija sudije je u pojedinim protohistorijskim i ranopovijesnim zajednicama znala igrati veliku ulogu i predstavljala je ujedno i najvišu izvršnu političku instituciju, kao npr. kod Jevreja (predSaulski sudci), Medijaca, Samnita (*meddix* ili *mediss*) itd. Čak su se i kod Rimljana, u najranije republikansko vrijeme, nositelji najviše izvršne političke i vojne institucije poznate kasnije samo kao konzuli, pored termina pretori nazivali u pojedinim slučajevima i *iudices*.¹⁶ Suprotno od spomenutih naroda, za Dezitijate je narodna/vojnička skupština bila ona najviša razina sudbene vlasti. Ali i vrhovna vojno-politička izvršna institucija koju je u toku ustanka obnašao Baton Dezitijatski nije imala sudbene ovlasti, tj. nije bila ekvivalent i instituciji vrhovnog presuditelja normativnog sustava. Institucija koju Baton Dezitijatski obnaša je najvjerojatnije sa vojničkim i političkim ovlastima, ali ne i sudbenim.

Pravni sustav, norme i običaji dezitijatske *civitas* za drugog razdoblja rimske vladavine

Autonomija svih peregrinskih *civitates* uključuje i to da oni mogu zadržati i svoje domaće pravo, kao i da ga razvijaju kako žele. Tako su i Dezitijati imali najvjerojatnije i svoje domaće, zasebno pravo i sustav (koje je ipak podređeno rimskom pravu jer je i dezitijatska politija podčinjena političkoj jedinici Rimljana) koji su se nastavili razvijati u toku I. i II. st. n. e., sve dok nije nestao i posljednji Dezitijat, odnosno nosilac dezitijatske pripadnosti i prava. I dezitijatski normativni sustav je iščezao onda kada je proces romanizacije, tj. primanja i dobivanja rimskog građanstva utopio Dezitijate u tkivo rimskog naroda, odnosno kada je nestala i sama dezitijatska *civitas*, politički okvir dezitijatskog naroda. A prva, neizostavna i

¹⁶ Maškin, 1951, 104

neumitna, od strane rimskog prava i zakonski sankcionirana, posljedica koja je to pratila bila je napuštanje dezitijatskog normativnog sustava i prelazak pod okrilje rimskog prava. Uostalom, održanje u okvirima dezitijatskog normativnog sustava vjerojatno nije bilo baš ni posebno atraktivna opcija, jer je on i pored poboljšanja i usložnjavanja, možda i zapisivanja pod velikim utjecajem rimskog prava, ipak ostao mnogo prostiji neadekvatniji i zašto ne reći i beskorisniji u odnosu na rimsko pravo.¹⁷

Sa drugim razdobljem rimske vladavine, izgradnjom putova, urbanizacijom, povećanom kulturizacijom u stilu mediteranske civilizacije, povećanjem mobilnosti samoga pojedinca, uvođenjem novih razvijenijih i boljih tehnologija, konačnim prelaskom na razvijenu robno-novčanu privredu mijenja se i način života dezitijatskih zajednica. I produbljuje se i njihovo socijalno raslojavanje i društvena diferencijacija. Taj proces pospješuje i primanje rimskog građanstva, kao i doseljavanje stranaca u određenom broju. Tako je utapanjem u rimsko društvo, gospodarstvo i građanstvo i kolotečine njegovog općeg razvitka, došlo do rastakanja ne samo dezitijatske politije, nego je i sloj slobodnih seljaka iz kojeg je dolazio veći dio ustaničke armije sve više bio izložen procesu izgradnji latifundija, naravno ne u onom opsegu i obliku kao u oblastima sa pogodnijim zemljopisnim karakteristikama. Romanizaciji i gubljenju, bolje reći postupnom zamiranju svijesti o dezitijatskoj pripadnosti ili samo potrebi o njenom održanju, su prvo bili izloženi oni segmenti dezitijatskog društva koji su među prvima primili rimsko građanstvo. Podlijevanju ovom fenomenu su više bili izloženi i bogatiji, ugledniji i politički utjecajniji slojevi, te i nepoljoprivredno stanovništvo. Oni su stupili u intenzivnije interakcije sa strancima, državnim i provincijskim institucijama (poglavito vojskom), prebivali na komunikacionim točkama, živjeli u gradskim ili polugradskim naseljima i naravno pripadali višim slojevima stanovništva. Dezitijatski i uopće domorodački identitet je slabije gubilo slobodno seljaštvo srednjeg i sitnog posjeda, izraženim bilo u zemlji bilo u stadima stoke, pogotovu oni koji su živjeli u izoliranim oblastima. A u drugoj polovici II. st. n. e., nakon što su već romanizirani naseobinski i viši slojevi dezitijatskog društva i to u pojedinim slučajevima sa rimskim građanstvom u drugoj pa i trećoj generaciji, kompaktnost dezitijatskog seljačkog sloja koji čini

¹⁷ Kako je već ranije rečeno, primanje rimskog građanstva nije moralo podrazumijevati i gubljenje domorodačke narodnosno-političke pripadnosti. Ali ulazak u sustav rimskog prava je ipak bio dominantan, primaran i jedini oficijelno priznat, tako da je od volje samog Rimljanina i sa dezitijatskom pripadnošću zavisilo želi li se pridržavati i dezitijatskog normativnog i pravnog sustava. Dobar primjer pruža sv. Pavle koji se pozivanjem na svoje rimsko građanstvo prebacio u nadležnost rimskog pravnog sustava, automatski derogirajući židovsko zakonodavstvo i njegovo djelovanje na svoju osobu.

osnovicu postojanja i funkcioniranja dezitijatske *civitas* je konačno u potpunosti narušena i sama procesom romanizacije. Kako bude postupno nestajalo slobodno (u smislu njegove zemljišne nezavisnosti od zemljoposjednika i prava posjeda) domorodačko dezitijatsko seljačko stanovništvo, sa svojim osjećajem pripadnosti i zemlji i određenoj zajednici,¹⁸ sve više je slabila unutarnja snaga posljednjeg, osnovnog elementa dezitijatskog narodnosnog i političkog bića, bolje reći i ono će se rastočiti u rimsko provincijalno stanovništvo. I kada se i to izgubi dezitijatska *civitas*, je osuđena na potpuni nestanak, jer su se konačno rastočile sve silnice dezitijatskog policentrizma koje su postojale skoro pola tisućljeća. Na kraju toga procesa, koji je obilježen konačnim prelaskom na municipalni ustroj, stvaraju se novi društveni, gospodarski, politički odnosi, različiti u odnosu na vrijeme punog razvitka dezitijatske narodnosne i političke jedinice.

Oružana snaga

Dezitijatska politija je u vrijeme nezavisnosti raspolagala i sa svojim oružanim snagama, dok je za vrijeme rimske vladavine oružanim snagama Imperije davala pomoćne jedinice. U intervalu rata 6-9. god. n. e. Dezitijati su ponovo svoje oružane snage odvojili od rimske vojske i uklopili je kao cjelinu u opću ustaničku strukturu. U toku cjelokupnog toka razvojnog puta i dezitijatske oružane snage, bez obzira da li su djelovale nezavisno ili u okviru imperijalnih ili ustaničkih snaga, su doživljavale procese unutarnje transformacije i mijenjanja svoga strukturalnog i taktičkog ustroja.

Najstarije podatke koji se mogu odnositi na dezitijatsku vojsku možemo dobiti iz jedinstvene grobnice Vratnica kod Visokog u kojoj je pokopan veliki broj ratnika (cc 350-300. god. p. n. e.), pripadnika dezitijatske narodnosne zajednice. Postojanje ove grobnice i pogotovu nalazi u njoj i karakter njihovog položaja i pronalaska ukazuju na vođenje teških eksternih ratova, možda na graničnim oblastima «»dezitijatskog svijeta», i duboko u periodu protohistorije. Izgled dezitijatskog vojnog ustroja može se posredno naslutiti i preko izvještaja koji opisuju ustanak u ilirskim zemljama iz 6-9. god. n. e., a o čemu je vrlo detaljno govoreno u poglavlju «Ilirski ustanak od 6. do 9. god. n. e.». Sudeći po kontekstu opisa niza situacija, posebice onih koje donosi Kasije Dion, u kojima se naslućuje prisustvo jedinica pod

¹⁸ Naravno to ne bi trebalo shvatiti u smislu da je došlo do nestanka slobodnog seljaštva, nego da se ono kao i drugi slojevi gornjobosanskog i lašvanskog stanovništva više ne može smatrati dezitijatskim. Slobodnog seljaštva, ali sada kao provincijalnog stanovništva, je bilo vjerojatno i u kasnoj antici u određenom broju.

direktnim zapovjedništvom Batona Dezitijatskog, može se reći da je dezitijatska oružana sila u toku ustanka pokazivala zavidnu razinu kohezije i unutarnje discipline. Te snage pokazuju i visoku razinu spremnosti, oružane obučenosti i manevarske sposobnosti, osobine koje se na najbolji način prikazuju u brzom prebacivanju tih snaga sa jednog ustaničkog područja na drugo, boreći se ne samo protiv rimskih neprijatelja nego i domaćih odmetnutih snaga. To je sve moralo biti uvjetovano ne samo zapovijedanjem sposobne i odlučne osobe kao što je bio Baton Dezitijatski, nego i postojanjem složenijeg ustroja i hijerarhijske strukturiranosti koja je egzistirala unutar dezitijatske narodne vojske (milicije). Dezitijatsko-ustaničke snage disciplinirano slušaju svoga zapovjednika, pružaju žestok otpor i odaju, kao na primjeru skupštine-sudišta koje je sudilo drugom vrhovnom vojvodi, zavidnu političku svjesnost. Sve izloženo svjedoči i da jedinice koje su vjerojatno pretežito bile dezitijatske nisu bile samo poslušno oruđe u rukama pojedinih zapovjednika nego organizam koji je uklopljen u oružani sustav, koji posjeduje jasnu svijest o cilju rata i svojim zadacima u njemu.

S druge strane potrebno je istaći još jednu bitnu osobnost koja je važila za dezitijatske oružane snage i za vrijeme nezavisnosti i za ustanka, ali djelomično i za dezitijatske pomoćne jedinice. Pošto se osnovna koncepcija dezitijatske oružane sile zasnivala na njenom narodnom, milicijskom karakteru, zbog socijalne i profesionalne strukture dezitijatskog društva koja je bila nešto složenija, u redove dezitijatskih jedinica je ulazio i znatan udio pojedinaca koji su se bavili nepoljoprivrednim granama privrede. Tako se pored seljaka-zemljoradnika i pastira, koji su istina činili većinu sastava običnih ratnika, u dezitijatskim oružanim snagama nailazilo i na rudare, zatim zanatlije pa i trgovce. Oni su u odnosu na oružane snage okolnih i susjednih politija davali dezitijatskim jedinicama izniman broj pripadnika, i dodatno svojom poslovično jače izraženom sviješću doprinosili njihovoj koheziji i snazi. Njihovo učešće je, vjerojatno, najviše došlo do izražaja u toku ustanka kada je rat poprimio općenarodni, a u zadnjim fazama i egzistencijalni karakter, pa je masovno prisustvo svih za oružje sposobnih u aktivnim jedinicama bilo više nego neophodno, jer se vodila u pravom smislu borba na život i smrt. U tim uvjetima rudari, zanatlije i trgovci nisu mogli biti pošteđeni od aktivnog i neposrednog učešća u oružanim sukobima, kao što bi to možda bilo činjeno, a zbog važnosti njihovih zanimanja za opće društvene, gospodarske, kulturne, političke pa i vojne interese, u sukobima manjeg intenziteta koji nisu presudno odlučivali o sudbini dezitijatske zajednice. Po prirodi svoga zanimanja rudari imaju veću izraženu svijest o kolektivitetu i njegovim potrebama i interesima i međusobnoj solidarnosti i podršci u odnosu na ostala zanimanja. Sam pojedinac u rudniku ne znači skoro ništa nego samo cjeline

ustroja rudara sa podijeljenim, ali i uzajamno povezanim odgovornostima i radnim zadacima unutar rudnika predstavlja osnovnu radnu jedinku. A povjerenje u svoje kolege i spremnost na pomoć i suradnju mora biti apsolutno. U suprotnom svaka individualnost i isključivanje iz zajedničkog procesa rada u rudnicima može biti kobno ne samo za proces proizvodnje nego i za rudare. Zbog navedenog rudari su morali pokazivati veću razinu unutarnje kohezije, što su prirodno prenosili i na oružane jedinice u kojima su učestvovali, što je samo dodatno doprinosilo većoj koherentnosti ukupne dezitijatske oružane sile i svjesnosti o potrebi borbe za zajednički cilj. Takav sklop razmišljanja nije bio prisutan samo kod običnih ratnika nego i kod zapovjednika koji su bili Dezitijati, što na najbolji način potvrđuje ponašanje Batona Dezitijatskog u toku njegovog vođenja prvo jednog dijela, a nakon otpadnuća Batona Breučkog i ustanka u cjelosti. A i demokratsko ustrojstvo u okviru kojeg i pod čijim načelima su oni živjeli je utjecalo da kod dezitijatskih ratnika-«milicionara» bude izraženija svijest o ideji «zajedničke stvari» i borbi za njene interese. Iz zbog svih gore spomenutih razloga dezitijatska oružana sila uklopljena u općeustanički vojni savez, bila je njegov najvrjedniji segment koji je sve svoje kvalitete pokazao u srazu sa mnogo jačim neprijateljem i uz stalno prisutnu prijetnju izdaje od nekih svojih dojučerašnjih suboraca. I tako je pobunom unovačenog kontingenta, vojska sastavljena od seljaka, pastira, rudara i zanatlija krenula da se sukobi sa najboljom vojskom u tadašnjem svijetu⇒rimskim profesionalnim legijama te sa njima pridruženim mnogobrojnim «dobrovoljačkim», plaćenicima i pomoćnim i savezničkim jedinicama. Otpor rimskim i njima savezničkim i plaćeničkim jedinicama u dobro utvrđenim i teško pristupačnim uporištima Gornje Bosne, je po Veleju, je bio snažan i odlučan.

Pošto možemo pretpostaviti da se oružana snaga ustanika, u smislu ustroja i posebno u taktičkom djelovanju, djelomično naslanjala i na tradicije iz vremena nezavisnosti, vjerojatno je i ustrojstvo dezitijatske oružane sile i prije ulaska Dezitijata u okvir Rimske države, bilo iznimno. To dodatno potvrđuje i Apijan kada kaže da su Dezitijati bili ti koji su Oktavijanu prilikom njegovog zaposjedanja zapadnog Balkana zadavali najviše nevolja.¹⁹ Oktavijan je na ilirsku kampanju pokrenuoiskusne, dobro obučene i brojne trupe, pa se ipak morao suočiti i sa jakim otporom, a to ne bi bilo moguće da Dezitijati i u periodu neposredno pred prvo razdoblje rimske vladavine nisu raspolagali sa respektabilnom oružanom snagom. Uostalom njihove ratničke vrijednosti su morale biti cijenjene od strane Rimljana, da bi se Dezitijati uopće novačili u pomoćne jedinice radi rata u Markomaniji, za koji su zbog njegovog

¹⁹ App. III. 17

značenja i težine postavljenog zadatka ratovanja preko Dunava najvjerojatnije odabirane najbolje jedinice i snage sa kojima je tada raspolagala Rimska država.

Naravno sigurno je i višedecenijsko življenje Dezitijata unutar Rimske države, a posebno eventualno učešće njihovih jedinica, pojedinaca i zapovjednika u nizu ratova i pohoda koje su vodili Oktavijan August i njegovi zapovjednici Agripa, Druz i Tiberije doprinijelo da i neke rimske osobenosti i iskustva nadograde i poboljšaju vojni ustroj svojstven domorodačkim narodima. Posebice se to održavalo u disciplini i obučenosti ratnika, metodama, načinima i sredstvima borbe pa i možda i u nekim rimskim teorijskim postavkama, što dokazuje i sam Velej Paterkul.²⁰ Jedina veća novina, a koja je vjerojatno bila posljedica primanja rimskih utjecaja, u taktičkom pogledu u odnosu na ratovanje iz vremena nezavisnosti predstavljalo je možda postojanje jednog vojnog jezgra, sačinjene od ustaničke/ih jedinice/a pod neposrednim zapovjedništvom Batona Dezitijatskog koje je činilo manevarski segment ustaničkih snaga. Vrlo je moguće da je iz, razloga svojih zapovjedničkih kvaliteta i nesumnjivog poznavanja rimskog načina borbe, nastojanja da održava disciplinu i da što je moguće više ustroji ustaničke snage u jedan sustav koji bi nalikovao ustroju prave vojske sa hijerarhijskom strukturom, Baton Dezitijatski i ranije učestvovao u pomoćnim snagama koje su učestvovala u nekim rimskim ratovima ili sukobima manjeg intenziteta. Uostalom on je znao latinski jezik i vjerojatno se nalazio na čelu dezitijatskog kontigenta koji je trebao biti upućen na dunavsku granicu.

Temeljna taktička osobnost dezitijatskih snaga proizlazila je iz zemljopisnih karakteristika njima matičnog i okolnih prostora. Zbog toga se njihova taktička osobnost manifestirala u izbjegavanju ulaznja u odlučnu bitku sa svim ili sa većim dijelom raspoloživih snaga na otvorenom prostoru, nego raspodjeli oružanih snaga na odrede. Takve jedinice su koristeći karakteristike terena na kojem su se nalazile pribjegavale ili partizanskim napadima širokog obujma ili prepadima na neprijateljsku pozadinu i logistiku gerilsko-hajdučkog tipa ili su se nalazile zatvorene u zaštićenim i teško osvojivim uporištima. Te svoje taktičke osobine dezitijatske jedinice su pokazale (vjerojatno) u suprotstavljanju Oktavijanu za vrijeme njegove ilirske kampanje i u toku završnih faza ustanka. Jednim smjelim upadom partizanskog tipa²¹ na prostore panonskog bazena Baton Dezitijatski je dočekaao u zasjedi odmetnutog Batona Breučkog i njemu lojalne snage, i potpuno ih uništivši.

²⁰ *Vell.* II, CX, 5

²¹ Ovaj upad nosi sve karakteristike partizanskog načina ratovanja, brzog prebacivanja jedinica i dobre manevarske sposobnosti, ali i istovremenog izbjegavanja ulaska u sraz na otvorenom prostoru sa protivničkim

Ustrojstvo oružane sile i taktička doktrina koje se temelje na gore opisanim načelima govore u prilog većoj dominaciji obrambenog i defanzivnog karaktera dezitijatske vojne sile nego njenoj spremnosti za ofenzivna i osvajačka dejstva. Istina na početku ustanka (do prijelaza 6/7. god. n. e.) ustaničke snage su izvele ofenzivne akcije velikog zamaha i strateškog karaktera. Međutim one su bile više u formi širenja protu-rimskog ustanka na nova područja i eliminiranja rimske uprave i vlasti i njenih središta i uporišta, nego kao precizno osmišljene akcije protiv protu-ustaničkih snaga. Uostalom one su se odvijale na prostoru gdje nije bilo jačih protivničkih snaga i čim su se ustaničke snage suočile sa konsolidiranim rimskim linijama i novo dovedenim snagama, one su načelno prešle na obrambenu strategiju, u pokušaju da zaštite svoje teritorije. Od tada stratešku ofenzivnu inicijativu, pa sve do kraja ustanka, na ratištima ilirskih zemalja imaju rimske i njihove pomoćne i savezničke trupe. Naravno u toku ustanka je bilo još ustaničkih akcija koje bismo mogli okarakterisati ofenzivnim, ali i one su u svojoj osnovnoj strateškoj zamisli ipak bile izvršavane u okviru opće obrambene politike. Pored partizanskog, gerilskog i parcijalnog izvođenja operativnih zahvata, što su sve karakteristike obrambenog, a ne osvajačkog rata, od početka naleta rimskih ofenzivnih dejstava na ustanička područja, ustanici su počeli da primjenjuju i strategiju utvrđivanja u gradinska uporišta, nepristupačne planinske lokacije (φρούριον, το i τεῖχος, το, *situ locorum ac montium*) i na održanje pozicija na klancima (*angustiis*) koji su sigurno predstavljali presudne tačke koje su kontrolirale i održavale komunikacije i saobraćajnu mrežu.

Upravo iz zbog ovako postavljene strategije, u izvještajima koji opisuju rat 6-9. od. n. e., nakon prvotnog vala širenja ustanka, nailazi se tako često na opise opsada ustaničkih uporišta koje odišu upornošću, odlučnošću ali i surovošću sa obje strane, podatke koji govore o iznenadnim napadima, borbama za kontrolu nad strateškim točkama, i na primjenjivanje politike spržene zemlje. I sve navedene karakteristike dokazuju da rat koji Tiberije i Germanik sa svojim subordiniranim zapovjednicima i kraljevima vode u zemljama Ilirika od 6. do 9. god. n. e. pripada tipu koji nije konvencionalan. Izuzev bitke kod Vulkajskih močvara, a koja je i sama u sebi nosila osobnosti standardnog ustaničkog ratovanja, ne nailazi se ni na jedan drugi podatak koji bi opisao ili predstavio neku odlučnu bitku na otvorenom polju

snagama, i umjesto toga pribjegavanju dočekivanja neprijatelja u zasjedi, gdje bi faktor iznenađenja bio bitan element u sukobu. Za razliku od gerilskog ratovanja Baton Dezitijatski je ipak na Batona Breučkog poveo veće vojne formacije koje su bile strukturalizirane u čvršćoj formi.

konvencionalnog tipa.²² Uostalom ni sam rat nije odlučila jedna bitka, nego tek predaja Batona Dezitijatskog, koja je bila samo posljedica dugotrajnog djelovanja protu-ustaničkih trupa te iscrpljivanja ustaničkih prostora, ljudstva i resursa i uništavanja njihovih uporišta. Godinu dana ranije je pala i Panonija, i ona kao rezultat brze ofenzivne reakcije Plaucija Silvana širokog obujma nego otvorene bitke. Rat na prostorima ilirskog ustanka bio je po svojim osobnostima više nalik na ratove koje je Republika vodila u Španiji kroz jedno višedecenijsko razdoblje (154-133. god. p. n. e.), nego rimskim osvajanjima Kartagine, Grčke, helenističkog svijeta pa i Cezarovog osvajanja Galije, posebno njegovog obračuna sa ustankom Vercingetoriska koji se riješio kod Alezije.²³ Sudeći po Veleju,²⁴ u dezitijatskim snagama je dominirala pješadija. Međutim u rimsko doba nalazimo i podatke o Dezitijatima koji su bili konjanici, kao u slučaju Temansa Platorova, pa i mornari kao Nerve, sina Laide.²⁵

Rimska vladavina

Nakon ustanka na prostorima provincije Dalmacije stacionirane su kao stalna posada dvije legije, VII. i XI. Prisustvo kao stalnog sastava dvije u punom sastavu legije u provinciji koja nema direktni kontakt sa graničnim područjem dovoljno govori o značenju koji je ova provincija imala za Rimsku Državu, ali i stupnju povjerenja koje su Rimljani imali prema Ilirima.²⁶ Ove legije su prvenstveno imale zadatak održanja nepouzdanе lojalnosti domaćeg stanovništva nakon svršetka ustanka i sprečavanja mogućeg ponavljanja događaja iz 6-9. god. n. e. Pored ovog preventivnog zadatka, legije su izgleda služile i kao strateška vojna rezerva u slučaju nekih hitnih potreba koje bi se pojavile u susjednoj Italiji. Prisustvo dvije legije u jednoj unutarnjoj provinciji u zaleđu vanjskih granica je bilo potrebno i kako bi se zaštitio

²² Nedostaje dovoljno preciznih podataka kako bi se odredile karakteristike npr. bitke u južnoj Albaniji, bitka Valerija Mesalinusa sa ustanicima, tračka pobjeda nad ustanicima na Fruškoj Gori, Germanikova pobjeda nad Mezejima.

²³ Ratovi koje je Republika vodila u iberkim provincijama, a nadasve teške borbe sa vođom Luzitanaca Virijatom (150-139. god. p. n. e.), koji je pobjeđivao i rimske konzulske armije na svjetlo dana su iznijeli i prve posljedice agrarne krize koja je pogodila rimsko društvo i gospodarstvo. Rimljani su se neugodnog protivnika uspjeli riješiti tek nekom vrstom atentata. Antički pisci su nekonvencionalni način ratovanja domorodačkih naroda i gradova Hispanije nazivali «vatreni rat», željeći time dočarati njegovu specifičnost, ali i svu težinu.

²⁴ *Vell.* II, CX, 3

Za označavanje ustaničkog pješaštva Velej koristi izraz *pedes*, *peditis*, m-pješak, pješadinac u njegovoj akuzativnoj formi množine *peditum*, dok za konjanike upotrebljava termin *eques*, *itis*, m-konjanik, jahač, vitez isto u akuzativnoj formi množine *equitum*.

²⁵ CIL XVI, 11 = CIL III, p 849 (p 1959) = CIL X, 1402 = D 1989 Herculaneum i CIL III 9739 iz Garduna

²⁶ O razlozima uspostave augustovske stajaće vojske i njenom sustavu funkcioniranja v. *Cass. Dio* LII, 27

strateški interes Rimske Države vezan za eksploataciju rudarskih bazena Gornjeg Ilirika. Sličan razlog imamo i u slučaju provincije *Hispania Tarraconensis*, koja je u prvoj polovici I. st. n. e., bila i mnogo stabilnija, privrženija rimskoj upravi i romaniziranija nego što su to bile ilirske zemlje. I u njoj, iako isto nema izravnog dodira sa vanjskim svijetom, su najviše poradi bogatih rudonosnih zona bile stacionirane mnoge legije.²⁷

Sve do dislokacija VII. i XI. legije, njihovi manji detašmani su bili sigurno raspoređeni i u unutrašnjosti Provincije, pa i prostorima Gornje Bosne, gdje su imali zadatak održanja u pokornosti Dezitijata. Za dijelove Gornje Bosne i lašvanskog porječja su sigurno u pojedinim periodima bile odgovorne i pojedine pomoćne jedinice, kao što je to npr. bila *Cohors I. Belgarum*, stacionirana u Doboju.

I nakon ustanka, Rimljani su nastavili sa praksom novačenja domaćih ljudi u pomoćne jedinice, prakse koja je bila i jedan od glavnih povoda ustanka. Tako su i Dezitijati od konačne pacifikacije zapadnog Balkana bili novačeni i raspoređivani u čitav niz garnizona širom Imperije. Da su Dezitijati i u narednim stoljećima uživali ugled i bili cijenjeni kao dobri ratnici dokazuje i to da se poimenično spomenuti nalaze i na natpisima koji su otkriveni u većim rimskim garnizonskim postajama kao što je Gardun, pa i bazama rimske mornarice.²⁸

U desetljećima nakon ustanka, pa i u toku čitavog stoljeća, od strane domaćeg življa, sudeći po raspoloživoj izvornoj građi, nije bilo izražajnijih protu-rimskih kretanja koja bi zahtijevale vojnu intervenciju većeg formata. Ali zato je u vremenu nakon 24. I. 41. god. n. e. kada je ubijen Kaligula, došlo do pokreta najviših rimskih slojeva u provinciji. Vezana sa istovrsnom zavjerom koja se postupno oblikovala u Rimu i Italiji pod vodstvom Anija Vinicijana, pod rukovodstvom tadašnjeg legata provincije Lucija Aruncija Furijskog Kamila Skribonijana (*Lucius Arruntius Camillus Scribonianus*). Međutim, nakon javnog obznanjivanja odmetnuća, VII. i XI. legija su odbile da učestvuju u pobuni protiv tadašnjeg cara Klaudija i spriječile su ostvarivanje namjera svoga odmetnutog zapovjednika. U znak zahvalnosti, dobile su od samoga cara i senata epitet *Claudia pia fidelis*, koji su zadržale sve do kraja svoje egzistencije.²⁹ Kada je legija III. Scythica bila sa Donjeg Dunava 58. god. n. e. premještena na

²⁷ VI. Victrix i X. Gemina su u ovoj provinciji boravile skoro čitavo stoljeće, IIII. *Macedonica* skoro jedno stoljeće, a VII. Gemina je od druge polovice I st. n. e. bila stacionirana u Leonu (čije je ime izvedenica od *legio*), blizu zlatnih i željeznih rudnika Galicije.

²⁸ CIL III 9739 iz Garduna; CIL XVI, 11 = CIL III, p 849 (p 1959) = CIL X, 1402 = D 1989 *Herculaneum*

²⁹ O Skribonijanovoj djelatnosti u Dalmaciji i pobuni v. *Svet. Claud.* 13; 35; *Cass. Dio* LX, 14-16; Plinije Mlađi, *EPISTVLARVM LIBRI DECEM*, III, C. Plinius Nepoti suo S; Patsch, 1890, 367-368; Bulić, 1890, 408-412; Wilkes, , 1969, p. 83

Eufkrat kako bi učestvovala u istočnoj *-jermenskoj* kampanji pod zapovjedništvom Domicija Korbula (*Cnaeus Domitius Corbulo*), na njeno mjesto je iz Dalmacije premještena VII. legija C.P.F., čija se nova baza sada nalazila u Viminaciumu (Kostolac na Dunavu).³⁰ XI. legija C.P.F., je, poslije dislokacije svoga provincijskog partnera, ostala u Dalmaciji u kojoj je boravila i za vrijeme Neronovog samoubojstva u ljeto 68. god. n. e.³¹ Po Tacitu 65. god. n. e. održano je novačenje u Narbonskoj Galiji, Africi i Aziji radi dopune legija Ilirika, iz koje su se otpuštali vojnici, po Tacitu «iznemogli od dobi ili bolesti».³² Sudeći što Tacit upotrebljava množinu ⇒ «*Illyrici legionibus*», ovo novačenje nije se odnosilo samo na popunu XI. legije C.P.F., koja je u ovom periodu jedina bila sa stalnim boravkom u Dalmaciji nego i na legije stacionirane u Panoniji, i možda i dijelu granice na Donjem Dunavu. Ovo bi bio jasan pokazatelj da je Tacit konkretni podatak dobio iz zvaničnih arhiviranih dokumenata koji su još uvijek koristili službene nazive Gornji i Donji Ilirik za provincije Dalmaciju i Panoniju.³³ Kao i VII. i XI. legija C.P.F. je u nemirno vrijeme građanskog rata nakon Neronove smrti, podržala prvo Otona, a kasnije i Vespazijana, odigrajući značajnu ulogu u pobjedi provespazijanskih snaga nad Vitelijem u drugoj bici kod Kremone (listopad 69. god. n. e.).³⁴ Već sljedeće godine, XI legija C.P.F. je bila uključena u borbenu grupu koju je predvodio Kvint Petilije Cerialis (*Quintus Petillius Cerialis*) a koja je trebala smiriti Batavski ustanak i nemire u Galiji. Nakon realizacije postavljenog zadatka, XI. legija C.P.F. je stacionirana u provinciji Gornja Germanija,³⁵ a na njeno mjesto u Dalmaciju je premještena novoformirana III. legija Flavia.³⁶ Ova nova legija je

³⁰ Ova legija je pod zapovjedništvom Antonija Prima (*Antoninus Primus*) za vrijeme građanskog rata 68/69. god. n. e. i to presudno podržala Vespazijana.

³¹ O izmještanju VII. i XI. legije v. Betz, 1938, 37-40; Zaninović, 1984, 71-72; Isto, 1999, 217; Bojanovski, 1988, 358-359; Dodig, 2005, 214 (pregled različitih stajališta po pitanju datacije odlaska VII. legije C.P.F.)

³² Tac. Ann. XVI, 13

³³ Kao što vidimo iz datog Tacitovog podatka, novaci koji su 65. i 66. god. n. e. popunili legije oba Ilirika su došli najvećim dijelom iz južne, romanizirane Galije, Afrike i Azije. Ovo bi značilo da su ove legije, koje su podržale Vespazijana i dale nemjerljiv doprinos njegovom dolasku na carski tron, u godinama četiri cara (68-69. god. n. e.) bile sastavljene dobrim dijelom i od mlađih vojnika.

³⁴ Za vrijeme ovih zbivanja, moguće je da je jedno kratko vrijeme u Dalmaciji boravila i XIV. legija Gemina. Ova legija je trebala učestvovati u planiranom napadu na Partiju, pa je u tu svrhu prekomandovana iz Britanije, ali se u trenutku Neronovog samoubojstva (ljeto 68. god. n. e.) zatekla na tlu Balkanu, moguće na tlu provincije Dalmacije. Nakon prve bitke kod Kremone, pobjednički Vitelije je vratio XIV. Gemina u Britaniju.

³⁵ Njena nova baza bila je u sjedištu bivše, u Batavskom ustanku uništene, XXI. Rapax legije u Vindonissa (moderni Windisch)

³⁶ Patsch, 1893, 679; Bojanovski, 1988, 357

nastala rekonstrukcijom nekadašnje IIII. Macedonica, koja je iz neobjašnjivih razloga bila preustrojena pod novim imenom i premještena sa strateški bitne granice u unutrašnjost Imperije.³⁷ IIII. Flavia je vjerojatno iz razloga što je njen simbol bio lav bila oficijelno konstituirana u kasnom srpnju ili ranom kolovozu 70. god. n. e., što bi značilo da je ona tek u narednom periodu zaposjela od XI. legije C.P.F. napuštena taborišta, moguće u jesen iste godine. Prisustvo ove legije je na prostorima provincije Dalmacije osvjedočeno sa natpisima i nalazima pečata na crjepovima pronađenim u rimskom vojnom logoru na Gračinama (Humcu).³⁸ Među vojnicima ove legije nalazio se i Javolenus Priskus (*Javolenus Priscus*), koji je za vrijeme cara Trajana postao jedan od čuvenijih rimskih jurista. Kada je 85. i 86. god. n. e. došlo do žestokih borbi sa Dačanima, Domicijan je izvršio upravno-teritorijalni preustroj dunavske granice i podjelu Mezije na dvije nove provincije i u skladu sa tim novu raspodjelu legija kako bi se pojačala granica. U tu svrhu je legija IIII. Flavia (kasnije nazvana i *Felix*) napustila Burnum i Dalmaciju, i bila određena da brani Gornju Meziju (*Moesia Superior*). Tako su sve «dalmatinske» ili «gornjoilirske» legije u toku prvih desetljeća druge polovice I. st. n. e. sa kompletnim svojim sastavom napustile ovu provinciju i popunjavale garnizone na rajnskoj i uglavnom dunavskoj granici, a Dalmacija je prepuštena auksilijarnim kohortama.³⁹ Tako je nakon jednog iznimno dugog perioda područje Gornjeg Ilirika bilo napušteno od strane rimskih legija, što govori i o dostignutoj razini sigurnosti, stabilnosti i prihvaćenosti rimske uprave u Dalmaciji. Njihov odlazak je kompenziran ne samo dovođenjem pomoćnih jedinica unovačenih u drugim provincijama, nego i pregrupiranjem domaćih (u smislu svoga etabliranog boravka u Provinciji) auksilijarnih jedinica koje su preuzimale i garnizone napuštene od legija (Burnum i Tilurij te njihove manje logorske detašmane).⁴⁰ Tako je, sudeći

Po Bojanovskom (1988, 357) u Burnumu je 69. god. n. e. boravila i VIII Augusta.

³⁷ Slično se desilo i sa XVI. Gallica, koja je istovremeno sa IIII. Macedonica bila rekonstruirana pod novim imenom XVI. Flavia Felix. Isto kao i IIII. Macedonica i XVI. Gallica se nalazila na Rajnskoj granici i učestvovala je, neslavno, u Batavskom ustanku 69-70. god. n. e, a pod novim imenom je prebačena na istočnu granicu, na Gornji Eufrat. Izgleda da je Vespazijan nastojao da strateški bitnu rajnsku granicu većinom popuni novim, njemu vjernim, jedinicama poglavito iz jugoistočne Europe i dunavske granice, i da ujedno praktično rasformira borbene grupe Gornje i Donje Germanije, koje su stajale uz njegovog protivnika Vitelija.

³⁸ Bojanovski, 1988, 120

³⁹ O tim kohortama v. Bojanovski, 1988, 355 -360; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 33; Zaninović, 1996, 226-227; Isto, 1999, 217; Škegro, 1999, 77:255; 261

⁴⁰ O tome v. Bojanovski (1988, 359) po kojem su nakon povlačenja IIII. FF legije o Provinciji brinule samo tri (*Cohors III. Alpinorum equitata, Cohors I. Belgarum equitata, Cohors VIII. voluntariorum civium Romanorum*), a

po natpisu na kojem se spominje Temans Platorisa Dezitijat, jedna jedinica u kojoj su se nalazili i Dezitijati bila stacionirana u Gardunu u II. st. n. e.⁴¹ Znači bilo je potrebno prilično dugo razdoblje kako bi rimska državna i provincijska vlast stekla dovoljno povjerenja u lojalnost Dezitijata i kako bi pomoćne jedinice i sa Dezitijatima u svome sastavu, mogle kao garnizonska služba, a bez pratećeg i supervizorskog prisustva legija, boraviti u vlastitoj provinciji.⁴² A ratovi koji su uslijedili, za vrijeme dinastije Antonina od Trajana do Marka Aurelija, ponovo su potvrdili vrijednost gorštaka sa dinarskog pojasa, što je kao posljedicu imalo i naglo širenje rimskog građanstva. Po Zaninoviću «L'ultima (misli se na kohortu op. a.) che lasciò la Dalmazia fu la VIII vol. civ. Rom. che partì per l'Arabia nel 245»», nakon čega je Dalmacija postala provincija bez legija i uopće vojske-*provincia inermis*-, dok je sigurnost povjerena instituciji beneficijara, čije prisustvo uz glavne i najprometnije provincijske ceste osvjedočuju mnogi natpisi.⁴³

kasnije samo jedna kohorta (*Cohors VIII. voluntariorum civium Romanorum*); Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 33

⁴¹ Po Bojanovskom (1988, 358) ovaj Dezitijat se našao u 1. Belgijskoj kohorti u vrijeme Flavijevaca

⁴² Unovačeni Dezitijati su gotovo sigurno bili pripadnici i onih kohorti koje su nosile naziv *cohortes Delmatarum*. Imena ovih kohorti treba shvatiti ne u narodnosnom, nego u provincijskom smislu i u njima su služili ne samo Delmati, nego i Dezitijati, Mezeji, Daorsi, Dicioni etc. Sudeći po do danas poznatim nalazima dalmatinske kohorte, kojih je bilo devet (na osnovi današnje razine znanja), su boravile širom Imperije (Britanija, Gornja Germanija, Mauritanija, Gornja Mezija). Zaninović, 1967, 70 i d.; Isto, 1999, 221; Bojanovski, 1988, 359

⁴³ Zaninović, 1999, 217. O prisustvu i ulozi beneficijara (*beneficarii*) i ostalih sigurnosnih službi (*speculatores*, *stationarii*) na prostoru Provincije v. Bojanovski, 1988, 57-58; 360-364. Beneficijari su bili zaduženi za javni red i sigurnost, poput suvremene žandarmerije, i njihove su stanice bile razmještene uzduž puteva i na bitnijim raskrsnicama ili su nadzirale sigurnost rudarskih postrojenja.

Gospodarstvo

Poljoprivredne djelatnosti

I pored izrazite razvijenosti i nepoljoprivrednih djelatnosti kod dezitijatskog stanovništva, ipak je poljoprivreda još uvijek bila temeljni i glavni oslonac njihovog čitavog gospodarskog i egzistencijalnog života.¹ Zemljopisne osobnosti dopuštaju ne samo bavljenje samo primarno stočarstvom nego i zemljoradnjom u dolinama rijeka i prostranijim i plodnijim poljima, kao što je npr., sarajevsko polje, lepenička dolina, visočka oblast, zenička kotlina, lašvanska udolina. Tragovi žitarica su pronađeni u slojevima Poda i oni pokazuju da su nositelji srednjobosanske kulturne grupe, bar oni u Skopljanskoj udolini, a tako vjerojatno i u Gornjoj Bosni i lašvanskom porječju kultivirali pšenicu i proso, a zatim i ječam, a u mlađem željeznom dobu je korištena i pitoma ovs, a od mahunjača leća, bob i grašak. U zemljoradnji su određeni udio imale i ozime žitarice.²

Ipak najvjerojatnije je stočarstvo bilo snažnije izraženo u odnosu na zemljoradnju i povrtlarstvo i od stoke je (opet se najviše bazirajući na rezultatima istraživanja iz Poda) najviše bilo ovaca i koza, pa svinja pa tek onda krupne stoke-goveda. A i na divljač, odnosno lov je otpadao izvjestan manji procent učešća u ishrani. Veliki broj rijeka i potoka u Gornjoj Bosni i lašvanskom porječju je osiguravao i bogat ribolov, kao što su guste šume omogućavale lov.

Trgovina

Vrijeme dezitijatske nezavisnosti

Na osnovi do sada pronađenog materijala iz središnje Bosne veze između autarijatskih i dezitijatskih zajednica nisu bile baš tako izražene kao što bi se to očekivalo iz razloga njihovog neposrednog susjedstva, izuzev u ranijim fazama željeznog doba³ koje odgovaraju fazama 2. i 3. razvitka srednjobosanske kulturne grupe (sredina VIII. st. p. n. e.-sredina VI. st. p. n. e).⁴ Nalazi iz Gračanice i Semizovca na kojima je nađeno najviše predmeta «glasinačko»-

¹ O poljoprivredi na tlu provincije Dalmacije v. Škegro (1999, 141-207; zemljoradnja i vinogradarstvo- 141-195; stočarstvo-199-207)

² Čović, 1987, 513

³ Čović, 1987, 526

⁴ O odnosu autarijatskih i dezitijatskih zajednica v. Mesihović, Autarijati, 2007, 154 - 155

autarijatske provenijencije, izuzev rebraste fibule i možda narukvice od brončanog lima, većinom odgovaraju ranijim «glasinačkim» fazama.⁵ Opadanju broja nalaza nakita «glasinačko»-autarijatske provenijencije na prostorima rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe u njenim razvojnim fazama 4. i 5. doprinijela je i činjenica da se sa autarijatskom ekspanzijom pomjera čitav fokus njihove pažnje i društvene, gospodarske i političke usmjerenosti prema istoku i Pomoravlju. U skladu sa tom promijenjenom orijentacijom središnje-bosansko tržište se zanemaruje u odnosu na bogatiju i svestraniju trgovinsku razmjenu sa grčkim svijetom. A i sama «glasinačko»-autarijatska originalna produkcija, nekada najjača i najizraženija od svih drugih epihorskih kulturnih fenomena, počinje da u svojoj fazi Va doživljava stagnaciju, zatim postupno opadanje i posvemašnji dekadens. Tako da što vrijeme više prolazi, nekada snažni impuls domaće produkcije, i to posebno izražen u proizvodnji i importu nakita, koji je strujao sa istoka se postupno gasi, oslobađajući svoga «pritiska» druga epihorska kulturna područja. Naravno ovo ne znači da je razmjena proizvoda dvije susjedne protohistorijske «bosanske» narodnosne i kulturne zajednice od V. st. p. n. e. potpuno prestala, ona je samo imala manji opseg u odnosu na ranija razdoblja. Slom autarijatske politije i narodnosne zajednice, doprinio je nestanku jedne originalne produkcije koja je više stoljeća bila dominirajući činilac na prostorima zapadnog i središnjeg Balkana. Činjenica je da je i političko jedinstvo Autarijata doprinosilo dominantnijem položaju njihove produkcije u odnosu na produkciju dezitijatskih zajednica koje sve do kraja IV. st. p. n. e. nisu imale zajedničku politiju.

Trgovačka aktivnost središnje i Gornje Bosne je u prvim stoljećima starijeg željeznog doba sa mediteranskim svijetom više bila usmjerena na italско područje (Etruščani, Umbri itd.). Veze i razmjena sa grčkim svijetom se pojačavaju nakon niza okolnosti, koje su se zbile na prijelomu V. i IV. st. p. n. e. i u prvim desetljećima potonjeg stoljeća. Prvo se na srednjem Jadranu od početka IV. st. p. n. e. zahvaljujući ambicijama i aktivnosti sirakuškog tirana Dionizija Starijeg pojačava grčka kolonizacija i osnivanje niza gradova i naselja.⁶ I prije početka

⁵ Čović, 1987, 489-490; 503-504; 522

⁶ Dionizijeva aktivnost na srednjem Jadranu se poklopila sa slomom etrurske zone utjecaja u sjevernom Jadranu, uslijed keltske najezde na kopnene oblasti koje su nalazile pod etrurskom kontrolom. Tako je u velikoj mjeri opala i trgovačka i privredna koja je sa sjeverne i srednje Italije strujala prema zapadnom Balkanu. Taj vakum nastao povlačenjem Etruraca sa mora čije je obalno zaleđe izloženo invaziji Kelta, izgleda da je na samom početku IV. st. p. n. e., Dionizije Stariji odlučio da ispuni, osnivanjem grčkih kolonija na Jadranu i uvlačenjem njega u područje sirakuške hegemonije, što je dovelo do kompenziranja umbro-etrurskih impulsa sa grčkim impulsima (Novak, 2005, 40-41). Da je slom Etruraca, doprinio uzdizanju Sirakuze ukazuje i to što se Dionizije

IV. st. p. n. e., bilo je pokušaja grčke kolonizacije na ovom prostoru,⁷ ali ona nije uspjela ostvariti onaj opći kulturni efekt na razvitak unutrašnjih ilirskih naroda kao što se to desilo sa kolonizacijom Visa i Hvara. Drugi činilac preorijentacije sa etrursko-italske razmjene na onu sa grčkim svijetom je keltska invazija Italije i njihovo etabliranje u sjevernoj Italiji i jadranskom području južno od Pada (Cispadanska Galijska), čime se prekidaju veze. Nakon stabilizacije grčkih naselja na srednjem Jadranu, prodor tekovina grčke i helenističke kulture u prostore središnje i zapadne Bosne je postajao sve izražajniiji imajući sve bitniju ulogu u njihovom općem kulturnom i gospodarskom životu.⁸ Grčka roba je svoj put za središnjebosansko područje započinjala najvećim dijelom na prostoru srednjodalmatinskih otoka i obale suprotno od njih, najčešće u Naroni i donjoj Neretvi, odakle bi se ona utabanim, drevnim putovima prebacivala u Gornju Bosnu, lašvansko porječje i Skopljansku udolinu.⁹ O velikim trgovačkim aktivnostima gornjobosanskog stanovništva sa grčkim svijetom u mlađem željeznom dobu dovoljno govore i nalazi helenističke keramike u nekropoli Kamenjača. U ovoj nekropoli je inače karakteristična mješavina keltsko-latenskih i helenističkih sa domaćim elementima, kako u okviru metalnih izrađevina (nakit, oružje) tako i u keramičkom materijalu. Ta činjenica pokazuje da je trgovina uopće imala veliki značaj za kulturu Dezitijata u mlađem željeznom dobu i da se ostvarivala ne samo sa mediteranskim svijetom, nego i sa keltskim zajednicama.

Nalazeći se na jednom vrlo bitnom komunikacionom području dezitijatske zajednice su predstavljale kako smo izložili, ne samo bitnijeg trgovačkog partnera za okolne zajednice, nego i za udaljenije centre mediteranskih urbanih kultura Italije i Grčke. U zamjenu za čitav

Stariji slično ponaša u zoni Tirenskog mora, koje je do tada u većoj mjeri bilo prožeto etrurskim prisustvom (zbog kojeg i nosi ime) nego Jadran.

⁷ Pisana vrela daju podatke o samo jednoj koloniji koju su na Korčuli u prvim desetljećima VI. st. p. n. e. osnovali kolonisti sa Knida, ali njeni ostaci još nisu pronađeni (Gavela, 1997, 288), a na osnovi arheoloških podataka može se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je na spomenutom jadranskom prostoru postojalo još manjih i bezimernih grčkih trgovačkih naselja.

⁸ Istočna ilirska komponenta, konkretno Autarijatska narodnosna zajednica je sa grčkim svijetom ostvarivala znatno intenzivnije trgovačke odnose ne samo u periodu zenita svoje moći (kraj VI. st. pr.n.e.-sredina V. st. p. n. e), nego i u ranijim periodima, naslanjajući se na grčke kolonije na današnjoj albanskoj obali, emporije na obali i moravsku i dunavsku komunikaciju. (Mesihović, Autarijati, 2007, 257 – 260; 264 - 267) Suprotno od Autarijata, njihovi zapadni susjedi dezitijatske i druge središnjebosanske zajednice su u tome periodu veću suradnju i komunikaciju ostvarivali sa italsko-etrurskim svijetom.

⁹ Naron je možda kao emporium postojala već od 8. st. pr.n.e., u obliku nekog domorodačkog naselja koje je predstavljalo ključnu točku trgovine srednjeg Jadrana i njegovog dubljeg kontinentalnog zaleđa.

niz proizvoda, ove zajednice su mogle davati metale, stoku, krzno ali i robove. Međutim upada u oči odsustvo luksuznih proizvoda čak i u periodu mlađeg željeznog doba, koji su tako karakteristični za npr., susjedno autarijatsko-«glasinačko» društvo starijeg željeznog doba. To bi se možda moglo objasniti činjenicom da kod Dezitijata ne egzistira isti onaj društveni sloj koji je bio prisutan kod Autarijata i koji bi bio zainteresiran za luksuzne i bogate proizvode grčkih i italjskih radionica. Znači nema razvijene i bogate bilo vladarske porodice, bilo aristokracije koja bi težila za tim proizvodima, kako bi i simbolički označavala svoje prvenstvo, značenje i bogatstvo. Uz to same dezitijatske oblasti su bile bogate i plemenitim metalima (zlatom), pa bi bilo realnije očekivati da se ti proizvodi dobivaju iz domaćih metalurških pogona i radionica, nego da se uz znatno skuplju cijenu uvoze. Veliki nalazi novca iz Makedonije, Apolonije i Dirahija, rimskog republikanskog novca (IV-I. st. p. n. e.) ukazuju na živu trgovačku aktivnost i na prisutnost grčkih, grčko-makedonskih i italjskih trgovaca na dezitijatskom području, koje je obilovalo i sirovinama ali i imalo relativno stabilno i razvijeno, za uvjete protohistorijskog razvitka, gospodarstvo, sa poznatom putnom mrežom i većim naseljima. Kako izgleda trgovačka aktivnost sa grčkim svijetom se vrši najviše preko Apolonije i Dirahija, da bi se kako se ide prema sredini I. st. n. e. sve više povećavao i udjel rimske republikanske i uopće italjske trgovine. To jasno ukazuje da Dezitijati nisu bili nepoznati ni Rimljanima republikanskog razdoblja, kada su vanjske granice svijeta pod efektivnom kontrolom Republike bile daleko od Dezitijata, skoro na samoj obalnoj crti srednjeg Jadrana.

Sredstva razmjene i mjerila vrijednosti

U ranijim razdobljima trgovina i razmjena kod dezitijatskih zajednica je imala prvenstveno naturalni karakter. Ipak sa dubljim i sadržajnijim razvitkom morao se pronaći određeni ekvivalent vrijednosti koji bi vrijedio u razmjeni i kao vrijednosno mjerilo. Vjerojatno je na tom dostignutom stupnju razvitka kao sredstvo kojim se određivala vrijednost služila neka mjera izražena u stoci ili zemljištu. Elementi robno-novčane privrede i korištenje novca i plemenitih metala (zlata i srebra) su vrlo rano počeli prodirati u ilirske zemlje, uključujući i one u dubokoj zapadno i središnje balkanskoj unutrašnjosti kao npr. na autarijatskim prostorima, za vrijeme zenita autarijatske moći i u periodu njenog zalaska. Istovremeno sa ovim autarijatskim periodom V-IV. st. p. n. e., i gornjobosanske i lašvanske i uopće središnjebosanske zajednice su počele dolaziti u dodir sa robno-novčanom privredom i upoznavati se sa korištenjem novca i plemenitih metala kao mjerila vrijednosti. Iako je

iznimno rudno bogatstvo Gornje Bosne i središnje Bosne imalo pozitivan efekt na ovaj razvitak, protohistorijske dezitijatske zajednice nikada nisu uspjele da razviju vlastitu produkciju novca ili neku drugu vrijednosnu mjeru zasnovanu na plemenitim metalima.

Novac je inače cirkulirao duboko u bosanskoj unutrašnjosti i stoljećima prije uspostave rimske vlasti na ovim prostorima, o čemu dokaze pružaju; velika ostava grčkog i makedonskog novca sa kraja IV. stoljeća p. n. e, pronađena u okolini mjesta Prače,¹⁰ na autarijatskoj teritoriji nedaleko od sarajevskog područja i veliki nalaz novca iz III. i II. st. n. e. u Vrankamenu kod Bos. Krupe.¹¹ U Fojnici su isto pronađeni novci Filipa II i Aleksandra Velikog, što ukazuje da je i dezitijatsko područje u IV. st. p. n. e. definitivno bilo zahvaćeno cirkuliranjem novca, odnosno u nekom pogledu i robno-novčanom razmjenom. Istovremeno pokazuje da su i gospodarske veze ovog područja, u konkretnom slučaju kiseljačko-fojničkog područja, sa mediteranskim grčkim svijetom bile prisutne. Širom Gornje Bosne, lepeničkog bazena i Skopljanske udoline pronađeni su brojni nalazi novca koji je u ove oblasti pristizao u predrimsko doba od IV. st. p. n. e. do zaključno sa vremenom dolaska Oktavijana na čelo Države. Tako se nailazi na brojne nalaze iliro-grčkog novca iz Apolonije i Dirahija (1. Fojnica 1, Fojnica; Putičevo kod Travnika; Jelinak, Busovača; Guča Gora kod Travnika), rimskog republikanskog novca –srebrni novac porodice *Servilia* (Grbavica Brdo, Grbavica, Vitez) – republikanski denar Porcia I. st. p. n. e., (Putičevo, Travnik) – srebrni republikanski novac familije Aburia (Podastinje, Travnik),¹²

Sa rimskim dobom, Dezitijati definitivno ulaze potpuno u okvir robno-novčane privrede, što i dokazuje natpis iz Župče, na kojem se kaže da je podignut od «svoga novca» (...*sua pecunia*...).¹³ Cirkulacija gotovog novca je postala vrlo prisutna na gornjobosanskom području, o čemu svjedoči čitav niz nalaza još iz vrlo ranih perioda, npr. u Fojnici je pronađen rimski novac Augusta, a u ulici Dugi Sokak, na padinskom dijelu Starog Grada, pronađen je brončani novčić kovan za vrijeme cara Tiberija Klaudija (vl. 14-37. god.).¹⁴

¹⁰ Mekanec, 1906, 109

¹¹ Truhelka, 1889, 38-43

¹² Dirahijski i rimski republikanski novac je pronađen i u Bugojno, a apolonijski, dirahijski i republikanski novac u Prozoru i u Ljubuncima kod Prozora (Gornja Rama).

¹³ Inače o trgovini i novcu na prostoru provincije Dalmacije v. Škegro, 1999, 275-302; 305-320

¹⁴ Novčić je posvećen uspomeni na cara Augusta. Na licu novčića se nalazi natpis DIVVS AVGUSTVS PATER (*božanski otac August*), kojim je car Tiberije kao adoptirani sin Augustov odavao poštu deificiranom Augustu. Na naličju se nalazi prikaz munje. Novčić se čuva u Zemaljskom muzeju i nosi inventarski broj numizmatičke zbirke 12365. Ovaj novčić je gotovo sigurno u rimskim državnim kovnicama nastao neposredno nakon smrti Augusta

Rudarstvo, isprališta, metalurgija, zanatstvo

Vrijeme dezitijatske nezavisnosti¹⁵

Velika produkcija predmeta od metala dokazuje da je u vrijeme nezavisnosti autohtona rudarska djelatnost bila iznimna i da nije trebalo čekati Rimljane da bi se ona pokrenula. Na prostorima Gornje Bosne, u prapovijesti i u protohistoriji rudarstvo zlata¹⁶, srebra i željeza pa možda i ostalih metala i minerala i ispiranje u zlatonosnim rijekama je bilo razvijeno i na zadovoljavajućem tehničkoj razini o čemu nedvosmisleno govore sljedeće činjenice :

- Velika originalna produkcija predmeta od metala u toku željeznog doba u oblastima rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe potvrđuje iznimnu razvijenost metalurgije, a koja je usko vezana i sa rudarstvom kao bitnom privrednom djelatnošću a koji je samim tim bio i ustrojen u određeni sustav.
- Brzo rimsko preuzimanje i eksploatacija rudonosnih zona Gornje Bosne, što se moglo desiti jedino u slučaju da su prilikom uspostave svoje vlasti Rimljani zatekli u tim zonama domaću proizvodnju i sa domaćim ljudima kao nositeljima rudarske aktivnosti.
- Brza i kvalitetna izgradnja cestovne mreže kojom su povezani i rudarski bazeni, npr. cesta Salon-He(dum), dezitijatski kastel.
- Samo zahvaljujući postojanju višestoljetne domaće tradicije rudarstva koja datira do u duboko u predrimsko razdoblje, ilirski rudari su mogli biti u rimskim vladajućim krugovima i institucijama toliko, u profesionalnom smislu, cijenjeni da su bili kolonizirani na vrlo bitne strateške i gospodarske točke u rudištima tek osvojene Dakije.¹⁷

Rudari su inače relativno pokretljiviji sloj u odnosu na ostale dijelove stanovništva, i čim se rudnici iscrpe oni mijenjaju staništa, pa je zato moguće pretpostaviti i dolazak putujućih rudara u prapovijesnom i protohistorijskom razdoblju na prostore Gornje Bosne i

14. god. n. e. i samim tim predstavlja najstariji materijalni nalaz rimskog prisustva na sarajevskom području, par godina nakon završetka Velikog ustanka.

¹⁵ O predrimskom iskorištavanju ruda, Mikolji, 1969, 2-9; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 149; Ramović, 1999; Čović, 1999; Škegro, 1999, 23-37

¹⁶ Škegro, 1999, 50

¹⁷ O ilirskim kolonistima u Dakiji nakon Trajanovog osvajanja v. Patsch, 1897 B; Protase, 1979; Zaninović, 1995

uopće na bosanske rudonosne zone. Međutim ovo nije poprimalo masovni karakter niti je poremetilo ustaljene tokove razvitka rudarstva u vidu možda i neke njegove inicijacije ili pojave naglog i ubrzanog razvitka novim tokovima. Samo iscrpljivanje neke rudarske žile može biti različitog trajanja, zavisno od tehnike rada, bogatstva ležišta, razine i načina eksploatacije, kvaliteta eksploatacije (odnosno umješnosti u izdvajanju metalne rude), stupnja čistoće samih ruda, ustroja i opsega rada, brojnosti populacije i njenog općeg kulturnog razvitka i potreba tržišta i drugih segmenata društvenog, političkog i gospodarskog života za metalima. I ono može trajati od par desetljeća sve do više stoljeća. Posebno je činilac potražnje za metalnim predmetima imao utjecaja na usložnjavanje i povećavanje opsega eksploatacije. Činjenica je da je u predrimskom periodu potražnja u kontinentalnoj unutrašnjosti zapadnog Balkana u odnosu na razvijena središta mediteranskog civiliziranog svijeta zbog razine općeg kulturnog razvitka i posebno nerazvijenosti robno-novčane privrede bila znatno slabija. Jednostavno rečeno nije bilo dovoljnog podsticaja za povećanje proizvodnje i eksploatacije, a posebno za iskorištavanje zlatonosnih žila i rijeka. To je onda sa svoje strane uvjetovalo i trajnost naselja sa populacijom koja je poznavala i koja se bavila rudarstvom. A ukoliko bi i dolazilo do osnivanja novih rudarskih naseobina to je onda najčešće imalo interni karakter na manjim udaljenostima i unutar rasprostiranja iste narodnosne, kulturne pa u određenim slučajevima i političke zajednice. To dokazuje i činjenica da nalazi iz dosada otkrivenih naselja, koja su postojala u predrimsko doba, koje se direktno nalaze u rudonosnim zonama Gornje Bosne nedvosmisleno pripadaju srednjobosanskoj kulturnoj grupi i da pokazuju sve odlike autohtonog nastanka i razvitka. I ove zone se sudeći po otkrivenom materijalu uopće ne razlikuju od ostalih zona pružanja spomenute kulturne grupe. U suprotnom da su neke «strane» zajednice bili nositelji rudarske aktivnosti u Gornjoj Bosni, normalno bi bilo očekivati i pojavu ostataka materijalne kulture koji bi u većoj mjeri pripadali nekim drugim kulturnim grupama i načinu života te neke specifičnosti načina života u rudonosnim zonama.¹⁸ Naravno sve izloženo ne bi trebalo shvatiti u smislu da su gornjobosanske rudarske zajednice bile autarkična i zatvorena cjelina, naprotiv one su zbog same prirode svoje privredne aktivnosti bile najotvoreniji segment dezitijatske narodnosne zajednice. Oni su morali, kako bi osigurali prodaju svojih proizvoda i vlastitu egzistenciju, ostvarivati kontakt sa širim prostorom, što npr. nije morao biti slučaj sa poljoprivrednim stanovništvom. Taj kontakt se ostvarivao i sa vanjskim svijetom, importom dijela iskopane rude te su rudonosne

¹⁸ Kao što je to bio slučaj npr. sa rudarima Sasima koji su se po nekim određenim osobenostima razlikovali od domaćeg bosanskog stanovništva u kasnom srednjem vijeku.

zone bile vrlo primamljiva odredišta za trgovce i putnike. Tako bi ove zone, posebice ako bi se još u okviru njih nalazili i metalurški pogoni, uz trgovišta i društveno-politička središta prve dolazile u dodir sa novim vijestima i idejama, i to ne samo onih koje bi se ticale novih tehnika rada u rudnicima. Moguće je i pretpostaviti i da su i pojedine manje «strane» skupine putujućih rudara sporadično dolazile, naseljavale i stapale se u gornjobosanskim rudarskim zajednicama (odnosno asimilirajući se u Dezitijate), dodatno oplemenjujući rudarske vještine. I pored ovih «dopunjavanja» potrebno je naglasiti da je sukus i gro gornjobosanskih rudara u predrimsko vrijeme bio dezitijatske narodnosne pripadnosti i oni su proživljavali isti onaj opći kulturni i politički razvitak kao i ostale dezitijatske zajednice. Slično se događalo i u rudarskim bazenima sjeverozapadne Bosne i u istočnoj Bosni, posebice srednjem i gornjem Podrinju, odnosno zoni rasprostiranja autarijatske narodnosne i kulturne zajednice.

Imajući u vidu dostignute razine svih spomenutih činilaca koji su određivali trajnost određenih rudišta, u uvjetima prapovijesnog i protohistorijskog razvitka na prostorima Gornje Bosne, rudarska aktivnost je bila usporenija i mogla je trajati kroz jedan znatno duži period. Kao posljedicu to je imalo trajniju teritorijalizaciju na jednom mjestu rudarskih skupina te nije dolazilo do naglih i masovnih preseljavanja i napuštanja određenih područja. I to dodatno potvrđuje autohtonost razvitka rudarske privredne aktivnosti na prostorima Gornje Bosne bar za period željeznog doba. Znači sudeći po materijalnoj kulturi čini se da je razvoj rudarstva, a samim tim i metalurgije u toku željeznog doba na tlu Gornje Bosne i Gornjeg Podrinja u svojim osnovama (pa i etničkom i narodnosnom određenju većine rudara) pretežito autohtonog karaktera, a da je su samo neki manji utjecaji (poglavito u vidu tehnike) dolazili iz Erdelja. Ti impulsi rudarstva i metalurgije su uostalom bili uzajamni pa je moguće da su se i neki i nositelji i oblici rudarstva sa dinarskog područja prenosili i na druga područja.

Gornjobosanska rudarska zona se sastoji od dva pojasa; fojničko-kreševskog ili lepeničkog u kome je dominiralo iskorištavanje zlata, i vareškog u kome dominira eksploatacija željeza. Između spomenutih rudarskih pojasa nalazi se sarajevsko-visočka udolina. Inače na prostorima središnje Bosne je rasprostranjeno nekoliko tipova željezne rude, uključujući i limonit.¹⁹ O eksploataciji željezne rude i njenoj obradi u toku željeznog doba na područjima pružanja srednjobosanske kulturne grupe potvrdu daju nalazi grumenova željezne rude i troske i u fazi 2. Metalurgija željeza vezana za rane periode je dobro dokumentirana u slojevima gradinskog naselja Kopilo kod Zenice, a izgleda da se može

¹⁹ Čović, 1976, 192

pretpostaviti da su u tom periodu ispitivana ležišta ruda u brdima oko Poda. Kasnije faze pružaju još više dokaza o iskorištavanju željezne rude, kao što su grumenja željezne rude i troske u slojevima Poda, i obilni nalazi troske sa drugih gradinskih naselja koja pripadaju ovoj kulturnoj grupi.²⁰ Ležišta željezne rude se već od VIII. st. p. n. e. sigurno eksploatiraju, a metalurgija željeza je kako vrijeme prolazi sve iznimnija i razvijenija.²¹ Na mnogim gradinama u Lepenici i oko Kiseljaka, posebice u Podastinju, se često nailazi na nalaze željezne troske.²² U zoni rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe nalazila su se i ležišta bakra i to u Mračaju i Mačkari na Gornjem Vrbasu, Kreševu i Varešu, koji su se eksploatirali još u brončano doba.²³ Nailazi se i na olovo i cink, a bilježi se i postojanje kasiterita, rijetkog i dragocjenog minerala jer daje kalaj, čime su radionice središnje Bosne mogle računati i sa domaćom sirovinom bronce.

Potrebe za zlatom u privrednoj aktivnosti koja je u najvećoj mjeri bila naturalnog karaktera nisu bile velike,²⁴ iako su sama zlatonosna ležišta sigurno bila poznata i djelomično iskorištavana. Zlato se nije samo ispiralo u rijekama Lepenici i Fojničkoj Rijeci, nego se i kopalo i na obroncima Bitovnje i Vranice, planina iz kojih su ove rijeke izvirale. Metali su se vjerojatno iskorištavali i na prostorima na kojima je i u srednjem vijeku vršena eksploatacija na što podsjeća toponim Saška rupa iznad Dusine kod Fojnice. Srebrni majdan u okolini Kreševa zove se Seonišće ili Sehovišće (na tom mjestu ima dosta šljake).²⁵ Nalazišta predrimskog iskorištavanja željeza su vidljiva na padinama Vranice, kod Kreševa i Fojnice, na Lipnici iznad Kraljeve Sutjeske, na Konjuhu iznad Olova.²⁶ Rudnici su se možda nalazili i u Čemernici i Bakovićima kod Fojnice, Borovici kod Vareša (željezo), Dubošćici kod Vareša, Varešu, Donjim Krajima kod Visokog na desnoj strani rijeke Bosne, Vijakama.

²⁰ Čović, 1987, 488; 515-516

²¹ Čović, 1976, 195-197

²² Anđelić, 1963, 160

²³ Čurčić, 1908, 86-90; Čović, 1976, 192; 195; Isto, 1987, 515

²⁴ Željezo je imalo u prapovijesnom i protohistorijskom razdoblju veće praktično značenje od zlata.

²⁵ Filipović S. Miljenko, 2000, 22

²⁶ Mikolji, 1969, 4

Doba rimske vladavine²⁷

Uspostava rimske uprave donijela je uspostavu djelotvornijeg i centraliziranijeg ustroja i sustava i uvela je bolju tehniku rada sa novim sredstvima za proizvodnju što je ubrzavalo i povećavalo razinu produkcije gornjobosanskih rudnika. Sa Rimljanima i novim višim upravnim osobljem, uglavnom stranog podrijetla došlo je i načelo bezobzirnog iskorištavanja rudonosnih bogatstava kako bi se napunile državne riznice, sirovinama snabdjele kovnice novca i vojni arsenali, ali i zadovoljili apetiti za luksuznim i deficitarnim proizvodima. Ulaskom u okvire jedinstvene Imperije, gornjobosanski rudnici su radili za mnogo šire tržište, jer oni više nisu trebali zadovoljavati samo lokalne i regionalne potrebe, nego su sada trebali zadovoljavati i stalnu i skoro «neutaživu glad» rimskog financijskog sustava, državnog i provincijskog aparata, dvora i posebno armije te drugih potreba Imperija.

Po Pliniju Starijem Dalmacija je za vrijeme Nerona davala Imperiji dnevno 50 funti (oko 18 kg)²⁸ zlata, što je jedna prilično impresivna brojka koja govori o intenzivnosti iskorištavanja, bolje reći crpljenja dalmatinskih bogatstava od strane Imperije.²⁹ Korištenje domaćeg stanovništva kao radne snage je bilo veliko, a ono je, sudeći prema Floru, neposredno nakon kraja rata u IX. mjesecu 9. god. n. e., graničilo sa nemilosrdnim iskorištavanjem.³⁰ Vjerojatno su ove mjere koje je primjenjivao Vibije Postumije, namjesnik Gornje Ilirika, bile i jedno od sredstava kažnjavanja pobunjenih Ilira, pogotovu onih iz dublje dinarske unutrašnjosti, jer su prisiljavani da rade kako bi «iskupili» svoje grijehe prema Rimskoj Državi.³¹ Mnogobrojni nalazi rimske eksploatacije zlata su evidentirani širom Gornje Bosne i lašvanskog porječja i to posebno u zoni Fojnice, Željeznice i Lepenice, ali i u njihovim drugim dijelovima, što potvrđuju središnje mjesto ovog područja, uz Skopljansku udolinu i to

²⁷ O rudarstvu na tlu BiH u rimsko doba v. Katzer, 1901; Pašalić, 1954; Mikolji, 1969, 10-25; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 149-150; Škegro, 1991; Isto, 1994; Isto, 1998; Isto, 1998 A; Isto, 1998 B; Isto, 1999, 19-138 (zlato-39-56; srebro-57-90; olovo-90-93; željezo-99-131); Ramović, 1999; Basler, 1999; Bojanovski, 1999; Anđelić, 1999;

²⁸ Po Škegri, (1999, 56; 322) riječ je o 16,368 kg.

²⁹ *Plin. NH XXXIII, 67*; O tome v. Škegro, 1999, 41

³⁰ *Flor. II, 25*

³¹ Iako bi se iz konkretnog Florovog podatka mogao izvući iz zaključak da domorodci ustvari prije Postumija nisu praktikovali iskorištavanje zlata i drugih metala, čitav niz materijalnih dokaza ipak ukazuje na razvijenu aktivnost na rudonosnim zonama središnje Bosne i u vrijeme duboke nezavisnosti. A uz to ni sam Postumije nije mogao da natjera domorodce na taj posao, ako oni nisu posjedovali bar minimum potrebnog znanja o radu u rudonosnim zonama. Ovo je još samo jedan dokaz o relativnosti izvorne literarne građe.

njen poglavito južni dio,³² u dobivanju «dalmatinskog zlata». ³³ Radi toga ne bi trebalo mnogo sumnjati da su oni Dalmatinci koje je Postumije iskorištavao ustvari u prvom redu bili Iliri središnje Bosne. U Gromiljaku kod Kiseljaka evidentirani su tragovi pogona za ispiranje zlata, a uz Fojničku rijeku od Gromiljaka do Ostružnice nalaze se mnoge gomile za koje se drži da su nastale ispiranjem zlata. ³⁴ Više stotina rimskih okana (*pingae*) pronađeno je do danas na planinama Vranici i Kobili, pa su po Škegri i danas «tragovi rimskih rudarskih aktivnosti na ovim planinama, osobito Vranici, impresivni». ³⁵ Inače na dezitijatskim područjima se obavljala i primarna prerada zlata što potvrđuje, uz spomenute tragove pogona iz Gromiljaka, i nalaz jedne antičke posude pronađene u Divjacima kod Fojnice, ³⁶ te značajniji rudarsko-metalurški pogoni na području Višnjice. ³⁷

Pored zlata, evidentirani su i tragovi eksploatacije srebra i to Dusini i Ostružnici kod Fojnice, uz potok Pavlovac blizu njegova utoka u rijeku Fojnicu, i na području Kreševa. ³⁸ I eksploatacija željeza je bila izrazito prisutna, pa se tragovi željezne troske nalaze i na sjevernoj strani Vranice, od Lašve do Lepenice, uključujući i vareško područje. ³⁹ Pored zlata, srebra i željeza u Gornjoj Bosni se eksploatirao i bakar (Toplice kod Fojnice) i arsen i živa (Vranci kod

³² I na području Gornjeg Vrbasa, konkretno najviše u gornjovakufskom prostoru (koje predstavlja zapadno zaleđe Vranice), nailazi se na brojne tragove i predrimskog i antičkog rudarstva. Škegro, 1999, 45-47 sa sl. 2. Ustvari planine Vranica, Bitovnja i Kobila su bile zlatonosne i zato su njene padine koje se spuštaju u Gornju Bosnu ili Skopljansku udolinu bile i „zlatonosne“, pa i konkretne zone koje gravitiraju tim planinama koje odvajaju Gornju Bosnu od Skopljanske udoline.

³³ O eksploataciji zlata na dezitijatskom prostoru sa navođenjem lokaliteta, ispirališta, rudarskih okana v. Škegro, 1999, 47-50; 56, 322

³⁴ O rudarstvu i metalurgiji u Lepenici za rimskog doba v. Anđelić, 1963, 166-167; Imamović, 1976

³⁵ Škegro, 1999, 41

³⁶ Škegro, 1999, 48

³⁷ Škegro, 1999, 49

³⁸ Katzer, 1901, 4-12; Pašalić, 1954, 54; Škegro, 1998, 92

³⁹ Misilo, 1936, 15 i d.; Mikolji, 1969, 22; Po Škegri (1999, 123) eksploatacija željeza u središnjoj Bosni je «...sudeći po prisustvu većeg broja Flavijevaca, mogla započeti krajem 1. i u prvoj polovici 2. st. ». Ova konstatacija ne stoji, jer je postojala jaka i predrimska eksploatacija željeza, pa bi bilo nerazumljivo da je postojao jedan hijatus u eksploataciji i obradi željeza za vrijeme Julijevaca-Klaudijevaca. Gotovo je sigurno da je postojala kontinuirana i eksploatacija i obrada željeza od prapovijesti, preko povijesti do zaključno sa principatom pa i u kasnoj antici na ovom području. Uostalom, teško bi bilo očekivati da jedna tako potrošačka država kao što je bila rimska, dopusti sebi da ne iskorištava poznate rudnike željeza.

O eksploataciji željeza na dezitijatskom području v. Škegro, 1999, 123-126

Kreševa).⁴⁰ U rimsko doba se u provinciji Dalmaciji eksploatiralo i olovo, koje je bilo cijenjeno zbog svoga kvaliteta.⁴¹

Na osnovi geoloških istraživanja i već iznesenog, područja koja su u provinciji Dalmaciji bila prilično zlatonosna u vrijeme rimske vladavine (poglavito za principata) su Gornja Bosna i porječje Gornjeg Vrbasa,⁴² tako da je ustvari najveći dio toga zlata koji je dolazio iz Dalmacije u riznice Imperije poticao sa dezitijatskog ili njemu bliskog (susjednog) područja. Uostalom tolika je bila važnost i prisutnost dalmatinskog, preciznije rečeno gornjobosanskog i gornjovrbaskog zlata u rimskom životu toga vremena da je po pjesniku Publiju Papiniju Staciju (40-94. god. n. e.), prilikom njegovog opisa jedne kuće, zlato dalmatinski metal (*dalmaticum metallum*), a Marcijalu (40-104. god. n. e.) je Dalmacija zlatna zemlja (*aurifera terra*).⁴³ Iz toga razloga, u za razliku od ranijeg perioda kada su gornjobosanski rudnici morali brinuti o potrebama manjeg opsega, u rimsko doba proizvodnja je postala intenzivnija i obavljala se u većim razmjerima bez ikakvih obzira. Tržište i različite potrebe su se neslućeno povećale. I rimska uprava je bogatstvima Dalmacije «gasila žeđ» Imperije za sirovinama, posebice njenim zlatom kako bi se sanirao stalni državni deficit nastao izlivom novca prema Istoku kojim je osiguravan priliv luksuznih proizvoda Istoka, posebice Indije i Kine. Veliki opseg iskorištavanja, ali i slabu kvalitetu same eksploatacije, direktno potvrđuje naslage troske. To iskorištavanje rudnika i ispirališta u toku I st. n. e. imalo je katastrofalne efekte za rudne naslage i Rimsku državu se brzo suočila sa novom potrebom za zlatom. Tako je ispalo da su dalmatinska ležišta zlata ustvari najmanje koristi donijela domorodačkom stanovništvu, dok je gro prihoda ustvari otišao u sam Rim, riznice Države i privatnih poduzetnika.⁴⁴ Tako je zlato Dalmacije, u kojoj je udio gornjobosanskog činioca bio izniman, dalo veliki doprinos izgradnji veličine Rima i njegove civilizacije pogotovu za vrijeme dinastije Julijevaca-

⁴⁰ Škegro, 1999, 125-126

⁴¹ Škegro, 1998, 104-105; Isto, 1999, 90-93

⁴² Pašalić, 1954, 50

Zlato se kao primjesa arsena pronalazi i na području velikog Vranjka, Završća i na Kamenici te na području Borovice i Fojnice, u čijoj se rudi također nalaze primjese zlata. Tona pirita iz Bakovića kod Fojnice sadrži 20 grama zlata, a npr. u Trošniku i Bakoviću je 1936/1937 proizvedeno je 155 kg zlata. Škegro, 1999, 48-49

⁴³ *Stat.* I, 2, 153; III, 3, 90; *Martial.* X, LXXVIII, stihovi I i V

Jireček, 1952, 23; Pašalić, 1954, 51; Škegro, 1999, 42-43

⁴⁴ Kada se sagledava u svojoj cjelini, Rimsko Carstvo je u priličnoj mjeri jedno vrlo potrošačko društvo, koje brzo i puno troši resurse sa kojima raspolaže i to na jedan vrlo neekonomičan način. I onda kada su ti resursi došli do kritične točke, to društvo, kao i sama njegova unutarnja snaga i vitalnost, i civilizacija koju predstavlja su otišli u historiju.

Klaudijevaca, a skoro ništa za samu zemlju odakle je poticalo izuzev nekog fragmentarnog sjećanja.

Inače činilac osiguravanja stalne eksploatacije rudonosnih zona je imao veliku ulogu u strateškom usmjeravanju i rimske vanjske i unutarnje politike i gospodarskog razvitka I. st. n. e. Interes osiguravanja eksploatacije metala je bio skoro ekvivalent održanju vanjske granice jer su još jedino za zaštitu rudonosnih zona bile izdvajane legije za provincije koje nisu na granici. A i pokretanje osvajanja novih zemalja uvijek je bilo odlučnije vođeno, a njihova pacifikacija temeljitija i trajnija ako se borilo za zemlje bogate rudama, kao što to pokazuje primjer Dakije. Tako je i legija *VIII Hispana* do 43. god. n. e. bila stacionirana u Sisciji, odakle je mogla kontrolirati rudonosnu zonu Japre, a *XX Valeria Victrix* je za vrijeme svoga boravka u Britaniji posjedovala i rudnik olova.

Kada je osigurano političko, kulturno i gospodarsko jedinstvo kroz skoro pola tisućljeća jednog širokog prostranstva od Atlantika do Eufrata, i rudari provincije Dalmacije prvenstveno Dezitijati, Pirusti, Mezeji (na sličan način kao i srednjovjekovni Sasi), kao vrsni rudari u većim ili manjim skupinama ili samo pojedinačno širili svoje znanje ne samo po Dakiji nego i u drugim rudonosnim zonama Imperije. Preseljavanje u Dakiju govori i da je znanje i iskustvo dinarskih rudara u tim trenucima bilo na većoj razini nego kod dačko-erdeljskih rudara, jer bi jedino u tom slučaju bilo logično i razumljivo njihovo preseljavanje, koje je moglo biti i na dobrovoljnoj bazi. To znači da je i sam rimski državni vrh, neposredno po okupaciji Dakije, bio svjestan činjenice da su dinarski rudari jedini bili sposobni osigurati da erdeljski rudnici brzo i djelotvorno profunkcioniraju.⁴⁵

Iako su i za vrijeme rimske vladavine najveći dio gornjobosanskih rudara činili domaći ljudi, ipak se u ovim rudonosnim zonama povećava u izvjesnoj mjeri i broj stranaca. Oni su poglavito zauzimali neke upravne pozicije ili bili rudarski stručnjaci koji su samostalno došli ili su bili poslani radi usavršavanja tehnike i podizanja proizvodnje na višu i kvalitetniju razinu ili je riječ o poslovnim ljudima koji tu borave radi poglavito trgovačke aktivnosti. Naravno stranci nisu pripadali samo gornjim slojevima u rudonosnim zonama, među njima je bilo i običnih rudara, oslobođenika, robova i u određenoj mjeri i osuđenika (*ad metallam*).

⁴⁵ A sve kako bi dački rudnici velikim količinama plemenitih metala mogli puniti državne riznice i financirati novi Trajanov rat protiv Partije i planirani pohod u stilu Aleksandra Makedonskog na istok.

Uglavnom je područje bogato rudnicima pripadalo carskom fisku (*fiscus*),⁴⁶ te je prvo davano na eksploataciju zakupcima (*societates publicanorum*), a kasnije upravi carskih prokuratora (*procuratores*),⁴⁷ Ali izgleda da ispiranje, rudarenje i uopće potraga za zlatnim rudama nije bilo smatrano samo za državni monopol, nego su i pojedinci-privatnici mogli uzimati samostalnog učešća u tome i na njih bi se vjerojatno odnosio izraz bijedni skupljači zlata (*leguli aurariarum, auri leguli*).⁴⁸ U prilog tome da su rudarske zajednice bile uglavnom slobodne pa i autonomne govorio bi i natpis pronađen u Rudniku, u kojem se spominju «carski rudari».⁴⁹ To «carski rudari» sigurno je podrazumijevalo da su ti rudari bili u posebnom, nešto privilegiranim statusu jer ih natpis odvaja od zakupaca (*coloni*) sa susjednih posjeda, ali i od sustava peregrinskih *civitates*, jer ih definira kao neposredno «carsko područje» (znači *ager publicus*).⁵⁰ U Dardaniji se nailazi i na pojavu postojanja zakupnika rudnika koji pripadaju lokalnoj zajednici (*ordo colonorum, coloni argentariarum*, ili pojedinci nazivani *coloni*).⁵¹ Ovi primjeri iz Dardanije sugeriraju da postoji i pojava davanja u zakup rudnika i to ne samo iz carskog, državnog vlasništva, nego i iz vlasništva lokalnih zajednica. A to opet sugerira da Država nije sve rudnike uzela pod svoje, nego da postoje i rudnici u vlasništvu lokalne zajednice, npr. u Dardaniji. Da ne postoji neko unificirano pravilo u vezi sa posjedovanjem rudnika i ispirališta za vrijeme ranog principata dokazuje i primjer Seksta Marija koji je u Hispaniji posjedovao rudnike koje je 33. god. n. e. konfiscirao

⁴⁶ To nije podrazumijevalo da se čitava ta zona izuzima iz određene *civitas*, npr. dezitijatske. Područja, naselja i sela su ostajala u okviru dezitijatske *civitas* (o čemu je već detaljnije govoreno), ali su sami rudnici, ispirališta, prihodi, kao i kontrola nad njima i procesom proizvodnje bili u državnim, odnosno zakupničkim rukama. Tako bi se moglo smatrati da je poslovanje pripadalo Državi i zakupnicima, ali da se sve to događalo okruženo teritorijem dezitijatske *civitas*.

⁴⁷ Bojanovski, 1988, 63; O upravnom uređenju i kontroli nad rudnicima u ilirskim provincijama, u prvom redu nad onim eksploatacijom srebra v. Škegro, 1998, 89-90; 105-106; Isto, 1999, 20-22; Izgleda da su dalmatinski i panonski rudnici željeza 201/202 god. n. e. bili zakupljeni od strane krupnog poduzetnika Gaja Julija Agatopa (Škegro, 1998, 89-90; Isto, 1999, 109-110).

⁴⁸ Jireček, 1952, 23

⁴⁹ *CIL* III, 6313=8333

⁵⁰ Upadljiva je i izvjesna sličnost ove rudarske zajednice sa statusom srednjovjekovnih rudarskih zajednica, koje su smatrane isto «carskim», «kraljevskim» itd., znači autonomnim zajednicama izdvojenim iz opće hijerarhijske strukture feudalnog društva. Iako je područje Rudnika van gornjo- i središnje bosanskog prostora, možda je bar u nekim pogledima slična situacija bila i u slučaju rudara na spomenutim prostorima.

⁵¹ Bojanovski, 1988, 149 fus. 37

Tiberije,⁵² Ipak, sudeći po smislu Florovog podatka, izgleda da su središnje-i gornjobosanski rudnici od 9. god. n. e. vjerojatno bili pod direktnom kontrolom Države.⁵³

Za vrijeme ostrogotske vladavine nastupa, nakon teškog i nemirnog V. st., razdoblje stabilizacije koje se ogleda i u obnovi rudarske aktivnosti i sustava koji je o njoj brinuo, uz svesrdnu pomoć same Države.⁵⁴ Sa avarsko-slavenskim pustošenjem i masovnijim naseljavanjem novih etničkih i narodnosnih zajednica rudarska proizvodnja je opala na čitavom prostoru nekadašnje provincije Dalmacije po opsegu i kvaliteti u tolikoj mjeri da se vratila na razinu prije željeznodobne eksploatacije. Ponovna izgradnja sustava rudarstva je morala ponovo započeti, ali i danas Gornja Bosna predstavlja jedan od najvažnijih regionalnih rudarskih bazena, s jedinom razlikom što se umjesto zlata kopa ugljen, dok se željezo još uvijek iskorištava u Vareškoj udolini.

Metalurgija

Metalurgija željeza u ilirske zemlje je prodrla relativno rano šireći se iz dva pravca, iz mediteransko-grčkog i kavkaskog-sjevernocrnorskog. Na tragove najstarije upotrebe željeza na prostoru današnje BiH nailazi se na prostorima rasprostiranja Glasinačke kulture, i oni se datiraju u fazu III c (X. i IX. st. p. n. e.).⁵⁵ Glasinačka kultura inače u toku starije faze razvitka željeznog doba prednjači u odnosu na druga ilirska područja u općem kulturnom razvitku.

Zanatstvo

Nalazi originalne proizvodnje, kao i iznimna razvijenost i stalnost naseobina ukazuju na postojanje raznolikih zanata kod nosilaca srednjobosanske kulturne grupe. Ta prerađivačka djelatnost je bila prilično utisnuta u kompletan privredni život stanovnika ovih oblasti. I izgleda da bi, se na osnovi nekih nalaza, moglo pretpostaviti da su pojedini zanati bili prenošeni sa generacije na generaciju.⁵⁶ A i to dodatno pokazuje značenje zanatstva u općem toku gospodarstva nosilaca srednjobosanske kulturne grupe u toku željeznog doba. I na

⁵² Tac. Ann. VI, 19; Cass. Dio LVIII, 22, 1-4; Wells, 1995, 179. Sudeći po Tacitovom tekstu, ovi rudnici zlata su bili privatno vlasništvo Seksta Marija, i nakon njegove osude i pogubljenja ih je formalno konfiscirala Država, a praktično preuzeo Tiberije. To bi jasno ukazivalo da postoje i rudnici zlata i u privatnom vlasništvu i da oni nisu bili samo državni monopol, koji se može dati u zakup.

⁵³ Rad u pojedinim rudnicima se regulirao i posebnim zakonima, kao što je to bio slučaj u hispanском rudniku Vipaska (*Lex de metallis Vipascensis*) iz II. st. n. e. Tekst zakona je dobro očuvan na jednom epigrafskom natpisu. Mirković, 2003, 16

⁵⁴ Mikolji, 1969, 26-27; Basler, 1999, 101-102

⁵⁵ Čović, 1976, 272; Isto, 1984, 133; Mesihović, Autarijati, 2007, 36

O počecima upotrebe željeza u BiH v. Čović, 1984, 133-134

⁵⁶ U konkretnom slučaju riječ je rezbarskom zanatu iz Poda, Čović, 1987, 516

osnovi mnogobrojnih nalaza (skoro uglavnom iz slojeva Poda) se može tvrditi da su sigurno postojali sljedeći zanati: kovački, tkački, ljevački, kujundijski, lončarski, rezbarski, klesarski, «slikarski», graditeljski, drvodjeljski, stolarski. Sa metalurgijom i rudarstvom usko je bila vezana i ugljanska tehnologija, odnosno proizvodnja drvenog ugljen. Zanimljivo je napomenuti da je sve do nedavno u Kreševu i njegovoj okolici bila veoma razvijena proizvodnja drvenog ugljena, a sami Kreševljaci su važili kao iznimni majstori za tu proizvodnju, čak i na glasinačkom području i uopće u jugoistočnoj Bosni.⁵⁷ Guste šume Gornje Bosne davale su dovoljno sirovina za ovu proizvodnju, ali i za mnoge druge privredne i vanprivredne aktivnosti, za izgradnju stambenih objekata, za neke vrste zanatstva, ali možda i za izvoz.

U vrijeme rimske vladavine ova već prisutna i razvijena zanatska djelatnost se samo dodatno produbljuje, postaje raznovrsnija i kvalitetnija.⁵⁸ Izgleda da je u Višnjici kod Kiseljaka postojao jedan strukovni kolegij, što bi se moglo zaključiti na osnovi jednog parcijalnog natpisa...*patro(no collegii) fabrum...*⁵⁹ A možda je i fragment drugog natpisa (onog na kome se čita i ime kolonije Salone) spominjao kolegij.⁶⁰

Razvijeno zanatstvo i dostignuta razina općeg kulturnog života podrazumijevaju i određenu tehnološku osposobljenost dezitijatskih zajednica još u predrimsko doba, odnosno korištenje tehničkih pomagala. Sudeći po čitavom nizu materijalnih nalaza dezitijatske i druge «srednjobosanske» zajednice su i u ovom pogledu bile relativno sofisticirane. Oni su raspolagali i sa tehničkim sredstvima koja su koristili za izvođenje vrlo preciznih geometrijskih ornamenata na jednoj relativno maloj površini. Tako je zahvaljujući nalazu jedne brončane pločice iz Lašve (Tabla XIII, slika 7) evidentno da su se stanovnici lašvanskog porječja, odnosno majstori iz toga područja, još u X. i IX. st. p. n. e. služili šestarom.⁶¹

Saobraćaj i komunikacije

⁵⁷ Filipović S. Miljenko, 2000, 17-18

⁵⁸ O zanatstvu na prostoru provincije Dalmacije v. Škegro, 1999, 249-272

⁵⁹ Sergejevski, 1957, 121-123; Bojanovski, 1988, 69; 153 Ovaj mogući patron je izgleda bio u statusu rimskog viteza. Ali vrlo je moguće da se, na osnovi konteksta teksta, ovaj kolegij možda nije odnosio na Gornju Bosnu, nego na druge oblasti i gradove, možda Zadar.

⁶⁰ Bojanovski, 1988, 69, fus. 85

⁶¹ Čović, 1976, 228; 243

Vrijeme dezitijatske nezavisnosti

Komunikaciona mreža na prostorima zapadnobalkanskih i panonskih zemalja, uključujući i prostore na kojima se rasprostirala dezitijatska politija, sigurno je postojala i prije uspostave djelotvorne rimske vlasti i sustavne izgradnje putne mreže po načelima civiliziranog mediteranskog svijeta. O tome potvrde daju i pronađene kolotečine koje datiraju iz predrimskog razdoblja i modeli kolica, kao što su čuvena «glasinačka kulturna kolica» (čiji se nastanak datira u starije željezno doba)⁶² i nalaz glinenih modela kola iz sloja A-1 naselja na Velikoj gradini u Varvari kod Prozora. Kola takvog modela kao ona što su pronađena na glasinačkoj visoravni i Varvari su se mogla kretati na samo bolje utabanijim i širokim stazama, bar na onim dionicama na kojima je to bilo neophodno kako bi se kola mogla kretati. Uostalom i sama razina razvitka željeznodobnih indigenih zajednica bio je takvog stupnja da se realno može očekivati da je u predrimsko doba postojala neka putna mreža koja je povezivala naselja, privredna područja, trgovišta, određena područja. Naravno ova putna mreža je bila znatno slabijeg kvaliteta i manjeg opsega u odnosu na onu mrežu koju su Rimljani razvili. A pošto je nastala može se reći više-manje spontano, razvijajući se kroz duge periode uslijed potreba domaćeg stanovništva i njegove narodnosne i političke parcijalizacije, epihorska mreža nije imala sustavni i namjenski karakter kao što je to bila putna mreža namjesnika Publija Kornelija Dolabele. Tako su i dezitijatske zajednice u periodu svoje nezavisnosti, pored ustaljenih i prirodnih komunikacija koristile sigurno i sofisticiranije putove na kojima je bilo moguće i kretanje kola.⁶³

Važnost koju je određena ruta imala je zavisila od niza činilaca koji su bili varijabilni, uslijed čega se i važnost rute mijenjala. Ti činioci su u većini slučajeva bile promijenjene gospodarske i političke okolnosti, promjena gustoće naseljenosti pa i etničke i opće kulturne slike određenog prostora te zemljopisni⁶⁴ i klimatski činioci. Gradinska naselja, odnosno njihov položaj, koncentracija i međusobna sinkroniziranost predstavljaju i izvjesni indikator za detekciju «ustaljenih» i korištenih putova u prapovijesti i protohistoriji, odnosno za visinu

⁶² O detaljnijem prikazu (s tehničkog i umjetničkog aspekta) "kulturnih kolica" sa Glasinca v. Čović, 1976, 302-303; Čović, 1984, 154-155

⁶³ Indoeuropski doseljenici su sa sobom donijeli pripitomljenog konja, a sa njim i izum kola i točkova, što prirodno podiže kvalitet saobraćaja koji postaje brži, razvijeniji, stalniji a to je kao posljedicu moralo imati i postojanje putova, a ne samo utabanih staza.

⁶⁴ Zemljopisni i klimatski činioci u našim zemljama zbog relativno niske razine, i to ne radikalnog oblika, zemljopisnih i tektonskih poremećaja u zadnjih 2500 godina nisu imali primarnu ulogu u procesima vezanim za promjene važnosti i razine korištenja određenog puta.

propusnosti, korištenja, važnosti koju su određeni putovi i pravci imali u određenom razdoblju. Gradinska naselja (uključujući i podgrađe) su u velikom broju slučajeva svojom situiranosti pratila ustaljene linije komunikacije i saobraćaja, smještajući se na ili direktno na komunikacije ili na točke preko kojih se vršilo osiguravanje i nadzor nad komunikacijama.⁶⁵ Pravac predrimskih putova mogu određivati i položaji nekropola, jer je njihovo situiranje često vršeno i u blizini putova kako bi one mogle biti pristupačne.

Veća naselja sa znatnijim gospodarskim i društveno-političkim značajem, smještena u oblastima sa većom gustoćom naseljenosti i sa bitnim općim kulturnim i duhovnim specifičnostima morala su se nalaziti na pravcima pružanja važnijih putova. Saobraćajno-komunikaciona mreža, odnosno fluktuacija i značenje pojedinih njenih pravaca i ruta su paralelno pratili razvitak, povećanje ili opadanje važnosti pojedinih oblasti i naseobinskih kompleksa u životu domaćih zajednica i šireg okruženja. Uslijed toga su putovi morali povezivati saobraćajna čvorišta, trgovišta, metalurška i zanatska središta, rudonosne oblasti i naselja koja su imala veću naseljenost i iznimno značenje po gospodarski, kulturni, i duhovni život određene zajednice i šireg okruženja.

Važnost putova u protohistorijskom periodu ogledala se i u stalnoj ljudskoj potrebi za informacijama, jer je njihovo dobivanje i dalji prijenos činilo vrlo bitnu stavku u životu domaćih zajednica čiji je način života bio autarkičniji u odnosu na razvijeniji svijet Mediterana. Predrimske komunikacije su ostvarivale ne samo gospodarsku, kulturnu i informativnu ulogu, one su u sebi nosile i političko značenje jer su povezivale oblasti i naselja koja su pripadala određenoj politici, međusobno i sa njenim središtem. Time su one još jače uvezivale te oblasti u jednu cjelinu, doprinosile smanjivanju plemenskih i drugih partikularizama, stvarale i još dublje produbljivale svijest o zajedničkim interesima i zajedničkoj pripadnosti jednoj politici, u našem slučaju dezitijatskom političkom entitetu.⁶⁶ Znači postojali su najrazličitiji uzroci radi kojih je i predrimskim narodnosno-političkim zajednicama zapadnog Balkana bila potrebna egzistencija ustaljenih, «utabanih» komunikacija koje su morale biti međusobno uvezane, čineći tako jedinstvenu saobraćajno-komunikacionu mrežu, koja je bila originalna tvorevina autohtonog stanovništva.⁶⁷ Domorodački putovi su se

⁶⁵ Pojedine gradine su i bile stvorene i kao kontrolne i strateške točke na tim putovima.

⁶⁶ Istovremeno su politička vodstva pojedinih naroda morala voditi računa i o svojim međama, odnosno mjestima na kojima komunikacije napuštaju teritoriju koja se nalazi pod kontrolom ili pripada njihovim politijama.

⁶⁷ Kao primjeri ovakvog odnosa i međusobnog prožimanja gradinska naselja ↔ putovi, ilustrativan je sljedeći primjer. Uz put kojim se povezivalo zaleđe jadranske obale južno od delte Neretve (neumsko područje) sa svojim

u svome povezivanju pojedinih oblasti i središta i pružanju svojih pravaca oslanjali i na zemljopisne karakteristike područja preko kojih su morali proći, uvijek birajući onaj pravac koji je bio najpristupačniji i najadekvatniji.

Ne samo zahvaljujući ostacima materijalne kulture, nego i iz djela antičkih pisaca možemo posrednim putem izvući niz podataka koji bi ukazivali na postojanje putova na dezitijatskom teritoriju još prije ustanka, i nastanka Dolabelinog sustava komunikacija. Tako na jednom mjestu u opisu posljednje faze rata, koji se već direktno prenio i na samu dezitijatsku teritoriju, Velej Paterkul spominje klance (*angustiis*) na kojima su se ustanici žestoko borili.⁶⁸ Ti klanci su moguće bili i važni saobraćajni prijevoji i usjeci, koji su zbog toga bili od primarnog strateškog značenja. Oni su na jednom prilično zemljopisno «teškom» prostoru omogućavali komunikaciju i u toku rata mobilnost ustaničkih i rimskih protu-ustaničkih jedinica. I radi toga su za njih bile vođene teške borbe u tolikoj mjeri da je Velej smatrao shodnim to i zabilježiti u svome nacrtanom opisu.

Doba rimske vladavine

Nakon konačne pacifikacije prostora na kojima je bjesnio teški trogodišnji rat, nova provincijska uprava je nastojala preduprijeti buduće eventualne buntovničke pokrete, više vezati kontinentalnu unutrašnjost sa antičkim načinom života, olakšati i ubrzati pokrete trupa, sustavno ustrojiti i ubrzati privrednu eksploataciju pokorenih zemalja i na kraju omogućiti snažniji prodor civilizacije u dotada nemirno područje. Kao najbolje rješenje za takvo preventivno djelovanje nametala se izgradnja sustavne cestovne mreže, po rimskim i mediteranskim standardima, kojom bi se povezale opustošene, ali još uvijek bogate zemlje

zaleđem i to prije odvajanja dva pravca⇒ jednog prema Popovu polju tj. Ardiječima i uopće prostoru istočnohercegovačkih polja i drugog orijentiranog na sjever prema dolini Bregave i Daorsonu (današnji Ošanići kod Stoca), odnosno prema Daorsima, nalazio se kao po pravoj liniji situiran čitav niz gradina (od istoka prema zapadu Gradina Gornje Hrasno u Elezovićima, Hutovo-Raševići, gradina Hutovo, Kapina-Prapratnici, Kućetine-Broćanac, Gradina Broćanac, gradina Đurđeva glavica i gradina Brestica. Sve spomenute gradine danas pripadaju u teritorijalnom pogledu općini Neum i ostale su u velikoj mjeri neistražene. Jedino je Š.Bešlagić obratio pažnju na gradinu Gornje Hrasno, i to uzgred u okviru svojih istraživanja stečaka. (Bešlagić, 1960, 92). Zanimljivo je navesti da ovaj put i danas postoji povezujući Neum sa unutrašnjošću Hercegovine (zonom Hutova i mostarskom kotlinom).

Napomena; Položaj, koncentriranost i uvezanost, u jednu jasno vidljivu i prepoznatljivu cjelinu, gradina na prostorima istočnohercegovačkih polja dodatno potvrđuje tezu po kojoj su se Ardijeji nakon napuštanja dublje kontinentalne unutrašnjosti bili naselili linijom Jadran-istok Popova Polja-Bilečko i Gatačko polje u zaleđu.

provincija Gornji i Donji Ilirik. Dolaskom i uspostavom svoje vlasti Rimljani su na prostorima Gornje Bosne i lašvanskog porječja zatekli epihorsku mrežu, ali njeni kvaliteta, opseg i pravci nisu odgovarali ni rimskim potrebama ni interesima. Ali kako izgleda u toku prvog razdoblja rimske vladavine se nije posvećivala tolika pažnja jačanju putne mreže u dubljoj dinarskoj unutrašnjosti, njenoj sistematizaciji i sustavnom ustroju, a posebno ne u pozicioniranju putne mreže koja bi primarno koristila rimskim strateškim (vojnim, političkim i privrednim) ciljevima, a što se pokazalo kao velika greška.⁶⁹

Ta mreža je izgrađena vrlo brzo, za vrijeme namjesnika Publija Kornelija Dolabele (*P.Cornelius Dolabella*) koji je bio *legatus Augusti propraetore* za provinciju Gornji Ilirik (Dalmaciju) u periodu od 14 - 20/21. god. n. e.⁷⁰ Osnovno svjedočanstvo o ovoj Dolabelinoj aktivnosti pružaju solinski natpisi, koji spominju pet izgrađenih cesta, svih sa polazištem u Saloni.⁷¹ Od tih pet cesta (*viam munire*), preko prostora koji je u periodu Dolabeline uprave zauzimala dezitijatska *civitas*, sigurno su prelazile dvije i to obje na istom natpisu.⁷² Po solinskim natpisima te ceste su se pružale (na osnovi predloženih rekonstrukcija teksta natpisa);

1. *viam a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum per milia passuum CLVI munit...*
2. *et idem viam ad Batinum flumen quod dividit Breucos Oseriatibus a Salonis munit per millia passuum CLVIII*

Kroz dezitijatsko područje je prolazila i cesta koja je polazeći iz Delminijuma horizontalno sjekla Dolabelinu mrežu, i povezivala se sa sarajevskim poljem, odnosno *Aquae S...* potezom dolina Rame-prijevoj Pogorelica na planini Vranici-Dusina-Višnjica kod

⁶⁹ Upravo je nedostatak takve mreže, koju su Rimljani predvidili izgraditi u toku prvog razdoblja svoje vladavine, bio otežavajuća okolnost za protu-ustaničko djelovanje. Radi toga su u samom početku ustanka pojedini detašmani u unutrašnjosti ostali odsječeni i brzo eksterminirani.

⁷⁰ Za vrijeme i pod supervizijom Dolabela je izgleda izrađena i neka vrsta katastarske karte (*forma Dollabelliana*) -----Bojanovski, 1988, 64; 345; Zaninović, 1996, 215; Isto, 1998, 43; Isto, 1999, 216-217. Ta činjenica pokazuje da su Rimljani izvršili i oficijelnu teritorijalnu specifikaciju unutar Provincije. I na osnovi *forma Dollabelliana* su se vjerojatno rimski oficiri, u slučaju da su bili arbitri, rukovodili u svome presuđivanju u domorodačkim razmiricama. Postojanje *forma Dollabelliana* definitivno potvrđuje i da su i granice dezitijatske *civitas* bile prostorno određene i regulirane.

⁷¹ Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 152-153

⁷² *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 101506⁸⁴⁹ *ILJug* I, 263, vjerojatno iz 19/20. god. n. e. Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 153

Kiseljaka.⁷³ Ova cesta je povezivala važna zlatonosna područja sa Delminijumom i *Aquae S...* Ova cesta nije potvrđena u pisanim vrelima, a niti potvrđena miljokazima, ali se može pratiti zahvaljujući nalazima. Ona je bila vrlo bitna u privrednom pogledu, sa mnogo ogranaaka na planinama Bitovnji i Vranici (tzv.voznici) na kojima su se nalazili rudnici zlata.⁷⁴ Ni još jedna cesta koja je prolazila i kroz dezitijatsko područje nije posvjedočena u povijesnim vrelima, ali je zato dobro sačuvana na samom terenu i obilježena miljokazima. Ta cesta je povezivala Naronu, preko istočne Hercegovine, sa sarajevskim poljem. Sudeći što je na njenom pružanju nađen miljokaz sa natpisom *Divo Augusto* iz Podorašca kod Konjica, cesta je bila izgrađena neposredno po Augustovoj smrti 14. god. n. e. Cesta Naron-sarajevsko polje je vjerojatno bila u većem dijelu ili djelomično izgrađena na osnovama postojanja drevnog epihorskog puta sa jadranske obale u Gornju Bosnu, odnosno u područje crnomorskog sliva. Ono što je značajno za ovaj pravac jeste njegova dugovječnost u korištenju skoro sve do modernog doba.

Kao što vidimo, na prostor Gornje Bosne i lašvanskog porječja, odnosno dezitijatsko područje rimske izgrađene ceste su ulazile na tri pravca (od jednog se odvajao krak prema sjeveru ka Breucima) koja su se u *Aquae S...* sva slijevala u jedan pravac.⁷⁵ Ovaj jedinstveni pravac se na samom istočnom kraju sarajevskog polja (u blizini današnje Vijećnice u Sarajevu) račvao na dva dijela, i to jedan koji se dalje pružao prema Argentariji i dalje prema Sirmijumu i drugi koji se pružao duž srednjeg toka rijeke Prače i odatle ulazio u putnu mrežu Gornjeg Podrinja i dalje prema jugozapadnoj Srbiji, odnosno središnjem Balkanu.

I razgranana putna mreža koja je prekrivala gornjobosansko područje u rimsko doba ukazuje na njegovo veliko značenje, preko njega ne samo da su prelazili putovi, nego su se i pokretali i završavali drugi putni pravci.⁷⁶ Spomenuta putna mreža, odnosno njen položaj, opseg i karakter u Gornjoj Bosni, sugerira da je ovo područje bilo i neka vrsta saobraćajnog čvorišta. I to u okviru jedne šire zasnovane saobraćajne mreže koja je trebalo da poveže

⁷³ Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 155

⁷⁴ Ujedno je i smanjivala udaljenost, jer je koristila planinsku prečicu, ovog rudarskog bazena sa Salonom, preko Delminijuma, te se i ona može smatrati horizontalnim ogrankom glavnog puta Salona- Argentarija.

⁷⁵ O rimskoj cestovnoj mreži s osvrtom na sarajevsko područje v. Ćeman, 2000, 127-128

⁷⁶ O rimskim cestama na tlu današnje BiH v. sinteze Pašalić, 1959 B; Isto, 1960; Bojanovski, 1974; Isto, 1977; Isto, 1978; Isto, 1981 A; Isto, 1988; Arheološki leksikon, Tom I, 1988, 151-161. I rimska putna mreža se samim tim što je povezivala veće naseobinske komplekse, koje je u vrijeme njene primarne izgradnje uglavnom naseljavalo domorodačko stanovništvo, morala slijediti više-manje trase koje su postojale u predrimsko doba. I tamo gdje je rimska prisutnost i aktivnost (u ljudstvu i sredstvima) bila veća a interesi izražajniji, proporcionalno je bila veća i kvalitetnija i razgranatija izgrađena putna mreža.

jadranske gradove, prvenstveno Salonu i Naronu, sa unutrašnjošću ilirskih zemalja ne samo prema panonskom bazenu, nego i prema središnjem Balkanu, njihovim rudonosnim zonama i dunavskom granicom.⁷⁷

⁷⁷ O saobraćaju u središnjoj i Gornjoj Bosni u rimsko doba v. Bojanovski, 1974, 133-202; 225-228

N a č i n ž i v o t a

Porodični odnosi

Sudeći po natpisu iz Župče, institucija porodice, njena tradicija i egzistencija su imali bitnu društvenu ulogu.¹ Tvorac natpisa i njegov naručilac smatrali su za shodno i normalno da na sepulkralnom natpisu budu zapisana i tako za povijest ostavljena imena iz više generacije jedne porodice. Porodica, čiji su nabrojani članovi pripadali različitim generacijama, je bila u trenutku nastanka natpisa i relativno dobrostojeća, odnosno raspolagala je sa dovoljnim imetkom kojim je mogla pokriti troškove i spomenika i natpisa. Izgleda da je naručilac epigrafskog spomenika iz Župče imao izraženu svijest o porodici kojoj je pripadao i koju je želio da natpisom uvijekoveći (u čemu je uostalom i uspio), ali i da je ujedno bio i obrazovan u duhu grčko-rimske civilizacije. Znači u naručiocu natpisa su se spojile dezitijatska, domaća tradicija koje se nije želio odreći niti je zaboraviti (ili je skorojevički prikriti) i strana rimsko-latinska kultura. On se s ovom drugom komponentom, odnosno njenim dostignućima (pismom i jezikom), opsegom, snagom i kvalitetom želio poslužiti kako bi sačuvao sjećanje na domaće podrijetlo i ukazao, i to ne bez ponosa, na postojanje svoje porodice, a možda posredno i na njen ugled, bogatstvo i eventualno i na neku njenu «plemenitost».

Sam epigrafski spomenik (stela) «Batona»² nađen je na lokalitetu srednjovjekovne nekropole Vina, Župča kod Breze i to u sekundarnoj upotrebi.³ To bi značilo da on možda izvorno nije morao pripadati baš ovom lokalitetu, nego da je, sa nekog drugog lokaliteta u okolici Breze i šireg porječja donjeg toka rječice Stavnje, bio tamo prenesen poradi nove srednjovjekovne upotrebe, moguće u X.

¹ Natpis *ILJug* III, 1591 na sepulkralnom spomeniku iz Župče obitelji «Batona»

² Korištenje izraza porodica «Batona», za porodicu čiji su predstavnici navedeni na natpisu iz Župče, potrebno je prihvatiti samo kao «*terminus technicus*», nastao iz razloga dominantnog prisustva imena Baton u onomastici ovog natpisa.

³ O lokalitetu Vina, Župča kod Breze v. kod Miletić, 1975, 98; Paškvalin, 1975, 61; Isto, 2000, 219-221.

Vina-Župče su inače nešto udaljenije od samog mjesta Breze i skupa glavnih protohistorijskih, antičkih i ranosrednjovjekovnih nalazišta kod ovog gradića, te sam naziv Župča možda i ne indicira kontinuitet sa antičkim razdobljem, nego odražava određenu srednjovjekovnu činjenicu koja je na neki način bila povezana sa župskim ustrojem Gornje Bosne. Naravno i taj ustroj župa, bez obzira na to da li je sa tim bio na neki način i konkretno povezan sam lokalitet Župča, možda je slijedila neke postavke predslavenskog ustroja, bar u teritorijalnom okviru, Gornje Bosne i konkretno brezanskog područja, tj. porječja Stavnje.

ili XI. st.⁴ Tekst natpisa detektira postojanje jedne dezitijatske porodice kroz tri generacije, u prvoj generaciji se nailazi na imena Likaja i Vieta, očeva predstavnika druge generacije Batona i Teute, koji su vjerojatno bili u braku, dok treću generaciju predstavljaju moguće njihova zajednička djeca (svi navedeni pod formulacijom sin/kćerka Batona) Sken (najstariji sin), Skenokalus, Skeva, Kalo, Prorad i Sken (najmlađi sin).⁵ Naručilac natpisa je vjerojatno bio član porodice, ali ne oni koji su navedeni kao prva generacija. Oni u samom natpisu zauzimaju skoro sekundarno značenje, tek poradi približeg određivanja podrijetla članova druge generacije koji su osnovica čitavog natpisa. I to posebice njen muški član⇒ Baton, preko kojeg se određuje pripadnost svih šest članova treće generacije. Zanimljivo je navesti da se skoro sva imena izuzev Teute i Skena, najmlađeg sina, navode u dativu jednine, što bi značilo da je poruka njima «upućena» od strane onih koji su u nominativu. Pošto se Teuta nalazi na početku natpisa, usko vezana sa Batonom onda je najvjerojatniji naručilac spomenika Sken najmlađi, koji bi naručivanjem natpisa pokušao ovjekovječiti svoju porodicu, odnosno svoje sjećanje na nju. Ako je naručilac natpisa sigurno pripadao dezitijatskom narodnosnom miljeu, sa tvorcem natpisa stvari nisu baš precizne, jer je teško identificirati njegovu pripadnost i podrijetlo. On je mogao biti i doseljenik, ali i domaći čovjek sa znanjem latinskog jezika i metoda rada na izradi epigrafskih spomenika.

Kada se inače razmatra pitanje porodičnog natpisa iz Župče, preciznije rečeno imena koja se pojavljuju na njemu potrebno je ukazati i na činjenicu da se na njemu pojavljuje izraz SCAEVAE BATONIS F, što bi se moglo prevesti kao Skeva (njeno ime se na natpisu nalazi u dativu jednine I deklinacije i striktno se samim tim odnosi na žensku osobu), Batona kćerka. Zanimljivo je da se sin Batona Dezitijatskog u djelu Kasija Diona navodi kao Σκευᾶν, odnosno u akuzativu jednine, i može se transkribirati u naš nominativ jednine kao Skeuas, koji pokazuje veliku sličnost sa Skeva. Tako smo došli do evidentiranog postojanja dvije osobe, samo različitih polova, sa istim imenima

⁴ Pošto se na natpisu spominje više osoba, od kojih su neke sigurno pokojne u trenutku postavljanja epigrafskog spomenika, vjerojatno je ovaj natpis stajao postavljen na nekoj porodičnoj grobnici ili nekropoli u blizini ili možda u Župči. Njega je postavila jedna, od na natpisu spomenutih, osoba.

⁵ O natpisu v. D.Rendić-Miočević, 1948, 15, 32; 49; Mayer, 1957, 81-82; Alföldy, 1969; Mikolji, 1969, 13-14 riječ je jednoj vrlo zanimljivoj slobodnoj intepetaciji sadržaja natpisa; Bojanovski, 1988, 146, fus. 15; Paškvalin, 1996, 96-97 i fus. 9; Isto, 2000, 194

Paškvalin (1996, 96-97; 99-100; 104) u vezi Batona, sina Likaja sa ovog natpisa iznosi tvrdnju da je on «...pripadao obitelji Batona iz koje je potekao i sam poznati vojskovođa Baton...». Ova konstatacija nema uporište iz više razloga; samo ime Baton je bilo vrlo rasprostranjeno na dezitijatskom području (do sada četiri evidentirana slučaja), što znači da je ovo ime bilo vrlo uobičajeno među stanovnicima Gornje Bosne i lašvanskog porječja. Baton Dezitijatski je imao sina Skeuasa, (kod Kasija Diona u obliku akuzativa jednine Σκευᾶν), a to muško se ne pojavljuje na natpisu i na kraju natpis *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» je najmanje pola stoljeća mlađi od perioda ustanka 6-9. god. n. e.

(naravno izmijenjenim u skladu sa promjenom roda) koji su isto imali očeve sa istim imenima. Inače na natpisu iz Župče nailazi se na još par imena sa osnovom na korijenom na *Ske*, pa tako imamo i varijacije Skenokalus (*Scenocalus*), Sken (*Scenus*). Ovaj korijen se nalazi i u imenu Skenobarda (Σκενόβαρδος), starješine izvjesne sjeverozapadne ilirske zajednice koji je pokušao izvršiti izdaju za vrijeme ustanka.⁶

Temeljeći se na sadržini natpisa iz Župče, možemo sa velikom izvjesnošću zaključiti da je dezitijatska porodica pokazivala iznimno veliku unutarnju koheziju, što se prema vanjskom svijetu manifestiralo kroz jaku i prisutnu porodičnu tradiciju. Tako se na natpisu iz Župče nailazi na popis pripadnika jedne porodice u više generacija što je najbolje svjedočanstvo o svjesnosti značenja institucije porodice i njenom položaju u općoj šemi društvene strukturiranosti kod Dezitijata.

Natpis iz Župče, koji nesumnjivo pripada jednoj porodici potvrđuje još jednu bitnu značajku života Dezitijata, za razdoblja nezavisnosti i rimskih vladavina. Na natpisu ne nalazimo nikakvo porodično ili rodovsko ime, ili bilo kakvo drugo zajedničko ime koje bi se identificiralo sa porodicom čije su vjerojatno tri generacije navedene na natpisu.⁷ Zbog toga nedostatka, krvno-genetska i porodična veza između osoba čija su imena navedena na natpisu predstavljena je uvođenjem termina sina/kćerke...(od).... Ako jedna tako poznata i ugledna porodica, kao što je ona čiji su pripadnici navedeni na natpisu, ne raspolaže ni jednim imenom, ni porodičnim ni rodovskim niti bilo kakvim imenom kojim bi pojmovno determinirala svoje postojanje, nego mora koristiti opće termine kako bi to dokazala, onda iz toga sasvim jasno slijedi da Dezitijati ne poznaju porodična ni rodovska imena.⁸ Uostalom ni na drugim natpisima, čiji su naručioci ili tvorci bili

⁶ Usporediti sa *Skerdilaidom*, bratom kralja Agrona.

⁷ Za razliku od dezitijatske prakse, u zapadnoelmskim oblastima (pod utjecajem možda liburnske tradicije) i na pojedinim japodskim oblastima se sreće i porodično ime. Wilkes, 2001, 88; 92

⁸ Nedostatak dezitijatskih porodičnih, gentilnih, bratsvenih, plemenskih imena na natpisu iz Župče, tom najvećem rezervoaru autohtonih ilirskih imena koje se nalaze na jednom mjestu, te u djelima antičkih pisaca ne znači da u okviru dezitijatske zajednice porodica, rod, bratstvo i pleme nisu postojali. Natpis iz Župče, radi smisla svoga teksta jasno ukazuje na postojanje porodice, a i rod je postojao jer ni kod starih Grka, kod kojih su postojali rodovi, ime pojedinca nije bilo složeno, nego u izvornom indoeuropskom duhu sastavljeno samo od jedne riječi. Naravno to ne znači i da porodična i gentilna imena nisu postojala, nego samo da se ona nisu upotrebljavala u smislu jedinstvenog imena pojedinca.

Vjerojatno je pretpostaviti da u okviru dezitijatske politije, i u formi protohistorijskog entiteta i u okvirima peregrinske *civitas*, rod, bratstvo i pleme načelno nikada nisu imali politički istaknutu ulogu u smislu primarnosti. Naravno, uloga nižih sastavnica dezitijatske politije⇒ plemena, bratstva i roda u toku cjelokupnog njenog postojanja je varirala, i sigurno je bila izražajnija u najranijim razdobljima, da bi vremenom sve više slabila na korist jačanja suvereniteta cjeline i važnosti porodice. Za vrijeme drugog razdoblja rimske vladavine, uslijed romanizacije, veće

Dezitijati, ne nailazi se na domaća ni porodična ni gentilna ni fratelna imena, niti bilo kakvu terminološku odrednicu kojom bi se pobliže definirao/ale pojedinac/ i odredila njegova/njihove pripadnosti, izuzev narodnosno-političke. Tako se i na natpisima Temansa Platorova i Nerve Laidi f. sreće, pored dezitijatske pripadnosti, još samo veza⇒ osobno ime/ime oca.⁹ Na natpisu iz Garduna čitamo ime *Temans Platoris Daesitias*, koji možemo prevesti kao Temans Platorov Dezitijat.¹⁰ Slično imamo i u slučaju Nerve sina Laidia, s posebnom značajkom da je Nerva postao rimski građanin, vjerojatno za vrijeme svoga prelaska u legijski sastav. *Nerva Laidi f. Daesitias* je znači, iako je postao rimski građanin, zadržao ilirsko-dezitijatski način navođenja svoga imena. Zanimljivo je da Nerva ističe svoje «dezitijatstvo» i pored toga što je dobio rimsko građanstvo, i da ga je veoma svjestan što se možda može objasniti i time da je građanstvo dobio na kraju svoje karijere (najvjerojatnije 70. god. n. e., a umro je do 79. god. n. e. i to kao veteran). Nešto slično se nalazi i na natpisu *ILJug III, 1582* iz Breze princepsa Dezitijata T. F. Valensa, sina Varona. Iz svega izloženog može se zaključiti da se Dezitijati, u skladu sa načelno patrijarhalnom tradicijom, navode sa svojim osobnim imenom, očevim imenom u prisvojnom genitivu (sa ili bez odrednice *filius*) i u pojedinim slučajevima narodnosnim, odnosno imenom svoje politije/*civitas*,¹¹ koji kao izvedenica može služiti i kao *cognomen*.

I tek sa primanjem rimskog građanstva, sada romanizirani Dezitijati, kao pravi rimski građani dobivaju u okviru svoga imena i gentilno ime, ali ne domaćeg podrijetla nego rimskog, kao upravo u slučaju našeg Valensa čije gentilno ime postaje Flavije, a ne neko domaće ime.¹² Međutim to rimsko gentilno ime se ne može smatrati i pravim rodovskim imenom, jer je stari rimski gentilni ustroj u periodu nakon romanizacije pripadao već drevnoj prošlosti, tako da je prije održavala vrijeme i intenzitet romanizacije na prostorima Gornje Bosne, nego stvarnu pripadnost nekom rodu. Npr. oni Dezitijati bez obzira kojem su stvarnom dezitijatskom rodu i porodici pripadali, koji bi dobili rimsko građanstvo za vrijeme Vespazijana i njegovih nasljednika (Tita i Domicijana) nosili su gentilno ime Flavije. Neki drugi Dezitijat krvno-genetskim i porodičnim vezama povezan sa ovim pojedincem, koji je bio nosilac flavijevskog gentilnog imena, i koji je građanstvo dobio za

fluktuacije i bržeg i sadržajnijeg načina života, a posebice zbog primanja i dobivanja rimskog građanstva, stari (domaći) unutarjni ustroj, sada izuzev samo razine porodice, se još više rastakao.

⁹ *CIL* III 9739 iz Garduna; *CIL* XVI, 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X, 1402 = D 1989 Herculaneum

¹⁰ *CIL* III 9739 iz Garduna. Iz njegovog genitivnog oblika (slično kao sufiks |v| kod pojedinih slavenskih naroda npr. Bugara, Makedonaca, Rusa itd.) možemo zaključiti da je Plator ime oca Temansa.

¹¹ Bar načelno slično nalazimo i kod Atenjana-osobno ime-ime oca-ime deme.

¹² Jedino što je Valensu ostalo u njegovom imenu od domaće, ilirsko-dezitijatske tradicije je ime njegovog oca. A već Valensovi nasljednici su vjerojatno prestali upotrebljavati i tu genitivnu izvedenicu i potomci Dezitijata T.F. Valensa, sina Varona su nosili samo rimska imena.

vrijeme Trajana nosio bi gentilno ime Ulpije ili za vrijeme Hadrijana ime Elije. Iz tih razloga stvarna rodovska pripadnost u Gornjoj Bosni nije bila jednaka sa rasporedom i nošenjem rimskih gentilnih imena, već bi se podudarala sa procesom, vremenom i intenzitetom primanja rimskog građanstva. Tako se na npr. natpisu *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa, nalazi pored gensa Flavijevaca, još i na gens Elija i Ulpija, pa možda i ime jedne osobe još uvijek bez rimskog građanstva. A sve osobe spomenute na tome natpisu su se nalazile u nekoj, nama još uvijek nepoznatoj korelaciji, nije isključeno i u rodbinskoj i porodičnoj, tazbinskoj vezi.

Za razliku od ovog natpisa sa popisom već romaniziranih osoba, na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» još uvijek nalazimo samo na domaća imena, što bi dataciju nastanka ovog spomenika pomjerilo prilično ranije u odnosu na natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa. Osobe spomenute sa oba natpisa pripadaju nekom uglednom, već i pismenom sloju dezitijatsko-gornjobosanske društvene «elite», ali one sa natpisa *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» nisu još uvijek rimski građani što je dijametralno suprotno stanju na natpisu iz Breze. Ta činjenica bi potvrđivala da je natpis porodice «Batona» nastao u razdoblju kada proces primanja rimskog građanstva, koji se načelno prvo usmjerava prema vodećim slojevima jedne peregrinske zajednice, još uvijek nije u velikoj mjeri zahvatio taj ugledniji dezitijatski sloj. Ali su s druge strane oni bili dovoljno zahvaćeni elementima latinske kulture da smatraju shodnim da se ovjekovječe na natpisu pisanim latinskim pismom i jezikom. Znači njegov nastanak ne bi trebalo datirati sigurno kasnije od početka vremena vladavine dinastije Antonina, te bi ga najrealnije bilo smjestiti u I. st. n. e., možda i pola stoljeća prije nastanka natpisa *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa. Nije isključeno i da je natpis porodice «Batona» nastao i u još ranijim razdobljima, odnosno u periodu stabilizacije prilika nakon kraja ustanka 6-9. god. n. e., znači i u prvoj polovici i sredini I. st. n. e. Na osnovi podatka o romaniziranosti domorodaca od Veleja Paterkula i govora Batona Dezitijatskog moguće je pretpostaviti da su neki domorodci Ilirika, uključujući i Dezitijate, poznavali elemente mediteranske kulture, uključujući i latinski jezik i pismo.

Žene su vjerojatno, radi većeg i neophodnijeg prisustva gospodarskom životu, i kod Dezitijata, kao i kod drugih protohistorijskih naroda, imale i uživale bolji status nego Grkinje ili Rimljanke.¹³ Jedno od najboljih svjedočanstava koje bi, ali samo u slučaju da je Arduba pripadala dezitijatskom

¹³ Kod Ilirskih naroda, sudeći po izvornoj građi Ilirke su uživale relativno dobar status o tome v. Mesihović, Autarijati, 2007, 286 - 287. Usp. i položaj žene na sjeverozapadnom grčkom području u odnosu na klasičnu i helenističku Atenu. Cabanes, 2002, 22-23. Po Tacitovom svjedočenju (*Ger.* 8) Germanke su imale u svojim zajednicama iznimno značenje i utjecaj, jer «Germani drže da u ženi ima nečeg božanskog...». Po Tacitu (*Ger.* 18-19) «Germani su gotovo jedini među barbarima koji se zadovoljavaju samo jednom ženom», što bi iniciralo da je kod drugih barbarskih naroda ili onih peregrina koji još uvijek nisu bili romanizirani bila prisutna i vidljiva poligamija, znači i kod Ilira.

području, posredno dosta toga reklo o položaju dezitijatskih žena pruža Dionov opis opsade Ardube.¹⁴ Iz toga opisa se može zaključiti da su ardubske, i uopće ilirske žene, pokazivale visok stupanj slobode i samoinicijativnost u odnosu na svoje muške sunarodnike. Tako su se te žene javno i aktivno suprotstavile željama i namjerama svojih muškaraca da se predaju, pa i otvoreno stale na stranu stranaca koji su se isto suprotstavili predaji. One se nisu ustručavale ni da uđu u konflikt niti da ne, kada su uvidjele očajnost situacije, preduzmu i vrlo radikalne poteze i samožrtvovanje i to samo vođene svojom volji. Iznimna prisutnost žena na natpisima iz rimskog doba, kada se postupno gasio protohistorijski bolji i slobodniji položaj žene, i to ne kao samo objekata nego i subjekata i naručilaca natpisa isto ukazuje na bolji statusni položaj, ali još uvijek samo pod uvjetima i unutar okvira patrijarhalnog društva.¹⁵ Ima dosta natpisa na kojima se npr. samo žene javljaju, a one čine skoro polovicu svih dosada zabilježenih imena sa natpisa na spomenutim prostorima. Najbolji primjer je natpis T.F. Valensa, gdje žene izgledaju imaju istaknutu ulogu u životu ovog dezitijatskog princepsa,

Obrazovanje

Prvo pitanje koje se postavlja u okvirima razmatranja ove problematike jeste predrimska upotreba pisma kod Dezitijata i drugih središnjebosanskih zajednica. Kao što se već okvirno istaklo u poglavlju o izvornoj građi, poznavanje pisma i njegova upotreba u osnovnoj funkciji kao prenosnika i arhivara informacija je bilo prisutno i u ilirskim zemljama i prije rimskog zaposjedanja. Međutim ti rijetki tragovi ipak ukazuju da je ono bilo dosta sporadično i samo u specijalnim prilikama i da su u tu svrhu korišteni alfabeti Grčke i Italije i da ilirski narodi, bar na osnovi dosadašnje poznate izvorne građe i znanja, nisu razvili nikakav autohtoni sustav prijenosa informacija a koji bi se mogao nazvati pismom.

Nalazi pismenosti iz Poda (slika 48 i 49) ukazuje na bar elementarno poznavanje pismenosti u smislu svoje istinske funkcije, a ne u službi magijskih obreda i znakova kulta. Uostalom uopće i ne vidimo razloga da se tragovi pisma na posudama iz Poda tumače kao kultni i da se smatra da su ta pismena kod stanovnika protohistorijskog Poda tumačena samo kroz magijsku prizmu kao religiozni i ritualni znakovi.¹⁶

¹⁴ Cass. Dio LVI, 15, 1-3

¹⁵ Ipak se na natpisu «Batona» porodična veza definira kroz odnos sin/kćerka...od oca, a ne majke, znači samo po agnatskoj vezi.

¹⁶ Čović, 1964; Isto, 1965, 48-65; Isto, 1975; Isto, 1976, 207-208; Isto, 1983, 170-181; Čović, 1983 A, 433-457; Isto, 1987; Šalabalić, 1967; Čović, 1987, 504; Arheološki leksikon, Tom II, 1988, 137; 164; Stipčević, 1989, 191

Vrijeme rimske vladavine do 6. god. n. e.

Po Veleju Paterkulu, buntovnici koji su se otisnuli u rat 6. god. n. e. su pored prihvatanja načela rimske discipline, poznavali i latinski jezik a neki od njih i pismo¹⁷ a ni intelektualni rad nije im bio stran (*Omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum erat exercitatio*).¹⁸ Samim tim i neki ilirski domorodci su vjerojatno bili upoznati i sa onim što se u antici podrazumijevalo pod književnošću, odnosno literarnom kulturom. Iako Velej govori samo o Panonima, može se, uslijed poslovičnog Velejevog predimenzioniranja «panonskog», smatrati da se ovaj podatak odnosi i na ostale ilirske narode koji su se pokrenuli na ustanak, uključujući i Dezitijate. Uostalom, dinarski ilirski narodi su se u okvirima rimske provincijalne strukture nalazili uklopljeni nešto duže od dva desetljeća u odnosu na Panone, pa su se za to vrijeme oni vjerojatno i više približili općim kulturnim tekovinama grčko-rimskog svijeta Mediterana, nego naknadno osvojeni panonski svijet. I oratorstvo Batona Dezitijatskog kojim je uspio impresionirati i obrazovanog, i nije nevažno istaći pobjedničkog Tiberija¹⁹ na svoj način pokazuje da je i Baton bio upućen u tekovine antičke književnosti. To bi značilo da poznavanje latinskog jezika i pisma, antičke književnosti i počeci prodiranja intelektualizma u antičkoj formi kao što je to npr. bila filozofija nisu bili ograničeni samo na Panoniju, kao što bi to izgledalo ako bi se Velejev podatak tumačio bukvalno i nekritički, nego da su bili prisutni i na dinarskom pojasu uključujući i Dezitijate.²⁰ Znači sve izneseno bi

Na području rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe, u proto-urbanom naselju Pod pronađena je sloju koji se datira na kraj VII st. p. n. e. čitava vaza sa natpisom, ispisanim umbroetrurskim alfabetom. Pored ove vaze, pronađeni su u mlađim slojevima nalazišta Pod (razdoblje 450-300 god. p. n. e.) još jedan manji pehar i pršljenak sa po nekoliko slovni znakova, te fragment vaze s dijelom natpisa. Ali pitanje pismenosti na tlu današnje Bosne i Hercegovine je mnogo složenije pitanje. Čak ni urednici Arheološkog leksikona BiH, do danas najreprezentativnijeg izvora informacija za BH arheologiju, antičku i srednjovjekovnu povijest, nisu mogli da decidirano odgovore koji su to najstariji tragovi pismenosti na tlu BiH, nego su prešutno ostavili mogućnost da su i znakovi urezani na keramici vinčanske kulture pronađenoj na lokalitetu Gornja Tuzla, čije podrijetlo i značenje još uvijek nije utvrđeno, najstariji znakovi pisane komunikacije na tlu BiH. (Arheološki Leksikon BiH, Tom I, 1988, 137; natuknica B.Čovića)

¹⁷ Latinska riječ *litterae* se može prevesti i kao pismo (npr. latinsko pismo) i kao književnost, ali bez obzira na koji način preveli Velejev izraz kao poznavanje rimskog pisma ili kao poznavanje rimske književnosti, za naša razmatranja smisao ipak ostaje isti, tj. neki domaći ljudi Ilirika su morali do 6. god. n. e. biti upoznati i sa latinskim pismom koje su i koristili, pa samim i sa latinskom, pa i uopće antičkom dotadašnjom književnošću bar u nekoj mjeri.

¹⁸ *Vell.* II, CX, 5

¹⁹ *Cass. Dio* LVI, 16, 2-3

²⁰ Inače smatramo i da je Velejev podatak da su svi Panoni, odnosno buntovnici, poznavali rimsku disciplinu i latinski jezik, a neki i pismo i antički intelektualizam pretjerani. On je ovakvim prenaplašavanjem želio istaći da velika većina onih protiv kojih se borio Tiberije nisu bili barbarska rulja, nego kulturno i duhovno sofisticiraniji (za grčko-rimska shvaćanja) neprijatelj koji je poznavao i rimsku vojnu strategiju, taktiku i disciplinu. Naravno ta Velejeva

dodatno dokazivalo da su još u toku prvog razdoblja rimske vladavine, u desetljećima prije izbijanja ustanka, među dezitijatsko stanovništvo prodrli i bili apsorbirani u nekoj određenoj količini pojedini elementi razvijene grčke-rimske i uopće mediteranske kulturne tradicije. Ta apsorpcija je neminovno morala uključivati i metode i obrazovnog sistema i njegove objekte izučavanja i usvajanja, jer bez toga se ne bi mogao razumjeti proces u toku kojeg su domorodci prihvaćali razvijeniju kulturu novog gospodara. A to znači da su grčki i rimski učitelji, filozofi i drugi prenositelji intelektualnih znanja stranog podrijetla, te grčke i latinske knjige i spisi i prije ustanka 6 god. n. e. bili prisutni među Ilirima, uključujući i Dezitijate.

Među Dezitijatima i to još u najranijim periodima njihovog ulaska u svijet antičke grčko-rimske kulture bila je raširena vještina govorništva. To na najslikovitiji način pokazuje podatak Kasija Diona gdje se kaže da je Baton Dezitijatski nakon svoje predaje pred Tiberijem i njegovim štabom održao dug govor u obranu svojih sljedbenika (...ὅπερ δὲ τῶν ἄλλων πολλὰ ἀπελογήσατο).²¹ I drugi elementi razgovora, kao što je onaj čuveni Batonov odgovor Tiberiju, ukoliko ga je naravno Kasije Dion vjerodostojno prenio, dodatno potkrepljuju Batonovo govorničko umijeće. U toj jednoj vrlo sažetoj, ali u potpunosti sadržinski jasnoj, rečenici on je objasnio uzroke izbijanja ustanka a da nije morao dodatno to obrazlagati. To umijeće mu je sigurno itekako bilo potrebno u toku samog ustanka, stvaranja Saveza, kažnjavanja otpadnika, održanja ustaničkih snaga sastavljenih od heterogenih politija u kakvom-takvom jedinstvu i na kraju kao što vidimo u činu kojim se založio za poštedu svojih sunarodnika od strane pobjednika. I vjerojatno je i njegovo umijeće govorništva bilo razlogom da Tiberije ne samo poštedi one za koje se Baton Dezitijatski zalagao, pa i sam dezitijatski narod daljeg stradanja, nego i da se sam Baton Dezitijatski poštedi i da ostatak života provede u izgnanstvu. Druga važna činjenica koja se može posredno izvući iz Dionovog podatka u kojem opisuje suđenje Batonu Dezitijatskom jeste

pretjeranost ne podrazumijeva da spomenute tekovine antičke opće kulture nisu u određenoj mjeri bile prisutne i među peregrinima Ilirika. One su sigurno bile najviše prisutne u višim slojevima, domorodačkim političkim, društvenim i vojnim predstavnicima, prometnijim i privredno aktivnijim naseljima i oblastima, u središtima rimske i lokalne uprave, aktivnim i isluženim vojnicima pomoćnih jedinica, te u okolini doseljeničkih naseobina i među svim onim koji bi na neki način bili u dužem i svestranijem kontaktu sa Rimljanima i drugim pripadnicima razvijenog antičkog društva. Domorodci iz tih slojeva su nastojali da se što je moguće više uklope u društvenu i kulturnu sliku svijeta koji su Rimljani stvarali, a koja je na prvi pogled bila primamljiva Dalmatincima i Panonima koji su još doskora živjeli u protohistorijskom razdoblju sa svim onim načinom života i shvaćanja koje su obilježavali tu razinu razvitka. S druge strane ruralnije i zabitije zajednice, posebice one u kontinentalnoj unutrašnjosti nisu se baš tako brzo aklimatizirale na nove uvjete, tako da se mora odbaciti Velejev podatak kao nesumnjivo pretjeran, jer bi on bukvalno shvaćen podrazumijevao da je proces romanizacije u ilirskim zemljama dobrano poodmakao do 6. god. n. e. što je ipak teško prihvatiti.

²¹ Cass. Dio LVI, 16, 2-3

da ovaj posljednji svoj govor i uopće komunikaciju sa Tiberijem održava bez pomoći prevodioca, odnosno da se ostvaruje neposredni razgovor. To bi impliciralo da je Baton Dezitijatski poznao i dobro govorio latinski jezik, jer je teško pretpostaviti da su Tiberije i njegovi članovi štaba prisutni na suđenju aktivno govorili materinji jezik Batona Dezitijatskog.²² Održati dobar, opširan i argumentiran govor na jeziku koji nije materinji i to pred osobama koje su i same upućene u vještine retorike na latinskom i grčkom jeziku iziskuje izniman napor, znanje i umijeće. Baton Dezitijatski je znači vladao u tolikoj mjeri i latinskim jezikom da ga je mogao tečno govoriti i uz to i praviti stilski figure i tako impresionirati prisutne. Svoje umijeće latinskog jezika i govorništva Baton Dezitijatski je znači morao da izgrađuje i pod utjecajima i načelima koji su dolazili iz razvijenih oratorskih škola grčkog-rimskog svijeta Mediterana. Jedino bi u tom slučaju Baton Dezitijatski mogao svojim govorom da, pred glavnim protivničkim zapovjedništvom protiv kojih se borio, dostojno i uspješno zastupa interese svojih sunarodnika i ostalih ustanika. Tiberije i ostali Rimljani, okupljeni tom prilikom, velikom većinom su bili iznimno obrazovani, što je u tadašnjem antičkom svijetu podrazumijevalo i poznavanje retorike bar u nekoj mjeri, pa bi bilo za očekivati da su oni znali vrednovati Batonov govor sa dobro razvijenih retorskih pozicija i načela. Sam Tiberije je prije izbijanja ustanka jedan period života proveo na otoku Rodosu. I *Skeuas* je u rimski zapovjednički tabor poslan ne samo zato što je bio Batonov sin, nego što i je i on vjerojatno poznao latinski jezik, neke elemente opće grčko-rimske kulture, pa je na najbolji način mogao pred rimskim zapovjednicima reprezentirati želje i namjere svoga oca.

Drugo razdoblje rimske vladavine

Postojanje iznimnog broja natpisa na prostoru koji je zauzimala dezitijatska *civitas*, te natpisa van toga područja na kojima se decidirano spominju osobe dezitijatske pripadnosti, potvrđuje da je proces prihvatanja antičke kulture, sa primarnom njenom karakteristikom latinske pismenosti, još u toku I st. n. e. već bio prilično uhvatio korijenja među Dezitijatima.²³ Taj proces, izražen kao što je rečeno primarno u prihvatanju latinske pismenosti, morao je biti rezultat i pojave i primjenjivanja bar u svojim osnovama obrazovnog sustava rimskog tipa. Taj sustav je vjerojatno obuhvaćao većinom samo gornje i urbanizirane slojeve dezitijatske zajednice. Posebice su mladići iz redova

²² U ovom kontekstu je potpuno nebitno da smo podatke i same fragmente iz govora Batona Dezitijatskog dobili iz povijesnog djela koje je izvorno pisano na grčkom jeziku. Ne vidimo nikakvog razloga da Tiberije i njegov štab, pretvoren za tu priliku u sud, koriste grčki, umjesto latinskog jezika u toku procesa.

²³ Uz to da pismenost nije bila zastupljena među Dezitijatima u I. i II. st. n. e. besmisleno bi bilo očekivati da se uopće naručuju pisani spomenici koji evociraju nečije postojanje i djelovanje, jer osnovni cilj njihovog stvaranja jeste da ih neko pročita. To bi značilo da su i naručioci natpisa, od kojih neki nisu još uvijek sa rimskim građanstvom, poznavali i koristili latinsku pismenost, pa samim tim bili i relativno obrazovani na tekovinama mediteranske, u konkretnom slučaju rimsko-latinske kulture.

porodica koje su davale princepse i uopće uglednike uživao sve pogodnosti rimskog sustava školstva. On je bar za prve generacije nakon pacifikacije, dugoročno gledano, bio jedno od najbitnijih sredstava rimske državne politike prema provincijalcima. To je bio i prvi stepenik koji je vodio učvršćivanju rimske državne ideje među Ilirima i njihovoj sve većoj identifikaciji sa njom. Obrazovani u duhu grčko-latinske književnosti i kulture i ostalih tekovina i dostignuća antičke kulture mladići iz uglednih kuća Gornje Bosne i lašvanskog porječja postajali su najbolji eksponenti održanja rimske vlasti u njihovoj zemlji. Ugled i utjecaj porodica i rodova unutar sveukupne dezitijatske zajednice u kojima su ti romanizirani Dezitijati postupno preuzimali starješinstvo imali su veliki efekt na dalji proces romanizacije posebice na obično «plebejsko» stanovništvo Gornje Bosne. I to obično stanovništvo se pokušavalo približiti, kopirati ili bar podražavati način života svojih prvaka čiji je duh, zahvaljujući višegodišnjem «drilu» rimskih škola, bio više-manje bespovratno preoblikovan u grčko-rimskom stilu. Uvođenje grčko-rimske kulture i uopće mediteranskog načina života u podčinjene zajednice sa nižim općim kulturnim razvitkom bio je namjerno osmišljen i uveden od strane rimskih državnih i provincijskih institucija i u toku prvog, a posebice za vrijeme drugog razdoblja rimske vladavine kada je trebalo dodatno i sustavno pacificirati nekada buntovničko područje i stanovništvo izlažući ga romanizaciji i prihvaćanju osnova grčko-rimskog načina života. O takvoj politici i to u I. st. n. e., najbolje svjedočanstvo pružaju:

- a) Postojanje škole u Galiji u gradu Augustodunumu gdje su galska djeca iz plemenitijih, uglednijih i utjecajnih porodica učila «slobodna umijeća»,²⁴ odnosno bolje reći usađivane su im tekovine grčko-rimske kulture, što je bio najvažniji preduvjet prihvaćanja rimske vlasti i asimiliranja u svijet mediteranske civilizacije, koju tada predstavlja Rimska Država.²⁵
- b) Tacitov opis djelatnosti njegovog tasta Agrikole u Britaniji, gdje je nastojanje za civiliziranjem i uljudivanjem na grčko-rimski način domorodaca Tacit maestralno izrazio riječima da je to premda se zvalo civilizacijom, bilo ustvari dio ropstva (*Idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset*).²⁶

²⁴ Tac. Ann. III, 43;

Inače kako se može zaključiti iz navodnog Meceninog govora Oktavijanu (Cass. Dio LII, 26), rimska državna vlast je mnogo polagala u sustav školstva ne samo kao promotora romanizacije i uopće kultiviziranja, nego primarno u vidu ideologiziranja u svrhu očuvanja sustava principata.

²⁵ Pored Galije i za Španiju vrela potvrđuju postojanje škola pod državnim patronatom (i to ne samo za vrijeme Sertorija) u kojima su se obrazovala djeca iz uglednijih i aristokratskih porodica. Iz načela analogije može se pretpostaviti da su takve škole postojale u toku I. st. n. e. i na ilirskom području, i u kojima su znanja stjecali i bili indoktrinirani i mladi iz dezitijatske *civitas*.

²⁶ Tac. Agr. 21

Mesihović, Dezitijati, 2007

Iz svega izloženog se vidi da su tekovine literarne i obrazovne kulture, ili bar neke njihove elemente, Dezitijati vrlo rano usvojili i da su oni predstavljali ustvari prve korake u procesu romanizacije stanovništva Gornje Bosne, lašvanskog područja, Skopljanske udoline i okolnih prostora. Svi ovi podaci su u oštroj suprotnosti sa Florovim, odnosno možda Livijevim podatkom, da su Dalmatinci bili divlji i vrlo glupi, neposredno po završetku rata 9. god. n. e.²⁷ A pošto su rudnici i ispirališta zlata Dalmacije uglavnom bila koncentrirana u Gornjoj Bosni i Gornjem Vrbasu, jasno je da se ovaj podatak odnosi dobrim dijelom i na dezitijatske zajednice koje su eto bile natjerane na «kuluk» radi kopanja i ispiranja zlata. Posebice to treba imati u vidu ako se zna da je Vibije Postumije bio ostavljen da pacificira preostale ustaničke enklave i to baš u dubljoj dinarskoj unutrašnjosti. Međutim ovaj podatak u kome se govori sa prilično prezira i mržnje prema Dalmatincima, uključujući vjerojatno posebice Dezitijate, je nastao pod specifičnim uvjetima trajanja rata 6-9. god. n. e., pa se kao takav mora i uzeti u razmatranje. Uostalom vrlo je teško povjerovati da Dalmatinci, i to još posebice nakon skoro četiri desetljeća rimske uprave i provincijskog sustava u kojem su živjeli, nisu znali cijeniti vrijednost zlata i da su baš bili toliko neuki. A i Florove konstatacije o njihovim intelektualnim sposobnostima su ipak u oštroj kontradikciji sa Velejevim podacima.

Mitološka, tradicijska i povijesna svijest

Na pitanje da li je među Dezitijatima postojala svijest o prošlosti može se odgovoriti potvrdno. Za tu konstataciju najviše dokaza pružaju natpis iz Župče, gdje je preko navođenja njenih članova navedena prošlost jedne porodice koja se proteže kroz tri generacija i natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa, gdje se isto susrećemo sa postojanjem jedne genetske veze otac/sin. T.F. Valens kao princeps jedne politije, a usto nesumnjivo i obrazovan bar u nekom vidu u duhu antičke tradicije, je morao bar u nekom pogledu poznavati i povijest svoje politije čiji je bio uglednik. Naravno drugo je pitanje kakav je oblik ta spoznaja o vlastitoj prošlosti imala, da li je bila vid tradicije prenošen načelno usmenim putem i tek sporadično i po potrebi zapisivan, ili je već postojala kao izgrađena povijesna svijest.

Tako je rimski imperijalizam dobivao i svoju kulturnu dimenziju i time i jasniju idejnu osnovu ali i opravdanje za svoje postojanje. To se vidi upravo i najviše iz primjera što je namjerna kulturna apsorpcija primjenjivanja prvenstveno prema vodećim slojevima domorodačkog stanovništva. Time se pokušavala ideja rimske države približiti u što je moguće većoj mjeri budućim domorodačkim prvacima kako bi je oni, a preko njih i ostatak populacije mogli što je lakše prihvatiti i dalje razvijati.

²⁷ Flor. II, 25

Mesihović, Dezitijati, 2007

Da bi neka društveno-politička struktura, uključujući i onaj tip koji su imali Dezitijati i prije rimskog zaposjedanja, mogla biti funkcionalna potrebno je da u njoj postoji i neka vrsta svijesti o njenoj prošlosti, onome kroz što je ona prošla, ustvari jednostavno rečeno sjećanje na njen razvitak. Iz toga razvitka, odnosno sjećanja na njega, proisticale su norme, zakoni, običaji, vrijednosni i moralni sustavi na osnovi kojih su trebali funkcionirati društveni, politički, gospodarski i normativni sustavi Dezitijata u sadašnjosti i budućnosti. Pošto je dezitijatska politija bila relativno složena autohtona formacija trajnijeg a ne ad-hoc karaktera, koja je trajala stoljećima (i u periodu nezavisnosti i u periodu rimskih vladavina), normalno je očekivati da postoji nešto jača svijest o vlastitoj prošlosti, koja je možda u jednom svom segmentu bila i oficijelno pamćena i prenošena. Nesumnjivo je trebalo pamtiti i političke i religijske dužnosnike, njihova imena i ono što su radili te sva važnija događanja vezana za interese dezitijatske politije, i to ne samo za vrijeme rimske vladavine i prodora latinske pismenosti nego i u periodu nezavisnosti. Sada se postavlja pitanje kako su ta sjećanja čuvana i prenošena sa jedne dezitijatske generacije na drugu, da li su ona bila zapisivana ili prenošena usmeno, da li je ova svijest bila zaogrnutu religijskim plaštem i provođena od strane svećenika ili nekih drugih religijski posvećenih pojedinaca ili je imala svjetovniji karakter. U ranijim razdobljima «starinske» epske pjesme, prenošene poglavito usmenim putem, su vjerojatno bile jedina povijesna tradicija unutar dezitijatskih zajednica.²⁸ Međutim sa sve svestranijim razvitkom, a posebice poradi sve izražajnijih kontakata sa mediteranskim svijetom nesumnjivo se nametala potreba sustavnije brige i o povijesnoj tradiciji, ali i o ispravnijem pamćenju prošlosti.

Ishrana i odjeća

Iako su poznavali i koristili vinovu lozu, Iliri a sa njima i Dezitijati su u većoj mjeri kao alkoholno piće koristili druga pića.²⁹ Ishrana je kod Dezitijata u većoj mjeri, pogotovu za vrijeme

²⁸ I po Tacitu (*Ger.* 2) starinske pjesme su jedina povijesna tradicija kod Germana (*Celebrant carminibus antiquis, quod unum apud illos memoriae et annalium genus est*).

²⁹ O tome v. Mesihović, *Autarijati*, 2007, 287 - 288

Strab. Geo. (VII, 5, 10) navodi da je unutrašnjost od ilirske obale, koja je planinska, hladna i snježna, posebice ona na sjevernijim dijelovima, bila oskudna sa vinovom lozom, ne samo na uzvisinama, nego i na ravnijim područjima, što ne znači da vinove loze nije i bilo na prijelazu između stare u novu eru i ranije. Kasije Dion za Panone, koje je osobno dobro poznao (bar one u Gornjoj –zapadnoj– Panoniji), kaže da nisu kultivirali maslinu, a vino samo u malim količinama i lošeg kvaliteta, dok i jedu i piju (sigurno u vidu neke vrste piva) ječam i proso. *Cass. Dio* XLIX, 36, 2-3.

nezavisnosti, bila zasnovana na mesu i mesnim prerađevinama, kao uostalom i kod većine drugih dinarskih kontinentalaca i planinaca. Taj način ishrane je sasvim razumljiv ako se imaju u vidu geomorfološke i klimatske karakteristike tla. Kalorična, masna i energetski održiva ishrana u tim krajevima je bila jedan od uvjeta opstanka.

O dezitijatskoj odjeći prije romanizacija teško se može, zbog nedostatka dokaza, govoriti preciznije. Jedino što je od te odjeće ostalo su fibule i igle pronađene u grobnicama Vratnica i Kamenjača. U rimsko doba odjeća, sudeći po likovnim prikazima na spomenicima, ne prikazuje neku veliku specifičnost u odnosu na druge krajeve Provincije, pa i susjednih oblasti.³⁰ Muškarci uglavnom nose košulju sa širokim rukavima –dalmatika- (Bila, Zenica) i koja je u III st. n. e. potisnula tuniku, te ogrtač (Zenica, Pazarić, Višnjica). Žene nose uglavnom donju i gornju haljinu (ili jednostruku) i ogrtač (Zenica, Bila, Kiseljak). Na nekim spomenicima prizori žena pokrivaju glavu nekom vrstom kape (iz Kiseljaka, Breze i Zenice) i maramom (reljef iz Kaknja), a u Zenici se sreće i lik djevojčice sa trakom koja veže kosu na kojoj vise privjesci. U Hadžićima opet glava je pokrivena velom. Odjeća u rimsko doba je inače bila ukrašena i nakitom, praktičnim kao fibule (tip sidro iz Breze) ili estetskim kao agrafe, te okruglim ukrasima u koje su utisnuti krugovi (Zenica). Na jednom spomeniku iz Kiseljaka se čak vidi i urezana šestokraka zvijezda, a na fragmentu iz Zenice i na spomeniku iz Višnjice primjećuje se srcoliki ukras sa lancima.

Viktor Hen je Europu dijelio na 2 dijela, i to na Europu vina i ulja (tj. onu koja je po shvaćanjima Grka i Rimljana mediteranska i civilizirana) i na Europu piva i putera (kontinentalnu i barbarsku). Možda bi trebalo pored ove dvije Europe dodati i onu treću koja nije koristila samo pivo i vino, nego i pića nastala destilacijom voća i meda.

³⁰ O odjeći provincijalaca u rimsko doba v. Patsch, 1915, 126 – 130; Paškvalin, 2000, 206-208; Gračanin, 2005, 293

Hrestomatija literarnih vrela i natpisa

Antička literalna vrela (Izabrani dijelovi)

Strab. Geo. VII, 5, 3,

«Ἐθνή δ' ἐστὶ τῶν Παννονίων Βρεῦκοι καὶ Ἀνδιζήτιοι καὶ Διτίωνες καὶ Πειροῦσται καὶ Μαζαῖοι καὶ **Δαισιτιᾶται**, ὧν **Βάτων** ἡγεμόν».

Ovid. Tristia, II, 225

«...nunc tibi Pannonia est, nunc Illyris ora domanda, 225
Raetica nunc praebent Thraciaque arma metum...»

Ovid. Ex Ponto, II, I (Germanico)

«Huc quoque Caesarei peruenit fama triumphi,
languida quo fessi uix uenit aura Noti.
Nil fore dulce mihi Scythica regione putau:
iam minus hic odio est quam fuit ante locus.
Tandem aliquid pulsa curarum nube serenum 5
uidi fortunae uerba dedique meae.
Nolit ut ulla mihi contingere gaudia Caesar,
uelle potest cuiuis haec tamen una dari.
Di quoque, ut a cunctis hilari pietate colantur,
tristitiam poni per sua festa iubent. 10
Denique, quod certus furor est audere fateri,
hac ego laetitia, si uetet ipse, fruar.
Iuppiter utilibus quotiens iuuat imbribus agros,
mixta tenax segeti crescere lappa solet.
Nos quoque frugiferum sentimus inutilis herba 15
numen et inuita saepe iuuamur ope.
Gaudia Caesareae mentis pro parte uirili

sunt mea: priuati nil habet illa domus.
Gratia, Fama, tibi per quam spectata triumphi
incluso mediis est mihi pompa Getis! 20
Indice te didici nuper uisenda coisse
innumeras gentes ad ducis ora sui,
quaeque capit uastis inmensum moenibus orbem,
hospitiis Romam uix habuisse locum.
Tu mihi narrasti, cum multis lucibus ante 25
fuderit adsiduas nubilus auster aquas,
numine caelesti solem fulsisse serenum
cum populi uultu conueniente die
atque ita uictorem cum magnae uocis honore
bellica laudatis dona dedisse uiris 30
claraque sumpturum pictas insignia uestes
tura prius sanctis inposuisse focus
Iustitiamque sui caste placasse parentis,
illo quae templum pectore semper habet,
quaque ierit, felix adiectum plausibus omen 35
saxaque roratis erubuisse rosis;
protinus argento uersos imitantia muros
barbara cum pictis oppida lata uiris
fluminaque et montes et in altis proelia siluis
armaque cum telis in strue mixta sua 40
deque tropaeorum quod sol incenderet auro
aurea Romani tecta fuisse fori
totque tulisse duces captiuos addita collis
uincula paene hostis quot satis esse fuit.
Maxima pars horum uitam ueniamque tulerunt, 45
*in quibus et belli summa caputque **Bato.***
Cur ego posse negem minui mihi numinis iram,

cum uideam mitis hostibus esse deos?
Pertulit hic idem nobis, Germanice, rumor
oppida sub titulo nominis isse tui 50
atque ea te contra nec muri mole nec armis
nec satis ingenio tuta fuisse loci.
Di tibi dent annos! A te nam cetera sumes,
sint modo uirtuti tempora longa tuae.
Quod precor eueniet—sunt quaedam oracula uatum—, 55
nam deus optanti prospera signa dedit.
Te quoque uictorem Tarpeias scandere in arces
laeta coronatis Roma uidebit equis
maturosque pater nati spectabit honores
gaudia percipiens quae dedit ipse suis. 60
Iam nunc haec a me, iuuenum belloque togaque
maxime, dicta tibi uaticinante nota.
Hunc quoque carminibus referam fortasse triumphum,
sufficiet nostris si modo uita malis,
inbuero Scythicas si non prius ipse sagittas 65
abstuleritque ferox hoc caput ense Getes.
Quae si me saluo dabitur tua laurea templis,
omina bis dices uera fuisse mea.»

II, II (*Messalino*)

«»...Adde triumphatos modo Paeonas, adde quietis 75
subdita montanae brachia Dalmatiae.
Nec dedignata est abiectis Illyris armis
Caesareum famulo uertice ferre pedem...»

Vell. II,

CIX. 1 «*Corpus suum custodientium imperium, perpetuis exercitiis paene ad Romanae disciplinae formam redactum, brevi in eminens et nostro quoque imperio timendum perduxit fastigium gerebatque se ita adversus Romanos, ut neque bello nos lacesseret, et si lacesseretur, superesse sibi vim ac voluntatem resistendi ostenderet.* 2 *Legati, quos mittebat ad Caesares, interdum ut supplicem commendabant, interdum ut pro pari loquebantur. Gentibus hominibusque a nobis desciscentibus erat apud eum perfugium, in totumque ex male dissimulato agebat aemulum; exercitumque, quem septuaginta milium peditum, quattuor equitum fecerat, adsiduis adversus finitimos bellis exercendo maiori quam, quod habebat, operi praeparabat.* 3 *eratque etiam eo timendus, quod cum Germaniam ad laevam et in fronte, Pannoniam ad dextram, a tergo sedium suarum haberet Noricos, tamquam in omnes semper venturus ab omnibus timebatur.* 4 *Nec securam incrementi sui patiebatur esse Italiam, quippe cum a summis Alpium iugis, quae finem Italiae terminant, initium eius finium haud multo plus ducentis milibus passuum abesset.* 5 *Hunc virum et hanc regionem proximo anno diversis e partibus Ti. Caesar adgredi statuit. Sentio Saturnino mandatum, ut per Cattos excisis continentibus Hercyniae silvis legiones Boiohaemum (id regioni, quam incolebat Maroboduus, nomen est) duceret, ipse a Carnunto, qui locus Norici regni proximus ab hac parte erat, exercitum, qui in Illyrico merebat, ducere in Marcomannos orsus est.»*

CX. 1 «*Rumpit interdum, interdum moratur proposita hominum fortuna. Praeparaverat iam hiberna Caesar ad Danubium admotoque exercitu non plus quam quinque dierum iter a primis hostium aberat,* 2 *legionesque quas Saturninum admove placuerat, paene aequali divisae intervallo ab hoste intra paucos dies in praedicto loco cum Caesare se iuncturae erant, cum universa Pannonia, insolens longae pacis bonis, adulta viribus, Delmatia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis consilii, arma corripuit.* 3 *Tum necessaria gloriosis praeposita neque tutum visum abdito in interiora exercitu vacuam tam vicino hosti relinquere Italiam. Gentium nationumque, quae rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat; ducenta fere peditum colligebantur armis habilia, equitum novem. Cuius immensae multitudinis,* 4 *parentis acerrimis ac peritissimis ducibus, pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio, pars in Macedoniam se effuderat, pars*

*suis sedibus praesidium esse destinaverat. Maxima duobus **Batonibus** ac Pinneti duribus auctoritas erat. 5 Omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum erat exercitatio. Etque hercules nulla umquam natio tam mature consilio belli bellum iunxit ac decreta patravit. 6 Oppressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad internecionem ea in regione, quae plurimum ab imperatore aberat, caesus, occupata armis Macedonia, omnia et in omnibus locis igni ferroque vastata. Quin etiam tantus huius belli metus fuit, ut stabilem illum et firmatum tantorum bellorum experientia Caesaris Augusti animum quateret atque terreret.»*

CXI. 1 «*Habiti itaque dilectus, revocati undique et omnes veterani, viri feminaeque ex censu libertinum coactae dare militem. Audita in senatu vox principis, decimo die, ni caveretur, posse hostem in urbis Romae venire conspectum. Senatorum equitumque Romanorum exactae ad id bellum operae, pollicitati. 2 Omnia haec frustra praeparassemus, nisi qui illa regeret fuisset. Itaque ut praesidium ultimum res publica ab Augusto ducem in bellum poposcit Tiberium. 3 Habuit in hoc quoque bello mediocritas nostra speciosi ministerii locum. Finita equestri militia designatus quaesior necdum senator aequatus senatoribus, etiam designatis tribunis plebei, partem exercitus ab urbe traditi ab Augusto perduxit ad filium eius. 4 In quaestura deinde remissa sorte provinciae legatus eiusdem ad eundem missus sum. Quas nos primo anno acies hostium vidimus! Quantis prudentia ducis opportunitatibus furentes eorum vires universas elusimus, fudimus partibus! Quanto cum temperamento simul civilitatis res auctoritate imperatoria agi vidimus! Qua prudentia hiberna disposita sunt! Quanto opere inclusus custodiis exercitus nostri, ne qua posset erumpere inopsque copiarum et intra se furens viribus hostis elanguesceret!»*

CXII. 1 «*Felix eventu, forte conatu prima aestate belli Messalini opus mandandum est memoriae. 2 Qui vir animo etiam quam gente nobilior dignissimusque, qui et patrem Corvinum habuisset et cognomen suum Cottae fratri relinqueret, praepositus Illyrico subita rebellionem cum semiplena legione vicesima circumdatus hostili exercitu amplius viginti milia fudit fugavitque et ob id ornamentis triumphalibus honoratus est. 3 ita placebat barbaris numerus suus, ita fiducia virum, ut ubicumque Caesar esset, nihil in se reponerent. Pars*

exercitus eorum, proposita ipsi duci et ad arbitrium utilitatemque nostram macerata perductaque ad exitiabilem famem, neque instantem sustinere neque cum facientibus copiam pugnandi derigentibusque aciem ausa congredi occupato monte Claudio munitione se defendit.

4 *At ea pars, quae obviam se effuderat exercitui, quem A. Caecina et Silvanus Plautius consulares ex transmarinis adducebant provinciis, circumfusa quinque legionibus nostris auxiliaribusque ei equitatu regio (quippe magnam Thracum manum iunctus praedictis ducibus Rhoemetalces, Thraciae rex, in adiutorium eius belli secum trahebat) paene exitiabilem omnibus cladem intulit: 5 fusa regionum equestris acies, fugatae alae, conversae cohortes sunt, apud signa quoque legionum trepidatum. Sed Romani virtus militis plus eo tempore vindicavit gloriae quam ducibus reliquit, qui multum a more imperatoris sui discrepantes ante in hostem inciderunt, quam per exploratores, ubi hostis esset, cognoscerent. Iam igitur in dubiis rebus semet ipsae legiones adhortatae, 6 iugulatis ab hoste quibusdam tribunis militum, interempto praefecto castrorum praefectisque cohortium, non incruentis centurionibus, e quibus etiam primi ordinis cecidere, invasere hostes nec sustinuisse contenti perrupta eorum acie ex insperato victoriam vindicaverunt. 7 Hoc fere tempore Agrippa, qui eodem die quo Tiberius adoptatus ab avo suo naturali erat et iam ante biennium, qualis esset, apparere coeperat, mira pravitae animi atque ingenii in praecipitia conversus patris atque eiusdem avi sui animum alienavit sibi, moxque crescentibus in dies vitiis dignum furore suo habuit exitum.»*

CXIII. 1 *«Accipe nunc, M. Vinici, tantum in bello ducem, quantum in pace vides principem. Iunctis exercitibus, quique sub Caesare fuerant quique ad eum venerant, contractisque in una castra decem legionibus, septuaginta amplius cohortibus, decem alis et pluribus quam decem veteranorum milibus, ad hoc magno voluntariorum numero frequentique equite regio, tanto denique exercitu, quantus nullo umquam loco post bella fuerat civilia, omnes eo ipso laeti erant maximamque fiduciam victoriae in numero reponebant. 2 At imperator, optimus eorum quae agebat iudex et utilia speciosis praeferens quodque semper eum facientem vidi in omnibus bellis, quae probanda essent, non quae utique probarentur sequens, paucis diebus exercitum, qui venerat, ad refovendas ex itinere eius vires moratus, cum eum maiorem, quam ut temperari posset, neque habilem gubernaculo cerneret, dimittere statuit; 3 prosecutusque longo et perquam laborioso itinere, cuius difficultas narrari vix potest, ut neque universos*

quisquam auderet adgredi et partem digredientium, suorum quisque metu finium, universi temptare non possent, remisit eo, unde venerant, et ipse asperrimae hiemis initio regressus Sisciam legatos, inter quos ipsi fuimus, partitis praefecit hibernis.»

CXIV. 1 *«O rem dictu non eminentem, sed solida veraque virtute atque utilitate maximam, experientia suavissimam, humanitate singularem! Per omne belli Germanici Pannonicique tempus nemo e nobis gradumve nostrum aut praecedentibus aut sequentibus imbecillus fuit, cuius salus ac valetudo non ita sustentaretur Caesaris cura, tamquam distractissimus ille tantorum onerum mole huic uni negotio vacaret animus. 2 Erat desiderantibus paratum iunctum vehiculum, lectica eius publicata, cuius usum cum alii tum ego sensi; iam medici, iam apparatus cibi, iam in hoc solum uni portatum instrumentum balinei nullius non succurrit valetudini; domus tantum ac domestici deerant, ceterum nihil, quod ab illis aut praestari aut desiderari posset. 3 Adiciam illud, quod, quisquis illis temporibus interfuit, ut alia, quae retuli, agnoscat protinus: solus semper equo vectus est, solus cum iis, quos invitaverat, maiore parte aestivarum expeditionum cenavit sedens; non sequentibus disciplinam, quatenus exemplum non nocebatur, ignovit; admonitio frequens, interdum et castigatio, vindicta tamen rarissima, agebatque medium plurima dissimulantis, aliqua inhibentis. 4 Hiems emolumentum patrati belli contulit, sed insequenti aestate omnis Pannonia reliquiis totius belli in Delmatia manentibus pacem petiit. Ferocem illam tot milium iuventutem, paulo ante servitutem minatam Italiae, conferentem arma, quibus usa erat, apud flumen nomine Bathinum prosternentemque se universam genibus imperatoris, Batonemque et Pinnetem excelsissimos duces, captum alterum, alterum a se deditum iustis voluminibus ordine narrabimus, ut spero. 5 Autumno victor in hiberna reducit exercitus, cuius omnibus copiis a Caesare M. Lepidus praefectus est, vir nomini ac fortunae Caesarum proximus, quem in quantum quisque aut cognoscere aut intellegere potuit, in tantum miratur ac diligit tantorumque nominum, quibus ortus est, ornamentum iudicat.»*

CXV. 1 *«Caesar ad alteram belli Delmatici molem animum atque arma contulit. In qua regione quali adiutore legatoque fratre meo Magio Celere Velleiano' usus sit, ipsius patrisque eius praedicatione testatum est et amplissimorum donorum, quibus triumphans eum Caesar donavit, signat memoria. Initio aestatis 2 Lepidus educto hibernis exercitu per gentis integras*

*immunesque adhuc clade belli et eo feroces ac truces tendens ad Tiberium imperatorem et cum difficultate locorum et cum vi hostium luctatus, magna cum clade obsistentium excisis agris, exustis aedihciis, caesis viris, laetus victoria praedaque onustus pervenit ad Caesarem, 3 et ob ea, quae si propriis gessisset auspiciis, triumphare debuerat, ornamentis triumphalibus consentiente cum iudicio principum voluntate senatus donatus est. 4 Illa aestas maximi belli consummavit effectus: quippe Perustae et **Desidiates** Delmatae, situ locorum ac montium, ingeniorum ferocia, mira etiam pugnandi scientia et praecipue angustiis saltuum paene inexpugnabiles, non iam ductu, sed manibus atque armis ipsius Caesaris tum demum pacati sunt, cum paene funditus eversi forent. 5 Nihil in hoc tanto bello, nihil in Germania aut videre maius aut mirari magis potui, quam quod imperatori numquam adeo ulla opportuna visa, est victoriae occasio, quam damno amissi pensaret militis semperque visum est gloriosissimum, quod esset tutissimum, et ante conscientiae quam famae consultum nec umquam consilia ducis iudicio exercitus, sed exercitus providentia ducis rectus est.»*

CXVI.1 «Magna in bello Delmatico experimenta virtutis in incultos ac difficilis locos praemissus Germanicus dedit; celebri etiam opera diligentique 2 Vibius Postumus vir consularis, praepositus Delmatiae, ornamenta meruit triumphalia; quem honorem ante paucos annos Passienus et Cossus, viri quamquam diversis virtutibus celebres, in Africa meruerant. Sed Cossus victoriae testimonium etiam in cognomen filii contulit, adolescentis in omnium virtutum exempla geniti. 3 At Postumi operum L. Apronius particeps illa quoque militia eos, quos mox consecutus est, honores excellenti virtute meruit. Utinam non maioribus experimentis testatum esset, quantum in omni re fortuna posset! Sed in hoc quoque genere abunde agnosci vis eius potest. Nam et Aelius Lamia, vir antiquissimi moris et priscam gravitatem semper humanitate temperans, in Germania Illyricoque et mox in Africa splendidissimis functus ministeriis, non merito, sed materia adipiscendi triumphalia defectus est, 4 et A. Licinius Nerva Silianus, P. Sili filius, quem virum ne qui intellexit quidem abunde miratus est, in eo nihil non optimo civi simplicissimo duci superesse praeferens, in matura morte et fructu amplissimae principis amicitiae et consummatione evectae in altissimum paternumque fastigium imaginis defectus est. 5 Horum virorum mentioni si quis quaesisse me dicet locum, fatentem arguet; neque enim iustus sine mendacio candor apud bonos crimini

est.»

CXVII. 1 «*Tantum quod ultimam imposuerat Pannonico ac Delmatico bello Caesar manum, cum intra quinque consummati tanti operis dies funesta ex Germaniae epistulae nuntium attulere caesi Vari trucidatarumque legionum trium todidemque alarum et sex cohortium, velut in hoc slatem tantummodo indulgente nobis fortuna, ne occupato duce tanta clades inferretur. Sed etcausa et persona moram exigit...*»

CXXI. 2 «*...In urbem reversus iam pridem debitum, sed continuatione bellorum dilatum ex Pannoniis Delmatisque egit triumphum. Cuius magnificentiam quis miretur in Caesare? Fortunae vero quis non miretur indulgentiam?*» ³ *Quippe omnis eminentissimos hostium duces non occisos fama narravit, sed vinctos triumphus ostendit; quem mihi fratrique meo inter praecipuos praecipuisque donis adornatos viros comitari contigit.*»

Plin. NH III, 143

«...«nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIII, Daversi XVII, **Desitiates** CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIII populatorumque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis. praeter hos tenuere tractum eum Ozuae, Partheni, Cavi, Haemasi, Asthitae, Arinistae»

Plin. NH XXXIII, 67

«...ut nuper in Delmatia principatu Neronis singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens»

Plin. NH VII, 149-150

«...iuncta deinde tot mala: inopia stipendi, rebellio Illyrici, servitiorum dilectus iuventutis penuria, pestilentia urbis, fames Italiae, destinatio expirandi et quadridui inedia maior pars mortis in corpus recept»

«iuxta haec Variana clades et maiestatis eius foeda suggillatio, abdicatio Postumi Agrippae post adoptionem...»,

Svet. Aug. 25

«Libertino milite, praeterquam Romae incendiorum causa et si tumultus in graviore annona metueretur, bis usus est: semel ad praesidium coloniarum Illyricum contingentium, iterum ad tutelam ripae Rheni fluminis; eosque, servos adhuc viris feminisque pecuniosioribus indictos ac sine mora manumissos, sub priore vexillo habuit, neque aut commixtos cum ingenuis aut eodem modo armato».

Svet. Tib.

16. *«Data rursus potestas tribunicia in quinquennium, delegatus pacandae Germaniae status, Parthorum legati mandatis Augusto Romae redditus eum quoque adire in provincia iussi. Sed nuntiata Illyrici defectione transiit ad curam noui belli, quod grauissimum omnium externorum bellorum post Punica, per quindecim legiones paremque auxiliorum copiam triennio gessit in magnis omnium rerum difficultatibus summaque frugum inopia. Et quanquam saepius reuocaretur, tamen perseuerauit, metuens ne uicinus et praeualens hostis instaret ultro cedentibus. Ac perseuerantiae grande pretium tulit, toto Illyrico, quod inter Italiam regnumque Noricum et Thraciam et Macedoniam interque Danuuium flumen et sinum maris Hadriatici patet, perdomito et in dicionem redacto.»*

17. *«Cui gloriae amplior adhuc ex oportunitate cumulus accessit. Nam sub id fere tempus Quintilius Varus cum tribus legionibus in Germania periit, nemine dubitante quin uictores Germani iuncturi se Pannoniis fuerint, nisi debellatum prius Illyricum esset. Quas ob res triumphus ei decretus est multi[que] et magni honores. Censuerunt etiam quidam ut Pannonicus, alii ut Inuictus, nonnulli ut Pius cognominaretur. Sed de cognomine intercessit Augustus, eo contentum repromittens, quod se defuncto suscepturus esset. Triumphum ipse distulit maesta ciuitate clade Variana; nihilo minus urbem praetextatus et laurea coronatus intrauit positumque in Saepis tribunal senatu astante conscendit ac medius inter duos consules cum Augusto simul sedit; unde populo consalutato circum templa deductus est.»*

20. *«A Germania in urbem post biennium regressus triumphum, quem distulerat, egit prosequentibus etiam legatis, quibus triumphalia ornamenta impetrarat. Ac prius quam in*

*Capitolium flecteret, descendit e curru seque praesidenti patri ad genua summisit. **Batonem** Pannonium ducem ingentibus donatum praemiis Rauennam transtulit, gratiam referens, quod se quondam cum exercitu iniquitate loci circumclusum passus es[se]t euadere. prandium dehinc populo mille mensis et congiarium trecenos nummos uiritim dedit. Dedicauit et Concordiae aedem, item Pollucis et Castoris suo fratrisque nomine de manubiis.»*

Flor. II, 25

«...sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare; quod alioquin gens omnium stupidissima eo studio, ea diligentia anquirat, ut illud in usus suos eruere videatur»

App. III. 17

«μάλιστα δ' ἠνώχλησαν αὐτὸν Σαλασσοί τε καὶ Ἰάποδες οἱ πέραν ἸΑλπεων καὶ Σεγεστανοὶ καὶ Δαλμάται καὶ **Δαῖσιοι** (var. **Δαισιτιᾶται**) καὶ Παῖονες, ὄντες ἐκάς τοῖς Σαλασσοῖς...»

Cass. Dio Rimska Povijest (Ῥωμαϊκὴ ἱστορία) Tekst je skeniran iz Kasije Dion, 1954-1955, Vol. VI., 468 – 482; Vol. VII., 2 –4; 25 - 38

LV, 29 : Ταῖς γὰρ ἐσφοραῖς τῶν χρημάτων οἱ Δελμάται βαρυνόμενοι τὸν μὲν ἔμπροσθε χρόνον καὶ ἄκοντες ἡσύχαζον· ὡς δ' ὁ τε Τιβέριος ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς τὸ δεύτερον ἐστράτευσε, καὶ Οὐαλέριος Μεσσαλῖνος ὁ τότε καὶ τῆς Δελματίας καὶ τῆς Παννονίας ἄρχων αὐτός τε σὺν ἐκείνῳ ἐστάλη καὶ τὸ πολὺ τοῦ στρατοῦ συνεξήγαγε, καὶ τινα καὶ σφεῖς δύναμιν πέμψαι κελευσθέντες συνῆλθόν τε ἐπὶ τούτῳ καὶ τὴν ἡλικίαν σφῶν ἀνθοῦσαν εἶδον, οὐκέτι διεμέλλησαν, ἀλλ' ἐνάγοντος αὐτοὺς ὅτι μάλιστα Βάτωνός τινος Δησιδιᾶτου τὸ μὲν πρῶτον ὀλίγοι τινὲς ἐνεωτέρισαν καὶ τοὺς Ῥωμαίους ἐπελθόντας σφίσιν ἔσφηλαν, ἔπειτα δὲ ἐκ τούτου καὶ οἱ ἄλλοι προσαπέστησαν. Καὶ μετὰ τοῦτο καὶ Βρεῦκοι Παννονικὸν ἔθνος, Βάτωνα καὶ αὐτοὶ ἕτερον προστησάμενοι, ἐπὶ τε τὸ Σίρμιον καὶ ἐπὶ τοὺς ἐν αὐτῷ Ῥωμαίους ὥρμησαν. Καὶ ἐκεῖνο μὲν οὐκ ἐξεῖλον (αἰσθόμενος γὰρ τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῶν Καικίνας Σεουήρος ὁ τῆς πλησιοχώρου Μυσίας ἄρχων ἐπῆλθέ τε αὐτοῖς διὰ ταχέων περὶ τὸν Δράουον ποταμὸν οὔσι

καὶ συμβαλὼν ἐνίκησεν), ἀναμαχέσεσθαι δέ πη διὰ βραχέος, ἐπειδὴ καὶ τῶν Ῥωμαίων συχνοὶ ἐπεπτώκεσαν, ἐλπίσαντες πρὸς παράκλησιν συμμάχων ἐτράποντο. Καὶ οἱ μὲν συνίστων ὅσους ἐδύναντο, ἐν δὲ τούτῳ ὁ Βάτων ὁ Δελμάτης ἐπὶ Σάλωνα στρατεύσας αὐτὸς μὲν λίθῳ χαλεπῶς πληγείς οὐδὲν ἔπραξεν, ἐτέρους δὲ τινὰς πέμψας πάντα τὰ παραθαλάσσια μέχρι τῆς Ἀπολλωνίας ἐλυμήνατο, καὶ τινὰ ἐνταῦθα μάχην δι' αὐτῶν τοὺς προσμίζαντάς σφισι Ῥωμαίους, καίπερ ἡττηθεῖς, ἀντεπεκράτησε.

LV, 30 : Πυθόμενος οὖν ταῦθ' ὁ Τιβέριος, καὶ φοβηθεῖς μὴ καὶ ἐς τὴν Ἰταλίαν ἐσβάλωσιν, ἔκ τε τῆς Κελτικῆς ἀνέστρεψε, καὶ τὸν Μεσσαλῖνον προπέμψας αὐτὸς τῷ πλείονι τοῦ στρατοῦ ἐφείπετο. Αἰσθόμενος δὲ τῆς προσόδου αὐτῶν ὁ Βάτων ἀπήντησε τῷ Μεσσαλίνῳ, καίπερ μηδέπω καλῶς ἔχων, καὶ ἐπικρατέστερος αὐτοῦ ἐν παρατάξει γενόμενος ἔπειτ' ἐξ ἐνέδρας ἐνίκηθη. Κάκ τούτου πρὸς τε τὸν Βάτωνα τὸν Βρεῦκον ἦλθε, καὶ κοινωσάμενος αὐτῷ τὸν πόλεμον ὅρος τι Ἀλμὰν κατέλαβε· κἀνταῦθα πρὸς μὲν τοῦ Ῥυμητάλκου τοῦ Θρακός, προπεμφθέντος ἐπ' αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Σεουήρου, βραχείᾳ τινὶ μάχῃ ἡττήθησαν, πρὸς δ' αὐτὸν ἐκεῖνον ἰσχυρῶς ἀντέσχον. Καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ τε Σεουήρου ἐς τὴν Μυσίαν διὰ τε τοὺς Δακοὺς καὶ διὰ τοὺς Σαυρομάτας πορθοῦντας αὐτὴν ἀπάραντος, καὶ τοῦ Τιβερίου τοῦ τε Μεσσαλίνου ἐν Σισκίᾳ ἐγχρονισάντων, τὴν τε συμμαχίδα σφῶν ἐπέδραμον καὶ συχνοὺς προσαπέστησαν. Καὶ ἐς μὲν χεῖρας, καίπερ τοῦ Τιβερίου πλησιάσαντός σφισιν, οὐκ ἦλθον αὐτῷ, ἄλλοσε δὲ καὶ ἄλλοσε μεθιστάμενοι πολλὰ ἐπόρθησαν· τῆς τε γὰρ χώρας ἐμπείρως ἔχοντες καὶ κούφως ἐσκευασμένοι, ῥαδίως ὅπῃ ποτὲ ἐβούλοντο ἐχώρουν. Καὶ ἐπειδὴ γε ὁ χειμὼν ἐνέστη, πολὺ πλείῳ ἐκακούργησαν· καὶ γὰρ καὶ ἐς τὴν Μακεδονίαν αὖθις ἐνέβαλον. Καὶ τούτους μὲν ὃ τε Ῥυμητάλκης καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ῥασκύπορις μάχῃ κατέλαβον· οἱ δὲ δὴ ἄλλοι τῇ μὲν χώρᾳ σφῶν πορθουμένη μετὰ τοῦτο ἐπὶ τε Καικιλίου Μετέλλου καὶ ἐπὶ Λικινίου Σιλανοῦ ὑπάτων οὐκ ἐπήμυναν, ἐς δὲ τὰ ἐρυμνὰ ἀναφυγόντες ἐκεῖθεν ὅπῃ παρείκοι καταδρομὰς ἐποιοῦντο.

LV, 31 : Μαθὼν οὖν ταῦτα ὁ Αὐγουστος, καὶ ὑποπτεύσας ἐς τὸν Τιβέριον ὡς δυνηθέντα μὲν ἂν διὰ ταχέων αὐτοὺς κρατῆσαι, τρίβοντα δὲ ἐξεπίτηδες ἴν' ὡς ἐπὶ πλεῖστον ἐν τοῖς ὅπλοις ἐπὶ τῇ τοῦ πολέμου προφάσει ἦ, πέμπει τὸν Γερμανικὸν καίτοι ταμιεύοντα, στρατιώτας οἱ οὐκ εὐγενεῖς μόνον ἀλλὰ καὶ ἐξελευθέρους δοὺς, ἄλλους τε καὶ ὅσους παρά τε τῶν ἀνδρῶν καὶ

παρὰ τῶν γυναικῶν δούλους, πρὸς τὰ τιμήματα αὐτῶν, σὺν τροφῇ ἐκμήνῳ λαβὼν ἡλευθέρωσεν. Οὐ μόνον δὲ τοῦτο πρὸς τὴν τοῦ πολέμου χρεῖαν ἔπραξεν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἱππέων τὴν ἐν τῇ ἀγορᾷ γιγνομένην ἀνεβάλετο. Κατὰ τε τῆς πανηγύρεως τῆς μεγάλης ἠϋξαστο, ὅτι γυνὴ τις ἐς τὸν βραχίονα γράμματα ἄττα ἐντεμοῦσα ἐθείασέ τινα. Ἦσθητο μὲν γὰρ ὅτι οὐκ ἐκ θεοῦ κατέσχητο ἀλλ' ἐκ παρασκευῆς αὐτὸ ἐπεποιήκει· ἐπειδὴ δὲ τὸ πλῆθος ἄλλως τε καὶ διὰ τοὺς πολέμους τὸν τε λιμὸν, ὃς καὶ τότε αὔθις συνέβη, δεινῶς ἐταράττετο, πιστεύειν τε καὶ αὐτὸς τοῖς λεχθεῖσιν ἐπλάττετο, καὶ πάνθ' ὅσα παραμυθήσεσθαι τὸν ὄμιλον ἤμελλεν ὡς καὶ ἀναγκαῖα ἔπραττε. Καὶ ἐπὶ γε τῇ σιτοδείᾳ δύο αὔθις ἐκ τῶν ὑπατευκότων ἐπιμελητὰς τοῦ σίτου σὺν ῥαβδούχοις ἀπέδειξε. Προσδεόμενος δὲ δὴ χρημάτων ἔς τε τοὺς πολέμους καὶ ἐς τὴν τῶν νυκτοφυλάκων τροφήν, τό τε τέλος τὸ τῆς πεντηκοστῆς ἐπὶ τῇ τῶν ἀνδραπόδων πράσει ἐσήγαγε, καὶ τὸ ἀργύριον τὸ τοῖς στρατηγοῖς τοῖς τὰς ὀπλομαχίας ποιοῦσιν ἐκ τοῦ δημοσίου διδόμενον ἐκέλευσε μηκέτ' ἀναλίσκεσθαι.

LV, 32 : Τὸν δὲ δὴ Γερμανικόν, ἀλλ' οὐ τὸν Ἀγρίππαν ἐπὶ τὸν πόλεμον ἐξέπεμψεν, ὅτι δουλοπρεπὴς τε ἐκεῖνος ἦν καὶ τὰ πλεῖστα ἡλιεύετο, ὅθενπερ καὶ Ποσειδῶνα ἑαυτὸν ἐπωνόμαζε, τῇ τε ὀργῇ προπετεῖ ἐχρῆτο, καὶ τὴν Ἰουλίαν ὡς μητρὶν διέβαλλεν, αὐτῷ τε τῷ Αὐγούστῳ πολλάκις ὑπὲρ τῶν πατρῶων ἐπεκάλει. Καὶ οὐ γὰρ ἐσωφρονίζετο, ἀπεκηρύχθη, καὶ ἡ τε οὐσία αὐτοῦ τῷ στρατιωτικῷ ταμείῳ ἐδόθη, καὶ αὐτὸς ἐς Πλανασίαν τὴν πρὸς Κύρνω νῆσον ἐνεβλήθη. Ταῦτα μὲν ἐν τῇ πόλει ἐγένετο· τοῦ δὲ δὴ Γερμανικοῦ ἐς τὴν Παννονίαν ἐλθόντος καὶ στρατευμάτων πολλαχόθεν ἐκεῖσε συνιόντων, τηρήσαντες οἱ Βάτωνες τὸν Σεουήρον ἐκ τῆς Μυσίας προσιόντα ἐπέπεσον αὐτῷ ἀπροσδόκητοι, στρατοπεδευομένῳ πρὸς τοῖς Οὐολκαίοις ἔλεσι, καὶ τοὺς μὲν ἔξω τοῦ ταφρεύματος ἐφόβησαν καὶ κατήραξαν ἐς αὐτό, δεξαμένων δὲ σφας τῶν ἔνδον ἠττήθησαν. Καὶ μετὰ τοῦθ' οἱ Ῥωμαῖοι νεμηθέντες, ὅπως πολλαχῇ ἅμα τῆς χώρας κατατρέχωσιν, οἱ μὲν ἄλλοι οὐδὲν ἄξιον λόγου τότε γε ἔδρασαν, ὁ δὲ δὴ Γερμανικὸς Μαζαίους Δελματικὸν ἔθνος μάχῃ νικήσας ἐκάκωσεν

LV, 33 : Ἐν μὲν δὴ τῷ ἔτει ἐκείνῳ ταῦτ' ἐπράχθη, Μάρκου δὲ δὴ Φουρίου μετὰ Σέξτου Νωνίου ὑπατεύσαντος ἐπεθύμησαν μὲν καὶ οἱ Δελμάται καὶ οἱ Παννόνιοι συμβῆναι διὰ τὸ τὸ μὲν πρῶτον λιμῷ, εἴτα καὶ νόσῳ ἀπ' αὐτοῦ, πόαις τέ τισιν ἀλλοκότοις καὶ ρίζαις χρώμενοι, πονηθῆναι, οὐκ ἐπεκηρυκέυσαντο δὲ κωλυσάντων τῶν μηδεμίαν παρὰ τῶν Ῥωμαίων ἐλπίδα

σωτηρίας έχόντων, ἀλλὰ καὶ ὥς ἀντεῖχον. Καὶ Σκενόβαρδός τέ τις προσποιησάμενος μεταστήσεσθαι, καὶ πέμψας κατ' αὐτὸ τοῦτο πρὸς Μάνιον Ἐννιον φρούραρχον Σισκίας ὡς ἔτοιμος μὲν ὢν αὐτομολῆσαι, δεδιὼς δὲ μὴ προπάθῃ ---

L A K U N A

LV, 34 : (Πρότερον μὲν ὁ Αὐγουστος ἔς τε τὸ συνέδριον συνεχῶς ἐφοίτα, οὐ')

.... μέντοι καὶ ἐν τοῖς πρώτοις ἀλλ' ἐν τοῖς ὑστάτοις ἀπεφαίνετο, ὅπως ἰδιοβουλεῖν ἅπασιν ἐξεῖη καὶ μηδεὶς αὐτῶν τῆς ἑαυτοῦ γνώμης, ὡς καὶ ἀνάγκην τινὰ συμφρονῆσαι οἱ ἔχων, ἐξίστατο, τοῖς τε ἄρχουσι πολλάκις συνεδίαζε· καὶ ὁσάκις γε οἱ παρεδρεύοντές σφισιν ἐδιχογνωμόνουν, καὶ ἡ ἐκείνου ψήφος ἀπὸ τῆς ἴσης ταῖς τῶν ἄλλων ἡριθμεῖτο. Τότε δὲ τῇ μὲν γερουσίᾳ καὶ ἄνευ ἑαυτοῦ τὰ πολλὰ δικάζειν ἐπέτρεπεν, ἐς δὲ τὸν δῆμον οὐκέτι παρήει, ἀλλὰ τῷ μὲν προτέρῳ ἔτει πάντας τοὺς ἄρξοντας αὐτός, ἐπειδήπερ ἑστασιάζετο, ἀπέδειξε, τούτῳ δὲ καὶ τοῖς ἔπειτα γράμματά τινα ἐκτιθεὶς συνίστη τῷ τε πλήθει καὶ τῷ δήμῳ ὅσους ἐσπούδαζε. Πρὸς μέντοι τὰς τῶν πολέμων διαχειρίσεις οὕτως ἔρρωτο ὥσθ', ἴν' ἐγγύθεν καὶ ἐπὶ τοῖς Δελμάταις καὶ ἐπὶ τοῖς Παννονίοις πᾶν ὃ τι χρὴ συμβουλεύειν ἔχη, πρὸς Ἀρίμινον ἐξώρμησε. Καὶ ἐπὶ τε τῇ ἐξόδῳ αὐτοῦ εὐχαὶ ἐγένοντο, καὶ ἐπὶ τῇ ἐπανόδῳ αἱ θυσίαι ὥσπερ ἐκ πολεμίας τινὸς ἀνακομισθέντος ἐτελέσθησαν. Ταῦτα μὲν ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπράχθη, ἐν δὲ τούτῳ ὁ Βάτων ὁ Βρεῦκος, ὁ τὸν τε Πίννην προδοῦς καὶ μισθὸν τούτου τὴν ἀρχὴν τῶν Βρεύκων λαβὼν, ἐάλω τε ὑπὸ τοῦ ἐτέρου Βάτωνος καὶ διεφθάρη· ἐπειδὴ γὰρ ὑποπτεύσας τι ἐς τὸ ὑπήκοον ὁμήρους καθ' ἕκαστον τῶν φρουρίων περιῶν ἦται, μαθὼν τοῦτ' ἐκείνος ἐνήδρευσέ που αὐτόν, καὶ μάχῃ κρατήσας κατέκλεισεν ἐς τεῖχος, καὶ μετὰ τοῦτ' ἐκδοθέντα ὑπὸ τῶν ἔνδον λαβὼν παρήγαγέ τε ἐς τὸ στράτευμα, καὶ καταψηφισθέντα ἀποθανεῖν ἐποίησε. Γενομένου δὲ τούτου συχνοὶ τῶν Παννονίων ἐπανεστήσαν, καὶ αὐτοῖς ὁ Σιλουανὸς ἐπιστρατεύσας τοὺς τε Βρεύκους ἐνίκησε καὶ τῶν ἄλλων τινὰς ἀμαχεὶ προσεποιήσατο. Ἰδὼν οὖν ταῦτα ὁ Βάτων τῆς μὲν Παννονίας οὐδεμίαν ἔτ' ἐλπίδα ἔσχε, τὰς δὲ ἐς τὴν Δελματίαν ἐξ αὐτῆς ἐσόδους φρουραῖς διαλαβὼν ἐκείνην ἐπόρθει. Καὶ οὕτω καὶ οἱ λοιποὶ τῶν Παννονίων, ἄλλως τε καὶ τῆς χώρας σφῶν ὑπὸ τοῦ Σιλουανοῦ κακουμένης, ὡμολόγησαν, πλὴν καθ' ὅσον ληστικά τινα οἷα ἐκ ταραχῆς τοσαύτης ἐπὶ πλεῖον κακουργοῦντα διεγένετο, ὅπερ που καὶ ἀεὶ ὡς εἰπεῖν παρὰ τε τοῖς ἄλλοις καὶ παρ' ἐκείνοις μάλιστα συμβαίνει. Καὶ ταῦτα μὲν ἄλλοι καθήρουν.

LVI, 1, 1 : Καὶ ταῦτα μὲν ἄλλοι καθήρουν, ὁ δὲ δὴ Τιβέριος ἐς τὴν Ῥώμην, μετὰ τὸν χειμῶνα ἐν ᾧ Κύντος Σουλπίκιος καὶ Γάιος Σαβῖνος ὑπάτευσαν, ἀνεκομίσθη· καὶ αὐτῷ καὶ ὁ Αὔγουστος ἐς τὸ προάστειον ἀπαντήσας ἦλθέ τε μετ' αὐτοῦ ἐς τὰ Σέπτα, κάνταῦθα ἀπὸ βήματος τὸν δῆμον ἡσπάσατο, καὶ μετὰ τοῦτο τά τε ἄλλα τὰ προσήκοντα ἐπὶ τοῖς τοιοῦτοις ἐποίησε καὶ θέας ἐπινικίους διὰ τῶν ὑπάτων.

LVI, 11 : Ἐν μὲν οὖν τῇ Ῥώμῃ ταῦτ' ἐπράχθη, Γερμανικὸς δὲ ἐν τούτῳ ἄλλα τε χωρία Δελματικὰ εἶλε καὶ Σπλαῦνον, καίπερ τῇ τε φύσει ἰσχυρὸν ὄν καὶ τοῖς τείχεσιν εὖ πεφραγμένον τοὺς τε ἀμυνομένους παμπληθεῖς ἔχον. Οὐκουν οὔτε μηχαναῖς οὔτε προσβολαῖς ἠδυνήθη τι ἐξεργάσασθαι, ἀλλ' ἐκ τοιαύτου αὐτὸ συντυχίας ἔλαβε. Πουσίων ἵππεὺς Κελτὸς λίθον ἐς τὸ τεῖχος ἀφείδ οὕτω τὴν ἑπαλξιν διέσεισεν ὥστε αὐτήν τε αὐτίκα πεσεῖν καὶ τὸν ἄνδρα τὸν ἐπικεκλιμένον οἱ συγκατασπᾶσαι. Γενομένου δὲ τούτου ἐκπλαγέντες οἱ ἄλλοι καὶ φοβηθέντες τό τε τεῖχος ἐκεῖνο ἐξέλιπον καὶ ἐς τὴν ἀκρόπολιν ἀνέδραμον, καὶ μετὰ τοῦτο καὶ ταύτην καὶ ἑαυτοὺς παρέδοσαν. Ἐντεῦθεν δὲ ἐπὶ Ῥαίτινον ἐλθόντες οὐχ ὁμοίως ἀπήλλαξαν. Οἱ γὰρ ἐναντίοι βιαζόμενοι τῷ πλήθει σφῶν, καὶ μὴ δυνάμενοι ἀντέχειν, πῦρ ἐθελοῦσιν ἐς τε τὸν κύκλον πέριξ καὶ ἐς τὰ οἰκοδομήματα πλησίον αὐτοῦ ἐνέβαλον, μηχανησάμενοι ὅπως ὅτι μάλιστα μὴ παραχρῆμα ἐκλάμψη ἀλλ' ἐπὶ χρόνον τινὰ διαλάβῃ. Καὶ οἱ μὲν τοῦτο ποιήσαντες ἐς τὴν ἄκραν ἀνεχώρησαν· ἀγνοοῦντες δὲ οἱ Ῥωμαῖοι τὸ πεπραγμένον ἐπεσέπεσον ὥς καὶ αὐτοβοεῖ πάντα διαρπάσσοντες, καὶ εἴσω τε τῆς τοῦ πυρὸς περιβολῆς ἐγένοντο, καὶ οὐ πρότερον εἶδον αὐτό, πρὸς τοὺς πολεμίους τὸν νοῦν ἔχοντες, πρὶν πανταχόθεν ὑπ' αὐτοῦ περιληφθῆναι. Τότε δὲ ἐν παντὶ κινδύνου ἐγένοντο, ἄνωθεν μὲν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων βαλλόμενοι, ἔξωθεν δὲ ὑπὸ τῆς φλογὸς κακούμενοι, καὶ μήτε κατὰ χώραν ἀσφαλῶς μεῖναι μήτε πῃ διαπεσεῖν ἀκινδύνως δυνάμενοι. Εἴτε γὰρ ἔξω βέλους ἀφίσταντο, πρὸς τοῦ πυρὸς ἀναλοῦντο, εἴτ' ἀπὸ τῆς φλογὸς ἀπεπῆδον, πρὸς τῶν βαλλόντων ἐφθείροντο· καὶ τινες ἐν στενοχωρίᾳ ἀπ' ἀμφοτέρων ἅμα ἀπώλοντο, τῇ μὲν τιτρωσκόμενοι τῇ δὲ καιόμενοι. Οἱ μὲν οὖν πλείους τῶν ἐσελθόντων οὕτως ἀπήλλαξαν· ὀλίγοι δὲ τινες νεκροὺς ἐς αὐτὴν τὴν φλόγα ἐμβαλόντες, καὶ δίοδόν σφισι δι' αὐτῶν καθάπερ ἐπὶ γεφύρας ποιήσαντες, διέφυγον. Οὕτω γάρ που τὸ πῦρ ἐπεκράτησεν ὥστε μηδὲ τοὺς ἐν τῇ ἀκροπόλει ὄντας κατὰ χώραν μεῖναι, ἀλλὰ τῆς νυκτὸς αὐτὴν ἐκλιπεῖν καὶ ἐς οἰκήματα κατῶρυχα κατακρυφθῆναι.

LVI, 12 : Ἐκεῖ μὲν δὴ ταῦτ' ἐγένετο, Σερέτιον δέ, ὅπερ ποτὲ ὁ Τιβέριος πολιορκήσας οὐχ ἥρήκει, ἐχειρώθη, καὶ μετὰ τοῦτο καὶ ἄλλα τινὰ ῥῆον προσεκτῆθη. Τῶν δ' οὖν λοιπῶν καὶ ὡς ἀνταιρόντων, καὶ τοῦ τε πολέμου μηχανομένου καὶ λιμοῦ δι' αὐτὸν οὐχ ἥκιστα ἐν τῇ Ἰταλίᾳ γενομένου, τὸν Τιβέριον ὁ Αὐγουστος ἐς τὴν Δελματίαν αὔθις ἔπεμψε. Καὶ ὃς ἰδὼν τοὺς στρατιώτας μηκέτι τὴν τριβὴν φέροντας ἀλλὰ καὶ μετὰ κινδύνου διαπολεμῆσαί πως ἐπιθυμοῦντας, καὶ φοβηθεὶς μὴ καὶ καθ' ἓν ὄντες στασιάζωσι, τριχῇ διεῖλθεν αὐτούς, καὶ τοὺς μὲν τῷ Σιλουανῶ τοὺς δὲ Μάρκῳ Λεπίδῳ προστάξας ἐπὶ τὸν Βάτωνα μετὰ τῶν λοιπῶν σὺν τῷ Γερμανικῷ ὥρμησε. Καὶ ἐκεῖνοι μὲν οὐ χαλεπῶς τοὺς ἀντιταχέντας σφίσι μάχαις κατεστρέψαντο, αὐτὸς δὲ διὰ πάσης τε ὡς εἰπεῖν τῆς χώρας ἐπλανήθη, τοῦ Βάτωνος ἄλλη καὶ ἄλλη περιφοιτῶντος, καὶ τέλος καταφυγόντι αὐτῷ ἐς Ἀνδήτριον τεῖχος ἐπ' αὐτῇ τῇ Σαλῶνι ἐπωκισμένον προσεδρεύσας δεινῶς ἐπόνησε. Τό τε γὰρ φρούριον ἐπ' εὐερκοῦς πάνυ καὶ δυσπροσβάτου πέτρας ἐτετείχιστο, φάραγξι βαθείαις ποταμούς χειμάρρους ἐχούσαις ἐγκεκλειμένον, καὶ οἱ ἄνθρωποι πάντα ἐς αὐτὸ τὰ ἐπιτήδεια τὰ μὲν προεσενηνόχεσαν τὰ δὲ καὶ ἐκ τῶν ὀρῶν ὧν ἐκράτουν ἐπήγοντο, καὶ προσέτι καὶ τὴν σιτοπομπίαν τῶν Ῥωμαίων ἐνεδρεύοντες ἐκώλυνον, ὥστε τὸν Τιβέριον, πολιορκεῖν σφας δοκοῦντα, αὐτὸν τὰ τῶν πολιορκουμένων πάσχειν.

LVI, 13 : Ἀποροῦντος οὖν αὐτοῦ καὶ μὴ εὐρίσκοντος ὃ τι πράξει (ἢ τε γὰρ προσεδρεία καὶ ματαία καὶ ἐπικίνδυνος ἐγίγνετο καὶ ἡ ἀποχώρησις ἐπαισχρῆς ἐφαίνετο) ἐθορύβησαν οἱ στρατιῶται, καὶ τοσαύτη γε καὶ τηλικαύτη βοῇ ἐχρήσαντο ὥστε τοὺς πολεμίους τοὺς ὑπὸ τῷ τείχει ἀυλίζομένους ἐκπλαγῆναί τε καὶ ἀναχωρῆσαι. Ἐξ οὖν τούτων τοῦ μὲν ὀργισθεὶς τοῦ δὲ ἡσθεὶς συνεκάλεσέ τε αὐτούς, καὶ τὰ μὲν ἐπιτιμήσας σφίσι τὰ δὲ καὶ παραινέσας οὔτε ἐθρασύνετο οὔτ' ἀπανέστη, ἀλλὰ κατὰ χώραν ἡσυχάζων ἔμεινε, μέχρις οὔ ὁ Βάτων ἀπογνοὺς τὴν ἐπικράτησιν (τά τε γὰρ ἄλλα πλὴν ὀλίγων ἐκεχείρωτο, καὶ ἡ δύναμις ἣν εἶχε τῆς τότε ἀντικαθεστηκυίας οἱ ἡλαττοῦτο) διεκηρυκεύσατο πρὸς αὐτόν, καὶ ἐπειδὴ μὴ ἔπεισε καὶ τοὺς ἄλλους σπείσασθαι, ἐγκατέλιπεν αὐτούς. Καὶ ὁ μὲν οὐκέτ' οὐδ' ἄλλω τινί, καίπερ πολλῶν αὐτὸν ἐπικαλουμένων, ἐβοήθησεν· ὁ δὲ δὴ Τιβέριος καταφρονήσας ἐκ τούτου τῶν λοιπῶν τῶν ἐν τῷ τείχει ὄντων, καὶ νομίσας ἀναιμωπὶ σφῶν κρατήσειν, οὐδὲν ἔτι τοῦ χωρίου προείδετο, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ ἐρυμνὸν ἐχώρησεν. Ἐπεὶ δὲ μήτε ὁμαλὸν τι ἦν μήτε ἐπικατέβαινον οἱ πολέμιοι, {καὶ} αὐτὸς μὲν ἐπὶ βήματος ἐν περιφανείᾳ ἰδρύθη, ὅπως τά τε

ἐπιγιγνόμενα καθορώη πρὸς τὸ προθυμότερον τοὺς στρατιώτας ἀγωνίσασθαι, καὶ ἐν καιρῷ σφισιν, ἃν που δεήσῃ, προσαμύνῃ (καὶ γὰρ μέρος ἐπ' αὐτὸ τοῦτο τοῦ στρατοῦ, πολὺ γὰρ τῷ πλήθει περιῖν, κατέσχευ), οἱ δ' ἄλλοι τὸ μὲν πρῶτον ἐν πλαισίῳ πυκνῷ συντεταγμένοι βάδην ἀνεπορεύοντο, ἔπειτα δ' ὑπὸ τε τοῦ ὀρθίου καὶ ὑπὸ τῆς ἀνωμαλίας τοῦ ὄρους (χαραδρῶδές τε γὰρ ἦν καὶ ἐς φάραγγας πολλαχῇ κατετέμνητο) διεσπάσθησαν, καὶ οἱ μὲν θᾶσσον οἱ δὲ βραδύτερον προσανήεσαν.

LVI, 14 : Ἰδόντες δὲ τοῦτο οἱ Δελμάται ἔξω τε τοῦ τείχους ὑπὲρ αὐτοῦ τοῦ κρημνώδους παρετάξαντο, καὶ λίθους πολλοὺς τοὺς μὲν σφενδόναις ἐπ' αὐτοὺς ἔβαλλον τοὺς δὲ καὶ κατεκυλίνδουν. Ἄλλοι τροχοὺς, ἄλλοι ἀμάξας ὅλας πλήρεις πετρῶν, ἄλλοι κιβωτοὺς περιφερεῖς, ἐπιχωρίως πως πεποιημένας καὶ λίθων γεμούσας, ἠφίεσαν. Καὶ ταῦτά τε πάντα ἅμα πολλῇ ῥύμῃ καταφερόμενα διεσφενδονᾶτο, καὶ τοὺς Ῥωμαίους διέσπα τε ἔτι καὶ μᾶλλον ἀπ' ἀλλήλων καὶ συνήλου· καὶ ἕτεροι, οἱ μὲν βέλη οἱ δὲ δοράτια ἀφιέντες, συχνοὺς αὐτῶν κατέβαλλον. Κὰν τούτῳ πολλὴ μὲν τῶν μαχομένων φιλοτιμία ἐγίγνετο, τῶν μὲν ἀναβῆναί τε καὶ ἐπικρατῆσαι {τῆς} τῶν ἄκρων, τῶν δὲ ἀποκρούσασθαι τε αὐτοὺς καὶ ἀπαράξαι πειρωμένων, πολλὴ δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῶν τε ἀπὸ τοῦ τείχους ὀρώντων τὰ γιγνόμενα καὶ τῶν περὶ τὸν Τιβέριον ὄντων. Τοῖς τε γὰρ σφετέροις ἐκάτεροι παρεκελεύοντο, τοὺς μὲν προθυμουμένους σφῶν ἐπιρρωννύντες, τοῖς δ' ὑπείκουσί πῃ ἐπιτιμῶντες, καὶ ἀθρόοι καὶ καθ' ἐκάστους· καὶ ὅσοι ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἐγεγώνισκον, καὶ τοὺς θεοὺς ἅμα ἀνεκάλουν, ὑπὲρ τε τῆς αὐτίκα τῶν μαχομένων ἀμφοτέροι σωτηρίας καὶ ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν ἐς τὸ ἔπειτα οἱ μὲν ἐλευθερίας οἱ δὲ εἰρήνης ἐπιβοώμενοι. Κὰν παντελῶς οἱ Ῥωμαῖοι μάτην ἐκινδύνευσαν, ἅτε πρὸς δύο ἅμα, τὴν τε τῶν τόπων φύσιν καὶ τὴν τῶν ἀντιπάλων ἀντίταξιν, τὸν ἀγῶνα ποιοῦμενοι, εἰ μὴ ὁ Τιβέριος ἐκείνους τε ἀκραιφνέσι βοηθείαις φυγεῖν ἐκώλυσε, καὶ τοὺς πολεμίους ἐτέρων ηῤῃ ἀνίτητον ἐς τὸ χωρίον ἐκ πλείονος περιελθοῦσιν ἦν περιέμψει ἐτάραξε. Κάκ τούτου οἱ μὲν τραπέντες οὐδὲ ἐς τὸ τεῖχος ἐσελθεῖν ἡδυνήθησαν, ἀλλὰ ἀνὰ τὰ ὄρη, προαπορρίψαντες τὰ ὄπλα ὥστε κουφίζειν, ἐσκεδάσθησαν· οἱ δὲ ἐπιδιώκοντές σφας (πάνυ τε γὰρ διαπολεμῆσαι ἐγλίχοντο, καὶ οὐκ ἐβούλοντο συστραφέντας αὖθις αὐτοὺς χαλεποὺς σφισι γενέσθαι) ἐπίπαν ἐπεξήλθον, καὶ ἐκείνων τε τοὺς πλείους ἐν ταῖς ὕλαις κρυπτομένους ἀνευρόντες ὥσπερ θηρία ἀπέκτειναν, καὶ μετὰ τοῦτο καὶ τοὺς ἐν τῷ φρουρίῳ προσχωρήσαντας ἔλαβον. Καὶ τούτοις μὲν ὁ Τιβέριος τὰ τε

ἄλλα καὶ δὴ καὶ τὰ ὁμολογηθέντα σφίσι καθίστατο,

LVI, 15 : Γερμανικὸς δὲ ἐπὶ τοὺς ἀνθεστηκότας ἔτ' ἐτράπετο· αὐτόμολοι γὰρ παρ' αὐτοῖς συχνοὶ ὄντες οὐκ εἶων σφᾶς συμβῆναι. Καὶ ἐδουλώσατο μὲν χωρίον τι Ἄρδουβαν, οὐ μέντοι καὶ τῇ οἰκείᾳ δυνάμει, καίτοι πολὺ πλείονι τῶν ἐναντίων οὔσῃ, ἡδυνήθη τοῦτο ποιῆσαι· αὐτό τε γὰρ ἰσχυρῶς ὠχύρωτο, καὶ ποταμὸς ῥοώδης τοὺς πρόποδας αὐτοῦ κύκλῳ πλὴν βραχέος περιρρεῖ· ἄλλ' οἱ αὐτόμολοι στασιάσαντες πρὸς τοὺς ἐπιχωρίους ἐπειδὴ τῶν σπονδῶν ὠρέγοντο, ἐς χεῖρας αὐτοῖς ἦλθον, καὶ συλλαβομένων σφίσι τῶν γυναικῶν τῶν ἐν τῷ τείχει οὐσῶν (τῆς τε γὰρ ἐλευθερίας καὶ παρὰ τὴν τῶν ἀνδρῶν γνώμην ἐφίεντο, καὶ πᾶν ὁτιοῦν πρὸ τοῦ δουλεῦσαι παθεῖν ἠροῦντο) μάχη τε ἰσχυρὰ ἐγένετο, καὶ κρατηθέντες αὐτοὶ μὲν ἐνέδοσαν, καὶ τινες αὐτῶν καὶ διέφυγον, αἱ δὲ δὴ γυναῖκες τὰ παιδιά ἀρπάσασαι αἱ μὲν ἐς πῦρ ἑαυτὰς ἐνέβαλον, αἱ δὲ ἐς ποταμὸν κατεκρήμνισαν. Καὶ οὕτω καὶ ἐκείνου τοῦ φρουρίου ἀλόντος, καὶ τᾶλλα τὰ πλησία αὐτῷ ἐθέλοντι τῷ Γερμανικῷ ὠμολόγησεν. Καὶ ὁ μὲν ταῦτα πράξας πρὸς τὸν Τιβέριον ἀνεχώρησεν, ὁ δὲ δὴ Ποστούμιος τὰ λοιπὰ προσκατειργάσατο.

LVI, 16 : Κάν τούτῳ καὶ ὁ Βάτων, Σκευᾶν τὸν υἱὸν πρὸς Τιβέριον πέμψας, παραδώσειν οἱ καὶ ἑαυτὸν καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ πάντας ὑπέσχετο, ἂν τῆς ἀδείας τύχῃ. Καὶ μετὰ τοῦτο πίστιν λαβὼν νυκτὸς τε ἐς τὸ στρατόπεδον αὐτοῦ ἐσῆλθε, καὶ τῇ ὑστεραίᾳ ἐπὶ βήματος αὐτῷ καθημένῳ προσαχθεὶς ὑπὲρ μὲν ἑαυτοῦ οὐδὲν ἐδεήθη, ἀλλὰ καὶ τὴν κεφαλὴν προέτεινεν ὥστ' ἀποκοπῆναι, ὑπὲρ δὲ τῶν ἄλλων πολλὰ ἀπελογήσατο. Καὶ τέλος ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τοῦ Τιβερίου « τί ὑμῖν ἔδοξε καὶ ἀποστῆναι καὶ ἐπὶ τοσοῦτον ἡμῖν χρόνον ἀντιπολεμῆσαι; » ἔφη ὅτι « ὑμεῖς τούτων αἵτιοί ἐστε· ἐπὶ γὰρ τὰς ἀγέλας ὑμῶν φύλακας οὐ κύνας οὐδὲ νομέας ἀλλὰ λύκους πέμπετε. » ὁ μὲν οὖν πόλεμος τοῦτο τὸ τέλος ἔσχε, πολλῶν μὲν καὶ ἀνδρῶν, πλείστων δὲ δὴ καὶ χρημάτων ἀπολομένων· πάμπολλά τε γὰρ ἐς αὐτὸν στρατόπεδα ἐτράφη καὶ λεῖα ἐλαχίστη ἐάλω.

LVI, 17 : Ἀνήγγειλε δὲ καὶ τότε τὴν νίκην ὁ Γερμανικός, καὶ ἐπ' αὐτῇ τῷ μὲν Αὐγούστῳ καὶ τῷ Τιβερίῳ τό τε τὸ τοῦ αὐτοκράτορος ὄνομα προσθέσθαι καὶ τὸ τὰ ἐπινίκια πέμψαι, ἄλλαι τε τινες τιμαὶ καὶ ἀψίδες ἐν τῇ Παννονίᾳ τροπαιοφόροι δύο ἐδόθησαν (ταῦτα γὰρ ἀπὸ πολλῶν τῶν ψηφισθέντων σφίσιν ὁ Αὐγουστος ἐδέξατο), τῷ δὲ δὴ Γερμανικῷ αἱ τε νικητήριοι τιμαί, ὅπερ πού καὶ τοῖς ἄλλοις στρατιάρχοις ὑπῆρξε, καὶ αἱ στρατηγικαί, τό τε τὴν γνώμην πρώτῳ μετὰ

τοὺς ὑπατευκότας ἀποφαίνεσθαι, καὶ τὸ τὴν ὑπατείαν θᾶσσον παρὰ τὸ νενομισμένον λαβεῖν. Καὶ τῷ Δρούσῳ δὲ τῷ τοῦ Τιβερίου υἱεῖ, καίτοι μὴ μετασχόντι τοῦ πολέμου, καὶ ἐς τὸ συνέδριον συμφοιτᾶν πρὶν βουλευῆσαι, καὶ ἐπειδὴν ταμιεύση γνώμην πρὸ τῶν ἐστρατηγηκότων ποιεῖσθαι, ἐψηφίσθη.

LVI, 18 : Ἄρτι τε ταῦτα ἐδέδοκτο, καὶ ἀγγελία δεινὴ ἐκ τῆς Γερμανίας ἐλθοῦσα ἐκώλυσέ σφας διεορτάσαι. Ἐν γὰρ τῷ αὐτῷ ἐκείνῳ χρόνῳ καὶ ἐν τῇ Κελτικῇ τάδε συνηνέχθη.

Macro. Satur. I, XI, 32

«Caesar Augustus in Germania et Illyrico cohortes libertinorum conplures legit, quas voluntarias appellavit»

Akti salonitanskog sabora 533 god. n. e.

«Andreas vir venerabilis episcopus Bestoensis ecclesiae dixit: Necesse nobis est bonae institutionis formam libenter amplecti, praesertim quum de sacro laudabiliiter cogitatis obsequi, atque ideo quaeso, vt a loco Capellae et Arena vsque ad has vebes basilicasque, quae in mea parochia continetur, ad proponendum iisdem locis faciatis episcopum pertinere.»

(preuzeto iz S.Čače, 1995, 85, fus. 218)

Iord. De summa...244

«Dalmatae similiter silvis commanentes plurimam partem latrocinando vastabant: ad quos edomandos Vibium mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare»

Tabula Peutingeriana/Pojtingerova karta

Salona---XVI m.p.---Tilurio---XXII---Ad Libros---VIII---Monte Bulsinio---VI---Bistue Vetus---XXV---Ad Matricem---XX---Bistue Nova---XXIII---Stanecli---nije naznačeno---Argentaria

Ravenjanin, «Kosmografija», IV, 19 (Panonija)

Serbitium

Fines

Lamatis

Lausaba

Baloia

Apeva

Sapua

Bersellum

Ibisua

Podatak Frontina (II, I, 15) ne može se precizno datirati i nije jasno da li se odnosi na rat 12. – 9. god. p. n. e. ili na Ilirski ustanak od 6. do 9. god. n. e.

«Ti. Nero adversus Pannonios, cum barbari feroces in aciem oriente statim die processissent, continuit suos passusque est hostem nebula et imbribus, qui forte illo die crebri erant, verberari. Ac deinde, ubi fessum stando et pluvia non solum sed et lassitudine deficere animadvertit, signo dato adortus superavit.»

Natpisi

I.

Solinski natpis : *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263

...]AESAR DIVI AVGVSTI•F /]VGVSTVS•IMP•PONTIF•MAX / TRIB•POTEST• XXI COS III /
VIAM A SALONIS AD HE[.... ?] ASTEL[...?] /5 DAESITIATIVM PER M?[.... ...?]VVM / CLVI
MVNIT / ET IDEM VIAM AD BATH?[.... ?]MEN / QVOD DIVIDIT B[.] E[.... ..] IBVS / A
SALONIS MVNIT PER [.... ..] ASVVM /10 CLVIII / --- //MVNIT AD IMVM MONTEM DITIONVM /
VLCIRVM PER MILLIA PASSVVM/ A SALONIS LXXVIID /15 P DOLABELLA LEG PRO / PR
*[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) /
trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad He[dum?] castel(lum) /5
Daesitiatium per mill[i]a passuum / CLVI munit / et idem viam ad Bath[inum?] flu]men / quod
dividit B[r]e[ucos Oseriat?]ibus / a Salonis munit per [millia p]assuum /10 CLVIII / [et idem*

viam.... ..] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum per millia passuum/ a Salonis LXXVIID /15 P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore)

„Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske vlasti 21 (godine op. S.M.), konzul tri (puta op. S.M.), put od Salone do dezitijatskog kastela He(...?) od 156 (rimskih op. S.M.) milja izgradi, i isto put do rijeke Bosne koja razdvaja Breuke i Oserijate? od Salone izgradi u 158 (rimskih op. S.M.) milja...”

II.

CIL V 3346 (Verona), Patsch, 1896, 133-134; Suić, 1991-1992, 59-61

BATONIANOPRAEFVI/ IAPVDIAI· ET· LIBVRN / SIBI· ET· LIBERTIS / T· F· I

bello] / Batoniano praefui[t] / Iapudiai et Liburn(iai) / sibi et libertis / t(estamento) f(ieri) i(ussi)

...u ratu Batonskom predvodio je Japode i Liburne, sebi i oslobođencima oporuku učini

III.

CIL III 3158, Patsch, 1896, 134, fus. 2; Pašalić, 1975, 410-411; Suić, 1991-1992, 57 i fus. 6

Po Patsch-u, 1896, 134, fus. 2 ⇒ *Iano patri Aug. sacrum C. Iulius C. f. Ser. Aetor, aed., donatus ab Ti. Caes. Aug. f. Augusto torq. maiore bello Delmatico, ob honorem (duum)viratus cum liberis suis posuit.*¹

IV.

Natpis *ILJug III*, 1591 na sepulkralnom spomeniku iz Župče obitelji «Batona», *ILJug III*, 1591, D.Rendić-Miočević, 1948, 15, 32; 49; Mayer, 1957, 81-82; Alföldy, 1969; Mikolji, 1969, 13-14; Bojanovski, 1988, 146, fus. 15; Paškvalin, 1996, 96-97 i fus. 9; Isto, 2000, 194; Škegro, 1997, 102, br. 125;

BATONI LICCAI F / TEVTA VIETIS / SCENO BATONIS F / MAXIME NATVS / 5 []CENOCALO
BATONI[....] / []CAEVAE BATONIS F / CALLONI BATONIS F / []RORADO BATONIS F / []
]CENVVS BATONIS F /10 []NIME NATVS EX EIS SI[] / []VIS DE SVA PECVNIA FIERI I[]

¹ Možda bi se još jedan natpis mogao odnositi na ustanak 6. – 9. god. n. e. ili možda na rat 12. – 9. god. p. n. e. riječ je o *CIL III 3224* koji govori o jednom dječaku Amantinu koji je bio talac. Šašel Kos, 2005 A, 455 - 458

Batoni Liccai f(ilio) /Teuta Vietis /Sceno Batonis f(ilio) / maxime natus /5 [S]cenocalo Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(iliae) / Calloni Batonis f(ilio) / [P]rorado Batonis f(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius). / 10 [mi]nime natus ex eis si[bi et / s]uis de sua pecunia fieri i[ussit]

Batonu, sinu Likaja, Teuta Vietova, Skenu sinu Batona najstariji, Skenokalu Batona sin, Skevi, Batona kćerci, Kalu Batona sin, Proradu Batona sin, Sken Batona sin najmlađi sebi i svojim od svoga novca (je) naložio učiniti (spomenik)

V.

Natpis T. F.Valensa (sam tekst je prilično oštećen i potpuno tačnu rekonstrukciju je vrlo teško izvršiti), *ILJug* III, 1582, Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (članak Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Škegro, 1997, 103, br. 126; Isto, 2000, 193-194

VLPIAE ET•F???/ PROCVL A? XX? / T•F•VALENS VARRON[.] / F•PRINCEPS DESIT (sa ligaturom I, iznad /T/)A[.] (iza A se primjećuje prava linija, možda dio ili slova I ili T) /5 ET AELIA IVSTA / [..]CENO[.]A[.....]

Ulpiae et f??? / Proculae a[nn(os)] XX? / T(itus) F(lavius) Valens Varron[nis] / f(ilius) princeps Desitia[tium] / /5 et Aelia Iusta [filia?]/ [S]ceno[b]a[rbi]?

Ulpiji i Prokuli, godina 20, Tit Flavije Valens Varonov sin, princeps Dezitijata i Elija Justa kćerka? Skenobarda?

VI.

CIL IX 2564 iz *Bovianum Undecimarum (Samnium)*, Patsch, 1896, 134-135; Isto, 1898, 362-364; Bojanovski, 1988, 61, fus. 31; 147, fus. 18

RI•VESPASIA / MAX•TRIB•POTES / N•VII•IMP•XIII•P•P•C /EX TESTAM / 5• MARCELLI•7²•LEG•XI•CL / AEF•CIVITATIS•MAEZE / IATIVM•PRAEF•CHOR•III•ALP / MANORVM•II•VIR•I•D•QVINQV / ONI COLONIAE

[Imp(eratori) Caesa]ri Vespasia[no] / [Aug(usto) pont(ifici)] max(imo) trib(unicia) potes[t(ate) VI] / [co(n)s(uli) VI desig]n(ato) VII imp(eratori) XIII p(atri) p(atriae) c[ens(ori)] / ex testam[ent(o)] /5

² Na spomenutom natpisu se jasno vidi posebni znak/kratika za latinsku riječ *centurio*, koja se (radi grafičke sličnosti) transkribira kao naša brojka 7. Matijašić, 2002, 73; 106; 114

[...] *Marcelli 7(centurionis) leg(ionis) XI Cl[aud(iae)] / [pr]aef(ecti) civitatis Maeze[lorum] / [...]iatium praef(ecti) c(o)hor(tis) III Alp[inor(um)] / [...]manorum Ilvir(i) i(ure) d(icundo) quinqu[enn(alis)] / [patr]oni coloniae*

Imperatoru, Cezaru Vespazijanu Augustu, vrhovnom svećeniku, tribunske vlasti 6. godina, izabranom konzulu 7. put, imperatoru 14. put, ocu domovine, cenzoru,... testamentom... Marcel, centurion XI. Legije Klaudiju, Vjerne i Odane,... prefekt *civitas* Mezeja i *civitas* Dezitijata, prefekt 3. Alpske kohorte i *civitas* Melkumana, duovir *iure dicundo*, kvinkenales, patron kolonije...

VII.

CIL III 9739 iz Garduna

http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en tekst natpisa je sljedeći :

«*Jemans³ / Platoris / [Da]esitias⁴ vexill(arius) / [e]quit(um) coh(ortis) I Belgar(um) / turma Valeri / Proculi ann(or)um XLV / stipendior(um) XXIV h(ic) s(itus) e(st) / fieri curavit Iulia Ves() / coniunx.*»

„Temans, sin Platora Dezitijat, veksilijar konjanik Prve Belgijske kohorte, turma Valerija Prokula, godina 45, u službi 24 godine na ovom mjestu. Za učiniti (spomenik) se pobrinula Julija Vesa, supruga”

VIII.

CIL XVI, 11 = CIL III, p 849 (p 1959) = CIL X, 1402 = D 1989. Natpis iz Herculaneuma (Kampanija)

³ Iako nije u potpunosti sačuvano ime sina Platorova, ipak je njegova rekonstrukcija u oblik Temans najrealnija.

⁴ Kao što se može vidjeti i na ovom natpisu se ne može vidjeti puno narodnosno ime sina Platorova, koje mora pripadati nekom od ilirskih naroda provincije Dalmacije, jer se iz njihovih redova popunjavala spomenuta kohorta nakon što je iščezla prva generacija vojnika te kohorte. Osim toga ime Plator je sigurno ilirsko ime (posvjedočeno u Gornjoj Bosni kod Zenice). Narod kojem pripada Temans Platorov se deklinira po III. deklinaciji i- osnove, a kao što je već rečeno jedini ilirski narod Provincije koji se deklinira po tome obrazcu su Dezitijati – zanimljivo, po ovome *Daesitias* bi bio imenica ženskog roda. A i natpis Nerve, sina Laide ima skoro isto navođenje imena ⇒ *Nervae Laidi f(ilio) Desidiati*, pa je samim tim vrlo logična i prihvatljiva rekonstrukcija Temans Platoris Daesitias. O ovom natpisu v. Patsch, 1910, 178-179; Bojanovski, 1988, 147, fus. 20

» *Imp(erator) Vespasianus Caesar August(us) / tribunic(ia) potest(ate) co(n)s(ul) II / veteranis qui militaverunt in leg(ione) / II Adiutrice Pia Fidele qui vicena / stipendia aut plura meruerant / et sunt dimissi honesta missione / quorum nomina subscrip[ta su]nt ip/sis liberis posterisqu[e] e]orum / civitatem dedi et conubium cum / uxoribus quas tunc habuissent / cum est civita[s] iis data aut siqui / caelibes essent cum iis quas postea / duxissent dumtaxat singuli / singulas a(nte) d(iem) Non(is) Mart(is) / Imp(eratore) Vespasiano Caesare Aug(usto) II / Caesare Aug(usti) f(ilio) Vespasiano co(n)s(ulibus) / t(abula) I pag(ina) V loc(o) XXXXVI / Nervae Laidi f(ilio) Desidiati ⁵ descriptum et recognitum ex tabula / aenea quae fixa est Romae in Capi/tolio in podio arae gentis Iuliae / latere dextro / ante signum Lib(eri) Patris // C(ai) Helvi Lepidi Salonitani / Q(uinti) Petroni Musaei Iades/tini / L(uci) Valeri Acuti Salonit(ani) / M(arci) Nassi Phoebi Salonit(ani) / L(uci) Publici Germulli / Q(uinti) Publici Macedonis / Neditani / Q(uinti) Publici Crescentis»*

„ Imperator Vespazijan Cezar August, tribunske vlasti, konzul drugi put, veteranima koji su se borili u II. legiji *Adiutrix* «Vjerne i Odane», koji su odslužili 20 stipendija (godina) ili više i časno su otpušteni, čija imena su dole potpisana, njima, djeci i potomcima daje građanstvo i pravo zakonitog braka sa suprugama koje su tada imali ili ako su bili samci sa onima koje su poslije doveli, naravno pojedini sa pojedinom. Prije martovskih nona, za konzula Imperatora Vespazijana Cezara Augusta drugi put i Cezara, sina Augusta, Vespazijana (Vespazijanov sin Tit). (Bakrena) ploča 1, strana 5, mjesto 46, Nervi sinu Laide, Dezitijatu. Prepisano i provjereno sa bakrene ploče koja je pričvršćena u Rimu, na Kapitolu na podnožju are roda Julijevaca, sa desne strane. Ispod potpisi (svjedoci) : Gaj Helvije Lepid Salonitanac, Kvint Petronije Musej Jadestinac, Lucije Valerije Akut Salonitanac, Marko Naso Febi Salonitanac, Lucije Publik Germul, Kvint Publik Makedonac, Neditan Kvint Publik Kreskent.”

IX.

Natpis *R.P. Aquae S...* (u počast Dioklecijanu)- svjedočanstvo o *R.P. Aquarum...* *ILJug* III, 1578, Pašalić, 1959 A, 115-121; Ćeman, 2000, 131

IMP C VALER / DIOCLETIN / PFINVITO / AVG /5 RPAQS

⁵ Po Patschu (1901, 1983) : *Nervae Laidi f. Desidiati...* *vet. leg. II ad.* , a kod Bojanovskog (1988, 147) kao: *Nerva Laidi f. Daesitias, vet(eranus) leg(ionis) II Ad(iutricis)*.

Imp(eratori) [C(aesari)] C(aio) Valer(io) / Diocleti(a)n[o]/ p(io) f(elici) invi[c]to / Aug(usto) /5 r(es) p(ublica) Aq(uarum) S(.....). Rekonstrukcija i čitanje Sergejevski, 1936.

«Imperatoru cezaru Gaju Valeriju Dioklecijanu, pobožnom, sretnom, nepobjedivom, Augustu respublika *Aquae S...*»

X.

Natpis Katija-Kemaludinova Džamija, *ILJug* I, 90, Sergejevski, 1940, 15-18; Isto, 1947, 36-37; 45-46; Ćeman, 2000, 135.

DVSI / COS•FETIAL / CVM PVBLICIAQVAR/ ETCATIIS•MAXIMINA•C /5
CLEMENTINO•CLEMENTE LI / VS •AFRODISIVS •FLAMEN

Rekonstrukcija teksta po http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en :

*]dus I[3] / [3] co(n)s(ul) fetial[is 3] / cum Publicia Quar[ta] / et Catiis Maximina C[l]ementina 3] /
Clementino Clemente Li[3] / [3]us Afrodisius flam[en]*

Rekonstrukcija teksta po D.Sergejevskom
1941, 17;

-----*dus I*-----
----- *co(n)s(ul)•fetial[is*-----
cum publici aquar[um ductus?curatore? NN?]
et Catiis•Maximina•C[l]ementina?-----
Clementino•Clemente•Li-----5
-----*us•Afrodisius•flam[en*-----

XI.

Natpis P.Aelia Iustusa-Fazlići *CIL* III 12761 (svjedočanstvo o municipiju *Bistuensium*-samo za područje Zenice i lašvansko područje)

D M / P AEL IVSTVS / DEC M BIST / ET AEL PROCVLA / CONIVX VIVI SIBI / POSVERVNT
D(is) M(anibus) / P(ublius) Ael(ius) Iustus / dec(urio) m(unicipii) Bist(uensis) / et Ael(ia) Procula / coniux vivi sibi / posuerunt

Bogovima Manima, Publije Elije Justus, dekurion municipija *Bistuensium* i Elija Prokula za života sebi podigoše

XII.

Natpis iz Zenice-DEC MVN BIS *CIL* III 12 765 (svjedočanstvo o municipiju *Bistuensium*-samo za područje Zenice i lašvansko područje), Patsch, 1915, 70, fus. 1. i sl. 61

D M / T FL T F LVCI/O DEC MVN / BIS ET AVR /₅ PROCVLE FL•PROCILL/AV• FET SI/BI ET SVIS
D(is) M(anibus) / T(ito) Fl(avio) T(iti) f(ilio) Luci/o dec(urioni) mun(icipii) / Bis(tuensium) et Aur(eliae) /₅ Procul(a)e Fl(avia) Procill/av??? f(ecit) et si/bi et suis

Bogovima Manima / Titu Flaviju Tita sinu, Luciju dekurionu municipija *Bistuensium* i Aureliji Prokuli Flavija Procila za života učini sebi i svojim.

XIII.

Natpis iz Zenice, *CIL* III 12766+12762 (svjedočanstvo o municipiju *Bistuensium*-samo za područje Zenice i lašvansko područje), Patsch, 1915, 64, fus. 2 i sl. 51

/ I? / O? / II V / SACERD TI /₅ DEIM IST? / V P ?? VG
..... J ti (duo) v[i]ro munic(ipii) B[is]t(uae), sacred(oti) [provi]nc(iae) De[l]ma[tiae] Ul[p(ia)]?
Proci[lla] c[lon](iugi) [et s]ib[i]... Rekonstrukcija po Patsch, 1915, 64, fus. 2

XIV.

Natpis iz Varvare I (Gornja Rama), *ILJug III*, 1756, Patsch, 1906 A, 151-159; Isto, 1915, 69, fus. 2. i sl. 60; Bojanovski, 1988, 157-159

FL•L? CINIO / DE... VIR•BIST / VII / IANVS /5 NIANVS / TRI

T?] Fl(avio) L?[i]cinio/de [c(urioni)] (duo)]vir(o) Bist(uensium)/ Fla]vii / Licin]ianus /5 et...]nianus / pa]tri

Titu? Flaviju Liciniju, dekurionu i duoviru *Bistuensium*, Flaviji Licinijan? i Licinijan? ocu...

XV.

Natpis iz Varvare II (Gornja Rama), *ILJug III*, 1755, Patsch, 1906 A, 151-159; Isto, 1915, 69, fus. 1. i sl. 59; Bojanovski, 1988, 157-159

D M / T F LICINIANO / DEC MVN / BIS VIR /5 DEFV / AN

D(is) M(anibus) / T(ito) F[l(avio)] Liciniano / dec(urioni) mun(icipii) / Bis[t(uensium)] (II)vir(o) /5 defu[ncto] / an(norum)

Bogovima Manima, Titu Flaviju Licinijanu, dekurionu municipija *Bistuensium*, duoviru, preminulom godina???

XVI.

Natpis iz Varvare III (Gornja Rama), *ILJug III*, 1753, Patsch, 1906 A, 151-159; Bojanovski, 1988, 157-159

D M / AEL PROC / AE / T FL /5 DEC M... / VI

D(is) M(anibus) / Ael(iae) Proc[u]/[l]ae [mat(ri?)] / T(itus) Fl(avius) [3] /5 dec(urio) m[un(icipii) Bist(uensium)??] / (II)vi[r

Oblici dezitijatskog imena u izvornoj građi :

literarni oblici

Strab. Geo. VII, 5, 3-Δαισιτιᾶται

App. Ill. 17-Δαίσιοι

Cass. Dio LV, 29, 2-Δησιδιάτου

Vell. II, CXV, 4-*Desidiates* (korumpirano *De Siciales*)

Plin. NH III, 143-*Desitiates*

epigrafski oblici

Solinski natpis, *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263 : *Daesitiatium*

Natpis iz Garduna, *CIL* III 9739 : *[Da]esitias*

Natpis iz Herculaneuma, *CIL* XVI, 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X, 1402 = D 1989 : *Desidiati*

Natpis princepsa T.F.Valensa, *ILJug* III, 1582: *Desitia[tium]*

Natpis Marcela iz *Bovianum Undecimarum*, *CIL* IX 2564 : *[Daesit]iatium* (ali samo uvjetno, jer je prvi dio imena rekonstruiran)

Dekliniranje dezitijatskog imena (na osnovi oblika sa solinskog natpisa)

	singular	plural
Nominativ	DAESITIAS	DAESITIATES
Genitiv	DAESITIATIS	DAESITIATIVM
Dativ	DAESITIATI	DAESITIATIBVS
Akuzativ	DAESIATEM	DAESITIATES
Vokativ	DAESITIAS	DAESITIATES
Ablativ	DAESIATE	DAESITIATIBVS

Dodatak poglavlju

U selu Krivoglavcima kod Vogošće, nekih 15-tak km sjeverozapadno od centra Sarajeva, u mjesecu rujnu 2006 god. je pronađen relativno dobro sačuvan natpis na kome se

spominju lokalne upravne institucije sa sarajevskog područja u rimsko doba.⁶ Natpis je polomljen na dva dijela, ali se redovi teksta vrlo lako međusobno nadovezuju. Na natpisu se sigurno može prepoznati više osoba sa elijevskim i ulpijevskim gentilnim imenom i niz političkih i upravnih institucija akvske municipalne jedinice. Po ovome bi naša rimska «sarajevska» municipalna jedinica imala institucije dekuriona, *quinquennalis* (neke vrste lokalnih cenzora)⁷ i lokalnog edila. Pošto se *Aquae* po ovom natpisu nalazi u statusu municipija, nastanak natpisa je raniji od Natpisa *R.P. Aquae S...* (u počast Dioklecijanu), jer je status municipija sigurno prethodio statusu republike.⁸ Znači da on nije stariji od 284 god. n. e., a mlađi od vremena vladavine Hadrijana. Sigurno je nastao u III st. n. e., vjerojatno nakon 211. god. n. e. Potrebno je napomenuti da se izraz *infelicitis* *si* iz prvog reda nalazi i na natpisu *CIL* III 12 779 Mali Mošunj kod Travnika (*infelicissi(mi)*), na kome se pojavljuju domaća ilirska imena. Natpis *CIL* III 12 779 su podignuli «ožalošćeni roditelji svome čedu, koje im je prerana smrt ugrabila».⁹ U mjesecu studenom (od 9. XI. do zaključno sa 12. XI. 2006. god.) Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu¹⁰ i Muzej grada Sarajeva poduzeli su arheološka istraživanja lokaliteta sela Krivoglavci. Pored dodatnog otkopavanja natpisa, njegovog čišćenja i analize, preduzeto je i sondažno istraživanje. Na mjestu neposrednog mjesta nalaza natpisa otkriveni su tragovi rimske keramike i crijepa. Ubjedljivo najvrijednije nalaze dala je sonda na okomitoj livadi, koja se koristi kao poljoprivredno zemljište, koju lokalno stanovništvo naziva Zidine.

⁶ Natpis iz Krivoglavaca, Vogošća, Tabla XXVII

⁷ O instituciji *quinquennalis* vid. Smith W., 1870, 318. Jedan *duovir quinquennales* (Tit Flavije Simili) spominje se i na natpisu iz Skelana – Srebrenica. Patsch, 1915, 80, fus. 1. sl. 67; 83. A jedan kvinkenalis (Aurelije Atik) se posminje i u natpisima iz Singidunuma. Lopandić, 2007, 97

⁸ Pitanje statusa ove akvske municipalne jedinice (antičko Sarajevo) je relativno složeno. Pored epigrafskog tituliranja kao municipija i republike, na Natpisu Apolonu Tadenusu dedikanta *Charmidisa* se nalazi kratica COL, što bi se moglo čitati kao kolonija. Patsch, (1915, 77) *Charmidisa* definira kao roba kolonije sa sarajevskog polja, iako na samom natpisu ne postoji bilo kakva naznaka da je on bio *servus*. Poradi izloženog nejasno je da li se može tvrditi da je akvska municipalna jedinica u jednostoljetnom periodu tri puta mijenjala svoj status. Ako je to slučaj onda bi akvska municipalna jedinica tri puna unapređivala svoj status od municipija, preko kolonije do republike za Dioklecijana. Sličan primjer promaknuća imamo u slučaju Domavije koja se za vrijeme cara Aleksandra Severa (222 – 235 god. n. e.) naziva municipijem, a za vrijeme Trebonija Gala (251 – 253 god. n. e.) kolonijom. Patsch, 1915, 79-80; slike 63 – 66. Pa ako je Domavija mogla unaprijediti svoj status u par decenija prve polovice III st. n. e., zašto to ne bi bio slučaj i sa Akvisom.

⁹ Patsch, 1893 A, 702

¹⁰ Istraživanja su vodili prof. dr.sc. Enver Imamović, dr. sc. Salmedin Mesihović, mr. sc. Snježana Vasilj sa Odsjeka za historiju i Adnan Muhtarević iz Muzeja grada Sarajeva, a u istraživanjima su učestvovali i studenti diplomci i postdiplomci Odsjeka za historiju

Tom prilikom pronađeni su kameni blokovi u pravilnom redu koji svjedoče o postojanju građevine iz rimskog doba. Pronađen je i veliki broj rimskih crijepova, keramike te cigle i tragovi sustava grijanja. Uz same kamene blokove nađen je znatan broj kosti, razbacanih uglavnom zapadno od reda kamenih blokova. Naročito su lijepi pronađeni ostaci ukrasne arhitekture. Od metalnih nalaza izdvajamo ekser i odlomak rimskog brončanog kipa od kojeg je ostalo sačuvano noga sa stopalom na kojem se mogu prepoznati i precizno urađeni detalji obuče. Vjerojatno se u današnjem selu Krivoglavcima nalazila sigurno jedna impozantna rimska zgrada, a vjerojatno i više njih koje su bile korištene u III st. n. e. od strane dužnosnika sarajevske rimske municipalne jedinice. Zapaženo je iznimno prisustvo gareži i tragova paljevine, što sugerira možda nasilno uništavanja objekta. Zbog pogoršanja vremenskih prilika, radovi su obustavljeni, mjesto konzervirano, a pokretni materijal i natpis osigurani.

Sačuvani dio : ORINO•DEC•M•AQ•FILOINFELICISSI / OS•X•MES II DIESXIIIET•VLPGALLIE /NCOMPARABILI•P AEL VICTORINVS / Q III VIR Q Q E D S I B I•VIVS FECIT

I. Prijedlog rekonstrukcije i prijevoda teksta natpisa iz Krivoglavaca po prof. dr. sc.

Bruna Kuntić - Makvić

1. . Aelio vict)ORINO DEC(urioni) M(unicipi)

AQ(ensis)

FILO INFELICISSI(mo)

2. ...qui vixit ann)OS X M(ens)ES II DIES XIII
ET

VL(piae)GALLI(a)E

3. uxori in)COMPARABILI P(ublius) AEL(ius)
VICTORINVS

4. municipi A)Q(uensis) III(I) VIR

Q(uin)Q(ennalis)

(a)ED(ilis) VIV(u)S FECIT

1. Prenesretnome sinu (.) Eliju Viktorinu,
dekurionu akvskog municipija

2. (koji je živio) 10 godina, 2 mjeseca i 14 dana
i Ulpiji Galiji

3. neusporedivoj (supruzi), Publije Elije
Viktorin

4. petogodišnji kvatuorvir akvskog
(municipija) i edil načini za života.

II. Prijedlog čitanja prijevoda : Viktorinu, dekurionu municipija Akvisa, sinu prenesretnome / koji je živio 10 godina, 2 mjeseca i 14 dana i Ulpiji Galiji./ (supruzi) neusporedivoj Publije Elije Viktorin./ Akvisa tresvir (ili kvatuorvir!?) kvinkenalis i edil sebi načini za života.

Imenik Dezitijata

(registar imena osoba u protohistoriji i antici koja se sreću u povijesnim literarnim vrelima i natpisima a za koje se može pretpostaviti s izvjesnom vjerojatnošću da su Dezitijati ili su dezitijatskog podrijetla).¹

1. Baton (*Bato*, ὁ Βάτων), Vrijeme i mjesto rođenja Batona Dezitijatskog²su, na osnovi do danas poznatih podataka iz izvorne građe, nepoznati. Jedino iz činjenica da se on u toku ustanka 6-9. god. n. e. pojavljuje kao već izgrađeni dezitijatski politički i vojnički dužnosnik, te da krajem rata ima sina u mladičkoj dobi možemo pretpostaviti se on u početku ustanka nalazio u svojoj zreloj dobi, sigurno ne mlađi od 35 godina starosti, ali ne i stariji od 45 godina. Baton Dezitijatski se u toku ustanka morao nalaziti u razdoblju svoga života kada je mogao najviše svojim znanjem, iskustvom, aktivnošću i snagom doprinijeti političkim i vojnim poslovima svoje zajednice. On je morao raspolagati i sa dovoljno i životnog iskustva, ali se i nalaziti u životnom dobu koje ne bi bilo otežavajuća okolnost za njegovu iznimnu aktivnost, odlučnost i energičnost koju je ispoljavao u toku ustanka. Baton Dezitijatski je osim toga nesumnjivo bio i mlađi u odnosu na drugog vrhovnog vojvodu ustanka. Za mjesto rođenja jedino možemo pretpostaviti da se nalazilo negdje na prostorima Gornje Bosne. Baton je vjerojatno kao politički dužnosnik dezitijatske politije i već nesumnjivo ugledni, iskusni i afirmirani pojedinac bio i zapovjednik dezitijatskog pomoćnog kontingenta koji je trebao biti upućen u rat protiv kralja Markomana Marobodua, Nakon izbijanja ustanka 6. god. n. e. i stvaranja ustaničkog Saveza postao je jedan od dvojice vrhovnih vojvoda, a poslije odmetnuća Batona Breučkog ostao je

¹ Na prostorima Gornje Bosne je pronađen i određen broj natpisa sa imenima osoba za koje se sa velikom vjerojatnošću može pretpostaviti da nisu domaćeg, dezitijatskog podrijetla (npr. *Charmidis*, dedikant Apolona Tadenusa, pa možda i izvjesni *Afrodisius* koji se spominje na natpisu Katija te oni mogući stranci iz lepeničkog bazena i majstor koji je izradio bocu pronađenu na Debelom Brdu i ostavio na njoj natpis (iako nije nemoguće da i on nije domorodac, bar u smislu svoga rođenja i boravka na sarajevskom ili općenito gornjobosanskom području u kasnoj antici). Radi toga oni nisu ni uzeti u razmatranje, iako nije isključeno ni da su i oni bili domaći ljudi, pogotovu npr. za porodicu *Baebii* iz Višnjice, bar u nekom pogledu. Na ovom mjestu je potrebno spomenuti i ime *Ingennus*-majstora koji je tijekom druge polovice III. st. n. e. izrađivao arhitektonske dijelove za jedan antički objekt u Doboju kod Kaknja. Sergejevski, 1948, 177; Škegro, 1999, 177; O imenima sa natpisa na prostoru BiH v. Škegro, 1997

² *Dezitijatski* se upotrebljava samo kao *terminus techicus*, u svrhu distinkcije u odnosu na drugog Batona, a ne kao neka vrsta stvarnog nadimka.

jedini predvodnik ustaničkih snaga. Predao se u IX. mjesecu 9. god. n. e. zapovjedniku protu-ustaničkih snaga na ratištima ilirskih zemalja Tiberiju, budućem rimskom caru. Poslije predaje, interniran je u Ravenu, gdje je možda i umro.³ Od rimskih pisaca spominju ga *Vell.* II, CX, 4-5⁴; *Ovid. Ex Ponto*, II, I, 46; *Svet. Tib.* 20; *Cass. Dio* LV, 29, 2; LV, 32, 3; LV, 34, 4; LVI, 12, 2-3; LVI, 13, 2; LVI, 16, 1-3); *Strab. Geo.* (VII, 5, 3); i natpis *CIL* V 3346 Verona.

2. Baton 2. (*Batonī Liccaī f.*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, sigurno živio ne kasnije od početka vladavine Antonina, možda i prije Flavijevaca.

3. Baton 3. otac izvjesnog Platora, spominje se na natpisu *CIL* III 12 772 iz Trijuše kod Zenice, (Truhelka, 1892, 349; Patsch, 1893 A, 702; Sergejevski, 1932 A, 44).

4. Baton 4. spominje se na natpisu *CIL* III 12 779 Mali Mošunj kod Travnika. Ovaj Baton je zajedno sa svojom suprugom, od čijeg imena je ostao sačuvan samo zadnji dio –*va*, podigao spomenik i posvetio natpis svome rano preminulom djetetu. (Truhelka, 1890 B, 188; Patsch, 1893 A, 702).

5. Bonoso (*Bonosus*) dječak star 15 godina, poznat sa natpisa iz Breze, Čorović, 1913, 414.

³ Nakon što je pred oružanom silomsvoga suparnika Katualda prešao Dunav, Marobodu je osigurano «sigurno i časno utočište» u Raveni. Po Tacitu, Marobodu nije Italiju napustio 18 godina, gdje je vodio lagodan i luksuzan život. (*Vell.* II, CXXIX, 3; *Tac. Ann.* II, 62 – 63; III, 11). Vjerojatno je ista ili slična sudbina načina života u Raveni «zadesila» i Batona Dezitijatskog. Nije nemoguće pretpostaviti da su se Baton i Marobodu, pa i Arminijeva supruga Tuseda susretali u ovoj italjskom gradu. Sa Arminijevim i Tusedinim sinom, kojeg Strabon (VII, 1, 4, C 292) zove Θουμέλικος i koji se odgojio u Raveni (*Tac. Ann.* I, 58), po Tacitu su se kasnije nemilostivo poigrali. v. Tacit, *Anali*, 1970, Bilješke, 458, pogl. 58. Arminije (*Arminius* cc 17. god. p. n. e. – 21. god. n. e.) je imao 22/23 godine kada je izbio Ilirski ustanak. Baton Dezitijatski je po godinama sigurno bio bliži Marobodu (cc. 30. god. p. n. e. – 37. god. n. e.)

⁴ U indeksu Loeb izdanja *Historiae Romanae* Veleja Paterkula (str. 410), dvojica Batona, vrhovnih vojvoda ustanka, se potpuno pogrešno navode kao «braća, vođe Panonaca» (brothers, leaders of Pannonians). Inače u Loeb izdanju i to u njegovom engleskom prijevodu i objašnjenima nailazimo i na niz grešaka priređivača, izraženim posebice u onim dijelovima teksta koji se odnose na naše zemlje. Priređivač se primarno u tom pogledu držao starije literature i rezultata prvih istraživanja koji su mu bili dostupni preko literature na svjetskim jezicima, i osjeti se da on slabo poznaje antičku povijest i topografiju zemalja zapadnog Balkana.

6. **Celso A.** suprug Ulpije Successe kome je ona posvetila natpis, poznat preko natpisa otkrivenog na obalama Željeznice. Živio u periodu II.-III. st. n. e., (preciznije kraj II. ili početak III. st. n. e.). Imamović, 1979; Ćeman, 2000, 133.

7. **Clarius**, spominje se na jednom natpisu iz Breze. otac Dassiusa i Ursusa, Sergejevski, 1938, 109.

8. **Dassius**, spominje se na jednom natpisu iz Breze. sin Clarius, Sergejevski, 1938, 109.

9. **Elija Justa** (*Aelia Iusta*),⁵ živjela vjerojatno u prvim desetljećima II. st. n. e. i pripadala uglednom i upravljačkom sloju dezitijatske politije, iako je bila romanizirana i sa rimskim građanstvom. Vjerojatno zajedno sa T.F. Valensom podigla spomenik Ulpiji i Prokuli. Natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa; Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (natuknica Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194.

Napomena: Na brezanskom području je pronađeno još natpisa sa spominjanjima osoba sa elijevskim gensom (1. Ael[.] P....la, 2. Ael[.] ---cel---.... 3. P. Ael[.] Mel[...]. Međutim, tolika je oštećenost natpisa da je vrlo teško, izuzev činjenice da su za svoje građanstvo zahvalni Hadrijanovoj vladavini, odrediti ne samo njihovu ulogu u životu Gornje Bosne nego i puna imena tih osoba, uključujući i pol.

10. **Elije Justus** (*Aelius Iustus*), dekurion municipija *Bistuensium*, poznat preko svoga natpisa u Fazlićima kod Travnika *CIL* III 12761, suprug Elije Prokule (Hoffer, 1893, 321-323; Patsch, 1893 A, 704-705; Bojanovski, 1988, 158). Zanimljivo je u vezi ovog imena primijetiti da je riječ o muškoj verziji imena Elija Justa, poznatog sa natpisa *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa. To bi ukazivalo da je gornjobosansko i lašvansko područje imalo u II. i III. st. n. e., u okvirima rimsko-latinske onomastike, neku svoju onomastičku specifičnost i imenski sustav koji je uglavnom bio primjenjivan na ovom prostoru i među ovim

⁵ Na ovo ime se nailazi i u Singidunumu. Inače imena pronađena na natpisima iz Singidunuma pokazuju iste načelne oblike kao i ona iz Gornje Bosne, što pokazuje da su i ove dunavske oblasti u pogledu širenja rimskog građanstva dijelile sličnu sudbinu kao i ostatak zapadnog Balkana. Lopandić, 2007, 97.

ljudima koji su primili rimsko građanstvo, a pripadali su po podrijetlu ili srodnom etničkom kompleksu ili istoj narodnosnoj zajednici.

11. Elija Prokula (*Aelia Procula*), supruga Elija Justusa, dekuriona municipija *Bistuensium*, poznata preko svoga natpisa u Fazličima kod Travnika *CIL* III 12761 (Hoffer, 1893, 321-323; Patsch, 1893 A, 704-705; Bojanovski, 1988, 158).

12. Publije? Elije, sin Publija Elija Maksimina kojem je otac postavio posvetni natpis. Živio na sarajevskom području. Natpis Publija Elija Maksimina sa Ilinjače, Kotorac.

13. Publije Elije Maksimin, otac Publija? Elija. Živio na sarajevskom području. Natpis Publija Elija Maksimina sa Ilinjače, Kotorac.

14. Filicijan (*Filicianus*), njemu su roditelji Aurelije Kreskentinus i Julijana zajedno posvetili natpis pronađen u Zenici. *CIL* III 12 768; Truhelka, 1892, 344; Bojanovski, 1988, 166.

15. Flavija Procila, spominje se na natpisu iz Zenice-DEC MVN BIS *CIL* III 12 765, u nejasnom odnosu sa dekurionom municipija *Bistuensium* Titom Flavijom Lucijem i njegovom ženom Aurelijom Prokulom, Datacija najvjerojatnije III. st. n. e. (Truhelka, 1892, 342; Patsch, 1914, 180 sl. 61; Sergejevski, 1932 A, 39-40; Bojanovski, 1988, 158).

16. Flavije Seneka (*Flavius Seneca*), spominje se na jednom od zeničkih natpisa i to kao (*v*)*ir (e)gregius*, što bi ukazivalo na njegov odličniji i ugledniji položaj u lokalnoj zajednici. *CIL* III 12763; Truhelka, 1892, 343 (na njega, njegovog sina – vrlo moguće- ili na nekog drugog Flavija Seneku se možda odnosi još jedan fragment natpisa iz Zenice, *CIL* III 12771, Truhelka, 1892, 345).

Napomena: I na području Travnika se izgleda spominje 1. izvjesna osoba sa flavijevskim gensom; Patsch, 1910, 207; I na području Turbeta kod Travnika se isto spominje izvjesni 2. *Flavius Nepos*, i još jedna 3. *Procula*. Sergejevski, 1938, 106.

17. **Julijana** (*Iuliana*), majka izvjesnog Filicijana, kome je zajedno sa svojim suprugom Aurelijem Kreskentinusom posvetila natpis pronađen u Zenici. *CIL* III 12 768; Truhelka, 1892, 344; Bojanovski, 1988, 166.

18. **Justin**, otac Bonosa, poznat sa natpisa u Brezi. Čorović, 1913.

19. **Kalo** (*Calloni Batonis f.*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, sin Batona 2., i Teute.

20. **Licinije Viktorinus** (*Licinius Victorinus*), spominje se natpisu iz Zenice *CIL* III 12 764. Bio je pripadnik II legije Adiutrix, domaćeg je podrijetla što se vidi po imenima roditelja kojima je posvetio natpis Aureliju Probu i Proculi 2. Truhelka, 1892, 344; Bojanovski, 1988, 166, fus. 70

21. **Valerije**, živio na zeničkom području, postavio natpis majci Liciniji i bratu Arpagu (*...Arpagio fratri...*). Natpis Valerija iz Strana, Bišljevo, Zenica.

22. **Licinija**, majka Valerija. Živjela na zeničkom području i umrla u 40 godini. Natpis Valerija iz Strana, Bišljevo, Zenica,

23. **Arpago**, brat Valerija. Živio na zeničkom području i umro u šestoj godini. Natpis Valerija iz Strana, Bišljevo, Zenica,

24. **Likaj** (*Batoni Liccai f.*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, otac Batona 2.

25. **Laidus**, (originalno ilirsko ime je bilo Laid ili Laido) otac Nerve, mornara i kasnije legionara. Poznat preko natpisa *CIL* XVI, 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X, 1402 = D 1989 Herculaneum. Živio najvjerojatnije pretežito u prvoj polovici I. st. n. e.

26. **Carulla**, starica od 80 godina, kojoj su kćeri podigle spomenik i natpis, poznata preko natpisa iz Malog Mošunja. Truhelka, 1890 B, 188; Patsch, 1893 A, 702-703.

27. **Marcius**, otac Aurelija poznatog preko jednog votivnog natpisa u Homolju, Lepenica. Skarić, 1932, 4.

28. Maximina, kćerka⁶ Aurelija Super., veterana VIII. legije Augusta i Vere, na natpisu se spominje zajedno sa svojim bratom Viktorinom, poznata preko *CIL* III 8375 (isp. 12749) Gradac (općina Hadžići) kod Sarajeva; Patsch, 1894, 342; Isto, 1895 A, 143; Bojanovski, 1988, 150 i fus. 40; Ćeman, 2000, 130.

29. Nerva Laidin sin, Dezitijat, Dezitijat u službi u rimskoj ratnoj mornarici stacioniranoj u Raveni. Nakon što je Vespazijan u proljeće (možda ožujak) 70. god. n. e. od mornara iz ove baze formirao, uz znak zahvalnosti za podršku u građanskom ratu, II legiju Adiutrix, i Nerva je postao njen pripadnik, dobio rimsko građanstvo (odatle mu ime Nerva, dok mu je pravo dezitijatsko ime izgubljeno) i postao veteran. Poznat preko natpisa *CIL* XVI, 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X, 1402 = D 1989 Herculaneum, i gdje je i umro prije 79. god. n. e., odnosno erupcije Vezuva koja je uništila Herculaneum. To je značilo da je ovaj Dezitijat vrlo rano bio unovačen u rimsku mornaricu, možda i sredinom I st. n. e.

30. Plator, sin Batona 3, spominje se na natpisu *CIL* III 12 772 iz Trijuše kod Zenice, (Truhelka, 1892, 349).

31. Plator 2, otac Temansa, živio vjerojatno u periodu druga polovica I. st. n. e., prva polovica II st. n. e. (*CIL* III 9739 iz Garduna).

32. Procilla, majka Aurelije Procule 2, kojoj je zajedno sa svojim suprugom Aurelijem Neposom posvetila natpis. *CIL* III 12770; Truhelka, 1892, 343; Bojanovski, 1988, 166.

33. Prokula,⁷ spominje se na natpisu *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa. Postoji vjerojatnoća da je i njoj posvećen natpis. Čremošnik-Sergejevski, 1930;

⁶ Ovdje postoje male nejasnoće da li je riječ o ženskoj ili muškoj osobi jer rekonstruirani natpis izgleda: «*Dis Manibus Aurelius Super veteranus ex legione VIII Augusta, memoriam sibi vivus et Verae coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, filiam diffunctam, vixit annos XXVIII*».

⁷ Ovo žensko ime sa svojim izvedenicama (npr. Procilla) je vrlo često na ilirskom, posebice središnje-bosanskom području, pa se tako sreće u natpisu iz Varvare III, na natpisima iz Zenice, Fazlića i u Turbetu kod Travnika (*Aelia Procula, Aurelia Procula, Aurelia Procula 2, Procilla, Flavia Procilla, Ulpia Procilla, Procula 2*, majka vojnika Licinija Viktorina). Malo je natpisa na kojima se spominju i ženska imena, a da se na njima ne nalazi i zabilježeno ime Prokula ili neka njena izvedenica. Potrebno je navesti da se izvjesna Aelia Procili(ana?) susreće na

Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (natuknica Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194.

34. Prokula 2, spominje se natpisu iz Zenice *CIL* III 12 764. Bila je majka vojnika II legije Adiutrix, Licinija Viktorinusa koji je njoj i ocu Aureliju Probu posvetio natpis. Truhelka, 1892, 344; Bojanovski, 1988, 166, fus. 70.

35. Prorad (*Prorado Batonis f.*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, sin Batona 2., i Teute.

36. Skenobar...., postoji mogućnost da se ovo ime spominje i na natpisu *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa, u potpuno nejasnom kontekstu. Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (natuknica Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194.

37. Skenokalus (*Scenocalo Batonis f.*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, sin Batona 2., i Teute.

38. Sken (*Sceno Batonis f. maxime natus⁸*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, najstariji sin Batona 2., i Teute.

natpisu iz Sućurca kod Splita, kao supruga P. Elija Rastorijana, koji je možda bio dužnosnik, pored niza drugih municipija i u municipiju *Bistuensium* (*CIL* 8783; Bojanovski, 1974, 134-135; 140).

Na ovom mjestu je potrebno naglasiti da su (i muška i ženska) imena ovog oblika koja počinju sa *Proc-*, veoma česta na natpisima sa ilirskog područja, pa ih nalazimo i na natpisima *CIL* III 9739 Gardun; *CIL* III 8762 Salona; *CIL* III 2770 Rider; A nije naodmet spomenuti i da se namjesnik Dalmacije (nešto prije 92. god. n. e.) zvao *Caius Cilnius Proculus*. Škegro, 1999, 43

⁸ Ovo *maxime natus* ne bi moralo samo odražavati činjenicu da je Sken najstariji sin Batona 2., i Teute, nego možda održava određenu distinkciju u odnosu na Sken 2., zbog činjenice da nose isto ime. U tom slučaju ove odrednice *maxime natus* i *minime natus* ne bi možda označavale to što su dvojica Skena najstariji i najmlađi sin u čitavom potomstvu Batona 2., i Teute, nego bi distancirale dvojicu Skena, na osnovu starosti. U tom slučaju *maxime natus* bi označavalo da je Sken stariji u odnosu na Sken 2. Ipak je vjerojatnije, iz konteksta teksta samog natpisa, da je Sken bilo najstarije dijete, a Sken 2 najmlađe dijete Batona 2 i Teute, čija se imena nalaze na natpisu iz Župče.

39. Sken 2 (*Sceno Batonis f. minime natus*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, najmlađi sin Batona 2., i Teute.

40. Skeuas (kod Kasija Diona u obliku akuzativa jednine Σκευᾶν), sin Batona Dezitijatskog. Za vrijeme ustanka 6-9. god. n. e. bio u svojoj mladičkoj dobi, jer u rujnu 9. god. n. e. nastupa kao ovlaštenu pregovarač svoga oca, što ne bi mogao biti da nije bio odgovarajuće starosti. Na samom kraju rata u povijesti se pojavljuje kao pregovarač u ime svoga oca i preostalih ustaničkih snaga radi modeliranja načina predaje. Od povijesnih vrela spominje ga po imenu jedino Kasije Dion (LVI, 16,1).

41. Skeva (*Scaevae Batonis f.*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, vjerojatno kćerka Batona 2 i Teute.

42. Temans Platorov (*Temans Platoris Daesitias*), Dezitijat u službi rimske armije. Bio pripadnik I Belgijske konjičke kohorte (turma Valerija Prokula), u kojoj je izgleda i završio svoju vojničku karijeru kao veteran pod zastavom (*vexillarius*). Poznat preko natpisa otkrivenog u garnizonu Gardun, gdje je vjerojatno i boravio u toku II. st. n. e. Pošto se Temans pojavljuje sa jasnom dezitijatskom sviješću i pripadnošću, to dokazuje da je on živio dok je ova zajednica još uvijek bila «živuća», a možda i u svome punom opsegu (znači nezahvaćena procesom municipalizacije) znači ne samo prije 212. god. n. e., nego i prije sredine II. st. n. e. Ali s druge strane ne i suviše rano, jer je on bio pripadnik spomenute kohorte kada se već ustalilo novačenje u nju iz redova domaćeg, peregrinskog stanovništva Dalmacije. Sudeći po natpisu Temans je umro u svojoj 45 godini i sahranjen je u blizini garnizona Gardun, a bio je u plaćenju vojnoj službi punih 24 godini. Temans Platorov je u pomoćne jedinice stupio ili sa 21 godinom ili vjerojatnije još par godina mlađi. (*CIL* III 9739 iz Garduna).

43. Tit Aurelije Saturnin (*T. Aurelius Saturninus*), Dezitijat koji je rimsko građanstvo stekao za vrijeme vladavine Marka Aurelija. Na natpisu se spominje zajedno sa suprugom Aurelijom Amurcianom. Poznat preko natpisa pronađenog u Pazariću kod Sarajeva (*CIL* III 13863); Patsch, 1894, 345; Isto, 1915, fus. 1. i sl. 117; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 34 i Tab. 5 sl. 3; Bojanovski, 1988, 149-150 i fus. 38; Ćeman, 2000, 133

44. Aurelija Amurcijana (*Aurelia Amurciana*), supruga T.Aurelija Saturnina. Poznata preko natpisa pronađenog u Pazariću kod Sarajeva (*CIL* III 13863); Patsch, 1894, 345; Bojanovski, 1988, 149-150 i fus. 38; Ćeman, 2000, 133

45. Tit Aurelije Maksimus (*T.Aurelius Maximus*), jedan od veterana dvojice Augusta (*Augustorum*), ---možda suvladara koji su nosili aurelijevsko gentilno ime--- (druga polovica II. st. n. e.), naseljen na području današnjeg Novog Grada-Sarajevo, poznat preko natpisa *CIL* III 2766 a (isp. P. 1035)=8374 Švrakino selo; Patsch, 1894, 341 i d.; Isto, 1895 A, 143; Bojanovski, 1988, 150 i fus. 39; Ćeman, 2000, 131

46. Aurelije Super. (*Aurelius Super.*), jedan od veterana VIII. legije Augusta, koji je sa porodicom (supruga *Vera*, djeca *Maximina*, *Victorinus*) poznat preko natpisa koji je sam podigao *CIL* III 8375 (isp. 12749) Gradac (općina Hadžići) kod Sarajeva; Patsch, 1894, 342; Isto, 1895 A, 143; Bojanovski, 1988, 150 i fus. 40; Ćeman, 2000, 130

47. Aurelija Prokula, spominje se na natpisu iz Zenice-DEC MVN BIS *CIL* III 12 765, možda supruga dekuriona municipija *Bistuensium* Tita Flavija Lucija, Datacija najvjerojatnije III st. n. e. (Truhelka, 1892, 342; Patsch, 1914, 180 sl. 61; Sergejevski, 1932 A, 39-40; Bojanovski, 1988, 158)

Napomena: a) Na jednom drugom zeničkom natpisu spominju se još 1. i 2. dvije osobe sa aurelijevskim gensom, ali je zbog izrazite oštećenosti vrlo teško dati bilo kakav zaključak o njima, izuzev da su možda zbog fragmenta CONIV bili bračno vezani. *CIL* III 12769; Truhelka, 1892, 343; Bojanovski, 1988, 166

b) Na još jednom natpisu iz Zenice se spominje izvjesni Aurelije Licinije (*Aurelius Licinius*), koji je posvetio natpis Herkulu Augustu. Imamović, 1977, 392-393

c) Na natpisu iz Stranjana kod Zenice spominju se 1. *Lupus*, 2. *Gresa* i 3. *Lucio puero*. Misilo, 1936, 24

d) Na jednom od natpisa pronađenih u Podbrežje-Zenica može se rekonstruirati ime 1. *Flavius Titus*. A možda i 2. *Clementis* i 3. Gnej Tit (čitanje posljednja dva imena vrlo nesigurno). Patsch, 1906 A, 159-160; Imamović, 1977, 470

48. Aurelija Prokula 2 (*Aurelia Procula*), djevojčica koja je umrla u 4 godini, poznata preko natpisa iz Zenice koji su joj podignuli roditelji Aurelije Nepos i *Procilla*. *CIL* III 12770; Truhelka, 1892, 343; Bojanovski, 1988, 166

49. Aurelije Nepos, otac Aurelije Procule 2, kojoj je zajedno sa svojom suprugom Procillom posvetio natpis. *CIL* III 12770; Truhelka, 1892, 343; Bojanovski, 1988, 166

50. Aurelije Krescentinus, (*Aurelius Crescentinus*), otac izvjesnog Filicijana, kome je zajedno sa svojom suprugom Julijanom posvetio natpis pronađen u Zenici. *CIL* III 12 768; Truhelka, 1892, 344; Bojanovski, 1988, 166; Likovni prikaz sa ovog spomenika nudi elemente orijentalizirajućeg stila koji je bio prisutan na prostorima koja su pripadala Dezitijatima.

51. Aurelije Prob, spominje se natpisu iz Zenice *CIL* III 12 764. Bio je otac vojnika II legije Adiutrix Licinija Viktorinusa koji je njemu i majci Proculi 2 posvetio natpis. Truhelka, 1892, 344; Bojanovski, 1988, 166, fus. 70

52. Aurelije (*Aurelius*) sin izvjesnog Marciusa, iz Homolja, Lepenica. Poznat preko jednog votivnog natpisa. Skarić, 1932, 4; Anđelić, 1963, 163

Napomena: U Višnjici i Podastinju su pronađena 3 natpisa na kojima se spominje veliki broj domaćih ljudi sa aurelijevskim gensom (Višnjica I-1. Aur. Titiano; 2. Aur. Iustiano; 3. Aur. Iusto; 4. Aur. Titus; 5. Aur. M[.]tilla; Na ovom natpisu se nalazi i ime *Surus*. Višnjica II-6. [.]urelio Victorino; 7. Aur. Victorin(a)e f.; 8. Aur. Vindici et 9. IVL? **moгуće samo I** (možda Iulius?) Vindiciano; 10. Aurelia Atilia) --- (Podastinje-11. Aur. Nava; 12. Aur. [.]cinianus; 13. Tem[.] Aur[...]).⁹ Na ovom natpisu se nalazi i ime *Marcellinus*. Vulić, 1933 A, 69-70; Misilo, 1936, 19, br. 2; 21, br. 4; Sergejevski, 1938, 111; Anđelić, 1963, 164-166; Bojanovski, 1988, 148 fus. 24.

U Donjoj Višnjici, lokalitet Bijele Vode, pronađen je i natpis na kojem se čita D(is) M(anibus) / [... Cor]nelio [...], / [...]liae Pontina, et Iu[...] / [pare]ntib(us) p(osuerunt)–Škegro, 1997, 103, br. 128. Kako se iz samog natpisa nejasno je koliko se stvarno osoba javlja na natpisu, sigurno najmanje dvije. Na natpisu iz Brestovskog kod Kiseljaka se spominju Arije Kar i njegov nećak Maksimin. Škegro, 1997, 103, br. 129

⁹ Inače veliki broj Aurelija je evidentiran i u Gornjem Podrinju. Truhelka, 1890 B, 190

53. Tit (vjerojatno sa flavijevskim gensom), spominje se na natpisu iz Zenice-DEC MVN BIS *CIL* III 12 765, otac dekuriona municipija *Bistuensium* Tita Flavija Lucija, Datacija najvjerojatnije III st. n. e. (Truhelka, 1892, 342; Patsch, 1914, 180 sl. 61; Sergejevski, 1932 A, 39-40; Bojanovski, 1988, 158)

54. Tit Flavije Valens (*T.F. Valens Varron...*), princeps Dezitijata iz perioda okvirno gledano samoga kraja I. st. n. e. i prvih desetljeća II. st. n. e. Rimsko građanstvo je osobno dobio za vrijeme vladavine Flavijevaca, jer njegov otac ima domaće ilirsko ime. Vjerojatno podigao spomenik Ulpiji i Prokuli. Natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa, Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (natuknica Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194

55. Tit Flavije Licinije, čitanje i rekonstruiranje i samoga imena teško, spominje se na natpisu iz Varvare I (Gornja Rama) i sudeći po rekonstruiranom tekstu bio dekurion i duovir municipija *Bistuensium*; Patsch, 1906 A, 151-159; Bojanovski, 1988, 157-159;

Napomena: a) Na tri natpisa iz Varvare može se naslutiti spominjane čitavog niza osoba, od kojih su neke isto bili i dekurioni i duoviri municipija *Bistuensium*. Međutim zbog oštećenosti tekstova je vrlo teško utvrditi njihovu međusobnu povezanost, a i ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da se na različitim natpisima spominju ustvari iste osobe. Tako se nalaze, na ta tri natpisa, možda spomenuti pored T.F.Licinija i 1. i 2. dvojica Licinijana sa flavijevskim gensom (možda sinovi T.F.Licinija), 3. T.F.Licinijanij, isto dekurion i duovir municipija *Bistuensium*, možda je riječ o jednom od one dvojice Licinijana (1. i 2.), zatim 4. Elija Prokula i 5. izvjesni T.Flavije (možda jedan od već spomenutih sa flavijevskim gensom), rekonstruira se kao sin Elije Prokule. Patsch, 1906 A, 151-159; Bojanovski, 1988, 157-159.

b) U Proslapu-Gornja Rama je nađen i natpis na kojem se spominje izvjesna 1. Pau?lina Ulpia. *CIL* III 13232=10049 p. 2328,11 Proslap-Gornja Rama; Bojanovski, 1988, 165.

c) Na još jednom natpisu iz Varvare se spominju osobe sa flavijevskim i elijevskim gensom 1. *Flavia Flaccila* 2. *Aelia Victorina*, majka Flavie Flaccile?. Natpis iz Varvare IV (*Flavia Flaccila*); Patsch, 1906 A, 154-155; Bojanovski, 1988, 161; 166.

d) Na natpisu iz Gornjeg Vakufa-Uskoplje spominje se Aurelije Tiron, Petrović, 1960-1961, 233-234; Bojanovski, 1974, 144; Isto, 1988, 166.

e) Na fragmentima natpisa iz Otinovaca prepoznaje se ime *Aurelius Licinianus*. *CIL* III 2763=13230 Otinovci, Patsch, 1895 B, 286-288.

56. Tit Flavije Lucije (*T.F.Lucius*), sin Tita, dekurion municipija *Bistuensium*, poznat preko natpisa iz Zenice-DEC MVN BIS *CIL* III 12 765. Spominje se zajedno sa izvjesnom Aurelijom Prokulom, možda suprugom. Datacija najvjerojatnije III. st. n. e. (Truhelka, 1892, 342; Patsch, 1893 A, 702; Isto, 1914, 180 sl. 61; Sergejevski, 1932 A, 39-40; Bojanovski, 1988, 158).

57. Teuta (*Teuta Vietis*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 na sepulkralnom spomeniku obitelji «Batona» iz Župče kod Breze. Vjerojatno je ona bila supruga Batona 2.

58. Ulpia, spominje se na natpisu *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa, koji joj je izgleda i posvećen. Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (natuknica Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194.

59. Ulpia Paula, živjela na sarajevskom području. Poznata preko nadgrobnog cipusa koji je sama sebi postavila za svoga života. Sergejevski, 1941, 18, sl. 2; Isto, 1947, 36.

60. Ulpia Successa, živjela na sarajevskom području. Supruga izvjesnog A.Celsa i poznata preko natpisa otkrivenog na obalama Željeznice. Živjela u periodu II.-III. st. n. e. (preciznije kraj II. ili početak III. st. n. e.). Imamović, 1979.

61. Ulpia (M)usa? (nesigurno čitanje), poznata preko natpisa *CIL* III 8377=12755 iz Osijeka kod Ilidže, moguće supruga Ulpia. Truhelka, 1890 A, 95-96.

62. Ulpio, natpis *CIL* III 8377=12755 Osijek kod Ilidže, čitanje nesigurno, moguće suprug Ulpie (M)use?. Truhelka, 1890 A, 95-96.

63. Ulpia Procilla?, čitanje vrlo nesigurno, spominje se na natpisu iz Zenice, *CIL* III 12766+12762, supruga? duovira municipija *Bistuensium?* i možda svećenika provincije Dalmacije. Datacija najvjerojatnije III. st. n. e. Njen muž?, čije ime je nepoznato, dokaz je da su i

rimski građani sa domorodačkim podrijetlom ostvarivali ne smo visoku političku i društvenu afirmaciju u svojoj lokalnoj zajednici nego i na široj provincijsko razini. (Truhelka, 1892, 345; Patsch, 1914, 176 sl. 51; Sergejevski, 1932 A, 37-38; Bojanovski, 1988, 158; Isto, 165).

Napomena: a) Na lokalitetu Mali Mošunj kod Travnika pronađen je veći broj ulomaka natpisa na kojima se mogu prepoznati 1. jedna osoba sa ulpijevskim gensom *CIL* III 12 778 p. 2256 2. izvjesni ... *Crescentis /Crescens/Crescentinus* sa aurelijevskim gensom; Kujundžić, 1916, 488; Bojanovski, 1988, 166, *CIL* III 13 864 Mali Mošunj.

3) *T.Flavius Apronius* i 4. Aurelia Apronija, možda supruga 3) T.F.Apronija. *CIL* III 13865 Patsch, 1893 A, 701; Bojanovski, 1988, 166.

b) Na lokalitetu Mali Mošunj se mogu naći još i imena 1. Aelia T.D. (čitanje nesigurno) i 2. Rufus (*Rufo filio*), Mandić, 1931, 22.

c) Na Malom Mošunju je pronađen i veliki broj ulomaka na kojima se nalaze fragmenti imena koja se teško mogu bar i približno rekonstruirati. Truhelka, 1890 B, 188-190; Patsch, 1893 A, 701; 703-704

d) Na lokalitetu Vitez pronađen je i natpis na kojem se isto spominje izvjesna 1. Ulpia, vjerojatno nečija supruga *CIL* III 8382, 13857=14220 Vitez; Patsch, 1895 B, 292; Bojanovski, 1988, 165.

64. Ursus, spominje se na natpisu iz Breze, sin Clarius, Sergejevski, 1938, 109.

65. Varro, otac princepsa Dezitijata T.F. Valensa, živio vjerojatno od sredine I. st. n. e. i u toku druge polovice istog stoljeća, i moguće bio jedna od uglednijih osoba u dezitijatskom društvu. Natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa, Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (natuknica Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194.

66. Vera, supruga Aurelija Super., veterana VIII legije Augusta, na natpisu se spominje sa svoje dvoje djece Maximinom i Viktorinom. Poznata preko natpisa *CIL* III 8375 (isp. 12749) Gradac (općina Hadžići) kod Sarajeva; Patsch, 1894, 342; Isto, 1895 A, 143; Bojanovski, 1988, 150 i fus. 40 (koji smatra da Vera nosi strano italско ili keltsko ime); Ćeman, 2000, 130

67. Victorin (*Victorinus*), sin Aurelija Super., veterana VIII legije Augusta i Vere, na natpisu se spominje zajedno sa svojom sestrom Maksiminom, poznat preko *CIL* III 8375 (isp. 12749) Gradac (općina Hadžići) kod Sarajeva; Patsch, 1894, 342; Isto, 1895 A, 143; Bojanovski, 1988, 150 i fus. 40; Ćeman, 2000, 130

68. Vieto¹⁰ (*Teuta Vietis*), spominje se na natpisu *ILJug* III, 1591 porodice «Batona» iz Župče, otac Teute.

69. Vivia, kćerka Ulpije Successe kojoj je ova posvetila natpis, poznata preko natpisa otkrivenog na obalama Željeznice. Živjela u periodu II.-III. st. n. e. (preciznije kraj II ili početak III st. n. e.). Imamović, 1979; Ćeman, 2000, 133

70. Andrija (*episcopus Bestoensis ecclesiae*), spominje se u aktima salonitanskih crkvenih sabora/sinoda iz 530. i 533. god. n. e. Njegova nadležnost se sigurno prostirala i preko prostora koja su nekada pripadala Dezitijatima, a vrlo je moguće i da se sjedište (sa bazilikom) ove biskupije nalazilo na nekadašnjem dezitijatskom prostoru. U literaturi koja spominje ove sabore, pojavljuju se izvjesna neslaganja vezana za navođenje Andrije, pa se tako kod Bojanovskog (1988, 159 i fus. 29----pozivajući se na Napretkovu povijest BiH, 1942, 141, bilj.10 i 12) nalazi da je Andrija 530. god. n. e., potpisan kao *Andreas episcopus ecclesiae Bestoensis*, a 533. god. n. e. kao *Andreas episcopus Bestuensis*, dok kod Čače (1995, 85 i fus. 218----pozivajući se na F.Šišić, Priručnik, 163) nalazimo opet za 533. god. n. e. *Andreas vir venerabilis episcopus ecclesiae Bestoensis*. Nepoznato je vrijeme rođenja i smrti Andrije niti njegovo podrijetlo, jedino možemo špekulirati da se on 5. V 533. god. n. e., kada je tražio da mu se smanji teritorija biskupije, bio u već zrelim godinama. Kao što je Baton Dezitijatski po imenu do danas najstarija, prva poznata osoba koja je vezana za dezitijatski prostor, tako je Andrija, posljednja po imenu poznata osoba koja je bila vezana i za Gornju Bosnu u predslavenskom periodu. Bojanovski, 1988, 159-160; Čače, 1995, 85 i fus. 218; Paškvalin, 2003, 56-59

Napomena : Na natpisu iz Krivoglavaca se sigurno spominju tri osobe u najbližoj rodbinskoj vezi, od kojih su sigurno jedna a možda i dvije sa elijevskim, a jedna sa ulpijevskim gentilnim imenom. Imena osoba sa natpisa iz Krivoglavaca dodatno dokazuju tezu o autohtonom podrijetlu i razvitku akvske municipalne jedinice, jer su Publije Elije Viktorin i njegov sin

¹⁰ Imena su transkribirana u duhu našeg jezika.

Viktorin bili obnašatelji visokih lokalnih upravnih funkcija. Publije Elije Viktorin i njegova supruga Ulpija Galija su bili nesumnjivo predstavnici lokalne romanizirane aristokratije i vrlo vjerojatno i sami dezitijatskog podrijetla, a ne naseljeni uslijed dedukcije kolonije i doseljavanja stranog elementa.

TOPONIMI IZ IZVORA KOJI SE MOGU DOVESTI U VEZU S DEZITIJATIMA

Ad Matricem---lokalitet na cesti Salona-Argentaria, poznat preko Pojtingerove karte, V, 5. ubikacija nepoznata, velika mogućnost da se uopće nije nalazilo na dezitijatskom području. Tomaschek, 1880; Hörnes, 1882; Evans, 1883; Ballif, 1893; Patsch, 1906 A, 151-159; Miller, 1916; Pašalić, 1959 B, Isto, 1960; Bojanovski, 1974; 165 i d.; 173; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 156.

Aquae S...---urbano središte *R.P.Aquae S...*, lokacija sarajevsko naselje Ilidža, poznata preko natpisa u počast Dioklecijanu i natpisa Katija, Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Isto, 1940, 15-18; Isto, 1947, 36-37; 45-46; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Bojanovski, 1988, 144-154; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157.

Arduba---naselje poznato preko podataka *Cass. Dio* LVI, 15, 1-3 za ljeto 9. god. n. e. Ubikacija još uvijek nepoznata, Tomaschek, 1880; Hirschfeld, 1890, 25, 357; Wilkes, 1969, 418; Raunig, 1973; Imamović, 1978; Bojanovski, 1988, 52; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 54; Paškvalin, 2000, 195.

Bathinus flumen---poznata sa solinskog natpisa *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263, za 19/20 god. n. e. i podatka *Vell.* II, CXIV, 4 za ljeto 8 god. n. e. Riječ je o rijeci Bosni. Tomaschek, 1880, 499; Sax, 1889; Tallócsy, 1889; Isto, 1893; Rücker, 1889; Isto, 1893; Saria, 1929; Isto, 1930; Isto, 1933; Vulić, 1933 A; Isto, 1935; Mayer, 1940; Isto, 1957; Budimir, 1959; A. Mócsy, 1959; Alföldy, 1965 A; Bojanovski, 1974, 193-199; Isto, 1988, 51, i fus. 66; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157.

Bersel(l)um---lokacija (naselje) poznato preko Ravenjanina (IV 19), nalazi se između Sapue i Ibisue. Ubicira se na različita mjesta (Mali Mošunj, centralni ili južni dio Dalmacije, negdje na putu Kupreško polje-dolina Janja-Šipovo, Varošluk-Turbe). Truhelka, 1892, 347; Mayer, 1957, 84; Pašalić, 1960, 50; Bojanovski, 1974, 255; Isto, 1988; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158.

Bistue Nova---naselje poznato preko preko Pojtingerove karte VI, 1; Ravenjanin IV, 19⇒ *Bisua* ili *Ibisua* (možda se njegovo spominjanje ne odnosi konkretno na *Bistue Nova*). Uobičajeno se dovodi u vezu sa municipijem *Bistuensium*, a možda i sjedište *Bestoensis ecclesiae*. Ubikacija još uvijek neodređena, možda negdje u zeničkoj kotlini i lašvanskom porječju. Tomaschek, 1880; Hörnes, 1882; Evans, 1883; Truhelka, 1892, 346-347; Ballif, 1893; Patsch, 1902 A; Patsch, 1906 A, 151-159; Kujundžić, 1916; Isto, 1925; Pašalić, 1959 B, Isto, 1960; Bojanovski, 1974, Bojanovski, 1974, 134-146; 225-226; Isto, 1988, 157-167; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158; Paškvalin, 2003, 54-61.

Bistue Vetus---naselje poznato preko Pojtingerove karte V, 5; Ravenjanin IV, 16 ⇒ *Bistua betus*. Ubikacija još uvijek neutvrđena, moguće da se uopće nije nalazila na dezitijatskom području. Alačević, 1878; Tomaschek, 1880; Hörnes, 1882; Evans, 1883; Ballif, 1893; Patsch, 1906 A, 151-159; Kujundžić, 1916; Isto, 1925; Miller, 1916; Pašalić, 1959 B, Isto, 1960; Bojanovski, 1974, 134-146; Isto, 1988, 157-167; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158.

Bulsinio monte---poznat preko Pojtingerove karte VI, 4 - 5 i Ravenjanin IV, 16⇒ *Montebulsi*. Lokaliziranje još uvijek neutvrđeno, vrlo vjerojatno da se uopće nije nalazio na dezitijatskom području. Alačević, 1878; Tomaschek, 1880; Evans, 1883; Patsch, 1906 A, 151-159; Bauer, 1906; Pašalić, 1959 B, 66; Isto, 1960, 47; Bojanovski, 1974, 158; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158.

Capella (ili Copella) et Arena---mjesto/lokacije poznate iz Akata salonitanskog crkvenog sabora 533. god. n. e., i sigurno su se neposredno prije te godine nalazila u okviru nadležnosti biskupa *Bestoensis ecclesiae*. Na spomenutom saboru biskup Andrija je tražio da se od njegove biskupije, jer je prevelika, odijeli jedan dio koji počinje od mjesta *Cappella et Arena*. Precizno lokaliziranje još uvijek neutvrđeno. Negdje u širem području središnje Bosne (uključujući i Gornju Bosnu i sarajevsko područje), istočne Bosne ili možda i sjeverne Hercegovine. Oba lokaliteta, možda naselja ili samo markatne zemljopisne točke, su bili značajniji i poznatiji, čim ih je Andrija mogao Saboru predstaviti kao mjesta od kojih je potrebno odijeliti dio njegove biskupije. Više je autora skloni mišljenju da se *Capella* može dovesti u vezu sa današnjim lokalitetom Kopilo. Čače lokalitet *Arena* možda dovodi u vezu sa Ravenjanovim (IV, 19) lokalitetima Apeva i Aleba (koji su jedno te isto mjesto, samo od strane Ravenjanina, zbog korištenja različitih vrela, ponovljeno navedeno). Bojanovski, 1988, 159-160; Čače, 1995, 85.

He(dum) castellum Daesitiatum (HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM)--- lokacija poznata sa solinskog natpisa *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263, Ubikacija još uvijek neutvrđena; negdje u Gornjoj Bosni, južno od Zenice (brezansko, sarajevsko, visočko, lepeničko-kiseljačko područje). Patsch, 1906 A, 158; Pašalić, 1960; Bojanovski, 1974; 182 i d.; 1984, 58 i d.; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158.

Stanecli---naselje poznato preko Pojtingerove karte VI, 1, na putu *Salona-Argentaria*, preciznije između Bistue Nova i Argentarie. Ubikacija još uvijek nepoznata. Tomaschek, 1880; Truhelka, 1890 A; Patsch, 1890; Miller, 1916; Novak, 1918, 24; Skarić, 1923; Pašalić, 1960; Imamović, 1974; Bojanovski, 1974, 133; 174; 179; 182-183; 187; 201; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 160.

Napomena: U cjelokupnom radu preračunavanje udaljenosti iz rimskih milja u moderne kilometre zasniva se na odnosu 1 rimska milja=1497 današnjih metara (1, 497 km). Međutim, ovaj odnos je potrebno uzeti relativno jer odnos modernih i rimskih mjera udaljenosti još uvijek nije apsolutno određen, pa se tako za 1 rimsku milju uzimaju i sljedeći odnosi (1480 m., 1472 m., 1478 m., 1500 m.---o tome v. Bojanovski, 1974, 133, fus. 1). Ako bi se primijenili spomenuti odnosi na udaljenosti naših lokaliteta i Salone, to bi izgledalo na sljedeći način:

predloženi odnos	Bistue Vetus	Ad Matricem	Bistue Nova	Stanecli	HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM	AD BATH?[.... ?]MEN
1472 m.	78, 016 km	114, 816 km	144, 256 km	179, 584 km	229, 632 km	232,576 km
1478 m.	78, 334 km	115, 284 km	144, 844 km	180, 316 km	230, 568 km	233, 524 km
1480 m.	78, 440 km	115, 440 km	145, 040 km	180, 560 km	230, 880 km	233, 840 km
1497 m.	79, 341 km	116, 766 km	146, 706 km	182, 634 km	233, 532 km	236, 526 km
1500 m.	79, 500 km	117 km	147 km	183 km	234 km	237 km

Na osnovi predložene tabele udaljenost između Salone i Bistue Vetus je bila između 78 i 80 km; Salone i Ad Matricem 114 i 117 km; Salone i Bistue Nova 144 i 147 km; Salone i Staneclia 179 i 183 km; Salone i HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM 229-234 km.

Suvremeni lokaliteti

--popis lokaliteta koji bi se mogli dovesti u vezu sa podrijetlom, razvitkom dezitijatske narodnosne zajednice i antičkom provincijalnom strukturom. Period metalno doba (prapovijest i protohistorija) -antičko razdoblje do doseljavanja Slavena),

Napomena;

1. Nalazišta su sistematizirana na osnovi teritorijalne pripadnosti (regionalna, općinska-na osnovi stanja iz 1990. god.).
2. Nazivi lokaliteta su navedeni na osnovi standarda preuzetog iz Arheološkog leksikona po sustavu; ime uže lokacije, ime mjesta, ime općine (stanje iz 1990. god.). Ovaj standard se primjenjuje u cjelokupnom radu.

Gornja Bosna

Gradine;

1. Gradac Zabrđe, Kiseljak, Anđelić, 1963, 158-159
2. Oštrik, Kuliješ, Kiseljak, Anđelić, 1963, 158
3. Ban Brdo, Kuliješ, Kiseljak, Anđelić, 1963, 155
4. Gradac, Homolj, Kiseljak, Skarić, 1932, 1-22; Anđelić, 1963, 158
5. Veliki Gradac, Gornje Žeželovo, Kiseljak, Anđelić, 1963, 158-159
6. Orlovača, Boljkovići, Kiseljak, Anđelić, 1963, 157; 159
7. Kosa, Radanovići, Kiseljak, Anđelić, 1963, 157
8. Rat, Draževići, Kiseljak, Anđelić, 1963, 155
9. Gradina Ljetovik, Kiseljak, Anđelić, 1963, 157; 159
10. Okret, Potkraj, Kiseljak, Anđelić, 1963, 157; 159
11. Mali Okruglić, Palež, Kiseljak, Anđelić, 1963, 157; 159
12. Duhri, Kiseljak, Anđelić, 1963, 157; 159
13. Gradište, Palež, Kiseljak, Anđelić, 1963, 156-157; 159
14. Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko, Bojanovski, 1984, 63-64
15. Visoki, Grad Visoko, Mazalić, 1954, 227-253; Anđelić, 1984, 158-184
16. Strašive Stijene, Borina, Kiseljak, Anđelić, 1963, 157; 159
17. Gradac, Višnjica, Kiseljak, Anđelić, 1963, 156
18. Ukučevci, Podastinje, Kiseljak, Mandić, 1925, 62; Anđelić, 1963, 156
19. Crkvina, Podastinje, Kiseljak, Patsch, 1894, 344-345; Mandić, 1925, 64; Basler, 1954, 302; 305; Anđelić, 1963, 156; Imamović, 1992-1995, 62-73; Isto, 2000
20. Bijele Vode, Podastinje, Kiseljak, Anđelić, 1963, 156; 159
21. Gradac, Gromiljak, Kiseljak, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 18-19 čl. B.Marijanović
22. Gradina, Gornja Zimča, Visoko, Basler, 1954, 300
23. Veliki Gradac, Ščitovo, Fojnica, Basler, 1954, 300
24. Zvonigrad, Božići, Fojnica, Imamović, 1972, 193

25. Gradac, Gojevići, Fojnica, Basler, 1954, 301
26. Gradina, Fojnica, Basler, 1954, 300-301
27. Gradina, Brestovsko, Kiseljak, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 19 čl. B.Marijanović
28. Gradina, Hadžići, Visoko, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 19-20, čl. I.Bojanovski
29. Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko, Bojanovski, 1984, 61
30. Gradina Kopači, Visoko, Anđelić, 1984, 184
31. Gradac, Podgora, Breza¹, Bojanovski, 1984, 65-66
32. Gradina, Dabrovine, Vareš, Radimsky, 1892 B; Sergejevski, 1956; Pašalić 1959 B, 65; Isto, 1960, 51; Nikolajević, 1969, 223-227; Isto, 1970;
33. Kamen, Budoželj, Vareš, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 21 čl. B.Marijanović
34. Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš (riječ je o kraljevskom gradu), Anđelić, 1973, 23-150
35. Krst, Kraljeva Sutjeska, Kakanj, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 23 čl. B.Marijanović
36. Streževica, Teševo, Kakanj, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 26 čl. B.Marijanović
37. Gradina, Zagrade, Kakanj, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 20 čl. B.Marijanović
38. Gradina, Crnač, Kakanj, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 19 čl. B.Marijanović
39. Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj, Paškvalin, 1991; Isto, 2000, 221-222; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 20, čl. V.Paškvalin
40. Gradina, Brežani, Kakanj, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 19 čl. I.Bojanovski
41. Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj, Bojanovski, 1984, 67
42. Gradina Krstac, Zbilje, Visoko, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 23 čl. I.Bojanovski-S.Perić
43. Gradina, Rogoušići, Pale, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
44. Velika Gradina, Kadino Selo-Velika Strana, Pale, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 57, čl. L. Fekeža
45. Gradina, Vidotina, Ilijaš, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
46. Gradina, Ivančići, Ilijaš, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
47. Gradina Kamenica-Nanići, Ilijaš, Malez, 1968, 179-180
48. Gradina Čavljak, Hreša, Sarajevo-Stari Grad, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 46, čl. L. Fekeža
49. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, Mandić, 1927, 10-11; L.Fekeža, Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed,
50. Obhoda, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908 A, 365-367

¹ Bojanovski, 1973, 394, spominje i gradine u Nebočaju, Balibegovićima kod Breze te na Vrani kod Visokog, koje se ne nalaze uvedene u popis gradina u Arheološkom leksikonu BiH. Sličan problem kod Bojanovskog nalazimo i u navođenju gradina u zeničkom području, gdje se isto spominju gradine koje se ne nalaze ili se nalaze pod drugim imenom u popisu u AL BiH, kao npr. gradina u Negraju.

51. Velika Gradina, Faletići, Sarajevo-Stari Grad (riječ je ustvari o dvije gradine međusobnoj vezanim), Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža
52. Gradina Donje Biosko, Sarajevo-Stari Grad, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 44, čl. L. Fekeža
53. Fortica, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908 A, 375-378; Čović, 1965, 34; 79-82
54. Gradina, Mrkovići, Sarajevo-Centar, Ćurčić, 1908 A, 367
55. Gradac Bistrik, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908 A, 365
56. Nasebinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, Sarajevo-Centar, Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Ćurčić, 1908 A, 364-365; Sergejevski, 1947, 39-40; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 42
57. Gradac, Nahorevo, Sarajevo-Centar, Ćurčić, 1908 A, 367
58. Kokorevac, Nahorevo, Sarajevo-Centar, Ćurčić, 1908 A, 367-368
59. Gradac (Ilinjača) Gornji Kotorac, Ilidža, dugovječno i veliko naselje, Ćurčić, 1908 A, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58, Čače, 1998, 27-28
60. Gradina Hrasnica-Lasica, Ilidža, Bajo, 1974, 45; 57, 60; 65
61. Gradac, Dvor, Sarajevo-Novigrad, Skarić, 1937, 22; 26
62. Grad Svake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188
63. Rečica, Rečica, Sarajevo-Novigrad, Skarić, 1937, 22
64. Mala Gradina, Zenik, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. B.Čović
65. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, Skarić, 1937, 26; Čović, 1983 B, 392; 396; Marijanović, 1984, 89-96
66. Gradina, Blažuj, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 44, čl. L.Fekeža
67. Rogoš, Blažuj, Ilidža, Radimsky, 1892 C, 225-226
68. Gubavac, Vrelo Bosne, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 47, čl. L.Fekeža
69. Gradac, Gradac, Hadžići, Mazalić, 1942, 193-206; Isto, 1972, 79-85; Bešlić, 1971, 171;
70. Borak, Tarčin, Hadžići, Bešlić, 1971, 172; Bojanovski, 1978, 104, 108
71. Gradina, Lokve, Vogošća, Mazalić, 1950, 409
72. Gradina Umoljani, Trnovo (uz rijeku Rakitnicu), Patsch, 1902 C, 331
73. Borak, Katići, Busovača, Bešlić, 1971, 156; Paškvalin, 2000, 223
74. Gradina, Jelinak, Busovača, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 199, čl. B.Marijanović
75. Gradina-Seoci, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 198, čl. B.Marijanović
76. Gradina, Dragovci, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 198, čl. B.Marijanović
77. Gradina, Kopilo, Zenica, Trajković Č, 1971; Čović, 1980, 74; Isto, 1987, 482-483
78. Gradina, Klopče, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 199, čl.

B.Marijanović

79. Birac, Donja Gračanica, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 195, čl. B.Marijanović
80. Hum, Donja Gračanica, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 200, čl. B.Marijanović
81. Vis (Veliki i Mali), Podbrežje, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 205, čl. B.Marijanović
82. Mrtvačka Gradina, Gradišće, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 202, čl. B. Marijan
83. Kica, Gradišće, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 201, čl. B.Marijanović
84. Gradina, Stranjani, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 199, čl. B.Marijanović
85. Gradina, Dobriljevo, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 198, čl. B.Marijanović
86. Olovac, Olovo, Hörmann, 1889; Anđelić, 1978, 340
87. Gradina Zvezdan, pl. Zvijezda, Vareš

Tumuli;

1. Karinjača, Donji Draževići, Kiseljak, Anđelić, 1963, 155-156
2. Krivača 1, Kiseljak, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 23, čl. B.Marijanović
3. Kiseljak 1, Kiseljak, Anđelić, 1963, 153-155; 159
4. Grmače, Ričica, Kakanj, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 20, čl. B.Marijanović
5. Gromile, Haljinići, Kakanj, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 23, čl. B.Marijanović
6. Krčevine, Dovlići, Sarajevo-Stari Grad, Mazalić, 1939, 24
7. Močila, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908 A, 378
8. Orlovac, Hreša, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908 A, 365
9. Gradac, Ilinjača, Gornji Kotorac, Ćurčić, 1908 A, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58
10. Kovačevina, Krupac, Ilidža, Bešlagić, 1971, 50
11. Pasatina, Krivoglavci-Pasatina, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 54, čl. K. Topolovac
12. Gomila, Krivoglavci, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 43, čl. K. Topolovac
13. Uvrate, Raspotočje, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 205, čl. N. Miletić,
14. Kamen, Puhovac, Zenica, Bešlagić, 1971, 146

Ostave;

1. Motke, Brnj, Kakanj, Fiala, 1896 A, 346
2. Brgule, Brgule, Vareš, Čović, 1980; Isto, 1983 A, 439-444
3. Tarčin1, Tarčin, Hadžići, ostava oružja, Bojanovski, 1964, 195-196
4. Lašva, Lašva, Zenica, Radimsky, 1894, 431

Pojedinačni nalaz;

1. Ukučevci, Podastinje, Kiseljak, (u podnožju gradine 1908 pronađen brončani šljem grčko-ilirskog tipa), Mandić, 1925, 62; Anđelić, 1963, 152
2. Gradac, Podgora, Breza, (željezno koplje), Bojanovski, 1984, 65-66
3. Kužno Groblje, Kraljeva Sutjeska, Kakanj, (brončana fibula), Čović, 1971, 323-326
4. Fojnica 1, Fojnica, brončana statua Atisa i geme, Patsch, 1895 C, 237; 239, sl. 1; Imamović, 1972, 195; Isto, 442, i sl. 216 na str. 443
5. Kreševo 1, Kreševo, profilirani vijenac, Basler, 1954, 303
6. Centar 1, Sarajevo-Centar, fibula tipa sidro, Sergejevski, 1947, 38-39
7. Bara, Rakovica-Košelji, Ilidža, ostaci rimskih keramičkih vodovodnih cijevi, Bojanovski, 1981 A, 142
8. Tekija, Podlugovi, Ilijaš, slučajno otkrivena rimska cigla i kasnoantički kapitel sa abakom, volutama i listovima, Sergejevski, 1948, 182
9. Orahovačko polje, Nemila, Zenica, bakrene sjekire (eneolitik), Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 203, čl. B.Marijanović
10. Polje, Dugo Polje, Busovača, rimska lampa s pečatom C.DESSI, Fiala, 1894 A, 96
11. Borak, Katići, Busovača, tragovi iz brončanog i željeznog doba, Bešlagić, 1971, 156; Paškvalin, 2000, 223
12. Cvrkavlje (Cvrkalje), Putovići, Zenica, rimski vodovod izgrađen od cigli, Paškvalin, 1979, 70
13. Olovac, Olovo, brončano koplje, Hörmann, 1889; Anđelić, 1978, 340
14. Hambarine, Podastinje, Kiseljak, kasnoantički granarij, ostave žita, Mandić, 1925, 62

Grobovi (samostalni ili u okviru nekropola ravnih grobova);

1. Kamenjača, Breza, Čremošnik-Sergejevski, 1930, 8-9; Sergejevski, 1943, 14-19; Paškvalin, 1975, 57-62-Tbl. XXX-XXXIII; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 21 (članak V. Paškvalina); Paškvalin, 1996, 98-101+Tbl.II, sl. 3; III; IV; ; Isto, 2000, 192; Perić, 2002, 191-193
2. Gračanica, Malo Čajno, Visoko, Čović, 1984 A, 31-37; Perić, 2002, 187
3. Srijetež, Bukovlje, Kakanj, Radimsky, 1890, 368-373; Čović, 1983 A, 439-444
4. Dragi Kamen, Kakanj, Mandić, 1933, 1-2; Čović, 1975 A, 29-33; Isto, 1983 A, 439-444
5. Čatići, Čatići, Kakanj, Radimsky, 1890, 373-375; Čović, 1971, 323-326; Isto, 1983 A, 439-444
6. Složena grobna konstrukcija u Vratnici, Visoko, Čović, 1984 A, 37-48; Isto, 1987, 485; 504-505; 511-512; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 28 (članak B.Čovića i Irme Čremošnik); Perić, 1995, 125-130; Isto, 2002, 190-191,
7. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188
8. Semizovac, Semizovac, Vogošća, Čović, 1957, 241-255
9. Novo Sarajevo 1, Sarajevo-Novog Sarajeva, (iz rimskog doba) Sergejevski, 1947, 28-29

10. Marin-dvor 2, Sarajevo-Centar, (iz rimskog doba), Sergejevski, 1947, 14-29; Smole-Gavrilović, 1971
11. Marin-Dvor, 1, Sarajevo-Centar (iz rimskog doba), Patsch, 1895 D, 94-95; Sergejevski, 1947, 28
12. Varošište, Mihaljevići, Novi Grad-Sarajevo, (iz rimskog doba), Miletić, 1955, 151-155 sl. 1-2+Tbl. I; Isto, 1956, 9-39; Isto, 1961, 249-257
13. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, (iz rimskog doba-3 groba sa spaljenim pokojnicima) Skarić, 1937, 26; Čović, 1983 B, 392; 396; Marijanović, 1984, 89-96
14. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, G.Čremošnik, 1930;
15. Gradina, Jelinak, Busovača, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 199, čl. B.Marijanović
16. Bilimišće, Zenica, vrlo bitno nalazište sa čitavim nizom natpisa, Truhelka, 1892, 340-349; Isto, 1914 A, 222-223; Sergejevski, 1932 A, 35-36; Isto, 1965, 17-25; Miletić, 1963, 42; Nikolajević, 1969, 245-252; Basler, 1972, 125-135; Bojanovski, 1973, 397; Paškvalin, 1979, 55-83;
17. Crkve, Drivuša, Zenica, Truhelka, 1892, 349
18. Crkvina (Grčko groblje, Orašje, Trepavice), Drivuša, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 196, čl. Paškvalin-Miletić
19. Drivuša 2, Drivuša, Zenica, (navodno jedan grob) Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 197, čl. I. Marijanović

Novac;

1. Fojnica 1, Fojnica, makedonski novac Filipa II i Aleksandra Velikog, novac iz Apolonije, Dirahija, Augustov i uopće carski rimski novac; Patsch, 1895 C, 237; Imamović, 1972, 195
2. Ljeskovice, Višnjica, Kiseljak, novac Marka Aurelija, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 23, čl. G.Kraljević
3. Gradac, Podgora, Breza, Bojanovski, 1984, 65-66
4. Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš (riječ je o kraljevskom gradu), Anđelić, 1973, 23-150
5. Novo Sarajevo 1, Sarajevo-Novo Sarajevo, Sergejevski, 1947, 28-29
6. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, G.Čremošnik, 1930;
7. Korito Miljacke u Sarajevu, novčić Didića Julijana, numizmatička zbirka Zemaljskog muzeja pod inventarskim brojem 12359
8. Sarajevo, na više mjesto nađen rimski novac, Sergejevski, 1947, 40-42
9. Gradac (Ilinjača) Gornji Kotorac, Ilidža, refugij, Čurčić, 1908 A, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58
10. Jelinak, Jelinak, Busovača, Kraljević, 1980, 85
11. Gradina, Klopče, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 199, čl. B.Marijanović

Ostave novca;

1. Humac, Podastinje, Kiseljak, skupni nalaz velikog broja rimskih novčića iz III st.n.e., Patsch, 1902, 391; Anđelić, 1963, 162
2. Fojnica 2, Fojnica, nađena 62 rimska novčića iz III st.n.e. i 1 rimski sestercij

kovnice Viminacium iz 251 god.n.e., Patsch, 1897, 523

Ostaci rimskih građevina (naselja na otvorenom, vila urbana, vila rustica)

1. Zabrdje, Zabrdje, Kiseljak, Anđelić, 1963, 164
2. Kuliješ, Kuliješ, Kiseljak, Patsch, 1897, 521; Anđelić, 1963, 163
3. Zgonovi, Azapovići, Kiseljak, Anđelić, 1963, 163
4. Han Ploča 2, Han Ploča, Kiseljak, Anđelić, 1963, 163
5. Ispod Gradine, Duhri, Anđelić, 1963, 163
6. Krčevine, Kiseljak, Mandić, 1925, 64; Basler, 1954, 301
7. Glavica, Kiseljak, Basler, 1954, 301-305
8. Krivača 2, Kiseljak, Patsch, 1902, 394; Mandić, 1925, 64; Basler, 1954, 301
9. Bijeke Vode, Gornja Višnjica, Kiseljak, Misilo, 1936, 15-26; Sergejevski, 1957, 121-123; Imamović, 1992-1995, 74-75
10. Mravnjače 1, Višnjica, Kiseljak, Bešlagić, 1967, 41; Imamović, 1972, 199
11. Višnjica polje, Donja Višnjica, Kiseljak, Anđelić, 1963, 160-161
12. Crkvina, Gromiljak, Kiseljak, Basler, 1954, 303; Imamović, 2000
13. Gromiljak, Gromiljak, Kiseljak, (nađen natpis patrona kolegija), Patsch, 1902, 394; Sergejevski, 1957, 121; Anđelić, 1963, 160-165; Imamović, 2000
14. Crkvenjak, Haljinići, Kakanj, Patsch, 1910, 208; Miletić, 1980, 43-50
15. Bjelovići, Bjelovići, Kakanj, Patsch, 1910, 208
16. Duge Njive (Kaursko groblje), Doboj, Kakanj, Sergejevski, 1948, 177-180; Bojanovski, 1984, 85
17. Crkvina, Mokronoge-Buzić Mahala, Visoko, Bojanovski, 1973, 402; Isto, 1984, 69-70
18. Svibe, Gornje Moštre, Visoko, Bojanovski, 1973, 402-404; Isto, 1984, 70-71
19. Omejak, Maurovići, Visoko, Bojanovski, 1984, 72-73
20. Gromile, Karaula, Kakanj, Bojanovski, 1984, 85
21. Ocrkavka, Homolj, Kiseljak, Anđelić, 1963, 163; 180
22. Srđ, Breza, Čorović, 1913, 409-420; Nikolajević, 1970, 91-112.
23. Povratnica, Podastinje, Kiseljak, Mandić, 1925, 64
24. Arnautovići, Arnautovići, Visoko, Benac, 1965, 261-275; Anđelić, 1980, 183-247
25. Vratnica, Vratnica, Visoko, Čović, 1984, 37-48
26. Raskršće, Maurovići-Rizvići, Visoko, Čović, 1984, 72
27. Naklo, Vojkovići, Ilidža, Fiala, 1889, 92; Isto, 1892, 212-214, I. Čremošnik, 1950 A, 387
28. Kamenjača, Vogošća, Patsch, 1902 A, 16; Bajo, 1973, 120-121
29. Gromiljače, Raštelica, Hadžići, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 47, čl. K.Topolovac
30. Pazarić, Pazarić, Hadžići, Patsch, 1894, 345; Bojanovski, 1978, 104; Isto, 1988, 149-150 i fus. 38; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 34;
31. Crkvište, Blažuj, Ilidža, Patsch, 1894, 343; Sergejevski, 1947, 33; Benac, 1954, 32; Imamović, 1977, 84; 336-337

32. Osijek, Osijek, Ilidža, Truhelka, 1890 A, 95-96; Sergejevski, 1947, 32
33. Mekote, Osijek, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. L.Fekeža
34. Crkvine, Rakovica-Šamin Gaj, Ilidža, Bojanovski, 1981 A, 142
35. Despića njive, Rakovica, Ilidža, Bojanovski, 1981 A, 142
36. Hrasnica, Hrasnica, Ilidža, Benac, 1954, 33
37. Crnač, Donji Kotorac, Ilidža, Bešlagić, 1971, 177
38. Crkvina, Donji Kotorac, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 41, čl. K.Topolovac
39. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, G.Čremošnik, 1930;
40. Švrakino selo, Novi Grad-Sarajevo,² Patsch, 1894, 341; Imamović, 1977, 364
41. Butila, Butila, Ilidža, Arheološki leksikon III, 1988, 40, čl. K.Topolovac
42. Grčko Groblje, Svrake, Vogošća, Mazalić, 1950, 405-406
43. Gornja Jošanica, Vogošća, Patsch, 1902, 16
44. Centar 2, Sarajevo, Radimsky, 1896;
45. Faletići, Faletići, Stari-Grad Sarajevo, Bojanovski, 1981 A, 144
46. Naklo, Vojkovići, Ilidža, Fiala, 1889, 92; Isto, 1892, 212-214, I. Čremošnik, 1950 A, 387
47. Ilidža, Ilidža, Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Bojanovski, 1988, 144-154; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157;
48. Marije, Krivoglavci, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. K.Topolovac
49. Bjeluše, Rakovica, Ilidža, Bojanovski, 1981 A, 142
50. Marin-dvor 2, (šire područje) Sarajevo-Centar, Sergejevski, 1947, 14-29; Smole-Gavrilović, 1971
51. Kamenice, Kaćuni, Busovača, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 200, čl. I. Marijanović
52. Odmud, Raspotočje, Zenica, Patsch, 1906 A, 158
53. Selo, Putovići, Zenica, Trajković D, 1971, 72
54. Podmočilo (Mlinčići), Tišina, Zenica, (pronađen mozaik), D. i Č. Trajković, 1969, 183-185; Trajković D, 1971, 70-71
55. Koprine, Podbrežje, Zenica, Patsch, 1906 A, 159
56. Babino polje, Donja Gračanica, Zenica, Patsch, 1906 A, 159
57. Bilimišće, Zenica, vrlo bitno nalazište sa čitavim nizom natpisa, Truhelka, 1892. 340-349; Isto, 1914 A, 222-223; Sergejevski, 1932 A, 35-36; Isto, 1965, 17-25; Miletić, 1963, 42; Nikolajević, 1969, 245-252; Basler, 1972, 125-135, Paškvalin, 1979, 55-83
58. Crkvina (Grčko groblje, Orašje, Trepavice), Drivuša, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 196, čl. Paškvalin-Miletić
59. Drivuša 2, Drivuša, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 197, čl. I. Marijanović
60. Zahambarice, Stranjani-Babići, Zenica, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 206, čl. I. Marijanović

² U Arheološkom leksikonu, lokalitet pogrešno naveden kao Novo Sarajevo 2, Sarajevo-Novo Sarajevo

61. Pod Gracem, Gornja Višnjica-Begovići, Kiseljak, Paškvalin, 1983, 118-121; Imamović, 1992-1995, 75-80; Paškvalin, 2000, 222-223
62. Dvorišta, Putovići, Zenica, Paškvalin, 1979; Isto, 1990; Isto, 2005, 202-211; Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 197, natuknica V.Paškvalin;
63. Ograja, Putovići, Zenica, (ostaci terma), Paškvalin, 1968 A; Isto, 1979; Isto, 1990
64. Livade, Krivoglavci, Vogošća

Rimski kameni spomenici;

1. Kuliješ, Kuliješ, Kiseljak, rimska stela, Patsch, 1897, 521; Anđelić, 1963, 163
2. Pod Gracem, Gornja Višnjica-Begovići, Kiseljak, Paškvalin, 1983, 118-121; ; Imamović, 1992-1995, 75-80; Isto, 2000, 222-223
3. Bijele Vode, Gornja Višnjica, Kiseljak (nađen natpis coloniae Salonitanae), Misilo, 1936, 15-26; Sergejevski, 1957, 121-123; ; Imamović, 1992-1995, 74-75; Imamović, 2000
4. Mravnjače 1, Višnjica, Kiseljak, Bešlagić, 1967, 41; Imamović, 1972, 199; Isto, 2000
5. Višnjica polje, Donja Višnjica, Kiseljak, Anđelić, 1963, 160-161
6. Povratnica, Podastinje, Kiseljak, Mandić, 1925, 64
7. Podastinje, Podastinje, Kiseljak, Sergejevski, 1938, 111
8. Kiseljak 1, Kiseljak, Anđelić, 1963, 153-155; 169
9. Gromiljak, Gromiljak, Kiseljak, Patsch, 1902, 394; Sergejevski, 1957, 121; Anđelić, 1963, 160-165; Imamović, 2000
10. Vina, Župča, Breza, (natpis «Batona») D.Rendić-Miočević, 1948, 15, 32; 49; Mayer, 1957, 81-82; Alföldy, 1969; Miletić, 1975, 98; Bojanovski, 1988, 146, fus. 15; Paškvalin, 1975, 61; Isto, 1996, 96-97 i fus. 9; Isto, 2000, 194; 219-221;
11. Crkvina, Breza, (natpis *ILJug* III, 1582 princepsa T.F.Valensa), Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (članak Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194
12. Gradina, Dabravine, Vareš, fragment rimskog žrtvenika, Radimsky, 1892 B; Sergejevski, 1956; Pašalić 1959 B, 65; Isto, 1960, 51; Nikolajević, 1969, 223-227; Isto, 1970;
13. Crkvina, (Grčko groblje), Donja Zgošća, Kakanj, Stratimirović, 1891, 122; Isto, 1926, 45-46; Sergejevski, 1948, 170-172; Isto, 1951 A, 308-309; I. Čremošnik, 1950, 411-416;
14. Strana, Bilješevo, Kakanj, rimska stela s reljefnim prikazom (Herkula) i natpisom, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 26, čl. I. Marijanović; Paškvalin, 2000, 228
15. Svatovsko groblje, Lisovo-Baskije, Visoko, rimski žrtvenik, Bojanovski, 1984, 73-74
16. Duge Njive (Kaursko groblje), Doboj , Kakanj, ploče sa natpisima i drugi spomenici, Sergejevski, 1948, 177-180; Bojanovski, 1984, 85
17. Pazarić, Pazarić, Hadžići, dva rimska nadgrobna spomenika (sa jednim natpisom) *CIL* III 13863; Patsch, 1894, 345; Bojanovski, 1978, 104; Isto,

- 1988, 149-150 i fus. 38; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 34;
18. Crkvište, Blažuj, Ilidža, Patsch, 1894, 343; Sergejevski, 1947, 33; Benac, 1954, 32; Imamović, 1977, 84; 336-337
19. Osijek, Osijek, Ilidža, *CIL* III 83770=12755; Truhelka, 1890 A, 95-96; Sergejevski, 1947, 32
20. Švrakino selo, Novi Grad-Sarajevo³ *CIL* III 2766 a (isp. P. 1035)=8374; Patsch, 1894, 341; Imamović, 1977, 364
21. Kemaludinova džamija, Stari Grad-Sarajevo, natpis Katija, Sergejevski, 1940, 15-18; Isto, 1947, 36-37; 45-46
22. Kemaludinova Džamija, natpis Ulpije Paule, Sergejevski, 1941, 18, sl. 2; Isto, 1947, 36;
23. Centar 4, Sarajevo, kameni spomenik kultnog karaktera, u obliku medaljona sa predstavom konjanika, Sergejevski, 1948, 172; Gabričević, 1954; Imamović, 1977, 432; Paškvalin, 2000, 200
24. Zmijske stijene, Ilidža, natpis Ulpia Successa, Imamović, 1979
25. Crkvina, Vruci, Ilidža, rimski žrtvenik, Glavaš, 1982;
26. Blažuj, Blažuj, Ilidža, Hörnes, 1880, 42-44;
27. Crkvina, Rogačići, Ilidža, stela, Sergejevski, 1947, 33; I.Čremošnik, 1953, 303-315
28. Gradac, Gradac, Hadžići, Mazalić, 1942, 193-206; Isto, 1972, 79-85; Bešlagić, 1971, 171;
29. Marije, Krivoglavci, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. K.Topolovac
30. Ilidža, Ilidža, Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Bojanovski, 1988, 144-154; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157; Čitav niz natpisa, a posebno natpis *R.P. Aquae S...* (u počast Dioklecijanu)
31. Ilijaš, Ilijaš, fragment reljefa s prikazom Atisa, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 48, čl. V.Paškvalin,
32. Bilimišće, Zenica, vrlo bitno nalazište sa čitavim nizom natpisa, uključujući i onaj gdje se spominje MVN. BIS, Truhelka, 1892, 340-349; Isto, 1914 A, 222-223; Sergejevski, 1932 A, 35-36; Isto, 1965, 17-25; Miletić, 1963, 42; Nikolajević, 1969, 245-252; Basler, 1972, 125-135, Paškvalin, 1979, 55-83
33. Bišće, Donja Višnjica, Zenica, Bešlagić, 1971, 146
34. Borak, Katići, Busovača, (miljokaz) Bešlagić, 1971, 156; Paškvalin, 2000, 223
35. Križ (Križevi), Podbrežje, Zenica, Patsch, 1906 A, 159-160; Bešlagić, 1971, 145
36. Groblje, Stranjani, Zenica, Misilo, 1936, 24; Sergejevski, 1938, 107, br. 11
37. Lukavica, Lukavica, Sarajevo, Paškvalin, 2000, 228
38. Homolj, Kiseljak, Paškvalin, 2000, 228
39. Breza, Breza, Sergejevski, 1943 16; 19
40. Trijuša, Zenica, *CIL* III 12 772, Truhelka, 1892, 349; Patsch, 1893 A, 702; Sergejevski, 1932 A, 44
41. Livade, Krivoglavci, Vogošća

³ U Arheološkom leksikonu, lokalitet pogrešno naveden kao Novo Sarajevo 2, Sarajevo-Novo Sarajevo
923

Rimske utvrde i refugiji;

1. Gradac, Homolj, Kiseljak, (refugij) Skarić, 1932, 1-22; Anđelić, 1963, 170
2. Gradac, Višnjica, Kiseljak, Anđelić, 1963, 169
3. Crkvina, Podastinje, Kiseljak, Patsch, 1894, 344-345; Mandić, 1925, 64; Basler, 1954, 302; 305; Anđelić, 1963, 156; Imamović, 2000
4. Visoki, Grad Visoko, Mazalić, 1954, 227-253; Anđelić, 1984, 158-184
5. Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko, rimski kastel, Bojanovski, 1984, 63-64
6. Gradac, Podgora, Breza, Bojanovski, 1984, 65-66
7. Gradina, Dabravine, Vareš, Radimsky, 1892 B; Sergejevski, 1956; Pašalić 1959 B, 65; Isto, 1960, 51; Nikolajević, 1969, 223-227; Isto, 1970;
8. Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš (riječ je o kraljevskom gradu), Anđelić, 1973, 23-150
9. Gradina, Brežani, Kakanj, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 19, čl. I.Bojanovski
10. Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj, Paškvalin, 1991; Isto, 2000, 221-222; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 20, čl. V.Paškvalin
11. Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj, Bojanovski, 1984, 67
12. Veliki Grad (Gradina) Seoča-Gerdečiči, Visoko, kastel, Bojanovski, 1984, 59-60
13. Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko, Bojanovski, 1984, 61
14. Zvonigrad, Božići, Fojnica, Imamović, 1972, 193
15. Crkvište, Gornji Pribanj-Brdo, Pale, Mazalić, 1939, 18; Bešlagić, 1971, 263
16. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, Mandić, 1927, 10-11; L.Fekeža, Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed,
17. Debelo Brdo, Sarajevo-Centar, Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140 ; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Sergejevski, 1947, 39-40; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 42
18. Gradina, Svrake, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 45, čl. K. Topolovac
19. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188
20. Gradac, Dvor, Sarajevo-Novigrad, Skarić, 1937, 22; 26
21. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, Skarić, 1937, 26; Čović, 1983 B, 392; 396; Marijanović, 1984, 89-96
22. Gradac (Ilinjača) Gornji Kotorac, Ilidža, refugij, Ćurčić, 1908 A, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58

Paganska predrimska i antička svetišta,

1. Crkvina (Grčko groblje), Donja Zgošća, Kakanj, Stratimirović, 1891, 122; Isto, 1926, 45-46; Sergejevski, 1948, 170-172; Isto, 1951 A, 308-309; I. Čremošnik,

1950, 411-416;

2. Trojan, Pazarić, Hadžići, Mandić, 1939, 1-6
3. Dvorišta, Putovići, Zenica, (predrimsko kultno mjesto i antički nimfej), Paškvalin, 1979; Isto, 2005, 202-211; Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 197, natuknica V.Paškvalin

Starokršćanske crkve i bazilike;

1. Gradac, Homolj, Kiseljak, Skarić, 1932, 1-22
2. Pod Gracem, Gornja Višnjica-Begovići, Kiseljak, Paškvalin, 1983, 118-121; Isto, 2000, 222-223; Isto, 2003, 106-109; Imamović, 1992-1995, 75-80; -- na osnovi objavljenih rezultata istraživanja V.Paškvalina i E.Imamovića mogao bi se izvući zaključak da je riječ o dvije crkve/bazilike na vrlo maloj međusobnoj udaljenosti (na Begovića guvnu/Paškvalin/ i Begovića njivama/Imamović/).⁴
3. Srđ, Breza, Čorović, 1913, 409-420; Nikolajević, 1970, 91-112.
4. Crkvina, Breza, Čremošnik-Sergejevski, 1930; Sergejevski, 1940, 141-143; Rendić-Miočević, 1948, 67; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (članak Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95-96; Isto, 2000, 193-194
5. Gradina, Dabravine, Vareš, fragment rimskog žrtvenika, Radimsky, 1892 B; Sergejevski, 1956; Pašalić 1959 B, 65; Isto, 1960, 51; Nikolajević, 1969, 223-227; Isto, 1970;
6. Duge Njive (Kaursko groblje), Doboj , Kakanj, Sergejevski, 1948, 177-180; Bojanovski, 1984, 85
7. Bilimišće, Zenica, dvojna bazilika, Truhelka, 1892, 340-349; Isto, 1914 A, 222-223; Sergejevski, 1932 A, 35-36; Isto, 1965, 17-25; Miletić, 1963, 42; Nikolajević, 1969, 245-252; Basler, 1972, 125-135, Paškvalin, 1979, 55-83

⁴ Ovo pitanje detektiranja crkve/bazilike u Begovićima/Gornja Višnjica je vrlo složeno. Natuknica iz Arheološkog leksikona BiH, Tom III, 25 («Pod Gracem, Gornja Višnjica-Begovići, Kiseljak») se zbog smisla i konteksta članka odnosi na «Paškvalinovu crkvu». Međutim, sudeći po detaljnijem promatranju objavljenih rezultata istraživanja ipak je veća vjerovatnoća da se na Begovića njivama nalazila kasnoantička crkva/bazilika, dok se to za objekat na Begovića guvnu ne može baš sa većom sigurnošću govoriti. Sam Imamović (1992-1995, 76; 80) na jednom mjestu smatra da «...vjerovatno je riječ o mauzoleju...», a na drugom da «...postoje indikacije za još jednu (misli se na ranokršćansku baziliku op. a.) na lokalitetu Guvno kod starih Begovića kuća (što se vrlo moguće odnosi na objekt koji je istraživao Paškvalin, odnosno na njegovu predloženu baziliku op. a.)». Uostalom Paškvalin (2000, 217), i kasnije, nakon objavljivanja rezultata sa Begovića njiva, stoji na stajalištu o starokršćanskoj crkvi na Begovića guvnu, dok objekt na Begovića njivama uopće ne spominje. Postojanje dvije bazilike na jednom bliskom području, iako nije nemoguće, nije baš ni očekivano, pa je možda vjerovatnije postojanje samo jedne bazilike a da je do konfuzije po ovom pitanju došlo zbog neusaglašenosti autora.

Hipogej-grobne komore iz rimskog doba:

1. Pod Gracem, Gornja Višnjica-Begovići, Kiseljak, Paškvalin, 1983, 118-121; ; Imamović, 1992-1995, 75-80; Paškvalin, 2000, 222-223 (Tabla XXVI, slika 1)
2. Mravnjače 1, Višnjica, Kiseljak, Bešlagić, 1967, 41; Imamović, 1972, 199
3. Kiseljak 1, Kiseljak, Anđelić, 1963, 153-155; 159
4. Gradina, Dabravine, Vareš, fragment rimskog žrtvenika, Radimsky, 1892 B; Sergejevski, 1956; Pašalić 1959 B, 65; Isto, 1960, 51; Nikolajević, 1969, 223-227; Isto, 1970;
5. Krčevine, Stranjani, Zenica, zidana grobnica na svod, Paškvalin, 1959, 155-156; Vinski, 1964, 108

Rudnici i privredni kapaciteti:

1. Dusina, Dusina, Fojnica, tragovi eksploatacije srebra, Imamović, 1972, 194
2. Ostružnica 1, Ostružnica, Fojnica, tragovi rimske eksploatacije srebra, Imamović, 1972, 195
3. Gromiljak, Gromiljak, Kiseljak, tragovi pogona za ispiranje zlata, Patsch, 1902, 394; Sergejevski, 1957, 121; Anđelić, 1963, 160-165
4. Trojan, Pazarić, Hadžići, (prapovijesna radionica) Mandić, 1939, 1-6
5. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, (poljoprivredno dobro) G.Čremošnik, 1930;
6. Kovačići, Sarajevo-Novo Sarajevo,⁵ ciglana, Radimsky, 1896, 109-110; Sergejevski, 1947, 10-20
7. Centar 3, Sarajevo-Centar, lončarska radionica, Radimsky, 1896, 110-112

Prostor sjeverno od Zenice, omeđen sa tokovima Bosne i Krivaje;

Gradine

1. Gradačac, Dištica, Zavidovići, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 118, čl. B.Belić
2. Gradina Čardak, Zavidovići, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 118, čl. B.Belić
3. Dub, Čardak, Zavidovići, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 117, čl. B.Belić
4. Gradina, Gostovići-Grabovnica,, Zavidovići, eneolitik-brončano doba, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 118, čl. B.Čović
5. Mala Gradina, Lovnica-Kučice, Zavidovići, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 120, čl. B.Belić
6. Velika Gradina, Lovnica-Kučice, Zavidovići, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 122, čl. B.Belić
7. Vis, Ljeskovica, Žepče, željezno doba Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 122, čl. B.Belić

Naselje na otvorenom:

1. Rid, Čardak, Zavidovići, dugovječno naselje, Dragičević, 1906, 244

Pojedinačni nalaz;

1. Gostovići, Gostovići, Zavidovići, brončani kelt, Dragičević, 1897 A, 480

⁵ U Arheološkom leksikonu BiH, Tom III, pogrešno navedeno kao Sarajevo-Centar

Ostave, sjeverno od Krivaje;

1. Brezovo polje, Željezno polje, Žepče, ostava brončanih predmeta, kraj kasnog brončanog doba IX ili rano VIII st.pr.n.e., Sielski, 1931, 9-10+Tbl. XVI, 142-144; 147
2. Lučica, Hrge, Zavidovići, ostava brončanih predmeta, kraj kasnog brončanog doba IX ili rano VIII st.pr.n.e., Dragičević, 1897 A, 479-480; Vinski-Gasparini K, 1983, 665-666

Lašvansko-travničko porječje

Gradine;

1. Gradac, Rostovo, Novi Travnik, Korošec, 1950, 261
2. Zmijaska Glavica, Monjići, Novi Travnik, Korošec, 1950, 260
3. Orlac, Preočica, Vitez, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 203, čl. B.Marijanović
4. Gradina, Preočica, Vitez, Korošec, 1950, 261
5. Na Stinama, Krčevine, Vitez, Korošec, 1950, 259
6. Oblak, Mali Mošunj-Divjaci, Vitez, Korošec, 1950, 258; Sergejevski, 1951 A, 309
7. Gradac, Mali Mošunj, Vitez, Korošec, 1950, 258
8. Crkvine, (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, Vitez, Kujundžić, 1916, 477-496; Krajnović, 1943, 227-230; Korošec, 1950, 257; P. Korošec-Vračko, 1952, 400-401; Mazalić, 1957, 101, sl. 6-11; Basler, 1972, 94-97
9. Grbavica Brdo, Grbavica, Vitez, Hoffer, 1895, 54; Korošec, 1950, 259
10. Gradina, Zabilje, Vitez, Mandić, 1926, 36
11. Gradac, Pokrajčići, Travnik, Korošec, 1950, 259
12. Gradac Alihode, Travnik, Kujundžić, 1916, 493; Petrović, 1926, 3; Benac, 1950, 12-29; Čović, 1965, 65-68; Isto, 1976 A, 111
13. Glavica, Mali Mošunj, Vitez, Korošec, 1950, 257
14. Jasike, Veliki Mošunj, Vitez, Korošec, 1950, 258
15. Gradina, Veliki Mošunj, Vitez, Korošec, 1950, 258
16. Gradina Čatrnja, (Komardska gradina), Veliki Mošunj, Vitez, Korošec, 1950, 258
17. Gradac, Rankovići, Novi Travnik, Korošec, 1950, 260; I. Čremošnik, 1955, 122
18. Gradina (Grad), Zenepići, Novi Travnik, Hoffer, 1895, 61
19. Gradina Megara, Goleš, Travnik, Korošec, 1950, 250; Bešlagić, 1971, 145
20. Gradina Vidoševići, Travnik, Mandić, 1926, 36
21. Gradina Miškića brdo, Travnik, Korošec, 252-253
22. Vlahovća Brijeg, Ovčarevo, Travnik, Bešlagić, 1971, 143
23. Gradina, Turići, Travnik, Radimsky, 1893 A, 480-481
24. Gradina, Potkraj, Travnik, Korošec, 1950, 251
25. Nad Gajem, Bilića Dočić, Travnik, Korošec, 1950, 253
26. Bašbunar (Saraj) Travnik, Hoffer, 1895, 50; Korošec, 1950, 254-265
27. Travnik 2, Travnik, Mazalić, 1948, 145-160; Korošec, 1950, 254
28. Gradac (Tarabovac), Vilenica, Travnik, Korošec, 1950, 256

29. Gradina (Kraljičino vrtlo), Bukovica, Travnik, Korošec, 1950, 254-255
30. Gradina, Bukovica, Travnik, Korošec, 255-256
31. Carine, Krpeljići, Travnik, Korošec, 1950, 260
32. Gradac, Ričice, Travnik, Korošec, 1950, 256
33. Miškovića Siča, Gradnik, Travnik, Korošec, 1950, 257
34. Gradina na Gladniku, Gladnik, Travnik, Korošec, 1950, 256-257

Pojedinačni nalaz:

1. Oštrc, Donji Koričani, Travnik, brončana sjekira-kelt iz kasnog brončanog doba, Sielski, 1931, 11
2. Jankovići, Jankovići, Travnik, Korošec, 1950, 265
3. Travnik 1, Travnik, niz nalaza-eneolitik, Hoffer, 1895, 52; Fiala, 1896 A, 346; Korošec, 1950, 266
4. Kužno Groblje, Guča Gora, Travnik, nalaz brončanog nakita, vjerojatno iz razorenih grobova, Petrović, 1926, 9
5. Stara Bila 1, Stara Bila, Vitez, fragment brončanog srpa (kasno brončano doba) i ukrasno dugme (početak željeznog doba), Nikolić, 1962, 72; 75
6. Opara 1, Opara, Novi Travnik, brončani kelt, kasno brončano doba, Ćurčić, 1907, 206
7. Putičevo, Putičevo, Travnik, grčko-ilirski šljem, Truhelka, 1893, 692-695, Hoffer, 1895, 50-52; Fiala, 1897, 661; Petrović, 1926, 10; Kraljević, 1980, 85-93
8. Crkvina, Vitez, olovna pločica s reljefnom predstavom misterija, (možda ukazuje na postojanje naseobenih objekata), Patsch, 1902 A, 14
9. Stara Bila, Stara Bila, Vitez, niz rimskih nalaza (možda ukazuje na postojanje naseobenih objekata), Patsch, 1902 A, 14
10. Glavica, Mali Mošunj, Vitez, Korošec, 1950, 257
11. Preočica, Preočica, Vitez, Arheološki leksikon, Tom II, 1988, 204, čl. I. Marijanović
12. Travnik 1, Travnik, fibula, Hoffer, 1895, 52; Fiala, 1896 A, 346; Korošec, 1950, 266
13. Travnik 3, Travnik, Hoffer, 1895, 49; Patsch, 1910, 207
14. Jankovići, Jankovići, Travnik, Korošec, 1950, 265
15. Gornje Pećine, Gornje Pećine, Novi Travnik, istočnogotski nakit, Hoffer, 1895, 61, sl. 4-6; Miletić, 1955, 152-154, sl. 2, b, c; Isto, 1978, 100, Tbl. I

Ostave;

1. Veliki Mošunj, Veliki Mošunj, Vitez, ostava brončanih predmeta oko 900 god.pr.n.e., mač iz Velikog Mošunja, Truhelka, 1913, 325-335; Čović, 1976, 195; 224-227; Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 205, čl. B.Čović-B.Marijanović

Tumuli;

1. Karaula (Krajinsko greblje), Sebešić, Novi Travnik, Korošec-Vračko P, 1952, 390; Mazalić, 1957, 115
2. Gradina, Velika Bukovica, Travnik, Mandić, 1926, 37

3. Stojkovići-Bučići, Stojkovići, Novi Travnik, Mazalić, 1957, 113, sl. 30

Grobovi (samostalni ili u nekropolama ravnih grobova);

1. Grbavica, Grbavica, Vitez, Sielski, 1931, 9; Čović, 1987
2. Putičevo, Putičevo, Travnik, Truhelka, 1893, 692-695, Hoffer, 1895, 50-52; Fiala, 1897, 661; Petrović, 1926, 10; Kraljević, 1980, 85-93
3. Nević Polje, Nević polje, Travnik, Korošec, 1950, 267
4. Varošluk, Turbe, Travnik, (iz rimskog doba) Truhelka, 1893, 695-699; Hoffer, 1895, 46-48; Mandić, 1924, 88-90; Maslač, 1932, 31-32; Kraljević, 1980, 85-94
5. Čukle, Čukle, Travnik, (iz rimskog doba) Hoffer, 1895, 59; Petrović, 1926, 8
6. Bašbunar (Saraj) Travnik, (iz rimskog doba) Hoffer, 1895, 50; Korošec, 1950, 254-265
7. Crkvište (Popova vrtača), Travnik, (iz rimskog doba) Hoffer, 1895, 48;
8. Vitez, Vitez, (iz rimskog doba) Patsch, 1893 A, 700; Isto, 1895 B, 292; Hoffer, 1895, 58; Izvještaj o radu Zavoda u 1958; 1959; 272
9. Crkvine, Gornje Turbe, Travnik, (veliko nalazište od neolitika do kasnog srednjeg vijeka) Hoffer, 1895, 48; Truhelka, 1915, 365-372; Petrović, 1926, 17; Sergejevski, 1951; P. Korošec-Vračko, 1952, 378-379; Korošec, 1957, 5-18; Mazalić, 1959, 239-247; Bešlagić, 1971, 142-143
10. Jardol, Jardol, Vitez, Hoffer, 1895, 53-54

Hipogej-grobne komore iz rimskog doba;

1. Vukosavica, Đelilovac, Travnik, Marković, 1938, 65
2. Paklarevo, Paklarevo-Marjanovići, Travnik, (zidane grobnice), Truhelka, 1894, 779-780; Hoffer, 1895, 48; P.Korošec-Vračko, 1952, 377
3. Bukovica, Bukovica, Travnik, Hoffer, 1901, 468
4. Crkvine, (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, Vitez, Kujundžić, 1916, 477-496; Krajinić, 1943, 227-230; Korošec, 1950, 257; P. Korošec-Vračko, 1952, 400-401; Mazalić, 1957, 101, sl. 6-11; Basler, 1972, 94-97
5. Zukići, Zukići, Travnik, Paškvalin, 1983, 109-118; Isto, 2003, 97-106

Novac;

1. Grbavica Brdo, Grbavica, Vitez, Hoffer, 1895, 54; Korošec, 1950, 259
2. Putičevo, Putičevo, Travnik, Truhelka, 1893, 692-695, Hoffer, 1895, 50-52; Fiala, 1897, 661; Petrović, 1926, 10; Kraljević, 1980, 85-93
3. Guča Gora 1, Travnik, Kraljević, 1980, 85-94
4. Podastinje, Podastinje, Travnik, Hoffer, 1895, 59
5. Podcrkavlje, Mali Mošunj, Vitez, carski novac iz III st.n.e., Truhelka, 1890 B, 188; Isto, 1893, 687-692; Patsch, 1893 A, 700; Hoffer, 1895, 56
6. Varošluk, Turbe, Travnik, Truhelka, 1893, 695-699; Hoffer, 1895, 46-48; Mandić, 1924, 88-90; Maslač, 1932, 31-32; Kraljević, 1980, 85-94
7. Nova Bila I, 40 rimskih novčica cara Galijena i carice Salonine, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 203, čl. G.Kraljević
8. Travnik 3, Travnik, Hoffer, 1895, 49; Patsch, 1910, 207

Ostaci rimskih građevina (naselja na otvorenom, vila urbana, vila rustica)

1. Vučkamen, Rijeka-Vraniska, Vitez, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 206, čl. I. Čremošnik

2. Golubovci, Rijeka, Vitez, Korošec, 1950, 251
3. Vitez, Vitez, Patsch, 1893 A, 700; Isto, 1895 B, 292; Hoffer, 1895, 58; Izvještaj o radu Zavoda u 1958; 1959; 272
4. Podcrkavlje, Mali Mošunj, Vitez; Truhelka, 1890 B, 188; Isto, 1893, 687-692; Patsch, 1893 A, 700; Hoffer, 1895, 56
5. Barice, Rankovići, Novi Travnik, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 195, čl. I.Čremošnik
6. Podastinje, Podastinje, Travnik, Hoffer, 1895, 59
7. Pirola, Travnik, Petrović, 1926, 15
8. Runjići, Runjići, Travnik, Patsch, 1893 A, 707; Hoffer, 1895, 46
9. Varošluk, Turbe, Travnik, Truhelka, 1893, 695-699; Hoffer, 1895, 46-48; Mandić, 1924, 88-90; Maslač, 1932, 31-32; Kraljević, 1980, 85-94
10. Travnik 3, Travnik, Hoffer, 1895, 49; Patsch, 1910, 207
11. Palačište (Polačišće), Rankovići, Novi Travnik, Mandić, 1931 A, 25-26; I. Čremošnik, 1955, 122-123
12. Travnik 3, Travnik, Hoffer, 1895, 49; Patsch, 1910, 207

Rimski kameni spomenici:

1. Oblak, Mali Mošunj-Divjaci, Vitez, rimski spomenik u vidu ploče s natpisom pronađen 1940 god., Korošec, 1950, 258; Sergejevski, 1951 A, 309
2. Vitez, Vitez, izgubljena 3 natpisa (*CIL* III 8380; *CIL* III 8381; *CIL* III, 8382); Patsch, 1893 A, 700; Isto, 1895 B, 292; Hoffer, 1895, 58; Izvještaj o radu Zavoda u 1958; 1959; 272
3. Runjići, Runjići, Travnik, nadgrobni natpis u stihovima *CIL* 8385, Patsch, 1893 A, 707; Hoffer, 1895, 46
4. Jardol, Jardol, Vitez, Hoffer, 1895, 53-54
5. Čifluk, Čifluk, Travnik, Hoffer, 1895, 53; Patsch, 1897, 529; Isto, 1899 A, 253
6. Čukle, Čukle, Travnik, Hoffer, 1895, 59; Petrović, 1926, 8
7. Brca, Fazlići, Travnik, natpis dekuriona MVN. BIST, Hoffer, 1893, 321-323; Patsch, 1893 A, 700-707
8. Poljanice, Poljanice, Travnik, (natpis izgubljen), Patsch, 1893 A, 704; Hoffer, 1895, 59
9. Travnik 3, Travnik, Hoffer, 1895, 49; Patsch, 1910, 207
10. Zukići, Zukići, Travnik, (ulomak gornjeg dijela stele) Paškvalin, 1983, 109-118
11. Mali Mošunj, Vitez, Paškvalin, 2000, 228
12. Guča Gora, Travnik, Paškvalin, 2000, 228

Rimske utvrde i refugiji:

1. Gradac, Rankovići, Novi Travnik, Korošec, 1950, 260; I. Čremošnik, 1955, 122
2. Blace, Rankovići, Novi Travnik, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 195, čl. I.Čremošnik
3. Gradac Alihođe, Travnik, Kujundžić, 1916, 493; Petrović, 1926, 3; Benac, 1950, 12-29; Čović, 1965, 65-68; Isto, 1976 A, 111
4. Gradac (Tarabovac), Vilenica, Travnik, Korošec, 1950, 256
5. Gradina Megara, Goleš, Travnik, Korošec, 1950, 250; Bešlagić, 1971, 145

Paganska predrimska i antička svetišta,

1. Crkvine, Gornje Turbe, Travnik, (kasnoantički mauzolej) Hoffer, 1895, 48; Truhelka, 1915, 365-372; Petrović, 1926, 17; Sergejevski, 1951; P. Korošec-Vračko, 1952, 378-379; Korošec, 1957 A, 5-18; Mazalić, 1959, 239-247; Bešlagić, 1971, 142-143

Starokršćanske crkve i bazilike;

1. Crkvine, (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, Vitez, Kujundžić, 1916, 477-496; Krajnović, 1943, 227-230; Korošec, 1950, 257; P. Korošec-Vračko, 1952, 400-401; Mazalić, 1957, 101, sl. 6-11; Basler, 1972, 94-97
2. Varošluk, Turbe, Travnik, Truhelka, 1893, 695-699; Hoffer, 1895, 46-48; Mandić, 1924, 88-90; Maslač, 1932, 31-32; Kraljević, 1980, 85-94
3. Bukovica, Bukovica, Travnik, Hoffer, 1901, 468
4. Zukići, Zukići, Travnik, Paškvalin, 1983, 109-118
5. Gradina (Grad), Zenepići, Novi Travnik, Hoffer, 1895, 61; Paškvalin, 2000, 227

Skopljanska udolina (dezitijatska pripadnost prilično diskutabilna)

Gradine;

1. Prusac, Prusac, Mazalić, 1951, 147-189
2. Zidine, Kopčići, Bugojno, Patsch, 1897, 512; Pašalić, 1953, 345
3. Gradina, Koš, Donji Vakuf, Patsch, 1899 A, 238; Pašalić, 1953, 346
4. Pod, Bugojno; Čović, 1964; Isto, 1965, 48-65; Isto, 1975; Isto, 1976, 198-209; Isto, 1983, 170-181; Isto 1983 A, 433-457; Isto, 1986, 60-62; Isto, 1987; Isto, 1991; Šalabalić, 1967; Arheološki leksikon, Tom II, 1988, 183; Majnarić-Pandžić Nives, 1995
5. Vesela Straža, Vesela, Bugojno, Vego, 1957, 124
6. Sutina (Gradina) Jagnjid, Gornji Vakuf, Hörmann, 1892, 235-236; Pašalić, 1953, 346
7. Šarampovo, Gornji Vakuf, Petrović, 1960-1961, 231-234; Basler, 1972, 84
8. Gradina, Krupa, Gornji Vakuf, (promjer cc 80 X 30 m) Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 178, čl. B.Marijanović
9. Gradina, Boljkovac, Gornji Vakuf, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 177, čl. B.Marijanović
10. Glavica (Gorica), Bugojno-Sultanovići, I. Čremošnik, 1951 A, 311-321
11. (možda u obzir dolazi i ⇒) Vinac 1, Vinac, Jajce, Vego, 1957, 125; Mazalić, 1958, 234-237

Pojedinačni nalaz;

1. Babin potok, Babino selo, Donji Vakuf, Fiala, 1896 B, 161-162
2. Mehurišća, Kut, Gornji Vakuf, glava muške statue, Pašalić, 1953, 346
3. Varošite, Jagnjid, Gornji Vakuf, nađena pločica zlatnog pečatnog prstena s portretom vjerovatno Germanika, Hörmann, 1892, 235-236; Isto, 1893, 330;

Pašalić, 1953, 346; Škegro, 1999, 52

Tumuli;

1. Glavica-Kamen, Paloč, Gornji Vakuf, Bešlagić, 1971, 130

Grobovi (samostalni ili u nekropolama ravnih grobova);

1. Katića Bašča, Donji Vakuf, kasno brončano doba, Čović, 1983 A, 434; 439
2. Klimenta, Donji Vakuf, uz skelet nađen kratki brončani mač tipa Veliki Mošunj (upo.), kraj kasnog brončanog doba IX ili VIII st.pr.n.e., Čović, 1983 A, 434; 439

Ostaci rimskih građevina (naselja na otvorenom, vila urbana, vila rustica)

1. Grudine (Crkvina) Bugojno-Čipuljić, riječ je o podgrađu gradine Pod; Patsch, 1895, 586; Isto, 1907, 470; Petrović, 1958, 267; Isto, 1960-1961, 229-234; Anđelić, 1959, 163-165; Paškvalin, 1959 A; Isto, 1961; Isto, 1966; Isto, 1968; Isto, 1970, 131; Isto, 1970 A, 672; Bojanovski, 1974, 141-146; Čović, 1975, 127-129; Miletić, 1984, 416; Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 178-179; Paškvalin, 2003, 54-61; 129-204; Na ovom lokalitetu je pronađena tegula sa natpisom Bistues.
2. Grebine, Vrse, Gornji Vakuf, kasnoantičko naselje, Bojanovski, 1963, 122; Isto, 1967, 191
3. Pavline, Bistrica, Gornji Vakuf, Pašalić, 1953, 347
4. Reževine, Sarajvilić-Gaj, Gornji Vakuf, Pašalić, 1953, 346
5. Gromile, Vesela, Bugojno, Patsch, 1897, 514; Isto, 1899 A, 239; Pašalić, 1953, 346
6. Sandžak, Sandžak, Donji Vakuf, Radimsky, 1895, 217
7. Zidine, Kopčići, Bugojno, Patsch, 1897, 512; Pašalić, 1953, 345
8. Gračanica, Gračanica, Bugojno, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 177, čl. V.Paškvalin
9. Volari, Volari, Gornji Vakuf, Patsch, 1897, 514
10. Čičkovo groblje, Gornji Vakuf, Patsch, 1897, 515; Pašalić, 1960, 5
11. Mehurišća, Kuti, Gornji Vakuf, rudarstvo, Pašalić, 1953, 346
12. Crkvište, Novo Selo, Donji Vakuf, Patsch, 1899 A, 238

Rimske utvrde i refugiji;

1. Gradina, Koš, Donji Vakuf, Patsch, 1899 A, 238; Pašalić, 1953, 346
2. Sutina (Gradina) Jagnjid, Gornji Vakuf, Hörmann, 1892, 235-236; Pašalić, 1953, 346
3. Gradina, Vileši, Bugojno, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 174, čl. V.Paškvalin

Novac

1. Bugojno 1, Bugojno, iliro-grčki, rimski republikanski i carski novac, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 174, čl. G.Kraljević
2. Bugojno 2, Bugojno, ostava rimskog novca I-II st.n.e., Kraljević, 1972, 67

Rudnici i privredni kapaciteti;

1. Gradina, Koš, Donji Vakuf, Patsch, 1899 A, 238; Pašalić, 1953, 346
2. Mračaj, Mračaj, Gornji Vakuf, rudarsko okno iz prapovijesti i rimskog doba, Ćurčić, 1908, 86-90
3. Mehurišća, Kutu, Gornji Vakuf, rudarstvo, Pašalić, 1953, 346
4. Grebine, Vrse, Gornji Vakuf, rudarsko-metalurški pogon, Bojanovski, 1963, 122; Isto, 1967, 191
5. Pavline, Bistrica, Gornji Vakuf, tragovi rudarstva, Pašalić, 1953, 347
6. Reževine, Sarajvilić-Gaj, Gornji Vakuf, tragovi rudarstva, Pašalić, 1953, 346
7. Gromile, Vesela, Bugojno, tragovi rudarstva, Patsch, 1897, 514; Isto, 1899, 239; Pašalić, 1953, 346

Grobovi (samostalni ili u nekropolama ravnih grobova);

1. Šarampovo, Gornji Vakuf, Petrović, 1960-1961, 231-234; Basler, 1972, 84

Hipogej-grobne komore iz rimskog doba;

1. Vinac 2, Vinac, Jajce, Paškvalin, 1959, 156
2. Mala Crljenica, Vileši, Bugojno, Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 181, čl. V. Paškvalin
3. Crkvina (Glavica), Oborci, Donji Vakuf, Basler, 1960, 59-72
4. Grudine (Crkvina) Bugojno-Čipuljić, riječ je o podgrađu gradine Pod; Patsch, 1895, 586; Isto, 1907, 470; Petrović, 1958, 267; Isto, 1960-1961, 229-234; Anđelić, 1959, 163-165; Paškvalin, 1959 A; Isto, 1961; Isto, 1966; Isto, 1968; Isto, 1970, 131; Isto, 1970 A, 672; Bojanovski, 1974, 141-146; Čović, 1975, 127-129; Miletić, 1984, 416; Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 178-179

Starokršćanske crkve i bazilike;

1. Šarampovo, Gornji Vakuf, Petrović, 1960-1961, 231-234; Basler, 1972, 84
2. Grudine (Crkvina) Bugojno-Čipuljić, riječ je o podgrađu gradine Pod; Patsch, 1895, 586; Isto, 1907, 470; Petrović, 1958, 267; Isto, 1960-1961, 229-234; Anđelić, 1959, 163-165; Paškvalin, 1959 A; Isto, 1961; Isto, 1966; Isto, 1968; Isto, 1970, 131; Isto, 1970 A, 672; Bojanovski, 1974, 141-146; Čović, 1975, 127-129; Miletić, 1984, 416; Arheološki leksikon BiH, Tom II, 1988, 178-179
3. Crkvina (Glavica), Oborci, Donji Vakuf, Basler, 1960, 59-72

Gornja Rama (dezitijatska pripadnost prilično diskutabilna);

Gradine;

1. Gradina, Gračanica, Prozor, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 214, čl. B. Čović
2. Iljin Krsnik, Skrobučani, Prozor, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 217, čl. B. Čović
3. Gradac, Gornji Kranjčići, Prozor, Bešlagić, 1971, 292
4. Gradina, Uzdol, Prozor, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 215, čl. B. Čović
5. Prozor, Prozor, Vego, 1957, 98
6. Gradina, Kovačevo Polje, Prozor, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 214, čl. B. Čović

7. Gradina, Proslap, Prozor, eneolitik, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 214, čl. Đ.Basler
8. Gračac, Podbor, Prozor, Basler, 1954 A, 90-96
9. Gradina, Rumboci, Prozor, starije i mlađe željezno doba, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 215, čl. Đ.Basler
10. Velika Gradina, Varvara, Prozor, Ćurčić, 1900; Patsch, 1906 A, 151-159; Truhelka, 1914, 79-80; Mandić, 1922, 30; Čović, 1978; Isto, 1983 B, 390-412; Miletić, 1984, 422; Bojanovski, 1988, 157-159

Tumuli;

1. Rupin Greb, Jaklići, Prozor, Bešlagić, 1971, 290
2. Glavica, Gornji Kranjčići, Prozor, Bešlagić, 1971, 292

Prapovijesna naselja na otvorenom;

1. Lanišće, Lug-Šibenik, Prozor, eneolitik, Patsch, 1894 A, 321; Bešlagić, 1971, 292
2. Ometala, Gmići, Prozor, eneolitik, Čović, 1976 B, 282-288

Grobovi (samostalni ili u nekropolama ravnih grobova);

1. Mala Gradina, Varvara, Prozor, nalazi koji vjerojatno potiču iz grobova, Truhelka, 1914, 80
2. Kopčići, Kopčići, Prozor, Patsch, 1894 A, 322-323
3. Varvara, Varvara, Prozor, Patsch, 1906 A, 151-159; Čorović, 1956, 142; Nikolajević, 1969, 217-223; Bojanovski, 1988, 157-159

Ostave;

1. Ometala, Gmići, Prozor, kasnobrončanodobna ostava brončanih predmeta, Čović, 1976 B, 282-288
2. Ponir, Ponir, Prozor, Truhelka, 1893 A, 311-313

Pojedinačni nalaz;

1. Mala Gradina, Varvara, Prozor, nalazi koji vjerojatno potiču iz grobova, Truhelka, 1914, 80

Ostaci rimskih građevina (naselja na otvorenom, vila urbana, vila rustica)

1. Velika Gradina, Varvara, Prozor, Ćurčić, 1900; Patsch, 1906 A, 151-159; Truhelka, 1914, 79-80; Mandić, 1922, 30; Čović, 1978; Isto, 1983 B, 390-412; Miletić, 1984, 422; Bojanovski, 1988, 157-159
2. Lug, Lug, Prozor, Patsch, 1894 A, 321
3. Podzid, Varvara, Patsch, 1909, 111
4. Varvara, Varvara, Prozor, Patsch, 1906 A, 151-159; Čorović, 1956, 142; Nikolajević, 1969, 217-223; Bojanovski, 1988, 157-159

Rimski kameni spomenici;

Mesihović, Dezitijati, 2007

1. Velika Gradina, Varvara, Prozor, Ćurčić, 1900; Patsch, 1906 A, 151-159; Truhelka, 1914, 79-80; Mandić, 1922, 30; Čović, 1978; Isto, 1983 B, 390-412; Miletić, 1984, 422; Bojanovski, 1988, 157-159
2. Proslap, Proslap, Prozor, spomenik otkriven kao spolija, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 222, čl. I.Marijanović
3. Varvara, Varvara, Prozor, u ruševinama crkve nađeni natpisi na kojima se spominje MVN. BIS(T).. Patsch, 1906 A, 151-159; Čorović, 1956, 142; Nikolajević, 1969, 217-223; Bojanovski, 1988, 157-159
4. Kopčići, Kopčići, Prozor, na jednoj od ploča prikaz društvene igre, Patsch, 1894 A, 322-323

Rimske utvrde i refugiji;

1. Gradac, Gornji Kranjčići, Prozor, Bešlagić, 1971, 292

Novac;

1. Prozor, Prozor, drahme Apolonije, Vego, 1957, 98
2. Ljubunci 2, Ljubunci, Prozor, drahma Dirahija, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 220, čl. G.Kraljević
3. Ljubunci 1, Ljubunci, Prozor, drahma Dirahija i rimski republikanski novac, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 220, čl. G.Kraljević
4. Rad, Lapsunj, Prozor, novac Gordijana III, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 222, čl. G.Kraljević
5. Dašnik, Dašnik, Prozor, carski brončani novac Valentijana i Valensa, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 211, čl. G.Kraljević

Starokršćanske crkve i bazilike;

1. Podzid, Varvara, Patsch, 1909, 111
2. Varvara, Varvara, Prozor, Patsch, 1906 A, 151-159; Čorović, 1956, 142; Nikolajević, 1969, 217-223; Bojanovski, 1988, 157-159

**Prilog—lokaliteti na kojima su utvrđeni tragovi rudarstva u antičko doba na tlu
Gornje Bosne i lašvanskog porječja (na osnovi A.Škegre, 1999)**

zlatο	srebro
1. preprane gomile u Varošluku kod Turbeta, Travnik 2. oko 20 manjih gomila s obje strane Lašve od Turbeta do Travnika 3. Gornji Slimeni kod Travnika-jedno ispiralište i više rudarskih okana (uređenih po uzoru na Lex metallis dicta). 4. Ispirališta kod; a) Gačića, južno od Viteza b) Bile c) Zabilja d) Sadovače e) Jardola f) po brdima kod Dubravica i Šantića 5. manje gomile se nalaze s obje strane potoka Banovac kod sela Pirića u dolini Lašve 6. Đelilovac na Lašvi, zlato se eksploatiralo iz škriljevačkih stijena 7. gomila u Gomionici kod Fojnice (prostire se na više od 300 hektara) 8. preprane gomile i uz potok Pavlovac, 2 km od njegovog utoka u Fojničku Rijeku 9. Gromiljak-gomile iz kojih je vađeno zlato prostiru se na nekoliko tisuća hektara 10. Veća gomila suprotno od starog Majdana u Ostružnici kod Kiseljaka	1. i srebro je eksploatirano uz potok Pavlovac, 2 km od njegovog utoka u Fojničku Rijeku 2. područje Kreševa

željezo	ostale rude
1. tragovi rimskih topionica su registrirani u; a) Mošunju b) Putičevu c) Docu d) Travniku e) Karahodžama f) Rankovićima kod Travnika e) ima ih i na području Novog Travnika 2. troska kod, a) Tješilskih staja blizu Fojnice (na vis. od 1400 m.) b) na području Kiseljaka c) u Višnjici d) na području Kreševa 3. U Ravancima i Ščitovu željezo je eksploatirano i površinski	1. Toplice kod Fojnice (bakar) 2. Vrancima kod Kreševa (arsen i živa)

Kronološka tablica

Kraj IV. st. p. n. e.---vjerojatno političko ujedinjenje dezitijatskih zajednica Gornje Bosne i lašvanskog porječja i stvaranje jedinstvenog dezitijatskog političkog entiteta. Početak sahranjivanja u Kamenjači.

33. god. p. n. e.---Oktavijanov prodor u bosansku unutrašnjost, vjerojatno godina uspostave rimske vlasti nad Dezitijatima.

Proljeće 6. god. n. e.-----vrijeme izbijanje ustanka na dezitijatskom području.

Ljeto 9. god. n. e.---konačna rimska ofenziva na ustaničko dinarsko, uključujući i dezitijatsko područje (u to vrijeme su se desila i zbivanja vezana za Ardubu).

Rujan 9. god. n. e.---predaja Batona Dezitijatskog.

Neronova vladavina (54-68. god. n. e.)---vrijeme vjerojatnog nastanka popisa u kojem se spominju 103 dezitijatske dekurije.

212. god. n. e.---Karakalina konstitucija.

III. st. n. e.---evidentno postojanje MVN. BIST.

Dioklecijanova vladavina (284-305. god. n. e.)---posveta *R.P.Aquae S...*Dioklecijanu.

VI st. n. e. (ostrogotska vladavina)---bazilika u Brezi.

530. i 533. god-----solinski sabori, spominje se Andrija, episcopus Bestoensis ecclesiae

Prvo i drugo desetljeće VII. st.---avarsko-slavenska najezda i promjena etničke i kulturne osnove, kraj postojanja Ilirika.

«HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIVM»

Sačuvana i do sada poznata izvorna građa daje vrlo malo materijala za izučavanje dezitijatske topografije, i u predrimsko i u antičkom razdoblju, tj. za njeno nominiranje na osnovu dosta rijetkih podataka iz literarnih i epigrafskih izvora. Posebno taj problem dolazi do izražaja ako se ima u vidu da je za neka naselja i lokacije čija su imena poznata iz izvorne građe, diskutabilno da li su se uopće nalazila na dezitijatskom području. Radi toga je lociranje dezitijatskih naselja i identificiranje pojedinih lokaliteta sa imenima poznatim iz izvorne građe prilično nezahvalan posao. Iz tako slabo sačuvanog fonda naziva (uključujući i literarne izvore, natpise, Pojtingerovu kartu--*Tabula Peutingeriana*-- i itinerarije) za pojedine lokacije i prostore na gornjobosanskom i uopće dezitijatskom području, najvažniji sačuvani podatak odnosi se na postojanje mjesta pod rekonstruiranim nazivom *He(dum) castellum Daesitiatum*.¹ Iz imena se jasno ogleda i sva bitnost ovog mjesta, koje u sebi jedino od svih po nazivu (poznatih iz izvorne građe) lokacija sa gornjobosanskog i lašvanskog područja, nosi i ekskluzivni dezitijatski atribut. Navedena činjenica smješta ovo naselje na vrlo visoko mjesto na ljestvici važnosti dezitijatskih naseobina čim mu i oficijelni projekt provincijalne (a ne samo lokalne važnosti) kao što je izgradnja putne mreže pridaje pažnju spominjući ga kao jednu od destinacija.

Složeno ime toga dezitijatskog kastela je samo, na osnovi do danas poznate izvorne građe, osvjedočeno na dijelu jednog od solinskih natpisa datiranih po Publiju Korneliju Dolabeli, rimskom namjesniku Gornjeg Ilirika/Dalmacije² i njegovoj aktivnosti na izgradnji

¹ O lekciji Hedum ili Hedos v. Budrovich, 1954-1957, 91; Alföldy, 1965; Bojanovski, 1974, 17, bilj. 15. Nejasno je da li se ovaj dezitijatski kastel uopće zove Hedum, jer se natpisu mogu prepoznati samo prva dva slova HE...dok je ostatak imena previše izlizan, i u tu lakunu bi se moglo prostorno smjestiti još par slova. Na osnovi latinskog *haedus*, i. m=jare, i ime dezitijatskog kastela bi se možda moglo špekulativno dovesti u vezu i sa terminima za kozu i jarca. To bi imalo opravdanje u kultu ilirskog Silvana, koji je bio prisutan i na dezitijatskom području. Na dezitijatskom prostoru danas postoje lokaliteti Kozograd u Selakovićima kod Fojnice i rječica Kozica koja izvire u sjeverno od današnje Fojnice i uliva se u donji tok Lašve. Kozograd je srednjovjekovni grad, koji je u XV. st. zabilježen pod nazivom Kozao (Basler, 1954, 304; Palavestra, 1974, 119-122). Međutim, ako bi se prihvatila činjenica da se albanska riječ „dash“ (u pluralu „desh“), u značenju ovan, može etimološki dovesti u vezu sa dezitijatskim imenom, onda se samim tim smanjuje i mogućnost da je riječ He... bila vezana ili proizašla iz riječi koja se odnosi na „koku“ ili „jarca“. Totemska životinja kod Dezitijata je vjerojatno bio ovan, a ne jarac ili koza.

² Kada je riječ o nazivlju za spomenutu provinciju, nije nemoguće pretpostaviti ni sljedeću konstrukciju, a to je da provincija Ilirik nije podijeljena na dvije nove provincije, nego da je od provincije Ilirik odijeljen

cestovne mreže (ukupno pet cesti) sa polazištem iz Salone. Na osnovi činjenica i indicija koje se mogu dobiti iz jedinog do danas poznatog vrela koji spominje HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM mogu se izvući sljedeći zaključci i pretpostavke :

I. Riječ je o lokalitetu čije ime počinje sa slogom HE... i u sebi sadržava i dezitijatsko ime u vidu prisvojnog genitiva.

Sudeći po obliku i smislu fragmenta natpisa u kome se spominje ovaj lokalitet, njegov naziv predstavlja složenicu od tri riječi/dijela. Na prvom dijelu se mogu prepoznati samo prva dva slova HE...dok je ostatak imena previše izlizan, i u tu lakunu bi se moglo prostorno smjestiti još par slova. Radi toga njegova, u literaturi uobičajena lekcija kao HEDVM nije potpuno pouzdana. Drugi dio naziva je, također oštećen, moguće rekonstruirati kao *castellum*, dok je treći dio, koji je i za nas najvažniji, u potpunosti ne samo sačuvan nego i u punom obliku, bez skraćivanja dat i riječ je o dezitijatskom imenu u obliku prisvojnog genitiva u odnosu prema prva dva dijela imena, pogotovu prema riječi *castellum* na koji se izgleda prisvojnost u prvom redu i odnosi. Znači ime HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM bi se moglo prevesti kao⇒ He...(možda sa nastavkom *dum*), dezitijatski kastel (utvrda, citadela).

II. Sigurno se nalazi na dezitijatskom području.

Samo spominjanje dezitijatskog imena je nedvosmislen pokazatelj da se ovaj lokalitet nalazio na prostoru koji je, u vrijeme izgradnje Dolabeline ceste do njega, pripadao dezitijatskoj *civitas*, odnosno sigurno se nalazio situiran na dezitijatskoj teritoriji 19 i 20 god. n. e.

III. Sigurno postoji u drugom desetljeću I. st. n. e., a isto tako vjerojatno i neposredno prije i poslije tih godina.

Njegovo spominjanje za spomenute godine, jasno indicira njegovo postojanje i za vrijeme kada se počela graditi «Dolabelina» cestovna mreža. Pošto se Dolabelina mreža morala bar u nekim svojim dijelovima naslanjati i na epihorsku putnu mrežu, može se sa većom vjerojatnošću pretpostaviti da je i prije njegovog spominjanja na solinskom natpisu,

sjeverni dio, koji je generalno gledano pacificiran u toku druge polovice 8. god. n. e., i da je postao nova provincija *Pannonia*, dok je ostatak Ilirika, uglavnom sveden na planinski dinarski pojas zadržao kontinuitet sa ranijom provincijom, uključujući i naziv (o čemu svjedoče i Plinije Stariji i solinski natpis) da bi se tek znatno kasnije prozvao i Dalmacijom.

O navedenoj soluciji v. i Buzov, 2005, 125⇒ »After the reorganization by Augustus, the earliest Roman province of Dalmatia or Illyricum, as it was first called, ceded a part of its territory to the newly established province to the north, Pannonia, withdrawing to a line somewhat to the south of the of the Sava River».

ovo naselje predstavljalo važniju naseobinu i za vrijeme ustanka 6-9. god. n. e., a onda samim tim i za prvo razdoblje rimske vladavine, a možda i u vrijeme nezavisnosti bosanske unutrašnjosti prije zime 34/33. god. p. n. e. To bi sugeriralo da je naše dezitijatsko naselje bilo komunikaciona točka i prije realizacije Dolabelinih inženjerijskih cestovnih projekata, a samim tim ne samo za Dezitijate nego i za širu regiju, bitna lokacija i naseobina. I nakon 20. god. n. e., HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, pošto se nalazio na glavnoj cestovnoj ruti, je zadržao svoj značenje, možda i u toku čitavog I st. n. e. U tom periodu nakon 20. god. n. e., HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM je vjerojatno doživio i bitno transformiranje u naselje sa odlikama antičkog tipa, pa je na njegovom mjestu ili na bližoj lokaciji, na ravnijem predjelu koji mu je neposredno gravitirao, za vrijeme rimske vladavine postojalo i znatnije naselje, ali se i zadržala i pozicija gradine kao naseobine, naravno prilagođena novim uvjetima.³

IV. Sigurno se nalazi na 156 rimskih milja od Salone, linijom «Dolabeline» ceste, i to kao krajnja točka (bar na osnovi smisla samoga teksta natpisa) jednog cestovnog kraka izgrađenog 19/20. god. n. e.

Ako je HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, bio na osnovi natpisa udaljen 156 rimskih milja, on bi se tada nalazio između 229 i 234 današnjih kilometara udaljenosti od Solina. Uz sve izneseno potrebno je navesti i da se *He(dum) castellum Daesitiatum* nalazio na glavnoj rimskoj komunikaciji (odnosno jednom od krakova „Dolabeline” cestovne mreže) i poslije 20. god. n. e., i poslije njene kasnije nadogradnje prema istoku

V. Pretpostavlja se da je riječ o utvrđenom prostoru, eventualno smještenom na/iznad (u vidu citadele) ili u blizini neke predrimske, domorodačke (dezitijatske) gradine ili bitnijeg naselja u vidu podgrađa (možda i sa istim imenom) kojim dominira spomenuti kastel.

Upotreba termina «*castellum*, i, n.» za prvo vrijeme rimske vlasti u ilirskim zemljama, većinom i najvjerojatnije se odnosi na određenje gradine kao tipa naseobine, pa se u tome kontekstu treba promatrati i podatak Plinija Starijeg (*NH* III, 141);

...in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella.	...na tom se potezu nalaze Burnum, Andetrij, Tribulium (riječ je o Tiluriumu, op. a.)-kasteli proslavljeni u ratovima
--	--

³ Slične primjere imamo i na Delmatskom području, Zaninović, 1994, 47

koji je on nesumnjivo preuzeo iz neke ranije građe koja je govorila o rimsko-ilirskim ratovima, vjerojatno vezano za Oktavijanovu kampanju 34-33. god. p. n. e., i Veliki Ilirski ustanak 6-9. god. n. e., u kome se poimenično (u izvještaju *Cass. Dio* LVI, 12, 3) spominje i Andetrij (... Ἀνδῆτριον...). Kod Veleja Paterkula (II, CXV, 4) se za domorodačka uporišta za vrijeme ustanka u dinarskom pojasu, a koja su sigurno predstavljala gradine, upotrebljava izraz «...*situ locorum ac montium*...». U grčkom jeziku ekvivalent terminu «*castellum*», odnosno našem gradina, kada se odnosi na ilirske zemlje bi bili izrazi : ἀκρόπολις, ἄκρα, ἡ, τεῖχος, φρούριον, koje upotrebljava Kasije Dion kada govori o ilirskim naseljima za vrijeme ustanka.⁴

Sve navedene činjenice jasno sugeriraju da HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, treba prepoznati primarno kao gradinu, koja je možda 20. god. n. e., služila i kao garnizon oružanih snaga Rimske Države, odnosno moguće već te godine bila transformirana iz oblika domorodačke gradine u etabliranu utvrdu. Kao epihorsko naselje dezitijatski kastel je predstavljao ustvari gradinu, koja je već bila prilagođena rimskim potrebama u drugom desetljeću I. st. n. e.⁵ Ali i ako je 20. god. n. e. na HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM postojala utaborena vojna posada, on je i u vrijeme dezitijatske nezavisnosti sigurno morao postojati kao «živo» i funkcionalno domorodačko gradinsko naselje. U suprotnom ne bi imalo ni smisla ni logike da se on javlja i za 20. god. n. e., pa čak da se i na njemu možda etablira vojna posada, niti da on posluži kao krajnja točka jednog od krakova široke cestovne mreže nastale za vrijeme namjesnikovanja P. Kornelija Dolabele.

⁴ *Cass. Dio* LV, 34, 5; LVI, 11, 2; 11, 4; 12, 3

⁵ Nije nemoguće pretpostaviti da je on rimskim potrebama služio i u periodu prije izbijanja ustanka u proljeće 6 god. n. e., jer Kasije Dion spominje određenu rimsku jedinicu koja je nesumnjivo morala predstavljati garnizon u unutrašnjosti Provincije i koja je prva bila poslana protiv one prve grupe koja se pobunila (veći dio mobiliziranog kontingenta ilirskih pomoćnih jedinica je još uvijek iščekivao razvoj situacije). To jasno ukazuje da su postojali posadni garnizoni u dubokoj unutrašnjosti dinarskog pojasa i prije 6 god. n. e., i to u blizini, možda upravo i na mjestu koje je bilo određeno kao zborni mjesto ilirskih auksilijara, prije njihovog upućivanja na Dunav. Možda je moguće pretpostaviti da je upravo *He(dum) castellum Daesitiatum* poslužio kao bitna komunikaciona točka i utvrđena i naseobinska pozicija kao zborni mjesto za odašiljanje ilirskih pomoćnih četa, jer je ustanak vjerojatno izbio na dezitijatskom području, pa je samim tim logično da se i zborni mjesto nalazilo na dezitijatskom području.

VI. Pod nazivom HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM bi se podrazumijevala i naseobinska aglomeracija vrlo bitnog (možda i središnjeg) značenja za Dezitijate,⁶ jer bi jedino u tom smislu bilo opravdano njeno atribuiranje dezitijatskim imenom.⁷

I činjenica da se na solinskom natpisu ova gradina ili garnizon nominira i sa dezitijatskim imenom, mogla bi da posluži u pokušaju bar približnog ili logičkog lokaliziranja HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM. Na solinskim natpisima, jedino se ova naseobina nominira i sa jednim narodnosnim ilirskim imenom u formi prisvojnog genitiva, kao dijelom svoga punoga imena. Ova činjenica bi morala sama po sebi nešto da simbolizira, odnosno možda direktno ukazuje na značenje koje je ovo naselje imalo za dezitijatski narod i njegovu političku cjelinu. Sukladno tome značenju i dezitijatsko ime se pojavljuje u okviru njegovog punog imena čime se određuje i njegov domorodačko-narodnosni ekskluzivitet. Ako se ovaj lokalitet kao takav označava i za 20. god. n. e., ---u vrijeme obnovljene rimske vlasti--- nesumnjivo je on morao imati takvo značenje i ranije, što bi pokazivalo da je riječ o jednoj dugovječnijoj i bitnijoj gradini još iz vremena dezitijatske nezavisnosti. Samim tim može se konstatirati postojanje kontinuiteta naseobinskog boravljenja ljudi na toj gradini od dezitijatske nezavisnosti u željeznom dobu do uspostave rimske vladavine. Tako bi i danas lokalitet na kojem se nalazio HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM u sebi morao sadržavati i nalaze i željeznodobne, originalno ilirske (dezitijatske) i rimske, antičke provenijencije, i to i materijalne građe i nepokretnog i pokretnog karaktera. U slučaju da se na lokalitetu HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM nalazio garnizon, on bi kao takav morao da ima i neke tragove vojnog prisustva u post-ustaničkom razdoblju, odnosno odražavao bi i antičku materijalnu tradiciju, jer i legijske i auksilijarne trupe, koje bi bile stacionirane, ne bi baštinile u bitnoj mjeri domorodačku željeznodobnu kulturu. Tako bi ispod rimskih, antičkih stratuma slijedili domorodački, željeznodobni stratumi a morali bi se registrirati i tragovi predrimske

⁶ Dezitijatska politija i Dezitijati, općenito kao narod, su sigurno morali imati neko sjedište i u vremenu nezavisnosti i u vremenu rimske vladavine. To ne bi morao biti samo političke, nego i religijski centar. Npr. u sjedištu Ubijaca se nalazilo žrtvenik posvećen Augustu, odnosno carskom kultu. Tako bi se i u dezitijatskom središtu trebalo pretpostaviti postojanje are Augusta. Poštovanje carskog kulta u njenom središtu primarno bi odražavalo lojalnost određene *civitas*.

⁷ Uporediti Daorson = središte Daorsa, Delminijum = središte Delmata. Sličan primjer imamo i u slučaju *Oppidum Ubiorum*, (kasnije sa promjenjenim imenom u *Colonia Agrippinae*, današnji Keln). Nije nemoguće da je kao i u slučaju narodnosnog središta Ubijaca i dezitijatsko središte u trenutku promjene svoga statusa (najvjerojatnije vezano sa primanjem rimskog građanstva) promijenilo i ime. Samim tim je moguće da se to staro dezitijatsko središte krije u imenu nekog antičkog naselja poznatog iz drugih vrela.

gradine, ali i rimskog kastela. Ako je tvrdnja da je HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM i u predrimsko i u rimsko doba bila za Dezitijate vrlo bitna pozicija, onda se ona morala nalaziti u gušće naseljenom prostoru, sa populacijom koja gravitira toj gradini. To bi uključivalo i postojanje podgrađa, posebno ako se ima u vidu eventualno postojanje vojne posade. Postojanje naselja sa akropoljom, koja ustvari predstavlja gradinu, je bilo standardna forma ustroja prapovijesnih i protohistorijskih metalnodobnih većih i značajnijih naselja. Najbolji primjer, i to ograđenih naselja sa citadelom (dupli obrambeni prsten) pružaju grubi opisi ustaničkih uporišta Splonum i Raetinum u izvještaju Kasija Diona.⁸ Radi toga nije nemoguće ni zamisliti HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM kao možda jedno složeno naselje, sa citadelom u kojoj se 19/20. god. n. e., nalazio vojni garnizon. Ako je 20. god. n. e., postojala vojna posada nedezitijatske pripadnosti na citadeli, tada je morao postojati i dio u kojem je živjelo domorodačko, dezitijatsko stanovništvo. U tom slučaju bi se moglo pretpostaviti da je uz garnizon smješten na citadeli, postojalo i pravo civilno naselje, odnosno podgrađe na padinama ili u podnožju u kome je živjela dezitijatska populacija, zajednica kojoj je u predrimsko doba pripada gradina/citadela u kojoj se 19 i 20. god. n. e., nalazio garnizon.⁹ Jedino bi u slučaju postojanja i dezitijatske stalno naseljene populacije u naseobinskoj aglomeraciji u čijem sastavu bi se nalazio i HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, bilo logično da se ovaj kastel, ako je 20. god. n. e., u njemu boravila vojna posada, nazove dezitijatskim. U suprotnom, teško bi bilo zamisliti da bi kastel nosio taj atribut da nije postojala i neka dezitijatska populacija, odnosno da je etabliranjem garnizona bila iseljena zajednica kojoj je gradina pripadala, i da nije u širem okviru naseobinskog kompleksa koji je nosio naziv HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM bila naseljena i peregrinska dezitijatska populacija, koja bi se nalazila pod jurisdikcijom dezitijatske *civitas*.

⁸ Cass. Dio LVI, 11

⁹ Garnizon je morao da se nalazi u okviru ili u blizini većeg naseobinskog, domorodačkog kompleksa, u prvom redu podgrađa u kome bi većinski živjela domorodačka, dezitijatska populacija, i koje bi predstavljalo i središte, ili bar vrlo bitno mjesto u kome se odvijao dezitijatski upravni i politički, a vjerojatno i općedruštveni i ekonomski, pa i kulturni život. Ali taj garnizon bi se morao nalaziti situiran i na mjestu koje je bilo prometno i komunikaciono dobro uvezano i prije izgradnje «Dolabeline» cestovne mreže, pa je i iz toga razloga na toj lokaciji morala živjeti domorodačka populacija u stalnom naselju. U tom slučaju to domorodačko stanovništvo, ako 19/20 god. n. e., već nije moglo prebivati na gradini, sigurno je moralo živjeti u dijelu naseobinskog kompleksa koji je naslonjen na gradinu, kao što je naselje-podgrađe ili naselje u ravnom dijelu kojim je dominirao kastel.

Iz svih navedenih činjenica i pretpostavki temeljenih na načinu i smislu spominjanja HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM proizilazi i jedno vrlo bitno pitanje, a to je da li se na spomenutom lokalitetu na godine na koje se natpis izričito spominje (19/20. god. n. e.) nalazio vojni garnizon. Točnim ili bar približnim odgovorom na ovo pitanje, još bi se više suzila potraga za ovim kastelom sa dezitijatskim imenom. Naravno sasvim je moguća i drugačija opcija, odnosno da 20. god. n. e., na HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM nije postojala oružana posada oružanih snaga Rimske države (ni legijskog ni auksilijarnog tipa), nego da je i tada to bila gradina koja pripada dezitijatskoj *civitas* u potpunosti. Ali i u tom slučaju postojanje podgrađa, odnosno naseobinske aglomeracije je vrlo moguće jer su domorodačke gradine, bar one veće i važnije, imale uobičajeno i podgrađa koja su isto bila zaštićena fortifikacijama, o čemu će kasnije biti detaljnijeg govora. Ipak je vjerojatnije, imajući u vidu ustanak u kojem su dominirajuću ulogu imali Dezitijati i rimsku sumnju u dezitijatsku lojalnost i spremnost za prihvatanje rimske državne i provincijalne vlasti, da su Rimljani ipak imali utaborenu vojnu posadu (legijskog, auksilijarnog ili mješovitog karaktera) na mjestu citadele vrlo bitne (možda i središnje) dezitijatske stalne naseobinske aglomeracije. Nakon ugušenja ustanka 9. god. n. e., rimskoj upravi se nametnula kao esencijalna potreba da u potpunosti pacificira i drži pod stabilnom kontrolom nekada pobunjeno područje, posebno njegovo jezgro i najžešće uporište, kao što je nesumnjivo bila i dezitijatska teritorija. U tu svrhu Rimljani su morali Zapadni Balkan prekriti mrežom garnizona---redovnih legijskih i auksilijarnih trupa--- što je bio najbolji garant opstojnosti rimske uprave, na prostoru i među stanovništvom sumnjive lojalnosti. Da bi opet ti garnizoni mogli biti uvezani u cjelovit sustav bilo je neophodno da se oni povežu sa primorjem i provincijskim središtem saobraćajnicama rimskog tipa, kako bi se ubrzalo i olakšalo njihovo snabdijevanje resursima i trupama. Poradi i toga razloga moguće je pretpostaviti da se na HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM 19/20 god. n. e., nalazio garnizon oružanih snaga Rimske Države, a koji je ustanovljen neposredno nakon konačnog slamanja ustanka u rujnu 9 god. n. e. Analogiju tezi da se u drugom desetljeću, a onda vjerojatno i kasnije na HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM nalazio vojni garnizon, imamo i u slučaju Andetrija,¹⁰ koji je bio jedno od najvažnijih ustaničkih uporišta, i Tilurija, koji je izvorno bio domorodačko gradinsko naselje.¹¹ Iz navedenog bi se moglo zaključiti da se na

¹⁰ Zaninović, 1984, 70; Isto, 1996, 216; 289; Bojanovski, 1988, 356-357; 359; Zaninović, 1999, 216; 226; Škegro, 1999, 255

¹¹ Zaninović, 1984; Isto, 1996, 289; Bojanovski, 1988, 356-357; 359; Tončinić, 2005; Škegro, 1999, 255

gradini ovog naselja označenog i dezitijatskim imenom sigurno 19. i 20. god. n. e., a vjerojatno i u toku čitavog drugog desetljeća I. st. n. e. i kasnije nalazio vojni garnizon, što bi bila neophodna mjera radi konsolidiranja rimske uprave i interesa na dezitijatskom području.¹²

Iz svega izloženog mogla bi se možda izvesti sljedeća rekonstrukcija postojanja, razvitka i funkcioniranja HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM ⇒ Za vrijeme dezitijatske nezavisnosti, riječ bi bila o znatnijoj naseobinskoj aglomeraciji, trajnog karaktera sa sjedilačkim stanovništvom koje se jednim svojim dijelom bavi i nepoljoprivrednim djelatnostima kao primarnim privrednim granama (trgovina, metalurgija, zanatstvo itd.). Takvo naselje bi možda bilo i upravno i političko središte bilo čitave dezitijatske zajednice i političkog entiteta ili bar jednog njegovog dijela (možda su se u njemu nalazili i neke institucije duhovnog, religijskog karaktera ili bar bi bili izraženi pojedini aspekti religijskog života Dezitijata). Ova naseobinska aglomeracija, koja bi bila naseljena dezitijatskom populacijom, bi i za vrijeme nezavisnosti u sebi sadržavala i podgrađe i gradinu/citadelu na koju bi se primarno odnosio i izraz dezitijatski kastel sa solinskog natpisa. Za vrijeme rimske vladavine, nakon ugušenja ustanka konkretno 19. i 20. god. n. e., a vjerojatno i kasnije na citadeli je možda postojala i vojna posada, s tim da nije isključeno da i prije proljeća 6. god. n. e., nije postojala neka vrsta vojne ili stražarske posade na ovoj gradini. Kasnije bi se civilno podgrađe spustilo u ravne oblasti ispod uzvišenja na kojoj se nalazila gradina i razvilo bi se u naselje antičkog tipa, možda i grad u smislu mediteranskog urbaniteta. U kasnoj antici, ta utvrda bi bila ponovo aktivirana u punoj mjeri kao utvrda/refugium populacije koja bi se u njoj sklanjala ili u kojoj se nalazila posada koja bi tu populaciju ne više kontrolirala kao u prvim desetljećima I. st. n. e., nego štitila. Možda bi

Inače o Tiluriju v. Zaninović, 1984; Isto, 1996, 213; 268-270; 280-291; Sanader, 2003

¹² I cestu «*viam a Salonis ad He(dum) castellum Daesitiatium per milia passuum CLVI munit....*» su vjerojatno gradile stacionirane VII i XI legija, kao što je to za prve dvije ceste (izgrađenih 16/17 god. n. e.) sa solinskih natpisa izričito naznačeno. Vrlo je moguće da su u izgradnji učestvovali i pomoćne jedinice, ali u velikoj mjeri i domaće, peregrinsko stanovništvo uglavnom kao radna snaga za sirove i teške fizičke poslove koji je zahtijevaju tehničku vještinu i preciznost. Ako su legije, i to konkretno VII legija, u čiju zonu odgovornosti je spadalo i dezitijatsko područje, učestvovali u izgradnji ceste do dezitijatskog kastela, onda je logično pretpostaviti da su se detašmani ove legije nalazili utaboreni i uz sam tok ceste, a samim tim zašto ne i na HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM, iako nije isključeno da je možda i neka pomoćna jedinica bila stacionirana u spomenutoj utvrdi.

prvi dio imena HE... odgovarao imenu čitave te aglomeracije, a sa dodatkom *castellum Daesitiatum* bi se preciznije određivala gradina/citadela/utvrda koja je dominirala tom aglomeracijom.

Radi izloženog lokaciju HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM je sasvim realno moguće tražiti na nekoj od ključnih (i po komunikacionoj vrijednosti i po značaju-možda i veličini) predrimskih naselja, koje je prvenstveno bilo izgrađeno po metalnodobnom tipu gradinskog naselja sa podgrađem. Na području zahvata dezitijatske narodnosne zajednice i političke jedinice do danas je registriran veliki broj gradinskih naselja, od kojih su neka impozantnih dimenzija a detektirana su i podgrađa. Ali sigurno ovi prostori posebno oni koji se pružaju do Krivaje, preko planine Zvijezda, kriju još uvijek dosta gradina. Nažalost, gradine Gornje Bosne i lašvanskog porječja uglavnom su ostale slabo istražene.

**Identifikacija pravca do HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM
sa pravcima poznatim sa Pojtingerove karte i sa itinerarija.**

Cestovna mreža izgrađena u Gornjem Iliriku za vrijeme namjesnika Publija Kornelija Dolabele (14-20/21. god. n. e.), predstavljala je osnovni kostur cestovne mreže za cjelokupnog trajanja rimske uprave. Uostalom i današnji putovi se bar djelomično oslanjaju na pravce kojim se pružala ova cestovna mreža. Radi te činjenice, ova cestovna mreža morala je biti prikazana i na Pojtingerovoj karti i sačuvanim itinerarijima, uključujući možda i cestu koja je vodila do HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM. Međutim problem predstavlja činjenica da se na Pojtingerovoj karti i sačuvanim itinerarijima ne nalazi ime HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, niti uopće bilo kakve naznake da se spominje neko slično ime ili dezitijatsko narodnosno ime. Ipak se na osnovu nekih indicija, poglavito onih koje se odnose na predstave, položaje i mjesto pružanja pojedinih cesti i imenovanih lokacija kroz koje te ceste prolaze, možda je moguće pokušati identificirati jednu od tih cesta sa onom našom koja je od Salone vodila do dezitijatskog područja i jednog njihovog kastela. Nije nemoguće pretpostaviti da je ovaj cestovni pravac isti onaj koji je na Pojtingerovoj karti označen linijom *Salona-Argentaria*. To bi značilo da se kasnije, nakon Dolabeline uprave pa do IV. st. n. e., ovaj pravac proširio sve do prostora koji je na Pojtingerovoj karti označen izrazom *Argentaria*.¹³

¹³ Ovakvo mišljenje je uglavnom općeprihvaćeno i kao takvo je uzeto u obzir u sintetičkim studijama I.Bojanovskog o rimskoj cestovnoj mreži na prostoru Bosne i Hercegovini, a posebno u njegovim djelima «Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji» (Sarajevo, 1974) i «Bosna i Hercegovina u antičko doba», (Sarajevo, 1988), te u *Monumenta cartographica Jugoslaviae*.

Posljednja poznata stanica na dionicama sa označenim udaljenostima u rimskim miljama Stanekli (*Stanecli*) je, na ovom pravcu sa Pojtingerove karte, udaljen od Salone 122 milje (između 179-183 km.).¹⁴ Ako je ovaj pravac do svoje 156 milje, odnosno do našeg dezitijatskog kastela identičan sa razmatranim krakom «Dolabeline» cestovne mreže, onda bi se i lokaliteti *Tilurium*, *Ad Libros*, *Monte Bulsinio*, *Bistue Vetus*, *Ad Matricem*, *Bistue Nova*, *Stanecli* nalazili na ovom kraku. U tom slučaju bi i sam dezitijatski kastel bio nekih 34 rimske milje (50-51 km.) udaljen od Staneklija¹⁵ u pravcu prema Argentariji. To bi značilo da bi se *He(dum) castellum Daesitiatum* nalazio negdje na onoj dionici na kojoj nema označene udaljenosti između Staneclea i Argentarie, ali i da su sve ostale navedene lokacije bile do 20. god. n. e., već povezane cestom sa Salonom.¹⁶

Nije nebitno napomenuti da pored toga što nema izražene udaljenosti između stanice Stanecli i Argentarije, ni Argentarija nije definirana nekim grafičkim simbolom, što bi možda ukazivalo na to da autor Pojtingerove karte nije bio baš precizan ni izričit što se tiče same Argentarie, kao i uopće područja nakon 122 milje od Salone. To bi se moglo objasniti ili time da sam autor nije imao nekog interesa (možda ni vremena) da se detaljnije pozabavi ovim područjem, a ne bi trebalo isključiti da su i njegove mogućnosti za opis datih dionica ceste bile slabe, odnosno da nije dobro poznao dotično područje najvjerojatnije zbog i kvantitativnog i kvalitativnog nedostatka dovoljno izvorne građe o cesti nakon mjesta Stanecli. Uostalom sama Argentarija na Pojtingerovoj karti je bila krajnja točka pravca, i

¹⁴ Po Pojtingerovoj karti ova cesta je obilježena na sljedeći način: *Salona* – XVI m. p. --- *Tilurio* --- XXII m. p. --- *Ad Libros* --- VIII m. p. --- *In monte Bulsinio* --- VI m. p. --- *Bistue Vetus* --- XXV m. p. --- *Ad Matricem* --- XX m. p. --- *Bistue Nova* --- XXIII m. p. --- *Stanecli* --- *Argentaria*.

¹⁵ *Stanecli* se ubicira različito. O tome vid. Tomaschek (1880), Miller (1916) na Ilidžu kod Sarajeva. Patsch (1890) u Osijek kod Ilidže, Truhelka (1890 A, 95-96) u okolicu Blažuja-lokalitet Crkvine, a Novak (1918, 24) u Sarajevsko polje. Skarić (1923, 81-83, na osnovi prilično rastegljive i vrlo sumnjive izonimije Stavnja-Stanecli, ovo naselje/postaju ubicira u brezansko područje u dolini Stavnje. Po njemu je ova trasa sa Pojtingerove karte na konkretnom odjeljku u Gornjoj Bosni prolazila sljedećim pravcem Zenica-Kakanj-Bjelavići-Bijelo Polje-Breza, što je ustvari samo varijanta puta Zenica-Sarajevo korištenog u osmansko doba (Bojanovski, 1973, 393). Pašalić (1960) ga smješta kod Kiseljaka, a Imamović (1974) u Gromiljak u blizini Kiseljaka, dok ga Bojanovski (1974, 133; 174; 179; 182-183; 187; 201;) situira u Mali Mošunj. Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 155; 160.

¹⁶ Nije nebitno napomenuti da su samo tri lokaliteta na Pojtingerovoj karti na pravcu Salona-Argentaria označena i grafičkim simbolima i to: Salona, Ad Matricem i Stanecli. Simbol za Ad Matricem koja se nalazi između dvije Bistue je vrlo zanimljiv i originalan (nešto slično se nalazi i na vinjeti Aquileia) i možda zbog svoga oblika simbolizira neku utvrđenu stanicu, utvrdu, kastel na putu koji se nalazi na vrlo bitnoj točki na ovom pravcu, dok bi Stanecli, po ovom simbolu, ipak bio i neko naselje.

sudeći po karti iz nje nema nastavka ceste, što ne bi moglo odgovarati činjeničnom stanju, jer ako je Argentaria predstavljala današnje srebreničko područje, iz nje bi se rimska putna mreža nastavljala i prema Sirmijumu, znači izlazila na Savu, pa i dalje išla ka Dunavu. I to bi govorilo da je autor Pojtingerove karte slabo poznavao zonu izvan Staneklija, i da ju je dosta površno obradio.

Ako je nakon Dolabele, cesta do dezitijatskog kastela bila produžena sve do Argentarije, to bi praktično značilo da HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM nije bio slijepo crijevo, nego da se nalazio na glavnoj ruti. Ako je ova tvrdnja točna onda se HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM nalazio na glavnoj trasi ove rimske ceste poznate sa Pojtingerove karte. A ta trasa bi u Gornjoj Bosni morala biti ili na putu preko Kiseljaka za sarajevsko polje, uključujući i sarajevsko područje ili opet na putu koji je išao dolinom rijeke Bosne i to sa njene lijeve (ne brezanske) strane, isto u sarajevsko područje. Naravno ne bi u razmatranju ovog pitanja trebalo zanemariti ni mogućnost da su razdaljine navedene na dionicama od Salone do stanice Stanecli pogrešne i da ne odražavaju stvarno stanje u udaljenostima na dionicima na terenu, ili je došlo do korumpiranja iz raznoraznih razloga, što bi dodatno otežavalo istraživanje ovog pitanja.

Potrebno je naravno postaviti i pitanje da li je pravac sa navedenim lokalitetima bio stvarno do 156 milje podudaran sa «dezitijatskim» krakom «Dolabeline» cestovne mreže. Dionica Salona-Tilurium je vjerojatno podudarno odgovarala, ali to ne mora značiti i za ostale dionice. Nije nemoguće pretpostaviti i da se i udaljenosti sa solinskih natpisa i sa Pojtingerove karte ustvari odnose na dva različita pravca, koja se poklapaju samo na pojedinim, ili na većini dionica, ili se uopće ne poklapaju. Ako pravac Salona-Argentaria nije načelno podudaran sa Dolabelinim pravcem do našeg dezitijatskog kastela, onda bi se još jedan pravac mogao uzeti u obzir za detektiranje pružanja Dolabelinog cestovnog kraka, a to bi bio onaj koji bi išao od Salone, preko Narone u bosansku unutrašnjost. Da je ovaj put bio rano izgrađen vrlo rano i to još moguće upravo za vrijeme namjesnikovanja Dolabele govorio bi pronalazak miljokaza sa natpisom *Divo Augusto* iz doline Trešanice kod Konjica (Han Vitek). A ako je cesta uz koju se nalazio spomenuti miljokaz prolazila pored Konjica ona je gledano sasvim logički morala povezivati Naronu sa sarajevskim područjem, i to već za Tiberijeve vladavine.¹⁷ Imajući u vidu miljokaz kod Konjica, jedan od izgrađenih pravaca

¹⁷ Na Pojtingerovoj karti se samo jedan pravac pruža iz Narone prema hercegovačkoj unutrašnjosti, a to je cesta koja putem u kontinentalnoj unutrašnjosti povezuje Naronu sa Skodrom. Važno je napomenuti da prema Pojtingerovoj karti ova cesta ustvari predstavlja nastavak ceste Salona-Narona. Na karti udaljenosti i lokacije

rimske cestovne mreže je u ranom razdoblju drugog razdoblja rimske vladavine, je u Bosnu iz Hercegovine ulazio upravo na konjičkom području, odnosno preko prijevoja Ivan (načelno kao i danas), više-manje, bar u općim crtama ako ne i u potpunosti, slijedeći predrimsku komunikaciju na ovom pravcu. Upravo radi i ove činjenice, sasvim je logično smatrati da su se rimski inženjeri gradeći Dolabelinu cestovnu mrežu, naslanjali i na predrimsku komunikacijsku mrežu.

Gdje su/je Bistue

Do sada poznata izvorna građa od svih naselja na području središnje Bosne po imenu najviše spominje dva naselja koja nose naziv *Bistue*. Ovo naselje je u III. i IV. st. n. e., bilo urbani centar jednog lokalnog municipija koji je, kao i *R.P. Aquae S...* možda proizašao iz nekadašnje dezitijatske *civitas*, zahvaćajući njezine sjeverne dijelove, za razliku od

pravca koji veže Salonu sa Naronom i dalje u dublju unutrašnjost izgledaju na sljedeći način; *Salona*---XVI---*Tilurio*---XII---*Billubio*---VIII---*Ad Novas*---VIII---*Ad Fusciana*---XIII---*Bigeste*---XIII--- *Narona* (od Salone do Narone ukupno 72 rimske milje)---XXII---*Ad Turres*---XIII---*Dilunto*---XIII---*Pardua*---XVI--- *Ad Zizio*---VIII---*Leusino*---XII---*Sallunto* (Od Salone do lokacije *Sallunto* 157 rimskih milja!)---XVII---*Sanderua*---VI---*Varis*---XI---*Sallunto* (novi lokalitet)---XVIII---*Halata*---X---*Bersumno*---XVI---*Sinna*---XX--- *Scobre*/riječ je o Skodri (ukupno od Salone do Skodre 255 rimske milje). Upadljiva je upravo ova udaljenost do lokacije označene kao *Sallunto* od 157 rimskih milja, što je indikativno ako se ima u vidu udaljenost do našeg dezitijatskog kastela od 156 rimskih milja. Same udaljenosti među njenim destinacijama, ali i položaj i pružanje pravca Salone-Narona-Scodra na Pojtingerovoj karti, pokazuju da nije nemoguće pomisliti da je ovaj pravac nakon Narone ulazio u dublju hercegovačku dubinu. Od Narone se ova cesta kretala prema dubljoj unutrašnjosti, sigurno zahvaćajući neretvansko i istočno-hercegovačko zaleđe Narone i primorja, a onda je negdje u toj unutrašnjosti ona ponovo pravila zavoj i skretala prema jugoistoku i primorju, završavajući se u Skodri. Da je ova cesta zahvaćala unutrašnja područja, dovoljno govori činjenica o postojanju još jedne ceste koja je iz Narone išla ka Skodri, i to primorskom linijom. Ova primorska cesta je ustvari bila podudarna sa našim pravcem ceste sve do *Ad Zizio* (negdje u hercegovačkoj unutrašnjosti, od Narone udaljeno 65 rimskih milja), a zatim se račvala i usmjeravala prema primorju i zahvaćajući od *Ad Zizio* do Scodre 129 rimskih milja (znači od Narone 194 rimske milje). Pravac od Narone do Skodre, koji ide unutrašnjošću, ima 183 rimske milje po Pojtingerovoj karti. Međutim po *Monumenta cartographica Jugoslaviae* (1974, 50-52), ova cesta koja je kontinentalnom trasom povezivala Naronu i Skodru nije ulazila u bosansko područje i išla je hercegovačkim i crnogorskim zaleđem, a sva navedena mjesta nalaze se u Hercegovini ili Crnoj Gori.

«ilidžanske republike», koja je obuhvaćala južne. Postojanje i municipija *Bistuensium* sugerira postojanje i njegovog značajnijeg urbanog jezgra, koje se sigurno nalazilo situirano uz glavne saobraćajnice koje su prelazile preko agera spomenutog municipija. Ono se možda nalazilo negdje u području zeničke kotline ili lašvanskog porječja i bilo je, kada se ide od *Aquae S...*, prvo bitnije i veće urbano naselje. Međutim, za razliku od urbanog središta *R.P.Aquae S...*, urbano naselje Bistue još uvijek nije na precizan, zadovoljavajući i općeprihvaćeni način lokalizirano i njegova detekcija se smješta od gornjoramskog područja do zeničke kotline, o čemu je ranije već bilo riječi. Do danas nije na precizan način ni određeno da li su postojala dva municipija sa istim ili sličnim imenom (koje bi u sebi sadržavalo i odrednicu/izvedenicu iz riječi Bistue) ili je riječ o samo jednom municipiju. Činjenice koje su prouzrokovale ovakvu konfuziju proizlaze iz same izvorne građe koja se odnosi na Bistue;

1. natpisi; ukupno je do danas poznato šest natpisa na kojima se spominje ili naslućuje ime Bistue, najvjerojatnije u formi izvedenice iz spomenutog oblika kako bi se ukazalo na municipij, odnosno na funkcije koje su postojale i koje je neko obnašao u konkretnom municipiju.¹⁸
2. Pojtingerova karta; na njoj se na cesti Salona-Argentaria, koja je prolazila bosanskom unutrašnjošću «sijekući je načelno po horizontalnoj liniji», nalaze dvije poimenično navedene lokacije Bistue Vetus (V, 5) i Bistue Nova (VI, 1), međusobno udaljene 45 rimskih milja, između kojih se nalazi i lokacija Ad Matricem.¹⁹
3. Ravenjanin; spominje se lokacija *Bistue betus* (IV, 16), vjerojatno je riječ o *Bistue Vetus*, te lokacija *Ibisua* ili *Bisua* (IV, 19), možda *Bistue Nova*
4. Zapisi sa salonitanskih sabora iz 533. i 535. god., gdje je evidentirana *ecclesia Bestoensis*, kojoj je tada biskup bio Andrija.
5. opeka sa žigom *Bistues*, pronađena u Bugojnu

Kao što se iz priloženog vidi, Bistue je/su ostavila/e za sobom mnogo više svjedočanstava nego npr., dezitijatski kastel sa solinskih natpisa, ali karakter i mjesto nalaza, ustvari ne samo da nisu doprinijeli razrešavanju misterije vezane za lokaliziranje Bistua, a posebno one Bistue koja je bila središte municipija poznatog sa natpisa, nego su

¹⁸ Za natpise v. poglavlje «Hrestomatija literarnih vrela i natpisa»

¹⁹ O ubicaciji Ad Matricem v. Tomaschek (1880), Ballif (1893), Patsch (1906 A) ubiciraju ga u Gornji Vakuf, Hörnes (1882) i Evans (1883) u Vrhbosnu, Miller (1916) u Travničko polje, Pašalić (1959 B; 1960) kod Gornjeg Vakufa, a Bojanovski (1974) u Otinovce kod Kupresa. Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 156. O Ad Matricem v. Škegro, 1999, 51-52

unijeli još veću konfuziju. Veliki prostor koji se pruža od Zenice do Gornje Rame, međusobno odvojen teško prohodnim planinama Vranica i Bitovnja, pa i sam karakter nalaza samo otežavaju rekonstruiranje postojanja Bistua, ili bar jednog njihovog segmenta. Radi toga su u zadnjih 120 godina predlagana najrazličitija rješenja za lokaliziranje Bistua, a posebno određivanje municipalnog/municipalnih središta sa nazivom Bistue. Jedino rekonstruiranje imena ne predstavlja veći problem, jer se u izvornoj građi javlja njihovo puno ime⇒ Bistue, dok I.Bojanovski (1974, 135) smatra da se iz ovog termina izvela i zvanična terminološka municipalna odrednica⇒ *Municipium Bistuensium*.²⁰ Ipak lokaliziranje predstavlja najveći problem sa kojim su se suočavali istraživači koji su se bavili pitanjem Bistua.

Alačević (1878) i Ballif (1893) Bistue Vetus situiraju u Šuicu kod Kupresa; Tomaschek (1880) smješta Bistue Vetus u Eminovo Selo; Hörnes (1882) Bistue Vetus stavlja u Fojnicu; Evans (1883) ovu «stariju» Bistue locira «oko Konjica»; Miller (1916) Bistue Vetus postavlja u Otinovce; Bistue Vetus u Varvaru u Gornjoj Rami smještaju Patsch (1906 A, 151-159) i Pašalić (1959 B; 1960);

Tomaschek (1880) *Bistue Nova* locira u Fojnicu; Hörnes (1882) *Bistue Nova* smješta u Rogaticu ili Goražde; Evans (1883) *Bistue Nova* situira «blizu Rogatice»; Ballif (1893) opet smješta *Bistue Nova* u Fojnicu; pozivajući se na natpise iz Zenice, u zeničku zonu Patsch (1893 A, 705; 1906 A, 151-159) i Domaszewski (1902); Kiepert (1914) *Bistue Nova* smješta u Putičevo; Kujundžić (1925) i Pašalić (1959 B; 1960) u Mošunj-Vitez smještaju *Bistue Nova*; Po *Monumenta cartographica Jugoslaviae* (Gavro A. Škrivanić), *Bistue Nova* je Vitez, a *Bistue Vetus* je Varvara. Na jednom mjestu Basler Bistue Nova sa sjedištem biskupa Andrije smješta u Zenicu,²¹ a na drugom Bistue Vetus, odnosno BIST(ue) ili BISTVES i sjedište biskupa zajedno ubicirao na Grudinama-Bugojno, a Bistue Nova u Zenicu.²² Po I. Bojanovskom (1974) Bistue Vetus je Županjac u Duvnu (možda se pozivajući na Kujundžića, 1916), a Bistue Nova

²⁰ Predlagani su drugačiji oblici kao: 1. bist(uensis)/Hoffer, 1893, 322; Patsch, 1906, 151-159 (za Bistue Vetus); 2. Bist(uae)/Patsch, 1893 A, 704-705; Truhelka (1892, 342; 345) i Sergejevski (1932 A, 38; 40) upotrebljavaju oba oblika; Paškvalin (2003, 54-61; 172-182) koristi izraz municipium BIST(ue) ili BISTVES.

²¹ Basler, 1972, 125-126

²² Basler, 1986, v. historijsku kartu na kraju knjige gdje se Bistue Vetus sa sjedištem biskupa locira u Bugojno, a Bistue Nova u Zenicu.

Bugojno (odnosno lokalitet Grudine),²³ a isto mišljenje kao i I.Bojanovski u vezi lokaliziranja naselja municipija ima i V. Paškvalin.²⁴

Da bi se pitanje Bistua riješilo na zadovoljavajući način mora se početi kretati na osnovu sljedećih postulata;

1. Bistue se nalaze na glavnom pravcu Salona-Argentaria na Pojtingerovoj karti, što znači da sigurno postoje u IV. st. n. e., znači da bi se moglo uopće pristupiti njihovom lokaliziranju, potrebno je bar okvirno rekonstruirati tu cestovnu trasu.
2. Postojala je u okviru municipalnog ustroja današnjeg bosanskog područja jedna municipalna jedinica možda pod nazivom *Municipium Bistuensium*, o čemu postoje mnogobrojna epigrafska svjedočanstva, i to sigurno već od prvih desetljeća III. st. n. e.

²³ O lociranju Bistue Vetus i Bistue Nova vidjeti i Bojanovski, 1974, 134-146; 1988, 162; Arheološki leksikon BiH, 1988, Tom I, 158

²⁴ Paškvalin (2003, 54-61; 172-182);

«U smislu ubiciranja naselja municipija BIST(ue) i sjedišta biskupa na prostoru srednje Bosne rješenje vidimo u nalazištu Grudina u Bugojnu» (poziva se na I.Bojanovskog, 1988, 162).

«Za podnu ciglu s utisnutim žigom BISTVES s Grudina u Bugojnu valja reći da više od drugih spomenutih potvrda, koje spominju mun(icipium) BIST(uense), otkriva lokaciju njegovog urbanog centra na prostoru antičkih Dezitijata, gdje bi se također lociralo i sjedište biskupa. » (poziva se na I.Bojanovski, 1988, 160-162)

«Tako bi ova arheološka konstelacija svjedočila da je lokalitet Grudine u Bugojnu pravo mjesto administrativnog centra municipija BIST(ue), odnosno BISTVES, koji se formirao već krajem 1. st. u doba Flavijevaca, čiju pouzdaniju potvrdu još nemamo, a razlog je što ovaj lokalitet još nije do kraja istražen.»

«Pouzdaniji arheološko-epigrafski izvori, za razliku od geografsko-povijesnih Itinerara, isključuju mogućnost postojanja dvaju municipija (mansiones), naime BIST(ue) VETVS i NOVA, već potvrđuju samo jedan BIST(ue) /ili BISTVES/...Jedno je da na osnovi novijih arheoloških istraživanja, uz već poznate arheološko-epigrafske izvore, ukažemo na lokaciju BIST(ue) /ili BISTVES/ na Grudinama u Bugojnu, a drugo je da na tom istom lokalitetu pokažemo istim kulturno-povijesnim dokazima da su GRUDINE u Bugojnu sjedište biskupa Andrije. To znači, gdje je municipij BIST(ue) /ili BISTVES/, tu je i biskupsko sjedište.»

«»Tako bismo u arheološkoj kulturno-povijesnoj konstelaciji na Grudinama u Bugojnu u drugoj polovici 4. i na početku 5. i 6. st. imali pouzdanije nego dosad ubiciran MVN(icipium) ili BISTVES, i drugo, uz ovaj municipij, također pouzdano sjedište biskupije *bestoensis* ili *bestvensis* i njezinog biskupa Andrije, aktivnog dionika salonitanskih sinoda, jednom 530., a drugi put 533. god.»»

«To bi predstavljalo središnju Bosnu, a u razdoblju rimske vlasti područje Dezitijata ili MVNICIPIVM BISTVENSE, a njegovo administrativno sjedište nalazilo se u BISTVES u današnjem Bugojnu.»

«...veoma je relevantan zaključak da se u današnjem Bugojnu na Grudinama nalazio antički *mun(icipium) Bist(ue)* ili BISTVES (iz kraja 1. st. dinastije Flavijevaca), a ne Bist(ue) Vetus ili Nova /može biti samo BISTVES, odnosno BIST(ue) Stari i Novi Grad, a da se odnosi samo na isto mjesto/ »

3. Pošto je jedna od Bistua, i to vjerojatno ona označena na Pojtingerovoj karti kao Bistua Nova, bila i urbano sjedište municipijuma, na mjestu na koje se locira Bistua Nova i u njenoj okolini morala je postojati veća koncentracija antičkih naseobinskih tragova.

4. Predloženoj lokaciji mora gravitirati veće područje, sa isto izraženijom koncentracijom antičkih naseobinskih tragova, i to onih koji otkrivaju impozantne građevine i objekte koji navode na pomisao o postojanju stalnog i razvijenog naselja, možda i sa urbanim karakteristikama.

5. Sudeći po Ravenjaninu, odnosno Markumiru koji je vjerojatno bio njegovo glavno vrelo za spominjanje lokaliteta Ibisua, naša Bistue Nova ili samo Bistue postojala je, sigurno u VI. st. n. e., sve do rasapa romejske vlasti i antičkog načina života u unutrašnjosti zapadnog Balkana u periodu 597-641. god. n. e.²⁵ Po Pojtingerovoj karti Bistue Nova postoji u IV. st. n. e., a natpisi opet govore u prilog njenog postojanja i to kao municipalnog središta i u III. st. n. e. I *Bistue Vetus/betus* po Ravenjaninu (čije je vrelo u ovom slučaju bio izvjesni Maksim) i Pojtingerovoj karti isto potvrđuju kontinuitet *Bistue Vetus* u periodu IV-VI. st.

6. Radi utvrđenog kontinuiteta III-VI. st. n. e., vjerojatno Bistue, a posebno ona koja predstavlja urbano i upravno municipalno središte, predstavljaju i neki kontinuitet sa predrimskim razdobljem, te sa periodom I-III. st. n. e., te je na područje na koje se smještaju morala postojati i iznimna prisutnost predrimskih (željeznodobnih gradina) i ranorimskih naselja.

I okolnosti, okruženje, mjesta a posebno karakter i vrsta nalaza koji su pronađeni i koji se javljaju zajedno ili u blizini natpisa na kojima se spominje municipij BIS(T), mogu na neki posredan način ukazivati na relevantnost određene pozicije u vezi određivanja mjesta na kojem se nalazilo urbano središte ovog municipija. U tom kontekstu je vrlo bitno naglasiti da se zenički natpisi (istine radi, sigurno upotrijebljeni u sekundarnoj upotrebi) nalaze zajedno sa velikim brojem drugih natpisa, bolje reći fragmenata natpisa, koji se odnose na različite ljude te različite funkcije i službe (i lokalnog i možda provincijalnog karaktera) koje su obavljali. To bi navodilo na pomisao da se u blizini mjesta gdje su pronađeni (ostaci bazilike u Bilimišće, Zenica), nalazilo područje na kojem su bili primarno situirani svi ti natpisi, znači neka lokalna nekropola korištena u antičko doba, sigurno od početaka III. st. n. e. Upravo i kvantitativna vrijednost i različitost sadržaja tih natpisa i

²⁵ O tome v. Čače, 1995, 8 fus. 2

fragmenata ukazuje da se bazilika nalazila ili unutar ili u blizini neke urbane jedinice ili bar većeg naselja, a ne samo vile ili posjeda, sa nešto brojnijim stanovništvom. Za razliku od zeničkih natpisa, natpis u Fazlićima je usamljen u smislu pojave zajedno sa drugim natpisima kao što je to slučaj sa zeničkim natpisima, dok se natpisi u Varvari (isto pronađeni u sekundarnoj upotrebi u okviru nekog ranokršćanskog objekta crkve/bazilike) odnose izgleda samo na jednu porodicu, što ukazuje na njihovu uniformnost i jednoobrazno određenje, što bi navodilo na pomisao da ovi natpisi izvorno ne potiču sa neke gradske ili naseobinske nekropole, nego sa grobalja na posjedima određenih posjeda i vila, odnosno uglednih i utjecajnih porodica (u municipiju BIST.) koja su im bili vlasnici i korisnici. U slučaju Fazlića, tj. Gornje Bile to bi bila porodica Elija Justusa, a u slučaju Gornje Rame porodica T. Flavija Licinija u više generacija.²⁶

Za razliku od crkvi/bazilika iz Zenice i Varvare, u ranokršćanskom objektu iz Bugojna (bazilika iz Čipuljića V - VI. st. n. e.) nisu pronađeni natpisi, što navodi na pomisao da «majdan natpisa» koji bi graditelji kasne antike u Bugojnu koristili ili nije postojao ili je bio

²⁶ Indikativno je da su natpisi iz Zenice i Varvare nađeni u okvirima istraživanja ranokršćanskih crkvi/bazilika, od kojih je ona u Zenici posebno važna. To bi značilo da je u vrijeme gradnje tih objekata stara kultura i sjećanje na ranije razdoblje već u tolikoj mjeri dezavuirano da se smatralo shodnim da se upotrijebe i nadgrobne ploče kao materijal u sekundarnoj upotrebi. Ovo «nepoštovanje» ranijeg, i to ne suviše davnog perioda, ne mora se samo objašnjavati novim religiozno-ideološkim okolnostima, i potrebom za brzim uzdizanjem i izgradnjom simbola tih novih stremljenja i okolnosti koje su postale i vladajuće i jedino javno prihvatljive. Možda je prilikom gradnje tih objekata Gornja i središnja Bosna već iskusila prve nevolje i razaranja seobe naroda od kraja IV st. n. e., što je donijelo i poremećaj ustaljenih civilizacijskih i kulturnih tekovina te sistema vrijednosti. Tako bi se nastanak tih objekata datirao u ona razdoblja V i VI st. n. e., koja su bila nešto stabilnija, te bi se u njihovoj izgradnji upotrijebio već obrađeni i kvalitetni materijal uzet sa lokalnih nalazišta, u prvom redu paganskih antičkih nekropola. Inače u tim razdobljima uloga Crkve i njenih lokalnih institucija postajala je sve izraženija i jača, postajući neku ruku i pandan državnoj, lokalnoj upravi, što se dodatno pojačavalo u vremenima kriza, neprijateljskih pustošenja i razaranja. U tim okolnostima biskup bi postajao primarna i autoritativna figura na lokalnoj i regionalnoj razini, koje se ne ticale ne samo stvari iz duhovnog i crkvenog života nego i iz ostalih, svjetovnih, svakidašnjih i prozaičnih poslova. I radi te sve veće važnosti institucije Crkve i njenih organa, bilo je potrebno imati reprezentativne objekte koji bi ne samo služili u duhovno-crkvenim obredima, nego bi i tu važnost i materijalno simbolizirali i predstavljali jedno od središta lokalnog i regionalnog života. Samim tim izgradnja tih objekata ne samo da je bila prioritet, nego je i zahtijevala brzinu ali i kvalitetu gradnje, što u uvjetima posvemašnje dekadense, i pored kraćih perioda obnove, i nestabilnosti nije bilo lako izvesti. Zbog toga se pristupalo uzimanju već gotovih objekata sa najbližeg i najbogatijeg nalazišta i njihovom ugrađivanju u crkvu/baziliku bez imalo skrupula. Ali izgleda da ove crkve/bazilike nisu uspjele duži period postojati i ostvarivati svoju funkciju jer je avarsko-slavensko razaranje i naseljavanje konačno i to brutalno uništilo antičko razdoblje Bosne.

mali. U prilog Zenice, kao moguće *Bistue Nova*, možda bi na neki način govorila i sljedeća činjenica⇒*Bistue Nova* postoji sve do avarsko-slavenske najezde kada je negdje u periodu između 597. i 641. god. (vjerojatno bliže prvospomenutoj godini) bila teško razorena da se više nikad ne oporavi. Tom prilikom je sigurno uništena i bazilika koja je bila sjedište biskupije *Bestoensis*, a upravo su u zeničkoj bazilici otkriveni tragovi požara koje ju je uništilo.²⁷ Osim toga, ako je lokalitet *Baloia* koji se spominje u Ravenjaninovoј «Kosmografiji» (IV, 19) i Pojtingerovoj karti (V, 2 kao *Baloie*) na via *Salona-Servitium*, bio sjedište biskupije Baloenus, onda bi, u tom slučaju, ona pod svojom nadležnošću imala (ako bi se Baloia locirala u Šipovo) dolinu Plive i samim tim i zone gornjeg i srednjeg Vrbasa, pa bi se onda u njenoj nadležnosti nalazila i Skopljanska udolina u koju Bojanovski smješta Bistue Nova. Ako su u Bistue Nova (u slučaju njenog lociranja u Bugojno) i u Baloie postojala dva biskupska središta, koja bi se onda nalazila u relativnoj blizini, nejasno bi bilo zašto bi onda Andrija tvrdio da mu je prevelika teritorija za koju je nadležan. Tada bi se i jurisdikcije ove dvije biskupije sigurno morale na određenim terenima i preklapati, npr. zona oko Komara i ušća Plive u Vrbas (današnje Jajce). Istovremeno bi prostrane zone lašvanskog porječja i Gornje Bosne ostale nepokrivene crkvenom jurisdikcijom, a to su bile oblasti sa plodnim dolinama i razvijenim i kontinuiranim načinom života i sa prisutnim crkvenim životom o čemu svjedoče tragovi mnogih bazilika koje su sigurno postojale i bile funkcionalne i u periodu kada je Andrija boravio na salonitanskim saborima. Sjedište biskupije *Bestoensis*, se moralo nalaziti negdje u lašvanskom porječju ili u Gornjoj Bosni, a ne u udaljenijoj Skopljanskoj udolini. U tom slučaju ova biskupija je onda zahvaćala i istočnu Bosnu, bar Gornje Podrinje, jer ova područja nisu mogla ostati nepokrivena crkvenom institucionaliziranom infrastrukturom. Ako bi ova konstatacija bila točna, a nema razloga da ne bude, biskupija *Bestoensis* je stvarno zahvaćala jedno golemo područje.

Uspoređivanjem podataka sa Pojtingerove karte i Ravenjaninove «Kosmografije», i njihovom detaljnom analizom, može se pokušati i približiti lokaliziranje Bistue Nova. U tom

²⁷ Truhelka, 1892, 342

Po I.Bojanovskom (1973, 395) koji se poziva na Nikolajević (1969 A) ⇒»Ima mišljenja da je bazilika u Bilimišću trajala do XII. st., odnosno njene ruševine«. Konstatacija se zasniva na činjenici da su u bazilici nađeni srednjovjekovni grobovi. Po spomenutom autoru očito se radi o nekakvom kontinuitetu življenja antika-srednji vijek na prostoru Bilimišća. Sličan stav o kontinuitetu I.Bojanovski (1973, 403) iznosi i za Visočko polje, odnosno preciznije za zonu Moštre.

pogledu je potrebno obratiti pažnju na cestu Salona-Servitio²⁸ sa Pojtingerove karte. Bez označene udaljenosti na dionici Inalperio-Bariduo, ukupna udaljenost je iznosila 126 rimskih milja, što je mnogo manje od 167 milja od Dolabeline *viam a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici*, sa kojom se cesta Salona-Servitio bar načelno identificira. Ova činjenica dodatno dobiva na značaju ako se ima u vidu i provincijska granica koja je bila južnije od Save. Po Pojtingerovoj karti cesta Salona-Servitio se ne križa niti podudara ni u jednoj dionici sa cestom Salona-Argentaria, koja je nesumnjivo morala prolaziti kroz dijelove zapadnobosanskih polja (kao i cesta Salona-Servitio), i kroz središnju Bosnu. Međutim, Ravenjaninova «Kosmografija», iako nastala znatno docnije kompilacijom iz kasnoantičkih izvora, ipak govori nešto drugo. Po Ravenjaninu, slijedi pravac *Serbitium, Fines, Lamatis, Lausaba, Baloia*, te je jasno da ovaj Ravenjaninov pravac odražava ustvari pravac Salona-Servitio gledano sa strane *Servitiuma*. Ali kod *Baloia*, Ravenjanin ostavlja taj pravac i navodi naselja uz novi pravac i to *Apeva, Sapua, Bersellum, Bisua (Ibisua)*, koji se evidentno križao na jednom mjestu sa cestom sa Pojtingerove karte. Po tome *Bisua (Ibisua)*, odnosno vjerojatno *Bistue Nova* nije se nalazila na glavnom pravcu pružanja *Salona-Servitium*, nego na jednom poprečnom pravcu, a koji se najvjerojatnije pružao u pravcu i uzduž lašvanskog porječja i dalje. Kada se inače analizira Ravenjaninovo spominjanje *Bistue betus* i *Ibisua* potrebno je obratiti pažnju na činjenicu da se ova dva lokaliteta nalaze u „Kosmografiji” u opisima dvije različite zemlje i to *Bistue betus* u okviru opisa Dalmacije, a *Ibisua* u okviru opisa Panonije. Ova činjenica je vrlo indikativna kada se pristupa procesu lokaliziranja ove dvije lokacije; možda je Ravenanjinova, odnosno njegovih vrela, podjela na Tarsatičku Liburniju, Dalmaciju i Panoniju sa prostorima koja im pripadaju odražavala i neku upravnu i administrativnu sliku na samom kraju antičkog razdoblja u VI. st. n. e.²⁹ Ali bez obzira da li je bila riječ o tome, stoji činjenica da su se dvije *Bistue* nalazile relativno udaljene i u okvirima različitih upravnih i administrativnih i teritorijalnih jedinica bar na lokalnoj ravni.

Da postojanje naselja sa istim imenima nije bilo ništa neobično na istim pravcima koje prezentira Pojtingerove karte pokazuje i primjer ceste Narona-Skodra gdje se sreću naselja pod nazivom Sallunto međusobno udaljeni 34 rimske milje, dok između dvije *Bistue* udaljenost iznosi 45 milja. Za razliku od stare i nove *Bistue*, u slučaju Sallunta ne postoji ni

²⁸ dionice: Salona---XVI---Aequo---VIII---Inalperio---?---Bariduo---XIV---Ionnaria---XIII---Sarute---VII---Indenea---V---Baloie---XII---Leusaba---X---Lamatis---XII---Castrum---XIII---Ad Fines---XVI---Servitio.

²⁹ O tome v. Čače, 1995, 21

jedna dodatna odrednica, koji bi ih međusobno odvajala, nego oba naselja u potpunosti nosi isti naziv.

Na opeci sa žigom Bistues, pronađenoj u Bugojnu i to na mjestu jednog prostranog antičkog naselja (sa otkrivenom kasnoantičkom bazilikom iz V-VI. st. n. e.), koje je moguće bilo nasljednik predrimskog proto-urbanog naselja Pod, potrebno je obratiti pažnju na oblik imena koje se razlikuje od oblika na Pojtingerovoj karti. Na karti se sreću oblici Bistue Vetus i Bistue Nova, znači bez glasa s, koji imamo na teguli. Vrlo je moguće da oblik *Bistues* treba tumačiti kao prisvojni pridjev, odnosno kao «*od Bistue*», «*bistuensko*» (npr. cigla, tegula), proizvedeno u Bistue (bez obzira je li riječ o Vetus ili Nova), te da se municipijsko ime nije navodilo u množini i nije u sebi sažimalo činjenicu postojanja dviju Bistua.

Po Bojanovskom je Bistue Vetus današnje Duvno, odnosno lokalitet Županjac, tj. Crkvine koje je po Patschu rimski Delminijum, dok je po Patschu gradina Lib na Borčanima (9 km sjeveroistočno od Duvna) predrimski, domorodački Delminijum. Činjenica da se lokalitet na koji Bojanovski smješta Bistue Vetus zove Županjac, opovrgava njegov zaključak, jer se preko ove toponimije na ovaj lokalitet može smjestiti sjedište samo neke ranosrednjovjekovne upravne jedinice-župe, koje je nesumnjivo predstavljalo kontinuitet sa antičkim periodom na Duvanjskom polju. Tako bi sasvim logično bilo pretpostaviti da je činjenica da je postojao antički Delminijum kao važnije upravno i urbano središte regiona, morala uticati na neki način i na rani srednji vijek, što se eto zadržalo i u toponimiji konkretnog prostora. Za razliku od Delminijuma Bistue Vetus izgleda da nije bila upravno središte takvog karaktera da bi se sjećanje na nju sačuvalo i u ranom srednjem vijeku. Uz to rudimenti postojanja antičkog Delminijuma se osjećaju i u srednjem vijeku (v. Admin.imp. od Konstantina Porfirogenita) pa i u samom današnjem Duvnu. Ipak, i pored čitavog niza nedostataka, teza o Tomislavgradu/Duvnu kao Bistue Vetus, a Bugojnu kao Bistue Nova se našla uklopljena kao priznata činjenica u znanstvenoj javnosti, čime je čitav proces topografskih istraživanja na dobrom dijelu zapadnog Balkana skrenut na pogrešan pravac.³⁰

³⁰ Čače, 1995, 52-53; 82-85; Po Čači (1995, 52-53)⇒»Ovo drugo naselje (misli se na Bistue Nova op. a.) koje je vrlo brzo postalo jednim od najvažnijih gradova unutrašnjosti (flavijevski municipij!), po svemu se mora tražiti izvan delmatskog etničkog i političkog područja, te je praktički izvjesno da su ime novom naselju morali dati Rimljani, možda zajedno s djelomice romaniziranim Delmatima s Duvanjskog polja prilikom utemeljenja novoga središta u plodnom i rudama bogatom Uskoplju ». Po ovome bi ispalo da su Bistue Nova osnovali doseljenici, mješavina Delmata i Rimljana, što otpada kada imamo u vidu u prvom redu imena dužnosnika municipija koji su oni navodno osnovali, a koji su svi odreda bili romanizirani domorodci. Zatim nejasno zašto bi se u rudonosne zone, eksploatirane još u predrimsko doba dovodili kolonisti i to dijelom

**Gradine, antička naselja, komunikacije Gornje i Središnje Bosne
na osnovi do danas poznate izvorne građe.**

Rimska cesta je slijedila predrimске komunikacije pa je tako ona morala prolaziti i pored većih skupina gradinskih naseobina i ostalih, posebno onih važnijih (npr. većih) naseobinskih aglomeracija međusobno ih povezujući, te su koncentracija, položaj i gravitacija gradina, odnosno njihov međusobni položaj i sklad, nekada dobar pokazatelj postojanja komunikacionih trasa posebno u predrimsko, ali i u rimsko doba, jer su rimske trase morale slijediti bar na nekim dionicama i predrimsku komunikacijsku mrežu, i nije mogla biti radikalno drugačija od nje. Uz to potrebno je u procesu detekcije predrimskih, ali i rimskih komunikacija, obratiti pažnju i na postojanje i položaj udolina i riječnih dolina te njihove pravce pružanja, evidentirati prolaze, klance, usjeke, prijevoje što je činjenica koja je posebno izražena na našem brdsko-planinskom prostoru, te se radi toga razloga ne smije u rješavanju pitanja otkrivanja dezitijatskih naselja, sa čim je neumitno povezano i detektiranje komunikacija, posebno one «Dolabeline», nipošto ne smije zanemariti.

Dolina Lašve je služila i kao komunikacioni pravac u predrimsko doba, o čemu svjedoče velike koncentracije gradina u njenom porječju i duž njenih pritoka, posebno Bile, i to u travničkoj oblasti, počevši od udaljenije 1. Gradina, Potkraj, Travnik, pa do; 2. Gradina Vidoševići, Travnik, 3. Gradina Miškića brdo, Travnik, 4. Vlahovća Brijeg, Ovčarevo, Travnik,

Delmati sa Duvanjskog polja čije je rudarsko znanje nesumnjivo bilo manje nego npr. Dezitijata. Natpisi nesumnjivo otkrivaju da je municipij čije je središte bila *Bistue Nova* nastao kao rezultat lokalnog i postupnog razvitka, a ne neke dedukcije kolonista, makar oni dolazili i iz drugog ilirskog naroda. Spomenuti pasus od S.Čače nastao je upravo zbog nekritičkog preuzimanja podataka o lokaliziranju Bistua iz djela Bojanovskog (1974; 1988), ne provjeravajući ranije rezultate istraživanja (npr. Truhelka, Patsch, Pašalić) niti rezultate i arheološke lokalitete na širem srednjobosanskom području (dovoljno je imati na uvid Tom II i III Arheološkog leksikona BiH i odgovarajuće karte).

Zanimljivo je da se ni Bojanovski ni Čače nisu osvrnuli na jedan indikativan i vrlo bitan detalj koji proizlazi iz Ravenjaninove «Kosmografije», niti ga pokušali precizno objasniti, a to je da je Ibisua upisana u okvir Panonije, a ne Dalmacije. Ako je Bistue Nova Bugojno, onda bi Skopljanska udolina bila Panonija bar po Ravenjaninu, što je ipak malo pretjerano. Uostalom, sa detekcijom Bistue Nova u Bugojno, čitav jedan prostrani pojas središnje i istočne Bosne, bio bi po Ravenjaninovoj «Kosmografiji» praktično većim dijelom *tabula rasa*, dok bi se masa lokaliteta koje Ravenjanin spominje sa Ibisua, morala smjestiti na jedan suženiji prostor.

5. Gradina, Turići, Travnik, 6. Nad Gajem, Bilića Dočić, Travnik, 7. Bašbunar (Saraj) Travnik, 8. Travnik 2, Travnik, 9. Gradac (Tarabovac), Vilenica, Travnik, 10. Gradina (Kraljićino vrtlo), Bukovica, Travnik, 11. Gradina, Bukovica, Travnik,³¹

U oblasti oko utoka Bile u Lašvu i Malog Mošunja evidentirana je isto iznimna koncentracija gradina; 1. Gradac, Rankovići, Novi Travnik, 2. Miškovića Siča, Gradnik, Travnik, 3. Gradina na Gladniku, Gladnik, Travnik, 4. Glavica, Mali Mošunj, Vitez, 5. Jasike, Veliki Mošunj, Vitez, 6. Gradina, Veliki Mošunj, Vitez, 7. Gradina Čatrnja, (Komardska gradina), Veliki Mošunj, Vitez, 8. Oblak, Mali Mošunj-Divjaci, Vitez, 9. Gradac, Mali Mošunj, Vitez, 10. Crkvine, (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, Vitez, 11. Grbavica Brdo, Grbavica, Vitez i dalje duž Bile 1. Gradina, Zabilje, Vitez, 2. Gradac, Pokrajčići, Travnik, 3. Gradac Alihođe, Travnik, te između travničke i mošunjsko-bilske oblasti 1. Carine, Krpeljići, Travnik, 2. Gradac, Ričice, Travnik.

Situiranost i međusobni položaj i odnos ovih gradina koje više-manje gravitiraju prema toku rijeke Lašve, jasno ukazuju na postojanje predrimske komunikacije koja je išla i duž Lašve i kretala se i prema zeničkoj kotlini, koja je praktično «opkoljena» gradinama, pogotovu na sjeveru; 1. Gradina, Kopilo, Zenica, 2. Gradina, Klopče, Zenica, 3. Birac, Donja Gračanica, Zenica, 4. Hum, Donja Gračanica, Zenica, 5. Vis (Veliki i Mali), Podbrežje, Zenica, 6. Mrtvačka Gradina, Gradišće, Zenica, 7. Kica, Gradišće, Zenica, 8. Gradina, Stranjani, Zenica, 9. Gradina, Dobriljevo, Zenica. Nije nerealno pretpostaviti da je iz Lašve, i to iz mošunjsko-bilske oblasti prema zeničkoj kotlini komunikacija išla i kraticom preko gradina; 1. Orlac, Preočica, Vitez, 2. Gradina, Preočica, Vitez, 3. Na Stinama, Krčevine, Vitez; a ne samo duž Lašve do njenog ušća u Bosnu o čemu svjedoče gradine 1. Borak, Katići, Busovača, 2. Gradina, Jelinak, Busovača, te u njenom skretanju sa ušća prema sjeveru ka zeničkoj kotlini.

Pitanje je kuda je ova komunikacija koja je prolazila i porječjem Lašve, ulazila u travničku oblast i to u zoni Turbeta, možda i preko Komara, odnosno duž rječce Komaršćica gdje se nalazi gradina Gradina Megara, Goleš, Travnik. Predrimska komunikacija je morala kod Turbeta ulaziti u lašvansko porječje, a ne npr., u mošunjskoj zoni, jer ona nije mogla zaobići tako veliku koncentraciju gradina u travničkoj oblasti. A i koncentracija gradina u lašvanskom porječju upravo započinje sa širom zonom Turbeta, odnosno sa travničkom oblašću, pa je teško pretpostaviti da je postojala posebna komunikacija koja bi išla duž gornje Lašve i travničke oblasti nevezano sa prijevojem Komar koji je povezivao lašvansko

³¹ Ove gradine su situirane u blizini Lašve, odnosno na obroncima Vlašića i padina južno od Lašve.

porječje sa Skopljanskom udolinom. Njen izlazak iz lašvanskog porječja se možda može pratiti duž rijeke Bosne prema kakanjskoj oblasti, za razliku od širokog područja između mošunjsko-bilske oblasti, uključujući i nešto istočniju zonu rječice Kozica, prema granicama visočke oblasti pa i prema široj zoni ušća Lepenice u Fojničku Rijeku gdje nema gradina. Ta činjenica umanjuje mogućnost da je tuda prolazila neka važnija predrimska komunikacija. Ali spomenuta konstatacija i činjenica o neevidentiranosti gradina ne bi trebalo ni isključiti da je od područja Busovače pa preko Kaćuna do ušća Lepenice (na pravcu gdje postoje prirodne pogodnosti) postojala neka komunikacija koja se upotrebljavala i u predrimsko doba.

Naseljenost lašvanskog porječja i zeničke kotline u antičko doba nije previše odstupala od one predrimske, izuzev što se i u ovim područjima potvrđuje pravilo da se naselja i naseobine i uopće gravitaciona naseljenost spuštaju u ravnije oblasti.³² Sudeći po pronađenim tragovima naseobinske djelatnosti, može se govoriti o postojanju bitnijih antičkih naseobinskih aglomeracija (naselja, utvrde, vile itd.) i to u travničkoj oblasti; mogućih naselja 1. Varošluk, Turbe, Travnik, (uključujući i ranokršćanski objekt crkva ili bazilika); 2. Pirota, Travnik, 3. Runjići, Runjići, Travnik; mogućih utvrda Gradac (Tarabovac), Vilenica, Travnik; mogućih vila Travnik 3, Travnik; a u ovoj oblasti se nalazilo i svetište Crkvine, Gornje Turbe, Travnik. Sudeći po koncentraciji spomenutih nalaza kroz travničku oblast je morala i u rimsko doba prolaziti važnija komunikacija i to načelno istim pravcima kao i u predrimsko doba, uključujući i zonu rječice Komarčice, gdje je na mjestu predrimske gradine na lokalitetu Gradina Megara, Goleš, Travnik evidentirano postojanje i antičke naseobine, možda utvrde/postaje. A velika koncentracija nalazišta naseobinske prirode za antičko doba je evidentirana i u oblasti od rječice Grovnice do Lašve i ušća Bile u Lašvu (uključujući i mošunjsku oblast), pa sve do zone utoka rječice Kruščice u Lašvu i to mogućih naselja; 1. Vučkamen, Rijeka-Vraniska, Vitez, 2. Golubovci, Rijeka, Vitez; 3. Vitez, Vitez, 4. Podcrkavlje, Mali Mošunj, Vitez; 5. Barice, Rankovići, Novi Travnik; mogućih utvrda 1.

³² Koncentracija do danas poznatih nalaza (i nepokretnog i pokretnog tipa) iz predrimskog i rimskog doba jasno ukazuje na promjenu opsega, tipa i načina i modela naseljavanja i naseljenosti Gornje Bosne i lašvanskog porječja i to tako da su za razliku od predrimskog doba, nalazi koji pripadaju antičkom dobu, uglavnom sa datacijom nakon 9. god. n. e., koncentrirani u ravnijim arealima, naravno ne suviše udaljenim od gradinskih zona. Od tih zona «antičke koncentracije» potrebno je spomenuti; donji tok Lepenice i posebno zonu ušća u Fojničku Rijeku, visočke ravnije areale, sarajevsko polje, zonu Trstionice, odnosno ravnije dijelove kakanjske oblasti, južne dijelove zeničke kotline, i lašvansko porječje. U antičko doba jača i naseljenost Breze, lokaliteta Dabravina, i duž same rijeke Bosne od Visokog pa do zavoja Bosne prema zeničkoj kotlini kod Kaknja.

Gradac, Rankovići, Novi Travnik; 2. Blace, Rankovići, Novi Travnik; mogućih vila Palačište (Polačišće), Rankovići, Novi Travnik;

Spomenute koncentracije nalaza naseobinske prirode jasno ukazuju da je i u rimsko doba, cesta išla duž Lašve, načelno sličnim pa možda i istim, bar u nekim dionicama, pravcem kao i u predrimsko doba. Veliki broj nalaza duž Bile, pokazuje isto postojanje lokalne komunikacije duž ove rijeke.³³ Antičke/a komunikacije/a iz Lašve su/se morale/a pružati i prema južnom dijelu zeničke kotline gdje je do danas otkriven veliki broj imponantnih nalaza naseobinske prirode i to; 1. Bilimišće, Zenica, sa bazilikom 2. Ograja, Putovići, Zenica, 3. Odmud, Raspotočje, Zenica, 4. Selo, Putovići, Zenica, 5. Podmočilo (Mlinčići), Tišina, Zenica; 6. Crkvina (Grčko groblje, Orašje, Trepavice), Drivuša, Zenica, 7. Drivuša 2, Drivuša, Zenica, i svetište (antički nimfej) Dvorišta, Putovići, Zenica, Iz južnog dijela, inače dobro naseljenog sa razvijenim naseobinama, zeničke kotline, cesta se vjerojatno pružala prema sjevernom dijelu zeničke kotline i to prema naseobinama u 1. Koprine, Podbrežje, Zenica i 2. Babino polje, Donja Gračanica, Zenica.³⁴ Inače u južnim dijelovima zeničke kotline na lokalitetu Cvrkavlje (Cvrkalje), Putovići, Zenica na lijevoj strani rijeke Bosne na samom jugu zeničke kotline su otkriveni tragovi rimskog vodovoda, što ukazuje na iznimnu naseobinsku vrijednost juga zeničke kotline u rimsko doba.

U lašvansko porječje je rimska cesta iz Skopljanske udoline izgleda ulazila sličnim ili istim (bar na pojedinim dionicama) pravcem kao i u predrimsko doba, odnosno duž rječice Komarščica u zonu Turbeta i travničku oblast, jer kao i slučaju predrimskih gradina, ta rimska cesta nije mogla zaobići znatniju koncentraciju naseobina u travničkoj oblasti, spuštajući se u mošunjsku zonu, kako je pretpostavio I.Bojanovski. Iz lašvanskog porječja cesta je izlazila ili preko ušća Lašve u Bosnu, pa se onda jednim krakom pružala sjeverno prema zeničkoj kotlini i istočno prema kakanjskoj oblasti, odnosno južno prema visočkoj

³³ Za detektiranje rimskih cesta izvjestan trag pružaju i nalazi nadgrobnih spomenika. Rimljani su imali običaj da svoje mrtve sahranjuju i uz put.

³⁴ Kao i u predrimsko doba, i antička komunikacija koja je ulazila u zeničku kotlinu mogla je ići ili duž Lašve do njenog ušća pa se onda nizvodno kretati prema rimskoj «Zenici», ili je mogla sa sjeverne strane zaobići ušće i ući u kotlinu i onda se odatle spustiti uzvodno rijekom Bosnom ili su postojala oba ulaza u zeničku kotlinu kao što je vjerojatno bilo i u predrimsko doba. Da je rimska cesta prolazila u području gradine 1. Borak, Katići, Busovača, znači duž Lašve prema ušću dokazuje postojanje miljokaza, upotrijebljenog kao nišan muslimanskog groblja, «*čija je epigrafska strana možda ukopana u zemlju.*» Bešlić, 1971, 156; natuknica u Arheološkom leksikonu BiH, Tom II, 1988, 195. U tom slučaju je rimska cesta duž Lašve, bar na pravcu prema samom ušću, išla sa njene južne strane.

oblasti i sarajevskom području ili je išla duž rječice Kozica do naseobine Kamenice, Kaćuni, Busovača, ali nejasno je da li se ona tim pravcem dalje nastavljala prema jugu ka aglomeraciji Višnjica-Podastinje-Kiseljak, (načelno tim pravcem prolazi jedan od dva današnja glavna puta koji iz lašvanskog porječja idu ka Sarajevu, a korišten je sigurno sudeći po Kuripešiću³⁵/Basler, 1954, 299/ i u prvoj polovici XVI. st.—drugi je načelno dolinom Bosne.), zbog velikog manjka nalaza antičke provenijencije na tome pravcu. Taj nedostatak je još evidentniji kada se ima u vidu pravac od mošunjske zone do aglomeracije Višnjica-Podastinje-Kiseljak, te je pretpostavka da se od Malog Mošunja pružao put po pravcu jugoistočnoj liniji prema zoni ušća Lepenice u Fojničku rijeku slabo vjerovatna. Naravno ne bi radi te činjenice trebalo apriori isključiti ni mogućnost postojanja komunikacije od rječice Kozice prema aglomeraciji Višnjica-Podastinje-Kiseljak, jer na tome potezu postoji prirodna uska udolina koja se proteže sve do ušća Lepenice u Fojničku Rijeku, pa se dalje spušta i Lepenicom sve do sarajevskog područja. Radi navedene prirodne pogodnosti nije nerealno pretpostaviti ni postojanje predrimske komunikacije koja bi, ne preko doline gornjeg toka rijeke Bosne, vezala sarajevsko područje sa lašvanskim porječjem. Naravno opet je potrebno naglasiti slabo ili nikakvo prisustvo i predrimskih (gradine) i antičkih naseobinskih nalaza na tome potezu.

U području sjeverno od Sarajeva i južno od ušće Lašve u Bosnu i zeničke kotline, u vezi koncentracije i položaja gradina posebno mjesto zauzima oblast koja obuhvaća srednji i donji tok rijeke Lepenice i uži kiseljački rajon, odnosno širi areal oko ušća Lepenice u Fojničku Rijeku sa ukupno devetnaest gradina. Riječ je o sljedećim do danas evidentiranim i u Arheološki leksikon BiH zabilježenim gradinama; osam u srednjem toku rijeke Lepenice: 1. Gradac, Zabrdje, Kiseljak 2. Oštrik, Kuliješ, Kiseljak, 3. Ban-Brdo, Kuliješ, Kiseljak, 4. Gradac, Homolj, Kiseljak, 5. Veliki Gradac, Gornje Žeželovo, Kiseljak, 6. Orlovača, Boljkovići, Kiseljak, 7. Kosa, Radanovići, Kiseljak, 8. Rat, Draževići, Kiseljak; sedam u donjem toku rijeke Lepenice : 1. Gradina, Ljetovik, Kiseljak, 2. Okret, Potkraj, Kiseljak, 3. Mali Okruglić, Palež, Kiseljak, 4. Gradina, Duhri, Kiseljak, 5. Gradište, Palež, Kiseljak, 6. Strašive Stijene,

³⁵ Potrebno je naglasiti da se I.Bojanovski u svome rekonstruiranju rimske cestovne mreže u lašvanskom porječju i Gornjoj Bosni u velikoj mjeri naslanjao na putopis Kuripešića iz XVI. st. (odnosi se na 1530. i 1531. god.) Bojanovski, 1974, 174-176;

Za razliku od I.Bojanovskog i njegove teze, stojimo na stajalištu da je Dolabelina cesta do HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM išla ne pravcem (okvirno praćeno) Mošunj-Kiseljak-pa dalje iz Visočkog polja prema brezanskom području, nego do zeničke kotline, odnosno Bilimišća, pa da se odatle spuštala dolinom Bosne do sarajevskog područja.

Borina, Kiseljak, 7. Gradac, Višnjica, Kiseljak; tri sjeverno od Fojničke Rijeke, odnosno uz ušće Lepenice u Fojničku Rijeku: 1. Ukučevci, Podastinje, Kiseljak, 2. Crkvina, Podastinje, Kiseljak, 3. Bijeće Vode, Podastinje, Kiseljak; jedna nešto udaljenija od ušća, sa sjeverne strane Fojničke Rijeke: 1. Gradac, Gromiljak, Kiseljak. Ove gradine se pružaju na obrubima, brdima i zaravnima oko navedene lepeničko-kiseljačke oblasti. One su situirane oko ravnijih areala srednjeg i donjeg toka Lepenice i nešto šireg ravnijeg rejona oko ušća i kada se promatra njihov položaj na karti koja sadržava izohipse, jasno se uočava međuzavisnost njihovog položaja, što bi ukazivalo da su njihova koncentracija, položaj, gravitiranost i međusobni odnos možda uvjetovani postojanjem nekog sustava u naseljenosti, pa i odražavalo određene naseobinske, društvene, ekonomske i komunikacijske značajke ove oblasti. Nedvosmisleno je u predrimsko vrijeme morala postojati komunikacija koja je prolazila kroz ovu oblast, i koja je bila bitnija, prometnija i življa jer je povezivala i takva gradinska naselja kao što je Oštrik, Kuliješ, ali i rejone Višnjice i Podastinja. Naravno samim tim je ta komunikacija u ovu oblast odnekuda morala ulaziti i prema nečemu izlaziti.

Potrebno je napomenuti da je u području sjeverno od sarajevskog područja i južno od zeničke kotline, ova lepeničko-kiseljačka oblast sa najvećom i najbolje ustrojenom koncentracijom gradina. Izvan ove oblasti, po Arheološkom leksikonu BiH evidentirano je više gradina i to prema Visokom, odnosno ušća Fojničke Rijeke u Bosnu (Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko; Visoki, Grad Visoko; Gradina, Gornja Zimča, Visoko) i prema planinskom području prema i oko današnjeg gradića Fojnice (Veliki Gradac, Šćitovo, Fojnica; Zvonigrad, Božići, Fojnica; Gradac, Gojevići, Fojnica; Gradina, Fojnica). Ali kako se može na prvi pogled primijetiti, spomenute gradine na visočkom i fojničkom pravcu nisu uvezane u neki sistem međuzavisnosti, kao što je to slučaj u lepeničko-kiseljačkoj oblasti.

Kao što je već rečeno, sjeverno od sarajevskog područja druge oblasti ne pokazuju takvu međuzavisnost i koncentraciju gradina, niti uvezanost u jasno prepoznatljiv sistem kao što je slučaj sa lepeničko-kiseljačkom oblasti. Na širem brezanskom i visočkom arealu istočno od rijeke Bosne, u Arheološkom leksikonu BiH evidentirane su četiri gradine (Gradina Kopači, Visoko; Gradac, Podgora, Breza; Gradina, Dabravine, Vareš; Kamen, Budoželj, Vareš). Sjeverno od lepeničko-kiseljačke oblasti, na zapadnoj strani rijeke Bosne dalje prema sjeveru i evidentirane su još tri gradine (Gradina, Brestovsko, Kiseljak; Gradina, Hadžići, Visoko; Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko), od kojih je ona u Mokronogama iznimnih dimenzija, i nalazi se na obodu visočkih ravnijih areala. Inače ove tri gradine kao da obrubljuju, odnosno nadgledaju/štite visočke ravnijske zone sa sjeverne strane.

Veća koncentracija gradina u kakanjskoj oblasti, na širem području zavoja koje pravi rijeka Bosna kada skreće prema zapadu i skoro pravom linijom teče prema zoni ušća Lašve u nju i južnijim dijelovima zeničke kotline, na mjestu gdje Bosna opet pravi zavoj, ovaj put prema sjeveru kroz zeničku kotlinu prema Vranduku. Kakanjska oblast ukupno ima u Arheološkom leksikonu osam registriranih gradina, i to poglavito sa istočne strane (sedam--- Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš --- riječ je o lokalitetu na kojem se uzdizao bosanski srednjovjekovni kraljevski grad ----; Krst, Kraljeva Sutjeska, Kakanj; Streževica, Teševo, Kakanj; Gradina, Zagrađe, Kakanj; Gradina, Crnač, Kakanj; Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj; Gradina, Brežani, Kakanj,) i samo jednu (Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj) sa zapadne strane rijeke Bosne. Čini se da je ova oblast činila neku posebnost prema zeničkoj kotlini, a gradine su situirane na obodima radi kontroliranja tokova riječica Trstionice i Zgošće i ravnijih dijelova kakanjske oblasti. Za eventualno rekognosticiranje naselja i stepena i načina naseljenosti u predrimsko doba mogu poslužiti položaji i opsezi nekropola koja pripadaju i mlađem željeznom dobu, u prvom redu u obzir dolaze velika nekropola Kamenjača u Brezi sa svojim višestoljetnim kontinuitetom i složena grobna konstrukcija Vratnica u visočkom arealu, ali sa njegove istočne strane, koja se pruža i prema Brezi. Iz navedenih koncentracija navedenih lokaliteta sa nalazima iz predrimskog doba, mogu se izvesti sljedeći zaključci koji se odnose na pružanje komunikacija u datom području;

1. kroz dolinu Lepenice se pružala komunikacija koja je počinjala negdje oko ušća Lepenice u Fojničku Rijeku,
2. ova lepenička komunikacija se vezala sa dolinom rijeke Bosne preko Fojničke Rijeke i ušća spomenute rijeke u Bosnu kod Visokog,
3. od Visokog je komunikacija išla prema sjeveru duž rijeke Bosne i to sa njene lijeve strane sve do kakanjske oblasti, kada je izgleda prelazila na drugu stranu³⁶ i tim pravcem išla sve do ušća Lašve u Bosnu, odnosno do zeničke kotline.
4. u kakanjskoj oblasti, od ovog glavnog pravca komunikacije odvajala su se dva pravca koja su išla duž rječica Zgošće i Trstionice sve do Bobovca,
5. od Visokog je jedan pravac prelazio Bosnu i išao prema Brezi i rijeci Stavnji duž koje se onda protezala sve do Dabravina pa i još dalje u unutrašnjost,

³⁶ Po I. Bojanovskom (1973, 399-400) na lokaciji Gromile na Karaulskom polju kod Kaknja vjerojatno je rimska cesta premošćavala Bosnu⇒»Danas je do samih Gromila (ljetni) gaz preko Bosne. U tursko doba tu je bio kameni most, preko kojeg je cesta prelazila na lijevu obalu Bosne. Mjesto se zove Kule ili Na kulama. Vjerojatno je tu bio i rimski most.»

6. južno od Visokog komunikacija se duž Bosne pružala sve do sarajevskog područja,
7. Od zone Višnjice i Gromiljaka komunikacija se pružala duž Fojničke Rijeke sve do Fojnice.

Rimska naselja u oblastima sjeverno od sarajevskog područja, a južno od zeničke kotline, na osnovi dosadašnjih nalaza, su evidentirana na jednom širokom prostoru, a posebno na širem arealu utoka Lepenice u Fojničku rijeku, gdje izrazita koncentracija nalaza koji posvjedočuju tragove naseobina, uključujući i dosta natpisa, jasno ukazuje na živu i bogatu antičku naseobinsku aglomeraciju. A potrebno je napomenuti da i srednji tok Lepenice ne oskudijeva u nalazima iz antičkog perioda, uključujući i one koje potvrđuju naseljenost i stalniji boravak. Sve izneseno ukazuje na sljedeće činjenice i pretpostavke;

1. Jedna važnija saobraćajnica je morala ići do areala šire zone oko ušća Lepenice u Fojnicu, odnosno zahvat lokaliteta današnjeg gradića Kiseljaka, komplekse Višnjice i Podastinja.
2. Antička naseobinska aglomeracija u ovom području je predstavljala zaleđe rudonosnih zona fojničkog areala zapadno od nje i prema istočnim padinama planina Vranice i Bitovnje.
3. Iz ove antičke naseobinske aglomeracije, čije izvorno/originalno ime do danas, je nažalost ostalo izgubljeno u historijskim maglama koje su pokrile zapadni Balkan (o pitanju imena predrimskih i antičkih naselja, naseobinskih aglomeracija, naseobina, stalnih prebivališta bit će detaljnijeg govora), je morala izlaziti i jedna saobraćajnica.
4. Vrlo je bitno definirati pravac iz kojeg ta saobraćajnica izlazi iz ove aglomeracije i kako se, prema čemu i kuda se dalje pruža. Imajući u vidu postojanje veće koncentracije rimskih nalaza u srednjem toku Lepenice, nije nerealno pretpostaviti da je ta saobraćajnica išla prema srednjem toku Lepenice, odnosno da je slijedila predrimsku komunikaciju. Vrlo je vjerovatno da je ovaj izlazni pravac bio usmjeren prema zapadnim rejonima sarajevskog polja, odnosno do urbanog središta (današnje sarajevsko naselje Ilidža, još konkretnije Lužani) kasnije u III st., etablirane *R.P. Aquae S...* Cesta koja je iz Lepenice išla u sarajevsko polje u rimsko doba, možda je skretala pravcem prema Zeniku gdje je evidentirana možda rimska utvrda, ali nije nemoguće ni pretpostaviti da je skretala prema sarajevskom polju, znatno južnije negdje oko gradine Oštrik-Kuliješ. Ova gradina je nesumnjivo imala iznimno značenje u životu predrimske populacije ne samo u ovoj oblasti, nego i uopće u Gornjoj Bosni, pa i drugim dijelovima središnje Bosne, međutim izgleda da njen značaj u antičko doba više ne postoji, bar na osnovi dosadašnjeg znanja, koje je istina radi dosta površno i okvirno.

5. Naravno ako se definira kojim pravcem je ova cesta izlazila, mora se postaviti pitanje i kojim pravcem i odakle je ova saobraćajnica ulazila u našu antičku naseobinsku aglomeraciju, koja nesumnjivo ima i snažan predrimski kontinuitet. Poradi ove posljednje spomenute konstatacije, moguće je ova saobraćajnica slijedila i predrimsku trasu, bar u osnovnim pravcima pružanja. Vjerojatno je ona bila vezana za dolinu Bosne i nije nemoguće pretpostaviti da je ona dolazila iz visočkih ravnijih areala, iako ne bi trebalo odbaciti, i pored nedostatka antičkih nalaza, ni pravac prema Busovači.

Da je rimska cesta prolazila dolinom rijeke Bosne, ukazuje evidentirano postojanje ostataka iz rimskog doba postojećih utvrda, naselja, vila; i to mogućih utvrda:³⁷1. Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj, 2. Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko, 3. Gradina, Brežani, Kakanj, 4. Veliki Grad (Gradina) Seoča-Gerdečići, Visoko, 5. Visoki, Grad Visoko; mogućih naselja: 1. Gromile, Karaula, Kakanj, 2. Duge Njive (Kaurško groblje), Doboj, Kakanj, 3. Bjelovići, Bjelovići, Kakanj, 4. Crkvenjak, Haljinići, Kakanj, 5. Crkvina, Mokronoge-Buzić Mahala, Visoko, 6. Omejak, Maurovići, Visoko, 7. Svibe, Gornje Moštre, Visoko; mogućih vila: 1. Arnautovići, Arnautovići, Visoko, 2. Raskršće, Maurovići-Rizvići, Visoko, 3. Vratnica, Vratnica, Visoko; pa i mogućih crkvi/bazilika :Duge Njive (Kaurško groblje), Doboj, Kakanj. Inače saobraćajnica je morala prolaziti dolinom Bosne, jer bi se samo u tom slučaju u ili oko današnjeg Visokog odvajali pravci za naseobinsku aglomeraciju Višnjica-Podastinje, za Brezu i dolinu Stavnje, pa možda i dalje dolinom Bosne prema sarajevskom području i polju. Vjerojatno su lokalnim saobraćajnicama bile povezane i Breza, i dalje dolinom Stavnje i Dabravina, te rejoni duž Trstionice sve do Bobovca u kakanjskoj oblasti.

³⁷ O komunikaciji i rimskoj cesti dolinom Bosne v. Bojanovski, 1973

Postojao je i osmanski put ⇒«koji je iz Bilimišća---gdje se prostirala i antička Zenica---preko Vraca, vodio do Putovičkog polja, a zatim se preko sedla Osječenika kod Tičića, ponovo, spuštao u dolinu Bosne. Na Karaulskom polju kod Kakanja drum je prelazio kamenim mostom na lijevu obalu Bosne, te dalje vodio preko Dobojskog polja i Banjevca u Visočko polje. Sa Visočkog polja vodio je jedan krak (Vareški put) preko Podlugova i Vogošće, a drugi, kraći---poznat i kao Visočki put, više korišten u prvo doba turske vlasti---preko Kralupa i Reljeva.» (Bojanovski, 1973, 395-396). Ovaj cesta je korištena i u srednjem vijeku, a po I.Bojanovskom (1973, 396) može se «zaključiti da je ona u svojoj osnovi rimska». Kao potvrdu ovoj tezi mogu poslužiti i nalaz miljokaza u Karaulskom polju, koji je upotrijebljen kao nišan (nadgrobni spomenik), a čini se da je kao miljokaz služio i jedan nišan iz Ahatovića kod Reljeva. Vjerojatno se na ovu rutu odnosi i naša cesta sa Pojtingerove karte i cesta poznata sa solinskog natpisa, te bi u tom slučaju rimska cesta iz porječja Lašve načelno ulazila u zeničku kotlinu (moguće sa sjevera zaobilazeći utok Lašve u Bosnu) i odatle se pružala ka sarajevskom polju.

Na sarajevskom području najveća je koncentracija gradina, i to kako se čini na osnovi uvida u njihov međusobni položaj i odnos uklopljenih u neki sustav na istoku ovog područja, i to na sunčanim padinama današnjih Starog Grada i Centra; 1. Gradina Čavljak, Hreša, Sarajevo-Stari Grad, 2. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, 3. Obhoda, Sarajevo-Stari Grad, 4. Velika Gradina, Faletići, Sarajevo-Stari Grad (riječ je ustvari o dvije gradine međusobnoj vezanim), 5. Gradina Donje Biosko, Sarajevo-Stari Grad, 6. Fortica, Sarajevo-Stari Grad, 7. Gradina, Mrkovići, Sarajevo-Centar, 8. Gradac, Nahorevo, Sarajevo-Centar, 9. Kokorevac, Nahorevo, Sarajevo-Centar.

Pored ovih gradina evidentiranih u Arheološkom leksikonu, na desnoj strani Miljacke na istočnom dijelu sarajevskom području, moguće je da su se gradine nalazile i na sljedećim lokalitetima; Grdonj; Bastion, Da Riva; Bijela Tabija na Vratniku; Meterizi, Hreša; Gradina Goropeč; Gradište, Han Bulog; Na lijevoj strani Miljacke, na lokalitetu Močila se isto moguće nalazila gradina, koja nije evidentirana u Arheološkom leksikonu BiH. Na padinama Trebevića, južno od Miljacke se nalazio, evidentirani, Gradac Bistrik, Sarajevo-Stari Grad (izgleda da je riječ bila o običnoj stražarnici, koja nadgleda put duž Bistričkog potoka).

Razumljivo je zašto su gradine na sarajevskom istoku uglavnom koncentrirane na sunčanim padinama, ne samo iz razloga evidentne sjene koja pada na trebevičke padine užeg sarajevskog područja,³⁸ južno od Miljacke nego i iz toga što je prilaz istočnom dijelu sarajevskog područja i naseobinskom kompleksu Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar znatno otvoreniji sa sjevera i sunčanih padina nego preko Trebevića. Radi toga je na ovom prostoru bilo neophodno postojanje čitavog niza gradina koje su bile uvezane i u neki sustav, možda i u vidu obrambene zone. Neke od gradina su situirane u blizini, iznad ili uz male rječice koje se spuštaju sa sjevera prema Miljacki, kao što su Lapišnica, Moščanica i Koševski potok (inače sunčane padine Starog Grada prosto obiluju potocima i rječicama, tako da ovaj rajon predstavlja jedno od sa pitkom vodom najbogatijih zona Bosne i Hercegovine). Od ovih gradina sjeverno od toka rijeke Miljacke posebno treba istaći Hodidjed, lokalitet sa dugotrajnim postojanjem stalne naseljenosti u kontinuitetu sve do kasnog srednjeg vijeka pa i samih početaka osmanskog prisustva u sarajevskom području i koji je morao biti od nesumnjive važnosti, ne samo za kasni srednji vijek za koji postoje i pisana svjedočanstva nego vjerovatno i za ranije periode.

³⁸ Nevjerovatno izgleda, ali spomenuta činjenica je vrlo vidljiva na tome mikro-prostoru sarajevskog Starog Grada, i to na primjeru intenziteta otapanja ili zadržavanja snijega.

Iako se isto nalazi južno od Miljacke, gradina, ili bolje rečeno veliki naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, Sarajevo-Centar, situiran je na krajnjem zapadnom obronku Trebevića koji se spušta prema sarajevskom polju. Ovaj naseobinski kompleks je sigurno bio jedna od najvažnijih naseobina u sarajevskom području za metalno doba, sve do uspostave rimske vlasti. Njegov specifični zemljopisni položaj i oblik, omogućava mu da se ne nalazi u onoj sjeni, kao što je inače riječ o sarajevskom području na obroncima Trebevića, sa lijeve strane Miljacke. On se nalazi na samom kraju Trebevića, i to na obronku koji se već prilično spustio u polje, i to kao u obliku nekog nasipa koji izgleda kao usječen u dio sarajevskog polja. I prilaz naseobinskom kompleksu Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar je mnogo pristupačniji i otvoreniji ne samo u odnosu na druge rejone istočnog dijela sarajevskog područja, nego i u odnosu na do danas poznate gradine sa sunčanih padina. Pored te činjenice, naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, posjeduje i čitav niz drugih položajnih kvaliteta, i u odnosu na gradine koje se nalaze na sunčanim padinama. Prvo obronak, koji je ustvari krajni dio Trebevića već prilično naslonjen na ravnicu, na kojem je situiran naseobinski kompleks ne nalazi se na nekoj velikoj visini, a posebno ne u odnosu na dolinu Miljacke i sarajevsko polje u koje se on praktično spušta, a kojima je prolazila i prapovijesna i protohistorijska komunikacija. Većina gradina sa sunčanih padina, sjeverno (sa desne strane Miljacke) se nalazi na višoj visini u odnosu na naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, uz sve izloženo, još ima takav položaj da nadgleda visoka prostranstva sarajevskog polja sa kojim ima i neposredan i blizak dodir, i to ne samo prema istočnim dijelovima i centrom nad kojim se uzdiže, nego i zapadne dijelove, pa i one koji se pružaju iza Vraca, te je njegova vizualna i strateška pozicija odlična. On praktično dominira nad jednim relativno velikim područje. Radi svega izloženog, ne bi trebalo ni da čudi dugotrajnost postojanja ove naseobine (i gradine i njenog podgrađa a kasnije antičkog naselja) i to kao jednog velikog, živog i osebnog centra sve od eneolitika pa sve kasne antike, s tim da je potrebno naglasiti da ona danas praktički čini više-manje sastavni dio urbanog dijela grada Sarajeva.

Naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar se nalazi i u blizini razmeđa rasprostriranja dvije vrlo jake i bitne kulturne pojave starijeg željeznog doba, koje su se uobličile još u kasno brončano doba i vrijeme velikih migracija i turbulencija. Istočno od njega i srednjobosanske kulturne grupe do kraja IV. st. p. n. e., se nalazi glasinačka kultura sa svojom snažnom autohtonom produkcijom. Naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar funkcionira i kao trgovačko čvorište i prema;

- a) stočarskim arealima Glasinca i jugoistočne Bosne,
- b) stočarskim arealima bjelašničkog masiva i dalje kalinovačkog platoa,
- c) plodnijim i pitomijim zonama Gornje Bosne, uključujući i matično sarajevsko područje, konkretno sarajevsko polje,
- d) rudonosnim zonama Gornje Bosne u blizini,
- e) preko sarajevskog područja je prolazila i komunikacija koja je vezala Jadransko more, preko doline Bosne sa panonskim bazenom i srednjim Podunavljem, te je i ta činjenica morala imati priličan utjecaj na značenje naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar.

Prema bogatstvu, vrstu, tipu i obliku nalaza naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar je predstavljao i snažan produkcijski centar, sa razvijenom metalurgijom, zanatstvom i kulturom stalne naseljenosti dugom dva tisućljeća. Naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, nije predstavljao samo gradinu i naselje u koje se smješta poljoprivredno stanovništvo, nego naselje i sa već nekim izdiferenciranim i profesionaliziranim zanimanjima i ljudima koji ih obavljaju i žive u njemu, a koji su svoju egzistenciju odvojili od bavljenja poljoprivredom kao primarnom djelatnošću, npr., zanatstvo, metalurgija, trgovina ili bavljenje duhovnošću, umjetnošću ili nekom drugom djelatnošću. Radi spomenutih činjenica, naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar je predstavljao i regionalni centar, u prvom redu sarajevskog područja pa je samim tim logički pomisliti da je ono bilo i upravni centar i da su se u njemu nalazile ili njemu gravitirale i društvene i političke institucije, ako ne narodnog, a ono plemenskog, lokalnog ili nekog drugog karaktera.

Radi sve te važnosti, ali i zemljopisnog položaja i značaja sarajevskog područja, odnosno polja, gledano iz perspektive Zapadnog Balkana, ovo područje je imalo i iznimnu komunikacionu vrijednost i ispod naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar duž sarajevskog polja, se vršio predrimski promet. Vjerojatno je ova komunikacija zbog konfiguracije terena išla desnom stranom Miljacke, koja je na istoku sarajevskog područja sa znatno više ravnijeg prostora od lijeve strane. Iako se nalazi na lijevoj strani naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar je ustvari bio situiran praktično odmah iznad toka Miljacke i bio je vrlo blizu komunikacije koja je u svome glavnom pravcu prolazila desnom stranom; on bi je neposredno nadgledao i vizualno pratio na jednom dužem odjeljku. Ova komunikacija je u istočne dijelove sarajevskog područja morala ulaziti iz nekog pravca, a to je gotovo sigurno bilo iz zapadnog dijela sarajevskog polja koje je mnogo

prostranije i šire od istoka. U zapadne dijelove sarajevskog polja, odnosno u ilidžansko područje shvaćeno u širem smislu i krajnje zapadne dijelove današnjeg Novog Grada, na osnovi koncentracije i gravitacije predrimskih nalaza, u konkretnom slučaju položaja i situiranosti gradina možda su postojale ulazne komunikacije iz sljedećih pravaca;

a) dolinom Bosne. Pored logike, da je dolina Bosne prema sarajevskom polju (sa sjeverozapada) išla jedna predrimska komunikacija potvrđuje i postojanje gradina 1. Gradac, Dvor, Sarajevo-Novog Grada; 2. Grad Svake, Vogošća; 3. Rečica, Rečica, Sarajevo-Novog Grada; pa možda i 4. Gradina, Lokve, Vogošća.

b) od prijevoja Ivan i duž rijeke Zujevine gdje postoji niz gradina (1. Gradac, Gradac, Hadžići, 2. Gradina, Blažuj, Ilidža, 3. Rogoš, Blažuj, Ilidža, 4. Gubavac, Vrelo Bosne, Ilidža), od čega se tri posljednje spomenute nalaze zajedno koncentrirane u blizini utoka Zujevine u Bosnu. Inače u porječju gornje Zujevine je evidentirano postojanje i svetišta/kulnog mjesta na lokalitetu Trojan, Pazarić, Hadžići; (ne suviše daleko od gradine Borak, Tarčin, Hadžići i ostave Tarčin1, Tarčin; i uopće Gornje Lepenice) koje je funkcioniralo još u predrimsko doba, što isto može ukazivati da je ovo područje bilo prometno i posjećeno

c) Možda se neka komunikacija spuštala i iz područja srednje Lepenice bilo prema Zujevini, bilo preko gradina Mala Gradina, Zenik, Ilidža, i Velika Gradina, Zenik, Ilidža, prema zoni ⇒sami donji tok Zujevine i rijeke Bosne između ušća Miljacke u Bosnu i Zujevine i Željeznice u Bosnu, bilo pored Oštrik, Kulješa prema Zujevini i današnjim Hadžićima.

d) Isto se tako može pretpostaviti da se neka komunikacija mogla pružati i dolinom Lepenice do gradine Borak, Tarčin, Hadžići i ostave Tarčin1, Tarčin, Hadžići, i da se spajala na komunikaciju koja je dolazila iz današnje Hercegovine i išla duž Zujevine prema sarajevskom polju.

Znači komunikacije koje su iz Hercegovine i iz Lepenice išle prema sarajevskom polju u to područje bi ulazile između ušća Miljacke u Bosnu i vrele Bosne, odnosno utoka Željeznice i Zujevine u Bosnu.

e) Vjerojatno su se neke komunikacije pružale i prema Gornjem Kotorcu, tj. gradinskom naselju na Ilinjači, i dalje duž Željeznice prema dubini bjelašničkog masiva

U rimsko doba naseljenost se spušta, središte naseobine se premješta, bolje reći spušta u ravnije oblasti odmah ispod Debelog Brda i Soukbunara, gdje u rimsko doba postoji iznimno naselje, evidentno kao kontinuirani potomak predrimskog naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar. Tako je u rejonu današnjeg gradskog centra

Sarajeva (šira zona Marin Dvora, zone oko utoka Koševskog potoka u Miljacku, Vrbanje mosta itd.) pronađen izniman broj nalaza koji potiču iz antičkog doba, i to tragova stalne naseobinske prisutnosti (ostaci zgrada, čak i mozaici; spomenika; nekropola; te dosta pokretnog materijala i novca). Na samom Debelom Brdu evidentirano je sigurno postojanje utvrde (citadele, kastela) u IV. st., i kasnije, pa je moguće da je Debelo Brdo kao kastel postojao i u periodu prvih stoljeća rimske vladavine. Sve izloženo dokazuje naseobinsko postojanje i život ovog rejona i to intenzivno i u toku antičkog perioda, uključujući i period obnove romejske vlasti. Potrebno je naglasiti da je na ovom mjestu oko utoka Koševskog potoka u Miljacku i u srednjem vijeku postojalo stalno naselje na kojem su se održavali sajmovi i vašari (Utorkovište?), koje je opet isto možda predstavljalo na neki način kontinuiranog nastavljača antičke naseljenosti na ovom području. Tako bi i današnje Sarajevo ustvari u sebi baštinilo, prilično široko shvaćeno, i postojanje stalne naseljenosti u metalno doba i antičko doba zone današnjeg Centra.

Nažalost ime ove antičke naseobine, kao ni njenog predrimskog prethodnika nije sačuvano. U rimsko doba i kroz ovo za nas bezimeno naselje je prolazila cesta koja je polazila iz Salone i išla prema istoku, ka Drini. Sigurno je onaj pravac ucrtan na Pojtingerovoj karti, sa početkom u Saloni i završetkom u Argentariji, prolazio i kroz sarajevsko polje i to konkretno kroz naše antičko naselje u sarajevskom Centru. U njega je cesta ulazila sa zapada sarajevskog polja, preciznije rečeno iz pravca današnje Ilidže, odnosno urbanog jezgra *R.P. Aquae S...*, (ovoj teritorijalno-administrativnoj i upravnoj jedinici je pripadalo i naselje u sarajevskom Centru). Na osnovi koncentracije nalaza (poglavito tragova naseobinske prirode) i načina njihovog gravitiranja i međusobnog položaja, na Ilidžu je saobraćajnica dolazila krećući se duž rijeke Bosne. O tome bi svjedočili;

- a) vjerojatne utvrde; 1. Gradina, Svrake, Vogošća; 2. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac); 3. Gradac, Dvor, Sarajevo-Noví Grad; Na posljednje dvije lokacije postojale su i predrimske gradine.

b) vjerojatna naselja; 1. Kamenjača, Vogošća; 2. Marije, Krivoglavci, Vogošća

c) vjerojatne vile; 1. Butila, Butila, Ilidža; 2. Grčko Groblje, Svrake, Vogošća; 3. Gornja Jošanica, Vogošća,

U blizini ušća Zujevine u Bosnu isto se nalaze tragovi naseobinske prisutnosti u antičko doba i to; vjerojatno vile 1. Osijek, Osijek,³⁹ Ilidža; 2. Mekote, Osijek, Ilidža; a i inače je duž Zujevine, odnosno sa prijevoja Ivan išla saobraćajnica koja je dolazila iz Narone i

³⁹ Ime lokaliteta, naselja, općina po Arheološkom leksikonu BiH.

Hercegovine. Sudeći po nalazu miljokaza sa natpisom *Divo Augusto* iz doline Trešanice kod Konjica (Han Vitek) ova saobraćajnica je bila vrlo rano nastala, i postojala je i bila funkcionalna za vrijeme Tiberijeve vladavine. I antički naseobinski nalazi (možda vila) iz 1. Gromiljače, Raštelica, Hadžići i 2. Pazarić, Pazarić, Hadžići, i tragovi svetišta Trojan, Pazarić, Hadžići, koje nastavlja svoje postojanje još iz predrimskog doba, možda ukazuju na osnovne pravce pružanja komunikacija u zoni Zujevine.

Da je u rimsko doba neka komunikacija postojala i iz pravca srednje Lepenice prema Ilidži, možda bi svjedočili isto naseobinski nalazi; možda vila 1. Crkvine, Rakovica-Šamin Gaj, Ilidža; 2. Despića njive, Rakovica, Ilidža; utvrda Velika Gradina, Zenik, Ilidža; naselja Bjeluše, Rakovica, Ilidža. Možda se ova komunikacija spuštala od Zenika na lokalni potok, koji se ulivao sam donji tok Zujevine i odatle prema ušću Zujevine u Bosnu i onda prema urbanom središtu *Aquae S...*

Iz Ilidže se jedna komunikacija odvajala i prema jugu, pravcem doline Željeznice i koja je vodila prema široj zoni Donjeg i Gornjeg Kotorca, gdje je isto evidentirano dosta tragova antičke naseobinske djelatnosti i to; vjerojatno naselja Naklo, Vojkovići, Ilidža; vila 1. Crnač, Donji Kotorac, Ilidža, 2. Crkvina, Donji Kotorac, Ilidža. utvrde Gradac, Ilinjača, Kotorac, na ovom posljednjem lokalitetu je evidentirano i postojanje ranokršćanskog objekta, možda bazilike.⁴⁰ Inače područje Ilidže je «praktično» opkoljeno sa nalazima naseobinske prirode, nadgrobnim spomenicima, natpisima i nalazima pokretnog materijala, te drugim nalazima iz antičkog doba, uključujući u to i zonu Kotorca, zonu Stupskog brda i zonu oko utoka Zujevine u Bosnu i zonu Vrela Bosne.

Iz svega izloženog može se sagledati da komunikacije u rimsko doba sudeći po koncentraciji nalaza naseobinskog tipa kao da bar u svojim osnovnim konturama slijede predrimske pravce, samo što se one sada slijevaju u banjsko naselje, Ilidžu, koja samim tim predstavlja i saobraćajno čvorište iz kojeg izlazi jedna bitna komunikacija koja se duž sarajevskog polja pruža prema istoku i prolazi kroz za nas «bezimeno» naselje u podnožju Debelog Brda. U rimsko doba cesta se negdje oko današnjeg poteza Sarajevska Vijećnica-Bentbaša odvajala u dva pravca, i to :

⁴⁰ Nije nerealno pretpostaviti da je ova utvrda, sudeći baš po postojanje ranokršćanskog objekta, služila kao refugij stanovnika urbanog jezgra *Aquae S...*, i okolnih ravnijih oblasti u nemirnim vremenima seobe naroda, odnosno da se na njoj nastavio život ilidžanskog grada.

e) jedan prema sjeveroistoku prema srednjem Podrinju i Domaviji. Da je cesta išla ovim pravcem i to preko sjeveroistoka Starog Grada, i da ona dočekala i slavensko naseljavanje, dokaz je ime rječice Moščanica.

f) i drugi prema srednjem i donjem porječju Prače, gdje se nalazila i *col... Rīs...*, i dalje ka gornjem Podrinju. Na mjestu gdje je cesta prelazila Miljacku, odnosno počela se odvajati u ovom pravcu u srednjem vijeku je postojalo selo Brodac, čije ime je vjerojatan dokaz da se na tom lokalitetu rijeka prebrođavala, još u slavensko, srednjovjekovno doba što je vjerojatno bilo i antičko nasljeđe.

Kontinuitet gradina-rimske naseobine

Zbog udaljenosti navedene na solinskom natpisu, dezitijatski kastel čije ime počinje sa HE..., bez obzira kojim pravcem u zonama središnje Bosne pružali Dolabeline ceste, sasvim je realno pretpostaviti da se morao nalaziti u području južno i jugoistočno od zeničke kotline, ušća Lašve u Bosnu i uopće od lašvanskog porječja, te istočno od planina Vranice i Bitovnje, i zapadno od romanijskog područja, te sjeverno od bjelašničkog planinskog masiva. Na osnovi ovoga bi u obzir za lokalizaciju dezitijatskog kastela dolazili u obzir; sarajevsko područje, te područje južno od zeničke kotline i sjeverno od sarajevskog područja (Ilepička i kiseljačka oblast, visočka oblast, brezanska i kakanjska oblast).

Na sarajevskom području (uključujući i paljanske oblasti i dio srednjeg porječja rijeke Prače, što već ulazi u romanijsko područje) su do danas, od ukupno 41 u Arheološkom leksikonu BiH registriranih gradina, na samo sedam evidentirani i nalazi iz antičkog doba i to na: 1. Gradac, Gradac, Hadžići, nalazi; rimski kameni spomenik i pojedinačni nalaz, 2. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i nekropola ravnih grobova-tri groba sa spaljenim pokojnicima, 3. Grad Svake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 4. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i ranokršćanska crkva/bazilika, 5. Debelo Brdo, Sarajevo-Centar, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 6. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 7. Gradina, Gradina, Pale⁴¹, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda. Na sarajevskom području, i to u oblasti Hadžića se nalazi i svetište koje postoji i u predrimsko i u antičko doba Trojan, Pazarić, Hadžići.

⁴¹ Mazalić, 1939, 25-28; Bešlić, 1971, 265

U oblastima sjeverno od sarajevskog područja i južno od zeničke kotline i ušća Lašve u Bosnu u Arheološkom leksikonu BiH je isto evidentirano 41 gradina, od kojih je na 13 do danas imamo evidentirane i nalaze i iz rimskog doba : 1. Zvonigrad, Božići, Fojnica, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 2. Gradac, Višnjica, Kiseljak, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 3. Gradac, Homolj, Kiseljak, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i ranokršćanska crkva/bazilika, 4. Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 5. Crkvina, Podastinje, Kiseljak, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i rimski kameni spomenik, 6. Visoki, Grad Visoko, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 7. Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 8. Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 9. Gradac, Podgora, Breza, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i novac, 10. Gradina, Dabravine, Vareš, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda; ranokršćanska crkva/bazilika; rimski kameni spomenik; hipogej/grobna komora, 11. Gradina, Brežani, Kakanj, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda, 12. Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš ,nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i novac, 13. Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda. Na dosada vrlo površno pregledanoj najvećoj gradini Gornje Bosne na Oštrik, Kuliješ, Kiseljak nisu pronađeni tragovi antičke provenijencije.

Znači od ukupno 20 gornjobosanskih gradina na kojima je evidentirano i prisustvo nalaza antičke provenijencije, na 20 je utvrđeno postojanje i antičkih nalaza. I nije nerealno pretpostaviti da se na nekom od tih 20 lokaliteta nalazila i ona bitna dezitijatska gradina, a koja je 19/20. god. n. e., na solinskom natpisu sačuvana kao HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM. Sada je potrebno samo razlučiti kojim periodima antičkog razvitka pripadaju ti antički nalazi, kako bi se onda još više suzio izbor. U ovom kontekstu je potrebno otkriti da li su se ti tragovi mogli odnositi i na rane periode rimskog prisustva u Gornjoj Bosni, te razlučiti da li je za te utvrde riječ o kasnoantičkim refugijima. Da bi neko dezitijatsko/gornjobosansko naselje moglo biti HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, ono je moralo postojati u vremenskom kontinuitetu predrimsko doba – prvo razdoblje rimske vladavine – Veliki Ilirski ustanak -- I. st. n. e., te znači da je moralo sadržavati načelno kontinuirane nalaze, ali istovremeno biti i respektabilnije, bitnije i veće naselje, na glavnom komunikacionom pravcu i u predrimsko doba i na jednoj od Dolabelinih cesti.

HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM se nalazio ipak na relativno većoj udaljenosti od Salone (ako se cesta Salona-Argentaria može sva, većim dijelom ili u nekim dionicama

identificirati sa Dolabelinim pravcem), u odnosu na Bistue Vetus, Ad Matricem, Bistue Nova i Stanecli, što je vidljivo i iz tabele;

	udaljenost do HCD u rimskim miljama	udaljenost do HCD u kilometrima
Bistue Vetus	103 p.m.	151-155 km
Ad Matricem	78	114-117
Bistue Nova	58	85-87
Stanecli	34	50-51

Ako bi se Bistue Nova situirala ili u mošunjsko ili neko drugo lašvansko područje ili u zeničku kotlinu, i to njen južni dio, onda bi dezitijatski kastel sa solinskog natpisa, trebalo situirati južnije od kakanjske oblasti, i to ili u visočko, lašvansko-kiseljačko, brezansko ili vrlo vjerojatno sarajevsko područje. Tako bi prvo otpali iz razmatranja sljedeći lokaliteti: 1. Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj, 2. Gradina, Brežani, Kakanj, 3. Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš, 4. Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj,

1. Gradac, Gradac, Hadžići, nalazi se uz samu rijeku Zujevinu, i pored je vjerojatno prolazila i predrimska komunikacija i rimska cesta koja je dolazila iz Hercegovine za sarajevsko polje. U kasnoantičko doba je za potrebe lokalne gradnje kamen eksploatiran i na ovom prostoru i u ovom kamenu su bili izrađeni i dijelovi oltarne pregrade iz kasnoantičke bazilike koji su tamo pronađeni.⁴² Ovaj lokalitet je mnogo poznatiji po srednjovjekovnom gradu. Nažalost zbog primata istraživanja srednjovjekovnog nasljeđa i njegove nesumnjive i vidljive dominacije, predrimsko, rimsko i kasnoantičko nasljeđe koje je isto prisutno na ovom lokalitetu, je ostalo u zasjenku, te se ne mogu izvući neki precizniji podaci koji bi detektirali ulogu i značaj ovog mjesta u periodu koji je za nas interesantan.

2. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, situirana je između srednje Lepenice i zone ušća Miljacke i Željeznice u Bosnu te donjeg toka Zujevine. Moguće je da je i u predrimsko i u rimsko doba pored ili kroz ovaj lokalitet prolazila i predrimska komunikacija i rimska cesta koja je iz srednje Lepenice vodila ka sarajevskom polju. Vjerojatno je u tom slučaju cesta išla nešto južnije prema jednom lokalnom potoku koji se ulijevao u sami donji tok Zujevine, neposredno prije njenog ušća u Bosnu, a odatle je možda cesta išla prema *Aquae S...*

⁴² Škegro, 1999, 263

3. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), vjerojatno je služila i kao rimska naseobina uz cestu koja se duž rijeke Bosne pružala u sarajevsko polje. neposredno do nje se nalazila moguće još jedna rimska utvrda na lokalitetu Gradina, Svrake, Vogošća.
4. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, lokalitet nešto južnije od središta današnje Ilidže, sa desne strane Željeznice. Pored prapovijesnog nasljeđa na njemu je bio i kasnoantički refugij sa crkvom. Ipak Kotorac se nalazio suviše južno uzvodno uz Željeznicu (njegov komunikacioni pravac je vodio dalje prema bjelašničkom masivu) i nije se mogao nalaziti na glavnom pravcu ceste Salona – HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM.
5. Debelo Brdo, Sarajevo-Centar, riječ je o jednom složenom lokalitetu koji je zahvaćao veće područje u predrimsko doba uglavnom u zoni naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, a u antičko doba naselje je funkcioniralo u ravnom arealu ispod spomenutog kompleksa. Rimska cesta koja je prolazila podno ovog naseobinskog kompleksa se vrlo lako može smatrati i onom koja se spominje na solinskom natpisu i koja se pruža do HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, a sama dugotrajnost i značenje naseobinske aglomeracije na ovom području i u predrimsko i u rimsko doba navodi na pomisao da je ovu zonu potrebno promatrati kao jednu od relevantnih kandidata za detekciju HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM. Na samom Debelom Brdu, koje dominira čitavom ovom zonom i u rimsko doba, uključujući i kasnu antiku evidentno je prisustvo rimske utvrde. Nije suviše napomenuti i da se ovaj lokalitet nalazi ne suviše daleko od središta *R.P. Aquae S...* na Ilidži, upravne i teritorijalne jedinice municipalnog ustroja, koja je zamijenila dezitijatsku *civitas*. Ako bi zona na Debelom Brdu i oko njega na obližnjim padinama i u ravnom arealu bila HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, onda bi se moglo vrlo lako objasniti i to da *Aquae S...* na Ilidži, odnosno rimsko naselje koje se razvilo oko toplica postaju središte jedne municipalne jedinice, kojoj pripada kompletno sarajevsko područje.
6. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, nalazi se na jednom od prirode dobro postavljenom lokalitetu nakon što se izađe sa istočnog dijela sarajevskog polja. Istraživanja ovog lokaliteta su utvrdila njegovu iznimnu važnost posebno u prapovijesno doba. Pored Hodidjeda su prolazile i predrimske komunikacije i rimske ceste i srednjovjekovni putovi.⁴³

⁴³ Lokalitet poznat u znanstvenoj literaturi kao Hodidjed postoji u kontinuitetu prapovijest, preko rimskog doba do duboko u srednji vijek i najranije osmansko razdoblje. Hodidjed, odnosno njegov plato Gradište nalazi se na odlično strateškom mjestu, a sudeći po iskopavanjima mr. sc. Lidiye Fekeže, ovaj lokalitet je u prapovijesti i protohistoriji predstavljao bitnije naselje sa jakom naseobinskom tradicijom.

7. Gradina, Gradina, Pale, je lokalitet koji je isto pružao dugačak kontinuitet od gradine, preko utvrde iz rimskog doba, do srednjovjekovnog grada. Inače nalazi se na vrhu istaknutog brijega iznad vrela Miljacke.
8. Zvonigrad, Božići, Fojnica, se nalazi između fojničke i kiseljačko-lepeničke oblasti. Nalazi se u nešto izoliranijoj zoni, i sigurno nije bila HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM.
9. Gradac, Višnjica, Kiseljak, ustvari predstavlja jedan od dijelova velike aglomeracije Višnjica-Podastinje-Kiseljak, koja je u antičko doba imala izniman značaj, a naslanjala se i na predrimsku tradiciju naseljenosti u kiseljačko-lepeničkoj oblasti. U blizini, pored, ili kroz zonu Višnjice (i u ravnom arealu koji se pruža do desne strane Fojničke Rijeke i u padinskom i brdskom dijelu). prolazila je i predrimska komunikacija i rimska cesta koja bi se možda mogla smatrati i onom poznatom sa solinskog natpisa, pa bi se i zona kompletne Višnjice ili bar aglomeracije Višnjica-Podastinje-Kiseljak mogla smatrati kandidatom za detekciju HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM.
10. Gradac, Homolj, Kiseljak, nalazi se sa druge strane, u odnosu na Oštrik, Kuliješ, rijeke Lepenice, na ovom lokalitetu je detektirana rimska utvrda/refugij iz kasnoantičkog razdoblja, Mala je vjerojatnoća da se na ovom lokalitetu nalazio HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM
11. Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko, je lokalitet koji je situiran na istaknutom brdu Gradina. Mala je vjerojatnoća da se na ovom lokalitetu nalazio HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM.
12. Crkvina, Podastinje, Kiseljak, ustvari pripada velikoj aglomeraciji Višnjica-Podastinje-Kiseljak, i po Anđeliću (1963, 156; 160) *«po ...prostranstvu, a naročito po obilju površinski vidljivog arheološkog materijala, ova gradina spada među najveće u Bosni i Hercegovini.»*
13. Visoki, Grad Visoko, predstavlja lokalitet isto dugog trajanja na jednom od dominantnih brda u visočkoj oblasti. Ispod njega je prolazila i predrimska komunikacija i rimska cesta, koja je sa sjevera išla duž Bosne i tu se odvajala za kiseljačko-lepeničku oblast i sarajevsko područje, te za brezansku oblast i dolinu Stavnje. Nažalost prapovijesni, a posebno rimski slojevi nisu uslijed posebno intenzivne srednjovjekovne djelatnosti (postoji vrlo bitan grad za srednjovjekovnu Bosnu) sačuvani u potrebnoj mjeri kako bi se preciznije i jasnije detektirali i utvrdili razinu razvitka ovog lokaliteta u predrimsko i rimsko doba.
14. Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko, je lokalitet čija je gradina, na osnovu svoga promjera spadala u grupu najvećih gradina Gornje Bosne, a u kasnoj antici je služila i kao refugij. Gravitira dolini rijeke Bosne kuda je sigurno prolazila i predrimska komunikacija i

rimska cesta koja je od kakanjske oblasti išla prema Visokom.

15. Gradac, Podgora, Breza, je jedan od lokaliteta na koji se smještao *He(dum) castellum Daesitiatum*. Međutim sam lokalitet na kojem je postojala i gradina i rimska naseobina (možda utvrda), vjerojatno se nije nalazio na glavnom cestovnom kraku Dolabeline putne mreže. U blizini lokaliteta Podgora se nailazi i na toponim Župča (mjesto nalaza natpisa porodice «Batona»), koji bi sugerirao neko upravno ranosrednjovjekovno područje.

16. Gradina, Dabravine, Vareš, bio je značajna lokacija i za predrimsku populaciju i za antičko doba, koja se nalazi na istaknutom grebenu iznad lijeve obale Stavnje, sa vidljivim tragovima rimskih i kasnoantičkih fortifikacionih substrukcija. Bazilika na Dabravinama se mogla datirati na potezu kasna antika-srednji vijek. Lokalitet je bogat rimskim nalazima, i neki toponimi (npr. Vardište sa suprotne desne strane Stavnje) ukazuju na postojanje utvrde/kastela.⁴⁴ Ali činjenica da se Dabravine nalaze ipak u dubini porječja Stavnje i da su van glavnog cestovnog pravca, kao i da u njegovom okruženju nema značajnijih tragova iznimnije naseobinske prisutnosti (bar nisu do danas pronađeni ili evidentirani), pomalo otežavaju identificiranje ovog lokaliteta sa HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM. Ako je cesta Salona-Argentaria podudarna sa cestom do HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, to bi značilo da je morao postojati i nastavak te ceste do Argentarie, a u slučaju Dabravina to ne bi bila baš realna opcija.

Na osnovi ovog kratkog pregleda mogućih lokacija, najviše šansi za lokaliziranje HCD imaju naseobinski kompleks Zlatište - Debelo Brdo – Soukbunar (odnosno padine iznad lijeve strane Miljacke i ravni plato oko Miljacke, sa obje njene strane), naseobinska aglomeracija Višnjica – Podastinje – Kiseljak, ali možda ne bi trebalo ni isključiti Hodidjed, Visoki i Gradac-Mokronoge.

Detaljnija analiza najvjerojatnijih prijedloga

➤ Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i ravni areal ispod njega.

Sarajevsko polje je zbog svoje konfiguracije, položaja i gravitiranosti, nezaobilazno u pružanju glavnih komunikacija i cesti i u predrimsko i u rimsko doba.⁴⁵ Ono predstavlja ne

⁴⁴ Naziv Vardište sugerira postojanje određene stražarnice, pa i vojne postaje sa druge strane (u odnosu na lokalitet Gradina-Dabravine) rijeke Stavnje. Ta postaja bi na neki način bila povezana sa Gradinom Dabravine, odnosno naseljem na i oko nje. A i činjenica da se pored Vardišta, u zoni Dabravina nalaze i dva toponima Gradina i Gradac mora da ima neko posebno značenje.

⁴⁵ O značaju sarajevskog polja u predrimsko i rimsko v. Ćeman, 2000, 126

samo prostor prostor kroz koji je prolazila i drevna komunikacija koja je od Jadrana preko toka rijeke Bosne vodila ka panonskom bazenu nego i veza i to kao neka vrsta «crijeva» koja povezuje Gornje Podrinje, odnosno pravac prema jugoistoku i središnjem Balkanu sa dolinom Bosne i središnjom Bosnom. Najraniji, do danas pronađeni, nalazi sa ovog lokaliteta pripadaju manjim grupama kasnoneolitskog ili eneolitskog stanovništva. U kasnom eneolitiku na njemu se već oblikuje veće naselje nosilaca južnobosanske grupe vučedolske kulture sa ljevačkim centrom za izradu bakrenog oružja i oruđa. Otada pa kroz čitavo brončano doba Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar ostaje važniji i naseobinski, ali i privredni (iznimna keramička proizvodnja, metalurgija, zanatstvo i trgovina, ali i poljoprivreda) centar, što se i pored turbulencija i migracija posebno onih iz kasnog bronzanog doba, nastavlja, i to posebno izraženo, i tokom čitavog željeznog doba. Naravno u tih 2000 godina postojanja naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, nije zadržavao ni istu narodnosnu i kulturološku, a možda i etničku osnovu, ali je kao naselje i to bitnije, postojalo.

Na ovom prostoru, pored nesumnjivog postojanja rimske utvrde na Debelom Brdu i visoravni koja mu pripada, sa obje strane Miljacke, na prostoru koji uglavnom pokriva područje današnje općine Centar-Sarajevo (Marin Dvor, ul. Danijela Ozme) pronađen je veliki broj tragova rimske naseobinske djelatnosti (zgrada, vila, utvrda), pa i privrednih pogona--lončarske/keramičarske radionice uz Koševski potok kod današnje Ali-pašine džamije i Higijenskog zavoda, te u Kovačićima sa lijeve strane Miljacke, odmah ispod Debelog Brda, ciglane.⁴⁶ Evidentirano je više rimskih grobova u skupinama na Marin Dvoru⁴⁷ i Obali. Na prostoru nove željezničke stanice, sve u istoj zoni, je pronađen objekt sa predstavom konjanika («Trački konjanik»), a širom Sarajeva je pronađeno dosta rimskih kovanica koji pripadaju od Tiberija (14 - 37. god. n. e.) do Valensa (364 - 378. god. n. e.), te od Justina i Justinijana i vrlo zanimljiv nalaz sestercija Didijsa Julijana. Prisustvo ove kovanice sugerira da je centralni dio Sarajeva, predstavljao jedno od bitnijih putnih i trgovačkih stajališta na komunikacijama Salona-Narona-Domavia i Salona-Bistue Nova-Argentaria, i da je promet krajem II. st. n. e. ovim pravcem bio izrazito živ i sadržajan. Jedino bi u tom slučaju bilo moguće da u kratkom periodu vladavine jednog cara kojeg pojedine

⁴⁶ Radimsky, 1896; Škegro, 1999, 251; 257. Opeku su proizvodile radionice sa žigovima *Maximin* i *Consta...*

⁴⁷ Kod kopanja temelja za Srednju tehničku školu bio je nađen još jedan grob sa kraja III. st. n. e. Sergejevski, 1932, 23; Isto, 1947, 29

provincije i vojni zapovjednici nisu od početka priznavali, da se u kontinentalnom zaleđu provincije Dalmacije nađe kovanica njemu posvećena. A na prostoru današnjeg vrta Zemaljskog muzeja je nađena i brončana rimska fibula tipa «sidro». Utvrda na Debelom Brdu je postojala i bila korištena i u I. st. n. e., što bi dokazivao jedan denar pronađen na Debelom Brdu, dok bi brončana kovanica Vetranija, kovana u Sisciji 350. god. n. e., sa iste lokacije dokazivao korištenje Debelog Brda i u IV. st. n. e., i to prije bitke kod Hadrijanopolja.⁴⁸ Inače na Debelom brdu je pronađeno još rimskih kovanica. Naselje na Marin Dvoru je isto postojalo i u I. i II st. n. e., i to sudeći po nalazima pokretnog materijala, npr. fibula. Kao što se iz ovog kraćeg pregleda može vidjeti Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i ravniji areal ispod njega, nudi i pravo obilje pokretnog materijala, pronađenog posebno u istraživanja F.Fiale, koje pripada i eneolitiku, i brončanom dobu i starijem i mlađem željeznom dobu, i rimskom vremenu i kasnoj antici i vremenu seobe naroda.

Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i ravniji areal ispod njega se, gledano u zemljopisnom smislu, ne nalaze u središnjem dijelu dezitijatskog prostora, nego su bili više situirani prema jugoistoku i granici sa drugim narodnosnim i kulturnom pojavama, od kojih za starije željezno doba je potrebno primarno istaći Autarijatsku narodnosnu zajednicu i glasinačku kulturu. Tako bi se Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar moglo promatrati i kao veliko granično ili bar najisturenije prema jugoistoku naselje, koje i pored iznimnih kulturnih prožimanja posebno onih iz autarijatsko-«glasinačkog» pravca ipak načelno pripada srednjobosanskoj kulturnoj grupi i zajednicama njenim nositeljima, od kojih su najvažnije bile one koje su u mlađe željezno doba činile dezitijatski politički entitet. U mlađe željezno doba, nakon sloma njihovog moćnog istočnog susjeda, dezitijatske zajednice su se možda proširile i prema istoku, ali ne previše i ne sigurno dalje istočno od Romanije. Tako bi i pred dolazak Rimljana, sarajevsko područje opet činilo jugoistočni dio dezitijatskog prostora. Ali to što se neko naselje nije nalazilo u središtu teritorije koju je određeni narod zauzimao ne mora značiti da ono nije bilo i njegovo glavno upravno, kulturno, duhovno, ekonomsko, društveno itd., naselje. Normalno je bilo da se dezitijatske zajednice sa sarajevskog područja ujedinjavaju sa drugim zajednicama Gornje Bosne i lašvanskog porječja, pa i da to ujedinjavanje kreće sa sarajevskog područja u tim pravcima zbog činjenice da je riječ o jednoj zemljopisnoj i prirodnoj cjelini. Oblasti od Starog Grada pa do Gornjeg Podrinja su iznimno planinskog karaktera, sa zajednicama koje potpuno zavise od stočarstva, za razliku od onih na zapadu u kojima je bila prisutna i zemljoradnja, rudarstvo

⁴⁸ Sergejevski, 1947, 40-41

itd. Osim toga i zajednice Gornje Bosne i lašvanskog porječja su narodnosno i kulturno srodne i samim tim mnogo bliže nego što bi to bio slučaj sa postautarijatskim zajednicama na istoku, pa je logičnije da se ujedinjavanje, ako je taj proces vodila dezitijatska zajednica sa sarajevskog područja, odvijalo prema zapadu. Uz to nakon sloma Autarijata, keltska hegemonija se proširila na dobrom dijelu vanhelenskog Balkana, a Dezitijati sa sarajevskog područja mogli su biti prvi koji su spoznavši nestanak tako moćnog i tradicionalnog susjeda, kakav su bili Autarijati, osjetili potrebu za ujedinjavanjem uslijed keltske opasnosti. Osim toga, dodjeljivanje određenog narodnosnog, zemljopisnog, ili nekog drugog prisvojnog atributa određenom naselju ili čak pokrajini je svojstveno upravo naseljima i oblastima na granici, krajini ili «prvoj liniji» u odnosu prema nekome. Na taj način bi se argument da Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i ravniji areal ispod njega nisu bili HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM, jer se nisu nalazili na zemljopisno središnjem dijelu dezitijatske teritorije, mogao prilično relativizirati.

➤ Naseobinska aglomeracija Višnjica-Podastinje-Kiseljak.

Navedena zona predstavlja drugi mogući lokalitet koji bi se mogao dovesti u vezu sa HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM. Ovaj areal se možda nalazio na pravcu pružanja i Dolabeline ceste i ceste Salona-Argentaria, a i nalazio se za razliku od šire zone Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, u unutrašnjosti dezitijatskog područja. Područje Višnjice je vrlo bogato antičkim nalazima i to posebno onim naseobinske prirode, koji otkrivaju postojanje naselja i zgrada i kasnoantičke crkve/bazilike. Inače tragovi nastambi i zgrada iz rimskog doba su evidentirani, pored Gradac, Višnjica, i na lokalitetima, 1. Višnjica polje, Donja Višnjica, Kiseljak; 2. Mravnjače 1, Višnjica, Kiseljak, sa tragovima i mozaika; 3. Bijele Vode, Gornja Višnjica, Kiseljak; Na lokalitetu Gornja Višnjica-Begovići, Kiseljak, pronađeni su tragovi postojanja kasnoantičke kršćanske crkve/bazilike (možda čak i dva ranokršćanska lokaliteta crkve/bazilike na Begovića njivama---sigurno--- i Begovića guvnu---možda---). Zanimljivo je da se starokršćanski objekt ili objekti nalazi/e na padinama Gornje Višnjice, a ne u ravnijom arealu Višnjice polje i Mravnjača, što pokazuje da se dominantna naseljenost u kasnoj antici i nesigurnim razdobljima ponovo pomjera na padine Gornje Višnjice. Inače u naseobinskoj aglomeraciji Višnjica-Podastinje-Kiseljak, pronađeno je i dosta antičkih grobnica, spomenika i natpisa koji otkrivaju razvijeno i komunikacijski otvoreno i prometno područje, što je rezultat i činjenice i da se u zaleđu ove aglomeracije nalazilo i bogato rudonosno područje. O tome dovoljno govore i nalazi novca i ostave novca.

Toponimija „glavnih kandidata“

Mnogobrojni ostaci predrimskih naseobina koja su egzistirala u željezno doba i isto tako mnogobrojni nasebinski nalazi antičke provenijencije, a koji su samo do danas otkriveni, ukazuju na razvijeni i bogati nasebinski život stanovništva Gornje Bosne koje je izvorno i većinski dezitijatske narodnosne pripadnosti. To nesumnjivo sugerira postojanje velikog broja naselja i na razvijenu kulturu nasebinskog života i u predrimsko i u rimsko doba sve do avarsko-slavenskog naseljavanja u prvoj polovici VII. st., i promjene osnove etničke slike. Nažalost, izvorna građa (iz natpisa, djela antičkih i kasnoantičkih pisaca, Ptolemejeva karta, Antoninov itinerarij, Pojtingerova karta, Ravenjanin) pružaju vrlo malo naziva koja se sigurno, vjerojatno, pretpostavljeno ili čisto špekulativno odnose na neka naselja iz Gornje Bosne.

Kao što se iz svega izloženog može vidjeti, za desetine do danas registriranih lokaliteta, postoji mogućnost nominiranja sa vrlo malo poznatih imena, od kojih se samo četiri sigurno odnose na dezitijatsko područje; *He(dum) castellum Daesitiatum, Aquae...., Bistue Nova, Stanecli*. Ostala spomenuta imena se možda i ne odnose na naselja i lokacije sa dezitijatskog područja. Velika većina izvornih imenskih oblika za željeznodobna i antička naselja Gornje Bosne su izgubljena, najviše uslijed djelovanja zbivanja vezanih za prvu polovicu VII. st. n. e., kada je došlo do masovnijeg priliva novog etničkog i jezičnog faktora na ilirske prostore, i kada se desilo brutalno rušenje antičkog sustava i načina života i razaranje u velikim razmjerima, bez mogućnosti djelotvorne obnove ranijeg načina života i sustava. Takav radikalni prijelom ostavio je kao posljedicu i pojavu terminološke zamjene koja se događa i na mikro-prostoru, odnosno i u slučajevima lokalnih nazivlja za naseobine ili nasebinske komplekse. U tom slučaju bi današnji nazivi, pogotovu ako je riječ o terminima koji se odnose na neku specifičnu prirodnu karakteristiku, u stvari u sebi možda krili i imena iz antičkog, pa zašto ne pretpostaviti i iz predrimskog doba, posebno ako se ima u vidu kontinuitet pojedinih naselja.⁴⁹

Primjeri :

⁴⁹ Dobar način određivanja značenja i karaktera lokaliteta pružaju i slavenski nazivi gradina, grad, gradac, grdonj i sl. kojim se detektiraju predrimska naselja, kao i nazivi crkvina, crkvište, i sl., kojim se opet detektiraju lokacije na kojim su se nalazila neke naseobine, značajnim dijelom i antičkog podrijetla.

1. Sadašnje ime sarajevskog naselja Ilidža, na kojem se nalazilo urbano jezgro *Aquae* ..., predstavlja na neki zanimljiv način kontinuitet sa antičkim nazivom. Na turskom jeziku „ilidža“ znači tople vode, toplice, banja isto kao i njen latinski naziv *aquae-toplice*,⁵⁰
2. Sadašnje ime grada Tuzle je komplementarno sa latinskim *Salines*, jer „tuz“ na turskom znači sol, a u srednjem vijeku područje Tuzle je bilo poznato kao Soli. A pošto Tuzla ima vrlo dug kontinuitet postojanja (upravo zbog eksploatacije soli) još iz neolitika, nije nemoguće pretpostaviti da je njeno ime i u predrimsko doba, pa i dalje u metalno doba, pa zašto ne i u neolitiku imalo veze sa soli.⁵¹
3. Današnja Srebrenica se vrlo vjerovatno nalazila u okviru onoga što je na Pojtingerovoj karti označeno kao Argentarija,

Samo ovi navedeni primjeri pokazuju kako se konkretno nazivi koji su se upotrebljavali u antičkom razdoblju mogu naći i analizom danas korištenih imena. Istina ta imena su se prilagodila novim uvjetima, potrebama, težnjama i ciljevima koje su vremena i prilike koje su ta vremena kreirala, ali su ona ipak iako na različitim jezicima, (i stranim i domaćim---onim koje govori velika većina stalno naseljenog, domicilnog stanovništva konkretnog područja u konkretnom razdoblju) imala istu pojamovnu sadržinu. Radi toga nije na odmet osvrnuti se i na sadašnje nazive na lokacijama na kojima se može pretpostaviti da se nalazio HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM. Kada se ovo pitanje razmatra potrebno je ukazati da je ubjedljivo najveći broj naziva koji se pojavljuje na ovim lokacijama

⁵⁰ Po Evansu (1876, 240) "It is at least worth noticing that the thermal springs at Illidzie, not far from the place where we found the bas-relief of Cupid, are still known to the Bosniacs as Banja". Po ovome bi i lokalno stanovništvo koristilo još jedan više-manje domaći termin-sinonim za Toplice kao naziv za Ilidžu i to bez pridjevnog dodatka. Naša riječ "banja" je ustvari iskvarnica latinske riječi „*balneae*“ (*balineae*), *arum*, *f* = kupalište ili *balneum*, *i*, *n*= kupatilo, kada. Ova činjenica, kao i općenito nazivlje za toplice na zapadnom Balkanu u vidu riječi „banja“ koje koristi slavenska govorna populacije, Evansa (1876, 239 - 240) navodi na pomisao da su doseljeni slavenski govornici od svojih starosjedilačkih romaniziranih susjeda preuzeli njihovu riječ za toplice. Ako je lokalno stanovništvo za Ilidžu koristilo termin Banja, onda je moguće pretpostaviti da ilirdžanski Akvis nije odjednom nestao i pao u zaborav, nego je u različitim formama preživio, o čemu bi svjedočilo i njegovo ime. I to bi potvrđivalo neku kontinuiranost života vezano za ljekovita sumporna vrela bar na ilidžanskom prostoru. I vjerovatno se u srednjem vijeku Ilidža nazivala Banja (slično kao i dio rimskih toplica u Zapadnoj Europi), pa bi u osmanskome periodu bilo to prevedeno tursko-osmanskome riječi Ilidža. I arheološki nalazi iz ranog srednjeg vijeka potvrđuju trajniji boravak određene populacije na ilidžanskom prostoru. O ovome v. i Mesihović, 2008,

⁵¹ O ovom sustavu doslovnih prevedenica (kalkovi) čemu je uzrok postojanje i bilingvizma v. Suić, 1995, 21-22; Isto, 2003, 75-76

nedvosmisleno slavenski, ali to ne mora značiti da se možda u njima ne krije ista pojmovna sadržina koja je bila detektirana odgovarajućim terminima i u antičko i u predrimsko doba.

⁵²

Da bi se možda pokušao identificirati naziv nekog od važnijih lokaliteta na kojima su evidentirani tragovi postojanja gradine i antičkih naseobina, navešćemo čitav niz toponima i hidronima koji se nalaze ili gravitiraju u bližoj udaljenosti od tih lokaliteta.⁵³

1. Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i ravniji areal ispod njega

Za ovu zoni potrebno je navesti da je riječ o sarajevskom urbanom području, tako da je njegova toponimija dobroano «kontaminirana» urbanizacijom i uvjetovano i prilagođavanjem nazivlja. Ipak je potrebno navesti nazive: Zlatište (vrlo indikativan naziv), Debelo Brdo⁵⁴, Soukbunar (urbano naselje-turski naziv), Grad (na Debelom Brdu), planina Trebević, Vranjače, te sarajevska gradska naselja: Vraca, Grbavica, Marin Dvor, Carina, Vrbanja Most, Potekija, Skenderija, Urjandedina, Širokača, itd., rijeka Miljacka, Koševski potok.

⁵² Imena pojedinih naselja koja su poznata iz literarnih i epigrafskih vrela mogla su biti izvedena i iz naziva lokalnih zajednica (narodnosnog, plemenskog, bratstvenog ili rodovskog karaktera), kojima su ta naselja služila u predrimsko doba kao središta. Kao primjer može poslužiti i HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM gdje se upravo susreće jedno narodnosno ime. Burnum isto nosi ime zahvaljujući postojanju jedne lokalne zajednice i to vjerojatno liburnskog plemena Burnista, što samo potvrđuje tezu da su veće i značajnije gradine nosile i imena lokalnih zajednica, što se kasnije prenijelo i na rimska naselja, koja su se razvila iz gradinskih naselja. Slično se nalazi i u primjerima *Varciani* po Varceji i Kornakati po *Cornacumu* (Sotin). Zaninović, 2003, 445

⁵³ Uz toponimiju i hidronimiju glavnih kandidata za lokaliziranje dezitijatskog kastela He...nije naodmet spomenuti i toponime i hidronime sa nekih drugih vrlo bitnih lokaliteta, kao što su :

1. Ilinjača u Gornjem Kotorcu (rijeka Željeznica, Vojkovići, Donje Mladice, Kamenjače, Gornje Mladice).
2. Bobovac. Prostor jedne od srednjovjekovnih bosanskih prijestolnica vrlo je bogat toponimijom, dobrim dijelom sa izvorno srednjovjekovnim podrijetlom (Kraljeva Sutjeska, rijeka Trstionica, rječica Bukovica, Poljani, Priod, Ljestvače, Kovačići, Gajine, Šepevci, Kučukovići, Dragovići, Krša, Dragovičko brdo, Pelaše, Prijevoj, Mijakovići, Jusići, Borovi, Kolakovići, itd.
3. Hodidjed (Gradište, Kovačevac, Gradac, Vidovići, Tvrtkovići, rječica Lapišnica, Mačkovac, Gnjiilo brdo, Brda, Zlokos, Hreša, Buloz). U antičko doba je možda bio eksploatiran i kamenolom u Lapišnici, o čemu bi posredno govorilo i ime lokaliteta (*lapis, idis, m-kamen*). U tom slučaju Lapišnica bi služila kao majdan za dobivanje kvalitetnog kamena za graditelje antičkog «Sarajeva».
4. Pored navedenih, smatramo shodnim da navedemo i toponimiju i hidronimiju zone na i oko do danas najveće poznate gradine Gornje Bosne Oštrik, Kuliješ (Dobra Voda, Bele Vode, Homolj, Tulica, Batalovo brdo (nesumnjivo ime srednjovjekovnog podrijetla), Kramnik, Danac, Kosa, Rilj, Bašče, Drozgometva, rijeka Lepenica).

⁵⁴ O imenu Debelo brdo na zapadnom Balkanu v. Suić, 1995, 22

2. Naseobinska aglomeracija Višnjica-Podastinje-Kiseljak

Ova značajnija naseobinska aglomeracija je obuhvaćala jedno široko područje, na kojem se danas sreću sljedeći nazivi; Višnjica-polje, Višnjica, Gradac (na Višnjici), potok Rikavac, Badnjevi, Brezovina, Gaj, Drenova Kosa, Pariževići, Kiseljak, potok Kreševka, Kiseljaćica, Čizma, rijeka Lepenica, Fojnička rijeka, Ključ, Bijele Vode, Podastinje, Podastinjsko brdo, Umac, Križići, Gromiljak (svoje ime upravo duguje aktivnosti iz antičkog razdoblja, tj. uslijed djelatnosti iskorištavanja metala). Svi spomenuti nazivi, bar na osnovu površne analize, ne otkrivaju neki mogući put kojim bi se trebalo kretati kako bi se detektiralo antičko, pa možda preko toga i predrimsko ime ove naseobinske aglomeracije ili zone.

Prilog: SVPPLEMENTVM

I Šema razvitka političkog ustroja na tlu Gornje Bosne do srednjeg vijeka

politička formacija	nositelji	vrijeme
? ⇓ politički entitet ⇐ ⇓ ⇓ ⇓ peregrinska <i>civitas</i> ☺ ⇐ ⇓ ⇓ ⇐ ⇐ ⇐ municipalni ustroj ⇐ ⇓ ⇓ ⇓ ⇒ ⇔ ⇐ ⇐ AVARSKO-SLAVENSKO RUŠENJE ROMEJSKE VLASTI I DOSELJAVANJE ⇓ ⇓ Bosanski banat ⇓ samostalna sklavinija ⇒	? ⇓ ⇒ Dezitijati u smislu nezavisne politije ⇓ ⇒ građani dezitijatske <i>civitas</i> ☺ ⇓ rimsko provincijalno ⇒ stanovništvo simbioza starosjedilačkog ⇐ ⇐ ⇐ provincijalnog stanovništva i poglavito slavenskih doseljenika	? ?33. god. p. n. e? 33. god. p. n. e-kraj II. i početak III. st. n. e ☺ kraj II. ili početak III. st. n. e.-početak VII. st. Od prve polovine VII. st.

☺ napomena 1.

U periodu od 6-9. god. n. e. Dezitijati su bili jedni od predvodnika velikog ilirskog ustanka, u toku kojeg su izašli ispod ingerencija rimske uprave i zakratko se prestali nalaziti u statusu peregrinske *civitas*. Dezitijati nisu samo obnovili samostalnost u odnosu na Rimsku državu, nego su i jedan dio svoga izvornog političkog suvereniteta i ingerencija prenijeli na novouspostavljeni ustanički Savez. Nakon ugušenja ustanka, Dezitijati i njihova politija su se ponovo našli u statusu peregrinske *civitas*, ali ovaj put sa smanjenim opsegom ingerencija, prava i raspolaganja svojim suverenitetom.

II. Rimsko-ilirski ratovi koji zahvaćaju i zapadni Balkan do 6. god. n. e.

Rat	Vrijeme	Rimski zapovjednici
I. ilirski rat	229. god. p. n. e.	Gnej Fulvije Centumal

II. ilirski rat	219. god. p. n. e.	L.Emilije Paul i M.Livije Salinator
III. ilirski rat	168. god. p. n. e.	L.Anicije Galo
Rat sa Japodima i drugim ilirskim i keltskim narodima	171. god. p. n. e.	Kasije Longin
Rat u zapadnoj Panoniji	Između 159. i 156. god. p. n. e.	Konzul Kornelije
I. Delmatski rat	156-154. god. p. n. e.	Gaj Marcije Figul i Publije Kornelije Scipion Nazika
Ardijejski i plerejski rat	135. god. p. n. e.	Servije Fulvije Flak
Japodski i liburnski pohod	129. god. p. n. e.	Gaj Sempronije Tuditan
zapadnobalkanski pohod (uključujući i II. delmatski rat)	119. god. p. n. e.	Lucije Kornelije Kota (na Segestiku) i Lucije Cecilije Metel (na Delmate)
III. Delmatski rat	78-76. god. p. n. e.	Gaj Koskonije
Rat za Promonu	50. god. p. n. e.	Lokalne rimske snage (namjesnik Ilirika je tada bio Gaj Julije Cezar)
Delmatski rat*	48-47. god. p. n. e.	Aul Gabinije ¹
Delmatski rat*	45. god. p. n. e.	Publije Vatinije
Delmatski rat*	44. god. p. n. e.	Balbije
Japodski rat	43. god. p. n. e.	poraz Decija Bruta ²
Zapadnobalkanski i delmatski rat* (pohod prema Makedoniji) i rat sa južnim Parthenima	40-39. god. p. n. e.	Azinije Polion ³
Oktavijanov veliki rat	35-33. god. p. n. e.	Oktavijan
Panonski rat	12-9. god. p. n. e.	Agripa i Tiberije Neron
Delmatska pobuna	12/11. god. p. n. e.	Tiberije Neron
Delmatska (delmatinska) pobuna	10. god. p. n. e.	Tiberije Neron

* (IV. Delmatski rat?). Spomenuti pohodi su ustvari bili jedan od segmenata građanskog rata Cezara i Pompeja u kojem su Delmati zauzimali anticezarovsku stranu. U toku ovih godina vodile su se teške borbe pompejevaca, republikanaca i pojedinih ilirskih naroda, u prvom redu Delmata na jednoj strani i procezarovskih i uopće proprovincijskih snaga koje su se oslanjale na Salonu i Epidaurum. Najžešće borbe vođene su u periodu 49-47. god. p. n. e. (o borbama na sjevernom i srednjem Jadranu i njegovom neposrednom zaleđu za vrijeme građanskog rata v. Tomić, 1885, 189; 199; Bojanovski, 1988, 39-40; Marić, 1989, 59; Zaninović, 1996, 211; Isto, 1998, 40-42; Isto, 1999, 214-215; 218; Šašel Kos, 2004 A, 161-166; Isto, 2005 A, 335 – 374 –prilično detaljan i dobar

¹ Riječ je o istoj osobi koja je bila i predlagač *Lex Gabinia* 67 god. p. n. e. i namjesnik Sirije 57-54. god. p. n. e.

² Šašel Kos, 1999, 259

³ *App. de bell. civ.* V, 75; *Cass. Dio* XLVIII, 41; Šašel Kos, 1999, 258 i fus. 21

analitički prikaz).⁴ Riječ je o jednom dugotrajnom skoro dvodecenijskom sukobu sa Delmatima koji se odvijao u više sukcesivnih faza, uključujući i Oktavijanov pohod na njih 34. i 33. god. p. n. e.

Pored navedenih pohoda potrebno je spomenuti i druge veće rimske ratove sa domorodačkim narodima koji su se odvijali na središnjem balkanskom prostoru, a koji su se posredno mogli osjetiti svojim posljedicama i na prostorima zapadnog Balkana.

1. Pohod Lucija Kornelija Scipiona Azijagena (popularski konzul iz 83. god. p. n. e.) iz 84. god. p. n. e., kojim je slomljena ofenzivna moć Skordiska (Papazoglu, 1969, 241-255).

Skordisci su još od sredine II. st. p. n. e., pa sve do pohoda Lucija Kornelija Scipiona Azijagena vodili konstantne ratove na srednjobalkanskom području sa Rimljanima (Papazoglu, 1969, 218-241; Šašel Kos, 2005 A, 490 - 492).⁵ Nakon dužeg višedecenijskog zatišja posljednji zabilježeni u nama poznatim izvorima, rat sa Skordiscima je vodio Tiberije 16. god. p. n. e.

⁴ U ovom periodu se vjerojatno desio i poraz Daorsa, koji su tradicionalno bili na rimskoj, odnosno u konkretnom ratu cezarovskoj strani i razaranje njihovog središta Daorsona. *Terminus post quem* poraza Daorsa je početak građanskog rata, siječanj 49. god. p. n. e. kada se razbuktao rat širom mediteranskog svijeta, a *terminus ante quem* je proljeće 47. god. p. n. e., odnosno povlačenje Marka Oktavija, zapovjednika pompejevsko-republikanskih snaga na Jadranu (možda bi ga čak mogli i preciznije odrediti između Gabinijevog poraza i proljeća 47. god. p. n. e. kada je bio najžešći pritisak na Salonu i Epidaurum). I nakon konačnog poraza Pompeja Delmati su se godinama još opirali Cezaru i Rimljanima. Općenito gledajući, na Cezarovo strani (Ilirik je tada pripadao Cezaru) su se na jadranskoj obali i njenom zaleđu nalazili oni elementi koji su i inače bili lojalni Rimskoj državi, odnosno trenutnoj rimskoj upravi na istočnom Jadranu čiji je reprezent bio Cezar. U prvom redu tu u obzir dolaze rimsko-italske zajednice naseljene na spomenutom prostoru, ali i one domorodačke zajednice koje su se i do tada oslanjale na rimsko prisustvo. S druge strane, oni elementi, u prvom redu Delmati, čiji je odnos prema rimskom prisustvu na istočnom Jadranu upitan, sumnjiv pa i otvoreno neprijateljski iskoristili su građanski rat i stavili se prirodno na protivnu stranu u odnosu na Cezara, jer je on za njih predstavljao rimsko prisustvo i vladavinu na «njihovom» području. Delmati su se uostalom od ranije i zbog slučaja grada Promone nalazili u ratu sa Cezarom i stali bi na stranu ili podržali bilo koga samo da je protiv Cezara. Oni su tako pomaganjem Pompejevaca i napadima na položaje cezarovaca ustvari išli za ostvarivanjem svojih ciljeva i interesa, a to je smanjivanje rimskog prisustva.

⁵ Postoje pretpostavke da je 156. god. p. n. e. pored Delmata vođen opsežniji ratni poduhvat na poluotoku koji je obuhvatio i Panone i Skordiske (*Polyb.* fr. 64; Papazoglu, 1969, 218-219); Po sadržajima (*periochae*) Livijevih knjiga LIII. i LIV. i 141 god. p. n. e. bile su vođene borbe sa Skordiscima, a po bilješki iz sadržaja LVI. knjige sa Skordiscima se 135. god. p. n. e. borio pretor Marko Koskonije (Oksirinski papirus sa sadržajima *-periochae-* oko desetak Livijevih knjiga XXXVII-XL i XLVIII-LV). Posebno težak rat sa Skordiscima je vođen u periodu nakon 120. god. p. n. e.

- a) 119. god. p. n. e., na osnovi Letajskog natpisa zna se za veliku pobjedu kvestora Marka Anija nad Skordiscima i Medima.

2. «*Bellum Dardanicum*» iz 75-73. god. p. n. e., koji je sa rimske strane vodio Gaj Skribonije Kurio i u toku kojeg su rimske trupe izbile na Dunav.
3. Veliki rat koji je briljantno vodio Marko Licinije Kras 29-28. god. p. n. e., na jedan široki prostor središnjeg i istočnog dijela poluotoka. (Papazoglu, 1969, 316-328; Šašel Kos, 2005 A, 502 - 505).

Pored ovih ratova, koje su domorodački narodi (ako bi se u njih računali i Skordisci--keltske pridošlice—koji su bili izmiješani sa Ilirima i Tračanima, *Strab. Geo.* VII, 3,11; Isto, VII, 5,2) potrebno je navesti i rat 179-176. god. p. n. e. koji su Dardanci vodili protiv napada Bastarna i Skordiska, a vođeno planovima makedonskog kralja Filipa V.

III. Pregled angažiranih rimskih legija u toku rata 6-9. god. n. e.

1. II. Augusta
2. III. Scythica
3. V. Macedonica (jedno vrijeme se zvala i Scythica)
4. VII. Paterna (zvala se i Macedonica) *

-
- b) 116. god. p. n.e., rat izvjesnog Fabija (možda se odnosi na Kvinta Fabija Maksima Eburna, konzula za 116. god. p. n. e.)
 - c) 114/113. god. p. n. e., rat i katastrofalan poraz Gaja Porcija Katona
 - d) 113/112. god. p. n. e., rat i uspješne operacije Gaja Cecilija Metela Kaprarije
 - e) 112/111. god. p. n. e., rat i uspjeh Marka Livija Druza
 - f) 110/109. god. p. n. e., vrlo uspješan rat Marka Minucija Rufa uključujući i pobjede nad nekim drugim srednjobalkanskim i tračkim narodima.

Uz ratove sa Skordicima, rimski namjesnici i vojskovođe su vodili borbe i sa drugim srednjobalkanskim i tračkim narodima pa su tako vođeni ratovi;

- a) protiv Tračana, vodio iznimno uspješno Tit Didije ili 104. god. p. n. e. ili 101/100. god. p. n. e.
- b) rat sa Dardancima i Medima 97. god. p. n. e.

Borbe sa tračkim narodima i Skordiscima se intenziviraju od početaka drugog desetljeća I. st. p. n. e., navođene i od Mitridata koji je i time ugrožavao rimske pozicije na Balkanu-Mitridat je i okupirao Trakiju i dobar dio Makedonije 87. i 86. god. p. n. e.

988

- a) rat Gaja Sentija Saturnina protiv Meda i čitavog niza tračkih naroda koji su opljačkali i Dodonu,
- b) Sulin pohod na Trakiju i središnji Balkan 85. god. p. n. e.,
- c) i konačno veliki rat i pobjeda Lucija Kornelija.

5. VIII. Augusta
6. VIII. Hispana
7. XI.*
8. XIII. Gemina
9. XIV. Gemina
10. XV. Apollinaris
11. XVI. Gallica
12. XX. Valeria Victrix*
13. XXI. Rapax*
14. ?
15. ?

Napomena *: Nazivi pored broja legije su se mijenjali, najbolji primjer pruža legija VII., koja je od 42. god. n. e. od Senata dobila počasni naziv *Claudia pia fidelis*. Tako su pojedini nazivi mogli nastati i u kasnijem periodu, nakon završetka ustanka.

IV. Bitke u ustanku od 6. do 9. god. n. e.

6. god. n.e.

1. Bitka kod taborišta (ustanička pobjeda)
2. Napad na Sirmijum (rimska pobjeda)
3. Bitka na Dravi (rimska pobjeda)
4. Napad na Salonu (rimska pobjeda)
5. Prva bitka kod Apolonije (rimska pobjeda)
6. Druga bitka kod Apolonije (ustanička pobjeda)
7. Prva bitka sa Mesalinusom (ustanička pobjeda)
8. Druga bitka sa Mesalinusom (rimska pobjeda)
9. Bitka na planini Alma (tračka pobjeda)
10. Bitka sa Aulom Cecinom Severom (ustanička pobjeda)

7. god. n. e.

1. Bitka kod Vulkajskih močvara (neriješeno)

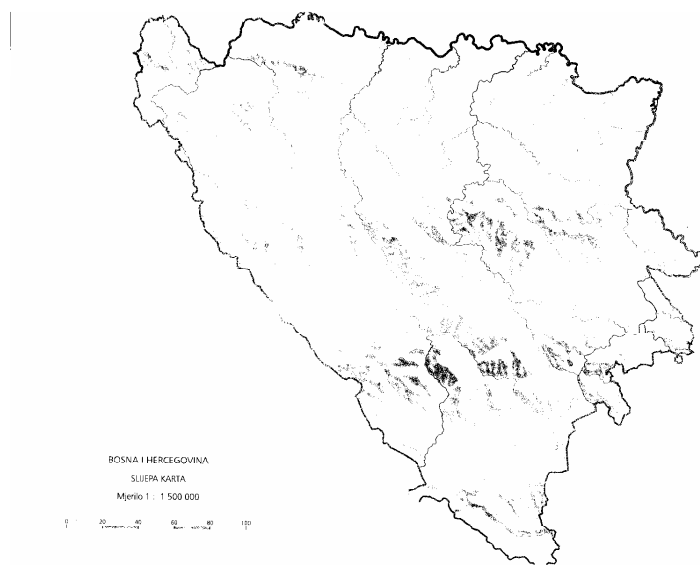
8. god. n. e.

1. Bitka dvojice Batona (pobjeda Batona Dezitijatskog)
2. Opsada panonskog uporišta (uspjeh Batona Dezitijatskog)

9. god. n. e.

1. Opsada Splonuma (rimska pobjeda)
2. Opsada Raetinum (rimska pobjeda)
3. Opsada Seretiona (rimska pobjeda)
4. Opsada i bitka za Andetrij (rimska pobjeda)
5. Opsada i bitka za Ardubu (rimska pobjeda)

Karte

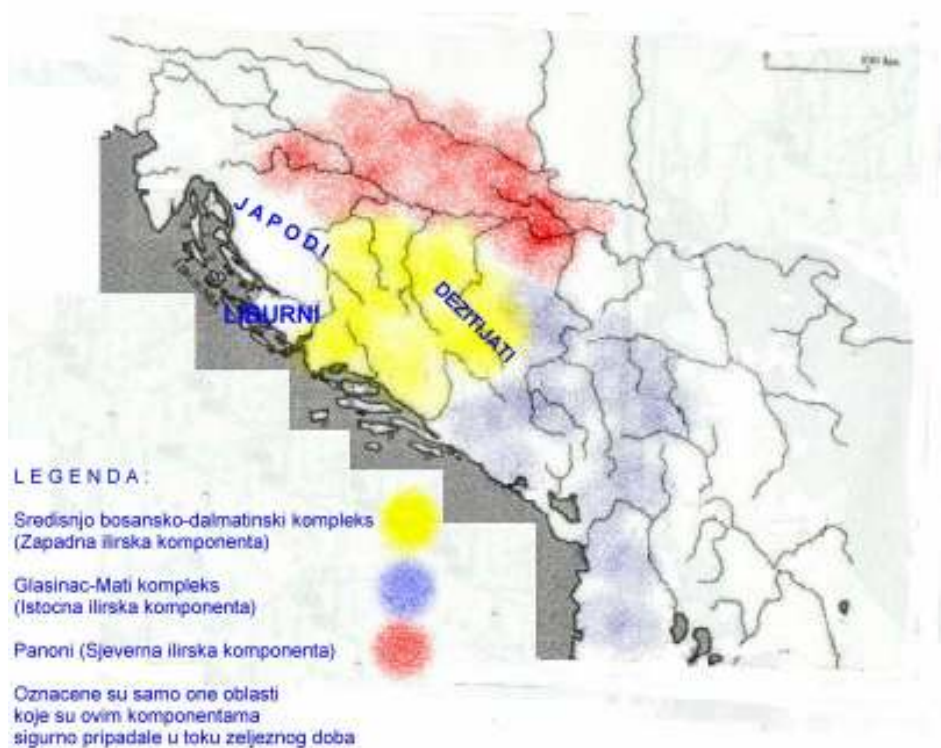
Zemljopisna pozadina povijesnih zbivanja

Karta dežitijatskog područja
po Paškvalinu, 2000, 241, prilog 7

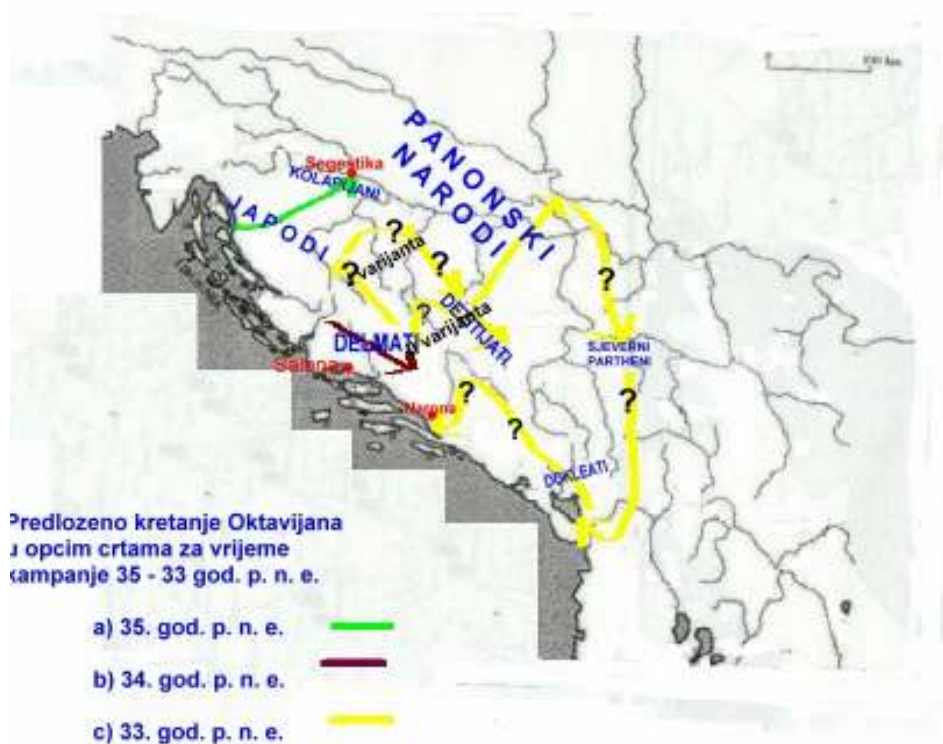
Keltske i panonske (ilirske) populacije po Gabler, 1982
(preneseno iz Buzov, 2005, 128, fig. 5)

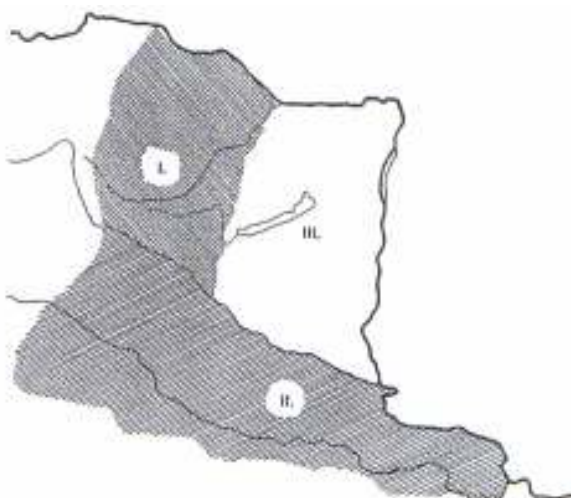
Ilirske komponente
(kartu izradio S.Mesihović)

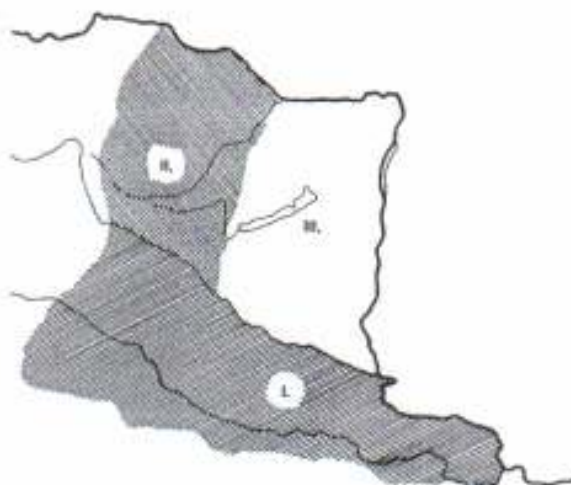
Teritorija dezitijatske politeje
(kartu izradio S.Mesihović)

Predloženo kretanje Oktavijana u vrijeme 35-33 god.p. n. e.
(kartu izradio S.Mesihović)

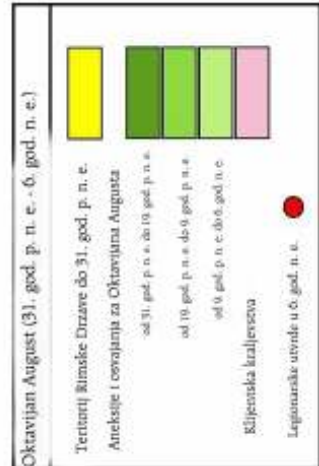
Faze osvajanja Panonije po Tóth (preneseno iz Buzov,
2005, 130, fig. 7)

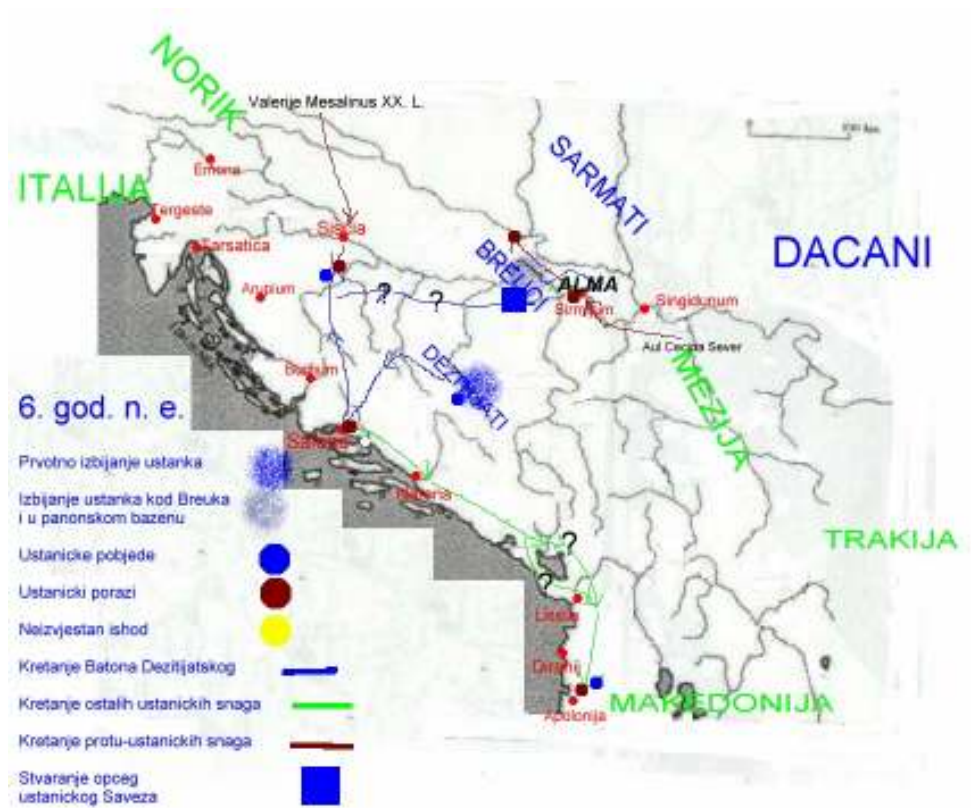

Faze osvajanja Panonije po Mócsy (preneseno iz Buzov,
2005, 131, fig. 8)

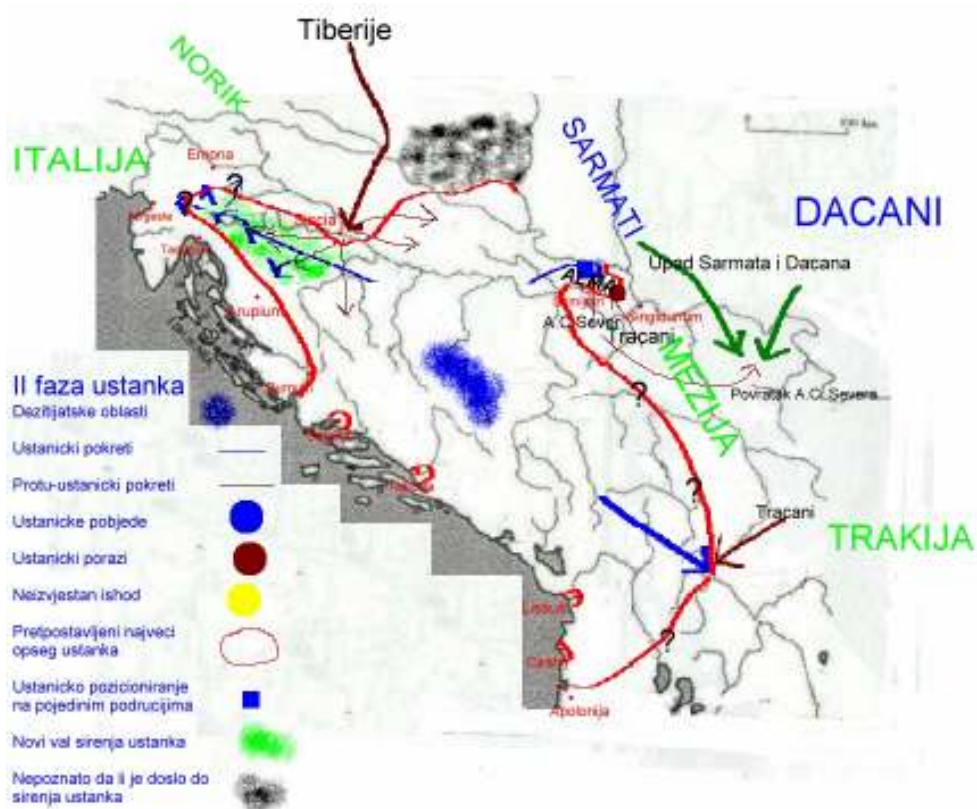

Rimsko Carstvo u vrijeme Augusta, dinastija Julijevaca-Klaudijevaca i Flavijevaca
 po Brujić, 2005, 85

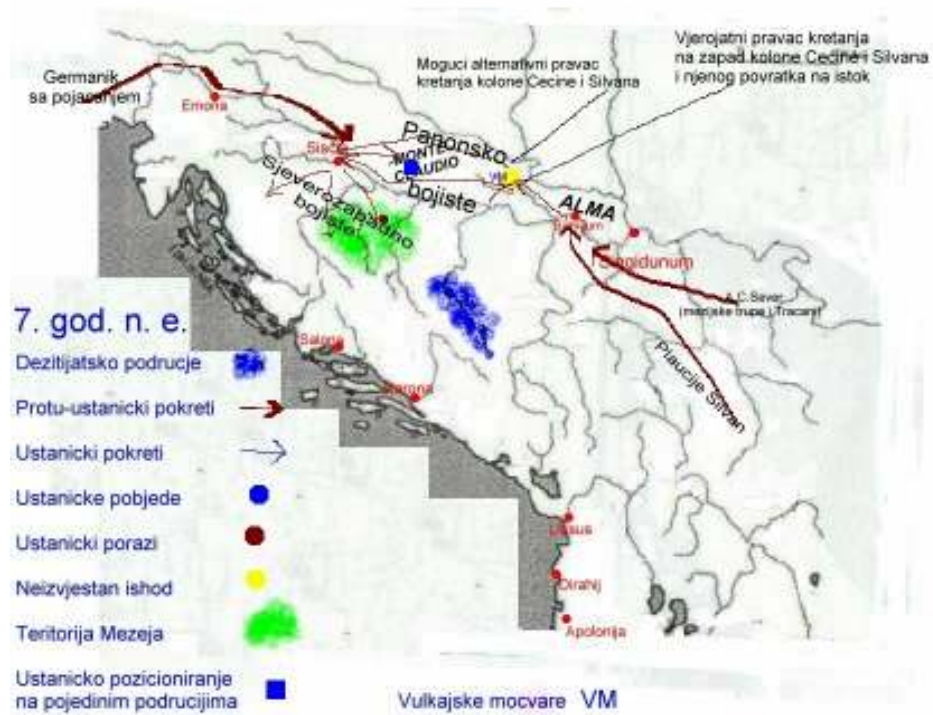

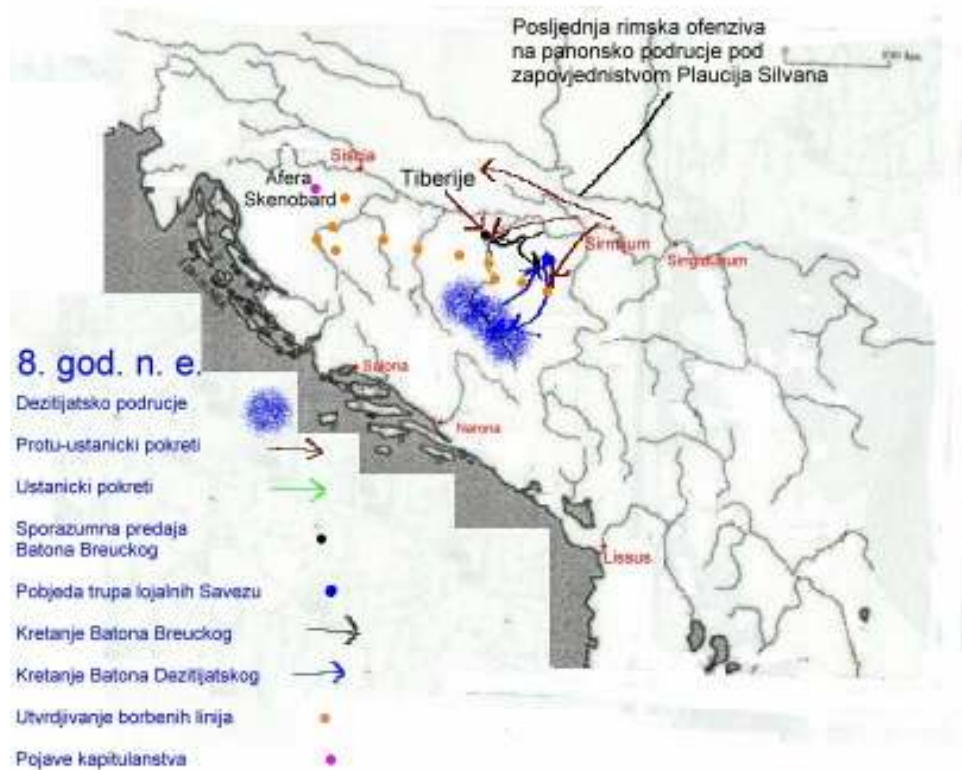
(kartu izradio S.Mesihović)

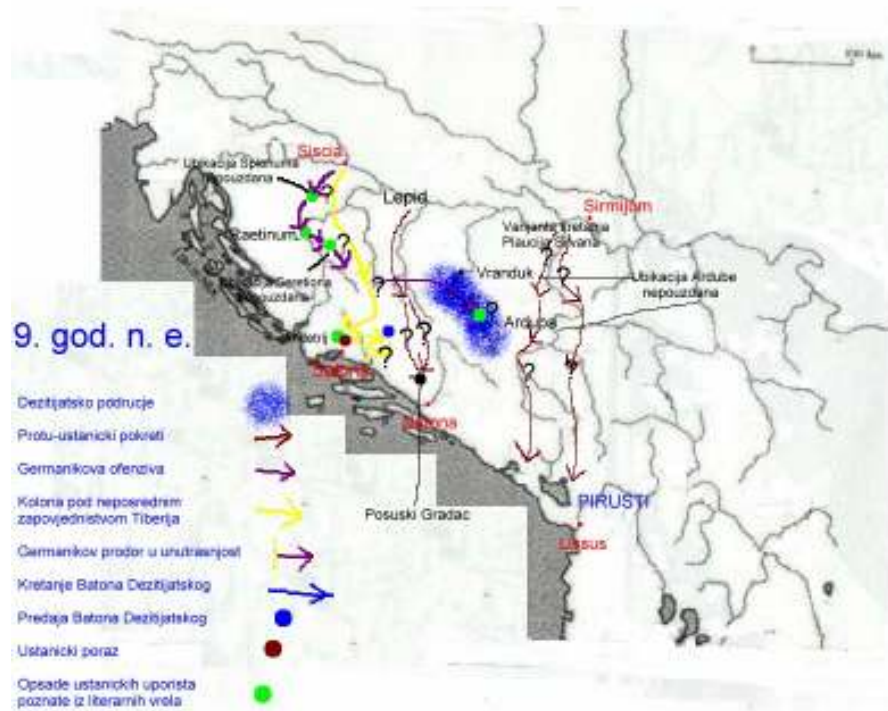
(kartu izradio S.Mesihović)

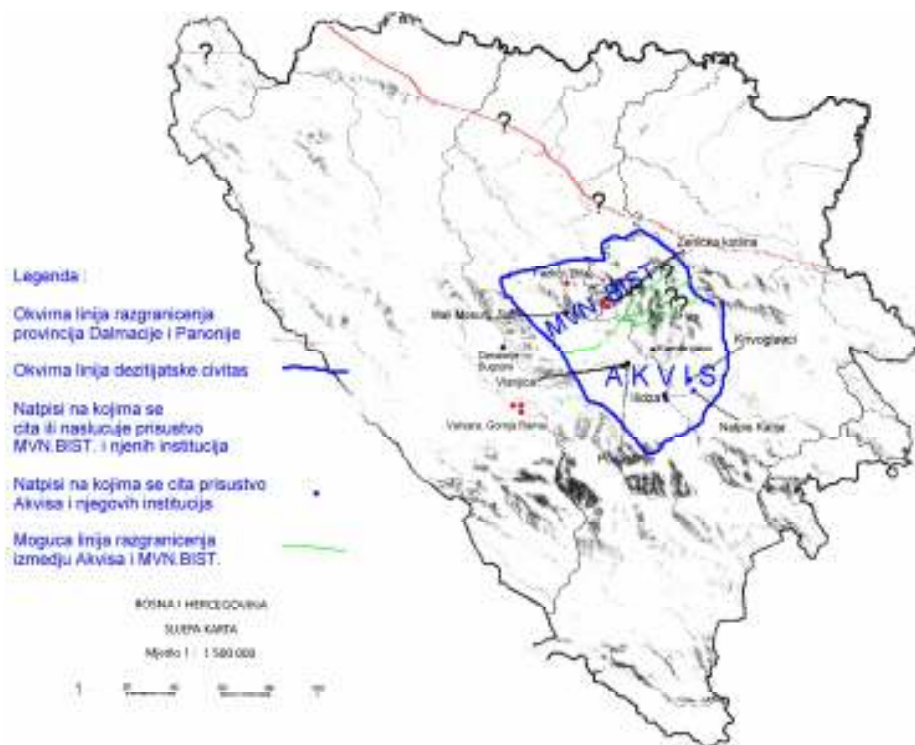
(kartu izradio S.Mesihović)

(kartu izradio S.Mesihović)

(kartu izradio S.Mesihović)

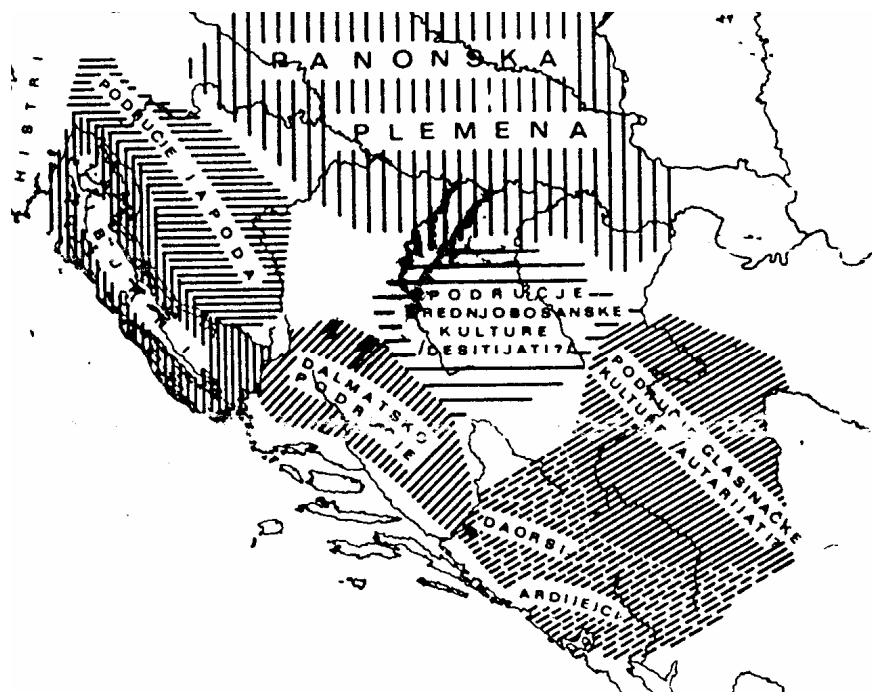

Mesihović, Dezitijati, 2007

(kartu izradio S.Mesihović)

Karta rasprostriranja Dezitijata i drugih domorodačkih naroda po Stipčeviću (1974, 37)

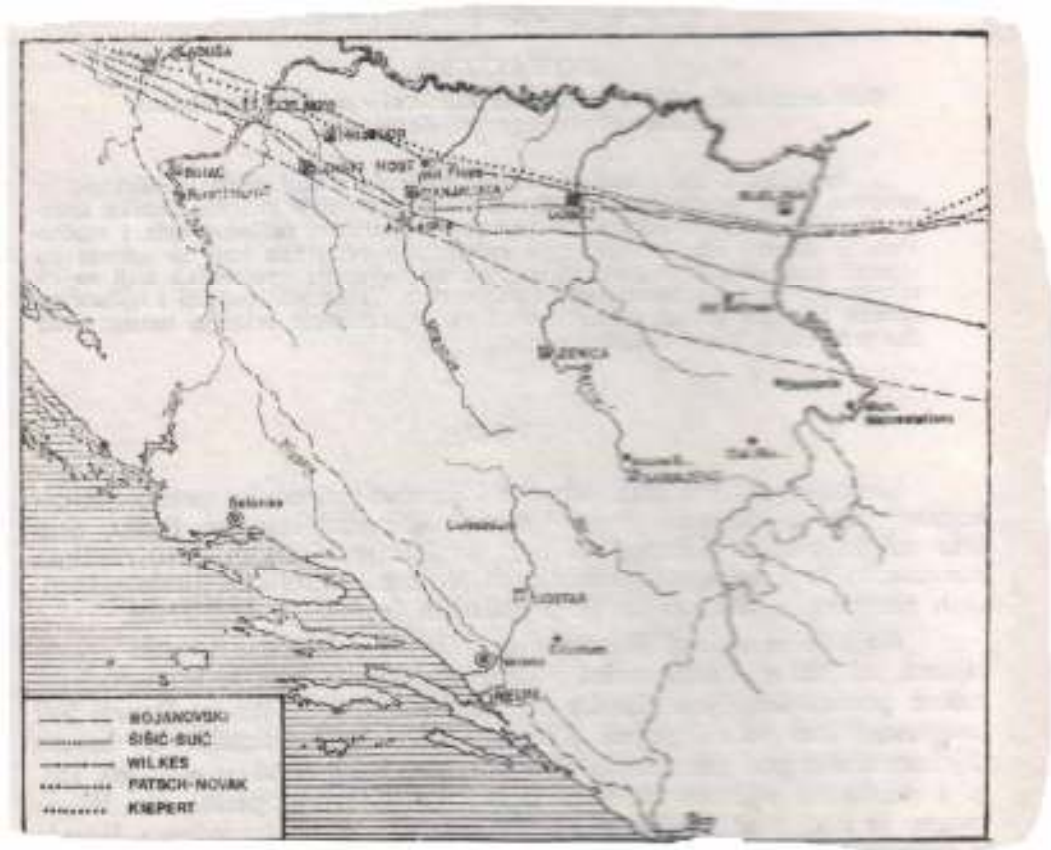
Karta rasprostiranja Dezitijata i drugih domorodačkih zajednica po Borivoju Čoviću (iz knjige Od Butmira do Ilira 1976, 118)

Područje upravne nadležnosti i ekonomskog i kulturnog utjecaja rimskog naselja Aquae S....
(po Čeman, 2000, 124)

Karta provincija po Bojanovskom, 1988. Rimske provincije Dalmacija i Panonija s označenim središtima municipalnih gradova)

Mesihović, Dezitijati, 2007

Karta---granica Dalmacije i Panonije u Bosni i Hercegovini (prijedlozi granične linije kod niza autora)---karta uzeta iz Škegro, 1991, 54, karta 1

Karta rasprostiranja Dezitijata i drugih domorodačkih zajednica po V.Paškvalinu (1996, 95; 2000, 233)

Karta rasprostranjenosti Dezitijata po Arheološkom leksikonu BiH, Tom I, 1988, 28

Karta rasprostriranja Dezitijata i drugih domorodačkih naroda po Wilkesu, 2001, Rimski Ilirik

Abb. 1. Illyricum

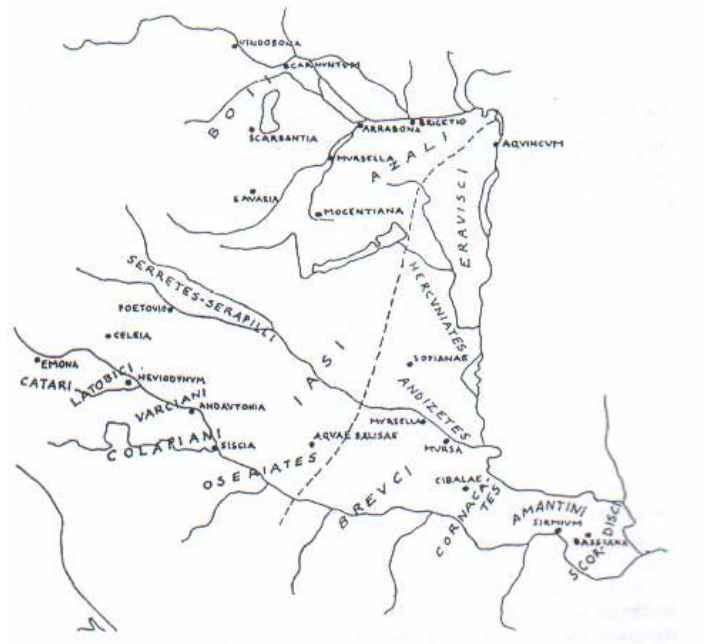
Karta Ilirika sa zonom rasprostriranja Dezitijata po Fitz, 1993, 19

Pregled rimske administrativne i Apijanove etničke podjele po Alföldy
(preneseno iz Buzov, 2005, 126)

Raspored keltskih i panonskih duž Dunava, Drave i Save po Šašel Kos, 1997 (preneseno iz Buzov, 2005, 127, fig. 2)

Raspored naroda po Buzov, 2005, 127 fig. 3

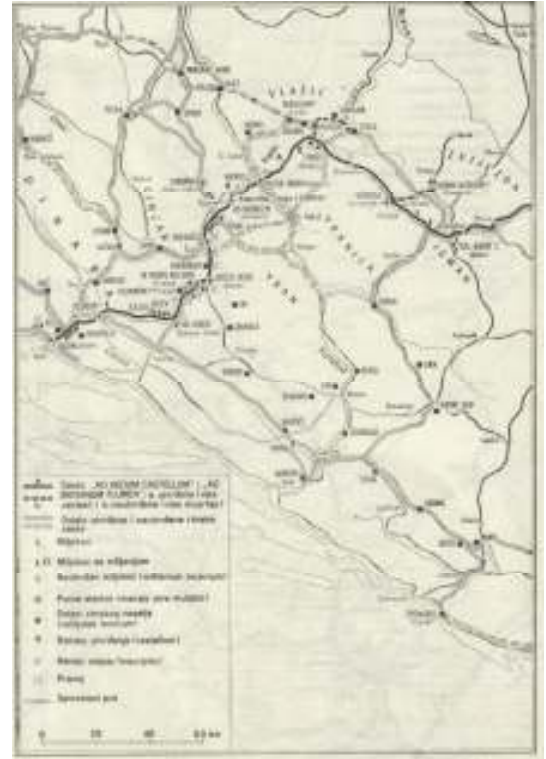
Plemenske zajednice u periodu rimskog osvajanja po Iskra-Janošić, 2001 (preneseno iz Buzov, 2005, 128, fig. 4)

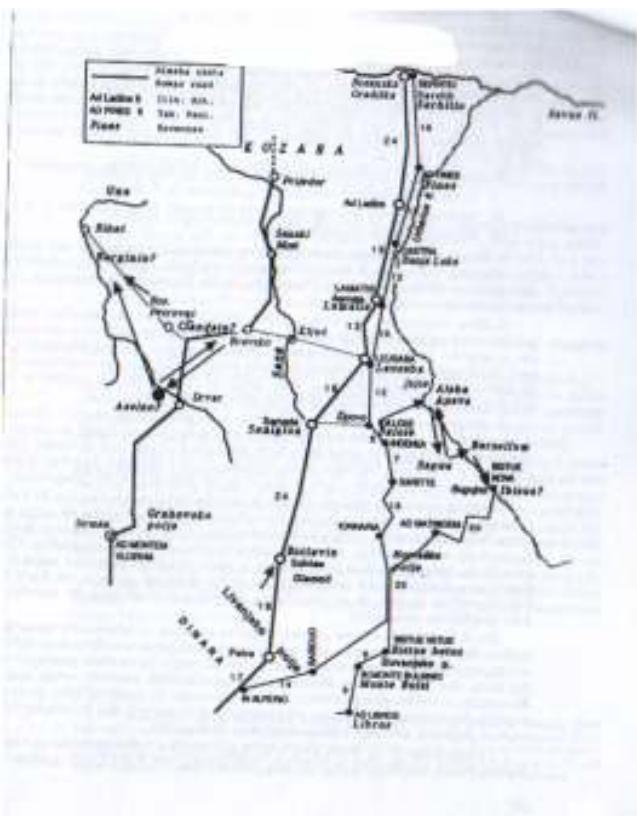
Karta peregrinskih *civitates* i municipalne organizacije BiH po Bojanovskom, 1988. Territoria civitatum peregrinarum

Antička topografija dijelova BiH i Hrvatske po Bojanovskom (1974, Karta V)

Antička topografija dijelova BiH i Hrvatske po Bojanovskom (1974, Karta II)

Mapa sjeverne Ilirije po Šašel Kos, 1999, 256

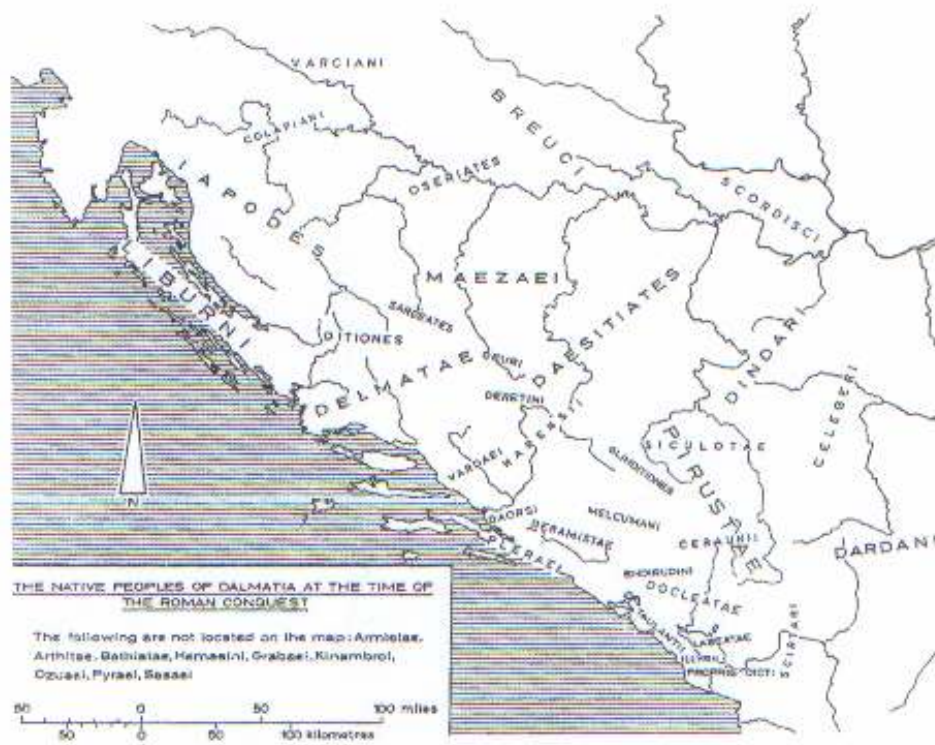
Rimske ceste i naselja zapadne Bosne po S.Čače (1995, 97

Rimske provincije zapadnog Balkana i Podunavlja (preuzeto iz Sanader, 2003, 13 sl. 2)

Panoni i Peonci (po Šašel Kos, 2005, 433, fig.1)

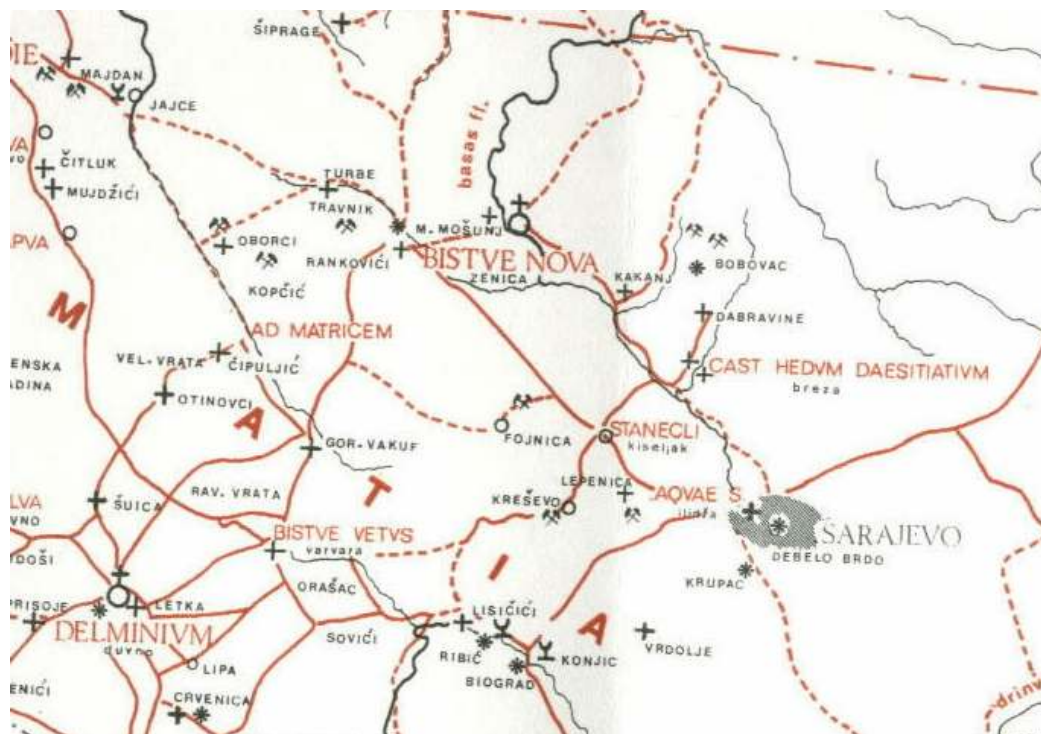
Raspored zajednica po Wilkesu, 1969 (preneseno iz Buzov, 2005, 132, fig. 9)

Antička Dalmacija (Imamović, 1977, 309, karta X)

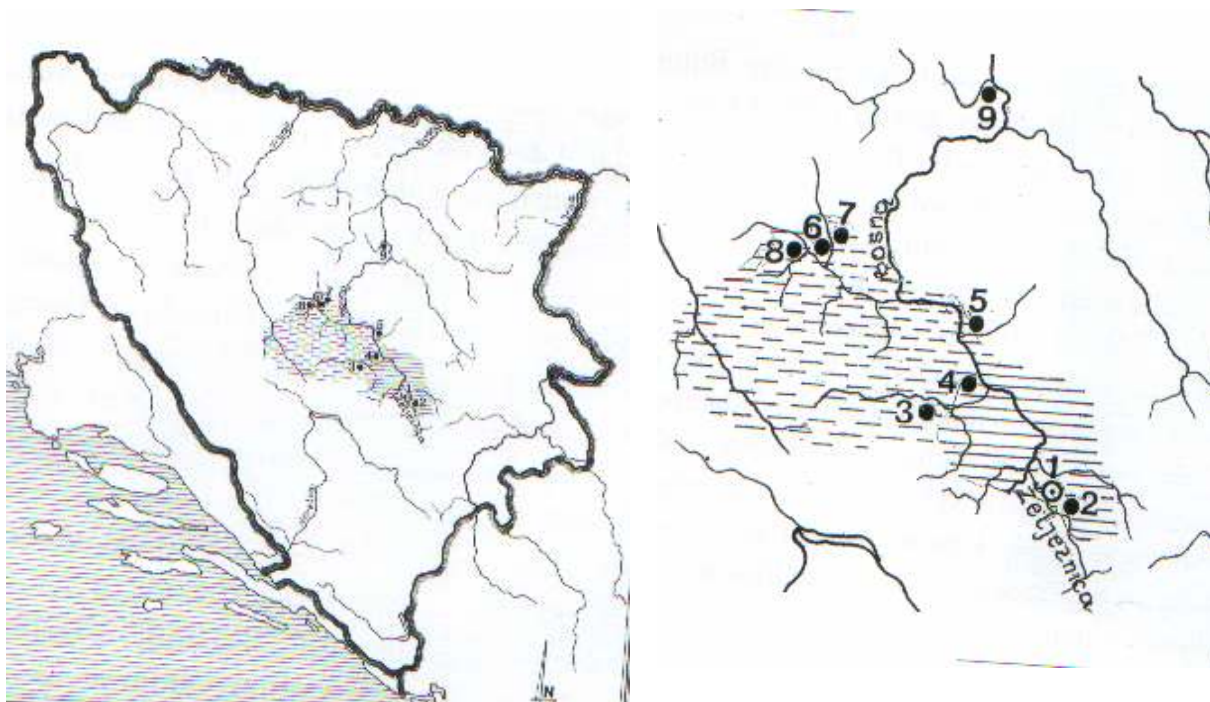
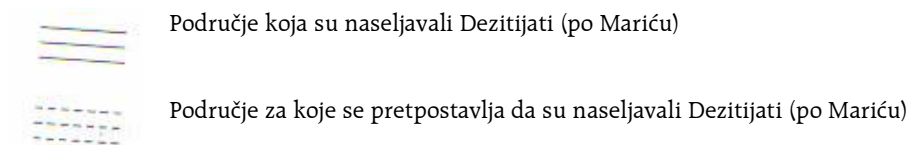
Bosna i Hercegovina u kasnoantičko doba, Basler, 1972, u prilogu karta

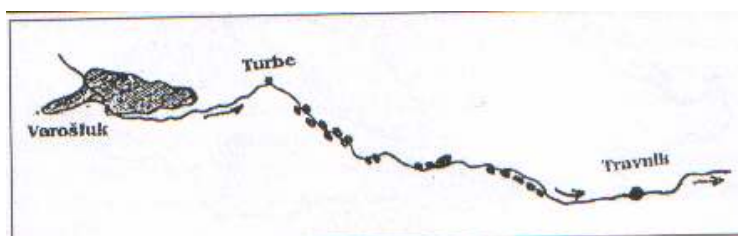
Mesihović, Dezitijati, 2007

B) isječak---Gornja Bosna i lašvansko porječje

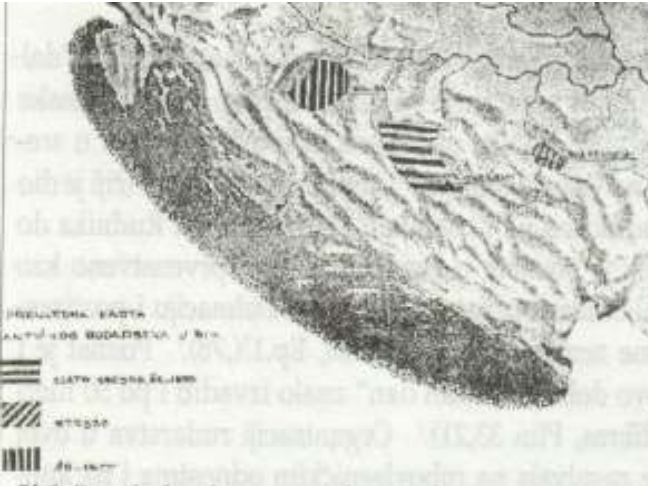
Karte naseljenosti Dezitijata po Mariću (2000, 100)

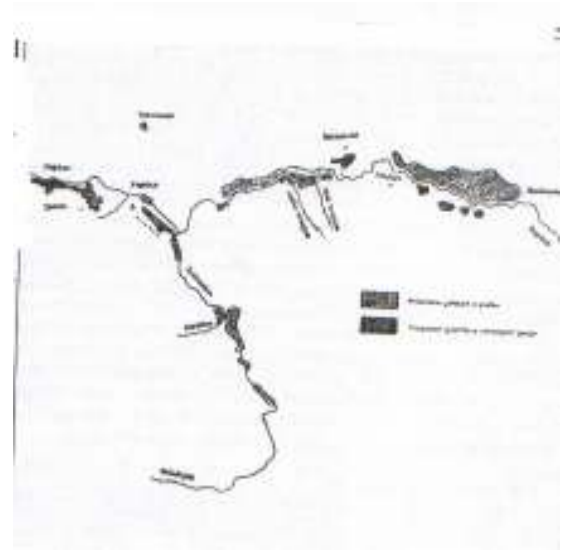
Napomena; brojevima je Z.Marić označio nalazišta Butmirske kulture, bez intencije dovođenja u neku direktnu etnogenetsku ili sličnu vezu nosilaca Butmirske kulture i Dezitijata

Karta ispirališta zlata u dolini Lašve (Karta preuzeta iz Škegro, 1999, 48, sl. 3)

Pregledna karta antičkog rudarstva u Bosni, sa tri rudonosne oblasti (Sana, Vranica i Podrinje oko Srebrenice)----(karta uzeta iz Bojanovski, 1999, 134, slika 1)

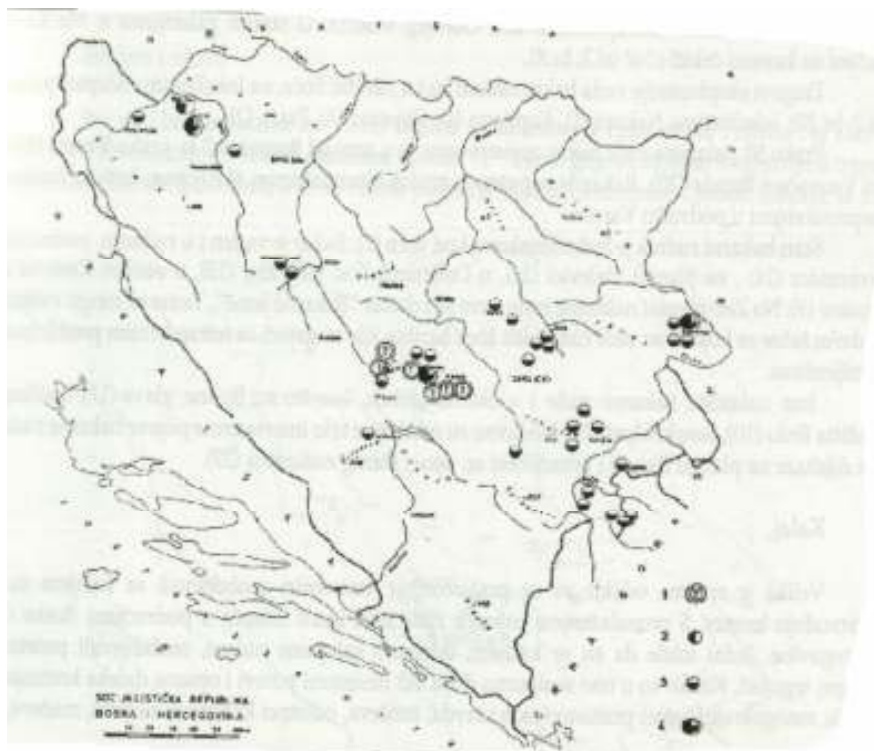
Karta prepranih gomila iz doline Željeznice i Fojnice (karta uzeta iz Škegro, 1999, 50, sl. 4)

Prikaz rasprostranjenja raznih vrsta zlatonosne rude na teritoriji BiH,
prema rezultatima istraživanja do konca 1973, (karta uzeta iz Ramović, 1999, 10, slika 1)

Rasprostranjenje rudišta željeza na teritoriji BiH do 1973, (označena sa Fe), rudišta bakra (Cu) i nalazišta minerala kalaja (Sn) (karta uzeta iz Ramović, 1999, 12, slika 2)

Šematska karta rasprostranjenja rudnih revira gdje je otkopavana ruda srebra i olova u predpovijesno i antičko doba (u legendi oznaka br. 2), u srednjem vijeku (br. 3) i istovremeno u antičko i srednjevjekovno doba (br. 4)--- (karta uzeta iz Ramović, 1999, 13, slika 3)

Legenda

1. naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar
2. Višnjica-Podastinje-Kiseljak
3. Dabravine
4. Hodidjed

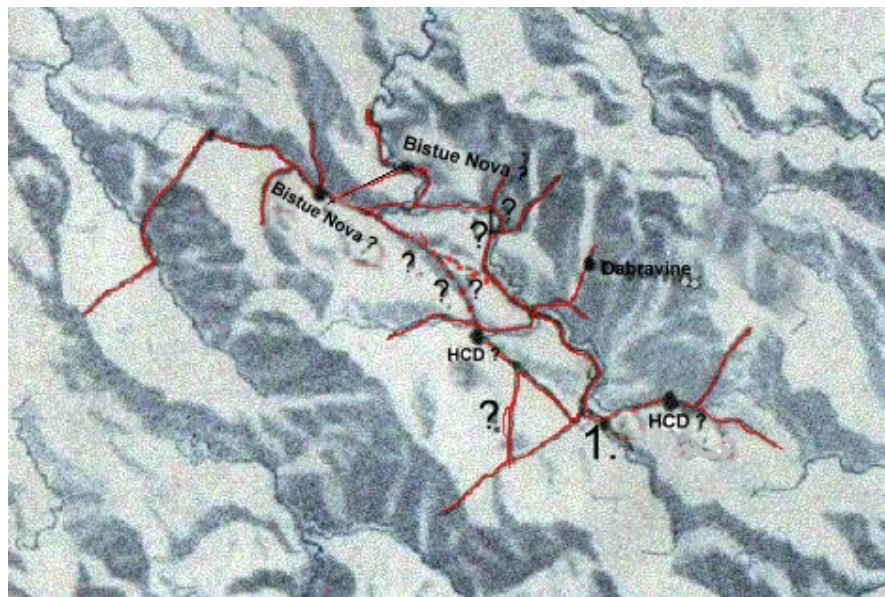

Predložene predrimske komunikacije u središnjoj i Gornjoj Bosni
(kartu izradio S.Mesihović)

Legenda

HCD- HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM

1. *AQVAE S...*

Predloženi pravci rimskih cesta u središnjoj i Gornjoj Bosni

Legenda

Mesihović, Dezitijati, 2007

1. Gradac, Gradac, Hadžići,
2. Velika Gradina, Zenik, Ilidža,
3. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac),
4. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža,
5. Debelo Brdo, Sarajevo-Centar,
6. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad,
7. Gradina, Gradina, Pale,
8. Trojan, Pazarić, Hadžići. svetište koje postoji i u predrimsko i u antičko doba; na ovom lokalitetu **ne postoji** predrimska gradina
9. Zvonigrad, Božići, Fojnica,
10. Gradac, Višnjica, Kiseljak,
11. Gradac, Homolj, Kiseljak,
12. Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko,
13. Crkvina, Podastinje, Kiseljak,
14. Visoki, Grad Visoko,
15. Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko,
16. Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj,
17. Gradac, Podgora, Breza,
18. Gradina, Dabrovine, Vareš,
19. Gradina, Brežani, Kakanj,
20. Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš
21. Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj,

○ tragovi naseobinske djelatnosti (možda utvrde)

Δ rimski kameni spomenik

| pojedinačni nalaz

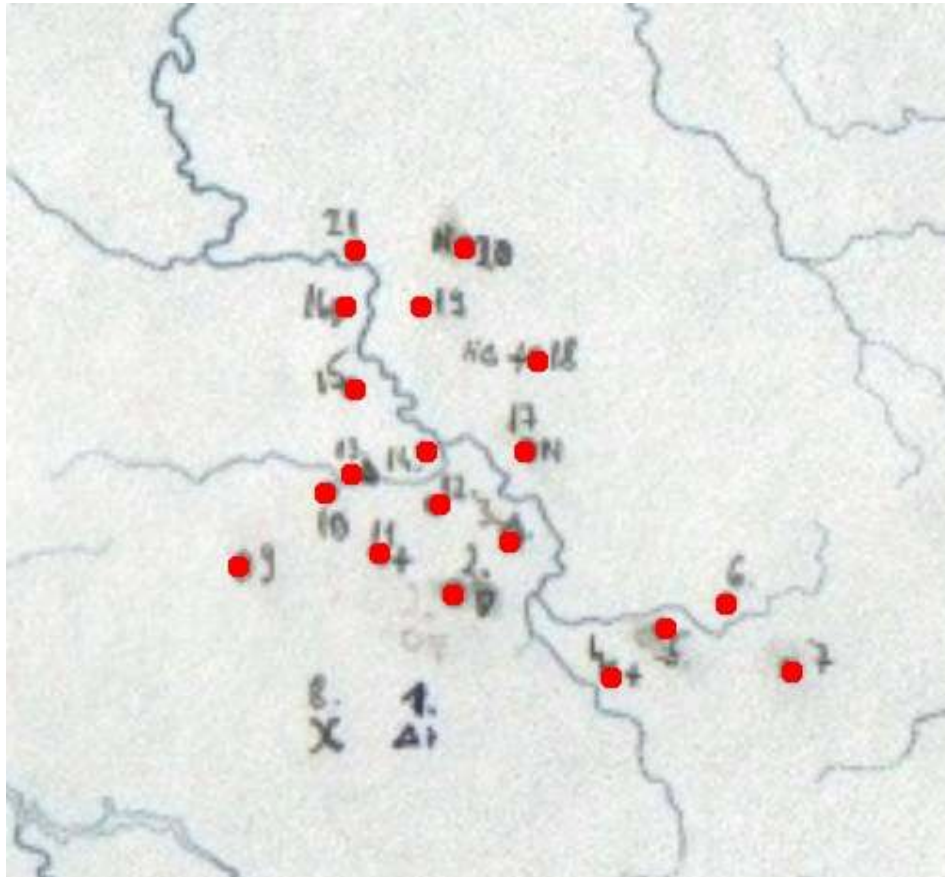
∇ nekropola ravnih grobova

+ ranokršćanska crkva/bazilika

N novac

H hipogej/grobna komora

χ svetište

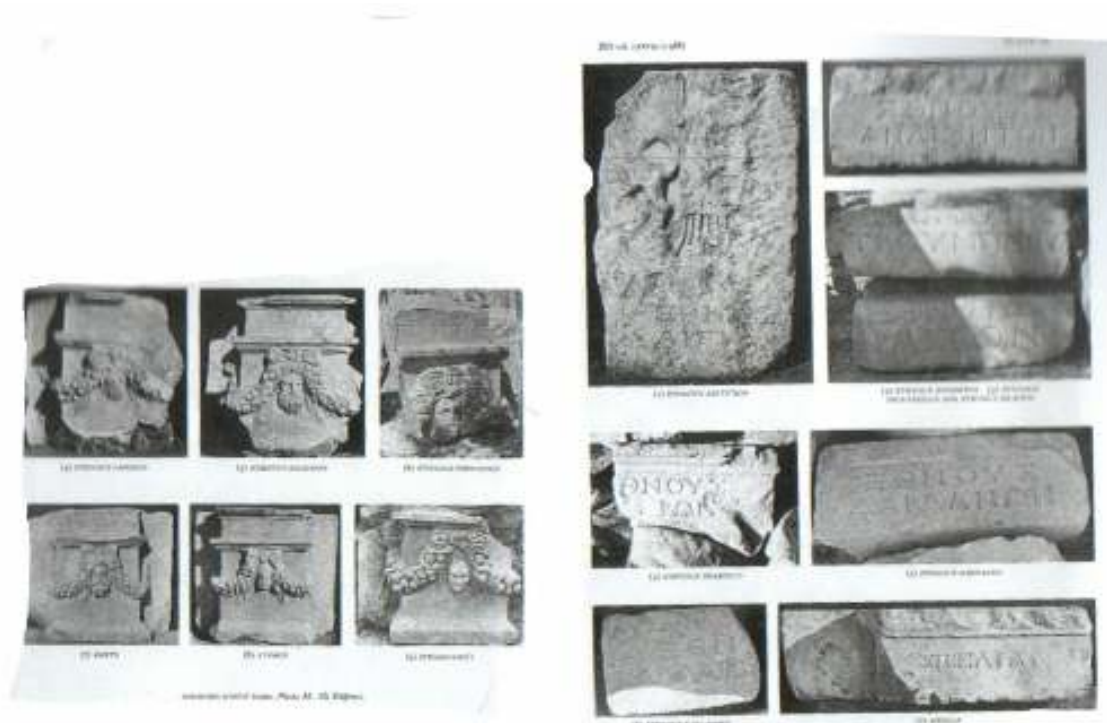

Gradine na kojima su pronađeni i nalazi iz antičkog doba

Slike i ilustracije

Tabla I

Predstave etne iz Afrodizija

Tabla II

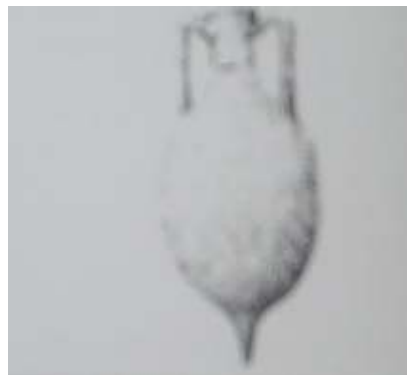
Slika 1
CIL III 2766 a (isp. P. 1035)=8374 Švrakino selo

Slika 2
CIL III 13863 Pazarić kod Sarajeva

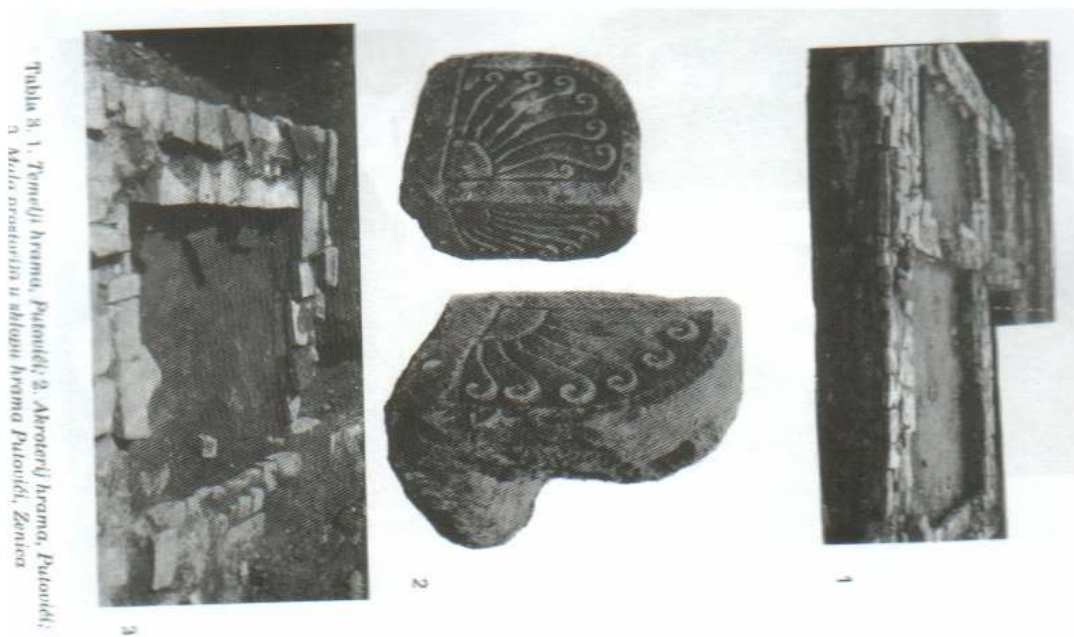

Slika 3
Natpis Ulpije Successe

Slika 4
(amfora iz naselja *Aquae S...*)

Tabla III

Nalazi iz Putovića kod Zenice

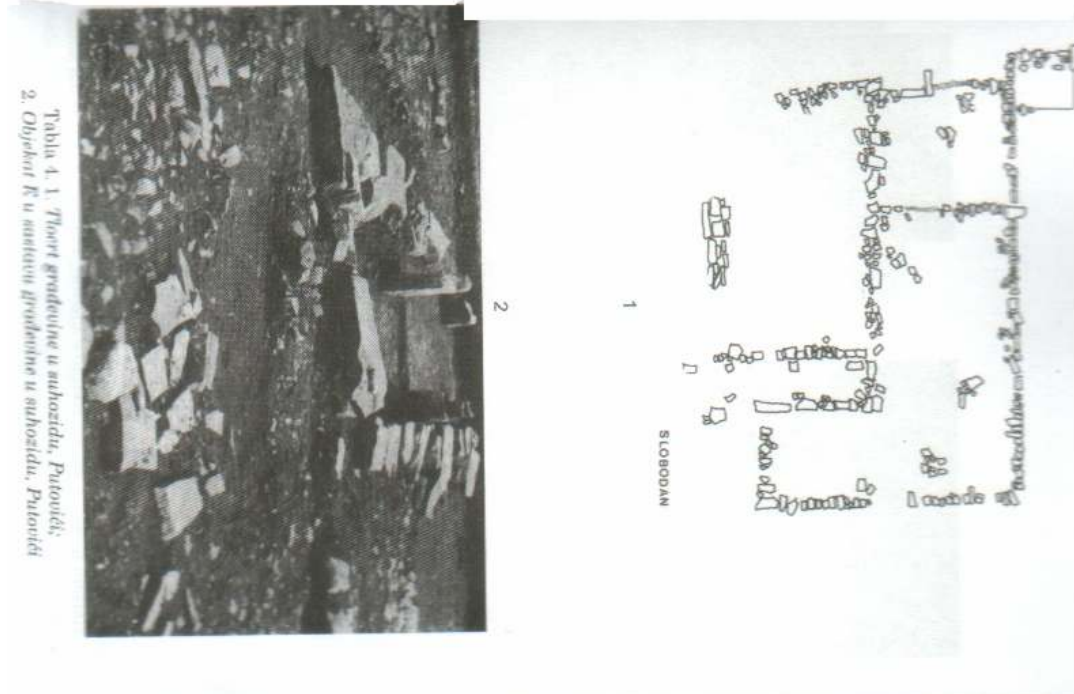

Tabla IV

Slika 1

Slike 2-3

Slika 4

Slika 5

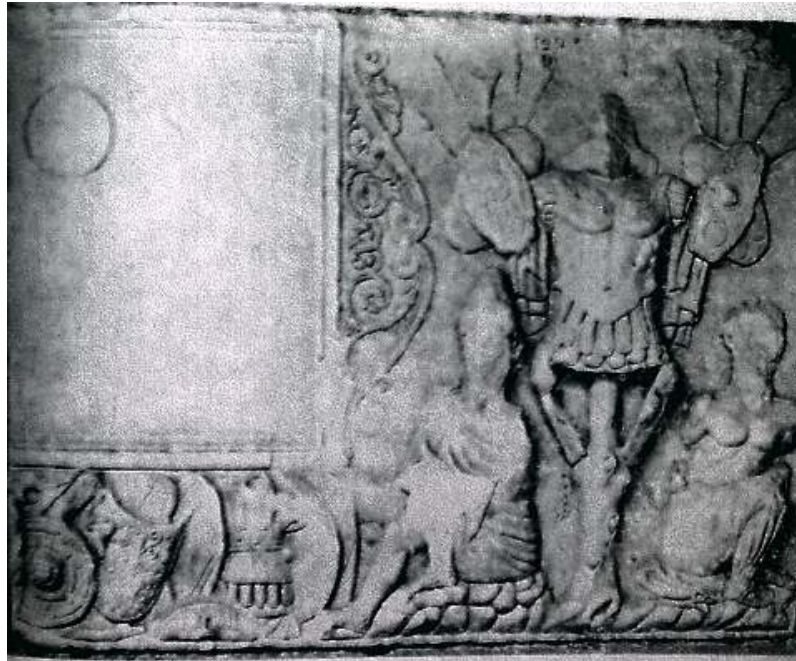
Tabla V

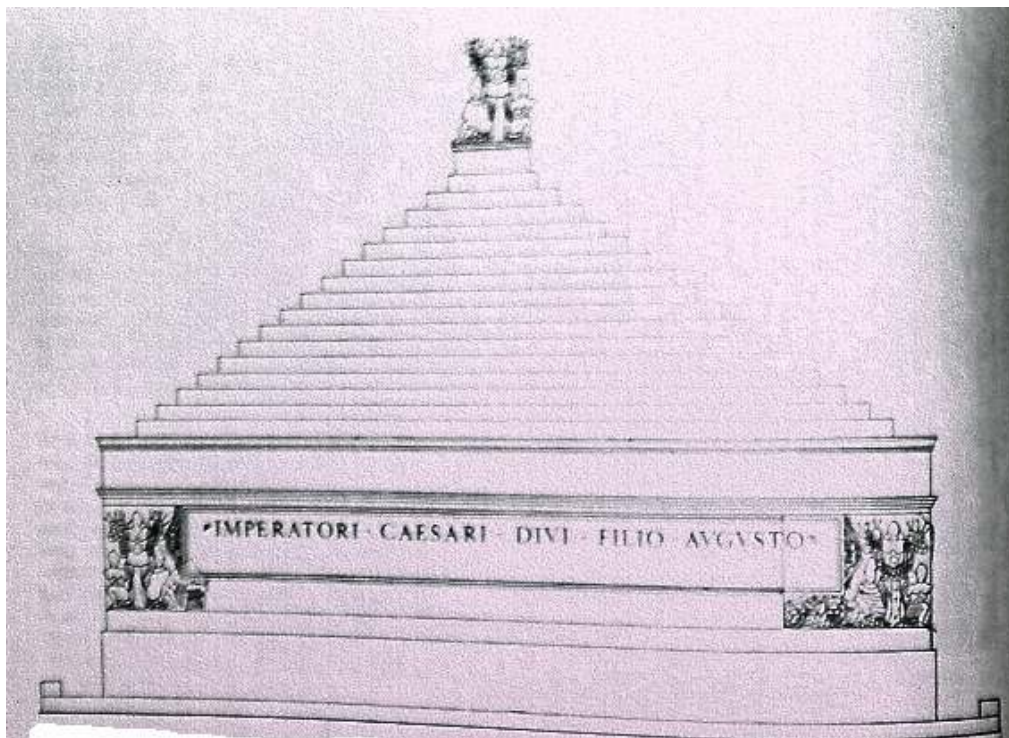
Gemma Augustea

Tabla VI

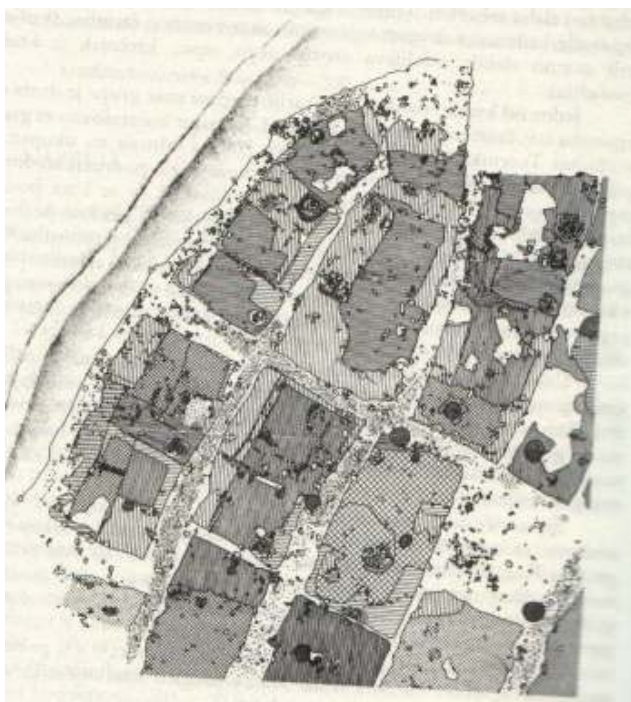
1030

Ploča reljefa s prikazom *tropaeum* iz Garduna i zarobljenih barbara

Rekonstrukcija prednje i stražnje strane *tropaeum* iz Garduna
Tabla VII

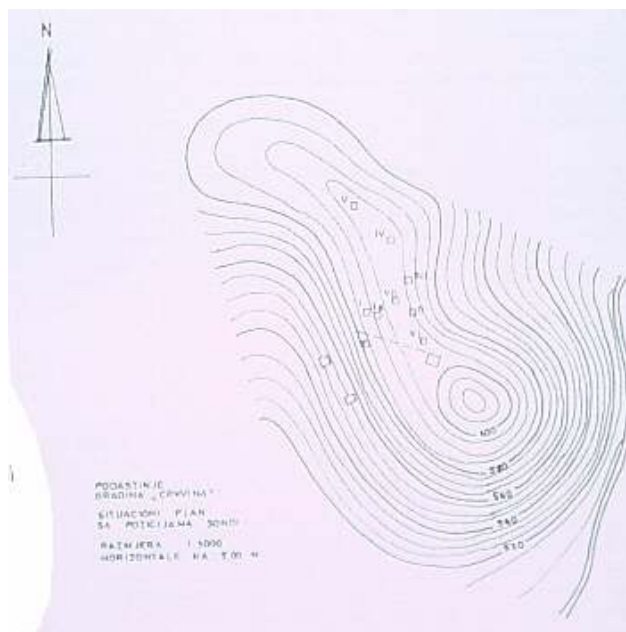
Slika 1.

Slika 2 (pogled na Gradac kod Homolja)

Slika 3 (pogled na Crkvine, Podastinje)

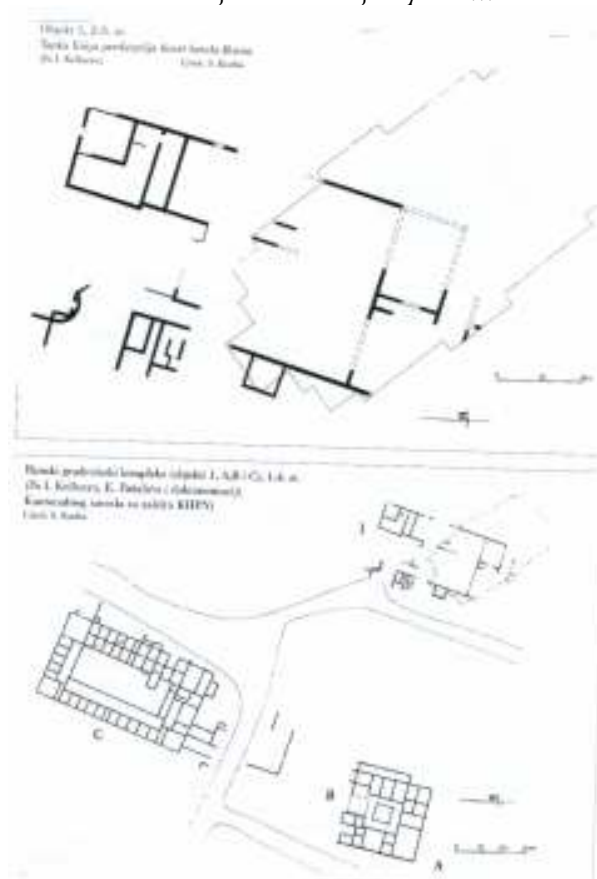

Slika 4
(skica gradine Crkvina, Podastinje)

Slika 5
1032

Tabla VIII
Tlocrti objekata u naselju *Aquae S...*

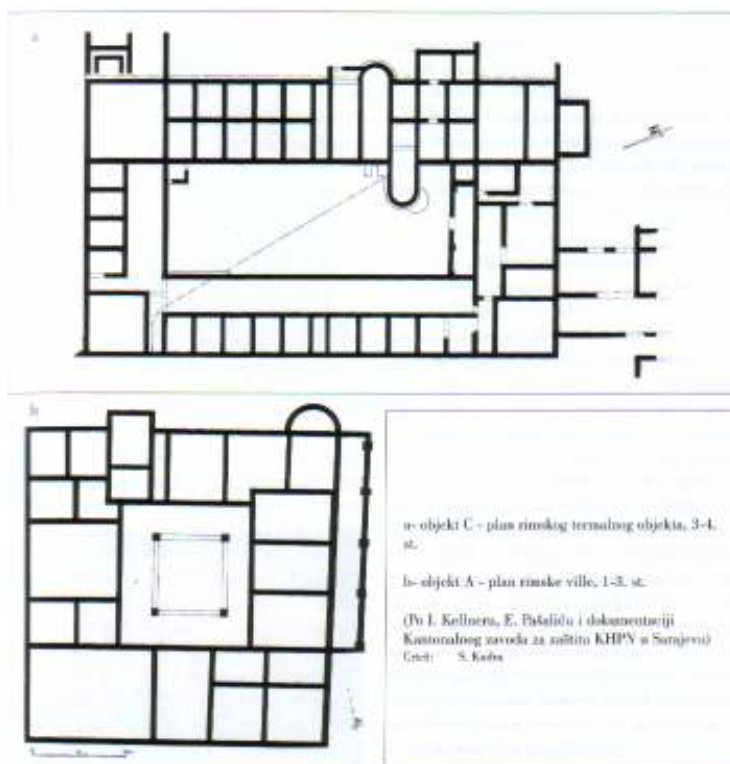
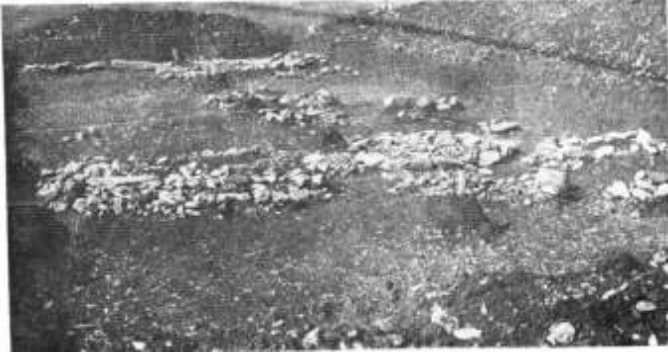

Tabla IX

Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slika 4

Slika 5
grobne konstrukcije s jamama, Kamenjača

Tabla X

Slika 1
grobne konstrukcije, kamene parcele

Slika 2
jedan od načina sahranjivanja na Kamenjači

Slika 3

Slika 4
skelet žene iz Kamenjače

Tabla XI

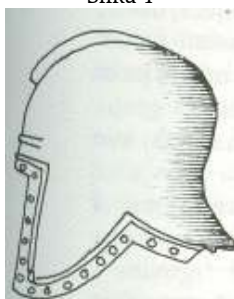
Slika 1

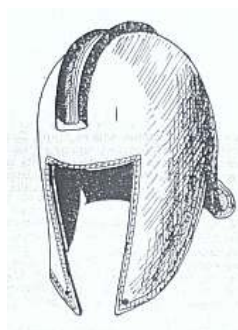
Slika 2

Slika 3

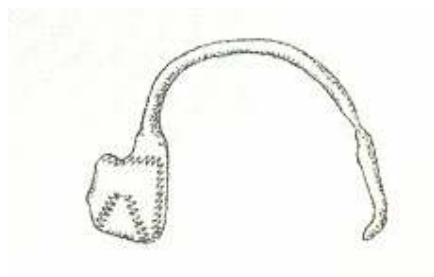
Slika 4

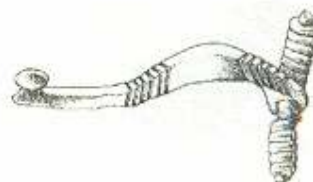
slika 5

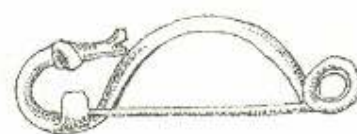
Slika 6

Slika 7

Slika 8

Slika 9

Slika 10

Slika 11

Slika 12

Tabla XII

Slika 1

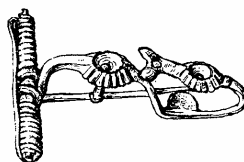
Slika 2

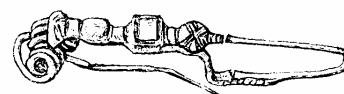
Slika 3

Slika 4

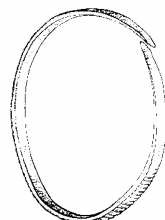
Slika 5

Slika 6

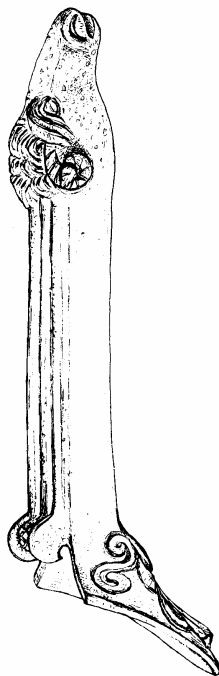
Slika 7

Slika 8

Slika 9

Slika 10

Tabla XIII

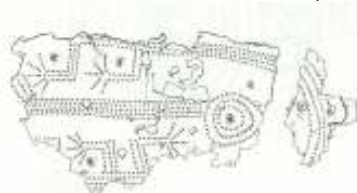
Nalazi iz <i>Aquae S...</i> (Slike 1-6)	Slika 7 Slike 8-11 (rimski zemljoradnički alat iz <i>villae rusticae</i> sa Stupa u Sarajevu)	Slika 12-13 Keramička posuda sa Debelog Brda
--	---	---

Tabla XIV

Slike 1-10

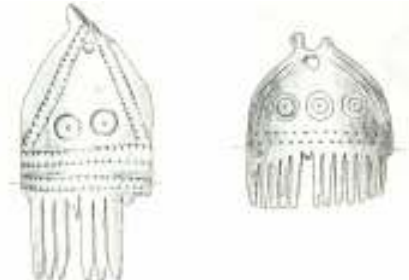
Primjerci nalaza sa poljoprivrednog dobra (villa rustica) sa Stupa

Slika 11

Slika 12

Slike 13-14

Slika 15

Tabla XV
Detalji mozaika pronadenih u Aquae S...

Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slike 4-6

Tabla XVI

Slika 1

Slike 2-5

Slika 6

Slika 7

mala brončana bista-ukrasni dio kućnog namještaja
naselje *Aquae S...*

Tabla XVII

Slika 1

Slike 2-4

Slika 5

Slika 6

Slika 7

Slika 8

Tabla XVIII

Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slika 5

Slika 4

Slika 6

Tabla XIX

Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slika 4

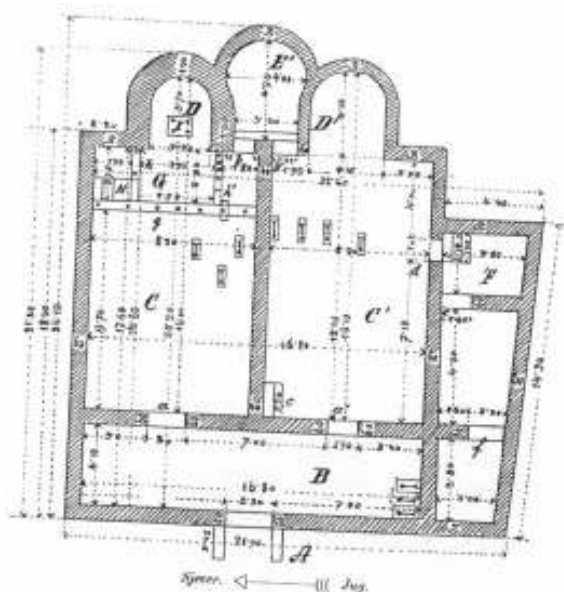

Slika 5

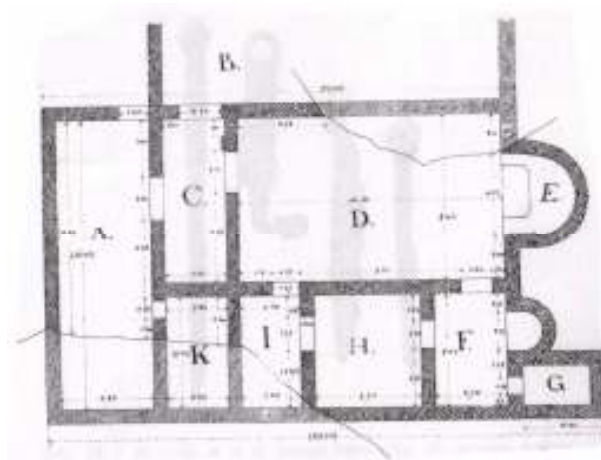

Slika 6

Tabla XX

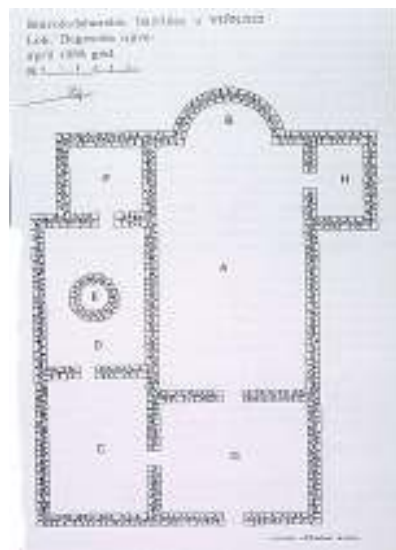
Osnova bazilike u Zenici (Bilimišće)
Slika 1

Osnova bazilike kod Varoš luka kod Turbeta
Slika 2

Situacioni plan ruševina na Gradcu kod Homolja (prema Vl. Skariću)
Slika 3

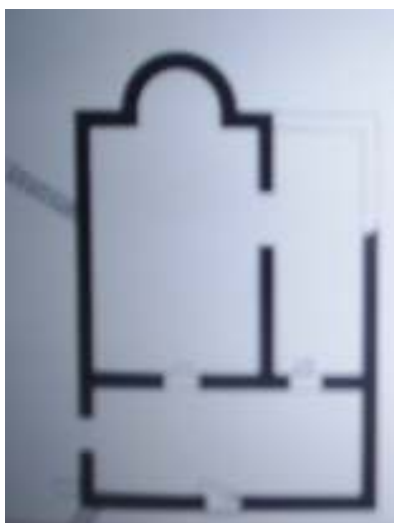

Slika 4

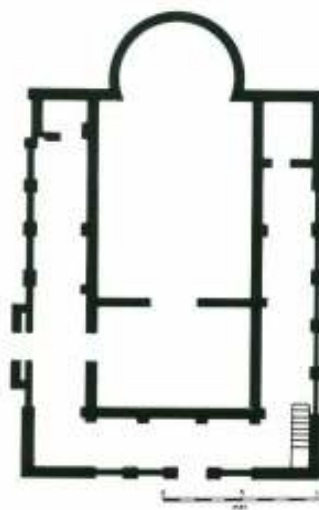

Višnjica (apsida sa ugrađenim rimskim spolijama)
Slika 5

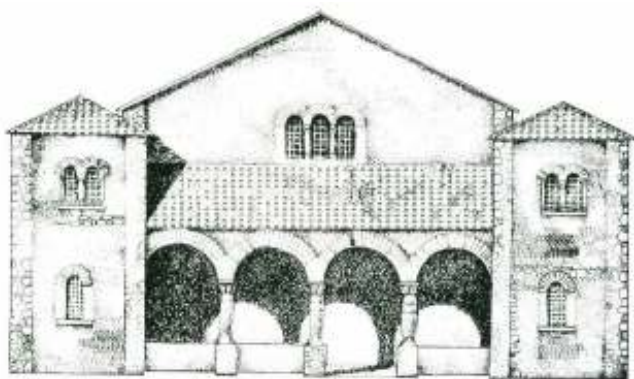
Tabla XXI

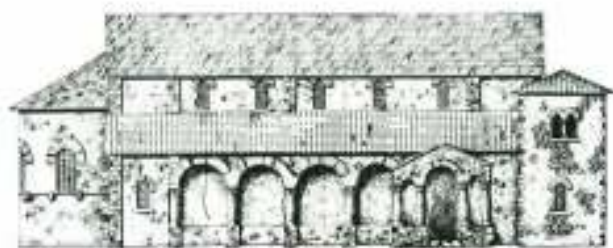
Gradac na Ilinjači, Gornji Kotorac-
tlocrt ranokršćanske crkve V-VI st. (po mr. Lidiji Fekeži)
Slika 1

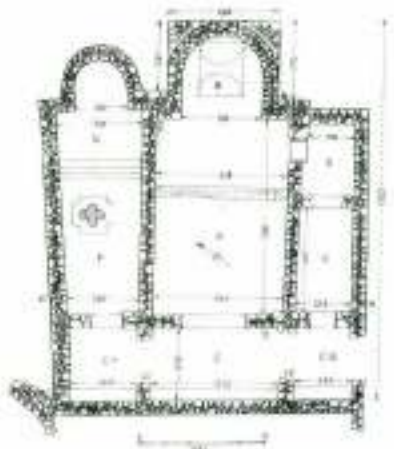
Tlocrt bazilike u Crkvinama, Breza
Slika 2

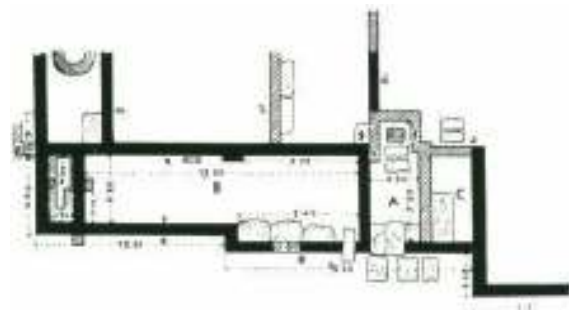
Rekonstrukcija pročelja, Crkvina, Breza
Slika 3

Rekonstrukcija istočnog lica građevine,
Crkvina, Breza. Slika 4

Dabrovine, tlocrt crkve/bazilike
Slika 5

Tlocrt ruševina sa lokaliteta Srđ-Breza
Slika 6

Tabla XXII

Slika 1

Slika 2

Slika 3
CIL V 3346 (Verona)

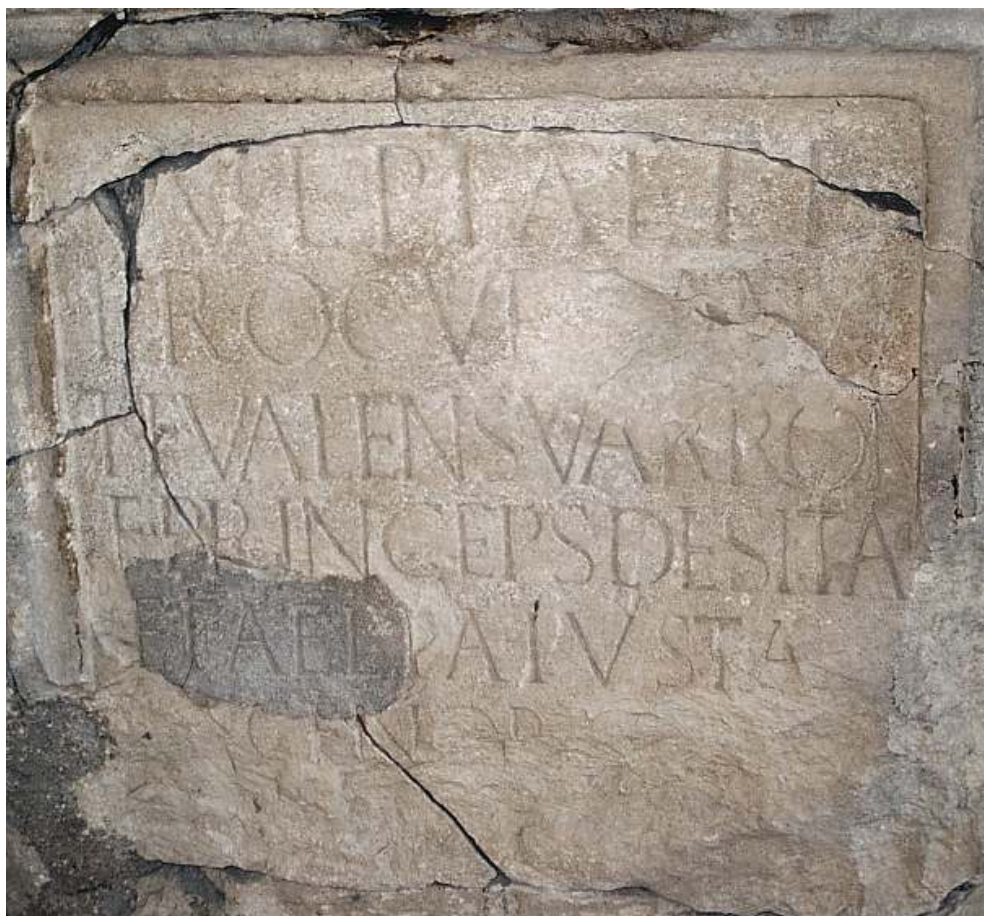
Slika 4 (natpis porodice «Batona»)

Slika 5 (jedan od dijelova natpisa T.F.Valenta, prije rekonstruiranja)

Tabla XXIII

Natpis T.F.Valenta

Tabla XXIV

Slika 1 (Dolabelin natpis iz Salone –ploča III CIL III 3201=10159)

Slika 2
Kamena baza sa posvetom Dioklecijanu
Natpis R.P. Aquae S...

Slika 3
Natpis Katija...

Tabla XXV

Slika 1 (natpis iz Varvare I)

Slika 2 (Natpis iz Zenice-DEC MVN BIS CIL III 12 765)

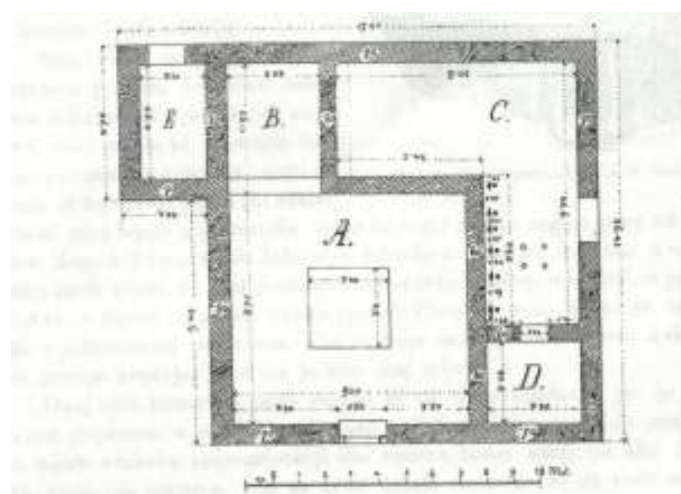
Slika 3 (Natpis P.Aelia Iustusa-Fazlići CIL III 12761)

Slika 4 (Rimske iskopine u Zenici u prvo vrijeme iskopavanja)

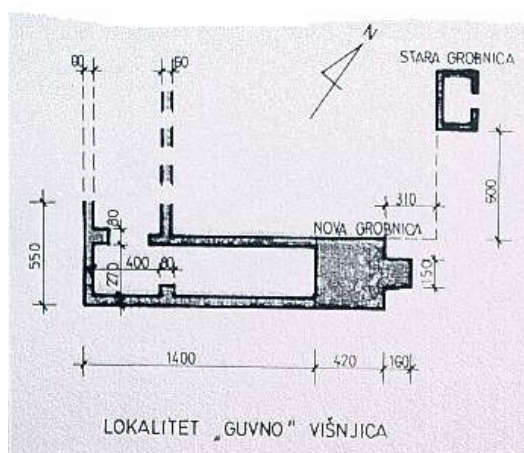

Slika 5 (ostaci starokršćanske bazilike u Bugojnu V-VI st.—po Bojanovskom)

Slika 6 (osnova rimske zgrade u Malom Mošunju)

Tabla XXVI

Slika 1

Slika 2- Natpis Aurelia iz Višnjice 1.

Slika 3--Natpis porodice *Baebii*

Slika 4 --Natpis Aurelia iz Višnjice 2.

Miljokaz (u funkciji nišana) sa Karaulskog polja
Slika 5

Miljokaz (u funkciji nišana)
iz Ahatovića kod Reljeva (sarajevsko područje)
Slika 6

Slika 7, Gradac na Ilinjači

Slika 8, Gradac, Hadžići

Tabla XXVII

Z a k l j u č a k

U periodu kada su tekovine civilizacijskog razvitka počele prodirati na prostore zapadnog Balkana, određujući njegov dalji povijesni i opći kulturni razvitak, i kada spomenuto područje iz prapovijesti i protohistorije ulazi u prve povijesne razvojne etape, u njegovoj dinarskoj unutrašnjosti bili su u svojoj cijelosti oblikovani dezitijatski narod i njegova politija. Kao takvi oni su bili prepoznati i priznati i od strane vanjskog svijeta. Dezitijati su bili jedan od bitnih ilirskih naroda, koji je svojim postojanjem obilježio višestoljetno razdoblje središnjih bosanskih oblasti na prijelazu dviju era, i to konkretno od kraj IV/početak III. st. p. n. e. do početka III. st. n. e. Razdoblje od oko 500 godina protohistorije i antičke povijesti je sasvim realno vrijeme u kome su mogli postojati jedan narod i njegova politička formacija.

Svjedočanstva o njihovom postojanju pruža ne samo pisana izvorna građa, nego i pronađeni i vidljivi materijalni nalazi autohtone srednjobosanske kulturne grupe. Pošto su postojali i kao narod i kao politička jedinica u vremenu kada se rimska vladavina, uz dosta muke, stabilizirala na prostorima zapadnog Balkana njihovo ime je ostalo zabilježeno u povijesnim djelima antičkih pisaca i na natpisima. Radi svoga središnjeg zemljopisnog položaja u prostorima Gornje Bosne, znanstvena istraživanja su od kraja XIX. st. p. n. e. obuhvaćala i pitanja i probleme koji su proizlazili iz fenomena dezitijatskog postojanja. Međutim, i pored golemog truda uloženog u ta istraživanja, još uvijek nije ponuđena ni cjelovita ni sveobuhvatna analiza Dezitijata niti je konačno odgovoreno na niz otvorenih dilema.

Dezitijati su nesumnjivo bili jedna od sastavnica ilirskog etničkog kompleksa, koji se pružao od južnog Jadrana sve do Dunava, i svojim smještajem nalazili su se u samom središtu ilirskog zapadnobalkanskog i panonskog svijeta. Njihovo podrijetlo je potrebno tražiti u znatno ranijim periodima u odnosu na ona u kojima se oni sa svojim imenom pojavljuju u povijesti. Dezitijatska zajednica je bila proizvod jednog primarno autohtonog razvitka koji je započeo etnogenetskim procesima još od perioda indoeuropeizacije zapadnog Balkana i Podunavlja i koji se nastavio sve do oblikovanja srednjobosanske kulturne grupe krajem kasnog brončanog doba, pa kroz starije željezno doba. Istovremeno je trajala i složena politijogeneza dezitijatskih zajednica koja svoj vrhunac, odnosno etabliranje Dezitijata kao prepoznatljive i djelotvorne politije, doživljava u burnom vremenu prijelaza iz starijeg u mlađe željezno doba kada se pojačava i keltski pritisak, krajem IV. st. p. n. e. i početkom III. st. p. n. e. U narednim stoljećima svoje neovisnosti Dezitijati su se oblikovali u jednu čvrstu i stabilnu zajednicu sa izgrađenom političkom, društvenom i

gospodarskom strukturom. Pored navedenog Dezitijati su u periodu svoje neovisnosti ostvarili i zavidan kulturni razvitak, posebno zahvaljujući i svome zemljopisnom položaju, ali i rudnom bogatstvu i kvaliteti svoga zemljišta. Dezitijatska politija, kao njihova politička organizacija se u ovom periodu neovisnosti nalazila vjerojatno na razini predržavnog, protohistorijskog političkog entiteta koji je, sudeći po nekim podacima koji se odnose na povijesna razdoblja, imao i svoje institucije.

Svoje vjerojatno skoro trostoljetno neovisno postojanje dezitijatski politički entitet završava kad prvi rimski car Oktavijan August započinje konačno zaposjedanje zapadnog Balkana i Podunavlja. U provinciju Ilirik (*Illyricum*) i novouspostavljenu šemu upravne i teritorijalne organizacije Dezitijati su bili uključeni kao jedna oblast sa unutarnjom autonomijom = peregrinsku *civitas* (*civitas peregrina*). Međutim, rimska vladavina nije bila u dovoljnoj mjeri ni konsolidirana niti prihvaćena od strane domorodačkog stanovništva. Tranzicijski period u kojem se ilirski svijet našao za vrijeme vladavine Oktavijana Augusta neminovno je morao proizvesti čitav niz traumatičnih posljedica po domorodačko stanovništvo, što je u krajnjoj konsenkvenci vodilo ka produbljivanju jaza između rimske vlasti i njenih javnih i privatnih eksponenata i domorodaca. A taj jaz se mogao prebroditi samo radikalnim rješenjem u kome bi jedna od strana bila poražena. Izraženo iscrpljivanje i iskorištavanje ljudi i resursa dovelo je u proljeće 6. god. n. e. do ustanka koji se pretvorio u jedan surovi i teški trogodišnji rat, za Rimljane najteži rat poslije punskih. Ustanak su, vjerojatno na samom dezitijatskom području, pokrenuli za planirani markomanski pohod unovaćeni domorodci na čijem se čelu našao Baton Dezitijatski, i vrlo brzo je ustankom zahvaćeno golemo područje zapadnog Balkana i panonskog bazena. Kao jednu od svojih glavnih posljedica po rimsku povijest, rat od 6. do 9. god. n. e. imao je i preusmjeravanje Augustove vanjske politike sa ofenzive na defenzivu, što se u ovom pogledu pokazalo i kao prijelomna točka.

Udjel Dezitijata ustanku je bio jedan od najveći, radi čega su oni sami podnijeli dosta velike žrtve, a njihov kontinuirani autohtoni razvitak je bio prekinut i preokrenut u pravcu romanizacije i urbanizacije u mediteranskom stilu. I pored velikih gubitaka, Dezitijati i njihova politija, sad u formi peregrinske *civitas*, su preživjeli pa je tako sredinom I. st. n. e. dezitijatska populaciona masa iznosila oko 20 000 ljudi. Nakon tragičnog iskustva trogodišnjeg ustanka, iako je uspjela da opstane, dezitijatska politija više nije imala unutarnjih potencijala niti zaštitnih mehanizama i nastupio je proces postupnog nestajanja koji se polako, ali sigurno odvijao kroz generacije. Radi svoje inferiornosti u odnosu na rimsko građanstvo i opći kulturni razvitak grčko-rimske mediteranske civilizacije, Dezitijati su prvo počeli da gube svoj originalni identitet, a zatim i svoju

autohtonu političku i narodnosnu svijest. Ali i u okviru antičkog razvitka Dezitijati, sa ili bez rimskog građanstva, su davali i svoj doprinos razvitku u svim svojim segmentima na lokalnom i regionalnim planu. I krajem II. st. i početkom III. st. uslijed završetka procesa dodjeljivanja i primanja rimskog građanstva i zaokruživanjem kulturne asimilacije od strane antičkog svijeta prestaje postojanje dezitijatske politije, a s njom tako i dezitijatskog naroda.

Nakon prijelaza na municipalni sustav Gornja Bosna doživljava i vrhunac svoga antičkog razvitka, i to vjerojatno negdje na kraju III. st., kada cvjetaju upravna središta *Res publica Aquarum S...* i municipija *Bistuensium*. U kasnoantičkom dobu Gornja Bosna dijeli više-manje sličnu sudbinu kao i veći dio ostatka zapadnog Balkana i sa početkom VII st. zahvata je naseljavanje novog etničkog elementa sa čim završava antika. Simbiozom novodoseljenih stanovnika i starosjedilaca i njihovih tradicija u Gornjoj Bosni u narednim ranosrednjovjekovnim stoljećima postupno se zaokružava nova autohtona politija – srednjovjekovna Bosna.

Do danas je evidentirano golemi broj gradina, drugih naselja i naseobina u kojima su gotovo sigurno prebivali Dezitijati i njihovi romanizirani potomci, od kojih su neka djelomično i istražena. Otkriveno je i više nekropola, grobnih konstrukcija i pojedinačnih grobova koji, pored materijalnih nalaza, pružaju svjedočanstva i o duhovnoj kulturi dezitijatskih zajednica. Najvažnija i do danas najveća pronađena dezitijatska nekropola je ona u Kamenjači kod Breze.

Kao i od ostalih ilirskih naroda, i od Dezitijata je preostalo nešto na osnovi čega bi se pokušala izvršiti i rekonstrukcija i njihovog duhovnog života. Sudeći po materijalnim ostacima, religiozni život dezitijatskih zajednica je bio složen i razvijen, a vjerojatno su postojali i posebni "sveti prostori". Područje srednjobosanske kulturne grupe je, uz susjednu glasinačku kulturu, bilo i središtem nastanka i razvoja zapadnobalkanskog geometrijskog stila kao jednog autohtonog umjetničkog izraza.

Dezitijati su cjelokupno svoje postojanje vezali za prostore Gornje Bosne i vjerojatno i lašvanskog porječja, koji su zbog svojih zemljopisnih uvjeta u više mahova imali veliko značenje u životima zajednica dinarskog pojasa i neposredno susjednih panonskih područja, počevši od neolitika, perioda u kojem je ovo područje bilo jedno od središta populacijskog i kulturnog razvitka, pa do modernog vremena. Nalazeći se na krajnjem području dinarskog pojasa, Dezitijati su činili onaj «most» koji je povezivao jadransku obalu, njeno dinarsko zaleđe, odnosno svijet Mediterana sa panonskim bazenom i Podunavljem, što je dodatno doprinosilo kvaliteti i značenju dezitijatskog postojanja.

Dezitijati su bili i prvi po imenu i prepoznatljivom povijesnom razvitku autohtoni narod na područjima Gornje Bosne i lašvanskog porječja, oblastima iznimnog kulturnog razvitka

tisućljećima ranije. Oni su u razdoblju svoga postojanja nesumnjivo bili jedan od najznačajnijih naroda i političkih fenomena koji je egzistirao na zapadnobalkanskom području, čije su silnice egzistencije utjecale i osjećale se i na širim prostorima zahvata ilirskog etničkog kompleksa. Kako je već rečeno, u jednom trenutku oni su se svojim djelovanjem duboko utisnuli u povijesno sjećanje antičkog svijeta, zahvaljujući čemu se i njihova povijesna uloga može bolje ocrtati. Svojom pojavom i ulogom koju su imali na povijesnoj pozornici, Dezitijati nisu slali impulse svoga razvitka samo na kulturni, politički, gospodarski život lokalnih domorodačkih zajednica, nego su u jednom kraćem periodu, bili nositelji zbivanja koja su neumitno direktno i indirektno utjecala na šire povijesne procese. I upravo taj period kada su Dezitijati bili jedan od glavnih nositelja povijesnog procesa na zapadnom Balkanu, je označio i konačni prijelaz u povijesno razdoblje u unutrašnjosti zapadnog Balkana.

Podrijetlo slika i ilustracija

Tabla I, Smith, 1988, 54 i Plate I; VIII-IX

Tabla II

Sl. 1, Čeman, 2000, 131

Sl. 2, Čeman, 2000, 133

Sl. 3, Čeman, 2000, 133

Sl. 4, Škegro, 1999, sl. 176, sl. 32

Tabla III, Paškvalin, 2005, 232-233, T 3-4

Tabla IV

Sl. 1, Bojanovski, 1974, 143, slika 14

Sl. 2-3, Čremošnik-Sergejevski, 1930, Tfl. I

Sl. 4, PJZ V, Tabla LIII, slika 25

Sl. 5, fotografija S. Mesihović

Tabla V, <http://etext.lib.virginia.edu/users/morford/avgimage.html>

(<http://etext.lib.virginia.edu/users/morford/avg16.jpg>)

Tabla VI, Cambi, 1984, 79; 82

Tabla VII

Sl. 1, Čović, 1987, 508

Sl. 2, Anđelić, 1963, slika 4

Sl. 3, Anđelić, 1963, slika 2

Sl. 4, Imamović, 1992-1995, 63, skica I

Sl. 5, numizmatička zbirka Zemaljskog muzeja pod inventarskim brojem 12359
(Sergejevski, 1947)

Tabla VIII, preuzeto iz Čeman, 2000, 138-139

Tabla IX

Sl. 1, Paškvalin, 1975, Tabla XXX, slika 1

Sl. 2, Paškvalin, 1975, Tabla XXX, slika 2

Sl. 3, Paškvalin, 1975, Tabla XXXI, slika 3

Sl. 4, Paškvalin, 1975, Tabla XXXI; slika 4

Sl. 5, Paškvalin, 1996, Tbl. III, slika 2

Tabla X

Sl. 1, Paškvalin, 1996, Tbl. IV, slika 1

Sl. 2, Paškvalin, 1996, Tbl. IV, slika 2

Sl. 3, Paškvalin, 1996, 113, Tbl. II, slika 3

Sl. 4, Paškvalin, 1996, 114, Tbl. III, slika 1

Tabla XI

SL. 1, Arheološki Leksikon BiH, Tom I, slika 28, 26

Sl. 2, Arheološki Leksikon BiH, Tom I, slika 28, 27

Sl. 3, Čović, 1976, 226

Slike 4 i 6, Arheološki Leksikon BiH, Tom I, slika 28, 12 i 21

Sl. 5, Anđelić, 1963, slika 1

Sl. 7, PJZ V, Tabla LIII, slika 22

Sl. 8, PJZ V, Tabla LIII, slika 27

Sl. 9, PJZ V, Tabla LIII, slika 28

Slike 10-11, PJZ V, Tabla LIII, slike 30 i 31

Sl. 12, PJZ V, Tabla LIII, slika 32

Tabla XII

- Sl. 1, PJZ V, Tabla LIII, slika 23
- Sl. 2, Paškvalin, 1975, Tabla XXXII, 5
- Sl. 3, Paškvalin, 1975, Tabla XXXII, 6
- Sl. 4, Paškvalin, 1975, Tabla XXXII, 7
- Sl. 5, Paškvalin, 1975, Tabla XXXII, 8
- Sl. 6, Paškvalin, 1975, Tabla XXXII, 9
- Sl. 7, Paškvalin, 1975, Tabla XXXII, 10
- Sl. 8, Paškvalin, 1975, Tabla XXXIII, 11
- Sl. 9, Paškvalin, 1975, Tabla XXXIII, 12
- Sl. 10, Paškvalin, 1975, Tabla XXXIII, 13

Tabla XIII

- Slike 1-6, Ćeman, 2000, 157
- Sl. 7, Čović, 1976, 228
- Slike 8-11, Škegro, 1999, 191, sl. 39
- Slike 12-13, Ćeman, 2000, 160

Tabla XIV

- Slike 1-10, Ćeman, 2000, 158-159
- Sl. 11, PJZ V, Tabla LIII, slika 20
- Sl. 12, PJZ V, Tabla LII, slika 11
- Slike 13-14, PJZ V, Tabla LIII, slike 9-10
- Sl. 15, Imamović, 1977, 327, sl. 31
- Tabla XV, Ćeman, 2000, 149-151; 169

Tabla XVI

- Slike 1-6, Ćeman, 2000, 146-148
- Sl. 7, Ćeman, 2000, 152

Tabla XVII

- Sl. 1, Čović, 1976, 211
- Slike 2-4, Čović, 1987, 519, sl. 29
- Sl. 5, Imamović, 1977, 365, sl. 99
- Sl. 6, Imamović, 1977, 365, sl. 98
- Sl. 7, Imamović, 1977, 365, sl. 97
- Sl. 8, Imamović, 1977, 401, sl. 158

Tabla XVIII

- Sl. 1, Imamović, 1977, 393, sl. 144
- Sl. 2, Imamović, 1977, 427, sl. 194
- Sl. 3, Imamović, 1977, 409, sl. 171
- Sl. 4, Imamović, 1977, 437, sl. 210
- Sl. 5, Imamović, 1977, 433, sl. 206
- Sl. 6, Ćeman, 2000, 122

Tabla XIX

- Sl. 1, Imamović, 1977, 429, sl. 198
- Sl. 2, Imamović, 1977, 443, sl. 216
- Sl. 3, Imamović, 1977, 337, sl. 46
- Sl. 4, Ćeman, 2000, 134
- Sl. 5, Paškvalin, 2005, 230, T 1. 1.
- Sl. 6, Paškvalin, 2005, 236, T 7. 1.

Tabla XX

- Sl. 1, Truhelka, 1892, 341
- Sl. 2, Truhelka, 1893, 697, slika 22
- Sl. 3, Anđelić, 1963, slika 6
- Sl. 4, Imamović, 1992-1995, 79, skica III
- Sl. 5, Imamović, 1992-1995, 77, slika 1

Tabla XXI

- Sl. 1, Ćeman, 2000, 163
- Sl. 2, Basler, 1972, 72, Sl. 49
- Sl. 3, Basler, 1972, 72, Sl. 50
- Sl. 4, Basler, 1972, 73, Sl. 51
- Sl. 5, Basler, 1972, ??? Sl. 65
- Sl. 6, Basler, 1972, 70, Sl. 45

Tabla XXII

- Sl. 1, Čović, 1976, 207, slika 103 a
- Sl. 2, Čović, 1976, 207, slika 103 b
- Sl. 3, Suić, 1991-1992, 59
- Sl. 4, fotografija S.Mesihović
- Sl. 5, Čremošnik-Sergejevski, 1930, Tfl. III

Tabla XXIII, fotografije S.Mesihović

Tabla XXIV

- Sl. 1, Bojanovski, 1974, Tbl, II, slika 1
- Sl. 2, Ćeman, 2000, 131
- Sl. 3, Ćeman, 2000, 135

Tabla XXV

- Sl. 1, Bojanovski, 1974, 138, slika 13
- Sl. 2, Bojanovski, 1974, 137, slika 12
- Sl. 3, Bojanovski, 1974, 136, slika 11
- Sl. 4, Truhelka, 1892, 340
- Sl. 5, Bojanovski, 1974, 145, slika 15
- Sl. 6, Truhelka, 1893, 687, slika 7

Tabla XXVI

- Sl. 1, Imamović, 1992-1995, 76, skica II
- Sl. 2, Vulić, 1933 A, 69
- Sl. 3, Vulić, 1933 A, 70
- Sl. 4, Vulić, 1933 A, 70
- Sl. 5, Bojanovski, 1973, 401, Sl. 7
- Sl. 6, Bojanovski, 1973, 402, Sl. 8
- Sl. 7, Ćeman, 2000, 127 sl. a
- Sl. 8, Ćeman, 2000, 127 sl. b

Tabla XXVII, Natpis iz Krivoglavaca, Vogošća (autor fotografije Mirza Jabandžić, član tima na iskopavanju na lokalitetu Krivoglavci)

Bibliografija

Kratice

- AEM - Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Wien
ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AP - Arheološki pregled, Beograd
ARR - Arheološki radovi i rasprave, HAZU (ranije JAZU), Zagreb
AV - Arheološki vestnik, SAZU, Ljubljana
BASD - Bullettino di archeologia e storia dalmata, Spalato,
BzN - Beiträge zur Namenforschung, Heidelberg
CBI - Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CIL - Corpus Inscriptiones Latinarum
ČGT - Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla
Diadora – Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru
Dometi - časopis za kulturu i društvena pitanja, Rijeka : Izdavački centar Rijeka
GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
EB - Encyclopedia Britannica
HAD - Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
HKD Napredak - Hrvatsko kulturno društvo, Napredak, Sarajevo
ILJug - Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia
JAZU - Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
JRS - The Journal of Roman Studies, London: Society for The Promotion of Roman Studies at
The Office of The Society
LCL - The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard
University Press
MH - Matica Hrvatska, Zagreb.
MS - Matica Srpska, Novi Sad
N.S. - Nova serija GZM od 1945 sv. I - VIII; od sv. IX (1954 god.) naziva se N.S. Arheologija
(izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo

N.S. Etnologija - izdanje GZM posvećeno etnologiji

Op. Arch. -- OPVSKVLA ARCHÆOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb

PJZ - Praistorija jugoslavenskih zemalja, Tom I - V, glavni urednik Alojz Benac, Sarajevo: ANU BiH, CBI

PL - Patrologiae cursus completus, Series Latina, J.P. Migne

PWRE - Paulys-Wissowa Real-Enzyklopädie der klassischen altertumswissenschaft, Stuttgart

Radovi - Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru

SANU - Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd

SAZU – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

SKA - Srpska kraljevska akademija, Beograd

Spomenik - Srpske kraljevske akademije, Beograd

VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

VAMZ — Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb

ВДИ - Вестник древней истории, Moskva

WMBH - Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien

WMBHL - Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina Landesmuseums,
izdanje Glasnika Zemaljskog Muzeja na njemačkom, francuskom ili engleskom
jeziku. Wien-Sarajevo

WZGK - Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, Trier

ZKM - Zbornik krajiških muzeja, Banja Luka

ZRVI - Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd

ŽA - Živa antika, Skoplje

Izdanja izvora

Amijan Marcellin 1935; 1939-1940.: *Ammianus Marcellinus, Roman History*, J. C. Rolfe, LCL

Antoninov Itinerarij 1848.: *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, G. Parthey-M.
Pinder, Berlin: F. Nicolai, 1-234

Apijan 1863.: *Apijan, Ilirike*, Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska

Apijan 1899.: Appian, *The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, <http://www.perseus.tufts.edu/>,
bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan
Company. 1899.

- Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri
- Apijan 2005.: Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, *Situla 43*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. 52 – 81
- Apijan 1967.: *Apijan, Građanski ratovi*, Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura
- Arijan 1952.: *Arijan, Anabaza*, Milan Stahuljak, Zagreb: MH.
- Aristotel 1960.: *Aristotel, Politika*, Milan N. Đurić, Beograd: Kultura
- August, Res Gestae 1955.: *Res Gestae Divi Augusti*, Frederick W. Shipley, LCL.
- Atenej 1961.: *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL
- Biblija, Stari i Novi zavjet, 1968.: *Biblija*, Ljudevit Rupčić, Zagreb: Stvarnost
- Cezar, De Bello Gallico, 1988.: *Gaj Julije Cezar, Galski rat*, Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS
- Cezar, Commentarii belli civilis, 1988.: *Gaj Julije Cezar, Građanski rat*, Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS
- Cezar, De Bello Alexandrino 1955.: *Caesar, Alexandrian War*, A.G.Way, LCL
- Ciceron, Scipionov san 1987.: *Marko Tuliје Ciceron, Filozofski spisi*, Branko Gavella-Vasilije Tomović, Novi Sad: MS
- Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona.: *Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona*, www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. M. Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero, C. D. Yonge, B. A. London. George Bell & Sons, York Street, Covent Garden. 1891.
- Ciceron, Oratio de haruspicum responso.: *Ciceron, Oratio de haruspicum responso* www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. M. Tullius Cicero. M. Tulli Ciceronis Orationes: Recognovit brevisque adnotatione critica instruxit Albertus Curtis Clark. Albert Clark. Oxonii. e Typographeo Clarendoniano. 1909. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.
- Ciceron 1998 -1999.: *Cicero, Letters*, D. R. Shackleton Bailey, LCL
- Ciceron 1840.: Middleton – Melmoth – Heberden, The Life and Letters of Marcus Tullius Cicero, London : Edward Moxon, Dover Street
- Diodor 1946-1954.: *Diodorus of Sicily in ten (twelve) Volumes*, C.H. Oldfather-CH. L. Sherman-R.M.Geer, LCL
- Gaj, Institucije 1982.: *Gaj, Institucije*, Obrad Stanojević, Beograd: Nolit
- Aul. Geliје 1927.: *Aulus Gellius, Attic Nights*, J. C. Rolfe, LCL

- Rufije Fest 1967: *Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani in: The Breviarium of Festus*, London: ed. J.W. Eadie.
- Eutropije 1886.: *Eutropius's Abridgement of Roman History*, John Selby Watson, London : George Bell and Sons, York street, Covent Garden.
- Eutropije 1993.: *Eutropius, Breviarium*, H.W. Bird, Liverpool : Liverpool University Press.
- Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History*, Edward Seymour Forster, LCL
- Fotije 1920.: *The Myriobiblion more commonly known as the Bibliotheca of Photius, patriarch of Constantinople volume one*, John Henry Freese, The Macmillan company : New York
- Frontin1950.: *Frontinus, The Stratagems*, Charles E. Bennett, LCL
- Herodijan 1969/1970.: *Herodian, History of the Empire from the Time of Marcus Aurelius*, C.R.Whittaker, vols. I-II, LCL
- Herodot 1980.: *Herodot, Historije*, Milan Arsenić, Novi Sad: MS
- Historia Augusta 1953.: *The Scriptores Historiae Augustae*, David Magie, LCL
- Homer, Ilijada 1965.: *Homer, Ilijada*, Tomo Maretić, Zagreb: MH
- Ilirët dhe Iliria te autorët antikë 2002.: *Ilirët dhe Iliria te autorët antikë*, Tiranë :Akademia e Shkencave e Shqipërisë instituti i arkeologjisë
- Избори за историята на Тракия и траките 1981.: *Избори за историята на Тракия и траките, том I-II*, сставили Белизар Беликоб, Златозара Го?еба, Басилка Т?пкоба-Заимова, София: Б?лгарска академия на науките, Институт по тракология,
- Izvoare privind istoria României I 1964.: *Izvoare privind istoria României I*, Comitetul de redacție, Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ștefan, București: Academia Republicii Populare Romine, Institutul de Arheologie
- Sv. Jeronim 1990.: *Sveti Jeronim, Izabrane poslanice*, I, I.Marković-M.Križman-J.Bratulić (Svjedočanstva 15), Split : Književni krug
- Sv. Jeronim 1842.: *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonesis Presbyteri Opera omnia 1*, D.Vallarsius-T.Maffeus, PL 22
- Sv. Jeronim 1933.: *Jerome, Select Letters*, F. A. Wright, LCL
- Jordanes.: *Iordanes, De Origine Actibusque Getarum*, www.thelatinlibrary.com
- Jordanes 1882.: *Jordanis romana et Getica*, Theodorus Mommsen, Berolini:
- Josip Flavije, Judejski rat, 1967.: *Josip Flavije, Judejski rat*, Dušan Glumac, Beograd: Prosveta
- Kasije Dion 1954-1955.: *Dio Cassius, Roman History in nine Volumes*, Earnest Cary, LCL (2)

- Kasije Dion 1986.: Marjeta Šašel Kos Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 50-273
- Klaudijan 1922.: *Claudian, On Stilicho's Consulship*, M. Platnauer, LCL
- Konstantin Porfirogenit.: *Konstantin Porfirogenit, De administrando Imperio*.
- Ksenofont 1980.: Ksenofont, Helenska istorija, Milena Dušanić, Beograd: MS
- Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York,
- Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL
- Ljetopis popa Dukljanina 1950.: *Ljetopis popa Dukljanina*, Jaroslav Šidak, Zagreb: MH
- Makrobije.: *Macrobije, Saturnalijske*,
<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Macrobius/Saturnalia/home.html> bazirano na kritičkoj ediciji od Ludwig von Jan, izdavač Gottfried Bass, Quedlinburg and Leipzig, 1852.
- Marcijal 1998.: *Marko Valerije Marcijal, Epigrama*, Marina Brčko, Zagreb: MH
- Marcijal 1993.: *Martial, Epigrams*, D. R. Shackleton Bailey, LCL
- Marcijal.: *Valerius Martialis, Epigrammator libri X, LXXVIII, stihovi I i V*,
www.thelatinlibrary.com
- Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, Iz knjige Kornelija Nepota o latinskim povjesnicima*, Josip Miklić, Zagreb: MH
- Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, O istaknutim vojskovođama stranih naroda*, Josip Miklić, Zagreb: MH
- Notitia Dignitatum 1899.: *Notitia Dignitatum or Register of Dignitaries*, William Fairley in Translations and Reprints from Original Sources of European History, Vol. VI:4, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, n.d.
- Orozije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori
- Ovidije 1924.: *Ovid, Tristia. Ex Ponto*, A. L. Wheeler, LCL
- Ovidije 1977; 1984.: *Ovid, Metamorphoses*, Frank J. Miller, LCL
- Pauzanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos
- Plinije Mlađi 1969.: *Pliny the Younger, Letters*, Betty Radice, LCL
- Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos

- Plinije Stariji 1976.: prijevod Mate Suića u dodatku «Antički pisci» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*» str. 297, Zagreb,
- Plinije Stariji 2003.: prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku «Izvori» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*» (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje) str. 421, Zagreb,
- Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»*, Uroš Pasini, Split: Književni krug,
- Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N.Đurić, Novi Sad: MS.
- Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi, (Aleksandar; Cezar; Pir; Tiberije Grakh)*, Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.
- Pojtingerova karta 1974.: *Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Gavro A. Škrivanić, Beograd : Istorijski institut
- Polibije 1988.: *Polibije, Istorije*, Marijana Ričl, Novi Sad: MS
- Pomponije Mela 1997.: *Pomponius Mela, De Chorographia*, Paul Berry, Lewiston : Edwin Mellen Press
- Pseudo-Aurelije Viktor 1961.: *Pseudo-Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus*, Leipzig: edd. F.Pichlmayr i R. Gruendel.
- Pseudo-Skilak 2001.: *Pseudo-Skilak, Periplus*, korišten prijevod iz Wilkes, Iliri, 2001, 106-108
- Ptolemej Klaudije.: *Ptolemej Klaudije, Geografija*, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom «Geography of Claudius Ptolemy».
- Ptolemej Klaudije 1974.: Ptolemejeva karta, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović - Kuzmanović, Beograd : Istorijski institut
- Ravenjanin¹ 1995.: Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina*, Zadar: Arheološki muzej Zadar,
- Ravenjanin 1860.: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, G. Parthey-M. Pinder, Berlin: F. Nicolai.
- Salustije, Jugurtin rat 1998.: Gaj Salustije Krisp, Djela, Josip Miklić, Zagreb: MH
- Sekst Aurelije Viktor; *Sextus Aurelius Victor*, edd. F.Pichlmayr i R. Gruendel, Leipzig

¹ Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII. st.) uveliko se slaže sa Ravenjaninovom "Kozmografijom", pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače, 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*).

- Sekst Aurelije Viktor.: *Sextus Aurelius Victor*, , www.thelatinlibrary.com
- Sekst Aurelije Viktor 2000.: *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Abbreviated from the Books of Sextus Aurelius Victor*. Thomas M. Banchich, Buffalo, New York : Canisius College.
- Strabon 1954.: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL
- Svetonije 1978.: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.
- Stacije 2003.: *Statius, Silvae*, D. R. Shackleton Bailey, LCL
- Tacit, Anali, 1970.: *Tacit, Anali*, Jakov Kostović, Zagreb: MH
- Tacit, Historije 1925; 1931.: *Tacitus, Histories*, Clifford H. Moore, LCL
- Tacit, Germanija 2002.: *Tacit, Germanija*, Veselin Čajkanović, Beograd: Poligraf
- Tacit, Agrikola 1889.: *Tacit, Agrikola*, Milivoj Šrepel, Zagreb: MH
- Tukidid, 1957.: *Tukidid, Povijest Peloponeskog rata*, Stjepan Telar, Zagreb.
- Varon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture*, W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL
- Vegecije 2002.: *Publije Flavije Vegecije Renat, Sažetak vojne vještine*, Teodora Shek Brnardić, Zagreb : Golden marketing.
- Velej Paterkul 1955.: *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL.
- Velej Paterkul 2006.: *Gaj Velej Paterkul, rimska povijest*, Josip Miklić, Zagreb : Latina & Graeca
- Vergilije 2005.: *Vergilije, Eneida*, Bratoljub Klaić, Zagreb : Globus media
- Zosim 1887.: *Zosim, Historia nova*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri

Natpisi

- CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263 (Solinski natpis)
- CIL* III 3198, a=10156a+3200 (Solinski natpis)
- CIL* III 8353 iz Mačkata
- CIL* III 14613 iz Bioske
- CIL* XVI 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X 1402 = D 1989 Herculaneum, Patsch, 1901, 1983; Bojanovski, 1988, 147 i fus. 20
- CIL* III 9739 Gardun; Patsch, 1901, 1983; Isto, 1910, 178-179; Zaninović, 1984, 73; Bojanovski,

1988, 147 i fus. 20

Natpis *ILJug* III, 1582 iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa

CIL IX 2564 Bovianum Undecimanorum-Samnium, Patsch, 1896, 134-135; Isto, 1898, 362-364;

Bojanovski, 1988, 61, fus. 31; 147, fus. 18; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 33

Natpis *ILJug* III, 1591 na sepulkralnom spomeniku iz Župče obitelji «Batona»

CIL III 12 772, Natpis Platona Batonova, Trijuša kod Zenice; Truhelka, 1892, 349; Patsch, 1893 A, 702; Sergejevski, 1932 A, 44

CIL III 12 779 Mali Mošunj kod Travnika; Truhelka, 1890 B, 188; Patsch, 1893 A, 702

Natpis Apolonu Tadenusu-Aquae S... *CIL* III 13858; Patsch, 1894, 342; Isto, 1914, 179; 183;

Isto, 1915, 77 i sl. 58; Skarić, 1926; Sergejevski, 1940, 140; ; Imamović, 1977, 428 i sl. 198 i 199 na str. 429; Bojanovski, 1988, 144; 149 fus. 34; Paškvalin, 2000, 200; Ćeman, 2000, 129; 162; Wilkes, 2001, 260; Kuntić-Makvić, 2005, 337; 343

Posveta Apolonu i drugim bogovima-Aquae S..., Ćeman, 2000, 162

Natpis Katija-Kemaludinova Džamija, Sergejevski, 1941, 15-18; Isto, 1947, 36-37; 45-46; Ćeman, 2000, 135

Natpis Ulpije Paule- Kemaludinova Džamija, Sergejevski, 1941, 18, sl. 2; Isto, 1947, 36;

CIL III 8377=12755 Osijek kod Ilidže, Truhelka, 1890 A, 95-96;

Natpis Ulpije Successe, Imamović, 1979; Škegro, 1997, 102, br. 120; Ćeman, 2000, 133

Tri natpisa sa brezanskog područja na kojima se spominju osobe sa elijeveskim gensom (Ćorović, 1913, 413, br. 4, sl. 5; Sergejevski, 1940, 143, br. 11, sl. 12-13)

Natpis Ursusa i Dassiusa iz Breze, Sergejevski, 1938, 109

Natpis R.P. Aquae S...(u počast Dioklecijanu), Sergejevski, 1936; Pašalić, 1959 A, 115-121; Isto, 1975 A, 190; Isto, 1975 B, 203; Škegro, 1997, 102, br. 122; Ćeman, 2000, 131; 137

Natpis Aurelia iz Višnjice 1., Vulić, 1933 A, 69; Misilo, 1936, 19, br. 2; Anđelić, 1963, 164

Natpis Aurelia iz Višnjice 2., Vulić, 1933 A, 69-70; Misilo, 1936, 21, br. 4; Anđelić, 1963, 164

Natpis Aurelia iz Podastinja, Sergejevski, 1938, 111; Anđelić, 1963, 166

Natpis o strukovnom kolegiju iz Višnjice (Sergejevski, 1957, 121-123; Anđelić, 1963, 165; Bojanovski, 1988, 69; 153),

Fragmentarni natpis iz Višnjice (*coloniae Salonitanae?*), Sergejevski, 1957, 122; Anđelić, 1963, 162, fus. 38; Bojanovski, 1988, 69, fus. 85 (u kome -ol- sa ovog natpisa možda tumači i kao *collegium*); 153, fus. 58

- Natpis Aur(e)lius Marc(i) fil(ius)-Homolj, Lepenica, Skarić, 1932, 4; Anđelić, 1963, 163
- Natpis P.Aelia Iustusa-Fazlići *CIL* III 12761
- Natpis iz Zenice-DEC MVN BIS *CIL* III 12 765, Patsch, 1915, 70, fus. 1. i sl. 61
- Natpis iz Zenice, *CIL* III 12766+12762
- CIL* III 12767 iz Zenice; Truhelka, 1892, 343; Patsch, 1914, 191; Isto, 1915, 90, fus. 1. sl. 77;
Imamović, 1977, 426 i sl. 194 na str. 427
- Natpis iz Varvare I (Gornja Rama) Patsch, 1906 A, 151-159; Isto, 1915, 69, fus. 2. i sl. 60;
Bojanovski, 1988, 157-159
- Natpis iz Varvare II (Gornja Rama) Patsch, 1906 A, 151-159; Isto, 1915, 69, fus. 1. i sl. 59;
Bojanovski, 1988, 157-159
- Natpis iz Varvare III (Gornja Rama) Patsch, 1906 A, 151-159; Bojanovski, 1988, 157-159
- Natpis iz Varvare IV (Flavia Flaccila), Patsch, 1906 A, 155; Bojanovski, 1988, 166
- CIL* III 12763, Natpis iz Zenice Flavija Senece, Truhelka, 1892, 343
- CIL* III 12771, Natpis iz Zenice F.M. F. Seneca, Truhelka, 1892, 345
- CIL* III 12769 Natpis iz Zenice dvoje Aurelia, Truhelka, 1892, 343
- CIL* III 12770 Natpis iz Zenice Aurelije Procule, Truhelka, 1892, 343
- CIL* III 12 764 Natpis iz Zenice vojnika Licinija Viktorina, Truhelka, 1892, 344
- CIL* III 12 768 Natpis iz Zenice Aurelija Crescentinusa, Truhelka, 1892, 344
- Natpis Carule iz Malog Mošunja, Patsch, 1893 A, 702-703
- CIL* III 12 778 p. 2256 Mali Mošunj; Patsch, 1893 A, 701, i sl. 32; Imamović, 1977, 364, sl. 98 na
str. 365
- CIL* III 13 865 Mali Mošunj
- CIL* III 8382, 13 857=14 220 Vitez; Patsch, 1895 B, 292; Bojanovski, 1988, 165
- CIL* III 2763=13230 Otinovci, Patsch, 1895 B, 286-288
- CIL* III 13 232=10 049 p. 2328,11 Proslap-Gornja Rama; Bojanovski, 1988, 165
- Natpis Flavija Neposa iz Turbeta kod Travnika, Sergejevski, 1938, 106
- CIL* III 8384 (2766) Putičevo kraj Travnika
- CIL* III 8385, Runjići, Patsch, 1893 A, 707; Hoffer, 1895, 46 i sl. 1. na str. 45 (po njemu se navodi
natpis kao *CIL* III 8305)
- CIL* III 8383 (2765)
- CIL* V 3346 Verona, Patsch, 1896, 133-134; Suić, 1991-1992

- CIL* III 13 863 Pazarić kod Sarajeva; Patsch, 1894, 345; Isto, 1915, fus. 1. i sl. 117; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 34 i Tab. 5 sl. 3; Bojanovski, 1988, 149-150 i fus. 38; Ćeman, 2000, 133
- CIL* III 2766 a (isp. P. 1035)=8374 Švrakino selo; Patsch, 1894, 341; Imamović, 1977, 364; Ćeman, 2000, 131
- CIL* III 8375 (isp. 12749) Gradac (općina Hadžići) kod Sarajeva; Ćeman, 2000, 130
- CIL* III 3158, Patsch, 1896, 134, fus. 2; Pašalić, 1975, 410-411; Suić, 1991-1992, 57 i fus. 6
- CIL* 9864a Vaganj; Hörmann, 1890; Bulić, 1890; Patsch, 1890
- CIL* III 8379 (str. 2256); Podastinje kod Kiseljaka
- Natpis *Manlio Pontio Valens* i njegova supruga *Iulia Itache*, Vulić, 1933 A, 71; Misilo, 1936, 18 i d.; Anđelić, 1963, 164
- Natpis porodice *Baebii*, Vulić, 1933 A, 70; Misilo, 1936, 21; Anđelić, 1963, 164
- Natpis *Silvie*, Patsch, 1894, 343; Imamović, 1977, 84; 336-337; Ćeman, 2000, 134
- Natpis iz Podastinja na kojem se spominje *serva*, Mandić, 1925, 64; Anđelić, 1963, 165
- Natpis iz Podbrežja-Zenica *Flavija Tita*, Patsch, 1906 A, 159-160; Imamović, 1977, 470
- Natpis iz Zenice *Aurelija Licinija*, Imamović, 1977, 392-393
- Natpis iz Zenice posvećen kultu *Genija*, Truhelka, 1892, 345; Imamović, 1977, 408, i sl. 172 na str. 409
- CIL* III 12 800 Fatnica kod Bileće
- CIL* III 1741 Epidaur; Zaninović, 1998, 43
- CIL* V 911
- Natpis iz *Azraq* (Basienis) na kome se spominje *Legio I Illyricorum*
- CIL* XIII, 1668 iz Liona
- CIL* XIII 7023
- CIL* I 2 p, 248, cf. 323 d
- CIL* III 8707
- CIL* III, 13885
- CIL* III 15065
- CIL* III 1873
- frg. Natpisa iz Travnika na kojem se izgleda spominje osoba sa flavijevskim gensom, Patsch, 1910, 207

Natpis sa boce sa Debelog Brda, Sergejevski, 1947, 39-40; Škegro, 1999, 251; Ćeman, 2000, 160
CIL XVI, 2, Bijela Crkva; Papazoglu, 1969, 265; Bojanovski, 1988, 358
CIL III 1741 iz Oboda kod Cavtata---Epidauruma---Bojanovski; 1974, 18-19
CIL III 8762 Salona; Patsch, 1910, 179
CIL III 8437 Narona; Patsch, 1910, 179
CIL III 1266; Patsch, 1910, 179; Zaninović, 1995, 113
Natpis Mezeja pripadnika I Belg.kohorte; Patsch, 1910, 180-181
CIL VIII 9384 (Patsch, 1910, 180; Čović, 1976, 172 fus. 29).
CIL III D. VII=VIII2 sa datacijom od 5. IV 71 god.n.e., Patsch, 1910, 180
CIL XIII 7581; Patsch, 1910, 180
CIL VIII 9377; Patsch, 1910, 180
CIL XII 7801-7802; Bojanovski, 1988, 365
CIL XIII 8313; Bojanovski, 1988, 365
CIL III p.940, VII; Bojanovski, 1988, 366
CIL XIII 7510; Bojanovski, 1988, 365
CIL XIII 8693; Bojanovski, 1988, 365
CIL VIII 20150; Bojanovski, 1988, 365
CIL III 2770 Rider; Zaninović, 1995, 112
CIL III 1262 Alburnus Maior (Rosia Montana); Zaninović, 1995, 112
CIL III 1322 Ampelum (Zlatna); Zaninović, 1995, 112
CIL III 2026 Salona; Zaninović, 1995, 112
CIL III 8783 Kaštel Sućurac-Salona; Bojanovski, 1974, 134-135; 140; Zaninović, 1995, 112; Šašel
Kos, 2005 A, 427
Natpis iz Komina kod Pljevalja; Sergejevski, 1941, 20; Zaninović, 1995, 112
CIL III 8309 Komina kod Pljevalja; Bojanovski, 1988, 211 fus. 54
Natpis veterana iz *pagi Scunastici*, Cambi, 1989, 46; Zaninović, 1996, 225; 227
CIL III 14625 (natpis braće Papija iz Tasovčića-Crkvine), Patsch, 1915, 22, fus. 1. i sl. 10; Cambi,
1989, 40; Zaninović, 1996, 226; Isto, 1998, 42; Škegro, 1999, 147-148²; Šašel Kos 2005 A,
453 - 454
CIL III 6361 (natpis Papije, svećenice božanske Auguste-Livije), Zaninović, 1996, 226
Natpis centuriona Likaja na vojničkoj diplomi, Miškiv, 2005

² I u povodu ovog natpisa postoje izvjesna neslaganja u vezi njegovog navođenja, pa se kod Zaninovića (1996, 226) i Šašel Kos (2005 A, 453 – 454) on navodi kao *CIL* III 14625, a kod Škegre (1999, 148 fus. 52) kao *CIL* III 14265.

CIL III 13264 Zadar, Zaninović, 1998, 43
CIL III 2907 Zadar, Zaninović, 1998, 43
Posvetni religijski natpis, Vrutci, Ilidža, Škegro, 1997, 102, br. 121
Natpis Publija Elija Maksimina, Škegro, 1997, 102, br. 123
Natpis iz mjesta Bijele Vode, Donja Višnjica, Škegro, 1997, 103, br. 128
Natpis Arija Kara, Škegro, 1997, 103, br. 129
Natpis Valerija iz Strana, Bišljevo, Zenica, Škegro, 1997, 101, br. 118
CIL VIII 10311 iz El Arrouch-a u Alžiru
Natpis iz Krivoglavaca, Vogošća
Natpis iz Skelana-Srebrenica, Patsch, 1915, 80, fus. 1. sl. 67; 83
CIL III 3224 - Šašel Kos, 2005 A, 455 - 458

Literatura

- ABRAHAM 1875.: A. Abraham, Der pannonische Krieg 759 bis 762 (6-9 n. Chr.), *Jahresbericht über die Sophien, Realschule*, Berlin.
- ABRAMIĆ 1928.: Mihovil Abramić, O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, *Starinar III sre. 4* (1926-1927), Beograd. 31 - 44 + Krt. 1 + Tbl. IV-V
- ABRAMIĆ 1937.: Mihovil Abramić, O predstavama Ilira na antiknim spomenicima, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 32, Ljubljana.
- ALAČEVIĆ 1878.: Josip Alačević, Delminium. *BASD I, nr. 2*, 21-32; nr. 3, 38-42; nr. 4, 51 - 61.
- ALFÖLDY 1964.: Géza Alföldy, Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia, *BzN 15*, 55 - 104
- ALFÖLDY 1965.: Géza Alföldy, Eine Strassenbauinschrift aus Salona, *Klio*, 46, Leipzig, 321 - 327
- ALFÖLDY 1965 A.: Géza Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. *Mit einem Beitrag von András Mócsy. Akadémiai kiadó*, Budapest,
- ALFÖLDY 1969.: Géza Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, *BzN, N.F. Beiheft 4*, Heidelberg,
- ANAMALI 1987.: Skënder Anamali.: Kryengritja Ilire e viteve 6-9 tee. sone (Ë insurrection illyrienne des années 6-9 de n. ere), *Iliria Viti, XVII, 1*, Tirana, 1987
- ANĐELIĆ 1959.: Pavo Anđelić, Srednjovjekovna nekropola u Čipuljiću kod Bugojna, *AP 1*. 163 -

- ANĐELIĆ 1963.: Pavo Anđelić, Arheološka ispitivanja. U: Lepenica-priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje. Sarajevo, *Naučno društvo SRBIH, Posebna izdanja III*, Sarajevo. 151 – 181+Pril. 2
- ANĐELIĆ 1973.: Pavo Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV st.*, Sarajevo.
- ANĐELIĆ 1978.: Pavo Anđelić, Srednjovjekovna župa Krivaja ili Kamenica, *GZM., N.S. Arheologija. XXXII*, 331-343
- ANĐELIĆ 1980.: Pavo Anđelić, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovići) kod Visokog, *GZM N.S. Arheologija, XXXIV*. 183 - 247+Pl. 2
- ANĐELIĆ 1984.: Pavo Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države. U: *Visoko i okolina kroz historiju, I*, Visoko. 103 - 309
- ANĐELIĆ 1999.: Pavo Anđelić, Nekoliko priloga za upoznavanje tehnologije starog rudarstva i metalurije u Bosni, *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.» 8-11 XI 1973*, Zenica. 221-228
- ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom (broj toma), 1988.: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I- III; Mape 1-4; Sarajevo : Zemaljski muzej
- ATLAS SVJETSKJE POVIJESTI 1987.: *The Times Atlas svjetske povijesti*, Cankarjeva založba: Ljubljana - Zagreb
- BAJO 1973.: I. Bajo, Kamenjača, Vogošća, Sarajevo-kasnosrednjovjekovnanekropola, *AP 15*, 120 - 121
- BAJO 1974.: I. Bajo, Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva IV*, Sarajevo. 43 - 68
- BALEN-LETULIĆ 2004.: Dubravka Balen-Letulić, Japodi, *Ratnici na razmeđu istoka i zapada*, Zagreb: Arheološki muzej, 211 - 257
- BALLIF 1893.: Pf. Ballif.: *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. Theil I, Herausgegeben von Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum*, Wien
- BARAĆ – PERIČIĆ – MARTINOVIĆ KLARIĆ – ROOTSI – JANIĆIJEVIĆ – KIVISILD – PARIK – RUDAN – VILLEMS – RUDAN 2003; Lovorka Barać, Marijana Peričić – Irena Martinović Klarić – Siiri Rootsi – Branka Janićijević – Toomas Kivisild – Jüri Parik – Igor Rudan – Richard Villems – Pavao Rudan, Y chromosomal heritage of Croatian population and its island isolates, *European*

Journal of Human Genetics (2003) 11, 535 - 542

- BARKÓCZI 1981.: *The Archaeology of Roman Pannonia*. ed. Lengyel, Alfonz. Radan, George, T., B. Akadémiai Kiadó. 1981 (poglavlje Barkóczy László), Budapest.
- BARIŠIĆ – RAJKOVIĆ – KREKIĆ – TOMIĆ, 1955.: Franjo Barišić – Mila Rajković – Bariša Krekić – Lidija Tomić, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 1, SANU, (*Posebna izdanja CCXLI, Vizantološki institut 3*), Beograd
- BASLER 1952, : Đuro Basler, Topografska građa. A. Ivanjsko Polje (Bosanski Brod)-B. Gornji tok Ukrene (Kulaši-Kremna). *GZM, N.S. sv. VII*, 411 - 424
- BASLER 1954, : Đuro Basler, Kreševo-Kiseljak-Fojnica, *GZM, N.S. Arheologija, sv. IX*, 299 - 306
- BASLER 1954 A, : Đuro Basler, Prehistorijske gradine i njihova zaštita. *Naše Starine II*, Sarajevo. 87 - 98
- BASLER 1957, : Đuro Basler, Paleolitski nalaz na Crkvini u Makljenovcu, *GZM N.S. Arheologija, sv. XII*. 93 - 108+tbl. I - IV+sl. 2
- BASLER 1959, : Đuro Basler, Ruševine zgrade iz rimskog doba na Ilidži kao konzervatorski problem, *Naše Starine VI*, 167 - 172
- BASLER 1960, : Đuro Basler, Bazilika u Oborcima, *Naše Starine VII, Sarajevo*, 59 - 72
- BASLER 1961, : Đuro Basler, Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu kod Doboja, *ČGT IV*, 75 - 88+sl. 3
- BASLER 1972, : Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša (danas Sarajevo Publishing), Sarajevo
- BASLER 1975, : Đuro Basler, Die «Basilika II» in Breza bei Sarajevo, *ŽA XXV*. 259 - 264
- BASLER 1979, : Đuro Basler, Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini, *PJZ I-paleolit*. 313 - 330
- BASLER 1986, : Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, Mostar
- BASLER 1999, : Đuro Basler, Rudnici i metalurški pogoni rimskog doba u Bosni i Hercegovini (s posebnim osvrtom na pogone u dolini Japre), *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.» 8-11 XI 1973*, Zenica. 89 - 118
- BAUGH-CABLE 1991.: Baugh C. Albert-Cable Thomas, *A history of the english language, Third edition*, London.
- BAUER 1894.: A. Bauer, Zum dalmatisch-pannonischen Kriege 6-9 n. CHR, *AEM XVII*. 135 - 148

- BATOVIĆ 1987.: Šime Batović, Liburnska grupa, *PJZ V-željezno doba*. 339 - 390
- BELIĆ 1963.: B. Belić, Vrela, Bosanski Brod-gradina kasnog bronzanog doba, *AP* 5. 35 - 36
- BELIĆ 1964.: B. Belić, Vis, Modran, Derventa-višeslojno praistorijsko naselje, *AP* 6. 22 - 23
- BELOVA 1952.: N. Belova, Социальные движения в Галлии в I-II вв., *ВДИ*, 4.
- BENAC 1950.: Alojz Benac, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, *GZM, N.S. IV-V*. 5 - 44+Tbl. I - XV
- BENAC 1954.: Alojz Benac, Sarajevo kroz arheološke spomenike, U: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas. I*, Sarajevo. 1 - 42
- BENAC 1962.: Alojz Benac, Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture, *GZM, N. S. Arheologija, XVII*. 21 - 40+tbl. I - X,
- BENAC 1963.: Alojz Benac, Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I*, Sarajevo. 25 - 31
- BENAC 1964.: Alojz Benac, Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni, *GZM, N.S. Arheologija, XIX*. 129 - 149
- BENAC 1964 A.: Alojz Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo.
- BENAC 1964 B.: Alojz Benac, Preiliri, Protoiliri i Prailiri. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1*, 59 - 73.
- BENAC 1965.: Alojz Benac, Prilozi za proučavanje neolita u dolini rijeke Bosne, *GZM, N.S. Arheologija, XX*. 261 - 275+Sl. 1
- BENAC 1967.: Alojz Benac, Kameni kalupi sa Pivnice, *GZM, N.S. Arheologija, XXI-XXII*. 150 - 160+tbl. I - III
- BENAC 1985.: Alojz Benac, Utvrđena ilirska naselja (I), *ANU BiH, Djela, LX, CBI 4*,
- BENAC 1987.: Alojz Benac, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, *PJZ V-željezno doba*. 737 - 802
- BEŠLAGIĆ 1960.: Šefik Bešlagić, Stečci u Gornjem Hrasnu, *Naše Starine, VIII*, Sarajevo. 91 - 112
- BEŠLAGIĆ 1967.: Šefik Bešlagić, *Stečci Centralne Bosne*, Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine.
- BEŠLAGIĆ 1971.: Šefik Bešlagić, *Stečci, Kataloško topografski pregled*, Sarajevo.
- BETZ 1938.: Alexander Betz, *Untersuchungen zur militärgeschichte der römischen Provinz*

Dalmatien, Baden bei Wien.

- BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2004.: Siniša Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34-33 god. pr. Kr.*, doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest.
- BOGIŠIĆ 1984.: Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji (anketa iz 1873. god.)*, CANU, odjeljenje društvenih nauka, Istorijski izvori, knj. 2, Posebne zbirke, knj. 2.
- BOJANOVSKI 1963.: Ivo Bojanovski, Grebine, Gornji Vakuf-antička radionica. *AP* 5. 122 - 125
- BOJANOVSKI 1964.: Ivo Bojanovski, Bilješke iz arheologije I, *Naše Starine IX*, Sarajevo. 193 - 198
- BOJANOVSKI 1967.: Ivo Bojanovski, Iz rada Arheološkog referata Zavoda. *Naše Starine XI*, Sarajevo. 187 - 196
- BOJANOVSKI 1973.: Ivo Bojanovski, Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija. U: *Radovi sa simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica. 393 - 414
- BOJANOVSKI 1974.: Ivo Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *ANU BiH, Djela, XLVII, CBI 2*.
- BOJANOVSKI 1974 B.: Ivo Bojanovski, Baloie-rimski municipij u Šipovu na Plivi, *ARR VII*. 347 – 369+Tbl. I - VIII
- BOJANOVSKI 1976.: Ivo Bojanovski, Toponim Ad Fines i njegovo značenje (Sinonimi toponima Ad Fines, Equorando, Kobiljača), *ANU BiH, XIII, CBI 11*, 307 - 320
- BOJANOVSKI 1977.: Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I-Prethistorijska i rimska cesta Salona-Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora. *ANU BiH, XV, CBI 13*. 83 – 152+Tbl. I – III+Prl. 1 - 3
- BOJANOVSKI 1978.: Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II-Prethistorijska i rimska cesta Narona-Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima. *ANU BiH, XVII, CBI 15*. 51 – 125+Tbl. I – VI+Prl. 1
- BOJANOVSKI 1980.: Ivo Bojanovski, Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani, *GZM, N.S. Arheologija XXXIV*. 105 - 126
- BOJANOVSKI 1980 A.: Ivo Bojanovski, Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu, *ANU BiH, XVIII, CBI 16*, 63 – 79
- BOJANOVSKI 1981.: Ivo Bojanovski, Dobor u Usori (sjeverna Bosna), *Naše Starine XIV-XV*,

Sarajevo. 11 - 37

- BOJANOVSKI 1981 A.: Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III-Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. *ANU BiH, XIX, CBI 17*. 125 – 197+Tbl. I – III+Krt. 1
- BOJANOVSKI 1984.: Ivo Bojanovski, Razdoblje rimske uprave, *Visoko i okolina kroz historiju, I, Visoko : Skupština opštine Visoko*, 49 - 99
- BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6*.
- BOJANOVSKI 1999.: Ivo Bojanovski, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.» 8-11 XI 1973*, Zenica, 133 - 175
- BOJANOVSKI-ČELIĆ 1969.: Ivo Bojanovski-Dž. Čelić, Kasnoantička bazilika u Brezi, *Naše starine, XII, Sarajevo*. 7 – 25
- BRUJIĆ 2005.: Dragan Brujić, *Vodič kroz svet antike, Grčka-Rim-Persija*. Dereta, Beograd
- BUCHAN 1969.: John Buchan, *Imperator Avgust*, izd. Minerva, Subotica-Beograd.
- BUDIMIR 1953.: Milan Budimir, Ilirski problem i leksička grupa teuta, *VAHD LV*.
- BUDIMIR 1959.: Milan Budimir, Flumen nomine Bathinus, *Glas Srpske akademije nauka, knjiga 236*, Beograd. 57 - 64
- BUDIMIR-FLAŠAR 1963.: Milan Budimir- Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti, De auctoribus romanis*, Beograd.
- BUDROVICH 1954-1957.: A. Budrovich, Per la lettura di alcune importanti iscrizioni salonitane, *VAHD, LVI-LIX, vol. II*. 91 - 93
- BULIĆ 1890.: Frane Bulić, Prinosak k poviesti uredjenja granica medju raznim plemenima u Dalmaciji za rimsko doba, *GZM, god. II, svezak 4*, 406 - 413
- BULIĆ 1984.: Frane Bulić, *Katalog izložbe*, Split.
- BUZOV 2005.: Marija Buzov, The romanization and urbanization of the Roman province of Pannonia in light of the autochthonous and immigrant populations, *Illyrica antiqua, FF press, Zagreb*, 125 - 143
- CABANES 2002.: Pierre Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Zagreb.
- CABANES 2005.: Pierre Cabanes, La réalisation de l'unité de l'Épire, à travers les documents épigraphiques, au IV siècle avant J.-C., *Illyrica antiqua, FF press, Zagreb*, 145 - 153

- CAMBI 1984.: Nenad Cambi, Gardunski tropej, *Znanstveni skup «Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka»*, HAD, Split. 77 - 92
- CAMBI 1984 A.: Nenad Cambi, Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira, *Simpozijum «Duhovna kultura Ilira»*, ANU BiH, Posebna izdanja, LXVII, CBI 11. 105 – 117+Tbl. I - IV
- CAMBI 1989.: Nenad Cambi, Naronu u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici. Sarajevo: *Posebna izdanja Zemaljskog muzeja «Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi»*, Sarajevo.
- CEKA 1970.: Neritan Ceka, La place et la role des Parthins dans l'illyrie méridionale dans les siècles III-I avant notre ère, *Deuxième conférence des études albanologiques, Vol. II*, Tirana.
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1967.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Nekoliko novih rimskih natpisa iz Komina. *Starinar*, 18, Beograd, 201 - 205
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1969.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Neue Funde aus dem municipium S... *Hommages à Marcel Renard. Coll. Latomus vol. 103, 3*, 116 - 123
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ --SREJOVIĆ, 1964.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović-Dragoslav Srejović, Komini, Pljevlja-rimska nekropola, *AP*, 6, 105, 151
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ --SREJOVIĆ, 1965.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović-Dragoslav Srejović, Komini, Pljevlja-rimska nekropola, *AP*, 7., 144 – 145; 195
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ --SREJOVIĆ, 1966.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović-Dragoslav Srejović, Komini, Pljevlja-rimska nekropola, *AP*, 8., 115 – 116; 213
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ --SREJOVIĆ, 1967.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović-Dragoslav Srejović, Komini, Pljevlja-nekropola antičkog grada, *AP*, 9., 113 – 115; 203
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ --SREJOVIĆ, 1972.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović-Dragoslav Srejović, Komini kod Pljevalja-rimske nekropole, *AP*, 14.,
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ --SREJOVIĆ, 1973.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović-Dragoslav Srejović, Komini kod Pljevalja-rimske nekropole, *AP*, 15.
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ --SREJOVIĆ, 1974.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović-Dragoslav Srejović, Komini kod Pljevalja-rimske nekropole, *AP*, 16., 71 - 72
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ --SREJOVIĆ, 1975.: Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović-Dragoslav Srejović, Komini kod Pljevalja-rimske nekropole, *AP*, 17. 104 - 105
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ --SREJOVIĆ—MARKOVIĆ, 1972.: Aleksandrina Cermanović-

- Kuzmanović-Dragoslav Srejšović—Čedomir Marković, *Necropoles romaines Komini pres de Plevlja (Municipium S...)*. *Inv. arch. fasc. 15*, Pljevlja—Cetinje.
- CIGLENEČKI 1987.: Slavko Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der zeit vom 3. bis 6 JH. im Ostalpenraum*, *SAZU, Dela 31*, Institut za arheologijo, 15, Ljubljana.
- CORNELL – MATTHEWS 2006.: Tim Cornell and John Matthews, *Atlas of the Roman World*, London : Angus Books Ltd,
- CRAWFORD 1993.: Michael Crawford, *The Roman Republic*, Cambridge, Massachusetts.
- CVIJIC 1966.: Jovan Cvijic, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije*. Reprint izdanje, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd.
- ĆEMAN 2000.: Mirza Hasan Ćeman, Res Publica Aquarum S.... *Monografija Ilidža, općina Ilidža, Sarajevo*, 122 - 169
- ĆURČIĆ 1900.: Vejsil Ćurčić, Gradina na vrelu Rame, prozorskog kotara, *GZM, god. XII, sv. 1*. 99 - 118
- ĆURČIĆ 1907.: Vejsil Ćurčić, Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci c.kr. naravoslovnog dvorskog muzeja u Beču, *GZM, god. XIX, sv. 2*. 203 - 214
- ĆURČIĆ 1908.: Vejsil Ćurčić, Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini, *GZM god. XX, sv. 1*. 77 – 90+Pril. 1
- ĆURČIĆ 1908 A.: Vejsil Ćurčić, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, *GZM, god. XX, sv. 3*. 363 – 381+Tbl. I - II
- ČAČE 1979.: Slobodan Čače, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *Radovi, god. 18, sv. 18*. 43 - 125
- ČAČE 1982.: Slobodan Čače, Liburnske zajednice i njihovi teritoriji, *Dometi, godina XV, br. 12*. 41 - 52
- ČAČE 1985.: Slobodan Čače, Nekropola u prostoru zajednice, Sahrinjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici, *Materijali XX*, Beograd, 65 - 73
- ČAČE 1995 A.: Slobodan Čače.: Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7, 5. 5). *Diadora S. 16-17*, 101-133
- ČAČE 1998.: Slobodan Čače, Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije. tragovi u toponimiji. *Folia onomastica Croatica*, Zagreb: HAZU, Razred za filološke znanosti, 23 - 40

- ČAČE 2001.: Slobodan Čače, Plinije kao izvor za povijest srednje Dalmacije do druge polovice 1 st. po Kr., Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Suppl. br. 1, 91 - 104
- ČEKIĆ 2002.: Smail Čekić, *Pokret Bagauda*, Sarajevo.
- ČOROVIĆ 1913.: Vladimir Čorović, Izvještaj o iskopavanjima u Brezi 1913, *GZM, god. XXV, svezak 3-4*, 409 - 420
- ČOROVIĆ 1925.: Vladimir Čorović, *Bosna i Hercegovina* (monografija objavljena 1925, elektronsko izdanje na www.rastko.org.yu)
- ČOROVIĆ 1956.: Vladimir Čorović, Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku, *Naše starine III*, Sarajevo, 127 - 147
- ČOVIĆ 1955.: Borivoj Čović, Preistorijski depo iz Lukavca, *GZM, N.S. Arheologija X*, 91 – 102+Tbl. I - II
- ČOVIĆ 1957.: Borivoj Čović, Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija XII*, 241 – 255+Tbl. I - II
- ČOVIĆ 1964.: Borivoj Čović, Die inschrift von Bugojno und ihre Chronologie. *Archaeologia Jugoslavica V*, Beograd, 25 – 32+Tbl. I – VIII+Prl. 1
- ČOVIĆ 1965.: Borivoj Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM N.S. Arheologija XX*, 27 – 145+Prl. 2
- ČOVIĆ 1966.: Borivoj Čović, Novi podaci o praistorijskom naselju «Gradac» kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, II*, Sarajevo, 9 - 17
- ČOVIĆ 1971.: Borivoj Čović, Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule, *GZM, N.S. Arheologija XXVI*, 313 – 331+Krt. 1
- ČOVIĆ 1975.: Borivoj Čović, Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronzeund Eisenzeit in Zentral-Bosnien. *ANU BiH, Posebna Izdanja, XXIV, CBI 6*, 121 – 129+Pl. 1
- ČOVIĆ 1975 A.: Borivoj Čović, Zwei spezifische Typen der westbalkanischen Bogenfibel, *WMBHL, V*, 19 – 39+Krt. 1
- ČOVIĆ 1976.: Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo.
- ČOVIĆ 1976 A.: Borivoj Čović, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni, *ANU BiH, XIII, CBI 11*, 105 – 115+Tbl. I - III
- ČOVIĆ 1976 B.: Borivoj Čović, Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija XXIX*, 281 - 288

- ČOVIĆ 1978.: Borivoj Čović, Velika gradina u Varvari-I dio (slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba), *GZM N.S. Arheologija XXXII*. 5 – 175+Pl. 2, 3+Tbl. I - XLVII
- ČOVIĆ 1980.: Borivoj Čović, Ostava Brgule, GZM, N.S. Arheologija XXXIV. 43 - 53
- ČOVIĆ 1983.: Borivoj Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, *PJZ IV-bronzano doba*. 114 - 190
- ČOVIĆ 1983 A.: Borivoj Čović, Srednjobosanska kulturna grupa, *PJZ IV-bronzano doba*. 433 - 457
- ČOVIĆ 1983 B.: Borivoj Čović, Prelazna zona, *PJZ IV-bronzano doba*. 390 - 412
- ČOVIĆ 1984.: Borivoj Čović, Bronzano i željezno doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. II izdanje, Sarajevo. 101 - 190
- ČOVIĆ 1984 A.: Borivoj Čović, Najstarija prošlost visočkog kraja-bakarno, bronzano i željezno doba. *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko : Skupština opštine Visoko, 29 - 48
- ČOVIĆ 1984 B.: Borivoj Čović, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu. *Simpozijum «Duhovna kultura Ilira» posebna izdanja ANU BiH, LXVII, CBI 11*. 7 – 40+Tbl. I - VI
- ČOVIĆ 1986.: Borivoj Čović, Neki primjeri razvoja fortifikacija na praistorijskim gradinama Bosne i Hercegovine, U: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije Novi Sad 1984, Materijali SADJ XXII*, Novi Sad. 55 – 64+Tbl. XXIX - XXXII
- ČOVIĆ 1987.: Borivoj Čović, Srednjobosanska grupa, *PJZ V-željezno doba*. 481 – 528+Tbl. LI - LIII
- ČOVIĆ 1987 A.: Borivoj Čović, Srednjodalmatinska grupa, *PJZ V-željezno doba*, 442 - 480
- ČOVIĆ 1987 B.: Borivoj Čović, Grupa Donja Dolina-Sanski Most, *PJZ-željezno doba*, 232 - 286
- ČOVIĆ 1991.: Borivoj Čović, *Pod kod Bugojna* (monografija), Zemaljski muzej, Sarajevo.
- ČOVIĆ 1999.: Borivoj Čović, Prahistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini, *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.» 8-11 XI 1973*, Zenica. 57 - 88
- ČREMOŠNIK-SERGEJEVSKI 1930.: Gregor Čremošnik-- Dimitrije Sergejevski, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, *Novitates Musei Sarajevoensis*, Sarajevo, 9+Tbl. I - III
- ČREMOŠNIK GREGOR 1930.: Gregor Čremošnik, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *GZM XLII, sv. 2*. 211 - 225

- ČREMOŠNIK 1950.: Irma Čremošnik, Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. g. *GZM N.S. IV-V*. 411 - 416
- ČREMOŠNIK 1950 A.: Irma Čremošnik, Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god. i pregled nalaz slovenske keramike u Bosni do danas. *GZM N.S. IV-V*. 383 – 395+Tbl. I - II
- ČREMOŠNIK 1951.: Irma Čremošnik, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *GZM, N.S. VI*. 241 – 270+Tbl. I - IV
- ČREMOŠNIK 1951 A.: Irma Čremošnik, Nalaz staroslovenskih mamuza iz Sultanovića, *GZM, N.S. VI*. 311 – 321+Tbl. 1
- ČREMOŠNIK 1953.: Irma Čremošnik, Izvještaj o iskopavanjima u Rogačićima kod Blažuja, *GZM, N.S. VIII*. 303 – 315+Pril. 2+Tbl. I - V
- ČREMOŠNIK 1955.: Irma Čremošnik, Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika, *GZM, N.S. Arheologija, X*. 107 – 136+Tbl. I – V+I – II
- ČREMOŠNIK 1965.: Irma Čremošnik, Gradina, Doboj-rimski kastrum, *AP 7*. 134 - 135
- ČREMOŠNIK 1966.: Irma Čremošnik, Gradina, Doboj-castrum i canabae, *AP 8*. 122 - 124
- ČREMOŠNIK 1967.: Irma Čremošnik, Doboj-Gradina- rimski castrum, *AP 9*. 93 - 94
- ČREMOŠNIK 1980.: Irma Čremošnik, Dijelovi paradnog bronzanog šljema iz kastruma kod Doboja, *GZM, N.S. Arheologija XXXIV*. 85 - 95
- ČREMOŠNIK 1984.: Irma Čremošnik, Rimski castrum kod Doboja, *GZM, N. S. Arheologija, XXXIX*. 23 – 84+Krt. 1
- ČUBRILOVIĆ 1983.: Vaso Čubrilović, Diskusija na Simpozijumu-Vlasi u XV i XVI vijeku, *Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Radovi, knj. LXXIII, ANU BiH*. 153 - 154
- ČUČKOVIĆ 2004.: Lazo ČUČKOVIĆ, Kolapijani, *Ratnici na razmeđu istoka i zapada*, Zagreb: Arheološki muzej. 173-209
- DAVIDSON 1974.: Basil Davidson, *Afrika u povijesti*, Zagreb.
- DEGMEDŽIĆ 1961.: Ivica Degmedžić, Amantini, prilog proučavanju ilirskih migracija, *VAMZ, ser. III, sv. II*, 139 - 180
- DIMITRIJEVIĆ 1979.: Stojan Dimitrijević, Lasinjska kultura, *PJZ III-eneolit*. 137 – 181+Tbl. XVIII - XXI
- DIMITRIJEVIĆ 1979. A: Stojan Dimitrijević, Vučedolska kultura i Vučedolski kulturni kompleks, *PJZ III-eneolit*. 267 - 341
- DIZDAR 2003.: Marko Dizdar, Prilog poznavanju kasnoga latena u istočnoj Slavoniji, *Op. Arch.*

27, Zagreb, 337 - 349

DJURANT 1996; Vil Djurant, *Život Grčke*, Beograd.

DODIG 2003.: Radoslav Dodig, Epigrafički spomenici iz naronitanskog konventa, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja HAD-a, Vol. 22, god., 233 – 246*+Tbl. I - VI

DODIG 2003 A.: Radoslav Dodig, Spomenik Kvinta Valerija iz Hardomilja kod Ljubuškog, *VAHD, 95., 363 - 373*

DODIG 2005.: Radoslav Dodig, The seventh Legion's monuments in the area of Ljubuški, *Illyrica antiqua, FF press, Zagreb, 209 - 217*

DOMASZEWSKI 1902.: A. Domaszewski, Die Beneficiarienposten und die römischen Strassennetze, *WZGK XXI, Trier, 158 - 211*

DOMIĆ KUNIĆ 2004.: Alka Domić Kunić, Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u Naturalis Historia Plinija Starijeg, *VAMZ 3, XXXVII, 119 – 171*

DOUGLAS-JONES-SMITH 1996.: Francis R. Douglas- Richard Jones - Donald B. Smith, *Origins, Canadian history to confederation*, Toronto.

DRAGIČEVIĆ 1897.: Tomo Dragičević, Nalazište iz neolitičkog doba na Kraljevinama kod Novog Šehera, *GZM, god. IX, sv. 1. 161 - 167*

DRAGIČEVIĆ 1897 A.: Tomo Dragičević, Nahogjaji iz bronzanog i bakarnog doba, *GZM, god. IX, sv. 3. 479 - 481*

DRAGIČEVIĆ 1906.: Tomo Dragičević, Nekoji neolitski nalazi iz kotara Žepče, *GZM, god. XVIII, sv. 2. 243 - 244*

DRECHSLER-BIŽIĆ 1953.: Ružica Drechsler-Bižić, Novi pogledi na kulturu sojeničkog naselja u Ripču, *GZM, N.S. sv. VIII. 103 - 110*

DRECHSLER-BIŽIĆ 1966.: Ružica Drechsler-Bižić, Les tombes des Iapodes préhistoriques a Kompolje, *Inventaria Archaeologica, Zagreb: Arheološki muzej.*

DRECHSLER-BIŽIĆ 1983.: Ružica Drechsler-Bižić, Japodska kulturna grupa, *PJZ IV-bronzano doba. 374 – 389*+Tbl. LII - LVI

DRECHSLER-BIŽIĆ 1987.: Ružica Drechsler-Bižić, Japodska grupa, *PJZ V-željezno doba. 391 – 441*+Tbl. XLIII - XLVII

DURUY 1881.: Victor Duruy, *Poviest Grčka*, Matica Hrvatska, Zagreb

ĐURIĆ 2003.: Miloš Đurić, *Istorija helenske književnosti*, Beograd : Dereta

EVANS 1883.: Artur Evans, *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts I- II)*, Westminster,

- EVANS 1885.: Artur Evans, *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts III- IV)*, Westminster.
- FEKEŽA-GAVRILOVIĆ 2000: Lidija Fekeža-Margita Gavrilović, Od dolaska Slavena do pada Bosanskog kraljevstva. *Monografija Ilidža, Općina Ilidža*, Sarajevo, 171 - 189
- FERJANČIĆ 1959.: B. Ferjančić.: Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 2, SANU, VII-XII, 1-98 (*Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut 7*), Beograd.
- FIALA 1889.: František-Franjo Fiala, Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva, *GZM, god. I, sv. 2.* 92 - 93
- FIALA 1890.: František-Franjo Fiala, Prehistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva, *GZM, god. II, sv. 2.* 212 - 220
- FIALA 1891.: František-Franjo Fiala, Prehistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u godini 1891, *GZM, god. III, sv. 4.* 424 - 431
- FIALA 1892.: František-Franjo Fiala, Prehistorički nahogjaji na Naklu kod Vojkovića, *GZM, god. IV, sv. 3.* 211 - 214
- FIALA 1893.: František-Franjo Fiala, Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine, *GZM god. V, sv. 1.* 145 - 159
- FIALA 1893 A.: František-Franjo Fiala, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, *GZM god. V, sv. 3.* 511 - 532
- FIALA 1894.: František-Franjo Fiala, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva, *GZM, god. VI, sv. 1.* 107 - 140
- FIALA 1894 A.: František-Franjo Fiala, Rimski nahođaji iz Bosne, *GZM, god. VI, sv. 1.* 95 - 96
- FIALA 1895.: František-Franjo Fiala, Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva god. 1894, *GZM, god. VII, sv. 2.* 123 - 137
- FIALA 1896.: František-Franjo Fiala, Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, *GZM, god. VIII, sv. 1.* 97 - 107
- FIALA 1896 A.: František-Franjo Fiala, Arheološke vijesti, *GZM, god. VIII, sv. 3-4.* 343 - 357
- FIALA 1896 B.: František-Franjo Fiala, Arheološke bilješke, *GZM, god. VIII, sv. 1.* 161 - 162
- FIALA 1897.: František-Franjo Fiala, Nekoliko grčkih šljemova, nađenih u Bosni i Hercegovini, *GZM, god. IX, sv. 4.* 657 – 663+Tbl. I - III
- FILIPOVIĆ 1960.: Miljenko S. Filipović, Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo «Crne gospe» u franjevačkom manastiru u Baču, *ČGT IV.* 89 - 94
- FILIPOVIĆ 2000.: Miljenko S. Filipović, Baština srednjevjekovnih rudara Sasa u

- južnoslovenskim zemljama, *ANU BiH, XXXI, CBI* 29. 5 - 36
- FITZ 1993.: Jenő Fitz, Die verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I, *Encyclopedia*, Budapest.
- FRAZER 2003.: James George Frazer, *Zlatna grana*, Beograd.
- GABRIČEVIĆ 1953.: Branimir Gabričević, Dvije ilirske općine s područja Vrlike, *VAHD* 55. 103 - 119
- GABRIČEVIĆ 1954.: Branimir Gabričević, Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika, *GZM, N.S. Arheologija IX*. 41 - 46
- GABROVEC 1987.: Stane Gabrovec, Dolenjska grupa, *PJZ V-željezno doba*. 29 - 119
- GARDTHAUSEN 1904.: V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit, III Band, 1-2 Teil, Leipzig, 1904, Illyrisch-pannonische Aufstand 6-9 n. Chr, I Teil, 1171-1193; II Teil, 772-789.*
- GAVELA 1997.: Branko Gavela, Praistorijska arheologija; Klasična arheologija, *Arheologija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, 1 –171
- GIBON 1996.: Edvard Gibon, *Opadanje i pad Rimskog carstva*, Beograd.
- GIRARDI JURKIĆ 2005.: Vesna Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre*, Zagreb: Školska knjiga
- GLAVAŠ 1982.: Tihomir Glavaš, Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne, *GZM, N.S. Arheologija, XXXVII*. 93 – 122
- GOLDSWORTHY 2000.: Adrian Goldsworthy, *Roman warfare*, London: Cassell & Co.
- GRAVES 1999.: Robert Graves, *Grčki mitovi*, Beograd.
- GRAVES 2003.: Robert Graves, *Ja, Klaudije*, Akia M. Princ, Beograd
- GRAČANIN 2005.: Hrvoje Gračanin, Illyricum of the 2. and 3. centuries AD in the works of Latin and Greek historians, *Illyrica antiqua, FF press, Zagreb*, 287 - 298
- HIRSCHFELD 1890.: O. Hirschfeld, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatinischen Krieges, *Hermes XXV*, Berlin.
- HOFFER 1893.: Aleksander P. Hoffer, Rimski natpis iz Fazlića u Bili, *GZM, god. V, sv. 2*. 321 - 323
- HOFFER 1895.: Aleksander P. Hoffer, Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, *GZM, god. VII, sv. 1*. 43 - 61
- HOFFER 1901.: Aleksander P. Hoffer, Stara Crkva na Bukovici kod Travnika, *GZM, god. XIII, sv. 2-3*. 468
- HÖRMANN 1889.: Kosta Hörmann, Olovo, *GZM, god. I, sv. 3*. 63 - 74

- HÖRMANN 1890.: Kosta Hörmann, Dva rimska natpisa iz Bosne, *GZM, god. II, sv. 3.* 306 - 308
- HÖRMANN 1892.: Kosta Hörmann, Zlatna plojka iz rimskog pečatnog prstena, *GZM, god. IV, sv. 3.* 235 - 236
- HÖRMANN 1893.: Kosta Hörmann, Dvije znamenite publikacije iz Bosne i Hercegovine, *GZM, god. V, sv. 2.* 325 - 330
- HÖRNES 1880.: Moritz Hörnes, Römische Alterthümer in Bosnien und Hercegovina, *AEM, IV.*, 32 – 47; 184 - 207
- HÖRNES 1882.: Moritz Hörnes, Alterthümer der Hercegovina II, und der südlichen Teile Bosniens. Sitzungsberichte der phil-hist. *Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften XCIX, 2.*, 799 - 946
- HÖRNES 1895.: Moritz Hörnes, Vorrömischer Grabstein von Jezerine, *WMBH III.* 516 – 518+Taf. XII
- HRABAK 1983.: Bogumil Hrabak, Diskusija na Simpozijumu-Vlasi u XV i XVI vijeku, *Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Radovi, LXXIII, ANU BiH.* 158 - 160
- IMAMOVIĆ 1972.: Enver Imamović, Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba. *Naše starine XIII.* Sarajevo. 193 - 204
- IMAMOVIĆ 1974.: Enver Imamović, Oko ubikacije rimskog naselja Stanecli, *ANU BiH, XII, CBI 10.* 223 - 232
- IMAMOVIĆ 1976.: Enver Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXI-XXVII.* Sarajevo. 7 - 26
- IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- IMAMOVIĆ 1978.: Enver Imamović, Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni, *Prilozi Instituta za istoriju XIV, 14-15*, Sarajevo. 337 - 347
- IMAMOVIĆ 1978 A.: Enver Imamović, Ka problemu intrepetacija toponim «Fojnica», *Historijski časopis, god. XXXI (LI), knj. XXXV, 1-2*, Podgorica (Titograd). 141 - 153
- IMAMOVIĆ 1979.: Enver Imamović, Novopronađeni rimski nadgrobni natpis iz Ilidže kod Sarajeva, *GZM N.S. Arheologija, XXXIII, 1978*, 127 - 131
- IMAMOVIĆ 1980.: Enver Imamović, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, *Prilozi Instituta za istoriju, XVI, br. 17*, Sarajevo. 27 – 59 br. 1 – 21+4 slična natpisa
- IMAMOVIĆ 1987.: Enver Imamović, Najstarije razdoblje, Prehistorija i antika, *Fojnica kroz*

vijekove, Fojnica-Sarajevo. 9 - 27

- IMAMOVIĆ 1992-1995.: Enver Imamović, Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka, *GZM, N.S. Arheologija, XLVII*. 61 – 92 + Tbl. I – VII
- IMAMOVIĆ 2000.: Enver Imamović, The results of the trial excavations at Podastinje, Višnjica and Gromiljak near Kiseljak, *WMBH, VII, Heft A – Archäologie*, 107 – 132
- JAMUŠAKOV 2001, Đorđe Jamušakov, *Novac imperatora od Sule do Avgusta*, Bačka Palanka : Edicija JUNO MONETA
- JARAK 2005.: Mirja Jarak, Questions concerning Christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia, *Illyrica antiqua, FF press, Zagreb*, 305 - 314
- JELIĆ 1898.: Luka Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *GZM, god. X, sv. 4*. 531 - 559
- JIREČEK 1952.: Konstantin Jireček, *Istorija Srba, prva knjiga do 1537 god. (politička istorija)*, Beograd.
- JONES 1998.: Siân Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, Routledge, London-New York
- JOSIFOVIĆ 1956.: S. Josifović, *Oktavijanovo ratovanje u Iliriku (Der illyrische Feldzug Octavians)*, *ŽA 6*, 138 – 165
- JOVANOVIĆ B. 2003.: Borislav Jovanović, Grobna keramika ukrašena tehnikom žigosanja u srednjem latenu zapadnog i centralnog Balkana, *Op. Arch. 27*, Zagreb, 283 - 286
- JOVANOVIĆ 1957.: R. Jovanović, Preistorijski nalaz u dolini rečice Soline, *ČGT I*. 245 - 249
- JOVANOVIĆ 1958.: R. Jovanović, Dve preistorijske ostave iz severoistočne Bosne, *ČGT II*. 23 – 35 + Prl. 10 + Tbl. 4
- JOVANOVIĆ V. 1997.: Vojislav Jovanović, Nalazišta i kulture ranog srednjeg veka, *Arheologija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, 317 - 356
- JÜNEMANN 1896.: Jünemann, *De legione Romanorum I adiutrice*.
- KATIČIĆ 1962.: Radoslav Katičić, Die Illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet», *ŽA 12*. 95 - 120
- KATIČIĆ 1963.: Radoslav Katičić, Das mitteldalmatinische Namensgebiet, *ŽA 12*.
- KATIČIĆ 1964.: Radoslav Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1*. 9 - 30
- KATIČIĆ 1965.: Radoslav Katičić, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namensgebiete im

- römischen Dalmatien, *ANU BiH, III, CBI 1*. 53 - 76
- KATIČIĆ 1976.: Radoslav Katičić, *Ancient languages of the Balkans*, Mouton, Hague-Paris,
- KATZER 1901.: F. Katzer, Über die Zusammensetzung Goldseife in Bosnien. *Österr. Ztschr. für Berg- u. Hüttenw. XLIX*.
- KELLNER 1895.: Ivan Kellner, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, *GZM, god. VII, sv. 2*. 161 – 198+Tbl. I - X
- KLAIĆ 1994.: Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb.
- KOROŠEC 1940.: Josip Korošec, Bericht über die bisher unveröffentlichten vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina „Gradac“ bei Kotorac, *GZM sv. 1 god. LII*. 77 - 81
- KOROŠEC 1943.: Josip Korošec, Noviji neobjavljeni predmeti predpoviestne zbirke (Nekoliko novih nalaza sa gradine "Grad" iznad Semizovca), *GZM, god. LIV*. 51 - 59
- KOROŠEC 1950.: Josip Korošec, Travnik i okolina u predhistorijsko doba, *GZM, N.S. sv. IV-V*. 243 – 268
- KOROŠEC 1957.: Josip Korošec, Neolitska naseobina na Crkvinama u Turbetu kod Travnika, *GZM, N.S. sv. XII*. 5 – 18+Tbl. I – VII.
- KOROŠEC-VRAČKO 1952.: Paola Korošec-Vračko, Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika, *GZM, N.S. sv. VII*. 375 – 407+Tbl. I - II
- KOSORIĆ 1980.: Milica Kosorić, Praistorijska naselja na području Spreče, *ČGT XIII*. 103 – 116+Tbl. I – XII+Pril. 4
- KÖSTERMANN 1953.: E. Köstermann, Der pannonisch-dalmatinische Krieg 6-9 n. Chr., *Hermes, LXXXI*, Wiesbaden,
- KOVAČEVIĆ 1997.: Jovan Kovačević, Starohrišćanska arheologija; Arheologija Germana; Arheologija Nomadsko-konjičkih naroda; Slovenska arheologija, *Arheologija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, 173 – 206
- KOVAČEVIĆ-MIRKOVIĆ 1890.: Kosta Kovačević- Petar Mirković, Iskopine kod Bišća u Jezerini niže Pritoke, *GZM, god. II, sv. IV*. 330 - 337
- KNEŽEVIĆ-JOVANOVIĆ 2003.: Marija Knežević-Jovanović, Keltsko oružje iz razorenih ratničkih grobova sa teritorija Srema i Bačke. Slučajni nalazi iz Obreža, Gospođinaca, Plavne, Beške i Žablja. *Op. Arch. 27*, Zagreb, 287 - 309
- KRAHE 1925.: Hans Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen namen*, Hajdelberg,
- KRAHE 1929.: Hans Krahe, *Die illyrischen Personennamen*, Hajdelberg,

- KRAHE 1955.: Hans Krahe, *Die Sprache der Illyrier I*, Wiesbaden.
- KRAJINOVIĆ 1943.: Jakov Krajinović, Tri revidirana natpisa iz okolice Travnika (sredovječni spomenici u bosančici), *GZM, god. LV*. 227 - 236
- KRALJEVIĆ 1972.: Gojko Kraljević, Skupni nalaz sestertiusa i denariusa u Bijači kod Ljubuškog, *Arheološki vestnik, XXIII*. Ljubljana. 67 - 68
- KRALJEVIĆ 1980.: Gojko Kraljević, Antički novac s travničkog područja koji se nalazi u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Zbornik Zavičajnog muzeja Travnik, 3, XVI*, Travnik. 85 - 94
- KRIVDIĆ 2002.: Damir Krivdić, Irokezi, Savez pet naroda, *Nova Akropola, br.32*, Zagreb.
- KUJUNDŽIĆ 1916.: Ivan Kujundžić, Najnovije rimske iskopine u Mošunju, *GZM, god. XXVIII, sv. 3-4*, 477 - 493
- KUJUNDŽIĆ 1925.: Ivan Kujundžić, O položaju rimskog municipija BISTVE NOVA u Bosni, *VAHD XLVII-XLVIII (1924-1925)*, 75 - 83
- KUNOV 1957.: Hajnrih Kunov, *Opšta privredna historija, I tom, Privreda primitivnih i polukulturnih naroda, Privredno uređenje Irokeza*, Beograd.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ 2005.: Bruna Kuntić-Makvić, Borvo et Damona-Vidasus et Thana: les possibilités de l'analyse comparative. *Illyrica antiqua, FF press*, Zagreb, 329 – 351
- LOPANDIĆ 2007.: Duško Lopandić, *Purpur Imperije. Rimski carevi sa prostora Srbije i Balkana*. Beograd : Book & Marso, TV advertising
- LOZIĆ 1959.: S. Lozić, Dva rimska spomenika iz okolice Travnika, *Zbornik Zavičajnog muzeja Travnik I, sv. 1*, Travnik. 37 – 42
- MALLORY 2006.: James P. Mallory, *Indoeuroljani*, Zagreb : Školska knjiga.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1995.: Nives Majnarić-Pandžić, Borivoj Čović, Pod kod Bugojna 1, Sarajevo. *Op. Arch. 19*, Zagreb, 131 - 133
- MAKANEC 1906.: Alfred Makanec, Nekoliko numizmatških nalaza iz Bosne, *GZM, god. XVIII, sv. 1*. 109 - 111
- MALEZ 1968.: Mirko Malez, Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni, *GZM, N.S. prirodne nauke, sv. VII*. 159 - 191
- MANDIĆ 1922.: Mihovil Mandić, Nepublikovani predmeti u našoj prehistorijskoj zbirci, *GZM, god. XXXIII-XXXIV*. 27 - 32
- MANDIĆ 1924.: Mihovil Mandić, Turbe kod Travnika, *GZM, XXXVI*. 83 - 90
- MANDIĆ 1925.: Mihovil Mandić, Starine kod fojničkog Kiseljaka, *GZM, god. XXXVII*. 61 - 65

- MANDIĆ 1926.: Mihovil Mandić, Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika, *GZM, god. XXXVIII*, 35 - 43
- MANDIĆ 1927.: Mihovil Mandić, Arheološke crtice iz Bosne, *Starinar SKA, III, ser IV, 1926-1927*, 9 - 13
- MANDIĆ 1931.: Mihovil Mandić, Arheološke bilješke, *GZM XLIII, sv. 2*, 13 - 17
- MANDIĆ 1931 A.: Mihovil Mandić, Vezirski grad Travnik nekada i sada, *MH*, Zagreb, 79
- MANDIĆ 1933.: Mihovil Mandić, Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolici Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča, *GZM, god. XLV, sv. 2*, 1 -6+Tbl. I - III
- MANDIĆ 1939.: Mihovil Mandić, Prehistorijska radionica kod Pazarića, *GZM LI*, 1 - 6
- MARGETIĆ 1999.: Lujo Margetić, O municipiju Andautonija, *Rad HAZU, XXXVII*, 5 - 23
- MARIĆ 1961.: Zdravko Marić, Vis kod Dervente-naselje kasnog bronzanog doba, *GZM, N.S. Arheologija, sv. XV-XVI*, 151 – 171+Tbl. I - VII
- MARIĆ 1963.: Zdravko Marić, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija, sv. VIII*, 63 - 83
- MARIĆ 1968.: Zdravko Marić, Japodske nekropole u dolini Une, *GZM, N.S. Arheologija sv. XXIII*, 5 – 80+Tbl. I – XXV+I - VII
- MARIĆ 1989.: Zdravko Marić, Daorsi i Naron. *Posebna izdanja Zemaljskog muzeja «Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi»*, Sarajevo.
- MARIĆ 2000.: Zdravko Marić, Od Butmira do Dezitijata. *Monografija Ilidža*, općina Ilidža, Sarajevo, 98 - 121
- MARIJANOVIĆ 1984.: I. Marijanović, Rimska nekropola sa spaljenim pokojnicima u Zeniku kod Rakovice, *GZM, N.S. Arheologija, XXXIX*, 89 - 96
- MARIN 1997.: Marin Emilio, *Ave Naron*, *MH*, Zagreb.
- MARIN 2004.: Marin Emilio, *Divo Augusto*, Split : Arheološki muzej
- MARIN 2004 A.: Emilio Marin i suradnici, *Augusteum Narone, splitska siesta naronskih careva*, Split : Arheološki muzej
- MARKOVIĆ 1938.: Tomo Marković, Rimska grobnica pod Dželilovcem kod Travnika, *GZM, god. L, sv. 2*, 65 - 68
- MASLAĆ 1932.: Nikola Maslač, Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu, *GZM, god. XLIV, sv. 2*, 31 – 33+Tbl. XVI

- MAŠKIN 1949.: N.A., Maškin, Principat Augusta, Proishozhdenie i social'naja suščnost, *izd. Akademije nauka SSSR*, Moskva-Lenjingrad.
- MAŠKIN 1951.: N.A., Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd.
- MAYER 1940.: Anton Mayer, Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, *VAHD LI, 1930-1934*, 125 – 156+Krt. 1
- MAYER 1957.: Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1: Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste*, (Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung XV), Beč,
- MAYER 1959.: Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 2: Etymologisches Wörterbuch des Illyrischen Grammatik der Illyrischen Sprache XVI*), Beč.
- MATIJAŠIĆ 2002.: Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula
- MAZALIĆ 1939.: Đoko Mazalić, Starine po okolini Sarajeva, *GZM, god. LI, sv. 1 (za historiju i etnografiju)*, 15 - 35
- MAZALIĆ 1942.: Đoko Mazalić, Gradac kod Hadžića, *GZM, god. LIV*, 193 - 206
- MAZALIĆ 1948.: Đoko Mazalić, Travnik i Toričan (Prilog bosanskoj arhitekturi srednjeg vijeka), *GZM, N.S., sv. III*, 145 - 166
- MAZALIĆ 1950.: Đoko Mazalić, Semizovac i okolina. Arheološke bilješke. *GZM N.S. IV-V*, 403 - 410
- MAZALIĆ 1951.: Đoko Mazalić, Biograd-Prusac, stari bosanski grad. *GZM N.S. Arheologija, sv. VI*, 147 – 189+Pl. 1
- MAZALIĆ 1954.: Đoko Mazalić, Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka, *GZM N.S. Arheologija sv. IX*, 227 – 253+Pl. 1
- MAZALIĆ 1957.: Đoko Mazalić, Hrišćanski nišani u okolini Travnika, Evidencija važnijih spomenika i predlozi za zaštitu, *Naše Starine IV*, Sarajevo, 97 - 118
- MAZALIĆ 1958.: Đoko Mazalić, Vinac i Doboj, *GZM, N.S. Arheologija, sv. XIII*, 234 – 240+Pl. I
- MAZALIĆ 1959.: Đoko Mazalić, Konzervatorski zahvat na Batalovoj grobnici i njezin današnji izgled. *Naše Starine VI*, Sarajevo, 239 - 242
- MAZALIĆ 1972.: Đoko Mazalić, Novi podaci o Gradcu kod Hadžića, *Naše Starine XIII*, Sarajevo, 79 – 84
- MESIHović 2007.: Salmedin Mesihović, *Autarijati*, Sarajevo
- MESIHović 2009.: Salmedin Mesihović, Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine – dva

- toponima sa šireg jajačkog područja", *Godišnjak Bošnjačke kulturne zajednice „Preporod“*, god. IX, Sarajevo, 171 – 185.
- MESIHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, Plinijeve peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol.104, Split, 55 – 78.
- MIKOLJI 1969.: Vinko Mikolji, *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica.
- MILETIĆ 1955.: Nada Miletić, Nalaz ranosrednjevjekovnih fibula iz Rajlovca, *GZM. N.S. Arheologija*, sv. X. 151 – 155+Tbl. I
- MILETIĆ 1956.: Nada Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca. *GZM N.S. Arheologija* sv. XI. 9 – 39+Tbl. I-XII+Pl. 1
- MILETIĆ 1961.: Nada Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (rezultati naknadnih istraživanja). *GZM N.S. Arheologija*, sv. XV-XVI. 249 - 257+Pl. 1+Tbl. I-III
- MILETIĆ 1963.: Nada Miletić, *Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba*, Zemaljski Muzej, Sarajevo.
- MILETIĆ 1975.: Nada Miletić, Elementi della cultura di Koettlach in Bosnia e Erzegovina, *Balkanoslavica 4*, Prilep. 93 - 111
- MILETIĆ 1978.: Nada Miletić, Reflets des Grandes Invasions en Bosnie-Herzégovine. U: *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Saopštenja sa naučnog skupa*, Matica Srpska, Novi Sad. 97 - 107+Tbl. I-IV+1. sl. 2
- MILETIĆ 1980.: Nada Miletić, Resultate der neueren archäologischen Untersuchungen des frühen Mittelalters in Bosnien und Herzegowina, *Balkanoslavica 9*, Prilep, 43 - 50
- MILETIĆ 1984.: Nada Miletić, Rani srednji vek. U: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo. 375 - 434
- MILIĆ 1982.: V, Milić, Dva metalna praistorijska objekta iz Soline, *ČGT XIV*. 133 - 136+Krt. 1+Tbl. I
- MILLER 1916.: K. Miller, Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana. LXXV+992, Stuttgart.
- MIRKOVIĆ 2002.: Miroslava Mirković, *Rimska država pod kraljevima i u doba Republike (753.-27 pre Hr.)*. *Historija i institucije*, Beograd: Dosije
- MIRKOVIĆ 2003.: Miroslava Mirković, *Rimska država u doba principata i dominata (27. pre Hr.-*

337. n.e.), *Od Avgusta do Konstantina*, Beograd: Dosije
- MISILO 1936.: Krunoslav Misilo, Rimski spomenici iz Bosne, *GZM, god. XLVIII, sv. 1.* 15-26+Tbl. I-V
- MIŠKIV 2005.: Jesenka Miškiv, The name of the centurion Liccaius on the Roman military diploma from Slavonski Brod, *Illyrica antiqua, FF press, Zagreb*, 385 - 391
- MITCHELL 1976.: S. Mitchell, Legio VII and Garrison of Augustan Galatia. *The Classical Quaterly XXVI*, Oxford.
- MITCHELL 1979.: S. Mitchell, Iconium and Ninica. Two double Communities in Roman Asia Minor. *Historia 28*,
- MÓCSY 1959.: András Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannekriegen, Budapest. 15 - 276
- MÓCSY 1962.: András Mócsy, Pannonia, *PWRE, Suppl. IX, , col. 612-653*.
- MÓCSY 1974.: András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, Routledge & K. Paul, Boston.
- MURRAY 1993.: Oswyn Murray, *Early Greece*, (drugo izdanje), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- MUSIĆ 1900.: August Musić, *Povjest grčke književnosti, dio II, povjest grčke proze u klasično vrijeme i povjest grčke književnosti u poklasično vrijeme*, Zagreb.
- NIKOLAJEVIĆ 1969.: I. Nikolajević, Kasnoantičke presvođene grobnice u srednjovjekovnoj crkvenoj arhitekturi Bosne i Hercegovine. *U: Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, ANU BiH, Posebna izdanja, XII, CBI 4*, 217 - 227
- NIKOLAJEVIĆ 1969 A.: I. Nikolajević, Reljefi iz Bilimišća, Zenica, *Zbornik Svetozara Radojčića*, Beograd, 245 – 252+Sl. 11
- NIKOLAJEVIĆ 1970.: I. Nikolajević, Oltarna pregrada u Dabravini, *ZRVI XII*. Beograd. 91-112+sl.17
- NIKOLIĆ 1962.: V. Nikolić, Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz sjeverozapadne Bosne, *ZKM I*, 67 - 89
- NOVAK 1918.: Grga Novak, *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
- NOVAK 1961.: Grga Novak, Stari Grci na Jadranskom moru. *Rad JAZU 322*, 145 - 221
- NOVAK 2004.: Grga Novak, *Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata*, Zagreb 1944 i novo izd. Slobodne Dalmacije, 2004, Split.

- OKSFORDSKA ISTORIJA RIMSKOG SVETA 1999.: Grupa autora, *Oksfordska istorija rimskog sveta*, Beograd: Clio.
- OLUJIĆ 1990.: Boris Olujić, Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije, *Latina et graeca*, 35, Zagreb, 3 - 30
- OLUJIĆ 1999-2000.: Boris Olujić, Japodi, Apijanovi plemeniti barbari, *Op. Arch.* 23-24, 59-64,
- OLUJIĆ 2003.: Boris Olujić, Oktavijanov pohod protiv Japoda (35 g. prije Krista), *Grad Otočac 7*, Otočac: Katedra Čakavskoga sabora pokrajine Gacke, Gracko pučko otvoreno učilište Otočac
- OLUJIĆ 2004.: Boris Olujić, Nouvelles recherches sur le territoire des Iapodes, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité-IV, *Actes du Ier colloque international de Grenoble* (10-12 octobre 2002), Pariz. 215-221
- OLUJIĆ 2005.: Boris Olujić, Metoûlon kephalê tôn Iapódôn (App. Illy.19), *Illyrica antiqua*, FF press, Zagreb, 393 - 399
- PAJAKOWSKI 1978.: Włodzimierz Pajkowski, Die Ardiäer-ihre Wohnsitze und ihre historische Rolle, *ANU BiH, XVIII, CBI 14*, 109 - 122
- PAJAKOWSKI 1980.: Włodzimierz Pajkowski, Wer ware Illyrii proprie dicti und wo siedelte mansie an?-Ko su bili Illyrii proprie dicti i gdje su bili nastanjeni, *ANU BiH, XVIII, CBI 16*, 91 – 162+Krt. 1 - 2
- PALAVESTRA 1974.: Veljko Palavestra, Historijska narodna predanja i toponomastika o Fojnici i okolini. *GZM, N.S. Etnologija, XXVII-XXVIII, 111-153*.
- PAPAZOGLU 1965.: Fanula Papazoglu, Les origines et la destinee de l'Evtat Illyrien: Illyrii proprie dicti, *Historia*, 14.
- PAPAZOGLU 1967.: Fanula Papazoglu, Porijeklo i razvoj ilirske države, *ANU BiH, CBI 3*, 123 - 144
- PAPAZOGLU 1969.: Fanula Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *ANU BiH, Djela, XXX, CBI 1*
- PAPAZOGLU 1992-1997.: Fanula Papazoglu, O zavisnom seljaštvu kod Ardijejaca i Dardanaca, *ANU BiH, XXX, CBI 28*, 97 – 104
- PARETI – BREZZI – PETECH 1967.: Luigi Pareti i suradnici Paolo Brezzi i Luciano Petech, *Stari svijet od 1200 god. pr. n. e. do 500 god. pr. n. e.*, Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 1., Zagreb : Naprijed
- PARETI – BREZZI – PETECH 1967 A.: Luigi Pareti i suradnici Paolo Brezzi i Luciano Petech, *Stari*

- svijet od 500 god. pr. n. e., do početka nove ere*, Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 2., Zagreb : Naprijed
- PARETI – BREZZI – PETECH 1967 B.: Luigi Pareti i suradnici Paolo Brezzi i Luciano Petech, *Stari svijet od početka nove ere do 500 god. n. e.*, Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 3., Zagreb : Naprijed
- PAŠALIĆ 1953.: Esad Pašalić, Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa. *GZM, N.S. Arheologija, sv. VIII.* 345 - 348
- PAŠALIĆ 1954.: Esad Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, *GZM, N.S. Arheologija, sv. IX.* 47 - 75
- PAŠALIĆ 1959.: Esad Pašalić, Iskopavanje objekata u Ilidži kod Sarajeva. *AP I.* 113 - 116
- PAŠALIĆ 1959 A.: Esad Pašalić, Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955-1958 god.). *GZM, N.S. Arheologija, sv. XIV.* 113-136+Tbl. I-V
- PAŠALIĆ 1959 B.: Esad Pašalić, Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina, *Archaeologia Iugoslavica III.*
- PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo.
- PAŠALIĆ 1975.: Esad Pašalić, Questiones de bello dalmatico pannonique, *Sabrano djelo*, Sarajevo, (prvi put objavljeno u Godišnjaku Istorijskog društva BiH, Sarajevo, 1957). 376 - 421
- PAŠALIĆ 1975 A.: Esad Pašalić, O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne, *Sabrano djelo*, Sarajevo, 188 – 199
- PAŠALIĆ 1975 B.: Esad Pašalić, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, *Sabrano djelo*, Sarajevo, 200 - 234
- PAŠKVALIN 1959.: Veljko Paškvalin, Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija, sv. XIV.* 149 – 162+Tbl. I
- PAŠKVALIN 1959 A.: Veljko Paškvalin, Antička istraživanja u selu Čipuljiću kod Bugojna, *AP I.* 98 - 99
- PAŠKVALIN 1961.: Veljko Paškvalin, Čipuljići, Bugojno-Kasnoantičke građevine, *AP 3.* 89 -92
- PAŠKVALIN 1963.: Veljko Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija XVIII.* 127 - 153

- PAŠKVALIN 1966.: Veljko Paškvalin, Grudine, Čipuljići, Bugojno-starokršćanska bazilika, *AP* 8, 146 - 148
- PAŠKVALIN 1968.: Veljko Paškvalin, Grudine, Čipuljići kod Bugojna-Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike *AP* 10, 159-162, 256+Tbl. LV
- PAŠKVALIN 1968 A.: Veljko Paškvalin, Dvorišta, Ograj u Putovićima kod Zenice—rimske građevine, *AP* 10, 153-155, Tbl. LII-LIII
- PAŠKVALIN 1970.: Veljko Paškvalin, Grudine, Bugojno-starokršćanska bazilika, *AP* 12, str. 131-132, *AP* 12, 131-132
- PAŠKVALIN 1970 A.: Veljko Paškvalin, Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine. *U: Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb. 667-687+Krt. 1
- PAŠKVALIN 1975.: Veljko Paškvalin, «Kamenjača», Ul. 6 aprila, Breza kod Sarajeva, mlađeželjeznodopska i rimska dezitijatska nekropola. *AP* 17, 57-62+Tbl. XXX-XXXIII
- PAŠKVALIN 1979.: Veljko Paškvalin, Antički nimfej u Putovićima kod Zenice, Prilog upoznavanju duhovne kulture autohtonog stanovništva, *N.S. Arheologija*, sv. XXXIV, 55 - 84
- PAŠKVALIN 1983.: Veljko Paškvalin, Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahodža i Višnjice, *GZM, N.S. Arheologija*, XXXVIII, 109 - 125
- PAŠKVALIN 1990.: Veljko Paškvalin, Arheološko nalazište Ograje u Putovićima kod Zenice, *GZM, N.S. Arheologija*, sv. XLV, 35 - 92
- PAŠKVALIN 1991.: Veljko Paškvalin, Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu «Gromile» u Karauli kod Kaknja, *GZM, N.S. Arheologija*, sv. XLVI.
- PAŠKVALIN 1994.: Veljko Paškvalin, Osvrt na duhovnu tradiciju Ilira i o njihovom autohtonom spomeniku, *VAHD*, sv. 86, 101 - 109
- PAŠKVALIN 1992-1995.: Veljko Paškvalin, Kulturnopovijesna problematika sepulkralnih spomenika s područja BiH, *GZM, N.S. Arheologija*, sv. XLVII, 117 - 145
- PAŠKVALIN 1996.: Veljko Paškvalin, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, *GZM, N.S. Arheologija* XXXXVII, 93 - 116
- PAŠKVALIN 2000.: Veljko Paškvalin, Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, *ANU BiH, XXXI, CBI* 29, 191 - 241

- PAŠKVALIN 2000 A.: Veljko Paškvalin, Contribution to the Study of The Illyrian-Pannonian Tribe of Daesitiates and its Territory in the Region of Central Bosnia in Pre-Roman and Roman Times, *WMBH Landesmuseums*, 63 - 81
- PAŠKVALIN 2002.: Veljko Paškvalin, Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. *Zbornik Radova znanstvenog skupa, Književni krug*, Split
- PAŠKVALIN 2002 A.: Veljko Paškvalin, Inhumirani grob žene na Kamenjači u Brezi nekropoli predrimskih Dezidijata, *ANU BiH, XXXII, CBI 30*.
- PAŠKVALIN 2003.: Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone-Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija.
- PAŠKVALIN 2005.: Veljko Paškvalin, Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba, *ANU BiH, XXXIV, CBI 32*, 199-237
- PAŠKVALIN 2008.: Veljko Paškvalin, Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola, *ANU BiH, XXXVII, CBI 35*, 101 - 180
- PATSCH 1890.: Carl Patsch, Megjašni natpis iz Bosne, *GZM, god. II, sv. 4*, 367 - 368
- PATSCH 1893.: Carl Patsch, Dva odlomka rimske opeke, *GZM, god. V, sv. 4*, 679 - 682
- PATSCH 1893 A.: Carl Patsch, II, rimski natpisi iz doline Lašve, *GZM, god. V, sv. 4*, 700 - 707
- PATSCH 1894.: Carl Patsch, Novi i revidirani natpisi, *GZM, god. VI, sv. 2*, 341 - 358
- PATSCH 1894 A.: Carl Patsch, Rimske starine iz ramske doline, *GZM, god. VI, sv. 2*, 321 - 323
- PATSCH 1895.: Carl Patsch, Epigrafski nahogjaji iz godine 1895, *GZM god. VII, sv. 4*, 573 - 586
- PATSCH 1895 A.: Carl Patsch, Legio VIII. Augusta, u Dalmaciji, *GZM, god. VII, sv. 1*, 143 - 145
- PATSCH 1895 B.: Carl Patsch, Epigrafsko pabirčenje, *GZM, god. VII, sv. 2*, 285 - 292
- PATSCH 1895 C.: Carl Patsch, Grčko-rimsko privatne zbirke u Bosni i Hercegovini, *GZM, god. VII, sv. 2*, 237 - 240
- PATSCH 1895 D.: Carl Patsch, Sarajevo za rimskog doba, *časopis Nada I*, Sarajevo. 94 - 95
- PATSCH 1896.: Carl Patsch, Iapodi, *GZM, god VIII, sv. 1*, 113 - 140
- PATSCH 1897.: Carl Patsch, Mali rimski nahogjaji i posmatranja, *GZM, god. IX, sv. 4*, 511 – 537+Tbl. I - II
- PATSCH 1897 A.: Carl Patsch, Breuci. *PWRE III, col. 831*.
- PATSCH 1897 B.: Carl Patsch, Dalmacija i Dacija. Sarajevo: *GZM god. IX, sv. 4*, 665-673

- PATSCH 1898.: Carl Patsch, Iapodi, *GZM god. X, sv. 2-3*. 335 - 364
- PATSCH 1899.: Carl Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja, *GZM, god. XI, sv. 1*. 69 - 123
- PATSCH 1899 A.: Carl Patsch, Archäologische-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *WMBH VI*. 154 - 273
- PATSCH 1901.: Carl Patsch, Daesitiates, *PWRE, col. 1982-1983*.
- PATSCH 1902.: Carl Patsch, Nahogaji novaca, *GZM, god. XIV, sv. 3-4*. 391 – 438+Krt. 1
- PATSCH 1902 A.: Carl Patsch, Pojedini nalazi iz rimskog doba, *GZM, god. XIV, sv. 1*. 1 - 16
- PATSCH 1902 B.: Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *WMBH VIII*. 61 – 130+Taf. IX
- PATSCH 1902 C.: Carl Patsch, Rimska mjesta u konjičkom kotaru, *GZM, god. XIV, sv. 3-4*. 303 - 333
- PATSCH 1906.: Carl Patsch, Pseudo-Sxylaxovo jezero. Prinos povijesti donjeg poriječja Neretve, *GZM, god. XVIII, sv. 4*. 367 - 390
- PATSCH 1906 A.: Carl Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, *GZM, god. XVIII, sv. 2*. 151 - 181
- PATSCH 1907.: Carl Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, *GZM, god. XIX, sv. 4*. 431 - 470
- PATSCH 1909.: Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *WMBH XI*. 104 - 183
- PATSCH 1910.: Carl Patsch, Prilozi našoj rimskoj povijesti, *GZM, god. XXII, sv. 1*. 177 - 208
- PATSCH 1914.: Carl Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc., Zemaljskom muzeju, *GZM, god. XXVI, sv. 1-2*. 141 – 219+Tbl. I – II.
- PATSCH 1915.: Carl Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju*, Sarajevo : Zemaljski muzej
- PATSCH 1996.: Carl Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Metković, 1996
- PERIĆ 1995.: Slaviša Perić, Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group, *Starinar SANU XLV-XLVI/1994-1995*. 113 - 131
- PERIĆ 2002.: Slaviša Perić, O problemu sahranjivanja u gornjem toku rijeke Bosne tokom bronzanog i gvođenog doba, Zbornik Alojza Benca, *ANU BiH, XXXII, CBI 30*. 179 - 197
- PETROVIĆ 1926.: Jozo Petrović, S arheologom kroz Travnik, *Narodne starine VI*, Zagreb, 1 - 8
- PETROVIĆ 1958.: Jozo Petrović, Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije-Japra, *GZM N.S.*

Arheologija XIII. 267 – 271 + Tbl. I - IV

PETROVIĆ 1960-1961.: Jozo Petrović, Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa, *GZM, N.S.*

Arheologija XV-XVI. 229 - 234

PITEŠA 2003.: Ante Piteša, Slaveni i rana hrvatska država, *VAHD, 95*, 471 - 518

POPOVIĆ 2003.: Petar Popović, Gradina na Bosutu kod Vašice, *Op. Arch. 27*, Zagreb, 311 - 322

PROTASE 1979.: Dumitru Protase, Les Illyriens en Dacie à la lumière de l'épigraphie-Iliri u Dakiji u svjetlu epigrafike, *ANU BiH, XVII, CBI 15*. 127 - 136

RADIMSKY 1890.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Dvije nekropole iz bronzanog doba u kotaru visočkom u Bosni, *GZM II, sv. 4*. 323 - 418 + Tbl. V-VI

RADIMSKY 1891.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Rimska utvrda na Crkvenici kod Doboja, *GZM god. III, sv. 3*. 252 - 262

RADIMSKY 1892.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Prethodni izvještaj o prekopavanju u nekropoli pri Jezerinama kod Bišća, *GZM god. IV, sv. 4*. 301 - 310

RADIMSKY 1892 A.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Dalji predmeti, nađeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja, *GZM god. IV, sv. II*. 190 - 192

RADIMSKY 1892 B.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni, *GZM, god. IV, sv. 4*. 372 - 387

RADIMSKY 1892 C.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Arheološke crtice, *GZM, god. IV, sv. 3*. 221 - 230

RADIMSKY 1893.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, *GZM, god. V, sv. I*. 37 - 92 + Tbl. I; 237 - 308 + Tbl. I - XXV; 369 - 466 + Tbl. XXVI - XXVIII i XXXII - L; 575 - 636 + Tbl. XXIX - XXXII

RADIMSKY 1893 A.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *GZM god. V, sv. 3*. 479 - 497

RADIMSKY 1894.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *GZM god. VI, sv. 3*. 429 - 448

RADIMSKY 1894 A.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Starine kotara županjačkog, *GZM god. VI*, 283 - 319

RADIMSKY 1895.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Arheološke crtice, *GZM god. VII, sv. 2*. 217 - 230

RADIMSKY 1896.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Ostanici rimske ciglane i ciglarske peći u

- Sarajevu, *GZM, god. VIII, sv. 1.* 110 - 112
- RAMOVIĆ 1999.: Mehmed Ramović, Nalazišta ruda zlata, bakra, kalaja, željeza, srebra, olova, žive, antimona i arsena u SR BiH, *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.» 8-11 XI 1973*, Zenica. 9 - 20
- RAU 1925.: R. Rau, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatinischen Krieges der Jahre 6-9 n. Chr., *Klio XIX*, Leipzig.
- RAUNIG 1973.: Branka Raunig, Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1963. godine, *Radovi sa simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*, Muzej grada Zenice, Zenica. 453 - 469
- RAUNIG 1974.: Branka Raunig, Rimska ciglarska peć u selu Ljusina kod Bosanske Krupe, *ZKM VI*, 203 - 214
- RAUNIG 1975.: Branka Raunig, «Gradina» Ripač kod Bihaća-praistorijska nekropola i naselje, *AP 17*, 49 - 51
- RAUNIG 1975 A.: Branka Raunig, Ripač-Otoka kod Bihaća-sojениčko naselje, *AP 17*, 47 - 49+ Tbl. XXII, sl. 2
- RAUNIG 2004.: Branka Raunig, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, *ANU BiH, Djela, LXXXII, CBI 8*.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1948.: Duje Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, *VAHD LII*.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1960.: Duje Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije, *ŽA, god. X, sv. 1-2*, 163 - 171
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1962.: Duje Rendić-Miočević, Princeps municipi Riditarum, *ARR II*, 315 - 334
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1967.: Duje Rendić-Miočević, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, *ANU BiH, Posebna izdanja, V, CBI 2*, 139 – 156
- RODGERS – DODGE 2006.: Nigel Rodgers – Hazel Dodge, Ancient Rome, Anness Publishing, London, 2006 (monografija je štampana u NR Kini).
- RÜCKER 1889.: Anton Rücker, Dodatak članku o imenu „Bosna“-Slana vrela u BiH, *GZM, sv. 1, god. I*, 11 - 12
- RÜCKER 1893.: Anton Rücker, Salzquellen in Bosnien und Herzegovina, *WMBH, 1*, 336 - 337
- SAKELLARAKIS-MARIĆ 1975.: J.A. Sakellarakis- Z. Marić, Zwei fragmente mykenischer Keramik

- von Debelo brdo in Sarajevo, *Germania*, Berlin. 153 - 156
- SANADER 2003.: Mirjana Sanader, *Tilurium I, Istraživanja-Forschungen*, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- SANADER 2003 A.: Mirjana Sanader, Rimske legije i njihovi logori u hrvatskom dijelu panonskog limesa, *Op. Arch.* 27, Zagreb, 463 - 468
- SARIA 1929.: Balduin Saria, Bathinus flumen. *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom 60 godišnjice života* (1869-1929), Zagreb. 137 - 142
- SARIA 1930.: Balduin Saria, Bathinus flumen, *Klio*, 23, H.1, Leipzig. 92 -97
- SARIA 1933.: Balduin Saria, Bathinus-Bosna, *Klio*, 26, H.2-3, Leipzig. 279 - 282
- SAX 1889.: Carl Sax, Ueber die Entstehung des Namens von Bosnien und der ursprüngl. Lichen Umfang des bosnischen Banates, Eine Studie v Carl Sax, *Mittheilungen der k.k. geographischer Gesellschaft in Wien, Separatabdruck*, Wien 1 - 15
- SCHEJBAL 2003.: Berislav Schejbal, Nova razmatranja o Aquae Balissae i narodu Jaza pejzaž-vode-etimologija-kultovi-mitologija, pitanje atribucije kontinuiteta, *Op. Arch.* 27, Zagreb, 393 - 416
- SERGEJEVSKI 1924.: Dimitrije Sergejevski, Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum u Dalmaciji, *GZM, god. XXXVI*. 113 - 123
- SERGEJEVSKI 1932.: Dimitrije Sergejevski, Numizmatičke beleške, *GZM, god. XLIV, sv. 2*. 23 – 30+Tbl. XV
- SERGEJEVSKI 1932 A.: Dimitrije Sergejevski, Spätantike Denkmäler aus Zenica, *GZM, god. XLIV*. 35 – 56+Tbl. XVII - XXIV
- SERGEJEVSKI 1934.: Dimitrije Sergejevski, Rimski spomenici iz Bosne, *Spomenik SKA LXXVII*. 1 - 28
- SERGEJEVSKI 1936.: Dimitrije Sergejevski, Aquae S...bei Sarajevo, *Novitates Musei Saraievoensis* 13, Sarajevo. 1 – 3, T. I
- SERGEJEVSKI 1938.: Dimitrije Sergejevski, I Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne. *Spomenik SKA LXXXVIII*, Beograd. 95 - 131
- SERGEJEVSKI 1940.: Dimitrije Sergejevski, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, *Spomenik SKA XCIII*. 133 - 160
- SERGEJEVSKI 1941.: Dimitrije Sergejevski, Rimski natpisi novi i revidirani, *GZM god. LII, sv. 1*. 15 - 26

- SERGEJEVSKI 1943.: Dimitrije Sergejevski, Nekoliko neizdatih anitičkih reliefa (Einige neue antike Reliefe), *GZM, god. LV*. 1 - 20
- SERGEJEVSKI 1947.: Dimitrije Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *GZM, N.S. Društvene nauke, sv. II*. 13 - 50
- SERGEJEVSKI 1948.: Dimitrije Sergejevski, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *GZM N.S., sv. III*. 167 – 187+Tbl. I - VII
- SERGEJEVSKI 1950.: Dimitrije Sergejevski, Japodske urne, *GZM, N.S. IV-V, 1949-1950*. 45 – 93+Tbl. I - XIII
- SERGEJEVSKI 1950 A.: Dimitrije Sergejevski, Nekoliko rimskih reljefa iz centralne Bosne, *Ephemeridis instituti archaeologici, vol. XVI*, Sofija.
- SERGEJEVSKI 1951.: Dimitrije Sergejevski, Kasnoantički mauzolej u Turbetu, *GZM, N.S. VI*. 135 – 145+Tbl. I - III
- SERGEJEVSKI 1951 A.: Dimitrije Sergejevski, Novi i revidirani rimski natpisi, *GZM, N.S. VI*. 301 - 310+Tbl. I - II
- SERGEJEVSKI 1953.: Dimitrije Sergejevski, Einiges über illyrische Kopfbedeckung, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, *Bd. II*, Klagenfurt.
- SERGEJEVSKI 1956.: Dimitrije Sergejevski, *Bazilika u Dabravinama* (revizija). Zemaljski muzej. 1 - 49+Tbl. I - XXII
- SERGEJEVSKI 1957.: Dimitrije Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, *GZM, N.S. Arheologija XII*. 109 - 125+I - III
- SERGEJEVSKI 1957 A.: Dimitrije Sergejevski, Neolitska naseobina na Crkvinama kod Turbeta, *GZM, N. S. Arheologija XII*. 5 - 18+Tbl. I - VII
- SERGEJEVSKI 1965.: Dimitrije Sergejevski, Equites bistuenses, *GZM, N.S. Arheologija XX*. 17 - 25
- SERGEJEVSKI 1965 A.: Dimitrije Sergejevski, Iz problematike ilirske umjetnosti, *Naučno društvo BiH, Godišnjak III, knjiga 1*, 119 – 142+Sl. 1 - 29
- SCHAPER 1963.: I, Schaper, *Government and Politics in tribal societies*, London.
- SIELSKI 1931.: Stanko Sielski, Arheološki nalasci u okolini Travnika i Žepča, *GZM XLIII, sv. 2*. 7 - 12+Tbl. V - XVI
- SKARIĆ 1923.: Vladislav Skarić, Iz rimske prošlosti, *GZM, god. XXXV*. 81 - 84
- SKARIĆ 1926.: Vladislav Skarić, Apollo Tadenus. (Apolon Taden), *GZM, god. XXXVIII*. 101 - 104
- SKARIĆ 1932.: Vladislav Skarić, Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien), *Starine na*

- Gradcu u bosanskoj Lepenici, *GZM, god. XLIV, sv. 2.* 1 – 21 + Tbl. I - XIV
- SKARIĆ 1934.: Vladislav Skarić, Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa, *GZM, god. XLVI, sv. 1.* 73 – 80 + Tbl. VIII
- SKARIĆ 1937.: Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od nastarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Izdanje opštine grada Sarajeva.
- SKOK 1920.: Petar Skok, Studije iz ilirske onomastike, *GZM, god. XXXII, sv. 1-2.* 29 - 45
- SMITH 1988.: R.R.R. Smith, Simulcra gentium: The Ethne from The Sebasteion at Aphrodisias, *JRS LXXVIII*, London, 50 - 77
- SMITH W. 1867.: William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Boston : Little, Brown and Company
- SMITH W. 1870.: William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston : Little, Brown and Company
- SMOLE-GAVRILOVIĆ 1971.: M. Smole-Gavrilović, Carina, Sarajevo-srednjovjekovno groblje, *AP 13*.
- SOKOL 1998.: Vladimir Sokol, *Rimski metal s Kuzelina*, Zagreb: Muzej prigorja,
- SPOMENICA 1988.: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988*, Sarajevo
- STRATIMIROVIĆ 1891.: Đorđe Stratimirović, Srednjovjekovno groblje kod Zgošće, *GZM, god. III, sv. 2.* 122 - 141
- STRATIMIROVIĆ 1926.: Đorđe Stratimirović, Zgoščanski stećak, *GZM XXXVIII.* 45 - 46
- STRUVE-KALISTOV 1962.: V.V. Struve—P. Kalistov, *Stara Grčka*, izd. Veselin Masleša, Sarajevo.
- STIPČEVIĆ 1989.: Aleksandar Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura*, I (1974) i II dopunjeno izdanje (1989), Zagreb.
- SUIĆ 1955.: Mate Suić, Granice Liburnije kroz stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 2, 273 - 296
- SUIĆ 1958.: Mate Suić, Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba, *Filozofski fakultet u Zadru*, 96 - 111
- SUIĆ 1963.: Mate Suić, Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, god. 2, sv. 2.* 82 - 94
- SUIĆ 1965.: Mate Suić, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja, *Naučno društvo BiH, III, CBI 1*, 163 - 178

- SUIĆ 1966.: Mate Suić, Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, god. 4, sv. 4*, 44 - 58
- SUIĆ 1967.: Mate Suić, Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, *ANU BiH, V, CBI 2*, 99 - 110
- SUIĆ 1970.: Mate Suić, Liburnia Tarsaticensis. U: *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, 705 - 716
- SUIĆ 1976.: Mate Suić, Illyrii proprie dicti, *ANU BiH, XIII, CBI 11*, 179 - 196
- SUIĆ 1976 A.: Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- SUIĆ 1991-1992.: Mate Suić, Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz *CIL V.3346*). *VAMZ, 3. s., XXIV-XXV.*, 55 - 66
- SUIĆ 1995, Mate Suić, Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata, *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb : Nakladni zavod MH, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. 13 - 27
- SUIĆ 2003.: Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu* (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje), Zagreb.
- SWOBODA 1932.: Erich Swoboda, *Oktavian und Illyricum*, Wien,
- SWOBODA 1937.: Erich Swoboda, Das Parthiner-Problem, *Klio 30, H.3*, Leipzig.
- SYME 1952.: R. Syme, The Cambridge Ancient History X –The Augustan Empire, The great Rebellion, Cambridge,
- ŠALABALIĆ 1967.: Radmila Šalabalić, Eine umrisch-etruskische Inscript aus Bosnien (Pod bei Bugojno), *Archaeologica Iugoslavica. VIII*, Beograd. 35 – 45+Pril. 1
- ŠAŠEL 1953.: Jaroslav Šašel, Seretion, *ŽA, 3*, 262 - 267
- ŠAŠEL 1989.: Jaroslav Šašel, Die regionale Gliederung in Pannonien, Raumordnung im Römischen Reich: *zu regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien*, ed. H.Gottlieb, Minhen.
- ŠAŠEL KOS 1997.: Marjeta Šašel Kos, Appian and Dion on the Illyrian Wars of Octavian, *ŽA, 47*.
- ŠAŠEL KOS 1997 B.: Marjeta Šašel Kos, The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia, Akten des IV. international Kolloquiums ber Probleme des provinziälrömischen Kunstschaftens / Akti IV mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti Celje 8-12 Mai/maj 1995, *Situla, 36*, Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS 1999.: Marjeta Šašel Kos, Octavian's Campaigns (35-33 BC) in Southern Illyricum, L

- Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité III (*Actes du IIIe colloque international de Chantilly 16-19 Octobre 1990*), Pariz, 255 - 264
- ŠAŠEL KOS 1999 A.: Šašel Kos Marjeta, *Pre-roman divinities of the eastern alps and Adriatic*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije
- ŠAŠEL KOS 1999 B.: Marjeta Šašel Kos, From Agron to Genthius: Large scale piracy in the Adriatic. *Hesperia*, 15, Studi sulla grecità d'occidente. *I Greci in Adriatico*, 1, Roma: L'Erma di Bretschneider, 137 - 155
- ŠAŠEL KOS 2000.: Marjeta Šašel Kos, Caesar, Illyricum, and the Hinterland of Aquileia, L'ultimo Cesare. Scritti, Riforme, Progetti, Poteri, Congiure, *Monografie/ Centro ricerche e documentazione sull'ant.class*, 20, Rim.
- ŠAŠEL KOS 2002.: Marjeta Šašel Kos, The Noarus River in Strabo's Geography. *Beiträge zur Alten Geschichte Papyrologie und Epigraphik*, Band 17, 145 - 153
- ŠAŠEL KOS 2004.: Marjeta Šašel Kos, Mythological Stories Concerning Illyria and its name, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité-IV, *Actes du Ive colloque international de Grenoble* (10-12 octobre 2002), Pariz,
- ŠAŠEL KOS 2004 A.: Marjeta Šašel Kos, The Roman conquest of Dalmatia in the light of Appian's Illyrike. Dall'Adriatico al Danubio, L'Illirico nell'età greca e romana, *Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli*, 25 - 27 settembre 2003.
- ŠAŠEL KOS 2005.: Marjeta Šašel Kos, The Pannonians in Appian's Illyrike, *Illyrica antiqua*, FF press, Zagreb, 433 - 439
- ŠAŠEL KOS 2005 A.: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, *Situla* 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- ŠKEGRO 1991.: Ante Škegro, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora), *ANU BiH, CBI* 27, 53 - 161
- ŠKEGRO 1994.: Ante Škegro, Rimski rudnički novac, *Op. Arch.* 18, Zagreb, 173 - 180
- ŠKEGRO 1997.: Ante Škegro, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Op. Arch.* 21, Zagreb, 85 - 116
- ŠKEGRO 1998.: Ante Škegro, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Op. Arch.* 22, Zagreb, 89 - 117
- ŠKEGRO 1998 A.: Ante Škegro, Eksploatacija zlata u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, *Bosna Franciska*, 10, Sarajevo, 142 - 160

- ŠKEGRO 1998 B.: Ante Škegro, Eksploatacija željeza u Bosni u rimsko doba, *Prilozi Instituta za istoriju, XXVI/28*, Sarajevo, 1 - 27
- ŠKEGRO 1999.: Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studij, Zagreb.
- ŠUNJIĆ 1996.: Marko Šunjić, *Bosna i Venecija*, HKD Napredak, Sarajevo.
- TALLÓCSY 1889.: Ljudevit Tallócsy, O značaju imena Bosna, *GZM, sv.1, god. I*, 5 - 11
- TALLÓCSY 1893.: Ljudevit Tallócsy, Über die Bedeutung des Namens Bosna *WMBH, I*, 333 - 336
- TÓTH 1977.: E. Tóth, Protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii, *AV, 28*.
- TODOROVIĆ 1968.: Jovan Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd.
- TODOROVIĆ 1974.: Jovan Todorović, *Skordisci*, Novi Sad-Beograd.
- TOMASCHEK 1880.: Wilhelm Tomaschek, Die vor-slavishe Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete. *Mittheilungen der k.k. geographischer Gesellschaft in Wien, 23*, Wien, 497 – 528; 545 - 567
- TOMIĆ 1884.: Petar Tomić, *Poviest rimska do careva, I dio, Od osnutka Rima do obiju Graccha*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- TOMIĆ 1885.: Petar Tomić, *Poviest rimska do careva, II dio, Od obiju Graccha do cara Augusta*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- TONČINIĆ 2005.: Domagoj Tončinić, Votivna ara iz Tilurija, *Op. Arch. 28*, Zagreb, 147 - 157
- TRAJKOVIĆ Č. 1971.: Č. Trajković, Kopilo, Zenica-praistorijska gradina, *AP 13*, 26 - 27
- TRAJKOVIĆ D. I Č. 1969.: D. Trajković-Č. Trajković, Mlinčići, Tišina, Zenica-rimsko naselje, *AP 11*, 183 - 185+Tbl. XLIX - L
- TRAJKOVIĆ D. 1971.: D. Trajković, Podmočilo, Tišina, Zenica-vila rustica, *AP 13*, 70 - 72+Tbl. XLVI - XLVII
- TRUHELKA 1889.: Čiro Truhelka, Afrikanski natpisi od tuča (mjedi) nađeni na Vrankamenu kod Krupe, *GZM, god. I, sv. 1*, 38 - 43
- TRUHELKA 1890.: Čiro Truhelka, Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890, *GZM, sv. 4, god. II*, 386 - 401
- TRUHELKA 1890 A.: Čiro Truhelka, Rimske starine, *GZM, god. II, sv. 1*, 95 - 99
- TRUHELKA 1890 B.: Čiro Truhelka, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, *GZM, god. II, sv. 2*, 188 - 191
- TRUHELKA 1892.: Čiro Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *GZM, god. IV, sv. 4*, 340 - 365

- TRUHELKA 1893.: Čiro Truhelka, Iskopine u dolini Lašve, *GZM, god. V, sv. 4.* 685 - 699
- TRUHELKA 1893 A.: Čiro Truhelka, Neke starine iz prozorskog kotara, *GZM, god. V, sv. 2.* 311 - 313
- TRUHELKA 1894 .: Čiro Truhelka, Starobosanski pismeni spomenici, *GZM, god. VI, sv. 4.* 771 - 782
- TRUHELKA 1900.: Čiro Truhelka, Les restes Illyriens en Bosnie, *Imprimerie de la cour d'appel, Pariz*, 3 - 15
- TRUHELKA 1913.: Čiro Truhelka, Jedan odličan nalaz bronzane dobe iz Velikog Mošunja, (Laštva), *GZM, god. XXV, sv. 3-4.* 325 - 335
- TRUHELKA 1914.: Čiro Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, *GZM, god. XXVI, sv. 1-2.* 43 - 139+Tbl. I - IX
- TRUHELKA 1914 A.: Čiro Truhelka, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, Vođa kroz sredovječnu zbirku zemaljskog muzeja, *GZM, god. XXVI, sv. 1-2.* 221 - 252+Tbl. I - II
- TRUHELKA 1915.: Čiro Truhelka, Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretna kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik), *GZM, god. XXVII, sv. 3-4.* 365-374
- VASIĆ 1973.: Rastko Vasić, *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd.
- VASIĆ 1987.: Rastko Vasić, Uvod u Srednjopodunavsku regiju, *PJZ V-željezno doba.* 531 - 532
- VASIĆ 1987 A.: Rastko Vasić, Daljska grupa, *PJZ V-željezno doba.* 533 - 535
- VASIĆ 1987 B.: Rastko Vasić, Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa, *PJZ V-željezno doba.* 555 – 558
- VASIĆ 1997.: Rastko Vasić, Arheologija jugoslovenskih zemalja, *Arheologija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, 207 – 316
- VEGO 1957.: Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo.
- VINSKI-GASPARINI 1983.: Ksenija Vinski-Gasparini, Ostave s područja kulture polja sa žarama, *PJZ IV-bronzano doba.* 647 - 667
- VINSKI 1964.: Z. Vinski, Kasnoantička baština u grobovima ranog srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem. *U: VI kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963. I.* Beograd. 101 - 115
- VULIĆ 1903.: Nikola Vulić, Contributi alla storia della guerra di Ottavio in Illiria nel 35-33 e della campagna di Tiberio nel 15 a.C., *Rivista di Storia Antica*, 7, 489 - 504
- VULIĆ 1907.: Nikola Vulić, Oktavijanov ilirski rat i izgnanje Skordiska iz Gornje Mezije, *Glas SKA, LXXII*, 26 - 36

- VULIĆ 1911.: Nikola Vulić, Dalmatsko-panonski ustanak (od 6-9 g. Po Hr.), *Glas SKA, LXXXVIII*, 201 - 202
- VULIĆ 1926.: Nikola Vulić, Dalmatsko-panonski ustanak od 6-9 g. Po Hr. *Glas SKA CXXI*, 55 - 72
- VULIĆ 1933.: Nikola Vulić, Oktavijanov ilirski rat, *Glas SKA, CLV/78*,
- VULIĆ 1933 A.: Nikola Vulić, Antički spomenici naše zemlje, *Spomenik SKA LXXV*. 1 - 89
- VULIĆ 1934.: Nikola Vulić, The Illyrian War of Octavian, *JRS, 24*, 163 - 167
- VULIĆ 1935.: Nikola Vulić, Le fleuve Bathinus, *Bulletin de l' Académie des lettres, Belgrade, 1*. Beograd. 143 - 151
- WELLS 1995.: Michael Wells Colin, *The Roman Empire*, (drugo izdanje), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- WILKES 1965.: J.J., Wilkes, SPLAUNON-Splonum again, *Acta ant. Acad. Sc. Hung. 13*, Budapest, 111 - 125
- WILKES 1969.: J.J., Wilkes, *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia*, University of Birmingham, London.
- WILKES 1976.: J.J., Wilkes, Boundary Stones in Roman Dalmatia I., The Inscriptions, *AV 25*, Ljubljana, 258 - 274
- WILKES 1992.: J.J., Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell Publishers, Oxford, UK, and Cambridge, MA.
- WILKES 2001.: J.J., Wilkes, *Iliri*, Split.
- ZAMAROVSKÝ 1978.: Vojtech Zamarovský, *Grčko čudo*, Školska knjiga, Zagreb.
- ZANINOVIĆ 1966.: Marin Zaninović, Ilirsko pleme Delmati I, *Godišnjak CBI 4*.
- ZANINOVIĆ 1967.: Marin Zaninović, Ilirsko pleme Delmati II, *Godišnjak CBI 5*.
- ZANINOVIĆ 1983.: Marin Zaninović, The frontier between Dalmatia and Moesia Superior, *Pulpudeva, 4*, Sofia, 88 - 94
- ZANINOVIĆ 1984.: Marin Zaninović, Vojni značaj Tilurija u antici, *Znanstveni skup «Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka»*, HAD, Split. 65 - 75
- ZANINOVIĆ 1994.: Marin Zaninović, Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice, *Zbornik «Livanjski kraj u povijesti»*, Split-Livno, 45 - 50
- ZANINOVIĆ 1995.: Marin Zaninović, Delmati e Pirusti e la loro presenza in Dacia, *Op. Arch. 19*, Zagreb, 111 - 115
- ZANINOVIĆ 1996.: Marin Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb.
- ZANINOVIĆ 1998.: Marin Zaninović, Neki aspekti Augustova kulta u Dalmaciji, *Histria Antiqua*,

4, Pula, 37 - 44

ZANINOVIĆ 1999.: Marin Zaninović, *La Dalmazia in età imperiale*, Leo S. Olschki editore. Firenze, 213 - 223

ZANINOVIĆ 2003.: Marin Zaninović, Breuci od Sirmija do Marsonije, *Op. Arch.* 27, Zagreb, 443 - 449

ZANINOVIĆ 2003 A.: Marin Zaninović, Područje Neretve i srednjojadransko otočje, Izdanja HAD, sv. 22, Zagreb-Metković-Split, 277-287

ZIPPEL 1877.: Gustav Zippel, *Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig.

ZOTOVIĆ 1973.: Ljubica Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Arheološki institut, Beograd.

Neobjavljena građa

Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed, registar Arheologija-Stari Grad, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa Kantona Sarajevo

Web sites

(zaključno sa 1. VI 2005 god.)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Varro>

http://en.wikipedia.org/wiki/Gaius_Plinius_Secundus

www.rastko.org.yu,

www.swan.ac.uk/classics/staff/dg/lectures/augustus/portraits/tsld028.htm

www.iprase.tn.it/latino/didattiche/storia_controistoria/A1_did.htm

www.loggia.com/art/ancient/earlyempire05.html

www.khm.at/system2.html?/static/page757.html

www.uni-muenster.de/Rektorat/museum/am

[idol.union.edu/~furiyas/cls25%20\(2004\)/IMAGES/gemma.html](http://idol.union.edu/~furiyas/cls25%20(2004)/IMAGES/gemma.html)

<http://etext.lib.virginia.edu/users/morford/augimage.html>

www.gtuss.org/hjimages/pages/Gemma%20Augustea.htm

Tekstovi grčkih pisaca mogu se naći (na grčkom i engleskom) na :

<http://www.perseus.tufts.edu/>

<http://www.cyberplato.org/plato/>

<http://users.pandora.be/herman.lauvrys/authors.htm>

<http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook07.html>

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html>

<http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook08.html>

<http://etext.lib.virginia.edu/uvaonline.html>

Tekstovi latinskih pisaca (na latinskom i engleskom) mogu se naći na;

<http://www.thelatinlibrary.com>

<http://users.pandora.be/herman.lauvrys/authors.htm>

<http://www.perseus.tufts.edu/>

<http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook09.html>

<http://etext.lib.virginia.edu/uvaonline.html>

<http://www.ukans.edu/history/index/europe/ancient-rome/E/Roman/home.html>

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html>

<http://www.livius.org/le-lh/legio/legions.htm>

Detaljniji podaci o *Legio I Illyricorum* i «*Notitia Dignitatum*». (o najranijim kodeksima, originalni tekst na latinskom i prijevod na engleski) mogu se naći na sljedećim web-sites :

<http://www.pvv.ntnu.no/~halsteis/notitia.htm>

<http://members.ozemail.com.au/~igmaier/webnotra.htm>

<http://www.fordham.edu/halsall/source/notitiadignitatum.html>

<http://www.gmu.edu/departments/fld/CLASSICS/notitia.html>

http://www.fh-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost05/Notitia/not_dor2.html

<http://www.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/notitia2.htm>

<http://www.rome.webzone.ru/ius/library/notitia/notitia2.htm>

<http://www.ne.jp/asahi/luke/ueda-sarson/NotitiaPatterns.html>

O *Gemma Augustea*, odnosno *kameji* v. i sljedeće web-sites :

www.swan.ac.uk/classics/staff/dg/lectures/augustus/portraits/tsld028.htm

www.iprase.tn.it/latino/didattiche/storia_controistoria/A1_did.htm

www.loggia.com/art/ancient/earlyempire05.html

www.khm.at/system2.html?static/page757.html

www.uni-muenster.de/Rektorat/museum/am ovaj site je vrijedan jer pruža vrlo detaljne podatke o

Gemma Augustea, njenom nastanku, sadržaju i povijesti
[idol.union.edu/~furiyas/cls25%20\(2004\)/IMAGES/gemma.html](http://idol.union.edu/~furiyas/cls25%20(2004)/IMAGES/gemma.html)
<http://etext.lib.virginia.edu/users/morford/augimage.html>
www.gtuss.org/hjimages/pages/Gemma%20Augustea.htm

S U M M A R Y

In the period when all the benefits of expanding civilization began to reach the Western Balkans, determining its future historical and cultural development, and when the aforementioned region moved from pre-history and proto-history into the first stages of historical progress, in its inland already existed a completely formed *Daesitiates* people and its polity. As such, they were recognised and acknowledged by others outside of their territory. The *Daesitiates* were one of the more important Illyrian peoples, which placed their mark on a longer period of the central parts of what is today Bosnia on the transition of the two eras; more specifically, from the end of the 4th and the beginning of the 5th centuries BC to the beginning of the 3rd century AD. The period of around 500 years of proto-history and ancient history is a plausible time for the existence of one people and their political formation.

Evidence of their life can not only be traced in written primary sources, but also in the rich material finds that belong to the autochthonous Middle-Bosnian cultural group. Since their existence coincides with the time when Roman rule, with a lot of exertion, stabilized itself in the Western Balkans, their name remained noted in many inscriptions and historical works of ancient writers. Because of their central geographical position in the parts of Upper Bosnia, scientific research from the end of the 19th century AD has focused on the questions and problems that resulted from the existence of the *Daesitiates*. However, beside all the effort put into the research, a complete analysis of the *Daesitiates* has not yet been completed, and a number of open questions have not yet been answered.

The *Daesitiates* were unquestionably one of the main components of the Illyrian ethnical complex that stretched from the Southern Adriatic to the Danube in the North, and they lived in the centre of the Illyrian West-Balkan and Pannonian world. A search for their origins should start in a much earlier period than the time that they were actually recorded by their name in history. The *Daesitiates* community was a product of a primarily autochthonous development that started with ethno-genetic processes from the period of the indoeuropeanization of the Western Balkans and the wider Danube region, which continued until the shaping of the Middle-Bosnian cultural group of the late Bronze Age, and the older Iron Age. At the same time, a complex polito-genesis of the *Daesitiates* communities took place, and it reached its peak in the time of transition from the older to the younger Iron Age, in the period of strong pressure from Celtic tribes. This was primarily reflected through the establishment of the *Daesitiates* as a recognizable and functional polity. In the next centuries

of their independence the *Daesitiates* formed into a strong and secure community with a political, social and economical structure. Apart from the mentioned, during their independence the *Daesitiates* have acquired an enviable cultural development, especially because of their geographical position, but also because of their rich ore mines and quality land. The *Daesitiates* polity, as a political organization, was in this period of independence probably on a level of a pre-state, proto-historical political entity which, according to some evidence, had its own institutions.

Almost three centuries long independent existence of the *Daesitiates* polity came to an end when the first Roman emperor Augustus Octavianus started his final conquest of the Western Balkans and the Danube region. After that, the *Daesitiates* were included into the province of Illyricum and in that administrative and territorial organisation they figured as a region with internal autonomy = the *civitas peregrini*. However, Roman rule was not consolidated or accepted enough from the native population. The transitional period in which the Illyrian world found itself in the time of Augustus's rule unavoidably caused a series of traumatic consequences for the natives, which in the end resulted in a widened gap between the Roman government and its public and private exponents on one side, and the native inhabitants on the other. This gap could only be eliminated with a radical solution in which one of the sides must be defeated. The evident exploitation of people and resources eventually led to an uprising in the spring of the year 6 AD. This rebellion became a three year long war, and for the Romans it was the hardest after the Punic wars. The uprising, probably on the *Daesitiates* territory, was started by natives recruited for the war against the Marcomanni, and it was led by Baton the *Daesitiates*. Soon the rebellion overtook an enormous area of the Western Balkans and the Danube region. One of the main consequences of this war on the Roman history was the ending of offensive politics of Augustus and his retiring to a more defensive approach.

The role of the *Daesitiates* in the rebellion was immense, for which they gave big sacrifices, and their continuous autochthonous development was broken and turned into the direction of their further Romanization and urbanization in the mediterranean style. Even though they suffered big losses, the *Daesitiates* survived and so did their polity, in the form of the *civitas peregrine*, so that the *Daesitiates* popular mass contained around 20 000 people in the middle of the 1st century AD. After the tragic experience of the three year war, despite its survival, the *Daesitiates* polity had no more internal potential or protection mechanisms and a slow process of its disappearance started, and continued through the generations. Because of

their inferiority as opposed to the Roman population and the development of the Greco-roman Mediterranean civilisation, the *Daesitiates* started to lose their original identity first, and after that their autochthonous political and national consciousness. But even in the surrounding of ancient development they, with or without Roman citizenship, gave their contribution to this development in all its segments on a local and on a regional basis. In the end of the 2nd century and the beginning of the 3rd, because of the ending of the process of giving and receiving of Roman citizenship and the rounding off of the cultural assimilation in the ancient world, the *Daesitiates* polity ceases to exist, and with it also the *Daesitiates* as a people.

After the transition on to the municipal system Upper Bosnia enters the peak of its ancient development, most probably in the end of the 3rd century, which is the time of administrative centres *Res publica Aquarum S...* and the *Bistuensium* municipality. In the late ancient period Upper Bosnia shares more or less the same destiny with the rest of the Western Balkans, and in the beginning of the 7th century AD the region is exposed to a new ethnical element that signal the end of ancient history in these parts. The symbiosis of the newly arrived peoples with the natives and their traditions in Upper Bosnia in the earlier centuries of the early middle ages marks the rounding off of a new autochthonous polity of medieval Bosnia.

To this day a large number of fortress remains, other villages and settlements have been recorded, and it is almost sure that the *Daesitiates* and their Romanized descendants lived in them. Some of these remains have been partially excavated and a number of necropolis, grave constructions and individual graves have also been discovered. Apart from material finds, these sites offer more evidence of the spiritual culture of the *Daesitiates* communities. The most important necropolis of the *Daesitiates* found to this day is the one found in Kamenjača near Breza.

As it is with other Illyrian peoples, some remnants which could help us to try and reconstruct the spiritual life of the *Daesitiates* have remained. According to the material remains, religious life of the *Daesitiates* communities was complicated and developed, with probably certain "sacred spaces". The area of the Middle-Bosnian cultural group was, along with the neighbouring Glasinac culture, a centre for the origins and development of the West-Balkans geometrical style as an autochthonous artistic expression.

The *Daesitiates* have tied their overall existence for the parts of Upper Bosnia and, probably, to the region of the Lašva river valley, which have had, because of their geographical conditions, in many periods, a large influence in the lives of the communities of the Dinaric

zone and neighbouring parts. This area was a centre of popular and cultural development from the Neolithic to the modern times. Since the *Daesitiates* were situated in peripheral part of the Dinaric zone, they formed a "bridge" that connected the Adriatic coast, its Dinaric hinterland, that is the Mediterranean world with the Pannonian basin and the Danube region, which contributed to the quality and meaning of *Daesitiates* existence.

The *Daesitiates* were also the first autochthonous people with a name and a recognizable historical development in the parts of Upper Bosnia and the region of the Lašva river, a territory of immense cultural development from earlier times. They have in the period of their existence undoubtedly been one of the most important peoples and political phenomena that lived in the West Balkans. Their presence was also felt on the wider regions of the Illyrian ethnical complex. As was already mentioned, in one time they were deeply imbedded into the memory of the ancient world, which makes it easier to reconstruct their political influence. With their role on the historical stage, the *Daesitiates* did not only send the impulses of their development on the cultural, political and economical life of the local native communities, but they were also, in one short period, bearers of the events that have directly influenced the wider historical processes. That period when the *Daesitiates* were one of the main bearers of historical processes in the Western Balkans, signalled the final transition into the historical era of the internal Western Balkans.

Biografija

Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je rođen 5. IV. 1975. god., u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. god. upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu „Glasinačka kultura“ pod mentorstvom prof. dr. sc. Envera Imamovića. Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent na nastavnom predmetu Opća historija starog vijeka. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu «Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata» 7. VI. 2004. god. u Zagrebu pod mentorstvom prof. dr. sc. Aleksandra Stipčevića. Naredne 2005. god. nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi «Dezitivati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba» 30. I. 2007. god. u Zagrebu pod komentorstvom prof. dr. sc. Brune Kuntić Makvić i prof. dr. sc. Borisa Olujića. U martu 2009. god. izabran je u zvanje docenta na oblast stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta. U periodu april 2009. – septembar 2012. god. obnašao je dužnost šefa Katedre za arheologiju Odsjeka za historiju. U septembru 2013. god. izabran je u zvanje vanrednog profesora za oblast stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Aktivno se služi engleskim jezikom, a pasivno italijanskim i latinskim jezikom.

Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je i duži vremenski period aktivan u društveno – političkom životu Bosne i Hercegovine. U okviru te aktivnosti prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je ili bio ili je trenutno rukovodilac u određenim organizacijama toga tipa, a objavio je i više desetina »angažiranih« članaka na temu općedruštvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih procesa u Bosni i Hercegovini i okruženju u periodikama (časopis Novi Plamen), dnevnim novinama (Oslobođenje) i portalima (AbrašMedia, Tacno.net).

U dosadašnjem radu objavio je sljedeće knjige :

1. „ANTIQVI HOMINES BOSNAE“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. ISBN 978-9958-625-18-3
2. „Revolucije stare Helade i Rimske Republike“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. ISBN 978-9958-625-19-0.
3. „Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. ISBN 978-9958-625-21-3.

4. „Progresivizam“, autorsko izdanje, Sarajevo, 2013. 316.75:008. COBISS.BH-ID 20800262.
5. „Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara“, autorsko izdanje, Sarajevo, 2013. 821.163.4(497.6)-92. COBISS.BH-ID 20800518.
6. „Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014. Koautorstvo. ISBN 978-9958-625-41-1.
7. „Historija Autarijata“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014. ISBN 978-9958-625-43-5.
8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014. ISBN 978-9958-625-42-8.

Pored navedenih knjiga prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je objavio i 33 znanstvena rada sa polja klasične historije i ilirskih studija.